Parts are not sold singly. ĀDIPARVAN: FASCICULE 5.

THE

MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR, PH.D.

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI; PROF. S. K. BELVALKAR; PROF. A. B. GAJENDRAGADKAR; PROF. P. V. KANE; PROF. V. G. PARANJPE; PROF. R. D. KARMARKAR; PROF. P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA ESQ.; PROF. M. WINTERNITZ; AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI, B.A.,

CHIEF OF AUNDH

Under the Patronage of the Chief of Aundh; the Imperial Government of India; the Provincial Governments of Bombay, Madras, and Burma; the Baroda and Mysore Governments; the University of Bombay; and other distinguished Donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1931

Opinions and Reviews

His Excellency Sir LESLIE WILSON, P. C., G. C. I. E., C. M. G., D. S. O., Late Governor of Bombay: "I heartily congratulate you and all those who have been working with you, on this production. The first critical examination of the Mahabharata is undoubtedly a *national* work, and I sincerely trust that you will receive whole-hearted support in this publication."

The late Prof. A. HILLEBRANDT: "Your enormous undertaking represents the greatest progress in the philological history of the Indian epics and is sure to throw into shade all previous works, and to add to the glory of Indian scholarships. I take the liberty to congratulate you on seeing your name, so well known to your fellow workers, connected with that edition. It is one of the weakest (if not *the* weakest) points in Indian philology, that we have as yet no scientific editions of the Mahābhārata or the Rāmāyaṇa; and I am glad to see the much-felt gap now being filled up in a thoroughly worthy manner."

Prof. H. JACOBI, University of Bonn: "Your edition furnishes us *just* with what we want. I consider your text as reliable as can be expected under the circumstances. . . . Your plan is the best which can be advised."

Prof. H. LUEDERS, University of Berlin: "I was greatly impressed by the arrangements that have been made at the Institute for the collation of the Mahābhārata MSS. The arrangements are such as will ensure great accuracy and perfect clearness in the registration of the various readings. . . . Your work seems to me to merit the highest possible praise both as regards the constituting of the text, and the clarity and succinctness with which the MSS. evidence has been recorded....In my reading of the text I came across no passage of any importance, where I had occasion to differ from you, as to the choice of the right reading."

Prof. M. WINTERNITZ, University of Prag: "I have read very carefully your "Foreword," and I may say that I fully agree with the general principles laid down in it. . . . As far as I have read in the text it seems to me that you have done your level best in the work of "purifying" the text. . . . I am happy to see that the actual beginning you have made *proves* not only the possibility, but also the absolute necessity and usefulness of such an edition."

Prof. F. W. THOMAS, University of Oxford: "I agree with the views expressed in your "Foreword". It seems we can have a single text, much superior to what is represented by any existing edition."

Prof. FRANKLIN EDGERTON, Yale University: 'I have examined very minutely considerable sections of the work on the first two Adhyāyas' as completed by Dr. Sukthankar, and he has fully explained to me the methods adopted in collating and classifying the MSS., establishing the text, and recording the manuscript variants. . . . I do not think it would be possible to improve on the work as it is now being done, with the materials at the disposal of the editor. . . . His notions of text-criticism, his weighing of discordant readings, his estimates of the relations and comcarative value of various MSS. and recensions, the clarity and succinctness with which he presents his results—all these seem to me to merit the highest possible praise."

Prof. A. BERRIEDALE KEITH, Edinburgh University: "The prime need appears to me to be fulfilled excellently by the form in which your collations are presented....As to the possibility of arriving at a definitive early text, nothing can be added to your own observations, and after much consideration of reasons for and against, I think that you are right in endeavouring to carry the work of reconstruction out in the manner which has commended itself to you. . . . So far as I have tested the readings adopted, I can see that a good case can always be made out for them. I cannot, therefore, suggest any alterations in the mode of procedure adopted and I consider that by working along the lines already followed a very important service will be rendered to the study of the epic."

Mahamahopadhyaya Dr. GANGANATHA JHA, Vice-Chancellor, University of Allahabad: "As the work has been so well done, I do not find anything to suggest or criticize. Allow me to congratulate you on the success of your work."

Editorial Note (4)

The section of the Ādiparvan dealt with in this fascicule (5) corresponds roughly to adhy. 96–161 of the Vulgate text, and includes among other things the early life history of the Pāṇḍavas: the circumstances of their mysterious birth in a forest retreat, their life at the Kaurava court in Hāstinapura, their subsequent exciting experiences and perilous adventures, ending with their encounters with two Rākṣasas, Hiḍimba and Baka.

The constituted text, which closely follows the Kāśmīrī version, is here also considerably shorter than the Vulgate, not to speak of the Southern recension, and contains some notable omissions. Important among these are the following passages, cited here according to the Bombay text:

adhyāya 116
{128. 34 to end
{129. 1–35
{138. 6–62
{139
{140
{141. 1–19
149

Adhyāya 116 of the Vulgate text relates the story of the birth of Duḥśalā. The epic narrated in great detail the circumstances of the birth of the hundred sons of Dhṛtarāṣṭra, in still greater detail the circumstances of the birth of each of the five sons of Pāṇḍu; but Duḥśalā, the only daughter of Dhṛtarāṣṭra, was treated with scant courtesy. This short adhyāya of 18 stanzas, which, following the Kāśmīrī version, I have omitted, made good the deficiency. It naïvely describes how Duḥśalā was born from a superfluous bit of flesh left over while Vyāsa was engaged in dividing into one hundred parts the hard lump of flesh brought forth by the pregnant Gāndhārī. This poor doggerel is clearly an afterthought, concocted by some pedantic epigoni tormented with the question how Gāndhārī could have had a hundred sons *and* a daughter when the great sage Vyāsa had said only that she should have a hundred sons:

गान्धारराजदुहिता शतपुत्रेति चानघ ।
उक्ता महर्षिणा तेन व्यासेनामिततेजसा ॥

The loss to the Vulgate, I cannot but think, is a gain to the epic.

The next passage, consisting of about 31 stanzas of adhy. 128, and 35 stanzas of adhy. 129, gives a somewhat confused account of the various unsuccessful attempts made by Duryodhana to kill Bhīma, containing the suspicious story of Bhīma's adventures in the Serpent World. No one who compares the constituted text (based on the Kāśmīrī version) with the Vulgate and the Southern recension can doubt that the Kāśmīrī version alone presents the correct text, while the others are secondary and conflated.

The long interpolation of 56 stanzas in adhy. 138 gives an inflated account of the defeat and capture of Drupada by the Pāṇḍavas after the Kauravas had failed in their attempt. The description was evidently spun out expressly with a view to glorifying the popular heroes Arjuna and Bhīma at the expense of the much maligned Duryodhana and the other Kuru princes. The older version disposes of the battle in two lines (which, taking everything into account, I consider a very adequate treat-

ment), and divides the glory impartially between all the pupils of Droṇa alike!

The omission of the whole of adhy. 139, which contains only some needless repetition besides minor absurdities and contradictions, would not have called forth any comment from me but for the fact that with its omission disappears the only reference in the epic to the alleged installation of Yudhiṣṭhira as heir apparent to the throne of Hāstinapura by Dhṛtarāṣṭra. The Kāśmīrī version, which omits the entire adhy. containing this reference, fully justifies the indignant outburst of Holtzmann (*Das Mahābhārata*, Bd. 2, p. 33): "Geradezu Fälschung ist es, wenn 1, 139, 1 = 5517 behauptet wird, der blinde *Dhṛtarāshṭra* habe mit Uebergehung seiner eigenen Söhne den *Yudhishṭhira* zum Kronprinzen (*yuvarāja*) ausrufen lassen"! He is probably also right when he adds: "Ich bin überzeugt, dass von dieser ganzen Kindergeschichte keine Zeile alt und ächt ist, und dass wir hier keine Ueberarbeitung, sondern Neudichtung vor uns haben". But so much of the "Kindergeschichte" as is now left in the critical edition has insidiously filtered its way into all our MSS. and there is no way of dislodging it by any known canon of textual criticism.

Many readers will no doubt miss the notorious Kaṇikanīti (adhy. 140 of the Bombay text), but its spurious character is borne out by its omission not only in Kṣemendra's Bhāratamañjarī and in the Telugu and Javanese adaptations of the Mahābhārata but also in the scholium of Devabodha, who has not commented on a single word of the 93 stanzas comprising this adhy., although both Nīlakaṇṭha and Arjunamiśra have written lengthy notes on it in their respective scholia. This delectable piece of political philosophy or political wisdom is, moreover, only a replica (naturally with many additions, omissions, and variant readings) of the advice given by Bhāradvāja (which appears to have been a gotra-name of this very Kaṇika or Kaṇiṅka) to S'atruṁjaya and duly communicated to Yudhiṣṭhira by Bhīṣma in the S'ānti; it will reappear, therefore, in a slightly different garb in its proper place in due time.

The last important omission is that of another short adhy. (149 of the Bombay text) of 15 stanzas, which relates how the Pāṇḍavas were seeking a ford on the Ganges when suddenly a secret agent of Vidura appears on the scene and conducts them to a little boat "as swift as mind or wind", which safely carries them across the river. The position of this adhy. in the Vulgate text is evidently wrong; for in the very next adhy. (150 of the Bombay text) there is a reference to the Pāṇḍavas again crossing the Ganges. They would surely not have crossed the river *twice* in such a short time. The correct place of this (interpolated) adhy. is after stanza 19 of adhy. 150, where the Southern recension places it. Some Northern version had evidently copied the adhyāya in the first place from a Southern exemplar and inserted it at a wrong place, as often has happened in the case of these interpolations—fortunately so, because these displacements are frequently the only surviving indications of these unauthentic accretions.

Here I may draw attention to a difficult text-critical problem which arises in connection with these passages. They have been rejected by me *mainly* on the evidence of the Kāśmīrī version, because they are lacking practically only in this version. The question naturally arises: are they *omissions* (in the version in which they are missing) or are they *additions* (in the versions in which they are found)? The

intrinsic evidence is, in my opinion, strongly against their originality. The least that can be said about them is that they are utterly superfluous; the poem as a whole is decidedly better without them, for their only effect is to lengthen and weaken the text. Moreover, no good reason can be adduced why the passages should have been omitted in the Kāśmīrī text. There is nothing objectionable in them; they contain instructive and moderately entertaining matter of an innocuous character, matter quite in harmony with the general tenor of the epic. The presumption of unauthenticity, on the other hand, is confirmed by the fact that they are found in different versions at different points of the text, frequently also with partial repetition of the preceding matter. Professor Jacobi has gone into the question of such repetitions in the Rāmāyaṇa text and has clearly demonstrated that after a lengthy interpolation some portion of the original text preceding the interpolation was repeated *verbatim* for the purpose of rehabilitating the context disturbed by the intrusion of extraneous matter, "damit die Hörer wieder irgendwie in den Zusammenhang hineinkämen" (*Das Rāmāyaṇa*, p. 34). Our repetitions are to be judged similarly: they are the fingerposts at interpolations. One lengthy and important passage among those cited, as has been observed, is actually missing in several ancient testimonia (cf. p. 574 below).

Here therefore we are confronted by a very difficult case where the evidence *pro et contra* of documentary and intrinsic probability is equally or almost equally balanced. Now it would not do to form some *a priori* hypothesis as to the interrelationship of the versions and fix the text in terms of some preconceived notion about it. The study of the documents themselves must teach us what their interrelationship is. And they unmistakably indicate that this interrelationship is of a *very complex* character. In fact I am now fully persuaded that with the epic text as preserved in the extant Mahābhārata MSS. we stand at the wrong end of a long chain of successive syntheses of divergent texts carried out in a haphazard fashion through centuries of diaskeuastic activities; and that with the possible exception of the Kāśmīrī version all other versions are indiscriminately conflated. Now it is evident that the genetic method cannot in strictness be applied to conflated MSS.; for in these cases it is extremaly difficult to disentangle completely by means of purely objective criteria their intricate mutual interrelationships. The documentary evidence is supremely important, but the results arrived at from a consideration of the documentary probability must be further tested in the light of intrinsic probability. No part of the text can be considered really exempt from the latter scrutiny when we are dealing with a carelessly guarded fluid text such as we have for the Mahābhārata; that the text was fluid and carelessly guarded is now incontestably demonstrated by the hundreds of variants which fill every page of this edition. There was every inducement and opportunity for interpolation and conflation. The discovery of even such *sporadic* contamination between "independent" versions does not destroy the value of our division of the manuscript material into recensions and versions, but only complicates its interpretation.

V. S. SUKTHANKAR.

March 1931.

Abbreviations and Diacritical Signs

add. = adding.
adhy. = adhyāya(s).
App. = Appendix.
Arj. = Arjunamis'ra.
B. *or* Bomb. = Bombay edition of the Mbh. (S'aka 1799).
C. *or* Calc. = Calcutta edition of the Mbh. (*editio princeps*)
comm. = commentary.
cont. = continue(s).
corr. = corrected, correction.
Dev. = Devabodha.
fig. = figure(s).
fol. = folio(s).
foll. = following.
fragm. = fragment(ary).
hapl. = haplographic(ally).
illeg. = illegible.
inf. lin. = *infra lineam.*
int. lin. = *inter lineas.*
interp. = interpolate(s).
introd. = introduction, introductory.
K. *or* Kumbh. = Kumbhakonam edition of the Mbh.
m *or* marg. = marginal(ly).
Mbh. = Mahābhārata.
Nīl. = Nīlakaṇṭha.
om. = omit(s), omitting.
orig. = original(ly).
p = pāṭhāntara (added to the name of a commentator), *e. g.* in Arjp, Nīlp.
Rām. = Rāmāyaṇa (ed. N. S. P.).
ref. = refer(ence).
resp. = respective(ly).
sec. m. = *secunda manu.*
st. = stanza(s).
subst. = substitute(s).
Suparṇ. = Suparṇādhyāya (ed. Grube).
suppl. = supplementary.
sup. lin. = *supra lineam.*
transp. = transpose(s), transposition.
v. = verse.
(var.) = (with variation).
v. l. = varia(e) lectio(nes).

❀❀ in the critical notes, enclose citations from commentators.

[ ] besides their normal uses, enclose additions to MS. readings.

( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be omitted from MS. readings.

* (superior star) in the text, indicates an emendation.

* * (body-stars) indicate syllables lost through injury to MS.

~~~ printed below any part of the constituted text indicates that the reading of it is uncertain.

Important Notice

In cancellation of the prices of the edition printed on the back cover, the following new (enhanced) prices will come into effect as from 1 April 1931:

	Class A (Advance payment).	Class B (Deferred payment).
Paper Cover:	Rs. 150	Rs. 200
Cloth bound:	Rs. 165	Rs. 215

Permanent members of the Institute will be allowed 20% discount on these prices.
~~~

मतिनारः खलु सरस्वत्यां द्वादशवार्षिकं सत्रमाजहार ॥ २५ ॥ निवृत्ते च सत्रे सरस्वत्यभिगम्य तं भर्तारं वरयामास । तस्यां पुत्रमजनयत्तंसुं नाम ॥ २६ ॥ अत्रानुवंशो भवति ॥ २७ ॥

तंसुं सरस्वती पुत्रं मतिनारादजीजनत् ।
इलिनं जनयामास कालिन्द्यां तंसुरात्मजम् ॥२८

इलिनस्तु रथंतर्यां दुःषन्ताद्यान्पञ्च पुत्रानजनयत् ॥ २९ ॥

दुःषन्तः खलु विश्वामित्रदुहितरं शकुन्तलां नामोपयेमे । तस्यामस्य जज्ञे भरतः । तत्र श्लोकौ भवतः ॥ ३० ॥

माता भस्त्रा पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः ।
भरस्व पुत्रं दुःषन्त मावमंस्थाः शकुन्तलाम् ॥३१
रेतोधाः पुत्र उन्नयति नरदेव यमक्षयात् ।
त्वं चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला॥३२

ततोऽस्य भरतत्वम् ॥ ३३ ॥

भरतः खलु काशेयीमुपयेमे सार्वसेनीं सुनन्दां नाम । तस्यामस्य जज्ञे भुमन्युः ॥ ३४ ॥

C. 1. 37 5
B. 1. 95. 32
K. 1. 63. 34

जलवतीं; G4.5 ललां; G6 ज्वलतां; M8 ज्वलितां; M5-8 ज्वलनां (for ज्वालां). — Before तस्यां, B3.6 Da ins. स. Ko.3.4 पुत्रम् (K4 om. पुत्रम्) उत्पादयामास मतिनारं नाम (by transp.). T G1 अस्य जज्ञे अंतिनारः; G2.4.5 M6-8 अंतिनारमुत्पादयामास; G3.6 अंतिनारमजीजनत्; M3.5 अंतिनारमुत्पादयत् (for पुत्रं—°मास).

25 Ś1 पतिनारः; K2 अति°; D5 S (except T2) अंति°. After °नारः, S ins. तु. Ñ3 T1 G3.6 om. खलु. After °स्वत्यां, N ins. गुणसमुदितं (Dn D1 °समन्वितं). Ñ B D (except D5) आहरत् (for आज°).

26 Ko.3.4 Ñ B D (D5 marg.) समाप्ते; T1 G1.3.6 M3.5 तमुदवसाने नि°; T2 G2.4.5 M6-8 तमुदवसाने (for निवृत्ते). D2.5 S om. च. D5 S om. सत्रे. B5 S om. तं. — K3.4 B5.6 Da D4 M5 स तस्यां; D2 तस्यां स (for तस्यां). K3.4 उत्पादयामास; Ñ2 B4 Da Dn D1 अजीजनत्; D5 S जनयामास (for अजनयत्). K D5 त्रसुं (Ko त्रंसुं); S त्रसुं (for तंसुं). D5 om. नाम.

27 K4 D2 भवति श्लोकः; Ñ1.2 Da Dn D1.4 श्लोको भ° (for भवति).

28 [a]) K D2.5 त्रसुं; S त्रसुः (G3 तस्मिन्). G4.5 M °पुत्रः. — [b]) Ś1 पतिनाराद्; S अंति°. G2.4.5 M अजायत. — [c]) K3 Ñ B Da3 Dn D4 ईलिनं; S इलिलं. — [d]) N (except Ś1 B6) कालिंग्यां (K1 °लिन्त्यां). K Ñ3 D2 त्रसुर; D5 त्रंसुर; S त्रसुर् (cf. v. l. 1. 89. 11, 12). T1 आत्मवान्.

29 K3 Ñ B Da3 Dn D4 ईलिनस्तु; S इलिल°. After तु, S (except G6) ins. खलु. G3 om. रथंतर्यां. After °तर्यां, T2 G (except G3.6) ins.:

900* जनमेजयमुत्पादयामास । जनमेजयस्तु खलु लक्ष्मणां नाम भागीरथीमुपयेमे । तस्यां.

[T2 G4.5 कक्षीं (for लक्ष्म°). — Cf. 901*.]

Here and below MSS. indiscriminately दुष्यंत, दुष्कं°, दुष्यं° as before; cf. v. l. 1. 62. 3; 63. 14, 15 etc. K2.4 B3 D2.5 दुःषंतादीन्. K4 D2 om. पञ्च पुत्रान्. K2-4 Ñ1.2 B4 Da Dn D1.2 T G अजीजनत्; B1.3.6 D4 उत्पादयामास; B5 जनयामास (for अजन°). — After 29, D5 T1 G3.6 M (except M3) ins.:

901* दुःषन्तस्तु खलु लक्षणां नाम भागीरथीमुपयेमे । तस्यामस्य जज्ञे जनमेजयः ।

[Cf. 900*. D5 G6 लक्ष्मणां; T1 लक्ष्मीं (for लक्ष°).]

30 Before दुःषन्तः (resp. its v. l.), D5 G3.6 ins. स एव; T1 स. After दुःष°, S (except T1 G6) ins. तु. D5 T1 G (except G3) om. खलु. D5 G3 शकुं° नाम विश्वामित्रदु° (by transp.). B (except B4) D2.4 उपयेमे शकुं° नाम (by transp.). After भरतः, Ko ins. नाम. — Ñ3 lacuna for तत्र श्लोकौ भवतः. K (except K1) Ñ2 B1.3.4 D अत्र (D5 यत्र) (for तत्र). Before श्लोकौ, Ñ1.2 B1.4.5 D (except D2.4.5) ins. अनुवंश-; G (except G3) इमौ.

31 =(var.) 1. 69. 29. — [a]) Ñ B D (except D1.2.5) Cd transp. माता and भस्त्रा (as in 1. 69. 29). Ś1 पिता बंधुर्; Cd पितुः पुत्रो (as in text). — [b]) S (except G3) यस्माज्जातः; Cd as in text. — [c]) S (except G1.2) दौःषंति (spelt differently). — For 31[d], S subst. 32[d].

32 =1. 69. 30. — M5 (? hapl.) om. 32. — [a]) Cd as in text. S (M5 om.) पुत्रं नयति. — [b]) Ñ3 महौजसं; S यमक्षयं; Cd as in text. — [c]) K1 त्वमस्य धाता; B5 त्वं च धातास्य. — For 32[d], D5 repeats 31[d]. — After शकुन्तला, Ś1 Ko Da ins. इति.

33 G1.3 एतद् (for ततः). Ñ3 om. अस्य भर°. K3 तस्य राजपुत्रस्य (for अस्य).

34 After भरतः, D5 T ins. च; G M तु. G4-6 om.

C. 1. 3766
B. 1. 95. 33
K. 1. 63. 35

भुमन्युः खलु दाशार्हीमुपयेमे जयां नाम । तस्यामस्य जज्ञे सुहोत्रः ॥ ३५ ॥

सुहोत्रः खल्विक्ष्वाकुकन्यामुपयेमे सुवर्णां नाम । तस्यामस्य जज्ञे हस्ती । य इदं हास्तिनपुरं मापयामास । एतदस्य हास्तिनपुरत्वम् ॥ ३६ ॥

हस्ती खलु त्रैगर्तीमुपयेमे यशोधरां नाम । तस्यामस्य जज्ञे विकुण्ठनः ॥ ३७ ॥

विकुण्ठनः खलु दाशार्हीमुपयेमे सुदेवां नाम । तस्यामस्य जज्ञे अजमीढः ॥ ३८ ॥

अजमीढस्य चतुर्विंशं पुत्रशतं बभूव कैकेय्यां नागायां गान्धार्यां विमलायामृक्षायां चेति । पृथक्पृथग्वंशकरा नृपतयः। तत्र वंशकरः संवरणः ॥ ३९

संवरणः खलु वैवस्वतीं तपतीं नामोपयेमे । तस्यामस्य जज्ञे कुरुः ॥ ४० ॥

कुरुः खलु दाशार्हीमुपयेमे शुभाङ्गीं नाम । तस्यामस्य जज्ञे विदूरथः ॥ ४१ ॥

खलु. G3 om. काशेयीम्. Ś1 K1 D2 कैकेयीं; K4 D4 T2 (by corr.) कौशेयीं; D5 कौकेयीं; G1 कौशेनीयवैदेहीं (for काशेयीम्). K4 T सार्वसेनीमुपयेमे (by transp.). — Ś1 (hapl.) om. from तस्यामस्य up to सुवर्णां नाम (in 36); K4 om. from तस्यामस्य up to जयां नाम (in 35). M6-8 अस्याम् (for तस्याम्). K0 (hapl.) om. from भुमन्युः up to जज्ञे in 35. K1 भुव°; D2 भ्रम°; T द्रुम° (for भुमन्युः).

35 Ś1 om. 35; K0 om. up to जज्ञे; K4 om. up to नाम (cf. v. l. 34). — After भुमन्युः, D5 ins. च; S तु. T1 वासेयीं; T2 G1.4.5 दाशेयीम् (for दाशार्हीम्). Ñ B1.4 Da Dn D1 विजयां; B3.6 D4 सुदेवां; B5 देवां; S सुप(G2-5 M6-8 °व)र्णां (for जयां). — K1 (hapl.) om. from तस्यामस्य up to सुवर्णां नाम (in 36).

36 Ś1 K1 om. up to नाम (cf. v. l. 34, 35). — After सुहोत्रः, S ins. तु. S ऐक्ष्वाकीम् (G2 दार्ष्टवतीम्) (for इक्ष्वाकुकन्याम्). K2.4 सुपर्णां; Ñ1 सुदेवां; S जयंतीं (G3 जयां) (for सुवर्णां). D5 T1 G3 हस्तिः. — S पुरं (for हास्तिन°). Ś1 समापयामास; K0.3.4 T G2.3 निर्माप°; K2 G6 आवस°; Ñ1.2 B4.5 Dn D1.2.4 स्थाप°; D5 कार°; Cd as in text. — D5 तस्य; S तस्माद् (M3 as in text; G3 यतो) (for एतदस्य). S (except M3) हस्तिन°.

37 After हस्ती, D5 ins. च; T2 G5 M तु. Ś1 (hapl.) om. from यशो° up to °येमे in 38. B1 (m as in text).6 D2 यशोधनां; B4 Da G2.4.5 यशोदां; G3 °वनां. — K0.3 D2.5 विकुंचनः; K1 विक्रश्वः; K2 °कुंभः; K4 °कुंचः; Da S °कुंजनः (G3 °रः) (for विकु°). After विकु° (resp. its v. l.), K (except K0) Ñ1.2 B4 D (except D2.4.5) ins. नाम.

38 Ś1 om. up to °मुपयेमे (cf. v. l. 37). For विकुण्ठनः, MSS. विकुंचनः etc. (cf. v. l. 37). After विकु° (resp. its v. l.), D2.5 ins. च; S तु (G4 corrupt). T G6 M (except M3) om. खलु. G4.5 om. from दाशार्हीम् up to जज्ञे. K4 देवसुतां; T G1.3 M सुनंदां (for सुदे°). G6 विंदां नामोपयेमे (for उप°—नाम). — After °मीढः, Ñ1.2 B4 D (except D2.4.5) ins. नाम.

39 After °मीढस्य, T2 G4.5 ins. तु. K2 S चतुर्विंशति; D2 °शतिः; D5 °शत्. B D G3 (? hapl.) om. नागायां. B1.3.5.6 transp. कैकेय्यां and गान्धार्यां. B1.4 Dn D1.4 विशाला°; D2 विमना°; T2 बला° (for विमलायाम्). Ś1 K2 D5 सूक्ष्मा°; K4 ऋक्षकां; G3 ईक्षा°; G4.5 वृक्षा° (for ऋक्षायां). K1 सूक्ष्मायां विमलायां (for विमलायामृक्षायां). B4 om. चेति; S om. च (M5 om. चेति). Da1 D5 T G4-6 M5 om. one पृथक्-. M3.6-8 ते (for the first पृथक्-). Ñ1.2 B4 D (except D2.4.5) -वंशधराः; S -वंशकर्तारः (for वंश°). G1-3 om. नृप°. — अजमीढादृक्षायां is ins. in T G1.3 after तत्र; in G2.4-6 (which om. तत्र), at the beginning of the final sentence. T G4.5 संवरणो जज्ञे वंशकरः; G1 वंशकारणः संवरणिः; G2.6 वंशकरः संवरणो जज्ञे (for वंश° संव°).

40 Ś1 K3 Ñ3 D2 (? hapl.) om. संव°. — After °रणः, D5 ins. च; S तु. Ś1 सरस्वतीं (for वैव°). G3.5.6 M5 तपंतीं. G3 om. नाम. — Ś1 K3 Ñ B Da1 D5 (? hapl.) om. from तस्यामस्य up to संप्रियां नाम (in 42). G1 (hapl.) om. from तस्यामस्य up to मागधीमुपयेमे (in 43). K0.4 Da2 (? hapl.) om. कुरुः. Before कुरुः, D2 ins. सुभगो नाम. After कुरुः, K1.2 D4 ins. नाम. After नाम, K2 cont.: कुरुर्यस्तपसा कुरुक्षेत्रं पुण्यं चक्रे.

41 Ś1 K3 Ñ B Da1 D5 G1 om. 41 (cf. v. l. 40). K0.4 Da2 D2.4 (hapl.) om. from कुरुः खलु up to संप्रियां नाम (in 42). K1 om. from कुरुः खलु up to मागधी- मुपयेमे (in 43). — After कुरुः, S (except G1) ins. तु. T1 G2.3.6 om. खलु. D1 (hapl.) om. from दाशार्हीम् up to अरुग्वान्खलु (in 43). K2 वाहिनीं नामोपयेमे (for दाशार्हीमुप°). G4.5 om. उपयेमे शुभाङ्गीं. G2 om. शुभाङ्गीं

विडूरथस्तु मागधीमुपयेमे संप्रियां नाम। तस्यामस्य जज्ञे अरुग्वान्नाम ॥ ४२ ॥

अरुग्वान्खलु मागधीमुपयेमे अमृतां नाम। तस्यामस्य जज्ञे परिक्षित् ॥ ४३ ॥

परिक्षित्खलु बाहुदामुपयेमे सुयशां नाम। तस्यामस्य जज्ञे भीमसेनः ॥ ४४ ॥

भीमसेनः खलु कैकेयीमुपयेमे सुकुमारीं नाम। तस्यामस्य जज्ञे पर्यश्रवाः। यमाहुः प्रतीपं नाम ॥ ४५

प्रतीपः खलु शैब्यामुपयेमे सुनन्दां नाम। तस्यां पुत्रानुत्पादयामास देवापिं शंतनुं बाह्लीकं चेति ॥ ४६

देवापिः खलु बाल एवारण्यं प्रविवेश। शंतनुस्तु महीपालोऽभवत्। अत्रानुवंशो भवति ॥ ४७ ॥

यं यं कराभ्यां स्पृशति जीर्णं स सुखमश्नुते।
पुनर्युवा च भवति तस्मात्तं शंतनुं विदुः ॥ ४८ C. 1. 3769 B. 1. 95 45 K. 1. 63. 49

नाम. — Dn विदूरः (for विडूरथः)!

42 N (except K2 Dn D1) om. up to संप्रियां नाम; K1 G1 om. 42 (cf. v. l. 40, 41). M6-8 (hapl.) om. from विडू° up to अरुग्वान्खलु (in 43). — Dn विदूरः (for विडूरथः)! After तु, T2 G3-6 M3.5 ins. खलु. Dn माधवीं (for °गधीं). M3.5 (hapl.) om. from °येमे up to अरुग्वान्खलु (in 43). — K4 उरश्वा; Ñ1 B Da2 अभग्वान् (B3 सुतस्वान्); Ñ2 सुभगो; Ñ3 अभग्ना; Dn अनश्वा; T G4-6 अनश्वान्; G3 अश्ववान् (for अरुग्वान्). G om. नाम.

43 M6-8 (erroneously) read 43-44 after 50. K1 G1 om. up to °येमे (cf. v. l. 40, 41). D1 M om. अरुग्वान्खलु (cf. v. l. 41, 42). For अरुग्वान्, MSS. उरश्वा etc. (cf. v. l. 42). Before खलु, D5 ins. च; T G3-5 तु. G2.6 तु (for खलु). Ś1 मेधावीम्; K0 Ñ2 B4 Da Dn3 T1 माधवीम्; M6-8 मागधेयीम् (for मागधीम्). K2 सुबलां (for अमृतां). — After नाम, K2 ins. कुरुः खलु माधवीमुपयेमे अमृतां नाम. — Ś1 K1 (hapl.) om. from तस्यामस्य up to सुयशां नाम (in 44). — K3 Ñ Dn1.n2 D1.2.4 G1.2 M परीक्षित् (cf. v. l. 1. 1. 8; 45. 2, 13 etc.).

44 Ś1 K1 om. up to सुयशां नाम (cf. v. l. 43). Some MSS. परीक्षित् (cf. v. l. 43). After परिक्षित् (resp. its v. l.), D5 S (except G2.4.5) ins. तु. T1 G6 om. खलु. S बाहुकाम् (for °दाम्). K0.3 सुदासां; K4 °दासीं; B1 °दर्शां; D2 स्ववशां; G1-5 °वेपां; M3.5 °रूपां; M6-8 सुपां (for सुयशां). T G6 सुवेपां नामोपयेमे (for उप° सु° नाम).

45 M7 (hapl.) om. from भीम° up to जज्ञे. Ś1 D2 स (for भीम°). — After °सेनः, D5 ins. च; S (except M7) ins. तु. T1 G2 om. खलु. D2 transp. कैकेयीं and उपयेमे. Ñ1 सुंदरीं; Ñ2.3 B (except B4) Dn D1.2 कुमारीं (for सुकु°). T कैकेयीं सुकुमारीं नामोपयेमे (by transp.). — K2 B4 Da असौ (K2 om. असौ) अजनयत् (for अस्य जज्ञे). K0 हर्यश्वं; K2 पर्यश्रवसं; Ñ1.2 B1.5.6 Dn D1.2.4 प्रति°; Ñ3 °श्रवसः; B3 G1.4.5 परि°; B4 प्रतिश्रवसं; Da परिश्रवसं; D5 प्रतीपः; M3 वृद्ध°; M5 सत्यपरि° (for पर्यश्रवाः). — After °श्रवाः (resp. its v. l.), K0.2 Ñ1.2 B (except B4) Dn D1.2.4 ins. नाम; D5 इति. — K2 Ñ3 om. यमाहुः; Ñ1.2 D (except D2.4) om. the final sentence altogether. G1.2.4.5 प्रदीपः (for प्रतीपं). S इति (for नाम). Ñ1.2 B D (except D5) प्रतिश्रवसः प्रतीपः (Ñ1.2 om. प्रती°) (for यमा°— नाम).

46 G1.2.4.5 प्रदीपः. After प्रतीपः (resp. its v. l.), D5 ins. च; S ins. तु. T1 G3.6 om. खलु. G3 शैलवतीम्; M6-8 शय्याम् (for शैब्याम्). B5 सुंदरीं (for सुनन्दां). — After तस्यां, T2 G M ins. त्रीन्. Ñ3 B5.6 om. पुत्रान्. G1.6 transp. पुत्रान् and उत्पाद°. T1 तस्यामस्य त्रयः पुत्रा बभूवुः (for तस्यां —°मास). Ñ1.2 B Da2 Dn D1.4 (before corr.) शांतनुं. G3 देवापिः शंतनुर्बाह्लीकश्चेति.

47 After देवापिः, S (except T1) ins. तु. G3 (hapl.) om. from बाल up to शंतनुः खलु (in 50); B5 reads from बाल up to शंतनुः खलु in marg. K4 Ñ1.2 B (except B4) D (except Da) विवेश (for प्रवि°). — Before शंतनुः, M6-8 ins. मुमुक्षुः. Ñ B D (except D5) शांतनुः. Ś1 om. तु. — After तु, M5-8 ins. खलु. Ñ2 B (except B4) Dn D1.2.4 बभूव; D5 भवति (for ऽभवत्). — Ñ3 T G6 M3 तत्र (for अत्र). D5 S om. अनुवंशः. श्लोकः is ins. in K2 D2 after, in Ñ1.2 B5 Da1 Dn D1.4.5 S before, भवति.

48 G3 om. 48; B5 reads it in marg. (cf. v. l. 47). — [a]) Ś1 K1 करेण; Ñ1.3 M5-8 कुमारं (for कराभ्यां). — [b]) D5 जीर्णोपि. B6 M6-8 सुखमेधते. — [c]) Ś1 K0-2 स (for च). — [d]) K0.3.4 ततस्तं. Ñ B D (except D5) शांतनुं. — After विदुः, Ś1 K (except K3.4) B1.3 D (except D2.4.5) ins. इति.

49 K2 G3 om. 49; B5 reads it in marg. (cf. v. l. 47). Ś1 K0.3 एतद् (for तद्). Ś1 K1 B1 G6 M6-8

C. 1. 3799 B. 1. 95. 46 K. 1. 63. 60 तदस्य शंतनुत्वम् ॥ ४९ ॥

शंतनुः खलु गङ्गां भागीरथीमुपयेमे । तस्यामस्य जज्ञे देवव्रतः । यमाहुर्भीष्म इति ॥ ५० ॥

भीष्मः खलु पितुः प्रियचिकीर्षया सत्यवतीमुदवहन्मातरम् । यामाहुर्गन्धकालीति ॥ ५१ ॥ तस्यां कानीनो गर्भः पराशराद्द्वैपायनः । तस्यामेव शंतनोर्द्वौ पुत्रौ बभूवतुः । चित्राङ्गदो विचित्रवीर्यश्च ॥ ५२ ॥ तयोरप्राप्तयौवन एव चित्राङ्गदो गन्धर्वेण हतः । विचित्रवीर्यस्तु राजा समभवत् ॥ ५३ ॥

विचित्रवीर्यः खलु कौसल्यात्मजे अम्बिकाम्बालिके काशिराजदुहितरावुपयेमे ॥ ५४ ॥ विचित्रवीर्यस्त्वनपत्य एव विदेहत्वं प्राप्तः ॥ ५५ ॥ ततः सत्यवती चिन्तयामास । दौःषन्तो वंश उच्छिद्यते इति ॥ ५६ ॥ सा द्वैपायनमृषिं चिन्तयामास ॥ ५७ ॥ स तस्याः पुरतः स्थितः किं करवाणीति ॥ ५८ ॥ सा तमुवाच । भ्राता तवानपत्य एव

तस्य (for अस्य). Ñ B Da2 Dn D1.4 (before corr.) G1.2 M6–8 शांतनुत्वं.

50 G3 om. शंतनुः खलु; B6 reads it in marg. (cf. v. l. 47). — Ñ B Da2 Dn D1.4 (before corr.).5 T2 शांतनुः. After शंतनुः (resp. its v. l.), S (except G3) ins. तु. T G1 om. खलु. Ñ3 om. गङ्गां. — Ko Da1 om. अस्य. Ś1 K1 अनु- (for अस्य). After °व्रतः, Ko.3.4 Ñ1.2 B4 D (except D4) ins. नाम; G1 जीवव्रतः. — K3 Ñ B5 Dn D1.2 °र्भीष्ममिति. — After 50, M6–8 (erroneously) read 43–44.

51 After भीष्मः, S ins. तु. T G1.6 om. खलु. Ś1 transp. खलु and पितुः. Only Ś1 उदवहन्मातरम् (as in text): Ko.4 Ñ2 मातरमुपावहत् (Ñ2 °पाहरत्); K1 उदयाहन्मातरं; K2.3 Ñ3 B Da D2 मातरमुदावहत्; Ñ1 Dn D1.4.5 मातरम् (D5 om. मा°) उदवाहयत्; T G M3.5 आनयामास मातरं (G4.5 om. मा°); M6–8 आनयन्मातरमिति. — K2 Ñ Dn D1.4.5 गंधकालीमिति; K4 गंधवतीति; D2 योजनगंधवतीति; S (om. गंध-) कालीति (G1.3 कालीमिति).

52 Ko.3 D5 T तस्याः (for तस्यां). After तस्यां (resp. its v. l.), Ś1 ins. गंधकाल्यां सत्यवत्यां; K3 अस्य; K4 B4 अस्य जज्ञे; B1.3.5.6 D2.4 जज्ञे; Da Dn D1 पूर्वं. D5 om. कानीनो गर्भः. S पराशरात्कन्यागर्भो (G3 पराशरस्य गर्भो) द्वैपायनः (for कानी°—°यनः). After °यनः, N (except B1.3–5) ins. अभवत्. — Ñ B3–6 Da2 Dn D1.4 (before corr.) शांतनोर्. After शंतनोर् (resp. its v. l.), Ś1 K1.3 Ñ B D (except D5) ins. अन्यौ. Ś1 K1 Da om. द्वौ. — Ñ1.2 B4 Dn D1 transp. चित्राङ्गदः and विचित्रवीर्यः. — After च, B D2.4 M (except M5) ins. इति.

53 B3.5.6 D2.4 om. एव. S चित्रांगदस्तु (G3 °गदोपि) अप्राप्तराज्य (T2 G2.4–8 °प्तयौवन; G1 °प्तराज्ययौवन) एव (for तयोर°—°ङ्गदो). S (except G2.6 M3) गंधर्वैर् (for °र्वेण). S (except G6) निहतः. — D1 (hapl.) om. from विचित्रवीर्यस्तु up to the end of 54. S om. तु. K (except K1) D5 अभवत्; B (except B4) Dn D2.4 आसीत्; S बभूव (for सम°).

54 D1 om. 54 (cf. v. l. 53). After °वीर्यः, B5 S ins. तु. T1 G1.5 om. खलु. M बाल एव (M5 -काले) (for खलु). S om. कौसल्या°. K (except K1) B Da Dn कौसल्या°. S काशिराजसुते अंबिकांबालिके (G4.5 अंबालिकांबिके; G6 °लिकेंबिके) उदवहत् (G4.5 उवाह; M3 उदावहत्; M5 उपावहत्) (for अम्बिका°—°येमे). After उदवहत् (v. l. for उपयेमे), M6–8 ins. भार्ये.

55 Before विचित्र°, T1 G1.6 M3 ins. स. T G2.4–8 M om. तु. G1.3 च (for तु). T1 G1.3.6 M अनुत्पन्नापत्यः (for अनपत्यः).

56 G1.3 तत्र (for ततः). G2.3.6 गंधवती (for सत्य°). Ñ B4 D (except D2.4) अचिंतयत् (for चिन्त°). — Before दौःषन्तो, Ko B Da ins. न (B6 तत्); K4 Ñ3 D2.4 कथं न; Ñ1.2 Dn D1 मा. MSS. indiscriminately दौष्यंतो, °ष्वं°, °ष्कं° or °ष्मं°. Ko.4 Ñ B Da Dn D1.2.4 उच्छे(Ko.4 °त्स्य)दं व्रजेत् (B1.3.5.6 D2.4 गमिष्यति) (for उच्छिद्यते). D5 S कथं नु खलु (G1 om. खलु) शंतनोः पिंडोच्छेदो (G3 वंशविच्छेदो; M6–8 पिंडविच्छेदो) न स्यात् (for दौःषन्तो — °च्छिद्यते).

57 After सा, B1.3.6 D4 ins. तं; D2 तु; M6–8 वै. S om. ऋषिं. Ko.3.4 Ñ1.2 B D (except Da1) ins. मनसा after ऋषिं; M (except M5), which om. ऋषिं, ins. मनसा after द्वैपायनं. B (except B4) D4 अचिंतयत (for चिन्तया°).

58 After स, Ko.3.4 ins. चिंतितमात्रः. S om. तस्याः. Ś1 B4 सत्यवत्याः; K1 त्वस्याः (for तस्याः). S अग्रतः (for पुर°). M6–8 स्थित्वा प्रोवाचैनां (for स्थितः). After स्थितः, Ko.3.4 ins. सन् आज्ञापय. After करवाणीति,

स्वर्यातो विचित्रवीर्यः। साध्वपत्यं तस्योत्पादयेति ॥ ५९ ॥ स परमित्युक्त्वा त्रीन्पुत्रानुत्पादयामास धृतराष्ट्रं पाण्डुं विदुरं चेति ॥ ६० ॥

तत्र धृतराष्ट्रस्य राज्ञः पुत्रशतं बभूव गान्धार्यां वरदानाद्द्वैपायनस्य ॥ ६१ ॥ तेषां धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां चत्वारः प्रधाना बभूवुर्दुर्योधनो दुःशासनो विकर्णश्चित्रसेन इति ॥ ६२ ॥

पाण्डोस्तु द्वे भार्ये बभूवतुः कुन्ती माद्री चेत्युभे स्त्रीरत्ने ॥ ६३ ॥

अथ पाण्डुर्मृगयां चरन्मैथुनगतमृषिमपश्यन्मृग्यां वर्तमानम्। तथैवाप्लुतमनासादितकामरसमतृप्तं बाणेनाभिजघान ॥ ६४ ॥ स बाणविद्ध उवाच पाण्डुम्। चरता धर्ममिमं येन त्वयाभिज्ञेन कामरसस्याहमनवाप्तकामरसोऽभिहतस्तस्मात्त्वमप्येतामवस्थामासाद्यानवाप्तकामरसः पञ्चत्वमाप्स्यसि क्षिप्रमेवेति ॥ ६५ ॥ स विवर्णरूपः पाण्डुः शापं परिहरमाणो नोपासर्पत भार्ये ॥ ६६ ॥ वाक्यं चोवाच। स्वचापल्यादिदं प्राप्तवानहम्। शृणोमि च

C. 1. 3614
B. 1. 95. 61
K. 1. 63. 63

Ko.3.4 Da1 ins. मातरमुवाच.

59 S तं (G1 om. तं) सत्यवती (for सा तम्). Ko.3.4 Da1 आह (for उवाच). — S ते (for तव). T1 G1.3 om. एव. B1 T2 G स्वर्गतः; B5 T1 M स्वर्गं (B5 स्वर्ग-) गतः (for स्वर्यातः). S om. विचित्रवीर्यः. — S तस्यार्थे (G3 om. अर्थे) अपत्य(M6–8 पुत्र)मुत्पादयेति (for साध्व°—°दयेति).

60 G3 तस्या वाक्यं (for स). Ko.3 परमोम्; Ñ2 B4 Da Dn D1.4 तथा; D5 एवम्; T1 M6–8 वरम् (for परम्). D5 (om. इति) उक्तः; S उवाच स तत्र (for उक्त्वा). T1 G1.3 om. पुत्रान्. Da त्रीण्यपत्यानि (for त्रीन्पुत्रान्).

61 K4 Ñ1.3 S om. तत्र. Ś1 Ñ2 तस्य; D5 ततो (for तत्र). K1 om. राज्ञः. G6 पुत्राणां शतं. B3 transp. बभूव and गान्धा°. T G M3.5 om. द्वैपा°. M6–8 कृष्णद्वैपा°. Ś1 K1 °यनस्य च.

62 After तेषां, K2.3 D5 S (except T M5) ins. च. K B3 Dn3 D2.4 धृतराष्ट्रपुत्राणां; S धार्तराष्ट्राणां (G3 corrupt) (for धृत° पु°). B3.6 D2.4 प्रवरा; B5 वरा (for प्रधाना). S om. बभूवुः. G1.5 transp. विकर्णः and चित्र°. Before इति, Ś1 K1.4 Ñ B4 Dn D1 T2 G6 ins. च.

63 After कुन्ती, Ko.3.4 ins. नामाथ; Ñ B D (except D5) पृथा नाम. Before स्त्रीरत्ने, Ś1 ins. द्वे. S पांडोस्तु (T1 om. तु) कुंती माद्रीति (T1 G1.3 om. इति; T2 °द्री तु; M5 °द्री च; M6–8 °द्री द्वे) स्त्रीरत्ने (G3 corrupt) बभूवतुः.

64 S स (for अथ पाण्डुर्). After पाण्डुर्, D5 ins. मृगशीलो. Ko.3.4 मैथुनमुप(K3 °पा)गतम्; D1 T G2 मैथुनं गतम्. T2 G1 om. ऋषिम्. B (except B4) Da D2.4 मुनिम् (for ऋषिम्). T G ins. मृगचारिणं after ऋषिम् (T2 G1, which om. ऋषिम्, ins. it after °गतं); on the other hand मृगरूपधारिणं is ins. in M after (in M5 before) ऋषिम्. Ko.3.4 मृग्यां प्रवर्तमानमपश्यत्. S om. from अपश्यत् up to °तृप्तं. Ś1 K1 D5 ins. च before वर्तमानम्. After °मानम्, K1 ins. बाणेनाहनत्. — K1 अथैव; K3 तत्रैव; K4 स तथैव. After तथैव, K3 ins. मृगीमारूढः. D5 om. आप्लुतम्. Ś1 K1 D1 द्रुतम्; Ko.4 एवमविप्लुवन्; K3 व्याप्लुतम्; B4 Dn D1 अप्लुतम्; D2 अप्लुवंतम् (for आप्लुतम्). Ś1 K अनास्वादित°. Ś1 K1 (hapl.) om. from कामरसम् up to °भिज्ञेन (in 65). After °तृप्तं, B4 Da Dn D1 ins. च. K4 Ñ1.3 B4 Dn D1.5 G (except G3) आजघान (for अभि°).

65 Ś1 K1 om. up to °भिज्ञेन. K4 D2 पांडुमुवाच (by transp.). — K3.4 प्रजाधर्मम् (for धर्मम्). K2 कामस्य (for कामरसस्याहं). Ko.3.4 read अहम् after अनवाप्तकामरसः. Before अभिहतः, D5 ins. एव. Ś1 हतः; Ñ3 B D (except D5) निहतः (for ऽभिहतः). K1 कामरसोस्म्यहं भवता हतः (for कामरस°—°भिहतः). B (except B4) om. अपि. Ko.3.4 B4 Da D2 अवाप्स्यसि; Ñ1.3 आपत्स्य° (for आप्स्य°). After °मेवेति, K1 ins. तेन शप्तः; K4 च. For चरता—क्षिप्रमेवेति, S subst.:

902* योऽकृतार्थं हि मां क्रूर बाणेनाहन्मृगव्रतम्।
त्वामप्येतादृशो भावः क्षिप्रमेवागमिष्यति।

[(L. 1) T G3.5 °नाघ्नन्; G1 °नाघ्नान्; G2.6 °नाघ्नाः; M3.5 °नाघ्नो. G4 बाणेन क्रूरेण जघान (for the latter half)! — (L. 2) T2 G4–6 तवाप्येतादृशो. G1.2 °मेव भविष्यति.]

66 Ś1 D1 om. स. K1 ततो; K2 सर्वे (for स). B1.5.6 D4 विपण्ण° (for विवर्ण°). — After °रूपः, Ko.3.4 Ñ B D (except D5) ins. तथा; K3 तदा. After पाण्डुः, S ins. तं (T2 तु). S परिहरन् (for °हरमाणो). K (except K2) नोप°; Da °सर्पते; D2.5 °सर्पद्; S नोप(G1

C. 1. 3814
B. 1. 95. 61
K. 1. 63. 63

नानपत्यस्य लोकाः सन्तीति ॥ ६७ ॥ सा त्वं मदर्थे पुत्रानुत्पादयेति कुन्तीमुवाच ॥ ६८ ॥ सा तत्र पुत्रानुत्पादयामास धर्माद्युधिष्ठिरं मारुताद्भीमसेनं शक्रादर्जुनमिति ॥ ६९ ॥ स तां हृष्टरूपः पाण्डुरुवाच । इयं ते सपत्न्यनपत्या । साध्वस्यामपत्यमुत्पाद्यतामिति ॥ ७० ॥ स एवमस्त्वित्युक्तः कुन्त्या ॥ ७१ ॥ ततो माद्यामश्विभ्यां नकुलसहदेवावुत्पादितौ ॥ ७२ ॥ माद्रीं खल्वलंकृतां दृष्ट्वा पाण्डुर्भावं चक्रे ॥ ७३ ॥ स तां स्पृष्ट्वैव विदेहत्वं प्राप्तः ॥ ७४ ॥ तत्रैनं चितास्थं माद्री समन्वारुरोह ॥ ७५ ॥ उवाच कुन्तीम् । यमयोरार्ययाप्रमत्तया भवितव्यमिति ॥ ७६ ॥

ततस्ते पञ्च पाण्डवाः कुन्त्या सहिता हास्तिनपुरमानीय तापसैर्भीष्मस्य विदुरस्य च निवेदिताः

नोपा)सर्पति. T ते भार्ये.

67 D5 वाक्यं प्रोवाच; S आह च (G1.2 कदाचिन्नार्ये स आह च पांडुः) (for वाक्यं चोवाच). After आह च, T2 G4–6 cont. स्वां भार्यां. — T2 कृच्छ्राचापलादिदं; G4.5 कृच्छ्रादिदं; G6 च***दिदं (for स्वचापल्या°). — G1.2 पुराणेषु पठ्यमानं श्रृणोमि (G2 श्रृण्वन्) (for श्रृणोमि च). Ś1 T G4–6 M om. च. After श्रृणोमि च, B6 ins. धर्मविदुषां ब्रुवताम्. K (except K2) न च (for न). Ñ3 B1.5.6 Da D2.4 अनपत्यस्य लोका न संति (for नान°—सन्ति).

68 K0 om. सा. K1–3 B3 Ñ1.2 D2 G4.5 M6–8 om. त्वं; K4 G6 M5 om. सा त्वं. M8 तस्मात् (for सा त्वं). K4 अस्मदर्थे; Ñ1.2 पंच; D5 S (except G1) ममार्थे (for मदर्थे). K (except K1) Ñ उत्पादयस्वेति. After °मुवाच, M6–8 ins. पांडुः.

69 Ś1 तत्र कुंती; K0.4 सा (K4 तत्र) तद्वचनात् (for सा तत्र). M5 om. तत्र. B D (except D5) तथोक्ता; G2 कुंती (for तत्र). M8 त्रीन्पुत्रान्; M5 त्रीन् (for पुत्रान्). K0.3.4 वातात् (for मारुतात्). S इंद्रात् (for शक्रात्). B (except B4) D2.4 धनंजयम् (for अर्जुनम्).

70 K0 Ñ3 B Da Dn D2.4 om. स. K3 G1 M6–8 om. स तां. Ñ1.3 T G2–6 M3.5 om. तां. D1 तां स; D5 ततः (for स तां). K3 B4 Da G1 M6–8 संहृष्टरूपः; Ñ3 Dn संहृष्टः; G3 प्रहृष्टरूपः (for हृष्ट°). — D5 या (for इयं). Da om. ते. After सपत्नी, S ins. माद्री. After अनपत्या, S ins. व्रीलिता. T M3.5 साध्वी (for साधु). K0 Ñ1.2 B4 Dn D1.5 अस्याः (for अस्याम्). G2.4.5 पुत्रम् (for अपत्यम्). K1 G4 M (except M5) उत्पादय; T °दयताम्; G5 °दयामि (for °द्यताम्).

71 G4–6 M om. 71. Ñ B D (except Da) om. स and उक्तः. Ñ1.3 चाप्युक्तं; B3.5.6 D2.4.5 उक्त्वा (for उक्तः). Dn कुंती; G1.2 सा कुंती (for कुन्त्या). For 71, T G3 subst. सा तथेति. After 71, Ñ3 Dn D1 ins. तां विद्यां माद्याः प्रायच्छत्; T G1–3 M3 ins. तस्यै (G1.2 तस्यै माद्यै तथेति; M3 सा तस्यै) व्रतमादिदेश.

72 K1.2.4 Ñ3 Dn D1 om. ततो. For 72, S subst. तस्यां (G1–3 ततस्तस्यां) नकुलसहदेवौ यमा(G3 द्वा)वश्वि-(G1.2 °श्विनीदेवा)भ्यां जज्ञाते.

73 Before माद्रीं, B1 ins. ततो. After माद्रीं, Ś1 K1 ins. च; S (except T) तु. Before अलंकृतां, S (except G1) ins. सु-.

74 S प्राप्यैव (for स्पृष्ट्वै°). B5.6 D2.4 संप्राप्तः; M6–8 अवाप (for प्राप्तः).

75 G1 ततस्तेन; G2.3 ततस् (G3 तत्र) तेन सह; M6–8 सा चैनं (for तत्रैनं). Ñ1.2 B1 Da Dn D1 चिताग्निस्थं; B1.3.5.6 D2.4 चितिस्थं; S चितां (G4–6 चितायां) (for चितास्थं). After °रुरोह, S reads माद्री. K4 S om. सम्- (T G3 om. समनु-).

76 After उवाच, K2(marg.).3.4 ins. वचनं; Ñ3 च. S (except G3) कुंतीं चोवाच (for उवाच कु°). — M6–8 अनयोर् (for यमयोर्). Ñ1.2 B4 Dn om. आर्यया. K1 transp. यमयोर् and आर्यया. Da D1 transp. आर्यया and अप्र°. After °मत्तया, Ñ1.2 B (except B1) Dn ins. त्वया. N3 भाव्यं (for भवित°).

77 Da S om. ते. K0 Ñ1.2 B5 Dn D1.5 T2 om. पञ्च. S (G1 illegible) पांडवान्. After पाण्डवाः, Ś1 K1 D5 ins. तापसैः. Ś1 K1 D5 S सह कुंत्या (Ś1 K1 °त्या च) (for कुन्त्या सहिता). G5 (? hapl.) om. from हास्तिनपुरं up to जतुगृहे (in 78). Some S MSS. हस्तिनपुरम्. Ś1 K1 अगमन्; S (G5 om.) नयंति स्म (G3 om. स्म) (for आनीय). D5 om. तापसैः. Ś1 K1 तत्र च; S (G5 om.) तपस्विनः तत्र (for तापसैः). T2 om. भीष्मस्य—निवे°. Before भीष्मस्य, Ñ3 ins. राज्ञो. M6–8 om. भीष्म°. T1 G (G5 om.) M3.5 भीष्माय (for भीष्मस्य). After भीष्मस्य, K0.4 ins. धृतराष्ट्राय; Ñ Dn2 च. S (T2 G5 om.) धृतराष्ट्रविदुरयोः (M3 विदुराय धृतराष्ट्राय) (for विदुरस्य च). Ś1 भीष्मविदुरयोर् (for भीष्मा° विदु° च). K3.4 om. च. After विदुरस्य च, S (T2 G5 om.) ins. पांडोः (G3 om. पांडोः) स्वर्गगमनं (G3 स्वर्गतिं) यथातथ्यं

॥ ७७ ॥ तत्रापि जतुगृहे दग्धुं समारब्धा न शकिता विदुरमन्त्रितेन ॥ ७८ ॥ ततश्च हिडिम्बमन्तरा हत्वा एकचक्रां गताः ॥ ७९ ॥ तस्यामप्येकचक्रायां बकं नाम राक्षसं हत्वा पाञ्चालनगरमभिगताः ॥ ८० ॥

तस्माद्द्रौपदीं भार्यामविन्दन्स्वविषयं चाजग्मुः कुशलिनः ॥ ८१ ॥ पुत्रांश्चोत्पादयामासुः । प्रतिविन्ध्यं युधिष्ठिरः । सुतसोमं वृकोदरः । श्रुतकीर्तिमर्जुनः । शतानीकं नकुलः । श्रुतकर्माणं सहदेव इति ॥ ८२ ॥

युधिष्ठिरस्तु गोवासनस्य शैब्यस्य देविकां नाम कन्यां स्वयंवरे लेभे । तस्यां पुत्रं जनयामास यौधेयं नाम ॥ ८३ ॥ भीमसेनोऽपि काश्यां बलधरां नामोपयेमे वीर्यशुल्काम् । तस्यां पुत्रं सर्वगं नामो- C. 1. 3829 B. 1. 95. 77 K. 1. 63. 76

(G1.3 °तथ्येन; M6-8 °तथ्यैनं). S (T2 G5 om.) निवेदयंति स्म तपस्विनः (T1 om. तप°) (for निवे°). — After °दिताः, N ins.:

903* सर्ववर्णानां च निवेद्यान्तर्हितास्तापसा बभूवुः प्रेक्षमाणानामेव तेषाम् । तच्च वाक्यमुपश्रुत्य भगवतामन्तरिक्षात्पुष्पवृष्टिः पपात देवदुन्दुभयश्च प्रणेदुः । प्रतिगृहीताश्च पाण्डवाः पितुर्निधनमावेदयन् । तस्यौर्ध्वदेहिकं न्यायतः कृतवन्तः । तांस्तत्र निवसतः पाण्डवान्बाल्यात्प्रभृति दुर्योधनो नामर्षयत् । पापाचारो राक्षसीं बुद्धिमाश्रितोऽनेकैरुपायैरुद्धर्तुं च व्यवसितो भावित्वाच्चार्थस्य न शकिताः समुद्धर्तुम् । ततश्च धृतराष्ट्रेण व्याजेन वारणावतमनु प्रहिता गमनमरोचयन् ।

[Before निवेद्य, Ś1 K1.2.4 ins. अभि-; D5 अपि. Ñ2 Dn D1 om. एव. K0.3.4 Ñ1.3 D5 प्रेक्षतामेव. K1 om. तच्च—भगवताम्. B (except B1) om. भगवताम्. K3 D1.5 नेदुः (for प्रणे°). — Ś1 K परिगृहीताश्च. K3 Ñ B1.6 Dn D1.2.5 आवेदयंतः. After न्यायतः, Ñ B3.5.6 D (except Da) ins. च. — Ś1 K1 D5 ते तत्र च; K2 तांस्तु तत्र; B (except B1) D2.4 ते तत्र (for तांस्तत्र). Ś1 K1 निवसतां पांडवान्; K0.3.4 पांडवान्निवसतो; K2 (om. पाण्डवान्) निवसतो. Ś1 K1 नामधर्प(K1 °र्म)यत् (for नामर्पयत्). — K (except K1) बुद्धिमास्थितः; B3 °माश्रित्य. B1.6 तेनानेकैर्; B5 ताननेकैर्. K0.3.4 निहंतुं (for उद्धर्तुं). Ś1 K1.3 B1 D2.4.5 om. च. B1.6 D2 व्यवस्थिता भावि°. Ś1 K (except K1) अर्थस्य; Da अर्थाच्च (for चार्थस्य). After शकिताः, Ñ B1.4 D (except D2.4.5) ins. ते. Ñ B1.4 Da Dn D1 अनुप्रेपिताः; D5 प्रहिताः.]

78 K0 om. तत्रापि—शकिता. K3 om. अपि. G6 om. तत्रापि (cf. v. l. 77). S (G5 om.) पांडवान् (G3 ततः पांडवान्) सह कुंत्या (G1-3 कुंत्या सह) (for तत्रापि). G3 om. जतुगृहे. S दाहयितुकामो धृतराष्ट्रात्मजो(T1 G1.3 M3.5 °राष्ट्रजो)भूत्तांश्च (for दग्धुं समार° न शकि°). Ś1 विदुरमंत्रेण; T1 M3.6-8 विदुरो मोक्षयामास; T2 G M5 विदुरो मोच(G1.3 M6 °क्ष)यित्वा प्रीतोभूत् (M5 प्रीतः) (for विदुरमन्त्रितेन). After °मन्त्रितेन, Dn D1 ins. इति.

79 N (except Ś1 K1) तस्माच्च (D4 तस्माच्च निर्गत्य); S ततो भीमः (T G1-3 भीमसेनः; G6 om. भी°) (for ततश्च). K (except K1) Da1 हिडंबम्. S om. अन्तरा. After हत्वा, T G3 M5-8 ins. हिडिंबायां (T G3 °डिंब्यां; M5 om. हिडिं°) पुत्रमुत्पादयामास; G2.3 पुत्रमुत्पादयामास हिडिंब्यां (G2 cont. घटोत्कचं नाम). Before एकचक्रां, S (except T2 G4-6) ins. ततः. S जग्मुः कुशलिनः (T1 om. कुश°) (for गताः).

80 K2 om. तस्या°—°क्रायां. S om. तस्या°—हत्वा. Ś1 om. तस्यामपि. B (except B1) D2.4 तत्र (for तस्याम्). K2.3 B1 पंचालनगरं; S ततः (T G2.4-6 om. ततः) पांचालविषयं. Ś1 अनुगताः; Ñ B1.5.6 Dn D2.4 अधि°; S गत्वा (for अभि°).

81 K0.2 तस्मिन्; Ñ B D (except Da) तत्र; S स्वयंवरे (for तस्मात्). S om. भार्यां. K0.3.4 अविंदत; B (except B1) D1.5 अविंदंत; S लब्ध्वा (for अविन्दन्). After लब्ध्वा, S ins. अर्ध(G3 om. अर्ध)राज्यं प्राप्य. B4 D (except D2.4.5) चाभि(D1 °धि)जग्मुः (for चाजग्मुः). S इंद्रप्रस्थनिवासिनः (for चाजग्मुः कुशलिनः).

82 S begins 82 with तस्यां (G3.4 M3 cont. द्रौपद्यां). G2.4-6 om. पुत्रान्. S om. च. After °मासुः, S (except T1 G3 M3) ins. द्रौपद्यां. — K0.3.4 Da1 D1.3 T G2.6 श्रुतसोमं (for सुत°). T1 M भीमसेनः; G1.3 भीमः (for वृको°). T2 G1-6 श्रुतकर्माणम् (for °कीर्तिम्). Before नकुलः, K0.3 ins. च. T2 G (except G3) श्रुतसेनं (for °कर्माणं). K4 B4 G2 om. इति. For इति, T1 subst. जनयामासुर्द्रौपद्यां.

83 G2 om. from गोवास° up to end of 83. Ś1 K1 शैविकां; D1 देवकीं (for देवि°). Ñ2 B Da स्वयंवरां लेभे; Dn D1.2.4 °वराल्लेभे. For युधि°—लेभे, T G (G2 om.) M3.5 subst. शैब्यस्य (G1 शैब्य-) कन्यां देविकां (T G1.5 देवकीं; G3 देवरातीं) नामो(G3 °ड)पयेमे युधिष्ठिरः; M6-8

C. 1. 3829
B. 1. 95. 77
K. 1. 63. 76

त्पादयामास ॥ ८४ ॥ अर्जुनः खलु द्वारवतीं गत्वा भगिनीं वासुदेवस्य सुभद्रां नाम भार्यामुदवहत् । तस्यां पुत्रमभिमन्युं नाम जनयामास ॥ ८५ ॥ नकुलस्तु चैद्यां करेणुवतीं नाम भार्यामुदवहत् । तस्यां पुत्रं निरमित्रं नामाजनयत् ॥ ८६ ॥ सहदेवोऽपि माद्रीमेव स्वयंवरे विजयां नामोपयेमे । तस्यां पुत्रमजनयत्सुहोत्रं नाम ॥ ८७ ॥ भीमसेनस्तु पूर्वमेव हिडिम्बायां राक्षस्यां घटोत्कचं नाम पुत्रं जनयामास ॥ ८८ ॥ इत्येते एकादश पाण्डवानां पुत्राः ॥ ८९ ॥

विराटस्य दुहितरमुत्तरां नामाभिमन्युरुपयेमे । तस्यामस्य परासुर्गर्भोऽजायत ॥ ९० ॥ तमुत्सङ्गेन

पुनरपि युधिष्ठिरः शैब्यस्य कन्यां देवकीं नामोपयेमे. — Ś1 K यौधेयं (Ś1 °धि°) नाम जनयामास (by transp.). After जनयामास, G1.3.6 ins. युधिष्ठिरः.

84 S भीमसेनस्तु खलु (G4.5 om. खलु) (for °सेनोऽपि). Ñ1 कन्यां; S वाराणस्यां काशिराजकन्यां (M3.6–8 काश्यां) (for काश्यां). Ñ1.2 B1–6 Dn D1.2.5 बलंधरां. G2.3 om. वीर्य°. T G1 उपयेमे स्वयंवरे (T2 °वरस्थां); G4–6 उदवहत्स्वयंवरस्थां; M स्वयंवरे लेभे (for उपयेमे वीर्य°). Ś1 K (except K2) D5 वीर्य(Ś1 °र)शुल्कां कन्यां (for वीर्य°). Ś1 K1 पुत्रं स; K2 D5 च पुत्रं (for पुत्रं). S तस्यामस्य (G1 तस्यां भीमस्य) जज्ञे श(G2.4–6 M7 स)र्वत्रातः (for तस्यां—°मास). — After 84, T2 G2.4–6 read 88.

85 S (except T2 G4–6) तु (for खलु). Ñ B1 D (except D2.4.5) om. नाम. Before भार्यां, N ins. भद्रभाषिणीं. N (except Ś1 K1 D5) उदावहत्. S भगवतो (G1 om. भग°) वासुदेवस्य भगिनीं (T1 G3 M om. भग°—°गिनीं) सुभद्रां नामोद(M6–8 नामा)वहत् (T1 G1.3 M cont. भार्यां) (for भगि°—°वहत्). After °वहत्, N ins. स्वविषयं चाभ्या(K0.3.4 आ; K2 चा)जगाम कुशली (D2 om. कुशली). — B5 reads from तस्यां up to °यामास in marg. K2–4 D1 स तस्यां (for तस्यां). Da2 Dn om. नाम. N ins. after नाम (Da2 Dn after अभिमन्युं): अतीवगुणसंपन्नं (Ś1 K1 Ñ3 D5 गुणवंतं) दयितं वासुदेवस्य (K4 om. दयि° वासु°). N (except Ś1 K1 D5) अजनयत् (Ñ3 अजीजनत्) (for जनया°). S जनयामासाभिमन्युं नाम (by transp.). — T2 G2.4–6 ins. after 85: T1 G1.3 M, after 88:

904* सोऽर्जुनस्तु नागकन्यायामुलूप्यामिरावन्तं नाम पुत्रं जनयामास । मणलूरपतिकन्यायां चित्राङ्गदायामर्जुनः पुत्रमुत्पादयामास बभ्रुवाहनं नाम ।

86 D2 (? hapl.) om. 86. B5 reads 86 in marg. K3.4 D1 om. तु. After तु, T2 G (except G1.3) M3.5 ins. खलु. Ñ B D (except D1; D2 om.) T G करेणुमतीं. Ñ3 B (except B1) कन्याम् (for भार्याम्). S उद(M3.6–8 °दा)वहत् (G3 M5 उपयेमे) भार्यां (T2 G2.4–6 om. भार्यां) तस्यां पुत्रं जनयामास निरमित्रं नाम (for भार्यां°—°जनयत्).

87 S तु खलु (T1 G3 om. खलु; G1 om. तु खलु) (for अपि). D5 om. स्वयं°. S उद(M °दा)वहद् भार्यां (G2 M6–8 om. भार्यां) (for उपयेमे). — After उपयेमे, N ins. मद्र(Ñ2 D1.5 भद्र)राजस्य (Ś1 K1 Ñ3 °राज्ञो; K0.3.4 °राजो) द्युतिमतो (K0 om. द्युति°) दुहितरं. — D5 om. पुत्रम्. Ś1 अजीजनत्; S जन(M3 उत्पाद्)यामास (for अजनयत्). M3 contains in this section some repetition, which may be ignored.

88 T2 G2.4–6 read 88 after 84. — After तु, G1 M3 ins. खलु. K4 Ñ T2 G4–6 om. पूर्वमेव. K0.3.4 Da1 D1 हिडंबायां; G2 M6–8 हिडिंब्यां. B D2.4 राक्षसं घटोत्कचं नाम हिडंबायामुत्पादयामास (for हिडिम्बा°—°मास). Ñ Da Dn D1 राक्षसं घटो° पुत्रमुत्पादयामास (for राक्ष°—°मास). S पुत्रम् (G4.6 om. पुत्रम्) उत्पाद(T2 G2.4–6 जन)यामास घटोत्कचं नाम (for घटो°—°मास). — After 88, T1 G1.3 M ins. 904* (cf. v. l. 85).

☞ The fragm. MS. B4 ends with पूर्वमेव (in 88); the MS. will be wholly ignored hereafter. B will therefore represent only the four Bangālī MSS. B1.3.5.6.

89 K0 om. एते. T G M3.5 त्रयोदश (for एका°). K4 T2 G2.4–6 transp. पाण्ड° and पुत्राः. M6–8 पांड° त्रयोदश पुत्रा बभूवुः (for एका°—पुत्राः). — After 89, Ś1 K0.3.4 Ñ B1.3.6 D (for D2 see below) ins. तेषां वंशक(B1.3.6 °ध)रोभिमन्युः. For 89, K2.4 D2 subst.:

905* इत्येत एकादश पाण्डवानां
पुत्रा मया ते कथिता नरेन्द्र ।
तेषामभूद्वंशकरो महात्मा
वीरः सुभद्रातनयोऽभिमन्युः ॥

[Before this, K4 ins.: अत्रानुवंशः श्लोको भवति.]

90 Before विरा°, N (except Da) ins. स. Ñ1 विराटराजस्य दुहितरम्; B1.5.6 D2.4.5 G1.3 विराटदुहि°. Ś1 K1 om. उत्तरां नामाभिमन्युर्. D2 om. नाम. K0 om. नामाभिमन्युर्. K2.4 Ñ3 B3.6 D5 om. अभिमन्युर्.

प्रतिजग्राह पृथा नियोगात्पुरुषोत्तमस्य वासुदेवस्य । षाण्मासिकं गर्भमहमेनं जीवयिष्यामीति ॥ ९१ ॥

संजीवयित्वा चैनमुवाच । परिक्षीणे कुले जातो भवत्वयं परिक्षिन्नामेति ॥ ९२ ॥

परिक्षित्तु खलु माद्रवतीं नामोपयेमे । तस्यामस्य जनमेजयः ॥ ९३ ॥

जनमेजयात्तु वपुष्टमायां द्वौ पुत्रौ शतानीकः शङ्कुश्च ॥ ९४ ॥

शतानीकस्तु खलु वैदेहीमुपयेमे । तस्यामस्य जज्ञे पुत्रोऽश्वमेधदत्तः ॥ ९५ ॥

इत्येष पूरोर्वंशस्तु पाण्डवानां च कीर्तितः ।
पूरोर्वंशमिमं श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ९६

C. 1. 3842
B. 1. 95. 90
K. 1. 63. 89

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

Ks Ñ1.2 B5 D (except D2.4.5) उपयेमे उत्तरां नाम (for उत्तरां—°येमे). — B1.3.6 D (except Da D5) भवत् (for ऽजायत).

91 S तमुत्संगे. K4 पृथाभियोगात्. Ñ3 S पृथिवी (for पृथा). K2 पुरुषोत्तमस्य पृथा नियोगात्; D2 पृथा पुरुषोत्तमस्य नियोगात् (by transp.). Ñ1.2 B3.5.6 पुरुषोत्तमो °देवः. K1.2 M6-8 om. वासुदे°. T1 सुभद्रां; G1.3 सुभद्रायाः (G1 °द्रां) सौभद्रस्य; G2.6 सौभद्रस्य; G4.5 सुभद्रायाः; M8 सुभद्रात्तु; M5 सुभद्रे (for वासु°). — K2.4 षण्मासिकं; G6 षाण्मासमहं. T G3.6 om. अहमेनं; G1.2.4.5 M om. एनं. Ś1 K1 एवं; D5 एतं (for एनं). K4 गर्भमेनमहमेवं (for गर्भमहमेनं). Ś1 K संजीवयिष्यामि; S जीवयामि. After °यिष्यामि, S ins. पादस्पर्शात्. T G4.5 M om. इति. — After इति, Ko ins. उवाच. — After 91, N ins.:

906* स भगवता वासुदेवेनासंजातबलवीर्यपराक्रमोऽकालजातोऽस्त्राग्निना दग्धस्तेजसा स्वेन संजीवितः ।

[Ś1 K2.4 Da D1.2.4 °वेन संजात°. Ś1 Ñ om. -बल-.]

On the other hand S ins. after 91:

907* वासुदेव उवाच । अहं जीवयामि कुमारमनन्तवीर्यम् । जात एवायमभिमन्योः । सत्येन चेयं पृथिवी धारयत्विति । वासुदेवस्य पादस्पर्शात्सजीवोऽजायत ।

[After एवायम्, T2 G1-6 ins. अनुजातः. M नायमजातः (for अयम्).]

92 K4 Ñ1 B D (except Da) om. सं-. S नाम तस्याकरोत्सुभद्रा (for संजी°—°मुवाच). — G1.3 om. भवत्वयं and नाम; and after इति, ins. अ(G3 त)त्र श्लोकः. T G2.4-6 M subst. for परिक्षीणे—°न्नामेति: G1.3 ins. after श्लोकः

908* परिक्षीणे कुले जात उत्तरायां परंतपः ।
परिक्षिदभवत्तस्मात्सौभद्रात्तु यशस्विनः ।
[=(var.) 1. 45. 13.]

93 D5 स (for परिक्षित्). Ñ D (except D4) om. तु. K2.3 T1 om. खलु. K2 G1.2.6 M2.3 भद्रवतीं; T1 G4.5 सुद्र°; T2 M5.6.7 मद्र°; G3 भद्रा°. After °येमे, N ins. त्वन्मातरं. — Ś1 K D5 यस्याम्. N G3.6 भवान्; T1 तु यो भवांस्तु; T2 G4.5 M5 तत्रभवांस्तु; G1 पुत्रो भवान्; G2 त्वत्रभवान् (for अस्य). After अस्य (resp. its v. l.), K3.4 B1.3 D1.2.4.5 T G (except G4.5) ins. जज्ञे.

94 Ś1 Ko.1.3 B1.5.6 Da D3.4.5 भवतोपि; K2.4 Ñ B3 Dn D1 भवतो; T G4.5 M5 भवतः खलु; M3.6-8 जनमेजयस्तु खलु (for जनमेजयात्तु). After °जयात्तु, G1-3.6 ins. भवतः (G3 cont. खलु). K2 D5 T G4-6 M3.5 transp. द्वौ and पुत्रौ. After पुत्रौ, N ins. जज्ञाते; M3.6.8 जनयामास. G2.4-6 M5-8 शतानीकश्च. Ko.3.4 Dn D1.2 शंकुकर्णः; T G (except G4.5) शंखः (for शङ्कुः). Ko.3.4 चेति (for च).

95 T G1.6 M (except M5) वैदर्भीम् (for वैदेहीम्). — T1 पुरुषः; M3 उदयनः । तस्य पुत्रः (for पुत्रः). After °दत्तः, G3.5 ins. इति. For 95, N subst.: शतानीकस्यापि (Ñ B Dn D1.4 om. अपि) वैदेह्यां पुत्र उत्पन्नो(D5 °त्पस्यते)श्वमेधदत्त इति (D5 om. इति).

96 [a]) T1 G1.3 ते (for तु). For 96, N (including Dev.'s text) subst. एष पूरोर्वंशः (D5 इत्येव पौरवो वंशः) पांडवानां च (Ś1 om. च) कीर्तितः (Ko.2-4 °तस्ते) । धन्यः पुण्यः (Ko.3.4 Da1 om. पुण्यः) परम(K2 om. परम)पवित्रः सततं श्रोतव्यो ब्राह्मणैः नियमवद्भिः. Thereafter, while Ś1 K1 cont.: अपि श्रोतव्यस्त्रिवर्णैः शुश्रूषुभिः श्रद्दधानैर्ब्राह्मणांतरितं (Ś1 °रितमिति); Ko.2-4 Ñ B D (with further addition to the latter) cont.: अनंतरं क्षत्रियैः स्वध(Ko.2-4 °क)र्मनिरतैः प्रजापालनतत्परैः । वैश्यैरपि च । श्रोतव्योऽधिगम्यश्च (B D4 °गंतव्यश्च) तथा शूद्रैरपि (Ko.2-4 here repeat श्रोतव्यः) त्रिवर्णशुश्रूषुभिः श्रद्दधानैरिति (Ko.2-4, like Ś1 K1, श्रद्दधानैर्ब्राह्मणांतरितं). — Finally, there follows in N (including Dev.'s text) a phalaśruti of the Bhārata :

९१

वैशंपायन उवाच ।

C 1. 3843
B 1. 96. 1
K 1. 102. 1

इक्ष्वाकुवंशप्रभवो राजासीत्पृथिवीपतिः ।
महाभिष इति ख्यातः सत्यवाक्सत्यविक्रमः ॥ १

सोऽश्वमेधसहस्रेण वाजपेयशतेन च ।
तोषयामास देवेन्द्रं स्वर्गं लेभे ततः प्रभुः ॥ २
ततः कदाचिद्ब्रह्माणमुपासांचक्रिरे सुराः ।

909* इतिहासमिमं पुण्यमशेषतः श्रावयिष्यन्ति ये ब्राह्मणाः श्रोष्यन्ति वा नियतात्मानो विमत्सरा मैत्रा देवपरास्तेऽपि स्वर्गजितः पुण्यलोका भवन्ति सततं देवब्राह्मणमनुष्याणां मान्याः संपूज्याश्च । परं हीदं भारतं भगवता व्यासेन प्रोक्तं पावनं ये ब्राह्मणादयो वर्णाः श्रद्दधाना विमत्सरा मैत्रा वेदव्रतसंपन्नाः श्रोष्यन्ति तेऽपि स्वर्गजितः सुकृतिनोऽशोच्याः कृताकृते भवन्ति । भवति चात्र श्लोकः ।

इदं हि वेदैः समितं पवित्रमपि चोत्तमम् ।
धन्यं यशस्यमायुष्यं श्रोतव्यं नियतात्मभिः ॥

[Dn D1 नराः; D5 विप्राः (for ब्राह्मणाः). Ś1 K Ñ3 D5 om. विमत्सरा मैत्रा देवपराः. Ñ1 Dn वेदपराः (for देव°). B D2.4 पुण्यभाजः (for °लोकाः). Ś1 K Ñ3 D5 om. (the first) भवन्ति. K2 (hapl.) om. from ब्राह्मण°—पावनं ये. Ś1 K1 °मनुष्यलोकानां (for °मनुष्याणां). Ś1 K (K2 om.) D5 संपूजनीयाश्च. Before परं, D5 ins. राजन्. K0.3.4 Da ये च (for ये). B3.5.6 D2 om. (the second) विमत्सरा. Ñ2 B1 D (except D5; D2 om.) अमत्सरा (for विम°). K2.4 देवव्रतसं°; Ñ1 °व्रततपःसं°; Dn वेदसं° (for वेदव्रतसं°). Ś1 K न शोच्याः (for ऽशो°). Da D4 कृताकृतैर्; Dn3 D2.5 कृतकृत्याः (for कृता°). Ś1 K (except K2.4) B1 D4 om. (the second) भवन्ति. — First line of the st. =1. 56. 15^{ab}; for second line cf. 1. 61. 101^{ab}. B1.3.6 D2.4 स्वर्ग्यं; Cd धन्यं (as in text).]

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 T1 संभव. — *Adhy. name:* N (including Cd) पूरु(some MSS. पुरु; पुरोर्)वंशानुकीर्तनं (Ś1 K1.2 cont. समाप्तं); T2 G4 M5-8 वंशसंक्षेपः; G1 राजपरंपरा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K0 92; Da1 D4m 93; Dn3 94; T1 54; T2 G M 4 (of the संभवपर्व). — *S'loka no.:* Dn1.n2 90. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 3816.

☞ The extensive Southern transpositions which begin after adhy. 56 and end with adhy. 90 have been noted from time to time in the course of these notes. For convenience of reference they may be recapitulated in a tabular form as under:

adhy. 56 (Bhārata eulogy)
90 (prose genealogy)
57–61 (Genesis)
70–88 (Yāyāta)
89¹ (metr. genealogy, 1st part)
62–69 (S'ākuntala)
89² (metr. genealogy, 2nd part)
91 etc.

☞ Ignoring the MSS. which have ended or have been discarded, there remain now the following 36 MSS. which constitute the critical apparatus:
Ś1; K0.1.2.3.4; Ñ1.2.3; V1; B1.3.5.6; Da1.a2; Dn1.n2.n3; D1.2.4.5; T1.2; G1.2.3.4.5.6; M3.5.6.7.8.

91

☞ Here begins the story proper with the birth of Bhīṣma, the foregoing 90 adhy. comprising merely introductory matter. — The adhy. is missing in V1 (cf. v. l. 1. 68. 74); the MS. is wholly ignored here.

1 Ś1 K1 S om. उवाच (M5 om. the ref.). — ^{a}) S इ(G2 ऐ)क्ष्वाकूणामन्यतमो; Cd as in text. — ^{c}) Here and below S (uniformly) महाभिषज् for °भिष°. — ^{d}) K0.3.4 शीलवान्; Ñ1 कार्यवान् (for सत्यवाक्). Ñ3 संश्रितव्रतः; T1 अनसूयकः. K2 नित्यं च शंसितव्रतः.

2 ^{b}) N (except Ś1 K1-3) राजसूयश°; S शतसंख्येन भारत (M च प्रभुः). — ^{c}) Ñ2 B1 D (except D2.4.5) देवेशं. — ^{d}) Ś1 प्राप (for लेभे). S च स (for ततः). — After 2, T2 G (except G3.6) ins.:

910* यौवनं चानुसंप्राप्तं कुमारं वदतां वरम् ।
संसरंश्चाक्षयाँल्लोकान्विदितांश्च स्वकर्मणा ।

[(L. 2) G1 अर्जितांश्च स्व°. T2 कृत्वा वै तामपां लोके वासं चक्रे महायशाः.]

3 ^{c}) N (B3 marg.) शासन् (B3 orig. राजन्); T2 G1.2.4.5 सर्वे. T1 G3.6 M राजर्षयस्तथा (G6 °दा) सर्वे.

तत्र राजर्षयो *आसन्स च राजा महाभिषः ॥ ३
अथ गङ्गा सरिच्छ्रेष्ठा समुपायात्पितामहम् ।
तस्या वासः समुद्भूतं मारुतेन शशिप्रभम् ॥ ४
ततोऽभवन्सुरगणाः सहसावाङ्मुखास्तदा ।
महाभिषस्तु राजर्षिरशङ्को दृष्टवान्नदीम् ॥ ५
अपध्यातो भगवता ब्रह्मणा स महाभिषः ।
उक्तश्च जातो मर्त्येषु पुनर्लोकानवाप्स्यसि ॥ ६
स चिन्तयित्वा नृपतिर्नृपान्सर्वांस्तपोधनान् ।
प्रतीपं रोचयामास पितरं भूरिवर्चसम् ॥ ७
महाभिषं तु तं दृष्ट्वा नदी धैर्याच्च्युतं नृपम् ।
तमेव मनसाध्यायमुपावर्तत्सरिद्वरा ॥ ८
सा तु विध्वस्तवपुषः कश्मलाभिहतौजसः ।
ददर्श पथि गच्छन्ती वसून्देवान्दिवौकसः ॥ ९
तथारूपांश्च तान्दृष्ट्वा पप्रच्छ सरितां वरा ।
किमिदं नष्टरूपाः स्थ कच्चित्क्षेमं दिवौकसाम् ॥ १०
तामूचुर्वसवो देवाः शप्ताः स्मो वै महानदि ।
अल्पेऽपराधे संरम्भाद्वसिष्ठेन महात्मना ॥ ११
विमूढा हि वयं सर्वे प्रच्छन्नमृषिसत्तमम् ।
संध्यां वसिष्ठमासीनं तमत्यभिसृताः पुरा ॥ १२
तेन कोपाद्वयं शप्ता योनौ संभवतेति ह ।
न शक्यमन्यथा कर्तुं यदुक्तं ब्रह्मवादिना ॥ १३
त्वं तस्मान्मानुषी भूत्वा सूष्व पुत्रान्वसून्भुवि । C. 1. 3856 B. 1. 96. 15 K. 1. 102. 15

---

4 [d]) Ñ1 समप्रभं.

5 [a]) D5 °न्सुराः सर्वे. — [b]) Ñ1 सहर्षाः ससुखा°. — [c]) K0 अथाभिषस्तु. — [d]) G6 तदैको द°.

6 [a]) Only K2.4 D5 अपध्यातो (as in text); D4 स शप्तो वै; G3 अथ ध्या°; the rest सोपध्या°. — [b]) K1 च; Ñ1.2 B D (except D2) तु; Ñ3 M (except M3) स्म (for स). — [d]) T2 G (except G1.6) °र्लोकमवा°. — After 6, D4 (marg. *sec. m.*) S (D4 G2 om. line 1) ins.:

911* मनुष्येषु चिरं स्थित्वा लोकान्प्राप्स्यसि शोभनान् ।
यथा हृतमनाश्चासि गङ्गया त्वं सुदुर्मते ।
सा ते वै मानुषे लोके विप्रियाण्याचरिष्यति ।
यदा ते भविता मन्युस्तदा शापाद्विमोक्ष्यसे ।

[(L. 1) G5 M शाश्वतान् (for शोभ°). — (L. 2) T2 G2.4.5 सुदुर्मनाः. — (L. 3) M तु (for ते).]

7 Before 7, D4 (marg. *sec. m.*) T1 G ins. वैशं°. — [a]) Ñ3 D5 चिंतयित्वा तु नृ°. — [b]) Da भूयान् (for नृपान्). Ñ2 Dn D1 अन्यान् (for सर्वान्). — [c]) Ś1 K1 प्रतिपं. — [d]) D (except D2.4.5) भूरितेजसं.

8 [a]) S सा महाभिषजं द°. — [b]) B1.6 D2.4 T2 धैर्यच्युतं. — [c]) N ध्यायंती (Ś1 as in text; K2 ध्यायन्); S (except M7) ध्यात्वा. — [d]) S उपावृत्ता (T1 °त्त; G2 °त्तं; G3 °त्य). — After 8, B1 (irrelevantly) ins.:

912* भावं मनसि वै कृत्वा जगाम नृपतिं पतिम् ।
(cf. v. l. 22).

9 [a]) T1 G1.3.6 M वै; T2 सं-; G2.4.5 तान् (for तु). S °स्तसंकाशान्. — [b]) Ñ Da Dn D1 °हतानृप; B D2.4 °हतांस्तदा; T1 G1.3 M °हतान्भुवि; T2 G2.4-6 °हतान्दिवि. — [c]) G2.4.5 भुवि (for पथि).

10 [a]) T1 तथाभूतान्. K2 S तु (for च). — Before 10[cd], K0.4 D5 T G2.4.6 M6-8 ins. गंगोवाच. — [c]) B D2.4 किमेवं. — After 10, T2 ins.:

913* मुखानि न प्रसन्नानि विवर्णानि कृतानि किम् ।;
while G6 ins.:

914* किमर्थं मनुजा भूमौ निपतिष्यन्ति दुःखिताः ।

11 Before 11, S (except M3.5) ins. वैशं°. — [a]) K3 देवीं; S (except G3) दीनाः. — [b]) M वै स (for स्मो वै)' T G शप्ता वै सुमहानदीं. — [c]) M3.5 अल्पाप°. T1 (corrupt) अस्त्वयं कृतवान्बुध्या; T2 G M6-8 अस्व(G3 °न्व; M6-8 °स्त्व)यं कृतया बुध्या.

12 [a]) S वयं हि सहसा सर्वे. — [b]) Ś1 K D5 दृष्ट्वा तं (for प्रच्छन्नं). M °न्नं नानुबुद्ध्महः. — [d]) Ś1 तमस्यभि°; K Ñ3 तपस्य(K1 Ñ3 °मप्य)भि°; Ñ1 तन्मध्यनिसृ°; Ñ2 Da D4 समेत्याभि°; D2 तमसा निभृ°; D5 ते सर्वेभि°. D1 तपस्यंतं तपः पुरा; S तमभ्यति(T1 G3 °भ्येति; M °भ्येत्य)सृता वयं.

13 [a]) M (except M3) तस्य (for तेन). — [b]) D5 वै; M च (for ह). — [c]) Ñ1.3 T G2.4.6 न तच्छक्यम् (T2 तदशक्यम्) अ(Ñ3 न)कर्तुं च; G1.5 न तत्कर्तुमशक्यं च; G3 न तच्छक्यं मुधा कर्तुं; M अकर्तुं तदशक्यं च (M5 न शक्यं कर्तुमन्यच्च).

14 [a]) Ś1 transp. त्वं and तस्मात्. Ñ1.2 B D G1 त्वम(D5 तद)स्मान्; T2 G2.4.5 त्वं चास्मान्. — [b]) Ñ1.2 B6 Dn D1 सृज (for सूष्व). G2.4.5 अपि (for भुवि). K0.3.4 जनयास्मान्सरिद्वरे. — [d]) Ś1 प्रवेशाम; K0 प्रविविशो; K2-4 D5 °विशामो; T1 °विवेश. K0.3.4 B D (except Da) वयं शुभे; Ñ3 शुभे वयं; S कथंचन.

C. 1. 3836
B. 1. 96. 16
K. 1. 102. 16

न मानुषीणां जठरं प्रविशेमाशुभं वयम् ॥ १४
इत्युक्ता तान्वसून्गङ्गा तथेत्युक्त्वाब्रवीदिदम् ।
मर्त्येषु पुरुषश्रेष्ठः को वः कर्ता भविष्यति ॥ १५

वसव ऊचुः ।

प्रतीपस्य सुतो राजा शंतनुर्नाम धार्मिकः ।
भविता मानुषे लोके स नः कर्ता भविष्यति ॥ १६

गङ्गोवाच ।

ममाप्येवं मतं देवा यथावदत मानघाः ।
प्रियं तस्य करिष्यामि युष्माकं चैतदीप्सितम् ॥ १७

वसव ऊचुः ।

जातान्कुमारान्स्वानप्सु प्रक्षेप्तुं वै त्वमर्हसि ।
यथा नचिरकालं नो निष्कृतिः स्यात्त्रिलोकगे ॥ १८

गङ्गोवाच ।

एवमेतत्करिष्यामि पुत्रस्तस्य विधीयताम् ।
नास्य मोघः संगमः स्यात्पुत्रहेतोर्मया सह ॥ १९

वसव ऊचुः ।

तुरीयार्धं प्रदास्यामो वीर्यस्यैकैकशो वयम् ।
तेन वीर्येण पुत्रस्ते भविता तस्य चेप्सितः ॥ २०
न संपत्स्यति मर्त्येषु पुनस्तस्य तु संततिः ।
तस्मादपुत्रः पुत्रस्ते भविष्यति स वीर्यवान् ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

एवं ते समयं कृत्वा गङ्गया वसवः सह ।
जग्मुः प्रहृष्टमनसो यथासंकल्पमञ्जसा ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

---

15 a) Ś1 K1.2 Da2 इत्युक्त्वा; Ko.4 श्रुत्वैव. S प्रत्युवाच (for °क्ता तान्). Ñ2 B Dn D1.2.4 °क्ता तैश्च वसुभिः. — b) S तथास्तु समयादिति. — Before 15^{cd}, Ñ2 B D (except D5) T1 ins. गंगोवाच. — c) B (except B1) °षव्याघ्रः. — After 15, B3 ins.:

915* इत्युक्ता गङ्गया ते च तामूचुर्वसवस्तदा ।

16 K1 S om. ऊचुः (G5.6 om. the ref.). — a) Ś1 K1.2 प्रतिप° (cf. v. l. 7). S विद्वान् (for राजा). — b) Ñ1.2 B (except B1) Dn D1 शांत°. Ñ2 B (except B1) D (except Da D5) लोकविश्रुतः (for नाम धा°). — c) S त्वत्कृते (for भवि°). S (G1 by corr.) जातः (for लोके).

17 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) Ś1 K Ñ1.3 °प्येतत्. S °वं मनोजातं. — b) Ko S वदथ. S चानघाः. K3.4 Ñ B D (except D5) यथा मां वदता(K3.4 °था)नघाः. — c) Ñ1.3 B D2.4 चिकीर्षामि. — G5 (hapl.) om. 17^{d}–19^{a}. — d) K3 °कं च यथेप्सितं; S (G5 om.) वचनं च दिवौकसां.

18 G5 om. 18 (cf. v. l. 17). Ś1 K S om. ऊचुः. — a) K3.4 जाताञ्जातान्सुतानप्सु; S (except G6; G5 om.) जातं कुमारं स्वास्वप्सु. — b) G2.4 M च (for वै). — c) B3.6 Da D2 G6 °कालात्.

[After 18, the Kumbh. ed. ins. a st. (1. 102. 20 of its text) which was not found in *any* MS. collated !]

19 G5 om. 19^{a} (cf. v. l. 17). Ś1 K1 S om. उवाच. — a) K4 S (except M3.5; G5 om.) एव (for एतत्). — b) Ś1 K1 Ñ1.3 (marg. *sec. m.* as in text) D5 पुत्रस्तवस्य. — c) S मोघं भवेत्कर्म. — d) D1 महात्मनः; S कृतं मया.

20 Ś1 K1 S om. ऊचुः (G5.6 om. the ref.). — a) Ś1 K1 तुर्यार्धं वै; Ko.2 D2 T2 G1.4 (*sup. lin.*) °यांशं; K3 तुर्यांशार्धं; B1 D4 G2 तुर्यस्या°; G3 अंतर्या°. — K4 (hapl.) om. 20^{d}–21^{c}.

21 K4 om. 21^{abc} (cf. v. l. 20). — a) Ś1 K1.2 D5 संवत्स्य°; Ko संभवति. — b) Ko.3 S च (for तु). — c) S अपुत्रस्तु (M3 °श्च) नरव्याघ्रो. — d) S °ति सुतस्तव.

22 K4 Ñ B D (except D2) om. वैशं° उ°; Ś1 K1 S om. उ°. — a) T G च; M तु (for ते). — b) T G M3 गंगा च. K2 तदा; S च ते (for सह). — c) K2 ते हृष्ट°; Ñ2 B1.6 Dn D1.5 संहृष्ट°. — d) Ko.4 °कल्पमोजसा. — After 22, B3 ins.:

916* सा तु विध्वस्तवपुषं कश्मलाभिहतं नृप ।,
which is followed by 912*.

Colophon. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 T1 संभव; to it Ñ1.2 V1 add महाभिषोपाख्यान; while B1.3.6 Da Dn D1.2.4 (om. sub-parvan name) mention only महाभिषो°. — *Adhy. name:* Ko.3.4 गंगावसव(K4 °वसु)संवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 93; B1 Dn3 95; Da1 D4 94; T1 90; T2 40; G M 41. — *S'loka no.:* Da1 Dn1.n2 22; M3 24. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 3858.

९२

वैशंपायन उवाच ।
ततः प्रतीपो राजा स सर्वभूतहिते रतः ।
निषसाद समा बह्वीर्गङ्गातीरगतो जपन् ॥ १
तस्य रूपगुणोपेता गङ्गा श्रीरिव रूपिणी ।
उत्तीर्य सलिलात्तस्माल्लोभनीयतमाकृतिः ॥ २
अधीयानस्य राजर्षेर्दिव्यरूपा मनस्विनी ।
दक्षिणं शालसंकाशमूरुं भेजे शुभानना ॥ ३
प्रतीपस्तु महीपालस्तामुवाच मनस्विनीम् ।
करवाणि किं ते कल्याणि प्रियं यत्तेऽभिकाङ्क्षितम् ॥ ४

स्त्र्युवाच ।
त्वामहं कामये राजन्कुरुश्रेष्ठ भजस्व माम् ।
त्यागः कामवतीनां हि स्त्रीणां सद्भिर्विगर्हितः ॥ ५

प्रतीप उवाच ।
नाहं परस्त्रियं कामाद्गच्छेयं वरवर्णिनि ।
न चासवर्णां कल्याणि धर्म्यं तद्विद्धि मे व्रतम् ॥ ६

स्त्र्युवाच ।
नाश्रेयस्यस्मि नागम्या न वक्तव्या च कर्हिचित् ।
भज मां भजमानां त्वं राजन्कन्यां वरस्त्रियम् ॥ ७ C. 1. 3871 B. 1. 97. 7 K. 1. 103. 6

92

1 In V1, 1–13^{d} are missing (cf. v. l. 1. 68. 74). Ñ1 om. वैशं° उ°. Ś1 K1 D2 S om. उवाच. — ^{a}) D1 प्रतिपो. Ñ1 Dn D1 राजासीत्. Ś1 K1.2 Ñ3 D5 ततः स (K2 D5 °तस्तु) प्रतिपो राजा; K0.3.4 S प्रतीपस्तु ततो राजा. — ^{b}) Ñ2 B1 Dn D1 °हितः सदा. — ^{c}) S महाबाहुर् (for समा ब°). K0.3.4 D2 न्य(D2 अ)वसत्तपसा युक्तो. — ^{d}) Ñ B Da Dn D1.4 गंगाद्वार(Ñ °तीरे)ग°. K0.3.4 D2 °तीरे समाहितः; S °तीरे जितेंद्रियः.

2 ^{a}) M3.5 तत्र; M6–8 °तो (for तस्य). — ^{b}) N (except Ś1 K1) गंगा स्त्रीरूपधारिणी; S लोभनीयतमाकृतिः. — ^{c}) Ś1 K1 शयनात् (for सलि°). S °र्य गंगा सलिलात्. — ^{d}) B D2.4 दर्शनीय°; T G दर्शनं (G6 उद्देशं) स्त्री समभ्यया(T1 °गा)त्; M तस्य दर्शनमभ्यगा(M8 °या)त्.

3 ^{b}) Ñ2 Da मनोरमा (for मन°). K2 °रूपसमन्विता; S तस्य सा देववर्णिनी (G3 °रूपिणी). — ^{c}) Ś1 K1 B3.6 D1 T G M3.5 सालसं°. M7 °णं चोरुमासाद्य. — ^{d}) M7 तस्य (for ऊरुं). Ñ1 M (except M5) वरानना; T2 G1.2.4.5 शुभांगना.

4 ^{a}) Ś1 K1 Ñ3 Da1 प्रति° (cf. v. l. 7, 16). — ^{b}) K0.3.4 Ñ1.2 D (except D2.4) S (except T1 G1) यशस्वि°. — After 4^{ab}, S ins.:

917* वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठो धर्मनिश्चयतत्त्ववित् ।

— Before 4^{cd}, G6 M5.6 ins. प्रतीपः. — ^{c}) Hypermetric! Ñ2.3 B D (except Da2 D5) M3 करोमि (for कर°). K2 इह; B D2.4 किं नु (for किं ते). K0.3.4 किं ते करोमि क°; D5 °णि किमद्याहं; G3 किं ते कल्याणि करवै. — ^{d}) K2 किं ते (for यत्ते). K0.3.4 °भिवांछितं. S यद्(M किम)र्थं मां (T1 त्वं; M6–8 मा) त्वमभ्यगाः (T1 समभ्ययात्).

5 K3 D1 (hapl.) om. 5–6. — Ś1 स्त्री वभाषे; K2 S गंगा. — ^{a}) S कामये त्वां नरव्याघ्र (T1 °घ्रं). — ^{b}) K0 स्त्रीभावेन; Ñ2 Dn भजमानां; D5 नृपश्रेष्ठ; S स (G3 तत्) कौरव्य (T1 अनुरक्तां). — ^{c}) Ñ2 S °गः कामयमानानां (M3.5 °मयुतानां हि). — ^{d}) M3.5 transp. स्त्रीणां and सद्भिः.

6 K3 D1 om. 6 (cf. v. l. 5) G4 om. प्रतीप उ°. Ś1 K1 S (G4 om.) प्रती(Ś1 K1 °ति; G1.2 °दी)पः. — ^{a}) S °हं कामात्स्त्रियं भद्रे. — ^{d}) Ś1 transp. तद् and मे. K0 Dn D5 °र्म्यमेतद्धि. B1 मतं. B3.5.6 D2.4 °र्म्यं तद्धि व्रतं मम. — After 6, K0.4 D2.4.5 (marg.) ins.:

918* यः स्वदारान्परित्यज्य पारक्यां सेवते स्वयम् ।
स संसारान्न मुच्येत यावदाभूतसंप्लवम् ।

[(L. 1) K0 D5 ध्रुवं; D2.4 स्त्रियं (for स्वयं). — (L. 2) D2.4 निरयान्नैव मु°; D5 संसारात्स न मु°. D2.4 घोराद् (for यावद्).]

7 K1 स्त्री; S गंगा. — ^{b}) S नानपत्या कथंचन (G3 न कंच°). — ^{c}) Ś1 तां (for त्वं). Ñ B3m Da Dn D1 भजंतीं भज मां (Ñ3 भज मां भजतीं) राजन्; B D2.4 भजस्व मां भजमानां (D2 transp. मां and भज°). S मां वै (M3.5 त्वं) भजस्व नृपते. — ^{d}) Ñ B3m Da Dn D1.5 दिव्यां; B D2.4 काम्यां; S देहि (for राजन्). Ś1 K0–2.4 Ñ1.3 काम्यां; K3 B D2.4 दिव्यां (B3m as in text); S कामं (for कन्यां). S °स्त्रियः. — After 7, M6–8 read 10^{b}–15^{d}.

8 G5 M6–8 om. प्रतीप उ°. Ś1 K1 T G1–4.6 M3.5 प्रती(Ś1 K1 °ति)पः; K2 Ñ3 प्रतिप उ°. — ^{a}) Ś1 नयाति°;

C. 1. 3872
B. 1. 97. 8
K. 1. 103. 9

प्रतीप उवाच ।

मयातिवृत्तमेतत्ते यन्मां चोदयसि प्रियम् ।
अन्यथा प्रतिपन्नं मां नाशयेद्धर्मविप्लवः ॥ ८

प्राप्य दक्षिणमूरुं मे त्वमाश्लिष्टा वराङ्गने ।
अपत्यानां स्नुषाणां च भीरु विद्ध्येतदासनम् ॥ ९

सव्यतः कामिनीभागस्त्वया स च विवर्जितः ।
तस्मादहं नाचरिष्ये त्वयि कामं वराङ्गने ॥ १०

स्नुषा मे भव कल्याणि पुत्रार्थे त्वां वृणोम्यहम् ।
स्नुषापक्षं हि वामोरु त्वमागम्य समाश्रिता ॥ ११

स्त्र्युवाच ।

एवमप्यस्तु धर्मज्ञ संयुज्येयं सुतेन ते ।
त्वद्भक्त्यैव भजिष्यामि प्रख्यातं भारतं कुलम् ॥१२

पृथिव्यां पार्थिवा ये च तेषां यूयं परायणम् ।
गुणा न हि मया शक्या वक्तुं वर्षशतैरपि ।
कुलस्य ये वः प्रथितास्तत्साधुत्वमनुत्तमम् ॥ १३

स मे नाभिजनज्ञः स्यादाचरेयं च यद्विभो ।
तत्सर्वमेव पुत्रस्ते न मीमांसेत कर्हिचित् ॥ १४

एवं वसन्ती पुत्रे ते वर्धयिष्याम्यहं प्रियम् ।
पुत्रैः पुण्यैः प्रियैश्चापि स्वर्गं प्राप्स्यति ते सुतः ॥ १५

वैशंपायन उवाच ।

तथेत्युक्त्वा तु सा राजंस्तत्रैवान्तरधीयत ।
पुत्रजन्म प्रतीक्षंस्तु स राजा तदधारयत् ॥ १६

एतस्मिन्नेव काले तु प्रतीपः क्षत्रियर्षभः ।
तपस्तेपे सुतस्यार्थे सभार्यः कुरुनन्दन ॥ १७

Ko.4 Ñ2 B1m.6 Dn2.n3 D1.4 त्वया नि°; K1 त्वयाति°; K2.3 Da D2.5 मया नि°; B5 म(m त्व)या हि वृ°; Dn1 त्वयानिमित्त°. S समया(G3 °यो)तीत (G2 °दिद; G3 °दित)मे°. Ś1 K1 मे; Ko.4 T G M3.5.6.8 वै; Ñ2 B1m Da Dn D1.4 M7 तु (for ते). ❀Dev.: निवर्तितमेव निवृत्तं।❀ — c) Ko.2 D1 नोदय°. — d) Ko.3.4 प्लावये°; S क्षिणुया°.

9 b) K1.2.4 M (except M5) त्वयाश्लिष्टं (K1 °ष्टा). K1.2.4 Ñ1 D5 वरानने. — c) Ś1 K1 हि (for च). — d) Ś1 transp. भीरु and विद्धि. D5 °तदीप्सितं. S आसनं विद्धि तच्छुभे.

10 a) Ñ2 B D (except D5) सव्योरुः; G3 °व्यं च; M3.5 °व्यश्च; M6-8 °व्यस्तु. Ś1 Ñ1.3 G3 °गस्; Ñ2 B D °भोग्यस्. — M6-8 read 10[b]–15[d] after 7. — b) Ñ3 Da D4 T G2.4-6 M3.5 transp. स and च. M6-8 तु स (for स च). K3 Da2 D2 T2 G1.4.6 M (except M7) विसर्जितः. G3 °या समयवर्जि°. — c) S नाचरामि. — d) D5 transp. त्वयि and कामं. Ś1 K1 S त्वया (G3 तव); K2 भोगं (for त्वयि). Ś1 K1 सह; K2 त्वयि (for कामं). Ś1 K1.2.4 B5 D2.4.5 वरानने; T1 G M6-8 प्रियं (G1 अहं) वरं; T2 वरं प्रियं; M3.5 तु कामतः.

11 a) Ś1 स्नुषाणामेव; K1 °पामेव हि. D (except D4) सुश्रोणि. — b) Ś1 °र्थी; Ñ1 B (except B5) D (except Da2 Dn1 D1) T G °र्थे. Ko °र्थे वरयाम्यहं. — d) K2 B6 S (except T1) ममाश्रि°.

12 K1 स्त्री; S गंगा (T1 om. the ref.). — b) Da संयुज्यैवं; S संयोगः स्यात् (M5 °गोस्तु). — c) Ñ1.2 B D (except Da D5) तु (for एव).

13 a) M6-8 क्षत्रिया (for पार्थि°). — b) D5 तेषां प्रियपरायणाः. — c) G2.5 वो (for हि). — d) T1 स्तोतुं (for वक्तुं). — V1 resumes from 13[e]. — e) T2 G2-6 यो (for ये). K3 कथि°; T G2-6 प्रणे(T1 G3 °णि)ता. G1 कुलस्य वः प्रणेता यः; M3.5 यो वः प्रणेता वंशस्य; M6-8 योतः प्रणेता सर्वस्य. — f) K (except K1) Ñ1.3 D5 यत् (for तत्). Ñ V1 B D (except D5) °मथोत्तमं. T G पतिः स्यान्मे (T G3 तावकस्य; G6 तस्याहं च) नरोत्तम; M3.5 तव पुत्रो नृपोत्तम; M6-8 कुलस्यास्य भविष्यति.

14 ab) Ñ1 स मे नाजीजनत्कस्माद्; Ñ2 V1 B D (except D5) समयेनेह धर्मज्ञ. S स (T2 G3 न; G6 यः) च (T2 G2.4.5 हि) मेभिजनं जातिमा(T1 °रा)चारं (T °रः) चापि तद्विभो (M साध्वसाधु वा). — c) T2 G1.6 न मीमांसेत; G2.5 न मीमांस्यति; G3 न मीमांस्यश्च; M न मीमांस्येत (for तत्स°). T2 G1-3.5.6 M transp. पुत्रः and ते. T1 न मीमांसे ततः पुत्रः; G4 न च मीमांस्यते पुत्रः. — d) K2 °सेच. S सर्वमेव परंतप (T G2 M3 °पः).

15 a) S राजेंद्र (for पुत्रे ते). — b) Ś1 वरयि°; S °यिष्यामि ते. K Ñ V1 D5 M (except M5) श्रियं; Dn D1 रतिं (for प्रियं). — c) Ñ3 सूक्ष्मैः (for पुत्रैः). S परं (M3.5 सुखैः) (for प्रियैः). Ñ2 D (except D2.4.5) M3.5 एव (for अपि). — d) S जेष्यति (for प्राप्स्य°).

16 Ś1 K1.3 T1 G1-3 M om. उवाच; B5 D2 T2 G4-6 om. वैशं° उ°. — a) M3.5 तं (for तथा) and अथ (for

तयोः समभवत्पुत्रो वृद्धयोः स महाभिषः ।
शान्तस्य जज्ञे संतानस्तस्मादासीत्स शंतनुः ॥ १८
संस्मरंश्चाक्षयाल्लोँकान्विजितान्स्वेन कर्मणा ।
पुण्यकर्मकृदेवासीच्छंतनुः कुरुसत्तम ॥ १९
प्रतीपः शंतनुं पुत्रं यौवनस्थं ततोऽन्वशात् ।

पुरा मां स्त्री समभ्यागाच्छंतनो भूतये तव ॥ २०
त्वामाव्रजेद्यदि रहः सा पुत्र वरवर्णिनी ।
कामयानाभिरूपाढ्या दिव्या स्त्री पुत्रकाम्यया ।
सा त्वया नानुयोक्तव्या कासि कस्यासि वाङ्गने ॥२१
यच्च कुर्यान्न तत्कार्यं प्रष्टव्या सा त्वयानघ ।

C. 1. 3986
B. 1. 97. 23
K. 1. 103. 30

तु). K2.4 तथेति राजा सा चोक्ता. — b) T2 M6-8 तथा (for तत्र). — After 16ab, S ins.:

919* अदृश्या राजसिंहस्य पश्यतः साभवत्तदा।

— c) Ś1 °क्षयस्तु; K1.2 °क्षस्तु; Ñ1 Da Dn D1 °क्षन्वै; Ñ2 V1 B D2.4 परीप्सन्वै; Ñ3 परीप्संश्च; S °क्षंश्च.

17 b) Ś1 K1.2.4 प्रति° (cf. v. l. 7, 16 etc.). — d) Ś1 K0.3.4 Da2 D2.4 S (except T2 G1.5 M3.5) °नंदनः. — After 17, K3 Da1 D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

920* प्रतीपस्य तु भार्यायां गर्भः श्रीमानवर्धत ।
श्रिया परमया युक्तः शरच्छुक्ले यथा शशी ।
ततस्तु दशमे मासि प्राजायत रविप्रभम् ।
कुमारं देवगर्भाभं प्रतीपमहिषी तदा ।

[(L. 1) K3 Da1 श्रीमांस्तथाभवत्. — (L. 2) D4 G3 M3.5 शुक्लपक्षे; T2 G6 M6-8 शश्वच्छुक्ले. K3 Da1 °क्तः सवंर्धत महायशाः. — (L. 3) K3 Da1 व्यजाय°; T1 प्रजा°. T1 M7 शशिप्रभं. M5 प्रजाता रविसंनिभं. — (L. 4) K3 Da2 प्रतीपस्य महीपतेः. — After 920*, K3 Da1 ins. 921* (cf. v. l. 18).]

18 Ś1 K1 om. 18. — c) K0.3.4 Ñ3 Da1 D1.4.5 G6 M3.5 संतानं. — d) Ñ1.2 V1 B D (except D2.4.5) शांतनुः. — D4 (marg. *sec. m.*) S ins. after 18: K3 Da1, after 920*:

921* तस्य जातस्य कृत्यानि प्रतीपोऽकारयत्प्रभुः।
जातकर्मादि विप्रेण वेदोक्तैः कर्मभिस्तदा ।
नामकर्म च विप्रास्तु चक्रुः परमसत्कृतम् ।
शंतनोरवनीपाल वेदोक्तैः कर्मभिस्तदा ।
ततः संवर्धितो राजा शंतनुर्लोकधार्मिकः । [5]
स तु लेभे परां निष्ठां प्राप्य धर्मभृतां वरः ।
धनुर्वेदे च वेदे च गतिं स परमां गतः ।
यौवनं चापि संप्राप्तः कुमारो वदतां वरः ।

[(L. 2) K3 Da1 °कर्माणि राजर्षिः. — (L. 3) K3 Da1 °सत्कृताः; D4 M3.5 °संस्कृतं; M6-8 °संस्कृताः. — Da1 G2 om. lines 4-5. — (L. 4) K3 °नोर्हि महीपाल. — (L. 5) K3 संवर्धते; D4 स्म वर्धते. G6 लोकपालकः. — (L. 6) K3 Da1 D4 M धर्मे (for प्राप्य). D4 M धर्मविदां. — (L. 8) K3 Da1 चारु; D4 M5 च सु°; M3.6-8 चानु° (for चापि).]

— K3 Da1 cont. (after 921*):

922* दृष्ट्वा तु यौवनस्थं तं तत्प्रीत्या राजसत्तम ।

[K3 adds hereafter:

923* यौवराज्येऽभिषिच्यैनं शंतनुं राजसत्तमः ।]

while M3.5 cont. (after 921*):

924* बभूव कर्मकृद्राजा शंतनुर्भरतर्षभ ।

19 a) K2 M5 सस्मार चाक्ष°; B D2.4 संस्मरन्नक्ष°. — b) T1 G3.6 M °जितांस्तान्स्वक°; T2 G1.2.4.5 °जितांश्च स्वक°. — After 19ab, K1 ins.:

925* महाभिषः स संजज्ञे क्षेत्रे तस्य महात्मनः ।

— M3.5 om. 19cd. — c) S (M3.5 om.) बभूव धर्मवि(T1 G3 M6-8 °कृ)द्राजा. — d) Ñ V1 B D (except D2.4.5) शांत°. K0.3 D2 कुरुनंदनः; K2.4 Ñ Da Dn D1.5 °सत्तमः; V1 B D4 पुरुषर्षभः; S (M3.5 om.) भरतर्षभ (T G2.4.5 °भः).

20 a) Ś1 K1.2 Da1 प्रतिपः (cf. v. l. 7, 16 etc.). Ñ V1 B D (except D2.4.5) M6-8 शांतनुं. — Hereafter the variants of शंतनु will be ignored. — b) K0 °न्वयात्. S °स्यमवोधयत्. — Before 20cd, K0.3 Ñ2 V1 Da1 D4 (marg.) ins. प्रतीप उ°. — c) Ś1 K Ñ1.2 V1 B5 Da1 Dn D1.5 transp. मां and स्त्री. Ñ3 सा; G1.2 M6-8 मा (for मां). K2 समागच्छत्.

21 c) K (except K1) Da1 D5 T G1.3.6 M °नातिरू°; V1 B (except B5) Da2 D2.4 स्त्री वै का(Da2 स)मयमाना तु (V1 सा; Da2 -पि). — d) K2.4 Ñ Da Dn D1.5 दिव्यस्त्री; V1 B (except B5) D2.4 रूपाढ्या. K0.3.4 Da1 रति(K0 वर)का°. — e) K0.3.4 Da1 नानुपृ(K3 °प्र)ष्टव्या. S न प्रष्टव्या त्वया सा वै. — f) Da D5 कस्येति Da1 °स्यापि). K0.3.4 Da शोभने; Ñ V1 B Dn D1.2.4.5 चांगने (Ñ2.3 V1 B °ना). K2 S कस्य सुता त्विति (K2 वरांगने; T1 °ता त्विह; G3 सुता इति).

22 a) V1 B1 कामं; B5 Dn D4 कर्म; G2.4.5 कुर्याद् (for कार्यं). — b) Ñ3 B3.5.6 Dn D1.5 transp. प्रष्टव्या and सा. K0.2 Ñ1.2 V1 B1 Da2 D2 सं(D3 न)प्रष्टव्या; K3.4 Da1 S प्रति(Da1 न नि)पेक्ष्यं (K4 Da1 °पेक्ष्या; T1 G3

C. 1. 3888
B. 1. 97. 23
K. 1. 103. 30

मन्नियोगाद्भजन्तीं तां भजेथा इत्युवाच तम् ॥ २२
एवं संदिश्य तनयं प्रतीपः शंतनुं तदा ।
स्वे च राज्येऽभिषिच्यैनं वनं राजा विवेश ह ॥ २३
स राजा शंतनुर्धीमान्ख्यातः पृथ्व्यां धनुर्धरः ।
बभूव मृगयाशीलः सततं वनगोचरः ॥ २४
स मृगान्महिषांश्चैव विनिघ्नन्राजसत्तमः ।
गङ्गामनुचचारैकः सिद्धचारणसेविताम् ॥ २५
स कदाचिन्महाराज ददर्श परमस्त्रियम् ।
जाज्वल्यमानां वपुषा साक्षात्पद्मामिव श्रियम् ॥ २६
सर्वानवद्यां सुदतीं दिव्याभरणभूषिताम् ।
सूक्ष्माम्बरधरामेकां पद्मोदरसमप्रभाम् ॥ २७
तां दृष्ट्वा हृष्टरोमाभूद्विस्मितो रूपसंपदा ।
पिबन्निव च नेत्राभ्यां नातृप्यत नराधिपः ॥ २८
सा च दृष्ट्वैव राजानं विचरन्तं महाद्युतिम् ।
स्नेहादागतसौहार्दा नातृप्यत विलासिनी ॥ २९
तामुवाच ततो राजा सान्त्वयञ्श्लक्ष्णया गिरा ।

M7 °पेत्वं; G2 °पिघ्ये; G6 M8 °वेद्धुं). K3.4 V1 B Da D2.4 कदाचन (for त्वया°). — c) S (except M5) व्रजंतीं. B (except B6) D2.4 भजमानां नियोगान्मे.

23 Before 23ab, Ś1 K1.3 D2.5 ins. वैशं°; K0.3.4 Ñ1.2 V1 B (except B6) Da Dn D1.4 वैशं° उ°. — b) Ś1 K1.2 प्रतिपः. — c) K0.3.4 Da1 स्वराज्ये चाभि°. — d) S जगाम (for विवे°). M6-8 सः (for ह).

24 a) G (except G3.6) श्रीमान्. — b) K0 Da1 विख्यातोर्व्यां धनु°; V1 B (except B6) Da2 Dn D1.2.4 देवराजसमद्युतिः; S पार्थि(G1 पांड)वानां धुरंधरः (M5 °प्रभुः sic). — After 24ab, D4 (suppl. fol. *sec. m.*) S ins. a passage of 27 lines given in App. I (No. 53). — c) S चचार (for बभू°). — d) S शंतनुः (for सत°). — After 24, Da1 ins.:

926* स वनेषु वारण्येषु शैलप्रश्रवणेषु च ।

25 a) S (except M3.5) transp. स and मृगान्. — b) M5 नृपसत्तमः. G3 निघ्नन्राजर्षिसत्तमः. — After 25ab, S ins.:

927* नदीमन्वचरद्राजा शंतनुः परया मुदा ।
[G2 °न्वतर; G4.5 °नुचर°.]

— c) S गंगां त्रिपथगां पुण्यां (G3 दिव्यां).

26 a) A few MSS. °राजा and °राजो. — b) Ñ V1 B (except B6) D (except D4) G1 M (except M8) परमां (B1.3 D5 °मं) स्त्रि°. — After 26ab, D4 S ins.:

928* सा च शंतनुमभ्यागादलक्ष्मीमपकर्षती ।

— c) K1 प्रज्व°. — d) M7 श्रियं (for पद्मां). Ñ2 V1 B Da2 Dn D1.2.4 साक्षाच्छ्रिय(B6 °रूपया)मिवापरां; Da1 सा कन्या संमिव(sic) स्त्रियं.

27 a) K0 मुदितां; S युवतीं. — b) K0.3 Ñ1 S सर्वाभ°; V1 दिव्यालंकारभू°. — c) S साक्षात् (for एकां). — d) Ś1 K Ñ1.3 Da1 M3.5 पद्मांतर°; T2 G (except G3) पद्मोत्क(G2 °द्माक)र°. — After 27, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

929* स्नातमात्रामधौवस्त्रां गङ्गातीररुहे वने ।
प्रकीर्णकेशीं पाणिभ्यां संस्पृशन्तीं शिरोरुहान् ।

[(L. 1) D4 G3 M स्नातगात्राम्. D4 M धौतवस्त्रां; T1 गतोवस्त्रां.]

— G (except G3.6) cont.:

930* रूपेण वयसा कान्त्या शरीरावयवैस्तथा ।
हावभावविलासैश्च लोचनाञ्चलविक्रियैः ।
श्रोणीभरेण मध्येन स्तनाभ्यामुरसा दृशा ।
कवरीभरेण पादाभ्यामिङ्गितेन स्मितेन च ।
कोकिलालापसंलापैर्न्यक्कुर्वन्तीं त्रिलोकगाम् । [5]
वाणीं च गिरिजां लक्ष्मीं योषितोऽन्याः सुराङ्गनाः ।;

while M7.8 cont.:

931* स्नेहात्काङ्क्षेण राजानं वीक्षमाणां विलासिनीम् ।

(cf. 933* below).

28 b) S दर्शनादेव शंतनुः. — After 28ab, G1 ins.:

932* रूपेणाति च सा राजन्सर्वराजन्ययोषितः ।
अधश्चकार रूपेण सर्वराजन्ययोषितः ।
तामुवाच ततो राजा कामिनीं तु मनोरमाम् ।

(cf. 934* below). — d) G1 नातृप्यद्दर्शनेन च. — S (except G1.2) repeat 28cd after 30ab.

29 G1 om. 29; G2 om. 29a–30b. — d) Ś1 वरांगना (for विला°). — After 29, D4 (marg. *sec. m.*) T G3-6 M ins.:

933* गङ्गा काङ्क्षेण राजानं प्रेक्षमाणा विलासिनी ।

[Cf. 931* above. — D4 G4.6 गंगाकामत; T1 गंगा कटाक्षैः; T2 गंगाकांक्षत; G3 गंगा वीक्ष्याथ; G5 कटाक्षेण तु. D4 वीक्ष°.]

— T (T1 om. line 2) G3-6 cont.:

934* चक्षूर्यताग्रतस्तस्य किंनरीवाप्सरोपमा ।
दृष्ट्वा प्रहृष्टरूपोऽभूद्दर्शनादेव शंतनुः ।
रूपेणातीत्य तिष्ठन्तीं सर्वा राजन्ययोषितः ।

देवी वा दानवी वा त्वं गन्धर्वी यदि वाप्सराः॥३०
यक्षी वा पन्नगी चापि मानुषी वा सुमध्यमे ।
या वा त्वं सुरगर्भाभे भार्या मे भव शोभने ॥ ३१
एतच्छ्रुत्वा वचो राज्ञः सस्मितं मृदु वल्गु च ।
वसूनां समयं स्मृत्वा अभ्यगच्छदनिन्दिता ॥ ३२
उवाच चैव राज्ञः सा ह्लादयन्ती मनो गिरा ।
भविष्यामि महीपाल महिषी ते वशानुगा ॥ ३३
यत्तु कुर्यामहं राजञ्शुभं वा यदि वाशुभम् ।
न तद्वारयितव्यास्मि न वक्तव्या तथाप्रियम् ॥ ३४
एवं हि वर्तमानेऽहं त्वयि वत्स्यामि पार्थिव ।
वारिता विप्रियं चोक्ता त्यजेयं त्वामसंशयम् ॥ ३५
तथेति राज्ञा सा तूक्ता तदा भरतसत्तम ।
प्रहर्षमतुलं लेभे प्राप्य तं पार्थिवोत्तमम् ॥ ३६
आसाद्य शंतनुस्तां च बुभुजे कामतो वशी । C. 1. 3901 B. 1. 98. 6 K. 1. 104. 11

[(L. 1) G3 संचार्य चा°. — (L. 2) G3 तां दृष्ट्वा हृष्टरोमाभू°. — (L. 3) G3 रूपेणापि हि वा राजन्सर्वांस्ता राजयो°.]

30 G2 om. 30^ab (cf. v. l. 29). — ^b) Ś1 transp. श्लक्ष्ण° and सान्त्वयन्. S (G2 om.) कामिनीं तु मनोरमां. — After 30^ab, S (except G1.2) repeat 28^cd. — B3 om. 30^cd. — Before 30^cd, Da1 S (except T1 G3.5.6) ins. शंतनुः. — ^c) Ñ1.3 V1 Da S देवता (for देवी वा). S किंनरी (for दान°). — ^d) Ñ1 गांधर्वी; Ñ3 गंधर्वा. B1 चाथ (for यदि). K3 वा वराप्सरा; S वा सुमध्यमे (G2 सुरोत्तमे). A few MSS. °प्सरा.

31 Da1 om. 31; K3 om. 31^ab. — ^a) S मानुषी (for पन्न°). — ^b) S जानीयां कां (G3 त्वां) शुचिस्मिते. — ^c) Ko Ñ3 V1 B D (except Da2; Da1 om.) याचे त्वां सुर°; S यासि कासि सुरप्रख्ये (G6 सुमध्ये त्वं). — ^d) Ś1 K3 भार्या भव सुमध्यमे; S महिषी मे भवानघे. — After 31, S ins.:

935* त्वद्गता हि मम प्राणा वसु यन्मेऽस्ति किंचन ।
[T2 G2.4.5 त्वां (for त्वद्-).]

After 31, Dn ins. an additional colophon (Adhy. no.: Dn3 96).

32 Before 32, Ś1 K2.4 B Da Dn D1.4 ins. वैशं° उ°; Ko.1.3 D2.5 S वैशं°. — ^a) S श्रुत्वा तु राज्ञः सा बाला. — ^b) D5 m °स्मितं तमुवाच ह. — After 32^ab, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

936* यशस्विनी च सागच्छच्छंतनोर्भूतये तदा ।
सा च दृष्ट्वा नृपश्रेष्ठं चरन्तीं तीरमाश्रितम् ।
[(L. 1) D4 वचस्तस्य पुरोग°. — (L. 2) G6 चरंतं.]

— ^c) Ko वचनं (for सम°). Ś1 K1 Ñ1 Da1 कृत्वा; B5 यत्तत्. S स्मृत्वा वसूनां समयं. — ^d) Ś1 Ko-2 Ñ3 V1 B1.3.6 Da Dn D4 -थाभ्य°; K3 साभ्या°; Ñ1.3 -धाम्यनंदद°; B5 सस्माराशु सुमध्यमा; D1 यथाभ्यागमनिं°; D5 साभ्यनंदद°. — After 32, K3 Da1 D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

937* प्रजार्थिनी राजपुत्रं शंतनुं पृथिवीपतिम् ।
प्रतीपवचनं चापि संस्मृत्यैव स्वयं नृपम् ।
कालोऽयमिति मत्वा सा वसूनां शापचोदिता ।

[(L. 2) K3 Da1 °वचनाच्चैव. — (L. 3) K3 मन्वाना. K3 Da1 °नोदिता.]

K3 Da1 cont.:

938* अब्रवीच्छंतनुं गङ्गा भज मां त्वं नराधिप ।

33 ^a) K (except K1) Ñ1 B (except B3) Da D1.3 चैनं; D1.2 चैवं. Ko.3.4 Ñ1 Da1 राजानं. D5 transp. राज्ञः and सा. S प्रत्युवाच महीपालं. — Before 33^cd, G6 ins. गंगा. — After 33, Da1 ins.:

939* ज्ञातोऽसि मह्यं पित्रा ते भर्ता मे त्वं भव प्रभो ।;

while D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

940* ननु त्वं वा द्वितीयो वा ज्ञातुमिच्छेः कथंचन ।

34 Before 34, D4 (marg. *sec. m.*) ins. गंगोवाच. — ^a) Ko.3.4 Da S यच्च. — ^c) S नाहं वार°. — ^d) Ś1 K1.2 Da2 °व्या च (Ś1 -च; K1 -स्मि) विप्रियं; T2 G2.4.5 °व्या त्वयाप्रि°.

35 ^a) S वै (for हि). K1.2 B5 Da1 M6-8 °मानाहं. — ^b) Ś1 K1 T2 G3-5 तव (for त्वयि). — T2 om. 35^cd. — ^c) Ko.3.4 वारिता समयं हित्वा. — ^d) T1 त्यक्त्वाहं. S (T2 om.) त्वां नराधिप. — After 35, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

941* एष मे समयो राजन्भज मां त्वं यथेप्सितम् ।
अनुनीतास्मि ते पित्रा भर्ता मे त्वं भव प्रभो ।

36 Before 36, D4 (marg. *sec. m.*) T G1.2.5 M6-8 ins. वैशं°. — ^a) D4 transp. सा and तूक्ता. Ś1 K (except K2) Da1 सा चोक्ता; Ñ1.3 D2 साप्युक्ता; B3 सा दृष्टा; T2 G5 साधूक्ता; G6 संयुक्ता. — ^b) S तत्रैव वरवर्णिनी. — ^d) S श्रुत्वा वाक्यमनिंदिता. — After 36, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

942* प्रतिज्ञाय तु तत्तस्यास्तथेति मनुजाधिपः ।
रथमारोप्य तां देवीं जगाम स तया सह ।

C. 1. 3901
B. 1. 95. 6
K. 1. 103. 12

न प्रष्टव्येति मन्वानो न स तां किंचिदूचिवान् ॥ ३७
स तस्याः शीलवृत्तेन रूपौदार्यगुणेन च ।
उपचारेण च रहस्तुतोष जगतीपतिः ॥ ३८
दिव्यरूपा हि सा देवी गङ्गा त्रिपथगा नदी ।
मानुषं विग्रहं श्रीमत्कृत्वा सा वरवर्णिनी ॥ ३९
भाग्योपनतकामस्य भार्येवोपस्थिताभवत् ।
शंतनो राजसिंहस्य देवराजसमद्युतेः ॥ ४०
संभोगस्नेहचातुर्यैर्हावलास्यैर्मनोहरैः ।
राजानं रमयामास यथा रेमे तथैव सः ॥ ४१
स राजा रतिसक्तत्वादुत्तमस्त्रीगुणैर्हृतः ।
संवत्सरानृतून्मासान्न बुबोध बहून्गतान् ॥ ४२
रममाणस्तया सार्धं यथाकामं जनेश्वरः ।
अष्टावजनयत्पुत्रांस्तस्याममरवर्णिनः ॥ ४३
जातं जातं च सा पुत्रं क्षिपत्यम्भसि भारत ।
प्रीणामि त्वाहमित्युक्त्वा गङ्गास्रोतस्यमज्जयत् ॥ ४४
तस्य तन्न प्रियं राज्ञः शंतनोरभवत्तदा ।

सा च शंतनुमभ्यागात्साक्षाल्लक्ष्मीरिवापरा ।

37 After 37^{a}, K3 ins.:

943* गान्धर्वेण विधानतः ।
विवाहितां च राज्ञेन.

— b) S कामवान्सुखी (M °खान्). — c) Ś1 K1 °ति संत्रासाद् (K1 °त्रासो). — d) Da1 T2 G2.4.5 च (for स). Ko.3.4 Ñ2 V1 B (except B1) Da1 Dn3 D2.4 किंचिदुक्त°.

38 b) S रूपेण परमेण (M7 च वरेण) च (G3 ह). — c) Ś1 दमाचा°; K1 शुश्रूषणेन. Da1 रहश्चैवोपचारेण; S सम्यक्चैवोपचारेण. — d) Ko.3.4 Da1 नातृप्यज्ज°; S सुखमाराधितोऽभवत्. — After 38, S ins.:

944* स राजा परमप्रीतः परमस्त्रीप्रलालितः ।

39 b) Ko.3.4 Ñ1.2 V1 B (except B1) D (except D4) त्रिपथगामिनी. — c) K2 Ñ2 Dn D1 M5 कृत्वा; D2 तस्मिन् (for श्रीमत्). — d) K2 M5 श्रीमत्सा (M5 °द्वै); Ñ2 Dn D1 श्रीमंतं. Ñ1.3 S वै; B5 च (for सा). B1.3.6 D2.4 बिभ्रती सुमनोहरं.

40 a) M6-8 भाग्योपस्थित°. — b) B5 D (except D3.4.5) भार्या चो(Da2 वो)पनता(B5 Da1 °स्थिता)भवत्. — c) Dn नृपसिं°.

41 a) D5 संभोगहावभावार्थैः. — b) Ko.4 B5 T G (except G3) Cd भावला°; K3 हावभावैर्; Da2 हावकाम्यैर्; D3 हासला°; D4 हावहास्यैर्. B1.5 Da1 D2.4 T G मनोरमैः. Ś1 K1 Dn D1.5 हाव(D5 स्नेह)लास्यमनो°; Ñ V1 M5 हा(V1 भा)वलास्य(M5 °भाव)मनोरमैः (Ñ1 °थैः); M3.6-8 हा(M8 भा)वभावसमन्वितैः. — c) Ko.3 transp. राजानं and रम°. K2 Da2 राजानं (Da2 राजा च) रंज°; Da1 रम° भर्तारं. — d) Ñ1.3 रम्ये (for रेमे). S यथा रम्ये(T2 G4.5 °ज्ये)त स प्रभुः (M3.5 विभुः).

42 a) S °सक्तोऽभूद्. — b) V1 हुतं गंगागुणै°. K4 T G3.4-6 वृतः; Ñ1 हितः; D2.4 G3 युतः. — After 42^{ab}, D4 (marg. sec. m.) S ins. an additional colophon. — c) S अहोरात्रान्°. — d) D5 transp. न and बुबोध. B1.5 Dn D1 बुबुधे न (for न बु°). B1.3.6 D2.4 T G M5 transp. बहून् and गतान्. B5 च संगतान् (for बहू°). M3.6-8 बुबुधे न प्रधावतः.

43 a) S °माणः प्रियां लब्ध्वा. — b) Ñ3 °कालं. Ñ2 Dn D1 S नरेश्वरः. — After 43^{ab}, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

945* दिविष्ठान्मानुषांश्चैव भोगान्भुङ्क्ते स वै नृपः ।
आसाद्य शंतनुः श्रीमान्मुमुदे च परंतपः ।
ऋतुकाले च सा देवी दिव्यं गर्भमधारयत् ।
[(L. 2) D4 M3.5 °न्मुमुदे योषितां वरां.]

— c) G3 अष्टौ च जनयन्पु°. — d) K (except K1) Da Dn D1 °मरसंनिभान्; B5 तस्यां स नृपसत्तमः; D4 तस्माद्-मरवर्णिनी; T2 G तस्य चाम° (G3 तस्य चामरवर्चसः); M तस्य सा वरवर्णिनी. Nilp अमरवर्णिनः (as in text).

44 a) S (except G1.3) तु (for च). S transp. सा and पुत्रं. Ś1 Ñ3 क्षिप्रं (for पुत्रं). — b) S स्वास्वप्सु (G3 स्वाप्सु प्र-; M6-8 सा स्वप्सु) क्षिपति स्म ह (G3 सा). — After 44^{ab}, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

946* सूतके कण्ठमाक्रम्य तान्निनाय यमक्षयम् ।
[G4.5 स्वोदके. T2 G1 तूर्णमा°; G2 कर्णमा°. G1.4 M तं.]

— c) Ñ V1 Dn D1 प्रीणाम्यहं त्वामि°; D2 °णामीत्यहमि°; T1 G1.3 °मि त्वां न हीत्यु°; T2 G4.5 हनामि त्वां न हीत्यु°; G2.6 वृणोमि (G6 °तु) त्वां नदीत्यु°; M5 वृणोमि त्वाह°. — d) T1 अपां स्रोतस्यपातयत्; T2 G M सर्वान्स्रोतस्यवासृजत् (G3 °क्षिपत्).

45 a) S तस्य तत्त्वप्रि°. — c) Ś1 Ko.3.4 D5 स (for च). T G उवाच किंचिन्न तु (T1 च) तां; M नोवाच वचनं किंचित्. — d) S पितुर्वचनयंत्रितः. — After 45, D4 (marg. sec. m.) S (M5 om. lines 1–4) ins.:

947* अमीमांस्या कर्मयोनिरागमश्चेति शंतनुः ।
स्मरन्पितृवचश्चैव नापृच्छत्पुत्रकिल्बिषम् ।

न च तां किंचनोवाच त्यागाद्भीतो महीपतिः॥४५
अथ तामष्टमे पुत्रे जाते प्रहसितामिव ।
उवाच राजा दुःखार्तः परीप्सन्पुत्रमात्मनः ॥ ४६
मा वधीः कासि कस्यासि किं हिंससि सुतानिति ।
पुत्रघ्नि सुमहत्पापं मा प्रापस्तिष्ठ गर्हिते ॥ ४७

गङ्गोवाच ।

पुत्रकाम न ते हन्मि पुत्रं पुत्रवतां वर ।
जीर्णस्तु मम वासोऽयं यथा स समयः कृतः ॥४८
अहं गङ्गा जह्नुसुता महर्षिगणसेविता ।
देवकार्यार्थसिद्ध्यर्थमुषिताहं त्वया सह ॥ ४९
अष्टेमे* वसवो देवा महाभागा महौजसः ।
वसिष्ठशापदोषेण मानुषत्वमुपागताः ॥ ५०
तेषां जनयिता नान्यस्त्वदृते भुवि विद्यते ।
मद्विधा मानुषी धात्री न चैवास्तीह काचन ॥ ५१
तस्मात्तज्जननीहेतोर्मानुषत्वमुपागता ।
जनयित्वा वसूनष्टौ जिता लोकास्त्वयाक्षयाः ॥ ५२
देवानां समयस्त्वेष वसूनां संश्रुतो मया ।
जातं जातं मोक्षयिष्ये जन्मतो मानुषादिति ॥ ५३
तत्ते शापाद्विनिर्मुक्ता आपवस्य महात्मनः ।
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि पुत्रं पाहि महाव्रतम् ॥५४ C. 1. 3918 B. 1. 98. 23 K. 1. 105. 18

जातं जातं च वै हन्ति सा स्त्री सप्त वरान्सुतान् ।
शंतनुर्धर्मभङ्गाच्च नापृच्छत्तां कथंचन ।
अष्टमं तु जिघांसन्त्या चुक्षुभे शंतनोर्धृतिः ।

[(L. 3) D_4 $G_{2.3.6}$ जाताञ्जातांश्च. G_6 सा हंति तत्क्षणे सप्त वै सुतान्. — (L. 5) T_2 जिघांसत्यां; G_6 °सिन्यां.]

46 S om. 46^{ab}. — ^{ab}) Ñ V_1 D (except $D_{2.4.5}$) अथैनाम°. $Ñ_3$ B $D_{2.4}$ transp. पुत्रे and जाते. Ñ V_1 B D (except D_5) प्रहसती°. — ^{d}) $Ś_1$ K_1 परीप्सुः. — After 46^{cd}, S ins.:

948* आरभन्तीं तदा दृष्ट्वा तां स कौरवनन्दनः ।
अब्रवीद्भरतश्रेष्ठो वाक्यं परमदुःखितः ।
[(L. 1) T_2 $G_{1.2}$ आहरंतीं.]

47 Before 47, M (except M_8) ins. शंतनुः. — ^{a}) Ñ V_1 D (except $D_{2.4.5}$) कस्य (for कासि). K_2 D_5 कस्येति; Ñ V_1 Da Dn D_1 कासीति; T_1 कल्याणि. — ^{b}) Ñ V_1 Dn $D_{1.5}$ हिनत्सि; $B_{1.3.6}$ Da $D_{2.4}$ T $G_{1.2.4.5}$ च (G_1 त्वं; G_5 तु) हंसि; G_6 M_5 च हिंसीः. $Ñ_3$ °तान्मम. — ^{d}) $Ś_1$ मा पापे तिष्ठ; K_1 मपस्ति°; K_2 मा वाप°; K_4 मा प्रातिष्ठ; $Ñ_3$ संप्राप्तं ति°. D_5 मा प्राप्तं ति°. $Ñ_{1.2}$ V_1 B Da Dn $D_{1.2.4}$ संप्राप्तं ते सुगर्हितं ($B_{3.5.6}$ D_2 °ते); S मा (T_1 G_1 अ) कार्षीः कर्म निंदितं (M_8 गर्हितं).

48 K_1 स्त्री; $Ñ_2$ गंगोवाच; S गंगा. — ^{ab}) S (except M_8) transp. हन्मि and पुत्रं. S धर्मभृतां. — ^{c}) K_1 संवासो (for वासो°).

49 ^{b}) S °र्षिगण(G_3 °र्षेजन)पावनी. — ^{d}) $Ś_1$ K $Ñ_3$ D_5 वै (for अहं).

50 ^{a}) $Ś_1$ K D_5 अष्टौ मे; Ñ V_1 Da Dn D_1 इमेष्टौ ($Ñ_3$ अष्ट मे); B $D_{2.4}$ अष्टौ ये; S अष्टौ हि (for अष्टेमे). $Ñ_{1.3}$ जाता (for देवा). — ^{c}) S आपवस्या(G_1 आवसिष्टस्या; G_3 वसिष्टस्या)भिशापेन. — ^{d}) $Ś_1$ °त्वमिहाग°; S मानुषे(M_5 °नवे)ष्पूपपादिताः.

51 ^{a}) S (except G_3) चान्यः. — ^{b}) $Ś_1$ K_1 D_5 त्वादृशो; $K_{0.2-4}$ त्वामृते. S तु न (for भुवि). — ^{c}) T G जनित्री मद्विधा धात्री (G_3 जनयित्री मद्विधा स्त्री); M जनितुर् (M_3 लोके च) मद्विधा धा°. — ^{d}) $Ñ_1$ न च वास्ती°; $B_{3.6}$ Dn $D_{1.4}$ लोके नास्ति च (Dn D_1 °स्तीह). $Ñ_2$ V_1 $B_{1.5}$ Da D_2 लोके नास्ति (Da न चैवास्ति) कदाचन; S नैवास्ति ($G_{2.4.5}$ न वा स्त्री) पुरुषाधिप ($M_{3.5}$ मनुजर्षभं; M_{6-8} मनुजा°).

52 ^{a}) V_1 B $D_{2.4}$ तेषां च जन°; T G M_5 तस्माद्वि ($G_{2.4-6}$ °द्वि-) जनने युक्ता (T_1 M_5 °क्तं); $M_{3.6-8}$ °जनने युक्तं. — ^{b}) $Ś_1$ °त्वमिहा°; $Ñ_3$ °त्वमहं ग°. S त्वत्संयोगमरोचयं. — After 52^{ab}, K_0 ins.:

949* वसवस्ते सुता जाता राजँल्लोकस्य कीर्तये ।

— ^{d}) S लोकाश्च पुष्कलाः.

53 ^{a}) T_2 G_{3-5} नियमस्त्वे°. — ^{b}) $K_{3.4}$ B_1(m as in text)$_{.5}$ Da_1 D_5 $G_{1.2}$ संश्रितो; $Ñ_1$ °भृतो; V_1 °स्मृतो; D_1 °स्तुतो; G_3 M (except M_3) स श्रुतो. — ^{c}) D_5 मोक्षयेयं. B_5 जातं तं मोक्षयिष्येति. — ^{d}) $Ñ_{1.3}$ जन्मनो. S नियोगान्मानुषे(M_{6-8} °न्मनुजे)ष्विति.

54 T_2 om. 54^{ab}. — ^{ab}) K_1 D_5 ते तु शा°. K_4 वसिष्ठस्य; Cd आपवस्य (as in text). S (T_2 om.) शप्ताः शा(M_{6-8} पा)पाद्विमुक्तास्ते त्वत्कृतेयं न मुच्यते. — After 54^{cd}, D_4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

950* अयं तव सुतस्तेषां वीर्येण कुलनन्दनः ।
संभूतोऽति जनानन्यान्भविष्यति न संशयः ।

[(L. 1) D_4 $G_{3.5.6}$ M_{6-8} कुरु°. — (L. 2) D_4

C. 1. 3919
B. 1. 93. 24
K. 1. 105. 20

एष पर्यायवासो मे वसूनां संनिधौ कृतः । मत्प्रसूतं विजानीहि गङ्गादत्तमिमं सुतम् ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

९३

शंतनुरुवाच ।
आपवो नाम को न्वेष वसूनां किं च दुष्कृतम् ।
यस्याभिशापात्ते सर्वे मानुषीं तनुमागताः ॥ १
अनेन च कुमारेण गङ्गादत्तेन किं कृतम् ।
यस्य चैव कृतेनायं मानुषेषु निवत्स्यति ॥ २
ईशानाः सर्वलोकस्य वसवस्ते च वै कथम् ।
मानुषेषूदपद्यन्त तन्ममाचक्ष्व जाह्नवि ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।
सैवमुक्ता ततो गङ्गा राजानमिदमब्रवीत् ।
भर्तारं जाह्नवी देवी शंतनुं पुरुषर्षभम् ॥ ४
यं लेभे वरुणः पुत्रं पुरा भरतसत्तम ।
वसिष्ठो नाम स मुनिः ख्यात आपव इत्युत ॥ ५
तस्याश्रमपदं पुण्यं मृगपक्षिगणान्वितम् ।
मेरोः पार्श्वे नगेन्द्रस्य सर्वर्तुकुसुमावृतम् ॥ ६

°भिजनं न्याय्यं; T1 °तो दितिजान°; G2 °तिजनं कर्म. D4 G3 करिष्यति; T1 वधि°.]

55 ^{a}) Ñ3 D5 एवं. S °वासस्थो. — ^{b}) S देवस्त्व(M6-8 त)त्सदृशोऽष्टमः. — ^{c}) Ś1 Ñ3 तत्प्र°; K1 त्वत्प्र°; Ñ1 तं प्र°. S मत्प्रसादाच्च जा°. — After 55, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

951* तस्माद्देवव्रतश्चैव गङ्गादत्तश्च वीर्यवान् ।
द्विनामा शंतनोः पुत्रः शंतनोरधिको गुणैः ।
तेषां लोकानवाप्नोति वसूनां वसुधाधिप ।

[For line 1 cf. v. l. 1. 93. 44^{ab}. — (L. 2)=1. 93. 44^{cd}.]

Colophon. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* K3.4 Ñ1.2 V1 B5 T1 संभव. — *Adhy. name:* K0.3.4 Ñ1.2 V1 B1.3.6 Da Dn D1.2.4 भीष्मोत्पत्तिः; T2 G1.3.4.6 M8 देवव्रतोत्पत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K0 94; K1 103; B1 D4 96; Da1 95; Dn3 97; T1 92(!); T2 G M 43 (G5 42). — *S'loka no.:* Dn1.n2 24; M8 20. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 3913.

93

1 Ś1 K1 D2 S om. उवाच. — ^{a}) Ñ3 आर्यवो; G3 वसिष्ठो. Ś1 कस्त्वेष; B5 T G2.4.5 कोप्ये°; G1.3.6 M को ह्ये°. — ^{b}) Ś1 K1 वसूनां दुष्कृतं च किं; S किमृषेस्तस्य दूषितं. — After 1^{ab}, S ins.:

952* शशाप यस्मात्कल्याणि स वसूंश्चारुदर्शने ।
[M चारुलोचने.]

— ^{d}) Ñ V1 Dn D1 S योनिमाग° (T1 °माश्रि°); B5 D4 तनुमाश्रि°. Ś1 K Da D5 मानुषत्वमुपागताः.

2 ^{a}) Ś1 K1.2 Da D5 तु (for च). S विशेषेण (for कुमा°). — ^{b}) V1 Da1 Dn त्वया द°. Ś1 K1 वै (for किं). — ^{c}) S कस्य (T1 G3 त°). M6-8 केन (for चैव). Ś1 K1 D5 कृते चायं; S °नेह (G3 °नैव; G6 °नैष). — ^{d}) S चिरमेष (G1 °रं भूमौ) वसिष्यति.

3 ^{a}) K0.2.3 ईशास्तु (K2 °स्ते); D (except D2.4.5) ईशा वै. S °लोकानां. — ^{b}) S वसवः केन हेतुना. — ^{c}) T G1.2.6 मनुष्ये°. K0 Ñ1 B3 Da2 M7 °पपद्यंत; K2-4 T G °प(G3 °द)पद्यंते; Ñ3 Da1 °षु प्रप°; D2 °ष्ववप°. — ^{d}) D5 T G तत्समा° (T1 तथ्य°; G2.3 तत्व°).

4 Ś1 K1.3 D5 M om. उवाच; T G om. वैशं° उ°. — ^{a}) K3 Dn S एव°. Ñ1.2 V1 D (except D2.4.5) तदा गंगा; S वरारोहा. — ^{b}) G6 भर्तारमिद°. — Dn1 om. 4^{cd}. — ^{c}) D5 सा तु (for देवी). — ^{d}) Ś1 K (except K1) Da1 भरतर्षभ (Da1 °भं); Ñ2 V1 B D2.4 पुरुषोत्तमं; Dn2 °र्षभ.

5 Before 5, Ñ2 Da1 Dn D1.4 ins. गंगोवाच; S गंगा. — ^{a}) K2 S transp. यं and लेभे. Ś1 वारुणिः (by corr.). S यमुना (for वरु°). — ^{b}) S वरुणाद्राजसत्त°. — ^{c}) B (mostly) वशिष्ठो. Ñ V1 Dn D1 वसिष्ठनामा स.

6 ^{a}) Ś1 D4 °श्रममिदं. K2 रम्यं (for पुण्यं). K1 तस्याश्रमस्थानमिदं. — ^{b}) Ś1 K1 °गणैर्वृतं; K4 °गणावृतं; Ñ1.2 V1 B Dn D1.2.4 °समन्वितं; Da °निषेवितं. — ^{d}) K3

स वारुणिस्तपस्तेपे तस्मिन्भरतसत्तम ।
वने पुण्यकृतां श्रेष्ठः स्वादुमूलफलोदके ॥ ७
दक्षस्य दुहिता या तु सुरभीत्यतिगर्विता ।
गां प्रजाता तु सा देवी कश्यपाद्भरतर्षभ ॥ ८
अनुग्रहार्थं जगतः सर्वकामदुघां वराम् ।
तां लेभे गां तु धर्मात्मा होमधेनुं स वारुणिः ॥ ९
सा तस्मिंस्तापसारण्ये वसन्ती मुनिसेविते ।
चचार रम्ये धर्म्ये च गौरपेतभया तदा ॥ १०
अथ तद्वनमाजग्मुः कदाचिद्भरतर्षभ ।
पृथ्वाद्या वसवः सर्वे देवदेवर्षिसेवितम् ॥ ११
ते सदारा वनं तच्च व्यचरन्त समन्ततः ।
रेमिरे रमणीयेषु पर्वतेषु वनेषु च ॥ १२
तत्रैकस्य तु भार्या वै वसोर्वासवविक्रम ।
सा चरन्ती वने तस्मिन्गां ददर्श सुमध्यमा ।
या सा वसिष्ठस्य मुनेः सर्वकामधुगुत्तमा ॥ १३
सा विस्मयसमाविष्टा शीलद्रविणसंपदा ।
दिवे वै दर्शयामास तां गां गोवृषभेक्षण ॥ १४
स्वापीनां च सुदोग्ध्रीं च सुवालधिमुखां शुभाम् ।
उपपन्नां गुणैः सर्वैः शीलेनानुत्तमेन च ॥ १५
एवंगुणसमायुक्तां वसवे वसुनन्दिनी ।
दर्शयामास राजेन्द्र पुरा पौरवनन्दन ॥ १६
द्यौस्तदा तां तु दृष्ट्वैव गां गजेन्द्रेन्द्रविक्रम ।
उवाच राजंस्तां देवीं तस्या रूपगुणान्वदन् ॥ १७
एषा गौरुत्तमा देवि वारुणेरसितेक्षणे ।
ऋषेस्तस्य वरारोहे यस्येदं वनमुत्तमम् ॥ १८
अस्याः क्षीरं पिबेन्मर्त्यः स्वादु यो वै सुमध्यमे । C. 1. 3938 B. 1. 99. 19 K. 1. 106. 19

B5 D5 °वृते; Ñ3 B1.6 D4 S सर्वर्तुकवनावृ°.

7 c) K2.4 पुण्यवतां; G3 °भृतां.

8 b) K (except K1) B3 Da T G1–3.5.6 M °त्यभि(K3 °ति)विश्रुता; Ñ V1 B1.3m.5.6 Dn D1.2.4.5 G4 °त्यभिशब्दिता (B3m °शोभिता). — d) S काश्य°.

9 b) K0.2.4 Ñ V1 Dn D1 M3 °कामदुहां. K0 Ñ V1 B Da2 Dn D1 G4.5 M वरा. — d) Ñ1.3 होम्यं धेनुं.

10 a) G2.4(*sup. lin.* as in text).5 एकस्मिं°. — b) Ś1 K0.3.4 वसती. T G ऋषिसे° (T3 ऋषिनिवेशने; G4 *sup. lin.* ऋषिनिषेविते). — c) Ś1 K1.2 मेध्येरण्ये; K0.3 मेध्ये रम्ये; K4 मध्ये रम्ये; N1 धर्मे पुण्ये; Ñ2 V1 B1 Da Dn D1 पुण्ये रम्ये; D5 मध्ये रेमे; G1 यत्नाद्धर्म्ये; G2 रम्ये हर्म्ये.

11 a) S ततस् (for अथ). — c) S धराद्या (G3 सभार्या; G6 अष्टौ च). — d) V1 B D (except Da1 D4) G1.6 M देवा दे°; T2 G2.4.5 देवा वै ऋषिसे°.

12 a) B3.5 °नं तत्र. S सभार्यास्तद्वनं कृत्स्नं. — b) K2 B Da D3.4 संचरंतः (B °त); K3 S विचरंतः (T1 °ति). S ततस्ततः. — d) Ś1 K (except K1) वनेषूपवने°; Da सर्वर्तुषु व°.

13 a) Ś1 K1 तस्यै°. Ñ V1 B D (except D5) °कस्याथ भार्या तु; S एकस्य भार्या राजेंद्र. — D5 om. 13cdef. — c) B3.5.6 D4 transp. सा and चरन्ती. K3 विचरंती; B1 Da Dn D1 संच°; D2 चरंतीं गां; S तां च दोग्ध्रीं. — d) D2 संददर्श. S सुदर्शनां. — e) G2 स्वसा. Ś1 K1 या वसिष्ठस्य भवने; V1 B Dn D1.2.4 नंदिनीं नाम राजेंद्र. — f) Ñ1.2 V1 B Dn D2.4 G6 °त्तमां.

14 a) M अथ सा विस्मिता देवी. — b) S रूपद्र° (G6 रूपयुक्ता सुनंदिनी). — c) K2 वसवे; K3 दिवेथ; Ñ1.2 द्यौश्चैवं; Ñ3 द्यौश्चापि; V1 Da2 Dn2.n3 D1.4 द्यवे वै; B1.3.5m द्यौश्चैव; B6 द्यौश्चवै; Da1 सद्यवै; D2 पतिं वै. S सा (T2 G2 स्व-) पत्युर्दर्श° (G6 दर्श° कल्याणी). — d) Ś1 K0.1 °क्षणा; K3.4 D2.5 °क्षणां; T G M3.5 °वृषविक्रम (T1 °मं; G1.2 °मः). M6–8 तां गोवृषभविक्रम. — After 14, B5 ins.:

953* षडुन्नतां सुपार्श्वोरुं पृथुपञ्चसमायताम् ।
अष्टायतशिरोग्रीवां पृथुस्त्रां समपद्यत ।

15 a) K0 G6 सापीनां; K4 सुस्तनीं; Ñ1 संधा°; Ñ3 M स्वाधी°; V1 B1.5 Dn D1.5 Cd आ°; D2 T2 सु°; T1 सुपनां; G3 सोपि तां. — b) V1 B5.6 Da Dn D1 Cd °सुरां; B1.3 D2.4.5 °मुखीं. B5 D4 तथा; B6 D2 तदा (for शुभां). T1 G3.6 M °धिमुखोदरां; T2 G1.2.4.5 सुवालां सुमुखोदरां.

16 c) S °मास कल्याणी (M °णीं). — d) Ñ1 B (except B1) D2.4 S (except G2.3.6) पौरववर्धन.

17 a) Ñ3 B (except B1) D4 द्यौस्तथा. — b) K (except K1) B5 Da1 T1 G (except G2.6) °विक्रमः. Ñ2 गजेंद्रसमविक्रम. — After 17ab, B3 ins.:

954* उवाच राजंस्तां देवीं नृपोत्तम सुमध्यमां ।

— c) Ñ1 राजा तां. T1 वीरं (for देवीं). — d) Ś1 °गुणांस्त्विदं; K0 D5 °गुणान्वितः (D5 °तान्); K1 °गुणाधिकां.

C. 1. 3938
B. 1. 99. 20
K. 1. 106. 20

दश वर्षसहस्राणि स जीवेत्स्थिरयौवनः ॥ १९
एतच्छ्रुत्वा तु सा देवी नृपोत्तम सुमध्यमा ।
तमुवाचानवद्याङ्गी भर्तारं दीप्ततेजसम् ॥ २०
अस्ति मे मानुषे लोके नरदेवात्मजा सखी ।
नाम्ना जिनवती नाम रूपयौवनशालिनी ॥ २१
उशीनरस्य राजर्षेः सत्यसंधस्य धीमतः ।
दुहिता प्रथिता लोके मानुषे रूपसंपदा ॥ २२
तस्या हेतोर्महाभाग सवत्सां गां ममेप्सिताम् ।
आनयस्वामरश्रेष्ठ त्वरितं पुण्यवर्धन ॥ २३
यावदस्याः पयः पीत्वा सा सखी मम मानद ।
मानुषेषु भवत्वेका जरारोगविवर्जिता ॥ २४
एतन्मम महाभाग कर्तुमर्हस्यनिन्दित ।
प्रियं प्रियतरं ह्यस्मान्नास्ति मेऽन्यत्कथंचन ॥ २५
एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्या देव्याः प्रियचिकीर्षया ।
पृथ्वाद्यैर्भ्रातृभिः सार्धं द्यौस्तदा तां जहार गाम् ॥ २६
तया कमलपत्राक्ष्या नियुक्तो द्यौस्तदा नृप ।
ऋषेस्तस्य तपस्तीव्रं न शशाक निरीक्षितुम् ।
हृता गौः सा तदा तेन प्रपातस्तु न तर्कितः ॥ २७
अथाश्रमपदं प्राप्तः फलान्यादाय वारुणिः ।
न चापश्यत गां तत्र सवत्सां काननोत्तमे ॥ २८
ततः स मृगयामास वने तस्मिंस्तपोधनः ।
नाध्यगच्छच्च मृगयंस्तां गां मुनिरुदारधीः ॥ २९
ज्ञात्वा तथापनीतां तां वसुभिर्दिव्यदर्शनः ।
ययौ क्रोधवशं सद्यः शशाप च वसूंस्तदा ॥ ३०
यस्मान्मे वसवो जह्रुर्गां वै दोग्ध्रीं सुवालधिम् ।
तस्मात्सर्वे जनिष्यन्ति मानुषेषु न संशयः ॥ ३१
एवं शशाप भगवान्वसूंस्तान्मुनिसत्तमः ।
वशं कोपस्य संप्राप्त आपवो भरतर्षभ ॥ ३२

---

18 a) K3 Ñ V1 B D (except Da D4) S (except G4) देवी (B5 राजन्). — b) K3 Ñ V1 B1.3 Dn D1.4 °क्षणा.

19 b) Ś1 K1 transp. यः and वै.

21 a) K0 नगवती; K2–4 Ñ V1 B D (except D5) G3 जित°; G2.4.5 हिम°.

22 b) M6–8 सत्यधर्मस्य. — c) T1 M विश्रुता दुहिता लोके. — d) K2 S (except G4) मानुषी. K1 रूपसंमता; B6 नृपसं°; D5 [ऽ]स्मिन्परंतप.

23 a) T G महाराज. — b) K1 समीप्सि°; G1–3 मये(G3 अथे)प्सि°. — G1 om. 23cd. — c) Ñ3 S (G1 om.) °यस्व सु(Ñ3 T2 G6 न)रश्रेष्ठ. — d) T2 G4.5 त्वरितः. Da S (G1 om.) °वर्धनां (G3 °दर्शनां).

24 c) M6–8 मानवेषु. Ś1 K1.2.4 D1 भवत्येका; Ñ2 भवेदे°; Ñ3 °वेत्वे°; T G °वेच्चै°.

25 K0 om. 25. — b) S °र्हसि कर्म वै. — c) S प्रियात्प्रि°. B1 D5 यस्मान्; G3–5 हि स्मान्. — d) T1 मन्ये (for मेऽन्यत्).

26 Before 26, M5 ins. गंगा. — a) K0.3.4 एवं. K0 D2 transp. श्रुत्वा and तस्या. — c) S धराद्यैर्. B3.6 D2 सर्वैर् (for सार्धं). — d) T2 G (except G1.6) M6–8 तां and गां.

27 b) Ñ3 D2 तदानघ. — d) K0.4 S परीक्षि°. — e) Ñ1.3 ततः (for तदा). — f) K3 M6–8 प्रतापस्तु. M6–8 कीर्तितः(!). T G प्रयाता(G1 °यता; G2.4.5 °यता)द्भुतदर्श(G1 °र्शि)ना; M3.5 प्रयाता न तु शक्तितः.

28 a) T G यदाश्र°. — G2 (hapl.) om. 28b–30c. — cd) Ñ V1 B6 D (except D2) °पश्यत्स गां. S नापश्यद्गां सवत्सां तां स हि तस्मिन्वने°.

29 G2 om. 29 (cf. v. l. 28). — ab) S (G2 om.) स तस्मिन्मृग° वने गामृषिसत्तमः. — c) Ś1 K1 °गमच्च; Ñ3 सोध्य°; V1 Dn D5 नाध्यागम°; B °ध्याग°; T1 स नाभ्यगच्छन्; T2 G3–5 नाभ्याग°; G1 M6–8 नाभ्यग°. — d) T G1.4–6 स्वां (for तां).

30 G2 om. 30abc (cf. v. l. 28). — a) Ś1 K Ñ1.3 Da D5 गां (for तां). Ñ2 ज्ञात्वापनीतां वसुभिर्. — b) Ñ2 दिव्यज्ञानेन गां मुनिः; M (except M5) °र्दिव्यचक्षुषा. — c) S (G2 om.) स तु कोपवशं प्राप्तः.

31 b) M3 तां (for गां). M3 गां; M6–8 मे (for वै). K4 Da1 D1 °लधी; T1 G1.2.6 M (except M3) °धीं. — c) Ñ3 तस्मादेते. — d) S वसवो मानुषेष्विति.

32 D1 (hapl.) om. 32b–33c. — b) K0.3.4 transp. वसून् and तान्. V1 T1 वसून्स; Da आपवो (see below). Ñ2 G3 ऋषिसत्तमः; V1 B D (except D5; D1 om.) भरतर्षभ; T1 मुनिपुंगवः. — c) Ñ V1 B1.6 Da Dn T2 G क्रोधस्य. — d) Da वसूंस्तान् (for आप°); see above. B D (except D5; D1 om.) मुनिसत्तमः; T1 भगवानृषिः.

33 D1 om. 33abc (cf. v. l. 32). — a) B3.6 D2.4

शप्त्वा च तान्महाभागस्तपस्येव मनो दधे ।
एवं स शप्तवानाजन्वसूनष्टौ तपोधनः ।
महाप्रभावो ब्रह्मर्षिर्देवान्रोषसमन्वितः ॥ ३३
अथाश्रमपदं प्राप्य तं स्म भूयो महात्मनः ।
शप्ताः स्म इति जानन्त ऋषिं तमुपचक्रमुः ॥ ३४
प्रसादयन्तस्तमृषिं वसवः पार्थिवर्षभ ।
न लेभिरे च तस्मात्ते प्रसादमृषिसत्तमात् ।
आपवात्पुरुषव्याघ्र सर्वधर्मविशारदात् ॥ ३५
उवाच च स धर्मात्मा सप्त यूयं धरादयः ।
अनुसंवत्सराच्छापमोक्षं वै समवाप्स्यथ ॥ ३६
अयं तु यत्कृते यूयं मया शप्ताः स वत्स्यति ।
द्यौस्तदा मानुषे लोके दीर्घकालं स्वकर्मणा ॥ ३७
नानृतं तच्चिकीर्षामि युष्मान्क्रुद्धो यदब्रुवम् ।
न प्रजास्यति चाप्येष मानुषेषु महामनाः ॥ ३८
भविष्यति च धर्मात्मा सर्वशास्त्रविशारदः ।
पितुः प्रियहिते युक्तः स्त्रीभोगान्वर्जयिष्यति ।
एवमुक्त्वा वसून्सर्वाञ्जगाम भगवानृषिः ॥ ३९
ततो मामुपजग्मुस्ते समस्ता वसवस्तदा ।
अयाचन्त च मां राजन्वरं स च मया कृतः ।
जाताञ्जातान्प्रक्षिपास्मान्स्वयं गङ्गे त्वमम्भसि ॥ ४०
एवं तेषामहं सम्यक् शप्तानां राजसत्तम ।
मोक्षार्थं मानुषाल्लोकाद्यथावत्कृतवत्यहम् ॥ ४१
अयं शापादृषेस्तस्य एक एव नृपोत्तम ।
द्यौ राजन्मानुषे लोके चिरं वत्स्यति भारत ॥ ४२

C. 1. 3963
B. 1. 99. 45
K. 1. 106. 46

T1 M5 महाभागान्. — b) Ñ1 तपस्युग्रे. — c) G1 संश°. Ñ3 अष्टौ (for राजन्). — d) Ñ3 तान् (for अष्टौ). Ñ3 मुनिसत्तमः; G5 महातपाः (for तपो°). — e) K0 देवर्षिः. — f) T2 G2.4.5 तेषां (for देवान्). K0.3.4 Ñ2 V1 B1 D (except D2.4.5) G5 क्रोधसम°. — After 33, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

955* एवं शप्तास्ततस्तेन मुनिना यामुनेन वै ।
अष्टौ समस्ता वसवो मुने रोषेण सत्तम ।

[Before line 1, D4 ins. गंगोवाच. — (L. 2) T1 G6 निजदोषेण; T2 G1.2.4.5 दिवो दोषेण. D4 M भारत.]

34 a) Ñ V1 D (except D2.4.5) प्राप्ताः. — b) K2 Ñ1 तस्माद्; Ñ2 V1 Da Dn D1 ते वै; Ñ3 D5 तस्य; B1.3 D2.4 ते स्म; B5.6 तेस्य; S पुनः. S तस्य (for भूयो). G1 मनो दधे (*sup. lin.* महात्मनः as in text). K0.3.4 भूयस्ते वसवस्तदा. — d) K0 S transp. ऋषिं and तं° S चाभिच°.

35 K0 om. 35abcd. — c) N (except Ś1) transp. न and लेभिरे. T G तु (for च). S transp. तस्मात् and ते. — After 35cd, S ins.:

956* चकार च न तेषां वै प्रसादं भगवानृषिः ।

— e) S (except M6-8) आपवः. — f) K0.3.4 °भृतां वरात्; S °विशारदः.

36 b) K2 Ñ V1 B (except B5; B1m as in text) D (except Da) शप्ता (for सप्त). S सप्त राजन्धरादिकान्. — cd) Ś1 K Ñ1.2 V1 Da Dn D1.5 °त्सरात्सर्वे शापमोक्षमवाप्स्यथ; Ñ3 °च्छापं सर्वे वै सम°; B1 D4 °च्छापान्मोक्षं वै सम°; S °राच्छा(G2.4.5 °रं शा)पान्मोक्ष्य(T1 M °क्ष)ध्वमिति भारत.

37 ab) S transp. यूयं and शप्ताः. — c) S द्यौस्तु वै.

38 a) Ñ1 नाकृतं. T2 G (except G6) च (for तद्). — b) Ñ1.2 V1 B D M3.5 transp. युष्मान् and क्रुद्धो. T G M6-8 यस्मिन्क्रु°. A few MSS. यदब्रवं. — After 38ab, S ins.:

957* प्रजा ह्यनृतवाक्येन हिंस्यामप्यात्मनस्तथा ।

— c) T G (except G6) transp. न and प्रजा°. K4 V1 जनिष्यति न चा°; M (except M3) न जनिष्यति चा°. Cd cites प्रजास्यति (as in text).

39 b) Ś1 K1 सर्वशस्त्रभृतां वरः; S °शास्त्रार्थविद्बली (M °तत्त्ववित्). — c) S पितुश्चायं प्रियं कुर्वन्. — Before 39ef, Ñ2 V1 ins. गंगोवाच. — f) V1 B D (except Da) स जगाम महानृषिः.

40 b) Dn D1 समेता (for सम°). M नृप (for तदा). — d) Ñ1.2 V1 वरः. B1.3 Dn D1.6 तद् (for स). K2 समयः (for च मया). Ś1 K1.3.4 V1 वृतः; B5 Dn D1 कृतं. S वरं तेभ्यो ददाम्यहं. G3 om. 40e–41d. — e) K3 जातं जातं. S (G3 om.) जातं जातं क्षिपेत्यूचुः. — f) T2 G1-6 M6-8 त्वदंभसि.

41 G3 om. 43 (cf. v. l. 40). — d) B D2.4 मतं; S (except M3.5; G3 om.) वरं (T2 स्वयं) (for अहं).

42 Ñ1 om. 42ab. — a) B1.6 D4 सोयं; T1 M अभि-. — d) K1 चिरं चरिष्यति नराधिप (sic). — After 42, S ins.:

C. 1. 3964
B. 1. 99. 46
K. 1. 106. 49

एतदाख्याय सा देवी तत्रैवान्तरधीयत ।
आदाय च कुमारं तं जगामाथ यथेप्सितम् ॥ ४३
स तु देवव्रतो नाम गाङ्गेय इति चाभवत् ।
द्विनामा शंतनोः पुत्रः शंतनोरधिको गुणैः ॥ ४४
शंतनुश्चापि शोकार्तो जगाम स्वपुरं ततः ।
तस्याहं कीर्तयिष्यामि शंतनोरमितान्गुणान् ॥ ४५
महाभाग्यं च नृपतेर्भारतस्य यशस्विनः ।
यस्येतिहासो द्युतिमान्महाभारतमुच्यते ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

९४

वैशंपायन उवाच ।
स एवं शंतनुर्धीमान्देवराजर्षिसत्कृतः ।
धर्मात्मा सर्वलोकेषु सत्यवागिति विश्रुतः ॥ १
दमो दानं क्षमा बुद्धिर्ह्रीर्धृतिस्तेज उत्तमम् ।
नित्यान्यासन्महासत्त्वे शंतनौ पुरुषर्षभे ॥ २
एवं स गुणसंपन्नो धर्मार्थकुशलो नृपः ।
आसीद्भरतवंशस्य गोप्ता साधुजनस्य च ॥ ३
कम्बुग्रीवः पृथुव्यंसो मत्तवारणविक्रमः ।
धर्मे एव परः कामादर्थाच्चेति व्यवस्थितः ॥ ४
एतान्यासन्महासत्त्वे शंतनौ भरतर्षभ ।

958* अयं कुमारः पुत्रस्ते विवृद्धः पुनरेष्यति ।
अहं च ते भविष्यामि आह्वानोपगता नृप ।

43 S transp. 43 and 44. Before 43, Ś1 K1 D5 S (except T2) ins. वैशं°; K0.2–4 Ñ V1 B Da Dn D1.2.4 वैशं° उ°. — ^{d}) Ś1 K1 D2.4.5 T1 G6 च (for अथ). B6 जगाम भरतर्षभ. — After 43, S ins.:

959* तस्माद्देवव्रतश्चैव गङ्गादत्तश्च सोऽभवत् ।
(cf. v. l. 44^{ab}).

44 S transp. 43 and 44. — ^{ab}) S (except T2) अयं देवव्रतश्चैव गंगादत्तश्च मे सुतः (cf. 959*). — ^{c}) Dn D1 T2 द्युनामा.

45 ^{b}) D1 जगामाथ यथेप्सितं (= 43^{d}). — After 45^{ab}, S ins.:

960* तस्य कीर्तिं च वृत्तिं च महतो नृपसद्गुणान् ।
— ^{c}) S शंतनोः (for तस्या°). — ^{d}) K2 V1 Dn D1 °रधिकान्गु°; B D2.4 °नोरुत्तमान्गु°; T1 M6–8 सर्वानेव गुणानहं; T2 G M3.5 महाराज (G6 M3.5 सर्वानेव) यथातथं.

46 K0 om. 46^{ab}. — ^{a}) S महाभागस्य नृ°. — ^{b}) A few MSS. भरत°. K1 Ñ2 B6 D (except D2.4.5) महात्मनः. — ^{c}) S ख्यातोयं (G6 आख्यातो). — ^{d}) Ñ1.2 V1 °भारत उच्य°; S °त इ(G4 corr. to -मि)त्युत.

Colophon. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* K3 Ñ1.2 V2 T1 संभव. — *Adhy. name:* Ś1 K2 B3.6 Da Dn D1.4.5 आपवं (after which Dn D1 ins. समासं); K0.4 D2 वसु(K0 वसव)शापवर्णनं; K1 आपवनं; K3 वसुसंभवानुवर्णनं; Ñ1.2 V1 आपवोपाख्यानं; Ñ3 आपं; B1 आपवो; T2 G4.6 वसुशापसं(G4 om. सं)कीर्तनं; G1 गंगाशंतनुसंवादः. — *Adhy. no.:* (figures, words or both): K0 95; B1 D4 97; Da1 96; Dn3 98; S 44 (T1 93). — *S'loka no.:* Ñ3 Da1 49; Dn 48; M3 54. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 3961.

94

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — ^{a}) K0.2–4 T G transp. स and एवं. K1 D5 M5 एव; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.2.4 राजा; Ñ3 M3 एष. V1 श्रीमान्. — ^{b}) K0.3.4 °राजसमद्युतिः; T1 G5 °सत्तमः. — ^{d}) B D2.4 सत्यवादीति. — T G M5 ins. after 1: Ś1 K Ñ1 V1, after 2:

961* शंतनोः कीर्तयिष्यामि सर्वानेव गुणानहम् ।
[Cf. 1. 93. 45^{cd}. Ñ1 गुणान्बहून्.]

2 ^{ab})=(var.) 5^{ab}. — ^{c}) G2.4.5 नित्यान्यस्मिन्; G6 न्यवसंश्च. K3 महीपाले. — ^{d}) K2 D2 °पर्षभ; K3 Da1 D1 S भरतर्षभ. — After 2, Ś1 K Ñ1 V1 ins. 961* (cf. v. l. 1).

3 ^{ab}) S अमात्यगुण° क्षत्रधर्मविशेषवित्. — ^{d}) Ñ2 V1 B D (except Da D5) सर्वजन°.

4 ^{a}) B6 Da Dn3 स पृथ्वंसो; T2 G (except G6) पृथुयशाः. — ^{b}) K0.3 °वारणवारणः; B6 Da मत्तमातंगवि°. — N ins. after 4^{ab}; T G1–5 M6–8 (G2.4.5 om. line 2), after 4:

न चास्य सदृशः कश्चित्क्षत्रियो धर्मतोऽभवत् ॥ ५
वर्तमानं हि धर्मे स्वे सर्वधर्मविदां वरम् ।
तं महीपा महीपालं राजराज्येऽभ्यषेचयन् ॥ ६
वीतशोकभयाबाधाः सुखस्वप्नविबोधनाः ।
प्रति भारतगोप्तारं समपद्यन्त भूमिपाः ॥ ७
शंतनुप्रमुखैर्गुप्ते लोके नृपतिभिस्तदा ।
नियमात्सर्ववर्णानां ब्रह्मोत्तरमवर्तत ॥ ८
ब्रह्म पर्यचरत्क्षत्रं विशः क्षत्रमनुव्रताः ।
ब्रह्मक्षत्रानुरक्ताश्च शूद्राः पर्यचरन्विशः ॥ ९
स हास्तिनपुरे रम्ये कुरूणां पुटभेदने ।
वसन्सागरपर्यन्तामन्वशाद्वै वसुंधराम् ॥ १०
स देवराजसदृशो धर्मज्ञः सत्यवागृजुः ।
दानधर्मतपोयोगाच्छ्रिया परमया युतः ॥ ११
अरागद्वेषसंयुक्तः सोमवत्प्रियदर्शनः ।
तेजसा सूर्यसंकाशो वायुवेगसमो जवे ।
अन्तकप्रतिमः कोपे क्षमया पृथिवीसमः ॥ १२
वधः पशुवराहाणां तथैव मृगपक्षिणाम् ।
शंतनौ पृथिवीपाले नावर्तत वृथा नृप ॥ १३
धर्मब्रह्मोत्तरे राज्ये शंतनुर्विनयात्मवान् ।
समं शशास भूतानि कामरागविवर्जितः ॥ १४
देवर्षिपितृयज्ञार्थमारभ्यन्त तदा क्रियाः ।
न चाधर्मेण केषांचित्प्राणिनामभवद्वधः ॥ १५

C. 1. 3933
B. 1. 100. 17
K. 1. 107. 18

962* अन्वितः परिपूर्णार्थैः सर्वैर्नृपतिलक्षणैः ।
तस्य कीर्तिमतो वृत्तमवेक्ष्य सततं नराः ।

After the above, D4 marg. *sec. m.* ins., while T G1.3 M6–8 read (for the first time) line 2 of 963*, *which is followed by a repetition of* 4^{cd}, in all the above MSS. except T2. — d) N (except B6 Da1 D4) °स्थिताः.

5 B6 Da om. 5^{ab}. — 5^{ab}=(var.) 2^{cd}. — a) Ñ3 एतान्यपि; D4 T G M5 एवमासीत्. K0.3.4 महीपाले; D4 T G M5 महासत्त्वः. — b) D4 T G M5 शंतनुर्. Ś1 Ñ V1 B (B6 om.) D (except D4; Da om.) पुरुषर्षभे; K3.4 M (except M5) °र्षभे. — G3 om. 5^{e}–6^{d}. — d) Da transp. क्षत्रि° and धर्मतो. D2 G (G3 om.) भवेत्. Ñ2 Dn D1 धर्मतः पार्थिवोभ°; T1 धर्मतः सदृशोभ°.

6 G3 om. 6 (cf. v. l. 5). — a) Ś1 K2 Ñ2 V1 B5 D (except D2.4.5) हि धर्मेषु; T G (G3 om.) हि सद्धर्मे; M सदा धर्मे. — b) K2 Ñ2 V1 B5 D (except D2.4.5) T1 सर्वधर्म(T1 °शस्त्र)भृतां; G2.4.5 शास्त्रशस्त्रवि°; M सर्व(M5 शस्त्र)शास्त्रवि°. T2 G1.6 शस्त्रशास्त्रविशारदं. — Da1 om. 6^{c}–7^{b}. — c) Ñ1.2 V1 महीपो; M6–8 °पं. T G (G3 om.) M3.5 महेष्वासं; M6–8 महा(M7 °ही)पाला. — d) Ñ1.2 V1 °षेचयत्. S (G3 om.) राजराजमकुर्वत.

7 Da1 om. 7^{ab} (cf. v. l. 6). S reads 7 after 16. — b) K4 Ñ3 B1 Dn D5 T1 G1.6 °स्वप्नानि°; T2 G5 M °स्वप्नप्र°; G2.4 °सुसप्र°; G3 °स्पर्शसु°. — c) K1 Ñ V1 B D पतिं (K1 पतिः; D5 प्राप्य); S श्रिता (G2 श्रुता). S भा(G1.2 भ)रतभर्तारं. — d) G1 पार्थिवाः (for भूमि°). — After 7, Dn S ins.:

963* तेन कीर्तिमता शिष्टाः शक्रप्रतिमतेजसा ।
यज्ञदानतपःशीलाः समपद्यन्त पार्थिवाः ।

8 a) K4 B3 Dn2 D1 गुप्तैर्; S गुप्तं. — b) Ñ3 नृपतिसत्तमे. S राष्ट्राधिपतिभिर्जगत्. — c) Ñ3 नियम्य. — d) K3 नियमोत्तर°; Ñ2 D (except Da2 D2.4) धर्मोत्तर°.

9 a) Ñ1 V1 Dn1 T1 M6–8 ब्रह्मचर्य(sic)चरत्; D5 °चर्यरतं; G3 °चर्यपरं. — c) T G °नुलोमां(G3.4 °मा)श्च; M °नुकूलाश्च.

10 a) S हस्ति°. — d) K2 B5 D (except D2.4) S °न्वशासद्ध°.

11 b) K0.3.4 °वानृजुः. — c) Ñ3 °तपोख्यातः; T G (except G4.5) °परो योगी.

12 c) Ñ V1 B D (except D5) सूर्यकल्पोभूद्. — d) M वायुना च. S बले (for जवे). — e) Ś1 K B6 D5 क्रोधे (for कोपे). — f) Ś1 K1 Ñ B3.6 D2 क्षमित्वे.

13 d) Ś1 K1 Ñ1.2 Dn G3 तथा (for वृथा). S तदा (T वधः; G3 वृथा) (for नृप).

14 a) K1.3 Ñ V1 B D (except Da D5) ब्रह्मधर्मोत्तरे; Cd as in text. — b) M विनयाश्रितः (M3.5 °न्वितः). — c) K4 B (except B3) सम्यक् (for समं). — d) Ś1 रागकाम°; S लोभराग°. — After 14, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

964* चकोरनेत्रस्ताम्रास्यः सिंहर्षभगतिर्युवा ।
गुणैरनुपमैर्युक्तः समस्तैरभिकामिकैः ।
गम्भीरः सत्त्वसंपन्नः पूर्णचन्द्रनिभाननः ।

[(L. 1) D4 T G5.6 M3.5 ताम्राक्षः. — (L. 2) T1 G3.4 °रभिगा°.]

C. 1. 3984
B. 1. 100. 18
K. 1. 107. 19

असुखानामनाथानां तिर्यग्योनिषु वर्तताम् ।
स एव राजा भूतानां सर्वेषामभवत्पिता ॥ १६
तस्मिन्कुरुपतिश्रेष्ठे राजराजेश्वरे सति ।
श्रिता वागभवत्सत्यं दानधर्माश्रितं मनः ॥ १७
स समाः षोडशाष्टौ च चतस्रोऽष्टौ तथापराः ।
रतिमप्राप्नुवन्स्त्रीषु बभूव वनगोचरः ॥ १८
तथारूपस्तथाचारस्तथावृत्तस्तथाश्रुतः ।
गाङ्गेयस्तस्य पुत्रोऽभून्नाम्ना देवव्रतो वसुः ॥ १९
सर्वास्त्रेषु स निष्णातः पार्थिवेष्वितरेषु च ।
महाबलो महासत्त्वो महावीर्यो महारथः ॥ २०
स कदाचिन्मृगं विद्ध्वा गङ्गामनुसरन्नदीम् ।
भागीरथीमल्पजलां शंतनुर्दृष्टवान्नृपः ॥ २१
तां दृष्ट्वा चिन्तयामास शंतनुः पुरुषर्षभः ।
स्यन्दते किं न्वियं नाद्य सरिच्छ्रेष्ठा यथा पुरा ॥ २२
ततो निमित्तमन्विच्छन्ददर्श स महामनाः ।
कुमारं रूपसंपन्नं बृहन्तं चारुदर्शनम् ॥ २३
दिव्यमस्त्रं विकुर्वाणं यथा देवं पुरंदरम् ।
कृत्स्नां गङ्गां समावृत्य शरैस्तीक्ष्णैरवस्थितम् ॥ २४
तां शरैरावृतां दृष्ट्वा नदीं गङ्गां तदन्तिके ।
अभवद्विस्मितो राजा कर्म दृष्ट्वातिमानुषम् ॥ २५
जातमात्रं पुरा दृष्टं तं पुत्रं शंतनुस्तदा ।
नोपलेभे स्मृतिं धीमानभिज्ञातुं तमात्मजम् ॥ २६
स तु तं पितरं दृष्ट्वा मोहयामास मायया ।
संमोह्य तु ततः क्षिप्रं तत्रैवान्तरधीयत ॥ २७

---

15 ^{a}) Ś$_{1}$ °यज्ञानां. — ^{b}) K$_{4}$ समारभ्य (for आरभ्य°). S बभुवुः पश(T$_{1}$ प्रभ)वो नृणां. — ^{c}) S हि (for च).

16 ^{a}) K$_{0.3.4}$ कृपणाना°; G$_{3}$ अनुजाना°. — ^{b}) K$_{4}$ Ñ$_{2}$ V$_{1}$ G (except G$_{1.6}$) वर्तिनां. — ^{cd}) N (except B D$_{5}$) transp. भूता° and सर्वेषां. — After 16, S reads 7, followed by 963*.

17 ^{a}) K$_{0.3.4}$ कुरुवर°; S नरवर°. — ^{c}) Ñ$_{1}$ श्रुता; S नृणां. Ś$_{1}$ वाचाभ°. D$_{5}$ S सत्या. — ^{d}) S दानार्थमभवद्धनं. — After 17, G$_{4.5}$ ins.:

965* यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः संतानार्थं च मैथुनम् ।

18 ^{ab}) Ñ$_{3}$ चतस्रोथ; D$_{5}$ दश चैव. Ś$_{1}$ K$_{1}$ समाः षोडश चाष्टौ[च]चतस्रश्च तथा°. — ^{c}) K$_{0}$ °प्राप्नुयात्; K$_{1}$ °प्राप्तवात्; K$_{4}$ B$_{5}$ Da$_{1}$ D$_{5}$ प्राप्तवान्. S कांचित् (for स्त्रीषु). — After 18, M ins.:

966* तपसा कर्पितोग्रेण जपध्यानरतः सदा ।

19 ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ तथाधर्म°. M$_{8}$ °स्तथाशीलस्. — ^{b}) K$_{0.3.4}$ तथाशील°. — ^{d}) T G आदावेव तथा वसुः (T$_{1}$ -सुरः); M आदावेवाष्टमो वसुः.

20 ^{a}) Ś$_{1}$ B$_{6}$ D$_{5}$ सर्वार्थेषु. K$_{2}$ Da Cd सु; D$_{2}$ S च (for स). K$_{0.3.4}$ स सर्वास्त्रेषु नि°. — ^{cd}) K$_{2}$ T G transp. °सत्त्वो and °वीर्यो. M महावीर्यो (for °सत्त्वो) and महोत्साहो (for °वीर्यो). S महायशाः (for °रथः).

21 ^{a}) K$_{2}$ S मृगान्. Ś$_{1}$ विद्धं; K$_{1}$ विद्धुं; M निघ्नन्. — ^{b}) G$_{6}$ वनाद् (for गङ्गां). Da °मन्वस°; S °मनुससार ह. — ^{d}) S ददर्श सरितां वरां.

22 ^{b}) K$_{2}$ G$_{2}$ M$_{7}$ भरतर्षभः (K$_{2}$ °भ); K$_{3}$ °र्षभ. — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ सिध्यते. N G$_{3}$ त्वियं. G$_{1}$ स्यंदंते किं न वापोद्य. — ^{d}) S (except G$_{1.3.6}$) यथा पुरं.

23 ^{b}) K$_{2.3}$ D$_{5}$ T G$_{1-4.6}$ सुमहा°; Ñ$_{3}$ सुमहातपाः; V$_{1}$ B D$_{2.4}$ G$_{5}$ सुमहायशाः. — ^{c}) B D$_{2.4}$ देवगर्भाभं (for रूप°). — ^{d}) S (except M$_{6-8}$) प्रियदर्श°.

24 Ñ$_{3}$ om. 24^{ab}. — ^{a}) D$_{4}$ M$_{6-8}$ प्रकुर्वा°. — ^{d}) M$_{5}$ °क्ष्णैरजिह्मगैः.

25 ^{a}) Ñ$_{3}$ Da Dn °राचितां. — D$_{1}$ (hapl.) om. 25^{b}–26^{a}. — ^{b}) Ś$_{1}$ तथांतिके; K$_{0.4}$ Da तदां°; S समंततः. — ^{c}) S विस्मितः प्रेक्षते स स्म (M प्रेक्ष्य तस्थौ च). — G$_{2.4.5}$ read 28^{d}, 29–30 and 28^{c} between 25^{c} and 25^{d} (that is their sequence is 25^{c}, 28^{d}, 29–30, 28^{c}, 25^{d}, 26–28^{ab}, 31 etc.). — ^{d}) K$_{0.3.4}$ Ñ V$_{1}$ B$_{3}$ Da Dn transp. कर्म and दृष्ट्वा. S तस्य (for दृष्ट्वा).

26 D$_{1}$ om. 26^{a} (cf. v. l. 25). — ^{a}) K$_{2.4}$ Ñ V$_{1}$ B D (D$_{1}$ om.) G$_{2}$ दृष्ट्वा (for दृष्टं). — ^{b}) S transp. तं and पुत्रं. — ^{cd}) K$_{4}$ तथात्म°; Ñ$_{2}$ V$_{1}$ स्वमात्म°; Da D$_{4.5}$ तदात्म°. S न ज्ञातवान्महाभागमयं पुत्रो ममेति वै (M च). — After 26, M$_{6-8}$ ins.:

967* न स्मृतिः शंतनोरासीदभिज्ञातुं स्वमात्मजम् ।

27 K$_{4}$ Dn$_{2}$ (hapl.) om. 27^{b}–28^{a}. — ^{c}) Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ संमोह्य तं; D$_{2}$ °ह्यैवं; T G प्रमोह्य च (G$_{2-5}$ स); M मोहयित्वा.

28 K$_{4}$ Dn$_{2}$ om. 28^{a} (cf. v. l. 27). — ^{a}) Ñ$_{1.2}$ D (except D$_{2.4}$) ततो (for तदा). — ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ तस्य (for तत्र). — G$_{2.4.5}$ ins. after 28^{ab}: T$_{2}$ G$_{1}$, after 30:

यं पुत्रमष्टमे राजंस्त्वं पुरा मय्यजायिथाः।
स तेऽयं पुरुषव्याघ्र नयस्वैनं गृहान्तिकम् ॥ १. ९४. ३१

तदद्भुतं तदा दृष्ट्वा तत्र राजा स शंतनुः ।
शङ्कमानः सुतं गङ्गामब्रवीद्दर्शयेति ह ॥ २८
दर्शयामास तं गङ्गा बिभ्रती रूपमुत्तमम् ।
गृहीत्वा दक्षिणे पाणौ तं कुमारमलंकृतम् ॥ २९
अलंकृतामाभरणैररजोम्बरधारिणीम् ।
दृष्टपूर्वामपि सतीं नाभ्यजानात्स शंतनुः ॥ ३०

गङ्गोवाच ।

यं पुत्रमष्टमं राजंस्त्वं पुरा मय्यजायिथाः ।
स तेऽयं पुरुषव्याघ्र नयस्वैनं गृहान्तिकम् ॥ ३१
वेदानधिजगे साङ्गान्वसिष्ठादेव वीर्यवान् ।
कृतास्त्रः परमेष्वासो देवराजसमो युधि ॥ ३२
सुराणां संमतो नित्यमसुराणां च भारत ।
उशना वेद यच्छास्त्रमयं तद्वेद सर्वशः ॥ ३३
तथैवाङ्गिरसः पुत्रः सुरासुरनमस्कृतः ।
यद्वेद शास्त्रं तच्चापि कृत्स्नमस्मिन्प्रतिष्ठितम् ।
तव पुत्रे महाबाहौ साङ्गोपाङ्गं महात्मनि ॥ ३४
ऋषिः परैरनाधृष्यो जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
यदस्त्रं वेद रामश्च तदप्यस्मिन्प्रतिष्ठितम् ॥ ३५
महेष्वासमिमं राजन्राजधर्मार्थकोविदम् ।
मया दत्तं निजं पुत्रं वीरं वीर गृहान्नय ॥ ३६

वैशंपायन उवाच ।

तयैवं समनुज्ञातः पुत्रमादाय शंतनुः ।
भ्राजमानं यथादित्यमाययौ स्वपुरं प्रति ॥ ३७
पौरवः स्वपुरं गत्वा पुरंदरपुरोपमम् ।

C. 1. 4007
B. 1. 100. 41
K. 1. 107. 42

968* शङ्कमानः सुतं प्राप्य गङ्गा वचनमब्रवीत् ।
— T1 (hapl.) om. 28^{d}–29^{a}. — For sequence of G2.4.5 cf. v. l. 25. — ^{d}) Ś1 हि; S (T1 om.) तां (M6–8 च).

29 T1 om. 29^{a} (cf. v. l. 28). M3 (hapl.) om. 29^{b}–30^{c}. For sequence of G2.4.5 cf. v. l. 25. — ^{d}) Ñ3 transp. तं and कुमारं.

30 M3 om. 30^{abc} (cf. v. l. 29). For sequence of G2.4.5 cf. v. l. 25. — ^{ab}) Ñ1 स्वलंकृताम्. M (M3 om.) साभरणै°. Ś1 K °ररजोंबरसंवृतां; Ñ Da Dn D1.5 °र्विरजों(Da °रजां)बरसंवृतां; V1 B D2.4 G1.3 °र्विरजों(G3 °रजां)बर°; T1 °ररजोवस्त्रवासिनीं; G6 °जोंबरवासिनीं; M (M3 om.) °रभिगम्य नृपोत्तमं (M5 °मैः). — ^{c}) K0.3.4 च तां; Ñ V1 B D (except D5) स तां. S °वां सतीं गंगां. — ^{d}) Ś1 K1 D1 °जानत्स शं°; B (except B3) Da D4 °जानत शं°. — After 30, T2 G1 ins. 968*.

31 K1 S (except M3.5) om. उवाच. — ^{ab}) Ñ2.3 V1 B (except B1) D T G पुरा मय्याविंदथाः; M पुराजनयो मयि. Ñ1 अयं पुत्रस्तव विभो सर्वास्त्रविद्संयुगः. — ^{c}) Ñ1 G3 सुतोयं; Ñ2.3 B1 Da Dn D1 स चायं. Ś1 K D5 सोयं वीरस्तव विभो (K0.3.4 सुतः). — After 31^{c}, Ś1 K D (except Da) ins.:

969* सर्वास्त्रविदनुत्तमः ।
गृहाणेमं महाराज मया संवर्धितं सुतम् ।
आदाय पुरुषव्याघ्र.

[(L. 1) K0.3 सर्वशास्त्रविदुत्त°; K1 सर्वासु वि°; K2 सुतः सर्वास्त्रवित्तमः.]

— ^{d}) Ś1 K D5 गृहान्विभो; Ñ Da Dn D1 गृहं विभो. S वज्रसंहननो युवा (M °नः सुतः) = 1. 62. 11^{d}.

32 ^{a}) S °जगे पूर्वं. — ^{b}) K4 B D5 वशि°. Ś1 Ñ2.3 V1 B1 Da2 Dn D2.5 एष. S °ष्ठाच्चरितव्रतः. — After 32^{ab}, M ins.:

970* स खिलान्सोपनिषदान्साङ्गोपाङ्गान्यथाविधि ।
— ^{d}) Ñ3 देवदेवसमो.

33 ^{d}) K0.3.4 तदयं वेद स°; T G तदप्यस्मिन्प्रतिष्ठितं (= 35^{d}).

34 G6 (hapl.) om. 34–35. — ^{a}) Ś1 तदैवा°. — ^{b}) K3 सुरसंवनम°; D5 सुरासंधिनम°; M3 (*sup. lin.* as in text).6–8 सर्वदेवनम°. — ^{d}) Ś1 M (except M5) सर्वमस्मि°. — Ś1 K1 (hapl.) om. 34^{e}–35^{d}. — ^{e}) K2 B (except B1) D (except Dn1.n2 D4) महाबाहो; S (G6 om.) महाभागे.

35 Ś1 K1 G6 om. 35 (cf. v. l. 34). — After 35^{ab}, M5 ins.:

971* सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः स्मृतिमान्प्रतिभानवान् ।
— Da2 om. 35^{c}–36^{d}. — ^{d}) Ñ1 तदमुष्मिन्प्र°; B3 D (except D3.4.5) तदेतस्मि°.

36 Da2 om. 36 (cf. v. l. 35). — ^{c}) T G स्वजं; M3.5 इतः (M3 *sup. lin.* इमं). — ^{d}) T2 G3–5 वरं; G1.2 परं (for वीरं). Ñ V1 B1.6 D (except D4; Da2 om.) गृहं.

37 Ś1 K1.3 D5 T1 G1 M3.5 om. उवाच. T2 G2–6 M6–8 om. वैशं° उ°. Before 37, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

C. 1. 4007
B. 1. 100. 42
K. 1. 107. 43

सर्वकामसमृद्धार्थं मेने आत्मानमात्मना ।
पौरवेषु ततः पुत्रं यौवराज्येऽभ्यषेचयत् ॥ ३८
पौरवाञ्शंतनोः पुत्रः पितरं च महायशाः ।
राष्ट्रं च रञ्जयामास वृत्तेन भरतर्षभ ॥ ३९
स तथा सह पुत्रेण रममाणो महीपतिः ।
वर्तयामास वर्षाणि चत्वार्यमितविक्रमः ॥ ४०
स कदाचिद्वनं यातो यमुनामभितो नदीम् ।
महीपतिरनिर्देश्यमाजिघ्रद्गन्धमुत्तमम् ॥ ४१
तस्य प्रभवमन्विच्छन्विचचार समन्ततः ।
स ददर्श तदा कन्यां दाशानां देवरूपिणीम् ॥ ४२
तामपृच्छत्स दृष्ट्वैव कन्यामसितलोचनाम् ।
कस्य त्वमसि का चासि किं च भीरु चिकीर्षसि ॥ ४३
साब्रवीद्दाशकन्यास्मि धर्मार्थं वाहये तरीम् ।
पितुर्नियोगाद्भद्रं ते दाशराज्ञो महात्मनः ॥ ४४
रूपमाधुर्यगन्धैस्तां संयुक्तां देवरूपिणीम् ।
समीक्ष्य राजा दाशेयीं कामयामास शंतनुः ॥ ४५
स गत्वा पितरं तस्या वरयामास तां तदा ।
पर्यपृच्छत्ततस्तस्याः पितरं चात्मकारणात् ॥ ४६
स च तं प्रत्युवाचेदं दाशराजो महीपतिम् ।
जातमात्रैव मे देया वराय वरवर्णिनी ।
हृदि कामस्तु मे कश्चित्तं निबोध जनेश्वर ॥ ४७
यदीमां धर्मपत्नीं त्वं मत्तः प्रार्थयसेऽनघ ।

972* इत्युक्त्वा सा महाभागा तत्रैवान्तरधीयत ।
— c) S गंगया (for तयैवं). — d) K2 स ययौ; S प्रय°. Ś1 तदा (for प्रति).

38 a) N (except Ś1) तु; T G च (for स्व-). Ñ1.2 V1 Dn D1 -पुरीं (for -पुरं). T G यात्वा. — b) Ñ1.2 D (except Da1 D2.4) °पुरोपमां; Ñ3 °गृहोपमं; V1 °पुरोत्तमां. — c) K1 समृद्धं सर्वकामानां. — d) Ś1 K1 मेने ह्यात्मा°; K0.2–4 Ñ2.3 V1 B D (except D5) मेने सोत्मा°; S मेने चात्मा°. Ñ1 मनसात्मानमेव वा. — e) M पौरवस्तु. — After 38^e, K3 Dn ins.:

973* राज्यार्थमभयप्रदम् ।
गुणवन्तं महात्मानं.

— f) G3 M6–8 °भिषे°.

39 a) Ś1 K0.1.3.4 Ñ1.3 V1 B5 पौरान्स शं°; K2 T2 G2.4.5 पौरवः शं°; D1 पौराः स शं°; M (except M5) पौराश्च शं°. — After 39, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

974* तथावृत्तसमाचारस्तथाधर्मस्तथाश्रुतः ।
पुत्रो देवव्रतो नाम शंतनोरधिको गुणैः ।
सर्वास्त्रेष्वभ्यनुज्ञातः पार्थिवेष्वितरेषु च ।
गुणैर्विशिष्टो बहुभिः पुत्रो देवव्रतोऽभवत् ।

[(L. 2) Cf. 1. 93. 44^a and 44^d. D4 M6–8 धीमान् (for नाम). — (L. 3) D4 °ष्वप्यधिज्ञा°; T2 G (except G2.3) °षु च निष्णातः; M3.5 °ष्वप्यभिज्ञा°.]
— After the above S ins. an additional colophon (*Adhy. no.*: T1 94; T2 44; G M3.5.6 45; M7.8 40).

40 Before 40, S ins. वैशं°. — d) G (except G3) M °र्यतुलवि°.

42 b) Ñ1.3 S वनं (M वने) नृपः (Ñ1.3 ततः; M5 वने). — c) Ś1 K1 transp. स and ददर्श. S (except G1.3) ततः (for तदा). — d) Here and below a few MSS. दास- for दाश-. G5 M (except M5) देववर्णिनीं.

43 a) S °च्छत्ततो राजा. — b) B5.6 D4 कन्यामायत°; T1 M कन्यां कमल°. — c) Ś1 K2 त्वमिति. K4 G4 वा (for का). K2 B (except B5) Da D1.4 G2.4 वासि; K4 G4 कासि. — d) S किं च ते ह चिकीर्षितं.

44 a) K0 °कन्याहं; B6 °कन्येति. — b) B D2.4 धर्मार्थे. K3 तरं; Ñ V1 B (except B1) D (except D5) तरिं; G3 नरान्; M प्लवं. — After 44, S reads 46^{ab}.

45 Before 45, Ñ2 V1 ins. वैशं° उ°. — a) S °धैस्तु (M3 *sup. lin.* 5 °श्च). — b) S तां युक्तां. — d) Ñ1 प्रेषयामास.

46 S reads 46^{ab} after 44. — a) S ज्ञात्वा च पि° (T1 °स्वापि पि°). — Ñ1.3 V1 B Da D2 om. 46^{cd}. — c) Ś1 K1 तदा (for ततस्). — d) K (except K1) D (Da D2 om.) सोत्मका°. — After 46, D4 marg. *sec. m.* ins.:

975* इच्छामि दाशदत्तां मे सुतां भार्यामनिन्दिताम् ।

47 a) S संभ्रमात्प्र°. — D5 om. 47^{cdef}. — Before 47^{cd}, T2 G1.2 ins. दाशराजः. — c) K4 °मात्रापि देया हि; S याचमानाय वै दे°. — Before 47^{ef}, K0 ins. दाश उ°. — f) Ś1 T1 M5 नरेश्वर; V1 B D2.4 M6–8 जनाधिप.

48 a) S (except G3.6) यदि मां. — b) S °यसे नृप. — d) K0 मे विभो; K3 मेनघ; K4 मेव्रतः; Ñ3 मे सतः; Da1 मे मतं; D5 मे नृप; M पार्थिव. T G समयं प्रति (T1 G2 °त्य)पद्यसे.

49 a) S ततो दास्यामि राजेंद्र. — b) Ś1 कन्या°

सत्यवागसि सत्येन समयं कुरु मे ततः ॥ ४८
समयेन प्रदद्यां ते कन्यामहमिमां नृप ।
न हि मे त्वत्समः कश्चिद्वरो जातु भविष्यति ॥ ४९
शंतनुरुवाच ।
श्रुत्वा तव वरं दाश व्यवस्येयमहं न वा ।
दातव्यं चेत्प्रदास्यामि न त्वदेयं कथंचन ॥ ५०
दाश उवाच ।
अस्यां जायेत यः पुत्रः स राजा पृथिवीपतिः ।
त्वदूर्ध्वमभिषेक्तव्यो नान्यः कश्चन पार्थिव ॥ ५१
वैशंपायन उवाच ।
नाकामयत तं दातुं वरं दाशाय शंतनुः ।
शरीरजेन तीव्रेण दह्यमानोऽपि भारत ॥ ५२
स चिन्तयन्नेव तदा दाशकन्यां महीपतिः ।
प्रत्ययाद्धास्तिनपुरं शोकोपहतचेतनः ॥ ५३
ततः कदाचिच्छोचन्तं शंतनुं ध्यानमास्थितम् ।
पुत्रो देवव्रतोऽभ्येत्य पितरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ५४
सर्वतो भवतः क्षेमं विधेयाः सर्वपार्थिवाः ।
तत्किमर्थमिहाभीक्ष्णं परिशोचसि दुःखितः ।
ध्यायन्निव च किं राजन्नाभिभाषसि किंचन ॥ ५५
एवमुक्तः स पुत्रेण शंतनुः प्रत्यभाषत ।
असंशयं ध्यानपरं यथा मात्थ तथास्म्युत ॥ ५६
अपत्यं नस्त्वमेवैकः कुले महति भारत ।
अनित्यता च मर्त्यानामतः शोचामि पुत्रक ॥ ५७
कथंचित्तव गाङ्गेय विपत्तौ नास्ति नः कुलम् । C. 1. 4029 B. 1. 100. 65 K. 1. 107. 67

मिमामहं; Ko. 1 °मेनामहं; B D2. 4 °मेतामहं (B5 °मेतामिमां); S तव कन्यामिमां.

50 M3 om. 50^{ab}. Ś1 K1 S om. उवाच. — ^{a}) K (except K1) B1. 3 D2. 4. 5 T2 G1. 2. 4. 5 श्रुत्वा ते (K3 D2. 5 तु) वचनं दा°; G3 श्रुत्वा तु वाक्यं दाशस्य. — ^{b}) Ko. 4 Ñ V1 B1. 5 D (except Da) तव (for न वा). S (M3 om.) व्यवसायो भविष्यति.

51 Ś1 K1 S om. उवाच (M3 om. the ref.). D5 दाशराजोवाच. — ^{a}) K3. 4 Ñ3 योस्यां. K3 पुत्रस्ते (for यः पुत्रः). T1 योस्यां दासोथ स पुमान्; T2 G3–6 योस्यां जातोथ च पुमान्; G1. 2 योस्यां जातो यश्च (G2 ह्यथ) पुमान्; M3. 5 योस्यां जातस्तव सुतः. — ^{b}) K1 Ñ2. 3 B D (except D5) G5 °पते; M त्वदनंतरः. — M5 om. 51^{cd}. — ^{d}) S (M5 om.) भारत (for पार्थि°).

52 Ś1 K1. 3 D5 S om. उवाच (G3 om. the ref.). — ^{a}) K2 V1 B5 नाकामयत्तदा दा°. — ^{c}) S शरीरजमसह्यं तं. — ^{d}) D1 पार्थिवः (for भार°). S दीप्यमानमधारयत्.

53 ^{a}) T G1. 5 M5 संचिंत°. Ś1 K Ñ3 D4. 5 तु तां (for तदा). — ^{c}) Ś1 K D4. 5 M6–8 प्रत्याया° (K3 D5 °त्यगा°). S हस्तिन°. — ^{d}) Ś1 मोहो°; Ko शोकेन महता तदा; Ñ2 B D G4 कामो°.

55 Before 55, T2 ins. देवव्रतः; G2 देवेंद्रः. — ^{a}) S सर्वेत्र. — ^{b}) Ñ3 वशस्थाः. S सर्वे शत्रवः. — After 55^{ab}, S ins.:

976* स कस्माद्राजशार्दूल शोचंस्तु परिदह्यसे ।

[G2 कस्मात्त्वं; G3. 6 अकस्मा°. T1 शोचंस्त्वं. G3 M परितप्यसे.]

— ^{c}) Ś1 K1. 3 B1(m as in text). 6 इव (for इह). — ^{d}) B5. 6 D2. 4 अभि(B5 °नु)शो°. — ^{e}) Ñ2 Dn D1. 5 मां (for किं). S कस्मान्न भुंक्षे (G1. 2 °क्ष्वे; G3 भुङ्क्ष्व) राजंस्त्वं (M5 न शृणोषि कुतो राजन्). — ^{f}) S न किंचिदभि(T2 G4 °पि)भाषसे (M5 त्वं च किंचन भाषसे). — After 55, Dn D2. 4 (both marg. *sec. m.*) S ins.:

977* न चाश्वेन विनिर्यासि विवर्णो हरिणः कृशः ।
व्याधिमिच्छामि ते ज्ञातुं प्रतिकुर्यां हि तत्र वै ।

[(L. 1) S च निर्या°. Posterior half = I. 1. 91^{d}.]

D4 (marg. *sec. m.*) S cont.:

978* वैशंपायनः ।
स तं काममवाच्यं वै दाशकन्यां प्रतीदृशम् ।
विवृतं नाशकत्तस्मै पिता पुत्राय शंसितुम् ।

56 ^{a}) Ko. 4 S (except M3. 5) तु (for स). — Before 56^{cd}, G1. 5 ins. शंतनुः. — ^{c}) K3 ध्यानगतं; Ñ V1 B1 Dn D1. 5 °परो; S महाप्राज्ञ. — ^{d}) Ñ3 यत्त्वमात्थ. Ko. 2 D5 तथास्म्यहं; K1 B3 °था स्मृतं; B1. 5 Da D1 °था शृणु. V1 Dn यथावत्स तथा शृणु; B6 यथा मामात्थ तच्छृणु; T G M3. 6–8 यथैवात्थ (G3 यदैवार्थं; M3. 6–8 यत्त्वयोक्तं) तथैव तत् (G3 च); M5 त्वयोक्तं सत्यमेव तत्.

57 Before 57, G3 ins. शंतनुः. — After 57^{ab}, V1 B D (except D5) ins.:

979* शस्त्रनित्यश्च सततं पौरुषे पर्यवस्थितः ।

[Dn °षे पर्यव°.]

— ^{c}) K3 Ñ1. 2 V1 B3. 5 D (except D5) T G3. 5 M °त्यतां. B3. 5 Dn D1 च लोका°; M सरक्षणां. — ^{d}) Ñ2 V1 B D (except D5) अनुशो°; T G3 मत्वा शो°; M

C. 1. 4030
S. 1. 100. 63
K. 1. 107. 67

असंशयं त्वमेवैकः शतादपि वरः सुतः ॥ ५८
न चाप्यहं वृथा भूयो दारान्कर्तुमिहोत्सहे ।
संतानस्याविनाशाय कामये भद्रमस्तु ते ।
अनपत्यतैकपुत्रत्वमित्याहुर्धर्मवादिनः ॥ ५९
अग्निहोत्रं त्रयो वेदा यज्ञाश्च सहदक्षिणाः ।
सर्वाण्येतान्यपत्यस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ६०
एवमेव मनुष्येषु स्याच्च सर्वप्रजास्वपि ।
यदपत्यं महाप्राज्ञ तत्र मे नास्ति संशयः ।
एषा त्रयी पुराणानामुत्तमानां च शाश्वती ॥ ६१
त्वं च शूरः सदामर्षी शस्त्रनित्यश्च भारत ।
नान्यत्र शस्त्रात्तस्मात्ते निधनं विद्यतेऽनघ ॥ ६२
सोऽस्मि संशयमापन्नस्त्वयि शान्ते कथं भवेत् ।
इति ते कारणं तात दुःखस्योक्तमशेषतः ॥ ६३
ततस्तत्कारणं ज्ञात्वा कृत्स्नं चैवमशेषतः ।
देवव्रतो महाबुद्धिः प्रययावनुचिन्तयन् ॥ ६४
अभ्यगच्छत्तदैवाशु वृद्धामात्यं पितुर्हितम् ।
तमपृच्छत्तदाभ्येत्य पितुस्तच्छोककारणम् ॥ ६५
तस्मै स कुरुमुख्याय यथावत्परिपृच्छते ।
वरं शशंस कन्यां तामुद्दिश्य भरतर्षभ ॥ ६६
ततो देवव्रतो वृद्धैः क्षत्रियैः सहितस्तदा ।
अभिगम्य दाशराजानं कन्यां वव्रे पितुः स्वयम् ॥ ६७
तं दाशः प्रतिजग्राह विधिवत्प्रतिपूज्य च ।
अब्रवीच्चैनमासीनं राजसंसदि भारत ॥ ६८
त्वमेव नाथः पर्याप्तः शंतनोः पुरुषर्षभ ।

सदा शो°.

58 a) T G °चित्त्वयि (G3 °स्त्विह). — b) T G विपन्ने. — d) K4 B D2.4 T G शतैरपि. Da स्मृतः (for सुतः). M मम पुत्रशताद्वरः.

59 a) Ś1 K1 यथा (for वृथा). — c) M6-8 संतापस्य. K0 अविनाशार्थं; Ñ3 °नाशात्तु; V1 B D2.4 वि(V1 हि) वृद्ध्यर्थं; S °नाशं तु. — e) Hypermetric! Ś1 K1 M अपुत्रतै (M6-8 °त्वै)क°; B3.6 अनपत्यैक°; D1 अपत्यतैक°; T G अपुत्रं चैक°. Ñ1.2 V1 अनपत्यं चैकपुत्रं. — f) Ñ1.2 V1 B (except B3) D2.4 T G4.5 °हुर्ब्रह्मवा°; M समामाहुर्मनीषिणः. — After 59, D2.4 (both marg. *sec. m.*) S ins.:

980* चक्षुरेकं च पुत्रं च अस्ति नास्ति च भारत ।
चक्षुर्नाशे तनोर्नाशः पुत्रनाशे कुलक्षयः ।

[(L. 1) D2 G3.4.6 M3.5 पुत्रः. D4 T1 अचक्षुरेकचक्षुश्च. M यथा तथा (for च भारत). — (L. 2) T1 कुलस्य च.]

60 ab) N °त्रं त्रयी विद्या संतानमपि चाक्षयं. — Ñ1.3 V1 B6 om. 60c–61d. Cd cites त्रयी?

61 Ñ1.3 V1 B6 om. 61abcd (cf. v. l. 60). — ab) N (Ñ1.3 V1 B6 om.) एतत् (for एव) and तच्च (Da तच) सर्वं प्रजास्वित्ति (K2 प्रजापति; Da प्रतिष्ठितं). — After 61cd, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

981* अपत्येनानृणो लोके पितॄणां नास्ति संशयः ।

— e) G3 क्रिया (for त्रयी). — f) N देवतानां (for उत्त°). — After 61ef, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

982* अपत्यं कर्म विद्या च त्रीणि ज्योतींषि भारत ।
यदिदं कारणं तात सर्वमाख्यातमञ्जसा ।

62 a) Ś1 वीरः. — c) G5 transp. शस्त्रात् and तस्मात्. B D (except D5) युद्धा° (for शस्त्रा°). — d) Ñ2 D (except D2.4.5) °द्यते कश्चित्.

63 c) S एतत् (for इति). T G मे (for ते). M6-8 कथितं (for कार°). — d) S दुःखमूल°.

64 Before 64, Ś1 K0.2.4 Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.4 ins. वैशं° उ°; K1.3 D2.5 S वैशं°. — a) Ś1 तं (for तत्). K Ñ V1 Dn D1.5 राज्ञो (for ज्ञात्वा). S ततः स पितुराज्ञाय. — b) Ś1 K Ñ V1 B1 Dn D1.5 ज्ञात्वा (Ś1 B1 राज्ञः) सर्वमशे°. S मतं समनुचिंत्य च. — c) K4 महाप्राज्ञः. — d). K3 B (except B6) D (except D2.4.5) प्रज्ञया चान्व(K3 ह्यनु°; B3.5 D1 चानु)चिंतयत् (B5 °न्); Ñ1.2 V1 °यावन्व°; S प्रयाणमनु°. — After 64, S (which om. 65–66) ins. a passage of 15 lines given in App. I (No. 54).

65 S om. 65–66. — a) B D2.5 च (for एव). Ñ3 °गच्छत चैवा°. — b) Ś1 transp. पितुः and हितं. — c) Da ततः (for तदा). Ñ3 °पृच्छत चाभ्ये°.

66 S om. 66 (cf. v. l. 65). — a) K2.3 transp. तस्मै and सं. — c) Ś1 K2 transp. कन्यां and तां.

67 ab) S क्षत्रियैः सह धर्मात्मा पुराणैर्धर्मचारिभिः. — c) Hypermetric! K0 संप्राप्य (for अभि°). N (except K0 Ñ3) दाशराजं (K3 च राजानं; marg. *sec. m.* दाशराजं). S उच्चैःश्रवसमागम्य (G1 °त्य). — d) S (except G4.5) यशस्विनीं (for पितुः स्व°).

68 b) V1 प्रतिगृह्य. — c) S °मागम्य (G3 °त्य). — S ins. after 68: K4, after 69:

पुत्रः पुत्रवतां श्रेष्ठः किं नु वक्ष्यामि ते वचः ॥ ६९
को हि संबन्धकं श्लाघ्यमीप्सितं यौनमीदृशम् ।
अतिक्रामन्न तप्येत साक्षादपि शतक्रतुः ॥ ७०
अपत्यं चैतदार्यस्य यो युष्माकं समो गुणैः ।
यस्य शुक्रात्सत्यवती प्रादुर्भूता यशस्विनी ॥ ७१
तेन मे बहुशस्तात पिता ते परिकीर्तितः ।
अर्हः सत्यवतीं वोढुं सर्वराजसु भारत ॥ ७२
असितो ह्यपि देवर्षिः प्रत्याख्यातः पुरा मया ।
सत्यवत्या भृशं ह्यर्थी स आसीदृषिसत्तमः ॥ ७३
कन्यापितृत्वात्किंचित्तु वक्ष्यामि भरतर्षभ ।
बलवत्सपत्नतामत्र दोषं पश्यामि केवलम् ॥ ७४
यस्य हि त्वं सपत्नः स्या गन्धर्वस्यासुरस्य वा ।
न स जातु सुखं जीवेत्त्वयि क्रुद्धे परंतप ॥ ७५
एतावानत्र दोषो हि नान्यः कश्चन पार्थिव ।
एतज्जानीहि भद्रं ते दानादाने परंतप ॥ ७६
एवमुक्तस्तु गाङ्गेयस्तद्युक्तं प्रत्यभाषत ।
शृण्वतां भूमिपालानां पितुरर्थाय भारत ॥ ७७
इदं मे मतमादत्स्व सत्यं सत्यवतां वर ।

C. 1. 4030
B. 1. 100. 86
K. 1. 107. 97

983* उच्चैःश्रवाः ।
राज्यशुल्का प्रदातव्या कन्येयं याचतां वर ।
अपत्यं यद्भवेदस्याः स राजास्तु पितुः परम् ।
[M दाशः (for उच्चैः°).]

69 Before 69, Ñ1.3 B5 ins. दाश उ°; Ñ2 V1 दाशराज उ°. — a) S त्वमेवात्र महाबाहो. — b) K3 पृथिवीपतेः; Ñ1.2 V1 D (except D2.4.5) भरतर्षभ; S वंशवर्धनः. — c) Ñ1 प्रवदतां; Ñ2 B (except B3) D (except D5) शस्त्रभृ°; T1 G1-3 M3.5 पुण्यव°; T2 G5.6 पुण्यस्तृ°; G4 M6-8 पुण्यकृ°. — d) N (except Ko.3 B1.5.6 Da) किं तु — After 69, K4 ins. 983*. — After 69, S ins.:

984* कुमारिकायाः शुल्केन किंचिद्वक्ष्यामि भारत ।
[T G3.6 °काणां; G2 कुमाराणां हि. M शुल्कार्थे. M (except M5) °मि कौरव.]

70 a) Ś1 K B3 D5 सांबंधिकं (K3 °नं; B3 D5 °धकं). K1 श्रेष्ठं (for श्लाघ्यं). — b) K3 Da transp. ईप्सितं and ईदृशं. T2 वरं; M3.5 मान्यम्; M6-8 धन्यं (for यौनं). K4 ददृशे यौनमीप्सितं; B3 °तथा यौवनमी°; G3 ईदृशं यः समीप्सितं. — c) T2 G (except G2.6) अतिक्रांतं.

71 a) S ह्रीदमा(T2 हितमा-; G1 हितका-; G3 हि तवा)र्यस्य. — c) S यस्य सत्यवती शुक्रात् (M कन्या). — d) Ñ1.2 V1 B D (except Da D5) संभूता वरवर्णिनी.

72 a) T G1-3.6 M3.5 तव तेन (T2 G6 तपनेन) पिता तत्र (M3.5 पूर्वं); G4.5 M6-8 मया तव पितुः पूर्वं (G4.5 पिता तत्र). — b) S बहुशः (for पिता ते). — c) S अर्हतीयं सत्यवती. — d) Ñ2 D (except D2.4.5) धर्मज्ञः स नराधिपः; S पितरं तेऽब्रवीत् (M3.6-8 °ब्रवं) तदा (G3 °ब्रवीम्यहं).

73 a) S अर्थि(T1 °र्दि; G2 °र्थं; M °सि)तश्चापि राजर्षिः. — b) K3.4 transp. पुरा and मया. S (except M3.5) तदा (for पुरा). — c) Ñ2 B1.6 D (except D2.4.5) चार्थी. S स चाप्यासीत्सत्यवत्या (M6-8 °त्यां). — d) Ś1 K1 स चासी°; K2 स ह्यासी°. Ñ2 V1 B Da D2.4 स हि ब्रह्मर्षिसत्तमः; S भृशमर्थी महायशाः.

74 ab) K4 B1.3 कन्याकृते तु; V1 B6 D2.4 °कृतेथ; B5 °कृतेन. K2 transp. किंचि° and वक्ष्या°. Ñ1 कन्यां तु कृत्वा किंचित्तु. Ś1 K1-4 Ñ1 D6 त्वां नरर्ष°; Ñ2 Da Dn D1 त्वां नराधिप; Ñ3 पुरुषर्ष°. Ko V1 तव वक्ष्यामि भारत. — c) Hypermetric! Ko.2 सापत्न्यमत्र बलवत्; K4 तव सापत्न°; Ñ1 अहं सपत्न°. — After 74, S ins.:

985* भूयांसं त्वयि पश्यामि तं दोषमपराजित ।
[M5 चैव (for त्वयि). G4.5 °यि तं दोषं पश्यामीहाप°.]

75 a) G2 M3.5 transp. हि and त्वं. Ko.2.4 B3.5 S (except T2 G6 M3) स्याद्. — b) K1 Da1 °र्वस्य सु°; T2 गंधवत्याः सु°. Ko.1 B5 Da1 D5 च (for वा). — c) Ś1 transp. न and स. Ñ2 B3 D (except D5) चिरं (for सुखं). S विंदेत् (for जीवे°). — d) Ś1 transp. त्वयि and क्रुद्धे.

76 Ś1 (hapl.) om. 76. — a) G2 °वानस्ति. S दोषोस्ति (G2 °त्र). — b) K3 Ñ1 S विद्यते (for पार्थि°). — c) K तस्मात्; S एवं (for एतत्). — d) Ko अदानं वै; K3.4 कन्यादाने; B3 D6 दारादा°; T2 G2 दायादे च; G3 भ्राजमाने; G4.5 राजराजे; G6 दानादेव. S त्वयि स्थिते (for परं°).

77 Before 77, Ś1 K1 D5 S (except T2 G4.5 M5) ins. वैशं°; Ko.2-4 Ñ V1 B Da Dn D1.2.4 वैशं° उ°. — a) T1 G1.4.5 तदेवमुक्तो; T2 G2.6 तदैवमुक्तो; G3 तमेवमुक्तो; M °मुक्तोथ. — b) K3.4 तं दाशं; G2 तदर्थं (for तद्युक्तं). — d) S धर्मवित् (for भार°).

78 Before 78, S ins. देवव्रतः (T1 भीष्मः). — a) K4

C. 1. 4050 B. 1. 100. 86 K. 1. 107. 97 नैव जातो न वाजात ईदृशं वक्तुमुत्सहेत् ॥ ७८
एवमेतत्करिष्यामि यथा त्वमनुभाषसे ।
योऽस्यां जनिष्यते पुत्रः स नो राजा भविष्यति ॥ ७९
इत्युक्तः पुनरेवाथ तं दाशः प्रत्यभाषत ।
चिकीर्षुर्दुष्करं कर्म राज्यार्थे भरतर्षभ ॥ ८०
त्वमेव नाथः पर्याप्तः शंतनोरमितद्युतेः ।
कन्यायाश्चैव धर्मात्मन्प्रभुर्दानाय चेश्वरः ॥ ८१
इदं तु वचनं सौम्य कार्यं चैव निबोध मे ।
कौमारिकाणां शीलेन वक्ष्याम्यहमरिंदम ॥ ८२
यस्त्वया सत्यवत्यर्थे सत्यधर्मपरायण ।
राजमध्ये प्रतिज्ञातमनुरूपं तवैव तत् ॥ ८३
नान्यथा तन्महाबाहो संशयोऽत्र न कश्चन ।
तवापत्यं भवेद्यत्तु तत्र नः संशयो महान् ॥ ८४
तस्य तन्मतमाज्ञाय सत्यधर्मपरायणः ।
प्रत्यजानात्तदा राजन्पितुः प्रियचिकीर्षया ॥ ८५

देवव्रत उवाच ।

दाशराज निबोधेदं वचनं मे नृपोत्तम ।
शृण्वतां भूमिपालानां यद्ब्रवीमि पितुः कृते ॥ ८६
राज्यं तावत्पूर्वमेव मया त्यक्तं नराधिप ।
अपत्यहेतोरपि च करोम्येष विनिश्चयम् ॥ ८७
अद्य प्रभृति मे दाश ब्रह्मचर्यं भविष्यति ।
अपुत्रस्यापि मे लोका भविष्यन्त्यक्षया दिवि ॥ ८८

Ñ1.2 V1 B D (except Da1 D5) मे व्रतं; S वचनं. — b) S नास्ति वक्तास्य (T2 G1.3 हि; M3 °द्य; M5 °स्ति) मत्समः. — c) S अन्यो (for नैव). Ś1 K1 B1.6 चाजात; K0 जातश्च; S जनिता. — d) Ś1 वक्तुमीप्सिता. S न च कश्चन संप्रति.

79 b) S त्वमिह (G3 °मभि-) भा°. — c) T1 G1.6 गर्भः (for पुत्रः). — d) S transp. नो and राजा.

80 Before 80, T1 G1-3 ins. वैशं°. — a) Ś1 K1 °रेवात्र; S °रेव स. — b) K3.4 प्रत्युवाच ह. — c) T2 G4.5 चिकीर्षन्. — d) Ś1 राज्यार्थी; S °र्थं.

81 Before 81, T2 G4-6 ins. वैशं°; G2 M दाशः. — a) = 69a. Dn D1 संप्राप्तः. S त्वयैवात्र महाबाहो (T2 G2.5 °भाग). — b) K0.4 °द्युतिः; K2 Ñ V1 D (except Da D5) °द्युते. S शंतनुर्नाम नाथवान्. — c) B (except B1) D2.4.5 धर्मात्मा. S ईश्वरः कारणं च त्वं. — d) S चानघ.

82 ab) T G1.3 त्वं; G2.4-6 च (for तु). B5 transp. सौम्य and चैव. S °नं मह्यं कार्यं वै शृणु भारत. — c) D2 S कुमारिकायाः (T G3.6 °णां). D2 दानेन; S शुल्के°.

83 a) T G °त्यर्थं. — b) Ś1 K1-3 Da °यणः; S सत्यशील महाबल. — Ś1 K1.3 om. (hapl.) 83c–85b. — c) T G1.3.6 M राज्ञां मध्ये. G2.4.5 सम्यक् संभाषितं राज्ञा. — d) K0.2 Ñ3 Da D2 G M3.5 तथैव. K4 यत्; G2.4.5 M3 च.

84 Ś1 K1.3 om. 84 (cf. v. l. 83). — a) K0.2 न चान्यथा; Ñ3 न तदन्यो; D5 तच्चान्यथा; T G त्वत्तश्चैव (G6 °च एव); M तत्तथैव (for नान्यथा तन्). Ñ3 B D2.4 T2 G2.4.5 महाभाग (Ñ3 B5 °राज). — b) B5.6 D2.4 ह्यत्र (for ऽत्र न). S °यो नात्र विद्यते. — After 84ab, S ins.:

986* नास्ति तस्यान्यथा भावस्त्वत्तो रिपुनिबर्हण ।
विद्यते पुरुषव्याघ्र त्वयि सत्यं महाव्रत ।
[(L. 1) T2 G3-6 °बर्हण.]

— c) S अपत्यं यद्भवेत्तुभ्यं. — d) B D2.4 transp. तत्र नः and संशयः. D2 भवेत् (for महान्).

85 Ś1 K1.3 om. 85ab (cf. v. l. 83). Before 85, K0.4 Ñ1.2 V1 B1.6 Da Dn D1.4 ins. वैशं° उ°; D5 S (except M6-8) वैशं°. — a) K0 Ñ V1 B5 Da2 Dn D1.5 तस्यैतन्; K2.4 Da1 तस्मै तन्. — bc) S सर्वशस्त्रभृतां वरः प्रतिज्ञां प्रत्यजानात्सः.

86 Ś1 K1 S देवव्रतः; Ñ1.3 T1 भीष्म उ° (T1 om. उ°); Ñ2 V1 B D (except D5) गांगेय उ°. — a) S उच्चैःश्रवः समाधत्स्व. — b) K0 महामते; K3.4 D5 यथार्थतः; B Da D2.4 नरोत्तम. S प्रतिज्ञां जनसंसदि. — After 86ab, D5 (marg. *sec. m.*) S ins.:

987* ऋषयो वाथ वा देवा भूतान्यन्तर्हितानि च ।
यानि तानीह शृण्वन्तु नास्ति वक्तास्य मत्समः ।
इदं वचनमाधत्स्व सत्येन मम जल्पतः ।

(cf. 78). — d) K3.4 यद्वक्ष्यामि.

87 a) B (except B5) D2.4 °वत्परित्यक्तं. — b) The same MSS. पूर्वं (for त्यक्तं). K0 जनाधि°; K3 Ñ V1 B5 Da Dn D1 नराधिपाः; B1.3.6 D2.5 नरोत्तम; T G महाबल; M महामते. — c) Ñ3 °हेतोरिति. — d) K3.4 करोम्यद्य; V1 B (except B5) Dn D1.2.4 करिष्येद्य (D2 °ष्ये वै); D5 करोम्येवं.

88 a) Ś1 अपत्यस्य हि; K1 °त्रस्य हि. — d) Ñ3 इति

वैशंपायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संप्रहृष्टतनूरुहः ।
ददानीत्येव तं दाशो धर्मात्मा प्रत्यभाषत ॥ ८९
ततोऽन्तरिक्षेऽप्सरसो देवाः सर्षिगणास्तथा ।
अभ्यवर्षन्त कुसुमैर्भीष्मोऽयमिति चाब्रुवन् ॥ ९०
ततः स पितुरर्थाय तामुवाच यशस्विनीम् ।
अधिरोह रथं मातर्गच्छावः स्वगृहानिति ॥ ९१
एवमुक्त्वा तु भीष्मस्तां रथमारोप्य भामिनीम् ।
आगम्य हास्तिनपुरं शंतनोः संन्यवेदयत् ॥ ९२
तस्य तद्दुष्करं कर्म प्रशशंसुर्नराधिपाः ।
समेताश्च पृथक्चैव भीष्मोऽयमिति चाब्रुवन् ॥ ९३
तद्दृष्ट्वा दुष्करं कर्म कृतं भीष्मेण शंतनुः ।
स्वच्छन्दमरणं तस्मै ददौ तुष्टः पिता स्वयम् ॥ ९४ C. 1. 4056 B. 1. 100. 102 K. 1. 107. 119

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

(for दिवि). S भवितारो यथेप्सिताः. — After 88, D_4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

988* न हि जन्मप्रभृत्युक्तं मया किंचिदिहानृतम् ।
यावत्प्राणा ध्रियन्ते वै मम देहं समाश्रिताः ।
तावन्न जनयिष्यामि पित्रे कन्यां प्रयच्छ मे ।
परित्यजाम्यहं राज्यं मैथुनं चापि सर्वशः ।
ऊर्ध्वरेता भविष्यामि दाश सत्यं ब्रवीमि ते ।

89 Da_1 om. 89^{abc}. $Ś_1$ K_1 D_5 T $G_{1.2.4.5}$ M om. उवाच; G_3 om. the ref. — ^{a}) B (except B_5) $D_{2.4}$ तस्यैत°. — ^{cd}) K (except K_1) Dn_3 D_5 T_2 G (except G_4) ददामी°. K_0 transp. तं दाशः and धर्मात्मा. Da गांगेयं; S कुमारं (for धर्मा°).

90 ^{b}) $K_{0.2.3}$ Ñ V_1 D (except $D_{2.4}$) S तदा (for तथा). — After 90^{ab}, S ins.:

989* तं दृष्ट्वा दुष्करं कर्म प्रशशंसुश्च पार्थिवाः ।

(cf. 93^{ab}). — ^{c}) T G प्रत्यवर्षं°. — ^{d}) = 93^d.

91 ^{a}) Da स्वपितु°. — K_3 om. 91^c–92^b. — ^{c}) K_4 आरोहस्व; Da अवरो°; G_6 अथारो°. — ^{d}) $Ñ_3$ गच्छामः; D_2 व्रजस्व; T_1 $G_{1.2}$ गच्छाव. $Ñ_3$ च गृ°. T_2 G °नितः.

92 K_3 om. 92^{ab} (cf. v. l. 91). Before 92, $Ñ_{1.2}$ V_1 $B_{1.3}$ D (except $D_{2.4.5}$) ins. वैशं° उ°. — ^{a}) $Ś_1$ K_{0-2} स (for तु). — ^{b}) $Ñ_2$ V_1 B Dn $D_{1.2.4}$ G_3 भाविनीं. — ^{c}) K_1 आगत्य; T_2 आगमत्. — ^{d}) K_2 $Ñ_3$ प्रत्यवेद°; B_5 $G_{3.5}$ संन्यवेश°; T_2 G_6 तन्नयवे°.

93 ^{b}) $Ñ_3$ नरर्षभाः; T_1 नृपात्मजाः; G_3 M_3 च पार्थिवाः. — ^{c}) $Ś_1$ K सहिताश्च. K_3 ते च; S चैनं. — ^{d}) = 90^d.

94 ^{a}) K_3 दृष्ट्वा सुदु°; $Ñ_2$ D (except $D_{2.4.5}$) S तच्छ्रुत्वा दु°. — After 94^{ab}, D_4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

990* बभूव दुःखितो राजा चिररात्राय भारत ।
स तेन कर्मणा सूनोः प्रीतस्तस्मै वरं ददौ ।

— ^{cd}) $Ñ_{1.2}$ V_1 Da $Dn_1.n_2$ D_1 transp. तस्मै and तुष्टः. $Ñ_2$ Da $Dn_1.n_2$ D_1 महात्मने (for पिता स्व°). S ना(G_3 स्व)काममरणं तात भविष्यति तवेति च (T_1 G_3 वै; G_6 ह). — After 94, K_4 $Ñ_{2.3}$ $D_{2.4}$ (marg.) S ins.:

991* न ते प्रभविता मृत्युर्यावदिच्छसि जीवितुम् ।

[K_4 $Ñ_{2.3}$ D_2 transp. प्रभ° and मृत्युः, इच्छ° and जीवि°.] K_4 $Ñ_{2.3}$ D_2 cont.:

992* त्वत्तो ह्यनुज्ञां संप्राप्य मृत्युः प्रभवितानघ ।;

while D_4 (marg. *sec. m.*) S cont.:

993* स्वेन कामेन कर्तासि नाकामस्त्वं कथंचन ।

Colophon. *Major parvan:* T_2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* $Ñ_{1.2}$ V_1 T_1 संभव. — *Adhy. name:* K_0 ब्रह्मचर्यनियमः; $K_{3.4}$ D_2 भीष्मप्रतिज्ञा; $Ñ_{1.2}$ V_1 सत्यवतीलाभोपाख्यानं; $Ñ_3$ सत्यवत्याभियोगः; $B_{1.3.6}$ Da Dn $D_{1.4.5}$ सत्यवतीलाभः ($B_{1.3}$ °तीलंभः; B_5 °तीसंभवः; Da Dn_3 °तीविवाहः); T_2 $G_{1.3.4.6}$ भीष्म($G_{1.3}$ om. भीष्म)ब्रह्मचर्यप्रतिज्ञा (T_2 G_1 °प्रतिज्ञानं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_0 96; B_1 D_4 93; Da_1 97; Dn_3 99; T_1 95; T_2 45; G M 46. — *S'loka no.:* $Ñ_3$ $Dn_1.n_2$ 98; Da_1 86; M_3 76. — *Aggregate s'loka no.:* Dn_3 4059.

९५

C. 1. 4067
B. 1. 101. 1
K. 1. 108. 2

वैशंपायन उवाच ।

ततो विवाहे निर्वृत्ते स राजा शंतनुर्नृपः ।
तां कन्यां रूपसंपन्नां स्वगृहे संन्यवेशयत् ॥ १
ततः शांतनवो धीमान्सत्यवत्यामजायत ।
वीरश्चित्राङ्गदो नाम वीर्येण मनुजानति ॥ २
अथापरं महेष्वासं सत्यवत्यां पुनः प्रभुः ।
विचित्रवीर्यं राजानं जनयामास वीर्यवान् ॥ ३
अप्राप्तवति तस्मिंश्च यौवनं भरतर्षभ ।
स राजा शंतनुर्धीमान्कालधर्ममुपेयिवान् ॥ ४
स्वर्गते शंतनौ भीष्मश्चित्राङ्गदमरिंदमम् ।
स्थापयामास वै राज्ये सत्यवत्या मते स्थितः ॥ ५
स तु चित्राङ्गदः शौर्यात्सर्वांश्चिक्षेप पार्थिवान् ।
मनुष्यं न हि मेने स कंचित्सदृशमात्मनः ॥ ६
तं क्षिपन्तं सुरांश्चैव मनुष्यानसुरांस्तथा ।
गन्धर्वराजो बलवांस्तुल्यनामाभ्ययात्तदा ।
तेनास्य सुमहद्युद्धं कुरुक्षेत्रे बभूव ह ॥ ७
तयोर्बलवतोस्तत्र गन्धर्वकुरुमुख्ययोः ।
नद्यास्तीरे हिरण्वत्याः समास्तिस्रोऽभवद्रणः ॥ ८
तस्मिन्विमर्दे तुमुले शस्त्रवृष्टिसमाकुले ।
मायाधिकोऽवधीद्वीरं गन्धर्वः कुरुसत्तमम् ॥ ९

95

1 Ś1 K1 D5 S om. उवाच. — After वैशं° (resp. उवाच), D4 (marg.) S ins.:

994* चेदिराजसुतां ज्ञात्वा दाशराजेन पोषिताम् ।
विवाहं कारयामास शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।

[(L. 1) T2 G3 वर्धितां; G1 पालि°; G3 M3.5 भापि°; M6–8 भापिते (for पोषि°).]
— ^{a}) S तदा (T2 M3.5 °था; M8 *inf. lin.* °दा) (for ततो). — ^{b}) Ś1 ततः; K1 तदा; K3 D2.4 T1 M6–8 नृप (for नृपः). — ^{d}) A few MSS. स (for सं-).

2 ^{a}) K4 ततश्च शंतनोर्धी°; G3 शंतनोः (sic) तनयो धी°. — ^{b}) Ś1 K1 °वत्यां ऽभ्यजा°. — ^{c}) S पुत्रः (M8 (*inf. lin.*).5 ख्यातः) (for वीरः). — ^{d}) K4 Ñ1.2 V1 B D वीर्यवान्पुरुषेश्वरः (K4 °पर्षभ); S बलवीर्यसमन्वितः (M6 वीर्येण मनुजाधिपः).

3 ^{a}) T G तथा (G3 ततः) परं. — ^{b}) K3 S (except M5) पुनः सुतं; Ñ2 V1 B D (except Da D5) सुतं प्रभुः. — ^{c}) Ś1 °वीर्यनामानं; S (except M5) °वीर्यं धर्मात्मा. — ^{d}) M5 वै तदा (for वीर्य°).

4 Ś1 Da1 (? hapl.) om. 4. — ^{a}) K4 Ñ V1 B D (except D5; Da1 om.) तु (for च). — ^{b}) K0 भरतर्षभे; K1 मनुज°; K4 Ñ V1 B D (except D5; Da1 om.) पुरुषर्षभे. — ^{c}) S (except M5) वीरः (T1 श्रीमान्वीरः) (for धीमान्).

5 ^{a}) S (except M5) स्वर्याते. T1 G2.4.5 वीर; G3 तस्मिन् (for भीष्मः). — ^{b}) S (except G2.6 M5) °दमः. — ^{d}) = 1. 96. 1^{d}, 59^{d}.

6 ^{a}) V1 B D2.4 वीर्यात्; S (except M3.5) धीमान् (for शौर्यात्). — ^{b}) K2 वीर्य°; G3 दान° (for पार्थि°). — ^{c}) Ñ3 D5 T2 G6 मानुषं; T1 मानु°; G1–5 मानुषान् (for मनु°). M (except M5) मानुषाणां न मे°. — ^{d}) K4 Da1 T1 G2.4–6 किंचित्. T1 G सममिवा (G3.5 °हा) त्मनः (G1 °नि).

7 ^{a}) V1 आहूय तं सु°. — ^{b}) Ñ2 °ष्यानुरगांस्तथा. — After 7^{cd}, D4 (marg.) S ins.:

995* त्वं वै सदृशनामासि युद्धं देहि नृपात्मज ।
नाम वान्यत्प्रगृह्णीष्व यदि युद्धं न दास्यसि ।
त्वयाहं युद्धमिच्छामि त्वत्सकाशात्तु नामतः ।
आगतोऽस्मि वृथाभाष्यो न गच्छेन्नामतो मया ।
इत्युक्त्वा गर्जमानौ तौ हिरण्यातीरमाश्रितौ ।

[Before line 1, D4 ins. गन्धर्व उ°. — (L. 2) D4 T G च (G1 तु) (for वा). — (L. 3) D4 योद्धुमिच्छामि. — (L. 4) T1 G2.4–6 मम (for मया). — (L. 5) D4 द्विरदाविव; T G हिरण्वत्तीरम्. D4 T2 G3.6 M3.5 -तीरसंगतौ.]
— ^{c}) S (except M3.5) transp. सुमहत् and युद्धं.

8 T G transp. 8^{ab} and 8^{cd}. — ^{c}) K3 दृषद्वत्याः; Dn D1.5 सरस्वत्याः (D5 हि सर°) (for हिर°). — ^{d}) S (except M6–8) °भवद्रणं.

9 ^{a}) A few MSS. तुमले; Ñ3 विपुले. — ^{b}) Ñ2 D (except D2.4.5) शस्त्रवर्ष°. — ^{c}) Ś1 मायाविको; B3 °विच. K0 वधत्; Ñ1 बलात्; G2.4.5 जयत् (for ऽवधीत्). B5.6 T1 वीरः; D5 राजन्. — ^{d}) B D2.4 कुरुनंदनं; T1 °पुंगवं.

चित्राङ्गदं कुरुश्रेष्ठं विचित्रशरकार्मुकम् ।
अन्ताय कृत्वा गन्धर्वो दिवमाचक्रमे ततः ॥ १०
तस्मिन्नृपतिशार्दूले निहते भूरिवर्चसि ।
भीष्मः शांतनवो राजन्प्रेतकार्याण्यकारयत् ॥ ११
विचित्रवीर्यं च तदा बालमप्राप्तयौवनम् ।
कुरुराज्ये महाबाहुरभ्यषिञ्चदनन्तरम् ॥ १२
विचित्रवीर्यस्तु तदा भीष्मस्य वचने स्थितः ।
अन्वशासन्महाराज पितृपैतामहं पदम् ॥ १३
स धर्मशास्त्रकुशलो भीष्मं शांतनवं नृपः ।
पूजयामास धर्मेण स चैनं प्रत्यपालयत् ॥ १४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

९६

वैशंपायन उवाच ।
हते चित्राङ्गदे भीष्मो बाले भ्रातरि चानघ ।
पालयामास तद्राज्यं सत्यवत्या मते स्थितः ॥ १
संप्राप्तयौवनं पश्यन्भ्रातरं धीमतां वरम् ।
भीष्मो विचित्रवीर्यस्य विवाहायाकरोन्मतिम् ॥ २
अथ काशिपतेर्भीष्मः कन्यास्तिस्रोऽप्सरःसमाः ।
शुश्राव सहिता राजन्वृण्वतीर्वै स्वयं वरम् ॥ ३
ततः स रथिनां श्रेष्ठो रथेनैकेन वर्मभृत् ।
जगामानुमते मातुः पुरीं वाराणसीं प्रति ॥ ४
तत्र राज्ञः समुदितान्सर्वतः समुपागतान् ।

C. 1. 4065
B. 1. 102. 5
K. 1. 109. 5

10 ab) Ñ1 V1 B1.5 D5 °शर(V1 °वर)कार्मुकः; Da °शरवर्षिणं. Ñ2 Dn D1 स हत्वा तु नरश्रेष्ठं चित्रांगदमरिंदमं. — cd) S (except M3) चित्रांगदो (G1 M6-8 °दं) विनिर्जित्य (for अन्ताय कृत्वा ग°). S (except M5) पुनः (for ततः). B5 दिवमाचक्रमे हृष्टो गंधर्वोऽद्भुतविक्रमः.

11 a) B1 D (except D2.4.5) पुरुपशा°; T G तु नृपशा°. — b) Ñ2 D (except D2.4.5) भूरितेजसि. — c) Ñ V1 B5 Dn राजा; S (except M5) धीमान् (for राजन्). — d) Ś1 मृतकार्याणि; G1 °कर्माणि.

12–13 K2 (hapl.) om. 12b–13a. T1 om. 12cd. — Ñ1.2 V1 B1 Da Dn D1.4.5 स; Ñ3 B3.5.6 D2 M च (for तु).

14 a) Ś1 Ñ V1 Da Dn D1.5 M6-8 °कुशलं. B D3.4 सर्वशास्त्रेषु कुशलं. — b) Ś1 K (except K3.4) T2 G6 °नवं नृपं; Da शांतनुनंदनं. — c) M (except M5) °मास सततं. — d) Ś1 K Da D5 पर्यपाल°; Ñ1 पर्यवार°.

Colophon. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ko.2 Ñ1.2 V1 T1 संभव. — *Adhy. name:* Ko.3.4 D2 G1.3.4 विचित्रवीर्या(Ko °वीर्यराज्या)भिषेकः (G1 °षेचनं); Ñ1.2 V1 चित्रांगदोपाख्यानं; Ñ3 [वि]चित्रवर्यः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 97; B1 D4 99; Da1 98; Dn3 100; T1 96; T2 46; G M 47. — *S'loka no.:* Ñ3 Da1 Dn 14; M3 18.

96

1 Ś1 K1 D2.5 S om. उवाच (G5 om. the ref.). — a) Ñ3 चैव (marg. *sec. m.* भीष्मः as in text). — b) Ñ1 S चानघे; Ñ2 D (except D2.4.5) कौरव. — After 1, S ins.:

996* तथा विचित्रवीर्यं तु वर्तमानं सुखेऽतुले ।

[G1-3 वर्तमाने. T1 कुले; G3 कृते (for ऽतुले).]

— d) = 1. 95. 5a.

2 a) Ñ1.2 V1 B1 D (except D2.4.5) दृष्ट्वा (for पश्यन्). — b) Da भारतं धी°. K2 Ñ V1 B (except B3) D (except D2.4.5) G3 M3 वरः. — c) Ś1 K (except K1.2) °वीर्याय. — d) T G विवाहायोपचक्रमे.

3 a) T G ततः (for अथ). A few MSS. काशीपतेर्. — b) Ko Ñ V1 B D °प्सरोपमाः. — d) Ś1 K Ñ1.3 D5 वि(Ko प्र)वृण्वानाः; Ñ3 वृण्वत्यौ वै; Da Dn D1.2.4 वृण्वाना वै.

4 a) Ś1 K1 च (for स). — b) Ñ1 V1 B5 M3 (*sup. lin.* as in text).6 धर्मवित्; Ñ2 Da शत्रुहा; Ñ3 B3.6 D2.4 धर्म°; Dn D1 शत्रुजित्; T G धर्मतः. — d) Ñ2 D (except D2.4.5) °णसीं प्रभुः.

5 a) B D2.4.5 M3 ततो (for तत्र). — After 5, D4 (marg.) S ins.:

997* तासां कामेन संमत्ताः सहिताः काशिकोसलाः ।
वङ्गाः पुण्ड्राः कलिङ्गाश्च ते जग्मुस्तां पुरीं प्रति ।

[(L. 1) D4 संप्राप्ताः; G4 संयाताः (for संम°). — (L. 2)

C. 1. 4085
B. 1. 102. 5
K. 1. 109. 5

ददर्श कन्यास्ताश्चैव भीष्मः शंतनुनन्दनः ॥ ५
कीर्त्यमानेषु राज्ञां तु नामस्वथ सहस्रशः ।
भीष्मः स्वयं तदा राजन्वरयामास ताः प्रभुः ॥ ६
उवाच च महीपालान्राजञ्जलदनिःस्वनः ।
रथमारोप्य ताः कन्या भीष्मः प्रहरतां वरः ॥ ७
आहूय दानं कन्यानां गुणवद्भ्यः स्मृतं बुधैः ।
अलंकृत्य यथाशक्ति प्रदाय च धनान्यपि ॥ ८
प्रयच्छन्त्यपरे कन्यां मिथुनेन गवामपि ।
वित्तेन कथितेनान्ये बलेनान्येऽनुमान्य च ॥ ९
प्रमत्तामुपयान्त्यन्ये स्वयमन्ये च विन्दते ।
अष्टमं तमथो वित्त विवाहं कविभिः स्मृतम् ॥ १०
स्वयंवरं तु राजन्याः प्रशंसन्त्युपयान्ति च ।
प्रमथ्य तु हृतामाहुर्ज्यायसीं धर्मवादिनः ॥ ११
ता इमाः पृथिवीपाला जिहीर्षामि बलादितः ।
ते यतध्वं परं शक्त्या विजयायेतराय वा ।
स्थितोऽहं पृथिवीपाला युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ १२
एवमुक्त्वा महीपालान्काशिराजं च वीर्यवान् ।
सर्वाः कन्याः स कौरव्यो रथमारोपयत्स्वकम् ।
आमन्त्र्य च स तान्प्रायाच्छीघ्रं कन्याः प्रगृह्य ताः ॥ १३
ततस्ते पार्थिवाः सर्वे समुत्पेतुरमर्षिताः ।
संस्पृशन्तः स्वकान्बाहून्दशन्तो दशनच्छदान् ॥ १४
तेषामाभरणान्याशु त्वरितानां विमुञ्चताम् ।

D$_4$ transp. पुण्ड्राः and कलिङ्गाः. M$_{3.5}$ आजग्मुस्तां.]

6 ^{b}) Ñ$_1$ V$_1$ नाम स्वथ; Ñ$_3$ नामान्यथ. Ñ$_2$ D (except D$_{2.4.5}$) तदा नामसु सर्वशः; S (except M$_5$) नामधेयेषु भारत. — Ñ$_2$ V$_1$ D$_4$ (marg.) S ins. after 6^{ab} (M$_5$, after 6):

998* एकाकिनं तदा भीष्मं वृद्धं शांतनुनन्दनम् ।
सोद्वेगा इव तं दृष्ट्वा कन्याः परमशोभनाः ।
अपाक्रामन्त ताः सर्वा वृद्ध इत्येव चिन्तया ।
वृद्धः परमधर्मात्मा वलीपलितधारणः ।
किंकारणमिहायातो निर्लज्जो भरतर्षभः । [5]
मिथ्याप्रतिज्ञो लोकेषु किं वदिष्यति भारत ।
ब्रह्मचारीति भीष्मो हि वृथैव प्रथितो भुवि ।
इत्येवं प्रब्रुवन्तस्ते हसन्ति स्म नृपाधमाः ।
वैशंपायनः ।
क्षत्रियाणां वचः श्रुत्वा भीष्मश्चुक्रोध भारत ।

[N. B. This passage, though included in all Bomb. ed., is *not* found in Dn MSS. even ! — (L. 3) T$_1$ अपक्रांतास्ततः सर्वा; G$_1$ अपाक्रमन्तदा सर्वा. — (L. 4) Before line 4, G$_4$ ins. नृपाः. T$_1$ °धारकः; G$_{2.6}$ °धारितः (for °धारणः). — (L. 8) T$_2$ G$_{2.4.5}$ इति ब्रुवंतस्ते सर्वे. G$_1$ नराधमाः; M$_{3.5}$ नराधिपाः. — Ñ$_2$ V$_1$ D$_4$ वैशं° उ°.] — ^{c}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ D (except D$_{2.4.5}$) S (by transp.) तदा (T$_2$ G$_3$ ततः; G$_2$ °था) स्वयं. B$_1$ D (except D$_{2.4}$) कन्या; T G (except G$_{1.4}$) राजा (for राजन्). — M$_5$ ins. 998* after 6 and repeats 6^{cd} after it.

7 ^{b}) Some MSS. °निस्वनः. — ^{d}) S भीष्मो भीमपराक्रमः.

8 ^{a})=Manu 3. 27^{c}. — ^{b}) T$_1$ गुणवद्भिः; T$_2$ G$_{2.4.5}$ °वद्भि; G$_3$ °वद्भ्य. V$_1$ B D$_{2.4}$ प्रशस्यते. — ^{d}) V$_1$ B D$_{2.4}$ धनं बहु; S धनान्युत.

9 ^{b}) K$_{1.2}$ गवामिति. — T$_1$ om. 9^{d}–10^{a}. — ^{d}) S (except G$_2$; T$_1$ om.) बलादन्ये. D$_4$ (by corr.) G$_{2.4.5}$ [ऽ]वमन्य च.

10 ^{a}) T$_1$ om. 10^{a} (cf. v. l. 9). B Dn D$_{1.2}$ G$_{1-3}$ उपयंत्यन्ये. — ^{b}) Ś$_1$ अन्यत्; K$_1$ अन्यः; B$_5$ m Dn अन्याः. K$_2$ तु (for च). Ś$_1$ K$_{1.3.4}$ विंदति. S स्वयं गृह्णंति चापरे. — After 10^{ab}, N ins.:

999* आर्षं विधिं पुरस्कृत्य दारान्विन्दन्ति चापरे ।

— Ñ V$_1$ om. 10^{cd}. — ^{c}) K$_0$ तमतो; D$_5$ तामसो; S तु मिथो. K$_0$ D$_5$ विद्धि; D$_4$ S (except M$_{6-8}$) वृत्तं. — ^{d}) K$_{0.2}$ B D °भिर्वृतं.

11 ^{a}) Ś$_1$ च (for तु). — ^{c}) S संप्रमथ्य (for प्रमथ्य तु). G$_1$ महाबाहुर्. — ^{d}) S धर्मचारिणः (G$_1$ °र्णी).

12 ^{a}) M$_{3.5}$ तदिमाः. — ^{b}) Ñ$_1$ बलाधिकः; S प्रसह्य वः (G$_3$ प्रहस्य च). — ^{c}) D$_2$ पुनः शक्त्या; S यथाकामं (G$_5$ °शक्ति).

13 Before 13, T$_1$ G ins. वैशं°. Ñ$_3$ ins. 13–14 in marg. *sec. m.* — ^{a}) T G नर(T$_1$ G$_3$ नृप)श्रेष्ठान् (G$_{1.2}$ °ष्ठः); M नृपान् सर्वान् (M$_3$ (*sup. lin.*).$_5$ भीष्मः). — ^{b}) B D$_{2.4}$ भारत (for वीर्य°). — ^{c}) V$_1$ B D$_{2.4}$ महाराज (for स कौ°). — ^{d}) Ñ$_{2.3}$ V$_1$ B D (except D$_5$) °मारोप्य च (V$_1$ B D$_{2.4}$ वै). K$_4$ V$_1$ B (except B$_3$) D$_{2.4.5}$ M$_3$(*sup. lin.* as in text).$_{6-8}$ स्वयं; M$_5$ तदा (for स्वकम्). — ^{ef}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ om. 13^{ef}. S आमंत्र्य प्रययौ क्षिप्रं भीष्मो वै (M -थ) जनमेजय.

14 ^{c}) S (except M$_{6-8}$) शनैर्बाहून्. — ^{d}) S संदश्य

आसुञ्चतां च वर्माणि संभ्रमः सुमहानभूत् ॥ १५
ताराणामिव संपातो बभूव जनमेजय ।
भूषणानां च शुभ्राणां कवचानां च सर्वशः ॥ १६
सवर्मभिर्भूषणैस्ते द्राग्भ्राजद्भिरितस्ततः ।
सक्रोधामर्षजिह्मभ्रूसकषायदृशस्तथा ॥ १७
सूतोपक्लृप्तान्रुचिरान्सदश्वोद्यतधूर्गतान् ।
रथानास्थाय ते वीराः सर्वप्रहरणान्विताः ।
प्रयान्तमेकं कौरव्यमनुसस्रुरुदायुधाः ॥ १८
ततः समभवद्युद्धं तेषां तस्य च भारत ।
एकस्य च बहूनां च तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ १९
ते त्विषून्दशसाहस्रांस्तस्मै युगपदाक्षिपन् ।
अप्राप्तांश्चैव तानाशु भीष्मः सर्वांस्तदाच्छिनत् ॥ २०
ततस्ते पार्थिवाः सर्वे सर्वतः परिवारयन् ।
ववृषुः शरवर्षेण वर्षेणेवाद्रिमम्बुदाः ॥ २१
स तद्बाणमयं वर्षं शरैरावार्य सर्वतः ।
ततः सर्वान्महीपालान्प्रत्यविध्यत्त्रिभिस्त्रिभिः ॥ २२
तस्याति पुरुषानन्याँल्लाघवं रथचारिणः ।
रक्षणं चात्मनः संख्ये शत्रवोऽप्यभ्यपूजयन् ॥ २३ C. 1. 4106 B. 1. 102. 33 K. 1. 109. 34

(for दृशन्तो).

15 b) S कवचानि महांति च. — c) K4 आवध्नतां चं. — d) S °मः समपद्यत.

16 c) Ñ2 D (except D2.4.5) च सर्वेषां; T G M5 च है(G1 भै)मानां.

17 a) K (except K1) D5 तैः; Ñ1.3 प्राक्; Ñ2 B Da Dn D1.2.4 च (for ते). S वर्मभिर्भूषणैर्मुख्यैः. — b) Only Ś1 द्राग्भ्राजद्भिः (as in text); K0 प्रकट°; K1 द्राक्चर°; K2 प्रोच्चर°; K3.4 प्रकिर°; Ñ1 प्रावार्य°; Ñ2 V1 B D प्रकीर्य(D5 °त्वर)द्भिः; Ñ3 संचार्य°; T G1.2.4.5 M6-8 प्रचल°; G3 प्रचर°; G6 प्रचार्याभिः; M3 प्रज्वल°; M5 प्रकाश°. K4 Ñ1 ततस्ततः; S समंततः. — c) Ñ3 °जिह्मभ्रुवः; D5 °ताम्रास्याः; S °जिह्मास्याः. — d) Ś1 K1 सकाशायदृ°; Ñ1 काषायनयनास्ततः; Ñ2 V1 B D काषायीकृतलोचनाः; S कर्षंतो दशनांस्तदा (G1 °नास्तथा).

18 a) K0.2 सूतोपगुप्तान्. D5 तुरगान्; S सुदृढान्. — b) Ñ1 B5 Da Dn D1 सदश्वैरुपकल्पितान्; Ñ2 V1 D5 °धूर्वहान्; Ñ3 °धूर्धरान्; B1.3.6 D3.4 सततोद्यतधूर्वहान्; T1 °श्वोद्यतदूर्वरान्; T2 G5 °श्वोद्धृत°; G2.3 °श्वोद्धतदुर्गतान्; G4 °श्वोद्धुतधूश्च तान्; G6 °श्वैरभिचोदितान्; M °श्वोद्धू(M5 °द्धृ)तधूर्वरान्. — G5 (? hapl.) om. 18cdef. — d) Ś1 °णोद्यतान्; K1.3.4 °णान्वितान्; S (G5 om.) सर्वोपकरणा°. — e) G1 धावंतमेकं. Ñ1 एवं; D (except D2.4.5) अथ (for एकं). — f) K4 G4 अनुजग्मुर्. Ñ1 समुद्यताः (for उदा°).

19 d) A few MSS. तुमलं. K1 D4.5 S (except M3.5) रोम°.

20 a) K2 तेष्वप्यष्टदश°. — b) Ś1 K Ñ1 V1 Dn D1.5 तस्मिन्. Ś1 K1.3.4 T G (except G1.3) °दक्षिपन्. — cd) K2-4 D5 om. च. B Da Dn2 D3.4 (corr. to) तथांतरा; Dn1.n3 D1 अथांतरा; D4 (corr. from) तथापरान् (for तदा°). S अप्राप्तान्सोच्छिनत्सर्वांस्तदद्भुतमिवाभवत्. — After 20, K4 Ñ2 V1 B D (except D5) ins.:

1000* आच्छिनच्छरवर्षेण महता लोमवाहिना ।

21 T1 om. 21ab. — b) Ś1 K Ñ1 Dn D1.4.5 परि(D4 सम)वार्य तं; B3 Da D2 S (except G1 M6-8; T1 om.) पर्यवार°. — c) Ñ V1 D (except D2.4.5) ववृषुः; S महता. B शरवर्षं च; Da °वर्षाणि. — d) Ś1 वर्षेणाद्रिमिवांबुदाः; Ñ2 V1 B Da D2.4 धारावर्षमिवां°; S वर्षेणेवांबुदा गिरिं.

22 a) Ñ V1 Da Dn D1.2 स तं; B D4 स तु; T1 G3.4.6 M3 तत्तु; T2 G1.2.5 M5-8 तं तु. — b) Ś1 Ñ1.2 B Da D2.4 सर्वशः. K0 शरैर्वार्य समंततः; S स तेषामावृणोच्छरैः. — Ñ3 om. 22cd. — c) Ś1 सर्वांस्ततो; V1 अथ तान्स; B3.5.6 D2.4 अथ सर्वान्; S तांश्च स°. — d) K0 प्रतिविध्यत्; K1.3 Dn D1 पर्य°. K3m D2 त्रिभिः शरैः. — After 22, N (except Ñ3 V1) ins.:

1001* एकैकस्तु ततो भीष्मं राजन्विव्याध पञ्चभिः ।
स च तान्प्रतिविव्याध द्वाभ्यां द्वाभ्यां पराक्रमी ।
तद्युद्धमासीत्तुमुलं घोरं देवासुरोपमम् ।
अस्यतां लोकवीराणां शरशक्तिसमाकुलम् ।
स धनूंषि ध्वजाग्राणि वर्माणि च शिरांसि च । [5]
चिच्छेद समरे भीष्मः शतशोऽथ सहस्रशः ।

[(L. 1) K1 भीष्मो राजा विव्या°. — (L. 2) Dn D1 पराक्रमन्. — (L. 3) A few MSS. तुमलं. — (L. 4) K4 Ñ1.2 B1.6 Dn D1.4 पश्यतां. K2 नरवीराणां. K0 शरवृष्टिस°. — (L. 5) Da धनूंषि च ध्व°.]

23 a) Ñ D2.4 (by corr.) S पु(M पौ)रुषं कर्म. — b) Ñ2 B1 Da लघुचारिणः. K3 युध्यतः पाणिलाघवं. — c) M (except M5) सर्वे (for संख्ये). — After 23,

C. 1. 4107
B. 1. 102. 33
K. 1. 109. 35

तान्विनिर्जित्य तु रणे सर्वशस्त्रविशारदः ।
कन्याभिः सहितः प्रायाद्भारतो भारतान्प्रति ॥ २४
ततस्तं पृष्ठतो राजञ्शाल्वराजो महारथः ।
अभ्याहनदमेयात्मा भीष्मं शांतनवं रणे ॥ २५
वारणं जघने निघ्नन्दन्ताभ्यामपरो यथा ।
वाशितामनुसंप्राप्तो यूथपो बलिनां वरः ॥ २६
स्त्रीकाम तिष्ठ तिष्ठेति भीष्ममाह स पार्थिवः ।
शाल्वराजो महाबाहुरमर्षेणाभिचोदितः ॥ २७
ततः स पुरुषव्याघ्रो भीष्मः परबलार्दनः ।
तद्वाक्याकुलितः क्रोधाद्विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ २८
क्षत्रधर्मं समास्थाय व्यपेतभयसंभ्रमः ।
निवर्तयामास रथं शाल्वं प्रति महारथः ॥ २९
निवर्तमानं तं दृष्ट्वा राजानः सर्व एव ते ।
प्रेक्षकाः समपद्यन्त भीष्मशाल्वसमागमे ॥ ३०
तौ वृषाविव नर्दन्तौ बलिनौ वाशितान्तरे ।
अन्योन्यमभिवर्तेतां बलविक्रमशालिनौ ॥ ३१

D_4 (marg.) S ins.:

1002* अक्षतः क्षपयित्वान्यानसंख्येयपराक्रमः ।
आनिनाय स काश्यस्य सुताः सागरगासुतः ।

[=(var.) 43 (*q. v.*).—(L. 1) D_4 विक्षतारिश्च; G_1 क्षपयन्नन्यान्. G_1 °पराक्रमान्.]

24 ^{a}) K_2 S तान्निह(K_2 °न्विजि)त्य रणे सर्वान्. — ^{b}) N (except B) G_6 °शस्त्रभृतां (G_6 °विदां) वरः. — ^{c}) S सहितो यातो. — ^{d}) Ś$_1$ $K_{0.4}$ $B_{3.5}$ Da_2 D_2 G_4 M (M_3 *sup. lin.*) भरतान्प्रति.

25 ^{a}) S राजा (for राजन्). — ^{b}) Ś$_1$ (*sup. lin.*) °यशाः; K_1 $B_{3.5.6}$ $D_{2.4}$ °बलः (for °रथः). S सा(G_1 शा)ल्वानामीश्वरः प्रभुः. — ^{c}) Ñ$_3$ $B_{1.3}$ Da Dn $D_{1.2}$ m अभ्यगच्छद्. — Da_1 (hapl.) om. from शांतनवं (in 25^{d}) up to भीष्मम् (in 27^{b}). — ^{d}) M_3(*sup. lin.* as in text).$_5$ °वं शरैः.

26 Da_1 om. 26 (cf. v. l. 25). — ^{a}) S कुंजरं (for वार°). T_1 कुंजरो (for जघ°). Ñ$_3$ V_1 B D (except D_5; Da_1 om.) भिंदन्. — ^{c}) N (except $K_{1.4}$; Da_1 om.) वासिताम्. Ś$_1$ अथ संप्राप्तो; D_4 समनुप्राप्तो; D_5 उभयं प्रा°; S समये (G_1 सहितो; G_2 समरो; $G_{4.5}$ समरे) मत्तो (M_3 संगमे यत्तो).

27 Da_1 om. up to भीष्मम्. — ^{a}) K_0 B (except B_6) Ñ$_{1.2}$ V_1 Dn $D_{1.2.5}$ T_2 $G_{1.2.4}$ स्त्रीकामस्. — ^{b}) T_1 $G_{1.3.6}$ M_{5-8} साल्वश्चा(T_1 °ल्वः प्रा)ह स (M_{5-8} स्म); T_2 $G_{3.4.5}$ स साल्वश्चाह. — ^{c}) $K_{1.2}$ D_4 साल्वराजो; S (except $M_{3.5}$) साल्वेनैवं (T_1 G_{4-6} °नैव; M_{6-8} °नापि). — ^{d}) $K_{0.3}$ D_5 अभिनो°; $K_{3.4}$ अपि चो°; Ñ$_3$ D (except $D_{2.4.5}$) प्रचो°.

28 ^{b}) Ñ$_{1.3}$ T_2 G पररथार्दनः (G_6 परमकोपनः); T_1 °दला°. — After 28^{ab}, S ins.:

1003* साल्वराजं सुसंक्रुद्धो न्यवर्तत परंतपः ।

— ^{cd}) Ś$_1$ तद्वाक्यात्तुलितः; K_1 °क्यात्कूर्जितः; $B_{1.6}$ D_4 °क्योत्क(B_1 °त्कु)लितः. Ñ$_2$ °रिवोज्ज्वलन्. S क्रोधेन चापि (M संप्र-) ज्वलितो विधूम इव पावकः. — After 28, N ins.:

1004* विततेषु धनुष्पाणिर्विकुञ्चितललाटभृत् ।;

while S ins.:

1005* दहन्यथा कृष्णगतिः कक्षं वातेरितः प्रभुः ।

29 ^{a}) Ñ$_1$ तत्र धर्मं. — ^{b}) S अभितो (T_2 G_6 अभीतो; G_1 ह्यभि°; G_3 विभी°; M पृष्ठ°) राजसत्तमः ($M_{6.7}$ °म). — ^{d}) $K_{1.2}$ (orig.) D_4 साल्वं. S भीष्मः प्रहरतां वरः.

30 ^{a}) Ñ$_3$ विनिवार्तितं च तं दृ°; S निवृत्तं ($G_{1.2}$ °वर्तं) ते तु तं दृ°. — ^{b}) Ñ$_{1.3}$ सर्वपार्थिवाः. S हतशेषा हि पार्थिवाः. — ^{d}) Ś$_1$ K शा($K_{1.2}$ सा)ल्वभीष्म- (by transp.). K_0 Dn $D_{1.5}$ -समागमं. S °साल्व°.

31 ^{a}) S (except G_6) गोवृषाविव. Ś$_1$ K_1 चोन्मत्तौ. — ^{b}) N (except Ś$_1$ K_1) वासिता°. — ^{c}) $K_{1.2.4}$ B (except B_5) Da D_5 T_1 G_6 M °मभ्यव°. — ^{d}) S गोष्ठेष्विव महर्षभौ. — After 31, D_4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1006* ततः क्रुद्धः शांतनवो दृष्ट्वा तं नृपमागतम् ।
साल्वेश्वरं स राजानं हयान्क्रुद्धोऽभ्यचोदयत् ।
संस्पृशंश्च धनुःश्रेष्ठं सज्यं कृत्वा नरर्षभः ।
समवस्थाय दुर्धर्षः सशरः सशरासनः ।
अभ्यद्रवत्साल्वपतिं युद्धाय कुरुपुंगवः । [5]
कवची बद्धनिस्त्रिंशस्तलबद्धः प्रतापवान् ।
तिष्ठ तिष्ठेति राजानं साल्वं शांतनवोऽब्रवीत् ।
कन्यार्थं वै ततः साल्वं प्रावर्तत महाबलः ।
ततस्तु युद्धमभवत्तदा राजन्स्वयंवरे ।
भीष्मस्य चैव राजर्षेः साल्वस्यापि तथैव च । [10]

[(L. 2) D_4 M साल्वेश्वरा(D_4 साल्वराजा)य त्वरितो. — (L. 3) T_2 G (except G_6) कृत्वा महाबलः. — (L. 6) $G_{1.3}$ तलबंधः.]

— $G_{1.2}$ cont.:

1007* आयोधनं महाघोरमिन्द्रलेखारिणोरिव ।

ततो भीष्मं शांतनवं शरैः शतसहस्रशः ।
शाल्वराजो नरश्रेष्ठः समवाकिरदाशुगैः ॥ ३२
पूर्वमभ्यर्दितं दृष्ट्वा भीष्मं शाल्वेन ते नृपाः ।
विस्मिताः समपद्यन्त साधु साध्विति चाब्रुवन् ॥ ३३
लाघवं तस्य ते दृष्ट्वा संयुगे सर्वपार्थिवाः ।
अपूजयन्त संहृष्टा वाग्भिः शाल्वं नराधिपाः ॥ ३४
क्षत्रियाणां तदा वाचः श्रुत्वा परपुरंजयः ।
क्रुद्धः शांतनवो भीष्मस्तिष्ठ तिष्ठेत्यभाषत ॥ ३५
सारथिं चाब्रवीत्क्रुद्धो याहि यत्रैष पार्थिवः ।
यावदेनं निहन्म्यद्य भुजंगमिव पक्षिराट् ॥ ३६
ततोऽस्त्रं वारुणं सम्यग्योजयामास कौरवः ।
तेनाश्वांश्चतुरोऽमृद्नाच्छाल्वराज्ञो नराधिप ॥ ३७
अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य शाल्वराज्ञः स कौरवः ।
भीष्मो नृपतिशार्दूल न्यवधीत्तस्य सारथिम् ।
अस्त्रेण चाप्यथैकेन न्यवधीत्तुरगोत्तमान् ॥ ३८
कन्याहेतोर्नरश्रेष्ठ भीष्मः शांतनवस्तदा ।
जित्वा विसर्जयामास जीवन्तं नृपसत्तमम् ।
ततः शाल्वः स्वनगरं प्रययौ भरतर्षभ ॥ ३९

C. 1. 4123
B. 1. 102. 50
K. 1. 109. 52

भीरूणां भीतिजनकं शूराणां हर्षवर्धनम् ।
सुराणां विस्मयकरं दुष्टानां प्रीतिवर्धनम् ।
अदृष्टमश्रुतं कैश्चित्सर्वलोकभयंकरम् ।

32 ^{b}) D4 S शरैश्चावारयत्प्रभुः. — ^{c}) K1 D4 S साल्वराजो. A few MSS. नरश्रेष्ठं and °श्रेष्ठ. — ^{d}) Ñ1 °दाशु वै. D4 S बह्वशोभत भारत. — After 32, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1008* विव्याध च तदा भीष्मं वामपार्श्वे स्तनान्तरे ।
त्वरमाणस्त्वराकाले क्षत्रियर्षभसत्तमः ।
[(L. 2) G3.6 तदा काले. G3 क्षत्रियं भरतर्षभ.]

33 ^{a}) S दृष्ट्वा तु भीष्मं व्रणितं (D4 marg. *sec. m.* ins. this before 33^{a}!). — ^{b}) S राज्ञा (for भीष्मं). Ś1 K1 D4 S साल्वेन. — Ñ2 om. 33^{cd}–34.

34 Ñ2 om. 34 (cf. v. l. 33). — ^{b}) Ñ1 D (except D2.4.5) समरे; S पृथिव्यां (for संयु°). — ^{cd}) Ś1 K1.2 साल्वं. K2 B1 D (except D2.4.5) नराधिपं. S साल्वं सं(T1 साधु तं)पूजयामासुर्वाग्भिर्नृपतिसत्तमाः.

35 ^{ab}) Ñ2 D (except D2.4.5) ततो; S तु ताः (G1 तं; G2 तत्) (for तदा). K2 राजन् (for वाचः). S (by transp.) श्रुत्वा वाचः (G1 °चा). — ^{c}) S °नवः साल्वं. — ^{d}) K2 °ति चाब्रुवन्; K4 S °ति चाब्रवीत्; Ñ1 °त्यधावत.

36 ^{a}) S भीष्मो (for क्रुद्धो). — ^{b}) Dn2 T2 G (except G1.6) यत्रैव. — After 36, D4 (marg. *sec. m.*) ins.:

1009* तद्वचः सारथिः श्रुत्वा यत्र शाल्वस्ततो ययौ ।;

while G1.2 ins.:

1010* न भेतव्यं त्वया सूत तस्मात्साल्वनृपात्मजात् ।
पश्यतस्ते वधिष्यामि साल्वेशं पश्य मे बलम् ।
पतेत्त्वयि शरः कश्चिन्नाहं साल्वस्य शंतनुः ।

37 Before 37, Ñ2 V1 ins. वैशं° उ°. — ^{a}) S तद(T1 (*sup. lin.*). 2 G1.4.5 M3 °दा)स्त्रं. — ^{b}) K0.3 S पार्थिवः (for कौर°). — V1 is missing from 37^{cd} up to 1. 127. 21^{a}; the MS. is wholly ignored up to the end of the lacuna. — ^{c}) K1 मृद्नात्; K3 विद्धाः; Ñ1 D2 G1.5 M5 मृद्नन्; Ñ3 B6 हत्वा; T1 विध्वा. — ^{d}) K0.3 Ñ3 Da1 नराधिपः. Ś1 K1 शा(K1 सा)ल्वराजो नराधिपः (K1 नरर्षभः); Ñ1.2 B Dn D1.2.3.5 शाल्वराजस्य भूपते (B3 D1 °तेः; D2 °तिः); S साल्वराजस्य पार्थिवः (G2.3.6 पार्थिव; M3 भारत).

38 ^{b}) K0 Ñ1.2 B Dn D1.2.4 शाल्वराजस्य. S भीष्मस्तस्य परंतपः. — ^{c}) S ततो. Ś1 K0.2 B3 Da D2 °शार्दूलः. — ^{d}) S न्यहनत्तस्य. — After 38^{cd}, G1 ins.:

1011* अर्धचन्द्रेण बाणेन धनुश्चिच्छेद जह्नुजः ।

— M3 om. 38^{ef}–39; T2 reads 38^{e}–39^{b} in marg. — ^{e}) Ś1 चानलेनैव; K Ñ1.3 D5 चास्य शैलेन (K1 चाप्यथान्येन); Ñ2 B1m Dn D1 चास्या(B1m °स्य)थैंद्रेण; S (M3 om.) चास्य साल्वस्य. — ^{f}) S (M3 om.) न्यहनत्. — D4 (marg.) S (T2 marg.) ins. after 38 (M3, after 38^{cd}):

1012* साल्वस्तु विरथो राजन्हताश्वो हतसारथिः ।
निक्षिप्य च धनुः श्रीमान्भूमौ तिष्ठदवाङ्मुखः ।

39 M3 om. 39^{ab} (cf. v. l. 38). — ^{a}) Da D3.4.5 T G नरश्रेष्ठो; M (M3 om.) विजित्यैनं. D2 reads 39^{cdef} in marg. — ^{cd}) Da नृपसत्तमः. T G M6–8 विसर्जयामास नृपं जीवंतं तं नरा(M6–8 जना)धिपः; M3.5 तर्जयामास नृपतिं स जीवंतं नराधिपं (M3 °प). — T1 G1.3 M read 41 after 39^{cd}; G3–6, after 39^{ef}. — ^{ef}) S साल्वोपि राजा स्वं राष्ट्रं संप्राप्तो नचिरादिव. — After 39, N (D2 marg. *sec. m.*) ins.:

1013* स्वराज्यमन्वशाच्चैव धर्मेण नृपतिस्तदा ।

C 1. 4124
B 1. 102. 51
K 1. 109. 53

राजानो ये च तत्रासन्स्वयंवरदिदृक्षवः ।
स्वान्येव तेऽपि राष्ट्राणि जग्मुः परपुरंजय ॥ ४०
एवं विजित्य ताः कन्या भीष्मः प्रहरतां वरः ।
प्रययौ हास्तिनपुरं यत्र राजा स कौरवः ॥ ४१
सोऽचिरेणैव कालेन अत्यक्रामन्नराधिप ।
वनानि सरितश्चैव शैलांश्च विविधद्रुमान् ॥ ४२
अक्षतः क्षपयित्वारीन्संख्येऽसंख्येयविक्रमः ।
आनयामास काश्यस्य सुताः सागरगासुतः ॥ ४३
स्नुषा इव स धर्मात्मा भगिन्य इव चानुजाः ।
यथा दुहितरश्चैव प्रतिगृह्य ययौ कुरून् ॥ ४४
ताः सर्वा गुणसंपन्ना भ्राता भ्रात्रे यवीयसे ।
भीष्मो विचित्रवीर्याय प्रददौ विक्रमाहृताः ॥ ४५
सतां धर्मेण धर्मज्ञः कृत्वा कर्मातिमानुषम् ।
भ्रातुर्विचित्रवीर्यस्य विवाहायोपचक्रमे ।
सत्यवत्या सह मिथः कृत्वा निश्चयमात्मवान् ॥ ४६
विवाहं कारयिष्यन्तं भीष्मं काशिपतेः सुता ।
ज्येष्ठा तासामिदं वाक्यमब्रवीद्ध सती तदा ॥ ४७
मया सौभपतिः पूर्वं मनसाभिवृतः पतिः ।

---

40 ^{a}) S तत्र ये चासन् (by transp.). — D1 reads 40^{c}–41^{b} after 42^{ab}. — ^{c}) S तेपि स्वान्येव (by transp.). — ^{d}) K3 Ñ1.2 B1 Dn °पुरंजयाः. S हतशेषाः प्रचक्रमुः. — After 40, S ins.:

1014* ते वनानि च रम्याणि शैलांश्च सरितस्तथा ।
अतिक्रम्य च राजानः स्वं स्वं राज्यं प्रचक्रमुः ।
भीष्मः स्वयंवरे कन्या विजित्य कुरुसत्तमः ।
[With line 1 cf. 42^{cd}. — (L. 2)=Line 2 of 1016*.]

41 For the position of 41 in S cf. v. l. 39. — ^{a}) S ततो (for एवं). G3 निर्जित्य. — ^{b}) S तिस्रो रूपगुणान्विताः (M6–8 ययौ शांतनवस्तदा). — After 41^{ab}, G1 ins.:

1015* निहत्याजौ नृपान्कांश्चित्कश्चिद्विद्राव्य सैनिकान् ।
यशः कीर्तिं बलं धैर्यं नृपाणामपहृत्य च ।

— ^{c}) B D2.4 प्रयातो. A few MSS. हस्तिन°. M6–8 कुरुक्षेत्रं पुण्यतमं (cf. 1016*). — After 41^{c}, S (except T2 M6–8; G4 om. line 2) ins.:

1016* भीष्मः शांतनवस्तदा ।
अतिक्रम्य च राजानः स्वं स्वं राज्यं प्रचक्रमुः ।
कुरुक्षेत्रं पुण्यतमं.
[(L. 2)=Line 2 of 1014*.]

— ^{d}) M6–8 राजस्य (sic) कौरवः. — After 41, N ins.:

1017* विचित्रवीर्यो धर्मात्मा प्रशास्ति वसुधामिमाम् ।
यथा पितास्य कौरव्यः शंतनुर्नृपसत्तमः ।

42 S reads 42^{c}–43^{b} before 42^{ab}. — ^{a}) B D2.4 M3.5 अचिरेणैव. — ^{b}) Ś1 K D5 त्वस्याक्रा°; Ñ3 त्वत्यक्रा°; B D4 सोत्यक्रा°; D1 त्यक्तकाम°; D3 सोस्यक्रा°; T G अतिक्रम्य. Ś1 K1.3 Ñ3 B3 Da1 D5 T G °धिपः; K0.2.4 Ñ2 °धिपान्. M समतिक्रम्य बुद्धिमान्. — After 42^{ab}, D1 reads 40^{c}–41^{b}. — ^{c}) S चापि (M5 शैलान्) (for चैव). — ^{d}) M5 सरांसि (for शैलां°). Ś1 K3.4 B3.5 D4 T G (except G1) M3 विविधद्रु°. D5 शैलान्नानाविधद्रु°.

43 =(var.) 1002* (q. v.). For sequence of S cf. v. l. 42. Dn1 om. 43. — ^{a}) T2 G2.4.5 कंपयित्वा. Ñ1.3 D2 (m as in text) °त्वा तान्; M3.5 °त्वान्यान्; M6–8 °त्वारिं. — ^{b}) K0.2 S तानसंख्येयवि° (M6–8 असंख्येयपराक्रमः).

44 ^{a}) Ñ सुता इव. S ता स्नुषा इव ध°. — ^{b}) Ñ1.3 D (except D4.5) भगिनीरिव. S भगिनीरनुजा इव. — Ñ1.3 om. 44^{cd}. — ^{c}) Ñ2 स्नुषा इव च गांगेयः; S (except T1) यथावद् (T2 वा; M6–8 च) दुहितृश्चैव (M3.5 पिता यथैव दुहितुः). — ^{d}) K4 Ñ2 B1 D (except D2.4.5) परिगृह्य. K0 °गृह्यायथौ. B3.6 D4 नृप; B5 D2 नृपः (for कुरून्). T1 G1.3.6 M प्रगृह्य प्रययौ कु°; T2 G2.4.5 °गृह्य कुरून्ययौ. — After 44, S reads 46^{ab} for the first time (v. l. स तु for सतां). — After 44, N ins.:

1018* आनिन्ये स महाबाहुर्भ्रातुः प्रियचिकीर्षया ।
[Ñ2 B D2.4 रथमारोप्य (for स महा°).]

45 ^{a}) Ś1 सर्वास्ताः (by transp.). K2.4 Ñ B D (except Da) T2 G (except G3.6) M3 सर्वगुण°. — ^{d}) Ś1 K1 °मार्जिताः. S विक्रम्य मुदितो ददौ.

46 S repeats here 46^{ab} (cf. v. l. 44). — ^{a}) K4 स तं; Ñ B1 स तद्; Dn D1 एवं; D2.4 (by corr.) S स तु; D5 ततो (for सतां). — ^{b}) S विधिदृष्टेन कर्मणा. — ^{d}) S (except M3) विवाहमुप°. — ^{e}) K3 सह रहः. S °वत्याः समीपेथ (M3.5 तु; M6–8 च).

47 ^{d}) S °वीज्जनसंसदि.

48 ^{a}) Ś1 K0 [ऽ]सौ नृपतिः; K1 नृपतिः (sic); S साल्वपतिः. — ^{b}) Ś1 Ñ1 वि°; K1 वै; Ñ2 B1.3 D (except

तेन चास्मि वृता पूर्वमेष कामश्च मे पितुः ॥ ४८
मया वरयितव्योऽभूच्छाल्वस्तस्मिन्स्वयंवरे ।
एतद्विज्ञाय धर्मज्ञ ततस्त्वं धर्ममाचर ॥ ४९
एवमुक्तस्तया भीष्मः कन्यया विप्रसंसदि ।
चिन्तामभ्यगमद्वीरो युक्तां तस्यैव कर्मणः ॥ ५०
स विनिश्चित्य धर्मज्ञो ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
अनुजज्ञे तदा ज्येष्ठामम्बां काशिपतेः सुताम् ॥ ५१
अम्बिकाम्बालिके भार्ये प्रादाद्भ्रात्रे यवीयसे ।
भीष्मो विचित्रवीर्याय विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ५२
तयोः पाणिं गृहीत्वा स रूपयौवनदर्पितः ।
विचित्रवीर्यो धर्मात्मा कामात्मा समपद्यत ॥ ५३
ते चापि बृहती श्यामे नीलकुञ्चितमूर्धजे ।
रक्ततुङ्गनखोपेते पीनश्रोणिपयोधरे ॥ ५४
आत्मनः प्रतिरूपोऽसौ लब्धः पतिरिति स्थिते ।
विचित्रवीर्यं कल्याणं पूजयामासतुस्तु ते ॥ ५५
स चाश्विरूपसदृशो देवसत्त्वपराक्रमः ।
सर्वासामेव नारीणां चित्तप्रमथनोऽभवत् ॥ ५६
ताभ्यां सह समाः सप्त विहरन्पृथिवीपतिः ।
विचित्रवीर्यस्तरुणो यक्ष्माणं समपद्यत ॥ ५७
सुहृदां यतमानानामाप्तैः सह चिकित्सकैः ।

C. 1. 4143
B. 1. 102. 71
K. 1. 111. 7

D2.4) T1 G6 हि; G2 -पि; M5 तु (for -भि-). — c) S राजन् (for पूर्वम्). — d) S तथा (for एष). K0 °मः पितुर्मम.

49 a) K3 °तव्योसौ. — b) K1 S साल्व°. D5 तत्र; G3 -राजः (for तस्मिन्). — d) B Dn D1.4 S धर्मतस्त्वं (Dn D1.4 M3 °तत्वं) समाचर (T1 तन्मां तत्वं त्यक्तुमर्हसि; G1 धर्मांतं त्वं समा°).

50 Before 50, S (except M5) ins. वैशं°. — a) Ñ3 B3 D5 T2 M6–8 तदा; T1 G M3.5 तथा (for तया). — c) B1 M (except M5) °गमद्धीरो. — d) T1 तां स्वैरकर्मणः. — After 50, D4 (marg.) S (M6–8 om. lines 2–3; M3.5 ins. them after 51^{ab}) ins.:

1019* अन्यासक्ता त्वियं कन्या ज्येष्ठा क्षात्रे मया जिता ।
वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतमङ्गलवाचना ।
निर्दिष्टा तु परस्यैव सा त्याज्या परचिन्तनी ।
इत्युक्त्वा चानुमान्यैव भ्रातरं स्ववशानुगम् ।

[(L. 1) T2 G4.5 (all m as in text) M5–8 अन्यस°. T1 G3 M क्षत्रे (M7 क्षेत्रे); G1 त्वंवा; G2.4.5 अंबा (for क्षात्रे). — (L. 2) M3.5 या तु (for कृत-). D4 G3m °मंगलकौतुका; T2 °कौतुकमंगला. — (L. 3) G3.4 (m as in text) वरस्यैव. D4 G1.3.4m.5m.6 M2.5 सा वर्ज्या. — (L. 4) T2 चानुमन्यैव. M6 °वरानुगं.]

51 a) Ñ1.2 D (except D2.4.5) विनिश्चित्य स (by transp.). K Ñ D2 धर्मज्ञैर्; S तैः सार्धं. — b) Ñ Da S (except M3.) धर्मकोविदैः (for वेद°). — After 51^{ab}, M3.5 ins. lines 2–3 of 1019* (cf. v. l. 50). — c) K2 S (except G3) ततो (for °दा).

52 b) Ś1 भ्रात्रे प्रादाद् (by transp.); G (except G3.6) भ्राता भ्रात्रे.

53 a) Ñ B D (except Da1 D5) तयोः पाणी; M (by transp.) पाणिं तयोः. Ñ2 Dn M3 तु; T2 G1.2.4.5 [ऽ]सौ (for स). — b) K4 D4 °गर्वितः. — After 53^{c}, D4 (suppl. fol. *sec. m.*) S ins. a passage of 129 lines given in App. I (No. 55) and *repeats 53^{abc} thereafter.* — Ñ3 om. 53^{cd}.

54 a) K3.4 ते चैव. D2 युवती (for बृह°). Ś1 K0–2 D5 ते बृहत्यौ (Ś1 °हंती) तथा (K2 तदा) श्यामे; S ते चापि वनि(M6–8 चंदि)ते श्लाघ्ये. — c) S (except M3) °नखे (T1 G2 °नख-) श्यामे.

55 a) Ś1 K1 आत्मनः प्रतिमोसौ नौ (K1 वां); D5 °रूपा वै; S आत्मरूपानुरूपो नौ (T G1.4 M3.5 -सौ) (G2 आत्मानुरूपरूपोसौ). — b) T2 G1.4.5 M3 स ते; G2.5 स्मृ° (for स्थि°). — c) K1 कल्याण्यै; Ñ2.3 B D (except D5) °ण्यौ; T1 तुल्यासां. — d) K2 ततः; K4 Ñ2 B1 D शुभे (D2 तदा; marg. corr. to इति; D4 as in text); T1 च ते (for तु ते). M ते ततोभिरतेप्सु(M3.5 °ते ह्यु)भे. — After 55, T G (except G5) ins.:

1020* अन्योन्यं प्रीतिसक्ते च एकभावाविव स्थिते ।

[T1 °भावाविति; T2 °भावे इव; G1 °भावाद्व; G2 °भावादिव.]

56 a) K0 पतिश्च रूप°; Ñ1 तथाश्वरूप°; Ñ3 °श्विसदृशो रूपे; M गंधर्वरूपोतियुवा. — b) Ś1 K B3 Dn D1.5 देवतुल्य°; G3 देवः सत्य°; M3 °सर्प°. — d) B1 D (except D2.5) M6–8 °थनो रहः.

57 a) K2 S समास(T1 M °यु)क्तो; B2.3.6 D2.4 महाराजो. — b) M विहृत्य (for °हरन्). T G नान्यचेतसा (for पृथि°). — c) M स्त्रीसक्तस्तरुणो राजा. — d) Ñ1.3 B Dn D1.2.4 M यक्ष्मणा. Ñ1.2 Da प्रत्य°;

C. 1. 4143
B. 1. 102. 71
K. 1. 111. 7

जगामास्तमिवादित्यः कौरव्यो यमसादनम् ॥ ५८
प्रेतकार्याणि सर्वाणि तस्य सम्यगकारयत् ।
राज्ञो विचित्रवीर्यस्य सत्यवत्या मते स्थितः ।
ऋत्विग्भिः सहितो भीष्मः सर्वैश्च कुरुपुंगवैः ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

९७

वैशंपायन उवाच ।
ततः सत्यवती दीना कृपणा पुत्रगृद्धिनी ।
पुत्रस्य कृत्वा कार्याणि स्नुषाभ्यां सह भारत ॥ १
धर्मं च पितृवंशं च मातृवंशं च मानिनी ।
प्रसमीक्ष्य महाभागा गाङ्गेयं वाक्यमब्रवीत् ॥ २
शंतनोर्धर्मनित्यस्य कौरव्यस्य यशस्विनः ।
त्वयि पिण्डश्च कीर्तिश्च संतानं च प्रतिष्ठितम् ॥ ३
यथा कर्म शुभं कृत्वा स्वर्गोपगमनं ध्रुवम् ।
यथा चायुर्ध्रुवं सत्ये त्वयि धर्मस्तथा ध्रुवः ॥ ४
वेत्थ धर्मांश्च धर्मज्ञ समासेनेतरेण च ।

B Dn D2.4 °गृह्यत.

58 After 58, N (except Ñ3) ins.:

1021* धर्मात्मा स तु गाङ्गेयश्चिन्ताशोकपरायणः ।

59 ^{ab}) S तस्य प्रेतस्य कार्याणि भीष्मः सर्वाण्यकारयत्. — ^{b})=1. 95. 5^{d}; 96. 1^{d}. — ^{c}) M6–8 भीष्मो वि°. — ^{e}) K0 विद्वद्भिः. M6–8 °तो धीमान्. T1 ऋत्विक्पुरोहितैर्भीष्मः. — ^{f}) K4 मुनि°; Ñ3 S °जांगलैः.

Colophon om. in S. — *Sub-parvan:* K0.2 Ñ1.2 V1 B5 संभव. — *Adhy. name:* K0.3.4 विचित्रवीर्यविपत्तिः (K0 °विनाशः); Ñ1 आपद्धं (followed by समाप्तं); Ñ2 V1 Da Dn D1 विचित्रवीर्योपरमः. — *Adhy. no.* (figures words or both): K0 98; B1 100; Da1 99; Dn3 101. — *S'loka no.:* Ñ3 68; Dn 66. — *Aggregate s'loka no.:* Dn1 4143.

97

1 Ś1 K1 D5 om. उवाच; S om. the ref. — ^{b}) B6 T G1.2.4.5 °गर्धिनी. — ^{cd}) Ś1 K1 श्राद्ध- (for कृत्वा). S कृत्वा प्रेतस्य कृत्यानि (T1 M कार्याणि) स्नुषाभ्यां सहिता तदा (M5 सह संगता). — N ins. after 1:

1022* समाश्वास्य स्नुषे ते च भीष्मं धर्मभृतां वरम् ।

[K0 Ñ1.3 Da Dn D1.5 शस्त्रभृतां. Ñ2 B D2.4 भर्तृशोकनिपीडिते (for the posterior half.).]

S on the other hand ins. after 1:

1023* माता सत्यवती भीष्ममुवाच वदतां वरम् ।

(cf. v. l. 2).

2 ^{a}) Ñ2 B D4 पतिवंशं च; D2 पतितं वंशं. — ^{b}) K (except K1) Ñ1.3 Da1 D5 भामिनी; Ñ2 B Da2 Dn D1.2.4 भाविनी; T G1–5 M शोभनं. G6 शोभनं परमास्पदं. — ^{cd}) K2 महाभागं; Ñ2 B1 Da °त्मानं; D5 °भाग. Da इदं (for वाक्यं). S सत्यवत्यभिसंप्रे(T1 G1.2 °प्र)क्ष्य भीष्मं वचनमब्रवीत् (cf. 1023*). — After 2, S ins.:

1024* दुःखार्दिता तु शोकेन मज्जन्तीव च सागरे ।

3 Before 3, M ins. सत्यवती. — ^{a}) G4 धर्मयुक्तस्य. — ^{b}) B (except B3) Da2 D2.4 G5 कौरवस्य. T G (except G6) महात्मनः. — ^{cd}) S (except M3) कीर्तिश्च पिंड(G1.2 °डि-; G3 पुण्य)श्च (by transp.). Ñ1 धर्मश्च (for कीर्ति°). B (except B6) Da S (except M3.6–8) संतानश्च प्रतिष्ठितः. Ś1 त्वयि पिंडश्च संतानकीर्तिश्चैव प्रतिष्ठितः. — After 3, S ins.:

1025* भ्राता विचित्रवीर्यस्ते भूतानामन्तमेयिवान् ।

4 ^{b}) B5 Da1 M स्वर्गाय; T G स्वर्गे च (for स्वर्गोप°). B3 (m as in text) स्वर्गोपकरणं. — M6–8 om. 4^{cd}. — ^{c}) A few MSS. वा (for च).

5 ^{a}) D2 वेद (for वेत्थ). Ś1 K Da2 D5 वेत्सि धर्मं हि ध°; Da1 सर्वं त्वं वेत्सि ध°; S वेत्थ (G1.2 °त्सि) धर्मस्य तत्वं च (G3 धर्मं च सत्यं च; M3 तत्वं च धर्मस्य). — ^{b}) Ñ1.3 वा (for च). S सामान्यस्येतर(G3 °स्यैव त)स्य च. — ^{c}) K0.2 D5 T1 G1.3.6 M3.5 च; T2 G2.4.5 M6–8 तु (for त्वं). M स्मृतीर्. Ñ3 D2.5 वेद. — ^{d}) K4 Ñ3 D5 वेद. T1 धर्मांश्च; T2 G6 शास्त्राणि; G1 दोषश्च (for वेदां°). K3 Ñ1.2 B D (except D5) वेदांगानि च स°.

6 ^{a}) S व्यवसायं (G3 °हारं). K1 T G1–3.6 M च धर्मेषु; B3.6 G4.5 च सर्वेषु. — ^{b}) Ś1 कुलाचारांश्च. — D5 om. 6^{cd}.

विविधास्त्वं श्रुतीर्वेत्थ वेत्थ वेदांश्च सर्वशः ॥ ५
व्यवस्थानं च ते धर्मे कुलाचारं च लक्षये ।
प्रतिपत्तिं च कृच्छ्रेषु शुक्राङ्गिरसयोरिव ॥ ६
तस्मात्सुभृशमाश्वस्य त्वयि धर्मभृतां वर ।
कार्ये त्वां विनियोक्ष्यामि तच्छ्रुत्वा कर्तुमर्हसि ॥ ७
मम पुत्रस्तव भ्राता वीर्यवान्सुप्रियश्च ते ।
बाल एव गतः स्वर्गमपुत्रः पुरुषर्षभ ॥ ८
इमे महिष्यौ भ्रातुस्ते काशिराजसुते शुभे ।
रूपयौवनसंपन्ने पुत्रकामे च भारत ॥ ९
तयोरुत्पादयापत्यं संतानाय कुलस्य नः ।
मन्नियोगान्महाभाग धर्मं कर्तुमिहार्हसि ॥ १०
राज्ये चैवाभिषिच्यस्व भारताननुशाधि च ।
दारांश्च कुरु धर्मेण मा निमज्जीः पितामहान् ॥ ११
तथोच्यमानो मात्रा च सुहृद्भिश्च परंतपः ।
प्रत्युवाच स धर्मात्मा धर्म्यमेवोत्तरं वचः ॥ १२
असंशयं परो धर्मस्त्वया मातरुदाहृतः ।
त्वमपत्यं प्रति च मे प्रतिज्ञां वेत्थ वै पराम् ॥ १३
जानासि च यथावृत्तं शुल्कहेतोस्त्वदन्तरे ।
स सत्यवति सत्यं ते प्रतिजानाम्यहं पुनः ॥ १४
परित्यजेयं त्रैलोक्यं राज्यं देवेषु वा पुनः ।
यद्वाप्यधिकमेताभ्यां न तु सत्यं कथंचन ॥ १५
त्यजेच्च पृथिवी गन्धमापश्च रसमात्मनः ।
ज्योतिस्तथा त्यजेद्रूपं वायुः स्पर्शगुणं त्यजेत् ॥ १६
प्रभां समुत्सृजेदर्को धूमकेतुस्तथोष्णताम् ।

C. 1. 4162
B. 1. 103. 17
K. 1. 112. 17

---

7 a) Ñ1.3 सुभृशमाश्वास्य; D5 °माश्वर्यं; S °मैश्वर्यं (M5 परं समाश्वास्य). — c) Ś1 कार्यंत्वाद्; K1 काया त्वद्-. S वक्ष्यामि त्वां यथा प्राज्ञं (G1 °ज्ञा).

8 a) K0 om. 8^{a}. K2 पुत्रश्च ते. Ś1 स पुत्रस्तव भ्राता वै. — b) Ñ1 S यवीयान्; Ñ2 Da बलवान्. S कुलवंशभृ(T1 °कृ)त्. — d) K1 B3.6 D1.4 G1.3 °र्षभः.

9 a) S तस्य चेमे महिष्यौ द्वे (G6 तस्य देव्यौ भगिन्यौ ते). — b) K4 D2 T1 G (except G1) M5 उभे (for शुभे). G6 अंबिकांबालिके उभे. — After 9, S ins.:

1026* धर्म्यमेतत्परं ज्ञात्वा.

[T G (except G3) M3 धर्मं. T1 G1 एतं; T2 एव. G3 कुलं ज्ञा°.]

S completes the line with 10^{b}, which is followed by 10^{a} (see blow).

10 ab) S read 10^{a} after 10^{b}. M5 यतस्व (for कुल°). K2 S (except G1) च (for नः). — After 10^{a}, S ins.:

1027* संतानकुलवर्धनम् ।

[See above T1 G1.3.4 संतानं कु°.]

— c) K (except K2) B D महाबाहो. — d) Some S MSS. धर्म्यं. K2 त्वं (for इह).

11 a) S राजन् (T1 M °ज-) राज्येभि°. — b) K3.4 Ñ3 D2.4 T M (except M5) भरता°. K0.2 वै; K4 D3 G5 हि (for च). — c) S कुरु कौरव्य (G6 कल्याण). — d) Ś1 D5 मा निमज्जेः; S मा त्वं हिंसीः (G6 धर्मस्ते ह); Cd as in text. — After 11, K4 D2.4 (both marg. *sec. m.*) ins.:

1028* अग्निहोत्रं त्रयो वेदाः संतानमपि चाक्षयम् ।
एषा त्रयी तु संप्रोक्ता स्वर्गमोक्षफलप्रदा ।

[Cf. 1. 94. 60–61.—(L. 1) D4 पंचानामपि.]

12 Before 12, Ñ3 B D (except D5) M3 ins. वैशं° उ° (M3 om. उ°). — a) Ś1 K (except K0) Ñ B1 Da तु; B3 Dn D1.5 स (for च). — b) A few MSS. परंतप. — c) Ñ3 D (except D2.5) इत्युवाच. K (except K1) Ñ B1.5 D (except D2) अथ (for स). — d) K0 Da D5 धर्मं. Ś1 K1 उत्तमं. S धर्ममेव ततः परं.

13 Before 13, D4 (marg.) S ins. भीष्मः; D4 cont. उवाच. — ab) D5 transp. परो धर्मः and त्वया मातः. S मातः प्रकीर्तितः. — cd) K4 त्वमपत्यं. K3.4 Ñ1.2 B वै पुरा. — For 13^{cd}, S subst.:

1029* राज्यार्थं नाभिषिच्येयं नोपेयां जातु मैथुनम् ।
भवत्या मतमाज्ञाय कृतमेतद्व्रतं मया ।

14 a) K3 परं वृत्तं. S जानीषे यत्तदा वृत्तं. — b) Ś1 Ñ1 T1 G2.6 M (except M3.5) तदंतरे. — c) S सत्येन (for सत्यं ते). — d) Da ततः (for पुनः). S पुनरेव ब्रवीमि ते.

15 B5 (hapl.) om. 15^{ab}. — a) Ś1 K1 परित्यजामि. — b) G3 देवि (for राज्यं). — c) G2.4–6 -स्त्यधिक°; G3 ह्यधिक°.

16 b) M6–8 रसमुत्तमं. — c) K2.4 transp. तथा and त्यजेत्.

17 K4 (hapl.) om. 17. — b) T1 G1.3 M अथ (for

त्यजेच्छब्दं तथाकाशः सोमः शीतांशुतां त्यजेत् ॥१७
विक्रमं वृत्रहा जह्याद्धर्मं जह्याच्च धर्मराट् ।
न त्वहं सत्यमुत्स्रष्टुं व्यवसेयं कथंचन ॥ १८
एवमुक्ता तु पुत्रेण भूरिद्रविणतेजसा ।
माता सत्यवती भीष्ममुवाच तदनन्तरम् ॥ १९
जानामि ते स्थितिं सत्ये परां सत्यपराक्रम ।
इच्छन्सृजेथास्त्रीँल्लोकानन्यांस्त्वं स्वेन तेजसा ॥ २०
जानामि चैव सत्यं तन्मदर्थं यदभाषथाः ।
आपद्धर्ममवेक्षस्व वह पैतामहीं धुरम् ॥ २१
यथा ते कुलतन्तुश्च धर्मश्च न पराभवेत् ।
सुहृदश्च प्रहृष्येरंस्तथा कुरु परंतप ॥ २२
लालप्यमानां तामेवं कृपणां पुत्रगृद्धिनीम् ।
धर्मादपेतं ब्रुवतीं भीष्मो भूयोऽब्रवीदिदम् ॥ २३
राज्ञि धर्मानवेक्षस्व मा नः सर्वान्व्यनीनशः ।
सत्याच्च्युतिः क्षत्रियस्य न धर्मेषु प्रशस्यते ॥ २४
शंतनोरपि संतानं यथा स्यादक्षयं भुवि ।
तत्ते धर्मं प्रवक्ष्यामि क्षात्रं राज्ञि सनातनम् ॥ २५
श्रुत्वा तं प्रतिपद्येथाः प्राज्ञैः सह पुरोहितैः ।
आपद्धर्मार्थकुशलैर्लोकतन्त्रमवेक्ष्य च ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

तथा). Ñ3 Dn2 G6 उप्सतां. — c) Ko.2 Ñ B D (except D5) G6 तथाकाशं. — d) S (except T2 G5.6) चंद्रः (for सोमः). Ñ1 शीतं तथा (for शीतां°).

18 a) S transp. विक्र° and वृत्र°. — d) K1 B3.6 Da1 D4 G3.6 M6-8 व्यवस्येयं (K1 °य; M6 °हं). — After 18, D4 (marg.) S ins.:

1030* तत्र जात्वन्यथा कार्यं लोकानामपि संक्षये ।
अमरत्वस्य वा हेतोस्त्रैलोक्यसदनस्य वा ।

[(L. 2) T1 °क्यस्य धनस्य; G1 M6-8 °क्यस्य नदस्य.]

19 Before 19, D4 (marg.) S ins. वैशं°; D4 cont. उवाच. — ab) B D2.4 च (for तु). S त(M6-8 अ)थोच्यमाना पु° धर्मज्ञेन महात्मना. — c) G1 पुत्रं (for भीष्मं). — d) S पुनरेवाभ्यभाषत (T1 °रेव अब्रवीदिदं; M5 °रेवाब्रवीद्वचः). — After 19, S (except T1 G6 M3.5) read (with v. l.) 21ab for the first time (cf. v. l. 21).

20 T1 G5.6 (? hapl.) om. 20. Before 20, D4 marg. ins. सत्यवत्युवाच. — ab) K1 सत्यवतां वर. S (T1 G5.6 om.) जानामि त्वयि धर्मज्ञ सत्यं सत्यवतां वर (M सत्यपराक्रम). — c) G3 त्रैलोक्यं; M6-8 (by transp.) लोकांस्त्रीन्. Ko इच्छया संत्यजेल्लोकान्. — d) T2 G1.2.4 च (for त्वं). Ś1 K1 कर्मणा (for तेज°).

21 T2 G1-5 M6-8 repeat here 21ab (cf. v. l. 19); M3.5 repeat (with v. l.) 21ab consecutively. — a) B (except B5) Dn1.n3 D4 G3 चैवं; M6-8 चैनं. K3.4 ते; B5 तु (for तन्). Ś1 Ko-2 D5 °मि ते स्थितिं (K1 °तं) सत्ये (Ko धर्मे). S (T2 G1-5 M5-8 all first time; M3 second time) अनुजानामि तत्सर्वं (G6 M3.5 सर्वं तद; M6-8 सत्यं तं). — b) Ś1 K Ñ1.2 D (except D2.4) मदर्थे. Ñ1.2 B D (except D2.4.5) यच्च भाषितं. — c) Ś1 K1.2 °द्धर्ममवेक्ष्यैव; Ko.3.4 °मवेक्ष्येमं (Ko °मां); Ñ1 °द्धर्मे त्ववेक्ष्येह; Ñ2.3 D (except D2.4) °द्धर्मं त्वमावेक्ष्य (D5 °क्ष्ये). — d) Ñ2 B D2.4 वहैतां महतीं धुरं; D5 मां वहैतां महीं धुरं.

22 a) D5 न ते कुलस्य तंतुश्च; S यथा तु नः कुलं चैव. — b) S (except G5) लोकश्च. — c) S (except T2) सकामा वै (G6 °मास्ते) (for प्रहृ°). — d) S (except T2) तथा त्वं कर्तुमर्हसि. — After 22, D4 (marg.) S ins.:

1031* आत्मनश्च हितं तात प्रियं च मम भारत ।

After the above, S reads an additional colophon. *Adhy. no.:* T1 99; T2 49; G M 50 (G5 51).

23 Before 23, D4 (marg.) S ins. वैशं°; D4 cont. उ°. — a) S तां तु लालप(M °प्य)तीं (G3 लोलवतीं) दृष्ट्वा. — b) K2 °वर्धिनीं; B3.6 T2 G4.5 °गर्धिनीं. — c) Da1 धर्मोपेतं ब्रुवंतीं तां. — d) K (except K2) भूयो भीष्मो (by transp.). S भीष्मो वचनमब्रवीत्.

24 Before 24, D4 marg. ins. भीष्म उ°. — a) Dn1 राजधर्मान्; S क्षत्रधर्मं. — b) M5 सर्वं. Ś1 विनेनशः; K1 M6 विनी°; B3m च नीनशः; G2 M3 विनाशय; M7.8 वनी°. G3 मा नः सर्वांवनीनशः. — cd) S धारणेन मतस्याहुः क्षत्रियां (G1.4 °याः; G2 °यः) परमां (M °मं) धृतिं (M3.5 स्त्वृपिं; M6 वृपीन्; M7.8 धृपीन्).

25 a) T2 G (except G1) M5 संतानो. — b) S स्यात्पुनरेव हि. — c) Ś1 K1-3 B3 तं ते धर्मं; S क्षत्रध°. — d) S क्षत्रियाणां पुरातनं.

26 a) Ko Da त्वं (for तं). Ñ2 B D प्रतिप्रद्यस्व. — c) M (except M5) °द्धर्मेषु कु°. — d) Ś1 K1

९८

भीष्म उवाच ।

जामदग्न्येन रामेण पितुर्वधममृष्यता ।
क्रुद्धेन च महाभागे हैहयाधिपतिर्हतः ।
शतानि दश बाहूनां निकृत्तान्यर्जुनस्य वै ॥ १
पुनश्च धनुरादाय महास्त्राणि प्रमुञ्चता ।
निर्दग्धं क्षत्रमसकृद्रथेन जयता महीम् ॥ २
एवमुच्चावचैरस्त्रैर्भार्गवेण महात्मना ।
त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी कृता निःक्षत्रिया पुरा ॥ ३
ततः संभूय सर्वाभिः क्षत्रियाभिः समन्ततः ।
उत्पादितान्यपत्यानि ब्राह्मणैर्नियतात्मभिः ॥ ४
पाणिग्राहस्य तनय इति वेदेषु निश्चितम् ।
धर्मं मनसि संस्थाप्य ब्राह्मणांस्ताः समभ्ययुः ।
लोकेऽप्याचरितो दृष्टः क्षत्रियाणां पुनर्भवः ॥ ५
अथोतथ्य इति ख्यात आसीद्धीमानृषिः पुरा ।
ममता नाम तस्यासीद्भार्या परमसंमता ॥ ६
उतथ्यस्य यवीयांस्तु पुरोधास्त्रिदिवौकसाम् ।
बृहस्पतिर्बृहत्तेजा ममतां सोऽन्वपद्यत ॥ ७
उवाच ममता तं तु देवरं वदतां वरम् ।

C. 1. 4181
B. 1. 104. 11
K. 1. 113. 11

लोकधर्मं; Ñ1 °यात्रां; D2 T2 G °तत्वं.
Colophon om. in S. — *Sub-parvan:* K0.3 Ñ1.2 V1 B5 संभव. — *Adhy. name:* K3.4 सत्यवतीवाक्यं; Ñ1.2 V1 भीष्मसत्यवतीसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K0 99; Da1 100; Dn3 102; D4 101. — *S'loka no.:* Dn 26. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 4169.

98

1 K1 T1 G1 M om. उवाच; T2 G2-6 om. the ref. — [b]) S निशम्य वचनं (T1 G1 M3.5 निधनं) पितुः. — After 1[ab], D4 (marg.) S ins.:

1032* राजा परशुहस्तेन,

completing the line with 1[d], which is followed by 1[c]. — [c]) D4 (marg.) S महाप्राज्ञे (D4 °ज्ञि; T1 °ज्ञैर्). B D (except D5) राजा परशुना पूर्वं. — After 1[c], D4 (marg.) S ins.:

1033* हैहयस्य महात्मनः।
[D4 T1 हैहय°.]

— [d]) Ś1 K1 S (except T1 M6-8) हेहया°. — Ñ1.3 om. 1[ef]. — After 1, N (except Ñ1.3) M6-8 read (with v. l.) 5[ef], Dn M6-8 repeating the line in its proper place.

2 [b]) K0 Da S (except M3) विमुंचता; B5 वियुंजता. — [c]) S क्षत्रमेकेन (M6-8 क्षत्रियकुलं). — [d]) K1 S रामेण ज°.

3 [c]) S रोपेण (G1 M6-8 रामेण) (for पृथि°). — [d]) S °या मही. — After 3, K4 Ñ2 Dn ins.:

1034* एवं निःक्षत्रिये लोके कृते तेन महर्षिणा।

4 [a]) D5 संभूय साध्वीभिः; S संभूय संभूय (M6-8 च वर्धितं क्षत्रं). — [b]) Ś1 K D5 ततस्ततः (for सम°). — [d]) Ñ2 B D (except D5) °र्वेदपारगैः; S °रेश्य इति श्रुतिः.

5 [ab]) B6 Da1 D1.5 G1-5 Cd पाणिग्रहस्य. K0 T2 G2.4.5 तनया. K0 निश्चयः; Ñ3 °श्रयं; T2 G2.4.5 °ताः. M पाणौ गृहीतुः पुत्रेति वेदे विकथितं भृशं. — [d]) B1m.2 Da2 G1.3 M6-8 ब्राह्मणास्ताः. — Ñ1.3 om. 5[ef]; N (except Ñ1.3) M6-8 read 5[ef] after 1; Dn M6-8 repeat it here. — [e]) M5 लोकेप्वाच°. N (except Ñ1.3; but incl. Cd) M6-8 (the three latter with Dn for the first time) लोकस्य (K2-4 Da1 Dn °स्या-; D4 लोक आ-) चरितो धर्मः; T1 लोकोप्याचरता दृष्टः. — [f]) Ñ2 B1m.2.3 Da पुनर्भुवि. Dn D1.4 M6-8 (with Dn for the first time) तेनाति किल दुश्चरः. — After 5, K3.4 Ñ2 B D T2 ins.:

1035* ततः पुनः समुदितं क्षत्रं समभवत्तदा।
इमं चैवात्र वक्ष्येऽहमितिहासं पुरातनम्।

[(L. 1) K4 °भवन्महत्. — (L. 2) K4 D1 इदं. K3.4 चैव तु (K3 चैवात्र) वक्ष्यामि इति°.]

6 [a]) S अथोचथ्य (G2 °त्थ). — [b]) Ś1 आसीदपिश्च बुद्धिमान्; S °द्धीमान्महानृषिः. — [cd]) S भार्या च ममता नाम बभूवास्य महात्मनः. Here and below G3 (several times) reads मरता for ममता.

7 [a]) S उचथ्यस्य. — [b]) S °धा यो दिवौ°. — [d]) Ñ1.3 सोभ्यप°; Ñ2 B D (except D5) अन्व°; S सोभ्यमन्यत (T1 (before corr.) G3 M3 (*sup. lin.*) °नंदत). Cd cites अन्वपद्यत (as in text).

8 [b]) Ś1 K D3.5 वरवर्णिनी; B3.6 °तां वरा. — After

C. 1. 4181
B. 1. 104. 11
K. 1. 113. 11

अन्तर्वत्नी *अहं भ्रात्रा ज्येष्ठेनारम्यतामिति ॥ ८
अयं च मे महाभाग कुक्षावेव बृहस्पते ।
औतथ्यो वेदमत्रैव षडङ्गं प्रत्यधीयत ॥ ९
अमोघरेतास्त्वं चापि नूनं भवितुमर्हसि ।
तस्मादेवंगतेऽद्य त्वमुपारमितुमर्हसि ॥ १०
एवमुक्तस्तया सम्यग्बृहत्तेजा बृहस्पतिः ।
कामात्मानं तदात्मानं न शशाक नियच्छितुम् ॥ ११
संबभूव ततः कामी तया सार्धमकामया ।
उत्सृजन्तं तु तं रेतः स गर्भस्थोऽभ्यभाषत ॥ १२
भोस्तात कन्यस वदे द्वयोर्नास्त्यत्र संभवः ।
अमोघशुक्रश्च भवान्पूर्वं चाहमिहागतः ॥ १३
शशाप तं ततः क्रुद्ध एवमुक्तो बृहस्पतिः ।
उतथ्यपुत्रं गर्भस्थं निर्भर्त्स्य भगवानृषिः ॥ १४
यस्मात्त्वमीदृशे काले सर्वभूतेप्सिते सति ।
एवमात्थ वचस्तस्मात्तमो दीर्घं प्रवेक्ष्यसि ॥ १५
स वै दीर्घतमा नाम शापादृषिरजायत ।

8^{ab}, $G_{1.6}$ M_{5} ins. ममता. — ^{c}) $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ °र्वत्नीत्यहं; $K_{0.4}$ $Ñ_{2}$ B D °त्नी त्वहं; K_{3} °त्नी ह्यहं; Ñ °वर्तिन्यहं; S °र्वत्यस्मि ते (G_{3} त्वद्). $Ñ_{1.2}$ भर्त्रा; $Ñ_{3}$ भ्रातः; B_{5} भ्रातुः. — ^{d}) M मिथः (for इति). B_{5} तव ज्येष्ठस्य धीमतः; D_{2} °नान्यत्र रम्यतां; T_{1} G_{1-3} °न रमता मयि.

9 ^{a}) K_{0} स्वयमेव (for अयं च मे). $Ś_{1}$ $Ñ_{1.3}$ महाभागः; D_{5} M_{6-8} महान्गर्भः. — ^{b}) $Ś_{1}$ च मे (for एव). — After 9^{ab}, M_{6-8} read 12^{ab}. — ^{cd}) K_{0} एष; $Ñ_{2}$ B D (except D_{5}) अपि (for एव). S औचथ्यो गर्भ आधत्ते षडंगं वेदमुत्तमं.

10 ^{b}) $Ñ_{2}$ B D (except D_{5}) द्वयोर्नास्त्यत्र (B_{1} orig. °स्त्येव) संभवः (=13^{b}). — ^{c}) K_{4} $Ñ_{1.2}$ D (except $D_{4.5}$) °गते त्वद्य (D_{1} काले); S °गते कार्ये (M_{6-8} °विधे काले). — ^{d}) D_{1} corrupt; S यथा युक्तं तथा कुरु.

11 Before 11, S ins. वैशं° (M_{8} भीष्मः). — ^{a}) Ñ B_{3} T_{1} $G_{1.3}$ M_{3} तदा; T_{2} $G_{2.4-6}$ M_{5-8} °था (for °या). — ^{b}) Dn D_{1} बृहस्पतिरुदारधीः (=1. 71. 8^{d}). — ^{c}) $K_{2.4}$ G_{3} कामात्मा स; Cd as in text. S महात्मापि (M_{5} °नं) (for तदा°). — ^{d}) D_{5} निगूहितुं. S ना($G_{2.4.5}$ स्वा-; M_{5} सो)त्मानं सो($G_{2.4.5}$ M_{5} ना)भ्यधारयत्.

12 ^{a}) K_{3} Ñ Dn D_{5} स (for सं-). M सं($M_{3.5}$ स)बभूवैव धर्मात्मा. — ^{b}) $Ñ_{3}$ सकामया; M बृहस्पतिः. — ^{c}) $Ñ_{1.3}$ T G $M_{3.5}$ तत्तेजः; $B_{3.5.6}$ D_{1} M_{6-8} तद्रेतः. — ^{d}) B_{3} M स गर्भः प्रत्य(M सम)भाषत; D_{2} स च गर्भोभ्यभा°; G_{6} गर्भस्थो ह्यभ्यभा°.

13 Before 13, M ins. गर्भः. — ^{a}) $Ś_{1}$ $K_{2.4}$ D_{2} भो तात. $Ś_{1}$ कन्यसंवादे; K_{1} कमहं वदे; K_{2} लब्धा स वदे; $K_{3.4}$ $Ñ_{2}$ B D मा गमः कामं; $Ñ_{1.3}$ कन्यस ब्रूहि. S कनीयस्तात नैवेह. — ^{b}) $Ñ_{1.2}$ Da Dn D_{1} इह; $Ñ_{3}$ एक- (for अत्र). K_{3} B $D_{2.4.5}$ नास्त्यंतरमिह द्वयोः; S संभवो विद्यते द्वयोः. — ^{c}) $K_{3.4}$ $Ñ_{2}$ B D अल्पा($B_{5.6}$ D_{4} °ल्पो)वकाशो भगवन् (K_{4} गर्भस्य; D_{5} -भ्यगमत्); S अमोघशुक्रस्त्वं चापि(G_{3} चासि). K_{4} transp. 13^{d} and the second half of line 1 of 1036*. — ^{d}) K_{4} °स्थितः (for °गतः). — After 13, $K_{3.4}$ $Ñ_{2}$ B D ins.:

1036* अमोघरेताश्च भवान्न पीडां कर्तुमर्हति ।
अश्रुत्वैव तु तद्वाक्यं गर्भस्थस्य बृहस्पतिः ।
जगाम मैथुनायैव ममतां चारुलोचनाम् ।
शुक्रोत्सर्गं ततो बुद्ध्वा तस्या गर्भगतो मुनिः ।
पद्भ्यामारोधयन्मार्गं शुक्रस्य च बृहस्पतेः । [5]
स्थानमप्राप्तमथ तच्छुक्रं प्रतिहतं तदा ।
पपात सहसा भूमौ ततः क्रुद्धो बृहस्पतिः ।

[(L. 1) K_{4} D_{5} °शुक्रश्च. Dn $D_{1.2}$ °मर्हसि. K_{3} B (except B_{1}) Da D_{4} पीडां कर्तुं न मेर्हसि; K_{4} मा पीडां कुरु भो विभो. D_{5} repeats 13^{d} for the second half. — (L. 4) K_{4} स गर्भस्थो महामुनिः. — (L. 5) $K_{3.4}$ $Ñ_{2}$ B $D_{4.5}$ °म($B_{1.5.6}$ °मा)वारय°; Da °मरोधय°; D_{2} °मवास्य त°. $Ñ_{2}$ स शुक्रस्य; $B_{3.5.6}$ $D_{2.4.5}$ शुक्रस्य स. — (L. 6) D_{2} reads this line in marg. *sec. m.* K_{4} अफलं (for अथ तत्). Dn $D_{1.2}$ रेतः (for शुक्रं). $B_{1.3.6}$ $D_{4.5}$ ततः (for तदा). — (L. 7) $K_{3.4}$ B D_{4} ततोक्रुध्यद्बृह°.]

14 Before 14, T $G_{1.3.6}$ M_{6-8} ins. वैशं°. — D_{2} transp. 14^{ab} and 14^{cd}, ins. the line तं दृष्ट्वा etc. between them (see below). — ^{ab}) K_{1} स शशाप. K_{4} एनं; T_{2} $G_{3.6}$ च (for तं). K_{3} $Ñ_{2}$ B D (for D_{2} see above) तं (K_{3} Da_{1} Dn_{1} तद्) दृष्ट्वा पतितं शुक्रं (K_{3} भूमौ) शशाप स (K_{3} by transp. स शशाप) रुषान्वितः. — ^{cd}) T G उचथ्य°. M पुत्रं भ्रातुरुचथ्यस्य गर्भस्थं भग°.

15 Before 15, T_{1} $G_{1.6}$ M ins. बृहस्पतिः. B_{5} transp. 15 and 16. — ^{a}) $Ñ_{2.3}$ B D (except Da D_{5}) यन्मां त्वं. — ^{b}) K_{1} शुभे (for सति). $Ś_{1}$ $K_{0.2-4}$ $Ñ_{1.3}$ $D_{1.2.5}$ °भूतहितेप्सिते. — ^{c}) G_{3} च तस्मात्त्वं; G_{6} यदा तस्मात्. — ^{d}) $K_{0.3}$ D_{2} प्रपत्स्यसे (K_{0} °ते); $Ñ_{1}$ अवे°; Cd as in text.

16 B_{5} transp. 15 and 16; and transp. 16^{ab} and

बृहस्पतेर्बृहत्कीर्तेर्बृहस्पतिरिवौजसा ॥ १६
स पुत्राञ्जनयामास गौतमादीन्महायशाः ।
ऋषेरुतथ्यस्य तदा संतानकुलवृद्धये ॥ १७
लोभमोहाभिभूतास्ते पुत्रास्तं गौतमादयः ।
काष्ठे समुद्गे प्रक्षिप्य गङ्गायां समवासृजन् ॥ १८
न स्यादन्धश्च वृद्धश्च भर्तव्योऽयमिति स्म ते ।
चिन्तयित्वा ततः क्रूराः प्रतिजग्मुरथो गृहान् ॥ १९
सोऽनुस्रोतस्तदा राजन्प्लवमान ऋषिस्ततः ।
जगाम सुबहून्देशानन्धस्तेनोडुपेन ह ॥ २०
तं तु राजा बलिर्नाम सर्वधर्मविशारदः ।
अपश्यन्मज्जनगतः स्रोतसाभ्याशमागतम् ॥ २१
जग्राह चैनं धर्मात्मा बलिः सत्यपराक्रमः ।
ज्ञात्वा चैनं स वव्रेऽथ पुत्रार्थं मनुजर्षभ ॥ २२
संतानार्थं महाभाग भार्यासु मम मानद ।
पुत्रान्धर्मार्थकुशलानुत्पादयितुमर्हसि ॥ २३
एवमुक्तः स तेजस्वी तं तथेत्युक्तवानृषिः ।
तस्मै स राजा स्वां भार्यां सुदेष्णां प्राहिणोत्तदा ॥ २४
अन्धं वृद्धं च तं मत्वा न सा देवी जगाम ह । C. 1. 4212 B. 1. 104. 46 K. 1. 113. 46

16^{cd} also. — ^{c}) S ततो दीर्घ°. — B3 om. 16^{c}–17^{d}. — ^{e}) K (except K1) B5 D2 °त्कीर्तिर्; M °त्तेजा. — After 16, Dn D4 (marg.) S ins.:

1037* जात्यन्धो वेदवित्प्राज्ञः पत्नीं लेभे स्वविद्यया ।
तरुणीं रूपसंपन्नां प्रद्वेषीं नाम ब्राह्मणीम् ।;

while K3 ins. lines 1–3 of 1038*.

17 B3 om. 17 (cf. v. l. 16). S transp. 17^{ab} and 17^{cd}. — ^{b}) Ś1 सहस्रशः (for महा°). — ^{c}) S °रुचथ्यस्य महान्. — K3 ins. lines 1–3 of the foll. passage after 16 and lines 4–8 after 18^{ab}: Ñ2 B3 Dn D1.4 ins. the passage after 17: K4 B1.5.6 Da D2.5 (om. line 4), after 18^{ab}:

1038* धर्मात्मा च महात्मा च वेदवेदाङ्गपारगः ।
गोधर्मं सौरभेयाच्च सोऽधीत्य निखिलं मुनिः ।
प्रावर्तत तथा कर्तुं श्रद्धावांस्तमशङ्कया ।
ततो वितथमर्यादं तं दृष्ट्वा मुनिसत्तमाः ।
क्रुद्धा मोहाभिभूतास्ते सर्वे तत्राश्रमौकसः । [5]
अहोऽयं भिन्नमर्यादो नाश्रमे वस्तुमर्हति ।
तस्मादेनं वयं सर्वे पापात्मानं त्यजामहे ।
इत्यन्योन्यं समाभाष्य ते दीर्घतमसं मुनिम् ।

[(L. 1) After line 1, D4 (suppl. fol. *sec. m.*) ins. passage No. 56 of App. I. — (L. 4) K4 दृष्ट्वा; B (except B6) D2.4 तथा (for ततो). K4 तमृषिं शंसितव्रतं. — (L. 5) K3 क्रोधात्तमोभि°; K4 क्रुद्धात्मानो हि. D2 ऋषिमंधं वनौकसः. D5 क्रुद्धा धर्ममजानंतः सूक्ष्मं नैश्रेयसं परं.] — A passage of 19 lines given in App. I (No. 56) is ins. in Dn (Dn2 om. lines 18–19) after 1038*; in D4 (suppl. fol. *sec. m.*), after line 1 of the latter interpolation; in S, after 17.

18 ^{a}) K1 च; K2 वै; K4 तं; B D4 T1 G3 तु (for ते). G3.4.5 °मोहपरीतास्ते. — ^{b}) Ś1 K1.2.4 Da2 T1 G3 ते; Ko.3 वै (for तं). — After 18^{ab}, K4 B1.5.6 Da D2.5 ins. 1038*, K3 lines 4–8 of that passage (cf. v. l. 17). — ^{c}) Ko–3 समुद्रे; D5 समूहे; S समुद्के. T2 संक्षिप्य. K3.4 Ñ2 B D (except D5) बद्ध्वोडुपे परि(B5 विनि)क्षिप्य. — ^{d}) K1 तमवा°; G3 समुपा°.

19 ^{a}) Ko Dn1 G3 तस्मादंधश्च; K2.3 B D2.5 यस्मा°; K4 Ñ2 Da Dn2.n3 D1.4 कस्मा°. — ^{b}) B5 Da स्म ह; D5 स्मृतेः; T G स वै. — After 19^{ab}, S ins.:

1039* कर्मण्यथ ततः क्रूरे तेषां बुद्धिरजायत ।

— ^{c}) Ś1 Da क्रुद्धाः (for क्रूराः). — ^{d}) G3 M6–8 ततो; G5 यथा (for अथो). Ko Da M5 गृहं.

20 ^{a}) Ko सोभापत तदा. Ñ2 B D (except D5) विप्रः (for राजन्). — ^{b}) K4 प्लवमान्स. K2 ऋषिस्तदा; Ñ2 B D (except D5) यदृच्छया; S मुनिस्तदा. — ^{c}) Ko.3.4 D4 स; T2 G (except G3.6) च (for सु-). — ^{d}) D5 वहन् (for अन्धस्). K2 तेन प्लवेन; Ñ1 तेनोद्भवेन.

21 ^{a}) T2 G (except G1.3) बली. — ^{b}) Ko सर्वशास्त्र°; K3 B Dn D1.4 °विदां वरः; K4 D2 °भृतां वरः. — ^{d}) Ko.2 D2 T1 G1.2.6 स्रोतसो°. A few MSS. °भ्यास°.

22 ^{b}) T2 G (except G1.3) बली. — ^{c}) Ś1 चैव; Ñ B1.3 Da2 Dn1.n2 D1.5 चैवं. S वरं वव्रे. — ^{d}) Dn D1 पुत्रार्थे; M °र्थी. K3 B1.3.5 D2.4 T1 G3 M (except M5) °जर्षभः; Ñ2 Da °जाधिपः (Ñ2 °प); B6 °जेश्वरः; Dn D1 भरतर्षभ (D1 °भः); G1.2.4–6 °जर्षभं. — After 22, D4 (marg.) S ins.:

1040* तं पूजयित्वा राजर्षिर्विश्रान्तं मुनिमब्रवीत् ।

23 Before 23, D4 (marg.) S ins. राजा; D4 cont. उवाच. — ^{b}) K2 Ñ3 D5 S (except M6–8) भार्यायां.

24 Before 24, D4 (marg.) T1 G1 M (except M3) ins. भीष्मः; D4 cont. उवाच. — ^{a}) G1.3 तु (for स). S (except G6) तेनर्षिः (for तेज°). — ^{b}) Ñ तत् (for

C. 4212 B. 1. 104. 46 K. 1. 113. 46

स्वां तु धात्रेयिकां तस्मै वृद्धाय प्राहिणोत्तदा ॥ २५
तस्यां काक्षीवदादीन्स शूद्रयोनावृषिर्वशी ।
जनयामास धर्मात्मा पुत्रानेकादशैव तु ॥ २६
काक्षीवदादीन्पुत्रांस्तान्दृष्ट्वा सर्वानधीयतः ।
उवाच तमृषिं राजा ममैत इति वीर्यवान् ॥ २७
नेत्युवाच महर्षिस्तं ममैवैत इति ब्रुवन् ।
शूद्रयोनौ मया हीमे जाताः काक्षीवदादयः ॥ २८
अन्धं वृद्धं च मां मत्वा सुदेष्णा महिषी तव ।
अवमन्य ददौ मूढा शूद्रां धात्रेयिकां हि मे ॥ २९
ततः प्रसादयामास पुनस्तमृषिसत्तमम् ।
बलिः सुदेष्णां भार्यां च तस्मै तां प्राहिणोत्पुनः ॥३०
तां स दीर्घतमाङ्गेषु स्पृष्ट्वा देवीमथाब्रवीत् ।
भविष्यति कुमारस्ते तेजस्वी सत्यवागिति ॥ ३१
तत्राङ्गो नाम राजर्षिः सुदेष्णायामजायत ।
एवमन्ये महेष्वासा ब्राह्मणैः क्षत्रिया भुवि ॥ ३२
जाताः परमधर्मज्ञा वीर्यवन्तो महाबलाः ।
एतच्छ्रुत्वा त्वमप्यत्र मातः कुरु यथेप्सितम् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

तं). T1 G2–5 तथा; T2 G1 M तदा (for ऋषिः). — c) Ñ3 तस्मै स स्वां तदा भार्यां.

25 Ko.2 (hapl.) om. 25. — a) G2 विप्रं (for वृद्धं). Ś1 K1 G6 तु (for च). S (except G6) तं दृष्ट्वा. — d) S (except G1.6 M5) ततः (M3 *sup. lin.* as in text).

26 a) K1 S (except G1) कक्षी°; B1.5 Da1 D1.5 कांक्षी°. Ko.2 D2 च (for स). — b) Dn D1 तदा; D2 बली (for वशी).

27 a) K1 वक्षी°; K4 B3.6 Da1 D1.2.4.5 कांक्षी°; S (except M6–8) कक्षी°. D4 G6 सर्वांस्तान्. — b) D4 दृष्ट्वा पुत्रान्; S सांगान्वेदान् (G3 सांगं वेदं). Ś1 K1 अधीतिनः; Ko.2.4 D2 S (except G6) अधीयत. — After 27^{ab}, S (except G6) ins.:

1041* सुदा च तान्बली राजा दृष्ट्वा कक्षीवदादिकान् ।

— c) Ñ1.2 °च वचनं. — d) Ñ B D (except D2.5) इमे (for एते). Ñ1.2 B1.5 D (except D2.5) इति भारत.

28 G3 om. 28^{ab}. — b) K3 Ñ3 B D4 इमे; K4 एतान् (for एते). K2 D5 ध्रुवं (for ब्रुवन्). Ko Ñ1.2 Da Dn D1.2 S (G3 om.) ममेम (Ko S °मैत) इति चाब्रवीत्. — c) S (except T1) हि मे पुत्रा (for मया हीमे). — d) K3.4 S (except G1) कक्षी°; Da1 D1.2.4 कांक्षी°.

29 a) K3 B D2.4 ज्ञात्वा; Ñ Da Dn D1 S दृष्ट्वा (for मत्वा). — c) S (except G6) प्राहिणोद्वमानान्मे. — d) Ś1 D (except D2.4.5) मम; T G1–5 M नृप (for हि मे).

30 b) Ś1 transp. पुनः and तं; B (except B3) D2.4 राजा तं. K3 Da ऋषिसुत्तमं. — c) T2 G2.4.5 बली. Ñ1.2 B1 Da Dn D1.5 स्वां भार्यां; B3.5.6 D2.4 भार्यां तां (D4 स्वां). — d) Ko Ñ1.2 B (except B5) Dn D1.2.4 तस्मै स; K2 (by transp.) तां तस्मै. Ko Ñ3 B3.5.6 T G (except G6) M5–8 ततः; B1 Da M3 तदा (for पुनः).

31 a) S (except G6) अंगे (T2 G3–5 °गं) दीर्घतमास्तां स (T2 G1.2.4.5 °मास्तस्याः). — After 31^{ab}, T G (except G6) M5 ins. दीर्घतमाः (T1 ऋषिः). D4 repeats 31^{cd} (with v. l.) after 32^{ab} (*q. v.*). — c) B1 D (except D4.5) °ष्यंति कुमारास्ते. — d) B1 D (except D2.4.5) तेजसादित्यवर्चसः (see below).

32 Before 32, T2 ins. भीष्मः. — B1 Dn D1.5 om. 32. — a) K2 तस्य; D3 °दा; T G2–5 M °तो (for °त्र). G1 ततोंगनामा. — D4 repeats 31^{cd} after 32^{ab} (v. l. °ष्यंति कुमारास्ते तेजसादित्यवर्चसः). — K3.4 B (except B6) D ins. after 32^{ab} (D4, after the repetition of 31^{cd}):

1042* अङ्गो वङ्गः कलिङ्गश्च पुण्ड्रः सुह्मश्च ते सुताः ।
तेषां देशाः समाख्याताः स्वनामकथिता भुवि ।
अङ्गस्याङ्गोऽभवद्देशो वङ्गो वङ्गस्य च स्मृतः ।
कलिङ्गविषयश्चैव कलिङ्गस्य च स स्मृतः ।
पुण्ड्रस्य पुण्ड्राः प्रख्याताः सुह्माः सुह्मस्य च स्मृताः । [5]
एवं बलेः पुरा वंशः प्रख्यातो वै महर्षिजः ।

[(L. 1) K4 B3 अंगवंगकलिंगाश्च. D5 पुंड्रसुह्मौ तथा सुताः. K3.4 D2 च तत्सु°; B6 ततः सु°. — K3 (hapl.) om. from स्वनाम° (line 2) up to प्रख्याताः (line 5). — (L. 3) K4 B3.5 अंगस्यांगाः समाख्याता वंगा—स्मृताः. — (L. 4) K4 B3.5 °विषयाश्चैव कलिंगे च निवेशिताः. D2.5 विश्रुतः (for स स्मृ°). — (L. 5) K4 B3.5 Da D2.5 विख्याताः. — (L. 6) K3.4 B3.5 D5 पुरा बलेर्वंशः (by transp.). K3.4 B3.5 D2 प्रथितः परमर्षिजः.]

33 b) Ñ2 Da महारथाः. — After 33^{ab}, S (except G6) read 1. 99. 1–2. — G4.5 M3 om. 33^{cd}. — d) Ñ3

९९

भीष्म उवाच ।
पुनर्भरतवंशस्य हेतुं संतानवृद्धये ।
वक्ष्यामि नियतं मातस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ १
ब्राह्मणो गुणवान्कश्चिद्धनेनोपनिमन्त्र्यताम् ।
विचित्रवीर्यक्षेत्रेषु यः समुत्पादयेत्प्रजाः ॥ २
वैशंपायन उवाच ।
ततः सत्यवती भीष्मं वाचा संसज्जमानया ।
विहसन्तीव सव्रीडमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३
सत्यमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
विश्वासात्ते प्रवक्ष्यामि संतानाय कुलस्य च ।
न ते शक्यमनाख्यातुमापद्धीयं तथाविधा ॥ ४
त्वमेव नः कुले धर्मस्त्वं सत्यं त्वं परा गतिः ।
तस्मान्निशम्य वाक्यं मे कुरुष्व यदनन्तरम् ॥ ५
धर्मयुक्तस्य धर्मात्मन्पितुरासीत्तरी मम ।   C. 1. 4228 B. 1. 105. 6 K. 1. 114. 23

कुरु मातर् (by transp.).

Colophon. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ko.2–4 Ñ1.2 V1 T1 संभव. — *Adhy. name:* K3 भीष्मवाक्यं; K4 दीर्घतमोपाख्यानं; Ñ1.2 V1 भीष्मसत्यवतीसंवादः; G1 अंगोत्पत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 100; B1 D4 102; Da1 101; Dn3 103; T1 100; T2 50; G M 51 (G5 52). — *S'loka no.:* Da1 46; Dn 52; M3 53. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 4231.

99

1 S read 1–2 after 1. 98. 33^{ab} (G6 om. 1–2). — Ś1 K1 om. उवाच; S om. the ref. — ^{a}) S (G6 om.) तस्मात् (for पुनः). B5 G1 भारतवंशस्य. — ^{b}) S (G6 om.) पुनः (for हेतुं). — ^{cd}) S (G6 om.) हेतुं वक्ष्याम्यहं सम्यङ्गिर्दोषं नात्र संशयः.

2 For S cf. v. l. 1. — ^{b}) S (G6 om.) धनेना(G5 °र्मेणा-; M6–8 °र्मो वा)प्युपमंत्र्यतां. — ^{cd}) S (G6 om.) °वीर्यभार्यायां योस्यामु°.

3 Ś1 K1 D5 S om. उवाच. — After वैशं°, S ins. a passage of 36 lines given in App. I (No. 57). — ^{b}) S वै (T2 सा) (for सं-). — ^{c}) G1–3 सव्रीळा.

4 Before 4, S ins. सत्यवती. — ^{b}) S यदात्थ प्रमदां (T1 M6–8 °दाः) प्रति. — After 4^{ab}, D2 marg. (*sec. m.*) ins. 1045* (cf. v. l. 5). — ^{d}) = 32^{b}. Ñ1.2 D (except D2.4.5) नः; G6 ते (for च). — After 4^{cd}, S reads an additional colophon (*adhy. no.:* T1 101; T2 51; G M 52 (G5 53)) and then ins.:

1043*   वैशंपायनः ।
        एवमुक्त्वा ततो भीष्मं तं माता प्रत्यभाषत ।
        रोचते मे वचस्तुभ्यं ममापि वचनं शृणु ।

— ^{e}) Ñ2 Da मयाख्यातुम्. — ^{f}) K4 Ñ3 B1.5 D (except D2.4.5) आपद्धर्मं तथाविधं.

5 ^{a}) K (except K1) Da त्वं ह्येव. — ^{b}) Da D5 सत्यः. Ś1 K Ñ1.3 Da D5 तपो महत्; S गतिः प्रभो (G3 च मे) (for परा गतिः). — After 5^{ab}, S ins.:

1044* यत्त्वं वक्ष्यसि तत्कार्यमस्माभिरिति मे मतिः ।

— ^{c}) Ñ3 B D (except D5) सत्यं मे. G3.4 °न्निशम्यतां वाक्यं. — ^{d}) Ñ1.3 विधत्स्व; G6 वद त्वं (for कुरु°). — Ko.3.4 Da1 D1.4 (marg.) ins. after 5: D2 marg. *sec. m.*, after 4^{ab}:

1045* यन्मे बाल्ये पुरा वृत्तं कुमार्यास्तच्छृणुष्व मे ।

— S ins. after 5: D2 (marg. *sec. m.*).4 (marg.) cont. after the above:

1046* शृणु भीष्म वचो मह्यं धर्मार्थसहितं हितम् ।
        न च विस्रम्भकथितं भवान्सूचितुमर्हति ।
        यस्तु राजा वसुर्नाम श्रुतस्ते भरतर्षभ ।
        तस्य शुक्रादहं मत्स्या धृता कुक्षौ पुरा किल ।
        मातरं मे जलाद्धृत्वा दाशः परमधर्मवित् ।   [5]
        मां तु स्वगृहमानीय दुहितृत्वे ह्यकल्पयत् ।

[(L. 1) G3 धर्मार्थकुशलं. — (L. 3) T2 G3–6 भरतर्षभः. — (L. 4) D2.4 तस्य शुक्रं धृतवती मत्सी कुक्षौ पुरा किल. — (L. 6) T °त्वेभ्यकल्पयत्; M6–8 °त्वेप्यक°.]

6 ^{a}) G °युक्तः स (G3 स्व-). Ñ1.2 B1.6 D (except D5) धर्मार्थं; S धर्मेण. — ^{b}) Ko.2.3 M तरो (M3 °रा); B3 Da1 D5 तरिर्; T1 तदा. Ñ1 °रासीन्नरोत्तम; Ñ3 °राशीर्वरो मम; B5 यमुनायां कुरूद्वह; T2 G पिता चासीत्ततो (G2.4.5 °स्तदा) मम. — ^{c}) K1 D1 तां; D5 G2 स (for सा). D2m (*sec. m.*) तरौ (for अहं). Ñ1.2 T2 G4.6 °यौवनं; G5 °यौवना. — B6 ins. after 6: B5, after 7:

1047* अतारयं जनं तत्र पारगामिनमञ्जसा ।
        [B5 अवतार्य जलं वीर पार°.]

C. 1. 4229
B. 1. 105. 7
K. 1. 114. 23

सा कदाचिदहं तत्र गता प्रथमयौवने ॥ ६
अथ धर्मभृतां श्रेष्ठः परमर्षिः पराशरः ।
आजगाम तरीं धीमांस्तरिष्यन्यमुनां नदीम् ॥ ७
स तार्यमाणो यमुनां मामुपेत्याब्रवीत्तदा ।
सान्त्वपूर्वं मुनिश्रेष्ठः कामार्तो मधुरं बहु ॥ ८
तमहं शापभीता च पितुर्भीता च भारत ।
वरैरसुलभैरुक्ता न प्रत्याख्यातुमुत्सहे ॥ ९
अभिभूय स मां बालां तेजसा वशमानयत् ।
तमसा लोकमावृत्य नौगतामेव भारत ॥ १०
मत्स्यगन्धो महानासीत्पुरा मम जुगुप्सितः ।
तमपास्य शुभं गन्धमिमं प्रादात्स मे मुनिः ॥ ११
ततो मामाह स मुनिर्गर्भमुत्सृज्य मामकम् ।
द्वीपेऽस्या एव सरितः कन्यैव त्वं भविष्यसि ॥ १२
पाराशर्यो महायोगी स बभूव महानृषिः ।
कन्यापुत्रो मम पुरा द्वैपायन इति स्मृतः ॥ १३
यो व्यस्य वेदांश्चतुरस्तपसा भगवानृषिः ।
लोके व्यासत्वमापेदे कार्ष्ण्यात्कृष्णत्वमेव च ॥ १४
सत्यवादी शमपरस्तपस्वी दग्धकिल्बिषः ।

---

7 [a]) Ś1 धर्मवतां; Ñ1.2 D (except D2.5) °विदां. — [c]) K0.2 D2 M3 ततः; K3 B1.5.6 M5–8 तरं; Ñ1 G1 तदा; B8.5m Dn1 D1.5 तरिं; T1 तटं. S तात (for धीमान्). — After 7, B5 ins. 1047* (cf. v. l. 6).

8 [b]) K0 T2 G2.4.5 वचः; T1 G1.3 M (except M5) मुनिः (for तदा). D2 मामुत्थायाब्रवी°; M5 स्वयं मामब्रवी°. — [c]) Ś1 K1 सांत्वमानो. G6 M5 महाभागः (for मुनि°). — [d]) Ś1 विदुरं; K1 विधु° (for मधु°). K3 D (except D2.4.5) S (except G6) वचः (for बहु). — After 8, D4 (marg.) S ins.:

1048* उक्त्वा जन्मकुलं मह्यं नासि दाशसुतेति च ।

[D4 श्रुत्वा; M3.5 उक्तं. G1.6 °कुले. G6 चैव (for मह्यं). D4 नेयं; T1 G1 नासीत्. G1.2.4.5 °कुलेति च; G6 °सुता इति.]

9 [c]) Ñ3 युक्ता; T1 G6 M5–8 चाहं; G3 त्वाहं (for उक्ता). T2 G1.2.4.5 आलोक्य च दिशश्चाहं (G2 °श्चांगं); M8 वरैः सुदुर्लभै(*sup. lin.* असुलभै)श्चोक्त्वा (*sup. lin.* °श्चाहं). — [d]) S प्रत्याख्यातुं प्रचक्रमे. — T G2.4.5 M ins. after 9: D4 marg., after 10[ab]: G1, after 10:

1049* प्रेक्ष्य तांस्तु महाभागान्परे पारे ऋषीन्स्थितान् ।
यमुनातीरविन्यस्तान्प्रदीप्तानिव पावकान् ।
पुरस्तादरुणश्चैव तरुणः संप्रकाशते ।
येनैषा ताम्रवस्त्रेव द्यौः कृता प्रविजृम्भिता ।
उक्तमात्रो मया तत्र नीहारमसृजत्प्रभुः । [5]
पराशरः सत्यधृतिर्द्वीपे च यमुनाम्भसि ।

[(L. 4) G4.5 द्यौर्भू(G4m °भ्रे)ता. — (L. 5) D4 T1 G2 उक्तमात्रे.]

10 T M om. 10. — D4 marg. ins. 1049* after 10[ab] (cf. v. l. 9). — [c]) K3 लोकमावार्य. D3 तमसावृत-मालोक्य. — After 10, G1 ins. 1049*.

11 [b]) M5 मम महाव्रत. — [cd]) K0 transp. शुभं and इमं. S (except G6) °स्य वै तदा (M3.5 °न्महामुनिः). — D4 (marg.) T (T1 om. lines 4–5) G3 M3.5 ins. after 11: G1.2.4.5 M6–8, after 12:

1050* कन्यात्वं च ददौ प्रीतः पुनर्विद्वांस्तपोधनः ।
तस्य वीर्यमहं दृष्ट्वा तथा युक्तं महात्मनः ।
विस्मिता व्यथिता चैव प्रादामात्मानमेव च ।
वसिष्ठेन समानीता याज्ञवल्क्यादयो द्विजाः ।
कृत्वा विवाहं मे सर्वे प्रतिजग्मुर्यथागतम् । [5]
ततस्तदा महात्मा स कन्यायां मयि भारत ।
प्रहृष्टोऽजनयत्पुत्रं द्वीप एव पराशरः ।

[(L. 1) M पुनः (M3.5 ततः) प्रीतो ददौ वि°. — G1.2.4.5 transp. lines 2–3 and 4–5. — After line 1, M ins.:

1051* हिमं चैवासृजद्धीमान्द्वीपं च यमुनाम्भसि ।;

and after line 3:

1052* ततः पिता वसुश्चैव पितरश्च तपोधनाः ।]

12 T G3 M om. 12. — [b]) K3 Ñ1.3 G (G3 om.) गर्भं उ(K3 Ñ3 G3 -मु)त्सृज्यतामयं. — Dn3 om. 12[c]–13[b]. — After 12, G1.2.4.5 M6–8 ins. 1050* (cf. v. l. 11); while K0.3.4 Da1 D4 (marg.) ins.:

1053* एवमुक्त्वा गतः सोऽथ ऋषिः परमधर्मवित् ।
ममापि प्रसवो जातस्तत्क्षणादेव भारत ।

13 Dn3 om. 13[ab] (cf. v. l. 12). — [b]) Ś1 K1.3.4 G1 बभूव स (by transp.); K0 G3 संबभूव. Ś1 K1.2.4 D5 महामुनिः; G6 °मतिः. — After 13[ab], Ś1 K1 read 14[cd]; G6 1054* (cf. v. l. 15). — [cd]) T1 G1 repeat and G2.4 read 13[cd] after 1054* (cf. v. l. 15). M6–8 कन्यागर्भो. Ñ1 ममोत्पन्नो (for मम पुरा). Ñ B D (except D5) G3 M3 श्रुतः; G1 स्मृतिः (for स्मृतः).

14 G6 (?hapl.) om. 14–15[ab]. — [b]) K4 भगवान्मुनिः. — Ś1 K1 read 14[cd] after 13[ab]. — [d]) D4 कृष्णत्वमाप च; G6 °मागतः.

स नियुक्तो मया व्यक्तं त्वया च *अमितद्युते ।
भ्रातुः क्षेत्रेषु कल्याणमपत्यं जनयिष्यति ॥ १५
स हि मामुक्तवांस्तत्र स्मरेः कृत्येषु मामिति ।
तं स्मरिष्ये महाबाहो यदि भीष्म त्वमिच्छसि ॥ १६
तव ह्यनुमते भीष्म नियतं स महातपाः ।
विचित्रवीर्यक्षेत्रेषु पुत्रानुत्पादयिष्यति ॥ १७
महर्षेः कीर्तने तस्य भीष्मः प्राञ्जलिरब्रवीत् ।
धर्ममर्थं च कामं च त्रीनेतान्योऽनुपश्यति ॥ १८
अर्थमर्थानुबन्धं च धर्मं धर्मानुबन्धनम् ।
कामं कामानुबन्धं च विपरीतान्पृथक्पृथक् ।
यो विचिन्त्य धिया सम्यग्व्यवस्यति स बुद्धिमान् ॥ १९
तदिदं धर्मयुक्तं च हितं चैव कुलस्य नः ।
उक्तं भवत्या यच्छ्रेयः परमं रोचते मम ॥ २०
ततस्तस्मिन्प्रतिज्ञाते भीष्मेण कुरुनन्दन ।
कृष्णद्वैपायनं काली चिन्तयामास वै मुनिम् ॥ २१
स वेदान्विब्रुवन्धीमान्मातुर्विज्ञाय चिन्तितम् ।
प्रादुर्बभूवाविदितः क्षणेन कुरुनन्दन ॥ २२
तस्मै पूजां तदा दत्त्वा सुताय विधिपूर्वकम् ।

C. 1. 4246
B. 1. 105. 25
K. 1. 114. 46

---

15 G3 om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). — ^{b}) K (except K1) B D2.4.5 G6 तपसा; M7 तेजस्वी. — Dn T G1.2.4.5 M ins. after 15^{ab}: G6, after 13^{ab}:

1054* सद्योत्पन्नः स तु महान्सह पित्रा ततो गतः ।

[M3 स सद्य एव चोत्पन्नः स°. G2.4.5 वनं; G6 यतो (for ततो).]

— After the above line, T1 G1 repeat and G2.4 read 13^{cd}. — ^{c}) G3 स्नेहयुक्ते मयाप्युक्तं. — ^{d}) Ś1 K Ñ3 चाप्यमितद्युते (K0.4 °तिः); Ñ1.2 B Dn D2.4 चाप्रतिमद्युते (Dn D2m °तिः); Da वा प्रतिपद्यते; D5 M3 चाप्य(M3 चैवा)मरद्युते; T G M5–8 चैवामितद्युते. — ^{e}) M6–8 भ्रातृक्षेत्रेषु. D4 क्षेत्रे सु°; T G M3.5 क्षेत्रे च (G6 तु).

16 ^{a}) K1 तस्य; K4 तात (for तत्र). G3 स तु मामब्रवीत्तत्र. — ^{b}) K4 Dn D5 कृच्छ्रेषु; G6 M5 कार्येषु. — ^{c}) S (except G6 M5) महाभाग (G2.3 °गं). — After 16, M5 ins.:

1055* तव चानुमते काममाभ्यामुत्पादयेत्प्रजाः ।

17 ^{a}) K0.2 तवाप्यनु°. Ś1 K0–2 वीर (for भीष्म). — ^{b}) K2 S (except G6 M3.5) नियतः. K3.4 सुमहा°; B5 स महायशाः (m as in text). — ^{c}) T2 G2.4.5 वैचित्रवीर्ये. S (except M5) -क्षेत्रे वै (G6 तु). — ^{d}) M5 यदा त्वं पुत्र मन्यसे.

18 Before 18, K4 B1 D (except D2.4) ins. वैशं° उ°; B5 भीष्म उ°; S (except G3) वैशं°. — After वैशं°, S ins.:

1056* इत्युक्तमात्रे भीष्मस्तु मूर्ध्न्यंजलिकृतोऽब्रवत् ।

[G1.2.4.5 °जलिमतो (G1 °था-) वहन्; M3 कृतांजलिपुटोह°.]

— G3 ins. after 19^{cd}: G1.2.6, after 19: M3.5, after 1056*:

1057* सर्ववित्सर्वकर्ता च यद्येतत्तत्करोति च ।

— ^{a}) G6 M कीर्तनात् (M3 *sup. lin.* as in text). G3 तस्मिन् (for तस्य). — ^{b}) S (except G6) वंद्य मातुस्तथा(T2 वर्धमानस्तदा-; G3.4 मातुस्तदा)ब्रवीत्. — After 18^{ab}, D4 (marg.) S ins.:

1058* देशकालौ तु जानामि क्रियतामर्थसिद्धये ।

[T2 राजानां; G (except G3) जानासि. G6 °तामिह सि°.]

— Before 18^{cd}, Ñ1.3 ins. भीष्म उ°. K3 (? hapl.) om. 18^{d}–19^{c}. — ^{d}) B1.6 D4 °नेतानुनुपश्यसि (D4 °ति).

19 K3 om. 19^{abc} (cf. v. l. 18). — ^{ab}) K0.2 अर्थं चार्थां°. G2 धर्मार्थं चानुबंधनं. M3.5 धर्मं धर्मानुबंधं चाप्यर्थमर्थानु°. — ^{c}) Ś1 K1.2 हि (for च). — G3 ins. 1057* after 19^{cd} (cf. v. l. 18). — D4 (marg.) S (except G6) ins. after 19^{cd} (G3, after 1057*):

1059* शुभं शुभानुबंधं च तांश्चैव त्रिविधान्पुनः ।

[T2 शुभस्य भावानुबंधांस्तांश्चैव; G3 अशुभाशुभानु°.]

— ^{e}) Ñ2 B D (except D5) धिया धीरो. — ^{f}) G6 स युक्तिमान्. — For 19^{ef}, T2 G1.5 subst.:

1060* पुनः पुनर्यो विचिन्त्य धिया सम्यग्व्यवस्यति ।
स बुद्धिमान्मनुष्येषु स नरः कृत्स्नकर्मकृत् ।

G1.2.6 ins. 1057* after 19 (cf. v. l. 18).

20 ^{a}) Ś1 D2.4 धर्मसंयुक्तं; M3 °कामं च. — ^{b}) G1 शुभं चैव. — ^{d}) K3 transp. रोच° and मम. Ñ2 B D (except D5) तन्मह्यं रोचते भृशं.

21 Before 21, B1 D ins. वैशं° उ°; S (except G6) वैशं°. — ^{b}) M3.5 कुरुसंसदि. — ^{c}) M3.5 माता (M3 *sup. lin.* काली as in text). — ^{d}) K0.1 तं (K1 वै) द्विजं. M3(*sup. lin.*).5 मनसा समचिंतयत्. — After 21, S (except G5.6; M3 marg.) ins.:

1061* तस्याः स चिन्तितं ज्ञात्वा सत्यवत्या महातपाः ।

22 ^{ab}) G6 विब्रुवाणोयं (for विब्रुवन्धी°). T G1–5 M स वेदान्प्र(G1 वेदान्प्रति-; G3 समेतान्प्र)ब्रुवन्सर्वान्कृष्णद्वैपायनः प्रभुः (G3 तदा). — ^{c}) Ś1 Ñ Da S °बभूव विदितः

C. 1. 4246
B. 1. 105. 26
K. 1. 114. 47

परिष्वज्य च बाहुभ्यां प्रस्नवैरभिषिच्य च ।
मुमोच बाष्पं दाशेयी पुत्रं दृष्ट्वा चिरस्य तम् ॥ २३
तामद्भिः परिषिच्यार्तां महर्षिरभिवाद्य च ।
मातरं पूर्वजः पुत्रो व्यासो वचनमब्रवीत् ॥ २४
भवत्या यदभिप्रेतं तदहं कर्तुमागतः ।
शाधि मां धर्मतत्त्वज्ञे करवाणि प्रियं तव ॥ २५
तस्मै पूजां ततोऽकार्षीत्पुरोधाः परमर्षये ।
स च तां प्रतिजग्राह विधिवन्मन्त्रपूर्वकम् ॥ २६
तमासनगतं माता पृष्ट्वा कुशलमव्ययम् ।
सत्यवत्यभिवीक्ष्यैनमुवाचेदमनन्तरम् ॥ २७
मातापित्रोः प्रजायन्ते पुत्राः साधारणाः कवे ।
तेषां पिता यथा स्वामी तथा माता न संशयः ॥ २८
विधातृविहितः स त्वं यथा मे प्रथमः सुतः ।
विचित्रवीर्यो ब्रह्मर्षे तथा मेऽवरजः सुतः ॥ २९
यथैव पितृतो भीष्मस्तथा त्वमपि मातृतः ।
भ्राता विचित्रवीर्यस्य यथा वा पुत्र मन्यसे ॥ ३०
अयं शांतनवः सत्यं पालयन्सत्यविक्रमः ।
बुद्धिं न कुरुतेऽपत्ये तथा राज्यानुशासने ॥ ३१
स त्वं व्यपेक्षया भ्रातुः संतानाय कुलस्य च ।
भीष्मस्य चास्य वचनान्नियोगाच्च ममानघ ॥ ३२
अनुक्रोशाच्च भूतानां सर्वेषां रक्षणाय च ।
आनृशंस्येन यद्ब्रूयां तच्छ्रुत्वा कर्तुमर्हसि ॥ ३३

(G3 °भावात्सत्यवती; M3.5 as in text); K2 °बभूव प्रकटः; D5 °बभूव स ऋषिः. — d) B3.6 D2 कुरुसत्तम; S (except G1.6) °संसदि.

23 a) K0.2 Ñ1 B6 D (except D2.4.5) S ततः (for तदा). K (except K1) Ñ2.3 B D (except D5) कृत्वा; M3.5 [ऽ]कार्षीत् (M3 *sup. lin.* as in text). — b) K0 पुत्राय. — c) M5 तं परिष्वज्य (for परि° च). M3.5 मातार्तां (M3 *sup. lin.* बाहुभ्यां as in text). — d) N (except Dn1.n2) T2 G3-6 प्रस्न(Ś1 °स्ना)वैर्. Ś1 अभिनिन्य च; K1 °नंद्य तं; K2 °चिंत्य तं; K3 Ñ B3.6 D (except D2.4.5) T2 G (except G6) M6-8 अभ्यषिंचत; T1 अभिषिंचयत्. K0 तं (for च). — f) D5 चिरेण. D (except D2.4.5) तु; G5 चै (for तम्).

24 a) T M अभि- (for परि-). K1 अभिशिस्यातां (sic); K3.4 G2.4.5 अभिषिंचंतीं; D1 G3 °षिंच्यार्तां (G3 °तां); G1 अभ्यषिंचत्तां. — b) Ś1 अभ्यभाषत (*sup. lin.* °वाद्य च); G6 अभिसृत्य च. — d) Ś1 K D5 G6 M5 व्यासो (G6 कृष्ण-) द्वैपायनोऽब्रवीत्.

25 Before 25, D4 marg. ins. व्यास उ°. S repeats 25^{ab} after 37. — a) Ñ1 वद त्वं (for भव°). — d) K0.1 तव प्रियं (by transp.).

26 Before 26, D2.4 (marg.) ins. वैशं° उ°. — a) K0.1 B1 तदा (for ततो). — b) G6 पुरोधाय परंतपः. — d) M5 मंत्रपूर्वं यथाविधि. — After 26, Dn S ins.:

1062* पूजितो मन्त्रपूर्वं तु विधिवत्प्रीतिमाप सः ।

[T2 G6 पूजितं मंत्रपूर्वेण विधिना प्रीतमानसं.]

27 cd) Ñ2 B3.5 D (except D2.4) अथ (for अभि-). D4 T1 एवम् (for एनम्). D4 T1 G3 पुनम् (for इदम्). — M3 ins. before 27^{cd}: M5 subst. for it:

1063* आचचक्षे क्रमेणास्मै तदर्थमभिचिन्तितम् ।

28 Before 28, S ins. सत्यवती. — a) S (except G6 M3.5) मातापितृभ्यां जायंते. — b) G6 कुले (for कवे). — c) B1.6 D2.4 यथा पिता (by transp.).

29 ab) N (except Ś1) G1.4 Cd विधान- (G1 °त्रा). Ñ1.2 B3.5 D5 G3 M3 सत्यं; Ñ3 सर्वं (for स त्वं). K3.4 पूर्वजः; B5 विहितः (for प्रथ°). T1 मे प्रियपुत्रकः. M5 स यथासि पितुस्तात तथासि मम धर्मतः. — T2 om. 29^{cd}–30. — cd) G2.4.5 (? hapl.) om. 29^{cd}. — Ś1 K1.3.4 विप्रर्षे; Da महर्षे. B1 G3 सुत; Da स्मृतः. M5 विचित्रवीर्यश्चाप्येवं यथा त्वमसि मे सुतः. — M3 repeats 29 with v. l. of M5.

30 T2 om. 30 (cf. v. l. 29). — a) K0 B1 G3 तथैव; G6 यथा वै. — b) Ś1 K1 Dn3 M3.5 त्वमसि. — c) Ñ2.3 G1 भ्रातुर्विचित्र°. — T1 G M6-8 read 34 after 30, the same MSS. except G6 repeating it in its proper place.

31 a) Ñ1 स्वयं (for अयं). — c) Ñ3 न बुद्धिं (by transp.). — d) Ñ3 राज्यानुपालने.

32 M5 om. 32–33. — a) Ś1 राज्ञव्यपे°; Ś1 (*sup. lin.*) K1.4 सत्यव्यपे°; S (M5 om.) तस्य चापे° (G6 स त्वं ह्यपे°). — b) = 4^{d}. K4 G6 तु; G1 नः; G3 वै (for च). — c) D4 S (except G6; M5 om.) °स्य वचनाच्चैव. — d) B1.5 D4 त्वं (for च). K1.3.4 T1 G1-4 M (M5 om.) °गान्मम चानघ; T2 विनियोगान्ममानघ; G5 °गाद्वचनान्मम.

33 M5 om. 33 (cf. v. l. 32). — a) Ś1 K1 भीतानां; G6 भ्रातृणां. — Ñ3 om. 33^{c}–36^{b}. — c) Ñ2 B D (except D5) M3 °शंस्याच्च. Da1 भूतानां (for यद्ब्रू°).

34 Ñ3 om. 34 (cf. v. l. 33). G6 reads 34 after

यवीयसस्तव भ्रातुर्भार्ये सुरसुतोपमे ।
रूपयौवनसंपन्ने पुत्रकामे च धर्मतः ॥ ३४
तयोरुत्पादयापत्यं समर्थो ह्यसि पुत्रक ।
अनुरूपं कुलस्यास्य संतत्याः प्रसवस्य च ॥ ३५

व्यास उवाच ।

वेत्थ धर्मं सत्यवति परं चापरमेव च ।
यथा च तव धर्मज्ञे धर्मे प्रणिहिता मतिः ॥ ३६
तस्मादहं त्वन्नियोगाद्धर्ममुद्दिश्य कारणम् ।
ईप्सितं ते करिष्यामि दृष्टं ह्येतत्पुरातनम् ॥ ३७
भ्रातुः पुत्रान्प्रदास्यामि मित्रावरुणयोः समान् ।
व्रतं चरेतां ते देव्यौ निर्दिष्टमिह यन्मया ॥ ३८
संवत्सरं यथान्यायं ततः शुद्धे भविष्यतः ।
न हि मामव्रतोपेता उपेयात्काचिदङ्गना ॥ ३९

सत्यवत्युवाच ।

यथा सद्यः प्रपद्येत देवी गर्भं तथा कुरु ।
अराजकेषु राष्ट्रेषु नास्ति वृष्टिर्न देवताः ॥ ४०
कथमराजकं राष्ट्रं शक्यं धारयितुं प्रभो ।
तस्माद्गर्भं समाधत्स्व भीष्मस्तं वर्धयिष्यति ॥ ४१

व्यास उवाच ।

यदि पुत्रः प्रदातव्यो मया क्षिप्रमकालिकम् ।
विरूपतां मे सहतामेतदस्याः परं व्रतम् ॥ ४२
यदि मे सहते गन्धं रूपं वेषं तथा वपुः ।

C. 1. 4266
B. 1. 105. 47
K. 1. 114. 68

30; T1 G1-5 M6-8 repeat 34 here. — b) T1 (second time). 2 G1-5 (all five second time) M3. 6-8 (the last three second time) भार्ये परमसंमते. — d) B5 M5. 6-8 (the last three second time) भारत (M6 first time *inf. lin.* as in text); G2 (second time) पुत्रक (for धर्म°).

35 Ñ3 om. 35 (cf. v. l. 33). — a) S (except G6) तयोः प्रयच्छ पुत्रांस्त्वं. — c) S (except G6) अनुरूपान्. — d) D5 शंतनोः; Cd संतत्याः (as in text). K3 संभूत्याः प्रभवस्य च; S तेजःप्रशम(G2. 4. 5 °श्रय)संयुतान्.

36 K1 S om. उवाच (G5. 6 om. the ref.). Ñ3 om. 36^{ab} (cf. v. l. 33). — a) D2 G3 सर्वं (for धर्मं). S त्वमे(M6-8 यथै)वेह (for सत्य°). — b) S (except G6) परं तत्त्वं प्रजासु च (G2. 4. 5 परावयं). — Before 36^{cd}, G6 ins. व्यासः. — c) K1 Ñ1. 2 B D (except D5) S तथा. K0. 2 Ñ B D (except D5) तव महाप्रा(a few MSS. °प्र)ज्ञे; S हि (T2 G2. 4. 5 ·पि) ते वि(G1 सुवि·; G2. 4. 5 तव)निश्चित्य. — d) Ś1 K1 धर्मेण प्रहि(K1 °ति)ता मतिः.

37 ab) Ś1 तस्मात्त्वहं; K1 तस्यात्त्वहं (sic). S नियोगात्तव चैवाहमेतैरपि च कारणैः. — c) S (except M2. 5) तत् (for ते). — d) Ś1 K1 दिष्टं; Ñ1 दृष्ट्वा. Ś1 K0. 2. 4 पुरातने; D (except D2. 4. 5) सनातनं; S पुरा मया. — After 37, S repeats 25^{ab}.

38 ab) D2 T1 G3 M6-8 पुत्रं and समं. — c) Ś1 ते दिव्यं; G6 M3 (*sup. lin.*). 5 निर्दिष्टं. S (except G6 M5) व्रतं च चरितव्यं तु. — d) G6 M3 (*sup. lin.*). 5 मया संवत्सरं शुभं (G6 °भे).

39 a) M5 संवत्सराद्. K0 T1 °न्याय्यं. — d) Ś1 K1 ह्युपेयात्. S (for G6 see below) स्पृशते. G6 subst. for, M3 ins. before, and M5 ins. after 39^{cd}:

1064* न हि मामर्हतः प्राप्तुमशुद्धे कोसलात्मजे ।

G1-3 M2 ins. after 39: G6 M5, after the above:

1065* एवं सत्यवती धर्मं परमं ज्ञातुमर्हसि ।
[G2 अपरं; M3 परं त्वं. G3 परज्ञैः संतम°.]

40 K1 D1 S om. उवाच. — a) K2 B3 G6 M6-8 प्रपद्येतां; K3 D2. 5 T G1-5 M3. 5 °द्येते. Ñ Dn D1 सद्यो यथा प्रपद्येत (Ñ3 °ते); G6 तद्यथा प्रतिपद्येतां. — b) K2-4 Ñ3 D2. 5 S देव्यौ (G2. 4. 5 भार्ये). B3 ते गर्भं त्वं तथा कुरु. — Dn S (except G6) ins. after 40^{c}: D4, after 40 (as *one* line made up of the two halves, read in reverse order!):

1066* प्रजानाथा विनश्यति ।
नश्यन्ति च क्रियाः सर्वाः.

— d) K2-4 Ñ B3 D (except Da1 D5) G1. 6 M2 देवता.

41 a) After कथं, K0 Ñ B1. 3. 6 Da Dn D1. 4 T1 G1. 3. 6 M ins. च; K1-4 D5 हि; B5 D2 वा; T2 G2. 4. 5 तु. K0 G6 राज्यं (for राष्ट्रं). — b) Ś1 K D2 पाल(K0 कार)यितुं; T2 G2. 4. 5 रंज°. — c) G3 शीघ्रं गर्भं. G2. 6 M5 निषिंचस्व. — d) K0. 2 Ñ B D भीष्मः संवर्ध°; K1 °स्तं पाल°.

42 Ś1 K1 S om. उवाच. — b) K0 Ñ1. 2 Da D4 °कालिकः; Ñ3 D5 °कारिकं (D5 °कः). Dn D1 मया भ्रातुरकालिकः. — d) Ś1 K1 एतद्ध्यस्याः प°; K0. 2-4 D5 एतद्धि स्यात्प°; Ñ2 Da Dn D1 तयोरेतत्प°; S एतत्स्यात्परमं व्रतं (G6 एतद्धि स्यान्महत्तपः; M7 एतत्स्यात्परतरं व्रतं).

43 ab) S1 K1 यद्धि(K1 °दि) मे महते गर्भं. K0. 2 रूपं गंधं वेषं; G6 M3. 5 वेषं रूपं गंधं (by transp.). T1

C. 1. 4266
B. 1. 105. 47
K. 1. 114. 58

अद्यैव गर्भं कौसल्या विशिष्टं प्रतिपद्यताम् ॥ ४३
वैशंपायन उवाच ।
समागमनमाकाङ्क्षन्निति सोऽन्तर्हितो मुनिः ।
ततोऽभिगम्य सा देवी स्नुषां रहसि संगताम् ।
धर्म्यमर्थसमायुक्तमुवाच वचनं हितम् ॥ ४४
कौसल्ये धर्मतन्त्रं यद्ब्रवीमि त्वां निबोध मे ।
भरतानां समुच्छेदो व्यक्तं मद्भाग्यसंक्षयात् ॥ ४५
व्यथितां मां च संप्रेक्ष्य पितृवंशं च पीडितम् ।
भीष्मो बुद्धिमदान्मेऽत्र धर्मस्य च विवृद्धये ॥ ४६
सा च बुद्धिस्तवाधीना पुत्रि ज्ञातं मयेति ह ।
नष्टं च भारतं वंशं पुनरेव समुद्धर ॥ ४७
पुत्रं जनय सुश्रोणि देवराजसमप्रभम् ।
स हि राज्यधुरं गुर्वीमुद्वक्ष्यति कुलस्य नः ॥ ४८
सा धर्मतोऽनुनीयैनां कथंचिद्धर्मचारिणीम् ।
भोजयामास विप्रांश्च देवर्षीनतिथींस्तथा ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

अथो (for तथा). T G (except G6) वयः. — *c*) K0.3 कौसि(K3 °शि)ल्या; K2.4 B (except B1) D (except D4.5) °श°; T1 कौरव्या. — *d*) Ñ3 प्रतिपद्यते. — After 43, D4 (marg.) S (except M6–8) ins.:

1067* तस्य चापि शतं पुत्रा भवितारो न संशयः ।
गोप्तारः कुरुवंशस्य भवत्याः शोकनाशनाः ।

— After the above, D4 (marg.) S (except M6–8) ins. 1069*.

44 Ś1 K1 om. उवाच; S om. the ref. — After वैशं° उ°, N ins.:

1068* एवमुक्त्वा महातेजा व्यासः सत्यवतीं तदा ।

D4 (marg.) S ins. after 1067* (M6–8, after 43): Dn, after 1068*:

1069* शयने त्वथ कौसल्या शुचिवस्त्रा स्वलंकृता ।

— *a*) Ñ3 S (except T1 G6) समागमनम्. Ñ3 आकांक्ष्यम्; Dn S °क्षेद्. — *b*) K3 निशि (for इति). S इत्युक्त्वांतरधीयत. — *c*) G3 °गम्य तां देवीं; G6 M5 अभिगम्य तु सा देवी. — *d*) K1.2 T संगता; G (except G6) संन(G3 °म)ता. — *e*) K4 B3.6 Da1 Dn1 D2.5 G6 धर्मम्. S (except G6) धर्मार्थकाम(M3 *sup. lin.* °र्थेन तु)संयुक्तं (T2 G2.4.5 °सहितं). — *f*) G6 M5 °नं मिथः.

45 *a*) K (except K1) B3.5 D (except D4.5) कौश(K0 °शि)ल्ये. K0 D5 धर्मतत्वं हि; K1 G3 °तंत्रे यद्; Ñ1 °तंत्राय; Ñ2 M5 °मंत्रत्वाद्; B1.3.6 Da Dn D1 °तंत्रं त्वां; B5 °तस्त्वाहं; D2 °तस्त्वं हि; D4 M3 (*sup. lin.* as in text) °तंत्रत्वाद्; M6–8 °तंत्रं यं. — *b*) K0 Ñ1.2 B D °यद्ब्रवीमि. K0 Ñ1.2 B D (except D5) तत् (for मे). M3(*sup. lin.* as in text).5 ब्रवीमि न तु कामतः. — *c*) K2.4 G2.4 भारतानां. Ś1 K1 समुच्छेदे; K0 कुल°; T2 G4(*sup. lin.* as in text).5 °च्छेदाद्; M3 (*sup. lin.* as in text).5 अभावोयं. — *d*) Dn2 (by corr.) D2 तद्भाग्य°; G3 यद्भाग्य°. M3(*sup. lin.* as in text).5

मन्निमित्तं शुभानने.

46 *b*) M5 भर्तृवंशं. — *c*) K0 भद्रे; K4 मे च; Ñ B D मह्यं (for मेऽत्र). T1 धर्मभृतां श्रेष्ठः; T2 G1–5 M3(*sup. lin.*).6–8 बुद्धिमतांश्रेष्ठः; G6 M3.5 बुद्धिं ददौ मैत्रीं (G6 पौत्रीं). — *d*) Ś1 धर्मस्यात्र; K0.3 °स्याद्य; K2.4 °स्यास्य; Ñ1.2 B D कुलस्यास्य; Ñ3 धर्मस्यार्थे. T G1–5 M3(*sup. lin.*).6–8 कुरुते बुद्धिमुत्तमां; G6 M3(orig.).5 वंशस्यास्य पुनर्भवे. — After 46, K4 Ñ1.2 Da D4 (marg.) ins.:

1070* अहं त्वामद्य वक्ष्यामि बुध्या निश्चित्य भामिनि ।
श्रुत्वा तु तद्वचः सुभ्रु कर्तुमर्हसि नान्यथा ।

47 *a*) K0 त्वदाधीना; Ñ1 B D (except D2.5) T1 G1.3.6 M3.6–8 त्वय्य°; Ñ3 त्वया°; T2 G2.4.5 त्वया कार्या. M5 त्वय्यधीना च सा बुद्धिः. — *b*) K4 प्रतिज्ञातं. K3.4 D2 हि (for ह). Ñ3 B Da Dn D1.4.5 पुत्रि (Ñ3 °त्रं) प्रापय (Da1 पुत्र्याज्ञापय) मां तथा (B1m मा शुचः; B3.5.6 मां तया; D5 मेनघे); T G1–5 M3(*sup. lin.*).6–8 पुत्रप्राप्तौ (T1 G2.5 °प्तिं; T2 G3.4 °सुं) मतिं कुरु; G6 M3.5 पुत्रभावाय नान्यथा. — *d*) Ś1 K1 पुनरेतं; K4 °रेतत्. — After 47, G6 M3.5 ins.:

1071* गर्भं धारय कल्याणि देवरस्य महात्मनः ।
[G6 पुत्रं जनय कल्या°.]

48 *c*) M3 (*sup. lin.* as in text) स ते पुत्रो धुरं. — *d*) Ś1 K1 ते (for नः). T G1–5 M3(*sup. lin.*).6–8 उद्वहि(G1.3 °द्धरि)ष्यति धर्मतः; G6 M3.5 धारयिष्यति भारतीं. — After 48, D4 marg. ins.:

1072* एवमुक्त्वा तु सा देवी स्नुषां सत्यवती तदा ।

49 Before 49, Ñ3 M5 ins. वैशं° उ° (M5 om. उ°). — *a*) M3.5 सा धर्मेणानु°. — *b*) A few MSS. धर्मचारिणी. — *d*) Ñ3 B5.6 D1 G2.4.5 M (M3 *sup. lin.* as in text) तदा; T1 स्त्रियाः.

Colophon om. in Da. — *Major parvan:* T2 G M

१००

वैशंपायन उवाच ।
ततः सत्यवती काले वधूं स्नातामृतौ तदा ।
संवेशयन्ती शयने शनकैर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १
कौसल्ये देवरस्तेऽस्ति सोऽद्य त्वानुप्रवेक्ष्यति ।
अप्रमत्ता प्रतीक्षैनं निशीथे *आगमिष्यति ॥ २
श्वश्र्वास्तद्वचनं श्रुत्वा शयाना शयने शुभे ।
साचिन्तयत्तदा भीष्ममन्यांश्च कुरुपुंगवान् ॥ ३
ततोऽम्बिकायां प्रथमं नियुक्तः सत्यवागृषिः ।
दीप्यमानेषु दीपेषु शयनं प्रविवेश ह ॥ ४
तस्य कृष्णस्य कपिला जटा दीप्ते च लोचने ।
बभ्रूणि चैव श्मश्रूणि दृष्ट्वा देवी न्यमीलयत् ॥ ५
संबभूव तया रात्रौ मातुः प्रियचिकीर्षया ।
भयात्काशिसुता तं तु नाशक्नोदभिवीक्षितुम् ॥ ६
ततो निष्क्रान्तमासाद्य माता पुत्रमथाब्रवीत् ।
अप्यस्यां गुणवान्पुत्र राजपुत्रो भविष्यति ॥ ७
निशम्य तद्वचो मातुर्व्यासः परमबुद्धिमान् ।

C. 1. 4231
B. 1. 106. 8
K. 1. 115. 11

संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ko.2–4 Ñ1.2 V1 B3 T1 संभव. — *Adhy. name:* K3.4 व्यासनियोगः; Ñ1.2 V1 सत्यवत्युपदेशः; G1 व्यासाभिगमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 101; B1 D4 103; Dn3 104; T1 102; T2 52; G M 53 (G6 54). — *S'loka no.:* Da1 53; Dn 50; M3 66. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 4271.

100

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) G6 M3(*sup. lin.* as in text).5 दृष्टा (for काले). — b) K1 G6 M5 स्नुषां; G3 समा- (for वधूं). T1 G (except G3) M3(*sup. lin.*).6–8 ऋतौ तथा; M3.5 अलंकृतां. — c) T G (except G6) शयनं. — d) Ko Ñ B D (except D5) G6 M5 शनैर्वचनम° (Ñ3 सा पुनर्वाक्यम°).

2 a) MSS. indiscriminately कौसल्ये and कौश°. K2 ते चेत्; S देवि (M5 तेद्य). — b) Da त्वामन्ववे°; D5 त्वामुपवे°. S अद्य त्वानु(G6 स चाद्यानु; M5 स त्वाप्यानु)गमिष्यति (G6 M5 °प्रवेक्ष्यति). — c) B3 °मत्तां ऋतुमतीं; T1 G6 M (except M3) °मत्ताभिवीक्षेथा. — d) N T1 निशीथे ह्या(D3 -ह्या)गमि°; T2 G2.4.5 °थे समुपे°; G1 °थे-ष्यागमि°; G3 M3(*sup. lin.*).6–8 °थेभ्यागमि°; G6 M3(orig.).5 निशायामागमि°.

3 a) K4 B5 तस्याः (for श्वश्र्वाः). S (for T2 see below) तु वचनं. T2 श्वश्रुवास्तु वचः श्रुत्वा. — b) K2 शयिता. A few MSS. शुभा. — c) T2 G2.4.5 चिंतयंती तदा; G6 M3(*sup. lin.* as in text).5 जगाम मनसा. — d) Ko.2 Ñ3 D4 T1 G1–5 M3(*sup. lin.*).6–8 कुरुसत्तमान्; B D2 °नंदनान्; G6 M3(orig.).5 भरतांस्तथा.

4 G1.2.4.5 M3 (*inf. lin.*) ins. before 4: G6 M5–8 subst. for 4ab:

1073* ततः सुप्तजनप्राये निशीथे भगवानृषिः ।
[G1.2.4–6 रात्रौ च (for निशी°).]

— a) Ś1 K G1 ततोंबिकायाः. — b) K (except K3) G3 °वानृषिः. — d) Ko.2.4 Ñ B D Cd शरणं (D5 सदनं); T2 G3.4.5 निशायां (for शय°). Ś1 तां; K (except Ko) Ñ3 D5 G6 M5 तत् (for ह). — After 4, D4 (marg.) S ins.:

1074* सत्यवत्या नियुक्तस्तु सत्यवागृषिसत्तमः ।
जगाम तस्याः शयनं विपुले तपसि स्थितः ।
[(L. 1) G3 °वानृषिस°.]

D4 (marg.) G6 M3.5 cont.: T G1–5 M6–8 (om. lines 3–4) ins. after 5:

1075* तं समीक्ष्य तु कौसल्या दुष्प्रेक्ष्यमतथोचिता ।
विरूपमिति वित्रस्ता संकुच्यासीन्निमीलिता ।
विरूपो हि जटी चापि दुर्वर्णः पुरुषः कृशः ।
सुगन्धेतरगन्धश्च सर्वथा दुष्प्रधर्षणः ।
[(L. 1) D4 G3.4 M6 °तथोचितं. — (L. 2) D4 °च्याक्ष्णी निमीलिते; T1 G1.2.5 M3 °च्यासीन्नरेश्वर.]

5 ab) G3 तस्य दीप्तस्य. Ñ3 Da Dn1.n3 D5 T1 कपिलां जटां; G4.5 कलिला जटा. G6 M3.5 चक्षुषी (for लोच°). — c) Ś1 Ko.2 Ñ3 कद्रूणि; Cd बभ्रू°. S श्मश्रूणि चैव (G6 कद्रूणि चापि) पिंगानि. — d) G6 दृष्ट्वा सास्मि निमीलिता. — After 5, T G1–5 M6–8 ins. 1075* (cf. v. l. 4).

6 a) Ñ1.2 B D (except D5) तया सार्धं. — d) Ko.2 न शशाकाभि°.

7 a) Ñ1.2 B Da Dn D2.4 °मागम्य; D1 M3 (*sup. in.*) °मालक्ष्य. — b) Ñ1.2 B D (except D5) पुत्रमुवाच

C. 1. 4261
B. 1. 106. 8
K. 1. 1.5. 8

प्रोवाचातीन्द्रियज्ञानो विधिना संप्रचोदितः ॥ ८
नागायुतसमप्राणो विद्वान्राजर्षिसत्तमः ।
महाभागो महावीर्यो महाबुद्धिर्भविष्यति ॥ ९
तस्य चापि शतं पुत्रा भविष्यन्ति महाबलाः ।
किं तु मातुः स वैगुण्यादन्ध एव भविष्यति ॥ १०
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा माता पुत्रमथाब्रवीत् ।
नान्धः कुरूणां नृपतिरनुरूपस्तपोधन ॥ ११
ज्ञातिवंशस्य गोप्तारं पितॄणां वंशवर्धनम् ।
द्वितीयं कुरुवंशस्य राजानं दातुमर्हसि ॥ १२
स तथेति प्रतिज्ञाय निश्चक्राम महातपाः ।
सापि कालेन कौसल्या सुषुवेऽन्धं तमात्मजम् ॥ १३
पुनरेव तु सा देवी परिभाष्य स्नुषां ततः ।
ऋषिमावाहयत्सत्या यथापूर्वमनिन्दिता ॥ १४
ततस्तेनैव विधिना महर्षिस्तामपद्यत ।
अम्बालिकामथाभ्यागादृषिं दृष्ट्वा च सापि तम् ।
विषण्णा पाण्डुसंकाशा समपद्यत भारत ॥ १५

ह; T G M_{8}(orig.).$_{6-8}$ °मभाषत. M_{8}(*sup. lin.*).$_{5}$ तं माता प्रत्यभाषत. — ^{c}) $Ś_{1}$ $K_{1.3}$ B_{6} D_{4} अप्यस्या; D_{2} अथास्यां; G_{6} $M_{8.5}$ अप्यत्र. $Ś_{1}$ $K_{0.2.4}$ B_{3} D_{5} G_{1} पुत्रो; G_{6} $M_{8.5}$ तात. — After 7, G_{6} (which om. 8–10) ins.:

1076* इत्युक्तः सोऽब्रवीन्मातः कुमारो मातृदोषतः ।
अन्धो नागायुतप्राणो भविष्यत्यम्बिकोदरात् ।

8 G_{6} (hapl.) om. 8–10. — ^{a}) S (G_{6} om.) निशम्य वचनं. — ^{b}) $Ñ_{1.2}$ B D (except D_{5}) सत्यवतीसुतः; S (G_{6} om.) परमधर्मवित्. — ^{c}) $Ś_{1}$ °द्रियज्ञानम्; $Ñ_{3}$ °ज्ञानी. — ^{d}) K_{3} स प्रचो°; T_{1} °दितं.

9 G_{6} om. 9 (cf. v. l. 8). — ^{c}) $Ś_{1}$ $K_{1.3.4}$ D_{5} महावीर्यो महाभागो; B_{5} महाबाहुर्महा°. — ^{d}) M_{7} °बुद्धिर्महात्मनः.

10 G_{6} om. 10 (cf. v. l. 8). M_{6-8} om. 10^{ab}. — ^{a}) $K_{0.2}$ तस्य चैव. — ^{b}) A few MSS. भविष्यति. $Ñ_{1.2}$ B D (except D_{5}) महात्मनः. — ^{c}) M_{8}(*sup. lin*).$_{5}$ एष मातुश्च (M_{8} °स्तु).

11 ^{a}) G_{6} $M_{8.5}$ निशम्य वचनं तस्य. — ^{b}) T G M_{6-8} माता वचनमब्रवीत् (G_{6} तन्माता पुनरब्र°); $M_{8.5}$ तं माता पुत्रमब्र°. — S ins. after 11^{ab}: D_{5} (om. lines 1–2), after 12^{ab}: D_{4} (marg., om. lines 1–3), after 12:

1077* अलब्धलाभः पुत्रोऽयं यद्यन्धो वै भविष्यति ।
अस्य वंशस्य गोप्तारं सतां शोकविनाशनम् ।
तस्मादवरजं पुत्रं जनयान्यं नराधिपम् ।
भ्रातुर्भार्यापरा चेयं रूपयौवनशालिनी ।
अस्यामुत्पादयापत्यं मन्नियोगाद्गुणाधिकम् ।

[Before line 1, T_{2} G_{6} ins. सत्यवती. — (L. 2) T_{1} $G_{1.3.6}$ $M_{8.5}$ तस्य वं°. — (L. 3) D_{5} जनय त्वं; G_{6} °याद्य. — (L. 4) $G_{1.3}$ °परा चैव.]

— After 1077*, G_{6} M_{8} ins. 1078*. S om. 11^{c}–12^{b} (G_{6} M_{8} om. 11^{c}–14^{d}). — Before 11^{cd}, $Ñ_{2}$ ins. सत्यवत्युवाच.

12 S om. 12^{ab} (G_{6} M_{8} om. 12) (cf. v. l. 11). — ^{a}) $Ś_{1}$ K_{1} इति वंशस्य. — ^{b}) Da_{1} Dn_{3} कुरूणां (for पितृ°). $Ś_{1}$ $K_{1.4}$ हर्षवर्धनं. — After 12^{ab}, D_{5} (om. lines 1–2) ins. 1077*. — After 12, D_{4} (marg., om. lines 1–3) ins. 1077*.

13 G_{6} M_{8} om. 13 (cf. v. l. 11). — ^{b}) $K_{0.2}$ $Ñ_{1.2}$ B D (except D_{5}) महायशाः. — G_{6} M_{8} ins. after 1077*: T_{2} G_{3-5}, after 13^{ab}: D_{4} (marg., om. lines 1–2): T_{1} $G_{1.2}$ M_{5-8}, after 14:

1078* अम्बालिकां समाधाय तस्यां सत्यवती सुतम् ।
भूयो नियोजयामास संतानाय कुलस्य वै ।
विषण्णाम्बालिका साध्वी निषण्णा शयनोत्तमे ।
को न्वेष्यतीति ध्यायन्ती नियता संप्रतीक्षते ।

[(L. 1) G_{6} अथांबिकां. T_{1} G_{1} M_{5} समाहूय. — (L. 3) G_{3} विपण्णा वा°—भीपणा श°. — (L. 4) $G_{3.6}$ प्रतीक्षति; $M_{8.5}$ °क्षती.]

— S om. 13^{c}–14^{d}. — ^{c}) MSS. indiscriminately कौसल्या and कौश°. — ^{d}) K_{0} स्नुषा चांधं; $Ñ_{3}$ सुषावांधं. $Ñ_{2}$ Da D_{3} सुषुवे (Da_{2} °षाव) तनयं शुभा. — After 13, D_{2} ins.:

1079* धृतराष्ट्र यतस्तेन धृतराष्ट्रस्ततोऽभवत् ।

14 S om. 14 (cf. v. l. 13). — ^{b}) K_{2} पर्यभाषत. K_{1} सुतां. K_{4} तदा; D_{5} नृप. — ^{d}) $Ñ_{2}$ B D (except D_{5}) °पूर्वमरिंदम. — After 14, D_{4} (marg., om. lines 1–2) T_{1} $G_{1.2}$ M_{5-8} ins. 1078* (cf. v. l. 13).

15 ^{b}) $Ś_{1}$ K_{1}ताममन्यत; $K_{0.2-4}$ D_{5} तामपश्यत; S (except $G_{1.2}$) समपद्यत. — ^{c}) $Ñ_{3}$ °कां त्वथाभ्या°; B $D_{2.4}$ °कापि (D_{4} °का तु) तं दृष्ट्वा; G_{1} °का महाभागा; $M_{8.5}$ °का तमभ्याशाद्. — ^{d}) $Ś_{1}$ K_{1} Da_{2} $G_{2.4.5}$ अपि; K_{3} तु (for च). $Ś_{1}$ G (except $G_{3.6}$) सा च तं; K_{0} शायितं; K_{1} सर्वतं. B $D_{2.4}$ दीप्तश्मश्रुजटेक्षणं; D_{5} ऋषिं दृष्ट्वा तथाविधं. — ^{e}) $Ś_{1}$ $B_{1.3m.6m}$ D (except Da_{2} $D_{2.5}$)

तां भीतां पाण्डुसंकाशां विषण्णां प्रेक्ष्य पार्थिव ।
व्यासः सत्यवतीपुत्र इदं वचनमब्रवीत् ॥ १६
यस्मात्पाण्डुत्वमापन्ना विरूपं प्रेक्ष्य मामपि ।
तस्मादेष सुतस्तुभ्यं पाण्डुरेव भविष्यति ॥ १७
नाम चास्य तदेवेह भविष्यति शुभानने ।
इत्युक्त्वा स निराक्रामद्भगवानृषिसत्तमः ॥ १८
ततो निष्क्रान्तमालोक्य सत्या पुत्रमभाषत ।
शशंस स पुनर्मात्रे तस्य बालस्य पाण्डुताम् ॥ १९
तं माता पुनरेवान्यमेकं पुत्रमयाचत ।
तथेति च महर्षिस्तां मातरं प्रत्यभाषत ॥ २०
ततः कुमारं सा देवी प्राप्तकालमजीजनत् ।
पाण्डुं लक्षणसंपन्नं दीप्यमानमिव श्रिया ।
तस्य पुत्रा महेष्वासा जज्ञिरे पञ्च पाण्डवाः ॥ २१
ऋतुकाले ततो ज्येष्ठां वधूं तस्मै न्ययोजयत् ।
सा तु रूपं च गन्धं च महर्षेः प्रविचिन्त्य तम् ।
नाकरोद्वचनं देव्या भयात्सुरसुतोपमा ॥ २२
ततः स्वैर्भूषणैर्दासीं भूषयित्वाप्सरोपमाम् ।
प्रेषयामास कृष्णाय ततः काशिपतेः सुता ॥ २३

C. 1. 4296
B. 1. 106. 24
K. 1. 115. 39

विवर्णा. Ś1 K1 पांडुवदना. — f) Ñ3 विवर्णा समपद्यत.

16 a) G6 M3(*sup. lin.*).5 तां बालां. — b) K0 B3.6m D5 विवर्णां प्रे°. Ś1 Ñ1.2 B D T1 G3 भारत; K3.4 वै मुनिः.

17 b) Ś1 K1 मामिति; K0.2.3 D °मिह; K4 °मितः; Ñ1.3 B G1 M3 (*sup. lin.* as in text) °मसि. T1 विरूपा शयने स्थिता. — c) K0 Ñ3 एव; Da1 D5 अयं (for एष). Ñ1.2 B D (except D5) सुतस्ते वै. K2 तस्मात्तवैष तनयः. — d) G3 M6–8 एष; G6 एवं (for एव).

18 a) Ñ B D चास्यै(Dn3 °स्यै)त°. — b) K0 न संशयः; K1 तदानने; K3.4 वरानने. — c) B5.6 D4 निरक्रामद्. K0 निश्चक्राम तथेत्युक्त्वा; K4 D5 °क्त्वा स च निष्क्रामद्; Da2 °क्त्वा स निचक्राम. — d) K3 मुनिसत्तमः. S (except G6 M5) कृष्णद्वैपायनः प्रभुः.

19 a) K0.3 Ñ3 B3.6 Da1 D2.5 T G1–3 M6–8 °मालक्ष्य. — b) Ñ1.2 B D (except D5) °मथाब्रवीत्. — After 19ab, D2 ins.:

1080* अप्यस्य गुणवान्पुत्र राजपुत्रो भविष्यति ।;

while G1 ins.:

1081* कुमारो ब्रूहि मे पुत्र अस्त्यत्र भविता शुभः ।

(cf. 1082*). — c) Ś1 K1 T1 च (for स). K0.2 स शशंस (by transp.). B1 मुनिर्मात्रे. — d) D5 तत्र (for तस्य). Ś1 G3 पुत्रस्य. — For 19, G6 M3.5 subst.:

1082* तमुवाच ततो माता अप्यत्र भविता शुभः ।
कुमारो ब्रूहि मे तत्त्वमृषिस्तां प्रत्युवाच ह ।
[(L. 2) G6 पुत्र (for तत्त्वम्).]

S ins. after 19 (G6 M3.5, after 1082*):

1083* भविष्यति सुविक्रान्तः कुमारो दिक्षु विश्रुतः ।
पाण्डुत्वं वर्णतस्तस्य मातृदोषाद्भविष्यति ।
[(L. 1) G6 सुतो मातः (for सुवि°).]

20 For S cf. v. l. 21. — a) Ś1 सुतमेवान्यं. — b) Ś1 पुनरेकम्; K1 एकं सुतम्.

21 For S see below. — c) K0.2 Ñ1 Da1 D1 पांडुलक्षणसं(Ñ1 °मा)पन्नं. — d) D1 °मानं स्वतेजसा. — e) N (except Ś1 K1.3 Da1) यस्य. — For 20–21, D4 (marg., om. lines 1–6) S subst.:

1084*
(21ef) तस्य पुत्रा महेष्वासा जनिष्यन्तीह पञ्च वै ।
इत्युक्त्वा मातरं तत्र सोऽभिवाद्य जगाम ह ।
मुनौ यातेऽम्बिका पुत्रं महाभागमसूयत ।
धृतराष्ट्रं महाप्राज्ञं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् ।
(21ab) अनुजाम्बालिका तत्र पुत्रं काले व्यजायत । [5]
(21cd) पाण्डुं लक्षणसंपन्नं दीप्यमानं श्रियावृतम् ।
तयोर्जन्मक्रियाः सर्वा यथावदनुपूर्वशः ।
कारयामास वै भीष्मो ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
अन्धं दृष्ट्वाम्बिकापुत्रं जातं सत्यवती सुतम् ।
(20ab) कौसल्यार्थे समाहूय पुत्रमन्यमयाचत । [10]
अन्धोऽयमन्यमिच्छामि कौसल्यातनयं शुभम् ।
(20cd) एवमुक्तो महर्षिस्तां मातरं प्रत्यभाषत ।
नियता यदि कौसल्या भविष्यति पुनः शुभा ।
भविष्यति कुमारोऽस्यां धर्मशास्त्रार्थतत्त्ववित् ।
तां समाधाय वै भूयः स्नुषां सत्यवती तदा । [15]

22 a) K3.4 ततोन्यस्मिन्. S °कालं च (G3 तु) विज्ञाय. — b) Ś1 B6 (m as in text) तस्मै (Ś1 तस्यै) न्यवेदयत्; K2 तस्य न(? read नि)योजयत्; K3.4 ज्येष्ठामयोजयत्. S देव्या संचोदि(G1–3 °बोधि)ताम्बिका. — c) K0.2.4 D2 सा च; T1 सापि. — d) Ñ2.3 B3m.5.6 Da D2 प्रतिचिंत्य; G3 प्रतिवीक्ष्य. K4 B3m Da D2 T G3 M3.5 तत्; G1.2 च (for तम्). K0 परिचिंतयत्; G4.5 प्रवि(G5 °व्य)चिंतयत्.

23 b) Ś1 K1.3.4 D5 °प्सरःसमां. — d) K0.3 तदा (for °तः). A few MSS. काशीपतेः.

C. 1. 4298
S. 1. 106. 25
K. 1. 115. 39

दासी ऋषिमनुप्राप्तं प्रत्युद्गम्याभिवाद्य च ।
संविवेशाभ्यनुज्ञाता सत्कृत्योपचचार ह ॥ २४
कामोपभोगेन तु स तस्यां तुष्टिमगादृषिः ।
तया सहोषितो रात्रिं महर्षिः प्रीयमाणया ॥ २५
उत्तिष्ठन्नब्रवीदेनामभुजिष्या भविष्यसि ।
अयं च ते शुभे गर्भः श्रीमानुदरमागतः ।
धर्मात्मा भविता लोके सर्वबुद्धिमतां वरः ॥ २६
स जज्ञे विदुरो नाम कृष्णद्वैपायनात्मजः ।
धृतराष्ट्रस्य च भ्राता पाण्डोश्चामितबुद्धिमान् ॥ २७
धर्मो विदुररूपेण शापात्तस्य महात्मनः ।
माण्डव्यस्यार्थतत्त्वज्ञः कामक्रोधविवर्जितः ॥ २८
स धर्मस्यानृणो भूत्वा पुनर्मात्रा समेत्य च ।
तस्यै गर्भं समावेद्य तत्रैवान्तरधीयत ॥ २९
एवं विचित्रवीर्यस्य क्षेत्रे द्वैपायनादपि ।
जज्ञिरे देवगर्भाभाः कुरुवंशविवर्धनाः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

---

24 ^{a}) Ñ B D (except D_5) सा तं (for दासी). K_3 सर्षिम्; S (except $G_{2.3.6}$) त्वर्षिम्. T_2 $G_{2.4.5}$ त्वनुप्राप्तं. — ^{b}) S (except M_5) प्रत्युत्थायाभि°. — ^{d}) $Ś_1$ $K_{2.3}$ Ñ $D_{1.4}$ च; G_6 सा (for ह). — After 24, B_5 ins.:

1085* उपचारेण शीलेन रूपयौवनसंपदा ।;

while S ins.:

1086* वाग्भावोपप्रदानेन गात्रसंस्पर्शनेन च ।
[T_1 G_3 M_8 (*sup. lin.*) वाग्भोगोप°.]

25 ^{ab}) $K_{1.4}$ corrupt. Da_2 °भोगे च. $Ś_1$ तु सा; $Ñ_{1.2}$ B D रहः (D_5 स तु). K_0 कामोपचारैरतुलैः; K_2 °भोगतः सम्यक्. $K_{0.2.4}$ Ñ B Da D_4 तस्याः; D_5 सम्यक् (for तस्यां). S कामोपभोगसंयुक्तो महर्षिर्विस्मितोभवत् । — ^{c}) K_3 राज्यां; $Ñ_{1.2}$ B (except B_5) D (except $D_{2.5}$) राजन्; T_1 रात्रं; G_2 M_{6-8} रात्रिर्. — ^{d}) D (except $D_{2.4}$) °र्षिः संशि(Dn_1, n_3 D_1 शंसि)तव्रतः.

26 ^{a}) K_0 °ब्रवीच्चैनां; G (except $G_{1.6}$) °वीच्चैव. — ^{b}) $Ñ_3$ B_5 S त्वं भुजिष्या; B_3 न भु°; Cd as in text. — ^{c}) K_2 शुभो. D_1 S एष (D_1 अयं) ते सुभगे ($M_{3.5}$ °गो) गर्भः. — ^{d}) $Ñ_{1.2}$ B D श्रेयान् (for श्रीमान्). — ^{e}) S विश्रुतो लो°. — ^{f}) K_3 $G_{5.6}$ °धर्मभृतां; K_4 °शास्त्रभृतां; T $G_{1.3.4}$ M_3(*sup. lin.*)$._{6-8}$ °धर्मविदां. G_2 $M_{3.5}$ सर्वधर्मविशारदः. — After 26, S (except G_6 M_3) repeats 18^{cd} (with the S reading), before which M_5 ins. वैशं°.

27 ^{a}) S जज्ञे स (by transp.). — ^{cd}) K_2 $Ñ_{1.2}$ B D वै (for च). $Ñ_{1.2}$ B D (except D_5) पांडोश्चैव महात्मनः; M_5 °श्च पृथिवीपतिः. $Ś_1$ धृतराष्ट्रस्य पांडोश्च भ्राता योमित°.

28 ^{a}) G_3 यमो वि°. — ^{b}) K_0 $Ñ_3$ °त्तस्यामितौजसः. — ^{c}) $Ñ_{1.2}$ °स्याथ त°; $Ñ_3$ °स्यार्थधर्मज्ञः; Da °स्य तु त°. — ^{d}) Da कामभोग°. — After 28, N ins.:

1087* कृष्णद्वैपायनोऽप्येतत्सत्यवत्यै न्यवेदयत् ।
प्रलम्भमात्मनश्चैव शूद्रायाः पुत्रजन्म च ।

After this, D_4 (marg.) ins. 1038* (cf. v. l. 30).

29 S transp. 29 and 30. — ^{b}) $Ś_1$ K (except K_0) D_5 मात्रा सह (for पुन°). $Ś_1$ वै; $Ñ_{1.2}$ $B_{3.6}$ Da $D_{1.2}$ ह (for च). — ^{c}) $K_{0.2}$ तस्याः. $Ñ_3$ समासाद्य. S तस्याश्च सर्वमाख्याय (T_1 °चख्यौ).

30 S transp. 29 and 30. — ^{a}) $K_{0.4}$ Ñ B D एते S क्षेत्रे (for एवं). — ^{b}) S कृष्णद्वैपा°. K_3 T_1 M_3 इति (for अपि). $Ñ_3$ क्षेत्रे वै विदुरादयः. — ^{d}) $K_{0.3}$ कुमारा वंशवर्धनाः. — S (which transp. 29 and 30) ins. after 30: D_4 marg., after 1087*:

1088* तेषु त्रिषु कुमारेषु जातेषु कुरुजाङ्गलम् ।
कुरवोऽथ कुरुक्षेत्रं सर्वं त्रयमवर्धत ।
गन्धवत्या तथैवोक्तो धर्मरूपं सुतं प्रति ।
नाहमस्मि पुनर्योक्तुं शक्तो मातः सुतं प्रति ।

[(L. 1) G_3 कुरुजांगलराजसु. — (L. 2) D_4 त्रयमेव व्यवर्धत; G_2 सर्वत्र च विवर्धितं; G_3 सर्वत्र सम°. — (L. 3) M_5 सत्यवत्याः; M_{6-8} गंधवत्याः. D_4 °वोक्तो पुत्रार्थं पुनरेव हि. — (L. 4) T_1 $G_{4.5}$ M_{6-8} मातुः; T_2 यातः. D_4 T_1 $M_{3.6-8}$ सुतान्प्रति. — Lines 1 and 2 = (var.) 1. 102. 1.]

Colophon. — *Major parvan:* T_2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* K_{0-2} $Ñ_{1.2}$ V_1 B_3 D_5 T_1 संभव. — *Adhy. name:* $Ś_1$ K_{1-4} B_3 धृतराष्ट्राद्यु(K_{2-4} °राष्ट्रो)त्पत्तिः; $Ñ_{1.2}$ V_1 $B_{1.3m.6}$ Da Dn $D_{1.2.4}$ विचित्रवीर्यसुतो(Da_1 विचित्रवीर्यो)त्पत्तिः; G_1 धृतराष्ट्रपांडुविदुरसंभवः; G_4 विदुरसंभवः; M_5 पुत्रोत्पत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_0 Da_1 102; K_1 108; B_1 D_4 104; Dn_3 105; T_1 103; T_2 53; G M 54 (G_5 55). — *S'loka no.:* Da_1 86; Dn_1 32; Dn_2 39; M_3 43. — *Aggregate s'loka no.:* Dn_2 4303.

१०१

जनमेजय उवाच ।

किं कृतं कर्म धर्मेण येन शापमुपेयिवान् ।
कस्य शापाच्च ब्रह्मर्षे शूद्रयोनावजायत ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

बभूव ब्राह्मणः कश्चिन्माण्डव्य इति विश्रुतः ।
धृतिमान्सर्वधर्मज्ञः सत्ये तपसि च स्थितः ॥ २

स आश्रमपदद्वारि वृक्षमूले महातपाः ।
ऊर्ध्वबाहुर्महायोगी तस्थौ मौनव्रतान्वितः ॥ ३

तस्य कालेन महता तस्मिंस्तपसि तिष्ठतः ।
तमाश्रमपदं प्राप्ता दस्यवो लोप्त्रहारिणः ।
अनुसार्यमाणा बहुभी रक्षिभिर्भरतर्षभ ॥ ४

ते तस्यावसथे लोप्त्रं निदधुः कुरुसत्तम ।
निधाय च भयाल्लीनास्तत्रैवान्वागते बले ॥ ५

तेषु लीनेष्वथो शीघ्रं ततस्तद्रक्षिणां बलम् ।
आजगाम ततोऽपश्यंस्तमृषिं तस्करानुगाः ॥ ६

तमपृच्छंस्ततो राजंस्तथावृत्तं तपोधनम् ।
कतरेण पथा याता दस्यवो द्विजसत्तम ।
तेन गच्छामहे ब्रह्मन्पथा शीघ्रतरं वयम् ॥ ७

तथा तु रक्षिणां तेषां ब्रुवतां स तपोधनः ।
न किंचिद्वचनं राजन्नवदत्साध्वसाधु वा ॥ ८

ततस्ते राजपुरुषा विचिन्वानास्तदाश्रमम् ।
ददृशुस्तत्र संलीनांस्तांश्चोरान्द्रव्यमेव च ॥ ९

C. 1. 4314
B. 1. 107. 10
K. 1. 116. 12

101

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) K1 विप्र (for कर्म). Ś1 धर्मपुत्रेण; B3m धर्मराजेन (for कर्म ध°). G3 किं कृत्वा कर्म धर्मो वै. — c) K2 transp. कस्य and शापा°; G1.2 कस्यापि शापात्. Ś1 K0 ब्रह्मर्षिः; K1 B5 D2.5 विप्रर्षे; K3 Dn1.n3 D1.4 G2.4 °र्षेः; B6 महर्षेः; T1 विप्रर्षेः; G6 M5 धर्मज्ञ. — d) = 27d, and 1. 57. 81b. K3 °योनावतारितः; S (except T1 G6) °योन्यामजा° (cf. v. l. 27).

2 Ś1 K1 D5 S om. उवाच. — b) G6 M5 नाम (for इति). — c) S एकांतचारी वन्य(G2.6 °श्य)श्च. — d) Ś1 K3 संस्थितः; T1 G1.2 विश्रु°; T2 G3 च श्रु°; G6 M च ध्रुवः. G4.5 सत्येन तपसि श्रुतः. — After 2, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1089* स तीर्थयात्रां विचरञ्जगाम च यदृच्छया ।
संनिकृष्टानि तीर्थानि ग्रामाणां यानि कानिचित् ।
तत्राश्रमपदं कृत्वा वसति स्म महामुनिः ।

3 a) Ś1 K1.3 स चाश्र°; S स त्वाश्र° (G3 तस्याश्र°). A few MSS. °द्वारे. — b) S महायशाः. — c) S (except M3) °बाहुस्थितो. — d) S मौनव्रतसमन्वितः.

4 a) S केनचित्त्वथ कालेन. — b) S तथा (for तस्मिन्). N (except Ś1 K1) वर्ततः (for तिष्ठ°). — c) K3 D4 G6 M तदाश्र°; T G1-5 तस्याश्र°. K2-4 Ñ3 B5 Dn D1.5 °श्रममनुप्रा°. — e) Hypermetric! D5 अनुमार्ग्य°; G2 अवार्य°. T G1-5 M ते चोरा (for बहु°). G6 अनुसाधर्म-माणास्ते (sic). — f) D5 पुरुषैर्भ°. — After 4, S ins.:

1090* तामेव वसतिं जग्मुस्तद्ग्रामाल्लोप्त्रहारिणः ।

5 a) S तस्मिन्नाव°. — b) Ś1 K (except K0) Dn D1 दस्यवः (for निद°). K0 M भयमोहिताः; T G भय-पीडिताः. — cd) Ś1 बलात् (for भया°). Ś1 °वानुग°; Ñ B D °वानाग°. S अभितस्तत्र संलीनान्बलमन्वागमच्च तान्.

6 ab) D5 लीनेषु चौरेषु. Ś1 °द्रथिनां; K1 °द्वरितो. For 6ab, S subst.:

1091* ततः शीघ्रतरं राजंस्तदा राजबलं महत् ।
यस्मिन्नावसथे शेते स मुनिः संशितव्रतः ।

— cd) S तत्राजग्मुस्ततोपश्यन् (T1 G3 by transp. तत्रापश्यंस्ततो जग्मुस्) तं मुनिं रक्षिणस्तु ते.

7 a) S (except G3) °स्तदा. — b) Ś1 K1 तथात्यंतं; K0.4 Ñ1.2 B1.3 यथावृत्तं; K2.3 तपस्यंतं; G3 दस्यु°; G6 °युक्तं. Da3 तपोबलं. — Dn3 om. 7cdef. — c) Ś1 K Ñ D (except Da D4; Dn3 om.) कतमेन. — d) S मुनिस°. — e) K2 B3.6 D2.4 गच्छेमहि; B5 °महि; S (except T1 G2 G3) °म वै. — f) K0.2.4 Ñ B1.5 D (Dn3 om.) G2 यथा; T1 तथा.

8 d) Ś1 K1 सोवद°; K3.4 Ñ B D अब्रवी°; G1.2 अवोच°; G3 ऊचिवान्; M3 *sup. lin.* आह तान्. G4.5 इति (for वा). G6 M3.5 मुनिस्तान्प्रत्यभाषत.

9 b) N (except Ś1 K1) T1 G1-3 M3 °स्तमाश्र°. — c) Ñ D (except D2.4) लीनांस्तान्; G6 वै लीनान्. — d) Ś1 K B D2.4 तांश्चौरान्; Ñ Da Dn D1.5 T2 चौरांस्तद्; T1 G M3.5 चोरांस्तद्; M6-8 चोरांस्ते.

ततः शङ्का समभवद्रक्षिणां तं मुनिं प्रति ।
संयम्यैनं ततो राज्ञे दस्यूंश्चैव न्यवेदयन् ॥ १०
तं राजा सह तैश्चोरैरन्वशाद्बध्यतामिति ।
स वध्यघातैरज्ञातः शूले प्रोतो महातपाः ॥ ११
ततस्ते शूलमारोप्य तं मुनिं रक्षिणस्तदा ।
प्रतिजग्मुर्महीपालं धनान्यादाय तान्यथ ॥ १२
शूलस्थः स तु धर्मात्मा कालेन महता ततः ।
निराहारोऽपि विप्रर्षिर्मरणं नाभ्युपागमत् ।
धारयामास च प्राणानृषींश्च समुपानयत् ॥ १३
शूलाग्रे तप्यमानेन तपस्तेन महात्मना ।
संतापं परमं जग्मुर्मुनयोऽथ परंतप ॥ १४
ते रात्रौ शकुना भूत्वा संन्यवर्तन्त सर्वतः ।
दर्शयन्तो यथाशक्ति तमपृच्छन्द्विजोत्तमम् ।
श्रोतुमिच्छामहे ब्रह्मन्किं पापं कृतवानसि ॥ १५
ततः स मुनिशार्दूलस्तानुवाच तपोधनान् ।
दोषतः कं गमिष्यामि न हि मेऽन्योऽपराध्यति ॥ १६
राजा च तमृषिं श्रुत्वा निष्क्रम्य सह मन्त्रिभिः ।
प्रसादयामास तदा शूलस्थमृषिसत्तमम् ॥ १७

---

10 c) S (except G2.6) तं (for एनं). — d) Ko.3 Ñ B D2.4 दस्यून्सर्वान्; S चोरांश्चैव (T2 G3.5 °न्तं).

11 a) K3.4 सहितैः. S transp. तैः and चोरैः. N चौरैर्. — b) S अवदत् (for अन्व°). G6 छिद्यताम्. — c) Ko B D2.4 °राज्ञातः (Ko °ज्ञः); Ñ1.3 G1.3 M6–8 °राज्ञसः; T G2.4–6 M3.5 °राज्ञसैः. Ñ2 B1m Da Dn D1.5 स रक्षिभिस्तैर°. — d) M5 महायशाः.

12 a) Da1 Dn D1.4 शूल आ°. — b) K4 M6–8 °स्तथा. — K2 (hapl.) om. 12c–13b. — c) K1 अभिज°. Ñ3 B Da D2.4 महाराज; S (except T1 M3.5) °पाल. — d) D3 T G2 M6–8 तान्यथा; M5 सर्वशः. Ko धनं चाक्षयपुष्कलं.

13 K2 om. 13ab (cf. v. l. 12). — a) K4 शूले स्थितः स ध°. — b) Ś1 K1.3.4 D5 तदा; G6 M5 अपि. — c) D4 ब्रह्मर्षिर्. G6 °हारस्तदा राजन्. — d) Dn D1.5 नाभ्य(D5 °न्व)पद्यत. — G6 M5 (? hapl.) om. 13ef. — e) B5 Da D2 M6–8 स; T2 G2.4.5 वै (for च). — f) B5 समतोपयत्.

14 a) M5 शूलेन. — b) Ś1 Ko.2 Da ततः; S (except M5) तदा (for तपः). — d) Ś1 K Ñ3 D5 ऋषयोथ. Ñ2 B Da Dn D1.2.4 मुनयस्तपसान्विताः; G6 M3.5 ऋषयो भरतर्षभ. — After 14, S (except G6 M5) ins.:

1092* दुःखिता ऋषयस्तत्र आश्रमस्थाश्च तं तदा ।

15 b) K3 समवर्तन्त; Ñ2 न्यपतंस्तत्र; B (except B5) D (except D5) संनिपत्य तु. Ko Ñ B D भारत; K3.4 सर्वशः (for सर्व°). S तमार्तं परमां गतं (T1 G2.4 °र्तिं). — After 15cd, S ins.:

1093* भगवन्केन दोषेण गन्तासि द्विजसत्तम ।

[G4 प्रोतोसि द्वि°. M3 °ण अवस्थामीदृशीं गतः. M5 केन दोषेण गंतासि भगवन्द्विज° (by transp.).]

— Before 15ef, Ñ3 ins. ऋषिरु°; B3 ऋषय ऊ°; G1 ऋषयः. — e) Ñ3 °च्छामि ते ब्र°. — f) Ñ3 °वानिति. S न पापो ह्य(G2 स त्वं पापो)सि धर्मतः. — After 15, K1.4 Ñ B D ins.:

1094* येनेह समनुप्राप्तं शूले दुःखभयं महत् ।
[K1 दुःखं महाभयं.]

On the other hand, S ins. after 15:

1095* तत्ते द्विजवरश्रेष्ठ संशयः सुमहानिह ।
ईदृशस्य द्विजश्रेष्ठ उग्रे तपसि वर्ततः ।

[(L. 1) G1.6 M3.6–8 °महान्हि नः. — (L. 2) M6–8 वर्तते.]

— After 1094*, N (except K3 B3 D5) ins. an additional colophon with the foll. details. — *Adhy. no.:* Ko Da1 103; K1 Ñ1.2 107; B1 Dn D4 105 (Dn3 106). — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 4320.

16 Before 16, Ś1 K1 D2.5 S (except M3.5) ins. वैशंपायनः; Ko.2.4 Ñ B Da Dn D1.4 वैशं° उ°. — ab) G6 M5 तदोवाच महाप्राज्ञस्तानृषीन्संशितव्रतान्. — c) K2 दोषस्यांतं; K3.4 B6 D5 °तः किं; T G3.5 M (except M5) °तोस्तं. Ñ2 प्रवक्ष्यामि; G2 न पश्या°; Cd as in text. — d) D5 S (except T1 G5.6 M5) °ध्यते. — After 16, K3.4 Ñ D S ins.:

1096* तं दृष्ट्वा रक्षिणस्तत्र तथा बहुतिथेऽहनि ।
न्यवेदयंस्तथा राज्ञे यथा वृत्तं नराधिप ।

[(L. 1) S तच्छ्रुत्वा र°. — (L. 2) K3 निवे°; Ñ1 अवे°. K3 तदा; S ततो.]

D5 marg. cont.:

1097* श्रुत्वा च वचनं तेषां शूलस्थमृषिसत्तमम् ।
(cf. 17 and v. l.).

17 a) K3 Ñ3 Dn श्रुत्वा च (K3 तु) वचनं तेषां; S राजा तु तं (G6 च हि) तथा (T1 तदा; G3 यथा) श्रु°.

यन्मयापकृतं मोहादज्ञानादपिसत्तम ।
प्रसादये त्वां तत्राहं न मे त्वं क्रोद्धुमर्हसि ॥ १८
एवमुक्तस्ततो राज्ञा प्रसादमकरोन्मुनिः ।
कृतप्रसादो राजा तं ततः समवतारयत् ॥ १९
अवतार्य च शूलाग्रात्तच्छूलं निश्चकर्ष ह ।
अशक्नुवंश्च निष्क्रष्टुं शूलं मूले स चिच्छिदे ॥ २०
स तथान्तर्गतेनैव शूलेन व्यचरन्मुनिः ।
स तेन तपसा लोकान्विजिग्ये दुर्लभान्परैः ।
अणीमाण्डव्य इति च ततो लोकेषु कथ्यते ॥ २१
स गत्वा सदनं विप्रो धर्मस्य परमार्थवित् ।
आसनस्थं ततो धर्मं दृष्ट्वोपालभत प्रभुः ॥ २२
किं नु तद्दुष्कृतं कर्म मया कृतमजानता ।
यस्येयं फलनिर्वृत्तिरीदृश्यासादिता मया ।
शीघ्रमाचक्ष्व मे तत्त्वं पश्य मे तपसो बलम् ॥ २३

धर्म उवाच ।

पतंगकानां पुच्छेषु त्वयेषीका प्रवेशिता ।
कर्मणस्तस्य ते प्राप्तं फलमेतत्तपोधन ॥ २४

अणीमाण्डव्य उवाच ।

अल्पेऽपराधे विपुलो मम दण्डस्त्वया कृतः ।
शूद्रयोनावतो धर्म मानुषः संभविष्यसि ॥ ३५

C. 1. 4333
B. 1. 108. 15
K. 1. 117. 17

— b) K3 Ñ3 Dn D5 S निश्चित्य; B5 संगम्य. T1 बहु (for सह). B Da D2.4 बंधुभिः (for मन्त्रि°).

18 Before 18, N ins. राजोवाच; S राजा. — a) T2 मया तु कृ°; G (except G3.6) M3 मया च कृ°. T1 G3 पापाद्; T2 G1.2.4.5 M3 पापं (for मोहा°). — b) K3 Ñ2 G3 मुनि°; G6 M5 द्विज°. — c) Ś1 K1 त्वा तदहं; K2 त्वामत्रा°; S त्वां (G1.2 त्वा) विप्रेंद्र. — G1 om. 18d–19a.

19 G1 om. 19a (cf. v. l. 18). — Before 19, Ñ2 D4 (marg.) ins. वैशं° उ°; S (G1 om.) वैशं°. — a) G3.6 °स्तदा. Ś1 K0.2.3 D2.5 राज्ञः. — b) D5 °रोदपि:; G6 M5 °रोत्तदा. — c) Ñ2 B1m D (except D2.4.5) °प्रसादं.

20 a) S (except G2) तु (for च). — b) Ś1 G3 तं शू°. Ś1 K1.2.4 D5 नि(K2 वि)चकर्ष ह; S (except G2) विनिकृत्य च. K0 ततः शूलं चकर्ष ह. — c) Ñ1 न श°; D2 °वंस्तु; S (except G2) °वंतो. — d) D2 T2 M3 शूलमूलं. Ś1 K1 मूलेस्य; G3 °लेन; M3.5 °लेथ. T2 तु; G1.4–6 M6–8 च (for स). K0 चाछिनत्; T2 G M °च्छिदुः. T1 शूलमूलमचिच्छिदुः.

21 a) Ñ1 तदंतर्ग°. — After 21ab, S ins.:

1098* कण्ठपार्श्वान्तरस्थेन शङ्कुना मुनिराचरत् ।
पुष्पभाजनधारी स्यादिति चिन्तापरोऽभवत् ।

[(L. 2) T G3 °जनभारस्था°; M6–8 °जनहारस्था°.]

— c) Ñ B D (except D5) तेनातितप°. Da लोकं. — d) Da दुर्लभं. — e) Ś1 K0.1 आणी°; K2.4 B3m.6 Da1 Dn3 (? Cd) अणि°; Ñ3 शूल°. S तमाहुराणिमांडव्यः (G6 °व्यं). — f) K0.2 लोके स. K0 Ñ1.3 पप्रथे; Ñ2 B D गीयते. S इति धर्मे (T2 G2–5 °र्म-) रतं मुनिं (G1 °निः).

22 a) K3 गत्वाथ (for स गत्वा). S गत्वा संयम(T2 G3.6 °सि)नीं विप्रो. — b) Dn D1 परमात्मवित्. — c) S धर्मं धर्मभृतां श्रेष्ठः. — d) K2–4 Ñ3 °लंभत; Cd as in text. T1 पर्युवाच तदानघ; T2 G3.6 M पर्यु(G3 °र्य)पालय. तानघ; G1.2.4.5 पर्यपृच्छत्तदानघ.

23 a) K0–2 Ñ1.2 Da तद्दुष्करं. Ś1 तत्किं न दुष्करं; D5 किं तु ते दु°; S किं मया तत्कृतं (G1 कृतं यावत्कृतं). — b) S ध(G2 क)र्मपापफलोदयं (M6–8 धर्मं ब्रूहि यथातथं). — cd) S येनेदं प्राप्तवानस्मि दुःखमप्रतिमं भुवि. — e) K2 Ñ1.2 मे सर्वं; K3.4 तत्त्वेन. S तन्ममाचक्ष्व तत्त्वेन.

24 Ś1 K1 T1 G1–3 M3.5.6.8 धर्मः; D2 धर्मराज उ°; T2 G4.5 यमः; G6 धर्मराजः; M7 धर्मराजा. — a) Ś1 पतंगिनां तु; K0.3.4 D2 पतंगिकायाः; K1 °गिनां च; K2 शलभस्य तु; Dn D1.4.5 °गिकानां; G2.5 °गमानां. K (except K1) D2 पुच्छे तु. — b) T1 इषिकास्तु; T2 G1.2.4.5 M3.6–8 इषीका त्वत्- (G1.4 °कास्त्वत्-); G3 इषिकास्त्वत्-; G6 इषीकास्त्वं; M5 इषीकां त्वं. G6 M5 समादधः (for प्रवे°). — cd) Ś1 K1 तत् (for ते). S अहिंसकानां धर्मज्ञ तेनेदं (G3 हिंसया; G1 तेनैतत्) प्राप्तवानसि. — After 24, K4 Ñ2 D4 (marg. *sec. m.*) ins.:

1099* स्वल्पमेव यथा दत्तं दानं बहुगुणं भवेत् ।
अधर्म एवं विप्रर्षे बहुदुःखफलप्रदः ।

(This st. is missing in the Calc. ed., but is found in Bomb. and Kumbh. ed.!)

— Dn3 S (except G6 M5) ins. after 24: D4 ins. after 1099*.

1100* आणिमाण्डव्यः ।
कस्मिन्काले मया तत्तु कृतं ब्रूहि यथातथम् ।
तेनोक्तो धर्मराजोऽथ बालभावे त्वया कृतम् ।

25 D1 G3–5 M3 om. अणीमा° उ°. Ś1 K1 आणीमांडव्यः; K3 श्रीमांडव्य उ°; K4 Da1 Dn3 अणि° उ°;

C 1. 4324
B 1. 108. 16
K 1. 117. 17

मर्यादां स्थापयाम्यद्य लोके धर्मफलोदयाम् ।
आ चतुर्दशमाद्वर्षान्न भविष्यति पातकम् ।
परेण कुर्वतामेवं दोष एव भविष्यति ॥ २६
वैशंपायन उवाच ।
एतेन त्वपराधेन शापात्तस्य महात्मनः ।
धर्मो विदुररूपेण शूद्रयोनावजायत ॥ २७
धर्मे चार्थे च कुशलो लोभक्रोधविवर्जितः ।
दीर्घदर्शी शमपरः कुरूणां च हिते रतः ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

१०२

वैशंपायन उवाच ।
तेषु त्रिषु कुमारेषु जातेषु कुरुजाङ्गलम् ।
कुरवोऽथ कुरुक्षेत्रं त्रयमेतदवर्धत ॥ १
ऊर्ध्वसस्याभवद्भूमिः सस्यानि फलवन्ति च ।
यथर्तुवर्षी पर्जन्यो बहुपुष्पफला द्रुमाः ॥ २
वाहनानि प्रहृष्टानि मुदिता मृगपक्षिणः ।
गन्धवन्ति च माल्यानि रसवन्ति फलानि च ॥ ३
वणिग्भिश्चावकीर्यन्त नगराण्यथ शिल्पिभिः ।

B (except B_1) $D_{2.4}$ मांडव्य उ°; Dn_3 ऋषिरु°; T_1 G_3 ऋषिः; T_2 $G_{1.2}$ आणि°; M_5 मांडव्यः; $M_{6.8}$ आणिः; M_7 अणी°. — After अणी° उ° (resp. its v. l.), Dn_3 D_4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1101* बालो हि द्वादशाद्वर्षाज्जन्मनो यत्करिष्यति ।
　　न भविष्यत्यधर्मोऽत्र न प्रज्ञास्यति वै दिशः ।

[(L. 1) Dn_3 D_4 T_1 G_1 $M_{8.5}$ °न्मतो. — (L. 2) G_1 न च प्राप्स्यति. D_4 किंचन; T_2 G (except $G_{3.6}$) वैशसं.] — ^{a}) $\tilde{N}_3$ S (except G_4) अल्पा°. K_3 सुमहान्; $\tilde{N}_3$ $B_{1.5}$ Dn $D_{1.5}$ -पि महान्; $B_{3.6}$ Da $D_{2.4}$ तु महान्. — ^{b}) K_2 $\tilde{N}_3$ $B_{1.6}$ Dn $D_{1.5}$ $G_{1.6}$ °या धृतः; $\tilde{N}_1$ °योद्धृतः. — After 25^{ab}, Dn_3 D_4 (marg. *sec. m.*) S (except G_6) repeat 1. 57. 80^{ab} (v. l. अपि for यतः). — G_3 om. 25^{cd}. — ^{d}) Ko B_5 T_1 $G_{1.2.4.5}$ त्वं (for सं-). A few MSS. °ष्यति.

26 ^{a}) $K_{0.2}$ स्थापयिष्यामि. — ^{b}) B_6 $D_{1.2}$ T_2 G_{2-4} कर्मफ°. — ^{c}) $\tilde{N}_{2.3}$ B D (except D_5) °देशकाद्व°; G_6 चतुष्टतमाद्व°. — ^{e}) $K_{0.2}$ अन्यथा; $K_{3.4}$ $\tilde{N}_{1.2}$ Dn D_1 परतः (for परे°). K_2 $\tilde{N}_{1.2}$ B Dn $D_{1.4}$ G एव (G_2 एप; G_6 नैव). — ^{f}) B (except B_5) D_4 एवं (for एव). S (except M_{6-8}) पापदोषो भ°.

27 $Ś_1$ K_1 S om. उवाच. — $Ś_1$ K_1 (? hapl.) om. from 27^a up to वैशं° उ° of the foll. adhy. — ^{b}) $K_{0.2}$ महौजसः. — ^{d})$=1^d$, and 1. 57. 81^b. S (except T_1 G_6 M_5) °योन्यामजा° (cf. v. l. 1).

28 $Ś_1$ K_1 om. 28 (cf v. l. 27). — ^{a}) T_2 $G_{2.4.5}$ सधर्मार्थे च (G_2 -न). — ^{b}) G_6 भय°. — G_3 om. 28^{cd}. — ^{c}) G_5 °र्शी च परमः; G_6 °र्शी महाप्राज्ञः. — Da ins. after 28: Dn_3 (irrelevantly) before st. 1 of the foll. adhy.:

1102*　　　वैशंपायन उवाच ।
　　सर्वतो बलवान्धर्मस्ततोऽपि ब्राह्मणो महान् ।
　　इतीह कथयामास भगवान्बादरायणः ।

Colophon om. in $Ś_1$ K_1. — *Major parvan:* T_2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* $K_{0.2.4}$ $\tilde{N}_{1.2}$ B_5 D_5 T_1 संभव; to it K_4 $\tilde{N}_{1.2}$ add अणीमांडव्योपाख्यानं. K_3 $B_{1.3.6}$ Da Dn $D_{1.2.4}$ $M_{8.5}$ (om. sub-parvan name) mention only अणी($B_{3.6}$ Dn_3 $D_{1.2.4}$ $M_{8.5}$ om. अणी)मांडव्योपाख्यानं. — *Adhy. name:* $M_{8.5}$ धर्मशापः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko Da_1 T_1 104; B_1 108; Dn D_4 106 (Dn_3 107); T_2 54; G M 55. — *S'loka no.:* Dn 15; M_3 41. — *Aggregate s'loka no.:* Dn_2 4337.

102

1 $Ś_1$ K_1 om. वैशं° उ° (cf. v. l. 1. 101. 27). S om. उवाच. — After वैशं°, Dn_3 ins. 1102*; while S ins.:

1103* धृतराष्ट्रे च पाण्डौ च विदुरे च महात्मनि ।

— ^{b}) K B (except B_5) °जंगलं. — ^{d}) $Ś_1$ °मेतद्व्यवर्धे°.

2 S reads 2^{ab} after 3^{ab}. — ^{a}) D_2 G_1 ऋद्धसस्या°; $M_{8.5}$ ऊर्ध्वस्नेहा°; Cd as in text. — ^{b}) $K_{3.4}$ स्वादुवंति; $\tilde{N}$ B D रस° (cf. 3^d). — ^{c}) K_1 यथेच्छव°. — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ $D_{1.2}$ °फल-.

4 ^{a}) $K_{0.3.4}$ $\tilde{N}$ B D °श्चान्व(B_6 D_4 °त्रु)की°; K_1

शूराश्च कृतविद्याश्च सन्तश्च सुखिनोऽभवन् ॥ ४
नाभवन्दस्यवः केचिन्नाधर्मरुचयो जनाः ।
प्रदेशेष्वपि राष्ट्राणां कृतं युगमवर्तत ॥ ५
दानक्रियाधर्मशीला यज्ञव्रतपरायणाः ।
अन्योन्यप्रीतिसंयुक्ता व्यवर्धन्त प्रजास्तदा ॥ ६
मानक्रोधविहीनाश्च जना लोभविवर्जिताः ।
अन्योन्यमभ्यवर्धन्त धर्मोत्तरमवर्तत ॥ ७
तन्महोदधिवत्पूर्णं नगरं वै व्यरोचत ।
द्वारतोरणनिर्यूहैर्युक्तमभ्रचयोपमैः ।
प्रासादशतसंबाधं महेन्द्रपुरसंनिभम् ॥ ८
नदीषु वनखण्डेषु वापीपल्वलसानुषु ।
काननेषु च रम्येषु विजह्रुर्मुदिता जनाः ॥ ९
उत्तरैः कुरुभिः सार्धं दक्षिणाः कुरवस्तदा ।
विस्पर्धमाना व्यचरंस्तथा सिद्धर्षिचारणैः ।
नाभवत्कृपणः कश्चिन्नाभवन्विधवाः स्त्रियः ॥ १०
तस्मिञ्जनपदे रम्ये बहवः कुरुभिः कृताः ।
कूपारामसभावाप्यो ब्राह्मणावसथास्तथा ।
भीष्मेण शास्त्रतो राजन्सर्वतः परिरक्षिते ॥ ११
बभूव रमणीयश्च चैत्ययूपशताङ्कितः ।
स देशः परराष्ट्राणि प्रतिगृह्याभिवर्धितः ।

C. 1. 4350
B. 1. 109. 14
K. 1. 118. 14

°श्चाप्यवर्धंत; S °श्चोपकीर्यंते (G1 °शोभंते; G3 °जीव्यंते). — b) S (except G2.6 M6-8) °ष्यपि. — After 4, T G1.3.6 M3.5 read 10^{ef}.

5 a) D5 देशे; G3 कश्चित्.

6 S reads 6–7 after 10^{cd}. — a) K0 Ñ B D (except D5) धर्मक्रियायज्ञ(Da1 °ज्ञान)शीला; K2 °यज्ञशीला; S दानधर्मक्रियायुक्ता. — b) K0 Ñ B D (except D5) सत्यव्रत(Ñ3 °धर्म)परा°. — After 6^{ab}, Da1 reads 7^{cd}. — c) D2 S (except T1 G1) अन्योन्यं (cf. 7^{c}). — d) S वर्धंते स्म. Ñ3 ततः (for प्रजाः). K4 T2 G3.4 तथा; Ñ3 प्रजाः.

7 For sequence of S cf. v. l. 6. — a) Da कामक्रोध°. — b) Ñ2 B D नरा; S प्रजा. Da1 reads 7^{cd} after 6^{ab}. — c) K Ñ B1.3.6 Da Dn D4 °भ्यनंदंत (K2 °भिनंदंति; K3 °भिनंदंत); B5 D1.5 T G1.4.5 M3 °भ्यवर्तंत; D2 °भिनंदंतो; G2 °भ्यनंदंस्तु; G3 °भिवर्धंत; G6 M6-8 °भ्यनंदंस्ता; M5 °भ्यनुग्राह्या. — d) S ब्रह्मोत्तरम् (G1 ब्राह्मणोत्तमम्); Cd as in text. Ñ3 B5 T G5 अवर्धंत.

8 Da1 om. 8^{abcd}. — a) K2 S °दधिसंकाशं. — b) Ś1 K1 Ñ3 च; Ñ1 तु (for वै). S °रं बह्वशोभत. — d) S छन्नमभ्र(T2 °न्नं व्योम; G1.6 M5 °मभ्रं; G4.5 °न्नं भूयो; M6-8 छिन्नमभ्र)घनैरिव.

9 a) S नदीपादपखंडेषु (M6-8 °गंधेषु). — b) K3 वापीपुलिन°; T1 G1.3.6 M °सेतुषु; T2 G2.4.5 वापीकूपादिवप्रषु. Cd mentions पल्वल. — c) Ñ1 सुरम्येषु; D4 च वप्रे°; S (G3 missing) विचित्रे° (G4.5 च चित्रे°; G6 M5 च दिव्ये°). — d) K2 प्रजाः (for जनाः). S विहरंति स्म कौरवाः.

10 b) Ñ1.2 B D (except D5) S (except G6) तथा. — cd) K0.4 B5 विहरन्; K1-3 व्यहरन्. B5.6 Da D1.4 तदा. Ñ2 B3 Dn D1 देवर्षि°. S स्पर्धमानाश्च दृश्यंते चारणर्षिसमागमे. — After 10^{cd}, S reads 6–7. — G2.4.5 M6-8 om. 10^{ef}; while T G1.3.6 M3.5 read it after 4. — f) T G1.3.6 न काचिद् (G1 कापि; G3 चापि) विधवाभवत्.

11 a) K3 हृष्टा; K4 हृष्टे; G1.2.4 श्रेष्ठे (for रम्ये). T G5.6 M °पदश्रेष्ठे; G3 °वरश्रेष्ठे. — b) K3.4 बभूवुः (for बह°). Ś1 वृताः. Ñ1.2 B D कुरुभिर्बहुली(Ñ1 °भिः)कृते; S भीष्मेण विधिना कृताः. — c) Ś1 K Ñ3 °सभावप्रा; Dn3 °सभावीथी; G6 °महावप्रा; M5 °प्रपासंघा. — d) K1.2 B6 Da D2 G (except G1.5) तदा. — After 11^{cd}, N ins.:

1104* बभूवुः सर्वर्द्धियुतास्तस्मिन्राष्ट्रे सदोत्सवाः ।

[Ś1 K (except K3) Ñ3 B5.6 D2 बभूव. Ś1 K1 Ñ3 चार्द्धिमान्नित्यं; K0.2.4 ऋद्धिमान्नित्यं; K3 ऋद्धितो नित्यं; B5.6 D2 °युतः. Ś1 K Ñ3 महोत्सवः; B5.6 D2 सदोत्सवः.]

— S (which om. 11^{ef}) ins. after 11^{cd}:

1105* स्वाहाकारैः स्वधाभिश्च संनिवासः कुरूषितः ।

[T1 M3 स निवा°. T1 कुरुष्वपि; G3 कुरुष्विति; G6 सुरक्षितः; M6-8 कुरुष्वितः. G3.4.5 °श्च निवासाः समलंकृताः.]

— e) Ñ1.2 B D (except D5) धर्मतो (for शास्त्र°).

12 a) S परमोपेतो (for रम°). — b) Ś1 चित्रयूप°; K2 °शताकुलः; Ñ3 चित्य°; S यूप(G5.6 °पैः)चैत्यवनध्वजैः (T1 °वरद्विजैः; G1 °ध्वजैः सदा; G6 °धनुर्भुजैः). — c) S प्रमृज्य (M °द्य) (for स देशः). — d) K0 Ñ3 प्रमृद्याभिप्रवर्धितः; K2 संमृद्याभिप्रवर्तितः; K3.4 प्रमृज्याभिप्र°; Ñ1.2 प्रामृद्याभिप्र°; B Dn विमृज्याभिप्र°; Da D2.4 विमृद्याभिप्रवार्धितः (Da1 °र्तितः); D1 विसृज्याभिप्र°; D5 समृध्याभिप्रवार्धितः

भीष्मेण विहितं राष्ट्रे धर्मचक्रमवर्तत ॥ १२
क्रियमाणेषु कृत्येषु कुमाराणां महात्मनाम् ।
पौरजानपदाः सर्वे बभूवुः सततोत्सवाः ॥ १३
गृहेषु कुरुमुख्यानां पौराणां च नराधिप ।
दीयतां भुज्यतां चेति वाचोऽश्रूयन्त सर्वशः ॥ १४
धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च विदुरश्च महामतिः ।
जन्मप्रभृति भीष्मेण पुत्रवत्परिपालिताः ॥ १५
संस्कारैः संस्कृतास्ते तु व्रताध्ययनसंयुताः ।
श्रमव्यायामकुशलाः समपद्यन्त यौवनम् ॥ १६
धनुर्वेदेऽश्वपृष्ठे च गदायुद्धेऽसिचर्मणि ।
तथैव गजशिक्षायां नीतिशास्त्रे च पारगाः ॥ १७
इतिहासपुराणेषु नानाशिक्षासु चाभिभो ।
वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञाः सर्वत्र कृतनिश्रमाः ॥ १८
पाण्डुर्धनुषि विक्रान्तो नरेभ्योऽभ्यधिकोऽभवत् ।
अत्यन्यान्बलवानासीद्धृतराष्ट्रो महीपतिः ॥ १९
त्रिषु लोकेषु न त्वासीत्कश्चिद्विदुरसंमितः ।

संप्र°; S स्वराष्ट्रं ($G_{3.5}$ °ज्यं) पर्यरक्षत (G_1 $M_{3.5}$ परिरक्षता; G_3 °क्षते; G_6 परिरक्षिता). — ^{e}) B_6 धर्मेण (for भीष्मे°). — ^{f}) B_5 $D_{2.4}$ T_1 G (except $G_{3.6}$) °वर्धत.

13 ^{b}) S यशस्विनां (for महा°). — ^{d}) $Ñ_{1.2}$ B D परमो($Ñ_{1.2}$ D_6 सततो)त्सुकाः; S परमोत्सवाः.

14 ^{b}) D_a जनाधिप. — ^{d}) $Ś_1$ $K_{0.1.3}$ D_5 सर्वतः.

15 ^{b}) S महायशाः. — Between 15 and 16, S reads 21, 22 and 23, in a different sequence and with some v. l. and additional st. as shown below. — S ins. after 15: D_4 (marg. *sec. m.*; om. line 1–5, 7, 8, 12–18), after 20:

1106* वैदिकाध्ययने युक्तो नीतिशास्त्रेषु पारगः ।
भीष्मेण राजा कौरव्यो धृतराष्ट्रोऽभिषेचितः ।
(cf. 17) { धनुर्वेदेऽश्वपृष्ठे च गदायुद्धेऽसिचर्मणि ।
तथैव गजशिक्षायामस्त्रेषु विविधेषु च ।
अर्थधर्मप्रधानासु विद्यासु विविधासु च । [5]
गतः पारं यदा पाण्डुस्तदा सेनापतिः कृतः ।
(23) { धृतराष्ट्रस्त्वचक्षुष्ट्वाद्राज्यं न प्रत्यपद्यत ।
अवरत्वाच्च विदुरः पाण्डुश्चासीन्महीपतिः ।
अमात्यो मनुजेन्द्रस्य बाल एव यशस्विनः ।
प्रणेता सर्वधर्माणां भीष्मेण विदुरः कृतः । [10]
सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो बुद्धिमेधापटुर्युवा ।
भावेनागमयुक्तेन सर्वं वेदयते जगत् ।
(21) { प्रनष्टः शंतनोर्वंशः भीष्मेण पुनरुद्धृतः ।
ततो निर्वचनं सत्सु तदिदं परिपठ्यते ।
(22) { कौसल्या वीरसूः स्त्रीणां देशानां कुरुजाङ्गलम् । [15]
भीष्मो धर्मभृतां श्रेष्ठः पुराणां गजसाह्वयम् ।
ते त्रयः कालयोगेन कुमारा जनमेजय ।
अवर्धन्त महात्मानो नन्दयन्तः सुहृज्जनम् ।

[(L. 1) T_1 $G_{1.2.6}$ युक्ता, and पारगाः. — (L. 2) T_1 $G_{1.2}$ धार्तरा°. — (L. 4) T_1 $G_{1.2}$ °यां नीतिशास्त्रे च पारगाः (=17^{d}). — (L. 7) T M_5 °क्षुस्त्वा°; $G_{1.2}$ °क्षुत्वा°; G_{3-6} °क्षुष्मान्रा°. — (L. 8) G_2 M करणत्वाच्च (cf. 23^{c}); G_6 रक्षाकरश्च. — (L. 11) D_4 °मेधायुतो; T_1 $G_{1.2}$ °धापरो; G_3 °धावपुर्. — (L. 13) T_1 समीक्ष्य (for भीष्मे°).]

16 ^{a}) G_3 संस्कार-. T_2 सुकृतास् (for संस्कृ°). $Ś_1$ °तास्तत्र. S (except M_3) वै (for तु). — ^{b}) S वृत्तै(T_1 $G_{1.2}$ M_3 (*sup. lin.*) व्रतै)रध्ययनेन च. — ^{c}) $G_{3.6}$ समव्या°. — ^{d}) S (except T_1 G_1 M_5) यौवने.

17 In S this st. is repeated (cf. 1106*). — ^{a}) $Ñ_{1.2}$ °दे च पृष्ठेषु; $Ñ_3$ $G_{1.3.5}$ °दे च पृ°; D_a D_n D_1 °दे च वेदे च; D_2 °देश्वपृष्ठेषु. — ^{b}) G_6 तथा युद्धे. — ^{d}) K_0 B_1 D_n T G (except G_6) $M_{6.8}$ °शास्त्रेषु. $M_{3.7}$ अस्त्रेषु विविधेषु च.

18 K_0 om. 18. — ^{b}) $K_{3.4}$ नानाशास्त्रेषु; G_6 °शिल्पासु. $Ś_1$ चाभितः; K_1 वा°; $Ñ_{1.2}$ B D_a $D_{2.4}$ वा विभो; $Ñ_3$ °वि°; D_n $D_{1.5}$ बोधिताः; S चान्विताः. — ^{c}) T_2 G (except G_6) °कुशलाः. — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ $Ñ_{1.2}$ B (except B_1) D_n $D_{1.2.4.5}$ T_2 $G_{1.2.4.5}$ Arjp °निश्चयाः; D_{a1} T_1 °विश्रमः. G_3 सर्वप्रकृतविश्रमाः.

19 S transp. 19^{ab} and 19^{cd}. — ^{b}) $Ñ_{2.3}$ $B_{1.5}$ D (except D_5) M_{6-8} नरेषु. K_4 $B_{3.6}$ °भ्योप्यधि°; $G_{3.6}$ M_5 °भ्यो ह्यधि°. — ^{c}) $Ś_1$ अत्यर्थं; $K_{0.3.4}$ अत्यंत; Ñ B D अन्येभ्यो; S अतीव. $Ś_1$ °वांश्चासी°. — ^{d}) B_1 $D_{2.4}$ °ष्ट्रो महामतिः; S °ष्ट्रोंबिकासुतः.

20 ^{b}) S प्राणी (G_3 °णिः) (for कश्चिद्). — ^{c}) K_0 तदा; Ñ B D तथा (for ततो). S °नित्यो हि धर्मस्य (G_6 °ज्ञ). — ^{d}) D_2 धर्मेषु. S बुध्या चैव (G_1 धर्म-) गतिं गतः. Cd mentions परमं (=पारं). — After 20, D_4 (marg. *sec. m.*) ins. lines 6, 9–11 of 1106* (cf. v. l. 15). — S ins. after 20: D_4 (marg. *sec. m.*), after 23:

1107* अथ शुश्राव विप्रेभ्यो यादवस्य महीपतेः ।
रूपयौवनसंपन्नां सुतां सागरगासुतः ।
सुबलस्य च कल्याणीं गान्धाराधिपतेः सुताम् ।

धर्मनित्यस्ततो राजन्धर्मे च परमं गतः ॥ २०
प्रनष्टं शंतनोर्वंशं समीक्ष्य पुनरुद्धृतम् ।
ततो निर्वचनं लोके सर्वराष्ट्रेष्ववर्तत ॥ २१
वीरसूनां काशिसुते देशानां कुरुजाङ्गलम् ।
सर्वधर्मविदां भीष्मः पुराणां गजसाह्वयम् ॥ २२
धृतराष्ट्रस्त्वचक्षुष्ट्वाद्राज्यं न प्रत्यपद्यत ।
करणत्वाच्च विदुरः पाण्डुरासीन्महीपतिः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

१०३

भीष्म उवाच ।
गुणैः समुदितं सम्यगिदं नः प्रथितं कुलम् ।
अत्यन्यान्पृथिवीपालान्पृथिव्यामधिराज्यभाक् ॥ १
रक्षितं राजभिः पूर्वैर्धर्मविद्भिर्महात्मभिः ।
नोत्सादमगमच्चेदं कदाचिदिह नः कुलम् ॥ २
मया च सत्यवत्या च कृष्णेन च महात्मना ।
समवस्थापितं भूयो युष्मासु कुलतन्तुषु ॥ ३
वर्धते तदिदं पुत्र कुलं सागरवद्यथा ।

C. 1. 4366
B. 1. 110. 4
K. 1. 119. 4

सुतां च मद्रराजस्य रूपेणाप्रतिमां भुवि ।
[(L. 1) Cf. 1. 103. 9. G6 M3.5 देवकस्य (for याद°).]
After the above, D4 reads 1108*.

21 For S cf. v. l. 15. — a) Da भारतं (for शंतनोर्). — d) Ś1 सर्वलोकेषु.

22 For S cf. v. l. 15. — a) K1 वनितानां (for वीर°). — b) Some MSS. °जंगलं (cf. v. l. 1. 102. 1). — c) K0.3 °धर्मभृतां.

23 For S cf. v. l. 15. — a) K0 °चक्षुष्मान्. — b) K4 transp. राज्यं and न. — c) K4 B Arjp (hypermetric) पारशवत्वाच्च (B1 °त्वाद्); Ñ1.2 Dn D1.4 पारसवत्वाद् (D4 °त्वाच्च); D2 दासवत्वा°; Nilp ("*apapāṭha*") Cd as in text. — d) K0.4 D5 पांडुश्चासी°; K1-3 Ñ3 Da पांडुस्त्वासी°. Ñ2 B Dn D1.2.4 राजा पांडुर्बभूव ह. — After 23, D4 (marg. *sec. m.*) ins. 1107*, which is followed by 1108* below. — K4 Dn D1 ins. after 23: Da, before the first st. of the foll. adhy.: D4, after 1107*:

1108* कदाचिदथ गाङ्गेयः सर्वनीतिविशारदः ।
विदुरं धर्मतत्त्वज्ञं वाक्यमाह यथोचितम् ।

[Before line 1, Da ins. वैशं°. — (L. 1) K4 °नीतिविदां वरं; Dn D1.4 °तिमतां वरः. — (L. 2) D4 तत्त्वधर्मज्ञं.]
— D2 ins. after 23:

1109* ततः काले बहुतिथे भीष्मो विदुरमब्रवीत् ।

Colophon om. in S. — *Sub-parvan:* K0.2-4 Ñ1.2 B D2.4.5 संभव. — *Adhy. name:* Ś1 K1 प्रकृतिप्रसादः; K3 कुरुराज्यानुवर्णनं; Ñ1.2 पांडुराज्याभिषेकः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K0 Da1 105; B1 Dn1 D4 107; Dn2 108. — *S'loka no.:* Dn 26; M3 22. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 4363.

103

1 Before 1, Da ins. 1108* (cf. v. l. 1. 102. 23). — Ś1 K1 S om. उवाच (T1 om. the ref.). — a) G1.2 समुदितैर्. K0 Ñ1.3 G6 M5 सर्वम्; Ñ2 B D2.4.5 सर्वैर्; Da सौम्य; T G M3.6-8 नित्यम् (for सम्यग्). — After 1ab, D1 reads 3a-4b. — G4 (hapl.) om. 1c-2d. — c) Ś1 (*sup. lin.* as in text) अत्रत्यान्; Ñ1 अभ्यन्यान्; Ñ2 अनन्यान्; D2 T1 अप्यन्यान्. — d) T1 °मादिराजभा°; T2 °मपि भारत; G2.3.5 M (except M5) °धि(M3 *sup. lin.* °पि)राजभा°; G6 °राजकान्.

2 G4 om. 2 (cf. v. l. 1). — a) Ñ3 Da2 Dn D1 पूर्वं. — b) G3.5 श्रीमद्भिश्च; M (except M5) धर्मनित्यैर्. — c) Ś1 नोत्सेधम्; K0.1.4 Ñ3 B5 Da1 नोच्छेद°; K2 Da3 Dn D1 नोत्सेद°. Ś1 K (except K4) D5 अधिगच्छेत; T1 अगमच्चैनं; G3 °मच्चैव. — d) Ś1 K1 °चिदपि; S (G4 om.) कथंचिदि°.

3 For sequence of D1 cf. v. l. 1. — a) T1 मया सत्ये च कृष्णेन. — b) K1 व्यासेन (for कृष्णे°). — c) G2.4.6 संस्थापितं कुलं भू°.

4 For sequence of D1 cf. v. l. 1. — a) K0-2 B3 D5 M6-8 वर्धेत. B1m भूयः (for पुत्र). Da Dn D1.4 तच्चैतद्वर्धते भूयः (D4 पुत्र). — b) G3 मया (for कुलं). — d) D (except D2.4.5) न संशयः (for विशे°).

C. 1. 4366
B. 1. 110. 4
K. 1. 119. 4

तथा मया विधातव्यं त्वया चैव विशेषतः ॥ ४
श्रूयते यादवी कन्या *अनुरूपा कुलस्य नः ।
सुबलस्यात्मजा चैव तथा मद्रेश्वरस्य च ॥ ५
कुलीना रूपवत्यश्च नाथवत्यश्च सर्वशः ।
उचिताश्चैव संबन्धे तेऽस्माकं क्षत्रियर्षभाः ॥ ६
मन्ये वरयितव्यास्ता इत्यहं धीमतां वर ।
संतानार्थं कुलस्यास्य यद्वा विदुर मन्यसे ॥ ७

विदुर उवाच ।

भवान्पिता भवान्माता भवान्नः परमो गुरुः ।
तस्मात्स्वयं कुलस्यास्य विचार्य कुरु यद्धितम् ॥ ८

वैशंपायन उवाच ।

अथ शुश्राव विप्रेभ्यो गान्धारीं सुबलात्मजाम् ।
आराध्य वरदं देवं भगनेत्रहरं हरम् ।
गान्धारी किल पुत्राणां शतं लेभे वरं शुभा ॥ ९
इति श्रुत्वा च तत्त्वेन भीष्मः कुरुपितामहः ।
ततो गान्धारराजस्य प्रेषयामास भारत ॥ १०
अचक्षुरिति तत्रासीत्सुबलस्य विचारणा ।
कुलं ख्यातिं च वृत्तं च बुद्ध्या तु प्रसमीक्ष्य सः ।
ददौ तां धृतराष्ट्राय गान्धारीं धर्मचारिणीम् ॥ ११
गान्धारी त्वपि शुश्राव धृतराष्ट्रमचक्षुषम् ।
आत्मानं दित्सितं चास्मै पित्रा मात्रा च भारत ॥ १२
ततः सा पट्टमादाय कृत्वा बहुगुणं शुभा ।
बबन्ध नेत्रे स्वे राजन्पतिव्रतपरायणा ।
नात्यश्नीयां पतिमहमित्येवं कृतनिश्चया ॥ १३
ततो गान्धारराजस्य पुत्रः शकुनिरभ्ययात् ।
स्वसारं परया लक्ष्म्या युक्तामादाय कौरवान् ॥ १४
दत्त्वा स भगिनीं वीरो यथार्हं च परिच्छदम् ।
पुनरायात्स्वनगरं भीष्मेण प्रतिपूजितः ॥ १५

---

5 b) Ś1 K1 सानु°; K0 स्वनु°; K2–4 Ñ B Da Dn D1.4 T G3.4.5 M5 स्वनु°; D2 G1.2.6 M3.6–8 ह्यनु°; D5 स्वानु°. — d) Ñ2 स्वसा (for तथा).

6 b) Dn D1 ताः कन्याः पुत्र स°. — d) T G2–5 M (except M5) क्षत्रियोत्तमाः (G2 °म); G1.6 °र्षभ.

7 b) G3 वदतां (for धीम°). Ñ2 B Da D2.4 इति मे (Ñ2 इत्यहं) धीयते मतिः. — c) T G1.2.4.5 समानास्ताः (T1 °स्तु); G3.6 M5 समानार्थाः.

8 K1 S om. उवाच (T1 om. the ref.). — c) M6–8 तस्मात्त्वं च.

9 Ś1 K1 S om. उवाच. — d) D2 त्रिनेत्रं च हरं. D2 T1 परं; G2 हरिं.

10 a) Ś1 K1–3 Ñ3 B1 Dn D1.5 शुश्राव (for श्रुत्वा च). G1 वचस्त्वेतत् (for च त°). — c) K0.4 दूतं (for ततो). K0 °राजाय. — After 10c (which = 14a), G6 runs on to 14b–14c and then returns to 10d, repeating 14b and 14c in their proper place. — d) Ñ1.3 S कौरवः (for भार°).

11 a) S तस्यासी°. — c) Ś1 transp. ख्यातिं and वृत्तं. B1.3 D2.5 G1.4 वृत्तिं; T1 °द्धं; T2 G2.3.5.6 M °द्धिं. D4 वृत्तानां. — d) K1 D2 बुद्धिं. Ś1 K D2 T1 च (for तु). K0 समवीक्ष्य; K4 समवे°. S च (for सः).

12 a) K4 किल; Ñ B6 Da Dn D1 S त्वथ; D2 त्वभि°; D5 चापि. — b) T G3.5.6 M6–8 त्वच° (for अच°). — c) Ñ1 ईप्सितं; T1 G1 दित्सतां; T2 G2.4–6 M3.5 °तां; G3 °तः; M6–8 निंदितां; Cd as in text. K2 B6 G1 तस्मै; D3 चैव; T G2–5 M तस्य. — d) S पितुर्मातुश्च कौरव.

13 a) A few MSS. पटमा°. G6 M8 (*sup. lin.* as in text).5 °मानाय्य. — b) Ś1 K (except K4) Ñ3 D (except D2) तदा (for शुभा). — c) B3 सा (for स्वे). T G2.4.5 M6–8 न पश्यामीति भर्तारं; G1.6 M3.5 न पश्यतीति भर्ता मे; G3 भर्तारं न प्रपश्यामि. — d) = 17b. S वेष्टयामास चक्षुषी. — e) Ś1 नात्यधीयं; K0 Ñ1 नान्यं श्रये; K1 नान्यदीयं; K3 Dn D1.5 नाभ्यसूयां; Ñ2 B1.3.5 Da2 G4 नात्यती°; Ñ3 नाभ्यक्षी°; B1 m.6 नाभ्यती°; Da1 G1 नात्यनी°; D2 नान्यती°; D4 नाभ्यभू°; G2 नान्यश्रि°; G3 corrupt.

14 a) = 10c. — b) D4 S सुतः (for पुत्रः). S °निराव्रजत्. — c) Dn D1 वयसा (for पर°). — d) S कौरव (M3 भारत). — After 14, N (except K4) ins.:

1110* तां तदा धृतराष्ट्राय ददौ परमसत्कृताम् ।
भीष्मस्यानुमते चैव विवाहं समकारयत् ।

[(L. 1) Ś1 K1 Ñ3 तथा; Ñ1 B (except B1) D2.4 ततो.]
S (except T1), on the other hand, ins. after 14:

1111* ततो विवाहं चक्रेऽस्या नक्षत्रे सर्वसंमते ।
सौबलस्तु महाराजा शकुनिः प्रियदर्शनः ।

15 T1 om. 15–16. — a) K3 तु; D2 T2 G M स्व

गान्धार्यपि वरारोहा शीलाचारविचेष्टितैः । वृत्तेनाराध्य तान्सर्वान्पतिव्रतपरायणा ।
तुष्टिं कुरूणां सर्वेषां जनयामास भारत ॥ १६ वाचापि पुरुषानन्यान्सुव्रता नान्वकीर्तयत् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

१०४

वैशंपायन उवाच ।
शूरो नाम यदुश्रेष्ठो वसुदेवपिताभवत् ।
तस्य कन्या पृथा नाम रूपेणासदृशी भुवि ॥ १
पैतृष्वसेयाय स तामनपत्याय वीर्यवान् ।
अग्र्यमग्रे प्रतिज्ञाय स्वस्यापत्यस्य वीर्यवान् ॥ २
अग्रजातेति तां कन्यामग्र्यानुग्रहकाङ्क्षिणे ।

C. 1. 4363
B. 1. 111. 3
K. 1. 120. 3

(G2. 3 च) (for स). G6 तत्र (for वीरो). — b) K3 स- (for च). — M6-8 om. 15e-16d. — c) S (T1 M6-8 om.) °रागात्. G3 स (for स्व-). — d) Dn3 S (T1 M6-8 om.) परि°.

16 T1 M6-8 om. 16 (cf. v. l. 15). — c) Ñ1. 3 गुरूणां.

17 S (T1 om. line 1; M6-8 om. lines 1–2) ins. before 17 (G5, om. lines 2–4, at the end of the adhy.):

1112* गान्धारी सा पतिं दृष्ट्वा प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् ।
अतिचाराद्भृशं भीता भर्तुः सा समचिन्तयत् ।
सा दृष्टिविनिवृत्तापि भर्तुश्च समतां ययौ ।
न हि सूक्ष्मेऽप्यतीचारे भर्तुः सा ववृते तदा ।

[(L. 1) G2 भृशं (for पतिं). — After line 1, G5 ins. lines 1–2, 6–8 of 1113*. — (L. 2) G1 व्यभिचारा°. — (L. 3) M6-8 पुनराविनि°. T1 G6 M (except M3) इयात् (for ययौ). — (L. 4) M6-8 नाति- (for न हि). M6-8 सदा.]

— G5 om. 17. — a) Ñ3 तोपयामास तान्स°. — b) = 13d. Ś1 K0. 1. 3. 4 कुरून्पति(K4 °न्भर्तृ)परा°; K2 Dn1. n3 D1 गुरून्पतिपरा°; G3 M5 पत्नीव्रत°. — d) S (G5 om.) स्वजनान् (for सुव्र°). T2 G1 न व्यकी°; G2. 3 नावकी°. — D4 (marg. *sec. m.*) S ins. after 17 (G5, om. lines 3–5, after 1112*):

1113* तस्याः सहोदराः कन्याः पुनरेव ददौ दश ।
गान्धारराजः सुबलो भीष्मेण वरितस्तदा ।
सत्यव्रतां सत्यसेनां सुदेष्णां च सुसंहिताम् ।
तेजःश्रवां सुश्रवां च तथैव निकृतिं शुभाम् ।
शंभुवां च दशार्णां च गान्धारीर्दश विश्रुताः । [5]
एकाह्ना प्रतिजग्राह धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
ततः शांतनवो भीष्मो धनुष्क्रीतास्ततस्ततः ।
अददाद्धृतराष्ट्राय राजपुत्रीः परः शतम् ।

[(L. 1) M6-8 शुभाः (for दश). — (L. 2) M3. 5 सहितस्तदा. — (L. 3) D4 G6 M6-8 सुपेष्णां. T1 G2 M3. 5 चार्थसंहि°; T2 G3 चार्थसं°; G1 missing; G4 चाभिसंज्ञितां. — (L. 4) M तथोर्वीं. D4 G6 M तथा (for शुभाम्). — (L. 5) G1 शंभुवर्णां; G3 शंभूणां च. M6-8 शंभूणां चैव दाशार्णां. — (L. 6) D4 G6 M6-8 चोपयेमे ताः (for प्रति°). — (L. 7) G3 धनुःप्रोतस्त°. — (L. 8) D4 M6-8 आवहन्; G3 आनयन्; G4 M8 आवहत्; G6 आहरत्. T2 G2. 4 M3. 5 °राष्ट्रस्य. D4 परं शतं; G3 शतं परं.]

Colophon om. in D1. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* K0. 2. 3 Ñ1. 2 B5 D5 T1 संभव. — *Adhy. name:* Ś1 K1 B1. 3. 6 Da D2. 4. 5 गांधारी(Da °र्या)विवाहः; K3. 4 Ñ1. 2 धृतराष्ट्रविवाहः (K4 °ष्ट्रवैवाहिकः). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K0 Da1 106; B1 Dn D4 108 (Dn3 109); T1 105; T2 55; G M 56. — *S'loka no.:* Ñ2 20; Dn 19; M8 58. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 4382.

104

☞ This adhy. (with some variations and omissions) forms passage No. 43 of App. I, a passage interpolated in some N MSS. after 1. 61. 88. It is worth noting that that passage agrees closest with the constituted text and is alike free from the interpolations of the vulgate text and of the Southern recension.

1 Ś1 K1 D5 S om. उवाच. — d) Ś1 K3 Ñ2 D (except D2. 4. 5) T2 °णाप्रतिमा; Ñ1 G6 °णासदृशा.

2 a) K0. 2 D2 °ष्वस्रेयाय; K1 °ष्वसीयाय; K3 B5 पितृस्वस्रे°; K4 Da1 Dn3 पितृष्वस्रे°; Ñ1. 2 B1. 3 पितृ°; Ñ3

C. 1. 4383
B. 1. 111. 3
K. 1. 120. 3

प्रददौ कुन्तिभोजाय सखा सख्ये महात्मने ॥ ३
सा नियुक्ता पितुर्गेहे देवतातिथिपूजने ।
उग्रं पर्यचरद्घोरं ब्राह्मणं संशितव्रतम् ॥ ४
निगूढनिश्चयं धर्मे यं तं दुर्वाससं विदुः ।
तमुग्रं संशितात्मानं सर्वयत्नैरतोषयत् ॥ ५
तस्यै स प्रददौ मन्त्रमापद्धर्मान्ववेक्षया ।
अभिचाराभिसंयुक्तमब्रवीच्चैव तां मुनिः ॥ ६
यं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि ।
तस्य तस्य प्रसादेन पुत्रस्तव भविष्यति ॥ ७
तथोक्ता सा तु विप्रेण तेन कौतूहलात्तदा ।
कन्या सती देवमर्कमाजुहाव यशस्विनी ॥ ८
सा ददर्श तमायान्तं भास्करं लोकभावनम् ।
विस्मिता चानवद्याङ्गी दृष्ट्वा तन्महदद्भुतम् ॥ ९
प्रकाशकर्मा तपनः तस्यां गर्भं दधौ ततः ।
अजीजनत्ततो वीरं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
आमुक्तकवचः श्रीमान्देवगर्भः श्रियावृतः ॥ १०
सहजं कवचं बिभ्रत्कुण्डलोद्द्योतिताननः ।
अजायत सुतः कर्णः सर्वलोकेषु विश्रुतः ॥ ११

°ष्वसर्याय; B6 °स्वस्रे°; Dn1. n2 D5 पितृष्वस्रीया°; D1.4 °ष्वस्रीया°. K4 Ñ2 B Da D2.4 सुतां; S पुनः (G6 M ततः). — b) S सोन(T2 G5 सेना)प°. B (except B6) D (except D5) भारत (for वीर्य°). — c) Ś1 K1 D4.5 G1 अग्र्या°; Ko.4 T G3 M अग्रम°; G2.4.6 उग्रायाग्रे; G5 उग्र°. — d) Ñ1.2 Dn2.n3 °पत्यं स; G (except G3) °पत्यं च. K2 धर्मवित्; K4 भारत; Ñ2 Da भूमिपः; Dn D1 सत्यवाक्.

3 a) N अग्रजामथ. Ś1 Ko–2 D5 transp. तां and कन्यां. — b) Ś1 K1 अन्यानु°; Ñ B5.6 अग्रानु°; B1 (m as in text) Da Dn D1 शूरेनु°; D2 भार्यानु°; S अग्रा(T G1 उग्रा-; G3.4.5 उग्रो)नुग्रहकाम्यया (G6 M5 °कांक्षया). — cd) S अददात्कुंतिभोजाय शूरो गोपतये सुतां (G3 शुभां).

4 a) Ñ Dn D1 transp. सा and नियु°. Ko.4 पितृगृहे. — b) Ś1 °भोजने; Ko Dn D1 ब्राह्मणा°; S ब्राह्मणातिथिभोजने. — c) N तत्र (for घोरं). — d) Ś1 संश्रित°; K2–4 B6 Dn D2.4 शंसित°.

5 a) T1 निगूढस्त्रि°; Cd as in text. — b) S (except M6–8) दुर्वासा इति यं विदुः. — c) T2 G2.4.5 मुनिं (for उग्रं). A few MSS. शंसिता°. — d) Ś1 K1 G1 सर्वरत्नै°. — After 5, G (except G3.6) ins.:

1114* दध्याज्यकादिभिर्नित्यं व्यञ्जनैः प्रत्यहं शुभा ।
सहस्रसंख्यैर्योगीन्द्रं समुपाचरदुत्तमा ।
दुर्वासा वत्सरस्यान्ते ददौ मन्त्रमनुत्तमम् ।

6 a) T2 G3.6 M transp. तस्यै and स. T1 G3 (*sup. lin.*) स तस्यै (for तस्यै स). G6 धर्मं (for मन्त्रं). G1.2.4.5 यशस्विन्यै पृथायैवं (G1 °व; G4 स). — b) Ś1 K1 आत्मधर्मान्व°; K2.4 °मांव्यपेक्ष°; G1 ह्याप°; G3 M3.5 °मोन्वपेक्ष°. — c) D4 °चारसमायु°; B3 G3 °युक्तां. G3 मंत्रविच्चैव (for अब्र°). — After 6, G1.2.6 M6–8 ins.:

1115* अभिचारायुतं तस्या आचष्ट भगवानृषिः ।
[M6–8 °चारसुतां तस्यामब्रवीद्भग°.]

7 a) Da देवमनेन त्वं; G1 त्वमेतेन शुभे. — b) T1 °णाराधयिष्यसि. — Da2 om. 7cd. — c) Ś1 प्रसादात्तु; Ko °सादात्ते; Ñ1 Dn D1 °भावेण; Da1 °दानेन; G6 M5 °सादाद्धि. — d) Ko राजपुत्रो; Ñ1.3 Dn D1 तव पुत्रो; Ñ2 राज्ञि पुत्रो. S (except T1) जनिष्यते.

8 ab) Ś1 transp. सा तु and तेन. S मुनिना (for विप्रे°). Ñ1.3 T G M3.5 तस्य (G2 मंत्र-); Ñ2 D (except D2.4.5) कुंती; M6–8 तच्च (for तेन). Ñ1.2 D (except D2.4.5) °हलान्विता. — After 8ab, G1.2 ins.:

1116* रवेस्तस्य परीक्षार्थं कुन्ती कन्यापि भास्करम् ।

— After 8, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1117* ततो घनान्तरं कृत्वा स्वमार्गं तपनस्तदा ।
उपतस्थे स तां कन्यां पृथां पृथुललोचनाम् ।

[(L. 1) T1 G1.4.5 गत्वा; G2 भित्वा. G4 °मार्गात्. — After line 1, G1.2 ins.:

1118* अवतीर्य स्वमार्गाच्च दिव्यमूर्तिधरः स्वयम् ।

— (L. 2) G3 °स्थे पृथां कन्यां स तां पृ°.]

9 a) K2 S (except G6) समा°. — b) S विस्मयात् (for भास्क°). Ś1 K1 D5 °पावनं. — c) M3.5 चाभवत्कन्या. — d) Ś1 K1–3 transp. दृष्ट्वा and तत्. — After 9, N ins. a passage of 16 lines given in App. I (No. 58); while S ins. another passage of 21 lines given in the same App. (No. 59), D4 (marg. *sec. m.*) ins. the latter passage after line 15 of the former.

10 a) Dn D1 °कर्ता; Cd as in text. — b) S (except G6 M3.5) पुनः (for ततः). N संबभूव तया सह. — cd) T2 G2.4.5 देवी (for वीरं). N तत्र वीरः समभव-

प्रादाच्च तस्याः कन्यात्वं पुनः स परमद्युतिः ।
दत्त्वा च ददतां श्रेष्ठो दिवमाचक्रमे ततः ॥ १२

गूहमानापचारं तं बन्धुपक्षभयात्तदा ।
उत्ससर्ज जले कुन्ती तं कुमारं सलक्षणम् ॥ १३

तमुत्सृष्टं तदा गर्भं राधाभर्ता महायशाः ।
पुत्रत्वे कल्पयामास सभार्यः सूतनन्दनः ॥ १४

नामधेयं च चक्राते तस्य बालस्य तावुभौ ।
वसुना सह जातोऽयं वसुषेणो भवत्विति ॥ १५

स वर्धमानो बलवान्सर्वास्त्रेषूद्यतोऽभवत् ।
आ पृष्ठतापादादित्यमुपतस्थे स वीर्यवान् ॥ १६

यस्मिन्काले जपन्नास्ते स वीरः सत्यसंगरः ।
नादेयं ब्राह्मणेष्वासीत्तस्मिन्काले महात्मनः ॥ १७

तमिन्द्रो ब्राह्मणो भूत्वा भिक्षार्थं भूतभावनः ।
कुण्डले प्रार्थयामास कवचं च महाद्युतिः ॥ १८

उत्कृत्य विमनाः स्वाङ्गात्कवचं रुधिरस्रवम् ।
कर्णस्तु कुण्डले छित्त्वा प्रायच्छत्तस्य कृताञ्जलिः ॥ १९ C. 1. 4408 B. 1. 111. 28 K. 1. 120. 47

रत्नवं° वरः. — e) K3 आबद्ध°. Ko.4 बालो. — f) Ko.4 D4 श्रियान्वितः. K3 देवराजश्रिया°; S कुंडलाभ्यां समावृतः.

11 ^{ab}) = 1. 57. 82^{cd}. Ś1 कुंडलं (for कव°). B1 D5 कुंडलयो°. — c) G1.6 M3.5 सोजा°. Ñ B (except B6) D2.4 T1 ततो; T2 G M तदा (for सुतः). S वीरः (for कर्णः). — d) Ñ2 B D2.4 °लोकमहारथः. — S ins. after 11: D4 (marg. *sec. m.*), after 13^{ab}:

1119* मञ्जूषां रत्नसंपूर्णां कर्णनामाभिसंज्ञिताम् ।

[D4 G1 °नाम्नाभि°; T1 °नाम्ना समावृतं; T2 G3.4 °नाम्ना समाश्रितां; G2 कर्णबालाभि°; G5 °संश्रितां (*sup. lin.* कर्णबालसमाश्रितां).]

12 S transp. 12 and 13. — a) Ñ1.2 B1.3.5 D तस्यै. K2 B6 (by transp.) कन्यात्वं तस्याः (B6 तस्यै). — b) B D2.4 तदै(B1.6 °दे)व भगवान्रविः. — c) Ñ1.3 D5 वदतां; B5.6 Da Dn D1.2 M5 तपतां; T1 G1.2.4–6 M6–8 वरद; T2 G3 M3 परम-. — d) Ñ1.3 S पुनः; B D2.4 प्रभुः (for ततः). — After 12, N ins.:

1120* दृष्ट्वा कुमारं जातं सा वार्ष्णेयी दीनमानसा ।
एकाग्रा चिन्तयामास किं कृत्वा सुकृतं भवेत् ।

[(L. 1) Ś1 देवी सा; Da तं जातं. Ś1 देवमान°; Ñ1 हतमान°. — (L. 2) Ñ B1.5 Dn2 D5 एकाग्रं. Ñ1 भूत्वा.]

13 S transp. 12 and 13. — a) Ś1 K Dn D1.5 सा; Ñ3 D2 तु (for तं). G1.2.4.5 °माना कुमारं तं; G3 °मानां परं तस्य. — After 13^{ab}, D4 (marg. *sec. m.*) ins. 1119*. — ^{cd}) G3 नदीमध्ये (for जले कुन्ती). N °जं कुमारं तं जले कुंती महाबलं.

14 a) Ś1 Ko.1 महा-; Ñ1.2 B D (except Da D5) जले (for तदा). — c) Ś1 K1 कारयामास.

15 a) B (except B1) D4 नामास्य चेदं चक्राते (D4 कुर्वाते); G3 °धेयं चक्रतुस्ते. — b) Ñ2 B D2.4 दंपती तावुभौ (B5 transp. दंप° and तावु°) शिशोः. — ^{cd}) S समावृ(M5 °हृ)तोयं वसुना वसुषेणेति नाम(T1 विश्रु)तः (G3 समाप्य तस्य सुहृदो वसुनामेति नामतः).

16 After 16^{ab}, Ñ1.3 ins.:

1121* लोके चैव हि विख्यातः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।

— c) K3 °ष्ठतोयादा°; K4 D5 आराधयत्तदा°; Ñ1.3 उपस्पृश्य सदा°; T1 अपृष्टतामथादि°; G1.6 °पाद्यादि°; G3 आपृष्टं तावदा°; G2.4.5 स पृष्ठ°; M6–8 °तापावादि°; Cd as in text. — d) Ś1 K1–3 Ñ3 च (for स). D (except D2.4.5) उपातिष्ठत वी°; S °स्थे कृतांजलिः.

17 a) T2 G5 अस्मिन् (for यस्मिन्). N तस्मिन्काले तु (K च) जपतः. — b) T2 G2.5 स धीरः; G1 सवितुः. N तस्य वीरस्य धीमतः. — c) T G2.4.5 M3.6–8 °णेभ्यो हि; G1.6 M5 °णायासीत्; G3 corrupt. — d) Ś1 K1.4 किंचिद्वस्तु; Ko.2.3 Da Dn किंचिद्वसु; Ñ1.2 B D2.4 अपि प्राणान्; Ñ3 वसु किंचिन्; D6 प्राणानपि (for तस्मिन्काले). Ś1 K Ñ1.3 Da D2.4 महीपते; Dn महीतले (for महा°). D1 किंचिद्वसुमतीतले. — After 17, D4 (marg. *sec. m.*).5 S ins. a passage of 14 lines given in App. I (No. 60).

18 a) N (except Dn D1) शक्रो (for इन्द्रो). — b) Da1 Dn D1 भिक्षार्थी. N समुपागमत् (K3 Ñ2 B1.3.6 D4 °गतः); T2 हरिवाहनः. — c) N कवचं (for कुण्डले). — d) N फाल्गुनस्य हिते (Ñ1 प्रिये) रतः. — After 18, M3.5 ins.:

1122* एवमुक्तस्तदा कर्णो ब्राह्मणेन महात्मनः ।;

while D5 ins.:

1123* कर्णः[तु]कुण्डले भित्त्वा प्रायच्छत्तस्य कृताञ्जलिः ।

(=(var.) 19^{cd}), followed by 1125*.

19 Before 19, D5 ins. वैशं°. — a) N स्व(Ñ3 स)शरीरात्समुत्कृत्य (K4 Ñ1 °मुत्सृज्य). — b) N स्वं (Ś1 Ko–3 Ñ3 D5 तं; B3.6 स; Da2 च) निसर्गजं; M3(*sup. lin.*).6–8 रुधिरोक्षितं. — c) T1 M3.6–8 °णौ च; G3 °णेस्य; M °र्णाभ्यां. N विप्ररूपाय शक्राय; G6 कर्णपाशौ च द्वे छित्वा. — d) N ददौ कर्णः कृतां°. — After 19, N ins.:

C. 1. 4409
B. 1. 111. 20
K. 1. 120. 51

शक्तिं तस्मै ददौ शक्रः विस्मितो वाक्यमब्रवीत् ।
देवासुरमनुष्याणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
यस्मै क्षेप्स्यसि रुष्टः सन्सोऽनया न भविष्यति ॥ २०
पुरा नाम तु तस्यासीद्वसुषेण इति श्रुतम् ।
ततो वैकर्तनः कर्णः कर्मणा तेन सोऽभवत् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

१०५

वैशंपायन उवाच ।
रूपसत्त्वगुणोपेता धर्मारामा महाव्रता ।
दुहिता कुन्तिभोजस्य कृते पित्रा स्वयंवरे ॥ १
सिंहदंष्ट्रं गजस्कन्धमृषभाक्षं महाबलम् ।

1124* प्रतिगृह्य तु देवेशस्तुष्टस्तेनास्य कर्मणा ।
[$Ñ_3$ स प्रगृह्य तु. $Ś_1$ °वेशे हृष्ट°.]

S (G_6 om. lines 3–5) ins. after 19: D_4 (marg. *sec. m.*), after 1124*: D_5, after 1123*:

1125* अहो साहसमित्याह मनसा वासवो हसन् ।
देवदानवयक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
न तं पश्यामि यो ह्येतत्कर्म कर्ता भविष्यति ।
प्रीतोऽस्मि कर्मणा तेन वरं वृणु यदिच्छसि ।
कर्णः ।
इच्छामि भगवद्दत्तां शक्तिं शत्रुनिबर्हणीम् ।

[(L. 1) D_4 °मित्येतत्; D_5 G_6 °मित्येवं; G_1 $M_{3.5}$ °मित्येव; G_5 °मित्युक्त्वा. D_4 सहसा. D_4 $M_{3.5}$ °वोहसत्. — (L. 3) $G_{1.2.4.5}$ M_{6-8} को ह्ये°. — (L. 4) T_2 G_4 M_5 ब्रूहि (for वृणु).]

G_1 cont.:

1126* अमोघामप्रतिहतां त्वत्तः सुरगणेश्वर ।

20 Before 20, D_4 (marg. *sec. m.*) S (except G_6) ins. वैशं°. — [a]) G_1 चास्मै. N ददौ शक्तिं सुरपतिर् (K_4 B $D_{2.4.5}$ by transp. °दौ सुरपतिः शक्तिं). — [b]) $Ś_1$ K_{0-3} $Ñ_{1.3}$ Da Dn D_1 वाक्यं चेदमुवाच ह; K_4 B $D_{2.4.5}$ वचनं चेदमुक्तवान् (B_3 D_5 चैवमुक्त°; B_5 °दमब्रवीत्). — [c]) S देवदानवयक्षाणां. — [e]) T_1 क्षिप्स्यसि; G_2 छेत्तासि; G_4 क्षेप्ता°. T_1 त्वं; M_5 तु (for सन्). $Ś_1$ $K_{1.3}$ यं जेतुमिच्छसि रणे; $K_{0.2}$ $Ñ_{1.3}$ यं जेतुमिच्छसे कर्ण ($Ñ_{1.3}$ संख्ये); K_4 $Ñ_2$ B Dn $D_{1.2.4.5}$ यमेकं जेतु(K_4 हंतु)मिच्छेथाः; Da जेतुमिच्छसि यं सख्ये. — [f]) $K_{0.2}$ स लोके; D_2 स एको; T_1 स नरो; $G_{2.4}$ स सद्यो (for सोऽनया). — After 20, D_4 (marg. *sec. m.*) S (except G_6) ins.:

1127* हत्वैकं समरे शत्रुं ततो मामागमिष्यति ।

D_4 (marg. *sec. m.*) cont.:

1128* इत्युक्त्वान्तर्दधे शक्रो वरं दत्त्वा तु तस्य वै ।

21 [a]) $G_{2.3}$ कृतस्य (for तु तस्य). N प्राङ् नाम तस्य प्रथितं ($Ñ_{1.2}$ B Dn $D_{1.2.4}$ कथितं). — [b]) N (except $Ś_1$ K_1) क्षितौ; T_1 $G_{2.4}$ M_{6-8} श्रुतः; T_2 $G_{3.5.6}$ $M_{3.5}$ स्मृतः; G_1 श्रुतिः. — [c]) N कर्णो वैकर्तनश्चैव (K_0 °र्तनो नाम; D_1 °नस्तेन). — [d]) S स तस्मात्कारणादिति (T_1 °णादभूत्; G_6 °दितः; M_5 °दिह).

Colophon. — *Major parvan:* T_2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* $Ś_1$m K_{0-3} $Ñ_{1.2}$ B Dn_1 $D_{2.4.5}$ T_1 संभव. — *Adhy. name:* $K_{0.3}$ $M_{3.5}$ कर्णोत्पत्तिः; K_4 $Ñ_{1.2}$ D_1 कर्णसंभवः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 114; B_1 Dn_1 D_4 109; Da_1 107; Dn_2 110; T_1 106; T_2 56; G M 57. — *S'loka no.:* Dn 31; M_8 44. — *Aggregate s'loka no.:* Dn_2 4413.

105

☞ MSS. $G_{3.5}$ are hereafter both written by a different hand.

1 $Ś_1$ K_1 D_2 S om. उवाच. D_5 सूत उवाच. — [a]) K_4 $Ñ_{1.2}$ B D (except Da) सत्त्वरूपगुणो°; S रूपशील(G_5 अथ सर्व)गुणो°. — [b]) $Ñ_{1.3}$ धर्माचारा; Cd as in text. $Ś_1$ K_1 महाप्रभा. T G_{1-4} $M_{3.6-8}$ धर्मकार्येषु चोद्य(T_1 °दि)ता (G_1 योजिता; G_3 निश्चिता); $G_{5.6}$ M_5 धर्मकामा नरर्षभ. — [d]) $K_{1.4}$ Ñ B D पृथा पृथुललोचना; S कुंती(T_1 G_1 M_8 °ति)राष्ट्रे स्वयंवरे ($G_{4.5}$ पतिंवरा). — After 1, $K_{1.4}$ Ñ B D ins.:

1129* तां तु तेजस्विनीं कन्यां रूपयौवनशालिनीम् ।
नावृण्वन्पार्थिवाः केचिदतीव स्त्रीगुणैर्युताम् ।
ततः सा कुन्तिभोजेन राज्ञाहूय नराधिपान् ।
पित्रा स्वयंवरे दत्ता दुहिता राजसत्तम ।
ततः सा रङ्गमध्यस्थं तेषां राज्ञां मनस्विनी । [5]

भूमिपालसहस्राणां मध्ये पाण्डुमविन्दत ॥ २
स तया कुन्तिभोजस्य दुहित्रा कुरुनन्दनः ।
युयुजेऽमितसौभाग्यः पौलोम्या मघवानिव ॥ ३
यात्वा देवव्रतेनापि मद्राणां पुटभेदनम् ।
विश्रुता त्रिषु लोकेषु माद्री मद्रपतेः सुता ॥ ४
सर्वराजसु विख्याता रूपेणासदृशी भुवि ।
पाण्डोरर्थे परिक्रीता धनेन महता तदा ।
विवाहं कारयामास भीष्मः पाण्डोर्महात्मनः ॥ ५

सिंहोरस्कं गजस्कन्धमृषभाक्षं मनस्विनम् ।
पाण्डुं दृष्ट्वा नरव्याघ्रं व्यसयन्त नरा भुवि ॥ ६
कृतोद्वाहस्ततः पाण्डुर्बलोत्साहसमन्वितः ।
जिगीषमाणो वसुधां ययौ शत्रूननेकशः ॥ ७
पूर्वमागस्कृतो गत्वा दशार्णाः समरे जिताः ।
पाण्डुना नरसिंहेन कौरवाणां यशोभृता ॥ ८
ततः सेनामुपादाय पाण्डुर्नानाविधध्वजाम् ।
प्रभूतहस्त्यश्वरथां पदातिगणसंकुलाम् ॥ ९

C. 1. 4450
B. 1. 113. 26
K. 1. 122. 26

ददर्श राजशार्दूलं पाण्डुं भरतसत्तमम् ।
[(L. 2) K1 B1.3.5 Dn D1.4 व्यावृण्वन्. — (L. 4) B1(m as in text).3 स्वयंवरा. — (L. 5) Ñ1.3 राजमध्यस्था; D5 °मध्यस्था. K1 °ज्ञां महात्मनां. — (L. 6) Ñ1 °शार्दूल; Dn3 नृपशा°.]

2 a) K0.2.3 G1 सिंहोरस्कं; K4 Ñ B D °दर्पं (D5 °दीर्घ-). K4 Ñ B D महोरस्कं; S महा(G1 वृष)स्कंधं. — b) K0.4 Ñ3 B3 D T1 G (except G2.6) वृषभाक्षं. S यश(G6 मन)स्विनं. — After 2^{ab}, S ins.:

1130* पतिं वव्रे महेष्वासं पाण्डुं कुन्ती यशस्विनी ।
[G1.5 °स्विनं.]

— cd) S °स्त्राणामग्रतः स तया वृतः. — For it, K4 Ñ B D subst.:

1131* आदित्यमिव सर्वेषां राज्ञां प्रच्छाद्य वै प्रभाः ।
तिष्ठन्तं राजसमितौ पुरंदरमिवापरम् ।
तं दृष्ट्वा सानवद्याङ्गी कुन्तिभोजसुता शुभा ।
पाण्डुं नरवरं रङ्गे हृदयेनाकुलाभवत् ।
ततः कामपरीताङ्गी सकृत्प्रचलमानसा । [5]
व्रीडमाना स्रजं कुन्ती राज्ञः स्कन्धे समासृजत् ।
तं निशम्य वृतं पाण्डुं कुन्त्या सर्वे नराधिपाः ।
यथागतं समाजग्मुर्गजैरश्वै रथैस्तथा ।
ततस्तस्याः पिता राजन्नुद्वाहमकरोत्प्रभुः ।

[(L. 1) D3 राज्ञां पौढोथवा विभो (sic). — (L. 6) Ñ3 B1.3.6 Da Dn1 D1.5 समासजत्. — (L. 9) Ñ3 Dn D1 विवाहम्.]

3 S om. 3^{ab}. — a) D2 समये (for स तया). — b) Ś1 K4 Dn D1.5 °नंदन. — c) S °जे भरतश्रेष्ठः (G4 °ष्ठ; G5 °ष्ठं).

☞ For 4–7, K4 Ñ B (B3 om. line 3) D (D5 om. line 1) subst. a passage of 56 lines (with an additional colophon after line 7) given in App. I (No. 61). Particulars of the colophon are as follows. — *Adhy. name:* K4 Ñ3 B Da D2.4.5 कुंती विवाहः. — *Adhy. no.:* B1 Dn 110 (Dn3 111); Da1 108; D2.4 112. — *S'loka no.:* Dn 13. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 4470.

4 For K4 Ñ B D see above. — a) K0 गत्वा; Cd यात्वा (as in text). — The reading यात्वा of Cd suggests that Dev. had before him the shorter (text) version, and not the (inflated) version of the vulgate given in App. I, a surmise confirmed by his citing 7^{ab} *in toto*; cf. v. l. 1. 68. 72.

5 For K4 Ñ B D cf. v. l. 3. — a) G2 सर्वराजन्यवि°. — b) G1.6 °सदृशा. — c) Ś1 K1.3 परिक्रीय; S धनुष्क्रीता. — d) S मद्रराजेश्वरात्मजा.

6 For K4 Ñ B D cf. v. l. 3. Cf. 2^{ab} also. — a) G1 सिंहदंष्ट्रं. S महेष्वासं (G1 महास्कंधं) (for गज°). — b) K0 S वृषभाक्षं. Ś1 तपस्विनं; T G1–4 M6–8 यश°. — c) K0 S दृष्ट्वा पांडुं (by transp.). K1 T3 °व्याघ्र. — d) K0 विस्मयंत. K1(before corr.).3 नराधिपाः.

7 For K4 Ñ B D cf. v. l. 3. — Cd cites 7^{ab} *in toto* exactly as in text, a line unknown to the Newārī, Bangālī and Devanāgarī versions; cf. v. l. 4. — a) S (except G6) तदा (for ततः). — After 7^{ab}, S ins.:

1132* गोप्ता भरतवंशस्य श्रीमान्सर्वास्त्रकोविदः ।

8 a) Ś1 K1 °मागस्कृतं; D5 °मार्गे ततो; G3 °मागस्कृता. D4 यात्वा; G3 भू°. — b) S (except G1) हताः (M3 *sup. lin.* जिताः as in text).

9 a) T G (except G4.6) उपागृह्य(T1 °ह्ण)त्. For it D2 subst. 11^{a}. — b) K4 B1.3.6 Da D3 पांडुना विविध°. — cd) Da °प्रभूतां; Dn D1 °श्रुतां. K4 Ñ1.2 B D2.4 °जनसंकुलां; Ñ3 °शत°; Da Dn D1 °रथ°. S

C. 1. 4451 B. 1. 113. 27 K. 1. 122. 27

आगस्कृत्सर्ववीराणां वैरी सर्वमहीभृताम् ।
गोप्ता मगधराष्ट्रस्य दार्वो राजगृहे हतः ॥ १०
ततः कोशं समादाय वाहनानि बलानि च ।
पाण्डुना मिथिलां गत्वा विदेहाः समरे जिताः ॥११
तथा काशिषु सुह्मेषु पुण्ड्रेषु भरतर्षभ ।
स्वबाहुबलवीर्येण कुरूणामकरोद्यशः ॥ १२
तं शरौघमहाज्वालमस्त्रार्चिषमरिंदमम् ।
पाण्डुपावकमासाद्य व्यदह्यन्त नराधिपाः ॥ १३
ते ससेनाः ससेनेन विध्वंसितबला नृपाः ।
पाण्डुना वशगाः कृत्वा करकर्मसु योजिताः ॥ १४
तेन ते निर्जिताः सर्वे पृथिव्यां सर्वपार्थिवाः ।
तमेकं मेनिरे शूरं देवेष्विव पुरंदरम् ॥ १५
तं कृताञ्जलयः सर्वे प्रणता वसुधाधिपाः ।
उपाजग्मुर्धनं गृह्य रत्नानि विविधानि च ॥ १६
मणिमुक्ताप्रवालं च सुवर्णं रजतं तथा ।
गोरत्नान्यश्वरत्नानि रथरत्नानि कुञ्जरान् ॥ १७
खरोष्ट्रमहिषांश्चैव यच्च किंचिदजाविकम् ।
तत्सर्वं प्रतिजग्राह राजा नागपुराधिपः ॥ १८
तदादाय ययौ पाण्डुः पुनर्मुदितवाहनः ।
हर्षयिष्यन्स्वराष्ट्राणि पुरं च गजसाह्वयम् ॥ १९

सस्यद्धहय(G1 °रथ)पादाता(T1 सम्यदंगरवोपेता)मप्रमेयरथद्विपां (G3 °रथाधिपाः). — After 9, S reads 12.

10 a) Ś1 K0-3 Ñ3 D5 बहूनामागसां (Ś1 °मां; K1 °तां) कर्ता; K4 Ñ1.2 B Da Dn D1.2.4 आगस्(Ñ1 आज्ञा)कारी महीपानां (K4 °पालो). — b) Ś1 K1-3 °धनुर्भृतां; K0 D5 G1.5 m.6 °महीक्षितां; Ñ3 T1 G5 °कुरुक्षितां. K4 Ñ1.2 B Da Dn D1.2.4 बहूनां बलदर्पितः. — D5 om. 10c-11a. — c) K4 S म(G5 मा)गधवंशस्य; Ñ3 B (except B1) °राज्य(Ñ3 °ज)स्य. — d) K3 दार्घो; Ñ2 B6 Dn D1.4 दीर्घो; D2 राजा. Ś1 K1 ततः; D5 जि° (for ह°).

11 D5 om. 11 (cf. v. l. 10). — a) B Da कोषं. — b) K4 Ñ1.2 B D (D5 om.) वाहनानि च भूरिशः. — c) T1 G3.6 M (except M3) यात्वा (for ग°). — d) S मैथिलाः (for विदे°). T M5 °रे हताः.

12 S reads 12 after 9. — a) K3 D5 ततः. K0.2 कण्वेषु; Ñ3 काचे°. K0.2 D4 पौं(D4 पुं)ड्रे° (for सुह्म°). S हताः(G5.6 °त्वा) काशिषु वंगे(T2 G5.6 °के)षु. — b) K0.2 पांड्येषु; K4 Ñ B1 D2 T2 G4 पौंड्रे°; G5(m as in text).6 सुते°. K0.1.3 Ñ3 Da Dn D1 च नरर्षभ; D4 T G M3-5 च नरा(T1 वसुधा)धिपाः. M6-8 पुंड्रकेषु नराधिपाः. — c) K4 Ñ1.2 B D2 विजित्य पृथिवीपालान्.

13 M8 om. 13-14. — a) B5 °महाज्ञानम्; S (except T2 G6; M8 om.) °वेगम्. — b) Ñ3 D (except D2.4.5) शस्त्रार्चिषम्. S अस्त्रज्वलितपावकं. — cd) S पांडुमासाद्य राजानो न शेकुरतिवर्तितुं.

14 M8 om. 14 (cf. v. l. 13). — a) Ś1 K1.2.4 D5 ते समेताः. Ś1 समासेन; K1 समंते°; K3.4 D2 ससैन्ये°; D5 पुरा ते°; T1 G1.3.4-6 M (M8 om.) स्व(G5.6 स)याते°. K3 तेन सेनासमेतेन; G3 तेस्य सेनास्त्रघातेन. — b) S °सितमहाबलाः. — c) K1 वशमानीय; K4 स्ववशीकृत्य; Ñ1.2 B D2.4 करदीकृत्य; S (M8 om.) पृथिवीपालाः (for वशगाः कृ°). — d) N कु(K2 का)रुकर्मसु.

15 For 15ab, Ś1 K1 repeat 12ab! — b) Ñ1 पृथिवीपते; Ñ2 B (B5m as in text) D2.4 पृथिवीक्षिताः (for सर्वे°). — d) Ñ1.2 B (except B5) Da D2.4 दैत्या इव पुरं°.

16 M6-8 om. 16-17ab. — a) Ñ1.2 B वीरं; S (M6-8 om.) शूरं (for सर्वे). — b) S (M6-8 om.) आसाद्य. K0 सर्वपार्थिवाः; Ñ1 वसुधातले; G3 मनुजा°. — c) S (M6-8 om.) आजह्रुर्धनधान्यानि.

17 M6-8 om. 17ab (cf. v. l. 16). — a) S (M6-8 om.) मणिप्रवालमुक्तानि. — b) K3 T2 G (except G1) सुवर्णं-. N (except B D2.4) बहु (for तथा). — c) G5.6 °न्यश्व(G6 °नि च)मुख्यानि.

18 Ś1 K (except K4) Ñ3 om. 18ab. — a) Dn °महिषीश्चैव; S °महिषान्गाश्च (T1 °षाणां च). — After 18ab, N (except Ñ1) M5 ins. line 2 of 34* (cf. v. l. 1. 1. 87). — Ñ1 om. 18c-21b. — c) Ñ2 सर्वतः प्रति°. — d) Ñ2 B Da D2.4 °पुरेश्वरः.

19 Ñ1 om. 19 (cf. v. l. 18). — a) Ñ2 B (except B5) D2.4 ततो हृष्टमनाः; T1 तथा विनिर्ययौ. — b) Ñ2 B (except B5) D2.4 प्रायान्; S भृशं (for पुनर्). Ñ1 K3 °मानसः. — c) K0 S हर्षयन् सर्व(K0 स्वानि)रा°. — d) M7 om. 19d. G1 पुनश्च. G2 नगसाह्वयं.

20 Ñ1 om. 20 (cf. v. l. 18). M6-8 transp. 20 and 21. — c) B (B3 m as in text) Da1 D1 कीर्तितः. K3 प्रनष्टा श्रीश्च कीर्तिश्च; S नष्टा कीर्तिः स्ववंशस्य. — d) K3 S पुनरुद्धृता.

शंतनो राजसिंहस्य भरतस्य च धीमतः ।
प्रनष्टः कीर्तिजः शब्दः पाण्डुना पुनरुद्धृतः ॥ २०
ये पुरा कुरुराष्ट्राणि जहुः कुरुधनानि च ।
ते नागपुरसिंहेन पाण्डुना करदाः कृताः ॥ २१
इत्यभाषन्त राजानो राजामात्याश्च संगताः ।
प्रतीतमनसो हृष्टाः पौरजानपदैः सह ॥ २२
प्रत्युद्ययुस्तं संप्राप्तं सर्वे भीष्मपुरोगमाः ।
ते नदूरमिवाध्वानं गत्वा नागपुरालयाः ।
आवृतं ददृशुर्लोकं हृष्टा बहुविधैर्जनैः ॥ २३
नानायानसमानीतै रत्नैरुच्चावचैस्तथा ।
हस्त्यश्वरथरत्नैश्च गोभिरुष्ट्रैरथाविकैः ।
नान्तं ददृशुरासाद्य भीष्मेण सह कौरवाः ॥ २४
सोऽभिवाद्य पितुः पादौ कौसल्यानन्दवर्धनः ।
यथार्हं मानयामास पौरजानपदानपि ॥ २५
प्रमृद्य परराष्ट्राणि कृतार्थं पुनरागतम् ।
पुत्रमासाद्य भीष्मस्तु हर्षादश्रूण्यवर्तयत् ॥ २६
स तूर्यशतसंघानां भेरीणां च महास्वनैः ।
हर्षयन्सर्वशः पौरान्विवेश गजसाह्वयम् ॥ २७

C. 1. 4463
B. 1. 113. 45
K. 1. 122. 45

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

---

21 Ñ1 om. 21^{ab} (cf. v. l. 18). — M6-8 transp. 20 and 21. — ^{a}) M7 om. 21^{a}. Ś1 K1 पांडुना कुरु°; S (M7 om.) ये पूर्वं पर°. — ^{b}) S परधनानि. — ^{d}) Ñ B D करदी°; S वशगाः कृ°.

22 ^{a}) S राष्ट्राणि (for राजा°). — ^{b}) Ñ1.2 B (except B5) D2.4 राजपुत्राश्च; S भूमिपाला°. K0 सर्वशः. — After 22^{ab}, S ins.:

1133* अभ्यनन्दन्त वै पाण्डुमाशीर्वादैः पृथग्विधैः ।
[G2 °नंदन् स्तवैः. M6-8 ते (for वै).]

— ^{c}) S प्रसन्नमनसो. G5.6 भूत्वा; M6-8 दृष्ट्वा. — ^{d}) S बांधवाः (T1 G2.4 पार्थिवाः) कुरुभिः सह.

23 ^{a}) Ś1 च सं°; K1 स्म सं°; Ñ1.2 B D2.4 तमा(B8 °था)यांतं; Da Dn D1 च तं प्राप्तं; S (except G5.6) प्रहृष्टार्थाः (M6-8 °स्ते). — ^{b}) S (except M8) °पुरःसराः. — ^{c}) K2-4 ते सु(K3 त्व)दूरम्; S ते त्व(G5.6 तु)दीर्घम्. G5.6 इवायांतं. — ^{d}) K0 Dn D1 °पुरालयात्; Ñ1.2 B (B5m as in text) D4 °पुराजनाः; D2.5 °पुरे (D5 °रं) जनाः. — ^{ef}) N (except Ś1) हृष्टा लोकं (Ñ1.3 °का) (by transp.).

24 ^{a}) Ś1 K °यानैः; Ñ3 °देश-; G3 °वास-. — ^{b}) Ñ3 यानैः (for रत्नैः). K3 शुभैः; Ñ1.2 D (except D2.4.5) तदा; Ñ3 अपि (for तथा). — ^{cd}) Da °रथयानैश्च; D1.2 °रथपत्रैश्च. Ś1 अश्वैः (for उष्ट्रैः). K Ñ3 Da Dn D1 त(K1 अ)थाविधैः (D1 °श्वभिः; Dn °विभिः; D1 नृभिः); Ñ1.2 B D2.4.5 अजैस्तथा. S अजाविकाश्वसंघानामुष्ट्रगोमहिषस्य च.

25 ^{b}) MSS. indiscriminately read कौसल्या and °श°. K0.2 B (except B8) Da D4 T2 G1-3 M (except M5) °नंदि°. — ^{c}) G5 तथार्हं. K0 पूज°.

26 ^{a}) Dn D1.5 पुर°. — ^{b}) B5 कृतास्त्रं; T1 स्वराष्ट्र. — ^{c}) B D (except Da2 D1) पुत्रमाश्लिष्य. Ś1 K1.2.4 Ñ3 भीष्मस्य; Ñ1 B D2.4.5 गांगेयो. — ^{d}) Ś1 K1.2 अश्रु प्र(K2 व्य)वर्तत; Ñ1 B D2.4.5 °व्यपातयत्; Ñ3 °व्यवर्तत.

27 ^{a}) K3 S °संघैश्च (G1 °घोषैश्च; M5 °संघैस्तैः); Ñ1 B5.6 Dn D1.2.4 °शंखानां; B3 Da D5 °संख्यानां. — ^{c}) K0 Ñ3 Da S सर्वभूतानि. Ś1 K1-4 हर्षयिष्यन्स्वराष्ट्राणि.

Colophon om. in S. — *Sub-parvan:* Ś1 K1.2.4 Ñ B5 Da Dn1.n2 D1.5 संभव. — *Adhy. name:* K0.2 Ñ1.2 B1 पांडुदिग्विजयः; B3.5.6 D2.4 पांडुविजयः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K0 108; B1 Dn D4 111 (Dn3 112); Da1 109. — *S'loka no.:* Da1 46; Dn 44 (Dn3 45); M8 28.

१०६

S. 1. 4469
B. 1. 114. 1
K. 1. 123. 1

वैशंपायन उवाच ।
धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातः स्वबाहुविजितं धनम् ।
भीष्माय सत्यवत्यै च मात्रे चोपजहार सः ॥ १
विदुराय च वै पाण्डुः प्रेषयामास तद्धनम् ।
सुहृदश्चापि धर्मात्मा धनेन समतर्पयत् ॥ २
ततः सत्यवतीं भीष्मः कौसल्यां च यशस्विनीम् ।
शुभैः पाण्डुजितै रत्नैस्तोषयामास भारत ॥ ३
ननन्द माता कौसल्या तमप्रतिमतेजसम् ।
जयन्तमिव पौलोमी परिष्वज्य नरर्षभम् ॥ ४
तस्य वीरस्य विक्रान्तैः सहस्रशतदक्षिणैः ।
अश्वमेधशतैरीजे धृतराष्ट्रो महामखैः ॥ ५
संप्रयुक्तश्च कुन्त्या च माद्र्या च भरतर्षभ ।
जिततन्द्रीस्तदा पाण्डुर्बभूव वनगोचरः ॥ ६
हित्वा प्रासादनिलयं शुभानि शयनानि च ।
अरण्यनित्यः सततं बभूव मृगयापरः ॥ ७
स चरन्दक्षिणं पार्श्वं रम्यं हिमवतो गिरेः ।
उवास गिरिपृष्ठेषु महाशालवनेषु च ॥ ८
रराज कुन्त्या माद्र्या च पाण्डुः सह वने वसन् ।
करेण्वोरिव मध्यस्थः श्रीमान्पौरंदरो गजः ॥ ९
भारतं सह भार्याभ्यां बाणखड्गधनुर्धरम् ।
विचित्रकवचं वीरं परमास्त्रविदं नृपम् ।
देवोऽयमित्यमन्यन्त चरन्तं वनवासिनः ॥ १०
तस्य कामांश्च भोगांश्च नरा नित्यमतन्द्रिताः ।
उपजह्रुर्वनान्तेषु धृतराष्ट्रेण चोदिताः ॥ ११

106

1 Ś1 K1 S om. उवाच (T2 M8 om. the ref.). — b) B5 °बाहूपार्जितं. B (except B5) Da D2.4 वसु (for धनम्). — d) S तत् (for सः).

2 a) Da D5 M6-8 स वै; D2 अथ वै. T1 वै सर्वं. — b) T1 वीर्यवान्; G5 वै धनं. — c) T1 विदुरश्चापि. — d) M6-8 समतोपयत्.

3 a) K3 Ñ3 D (except Da2) S सत्यवती. Ñ3 B (B1m as in text) D (except D5) M6-8 भीष्मं. — b) Here and below MSS. indiscriminately कौसल्या-, °श°, °शि°. Ñ3 S कौसल्या—°स्विनी. — c) T1 पराहृतैः; T2 G2-4 पांडुहृतैः. Ñ2 B3 Dn D1 S (except G5 M5) अर्थैः. — d) K4 तर्पया°. S भृशं तुतुपुराहृतैः (T2 G4 °वृताः).

4 d) M रथर्षभं.

5 After 5a, G1.2.4 ins.:

1134* पाण्डोर्बाहुविनिर्जितैः ।
असंख्येयैर्धनै राजा.

— c) T2 G3 °मेधमखै°; M8 °मेधवरै°.

6 a) K1 B1 D2 S Cd (the first) च (as in text); the rest तु. — b) K3 पुरुषर्षभः; S सततं नृपः. — c) Ñ1 S (except G6) जितेंद्रियः. Cd cites तंद्री. Ś1 K G1 Cd तथा (Ko °तः). — d) Ko मृगयापरः (cf. 7d); Cd वनगोचरः (as in text).

7 Ś1 K1 (hapl.) om. 7; G1 (? hapl.) om. 7-9ab. — a) S (G1 om.) °पंक्तीश्च. — b) Ñ1.3 B5 D4 शुभान्याभरणानि च. — c) S (G1 om.) चापपाणिर्मृगान्निघ्नन्. — d) Ko वनगोचरः (cf. 6d); Ñ1 °रतः; Ñ2 °रतिः; G3 °यां गतः.

8 G1 om. 8 (cf. v. l. 7). — a) Ko स वसन्. D5 णे पार्श्वे. — b) D5 रम्ये. — c) S (G1 om.) °श्रृंगेषु. — d) K1 S (except M3.5; G1 om.) °साल°.

9 G1 om. 9ab (cf. v. l. 7). — a) S (G1 om.) बभूव कुंत्या. D5 राजा कुंत्या च माद्र्या च. — b) D (except D2.4.5) वने चरन्; S (G1 om.) बनेचरः. — cd) S गज(G1.5.6 द्विप)राजः करेणुभ्यां यथा मध्यगतस्तथा.

10 a) S चरंतं. Ko पत्नीभ्यां. — b) Ñ1.2 B3 D (except D2.4.5) खड्गबाण° (by transp.). — e) Ko °मित्यजानंत. — f) S (except T1) चरंतो.

11 b) D4 देशम् (for नित्यम्). Ś1 चारा निन्युरतंद्रिताः; K1 सेवका व्याहृतंद्रिताः (sic). — T1 om. 11cd. — c) Ś1 उपा°; G M अनु°. — d) S (T1 om.) °राष्ट्रप्र-. Ko.4 नोदिताः.

☞ The arrangement of the subject-matter of the 9 adhy. 106-114 is entirely different in the two recensions. The transp. begin at 1. 106. 12 and end at 1. 114. 14 (both inclusive). The Table of Contents (*viṣayānukramaṇī*) of the Kumbh. ed.

अथ पारशवीं कन्यां देवकस्य महीपतेः ।
रूपयौवनसंपन्नां स शुश्रावापगासुतः ॥ १२
ततस्तु वरयित्वा तामानाय्य पुरुषर्षभः ।
विवाहं कारयामास विदुरस्य महामतेः ॥ १३
तस्यां चोत्पादयामास विदुरः कुरुनन्दनः ।
पुत्रान्विनयसंपन्नानात्मनः सदृशान्गुणैः ॥ १४

C. 1. 4462
B. 1. 114. 14
K. 1. 123. 3

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

(which follows the Southern arrangement) gives the sequence of S, while the concordance accompanying it allows the reader to follow the sequence of the various units in N. The transpositions appear to be extremely arbitrary and complicated: in reality they follow a definite plan, which is of the most simple character. The whole passage as given in the constituted text divides itself naturally into two sections (adhy. 106–108 and 109–114), dealing respectively with the births of the sons of Dhṛtarāṣṭra and Pāṇḍu. N narrates first the birth of all the sons of Dhṛtarāṣṭra, the elder brother, and then that of all the sons of Pāṇḍu, the younger brother: S narrates the incidents as a correlated sequence, beginning with the birth of Yudhiṣṭhira, following the chronological order of the births of the hundred and five sons of Pāṇḍu and Dhṛtarāṣṭra together. The turning point in the rearrangement in S is adhy. 109 (Pāṇḍu's curse). After that point there is, as may be seen from the following table, a lateral shift in S, which involves merely a dovetailing of the various units of the two sections mentioned above (so as to synchronize the incidents), leaving the different units in each section (with but one exception) in the same relative sequence. The constituted text follows N. The critical notes give invariably the combined collations of the two recensions, irrespective of the place of the stanza in the scheme of S; the additions of S are likewise noted under that particular stanza of N after which the addition has been found. Here is the sequence of S:

1. 106. 11
    109. 5–end
        Colophon.
    110
    111. 1–11 (+1177*)
    111. 18–21
106. 12–end
        Colophon.
107. 1–8 (+1135*)
    111. 12–17 (+1181*)
    111. 22–end
    112
        Colophon.
    113. 1–37^{ab} (+1197*)
        Colophon.
    113. 38–end
    114. 1–7
107. 9–24
    114. 8–14
107. 25–end
        Colophon.
    App. I, No. 63 (*Duḥś'alotpatti*)
        Colophon.
108
        Colophon.
    114. 15 ff.

(*N. B.*—S om. 1. 109. 1–4 and 1. 113. 37^{cd}.)

12 For sequence see above. Before 12, T_1 G_{2-4} ins. वैशं°. — ^{a}) G_5 ततः (for अथ). $K_{0.3.4}$ Ñ B_5 $D_{n2.n3}$ D_5 पारसवीं; K_2 °सवां; T_2 (*sup. lin.*) G_6 °वशीं; Cd as in text. — ^{b}) T $G_{3.4}$ °स्य महात्मनः. — After 12^{ab}, D_1 reads 14^{ab}. — ^{d}) B_5 तां; D_5 सं; G_5 वि- (for स).

13 G_1 om. 13. — ^{b}) $Ñ_2$ $B_{3.5}$ m D (except $D_{2.4.5}$) आनीय. $K_{0.3.4}$ $Ñ_{1.2}$ Da Dn $D_{1.2}$ T_2 भरतर्षभः ($K_{0.2}$ T_2 °भ); B_6 D_6 G_2 M_6 °र्षभ. — ^{d}) K_1 B_1 महीपतेः; K_2 D_{a1} D_2 °मते; B_5 T $G_{3.4}$ M (except M_5) °त्मनः.

14 M_7 om. 14^{ab}. For D_1 cf. v. l. 12. — ^{c}) Ko om. च. — ^{b}) $K_{2.4}$ Ñ Dn °नंदन.

Colophon om. in G_3. G_1 missing. — *Major parvan:* T_2 $G_{3.4-6}$ M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś$_1$ K_{1-4} Ñ B Da $D_{n1.n2}$ D_{1-4} T_1 संभव. — *Adhy. name:* Ko विदुरवैवाहिकः; $Ñ_{1.2}$ विदुरपरिणयः;

१०७

C. 1. 4463
B. 1. 115. 1
K. 1. 126. 4

वैशंपायन उवाच ।
ततः पुत्रशतं जज्ञे गान्धार्यां जनमेजय ।
धृतराष्ट्रस्य वैश्यायामेकश्चापि शतात्परः ॥ १
पाण्डोः कुन्त्यां च माद्र्यां च पञ्च पुत्रा महारथाः ।
देवेभ्यः समपद्यन्त संतानाय कुलस्य वै ॥ २
जनमेजय उवाच ।
कथं पुत्रशतं जज्ञे गान्धार्यां द्विजसत्तम ।
कियता चैव कालेन तेषामायुश्च किं परम् ॥ ३
कथं चैकः स वैश्यायां धृतराष्ट्रसुतोऽभवत् ।
कथं च सदृशीं भार्यां गान्धारीं धर्मचारिणीम् ।
आनुकूल्ये वर्तमानां धृतराष्ट्रोऽत्यवर्तत ॥ ४
कथं च शप्तस्य सतः पाण्डोस्तेन महात्मना ।
समुत्पन्ना दैवतेभ्यः पञ्च पुत्रा महारथाः ॥ ५
एतद्विद्वन्यथावृत्तं विस्तरेण तपोधन ।
कथयस्व न मे तृप्तिः कथ्यमानेषु बन्धुषु ॥ ६
वैशंपायन उवाच ।
क्षुच्छ्रमाभिपरिग्लानं द्वैपायनमुपस्थितम् ।
तोषयामास गान्धारी व्यासस्तस्यै वरं ददौ ॥ ७
सा वव्रे सदृशं भर्तुः पुत्राणां शतमात्मनः ।
ततः कालेन सा गर्भं धृतराष्ट्रादथाग्रहीत् ॥ ८

M3.5 पांडुतपश्चरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K0 109; B1 D4 112; Da1 110; Dn 113; T1 108; T2 58; G2.4–6 M 59 (M3 60). — *S'loka no.*: Dn 14; M3 73.

107

1 Ś1 K1 D2 S om. उवाच. — ^{d}) T1 एकः पुत्र-; T2 G M3.5 °श्चैव. — After 1, G5.6 read 4^{cdef}, repeating it in its proper place (cf. v. l. 2).

2 ^{b}) = 5^{d}. Ñ Dn D1 पुत्राः पंच (by transp.). B1.3 महाबलाः. — After 2^{ab}, G5.6 read 5^{cd}–6, 6^{cd} being repeated in its proper place (cf. v. l. 1). — In G1, 2^{c}–3^{b} is lost on a torn part of the fol. (75). — G5.6 om. 2^{c}–3^{d}. — ^{c}) T G1.3.4 M सम° देवेभ्यः (by transp.). — ^{d}) K1 ते; B3 D2 च (for वै).

3 G5.6 om. 3 (cf. v. l. 2). — In G1, 3^{ab} is lost on a torn part of the fol. (75). — Ś1 K1 S om. उवाच. — ^{b}) K1 B (except B1) Da D2.4.5 G2 M3 गांधार्यां. — K0 (hapl.) om. from द्विज° up to गांधारीं (in 4^{d}). — ^{c}) T2 G1.3.4 M चापि (for चैव).

4 K0 om. up to गांधारीं (cf. v. l. 3). T1 G1–4 M read 4 after 6. — ^{a}) Ñ3 एकस्य; D5 स चैको (by transp.). K2 S चैव (G1.5.6 चापि) (for चैकः). K4 T G1.2.6 वेश्या°. — Ñ3 (? hapl.) om. 4^{bc}. — ^{b}) D5 °राष्ट्रात्सुतो. S एकश्चा(G3 °कं चा)पि शतात्परः (G3 °रं). — G5.6 read 4^{cdef} after 1 and repeat it here. — ^{e}) Ś1 K1.3.4 स; G6 -चित् (for च). — ^{e}) S वर्तमानां प्रियेष्वेव. — ^{f}) Ś1 K1.4 Ñ B3.5 Dn1.n2 D1.2.4 T2 G2.4 M3 °ष्ट्रोभ्य°; K2 D5 °ष्ट्रो न्य°; T1 °ष्ट्रोप्य°; G5.6 °ष्ट्रोन्व°.

5 ^{a}) G1 शप्तस्य च (by transp.). B3 T1 G1.2.4 M6–8 ततः (for सतः). — ^{b}) Ś1 K Ñ3 D2.4.5 °स्तस्य महात्मनः (K0 °स्तेन तपस्विना). — ^{cd}) G5.6 read 5^{cd}–6 after 2^{ab}. Ś1 पंच पुत्रा दैवतेभ्यो (by transp.). K3 Ñ B D (except D5) पुत्राः पंच (by transp.). — 5^{d} = 2^{b}.

6 G5.6 read 6 (with 5^{cd}) after 2^{ab} (repeating 6^{cd} here). — ^{a}) S (G1 missing) एतत्सर्वं. Ś1 K1.2.4 Ñ1 D (except D2.4.5) यथान्यायं. — ^{c}) S (except G5.6; G1 missing) कथय त्वं. K0 न तृप्यामि; D4 न मे तुष्टिः. — ^{d}) B3.5 वस्तुषु (sic). — After 6, T1 G1–4 M read 4.

7 Ś1 K1 D5 S om. उवाच. — ^{a}) K4 Ñ2 B3 Da1 °म्लानं; S (G1 missing) तृषितं क्षुधितं श्रां(G2–6 शां)तं (hypermetric!). — ^{d}) S (G1 missing) स तु तस्यै.

8 ^{a}) S सा वव्रे च (T2 G4 M3 by transp. च वव्रे) तदा. — ^{d}) Ś1 K1–4 तदा(K2.4 °था)ग्रहीत्; K0 Ñ1 D5 अगृह्णत. S (except M5) अगृह्णाज्ज्ञानचक्षुषः. — After 8, S ins.:

1135* गान्धार्यामाहिते गर्भे पाण्डुरस्वालिकासुतः ।
अगच्छत्परमं दुःखमपत्यार्थमरिंदम ।
गार्भिण्यामथ गान्धार्यां पाण्डुः परमदुःखितः ।
मृगाभिशापादात्मानं शोचन्नुपरतक्रियः ।
स गत्वा तपसा सिद्धिं विश्वामित्रो यथा भुवि । [5]
देहन्यासे कृतमना द वचनमब्रवीत् ।

संवत्सरद्वयं तं तु गान्धारी गर्भमाहितम् ।
अप्रजा धारयामास ततस्तां दुःखमाविशत् ॥ ९
श्रुत्वा कुन्तीसुतं जातं बालार्कसमतेजसम् ।
उदरस्यात्मनः स्थैर्यमुपलभ्यान्वचिन्तयत् ॥ १०
अज्ञातं धृतराष्ट्रस्य यत्नेन महता ततः ।
सोदरं पातयामास गान्धारी दुःखमूर्च्छिता ॥ ११
ततो जज्ञे मांसपेशी लोहाष्ठीलेव संहता ।
द्विवर्षसंभृतां कुक्षौ तामुत्स्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ १२
अथ द्वैपायनो ज्ञात्वा त्वरितः समुपागमत् ।
तां स मांसमयीं पेशीं ददर्श जपतां वरः ॥ १३
ततोऽब्रवीत्सौबलेयीं किमिदं ते चिकीर्षितम् ।
सा चात्मनो मतं सत्यं शशंस परमर्षये ॥ १४
ज्येष्ठं कुन्तीसुतं जातं श्रुत्वा रविसमप्रभम् ।
दुःखेन परमेणेदमुदरं पातितं मया ॥ १५
शतं च किल पुत्राणां वितीर्णं मे त्वया पुरा ।
इयं च मे मांसपेशी जाता पुत्रशताय वै ॥ १६

व्यास उवाच ।

एवमेतत्सौबलेयि नैतज्जात्वन्यथा भवेत् ।
वितथं नोक्तपूर्वं मे स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यथा ॥ १७
घृतपूर्णं कुण्डशतं क्षिप्रमेव विधीयताम् ।
शीताभिरद्भिरष्ठीलामिमां च परिषिञ्चत ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

सा सिच्यमाना *अष्ठीला *अभवच्छतधा तदा ।
अङ्गुष्ठपर्वमात्राणां गर्भाणां पृथगेव तु ॥ १९

C. 1. 4501
B. 1. 115. 20
K. 1. 129. 38

---

which is followed by 1. 111. 12–17 (cf. v. l. 1. 106. 11).

9 S reads 9–24 after 1. 114. 7 (cf. v. l. 1. 106. 11). — a) Da °द्वयं भर्तुः; S °रे द्वितीये तु (M °त्र). — b) Ś1 °मावहत्; B5 °मास्थितं. S गांधार्या उदरं महत्. — D5 om. 9^{cd}. — c) S न च (T1 हि) प्र(T2 G4.6 प्रा)जायत तदा (G3 °था).

10 a) G4 °सुतं राजन्. — c) G3 °स्याश्मना; M6–8 °स्यात्मना. G2.4.5 M6–8 धैर्यं. — d) D5 °लभ्य त्वचिंत°; S °लभ्य च सौबली (T1 सुव्रत; T2 G2.4.5 सौबला; M3 *inf. lin.* सुव्रता).

11 a) S कौरव्य(M6–8 °व)स्यापरिज्ञातं (M3.5 °ता). — b) B5 तदा; S स्वयं (for ततः). — c) K (except K4) Dn3 D4 स्वोदरं; S उ°. Ś1 K Da1 D4.5 ताडयामास; Dn D1 घात°; M6–8 पाट° (cf. v. l. 15). — d) K0 दुःखकर्शिता; S शोकमूर्च्छि(G2 °कर्शि)ता.

12 b) B6 लोहात्मानेव (m as in text). S साष्ठीला जनमेजय. — c) D5 द्वे वर्षे (for द्विवर्ष°). Ś1 K1 °हृता; K3 Ñ1.2 Da2 Dn2 T1 G3 M3.5 °भृता; Ñ3 °हिता; B1 °हितां. — d) D5 समुत्स्रष्टुं.

13 a) S ततो द्वै°. Ś1 राज्ञः (*sup. lin.* as in text); S राजन् (for ज्ञात्वा). — b) B5 त्वरितं. K2.4 Ñ1.2 B5 °पागतः. S आजगाम यदृच्छया. — c) K1 स तां (by transp.); K2.4 B5 S तां च; D5 स तु. D2 तामग्रतो मांसपेशीं. — d) S वदतां व°.

14 a) D5 तत्राब्रवीत्. — c) G5 चात्मना कृतं. S सर्वं (for सत्यं). — d) K2.4 सुमहर्षये.

15 Before 15, B D (except D2.4.5) ins. गान्धार्युवाच. — b) K1 ज्ञात्वा (for श्रु°). — c) Ñ2 एवं (for इदं). — d) K0.1 ताडितं; K3 M6–8 पाटि°; Dn D1.5 घाति° (cf. v. l. 11). Ś1 ताडितमुदरं मया.

16 b) Ñ1.2 B5m.6m Da वरो दत्तः (for वितीर्णं मे). K2.4 D1 पुरा त्वया (by transp.). S दत्तवानसि मे प्रभो. — c) Ś1 K1 सा (for मे). Da इयं च मांसपेशी मे; S इयं मांसमयी पेशी. — d) S मे (for वै).

17 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) S एतावदेतद्गांधारि. — d) Ś1 K2.3 Ñ कुतोवरे; K1 °प(*sup. lin.* °व)रे; K4 °परे; S कदाचन.

18 a) K (except K1) Ñ1 B (B1m.3m as in text) Dn1m D2 G3 (*sup. lin.* as in text) M3 (*sup. lin.*) कुंभशतं. — b) S क्षिप्रमानीयतामिति (T2 आनाय्य तु महानृपिः). — N (except Ñ; for K3 see below) ins. after 18^{ab} (Ś1, after 18):

1136* स्वनुगुप्तेषु देशेषु रक्षा चैव विधीयताम् ।

[=(var.) 21^{cd}. B1 (m as in text) Da अनुगु°; Dn D1 सुगुप्तेषु च; D5 स्वेन गु°. K3 विधिना पूर्वदृष्टेन वेदोक्तेन विशेषतः.]

— T2 om. 18^{c}–20^{b}. — d) K1 परिषिंच वै; K3 M3 °षिच्यतां; K4 Ñ1.2 Dn D1 °षिंचय; B (except B5) Da D2.4 °षेचय; M6–8 °षंचतां (sic). D5 इमां परिनिषिंचतां. — After 18, Ś1 ins. 1136*.

19 T2 om. 19 (cf. v. l. 18). K3 om. 19^{ab}. Ś1 K1

G. 1. 4502
B. 1. 115. 21
K. 1. 129.

एकाधिकशतं पूर्णं यथायोगं विशां पते ।
मांसपेश्यास्तदा राजन्क्रमशः कालपर्ययात् ॥ २०
ततस्तांस्तेषु कुण्डेषु गर्भानवदधे तदा ।
स्वनुगुप्तेषु देशेषु रक्षां च व्यदधात्ततः ॥ २१
शशास चैव भगवान्कालेनैतावता पुनः ।
विघट्टनीयान्येतानि कुण्डानीति स सौबलीम् ॥२२
इत्युक्त्वा भगवान्व्यासस्तथा प्रतिविधाय च ।
जगाम तपसे धीमान्हिमवन्तं शिलोच्चयम् ॥ २३
जज्ञे क्रमेण चैतेन तेषां दुर्योधनो नृपः ।
जन्मतस्तु प्रमाणेन ज्येष्ठो राजा युधिष्ठिरः ॥ २४
जातमात्रे सुते तस्मिन्धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् ।
समानीय बहून्विप्रान्भीष्मं विदुरमेव च ॥ २५

D2.5 S om. उवाच. — ^{a}) S (except G1.3; T2 om.) संसिच्य°. N (K3 om.) त्वष्ठी(K0 °ष्ठै)ला; S (T2 om.) ह्य(G3 व्य)ष्ठीला. — ^{b}) N (K3 om.) बभूव शतधा (B Da D2.4 बहुधा); S (T2 om.) ह्यभवच्छतधा (M3 by transp. शतधा ह्यभवत्). — ^{c}) G3-5 °मानानां. — ^{d}) T1 M3.6-8 °णां तु (T1 च) पृथक्पृथक्; G M5 °णां पुनरेव तु.

20 T2 om. 20^{ab} (cf v. l. 18). — ^{a}) Ś1 K1.2.4 B6 Da M °धिकं (M6-8 °का) शतं; K0 ततोभवच्छतं. K3 °धिकं पूर्णशतं. — ^{b}) Ś1 K1.2.4 °योगं विशेषतः. — After 20^{ab}, D4 S (except T2) ins.:

1137* ततः कुण्डशतं तत्र आनाय्य तु महानृपिः ।
[D4 कुंभशतं. G3 आनीय.]

— ^{c}) B5 °पेश्यां. Ś1 K (except K3) B5 D5 ततो; Da Dn1 तथा. — After 20, G2 ins. 1138* (cf. v. l. 21).

21 G2 om. 21; M5 om. 21-22. — ^{a}) K0 भांडेषु; K2.4 Ñ2 B5.6 D2.5 T2 G3 (*sup. lin.*) कुंभे°; Da देशे°. — ^{b}) D2 सदा; D5 पुनः (for तदा). S (G2 M5 om.) गर्भान्सर्वान्समादधात् (G3 °दत्; G5 M6-8 °धत्). — ^{c}) K2 सुप्रगु°; M (M5 om.) सम्यग्गु°. — ^{d}) Ñ Dn वै (for च). Ś1 व्यदधन्नृपः; K0-2 °धात्प्रभुः; K3 °धाद्विभुः; K4 Ñ3 विदधा(Ñ3 °ध)त्पुनः. S (G2 M5 om.) रक्षां चै(M6-8 त्वे)षां (G4 °नां; G6 °वा) व्यधाप(T2 G4.5 °र)यत्. — S (except M5) ins. after 21 (G2, after 20):

1138* शशास चैव कृष्णो वै गर्भाणां रक्षणं तदा ।
[Cf. 22^{ab}. G1.2 M3 शशंस. G3 सर्वं; G4 चैषु (for चैव). G1.2 M3 तथा.]

22 M5 om. 22 (cf. v. l. 21). — ^{a}) Ñ3 D (except Da1 D2.4) शशंस; S (M5 om.) उवाच. T1 एनां स; T2 G M3 चैनां. — ^{b}) G4 कालेनैताः पुनः पुनः; G6 °नैव तथा पुनः. — ^{cd}) Ś1 K0.1 Ñ1.3 विघाट°; Da Dn D1 उद्घाट°; D5 उक्षाप° (for विघट्ट°). Ñ2 D2.5 कुंभानि. B1.6 D2 स; B3 Dn D1.4 च (for स). S (M5 om.) घटमानेषु कुंडेषु जाताञ्जानीहि (G3 शतं जातानि) शोभने. — After 22, S (except M5) ins.:

1139* अष्टोत्तरा कुमारास्ते कुण्डेभ्यस्तु समुत्थिताः ।
[G1 °स्तु शतोत्तराः.]

23 S transp. 23 and 24. — ^{b}) K0.2.4 रक्षां (for तथा). Ñ2 B3 Dn D1 °निधाय. D5 तत्रैवांतरधीयत. — For 23, S subst.:

1140* एवं संदिश्य कौरव्य कृष्णद्वैपायनस्तदा ।
जगाम पर्वतायैव तपसे संशितव्रतः ।

24 S transp. 23 and 24. — ^{ab}) B5 °धनो वरः. S तेनैवैषां क्रमेणासीज् (G1 M6-8 क्रमेणापि) ज्येष्ठानुज्येष्ठता तदा. — ^{c}) Ś1 धर्मतस्तु; D2 जन्मतस्तत्. S च (for तु). — ^{d}) Ś1 K D1 तेषां ज्येष्ठो (K3 by transp. ज्येष्ठस्तेषां) युधि°; S ज्येष्ठः कुंतीसुतोभवत् (G2 °वेत्). — After 24, G3 ins. a passage of 48 lines given in App. I (No. 62); while N ins.:

1141* तदाख्यातं तु भीष्माय विदुराय च धीमते ।

N (except Ś1 K1; K2 om. lines 3-6) cont.:

1142* यस्मिन्नहनि दुर्धर्षो जज्ञे दुर्योधनस्तदा ।
तस्मिन्नेव महाबाहुर्जज्ञे भीमोऽपि वीर्यवान् ।
स जातमात्र एवाथ धृतराष्ट्रसुतो नृप ।
रासभारावसदृशं रुराव च ननाद च ।
तं खराः प्रत्यभाषन्त गृध्रगोमायुवायसाः । [5]
वाताश्च प्रववुश्चापि दिग्दाहश्चाभवत्तदा ।

[(L. 1) K3 Ñ1.2 B (except B5) D3 °धनो नृपः. — (L. 2) K0.2.4 D5 °न्नेव महाराज भीमसेनो व्यजायत; Ñ B5 भीमसेनोपि तत्रैव समजायत पार्थिव. — (L. 4) K0.3 D5 रुरोद (for रुरा°). — (L. 6) B (except B3) D2.4 वाता विप्रव°.]

25 S reads 25-37 after 1. 114. 14 (cf. v. l. 1. 106. 11). — For 25^{ab}, S subst.:

1143* दुर्योधने जातमात्रे दिक्षु सर्वासु भारत ।
क्रव्यादाः प्राणदन्घोराः शिवाश्चाशिवनिस्वनाः ।
ववर्ष रुधिरं देवो भयमावेदयन्महत् ।
एतस्मिन्नन्तरे राजा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।

[(L. 1) Posterior half = 28^{b}. — (L. 2) = 28^{cd}.]

— ^{a}) K4 Ñ B D ततस्तु (D5 °श्च) भीतवद्राजा. — ^{b}) B5 °ब्रवीद्वचः. — G1 om. 25^{c}-27^{d}. — ^{c}) S (except M3.5;

युधिष्ठिरो राजपुत्रो ज्येष्ठो नः कुलवर्धनः ।
प्राप्तः स्वगुणतो राज्यं न तस्मिन्वाच्यमस्ति नः ॥२६
अयं त्वनन्तरस्तस्मादपि राजा भविष्यति ।
एतद्धि ब्रूत मे सत्यं यदत्र भविता ध्रुवम् ॥ २७
वाक्यस्यैतस्य निधने दिक्षु सर्वासु भारत ।
क्रव्यादाः प्राणदन्घोराः शिवाश्चाशिवशंसिनः ॥२८
लक्षयित्वा निमित्तानि तानि घोराणि सर्वशः ।
तेऽब्रुवन्ब्राह्मणा राजन्विदुरश्च महामतिः ॥ २९
व्यक्तं कुलान्तकरणो भवितैष सुतस्तव ।
तस्य शान्तिः परित्यागे पुष्ट्या त्वपनयो महान् ॥३०
शतमेकोनमप्यस्तु पुत्राणां ते महीपते ।
एकेन कुरु वै क्षेमं लोकस्य च कुलस्य च ॥ ३१
त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ।
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥ ३२
स तथा विदुरेणोक्तस्तैश्च सर्वैर्द्विजोत्तमैः ।
न चकार तथा राजा पुत्रस्नेहसमन्वितः ॥ ३३

C. 1. 4518
B. 1. 115. 40
K. 1. 129. 64

G1 om.) समाहूय. — d) S (G1 om.) विदुरं चेदमब्रवीत्. — After 25, N ins.:

1144* अन्यांश्च सुहृदो राजन्कुरून्सर्वांस्तथैव च ।

[Ś1 K1.4 राज्ञः (for राजन्).]

26 G1 om. 26 (cf. v. l. 25). — Before 26, Ś1 K0.1.3 Ñ2 B3.5 D2.5 S (except G1) ins. धृतराष्ट्रः; Ś1 (!) K3 Ñ2 B3.5 D2.5 cont. उवाच. — ab) B5 कुलनंदनः. S (G1 om.) श्रुतं मया यथा जातो ज्येष्ठः पांडोः सुतः किल. — cd) T1 om. 26cd; D2 reads it in marg. K3 D2.4 स गुण°. S (T1 G1 om.) स तु (M च) दुर्योधनात् (G6 °धन-) ज्येष्ठस् (T2 G4-6 श्रेष्ठस्) तस्मिन्राज्यं न संशयः.

27 G1 om. 27 (cf. v. l. 25). — a) Ś1 K1.2.4 अनंतरं त्वयं; K0.3 Dn3 D1 G6 M3.5 अयं त्वनंतरं; T2 G2-5 अयं चानंतरं (G3-5 °रः). D5 अयं त्वंतरजातस्य. — b) D5 युवराजो भवि°; S (G1 om.) राजा भवितुमर्हति. — c) T G3.4 M3.5 एतं; G2 M6-8 एवं. K0.3 Ñ1.2 B1.3.5 Dn D5 T G2-4 वि-; Ñ3 वै; B6 D2.4 प्र- (for हि). K3 ब्रूहि. Ñ2 B (except B5) D (except D5) तथ्यं; S (G1 om.) प्रश्नं. K1 एतद्धि मे भूतसत्यं. — d) S (G1 om.) यद्वास्मिन्दृश्यते फलं. — After 27, S (except G1) ins.:

1145* अस्मिञ्जाते निमित्तानि शंसन्ति ह्यशिवं महत् ।
अतो ब्रवीमि विदुर ब्रुतं मां भयमाविशत् ।

[(L. 1) G1 M3.5 प्रशंसंत्यशिवं. — (L. 2) M3.5 ब्रूत मां.]

28 a) T2 जातस्यैतस्य. G1 दुर्योधने जातमात्रे. — c) B5 व्यानदन्; Dn D2.5 T1 G1.2 M5 प्रण°. — d) Ś1 K Ñ3 D5 °शंसिनीः.

29 Before 29, T G (except G5) ins. वैशं°. — b) K0 घोररूपाणि स°; K1 तादृशानि तु स°; D1 घोराणि मनुजाधिप (cf. 1146* below); S तानि सर्वाणि भारत. — c) D1 सर्वे (for राजन्). — d) K0 महायशाः. — After 29, N ins.:

1146* यथेमानि निमित्तानि घोराणि मनुजाधिप ।
उत्थितानि सुते जाते ज्येष्ठे ते पुरुषर्षभ ।

[(L. 1) K0 यथैतानि; K2.4 यथे°; K3 B5 अथे°; D5 तथै°. K1 °णि प्रभवंति हि; K2.4 घोररूपाणि भूमिप; D1 तानि घोराणि सर्वशः (=29b). — (L. 2) Ś1 K0.3 Ñ2.3 B5 D5 कुरुनंदन; K1.2.4 कुलनंदने (K1 °न); B1 भरतर्षभ.]

— K0 D5 ins. after 1146*: D4, after 30:

1147* एष दुर्योधनो राजा श्यामः पिङ्गललोचनः ।
न केवलं कुलस्यान्तं क्षत्रियान्तं करिष्यति ।

[Before line 1, D4 ins. विदुर उ°. — (L. 1) D4 एवं दुर्यो°. D5 मधुपिंगल°.]

30 a) S अयं कुलांतकृज्जातो. — b) K2.4 D3 भवि-ष्यति. S यस्मात्स (T2 G5.6 °च; M यदयं) कुलपांसनः. — c) S तस्य त्यागेन शांतिः स्यात्. — d) K1 B1.3 (both m as in text) Da2 गुह्या; Ñ2 Dn D1.4 गुप्तौ; Da1 गुप्ते. Ś1 K1 तस्यानयो; K0 चाप°; Ñ3 Dn D1.4 अप°. K0 भवेत् (for महान्). S पुष्टिस्त्वपनये भवेत्. — After 30, D4 ins. 1147*.

31 a) B3 °कोनं पश्यन्ति (m as in text). — b) Ś1 K1.3 Ñ3 B5 D5 विशां पते; K0 नराधिप; K2.4 जनाधिप. — After 31ab, N ins.:

1148* त्यजैनमेकं शान्तिं चेत्कुलस्येच्छसि भारत ।

[Ś1 K1 शांतिश्चेत्. K1 विधेया भरतर्षभ (for the posterior half). — c) Ś1 एकेनैव कुरु. K1 B1.6 D4 वै कुरु (by transp.). S नः (for वै). — d) Ñ1.3 B (except B5) D (except D5) कुलस्य जगतस्तथा.

32 a) K1.2.4 Ñ3 T1 G2-6 M6 त्यजेत्कुलार्थे पुरुषं. — c) Ñ2 ग्रामान्. — d) Ś1 K1 स्वात्मार्थे.

33 Before 33, Ś1 K1 ins. वैशं°; B1 वैशं° उवाच. — a) K0.1 तथा च (K1 स). — b) Ś1 Ñ1 तथा; K1 तैस्तैः; B6 तस्य. Ñ1 सर्वैः. K0 तथा द्विजैः; K2-4 द्विजातिभिः. S तैश्च विप्रैर् जना(G3 नरा)धिप (M6-8 महात्मभिः). — c) K2.4 S तदा (M5 °तो). B6 D5 राजन्. — d) Ś1 K1 °बलान्वितः; K2.4 °बलात्कृतः; D5

C. 1. 4319 B. 1. 115. 40 K. 1. 129. 84

ततः पुत्रशतं सर्वं धृतराष्ट्रस्य पार्थिव ।
माससमात्रेण संजज्ञे कन्या चैका शताधिका ॥ ३४
गान्धार्यां क्लिश्यमानायामुदरेण विवर्धता ।
धृतराष्ट्रं महाबाहुं वैश्या पर्यचरत्किल ॥ ३५
तस्मिन्संवत्सरे राजन्धृतराष्ट्रान्महायशाः ।
जज्ञे धीमांस्ततस्तस्यां युयुत्सुः करणो नृप ॥ ३६
एवं पुत्रशतं जज्ञे धृतराष्ट्रस्य धीमतः ।
महारथानां वीराणां कन्या चैकाथ दुःशला ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

१०८

जनमेजय उवाच ।
ज्येष्ठानुज्येष्ठतां तेषां नामधेयानि चाभिभो ।
धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामानुपूर्व्येण कीर्तय ॥ १

वैशंपायन उवाच ।
दुर्योधनो युयुत्सुश्च राजन्दुःशासनस्तथा ।
दुःसहो दुःशलश्चैव जलसंधः समः सहः ॥ २

°बलार्दितः; T1 °वशं गतः.

34 a) K0 राजन्; Ñ2 B5 D (except D1.5) पूर्णं (for सर्वं). — b) K1 B5 S भारत; K3 वै तदा (for पार्थि°). — G1 om. 34c–36d. — c) S (G1 om.) अह्नां (M5–8 °ह्ना) शतेन सं°. — d) K3 Ñ D4 चैव. T1 G3.6 M शतात्परा; T2 G2.4.5 च दुःशला.

35 G1 om. 35 (cf. v. l. 34). — b) S (G1 om.) वर्ध(G2 °र्ते)माने तथो(G5 °तो)दरे (G6 °रे). — cd) Ñ Dn D1 महाराजं (for °बाहुं). D1.5 °चरत्तदा. S (G1 om.) वेश्या सा त्वंविकापुत्रं कन्या परिचचार ह.

36 D1 G1 om. 36 (cf. v. l. 34). — ab) Ś1 K1 B5 धृतराष्ट्रो महा°. S (G1 om.) तया समभव(M8 orig. समागम॰; *inf. lin.* समभव)द्राजा धृतराष्ट्रो यदृच्छया. — cd) Ś1 K1–3 D5 सुतः (for ततः). Ś1 B5 D5 तस्य; K1 तस्याः. K0 जज्ञे तस्यां सुतो धीमान् (for °). Ś1 K2 Ñ3 Da1 करणो नृपः; K1 कर्ण एव च. S (G1 om.) तस्यामजनयत्पुत्रं युयुत्सुं नाम भारत (G2.4 नामतः).

37 K1 om. 37. — ab) S इत्थमेकशतं जज्ञे पुत्राणां भरतर्षभ. — c) G3 शूराणां. — d) Ś1 K0.2.4 D5 एका कन्या च (for कन्या चैका°). D2 T2 G1.2.4 च (for अथ). Ñ2.3 B Da Dn D1.4 शताधिका (for -थ दुःशला). — K4 Ñ B D ins. after 37 (B5, after 1150*):

1149* युयुत्सुश्च महातेजा वैश्यापुत्रः प्रतापवान् ।

B5 S, on the other hand, ins. after 37:

1150* धृतराष्ट्रस्य राजेन्द्र यथा ते कथितं मया ।

Colophon om. in K1. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K0.2–4 Ñ B Da Dn D2.4.5 संभव. — *Adhy. name:* K3 दुर्योधनोत्पत्तिः; Ñ1.2 गांधारीपुत्रोत्पत्तिः; Da धृतराष्ट्रसुतोत्पत्तिः; T2 G4 धर्मपुत्रभीमसेनदुर्योधनादिसंभवः; G1 पुत्रोत्पत्तिः; M6–8 धर्मपुत्रसंभवः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K0 110; B1 Dn1 D4 113; Dn3 114; T1 111; T2 61; G M 62. — *S'loka no.:* Dn 41; M8 79.

☞ After adhy. 107, all MSS. except Ś1 K0–3 (V1 missing) ins. an additional adhy. given in App. I (No. 63). The details of its colophon are as follows. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* K4 Ñ B Dn D1.2.4.5 T1 संभव. — *Adhy. name:* Da दुःशलोत्पत्तिः; M8 दुःशलासंभवः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 Dn D4 114 (Dn3 115); T1 112; T2 62; G M 63. — *S'loka no.:* Dn1 18; Dn2.n3 17. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 4542.

108

☞ This adhy. forms (with some minor variations) passage No. 41 of App. I, a passage interpolated in some N MSS. after 1. 61. 83. The present adhy. is reconstructed by collation with the passage given in the App., which latter appears to have preserved more faithfully the older N version. Cf. also the list in the Jav. version, which is partly corrupt but agrees with N more than with S.

1 K1 om. 1a–3c. S om. उवाच; Ś1 has it here! — a) K0 चैषां; K2–4 एषां; S (except M8) चैव. Ñ1

विन्दानुविन्दौ दुर्धर्षः सुबाहुर्दुष्प्रधर्षणः ।
दुर्मर्षणो दुर्मुखश्च दुष्कर्णः कर्ण एव च ॥ ३
विविंशतिर्विकर्णश्च जलसंधः सुलोचनः ।
चित्रोपचित्रौ चित्राक्षश्चारुचित्रः शरासनः ॥ ४
दुर्मदो दुष्प्रगाहश्च विवित्सुर्विकटः समः ।
ऊर्णनाभः सुनाभश्च तथा नन्दोपनन्दकौ ॥ ५
सेनापतिः सुषेणश्च कुण्डोदरमहोदरौ ।
चित्रबाणश्चित्रवर्मा सुवर्मा दुर्विमोचनः ॥ ६
अयोबाहुर्महाबाहुश्चित्राङ्गश्चित्रकुण्डलः ।
भीमवेगो भीमबलो बलाकी बलवर्धनः ॥ ७
उग्रायुधो भीमकर्मा कनकायुर्दृढायुधः ।
दृढवर्मा दृढक्षत्रः सोमकीर्तिरनूदरः ॥ ८
दृढसंधो जरासंधः सत्यसंधः सदःसुवाक् ।
उग्रश्रवा अश्वसेनः सेनानीर्दुष्पराजयः ॥ ९
अपराजितः पण्डितको विशालाक्षो दुरावरः ।
दृढहस्तः सुहस्तश्च वातवेगसुवर्चसौ ॥ १०
आदित्यकेतुर्बह्वाशी नागदन्तोग्रयायिनौ ।
कवची निषङ्गी पाशी च दण्डधारो धनुर्ग्रहः ॥ ११ C. 1. 4550 B. 1. 117. 11 K. 1. 131. 11

°ज्येष्ठमेतेषां. — ^{b}) T1 चाविभो; G2 M6–8 च प्रभो; G3 चापि भो. N नामानि च पृथक्पृथक्. — ^{d}) K2.4 Ñ3 B3.6 D5 M5 °पूर्वेण की°; Dn D1.4 °पूर्व्या प्र(D4 °ष्प्र)की°; G4 नामधेयानि कीर्तय.

2 K1 om. 2 (cf. v. l. 1). Ś1 D5 S om. उवाच. — ^{c}) S दुर्धर्षौ दुर्मुख°. — ^{d}) T2 G1.2.4.5 जलसंधिः; G3 °सिद्धः. Ś1 सयः सहः; K3 Ñ3 S सहः (T1 °लः) समः (by transp.).

3 K1 om. 3^{abc} (cf. v. l. 1). — ^{a}) K3 भीमश्च; D4 दुर्धर्षौ; T1 दुष्टाहः; T2 G M5 दुष्पा(G1 M5 °ष्प)हः; M3 (hypermetric) दुष्प्रपापः (inf. lin. °प्रांतः); M6–8 (hypermetric) दुप्रसह (sic). — ^{b}) Ś1 M7 दुर्बाहुः सु(M7 दुः)प्रध°. — ^{c}) Ñ3 दुर्मनश्च (for दुर्मु°). S दुर्मद(T2 G4.5 °र्पत-; G1–3 दुर्मुख-; M6.8 °र्दम)श्चित्रयोधी (T2 °शी; M6 °नी) च. — ^{d}) K1 युयुत्सुः क°.

4 ^{b}) Ñ1.2 B1.3.6 Da Dn शलः सत्वः; B5 शलः संधः; D1 शलः सत्यः; G1 जलसंधिः. — ^{c}) S (except T1 M3.6–8) चित्रो विचित्रः. Ś1 K3 चित्राख्यः; B D2.4 च तथा; T2 G4.5 चित्राश्वः. — ^{d}) K0 G2 °चित्र-; B3.5 चारुश्चित्रः; T2 G4.5 उरुचित्रः.

5 B1.3.6 D2.4 read 5^{ab} after 6. — ^{a}) K1 B5 दुर्दमो; K3 °मुखो; Ñ1 °ष्प्रभो. Ś1 दुष्प्रकलहो; K1 °वाहश्च; Ñ1.2 B D2.4 °सा(Ñ1.2 °मा)दश्च; Da Dn D1 दुर्वि°. S दुर्मर्षणो दुष्प्रधर्षो (G3 दुर्मर्षो दुष्प्रधर्षो वै). — ^{b}) T2 G2.4.5 विकृतः (for °कटः). Ñ B D (except D1.5) विकटान(Ñ3 °स)नः (for विकटः समः). S (except G2.4 M5) शमः. — K2 om. 5^{c}–6^{d}. — ^{c}) D5 सुदर्शनः सुना°.

6 N om. 6^{ab}; K3 om. 6^{cd} also (cf. v. l. 5). — ^{b})=1. 31. 15^{f}. — After 6^{ab}, S ins.:

1151* चित्रध्वजश्चित्ररथश्चित्रबाहुरमित्रजित् ।

— ^{d}) K4 M3(inf. lin.).5 दुर्विलोचनः; G2 °रोचनः. — After 6, B1.3.6 D2.4 read 5^{ab}.

7 ^{ab}) B6 D2.4 अयोबाहुश्चित्रबाहुः. K2.4 श्रुतवान्दीर्घलोचनः; Ñ3 °गश्चित्रविद्ध(marg. sec. m. °कुंड)लः. S चित्रसेनश्च विक्रांतः सुचित्रश्चित्रवर्मधृक्. — S om. 7^{c}–9^{d}. — ^{c}) K2.4 D5 भीमबाहुः (for °वेगो). B भीमरावो भीमगलो. — ^{d}) Ś1 °की वंशवर्धनः; K2.4 D5 सुषेणः पंडितस्तथा; B1 सुजितो वामनस्तथा; B3.6 सुजितः कविसत्तमः (B3 °वामनः); B5 वामनः सुजितो वरः.

8 S om. 8 (cf. v. l. 7). — ^{ab}) K2.4 Dn D1.5 उग्रायुधः सुसोम(Dn D1.5 °षेण)श्च दंड(Dn कुंड)धारो (D5 °री) महोदरः (cf. 6^{ab}). — After 8^{ab}, K2.4 Dn D1.5 ins.:

1152* चित्रायुधो निषङ्गी च पाशी वृन्दारकस्तथा ।

(cf. 11^{c}). — ^{cd}) K2.4 om. 8^{cd}. K1 B (except B1) Da D2.4 दृढकर्मा; K3 °धर्मा (for °वर्मा). K0 बृहत्कर्मा बृहत्क्षत्रः (for ^{c}). Ś1 K1 B3 बहूदरः; K0 अनंतकः; K3 अनुत्तरः (for अनू°). D5 सुलोचनश्चित्रसेनः सर्वसंधः सठस्तथा.

9 S om. 9 (cf. v. l. 7). D5 om. 9^{ab}. — ^{ab}) Ñ1 दृढसत्वो (for °संधो). Ś1 K1 D1 सु(K1 स)दस्यवाक्; K0 सुदुग्र°; K3 सुदःसु°; Ñ1 सुसत्य°; Ñ3 सदःसुयान्; D4 सहः सुरः. K2.4 शत्रुंजयः शत्रुसहो जरासंधः सहस्तथा. — ^{c}) Ñ1.3 B D2 °केतुः; B5m Da Dn D1.5 उग्र°; D4 उग्रकेतुः (for अश्व°). K2.4 सुदर्शनश्चित्रसेनः. — ^{d}) Ñ1 B5 दुष्प्रसाद(B5 °ध)कः; B1.3.6 Da D2.4 दुर्जयो जयः.

10 ^{a}) Hypermetric! N कुंडशायी (for पण्डि°). — ^{b}) Ś1 दुरावसुः; K0.3 Ñ B1.3.6 Da Dn D1.3 °धरः; K2.4 D5 जयस्तथा; B3 °सदः; D4 धराधरः; M3.5 च दुर्जयः. — After 10^{ab}, D4 S ins.:

1153* अजितश्च जयन्तश्च जयत्सेनोऽथ दुर्जयः ।

C 1. 4551 B 1. 117. 12 K 1. 131. 12

उग्रो भीमरथो वीरो वीरबाहुरलोलुपः ।
अभयो रौद्रकर्मा च तथा दृढरथस्त्रयः ॥ १२
अनाधृष्यः कुण्डभेदी विरावी दीर्घलोचनः ।
दीर्घबाहुर्महाबाहुर्व्यूढोरुः कनकध्वजः ॥ १३
कुण्डाशी विरजाश्चैव दुःशला च शताधिका ।
एतदेकशतं राजन्कन्या चैका प्रकीर्तिता ॥ १४
नामधेयानुपूर्व्येण विद्धि जन्मक्रमं नृप ।
सर्वे त्वतिरथाः शूराः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ १५
सर्वे वेदविदश्चैव राजशास्त्रेषु कोविदाः ।
सर्वे संसर्गविद्यासु विद्याभिजनशोभिनः ॥ १६
सर्वेषामनुरूपाश्च कृता दारा महीपते ।
धृतराष्ट्रेण समये समीक्ष्य विधिवत्तदा ॥ १७
दुःशलां समये राजा सिन्धुराजाय भारत ।
जयद्रथाय प्रददौ सौबलानुमते तदा ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

— ^{d}) B1 D2.4 वायु°.

11 ^{b}) N नागदत्तो(Ko.1.2 B1.5 Da D2.4 °दंतो-; D5 °दंडो)प्रयायय(Ñ2 °गाम्य)पि; S (except G5) °दंतोग्रशा (T1 °दंष्ट्रोग्रशा-; G1 M °दंताग्रया)यिनौ. — ^{c}) Hypermetric! D4 om. च. Ś1 K1 च निकुंडश्च; Ko.4 D1 क्राथकुं(K4 °खं)डौ च; K2 कुंडखंडौ च; K3 मंडिकुंडौ च; Ñ1 राढः कुराढश्च; Ñ2 B3.6 Da निषंगी कुंडी; Ñ3 पंडकुंडश्च; Dn क्रं(Dn2 क्र)थनः कुंडो; B5 निषंगी कुंडी च; D2 खड्गकुंडौ च; D5 क्राथपांडौ च; T1 निषंगिणी चापि; G1.2 च निषंगी च (for निष° पाशी च). B1 निषंगी कवची कुंडी; G3 कृपवी निषंगी पापाशी (sic). — ^{d}) N कुंड(B1 °डा)धारो. N T2 G1.4 धनुर्धरः. G3 गदाधरधनुर्ग्रहौ.

12 ^{a}) N उग्रभीमरथौ (Ś1 K1 °थो). Ko.2.4 Ñ3 Dn D1 वीरौ; K3 Ñ1.2 B Da D2.4.5 चोभौ; S भीमो. — ^{b}) Ś1 K1 दृढबाहु°; T G भीमबाहु°. — After 12^{ab}, S ins.:

1154* भीमकर्मा सुबाहुश्च भीमविक्रान्त एव च ।

— ^{c}) T2 G (except G1) रूढकर्मा च. — ^{d}) Ś1 Ko-2.4 °रथाश्रयः; K3 B1.5.6 D2.4 °रथश्च यः; Ñ °रथास्तु (Ñ2 °श्च) यः; B3 Dn D1 °रथाश्रयः.

13 ^{a}) Ś1 K1 अनाधृष्टः. M6-8 अधृष्यः कुंडभेदी च. — ^{b}) Ko विनादी; K2 °राजा; K3 D2 °पादी; K4 °रजो; D5 °रजा; G1 वराचिर्; G3 विराटी; M6 वीराशी. Dn D1 चित्रकुंडलः. — After 13^{ab}, N ins.:

1155* प्रमथश्च प्रमाथी च दीर्घालातश्च वीर्यवान् ।

[Ś1 K1 प्रमाथश्च; D2 प्रश्रव° (for प्रम°). K2 दीर्घतालश्च; K3 वसुदान°; K4 D5 दीर्घ°; Ñ1.2 दीर्घलाभ°; B1.3.6 D4 दीर्घनाभ°; B5 Dn D1 दीर्घरोम°; Da दीर्घलोभ°.]

—S, on the other hand, ins. after 13^{ab}:

1156* दीर्घध्वजो दीर्घभुज अदीर्घो दीर्घ एव च ।

[G3 दीर्घजिह्वो. G6 °जंघः; M6-8 °बाहुः (for °भुजः). M सुदीर्घो. M8 (*inf. lin.*) दीर्घलोचनः (for दीर्घ एव च).]

— ^{d}) Ñ B (except B1) Dn D5 G4 व्यूढोरः; T1 G1-3 M °राः; G5 व्यूढो वा. — After 13, S ins.:

1157* महाकुण्डश्च कुण्डश्च कुण्डजश्चित्रजस्तथा ।

[G3 महाकालश्च. M6-8 दंडश्च (for कुण्डश्च).]

14 ^{a}) K2-4 D5 विरजश्चैव. S असन(G1.4 अनश्च-; G5 असेन)श्चित्रकश्चैव. — ^{b}) Ñ3 सर्वे सर्वास्त्रकोविदाः; S दुःशला चैव भारत. — D2.4 om. 14^{cd}. — ^{c}) N (D2.4 om.) इति पुत्रशतं. — ^{d}) Ś1 K Ñ3 B3.6 Dn कन्या चैव; D5 कन्यैका च. Ś1 K (except Ko) Ñ B (except B5) Dn D1.5 शताधिका; M3 शतात्परा (*inf. lin.* प्रकी° as in text).

15 ^{a}) Ko.2.4 B6 Dn3 D1 °पूर्वेण; K3 Ñ1.2 °धेयानि स(K3 पू)र्वेषां; Ñ3 °पूर्व्येषां; M °पूर्व्यात्तु (M5 °पूर्वेषां). — ^{b}) Ś1 सर्वेक्षयं; K1 जन्मक्षयौ; Ñ1.2 °क्रमान्; M5 जन्म ततो. M3.6-8 जन्म चैषां ततो भवेत् (M8 तथाभवत्). — ^{c}) T1 चातिरथाः; G1-3 [ऽ]प्यति°; M5-7 महा°. Ś1 K1 वीराः. — ^{d}) K4 G3 बुद्धिविशा°; G4 युधि विशा°.

16 D2 om. 16–17. — ^{a}) T G वेदविनीताश्च. — ^{b}) N (D2 om.) M5 सर्वे सर्वास्त्र(Ś1 शास्त्रार्थ-; Ñ3 सर्वार्थ-; D4.5 शस्त्रास्त्र)को°; T2 G °षु चाभवन्; M3.6-8 राजधर्मेषु को°. — ^{cd}) N om. 16^{cd}. S सर्वे संसक्तविद्याश्च (G6 °स्तु) मुख्याभिजन(G6 °भिस्तु न)शोभिताः.

17 D2 om. 17 (cf. v. l. 16). — ^{a}) T G (except G1) °रूपं च. — ^{b}) Ś1 K3.4 B5 D5 T G M3 कृतदाराः. S कृताश्रमाः (for मही°). — ^{c}) G1.2 धृतराष्ट्रस्तु. — ^{d}) K2.4 निरीक्ष्य; D (D2 om.) परी°. Ś1 K (except Ko.3) D (except Da; D2 om.) नृप; G5 कृताः (for तदा).

18 ^{ab}) N °लां चापि समये धृतराष्ट्रो नराधिपः (K Ñ2 B5 Da D5 जनाधिपः; N1.3 B1.3.6 D2 महीपतिः). — ^{d}) T G सुबलानुमते (G6 सौबलानुमतात्). N विधिना भरतर्षभ (Ko Da °भः; K3 नरपुंगव). — After 18, S ins.:

1158* इति पुत्रशतं राजन्युयुत्सुश्च शताधिकः ।

१०९

जनमेजय उवाच ।

कथितो धार्तराष्ट्राणामार्षः संभव उत्तमः ।
अमानुषो मानुषाणां भवता ब्रह्मवित्तम ॥ १
नामधेयानि चाप्येषां कथ्यमानानि भागशः ।
त्वत्तः श्रुतानि मे ब्रह्मन्पाण्डवानां तु कीर्तय ॥ २
ते हि सर्वे महात्मानो देवराजपराक्रमाः ।
त्वयैवांशावतरणे देवभागाः प्रकीर्तिताः ॥ ३
तस्मादिच्छाम्यहं श्रोतुमतिमानुषकर्मणाम् ।
तेषामाजननं सर्वं वैशंपायन कीर्तय ॥ ४

वैशंपायन उवाच ।

राजा पाण्डुर्महारण्ये मृगव्यालनिषेविते ।
वने मैथुनकालस्थं ददर्श मृगयूथपम् ॥ ५
ततस्तां च मृगीं तं च रुक्मपुङ्खैः सुपत्रिभिः ।
निर्बिभेद शरैस्तीक्ष्णैः पाण्डुः पञ्चभिराशुगैः ॥ ६
स च राजन्महातेजा ऋषिपुत्रस्तपोधनः ।
भार्यया सह तेजस्वी मृगरूपेण संगतः ॥ ७
संसक्तस्तु तया मृग्या मानुषीमीरयन्गिरम् ।
क्षणेन पतितो भूमौ विललापाकुलेन्द्रियः ॥ ८

C. 1. 4563
B. 1. 118. 8
K. 1. 123. 15

कन्यका दुःशला चैव यथावत्कीर्तितं मया ।

[(L. 1) T1 इदं (for इति). M3.6-8 राज्ञः (for राजन्). — (L. 2) G3.4 कीर्तिता मया; M °तास्तथा.]

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K Ñ B1.3.6 D T1 संभव. — *Adhy. name:* K3 धार्तराष्ट्राभिधानकथनं; Ñ1.2 धृतराष्ट्रपुत्रनामकथनं; M6-8 दुर्योधनादिशतसंकीर्तनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K0 111; B1 Dn2 D4 115; Dn3 116; T1 113; T2 63; G M 64. — *S'loka no.:* Dn 18; M8 19. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 4567.

☞ After adhy. 108, S reads 1. 114. 15ff. (cf. v. l. 1. 106. 11).

109

☞ S om. 1–4, and reads the rest of this adhy. (with v. l.) after 1. 106. 11.

1 Ś1 K1 D5 om. उवाच. — c) Dn D1.4 Cd अमनुष्यो. K1 B1 Dn D1.5 म(B1 D5 मा)नुष्याणां. — d) Ñ B D (except D5) ब्रह्मवादिना.

2 S om. 2 (see above). — c) K3 Ñ1.2 B1.6 D2 वै (for मे). — d) Dn D1.4 च (for तु). Ñ2 D5 °वाननुकी°.

3 S om. 3 (see above). — b) D5 °समप्रभाः. — c) S1 K1 त्वया वंशा°; K4 D5 °वतारेण.

4 S om. 4 (see above). — a) Da2 Dn एतद् (for तस्माद्). K3 इच्छामहे. — c) K3 °नं पुण्यं.

5 For sequence of S see above. — Ś1 K1 D5 S om. उवाच. — ab) S अथा(T2 G5.6 तदा-; G4 तथा)साद्य महारण्यं °षेवितं. — c) Ñ1.2 B (except B5) D (except D5) चरन्; S तत्र (for वने). Ś1 K1 °काम°; Ñ2 B1 D (except D2.4.5) °धर्म°; B6 °धर्मेण. — d) Ś1 वनयूथ°.

6 a) T1 G2.4 M3.5 ततस्तं; T2 मृगं तां; G1 तत्रस्थां; G5.6 स च तं. S मृगीं (G3 M6-8 °गं) चैव. — b) K4 रुक्मपत्रैः. Ś1 K1 सुमंत्रितैः; K3 पतत्रिभिः; Ñ1.2 D2 स्व(Ñ2 सु)यंत्रितैः; B (except B5) °पत्रितैः; S °वाजितैः (T2 G6 °भिः). — c) S शरैस्तूर्णं. — d) S (except G1) °भिरायसैः.

7 a) S (except T1 G6 M3.5) स चचार (G5 before corr. as in text). — b) M6-8 ह्रषिपुत्रः(!). T1 G3 M8 तपोन्वितः (G3 °तैः); T2 G2.4 ततो द्विजः; G5.6 M5 °युतः; M6-8 ततोन्वितः. — After 7, G1.2.4 ins.:

1159* मृगो ऋषिर्मृगी भार्या उभौ तौ तपसान्वितौ ।
रेमाते विपिने भूत्वा निरङ्कुशरतेक्षणौ ।
[(L. 2) G1 रमेतां and °रतेक्षणः.]

8 a) K1 स (for सं-). K4 तां; Ñ1.2 Dn D1.4 च (for तु). Ś1 स च सक्तः; S स संयुक्तः (for संस°). Ś1 K3 T3 तथा मृग्या; K0 तया सार्धं. — b) S °षीं वाचमीरयन्. — c) K2.4 न्यपतद्भूमौ. — d) S °लापातुरो (G3 °कुलो) मृगः.

9 K1 G3 M3.5 om. उवाच; the rest of S om. the ref. — a) Ś1 K1 वा; K2.4 Ñ1.2 ये; K3 B Da1 D2 हि (B1m °द्धि) (for अपि). S °मन्युवशं प्राप्ता (G3 °प्तौ; G3 °प्तः). — b) K2.4 Ñ B D बुद्ध्या विरहिता अपि (Ñ3 तथा) (D5 बुद्धियां गर्हितापि च); S बुध्यं(G5 वध्यं)तरगता अपि.

C. 1. 4566
B. 1. 118. 9
K. 1. 123. 16

मृग उवाच ।

काममन्युपरीतापि बुध्यङ्गरहितापि च ।
वर्जयन्ति नृशंसानि पापेष्वभिरता नराः ॥ ९
न विधिं ग्रसते प्रज्ञा प्रज्ञां तु ग्रसते विधिः ।
विधिपर्यागतानर्थान्प्रज्ञा न प्रतिपद्यते ॥ १०
शश्वद्धर्मात्मनां मुख्ये कुले जातस्य भारत ।
कामलोभाभिभूतस्य कथं ते चलिता मतिः ॥ ११

पाण्डुरुवाच ।

शत्रूणां या वधे वृत्तिः सा मृगाणां वधे स्मृता ।
राज्ञां मृग न मां मोहात्त्वं गर्हयितुमर्हसि ॥ १२
अच्छद्मनामायया च मृगाणां वध इष्यते ।
स एव धर्मो राज्ञां तु तद्विद्वान्किं नु गर्हसे ॥ १३
अगस्त्यः सत्रमासीनश्चचार मृगयामृषिः ।
आरण्यान्सर्वदैवत्यान्मृगान्प्रोक्ष्य महावने ॥ १४
प्रमाणदृष्टधर्मेण कथमस्मान्विगर्हसे ।
अगस्त्यस्याभिचारेण युष्माकं वै वपा हुता ॥ १५

मृग उवाच ।

न रिपून्वै समुद्दिश्य विमुञ्चन्ति पुरा शरान् ।
रन्ध्र एषां विशेषेण वधकालः प्रशस्यते ॥ १६

पाण्डुरुवाच ।

प्रमत्तमप्रमत्तं वा विवृतं घ्नन्ति चौजसा ।
उपायैरिषुभिस्तीक्ष्णैः कस्मान्मृग विगर्हसे ॥ १७

Cd cites बुध्यंग- (text) as a pāṭha, and mentions the आर्षसंधि. — ^{d}) K1.2 Ñ B (except B5) D (except Da D2) °ष्वपि रता; Cd as in text.

10 ^{b}) Ś1 च; T G2–4 हिं; G6 तां (for तु). — ^{d}) Ś1 (*sup. lin.*) Da1 D4 Nīlp प्रज्ञावान्; K0.4 Ñ1.2 B5 Dn प्राज्ञो न; Ñ3 प्रज्ञा नु. S प्रज्ञया (G1 प्राज्ञयः; M6 प्रज्ञाया) परिपश्यति (G2 °दृश्यते). Cd cites the entire pāda exactly as in text!

11 ^{a}) D5 सर्वधर्मा°; S तव (G5.6 तस्माद्) धर्मात्मनो (G3.4 M3.6–8 °नां; M5 °ना). — ^{b}) B3.6 Da D2 G2.4 भारते. — ^{d}) D5 चलितं मनः. S क(G2 त)स्माद्वि(G1.5.6 M5 °त्ते; G3 °द्वा)चलि(G5 द्राचि)ता मतिः.

12 K1 S om. उवाच. — ^{a}) S या वै (G3 तु) शत्रुवधे वृत्तिः. — ^{b}) S °धे ध्रुवा. — ^{c}) K0 D5 राज्ञो. Ś1 नो मृग मां मोहात्; K0 मृग नामाहार्थं (sic); Ñ1 च मृग संमोहात्; Ñ2 Da च मृगयामाहुः; B D2 च मृगयां मोहात्; D5 मा मृग मोहात्त्वं; S मृग विजानीहि (T2 G2.4 विहाराणां; G6 वनानीह). Nīlp मृगयुतां (for मृग न मां). — ^{d}) K0 D5 मां (for त्वं). Ñ1.2 B Da D2 न त्वं (Ñ2 Da मां) गर्हितुम°; S किं त्वं मोहाद्विगर्हसे.

13 K2 om. 13; G5 om. 13–15^{ab}. — ^{a}) S (G5 om.) अमायया ह्यच्छलेन. — ^{b}) Ñ3 इत्यपि; D5 उच्यते (for इष्य°). S (G5 om.) °णामिषुधारिभिः. — ^{c}) Ś1 K1 स चैव; Da स एष. Ś1 D5 च; Ñ1 हि (for तु). S (G5 om.) वध एव भवेद्धर्मः. — ^{d}) Ś1 K0.4 Ñ B Da D2 T1 G4 M3.5 तद्विद्वन्; Dn D1.4 तद्धि त्वं. K0.3.4 Da1 D2 किं नु गर्हसि; Da2 क्षंतुमर्हसि; S (G5 om.) किं विगर्ह°.

14 G5 om. 14 (cf. v. l. 13). Ś1 K1 (hapl.) om. 14–15^{ab}. — ^{b}) K0 Da D5 T G1.3.6 M3.5.6.8 चचार; (as in text); the rest चका°. — ^{c}) Da2 S (G5 om.) °देवत्यान् (T1 °देवेभ्यः; M3.5 °देवार्थं). — ^{d}) S (G5 om.) पशून्. K4 प्रेप्सु; T1 G3.4 प्रेक्षन्; G1 प्रेपन्; M प्रोक्षन्.

15 Ś1 K1 G5 om. 15^{ab} (cf. v. l. 13, 14). — ^{a}) B3 T1 G6 M °दृष्टं. S (G5 om.) -धर्मस्य. — ^{b}) K0 Ñ3 B1 शस्तः कस्माद्; S (G5 om.) शास्त्रं किं त्वं (T1 by transp. त्वं किं; G1 त्वं वै). K3 अगस्त्यस्ताच गर्हयेत्; D5 शस्तः कस्माद्विगर्हितः. — ^{c}) Ñ2 B5.6 °पचारेण; T1 G3 °भि(G3 °पि)शापेन; Nīlp अतिचारेण. — ^{d}) Ñ B5.6 हि; B Da Dn D1.4 च (for वै). K2 परासुता; Ñ1.2.3 (*inf. lin. sec. m.*) B5 विपद्ग(B5 °रक्त)ता; G6 हताचपि (for वपा हुता). K0.3 D5 वध एव च; K4 वध आहितः; D2 चैव हिंसया; T G1–3 M विहितो वधः (for वै वपा हुता). — G4 (? hapl.) om. 15^{d}–16^{c}.

16 G4 om. 16^{abc} (cf. v. l. 15). M6–8 transp. 16 and 17. Ś1 K1 M6–8 om. उवाच; the rest of S om. the ref. — ^{a}) Ś1 K D5 नः (for वै). Da D1 नारिपून्वै; S (G4 om.) मृगानेव. — ^{b}) T1 G3 विसृजंति; G5.6 °चरंति. Ñ1.2 B D नराः (D5 पुरः); G3 पुनः; G5.6 रिपून् (for पुरा). — After 16^{ab}, S (except G4) ins.:

1160* न रिपूणां समाधानं परीप्सन्ते पुरातनाः ।

[T2 G5.6 M3.5 परीक्षंते; G3 °प्सेते. T1 पुरा नराः; T2 G2 परं नराः; G3 पुरा नरान्.]

— ^{c}) K2.4 B1 m.3.5 D2 रंध्र एव (D2 °धं); K3 न तु तेषां; D5 वध एषां. — ^{d}) K3.4 B5 Da D1.2 वधः काले; B1 D5

मृग उवाच ।

नाहं घ्नन्तं मृगान्राजन्विगर्हे आत्मकारणात् ।
मैथुनं तु प्रतीक्ष्यं मे स्यात्त्वयेहानृशंसतः ॥ १८
सर्वभूतहिते काले सर्वभूतेप्सिते तथा ।
को हि विद्वान्मृगं हन्याच्चरन्तं मैथुनं वने ।
पुरुषार्थफलं कान्तं यत्त्वया वितथं कृतम् ॥ १९
पौरवाणामृषीणां च तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ।
वंशे जातस्य कौरव्य नानुरूपमिदं तव ॥ २०
नृशंसं कर्म सुमहत्सर्वलोकविगर्हितम् ।
अस्वर्ग्यमयशस्यं च अधर्मिष्ठं च भारत ॥ २१
स्त्रीभोगानां विशेषज्ञः शास्त्रधर्मार्थतत्त्ववित् ।
नार्हस्त्वं सुरसंकाश कर्तुमस्वर्ग्यमीदृशम् ॥ २२
त्वया नृशंसकर्तारः पापाचाराश्च मानवाः ।
निग्राह्याः पार्थिवश्रेष्ठ त्रिवर्गपरिवर्जिताः ॥ २३
किं कृतं ते नरश्रेष्ठ निघ्नतो मामनागसम् ।
मुनिं मूलफलाहारं मृगवेषधरं नृप ।
वसमानमरण्येषु नित्यं शमपरायणम् ॥ २४
त्वयाहं हिंसितो यस्मात्तस्मात्त्वामप्यसंशयम् ।
द्वयोर्नृशंसकर्तारमवशं काममोहितम् ।
जीवितान्तकरो भाव एवमेवागमिष्यति ॥ २५ C. 1. 4584 B. 1. 118. 27 K. 1. 123. 34

°काले; B3 D4 T1 G1.2 वधः का°. K0 D5 न शस्यते; G2 प्रशा°.

17 M6-8 transp. 16 and 17. — Ś1 K1 om. उवाच; S om. the ref. (cf. v.l. 16). — a) T1 प्रमत्तानप्रमत्तान्वा; G3 °त्तं चाप्रमत्तं वा. — b) D2 वध्यंति; D5 निकृतं; S निकृत्या (G1 °त्य by corr.); Cd विवृतं (as in text). G2.4 हंति. B3 घ्नंति वै रुपा (m as in text); G5 घ्नन्निपोबलात्; G6 घ्नन्विषेण च. — c) Ś1 K1.4 Ñ1.2 B3.6 Da1 Dn D1.4 विविधैः; K3 Ñ3 बहुभिः (for इषुभिः). — d) Ś1 तस्मात् (sup. lin. as in text). S मृग कस्मात् (by transp.). — After 17, K2 ins.:

1161* मैथुनस्थं महाराज यस्त्वं हन्या(त्) ह्यकारणे ।

18 Ś1 K1 T G M3.5 om. उवाच; D1.5 M6-8 om. the ref. — a) T2 G1.2.4 न निघ्नंतं. K3 T1 मृगं. — b) B (except B5) D2 विगर्हामि (for °गर्हे). Ś1 K1.3.4 T2 M3.5 त्वात्म°; K0.2 नात्म°; Ñ1.2 Da Dn D1.4.5 चात्म°; Ñ3 त्वाम°; T1 G M6-8 त्वामक(G5 °ध)र्मणा. — c) K0 B5 च; D1 तं; S सं- (for तु). Ś1 K1 प्रतीक्ष्येदं; Ñ3 परीक्ष्यं मे; D5 °क्ष्येसं; T1 °क्षंतं; T2 G1-4 M6-8 °क्ष्यैव; G5 °क्ष्यैवं; G6 °क्षन्मे. — d) K2.4 °नृशंसता; K3 B1.6 °स्यतः; D2 °सिना. Ś1 K1 त्वयि गर्हे नृशंसतां; K0 Ñ1.2 Da Dn D1.4 त्वयेहाद्यानृशंस्य(Ñ1 Da °स)तः; D5 त्वयेहाद्य हतो मृगः; S त्वया मे ह्य(G1.2 मेच; G3 मेस्य; G4 मेति; G5 स्याद्वा; G6 स्यादा)नृशंसवत् (M5 त्वया स्यादनृशंसया).

19 a) T1 °हितं कामं; G1-4 °हितं कालं; G5.6 M5 °हितः कालः; M3 °हितं चैव; M6-8 °हितं कर्म. — b) K0 Ñ3 °भूतहितेप्सिते; Ñ1.2 °भूतसमीहिते; S (except T2) °भूतेप्सितं तथा (G5.6 M5 °तश्च सः). — S reads 21^{ab} after 19^{ab}; and 19^{cd} after 21^{cd}. — c) Ś1 K1 मृगीं; T1 नृपो. K0 D5 हन्यान्मृगं विद्वान् (by transp.). — d) Ś1 K1 चरंतीं. Ś1 (by corr.) मैथुने. — After 19^{cd}, N T2 ins.:

1162* अस्यां मृग्यां च राजेन्द्र हर्षान्मैथुनमाचरम् ।

[K2.4 B5 T2 च मृग्यां (by transp.). Ś1 K (except K2) Dn3 °माचरन्.]

— e) N कर्तुं; G3 राजन्; G6 कालं (for कान्तं). — f) N T2 तत्त्वया. N विफलीकृतं; G1.4 °थीकृतं.

20 a) Ñ1.2 B D (except D5) °णां महाराज; T G M3.6-8 राजर्षीणां पुराणानां (G5 सर्वधर्मार्थतत्त्वज्ञ; G6 नीतिमार्गप्रतिष्ठस्य); M3(inf. lin.).5 °वाणां नृपर्षीणां. — b) Ñ1 Da राज्ञाम् (for तेषाम्). Ñ1 B3 D2 °कारिणां. G5 कुरूणां कीर्तिवर्धन; G6 भरतस्य महात्मनः. — c) S °स्य राजेंद्र.

21 S reads 21^{ab} after 19^{ab}. — b) D2 सर्वकाले. — cd) Ś1 K Ñ Dn D1 चा(K3 ता)प्यधर्मिष्ठं च; G1 चाधर्मं निष्ठं च; M3 च अधर्म्यं चैव (for च—च). — After 21^{cd}, S reads 19^{cd}.

22 a) G2.4 कामभोगवि°. — b) Ñ1 शास्त्रधर्मार्थ°; Ñ3 सर्वधर्मार्थ°; D5 M6-8 धर्मशास्त्रार्थ°. — c) S नार्हसमरसं°. — d) S कर्तुं(G5 कृत्य)माचारमीदृशं (M5 °श्वर).

23 b) K0.2 Ñ B5 Da D5 S ये नराः (for मान°). — d) K0 °परिपालनात्; K3 °परिपंथिनः; G1 °फलव°.

24 a) G3 किं तु तेन. K2 नरव्याघ्र; B D2 महाप्राज्ञ. — b) K2-4 Ñ3 B D2 निघ्नता; T1 °यतं. Ś1 K0.1 Ñ1.2 Da Dn D1.4.5 मामिहानागसं घ्नता. — d) A few MSS. °वेश°. — e) Ś1 वर्तमानम्. K0 D5 महारण्ये.

25 a) S निह(T1 M5 °य)तो (for हिंसि°). — b) Ñ B1(m as in text).5 D (except D5) °प्यहं शपे; S °प्यनागसं. — d) D2 अवश्यं; T2 G2.4 अलसं. — f) S

C. 1. 4585
B. 1. 118. 28
K. 1. 128. 35

अहं हि किंदमो नाम तपसाप्रतिमो मुनिः ।
व्यपत्रपन्मनुष्याणां मृग्यां मैथुनमाचरम् ॥ २६
मृगो भूत्वा मृगैः सार्धं चरामि गहने वने ।
न तु ते ब्रह्महत्येयं भविष्यत्यविजानतः ।
मृगरूपधरं हत्वा मामेवं काममोहितम् ॥ २७
अस्य तु त्वं फलं मूढ प्राप्स्यसीदृशमेव हि ।
प्रियया सह संवासं प्राप्य कामविमोहितः ।
त्वमप्यस्यामवस्थायां प्रेतलोकं गमिष्यसि ॥ २८
अन्तकाले च संवासं यया गन्तासि कान्तया ।
प्रेतराजवशं प्राप्तं सर्वभूतदुरत्ययम् ।
भक्त्या मतिमतां श्रेष्ठ सैव त्वामनुयास्यति ॥ २९
वर्तमानः सुखे दुःखं यथाहं प्रापितस्त्वया ।
तथा सुखं त्वां संप्राप्तं दुःखमभ्यागमिष्यति ॥ ३०

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा सुदुःखार्तो जीवितात्स व्ययुज्यत ।
मृगः पाण्डुश्च शोकार्तः क्षणेन समपद्यत ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

मैथुने समुपेष्यति.

26 ^a) Ñ1 तु (for हि). Ñ3 B (except B6) Da3 किमिंदमो; D5 हि कर्दमो; G3 किंदमनो (for हि किंदमो). — ^b) Ñ1.2 B3m.5 D (except D2.5) तपसा भावितो. K0 महर्षिः शंसितव्रतः. — ^c) K0 निःपत्रपन्; K2.4 °त्रपो; K3 व्यवर्तयं; Ñ3 B (B1m as in text) त्रपमाणो; Cd as in text. S अपत्रपामि(G2-6 °पा हि)भूतत्वात् (G2.5.6 भूतानां). — ^d) Ś1 K0.4 D1 आचरन्; K1.3 °रत्. S नराणां मैथुनं प्रियं.

27 ^a) D5 समं मृग्या; S मृगी(G3 °गे)ष्वेव. — ^b) S मैथुनं विचराम्यहं. — After 27^ab, G1.2.4 ins.:

1163* गजाश्वमहिषादीनां लज्जा नास्ति चतुष्पदाम् ।
लज्जाशङ्काभीतिहीनं मैथुनं परमं सुखम् ।
तत्सुखं द्विपदां नास्ति विद्यते तच्चतुष्पदाम् ।
नृपाणां मृगया धर्मस्तत्रापि न वधः स्मृतः ।
मैथुनासक्तचित्तस्य मृगद्वन्द्वस्य भूमिप ।

— ^c) Ś1 K1 ते तु (by transp.). K4 नु; S हि (for तु). — ^d) G1.5.6 °ष्यति न जानतः. — ^f) G3 मां द्विजं का°.

28 G1 (? hapl.) om. 28^abcd. — ^a) K1 G2 M6-8 हि; M8 (inf. lin.) तत् (for तु). Ñ3 अस्य तुल्यफलं. — ^b) K1 Ñ1 B (except B6) D3 तु; D4 च (for हि). — ^c) Cf. v. l. 29 also. T1 G3 M6-8 संभोगं; T2 G2.4 °योगं. — Ś1 K1 (hapl.) om. 28^d–29^a.

29 ^a) Ś1 K1 om. 29^a (cf. v. l. 28). K2.4 Da Dn D1.4.5 हि (for च). For 29^a, Ñ1.2 B (except B6) D2 repeat 28^c. — ^b) K0.3 D5 T2 G5 यथा; G3 स्वयं (for यया). — ^c) Ś1 K1.2.4 Dn D1.4 M6-8 °पुरं. K2.4 D2 प्राप्य. — ^e) D1 T G1.3.4 भार्या; M8 प्रेत्य (inf. lin. भक्त्या as in text). S भक्तिमतां श्रेष्ठा (M6-8 °ष्ठ). — ^f) K3 सा च; S सा वै (T1 सापि). Ś1 K D (except D2) त्वानुगमिष्यति.

30 K1 (hapl.) om. 30. — ^a) Ñ1.2 G5.6 दुःखे. — ^c) Ś1 K0.2.4 तथैव त्वां सुखप्राप्तं; Ñ1 B1.6 D (except D2.5) तथा त्वां च (B6 च त्वां) सुखं (D1 सुख-) प्राप्तं; Ñ3 तथा त्वां सुखसंयोगे; S तथा सुखं त्वं (G3 त्व-) संप्राप्य (G4 °प्तं). — ^d) B1.3 D2.5 अपि (for अभि-). S (except T1 G4 M8) °मिष्यसि.

31 Ś1 K1 read 31 before st. 1 of the foll. adhy. — Ś1 K1.2 D2 S om. उवाच (G2.5.6 om. the ref.); D5 reads the ref. in marg. — ^a) K0-2 स; K3 तु (for सु-). — ^b) M3 सद्यः प्राणैः; M6-8 जीवितेन. K0.4 Ñ1 B D °मुच्यत; Cd °मुंचत. — ^c) Ñ B D (except D5) T1 दुःखार्तः. Cd पांडुश्चापि हि शोकार्तः.

Colophon. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K Ñ B Da Dn D1.2.4 T1 संभव. — *Adhy. name:* K3 पांडुशापप्रदानं; Ñ1.2 पांडुमृगशापः; D5 पांडुशापः; G1 मृगशापप्राप्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K0 112; B1 Dn D4 116 (Dn3 117); T1 107; T2 57; G M 58. — *S'loka no.:* Dn 33 (Dn3 34); M8 69. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 4593.

110

1 Ś1 K1 S om. उवाच (G3 om. the ref.). — Before 1, Ś1 K1 read 1. 109. 31. — ^a) T2 G M तमतीतम्; Cd as in text. Ś1 अनुक्रम्य; K0.1.3 Ñ1 B3.5 D5 G5.6 M6-8 उप°. T1 तमतिक्रम्य विप्रर्षिन्. — ^b) T1 स्वजनबांधवं. — ^c) K2.4 D1 दुःखशोकार्तः; S °मोहार्तः.

2 Ś1 K1 S पांडुः (T1 वैशं°; all om. उवाच). — ^a) G6 सतां पितृकुले. — ^b) Ñ3 कर्मणा स्वेन दुर्मतिं; T2 G3 °णामपि दु°; G5.6 °णा चातिदु°. — ^c) S °वंति दुरा(T

११०

वैशंपायन उवाच ।

तं व्यतीतमतिक्रम्य राजा स्वमिव बान्धवम् ।
सभार्यः शोकदुःखार्तः पर्यदेवयदातुरः ॥ १

पाण्डुरुवाच ।

सतामपि कुले जाताः कर्मणा बत दुर्गतिम् ।
प्राप्नुवन्त्यकृतात्मानः कामजालविमोहिताः ॥ २
शश्वद्धर्मात्मना जातो बाल एव पिता मम ।
जीवितान्तमनुप्राप्तः कामात्मैवेति नः श्रुतम् ॥ ३
तस्य कामात्मनः क्षेत्रे राज्ञः संयतवागृषिः ।
कृष्णद्वैपायनः साक्षाद्भगवान्मामजीजनत् ॥ ४
तस्याद्य व्यसने बुद्धिः संजातेयं ममाधमा ।
त्यक्तस्य देवैरनयान्मृगयायां दुरात्मनः ॥ ५
मोक्षमेव व्यवस्यामि बन्धो हि व्यसनं महत् ।
सुवृत्तिमनुवर्तिष्ये तामहं पितुरव्ययाम् ।
अतीव तपसात्मानं योजयिष्याम्यसंशयम् ॥ ६
तस्मादेकोऽहमेकाहमेकैकस्मिन्वनस्पतौ ।
चरन्भैक्षं मुनिर्मुण्डश्चरिष्यामि महीमिमाम् ॥ ७
पांसुना समवच्छन्नः शून्यागारप्रतिश्रयः ।
वृक्षमूलनिकेतो वा त्यक्तसर्वप्रियाप्रियः ॥ ८
न शोचन्न प्रहृष्यंश्च तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ।
निराशीर्निर्नमस्कारो निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः ॥ ९
न चाप्यवहसन्कंचिन्न कुर्वन्भ्रुकुटीं क्वचित् ।
प्रसन्नवदनो नित्यं सर्वभूतहिते रतः ॥ १०
जङ्गमाजङ्गमं सर्वमविहिंसंश्चतुर्विधम् ।
स्वासु प्रजास्विव सदा समः प्राणभृतां प्रति ॥ ११
एककालं चरन्भैक्षं कुलानि द्वे च पञ्च च ।

C. 1. 4603
B. 1. 119. 12
K. 1. 124. 12

G2–4 महा)त्मानः. — d) S (except M3.5) °प्रमोहिताः.

3 a) Ś1 K1 °त्मनां. S कुले धर्मा(G2.4 महा)त्मनां जातः. — b) S कामा(T1 धर्मा)त्मा किल भारत (T2 G5.6 M3.5 °तः); cf. 3^{d}. — d) K0 शमात्मैवेति; K2.3 Da1 कामादे°. Cd cites कामात्मा. S बालभावे पिता मम (cf. 3^{b}).

4 b) K0.2.4 Ñ3 B5 D1 M5 °वानृपिः. — c) T1 द्वैपायनश्च वै साक्षात्.

5 a) Da1 तत्तस्य; S तस्य मे. — b) K0 D5 °यं ममाधुना; S °यमिहाधमा. — c) S देवैर्विषमा. — d) Ñ2 B5 Da D5 °यायां प्रधावतः; B6 Dn D1.5 मृगयां परिधावतः.

6 a) G3.6 M3(inf. lin.).5 मोक्ष एव; M6–8 मोक्षयेव. G1 समीक्ष्यामि. — b) K3 बंधाय; S बंधं (T1 बंधो; G5 बद्धं) हि. — 6^{cd} = (var.) 29^{cd}. — e) K1 B1.6 Da D2 स्ववृत्तिम्; K3 S सद्वृत्तिम्; Ñ2 स्वव्यक्तिम्. — f) B5 शोपयिष्या° (m as in text).

7 a) K2.4 °देकोसहायश्च; Ñ B D °देको(B5 °का)हमेकाकी; S (except G3) °देका(M3 inf. lin. °को)हमेकाहं. — D2 repeats 7^{cd} (with v. l.). — c) K0.2 Ñ B D (except Da2) भैक्ष्यं; S भिक्षां (cf. v. l. 11). T G3 अहं; G4 महीं (for मुनिर्). K0 D2(both times).5 भूत्वा; Ñ1.2 B1.3 मु(B1 मु)क्तः; G3 मूढः; B1m.3m Cd मुण्डः (as in text). — d) Ś1 K1 Dn D1.4 °ष्यास्याश्रमानिमान् (K1 °नितः); D2 (first time) °ष्यामि वनस्पतौ.

8 a) Some MSS. (mostly B) पांशुना. S च प्रतिच्छन्नः. — b) K3 °परिश्रयः; Ñ2 B6 D (except D2.5) °कृतालयः; M6.8 °क्रियः; M7 °श्रियः.

9 K4 om. 9. — a) G3 प्रहर्षंश्च. G6 न शोको न प्रहर्षश्च.

10 a) S न जात्वभिहसन् (T1 °भवन्). B6 Da D1 G6 किंचित्; D5 कांश्चित्. — b) K2 B3 D2 भ्रुकुटिं; K3 भृकुटिं; Da1 भृगुटिं; G3 कुटिलं. — d) S सर्वप्राणभृतां (T2 G3 °तं; G2.4–6 °तः) प्रति (cf. 11^{d}).

11 a) D5 चेदम् (for सर्वम्). — b) K0 न विहिं°; T1 अहिंसंश्च; T2 G4 नापि हिं°; G2.5 अप्यहिं°; M7 अविहीनं. — c) S प्रजावर्गेष्व(G1 °षु)वर्गस्थः. — d) Ś1 K1 क्वचित् (for प्रति). K3 संगविवर्जितः; Ñ1 B5 Da °भृतामपि; Ñ2.3 B1.3 Dn D1.2.4.5 °भृतः प्रति; S सर्वप्रजासु च (G3.5.6 °जाः प्रति).

12 a) K2 Ñ B D भैक्ष्यं; S भिक्षां (cf. v. l. 7). — b) N दश (for द्वे च). N (except K3 B5 D5) वा (for च). — c) Ñ1 T G3.4 M3.5 च (for वा). Ś1 K0.4 Ñ B (except B5) D (except Da1) भैक्ष्यस्य; T1 भक्ष्य°.

13 a) K2.4 Ñ1.2 B1m अल्पादल्पं; Cd as in text.

C. 1. 4608
B. 1. 119. 13
K. 1. 124. 13

असंभवे वा भैक्षस्य चरन्ननशनान्यपि ॥ १२
अल्पमल्पं यथाभोज्यं पूर्वलाभेन जातुचित् ।
नित्यं नातिचरल्लाँभे अलाभे सप्त पूरयन् ॥ १३
वास्यैकं तक्षतो बाहुं चन्दनेनैकमुक्षतः ।
नाकल्याणं न कल्याणं प्रध्यायन्नुभयोस्तयोः ॥ १४
न जिजीविषुवत्किंचिन्न मुमूर्षुवदाचरन् ।
मरणं जीवितं चैव नाभिनन्दन्न च द्विषन् ॥ १५
याः काश्चिज्जीवता शक्याः कर्तुमभ्युदयक्रियाः ।
ताः सर्वाः समतिक्रम्य निमेषादिष्ववस्थितः ॥ १६
तासु सर्वास्ववस्थासु त्यक्तसर्वेन्द्रियक्रियः ।
संपरित्यक्तधर्मात्मा सुनिर्णिक्तात्मकल्मषः ॥ १७
निर्मुक्तः सर्वपापेभ्यो व्यतीतः सर्ववागुराः ।
न वशे कस्यचित्तिष्ठन्सधर्मा मातरिश्वनः ॥ १८
एतया सततं वृत्त्या चरन्नेवंप्रकारया ।
देहं संधारयिष्यामि निर्भयं मार्गमास्थितः ॥ १९
नाहं श्वाचरिते मार्गे *अवीर्यकृपणोचिते ।

N (for B3 see below) च भुंजानः (for यथा भोज्यं). B3 अल्पमप्यल्पं भुंजानः. — b) N (incl. Cd) पूर्वालाभेन (K1 °भे तु; D5 पूर्वजातेन); T2 G3 पूर्वलोभेन; G5.6 °लाभं च. D5 जातु वै. G5 (additional reading) पूर्णालाभान्न जातुचित्. — c) T2 G1.2.4 नाभि(G4 °ति)चरेल्लाभे; G3 नातिचरे लाभं; M5 नातिचरल्लाँभात्; M6–8 नातिचरेल्लोभो. Ś1 K0.1 अन्यान्न (K0 °न्य; K1 °न) विचरल्लाँभे; K2 B1m D अन्यान्यपि (Da D4 °नवि-; D1 अन्यथान्वि-; D2 °नपि) चरँल्लोभात् (K2 °ल्लाँभो; D5 °ल्लाँभे); K3 Ñ2.3 B1.3.5 अन्यैरपि चरँल्लो(K3 °ल्लाँ)भात्; K4 B6 अन्यानभि(B6 °वि)चरल्लाँभात्; Ñ1 अन्यैरसंशयं लोभात्; M3 अन्यान्यपि चरे लाभात्. — d) G4 [ऽ]लाभे वा (for अलाभे). — After 13, N (except K0 Ñ3) ins.:

1164* अलाभे यदि वा लाभे समदर्शी महातपाः ।
[Cd cites समदर्शी.]

14 a) Ś1 अस्यैकं; K3 अप्यैकं. — b) T2 G2.4 °नेन समु°; G3.5 °मुक्षितं. — d) Ś1 K0.1 Ñ2 B6 D (except D2) M6–8 चिंतयन्नुभ°. K3.4 T G M3.5 ध्यायन्नुभयतस्तयोः (G5.6 °भययोरपि).

15 S transp. 15 and 16. — c) K3 Ñ1.2 Dn जीवितं मरणं (by transp.). K0 S चोभे (M6–8 °भौ) (for चैव). — d) K0.1 B1 D2.5 °न्न वि(D5 चा)द्विषन्.

16 S transp. 15 and 16. — a) B Da3 Dn1 D1.2.5 S (except T G4 M5) °ज्जीविता. — b) T1 G1.2.4.5 त्यक्तुं(G5 *inf. lin.* कर्तुं) नित्यं (G5 °त्याः) क्षमाः क्रियाः; T2 G6 कर्तुं नित्यं क्षमाः (G6 नित्यक्षिताः) क्रियाः; G3 नित्यत्यक्ता क्षमा क्षयाः. — c) M5 संपरित्यज्य. — d) N (incl. Cd) °दिष्ववस्थिताः (K0 °तं; K1.3 Da D1.2.4.5 °तः).

17 a) Ñ B1.3.6 Da2 Dn D1.4 G5.6 तासु चाप्यनव°; B1m.5 Da1 T G1–4 M3.5 तासु तास्व(B5 चैवा)प्यव°; M6–8 तासु तासु व्यव°. Cd cites अनवस्थासु. — b) Ś1 K1.2 Ñ1 Cd तनुसर्वे°; Ñ3 S त्यक्त(Ñ3 तनु-; G4 न्यस्त)सर्वे° क्रियेंद्रियः; B6 D2 मुक्त°. — M om. 17cd and 18 (M5 om. 18 only). — c) Ś1 K2.4 सु-; K1 स (for सं-). K0.1.4 D5 °संकल्पः; K3 T G1–5 °सर्वात्मा; Ñ2 °धर्मा वै; B6 Dn D1.4 °धर्मार्थः; G6 M5 °सर्वार्थः. Cd as in text. — d) Ś1 सुविभक्ता°; K2 सुविनीता°; K3 T1 G M5 °किल्बिषः; Ñ1 B5 (m as in text) सुनिर्मुक्ता°; T2 °क्तश्च किल्बिषात्; G2 सुविपक्ता°. Cd cites निर्निक्तं (sic).

18 M om. 18 (cf. v. l. 17). — a) K0.2.4 D5 T G (except G3) विमुक्तः. — b) G3.4 °वागुरां. — c) K0 न देशे. K0.2.4 D5 तिष्ठेत्.

19 a) B5 बुद्ध्या (m वृत्त्या as in text); Dn D1.4.5 घृ°; T1 द्द°; G4 प्री°. — b) B3 °प्रकाशया; T1 चरन्नेकप्र°; T2 G2.4 चरन्सर्वातिशायया (T2 °चारया); G1.3.5.6 M चरन्नेकप्रका(G3 M6–8 °चा)रया. — c) Ñ2 B D (except D5) संस्थाप°; Ñ3 °वाह°; G1.2.4 M °तार°; G3 °जीव°; G5.6 संस्कार°. — d) S °यं स्थानमाश्रि(G °स्थि)तः.

20 K1 (? hapl.) om. 20. — a) Ś1 K0.2.4 Dn D1.4.5 सु(D5 तु)कृपणे; K3 Da स्वा(K3 स्व)पचिते; Ñ1.3 D2 चापचि°; Ñ2 समुचि°; B1.3 G3 स्वा(B1 स्व)च°; B5 स्वापति°; B6 M3 श्वच°; T1 चाप°. — b) Ś1 K (K1 om.) D5 स्ववीर्यसततोचितः (Ś1 °घतः; K3 °चिते); Ñ B Da D2 स्ववीर्य(D2 °र्ये)कृ°; Dn D1.4 स्ववीर्यक्षयशोचिते; S निर्वीर्यकृ°. — c) K0 सततोपेतो; Ñ1.3 D5 °तापेतो; B5.6 D2.4 G1 M6–8 °तोपेते; M5 °तापैते. T G2–4 स्वधर्म(G1 सद्धर्म; G3 स्वधर्म)सततो°. — d) Ś1 नमेयो (sic); Ñ2 B6 D (except D2.5) चरेयं. K2 तीर्थमास्थितः; S धीरवर्जिते (G1 °तैः).

21 b) K2 योन्यान्; Ñ1.2 B1.5.6 Da °न्यः; Ñ3 B3 Dn D4.5 T1 G5.6 M °न्यं; D1.2 °न्यत्; T2 G1–4 नान्यं. D5 रूपेण च°. — c) Ś1 K1 वृत्तिं कामार्तः; S वृत्ति(G1.2.4 °द्धि-; G3 °द्धिं)कामत्वात्. — d) B5 पशूनां (for स शुनां). S (except T1 G5.6 M5) सिद्धिमिच्छन्सनातनीं (M6–8 °नं).

स्वधर्मात्सततापेते रमेयं वीर्यवर्जितः ॥ २०
सत्कृतोऽसत्कृतो वापि योऽन्यां कृपणचक्षुषा ।
उपैति वृत्तिं कामात्मा स शुनां वर्तते पथि ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा सुदुःखार्तो निःश्वासपरमो नृपः ।
अवेक्षमाणः कुन्तीं च माद्रीं च समभाषत ॥ २२
कौसल्या विदुरः क्षत्ता राजा च सह बन्धुभिः ।
आर्या सत्यवती भीष्मस्ते च राजपुरोहिताः ॥ २३
ब्राह्मणाश्च महात्मानः सोमपाः संशितव्रताः ।
पौरवृद्धाश्च ये तत्र निवसन्त्यस्मदाश्रयाः ।
प्रसाद्य सर्वे वक्तव्याः पाण्डुः प्रव्रजितो वनम् ॥ २४
निशम्य वचनं भर्तुर्वनवासे धृतात्मनः ।
तत्समं वचनं कुन्ती माद्री च समभाषताम् ॥ २५
अन्येऽपि ह्याश्रमाः सन्ति ये शक्या भरतर्षभ ।
आवाभ्यां धर्मपत्नीभ्यां सह तप्त्वा तपो महत् ।
त्वमेव भविता सार्थः स्वर्गस्यापि न संशयः ॥ २६
प्रणिधायेन्द्रियग्रामं भर्तृलोकपरायणे ।
त्यक्तकामसुखे ह्यावां तप्स्यावो विपुलं तपः ॥ २७
यदि *आवां महाप्राज्ञ त्यक्ष्यसि त्वं विशां पते ।
अद्यैवावां प्रहास्यावो जीवितं नात्र संशयः ॥ २८

पाण्डुरुवाच ।

यदि व्यवसितं ह्येतद्युवयोर्धर्मसंहितम् ।
स्ववृत्तिमनुवर्तिष्ये तामहं पितुरव्ययाम् ॥ २९
त्यक्तग्राम्यसुखाचारस्तप्यमानो महत्तपः ।

C. 1. 4622
B. 1. 119. 32
K. 1. 124. 32

---

22 Ś1 D2.5 T2 G3 om. उवाच; K B1.3 Da2 om. the ref. — ^{a}) K0.3 B (except B5) Dn3 D5 स; S तु (T2 स) (for सु-). D5 धर्मात्मा; G6 दुःखार्त्ते (for -दुःखार्तः). Ś1 K1.2.4 एवमुक्तमदुः°. — ^{b}) S निः(G1.4 प्र)श्वसन् (G6 अपश्यद्) भरतर्षभः (G1.2.4 M5-8 °भ). — ^{cd}) K0-2.4 B (except B1) Da D1 अवेक्ष्य°. K3 उवाचेदं ततो वाक्यं कुंतीं माद्रीं च संगतां.

23 ^{a}) K3 °ल्या च तथा क्ष°.

24 ^{a}) S महाभागाः (G5.6 °गे) (for महा°). — ^{b}) Ś1 K (except K0.2) Ñ3 B1(m as in text).3 D5 लोकपाः; T2 लोके ये. K (except K1) Da1 Dn D1 T1 शंसित°. — ^{c}) Ś1 पौराश्च वृद्धा; K0.1.3 पौरा वृद्धाश्च. T G2.4 ये त्वत्र. — ^{d}) K1 निवसंत्यः सदाश्रयाः; K2 न्यवसंस्यतदा°; G3 निवसंति तदा°. — ^{f})=37^{d}. G1-3 प्रव्राजितो; Cd as in text. T G3.4 M (M3 *sup. lin.* as in text) वने; Cd वनान्.

25 Before 25, Ñ1.2 ins. वैशं° उ°. — ^{ab}) S श्रुत्वा च (T G2.4 M3.5 तु) — त्यागधर्मकृतात्मनः; Cd as in text. — ^{c}) Ñ1 तमेवं व°.

26 ^{a}) B5 चाश्रमाः; G5 इहाश्रमाः. K0 °माः सम्यक्. T1 G1.2 M अन्यस्तवाश्रमो ह्य(M5-8 -प्य)स्ति; T2 G3.4 अन्य(G3 °स्मि)स्तव ह्याश्रमोस्ति. — ^{b}) K0 संति ये; D5 ये सत्या; S (except G5.6) यः शक्यो. — After 26^{ab}, S (except G1.3) ins.:

1165* आवाभ्यां सह संवस्तुं धर्ममाश्रित्य चिन्तितः ।

— T1 G3 M read, while T2 G1.2.4 repeat, 26^{c}–27^{d} after 35. — ^{c}) K3 सह पत्नीभ्यां. — ^{d}) K2.4 Ñ B D (except D5) G1 सह तप्तुं; G2 यत्तसं तन्; G3 सह तप्तं; G4 यत्तप्यंतं. T2 G महत्तपः (by transp.). — After 26^{cd}, N ins.:

1166* शरीरस्य विमोक्षाय धर्मं प्राप्य महाफलम् ।

[Ñ B (except B5) D (except D2.5) °स्यापि (Ñ3 °त्रि-) मो°. B6 Dn D1.4.5 स्वर्ग्यं; Da1 D2 धर्म्यं. K2 महाबलं; B (except B6) D2 महीपते.]

— ^{e}) G1.3 M6-8 भवनः; G2.4 (both second time) भावनः (for भवि°). B D T2 भर्ता; G1.2.4 (all first time) योग्यः and (all second time) सार्धं (for सार्थः). T2 G5.6 वसेह भवता सार्धं. — ^{f}) D2 स्वर्गे वापि. M8 तथैव च (for न सं°). T1 G1-4 M3 धर्मेणैतेन नित्यशः.

27 For T G1-4 M cf. v. l. 26. — ^{b}) T2 G1.2.4 all first time) and G5.6 °लोके नरर्षभ; T2 G1.2.4 (all second time) and T1 G3 M °लोकसुखाय च. — ^{c}) N (except Ñ3 B1.3.5 D2) त्यक्त्वा काम°. K4 आवां. — ^{d}) S राजंस्तप्स्या(G2-4 °प्या)वहे तपः.

28 ^{a}) Da1 (corrupt) सदह्यावां (for यदि *आवां). Ś1 K0-2.4 D5 ह्यावां; K3 B1.6 Da2 D1.2.4 G5.6 वावां; Ñ B5 Dn T1 G3 M चावां; B3 त्वावां; T2 G1.2.4 च त्वं (for *आवां). S महाभाग. — ^{b}) B1 त्यक्ष्यसे त्वं; T1 °तीह; T2 G °से च (G5.6 °स्येव); M °स्येवं. — ^{d}) S °तं भरतर्षभ.

29 Ś1 K1 S om. उवाच (G3 om. the ref.). — ^{a}) M6-8 व्यवस्थितं. K3 त्वेतद्; S त्वेवं. — ^{b}) B5 उभयोर्. S युवाभ्यां धर्ममाश्रितं (T1 G1 °माश्रितः; T2 °संहितं; G4

C. 1. 4622
B. 1. 119. 32
K. 1. 124. 32

वल्कली फलमूलाशी चरिष्यामि महावने ॥ ३०
अग्निं जुह्वन्नुभौ कालावुभौ कालावुपस्पृशन् ।
कृशः परिमिताहारश्चीरचर्मजटाधरः ॥ ३१
शीतवातातपसहः क्षुत्पिपासाश्रमान्वितः ।
तपसा दुश्चरेणेदं शरीरमुपशोषयन् ॥ ३२
एकान्तशीली विमृशन्पक्वापक्वेन वर्तयन् ।
पितॄन्देवांश्च वन्येन वाग्भिरद्भिश्च तर्पयन् ॥ ३३
वानप्रस्थजनस्यापि दर्शनं कुलवासिनाम् ।
नाप्रियाण्याचरञ्जातु किं पुनर्ग्रामवासिनाम् ॥ ३४
एवमारण्यशास्त्राणामुग्रमुग्रतरं विधिम् ।
काङ्क्षमाणोऽहमासिष्ये देहस्यास्य समापनात् ॥ ३५
वैशंपायन उवाच ।
इत्येवमुक्त्वा भार्ये ते राजा कौरववंशजः ।
ततश्चूडामणिं निष्कमङ्गदे कुण्डलानि च ।
वासांसि च महार्हाणि स्त्रीणामाभरणानि च ॥ ३६
प्रदाय सर्वं विप्रेभ्यः पाण्डुः पुनरभाषत ।
गत्वा नागपुरं वाच्यं पाण्डुः प्रव्रजितो वनम् ॥ ३७
अर्थं कामं सुखं चैव रतिं च परमात्मिकाम् ।

°माश्रमं). — 29^{cd} =(var.) 6^{cd}. — c) K3 S सद्वृत्तिम्; Cd as in text.

30 a) B6 D त्यक्त्वा (for त्यक्त-). K3 D2 -काम-; Ñ3 B5.6 D4.5 G3 -ग्राम- (for -ग्राम्य-). Ñ1 B1.3 D2 T2 -सुखश्च् (B1 D2 °खं) चैव; Ñ2 D5 -सुखाचारः; Ñ3 T1 G3.4 M -समाचारः; B5.6 Da Dn D1.4 -सुखाहारं; G5.6 -महाचारः (for -सुखाचारः).

31 a) K3 M6–8 अग्नीन्; Dn D1.4.5 G3 अग्नौ. K2.4 B (except B6) Da D1 G6 M8 जुह्वदुभौ; G1 °न्नुभौ; G3 जुह्वावुभौ.

32 b) K0 °श्रमातुरः; Ñ1.2 B (except B5) D °नवेक्षकः (D2 °नवेक्ष्य सः; D5 as in text); T1 °समन्वितः. — c) K2.4 विधिदृष्टेन; D5 दुष्करे°; S विधियुक्तेन. — d) G5.6 M °रं परिशोषयन्.

33 B1.3 transp. 33^{ab} and 33^{cd}. — a) K1.2.4 D2 T2 G5.6 M3 °शीलो. A few MSS. विसृपन्. — b) B1 m.s(m as in text) Da Cd Nilp पक्षापक्षेण; G3 पर्वापर्वेण. — B5 om. 33^{cd} — c) Ñ1 देवांश्चारण्येन. S (except G5.6) देवानृषीन्पितॄं(M3.5 by transp. पितॄन्देवानृषीं)श्चैव. — For 33^{d}, K4 repeats 32^{d}. S (except G5.6 M5; M3 *inf. lin.*) मंत्रैर् (for वाग्भिर्). D5 पूजयन् (for तर्प°).

34 b) K4 दर्शने; Ñ1.2 B3 S (except G1) दर्शयन्. Ñ B3.5 Da D2 S °वासिनः (cf. d); Cd as in text. — Ś1 (hapl.) om. 34^{cd}. — c) K Ñ1.2 B6 D °ण्याचरिष्यामि; M6–8 °णि चर°. — d) B3 D5 S (except M5) °वासिनः (cf. b); Cd as in text.

35 b) Ś1 K1 शुभं (for विधिम्). S उक्तमुग्र(T2 G4–6 M3 °मुग्रं; G3 °मग्रे)तपोविधिं (G3 °निधिं; G6 °धनः). — c) Ś1 K2.4 D6 °हमाशिष्ये; K0 Ñ1.3 Da Dn D1 °हमास्थास्ये; Ñ2 B1.3 D2 °न्ववस्थास्ये. S सेवमानः प्रतीक्षिष्ये. — d) K0.1 Ñ1.2 B5 D5 समापनं; K3 आसमापनं; Ñ3 D (except D1.2.5) आसमा°; S विमोक्षणं; Cd as in text. — After 35, T1 G3 M read, T2 G1.2.4 repeat, 26^{c}–27^{d} (*q. v.* for v. l.).

36 Ś1 K1 S om. उवाच. T1 G3 M om. 36^{ab}. — a) B5 D1 G5.6 एवमुक्त्वा तु (D1 G6 स). K0 Ñ3 ते भार्ये (by transp.); B (except B6) D2 ते देव्यौ. T1 °मुक्तो देवीभ्यां. — b) Ś1 K1.2.4 °वंशभृत्; Ñ1.2 B5.6 D (except D2.5) °नंदनः. — c) Ñ1.2 दिव्यं; G5.6 M3.4 निष्कान्; Cd as in text. — d) K1 कुंडले तथा. — After 36^{cd}, D4 S ins.:

1167* मुकुटं हारसूत्रं च कटिबन्धं तथैव च ।

— e) S °सि विमलान् (T2 G2.5 विविधान्) खड्गान् (M6–8 °लं खड्गं). — After 36, D4 (marg.; om. line 3) S (T1 om. line 4; T2 om. lines 3–4) ins.:

1168* वाहनानि च मुख्यानि शस्त्राणि कवचानि च ।
हेमभाण्डानि दिव्यानि पर्यङ्कास्तरणानि च ।
मणिमुक्ताप्रवालानि वसूनि विविधानि च ।
आसनानि च मुख्यानि बहूनि विविधानि च ।

[Cf. 38. — (L. 1) D4 वस्त्राणि च धनानि च; T1 बहूनि विविधानि च; T2 G5.6 शस्त्राणि विविधानि च; M6–8 शस्त्राणि च धनानि च. — (L. 2) T1 मुख्या°; G3 दीप्ता° (for दिव्या°). — (L. 3) T1 रत्ना°; G3 वस्त्राणि (for वसू°).]

37 T2 (? hapl.) om. 37^{a}–38^{b}. — b) D2 S (except G5.6; T2 om.) भृत्यान् (for पुनर्). — Before 37^{cd}, K1 ins. पांडुः. — c) Ś1 K1 पांडुपुरं. — d) = 24^{f}. A few MSS. वने.

38 T2 om. 38^{ab} (cf. v. l. 37). — a) T1 G1–4 M3

प्रतस्थे सर्वमुत्सृज्य सभार्यः कुरुपुंगवः ॥ ३८
ततस्तस्यानुयात्राणि ते चैव परिचारकाः ।
श्रुत्वा भरतसिंहस्य विविधाः करुणा गिरः ।
भीममार्तस्वरं कृत्वा हाहेति परिचुक्रुशुः ॥ ३९
उष्णमश्रु विमुञ्चन्तस्तं विहाय महीपतिम् ।
ययुर्नागपुरं तूर्णं सर्वमादाय तद्वचः ॥ ४०
श्रुत्वा च तेभ्यस्तत्सर्वं यथावृत्तं महावने ।
धृतराष्ट्रो नरश्रेष्ठः पाण्डुमेवान्वशोचत ॥ ४१
राजपुत्रस्तु कौरव्यः पाण्डुर्मूलफलाशनः ।
जगाम सह भार्याभ्यां ततो नागसभं गिरिम् ॥ ४२
स चैत्ररथमासाद्य वारिषेणमतीत्य च ।
हिमवन्तमतिक्रम्य प्रययौ गन्धमादनम् ॥ ४३
रक्ष्यमाणो महाभूतैः सिद्धैश्च परमर्षिभिः ।
उवास स तदा राजा समेषु विषमेषु च ॥ ४४
इन्द्रद्युम्नसरः प्राप्य हंसकूटमतीत्य च ।
शतशृङ्गे महाराज तापसः समपद्यत ॥ ४५

C. 1. 4639
B. 1. 119. 50
K. 1. 124. 51

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

अर्थान्कामान्; G$_6$ अर्थं कार्यं; M$_5$ अर्थकामं; M$_{6-8}$ अर्थकामौ. S (T$_2$ om.) रतिं चैव. — ^{b}) S (T$_2$ om.) रत्नानि विविधानि च. — ^{d}) Ñ$_1$ B$_{1.3}$ D$_2$ स कुरूद्वहः; Ñ$_2$ B$_{5.6}$ Dn D$_{1.4}$ °नंदनः; Da °सत्तमः; T$_1$ G$_{1-4}$ M$_3$ दुःखमोहितः; G$_{5.6}$ M$_3$(*sup. lin.*)$_{.5-8}$ भरतर्षभः.

39 Before 39, S ins. वैशं°. — ^{a}) K (except K$_1$) D$_5$ तान्यनु°; Ñ$_{1.2}$ B Dn D$_{1.2.4}$ तस्यानुयातारः. Cd cites अनुयात्राणि (as in text). — ^{b}) K$_1$ तथैव; B$_{1.3}$ D$_2$ ते चापि; S सर्वे च. — ^{c}) K$_{2.4}$ G$_2$ भारत°; T G$_4$ °वंशस्य. — ^{e}) Ñ$_1$ G$_{1.2}$ °स्वनं.

40 ^{a}) Ko दुःखाश्रूणि; K$_3$ उष्णं बाष्पं; S (except G$_3$) उष्णमास्रं. S (except G$_5$) प्रमुं°. — ^{b}) Ñ$_1$ ते (for तं). S तमालोक्य यशस्विनं. — ^{c}) B$_5$ °पुरं रम्यं. — ^{d}) Dn S °दाय तद्धनं. — After 40, Dn S ins.:

1169* ते गत्वा नगरं राज्ञे यथावृत्तं महात्मने ।
कथयांचक्रिरे सर्वं धनं च विविधं ददुः ।

[For D$_4$ see below. — (L. 1) Dn G$_3$ राज्ञो. Dn T G$_3$ M$_5$ महात्मनः. — (L. 2) Dn T$_1$ राज्ञः; T$_2$ G$_3$ राज्ञे (for सर्वं). Dn T G$_{3.4}$ तद्धनं.]

41 ^{ab}) Ñ$_{1.2}$ B (except B$_5$) D (except D$_{2.5}$) श्रुत्वा तेभ्यस्ततः (B$_1$ Da °स्तु तत्) सर्वं. Ko °वृत्तं महात्मनः. S गृहीत्वा धृतराष्ट्रश्च (T$_1$ G$_{5.6}$ M$_{3.5}$ °स्तु) धनं भरतसत्तमः (T$_2$ G$_{2-4.6}$ °म). — After 41^{ab}, D$_4$ (marg.) ins. line 2 of 1169*, which is followed by the S reading of 41^{ab} (गृहीत्वा etc.). — ^{c}) Ko नृपश्रेष्ठः. S कृपायुक्तो महाबाहुः. — ^{d}) Ko D$_5$ °वाभ्यशो°. S °व स (G$_1$ स; G$_3$ स्व-) शो°. — After 41, N T$_2$ M$_{3.5}$ ins.:

1170* न शय्यासनभोगेषु रतिं विन्दति कर्हिचित् ।
भ्रातृशोकसमाविष्टस्तमेवार्थं विचिन्तयन् ।

[(L. 2) Ś$_1$ K$_1$ °वार्थमचिंतयन् (K$_1$ °त्).]

42 ^{a}) M$_3$ राजा पांडुस्तु. Ñ B$_{1.6}$ D (except Da$_2$ D$_5$) कौरव्य. — ^{b}) S मुनिर्मूल°. — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.3.4}$ D (except Da D$_2$) पत्नीभ्यां. — ^{d}) Da गतो; T G$_{3.4}$ M$_{3.5}$ तया; G$_{1.2}$ तदा; G$_{5.6}$ M$_{6-8}$ आशु (for ततो). Ko$_{.2.3}$ Da$_1$ S (M$_3$ *inf. lin.*) नागसहं; Ñ$_3$ °समं; Dn D$_4$ °शतं.

43 Da$_2$ om. 43^{a}–44^{b}. — ^{b}) Ñ$_{1.2}$ B D (except D$_5$; Da$_2$ om.) कालकूट°; Ñ$_3$ नागसेन°; S पा(T$_2$ G$_{5.6}$ वा; T$_2$ by corr. हा)रिषेणमवाप्य. — ^{c}) S पा(T$_2$ G$_{5.6}$ वा; T$_2$ by corr. हा)रिषेण°. — ^{d}) S गत्वा गंधरजोव(G$_3$ °जाप)हं. — D$_4$ reads 43^{c}–45^{b} in marg.

44 Da$_2$ om. 44^{ab} (cf. v. l. 43). — ^{c}) Ñ$_2$ B (except B$_5$) D (except D$_5$) स महाराज; S सततं राजा.

45 ^{a}) T$_1$ °द्युम्नपुरं. — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ हेमकूटम्; Ko$_{.2.4}$ °कूपम्; D$_2$ °कूलम्; G$_3$ °रक्षाम्. — ^{c}) Da शतशृंगं. S महाप्राज्ञः. — ^{d}) Ñ$_{1.2}$ B$_5$ Dn$_{1}$.n$_2$ °तप्यत; D$_4$ प्रत्य°.

Colophon om. in S. — *Sub-parvan:* K$_{1.2.4}$ Ñ$_{1.2}$ B Da D$_2$ संभव; to it Ñ$_{1.2}$ add पांडुचरितं. Dn D$_{1.4}$ (om. the sub-parvan name) mention only पांडुचरितं. — *Adhy. name:* Ko$_{.2-4}$ D$_6$ पांडुप्रव्रज्या (K$_3$ °प्रव्रजनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 113; B$_1$ Dn D$_4$ 117 (Dn$_3$ 118). — *S'loka no.:* Dn 48 (Dn$_3$ 49); M$_3$ 50. — *Aggregate s'loka no.:* Dn$_2$ 4641.

111

☞ Throughout this and the foll. adhy. G$_1$ has lacunae caused by the disintegration of the fol. In the notes they are indicated by the words "G$_1$ missing".

1 K$_1$ D$_{2.5}$ om. उवाच; Ś$_1$ S om. the ref. — ^{b}) S

१११

C. 1. 4640
B. 1. 120. 1
K. 1. 125. 1

वैशंपायन उवाच ।

तत्रापि तपसि श्रेष्ठे वर्तमानः स वीर्यवान् ।
सिद्धचारणसंघानां बभूव प्रियदर्शनः ॥ १
शुश्रूषुरनहंवादी संयतात्मा जितेन्द्रियः ।
स्वर्गं गन्तुं पराक्रान्तः स्वेन वीर्येण भारत ॥ २
केषांचिदभवद्भ्राता केषांचिदभवत्सखा ।
ऋषयस्त्वपरे चैनं पुत्रवत्पर्यपालयन् ॥ ३
स तु कालेन महता प्राप्य निष्कल्मषं तपः ।
ब्रह्मर्षिसदृशः पाण्डुर्बभूव भरतर्षभ ॥ ४
स्वर्गपारं तितीर्षन्स शतशृङ्गादुदङ्मुखः ।
प्रतस्थे सह पत्नीभ्यामब्रुवंस्तत्र तापसाः ।
उपर्युपरि गच्छन्तः शैलराजमुदङ्मुखाः ॥ ५
दृष्टवन्तो गिरेरस्य दुर्गान्देशान्बहून्वयम् ।
आक्रीडभूतान्देवानां गन्धर्वाप्सरसां तथा ॥ ६
उद्यानानि कुबेरस्य समानि विषमाणि च ।
महानदीनितम्बांश्च दुर्गांश्च गिरिगह्वरान् ॥ ७

°नः परंतपः (T1 परं च सः). — ^{d}) S परमप्रियः.

2 ^{a}) T1 °हंकारी. — ^{b}) Ñ1 प्रय°; Ñ2 निय°. — ^{c}) Ś1 समाक्रांतः; K0 D5 परि°.

3 ^{a}) Ñ1 °वद्राजा. — ^{b}) G5 °वत्पिता. — ^{c}) S ऋषिभिस्. T G3 M3.5 स्वपरैः (T1 °राः); G1.2.4 तु परैः; G5.6 स्वभवत्; M6-8 स्ववरैः. Ś1 K1 स्वैरं; K2 चैतं; K3 °प्येनं; K4 °स्वैनं; S चैव (G5.6 कैश्चित्). — ^{d}) B5 प्रत्यपाल°; Dn परिपाल°; D5 परिकल्पते; S परिरक्षितः.

4 G1 missing. — ^{c}) Ś1 °सहितः; K1 °सस्मिताः. — ^{d}) S अभवत् (for बभू°). Ñ1.2 B (except B6) Da D2 वनगोचरः (for भरत°). — After 4, D (except Da) S ins.:

1171* वैशंपायनः ।
अमावास्यां तु सहिता ऋषयः संशितव्रताः ।
ब्रह्माणं द्रष्टुकामास्ते संप्रतस्थुर्महर्षयः ।
संप्रस्थितानृषीन्दृष्ट्वा पाण्डुर्वचनमब्रवीत् ।
भवन्तः क्व गमिष्यन्ति ब्रूत मे वदतां वराः ।
ऋषयः ।
समवायो महानद्य ब्रह्मलोके महात्मनाम् । [5]
देवानां च ऋषीणां च पितॄणां च महात्मनाम् ।
वयं तत्र गमिष्यामो द्रष्टुकामाः स्वयंभुवम् ।
वैशंपायनः ।
पाण्डुरुत्थाय सहसा गन्तुकामः महर्षिभिः ।

[Dn D1.2.4.5 om. वैशं°. — (L. 1) D2 अमायां तु तदा सर्वे. — (L. 2) D5 G1.3.6 M3.5 °स्थुर्मनीषिणः. — (L. 3) Dn D1.4 संप्रयाता°. Dn D1.2.4.5 ऋषय ऊचुः. — (L. 5) M6-8 भवानद्य and °लोको भवात्मनां. — T1 om. line 6. — Dn D1.2.4.5 वैशं° उ°. — After वैशं° उ°, D2 ins.:

1172* तच्छ्रुत्वा वचनं तेषां पाण्डुर्वचनमब्रवीत् ।
अहमप्यागमिष्यामि यत्र यूयं गमिष्यथ ।

— (L. 8) D1 om. the line. Dn G4.5 °रुत्थाय. D4 उत्थाय सहसा सोपि. Dn D4 G4.5 गंतुकामो. D2 एवमुक्त्वा महाराज गंतुकामो महायशाः.]

5 ^{a}) B3 स्वर्गात्पारं; S °मार्गं. Ś1 K0.1.3 Dn D1.5 तितीर्षुः. D4 S तं; D5 सन्. — ^{b}) D4 S °ङ्मुखं. — ^{c}) D4 S प्रस्थितं. S (except G1.2) भार्याभ्यां. — ^{d}) K0 Ñ3 B3 D2.5 तं तु; Ñ2 B1.5.6 Da Dn D1.4 तं च; S (G1 missing) ते तु (for तत्र). — Before 5^{ef}, T1 ins. ऋषयः. — ^{e}) Ś1 K G2.4 गच्छंतं; G1 missing. — ^{f}) G3 °राजाद्. Ś1 K0.1 °ङ्मुखं. — After 5, G1 ins. 1174* (cf. v. l. 6).

6 G1 om. 6^{ab}. — ^{a}) Ñ B6 Da Dn D1.4 गिरौ रम्ये; B1.3.5 D2 °रौ रम्यान्; D5 °रेस्तस्य. S (G1 om.) प्रपश्यामो (M3.5 प्रविशामो) गिरौ (G5.6 गिरीन्) अस्मिन् (T1 G2-6 तस्मिन्). — ^{b}) Ś1 K1 बहूनमुं; B6 °नृप; M6-8 बहूनि च. — After 6^{ab}, N ins.:

1173* विमानशतसंबाधां गीतस्वननिनादिताम् ।

[Ś K1-4 °घातान्; K0 D5 °बाधान्; Ñ1.3 °घातां; B3 °काशां. Ś1 K0.1.3 °निनादितान्; K2.4 गीतनिस्वननादितान्; B4 Dn D1.4 °स्वर°; D5 °ध्वनिनिनादितान्.]

— On the other hand, S (except M6-8) ins. after 6^{ab} (G1, which om. 6^{ab}, after 5):

1174* यक्षराक्षसगुप्तानि गन्धर्वचरितानि च ।

— M6-8 om. 6^{c}-7^{b}. — ^{cd}) Ñ B D (except D5) °भूमि. S (M6-8 om.) आक्रीडितान्यप्सरोभिः सह देवगणैः सदा (T1 G3.4 तथा).

7 M6-8 om. 7^{ab} (cf. v. l. 6). — ^{ab}) S (M6-8

सन्ति नित्यहिमा देशा निर्वृक्षमृगपक्षिणः ।
सन्ति केचिन्महावर्षा दुर्गाः केचिद्दुरासदाः ॥ ८
अतिक्रामेन्न पक्षी यान्कुत एवेतरे मृगाः ।
वायुरेकोऽतिगायत्र सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ ९
गच्छन्त्यौ शैलराजेऽस्मिन्राजपुत्र्यौ कथं त्विमे ।
न सीदेतामदुःखार्हे मा गमो भरतर्षभ ॥ १०
पाण्डुरुवाच ।
अप्रजस्य महाभागा न द्वारं परिचक्षते ।
स्वर्गे तेनाभितप्तोऽहमप्रजस्तद्ब्रवीमि वः ॥ ११
ऋणैश्चतुर्भिः संयुक्ता जायन्ते मनुजा भुवि ।
पितृदेवर्षिमनुजदेयैः शतसहस्रशः ॥ १२
एतानि तु यथाकालं यो न बुध्यति मानवः ।
न तस्य लोकाः सन्तीति धर्मविद्भिः प्रतिष्ठितम् ॥ १३
यज्ञैश्च देवान्प्रीणाति स्वाध्यायतपसा मुनीन् ।
पुत्रैः श्राद्धैः पितॄंश्चापि आनृशंस्येन मानवान् ॥ १४
ऋषिदेवमनुष्याणां परिमुक्तोऽस्मि धर्मतः ।

C. 1. 4659
B. 1. 120. 20
K. 1. 126. 19

om.) सदनानि कुवेरस्य हृद्यानि च मृदूनि च (T1 G3 हृद्यानि सुबहूनि च). — c) K2.4 °निरुद्धांश्च; D2 °नदांश्चैव; T G1.2 M7 देशान्नदी°; G4.5 M5.6.8 देशान्नदीं नि°; G6 तेषां नदं नि°. — d) Ñ1.2 B6 D (except D2.5) गहनान्; S घोरां(T2 G1 °रा)श्च (for दुर्गा°). M3 (*sup. lin.* as in text).5 गिरिकंदरान्.

8 M6-8 om. 8. G1 missing. — a) K0.3 T1 G2.4 M3 नित्यं; D5 केचित्. K0 वनोद्देशा; D1 °हिमोद्देशा; T1 G2.4 M3 हिमाक्रांता; T2 °हिमाक्रांता; G3 °मृगाक्रांता. — b) D5 सुवृक्ष°; S (M6-8 om.; G1 missing) निवृत्त°. — c) B6 Dn D1.4 क्वचिन्. B6 Dn D1.4 महादर्यो; S (M6-8 om.; G1 missing) सदावर्षा. — d) B5.6 Dn D1.4 काश्चिद्. S (M6-8 om.; G1 missing) घोररूपा दुरा°.

9 a) K1 B5 °क्रमेन्न; K4 D5 °क्रामन्न; Ñ B1 Da Dn D1.4 नातिक्रामेत; B3.6 नातिक्रमेत. B1.3 transp. पक्षी and यान्. D2 नातिक्रमद्भयात्पक्षी; S (G1 missing) पक्षिणोत्र न गच्छंति (G5.6 पक्षिणां न गतिस्तत्र). — b) K0.3 B1 (m as in text) D1 जनाः (for मृगाः). S कथमेवापरे (M5 °वांपरे). — c) K0 °कोत्ययाद्य°; K2 °कोभ्यगा°; K3 °कोतिवात्यत्र; K4 °कोभ्यगाद्यत्र; Ñ1 B3 D2 °कोभियात्यत्र; Ñ2.3 B1.6 Da Dn D1.4 °रेको हि (Ñ3 °ति) यात्यत्र; B5 °कोत्र वात्यत्र; D5 °कोत्यगा°; S °रेवात्र (G5 °ति) संयाति. — d) S सिद्धा यक्षाश्च चारणाः.

10 b) Ś1 K1 विभो (for त्विमे). — c) Ś1 नासीदतां. G3 न निंदेतां. D3 पुरस्कृत्य; D5 न दुःखा°. M6-8 सीदेतामपि दुः°. — d) K2.4 D2 मानार्हे (D2 °र्हो); T2 दुर्मार्गे; G5.6 मा गमेद् (G5 दुर्गमे also). K0 °नृपसत्तम. — After 10, K2 ins.:

1175* अप्रजस्य महाभाग न स्वर्गं गन्तुमर्हसि ।;

while T2 ins.:

1176* अप्रजात्वं मनुष्येन्द्र साधु मा पुष्करेक्षण ।

11 Ś1 K1 S om. उवाच (T1 om. the ref.). G1 missing. — ab) S (G1 missing) °जस्य किल स्वर्गमद्वारं संप्रच°. — c) K3 Ñ1.3 तेनाति°; B5 °भितप्ये°. D4 S (G1 missing) तेन (D4 G5.6 स हि) संतापतप्तो°. — d) K0 D5 सन्; Ñ1.2 B Da Dn D1.2 तु; D4 S (G1 missing) च (for तद्). Ś1 ते (for वः). — N reads 15c–16b after 11 (D4, after 1177*); while D4 (marg. *sec. m.*) S ins. after 11:

1177* सोऽहमुग्रेण तपसा सभार्यस्त्यक्तजीवितः ।
अनपत्योऽपि विन्देयं स्वर्गमुग्रेण कर्मणा ।

Thereafter S reads 18–21 (cf. v. l. 1. 106. 11).

12 S reads 12–17 after 1135* (cf. v. l. 1. 106. 11). G5 om. 12ab. — a) S (G5 om.) चतुर्भिऋणवान्नित्यं (G6 M3.5 °वानित्यं). — b) S (G5 om.) जायते. K0.2.4 Ñ1.2 B6 Da Dn D1.4.5 मानवा भुवि; K3 भुवि मानवाः; Ñ3 तत्र मानवाः; B1.3.5 D2 सर्वमानवाः; S (G5 om.) मनुजो भु°. — cd) K0 °नुजादेयैः; D5 °नुजैर्देवैः. K3 Ñ3 °नुजैर्देयैः शश्वद्धि धर्मतः; K4 Ñ1.2 B Da Dn D1.2.4 °नुजैर्देयं तेभ्यश्च धर्मतः; S (G1 missing) °देवमनुष्याणामृषीणामथ भारत (T1 °षीणां स महामतिः; G3 °मधिभामिनी; M3.6-8 °मथ भामिनी).

13 a) S (G1 missing) एतेभ्यस्तु. — b) S यो न मुच्येत धर्मवित्. — c) Ś1 K1.2.4 B5 D5 M3.5 संतीह. — d) Ś1 K1.2.4 Ñ3 B1.3 D2 °विदुः. Ś1 K2.4 B5 °ष्ठिताः; K1 D2 °ष्ठितः. K0 D5 धर्मोयं सुप्रतिष्ठितः; S तथा लोकविदो विदुः.

14 a) K0.3 Ñ B5.6 D (except D2) तु (for च). S यज्ञेन (for यज्ञैश्च). — b) Ś1 K D5 °ध्यायैस्तप°; G1 °ध्यायात्तप°. S ऋषीन् (T1 M3.6-8 स्तृपीन्). — c) Ś1 K1.2.4 एव (for अपि). S °द्धैरपि पितॄन्.

15 b) S (G1 missing) इह (T2 G6 अति-; M6-8 ऋण-) मुक्तोस्मि सर्वशः (T2 G6 °दा; M3.5 °तः). — K3 Ñ B D ins. after 15ab; S after 16ab:

C. 1. 4660
S. 1. 120. 21
K. 1. 126. 19

पित्र्यादृणादनिर्मुक्तस्तेन तप्ये तपोधनाः ॥ १५
देहनाशे ध्रुवो नाशः पितॄणामेष निश्चयः ।
इह तस्मात्प्रजाहेतोः प्रजायन्ते नरोत्तमाः ॥ १६
यथैवाहं पितुः क्षेत्रे सृष्टस्तेन महात्मना ।
तथैवास्मिन्मम क्षेत्रे कथं वै संभवेत्प्रजा ॥ १७

तापसा ऊचुः ।

अस्ति वै तव धर्मात्मन्विद्म देवोपमं शुभम् ।
अपत्यमनघं राजन्वयं दिव्येन चक्षुषा ॥ १८
दैवदिष्टं नरव्याघ्र कर्मणेहोपपादय ।
अक्लिष्टं फलमव्यग्रो विन्दते बुद्धिमान्नरः ॥ १९
तस्मिन्दृष्टे फले तात प्रयत्नं कर्तुमर्हसि ।
अपत्यं गुणसंपन्नं लब्ध्वा प्रीतिमवाप्स्यसि ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा तापसवचः पाण्डुश्चिन्तापरोऽभवत् ।
आत्मनो मृगशापेन जानन्नुपहतां क्रियाम् ॥ २१
सोऽब्रवीद्विजने कुन्तीं धर्मपत्नीं यशस्विनीम् ।
अपत्योत्पादने योगमापदि प्रसमर्थयन् ॥ २२
अपत्यं नाम लोकेषु प्रतिष्ठा धर्मसंहिता ।
इति कुन्ति विदुर्धीराः शाश्वतं धर्ममादितः ॥ २३
इष्टं दत्तं तपस्तप्तं नियमश्च स्वनुष्ठितः ।

1178* त्रयाणामितरेषां तु नाश आत्मनि नश्यति ।

[S transp. त्रया° and इत°. Da च (for तु). D5 न स (for नाश). S नाशे ह्यात्मा विन°.]

— K3 Ñ1.2 D (except D2) cont.: Ś1 K0–2.4 ins. after 15^{ab}:

1179* पित्र्यादृणादनिर्मुक्त इदानीमस्मि तापसाः ।

— N reads 15^{c}–16^{b} after 11 (D4, after 1177*). — ^{cd}) K0.3 पैत्र्या°. S पितॄणां तु न मुक्तोस्मि तच्च तेभ्यो विशिष्यते.

16 For N cf. v. l. 15. — ^{a}) Ś1 K1.2.4 ध्रुवं. — ^{b}) T1 M5 इति; T2 G अथ; M3 इह; M6–8 अपि (for एष). — After 16^{ab}, S ins. 1178*, which is followed by:

1180* पितॄणामृणनाशाद्धि न प्रजा नाशमृच्छति ।

— ^{cd}) S प्रजालाभे. K2.4 transp. प्रजाहेतोः and °यंते. S प्रयतंते. K3 नरर्षभाः; S (except T2) द्विजोत्तमाः.

17 K1 (hapl.) om. 17^{bc}. — ^{b}) K0 B5.6 Dn D1.4 जातस्तेन. N (except Ś1 K4; K1 om.) महर्षिणा. — ^{d}) S कथं सृज्येत वै प्रजाः. — After 17, S ins. 1181*.

18 S reads 18–21 after 1177* (cf. v. l. 1. 106. 11). Ś1 K1 S om. उवाच (T1 om. the ref.). K2.4 Dn D1.4 ऋषय ऊ°. — ^{ab}) G3 किल (for तव) and समं (for विद्म). — ^{cd}) S (G1 missing) °मनघं त्विष्टं (T2 °मनुसंदिष्टं) पश्यामो दिव्यचक्षुषा.

19 ^{a}) Ś1 K1 देव°; K0.2.4 T1 G3.4 M दैवा°; Ñ1 Dn D1 G5.6 दैवोद्दि°; Ñ2 B6 D2.4 °दृष्टं; Ñ3 देवसृष्टं; B5 T2 °मिष्टं. S मनुष्येंद्र (for नर°). — ^{b}) S कारणेनोप°. — ^{cd}) S अरि(G3 °इ)ष्टं क्षिप्रमव्यग्रं विंदेथाः परमां गतिं.

20 ^{a}) S तस्माद्. K0.3 दिष्टे; B3 नष्टे. K1.2.4 G4.5 दिष्टफले; D4 दैवफ°; T G1–3.6 M इष्टफले (G3 °लं). K2.4 Ñ1.2 B5.6 D (except D5) राजन्; G3 चाह (for तात). — ^{b}) S कुरु यत्नं यथागमं (T1 यदुत्तमं; T2 °गतं). — B3 om. 20^{cd}; Ñ1 om. 20^{c}–23^{a}. — ^{d}) N (except D5; B3 om.) M3.5 लब्धा. Ś1 K1 प्रीतिं करिष्यसि; Ñ B (B3 om.) D (except D5) प्रीतिकरं (D2.4 °रो) ह्यसि.

21 Ñ1 om. 21 (cf. v. l. 20). Ś1 K1 D2.5 T2 G5.6 om. उवाच; T1 G1–4 M om. the ref. — ^{b}) S कौरव्यः सम(T2 स व्य)चिंतयत्. — ^{cd}) S (G1 om.) मृगशापादुपहतामात्मनो हींद्रियक्रि°.

22 Ñ1 om. 22 (cf. v. l. 20.) S (which transp. 18–21) ins. before 22 (or, in other words, after 17):

1181* वैशंपायनः ।

स समानीय कुन्तीं च माद्रीं च भरतर्षभ ।
आचष्ट पुत्रलाभस्य व्युष्टिं सर्वक्रियाधिकाम् ।
उत्तमादवराः पुंसः काङ्क्षन्ते पुत्रमापदि ।
अपत्यं धर्मफलदं श्रेष्ठादिच्छन्ति साधवः ।
अनुनीय तु ते सम्यग्गुह्यं ब्राह्मणसंसदि । [5]
ब्राह्मणं गुणवन्तं वै चिन्तयामास धर्मवित् ।

[Lines 3, 4 = (var.) 30^{cd} and 31^{ab} below.]

— ^{c}) Ś1 K0–2.4 Ñ B1m.6 D (except D5) यत्नं (for योगं). K3 अपत्योत्पादनार्थाय; S अपत्यस्य सुखं योगं (G3 °त्यसुखसंयोगं; M6–8 °त्यसुखसंभोगं). — ^{d}) K4 Ñ B D5 Dn D1.2.4 त्वं समर्थय; S °र्थये. K0 D5 कुरु देवि त्वमात्मनः; K3 इदं वचनमब्रवीत्.

23 Ñ1 om. 23^{a} (cf. v. l. 20). — ^{a}) S नानपत्यस्य मे लोके. — ^{c}) Ñ1 B (except B6) D2 विजानीहि (for विदु°). Ś1 K1.4 वीराः; S धर्मं. — ^{d}) K0.2 Ñ2.3 B6 Dn D1.4.5 धर्मवादिनः; D3 S °चारिणः. Ñ1 B1.3.5 D3

सर्वमेवानपत्यस्य न पावनमिहोच्यते ॥ २४
सोऽहमेवं विदित्वैतत्प्रपश्यामि शुचिस्मिते ।
अनपत्यः शुभाँल्लोकान्नावाप्स्यामीति चिन्तयन् ॥ २५
मृगाभिशापान्नष्टं मे प्रजनं ह्यकृतात्मनः ।
नृशंसकारिणो भीरु यथैवोपहतं तथा ॥ २६
इमे वै बन्धुदायादाः षट् पुत्रा धर्मदर्शने ।
षडेवाबन्धुदायादाः पुत्रास्ताञ्शृणु मे पृथे ॥ २७
स्वयंजातः प्रणीतश्च परिक्रीतश्च यः सुतः ।
पौनर्भवश्च कानीनः स्वैरिण्यां यश्च जायते ॥ २८
दत्तः क्रीतः कृत्रिमश्च उपगच्छेत्स्वयं च यः ।
सहोढो ज्ञातरेताश्च हीनयोनिधृतश्च यः ॥ २९
पूर्वपूर्वतमाभावे मत्वा लिप्सेत वै सुतम् ।
उत्तमादवराः पुंसः काङ्क्षन्ते पुत्रमापदि ॥ ३०
अपत्यं धर्मफलदं श्रेष्ठं विन्दन्ति साधवः ।
आत्मशुक्रादपि पृथे मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥ ३१
तस्मात्प्रहेष्याम्यद्य त्वां हीनः प्रजननात्स्वयम् । C. 1. 4676 B. 1. 120. 37 K. 1. 126. 35

ब्राह्मणाः प्रवदंति तत् (Ñ1 च).

24 a) M5 दत्तमधीतं च. — b) K1.4 S (except M5) °माश्च. Ś1 M5 स्वनिष्ठिताः; K1.2 °निष्ठिताः; K4 T G M3.6–8 °ष्ठिताः; Ñ1.2 B3 सुनिष्ठि°. D5 अप्यनुष्ठि°. — c) Ś1 K1 D2.5 सर्व एवा°; S सर्वं तद°. — d) S मोघं भवति निश्चयः (G3 M3.5 °ये).

25 D5 om. 25. — a) K0 °त्वैवं; D2 °त्वैव; S व्यवसितं (G3 °तुं; G1.6 °तः; G5 वितिष्ठतं). — b) S प्रेक्ष्यात्मानं न संक्षमे (T1 संशये; T2 G3 नक्षमे; G1.6 संक्षये). — c) S °पत्यो हि मरणं (T1 वरुणं). — d) K3 Da3 न वाप्स्या°; B (except B3) Dn D1 न प्राप्स्या°; Da1 न चाप्स्या°; D2 नावास्यासीति. B1.3 D2 चिंतय. T1 G1–3 कामये नैव जीवितुं (G2.3 °तं); T2 G1.6 M कामये नोत (T2 M3 नोप-; M3 नोक) जीवितं (M3.5 °तुं); G5 कामयेत न जीवितं.

26 a) K0 Ñ3 D5 जातं; D2 नष्टा. Ś1 च; Ñ3 ते; B (except B6) D3 वै (for मे). S °पाज्जानासि. — b) Dn D1.4 जननं; Cd प्रजनं (as in text). Ñ3 B (except B6) मे (for हि). K0 D5 [ऽ]प्रजत्वं ह्यजितात्मनः; D2 पुंस्त्वशक्तिः कृता°; S प्रजने (M6–8 °नं) मम केवलं. — c) S (G1 missing) नृशंस(T1 G3.6 °सं)कर्मणा कृत्स्नं (T2 नित्यं). — d) K0 यथेहोपहतं; K3 °गतं; K4 °हृतं; T G4.5 M3.5 यथाभ्युप°; G2 यथा ह्युप°; G3 M6–8 यथाप्युप°; G6 यथाभ्युपगतं. K0.3 Ñ B D पुरा; T2 मया; G2.4 तदा.

27 Cf. Manu 9. 158 ff. — G5.6 om. 27ab. — a) T G2–4 M3 षडेव (for इमे वै). G2 पुत्रदा°. — Ś1 K3 B6 (hapl.) om. 27bc. — b) Ñ3 B1 m. 3 D2 transp. षट् and पुत्राः. B1 पुत्राः सद्धर्म°; T G2–4 M3 पुत्राः सद्धर्मदर्शिनः (T1 °चारिणः; G3 °दर्शिभिः; M3 °चारिभिः); M3 (sup. lin.). 5–8 पुत्राः षड् धर्मदर्शिभिः. — d) K3.4 शुभे (for पृथे). S निर्दिष्टास्तान्छृणु प्रिये.

28 a) T1 क्षत्रिय°; T2 G1–5 क्षेत्रज°; G6 M3 (sup. lin.). 6–8 क्षेत्रिक°; M3.5 पुत्रिक° (for प्रणीत°). — After 28a, T1 ins.:

1182* तत्समं पुत्रिकासुतः ।
स्वयंजातः क्षत्रियश्च.

[The prior half is a v. l. of 28b, the latter half that of 28a.]

— b) G3.3 तत्समः पुत्रिकासुतः. — c) K0 Ñ3 T G M3 (sup. lin. as in text). 5 पौनर्भवेयः. — d) K3 चारिण्यां; Ñ3 भगिन्यां; S जारि°. K0 यः प्र-; G6 चैव (for यश्च).

29 K0 om. from क्रीतः up to हीन-. — a) K4 Ñ2 B1 (m as in text). 3 Da D3 उपक्रीतः; Ñ1 तपःक्रीतः; B3.6 उपकृतः; M3 (sup. lin.) गर्हितश्च (for कृत्रि°). N3 दत्तः क्रीतोपविक्रीतः; S °त्तः क्रीतोपहितकः (G1.2.4 °हतकः; G5.6 °हितकं). — b) B3.6 Da उपाग°. G6 °च्छेत्तथा स्वयं. — c) Ś1 K (K0 om.) Ñ1.2 B1 m Dn D1.2.4 Cd ज्ञाति°; D5 जाति°; T1 M3.5 ज्ञात°. — d) Ś1 B6 °योनिर्वृत°; K3 °भृत°; T2 G भिन्न°. K0 °योनिस्तु यः सुतः. Cd cites हीनयोनिधृतः.

30 a) Ś1 पूर्वं पूर्वं°; Ñ1 S पूर्वं (Ñ1 G1 M3.5 °र्वे-) पूर्व-मसंभावे (Ñ1 °वं); Ñ2 °तमाभावं; Ñ3 °समं भावे. — b) B Da3 D2 माता (for मत्वा). T2 चोत्तरं (for वै सुतं). D5 सुतान्. — 30cd = line 3 of 1181*. — c) N (except K3) उत्तमादव(Ś1 D1 °देव-; K2 Ñ3 D5 °दप-; K4 Dn °हेव-; Ñ1 °दध-)रात्पुंसः; S उत्तरादवरं (T2 उत्तमादवरा; G1 °दवराज्; G2.6 °दपरं; G4 °दवराः; M3.5 उत्तमादवरं; M6–8 उत्तमादपरं) जन्म (G5 पुत्रं). — d) Ś1 K1 कांक्षते; K2.4 °क्षेत. K2–4 Ñ B6 Da D2.5 अपत्यं (for पुत्रं). Da1 आदितः. B1.3 धर्मलिप्सया; S धर्मचारिणः (for पुत्र°).

31 Cf. line 4 of 1181*. — a) B (except B6) °त्यं

C. 1. 4676
B. 1. 120. 38
K. 1. 126. 38

सदृशाच्छ्रेयसो वा त्वं विद्ध्यपत्यं यशस्विनि ॥ ३२
शृणु कुन्ति कथां चेमां शारदण्डायनीं प्रति ।
या वीरपत्नी गुरुभिर्नियुक्तापत्यजन्मनि ॥ ३३
पुष्पेण प्रयता स्नाता निशि कुन्ति चतुष्पथे ।
वरयित्वा द्विजं सिद्धं हुत्वा पुंसवनेऽनलम् ॥ ३४
कर्मण्यवसिते तस्मिन्सा तेनैव सहावसत् ।
तत्र त्रीञ्जनयामास दुर्जयादीन्महारथान् ॥ ३५
तथा त्वमपि कल्याणि ब्राह्मणात्तपसाधिकात् ।
मन्नियोगाद्यत क्षिप्रमपत्योत्पादनं प्रति ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

फलदं श्रेष्ठं; S फलं महदपत्यस्य. — ^{b}) Ś1 K1.2 श्रेष्ठान्; B (except B6) D2 धर्म्यं. K3 Ñ B D (except D5) मानवाः (for साध°). T M तस्य भूरिरनुग्रहः; G तस्य भूति(G2 °मि)रनुग्रहः (G2.3 °हे). — ^{c}) K2 श्रेष्ठं; K4 Ñ1 B (except B6) D2 शुभे; D5 प्रिये (for पृथे). T G आपद्यपत्य(G2 अपत्यपत्य)जननं; M आपद्विपत्तिजननं (M3.5 °जननात्).

32 ^{a}) K3 Ñ1 प्रवक्ष्यामि (for °हेष्यामि). T G M5 तस्मात्त्वां(G3 °त्स्वं-)प्र(T2 G2.4 M5 प्रा)हिणोम्यद्य. — ^{b}) T1 प्रजनाय यत स्वयं; T2 G2-4 प्रहीणप्रजनः स्व°; G1 प्रहीणश्च व्रज स्व°; G5.6 पाहि मां प्रजनात्स्व°; M प्रजनाय यतस्व च (M5 प्रहीणः प्रजनात्स्वयं). — ^{c}) D2 सदृशः; S (except M5) क्षत्रियात्. S अपि (for त्वं). — ^{d}) S सूत्वा°. K4 Da Dn1.n2 D1 S (except G3-5) °स्विनी (Dn2 °नं). — S ins. after 32: D2.4 (marg. *sec. m.*), after 33^{ab}:

1183* या हि ते भगिनी साध्वी श्रुतसेना यशस्विनी ।
उवाह यां तु कैकेयः शारदण्डायनिर्महान् ।

[Cf. 33^{ab}. — (L. 1) G5.6 तपस्विनी. — (L. 2) D4 उदावहत्तु; T2 G1-4.5 (*sup. lin.*) उदावहत्तां. M6-8 तां (for तु). D2 उदावहत तां वीरः. D4 सादरं नृपतिर्; T1 G1 शर°; G3 शत°; M6-8 °दांडा°.]

33 S om. 33^{ab} (cf. 1183*). — ^{a}) Ś1 चैनां; K1 चैतां; Dn D1.4 एतां; D5 क्षेमां. — ^{b}) K1 °दंडायनौ; K3 corrupt; K4 सारदंडायिनीं; Ñ B5 Dn2 D4.5 °यिनीं; B6 Da D2 सार°. — After 33^{ab}, D2.4 (marg. *sec. m.*) ins. 1183*. — ^{c}) Ś1 K1 Dn D1.4 सा (for या). Dn D1.4 गुरुणा; S स्वजनैर्. — ^{d}) K1 प्रयुक्ता. Ś1 K1 Ñ3 B5 D (except D2) पुत्रजन्मनि; S -पत्यकर्मणि.

34 ^{a}) D4 G4 पुण्येन. Ś1 शांता (for स्ना°). — After 34^{ab}, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1184* अपत्यार्थे प्रजालाभे अन्वगच्छच्छुभव्रता ।

[G3 प्रियालाभे; G6 द्विजं कंचित्. D4 °व्रतं; G3 M5 °व्रतान्; G5 प्रियोदिता.]

— ^{c}) S देवी (G4 M5-8 देवि) (for सिद्धं). — ^{d}) T1 G1.3 M3 ऋतौ; T2 G2.4-6 हुते; M5 स्नाता; M6-8 शुभे (for हुत्वा). Da °वनानलं; T1 °ने शुभे; T2 G M3.5 °ने पुरा; M6-8 °ने शुभा.

35 ^{a}) T1 G3.6 M5 °ण्यवहिते. — ^{b}) K0 B1 सहाभवत्; Ñ1 समासदत्. — ^{c}) K4 ततः; Ñ2 B Da D2 पुत्रान् (for तत्र). S सा त्रीन्वीरानजनयत्.

36 ^{a}) T1 तस्मात् (for तथा). K3 सुश्रोणि. — ^{b}) Ś1 K D1 T1 तपसोधि°. G5.6 ब्राह्मणं तपसाधिकं. — ^{cd}) S °योगात्कुरु and °नं महत्.

Colophon om. in B5 S. — *Sub-parvan:* K0.2.4 Ñ1.2 B1.3.6 D संभव. — *Adhy. name:* K3 पांडोर्वाक्यं; Ñ1.2 पांडुपृथासंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K0 114; B1 Dn D4 118 (Dn3 119). — *S'loka no.:* Dn 40; M3 38. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 4681.

112

1 Ś1 K1.3 D2.5 S om. उवाच (M3 om. the ref.). — ^{a}) M6-8 वरारोहा (for महा°). — ^{b}) S कुंती तं प्रत्यभाषत.

2 T2 om. 2^a-4^b. Before 2, Ś1 K1 D4 M ins. कुंती. — ^{c}) Ś1 K1 अनुरतां; T1 G च पत्नीं च; M6-8 स्वपत्नीं च. — ^{d}) S राजन् (for त्वयि). Ñ B1 Dn °लोचने.

3 T2 om. 3 (cf. v. l. 2). — ^{a}) K0.2.4 S (except M6-8; T2 om.) हि (for तु). Ś1 K1 महाभाग; B (except B6) D2 °राज. — ^{c}) G5.6 तथा (for वीर). — ^{d}) D1 धर्मेण. S (T2 om.) संपादयितुमर्हसि.

4 T2 om. 4^{ab} (cf. v. l. 2). — ^{b}) S (T2 om.) गच्छावावां (G5.6 M5 °वो वा) तवे(T1 G5 यथे)प्सितं. — ^{c}) K3 °त्यार्थे. T2 G1.2.5 मा (for मां). — ^{d}) B D2 S (except G3 M6-8) °पुंगव.

११२

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्ता महाराज कुन्ती पाण्डुमभाषत ।
कुरूणामृषभं वीरं तदा भूमिपतिं पतिम् ॥ १
न मामर्हसि धर्मज्ञ वक्तुमेवं कथंचन ।
धर्मपत्नीमभिरतां त्वयि राजीवलोचन ॥ २
त्वमेव तु महाबाहो मय्यपत्यानि भारत ।
वीर वीर्योपपन्नानि धर्मतो जनयिष्यसि ॥ ३
स्वर्गं मनुजशार्दूल गच्छेयं सहिता त्वया ।
अपत्याय च मां गच्छ त्वमेव कुरुनन्दन ॥ ४
न ह्यहं मनसाप्यन्यं गच्छेयं त्वदृते नरम् ।
त्वत्तः प्रतिविशिष्टश्च कोऽन्योऽस्ति भुवि मानवः॥५
इमां च तावद्धर्म्यां त्वं पौराणीं शृणु मे कथाम् ।
परिश्रुतां विशालाक्ष कीर्तयिष्यामि यामहम् ॥ ६
व्युषिताश्व इति ख्यातो बभूव किल पार्थिवः ।
पुरा परमधर्मिष्ठः पूरोर्वंशविवर्धनः ॥ ७
तस्मिंश्च यजमाने वै धर्मात्मनि महात्मनि ।
उपागमंस्ततो देवाः सेन्द्राः सह महर्षिभिः ॥ ८
अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः ।
व्युषिताश्वस्य राजर्षेस्ततो यज्ञे महात्मनः ॥ ९
व्युषिताश्वस्ततो राजन्नति मर्त्यान्व्यरोचत ।
सर्वभूतान्यति यथा तपनः शिशिरात्यये ॥ १०
स विजित्य गृहीत्वा च नृपतीन्राजसत्तमः ।
प्राच्यानुदीच्यान्मध्यांश्च दक्षिणात्यानकालयत् ॥११
अश्वमेधे महायज्ञे व्युषिताश्वः प्रतापवान् ।
बभूव स हि राजेन्द्रो दशनागबलान्वितः ॥ १२
अप्यत्र गाथां गायन्ति ये पुराणविदो जनाः । C. 1. 4692 B. 1. 121. 13 K. 1. 127. 13

---

5 a) S न ह्यावां (M3.6–8 नैवाहं). — b) S गच्छावः (T1 G4.5 °व; M3.6–8 °मि) पुरुष(M3 भरत)र्षभ. — c) D4.5 T1 G1.3 प्रीति°; G4 यः प्रविशिष्टः. K2.4 हि; G1.2.6 सन्; G3.4 सः; G5 कः (for च). — d) G5 सो यो वो भु°; G6 को योन्यो भु°.

6 a) K0 धर्माय; K1 दुर्धात्वं (sic); B6 D (except D5) धर्मात्मन् (for धर्म्यां त्वं). Ś1 च त्वं कथां धर्म्यां; T1 च धर्म्यांसर्थज्ञ; T2 G1.3–6 M5 धर्म्यां धर्मकथां; G2 कथां धर्म्यकथां; M3.6–8 च धर्म्यां धर्मज्ञ. — b) B5 D2 वै (for मे). Ś1 तावत्पौराणिकीं शृणु; T1 M3.6–8 कथां मत्तो निबोध वै; T2 G2.4–6 कथयामि निबोध मे; G1.3 M5 मम चैव निबोध वै (G3 मे). — cd) S पौराणिकीं (for परि°) and भारत (for यामहम्).

7 D2 om. 7–8. — b) G3.5.6 भुवि (for किल). — c) G6 त्वया (for पुरा). Ś1 K Ñ3 D5 परम(K3 समर)दुर्धर्षः; S °धर्मज्ञः.

8 D2 om. 8 (cf. v. l. 7). — b) B5 व्युषिताश्वे. D (except D5; D2 om.) महाभुजे. — c) B1.3 D5 तत्र (for ततो). S अगच्छंस्त्रिदशाः सर्वे. — d) N (except Ś1 K1 D5; D2 om.) सेंद्रा देवर्षिभिः सह.

9 b) S तुतुषुर्गुरवो (T1 तुष्टुवुर्दानवा) धनैः. — d) K1 तत्र; K2.4 D5 तस्मिन्; Ñ1.2 B (except B5) Dn D1 तते; S तदा (G1 सदा; G3 पुरा). — After 9, K4 Ñ1.2 B D (except Dn) ins.:

1185* देवा ब्रह्मर्षयश्चैव चक्रुः कर्म स्वयं तदा ।

10 ab) Ñ1.2 स्तुतो (for ततो). Ñ1 अभिकीर्त्या (for अति मर्त्यान्). K2.4 अरोचत; Ñ3 व्यरोचयन्; B3 D2 न रो°. S व्युषिताश्वो मनुष्येंद्र (M3.6–8 महाराज) शुशुभे यज्ञसंपदा. — cd) Ś1 (*sup. lin.* as in text) Ñ3 D5 °न्यपि; Ñ1.2 Dn °न्प्रति. S सर्वभूतेषु राजेंद्र शरत्काल इवांशुमान्.

11 a) T G (except G4) तु; M अर्थान् (M5 अरीन्) (for च). — b) Ś1 पृथिवीं (for नृप°). K2.4 B3 G5 °सत्तम; M5 °कुंजरः. — c) K0 मद्रांश्च; K1 प्रत्यां च; B (except B6) D (except Dn D5) पाश्चात्यान्; S म(T1 G1 मा)त्स्यांश्च. — d) N (except Ś1 K1 D5) दाक्षिणात्यान् (Ñ1 °त्याः). Ñ1 च कंपयत् (for अका°). S दक्षिणा (G1 दाक्षिणान्; G2.3 M5 °णां) अभ्यकल्पयत्.

12 a) K3 महाराजो. S °मेधशतैरिष्ट्वा. — c) B1 ह; B3.5 D2 तु (for हि). S °व नृपशार्दूल (G1.2.4.6 °लः). — d) S दश(G1.2.4 M5 शत)नागबलः किल.

13 a) Ś1 K1 अथात्र. Ś1 K B5.6 Da2 गाथा. S transp. अप्य° and गाथां. — After 13ab, N ins.:

1186* व्युषिताश्वे यशोवृद्धे मनुष्येन्द्रे कुरूत्तम ।

C. 1. 4693
B. 1. 121. 14
K. 1. 127. 14

व्युषिताश्वः समुद्रान्तां विजित्येमां वसुंधराम् ।
अपालयत्सर्ववर्णान्पिता पुत्रानिवौरसान् ॥ १३
यजमानो महायज्ञैर्ब्राह्मणेभ्यो ददौ धनम् ।
अनन्तरत्नान्यादाय आजहार महाक्रतून् ।
सुषाव च बहून्सोमान्सोमसंस्थास्ततान च ॥ १४
आसीत्काक्षीवती चास्य भार्या परमसंमता ।
भद्रा नाम मनुष्येन्द्र रूपेणासदृशी भुवि ॥ १५
कामयामासतुस्तौ तु परस्परमिति श्रुतिः ।
स तस्यां कामसंमत्तो यक्ष्माणं समपद्यत ॥ १६
तेनाचिरेण कालेन जगामास्तमिवांशुमान् ।
तस्मिन्प्रेते मनुष्येन्द्रे भार्यास्य भृशदुःखिता ॥ १७
अपुत्रा पुरुषव्याघ्र विललापेति नः श्रुतम् ।
भद्रा परमदुःखार्ता तन्निबोध नराधिप ॥ १८
नारी परमधर्मज्ञ सर्वा पुत्रविनाकृता ।
पतिं विना जीवति या न सा जीवति दुःखिता ॥ १९
पतिं विना मृतं श्रेयो नार्याः क्षत्रियपुंगव ।
त्वद्गतिं गन्तुमिच्छामि प्रसीदस्व नयस्व माम् ॥ २०
त्वया हीना क्षणमपि नाहं जीवितुमुत्सहे ।
प्रसादं कुरु मे राजन्नितस्तूर्णं नयस्व माम् ॥ २१
पृष्ठतोऽनुगमिष्यामि समेषु विषमेषु च ।
त्वामहं नरशार्दूल गच्छन्तमनिवर्तिनम् ॥ २२
छायेवानपगा राजन्सततं वशवर्तिनी ।

[Ñ1 तपोवृ°. Ś1 K1.2.4 Ñ1.3 B1.3 D2.5 कुरूद्वह.] S, on the other hand, ins. after 13^{ab}:

1187* अप्रमेयमपर्यन्तं व्युषिताश्वो धनं ददौ ।

[T1 °मपत्यं तं.]

— M6–8 om. 13^{c}–14^{b}. — ^{d}) B1.3 D2 विजित्य वसुधामिमां. — ^{f}) K2 प्रजाः (for पिता).

14 M6–8 om. 14^{ab} (cf. v. l. 13). — ^{b}) K0 Ñ B D transp. ददौ and धनं. S (M6–8 om.) महद्धनं (T1 by transp. धनं महत्). — ^{c}) Ś1 K0 Ñ3 °रत्नान्प्रदानान्; K1 °रत्नानादानान्; K3 D5 °रत्नदानानां; S अनतामखिलां तत्र (M6–8 तद्वत्). — ^{d}) Ñ1 स जुहाव; Ñ2 Dn D1.4 स जहार. Ñ3 क्रतूत्तमान् (for महा°). S पृथिवीमददात्ततः (T1 M3 °दात्पुनः; M6–8 °वीं च ददौ नृपः). — ^{e}) K3 D2.5 अपिबच्च; T1 सिषेवे च; T2 G (except G5.6) M3.5 सुषुवे च; M6–8 अपिबन्सु-. — ^{f}) Ś1 B (except B1) D1.5 °संस्थांस्त°; K0 °संस्थास्तथानघ; K4 °स्ततोनघ; Ñ3 °संस्थस्तु भावन; T1 °संस्थामथाकरोत्; T2 G M5 °संस्थांस्तथैव च; M3 °संस्थांस्तथाकरोत्; M6–8 °स्थास्तथाकरोत्.

15 ^{a}) A few MSS. कांक्षी°. T2 G M6–8 तस्य; M3.5 यस्य. T1 आसीत्क्षितिपतेस्तस्य. — ^{b}) M6–8 देवी (for भार्या). T1 परमसत्तमा. — ^{d}) Ś1 K2.4 B1.5 D2 °प्रतिमा; G5.6 °सदृशा.

16 ^{a}) K2–4 Ñ B6 D (except Da2 D2) T G1.2.4 M तौ च; G5.6 चैव. — ^{b}) Ñ1.2 Dn D1.4 G6 श्रुतं. — ^{c}) Ś1 K0 Da1 Dn D4.5 कामसंपन्नो; K2.4 °तप्तो; K3 D2 G6 M5 °सक्तो; T G1–4 M3.6–8 °युक्तो. G5 तस्यां कामसमासक्तो. — ^{d}) K3 Ñ1.3 B (except B5) D (except D5) G6 M यक्ष्मणा. K1 प्रतिपद्यत; K3 Ñ1.3 B1.3 D2 °गृह्यत; Da प्रत्य°.

17 ^{a}) K3 S अ(K3 सो)चिरेणैव. — ^{c}) S वृत्ते (for प्रेते). B1.3 महावीरे; D2 तदा वीरे; T1 महाभाग; T2 G M °ष्येंद्र. — ^{d}) Ś1 भार्याभूद्. S भार्या कांक्षी(T2 G1.4 M3 काक्षी-; G2 कांक्ष-; G3 कौक्षि-; G5 कांक्षा-; M5 कक्षी)वती (G3 °पतेस्) तदा (G2.4 शुभा).

18 B5 transp. 18^{ab} and 18^{cd}. — ^{a}) D5 °षश्रेष्ठ. — ^{b}) S (except T2 G2.4) श्रुतिः. — ^{d}) K0 परंतप; K2.4 जनेश्वर; K3 Ñ1 Dn D1.4.5 M जनाधिप; T G नृपोत्तम.

19 Before 19, Ś1 K0.2.3 Ñ B D ins. भद्रोवाच; K1 T1 M भद्रा. — ^{a}) G1 भद्रा (for नारी). K0.2.4 Dn3 D5 G (except G4) M5 °धर्मज्ञा. — ^{b}) G3 सा च; G6 या सा (for सर्वा). Ś1 सर्वापत्यविना°; K0.3 सुखपुत्र°; K1 सर्वपुत्रा°; K2.4 सर्वा पुत्रं विना क्षितौ; Ñ B3.5 Da Dn D3 °र्वा भर्तृवि°; B1 D1.4 °र्वा भर्तृनिराकृ°; B6 °र्वा भर्त्रा वि°; D5 सर्वधर्मसमन्विता; T1 G2.4 भर्तृपुत्र°; M6–8 सर्वपुत्र°. — ^{cd}) S पत्या and जीवत्यसंशयं (G1.3 °यः).

20 ^{a}) S पत्या. — ^{c}) B5.6 दुर्गतिं; T G2.4 तां ग°; G5.6 तद्ग°.

21 M6–8 om. 21. — ^{b}) Ñ1 न हि (for नाहं). — ^{c}) Ś1 K1 राजेंद्र (for मे राजन्). — ^{d}) Ñ1.2 B Da प्रसीदस्व; S (M6–8 om.) इतः क्षिप्रं.

22 ^{a}) G2 °तोहं गमि°. — ^{c}) K0 पुरुषव्याघ्र (for नर°). — ^{d}) K2 T1 G1 अनुवर्तिनी; Ñ3 Dn D1 °र्तितुं; G3 °र्तिनीं; M8 अनु°.

23 ^{a}) Ś1 K1 D5 °नुपगा; K0.2–4 Ñ2.3 B Da Dn D1.2.4 G1.5.6 °नुगता; Ñ1 °नुगमे; G3 °नन्यगा; M7 °नवशा. — ^{b}) S तवाहं (for सत°). — ^{d}) S °हितैषिणी.

भविष्यामि नरव्याघ्र नित्यं प्रियहिते रता ॥ २३
अद्य प्रभृति मां राजन्कष्टा हृदयशोषणाः ।
आधयोऽभिभविष्यन्ति त्वदृते पुष्करेक्षण ॥ २४
अभाग्यया मया नूनं वियुक्ताः सहचारिणः ।
संयोगा विप्रयुक्ता वा पूर्वदेहेषु पार्थिव ॥ २५
तदिदं कर्मभिः पापैः पूर्वदेहेषु संचितम् ।
दुःखं मामनुसंप्राप्तं राजंस्त्वद्विप्रयोगजम् ॥ २६
अद्य प्रभृत्यहं राजन्कुशप्रस्तरशायिनी ।
भविष्याम्यसुखाविष्टा त्वद्दर्शनपरायणा ॥ २७
दर्शयस्व नरव्याघ्र साधु मामसुखान्विताम् ।
दीनामनाथां कृपणां विलपन्तीं नरेश्वर ॥ २८
एवं बहुविधं तस्यां विलपन्त्यां पुनः पुनः ।
तं शवं संपरिष्वज्य वाक्किलान्तर्हिताब्रवीत् ॥ २९
उत्तिष्ठ भद्रे गच्छ त्वं ददानीह वरं तव ।
जनयिष्याम्यपत्यानि त्वय्यहं चारुहासिनि ॥ ३०
आत्मीये च वरारोहे शयनीये चतुर्दशीम् ।
अष्टमीं वा ऋतुस्नाता संविशेथा मया सह ॥ ३१
एवमुक्ता तु सा देवी तथा चक्रे पतिव्रता ।
यथोक्तमेव तद्वाक्यं भद्रा पुत्रार्थिनी तदा ॥ ३२
सा तेन सुषुवे देवी शवेन मनुजाधिप ।

C. 1. 4714
B. 1. 121. 36
K. 1. 127. 36

---

24 K2 om. 24^{a}–25^{b}. — a) D5 S मे (for मां). — b) B3 G2.6 °यो हि भ°; G1 असंशयो भ°; G3 °योपि भ°. — d) N (except Ś1 K1; K2 om.) T2 G2.4 M3 त्वां (for त्वद्-). Ś1 पुरुषर्षभ (for पुष्क°).

25 K2 om. 25^{ab} (cf. v. l. 24). — a) K4 पूर्वं (for नूनं). — b) K3 B6 Da D4 T2 G M3 (*sup. lin.* as in text).5 विमुक्ताः. — K4 Ñ B D ins. after 25^{ab} (D2, after 25):

1188* तेन मे विप्रयोगोऽयमुपपन्नस्त्वया सह ।
विप्रयुक्ता तु या पत्या मुहूर्तमपि जीवति ।
दुःखं जीवति सा पापा नरकस्थेव पार्थिव ।
[(L. 1) K4 °यं समुपन्न°.]

— M3 om. 25^{cd}. — c) K1 Ñ2 B Da Dn D4.5 संयुक्ता; K4 युक्ता वा; N1.3 S (except T2 G5.6; M3 om.) संयोगाद्; D2 संयोगे. K1 °युक्तां; K2 °योगां; D2 G5.6 °योगाः; G1.3.4 °मुक्ताः; G2 °मुक्तां. K2 ताः; Ñ1 वै; D2 ते; Ñ3 B (except B3) Dn D1.4.5 S (M3 om.) च (for वा). — d) K0 भारत (for पार्थि°). Ñ1 °देहेन सा मया; Ñ3 B Da Dn D4 °देहे कृता मया; D1 °देहे ततो मया; D5 °देहे मया कृता; S (M3 om.) पूर्वदेहे न संशयः (G5 पूर्वकर्मानु-रूपतः). — After 25, D2 ins. 1188*, which is followed by a repetition of 25^{cd}.

26 b) K4 S (except T1 M6–8) संचितैः. — c) K1.4 मां समनु°; K3 मामेव सं°; D5 T2 ममानुसं°; M6–8 मानुषसं°. — d) K3 °योजनं.

27 a) S एषाह(G2.4 °षा गा)मद्य राजेंद्र. — b) Ñ B6 D (except Da D2) कुशसंस्तर°; S कुशा(M3 दर्भा)नास्तीर्य शायिनी (M5 भवद्दर्शनकांक्षिणी); see below. — T1 G om. 27^{cd}. — c) M नरव्याघ्र (for असुखा°). — d) M भवद्दर्शनकांक्षिणी (M5 कुशानास्तीर्य शायिनी); see above.

28 a) K2.4 महाभाग; S मनुष्येंद्र (for नर°). — b) Ñ B6 D (except D5) शाधि (for साधु). S पुष्करेक्षण (for असुखा°). — c) K0.3 Ñ3 कृपणामनाथां करुणं (K0 कृपणं); K2.4 °नाथा करुणां; Ñ1.2 B D (except D5) कृपणां नाथ (B1 Dn2 °णां चाथ; B5 °णा नाथ) करुणं (Ñ1 तरुणीं); S विक्रोशंतीं (G2.4 °ती) सतीं (T2 सखीं; G2.4 सती; M सदा) दुःखाद्. — d) T G1.3 M3 एवमार्तां; G2.4 M5–8 एवमार्ता; G5 अनाश्वस्तां; G6 देहमास्तां. Ś1 K1 D5 जनेश्वर.

29 Before 29, Ś1 K1 T2 ins. कुंती; K0 Ñ3 वैशं°; Ñ1.2 B D कुंत्युवाच. — a) K0 D5 S (except T2 M3) तस्याः (G1.2 °स्य). — b) Ś1 °पंती; K0 G2 M5 °पत्या; K1 °पत्यां; D5 T1 G1.3–6 M6–8 °पत्याः. Ś1 K1 मुहुर्मुहुः. — c) Ś1 K (except K3) तद् (for तं). Ś1 K1 शावं(!). K2 च परि°. S तस्मिञ्शवशरीरे वाक् (T2 G6 तु; M वै). — d) T1 G तां (for वाक्). Ś1 D1 °तामब्रवत्. D2 पत्नीं सोंतर्हितोब्र°.

30 b) Ś1 ददानि च; K0.4 Da1 D1.5 G3 °मीह; K1 Ñ3 B1.3 G6 M6–8 °नि हि; K2.3 D2 °मि हि; G1 °नि ह; G5 °मि ह. — d) Ś1 यस्याहं; Da2 त्वयाहं. S त्वय्येवाहं वरांगने (G2.4 वरानने).

31 a) K0 हि; K2.4 D5 त्वं; T G M5 तु (for च). Ñ B6 Da Dn D1.4 आत्मकीये; B1.3.5 आत्मनीने (B5m आत्मनैव); M3.6–8 अस्मदीये (for आत्मीये च). — b) S शयने त्वं (G5.6 मां). — c) D5 अष्टम्यां. Ś1 K1 B5 T G3–6 वाप्यृतु°; K0 D5 च ऋतौ; K2–4 D2 वा ऋतौ; Ñ3 B1.3.6 Da वाप्यृतौ; M वाप्यृतु-. — d) S शुचिस्मिते.

32 Before 32, S ins. कुंती. — a) T2 G2.4.6 M5

C. 1. 4714
B. 1. 121. 33
K. 1. 127. 36

त्रीञ्शाल्वांश्चतुरो मद्रान्सुतान्भरतसत्तम ॥ ३३
तथा त्वमपि मय्येव मनसा भरतर्षभ ।
शक्तो जनयितुं पुत्रांस्तपोयोगबलान्वयात् ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

११३

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तस्तया राजा तां देवीं पुनरब्रवीत् ।
धर्मविद्धर्मसंयुक्तमिदं वचनमुत्तमम् ॥ १
एवमेतत्पुरा कुन्ति व्युषिताश्वश्चकार ह ।
यथा त्वयोक्तं कल्याणि स ह्यासीदमरोपमः ॥ २
अथ त्विमं प्रवक्ष्यामि धर्मं त्वेतं निबोध मे ।
पुराणमृषिभिर्दृष्टं धर्मविद्भिर्महात्मभिः ॥ ३
अनावृताः किल पुरा स्त्रिय आसन्वरानने ।
कामचारविहारिण्यः स्वतन्त्राश्चारुलोचने ॥ ४
तासां व्युच्चरमाणानां कौमारात्सुभगे पतीन् ।
नाधर्मोऽभूद्वरारोहे स हि धर्मः पुराभवत् ॥ ५
तं चैव धर्मं पौराणं तिर्यग्योनिगताः प्रजाः ।

अथ; G3 च (for तु). M3.6–8 तेन (for देवी). Ś1 तथा चक्रे; D5 तदा देवी; G1 तथा देवी. — b) Ś1 सा च देवी पति°; S तच्चकार यशस्विनी. — c) K2.4 यदुक्त°. B Da D2 °क्तमेतद्वचनं; S तथा (G3 °दा) कमलपत्राक्षी (G1 °क्षं). — d) Ś1 भार्या; K (except K1) Ñ3 भर्त्रा. S यथोक्तं पुत्रगृद्धिनी.

33 b) Ś1 K1 T1 M (except M3) शावेन; G5.6 क्रमेण. Ñ B D (except D5) भरतर्षभ (for मनु°). — c) K1 D4 T2 G M6–8 साल्वान्; Ñ2 सार्थान्; T1 मासान्. Ñ3 भद्रान्; T1 मासान्. — d) K1 D5 S (except M5) पुत्रान् (for सुतान्). K3 प्रासूत सत्त°; G4 परमसत्त°.

34 a) Ko Ñ B (except B3) D मय्येवं. — b) Ko मनसैव नरर्ष°; K3 °सा पुरुषर्ष°; K2.4 Ñ3 B1.3 D2.4 T1 G1.3 M °सापि नरर्ष°. — c) B1.3 D2.4 वीर; S राजन् (for पुत्रान्). — d) K (except K1) Ñ1.2 B6 Da Dn D1 °बलान्वितः (K3 °दिति); B1.3 D2.4 पुत्रान्योगबलाश्रयात्; B5 °बलाश्रयात्; D5 °समन्वितः; S अपत्यं तपसो बलात्.

Colophon. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°); to which T2 G1.4 add पांडुकुंतीसंवादे अपत्यप्रशंसने; G3 पांडुकुंतीसंवादे. — *Sub-parvan:* Ś1 Ko.1.3 Ñ B Da Dn D1.4.5 T1 संभव. — *Adhy. name:* K2.4 Ñ1.2 T2 G1.4 व्युषिताश्वोपाख्यानं; K3 व्युषिताश्वशावतो भद्रायाः पुत्रोत्पत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 115; B1 Dn D4 119 (Dn3 120); T1 109; T2 59; G M 60. — *S'loka no.:* Dn 36; M3 73. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 4717.

113

1 Ś1 Ko.1.3 D5 S om. उवाच. — a) K1 T2 G3 तथा; Dn3 T1 G1 तदा. K3 M6–8 राजन्. — b) B3 D2.4 transp. तां and देवीं. T2 G2.4 पांडुस्तां (for तां देवीं). S वाक्यं (for पुनर्). — d) Ko B6 Da D1 °मब्रवीत्; Ñ3 Dn °मुत्तरं; G2.4 °मर्थवत्.

2 Before 2, Ñ1.2 B D (except D5) ins. पांडुरुवाच. — a) G1.5.6 एव (for एतत्). Ś1 पुरा देवि; S वरारोहे. — c) T G2–6 M transp. यथा and त्वया. G1 तथा यथोक्तं. — d) B5 स आ°; G2.4 सा ह्या°. G2.4 अप्सरोपमा; G3 °रोत्तमः.

3 a) D2.5 अहं (for अथ). K2.4 त्वयि; Ñ1.2 B Da Dn D2.4 त्विदं; D1 तत्वं. — b) Ko D5 धर्मं तत्ते; K1 °र्मं तं तन्; K3–4 Ñ1.2 B Da Dn D1.2.4 °धर्मतत्वं; Ñ3 °र्मं ते तन्; S °र्मं चैव. — c) K3 °पिनिर्दिष्टं. — d) S सर्व(G5.6 यत्स)धर्मविदां (T1 M °भृतां) वरैः.

4 a) Ñ1.2 खलु (for किल). — b) S (except T1 M3.5) वरांगने. — c) S °प्रचारिण्यः. — d) K (except K1) Ñ B6 Da Dn D1 S °हासिनि; D5 °लोचनाः.

5 a) G6 कामान् (for तासां). — b) Ś1 K (except K2) B (except B1) D2.5 T2 G (except G2.4) M6–8 कौमारान्; Cd as in text. Ś1 सुभगान्. G2.4 पथि. — c) S नासीदधर्मस्तु तदा (T1 गता; M5 सदा). — d) Ñ1 B (except B6) D2.4 S सनातनः.

6 a) S धर्मज्ञे (for पौरा°). — c) S पालयंति वरारोहे. — d) Ñ2 Dn D1 कामक्रोध°; S यथावदसितेक्षणे. — S reads 6ef after 1192* (cf. v. l. 17). — e) Ś1 Ko.1 Ñ

अद्याप्यनुविधीयन्ते कामद्वेषविवर्जिताः ।
पुराणदृष्टो धर्मोऽयं पूज्यते च महर्षिभिः ॥ ६
उत्तरेषु च रम्भोरु कुरुष्वद्यापि वर्तते ।
स्त्रीणामनुग्रहकरः स हि धर्मः सनातनः ॥ ७
अस्मिंस्तु लोके नचिरान्मर्यादेयं शुचिस्मिते ।
स्थापिता येन यस्माच्च तन्मे विस्तरतः शृणु ॥ ८
बभूवोद्दालको नाम महर्षिरिति नः श्रुतम् ।
श्वेतकेतुरिति ख्यातः पुत्रस्तस्याभवन्मुनिः ॥ ९
मर्यादेयं कृता तेन मानुषेष्विति नः श्रुतम् ।
कोपात्कमलपत्राक्षि यदर्थं तन्निबोध मे ॥ १०

श्वेतकेतोः किल पुरा समक्षं मातरं पितुः ।
जग्राह ब्राह्मणः पाणौ गच्छाव इति चाब्रवीत् ॥ ११
ऋषिपुत्रस्ततः कोपं चकारामर्षितस्तदा ।
मातरं तां तथा दृष्ट्वा नीयमानां बलादिव ॥ १२
क्रुद्धं तं तु पिता दृष्ट्वा श्वेतकेतुमुवाच ह ।
मा तात कोपं कार्षीस्त्वमेष धर्मः सनातनः ॥ १३
अनावृता हि सर्वेषां वर्णानामङ्गना भुवि ।
यथा गावः स्थितास्तात स्वे स्वे वर्णे तथा प्रजाः ॥ १४
ऋषिपुत्रोऽथ तं धर्मं श्वेतकेतुर्न चक्षमे ।
चकार चैव मर्यादामिमां स्त्रीपुंसयोर्भुवि ॥ १५

C. 1. 4730
B. 1. 122. 16
K. 1. 128. 43

B D (except Da D1) प्रमाण°. T2 पंथायं; G4.6 [ऽ]यं पथाः (for धर्मो°).

7 a) S अपि (for च). — b) Ñ1.2 B D (except D5) पूज्यते. — c) D1 °ग्रहार्थाय; S °ग्रहो (T1 M6-8 °हे) धर्मः. — d) S स एव हि. K (except K3) D5 पुरातनः; Ñ3 पुराभवत्. — D2 (with lines 5-7 in marg.).4 (marg. *sec. m.*) S ins. after 7: D5, after line 6 of passage No. 64 of App. I:

1189* नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।
नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचनाः ।
एवं तृष्णा तु नारीणां पुरुषं पुरुषं प्रति ।
अगम्यागमनं स्त्रीणां नास्ति नित्यं शुचिस्मिते ।
पुत्रं वा किल पौत्रं वा कासांचिद्भ्रातरं तथा । [5]
रहसीह नरं दृष्ट्वा योनिरुत्क्लिद्यते ततः ।
एतत्स्वाभाविकं स्त्रीणां न निमित्तकृतं शुभे ।

[(L. 3) T1 °णां वर्तते. — (L. 4) G3 अगम्यगम°. D4 G3 अस्ति. D2 नातिचित्रं शुचि°. — (L. 5) G5 कामातीय शुचिस्मिते; M भ्रातरं वा मनस्विनं (M3.5 °नीं). — (L. 6) D4 T2 M3.5 °रुत्स्विद्यते; G2 M6-8 °रुत्सिद्यते; G3.4 °रुत्सिच्यते. D2 T2 G3.4 तदा; G2.5.6 स्त्रियः. — (L. 7) D4 M6-8 एवं (for एतत्). M6-8 अनिमि°. T1 भवेत् (for शुभे). G2.5.6 अ(G2 न)निमित्तं तु तद्भवेत्.]

8 a) D5 G1 च (for तु). S transp. लोके and नचि°. — b) S यशस्विनी (M3.6-8 °नि) (for शुचि°). — G1.5.6 om. 8^{cd}. — d) Ś1 K1 D5 निगदतः; Ñ B1.6 Da विस्तरशः.

9 Before 9, D2 (superfluously) ins. पांडुरु°. — b) B6 Da1 श्रुतः. T1 M7 °रिति विश्रुतं; G1 °रभिविश्रुतः; G2.4.5 °रिति विश्रुतः. — Ś1 K1 (hapl.) om. 9^{c}–10^{b}.

10 Ś1 K1 om. 10^{ab} (cf. v. l. 9). — a) S मर्यादा स्थापिता येन (M6-8 तेन). — b) Ñ1.2 B D (except D5) धर्म्या वै श्वेतकेतुना; S मानुषेषु (M6-8 °नवेषु) विशेषतः. — After 10, D4 (marg. *sec. m.*).5 S ins. a passage of 27 lines given in App. I (No. 64).

11 c) M6-8 गृहीत्वा (for जग्रा°).

12 a) T1 G2.4 M3.5 तदा; G5 °था (for °तः). G3 °पुत्रस्तु शापं च. — b) K2.4 Ñ1.2 B D (except D5) °मर्षचोदितः (D2 °पूरितः). — c) G6 स मातरं (for मातरं तां). G3 तु (for तां). B1.3 D2 G1.5 तदा; B5 M6-8 °तो (for °था). D1 तथाभूता. — After 12, D5 S ins. a passage of 17 lines given in App. I (No. 65).

13 a) B6 क्रंदंतं तं (for क्रुद्धं तं तु). K0.2.4 B1.3.5 Da D2.5 transp. तं and तु. S तं क्रुद्धं (G4 वृद्धं) वै पिता ज्ञात्वा. — b) B D3.4 वेपमानम् (for श्वेत°). K0 D5 °केतुमथाब्रवीत्. — After 13^{ab}, D5 ins.:

1190* संगृह्य मातरं हस्ते,

repeating thereafter 13^{b}.

14 ab) S transp. सर्वे° and वर्णानां. — c) T2 G6 यथा ह्यवस्थि°. — d) Ś1 भावे (for वर्णे). — After 14, S ins.:

1191* तथैव च कुटुम्बेषु न प्रमाद्यन्ति कर्हिचित् ।
ऋतुकाले तु संप्राप्ते भर्तारं न जहुस्तदा ।

15 Before 15, Ñ1.2 T2 G1.3.5 ins. पाण्डुरु°. — a) B1.3 D2.4.5 °पुत्रस्तु. S एवमुक्तो महाबाहुः (T1 °भागे; M3.6-8 °भाग; M5 °भागः). — c) K0 T G (except G1.3) M5 चकारैव च (K0 तु). — d) T1 M स्त्रीपुंसोर्भुवि शाश्वतां (T1 M3.5 °तीं).

16 Ś1 om. 16^{ab}. — a) K1 G1 मनुष्येषु. S असितापांगे (for महा°). — b) M6-8 जातिषु. — c) K2.4 ततः प्र°. — d) S स्थापितेयमिति श्रुतिः.

C. 1. 4731
B. 1. 122. 16
K. 1. 128. 43

मानुषेषु महाभागे न त्वेवान्येषु जन्तुषु ।
तदा प्रभृति मर्यादा स्थितेयमिति नः श्रुतम् ॥ १६
व्युच्चरन्त्याः पतिं नार्या अद्य प्रभृति पातकम् ।
भ्रूणहत्याकृतं पापं भविष्यत्यसुखावहम् ॥ १७
भार्यां तथा व्युच्चरतः कौमारीं ब्रह्मचारिणीम् ।
पतिव्रतामेतदेव भविता पातकं भुवि ॥ १८
पत्या नियुक्ता या चैव पत्न्यपत्यार्थमेव च ।
न करिष्यति तस्याश्च भविष्यत्येतदेव हि ॥ १९
इति तेन पुरा भीरु मर्यादा स्थापिता बलात् ।
उद्दालकस्य पुत्रेण धर्म्या वै श्वेतकेतुना ॥ २०
सौदासेन च रम्भोरु नियुक्तापत्यजन्मनि ।
मदयन्ती जगामर्षिं वसिष्ठमिति नः श्रुतम् ॥ २१
तस्माल्लेभे च सा पुत्रमश्मकं नाम भामिनी ।
भार्या कल्माषपादस्य भर्तुः प्रियचिकीर्षया ॥ २२
अस्माकमपि ते जन्म विदितं कमलेक्षणे ।
कृष्णद्वैपायनाद्भीरु कुरूणां वंशवृद्धये ॥ २३
अत एतानि सर्वाणि कारणानि समीक्ष्य वै ।
ममैतद्वचनं धर्म्यं कर्तुमर्हस्यनिन्दिते ॥ २४
ऋतावृतौ राजपुत्रि स्त्रिया भर्ता यतव्रते ।
नातिवर्तव्य इत्येवं धर्मं धर्मविदो विदुः ॥ २५
शेषेष्वन्येषु कालेषु स्वातन्त्र्यं स्त्री किलार्हति ।
धर्ममेतं जनाः सन्तः पुराणं परिचक्षते ॥ २६
भर्ता भार्यां राजपुत्रि धर्म्यं वाधर्म्यमेव वा ।
यद्ब्रूयात्तत्तथा कार्यमिति धर्मविदो विदुः ॥ २७
विशेषतः पुत्रगृद्धी हीनः प्रजननात्स्वयम् ।
यथाहमनवद्याङ्गि पुत्रदर्शनलालसः ॥ २८

---

17 B (except B_6) $D_{2.4}$ transp. 17^{ab} and 17^{cd}. — ^{c}) $K_{0.2.4}$ B_6 Dn $D_{1.5}$ M_8 (*sup. lin.* as in text)$._5$ °हत्यासमं. $Ś_1$ K (except K_3) Da_2 Dn D_1 घोरं (K_0 °रैः). — After 17, S ins.:

1192* अद्याप्यनुविधीयन्ते कामद्वेषविवर्जिताः ।
उत्तरेषु महाभागे कुरुष्वेवं यशस्विनी ।

[(L. 1) = 6^{cd}. T_1 राजद्वे°; M_{6-8} रागद्वे°. — (L. 2) = (var) 7^{ab}. T_2 $G_{4.5}$ °स्विनि.]

— After 1192*, S reads 6^{ef} (with v. l. *q. v.*).

18 ^{a}) M °चरतां. — ^{b}) M कुमारीं. $Ś_1$ ब्राह्म°; G_3 धर्म°. $K_{1.3}$ Ñ B D (except D_5) G_4 कौमारब्रह्म(K_1 °ब्राह्म-; K_3 B_5 °व्रत)चारिणीं. — ^{d}) M_{6-8} चलिता (for भवि°).

19 ^{a}) K_0 चैवं. — ^{b}) $Ś_1$ K_1 पत्नी धर्मार्थे°; K_0 अपत्यस्यार्थे°; K_{2-4} Dn D_1 पत्नी पुत्रार्थे°. — ^{c}) B (except B_6) Da Dn_3 $D_{2.4}$ न करोति वचस्तस्य. — ^{d}) $Ñ_3$ B_6 D (except $D_{2.4}$) तद् (for एतद्).

20 K_3 om. 20. — ^{a}) $Ś_1$ K_1 D_5 विशालाक्षि; G_1 तदा भीरु. — ^{b}) $Ś_1$ K_1 °ता पुरा; S °ताबले. — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ $Ñ_3$ B (except B_6) D_2 विभांडकस्य. K_4 $B_{1.3}$ D_2 पौत्रेण. — ^{d}) T G धर्मो; M (except M_8) °र्मं. — After 20, S ins.:

1193* तेन भूयस्ततो दृष्टं यस्मिन्नर्थे निबोध तत् ।
नियुक्ता पतिना भार्या यद्यपत्यस्य कारणात् ।
न कुर्यात्तत्तदा भीरु सैनः सुमहदाप्नुयात् ।

21 ^{a}) K_3 $Ñ_3$ $B_{1.3}$ D_2 वामोरु. — ^{b}) $Ś_1$ $K_{0.1}$ B_6 Dn $D_{1.4}$ °क्ता पुत्रज°; $Ñ_3$ S (except M_{6-8}) °पत्यकर्मणि. — ^{d}) Many MSS. वशिष्ठ°. T_2 $G_{2.4.5}$ °ष्ठमृषिसत्तमं.

22 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ D_5 transp. लेभे and च. T_1 G_3 तदा; T_2 $G_{1.2.4.5}$ तु सा; G_6 M (except M_5) अथ सा. — ^{b}) G_3 धर्मकं. $Ñ_{1.2}$ B D (except D_4) भाविनी; G_6 M (except M_5) °नि. — ^{c}) $Ñ_{1.2}$ B (except B_5) Da $D_{2.4.5}$ एवं कृतवती सापि. — ^{d}) M पतिनोक्ता तथाकरोत्.

23 ^{b}) G_6 पंकजेक्षणे. — ^{d}) D_4 कुरुवंशविवृ°.

24 ^{a}) S तस्माद् (for अत). $Ś_1$ एव हि (for एता°). $Ñ_3$ धर्म्याणि (for सर्वा°). — ^{b}) K (except K_0) T G निरीक्ष्य. S (except M_{6-8}) तु (for वै). — ^{cd}) D_5 इदं (for एतद्). S संप्रधार्य मयोक्तं यत्तत्त्वं वै कर्तुमर्हसि.

25 ^{a}) G_6 यदावृतो. — ^{b}) $Ñ_2$ B D (except D_5) पतिव्रते; S शुभेक्षणे. — ^{c}) $Ś_1$ नाभिमंतव्य; K_1 नाभिमन्यंत. $Ś_1$ इत्येच. S नातिवर्त्य(M_{6-8} °वृत्य)इति त्वेव ($G_{1.4.5}$ $M_{3.5}$ °वं).

26 ^{ab}) $Ñ_3$ वर्णेषु (for काले°) and तत् (for स्त्री). — ^{c}) K_0 Ñ B_6 Dn $D_{1.5}$ एवं; S चैव (for एतं). B_6 Da नराः (for जनाः).

27 ^{a}) S स्त्रियं (for भार्यां). — ^{b}) $B_{1.3}$ D_1 चाध°. K_0 B_3 D_5 च (for वा). S शुभं वा यदि वाशुभं. — ^{c}) D_5 स यद्ब्रूयात्तथा का°; S कार्यं (G_1 कार्यान्) नियु(T_2 G_{3-6} °युं)ञ्ज्यात्सुश्रोणि. — ^{d}) $Ñ_3$ $B_{2.5}$ Dn D_1 वेदविदो. S कर्तव्यं तदकालिकं.

तथा रक्ताङ्गुलितलः पद्मपत्रनिभः शुभे ।
प्रसादार्थं मया तेऽयं शिरस्यभ्युद्यतोऽञ्जलिः ॥ २९
मन्नियोगात्सुकेशान्ते द्विजातेस्तपसाधिकात् ।
पुत्रान्गुणसमायुक्तानुत्पादयितुमर्हसि ।
त्वत्कृतेऽहं पृथुश्रोणि गच्छेयं पुत्रिणां गतिम् ॥ ३०
एवमुक्ता ततः कुन्ती पाण्डुं परपुरंजयम् ।
प्रत्युवाच वरारोहा भर्तुः प्रियहिते रता ॥ ३१
पितृवेश्मन्यहं बाला नियुक्तातिथिपूजने ।
उग्रं पर्यचरं तत्र ब्राह्मणं संशितव्रतम् ॥ ३२
निगूढनिश्चयं धर्मे यं तं दुर्वाससं विदुः ।
तमहं संशितात्मानं सर्वयत्नैरतोषयम् ॥ ३३
स मेऽभिचारसंयुक्तमाचष्ट भगवान्वरम् ।
मन्त्रग्रामं च मे प्रादादब्रवीच्चैव मामिदम् ॥ ३४
यं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि ।
अकामो वा सकामो वा स ते वशमुपैष्यति ॥ ३५
इत्युक्ताहं तदा तेन पितृवेश्मनि भारत ।
ब्राह्मणेन वचस्तथ्यं तस्य कालोऽयमागतः ॥ ३६
अनुज्ञाता त्वया देवमाह्वयेयमहं नृप ।
तेन मन्त्रेण राजर्षे यथा स्यान्नौ प्रजा विभो ॥ ३७
आवाहयामि कं देवं ब्रूहि तत्त्वविदां वर ।

C. 1. 4752
B. 1. 122. 39
K. 1. 129. 4

---

28 a) Ko D5 च पुत्रार्थी; D4 T1 °गृध्नी; T2 G M °गृध्नुर् (G2 °गर्धुर्). — b) Ñ1.2 S (except M3) हीनप्रजननः (T1 हीनपुत्रजनः) स्वयं.

29 a) Ko यथा; S अयं. Dn D1 °निभः; D5 °नखः; G5 गुप्तां°; M6–8 रक्तां°. — b) S (except M3) शुभः (G4 शुचिः). — c) Ko यथा (for मया). K3.4 transp. ते and [ऽ]यं. Ko तेद्य. S प्रसादनार्थं सुश्रोणि. — d) Ś1 T1 G3–5 °भ्युदितों°; Ko.2.4 °द्य कृतांज°; K1 शिरसाभ्युदितेंजलिः; Ñ1 शिरसा°; G1 °स्यभिहितों°.

30 b) Ś1 K3.4 °स्तपसोधि°; Ko D5 °स्त्वं तपोबलात्; K3 Ñ B Da D4 °सान्वितात्; S मत्तः श्रेयस्तरै(T1 M °स्करैः; G3 शुभतरै)र्द्विजैः. — cd) S अपत्यानि विशिष्टानि कैश्चिदुत्पादयावले. — After 30, K3 ins.:

1194* तत्कुरुष्व महाभागे वचनं धर्मसंमतम् ।

31 Before 31, Ś1 K2 D2.5 S ins. वैशं°; the rest except Ñ वैशं° उ°. — a) G5 °क्ता पृथुश्रोणी. — d) B1 °हितैपिता; S °चिकीर्षया. — After 31, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1195* अधर्मः सुमहानेष स्त्रीणां भरतसत्तम ।
यत्प्रसाद्यते भर्ता प्रसाद्यः क्षत्रियर्षभ ।
शृणु चेदं महाबाहो मम प्रीतिकरं वचः ।

[Before line 1, D4 ins. कुंत्युवाच. — (L. 1) G5 अनुग्रहो महा°. — (L. 3) T2 G1.4.5 महाभाग. M6–8 तव (for मम). M3 (*sup. lin.* as in text) नृप (for वचः).]

32 Before 32, Ñ3 B5 ins. कुंत्युवाच. — b) S °भोजने. — c) Ñ1.2 B (except B6) D2.4 विप्रं; Ñ3 S पूर्वं (for तत्र). — d) Ñ1.2 B D2.4 पुरा वै (for ब्राह्म°). Some MSS. शंसित°.

33 b) K1 G1 तु (for तं). — c) S तमुग्रं. Ñ3 संश्रिता°. — d) Ś1 K2 Da1 Dn1 T1 M5 °रत्नै°.

34 a) M °भिसार°. — b) Ś1 °चष्टाभिमतं; K1 °चष्टाभितरं. D5 S °न्मुनिः (T1 M3.5 °नृषिः). — c) Ñ1.2 B D (except D5) मंत्रं-त्विमं. T2 G2.4.5 तु (for च). — d) K2.4 चापि (for चैव).

35 35^{ab}=1. 104. 7^{ab}. — a) B1.3 D2.4 देवमनेन त्वं. — Ś1 Ko.3.4 Ñ3 M6–8 ins. after 35^{ab}: Ñ1.2 B D, after 35 (D5, after 35^{ab}):

1196* तस्य तस्य प्रसादात्ते राज्ञि पुत्रो भविष्यति ।

[(=var.) 1. 104. 7^{cd}. B1.3 D2.4 M6–8 प्रसादेन. M6–8 पुत्रस्तस्य जनिष्यसि.]

— Ś1 Ko.1.3 Ñ3 D5 om. 35^{cd}. — c) Da1 G3.5 °कामा (both times). — d) Ñ1.2 स स ते वशमेष्यति; B6 D (except D2.4.5) वशं ते समुपैष्यति; S स (M न) स ने(T1 च ने; G1 समे; G3 नयि; G4 स ए; M6 हि ने)ष्यति ते वशं (G6 स स मे नैष्यते वशं). — After 35, Ñ1.2 B Da Dn D1.2.4 ins. 1196*.

36 c) Ñ D (except Da D2) S °पस्य.

37 b) K3.4 अहं विभो; S परंतप. — S (which om. 37^{cd}) ins. after 37^{ab}: D4 (om. lines 1–2), after 38:

1197* यां मे विद्यां महाराज अददात्स महायशाः ।
तयाहूतः सुरः पुत्रं प्रदास्यति सुरोपमम् ।
अनपत्यकृतं यस्ते शोकं वीर विनेष्यति ।
[Here follows in S a colophon.]

D4 S cont.:

कुन्ती ।
अपत्यकाम एवं स्यान्ममापत्यं भवेदिति ।
विप्रं वा गुणसंपन्नं सर्वभूतहिते रतम् । [5]

C. 1. 4753 B. 1. 122. 39 K. 1. 129. 4 त्वत्तोऽनुज्ञाप्रतीक्षां मां विद्ध्यस्मिन्कर्मणि स्थिताम् ॥

पाण्डुरुवाच ।

अद्यैव त्वं वरारोहे प्रयतस्व यथाविधि ।
धर्ममावाहय शुभे स हि देवेषु पुण्यभाक् ॥ ३९
अधर्मेण न नो धर्मः संयुज्येत कथंचन ।
लोकश्चायं वरारोहे धर्मोऽयमिति मंस्यते ॥ ४०
धार्मिकश्च कुरूणां स भविष्यति न संशयः ।
दत्तस्यापि च धर्मेण नाधर्मे रंस्यते मनः ॥ ४१
तस्माद्धर्मं पुरस्कृत्य नियता त्वं शुचिस्मिते ।
उपचाराभिचाराभ्यां धर्ममाराधयस्व वै ॥ ४२

वैशंपायन उवाच ।

सा तथोक्ता तथेत्युक्त्वा तेन भर्त्रा वराङ्गना ।
अभिवाद्याभ्यनुज्ञाता प्रदक्षिणमवर्तत ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

अनुजानीहि भद्रं ते दैवतं हि पतिः स्त्रियः ।
यं त्वं वक्ष्यसि धर्मज्ञ देवं ब्राह्मणमेव च ।
यथोद्दिष्टं त्वया वीर तत्कर्तास्मि महाभुज ।
देवात्पुत्रफलं सद्यो विप्रात्कालान्तरे भवेत् ।

[(L. 1) T_1 $G_{2,4}$ महातपाः. — (L. 2) G (except $G_{5,6}$) मयाहू°. G_3 सुतोत्तमं. *Adhy. no.* in the colophons: T_1 110; T_2 60; G M 61.]

— S om. 37^{cd}. — ^{c}) B_6 राजेंद्र. — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1,3}$ $Ñ_3$ B (except B_6) $D_{4,5}$ transp. स्यात् and नौ. K_0 मे स्यात्; K_4 स्यान्मे; $Ñ_1$ D_2 ते स्यात् (for स्यान्नौ). D_a तथा (for प्रजा). $Ñ_3$ भवेत्; B_6 D_n D_1 हिता (for विभो).

38 ^{a}) M_8 (*inf. lin.* as in text) पुत्रार्थे (for कं देवं). — ^{b}) K (except K_1) Ñ B D सत्यवतां (for तत्त्व°). $Ś_1$ तत्त्वं ब्रूहि विदां वर; S कदा वा (T_1 पुत्रार्थी; T_2 $G_{1,2}$, कथं वा; M_8 *sup. lin.* कं देवं; M_{6-8} पुत्रार्थे) भरतर्षभ (G_3 पुरुषर्षभ). — ^{c}) $K_{0,3,4}$ $Ñ_{1,3}$ D_a °नुज्ञां प्रतीक्षामि (K_0 °क्ष्येमां; $Ñ_3$ °क्ष्यामः); K_1 ततो ज्ञाता प्रवेक्ष्यामां (sic); B (except B_6) $D_{2,4}$ त्वयाहमभ्यनुज्ञाता; S त्वत्त आज्ञां (G_3 °त्तः प्रज्ञां) प्रतीक्षंतीं (T_1 °तं; $G_{1,2}$ °ती). — ^{d}) $Ñ_1$ B (except B_6) D_{n1} D_2 स्थिता; $Ñ_3$ स्थितं; S ईप्सिते. — After 38, D_4 ins. 1197*. S ins. after 38: D_4, after 1197*:

1198* पाण्डुः ।
धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि त्वं नो धात्री कुलस्य हि ।
नमो महर्षये तस्मै येन दत्तो वरस्तव ।
न चाधर्मेण धर्मज्ञे शक्याः पालयितुं प्रजाः ।
तस्मात्त्वं पुत्रलाभाय संतानाय ममैव च ।
प्रवरं सर्वदेवानां धर्ममावाहयाबले । [5]
वैशंपायनः ।
पाण्डुना समनुज्ञाता भारतेन यशस्विना ।
मतिं चक्रे महाराज धर्मस्यावाहने तदा ।

[D_4 ins. उवाच after पाण्डुः and वैशं°.]

39 $Ś_1$ K_1 S om. उवाच. — ^{c}) $Ś_1$ K_1 °माराधय. — ^{d}) B_6 D_n D_1 लोकेषु. K_0 D_5 धर्म°; S मुख्य°.

40 ^{a}) K_3 $Ñ_3$ D_5 च नो; K_4 न मे; D_1 ततो. S न धर्मो वै. — ^{b}) K_1 संयुक्ष्येत; $Ñ_{1,2}$ B_6 °युज्यति; B_5 संप्रयुज्येत्; $D_{2,4}$ °युध्येत; G_3 स मुख्येन. $K_{0,3}$ S कदा°. — After 40^{ab}, D_4 (suppl. fol. *sec. m.*) ins. a passage of 47 lines given in App. I (No. 66). — ^{c}) S °श्चापि. — ^{d}) $Ś_1$ K_1 $Ñ_{1,3}$ शस्यते; $Ñ_2$ B (except B_6) D_n $D_{1,4}$ G_3 मन्य°.

41 ^{a}) D_5 स; G_3 M_{6-8} तु (for च). K_0 D_5 च; T_1 $G_{1,3}$ M_{6-8} हि (for स). — D_{a2} om. from 41^b up to उपचारा (in 42^c). — $Ś_1$ om. 41^{cd}. — ^{c}) K_3 जातस्य (for दत्तस्य). $K_{0,3}$ $Ñ_3$ transp. अपि and च. S तस्य (for अपि च). $Ñ_{1,2}$ B_6 D_n D_1 धर्मेण चापि दत्तस्य. — ^{d}) $Ñ_1$ B (except B_6) $D_{2,4}$ धीयते; M_{6-8} कुरु° (for रंस्य°). K_0 $Ñ_{1,2}$ B (except B_6) D_{a1} $D_{2,4}$ मतिः. — After 41, D_4 S ins.:

1199* धर्मादिकं हि धर्मज्ञे धर्मान्तं धर्ममध्यमम् ।
अपत्यमिष्टं लोकेषु यशःकीर्तिविवर्धनम् ।
[(L. 2) D_4 G_6 M प्रशस्तं (for अप°).]

42 D_{a2} om. up to °चारा in 42^c (cf. v. l. 41). — ^{cd}) $Ś_1$ K_1 उपचारापचा°. B_5 D_n D_1 धर्ममावाहय°. K_1 मां (for वै). $Ś_1$ $K_{0,3}$ °राधय स्वयं. S आकाराचारसंपन्ना भजस्वाराधय स्वयं. — After 42, D_4 reads the colophon, joining 43 to the foll. adhy.

43 $Ś_1$ $K_{0,1}$ D_5 S om. उवाच (G_6 M om. the ref.). — ^{a}) K_3 transp. सा and तथोक्ता. — ^{b}) K_0 D_5 transp. तेन and भर्त्रा. — ^{d}) S °णमथाकरोत्.

Colophon om. in D_2 S; D_4 reads it after st. 42.

११४

वैशंपायन उवाच ।
संवत्सराहिते गर्भे गान्धार्या जनमेजय ।
आह्वयामास वै कुन्ती गर्भार्थं धर्ममच्युतम् ॥ १
सा बलिं त्वरिता देवी धर्मायोपजहार ह ।
जजाप जप्यं विधिवद्दत्तं दुर्वाससा पुरा ॥ २
संगम्य सा तु धर्मेण योगमूर्तिधरेण वै ।
लेभे पुत्रं वरारोहा सर्वप्राणभृतां वरम् ॥ ३
ऐन्द्रे चन्द्रसमायुक्ते मुहूर्तेऽभिजितेऽष्टमे ।
दिवा मध्यगते सूर्ये तिथौ पुण्येऽभिपूजिते ॥ ४
समृद्धयशसं कुन्ती सुषाव समये सुतम् ।
जातमात्रे सुते तस्मिन्वागुवाचाशरीरिणी ॥ ५
एष धर्मभृतां श्रेष्ठो भविष्यति न संशयः ।
युधिष्ठिर इति ख्यातः पाण्डोः प्रथमजः सुतः ॥ ६
भविता प्रथितो राजा त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।

C. 1. 4767
B. 1. 123. 9
K. 1. 128. 24

— *Sub-parvan:* Ś1 Ko-2.4 Ñ B Da Dn1.n2 D1.4.6 संभव. — *Adhy. name:* K3 कुंतीनियोगः; Ñ1.2 कुंतीपुत्रोत्पत्त्यनुज्ञानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 116; B1 D4 120; Dn 121. — *S'loka no.*: Dn 43. — *Aggregate s'loka no.*: Dn2 4761.

114

1 Ś1 Ko.1.3 om. उवाच; D2.4 S om. the ref. — ^{a}) Ñ1.2 B D °त्सरधृते (D4 °त्सरं धृते; D5 °त्सरं हिते); Ñ3 °त्सराधिके; S °त्सरोपिते. — ^{b}) K2.4 Da1 Dn2 D1.5 S (except G3) °र्यां. — ^{c}) S आजुहाव ततो धर्मं (T1 ततः कुंती). — ^{d}) N (except Ko.1 D5) °र्थाय. K2-4 उत्तमं (for अच्यु°). S (except T1) कुंती गर्भा(T2 G3.5.6 पुत्रा)र्थमच्युतं.

2 ^{b}) D1 °पजगाम; G6 °पचचार. S (M6-8 om. lines 2-5) ins. after 2^{ab}: D5 (om. line 1), after 2: D4 (marg. *sec. m.* om. lines 1-4), after 1201*.

1200* जानती धर्ममग्र्यं वै मन्त्रैर्वशमुपानयत् ।
आहूतो नियमात्कुन्त्या सर्वभूतनमस्कृतः ।
ददर्श भगवान्धर्मः संतानार्थाय पाण्डवे ।
तस्मिन्बहुमृगेऽरण्ये शतशृङ्गे नगोत्तमे ।
पाण्डोरर्थे महाभागा कुन्ती धर्ममुपागमत् । [5]
ऋतुकाले शुचिस्नाता शुक्लवस्त्रा यशस्विनी ।
शय्यां जग्राह सुश्रोणी सह धर्मेण सुव्रता ।

[(L. 1) G1.2.4 जानाति; G3 जपंती; G6 M3.5 °नंती. T2 G1.5 धर्म्यं. T2 G1 अग्रं; M6-8 अर्थं. M3 धर्मैर् (for मन्त्रैर्). — (L. 3) G3 ददर्श. — (L. 4) D1 T2 G2.5.6 °गे रम्ये. — (L. 5) D5 T G3.5.6 °भाग. D5 °पागतं; T2 G1.5 °पानयत्. — (L. 6) D5 तु सुस्नाता. D4 M (except M3) मनस्विनी. — (L. 7) D5 ससद्धर्मेण. M6-8 संगता (for सुव्र°).]

— S om. 2^{cd}. — ^{c}) Ko.2.4 B5 Dn D1 transp. जप्यं and विधि°. B1.3.5 D2.4 मंत्रं (for जप्यं). Ñ1.2 °प विधिवन्मंत्रं; Ñ3 Da D5 विधिवज्जजाप जप्यं च (Da om. च).

— After 2, D5 ins. 1200*; while Dn D1.2.4 ins.:

1201* आजगाम ततो देवो धर्मो मन्त्रबलात्ततः ।
विमाने सूर्यसंकाशे कुन्ती यत्र जपस्थिता ।
विहस्य तां ततो ब्रूयाः कुन्ति किं ते ददाम्यहम् ।
सा तं विहस्यमानापि पुत्रं देह्यब्रवीदिदम् ।

[(L. 1) D1.2.4 देवीं (for देवो). — (L. 3) Nilp ब्रूयात्.] After the above, D4 (marg. *sec. m.*, om. lines 1-4) ins. 1200*.

3 ^{a}) Ś1 प्रयुक्ता; K Ñ3 B3 D (except D2.4) संयुक्ता. K2.4 च; Dn D1 हि (for तु). S धर्मेण सह संगम्य. — ^{b}) Ko.3 Ñ B D (except D5) ह; K4 च; S सा (for वै). — ^{c}) S महाभागं (M3.5 °गा) (for वरा°). — ^{d}) Ñ1.2 B3 Da D2.4 °प्राणिहितं; B1 °प्राणहितं; G1.2 °प्राणवतां. Ñ3 B6 Dn D1 S (except M6-8) हितं; D2 रतं (for वरम्).

4 ^{a}) K1 M (except M3) ऐंद्र°. Ko B1.5 Da2 G3.5 M6-8 चंद्रमसा यु°. — ^{b}) Ko.3 D5 °जिते शुभे; D2 °ते तथा; Cd as in text. — ^{c}) K T2 G1 मध्यं (K1 मध्ये). — ^{d}) Ś1 D5 पुण्ये सु°; K1 °ण्ये स्व°; K2.4 B5.6 °ण्याभि°; Dn पूर्णेति°; D1 G3 °ण्येति°.

5 ^{b}) Ś1 K1.4 सुष्वाव; Ko.3 B1 D2.5 G1.2 सुषुवे. Ñ1.2 B D प्रवरं (for सम°). — ^{c}) S °स्ने ततस्त° (M7 °स्रेण तत्त°).

6 ^{b}) Ko Ñ3 S भवितेति. Ko विनोदयन्; K2.4 Ñ1.2 B D नरोत्तमः; Ñ3 विचिंतयन्; S विनादिनी. — After 6^{ab}, K4 Ñ B D (except D5) ins.:

1202* विक्रान्तः सत्यवाक्चैव राजा पृथ्व्यां भविष्यति ।

7 Ñ1 om. 7^{ab}. — ^{a}) Ko S असवद् (for भवि°).

G. 1. 4768 B. 1. 123. 10 K. 1. 129. 24 यशसा तेजसा चैव वृत्तेन च समन्वितः ॥ ७
धार्मिकं तं सुतं लब्ध्वा पाण्डुस्तां पुनरब्रवीत् ।
प्राहुः क्षत्रं बलज्येष्ठं बलज्येष्ठं सुतं वृणु ॥ ८
ततस्तथोक्ता पत्या तु वायुमेवाजुहाव सा ।
तस्माज्जज्ञे महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः ॥ ९
तमप्यतिबलं जातं वागभ्यवदद्च्युतम् ।
सर्वेषां बलिनां श्रेष्ठो जातोऽयमिति भारत ॥ १०
इदमत्यद्भुतं चासीज्जातमात्रे वृकोदरे ।
यदङ्कात्पतितो मातुः शिलां गात्रैरचूर्णयत् ॥ ११
कुन्ती व्याघ्रभयोद्विग्ना सहसोत्पतिता किल ।

Ś$_1$ K$_1$ लोके; S राजन्. — ^{b}) S (except G$_5$) वीर्यवान् (for विश्रु°). — After 7, S reads 1. 107. 9–24 (cf. v. l. 1. 106. 11).

8 S reads 8–14 after 1. 107. 24 (cf. v. l. 1. 106. 11). Before 8, S reads वैशं°. — ^{a}) K$_0$ धर्मिष्ठं. K$_2$ Da$_1$ तु; T$_2$ G$_{2.4}$ च (for तं). S दृष्ट्वा (for लब्ध्वा). — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.4}$ Da D$_{1.2}$ T$_1$ M$_5$ बलं ज्ये°; K$_0$ D$_5$ °श्रेष्ठं. — ^{d}) K$_3$ श्रेष्ठं वायोः; K$_4$ वायोरेकं; Ñ$_2$ °श्रेष्ठं; B$_5$ °ज्येष्ठात्; D$_2$ T$_1$ M$_{6-8}$ बलं ज्ये°. K$_4$ वरं (for सुतं). S वृणे. — After 8, D$_4$ (marg. *sec. m.*) ins.:

1203* प्राहुः पुत्रा बहुतराः कर्तव्याः कर्मविद्द्विजाः ।

S ins. after 8: D$_4$ (marg. *sec. m.*), after the above line:

1204* ततः कुन्तीमभिक्रम्य शशासातीव भारत ।
वायुमावाहयस्वेति स देवो बलवत्तरः ।
अश्वमेधः क्रतुश्रेष्ठो ज्योतिःश्रेष्ठो दिवाकरः ।
ब्राह्मणो द्विपदां श्रेष्ठो देवश्रेष्ठश्च मारुतः ।
मारुतं मरुतां श्रेष्ठं सर्वप्राणिभिरीडितम् । [5]
आवाह्य त्वं नियमात्पुत्रार्थं वरवर्णिनि ।
स नो यं दास्यति सुतं स प्राणबलवान्नृपु ।
भविष्यति वरारोहे बलज्येष्ठा हि भूमिपाः ।

[(L. 1) G$_{1.2}$ अभिक्रुश्य. D$_4$ अनुक्रांतमुपक्रम्य. — (L. 3) D$_4$ अश्वमेधश्च यज्ञानां ज्योतिषां सूर्य एव हि. — (L. 4) G$_{1.2}$ बलज्येष्ठस्तु; M$_5$ बलश्रेष्ठस्तु. G$_{1.2}$ मानुषः. — (L. 7) T$_1$ G$_{1.2}$ M$_3$ प्राणिबल°. — (L. 8) G$_{1.2}$ °ज्येष्ठो हि भूमिपः.]

9 ^{a}) Ñ$_{1.2}$ B (except B$_5$) D (except D$_5$) भर्त्रा (for पत्या). S तथोक्तवति सा काले. — ^{b}) K$_3$ T$_2$ G$_{2-5}$ ह; T$_1$ G$_{1.6}$ M च (for सा). — After 9^{ab}, D (except Da D$_5$) ins.:

1205* ततस्तामागतो वायुर्मृगारूढो महाबलः ।
किं ते कुन्ति ददाम्यद्य ब्रूहि यत्ते हृदि स्थितम् ।
सा सलज्जा विहस्याह पुत्रं देहि सुरोत्तम ।
बलवन्तं महाकायं सर्वदर्पप्रभञ्जनम् ।;

while S ins.:

1206* द्वितीयेनोपहारेण तेनोक्तविधिना पुनः ।
तैरेव नियमैः स्थित्वा मन्त्रग्राममुदैरयत् ।
आजगाम ततो वायुः किं करोमीति चाब्रवीत् ।
लज्जान्विता ततः कुन्ती पुत्रमैच्छन्महाबलम् ।
तथास्त्विति च तां वायुः समालभ्य दिवं गतः ।

— ^{c}) Ñ$_1$ °ज्ञातो. S महावीर्यो.

10 ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ °दस्य तत्; K$_{0.3}$ °वदताच्यु°; B$_{1m.6}$ D (except D$_{2.5}$) S वागुवाचाशरीरिणी; D$_2$ °दद्भुतं. — After 10, S ins.:

1207* जातमात्रे कुमारे तु सर्वलोकस्य पार्थिवाः ।
मूत्रं प्रसुस्रुवुः सर्वे व्यथिताश्च प्रपेदिरे ।
वाहनानि व्यशीर्यन्त विमुञ्चन्त्यश्रुबिन्दवः ।
यथानिलः समुद्भूतः समर्थः कम्पने भुवः ।
तथा मन्युपरीताङ्गो भीमो भीमपराक्रमः ।

[(L. 1) T$_1$ M °लोकेषु. — (L. 2) T$_2$ G$_{2.4.5}$ व्यथां चैव. — (L. 3) G$_{5.6}$ M$_5$ विशीर्यंते. T$_1$ G$_1$ M$_{6-8}$ मुंचंत्यश्रूणि सर्वशः. — (L. 5) Posterior half = 9^d.]

11 ^{a}) K$_0$ D$_2$ °मप्यद्भु°. S (except G$_3$) इदं चाद्भुतमत्रा(G$_1$ °मेवा-; G$_{2.6}$ °मित्या-; G$_4$ M$_8$ (*sup. lin.*) °मत्या)सीत्. — ^{c}) D$_2$ S यदंगा°. — ^{d}) Dn D$_{1.4}$ व्यचूर्ण°. — After 11, D$_4$ marg. *sec. m.* ins.:

1208* जनमेजय उवाच ।
कथं स वज्रसंघातः कुमारो न्यपतद्गिरौ ।
कथं तु तेन पतता शिला गात्रैर्विचूर्णिता ।
एतदिच्छामि भगवंस्त्वत्तः श्रोतुं द्विजोत्तम ।
यथावदिह विप्रर्षे परं मेऽत्र कुतूहलम् ।
वैशंपायन उवाच ।
साध्वयं प्रश्नमुद्दिष्टः पाण्डवेय ब्रवीमि ते ।

— D$_4$ (marg. *sec. m.*) cont.: while S (which om. 12^a–13^b) ins. after 11:

1209* कुन्ती तु सह पुत्रेण यात्वा सुरुचिरं सरः ।
स्नात्वा तु सुतमादाय दशमेऽहनि यादवी ।
दैवतान्यर्चयिष्यन्ती निर्जगामाश्रमात्पृथा ।
शैलाभ्याशेन गच्छन्त्यास्तदा भरतसत्तम ।
निश्चक्राम महाव्याघ्रो जिघांसुर्गिरिगह्वरात् । [5]
तमापतन्तं शार्दूलं विकृष्य धनुरुत्तमम् ।
निर्बिभेद शरैः पाण्डुस्त्रिभिस्त्रिदशविक्रमः ।
नादेन महता तां तु पूरयन्तं गिरेर्गुहाम् ।

नान्वबुध्यत संसुप्तमुत्सङ्गे स्वे वृकोदरम् ॥ १२
ततः स वज्रसंघातः कुमारोऽभ्यपतद्गिरौ ।
पतता तेन शतधा शिला गात्रैर्विचूर्णिता ।
तां शिलां चूर्णितां दृष्ट्वा पाण्डुर्विस्मयमागमत् ॥ १३
यस्मिन्नहनि भीमस्तु जज्ञे भरतसत्तम ।
दुर्योधनोऽपि तत्रैव प्रजज्ञे वसुधाधिप ॥ १४
जाते वृकोदरे पाण्डुरिदं भूयोऽन्वचिन्तयत् ।
कथं नु मे वरः पुत्रो लोकश्रेष्ठो भवेदिति ॥ १५
दैवे पुरुषकारे च लोकोऽयं हि प्रतिष्ठितः ।
तत्र दैवं तु विधिना कालयुक्तेन लभ्यते ॥ १६
इन्द्रो हि राजा देवानां प्रधान इति नः श्रुतम् ।
अप्रमेयबलोत्साहो वीर्यवानमितद्युतिः ॥ १७
तं तोषयित्वा तपसा पुत्रं लप्स्ये महाबलम् ।
यं दास्यति स मे पुत्रं स वरीयान्भविष्यति ।
कर्मणा मनसा वाचा तस्मात्तप्स्ये महत्तपः ॥ १८
ततः पाण्डुर्महातेजा मन्त्रयित्वा महर्षिभिः ।

C. 1. 4762
B. 1. 123. 25
K. 1. 162. 3

दृष्ट्वा शैलमुपारोढुमैच्छत्कुन्ती भयात्तदा ।
त्रासात्तस्याः सुतस्त्वङ्कात्पपात भरतर्षभ । [10]
पर्वतस्योपरिस्थायामधस्तादपतच्छिशुः ।
स शिलां चूर्णयामास वज्रवद्वह्निचोदितः ।
पुत्रस्नेहात्ततः पाण्डुरभ्यधावद्गिरेस्तटम् ।

12 S om. 12^{a}–13^{b}. — ^{b}) K3 सहसैवोत्थिता. — ^{c}) Ś1 K1 नाबुबु°. B Da D3.4 तं सुप्तं.

13 S om. 13^{ab} (cf. v. l. 12). — ^{a}) K3 °संकाशः; Da1 °संपातः. — ^{b}) Ñ B D (except D5) °रो न्यप°. — ^{c}) K2.4 पतमानेन; Dn D1 G6 पपात तेन. T2 G2 सहसा (for शत°). — ^{d}) T G1.2.4 °र्णिताः. — ^{e}) T1 G3.5.6 M शिलां च; T2 G2 शिलास्तु; G1 शिलाश्च (for तां शि°). T2 G1.2 °र्णिताः. — ^{f}) S परं (for पाण्डुर्). Ñ1.2 B D °मागतः. — After 13, S (T2 om. lines 5–7) ins.:

1210* स तु जन्मनि भीमस्य विनदन्तं महास्वनम् ।
दर्दश गिरिशृङ्गस्थं व्याघ्रं व्याघ्रपराक्रमः ।
दारसंरक्षणार्थाय पुत्रसंरक्षणाय च ।
सदा बाणधनुष्पाणिरभवत्कुरुनन्दनः ।
मघे चन्द्रमसा युक्ते सिंहे चाभ्युदिते गुरौ । [5]
दिवा मध्यगते सूर्ये तिथौ पुण्ये त्रयोदशीम् ।
मैत्रे मुहूर्ते सा कुन्ती सुषुवे भीममच्युतम् ।

[(L. 1) T2 विनर्दितं; G (except G1) विनादितं (for महा°). — (L. 3) T2 G1.3.6 M रक्षणार्थं (T2 G1.3.6 °माणः) तमात्मजं (for पुत्र°). — (L. 5) G3–5 मघा. G3.6 °भ्युदये. G3 M7 रवौ (for गुरौ). — (L. 7) T1 G2 पैत्रे; M6–8 पैत्र्ये. M3.5 संप्राप्ते (for सा कुन्ती).]

14 T2 om. 14. — ^{b}) S (except G3; T2 om.) जज्ञे भीमपराक्रमः. — ^{c}) B3 तस्मिंस्तु (for तत्रै°). S (T2 om.) तामेव रात्रिं पूर्वं (M3.7.8 °र्वां) तु. — ^{d}) K2.4 Da1 D1 °धिपः. S (T2 om.) जज्ञे दुर्योधनो नृपः (G1 नृप). — After 14, S reads 1. 107. 25–37 (cf. v. l. 1. 106. 11).

15 S reads 15 ff. after adhy. 108 (cf. v. l. 1. 106. 11). — Before 15, S ins. वैशं°. — ^{a}) S जाते बलवतां श्रेष्ठे. — ^{b}) D1 इदं वचनमब्रवीत्; S पांडुश्चिंतापरोभवत्. — ^{c}) D4 कथं नाम. S कथमन्यो (G3 °थं मान्यो) मम सुतो. — ^{d}) Ś1 K1 °ज्येष्ठो; K3 T G लोके श्रे°. K2–4 भविष्यति.

16 ^{a}) S दैवं पुरुषकारश्च (T1 M °रं च). — ^{b}) K3 च (for हि). Ñ1.2 B D (except D5) °यं संप्र°; S यत्र लोकः (T1 G3 °के) प्र°. — T1 om. 16^{cd}. — ^{c}) S (T1 om.) ततो देवात्तु तपसा (G5 °त्तु लप्स्येहं). — ^{d}) K3 देवयु°. S (T1 om.) लप्स्ये पुत्रं (G5 तादृक्पुत्रं; M5.7 पुत्रं लप्स्ये) महाबलं.

17 ^{b}) Ś1 K0.1 G3 प्रधानं. K0 M6–8 मे मतिः; K2 G1 विश्रुतः; K3 Ñ3 D5 G3 M3.5 मे श्रुतं; K4 विश्रुतिः; T1 मे सुतः; T2 G2.4–6 मे श्रुतः. — ^{d}) K0.3 Ñ3 G1.6 M3.5 °वानुत्तमद्यु°; T2 G2.4.5 महांस्त्रैलोक्यनायकः; G3 वीर्यमानुत्तमाकृति.

18 ^{a}) M6–8 तोषयित्वा तु तप°. — ^{c}) T G1.3 M स नः; G2.4.5 पुनः. Ś1 K1 Da1 D5 यं तु (D5 यत्तु) दास्यति मे पुत्रं. — ^{d}) K0 वरीयान्स भ°; K3.4 Ñ1 B1.3 Da D3.4 स गरीया°; S स प्रधानो भ°. — After 18^{cd}, Dn D1 S ins.:

1211* अमानुषान्मानुषांश्च स संग्रामे हनिष्यति ।

[Dn D1 transp. स and संग्रा°. G1 °नुषांश्च संग्रामे स हनिष्यति वीर्यवान्.]

— ^{e}) S तपसा (T1 M6–8 मनसा) कर्मणा चैव (T2 G2.4.5 युक्तः). — ^{f}) Ś1 लप्स्ये. K2.4 परंतपः. K0 तप्स्येहं परमं तपः; T2 G2.4.5 कुर्यां चैव मह°.

19 ^{a}) K1 महातेजः; Ñ B3.6 Da Dn1.n3 D1 °राजो; B1.3 D3.4 °राज; Dn2 °प्राज्ञो; S तु राजर्षिः. — ^{b}) K0 M सहर्षि°; K1 तपस्विभिः (sic). — ^{c}) S आदिश्य (for दिदे°). S (except T1 G4) कौरव्य. — ^{d}) Ś1 K1.2 T2 G (except

C. 1. 4782
B. 1. 123. 25
K. 1. 132. 6

दिदेश कुन्त्याः कौरव्यो व्रतं सांवत्सरं शुभम् ॥१९
आत्मना च महाबाहुरेकपादस्थितोऽभवत् ।
उग्रं स तप आतस्थे परमेण समाधिना ॥ २०
आरिराधयिषुर्देवं त्रिदशानां तमीश्वरम् ।
सूर्येण सह धर्मात्मा पर्यवर्तत भारत ॥ २१
तं तु कालेन महता वासवः प्रत्यभाषत ।
पुत्रं तव प्रदास्यामि त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ २२
देवानां ब्राह्मणानां च सुहृदां चार्थसाधकम् ।
सुतं तेऽग्र्यं प्रदास्यामि सर्वामित्रविनाशनम् ॥ २३
इत्युक्तः कौरवो राजा वासवेन महात्मना ।
उवाच कुन्तीं धर्मात्मा देवराजवचः स्मरन् ॥ २४
नीतिमन्तं महात्मानमादित्यसमतेजसम् ।
दुराधर्षं क्रियावन्तमतीवाद्भुतदर्शनम् ॥ २५
पुत्रं जनय सुश्रोणि धाम क्षत्रियतेजसाम् ।
लब्धः प्रसादो देवेन्द्रात्तमाह्वय शुचिस्मिते ॥ २६
एवमुक्ता ततः शक्रमाजुहाव यशस्विनी ।
अथाजगाम देवेन्द्रो जनयामास चार्जुनम् ॥ २७
जातमात्रे कुमारे तु वागुवाचाशरीरिणी ।
महागम्भीरनिर्घोषा नभो नादयती तदा ॥ २८
कार्तवीर्यसमः कुन्ति शिबितुल्यपराक्रमः ।

G2.4) संवत्सरं.

20 a) S आत्मनश्च (T2 °त्मज्ञः स) महावीर्यं. — c) T1 transp. उग्रं and स. K2.4 T2 G6 M7 transp. स and तपः. K2.4 आतस्थौ; Dn D1 °स्थाय. B5 उग्रं तपः समास्थाय.

21 b) Ś1 K1 महे°; Ñ3 तथे°; G2 अधी°; G4 अथे° (for तमी°). — c) Ñ2 B1 m.3 (m as in text).6 भार्यया (for सूर्ये°). — d) Dn D1 पर्यतप्यत; G1.2 पर्या°.

22 b) Ñ1.2 B D (except D5) प्रत्यपद्यत; T2 G6 °दृश्यत. — Before 22^{cd}, N (except Ś1 K1) ins. शक्र उ°; T G3.5 M (except M5) इंद्रः.

23 a) Ñ3 मित्राणां (for देवा°). Ñ1.2 B D (except D5) ब्राह्मणानां गवां चैव (D2 च देवानां); S मित्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च (M6–8 °स्तु). — b) S सुहृद्यः (G1.3 °द्भिः). K0 D5 अर्थं°; Ñ1 चाशु°. — After 23^{ab}, N ins.:

1212* दुर्हृदां शोकजननं सर्वबान्धवनन्दनम् ।
[Ś1 K Ñ3 मित्रस्वजननंदनं.]

— d) Ś1 B5 °प्रणाशनं; M6–8 °विनाशिनं.

24 Before 24, D4 (marg. *sec. m.*) T2 G1.5.6 M (except M3) ins. वैशं°. — ab) S इत्युक्तस्तु महेंद्रेण कौरवः कुरुवर्धनः. — After 24^{ab}, S (which om. 24^{cd}) ins.:

1213* कुन्तीं राजसुतां पाण्डुरपत्यार्थेऽभ्यचोदयत् ।
धर्मं बलं च निश्चित्य यथा स्यादिति भारत ।,

which in T2 is followed by 1214*. — S om. 24^{cd}. — c) K0 धर्मज्ञां (for धर्मा°). D2 om. 24^{d}–25^{a}. — d) Ś1 K1 D5 °राजमनुस्मर (D5 °स्मरन्). — K4 Ñ B D (except D2.5) ins. after 24: T2, after 1213*:

1214* उदर्कस्तव कल्याणि तुष्टो देवगणेश्वरः ।
दातुमिच्छति ते पुत्रं यथा संकल्पितं हृदा ।
अतिमानुषकर्माणं यशस्विनमरिंदमम् ।
[(L. 1) T2 सहार्कं°. — (L. 2) B (except B6) मे (for ते). Ñ3 कृता; B6 Dn D1 त्वया (for हृदा).]

25 a) T1 कीर्तिमंतं. M3 (*sup. lin.*).6–8 महेष्वासं (for महा°). — b) Ś1 K (except K3) °समवर्चसं. — c) K3 कृपावंतं; S रणे शूरं. — d) K0 °द्रुतविक्रमं; S देवराजमिवानघं (T1 G1.2 °मिवापरं; T2 G4.5 °समद्युतिं).

26 b) Cd cites धाम (as in text). N1.2 उग्र-क्षत्रियतेजसां (Ñ1 °सा). — c) K0.3 B6 D2 G (except G4.5) लब्ध-. — d) B6 °मानय; D1.2 °माहूय. Ñ1.2 B Da D2.4 शुभानने. — After 26, S ins.:

1215* वैशंपायनः ।
जातेषु धृतराष्ट्रस्य कुमारेषु महात्मसु ।

27 Before 27, Ś1 K1 D2.5 ins. वैशं°; K2.4 Ñ1.2 Da1 Dn1.n2 D1 वैशं° उ°. — ab) S कुंती पुनरपत्याय (T1 G4.5 पुनः शुचिर्भूत्वा) देवराजमुपाह्वयत्. — After 27^{ab}, S ins.:

1216* ततः पर्यचरत्तेन बलिना भगवानपि ।
[M3 स पूजितस्तेन; M6–8 परिवृतस्तेन (for पर्य°).]

— After 27, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1217* उत्तराभ्यां तु पूर्वाभ्यां फल्गुनीभ्यां ततो दिवा ।
जातस्तु फाल्गुने मासि तेनासौ फल्गुनः स्मृतः ।

28 After 28^{a}, S ins.:

1218* सर्वभूतप्रहर्षिणी ।
सूतके वर्तमानां तां.

— b) K3 Ñ B Da D2.4 तस्मिन्वागशरी°. — c) G6 मेघ°. — d) T2 G1.4.5 दिशो (for नभो). K2.4 °यतीव हि. K3 G2.3 नादयंती नभ(G2 दिश)स्तदा. — After 28, N (Ś1 K Ñ3 om. line 1) ins.:

एष शक्र इवाजेयो यशस्ते प्रथयिष्यति ॥ २९
अदित्या विष्णुना प्रीतिर्यथाभूदभिवर्धिता ।
तथा विष्णुसमः प्रीतिं वर्धयिष्यति तेऽर्जुनः ॥ ३०
एष मद्रान्वशे कृत्वा कुरूंश्च सह केकयैः ।
चेदिकाशिकरूषांश्च कुरुलक्ष्म सुधास्यति ॥ ३१
एतस्य भुजवीर्येण खाण्डवे हव्यवाहनः ।
मेदसा सर्वभूतानां तृप्तिं यास्यति वै पराम् ॥ ३२
ग्रामणीश्च महीपालानेष जित्वा महाबलः ।
भ्रातृभिः सहितो वीरस्त्रीन्मेधानाहरिष्यति ॥ ३३
जामदग्न्यसमः कुन्ति विष्णुतुल्यपराक्रमः ।
एष वीर्यवतां श्रेष्ठो भविष्यत्यपराजितः ॥ ३४
तथा दिव्यानि चास्त्राणि निखिलान्याहरिष्यति ।
विप्रनष्टां श्रियं चायमाहर्ता पुरुषर्षभः ॥ ३५
एतामत्यद्भुतां वाचं कुन्तीपुत्रस्य सूतके ।
उक्तवान्वायुराकाशे कुन्ती शुश्राव चास्य ताम् ॥ ३६
वाचमुच्चारितामुच्चैस्तां निशम्य तपस्विनाम् ।

C. 1. 4603
B. 1. 123. 47
K. 1. 132. 20

1219* शृण्वतां सर्वभूतानां तेषां चाश्रमवासिनाम् ।
कुन्तीमाभाष्य विस्पष्टमुवाचेदं शुचिस्मिताम् ।

29 Before 29, M3.5 ins. वागुवाच. — ^{a}) S पुत्रो (for कुन्ति). — ^{b}) K2.4 B1 Dn D1.5 शिव°; Ñ1.2 B5.6 वायुवेग°; S देव°. — After 29^{ab}, K4 (om. line 2) D2.5 ins.:

1220* एष वीर्यवतां श्रेष्ठो भविष्यत्यपराजितः ।
तथा दिव्यानि चास्त्राणि निखिलान्याहरिष्यति ।

— ^{c}) Dn D1 G3 °जय्यः. — ^{d}) S प्रथ(G6 प्राप)यिष्यति ते यशः.

30 ^{a}) K0 अदिते; D2 G5 आदित्या. — ^{b}) B5 D2 °भूदतिव°; S यथा समभिवर्धिता (T2 G2 °धंत; G3 °तंत). — ^{c}) T2 G4.5 तथा तव महाप्रीतिं. — ^{d}) Ś1 चार्जुनः; K3 B5.6 Da D2 T1 ते सुतः.

31 Da2 om. 31^{ab}. — ^{a}) D2 सर्वान्व°. G6 कर्ता (for कृत्वा). — ^{b}) S कोसलान् (for कुरूं°). K0.2.4 Da1 कैकयैः; K3 Ñ B Dn D1.2.4 सोमकैः; T1 केकयाः; M7 केकयान्. — ^{c}) S °करूशांश्च. — ^{d}) K2.4 °लक्ष्म्या; Ñ1.3 B5 Dn D1.4.5 °लक्ष्मीं. Ś1 स्वधा°; K2.4 विधा°; Ñ1.3 B5 अवाप्स्यति; B1.3m Da D1 प्रधा°; Dn D1 वहिष्यति. Ñ2 B1m D2 Arjp लक्ष्मीं कुरुषु धा°; B3 कुरुलक्ष्मीषु धा°; B6 Arjp कुरून् लक्ष्मीषु धा°; S कुरूणां लक्ष्म धा°. — S ins. after 31: D4 (marg. *sec. m.*, om. line 2), after 35:

1221* एतस्य भुजवीर्येण त्रासिताः सर्वशत्रवः ।
निवातकवचाः सर्वे प्रहास्यन्ति च जीवितम् ।
हिरण्यपुरमारुज्य निहनिष्यति संयुगे ।
पुलोमायास्तु तनयान्कालकेयांश्च सर्वशः ।
गत्वोत्तरां दिशं वीरो विजित्य युधि पार्थिवान् । [5]
धनरत्नौघममितमानयिष्यति पाण्डवः ।

[(L. 1) T1 भुवि (for भुज°). D4 दिवि दानवाः; M3.5 भुवि मानवाः (for सर्व°). — (L. 2) T1 G3 M6–8 संख्ये (for सर्वे). — (L. 3) D4 °मापीड्य; T1 G2 M5 °रुह्य. — (L. 4) D4 धीमतः; M3.5 फल्गुनः (for सर्व°). — (L. 6) T2 G2.4.5 °घमतुलं. G2.4 पार्थिवः.]

32 ^{a}) K2.4 बाहुवीर्येण. Ñ3 इंद्रजस्यास्य वी°. — ^{d}) D4 S तुष्टिं या°.

33 ^{a}) Ś1 K0.3 D2.5 G6 M6–8 °णींश्च; B6 Da °णीयान्; T G1–5 M3.5 °ण्यश्च. — ^{b}) Ś1 K1 महायशाः; K0 Dn1 M °बलान्; T1 तु वै मृधे.

34 ^{b}) K0 D5 शक्र°; Ñ1.3 शिबि°; B1.3 Da D2 वायुवेग°; B6 शिव°; S शिवे(T1 G5 M5 शिबि)रौशीनरात्परः. — After 34^{ab}, D5 ins. 1222*. D5 om. 34^{cd}. — ^{c}) B6 D4 वीर्यभृतां. — ^{d}) K1 °ति पराजिताः; Ñ1.2 B D (D5 om.) °ति महायशाः; S महाभागो भविष्यति. — K (except K1) Da1 Dn D1.2.4 ins. after 34: D5, after 34^{ab}:

1222* एष युद्धे महादेवं तोषयिष्यति शंकरम् ।
अस्त्रं पाशुपतं नाम तस्मात्तुष्टादवाप्स्यति ।
निवातकवचा नाम दैत्या विबुधविद्विषः ।
शक्राज्ञया महाबाहुस्तान्वधिष्यति ते सुतः ।

[Cf. 1221*. (L. 1) D4 transp. तोष° and शंक°. — (L. 2) D2 तस्मै रुद्रश्च दास्यति. — (L. 3) D2 दैवत्यान्विबुधद्विषः. — (L. 4) D2 °हुः शातयिष्यति.]

35 D5 om. 35^{ab}; B6 om. 35. — ^{a}) S एष श(G6 M चा)स्त्राणि दिव्यानि. — ^{b}) Ñ B (B6 om.) Da Dn2.n3 D1.4 °खिलेनाह°; D2 G2.4 M3.5 °लानि हरि°; T1 M6–8 °लानि धरि°; G1 °लानि भजि°. — ^{c}) K0 चाहं; K2 चास्य; T2 G2.4.5 चैवं; G3 राजन्. — ^{d}) Ñ2 T1 G6 भरतर्षभः. M6–8 कुरूणामाहरिष्यति. — After 35, D4 (marg. *sec. m.* om. line 2) ins. 1221* (cf. v. l. 31).

36 Before 36, Ñ2 T2 G5 ins. वैशं°. — ^{a}) K2.4 एवं (for एतां). S एतदत्यद्भुतं राजन्. — ^{b}) Ñ1.2 B D कुंती शुश्राव; S कुंत्याः पार्थस्य. K1 सूतजं; Ñ1.2 B Da D2.4 भारत. — Ñ1.2 B D (except Da1 D5) om. 36^{cd}. — ^{c}) T2 G2.4 उक्तवाक्यानि चाकाशे. — ^{d}) S भारत (for

C. 1. 4804
B. 1. 123. 48
K. 1. 132. 30

बभूव परमो हर्षः शतशृङ्गनिवासिनाम् ॥ ३७
तथा देवऋषीणां च सेन्द्राणां च दिवौकसाम् ।
आकाशे दुन्दुभीनां च बभूव तुमुलः स्वनः ॥ ३८
उदतिष्ठन्महाघोषः पुष्पवृष्टिभिरावृतः ।
समवेत्य च देवानां गणाः पार्थमपूजयन् ॥ ३९
काद्रवेया वैनतेया गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
प्रजानां पतयः सर्वे सप्त चैव महर्षयः ॥ ४०
भरद्वाजः कश्यपो गौतमश्च
विश्वामित्रो जमदग्निर्वसिष्ठः ।
यश्चोदितो भास्करेऽभूत्प्रनष्टे
सोऽप्यत्रात्रिर्भगवानाजगाम ॥ ४१
मरीचिरङ्गिराश्चैव पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
दक्षः प्रजापतिश्चैव गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ ४२
दिव्यमाल्याम्बरधराः सर्वालंकारभूषिताः ।
उपगायन्ति बीभत्सुमुपनृत्यन्ति चाप्सराः ।
गन्धर्वैः सहितः श्रीमान्प्रागायत च तुम्बुरुः ॥ ४३
भीमसेनोग्रसेनौ च ऊर्णायुरनघस्तथा ।
गोपतिर्धृतराष्ट्रश्च सूर्यवर्चाश्च सप्तमः ॥ ४४
युगपस्तृणपः कार्ष्णिर्नन्दिश्चित्ररथस्तथा ।
त्रयोदशः शालिशिराः पर्जन्यश्च चतुर्दशः ॥ ४५
कलिः पञ्चदशश्चात्र नारदश्चैव षोडशः ।
सद्वा बृहद्वा बृहकः करालश्च महायशाः ॥ ४६

चास्य ताम्).

37 a) G2.4 एवं (for वाचं). Ś1 °मुद्गिर°; Ñ3 B5 Dn D5 M3.5 °मुचरि°; G6 (corrupt) उवाच चरि°. — b) D2 S °स्य यशस्विनी (D2 T1 M6–8 °नीं; M3.5 नराधिप).

38 a) S ततो (for तथा). Ś1 K0.1.3 Ñ B Da D2.4.5 M देवरथानां च; K4 °गणानां च; Dn D1 G6 °निकायानां; G2.4.5.6 (*sup. lin.*) °महर्षीणां. — d) K (except K1) D1 T1 °व तुमुलस्वनः; G6 °वातुलनिस्वनः.

39 a) Ñ3 (*inf. lin.* as in text) महानादः; D5 महान्घोषः; T1 G1.6 महामेघाः. — b) T2 G2.4.5 °वृष्टिः पपात ह; M6–8 °वृष्टिसमन्वितः. — c) D2 समभ्येत्य; T1 G3 M समुपे°. — d) Ñ1 सेनाः (for गणाः).

40 b)=42d. K0 D5 °रसां. K0 गणाः; G3 तदा.

41 a) Ś1 K1.2.4 D6 G2 M6 भार°. K0 D5 transp. कश्य° and गौतमः. Some MSS. काश्य°. M5 गौतमोत्रिः. — b) A few MSS. वशि°. — c) K2.4 यश्चादित्यो. D5 T1 G1.3.6 M6–8 भास्करो. Ñ3 वै; T2 G2.4.5 सं- (for अभूत्). — d) S सोप्यत्रिरत्र भगवान्संबभूव.

42 ab)=(var.) 1. 60. 4ab. — c) G3 भृगुः (*inf. lin.* दक्षः as in text). — d)=40b. Ś1 K1 ये चान्ये ब्रह्मवादिनः; K3 °प्सरसां गणाः; S गंधर्वान्समचोदयन्.

43 a) T2 G5 गंध°. — b) Ś1 दिव्याभरण°; K (except K3) Da G1 दिव्यालंकार°. — After 43ab, S ins.:

1223* ते च प्रकाशा मर्त्येषु सर्वोपस्कारसंभृताः ।
[G2 तेजः; M6–8 यूयं (for ते च). T2 G5 M5–8 °स्का(M6–8 °स्क)रसंवृताः (M5 °संयुताः).]

— c) T1 आपगायत; G2 °गायंत; M (except M5) उपागायंत. — d) G2 अपनृत्यंत; M5–8 उपानृत्यंत. K0 D5 चापराः; K2–4 B6 Da चापरे; T1 चेदिह; T2 G3–5 M6–8 चेति ह; G1.2.6 चैव हि; M5 चैव ह. Ñ1.2 B1.3.5 Dn D1.2.4 नृत्यंतेप्सरसां (Ñ1 °ते चाप्सरो°; B3.5 °त्यप्सरसां) गणाः; M8 उपानृत्यंस्तथैव च. — After 43cd, N ins.:

1224* तथा महर्षयश्चापि जेपुस्तत्र समन्ततः ।
[K0 Ñ3 D5 °यश्चैव; K2.4 °यः स्वस्ति. K0 D5 स्वस्ति जेपुः; K3 ययुस्त°; B5 Dn2 तेपुस्त°.]

— S, on the other hand, ins. after 43cd:

1225* ततो गन्धर्वतूर्येषु प्रणदत्सु विहायसि ।
[G3 °सैन्येषु; M7 °रूपेषु; M8 °सूर्येषु.]

— e) S बहुभिः सह गंधर्वैर्. — f) Ś1 D5 प्रगा°; K0.4 प्रगायति; K1 S अगायत. M स (for च). B1.3 D2 प्रागायत्तुंबुरुस्तथा.

44 With 44–46ab cf. 1. 59. 41–43cd. — b) S पूर्णायुर्. K0 D5 नहुषस् (for अनघस्). — Ś1 (hapl.) om. 44c–45b. — c) K0.1 गोपश्च; B3 गोप्पतिर्; D2 सोमश्च; D5 यमश्च; S गोमांश्च. — d) Ñ1.2 B (except B5) Da पूर्णवर्चास्. K1 च सत्तमं; Ñ1.2 B1.3.5 तथैव च; K2.4 B6 D (except D2.5) S (except M3.5) तथाष्टमः.

45 Cf. v. l. 44. — Ś1 om. 45ab (cf. v. l. 44). — a) T2 G °स्तूर्णपः (G1 °स्तर्णपः); M3 (*sup. lin.* as in text).6–8 °स्तृणकः. D5 कीर्तिर्; T1 G (except G1.4) M7 कार्ष्णी. — b) K1 Ñ1.3 B5 नंदः; T1 G2 M नंदी. — c) G6 स्थूलशिराः. — d) K0.2 S (except G6 M3) °दंश.

46 Cf. v. l. 44. — ab) Ś1 K1.2.4 B1.3 °शश्चैव; G3 °शश्चात्रिः. Ñ1.2 B6 Dn D1.4 transp. अत्र and एव. Ñ3

ब्रह्मचारी बहुगुणः सुपर्णश्चेति विश्रुतः ।
विश्वावसुर्भुमन्युश्च सुचन्द्रो दशमस्तथा ॥ ४७
गीतमाधुर्यसंपन्नौ विख्यातौ च हहाहुहू ।
इत्येते देवगन्धर्वा जगुस्तत्र नरर्षभम् ॥ ४८
तथैवाप्सरसो हृष्टाः सर्वालंकारभूषिताः ।
ननृतुर्वै महाभागा जगुश्चायतलोचनाः ॥ ४९
अनूना चानवद्या च प्रियमुख्या गुणावरा ।
अद्रिका च तथा साची मिश्रकेशी अलंबुसा ॥ ५०
मरीचिः शुचिका चैव विद्युत्पर्णा तिलोत्तमा ।
अग्निका लक्षणा क्षेमा देवी रम्भा मनोरमा ॥ ५१
असिता च सुबाहुश्च सुप्रिया सुवपुस्तथा ।
पुण्डरीका सुगन्धा च सुरथा च प्रमाथिनी ॥ ५२
काम्या शारद्वती चैव ननृतुस्तत्र संघशः ।
मेनका सहजन्या च पर्णिका पुञ्जिकस्थला ॥ ५३

C. 1. 4620
B. 1. 123. 64
K. 1. 132. 46

B6 चापि (for चैव). K3 G2 षोडश. T G1.3-6 M किंतुनारस्तु (T1 रतिंनारश्च) षोडश (T2 G1 M3.5 °श:). — After 46^ab, S reads 48^cd (cf. v. l. 47). — M6-8 om. 46^c-47^d. — ^c) K0 D2 T1 G1.6 M3 सद्वान्; K1 सत्वां; K4 सद्वो; Ñ2.3 Da D1 ऋत्वा; B1 ऋद्धा; B3.5 Dn1.n3 सत्वा; B6 सद्धा; Dn2 D4 अद्धा; D5 शुद्धो; T2 G4.5 सुन्वा; G3 यद्धा. K0.4 D2.5 T1 G1.2.6 M3 बृहद्वान्; K1 °द्वां; Ñ2.3 B3.5 Da Dn1.n3 D1 °त्वा; B1.6 D4 G3 °द्धा; Dn2 °ध्वा; T2 G4.5 °न्वा. K3 D2 कपिलः (for बृहकः). — ^d) K0 महाबलः; K3 °हुः; Ñ1.2 B (except B3) D (except D5) °मनाः.

47 M6-8 om. 47 (cf. v. l. 46). — ^b) Ś1 K3 सुवर्चाः; K1 °वर्चः; K4 Ñ3 B D T1 G1.3 M3.5 °वर्णः; Ñ1 स्ववर्णः (for सुपर्णः). B6 Da Dn1.n3 D1 विश्रुताः. — ^c) K0 D5 °सुर्वभ्रमन्युः; K1 °सुं तमन्युश्च; K2.4 D2 °सुः सुम°; T1 G1 °सुर्वि°; T2 G4 °सुर्दु°; G2 °सुर्हि°. — ^d) Ś1 K1 सुतंद्रो. K3 Ñ1.3 B3.5 D1.2 तुंबुरुस्; Ñ2 चरमस्; B1 डंबरस्; B6 Da च शरस्; Dn D4 च शरुस्. S (M6-8 om.) स्मृतः (for तथा). — After 47, T G3-6 M3.5 repeat 48^cd (cf. v. l. 46, 48).

48 ^ab) K0 D5 °संयुक्तौ; K1 °सहितौ. K3 Ñ3 प्रख्यातौ. K3 °हुहुं; B6 Dn3 D4 हाहा°; Da1 D5 °हुहुः; D1 हाहाहुहुः; D2 °हुहूः. S हाहाहूहूश्च (G3 M °हू च) गंधर्वो हंसश्च भरतर्षभ. — S reads 48^cd after 46^ab for the first time; the line is repeated in T G3-6 M3.5 after 47; and in the rest of S in its proper place. — ^c) D1 विख्याते. — ^d) Ñ3 Dn3 D1 जग्मुस्. K0 Ñ B1.3.5 Da D4.5 नरर्षभ; B6 Dn D1 नराधिप. S उप(M उपा)गायन्धनंजयं.

49 ^a) D5 नृत्यं चाप्स°; G2 यथै°; G3 तत्रैवा°. Ñ3 हृष्टाः. — ^c) Ś1 ता; D3 ते; S च (for वै). S वरारोहाः (for महा°). — ^d) S (except G3) om. च.

50 ^a) Da अनूणा; M6-8 अन्यूना. T2 G1 चानवद्यांगी. Ś1 K2-4 Ñ3 Dn D1.5 G3 अनूचानानव°; D1 अनुचानानवद्यांग; G2.4-6 अनूचानानवद्यांगी. — ^b) Ñ1.3 Dn गुणमुख्या; D4 M3(*sup. lin.*).6-8 प्रिया सु°; T2 G M3.5 क्रियासु°. K1 G2.4 वराननाः (K1 °ना); K2.4 D1.5 T2 °वराः; K3 Ñ2 B3 Da2 गणावरा; Ñ1 गणोत्तरा; B5 गुणैर्वरा; B6 गणावराः; G3 °परा. Da1 प्रियमुख्यांगनावराः; T1 क्रियाधिक्यगुणान्विताः (*sup. lin.* °दिकाः). — ^c) D5 पुंजिका. Ś1 सौरी; K0 शायी; K1 साखी; K2.3 D2 देवी; K4 देवि; Ñ1 Dn D1.4 सोमा; Ñ3 काची; B1.3 Da2 शाची; Da1 शीचि; T1 शाचि; G1 सा च; G2 साचि; M3(*sup. lin.* as in text).5 काशी. — ^d) S दीर्घकेशी. Ś1 K2-4 ह्यलंबुसा; K0 T G1-6 M स्वलं°; K1 ह्यलंबुपा; Ñ B D G1.2 स्व(Ñ3 Dn3 G1 अ)लंबुपा. G3 °शीत्यलंबु°.

51 ^a) Ś1 K1 B3 मारीची; K4 मारिचिः; D2 मा°. B6 Da इषुका; D2 शूचि°; T2 G3-6 शिशुका; G1 शुंशुका. K2.4 चित्रा (for चैव). — ^b) Ñ2 °त्पूर्णा; S °द्वर्णा. Ś1 K1.2.4 Ñ1° र्णातुलानघा; K0 °र्णाकुलानघा; K3 °र्णानिलानघा; B1 D5 °र्णालुलानघा. — ^c) Ñ B Da Dn D1.2.4 अंबिका; D5 S अद्रिका. B3.5 Da D2.4 G1.6 लक्ष्मणा; T1 शुचिका. B6 Da क्षेमी. K2 °का च तथा देवी. — ^d) D2 तिलोत्तमा (for मनो°). K2 मिश्रकेशी ह्यलंबुसा (cf. 50^d). — After 51, S ins.:

1226* उर्वशी चैव राजेन्द्र ननृतुर्गीतनिस्वनैः ।

52 ^a) Da2 M °बाहू च. — ^b) Ñ1.2 प्रिया च; S सुप्रीता (G2.6 °मना). K0 B2 सुवसुस्; Ñ3 B5 Da Dn च वपुस्; D5 सव°; T1 सुपदस्. — ^d) K2.4 B6 Dn D1 G1 सुरसा; T2 G5 °नासा; G1 °नया; G4 °नसा. K2 Ñ3 B3.5 D2 अथ; B1 अर्थ (for च). K2 प्रमादिनी. K4 सुरसाप्यप्रमादिनी.

53 ^a) T2 G4.5 अन्या (for काम्या). Ś1 K1.3 स(K3 सा)रस्वती; T2 G4.5 द्वारवती. — ^b) G1 संभ्रमं (for संघ°). K0 °तुर्वननिर्झरे. — ^c) D2 अनुजन्या. — ^d) K0 Dn D1.5 कर्णिका; K3 T1 G (except G4.5) वर्णि°; Ñ1.2 B

C. 1. 4821
B. 1. 123. 65
K. 1. 132. 47

क्रतुस्थला घृताची च विश्वाची पूर्वचित्त्यपि ।
उम्लोचेत्यभिविख्याता प्रम्लोचेति च ता दश ।
उर्वश्येकादशीत्येता जगुरायतलोचनाः ॥ ५४
धातार्यमा च मित्रश्च वरुणोंऽशो भगस्तथा ।
इन्द्रो विवस्वान्पूषा च त्वष्टा च सविता तथा ॥ ५५
पर्जन्यश्चैव विष्णुश्च आदित्याः पावकार्चिषः ।
महिमानं पाण्डवस्य वर्धयन्तोऽम्बरे स्थिताः ॥ ५६
मृगव्याधश्च शर्वश्च निर्ऋतिश्च महायशाः ।
अजैकपादहिर्बुध्न्यः पिनाकी च परंतपः ॥ ५७
दहनोऽथेश्वरश्चैव कपाली च विशां पते ।
स्थाणुर्भवश्च भगवान्रुद्रास्तत्रावतस्थिरे ॥ ५८
अश्विनौ वसवश्चाष्टौ मरुतश्च महाबलाः ।
विश्वेदेवास्तथा साध्यास्तत्रासन्परिसंस्थिताः ॥ ५९
कर्कोटकोऽथ शेषश्च वासुकिश्च भुजंगमः ।
कच्छपश्चापकुण्डश्च तक्षकश्च महोरगः ॥ ६०
आययुस्तेजसा युक्ता महाक्रोधा महाबलाः ।
एते चान्ये च बहवस्तत्र नागा व्यवस्थिताः ॥ ६१
तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च गरुडश्चासितध्वजः ।

(except B5) Da D2.4 पर्णिनी; M6-8 वार्णिका. Ś1 पुंजग°; K1 B6 D5 °स्थली; Ñ3 मुंज°; B1 मुंजि°; Dn3 D2 पुंजकस्थली; D4 M5 पुंज°.

54 ab) K2.4 Ñ3 B5 Dn D1.5 ऋतु°; B3 (m as in text) घृत°. S घृताची चैव विश्वाची पूर्वचित्तिः (G3 पूर्वा चित्र-) क्रतुस्तथा (G1.2 कृतास्तथा; M6-8 °स्तला). — c) Ś1 K1 मम्लो°; K2.4 अनुम्लोचेति विख्या°; K3 M3 अम्लो°; Ñ2.3 B Da Dn D1.4 °म्लोचेति च वि°; D2 अनुष्णा चेति वि°; D5 T1 G2 प्रम्लो°; T2 G3-5 विम्लो°; G1 प्रम्लोचंत्यभि°; G6 प्रम्लोचंती च वि°. — d) K4 Da1 Dn2 D1 T2 G4.5 M5 च तादृशी. D5 °चेति तिलोत्तमा; T1 G3 -नुम्लोचेति च तादृशी; G1 -नुम्लोचारानगामिनी; G2 अनुम्लोचेति तादृशी; G6 -नुम्लोचंती च तादृशी. — e) Ko D5 तत्र; K2.3 चैता; K4 चैव; Ñ B Da Dn D1.2.4 M3.6-8 तासां; T1 M5 त्वेता (for इत्येता). — f) Ko.2.4 ननृतुर्वनगोचरे (Ko °निर्झरे); Ñ B6 D (except D2.4.5) जगुश्चायत°.

55 b) D5 वरुणो गौतमस्त°. — Ś1 om. 55cd. — d) S पर्जन्यो दशमः स्मृतः.

56 ab) Ñ1.2 B Da D2.4 पावकास्तथा; Dn D1 द्वादश स्मृताः; D5 पावकत्विषः. S ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्यो जघन्यजः. — After 56ab, S ins.:

1227* इत्येते द्वादशादित्या ज्वलन्तः सूर्यवर्चसः ।

— d) D5 वर्ण°. Ñ1 -ग्रतः (for ऽम्बरे). S कुर्वंतस्तस्थुरंबरे.

57 = 1. 60. 2. — a) Ko.2.4 Ñ B D (except D5) M5 सर्पश्च. — b) Ś1 K1 निनृतिश्च; T1 निकृति°. — c) Ko.2.3 D1 °बुंध्नः; B (except B5) °ब्रंध्नः; M (except M5) °बुंध्निः. — d) Ś1 K1 °तपाः; Ñ1.2 B Dn2 G3 °तपं. D4 °की चापराजितः.

58 Cf. 1. 60. 3. — a) Ś1 K1 वहनोथे°; K3 भवनश्चे°; Ñ1 वामनोधीश्वर°; Ñ3 वाहनोथे°; T1 भवो नाथे°; T2 G1.4-6 M5 भवनोथे°; G2.3 M3 (sup. lin.) भवनाथे°; M6-8 हवनोथे°. — b) M6-8 महाद्युतिः (for विशां पते). — c) Ñ1.2 B1 D (except Da D5) T1 G M5 °र्भगश्च. — d) Ñ3 °द्राश्चात्रा°. — After 58, S (except M3.5) repeats, with variation, 1. 60. 17 (v. l. आपः for अहः, and वसवश्चावतस्थिरे for the final pāda).

59 a) T1 तथा च; T2 यदैव; G1.3 यथा च; G2 तथैव; G4-6 M यथैव (for अश्वि°). Ś1 K1.2.4 °वश्चैव; B6 °वश्चासौ; G6 °वस्त्वष्टौ. — After 59ab, S ins.:

1228* नासत्यश्चैव दस्रश्च स्मृतौ द्वावश्विनाविति ।
तौ चाश्विनौ तथा साध्यास्तस्यासञ्जन्मनि स्थिताः ।
क्रतुर्दक्षस्तपः सत्यः कालः कामो धुरिस्तथा ।
कुरुमान्मधुमांश्चैव रोचमानश्च तेजसा ।

With the posterior half of line 2 above, cf. v. l. of 59d below. — c) S °वा इति ख्याताः. — d) K3 °सन्परिरक्षिणः; Ñ1.2 B (except B6) Da D2.4 °सन्सपरिच्छदाः; S तस्यासञ्जन्मनि स्थिताः (cf. line 2 of 1228*).

60 a) Ko च (for अथ). Dn D1 सर्पश्च. T1 कसंतिरश्च गुल्मश्च; G1 संकीर्णारश्च मन्युश्च; G2.6 कर्णिकारश्च मंडुश्च; G3-5 कसार्णिरश्च मंडु(G5 गुल्म)श्च; M कसंतीरश्च मड्डु(M3 °ल्गु; M5 °न्यु)श्च. — b) K1 G1.3 °गमाः. — c) Ko.3.4 कश्यपश्च. Ñ1 B1.3 Da1 Dn D5 M3.5 °श्चाथ कुं°; Ñ2 G1.2 °श्चानुकुं°; G6 (corrupt) अञ्जपंचावकुं°. — d) Ś1 K1 D2 °रगाः; D5 भुजंगमः; S महाबलः.

61 a) T1 सभार्यास्; T2 G5 M अहार्यास्; G1 आहार्यास्; G2 आवार्यास्; G3 आहार्यस्; G4 अवार्यास्; G6 अभार्यस्. N (except Ś1 K1 D5) तपसा (for तेज°). S दीप्ता. — b) K2 महाभागा; K3 Ñ3 D5 °वेगा; S उग्रक्रोधा. — cd) S एते महात्मनस्तस्य नागाः प्रांजलयः स्थिताः (T G5 °यस्तथा). — After 61, Ś1 K1.2 ins. 1230* (cf. v. l. 62).

62 Ś1 K1.2 (? hapl.) om. 62. — b) S °इश्च महायशाः. — d) S °या उपासत (T2 G5 M °ते). — After

अरुणश्चारुणिश्चैव वैनतेया व्यवस्थिताः ॥ ६२
तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं विस्मिता मुनिसत्तमाः ।
अधिकां स ततो वृत्तिमवर्तन्पाण्डवान्प्रति ॥ ६३
पाण्डुस्तु पुनरेवैनां पुत्रलोभान्महायशाः ।
प्राहिणोद्दर्शनीयाङ्गीं कुन्ती त्वेनमथाब्रवीत् ॥ ६४
नातश्चतुर्थं प्रसवमापत्स्वपि वदन्त्युत ।
अतः परं चारिणी स्यात्पञ्चमे बन्धकी भवेत् ॥६५
स त्वं विद्वन्धर्ममिमं बुद्धिगम्यं कथं नु माम् ।
अपत्यार्थं समुत्क्रम्य प्रमादादिव भाषसे ॥ ६६

C. 1. 4635
P. 1. 123. 78
K. 1. 132. 65

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

62, S repeats, with variation, 61^{ab} [v. l. तपसा (for तेज°) and °वेगा (for °क्रोधा)]. — S ins. after the *repetition* of 61^{ab}: D4 (marg. *sec. m.* om. lines 2–3, 6–7, 11–12), after 62:

1229* महान्पितामहस्त्वेनं वस्त्रेणारजसा तदा ।
प्रतिजग्राह नप्तारं राजर्षिपरिवारितः ।
सगरेणाम्बरीषेण नहुषेण ययातिना ।
धीमता धुन्धुमारेण राज्ञोपरिचरेण ह ।
मुचुकुन्देन मान्धात्रा शिबिनारिष्टनेमिना । [5]
भरतेन दिलीपेन सर्वैश्च जनमेजय ।
पूरुः सार्धं नृपतिभिर्जग्राह कुरुपुंगवम् ।
अन्ये च बहवस्तत्र समासन्राजसत्तमाः ।
एते चान्ये च बहवो नरलोकाधिपास्तथा ।
देवलोकादिहागम्य प्रैक्षन्त भरतर्षभम् । [10]
विद्योतमानं वपुषा भासयन्तं दिशो दश ।
लक्षणैर्व्यञ्जितैर्युक्तं सर्वैर्माहात्म्यसूचकैः ।

[(L. 1) M °जसावृतः. — (L. 4) T1 G4 श्रीमता. — (L. 6) G5 भरतर्षभ (for जन°). — (L. 8) D4 तत्रासन्. — (L. 9) Prior half = 61^{c}. T1 नरदेवा दिवौकसः; M गयाद्या राजसत्तमाः. — (L. 12) T2 G1.5 व्यंजनैर्.]

— Ś1 K1.2 ins. after 61: K0.3.4 Ñ B D, after 62 (D4, after 1229*):

1230* तांश्च देवगणान्सर्वांस्तपःसिद्धा महर्षयः ।
विमानगिर्यग्रगतान्ददृशुर्नेतरे जनाः ।

[(L. 1) Ñ1 Da ताश्च. Ñ1 दिव्यांगनाः सर्वाः; Ñ3 B6 Da D3 दिव्यान्गणान्स°; D5 दिव्यग°. — (L. 2) K0.2.4 D5 °नवर्यांग्र°; D2 °नमागांग्र°.]

63 ^{ab}) S एनं (T2 एतद्; G2.4–6 M5 एतं) दृष्ट्वा महावीर्यं विस्मिता ऋषिस°. — ^{c}) D5 एकैकस्मिन्; G6 अथ तस्य (for °कां स). K0 च; Ñ3 B1 D4 तु (for स). T G M5 तदा (G2.3 °था). Ñ1.2 B Da Dn3 D1.2.4 प्रीतिं; G1 वृत्तं. — ^{d}) N1 B5 अकुर्वन्; S वर्तते. S पांडवं प्रति (G6 ते तु पांडवं). — After 63, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1231* पाण्डुः प्रीतेन मनसा देवतादीनपूजयत् ।
पाण्डुना पूजिता देवाः प्रत्यूचुर्नृपसत्तमम् ।
प्रादुर्भूतो ह्ययं धर्मो देवतानां प्रसादजः ।
मातरिश्वा ह्ययं भीमो बलवानरिमर्दनः ।
साक्षादिन्द्रः स्वयं जातः प्रसादाच्च शतक्रतोः । [5]
पितृत्वाद्देवतानां हि नास्ति पुण्यतरस्त्वया ।
पितृणामृणमुक्तोऽसि स्वर्गं प्राप्स्यसि पुण्यभाक् ।
इत्युक्त्वा देवताः सर्वा विप्रजग्मुर्यथागतम् ।

[(L. 4) G1 M6–8 °श्वा स्वयं. — (L. 6) T1 पितॄणां देवतानां च. — (L. 7) T2 G1.5 °मृणनिर्मुक्तः; G2.6 धन्यस्त्वमचिरादेव. — Before line 8, T2 G5 ins. वैशं°.]

64 ^{a}) K0 Dn1 D4 G6 च (for तु). D5 °वैतां; S °वार्यां. — ^{b}) Ś1 K1 महारथः; T2 G °बलः. — ^{c}) Ñ1.2 B D (except D5) वक्तुमैच्छद्धर्मपत्नीं; Ñ3 °नीयार्थां; S प्रादिशद्दर्शनीयार्थी (T1 तुरीये प्रादिशत्पुत्रे). — ^{d}) B1 °मभाषत.

65 Before 65, D4.5 ins. कुंत्युवाच; M6–8 कुंती. — ^{a}) S वै (for अतश्च). Ś1 व्यसनं (for प्रस°). — ^{b}) B5 प्र- (for अपि). S विदुरापत्सु भारत. — ^{c}) K0.4 Ñ B D स्वैरिणी स्यात्; S अनाचारः. Cd cites चारिणी (as in text). — ^{d}) N (except B Da D2) transp. पञ्चमे (Ś1 K1 °मी) and बन्ध°. T G वर्धकी.

66 ^{a}) S वै (for त्वं). Ś1 धर्मं; K1 D5 S (except G1) विद्वान्; Da2 विदुर. Ś1 बुद्धिगम्यं; K0 D5 T1 M5 °मिदं; B6 °ममेवं. — ^{b}) Ś1 विद्वन्निमं; Ñ B D (except D5) अधिगम्य. K0.3.4 Da1 D1 तु (for नु). S संचोदयसि मां कथं. — ^{c}) D2 °र्थं विवेकी सन्; S अपत्यलो(T1 G1.3.5.6 °ला)भात्त्वं राजन्. — ^{d}) S प्रमत्त इव. K3 जल्पसि (for भाष°). — After 66, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1232* पाण्डुः ।
एवमेतद्धर्मशास्त्रं यथा वदसि तत्तथा ।
[D4 पांडुरुवाच (for पाण्डुः).]

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for

११५

C. 1. 4836
B. 1. 124. 1
K. 1. 133. 1

वैशंपायन उवाच ।
कुन्तीपुत्रेषु जातेषु धृतराष्ट्रात्मजेषु च ।
मद्रराजसुता पाण्डुं रहो वचनमब्रवीत् ॥ १
न मेऽस्ति त्वयि संतापो विगुणेऽपि परंतप ।
नावरत्वे वरार्हायाः स्थित्वा चानघ नित्यदा ॥ २
गान्धार्याश्चैव नृपते जातं पुत्रशतं तथा ।
श्रुत्वा न मे तथा दुःखमभवत्कुरुनन्दन ॥ ३
इदं तु मे महद्दुःखं तुल्यतायामपुत्रता ।
दिष्ट्या त्विदानीं भर्तुर्मे कुन्त्यामप्यस्ति संततिः ॥ ४
यदि त्वपत्यसंतानं कुन्तिराजसुता मयि ।
कुर्यादनुग्रहो मे स्यात्तव चापि हितं भवेत् ॥ ५
स्तम्भो हि मे सपत्नीत्वाद्वक्तुं कुन्तिसुतां प्रति ।
यदि तु त्वं प्रसन्नो मे स्वयमेनां प्रचोदय ॥ ६
पाण्डुरुवाच ।
ममाप्येष सदा माद्रि हृद्यर्थः परिवर्तते ।
न तु त्वां प्रसहे वक्तुमिष्टानिष्टविवक्षया ॥ ७
तव त्विदं मतं ज्ञात्वा प्रयतिष्याम्यतः परम् ।
मन्ये ध्रुवं मयोक्ता सा वचो मे प्रतिपत्स्यते ॥ ८
वैशंपायन उवाच ।
ततः कुन्तीं पुनः पाण्डुर्विविक्त इदमब्रवीत् ।

आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K1.2.4 Ñ B6 D5 T1 संभव. — *Adhy. name:* Ko वंशसंभवः; K2.4 पांडुपुत्रोत्पत्तिः; K3 युधिष्ठिरभीमार्जुनोत्पत्तिः; Ñ1.2 B1.3.6 D पांडवोत्पत्तिः; T2 G4 फल्गुनोत्पत्तिः; G1 अर्जुनोत्पत्तिः; G3 M6-8 पार्थोत्पत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 D4 121; Dn 122; T1 114; T2 64; G M 65. — *S'loka no.:* Dn 76; M8 77. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 4836.

115

1 Ś1 Ko.1 Da2 D2.5 S om. उवाच. — a) T1 बालेषु (for जाते°). — c) M3.5 मद्रराजात्मजा. — d) Ko अतो; S इदं (for रहो).

2 Before 2, T2 G (except G3) M5 ins. माद्री. — a) G3 मयि (for त्वयि). S संतानो (M °नं) (for °पो). — b) B3m विप्रिये°; S विगुणोपि (M °णं वा). T G M5 तथा(G2 °दा)नघ; M3.6-8 विशां पते (for परं°). — After 2^{ab}, D5 ins.:

1233* न तापो यौवनस्थायी पराभवं कथं च नः ।

— c) S मम जातो (M °तं) वनस्थायाः. — d) D5 सिद्धा (for स्थित्वा). K3 Da2 वा (for च). K4 सर्वदा. S ह्यपर(T1 त्वधर-; G1.3 ह्यवर)त्वात्कथंचन.

3 ab) S गांधार्याश्चा(G1 °म)पि पुत्राणां शतं जातं महात्मनां (M3.6-8 °द्युते). — cd) K1.3 Ñ3 तथा (K1 °दा) न मे (by transp.). S तत्रापि नैव बलवद्दुःखं मम (T2 G2.5.6 °यि) विशां पते. — After 3c, K1 repeats 1d–3c (dittography).

4 a) D2.5 सु- (for मे). — b) Ś1 K1 अपुत्रतः; M6-8 ह्यपुत्रता. — c) G3 भद्रं ते (for भर्तुर्मे).

5 a) Ñ1.2 B3.6 Da D2 च; B1.5 Dn2 D4 वा; G3 ते (for तु). — b) Some MSS. कुंती°. B5 क्वचित्कुंतिसुता मयि. — c) T2 G2.4.5 कुर्यात्त्वनु°. — d) S (except G3; T1 corrupt) चैव (for चापि).

6 a) Ñ3 नाहं हि मे; Dn D1 संस्तंभो हि; D5 युक्तं हि न; G3.5 (by corr.) लज्जा हि मे. Ś1 K1 सपत्नत्वात्. Cd cites स्तंभः (as in text). — b) Ś1 K1 उक्तं कुंतीसुतं प्रति; Ko.3.4 वक्तुं कुंतीं प्रति प्रभो (K2 सुतं प्रति); T G1.4 M3 (*inf. lin.*) चोदितुं तां (G1 त्वां) सुतान्प्र°; G2.3.5.6 M अस्ति कुंतीसुतान्प्र°. — c) Ś1 G3 त्वं च; K1 B3 त्वं तु; D2 च त्वं; T1 स त्वं; M3.5 हि त्वं.

7 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) M3(*inf. lin.* as in text).6-8 सदा देवि. — b) Ś1 हृद्यंतः. Ko B3 (m as in text) प्रतिवर्तते. — c) K2.4 न च त्वां; G1 न त्वां तु. — d) T1 °विवित्सया.

8 a) Ś1 K1 Dn त्वत्तस्त्विदं; K2.4 तव चेदं; B5 तव त्वेवं. Dn अहं (for मतं). Ñ B Da D1.2.4 मत्वा. S तव त्वनुमते (G3.6 °तो) राज्ञि. — b) S प्रयतिष्ये यथासुखं. — c) S आशंसे न(G2 ते)चिरात्कुंती. — d) N (except Ś1 K1 Ñ3 D5) वचनं (for वचो मे).

9 Ś1 Ko.1 D5 S om. उवाच. — a) Ś1 Ko.2.4 D5 रहः (for पुनः). — b) Ś1 K3.4 विविक्तां; Ko D5 विवक्षुः; T1 G1 M5 एकांतं; T2 G2-6 एकाग्रां; M3.6-8 एकांते. — After 9^{ab}, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

कुलस्य मम संतानं लोकस्य च कुरु प्रियम् ॥ ९
मम चापिण्डनाशाय पूर्वेषामपि चात्मनः ।
मत्प्रियार्थं च कल्याणि कुरु कल्याणमुत्तमम् ॥ १०
यशसोऽर्थाय चैव त्वं कुरु कर्म सुदुष्करम् ।
प्राप्याधिपत्यमिन्द्रेण यज्ञैरिष्टं यशोऽर्थिना ॥ ११
तथा मन्त्रविदो विप्रास्तपस्तप्त्वा सुदुष्करम् ।
गुरूनभ्युपगच्छन्ति यशसोऽर्थाय भामिनि ॥ १२
तथा राजर्षयः सर्वे ब्राह्मणाश्च तपोधनाः ।
चक्रुरुच्चावचं कर्म यशसोऽर्थाय दुष्करम् ॥ १३
सा त्वं माद्रीं प्लवेनेव तारयेमामनिन्दिते ।
अपत्यसंविभागेन परां कीर्तिमवाप्नुहि ॥ १४
एवमुक्ताब्रवीन्माद्रीं सकृच्चिन्तय दैवतम् ।
तस्मात्ते भवितापत्यमनुरूपमसंशयम् ॥ १५
ततो माद्री विचार्यैव जगाम मनसाश्विनौ ।
तावागम्य सुतौ तस्यां जनयामासतुर्यमौ ॥ १६
नकुलं सहदेवं च रूपेणाप्रतिमौ भुवि ।

C. 1. 4751
B. 1. 124. 17
K. 1. 133. 18

1234* अनुगृह्णीष्व कल्याणि मद्रराजसुतामपि ।
— T1 om. 9c–10b. — c) D3 कुरुष्व (for कुल°). M6–8 चैव (for मम). — d) Ś1 कुलस्य च (*sup. lin.* as in text). Ñ3 प्रियं कुरु (by transp.).

10 T1 om. 10ab (cf. v. l. 9). — a) K0.3.4 Ñ3 B (except B1) Da D5 G3.5.6 वा; T2 G1.2.4 M अपि (for च). Ñ3 B6 Da पिंडदं सुभ्रु; B1 पिंडदानाय; B3.5 पिंडदं पुत्रं; S (T1 om.) पिंडलाभा(G5 °भावा)य. — b) K0 Da सर्वेषाम्. Ś1 K1.2.4 D5 अपि भामिनि; D1 अपि भाविनी; S (T1 om.) च महात्मनां. — c) T2 G2.4–6 हि (for च). — After 10, S ins.:

1235* कुलस्य पिण्डवृद्धिश्च कुलस्य कुलसंततिः ।
मम चेष्टस्य निर्वृत्तिस्तव चापि परं यशः ।
[(L. 1) G1 °वृद्धीह; M6–8 °वृत्तिश्च. — (L. 2) M8 तवापि परमं यशः.]

11 a) M6–8 शशंसोर्थाय (sic). — b) Ś1 K (except K0) Ñ3 °धिपत्यं (Ñ3 °धिराज्यं) हींद्रेण; B1.3 Da प्रासाधि°; D4 T2 प्रासाधिपत्येनेंद्रेण; T1 G M प्राप्य दे(G1.3.6 M8 दे)वादपत्यं च. — d) D5 इष्ट्वा. S यज्ञैरिष्ट्वा सहस्रशः. — After 11, T2 repeats 11cd with the reading of T1 G M.

12 b) K1 तपः कृत्वा; G3 तपस्तप्तुं. Ś1 D4.5 M6–8 सुदुश्चरं. — After 12ab, G5, which (hapl.) om. 12c–13d, ins. 1236*. — c) Ś1 कुरून्. Ś1 K1 अभ्यवग°; T2 G3 अभ्युपग°; M6–8 अभ्युदय°. — d) G3 यशसेर्थाय. Ñ1.2 B D (except D2.4.5) भाविनि. Ś1 K1 यशोर्थाय (K1 यशसेर्थे) यशस्विनि.

13 G5 om. 13 (cf. v. l. 12). — a) S (G5 om.) ब्रह्मर्षयः पूर्वे (M8.5 सर्वे). — b) K0 परंतपाः (for तपो°). — d) Ś1 Ñ1.2 B1.3 D2.4 यशोर्थाय सुदुष्करं. — S ins. after 13 (G5, which om. 12c–13d, after 12ab):

1236* तथा राजर्षयो धीरा मनुवैन्यादयः पृथक् ।
यशोऽर्थं धर्मयुक्तानि चक्रुः कर्माणि शोभने ।
[(L. 2) G1 यः श्रोतुं; G3–6 यथोक्तं (for यशोऽर्थं). G1 तथा चक्रुश्च शो°.]

14 a) G6 अद्य (for माद्रीं). Ś1 Ñ D (except Dn1 D2) S (except M8.5) प्लवेनैव; K0 °नेह. — b) Ñ3 B1.6 D (except D2.4.5) T G तारयैनाम्. — c) D5 °संप्रदानेन. — d) Ñ1 प्रीतिं (for कीर्तिं). S °मवाप्स्यसि. — After 14, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1237* धर्मं वै धर्मशास्त्रोक्तं यथा वदसि तत्तथा ।
तस्मादनुग्रहं माद्याः कुरुष्व वरवर्णिनि ।
[Before line 1, D4 ins. कुंत्युवाच; M6–8 कुंती. — (L. 2) D4 तस्याः; T1 माद्यां; G1 मह्यं. D4 करोमि. D4 कुरुनंदन; M नृपनंदन (for वर°).]

15 T1 G2–5 M om. 15ab. — a) K2–4 Ñ B1.3 Da1 Dn D1 G1 °मुक्त्वा. Ś1 K0 D1 माद्री; Ñ3 कुंती; G1 स्नेहात्. — b) K2.4 देवतां. — D5 om. 15cd. — c) S (except T2) तत्र ते (G2–5 मे). — D4 (marg. *sec. m.*) S ins. after 15: D5, after 15ab:

1238* कुन्त्या मन्त्रे कृते तस्मिन्विधिदृष्टेन कर्मणा ।
ततो राजसुता स्नाता शयने संविवेश ह ।
[Before line 1, T1 G1.2 M8 ins. वैशं°. — (L. 1) T2 G3–6 कुंत्यां. D4 मंत्रेण सा; G3 मंत्रकृते. — (L. 2) T2 G3.4 स्नात्वा.]

16 G3 om. 16. — a) K0.3 Ñ3 T G1.4–6 M एका (M8 एतं); Ñ1.2 B D (except Da D5) एवं (for एव). G3 ततो माद्र्यपि चाप्येतौ. — cd) K4 युवौ; G5 सुतौ (for सुतौ). Ś1 Da2 तस्याः. G1 तथा च कुंत्यापत्यार्थं प्रायुङ्क्त बलिमुत्तमं. — After 16, G1 ins. 1239*.

17 G1 om. 17. — b) K3 वीर्येणाप्रतिमौ. — c) S (G1 om.) जातौ च ता°. — d) G (G1 om.) °वाचाद्भुतोपमौ. — D4 (marg. *sec. m.*) S ins. after 17 (G1, which om. 17, after 16):

C. 1. 4851
B. 1. 124. 17
K. 1. 133. 19

तथैव तावपि यमौ वागुवाचाशरीरिणी ॥ १७
रूपसत्त्वगुणोपेतावेतावन्याञ्जनानति ।
भासतस्तेजसात्यर्थं रूपद्रविणसंपदा ॥ १८
नामानि चक्रिरे तेषां शतशृङ्गनिवासिनः ।
भक्त्या च कर्मणा चैव तथाशीर्भिर्विशां पते ॥ १९
ज्येष्ठं युधिष्ठिरेत्याहुर्भीमसेनेति मध्यमम् ।
अर्जुनेति तृतीयं च कुन्तीपुत्रानकल्पयन् ॥ २०
पूर्वजं नकुलेत्येवं सहदेवेति चापरम् ।
माद्रीपुत्रावकथयंस्ते विप्राः प्रीतमानसाः ।
अनुसंवत्सरं जाता अपि ते कुरुसत्तमाः ॥ २१
कुन्तीमथ पुनः पाण्डुर्माद्र्यर्थे समचोदयत् ।
तमुवाच पृथा राजन्रहस्युक्ता सती सदा ॥ २२
उक्ता सकृद्द्वन्द्वमेषा लेभे तेनास्मि वञ्चिता ।
बिभेम्यस्याः परिभवान्नारीणां गतिरीदृशी ॥ २३
नाज्ञासिषमहं मूढा द्वन्द्वाह्वाने फलद्वयम् ।
तस्मान्नाहं नियोक्तव्या त्वयैषोऽस्तु वरो मम ॥ २४

1239* कर्मतो भक्तितश्चैव बलतोऽपि नयैस्तथा ।
[G1.3-5 धर्मतो भ°. T1 G1-3.5 M5 शीलतो विनयै°. D4 कर्मणा गुरुभक्त्या च शीलेन विनयेन च.]

18 a) K4 Ñ Dn D1 सत्वरूप- (by transp.). S -गुण(G1 °णै:; G5 °णे)श्रेष्ठौ. — b) Ñ3 जनानिति; B5 जनान्प्रति. Ś1 K1 भवतोन्याञ्जनानति (Ś1 °निव); K2 एतावन्या जनान्यति; K3 अन्योन्यगतिरागतिः; Ñ1.2 एतौ जातौ यमाविति (Ñ2 °वपि); Dn D1 भवतोत्यश्विनाविति; D2 एता अन्या जनानपि; D4 एतावत्यश्विनाविति; D5 T G M5 एताविति (D5 G2.4.5 °वपि) नराधिप; M3.6-8 एता(M3 इमा)विति विनादिनी. Cd cites अत्यश्विनौ (cf. Dn D1 and D4 above). — c) K3 भास्करस्तेजसा तुल्यं; K4 D2 G2 M6-8 भास्वत°. — d) Ś1 B5 °तेजसा; Ñ3 °वित्तमौ.

19 M5 om. 19-21; S (except M5) reads them after 27. — a) Ś1 K1 °रे चैषां; K0 चक्रतुस्तेषां. — cd) S ऋषयः कर्मतश्चैव रूपतस्तेजसस्तथा (G3 °तः स्नेहतस्तदा).

20 M5 om. 20 (cf. v. l. 19). — a) Ñ B (except B5) D (except D5) °रेत्येवं (Da2 °व). S युधिष्ठिर इति ज्येष्ठं. — Da1 (hapl.) om. 20b-21a. — b) K3 °सेनं तु; T G भीमसि(T2 G1.2.6 भीम इ)त्येव. M (M5 om.) द्वितीयं भीम इत्यपि. — c) Ś1 K0.3 Ñ1.2 तु (for च). S (M5 om.) तृतीयमर्जुनमिति (G1.2 M3.6-8 °न इति).

21 M5 om. 21 (cf. v. l. 19); Da1 om. 21a (cf. v. l. 20). — a) Ś1 नकुलेत्याहुः; K0.1 °लेत्येव; S (M5 om.) °लं चेति. — b) T1 °देवमथापरं; G1.2.6 °देवं तथा°. — cd) D5 विप्रास्ते (by transp.). Ś1 K0.2.3 D1 प्रीतिमा°. S (M5 om.) ऊचुर्माद्या: (G1.6 °द्री-) सुतावेवं (T2 G5 °तौ चैव; G1-3 °तावेव) महाभागास्तपस्विनः. — ef) Ś1 सर्वे (for अपि). S (M5 om.) एक(G3.4 °वं)वर्षांतरास्ते तु (G6 M3.6-8 °स्त्वेते) परस्परमरिंदमाः. — After 21, N ins.:

1240* पाण्डुपुत्रा व्यराजन्त पञ्च संवत्सरा इव ।

[Ś1 K1.2.4 पांडोः पुत्राः. Ś1 K D5 प्रकाशंते; Ñ3 व्यकाशंत. Ś1 K1 Ñ3 D5 समा इव यशस्विनः (for the posterior half).]

— S (M5 om.), on the other hand, ins. after 21:

1241* अन्ववर्तन्त पार्थाश्च माद्रीपुत्रौ तथैव च ।,

which in T2 is followed by 1240* (v. l. व्यजायंत and समा इव यशस्विनः). — K4 Ñ B D T2 ins. after 1240*:

1242* महासत्त्वा महावीर्या महाबलपराक्रमाः ।
पाण्डुर्दृष्ट्वा सुतांस्तांस्तु देवरूपान्महौजसः ।
मुदं परमिकां लेभे ननन्द च नराधिपः ।
ऋषीणामपि सर्वेषां शतशृङ्गनिवासिनाम् ।
प्रिया बभूवुस्तासां च तथैव मुनियोपिताम् ।

[(L. 4) K4 °मपि तेषां च. — (L. 5) K4 सर्वेषां; T2 ते तासां (for तासां च).]

22 Before 22, S (except M3.6-8) ins. वैशं°. — a) K0 तथा; K2-4 त्वथ; D5 यथा (for अथ). — b) K0 Da माद्र्यर्थं. K0.2.4 D5 समनोद°. — c) Ñ3 तदा; S पतिं (for पृथा). M3 देवी (for राजन्). — d) K1 तथा (for तदा). Ñ1.2 B6 Dn D1 तदा सती (by transp.). D5 रहस्युक्तवती तदा.

23 a) K3 सकृदुक्ता (by transp.); B6 उक्ता सती (cf. 22d). — b) Ś1 K1 [ऽ]लभत्तेनास्मि. — c) Ś1 °म्यस्मात्; B5 °म्यस्यां. K3 Ñ B (except B6) Da D2.4 ह्यभिभवात्. — d) Ś1 K0-2 Ñ भ्रातृणां; K3 नृणां च; K4 B D कुस्त्रीणां. T1 ईदृशी गतिः.

24 a) K0 न विजानाम्यहं; K1 न ज्ञासि°; M6-8 न ज्ञातिसमहं. — b) K2 राजन् ह्वाने; Ñ1 दुक्ताह्वाने. S द्वयं फलं. — c) G3 ततो नाहं. Ñ1.2 B3.6 Da D1.4 तु वक्तव्या.

25 Before 25, S (except G3) ins. वैशं°. — a) K (except K4) G3 पांडुसुताः. — c) K0 Ñ3 B6 Dn D1.4

एवं पाण्डोः सुताः पञ्च देवदत्ता महाबलाः ।
संभूताः कीर्तिमन्तस्ते कुरुवंशविवर्धनाः ।
शुभलक्षणसंपन्नाः सोमवत्प्रियदर्शनाः ॥ १. ११५. २५-६

एवं पाण्डोः सुताः पञ्च देवदत्ता महाबलाः ।
संभूताः कीर्तिमन्तस्ते कुरुवंशविवर्धनाः ॥ २५
शुभलक्षणसंपन्नाः सोमवत्प्रियदर्शनाः ।
सिंहदर्पा महेष्वासाः सिंहविक्रान्तगामिनः ।
सिंहग्रीवा मनुष्येन्द्रा ववृधुर्देवविक्रमाः ॥ २६
विवर्धमानास्ते तत्र पुण्ये हैमवते गिरौ ।
विस्मयं जनयामासुर्महर्षीणां समेयुषाम् ॥ २७
ते च पञ्च शतं चैव कुरुवंशविवर्धनाः ।
सर्वे ववृधुरल्पेन कालेनाप्स्विव नीरजाः ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

११६

वैशंपायन उवाच ।
दर्शनीयांस्ततः पुत्रान्पाण्डुः पञ्च महावने ।
तान्पश्यन्पर्वते रेमे स्वबाहुबलपालितान् ॥ १
सुपुष्पितवने काले कदाचिन्मधुमाधवे ।
भूतसंमोहने राजा सभार्यो व्यचरद्वनम् ॥ २
पलाशैस्तिलकैश्चूतैश्चम्पकैः पारिभद्रकैः ।

C. 1. 4868
B. 1. 125. 3
K. 1. 134. 16

च (for ते). — d) = 28^{b}. Ko D4 T1 G (except G1.3) M8 कुल°. — S ins. after 25 (M5, after 26^{cd}):

1243* देवौजसः सत्त्ववन्तः सर्वशास्त्रविशारदाः ।
दिव्यसंहननाः सर्वे सर्वे भास्वरमूर्तयः ।

[(L. 1) G6 M6–8 सत्यवंतः. G2 M3.5 सर्वे शास्त्र°. — (L. 2) G3 दिव्यसिंहासनाः — भास्करमू°.]

26 Ś1 K1 D2 (hapl.) om. 26–28^{ab}. M5 transp. 26^{ab} and 26^{cd}, ins. 1243* between them. — a) Ko शुभदर्शन°; T G3–6 M6–8 सर्व(T1 श्रुत-; G4 *inf. lin.* शुभ)लक्षण°. — G4 om. 26^{cdef}. — c) G5 सिंहदंष्ट्रा. — d) M8 सर्वे (for सिंह-). — S (except G1.2; G4 om.) °चारिणः (for °गामिनः). — After 26^{cd}, M5 ins. 1243*; while Ñ B D4.5 ins.:

1244* सिंहोरस्काः सिंहसत्त्वाः सिंहाक्षाः सिंहविक्रमाः ।
[Ñ3 D4.5 सिंहास्याः (for सिंहाक्षाः).]

— e) T1 G2.3.6 M सिंहक्षीवा; T2 G5 सिंहाक्षाश्च; G1 सिंहसत्वा. D4 G1.2.5 M8 °ष्येंद्र. D5 सिंहसंहनना धीरा. — f) K2.4 D4 बभूवुर्; G3 ददृशुर्. B3 D4 °वर्चसः; S (G4 om.) °दर्शनाः (G2 °नंदनाः; M6–8 °दर्शिनः).

27 Ś1 K1 D2 om. 27 (cf. v. l. 26). — b) M8 दिव्ये (for पुण्ये). K4 Dn T1 हिमवते (Dn °वतो). — After 27, S (M5 om.) reads 19–21.

28 Ś1 K1 D2 om. 28^{ab} (cf. v. l. 26). — a) Ko.2 D4 M6–8 ते पंच च; B1.3 एते पंच; B5 ते तु पंच; M6–8 (all *inf. lin.*) तत्र पंच. Da ते पंचशतकं चैव. — b) = 25^{d}. D5 पित्रोः प्रीतिविव°. — Cd cites 28^{cd} exactly as in text! — c) D4 बभूवुरल्पेन; T1 (corrupt) च पृथिवीराजन्; T2 G (except G3) ववृधिरे राजन्; M3.6 °धिरे वीराः. — d) S (except M3.5) पंकजाः (M6–8 all *inf. lin.* नीरजाः as in text). — After 28, S ins. a passage of 62 lines given in App. I (No. 67); D5 ins. certain lines thereof after 1. 116. 1^{ab} (*q. v.*)

Colophon om. in T G. — *Major parvan:* M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K Ñ B1.5 Da D1 संभव. — *Adhy. name:* K2.4 माद्रीसुतोत्पत्तिः; K3 Ñ1.2 B Da D2 पांडवोत्पत्तिः; M3.5 नकुलसहदेवोत्पत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 122; Dn 123; D4 124; M 66. — *S'loka no.:* Da1 Dn 31; M3 35. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 4867.

116

1 Ś1 Ko.1.3 D2.5 S om. उवाच (T2 G1.2.3 M3 om. the ref.). — ab) Ñ2 तदा (for ततः). B6 G1 M3.5 पांडुः पुत्रान् (by transp.). G3 पांडवांश्च (for पाण्डुः पञ्च). B6 महाबलान् (for °वने). — After 1^{ab}, D5 ins. lines 4–44 of a (Southern) passage given in App. I (No. 67), ending with the colophon: आदिपर्वणि ॥ २५ ॥ — c) Ś1 Da1 सर्वतो (for पर्व°). K3 B3.5 Dn D1.5 T2 G3.5.6 रम्ये (for रेमे). — d) K (except Ko) D5 °परिपालितान्; Ñ1 B1.3.5 Da D2.4 °बलशालिनः; Ñ2 B3 Dn D1 °बलमाश्रितः.

2 a) K2.4 T1 G1 स; T2 G5 सं- (for सु-). — b) S प्रवृत्ते म°. — After 2^{ab}, D5 S ins.:

1245* पूर्णे चतुर्दशे वर्षे फल्गुनस्य च धीमतः ।
तदा उत्तरफल्गुन्यां प्रवृत्ते स्वस्तिवाचने ।

C. 1. 4868
B. 1. 125. 8
K. 1. 134. 16

अन्यैश्च बहुभिर्वृक्षैः फलपुष्पसमृद्धिभिः ॥ ३
जलस्थानैश्च विविधैः पद्मिनीभिश्च शोभितम् ।
पाण्डोर्वनं तु संप्रेक्ष्य प्रजज्ञे हृदि मन्मथः ॥ ४
प्रहृष्टमनसं तत्र विहरन्तं यथामरम् ।
तं माद्र्यनुजगामैका वसनं बिभ्रती शुभम् ॥ ५
समीक्षमाणः स तु तां वयःस्थां तनुवाससम् ।
तस्य कामः प्रववृधे गहनेऽग्निरिवोत्थितः ॥ ६
रहस्यात्मसमां दृष्ट्वा राजा राजीवलोचनाम् ।
न शशाक नियन्तुं तं कामं कामबलात्कृतः ॥ ७
तत एनां बलाद्राजा निजग्राह रहोगताम् ।
वार्यमाणस्तया देव्या विस्फुरन्त्या यथाबलम् ॥ ८
स तु कामपरीतात्मा तं शापं नान्वबुध्यत ।
माद्रीं मैथुनधर्मेण गच्छमानो बलादिव ॥ ९
जीवितान्ताय कौरव्यो मन्मथस्य वशं गतः ।
शापजं भयमुत्सृज्य जगामैव बलात्प्रियाम् ॥ १०
तस्य कामात्मनो बुद्धिः साक्षात्कालेन मोहिता ।

रक्षणे विस्मृता कुन्ती व्यग्रा ब्राह्मणभोजने ।
पुरोहितेन सह सा ब्राह्मणान्पर्यवेषयत् ।
तस्मिन्काले समाहूय माद्रीं मदनमोहितः ।

[(L. 1) M3.5 °नस्य महात्मनः. — (L. 2) G1.2.4 तदा चोत्तर°; M3.5 तदा तूत्तर°. T2 G2 M3.5 स्वस्तिवाचके. — (L. 3) D5 पांडोर् (for कुन्ती). — (L. 4) D5 °हिते च सा कुंती; T1 G2.6 M °हितेन सहिता.]

— c) Ś1 K0.1 भूतसंमोदने; T1 मार°. S काले. — d) K0.3 Ñ3 B1.5 D4 S वने.

3 a) K0.4 D1.4 G4 पालाशैस्. Ś1 तत्र (for चूतैः). — Ñ2 B5.6 Da D4.5 S (except T2) ins. after 3ab: K4, after 3cd:

1246* कर्णिकारैरशोकैश्च केशरैरतिमुक्तकैः ।

[K4 D4 केसरैर्; D5 बकुलैर्; S (except T2) मल्लिकैर्.]

K4 Ñ2 Da D4 cont.:

1247* तदा कुरवकैश्चैव मत्तभ्रमरकूजितैः ।
चूतैर्मञ्जरिभिश्चैव पारिजातवनैरपि ।

After 1247*, K4 repeats 3cd, which is followed by:

1248* परपुष्टोपसंघुष्टसंगीतैः षट्पदैरपि ।;

while D4 ins.:

1249* जम्बूदुम्बरसैहुण्डैर्वटैराम्रातकैर्धवैः ।
नीपार्जुनकदम्बैश्च बदरैर्नागकेसरैः ।
तमालैर्बिल्वकैस्तालैः पनसैर्वनाकिंशुकैः ।
मत्तभ्रमरसंगीतकोकिलस्वनमिश्रितम् ।

After 1246*, D5 ins.:

1250* हिन्तालकदलीशालैः पनसैर्वनकिंशुकैः ।;

while S (except T1 G1) ins.:

1251* बकुलैस्तिलकैस्तालैः पनसैर्वनकिंशुकैः ।

[Cf. line 3 of 1249*.]

— c) Ś1 K (except K0) B5 विविधैर्वृक्षैः. Ñ3 अन्यैर्बहुविधैर्वृक्षैः. — d) S लता(T1 G1.3 सदा)पुष्पफलैर्वृतं (T2 फलमूलसमृद्धिभिः).

4 a) Ś1 जलस्थायैश्च; K0 D5 जलाशयै°; K1 °जातै°; K2-4 °छायै°; D2 °स्थलै°; T1 G3 जन°. K3 S बहुभिः. — After 4ab, Ñ2 B3.5.6 Da ins.:

1252* नानाविहंगसंघुष्टं परपुष्टनिनादितम् ।

B6 cont.:

1253* समीक्ष्य च ततस्तत्र रम्यं कुसुमितं द्रुमम् ।

— c) Ñ B6 Dn D1 तत्; T2 M5 च (for तु). B1 संवीक्ष्य (m as in text). — After 4, S ins.:

1254* मत्तभ्रमरसंगीतं कोकिलस्वनमिश्रितम् ।
गायमानैस्तु गन्धर्वैः पुरा नागपुरे यथा ।

[(L. 1) T2 °स्वनमुत्तमं; T2 G4 °संयुतं; G1 °मीरितः.]

5 a) Ś1 K1.3.4 तं तु (for तत्र). — b) Ñ B D (except D5) विचरंतं. — c) K0 D5 °नुगता चैका (D5 °व). — d) S वसने बिभ्रती (G1 वाससी) शुभे.

6 a) Some MSS. समीक्ष्य°. K0 D5 °माणो माद्रीं तां; K1.3 B1 D2 S (except G2.3) °माणस्तु तु तां; D5 °माणः सततं. — b) Ñ1 उपस्थां. K4 D1 Cd तनुवाससां; G3 तां सुवा°; M (except M3) °वाससीं. — c) Dn D1 प्रववृते. — d) Ś1 K1 B5 M3.5 °वोज्झितः; Ñ3 °वार्जितः; B6 D (except D3.4.5) °वोद्गतः.

7 a) Ñ B D (except D5) रहस्येकां तु तां (Ñ3 गतां). — b) Ñ1 Da1 G3 °लोचनः. — c) K0-2 स्व-; K4 तु (for तं). — d) K2.4 B5 D5 °बलार्दितः; B6 Da Dn D1 °वशीकृतः. T1 कामबाणबला°. — After 7, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1255* अथ सोऽष्टादशे वर्षे ऋतौ माद्रीमलंकृताम् ।
आजुहाव ततः पाण्डुः परीतात्मा यशस्विनीम् ।

8 a) Ś1 K1 तत्र चैनां; K0 Da1 D5 तत एतां; D2 ततोथ तां. — b) T G रहोग(G3 °दि)तः. K0 अभिगम्य महावने. — c) Ś1 तया; D2 G2 तदा (for तया).

9 b) K0 नान्वाचिंतयत्; K1 Dn3 नानु°; B6 °पश्यत; D4.5 T1 G3 M3-5 नाव°. — c) D5 मैथुनमार्गेण. — d) Ñ3

तत एनां वशमानां निजग्राह रहोगताम् ।
द.र्शमानस्वयं देव्या दिस्फुरन्त्या यथाबलम् ॥ १. ११६. ८

संप्रमथ्येन्द्रियग्रामं प्रनष्टा सह चेतसा ॥ ११
स तया सह संगम्य भार्यया कुरुनन्दन ।
पाण्डुः परमधर्मात्मा युयुजे कालधर्मणा ॥ १२
ततो माद्री समालिङ्ग्य राजानं गतचेतसम् ।
मुमोच दुःखजं शब्दं पुनः पुनरतीव ह ॥ १३
सह पुत्रैस्ततः कुन्ती माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
आजग्मुः सहितास्तत्र यत्र राजा तथागतः ॥ १४
ततो माद्र्यब्रवीद्राजन्नार्ता कुन्तीमिदं वचः ।
एकैव त्वमिहागच्छ तिष्ठन्त्वत्रैव दारकाः ॥ १५
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्यास्तत्रैवावार्य दारकान् ।
हताहमिति विक्रुश्य सहसोपजगाम ह ॥ १६
दृष्ट्वा पाण्डुं च माद्रीं च शयानौ धरणीतले ।
कुन्ती शोकपरीताङ्गी विललाप सुदुःखिता ॥ १७
रक्ष्यमाणो मया नित्यं वीरः सततमात्मवान् ।
कथं त्वमभ्यतिक्रान्तः शापं जानन्वनौकसः ॥ १८
ननु नाम त्वया माद्रि रक्षितव्यो जनाधिपः ।
सा कथं लोभितवती विजने त्वं नराधिपम् ॥ १९
कथं दीनस्य सततं त्वामासाद्य रहोगताम् ।
तं विचिन्तयतः शापं प्रहर्षः समजायत ॥ २०
धन्या त्वमसि बाह्लीकि मत्तो भाग्यतरा तथा ।
दृष्टवत्यसि यद्वक्त्रं प्रहृष्टस्य महीपतेः ॥ २१

माद्र्युवाच ।

विलोभ्यमानेन मया वार्यमाणेन चासकृत् ।
आत्मा न वारितोऽनेन सत्यं दिष्टं चिकीर्षुणा ॥ २२ C. 1. 4887 B. 1. 125. 22 K. 1. 134. 35

B D (except D5) सोन्वगच्छद्धला°.

10 a) Ś1 Ñ Dn D1 कौरव्य. — d) Cf. 9d. Ñ1.2 B (except B5) D (except D5) विधिना संप्रचोदितः.

11 a) K0 धर्मात्मनो. — b) Ñ1.2 T2 कामेन. G2 चोदिता. — d) Some MSS. प्रणष्टा. Ś1 B5.6 G2.4.5 तेजसा; Da तेन सा (for चेत°).

12 b) K0 Ñ1 G4.6 M °सत्तमः; K4 Ñ2 B D T1 °नंदनः; T2 G1.5 °सत्तम; G2 °सत्तमं; G3 °पुंगवः. — d) B5 (m as in text) Da1 D5 °कर्मणा; Cd as in text. — After 12, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1256* क्षणेनाभ्यपतद्राजा राजधानीं यमस्य वै ।

13 b) Ś1 K1 M8 °चेतनं; Cd as in text. — cd) D5 उवाच (for मुमो°). Ś1 K1.3 B3 च; K0 Dn D2 हि (for ह). चुक्रोश परमायस्ता (T1 °मा मत्ता; T2 G2-4 °मा यत्ता) चक्रवाकी यथा पतिं. — After 13, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1257* तं श्रुत्वा करुणं शब्दं सहसोत्पतितं तदा ।

14 a) K3 तत्र (for ततः). K3.4 ततः सह सुतैः कुंती. — c) Ś1 आगताः (for आज°).

15 ab) G3 transp. राजन् and कुन्तीं. B5 D2 G3 M6-8 आर्तां. Ñ3 B5 (m as in text) S (except T1 G1.3) °मिदं तदा. — d) S (except G2.4) तिष्ठंतां तत्र (T1 राज-) दा°.

16 a) Ñ3 B3 Da D2.4 °नं देव्यास. G1.3.6 एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्यास. — b) K0.2 Ñ2 B1m.6 D (except D2.5) °वाधाय. — d) Ś1 च; K3 Ñ3 तं; S (except G3) तां (for ह). Ñ1.2 B D (except D5) सहसैवा(Da °व)जगाम सा (D4 ह).

17 a) K0.1.3 B1.5 D2 S (except M5-8) माद्रीं च पांडुं (by transp.).

18 Before 18, D4 ins. कुंत्युवाच; T1 G6 M कुंती. — b) Ñ1 D2 S धीरः; D4 वने. — c) Ś1 त्वयमनुक्रांतः; K0.2 B D5 M8 त्वामभ्यति°; K1 त्वद्य मति°; K3 Ñ Da Dn D1 त्वामत्यति°; K4 त्वया ह्यप°; D2 M5 त्वामप्यति°; D4 त्वमद्य निष्क्रांतः; T1 G3.5 त्वमनति°; T2 त्वं समति°; G1 च मत्यति°; G2 च समति°; G4 तु समति°; G6 त्वमस्यति°. — d) Ñ1.2 B1m.3.5 D2 जानन्वने वसन्; Cd as in text.

19 a) Ś1 K1 त्वया राज्ञि. — b) K0 Ñ3 B1.5 Dn2 D5 S नराधिपः. — c) Ś1 K1 सा नृपं. — d) Ś1 K1 B3 तं; M (except M5) तु (for त्वं). — After 19, S ins.:

1258* माद्री ।
विधिना चोदितस्यास्य मां दृष्ट्वा विजने वने ।
अचिन्तयित्वा तच्छापं प्रहर्षः समजायत ।

[(L. 1) T1 G1 M6-8 °तस्याद्य. — (L. 2) Cf. 20cd. M6-8 तं शापं.]

20 Before 20, S ins. कुंती (cf. 1258*). — ab) G6 कथं दीने वसंते त्वामासाद्य च रहो°.

21 a) K2 वाहेकि; K4 वाह्लीकि; B (except B6) Da वाह्लीकि; S बाह्लीके. — b) Ś1 K (except K4) B1.3.5 (m as in text) D2 T1 G6 मत्त(K0.3 B5 G6 °त्तो)भाग्यतरा (B3m °वती); G3 मम भाग्य°; M महाभाग्यतरा (M8 °वती); Cd (?)मत्प्रभाग्यतरा. B5 गुणैः (m as in text);

C. 1. 4888
B. 1. 125. 23
K. 1. 134. 68

कुन्त्युवाच ।

अहं ज्येष्ठा धर्मपत्नी ज्येष्ठं धर्मफलं मम ।
अवश्यं भाविनो भावान्मा मां माद्रि निवर्तय ॥२३
अन्वेष्यामीह भर्तारमहं प्रेतवशं गतम् ।
उत्तिष्ठ त्वं विसृज्यैनमिमान्रक्षस्व दारकान् ॥ २४

माद्युवाच ।

अहमेवानुयास्यामि भर्तारमपलायिनम् ।
न हि तृप्तास्मि कामानां तज्ज्येष्ठा *अनुमन्यताम् ॥२५
मां चाभिगम्य क्षीणोऽयं कामाद्भरतसत्तमः ।
तमुच्छिन्द्यामस्य कामं कथं नु यमसादने ॥ २६
न चाप्यहं वर्तयन्ती निर्विशेषं सुतेषु ते ।
वृत्तिमार्ये चरिष्यामि स्पृशेदेनस्तथा हि माम् ॥२७
तस्मान्मे सुतयोः कुन्ति वर्तितव्यं स्वपुत्रवत् ।
मां हि कामयमानोऽयं राजा प्रेतवशं गतः ॥ २८
राज्ञः शरीरेण सह ममापीदं कलेवरम् ।
दग्धव्यं सुप्रतिच्छन्नमेतदार्ये प्रियं कुरु ॥ २९
दारकेष्वप्रमत्ता च भवेथाश्च हिता मम ।
अतोऽन्यन्न प्रपश्यामि संदेष्टव्यं हि किंचन ॥ ३०

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा तं चिताग्निस्थं धर्मपत्नी नरर्षभम् ।
मद्रराजात्मजा तूर्णमन्वारोहद्यशस्विनी ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

D$_5$ S भुवि (M$_8$ ह्यसि) (for तथा). Ñ$_3$ सभाग्या च भृशं मया. — ^{c}) Ś$_1$ K (except K$_3$) D$_5$ था वक्त्रं; G$_5$ M तद्व°.

22 Ś$_1$ K$_{1.3}$ S om. उवाच. — D$_1$ (hapl.) om. 22 and कुंत्युवाच (in 23). — ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ Cd विलोक्य°; T G अलोभ्य°. K$_{2.4}$ Ñ$_{1.2}$ B D (except D$_5$; D$_1$ om.) विलपंत्या मया देवि. — ^{b}) M (except M$_8$) °माणस्तथासकृत्. — ^{c}) K (except K$_1$) D$_5$ S धा(T$_1$ दा)रितः. Da$_1$ S (except G$_3$) तेन; D$_5$ येन (for अनेन). — ^{d}) K$_{2-4}$ Cd दिष्टं सत्यं (by transp.); G$_3$ सत्यं दृष्टं; G$_4$ गतं दिष्टं. Ñ$_3$ सत्यमिष्टं चिकीर्षता. — After 22, D$_4$ (marg. *sec. m.*) S ins. a passage of 61 lines given in App. I (No. 68).

23 D$_1$ om. the ref. (cf. v. l. 22); Ś$_1$ K$_{1.3}$ S om. उवाच. — ^{b}) K$_{2.4}$ सह; Ñ$_{1.2}$ B (except B$_1$) Da D$_{2.5}$ श्रेष्ठं (for ज्येष्ठं). G$_3$ मतं; G$_5$ महत् (for मम). — ^{c}) G$_3$ M (except M$_5$) अवश्य-. Cd cites अभावात् (for भावात्). — ^{d}) Some MSS. मा (for मां). T$_1$ G$_{2.6}$ मा माद्रि न; G$_{1.3}$ माद्रि मा मां. K$_{1.2.4}$ B$_6$ Da निवारय. Ñ$_2$ मा माद्रि विनिव°.

24 ^{a}) Ś$_1$ Ñ Da Dn D$_1$ M$_{3.5}$ अन्विष्यामीह; K$_{0.4}$ D$_5$ अनुयास्यामि; K$_3$ °ष्यामि हि. — ^{b}) Da इह (for अहं). K$_{0.3.4}$ D$_5$ प्रेतगतिं. — ^{c}) G$_1$ इमं; G$_3$ एतं (for एनं). G$_6$ M$_{6-8}$ transp. त्वं and एनं. — ^{d}) K$_0$ D$_5$ एतान्. K$_1$ रक्ष सुदार°; K$_{2.4}$ रक्ष कुमार°; Ñ$_2$ B D (except D$_5$) पालय दार°; G$_3$ रक्षस्व बाल°. — After 24, T G ins.:

1259* अवाप्य पुत्राँल्लब्धात्मा वीरपत्नीत्वमर्थये ।
वैशंपायनः ।
मद्रराजसुता कुन्तीमिदं वचनमब्रवीत् ।

25 Ś$_1$ K$_1$ S om. उवाच. — M$_{6-8}$ transp. 25^{ab} and 25^{cd}, repeating 25^{cd} after 25^{ab}! — ^{b}) M अपराजितं; Cd as in text. — ^{c}) G$_1$ न हि तृप्यामि. — ^{d}) T G$_{3.5.6}$ त्वं ज्येष्ठा. Ś$_1$ K$_{0.1.3}$ Ñ$_3$ D$_5$ T G$_{1.3-5}$ मेनुमन्यतां; K$_{2.4}$ मानु°; G$_6$ ह्यनु°. Ñ$_1$ G$_2$ त्वज्ज्येष्ठाम(G$_2$ मो)नु°; Ñ$_2$ B Da Dn D$_{1.2.4}$ ज्येष्ठा (B$_{1.6}$ Da °ष्ठे; B$_1$m °ष्ठा) मामनु°; M$_{3.5}$ देवी ज्येष्ठानु°; M$_{6-8}$ तां (all *inf. lin.* तं) ज्येष्ठामनु° (all *inf. lin.* चानु°).

26 ^{c}) B$_3$ D$_5$ S समुच्छिद्याम्; Cd as in text. — After 26, S ins.:

1260* मम हेतोर्गतो राजा दिवं राजर्षिसत्तमः ।
न चैव तादृशी बुद्धिर्बान्धवाश्च न तादृशाः ।
न चोत्सहे धारयितुं प्राणान्भर्तृविनाकृता ।
तस्मात्तमनुयास्यामि यान्तं वैवस्वतक्षयम् ।
[(L. 1) G$_2$ मम हेतोर्मृतो राजा यदयं राजसत्तमः.]

27 ^{a}) S वर्तेयं न समां वृत्तिं. — ^{b}) Ś$_1$ K (except K$_0$) निर्विशेषा (K$_{2.3}$ °षां); S जात्वहं च. — ^{cd}) K$_{2.4}$ Dn D$_1$ च (for हि). S तथा हि वर्तमानां मामधर्मः संस्पृशेन्महान्. — After 27, M$_3$ ins.:

1261* त्वं तु मत्सुतयोर्नित्यं त्वत्सुतेषु समा सदा ।

28 ^{a}) B$_6$ तस्मान्मत्पुत्रयोः. S देवि (for कुन्ति). — ^{c}) Ñ$_2$ B$_1$ Dn D$_1$ च (for हि). — ^{d}) M$_3$ भर्ता (for राजा). D$_5$ प्रेतगतिं. — After 28, S ins.:

1262* अन्वेष्यामि च भर्तारं व्रजन्तं यमसादनम् ।

29 ^{a}) K$_{0.2.4}$ D$_5$ सह शरी° (by transp.). — ^{d}) D$_5$ एतत्कार्यं. K$_{0.2.4}$ Ñ$_3$ B$_6$ कुरु प्रियं (by transp.).

30 ^{a}) T$_1$ G त्वं (for च). — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ भवेस्तद्धि; K$_3$

११७

वैशंपायन उवाच ।
पाण्डोरवभृथं कृत्वा देवकल्पा महर्षयः ।
ततो मन्त्रमकुर्वन्त ते समेत्य तपस्विनः ॥ १
हित्वा राज्यं च राष्ट्रं च स महात्मा महातपाः ।
अस्मिन्स्थाने तपस्तप्तुं तापसाञ्शरणं गतः ॥ २
स जातमात्रान्पुत्रांश्च दारांश्च भवतामिह ।
प्रदायोपनिधिं राजा पाण्डुः स्वर्गमितो गतः ॥ ३
ते परस्परमामन्त्र्य सर्वभूतहिते रताः ।
पाण्डोः पुत्रान्पुरस्कृत्य नगरं नागसाह्वयम् ॥ ४
उदारमनसः सिद्धा गमने चक्रिरे मनः ।

C. 1. 4902
B. 1. 125. 6
K. 1. 135. 6

M3.5 भवेथास्त्वं; T G भवेश्चाभि॰. Ś1 K (except K3) हितं मम; M3 सदा मम; M5 अनिंदिते. — ᶜ) Ś1 K (except K3) D2 अतो नान्यत् (K0 D2 नान्यं); D1 अतोन्यं न; G3.4 अन्योन्यं न. — ᵈ) K2 Ñ1 B6 M6-8 कथंचन; K3 प्रियं मम (for हि किं॰). — After 30, D4 (marg. *sec. m.*) S ins. a passage of 62 lines given in App. I (No. 69); while D5 ins.:

1263* तस्मास्तद्वचनं श्रुत्वा कुन्ती शोकाग्निदीपिता ।
पपात सहसा भूमौ छिन्नमूल इव द्रुमः ।
निश्चेष्टा पतिता भूमौ मोहेनैव चचाल सा ।
तस्मिन्क्षणे कृतत्त्वानं महदम्बरसंवृतम् ।
अलंकारकृतं पाण्डुं शयानं शयने शुभे । [5]
कुन्तीमुत्थाप्य माद्री तु मोहेनाविष्टचेतनाम् ।
एह्येहि कुन्ति मा रोदीः दर्शयामि स्वकौतुकम् ।
पादयोः पतिता कुन्ती पुनरुत्थाय भूमिपम् ।
रक्तचन्दनदिग्धाङ्गं महारजतवाससम् ।

31 All MSS. except Dn D2.5 om. the ref. — ᵃ) K2.4 तां (for तं). S नमस्कृत्य चिता॰. — ᶜ) K D4 T1 G1.6 M ॰राजात्मजा (as in text); the rest ॰राजसुता. — After 31, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1264* आहताम्बरसंवीतो भ्रातृभिः सहितोऽनघः ।
उदकं कृतवांस्तत्र पुरोहितमते स्थितः ।
अर्हतस्तस्य कृत्यानि शतश्रृङ्गनिवासिनः ।
तापसा विधिवच्चक्रुश्चारणा ऋषिभिः सह ।

G1 cont.:

1265* तापसा विधिवत्कर्म कारयामासुरात्मजैः ।
(cf. last line of 1264*).

Colophon. *Major parvan:* T2 G2-6 M संभव॰ (for आदि॰). — *Sub-parvan:* Ś1 K0.1.4 Ñ B1.5 Da D1.5 T1 संभव. — *Adhy. name:* K3 पांडोः स्वर्लोकगमनं; Ñ1.2 पांडुपरमः; Dn पांडोरुपरमः; T2 G1.4 M पांडुस्वर्गारोहणं (M3 पांडुमरणं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 123; Dn 124; D4 125; S 67 (T1 116). — *S'loka no.:* Da1 23; Dn 31; M2 112. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 4898.

117

1 Ś1 K1.3 D2.5 S om. उवाच (M3 om. the ref.). — ᵃ) Ś1 K1 पांडोरेवं दशां; K2.4 तत्पांडोर्निधनं; Ñ1.2 B D (except D5) पांडोरुपरमं; Cd as in text. N दृष्ट्वा (for कृत्वा). — ᶜ) Ñ1.2 B D (except D5) ततो मंत्रविदः सर्वे. — ᵈ) K2.4 यशस्विनः; K3 महर्षयः (for तप॰). K0 Ñ3 समेत्य मुनयस्तदा; Ñ1.2 B D (except D5) मंत्रयांचक्रिरे मिथः.

2 Before 2, N ins. तापसा (K0 ऋषय) ऊचुः (K1 om. ऊचुः); M6-8 शुकः. — ᵃ) Ś1 K2.4 G2 transp. राज्यं and राष्ट्रं. M भोगांश्च (for राष्ट्रं च). — ᵇ) B5.6 (by transp.) महात्मा स (B6 च). K0 Ñ1.2 B Dn D1.2.4 महायशाः. Da महात्मा सुमहायशाः. — ᶜ) K1 T2 G5.6 तपस्तप्तं; Ñ B D (except D5) G3 M ॰स्तप्त्वा.

3 ᵃ) B3 G6 संजात॰. — ᵇ) G5 ॰श्च भरतर्षभः. — ᶜ) K2.4 Ñ B (except B5) Dn D1.5 G3.4 प्रादा॰. — After 3, N (except Ś1 K1.3) ins.:

1266* तस्येमानात्मजान्देहं भार्यां च सुमहात्मनः ।
स्वराष्ट्रं गृह्य गच्छामो धर्म एष हि नः स्मृतः ।;

while S ins.:

1267* तस्मात्कुलं परीक्षध्वमिति होवाच धर्मवित् ।
शुकः परमकल्याणो गिरा समभिभाषत ।

[(L. 2) G5 ॰णोगिरा: सम॰; M ॰णो महर्षिः संशितव्रतः.]

4 Before 4, all MSS. except M3 ins. वैशं॰ उ॰ (Ś1 K0.1.3 D2.5 S om. उ॰). — ᵃ) Ñ1.2 B Da D2 ॰मागम्य. — ᵇ) Ñ1.2 B D (except D5) देवकल्पा महर्षयः. — After 4ᵃᵇ, T G ins.:

1268* धर्मं चैव पुरस्कृत्य श्रेष्ठां मतिमकुर्वत ।
कुरुक्षेत्रमितः कुन्तीं तां सपुत्रां नयामहे ।

C. 1. 4902
B. 1. 126. 6
K. 1. 135. 6

भीष्माय पाण्डवान्दातुं धृतराष्ट्राय चैव हि ॥ ५
तस्मिन्नेव क्षणे सर्वे तानादाय प्रतस्थिरे ।
पाण्डोर्दारांश्च पुत्रांश्च शरीरं चैव तापसाः ॥ ६
सुखिनी सा पुरा भूत्वा सततं पुत्रवत्सला ।
प्रपन्ना दीर्घमध्वानं संक्षिप्तं तदमन्यत ॥ ७
सा नदीर्घेण कालेन संप्राप्ता कुरुजाङ्गलम् ।
वर्धमानपुरद्वारमाससाद यशस्विनी ॥ ८
तं चारणसहस्राणां मुनीनामागमं तदा ।
श्रुत्वा नागपुरे नृणां विस्मयः समजायत ॥ ९
मुहूर्तोदित आदित्ये सर्वे धर्मपुरस्कृताः ।
सदारास्तापसान्द्रष्टुं निर्ययुः पुरवासिनः ॥ १०
स्त्रीसंघाः क्षत्रसंघाश्च यानसंघान्समास्थिताः ।
ब्राह्मणैः सह निर्जग्मुर्ब्राह्मणानां च योषितः ॥ ११
तथा विट्शूद्रसंघानां महान्व्यतिकरोऽभवत् ।
न कश्चिदकरोदीर्ष्यामभवन्धर्मबुद्धयः ॥ १२
तथा भीष्मः शांतनवः सोमदत्तोऽथ बाह्लिकः ।
प्रज्ञाचक्षुश्च राजर्षिः क्षत्ता च विदुरः स्वयम् ॥ १३
सा च सत्यवती देवी कौसल्या च यशस्विनी ।
राजदारैः परिवृता गान्धारी च विनिर्ययौ ॥ १४
धृतराष्ट्रस्य दायादा दुर्योधनपुरोगमाः ।
भूषिता भूषणैश्चित्रैः शतसंख्या विनिर्ययुः ॥ १५
तान्महर्षिगणान्सर्वाञ्शिरोभिरभिवाद्य च ।

After this, the sequence of T G is: 5^{ab}, 6^{ab} (for the first time), 4^{cd} and 5^{cd} etc. (G_3 reads also 6^{cd} first time after 6^{ab}). — After 4^{ab}, M reads 6^{ab} (for the first time). — K_2 om. 4^{e}–6^{b}. — ^{c}) $K_{3.4}$ पांडुपुत्रान्. G_3 पुत्रान्पुरस्कृत्य ततो.

5 K_2 om. 5 (cf. v. l. 4). For sequence of T G cf. v. l. 4. — ^{a}) $N_{1.2}$ Da M सर्वे (for सिद्धा). T G इत्युक्त्वा ते (G_5 एवमुक्त्वा) महात्मानो. — ^{d}) $K_{0.1.3}$ Da_2 D_5 M ह (for हि).

6 K_2 om. 6^{ab} (cf. v. l. 4). — S repeats 6^{ab}; G_3, 6^{cd} also (cf. v. l. 4). — ^{b}) $M_{3.5}$ (both second time) समादाय (M_3 second time *sup. lin.* तानादाय). T_1 $G_{1.2.6}$ M (all first time) परीवार्योप(M_3 °र्यं प्र)तस्थिरे. — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.3.4}$ D_5 G_4 पुत्रांश्च दारांश्च (by transp.). — ^{d}) K (except K_1) $Ñ_{2.3}$ B_1 $D_{3.4.5}$ शरीरे चैव; $Ñ_1$ B_6 Da Dn D_1 शरीरे ते च; B_5 शरीरेणैव; M (except M_5) परिवारांश्च. — After 6, B_5 ins.:

1269* आदाय प्रस्थिताः सर्वे शतशृङ्गान्नगोत्तमात् ।

7 ^{a}) M_{6-8} वा (for सा)! B_6 तदा (for पुरा). $Ś_1$ कृत्वा (for भूत्वा). — ^{c}) $Ñ_1$ प्रपद्य; Dn_1 T_1 G_6 °सन्ना. — ^{d}) G_3 सा क्षिप्रं (for संक्षि°). $Ś_1$ K (except K_0) G_1 तममन्यत.

8 ^{a}) $K_{0.2.3}$ B (except B_5) Dn $D_{1.4.5}$ M_5 सा स्वदीर्घेण; $Ñ_2$ D_3 सा च दी°; T_1 सा तु दी°. — ^{b}) K_0 प्रपन्ना (for संप्रा°). Some N MSS. कुरुजंगलं. — After 8, Dn $D_{1.2.4}$ ins.:

1270* द्वारिणं तापसा ऊचू राजानं च प्रकाशय ।
ते तु गत्वा क्षणेनैव सभायां विनिवेदिताः ।

9 ^{a}) T_1 $G_{1.3.5}$ तत् (for तं). $Ñ_2$ °सहस्राणि; T G °सहस्रं वै; M °सहस्रेण; Nilp चारण्य°; Cd as in text. — ^{b}) K_3 $Ñ_1$ D_5 T_2 $G_{3.6}$ चागतं; $Ñ_3$ चागमं; Dn $G_{2.4.5}$ आगतं; G_1 च गतं; Cd आगमं (as in text). $G_{2.4}$ तथा. $Ñ_2$ मुनींश्चैवागतांस्तदा; M मुनीनां ($M_{3.5}$ ऋषीणां) संघमागतं. — ^{c}) G_3 तु नगरे; M_7 गजपुरे. — ^{d}) K_3 $Ñ_1$ B D (except D_5) समपद्यत.

10 ^{a}) M (except M_6) मुहूर्ते चोदितादित्ये. — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.3}$ Da_1 $D_{2.5}$ सर्वेधर्म°; Dn D_1 सर्वे बाल°; S सर्वे भीष्मपुरोगमाः (M °पुरःसराः). — ^{c}) $Ś_1$ $K_{0.1.3}$ $B_{3.6}$ D_4 T G सदारांस्ताप°. — K_2 (? hapl.) om. 10^{d}–11^{c}.

11 K_2 om. 11^{abc} (cf. v. l. 10). — ^{a}) K_0 M क्षत्रसंघानां. — ^{b}) K_0 $Ñ_1$ B_1 D_4 यानसंघं; K_3 °वर्यान्; $Ñ_2$ $B_{3.5.6}$ Da Dn $D_{1.5}$ यानसंघ-; $Ñ_3$ D_2 G_{1-3} °संघाः; G_1 योधसंघाः. $Ñ_1$ B_1 $D_{2.4}$ अवस्थिताः. T $G_{2.4}$ समाश्रिताः; G_5 °हिताः. — ^{c}) K_4 G_2 सह संजग्मुः; T_1 G_3 सहिता ज°; T_2 G_4 सहसा ज°. — ^{d}) T_1 $G_{1.3.6}$ ब्राह्मणाश्च सयो°; T_2 $G_{2.4}$ °णाः सहयो°; G_5 °णाश्च समाहिताः (cf. ^{b}).

13 ^{a}) $K_{2.4}$ $M_{3.5}$ ततो भी°. — ^{b}) K_0 °दत्तश्च. — ^{d}) $Ś_1$ विदुरस्तथा.

14 ^{a}) $Ś_1$ K_1 तु (for च) and दीना (for देवी). — ^{b}) Some N MSS. कौशल्या. T G देवी चांबालिकापि च (T_1 °का अपि). — ^{d}) Dn D_1 S (except M_{6-8}) चापि निर्ययौ.

15 ^{b}) S (except $M_{3.5}$) °पुरःसराः. — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.3.4}$ दिव्यैः; D_5 द्रव्यैः (for चित्रैः).

16 ^{a}) $Ñ_3$ दिव्यान्; B_3m.$_6$ D (except $D_{2.4}$) दृष्ट्वा (for सर्वान्). — ^{b}) $Ñ_3$ अभिवंद्य. $Ś_1$ K $Ñ_3$ D_5 ते

उपोपविविशुः सर्वे कौरव्याः सपुरोहिताः ॥ १६
तथैव शिरसा भूमावभिवाद्य प्रणम्य च ।
उपोपविविशुः सर्वे पौरजानपदा अपि ॥ १७
तमकूजमिवाज्ञाय जनौघं सर्वशस्तदा ।
भीष्मो राज्यं च राष्ट्रं च महर्षिभ्यो न्यवेदयत् ॥ १८
तेषामथो वृद्धतमः प्रत्युत्थाय जटाजिनी ।
महर्षिमतमाज्ञाय महर्षिरिदमब्रवीत् ॥ १९

यः स कौरव्यदायादः पाण्डुर्नाम नराधिपः ।
कामभोगान्परित्यज्य शतशृङ्गमितो गतः ॥ २०
ब्रह्मचर्यव्रतस्थस्य तस्य दिव्येन हेतुना ।
साक्षाद्धर्मादयं पुत्रस्तस्य जातो युधिष्ठिरः ॥ २१
तथेमं बलिनां श्रेष्ठं तस्य राज्ञो महात्मनः ।
मातरिश्वा ददौ पुत्रं भीमं नाम महाबलम् ॥ २२
पुरुहूतादयं जज्ञे कुन्त्यां सत्यपराक्रमः । C. 1. 4921 B. 1. 126. 25 K. 1. 131. 31

(for च). — After 16^{ab}, S ins.:

1271* स्वागतं वचनं चोक्त्वा पाण्डोर्भवनमाविशन् ।
[M चोक्ताः.]

— ^{c})=17^{c}. Ñ1.2 B Da D2.4 ततः सं(B3 प्र)वि°; G3 ते चोपवि°. — Ś1 transp. 16^{d} and 17^{d}. — D5 (hapl.) om. 16^{d}–17^{c}; K3 (hapl.) om. 16^{c}–17^{b}. — ^{d}) D2.4 G6 कौरवाः. Da च (for स-).

17 Ś1 transp. 16^{d} and 17^{d}; K3 om. 17^{ab}; D5 om. 17^{abc} (cf. v. l. 16). — ^{a}) Ñ1 तत्रैव. Ko °सा सर्वे. — ^{b}) Ś1 repeats 16^{b} for 17^{b}. S (except G3) प्रसाद्य च. Ko प्रणिपत्याभिवाद्य च. — ^{c})=16^{c}. — ^{d}) D5 °जानपदैः सह.

18 Ñ1 om. 18^{ab}. — ^{a}) Ñ2 T2 G6 तमद्भुतम्; D2 °पूज्यम्; G3 तमात्मजम्; G5 °अजम्. Ñ2 B Dn D1.4 अभिज्ञाय. Ko D5 कृतभौम(D5 °मौन)मिव ज्ञात्वा; T1 G2.4 अकूरमिव चाज्ञाय; G1 स्थीयतामित्यनुज्ञाय. — ^{b}) K2-4 सर्वतस्. K1 Da T G (except G1.3) M3(*inf. lin.* as in text).5 तथा. — After 18^{ab}, K4 Ñ B D (except D5) ins.:

1272* पूजयित्वा यथान्यायं पाद्येनार्घ्येण च प्रभो ।

— Ñ3 reads 18^{cd} in marg. — ^{c}) Ś1 G3 M6-8 transp. राज्यं and राष्ट्रं.

19 Before 19, S ins. वैशं°. — ^{a}) K3 तेषां मध्ये. S तेषां वृद्धतमः कश्चित्. — ^{b}) Ko तदाजिनी. — ^{c}) Ñ B D (except D5) ऋषीणां मतम्. T1 G1.3 आस्थाय.

20 Before 20, M ins. ऋषिः. — ^{a}) Ko D5 योसौ (for यः स). K2.4 Da1 D2.4 कौरव°. — ^{b}) K1 जनाधिपः; D4 महारथः. — ^{c}) T G3.4-6 M6-8 हित्वा राज्यं च राष्ट्रं च (M6-8 राष्ट्राणि); G1 हित्वा राष्ट्रं च भोगांश्च; G3 M3.5 हित्वा राष्ट्राणि राज्यं च (cf. 2^{a} and 1273* below). — After 20, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1273* कामभोगान्परित्यज्य तपस्वी संबभूव ह ।
स यथोक्तं तपस्तेपे तत्र मूलफलाशनः ।
पत्नीभ्यां सह धर्मात्मा कंचित्कालमतन्द्रितः ।
तेन वृत्तसमाचारैस्तपसा च तपस्विनः ।
तोषितास्तापसास्तत्र शतशृङ्गनिवासिनः । [5]
स्वर्गलोकं गन्तुकामं तापसा विनिवार्य तम् ।
उद्यतं सह पत्नीभ्यां विप्रा वचनमब्रुवन् ।
अनपत्यस्य राजेन्द्र पुण्यलोका न सन्ति ते ।
तस्माद्धर्मं च वायुं च महेन्द्रं च तथाश्विनौ ।
आराधयस्व राजेन्द्र पत्नीभ्यां सह देवताः । [10]
तृप्ताः पुत्रान्प्रयच्छन्ति ऋणमुक्तो भविष्यसि ।
तपसा दिव्यचक्षुष्ट्वात्पश्यामस्ते तथा सुतान् ।
अस्माकं वचनं श्रुत्वा देवानाराधयत्तदा ।

[(L. 1) Prior half=20^{c}. — (L. 11) D4 प्रीताः पुत्रान्. — (L. 12) G3.5 दिव्यचक्षुर्भ्यां.]

G1 cont.:

1274* कुन्ती संप्रेषयामास देवरन्यायधर्मतः ।
स्वानामन्यतमैर्नार्यैः पुण्यैराख्यायिकैरपि ।
मुनेर्मन्त्रप्रभावेण शंकरांशाभियोगिनः ।
आहूय धर्मं वायुं च महेन्द्रं च तथाश्विनौ ।
असूत पुत्रान्कुन्ती च माद्री च द्वौ सुतावपि ।

21 ^{b}) D5 तेन दिव्ये°. — ^{c}) T G2-6 M तस्माद्धर्माद्. G1 युधिष्ठिरोयं धर्मात्मा. — ^{d}) K3 ज्येष्ठो; Ñ B D (except D5) M5 तत्र; T G2-6 M3.6-8 कुंत्यां (for तस्य). G1 धर्मात्कुंत्यामजायत.

22 ^{a}) K2-4 Da तथैव; Ñ B Dn D1.2.4.5 M (except M5) तथैनं; G1 तथास्यां. K2.4 G1 श्रेष्ठः. — ^{d}) K2 भीमं भीमपराक्रमं; K3 भीमसेनं महाबलं; S भीमं सत्ववतां वरं.

23 ^{b}) K1 Da1 D1.2 कुंत्या. Dn S कुंत्यामेव धनंजयः (cf. 1275*). After 23^{ab}, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1275* अस्मिञ्जाते महेष्वासे देवाः सेन्द्रास्तथाब्रुवन् ।
मत्प्रसादादयं जातः कुन्त्यां सत्यपराक्रमः ।
अजेयो युधि जेतारीन्देवतादीन्न संशयः ।

[(L. 1) D4 T2 G1.3-6 देवैरिंद्रस्तथाब्रवीत् (for the posterior half).]

G1 cont.:

1276* स लङ्घयित्वा हरिणा भुवो भारान्नियोजितः ।

C. 1. 4921
B. 1. 125. 25
K. 1. 135. 33

यस्य कीर्तिर्महेष्वासान्सर्वानभिभविष्यति ॥ २३
यौ तु माद्री महेष्वासावसूत कुरुसत्तमौ ।
अश्विभ्यां मनुजव्याघ्राविमौ तावपि तिष्ठतः ॥ २४
चरता धर्मनित्येन वनवासं यशस्विना ।
एष पैतामहो वंशः पाण्डुना पुनरुद्धृतः ॥ २५
पुत्राणां जन्म वृद्धिं च वैदिकाध्ययनानि च ।
पश्यतः सततं पाण्डोः शश्वत्प्रीतिरवर्धत ॥ २६
वर्तमानः सतां वृत्ते पुत्रलाभमवाप्य च ।
पितृलोकं गतः पाण्डुरितः सप्तदशेऽहनि ॥ २७
तं चितागतमाज्ञाय वैश्वानरमुखे हुतम् ।
प्रविष्टा पावकं माद्री हित्वा जीवितमात्मनः ॥ २८
सा गता सह तेनैव पतिलोकमनुव्रता ।
तस्यास्तस्य च यत्कार्यं क्रियतां तदनन्तरम् ॥ २९
इमे तयोः शरीरे द्वे सुताश्चेमे तयोर्वराः ।

नरो मामाविशत्कुन्ति विष्णोरर्धं नरं विदुः ।
सोऽहं त्वामाविशं भद्रे जातोऽहं फल्गुनाह्वयः ।
तस्मादजय्यो भुवने चतुर्दशभिरप्यसौ ।

In D4 (the repetition of) 23^{cd} after 1277* has been scored out. — ^{c}) K3 D4 (first time) T2 G4 M6-8 अस्य; D4 (second time) तस्य (for यस्य). — ^{d}) G2 सर्वान्वै प्रहरिष्यति. — D4 (om. line 6) ins. (marg. *sec. m.*) after the first occurrence of 23^{cd}: S, after 23:

1277* युधिष्ठिरो राजसूयं भ्रातृवीर्यादवाप्स्यति ।
इन्द्रस्य वचनं श्रुत्वा पाण्डुः प्रीतिमवाप सः ।
एष जेता मनुष्यांश्च सर्वान्गन्धर्वराक्षसान् ।
एष दुर्योधनं कीर्त्या भारतांश्च विजेष्यति ।
वीरस्यैकस्य विक्रान्तैर्धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । [5]
यक्ष्यते राजसूयाद्यैर्धर्मे एवापरः सदा ।

[(L. 1) D4 दृष्ट्वा कीर्तिम्; G1 यस्य वीर्याद्. — After line 1, M ins.:

1278* विजित्य नृपतीन्सर्वान्कृत्वा च करदान्प्रभुः ।
स्वयं भोक्ष्यति धर्मात्मा पृथिवीं सागराम्बराम् ।

— T1 G (except G3) read line 2 (of 1277*) after line 6. — After line 3, G1 ins.:

1279* सुरासुरोरगांश्चैव वीर्यादेकरथो जयेत् ।

— (L. 5) G1 M3.5 वीरस्यैतस्य; G5 वीर्यैरेतस्य; M6-8 अस्य वीरस्य. T2 G2.4.5 कुंतीपुत्रो युधि°; G1 सर्वशत्रुभयंकरैः. After line 5, G1 ins.:

1280* अजातशत्रुर्धर्मात्मा पृथ्वैश्वर्याभिपूजितः ।

— (L. 6) M राजसूयादीन्. T1 G3 धर्म एव वरस्तदा; G1 महतीं कीर्तिमाप्स्यति; M क्रतून्धर्मपरायणः.]

24 ^{ab}) Ś1 K1 या तु; G1 M (except M8) इमौ (M8 *inf. lin.* यौ तु as in text). M (except M8) माद्या and जातौ च (M8 *inf. lin.* repectively माद्री and असूत as in text). Ñ B D (except D5) पुरुषोत्तमौ (for कुरु°). — ^{c}) Ñ1.3 B (except B5) Dn D1 पुरुषव्याघ्रौ. — ^{d}) Ñ1.3 B D (except D5) पश्यत (for तिष्ठ°). M (except M8) जेतारो युधि शात्रवान्. — After 24, D4 (marg. *sec. m.*; om. line 2) S ins.:

1281* नकुलः सहदेवश्च तावप्यमिततेजसौ ।
पाण्डवौ नरशार्दूलाविमावप्यपराजितौ ।

[(L. 1) G1 उभावमित°; G3 °मितविक्रमौ. — (L. 2) T1 °विमौ चाप्य°; G1 °प्यपराजयौ; G3 °प्यमितौजसौ.]

25 ^{a}) B5 D5 नित्यधर्मेण. — ^{b}) Ś1 K (except K0) D5 महात्मना (K1 °नः) (for यश°). — ^{c}) B3.5 (both m as in text) Dn D1.4 नष्टः (for एष).

26 ^{a}) Ś1 K1.2.4 धर्मवृत्तिं; Dn1 धर्मवृद्धिं; T1 जन्मवृत्तिं; G3.6 जन्मवृत्तं. — ^{c}) N पश्यतः. Ś1 K0.2.4 D1.5 G5 संततिं; K1 शयनं. — ^{d}) N परां प्रीतिमवाप्स्यथ.

27 ^{a}) S °तां मार्गे. — ^{d}) D5 स दशमेहनि.

28 ^{a}) B1.3 D2.4 चितास्थितम्. T2 G M3.5 आसाद्य. T1 ततश्चितां समासाद्य. — ^{b}) G3 °नरहुते मखे.

29 ^{a}) T1 G3.6 M संगता. — ^{b}) B5 भर्तृव्रतमनु°; G1 °लोकं पतिव्रता. — ^{c}) K0.2.4 सत्कारः; M8 यत्कृत्यं. — ^{d}) T1 G2.4.5 M7 यदनंतरं. — After 29, G1 ins.:

1282* भीष्मं च धृतराष्ट्रं च विदुरं च महामतिम् ।

S ins. after 29 (G1, after 1282*):

1283* पृथां च शरणं प्राप्तां पाण्डवांश्च यशस्विनः ।
यथावदनुगृह्णन्तां धर्मो ह्येष सनातनः ।

[(L. 2) G1 पांडवान्परिगृह्णीध्वं धर्मसत्यान्यशस्विनः.]

G1 cont.:

1284* एतेषां भरणं भीष्म महान्धर्मस्तथैव च ।
क्षत्तुश्च धृतराष्ट्रस्य गान्धार्याश्च विशेषतः ।;

while M8 cont.:

1285* इमे शरीरे च तयोः पृथां च शरणागताम् ।
तस्य पुत्रांश्च धर्मज्ञान्सर्वान्सत्कर्तुमर्हथ ।

[(L. 1) Prior half=(var.) 30^{a}. With the posterior half cf. line 1 of 1283*.]

30 ^{a}) K0 एते (for इमे). — ^{b}) Ś1 K2.4 Dn D1.5 पुत्राः (for सुताः). G1.5 एते (for इमे). K1 तपोधनाः (for तयो°). — ^{c}) M8 यथावदनु°.

31 ^{a}) Ñ B (except B3) D (except D2.4.5) G1

क्रियाभिरनुगृह्णन्तां सह मात्रा परंतपाः ॥ ३०
प्रेतकार्ये च निर्वृत्ते पितृमेधं महायशाः ।
लभतां सर्वधर्मज्ञः पाण्डुः कुरुकुलोद्वहः ॥ ३१
एवमुक्त्वा कुरून्सर्वान्कुरूणामेव पश्यताम् ।
क्षणेनान्तर्हिताः सर्वे चारणा गुह्यकैः सह ॥ ३२
गन्धर्वनगराकारं तत्रैवान्तर्हितं पुनः ।
ऋषिसिद्धगणं दृष्ट्वा विस्मयं ते परं ययुः ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

११८

धृतराष्ट्र उवाच ।
पाण्डोर्विदुर सर्वाणि प्रेतकार्याणि कारय ।
राजवद्राजसिंहस्य माद्र्याश्चैव विशेषतः ॥ १
पशून्वासांसि रत्नानि धनानि विविधानि च ।
पाण्डोः प्रयच्छ माद्र्याश्च येभ्यो यावच्च वाञ्छितम् ॥ २
यथा च कुन्ती सत्कारं कुर्यान्माद्र्यास्तथा कुरु ।
यथा न वायुर्नादित्यः पश्येतां तां सुसंवृताम् ॥ ३
न शोच्यः पाण्डुरनघः प्रशस्यः स नराधिपः ।

C. 1. 4935
B. 1. 127. 4
K. 1. 130. 4

°कार्ये निवृत्ते तु (G1 -पि); G3 °कर्मणि निर्वृत्ते. — ^{b}) S पितृमेधे च पांडवाः. — ^{c}) D1 S लभं(D1 °भ)तां सर्वदायाद्यं. — ^{d}) D1 S पांडोः कुरुकुलोद्वहाः.

32 Before 32, Ś1 Ko.1.3 D2.5 T G (except G3) ins. वैशं°; Dn D1 वैशं° उ°. — ^{b}) S कौरवाणां च प°. — ^{d}) Ñ1.2 B D (except D5) तापसा (for चार°). M3.5 ऋषयश्चारणैः सह.

33 S transp. 33^{ab} and 33^{cd}. — ^{a}) Ko S °कारान् (T1 G3 °काराः; G6 as in text). — ^{b}) Ñ B (except B5) D (except D2) तथैव. Ko T2 G2.4.5 M अंतर्हितान्; K2 T1 G1.3.6 °र्हिताः; K3 Dn3 °र्हितः. T1 G3 M6-8 ततः; T2 G1.2.4-6 M3.5 तदा (for पुनः). — ^{c}) Ko Dn S (except T1 G6) °गणान्. — ^{d}) Ś1 K1.2.4 D4.5 परमं (for ते परं). K2.4 D5 गताः (for ययुः). Ko ते सर्वे विस्मयं ययुः. — After 33, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1286* कौरवाः सहसोत्पत्य साधु साध्विति विस्मिताः ।
[D4 °ध्विति चाब्रुवन्.]

Colophon om. in B1.3.6. *Major parvan:* T2 G2-6 M3.5.7 संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 Ko-2.4 Ñ1.2 B5 Da Dn1.n3 D2.4.5 संभव. — *Adhy. name:* K3 D1 पांडवाभि(D1 om. भि)गमनं; Ñ1.2 ऋषिसंवादः; Ñ3 पुरप्रवेशः; T2 G1.4 पांडवानां (G1 पांडव-) नगरप्रवेशः (G4 °वेशनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1.n3 125; D4 126; S 68 (T1 117). — *S'loka no.:* Dn 35; M3 50. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 4933.

118

1 Before धृत°, D5 ins.:

1287* वैशंपायनः ।
कुरवश्च तदा सर्वे पाण्डोः श्रुत्वा तथा विधिम् ।
भीष्मप्रभृतयो मात्रा जगृहुस्तान्सुतान्सह ।

— K1 S om. उवाच. — ^{d}) M3.5 चापि (for चैव). Ś1 K यथा विधिः (Ś1 -विधि; K1 -विदि).

2 ^{a}) T1 वसु (for पशून्). B1.3 D2.4 वस्त्राणि; Da1 वासोपि. K2.4 गाः सुवर्णं च वासांसि. — ^{b}) Ś1 वासांसि (*sup. lin. sec. m.* as in text); B3 सर्वाणि. Ś1 Ko-2.4 विपुलानि च. K3 D2.4 विविधा(K3 °पुला)नि धनानि च.

3 ^{a}) Ś1 K1 कुंती च (by transp.). T1 कुंत्यां; T2 G3.4.6 M3.5 कुंत्याः. K3 D1 संस्कारं; Ñ1 सत्कार्यं. — ^{b}) Ś1 माद्र्याः कुर्यात् (by transp.). T2 G (except G1.3) तथैव च (for तथा कुरु). — ^{c}) Ś1 T2 M3 वायुरादित्यः; G1 वायुः सादित्यः. K2.4 Ñ3 यां न (Ñ3 यथा) वायुर्न चादित्यः. — ^{d}) Ś1 K सुमध्य(K1 °मुख्य)मां.

4 ^{a}) Ś1 मा; Ñ B (except B1) Da D2.4 अ- (for न). G1 न शोच्याः पांडुतनयाः (see below). — ^{b}) Ś1 K1 च (for स). G1 प्रशस्याः पार्थिवात्मजाः (see below). — After 4, G1 ins.:

1288* स पाण्डुश्च न शोच्यः स्यात्प्रवरः पुण्यकर्मणाम् ।

5 Ś1 Ko.1.3 D5 S om. उवाच (T1 om. the ref.). — ^{a}) Ko.3 Ñ1.2 B1.3 Da D1.2.4 M तु; K2.4 तत्; T G स (for तं). — ^{b}) K3 सह भीष्मे° (by transp.). — ^{c}) Ś1 Ñ1.3 सत्कारया°. — ^{d}) K3 °संस्कृ°; B3 Dn D1 °पूजि°; S

C. 1. 4935
B. 1. 127. 4
K. 1. 136. 4

यस्य पञ्च सुता वीरा जाताः सुरसुतोपमाः ॥ ४

वैशंपायन उवाच ।

विदुरस्तं तथेत्युक्त्वा भीष्मेण सह भारत ।
पाण्डुं संस्कारयामास देशे परमसंवृते ॥ ५
ततस्तु नगरात्तूर्णमाज्यहोमपुरस्कृताः ।
निर्हृताः पावका दीप्ताः पाण्डो राजपुरोहितैः ॥ ६
अथैनमार्तवैर्गन्धैर्माल्यैश्च विविधैर्वरैः ।
शिबिकां समलंचक्रुर्वाससाच्छाद्य सर्वशः ॥ ७
तां तथा शोभितां माल्यैर्वासोभिश्च महाधनैः ।
अमात्या ज्ञातयश्चैव सुहृदश्चोपतस्थिरे ॥ ८
नृसिंहं नरयुक्तेन परमालंकृतेन तम् ।
अवहन्यानमुख्येन सह माद्र्या सुसंवृतम् ॥ ९
पाण्डुरेणातपत्रेण चामरव्यजनेन च ।
सर्ववादित्रनादैश्च समलंचक्रिरे ततः ॥ १०
रत्नानि चाप्युपादाय बहूनि शतशो नराः ।
प्रददुः काङ्क्षमाणेभ्यः पाण्डोस्तत्रौर्ध्वदेहिकम् ॥ ११
अथ छत्राणि शुभ्राणि पाण्डुराणि बृहन्ति च ।
आजह्रुः कौरवस्यार्थे वासांसि रुचिराणि च ॥ १२
याजकैः शुक्लवासोभिर्हूयमाना हुताशनाः ।
अगच्छन्नग्रतस्तस्य दीप्यमानाः स्वलंकृताः ॥ १३
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव सहस्रशः ।
रुदन्तः शोकसंतप्ता अनुजग्मुर्नराधिपम् ॥ १४

°संम° (for °संवृ°).

6 a) T2 स्स (for तु). G1 ततो नागपुरात्तूर्णं. — b) Ñ1.2 B D (except D5) M8 आज्य(D4 माल्य)गंध°. — c) Ś1 निवृताः; K4 निर्नि° (sic); Da निर्ग°; T2 G3 निः(T2 नि)सृ°; M6-8 निर्वृ°. — d) K2.4 Ñ1.2 B6 Dn राजन्पुरो°. — After 6, G1 ins.:

1289* पलाशवृन्तकाष्ठैश्च कुशमुञ्जकबल्वजैः ।
सूत्रोक्तेन विधानेन शरीरे चक्रुरञ्जसा ।
अथ दर्भे तयोर्भूप कृत्वा प्रतिकृती तयोः ।
शिबिकायामथारोप्य शोभितायामलंकृतैः ।

7 ab) Ś1 K1.3 Ñ1.2 Da2 G1.5 अथैनाम्; K0 अप्येनम्; M5 तथैनम्. K0 D5 माल्यैर्गंधैश्च (by transp.); Ñ1 पुष्पैः सुगंधैर्; Ñ2 B Da Dn D1.2.4 G1 पुष्पै(Dn2 °ष्यै)र्गंधैश्च (for गन्धैर्माल्यैश्च). K1 °र्तवैर्गंधपुष्पैर्धूपविलेपनैः. — c) T1 G3 शिबिकास्थम्. N (except Ś1 K1) G1 M ताम् (for सम्-). K0 Ñ1.2 B D G1.3 अलंकृत्य. — d) S वस्त्रै-राच्छाद्य. K1.2.4 सर्वतः. — After 7, G1 ins.:

1290* मुक्ताप्रवालमाणिक्यहेमस्रग्भिरलंकृताम् ।

8 a) T2 G1-6 तं तथा. K3 T2 G2.4-6 शोभितं; T1 G3 शोभितैर्. — b) K0 D5 S विविधैश्च. K1 परंतप; Ñ1.2 B (except B6) Da D2.4 महाद्युतैः. — After 8ab, G1 ins.:

1291* दर्पणाशोकपुन्नागमल्लिकाजातिचम्पकैः ।
नालिकेरफलैः पुष्पैः पूगीफलसुनार्चितैः ।

and thereafter repeats 8ab (the usual indication of interpolation). — c) Ñ1.2 Dn D1 चैनं. K1 सर्व-संभृतसंभारः. — d) K1 तं जनाः; M (except M5) याजकाः (for सुहृदः). G1 चोपजीविनः; G3 चावतस्थिरे.

9 a) K1 B5 Da T1 Nīlp नृसिंह (voc.); Arjp as in text. G1 नरमुख्येन. — b) K1 B5 D3 G1 च (for तम्). — c) B5 अहरन् (m as in text). — d) K1 माद्र्या चापि. T G2.5 सुसंभृतं.

10 a) S (except T1 G5.6) पांडरेण. — b) G1 °व्यजनैरपि. — c) K3 °शब्दैश्च.

11 a) S ततः सर्वाणि रत्नानि (G1 रम्याणि). — b) G1 नृपः; G5 नृपाः (for नराः). — d) Ś1 तत्रौर्ध्वदैहिकं; K0.2.4 G3 तत्रोर्ध्वदेहिकं (K2.4 °के); K1 तत्रौदिधौदकं (sic); K3 D5 T1 तत्रो(T1 °त्रौ)र्ध्वदेहिके; Ñ B तस्यौर्ध्व°; Da2 तस्योर्ध्व°; Dn D1.2.4 तस्यौर्ध्वदे(Dn3 °स्योर्ध्वदै)हिके; T2 G5.6 तत्रौ-र्ध्वदेहिके; G1 तत्रोर्ध्वदैहिकं.

12 a) T G अच्छिद्राणि च. D2 यानानि; D5 सर्वाणि; T1 दिव्यानि; G1 कुंभानि; Cd शुभ्रा° (as in text). — b) Ñ1.2 B1.3 D (except Da) चामराणि; B1m.5.6 S (except T1) पांड°; Cd as in text. D4 महांति च; S बहूनि च. — c) T1 पांडवस्यार्थे. — d) Ś1 K1 च धनानि; G3 विविधानि (for रुचि°).

13 a) K2 याज्ञिकैः; Cd as in text. K0 चित्र°; Dn3 शुभ्र° (for शुक्ल°). — c) K4 B3 Da1 D1.2 T2 G3 आगच्छन्; B5m अतिष्ठन्. Ś1 K0 तत्र (for तस्य).

14 b) Ñ1.2 B5.6 Da विशेषतः; G1 परे च ये (for सह°). — c) K4 क्रंदंतः शो°. — After 14c, G1 ins.:

1292* रुदन्तश्च तथा स्त्रियः ।
विकीर्णमूर्धजाः सर्वे मूर्ध्नि विन्यस्तपाणयः ।
उरस्ताडं रुदन्त्यश्च स्त्रियः सर्वा अनुव्रताः ।
एकवस्त्रधराः सर्वे निराभरणभूषिताः ।
नोष्णीषिणो महाराज निरानन्दा भृशातुराः ।

अयमस्मानपाहाय दुःखे चाधाय शाश्वते ।
कृत्वानाथान्परो नाथः क्व यास्यति नराधिपः ॥ १५
क्रोशन्तः पाण्डवाः सर्वे भीष्मो विदुर एव च ।
रमणीये वनोद्देशे गङ्गातीरे समे शुभे ॥ १६
न्यासयामासुरथ तां शिबिकां सत्यवादिनः ।
सभार्यस्य नृसिंहस्य पाण्डोरक्लिष्टकर्मणः ॥ १७
ततस्तस्य शरीरं तत्सर्वगन्धनिषेवितम् ।
शुचिकालीयकादिग्धं मुख्यस्नानाधिवासितम् ।
पर्यषिञ्चञ्जलेनाशु शातकुम्भमयैर्घटैः ॥ १८

चन्दनेन च मुख्येन शुक्लेन समलेपयन् ।
कालागुरुविमिश्रेण तथा तुङ्गरसेन च ॥ १९
अथैनं देशजैः शुक्लैर्वासोभिः समयोजयन् ।
आच्छन्नः स तु वासोभिर्जीवन्निव नरर्षभः ।
शुशुभे पुरुषव्याघ्रो महार्हशयनोचितः ॥ २०
याजकैरभ्यनुज्ञातं प्रेतकर्मणि निष्ठितैः ।
घृतावसिक्तं राजानं सह माद्र्या स्वलंकृतम् ॥ २१
तुङ्गपद्मकमिश्रेण चन्दनेन सुगन्धिना ।
अन्यैश्च विविधैर्गन्धैरनल्पैः समदाहयन् ॥ २२

C. 1. 4654
B. 1. 127. 23
K. 1. 135. 23

पुरुषाश्च स्त्रियः सर्वा.
— ^{d}) Ko स्वनुजग्मुर्; M (except M_5) ह्यनु°. T_1 यथा नृपं.

15 ^{b}) $Ś_1$ S दुःखं and शाश्वतं. $Ś_1$ K_1 चादाय; G_1 आधाय. — ^{c}) K_1 स नो नाथः; T_2 $G_{2.4-6}$ पुरो(T_2 °रा)नाथः; G_1 अनाथांश्च (for परो नाथः). $Ñ_{1.2}$ B D कृत्वा चास्माननाथांस्त्वं (Dn °श्च). — ^{d}) $K_{2.4}$ क्षयं जातो; B (except B_5) D (except Da_1) T_1 क्व यास्यसि. K_2 B D (except Da_1 $D_{1.5}$) °धिप. — After 15, G_1 ins.:

1293* अनिधाय सुतान्राज्ये वने जाताज्यशस्विनः ।
अ**पुत्रसंपत्तिं क्व यास्यसि महीपते ।

(the last pāda repeats, with v. l., 15^d).

16 ^{a}) G_1 चापि (for सर्वे). — After 16^{ab}, D_4 (marg. *sec. m.*)S ins.:

1294* बाह्लीकः सोमदत्तश्च तथा भूरिश्रवा नृपः ।
अन्योन्यं वै समाश्लिष्य अनुजग्मुः सहस्रशः ।

[(L. 2) D_4 रुरुदुर्भृशदुःखिताः (for the posterior half).] — ^{d}) Dn_1 वने (for समे). G_3 मनोरमे (for समे शुभे).

17 ^{a}) T G वाह(G_1 °स)यामासु°; Cd as in text. — ^{b}) G_1 पांडुमाद्रियोः (for सत्य°). — ^{d}) K_3 पांडो राजर्षिधर्मिणः. — After 17, G_1 ins.:

1295* आछिद्य वाससंवीतं देशशुद्धिं वितेनिरे ।

18 ^{a}) Ko B_6 Dn $D_{1.2.5}$ तु (for तत्). G_1 ततस्तयोः शरीरे ते. — ^{b}) $Ñ_{1.2}$ B D (except D_5) °गंधाधि(Dn_1.n_3 D_1 °गंधवि)वासितं; G_1 °निषेविते. — ^{c}) D_4 T G_{2-6} $M_{5.8}$ °कालेयका°. G_1 अनेन शुचिना शुद्धे. — ^{d}) K_1 मुख्यं नानादिवा°; $Ñ_{1.2}$ B D दिव्यचंदनसेवितं (B_6 Dn D_1 °रूषितं; D_5 पुष्पस्नानाधिवासितं); G_1 °वासिते.

19 ^{a}) K_3 Ñ B D (except D_5) च शुक्लेन; G_1 सुगंधेन. — ^{b}) K_3 मुख्येन; B D (except D_5) सर्वतः (for शुक्ले°). $Ñ_{1.2}$ सर्वतः समलंकृतं. — ^{c}) K_1 °विमुक्तेन; S (except G_3) कालागरु°. — ^{d}) T_2 G (except $G_{1.3}$) धातुरसेन. $Ś_1$ तु; K_3 वै (for च).

20 ^{a}) G_5 ते गजैः (for देश°). $Ś_1$ B_5 D_5 G_1 शुभ्रैः. — ^{b}) $Ñ_3$ °पूजयन्. — ^{c}) $Ñ_{1.2}$ B D (except D_5) सं(D_4 स)छन्नः स; G_1 आच्छन्नौ तौ. — ^{d}) Ko भरतर्षभः; $Ñ_{1.2}$ B (except B_5) D (except D_5) नराधिपः. G_1 सर्वालंकारशोभितौ. — ^{e}) $Ñ_{1.2}$ B D (except D_5) शुशुभे स नरव्याघ्रो; G_1 सजीवाविव राजेंद्र. — ^{f}) G_1 शुशुभाते तु पश्यतां. — After 20, D_4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1296* हयमेधाग्निना सर्वे याजकाः सपुरोहिताः ।
वेदोक्तेन विधानेन क्रियाश्चक्रुः समन्त्रकम् ।

[(L. 1) D_4 T_2 M_3 °मेधान्विताः. M_3(*inf. lin.*).$_5$ समलंकृताः (for सपुरो°). — (L. 2) D_4 T_1 $G_{1.2}$ $M_{3.5}$ क्रियां चक्रुः].

21 ^{a}) Ñ B D (except D_5) °ज्ञाते; S (except G_3) °ज्ञाताः (M_{6-8} °ज्ञातः). — ^{b}) K_1 °कर्मसु; K_4 G_1 °कर्माणि. Ko धिष्ठितैः; K_1 °तं; K_4 °कैः; $Ñ_{1.2}$ B D अनुष्ठिते (D_1 °तैः; D_5 अधिष्ठितैः); $Ñ_3$ G_6 °ते; T_2 निष्कृतैः; $G_{3.4}$ निर्वृतैः; G_5 °ताः. — ^{c}) M_3(*inf. lin.*).$_{6-8}$ °सिक्तेन तदा. — ^{d}) $G_{2.4.5}$ समं माद्र्या. K_{2-4} परंतपं (for स्वलं°).

22 ^{a}) Dn D_1 °पद्म(Dn_2 °पत्र)विमि°; M_{6-8} (by transp.) पद्मतुंगक°. — ^{b}) G_3 पद्मकेन (for चन्द°). T_2 G_5 सुगंधितं. — After 22^{ab}, D_4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1297* सरलं देवदारुं च गुग्गुलुं लाक्षया सह ।
रक्तचन्दनकाष्ठैश्च हरिबेरैरुशीरजैः ।

[(L. 1) G_3 सुरथं (for सर°). — (L. 2) D_4 G_5 श्रृंगिबेरैः; T_1 हरिवीजैः; G_2 हरिवारैः; G_3 हरिकेशैः; G_4 हरिवीरैः.] — ^{c}) D_5 पुष्पैश्च वि° सर्वैः. — ^{d}) Ñ B Da $D_{1.2.4}$ वस्त्रैश्च; Dn T $G_{2.4-6}$ विधिना; G_3 M राजानं (for अनल्पैः). $Ñ_1$ सममादहन्. G_1 यज्ञियैश्चैव दारुभिः. — After 22, S ins.:

1298* घृताप्लुतैस्तथा वस्त्रैः प्रावारैश्च महाधनैः ।

C. 1. 4955
B. 1. 127. 24
K. 1. 130. 27

ततस्तयोः शरीरे ते दृष्ट्वा मोहवशं गता ।
हा हा पुत्रेति कौसल्या पपात सहसा भुवि ॥ २३
तां प्रेक्ष्य पतितामार्तां पौरजानपदो जनः ।
रुरोद सस्वनं सर्वो राजभक्त्या कृपान्वितः ॥ २४
क्लान्तानीवार्तनादेन सर्वाणि च विचुक्रुशुः ।
मानुषैः सह भूतानि तिर्यग्योनिगतान्यपि ॥ २५
तथा भीष्मः शांतनवो विदुरश्च महामतिः ।
सर्वशः कौरवाश्चैव प्राणदन्भृशदुःखिताः ॥ २६
ततो भीष्मोऽथ विदुरो राजा च सह बन्धुभिः ।
उदकं चक्रिरे तस्य सर्वाश्च कुरुयोषितः ॥ २७
कृतोदकांस्तानादाय पाण्डवाञ्शोककर्शितान् ।
सर्वाः प्रकृतयो राजञ्शोचन्त्यः पर्यवारयन् ॥ २८
यथैव पाण्डवा भूमौ सुषुपुः सह बान्धवैः ।
तथैव नागरा राजञ्शिश्यिरे ब्राह्मणादयः ॥ २९
तदनानन्दमस्वस्थमाकुमारमहृष्टवत् ।
बभूव पाण्डवैः सार्धं नगरं द्वादश क्षपाः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

घृतपूर्णैस्तथा कुम्भै राजानं समदाहयन् ।
[(L. 1) G3 प्राधान्यैश्च; M6-8 प्रवरैश्च.]

23 a) Ś1 शरीरेण. Ñ B (except B5) D (except D5) द्वे (for ते). — b) K1 D1 गतः; K2-4 B6 Da D2.5 T1 G1-3.5 M6-8 °ताः. — K0 om. from गता up to °पदो (in 24b). — c) Some MSS. कौशल्या. — d) K2.4 °त भुवि मूर्छिता.

24 K0 om. up to °पदो (cf. v. l. 23). — a) Ñ1 वीक्ष्य. — b) D5 T2 G5 °पदा जनाः. — c) D5 T G5 रुरुदुः. K0 D5 G1 M (M8 *inf. lin.* as in text) °स्वरं; T1 G3 सुस्वरं; T2 सु°. D5 T G5 सर्वे; G3.4 °र्वा. Ñ1.2 B Da Dn D1.2.4 G6 रुरोद दुःख(D4 शोक)संतप्तो. — d) D5 T G5 कृपान्विताः.

25 a) Ñ1.2 B5 क्लांतानि (B5 °नां) चार्त°; B6 Da क्लां(B6 क्लां)तानामार्त°; Dn D1 कुल्याश्चैवार्त°; T1 क्लांता दीनार्त°; G1 क्लांता इवार्त°; M (except M5) दीनानि चार्त°. — b) Ñ1.2 B Da D2.4 तानि सर्वाणि चुक्रुशुः; G1 सर्वास्ताश्चुक्रुशुः स्त्रियः. — After 25, G1 ins.:

1299* सर्वाणि सहदुःखानि रुरुदुः सह तैर्जनैः ।

26 Dn2 om. 26. — a) Ś1 K (except K3) D5 ततो भी°. — b) G1 महीपते (for महा°). — c) S ज्ञातयः कौ°. — d) Ś1 K0.1 G2.3 M7 प्रणदन्; K3 G2 प्र(G2 प्रा)रुदन्; D5 प्रणेदुर्. D2 प्राणदंस सुदुः°. — After 26, S ins.:

1300* चुक्रुशुः पाण्डवाः सर्वे धृतराष्ट्रश्च भारत ।

27 a) Dn2 S (except M3.5) तथा (for ततो). G1.2.4 च (for अथ). — b) D5 द्रोणश्च (for राजा च). Ñ1.2 B1.5 Da D2.4 सोदरैः; Ñ3 B3.6 Dn D1 G2.3 पांडवैः; T1 G4-6 M बांधवैः (for बन्धु°). G1 धृतराष्ट्रः सबांधवः. — T1 (hapl.) om. 27c-29b. — c) T2 G2.4-6 सर्वे; G1.3 M पांडोः (for तस्य). — d) T2 G2.4-6 पांडोश्च (for सर्वा°). K0 D5 पुरयोषितः. G1 माद्र्याश्चैव पृथक्पृथक्. — After 27, Ś1 K (except K3) B5.6 D (except Da) ins.:

1301* चुक्रुशुः पाण्डवाः सर्वे भीष्मः शांतनवस्तथा ।
विदुरो ज्ञातयश्चैव चक्रुश्चाप्युदकक्रियाम् ।;

while G1 ins.:

1302* एककुण्डे पृथक्चैव पिण्डांश्चैव पृथक्पृथक् ।
ददुर्धर्मोदकं सर्वे सर्वाश्च कुरुयोषितः ।

(the last pāda repeating 27d).

28 T1 om. 28 (cf. v. l. 27). — a) G3 °कांस्तदादाय. — b) A few MSS. °कर्पितान्. — K3 om. 28cd. — Ś1 K1.2 (hapl.) om. 28d-29c. — d) K4 D2 G1.3 M3.5 शोचंतः. Ñ1 B5 Da Dn D1 शोचमाना न्यवारयन्.

29 Ś1 K1.2 om. 29abc; T1 om. 29ab (cf. v. l. 27, 28). — a) T2 G (except G1.3) यथा च. — b) K0.3.4 Ñ3 B5 m D5 शिशियिरे; S (T1 om.) शेरते. K3 सह कौरवैः. — c) K0 नागराः सर्वे. — d) T1 G2 शेरते.

30 a) Dn तद्गतानंदम्. B3 आत्मस्थम्; D2 अन्विच्छन् (for अस्वस्थम्).

Colophon om. in B1.3. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K0-2.4 Ñ1.2 B5 Dn1.n2 D1.4.5 T1 संभव. — *Adhy. name:* K3 G1 पांडुसंस्कारः; Ñ1.2 पांडुदाहः; Ñ3 प्रेतकर्म. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1.n2 126; D4 127; S 69 (T1 118). — *S'loka no.:* Da1 31; Dn 32 (Dn1 33) M3 36. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 4965.

११९

वैशंपायन उवाच ।

ततः क्षत्ता च राजा च भीष्मश्च सह बन्धुभिः ।
ददुः श्राद्धं तदा पाण्डोः स्वधामृतमयं तदा ॥ १
कुरूंश्च विप्रमुख्यांश्च भोजयित्वा सहस्रशः ।
रत्नौघान्द्विजमुख्येभ्यो दत्त्वा ग्रामवरानपि ॥ २
कृतशौचांस्ततस्तांस्तु पाण्डवान्भरतर्षभान् ।
आदाय विविशुः पौराः पुरं वारणसाह्वयम् ॥ ३
सततं स्मान्वतप्यन्त तमेव भरतर्षभम् ।
पौरजानपदाः सर्वे मृतं स्वमिव बान्धवम् ॥ ४
श्राद्धावसाने तु तदा दृष्ट्वा तं दुःखितं जनम् ।
संमूढां दुःखशोकार्तां व्यासो मातरमब्रवीत् ॥ ५
अतिक्रान्तसुखाः कालाः प्रत्युपस्थितदारुणाः ।
श्वः श्वः पापीयदिवसाः पृथिवी गतयौवना ॥ ६
बहुमायासमाकीर्णो नानादोषसमाकुलः ।
लुप्तधर्मक्रियाचारो घोरः कालो भविष्यति ॥ ७
गच्छ त्वं त्यागमास्थाय युक्ता वस तपोवने ।
मा द्रक्ष्यसि कुलस्यास्य घोरं संक्षयमात्मनः ॥ ८
तथेति समनुज्ञाय सा प्रविश्याब्रवीत्स्नुषाम् ।

C. 1. 4972
B. 1. 128. 9
K. 1. 137. 9

119

1 Ś1 K1.3 D2.5 S om. उवाच. — a) Ñ1.2 B (B6 marg.) D (except D4.5) कुंती (for क्षत्ता). K3 S भीष्मश्च (for राजा च). — b) K3 M3 राजा च सह; T G M5-8 व्यासो राजा च. G1 पांडवैः (for बन्धु°). — c) K0.1 ततः (for तदा). — d) K3 Ñ3 B3 °रसं; Ñ1 D2.4 T G2-6 M3.5 °समं; B1.3 सुधा°; B5 Da सुधामृतसमं; G1 °सुधां. Ś1 K1.2.4 महत्; K3 नृप; G1-4 तथा (for तदा). K0 स्वधामृतरसोपमं. — After 1, S ins.:

1303* पुरोहितसहायास्ते यथान्यायमकुर्वत ।

[G1.3 M यथाविधिरसं(G1.3 यथा; M3 *inf. lin.* °रना)कुलं.]
G1 cont.:

1304* एकपाके पृथक्चैव स्वशाखोक्तविधानतः ।

2 a) K (except K0) D1 गुरूंश्च. — c) K0 Ñ1.2 B (except B5) D G6 विप्रमुख्येभ्यो; T3 G2.4.5 द्विजवर्येभ्यो. — d) Ñ1 ददौ. Ñ1 B1 D2.4 तदा; B3.4.6 Da Dn D1 तथा (for अपि).

3 a) Ś1 K1 पुनस्तांस्तु; K0 ततस्तत्र; K3 ततस्त्रीषु. — b) Ś1 K1 D6 पुरुषर्षभान्; K3 T G1.3.4.6 M5 °र्षभ; M3.6-8 सह कौरवैः. — c) K1 शूराः; Ñ1.2 B (except B5) D (except D5) सर्वे (for पौराः). K0 पौरा विविशुरादाय. — d) Ñ3 B (except B5) Da D2.4 पुरं जानपदास्तदा(B3 Da °था).

4 a) Ś1 K1 स्मानुत°; K0 D5 M3.6-8 चान्वत°; K3 तेवमन्यंत; K4 T2 G2.5 स्मान्व(K4 चान्व-; G5 स्मानु)पश्यंत; Ñ1.2 Dn चा(Dn स्मा)नुशोचंतः; B Da D1.2.4 चान्वशोचंत (D1.4 °तः). G1 पांडुमेवान्वत°. — b) K4 सततं; G3 आदाय (for तमे°). Ñ B3.6 Da D2.4 पुरुषर्षभं.

5 a) K2.4 Ñ3 तु तथा. G1 तत्र श्राद्धावसाने तु. — b) K3 तं दृष्ट्वा (by transp.). — c) K1.2 स मूढां. K0 °शोकेन; Ñ1.2 °संतप्तां; Cd as in text.

6 Before 6, B6 S (except T1 G3) ins. व्यासः. — a) Ś1 K1 T G1.2.6 °क्रांताः सु°; Cd अविक्रांत°. K4 °क्रांतः सुखः कालः. — b) K0.2.3 Ñ B3.6 D (except Da2) G5.6 पर्यु°; K4 °दारुणः; B5 यदु°; Cd as in text. — c) D5 आसन्; S (except G3) शश्वत्; Cd श्वः श्वः (as in text). Ñ1.2 B D (except D5) पापिष्ठ°; T G2.4-6 °दिवसा; G1 °दिवसां; Cd as in text. — d) K0-2 B6 Da G6 °यौवनाः; Cd as in text.

7 a) K2.4 S (except G3) °कीर्णा. — b) S °देशाः (T1 G1.3 °शः). K1.2.4 B6 Da2 D5 S (except M3.5) °कुलाः. — c) T1 °समाचारो. — d) K2 रौद्रः (for घोरः). Ś1 K2.4 कालोयमागतः. K1 घोरा कोयायमागताः (sic). — After 7, N ins.:

1305* कुरूणामनयाच्चापि पृथिवी न भविष्यति ।;

while G1 ins. a passage of 8 lines given in App. I (No. 70).

8 a) Ś1 K1 न्यायम्; K4 Ñ B D Cd योगम्; G2 यागम् (for त्यागम्). — b) K3 युक्ता भव; T1 गच्छावस. — c) Ñ1.2 B D (except D5) मा द्राक्षीस्त्वं. — d) B3 °क्षयमागतं.

9 Before 9, Ñ3 ins. वैशं° उ°. — a) Ś1 K1.2.4 D5 समनुज्ञाप्य. — b) K3 साब्रवीज्ज्यायसीं स्नुषां. — Before 9cd, G1.3 M ins. सत्यवती. — c) K2.4 Dn2.n3 D5 पौत्रस्य. — d) M (except M3) किल कौरवाः. — e) K0.2 S वि(K2 च)नश्यंति (G5 नशिष्यंति). — f) Ñ2 Dn D5 पौराः (for पौत्राः). M (except M3) चेतीह.

C. 1. 4973 B. 1. 128. 10 K. 1. 137. 10

अम्बिके तव पुत्रस्य दुर्नयात्किल भारताः ।
सानुबन्धा विनङ्क्ष्यन्ति पौत्राश्चैवेति नः श्रुतम् ॥ ९
तत्कौसल्यामिमामार्तां पुत्रशोकाभिपीडिताम् ।
वनमादाय भद्रं ते गच्छावो यदि मन्यसे ॥ १०
तथेत्युक्ते *अम्बिकया भीष्ममामन्त्र्य सुव्रता ।
वनं ययौ सत्यवती स्नुषाभ्यां सह भारत ॥ ११
ताः सुघोरं तपः कृत्वा देव्यो भरतसत्तम ।
देहं त्यक्त्वा महाराज गतिमिष्टां ययुस्तदा ॥ १२
अवाप्नुवन्त वेदोक्तान्संस्कारान्पाण्डवास्तदा ।
अवर्धन्त च भोगांस्ते भुञ्जानाः पितृवेश्मनि ॥ १३
धार्तराष्ट्रैश्च सहिताः क्रीडन्तः पितृवेश्मनि ।
बालक्रीडासु सर्वासु विशिष्टाः पाण्डवाभवन् ॥ १४
जवे लक्ष्याभिहरणे भोज्ये पांसुविकर्षणे ।
धार्तराष्ट्रान्भीमसेनः सर्वान्स परिमर्दति ॥ १५
हर्षादेतान्क्रीडमानान्गृह्य काकनिलीयने ।
शिरःसु च निगृह्यैनान्योधयामास पाण्डवः ॥ १६
शतमेकोत्तरं तेषां कुमाराणां महौजसाम् ।
एक एव विमृद्नाति नातिकृच्छ्राद्वृकोदरः ॥ १७

---

10 a) D5 तां कौसल्याम्; M6–8 कौसल्यां ताम्. Some MSS. कौशल्यां. — b) Ñ3 °शोकनिपी°. — cd) K (except K1) Ñ3 B5 D5 गच्छामो; Ñ1.2 B1.3.6 Da D2.4 गच्छाम. S गच्छावो (G3 M °मो) भद्रं ते (by transp.).

11 Before 11, T G (except G3) ins. वैशं°. — a) Ñ1 Dn3 G1 तथेत्युक्त्वा; Ñ2 B5.6 Da Dn1.n2 D1.3.4.5 T2 G5.6 °त्युक्ता. K0 G3.4 M6–8 ·त्वंबिक(G3 M7 °का)या; K2.3 Ñ2.3 B5 Dn1.n2 D1 T2 G6 M3.5 त्वंबि°; K4 Ñ1 Dn3 D5 T1 त्वंबिकाया; B6 D4 सांबि°; Da अंबिकाया; D2 चांबिकेया; G1 सांबिकेयं; G2 त्वंबिकाय. Ś1 तथेत्युत्वं-बिकया (Sic); K1 तथेत्युक्ते त्वभिकाया; B1.3 सा तथेत्युक्तां-बिकया. — b) K0 भीष्ममासाद्य. — Ñ3 om. 11^{cd}.

12 a) K4 च; G3 तु (for सु-). Ñ B (except B5) D (except D5) G1 तपस्तप्त्वा. T1 सुघोरं च तपः कृत्वा. — b) G1 देव्यो देहक्षयावधि. — c) K4 D5 G6 देहांस्त्यक्त्वा. — d) G1 गतास्तदा. — After 12, Ñ B (except B6) Da S (except G6) ins. an additional colophon. (*Major parvan:* B5 T2 G1–6 M संभव. — *Adhy. name:* Da सत्यवत्युपरमः; T2 G1.4 सत्यवतीवनवासः; G2 सत्यवत्यंबिकाकौसल्यावनवासः; M3.6–8 सत्यवतीतपश्चरणं. — *Adhy. no.:* B1 125; T1 119; T2 G1–5 M 70. — *S'loka no.:* Da1 M3 13).

13 K1 om. 13–28^{ab}. Before 13, Ñ B D S (except M5) ins. वैशं° उ° (D2.5 T G M3.6–8 om. उ°); cf. v. l. 12. — a) K3 अवाप्नुयुश्च; Ñ1 B1.3 D2.5 T1 G2 अथाप्नुवंतो; Ñ2 B6 Da2 Dn D1 अथाप्तवंतो; Ñ3 अथाप्नु°; B5 Da1 T2 G1.5.6 अवाप्तवंतो; D4 अथाप्नुवंस्ते; G3.4 M3.5 °वंतो. — b) K0 Ñ3 D5 ततः; B5 तथा; M कृपात् (for तदा). — c) B (except B5) Da D1.2.4 व्यवर्धंत च; Dn संव्यवर्धंत. K2 भोगांश्च. S °र्धंत महाभोगान् (M3 *sup. lin.* °भोगैः; M5.6–8 °भागा). — d) K3 तस्य वेश्मनि.

14 K1 om. 14 (cf. v. l. 13); G1 om. 14^{ab}. — a) K4 सहिता धार्तराष्ट्रैस्ते; S (G1 om.) ते धार्तराष्ट्रैः सहिताः. — b) Ś1 प्रियदर्शनाः; K0 B5 तत्र तत्र ह (B5 हि); K2–4 राजवे°; Ñ1.2 B1.3.6 D (except D5) मुदिताः सुखं (Ñ1.2 स्वयं). — d) N (K1 om.) तेजसा° (B6 Da ते तदा°) (for पाण्डवा°).

15 K1 om. 15 (cf. v. l. 13). — a) T1 यले; G5 जले; Cd जवे (as in text). K0 B6 T1 G1.2 M लक्षा°. T2 जलरक्षाभि°. — b) T G भेद्ये; Cd भोज्ये (as in text). Some MSS. पांशु°; T1 चाप°. M3.5 भोजने पांसुकर्पणे. — d) K2.4 T1 G2.4 M स; B6 Da G3 सं-; T2 G5.6 तु; G1 तान् (for स). K0 परिमृद्नाति नित्यशः; K3 Ñ3 सर्वान्परिविमर्दति.

16 K1 om. 16 (cf. v. l. 13). — a) K2 हर्षाच्चैनान्; K4 T1 °देनान्; Ñ3 G3–5 M °च्चैना(G4.5 °ता)न्; G1 परस्परं. Ñ1.2 B D (except D5) हर्षात्प्रक्रीडमानां(Da D1 °ना)स्तान्. — b) Ś1 K4 Cd गृह्य काकनिलायने; K0 निगृह्य बलवद्बली; Ñ1.2 B (B1 m as in text) Da Dn D1.2 गृह्य राजन्निलीयते; D4 T G2.4–6 गृह्यैकाकी निलीयते; D5 गृह्यजांके निलीयते; G1 काकपक्षधरान्नृप; G3 गृह्याकाशे निलीयते. — c) K2 चैव गृह्यैनान्; K3 B1.3.6 Da Dn वि(K3 प्र)निगृह्यैता(B1.6 °ना)न्; K4 Ñ B5 D1.2.5 G6 °ह्यैतान्. — K2 D1 (hapl.) om. 16^{d}–18^{a}. — d) K0 योक्त्रयामास; B5 पोथ°. T1 पार्थिवः; G4 पांडवैः. For 16^{d} M3.5 subst. 18^{b}.

17 K1.2 D1 om. 17 (cf. v. l. 13, 16). — a) K4 तत्र (for तेषां). — b) K0 महावीर्यो; K4 विगृह्णानो; Ñ1.3 B1 (m as in text) Da Cd विगृह्णाति; Ñ2 B3.6 Dn D3.4.5 निगृह्णा°; T1 विमश्ना°; G1 स मृ°; G3 तु मृ°. — d) K0 भीमसेनो विमर्दते.

18 K1 om. 18; K2 D1 om. 18^{a} (cf. v. l. 13, 16). — a) K0 पुरेषु (sic); K4 Ñ2 B1m.6 करे°; Ñ1 B1.3.5

पादेषु च निगृह्यैनान्विनिहत्य बलाद्बली ।
चकर्ष क्रोशतो भूमौ घृष्टजानुशिरोक्षिकान् ॥ १८
दश बालाञ्जले क्रीडन्भुजाभ्यां परिगृह्य सः ।
आस्ते स्म सलिले मग्नः प्रमृतांश्च विमुञ्चति ॥ १९
फलानि वृक्षमारुह्य प्रचिन्वन्ति च ते यदा ।
तदा पादप्रहारेण भीमः कम्पयते द्रुमम् ॥ २०
प्रहारवेगाभिहताद्द्रुमाद्व्याघूर्णितास्ततः ।
सफलाः प्रपतन्ति स्म द्रुतं स्रस्ताः कुमारकाः ॥ २१
न ते नियुद्धे न जवे न योग्यासु कदाचन ।
कुमारा उत्तरं चक्रुः स्पर्धमाना वृकोदरम् ॥ २२
एवं स धार्तराष्ट्राणां स्पर्धमानो वृकोदरः ।
अप्रियेऽतिष्ठदत्यन्तं बाल्यान्न द्रोहचेतसा ॥ २३
ततो बलमतिख्यातं धार्तराष्ट्रः प्रतापवान् ।
भीमसेनस्य तज्ज्ञात्वा दुष्टभावमदर्शयत् ॥ २४
तस्य धर्मादपेतस्य पापानि परिपश्यतः ।
मोहादैश्वर्यलोभाच्च पापा मतिरजायत ॥ २५
अयं बलवतां श्रेष्ठः कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ।
मध्यमः पाण्डुपुत्राणां निकृत्या संनिहन्यताम् ॥ २६
अथ तस्मादवरजं ज्येष्ठं चैव युधिष्ठिरम् ।
प्रसह्य बन्धने बद्ध्वा प्रशासिष्ये वसुंधराम् ॥ २७

C. 1. 4993
B. 1. 128. 30
K. 1. 137. 31

D_a D_n D_4 कचे°; $\tilde{N}_3$ S गले°; D_5 परे°. K_3 खेलनेषु (for पादेषु च). $K_{3.4}$ $B_{5.6}$ D_a D_2 एतान्. — ^{b}) For $M_{3.5}$ cf. v. l. 16. $K_{0.2.4}$ विनिगृह्य; K_3 $G_{2.3}$ निहत्य च; G_1 विहत्य च. — ^{c}) K_2 राजन् (for भूमौ). — ^{d}) $K_{0.4}$ °शिरोधरान्; $\tilde{N}_1$ घृतजानुशिरोंसकान्; $\tilde{N}_2$ D_n $D_{1.2}$ °शिरोंसकान्; $\tilde{N}_3$ °शिरोद्वहान्; T_1 °शिरोर्दितान्.

19 K_1 om. 19 (cf. v. l. 13). — ^{a}) K_3 दशसंख्यान्. — ^{b}) M_{6-8} बाहुभ्यां. B_5 G_1 च (for सः). — ^{d}) K_2 अमृतांश्च; K_3 प्रसु°; $\tilde{N}_2$ B D (except D_5) मृतकल्पान्; T_1 $G_{1.4-6}$ प्रसृद्ध°. $\tilde{N}_3$ प्रमुंचति.

20 K_1 om. 20 (cf. v. l. 13). — ^{b}) $\acute{S}_1$ $K_{0.2.3}$ D_a G_3 प्रविचिन्वंति; K_4 $B_{1.3}$ विचिन्वंति च; G_1 °न्वंति स्म; M_5 विप्रचिन्वंति. $\acute{S}_1$ $\tilde{N}_{1.2}$ $D_{n1.n3}$ G_1 ये. $\tilde{N}_{1.2}$ G_1 तदा. T_1 °न्वंते वने यदा. — ^{d}) $B_{1.3}$ D_{n1} $D_{1.2}$ कंपयति. K_0 $\tilde{N}_{1.2}$ B (except B_5) D द्रुमान्; G_5 ध्रुवं. — After 20, G_1 ins.:

1306* प्रगृह्य वृक्षमूलं च पाणिभ्यां कम्पयन्द्रुमम् ।
अग्रशाखाग्रसंलीनान्पातयामास भूतले ।
भग्नपादोरुपृष्ठाश्च भिन्नमस्तकपार्श्वकाः ।

21 K_1 om. 21 (cf. v. l. 13). — ^{ab}) $\acute{S}_1$ $K_{2.4}$ $\tilde{N}$ $B_{3.6}$ D (except D_1) T_1 G_{1-3} M °हता द्रुमा (T_1 G_3 M द्रुमाद्); K_0 °हतान्द्रुमान्. $\acute{S}_1$ T_2 $G_{1.2}$ °तास्तदा; $K_{2.3}$ °ता कृताः; B_5 M °तात्ततः. — ^{d}) K_0 $\tilde{N}_3$ D_5 T_1 $G_{1.4-6}$ द्रुमात्स्रस्ताः; K_2 द्रुमाच्छ्रस्ताः; K_3 D_a T_2 G_2 $M_{3.5}$ द्रुमात्त्रस्ताः; K_4 M_{6-8} द्रुमाद्भ्रष्टाः; $\tilde{N}_2$ B_3 D_4 द्रुतं त्रस्ताः; B_5 द्रुतं भ्रष्टाः; D_1 द्रुतं सुप्ताः. — After 21, D_4 ins.:

1307* केचिद्भग्नशिरोरस्काः केचिद्भग्नकटीतटाः ।
निपेतुर्भ्रातरः सर्वे भीमसेनभुजार्दिताः ।

22 K_1 om. 22 (cf. v. l. 13). — ^{a}) D_a T_2 $G_{1-3.6}$ न तेन युद्धे. $\acute{S}_1$ नरुद्धे (sic) (for नियुद्धे). K_2 न तेन युद्धे च जये; T_1 तेन युद्धेषु न जले; G_4 न तेन सह युद्धेन. Cd cites नियुद्धे (as in text). — ^{b}) K_3 योग्यासु न; $B_{5.6}$ योग्यासु (B_6 स्म) च; T_2 G_5 योग्याः स्वासु; G_1 योग्याः साधु; G_2 योग्यास्वपि; G_4 जवेन च; G_6 योग्योभ्यासु (for न योग्या°). Cd cites योग्यासु (as in text). $K_{0.3.4}$ कथंचन. — ^{c}) $K_{0.3}$ D_5 नोत्तरं; G_1 कुपितं; Cd as in text.

23 K_1 om. 23 (cf. v. l. 13); K_3 om. 23^{ab}. — ^{a}) $\tilde{N}_1$ एवं सन्; B_6 D_{a1} स एवं; D_{a2} D_{n3} स एव. $\tilde{N}_3$ धार्तराष्ट्रैस्तु; B_6 D_a D_n $M_{3.5}$ °राष्ट्रांश्च. — ^{c}) K_3 T G_{1-4} [ऽ]तिष्ठद्(T_2 °ते)त्यर्थं.

24 K_1 om. 24 (cf. v. l. 13). — ^{a}) K_0 अभिक्षिप्तं; K_3 अभिध्याय; $\tilde{N}_{1.2}$ S अभिख्यातं. — ^{c}) $\tilde{N}_{1.3}$ $B_{5.6}$ तं ज्ञात्वा; G_2 तच्छ्रुत्वा. — ^{d}) $\acute{S}_1$ $K_{2.4}$ $\tilde{N}_1$ $B_{1.6}$ D_a $D_{4.5}$ दुष्टं भावम्. K_0 T_1 अचिंतयत्.

25 K_1 om. 25 (cf. v. l. 13). — ^{a}) K_0 ततो धर्मा°. — ^{c}) $\acute{S}_1$ लाभाद् (for मोहाद्). $K_{2.4}$ transp. मोहात् and लोभात्. K_3 S °भावाच्च; D_2 °दर्पाच्च. — ^{d}) G_4 पापे मति°.

26 K_1 om. 26 (cf. v. l. 13). Before 26, $\tilde{N}_2$ ins. दुर्योधन उ°. — ^{d}) K_2 $\tilde{N}_3$ T_1 G_6 वि-; K_3 च; K_4 D_n स; D_5 -यं (for सं-). K_0 स निपात्यतां; $\tilde{N}_{1.2}$ B D_a G_1 सं(G_1 -पि)निगृह्यतां; T_2 G_{2-5} M वि(G_3 -पि)निहत्य तं. — After 26, K_4 $\tilde{N}$ B D ins.:

1308* प्राणवान्विक्रमी चैव शौर्येण महतान्वितः ।
स्पर्धते चापि सहितानस्मानेको वृकोदरः ।
तं तु सुप्तं पुरोद्याने गङ्गायां प्रक्षिपामहे ।

27 K_1 om. 27 (cf. v. l. 13). — ^{b}) B_6 D_n D_1 श्रेष्ठं (for ज्येष्ठं). — ^{c}) $\acute{S}_1$ प्रसक्त-; D_5 प्रगृह्य; Cd as in text. K_3 D_5 T_1 बंधनैर्.

28 K_1 om. 28^{ab} (cf. v. l. 13). Before 28, S (except G_3) ins. वैशं°. — ^{ab}) $\tilde{N}_3$ वि- (for स). K_0

C. 1. 4993
B. 1. 128. 20
K. 1. 137. 31

एवं स निश्चयं पापः कृत्वा दुर्योधनस्तदा ।
नित्यमेवान्तरप्रेक्षी भीमस्यासीन्महात्मनः ॥ २८
ततो जलविहारार्थं कारयामास भारत ।
चेलकम्बलवेश्मानि विचित्राणि महान्ति च ॥ २९
प्रमाणकोट्यामुद्देशं स्थलं किंचिदुपेत्य च ।
क्रीडावसाने सर्वे ते शुचिवस्त्राः स्वलंकृताः ।
सर्वकामसमृद्धं तदन्नं बुभुजिरे शनैः ॥ ३०
दिवसान्ते परिश्रान्ता विहृत्य च कुरूद्वहाः ।
विहारावसथेष्वेव वीरा वासमरोचयन् ॥ ३१
खिन्नस्तु बलवान्भीमो व्यायामाभ्यधिकस्तदा ।
वाहयित्वा कुमारांस्ताञ्जलक्रीडागतान्विभुः ।
प्रमाणकोट्यां वासार्थी सुष्वापारुह्य तत्स्थलम् ॥ ३२
शीतं वासं समासाद्य श्रान्तो मदविमोहितः ।
निश्चेष्टः पाण्डवो राजन्सुष्वाप मृतकल्पवत् ॥ ३३
ततो बद्ध्वा लतापाशैर्भीमं दुर्योधनः शनैः ।
गम्भीरं भीमवेगं च स्थलाज्जलमपातयत् ॥ ३४

D_5 कृत्वा पापं (for पापः कृत्वा). K_{2-4} B_5 S (except G_3) पापं (for पापः). $Ś_1$ K_{2-4} ततः; T_1 तथा (for तदा). — K_1 resumes from 28^{cd}. — ^{c}) T_1 °प्रेप्सुः. — ^{d}) K_0 T_1 भीमस्यास्य. $Ś_1$ K_1 B_3 महाबलः.

29 ^{a}) $Ś_1$ जलविहारं च. — ^{b}) K_0 D_a भारतः. — ^{c}) $Ś_1$ K (except K_0) $Ñ_3$ B_3 D चैल°. — ^{d}) $Ñ_3$ चित्राणि च म°. — After 29, N ins.:

1309* सर्वकामैः सुपूर्णानि पताकोच्छ्रयवन्ति च ।

[$Ś_1$ K_2 $Ñ_3$ $B_{1.3}$ $D_{4.5}$ °कोच्छ्राय°; K_1 °कश्राय°.]

K_4 B D cont.: T G (with v. l.) ins. in the course of an additional adhy. given in App. I (No. 73):

1310* तत्र संजनयामास नानागाराण्यनेकशः ।
उदकक्रीडनं नाम कारयामास भारत ।

[(L. 1) K_4 ततस्ते रंजयामासुर्नानारत्नैरनेकशः. — (L. 2) K_4 तत्र वै (for भार°). Posterior half = 29^{b}.]

☞ St. 30–43 of the const. text are based on the (shorter) version as preserved in K (except K_4) S. For it, K_4 Ñ B D subst. a longer (inflated) version, made up by an addition of more than 120 lines (interpolated at various points of our text as detailed below), including an additional colophon (cf. App. I, No. 72). M has *none* of these additions, and shows almost complete agreement with K; but T G do include them, having incorporated the (inflated) version of B D (with v. l.) bodily as an *additional adhy.* (App. I, No. 73) inserted in their text after the present adhy. This (interpolated) adhy. of T G repeats naturally the majority of lines comprising st. 30–43, but generally with the sequence, omissions and readings of Ñ B D; S variants of the *repeated* lines, which have been ignored in these notes, must be sought in the passage itself, cited *in extenso* in App. I (No. 73).

30 K_2 (hapl.) om. 30^{a}–32^{d}. — ^{a}) Ñ B D T_2 G M_{5-8} °कोट्यां ($Ñ_{1.2}$ $B_{5.6}$ D_4 °ट्यास्) तं देशं (B_3 M_5 तद्देशं; D_5 उद्दिश्य); T_1 °कोट्यंतरं देशं; M_8 °कोट्यां चोद्देशं. — ^{b}) $Ś_1$ K_1 फलं (for स्थलं). $Ñ_1$ उपेयिवान् (for उपेत्य च). K_0 $Ñ_3$ तु; K_3 M_3 सः; K_4 $Ñ_3$ B D (except D_5) ह (for च). — After 30^{ab}, K_4 Ñ B D ins. a passage of 32 lines given in App. I (No. 71); this passage occurs, with v. l., in T G in the additional adhy. mentioned above (App. I, No. 73). — D_5 om. 30^{cd}. — ^{c}) Ñ B (except B_5) D (D_5 om.) ते सर्वे (by transp.); S (except M_3) सर्वे च. — ^{d}) K_0 तनुवस्त्राः; D_2 शुचिवस्त्रैः. — Ñ B D (except $D_{2.5}$) om. 30^{ef}. — After 30, D_5 *repeats* (with v. l.) lines 21–27 of passage No. 71 given in App. I.

31 K_2 om. 31 (cf. v. l. 30). — ^{a}) G_5 द्वीपांते तु परि°. — ^{b}) G_3 कुरूद्वह. M_{6-8} विहृत्य कुरुसत्तमाः. — ^{c}) $Ś_1$ K_1 °रायतनेष्वेव. — ^{d}) $Ñ_3$ वासमचोदयन्.

32 K_2 om. 32^{abcd} (cf. v. l. 30). — ^{a}) K_4 क्षीणस्तु; B_1 D_4 खिन्नश्च. — ^{b}) $Ś_1$ K_1 °माभ्यधिकांस्तदा; K_0 °मश्रमकर्शितः; K_4 °मादधिकस्तथा; $Ñ_{1.3}$ °माभ्यधिकात्तदा; $Ñ_2$ $B_{1.6}$ D $M_{3.5}$ व्यायस्याभ्यधिकं तदा; B_3 °माभ्यसनं तदा; B_5 °मेभ्यधि°. — D_1 om. 32^{cd}. — ^{d}) Ñ B D (except D_6; D_1 om.) तदा (for विभुः). — ^{e}) $Ś_1$ वासार्थों; S वासार्थे (T_2 °साय; G_3 as in text). — ^{f}) D अवाप्य (for आरुह्य).

33 ^{a}) $M_{3.6-8}$ शीतवातं. K_3 Ñ B D_a D_n $D_{1.4}$ M_5 वातं (for वासं). $Ś_1$ $K_{0-2.4}$ स शीतं ($Ś_1$ पीतं; K_0 शीत-) वासमासाद्य; D_2 स तत्स्थलं समासाद्य; D_6 स शीतं च समासाद्य. — ^{b}) K_0 मदनिराकृतः. — ^{cd}) Ñ B D (except D_5) विषेण च परीतांगो निश्चेष्टः पांडुनंदनः.

34 ^{b}) Ñ B D (except $D_{2.5}$) स्वयं; G_2 शरैः (for शनैः). — After 34^{ab}, S ins.:

1311* प्रमाणकोट्यां संसुप्तं गङ्गायां बलिनां वरम् ।

C. 1. 4093 B. 1. 128. 30 K. 1. 137. 31

एवं स निश्चयं पापः कृत्वा दुर्योधनस्तदा ।
नित्यमेवान्तरप्रेक्षी भीमस्यासीन्महात्मनः ॥ २८
ततो जलविहारार्थं कारयामास भारत ।
चेलकम्बलवेश्मानि विचित्राणि महान्ति च ॥ २९
प्रमाणकोट्यामुद्देशं स्थलं किंचिदुपेत्य च ।
क्रीडावसाने सर्वे ते शुचिवस्त्राः स्वलंकृताः ।
सर्वकामसमृद्धं तदन्नं बुभुजिरे शनैः ॥ ३०
दिवसान्ते परिश्रान्ता विहृत्य च कुरूद्वहाः ।
विहारावसथेष्वेव वीरा वासमरोचयन् ॥ ३१
खिन्नस्तु बलवान्भीमो व्यायामाभ्यधिकस्तदा ।
वाहयित्वा कुमारांस्ताञ्जलक्रीडागतान्विभुः ।
प्रमाणकोट्यां वासार्थी सुष्वापारुह्य तत्स्थलम् ॥ ३२
शीतं वासं समासाद्य श्रान्तो मदविमोहितः ।
निश्चेष्टः पाण्डवो राजन्सुष्वाप मृतकल्पवत् ॥ ३३
ततो बद्ध्वा लतापाशैर्भीमं दुर्योधनः शनैः ।
गम्भीरं भीमवेगं च स्थलाज्जलमपातयत् ॥ ३४

D6 कृत्वा पापं (for पापः कृत्वा). K2–4 B6 S (except G3) पापं (for पापः). Ś1 K3–4 ततः; T1 तथा (for तदा). — K1 resumes from 28^{cd}. — c) T1 °प्रेप्सुः. — d) Ko T1 भीमस्यास्य. Ś1 K1 B3 महाबलः.

29 a) Ś1 जलविहारं च. — b) Ko Da भारतः. — c) Ś1 K (except Ko) Ñ3 B3 D चैल°. — d) Ñ3 चित्राणि च म°. — After 29, N ins.:

1309* सर्वकामैः सुपूर्णानि पताकोच्छ्रयवन्ति च ।
[Ś1 K2 Ñ3 B1. 3 D4. 5 °कोच्छ्राय°; K1 °कश्राय°.]

K4 B D cont.: T G (with v. l.) ins. in the course of an additional adhy. given in App. I (No. 73):

1310* तत्र संजनयामास नानागाराण्यनेकशः ।
उदकक्रीडनं नाम कारयामास भारत ।
[(L. 1) K4 ततस्ते रंजयामासुर्नानारत्नैरनेकशः. — (L. 2) K4 तत्र वै (for भार°). Posterior half = 29^{b}.]

☞ St. 30–43 of the const. text are based on the (shorter) version as preserved in K (except K4) S. For it, K4 Ñ B D subst. a longer (inflated) version, made up by an addition of more than 120 lines (interpolated at various points of our text as detailed below), including an additional colophon (cf. App. I, No. 72). M has *none* of these additions, and shows almost complete agreement with K; but T G do include them, having incorporated the (inflated) version of B D (with v. l.) bodily as an *additional adhy.* (App. I, No. 73) inserted in their text after the present adhy. This (interpolated) adhy. of T G repeats naturally the majority of lines comprising st. 30–43, but generally with the sequence, omissions and readings of Ñ B D; S variants of the *repeated* lines, which have been ignored in these notes, must be sought in the passage itself, cited *in extenso* in App. I (No. 73).

30 K2 (hapl.) om. 30^{a}–32^{d}. — a) Ñ B D T2 G M6–8 °कोट्यां (Ñ1. 2 B5. 6 D3 °ट्यास्) तं देशं (B3 M5 तद्देशं; D5 उद्दिश्य); T1 °कोट्यंतरं देशं; M3 °कोट्यां चोद्देशं. — b) Ś1 K1 फलं (for स्थलं). Ñ1 उपेयिवान् (for उपेत्य च). Ko Ñ3 तु; K3 M3 सः; K4 Ñ2 B D (except D5) ह (for च). — After 30^{ab}, K4 Ñ B D ins. a passage of 32 lines given in App. I (No. 71); this passage occurs, with v. l., in T G in the additional adhy. mentioned above (App. I, No. 73). — D5 om. 30^{cd}. — c) Ñ B (except B5) D (D5 om.) ते सर्वे (by transp.); S (except M3) सर्वे च. — d) Ko तनुवस्त्राः; D2 शुचिवस्त्रैः. — Ñ B D (except D2. 5) om. 30^{ef}. — After 30, D5 *repeats* (with v. l.) lines 21–27 of passage No. 71 given in App. I.

31 K2 om. 31 (cf. v. l. 30). — a) G5 द्वीपांते तु परि°. — b) G3 कुरूद्वह. M6–8 विहृत्य कुरुसत्तमाः. — c) Ś1 K1 °रायतनेष्वेव. — d) Ñ3 वासमचोदयन्.

32 K2 om. 32^{abcd} (cf. v. l. 30). — a) K4 क्षीणस्तु; B1 D4 खिन्नश्च. — b) Ś1 K1 °माभ्यधिकांस्तदा; Ko °मश्रमकर्शितः; K4 °मादधिकस्तथा; Ñ1. 3 °माभ्यधिकात्तदा; Ñ2 B1. 6 D M3. 5 व्यायम्याभ्यधिकं तदा; B3 °माभ्यसनं तदा; B5 °मेभ्यधि°. — D1 om. 32^{cd}. — d) Ñ B D (except D5; D1 om.) तदा (for विभुः). — e) Ś1 वासार्थो; S वासार्थे (T2 °साय; G3 as in text). — f) D अवाप्य (for आरुह्य).

33 a) M3. 6–8 शीतवातं. K3 Ñ B Da Dn D1. 4 M5 वातं (for वासं). Ś1 Ko–2. 4 स शीतं (Ś1 पीतं; Ko शीत-) वासमासाद्य; D2 स तत्स्थलं समासाद्य; D6 स शीतं च समासाद्य. — b) Ko मदनिराकृतः. — cd) Ñ B D (except D5) विषेण च परीतांगो निश्चेष्टः पांडुनंदनः.

34 b) Ñ B D (except D2. 5) स्वयं; G2 शरैः (for शनैः). — After 34^{ab}, S ins.:

1311* प्रमाणकोट्यां संसुप्तं गङ्गायां बलिनां वरम् ।

भोजने भीमसेनस्य पुनः प्राक्षेपयद्विषम् ।
कालकूटं नवं तीक्ष्णं संभृतं लोमहर्षणम् ॥ १. ११९. ३९

ततः प्रबुद्धः कौन्तेयः सर्वं संछिद्य बन्धनम् ।
उदतिष्ठज्जलाद्भूयो भीमः प्रहरतां वरः ॥ ३५
सुप्तं चापि पुनः सर्पैस्तीक्ष्णदंष्ट्रैर्महाविषैः ।
कुपितैर्दंशयामास सर्वेष्वेवाङ्गमर्मसु ॥ ३६
दंष्ट्राश्च दंष्ट्रिणां तेषां मर्मस्वपि निपातिताः ।
त्वचं नैवास्य बिभिदुः सारत्वात्पृथुवक्षसः ॥ ३७
प्रतिबुद्धस्तु भीमस्तान्सर्वान्सर्पानपोथयत् ।
सारथिं चास्य दयितमपहस्तेन जघ्निवान् ॥ ३८
भोजने भीमसेनस्य पुनः प्राक्षेपयद्विषम् ।
कालकूटं नवं तीक्ष्णं संभृतं लोमहर्षणम् ॥ ३९
वैश्यापुत्रस्तदाचष्ट पार्थानां हितकाम्यया ।
तच्चापि भुक्त्वाजरयदविकारो वृकोदरः ॥ ४०
विकारं न ह्यजनयत्सुतीक्ष्णमपि तद्विषम् ।
भीमसंहननो भीमस्तदप्यजरयत्ततः ॥ ४१

B. 1. 129. 39
K. 1. 138. 49

— ^{cd}) K_4 Ñ B D मृतकल्पं तदा वीरं. S भीमसेनं तदा राजन्बद्ध्वा प्राक्षेपयज्जले (G_1 °नं दृढं बद्ध्वा दुष्टात्मा प्राक्षिपज्जले). — K_4 Ñ B D (D_a om. line 6; D_5 om. line 1) ins. after 34: T G, with v. l., in the course of an additional adhy. (App. I No. 73):

1312* स निःसंज्ञो जलस्यान्तमथ वै पाण्डवोऽविशत् ।
आक्रामन्नागभवने तदा नागकुमारकान् ।
ततः समेत्य बहुभिस्तदा नागैर्महाविषैः ।
अदश्यत भृशं भीमो महादंष्ट्रैर्विषोल्बणैः ।
ततोऽस्य दश्यमानस्य तद्विषं कालकूटकम् । [5]
हतं सर्पविषेणैव स्थावरं जङ्गमेन तु ।

[(L. 1) Ñ B D_a जलस्यांतर्. — (L. 2) D_5 नागकुमारकैः.] After 1312*, K_4 Ñ B D (except D_5), which om. 35^{c}–36^{d}, read 37, which is followed by 35^{ab}.

35 =(var.) 1. 55. 11. — ^{a}) M_{6-8} प्रबुध्य. — ^{b}) S सर्वान् — बंधनान्. — K_4 Ñ B D (except D_5) om. 35^{c}–36^{d}. — ^{cd}) G_5 बलात् (for जलात्). $K_{0.3}$ T_2 $G_{1.5}$ M भीमो भूयः (by transp.). — After 35, D_5 T G ins.:

1313* स विमुक्तो महातेजा नाज्ञासीत्तेन तत्कृतम् ।
पुनर्निद्रावशं प्राप्तस्तत्रैव प्रास्वपद्बली ।
अथ रात्र्यां व्यतीतायामुत्तस्थुः कुरुपाण्डवाः ।
दुर्योधनस्तु कौन्तेयं दृष्ट्वा निर्वेदमभ्यगात् ।

T_1 $G_{1-3.6}$ cont.: M ins. after 35:

1314* समासाद्य ततः कांश्चिन्ममर्द च शिरांसि च ।
शिरोभिः शिरसा वीरः कृतवान्युद्धमद्भुतम् ।

(cf. 16^{cd}). — G_1 cont.:

1315* तथान्यदिवसे सुप्तं सर्पैर्घोराननैः पुनः ।
कुपितैश्च महाकायैस्तीक्ष्णदंष्ट्रैर्महाविषैः ।

(the last pāda repeating 36^{b}).

36 K_4 Ñ B D (except D_5) om. 36 (cf. v. l. 35). — ^{d}) S (except T_1 G_1) °संधिषु (for °मर्मसु).

37 K_4 Ñ B D (except D_5) read 37 after 1312*. (cf. v. l. 34). D_a om. 37^{ab}. — ^{b}) K_0 D_5 सर्वमर्मसु पातिताः. — ^{c}) S त्वचं न चास्य. — After 37, K_4 Ñ B D read 35^{ab}.

38 $Ñ_{1.2}$ B (except B_5) om. 38^{cd}; $Ñ_3$ om. 38^{cd}–42 D_n om. 38^{cd}–41; D_1 om. 38^{cd}–43. — ^{ab}) S प्रबुद्धो भीमसेनस्तान्. K_4 Ñ B D पोथयामास तान्सर्वान्केचिद्भीताः प्रदुद्रुवुः. — K_4 Ñ B D ins. after 38^{ab} a passage of 96 lines given in App. I (No. 72), which includes an additional colophon; this passage occurs in T G also in the course of the additional adhy. (App. I, No. 73). — ^{cd}) K_0 अग्रहस्तेन; G_6 वाम°; Cd अप° (as in text). G_1 सूतं च दयितं तस्य व्यपहस्तेन ज°. — $B_{1.3-5}$ ins. after passage No. 72 of App. I: B_2 D_5 ins. after 38: T G (with v. l.) in the course of the additional adhy. (App. I, No. 73):

1316* धर्मात्मा विदुरस्तेषां पार्थानां प्रददौ मतिम् ।

G_1 ins. after 38:

1317* ताडितस्तेन सूतोऽपि ययौ स यमसादनम् ।

S ins. after 38 (G_1, after 1317*):

1318* तथान्यदिवसे राजन्हन्तुकामोऽल्पमर्षणः ।
बललेन सहामन्त्र्य सौबलस्य मते स्थितः ।

[Cf. 1319*. — (L. 1) T_2 $G_{3.4.6}$ हर्तुकामो; M_{6-8} गंतुकामो. — (L. 2) T_1 $G_{1.2}$ M_{5-8} सौव°; $G_{3.4}$ पट° (for बल°).]

39 $Ñ_3$ D_n D_1 om. 39 (cf. v. l. 38); B_1 D_5 om. 39–41. — ^{a}) $Ñ_{1.2}$ ततो दुर्योधनस्तस्य. — ^{b}) G_1 घोरं; G_3 ततः (for पुनः). T_2 G_{4-6} प्रक्षेप°. K_0 पुनश्चिक्षेप तद्विषं. — ^{c}) S (except M_5) °कूटं विषं. — ^{d}) K_4 D_a G_4 Cd संभूतं; G_3 सुस्रुतं. S (except M_5) रोम°.

40 $Ñ_3$ B_1 D_n $D_{1.5}$ om. 40 (cf. v. l. 38, 39); T_2 G_{4-6} om. 40^{ab}. — ^{d}) B (B_1 om.) D_a M_5 अविकारं.

41 $Ñ_3$ B_1 D_n $D_{1.5}$ om. 41 (cf. v. l. 38, 39). — ^{a}) T_1 G_1 नास्य°; T_2 G_{4-6} M_5 नाभ्य° (for न ह्य°). — T_2 G_{4-6} om. 41^{cd}. — ^{c}) $Ñ_{1.2}$ G_3 M_5 Cd °संहननं. $Ñ_{1.2}$ तस्माद् (for भीमस्). — ^{d}) K_0 तदा (for ततः). K_3 न तप्यजरयत्ततः; $Ñ_{1.2}$ अजरत्स वृकोदरः; $G_{2.3}$ तस्मा-

C. 1. 5068 B. 1. 129. 40 K. 1. 137. 51 एवं दुर्योधनः कर्णः शकुनिश्चापि सौबलः ।
अनेकैरप्युपायैस्ताञ्जिघांसन्ति स पाण्डवान् ॥ ४२
पाण्डवाश्चापि तत्सर्वं प्रत्यजानन्नरिंदमाः ।
उद्भावनमकुर्वन्तो विदुरस्य मते स्थिताः ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

१२०

जनमेजय उवाच ।
कृपस्यापि महाब्रह्मन्संभवं वक्तुमर्हसि ।
शरस्तम्बात्कथं जज्ञे कथं चास्त्राण्यवाप्तवान् ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
महर्षेर्गौतमस्यासीच्छरद्वान्नाम नामतः ।
पुत्रः किल महाराज जातः सह शरैर्विभो ॥ २
न तस्य वेदाध्ययने तथा बुद्धिरजायत ।
यथास्य बुद्धिरभवद्धनुर्वेदे परंतप ॥ ३
अधिजग्मुर्यथा वेदांस्तपसा ब्रह्मवादिनः ।
तथा स तपसोपेतः सर्वाण्यस्त्राण्यवाप ह ॥ ४

दाहरयत् ततः (G2 तदा); M तस्मादजरयत्ततः. — After 41, T G ins.:

1319* ततोऽन्यदिवसे राजन्हन्तुकामो वृकोदरम् ।
सौबलेन सहायेन धार्तराष्ट्रोऽभ्यचिन्तयत् ।
चिन्तयन्नालभच्छिद्रं दिवारात्रिमतन्द्रितः ।

42 Ñ3 D1 om. 42 (cf. v. l. 38). — a) K2 सुयोधनः. — cd)=1. 129. 2cd (see below). — c) T G (except T1 G1.2) °रप्युपायैस्. B (except B6) Da ते (for तान्). — After 42, T G ins.:

1320* न जज्ञिरे तु तद्वृत्तं पाण्डवा मन्दचेतसः ।
[T1 G1 °वा ऋजुबुद्धयः.]

43 =1. 129. 3. — D1 om. 43 (cf. v. l. 38). — a) Da Dn3 D2.4 तान्सर्वान्. — b) Ś1 K1.2 Da अमर्षिताः; Dn3 D4 नरर्षभाः (for अरिंदमाः). — c) Ko संभावनं; K1 तद्भावनं; K3 उद्घाटनं; B6 उच्चारणं; Cd as in text. — K4 Dn D2.4 ins. after 43, D1, after passage No. 72 of App. I:

1321* कुमारान्क्रीडमानांस्तान्दृष्ट्वा राजातिदुर्मदान् ।
गुरुशिक्षार्थमन्विच्छन्गौतमं तान्न्यवेदयत् ।
शरस्तम्बसमुद्भूतं वेदशास्त्रार्थपारगम् ।

K4 Dn3 D2.4 cont.:

1322* राजा निवेदितास्तस्मै ते च सर्वे ह्यधिष्ठिताः ।

Dn3 cont.: Dn1. n3 D1 ins. after 1321:

1323* अधिजग्मुश्च कुरवो धनुर्वेदं कृपात्तु ते ।,

a line which likewise concludes the additional adhy. ins. in T G after the present adhy. (App. I, No. 73).

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 Ko-2.4 Ñ1.2 B6 Dn1.n2 D6 T1 संभव. — *Adhy. name:* K3 दुर्योधनामर्षः; Ñ1.2 भीमप्रत्यागमनं; Ñ3 अन्योन्यक्रीडा; Da भीमसेनस्य कालकूटदानं; G1 भीमसेनरसप्राप्तिः; M6-8 दुर्योधनवैरोद्भवः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 125; Dn3 128; D4m 129; T1 121; T2 G 72; M 71. — *S'loka no.:* Da2 40; Dn 38; M3 37. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 5117.

☞ After adhy. 119, T G ins. an additional adhy. given in App. I (No. 73); see note under 29 above.

120

1 Ś1 Ko.1 S om. उवाच. — a) Ko.2.4 D6 यथान्यायं (K2 °य्यं); Ñ B Da Dn D1.2.4 G3.6 मम ब्रह्मन्; Cd as in text. — c) Ko T1 G (except G6) M3.5 जातः; M6-8 जातं (for जज्ञे). — d) Ñ2 B (except B1) Da1 Dn वा (for च). D6 T1 G1.4 M om. च. G2.3 कथं शस्त्राणि. Ś1 लब्धवान्.

2 Ś1 Ko.1.3 D2.5 S om. उवाच. — b) N (incl. Cd) G4.6 M3 (*sup. lin.*) गौतमः (for नाम°). — c) D1.4 महाबाहो. — d) Ś1 K3 T1 G2-4 किल शरैः सह (T1 G3.4 विभो; G2 वने); K1.2.4 स तु शरैः सह; D2 शरशतैर्विभो; M (except M3) सहचैरैर्विभो. Ko स हि जातः शरैः सह.

3 b) M6-8 मतिरजायत. — d) D5 °वेंदे च भारत.

4 a) G2.3 वेदं. — b) Ñ1.2 B (except B6) D (except D5) ब्रह्मचारिणः. — c) K4 B6 G2 स तथा (by transp.); G3 स तदा; G5 तथा च. K4 तपसो वेद;

धनुर्वेदपरत्वाच्च तपसा विपुलेन च ।
भृशं संतापयामास देवराजं स गौतमः ॥ ५
ततो जालपदीं नाम देवकन्यां सुरेश्वरः ।
प्राहिणोत्तपसो विघ्नं कुरु तस्येति कौरव ॥ ६
साभिगम्याश्रमपदं रमणीयं शरद्वतः ।
धनुर्बाणधरं बाला लोभयामास गौतमम् ॥ ७
तामेकवसनां दृष्ट्वा गौतमोऽप्सरसं वने ।
लोकेऽप्रतिमसंस्थानामुत्फुल्लनयनोऽभवत् ॥ ८
धनुश्च हि शराश्चास्य कराभ्यां प्रापतन्भुवि ।
वेपथुश्चास्य तां दृष्ट्वा शरीरे समजायत ॥ ९
स तु ज्ञानगरीयस्त्वात्तपसश्च समन्वयात् ।
अवतस्थे महाप्राज्ञो धैर्येण परमेण ह ॥ १०
यस्त्वस्य सहसा राजन्विकारः समपद्यत ।
तेन सुस्राव रेतोऽस्य स च तन्नावबुध्यत ॥ ११
स विहायाश्रमं तं च तां चैवाप्सरसं मुनिः ।
जगाम रेतस्तत्तस्य शरस्तम्बे पपात ह ॥ १२
शरस्तम्बे च पतितं द्विधा तदभवन्नृप ।
तस्याथ मिथुनं जज्ञे गौतमस्य शरद्वतः ॥ १३
मृगयां चरतो राज्ञः शंतनोस्तु यदृच्छया ।
कश्चित्सेनाचरोऽरण्ये मिथुनं तदपश्यत ॥ १४
धनुश्च सशरं दृष्ट्वा तथा कृष्णाजिनानि च ।
व्यवस्य ब्राह्मणापत्यं धनुर्वेदान्तगस्य तत् ।

C. 1. 5085
B. 1. 130. 16
K. 1. 140. 16

$Ñ_{1}$ तापसो°. — ^{d}) $Ś_{1}$ $K_{0.1}$ D_{5} M_{6-8} च (for ह). $K_{2.4}$ Da $G_{2.5}$ $M_{3.5}$ °पयचासवान्.

5 ^{c}) Ko ततः संताप°. — ^{d}) $G_{2.3}$ M हि (for स).

6 ^{a}) $Ñ_{1.2}$ $B_{3.6}$ Dn D_{2} जानपदीं; $Ñ_{3}$ G_{4} °पर्तीं; T $G_{1.2.5}$ M °वर्तीं; G_{6} जलावर्तीं. — ^{b}) K_{1} महेश्वरः; Da नरेश्वर. — ^{d}) T G (except G_{6}) भारत (for कौर°).

7 ^{a}) $Ñ_{1.2}$ B D (except D_{5}) सा हि गत्वा. $K_{0.3}$ Ñ B D (except D_{5}) $G_{1.2.6}$ M आश्रमं (D_{2} °मे) तस्य (G °त्र); T_{1} अब्रवीत्तस्य. — ^{b}) $Ś_{1}$ रम्यं चैव; Ko D_{5} M_{6-8} सुरकन्या; $K_{1.2.4}$ सुरम्यं वै (K_{2} च; K_{4} सा); K_{3} सुष्टु रम्यं; $Ñ_{1}$ वसनीये; $Ñ_{3}$ M_{3} सुरमण्यं; D_{2} T_{1} रमणीये. — ^{c}) T_{1} °बाणरतं. S दृष्ट्वा (for बाला).

8 ^{a}) T_{1} G_{1} एकवाससं. — D_{1} (hapl.) om. 8^{b}–9^{c}. — ^{b}) T_{1} $G_{2.3}$ मुनिः (for वने). — ^{d}) Ñ उत्फुल्लहृदयो; B_{6} Da Dn D_{4} प्रोत्फुल्ल°; D_{5} अफल्लु°.

9 D_{1} om. 9^{abc} (cf. v. l. 8). — ^{a}) $K_{0.2}$ $Ñ_{1}$ धनुश्चापि; K_{1} °श्चैव; K_{3} ततो धनुः; K_{4} धनुस्तद्धि. $Ñ_{1}$ B_{6} Da Dn $D_{4.5}$ M (except M_{5}) शरास्तस्य; $G_{3.4}$ शरश्चास्य. $Ñ_{3}$ $B_{1.3.5}$ D_{2} धनुश्च सशरं तस्य. — ^{b}) $Ś_{1}$ M_{6-8} प्रपतद्; $K_{0.3.4}$ T G (except G_{2}) M_{5} प्रापतद्; $Ñ_{1.2}$ $B_{1.3.5}$ Da_{1} Dn_{1} n_{3} D_{2} अपतद्; $Ñ_{3}$ पातयद्. B_{6} Da_{2} Dn_{2} $D_{4.5}$ om. प्र-. — ^{c}) Ko $Ñ_{2}$ B_{5} Dn D_{5} अपि (for अस्य). S सहसा (for तां दृष्ट्वा).

10 ^{b}) $Ñ_{3}$ Dn D_{1} समर्थनात्. — D_{5} om. 10^{cd}. — ^{c}) T_{1} M_{6-8} उपतस्थे; Cd as in text. — ^{d}) $Ś_{1}$ K (except K_{3}) D_{4} T_{1} $G_{4.5}$ च; M_{6-8} हि (for ह).

11 ^{a}) $K_{1.3}$ Ñ B (except B_{6}) Da_{1} Dn $D_{1.2}$ T_{1} $G_{1.2.6}$ M यस्तस्य; G_{3} यत्तस्य. $G_{2.3}$ तपसा. $Ś_{1}$ K_{1} अरण्ये (for राजन्). — ^{b}) $Ñ_{2}$ $B_{3.5}$ $D_{1.5}$ T G M_{6-8} समजायत; B_{6} Da Dn $D_{2.4}$ $M_{3.5}$ °दृश्यत. — K_{1} (? hapl.) om. 11^{cd}. — ^{c}) $G_{2.3}$ अथ (for अस्य). T_{2} $G_{3.6}$ सुस्राव रेतोस्य ततः. — ^{d}) $Ś_{1}$ $K_{2.4}$ Ñ $D_{1.2.4.5}$ G_{3} तन्नान्वबु°. — After 11, D_{5} reads 15^{ab} (v. l. त्यक्त्वा for दृष्ट्वा), repeating it in its proper place.

12 ^{a}) $K_{0.2.4}$ आश्रमपदं. T_{1} $G_{1-3.6}$ चापि; T_{2} $G_{4.5}$ स्वस्य; M चैव (for तं च). — ^{b}) T_{2} $G_{4.5}$ ततः (for मुनिः). $K_{0.2.4}$ गौतमोप्सरसं च तां (Ko °सं मुनिः). — ^{c}) T_{2} $G_{4.5}$ °म रेतः स्कन्नं च. — ^{d}) $Ś_{1}$ K (except K_{3}) Ñ B (except B_{6}) Dn $D_{1.2.5}$ च (for ह).

13 ^{a}) $Ś_{1}$ K_{1} D_{5} निपतितं; G_{5} तु पतितं. — ^{b}) K_{2} द्विधा वै तदभवन्नृप. — After 13^{ab}, T_{2} G_{5} ins. 1324*. — ^{c}) K_{3} तत्र; T_{1} G_{2} तस्यां; G_{3} तस्मात् (for तस्य). K_{2} अपि; K_{4} आशु; T_{1} $G_{2.3}$ तन् (for अथ). — D_{4} (marg. *sec. m.*) S ins. after 13 (T_{2} G_{5}, after 13^{ab}):

1324* महर्षेर्गौतमस्यास्य आश्रमस्य समीपतः ।
[D_{4} ह्याश्रमस्य महीपते.]

14 ^{a}) Ko $G_{2.3}$ चरतो राजन्. — ^{b}) Some N MSS. शांतनोः. D_{5} $G_{4.5}$ च (for तु). — ^{c}) G_{3} कश्चित्त्वेतं नरोरण्ये. — ^{d}) Ko तददर्श ह; K_{2} D_{5} समपश्यत.

15 For D_{5} cf. v. l. 11. — ^{a}) T_{1} धनुश्चासदृशं; M_{5} धनुश्च हि शरं. Da दृष्टं. — ^{b}) B_{3} (m as in text).6 Da °जिनांबरं. — ^{c}) $Ś_{1}$ K_{1} विवस्य; K_{2} $G_{2.3}$ अव(G_{3} °प)श्यं; Ñ ज्ञात्वा वै; T_{2} G_{5} व्यवस्य(G_{5} °स)न्. B (except B_{3}) D (except D_{5}) ज्ञात्वा द्विजस्यापत्ये वै (Dn_{2} °स्य चापत्ये). — ^{d}) $Ñ_{1.2}$ $B_{5.6}$ $D_{2.4}$ °वेदानुगस्य; D_{5} °वेदान्वितस्य; Cd as in text. $Ś_{1}$ K_{1} तं; $Ñ_{1.2}$ $B_{1.5.6}$ D (except D_{5}) ह; T G च; M त्वै (for तत्). B_{3} धनुर्वेदविदस्तथा. — ^{e}) $K_{2.3}$ $B_{2.5}$ D (except Dn_{3} D_{4}) T_{2} G (except G_{1}) राज्ञो. K_{4}

C. 1. 5096
B. 1. 130. 16
K. 1. 140. 16

स राज्ञे दर्शयामास मिथुनं सशरं तदा ॥ १५
स तदादाय मिथुनं राजाथ कृपयान्वितः ।
आजगाम गृहानेव मम पुत्राविति ब्रुवन् ॥ १६
ततः संवर्धयामास संस्कारैश्चाप्ययोजयत् ।
गौतमोऽपि तदापेत्य धनुर्वेदपरोऽभवत् ॥ १७
कृपया यन्मया बालाविमौ संवर्धिताविति ।
तस्मात्तयोर्नाम चक्रे तदेव स महीपतिः ॥ १८
निहितौ गौतमस्तत्र तपसा तावविन्दत ।
आगम्य चास्मै गोत्रादि सर्वमाख्यातवांस्तदा ॥ १९
चतुर्विधं धनुर्वेदमस्त्राणि विविधानि च ।
निखिलेनास्य तत्सर्वं गुह्यमाख्यातवांस्तदा ।
सोऽचिरेणैव कालेन परमाचार्यतां गतः ॥ २०
ततोऽधिजग्मुः सर्वे ते धनुर्वेदं महारथाः ।
धृतराष्ट्रात्मजाश्चैव पाण्डवाश्च महाबलाः ।
वृष्णयश्च नृपाश्चान्ये नानादेशसमागताः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

१२१

वैशंपायन उवाच ।
विशेषार्थी ततो भीष्मः पौत्राणां विनयेप्सया ।
इष्वस्त्रज्ञान्पर्यपृच्छदाचार्यान्वीर्यसंमतान् ॥ १
नाल्पधीर्नामहाभागस्तथानानास्त्रकोविदः ।

राज्ञे संदर्शया°. — ^{f}) T_1 सश° मिथु° (by transp.). Ko शंतनोः (for सश°). Ś$_1$ G_5 तथा; Ñ$_{1.2}$ B D धनुः; T_1 ततः (for तदा).

16 ^{a}) T_2 $G_{4.5}$ स तन्मिथुनमादाय. — ^{b}) Ñ B_1 Dn $D_{1.5}$ T G च; $M_{3.5}$ अति-; M_3 (*sup. lin.*). 6–8 तु (for अथ).

17 ^{a}) Ś$_1$ K_1 तौ समं वर्धं°; $K_{0.3}$ स तत्संवर्धं°; Ñ$_3$ तत्सर्वं वर्धं°. — ^{b}) Ś$_1$ संस्कारं चाप्य°; K_1 संस्कारैश्चापि यो°; T_2 $G_{4.5}$ °रैश्चाप्ययूयुजत्. — After 17^{ab}, K_4 Ñ$_{1.2}$ B D (except D_5) ins.:

1325* प्रातिपेयो नरश्रेष्ठो मिथुनं गौतमस्य तत् ।

— S reads 17^{cd} after 19. — ^{c}) T_2 $G_{4.5}$ कृपोपि च (for गौतमोऽपि). Ś$_1$ K_1 Ñ$_{1.3}$ तदोपेत्य; $K_{2.4}$ Ñ$_2$ B D ततोभ्येत्य; S तदा राजन्.

18 ^{a}) Ś$_1$ धर्मया; K_3 T_2 $G_{5.6}$ परया (for यन्म°). G_4 °या यन्महाराज. — ^{b}) B_3 (m as in text) Da D_4 अपि (for इति). — After 18, S ins.:

1326* तस्मात्कृप इति ख्यातः कृपी कन्या च साभवत् ।

19 ^{a}) $K_{0.3}$ Ñ B D गोपितौ (D_5 सहितो); S पितापि (T_2 G_3 स पिता). — ^{b}) $B_{1.6}$ Dn D_1 समाविंदत. — ^{c}) Ś$_1$ K_3 Ñ B_1 Dn D_1 आगत्य. $K_{0.3}$ Ñ B (except B_5) D तस्मै; K_2 चापि; M (except M_5) चास्म-. T_2 G_3 चास्मादि; $G_{2.4}$ M (except M_5) गोत्रादीन्. — After 19, S reads 17^{cd}.

20 Ś$_1$ K_1 D_1 T_1 (hapl.) om. 20^{abcd}. — ^{b}) $K_{2.4}$ Ñ B_1 Dn$_2$ D_2 शस्त्राणि; B_3 Dn$_{1.n3}$ G_4 शास्त्रा° (for अस्त्रा°). — ^{c}) T_2 $G_{4.5}$ °नास्य चाख्यातं. — ^{d}) $K_{0.3}$ B_5 तथा; T_2 $G_{4.5}$ $M_{3.5}$ पिता (for तदा). — After 20^{cd}, D_2 ins.:

1327* कृपश्च सप्तरात्रेण धनुर्वेदपरोऽभवत् ।

— ^{e}) G_5 अचिरेणैव. — After 20, $D_{2.4}$ S ins.:

1328* कृपमाहूय गाङ्गेयस्तव शिष्या इति ब्रुवन् ।
पौत्रान्परिसमादाय कृपयाराधयत्तदा ।

[(L. 2) D_4 M_{6-8} °समाहूय; T_1 G_2 °समाधाय. D_2 °कल्पयत्तदा.]

21 ^{a}) Ñ$_1$ °भिजग्मुः. Ko T_1 $G_{2.3}$ ते सर्वे (by transp.). — ^{d}) Ñ$_2$ Dn D_1 °वाः सह यादवैः; Ñ$_3$ °वाश्च महारथाः. — ^{e}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ नृपाश्चैव; G_5 तथा चान्ये. — After 21, D_4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1329* कृपमाचार्यमासाद्य परमास्त्रज्ञतां गताः ।

Colophon om. in Dn G_3. — *Major parvan:* T_2 $G_{1.4-6}$ M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś$_1$ $K_{0.2-4}$ Ñ$_{1.2}$ B_5 D_5 T_1 संभव. — *Adhy. name:* Ñ$_3$ अस्त्रशिक्षा; B_1 कृपाचार्यसंभवः; Da D_1 $M_{3.6-8}$ कृपोत्पत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B_1 126; D_4m 130; D_5 31; T_1 122; T_2 $G_{1.2}$m.$_{4-6}$ 73; M 72. — *S'loka no.:* Dn 23; M_3 24.

121

1 Ś$_1$ $K_{1.3}$ Da$_2$ S om. उवाच ($G_{3.5}$ M_5 om. the ref.). — ^{a}) Ñ$_1$ D_4 °पार्थं. K_3 transp. विशे° and ततो भीष्मः. — ^{b}) $K_{1.2}$ पुत्राणां; B_6 पौरा°. T_2 $G_{4.6}$ हितकाम्यया.

नादेवसत्त्वो विनयेत्कुरूनस्त्रे महाबलान् ॥ २
महर्षिस्तु भरद्वाजो हविर्धाने चरन्पुरा ।
ददर्शाप्सरसं साक्षाद्घृताचीमाप्लुतामृषिः ॥ ३
तस्या वायुः समुद्धूतो वसनं व्यपकर्षत ।
ततोऽस्य रेतश्चस्कन्द तदृषिर्द्रोण आदधे ॥ ४
तस्मिन्समभवद्द्रोणः कलशे तस्य धीमतः ।

C. 1. 5108
B. 1. 130. 33
K. 1. 140. 33

— ^{d}) Ś1 K1 T1 G1 वीर्यसत्तमान्; K2 G2 वीर°; Ñ1 प्राज्ञ°.
 2 ^{a}) Ñ3 नाल्पवीर्यामहाभागान्; D2.5 °धीर्योम°; T1 G2.3 °धीस्तु म°; T2 G4.5 नानृषिर्ना°. — ^{b}) Ko T1 G2.3 -नानार्थं°; Ñ3 D (except D2.4.5) नानस्त्र°; T2 G4.5 नावेद-पारगः. — ^{c}) T2 G4.5 नादेशदर्शी; G6 नावेदसत्त्वो; Cd as in text. — After 2, K4 Ñ B D ins.:

1330* इति संचिन्त्य गाङ्गेयस्तदा भरतसत्तमः ।
द्रोणाय वेदविदुषे भारद्वाजाय धीमते ।
पाण्डवान्कौरवांश्चैव ददौ शिष्यान्नरर्षभ ।
शास्त्रतः पूजितश्चैव सम्यक्तेन महात्मना ।
स भीष्मेण महाभागस्तुष्टोऽस्त्रविदुषां वरः । [5]
प्रतिजग्राह तान्सर्वाञ्शिष्यत्वेन महायशाः ।
शिक्षयामास च द्रोणो धनुर्वेदमशेषतः ।
तेऽचिरेणैव कालेन सर्वशस्त्रविशारदाः ।
बभूवुः कौरवा राजन्पाण्डवाश्चामितौजसः ।

K4 Ñ B D cont.: S (except T2 G5; all om. lines 2–3) ins. after 1338* (G2, after 6^{ab}):

1331* जनमेजय उवाच ।
कथं समभवद्द्रोणः कथं चास्त्राण्यवाप्तवान् ।
कथं चागात्कुरूनब्रह्मन्कस्य पुत्रः स वीर्यवान् ।
कथं चास्य सुतो जातः सोऽश्वत्थामास्त्रवित्तमः ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण प्रकीर्तय ।
वैशंपायन उवाच ।
गङ्गाद्वारं प्रति महान्बभूव भगवानृषिः । [5]
भरद्वाज इति ख्यातः सततं संशितव्रतः ।
सोऽभिषेक्तुं ततो गङ्गां पूर्वमेवागमन्नदीम् ।

[D5 T1 G1–4.6 M om. उवाच. — (L. 1) K4 T1 G2–4 transp. समभवत् and द्रोणः. G6 M कथं द्रोणः समुद्भूतः. K4 T1 G1.3.4.6 om. च. M6–8 कथमस्त्राणि चास्त्र°. — (L. 2) Ñ1.3 कथं चागच्छत कुरून्कस्य etc. — (L. 4) B5 श्रोतुं; T1 G1.3.4.6 M ब्रह्मन्. K4 B1 (m as in text) तपोधन; D5 प्रकीर्तितः. T1 G1–4.6 M निखिलेनानुवर्ण्यतां (M3.5 °वर्णितं; M6–8 °कीर्तय). — D2.5 T1 G1–4.6 M om. उवाच. — Lines 5–7 recur (with v. l.) below in adhy. 154. — (L. 5) T1 G1–4.6 M बभूवर्षिर्महातपाः. — (L. 6) T1 G1–4.6 M महाप्राज्ञो (for इति ख्यातः). T1 G1–4 नियतः (for सत°). — (L. 7) D5 G6 M गतो. D5 T1 G1.2.4 M °मेव गतां. T1 G1.2.4 M सतीं (for नदीम्).]
— After 1331*, S (except T2 G5) *repeat* 3^c–4^b.

☞ Many of the foll. st. recur (often with v. l.) in adhy. 154.

3 Ñ D1 om. 3^{ab}. — ^{ab}) B D (except D2; D1 om.) T2 G5.6 महर्षिभिर्. G1–3 transp. भर° and हवि°. G2.3 [ऽ]भवत् (for चरन्). K4 तदा (for पुरा). S (except T2 G5) repeat 3^c–4^b after 1331*. — ^{c}) T G1.2 (both second time).4.5 M3.5 तत्र (for साक्षाद्). — ^{d}) G2 °गता° (for °प्लुता°). — After 3, N (except Ñ B1 Da D1.2) ins.:

1332* रूपयौवनसंपन्नां मदृप्तां मदालसाम् ।

[B3 °संपूर्णां. Ś1 K1 °दृप्तां; Ko D5 अनाघ्रस्यां; K2.4 D4 °दृप्तां; K3 मदाविष्टां.]

4 S (except T2 G5) repeat 4^{ab} (with 3^{cd}) after 1331* (cf. v. l. 3). — ^{a}) Dn D1 पुनर्; G5 वासः (for वायुः). Ś1 K1 समाधूतो; Ko.2–4 Ñ1 B3.6 Da1 D4 T2 G3–6 M3.5 समुद्भूतो; Ñ2 B1.5 Dn D1.2 T1 (first time) G1–4.6 M (all second time) नदीतीरे; T1 (second time) °द्भूतं; G1 (first time) °द्भुये; G2 (first time) °द्भूते. — ^{b}) Ś1 K1 व्यपकृष्टवान्; Ko समकर्षत; K3 समकर्षयत्; Ñ1.2 B Da D2.4 T1 (second time) G1–3 (all first time) पर्य°; Ñ3 पर्यवार्य°; Dn D1 पर्यवर्त°; D5 °कर्षयत्; T1 (first time) व्यहरत्तदा; T2 G5 प्रत्य°; G1–4.6 M (all second time) व्य(G1 व्या)हरत्तदा. — G1 ins. after (the first occurrence of) 4^{ab}:

1333* तद्गुह्यदर्शनादस्या रागोऽजायत चेतसि ।

— K4 Ñ B D ins. after 4^{ab}: S (except T2 G5), after the *repetition* of 4^{ab} (cf. v. l. 7):

1334* व्यपकृष्टाम्बरां दृष्ट्वा तामृषिश्चकमे ततः ।
तत्र संसक्तमनसो भरद्वाजस्य धीमतः ।

[These lines recur (with v. l.) in adhy. 154. — (L. 1) K4 S (except T2 G5) om. वि-. — After the prior half, G1 ins.:

1335* रम्यगुह्यस्थलां नृप ।
पीनोत्तुङ्गकुचां दृष्ट्वा-

— (L. 2) T1 G1–4 तस्यां.]
— After 1334*, S (except T2 G5) repeats 4^c–5^b (with v. l.). — ^{c}) D1 ततो रेतश्च चस्कंद; S रागाद्रेतः प्रच(T2 सम)स्कंद (G1 °दे). — ^{d}) Ś1 K1.2 G1 तं (for तद्). Ś1 K1.4 G3 आददे; G5 आदधत्. Ñ1.3

C. 1. 5106 B. 1. 130. 38 K. 1. 140. 39 अध्यगीष्ट स वेदांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः ॥ ५
अग्निवेश्यं महाभागं भरद्वाजः प्रतापवान् ।
प्रत्यपादयदाग्नेयमस्त्रं धर्मभृतां वरः ॥ ६
अग्निष्टुज्जातः स मुनिस्ततो भरतसत्तम ।
भारद्वाजं तदाग्नेयं महास्त्रं प्रत्यपादयत् ॥ ७
भरद्वाजसखा चासीत्पृषतो नाम पार्थिवः ।
तस्यापि द्रुपदो नाम तदा समभवत्सुतः ॥ ८
स नित्यमाश्रमं गत्वा द्रोणेन सह पार्षतः ।
चिक्रीडाध्ययनं चैव चकार क्षत्रियर्षभः ॥ ९
ततो व्यतीते पृषते स राजा द्रुपदोऽभवत् ।
पाञ्चालेषु महाबाहुरुत्तरेषु नरेश्वरः ॥ १०
भरद्वाजोऽपि भगवानारुरोह दिवं तदा ।
ततः पितृनियुक्तात्मा पुत्रलोभान्महायशाः ।
शारद्वतीं ततो द्रोणः कृपीं भार्यामविन्दत ॥ ११

द्रोण्यां तद(Ñ3 °स्तु)पिराद्धे. Cd cites द्रोणे. [In the repetition of 4cd, S has the following v. l.: — c) S (except T2 G5) हृष्टस्य रेतः प्र(T1 G2 M3.5 प्रा)स्कंदत्. — d) T1 G2 M6-8 तं (for तद्). T1 G1 M6 °द्दे.]

5 For S cf. v. l. 4. — ab) Ñ B1.3.5 Da Dn D1.2.5 T1 G2.3 ततः (for तस्मिन्). Ś1 K1 transp. समभवत् and द्रोणः. Ñ1.3 B6 D4 ततः सं(B6 D4 तस्मिन्नि)पतिते शुक्रे द्रोणः समभवत्तदा. [In the repetition of 5ab, S has the following v. l.: — S (except T2 G5) ततः (for तस्मिन्) and कुमारो (for कलशे). M3.5 तेजसा (for धीम°).] — c) D2 अध्यायिष्ट; T1 अध्यगेष्व; T2 G4.5 °गच्छत्; G1.3 °धीष्ट; G2 °शिष्ट. G1-3 च (for स). — After 5, T1 G1-4 ins.:

1336* अग्नेरस्त्रमुपादाय यदर्पिवेद् काश्यपः ।
अध्यगच्छद्भरद्वाजस्तदस्त्रं देवकारितम् ।

[(L. 2) T1 ततस्तं (for तदस्त्रं). G1 देवकार्यतः.]

6 a) Ś1 K1.4 Dn D1 °वेशं; Ko T1 G3.4.6 M °वेश्ये; Ñ1 °वेश्यात्; D2 °वेश्यो; D6 अग्नेरेव; G3 अनिर्देश्य-. Ko T1 G1.4 M °भागे; K1 Ñ1 Da °भाग; D3.5 G2.3.6 °भागः; T2 G5 °स्मानं. — b) G2.3 महायशाः (for प्रता°). After 6ab, G2 ins. 1331*, followed by a *repetition* of 3c–4b (cf. v. l. 2). — G3 om. 6c–7d. — c) S (except T2 G5; G3 om.) प्रत्यवेद°. — d) K1.3 Ñ2.3 B D अस्त्रमस्त्रविदां (D4 अस्त्रविद्याविदां; D5 °मस्त्रभृतां); T2 G3-6 अस्त्रधर्मं°.

7 G3 om. 7 (cf. v. l. 6). — a) Ko Ñ B1.3.6 D अग्नेस्तु जातः; K3 अग्निष्टजातः; K4 °ष्टुं नाम; B5 °ग्निप्रजातः; T1 G1.2.4 कनिष्ठजातः (G2.4 °तं); G6 M अग्निष्व(M3.5 °ष्वा)जातः. T2 G5 अग्निवेश्यस्तदा द्रोणं (cf. 1337* below). — After 7a, T1 G1.2.4.6 ins.:

1337* भ्राता भ्रातरमन्तिके ।
अग्निवेश्यस्तदा द्रोणं.

— T2 G5 om. 7bc. — b) M भ्राता भ्रातरमंतिके (cf. 1337* above). — c) Ś1 K4 D2 °द्वाजस्; Ko T1 G1 M °द्वाजे; K1 °द्वाजा; K2 D1 G3 भरद्वाजस्; K3 D4 भर°. Ś1 ततोऽग्ने°; K1 तमाग्ने°; G1 M स चाग्ने°; G4 समुग्ने°. — d) Ś1 K1.2.4 अस्त्रं तत्; Ko तदस्त्रं. G1 प्रत्यचो°; M3 (*sup. lin.*) प्रत्यवे°. — After 7, S (except T2 G2.5) ins.:

1338* स वै युक्तो गुरुरिह यदीच्छेत्कृपणः सुखम् ।
भीष्मोऽप्यलपदेवं स भारद्वाजपरीप्सया ।

Thereafter, S (except T2 G5) ins. 1331* (cf. v. l. 2), which is followed by (a *repetition* of) 3c–4b (*q. v.*); then follows 1334*, and finally (a *repetition* of) 4c–5b (*q. v.*).

8 a) Ś1 K1 D5 G6 भार°. T1 G2.3 हि (for च). — G3 om. 8c–9d.

9 G3 om. 9 (cf. v. l. 8). — b) Ko.4 B D (except D1.2.4) T1 (*sup. lin.* as in text) पार्थिवः (D5 °व); G2 वर्धितः (for पार्ष°).

10 a) G1 तस्मिन् (for ततो). T2 G4.5 काले च (for पृष°). — b) Ko पार्थिवो°; D5 पार्षतो°; G5 क्षत्रियो° (for द्रुपदो°). — c) Ko Ñ1.2 B Dn2 D2.4 G3.4 पंचाले°. B5 महाराज. — d) Ś1 K1.2.4 Dn2 D5 नरर्षभ (*or* °भः); K3 °श्वर; T2 G4.5 महेश्वरः.

11 a) B1 Da D4 हि (for ऽपि). G2 धर्मात्मा (for भग°). — b) G2 अध्यरोहत्. G3 ततः; M5 तथा. — After 11ab, Ñ B D ins.:

1339* तत्रैव च वसन्द्रोणस्तपस्तेपे महातपाः ।
वेदवेदाङ्गविद्वान्स तपसा दग्धकिल्बिषः ।

[(L. 1) D5 तदा तत्रैव स द्रोणः. — (L. 2) Ñ1.3 B6 Da D4 °वेदांगतत्त्वज्ञः; Ñ2 B1.3.5 D1.2 °वेदांगविद्विद्वान्.] — c) G5 तत्र. G4.5 पित्रा नि°. — d) Ś1 B1 T1 G1 M5 पुत्रलाभान्; K3 °भावान्. S (except T2 G4.5 M5) यशस्विनीं. — ef) Ś1 K (except Ko) D5 अथ; T1 G1-3 कृपीं; T2 G4-6 M तदा. Ñ B D (except D5) transp. द्रोणः and भार्यां. G3 भार्यां (for द्रोणः). Ñ2 कृपात्; T2 G4.5 कृपां. Ñ B D (except D5) [ऽ]न्वविंदत (B5

अग्निहोत्रे च धर्मे च दमे च सततं रता ।
अलभद्गौतमी पुत्रमश्वत्थामानमेव च ॥ १२
स जातमात्रो व्यनदद्यथैवोच्चैःश्रवा हयः ।
तच्छ्रुत्वान्तर्हितं भूतमन्तरिक्षस्थमब्रवीत् ॥ १३
अश्वस्येवास्य यत्स्थाम नदतः प्रदिशो गतम् ।
अश्वत्थामैव बालोऽयं तस्मान्नाम्ना भविष्यति ॥ १४
सुतेन तेन सुप्रीतो भारद्वाजस्ततोऽभवत् ।
तत्रैव च वसन्धीमान्धनुर्वेदपरोऽभवत् ॥ १५
स शुश्राव महात्मानं जामदग्न्यं परंतपम् ।
ब्राह्मणेभ्यस्तदा राजन्दित्सन्तं वसु सर्वशः ॥ १६
वनं तु प्रस्थितं रामं भारद्वाजस्तदाब्रवीत् ।
आगतं वित्तकामं मां विद्धि द्रोणं द्विजर्षभम् ॥ १७ C. 1. 5124 B. 1. 130. 58 K. 1. 140. 60

°न्वपद्यत). T1 G1–3 अविंदत (G1 °त्तां) महायशाः.

12 a) Ś1 K1.3 D3 वेदे (for धर्मे). — b) Ñ1 शमे; T1 G2 यमे. T1 G2.3 नियतां; G1 निरतं. Ś1 K1.4 Ñ3 B1.5 Dn G4.6 रतां; K0.3 D5 रतं; T1 G1–3 सदा. — c) K0 D5 सालभद्; K2–4 लेभे च. B5 गर्भं (for पुत्रं). — d) S अच्युतं (for एव च).

13 c) G2.3 जातमात्रं तु तं भूतं. — d) T1 °क्षगम°; T2 G4.5 °रिक्षे तदाब्र°.

14 a) K3 G1.2 अश्वस्यै°; K4 अश्ववचास्य. Ś1 K (except K3) D4.5 M3.5 यत्थाम; T G यद्दाम (T1 °द्धानं). — b) K1 मरुत्ताः; G1 दिशश्च (for नद°). — cd) K1 च; T2 G4.5 इति; G1 अथ (for एव). Ś1 K1.2.4 D5 transp. बालः and नाम्ना. K0 लोकेयं; T2 G4.5 नाम्ना वै (for बालोऽयं). G1 तेन (for तस्मात्). T2 G4.5 प्रख्याततोत्र महारथः (G5 भविष्यति).

15 a) T2 G4.5 पुत्रेण. T1 G2.3 अनेन (for तेन). Ś1 T2 संप्रीतो. — b) K0 B3 T1 G1.2.5 भर°. Ś1 K1.2 Ñ3 T2 G1.4.5 तदा; D5 G3 तथा. — c) Ś1 D4 प्रवसन्; K3 T2 G4.5 चावसद्.

16 a) K1 शुश्राव च. Ś1 K1 महाभागं. — b) K2 Ñ1.3 B3 °तपः; Ñ2 D2 °तप; D5 अनुत्तमं. — After 16^{ab}, K4 Ñ2 B D (except Dn; D2.4 marg. *sec. m.*) ins.:

1340* सर्वज्ञानविदं विप्रं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।

[Ñ2 B3.5 D2 °शस्त्रविदां. K4 धर्मशास्त्रविशारदं.]

— d) K4 D4 G1 सर्वतः. — After 16, K4 Ñ B D (D5 om. lines 1–2, 7, 9–10) S (om. lines 7 and 10) ins.:

1341* स रामस्य धनुर्वेदं दिव्यान्यस्त्राणि चैव ह ।
श्रुत्वा तेषु मनश्चक्रे नीतिशास्त्रे तथैव च ।
ततः स व्रतिभिः शिष्यैस्तपोयुक्तैर्महातपाः ।
वृतः प्रायान्महाबाहुर्महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् ।
ततो महेन्द्रमासाद्य भारद्वाजो महातपाः । [5]
क्षान्तं दान्तममित्रघ्नमपश्यद्भृगुनन्दनम् ।
ततो द्रोणो वृतः शिष्यैरुपगम्य भृगूद्वहम् ।
आचख्यावात्मनो नाम जन्म चाङ्गिरसः कुले ।
निवेद्य शिरसा भूमौ पादौ चैवाभ्यवादयत् ।
ततस्तं सर्वमुत्सृज्य वनं जिगमिषुं तदा । [10]

[(L. 1) K4 चासकृत् (for चैव ह). S °वेदे दिव्येषु विविधेषु च. — After line 1, G1 ins.:

1342* शस्त्रास्त्रेषु च निष्णातं श्रुत्वा तत्र समागतम् ।

— (L. 2) G1 सोप्यस्त्रेषु; G2.3 श्रुत्वात्मनो; G6 दिव्यास्त्रेषु; M °स्वास्त्रेषु. K4 चाभ्यसनं (for तेषु मनः). S मतिं (for मनः). K4 °स्त्रे तथानघ; S °स्त्रेषु कौशलं (T2 G5 °स्त्रे तदानघ). — (L. 3) K4 ततः शिष्यैस्तु व्रतिभिः; S °तः समानव्रतिभिः. — (L. 4) T2 G5 महेंद्र वै; G3 भरद्वाजो. T2 G5 द्रोणश्च (for महेन्द्रं). K4 धरणीधरं; Ñ1 B6 Da1 D5 पर्वतोपमं; S वसुधाधरं. — (L. 5) T1 G1–3 महायशाः; T2 G4.5 प्रतापवान्. — (L. 6) T G क्षत्रघ्नं तममित्रघ्नं (T1 °घ्नं तमजं वीरं; G2 क्षत्रियघ्नमजं घोरं; G3 °घ्नं तमजं घोरं). — (L. 7) K4 °ष्यैर्जामदग्न्यं समभ्ययात्. — (L. 8) K4 संगम्य चा°; Da आचक्षावा°; D1.4 आचख्य चा°; D5 आचख्या°; S स रामाया°. K4 T1 G2 M °रसे; D5 T2 G5 °रसां. — (L. 9) S (except G3 M6–8) °वेद्यांगिरसो भू°. T G M3.5 अस्य; M6–8 अपि (for चैव).]

— S ins. after line 9 of 1341*: K4 Ñ B D, after 17 (D5, after line 8 of 1341*):

1343* तमब्रवीन्महात्मा स सर्वक्षत्रियमर्दनः ।
स्वागतं ते द्विजश्रेष्ठ यदिच्छसि वदस्व मे ।
एवमुक्तस्तु रामेण भारद्वाजोऽब्रवीद्वचः ।

[(L. 1) G5 ततो ब्रह्मन्. B3 Da D4.5 महात्मानं; S महातेजाः (°जा *or* °ज). D5 क्षत्रियैः कुलमर्दन; S क्षत्रहा विप्र(T2 G4–6 द्विज)सत्तमः (G1 M3.5 °मं). — (L. 2) S स्वागतं कुशलं तेस्तु किमिच्छसि महाद्युते (G1–3 °तपः). — Before line 3, T2 G5.6 ins. वैशं°. — (L. 3) S स (for तु). Ñ1 ततः; G2 सुतः (*sup. lin.* वचः); G6 द्विजः.]

— In K4 Ñ B D (except D5), 1343* is followed by 1345*.

17 S om. 17^{ab} (G1 om. 17). — For 17^{ab}, K4 Ñ B D (except D5) subst. जामदग्न्यं महात्मानं भारद्वाजोऽब्रवीदिदं, and thereafter ins.:

1344* भरद्वाजात्समुत्पन्नं तथा त्वं मामयोनिजम् ।

C. 1. 5127
B. 1. 130. 61
K. 1. 140. 63

राम उवाच ।

हिरण्यं मम यच्चान्यद्वसु किंचन विद्यते ।
ब्राह्मणेभ्यो मया दत्तं सर्वमेव तपोधन ॥ १८
तथैवेयं धरा देवी सागरान्ता सपत्तना ।
कश्यपाय मया दत्ता कृत्स्ना नगरमालिनी ॥ १९
शरीरमात्रमेवाद्य मयेदमवशेषितम् ।
अस्त्राणि च महार्हाणि शस्त्राणि विविधानि च ।
वृणीष्व किं प्रयच्छामि तुभ्यं द्रोण वदाशु तत् ॥ २०

द्रोण उवाच ।

अस्त्राणि मे समग्राणि ससंहाराणि भार्गव ।
सप्रयोगरहस्यानि दातुमर्हस्यशेषतः ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

तथेत्युक्त्वा ततस्तस्मै प्रादादस्त्राणि भार्गवः ।
सरहस्यव्रतं चैव धनुर्वेदमशेषतः ॥ २२
प्रतिगृह्य तु तत्सर्वं कृतास्त्रो द्विजसत्तमः ।
प्रियं सखायं सुप्रीतो जगाम द्रुपदं प्रति ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

[B1.5 D2.4 वेद्याम्; B3 चैनम्; B6 चेमाम्; Da च माम्.] — ^{cd}) Ñ B Da Dn D1.3.4 द्विजोत्तमं (B3 D2 महामते); D5 G2.3.6 M3.5 द्विजर्षभ. T2 G4.5 संप्राप्तं वसुकामं (T2 °कामान्) मां वेत्तुमर्हसि सुव्रत (T2 °तः). — After 17, K4 Ñ B Da Dn D1.3.4 ins. 1343*, which is followed by:

1345* रामं प्रहरतां श्रेष्ठं दित्सन्तं विविधं वसु ।
अहं धनमनन्तं हि प्रार्थये विपुलव्रत ।

— Thereafter K4 repeats 17^{cd} (with v. l.).

18 K1 T G1.4–6 M om. उवाच. G2 जामदग्न्यः; G3 जामदग्निः. — ^{ab}) K0 transp. मम and वसु. K0.2 B1m D2 किंचिन्न. S हिरण्यं पशवो रूप्यं (T1 G4 °वोप्यर्थं; M3.5 °वो रौप्यं). K3 S यच्चान्यद् (K3 विद्यते; T2 G4.5 यच्चापि) वसु किंचन; Ñ2 Dn D1.5 वसु किंचिदिह स्थितं. — ^{d}) Ś1 B3 Dn D1 एतत् (for एव).

19 ^{a}) G1 द्विजेयं वसुधा दे°; M6–8 °यं वसुमती. — ^{b}) K3 सपर्वता. — ^{c}) Ñ S काश्य°. — ^{d}) K3 सर्वां (for कृत्स्ना). Ñ3 सागर°.

20 ^{a}) D5 T2 G4.5 °मेवात्र. — ^{b}) Ñ1.2 K3 Dn D1 S (except T2 G4.5) मम (for मया). K3 T2 G4.5 एतद् (for इदम्). Ś1 K1 परिरक्षितं (for अवशे°). — ^{c}) M3.5 समग्राणि (for महा°). — After 20^{cd}, all MSS. except Ś1 K0–3 D5 ins.:

1346* अस्त्राणि वा शरीरं वा वरयैतन्मयोद्यतम् ।
[Ñ1.2 B1m.5.6 Da D1 वरमेतन्; B1 धनमेतन्. S महाश्चस्त्राणि वा पुनः.]

— After 1346*, T1 reads 23^{ab}, repeating it in its proper place. — ^{f}) T1 G4 क्षिप्रं; T2 G5 मह्यं (for तुभ्यं). K0.3 Ñ1.2 S वदस्व; K3.4 D5 ब्रवीहि (for वदा°). S (except T2 G4.5) मां (for तत्).

21 K1 S om. उवाच; K3 द्रोणाचार्य उ°. — ^{a}) B5 शस्त्रा°. Ś1 K1.3.4 च (for मे). G6 समंत्राणि. — ^{b}) K1 भारत; Ñ3 T2 G4.5 सर्वशः. — After 21, B1 ins. a passage of 9 lines given in App. I (No. 74). — D4 (marg. *sec. m.*) S ins. after 21 (T2 marg., after 23):

1347* एतद्वसु वसूनां हि सर्वेषां विप्रसत्तम ।

22 All MSS. except K3 Ñ3 Dn3 D5 T2 G4–6 om. वैशं° उ°; K3 T2 G4–6 om. उवाच. — G4 om. 22^{cd}. — ^{c}) Ñ1 T1 G2 M3.5 °हस्यं व्रतं; D1 °हस्यान्वितं. — ^{d}) T1 °दं विशे°.

23 T1 reads 23^{ab} after 1346* (cf. v. l. 20), repeating it here. — ^{a}) Ñ3 D2 G2.3 च; G1 स (for तु). K0 ततः (for तु तत्). — ^{b}) Ñ2 B1.6 T1 G2 M कृतार्थो. B1 हि द्विजोत्तमः (for द्विज°). — ^{d}) G2.3 °म द्रुपदात्मजं. — After 23, T2 marg. ins. 1347*.

Colophon om. in T2 G5. — *Major parvan:* G1–4.6 M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K0.1.4 Ñ B3.5 Da Dn D2.6 T1 संभव. — *Adhy. name:* K0 द्रोणोत्पत्तिः; K3 द्रोणस्य दिव्यास्त्रप्राप्तिः; Ñ1.2 द्रोणस्य भार्गवादस्त्रप्राप्तिः; M द्रोणास्त्रपरिग्रहः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 127; Dn3 129; D1m 131; T1 123; G1.3.4.6 74; G3 M 73. — *S'loka no.:* Dn1 63; Dn2 62; Dn3 64; M3 37. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 5134.

122

1 Ś1 K0.1.3 D2.5 S om. उवाच (T2 G5 om. the ref.). — ^{a}) S (G1 *sup. lin.*) °भागस्य (cf. 33^{a}) — ^{c}) K3 Ñ1.2 B D (except D5) पार्थिवं रा°; T1 G2.3 M3 पुरुषव्याघ्र; G1 M6–8 पुरुषव्याघ्रः; G6 M5 पुरुषव्याघ्रं. — ^{d})

१२२

वैशंपायन उवाच ।

ततो द्रुपदमासाद्य भारद्वाजः प्रतापवान् ।
अब्रवीत्पार्षतं राजन्सखायं विद्धि मामिति ॥ १

द्रुपद उवाच ।

अकृतेयं तव प्रज्ञा ब्रह्मन्नातिसमञ्जसी ।
यन्मां ब्रवीषि प्रसभं सखा तेऽहमिति द्विज ॥ २
न हि राज्ञामुदीर्णानामेवंभूतैर्नरैः क्वचित् ।
सख्यं भवति मन्दात्मञ्श्रिया हीनैर्धनच्युतैः ॥ ३
सौहृदान्यपि जीर्यन्ते कालेन परिजीर्यताम् ।
सौहृदं मे त्वया ह्यासीत्पूर्वं सामर्थ्यबन्धनम् ॥ ४
न सख्यमजरं लोके जातु दृश्येत कर्हिचित् ।
कामो वैनं विहरति क्रोधश्चैनं प्रवृश्चति ॥ ५
मैवं जीर्णमुपासिष्ठाः सख्यं नवमुपाकुरु ।
आसीत्सख्यं द्विजश्रेष्ठ त्वया मेऽर्थनिबन्धनम् ॥ ६
न दरिद्रो वसुमतो नाविद्वान्विदुषः सखा ।
शूरस्य न सखा क्लीबः सखिपूर्वं किमिष्यते ॥ ७ C. 1. 5142 B. 1. 131. 9 K. 1. 141. 9

=33d. Ñ2 B1.3 Da Dn D1 मामिह. — After 1, all MSS. except Ś1 K0-3 ins.:

1348* इत्येवमुक्तः सख्या स प्रीतिपूर्वं जनेश्वरः ।
भारद्वाजेन पाञ्चाल्यो नामृष्यत वचोऽस्य तत् ।
स क्रोधामर्षजिह्मभ्रूः कषायीकृतलोचनः ।
ऐश्वर्यमदसंपन्नो द्रोणं राजाब्रवीदिदम् ।

[(L. 1) D5 एवमुक्तः स सख्या वै. Da प्रीतिवर्द्धं; T2 G4.5 पांचालानां. D (except D1.4.5) नरेश्वरः. — (L. 2) Ñ1.3 °जं च; M6-8 °जोपि. S (except G2) पांचालः. B3 वचोर्थवत्. S क्रोध(T2 G6 M6-8 रोषात्; G5 रोष-; M3.5 कोपात्)संरक्तलोचनः. — (L. 3) S नामृष्यत वचः सख्युः प्रीति(T2 G2.4.6 प्रीत्या)पूर्वमुदाहृतं. — (L. 4) K4 B D2.4 °संमत्तो; T1 G1-3.6 M स चै(G3.6 वै)श्वर्यमदोन्मत्तः (M °मदादंधः); T2 G4.5 स एवमैश्वर्यमदाद्. T G1.4.5 इदं वचनमब्रवीत्; G2.6 M इदं राजाब्रवीद्वचः; G3 इदं राजा वचोब्रवीत्.]

2 =(var.) 35. — K1 om. उवाच; S (except M7.8) om. द्रुपद उ°. — a) Ñ1 B5 D4 प्राकृ°; Cd as in text. G1 न च (for तव). G1-3 ब्रह्मन् (for प्रज्ञा). — b) Ñ1.2 Da Dn1.n3 D2.4 °जसा; D5 °त्वभिसमंजसा; G1 निष्कुज्ञानासमं° (sic); G2.3 प्रज्ञा नाति°. — c) Ś1 K1 M मा; T2 G4.5 त्वं (for मां). — d) T2 G4.5 प्रभो (for द्विज). Da सखाहमिति तेजसा (Da2 ते द्विज).

3 =36. — b) G1 एवंभूतेन वै क°. — c) Ś1 K1 धर्मात्मन्. — d) T1 G (except G4.5) क्रियाहीनै°; Cd as in text.

4 a) T1 G1-3 सख्यान्यपि च. Ś1 K1 जीवंते; B1.3 °र्यंति; T1 जायते; G2 जन्यंते. — b) K0.2.3 Dn3 D1.5 T2 G1.3.4.6 M3.5 °जीर्यता; Ñ B Da Dn1.n2 D2 M6-8 °तः (Da1 °ते); D2 G2.5 °त. — c) K3 परं (for त्वया). — d) Ś1 K1 G1 सामान्य°; K3 °र्थ्यतः कृतं.

5 b) Ñ2 B1.3 Da Dn D1.2 हृदि; G5 साधु (for जातु). Ś1 पश्यति; Ñ1.3 दृश्यति; Ñ2 B1.3.6 Da Dn D1.2.4 तिष्ठति. K0.2.4 D5 T2 G1-3.6 M दृश्यते जातु; B5 ह्यवतिष्ठति; T1 दृश्येत्तज्जातु (for जातु दृश्येत). K0.3 Ñ1.2 B (except B3) D G4.5 कस्यचित्. — c) Ñ B D (except D2.5) कालः. K0 Ñ3 D5 G5 चैनं; Ñ2 Dn D1 ह्येनं; B5 -थैनं; D2 वैतत्; T1 चैवं; G1-4 चैतं; M (except M5) वेगं. K (except K1) B3.6 Da D1.2.5 निर्हरति; S नाशय°. — d) Ś1 चैव; K3 Ñ1.2 B1.3.6 D (except D2.5) वैनं; B5 -थैनं; T1 चैवं; T2 G4.5 चैतत्. K3 प्रविष्यति; Ñ1.3 T1 °वर्ध°; Ñ2 B5 Da Dn D1.2 हरत्युत; B1 रहत्युत; B3.6 D4 न मृष्य°; D5 °कर्ष°; T2 G M प्रमर्द° (G3 प्रसीद°; M7 विमर्द°). — After 5, K3 ins.:

1349* कालेन संविहरति कालेनैव प्रणश्यति ।

6 T2 G5 M om. 6ab. — a) K4 नैवं; T1 G2 स वै; G1.3.4.6 न वै. K3 उपाविष्टाः; Ñ1 B3 °सीस्त्वं; Ñ2 B1.3m.6 Dn D1.4 °स्व त्वं; Ñ3 T1 G1.2.4.6 °तिष्ठ; B5 °सीथाः; Da °स्स त्वं; D2 °सि त्वं; D5 °शिष्टं; G3 °यांति. — b) K0.2.4 D2 नवमुपाकृधि; K3 Ñ3 नैवमुपाकृधि; Ñ1 B1.5 D4 भवदुपाधिकृत; Ñ2 Dn D1 भवत्वपाकृधि; B1m.3.6 Da भवदुपाकृधि; D5 तव मया कृधि; G1 नवमतः कुरु; G2 नवमपा°; G6 तावदुपा°. — K1 om. 6c-7c. — c) T1 अथ त्वेवं; T2 G3-6 M आदत्स्वैनं (M6-8 °वं); G1 आधत्स्वेदं; G2 असत्स्वेनं. T1 नरश्रेष्ठ; G2.3 नरव्याघ्र. — d) S सौहृदं ह्यर्थं(T2 G5 त्वर्थं-; G1 ह्यात्म-; G2.3 ह्यर्थं-; G4 चार्थं-; M5 ह्यक्ष)बंधनं.

7 K1 om. 7abc (cf. v.l. 6). — b) K0 विद्वांश्चाविदुषः.

C. 1. 5143
S. 1. 131. 10
K. 1. 141. 10

ययोरेव समं वित्तं ययोरेव समं कुलम् ।
तयोः सख्यं विवाहश्च न तु पुष्टविपुष्टयोः ॥ ८
नाश्रोत्रियः श्रोत्रियस्य नारथी रथिनः सखा ।
नाराज्ञा संगतं राज्ञः सखिपूर्वं किमिष्यते ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।
द्रुपदेनैवमुक्तस्तु भारद्वाजः प्रतापवान् ।
मुहूर्तं चिन्तयामास मन्युनाभिपरिप्लुतः ॥ १०
स विनिश्चित्य मनसा पाञ्चालं प्रति बुद्धिमान् ।

— After 7^{ab}, T2 G2-5 read 9^{cd}, G2.3 repeating it in its proper place; in T2 G4.5, moreover, 9^{cd} is followed by 9^{ab}. In other words, 7–9 occur in T2 G4.5 in the following sequence: 7^{ab}, 9^{cd}, 9^{ab}, 7^{cd}, 8. — After (the first occurrence of) 9^{cd}, G2.3 ins. 1350*. — T1 om. 7^{c}–9^{b}. — ^{c}) Ñ1.2 B1.5 Dn D1.5 S (except G3; T1 om.) transp. शूर° and न. T2 G4.5 M3.5 भीरुः (for क्लीबः). — ^{d}) = 9^{d}, 37^{d}. T2 G4.5 सख्यं पू°; G2.3 सखापू°. G1 M8 करिष्यते. Cd as in text.

8 D1 (hapl.) om. 8–9; T1 om. 8 (cf. v. l. 7). — ^{a}) D4 चित्तं; T2 वृत्तं. — ^{b}) Ko.3 Ñ2.3 B1m Dn D2.5 T2 G4.5 श्रुतं; B D4 बलं (for कुलं). G1–3.6 M ययोः प्रज्ञा ययोः श्रुतं. — ^{c}) Ko Ñ B1.3.5 Dn D2 transp. सख्यं and विवाहः. Ś1 एव (for सख्यं). K3 तयोर्विवाहो मैत्री च; T2 G4.5 तयोरेव समं सख्यं; G1–3.6 M तयोः संबंधकं तुल्यं (G1 युक्तं). — After 8, T2 G5 ins. 1350*; while G4 ins. 1352*.

9 = (var.) 37. — D1 om. 9 (cf. v. l. 8); T1 om. 9^{ab} (cf. v. l. 7). T2 G4.5 read 9^{cd} and 9^{ab} after 7^{ab}. After 9^{ab}, D2 repeats 7^{cd}. — ^{c}) K (except K1) Ñ3 D5 T1 G6 M नाराज्ञः; G1 न राज्ञः; G2 न राज्ञा; G3 नाराज्ञे. K3 संगतो; T1 G1 °मो; G2.3 °ती. Ko–2 Ñ3 T1 G1.2 M राज्ञा. Ñ1.2 B Da Dn D2.4 T2 G4.5 नाराजा पार्थिवस्यापि (= 37^{c}). — ^{d}) = 7^{d}, 37^{d}. T2 G4.5 सख्यं पू°; G1 नन्वपू°; G2.3 सखापू°. G1.2 M7 करिष्यते. — D4 (marg. *sec. m.*) T1 G1.6 M6–8 ins. after 9: T2 G5, after 8: G2.3, after *the first occurrence of* 9^{cd}:

1350* त्वद्विधैर्मद्विधानां हि विहीनार्थैर्न जातुचित् ।

G2.3 ins. after 9:

1351* सख्यं भवति मन्दात्मन्सखिपूर्वं किमिष्यते ।

(= 3^{c} + 9^{d}). — T2 G5 ins. after 1350*: G4, after 8:

1352* एवमेव कृतप्रज्ञ न राज्ञा विप्र ते क्वचित् ।
नैव तीर्णमुपातिष्ठ सख्यं नवमुपाकृधि ।
सखा राज्ञः कथं विप्र त्वद्विधश्च भविष्यति ।

(With line 2 above cf. 6^{ab}).

10 Ś1 Ko.1.3 D5 S om. उवाच (G3 om. the ref.). — K3 (? hapl.) om. 10^{c}–11^{b}. — ^{c}) Ñ1.2 B D. चिंतयित्वा तु. — ^{d}) = 38^{b}. Ñ3 °ना त्व प°; T2 G5 °नापि पं°.

11 K3 om. 11^{ab} (cf. v. l. 10). — ^{b}) N (except Ś1; K3 om.) G1 पांचाल्यं. B1 (m as in text) प्रतिबुद्धवान्; T1 पटुबुद्धि°. — D5 ins. after 11^{ab}: D4 (marg. *sec. m.*) S, after 1355*:

1353* तां प्रतिज्ञां प्रतिज्ञाय यां कर्ता न चिरादपि ।

On the other hand, D4 (marg. *sec. m.*) S ins. after 11^{ab}:

1354* शिष्यैः परिवृतः श्रीमान्पुत्रेणानुगतस्तदा ।

— After 11, K4 Ñ B Da ins. a colophon. (*Subparvan:* B5 संभव. — *Adhy. name:* K4 द्रोणागमनं. — *Adhy. no.:* B1 128.) On the other hand, D4 (marg. *sec. m.*) S ins. after 11 (T2 G5, after the colophon mentioned below):

1355* द्रोणः समुदितान्दृष्ट्वा कुरून्वृत्तिपरीप्सया ।
आजगाम महातेजा विप्रो नागपुरं प्रति ।
स तथोक्तस्तदा तेन सदारः प्राद्रवत्कुरून् ।
[Before line 1, T G1–6 ins. वैशं°.]

Thereafter, D4 (marg. *sec. m.*) S ins. 1353*. Then follows in T2 G2.4–6:

1356* स्यालस्यैव गृहं द्रोणः सदारः प्रत्युपस्थितः ।
अश्वत्थाम्ना च पुत्रेण महाबलवता सह ।

[After line 2, G2 ins. a colophon: *adhy. no.* 75).]
T2 G2.4–6 cont.: Ś1 Ko–3 Dn D1.2.5 ins. after 11: K4 Ñ B Da, after the colophon (see above): D4, after 1353*:

1357* स नागपुरमागम्य गौतमस्य निवेशने ।
भारद्वाजोऽवसत्तत्र प्रच्छन्नं द्विजसत्तमः ।
ततोऽस्य तनुजः पार्थान्कृपस्यानन्तरं प्रभुः ।
अस्त्राणि शिक्षयामास नाबुध्यन्त च तं जनाः ।
एवं स तत्र गूढात्मा कंचित्कालमुवास ह ।

[Before line 1, K4 Ñ B (except B1) Da ins. वैशं° उ°. — (L. 1) K4 Ñ3 °मासाद्य. Ś1 Ko–3 D4.5 T2 G2.4–6 अवसत्तत्र राजेंद्र. The same MSS. except D4.5 om. line 2. — (L. 3) Ś1 K Ñ D4.5 T2 G2.4–6 स कृपस्यान्तरे पार्थान्भारद्वाजः प्रतापवान् (Ko Ñ °द्वाजात्मजः प्रभुः). — (L. 4) Ś1 K Ñ2.3 B6 D4 G2.4.5 न (G2 स) बुबोध च (G4.5 स) तं कृपः (B6 जनः); B1 न चाबुध्यंत तं जनाः; Da नावबुध्यंत तं जनाः; D5 बुबुधे न तु तं कृपः; T2

जगाम कुरुमुख्यानां नगरं नागसाह्वयम् ॥ ११
कुमारास्त्वथ निष्क्रम्य समेता गजसाह्वयात् ।
क्रीडन्तो वीटया तत्र वीराः पर्यचरन्मुदा ॥ १२
पपात कूपे सा वीटा तेषां वै क्रीडतां तदा ।
न च ते प्रत्यपद्यन्त कर्म वीटोपलब्धये ॥ १३
अथ द्रोणः कुमारांस्तान्दृष्ट्वा कृत्यवतस्तदा ।
प्रहस्य मन्दं पैशल्यादभ्यभाषत वीर्यवान् ॥ १४
अहो नु धिग्बलं क्षात्रं धिगेतां वः कृतास्त्रताम् ।
भरतस्यान्वये जाता ये वीटां नाधिगच्छत ॥ १५
एष मुष्टिरिषीकाणां मयास्त्रेणाभिमन्त्रितः ।

C. 1. 5160
B. 1. 131. 27
K. 1. 141. 28

G6 बुबोध च स तं कूपः. — (L. 5) T2 G2.4–6 आवासे (for एवं स). Ś1 K1 कूटात्मा; K0 D5 गुप्तात्मा. Ś1 K (except K3) D5 °मुपावसत् (K4 °विशत्). — After line 5, T2 G4–6 ins. a colophon (*adhy. no.:* T2 G4 75; G5.6 74). — After the colophon, T2 G5 ins. 1355*.]

12 a) K0.3 Ñ2 ते (for तु). S (except G4) ततः कुमारा (for कुमारा°). G2 प्रच्छन्ना (for निष्क्र°). — b) T1 G1.3.6 M सहिता; T2 G4.5 नगरात्. T2 G3–6 M3.5 नागसाह्व°. G2 नानामिवांबरे (sic). — cd) D4 G4.5 क्रीडंते; T1 G1.3.6 M क्रीडया. Here and below S indiscriminately पीडा, पीटा, वीडा etc. (for वीटा). T2 G M transp. तत्र and वीराः. Ś1 K1.2 पर्यपतन्. K2–4 Ñ2 B6 D4 तदा (for मुदा). T1 तत्रैवाचरितुं मुदा. — After 12, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1358* तेषां संक्रीडमानानामुदपानेऽङ्गुलीयकम् ।

(cf. v. l. 13).

13 ab) K0 transp. कूपे and वीटा. D4 (marg. *sec. m.*; orig., as in text, erased) S पपात धर्मपुत्रस्य (T1 G1.2.4.6 °राजस्य) वीटा तत्रैव चापतत् (cf. v. l. 12). — After 13ab, Ñ2.3 B Da Dn D1.2.4 ins.:

1359* ततस्ते यत्नमातिष्ठन्वीटामुद्धर्तुमादृताः ।;

while D5 S ins.:

1360* तत्त्वम्बुना प्रतिच्छन्नं तारारूपमिवाम्बरे ।
दृष्ट्वा ते वै कुमाराश्च तं यत्नात्पर्यवारयन् ।

[(L. 1) G2 नष्टं पुनः (for तत्त्वम्बुना). D5 T2 G3 परिच्छन्नं. — (L. 2) Cf. 1363*. D5 तं कूपं; G1 प्रयत्नात्.]
— D5 (om. line 2) S cont.: K4 Ñ B Da Dn D1.2.4 ins. after 13:

1361* ततोऽन्योन्यमवैक्षन्त व्रीडयावनताननाः ।
तस्या योगमविन्दन्तो भृशं चोत्कण्ठिताभवन् ।

[(L. 1) D5 S ते परस्पर(G1 प्रतिक्षण)मैक्षंतः कुमाराः सहितास्तदा. — (L. 2) K4 S तस्य. S om. च.]
— e) K2 चैते; S किंचित्. Ś1 K1 प्रतिप°. — D5 (om. line 2) S ins. after 13: K4 Ñ B Da Dn D1.2.4, after 1361*:

1362* तेऽपश्यन्ब्राह्मणं श्याममापन्नं पलितं कृशम् ।
कृत्यवन्तमदूरस्थमग्निहोत्रपुरस्कृतम् ।

[(L. 1) D5 आसीनं; T1 G1–3 M3.5.8 आसन्नं. G3 मलिनं. K4 Ñ3 Da D4 आकर्णपलितं. — (L. 2) K4 T G (except G3) M5 °वंतः; Ñ2 D3 कृत°. S समीपस्थं (T2 G4.5 नरास्तत्र).]
— K4 Ñ B D (except D5) cont.:

1363* ते तं दृष्ट्वा महात्मानमुपगम्य कुमारकाः ।
भग्नोत्साहक्रियात्मानो ब्राह्मणं पर्यवारयन् ।

(cf. 1360*).

14 b) Arjp कृतवतः (for कृत्य°). — For 14, D5 S subst.:

1364* स तान्कृत्यवतो दृष्ट्वा कुमारांस्तु विचेतसः ।
ब्राह्मणः प्रहसन्मन्दं कौशलेनाभ्यभाषत ।

[(L. 1) T1 G1 M6 °स्तु विशेषतः. — (L. 2) M कौशल्येन. D5 प्रहसन्वदनः कोयं ब्राह्मणस्तानभा°.]

15 a) K0 Ñ2 B D (except D5) अहो वो; Ñ1 धिग्बलं; S अब्रवीत् (for अहो नु). Ñ1 वीर्यं (for क्षात्रं). — b) T1 G1.2.6 चैषां; T2 G3–5 चैनां; M चैतां (for एतां). B5 D5 च कृता°; G4.5 M अकृता°. — cd) T2 G4.5 जातो यो. Ś1 D2.4 G3.6 M (except M5) °गच्छथ; B6 T2 G4.5 °गच्छति. — After 15, all MSS. except Ś1 K0–3 (S om. lines 3–4) ins.:

1365* वीटां च मुद्रिकां चैव ह्यहमेतदपि द्वयम् ।
उद्धरेयमिषीकाभिर्भोजनं मे प्रदीयताम् ।
एवमुक्त्वा कुमारांस्तान्द्रोणः स्वाङ्गुलिवेष्टनम् ।
कूपे निरुदके तस्मिन्नपातयदरिंदमः ।
ततोऽब्रवीत्तदा द्रोणं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । [5]
कृपस्यानुमते ब्रह्मन्भिक्षामाप्नुहि शाश्वतीम् ।
एवमुक्तः प्रत्युवाच प्रहस्य भरतानिदम् ।

[(L. 1) Ñ B (except B5) Da D4.5 G3 चैवं. K4 Ñ B (except B5) Da D2.4.5 G1–3.6 om. हि. T2 G4.5 स्व-ह्यमेतद्द्वयं हि वः. — (L. 2) S °द्धरिष्ये त्विषी°. — With lines 3–4 cf. 1358*. — (L. 5) K4 Ñ1.3 B2 Da D4 अब्रवीच्च (for ततो°). S भरद्वाजं (for तदा द्रो°). — Before line 6, Ñ2 Dn D1 ins. युधिष्ठिर उ°. — (L. 6) Ñ B5 D2 °माप्नुहि. S गौतमीं च महाभागां (G1 भरद्वाज)

C. 1. 5160
S. 1. 131. 28
K. 1. 141. 29

अस्य वीर्यं निरीक्षध्वं यदन्यस्य न विद्यते ॥ १६
वेत्स्यामीषीकया वीटां तामिषीकामथान्यया ।
तामन्यया समायोगो वीटाया ग्रहणे मम ॥ १७
तदपश्यन्कुमारास्ते विस्मयोत्फुल्ललोचनाः ।
अवेक्ष्य चोद्धृतां वीटां वीटावेद्धारमब्रुवन् ॥ १८
अभिवादयामहे ब्रह्मन्नैतदन्येषु विद्यते ।
कोऽसि कं त्वाभिजानीमो वयं किं करवामहे ॥ १९
द्रोण उवाच ।
आचक्षध्वं च भीष्माय रूपेण च गुणैश्च माम् ।
स एव सुमहाबुद्धिः सांप्रतं प्रतिपत्स्यते ॥ २०
वैशंपायन उवाच ।
तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे भीष्ममूचुः पितामहम् ।

भिक्षामश्नीत शा°. — (L. 7) S ततोऽब्रवीद्भरद्वाजः प्र°.]

16 Before 16, K4 Ñ2 Dn D1 ins. द्रोण उ°. — a) Ñ1.3 B3.5 Dn D5 S (except G1) एषा; Ñ2 एक-. — b) K1.3 Ñ1.2 Dn T G1-4.6 M °मंत्रिता; K2 °त्रितं; Ñ3 °णानुमंत्रितः; D5 °ण निमंत्रिता; G5 °णानुमंत्रिता. — c) K1 B5 D4 G2 तस्य; Ñ1.2 B3 Dn D2.5 T1 G1.3.6 M अस्या; T2 G4.5 तस्या. S समीक्ष° (G3 प्रतीक्ष°). — d) S यदन्येषु.

17 a) N (except Ś1 K1 Ñ1) G5 भेत्स्या°; G2 वेक्ष्या°. — b) K0 Ñ B D तथान्यया (Da ततो°); T G1.3-6 M इषीकया. G2 (corrupt) तामिकामीषीकां तदा. — After 17ab, S (except G2) ins.:

1366* तामपीषीकया चैव अन्यामप्यन्यया पुनः ।

— c) K0.2.4 D5 समायोज्य; Ñ2.3 B Da Dn D1.2.4 °योगे. Ñ1 तामभ्ययामास योगी; S अथा(G1 ततो-; G2.3.6 M3.5 तथा)न्योन्यसमायोगात् (T1 G1.3 °योगः; T G4-6 °योगे). — d) Ñ2.3 B D (except D5) T2 G5 M ग्रहणं. T1 G2.3.6 मतः; T2 G1.4.5 ध्रुवः; M मतं. — After 17, Ñ2.3 B D S ins.:

1367* ततो यथोक्तं द्रोणेन तत्सर्वं कृतमञ्जसा ।

[Before the line, Ñ2 Dn D1 ins. वैशं° उ°. — T G M3.5 तत्सर्वं; M6-8 तत्पूर्वं (for द्रोणे°). S कृतवांस्तत्र ब्राह्मणः (T2 G5 पाटवं; G4 बांधवः).]

18 a) T2 G4.5 ततः; G3 तदा. G2 transp. तत् and अपश्यन्. Ñ2 B1.5 Dn D1.2 अवेक्ष्य (for अपश्यन्). — cd) S अवाप्य (for अवेक्ष्य) and °वेधिनम्. K4 Ñ B D आश्चर्यमिदमत्यंतमिति मत्वा वचोऽब्रुवन्. — After 18, all MSS. except Ś1 K0-3 (K4 om. line 1) ins.:

1368* मुद्रिकामपि विप्रर्षे शीघ्रमेतां समुद्धर ।
ततः स शरमादाय धनुर्द्रोणो महायशाः ।
शरेण विद्ध्वा मुद्रां तामूर्ध्वमावाहयत्प्रभुः ।
स शरं समुपादाय कूपादङ्गुलिवेष्टनम् ।
ददौ ततः कुमाराणां विस्मितानामविस्मितः । [5]
मुद्रिकामुद्धृतां दृष्ट्वा तमाहुस्ते कुमारकाः ।

[Before line 1, Ñ2 Dn D1.4 ins. कुमारा ऊ°. — (L. 1) D5 S विप्रेंद्र. S क्षिप्रं (for शीघ्रं). — Before line 2, K4 ins. कुमारा ऊ°; Ñ2 Dn D4 वैशं° उ°. — (L. 2) Ñ1.2 Dn D1 ततः शरं समा(Ñ1 स आ)दाय. S धनुश्चापि महाबलः. — (L. 3) K4 आकारयत्; Ñ3 G1.3 आहार°; T1 आवास°. S शरैः (for प्रभुः). D5 °र्ध्वमादाय यत्नतः. — (L. 4) Ñ3 B D2 T2 G4-6 सशरः; D5 सशरां; G1 स शरात्. Ñ1.3 B D2 T G2-4 M5-8 तमुपा°; Da D4 G5.6 M3 तदुपा°; D5 G1 तामुपा°. Ñ1.3 B (except B6) D2 °वेष्टितं; D5 °वेष्टितां; S °वेष्टकं. — (L. 5) D5 S प्रददौ तं (D5 G5 तां; G3 तु). G5 कुमारेभ्यो विस्मितेभ्यो ह्यवि°. — (L. 6) D5 चोद्धृ°; T1 M3.5 तूद्धृ°; G1 तां हृतां; G3 M6-8 तद्धृ°. S प्राब्रुवंस्ते.]

19 Before 19, K4 Ñ2 B6 Dn ins. कुमारा ऊ°. — a) Hypermetric! Da Dn S (except G6) अभिवादामहे. Ś1 K0.1 ब्रह्म; K2.4 त्वां वै. — b) Ś1 K (except K0) °दन्यस्य. K2.4 दृश्यते (for विद्य°). — c) Ś1 कं नाभि-; K0 D5 कं त्वां न; K3 S (except T2 G4.5) कं त्वां वि-; Ñ1.2 B Da Dn D1.2.4 कस्यासि; Ñ3 कश्चासि. — d) S ब्रूहि (for वयं). K0.2.4 D5 T2 G °वाम (D5 G2 °मि) ते. — After 19, all MSS. except Ś1 K ins.:

1369* एवमुक्तस्ततो द्रोणः प्रत्युवाच कुमारकान् ।

[Before the line, Ñ2 Dn T2 G5.6 ins. वैशं°. — S तदा विप्रः (M3.6-8 स विप्रेंद्रः) (for ततो द्रोणः).]

20 S om. द्रोण उ°. — a) K0 मां; K3 G1.3 M हि (for च). Ñ3 आचक्ष्व तात; T2 G5.6 आज्ञापयध्वं; G1 आवेदयध्वं; G4.5m आख्यापयध्वं. K3 भीष्मस्य. Ś1 K1.2.4 भीष्माय तावदाचढ्व. — b) K2-4 शीलेन (for रूपे°). K0 D5 °णैस्तथा; S °णैरपि (G1.2 °णेन च). — c) Ñ2 B1.3.5 Dn D1.2 °महातेजाः; Ñ3 °महाप्राज्ञ. K0 Ñ1 B6 Da D4.5 एवमुक्तो महातेजाः (K0 D5 °बुद्धिः); S स मां (T2 G4.5 वो) °बुद्धिमतां श्रेष्ठ (T2 G1-4 M2 °ष्ठः). — d) S श्रुत्वा ज्ञास्यति कौरवः. — After 20, Ñ2 ins. an additional colophon (*adhy. name*: वीटोद्धरणं).

21 Ś1 K0.1.3 D2.5 om. उवाच; S om. वैशं° उ°. — a) Ñ1 च ते गत्वा; Ñ2 Dn D1.2 च गत्वा च; B1.3 च गत्वा ते; B5 G1 च ते गत्वा; B6 Da T1 G2.3.6 तु ते गत्वा;

ब्राह्मणस्य वचस्तथ्यं तच्च कर्म विशेषवत् ॥ २१
भीष्मः श्रुत्वा कुमाराणां द्रोणं तं प्रत्यजानत ।
युक्तरूपः स हि गुरुरित्येवमनुचिन्त्य च ॥ २२
अथैनमानीय तदा स्वयमेव सुसत्कृतम् ।
परिपप्रच्छ निपुणं भीष्मः शस्त्रभृतां वरः ।
हेतुमागमने तस्य द्रोणः सर्वं न्यवेदयत् ॥ २३
महर्षेरग्निवेश्यस्य सकाशमहमच्युत ।
अस्त्रार्थमगमं पूर्वं धनुर्वेदजिघृक्षया ॥ २४
ब्रह्मचारी विनीतात्मा जटिलो बहुलाः समाः ।
अवसं तत्र सुचिरं धनुर्वेदचिकीर्षया ॥ २५
पाञ्चालराजपुत्रस्तु यज्ञसेनो महाबलः ।
मया सहाकरोद्विद्यां गुरोः श्राम्यन्समाहितः ॥ २६
स मे तत्र सखा चासीदुपकारी प्रियश्च मे ।
तेनाहं सह संगम्य रतवान्सुचिरं बत ।
बाल्यात्प्रभृति कौरव्य सहाध्ययनमेव च ॥ २७
स समासाद्य मां तत्र प्रियकारी प्रियंवदः ।
अब्रवीदिति मां भीष्म वचनं प्रीतिवर्धनम् ॥ २८
अहं प्रियतमः पुत्रः पितुर्द्रोण महात्मनः ।

C. 1. 5177
B. 1. 131. 43
K. 1. 141. 46

D4 ततो गत्वा; T2 G4.5 तथा गत्वा. — b) B5 क्रियां (for भीष्मं). N (except K D5) कुमारकाः; T2 G4.5 M महारथं (for पिता°). — Before 21^{cd}, M6-8 ins. वैशं°. — c) Ñ3 हितं (for वचस्). T1 G1.3 कृत्स्नं; T2 G4.5 M क्षिप्रं; G2.6 सर्वं (for तथ्यं). — d) Ñ2 Dn D1 तथाविधं; B6 S विशेषतः; Da °पवित्; D5 °पवान्.

22 a) S (except G4.5) transp. भीष्मः and श्रुत्वा. — b) S द्रोण इत्येव (G4 इत्यभि-) जज्ञिवान्. — c) Ś1 K1 अयुक्तरूपः स गु°. — d) Ñ3 T2 G4.5 एतेषां; M इत्येषां (for इत्येवं). Ś1 K (except K0) सः (for च). Ñ3 G3 अनुचिंतयत्; M3.5 समचिंतयत्.

23 Ś1 K1 om. 23^{abcd}. — For 23^{ab}, S subst. तत आनाय्य द्रोणं तु (G1.2 च द्रोणं) भीष्मः शांतनवस्तदा and thereafter ins.:

1370* अर्हणीयेन कामैश्च यथान्यायमपूजयत् ।

— c) K0 D5 निष्पन्नं; Cd Arjp निष्णातं (for निपु°). S ततस्तं परिपप्रच्छ. — d) K3.4 सर्वशस्त्र°. G3 भीष्मः शांतनवस्तदा. — e) K0 Ñ1.3 B3.6 Da D4 तत्र; Ñ2 Dn D1 तच्च; S सर्वं. — f) S तं द्रोणः प्रत्य(T2 सम)भाषत.

24 Before 24, Ñ1.2 B Dn D1 ins. द्रोण उ°; T1 ब्राह्म°; M द्रोणः. — a) D4 G1.2 ब्रह्मर्षेर्. Ś1 K1.2.4 B5 Dn1 D1.5 M3.5 °वेशस्य; Dn2 °रेतस्य. — b) D2 G3 सकाशाद्. G4 स्वनुकुर्वन्धनुर्गतिं. — c) K3 °मवसं; Da अस्त्रानुगमनं; D2 °गमनं; D4 शस्त्रार्थमाग°; T1 °र्थमागतो; G3 °मागमं. T1 विद्वन् (for पूर्वं). — d) Ś1 K1 Ñ2 D (except Da) °चिकीर्षया; Ñ1 °जिघीर्ष°.

25 Ś1 (hapl.) om. 25. — a) B1.3 °चारी जितात्मा च; T2 G4.5 ब्रह्मचर्यं वसंस्तत्र. — T2 G4.5 om. 25^{cd}. — c) K2.4 Ñ1.2 Dn D1 transp. तत्र and सुचि°. G1 सुमहत्. — d) Ñ1 B1.3.5 D (except D4.5) गुरुशुश्रूषणे रतः; Ñ2 °वेदजिघी°; Ñ3 °जिघृक्षया; S (T2 G4.5 om.) अग्निवेश्यस्य संनिधौ.

26 a) Ś1 K1 पांचाल्य°; K0.2-4 Dn D1.5 °ल्यो; Ñ1 °लो; Ñ3 पंचाल्यो; B6 Da पंचाल°. K0.3 Ñ2.3 B1.6 D (except D2.5) च (for तु). — b) B1.3.5 D2 महायशाः; T2 G2.4.5 नराधिपः. — D5 om. 26^{cd}; T1 G3.4 repeat it (with v. l.) after 27 (*q. v.*). — c) K2.4 सहचरो (for सहाकरोद्). Ñ1.2 B D (D5 om.) इष्वस्त्रहेतोर्न्यवसत्. — d) K2-4 Ñ3 B6 Da D4 S गुरौ (G1 मया). K0.3 वासं; K2.4 श्रीमान्; Ñ3 सम्यक्; B6 Da D4 विद्वान्; S तस्मिन् (for श्राम्यन्). Ñ1.2 B1.3.5 Dn D1.2 तस्मिन्नेव गुरौ (D1.2 °रोः) प्रभुः.

27 a) T1 G1 सखा; G2.3 तदा (for तत्र). T1 तथा; G1 तदा (for सखा). — b) K0 °री प्रियो भृशं; T2 G4-6 प्रियवागुपचारकः. — c) T2 G4-6 मया स (T2 G6 मयोप-) रमते नित्यं. — d) Ś1 K1 गतवान्; K2 सखि त्वं; Ñ1 यतवान्; Ñ2 D (except Da D2) वर्तयन्; B5 (m as in text) व्रत°; T1 G1 कृत°; G3 स्थित°. Ś1 K1 Ñ3 तव; K0.2.3 D5 वने; Ñ1 मनः; Ñ2 B3.6 Da D1.2.4 विभो; B1.5 Dn प्रभो; T1 बुधः. T2 G4-6 संगम्य समये तदा. — e) Ñ1 कौंतेय (for कौर°). — After 27, T1 G3.4 repeat 26^{cd} [v. l. T1 विद्वान्. T1 G3.4 गुरौ तस्मिन्. T1 महात्मनि (for समा°).]

28 a) Ñ B D (except D5) स मे सखा सदा (Da तदा) तत्र; T G स मा (T1 मां; G3 मे) संप्रस्थितः पूर्वं (T2 G4.5 तत्र) (G3 समासीनं पृथक्पूर्वं); M समासाद्य तदा तत्र. — b) K0 Ñ B D G1 प्रियवादी; T2 G4.5 यथान्यायं. K1.2 प्रियं वचः; Ñ B (except B5) D (except D5) T2 G4.5 °करः. — c) K0 अथाब्रवीदिदं भी°; G4 °वीत्प्रीतिसहितं. — d) Ś1 K Ñ2 D5 प्रीतिपूर्वकं. G4 वचः प्रीतिविवर्धनं.

29 b) D5 S एको (for द्रोण). — c) T2 G4.5 M चेद् (for मां). — d) K0 पांचाल्यो वै; T2 पांचालो मां (for स

C. 1. 5178
B. 1. 131. 46
K. 1. 141. 47

अभिषेक्ष्यति मां राज्ये स पाञ्चाल्यो यदा तदा॥२९
त्वद्भोज्यं भविता राज्यं सखे सत्येन ते शपे ।
मम भोगाश्च वित्तं च त्वदधीनं सुखानि च ॥ ३०
एवमुक्तः प्रवव्राज कृतास्त्रोऽहं धनेप्सया ।
अभिषिक्तं च श्रुत्वैनं कृतार्थोऽस्मीति चिन्तयन्॥३१
प्रियं सखायं सुप्रीतो राज्यस्थं पुनराव्रजम् ।
संस्मरन्संगमं चैव वचनं चैव तस्य तत् ॥ ३२
ततो द्रुपदमागम्य सखिपूर्वमहं प्रभो ।
अब्रुवं पुरुषव्याघ्र सखायं विद्धि मामिति ॥ ३३
उपस्थितं तु द्रुपदः सखिवच्चाभिसंगतम् ।
स मां निराकारमिव प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ३४
अकृतेयं तव प्रज्ञा ब्रह्मन्नातिसमञ्जसी ।
यदात्थ मां त्वं प्रसभं सखा तेऽहमिति द्विज ॥ ३५
न हि राज्ञामुदीर्णानामेवंभूतैर्नरैः क्वचित् ।

पाञ्चाल्यो). T1 G1.6 M5 पांचालो. G2 प्रजाः पालयता मया; G4.5 पांचालो मां समाहितः. — T2 G5.6 ins. after 29: G4, after 30:

1371* भविष्यति च ते भोज्यं सख्युः सखि धनं यथा।

30 a) K0.3 Ñ1.3 S तद्. K0 Ñ1.2 B D (except D2) भोग्यं. Ñ3 T G भवता. Dn तात (for राज्यं). — d) K0 S त्वदधीनाः. — After 30, G4 ins. 1371*. — T G ins. after 30 (G4, after 1371*):

1372* मम राज्यं महाभाग त्वया भोक्तव्यमिच्छता।

31 a) K1 Da D4.5 °मुक्त्वा. Ñ3 B Dn D1.2 एवमुक्त्वाथ वव्राज; S °मुक्त्वा प्रचक्राम (T2 G4.5 °क्त्वाब्रवी-द्राजा). — b) K3 °स्त्रोसौ. Ñ1.2 B D S °स्त्रः पूजितो मया. — After 31ab, all MSS. except Ś1 K0-3 ins. a passage given in App. I (No. 75). — c) K2.4 Ñ1.2 B D (except D3) T2 G2.4.5 तु (for च). Ś1 K1 Ñ1.2 B D (except D2.5) एव (for एनं).

32 ab) D5 transp. सुप्री° and राज्य°. K3 Ñ B D (except D5) S समुपागमं (for पुन°). — c) Da तं स्मरन्. Ś1 K1-4 Ñ3 B3 D5 M6-8 संगतं; G1 संगतिं. G3 चेदं. K0 संगतं संस्मरंश्चैव. — d) Ś1 transp. चैव and तस्य. Ñ3 चैतदस्य. K4 तस्य तत्पूर्वकालिकं.

33 a) Ñ1 B3 आसाद्य (for आगम्य). — b) Da सार्थपूर्व°; G4 सखापू°. Ś1 K1.3 B3 D2 विभो.

34 a) Ñ3 B D (except D5) T2 G (except G3.6) °स्थितः. K2.4 B5 D4 च; T2 G1.2.4.5 अस्मि; G3 तं (for तु). Ñ B D (except D5) T G M5 द्रुपदं. — b) Ś1 °चाति°; K2 °खि वाचाति°; K3 °चासनं गतं; Ñ1.2 B D °चास्मि संगतः (D5 °तं); Ñ3 T G M5 सखि(G3.6 °खी)वच्चापि संगतः (Ñ3 °तं). — c) M मा (for मां). K0 निराकरश्चेव; T2 G1.5 निरुपकारेति. — After 34, T2 G5 ins. 1373* (cf. v. l. 35).

35 =(var.) 2. — T2 G5 om. 35. — a) Ñ1 B5 D2 भाक्र°. — b) Ñ1.2 Da D1.2 °जसा. — c) Ś1 K0.2.3 D5 G2.4 यथात्थ; K4 यथा तु. Ñ3 यन्मा मवीषि प्र°. — K4 Ñ B D G2.4 ins. after 35: G1, after 36: T2 G5, after 34:

1373*

(Cf. 4) { संगतानीह जीर्यन्ति कालेन परिजीर्यतः ।
सौहृदं मे त्वया ह्यासीत्पूर्वं सामर्थ्यबन्धनम् ।
(=9ab) नाश्रोत्रियः श्रोत्रियस्य नारथी रथिनः सखा ।
साम्याद्धि सख्यं भवति वैषम्यान्नोपपद्यते ।
(Cf. 5) { न सख्यमजरं लोके विद्यते जातु कस्यचित् । [5]
कालो वैनं विहरति क्रोधो वैनं हरत्युत ।
(6) { मैवं जीर्णमुपास्स्व त्वं सख्यं भवदुपाकृधि ।
आसीत्सख्यं द्विजश्रेष्ठ त्वया मेऽर्थनिबन्धनम् ।
(7) { न ह्यनाढ्यः सखाढ्यस्य नाविद्वान्विदुषः सखा ।
न शूरस्य सखा क्लीबः सखिपूर्वं किमिष्यते । [10]

[(L. 1) K4 B3.5.6 D2.4 G1 °र्यते. D5 सौहृदं न हि जीर्यते. B6 D2.5 G4 परिजीर्यता (D5 °ते). T2 G5 कालाल्यात्समसंगतं. — (L. 2) T2 G1.2.4.5 आसीत्तत्सं(G4 °त्ते सं)गतं पूर्वं न तु सामर्थ्यवं° (G1.2 °र्थ्यवर्धनं). — (L. 3) T2 G1.2.4.5 °स्य नाविद्वान्विदुषः सखा. — After line 3, B5.6 Da ins. (9cd with v. l.):

1374* नाराजा पार्थिवस्यापि सखिपूर्वं किमिष्यते ।

— (L. 4) T2 G4.5 साम्ये सख्यं भवति वै. T2 G1.2.4.5 वैषम्ये नोपपद्यते. — (L. 5) T2 G1.2.4.5 कर्हिचित्. — (L. 6) B6 Da Dn D1.2 निर्हर°. K4 कालेन मैत्री हरति; T2 G2.4.5 कामाद्धि रज्यते चान्यः; G1 कामश्चैतन्ना-शयति. D5 तुदति (for हरति). K4 ins. lines 7–8 after 36. — (L. 7) T2 G1.2.4.5 मा वै (for मैवं). Ñ1.3 °पासीस्त्वं; D5 T2 G1.2.4.5 °पासिष्ठाः (G1.2 °तिष्ठ). K4 Ñ1.2 B1 Dn2 सत्यं. K4 यज्ञवता ह्यभूत्; Ñ1.3 B1.5 भवदुपाधिकृत्; Dn भवत्वपा°; D2 नवमुपा°; D5 भवदुपा-धिकं; T2 G2.5 नवमुपादधाः; G1 नैवमुपादधाः; G4 नीच-मुपादधाः. — (L. 8) T2 G2.4.5 आगतश्चेदनाहूतो दहेत्स्वार्थं; G1 जगतीश्चेतनाभूतो दहेत्स्यादनि°. — (L. 9) K4 आढ्य-नाढ्यस°; T2 G1.2.4.5 नाकिंचनः स°. T2 G1.2.4.5 नारथी रथिनः सखा (=9b). — After line 9, G2 reads 37cd.

सख्यं भवति मन्दात्मञ्श्रिया हीनैर्धनच्युतैः ॥ ३६
नाश्रोत्रियः श्रोत्रियस्य नारथी रथिनः सखा ।
नाराजा पार्थिवस्यापि सखिपूर्वं किमिष्यते ॥ ३७
द्रुपदेनैवमुक्तोऽहं मन्युनाभिपरिप्लुतः ।
अभ्यागच्छं कुरून्भीष्म शिष्यैरर्थी गुणान्वितैः ॥३८
प्रतिजग्राह तं भीष्मो गुरुं पाण्डुसुतैः सह ।
पौत्रानादाय तान्सर्वान्वसूनि विविधानि च ॥ ३९
शिष्या इति ददौ राजन्द्रोणाय विधिपूर्वकम् ।

C. 1. 5213
B. 1. 132. 3
K. 1. 142. 2

— (L. 10) T_2 $G_{1.2.4.5}$ नाशूरस्य सखा शूरः.]

— After 1373*, G_1 *repeats* 36 [v. l. वृत्तैः (for भूतैः). स्वस्मिन्नर्थः स नो महान् (for श्रिया etc.)].

36 =3. — ^{c}) K_1 धर्मात्मन्. — ^{d}) T_2 G_5 स्वस्मिन्नर्थः स नो महान्. — After 36, G_1 ins. 1373* (repeating 36 after the ins.; cf. v. l. 35); while K_4 repeats lines 7–8 of 1373*. Ñ $B_{1.3.5}$ Da $D_{1.2.5}$ T_2 $G_{2.4.5}$ ins. after 36: K_4 B_6 Dn D_4, after 37: G_1, after the repetition of 36:

1375* अहं त्वया न जानामि राज्यार्थे संविदं कृताम् ।
एकरात्रं तु ते ब्रह्मन्कामं दास्यामि भोजनम् ।
एवमुक्तस्त्वहं तेन सदारः प्रस्थितस्तदा ।
तां प्रतिज्ञां प्रतिज्ञाय यां कर्तास्म्यचिरादिव ।

[(L. 1) $Ñ_{2.3}$ B_5 $D_{1.2.5}$ कृतं. T_2 $G_{1.2.4.5}$ संगमं नाभिजानामि त्वयाद्य समये कृतं. — After line 2, T_2 $G_{1.2.4.5}$ ins.:

1376* आदत्स्वैनं द्विजश्रेष्ठ सौहार्दं ह्यर्थबन्धनम् ।

Thereafter G_2 reads 38^{ab}. — (L. 3) D_2 तं देशात् (for सदारः). — (L. 4) D_2 °स्मि बलादिव; D_5 °स्मि पुरा तदा; T_2 $G_{1.2.4.5}$ °र्ता नचिरादि°.]

37 =(var.) 9. — Ñ B (except B_6) Da $D_{1.2.5}$ T_2 G (except $G_{3.6}$) read 37^{ab} in the course of a passage (1373*) ins. after 35. — ^{b}) T_1 G_3 (*sup. lin.* as in text) न धनी धनिनः सखा. — Ñ B (except B_6) Da $D_{1.2}$ T $G_{1.4.5}$ $M_{3.5}$ om. 37^{cd}; G_2 reads it after line 9 of 1373*. — After 37, K_4 B_6 Dn D_4 ins 1375*.

38 Cf. 10. — T_2 $G_{1.5}$ om. 38; G_2 reads 38^{ab} after 1375*; G_4 reads 38 after passage No. 76 of App. I (cf. v. l. 47). — ^{a}) Ś$_1$ K_1 $Ñ_1$ तु (for अहं). — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1.4}$ °नाहं परि°; D_2 °नातिपरि°. — ^{c}) $K_{0.3.4}$ T_1 M_{6-8} अभ्यगच्छन्; K_2 अभ्यगच्छत्; B_6 °गतः; Dn$_3$ G_2 M_5 अभ्यागच्छन्. — ^{d}) $Ñ_3$ गुणाधिकैः. — After 38, K_4 Ñ B D T_2 $G_{1.2.4.5}$ ins.:

1377* ततोऽहं भवतः कामं संवर्धयितुमागतः ।
इदं नागपुरं रम्यं ब्रूहि किं करवाणि ते ।
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तस्तदा भीष्मो भारद्वाजमभाषत ।
भीष्म उवाच ।
अपज्यं क्रियतां चापं साध्वस्त्रं प्रतिपादय ।
भुङ्क्ष्व भोगान्भृशं प्रीतः पूज्यमानः कुरुक्षये । [5]
कुरूणामस्ति यद्वित्तं राज्यं चेदं सराष्ट्रकम् ।
त्वमेव परमो राजा सर्वे च कुरवस्तव ।
यच्च ते प्रार्थितं ब्रह्मन्कृतं तदिति चिन्त्यताम् ।
दिष्ट्या प्राप्तोऽसि विप्रर्षे महान्मेऽनुग्रहः कृतः ।

[(L. 1) T_2 $G_{1.2.4.5}$ च (for अहं). — (L. 2) $G_{1.2.4}$ राज्यं (for रम्यं). D_5 नानाजनसमन्वितं (for the posterior half). — After line 2, T_2 $G_{1.4.5}$ ins. a colophon (*adhy. no.:* T_2 70; $G_{1.5}$ 75; G_4 76). — After line 2, D_5 ins. (for the first time) 1380* (cf. v. l. 40). — T_2 $G_{1.2.4.5}$ om. उवाच. — After वैशं°, G_2 reads 39^{a}–42^{b}, followed by a colophon (*adhy. no.* 76). — $Ñ_3$ $B_{1.3.5}$ Da $D_{2.5}$ T_2 $G_{1.2.4.5}$ om. भीष्म उ°. — (L. 4) K_4 $Ñ_2$ B_1 (m as in text) Da (Da_1m as in text) $D_{1.4.5}$ अधिज्यं. T_2 $G_{1.2.4.5}$ अधिज्यं कुरुवीराणां. — After line 4, G_1 reads 39^{a}–40^{b}. — (L. 6–9) T_2 $G_{1.2.4.5}$ °त्तमिदं राज्यं च कृत्स्नशः (6), सर्वे वाक्यकरास्तव (7), कृतमित्यवधार्यतां (8), and ब्रह्मर्षे (9).]

— After 1377*, Ñ B D (except D_5) ins. a colophon (*Adhy. no.:* B_1 129; Dn$_3$ 130. — *Aggregate s'loka no.:* Dn$_3$ 5213); while T_2 $G_{1.2.4.5}$ ins.:

1378* द्रोणस्तथोक्तो भीष्मेण पूजितो वसतिं नयन् ।
कुरूणां सफलं कर्म द्रोणप्राप्तौ तदाभवत् ।
अस्त्रं चतुर्विधं कृत्स्नं कुमारान्प्रत्यपादयत् ।
तत्र क्षत्रस्य लोकेऽस्मिन्राजपुत्रा महाबलाः ।
[T_2 G_5 ins. lines 3–4 after 45.]

After the colophon, K_4 (om. lines 3–6) Ñ B D ins.:

1379* वैशंपायन उवाच ।
ततः संपूजितो द्रोणो भीष्मेण द्विपदां वरः ।
विशश्राम महातेजाः पूजितः कुरुवेश्मनि ।
विश्रान्तेऽथ गुरौ तस्मिन्पौत्रानादाय कौरवान् ।
शिष्यत्वेन ददौ भीष्मो वसूनि विविधानि च ।
गृहं च सुपरिच्छन्नं धनधान्यसमाकुलम् । [5]
भारद्वाजाय सुप्रीतः प्रत्यपादयत प्रभुः ।

[Cf. 39^{c}–40^{a} below. — (L. 5) $Ñ_{1.3}$ D_5 गृहं वसु प°.

C. 1. 5214
B. 1. 132. 4
K. 1. 142. 10

स च शिष्यान्महेष्वासः प्रतिजग्राह कौरवान् ॥ ४०
प्रतिगृह्य च तान्सर्वान्द्रोणो वचनमब्रवीत् ।
रहस्येकः प्रतीतात्मा कृतोपसदनांस्तदा ॥ ४१
कार्यं मे काङ्क्षितं किंचिद्धृदि संपरिवर्तते ।
कृतास्त्रैस्तत्प्रदेयं मे तदृतं वदतानघाः ॥ ४२
तच्छ्रुत्वा कौरवेयास्ते तूष्णीमासन्विशां पते ।
अर्जुनस्तु ततः सर्वं प्रतिजज्ञे परंतपः ॥ ४३
ततोऽर्जुनं मूर्ध्नि तदा समाघ्राय पुनः पुनः ।
प्रीतिपूर्वं परिष्वज्य प्ररुरोद मुदा तदा ॥ ४४
ततो द्रोणः पाण्डुपुत्रानस्त्राणि विविधानि च ।
ग्राहयामास दिव्यानि मानुषाणि च वीर्यवान् ॥ ४५
राजपुत्रास्तथैवान्ये समेत्य भरतर्षभ ।
अभिजग्मुस्ततो द्रोणमस्त्रार्थे द्विजसत्तमम् ।
वृष्णयश्चान्धकाश्चैव नानादेश्याश्च पार्थिवाः ॥ ४६
सूतपुत्रश्च राधेयो गुरुं द्रोणमियात्तदा ।
स्पर्धमानस्तु पार्थेन सूतपुत्रोऽत्यमर्षणः ।
दुर्योधनमुपाश्रित्य पाण्डवानत्यमन्यत ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

— (L. 6) Ñ Da प्रत्यवेद॰; B_3 प्रत्यचो॰.]

39 Ñ B D (except D_5) om. 39^{a}–40^{b} (cf. 1379*). For $G_{1.2}$ cf. v. l. 38. — Before 39, $Ś_1$ K (except K_3) $G_{3.4.6}$ M ins. वैशं॰; T_1 राजा.

40 Ñ B D (except D_5) om. 40^{ab} (cf. v. l. 39). For G_2 cf. v. l. 38. — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ D_5 तान् (for स). Ñ B D (except D_5) तान्; T_2 G_5 तु (for च). B_3 महाबाहुः. — ^{d}) $Ñ_3$ परिज॰. $Ś_1$ K D_5 वीर्यवान्. — After 40, Ñ B D (D_5 for the second time; cf. v. l. 38) ins.:
1380* पाण्डवान्धार्तराष्ट्रांश्च द्रोणो मुदितमानसः ।

41 For G_2 cf. v. l. 38. — ^{a}) T_1 $G_{2.4}$ तु (for च). Ko D_5 शिष्यान् (for सर्वा॰). — After 41^{ab}, G_2 ins. a passage given in App. I (No. 76); cf. v. l. 47. — M_{6-8} om. 41^{cd}. — ^{c}) D_5 च; T_2 $G_{1.2}$ (*inf. lin.* as in text).$_{5.6}$ एतान् (for एकः). — ^{d}) Ko D_5 ततः; K_1 $Ñ_1$ B Da Dn $D_{1.2.4}$ तथा.

42 For 42^{ab} cf. v. l. 38. Before 42, $Ñ_2$ B D (except $D_{2.5}$) ins. द्रोण उ॰; S (except T_1 G_1) द्रोणः. — ^{b}) $Ś_1$ मे; D_5 ॰स्थं (for सं॰). — ^{c}) $K_{2.4}$ transp. कृता॰ and तत्. $Ś_1$ K (except K_3) स्यात् (for मे). D_3 तु; G_4 यद् (for तत्). D_5 ॰स्त्रैर्मम देयं स्यात्. — ^{d}) Ko सत्यं; K_4 श्रुतं; $Ñ_1$ B_5 G (except $G_{3.5}$) M_8 द्रुतं; Dn एतद् (for ऋतं). $Ñ_3$ तदृतं चेद्वदानघाः.

43 Before 43, N_3 B_5 D (except $D_{2.5}$) ins. वैशं॰ उ॰. — ^{a}) $Ś_1$ K (except K_3) D_5 तस्य तत्; $Ñ_1$ D_4 तु हि तत्; B_3 Da तु तदा. — ^{d}) $Ñ_{1.2}$ B_5 Dn $D_{1.3}$ ॰तप.

44 ^{a}) $Ñ_{1.2}$ B D (except D_5) T_2 transp. मूर्ध्नि and तदा. — ^{d}) D_2 पुत्रत्वेन; G_3 प्रमुमोद. G_4 transp. मुदा and तदा. — After 44, D_5 (marg. *sec. m.*) S ins.:
1381* अश्वत्थामानमाहूय द्रोणो वचनमब्रवीत् ।
सखायं विद्धि ते पार्थं मया दत्तं प्रगृह्यताम् ।
साधु साध्विति तं पार्थः परिष्वज्येदमब्रवीत् ।
अद्य प्रभृति विप्रेन्द्र परवानस्मि धर्मतः ।
शिष्योऽहं त्वत्प्रसादेन जीवामि द्विजसत्तम । [5]
इत्युक्त्वा तु तदा पार्थः पादौ जग्राह पाण्डवः ।

45 ^{a}) $Ś_1$ T_2 G_5 पाण्डुसुतान्; Ko D_5 कौरवेयान्. — ^{d}) $Ś_1$ K_1 D_5 मानुष्या॰. — After 45, T_2 G_5 ins. lines 3–4 of 1378* (cf. v. l. 38).

46 T_2 G_5 om. 46^{ab}. — ^{a}) $Ñ_2$ Dn ॰था चान्ये; D_1 ॰थान्ये च. — ^{b}) T_1 $G_{3.6}$ ॰र्षभाः. — ^{c}) T_2 G_5 तथा; $G_{3.4}$ तदा. — ^{d}) $K_{2.4}$ Dn_1 $D_{1.5}$ T_1 $G_{1-4.6}$ ॰र्थे. K_1 भरतर्षभ (for द्विज॰). T_2 G_5 धनुर्वेदचिकीर्षया (=25^{d}). — ^{e}) K_3 ॰स्त्वंध॰; T_1 G_1 ॰यो यादवा॰.

47 ^{a}) K_{1-3} $Ñ_{1.2}$ T_1 G_4 तु (for च). — ^{b}) $Dn_{1.n3}$ T_1 अयात्तदा; G_3 अयाचत. — ^{c}) Ko D_5 च (for तु). — ^{d}) Da गुरुपुत्रः. D_5 ॰त्रस्त्वम॰; T_2 ॰त्रोद्यम॰. — ^{e}) B_3 Dn ॰धनं समाश्रि॰. — ^{f}) $Ś_1$ ॰नभ्य॰; $Ko._3$ नवमन्यते; K_1 ॰नभि॰; K_2 ॰नाभिमन्यते; K_4 ॰न्नाव॰; $Ñ_3$ D_5 ॰नव॰; T_1 $G_{2.4}$ ॰नत्यमर्षत; G_1 ॰वांश्चाव॰. $Ñ_{1.2}$ B Da Dn $D_{1.2.4}$ सोव(B3 Da ॰वा)मन्यत पांडवान्. — A passage given in App. I (No. 76) is ins. in K_4 Ñ B D T_2 $G_{1.4.5}$ after 47, in G_2 after 41^{ab}.

Colophon om. in Ñ B Da Dn $D_{1.2.4}$ T_2 $G_{1.2.4.5}$; D_5 reads it after the first line of passage No. 76 given in App. I (cf. v. l. 49 above). — *Major parvan:* $G_{3.6}$ M संभव॰ (for आदि॰). — *Sub-parvan:* $Ś_1$ $Ko_{-2.4}$ T_1 संभव. — *Adhy. name:* Ko अस्त्रज्ञानं; K_3 द्रोणास्त्रप्राप्तिः; M द्रोण(M_5 om. द्रोण)शिष्यसंग्रहः (M_8 द्रोणहस्तिनपुरप्रवेशः). — *Adhy. no.* (figures, words or both): T_1 124; G_3 M 74; G_6 75. — *S'loka no.:* M_8 79.

१२३

वैशंपायन उवाच।

अर्जुनस्तु परं यत्नमातस्थे गुरुपूजने।
अस्त्रे च परमं योगं प्रियो द्रोणस्य चाभवत् ॥ १
द्रोणेन तु तदाहूय रहस्युक्तोऽन्नसाधकः।
अन्धकारेऽर्जुनायान्नं न देयं ते कथंचन ॥ २
ततः कदाचिद्भुञ्जाने प्रववौ वायुरर्जुने।
तेन तत्र प्रदीपः स दीप्यमानो निवापितः ॥ ३
भुङ्क्त एवार्जुनो भक्तं न चास्यास्याद्व्यमुह्यत।
हस्तस्तेजस्विनो नित्यमन्नग्रहणकारणात्।
तदभ्यासकृतं मत्वा रात्रावभ्यस्त पाण्डवः ॥ ४
तस्य ज्यातलनिर्घोषं द्रोणः शुश्राव भारत।
उपेत्य चैनमुत्थाय परिष्वज्येदमब्रवीत् ॥ ५
प्रयतिष्ये तथा कर्तुं यथा नान्यो धनुर्धरः।
त्वत्समो भविता लोके सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ६
ततो द्रोणोऽर्जुनं भूयो रथेषु च गजेषु च।
अश्वेषु भूमावपि च रणशिक्षामशिक्षयत् ॥ ७

C. 1. 5233
B. 1. 132. 28
K. 1. 142. 37

123

1 Ś1 K0–3 T1 G3–4.6 M om. उवाच; K4 Ñ B D T2 G1.5 om. वैशं° उ°. — a) K0 च परं; Ñ2 B D (except Da D4) परमं. — b) K0 Ñ2 B1.3.5 Dn D1.2 T2 G4.5 आतिष्ठद्; G3 आस्थाय; Cd as in text. — c) K3 अस्त्रे तु; Da अस्त्रेषु. T2 G4–6 परमे योगे; Cd as in text. — After 1, K4 Ñ B D ins.:

1382* तं दृष्ट्वा नित्यमुद्युक्तमिष्वस्त्रं प्रति फाल्गुनम् ।;

while T2 G2.4.5 ins.:

1383* ततो द्रोणोऽब्रवीदेनं राज्ञ एव निवेशने।

2 T2 G5 om. 2^{ab}. — a) T1 G (G5 om.) च (for तु). K3 Ñ3 T1 G1 M3.5 समाहूय. Ñ1 B1.3.5 Dn D1.2 आहूय वचनं द्रोणो; Ñ2 आहूय तु तदा द्रोणं. — b) Ñ1.2 B1.3.5 Dn D2 रहः सूदमभाषत; D1 रहस्येदमभाषत. Da (erroneously) Arjp अन्नसाधकः (as in text). — c) K0.4 T2 G4.5 °र्जुनस्यान्नं. — d) T2 G4.5 न च देयं. K (except K1) Ñ B D कदा°. — After 2, K4 Ñ1.2 B D ins.:

1384* न चाख्येयमिदं चापि मद्वाक्यं विजये त्वया।
[K4 °यं च मद्वाक्यं विजये न कदाचन.]

3 a) T2 G4.5 रात्रौ (for ततः). — b) K2.4 ववौ वायुर्धनंजये. — c) K4 तावत् (for तत्र). Ś1 K0.1 Ñ3 B5 D5 च; K2–4 अस्य; Ñ1 असौ; D2 तु (for स). S तेन दीप्तस्तु सहसा (T1 G1 वायुना स तु दीप्तस्तु). — d) Ś1 K Ñ3 D5 निवारितः (K1 नराधिपः); Dn D1 विलोपितः. S निर्वापित इति श्रुतिः (G2 श्रुतं; G3 °तः; G4 स्मृतः).

4 a) Ś1 K4 Ñ1.3 B3 D4.5 भुक्त (for भुङ्क्त). K1.3.4 भुक्तं; K2 नक्तं; N1.3 B3.6 Da D4 शक्तो (for भक्तं). Ñ2 B1.5 Dn D1.2 भुक्त (B1 Dn3 भुंक्त) एव तु कौंतेयो; S भुक्तवानेव (G2 °नपि; G3 °क्तावसाने; G6 °नेति) कौंतेयो. — b) Ś1 न चास्योस्याद्व्यमुंचत; K0.3 न चास्यास्य व्यमु°; K1 न स्यादास्याद्विमुंचत; K2 न चास्यास्य विमु°; Ñ1 नाभ्यासे स व्यमु°; Ñ2 B1.3.6 Da D2.4.5 न चान्यत्र प्रवर्तते; B5 T1 G1.3 M3 (*sup. lin.*) न चास्यास्य (G1.3 सं-) न्यवर्तत (B5 व्ययुज्यत; G3 निवर्तत); Dn D1 नास्यादन्यत्र वर्तते; T2 G4.5 नाभ्यासास्य (G4 °च) न्यवर्तत; G2 नाभासाद्व्न्यवर्तत (sic); G6 न च स्यास्संनिवर्तत; M नास्याचास्यं न्यवर्तत. — c) Ñ1 हृष्टस्; G1 ततस्; M3.5 अतस् (for हस्तस्). Ñ1.2 B D (except D5) तस्य (for नित्यं). — d) Ś1 K D5 °धारणात्; Ñ B3.6 Da Dn D1.4 अनुग्रहण°; T G M3 (*sup. lin.* as in text) अभ्यासकृत(M3 °ति)का°. — e) T2 G4.5 ज्ञात्वा. — f) Ś1 K D2 °वस्यति; Ñ1.2 B Da Dn D1.4 G2 °वपि स; T2 G4.5 राज्यामपि च; G6 °वत्यापि; M6.8 °वाभ्यस्त. Ś1 चार्जुनः. — After 4, K4 Ñ1.3 B D ins.:

1385* योग्यां चक्रे महाबाहुर्धनुषा पाण्डुनन्दनः।

5 a) T2 G4.5 ततो. Da ज्याघात°; Cd as in text. — b) T G1.2.4–6 तन्निशि (for भार°). G3 द्रोणस्तु श्रुतवान्निशि. — c) Da उत्पत्य. D5 °मुत्थाप्य. T G उपेत्यार्जुनमुत्थाप्य (T2 G5 आगम्य च परिष्वज्य). — d) T2 G5 सव्यसाचिनमब्र°; M6–8 °ष्वज्यैनम°.

6 Before 6, Ś1 K0.3 Ñ B D ins. द्रोण उ°; K1 M3.5 द्रोणः. — T2 G5 om. 6^{cd}. — d) K3 अहं (for ते). — A passage given in App. I (No. 77) is ins. in G2.4 after 6, in G1 after 7, in T2 G5 after 6^{ab}.

7 Before 7, Ś1 K0.1.3 D2.5 T1 G3.6 M6–8 ins. वैशं°; K2.4 Ñ B Da Dn D1.4 वैशं° उ°. — a) T2 G4.5 ततश्चित्रान् (G4 °तश्च स) धनुर्मार्गान्. — b) K3 Ñ B Da Dn D1.4 T1 G1–3.6 M हये° (for रथे°). D2 T2 G4.5 transp. रथे° and गजे°. — After 7^{ab}, G4 (which om.

C. 1. 5239
B. 1. 132. 29
K. 1. 142. 38

गदायुद्धेऽसिचर्यायां तोमरप्रासशक्तिषु ।
द्रोणः संकीर्णयुद्धेषु शिक्षयामास पाण्डवम् ॥ ८
तस्य तत्कौशलं दृष्ट्वा धनुर्वेदजिघृक्षवः ।
राजानो राजपुत्राश्च समाजग्मुः सहस्रशः ॥ ९
ततो निषादराजस्य हिरण्यधनुषः सुतः ।
एकलव्यो महाराज द्रोणमभ्याजगाम ह ॥ १०
न स तं प्रतिजग्राह नैषादिरिति चिन्तयन् ।
शिष्यं धनुषि धर्मज्ञस्तेषामेवान्ववेक्षया ॥ ११
स तु द्रोणस्य शिरसा पादौ गृह्य परंतपः ।
अरण्यमनुसंप्राप्तः कृत्वा द्रोणं महीमयम् ॥ १२
तस्मिन्नाचार्यवृत्तिं च परमामास्थितस्तदा ।
इष्वस्त्रे योगमातस्थे परं नियममास्थितः ॥ १३
परया श्रद्धया युक्तो योगेन परमेण च ।
विमोक्षादानसंधाने लघुत्वं परमाप सः ॥ १४
अथ द्रोणाभ्यनुज्ञाताः कदाचित्कुरुपाण्डवाः ।
रथैर्विनिर्ययुः सर्वे मृगयामरिमर्दनाः ॥ १५
तत्रोपकरणं गृह्य नरः कश्चिद्यदृच्छया ।
राजन्ननुजगामैकः श्वानमादाय पाण्डवान् ॥ १६
तेषां विचरतां तत्र तत्तत्कर्म चिकीर्षताम् ।
श्वा चरन्स वने मूढो नैषादिं प्रति जग्मिवान् ॥१७
स कृष्णं मलदिग्धाङ्गं कृष्णाजिनधरं वने ।
नैषादिं श्वा समालक्ष्य भषंस्तस्थौ तदन्तिके ॥ १८
तदा तस्याथ भषतः शुनः सप्त शरान्मुखे ।
लाघवं दर्शयन्नस्त्रे मुमोच युगपद्यथा ॥ १९

7^{cd}) ins. 1386*. — c) K3 Ñ3 B1. 3 Dn D1 T G2. 3. 6 M रथे°; B5. 6 Da D4 G1 रथे च (for अश्वे°). Ñ1. 2 रथे भूमावपि तथा. — d) Ñ1 बाणशि°. — T2 G5 ins. after 7: G4, after 7^{ab}: G1, after passage No. 77 of App. I:

1386* अस्त्रेषु सम्यक्चारेषु द्रोणशिष्यो व्यचारयत् ।

8 a) B5 °सियुद्धे च; D3 °द्धेषु चर्यां°; T2 G1. 4. 5 गदाचर्येषु प्रासेषु (G1 पाशेषु). — b) T2 G1. 4. 5 चर्मतोमरशक्तिषु. — c) K1 Ñ1 B1. 3. 6 D (except D2. 4. 5) °द्धे च. — d) Ñ B1. 5 Dn D1. 2. 5 T2 G1. 4. 5 M कौरवान्; B3. 6 Da वीर्यवान्; D4 पांडव; G2. 3. 6 कौरवं.

9 a) T2 G4. 5 तं विनयं (for तत्कौ°). Ñ2. 3 B D (except D5) श्रुत्वा (for दृष्ट्वा). — b) K2 Ñ T1 M3. 5 °जिघृक्षया; T G (except G3. 6) °चिकीर्षया. — d) T2 G (except G3. 6) °जग्मुरनेकशः. — After 9, S ins.:

1387* तान्सर्वाञ्शिक्षयामास द्रोणः शस्त्रभृतां वरः ।

10 c) T1 G1. 6 महावीर्यो; G2 धनुष्पाणिः; G3 -थ कुशलो.

11 b) T2 G4 भारत (for चिन्त°). — d) Ñ1 D4 °षां धर्मान्व°; B3 (m as in text) °वानुशिक्षया; B6 D6 °षां धर्मानवे°; T2 G2. 4. 5 द्रोणस्तेषामपेक्ष°. — After 11, S ins.:

1388* शिष्योऽसि मम नैषादे प्रयोगो बलवत्तरः ।
निवर्तस्व गृहानेव अनुज्ञातोऽसि नित्यशः ।
[Before line 1, M ins. द्रोणः.]

12 a) G1. 2 नैषादिस्तस्य शि°. — b) Ś1 K1 पादावादाय भारत; T2 G4. 5 M पादौ (M6–8 पाणौ) संगृह्य शत्रुजित्. — c) K0. 3. 4 B (except B6) Dn D1. 2. 4 T1 G1. 3. 6 M °संप्राप्य; Ñ3 °प्राप्तं; T2 G2. 4. 5 °ण्यं समनु°.

13 b) T1 G1 परमाचार्यमास्थितः; G2. 4 वर्तमानो महीमये. — c) K0. 2 B3 D5 G (except G4. 5) M इष्वस्त्र°. — d) Ś1 K0. 2 transp. परं and नियमं. Ñ1. 2 B3 Da D2. 4 निश्चयं (for नियमं). K1. 4 D6 परमं यत्नमा°; T2 G2. 4. 5 नियमेन समाहितः.

14 a) K0 Ñ3 D5 transp. पर° and श्रद्ध°. Ñ1. 3 B Da Dn D1. 2. 4 °द्धयोपेतो. S सत्येन (T G2. 4. 5 स तेन) तपसा युक्तो (T2 G2. 4. 5 चैव). — b) Ś1 K1 वेदेन. T1 G1 योगेनाभ्यसनेन च. — T2 G5 om. 14^{cd}. — d) K1 लाघवं (for लघु°). — S ins. after 14 (T2 G4, which om. 14^{cd}, after 14^{ab}):

1389* लाघवं चास्त्रयोगं च नचिरात्प्रत्यपद्यत ।

15 b) K3 कुरुपुंगवाः. T2 G2. 4. 5 गृह्यो(G2 दिव्यो)पकरणान्बहून्. — c) Ñ3 रथेन निर्य°. T2 G2. 4. 5 चरिष्यंतो रथै राजन्. — d) Ś1 K1 मृगयां परम°; Ñ1 मृगयायामरिंदम; Ñ2 Dn D1 °मर्दन; T2 G2. 4. 5 जग्मुः पांडुसुता बहिः.

16 a) T2 G4. 5 °रणग्राही. — b) K1. 2 °श्चिद्दिदृक्षया. — c) Ś1 उपज°; K0 D5 उपाज°. T G3–5 M6–8 °मैकं. — d) K0 D5 वीर्यवान् (for पाण्ड°).

17 a) T2 G2. 4. 5 °षां धनुषि सक्तानां. — b) K4 न तत्क°; T2 G2. 4. 5 तत्र क°. Ñ B D -चिकीर्षया. — c) K3. 4 चचार; D5 च तस्मिन् (for चरन्स). T1 G3. 5. 6 पथा (for वने). Ñ2 B1 Dn D1. 4 गूढो; T1 सोथ. — After 17, T2 G (except G3. 6) ins.:

1390* तस्य रोरूयमाणस्य नष्टस्य विजने वने ।
शब्दं शुश्राव नैषादिः शुनस्तस्य तु मारिष ।

18 a) K2 श्वा; K3 Ñ3 तं (for स). Ñ2 B (except B1) Da2 Dn D1 T G (except G3. 6) M6–8 कृष्णमल°.

स तु श्वा शरपूर्णास्यः पाण्डवानाजगाम ह ।
तं दृष्ट्वा पाण्डवा वीरा विस्मयं परमं ययुः ॥ २०
लाघवं शब्दवेधित्वं दृष्ट्वा तत्परमं तदा ।
प्रेक्ष्य तं व्रीडिताश्चासन्प्रशशंसुश्च सर्वशः ॥ २१
तं ततोऽन्वेषमाणास्ते वने वननिवासिनम् ।
ददृशुः पाण्डवा राजन्नस्यन्तमनिशं शरान् ॥ २२
न चैनमभ्यजानंस्ते तदा विकृतदर्शनम् ।
अथैनं परिपप्रच्छुः को भवान्कस्य वेत्युत ॥ २३
एकलव्य उवाच ।
निषादाधिपतेर्वीरा हिरण्यधनुषः सुतम् ।
द्रोणशिष्यं च मां वित्त धनुर्वेदकृतश्रमम् ॥ २४
वैशंपायन उवाच ।
ते तमाज्ञाय तत्त्वेन पुनरागम्य पाण्डवाः ।
यथावृत्तं च ते सर्वं द्रोणायाचख्युरद्भुतम् ॥ २५
कौन्तेयस्त्वर्जुनो राजन्नेकलव्यमनुस्मरन् ।
रहो द्रोणं समागम्य प्रणयादिदमब्रवीत् ॥ २६
नन्वहं परिरभ्यैकः प्रीतिपूर्वमिदं वचः ।
भवतोक्तो न मे शिष्यस्त्वद्विशिष्टो भविष्यति ॥२७
अथ कस्मान्मद्विशिष्टो लोकादपि च वीर्यवान् ।
अस्त्यन्यो भवतः शिष्यो निषादाधिपतेः सुतः॥ २८ C. 1. 5259 B. 1. 132. 49 K. 1. 142. 59

— b) Ñ B D (except D5) °जिनजटाधरं; T1 G3.6 M °जिनधरं कृशं; G1 °धराशुचिं. — c) K3 श्वानमालक्ष्य; D4 श्वा समालोक्य; T1 G1.4.6 M श्वा समुद्वीक्ष्य; T2 G5 श्वपचं ज्ञात्वा; G2.3 श्वानमुद्वीक्ष्य (G3 °द्दिश्य). — d) K0 रुवन्; G3 हर्षात्. Ñ1 वनांतिके; T2 G5 °कात्.

19 a) K2.4 तथा. D2 शुनकः (for भष°). S (except M3) तस्यैकलव्यो भ°. — b) D2 सप्त (for शुनः). — c) K0 तत्र; B5 (m as in text) D5 आशु; G1.3.6 अस्त्रैः. T2 G2.4.5 लाघवादर्प(G2 °र्श)यामास. — d) T2 G1(inf. lin.).2.4.5 शब्दवेध्यं विदर्शयन्. — After 19, G1 ins.:

1391* वेगमजन* * * * * * * *लं वनैः ।
आयामपरिणामाभ्यां बभुस्ते तु शराङ्कुराः ।
समप्रमाणिभिर्जिह्मा क्षिप्तैर्व्योमभपतः शरैः ।
यथा शैलं शिलोत्थाभिः ससार्चिभिररिंदमैः ।

20 a) G1 ततः (for स तु). — b) K3 °वाननुजग्मिवान्; D2 G3.4.6 °वानां जगाम ह; T2 G5 पांडून्प्रति जगा°. — c) G2.4.5 transp. तं and दृष्ट्वा. Ñ3 ततस्ते (for तं दृष्ट्वा). G3.6 M कौरवा (for पाण्ड°). K0 शूराः; T1 G1 सर्वे; T2 G2.4.5 चापि; G3.6 M राजन्. — d) G3.6 M गताः (for ययुः). Ñ1.2 B D (except D5) परं विस्मयमागताः; T2 G2.4.5 विस्मयं चक्रिरे भृशं.

21 a) Ś1m K1 हस्तवेधि°; K2-4 Ñ3 °वेधं च; T2 G5 समस्तं चापि. — b) Ś1 K1 transp. दृष्ट्वा and तत्. T2 G2.4.5 चिंतयंति स्म तस्य ते. — c) Ś1 K1 तं वीक्ष्य; K3 तत्प्रेक्ष्य; G1 प्रेक्षंतो. T2 G2.4.5 आत्मन्यकार्षुर्व्रीडां च. — d) Ś1 K1 कर्म तत्; T2 G5 पांडवाः (for सर्व°). G2.4 ततस्ते पांडुनंदनाः. — After 21, T2 G2.4.5 ins.:

1392* श्वानं तु पाण्डवा दृष्ट्वा विस्मयोत्फुल्ललोचनाः ।

22 a) D5 तं तथा; T2 G2.4.5 ततश्च. — D5 (hapl.) om. 22b–23a. — b) K0 विजने वनवासिनं; Ś1 वनवासनि°; S °ने वनचरेश्वरं. — K4 om. 22c–23b. — d) = 30d.

23 K4 om. 23ab; D5 om. 23a (cf. v. l. 22). — a) Ś1 K1 B1 Dn °मभिजा°; Ñ3 M5 °मनुजा°; T1 G (except G4.5) M3.6-8 °मन्वजा°. — b) Ś1 K (K4 om.) T1 तथा (for तदा). M5 तं दृष्ट्वा तत्परं तदा. — c) B1.3.6 Dn D1 M3 तथा (for अथ). K0 पर्यपृच्छंतः. — d) K0.2 D5 वा सुतः; K3 Ñ1 B5 चेत्युत; T1 वेति च; T2 G1.2.4.6 M चेति ह; G5 वेति ह. K4 कस्यचित्पुनः; G3 अन्यचेदिह. — After 23, K2.4 ins.:

1393* स श्रुत्वा वचनं तेषां पाण्डवानां महात्मनाम् ।

24 S om. उवाच; K4 T1 om. the ref. — a) Ś1 K1 M5 वीरं; Da वीरः. K2.4 एकलव्यं निषादं हि. — b) D5 स; M6-8 तु (for च). B D2.4 G6 मा (for मां). Ś1 K0.3 D5 G3 वेत्थ; K4 T1 M6-8 विद्धि. — d) B6 G5 M6-8 °वेदे. — After 24, B6 D4 ins. a colophon (*adhy. no.* D4m 134).

25 Ś1 K0.1.3 T2 G5.6 M6-8 om. उवाच; T1 G2-4 M3.5 om. वैशं° उ°. — ab) Ñ1 D4 ततः (for ते तं). M (except M5) विज्ञाय. K3 यत्नेन (for तत्त्वे°). T1 G6 (m as in text) M5 °गत्य. G2.4 एकलव्यः (G4 °व्यं) स आत्मानमाचचक्षेथ पांडवाः. — c) Ñ B D (except D5) T1 G3.6 M वने; T2 G1.2.4.5 च तत् (for च ते). Ś1 K Da D1.4.5 M3.5 सर्वे; T1 G3.6 राजन्. — d) Ś1 K1 °ख्युरंतिकात्; Ñ1 द्रोणमाचख्यु°; G1.2.4 °य प्रत्यवेदयन्.

26 c) Ñ B D (except D5) समासाद्य. T2 G (except G3.6) रहसि द्रोणमागम्य.

27 Before 27, Ñ2 D (except D2.5) ins. अर्जुन उ°. — a) Ś1 (*sup. lin.*) यथाहं; K1 यथावत्; Ñ1.2 B D (except D5) तदाहं (B6 तदा मां); T1 सत्वतं; M6-8

G. 1. 5260
B. 1. 132. 50
K. 1. 142. 60

मुहूर्तमिव तं द्रोणश्चिन्तयित्वा विनिश्चयम् ।
सव्यसाचिनमादाय नैषादिं प्रति जग्मिवान् ॥ २९
ददर्श मलदिग्धाङ्गं जटिलं चीरवाससम् ।
एकलव्यं धनुष्पाणिमस्यन्तमनिशं शरान् ॥ ३०
एकलव्यस्तु तं दृष्ट्वा द्रोणमायान्तमन्तिकात् ।
अभिगम्योपसंगृह्य जगाम शिरसा महीम् ॥ ३१
पूजयित्वा ततो द्रोणं विधिवत्स निषादजः ।
निवेद्य शिष्यमात्मानं तस्थौ प्राञ्जलिरग्रतः ॥ ३२
ततो द्रोणोऽब्रवीद्राजन्नेकलव्यमिदं वचः ।
यदि शिष्योऽसि मे तूर्णं वेतनं संप्रदीयताम् ॥ ३३
एकलव्यस्तु तच्छ्रुत्वा प्रीयमाणोऽब्रवीदिदम् ।
किं प्रयच्छामि भगवन्नाज्ञापयतु मां गुरुः ॥ ३४
न हि किंचिददेयं मे गुरवे ब्रह्मवित्तम ।
तमब्रवीत्त्वयाङ्गुष्ठो दक्षिणो दीयतां मम ॥ ३५
एकलव्यस्तु तच्छ्रुत्वा वचो द्रोणस्य दारुणम् ।
प्रतिज्ञामात्मनो रक्षन्सत्ये च निरतः सदा ॥ ३६
तथैव हृष्टवदनस्तथैवादीनमानसः ।
छित्त्वाविचार्य तं प्रादाद्द्रोणायाङ्गुष्ठमात्मनः ॥ ३७

बहुशः. B6 D4 °श्यैकं; T1 °श्यैनं. T2 G2.4.5 अहं ननु परिष्वज्य. — ^{c}) Ś1 K4 M6–8 °तोक्ते; K0.1 °तोक्तं. — ^{d}) K3 °द्विधोन्यो.

28 ^{a}) K0 D5 अतः. Ñ1 स विशि°; D6 विशिष्टो मे. — ^{b}) T2 G5 मल्लोकादपि वीर्ये°. — ^{c}) Ñ2 B1.3 Dn D1 transp. अस्ति and अन्यः. B3 अल्पोपि; B3m D2 अन्योपि; B6 अन्योस्तु; Da D4 अन्यस्तु; T2 G2.4.5 वने स.

29 Before 29, Ñ2 B6 D (except D2.5) ins. वैशं° उ°; T1 G2.3.6 वैशं°. — ^{a}) B5 D5 T2 G2.4.5 अपि (for इव). Ś1 K च; B5 G3 तद्; T2 G2.4.5 स (for तं). — ^{b}) T2 G2.4 तु (for वि-). G1 चिंतयामास निश्च°.

30 ^{a}) Ś1 K1.2.4 स ददर्श मलादिग्धं. — G2 om. 30^{c}–32^{d}. — ^{d}) = 22^{d}. K0 D5 निशितान् (for अनिशं).

31 G2 om. 31 (cf. v. l. 30). — ^{a}) Ś1 K1.2.4 D5 ततो (for तु तं). — ^{b}) T2 G5 आगतं (for आयान्तं). K0.3 G3 अंतिके; K2.4 D5 °कं. — ^{c}) T2 G4.5 °गम्य शिरः (G4 ततः) पादौ. — ^{d}) T2 G4.5 जग्राह. T2 G4 तदा (for महीम्).

32 G2 om. 32 (cf. v. l. 30). — ^{a}) K2.4 च तं (for ततो). — For 32^{b}, T2 G4.5 read 32^{d}. — ^{c}) K (except K1) Ñ3 D5 चात्मा° (for आत्मा°). — ^{d}) T2 G4.5 द्रोणाय स निषादजः (cf. ^{b}).

33 ^{a}) G1 तथा; G4 तत्र. — K0 repeats 33^{cd} after 34^{ab}. — ^{c}) K0 हि (for ऽसि). K3 मे भद्र; Ñ1.2 B D (except D5) मे वीर (B6 राजन्); T1 G1–3 नैषादे; T2 G4–6 M मे तात. — ^{d}) K0 Ñ1.2 B1.3.5 Da Dn D1.2.5 दीयतां मम; Ñ3 B6 D4 S दीयतामिति (T2 G4.5 मे प्रदीयतां).

34 ^{a}) T2 G2.4.5 शुद्धात्मा (for तच्छ्रु°). — ^{b}) K4 तदा; T2 G (except G2.6) वचः (for इदम्). — After 34^{ab}, K0 repeats 33^{cd}. — Before 34^{cd}, Dn D1.4 ins. एकलव्य उ°. — ^{c}) M6–8 कुशलं (for भगवन्). — ^{d}) Da °पयत. Ś1 G6 M3.5 मा; Ñ3 Da D5 T2 G1.4.5 M6–8 मे; B5 नो. B5 भवान् (for गुरुः).

35 ^{b}) T2 G1.4.5 गुर्वर्थे (for गुर°). — D5 ins. after 35^{ab}: B6 D4 subst. for 35^{cd}:

1394* यद्यवश्यं त्वया देयमेकलव्य प्रयच्छ मे ।
एकाङ्गुष्ठं दक्षिणस्य हस्तस्येति मतं मम ।
[Before line 1, B6 ins. द्रोण उ°; D4 द्रोणः.]

— Before 35^{cd}, Dn D1 ins. वैशं° उ°; D5 द्रोण उ°; T2-G1.2.4 द्रोणः. — ^{c}) K2 ततो (for तम्). G1.4 तदा (for त्वया). T1 G1.4 °गुष्ठौ. — ^{d}) Ñ B1.3.5 Da Dn D1.2 T1 G2.3.6 M इति (for मम). T2 G1.4.5 दक्षिणा मे प्र(G1 मेव)दीयतां. — G1 ins. after 35: G4 subst. for 37^{cd}:

1395* बाढमित्येव नैषादिश्छित्त्वाङ्गुष्ठौ ददौ ततः ।

36 G1 om. 36^{ab}. — ^{a}) G5 ज्ञात्वा (for श्रुत्वा). — ^{d}) Ñ3 B D (except D5) नियतः. T G6 M (except M3) तदा. G2.4 च परिनिष्ठितः.

37 ^{a}) G1 °व संहृष्टमनाः; G2 °व हृष्टमनसः. — For 37^{cd}, G4 subst. 1395*. — After 37, G1.4 ins.:

1396* अविषण्णश्च तौ प्रादाच्छित्त्वा द्रोणस्य वेतनम् ।

D2 S ins. after 37 (G1.4, after 1396*):

1397* सत्यसंधं च नैषादिं दृष्ट्वा प्रीतोऽब्रवीदिदम् ।
[D2 द्रोणः (for दृष्ट्वा).]

D2 cont.:

1398* मनीषितं त्वया वीर गुरोर्दत्तं समोजसा ।

After 1397*, T G1–4.6 M ins.:

1399* एवं कर्तव्यमिति वै एकलव्यमभाषत ।;

while G5 repeats 1388*.

38 Before 38, M3.5 ins. वैशं°. G5 om. 38^{a}–39^{b}. T2 repeats 38 and G4 reads it after 39; G1 also repeats 38 after 1400*. — ^{a}) K3 T G6 M अतः

ततः परं तु नैषादिरङ्गुलीभिर्व्यकर्षत ।
न तथा स तु शीघ्रोऽभूद्यथा पूर्वं नराधिप ॥ ३८
ततोऽर्जुनः प्रीतमना बभूव विगतज्वरः ।
द्रोणश्च सत्यवागासीन्नान्योऽभ्यभवदर्जुनम् ॥ ३९
द्रोणस्य तु तदा शिष्यौ गदायोग्यां विशेषतः ।
दुर्योधनश्च भीमश्च कुरूणामभ्यगच्छताम् ॥ ४०
अश्वत्थामा रहस्येषु सर्वेष्वभ्यधिकोऽभवत् ।
तथाति पुरुषानन्यान्त्सारुकौ यमजावुभौ ।
युधिष्ठिरो रथश्रेष्ठः सर्वत्र तु धनंजयः ॥ ४१
प्रथितः सागरान्तायां रथयूथपयूथपः ।
बुद्धियोगबलोत्साहैः सर्वास्त्रेषु च पाण्डवः ॥ ४२
अस्त्रे गुर्वनुरागे च विशिष्टोऽभवदर्जुनः ।
तुल्येष्वस्त्रोपदेशेषु सौष्ठवेन च वीर्यवान् ।
एकः सर्वकुमाराणां बभूवातिरथोऽर्जुनः ॥ ४३
प्राणाधिकं भीमसेनं कृतविद्यं धनंजयम् ।
धार्तराष्ट्रा दुरात्मानो नामृष्यन्त नराधिप ॥ ४४

C. 1. 5275
B. 1. 132. 65
K. 1. 142. 76

Ñ1.2 B D (except D5) G3 शरं. Ś1 स; K4 च (for तु). — b) Ñ1 °र्षयत्; T2 व्यकृष्यत; G2 अकर्ष°. — c) K0.3 Ñ B D (except D5) M8 च स (for स तु).

39 G6 om. 39ab (cf. v. l. 38). — c) Ś1 K (except K0) D6 T1 तु (for च). Ñ1 एव (for -वाग्). G4 अस्मात् (for आसीन्). — d) K1 D2 अभिभवद्; B3.6 Da Dn D1.4 अभिभविता. D5 T G नाधिकोन्योर्जुनादभूत्; M नान्यो ह्यभवदर्जुनात्. — After 39, G1 ins.:

1400* एवं वृत्तं दृष्टवान्नोऽथ कर्म
प्रज्ञानित्यं खेचराश्चोचुरेतौ ।
द्रोणं पार्थं चात्र धी* * * *
* * *त्या गच्छतां स्वं निवेशम् ॥

T2 repeats and G4 reads 38 after 39; G1 repeats 38 after the above ins. [v. l.: — b) T2 G1 अंगुष्ठाभ्यां विनाकृतः. — d) T2 G1.4 निषादजः (for नराधिप)]. — A colophon is ins. in T1 G2.3.5.6 after 39; in T2 G1.4 after the repetition of 38 (*adhy. no.:* T1 125; T2 G1.5.6 76; G2.4 77; G3 M 75). — After the colophon, T2 G1 (om. line 4). 2.4.5 ins.:

1401* वैशंपायनः ।
द्रोणस्ततः परां पूजां कुरुषु प्राप्नुवन्धनम् ।
चतुष्पादं कृत्स्नमस्त्रं कुमारान्प्रत्यवेदयत् ।
पार्थिवस्य तु क्षत्रस्य राजपुत्रा महाबलाः ।
अनुजग्मुस्ततो द्रोणं कुरुष्वस्त्रचिकीर्षया ।

G1 cont. (cf. v. l. 41):

1402* युधिष्ठिरो रथश्रेष्ठस्तोमरेष्वधिकोऽभवत् ।

40 Before 40, T1 G3.6 M ins. वैशं°. — b) Ś1 K0.2 Ñ B D G1.3.6 °योग्यौ; K1.4 G8 °योग्यो; T1 °योगं; T2 G4.5 °युद्धं. Ñ1.2 B D (except D5) बभूवतुः; T2 G4.5 अशेषतः. — d) K0.2.4 Ñ1 D5 T1 G2.3.6 M °मध्यग°; K3 °मभिग°; Ñ3 B (except B6) Da Dn D1.2 सदा (D2 गदा°) संरब्धमानसौ; Ñ3 °मध्यगस्थितां; T2 G4.5 कुरुष्वभ्यधिग°.

41 a) B3 रहस्त्रेषु; T1 G2.3.6 M महास्त्रेषु. — b) T2 G4.5 सर्वेभ्यो. K2-4 अपि (for अभि-). — G6 om. 41cd. — c) K1 G2.3 अपि; K4 तद्; T2 G5 च; G1 हि (for अति). K0 D5 खड्गे; G3 अन्यौ. — After 41c, T2 G4 ins.:

1403* स राधेयो महाबलः ।

which in G4 is followed by 41c and 41d (see below). — d) Ś1 दरुकौ; K0.2.4 दारकौ; K1 मदकौ; K3 खड्गे तु; Ñ1 तांश्चैव; Ñ3 दारुकौ; Da त्सरु°. Ś1 K1 अपि (for उभौ). B6 तांश्चैव तु यमावु°; D4 साश्वकौ तु यमावु°; S (G6 om.) यमजावसिचर्मणि (G5 स राधेयो महाबलः); cf. 1403*. — e) T2 धनुःश्रे°; G1 युधि श्रे°; G3 रथिश्रे°. — T2 G1.5 ins. after 41e: G4, after its repetition:

1404* तोमरेष्वधिकोऽभवत् ।
अर्जुनो जयतां श्रेष्ठः.

— f) K0.2.4 D5 सर्वत्रातिरथोर्जुनः.

42 c) D5 °योगे बलोत्साहे; T2 G4.5 बुद्ध्या भुजबलोद्योगैः; G2 बुद्धिवीर्यः प्रसादेषु; G3 बुद्धिवीर्य°. Cd cites योगं (=संहननं). — d) K0.2.4 D5 सर्वदा(D5 °श)स्त्रेषु; B6 सर्वार्थेषु च; T2 G4.5 तेषु सर्वेषु. Ñ2 B D G3 निष्ठितः (D5 भारत) (for पाण्ड°). T1 G1.6 M8 °षु तथार्जुनः; G2 °षु कृतोर्जुनः; M3 सर्वत्र तु धनंजयः; M6-8 °षु धनंजयः.

43 G2 om. 43ab. — a) Ś1 K0.2 Cd इयस्त्रे. T2 G4.5 नित्यानुरागे. — c) K (except K0) D5 सर्वेषु (for तुल्ये°). T2 G4.5 अस्त्रप्रयोगेषु. — d) Ś1 K D5 T1 G3 °वेषु च; Ñ3 Da D1 °वेनापि. — f) K2 °वागिरिदारुणः; K4 °वारिविदारणः; T1 G1.3.6 M3 संबभूवार्जुनोधिकः; M5-8 संबभूवाधिकोर्जुनः.

44 T1 reads 44 after 67. — d) K0 D5 नावमृष्यन्. K3 Ñ1.2 B1.5.6 D4 T1 G3.6 M परंतप (Ñ1 °पाः; Ñ3 B1 °पः); Ñ2 B3.5m Da Dn D1.2 परस्परं; T2 G2.4.5 °धिपाः.

45 a) Ś1 K1 ततः (for तांस्तु). D4 तान् (for तु). — b) Ś1 K1 सर्वशिक्षासु; K0 °शिष्यासु; K3 °शिष्यास्तु;

C. 1. 5276
B. 1. 132. 67
K. 1. 142. 77

तांस्तु सर्वान्समानीय सर्वविद्यासु निष्ठितान् ।
द्रोणः प्रहरणज्ञाने जिज्ञासुः पुरुषर्षभ ॥ ४५
कृत्रिमं भासमारोप्य वृक्षाग्रे शिल्पिभिः कृतम् ।
अविज्ञातं कुमाराणां लक्ष्यभूतमुपादिशत् ॥ ४६
द्रोण उवाच ।
शीघ्रं भवन्तः सर्वे वै धनूंष्यादाय सत्वराः ।
भासमेतं समुद्दिश्य तिष्ठन्तां संहितेषवः ॥ ४७
मद्वाक्यसमकालं च शिरोऽस्य विनिपात्यताम् ।
एकैकशो नियोक्ष्यामि तथा कुरुत पुत्रकाः ॥ ४८
वैशंपायन उवाच ।
ततो युधिष्ठिरं पूर्वमुवाचाङ्गिरसां वरः ।
संधत्स्व बाणं दुर्धर्ष मद्वाक्यान्ते विमुञ्च च ॥ ४९
ततो युधिष्ठिरः पूर्वं धनुर्गृह्य महारवम् ।
तस्थौ भासं समुद्दिश्य गुरुवाक्यप्रचोदितः ॥ ५०
ततो विततधन्वानं द्रोणस्तं कुरुनन्दनम् ।
स मुहूर्तादुवाचेदं वचनं भरतर्षभ ॥ ५१
पश्यस्येनं द्रुमाग्रस्थं भासं नरवरात्मज ।
पश्यामीत्येवमाचार्यं प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ॥ ५२
स मुहूर्तादिव पुनर्द्रोणस्तं प्रत्यभाषत ।
अथ वृक्षमिमं मां वा भ्रातॄन्वापि प्रपश्यसि ॥ ५३
तमुवाच स कौन्तेयः पश्याम्येनं वनस्पतिम् ।
भवन्तं च तथा भ्रातॄन्भासं चेति पुनः पुनः ॥ ५४
तमुवाचापसर्पेति द्रोणोऽप्रीतमना इव ।
नैतच्छक्यं त्वया वेद्धुं लक्ष्यमित्येव कुत्सयन् ॥ ५५

D2 रथ°; M6-8 सम°. K0 धिष्ठितान्; Ñ2 B Da D1.3.4 शिक्षि°; T1 निश्चि°. K4 सुशिष्यांश्च सुनिष्ठि°; Dn सर्वविद्यास्त्रशिक्षितान्; D5 सर्वशिक्षास्वधिष्ठि°. — d) Ś1 K3 भरतर्षभ; K0.1 Ñ B5 D (except D2.5) °र्षभः; S °र्षभान्.

46 a) B1m (? gloss) गृध्रं (for भासं). D5 °मं पक्षिणं रोप्य; T1 ततो भासं समा°. — c) Dn अधि°; M6-8 °ज्ञातः. Ś1 समेतान्स्नातकान्सर्वान्. — d) Ś1 K0.4 Da D1 T2 G3.4 M3.5 लक्षभूतम्; G1 स च लक्ष्यम्. Ñ1 उपाविशत्; M6 अदर्शयत्.

47 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) K0 D5 सर्वे हि; Ñ B Da Dn D2.4 सर्वेपि (B5 सर्वाणि). — b) T2 G1.4.5 °ष्यानम्य. K3 Ñ B D सर्वशः; T1 सत्वरं. — c) K2.4 T2 G5 एनं; D5 G3 एकं. K0 समाध्यायं; D6 समाधाय. — d) Ś1 K0.4 Ñ3 तिष्ठतां; K1 °ष्ठंतः; Ñ1.2 B D (except D5) T2 G1.4.5 तिष्ठध्वं; T1 G2.3.6 M °ष्ठंतु. Ś1 K4 Ñ3 संहते°; K0 संततेंपतः (sic); K1 G3.4.6 M सहिते°; Dn D1.4.5 संधिते°; G2 परमेषवः.

48 a) K0 वै; Ñ B D G2 M3.5 तु (for च). — b) S °कृत्यतां. — c) Ś1 निरीक्ष्या°; K1 निमेपाति; K3 नियोत्स्यामि.

49 Ś1 K1.3 D4.5-S om. उवाच (M3.5 om. the ref.). — a) Ś1 वाक्यं (for पूर्वं). — b) K4 B6 °रसः सुतं; T1 G1 °रसो (T1 °सं) वचः; Cd as in text. — c) Ś1 K1.3 B3.6 दुर्घर्षं; D4 G2 धनुषि; T2 G1.4.5 क्षिप्रं तं (G4.5 त्वं). T1 शरं संधाय दुर्धर्षं. — d) K0 Dn3 G3 विमुच्यतां; K4 सुनिश्चितं; B5 D2 °मुंचत; Dn1 °चतां; Dn3 D1.4.5 T1 G3.6 M °मुंच तं; T2 G1.4.5 प्रमुंचतां (G1 °तं).

50 a) G2 चापं (for पूर्वं). T2 G1.4.5 ततः कुंतीसुतो राजन्. — b) K0 Ñ1.2 B D परंतपः (K0 B5 D5 °प); K1 महाबलः; Ñ3 महाधनुः; T1 महारथः. T2 G1.4.5 गृहीत्वा धनुरुत्तमं. — cd) =(var.) 60cd. D5 G4 °स्थौ तं भासमु°.

51 a) T1 विद्धतध°. — b) K0 कुरुसत्तमं; B5 T1 M3.5 °पुंगवं. — D1 om. 51c–52d; D5 subst. 51cd for 53ab. — c) M6-8 मुहूर्तम्. K3 एनं (for इदं). — K (hapl.) om. 51d–53a. — d) K0 G3 M5 °र्षभं; K4 कुरुनंदनं; T2 G1.4.5 पुरुषर्षभः.

52 K1 D1 om. 52 (cf. v. l. 51). — a) Ś1 पश्यसेमुं; B1 Dn पश्यैनं त्वं; D4 °सि त्वं; T2 G4.5 °स्येकं. — b) K3 नरवरर्षभ; T1 देववरा°; G1.4.5 °वरोत्तम; M6-8 °वराग्रज. — Before 52cd, Ñ2 ins. वैशं° उ°. — c) Ś1 °त्येव माहात्म्यं.

53 K1 om. 53a (cf. v. l. 51). — ab) For it D5 subst. 51cd. K4 transp. पुनः and द्रोणः. Da प्रत्युवाच ह. T2 G (except G3.6) मुहूर्तादिव च द्रोणस्तं पुनः प्रत्य°. — After 53ab, G1 repeats 52cd. — Before 53cd, Ñ1 Dn D1 ins. द्रोण उ°. — c) S पार्थं (T2 G4.5 लक्षं) (for अथ). K0 Ñ1 D5 T G (except G1) मां च; D1 तां च. — d) K0 D5 चापि; K3 (om. वा) अपि.

54 a) T G4.5 अथ (for स). — cd) K0 गृध्रं; K1 वृक्षं (for भासं). T2 G4.5 भवंतमथ भ्रातॄंश्च लक्षं चैव दिवि प्रभो.

55 a) B3 °वाच विसर्पे°. — b) T1 द्रोणो वै जनमेजय. — d) Some MSS. लक्षं.

56 K4 om. 56b–57a. — b) K3 महौजसः; T1 G3.6 महाबलान्. T2 G4.5 कुत्सयित्वा महारथान्. — cd) T2

ततो दुर्योधनादींस्तान्धार्तराष्ट्रान्महायशाः ।
तेनैव क्रमयोगेन जिज्ञासुः पर्यपृच्छत ॥ ५६
अन्यांश्च शिष्यान्भीमादीन्राज्ञश्चैवान्यदेशजान् ।
तथा च सर्वे सर्वं तत्पश्याम इति कुत्सिताः ॥ ५७
ततो धनंजयं द्रोणः स्मयमानोऽभ्यभाषत ।
त्वयेदानीं प्रहर्तव्यमेतल्लक्ष्यं निशम्यताम् ॥ ५८
मद्वाक्यसमकालं ते मोक्तव्योऽत्र भवेच्छरः ।
वितत्य कार्मुकं पुत्र तिष्ठ तावन्मुहूर्तकम् ॥ ५९
एवमुक्तः सव्यसाची मण्डलीकृतकार्मुकः ।
तस्थौ लक्ष्यं समुद्दिश्य गुरुवाक्यप्रचोदितः ॥ ६०
मुहूर्तादिव तं द्रोणस्तथैव समभाषत ।
पश्यस्येनं स्थितं भासं द्रुमं मामपि वेत्युत ॥ ६१
पश्याम्येनं भासमिति द्रोणं पार्थोऽभ्यभाषत ।
न तु वृक्षं भवन्तं वा पश्यामीति च भारत ॥ ६२
ततः प्रीतमना द्रोणो मुहूर्तादिव तं पुनः ।
प्रत्यभाषत दुर्धर्षः पाण्डवानां रथर्षभम् ॥ ६३
भासं पश्यसि यद्येनं तथा ब्रूहि पुनर्वचः ।
शिरः पश्यामि भासस्य न गात्रमिति सोऽब्रवीत् ॥ ६४
अर्जुनेनैवमुक्तस्तु द्रोणो हृष्टतनूरुहः ।
मुञ्चस्वेत्यब्रवीत्पार्थं स मुमोचाविचारयन् ॥ ६५
ततस्तस्य नगस्थस्य क्षुरेण निशितेन ह ।
शिर उत्कृत्य तरसा पातयामास पाण्डवः ॥ ६६
तस्मिन्कर्मणि संसिद्धे पर्यष्वजत फल्गुनम् ।
मेने च द्रुपदं संख्ये सानुबन्धं पराजितम् ॥ ६७ C. 1. 5268 B. 1. 133. 10 K. 1. 143. 10

G4.5 °जातेन जिज्ञासुः स नरर्षभः.

57 K4 om. 57^{a} (cf. v. l. 56). — ^{a}) T1 °न्यांश्चैव स भी°. — ^{b}) Ñ1 °न्यवंशजा°; T2 G2.4.5 °श्चैव विदेशकान्. — ^{c}) Ś1 उक्त्वा च; K0 तथेति; K1 उवाच; K3 Ñ1 तथैव. Ñ B1.3.6 D G3 transp. सर्वं and तत्. K2.4 वर्तंतः; B5 ते सर्वं (for सर्वं तत्). — ^{d}) K2.4 तं पश्यामेति. G4 ते च (for इति). G1 चाब्रुवन् (for कुत्सि°). — After 57, Ñ2 Dn D1 ins. a colophon (*Adhy. no.:* Dn3 131. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 5290).

58 Before 58, Ñ2.3 Dn D1 ins. वैशं° उ°. — Before 58^{cd}, Ñ2 ins. द्रोण उ°. — ^{c}) Ś1 निहंतव्यं. — ^{d}) Ś1 transp. एतत् and लक्ष्यं. K3 Ñ3 S निपात्यतां; Ñ1.3 B D विलोक्य°.

59 ^{a}) Ñ1 तु; T1 G3 च (for ते). — ^{b}) K0 -थ; K2.4 -स्मिन्; T1 G2.3.6 च. K0 D5 इषुः (for शरः). Ñ1 °व्यो भवता श°. — ^{cd}) S विकृष्य. Ñ1 G3 तत्र; M6–8 वीर (for पुत्र). G3 transp. पुत्र and तिष्ठ.

60 ^{b}) G1 मस्तकीकृत°; G6 °कृत्य कार्मुकं. — G1 om. 60^{cd}. — 60^{cd}=(var.) 50^{cd}. — ^{c}) K3 Ñ B D T1 G3.6 M भासं (for लक्ष्यं). — ^{d})=50^{d}. K0.3 G3.6 M (except M3) °समाहितः; K2.4 D5 °प्रणोदितः; T1 उवाच च समाहितः; T2 G2.4.5 गुरोर्वाक्यसमाहितः.

61 ^{a}) T2 G4.5 मुहूर्तम्. D4.5 एव (for इव). — ^{b}) Dn1 परिभा°; Dn3 T2 G4.5 प्रत्यभा°. — ^{c}) B (except B6) D2 इमं (for एनं). — ^{d}) K0 D5 मां चापि. K0 D5 वै सुत; K2.4 चेत्पुनः; K3 Ñ1.3 B5 D2 T1 G1–3.6 M चेत्युत; Ñ2 B6 Dn D4 चार्जुन; D1 त्वर्जुन; T2 G5 चेत्यथः; G4 चेत्यथ.

62 ^{a}) Ñ2.3 B D T1 G2.3.6 °स्येकं. K2.4 स्थितं; D5 T1 G2 अहं (for भासं). K2.4 D5 T1 G2 भासं; D4 इमं (for इति). T2 G4.5 पश्यामि भासमेवाहं. — ^{b}) T2 G4.5 इति तं प्रत्यभा°. — Before 62^{cd}, D5 ins. अर्जुन उ°. — ^{c}) K2.4 च; T2 G4.5 हि (for तु). — ^{d}) T1 G4 °मि भरतर्षभ; T2 G5 °मि न च किंचन.

63 ^{b}) G3 अथ (for इव). — ^{c}) D5 S दुर्धर्ष. — ^{d}) Ś1 पार्थिवानां. K0 D5 यशस्करं; K3.4 Ñ3 T2 G3.5 नरर्षभं; Ñ1.2 B Da m Dn D1.2.4 महारथं (D1 °थः); Da महात्मनां; G1.2.4 अथर्ष°. K2 पांडवं भरतर्षभं.

64 ^{b}) T2 G4.5 नरर्षभ (for पुन°). — ^{d}) D5 तु गात्राणि (for गात्रम्). Ś1 K (except K3) B6 Da T2 G4.5 च (for सः). T1 [ऽ]वदत्.

65 ^{a}) T2 G4.5 तथा (for एवम्). — ^{c}) G1 द्रोणः; G5 वाचं (for पार्थं).

66 ^{b}) Ś1 K0 शरेण. K3 G1–3.6 M सः; B5.6 Dn D1 T1 च; D5 हि. N3 क्षुरप्रेण शितेन सः; T2 G4.5 क्षुरेणाप्रवता प्रभुः. — ^{c}) K2.4 D5 सहसा; T2 G4.5 तीक्ष्णेन (for तर°).

67 ^{a}) T2 G4.5 निर्वृत्ते; G3 वीर्येण (for संसि°). — ^{b}) T2 G1.2.4–6 M परिष्वज्य च. Ś1 K1 फल्गुणं; K0.3 Ñ B Da D2.5 M7.8 फा°; K2.4 Dn D1 G1.2.6 पांडवं. T1 °ष्वज्येदमब्रवीत्; G3 लक्ष्ये च विनिपातिते. — ^{c}) T2 स मेने द्रु°. — After 67, T1 reads 44.

68 ^{b}) G1 °रसः सुतः. — ^{c}) K0 D5 T2 G4.5 गंगाभिमुखो; T1 G2.3 गंगासलिले. — ^{d}) Ś1 K3 पुरुषर्षभ. T2

C. 1. 5209
B. 1. 133. 11
K. 1. 143. 11

कस्यचित्त्वथ कालस्य सशिष्योऽङ्गिरसां वरः ।
जगाम गङ्गामभितो मज्जितुं भरतर्षभ ॥ ६८
अवगाढमथो द्रोणं सलिले सलिलेचरः ।
ग्राहो जग्राह बलवाञ्जङ्घान्ते कालचोदितः ॥ ६९
स समर्थोऽपि मोक्षाय शिष्यान्सर्वानचोदयत् ।
ग्राहं हत्वा मोक्षयध्वं मामिति त्वरयन्निव ॥ ७०
तद्वाक्यसमकालं तु बीभत्सुर्निशितैः शरैः ।
आवापैः पञ्चभिर्ग्राहं मग्नमम्भस्यताडयत् ।
इतरे तु विसंमूढास्तत्र तत्र प्रपेदिरे ॥ ७१
तं च दृष्ट्वा क्रियोपेतं द्रोणोऽमन्यत पाण्डवम् ।
विशिष्टं सर्वशिष्येभ्यः प्रीतिमांश्चाभवत्तदा ॥ ७२
स पार्थबाणैर्बहुधा खण्डशः परिकल्पितः ।
ग्राहः पञ्चत्वमापेदे जङ्घां त्यक्त्वा महात्मनः ॥ ७३
अथाब्रवीन्महात्मानं भारद्वाजो महारथम् ।
गृहाणेदं महाबाहो विशिष्टमतिदुर्धरम् ।
अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम सप्रयोगनिवर्तनम् ॥ ७४
न च ते मानुषेष्वेतत्प्रयोक्तव्यं कथंचन ।
जगद्विनिर्दहेदेतदल्पतेजसि पातितम् ॥ ७५
असामान्यमिदं तात लोकेष्वस्त्रं निगद्यते ।
तद्धारयेथाः प्रयतः शृणु चेदं वचो मम ॥ ७६
बाधेतामानुषः शत्रुर्यदा त्वां वीर कश्चन ।
तद्वधाय प्रयुञ्जीथास्तदास्त्रमिदमाहवे ॥ ७७
तथेति तत्प्रतिश्रुत्य बीभत्सुः स कृताञ्जलिः ।
जग्राह परमास्त्रं तदाह चैनं पुनर्गुरुः ।
भविता त्वत्समो नान्यः पुमाँल्लोके धनुर्धरः ॥ ७८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥ समाप्तं संभवपर्व ॥

G4.5 मज्जनार्थमरिंदमः.

69 a) Ś1 K2–4 G1.4 अथ; Ñ1 ततो. B3.5 (hypermetric!) अवगाहमानं तं द्रोणं. — b) T2 सहसा; G4.5 सलिलं. — c) T2 G4.5 °ह सुमहान्. — d) Ś1 K1 M3.5 जंघायां; T2 G4.5 जंघयोः. K2.4 °चोदितः; Ñ1 बल°.

70 a) K2.4 T1 G3.5 M (except M5) वि- (for ऽपि). G4 समर्थस्त्वथ मो°. — b) K0 transp. शिष्यान् and सर्वान्. K0.2.4 D5 अनोदयत्; G3 अभाषत. T2 G4.5 °ष्यांस्तान्समचो°. — c) Ñ B3 Dn D1 °त्वा तु मोक्ष्य(Dn °क्ष)ध्वं. — d) T2 G4.5 इति तान्सांत्वय(T2 °न्सांत्वर; G5 °न्सत्वर)न्निव.

71 ab) K3 लघुकैः; Ñ3 दशभिः (for निशि°). T2 G4.5 वचनादेव बीभत्सुरावापैर्दशभिः शरैः. — c) K2.4 D2 G3 आयसैः; K3 Ñ B1.3.5 D4 अवार्यैः; B6 Da आवार्यं; D5 नाराचैः. T1 G1–3.6 निशितैः; M दशभिः (for पञ्चभिः). T2 G4.5 शिरश्चिच्छेद दशधा. — d) Ñ1 D1.5 अंभस्येनमताड°; T2 G4.5 मग्नं ग्राहमथांभसि. — Ś1 om. 71c–72b; K1 om. 71c–72d. — e) K0.2.4 D5 °रेपि तु; Ñ1 °रे तु च; Ñ2 °रे त्वसि (sic); Ñ3 °रे भुवि; B6 °रेषु वि-; Dn D1 °रे त्वथ; M6 °रे स्म हि.

72 Ś1 om. 72ab; K1 om. 72 (cf. v. l. 71). — a) Ñ B D G3 M3.5 तु (for च). K2.4 तं दृष्ट्वा कृपयोपेतं; T2 G5 तादृशांश्च क्रियोपेतान्. — b) Ñ1 °णो मेने तु पां°.

73 a) K1 बहुशः; Ñ1 बहुभिः. M6–8 °बाणाभिहतः. B3 (m as in text) तस्य बाणैः स ब°. — b) T2 G4.5 खंडं खंडं कृतस्तदा. — c) T1 प्रपेदे (for पञ्चत्वं). K0 अगमत्; T1 पंचत्वं (for आपेदे). — d) K0 transp. जङ्घां and त्यक्त्वा. B6 मुक्त्वा. T2 G4.5 त्यक्त्वा जंघे महात्मनः.

74 T2 G4.5 om. 74–78. — b) Ñ3 (*sup. lin. sec. m.* as in text) महाबलं. — c) Ś1 K1.3.4 Dn1 D1 इमं; K0 एनं; D5 एतत् (for इदं). — d) K0 D1 °मरिमर्दनं; K3 °मपि दु°; Ñ1 °मिति दु°; B3 (m as in text) °मतिदुर्जयं; Da °मेति दु° (sic). — e) K3 Ñ1 G1.3.6 M वीर (for नाम).

75 T2 G4.5 om. 75 (cf. v. l. 74). — a) Ñ1 पुरुषेष्वेतत्. — c) M6–8 हि (for वि-). Ñ1.2 सर्वं; D3 D4 सर्वम् (for एतद्). — d) Ñ1.2 स्वल्प°.

76 T2 G4.5 om. 76 (cf. v. l. 74). — a) G1 असमानम्. — c) G3 °रय त्वं. Da सततं; Arjp प्रयतं. — d) Ś1 K1 शृणु चैतद्; M3.5 शृणुष्वैतद्.

77 T2 G4.5 om. 77 (cf. v. l. 74). — a) K (except K1) B1.6 D2.5 बाधिता; T1 G1–3 बाधते. S (T2 G4.5 om.) कश्चिद् (for शत्रुर्). — b) Ñ3 B3.5 Dn D1.5 यदि; G3 यथा. Ś1 K1 वै; K2 T1 M त्वा; K4 G1 ते. K3 संयुगे; T1 पांडव; M कुत्रचित् (for कश्च°). — c) K2.4 तद्वधार्थं. — d) Ñ3 B (except B3) Dn D5 G1 तद्; G3 तथा.

78 T2 G4.5 om. 78 (cf. v. l. 74). — a) Ś1 तान्;

तद्वाक्यसमकालं तु बीभत्सुर्निशितैः शरैः ।
आवापैः पञ्चभिर्ग्राहं मग्नमम्भस्यताडयत् ।
इतरे तु दिसंमूढास्तत्र तत्र प्रपेदिरे ॥ १. १२३. ७१

१२४

वैशंपायन उवाच ।
कृतास्त्रान्धार्तराष्ट्रांश्च पाण्डुपुत्रांश्च भारत ।
दृष्ट्वा द्रोणोऽब्रवीद्राजन्धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ॥ १
कृपस्य सोमदत्तस्य बाह्लीकस्य च धीमतः ।
गाङ्गेयस्य च सांनिध्ये व्यासस्य विदुरस्य च ॥ २
राजन्संप्राप्तविद्यास्ते कुमाराः कुरुसत्तम ।
ते दर्शयेयुः स्वां शिक्षां राजन्ननुमते तव ॥ ३
ततोऽब्रवीन्महाराजः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
भारद्वाज महत्कर्म कृतं ते द्विजसत्तम ॥ ४
यदा तु मन्यसे कालं यस्मिन्देशे यथा यथा ।
तथा तथा विधानाय स्वयमाज्ञापयस्व माम् ॥ ५
स्पृहयाम्यद्य निर्वेदात्पुरुषाणां सचक्षुषाम् ।
अस्त्रहेतोः पराक्रान्तान्ये मे द्रक्ष्यन्ति पुत्रकान् ॥ ६
क्षत्तर्यद्गुरुराचार्यो ब्रवीति कुरु तत्तथा ।
न हीदृशं प्रियं मन्ये भविता धर्मवत्सल ॥ ७
ततो राजानमामन्त्र्य विदुरानुगतो बहिः ।
भारद्वाजो महाप्राज्ञो मापयामास मेदिनीम् ।
समामवृक्षां निर्गुल्मामुदक्प्रवणसंस्थिताम् ॥ ८

C. 1. 5320
B. 1. 134. 9
K. 1. 144. 9

Dn1.n2 D1 स; D6 सं-; M3 च (for तत्). Dn3 M6-8 स तथेति प्र°. — b) K4 च; Dn2 T1 G1-3.6 M6-8 प्र- (for स). Ñ1 B (except B5) Da D5 °स्तुः संहृतां°. — cd) K4 च (for तद्). D1 स तदा (for तदाह).

Colophon om. in T2 G4.5. — *Major parvan:* G1-3.6 M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K0-2.4 Ñ1.2 B Da Dn1.n2 D1.2.4.5 संभव; to it Ś1 K1.2.4 Ñ1 B8 Da D1.2.4 Cd add समाप्तः (*or* °सं). — *Adhy. name:* K0 अर्जुनस्यास्त्रप्राप्तिः; K3 अर्जुनस्य ब्रह्मास्त्रोपदेशः; Ñ1.2 द्रोणग्राहमोक्षणं; Ñ3 अस्त्रशिक्षा; M लक्षनिपातनं (M5 ब्रह्मास्त्रग्रहणं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 130; Dn3 132; D4m 134; T1 126; G1.6 77; G2 78; G3 M 76. — *S'loka no.:* Dn 23 (Dn1 22); M3 42. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 5312.

124

1 Ś1 K0.1.3 D2.5 S om. उवाच (T2 G4.5 om. the ref.). — ab) M6-8 transp. धार्त° and पाण्डु°. T1 पांडवांश्चैव (for पाण्डु°). T2 G4.5 तांस्तु सर्वास्त्रकुशलान्सर्वशस्त्रविशारदान् (G5 °शास्त्रभृतां वरः). — c) T1 G1.3.6 M वाक्यं (for राजन्). T2 G4.5 °ष्ट्वा द्रोणस्तु राजानं. — d) Ś1 K1 T1 नरेश्वरं; G5 अचक्षुषं.

2 b) Ś1 K1.2.4 Da1 G2 बाह्लि°. — c) T2 G4.5 अपि (for च). — After 2, T2 G2.4.5 ins.:

1405* त्रयाणामिव लोकानां प्रजापतिमिव स्थितम् ।

3 Before 3, Ñ2 D4 (marg.) ins. द्रोण उ°; T1 G3 द्रोणः. — a) K1 राजन्विद्यास्त्रसंप्राप्ते. — b) K0.3 G2 °सत्तमाः; M5 राज°. — c) K0 निदेशयेयुः; G1 दर्शयेयुः स्वां. D2 T1 G3 तां; G1 च (for स्वां). G4 दर्शयिष्यंति शस्त्राणि. — d) T1 राजञ्छिष्या मम प्रियाः; T2 G4.5 तद्भवा(G4 तद्विद्वा)ननुमन्यतां.

4 Before 4, Ñ2 ins. वैशं° उ°. — a) G2 महातेजाः; M3 °राजा. — Before 4cd, Ñ2 B5 D (except Da D5) ins. धृतराष्ट्र उ°. — d) S कृतं द्विजवर त्वया.

5 a) K0 Ñ B D (except D1.2.4) G1-3.6 M3.5 यदानु- (B3 यदत्र); T2 G4.5 यदायं. T2 G4.5 मन्यते. Ś1 K1 काले. — b) G4 काले (for देशे). Ś1 K4 Da Dn2 D4.5 T1 G1.2.4 यथा तथा. — c) Ś1 यथा तथा; T1 तत्र तस्य. G2 विधायस्व; G3.4 °धाय त्वं. D4 तथा विधानं तत्सर्वं. — d) Ś1 K1 नः; G6 M6-8 मा. T2 G4.5 समाज्ञापय चैव मां.

6 a) K0 °यामि सदा चाहं. — c) K समुद्यु(K1 समृद्धि)क्तान्; Ñ3 T1 G1-3.6 M समायुक्तान्. T2 G4.5 समुद्यतानस्त्रहेतोः. — d) Ñ1.2 न (for ये). Ś1 पश्यंति.

7 a) T2 G4.5 सत्कार्यः क्षत्त आचा°. — b) T2 G4.5 ब्रवीमि. D5 तं; T2 G4.5 यत्. — c) K2.4 प्रियो. Ś1 मन्येत्; K0.1 D5 मेन्यत्; K2-4 S मेद्य (for मन्ये).

8 Before 8, Ñ2 ins. वैशं° उ°. — b) Ñ1.2 Dn निर्गतो विदुरो; Ñ3 T2 G5 °नुमतो; B Da D1.4 विदुरो निर्गतो; T1 D5 विदुरोनु°; G3.4 M °नुमते. — c) G1 महास्त्रज्ञः (for °प्राज्ञो). — d) T1 कारयामास; G1 रूप°; G2 प्राप°. — After 8cd, B5 (marg.) ins.:

1406* प्रेक्ष्यागारं सुविपुलं शास्त्रदृष्ट्या यथाविधि ।

(cf. 10). — e) G4 निर्जग्मुः. — f) Ñ B1.3m.5 Dn D1 °कप्रस्रवणान्वितां (Ñ3 °कप्रस्रवसंयुतां); B8 D5 °कप्रस्रवण-

C. 1. 5320
B. 1. 134. 9
K. 1. 144. 9

तस्यां भूमौ बलिं चक्रे तिथौ नक्षत्रपूजिते ।
अवघुष्टं पुरे चापि तदर्थं वदतां वर ॥ ९
रङ्गभूमौ सुविपुलं शास्त्रदृष्टं यथाविधि ।
प्रेक्षागारं सुविहितं चक्रुस्तत्र च शिल्पिनः ।
राज्ञः सर्वायुधोपेतं स्त्रीणां चैव नरर्षभ ॥ १०
मञ्चांश्च कारयामासुस्तत्र जानपदा जनाः ।
विपुलानुच्छ्रयोपेताञ्शिबिकाश्च महाधनाः ॥ ११
तस्मिंस्ततोऽहनि प्राप्ते राजा ससचिवस्तदा ।
भीष्मं प्रमुखतः कृत्वा कृपं चाचार्यसत्तमम् ॥ १२
मुक्ताजालपरिक्षिप्तं वैडूर्यमणिभूषितम् ।
शातकुम्भमयं दिव्यं प्रेक्षागारमुपागमत् ॥ १३
गान्धारी च महाभागा कुन्ती च जयतां वर ।
स्त्रियश्च सर्वा या राज्ञः सप्रेष्याः सपरिच्छदाः ।
हर्षादारुरुहुर्मञ्चान्मेरुं देवस्त्रियो यथा ॥ १४
ब्राह्मणक्षत्रियाद्यं च चातुर्वर्ण्यं पुराद्द्रुतम् ।
दर्शनेप्सु समभ्यागात्कुमाराणां कृतास्त्रताम् ॥ १५
प्रवादितैश्च वादित्रैर्जनकौतूहलेन च ।
महार्णव इव क्षुब्धः समाजः सोऽभवत्तदा ॥ १६
ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लयज्ञोपवीतवान् ।
शुक्लकेशः सितश्मश्रुः शुक्लमाल्यानुलेपनः ॥ १७

स्थितां; T2 G4.5 प्रागुदक्प्रवणां शुभां; Cd उदक्प्लवनसंहितां (sic).

9 a) Ś1 K1 Ñ1.3 B D (except D5) °घुष्टे; T2 G4.5 °घुष्य; Cd as in text. Ñ1 B D (except D5) समाजे तु (Dn D1 च); Ñ2 पुरं चापि. — d) Ñ B Da D2.5 T2 G4.5 वरः. T1 G1–3.6 M °र्थं भरत(T1 G2 पुरुष)र्षभ.

10 a) Ś1 K1 रक्ष्यां भू°; K3 Ñ1.3 B6 S रंगभूमिं. K3 Ñ1.3 B6 G3.4–6 °विपुलां; T1 G1.3 M °विहितां. — Ś1 K1 om. 10^{bc}. — b) K3 Ñ3 T1 G6 M °दृष्टां; Ñ1 शास्त्रं दृष्ट्वा; B5.6 D4 °दृष्टया. T1 अकल्पयत्; G1.2.6 M अकारयत् (for यथा°). T2 G2.4.5 अकरोद्दर्शनेप्सया. — c) T2 G5 प्रेक्षागारं. Ko.3 D5 T2 G5 सुविपुलं (cf. a); K2.4 °रुचिरं. — d) Ko तत्राथ; K3 Ñ3 T2 G5 ते तत्र; Ñ2 B D ते तस्य (D5 तत्रापि) (for तत्र च). — e) D5 T1 G (except G1.5) राज्ञां. Ś1 K1 T1 G6 °पेतां; M3.5 सर्वगुणो°. — f) Ś1 K1 B5 D5 नराधिप; K2.4 नरोत्तम; M6–8 द्विजर्षभ. G2.4 स्त्रीणां च भरतर्षभ. — After 10, T2 G4.5 ins.:

1407* मनस्यमञ्चान्विपुलानकरोद्दर्शनेप्सया ।

(see below).

11 T2 G5 om. 11^{ab}. — a) K2.4 ते (for च). — b) B5 तत्र तत्र ततो ज°. — cd) S सचिवाश्च पुनर् (T2 G2.4.5 शिल्पिनश्च पृथून्) मंचान्कारयामासुरुच्छ्रितान्.

12 a) T2 G2.4.5 ततस्तस्मिन्दिने प्राप्ते. — b) T2 G4.5 राजा सबलवाहनः. — After 12^{ab}, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1408* सान्तःपुरः सहामात्यो व्यासस्यानुमते तदा ।
[D4 G3 °मतस्तदा; M3 (*sup. lin.*) व्यासं चैव नरर्षभ.]

Thereafter T2 G5 ins. 1409*. — c) T2 G4.5 भीष्ममग्रे पुरस्कृत्य. — d) K2.4 Ñ D1 कृत्तं; G4 द्रोणं (for कृपं). T1 G2.3 M om. च. Ś1 K1.2.4 °र्यमुत्त°. — S ins. after 12 (T2 G5, after 1408*): D4 (marg. *sec. m.*), after 13:

1409* बाह्लीकं सोमदत्तं च भूरिश्रवसमेव च ।
कुरूनन्यांश्च सचिवानादाय नगराद्बहिः ।
रङ्गभूमिं समासाद्य ब्राह्मणैः सहितो नृपः ।

Thereafter T2 G5 read 12^{cd}.

13 a) G1 °प्रतिच्छन्नं; T2 G5 मुक्तामाला°. — b) Ko Ñ3 D2.5 T2 G (except G1.2) M7.8 वैदूर्य°; Ñ1.2 B Dn D4 वैदूर्यमणिशोभितं; Da D1 °शोभितं. — c) T2 G4.5 °कुंभपरिक्षिप्तं. — d) T1 G2.3.6 M °पारुहत्; T2 G4.5 °पाविशत्.

14 a) Ś1 K2 G1.5 °भाग. — c) Ko.3 Ñ1.2 B D (except D5) °श्च राज्ञः सर्वास्ताः; M6–8 °श्च सर्वा राज्ञस्ताः. — d) Ñ3 ताः सप्रेक्षपरि°; T1 G1.3.6 तासां च परिचारिकाः; T2 G2.4.5 तेषामंतःपुराणि च (G2 °पुरस्त्रियः); M तेषां प्रेक्ष्य परिच्छदान् (M3.5 °दाः). — e) Ko.2 B5 D4.5 G5 मंचं; G1.3.6 कांतं. — f) Ko दिव्यस्त्रि°; D5 दिव्याः स्त्रि°.

15 a) Ñ1 B5.6 Da D4 °णाः क्षत्रिया वैश्याः; S °क्षत्रविट्शूद्रं. — b) S सर्वं तत्र समागतं (G1 °गमत्). — After 15^{ab}, T2 G4.5 (which om. 15^{cd}) ins. 1410*. — c) Some MSS. °नेप्सुः. Ś1 K1.4 समाभ्या°. — d) Ñ1.2 B Da D2.4 विचेष्टितं (for कृता°). — Ñ1.2 B D ins. after 15: T2 G4.5, after 15^{ab}:

1410* क्षणेनैकस्थतां तत्र दर्शनेप्सु जगाम ह ।
[T2 G4.5 °नैकस्तथा.]

16 Ś1 K (except K4) om. 16^{ab}. — a) T1 M6–8 प्रवादितश्च; G1 °दितं च. — b) B1m.3 S जन(G3.6 यूनां) कोलाह°. — c) T2 G5 °र्णवोपरिक्षु°. — d) Ś1 K1.2.4 transp. समा° and सः. T2 G5 °जः प्रत्यपद्यत (G5 °क्षुभ्यत).

17 c) M (except M3) °केश-.

18 a) Ko D5 °मध्ये. T G4.5 तथा°. — b) Ñ3

रङ्गमध्यं तदाचार्यः सपुत्रः प्रविवेश ह ।
नभो जलधरैर्हीनं साङ्गारक इवांशुमान् ॥ १८
स यथासमयं चक्रे बलिं बलवतां वरः ।
ब्राह्मणांश्चात्र मन्त्रज्ञान्वाचयामास मङ्गलम् ॥ १९
अथ पुण्याहघोषस्य पुण्यस्य तदनन्तरम् ।
विविशुर्विविधं गृह्य शस्त्रोपकरणं नराः ॥ २०
ततो बद्धतनुत्राणा बद्धकक्ष्या महाबलाः ।
बद्धतूणाः सधनुषो विविशुर्भरतर्षभाः ॥ २१
अनुज्येष्ठं च ते तत्र युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
चक्रुरस्त्रं महावीर्याः कुमाराः परमाद्भुतम् ॥ २२
केचिच्छराक्षेपभयाच्छिरांस्यवननामिरे ।
मनुजा धृष्टमपरे वीक्षांचक्रुः सविस्मयाः ॥ २३
ते स्म लक्ष्याणि विविधुर्बाणैर्नामाङ्कशोभितैः ।
विविधैर्लाघवोत्सृष्टैरुह्यन्तो वाजिभिर्द्रुतम् ॥ २४

C. 1. 5337
B. 1. 134. 28
K. 1. 144. 37

सचिवैः सह; G1.6 स वि°; M5 संवि°. — ^{c}) T1 G2.3.6 वीतं; G1 युक्तं (for हीनं). — ^{d}) T G5 सांगार इव चांशु°; G3.4 सांगराग इ°; G6 सांगारुरिव (sic) चांशु°. Cd cites साङ्गारकः (as in text).

19 ^{a}) S (except G4) व्यासस्यानुमते चक्रे. — ^{c}) Ñ1 T1 G1–3.6 M अपि; B5 आह (for अत्र). T1 G1–3.6 M शास्त्रज्ञान्. Dn °णांस्तु सुमं°; D1 °श्चानुमं°; D2 °श्चस्मं°; T2 G4.5 °णान्सर्वशास्त्रज्ञा°. — ^{d}) Ñ2 B1 Dn D1 कारया°. S (except T2 G4.5) मंगलैः. — D4 (marg. sec. m.) S ins. after 19 (T2 G5, after 20^{ab}):

1411* सुवर्णमणिरत्नानि वस्त्राणि विविधानि च ।
प्रददौ दक्षिणां राजा द्रोणस्य च कृपस्य च ।

[(L. 1) D4 M °मणिमुक्तानि. G2.6 वसूनि (for वस्त्राणि). G3.4 °त्नाण्याभरणानि च.]

20 ^{a}) G3 ततः; Dn1.n2 सुख- (for अथ). D5 °घोषेण. — ^{b}) Ś1 K1 मुख्यस्य; T1 G (except G4.5) नाद°; M दान° (for पुण्य°). K2 Ñ1.2 B1.3 Dn D1.2 S समनं°. — After 20^{ab}, T2 G5 ins. 1411*. — ^{c}) Ś1 K1 °शुश्चि- त्रमादाय; T2 G2.4.5 गृहीत्वोपविशुः सर्वे. — ^{d}) Ko.2.4 D5 सर्वोप°; G2.4 रणोप°. D1 G6 नृपाः.

21 ^{a}) Ko.3 Ñ3 बद्धतल°; Ñ1.2 B D बद्धांगुलि°. — ^{b}) N (except Ś1 K1 B1) °कक्षा. Ñ3 B D T2 G4.5 महारथाः. — ^{c}) G1 बद्धपत्राः; G2 °त्राणाः. T2 G4.5 °णाश्च संनद्धा.

22 ^{a}) Ñ B D तु (for च). T1 सर्वे (for तत्र). T2 G4.5 यथाज्येष्ठक्रमं तत्र. — After 22^{ab}, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1412* रङ्गमध्ये स्थितं द्रोणमभिवाद्य नरर्षभाः ।
चक्रुः पूजां यथान्यायं द्रोणस्य च कृपस्य च ।
आशीर्भिश्च प्रयुक्ताभिः सर्वे संहृष्टमानसाः ।
अभिवाद्य पुनः शस्त्रान्बलिपुष्पैः समर्चितान् ।
रक्तचन्दनसंमिश्रैः स्वयमर्चन्त कौरवाः । [5]
रक्तचन्दनदिग्धाश्च रक्तमाल्यानुधारिणः ।
सर्वे रक्तपताकाश्च सर्वे रक्तान्तलोचनाः ।
द्रोणेन समनुज्ञाताः गृह्य शस्त्रं परंतपाः ।
धनूंषि पूर्वं संगृह्य तप्तकाञ्चनभूषिताः ।
सज्यानि विविधाकाराः शरैः संधाय कौरवाः । [10]
ज्याघोषतलघोषं च कृत्वा भूतान्यपूजयन् ।

[(L. 2) M6–8 transp. चक्रुः and पूजां. — (L. 3) D4 सं-; M सु- (for च). — (L. 4) T1 G1.2.4.6 समन्वि°; T2 G4 समन्वितं. — (L. 5) D4 T1 M3.5 °चंति. — (L. 6) T1 रक्तचंदनधारिणः. — After line 8, G4 (marg. sec. m.) ins.:

1413* शस्त्रमार्गान्यथोत्सृष्टांश्चेरुः सर्वे नरर्षभाः ।

— (L. 10) M6–8 °कारैः शस्त्रैः. — (L. 11) T1 G4 सर्वभू°; G2.6 °त्वा पूज्याणि. D4 M अमोदयन्.]

— ^{c}) Ś1 °रस्त्रैर्. Ś1 Ko T1 °वीराः. — ^{d}) Ś1 K1 °द्भुताः. M कुमाराद्भुतदर्शनं (M3 sup. lin. °नाः; M5 °राश्चाद्भुदर्शनाः). — After 22, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1414* केषांचित्तरुमूलेषु शरा निपतिता नृप ।
केषांचित्पुष्पमकुटे निपतन्ति स्म सायकाः ।
केचिल्लक्ष्याणि विविधैर्बाणैराहतलक्षणैः ।
विव्यधुर्लाघवोत्सृष्टैर्गुरूणि च लघूनि च ।

[(L. 1) T2 G4.5 तत्र माल्ये°; G1 तरुमुख्ये°; G3 M3.5 तत्र मू°; M6–8 तत्र बा°. M6–8 रणे (for नृप). T1 शराग्निनिपतितान्नृ°(sic). — (L. 2) T2 G4.5 °टेष्वासका बाणपंक्तयः. — (L. 3) D4 °णैरात्तशरासनैः; T1 G2.3 M3.5 °राहि° (M3 sup. lin. °राह°); T2 G4.5 °णैर(T2 °रा)हित- लक्षणाः. — (L. 4) T1 G1.2.6 M3.5 बिभिदुर् (for विव्यधुर्).]

23 T1 G1 om. 23^{a}–24^{b}. — ^{a}) K3 T2 G5 °च्छिरःक्षे°. — ^{c}) Ś1 K D5 मनुष्या. — ^{d}) Ś1 K1 Dn D1 M5 सुविस्मिताः; Ñ1.2 B3.6 सुवि°.

24 T1 G1 om. 24^{ab} (cf. v. l. 23). — ^{a}) K3 ततो (for ते स्म). K Ñ B1 Dn D5 T2 G (G1 om.) M3.5 बिभिदुर् (K2 बहुभिर्). — ^{b}) Ñ2 °शोभनैः. — ^{c}) M6–8 विविधुर्. K3 °वोपेतैः. T1 G1 °धैर्बाणसंवर्षैः; G3 केचि- द्बाणायुधोत्सृष्टैः (sic). — ^{d}) T G (except G2.6) °ह्यंते.

C. 1. 5339
B. 1. 134. 27
K. 1. 144. 38

तत्कुमारबलं तत्र गृहीतशरकार्मुकम् ।
गन्धर्वनगराकारं प्रेक्ष्य ते विस्मिताभवन् ॥ २५
सहसा चुक्रुशुस्तत्र नराः शतसहस्रशः ।
विस्मयोत्फुल्लनयनाः साधु साध्विति भारत ॥ २६
कृत्वा धनुषि ते मार्गान्रथचर्यासु चासकृत् ।
गजपृष्ठेऽश्वपृष्ठे च नियुद्धे च महाबलाः ॥ २७
गृहीतखड्गचर्माणस्ततो भूयः प्रहारिणः ।
त्सरुमार्गान्यथोद्दिष्टांश्चेरुः सर्वासु भूमिषु ॥ २८
लाघवं सौष्ठवं शोभां स्थिरत्वं दृढमुष्टिताम् ।
ददृशुस्तत्र सर्वेषां प्रयोगे खड्गचर्मणाम् ॥ २९
अथ तौ नित्यसंहृष्टौ सुयोधनवृकोदरौ ।
अवतीर्णौ गदाहस्तावेकशृङ्गाविवाचलौ ॥ ३०
बद्धकक्ष्यौ महाबाहू पौरुषे पर्यवस्थितौ ।
बृंहन्तौ वाशिताहेतोः समदाविव कुञ्जरौ ॥ ३१
तौ प्रदक्षिणसव्यानि मण्डलानि महाबलौ ।
चेरतुर्निर्मलगदौ समदाविव गोवृषौ ॥ ३२
विदुरो धृतराष्ट्राय गान्धार्यै पाण्डवारणिः ।
न्यवेदयेतां तत्सर्वं कुमाराणां विचेष्टितम् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

---

25 ^{d}) T1 G1 प्रेक्षिता; G3.8.6 M प्रेक्षका. Ś1 K1 विस्मयं ययुः; D4 °तानना:. T2 G4.5 प्रेक्ष्य सर्वे सविस्मयाः.

26 ^{a}) Ñ B D °शुश्रान्ये (D5 °त्र). G3 नागरा विविशुस्त°. — ^{b}) S (except M8) शतशोथ सह°. — ^{d}) T2 G4.5 नागराः; M प्रेक्षकाः (for भार°). T1 G1-3.6 प्रेक्षकाः साधु साध्विति (G3 विस्मिताः).

27 G3 om. 27^{bc}; D1 om. 27^b-28^a. — ^{b}) M6-8 वा (for च). T2 G4.5 यथाचार्यानुशासनं.

28 D1 om. 28^{abc} (cf. v. l. 27). — ^{a}) T2 G (except G3.6) गृहीत्वा. K2 -बहुचर्मा°; T G (except G3) °र्माणि (T1 °र्माणं). — ^{c}) T G1-3.5.6 शस्त्रमार्गान्. G4 सहसा मार्गणोत्सृष्टाः. — ^{d}) T2 G4.5 °रुः सर्वे नरर्षभाः.

29 ^{a}) D5 शिक्षां (for शोभां). — ^{b}) T2 G4.5 सुस्थितिं (for स्थिर°). — ^{c}) Ś1 वीराणां (for सर्वे°). — ^{d}) K0.3 Ñ B D प्रयोगं; T1 G1.5.6 M5.7.8 °गात्; T2 G2-4 M8.6 °गान्. K3 G1 °चर्मणः; Ñ B D (except D5) °णोः; G2 M6-8 °णि.

30 ^{a}) K0.3 D5 T2 G4.5 M6-8 °संरब्धौ; K1 °संपृ°; Ñ1 °संप्र°; B6 Da D4 °संह्वि°; T1 G1-3.6 °संक्रुद्धौ. M5.5 अथ रंगसुसंक्रुद्धौ. — ^{b}) K0.3 D4.5 दुर्योधन°; T2 G5 वृकोदरसुयोधनौ. — ^{c}) G3 अपि तीक्ष्णौ. — ^{d}) Ś1 सशृंगौ पर्वताविव; K1 T2 G4.5 सशृंगाविव पर्वतौ; G6 द्विशृंगाविव चाचलौ.

31 ^{a}) N (except Ś1 V1) T1 G3 °कक्षौ (K1 °कक्ष्या); G2 °खड्गौ; G6 क्रूरप्रेक्षा. K0 D5 महाकायौ. — ^{b}) D5 समव°. — ^{c}) Ś1 K0.8 B D (except Dn2) T2 G3-6 बृहंतौ; K1 बृहंता; K2 बृंहितौ; K4 बृंहतौ; T1 वसंतौ; G2 बृहंतो; M6 बृवंतो. N (except K1) वासिता°.

32 D1 om. 32. G3 repeats 32^{cd} (with v. l.). — ^{c}) Ñ3 Dn मंडलगतौ; T2 G5 निर्मलावेतौ; G2 (first time).6 चंचलगतौ; G2 (second time) M3.5 °गतौ; Nīlp as in text. — ^{d}) T2 G2 (second time).4.5 सदर्पाविव; M °शृंगा°. Ñ B D (except D5) T1 G (except G4.5) कुंजरौ (for गोवृ°); cf. 13^d.

33 ^{a}) G6 transp. विदु° and धृत°. — ^{b}) Ñ B Da Dn D1.4 (before corr.) गांधार्याः. S च महामतिः; Cd पांडवारणिः (as in text). — ^{c}) K3 D5 S न्यवेदयत. Ś1 K1.3.4 D5 तां सर्वां. — ^{d}) D1 पांडवानां (for कुमा°). Ś1 कृतांजलिः; K1.2.4 D5 कृतास्त्रतां; G6 च चेष्टितं.

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* T1 संभव. Ś1 K Ñ B Da Dn D2.4.5 (all om. sub-parvan name) mention only अस्त्र(K1 om. अस्त्र; Ñ1.2 B3.5 Da D4 शिक्षा; B1.6 अस्त्रशिक्षा)दर्शन. — *Adhy. name:* K0 रंगप्रवेशः; G3 रंगावतरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K3 *sup. lin.* 119; B1 131; B5 T1 127; Dn3 133; D4m 135; T2 G3.5 M 77; G1.4.6 78; G2 79. — *S'loka no.:* Dn 35; M3 45. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 5345.

125

1 Ś1 K1.3 D5 S om. उवाच. — ^{a}) Ñ1.2 B D (except D5) हि; T1 G3 तु (for च). T2 G1.4.5 दुर्योधने चरत्येवं. — ^{c}) G3 °स्नेहात्. — ^{d}) K0.3 Da D4.5 G1-3 M3.5 द्विधैवा°.

2 ^{a}) Ś1 K D5 हे वीर; Ñ2.3 B1.3 Da ही वीर; S जय हे. T2 कुरुदे वीरे; G4.5 कुरुवीरेति. — ^{b}) Ś1 K D5 हे भीम; Ñ2.3 B1.3 Da Dn(?) ही भीम; S जय हे. ❀ Nīl.:

१२५

वैशंपायन उवाच ।
कुरुराजे च रङ्गस्थे भीमे च बलिनां वरे ।
पक्षपातकृतस्नेहः स द्विधेवाभवज्जनः ॥ १
हा वीर कुरुराजेति हा भीमेति च नर्दताम् ।
पुरुषाणां सुविपुलाः प्रणादाः सहसोत्थिताः ॥ २
ततः क्षुब्धार्णवनिभं रङ्गमालोक्य बुद्धिमान् ।
भारद्वाजः प्रियं पुत्रमश्वत्थामानमब्रवीत् ॥ ३
वारयैतौ महावीर्यौ कृतयोग्यावुभावपि ।
मा भूद्रङ्गप्रकोपोऽयं भीमदुर्योधनोद्भवः ॥ ४
ततस्तावुद्यतगदौ गुरुपुत्रेण वारितौ ।
युगान्तानिलसंक्षुब्धौ महावेगाविवार्णवौ ॥ ५
ततो रङ्गाङ्गणगतो द्रोणो वचनमब्रवीत् ।
निवार्य वादित्रगणं महामेघसमस्वनम् ॥ ६
यो मे पुत्रात्प्रियतरः सर्वास्त्रविदुषां वरः ।
ऐन्द्रिरिन्द्रानुजसमः स पार्थो दृश्यतामिति ॥ ७
आचार्यवचनेनाथ कृतस्वस्त्ययनो युवा ।
बद्धगोधाङ्गुलित्राणः पूर्णतूणः सकार्मुकः ॥ ८
काञ्चनं कवचं बिभ्रत्प्रत्यदृश्यत फल्गुनः ।
सार्कः सेन्द्रायुधतडित्ससंध्य इव तोयदः ॥ ९
ततः सर्वस्य रङ्गस्य समुत्पिञ्जोऽभवन्महान् ।
प्रावाद्यन्त च वाद्यानि सशङ्खानि समन्ततः ॥ १०
एष कुन्तीसुतः श्रीमानेष पाण्डवमध्यमः ।
एष पुत्रो महेन्द्रस्य कुरूणामेष रक्षिता ॥ ११
एषोऽस्त्रविदुषां श्रेष्ठ एष धर्मभृतां वरः । C. 1. 5358 B. 1. 135. 12 K. 1. 145. 13

हा भीमेत्यपपाठः ।ॐ K1 इति च नंदनं; K2 इति स्तुन्वतां; Ñ1.2 B D इति जल्पतां (D5 कुरुनंदन); Ñ3 इति नर्दतां; S भीम इत्युत. — cd) T2 G2.4.5 °णां °लः °दः सहसेरितः.

3 ab) T1 G2 क्षुब्धतरं (G2 °तरस्) तत्र; T2 G1.4–6 M °र्णवसमं. Ś1 क्षुब्धार्णवनिभं रंगं समालोक्याथ बुद्धि°.

4 Before 4, Ñ Dn D1.4 ins. द्रोण उ°. — a) Ñ3 T2 G3.5 M8 वारयेतां. G1 महाभागौ; M6–8 °वीरौ. — b) D2 कृतयोगौ; T2 G2.4.5 °विद्यौ. G2.4 इह (for अपि). — c) K3 रंगविभेदोयं; T1 G2 रंगस्य कोपोयं; G3 °प्रकारोयं. T2 G5 पुत्र मा रंगकोपो भूत्. — d) T2 G5 वृकोदरसुयोधनौ. — After 4, D4 (marg. *sec. m.*).5 S ins.:

1415* तत उत्थाय वेगेन अश्वत्थामा न्यवारयत् ।
गुरोराज्ञा भीम इति गान्धारे गुरुशासनम् ।
अलं योग्याकृतं वेगमलं साहसमित्युत ।

[Before line 1, D4 ins. वैशं° उ°. — (L. 1) D5 उत्थाय सहसा. — (L. 2) T1 °राज्ञा हि महती—कुरु शासनं. — (L. 3) D4 G2.4 शिक्षाकृतं; G3 योग्यौ कृतं. D4 रंगं; T2 शिक्षां; G1.2 योगं (for वेगं).]

5 Before 5, Ñ2 Dn D1 ins. वैशं° उ°. — a) K2 Da1 D5 युगांतानल°; M3.5 युगांत इव. K0.2 D5 °रब्धौ; K1 °लब्धौ; K4 °क्रुद्धौ (for °क्षुब्धौ). — d) K3 Ñ B D (except D2.5) महावेलौ. T2 G5 वेलयेव महार्णवौ.

6 a) Ś1 K1 रंगार्णव°; S (except T2 G3.5) रंगांकण°. — c) Ś1 K4 D5 T2 G4.5 वादित्ररवं; K1 °वरं. — d) Ś1 K Ñ2 B5 Dn D1.5 T1 G1.6 M6–8 °निभस्वनं; T2 G2.4.5 तदा मेघसम(T2 °रव)स्वनं.

7 Before 7, T1 M6–8 ins. द्रोणः. — b) Dn D1 सर्वशस्त्रविशारदः. — c) G2 °नुजबलः; M7 °स्मजसमः; Cd as in text.

8 a) T1 G1.2.6 °वचनात्सोथ; T2 G4.5 M °वचनस्यांते. — d) K4 सतूणः सज्जकार्मुकः.

9 b) Ś1 फल्गुणः; K0.2–4 Ñ B D (D4 before corr.) M6–8 फाल्गुनः; K1 G2 फल्गुनं (K1 °णं); T2 G4.5 पांडवः. — c) Da G1 सार्के; G4 अर्कः; G6 एकः.

10 a) K3 सर्वस्य लोकस्य. — b) K3 सविस्मयमवत्तदा; Dn T1 G1.2 समुत्पिंजलकोभवत्; D5 °त्पिंडो महानभूत्; T2 °त्पंचलकोभवत्; G3.6 M °त्पिंज(M6–8 °ग)लिकोभवत्; G4.5 °त्पिच्छ(G5 °च)लकोभवत्. Cd cites समुत्पिंजः (as in text). — c) Ś1 K1.3 B5 D1 प्रवाद्यंत; K2.4 B1.3 अवा°. S वादित्राण्यप्य(T2 G2.4.5 °णि प्र°; G1 °ण्यम्य°; M °णि च)वाद्यंत (M °ते). — d) K1 शंखाश्चैव. K0.2 D5 च सर्वशः (for सम°). T2 G2.4 ततः शंखानि सर्वशः.

11 Before 11, D2 S (except G1.4) ins. प्रेक्षकाः (D2 cont. ऊचुः). — a) K3 पांडुसुतः. — b) Ñ1.2 B1.3 Dn D1.2 मध्यमपांडवः (by transp.). — c) K3 महेंद्राय. — d) K0 एव; Ñ1 एक°; M6–8 परि° (for एष).

12 a) Ś1 ज्येष्ठः; D2 लोके. — b) T1 [ऽ]प्येष. K0.2 धर्मविदां. — c) T2 G2.4.5 °व्रतामग्र्यः (T2 G5 °ग्रः).

C. 1. 5358 B. 1. 135. 12 K. 1. 145. 18

एष शीलवतां चापि शीलज्ञाननिधिः परः ॥ १२
इत्येवमतुला वाचः शृण्वन्त्याः प्रेक्षकेरिताः ।
कुन्त्याः प्रस्नवसंमिश्रैरस्रैः क्लिन्नमुरोऽभवत् ॥ १३
तेन शब्देन महता पूर्णश्रुतिरथाब्रवीत् ।
धृतराष्ट्रो नरश्रेष्ठो विदुरं हृष्टमानसः ॥ १४
क्षत्तः क्षुब्धार्णवनिभः किमेष सुमहास्वनः ।
सहसैवोत्थितो रङ्गे भिन्दन्निव नभस्तलम् ॥ १५

विदुर उवाच ।

एष पार्थो महाराज फल्गुनः पाण्डुनन्दनः ।
अवतीर्णः सकवचस्तत्रैष सुमहास्वनः ॥ १६

धृतराष्ट्र उवाच ।

धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि रक्षितोऽस्मि महामते ।
पृथारणिसमुद्भूतैस्त्रिभिः पाण्डववह्निभिः ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।

तस्मिन्समुदिते रङ्गे कथंचित्पर्यवस्थिते ।
दर्शयामास बीभत्सुराचार्यादस्त्रलाघवम् ॥ १८
आग्नेयेनासृजद्वह्निं वारुणेनासृजत्पयः ।
वायव्येनासृजद्वायुं पार्जन्येनासृजद्घनान् ॥ १९
भौमेन प्राविशद्भूमिं पार्वतेनासृजद्गिरीन् ।
अन्तर्धानेन चास्त्रेण पुनरन्तर्हितोऽभवत् ॥ २०
क्षणात्प्रांशुः क्षणाद्ध्रस्वः क्षणाच्च रथधूर्गतः ।
क्षणेन रथमध्यस्थः क्षणेनावापतन्महीम् ॥ २१
सुकुमारं च सूक्ष्मं च गुरुं चापि गुरुप्रियः ।
सौष्ठवेनाभिसंयुक्तः सोऽविध्यद्विविधैः शरैः ॥ २२
भ्रमतश्च वराहस्य लोहस्य प्रमुखे समम् ।
पञ्च बाणानसंसक्तान्स मुमोचैकबाणवत् ॥ २३

— ^{d}) K2 शीलज्ञानविधौ; K3 सत्वज्ञानविधिः. T1 G1.3.6 M शीलरत्ना(G3 °वत्मा)करोर्जुनः (T1 °ज्वलः); T2 G2.4.5 एष ज्ञानवतां वरः (T2 G5 निधिः). — After 12, T2 G1.2.4.5 ins.:

1416* एष कंसविमर्दस्य साक्षात्प्राणसमः सखा ।
एष यत्प्रतिजानाति तस्य पारं गमिष्यति ।

13 Before 13, T1 G1.3.6 M ins. वैशं°. — ^{a}) Ñ3 B1 Dn D4.5 तुमुला; B6 Da बहुला; T1 मधुरा (for अतुला). — ^{b}) Ñ3 Dn D1.4 शुश्रुवुः. — ^{c}) Ś1 K4 Ñ1 G2 प्रसव-; K0 Ñ2 °स्रव-; K2.3 Da2 °श्रव-; D1 °स्तव-; D5 °स्राव- (for प्रस्नव-). K0.2 -संक्लिन्नं; Ñ2.3 B D (except D5) -संयुक्तैः; T2 G5 -संमिश्रं; G4 -संयुक्तं (for -संमिश्रैः). — ^{d}) K0.2 पयःसिक्तं; K3 अश्रुपूर्णं; D5 अस्रैः सिक्तं. B6 D4 क्लिन्नांबरोभवत्.

14 D2 om. 14^{ab}. — ^{b}) K1 T1 °रथाभवत्. — ^{c}) Arjp नरश्रेष्ठ.

15 Before 15, S (except M5) ins. धृतराष्ट्रः. T2 (hapl.) om. 15–16 and धृत° उ° (in 17). — ^{a}) K4 S (except G3; T2 om.) °र्णवसमः. — ^{b}) K0.2–4 D4.5 T1 G2–5 सुमहान्स्वनः. — ^{c}) Ś1 दिशश्च प्रदिशश्चैव; K1 श्रूयते सुमहाभागो; G3 °वोत्थितं रंगं. — ^{d}) D5 भिंदंति च. Ś1 K2 G1.2 T1 M (except M3) नभस्थलं. G3 विभिदन्नभसस्तलं.

16 K1 S om. उवाच. T2 om. 16 (cf. v. l. 15). — ^{a}) K1 महाभाग; K3 Ñ1 G1.3.6 °बाहुः; B6 °वीर्यः; T1 °बाहो. — ^{b}) Ś1 K1 फल्गुणः; K0.2–4 Ñ B D (except D4) G3.6 फाल्गुनः; T1 G1 M कौंतेयः. Ś1 जयतां वरः. — ^{c}) Ś1 अस्त्रलाघवदर्शयंस्ति; K1 अस्त्राणि दर्शयन्वीरः. — ^{d}) K0 तथैष; K1 B6 T1 G (except G4) M6–8 °त्रैव; B3 °दैव; D5 °स्यैष. K0.2–4 D1.4.5 सुमहान्स्वनः; S (T1 om.) जननिस्वनः (cf. 15^{b}).

17 Ś1 K1.3 S om. उवाच (T2 om. the ref.). — ^{b}) T1 G1 कृतार्थोसि; M3.5 विदुराद्य (for रक्षितो°).

18 Ś1 K1.3 D2.5 S om. उवाच; K4 M5 om. the ref. — ^{a}) K0.3.4 Ñ B D T G प्रमुदिते; K2 पर्युं°. — ^{b}) Ñ1.2 B6 Da Dn D1 प्रत्यु°; Ñ3 पर्युं°; B1.3.5 D2.4 प्रत्य° (for पर्य°). — ^{d}) K0.3.4 Ñ B D °र्यायास्त्र°.

19 ^{b}) T1 G1 °सृजज्जलं. — ^{c}) S वायव्याद्. — ^{d}) K3.4 G2.6 पर्जन्येन; T1 G1.3 M °न्याद्.

20 ^{a}) Da1 चाविशद्; T1 अवसृजद्; T2 G4–6 M °सृजद्; G1 अप्यसृजद्; G3 व्यसृजद्. — ^{b}) Ñ B1(m as in text).3 Dn D1 T2 G4 M5 अभवद्गिरिः; B5 D2.4 T1 G2.3.5.6 असृजद्गिरिं; M6–8 अपि पर्वतान्. — ^{d}) K1 पुनः सोंतर्हितो°.

21 ^{a}) Ñ3 transp. प्रांशुः and ह्रस्वः. — ^{b}) T2 G4 क्षणेन (cf. ^{c}). Ś1 K1 रथपूर्वतः; T1 (*sup. lin.*) G1 °मार्गतः; G6 °युगयतः. — ^{c}) Ś1 K1 क्षणाच्च (cf. ^{a}). — ^{d}) Ś1 K0.2.4 T1 G1 अव(Ś1 °थ)पतन्. Ñ B D अवतरन् (D5 अभ्यापतन्); T2 G5 अभ्यपतन्.

22 ^{a}) K3 सु- (for the first च). S °मारश्च सूक्ष्म(T1 G2.3.6 M5 शूर; M3.6–8 वीर)श्च. — ^{b}) T G गुरुश्चापि; M

एष पार्थो महाराज फल्गुनः पाण्डुनन्दनः ।
अवतीर्णः सकवचखड्गैव सुमहाखनः ॥ १. १२५. १६
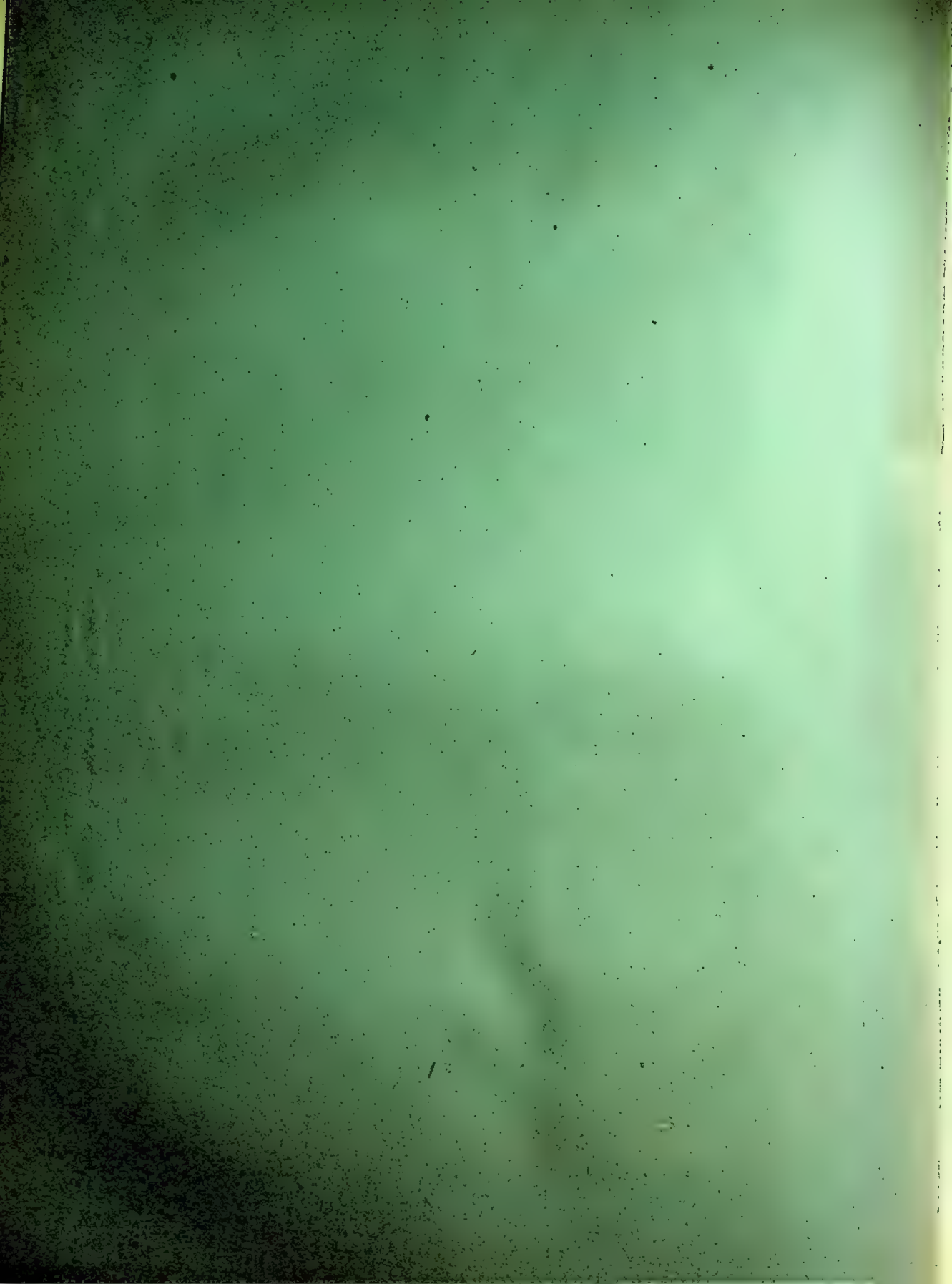
गव्ये विषाणकोशे च चले रज्ज्ववलम्बिते ।
निचखान महावीर्यः सायकानेकविंशतिम् ॥ २४
इत्येवमादि सुमहत्खड्गे धनुषि चाभवत् ।
गदायां शस्त्रकुशलो दर्शनानि व्यदर्शयत् ॥ २५
ततः समाप्तभूयिष्ठे तस्मिन्कर्मणि भारत ।
मन्दीभूते समाजे च वादित्रस्य च निस्वने ॥ २६
द्वारदेशात्समुद्भूतो माहात्म्यबलसूचकः ।
वज्रनिष्पेषसदृशः शुश्रुवे भुजनिस्वनः ॥ २७
दीर्यन्ते किं नु गिरयः किं स्विद्भूमिर्विदीर्यते ।
किं स्विदापूर्यते व्योम जलभारघनैर्घनैः ॥ २८
रङ्गस्यैवं मतिरभूत्क्षणेन वसुधाधिप ।
द्वारं चाभिमुखाः सर्वे बभूवुः प्रेक्षकास्तदा ॥ २९
पञ्चभिर्भ्रातृभिः पार्थैर्द्रोणः परिवृतो बभौ ।
पञ्चतारेण संयुक्तः सावित्रेणेव चन्द्रमाः ॥ ३०
अश्वत्थाम्ना च सहितं भ्रातॄणां शतमूर्जितम् ।
दुर्योधनममित्रघ्नमुत्थितं पर्यवारयत् ॥ ३१
स तैस्तदा भ्रातृभिरुद्यतायुधै-
र्वृतो गदापाणिरवस्थितैः स्थितः ।
बभौ यथा दानवसंक्षये पुरा
पुरंदरो देवगणैः समावृतः ॥ ३२

C. 1. 5379
B. 1. 135. 32
K. 1. 145. 33

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

गुरुसेवी (M6 नित्यं चापि). — ^{c}) D5 लाघवेन. K0 Da D5 G2.4 अपि; G6 हि (for अभि-). Ñ1.2 B5 m. 6 Da Dn D1 °संक्षिप्तः. — ^{d}) M5 निशितैः शरैः. For 22^d, G1 reads 23^d, repeating it in its proper place.

23 ^{a}) T2 G2.4 भ्रमरस्य. K2 बहुस्तत्र (for वराह°). G1 भूताश्वेतवराहाणां. — ^{b}) K1 Da Dn2, n3 D4 (before corr.) लौहस्य; K2 विह°; D1 लौम°; D4 (by corr.) लोक°; T1 G1.5 M सिंह°; T2 G2.4 काक°; G6 वाह°. K1 प्रमुखी; T2 G2.4.5 च मुखे. K3 स्थितः; G6 स्थितिः. — ^{c}) K0.2 D5 बाणशतान् राजन्; K1 बाणा सुसंसक्ता; K3.4 बाणान्सु(K4 °णांस्तु)सं°; N1.2 B1.5 D2 बाणान्सुसंयुक्तान्; B3 Da T G बाणानसंयु°. — ^{d}) K2 प्र-; Ñ B6 Dn1, n2 सं- (for स). T2 G2.4.5 निचखानैकबाण°. G1 repeats 23^d here (cf. v. l. 22).

24 ^{a}) Ñ1 मध्ये; G2 गवो; M6-8 गोप्ये (for गव्ये). B6 Da S (except G1.6) विषाणे. Some MSS. -कोपे. — ^{b}) K0.3 रज्वावलं°; Ñ1 बद्धावलं°; Ñ2 B (except B6) Dn D1.3.4.5 °लंबिनि; Da रज्वावलंबिनि. S बालरज्वा(M8 °ज्व)वलं°. — ^{c}) G6 M7 महावीरः.

25 ^{a}) Ś1 K0.1.3 Da D5 °मादिषु (for °मादि सु-). K (except K3) महान् (K4 सुमहान्). T2 G2.4.5 एवमादि महावीर्यः. — ^{b}) K3 Ñ B1.2.6 D (except D5) T2 G4.5 चानघ (D2 T2 G4.5 °घः); B5 लाघवं (for चाभवत्). — ^{c}) T2 गदया; G4 लीलया; G5 गदायाः. Ś1 शास्त्रकुशलो; K0 चापि कु°; K2-4 Ñ B6 D2 S चा(Ñ1 M5 अ)स्त्र°. — ^{d}) K0.2.3 Ñ3 दर्शनान्स; Ñ1.2 B D मंडलानि; T G M6-8 दर्शकानां; M3.5 नानायोग्यां. Ñ2 Dn2 व्यदर्श°; Dn1, n3 D1 T1 G1.3.6 M6-8 प्रदर्शयन् (Dn1, n3 °त्); T2 G2.4.5 M3.5 अदर्शयत्. Cd cites दर्शनाद् (? read दर्शनान्). — After 25, S ins.:

1417* चक्रतोमरपाशानां भिण्डिपालपरंश्वधाम् ।
अन्येषां चापि शिक्षाणां दर्शयामास लाघवत् ।

[(L. 1) T G2.4-6 °परश्वधैः. — (L. 2) T2 G4-6 च महाशिक्षां; G3 चापि शस्त्राणां.]

26 ^{a}) Ś1 K2 समाप्ते भू°; Cd as in text. — ^{b}) T2 G4.5 °णि चानघ. — ^{c}) T2 हर्षीभूते; G5 हर्ष°; G6 महा°. Ś1 K1 समाजेत्र. — ^{d}) D5 T1 वादित्राणां च; G1 वादित्रस्वन-. Some MSS. निःस्वने.

27 ^{b}) Ñ1.2 °सूचनः. K2 सुमहानिस्वनस्तदा. — After 27^{ab}, K0.2 D5 ins.:

1418* स शब्दः सुमहानासीत्पूरयन्निव रोदसी ।

— ^{cd}) K3 D2 T2 G5 शुश्राव; Da श्रूयते (for शुश्रु°). G6 भूरिनिस्वनः. Some MSS. °निःस्वनः. B6 अस्त्राणामभवद्घोषो वज्रनिष्पेषनिस्वनः.

28 ^{a}) S (except G3 M5) शीर्यंते. K3 T2 G1.5 गिरयः किंस्वित् (G5 सम्यक्); Ñ3 (by transp.) गिरयः किं नु. — ^{b}) G3 स्म द्रीर्यते; M विदी°. B6 Da D3 किंस्विच्चिभिद्यते मही; G1 किं तु स्विद्भूर्विदार्यते. — ^{d}) Ñ B D जलधाराघनैर् (B5 D2 °धरैर्); G5 °भारवनैर्; G6 °भारस्वनैर्.

29 ^{a}) Da गतिरभूत्; G5 समभवत्. — ^{c}) T2 G2.4.5 M3.5 द्वारस्याभि°.

30 ^{a}) K3 सर्वे (for पार्थैर्). — ^{c}) K0.2 संवृतः पंचतारेण; T2 G4.5 °तारेण हस्तेन. — ^{d}) K2 संपूर्ण इव; K4 नाक्षत्रेणेव; Cd सावित्रे° (as in text). T2 G4.5 चंद्रमाः स्वर्गतो यथा.

32 ^{a}) G1.2 तैस्तदा. — ^{b}) S अवस्थितः बभौ (M

१२६

G. 1. 5379
B. 1. 135. 1
K. 1. 140. 1

वैशंपायन उवाच ।
दत्तेऽवकाशे पुरुषैर्विस्मयोत्फुल्ललोचनैः ।
विवेश रङ्गं विस्तीर्णं कर्णः परपुरंजयः ॥ १
सहजं कवचं बिभ्रत्कुण्डलोद्द्योतिताननः ।
सधनुर्बद्धनिस्त्रिंशः पादचारीव पर्वतः ॥ २
कन्यागर्भः पृथुयशाः पृथायाः पृथुलोचनः ।
तीक्ष्णांशोर्भास्करस्यांशः कर्णोऽरिगणसूदनः ॥ ३
सिंहर्षभगजेन्द्राणां तुल्यवीर्यपराक्रमः ।
दीप्तिकान्तिद्युतिगुणैः सूर्येन्दुज्वलनोपमः ॥ ४
प्रांशुः कनकतालाभः सिंहसंहननो युवा ।
असंख्येयगुणः श्रीमान्भास्करस्यात्मसंभवः ॥ ५
स निरीक्ष्य महाबाहुः सर्वतो रङ्गमण्डलम् ।
प्रणामं द्रोणकृपयोर्नात्यादृतमिवाकरोत् ॥ ६
स समाजजनः सर्वो निश्चलः स्थिरलोचनः ।
कोऽयमित्यागतक्षोभः कौतूहलपरोऽभवत् ॥ ७
सोऽब्रवीन्मेघधीरेण स्वरेण वदतां वरः ।
भ्राता भ्रातरमज्ञातं सावित्रः पाकशासनिम् ॥ ८
पार्थ यत्ते कृतं कर्म विशेषवदहं ततः ।
करिष्ये पश्यतां नृणां मात्मना विस्मयं गमः ॥ ९
असमाप्ते ततस्तस्य वचने वदतां वर ।

स्थितैः). Ko.2 Ñ B D गदाग्रपाणिः समवस्थितैः वृतः (Ko D5 ततः; K2 तथा; Ñ3 स्थितः). — ^{c}) T G स्थितस्तदा; M3.5 बभौ तदा. T2 G3.4.5 यथा (for पुरा). — ^{d}) K3 T1 G1.2.6 M °गणैरिवावृतः.

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 T1 संभव; to it Ñ1.2 add अस्त्रदर्शन. Ś1 K Ñ3 B Da Dn1.n2 D2.4.5 M3.5 (all om. sub-parvan name) mention only अस्त्र(B5 शिक्षा-; Da शस्त्र)दर्शन. — *Adhy. name:* Ko अर्जुनास्त्रसौष्ठवं; G1 अर्जुनरंगावतरणं; M6-8 धनंजयावतारः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 132; B5 T1 128; Dn1.n3 134; D4m 136; T2 G3.5 M 78; G1.4.6 79; G2 80. — *S'loka no.:* Dn 32; M3 35. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 5379.

126

1 Ś1 K1.3 D5 S om. उवाच. — After वैशं°, S ins.:
1419* एतस्मिन्नेव काले तु तस्मिञ्जनसमागमे ।
— ^{a}) K2 °वसाने; S दत्तावकाशः. — ^{b}) Ś1 Ñ1.3 Dn °लोचनः. — G6 reads 1^{c}–3^{d} after 7.

2 ^{ab})=1. 57. 82^{ef}; 104. 11^{ab}. G6 transp. सह° and कव°. K2 °लोज्वलिताननः; N1.3 °लोज्ज्वलभूषणः. — ^{c}) K3 °बद्धतूणीरः; Ñ3 °बाणनिस्त्रिंशः. — ^{d}) Ś1 K1 पद्भ्यां°. T2 G4.5 साक्षादिव दिवाकरः.

3 ^{a}) S (except T2 G4.5) कानीनस्तु (G1.3 °नोसौ). — ^{b}) G6 पृथापुत्रः प्रतापवान्. — G6 om. 3^{cd}; G3 om. 3^{c}–7^{b}. — ^{c}) T1 M6-8 तिग्मांशोर्. — ^{d}) T1 G1 °बलमर्दनः; T2 G2.4.5 °गणनाशनः.

4 G3 om. 4 (cf. v. l. 3). — ^{b}) B1 Dn D1.5 बलवीर्य°; M6-8 तुल्यरूप°. — ^{c}) Ś1 K (except Ko) B5.6 Da Dn1 D2 T G2 °गणैः.

5 G3 om. 5 (cf. v. l. 3). — ^{a}) D2 तुल्यः (for प्रांशुः). — ^{d}) K2.4 °स्यांगसंभवः.

6 G3 om. 6 (cf. v. l. 3). — ^{b}) Ñ3 सर्वं तत् (for सर्वं°). K2.4 °मुत्तमं; B3m °मंडपं. — ^{d}) Ś1 K1 om. न. Ko.3 D5 °हतमथा°; B1(m as in text).5 Da D2.4 °हत इवा°; S (G3 om.) नामपूर्वं(T2 G4.5 मूर्ध्ना दृढ)मथाक°. Cd as in text.

7 G3 om. 7^{ab} (cf. v. l. 3). — ^{a}) T2 G4.5 समाजो; G2.6 समाजे. — ^{b}) K3 विस्मयः; D5 विस्मयात्; G2 निर्गलः (for निश्च°). Ś1 भूत°; K1.2 स्थित°; T2 G5 स्निग्ध°; G6 स्मित°. — ^{c}) Ko.3.4 B5 Da D2 T2 G6 M7 °गत. — After 7, G6 reads 1^{c}–3^{d}.

8 ^{a}) Ś1 °वीर्येण; K2.4 °धारेण; Ñ2 Dn D1 °गंभीर°. — ^{b}) K1 Ñ3 स्वनेन. — M6-8 (hapl.) om. 8^{c}–10^{b}. — ^{c}) B1.3 Da2 D2 T2 G5 °ज्ञातः. — ^{d}) Ś1 सावित्रिः.

9 M6-8 om. 9 (cf. v. l. 8); G4 om. 9^{a}–13^{b}. — Before 9, Ko.3 D4.5 ins. कर्ण उ°; M3.5 कर्णः. — ^{b}) T2 G3.5 सविशेषम् (for विशेषवद्). — ^{d}) Ñ3 D1 पार्थ मा (for मात्मना). S (G4 M6-8 om.) मा भूदात्मनि विस्मयः.

10 M6-8 om. 10^{ab}; G4 om. 10 (cf. v. l. 8, 9). Before 10, D4 ins. वैशं° उ°. — ^{a}) G6 वचस् (for ततस्).

यत्रोत्क्षिप्त इव क्षिप्रमुत्तस्थौ सर्वतो जनः ॥ १०
प्रीतिश्च पुरुषव्याघ्र दुर्योधनमथास्पृशत् ।
ह्रीश्च क्रोधश्च बीभत्सुं क्षणेनान्वविशच्च ह ॥ ११
ततो द्रोणाभ्यनुज्ञातः कर्णः प्रियरणः सदा ।
यत्कृतं तत्र पार्थेन तच्चकार महाबलः ॥ १२
अथ दुर्योधनस्तत्र भ्रातृभिः सह भारत ।
कर्णं परिष्वज्य मुदा ततो वचनमब्रवीत् ॥ १३
स्वागतं ते महाबाहो दिष्ट्या प्राप्तोऽसि मानद ।
अहं च कुरुराज्यं च यथेष्टमुपभुज्यताम् ॥ १४

कर्ण उवाच ।

कृतं सर्वेण मेऽन्येन सखित्वं च त्वया वृणे ।
द्वन्द्वयुद्धं च पार्थेन कर्तुमिच्छामि भारत ॥ १५

दुर्योधन उवाच ।

भुङ्क्ष्व भोगान्मया सार्धं बन्धूनां प्रियकृद्भव ।
दुर्हृदां कुरु सर्वेषां मूर्ध्नि पादमरिंदम ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

ततः क्षिप्तमिवात्मानं मत्वा पार्थोऽभ्यभाषत ।
कर्णं भ्रातृसमूहस्य मध्येऽचलमिव स्थितम् ॥ १७
अनाहूतोपसृप्तानामनाहूतोपजल्पिनाम् ।
ये लोकास्तान्हतः कर्ण मया त्वं प्रतिपत्स्यसे ॥ १८

कर्ण उवाच ।

रङ्गोऽयं सर्वसामान्यः किमत्र तव फल्गुन ।
वीर्यश्रेष्ठाश्च राजन्या बलं धर्मोऽनुवर्तते ॥ १९
किं क्षेपैर्दुर्बलाश्वासैः शरैः कथय भारत । C. 1. 5396 S. 1. 136. 20 K. 1. 146. 21

T2 G2.5 तस्मिन् (for तस्य). — b) K1–3 B5.6 Da1 Dn1 D1.2.4.5 T G1.6 M5 वरः. — c) G1.2 °रिक्षप्तं. Ñ1.2 B D इवोत्तस्थौ (D5 इवाक्षिप्तं). — d) Ñ B D (except D5) क्षिप्रं वै (Ñ3 उत्तस्थे); S (G4 om.) उत्थितः (G1 आस्थितः). M3 (*inf. lin.* as in text). 5 सर्वशो. T1 स तदार्जुनः.

11 G4 om. 11 (cf. v. l. 9). — a) K0 Ñ B D G3.6 मनुजव्याघ्र (Ñ1.2 Dn1 D1.5 °घ्रं); M3.5 °व्याघ्रं. T2 G2.5 ह्रीश्च प्रीतिश्च युगपत्. — b) K1 T G2.5 °मथाविशत्; K4 °मथाब्रवीत्; Ñ1.2 B D (except D5) °मुपाविशत्; G3 (*sup. lin.* as in text) °मयाचत. — c) T2 G2.5 बीभत्सोः. — d) K0.2 Ñ B D क्षणेनान्वा(K0 °न त्वा-; Ñ1 °नानु-; Ñ3 D4 °नाथा-; Da °नाभ्या-; D1 °नात्मा-; D2 °नात्या-; D5 °नाथ)विवेश ह; K1 °नान्वाविशं नृप; K3 G1 °नान्वा(G1 °न त्वा)विशत्सह; K4 °नान्वावि°; T1 G3.6 M °णेन त्वावि°; T2 G2.5 °णेन समपद्यत.

12 G4 om. 12 (cf. v. l. 9). — a)=21a. — b) Ñ3 S (G4 om.) °रणस्तदा (T2 G2.5 °रणार्णवः). — c) K0 D5 कर्म; B5 तेन (for तत्र).

13 Before 13, T1 G1.3 ins. वैशं°. — G4 om. 13ab (cf. v. l. 9). — b) Ś1 K Ñ1 D5 पार्थिवः (Ñ1 D5 °व; K0 भारतः). — cd) T1 G1–3 M तदा मुदा; G6 मुदा तदा. For 13cd, T2 G2.5 subst. line 2 of 1420* (cf. v. l. 15).

14 G4 om. 14–15. Before 14, K0.3 Ñ1.2 Dn D1.4 ins. दुर्योधन उ°; D5 सुयोधन उ°. — b) B6 कामदः. — c) K0.2 इदं; D2 धनं (for अहं).

15 G4 om. 15 (cf. v. l. 14). Ś1 K1 S om. उवाच. — a) M6–8 ते (for मे). S (G4 om.) राजन् (for ऽन्येन). Ś1 K Da1 D2 कृतं सर्वं ममेत्येवं; Ñ1 °तं न सर्वेणान्येन; Ñ2 Dn D1 °तं सर्वमहं मन्ये; D4 °तं सर्वं च मन्येहं; D5 °तं सर्वं ममत्वेन. — b) Ś1 K Ñ3 D2 तु (for च). S (G4 om.) भवता (for च त्वया). Ś1 K1–4 Ñ3 वृणे त्वया (by transp.); K0 D5 वृणोमि ते. — c) K3 B1.5 G3 तु (for च). — d) Ñ1.2 B D (except D5) °च्छाम्यहं प्रभो (B6 D4 प्रियं). — After 15, D4 (marg. *sec. m.*) S (except G4.6) ins.:

1420* एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधनस्तदा ।
कर्णं दीर्घाञ्चितभुजं परिष्वज्येदमब्रवीत् ।

[Before line 1, D4 M6–8 ins. वैशं°. — (L. 2) For T2 G2.5 cf. v. l. 13. D4 कर्णं दीर्घभुजाभ्यां च.]

16 G6 om. 16. Ś1 K1 T2 G2.5 M6–8 om. उवाच; the rest of S om. the ref. D5 सुयोधनः. — a) B5 भुंक्त्वा भोगा°. — b) M5 यदयं (for बन्धू°). G3 भय°; M5 प्रीति°. — c) G3 रिपूणां (for दुर्हृ°). — d) M6–8 अविंदत (for अरिं°).

17 Ś1 K1.3 D3.5 S om. उवाच. — b) B5 transp. मत्वा and पार्थो. — d) Ś1 K0.1 °मिवोत्थितं (K0 °तः).

18 Before 18, K0.3 Ñ3 B5.6 D (except D1.2) ins. अर्जुन उ°; T1 G1.3 M अर्जुनः. — a) K1 °हतानां; K2–4 Ñ B D °सृष्टानां; T1 अनादृष्टोपहूतानां. — b) K0.3 अनाम्नातोप°; Ñ3 B5.6 Da S °जल्पतां (G3 अनाभूतोपकल्पतां; G5 अप्रश्ने बहु जल्पतां); D2 अनापृष्टोथ ज°. — c) G3 वतः; M (except M3) गतः (for हतः).

19 Ś1 K1 S om. उवाच. — ab) Ś1 K1 फल्गुण; K2–4 Ñ B Da Dn D1.3 फा°. K0 D4 °सामान्योथवा किं मन्यते

C. 1. 5308 B. 1. 136. 20 K. 1. 145. 21 गुरोः समक्षं यावत्ते हराम्यद्य शिरः शरैः ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

ततो द्रोणाभ्यनुज्ञातः पार्थः परपुरंजयः ।
भ्रातृभिस्त्वरयाश्लिष्टो रणायोपजगाम तम् ॥ २१
ततो दुर्योधनेनापि सभ्रात्रा समरोद्यतः ।
परिष्वक्तः स्थितः कर्णः प्रगृह्य सशरं धनुः ॥ २२
ततः सविद्युत्स्तनितैः सेन्द्रायुधपुरोजवैः ।
आवृतं गगनं मेघैर्बलाकापङ्क्तिहासिभिः ॥ २३
ततः स्नेहाद्धरिहयं दृष्ट्वा रङ्गावलोकिनम् ।
भास्करोऽप्यनयन्नाशं समीपोपगतान्घनान् ॥ २४
मेघच्छायोपगूढस्तु ततोऽदृश्यत पाण्डवः ।
सूर्यातपपरिक्षिप्तः कर्णोऽपि समदृश्यत ॥ २५
धार्तराष्ट्रा यतः कर्णस्तस्मिन्देशे व्यवस्थिताः ।
भारद्वाजः कृपो भीष्मो यतः पार्थस्ततोऽभवन् ॥ २६
द्विधा रङ्गः समभवत्स्त्रीणां द्वैधमजायत ।
कुन्तिभोजसुता मोहं विज्ञातार्था जगाम ह ॥ २७
तां तथा मोहसंपन्नां विदुरः सर्वधर्मवित् ।
कुन्तीमाश्वासयामास प्रोक्ष्याद्भिश्चन्दनोक्षितैः ॥ २८
ततः प्रत्यागतप्राणा तावुभावपि दंशितौ ।
पुत्रौ दृष्ट्वा सुसंतप्ता नान्वपद्यत किंचन ॥ २९
तावुद्यतमहाचापौ कृपः शारद्वतोऽब्रवीत् ।
द्वन्द्वयुद्धसमाचारे कुशलः सर्वधर्मवित् ॥ ३०
अयं पृथायास्तनयः कनीयान्पाण्डुनन्दनः ।
कौरवो भवता सार्धं द्वन्द्वयुद्धं करिष्यति ॥ ३१
त्वमप्येवं महाबाहो मातरं पितरं कुलम् ।
कथयस्व नरेन्द्राणां येषां त्वं कुलवर्धनः ।

भवान्. — c) Ko D5 बल°; B5 °श्रेष्ठांश्च; Cd as in text. Ñ B6 D (except D2.5) राजानो; B5 राजन्यान्. — After 19, Ko.3.4 ins.:

1421* वाग्वीर्या ब्राह्मणाः प्रोक्ता वैश्याश्च धनवीर्यतः ।
कर्मवीर्याः स्मृताः शूद्रा ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।

20 a) K1 N3 B (B3m as in text) D दुर्बलायासैः; K3 बहुलालपैः; K4 °लालपैः; Ñ1.2 °लातापैः; G6 °स्यैः. — c) Ko Ñ1.3 B6 D4 G3 सकाशे (Ñ1 G3 °शं). — d) Ñ1 प्राहरेयं. Ñ1 G3.6 शितैः (for शिरः). K4 T2 G5 transp. शिरः and शरैः.

21 Ś1 K1.3 T2 G6 M6–8 om. उवाच; the rest of S om. the ref. — a)=12a. — c) Ñ1.2 B6 D4.5 T1 G1 °याविष्टो; G3 °यान्विष्टैः; G5 °स्वरसाश्लि°; G6 °श्लिष्टैः; Cd as in text.

22 b) Ko भ्रात्रा च; Ñ1 संत्रातः; Da G3 सभ्राता. — c) D2 G2.3.5.6 ततः; T1 G1 तदा (for स्थितः).

23 a) Ko °द्युजलदः; K4 °द्युत्स्वनितैः; Cd as in text. — b) Ñ1.2 B D M Cd °गमैः. — d) Ko.3 °मालिभिः; T2 G4.5 पुरंदरपुरःसरैः; G1.2 °भासिभिः.

24 a) T2 G2.4.5 M3.5 सुतस्नेहा°. — b) K4 °सेकिनं; Ñ1 च रंगलो°; T2 G2.3.5.6 (*inf. lin.* as in text) °लोकनं. — c) T1 भास्करेणप्ययं नूनं (sic). — d) M3.5 समीपस्थान्घनान्प्रभुः.

25 a) B1 घन°; M6–8 °च्छायाव°. Ś1 ते; K1 T1 G1.3.6 M च (for तु). B6 Da °संगूढः; T2 G2.4.5 °गूढास्मा. — b) Ko.2 चार्जुनः; K1 फल्गुणः; Ñ1.2 B D (except D5) फा(D4 फ)ल्गुनः. — c) Ś1 °क्लिष्टः; B1 °क्लृप्तः; S °व्यक्तः; Cd as in text. — d) K1 समपश्यत; K2.4 परिदृश्यते.

26 c) Ko कृपो भीष्मो यतः पार्थो. — d) Ko भारद्वाजस्ततो°; T1 G1.2 पार्थो यत्र ततो°.

27 b) Ko °मवर्तत. — c) Ñ1.3 B (except B5) Da D2 T2 G5 °राज°; T1 G1–4.6 M कुंती°. — d) T2 G4.5 सा (for ह).

28 a) K3 ततस्तां; G3 तां तदा. N (except Ś1 Ko.4) G3.4 मोहमापन्नां; M3.5 °संविग्नां. — K2 om. 28c–30b; M6–8 (hapl.) om. 28c–30a. — d) Ś1 K (K2 om.) Ñ B Da Dn D1.2 प्रेष्याभिश्चंदनोदकैः (Ñ3 वाग्भिः सुव्यञ्जिताक्षरैः); D4 S (M6–8 om.) प्रोक्ष्य चंदनवारिणा (G3.6 M3.5 °भिः); D5 °नोदकैः.

29 K2 M6–8 om. 29 (cf. v. l. 28). — a) Ñ1 °प्राणैस्. — b) Ñ3 transp. तौ and उभौ. Ko Ñ1.2 B D (except D5) T1 °वुभौ परिदं°. Cd cites (only) दंशितौ (as in text). — cd) Ko Ñ1.2 B D सुसंभ्रांता (D5 °दृष्टा). T2 G4.5 पुत्रावज्ञाततत्त्वार्थौ व्रीडिता सा त्ववैक्षत.

30 K2 om. 30ab; M6–8 om. 30 (cf. v. l. 28). — a) K3 °धृतशरौ दृष्ट्वा; B6 °द्यतौ महावीर्यौ; T2 G4.5 ततस्ता(T2 तावुभा)वुग्रधन्वानौ.

31 a) K2.4 अयं पृथासुतः कर्ण(:).

32 d) T1 G6 M किं च; T2 G2.4.5 केषां; G1 किंचिद (for येषां). G2.4 (before corr.) च; G3 (before corr.) स्व· (for त्वं). Ñ B1.3.6 Dn D2.4 G4 °भूषणः; B3 D1.5

ततो विदित्वा पार्थस्त्वां प्रतियोत्स्यति वा न वा ॥३२
एवमुक्तस्य कर्णस्य व्रीडावनतमाननम् ।
बभौ वर्षाम्बुभिः क्लिन्नं पद्ममागलितं यथा ॥ ३३

दुर्योधन उवाच ।

आचार्य त्रिविधा योनी राज्ञां शास्त्रविनिश्चये ।
तत्कुलीनश्च शूरश्च सेनां यश्च प्रकर्षति ॥ ३४
यद्ययं फल्गुनो युद्धे नाराज्ञा योद्धुमिच्छति ।
तस्मादेषोऽङ्गविषये मया राज्येऽभिषिच्यते ॥ ३५

वैशंपायन उवाच ।

ततस्तस्मिन्क्षणे कर्णः सलाजकुसुमैर्घटैः ।
काञ्चनैः काञ्चने पीठे मन्त्रविद्भिर्महारथः ।
अभिषिक्तोऽङ्गराज्ये स श्रिया युक्तो महाबलः ॥३६
सच्छत्रवालव्यजनो जयशब्दान्तरेण च ।
उवाच कौरवं राजा राजानं तं वृषस्तदा ॥ ३७
अस्य राज्यप्रदानस्य सदृशं किं ददानि ते ।
प्रब्रूहि राजशार्दूल कर्ता ह्यस्मि तथा नृप ।
अत्यन्तं सख्यमिच्छामीत्याह तं स सुयोधनः ॥३८
एवमुक्तस्ततः कर्णस्तथेति प्रत्यभाषत ।
हर्षाच्चोभौ समाश्लिष्य परां मुदमवापतुः ॥ ३९

C. 1. 5418
B. 1. 136. 41
K. 1. 146. 46

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षड्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

T_2 $G_{2.5}$ °भूषणं; T_1 $G_{1.3.6}$ M भूषयेः कुलं. — [c]) T_1 $G_{1.3.6}$ M च (for त्वां). — After 32, $K_{0.3.4}$ Ñ B D ins.:

1422* वृथाकुलसमाचारैर्न युध्यन्ते नृपात्मजाः ।

33 Before 33, $Ś_1$ $K_{1.3}$ $D_{2.5}$ S ins. वैशं°; $K_{0.2.4}$ Ñ B Da Dn $D_{1.4}$ वैशं° उ°. — [b]) T_2 $G_{2.4.5}$ व्रीडयानत°. — [c]) $K_{0.4}$ $Ñ_2$ B D (except D_5) G_3 वर्षांबुविक्लिन्नं (G_3 °वक्लिन्नं; B_6 °वक्लिन्नं); $Ñ_1$ वर्षांद्युतिक्लि°; $Ñ_3$ T_1 $G_{1.2.6}$ °बुदक्लि°; T_2 $G_{4.5}$ हेमांबुसंक्लि°; $M_{3.5}$ °बुसंक्लि°; M_{6-8} मेघसुसंक्लि°. — [d]) K_3 D_5 °मालिंगितं; G_1 °मालोलितं.

34 S_1 K_1 D_5 S om. उवाच. — [b]) $Ś_1$ शास्त्रविचारणे; $Ñ_1$ चात्र वि°; S धर्मवि°. — [c]) Ñ Dn M_3 सत्-; D_2 स; Cd तत्- (as in text). T_2 धीर°; $M_{3.5}$ वीर° (for शूर°). — [d]) $K_{0.3}$ Ñ B (except B_5) D (except D_5) transp. सेनां and यश्च. — After 34, D_4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1423* अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।
तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ।

[=Manu 9. 321. — (L. 1) G_2 ब्रह्मणः; G_6 ब्राह्मणः. — (L. 2) T_1 सर्वगतं.]

35 [a]) $K_{2.4}$ यथायं. $Ś_1$ K_1 फल्गुणो; $K_{0.2-4}$ Ñ B D (except D_4) T_2 फा°. G_6 यं फल्गुनो हि युद्धेन. — [b]) G_6 राज्ञा योद्धुमिहेच्छति. — [d]) T_1 $G_{1.3}$ M राजा (for मया). M_{6-8} राज्ञो (for राज्ये). K_{2-4} °षेचितः; T_1 $G_{1.3.6}$ $M_{6.7}$ °षिच्यतां. — T (T_2 om. lines 3–4) G M_5 ins. after 35: $D_{2.4}$ (marg. *sec. m.*) $M_{3.6-8}$ (the latter three om. lines 3–4), after वैशं° (of the foll. st.):

1424* ततो राजानमामन्त्र्य गाङ्गेयं च पितामहम् ।
अभिषेकस्य संभारान्समानीय द्विजातिभिः ।
गोसहस्रायुतं दत्त्वा युक्तानां पुण्यकर्मणाम् ।
अर्होऽयमङ्गराज्यस्य इति वाच्य द्विजातिभिः ।

[(L. 3) D_2 °स्रादिकं; G_2 °स्रयुतं. $G_{2.4.5}$ द्विजानां (for युक्ता°). — (L. 4) D_4 $G_{2.4.5}$ °स्य द्विजातिभिरिती($G_{4.5}$ °भिरये)रितः.]

36 $Ś_1$ $K_{1.3}$ M_{6-8} om. उवाच; D_2 T G M_5 om. the ref. — After वैशं°, $D_{2.4}$ (marg. *sec. m.*) $M_{3.6-8}$ ins. 1424* (cf. v. l. 35). — T_2 M_{6-8} om. 36^{abcd}. — [a]) $G_{2.4.5}$ तथा (for ततस्). — [d]) S (T_2 M_{6-8} om.) द्विजातिभिः (for महा°). — [e]) Ko B_6 Da D_4 तु; K_4 T_1 $G_{1.3.6}$ M स्म; T_2 $G_{2.4.5}$ च (for स). — After 36, D_4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1425* समौलिहारकेयूरैः सहस्ताभरणाङ्गदैः ।
राजलिङ्गैस्तथान्यैश्च भूषितो भूषणैः शुभैः ।

[(L. 1) T_2 $G_{4.5}$ सुमाली हार°. — (L. 2) T_1 $G_{1.3.6}$ $M_{3.5}$ ततः (for तथा).]

37 [b]) Ko B_5 Da D_4 °शब्दरवेण; $K_{2.4}$ Ñ $B_{1.3.5}$ Dn D_1 G_1 °शब्दोच्चरेण. — After 37^{ab}, D_4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1426* सभाज्यमानो विप्रैश्च प्रदत्त्वा ह्यमितं वसु ।

[M_3 प्रदाय. D_4 M_3 अपि (for हि). T_1 G_1 संप्रदत्त्वा॰ मितं; T_2 $G_{2.4.5}$ दत्त्वा तेभ्योधिकं.]

— [c]) Ko Da कौरवो; D_4 वचनं. $Ñ_{1.2}$ Da D_5 T_1 राजन्; T_2 $G_{2.4.5}$ कर्णो. — [d]) Ko $Ñ_{1.2}$ B_6 Da Dn D_1 वचनं; $B_{1.3.5}$ D_2 वर्धयन्; D_4 सदृशं (for राजा°). S राज्ञां मध्ये (for राजानं तं). Ko $Ñ_2$ $B_{1.3.5}$ Da Dn $D_{1.2}$ स (for तं). $Ñ_1$ B_6 सदृशं; D_4 वचनं (for तं वृषस्). $Ś_1$ K_1 नृपः; G_4 (*inf. lin.* as in text) M वृषा; Cd as in text. $K_{3.4}$ D_5

१२७

C. 1. 5419
B. 1. 137. 1
K. 1. 147. 1

वैशंपायन उवाच ।

ततः स्रस्तोत्तरपटः सप्रस्वेदः सवेपथुः ।
विवेशाधिरथो रङ्गं यष्टिप्राणो ह्वयन्निव ॥ १
तमालोक्य धनुस्त्यक्त्वा पितृगौरवयन्त्रितः ।
कर्णोऽभिषेकार्द्रशिराः शिरसा समवन्दत ॥ २
ततः पादाववच्छाद्य पटान्तेन ससंभ्रमः ।
पुत्रेति परिपूर्णार्थमब्रवीद्रथसारथिः ॥ ३
परिष्वज्य च तस्याथ मूर्धानं स्नेहविक्लवः ।
अङ्गराज्याभिषेकार्द्रमश्रुभिः सिषिचे पुनः ॥ ४
तं दृष्ट्वा सूतपुत्रोऽयमिति निश्चित्य पाण्डवः ।
भीमसेनस्तदा वाक्यमब्रवीत्प्रहसन्निव ॥ ५
न त्वमर्हसि पार्थेन सूतपुत्र रणे वधम् ।
कुलस्य सदृशस्तूर्णं प्रतोदो गृह्यतां त्वया ॥ ६
अङ्गराज्यं च नार्हस्त्वमुपभोक्तुं नराधम ।
श्वा हुताशसमीपस्थं पुरोडाशमिवाध्वरे ॥ ७
एवमुक्तस्ततः कर्णः किंचित्प्रस्फुरिताधरः ।
गगनस्थं विनिःश्वस्य दिवाकरमुदैक्षत ॥ ८
ततो दुर्योधनः कोपादुत्पपात महाबलः ।
भ्रातृपद्मवनात्तस्मान्मदोत्कट इव द्विपः ॥ ९
सोऽब्रवीद्भीमकर्माणं भीमसेनमवस्थितम् ।

G5 तथा. D4m कर्णः परबलार्दनः.

38 b) K0.2.4 D1.2.5 S ददामि. — c) T1 G1.3.6 तद् (for प्र-). M6-8 कुरुशा°. — d) G6 कर्तव्यं हि (for कर्ता ह्यस्मि). S तवानघ (for तथा नृप). — Before 38ef, K2 D5 ins. दुर्योधन उ°; S दुर्योधनः. — e) Ś1 अत्यर्थं; B5 (m as in text) अहं तं; M अजरं (M5 अनंतं). — f) Ś1 K1.4 B5 D2 च; Ñ3 तु (for स). K3 इत्युवाच सुयो°; S त्वया सह महाबल.

39 ab) T1 G1 तदा (for ततः). T2 G2.4.5 एवमस्त्विति तं कर्णस्तदानीं. K0 Ñ1.3 B (except B1) Da D2.4 प्रत्यजानत; Ñ2 Dn D1 प्रत्युवाच तं. — After 39ab, S ins.:

1427* वैशंपायनः ।
अङ्गराजस्य युक्तांश्च दत्त्वा राजपरिच्छदान् ।

[T1 G3 M5 om. वैशं°. G4 M °राज्यस्य. G1 संयुक्तान्; M6-8 युक्तानि. M6-8 राज्यप°.]

— c) K1 S परिष्वज्य (for समा°).

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 T1 संभव; to it Ñ1.2 add कर्णाभिषेक. Ś1 K0.1.3 Ñ3 B Da Dn1.n2 D2.4 M6-8 (all om. the sub-parvan name) mention only अस्त्र(K0 Da शस्त्र; M6-8 अस्त्रप्र)दर्शन. — *Adhy. name:* K2.4 D5 G1 M कर्णाभिषेकः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 133; B5 T1 129; Dn3 135; D4m 137; T2 G2.5 M 79; G1.4.6 80; G3 81. *S'loka no.:* Dn 38 (Dn3 41); M3 47. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 5419.

127

☞ V1 resumes with कश्चित्कर्णं° in 21b.

1 Ś1 K1.3 D5 S om. उवाच (G6 om. the ref.). — a) G3 सप्रसक्तोत्तर°. — b) M6-8 सोपस्वेदः. — c) S (except G6 M6-8) °तिरथो. G6 राजन् (for रङ्गं). — d) D5 T1 यष्टिपाणिः; Cd as in text. K2-4 D5 S स्खलन्; Ñ3 ज्वलन्.

2 d) K4 S तमवंदत.

3 b) K4 T1 G1.6 °संभ्रमं.

4 a) D5 मूर्धानं; S तस्यांगं (T1 °ते; G6 M °गे). — b) K (except K0) B3m Arjp Cd अतिवि°; Ñ3 अभिवि°; S अमरद्युतेः. D5 तस्यातीव स विक्ल°. — c) G2 M6-8 °राज्येभि°; G3 °भिषिक्तांगं. — d) S °भिः पर्यषिंचत.

5 b) K0 Ñ1.2 B D (except D5) T2 संचिन्त्य. — c) G3 °स्तदाचार्यं. — d) K2.4 उवाच प्र°. S (except G3.6) प्रहसन्निदमब्रवीत्.

6 Before 6, G3 M6-8 ins. भीमः; G6 भीमसेनः. — b) K3 रणे वधं कदाचन. — c) S °दृशं कर्ण (G1 सूत; M3.5 कर्म). — d) K3 marg. (*sec. m.*) तोदनं (as pāṭhāntara for प्रतोदो). K3 इति (for त्वया). S प्रतोदोयं प्रगृह्यतां (G3.6 °दो धार्यतां त्वया).

7 a) Ñ3 transp. च and न. K0 B6 Da D4 °राज्यमनर्हं°. — b) D4 दुरासदं (for नरा°).

8 Before 8, T G (except G2.4) M6-8 ins. वैशं°. — a) G2 तथा; G5 तदा. — c) T2 G2.4.6 निःश्वस्य

वृकोदर न युक्तं ते वचनं वक्तुमीदृशम् ॥ १०
क्षत्रियाणां बलं ज्येष्ठं योद्धव्यं क्षत्रबन्धुना ।
शूराणां च नदीनां च प्रभवा दुर्विदाः किल ॥ ११
सलिलादुत्थितो वह्निर्येन व्याप्तं चराचरम् ।
दधीचस्यास्थितो वज्रं कृतं दानवसूदनम् ॥ १२
आग्नेयः कृत्तिकापुत्रो रौद्रो गाङ्गेय इत्यपि ।
श्रूयते भगवान्देवः सर्वगुह्यमयो गुहः ॥ १३
क्षत्रियाभ्यश्च ये जाता ब्राह्मणास्ते च विश्रुताः ।
आचार्यः कलशाज्जातः शरस्तम्बाद्गुरुः कृपः ।
भवतां च यथा जन्म तदप्यागमितं नृपैः ॥ १४

सकुण्डलं सकवचं दिव्यलक्षणलक्षितम् ।
कथमादित्यसंकाशं मृगी व्याघ्रं जनिष्यति ॥ १५
पृथिवीराज्यमर्होऽयं नाङ्गराज्यं नरेश्वरः ।
अनेन बाहुवीर्येण मया चाज्ञानुवर्तिना ॥ १६
यस्य वा मनुजस्येदं न क्षान्तं मद्विचेष्टितम् ।
रथमारुह्य पद्भ्यां वा विनामयतु कार्मुकम् ॥ १७
ततः सर्वस्य रङ्गस्य हाहाकारो महानभूत् ।
साधुवादानुसंबद्धः सूर्यश्चास्तमुपागमत् ॥ १८
ततो दुर्योधनः कर्णमालम्ब्याथ करे नृप ।
दीपिकाग्निकृतालोकस्तस्माद्रङ्गाद्विनिर्ययौ ॥ १९

C. 1. 5438
B. 1. 137. 20
K. 1. 147. 20

गगनस्थं तं.

9 [a]) Ś1 K1 T2 G (except G1.6) क्रोधाद् (for कोपा°).

10 [b]) Ś1 K1 उपस्थि°; S (except T2 G4.5) इदं वचः. — Before 10[cd], T1 M6-8 ins. दुर्योधनः. — [d]) Ś1 K3 transp. वच° and वक्तुं.

11 [a]) S (except T2 G3.6) श्रेष्ठं. — After 11[ab], D2 ins. a passage given in App. I (No. 78); cf. v. l. 1. 128. 4. — G4 om. 11[c]–12[a]. — [d]) K0 Ñ3 B D (except D5) transp. प्रभवाः and दुर्विदाः; Cd as in text. S (G4 om.) प्रभवो दुर्विभावनः.

12 G4 om. 12 (cf. v. l. 11). — [b]) S (G4 om.) दग्धं (for व्याप्तं). — [c]) B6 D2 °धीचेरस्थि°. Ś1 K1 दधीचास्थिकृतं वज्रं; K2.4 D5 दधीचेरस्थिभिर्व°; K3 S (G4 om.) °स्यास्थिभिर्वज्रं (G5 °भिः पूर्वं). — [d]) G2.5 दानवनाशनं.

13 [b]) T1 भीष्मो; G5 रौद्रिर् (for रौद्रो). — [d]) D2 सर्वदेव°; T1 G3 सर्वभूत°.

14 [a]) K2-4 क्षत्रियाश्चैव; Ñ B (except B5) Dn D2 °येभ्यश्च; D5 T1 G3.6 M °यासु च. K0 Da ते (for ये). T2 G1.2.4.5 क्षत्रिया ब्राह्मणेभ्यश्च. — [b]) K2-4 ब्राह्मणेभ्यश्च. T1 G1.3 तव (for ते च). N (except Ś1 K1) ते (B5 ये) श्रुताः (for विश्रु°). T2 G1.2.4.5 भा(G1.2 भ)विता इत्यपि श्रु°. — After 14[ab], K0.4 Ñ B D ins.:

1428* विश्वामित्रप्रभृतयः प्राप्ता ब्रह्मत्वमव्ययम् ।;

while T2 G1.2.4.5 ins.:

1429* जातानाहुः क्षत्रियासु ब्राह्मणैः क्षत्रसंक्षये ।

— After 14[c], N ins.:

1430* द्रोणः शस्त्रभृतां वरः ।
गौतमस्यान्ववाये च.

[(L. 1) Ś1 K Ñ3 D5 द्रोणोस्त्रविदुषां (K3 °णोप्यस्त्रविदां). — (L. 2) Ś1 K1 भरतस्या°. K2.4 °न्वये चैव.]

— [d]) K0 Ñ1.2 B D (except D5) च गौतमः (for गुरुः कृपः). — [e]) K3 भवतोपि. — [f]) Ñ3 °प्याकर्णितं; T2 G (except G1.6) °प्यवगतं; Cd as in text. K0 Ñ1.2 B D (except D5) मया; S (except T2 G2.4.5) नरैः.

15 [b]) K0 Ñ1.2 B D सर्वलक्षणलक्षितं (K0 Da °णं). — [c]) N (except Ś1 B6) °सदृशं. — After 15[c], T2 G (except G3) ins.:

1431* सूतोऽमुं जनयिष्यति ।
एवं क्षत्रगुणैर्युक्तं शूरं समितिशोभनम् ।,

repeating thereafter 15[c]. — [d]) K1 हनिष्यति; Ñ3 *inf. lin. sec. m.* प्रजास्यति; S प्रसूयते.

16 [a]) D4 पृथिव्या. — [b]) Ś1 K (except K0) Ñ1 Dn1. n3 G2 जनेश्वरः; M3.5 नराधिपः. — [c]) S स्वबाहुबलवी°. — [d]) D5 राज्ञानु°.

17 [a]) Ñ1 येन. M6-8 इह (for वा). Ñ1 मनुजेन; M3.5 मानुषस्य. D4 G3 इह (for इदं). — [b]) Ñ1 B3.5 D4 तद् (for मद्). G1 न क्षांतं मम चे°; G3 क्षांतं मम विचे°. — [c]) K0 Ñ B D (except D2.5) स (for वा). — [d]) Ś1 K (except K0) D2.5 स नाम°.

18 Before 18, T2 G (except G3.6) M3 ins. वैशं°. — G3 om. 18[cd]. — [c]) K2.4 D5 °संयुक्तः; K3 साधुकारा°; D2 °संधानः; D4 °वादार्थं°; T1 °संभूतः; G1 °वादः सुसं°; T2 G2.4.5 °नुबद्धांश्च. — [d]) T2 G2.4.5 अपि (for च). Ś1 K1 D5 °पागतः.

19 [b]) K3-4 Ñ B6 Dn D1.5 S अग्र- (for अथ). K4 Ñ B D (except Da D4) G1.3 M3.5 नृपः; T1 M6-8 °पं. — [c]) S दीपिकाभिः (T2 G5 °र्चिः-).

C. 1. 5439
B. 1. 137. 21
K. 1. 147. 21

पाण्डवाश्च सहद्रोणाः सकृपाश्च विशां पते ।
भीष्मेण सहिताः सर्वे ययुः स्वं स्वं निवेशनम् ॥ २०
अर्जुनेति जनः कश्चित्कश्चित्कर्णेति भारत
कश्चिद्दुर्योधनेत्येवं ब्रुवन्तः प्रस्थितास्तदा ॥ २१
कुन्त्याश्च प्रत्यभिज्ञाय दिव्यलक्षणसूचितम् ।
पुत्रमङ्गेश्वरं स्नेहाच्छन्ना प्रीतिरवर्धत ॥ २२
दुर्योधनस्यापि तदा कर्णमासाद्य पार्थिव ।
भयमर्जुनसंजातं क्षिप्रमन्तरधीयत ॥ २३
स चापि वीरः कृतशस्त्रनिश्रमः
परेण साम्नाभ्यवदत्सुयोधनम् ।
युधिष्ठिरस्याप्यभवत्तदा मति-
र्न कर्णतुल्योऽस्ति धनुर्धरः क्षितौ ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

१२८

वैशंपायन उवाच ।
ततः शिष्यान्समानीय आचार्यार्थमचोदयत् ।
द्रोणः सर्वानशेषेण दक्षिणार्थं महीपते ॥ १
पाञ्चालराजं द्रुपदं गृहीत्वा रणमूर्धनि ।

---

20 a) Ś1 T2 G2.4.5 °श्चापि सद्रो°; G1 °श्च कृतद्रो°. — b) S °पा भरतर्षभ (T1 M6-8 °भा:).

21 V1 resumes with कश्चित्कर्णे° in b (cf. v. l. 1. 96. 37cd). — ab) K (except K1) D1 M8 जनाः; T2 G2.4 ततः (for जनः). K D1.5 T2 G2.4 M8 केचित् (for कश्चित् both times). Da वादिनः (for भार°). — c) K D4.5 G2.4 M3.5 केचित् (for कश्चि°). — d) K3 स्तुवंतः. K3 पुरे (for तदा). G3 °तः प्रत्यवस्थिताः.

22 b) K0.2.4 D5 °लक्षितं; D2 °पूजितं; G5 सर्वे°. — c) D5 मोहात्; G2 भूतात्; M6-8 दृष्ट्वा (for स्नेहात्). — d) Ñ1.2 B D (except D5) °रजायत.

23 a) D5 सुयोध°. G6 तथा. — b) Ñ1 D5 पार्थिवं; T G (except G6) भारत.

24 a) D2 कर्णः; T1 G1.3.6 धीरः (for वीरः). Ñ1 D4 कृतनिश्चयस्तदा; B5 °शास्त्रनिश्चयः; B6 कृतनिश्रमस्तदा; D2.5 °निश्चयः; G1 °संश्रमः; G2 °विभ्रमः. Cd cites निःश्रमः. — b) K2.4 G1 ह्यवदत्. — c) B1 D2 G3.6 सदा (for तदा). K1 °स्याभिभवत्. K3 transp. अभवत् and तदा. Ś1 K0.1 transp. तदा and मतिः.

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* T1 संभव. Ś1 K Ñ B Da Dn1.n2 D2.4 (all om. the sub-parvan name) mention only अस्त्र(K3 B5 शिक्षा-; D2.4 अस्त्रप्र)दर्शन; to it Ś1 K0-2.4 Ñ3 add समाप्तं. — *Adhy. name:* D5 कर्णाङ्गराज्याभिषेकः; G1 M6-8 भीमाधिक्षेपः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 134; B5 T1 130; Dn2.n3 136; D4m 138; T2 G2.5 M 80; G1.4.6 81; G3 82. — *S'loka no.:* Dn M3 25. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 5444.

128

1 Ś1 K1.3 D2 S om. उवाच; K4 om. the ref. — After वैशं°, M5 ins.:

1432* ततः शिष्यान्समानीय द्रोणः सर्वानशेषतः ।;
while T2 ins. 1435* below. — D (except D1.4) T1 G M8 ins. after वैशं° उ° (resp. वैशं°): T2, after 1: M5, after 1432*:

1433* पाण्डवान्धार्तराष्ट्रांश्च कृतास्त्रान्प्रसमीक्ष्य सः ।
गुर्वर्थं दक्षिणाकाले प्राप्तेऽमन्यत वै गुरुः ।

[(L. 1) D5 च; T G M3.5 तु (for सः). — (L. 2) D5 M8 प्राप्तो. G3 प्राप्तव्यमिति वै.]

— After 1433*, G5 ins. 1435* below; while G6 ins.:

1434* कृतास्त्रांश्च ततः शिष्यांश्चोदयामास वै गुरुः ।,
followed by 1435*. — a) K (except K1) B6 D5 T1 G1.5 Cd समाहूय; G6 समाज्ञाय. — b) K (except K1) D2.5 आचार्यस्तानचो° (K0 D5 °नो°); Ñ B1m.3 Dn D1.4 °र्योर्थं°; V1 °र्योस्त्र°; T1 G1-4 चोदयामास वै गुरुः; T2 G5.6 °र्यः समचो°; M °र्योर्थमथाब्रवत्. — T1 G1-4 ins. after 1ab: T2, after वैशं°: G5, after 1433*: G6, after 1434*:

1435* अस्त्रशिक्षामनुज्ञातान्गङ्गाद्वारमुपागतान् ।
भारद्वाजस्ततस्तांस्तु सर्वानेवाभ्यभाषत ।
इच्छामि दत्तां सहितैर्मह्यं परमदक्षिणाम् ।
एवमुक्तास्ततस्ते वै शिष्या द्रोणमुपागमन् ।
भगवन्किं प्रयच्छाम आज्ञापयतु नो गुरुः ।,

पर्यानयत भद्रं वः सा स्यात्परमदक्षिणा ॥ २
तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे रथैस्तूर्णं प्रहारिणः ।
आचार्यधनदानार्थं द्रोणेन सहिता ययुः ॥ ३
ततोऽभिजग्मुः पाञ्चालान्निघ्नन्तस्ते नरर्षभाः ।
ममृदुस्तस्य नगरं द्रुपदस्य महौजसः ॥ ४
ते यज्ञसेनं द्रुपदं गृहीत्वा रणमूर्धनि ।
उपाजह्रुः सहामात्यं द्रोणाय भरतर्षभाः ॥ ५
भग्नदर्पं हृतधनं तथा च वशमागतम् ।
स वैरं मनसा ध्यात्वा द्रोणो द्रुपदमब्रवीत् ॥ ६
प्रमृद्य तरसा राष्ट्रं पुरं ते मृदितं मया ।
प्राप्य जीवन्रिपुवशं सखिपूर्वं किमिष्यते ॥ ७
एवमुक्त्वा प्रहस्यैनं निश्चित्य पुनरब्रवीत् ।
मा भैः प्राणभयाद्राजन्क्षमिणो ब्राह्मणा वयम् ॥ ८
आश्रमे क्रीडितं यत्तु त्वया बाल्ये मया सह ।
तेन संवर्धितः स्नेहस्त्वया मे क्षत्रियर्षभ ॥ ९
प्रार्थयेयं त्वया सख्यं पुनरेव नरर्षभ ।
वरं ददामि ते राजन्राज्यस्यार्धमवाप्नुहि ॥ १०
अराजा किल नो राज्ञां सखा भवितुमर्हति ।
अतः प्रयतितं राज्ये यज्ञसेन मया तव ॥ ११
राजासि दक्षिणे कूले भागीरथ्याहमुत्तरे ।

C. 1. 5509
B. 1. 138. 70
K. 1. 148. 75

---

which in G5.6 is followed by (a repetition of) वैशं°. — T1 G (except G5.6) om. 1cd. — d) Ñ3 M °णार्थं.

2 Before 2, T1 G1.2.6 ins. द्रोणः. — a) A few MSS. पंचाल°. — K1 repeats 2c–4d after 5ab. — c) G3 प्रत्यानयत. — d) Ś1 T1 साक्षात्; K1 स मे. K3 मे गुरु° (for परम°).

3 a) K0 एवमुक्तास्ततस्ते तु. — After 3ab, K4 ins. the last four lines of a passage given in App. I (No. 78); cf. v. l. 4. — d) Ś1 ते द्रोणसहिता.

4 a) M6–8 [ऽ]तुजग्मुः. T1 G1.2.6 पांचालं; a few MSS. पंचा°. — b) D2 निजघ्नुः (for निघ्नन्तः). K4 D5 S क्रोशंतः कौरवर्षभाः (T2 G3.4.5 पुरुष°; G1 °वर्षभ). — A passage given in App. I (No. 78) is ins. in Da1 D5 S, after 4ab; in K4 Da2 Dn D4, after 4; in D3 (suppl. fol. sec. m.), after 1. 127. 11ab. — Ś1 (hapl.) om. 4c–5d. — Da1 D5 S (om. 4cd here) read it in the course of the above-mentioned passage (given in App. I); K4 Da2 Dn D2.4 read it at both places. — c) K0 समृद्धः; T1 विविशुः (for ममृदुः). K0.2.4 (both times) तच्च; K3 तत्र. — d) K4 (both times) Da1.a2 (second time) Dn D2.4 (all second time) महात्मनः (for महौ°).

5 Ś1 om. 5 (cf. v. l. 4). — a) K1 D1 M (except M5) तं (for ते). K3 Ñ1 T2 G4.5 M (except M5) नृपतिं; Ñ3 समरे (for द्रुप°). — After 5ab, K1 repeats 2c–4d. — c) K0.3 S उप°. V1 च सामा°; G6 °मात्या. — d) K2.4 Ñ1.2 V1 B D °र्षभ.

6 a) T2 G1.5 °र्पं तथा हीनं. — b) K0 Ñ V1 B D (except Da1 D2.5) तं तथा (for तथा च). Ś1 K1 विषमा°. S (except T2 G4.5) तथा वशमुपागतं. — c) K0 D5 T2 G4.5 M2.6–8 तद् (for स). B6 स चैनं; M5 वचनं. — d) Ñ3 T1 G6 M6–8 वचनम्.

7 K1 (hapl.) om. 7a–8b. — Before 7, D4 (marg. sec. m.) ins. द्रोण उ°; T1 G1 द्रोणः. — a) K0 G2.3.6 प्रमृज्य; Da2 Dn D1 विमृद्य; D5 °गृह्य; T1 °मृत्य; T2 °हृत्य. D2 राष्ट्रे; T1 राज्यं. — b) Ś1 मृदितं ते पुरं मया. — c) Ñ V1 B D (except D2.5) G5 M (except M3) जीवं; T2 G4 पूर्वं. Da विप्रवशं; G2.3 नृप°. — d) = 1. 122. 7d, 9d, 37d. G2 सख्यं पूर्वं. T2 G4.5 किमिच्छसि.

8 Before 8, T2 G4.5 ins. वैशं°. K1 om. 8ab (cf. v. l. 7). — a) G6 हासं (for एवं). Dn एवं (for एनं). — b) Ś1 K3 स्थित्वा च; Ñ V1 B (except B6) D (except D2.4.5) किंचित्स; M3 inf. lin. निर्जित्य. — c) Ñ V1 B D (except D2.5) वीर (for राजन्). — d) Ś1 कृपिणो; K1 कृपणा (for क्षमि°).

9 a) K0.2.3 च; K4 D3 S तत् (for तु). — b) K4 D2 G3 transp. त्वया and मया. — T1 repeats 9cd after 11. — c) T2 G4.6 हर्षः (for स्नेहः). — d) K2.4 D2 M5 त्वयि मे; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.4 प्रीतिश्च. D5 भरतर्षभ; G4 (inf. lin. as in text) क्षत्रियस्तथा.

10 a) Ś1 Ñ3 S प्रार्थयेहं; K0 एवमेव. — b) K0.2 D5 पूर्वं (for पुनर्). K0 Ñ3 V1 नराधिप; K2.4 नरोत्तम; Ñ1.2 B D जनाधिप; S नरेश्वर. — c) Ś1 Ñ1.3 V1 B5.6 Da ददानि.

11 a) K0 Ñ V1 B D (except D2.5) T1 G1.2.6 राज्ञः. T2 G4.5 राज्ञो हि किल नाराजा; G3 पुरा किल नो राज्ञः (sic). — b) T1 नरो (for सखा). Ś1 Ñ V1 B Dn1 D1.5 T1 G1–3.5 (inf. lin. as in text).6 °र्हसि. — c) K0

G. 1. 5309 B. 1. 138. 70 K. 1. 148. 75 सखायं मां विजानीहि पाञ्चाल यदि मन्यसे ॥ १२

द्रुपद उवाच ।

अनाश्चर्यमिदं ब्रह्मन्विक्रान्तेषु महात्मसु ।
प्रीये त्वयाहं त्वत्तश्च प्रीतिमिच्छामि शाश्वतीम्॥१३

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु तं द्रोणो मोक्षयामास भारत ।
सत्कृत्य चैनं प्रीतात्मा राज्यार्धं प्रत्यपादयत् ॥१४
माकन्दीमथ गङ्गायास्तीरे जनपदायुताम् ।
सोऽध्यावसद्दीनमनाः काम्पिल्यं च पुरोत्तमम् ।
दक्षिणांश्चैव पाञ्चालान्यावच्चर्मण्वती नदी ॥ १५
द्रोणेन वैरं द्रुपदः संस्मरन्न शशाम ह ।
क्षात्रेण च बलेनास्य नापश्यत्स पराजयम् ॥ १६
हीनं विदित्वा चात्मानं ब्राह्मणेन बलेन च ।
पुत्रजन्म परीप्सन्वै स राजा तदधारयत् ।
अहिच्छत्रं च विषयं द्रोणः समभिपद्यत ॥ १७
एवं राजन्नहिच्छत्रा पुरी जनपदायुता ।
युधि निर्जित्य पार्थेन द्रोणाय प्रतिपादिता ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

T2 ततः. T2 G4.5 (*sup. lin.* as in text) विभज्यतां (for प्रय°). Ś1 K2 D5 T2 G (except G1.5) राज्यं. — After 11, T1 repeats 9[cd].

12 [a]) K3 राजा त्वं; G2 राजासि. — [b]) Ś1 K D5 जाह्नव्याम् (K0.3.4 °व्याः) अहमु°; G3 °ध्यास्त्वमु°. — [c]) K2.4 विद्धि मां राजन्; T1 G2.6 मां विजानासि. Ś1 K D5 पांचाल्य (K1 पंचाल्यं).

13 K1 S om. उवाच (T1 om. the ref.). — [c]) G3 भवंतं (for त्वयाहं). D2 तं तस्य; D5 विजितः; T2 G4.5 सख्यं च (for त्वत्त°). — D1 repeats 13[cd] after 14[ab] (v. l. सत्कृत्य चैनं त्वत्त°).

14 Ś1 K1.3 T2 G4.5 M3.5 om. उवाच; T1 G1-3.6 M6.8 om. the ref. — [a]) D2.4 °मुक्त्वा. K2.4 Ñ3 M3.5 ततो; Ñ1.2 V1 B D स तं. — [b]) K1 G3 मोचया°. — After 14[ab], D1 repeats 13[cd] with v. l. — [c]) K3 धर्मात्मा. — [d]) M3.5 राज्ये तं. Ś1 K1 प्रतिपाद°.

15 [a]) Ś1 K D2 कालिंद्याः; Ñ1 D5 कालिंदीं; T1 असाजें; T2 G2.4.5 मागधीं; G1.6 M3 (*inf. lin.*).5 आसंदीं; G3 आसन्नं; M8 (orig.).6-8 आक्रंदीं. T2 G4.5 अपि (for अथ). G2 गंगायां. — [b]) Ś1 K1 °वृते; K0.3 D5 °युते; K4 D2 °श्रिते; Ñ1 °वृतां. — [c]) T2 अध्यावा°; G4 सोध्यावा°; G5 अध्याव°. T1 प्रीतमनाः. — [d]) S कांबिल्यं. Ñ1 B6 D4 °ल्यं नगरोत्तमं. — [e]) K1 G2 दक्षिणां; T1 °णं. Ñ V1 B (except B6) Dn D1.2 अपि (for एव). K1.3 Ñ3 B पंचा°; K2.4 °ल्यान्.

16 S, om. 16[ab]-17[cd] here, reads them as lines 1-3, 9 of the *first* of two additional adhy. ins. after the present adhy. and given in App. I (No. 79); (the conflated MSS.) K4 D4.5 read them *at both places*. — [a]) Ñ2.3 Dn D1.4 G3 चैवं (for वैरं). — [b]) Ñ1 V1 B1.3.5 Da D2 संस्मोढुं (B1 °रोढुं); Ñ3 तत्स्मरन्. Ś1 K1 शशास; K4 Ñ1.3 V1 B1.3.5 Da D1 °ह. Ñ2 B6 Dn D1.4 परिभूयाथ (D4 °त्तु°) पालितः; D4.5 (both second time) S न सुष्वाप स्मरंस्तदा. — [c]) Ś1 °लेनापत्; K1 °वन्; Ñ1 V1 °नासौ. G4 °ण विजयेनास्य. — [d]) K0.3 D5 (first time) °श्यत्समरेजयं; Ñ1 V1 नास्याशंसत्प°; Ñ3 नाशंसत्स प°; B1.6 °नाशशंस प°; D4.5 (both second time) S नाशशंसे प°; D4 (first time) परीप्सन्वै पराभवं.

17 For K4 D4.5 S cf. v. l. 16. — [b]) K2.4 Ñ3 ब्राह्मेण च; Ñ1.2 V1 Da °णस्य; B Dn D1.4 (first time) °ह्मेण स; D4.5 (both second time) T2 °ण्येन; T1 G1.2 M °ह्मणापि. Ñ1.2 V1 Dn D4 (first time) तु (for च). K0 D5 (first time) °णेन बलीयसा. — [c]) Ñ3 परीप्सुर्वै. D5 (first time) त्वं (for वै). — [d]) Ś1 (hypermetric) तदवधारयत्. K0 Da Dn1 D1.4 (first time) पृथिवीमनुसंचरत्; Ñ1 V1 B6 Dn2.n3 पृथिवीमन्वसंचरत्; Ñ3 B1.3.5 D2 पृथ्वीमनुचचार ह; D4 (second time) S पृथिवीमन्व(D4 T2 G3-6 °न्वि)यादिमां; D5 (second time) पृथिवीमन्वगामिमां. — [e]) Ś1 K0.1.3 Ñ1.3 आहि°; K4 अही°; G3 महीं°. Ś1 K1 B1 D4 G3 तु; D2 स्व- (for च). — [f]) Ś1 K1-3 समभिपन्नवान्. S भारद्वाजोभ्य(G3 °न्व)पद्यत.

18 [ab]) S एवं राज्यमहि(T1 G2 °भि)च्छत्रं पुरा बहुधनान्वितं (T2 G5 °युतं). — [c]) G2.6 M युधा; G3 युद्धे. T2 G4.5 transp. निर्जि° and पार्थे°. — [d]) S °पादितं. D5 दत्ता द्रोणाय भारत. Cd cites the entire line 18[cd] exactly as in text.

Colophon om. in G4. *Major parvan:* T2 G1-3.5.6 M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 T1

(*Continued on p. 574*)

१२९

वैशंपायन उवाच ।
प्राणाधिकं भीमसेनं कृतविद्यं धनंजयम् ।
दुर्योधनो लक्षयित्वा पर्यतप्यत दुर्मतिः ॥ १
ततो वैकर्तनः कर्णः शकुनिश्चापि सौबलः ।
अनेकैरभ्युपायैस्तांञ्जिघांसन्ति स्म पाण्डवान् ॥ २
पाण्डवाश्चापि तत्सर्वं प्रत्यजानन्नरिंदमाः ।
उद्भावनमकुर्वन्तो विदुरस्य मते स्थिताः ॥ ३
गुणैः समुदितान्दृष्ट्वा पौराः पाण्डुसुतांस्तदा ।

C. 1. 5657
B. 1. 141. 23
K. 1. 152. 4

Conspectus of interpolations after adhy. 128.†

	Bomb. adhy. 138	Kumbh. adhy. 149–150	Bomb. adhy. 139		Kanikanīti (=Bomb. adhy. 140)				Bomb. adhy. 141		Bomb. adhy. 142		Bomb. adhy. 143
Ś1 K0–3 (our text)	128								129		130		131
Ñ V1 B Da Dn D1, 2	128		(80)		(81)				129	1444*	130		131
D5	128	(79)	(80)		(81)				129		130		131
K4	128	(79)	(80)		(81)	1444*			129		130		131
D4	128	(79)	(80)		(81)		(82)	1444*	129		130		131
M	128	(79)	(80)	§	(81)	1444*	(82)		129‡		130		131
T3††	128	(79)	(80)	129–130¶	(81)	1444*	(82)		129		130	1444*	131
G2, 4, 5	128	(79)	(80)	129–130¶	(81)	1444*	(82)		129		130		131
G1	128	(79)	(80)	129–130	(81)	1444*	(82)						131
G3, 6	128	(79)	(80)	129–130	(81)	1444*							131

† The numbers within parenthesis ( ) are those of passages given in App. I.

§ M3 here ins. only the first st. of adhy. 129.

¶ The text is given in App. I (No. 83).

†† T1 has been ignored; see below.

‡ M om. altogether st. 1–6 and 10–11 of adhy. 129, embodying st. 7–9 in passage No. 82, immediately preceding.

संभव. Dn D1 (all om. the sub-parvan name) mention only अ(Dn3 श)खदर्शनं; to it D1 adds समासं. — *Adhy. name:* Ś1 K1 द्रोणराज्यं; K0 D5 द्रोणविजयः; K2.4 द्रुपद(K4 °दा)कर्षणं; K3 M3.5 द्रुपदजीव(K3 om. जीव)ग्रहणं; Ñ1.2 द्रुपदशासनं; G1 द्रुपदराज्यप्रदानं; M6-8 द्रुपदबंधनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 135; B6 T1 131; Dn3 137; D4m 139; T2 G3.5 M 81; G1.6 82; G2 83. — *S'loka no.:* Dn 72 (Dn1 71); M3 76.

☞ All MSS. except Ś1 K0-3 ins. between adhy. 128 and 131 considerable amount of matter of various sorts, interpolated at different points of the text; a few MSS. even go to the length of repeating (with v. l.) some portion of adhy. 129–130 in the interval. The important new additions are three in number: passages No. 79, 80 and 81 given in App. I. No. 79, which is found in S and in only three (obviously conflated) N MSS. (K4 D4.5), occurs uniformly after adhy. 128; No. 80, on the other hand, is ins. after No. 79 in those MSS. that contain the latter passage, and after adhy. 128 in the rest. While the position of Nos. 79 and 80 is thus to a certain extent fixed and clear, that of the third passage, No. 81 (commonly known as the Kaṇikanīti) fluctuates considerably. This passage (No. 81) occurs in some MSS. before, in others after, adhy. 129–130; there is, moreover, a third (small) group of S MSS. in which it (along with some further interpolations) is actually sandwiched between *two* (consecutive) occurrences of adhy. 129–130, in which case the passage may be said to occur both *before and after* adhy. 129–130. The situation is further complicated by two other short, floating interpolations (No. 82 of App. I, and 1444*), which are ins. at various points of the text lying intermediate between passage No. 81 and adhy. 131. The confusion reaches its climax in T1, whose text is in a perfectly chaotic condition, being merely a medley of fragments of all these passages following each other in a hopelessly incoherent sequence. As it was considered that no useful purpose would be served by following and recording its vagaries in detail, T1 has been generally ignored, at least as far as its sequence is concerned. The table given on p. 573 displays the varied sequence in which passages No. 79, 80, 81, 82 and 1444* (in more or less divergent forms) are ins. between adhy. 128 and 131 in the different MSS. or MS. groups.

With regard to passages No. 79 and 81 the following points may be specially noted. No. 79 comprises two adhy. of which the first relates how Dhṛṣṭadyumna and Kṛṣṇā (Draupadī) came forth from the flaming sacrificial altar at the conclusion of the Yāga performed for the purpose by Yāja and Upayāja at the instance of Drupada. This story, as is well known, is the subject matter of a future adhy. (155), included in the Caitrarathaparvan, where it occurs both in N and S, in nearly identical form. In S there is thus a repetition, the story being related here evidently with a view to bringing the narration of the birth of Dhṛṣṭadyumna and Kṛṣṇā within the confines of the Saṁbhavaparvan, which relates the births of all the other important *dramatis personae*. With regard to the other long interpolation (No. 81), the Kaṇikanīti, which is a variant of the advice given by Bhāradvāja to Śatruṁjaya in Śānti, it is worth noting that it is not only missing in Kṣemendra's Bhāratamañjarī, in the Jav. version (ca. A. C. 1000) and in the Telugu adaptation by Nannaya Bhaṭṭa (ca. A. C. 1050), but, what is still more significant, is *wholly* ignored in the scholium of Devabodha, one of our oldest commentators. The ancient *testimonia* for Ādi, therefore, not only show that the omission of Kaṇikanīti in the (Kas'mīrī) Śāradā version is due to no lacuna in the archetype of K (Ś), but they vindicate the superiority of this version, proving that all the remaining versions are not only heavily interpolated but also *indiscriminately conflated.*

129

☞ Some S MSS. repeat (with v. l.) a part of adhy. 129 (with 130); cf. the long note above.

1 Ś1 K1.2 D2 S om. उवाच. — a) Ñ2 V1 B D T1 G1 M6-8 दुर्मनाः.

2 =(var.) 1. 119. 42. M om. 2–4. — a) Ś1 K0.2.3 तथा (for ततो). K4 वैकर्तनस्तथा कर्णः; T2 G दुर्योधनश्च कर्णश्च. — c) V1 T G (except G3.6) °रप्यु° Ñ V1 B (except B3) D G1.3.6 ते (for तान्).

3 =1. 119. 43. — M om. 3 (cf. v. l. 2). — a) Ñ

कथयन्ति स्म संभूय चत्वरेषु सभासु च ॥ ४
प्रज्ञाचक्षुरचक्षुष्ट्वाद्धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
राज्यमप्राप्तवान्पूर्वं स कथं नृपतिर्भवेत् ॥ ५
तथा भीष्मः शांतनवः सत्यसंधो महाव्रतः ।
प्रत्याख्याय पुरा राज्यं नाद्य जातु ग्रहीष्यति ॥ ६
ते वयं पाण्डवं ज्येष्ठं तरुणं वृद्धशीलिनम् ।
अभिषिञ्चाम साध्वद्य सत्यं करुणवेदिनम् ॥ ७
स हि भीष्मं शांतनवं धृतराष्ट्रं च धर्मवित् ।
सपुत्रं विविधैर्भोगैर्योजयिष्यति पूजयन् ॥ ८
तेषां दुर्योधनः श्रुत्वा तानि वाक्यानि भाषताम् ।
युधिष्ठिरानुरक्तानां पर्यतप्यत दुर्मतिः ॥ ९
स तप्यमानो दुष्टात्मा तेषां वाचो न चक्षमे ।
ईर्ष्यया चाभिसंतप्तो धृतराष्ट्रमुपागमत् ॥ १०
ततो विरहितं दृष्ट्वा पितरं प्रतिपूज्य सः ।
पौरानुरागसंतप्तः पश्चादिदमभाषत ॥ ११
श्रुता मे जल्पतां तात पौराणामशिवा गिरः । C. 1. 5666 B. 1. 141. 32 K. 1. 152. 13

B1.3 Dn D1 T1 om. च. — ^{b}) Ñ V1 B D (except D2.5) T G1 प्रतिचक्रुर्यथागतं (Da1 °क्रमं; T2 G °बलं). — K1 repeats 3^{bcd} after 5^{e}. — ^{c}) Ś1 K1 Dn G2 तत्रा°; K3 (*sup. lin.* as in text) उद्घाटनम्. T2 G (except G2) अकुर्वाणा.

4 M om. 4 (cf. v. l. 2). — ^{a}) T2 G (except G3.6) प्रहृष्टि°. — ^{b}) T2 G जनाः (for पौराः). Ś1 Da1 Dn3 D5 तथा. — After 4^{ab}, K0.3.4 Ñ V1 B D ins.:

1436* कथयांचक्रिरे तेषां गुणान्संसत्सु भारत ।
राज्यप्राप्तिं च संप्राप्तं ज्येष्ठं पाण्डुसुतं तदा ।

— ^{cd}) T2 G स्म ते भूयो देशे देशे. Ñ1 गुहासु च.

5 ^{a}) Ś1 K0 D5 अचक्षुस्त्वात्; V1 T2 G अचक्षुष्मान्; D1 तथा श्रुत्वा; M (except M5) अनेत्रत्वात्. — ^{b}) T2 G जनाधिपः. M (except M5) अशक्तो राज्यरक्षणे (see below). — T1 M om. 5^{cd}. — Before 5^{cd}, G1.2 ins. प्रजाः. — ^{c}) K1.3 Ñ V1 B Da Dn D1.2.4 न (for अ-). K0 D5 अराजा सोभवत्पूर्वं; T2 G अशक्तो राज्यकरणे (see above). — After 5^{c}, K1 repeats 3^{bcd}; and om. 5^{d}–6^{b}. — ^{d}) K2–4 transp. स and कथं. T2 G धारयिष्यति (for नृपति°).

6 K1 om. 6^{ab} (cf. v. l. 5). — ^{a}) K2 कथं; M ततः (for तथा). Ñ V1 B D (except D5) T1 M transp. भीष्मः and शांत°. — ^{b}) G3 सत्यधर्मो. Ñ1 महारथः; T2 G2.4.5 °द्युतिः. M सत्यवाग्दृढविक्रमः. — ^{c}) T2 G2.4.5 तदा (for पुरा). M पूर्वमुक्त्वा तथा वाचं. — ^{d}) Ñ1.2 V1 B D (except D5) T1 न स; G2.6 नापि (for नाद्य). B5 (m as in text) M राज्यं (for जातु). V1 भविष्यति. — After 6, T1 M ins.:

1437* विदुरः करणत्वाच्च पाण्डवस्त्वभिषिच्यताम् ।
[T1 °श्च राज्यार्हेण भवेद्ध्रुवं.]

7 ^{a}) K3 G1.5 पांडवश्रेष्ठं; Ñ V1 B1.5 Dn D3 T2 G2–4.6 M3.5 °वज्येष्ठं. K2 D5 श्रेष्ठं. — ^{b}) K3 वृद्धसेविनं; T2 G °दर्शनं. — ^{c}) Ñ3 V1 B Dn1.n3 D2.5 G3 अभ्यर्षि°; Ñ2 °षिंचेम. Ś1 V1 साध्वत्र; K2 D5 साम्राज्ये. Ñ1 अभ्यर्षिंच समाहूत्य; M राजानमभिषिंचाम. — ^{d}) Ñ1.2 V1 B D T1 M सत्य(T1 M °त्यं)कारुण्यवेदिनं (D5 सत्यसंधो महाबलः). — After 7, T1 M ins.:

1438* स हि वृद्धानमात्यांश्च ज्ञातींश्चापि महायशाः ।
सत्कृत्य नित्यं पूजार्हान्पाण्डवः पूजयिष्यति ।
[(L. 2) T1 °स्स पूज्यान्पूजाभिः.]

8 ^{a}) S (except T1) पितामहं शां°. — ^{b}) Ñ1 धर्मराट्; G1.3 बुद्धिमान्; M धर्मतः. — ^{c}) Da योगैर्. — ^{d}) Da °ष्यति वीर्यवान्; T1 वासवं नमयिष्यति; T2 G2.4.5 M3 मानयिष्यति मानिनं (M5 °तः); G1.6 नियतं वासयिष्यति; G3 नियतं पालयिष्यति; M6–8 वर्धयिष्यति मानतः.

9 M om. 9–11. — Before 9, G1 ins. वैशं°. — ^{b}) K0.2 Ñ1.2 V1 B D T1 जल्पतां; T2 G (G1 *sup. lin.* as in text) सर्वशः. — ^{c}) T2 G °रक्तानि.

10 M om. 10 (cf. v. l. 9). — ^{a}) K0 D5 transp. स and तप्य°. K2 परितप्तः स; G (except G1.6) संतप्यमानो. — ^{b}) D5 वचस्तेषां (for तेषां वा°). — ^{c}) K0 Ñ2 V1 B1.5 Dn D1.2.5 T1 चापि सं°; T2 G2.4.5 पीड्यमानो वै; G1.3.6 मुह्यमानस्तु. — Ś1 K1 (hapl.) om. 10^{d}–11^{e}. — ^{d}) T2 G उपा(T2 अभि)द्रवत्.

11 M om. 11; Ś1 K1 om. 11^{abc} (cf. v. l. 9, 10). — ^{b}) K (except K1) Ñ1 D2.5 विदुरेण; Ñ2 Dn1 परिपूज्य; T2 G परिगृह्य. K0.2 D2 ह; K3.4 D5 हि; B5 T2 G च (for सः). — ^{c}) K0.2–4 Ñ2 D5 G1.5 पृष्ट्वा (K0.4 दृष्ट्वा; G4 श्रुत्वा; G5 उक्त्वा) पांडोः पुरावृत्तं; T2 G1–3.6 पांडोर्वृत्तं (G3 °वैर्ण) पूर्वमुक्त्वा. — ^{d}) T2 G °मथाब्रवीत् (G4.5 °मुवाच ह).

12 Before 12, D4 marg. *sec. m.* ins. दुर्योधन उ°; T1 G1.3 दुर्योधनः. — ^{a}) K1 B3.6 Dn1.n3 D1.5 श्रुत्वा मे; M श्रूयंते. G3 जल्पितं. Ñ1 तत्र; V1 तेषां; G4.5 (both

C. 1. 5660 B. 1. 141. 32 K. 1. 152. 13 त्वामनादृत्य भीष्मं च पतिमिच्छन्ति पाण्डवम् ॥ १२
मतमेतच्च भीष्मस्य न स राज्यं बुभूषति ।
अस्माकं तु परां पीडां चिकीर्षन्ति पुरे जनाः ॥ १३
पितृतः प्राप्तवान्राज्यं पाण्डुरात्मगुणैः पुरा ।
त्वमप्यगुणसंयोगात्प्राप्तं राज्यं न लब्धवान् ॥ १४
स एष पाण्डोर्दायाद्यं यदि प्राप्नोति पाण्डवः ।
तस्य पुत्रो ध्रुवं प्राप्तस्तस्य तस्येति चापरः ॥ १५
ते वयं राजवंशेन हीनाः सह सुतैरपि ।
अवज्ञाता भविष्यामो लोकस्य जगतीपते ॥ १६
सततं निरयं प्राप्ताः परपिण्डोपजीविनः ।
न भवेम यथा राजंस्तथा शीघ्रं विधीयताम् ॥ १७
अभविष्यः स्थिरो राज्ये यदि हि त्वं पुरा नृप ।
ध्रुवं प्राप्स्याम च वयं राज्यमप्यवशे जने ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

---

inf. lin. as in text) वाच: (for तात). — ᵇ) D4 अशुभा गि°. — After 12ᵃᵇ, T1 ins.:

1439* तेषां श्रुत्वा तु वाक्यानि परितप्स्यामि भारत ।
युधिष्ठिरानुरक्तानां पौराणामशिवानि च ।;

while G4.5 ins.:

1440* आगतोऽहं महाप्राज्ञ पादमूलं वचः शृणु ।

13 ᵃ) T2 G सममेतत्तु (G4.5 साम्ये मतिश्च); M व्रतमे°. — ᵇ) G2 transp. न स and राज्यं. G4.5 च (for स). K0 D5 transp. स and राज्यं. K3 Ñ V1 B D (except D5) T1 M3.5 बुभुक्षति; T2 G (except G4.5) चिकीर्ष°. — G4.5 om. 13ᶜ–15ᵇ. — ᶜ) K2.4 B6 Da D4.5 T2 च (for तु).

14 T2 G om. 14 (for G4.5 cf. v. l. 13). — ᶜ) Ñ V1 B D T1 त्वमंधगुण°; M6-8 त्वमस्य गु°.

15 G4.5 om. 15ᵃᵇ (cf. v. l. 13). — ᵃ) K2 पांडोर्यद्राज्यं; T2 G (G4.5 om.) पांडवो राज्यं. — ᵇ) T2 G (G4.5 om.) °भोत्यसंशयं. — ᶜ) K2 B Da G2 प्राप्ता (future!). — ᵈ) Ñ1.2 V1 B D (except D1.5) अपि (for इति). K0.2.4 M3.5 °परे; T2 G2 °पराः.

16 ᵃ) M विहीनाः स्म सु°. — ᶜ) Ś1 K D4 T G1.2.5.6 अविज्ञाता.

17 ᵃ) T2 G (except G4.5) ते वयं; M3.5 संततं. — ᵇ) Ś1 K1 परिपिंडो°. — ᶜ) T2 G (except G4.5) भवाम. — ᵈ) Ñ2 V1 B D (except D5) नीतिर् (for शीघ्रं). T2 G (except G4.5) समर्थ्यतां (for विधी°). — T G ins. after 17 (T1, after 18):

1441* अथ त्वमपि राजेन्द्र राजवंशो भविष्यसि ।
[G4.5 अतः (for अथ). G1.2 °वंश्यो.]

After 1441*, T1 ins. 1442* and 1443* (cf. v. l. 18).

18 T2 G (except G4.5) om. 18ᵃᵇ. — ᵃ) K3 Ñ1.2 V1 B D T1 यदि त्वं हि (D5 इह त्वं); Ñ3 G4.5 M यदि हि त्वं (for अभ°). K0.2.4 स्थितो; K3 Ñ B D T1 G4.5 M पुरा. Ñ3 B D (except D5) T1 राजन्; V1 राज्यं. — ᵇ) K1 नराधिप (for पुरा नृ°). K3 ह्यभविष्यः स्थिरो नृपः; Ñ1.2 भवमानः स्थितो नृप; Ñ3 B D T1 इदं राज्यमवाप्तवान् (D5 स्थिरो भवसि भूपते); G4.5 भवानास्थापितो नृपः; M3.5 भवो मान्यस्थिरे (M5 °रस्ततो) नृप; M6-8 भवेमांत्यस्थिरो भव. — ᶜᵈ) T2 G2-6 लप्स्यामहे (for प्राप्स्याम च). G1 यदि वा त्वं पुरा राज्ये. T2 G2-6 transp. वयं and राज्यं. T2 G2 वंशे जनेश्वर; G1.6 °वशा जने; G3 °वशीकृताः; G4.5 °वशेन ते (for अप्यवशे जने). D5 राज्यमत्र स्ववंशजं. — After 18, T1 ins. 1441*, which is followed by:

1442* यदि त्वं च महाराज राजवंशाच्चरिष्यसि ।
वयं चैव यतिष्यामो ह्यगाधे निरयेऽशुचौ ।

T1 cont.: G4.5 ins. after 18:

1443* स तथा कुरु कौरव्य रक्ष्या वंश्या यथा वयम् ।
संप्राप्नुम स्वयं राज्यं मन्त्रयस्व सहानुगैः ।

Colophon. G2 has separate colophons with separate numbers for the two occurrences of this adhy. (see above). — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 Dn जतुगृह; D जातुप; D5 T1 संभव. — *Adhy. name:* K0 दुर्योधनवाक्यं; K3 दुर्योधनस्येर्ष्यासंभवः; Ñ1.2 V1 दुर्योधनेर्ष्या; M3.5 दुर्योधनानुशयः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn2.n3 140; D4m 143; T1 134; T2 G6 87; G1.4.5 M 86; G2 (first time) 86, and (second time) 89 (see above); G3 85. — *S'loka no.*: Dn 38; M3 27. — *Aggregate s'loka no.*: Dn2 5678.

130

☞ T2 G2.4.5 repeat this adhy.; G1.3.6 read it *before* passage No. 81 (Kanikanīti) given in App. I, (cf. the long note after adhy. 128).

१३०

वैशंपायन उवाच ।
धृतराष्ट्रस्तु पुत्रस्य श्रुत्वा वचनमीदृशम् ।
मुहूर्तमिव संचिन्त्य दुर्योधनमथाब्रवीत् ॥ १
धर्मनित्यः सदा पाण्डुर्ममासीत्प्रियकृद्धितः ।
सर्वेषु ज्ञातिषु तथा मयि त्वासीद्विशेषतः ॥ २
नास्य किंचिन्न जानामि भोजनादि चिकीर्षितम् ।
निवेदयति नित्यं हि मम राज्यं धृतव्रतः ॥ ३
तस्य पुत्रो यथा पाण्डुस्तथा धर्मपरायणः ।
गुणवाँल्लोकविख्यातः पौराणां च सुसंमतः ॥ ४
स कथं शक्यमस्माभिरपकर्ष्टुं बलादितः ।
पितृपैतामहाद्राज्यात्ससहायो विशेषतः ॥ ५
भृता हि पाण्डुनामात्या बलं च सततं भृतम् ।

C. 1. 5681
B. 1. 142. 10
K. 1. 152. 25

1 Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_{2.5}$ S om. उवाच. — N (Ñ$_3$ om. line 2) V$_1$ B Da Dn D$_{1.2}$ ins. after वैशं° उ° (resp. वैशं°): K$_4$ S (T$_1$ om. line 2; the rest om. lines 1, 3 and 8) ins. (with a prefixed वैशं°) after passage No. 81 of App. I, viz. the Kaṇikanīti (T$_2$ repeating the insertion after the second occurrence of adhy. 130): D$_4$ (prefixing a वैशं°) ins. after passage No. 82 of App. I:

1444* एवं श्रुत्वा तु पुत्रस्य प्रज्ञाचक्षुर्नराधिपः ।
कणिकस्य च वाक्यानि तानि श्रुत्वा स सर्वशः ।
धृतराष्ट्रो द्विधाचित्तः शोकार्तः समपद्यत ।
दुर्योधनश्च कर्णश्च शकुनिः सौबलस्तथा ।
दुःशासनचतुर्थास्ते मन्त्रयामासुरेकतः । [5]
ततो दुर्योधनो राजा धृतराष्ट्रमभाषत ।
पाण्डवेभ्यो भयं नः स्यात्तान्विवासयतां भवान् ।
निपुणेनाभ्युपायेन नगरं वारणावतम् ।

[(L. 1) K$_4$ Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B$_6$ Da एतत् (for एवं). Ñ$_3$ तच्छ्रुत्वा तु स पुत्र°. — (L. 2) K$_4$ श्रुत्वा स सर्वशः प्रभो (for the posterior half). S कर्णिकस्य मतं (G$_3$ वचः) श्रुत्वा (G$_6$ ज्ञात्वा) कार्त्स्न्येन भरतर्षभ. — (L. 4) T$_2$ G$_{1.2.4.5}$ शकुनिश्चापि सौबलः (G$_4$ सर्वशः). — (L. 5) K$_4$ दुर्योधनचतु°; D$_2$ °सनस्तथा चान्ये. T$_2$ G$_{1.2.4.5}$ °सुरंजसा; M °सुरेकदा. — (L. 6) T$_2$ G$_{1.2.4.5}$ राजन्. — (L. 7) Da Dn$_3$ T$_1$ G$_{1.2}$ M$_{3.5}$ न (for नः). T$_2$ G$_{1.2.4.5}$ M अस्ति (for स्यात्). T$_2$ G$_{1.2.4.5}$ °यच प्रभो; M विधत्स्व यदनंतरं.]

A passage given in App. I (No. 82) is ins. in S (except G$_{3.6}$) after 1444*; in D$_4$ (om. lines 21–36), after passage No. 81 of the same App. In M passage No. 82 is followed by adhy. 129–130; in T$_2$ G$_{2.4.5}$, by a *repetition* of the same two adhy.; and, finally, in G$_1$, by adhy. 131. — ^{a}) Ñ$_1$ अपि (for तु). Ñ$_2$ V$_1$ B D (except D$_5$) पुत्रेण; T$_1$ G$_1$ वचनं. M तस्य तद्वचनं श्रुत्वा. — ^{b}) Ñ$_{2.3}$ V$_1$ B D ईरितं; G$_{2.4.5}$ अप्रियं. T$_1$ श्रुत्वा पुत्रसमीरितं; G$_1$ श्रुत्वा सुमहदप्रियं (= 1. 1. 95^{b}); M पुत्रेण च समीरितं. — ^{cd}) G$_1$ M उवाच मतिमान्वाक्यं दुर्यो(G$_1$ सुयो)धनमरिंदमं.

2 ^{a}) T$_2$ धर्मवृत्तः; G$_3$ स च वन्यः; G$_6$ धर्मसूनुः. G$_{1.6}$ तथा; G$_3$ तदा. — ^{b}) K$_4$ हितकृत्प्रियः; D$_5$ प्रियकृत्तमः. G$_2$ तदा; G$_{4.5}$ तथा (for हितः.). Ñ$_3$ V$_1$ B Da Dn D$_{1.2.4}$ तथा धर्मपरायणः; T$_2$ G$_{1.6}$ सुवृत्तो मयि गौरवात् (G$_1$ कौरव); G$_3$ संवृत्तो मयि कौरवाः. — ^{c}) K$_{2.4}$ सर्वासु. B$_5$ T$_1$ G$_{2.5}$ तदा. K$_0$ सर्वेषु सर्वकालेषु. — ^{d}) G$_{2.4}$ M च (for तु). T$_2$ G$_{1.4.5}$ मदीयेषु विशे°.

3 T$_2$ (hapl.) om. 3–5. — ^{a}) Ñ$_3$ V$_1$ B D (except D$_5$) नासौ; T$_1$ नान्यं; G$_{1.2.4.5}$ नाहं; G$_3$ नात्र; M$_{6-8}$ तस्य. Ñ$_2$ V$_1$ B D (except D$_5$) विजानाति; T$_1$ G$_{2.4.5}$ विजा°; G$_3$ M$_{6-8}$ न जानाति. G$_6$ अत्र किं च न जानाति. — ^{b}) Ñ$_1$ G$_{4.6}$ भोजनानि. — Da$_2$ om. 3^{cd}. — ^{cd}) B$_5$ Da$_1$ transp. नित्यं and राज्यं. G$_1$ तत्सर्वं; G$_{3.6}$ सर्वस्वं (for नित्यं हि). D$_5$ राष्ट्रं. G$_{1.3.6}$ मयि धर्मभृतां वरः.

4 T$_2$ om. 4 (cf. v. l. 3). — For 4^{a}, K$_1$ repeats 2^{a}. — ^{b}) G$_{1.6}$ धर्मपरः सदा; G$_3$ धर्मवरस्तदा. — ^{d}) D (except Da$_2$ D$_4$) T$_1$ पौरवाणां सु° (D$_2$ °वाणीव सं°); G$_{1.3.6}$ ना(G$_6$ न)गरे च प्रतिष्ठितं (G$_1$ °तः). — After 4, G$_6$ ins.:

1445* स तथा वर्तमानोऽसौ धर्मसूनुर्यथानुजः ।

5 G$_6$ om. 5^{ab}; T$_2$ om. 5 (cf. v. l. 3). — ^{a}) Ñ$_{2.3}$ B D T$_1$ G (G$_6$ om.) M$_5$ शक्यतेस्मा° — ^{b}) K$_1$ B$_{1.3}$ D$_2$ T$_1$ G$_{1.2.4.5}$ M (except M$_5$) अपाकर्ष्टुं; K$_2$ V$_1$ °कर्तुं; Ñ$_3$ B$_{5.6}$ Da Dn D$_{1.4.5}$ अपाकर्तुं. V$_1$ बलादिव; G$_{1.3}$ नरर्षभः. — After 5^{ab}, D$_1$ reads 7. — ^{c}) Ñ$_{1.3}$ G$_{2.4.5}$ M °पैतागता°; G$_{1.3.6}$ राज्यमेव हि नः (G$_3$ सं°) प्राप्तः. — ^{d}) V$_1$ स महात्मा.

G. 1. 5681
B. 1. 142. 10
K. 1. 132. 20

भृताः पुत्राश्च पौत्राश्च तेषामपि विशेषतः ॥ ६
ते पुरा सत्कृतास्तात पाण्डुना पौरवा जनाः ।
कथं युधिष्ठिरस्यार्थे न नो हन्युः सबान्धवान् ॥ ७

दुर्योधन उवाच ।

एवमेतन्मया तात भावितं दोषमात्मनि ।
दृष्ट्वा प्रकृतयः सर्वा अर्थमानेन योजिताः ॥ ८
ध्रुवमस्मत्सहायास्ते भविष्यन्ति प्रधानतः ।
अर्थवर्गः सहामात्यो मत्संस्थोऽद्य महीपते ॥ ९
स भवान्पाण्डवानाशु विवासयितुमर्हति ।
मृदुनैवाभ्युपायेन नगरं वारणावतम् ॥ १०
यदा प्रतिष्ठितं राज्यं मयि राजन्भविष्यति ।
तदा कुन्ती सहापत्या पुनरेष्यति भारत ॥ ११

धृतराष्ट्र उवाच ।

दुर्योधन ममाप्येतद्धृदि संपरिवर्तते ।
अभिप्रायस्य पापत्वान्नैतत्तु विवृणोम्यहम् ॥ १२
न च भीष्मो न च द्रोणो न क्षत्ता न च गौतमः ।
विवास्यमानान्कौन्तेयाननुमंस्यन्ति कर्हिचित् ॥ १३
समा हि कौरवेयाणां वयमेते च पुत्रक ।
नैते विषममिच्छेयुर्धर्मयुक्ता मनस्विनः ॥ १४
ते वयं कौरवेयाणामेतेषां च महात्मनाम् ।
कथं न वध्यतां तात गच्छेम जगतस्तथा ॥ १५

दुर्योधन उवाच ।

मध्यस्थः सततं भीष्मो द्रोणपुत्रो मयि स्थितः ।
यतः पुत्रस्ततो द्रोणो भविता नात्र संशयः ॥ १…

---

6 K1 G6 M7 om. 6. — a) G2.4.5 भ्रात्रा (for भृता). G8 भ्रातृभिः पंच वामात्या. — b) Ko D5 transp. बलं and भृतं. D5 हि विततं. G1 घृवं; G2.4.5 घृतं. — c) T2 G6 घृताः. Ś1 (by transp.) च पुत्राः. — d) G8 स्नुषा अपि वि°.

7 T2 om. 7–14. D1 reads 7 after 5^{ab}. — a) B6 पौराः; G1.6 तथा; G8 तदा (for पुरा). — b) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 नागराः; Ñ8 G2.4.5 M3.5 कौरवाः. G1.3.6 विषये पांडुना नराः (G1 °नंदनाः). — d) D1 नोपहन्युः. K3 हिंस्युः.

8 T2 om. 8 (cf. v. l. 7); G3.6 om. 8–14^{ab}. — Ś1 K1 D5 S om. उवाच. — a) K1 V1 B5 Dn8 D2 एव; K3 Dn1 D1 T1 एवं (for एतन्). K1 च ते; K3 पुरा; Dn1.n8 D1 T1 यथा (for मया). Ñ8 G1.2.4.5 महाराज (for मया तात). — b) Ko.2.4 Ñ1 V1 B D4.5 भाविनं; G2 °ता; M6–8 भाषितं. Ś1 K1 दुष्टं (for दोषं). Dn °त्मनः. — c) V1 तात; G1.2.4.5 पूर्वं (for सर्वा). Ś1 K1 दृष्ट्वा ताः प्रकृतीः स°. — d) Ñ2.3 V1 B D (except D5) T1 पूजिताः.

9 T2 G3.6 om. 9 (cf. v. l. 7, 8). — a) Ś1 K1 D5 ता (for ते). — b) Ś1 K1 प्रदानतः; D2 प्रयत्न°; G1.4.5 न संशयः; G2 विशेषतः. — c) Ñ2 V1 G1.2.4 अर्थि°; Cd as in text. — d) Ko G2.4.5 °स्थो हि; K4 °स्थोपि.

10 T2 G3.6 om. 10 (cf. v. l. 7, 8). — a) K3 तात (for आशु). — b) Ñ1 विसर्जयि°. A few MSS. अर्हसि. — c) D5 गूढेनैवा°.

11 T2 G3.6 om. 11 (cf. v. l. 7, 8). — a) Ñ3 राष्ट्रं. — b) Ś1 K (except Ko) D5 तात (for राजन्). G1.2.4.5 भविष्यति मयि स्थिरं. — c) Ñ3 ततः. Ś1 Ko.1 म(Ko स)हामात्यैः; K2–4 D5 °पत्यैः; Ñ1 V1 °मात्या. — d) G1 पुरमेष्यति. G1.2.4.5 पार्थिव (for भार°).

12 T2 G3.6 om. 12 (cf. v. l. 7, 8). Ś1 K1 S om. उवाच. — c) D5 अभिप्रायं हि; G1.2.4.5 न प्रार्थयेस्य. — d) K2 N3 Dn D1 एवं; D5 एनं (for एतत्). G1.2… एवास्तु; G5 एवास्य (for एतत्तु). Ś1 °तत्कुरु वृणो°; K… °तत्कर्तुं वृणो°.

13 T2 G3.6 om. 13 (cf. v. l. 7, 8). — a) Ś1 K हि (for the first च). — b) G1 च न (by transp.). Ś… K3 Ñ2.3 V1 B1.3 Dn D4.5 T1 G5 न च क्षत्ता न (K3 G… च) गौ°; Ñ1 M नाश्वत्थामा न गौ°. — c) G1.2.4.5 निर्वास्य°. — d) Ko.2 G2.4.5 M3.5 नानुमं°; Ñ1 B… अन्विच्छन्नथ; Ñ2 B1.3.5 Dn D1 अन्विच्छं(B1 °च्छं)त्यथ; Ñ… °मन्यंति; Da D4 अन्विच्छंतीह.

14 T2 om. 14; G3.6 om. 14^{ab} (cf. v. l. 7, 8); K1.… (hapl.) om. 14^{b}–15^{a}. — b) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 वयं ते चैव पु°. — c) Ś1 Ko.2.4 D4.5 विवासमिच्छेयुः. — d) Da1 कृपायुक्ताः. Ś1 Ko.2.4 Ñ3 D5 विशेषतः (for मन°).

15 K1.3 om. 15^{a} (cf. v. l. 14). — a) G2.4.… पांडवेयानां. — b) Ś1 K अन्येषां च; M5 परेषां च. Ko.… महीक्षितां; M6–8 मनस्विनां. — c) S वाच्यतां. — d) Ñ1.… V1 B (except B5) D T1 M गच्छाम (Dn2 न स्याम; Da… D5 as in text).

16 Ś1 Ko.1.3 S om. उवाच. — b) T2 ध्रुवं; G…

कृपः शारद्वतश्चैव यत एते त्रयस्ततः ।
द्रोणं च भागिनेयं च न स त्यक्ष्यति कर्हिचित् ॥१७
क्षत्तार्थबद्धस्त्वस्माकं प्रच्छन्नं तु यतः परे ।
न चैकः स समर्थोऽस्मान्पाण्डवार्थे प्रबाधितुम् ॥१८
स विश्रब्धः पाण्डुपुत्रान्सह मात्रा विवासय ।
वारणावतमद्यैव नात्र दोषो भविष्यति ॥ १९
विनिद्रकरणं घोरं हृदि शल्यमिवार्पितम् ।
शोकपावकमुद्भूतं कर्मणैतेन नाशय ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

१३१

वैशंपायन उवाच ।
ततो दुर्योधनो राजा सर्वास्ताः प्रकृतीः शनैः ।
अर्थमानप्रदानाभ्यां संजहार सहानुजः ॥ १
धृतराष्ट्रप्रयुक्तास्तु केचित्कुशलमन्त्रिणः ।
कथयांचक्रिरे रम्यं नगरं वारणावतम् ॥ २
अयं समाजः सुमहान्रमणीयतमो भुवि ।

C. 1. 5698
B. 1. 143. 3
K. 1. 155. 3

स्थिरः; G6 ध्रुवः (for स्थितः). — ^c) G2.4.5 यतः सुतोप्ययं (G1 °थ; G5 °याद्) द्रोणो. — ^d) D1 भविष्यति न सं°.

17 ^b) D5 त्रयः स्थिताः. Ñ T G1.3.6 यत एवं वयं ततः; Ñ2.3 V1 B Da Dn D1.2.4 T1 यत एतौ ततो भवेत्. — ^c) T G1.3.6 भागिनेयं कृपो (T2 तथा; G3 तु ते; G6 ततो) द्रोणिं. — ^d) Ko.3.4 Ñ B (except B5) D4 M (except M8) न संत्यक्ष्यति; G2.4 न स त्यजति. T G1.3.6 न त्यक्ष्यति कथं(G3 °दा)चन.

18 ^a) Ś1 K1.2 क्षत्ताव(K2 स्म)बद्धस्त्व°; Ñ2 °नुबंधस्त्व°; T2 °लुब्धस्त्वस्मासु; G1 °बंधुस्त्वस्मासु; G2.4 °लुब्धश्च°; G5 क्षत्ता त्वलुब्धस्त्व°; G6 °र्थं बंधनस्त्वस्मान्; M °र्थं(M5 च)बंधुरस्माकं. — G6 (hapl.) om. 18^bc. — ^b) K (except K1) Ñ1.3 V1 D4.5 T G (G6 om.) प्रच्छन्नः. Ś1 K (except K1) Ñ V1 B1.3 Dn D1.2.5 T1 सं(Ñ3 प्र)यतः; B3 m.5.6 Da D4 संगतः; G3 च यतः. K2.4 Ñ V1 B D T G3 परैः; G1 परं. — ^c) Ś1 स न चैकः (by transp.); D5 न वै शोकः; T2 G3 न त्वेकः स. K4 तु; B1 G1 च (for स). — ^d) Ś1 K1 पांडवार्थेषु वा°; B1.5 Dn °र्थे [ऽ]धिवा°.

19 ^a) B5 Dn D1.2 S सु- (G3 अ-) (for स). Ś1 K1 Ñ V1 G2-5 विस्रब्धः; B1.3.5 D2.4 विस्र(B5 °श्र)ब्धं; T G1.6 M विस्रब्धान्. K1 B Da D2.4 G3.6 पांडुसुतान्. D6 सुश्रद्धः पांडुपुत्रांश्च. — ^b) Ñ3 B (except B6) Dn D1.2.4 T1 G1 प्रवासय; Ñ3 °सयेः. — ^d) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 यथा यांति तथा कुरु.

20 ^a) K (except K1) D5 T1 G विनिद्राक(G4 °का-; G6 °व)रणं; T2 निद्राया हरणं; M निद्रावकरणं. G2.4.5 ह्येतद् (for घोरं). — ^c) Ś1 K1 Ñ3 B1 D5 T2 G2.4.5 °संभूतं. — ^d) K2 T2 तेन; G (except G3.6) अनेन (for एतेन). Ś1 K1-3 D5 शामय (for नाश°).

Colophon. T2 G4.5 have a colophon after each occurrence of this adhy.; on the other hand, G2 (which also repeats this adhy.) has only one colophon and that after the first occurrence of this adhy. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 Dn जतुगृह; B5 Da जातुप; T1 संभव. — *Adhy. name:* Ś1 K1.2 D5 G1.2 वारणावतयात्रा; Ko.4 दुर्योधनमंत्रः; K3 वारणावतं प्रति पांडवनिवासः; Ñ1.2 V1 दुर्योधनपरामर्शः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 139; B5 137; Dn1.n3 141; D4m 144; T1 136; T2 G5 (both first time) 85 and (both second time) 88; G1.2.4 (second time).6 M 87; G3 86; G4 (first time) 84. — *S'loka no.:* Dn 21 (Dn3 24); M3 20. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 5701.

131

1 Ś1 Ko.1.3 D1.2 S om. उवाच (G2.4.5 om. the ref.). — ^ab) T1 G1.2.4 राजन् (for राजा). T1 G2.6 तु; T2 G1.2.4.5 च (for ताः). K (except K1) Ñ V1 B D (D4 before corr.) सर्वाः प्रकृतयः शनैः (V1 तथा). M धृतराष्ट्रे प्रतिज्ञाते राजा दुर्योधनः शनैः. — ^c) Ko D5 °प्रदानैश्च; B3 अर्थप्राण°; B6 अर्थप्रदानमानाभ्यां; Ñ2 अन्नमान°; T1 G3.6 °दानेन. — ^d) T1 G1 संजग्राह. M स कौरवान् (for सहा°). Ś1 K D2.5 रंजयामास सानुजः (K3 पूजयामास भारत). — After 1, T2 G (except G3.6) ins.:
1446* युयुत्सुमपनीयैकं धार्तराष्ट्राः सहोदराः ।

2 ^a) G (except G6) M5-8 धार्तराष्ट्र°. V1 B3.5 D T G3 ते (D5 च) (for तु).

3 ^b) Ś1 K1 B6 D4 G3.6 °तरो. — ^c) Ś1 K1 प्रभुमते;

C. 1. 5008 B. 1. 143. 3 K. 1. 155. 3

उपस्थितः पशुपतेर्नगरे वारणावते ॥ ३
सर्वरत्नसमाकीर्णे पुंसां देशे मनोरमे ।
इत्येवं धृतराष्ट्रस्य वचनाच्चक्रिरे कथाः ॥ ४
कथ्यमाने तथा रम्ये नगरे वारणावते ।
गमने पाण्डुपुत्राणां जज्ञे तत्र मतिर्नृप ॥ ५
यदा त्वमन्यत नृपो जातकौतूहला इति ।
उवाचैनानथ तदा पाण्डवानम्बिकासुतः ॥ ६
ममेमे पुरुषा नित्यं कथयन्ति पुनः पुनः ।
रमणीयतरं लोके नगरं वारणावतम् ॥ ७
ते तात यदि मन्यध्वमुत्सवं वारणावते ।
सगणाः सानुयात्राश्च विहरध्वं यथामराः ॥ ८
ब्राह्मणेभ्यश्च रत्नानि गायनेभ्यश्च सर्वशः ।
प्रयच्छध्वं यथाकामं देवा इव सुवर्चसः ॥ ९
कंचित्कालं विहृत्यैवमनुभूय परां मुदम् ।
इदं वै हास्तिनपुरं सुखिनः पुनरेष्यथ ॥ १०
धृतराष्ट्रस्य तं काममनुबुद्ध्वा युधिष्ठिरः ।
आत्मनश्चासहायत्वं तथेति प्रत्युवाच तम् ॥ ११
ततो भीष्मं महाप्राज्ञं विदुरं च महामतिम् ।
द्रोणं च बाह्लिकं चैव सोमदत्तं च कौरवम् ॥ १२
कृपमाचार्यपुत्रं च गान्धारीं च यशस्विनीम् ।

Cd पशुपतेः (as in text).

4 a) B Da D4 (before corr.) °कीर्णः; D5 सर्वसंपत्त°. — b) T2 G पुण्य(G3 °ण्ये)देशे. K3.4 मनोहरे. D5 पुंसां गदनिवारणे. — c) Ś1 K1-3 D5 इत्येता. T G धार्तराष्ट्रस्य. — d) D2 T2 G4.5 कथां; G3.6 तदा.

5 a) K0.3.4 B1 G3.4.6 M3.7.8 तदा र°. — K3 om. 5c–6b. — d) K1 मतिः किल.

6 K3 om. 6ab (cf. v. l. 5). — a) Ñ1 V1 -नुमन्यत नृपो; T1 G1.4.5 त्व(G1 त्वा)शंकत नृपो; G2 त्वं शंकितनृपो; G3.6 तु (G6 -त्वा-) शंकितमतिः; M त्वशंकितान् (M3.5 °कितं) राजा. — b) K0.2 D5 °हलानिति; K1 °हला इव; M °हलादिव. — c) K0.1 तानथ तदा; Ñ1 V1 एनानेत्य तदा; Ñ3 Dn1.n3 एतानेत्य तदा; B1.3 D1.2.5 T1 M5 एतानथ तदा; Dn2 एतानथ तान्; D4 चैनानथ तान्; T2 G1.3.4.5 चैनानथ वै; G3.6 एतानिति तदा; M3.6-8 चैनान्स तदा (for एनानथ तदा). — T G ins. after 6: D4 marg., after धृत° उ° (cf. v. l. 7):

1447* अधीतानि च शास्त्राणि युष्माभिरिह कृत्स्नशः ।
अस्त्राणि च तथा द्रोणाद्गौतमाच्च शरद्वतः ।
सोऽहमेवंगते तात चिन्तयामि समन्ततः ।
रक्षणे व्यवहारे च राज्यस्य सततं हिताः ।

[(L. 2) G2.4.6 °माच्च विशेषतः. — (L. 3) G5 काले (for तात). D4 कृतकृत्या भवंतस्तु सर्वविद्याविशारदाः.]

7 Before 7, M6-8 ins. धृत°; D4 marg. धृत° उ° (followed by 1447*). — a) K4 Ñ2.3 B D T1 ममैते; T2 G1.4.5 इमे वै; G2.3.6 M इमे हि. G3 पुरतस्. T2 G तात (for नित्यं). — K3 transp. 7a and 7d. — c) K (except K1) Ñ V1 B1.6 D T1 M (except M5) °तमं; B3 °तमे.

8 a) Ñ V1 B Da Dn ते ताता; T2 G2.4 नीता वा; G1 गच्छेथाः; G6 ते तं हि. — b) Ñ3 नगरे; G3.6 उत्सवे. — c) Dn D1 °णाः सान्वयाश्चैव; Cd Nīlp as in text. — d) T2 G1.5 यथा दिवि; G1 यथा दिवः; G2 सुरा दिवि.

9 a) M (except M3) अथ (for च). — b) T2 G नटे(G1 भटे-; G2.3 नरे-; G6 नगे)भ्यश्च विशेषतः. — Ñ3 (? hapl.) om. 9cd. — c) G3.6 संप्रदध्वं. B1 यथाकालं.

10 a) G3 विहृत्य स. — b) G3.6 M अवाप्य च प°. T2 G1.2.4-6 मुदं परां (by transp.). G3 वारणावतमेत्य च. — c) Ś1 K1 T1 इदं हि; Ñ1 T2 G इहैव (G3 पुनर्वै). Some S MSS. हस्तिन°. — d) G3.6 सुखेन. G2 (by corr.) °रेष्यत. — After 10, T G ins.:

1448* निवसध्वं च तत्रैव संरक्षणपरायणाः ।
वैलक्षण्यं हि तत्रैव भविष्यति परंतपाः ।

[(L. 1) G3.6 पुरेक्षणपरा°. — (L. 2) G3 वस्तव (for तत्रैव).]

— T1 G1.3.6 cont.:

1449* नगरं पुनरेवेदमुपयास्यथ पाण्डवाः ।
[G3 °यास्यसि पांडव.]

11 Before 11, M ins. वैशं°. — b) K0 अथ बध्वा; K3.4 Ñ2 V1 B3.5m.6 Da Dn1 D4 अनुबुध्य; K3 T G1.2.4.5 M3 अवबुध्य; Ñ1 अनुबुद्धो; D5 अथ बुद्धा; G3 अथ बुध्या; G6 अबुध्यत; M5-7 अनुबुध्या. — c) Ś1 K4 Ñ V1 B3 D1 T1 G2 °श्च सहायत्वं; M °श्चा(M5 °श्च)सहायत्वात्. — d) B1.5 G3.6 °वाच ह.

12 a) K3 महाबुद्धिं; Ñ2 B D (except D5) T1 M शांतनवं; V1 °बाहुं; G (except G3.6) °त्मानं. — c) T2 G1.4.5 बाह्लिकं च तथा द्रोणं. — d) M3.5 सौ(M5 सो)मदत्तिं. B6 Da D4 श(Da1 च)लं तथा (for च कौ°).

13 After 13a, K4 Ñ V1 B D (except D5) T1 ins.:
1450* भूरिश्रवसमेव च ।

युधिष्ठिरः शनैर्दीनमुवाचेदं वचस्तदा ॥ १३
रमणीये जनाकीर्णे नगरे वारणावते ।
सगणास्तात वत्स्यामो धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ १४
प्रसन्नमनसः सर्वे पुण्या वाचो विमुञ्चत ।
आशीर्भिर्वर्धितानस्मान्न पापं प्रसहिष्यति ॥ १५
एवमुक्तास्तु ते सर्वे पाण्डुपुत्रेण कौरवाः ।
प्रसन्नवदना भूत्वा तेऽभ्यवर्तन्त पाण्डवान् ॥ १६

स्वस्त्यस्तु वः पथि सदा भूतेभ्यश्चैव सर्वशः ।
मा च वोऽस्त्वशुभं किंचित्सर्वतः पाण्डुनन्दनाः ॥ १७

ततः कृतस्वस्त्ययना राज्यलाभाय पाण्डवाः ।
कृत्वा सर्वाणि कार्याणि प्रययुर्वारणावतम् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

१३२

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तेषु राज्ञा तु पाण्डवेषु महात्मसु ।
दुर्योधनः परं हर्षमाजगाम दुरात्मवान् ॥ १
स पुरोचनमेकान्तमानीय भरतर्षभ ।
गृहीत्वा दक्षिणे पाणौ सचिवं वाक्यमब्रवीत् ॥ २
ममेयं वसुसंपूर्णा पुरोचन वसुंधरा ।

C. 1. 5717
B. 1. 144. 3
K. 1. 150. 4

मान्यानन्यानमात्यांश्च ब्राह्मणांश्च तपोधनान् ।
पुरोहितांश्च पौरांश्च.

After 13^{ab}, T G (except G3.6) ins.:

1451* सर्वमाद्रुरुपस्पृष्ट्वा(sic) विदुरस्य च योषितः ।

— ^{c}) Ś1 K1 चरन् (for शनैर्). K3 विद्वान्; Ñ V1 B D (except D1.4) दीनः; T2 G (except G3.6) वाक्यं. — ^{d}) T2 G (except G3.6) उवाच वदतां वरः.

14 Before 14, M6-8 ins. युधिष्ठिरः. — ^{a}) G4 गमिष्यामो (for जना°). — G4 om. 14^{bc}. — ^{c}) G3 सगणैस्. K0.2.3 Ñ V1 B D T1 G1.2 तत्र (for तात). Ñ2 B D T1 यास्यामो. T2 G5.6 सगणास्तु गमिष्यामो.

15 ^{a}) Cf. 16^{c}. G2.4 M3.5 °वदनाः. — ^{b}) K1 G4 पुण्यवाचो. D2 विवक्षथ; D5 विमुंचथ. — G1 om. 15^{c}–17^{d}. — ^{c}) K (except K1) नंदितान्; Ñ1.3 वंदि°; Ñ2 B D (except D2.5) T1 बृंहि°. — ^{d}) M पापान्. K3 वै प्रवेक्ष्यति; Ñ1.3 V1 B1.3m.5.6 Da D4 वै प्रस(B3m Da °सं; D4 °श)क्ष्यति; Ñ2 Dn D5 T G (G1 om.) (? Cd) प्रसहिष्यते; D2 वै भविष्यति; M वै प्रय(M3.5 °च)क्षथ.

16 G1 om. 16 (cf. v. l. 15). Before 16, Ś1 K T2 G3.5.6 M3.5 ins. वैशं°. — ^{a}) B1.5 T2 G2.5.6 M (except M3) च (for तु). — ^{b}) K4 °ण सर्वशः. — ^{c}) Cf. 15^{a}. Ś1 K1.2.4 Ñ1 °मनसो. — ^{d}) Ś1 K Ñ3 V1 D5 तेभ्य(K3 भ्य)नंदंत; Ñ1 तेभ्यरक्षंत; Ñ2 B Da Dn D1.2.4 T1 तेन्व°; T2 G5.6 ते ऽव्य°; G3 ते ह्य°.

17 G1 om. 17 (cf. v. l. 15). — ^{b}) K3 सर्वदा. — ^{c}) Ñ1 V1 मा वचो°; Ñ2 मा च भो°; T2 G3.5.6 मावो(T2 G5 °रो)च°; G2.4 न च वो°. — ^{d}) Ñ1.2 V1 B1 Dn D1 T1 सर्वशः. T2 G3.6 °नंदनान्.

18 ^{a}) T2 G ते तथा (G3 °दा) नंदिता (G3.6 वर्धिता) वृद्धैः; M ततः स्वस्त्ययनादीनि. — ^{b}) Ñ2.3 B Da1 Dn D1.2.4 (before corr.) °लंभाय; D5 °लोभाय. Dn पार्थिवाः. — ^{c}) K2 D5 M6-8 कार्याणि सर्वाणि (by transp.). For it, K3 subst. 15^{a}. — ^{d}) T2 G2.4.5 गमनाय मतिं दधुः.

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 B3 Dn1.n2 D2 जतुगृह; B1.5 Da जातुष; T1 संभव. — *Adhy. name:* Ś1 K0-2.4 Ñ V1 D5 वारणावतयात्रा (Ñ3 °वतगमनं); K3 M6-8 पांडवागमनं; T2 G1.4 युधिष्ठिरगमनोत्साहः (T2 °नोत्साहनं); M5 पांडवगह(? म)नप्रोत्साहनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 140; B3 136; Dn2 142; D4m 145; T1 138; T2 G1.5.6 89; G2 90; G2.4 M 88. — *S'loka no.:* Dn 19; M3 18. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 5720.

132

1 Ś1 K1.3 D2 S om. उवाच. — ^{a}) D2 यातेषु (for राज्ञा तु). T G धृतराष्ट्रप्रयुक्तेषु. — ^{b}) Ñ3 B D (except D5) T1 पांडुपुत्रेषु भारत. — ^{d}) Ñ3 B1.3 Dn D1.2 अगच्छत्स (B1 °त्सु-); B5.6 Da D4 अगमत्स (for आजगाम). — After 1, T G ins.:

1452* ततः सुबलपुत्रश्च कर्णो दुर्योधनस्तथा ।
दाहने सहपुत्रायाः कुन्त्या मतिमकुर्वत ।
मन्त्रयित्वा स तैः सार्धं दुरात्मा धृतराष्ट्रजः ।

C. 1. 5717
B. 1. 144. 3
K. 1. 155. 4

यथेयं मम तद्वत्ते स तां रक्षितुमर्हसि ॥ ३
न हि मे कश्चिदन्योऽस्ति वैश्वासिकतरस्त्वया ।
सहायो येन संधाय मन्त्रयेयं यथा त्वया ॥ ४
संरक्ष तात मन्त्रं च सपत्नांश्च ममोद्धर ।
निपुणेनाभ्युपायेन यद्ब्रवीमि तथा कुरु ॥ ५
पाण्डवा धृतराष्ट्रेण प्रेषिता वारणावतम् ।
उत्सवे विहरिष्यन्ति धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ६
स त्वं रासभयुक्तेन स्यन्दनेनाशुगामिना ।
वारणावतमद्यैव यथा यासि तथा कुरु ॥ ७
तत्र गत्वा चतुःशालं गृहं परमसंवृतम् ।
आयुधागारमाश्रित्य कारयेथा महाधनम् ॥ ८
शणसर्जरसादीनि यानि द्रव्याणि कानिचित् ।
आग्नेयान्युत सन्तीह तानि सर्वाणि दापय ॥ ९
सर्पिषा च सतैलेन लाक्षया चाप्यनल्पया ।
मृत्तिकां मिश्रयित्वा त्वं लेपं कुड्येषु दापयेः ॥ १०
शणान्वंशं घृतं दारु यन्त्राणि विविधानि च ।
तस्मिन्वेश्मनि सर्वाणि निक्षिपेथाः समन्ततः ॥ ११
यथा च त्वां न शङ्केरन्परीक्षन्तोऽपि पाण्डवाः ।
आग्नेयमिति तत्कार्यमिति चान्ये च मानवाः ॥ १२
वेश्मन्येवं कृते तत्र कृत्वा तान्परमार्चितान् ।
वासयेः पाण्डवेयांश्च कुन्तीं च ससुहृज्जनाम् ॥ १३
तत्रासनानि मुख्यानि यानानि शयनानि च ।
विधातव्यानि पाण्डूनां यथा तुष्येत मे पिता ॥ १४
यथा रमेरन्विश्रब्धा नगरे वारणावते ।

[(L. 2) G3 गमने; G6 दहने. — (L. 3) T G3.6 दुष्टात्मा; G1 दुर्मत्या.]

2 ab) Here and below (uniformly) Ś1 K1 प्ररोचन- (for पुरोचन-). K0 उन्नीय चैकांते; K3 आनीय एकांते; D5 एकांतमुन्नीय; G1.5 एकांते आ(G5 ह्या)नाय; M एकांतमानाय्य. M (except M5) पुरुषर्षभ.

3 Before 3, K3 ins. वैशं°; S (except T1 M5) दुर्योधनः. — a) G3 सर्वं°. — c) K (except K1) Ñ3 T2 G य(G3 त)थैव; M (except M3) यथैषा. V1 मम भद्रं ते; G2.3.6 भवि(G3 °व)ता तात. — d) Ñ2 मां; T2 G1.2.4.5 तद् (for तां). V1 तथा तव न संशयः; G3.6 तथा (G3 °दा) त्वं द्रष्टुमर्हसि.

4 a) T2 G (except G3.6) °दन्यो वै. — b) K4 Ñ2 Dn D1 T G विश्वासिक(T2 G3-6 °त)तरस्; Cd as in text. K1 तदा; B (except B1) Da1 D1.2.4 तथा. — c) G3.6 सहायो मेसि; G5 त्वत्सहायेन.

5 a) K3 मंत्रं मे; T2 G (except G6) मंत्रांश्च. — b) K1.2 समुद्धर; T2 G2-4 ततो°. — d) G3.6 यत्त्वां वक्ष्यामि तच्छृणु.

6-7 Ś1 K1 (hapl.) om. 6-7.

8 b) K3 D4.5 G3.5 M °संमतं; T2 G2.4 °संमितं. — c) Ñ2 Dn D1 नगरोपांतम्. D5 आसृज्य (for आश्रित्य). — d) G1.5 महानसं; Cd as in text.

9 c) Ś1 आग्नेयात्मनि; K1 °यानि च. M6-8 संधीय. Ñ1 T G आग्नेयान्यत्र (Ñ1 °योत्पथ-) कुड्ये(G3 कुंडे)षु. — d) M (except M5) द्रव्याणि. Ś1 K (except K4) D5 दापयेः (K2 °येत्; K3 °ये.). Ñ2 B Da Dn D1.2.4 T1 तानि तत्र प्रदा°. — After 9, T G ins.:

1453* बल्वजेन च संमिश्रं मधूच्छिष्टेन चैव हि ।

[G1 बिल्वार्जुनैश्च; G2.6 ऐरंडजेन. G5.6 °च्छिष्टानि.]

10 a) Ś1 K1 चाप्यनल्पेन (for च सतै°). Ñ2 V1 B D (except D5) T1 सर्पिस्तैलवसाभिश्च. — c) T2 G2.4 मर्दयित्वा. K2 Dn2 तं; Ñ1 -श्च; D5 M5 तु; G1.3.6 M3 च; M6-8 वै (for त्वं). — d) B1(m as in text).3 कुड्ये प्रदापयं. B5.6 D (except D5) T G दापय.

11 a) K0.4 °न्वंशान्; K3 शणवंशान्; Ñ1 शणं वंगं (sic). K2 वसा शणामृतं दारु (*sup. lin.* चोपड्डु देवदारु); Ñ2 B D शणं तैलं घृतं चैव (D5 सणा वंशान्घृतदा°); Ñ3 शशं वसा घृतं दा°; V1 शणसर्जरसादीनि (=9a); T1 G1.3 M6-8 शणवंशकटं दा°; T2 G4-6 शणान्सर्जरसान्लाक्षान्; M3.5 वशं च कटकं दा°. — b) T2 G4.5 तृणाणि (for यन्त्रा°). Ñ2 B D (except D5) जतुदारूणि चैव ह (B1.6 Dn D1.2 हि). — c) T2 G1.4.5 सर्वत्र. G2.3.6 वेश्मनस्तस्य सर्वत्र. — d) B6 Da1 D4 प्रक्षिपेथाः; G1 °वेशय; G3 °क्षेपय; G5 °वपेत; M6-8 वि°.

12 a) M हि (for च). G2.3.6 तन्; G5 मां (for त्वां). Ñ2 V1 B D (except D5) T1 यथा च तन्न पश्येरन्. — c) Ś1 B5 G3 °यमपि. G4 तत्कुड्यं; M5 तत्कुर्याः. — d) Ñ V1 B D (except D5) T G अपि (for इति). Ñ V1 B D G2 अपि; T2 G1.5 न (for च).

13 a) B3 श्रितं (m as in text); G3.6 कृतं. K3 तस्मिन् (for तत्र). — b) K4 B3.6 Dn D2.4 M3 गत्वा° T2 G4.5 त्वं (for तान्). Ś1 °मार्जितान्; K1 °मोजितान्· D5 कृत्वान्यपरमाचिति (sic). — c) K3 T2 G1.4.5 M3.6-8

तथा सर्वं विधातव्यं यावत्कालस्य पर्ययः ॥ १५
ज्ञात्वा तु तान्सुविश्वस्ताञ्शयानानकुतोभयान् ।
अग्निस्ततस्त्वया देयो द्वारतस्तस्य वेश्मनः ॥ १६
दग्धानेवं स्वके गेहे दग्धा इति ततो जनाः ।
ज्ञातयो वा वदिष्यन्ति पाण्डवार्थाय कर्हिचित् ॥ १७
तत्तथेति प्रतिज्ञाय कौरवाय पुरोचनः ।
प्रायाद्रासभयुक्तेन नगरं वारणावतम् ॥ १८

स गत्वा त्वरितो राजन्दुर्योधनमते स्थितः ।
यथोक्तं राजपुत्रेण सर्वं चक्रे पुरोचनः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

१३३

वैशंपायन उवाच ।
पाण्डवास्तु रथान्युक्त्वा सदश्वैरनिलोपमैः ।
आरोहमाणा भीष्मस्य पादौ जगृहुरार्तवत् ॥ १
राज्ञश्च धृतराष्ट्रस्य द्रोणस्य च महात्मनः ।
अन्येषां चैव वृद्धानां विदुरस्य कृपस्य च ॥ २
एवं सर्वान्कुरून्वृद्धानभिवाद्य यतव्रताः ।

C. 1. 5736
B. 1. 145. 3
K. 1. 157. 3

पांडवांश्चैव. Ñ V1 B D (except D5) T1 G2.3.6 M5 वासयेथाः पांडवेयान् (B1.3.6 D2 M6 पांडवांश्च). — ^{d}) T2 G1.4.5 °द्रुणां; G2.3 °जनान्; M6-8 °जनाः.

14 ^{a}) B D (except D5) T1 आसनानि च दिव्यानि. — ^{b}) K0 G1.3.4 M विविधानि च. — ^{d}) Ñ2 B D (except D5) T1 वै (for मे). T2 G1.4.5 तुष्येत्पिता मम; G2.3.6 तुष्येच्च मे पिता.

15 ^{a}) B5.6 D3 तथा; G6 ततो (for यथा). K0 D5 रमेयुर्. K1 corrupt. T1 G1.4.5 M विस्रब्धाः; G2.3.6 °श्वस्ताः. — ^{d}) K3 B1 G3 कालविप°. G2 त्वया पंडितमानिना. Cd cites पर्ययः (as in text).

16 ^{a}) K3 Ñ2 B1.3.5 Dn D1.2 T G1 च (for तु). B6 तांस्तु ज्ञात्वा; Da ताञ्ज्ञात्वा तु; D4 तांस्तथा तु. M5 तान्कृत्वा तु. G2.3.6 ज्ञात्वा परमवि°. — ^{b}) G2.6 नितरामकु°; M छन्नस्त्वमकु°. — ^{cd}) K0 Ñ3 D5 G2 M तत्र त्वया (M7 तदा); K2 Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.2.4 त्वया ततो (by transp.); K4 ततस्तदा; G3 तत्र तथा; G6 तस्य त्वया. T2 G1.4.5 वेश्मनस्तस्य दातव्यो द्वारदेशे हुताशनः.

17 D1 reads 17–18^{ab} after 19. — ^{a}) Dn D1.4 T1 दह्यमाने; G6 दग्धानेह. — ^{b}) B5 Da दग्धा इति जना विदुः; T2 G (except G1.5) दाहिताः पांडवा इति. — ^{c}) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 न गर्हयेयुरस्मान्वै (B1.3.5 Da D2.4 °स्माकं). — ^{d}) G3.6 केचन; M किंचन (for कर्हि°).

18 For D1 cf. v. l. 17. Before 18, S (except T1 G3.4) ins. वैशं°. — ^{a}) K0.1.4 Ñ1.2 V1 B D T1 स (D4 तं; D5 तत् as in text). — For 18^{d}, Ñ V1 B D T1 subst. 7^{b}.

19 ^{a}) Ñ1.2 V1 B (except B5) Dn D1.2 T G1.4.5 त्वरितं. — ^{d}) K2 स्वयं चक्रे; T2 G1.4.5 चक्रे सर्वं (by transp.); G2.3.6 तथा चक्रे. — After 19, D1 reads 17–18^{ab}; while T2 G (except G1) ins.:

1454* यथाज्ञप्तं नृपतिना कौरवेण यशस्विना ।
　　एषां तु पाण्डवेयानां गृहं रौद्रमकारयत् ।

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.3 V1 Dn1.n2 जतुगृह; B Da जातुष; T1 संभव. — *Adhy. name:* Ś1 K1.2 D5 वारणावतयात्रा; K0.4 वारणावतयात्रायां पुरोचनगमनं; K3 जतुगृहनिर्माणं; Ñ1.2 V1 पुरोचनोपदेशः; Ñ3 D2.4 जतु(D4 जातुष)गृहकल्पना (D2 °नं); B3 गृहकल्पनं; M3 पुरोचनप्रेषणं; M5 जातुषं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 141; Dn2 143; D1m 146; T1 139; T2 G1.3.6 90; G2 91; G3.4 M 89. — *S'loka no.:* Dn M3 19. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 5739.

133

1 Ś1 K0.1.3 D2 S om. उवाच. — ^{a}) K0.2 D5 तथेत्युक्त्वा; Ñ V1 B5 Da1 G1.2.4 (before corr.) M5 °न्युंक्त्वा; D1.2.4 G3.4 (by corr.) °न्युक्तान्. — ^{c}) K1.2 आरोहमाणः (K1 °नः); S प्रयास्यमाना (G2.6 °संतस्तु).

2 ^{a}) K3 अथ; G2.3.6 तु (for च). — ^{b}) K3 तथा द्रोणस्य भारत. — ^{d}) G6 वीरस्यापि (for विदु°). Ñ1.2 V1 B D (except D5) T1 कृपस्य विदुरस्य च.

3 ^{a}) M (except M5) सर्वानपि कु°. K0-2 Ñ1 V1 गुरून्. B5 सर्वे (for वृद्धान्). — ^{b}) T2 G1.2.4.5 M5 च पांडवाः; G3.6 धृतव्रताः (G3 °तान्); M2.6-8 तु पांडवाः.

C. 1. 5730
B. 1. 145. 3
K. 1. 157. 3

समालिङ्ग्य समानांश्च बालैश्चाप्यभिवादिताः ॥ ३
सर्वा मातॄस्तथापृष्ट्वा कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
सर्वाः प्रकृतयश्चैव प्रययुर्वारणावतम् ॥ ४
विदुरश्च महाप्राज्ञस्तथान्ये कुरुपुंगवाः ।
पौराश्च पुरुषव्याघ्रानन्वयुः शोककर्शिताः ॥ ५
तत्र केचिद्ब्रुवन्ति स्म ब्राह्मणा निर्भयास्तदा ।
शोचमानाः पाण्डुपुत्रानतीव भरतर्षभ ॥ ६
विषमं पश्यते राजा सर्वथा तमसावृतः ।
धृतराष्ट्रः सुदुर्बुद्धिर्न च धर्मं प्रपश्यति ॥ ७
न हि पापमपापात्मा रोचयिष्यति पाण्डवः ।
भीमो वा बलिनां श्रेष्ठः कौन्तेयो वा धनंजयः ।
कुत एव महाप्राज्ञौ माद्रीपुत्रौ करिष्यतः ॥ ८
तद्राज्यं पितृतः प्राप्तं धृतराष्ट्रो न मृष्यते ।
अधर्ममखिलं किं नु भीष्मोऽयमनुमन्यते ।
विवास्यमानानस्थाने कौन्तेयान्भरतर्षभान् ॥ ९
पितेव हि नृपोऽस्माकमभूच्छांतनवः पुरा ।
विचित्रवीर्यो राजर्षिः पाण्डुश्च कुरुनन्दनः ॥ १०
स तस्मिन्पुरुषव्याघ्रे दिष्टभावं गते सति ।
राजपुत्रानिमान्बालान्धृतराष्ट्रो न मृष्यते ॥ ११
वयमेतदमृष्यन्तः सर्व एव पुरोत्तमात् ।
गृहान्विहाय गच्छामो यत्र याति युधिष्ठिरः ॥ १२
तांस्तथावादिनः पौरान्दुःखितान्दुःखकर्शितः ।

— c) Dn D1 T1 °नान्वै; T2 G1.5 समान्चापि; M समांश्चापि. G2–4.6 समांश्चापि परिष्वज्य.

4 a) Ś1 तथा दृष्ट्वा; K1 सुसूश्चैव; Ñ2 तथापृच्छ्य; Ñ3 समास्पृष्ट्वा. K3 मातॄः सर्वा उपस्पृष्ट्वा; Ñ1 सर्वानभि उपस्पृष्ट्वा; V1 गुरूनामंत्रयित्वा च; T2 G1.2.4.5 M आपृष्ट्वा मातरः सर्वाः; G3.6 सर्वानन्यांस्तदा(G6 °था)पृच्छ्य. — After 4a, S (except T1 G3.6) ins.:

1455*
. . . . यथार्हममितौजसः ।
शोचन्तः पाण्डवाः सर्वे.
[(L. 2) M कृपणं (for पाण्ड°).]

— b) T2 G1.2.4.5 M कुरून्कृत्वा प्र°; G3.6 यथार्हममितौजसः (=line 1 of 1455*). — c) G1.2 M चापि (for चैव). Ś1 K सर्वास्ताः प्रकृतीश्चैव; B6 गुरुणा मंत्रयित्वा च; T2 G4.5 सर्वांश्च प्रकृतीश्चापि; G3.6 प्रकृतीरपि सर्वांश्च. — d)=1. 131. 18d.

5 a) K3 Ñ3 S (except T1) तु (for च). K1 रथानारुह्य प्रययुः. — b) T1 मुनिपुंगवाः. — c) S (except T1 G3.6) पुरुषाः सर्वे. — d) Dn अन्वियुः; D4 (by corr.) अन्वीयुः; D5 बभूवुः; T2 G (except G3.6) ह्यन्वयुः. Some N MSS. °कर्षिताः.

6 a) K4 केचित्तत्र (by transp.); G3.6 M (except M5) ततः के°. G3.6 वदंति स्म. — b) T2 G (except G3.6) नागरा (for ब्राह्म°). B Da D2.4 पौरजानपदा नराः. — G3.6 om. 6c–7b. — c) Ñ2 B D (except D5) T1 दीनान्दृष्ट्वा पांडुसुतान्. — d) K3 G1.2.4 पुरुषर्षभ (K3 °भाः); Ñ2 B D (except D5) T1 भृशदुःखिताः.

7 G3.6 om. 7ab (cf. v. l. 6). — a) K3 पश्यति नृपः. — b) Ś1 K2 D5 सर्वदा. Ñ2 B D (except D5) T1 स सुमंदधीः. — c) K3 T2 G4.5 °राष्ट्रस्तु; G2 °राष्ट्रस्य. Ñ2 B D (except D5) T1 कौरव्यो (Da °वो) धृतराष्ट्रस्तु (Ñ2 B5 °श्च); G3.6 °राष्ट्रो महीपालो. — d) B3 Da D5 तु (for च). G3.6 न धर्ममनुप°.

8 a) K3 पापमपाप्मासौ. — c) G1.2 भीमोपि. — e) Ñ2 B D (except D5) T1 M5 महात्मानौ.

9 a) Ñ V1 B (except B5) D (except D5) T1 तान्; T2 G1.3.4.6 M यत्; G5 मत् (for तत्). Ñ V1 B (except B5) D (except D5) T1 प्राप्तान्. — b)=11d. Ś1 K D5 G5 न मृष्यति; G2.3.6 प्रबाधते. — c) T2 G M °र्मं(G6 M °र्मं)विपुलं. Ś1 K1 किं न; K0.2–4 Ñ1.3 V1 D5 किं तु; G6 क्षंतुं. Ñ2 B Da Dn D1.2.4 T1 अधर्म्यं(Da °र्मं)मिदमत्यंतं. — d) Ś1 धृतराष्ट्रः; Ñ2 B D (except D5) T1 कथं भीष्मो. Ś1 K1.2 V1 अनुपश्यति; K3 नावबुध्यते; K4 नानुपश्यति; Ñ1 D5 इति मन्यते; G3.6 अनुवर्तते. — e) B5 एतान्यो (for अस्थाने). — f) Ñ2 V1 B1.3.6 D (except D5) नगरे योभि(B1 °नु-; B3 °व)मन्यते; B5 नगरे वारणावते.

10 a) G6 समोस्माकं. — b) G5 तदा (for पुरा). D5 बभूव ननु वः पुरा. — c) G2.5 वैचित्र°.

11 a) T1 तस्मिंश्च; G1.2 M3 तस्मिंस्तु; M5 तस्मिन्हि (for स तस्मिन्). — b) Ñ2 V1 B (except B1) D (except Da) देवभावं; Cd as in text. — c) K3 इमान् लोभाद्. — d)=9b. K (except K2) Dn1 मृष्यति.

12 a) T2 G1.2.4.5 M वयमेवम्. Ñ2 नियच्छंतः; B D (except D5) T1 अनिच्छंतः. G3.6 ते वयं सर्वमेवेदं. — b) G2.3.6 त्यक्त्वा ह्याशु (G2 सर्वे त्यक्त्वा) पुरोत्तमं. — c) G2.3.6 दारानादाय ग°. — d) Ñ2 V1 B D (except

उवाच परमप्रीतो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १३
पिता मान्यो गुरुः श्रेष्ठो यदाह पृथिवीपतिः ।
अशङ्कमानैस्तत्कार्यमस्माभिरिति नो व्रतम् ॥ १४
भवन्तः सुहृदोऽस्माकमस्मान्कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
आशीर्भिरभिनन्द्यास्मान्निवर्तध्वं यथागृहम् ॥ १५
यदा तु कार्यमस्माकं भवद्भिरुपपत्स्यते ।
तदा करिष्यथ मम प्रियाणि च हितानि च ॥ १६
ते तथेति प्रतिज्ञाय कृत्वा चैतान्प्रदक्षिणम् ।
आशीर्भिरभिनन्द्यैनाञ्जग्मुर्नगरमेव हि ॥ १७
पौरेषु तु निवृत्तेषु विदुरः सर्वधर्मवित् ।
बोधयन्पाण्डवश्रेष्ठमिदं वचनमब्रवीत् ।
प्राज्ञः प्राज्ञं प्रलापज्ञः सम्यग्धर्मार्थदर्शिवान् ॥ १८
विज्ञायेदं तथा कुर्यादापदं निस्तरेद्यथा ।
अलोहं निशितं शस्त्रं शरीरपरिकर्तनम् ।
यो वेत्ति न तमाघ्नन्ति प्रतिघातविदं द्विपः ॥ १९
कक्षघ्नः शिशिरघ्नश्च महाकक्षे बिलौकसः ।

C. 1. 5736
B. 1. 145. 23
K. 1. 157. 22

D5) T G3.4 गंता; Ñ3 राजा (for याति).

13 K1.3 (hapl.) om. 13. — a) Ś1 K0.2.4 Ñ1.3 V1 D5 °वदतः पौरान्; T2 °वादनपरान्; G4 °वादिनः सर्वान्. — b) D4 दुःखितो; G3 दुःखार्तान्. D4 G2.3.6 शोक(D4 दुःख)कर्शितान्. Some N MSS. °कर्षितः. — c) Ñ2 B D (except D5) T1 उवाच मनसा ध्यात्वा. — d) Ñ3 D5 G1 धर्मपुत्रो; T2 G4.5 तत्र यान्वै.

14 c) G2.3.6 अस्माभिः (for तत्कार्यं). — d) G2.3.6 कर्तव्यमिति. B3 नो ध्रुवं.

15 a) D2 चरंतः सुहृ°. — K4 (hapl.) om. 15b–16a. — b) Ś1 K1 तस्मात्कृत्वा. — c) Ñ1.3 V1 ins. च after आशीर्भिः (cf. 17). K3 अभिनंद्यैतान्. Ñ2 B D (except D5) T1 प्रतिनंद्य तथाशीर्भिर्. — K3 (hapl.) om. 15d–17c. — d) K0.2 Ñ1 T2 G1.4 M (except M5) °गृहान्.

16 K3 om. 16; K4 om. 16a (cf. v. l. 15). — b) Ñ1 इति मन्यते; D1 G1.4 M उपपद्यते. — c) T G1.3–5 तथा. K4 G3–5 करिष्यत. Ñ2 V1 B D (except D5) T1 अस्माकं (for मम).

17 K3 om. 17abc (cf. v. l. 15). — Before 17, T2 G4 ins. वैशं°. — For 17, D5 repeats 15 (v. l. यतो गृहान्). — a) Ś1 K0–2 तथेति च (K0 ते); Ñ1 M6–8 ततस्तथेति. Ñ2 B D (for D5 see above) T1 एवमुक्तास्ततः (Ñ2 B1 °दा) पौराः. — b) Ś1 Ñ2 B D (for D5 see above) T1 चापि; K1 चाभि-; K2 Ñ1.3 M5 चैनान्; K4 चैषां; V1 चैनं. — c) =(var.) 15c. After आशीर्भिः, Ñ V1 B D (for D5 see above) T G (except G1.2) ins. च. K0.2.4 Ñ V1 B D (for D5 see above) T G (except G3) एतान्. — d) M ययुर्नगर°.

18 a) Ś1 D4 अथ; K0 Ñ V1 B Dn D1.2.5 T1 G1 M8 वि-; Da T2 G2–5 M5–8 च (for तु). — cd) K1 आहूयं; D5 बांधवः (for बोधयन्). Ś1 K0–2 Ñ1.3 V1 पांडवं (Ñ1 °व-) ज्येष्ठं. G2.3.6 अनु(G3 °न्व)गच्छत्स कौंतेयं बोधयंश्चेदमब्रवीत्. — Before 18ef, T2 G1.2.4.5 M6–8 ins. विदुरः. — e) D2 प्राज्ञ; M राजा (M3 राज्ञा; M8 *inf. lin.* प्राज्ञा); Cd प्राज्ञः (as in text). Ś1 प्राप्य प्र°; K0 प्राज्ञफलापेक्षः; K1 पापप्र°; K2 D5 प्रज्ञाप्र°; K3.4 Ñ V1 B3.5 Dn2.n3 D1.4 (by corr.) M3.6–8 प्राज्ञप्र°; B6 च विप्र°; Dn1 T M5 Arjp प्राज्ञः प्र°; G1.4 प्रज्ञाबलः प्रज्ञः; G2.6 कुशलवृत्तश्च; G3 प्रज्ञाफलः प्रज्ञा; G5 प्राज्ञः फलेवज्ञः (for प्राज्ञं प्र°). — f) Ñ2 B5.6 Da °तत्त्ववित्; Ñ3 B1.3 Dn D1 प्रलापज्ञमिदं वचः; D2.4 सुप्रलापमिदं वचः; D5 सर्वधर्मा°; T1 धर्मकार्यार्थदर्शनः; T2 G1.5 °दर्शनः; G3 °दर्शितान्; G4 °दर्शितः. — After 18, B1 ins.:

1456* प्राज्ञश्च विप्रलापज्ञः सम्यग्धर्मार्थतत्त्ववित् ।;

while Dn ins.:

1457* प्राज्ञं प्राज्ञः प्रलापज्ञः प्रलापज्ञं वचोऽब्रवीत् ।(!)

— K4 Ñ V1 B Da D1.2.4 T1 ins. after 18 (B1, after 1456*): Dn, after 1457*:

1458* यो जानाति परप्रज्ञां नीतिशास्त्रानुसारिणीम् ।
[B5 °शास्त्रार्थदर्शिनीं; D2 स नरः सुखमेधते.]

With reference to some line of his text (probably, 1458*) Nil. observes: ꣸अत्रोत्तरार्धं गौडपाठ एव दृश्यते।꣸

19 a) G1.4 विज्ञानं (for °ज्ञाय). Ñ2.3 V1 B1m Dn D1.5 T1 इह; B1 G1.4 तु; B3.6 Da D4 च; B5 तत्; D2 तं; M6–8 एतत् (for इदं). — b) B6 निस्तरेत सः. — c) T1 G1 निर्मितं शस्त्रं; Cd as in text. — d) K1.3 (both before corr.) Da3 °कीर्तनं; K3 D5 S °कृंतनं; Ñ1 Cd °वर्तनं. — e) V1 यो वेद. Ś1 K3 Ñ V1 B D (except D1) न तु तं (Ś1 तथा; K3 हि तं) घ्नंति. S ये विदंति (G3 पतंति; M3.5 वदंति) न तान् घ्नंति (G2.5 M5–8 हंति). — f) Ś1 K1 °घातविदो; V1 °घातकृतं; B6 D5 M6–8 °घातमिदं; M3 °घातमिमं (*inf. lin.* °विदो); Arjp प्रतिकार°. T2 G प्रतिघातविद(G4 °धि)स्तथा (G3 °दा).

20 a) S °घ्नं शिशिर(G1 च शिरो)घ्नं च. — b) T G1.3

C. 1. 5736
B. 1. 145. 23
K. 1. 147. 22

न दहेदिति चात्मानं यो रक्षति स जीवति ॥ २०
नाचक्षुर्वेत्ति पन्थानं नाचक्षुर्विन्दते दिशः ।
नाधृतिर्भूतिमाप्नोति बुध्यस्वैवं प्रबोधितः ॥ २१
अनाप्तैर्दत्तमादत्ते नरः शस्त्रमलोहजम् ।
श्वाविच्छरणमासाद्य प्रमुच्येत हुताशनात् ॥ २२
चरन्मार्गान्विजानाति नक्षत्रैर्विन्दते दिशः ।
आत्मना चात्मनः पञ्च पीडयन्नानुपीड्यते ॥ २३
अनुशिष्टानुगत्वा च कृत्वा चैनान्प्रदक्षिणम् ।
पाण्डवानभ्यनुज्ञाय विदुरः प्रययौ गृहान् ॥ २४
निवृत्ते विदुरे चैव भीष्मे पौरजने तथा ।
अजातशत्रुमामन्त्र्य कुन्ती वचनमब्रवीत् ॥ २५
क्षत्ता यदब्रवीद्वाक्यं जनमध्येऽब्रुवन्निव ।
त्वया च तत्तथेत्युक्तो जानीमो न च तद्वयम् ॥२६
यदि तच्छक्यमस्माभिः श्रोतुं न च सदोषवत् ।
श्रोतुमिच्छामि तत्सर्वं संवादं तव तस्य च ॥ २७

युधिष्ठिर उवाच ।

विषादग्नेश्च बोद्धव्यमिति मां विदुरोऽब्रवीत् ।
पन्थाश्च वो नाविदितः कश्चित्स्यादिति चाब्रवीत् ॥
जितेन्द्रियश्च वसुधां प्राप्स्यसीति च माब्रवीत् ।
विज्ञातमिति तत्सर्वमित्युक्तो विदुरो मया ॥ २९

वैशंपायन उवाच ।

अष्टमेऽहनि रोहिण्यां प्रयाताः फल्गुनस्य ते ।
वारणावतमासाद्य ददृशुर्नागरं जनम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

M6.8 महाकक्ष-; G1-3.6 M8 °कुक्षि-; Da (erroneously) Arjp महाकक्षे (as in text); Arj. (?) महाकक्षं. T2 G2.4.6 M बिलौकसं; G1.5 विलोपनं. — c) S न सहेते(T1 °ये)ति (T2 G1.4 नासह्यं वेत्ति). T2 G4 पंथानं (cf. 21a).

21 b) T2 G2.3 °क्षुर्वेत्ति वै. — Ś1 K1 T2 G4 (hapl.) om. 21c–23b. — c) K0 M8 भूमिम्; Ñ1 V1 B3 G3 बुद्धिम्; Da धृतिम् (for भूतिम्). — d) D1.4 T1 G3.5.6 एनं; M (except M5) एतत् (for एवं).

22 Ś1 K1 T2 G4 om. 22 (cf. v. l. 21). M ins. युधिष्ठिरः before 22ab; G2, before 22cd. — ab) S (T2 G4 om.) नानाप्तैर्दत्त°, and धीरः (G3 लीनः; M8 गिरः) (for नरः). — c) K0 °त्सलिलम्; K2.3 B (except B1) Da (erroneously) Arjp Cd °च्छललम्; G1.2.5 °च्चरणम्; Arj. °च्छरणम् (as in text). — d) K2 प्रमुच्येत पुनःशनात् (m विमुच्येत हुताशनः); M8 *inf. lin.* मुच्यते दहनादपि.

23 Ś1 K1 T2 G4 om. 23ab (cf. v. l. 21). — a) D5 चरैर्मार्गं तु; G6 परं मार्गान्वि-. — b) G1.5 °त्रैश्च तथा. G6 °निशं (for दिशः). — c) Ś1 K1 आत्मनश्चात्मना (by transp.). — d) K1 नातिपी°; G2.3.6 न स पी°; M3.5 नाभिपी°; Cd as in text. — After 23, K4 Ñ V1 B D T1 ins.:

1459* एवमुक्तः प्रत्युवाच धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
विदुरं विदुषां श्रेष्ठं ज्ञातमित्येव पाण्डवः ।

24 Before 24, K0 ins. वैशं उ°; K3.4 S (except T1), वैशं°. — a) Ś1 K B6 Da D5 G1 M6-8 Cd अनुशिष्य; Ñ V1 B1.3.6 Dn D1.2.4 °शिक्ष्य. Ñ V1 B D (except D5) T1 अनुगम्यैता(V1 °ना)न्. — b) Ñ V1 B Da Dn D1.2.4 चैव (B3 °वं); D5 G2.3.6 चैतान्; T2 G1.4.5 M पार्थान्. — After 24ab, S (except G2.3.6) ins.:

1460* अभिवाद्य ततः कुन्तीं रुदन्पाण्डुमचिन्तयत् ।
[M3.5 °वाद्य पुनः. G1.4 दशां पांडोरचिंतयत्.]

— c) T2 G1.4.5 समनुज्ञाय. — d) Ś1 K3 D1.5 G2 गृहं. T2 G1.4.5 विदुरः संन्यवर्तत; M विदुरः प्रत्ययाद्गृहं.

25 a) Ñ1.2 V1 B D (except D5) T चापि (for चैव). — b) G3.6 °जनेपि च. — c) Ñ1.2 V1 B Da D1 S (except G2.3.6) °शत्रुमासाद्य. — d) T2 G1.4.5 कुंती वाक्यमथाब्र°.

26 Before 26, D4 marg. *sec. m.* ins. कुंत्युवाच; T2 G1.5 M6-8 कुंती. — b) T2 G5 रुदन्निव; Arj. explains both ब्रुवन्निव and अब्रु°, which latter is Devp. — K1 om. 26c–27b. — c) K0 Ñ2.3 B D T1 G3.5 स; K3 ते; Ñ1 V1 तं (for तत्). D5 °स्युक्ते; G (except G1.5) M3.5 °स्युक्तं.

27 K2 om. 27ab (cf. v. l. 26); G4 om. 27. — a) Ñ2 B1.5 Da2 Dn D2 यदीदं; B6 Da1 D1.4 T1 G3 यदिदं. — b) Ñ2 V1 B D (except D2.5) T1 ज्ञातुं (for श्रोतुं). B (except B6) Da T2 G1.5 M8 नैव च (B5 स-) दोष°; G3.6 न च सुदोष°. — d) K0 विवादं. G3.3.6 यत् (for च).

28 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) Ñ1 भेतव्यम् (for बोद्धव्यम्). Ñ2 V1 B D (except D5) गृहादग्निश्च बोद्धव्यः. — b) Some MSS. मा (for मां). — K1 (hapl.) om.

१३४

वैशंपायन उवाच ।
ततः सर्वाः प्रकृतयो नगराद्वारणावतात् ।
सर्वमङ्गलसंयुक्ता यथाशास्त्रमतन्द्रिताः ॥ १
श्रुत्वागतान्पाण्डुपुत्रान्नानायानैः सहस्रशः ।
अभिजग्मुर्नरश्रेष्ठाञ्श्रुत्वैव परया मुदा ॥ २
ते समासाद्य कौन्तेयान्वारणावतका जनाः ।
कृत्वा जयाशिषः सर्वे परिवार्योपतस्थिरे ॥ ३
तैर्वृतः पुरुषव्याघ्रो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
विबभौ देवसंकाशो वज्रपाणिरिवामरैः ॥ ४
सत्कृतास्ते तु पौरैश्च पौरान्सत्कृत्य चानघाः ।
अलंकृतं जनाकीर्णं विविशुर्वारणावतम् ॥ ५
ते प्रविश्य पुरं वीरास्तूर्णं जग्मुरथो गृहान् ।
ब्राह्मणानां महीपाल रतानां स्वेषु कर्मसु ॥ ६
नगराधिकृतानां च गृहाणि रथिनां तथा ।
उपतस्थुर्नरश्रेष्ठा वैश्यशूद्रगृहानपि ॥ ७
अर्चिताश्च नरैः पौरैः पाण्डवा भरतर्षभाः ।
जग्मुरावसथं पश्चात्पुरोचनपुरस्कृताः ॥ ८
तेभ्यो भक्ष्यान्नपानानि शयनानि शुभानि च । C. 1. 5776 B. 1. 146. 9 K. 1. 158. 9

28^c–29^b. — ^cd) K0 ते (for वो). K3 D5 वो न विदितः; T1 वेदितव्यस्ते; G1 विदितः कार्यः. Ś1 K0.2.4 Ñ3 °दिति पांडव (K4 °वः; Ñ3 °वैः); Ñ2 V1 B D °दिति धर्मधीः (D1 °द्धर्मधीः पुमान्); M6–8 °दिति सोऽब्रवीत्. T2 G4.5 पंथाश्च विदितः शुद्धः (G4 कार्यः; G5 शुद्धिः) कश्चि°. G2.3.6 पंथाश्च विदितः कश्चित्स्याच्छुद्ध (G3 °च्छिद्) इति चा°.

29 K1 G3 om. 29^ab (cf. v. l. 28). — ^b) Ñ3 B Dn D2 T2 G2.4 M8 (*inf. lin.*).5.6.8 प्राप्स्यतीति. V1 स मे°; B D T1 च मे°; G4 ममा°. — ^c) G1.3 मे सर्वं. — ^d) K3 Ñ3 B D (except D5) T G (except G5) प्रत्युक्तो.

30 Ś1 K1–4 D2.5 S om. उवाच (M6–8 om. the ref.). — Ś1 (hapl.) om. 30 with colophon. — ^a) K1 दशमेहनि. — ^b) K Ñ V1 B D (except D1; D4 before corr.) T1 G3.4 M3.5 फाल्गुन° (K1 फल्गुण°). K1 मे; D5 च; G3 तत्; M6–8 वै (for ते).

Colophon om. in Ś1 (cf. v. l. 30). — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ V1 B3.6 Dn D3.4 जतुगृह; B1.5 Da जातुष; T1 संभव. — *Adhy. name:* K0.4 वारणावतयात्रायां युधिष्ठिरप्रबोधः (K4 °ष्ठिरमतिबोधनं); K2 D6 G1 वारणावत(K2 ins. here रणे)यात्रा; K3 वारणावतप्रवेशः; Ñ1.2 V1 वारणावतगमनं; M जतुगृहदाहे (M3 om. it) विदुरयुधिष्ठिरसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 142; Dn3 144; D4 147; T1 140; T2 G1.5.6 91; G2 92; G3.4 M 90. — *S'loka no.:* Dn 34; M3 33. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 5773.

134

1 Ś1 om. the ref.; K1–3 D5 S om. उवाच. — ^d) T2 G4.5 वस्त्रशस्त्रैर् (for यथाशास्त्रम्). S अलंकृताः. B1 m.5 Da D1 यथाशास्त्रविशारदाः.

2 ^a) Da D1 श्रुत्वायातान्; M3.5 अभ्यागतान्. S (except T1) पांडवेयान्. — ^c) T2 G °श्रेष्ठाः. — ^d) B1 तान्राजन्परया; T2 G1.4.5 सर्वे परमया.

3 ^c) K1 सर्वे प्रमुदिता हृष्टाः. — ^d) Ñ2 B D (except Dn3 D5) T1 परिवार्यावत°; T2 G M परिवव्रुर्युधिष्ठिरं.

4 ^b) Ś1 K3 धर्मपुत्रो. — ^c) K1 शुशुभे; M (except M5) बभौ स. K1 भ्रातृसहितो. — ^d) K3 °रिवापरः.

5 ^a) Ś1 ते च; Ñ2 B Da Dn D1.2.4 T1 चैव; T2 G M (except M5) तत्र (for ते तु). Ś1 B1.3 तु; Ñ3 B5.6 Dn D1 T1 ते (for च). D5 °स्ते तथा पौरैः. — ^b) K3 तांश्च (for पौरान्). Ñ1.2 V1 B3 Dn D1.4.5 T1 चानघ (Dn3 पांडवाः). — ^c) Ś1 K1 Da1 D5 G2.4.6 अलंकृत°.

6 ^a) K4 Ñ V1 B Dn D1.2.4 G3.5 पुरीं. — ^b) S (except T1) ययुर्. — ^d) G4 युक्तानां. M3 स्वेष्टकर्मसु.

7 ^b) K (except K2) रथिनस्. K2 (by corr.) Ñ V1 Dn1.n2 D1 G3.5.6 M6–8 तदा. — ^c) D4 (by corr.) G3 °श्रेष्ठ. V1 विविशुः पुरुषव्याघ्रा. — ^d) Ś1 Dn3 D5 T2 G5 M °गृहाण्यपि; Ñ2 B Da Dn1.n2 D1.2.4 T1 °कुलान्यपि.

8 ^a) K3 °रैः सर्वैः. — ^b) G1.2.6 कौरवा; G2 पौर°. K D5 पुरुषर्षभाः (K1 °भ); Ñ V1 B (except B1) Da Dn1.n2 D1.2.4 T1 G (except G5) °र्षभ. — ^c) Ñ1 °थं तस्मात्. — ^d) Ñ2 B Dn D2.4 T1 °पुरःसराः; Da D1 °पुरोगमाः.

C. 1. 5776
S. 1. 146. 9
K. 1. 158. 9

आसनानि च मुख्यानि प्रददौ स पुरोचनः ॥ ९

तत्र ते सत्कृतास्तेन सुमहार्हपरिच्छदाः ।
उपास्यमानाः पुरुषैरूषुः पुरनिवासिभिः ॥ १०

दशरात्रोषितानां तु तत्र तेषां पुरोचनः ।
निवेदयामास गृहं शिवाख्यमशिवं तदा ॥ ११

तत्र ते पुरुषव्याघ्रा विविशुः सपरिच्छदाः ।
पुरोचनस्य वचनात्कैलासमिव गुह्यकाः ॥ १२

तत्त्वगारमभिप्रेक्ष्य सर्वधर्मविशारदः ।
उवाचाग्नेयमित्येवं भीमसेनं युधिष्ठिरः ।
जिघ्रन्सोम्य वसागन्धं सर्पिर्जतुविमिश्रितम् ॥ १३

कृतं हि व्यक्तमाग्नेयमिदं वेश्म परंतप ।
शणसर्जरसं व्यक्तमानीतं गृहकर्मणि ।
मुञ्जबल्वजवंशादि द्रव्यं सर्वं घृतोक्षितम् ॥ १४

शिल्पिभिः सुकृतं ह्याप्तैर्विनीतैर्वेश्मकर्मणि ।
विश्वस्तं मामयं पापो दग्धुकामः पुरोचनः ॥ १५

इमां तु तां महाबुद्धिर्विदुरो दृष्टवांस्तदा ।
आपदं तेन मां पार्थ स संबोधितवान्पुरा ॥ १६

ते वयं बोधितास्तेन बुद्धवन्तोऽशिवं गृहम् ।

---

9 a) Ko.3 D4 M (except M8) भक्षाश्च°; K3 भिक्षाश्च°; Ñ2 B (except B6) [ऽ]न्नं (Ñ2 B6 °न्न-) भक्ष्यपानानि; Dn1.n2 T1 भक्ष्याणि पानानि; D1 भक्षाणि भोज्यानि; D6 रत्नानि यानानि; G5 भक्ष्यान्नपानादि. — b) K3 विविधानि शु°. G (except G4.5) शुभा(G3 °द्या)नि शयनानि च. — d) G4 M6-8 च (for स). — After 9, D1 reads 11^{cd}.

10 For 10^{ab}, D1 reads 12^{ab}. — a) D6 स्नाताः (for तेन). — b) T2 G1.4.5 °च्छदैः. — G2 (hapl.) om. 10^{c}–12^{b}. — cd) Ñ3 °मानाः पुरतः पौरैः पुरनि°.

11 G2 om. 11 (cf. v. l. 10). — a) Ś1 K1.4 T2 G4.5 च (for तु). — b) B6 तेषां तत्र (by transp.). — D1 reads 11^{cd} after 9. — c) Ko G1 M8 निवेशया°. — d) G5 अश्लाघ्यमशिवं. Ś1 Ko-2 ततः; K4 च तद्; B6 T1 G1.2 तथा.

12 G2 om. 12^{ab} (cf. v. l. 10); D1 reads 12^{ab} for 10^{ab}. — a) Ś1 T2 G1.6 ततस्ते; Ko (by transp.) ते तत्र. — b) K3 विविशुश्चापि शंकिताः and ददृशुः सपरि°. — K2 om. 12^{c}–13^{b}. — d) T2 G5 कैलास इव.

13 K2 om. 13^{ab} (cf. v. l. 12). — a) Ko G1.2 तदा(G2 °द)गारम्; K3.4 तत्रा°; Ñ1.3 V1 B Dn D1.2.4 T1 तथा°; Ñ2 Da उचा°; D6 तथा°. — b) Ś1 K1 °शास्त्र°; Ñ2 B Da Dn D1.2.4 T1 °धर्मभृतां (B1.3.5 D2 °धर्मविदां) वर; D6 °कर्म°. G (except G4.5) सर्वकामो(G6 °कर्मो)पशोभितं. — c) K1 T2 G2-5 M6-8 एव; B6 च; G1 एतत् (for एवं). — Before 13^{ef}, T1 ins. युधि° उ°. — e) Ś1 K (except K3) Ñ1.3 V1 D6 जिघ्र (Ś1 °घ्रे) सो(Ko.2.4 D6 सौ)म्य; Ñ2 Dn1.n2 D1 जिघ्राणो(D1 °ण)स्य; Da Dn3 D2.4 जिघ्रन्सोस्य; S जिघ्रन्सम्यग्. B D2 वशा°. — f) G (except G4.5) सर्पिर्लाक्षा(G2 °क्ष°; G3 °ज)वि°.

14 b) K3 वसादिभिः (for परं°). — After 14^{ab}, T G (except G3) ins.:

1461* मृदेपा व्यक्तमाग्नेयैर्द्रव्यैर्मिश्रस्य वेश्मनः ।

— c) T1 G (except G4.5) °रसोपेता. — d) Ko D5 योजितं; Ñ2.3 V1 Dn1.n2 D1 आनीय; T1 G (except G4.5) ह्या(G3 व्या)लिप्त. G (except G4.5) °भित्तिषु. — D5 om. 14^{ef}. — e) Ñ3 अनुबंधजवं°. — f) D1 रोच्यं; S (except T1) नूनं (for द्रव्यं). Ñ1 द्रव्यं सर्जरसोक्षितं; Ñ3 सर्वद्रव्यघृतान्वितं. — After 14, T G (except G4) ins.:

1462* शणवल्वजकार्पासवंशदारुकटान्यपि ।
आग्नेयान्यत्र क्षिप्तानि परितो वेश्मनस्तथा ।

15 a) Ñ3 G1 सुकृतैर्; T2 G4.6 M °भृतै(M8 °शै)र्; G2 °हृदैर्; G3 संवृतैर्; G5 °गतैर्; Cd as in text. Ñ1 व्याप्तैर्; V1 हृष्टैर्; Ñ3 S (except T1) आप्तैर्; D4 प्राप्तैर्; D5 ह्यादौ. — b) Ñ2 आनीतैर्गृह°; S (except T1) विनीतैरेव (G1-3.6 °र्वेश्म) निर्मितं. — c) Ko विश्वास्तानामयं पापो; D6 S (except T1) विश्वस्तानि(G1-3 M6 °नी)ह नः पापो. — After 15, N T1 ins.:

1463* तथा हि वर्तते मन्दः सुयोधनवशे स्थितः ।
[$=21^{cd}$. Ś1 K1.2.4 °मते; Ko.3 Ñ1 D6 दुर्योधनमते.]
Thereafter T1 reads 20^{e}–21^{b}, repeating these lines in their proper place.

16 a) G3 इदं (for इमां). Ś1 तु मां; K3 नूनं; B3 Da T2 G2.4-6 M तु वै; G3 तु मे. G1 दृष्टवान्तामिमां बुद्धि. — b) Ñ2 B6 Dn2 तथा; V1 D6 T2 G4.5 M पुरा; G2.3.6 किल. G1 विदुरो धर्मवित्कथं. — c) Ś1 K1 येन मां; Ko.3.4 यामिमां; D4 G5 M तेन मे; D6 मामिमां; T1 तु स मां; T2 तेन मा. Ñ1 पार्थेदं (for मां पार्थ). G1 इमामेवापदं पार्थ; G2.6 अतस्तेन तु मां पा°; G3 आदौ कृतं तेन पा°. — d) D6 तदा (for पुरा). K3 स तदाभ्युक्तवा°; Ñ3 समबोधितवा°; S सर्वं (G3.6 M8 °वान्) बोधितवांस्तदा (T1

आचार्यैः सुकृतं गूढैर्दुर्योधनवशानुगैः ॥ १७

भीम उवाच ।

यदिदं गृहमाग्नेयं विहितं मन्यते भवान् ।
तत्रैव साधु गच्छामो यत्र पूर्वोषिता वयम् ॥ १८

युधिष्ठिर उवाच ।

इह यत्तैर्निराकारैर्वस्तव्यमिति रोचये ।
नष्टैरिव विचिन्वद्भिर्गतिमिष्टां ध्रुवामितः ॥ १९

यदि विन्देत चाकारमस्माकं हि पुरोचनः ।
शीघ्रकारी ततो भूत्वा प्रसह्यापि दहेत नः ॥ २०

नायं बिभेत्युपक्रोशादधर्माद्वा पुरोचनः ।
तथा हि वर्तते मन्दः सुयोधनमते स्थितः ॥ २१

अपि चेह प्रदग्धेषु भीष्मोऽस्मासु पितामहः ।
कोपं कुर्यात्किमर्थं वा कौरवान्कोपयेत सः ।
धर्म इत्येव कुप्येत तथान्ये कुरुपुंगवाः ॥ २२

C. 1. 5791
B. 1. 146. 25
K. 1. 159. 42

°वान्पुरा) (G1 तदाहं प्रतिबोधितः). — After 16, K3 ins.:

1464* आग्नेयं रुचिरं वेश्म कारितं दृश्यते शुभम् ।;

while G1 ins.:

1465* अस्माकं भागधेयेन विदुरेण महात्मना ।

17 After 17^{a}, Ñ2 V1 B D (except D5) T1 ins.:

1466* नित्यमस्मद्धितैषिणा ।
पित्रा कनीयसा स्नेहात्.

— ^{b}) Ś1 K1 Ñ1.2 V1 B D G3.6 बुद्धिमं(D5 G3.6 °वं)तो; M3.5 बुध्यंतो न; M6–8 बुध्यामो न. — ^{c}) K0 D5 शिल्पिभिः; K3.4 Ñ2.3 V1 B Da Dn D1.2.4 अनार्यैः (B5 Da °र्यैः). G5 सुहृदं (for सुकृ°). K2 शूरैः; K3.4 B5 Da मूढैः; G5 गंधैः. — ^{d}) D1 ते न दुर्योधने वशाः. — A passage of 32 lines given in App. I (No. 84) is ins. in G1.2 after 17, in T1 G4 after 18.

18 Ś1 K1.2.4 Ñ1.2 V1 D (except D5) भीमसेनः. Ś1 K1 S om. उ°. — ^{a}) K1.3 Ñ V1 B (except B5) D (except Da1 D1) M6–8 यदीदं. — ^{b}) B1 (m as in text) G3.6 विदितं. K1 मन्यते विहितं (by transp.). — After 18^{ab}, K3 ins.:

1467* पुरोचनमिमं दग्ध्वा गम्यते वारणावतान् ।

— ^{c}) V1 Dn तथैव. — After 18, T1 G4 ins. a passage given in App. I (No. 84); cf. v. l. 17.

19 Ś1 K1 S om. उवाच (G4.6 om. the ref.). — ^{a}) K0.4 Ñ1 V1 D1.5 T2 G4 यत्नैर्; Cd as in text. — ^{b}) Ś1 K0.1.4 अभि (for इति). G1 कृतोस्मासु वृकोदरः. — After 19^{ab}, G1 ins.:

1468* इति किं स्वयमेतावान्किमतः परमापतत् ।
विचारयन्तो जाग्रन्तः प्राणिभिर्हितकाङ्क्षिभिः ।
इहैव वस्तव्यमिति मन्मनो रोचतेऽनुज ।

— ^{c}) K4 Ñ2 B Dn D1.2.4 T1 अप्रमत्तैर्; Ñ1 नष्टैरभि°; V1 सुप्तैरभि°; D5 T2 G1–6 M तुष्टैरिव; G1 इष्टैरिह; G2.3 तुष्टैरिव; Cd as in text. — ^{d}) S गतिमन्यां. K1 दिवां गति (sic); K3 D1 T2 G2.4.5 M ब्रवीमि वः (G5 *sup. lin.* नः); K4 T1 G3 ध्रुवामिव; B1 D5 ध्रुवामिति; B5 पुरादितः; G1 सुखप्रदां; G6 ध्रुवा मतिः. — After 19, G1 ins.:

1469* इतः परं ते किं कुर्युर्जिज्ञासद्भिरभीतवत् ।

20 ^{a}) D5 विंदति; T1 विद्येत. G (except G5) आकारं (G3 कारणं) यदि जानीयाद्. — ^{b}) Ś1 K1 तु; K2 च; K3 Ñ2 V1 B D M6–8 स; T1 नु (for हि). — G6 om. 20^{cd}. — ^{c}) Ñ2 V1 B D T1 क्षिप्रकारी. — ^{d}) K3 दहेत्स नः; T2 G (G6 om.) दहेत्तु नः; M3.6 दहेत सः. K2 प्रसह्य विदहेत्ततः; M6–8 प्रदह्यादपि हेतुतः.

21 ^{a}) Ś1 K1 Cd उपाक्रोशाद्; V1 अनु°. M नैव विभ्य(M3.5 नैप विभ्र)त्यनुक्रो°. — ^{b}) Ś1 नाधर्माद्वा; K4 G (except G2.5) अधर्माच्च; M अधर्मात्मा. — Ñ1.2 V1 om. 21^{cd}. — ^{c}) Ś1 M5 तथापि; D5 T2 G5 स तथा; G1–4.6 तथा च. B3.5 मूढः (for मन्दः). — ^{d}) Ś1 K (except K1) Ñ3 B3 D (except Da) T1 सुयोधनवशे; T2 G M दुर्योधनमते (M5 °वशे).

22 ^{a}) Ś1 K Ñ1 V1 अपि चापीह (K3 चात्र वि°); Ñ3 अग्निना ह प्र°; B5.6 D2.4.5 अथवापीह; Dn T1 अपि चायं प्र°; G (except G5) अपि चास्मासु. — ^{b}) K3 [ऽ]स्माकं; G (except G5) कुरु° (for ऽस्मासु). — K2 om. 22^{cd}. — ^{c}) Ñ1 कोपं कृत्वा; T2 G (except G5) न कुप्येत. — ^{d}) Ñ V1 B D (except D5) कोपयीत सः; T2 G5 कोपचेतसः; G1–4.6 M कोपये(G3 °य)च्च सः (G2 °स्वरः). — After 22^{cd}, K3.4 Ñ V1 Dn D1.5 S ins.:

1470* अथवापीह दग्धेषु भीष्मोऽस्माकं पितामहः ।

[Cf. 22^{ab}. V1 अथवा नेह. K3.4 Dn3 [ऽ]स्मासु. S तथा (T1 मात्रा) हि (T2 G2.4.5 °पि; G1 °भ्रि°) सह दग्धेषु विदुरः सपि°.]

— ^{e}) V1 B D (except D5) कुप्येरन्. K0.4 D2.4 T1 अ(T1 न)धर्म इति कु°; T2 G1.3–6 धर्मो नेहे(G3 न ही)ति कु°; G2 द्रोणः कृपश्च बाह्लीकाः; M धर्मो नेत्येव कु°. — ^{f}) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 ये चान्ये. — After 22, G (except G1) ins.:

C. 1. 5792 B. 1. 146. 23 K. 1. 158. 44 वयं तु यदि दाहस्य बिभ्यतः प्रद्रवेम हि ।
स्पशैर्नो घातयेत्सर्वान्राज्यलुब्धः सुयोधनः ॥ २३
अपदस्थान्पदे तिष्ठन्नपक्षान्पक्षसंस्थितः ।
हीनकोशान्महाकोशः प्रयोगैर्घातयेद्ध्रुवम् ॥ २४
तदस्माभिरिमं पापं तं च पापं सुयोधनम् ।
वञ्चयद्भिर्निवस्तव्यं छन्नवासं क्वचित्क्वचित् ॥ २५
ते वयं मृगयाशीलाश्चराम वसुधामिमाम् ।
तथा नो विदिता मार्गा भविष्यन्ति पलायताम् ॥
भौमं च बिलमद्यैव करवाम सुसंवृतम् ।
गूढोच्छ्वासान्न नस्तत्र हुताशः संप्रधक्ष्यति ॥ २७
वसतोऽत्र यथा चास्मान्न बुध्येत पुरोचनः ।
पौरो वापि जनः कश्चित्तथा कार्यमतन्द्रितैः ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

1471* उपपन्नं तु दग्धेषु कुलवंशानुकीर्तिताः ।
कुप्येरन्यदि धर्मज्ञास्तथान्ये कुरुपुंगवाः ।

[(L. 1) G3 दग्धेषां; G6 दंडेषु. G1 °नुकीर्तनाः. — (L. 2) G2 येतिधर्मज्ञाः. Posterior half = 22*f*.]

23 *a*) T1 G यदि दाहाद्वै (G3 यदिहापद्य). — *b*) K4 G1–4 M6–8 विभ्यंतः. K (except K1) D2.4.5 S (except T1 M3.5) प्राद्रवे°. — *c*) Ś1 K1 स्पष्टं; K3 सरैर्; K4 शस्त्रैर्; Ñ3 पाशैर्; D4 शूरैर्; D5 परैर्; G2.4 स्वयं; Cd as in text. Ñ2.3 Dn D1 निर्घातयेत् (for नो घात°). Ś1 K (except K3) D5 राजा (for सर्वान्). Ñ1 ससैन्यैर्घातयेत्स°. — *d*) G3 राज्यबुद्धिः.

24 *b*) K0.3.4 °संवृतः; K2 Ñ1.2 T2 G3–5 M °संश्रितः. — *c*) A few MSS. कोष- (for कोश-). — *d*) Ś1 स्पष्टं नो; K0.2.3 Ñ3 स्पर्शैर्नो (Ñ3 °र्ना); K1 पृष्ठेना-; K4 शस्त्रैर्नो; Ñ1 समतो; D5 सर्वैर्नो; G1 प्रयत्नाद्; M प्रायो वै (for प्रयोगैर्). G6 चानयेद्ध्रुवं.

25 *a*) K0.3 B1.3m.6 Da इदं पापं. — *c*) K3 विवंचद्भिर्. K0.2.4 Ñ1.2 G1 M7.8 विवस्तव्यं; T2 G3–5 हि व°. K1 (corrupt) वचशङ्किरिवस्तव्यं. — *d*) K1 छन्नं वासं; Ñ1 सन्न°; B D (except D5) T1 छन्ना°; T2 G1.4.5 जन°; G2.3.6 छन्नं वीरं (G3 °र).

26 *a*) G3.6 मृगयां (G6 °या-) वीराः. — *b*) K0.3.4 D4.5 चरामः; Ñ3 चरंतो; T2 G5 चरेम. K3 G1.3.6 पृथिवीमिमां. — *c*) K2 यथा; G1 ततो; G3 तदा. — *d*) K4 D5 G6 पलायिनां.

27 *a*) G1 भूमौ च. — *b*) K3 T G (except G3) कारयामः; D5 M करिष्यामः. — *c*) Ñ3 B3 Dn2.n3 G1 गूढश्वासान्; T1 M गूढोच्छ्वासं; G1.3 गूढांश्वासान्; G2 गूढवास (sic); Cd as in text. G2 M ततस्तत्र. K2 गूढानस्मानतो नात्र; T2 G5 भौमं च बिलमासीनान्. — *d*) S प्र(T2 G5 M3.6–8 न)धक्ष्यति हुताशनः (M5 हुताशो न प्रध°).

28 *a*) D5 वसामो; G (except G5) द्रवतो. Ś1 K (except K3) अथ (for अत्र). — *b*) D5 न बुध्यति. — *cd*) Ñ1.2 V1 [ऽ]पि वा (by transp.); M3 वात्र. K0 पौराश्चापि तथा कार्यं वस्तव्यं वसुसंवृतैः.

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ V1 B3.6 Da Dn1.n2 D1 जतुगृह; B1.5 जातुष; T1 संभव. — *Adhy. name:* Ś1 K1.2.4 D5 M6 जतुगृहदाहः; K0 युधिष्ठिरवाक्यं; Ñ1.2 V1 भीमसेनयुधिष्ठिरसंवादः; M3 युधिष्ठिरभीमसेनसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 143; Dn3 145; D4m 148; T1 141; T2 G5.6 92; G1.2 93; G3.4 M 91. — *S'loka no.:* Dn M3 30. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 5802.

135

1 Ś1 K1–3 D2.5 S om. उवाच. — *a*) M5 सुहृदस्य (for विदुर°). K0.3 सखा कश्चित्. K2 (hapl.) om. 1*b*–2*a*. — *b*) D2 खनकः सुदृढः; T2 G2.4 कुशलः खन° (by transp.). Ś1 K0.4 शुचिः; K3 तदा; Ñ2 B D T1 G5 नरः. V1 अभवत् (for क्वचित्). — *c*) K0 आगम्य (for विवि°);

2 K2 om. 2*a* (cf. v. l. 1). Before 2, M (except M3) ins. खनकः. — *a*) K3 M (except M5) प्रेषितो. K3 अहं (for अस्मि). — *b*) Ñ2 Dn °लोह्यहं. — *c*) G1 इदं; G6 हितं (for प्रियं).

3 Ś1 K1.4 M3 (hapl.) om. 3. — *a*) D4 T2 G1.5 M6–8 उक्तं. — *b*) K0 Ñ1.3 V1 B3.6 Da D2.3 M5.6–8 त्वमसि; K2 त्वमथ; B6 तु मयि. G1 भारतं; M6.8 पांडव. T2 G2–6 पांडवान् (T2 G5.6 °वं; G4 श्रेयस्त्वं) म्लेच्छभाषया (cf. 6*ab*). — For 3*ab*, K3 subst.: तेनाहं प्रहितस्तूर्णं यथा रक्षस्व पांडवान्. — For 3*cd*, T2 G1.5 read 6*cd*.

4 G3.6 om. 4*a*–6*b*. — *a*) T G6 कृष्णपक्ष-. Ś1 K1 त्रयोदश्यां. — *b*) K3 T2 G1.4.5 रात्र्यां. K1 अस्मि; K4 Ñ3 B5 Dn अस्यां; D5 अत्र; T2 G1.4.5 आशु (for अस्य). G2 माद्रायां च पुरो°. — *c*) K0.4 M तदा; G (G3.6 om.)

१३५

वैशंपायन उवाच ।
विदुरस्य सुहृत्कश्चित्खनकः कुशलः क्वचित् ।
विविक्ते पाण्डवान्राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ १
प्रहितो विदुरेणास्मि खनकः कुशलो भृशम् ।
पाण्डवानां प्रियं कार्यमिति किं करवाणि वः ॥ २
प्रच्छन्नं विदुरेणोक्तः श्रेयस्त्वमिह पाण्डवान् ।
प्रतिपादय विश्वासादिति किं करवाणि वः ॥ ३
कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां रात्रावस्य पुरोचनः ।
भवनस्य तव द्वारि प्रदास्यति हुताशनम् ॥ ४
मात्रा सह प्रदग्धव्याः पाण्डवाः पुरुषर्षभाः ।
इति व्यवसितं पार्थ धार्तराष्ट्रस्य मे श्रुतम् ॥ ५
किंचिच्च विदुरेणोक्तो म्लेच्छवाचासि पाण्डव ।
त्वया च तत्तथेत्युक्तमेतद्विश्वासकारणम् ॥ ६

उवाच तं सत्यधृतिः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
अभिजानामि सौम्य त्वां सुहृदं विदुरस्य वै ॥ ७
शुचिमाप्तं प्रियं चैव सदा च दृढभक्तिकम् ।
न विद्यते कवेः किंचिदभिज्ञानप्रयोजनम् ॥ ८
यथा नः स तथा नस्त्वं निर्विशेषा वयं त्वयि ।
भवतः स यथा तस्य पालयास्मान्यथा कविः ॥ ९
इदं शरणमाग्नेयं मदर्थमिति मे मतिः ।
पुरोचनेन विहितं धार्तराष्ट्रस्य शासनात् ॥ १०
स पापः कोशवांश्चैव ससहायश्च दुर्मतिः ।
अस्मानपि च दुष्टात्मा नित्यकालं प्रबाधते ॥ ११
स भवान्मोक्षयत्वस्मान्यत्नेनास्माद्धुताशनात् ।
अस्मास्विह हि दग्धेषु सकामः स्यात्सुयोधनः ॥ १२
समृद्धमायुधागारमिदं तस्य दुरात्मनः ।

C. 1. 5810
B. 1. 147. 13
K. 1. 159. 12

निशि (for तव).

5 $G_{3.6}$ om. 5 (cf. v. l. 4). —^{b}) K_3 भरतर्षभाः; $D_{4.5}$ °र्षभ. —^{c}) $Ñ_2$ B D T_1 तस्य (for पार्थ). —^{d}) K_3 $Ñ_2$ B D दुर्मतेः (for मे श्रुतम्).

6 T_2 G_{3-6} om. 6^{ab} (cf. v. l. 4); G_2 om. 6. —^{a}) K_3 तेनासि; $Ñ_{1.3}$ कश्चिच्च; M किंचित्त्वं (M_3 प्रच्छन्नं). D_5 उक्तं. —^{b}) $Ñ_1$ V_1 B_5 °भाषासि; D_5 प्रच्छन्नं चासि; Cd as in text. K_3 छन्नं किंचिद्वचः पथि; G_1 पांडवो म्लेच्छभाषया. — T_2 $G_{4.5}$ (om. it here) read 6^{cd} for 3^{cd}; cf. v. l. 4. —^{c}) $K_{0.2}$ $Ñ_1$ तथा वित्तं (for तथे°). D_5 तथेति च त्वया ज्ञातं. —^{d}) Da_1 इति (for एतद्). K_3 विश्वासकारकं; $Ñ_1$ T_2 G_6 M आश्वासकारकं ($Ñ_1$ °णं).

7 Before 7, T_2 G ins. वैशं°. —^{a}) D_5 तथावृत्तं (for सत्य°). — After 7^{ab}, $M_{7.8}$ ins. युधिष्ठिरः. —^{c}) G_3 अनुजानामि. —^{d}) K_3 हि; M च (for वै).

8 ^{a}) G_1 स्निग्धमाप्तं; $G_{3.6}$ प्रथमाप्तं. T_2 G भक्तं (for चैव). —^{b}) $Ś_1$ प्रियभक्तिकं; K_0 T_1 M °भक्तिनं; $Ñ_1$ °रक्षिणं. T_2 G सदा (G_3 तथा) प्रियहितैषिण ($G_{1.2}$ °तैषिणं; G_3 °ते रत). —^{c}) $Ś_1$ कविः कश्चिद्; K_3 कथं भीतिः; G_3 [ऽ]त्र वः किंचिद्. Cd cites कवेः (as in text). —^{d}) $K_{0.2}$ $Ñ_3$ B_3 Dn D_1 T_1 $G_{5.6}$ अविज्ञातं (G_6 °न-) प्रयो°; K_3 किमिह स्याद्यथोचितं; D_5 T_2 G_{1-4} $M_{3.5}$ अभिज्ञानं (D_5 G_4 °तं) प्रयो°.

9 ^{a}) $K_{0.4}$ स नः (by transp.); Ñ V_1 B D T_1 तस्य. $K_{0.4}$ त्वं च; K_2 च त्वं; T_2 G असि त्वं (G_1 आह त्वा; G_3 अपि त्वं) (for नस्त्वं). —^{b}) K_3 निर्विशंका. K_4 G_2 त्वया; T_2 G_5 स्विति. —^{c}) $Ś_1$ K_1 G_3 स्मः; K_0 $G_{2.4}$ तु; $Ñ_1$ अस्माद्; $Ñ_2$ V_1 B D (except D_5) T_1 च (for स). T_2 $G_{2.4.5}$ य(G_5 त)थातत्वं. —^{d}) $Ñ_1$ पारयास्मान्.

10 ^{b}) D_5 G_5 श्रुतं; T_2 श्रुतिः (for मतिः). —^{d}) G (except $G_{3.5}$) धृतराष्ट्रस्य.

11 ^{a}) Ñ V_1 B Da कोपवान्; D_4 $G_{2.3.6}$ M कोपवान्. Da चापि (for चैव). —^{b}) K_0 सहामात्यः; $Ñ_1$ सुसहायः. T_1 तु; M_3 सु- (for च). —^{c}) $Ñ_3$ एव (for अपि). $Ñ_2$ B D (except D_5) T_1 पापात्मा. K_3 वयं च कोशरहिताः. —^{d}) K_3 तेनास्मान्स; B_3 नित्यमेव (m as in text); D_5 नित्यं चैव.

12 ^{a}) K_3 G_1 मोचयत्वस्माद्; T_2 G_{4-6} मोचयत्वस्माद्; G_3 मोचयित्वास्माद्; G_3 मोचयेदस्माद्. —^{b}) K_3 जतुवेश्महुता°; S (except T_1) उत्पन्ना($M_{3.5}$ उल्वणा)द्दै हुता°. —^{c}) $K_{0.4}$ अस्मास्वपि. K_2 T_1 वि-; K_3 नि-; T_2 G (except $G_{3.6}$) च; M_5 अरि-; M_{6-8} अभि- (for हि). —^{d}) K_3 कृतार्थः स्यात्.

13 ^{b}) K_0 $M_{3.5}$ महात्मनः. —^{c}) Ñ B_3 Dn G (except $G_{1.3}$) M_5 वप्रांतं; D_5 दुष्प्रापं; Cd as in text. —^{d}) K_3 $Ñ_{2.3}$ V_1 B D $G_{3.6}$ M आश्रित्य (for °श्लिष्य).

C. 1. 5810 B. 1. 147. 13 K. 1. 159. 12

वप्रान्ते निष्प्रतीकारमाश्लिष्येदं कृतं महत् ॥ १३
इदं तदशुभं नूनं तस्य कर्म चिकीर्षितम् ।
प्रागेव विदुरो वेद तेनास्मानन्वबोधयत् ॥ १४
सेयमापदनुप्राप्ता क्षत्ता यां दृष्टवान्पुरा ।
पुरोचनस्याविदितानस्मांस्त्वं विप्रमोचय ॥ १५
स तथेति प्रतिश्रुत्य खनको यत्नमास्थितः ।
परिखामुत्किरन्नाम चकार सुमहद्बिलम् ॥ १६
चक्रे च वेश्मनस्तस्य मध्ये नातिमहन्मुखम् ।
कपाटयुक्तमज्ञातं समं भूम्या च भारत ॥ १७
पुरोचनभयाच्चैव व्यदधात्संवृतं मुखम् ।
स तत्र च गृहद्वारि वसत्यशुभधीः सदा ॥ १८
तत्र ते सायुधाः सर्वे वसन्ति स्म क्षपां नृप ।
दिवा चरन्ति मृगयां पाण्डवेया वनाद्वनम् ॥ १९
विश्वस्तवदविश्वस्ता वञ्चयन्तः पुरोचनम् ।
अतुष्टास्तुष्टवद्राजन्नूषुः परमदुःखिताः ॥ २०
न चैनानन्वबुध्यन्त नरा नगरवासिनः ।
अन्यत्र विदुरामात्यात्तस्मात्खनकसत्तमात् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

S (except T1) इह (for इदं).

14 D1 om. 14^c–15^b. — ^ab) G5 दहनं; G6 अशुभात् (for अशुभं). K3 इदं तु भवता दिष्टमाग्नेयं हर्म्यं कारितं. — ^cd) Ś1 K0.1 येनास्मान्; K2 स चास्मान्; D5 यो नोस्मान्. K3 यामाह विदुरः पूर्वं महाबुद्धिर्हिते रतः.

15 D1 om. 15^ab (cf. v. l. 14). — ^b) K3 M5 उक्तवान्पुरा; T2 G M3.6–8 पूर्वमुक्तवान्. — ^c) T2 G (except G3) अविदितं. — ^d) K0.3.4 Ñ2 B6 D T1 प्रति(D5 संप्र)मोचय.

16 Before 16, S (except T1 G3) ins. वैशं°. — ^a) G1 तथैवेति (for स तथे°). K3 G3 M5 प्रतिज्ञाय. — ^c) Ś1 K1 आस्ते (for नाम). — ^d) Ś1 च (for सु-). B1.3 G5 सुमहाविलं; Dn D1 च महाविलं.

17 Da om. 17^ab. — ^a) Ñ2 D1 बभूव; T2 G5 मध्ये च; G6 समीपे; M3 चकार (for चक्रे च). — ^b) T2 G5.6 M5 चक्रे (for मध्ये). K0.2 नापि; K3.4 नाथ (for नाति-). N (Da om.) -महद्विलं (K1 -महाबिलं); G1 -महासुखं. — ^c) Ś1 K1 Da G1.2 M6–8 कवाट°. — ^d) K (except K2) Ñ1 V1 समं भूम्याथ; Ñ2.3 Dn1.n2 D1 T1 °मं भूम्याश्च; B Da D2.4 समभूम्यथ; Dn3 D5 G1 °मं भूम्यां च.

18 ^a) Ś1 तत्र; V1 चापि; Dn D1.5 T1 एव (for चैव). G6 पुरोचनानयाच्चैव. — ^b) Ś1 विदधत्; K0 Ñ1 Da व्यदधत्; K1 विधदात् (sic); D1 G6 M6–8 व्यवधात्; G2 वितथात्; G3 व्यदधात्. — After 18^ab, K4 marg. ins.:

1472* स वै स्वर्गादिहायातः इन्द्रस्यातिप्रियंकरः ।
पाण्डवानां हितं कर्तुमिन्द्रेण प्रेषितस्तदा ।
नित्यमृन्द्रक्षणपरो दिनैर्दशभिरेव च ।
कृत्वा बिलं च सुमहत्पुनः स्वर्गमितो गतः ।
सर्वमिन्द्रे निवेद्याथ पुनः स्वर्गात्समागतः ।

— ^c) K1 हि (for च). K0.3 स हि तस्य; K2.4 Ñ1.3 V1 M5 स तस्य हि; B D T1 G3 स तस्य तु (D1 स च तस्य); T2 G1.2.4–6 स तस्मिन्हि (G1.2 °स्मि-; G6 °स्म). — ^d) Ś1 K0.1.4 अशुचिधीः; G1 अशुद्ध°; Cd as in text. Ś1 तथा (for सदा).

19 ^d) G2.4 महद्वनं; G3 वनाद्धुशं (for वना°).

20 ^b) Ś1 विरोचनं; K1 (as usual) प्ररोचनं. — ^c) K4 अहृष्टा हृष्टवद्. — ^d) Ñ V1 B D (except D5) T1 °विस्मिताः.

21 ^a) B3.5.6 D2.4 G (except G1.5) न चै(B5 वै)तान्. M तथैतान्नाव(M6 °न्व)बु°. — ^c) K3 विदुराद्वापि.

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 B6 Da Dn1.n2 D1.3 जतुगृह; B1.3.5 D4 जातुष; T1 संभव. — *Adhy. name:* Ś1 K1 Ñ3 D5 M3.5 जतुगृहदाहः; Ñ1.2 V1 G3 जतुगृहवासः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 144; Dn3 146; D4m 149; T1 142; T2 G5.6 93; G1.2 94; G3.4 M 92. — *S'loka no.:* Dn M3 21 (Dn1 22). — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 5823.

136

1 Ś1 K1.3 D2 S om. उवाच. — ^a) M सुविश्वस्तान् (for सुम°). — ^c) Ñ3 S (except T1 G3) इति (Ñ3 इव) संप्रेक्ष्य. — ^d) G4 हंतुं चक्रे. — After 1, D4 marg. sec. m. ins.:

1473* स तु संचिन्तयामास प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
प्राप्तकालमिदं मन्ये पाण्डवानां विनाशने ।
तदस्यान्तर्गतं भावं विज्ञाय कुरुपुंगवः ।

१३६

वैशंपायन उवाच ।

तांस्तु दृष्ट्वा सुमनसः परिसंवत्सरोषितान् ।
विश्वस्तानिव संलक्ष्य हर्षं चक्रे पुरोचनः ॥ १
पुरोचने तथा हृष्टे कौन्तेयोऽथ युधिष्ठिरः ।
भीमसेनार्जुनौ चैव यमौ चोवाच धर्मवित् ॥ २
अस्मानयं सुविश्वस्तान्वेत्ति पापः पुरोचनः ।
वञ्चितोऽयं नृशंसात्मा कालं मन्ये पलायने ॥ ३
आयुधागारमादीप्य दग्ध्वा चैव पुरोचनम् ।
षट्प्राणिनो निधायेह द्रवामोऽनभिलक्षिताः ॥ ४
अथ दानापदेशेन कुन्ती ब्राह्मणभोजनम् ।
चक्रे निशि महद्राजन्नाजग्मुस्तत्र योषितः ॥ ५
ता विहृत्य यथाकामं भुक्त्वा पीत्वा च भारत ।
जग्मुर्निशि गृहानेव समनुज्ञाप्य माधवीम् ॥ ६
निषादी पञ्चपुत्रा तु तस्मिन्भोज्ये यदृच्छया ।
अन्नार्थिनी समभ्यागात्सपुत्रा कालचोदिता ॥ ७
सा पीत्वा मदिरां मत्ता सपुत्रा मदविह्वला ।
सह सर्वैः सुतै राजंस्तस्मिन्नेव निवेशने ।
सुष्वाप विगतज्ञाना मृतकल्पा नराधिप ॥ ८
अथ प्रवाते तुमुले निशि सुप्ते जने विभो ।
तदुपादीपयद्भीमः शेते यत्र पुरोचनः ॥ ९

C. 1. 5828
B. 1. 149. 10
K. 1. 160. 14

चिन्तयामास मतिमान्धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

2 T_2 G_5 (hapl.) om. 2^{a}–3^{b}. — ^{a}) $\tilde{N}_2$ तुष्टे (for हृष्टे). G_1 °चनेथ संहृष्टे. — ^{b}) D_5 [ऽ]पि (for ऽथ). — ^{c}) B_6 D (except $D_{4.5}$) T_1 M_5 चोभौ; $G_{3.6}$ तौ च (for चैव). — ^{d}) $Ś_1$ चैव च; K_1 वैवाच (sic); $\tilde{N}_3$ V_1 $B_{1.6}$ D (except $D_{4.5}$) T_1 प्रोवाच; M चैवाह (M_3 °थ) (for चोवा°).

3 T_2 G_5 om. 3^{ab} (cf. v. l. 2). — ^{a}) K_2 सुविश्रब्धान्. — Before 3^{cd}, G_5 ins. युधिष्ठिरः. — ^{c}) T_2 G वंचकोयं. D_5 भृशं सोस्मान्. — ^{d}) G_1 कालं मेने च लंघने.

4 ^{a}) V_1 सायुधागारम्; T G (except G_3) जातुषागारम्. K_3 आश्रित्य; $\tilde{N}_1$ अप्येदं. — ^{b}) G_3 M (except M_5) चैनं (for चैव). — ^{c}) $Ś_1$ K_3 D_5 $G_{1.2}$ $M_{3.5}$ विधाये($G_{1.2}$ °थे)ह; $K_{0.2.4}$ $\tilde{N}_{1.3}$ वधायेह; B_5 निधायात्र. — ^{d}) $\tilde{N}_1$ प्रयामो; $G_{4.5}$ द्रवाम. Dn_3 T_2 G [ऽ]नुप(G_3 तूप)लक्षिताः; M नोपल°. D_5 व्रजामो नाभिलक्षिताः.

5 Before 5, T_2 G (except G_6) ins. वैशं°. — ^{a}) Dn_3 धर्मराजनिदेशेन. — ^{c}) M चक्रे च सु- (M_5 तत्र). $Ś_1$ $\tilde{N}_3$ महाराजन्; K_3 तदा राजन्; $\tilde{N}_2$ V_1 B D (except D_5) T_1 G_5 M_5 महाराज ($B_{1.3}$ महाबाहो). — ^{d}) $Ś_1$ K तेन यो°.

6 ^{a}) D_5 यथाकालं. — ^{b}) D_5 भुक्त्वा भोज्यं यदृच्छया; T_1 श्रुत्वा भारतसत्तम; G_1 भुक्त्वा पीत्वा तथैव च. — ^{c}) $\tilde{N}_1$ गृहानेत्य; T_2 G °ण्येव. — ^{d}) Ko Arj. (comm.) यादवीं; Da (erroneously) Arjp Cd as in text. Dn_3 समस्तास्ताश्च योषितः. — After 6, S ins. (T_1 in reverse order):

1474* पुरोचनप्रणिहिता पृथां स्म किल सेवते ।
निषादी दुष्टहृदया नित्यमन्तरचारिणी ।

[(L. 1) T_1 परिसे°; G_6 खलु से°. G_3 पृथां समुपसेवते.]

7 After 7^{ab}, S (except G_3) ins.:

1475* पुराभ्यासकृतस्नेहा सखी कुन्त्याः समा सुतैः ।
आनीय मधुमूलानि फलानि विविधानि च ।

[(L. 1) T_1 समाहिता; T_2 $G_{2.4-6}$ समं सुतैः. G_1 कुंत्याश्च सह सा सुतैः.]

— ^{d}) $K_{0.2.4}$ D_5 °नोदिता. — After 7, T G ins.:

1476* पापा च पञ्चपुत्रा सा पृथायाः सखिमानिनी ।

[T_2 G_5 सख्यमानिनी. G_1 °पुत्रा च सा पृथायाः सखी मता.]

8 ^{c}) D_5 S तत्र. — ^{e}) $G_{3.6}$ सा हि सर्वैः. — ^{f}) $\tilde{N}_2$ B (except B_6) D_1 मृतकल्पेव चा($\tilde{N}_2$ सा)भवत्.

9 ^{a}) $Ś_1$ वाते तु; K_4 $\tilde{N}_{1.2}$ $B_{1.3}$ प्रयाते; B_6 T_1 G_2 °भाते; D_2 °जाते (cf. v. l. 10); Cd as in text. $K_{2.3}$ तुमले; K_4 $\tilde{N}_{1.2}$ B (except B_5) दिवसे; Cd as in text. — ^{b}) $K_{0.2.4}$ B_5 D_2 S सुस-. $\tilde{N}_3$ V_1 B D (except D_2) तदा; T_1 तथा (for विभो). — ^{c}) T_2 $G_{2.4.5}$ अदीपयद्भीमसेनः; M तनूनपाद्भयाद्भीमः. — ^{d}) Ko यत्र शेते (by transp.). — After 9, K_4 $\tilde{N}$ V_1 B D T_1 ins.:

1477* ततो जतुगृहद्वारं दीपयामास पाण्डवः ।
समन्ततो ददौ पश्चादग्निं तत्र निवेशने ।
ज्ञात्वा तु तद्गृहं सर्वमादीप्तं पाण्डुनन्दनाः ।
सुरङ्गां (!) विविशुस्तूर्णं मात्रा सार्धमरिंदमाः ।

[(L. 3) Dn_3 दीप्तं सर्वतः (for सर्वमादीप्तं). — (L. 4) $\tilde{N}_{1.3}$ V_1 Dn सुरुंगां. — For T_1 see below.]

— On the other hand, S (G_1 om. line 1; for T_1 see

G. 1. 5631 B. 1. 148. 12 K. 1. 150. 18

ततः प्रतापः सुमहाञ्शब्दश्चैव विभावसोः ।
प्रादुरासीत्तदा तेन बुबुधे स जनव्रजः ॥ १०

पौरा ऊचुः ।

दुर्योधनप्रयुक्तेन पापेनाकृतबुद्धिना ।
गृहमात्मविनाशाय कारितं दाहितं च यत् ॥ ११
अहो धिग्धृतराष्ट्रस्य बुद्धिर्नातिसमञ्जसी ।
यः शुचीन्पाण्डवान्बालान्दाहयामास मन्त्रिणा ॥१२
दिष्ट्या त्विदानीं पापात्मा दग्धोऽयमतिदुर्मतिः ।
अनागसः सुविश्वस्तान्यो ददाह नरोत्तमान् ॥ १३

वैशंपायन उवाच ।

एवं ते विलपन्ति स्म वारणावतका जनाः ।
परिवार्य गृहं तच्च तस्थू रात्रौ समन्ततः ॥ १४
पाण्डवाश्चापि ते राजन्मात्रा सह सुदुःखिताः ।
बिलेन तेन निर्गत्य जग्मुर्गूढमलक्षिताः ॥ १५
तेन निद्रोपरोधेन साध्वसेन च पाण्डवाः ।
न शेकुः सहसा गन्तुं सह मात्रा परंतपाः ॥ १६
भीमसेनस्तु राजेन्द्र भीमवेगपराक्रमः ।
जगाम भ्रातॄनादाय सर्वान्मातरमेव च ॥ १७
स्कन्धमारोप्य जननीं यमावङ्केन वीर्यवान् ।
पार्थौ गृहीत्वा पाणिभ्यां भ्रातरौ सुमहाबलौ ॥१८
तरसा पादपान्भञ्जन्महीं पद्भ्यां विदारयन् ।
स जगामाशु तेजस्वी वातरंहा वृकोदरः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

---

below) ins. after 9:

1478* पूर्वमेव बिलं शोध्य भीमसेनो महामतिः ।
पाण्डवैः सहितां कुन्तीं प्रावेशयत तद्बिलम् ।
दत्त्वाग्निं सहसा भीमो निर्जगाम बिलेन सः ।

[T1 ins. lines 1–2 before 1477*, and line 3 after 1477*. — (L. 1) T1 सर्वमेव. — (L. 2) M5 °वैः सहिता कुंती प्रविष्टा च बिलं महत्. — (L. 3) After the prior half, G1 ins.:

1479* गृहे तत्परितः सुधीः ।
गृहस्थं द्रव्यसंजातं.]

10 a) T2 G प्रवाते (G1 °भाते; G3 °चक्रे); M3.5 °वातः; M7.8 °पातः. — b) K0.2 D5 चापि (for चैव). — c) K Ñ1 D5 ततस्तेन; S (except T1) ततः सर्वो (G3 °र्वे). — d) K2 स जनोखिलः; D4 स जनः पुरः; D5 सकलो जनः; G1 नागरो जनः. — After 10, Ñ2.3 V1 B D T1 ins.:

1480* तदवेक्ष्य गृहं दीप्तमाहुः पौराः कृशाननाः ।
[Dn2.n3 D5 कृशालुना.]

11 S om. उवाच (G3 om. the ref.). — After the ref., D4 marg. sec. m. ins.:

1481* अहो धिक्पाण्डवाः सर्वे दह्यन्त इति चुक्रुशुः ।
चक्रुश्च परमं यत्नं नरास्तेषां प्रमोक्षणे ।
ततस्ते जातुषं वेश्म ददृशू रोमहर्षणम् ।
पाण्डवानां विनाशाय विहितं क्रूरकर्मणा ।

— d) All MSS. except Ś1 K2–4 D4.5 M च तत्. — After 11, D4 marg. sec. m. ins.:

1482* पुरोचनेन पापेन दुर्योधनहितेप्सया ।

12 a) Ñ3 हा हा (for अहो). — b) Ñ3 V1 Da D1 °समंजसा. — c) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 पांडुदायादान् (for पाण्डवान्बा°). — d) K2 M शत्रुभिः; K3 Ñ1.2 V1 B D T1 शत्रुवत् (D6 मंत्रिणं); Ñ3 वह्निभिः; T2 G निर्घृणः.

13 b) Ś1 K1 D5 अपि; K2.3 Ñ1 Da1 D1 T1 इति (for अति-). T2 G M दग्ध्वा दग्धः पुरोचनः.

14 Ś1 K1 D2 S om. उवाच; Ñ2.3 B1 om. the ref. — a) K3.4 विलपंतो वै. — cd) K3 D5 transp. तच्च and तस्थुः. S (except T1) °हं सर्वे रात्रौ तस्थुः समं°.

15 a) Ñ1.2 V1 B D (except D5) T G सर्वे (for राजन्). — b) K0.2.3 Ñ1.2 V1 B D T1 G3 सह मात्रा (by transp.). K3 S (except T1) परंतपाः (cf. 16d). — c) K3 निष्क्रम्य; Ñ1 ते जग्मुः; S (except T1) महता; — d) Ñ1.2 तत्र; B3.5 ययुर् (for जग्मुर्). B D (except Da) T1 द्रुतम्; T2 G M वनम् (for गूढम्).

16 a) S (except T1 M3) ते तु. Ś1 K D5 नित्योपरो°. Ñ3 तेभ्योपरो°; T2 G निद्रावि(G1.3.6 °नि)रो°; Cd as in text. — b) Ś1 (by corr.) K1 तु (for च). — c) K0.2 S (except T1) त्वरितं (K0.2 G3.6 M3 °ता). — d) K0.2 Ñ3 D4 मात्रा सह (by transp.). Ś1 K1.4 निद्रया (Ś1 सहसा) च प्रवृद्धया; S (except T1) सह कुंत्या नराधिप (cf. v. l. 15).

17 cd) M om. 17cd. T2 G transp. भ्रातॄन् and सर्वान्.

18 G2 om. 18; G4 reads it in marg. — b) K3 (m as in text) G3 अंसेन (for अङ्के°). — d) Ñ V1 B D (except D5) T G1.5 सुमहाबलः; G1 °महद्बली. — After 18, T1 ins. 1483*, G2.4 only line 4 thereof.

19 a) V1 B (except B5) D (except D4.5) T1 उरसा. — b) B5 विचालयन्. — T1 G2.4 (the two

१३७

वैशंपायन उवाच ।
अथ रात्र्यां व्यतीतायामशेषो नागरो जनः ।
तत्राजगाम त्वरितो दिदृक्षुः पाण्डुनन्दनान् ॥ १
निर्वापयन्तो ज्वलनं ते जना ददृशुस्ततः ।
जातुषं तद्गृहं दग्धममात्यं च पुरोचनम् ॥ २
नूनं दुर्योधनेनेदं विहितं पापकर्मणा ।
पाण्डवानां विनाशाय इत्येवं चुक्रुशुर्जनाः ॥ ३
विदिते धृतराष्ट्रस्य धार्तराष्ट्रो न संशयः ।
दग्धवान्पाण्डुदायादान्न ह्येनं प्रतिषिद्धवान् ॥ ४
नूनं शांतनवो भीष्मो न धर्ममनुवर्तते ।
द्रोणश्च विदुरश्चैव कृपश्चान्ये च कौरवाः ॥ ५
ते वयं धृतराष्ट्रस्य प्रेषयामो दुरात्मनः ।
संवृत्तस्ते परः कामः पाण्डवान्दग्धवानसि ॥ ६
ततो व्यपोहमानास्ते पाण्डवार्थे हुताशनम् ।

C. 1. 5562
B. 1. 150. 7
K. 1. 162. 9

---

latter om. lines 1–3) ins. after 18: G1, after 19^ab:

1483* बिलेन योजनं दूरं गत्वा सिद्धपदे शुभे ।
निश्चेरुर्वटमूले ते निद्रामुद्रितलोचनाः ।
बिलान्निर्गत्य सहसा भ्रातॄन्मातरमेव च ।
गङ्गातीरवनं प्राप्य वहन्प्रायात्स मारुतिः ।,

G1 thereafter *repeating* 19^ab. — ^c) Ñ1 अथ; Da G2 सु॰ (for आशु). K2.4 जगामाशु (K4 ॰थ) स ते॰. — ^d) Ś1 K4 Dn2.n3 G1 ॰रंहो. — After 19, G1 ins.:

1484* अव्यक्तवनमार्गः सन्भञ्जन्गुल्मलतागुरून् ।

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव॰ (for आदि॰). — *Sub-parvan:* Ś1 K Ñ3 Da2 D1.5 M3.5 जतुगृह(D1 om. गृह)दाह (K3 ॰हदीपनं); Ñ1.2 V1 Da1 Dn1.n3 T1 जतुगृह; B D2.4 जातुष. — *Adhy. name:* K0.4 भीमसेनविक्रमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 145; Dn3 147; D4m 150; T1 143; T2 G5.6 94; G1.2 95; G3.4 M 93. — *S'loka no.:* Dn M8 22. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 5843.

☞ After adhy. 136, K4 Ñ V1 B D M ins. an additional adhy. given in App. I (No. 85); T G ins. this passage (*without* the colophon) after 1. 137. 17 (*repeating* at the end 17^cd); but Cd (like Ś1 K0–3) ignores the adhy. *completely*.

[The details of the colophon (om. in D5) of this *additional* adhy. are as follows. *Major parvan:* M संभव॰ (for आदि॰). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 Dn D1.2 जतुगृह; Ñ3 Da M5–8 जतुगृहदाह; B D4 जातुष. — *Adhy. name:* Ñ1.2 V1 गंगोत्तरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 146; Dn3 148; D4m 151; M 94. — *S'loka no.:* Dn1.n3 M8 14. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 5857.]

137

1 Ś1 K1.2 D2 S (except G3) om. उवाच (G4 om. the ref.). — ^a) B3 राज्यामती॰. — ^b) K0.4 स सर्वो; K3 सशेषो; Ñ3 सर्वशो; S (except T1 G3) सशोको (for अशेषो).

2 ^a) M6–8 निर्वाण॰. — ^b) K4 G1 तदा (for जना). K1 Ñ3 S तदा (G1 जनाः; T1 as in text).

3 Before 3, B3 ins. पौरा ऊचुः. — ^a) G3 एवं (for इदं). — ^b) K3 कारितं (for विहि॰). — ^cd) G3 विनाशार्थं; M7 विचाशाय. Ś1 K2.4 Ñ V1 B (B3 marg.) D (except D5) T1 M ॰शायेत्येवं ते (Ś1 च; K4 तत्) (for ॰शाय इत्येवं).

4 ^a) D3 विदितो; S (except T1) ॰तं. — ^b) M6–8 धार्तराष्ट्रैर्. — ^c) M6–8 पांडवान् (for दग्धवान्). K3 पांडुतनयान्; T2 G पांडवान्बालान्. Ś1 दग्धान्पांडवदायादान्. — ^d) B6 Da T1 एवं; D5 एते; T2 G एतत् (for एनं).

5 ^a) Ñ1.3 M3.5 ॰नवो धीमान्; Ñ2 V1 B D (except D5) T1 ॰नवोपीह. — ^b) Ś1 K [ऽ]प्यधर्मम् (K3 अधर्मम्). — ^cd) Ś1 द्रोणश्चैव कृपश्चैव. Ś1 विदुरोन्ये च कौरवाः; K3 कृपश्चान्येपि बांधवाः. — After 5, G1.2 ins.:

1485* नावेक्षन्ते इतं धर्मं धर्मज्ञा अप्यहो विधे ।
श्रुतवन्तोऽपि विद्वांसो घनवद्वशगा अहो ।
साधूननाथान्धर्मिष्ठान्सत्यव्रतपरायणान् ।
नावेक्षन्ते महान्तोऽपि दैवं तेषां परायणम् ।

6 ^a) T2 G धृतराष्ट्राय. — ^b) D5 M प्रेषयाम. T2 G दुरात्मने. — After 6^ab, K3 reads 9^cd (v. l. अग्निनिर्दग्धान्), repeating it in its proper place. — ^c) K0.2 संभृतस्ते; G6 ॰तं ते. Ś1 महान्कामः; G3.6 परं कामं. K1 संप्रवृत्तो महाकामः.

7 ^a) G1.2 ततो व्यपोह्य॰; G3 तवाप्यपोह॰; Cd as in text. — ^b) K4 दह्यमाना हुताशने. — ^d) K3.4 D3

C. 1. 5862
S. 1. 150. 7
K. 1. 162. 9

निषादीं ददृशुर्दग्धां पञ्चपुत्रामनागसम् ॥ ७
खनकेन तु तेनैव वेश्म शोधयता बिलम् ।
पांसुभिः प्रत्यपिहितं पुरुषैस्तैरलक्षितम् ॥ ८
ततस्ते प्रेषयामासुर्धृतराष्ट्रस्य नागराः ।
पाण्डवानग्निना दग्धानमात्यं च पुरोचनम् ॥ ९
श्रुत्वा तु धृतराष्ट्रस्तद्राजा सुमहदप्रियम् ।
विनाशं पाण्डुपुत्राणां विललाप सुदुःखितः ॥ १०
अद्य पाण्डुर्मृतो राजा भ्राता मम सुदुर्लभः ।
तेषु वीरेषु दग्धेषु मात्रा सह विशेषतः ॥ ११
गच्छन्तु पुरुषाः शीघ्रं नगरं वारणावतम् ।
सत्कारयन्तु तान्वीरान्कुन्तिराजसुतां च ताम् ॥ १२
कारयन्तु च कुल्यानि शुभ्राणि च महान्ति च ।
ये च तत्र मृतास्तेषां सुहृदोऽर्चन्तु तानपि ॥ १३
एवंगते मया शक्यं यद्यत्कारयितुं हितम् ।
पाण्डवानां च कुन्त्याश्च तत्सर्वं क्रियतां धनैः ॥ १४
एवमुक्त्वा ततश्चक्रे ज्ञातिभिः परिवारितः ।
उदकं पाण्डुपुत्राणां धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ॥ १५
चुक्रुशुः कौरवाः सर्वे भृशं शोकपरायणाः ।

अनागसां; S (except T1 G4) °सीं. — G1-4 (G3 om. line 2) ins. after 7: T1, after 8:

1486* इतः पश्यत कुन्तीयं दग्धा शेते यशस्विनी ।
　　पुत्रैः सहैव वार्ष्णेयी हन्त पश्यत नागराः ।

8 a) Ś1 K0.1 च (for तु). — b) Ś1 K1 वेश्म गोपयता; K0 तदेवाच्छादितं. — c) Some MSS. पांशुभिः. Ś1 K1.4 G2 M5 प्रत्यभि(K1 °वि)हितं; Ñ2 V1 B D (except D4.5) T1 पिहितं तच्च (B Da तत्र; D2 तं तु); G3 प्रेक्ष्य पिहितं; Cd as in text. — d) K0 Ñ1.2 V1 B D T1 G3 न (for अ-). — After 8, T1 ins. 1486*; while K4 ins.:

1487* इत्येव सर्वे शोचन्तः पृथक्चैव तथाब्रुवन् ।

9 a) Ñ2 सं- (for ते). Ñ2 V1 B D ज्ञापया°. — b) B5 °राष्ट्रं च. — K3 reads 9^{cd} (for the first time) after 6^{ab}, repeating it here. — c) K3 (both times) अग्निनिर्दग्धान्.

10 a) Ś1 K1 च (for तु). K3 Dn3 D1 °राष्ट्रस्य. B5 D5 G2 M6-8 तु; G1 अपि; G5 तं; M5 स (for तद्). — c) D5 निधनं; M विनाशे. T2 G पांडवेयानां (G5 पांडवानां तु). — After 10, T1 G1.2.4 ins.:

1488* अन्तर्हृष्टमनाश्चासौ बहिर्दुःखसमाकुलः ।
　　अन्तःशीतो बहिश्चोष्णो ग्रीष्मेऽगाधह्रदो यथा ।

11 Before 11, G1 M8 ins. धृतराष्ट्रः. — ab) Ñ3 भ्राता राजा (by transp.). Ñ2 V1 Dn मम भ्राता (by transp.). B6 D (except D2.4.5) महायशाः (for सुदु°). — c) G1.2.4.5 दग्धे° वीरे° (by transp.). — d) K3 सह मात्रा (by transp.). Ś1 K (except K3) D5 महात्मसु.

12 c) K3 Ñ1 Dn3 D4 S संस्कारयंतु. K4 तान्सर्वान्. — d) Ñ2 B (except B6) Da D1.2.4 कुंतिभोज°; S कुंतीं राज°. K0 Ñ3 तथा; B5 G6 तु तां; G1 अपि.

13 T2 G transp. 13^{ab} and 13^{cd}. — a) G1 कार्याणि; M दारूणि; Cd कुल्या° (as in text). — b) Ñ2.3 V1 B D (except D5) T1 G3 M शुभानि. K3 Ñ V1 B D T1 G3-5 बृहंति. — d) K1 अपि तु; Ñ3 V1 B Da Dn D1.2.4 T1 यांतु; G1 तांस्तु; G3 बंधु (for अर्चन्तु). D5 सुहृदानां च सर्वशः. — After 13, T G ins.:

1489* मम दग्धा महात्मानः कुलवंशविवर्धनाः ।

14 b) K4 यथा कारयितुं; G1 यद्यत्कार्यं प्रियं. G6 वरं; M5 हि तत्. — c) D5 कुंत्या वा. — d) Ś1 K1 सर्वं तत् (by transp.). M इति (for धनैः). — After 14, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1490*　　　　वैशंपायनः ।
　　समेतास्तु ततः सर्वे भीष्मेण सह कौरवाः ।
　　धृतराष्ट्रः सपुत्रश्च गङ्गामभिमुखा ययुः ।
　　एकवस्त्रा निरानन्दा निराभरणवेष्टनाः ।
　　उदकं कर्तुकामा वै पाण्डवानां महात्मनाम् ।

[T1 M om. वैशं°. — After line 1, G1.2 ins.:

1491* सपुत्रबान्धवामात्यास्त्यक्तमङ्गलवाहनाः ।
　　अच्छत्राश्चान्तरा राजन्गङ्गामभिमुखा ययुः ।,

the last pāda *repeating* the posterior half of line 2.]

15 a) S (except G3) एवं गत्वा. — b) K3 स्वसुतैः; G1 बंधुभिः. — c) T2 G °पुत्रेभ्यो. — d) G1 °राष्ट्रो महामनाः.

16 a) K0.1.3 Ñ1.3 D5 T2 G (except G1.5) M (except M5) °शुः कुरवः; Ñ2 V1 B Da Dn D1.2.4 T1 रुरुदुः सहिताः. — After 16^{ab}, K4 Ñ V1 B D T1 ins.:

1492* हा युधिष्ठिर कौरव्य हा भीम इति चापरे ।
　　हा फाल्गुनेति चाप्यन्ये हा यमाविति चापरे ।
　　कुन्तीमार्तांश्च शोचन्त उदकं चक्रिरे जनाः ।
　　अन्ये पौरजनाश्चैवमन्वशोचन्त पाण्डवान् ।

[(L. 1) Ñ1 कौंतेय (for कौर°). — (L. 2) K4 हा धनंजय हा कुंति. D4 फल्गुनेति (by corr.). — After line 2, K4 ins.:

1493* अहो रूपं तु लावण्यमथ विद्याबलं मुहुः ।
　　औचित्यमथवा प्रेम किं किं शोचामहे वयम् ।

विदुरस्त्वल्पशश्चक्रे शोकं वेद परं हि सः ॥ १६
पाण्डवाश्चापि निर्गत्य नगराद्वारणावतात् ।
जवेन प्रययू राजन्दक्षिणां दिशमाश्रिताः ॥ १७
विज्ञाय निशि पन्थानं नक्षत्रैर्दक्षिणामुखाः ।
यतमाना वनं राजन्गहनं प्रतिपेदिरे ॥ १८
ततः श्रान्ताः पिपासार्ता निद्रान्धाः पाण्डुनन्दनाः ।
पुनरूचुर्महावीर्यं भीमसेनमिदं वचः ॥ १९
इतः कष्टतरं किं नु यद्वयं गहने वने ।
दिशश्च न प्रजानीमो गन्तुं चैव न शक्नुमः ॥ २०
तं च पापं न जानीमो यदि दग्धः पुरोचनः ।
कथं नु विप्रमुच्येम भयादस्मादलक्षिताः ॥ २१
पुनरस्मानुपादाय तथैव व्रज भारत ।
त्वं हि नो बलवानेको यथा सततगस्तथा ॥ २२
इत्युक्तो धर्मराजेन भीमसेनो महाबलः ।
आदाय कुन्तीं भ्रातॄंश्च जगामाशु महाबलः ॥ २३ C. 1. 5891 B. 1. 150. 29 K. 1. 161. 29

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

इत्येवं बहु भाषन्तो रुरुदुर्नागरा भृशम् ।]
— ^{cd}) T2 G °स्त्वल्पशोकं च (G2.4 °कश्च) चक्रे. T2 G2-6 M3.5 वेद हि तत्परं; G1 M6-8 वेद हितं परं. — After 16, S (except G1.2) ins. a passage given in App. I (No. 86).

17 ^{a}) K3 om. च. Ś1 K1 निष्क्रम्य; K0.2.4 Ñ1.3 D5 G3.6 M8 °गैम्य. — After 17^{ab}, K4 Ñ V1 B D (except D5) ins.:

1494* नदीं गङ्गामनुप्राप्ता मातृषष्ठा महाबलाः ।
दाशानां भुजवेगेन नद्याः स्रोतोजवेन च ।
वायुना चानुकूलेन तूर्णं पारमवाप्नुवन् ।

[(L. 1) K4 °मनुप्राप्य मात्रा सह परंतपाः (cf. 1. 136. 16^{d}). — (L. 2) B3 पंचानां (m दाशानां); Da D1 दासानां. K4 भुजवीर्येण.]
— ^{cd}) K4 T G repeat 17^{cd} (K4 with v. l.). T2 G वीरा (for राजन्). G1.2 °माश्रिताः. K4 (first time) त्यक्त्वा नावं ययुः पार्थाः (for °). Ñ2.3 V1 B D (except D5) ततो नावं परित्यज्य प्रययुर्दक्षिणां दिशं. — After 17, T G ins. a passage given in App. I (No. 85), followed by a *repetition* of 17^{cd}; cf. the note at the end of the previous adhy.

18 ^{a}) Ś1 K (except K4) Ñ1 D5 M निदाघे; T G (except G1.2) विहाय (for विज्ञा°). T निद्रां (for निशि). — ^{b}) K1 T2 G3.6 °मुखैः. Ñ2.3 V1 B D T1 नक्षत्रगणसूचितं (D5 नाविंदन्दक्षिणामुखाः). — K3 om. 18^{c}-19^{b}. — ^{c}) T2 G5.6 गाहमाना; G3 जानमाना. G1.2 वनाद्वनं तदा राजन्. — ^{d}) G4 गह्वरं; M6-8 गंतुं न (for गह°).

19 K3 om. 19^{ab} (cf. v. l. 18). — ^{a}) T2 G4.5 तत्र श्रांताः; G1 (by transp.) श्रांतास्ततः. — ^{b}) Ñ1.3 निद्रार्ताः; T2 G4.5 प्रस्थिताः; G3 निषण्णाः; G6 M निःसृताः. G1.2 क्षुधिता भयकातराः. — ^{d}) K0 D5 °सेनमरिंदमं.

20 ^{a}) K0.4 D2 T2 G1-6 अतः; Ñ1 D5 इदं (for इतः). K2.3 Ñ V1 Da1 Dn D1 G1.2 किं तु; K4 किंचिद्; D5 वीर. — ^{c}) B D T1 विजानीमो. Ś1 K1 दिशश्चैव न जा°; G3 देशान्वयं प्रजा°. — ^{d}) G1.2 चैते (for चैव).

21 ^{b}) Ś1 K1 यदि दग्धं प्ररोचनं; G1.2 दग्धो (G2 दंडो) वा न पुरो°. — ^{c}) Ś1 न; K1-3 Ñ2 V1 B (except B5) D (except Da2) T1 M7 तु; K4 Ñ1 च (for नु). Ś1 प्रतिमुच्येम; K4 विप्रमुच्येत्स. — ^{d}) Ñ1.3 वयम् (for भयाद्).

22 ^{a}) T2 G शीघ्रम् (G3 श्रांतान्) (for पुनर्). — ^{b}) G1.2 त्वरावान् (for तथै°). — ^{d}) G3 अस्मान्नातुमिहार्हसि.

23 ^{ab}) K3 °क्तो भीमसेनस्तु धर्मराजेन सद्बलः. — ^{c}) Ś1 K1.2.4 पृष्ठमारोप्य बलवान्. — ^{d}) B3 महाजवः; G1.2 स पावनिः. K1 जगाम भरतर्षभ; K3 D5 M5 जगाम सु(M3.5 स)महा°.

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K0-2.4 Ñ3 Da D5 M5 जतुगृहदाह; Ñ1.2 V1 B6 Dn1.n2 D1.2 T1 जतुगृह (T1 *int. lin.* संभव); B1.5 जातुप. — *Adhy. name:* K0.4 वनप्रवेशः; K3 पांडवपलायनं; Ñ1.2 V1 पांडववनप्रवेशः; M6-8 वनगमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 147; Dn2 149; D4m 152; T1 146; T2 G5.6 M 96; G1.2 97; G3.4 95. — *S'loka no.:* Dn 26; M3 7. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 5883.

138

1 Ś1 K1.3 D2.3 S om. उवाच. The sequence of 1-2 in K4 is: 1^{cd}, 2^{cd}, 1^{ab}, 2^{ab}. — ^{a}) Ś1 K तस्य विक्रमतस्तूर्णम्; Ñ2 V1 B D G3 तेन विक्रममाणेन (D5

१३८

C. 1. 5882
B. 1. 151. 1
K. 1. 163. 1

वैशंपायन उवाच ।
तेन विक्रमता तूर्णमूरुवेगसमीरितम् ।
प्रववावनिलो राजञ्शुचिशुक्रागमे यथा ॥ १
स मृद्नन्पुष्पितांश्चैव फलितांश्च वनस्पतीन् ।
आरुजन्दारुगुल्मांश्च पथस्तस्य समीपजान् ॥ २
तथा वृक्षान्भञ्जमानो जगामामितविक्रमः ।
तस्य वेगेन पाण्डूनां मूर्च्छेव समजायत ॥ ३
असकृच्चापि संतीर्य दूरपारं भुजप्लवैः ।
पथि प्रच्छन्नमासेदुर्धार्तराष्ट्रभयात्तदा ॥ ४
कृच्छ्रेण मातरं त्वेकां सुकुमारीं यशस्विनीम् ।
अवहत्तत्र पृष्ठेन रोधःसु विषमेषु च ॥ ५
आगमंस्ते वनोद्देशमल्पमूलफलोदकम् ।
क्रूरपक्षिमृगं घोरं सायाह्ने भरतर्षभाः ॥ ६
घोरा समभवत्संध्या दारुणा मृगपक्षिणः ।

तस्यातिक्रमतस्तूर्णम्). — ᵇ) Ko.₂₋₄ Ñ1 D5 T2 G4-6 M °समीरितः. Ś1 K1 उरु(K1 मद)वेगसमन्वितः. — After 1ᵃᵇ, K4 Ñ2.3 V1 B D (except D5) T1 ins.:

1495* वनं सवृक्षविटपं व्याघूर्णितमिवाभवत् ।

— ᶜ) D2 मारुतो (for अनिलो). Ñ2.3 V1 B Da Dn D1.4 T1 जंघावातो ववौ चास्य. — ᵈ) G1-3 M6.8 शुचिः. Ś1 K1 D5 Cd °शुक्रागमे; Ko.2 °शक्रा°. — After 1, K4 Ñ3.3 V1 B D (except D5) T1 ins.:

1496* आवर्जितलतावृक्षं मार्गं चक्रे महाबलः ।

2 For K4 cf. v. l. 1 also. — ᵃ) K4 Ñ1 समृद्ध-; Ñ2 B1 m. 3. 5 D3.4.5 समृद्धा(B5m °द्धा)न्; B1.6 स मृदून्. Ko D5 वृक्षान् (for चैव). — ᵇ) T2 G (except G3) फलिनश्च. Ko D5 समंततः (for वन°). — ᶜ) K3 अभंजन् (for आरुजन्). Ś1 नव-; Ko.3.4 याति; K1 घन-; K2 एव; D5 अथ (for दारु-). T2 G4.5 °गुल्मं च. Ñ3 V1 B Da Dn D1.3.4 T1 अवरुज्य (Ñ3 B1.5.6 Da D1.2 °ह्य) ययौ गुल्मान्. — ᵈ) G3 पार्थः; M5 फलः (for पथः). Ko D5 T2 G M3 समीपगान्. — After 2, Ñ2.3 V1 B D (except D5; D3 om. line 2) T1 ins.:

1497* स रोपित इव क्रुद्धो वने भञ्जन्महाद्रुमान् ।
　　त्रिःप्रस्तुतमदः शुष्मी षष्टिवर्षो मतङ्गराट् ।
[(L. 2) B5 यथा त्रिप्रस्तुतमदः (for the prior half.).]

3 ᵃᵇ) G1.2 वृक्षांस्तथा (by transp.); G3 तदा वृक्षान्. Ñ2.3 V1 B D (except D5) T1 गच्छतस्तस्य वेगेन तार्क्ष्यमारुतरंहसः. — After 3ᵃᵇ, G1.2.4 ins.:

1498* तस्य कक्षद्वयोद्भूतपवनध्वनिरुत्थितः ।
　　शुम्भिताशेषदिग्भागः शुश्रुवेऽतिभयंकरः ।

— ᶜ) T2 G M पंचानां (for पाण्डू°). Ñ2.3 V1 B D (except D5) T1 भीमस्य पांडुपुत्राणां. — ᵈ) D5 मूर्छा च.

4 ᵃ) G1.2 च समुत्तीर्य; M चापि संतार्य. — ᵇ) K D5 दूरपारां (see below). T2 G4-6 पारावरं भुजप्लवाः; G1.2 भुजप्लावो (G2 °वा) नदीर्वने. — After 4ᵃᵇ, Ś1 K D5 ins.:

1499* उत्ततार नदीं गङ्गां विहंगासंगवाहिनीम् ।
　　[Ko.3.4 °संगमालिनीं; D5 °संगपक्षिनीं.]

On the other hand, G1.2 ins. after 4ᵃᵇ:

1500* मातरं च वहन्भ्रातृनश्रमेण समीरजः ।

— ᶜ) T2 G पार्थाः (G2.6 पथा) (for पथि). T2 G5 प्रच्छन्नमापेदुः; G1 °या चेरुः; G2 °मावेदे; G3 °रूपे तु; G4.6 °मापेतुः; M °मासाद्य. — ᵈ) K2 D5 °भयार्दिताः.

5 ᵃ) Ko.2 Ñ1.3 चैकां; Ñ2 V1 B D T1 चैव; T2 G3-6 M3.5 ह्येकां; M6-8 ह्येनां. — ᶜ) Ś1 Ko.1.4 आ(Ko.4 अ)वहन्. Ñ2 V1 B D T1 G3 स तु (for तत्र). — ᵈ) D5 समेषु; Cd रोधःसु (as in text).

6 ᵃ) Ñ2 V1 B D T1 अगम(D5 °च्छ)न्च; T2 G आगम्य च. Ñ1.3 M अगमन्नथ चोद्देशं. — ᵈ) Ś1 K (except Ko) पुरुषर्षभाः; Ñ2 V1 B D T1 °र्षभ. T2 G सायं समुपचक्रमुः.

7 ᵃ) K3 काष्ठा (for संध्या). — ᶜ) K3.4 अप्रसन्ना दि°. — ᵈ) Ko D2.5 तथार्तवैः; K3 तथाविधैः; G3 ततस्तदा (for अनार्तवैः). T2 G4-6 शनैरासंस्ततस्तदा (G4 °तः); G1.2 अंधकारे द्रुतं गताः. — K4 Ñ2.3 V1 B D (except D5) T1 ins. after 7: T2 G, after 8:

1501* शीर्णपर्णफलै राजन्बहुगुल्मक्षुपैर्द्रुमैः ।
　　भग्नावभुग्नभूयिष्ठैर्नानाद्रुमसमाकुलैः ।
[(L. 1) T2 G वृक्षैः (for राजन्). B6 °गुल्मफलैर्द्रुमैः; T2 G4.5 °गुल्मावृत°; G1.2 °गुल्मलता°; G3 °गुल्मक्षुर°; G6 °गुल्मक्षुप°. — (L. 2) K4 B (except B1) Da D1 भग्नावभग्न°; T1 भग्नायतन°; T2 G4-6 प्रभग्नायन°; G1.2 प्रभग्नशाखा°. T G श्व(G1.2 श्वा)दंष्ट्रबहुलैः (T G3.5.6 °ले) तदा (T2 G1.2.4.5 सदा) (for नाना°). For G1.2.4

अप्रकाशा दिशः सर्वा वातैरासन्ननार्तवैः ॥ ७
ते श्रमेण च कौरव्यास्तृष्णया च प्रपीडिताः ।
नाशक्नुवंस्तदा गन्तुं निद्रया च प्रवृद्धया ॥ ८
ततो भीमो वनं घोरं प्रविश्य विजनं महत् ।
न्यग्रोधं विपुलच्छायं रमणीयमुपाद्रवत् ॥ ९
तत्र निक्षिप्य तान्सर्वानुवाच भरतर्षभः ।
पानीयं मृगयामीह विश्रमध्वमिति प्रभो ॥ १०
एते रुवन्ति मधुरं सारसा जलचारिणः ।
ध्रुवमत्र जलस्थायो महानिति मतिर्मम ॥ ११
अनुज्ञातः स गच्छेति भ्रात्रा ज्येष्ठेन भारत ।
जगाम तत्र यत्र स्म रुवन्ति जलचारिणः ॥ १२
स तत्र पीत्वा पानीयं स्नात्वा च भरतर्षभ ।
उत्तरीयेण पानीयमाजहार तदा नृप ॥ १३
गव्यूतिमात्रादागत्य त्वरितो मातरं प्रति । C. 1. 5901 B. 1. 151. 20 K. 1. 163. 25

---

cf. v. l. 8 also.]

8 ^{a}) G3 ते क्रमेण. G8 M6–8 तु (for च). D5 T2 G3–6 कौंतेयास्. Ñ1 तेन श्रमेण कौ°; G1.2 श्रमेण महता चैव. — ^{b}) K0 Dn3 T2 G3.5.6 M3.5 तृषया. G1.2 क्षुत्तृष्णाभ्यां च पीडिताः. — ^{c}) K2.4 तथा; T2 G (except G3) ततो. — ^{d}) G1.2 सु- (for च). K3 चात्यनल्पया (for च प्र°). — After 8, T2 G ins. 1501*. — G1.2.4 cont.:

1502* अतीव गहनं घोरं दुर्विज्ञेयपथं क्वचित् ।

— K4 Ñ2.3 V1 B D T1 (om. lines 5–6) M ins. after 8: T2 G3.5.6, after 1501*: G1.2.4, after 1502*:

1503* न्यविशन्त हि ते सर्वे निरास्वादे महावने ।
ततस्तृषापरिक्षामा कुन्ती पुत्रानथाब्रवीत् ।
माता सती पाण्डवानां पञ्चानां मध्यतः स्थिता ।
तृष्णया हि परीतास्मि पुत्रान्भृशमथाब्रवीत् ।
तच्छ्रुत्वा भीमसेनस्य मातृस्नेहात्प्रजल्पितम् । [5]
कारुण्येन मनस्तप्तं गमनायोपचक्रमे ।

[(L. 1) D5 ततः; G3 वने; M तदा (for हि ते). T2 G4–6 M तत्र (for सर्वे). K4 प्राविशंस्तत्र ते सर्वे; G1.2 तत्र ते प्राविशन्घोरे. G3 वने तदा (for महा°). — T2 G ins. after line 1: T1, after line 4:

1504* राज्यामेव गतास्तूर्णं चतुर्विंशतियोजनम् ।

— (L. 2) Ñ3 Dn D1 G1 °परिक्रांता; T2 G3–6 M °म्लाना. T2 G M कुंती वचनमब्रवीत्. — (L. 4) Cf. line 2 above. Dn1 G3.6 तृषया. S (except T1) परितप्ता(G5 °वीता)स्मि (G1.2 °हं). K4 पुत्रका भृशमत्र वै; S अ(T1 ह्य-; M वि)नाथेव (G3 अकाले च) महावने. — After line 4, T1 ins. 1504*; while T2 G ins.:

1505* इतः परमहं शक्ता न गन्तुं च पदात्पदम् ।
शयिष्ये वृक्षमूलेऽत्र धार्तराष्ट्रा हरन्तु माम् ।
श्रृणु भीम वचो मह्यं तव बाहुबलात्पुरः ।
स्थातुं न शक्ताः कौरव्याः किं बिभेषि वृथा सुत ।

— (L. 5) D1 °सेनश्च; D5 T2 G °सेनस्तु (G1.2 °नः स). D5 मातुर्दुःखेन दुःखितः; T2 G मातृवाक्यप्रकंपितः; M मातृवाक्यमुदीरितं. — (L. 6) D5 परीतात्मा; T2 G मनश्चक्रे (for मनस्तप्तं). T2 G4–6 गमनायाथ सत्वरं; G1.2 गमनाय वृकोदरः; M दुःखेन च विशेषतः. — After line 6, G1.2.4 ins.:

1506* अन्येऽरयो न मे सन्ति भीमसेनादृते भुवि ।
धार्तराष्ट्राद्वृथा भीरो न मां त्वमिहेच्छसि ।
भीमपृष्ठस्थिता चेत्थं दूयमानेन चेतसा ।
साश्रुध्वनि रुदन्ती सा निद्रावशमुपागता ।]

9 T1 om. 9^{ab}. — ^{b}) D5 G3 विपिनं म°. — ^{d}) K3 उपाश्रयत्; Ñ1 °वहत्; Ñ2.3 V1 B D ददर्श ह.

10 ^{b}) K0 स नरर्षभः; K1.2 B5.6 S (except T G3 M5) °र्षभ. — ^{cd}) T2 G °यं मृगये यावत्तावद्विश्रम्यतामिह.

11 ^{a}) Ñ2 B1 ब्रुवंति. G5 रुचिरं. — ^{b}) M6–8 वनचारिणः. — ^{c}) K2 Cd (before corr.) जलच्छायो; K3 जलाधारो; Ñ2 जलं स्थायि; Ñ1 V1 B (except B6) D T G जल(G4 °ला)स्थानं. — ^{d}) Ñ1.2 V1 B (except B6) D (except Da) T1 महच्चेति; T2 G अहं(G3 भव)तीति. M भविष्यति न संशयः.

12 ^{a}) K0.2 च; M5 तु (for स). — ^{c}) Dn3 G4 M3 यत्र तत्र स्म (by transp.); T1 तत्र यत्तस्मात्; G5 तत्र तत्र स्म. D1 स जगाम वनात्तस्मात्. — ^{d}) Ñ1 V1 B D T1 M3 सारसा; Ñ2 द्रुवंति. M6–8 वनचारिणः.

13 ^{a}) G1.2 तत्र पीत्वा च पा°. — ^{b}) K0.1 B1 Da1 Dn3 D1 T G3.6 M3.5 °र्षभः; K2 पुरुषर्षभः; G1 विगतश्रमः. G2 स्नात्वा भूत्वा गतक्लमः. — After 13^{ab}, V1 B (except B1) D (except D1) T1 ins.:

1507* तेषामर्थे च जग्राह भ्रातॄणां भ्रातृवत्सलः ।

T1 ins. after 1507*: M, after 13^{ab}: T2 G, after 13^{cd}:

1508* पङ्कजानामनेकैश्च पत्रैर्बद्ध्वा जलाशयान् ।

— ^{d}) Ñ3 स जहार. K0.2m S परंतपः; Ñ1.3 नरोत्तमः; D5 स भारत. K2 जहार भरतर्षभ; Ñ2 V1 B D T1 आनयामास भारत.

14 ^{a}) K0 Ñ3 G1 गव्यूतिमात्रम्; G2 °मार्गाद्. K (except K4) Ñ1.2 T2 G2.4–6 M आगम्य. — ^{b}) G2 त्वरया. — After 14^{ab}, N (Ś1 K1 hapl. om. the

C. 1. 5902
B. 1. 151. 21
K. 1. 163. 20

स सुप्तां मातरं दृष्ट्वा भ्रातॄंश्च वसुधातले ।
भृशं दुःखपरीतात्मा विललाप वृकोदरः ॥ १४
शयनेषु परार्ध्येषु ये पुरा वारणावते ।
नाधिजग्मुस्तदा निद्रां तेऽद्य सुप्ता महीतले ॥ १५
स्वसारं वसुदेवस्य शत्रुसंघावमर्दिनः ।
कुन्तिभोजसुतां कुन्तीं सर्वलक्षणपूजिताम् ॥ १६
स्नुषां विचित्रवीर्यस्य भार्यां पाण्डोर्महात्मनः ।
प्रासादशयनां नित्यं पुण्डरीकान्तरप्रभाम् ॥ १७
सुकुमारतरां स्त्रीणां महार्हशयनोचिताम् ।
शयानां पश्यताद्येह पृथिव्यामतथोचिताम् ॥ १८
धर्मादिन्द्राच्च वायोश्च सुषुवे या सुतानिमान् ।
सेयं भूमौ परिश्रान्ता शेते ह्यद्यातथोचिता ॥ १९
किं नु दुःखतरं शक्यं मया द्रष्टुमतः परम् ।
योऽहमद्य नरव्याघ्रान्सुप्तान्पश्यामि भूतले ॥ २०
त्रिषु लोकेषु यद्राज्यं धर्मविद्योऽर्हते नृपः ।
सोऽयं भूमौ परिश्रान्तः शेते प्राकृतवत्कथम् ॥ २१
अयं नीलाम्बुदश्यामो नरेष्वप्रतिमो भुवि ।
शेते प्राकृतवद्भूमावतो दुःखतरं नु किम् ॥ २२

---

posterior half) T_1 ins.:

1509* शोकदुःखपरीतात्मा निशश्वासोरगो यथा ।;

while $G_{1.2.4}$ ins.:

1510* भ्रातॄंश्च मातरं चैव जलं शीतमपाययत् ।
पीतोदकास्ते सर्वेऽपि परिश्रमवशात्पुनः ।
निद्रापहृतधैर्याश्च सुषुपुर्भृशविह्वलाः ।

— $Ś_1$ K_1 (hapl.) om. 14^{cde}. — ^{c}) D_5 $G_{1.4}$ प्रसुप्तां. T_2 $G_{3.5.6}$ M प्रेक्ष्य; $G_{1.2.4}$ भ्रातॄन् (for दृष्ट्वा). — ^{d}) $G_{1.2.4}$ निद्राविगतचेतसः. — After 14^{cd}, $G_{1.2.4}$ ins.:

1511* महारौद्रे वने घोरे वृक्षमूले सुशीतले ।
विक्षिप्तकरपादांश्च दीर्घोच्छ्वासमहारवान् ।
ऊर्ध्ववक्त्रान्महाकायान्पञ्चेन्द्रानिव भूतले ।
अज्ञातवृक्षनिलयप्रेतराक्षससाध्वसान् ।

— ^{ef}) $Ñ_2$ V_1 B D T_1 शोकपरी°. $G_{1.2.4}$ दृष्ट्वैव भृशशोकार्तो विललापानिलात्मजः. — After 14, K_4 Ñ V_1 B D T_1 ins.:

1512* अतः कष्टतरं किं नु द्रष्टव्यं हि भविष्यति ।
यत्पश्यामि महीसुप्तान्भ्रातॄनद्य सुमन्दभाक् ।
[(L. 2) K_4 °तॄंश्च वसुधातले.]

15 Before 15, T_2 $G_{1.2.6}$ ins. भीमः; $K_{0.3.4}$ भीम उ°. — ^{a}) K_3 महार्हेषु (for परा°). — ^{b}) T_2 G प्रसुप्ता; M शयाना (for ये पुरा). — ^{c}) K_1 G_3 M_{6-8} नाभि°; M_5 नाति° (for नाधि°). — ^{d}) K_3 धरातले.

16 ^{b}) $K_{0.3}$ D_1 °संघातमर्दिनः; K_2 T_2 G °संघविमर्दि(G_2 °र्दं)नः; K_4 °संघातभेदिनः. — ^{c}) K_2 Ñ V_1 B Da Dn $D_{1.2.4}$ T_1 कुंतिराज°; D_5 T_2 G M भोजराज°. — ^{d}) $Ś_1$ K_1 दिव्य°; K_3 °संयुतां; D_5 °लक्षितां.

17 ^{b}) K_3 $Ñ_3$ T_2 G_{4-6} M पांडोर्भार्यां (by transp.). $Ś_1$ मनस्विनीं (for महा°). — ^{c}) $Ñ_{2.3}$ V_1 B D T_1 तथैव चास्मजननीं. — ^{d}) Ñ V_1 B D T_1 पुंडरीकोदर° (N_1 °कानन°).

18 ^{a}) $Ñ_2$ V_1 B D (except D_5) T_1 एनां (for स्त्रीणां). — ^{b}) $Ś_1$ K $Ñ_{1.3}$ अना(K_4 परा)गसमनर्हतीं. — ^{c}) $Ś_1$ K_{1-4} $Ñ_{1.3}$ पश्यताद्येमां ($Ś_1$ °नां); D_5 तां तथाप्येवं; S अद्य पश्यामि. K_0 शयनातीं तथाप्येनां. — ^{d}) T_2 G_{3-6} असुखोचितां; G_2 तां तथाविधे. K_0 D_5 पश्य कालविपर्ययः.

19 $Ś_1$ (hapl.) om. 19. — ^{a}) $Ñ_{2.3}$ V_1 B D (except D_5) T_1 वाताच्च. — ^{b}) G_3 च (for या). — ^{c}) K_1 इह श्रांता. — T_2 om. 19^d; G_6 M (hapl.) om. 19^d–21^c. — ^{d}) K_1 $Ñ_{1.3}$ D_5 ह (for हि). K_4 नार्हा (for ह्यद्य). $K_{0.3.4}$ अयथोचिता. $Ñ_2$ T_1 G_{1-5} शेते प्राकृतवत् कथं (G_2 विधे; G_3 तदा) (=21^d); V_1 B Da Dn $D_{1.2.4}$ T_1 शेते प्रासादशायिनी.

20 G_6 M om. 20 (cf. v. l. 19); T_2 (hapl. om. them here) reads 20–21 after 23. — ^{ab}) K_3 किंचित् (for किं नु). D_5 दुःखम् (for द्रष्टुम्). T_2 G_{1-5} द्रष्टुं (G_3 दृष्टं) मया शक्यम् (T_2 दुःखम्) (by transp.). — ^{c}) $Ś_1$ इमानद्य; $K_{1.4}$ इमान्योद्य; $Ñ_1$ $G_{1.2}$ सोहमद्य. $K_{0.3}$ D_5 यानहं पुरुषव्याघ्रान्. — ^{d}) T_2 G (G_6 om.) पश्यामि धरणीगतान् ($G_{1.2}$ °शयान्).

21 G_6 M om. 21^{abc} (cf. v. l. 19); for T_2 cf. v. l. 20, 23 also. — ^{a}) $Ś_1$ K Ñ V_1 $B_{5.6}$ Dn $D_{1.5}$ T_1 यो राज्यं; T_2 G_{3-5} वै राज्यं; $G_{1.2}$ राजत्वं. — ^{b}) K_3 च (for यः). V_1 B_6 Dn $D_{1.4}$ T G_{3-5} धर्मनित्यो; $G_{1.2}$ धर्मपुत्रो. T_2 G_{1-5} [ऽ]र्हति प्रभुः. K_1 अर्हते धर्मविन्नृपः; $K_{3.4}$ धर्मतोर्हति वै नृपः. — ^{c}) $G_{1.2}$ सोयमद्य. K_1 इह श्रांतः. — ^{d}) M तथा (M_5 यथा) (for कथम्).

22 ^{a}) K_1 अयं भूमाविह श्रांतः; T_2 G अयं नीलांबुद° प्रख्यो; M इमौ नीलोत्पलश्यामौ. — ^{b}) M_{6-8} °प्रतिमौ. $Ś_1$ $Ñ_2$ V_1 B D (except D_5) T_1 [ऽ]र्जुनः (for भुवि). G_3 नीलोत्पलसमो भुवि. — M om. 22^{cd}. — G_5 (? hapl.)

अश्विनाविव देवानां याविमौ रूपसंपदा ।
तौ प्राकृतवदद्येमौ प्रसुप्तौ धरणीतले ॥ २३
ज्ञातयो यस्य नैव स्युर्विषमाः कुलपांसनाः ।
स जीवेत्सुसुखं लोके ग्रामे द्रुम इवैकजः ॥ २४
एको वृक्षो हि यो ग्रामे भवेत्पर्णफलान्वितः ।
चैत्यो भवति निर्ज्ञातिरर्चनीयः सुपूजितः ॥ २५
येषां च बहवः शूरा ज्ञातयो धर्मसंश्रिताः ।
ते जीवन्ति सुखं लोके भवन्ति च निरामयाः ॥ २६
बलवन्तः समृद्धार्था मित्रबान्धवनन्दनाः ।
जीवन्त्यन्योन्यमाश्रित्य द्रुमाः काननजा इव ॥ २७
वयं तु धृतराष्ट्रेण सपुत्रेण दुरात्मना ।
विवासिता न दग्धाश्च कथंचित्तस्य शासनात् ॥ २८
तस्मान्मुक्ता वयं दाहादिमं वृक्षमुपाश्रिताः ।
कां दिशं प्रतिपत्स्यामः प्राप्ताः क्लेशमनुत्तमम् ॥ २९
नातिदूरे च नगरं वनादस्माद्धि लक्षये ।
जागर्तव्ये स्वपन्तीमे हन्त जागर्म्यहं स्वयम् ॥ ३०
पास्यन्तीमे जलं पश्चात्प्रतिबुद्धा जितक्लमाः ।
इति भीमो व्यवस्यैव जजागार स्वयं तदा ॥ ३१

C. 1. 5926
B. 1. 151. 45
K. 1. 163. 54

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥ समाप्तं जतुगृहदाहपर्व ॥

---

om. 22^{d}–23^{a}. — ^{d}) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 ततो (for अतो). K0 भुवि; G1.2 तु मे. — After 22, T G (except G5) ins.:

1513* इमौ नीलोत्पलश्यामौ नरेष्वप्रतिमौ भुवि ।

(cf. 22^{ab} and v. l.).

23 G5 om. 23^{abc} (cf. v. l. 22). — ^{a}) G3 अपि (for इव). — ^{b}) T2 G3.4.6 M अ(G3 M5.7 आ)श्विनौ; G1.2 अन्वितौ (for याविमौ). — ^{c}) Ñ1 °वदद्यैतौ; K3 प्राकृताविवाद्येमौ; D5 T2 G3.4.6 M तु (G3 च) प्राकृतवत् चेमौ (D5 भीमौ; T2 G3 भूमौ; G1.6 चोभौ; M3 हीमौ). G1.2 माद्रेयौ सुकुमारांगौ. — ^{d}) G1 शयाते; G2 शेरते (for प्रसु°). — After 23, T2 (wrongly) reads 20–21, having (hapl.) om. them in their proper place.

24 ^{c}) K2.4 जीवेद्विसु(K4 °सु)खं; Ñ2 V1 B D T1 जीवेत्त सुखं (D3 जीवेत्सुखसं-); T2 G M जीवेत्सुखितो. — ^{d}) Ś1 Ñ V1 B Dn D1.2.4 T1 G2.3 ग्रामद्रुम; K1 ग्रामे वृक्ष. Ś1 K1 D2 इवैकक:; K3 Ñ3 इवौकसः; Cd as in text.

25 ^{a}) Ś1 K1 एकवृक्षेपि; K0.4 Ñ1.2 एकवृक्षो हि; D3 एको हि वृक्षो. — ^{b}) K0 Ñ3 D5 G1.2 पुष्प°; Ñ1 पूर्ण°; D4 फल्गु° (for पर्ण°). G3 फलेत्पत्रफला°. — D1 om. 25^{cd}. — ^{d}) B3 वचनीयः; T2 G1.2.4.5 अध्वनीनैः. G1 स पूजितः; M6–8 तथैव सः.

26 ^{b}) K0 °संमताः; K2 °संहिताः; K4 °संस्थिताः; Ñ2 V1 B D T1 °माश्रिताः; T2 G M °वत्सलाः. — ^{c}) T2 G3–6 चिरं (for सुखं).

27 ^{a}) Ñ3 सुसिद्धार्थाः. — ^{b}) G1.2 M पितृ°. — ^{c}) K0 D5 आसाद्य (for आश्रित्य). — ^{d}) G1.2 वंशाः (for द्रुमाः). K3 वनभवा इव.

28 ^{b}) G1.2 दुष्पुत्रेण. — After 28^{ab}, T1 G1.2.4 ins.:

1514* राज्यलुब्धेन मूर्खेण दुर्मन्त्रिसहितेन च ।
दुष्टेनाधर्मशीलेन स्वार्थनिष्ठैकबुद्धिना ।

— ^{c}) Ñ1 G6 च (for न). M तु (for च). — ^{d}) K3 हि पुरोदिताः; Ñ2 V1 B D (except D5) T1 दैवसंश्रयात् (for तस्य शा°). T2 G M क्षत्तुर्बुद्धिपराक्रमात्.

29 ^{d}) Ś1 क्लेशं प्राप्ताः (by transp.). — After 29, K4 Ñ V1 B D T1 ins.:

1515* सकामो भव दुर्बुद्धे धार्तराष्ट्राल्पदर्शन ।
नूनं देवाः प्रसन्नास्ते नानुज्ञां मे युधिष्ठिरः ।
प्रयच्छति वधे तुभ्यं तेन जीवसि दुर्मते ।
नन्वद्य ससुतामात्यं सकर्णानुजसौबलम् ।
गत्वा क्रोधसमाविष्टः प्रेषयिष्ये यमक्षयम् । [5]
किं नु शक्यं मया कर्तुं यत्ते न क्रुध्यते नृपः ।
धर्मात्मा पाण्डवश्रेष्ठः पापाचार युधिष्ठिरः ।
एवमुक्त्वा महाबाहुः क्रोधसंदीप्तमानसः ।
करं करेण निष्पिष्य निःश्वसन्दीनमानसः ।
पुनर्दीनमना भूत्वा शान्तार्चिरिव पावकः । [10]
भ्रातॄन्महीतले सुप्तानवैक्षत वृकोदरः ।
विश्वस्तानिव संविष्टान्पृथग्जनसमानिव ।

[(L. 2) K4 B1.3.5 D5 नाज्ञां मम युधि°. — (L. 4) B (except B3) न त्वाद्य. B5 D3 D5 त्वां सहामात्यं. — (L. 8) K4 D3 क्रोधसंदीप्त(K4 °रक्त)लोचनः. — (L. 9) K4 Ñ3 B1.3m.5 D5 संस्पृश्य; Ñ1.2 B3 संपिष्य. K4 दीनमातुरः; Ñ1.2 D1.4 T1 दीप्तमानसः; B5 दीप्तलोचनः.]

30 ^{a}) V1 B1.5 Dn D1 °दूरेण; B6 G5 °दूरेति. — ^{b}) Ś1 K1 च; Ñ वि-; G3 तु (for हि). D5 G1–3 लक्ष्यते. — ^{c}) B (except B3) D3 D2.4 जागृतव्ये. — ^{d}) Ñ1.2 जागर्म्येतामहं क्षपां.

१३९

G. 1. 5027
B. 1. 152. 1
K. 1. 154. 1

वैशंपायन उवाच ।

तत्र तेषु शयानेषु हिडिम्बो नाम राक्षसः ।
अविदूरे वनात्तस्माच्छालवृक्षमुपाश्रितः ॥ १
क्रूरो मानुषमांसादो महावीर्यो महाबलः ।
विरूपरूपः पिङ्गाक्षः करालो घोरदर्शनः ।
पिशितेप्सुः क्षुधार्तस्तानपश्यत यदृच्छया ॥ २
ऊर्ध्वाङ्गुलिः स कण्डूयन्धुन्वन्रूक्षाञ्शिरोरुहान् ।
जृम्भमाणो महावक्त्रः पुनः पुनरवेक्ष्य च ॥ ३
दुष्टो मानुषमांसादो महाकायो महाबलः ।
आघ्राय मानुषं गन्धं भगिनीमिदमब्रवीत् ॥ ४
उपपन्नश्चिरस्याद्य भक्षो मम मनःप्रियः ।
स्नेहस्रवान्प्रस्रवति जिह्वा पर्येति मे मुखम् ॥ ५
अष्टौ दंष्ट्राः सुतीक्ष्णाग्राश्चिरस्यापातदुःसहाः ।
देहेषु मज्जयिष्यामि स्निग्धेषु पिशितेषु च ॥ ६

---

31 a) Ñ3 V1 प्राइयंतीमे; Cd as in text. — b) K (except K1) गतक्लमाः; G1.2.4 च शेषितं; G3 जितश्रमाः; Cd as in text. T2 G5 प्रबुद्धा विजितक्लमाः. — c) Ś1 K1 विवस्यैव; K0 D5 °स्येदं; K2.4 M3.5 Cd °स्यैवं; K3 °स्याथ; T2 G विनिश्चित्य. — d) S जागर्ति स्म (for जजा°). T2 G प्रतापवान्. — Cd cites the *entire* line 31^{cd} (v. l. एवं for एव).

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K1.2 Ñ V1 B Da Dn1.n2 D1.2.4.5 T1 जगृतुह(D1 om. गृह)दाह (Ñ1.2 V1 जतुगृह; B1.5 जातुष); to it K1.2 Ñ3 B3 Dn1.n2 D1.2.4.5 add समाप्त. — *Adhy. name:* K0.4 भीमसेनप्रलापः; K3 पांडवप्रवासः; Ñ1.2 V1 भीमजलाहरणं; M5-8 हिडिंबवनप्रवेशः (M6.8 °शनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 148; Dn3 150; D4m 153; T1 147; T2 G5.6 M 97; G1.2 98; G3.4 96. — *S'loka no.:* Dn 45; M8 33. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 5913.

139

1 Ś1 K1.3 D2.4.5 S om. उवाच. — a) Ñ3 तेषु तत्र (by transp.); T2 G4.5 ततस्तेषु. — b) A few MSS. हिडंबो. — c) K3 नातिदूरे. — d) S सालवृक्षं. Ñ V1 B5.6 D (except D5) G1 समाश्रितः.

2 b) K0 महाकायो (for °वीर्यो). Ñ3 V1 B D (except D5) T1 महावीर्यपराक्रमः. — After 2^{ab}, Ñ (Ñ3 om. lines 1–2; Ñ1.2 om. lines 4–5) V1 B D (except D5) T1 ins.:

1516* प्रावृड्जलधरश्यामः पिङ्गाक्षो दारुणाकृतिः ।
दंष्ट्राकरालवदनः पिशितेप्सुः क्षुधार्दितः ।
लम्बस्फिग्लम्बजठरो रक्तश्मश्रुशिरोरुहः ।
महावृक्षगलस्कन्धः शङ्कुकर्णो विभीषणः ।
यदृच्छया तानपश्यत्पाण्डुपुत्रान्महारथान् ।

[(L. 4) B3m Da महापृष्ठगल°. Ñ3 transp. विभीषणः and यदृच्छया (in line 5). — With line 5 cf. 2^{ef}.]
— G2.3.6 (hapl.) om. 2^{e}–4^{b}. — d) T2 G1.5 M भीमदर्शनः. — e) K0.4 T2 G5 M6-8 सन्; Ñ2 V1 B D (except D5) G4 च; T1 G1 M3.5 स (for तान्). — f) K3 Ñ1.3 D5 अपश्यत्स; K4 अपश्यत्तान्; Ñ2 V1 B Da Dn D1.2.4 T1 तानपश्यद्; T2 G1.4.5 M जिघ्रन्गं(M3.5 °द्रं)धं.

3 G2.3.6 om. 3 (cf. v. l. 2). — b) Some MSS. धून्वन्. Ñ1 चैव (for रूक्षान्). — c) Ñ1 महद्वक्त्रः. — d) Ś1 K1-3 Ñ1.2.3 (by corr.) ह (for च). K0.4 D1.2 अवैक्षत; D5 उदैक्षत.

4 G1-3.6 om. 4^{ab} (cf. v. l. 2). — a) K1 लब्धो; Ñ2.3 V1 B D (except D5) T हृष्टो; B3m कृष्णो; G4.5 M तुष्टो (M5 तृप्तो). K1 Ñ2 V1 B1.6 Dn1.n2 D1.2 T G5 M °मांसस्य; B3.5 Da Dn3 D4 G4 °मांसाशी. — After 4^{ab}, Ś1 K B3 D5 read 1. 140. 2^{cd}, repeating it in its proper place.

5 Before 5, M ins. हिडिंबः. — b) Some MSS. भक्ष्यो. K4 मे मनसेप्सितः; N2 V1 B D (except D5) T1 [ऽ]यं मम सुप्रियः (Ñ2 तुष्टिदः). — c) Ñ2 स्नेहस्रवं; Ñ3 °स्रवः; D4 °स्रावान्; T1 °स्रावं. Ś1 K प्रस्र(K0.2.3 °श्र)वंती; B5 Da प्रसर°; D2 प्रसव°. D5 स्नेहास्रावातिप्रवणा; T2 G जिघ्रतः प्रसृतस्नेहा; M स्नेहास्रावं विसृजति. — d) M वै (for मे). K2 Ñ2.3 V1 B1m.3 Da Dn1.n2 G5 सुखं; K3 मुखे.

6 a) G6 दंताः (for दंष्ट्राः). S (except T1) सिता(G1.2 समा)स्तीक्ष्णाः (G4 सुतीक्ष्णाश्च also). — b) T1 M बत; T2 G5 हंत; G1.2 मम (for आपात-). — G3 om. 6^{c}–8^{b}. — c) K3 पातयिष्यामि; G4 M °यिष्यंति. — d) K0.2

आक्रम्य मानुषं कण्ठमाच्छिद्य धमनीमपि ।
उष्णं नवं प्रपास्यामि फेनिलं रुधिरं बहु ॥ ७
गच्छ जानीहि के त्वेते शेरते वनमाश्रिताः ।
मानुषो बलवान्गन्धो घ्राणं तर्पयतीव मे ॥ ८
हत्वैतान्मानुषान्सर्वानानयस्व ममान्तिकम् ।
अस्मद्विषयसुप्तेभ्यो नैतेभ्यो भयमस्ति ते ॥ ९
एषां मांसानि संस्कृत्य मानुषाणां यथेष्टतः ।
भक्षयिष्याव सहितौ कुरु तूर्णं वचो मम ॥ १०
भ्रातुर्वचनमाज्ञाय त्वरमाणेव राक्षसी ।
जगाम तत्र यत्र स्म पाण्डवा भरतर्षभ ॥ ११
ददर्श तत्र गत्वा सा पाण्डवान्पृथया सह ।
शयानान्भीमसेनं च जाग्रतं त्वपराजितम् ॥ १२
दृष्ट्वैव भीमसेनं सा शालस्कन्धमिवोद्गतम् ।
राक्षसी कामयामास रूपेणाप्रतिमं भुवि ॥ १३
अयं श्यामो महाबाहुः सिंहस्कन्धो महाद्युतिः ।
कम्बुग्रीवः पुष्कराक्षो भर्ता युक्तो भवेन्मम ॥ १४
नाहं भ्रातृवचो जातु कुर्यां क्रूरोपसंहितम् ।
पतिस्नेहोऽतिबलवान्न तथा भ्रातृसौहृदम् ॥ १५

C. 1. 5644
B. 1. 152. 19
K. 1. 164. 23

Ñ1 स्नेहेषु पि°.

7 G3 om. 7 (cf. v. l. 6). — a) Ko D5 आछिद्य (for आक्रम्य). Ñ1 मूर्ध्नि; Ñ3 मूर्ध्नं; G1.2 कर्णं. — b) Ś1 Ko.2.4 D5 उच्छिद्य. K2 G1 M6–8 धमनीरपि; Cd as in text. — c) D5 नारं (for नवं). — d) K4 D2 मुहुः.

8 G3 om. 8^{ab} (cf. v. l. 6). — a) B1.6 G5 Cd नु (for तु). — b) K3 वृक्षमाश्रिताः.

9 a) Ñ1 इह; M6–8 गत्वा (for हत्वा). Ñ3 इमान्; T2 G M6–8 तान्. T2 G एतान् (for सर्वान्). — b) Ś1 K1 D2 आनयेह; K4 °येति; T2 G °याशु; M °येथा. Ś1 K1 मदंतिकं. Ko.2.3 Ñ1.3 D5 आनयेहांतिकं मम. — D5 om. 9^{c}–10^{b}. — d) Ś1 न तेभ्यो; Ko न ह्येभ्यो; K4 ह्यन्येभ्यो; B3 मैतेभ्यो. B3 G1.2 भयमस्तु. Ś1 K (except K3) Cd नौ.

10 D5 om. 10^{ab} (cf. v. l. 9). — a) K3 M तेषां; T2 G ततो. Ś1 K1–4 M6–8 सत्कृत्य; M3 चोत्कृत्य. Ko सत्कृत्य मांसानि; Ñ2 V1 B D (D5 om.) T1 उत्कृत्य मांसानि. — b) T2 G मानुषाणि. K3 विशेषतः; Ñ2 यथेप्सितं. — c) Ś1 सुखिनौ (for सहि°). T G सहितौ भक्षयिष्यावः. — d) T2 G कुरु क्षिप्रं. — After 10, K4 Ñ V1 B D (except D5) S (T2 G M om. line 1) ins.:

1517* भक्षयित्वा च मांसानि मानुषाणां प्रकामतः ।
नृत्याव सहितावावां दत्ततालावनेकशः ।
एवमुक्त्वा हिडिम्बा तु हिडिम्बेन तदा वने ।

[(L. 2) Ñ3 B5 Da2 Dn1.n3 D1.2.4 नृत्यावः. T2 G M ततस्तुष्टौ प्रनृत्यावः प्रगीतौ करतालकौ. — (L. 3) Before line 3, S ins. वैशं°. K4 Ñ3 D4 S (except T1) एवमुक्ता हिडिंबेन हिडिंबा (G1–3 M °बी) राक्षसी तदा (K4 Ñ3 D4 तु तदा वने).]

— S cont.:

1518* आप्लुत्याप्लुत्य च तरूनगच्छत्पाण्डवान्प्रति ।

11 M om. 11. — b) Ko G6 त्वरमाणैव; K3 D5 T G4.5 °णा च. — c) K1 यत्र यत्र (*sup. lin.* as in text); B1.3 T2 G1.2.4.5 (by transp.) यत्र तत्र. — d) Ś1 K2.3 Ñ1.3 भरतर्षभाः; Ko पुरुषर्षभाः; D5 पृथया सह. T2 G शेरते पाण्डवा वने.

12 a) Ko गत्वा सा तत्र; Ñ1.2 V1 B5 Dn D1.5 T1 G6 तत्र सा गत्वा; T2 G4.5 सा तत्र गत्वा (by transp.); G2 तान्तत्रगतान्. G1.3 गत्वा सा ददर्श तत्र. — K4 (hapl.) om. 12^{b}–13^{a}. — d) K1 T2 G3–6 M च (for तु). Ko.2.3 Dn1 G3 जाग्रंतमपरा°. — After 12, T2 G ins.:

1519* उपास्यमानान्भीमेन रूपयौवनशालिना ।
सुकुमारांश्च पार्थांश्च व्यायामेन च कर्शितान् ।
दुःखेन संप्रयुक्तांश्च सहज्येष्ठान्प्रमाथिनः ।
रौद्री सती राजपुत्रान्दर्शनीयप्रदर्शनम् ।

[(L. 1) G1.3 भीमेन पालितांश्चैव (for the prior half). — (L. 2) G3 सुकुमारान्सुरूपांश्च. — (L. 4) G3.4 रौद्रा सती.]

13 K4 om. 13^{a} (cf. v. l. 12). — b) Ś1 K1 S सालस्कंधमि° (G1 °स्कंधोपमद्युतिं); Ñ2 V1 B D शालपोतमि°. — G1 om. 13^{c}–14^{b}. — d) G3 स्वरूपेप्रतिमं भुवि. — After 13, S (except G1) ins.:

1520* अन्तर्गतेन मनसा चिन्तयामास राक्षसी ।

14 G1 om. 14^{ab} (cf. v. l. 13). — a) B6 गौरः श्या°. — b) Ś1 K1.2 सा(K2 श्या)लस्कंधो. — d) K3 युक्तो भर्ता (by transp.). — After 14, M (which om. 15–16) ins. line 2 of 1521* (cf. v. l. 16).

15 M om. 15–16. — a) T G1.3 भ्रातुर्वचो; G6 भ्रातुर्वशे. — b) Ñ3 क्रूरोपबृंहितं; T2 G क्रूरमसांप्रतं. — c) T2 G पतिहेतुर्. K1 अपि; K2.3 Ñ1.3 B (except B5) Da1 D2.4 T2 G हि (for अति-). — d) Ś1 K1 पुनर् (for तथा). K3 N3 G5 °संगतं; T2 G2–4.6 °संगमः (G4m

C. 1. 5045
B. 1. 152. 20
K. 1. 164. 23

मुहूर्तमिव तृप्तिश्च भवेद्भ्रातुर्ममैव च ।
हतैरेतैरहत्वा तु मोदिष्ये शाश्वतीः समाः ॥ १६
सा कामरूपिणी रूपं कृत्वा मानुषमुत्तमम् ।
उपतस्थे महाबाहुं भीमसेनं शनैः शनैः ॥ १७
विलज्जमानेव लता दिव्याभरणभूषिता ।
स्मितपूर्वमिदं वाक्यं भीमसेनमथाब्रवीत् ॥ १८
कुतस्त्वमसि संप्राप्तः कश्चासि पुरुषर्षभ ।
क इमे शेरते चेह पुरुषा देवरूपिणः ॥ १९
केयं च बृहती श्यामा सुकुमारी तवानघ ।
शेते वनमिदं प्राप्य विश्वस्ता स्वगृहे यथा ॥ २०
नेदं जानाति गहनं वनं राक्षससेवितम् ।
वसति ह्यत्र पापात्मा हिडिम्बो नाम राक्षसः ॥ २१
तेनाहं प्रेषिता भ्रात्रा दुष्टभावेन रक्षसा ।
बिभक्षयिषता मांसं युष्माकममरोपम ॥ २२
साहं त्वामभिसंप्रेक्ष्य देवगर्भसमप्रभम् ।
नान्यं भर्तारमिच्छामि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २३
एतद्विज्ञाय धर्मज्ञ युक्तं मयि समाचर ।
कामोपहतचित्ताङ्गीं भजमानां भजस्व माम् ॥ २४
त्रास्येऽहं त्वां महाबाहो राक्षसात्पुरुषादकात् ।
वत्स्यावो गिरिदुर्गेषु भर्ता भव ममानघ ॥ २५

---

as in text).

16 M om. 16 (cf. v. l. 15). — ab) K2 Ñ1.3 अपि; Dn T2 G5.6 एव (for इव). Ś1 वा तृप्तिर्; K2.4 B5 तृप्तिस्तु. K1.4 ममैव हि; K3 B5 D6 ममापि च. G1–4 मुहूर्तमपि चानेन (G3 भार्या च; G4 चाद्याहं) प्राप्नुयां तृप्तिमुत्तमां (G3 वृत्तिरुत्तमां). — c) D5 मृतैर् and अमृत्वा (for हतैर् and अहत्वा respectively). T2 G6 अहं नैव (for अहत्वा तु). G1–4 भर्त्रा त्वहं वने रम्ये (G3 वनेनेन; G4 अनेनेह). — d) D5 रोदिष्ये. G1–4 बहुलाः समाः. — T G ins. after 16: M (om. line 1), after 14:

1521* हिडिम्बी तु महारौद्रा तदा भरतसत्तम ।
उत्सृज्य राक्षसं रूपं मानुषं रूपमास्थिता ।

17 Before 17, T2 G5.6 ins. वैशं°. — b) S कृत्वा मदनमोहिता (G1 °तं); cf. 1521*. — c) Ś1 K1.2.4 संप्रतस्थे. K0.3 Ñ1.3 S (except T1) महात्मानं. — d) S अनिंदिता (G1.2 मनोहरा; M6 अतंद्रिता). — After 17, S ins. (M om. from line 3 onward):

1522* इङ्गिताकारकुशला ह्युपासर्पच्छनैः शनैः ।
विनम्यमानेव लता सर्वाभरणभूषिता ।
शनैः शनैः स तां भीमः समीपमुपसर्पतीम् ।
वीक्षमाणस्तदापश्यत्तन्वीं पीनपयोधराम् ।
चन्द्राननां पद्मनेत्रां नीलकुञ्चितमूर्धजाम् । [5]
कृष्णां सुपाण्डुरैर्दन्तैर्बिम्बोष्ठीं चारुदर्शनाम् ।
दृष्ट्वा तां रूपसंपन्नां भीमो विस्मयमागतः ।
उपचारगुणैर्युक्तां लालितैर्हास्यसंस्थितैः ।
समीपमुपसंप्राप्य भीमस्याथ वरानना ।
वचो वचनवेलायामिदं प्रोवाच पाण्डवम् । [10]

[(L. 1) T2 G4.5 उचिताकार°. — (L. 2)=(var.) 18ab. T2 G4.5 विनम्यमाना ललना. — (L. 3) G3 वृतां (for स तां). — (L. 4) G3 वीक्ष्यमाणां तथा. — (L. 6) G6 वस्त्रैः (for दन्तैः). — (L. 8) T2 G4–6 ललितैर्. T1 हावसंस्थितैः; G1 हासगर्वितैः; G2 हास°; G6 भाव°. — (L. 9) G1.6 भीमं साथ. T1 वरांगना. — (L. 10) T1 भीमं प्रोवाच कामिनी.]

18 S repeats 18ab; cf. 1522*. — a) K2 विपज्जमानेव; M विना(M3.5 °न)म्य°. K0.4 B6 D2.5 तदा; K1.3 च सा; Ñ2 Da नता; B3m सती (for लता). Ñ3 V1 Dn D1.4 लज्जमानेव ललना; B6 संलज्जमाना ललना; T G लज्जया नम्यमानेव. — b) T G सर्वा°.

19 Before 19, M ins. हिडिंबी. — b) K3 पुरुषोत्तम; G4 भरत°. — c) G1.2 इमे के (by transp.). — d) Ś1 K1 दिव्यरूपिणः.

20 a) N1 का चेयं; Ñ3 कथं च. Ñ2 V1 B D (except D5) T G3–6 वै (for च). — b) K (except K1) D5 M तथानघ (K2 D5 °घा); G4 तदा°. — c) G5 प्राप्ता. — d) K2 विश्रब्धा; D5 °स्तब्धा. G5 स्वगृहेष्विव.

21 a) K3 नेयं; G5 इमं. Ś1 K1 जानासि; T2 G1.2 M °नीथ; G4–6 °नीहि. — c) K2–4 D5 दुष्टात्मा; G5 पापो हि. — d) MSS. (indiscriminately) हिडिंबो and हिडंबो.

22 b) B1(m as in text).3.5 Da D2 °न चेतसा. — c) Ś1 K2 B1.3.5m.6 G2 विभक्षयिष्यता. — d) Ś1 K Ñ V1 B3.6 Da Dn1.n3 D4.5 M (except M3) अमरोपमाः (K1 असुरोपमः).

23 a) K2 अपि; T2 G इह (for अभि-). K0 ईदृशं प्रेक्ष्य. G3 संप्राप्य (for -संप्रेक्ष्य). — c) K3 Ñ3 अन्विच्छे (for इच्छामि). G3 भर्तारमहमिच्छामि.

24 a) Ñ3 एवं वि°. Ś1 धर्मात्मन्. — b) K4 मम (for मयि). — c) D5 °चित्तांगां; T2 G °चित्तां हि.

25 a) K0.2.3 Ñ V1 B (except B1) D त्रास्यामि; K4 रक्षामि; Cd as in text. Some MSS. त्वा (for त्वां).

अन्तरिक्षचरा ह्यस्मि कामतो विचरामि च ।
अतुलामाप्नुहि प्रीतिं तत्र तत्र मया सह ॥ २६

भीम उवाच ।

मातरं भ्रातरं ज्येष्ठं कनिष्ठानपरानिमान् ।
परित्यजेत को न्वद्य प्रभवन्निव राक्षसि ॥ २७
को हि सुप्तानिमान्भ्रातॄन्दत्त्वा राक्षसभोजनम् ।
मातरं च नरो गच्छेत्कामार्त इव मद्विधः ॥ २८

राक्षस्युवाच ।

यत्ते प्रियं तत्करिष्ये सर्वानेतान्प्रबोधय ।
मोक्षयिष्यामि वः कामं राक्षसात्पुरुषादकात् ॥ २९

भीम उवाच ।

सुखसुप्तान्वने भ्रातॄन्मातरं चैव राक्षसि ।
न भयाद्बोधयिष्यामि भ्रातुस्तव दुरात्मनः ॥ ३०
न हि मे राक्षसा भीरु सोढुं शक्ताः पराक्रमम् ।
न मनुष्या न गन्धर्वा न यक्षाश्चारुलोचने ॥ ३१
गच्छ वा तिष्ठ वा भद्रे यद्वापीच्छसि तत्कुरु ।
तं वा प्रेषय तन्वङ्गि भ्रातरं पुरुषादकम् ॥ ३२

G. 1. 5561
B. 1. 152. 36
K. 1. 164. 50

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥

— ^{b})=29^{d}. — ^{c}) K (except K2) Ñ1 G1.2 वत्स्यामो; M °मि. T2 G (except G4) °श्रृंगेषु. — ^{d}) T2 G3 भर्ता त्वं मम चानघ. — After 25, T G ins.:

1523* इच्छामि वीर भद्रं ते मा मा प्राणान्विहासिषुः ।
त्वया ह्यहं परित्यक्ता न जीवेयमरिंदम ।

[(L. 1) G6 मम प्राणान्. G1 विहास्यसि. T1 मा प्राणान्भो विहासिषुः. — (L. 2) G1 त्वयास्म्यहं.]

26 ^{a}) Ñ1.2 V1 B D (except D5) T1 °चरी (for °चरा). S (except T1 G3) चास्मि. — ^{b}) K2.4 D5 अहं (for च). S (except T1) कामरूपधरापि च. — ^{c}) D5 अचलां. Ś1 K1.2.4 Da1 D5 प्राप्नुहि.

27 Ś1 K1 भीमसेनः; Ñ V1 B1 D (except Da) भीमसेन उ°; S भीमः. — Ś1 K1 (hapl.) om. 27^{a}–29^{d} and भीम उ° (before 30). — After the ref., S ins.:

1524* एष ज्येष्ठो मम भ्राता नान्यः परमको गुरुः ।
अनिविष्टश्च तं नाहं परिविद्यां कथंचन ।

[(L. 1) T2 परमतो गुरुः. — (L. 2) G1 अनिर्दिष्टश्च; G2 अनिर्विण्ण°; G3 अविनष्ट°; G6 अग्निमिष्ट°. G5 अनिष्टकथनं नाहं. G1.2.4.5 परिवेत्ता; G3 °वित्ता.]

— ^{b}) Ñ2 B Da D2.4 अपरानपि; T2 G1.2 अपराजितान्. Ñ1.3 कनीय(Ñ3 °यां)सोपरानिमान्; V1 Dn1.n2 D1 सुखसुप्तान्कथं त्विमान्. — ^{c}) K3 G1.2 M परित्यजति; T2 G3-6 °त्यजेद्धि. — ^{d}) K3 प्रमादादिह; Ñ V1 Dn D1.4 T1 प्रभवन्निह; T2 G M भयादपि च.

28 Ś1 K1 Da om. 28 (cf. v. l. 27). — ^{a}) G1.2 सुखसुप्तान्. K (K1 om.) Ñ1.3 वने भ्रातॄन्. — ^{c}) M5 तथा गच्छेत्. — ^{d}) Ñ1.3 कामार्थमिव (Ñ3 °ह) त(Ñ3 म)द्विधः. — S ins. after 28 (M om. all but line 1):

1525* राक्षसी ।
एकं त्वां मोक्षयिष्यामि सह मात्रा परंतप ।
सोदराजुत्सृजैतांस्त्वमारोह जघनं मम ।
भीमः ।
नाहं जीवितुमाशंसे भ्रातॄनुत्सृज्य राक्षसि ।
यथागतं व्रजैका त्वं विप्रियं मे प्रभाषसे ।

[(L. 1) M6-8 अहं त्वां. — (L. 4) T1 G1.2.6 यथाश्रद्धं व्रजैका हि.]

29 Ś1 K1 M om. 29 (cf. v. l. 27). — T1 G1.2 राक्षसी; T2 G3-6 हिडिंबी (all om. उवाच). — ^{a}) T2 G न तेप्रियं चिकीर्षामि. — ^{b}) K2 G5 विबो°; K4 निबोध मे. — ^{c}) Ñ2 V1 B D (except D2.5) T1 अहं (for वः). — ^{d})=25^{b}.

30 K0.2 Ñ1.2 V1 B1 Dn2.n3 D4.5 भीमसेन उ°; T G भीमः (om. उ°); Ś1 K1.4 M om. the ref. (cf. v. l. 27). — T2 G transp. 30^{ab} and 30^{cd}. — ^{a}) S (except T1) इमान् (for वने). — ^{b}) M राक्षसात्. — After 30^{ab}, M ins. भीमः. — ^{c}) G3 न भिया.

31 ^{b}) T2 G शक्ताः सोढुं (by transp.). — ^{d}) D2 चारुहासिनि.

32 ^{d}) S राक्षसं.

Colophon om. in B1. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K1.2 Ñ V1 B3.5.6 Da Dn1.n2 D1.2.4.5 T2 हिडिंबवध. — *Adhy. name:* K0 हैडंबागमः; K4 हिडंबागमनं; Ñ1.2 V1 T1 भीमहिडिंबा(T1 °राक्षस)संवादः; G3 हिडिंबिसंवादः; G4 हिडिंबप्रयोगः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 151; D4m 154; T1 148; T2 G1.2 M 98; G1.2 99; G3.4 97. — *S'loka no.:* Dn 34 (Dn3 37); M3 33.

१४०

C. 1. 5062
B. 1. 153. 1
K. 1. 160. 1

वैशंपायन उवाच ।
तां विदित्वा चिरगतां हिडिम्बो राक्षसेश्वरः ।
अवतीर्य द्रुमात्तस्मादाजगामाथ पाण्डवान् ॥ १
लोहिताक्षो महाबाहुरूर्ध्वकेशो महाबलः ।
मेघसंघातवर्ष्मा च तीक्ष्णदंष्ट्रोज्ज्वलाननः ॥ २
तमापतन्तं दृष्ट्वैव तथा विकृतदर्शनम् ।
हिडिम्बोवाच वित्रस्ता भीमसेनमिदं वचः ॥ ३
आपतत्येष दुष्टात्मा संक्रुद्धः पुरुषादकः ।
त्वामहं भ्रातृभिः सार्धं यद्ब्रवीमि तथा कुरु ॥ ४
अहं कामगमा वीर रक्षोबलसमन्विता ।
आरुहेमां मम श्रोणीं नेष्यामि त्वां विहायसा ॥ ५
प्रबोधयैनान्संसुप्तान्मातरं च परंतप ।
सर्वानेव गमिष्यामि गृहीत्वा वो विहायसा ॥ ६
भीम उवाच ।
मा भैस्त्वं विपुलश्रोणि नैष कश्चिन्मयि स्थिते ।
अहमेनं हनिष्यामि प्रेक्षन्त्यास्ते सुमध्यमे ॥ ७
नायं प्रतिबलो भीरु राक्षसापसदो मम ।
सोढुं युधि परिस्पन्दमथवा सर्वराक्षसाः ॥ ८

140

1 Ś$_{1}$ K$_{1.3}$ D$_{5}$ S om. उवाच. — ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ T$_{1}$ G$_{2}$ नाम राक्षसः (cf. 1. 139. 1); G$_{3}$ राक्षसोत्तमः. — ^{c}) Ñ$_{3}$ द्रुमादस्माद्. — ^{d}) Ñ$_{3}$ V$_{1}$ B$_{1.3}$ Dn आशु (for अथ).

2 ^{b}) K$_{4}$ भयानकः; Ñ$_{2}$ V$_{1}$ B (except B$_{3}$) D (except D$_{2.5}$) T$_{1}$ महाननः. — For 2^{cd}, cf. v. l. 1. 139. 4 also. — ^{c}) Ś$_{1}$ M$_{5-8}$ °संकाशवर्ष्मा (D$_{5}$ वर्णश्च) च; T$_{2}$ G °श्यामो महावर्ष्मा; Cd as in text. — ^{d}) Ñ$_{2}$ V$_{1}$ B D (except D$_{5}$) T$_{1}$ °ष्ट्रो भयानकः. — After 2, S ins.:

1526* तलं तलेन संहत्य बाहू विक्षिप्य चासकृत् ।
उद्वृत्तनेत्रः संक्रुद्धो दन्तान्दन्तेषु निष्पिषन् ।

[(L. 1) G$_{1.2}$ विस्फार्य; M चोत्क्षिप्य. — (L. 2) T$_{2}$ निष्कूषन्; G$_{1.2.6}$ M निष्कषन्.]
Thereafter T G$_{1.2.4-6}$ read (for the first time) 17^{ab} (v. l. कोऽयमे) and then cont.:

1527* न बिभेति हिडिम्बी च प्रेषिता किमनागता ।

(which is a v. l. of 17^{cd}). — After 1526*, G$_{6}$ ins. 1531* (cf. v. l. 20).

3 G$_{3}$ (hapl.) om. 3–20. Before 3, T G$_{5.6}$ ins. वैशं°. — ^{a}) T$_{2}$ G$_{2.5}$ तमागतं तु. — ^{b}) S (except T$_{1}$; G$_{3}$ om.) तथारूपं भयंकरं (M$_{6-8}$ भयानकं). — Before 3^{cd}, D$_{5}$ ins. राक्षस्युवाच. — ^{c}) S (except T$_{1}$; G$_{3}$ om. हिडिंबी (for हिडिम्बा). D$_{5}$ वित्रस्तनेत्रा सुमुखी.

4 G$_{3}$ om. 4 (cf. v. l. 3). Before 4, K$_{3}$ ins. राक्षस्यु°; M$_{3.6-8}$ हिडिंबी. — ^{a}) K$_{1}$ T$_{2}$ G$_{1.3.5}$ एव (for एष). — ^{c}) Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ B D (except D$_{5}$) साहं त्वां; T G (G$_{3}$ om.) त्वं चापि (for त्वामहं).

5 G$_{3}$ om. 5 (cf. v. l. 3). — ^{a}) K$_{0}$ Ñ$_{3}$ भीम; K$_{1}$ भीरु; T$_{2}$ G (G$_{3}$ om.) चैव (for वीर). — ^{c}) S (except T$_{1}$; G$_{3}$ om.) आरोहेमां. Ñ$_{3}$ आरुहेमं मम पृष्ठं. — ^{d}) K$_{0}$ Ñ$_{3}$ D$_{5}$ नयिष्ये त्वां. B$_{1}$m D$_{5}$ M$_{8}$ विहायसं.

6 K$_{1}$ M (hapl.) om. 6; G$_{3}$ om. 6 (cf. v. l. 3). — ^{a}) B (except B$_{6}$) D$_{2}$ एनान् (for एतान्). T$_{2}$ G (G$_{3}$ om.) सोदर्यान् (for संसुप्तान्). — ^{b}) T$_{2}$ G (G$_{3}$ om.) नरर्षभ (for परं°). — ^{c}) Ś$_{1}$ विने°; K$_{4}$ Ñ$_{3}$ नयि°; G$_{6}$ ग्रही° (for गमि°). K$_{2}$ °नेवाद्य नेष्यामि. — ^{d}) D$_{1}$ निबोध त्वं; D$_{5}$ नयिष्ये वो (for गृहीत्वा वो). Ñ$_{1}$ विहायसः; Ñ$_{2}$ B (except B$_{6}$) Dn D$_{2.4}$ T$_{1}$ नभः प्रति. T$_{2}$ G (G$_{3}$ om.) गृहीत्वा ख(G$_{4}$ -ह; G$_{6}$ व्यो)मसत्त्वत्.

7 G$_{3}$ om. 7 (cf. v. l. 3). Ś$_{1}$ K$_{1}$ भीमसेनः; K$_{3}$ D$_{3}$ S (G$_{3}$ om.) भीमः; K$_{4}$ भीमसेन उ°. — ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{1.3.4}$ Ñ$_{3}$ पृथुल°; K$_{3}$ V$_{1}$ Dn D$_{1}$ T$_{1}$ पृथुसु°. — ^{b}) K$_{0.2.4}$ D$_{5}$ T G$_{1.2.4.6}$ नैष किंचिन्. — After 7^{ab}, Ś$_{1}$ K Ñ$_{2}$ B$_{3.6}$ Dn D$_{4.5}$ ins.:

1528* हिंसितुं शक्नुयाद्रक्ष इति मे निश्चिता मतिः ।

[K$_{0.2}$ निश्चला मतिः. K$_{1}$ prior half corrupt. K$_{3}$ °क्नुयात्पापो राक्षसस्त्विति मे मतिः. D$_{5}$ शक्नुयात्पापः.]
— On the other hand, D$_{2}$ ins. after 7^{ab}:

1529* एतान्बाधयितुं शक्तो देवो वा दानवोऽपि वा ।

— ^{c}) G$_{1.2}$ वधिष्यामि. — ^{d}) K$_{3}$ T$_{2}$ G (G$_{3}$ om.) पश्यंत्यास्ते. M$_{5}$ नायं प्रतिबलो मम (cf. 8^{a}).

8 G$_{3}$ om. 8 (cf. v. l. 3). — ^{a}) K$_{2}$ D$_{5}$ नाल(D$_{5}$ °य)मल्पबलो ह्येष (D$_{5}$ भीरु); M$_{5}$ बलं न सहते भीरु. — ^{b}) D$_{4}$ S (G$_{3}$ om.) °सापशदो. — ^{c}) Dn सोयं. Ñ$_{1}$

पश्य बाहू सुवृत्तौ मे हस्तिहस्तनिभाविमौ ।
ऊरू परिघसंकाशौ संहतं चाप्युरो मम ॥ ९
विक्रमं मे यथेन्द्रस्य साद्य द्रक्ष्यसि शोभने ।
मावमंस्थाः पृथुश्रोणि मत्वा मामिह मानुषम् ॥ १०

हिडिम्बोवाच ।

नावमन्ये नरव्याघ्र त्वामहं देवरूपिणम् ।
दृष्टापदानस्तु मया मानुषेष्वेव राक्षसः ॥ ११

वैशंपायन उवाच ।

तथा संजल्पतस्तस्य भीमसेनस्य भारत ।
वाचः शुश्राव ताः क्रुद्धो राक्षसः पुरुषादकः ॥ १२
अवेक्षमाणस्तस्याश्च हिडिम्बो मानुषं वपुः ।
स्रग्दामपूरितशिखं समग्रेन्दुनिभाननम् ॥ १३
सुभ्रूनासाक्षिकेशान्तं सुकुमारनखत्वचम् ।
सर्वाभरणसंयुक्तं सुसूक्ष्माम्बरवाससम् ॥ १४
तां तथा मानुषं रूपं बिभ्रतीं सुमनोहरम् ।
पुंस्कामां शङ्कमानश्च चुक्रोध पुरुषादकः ॥ १५
संक्रुद्धो राक्षसस्तस्या भगिन्याः कुरुसत्तम ।
उत्फाल्य विपुले नेत्रे ततस्तामिदमब्रवीत् ॥ १६
को हि मे भोक्तुकामस्य विघ्नं चरति दुर्मतिः ।
न बिभेषि हिडिम्बे किं मत्कोपाद्विप्रमोहिता ॥ १७
धिक्त्वामसति पुंस्कामे मम विप्रियकारिणि ।
पूर्वेषां राक्षसेन्द्राणां सर्वेषामयशस्करि ॥ १८

C. 1. 5979
B. 1. 153. 18
K. 1. 165. 20

Ds M शक्तः; T2 G4.5 मम (for युधि). M5 परं हंतुं. — d) T G (G3 om.) अशक्ताः (for अथवा).

9 G3 om. 9 (cf. v. l. 3). — a) Ñ1 विवृत्तौ. — b) Ko Ñ1.3 °निभावुभौ; K3 °हस्तोपमाविमौ; S (except T1; G3 om.) °हस्तोपमौ शुभौ (G2 शुभे; G4 भुजौ). — d) Ñ3 संघातं. K1.2 Ñ V1 B D (except D5) T1 M महत् (for मम).

10 G3 om. 10 (cf. v. l. 3). — a) D5 G1.2 M महेंद्रस्य. — b) K3 D1 साक्षाद्; S (except T1; G3 om.) यथा (for साद्य). — d) Ñ3 °ह मानवं.

11 G3 om. 11 (cf. v. l. 3). Ko.1.3 हिडिंबा; T2 G (G3 om.) M हिडिंबी (M5 राक्षसी); K4 T1 om. the ref. — a) G5 नरश्रेष्ठ. — b) K3 मत्वा त्वां देव°. — c) Ko दृष्टा युवानस्तु; K2 B5m D1.5 दृष्टावदासस् (B5m °नास्; D1 °नस्; D5 °नं) तु; K3 दृष्टावदानासु; K4 V1 B1m.5.6 Dn D2.4 दृष्टप्रभाव(B5.6 °वा)स्तु; Ñ B1.3 दृष्टा(Ñ3 °ष्ट्वा)वदानं (B1.3 °नस्) तु; Da S (G3 om.) °प(Da T1 °व)दानास्तु. — d) K3 अथ; K4 B3m Da D1 T G (G3 om.) इह (for एव). K3 B5.6 Da S (G3 om.) राक्षसाः. Ko राक्षसश्चैव मानवाः.

12 G3 om. 12 (cf. v. l. 3). Ś1 K1 D2 S om. उवाच (G3 om. the ref.). — a) Ñ3 D2.5 T2 G1.4-6 M तया. Ñ3 संजल्पमानस्य. — c) G1.2.4 M3 वचः. T2 G (G3 om.) श्रुत्वा ततः; M3 श्रुत्वाभ्ययात्; M5-8 श्रुत्वा च (M5 तु) ताः. K4 तद् (for ताः). Ś1 Ko.2.3 Ñ1 क्षुद्रो; K4 रक्षो (for क्रुद्धो). — d) G1 पुरुषाकृतिः.

13 G3 om. 13 (cf. v. l. 3); G6 om. 13c-15b. — a) Ko D5 निरीक्षमाणस्. K2 M3 तस्यास्तु; K4 D5 तस्याशु. — Ko om. 13c-15a. — c) D5 M °शिखां; T2 G1.2.5 °भूषित(G5 °पण)शिखां. — d) K4 संपूर्णेंदु°; D5 °शुभाननां; S (except T1; G3.6 om.) °निभाननां.

14 Ko G3.6 om. 14 (cf. v. l. 3, 13). — a) D5 T2 G1.2.4.5 M2.5.8 °केशांतां. — c) K1 °पूर्ण°; K3 °पन्नं; S (except T1; G3.6 om.) °युक्तां. — d) Ś1 K1 Ñ1 सुसूक्ष्मांतर°; K2-4 B5 D5 °क्ष्मोत्तर°; Ñ3 सुसूक्ष्मं तनु°; S (except T1; G3.6 om.) °धारिणीं.

15 G3 om. 15; G6 om. 15ab; Ko om. 15a (cf. v. l. 3, 13). — a) S (except T1; G3.6 om.) भगिनीं (for तां तथा). Ñ2 °पं कल्पं. — b) T2 G1.2.5 M5-8 °हरां; M3 °रमां. — After 15ab, S (except T1 G3.6) ins.:

1530* स ददर्शाग्रतस्तस्य भीमस्य पुरुषादकः ।

— d) G3 चुक्रोश; G6 °कोप. S (except T1; G3 om.) स निशाचरः.

16 G3 om. 16 (cf. v. l. 3). — a) T2 G4.5 M3 तत्र; G2 M4 तस्य; M6-8 तं च (for तस्या). — b) T2 G4.5 M तां (M6-8 तान्) दृष्ट्वा; (for भगि°). Ś1 भरतर्षभ; K2.3 पुरुषादकः (for कुरु°). — c) S (G3 om.) विस्फार्य; Cd उत्फाल्य (as in text). K3 विकटे ने°. — d) Ko D5 M भगिनीं; Ñ3 ततस्तान्; G1.2 हिडिंबां (G2 °बीं).

17 Cf. v. l. 2 and 1527*. — G3 om. 17 (cf. v. l. 3). Before 17, M3.6-8 ins. हिडिंबः. — a) T1 G1.2.6 M3 कस्मान्मे. — b) T1 G1.2 M दुर्मते. Ko.4 विघ्नं कर्तुमिहेच्छति. — c) T2 G2.4.5 हिडिंबि. K3 T2 G4.5 त्वं; M मां (for किं). — d) T G4-6 कामाद्वै; G1.2 केन

C. 1. 6090 B. 1. 159. 19 K. 1. 160. 21

यानिमानाश्रितां कार्षीरप्रियं सुमहन्मम ।
एष तानद्य वै सर्वान्हनिष्यामि त्वया सह ॥ १९
एवमुक्त्वा हिडिम्बां स हिडिम्बो लोहितेक्षणः ।
वधायाभिपपातैनां दन्तैर्दन्तानुपस्पृशन् ॥ २०
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य भीमः प्रहरतां वरः ।
भर्त्सयामास तेजस्वी तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

१४१

वैशंपायन उवाच ।
भीमसेनस्तु तं दृष्ट्वा राक्षसं प्रहसन्निव ।
भगिनीं प्रति संक्रुद्धमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १
किं ते हिडिम्ब एतैर्वा सुखसुप्तैः प्रबोधितैः ।
मामासादय दुर्बुद्धे तरसा त्वं नराशन ॥ २
मय्येव प्रहरैहि त्वं न स्त्रियं हन्तुमर्हसि ।
विशेषतोऽनपकृते परेणापकृते सति ॥ ३
न हीयं स्ववशा बाला कामयत्यद्य मामिह ।
चोदितैषा ह्यनङ्गेन शरीरान्तरचारिणा ।
भगिनी तव दुर्बुद्धे राक्षसानां यशोहर ॥ ४
त्वन्नियोगेन चैवेयं रूपं मम समीक्ष्य च ।
कामयत्यद्य मां भीरुर्नैषा दूषयते कुलम् ॥ ५

त्वं; M मत्क्रोधाद्.

18 G3 om. 18 (cf. v. l. 3). — a) S (except T1; G3 om.) धिक्त्वां पुरुषकामां वै. — b) S (G3 om.) कारिणीं (T1 °णी). — c) S (except T1; G3 om.) कुलस्य. — d) K4 अयशस्विनि; S (except T1; G3 om.) °स्करीं.

19 G3 om. 19 (cf. v. l. 3). — a) B1 आश्रितान्कार्षीर्. M यानिहाश्रित्य कार्षीस्त्वं. — b) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 G4 विप्रियं. K0 सुमहद्विप्रियं मम; M विप्रियाणि ममांतिके. — cd) T2 G (G3 om.) एष तानाशु सर्वांस्तु. Ñ3 सह त्वया (by transp.). D5 एतानद्य हनिष्यामि भर्त्रांनेन त्वया सह.

20 G3 om. 20 (cf. v. l. 3). Before 20, S (except T1 G3 M5) ins. वैशं°. — a) T2 G (G3 om.) तां (for स). — b) K3 लोहिताशनः; M5 राक्षसेश्वरः. — c) Ś1 अनु-; G2 हि; M6-8 एव (for अभि-). — d) T2 G4-6 दंतान्दंतेषु निष्पि(T2 °ष्कृ-; G5 °ष्कु-; G6 °ष्क)षन्; G1.2 दंतान्दंतेन निष्कषन्; M8 दंतान्दंतैरनुस्पृशन्. — G3 resumes. — T G ins. after 20 (G3, after 2):

1531* गर्जन्तमेवं विजने भीमसेनोऽभिवीक्ष्य तम् ।
रक्षन्प्रबोधं भ्रातॄणां मातुश्च परवीरहा ।

21 a) T2 G आपतंतं च (T2 तु) संप्रेक्ष्य (G3 °तंतं समुद्वीक्ष्य). — d) G2 चाब्रुवन्.

Colophon om. in V1 B1.3.6 Da Dn D1.2.4 T1. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K0-3 Ñ B5 D5 M8 हिडिंबवध. — *Adhy. name:* K4 हिडिंबकोपः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): T2 G5.6 M 99; G1.2 100; G3.4 98. — *S'loka no.:* M8 22.

141

1 Ś1 K1.3 D2.5 S (except T2 G6!) om. उवाच. — a) G1.2 स (G2 तं) भीमसेनस्तं दृष्ट्वा. — c) K3 °ति संरब्धाम्.

2 Before 2, M (except M5) ins. भीमः. — a) Ś1 ह्येतैर्वा; K4 तैः सर्वैः; G4 एष्टव्यं (for एतैर्वा). K0-3 Ñ3 B Da किं ते हिडिंबयैतैर्वा; T G3.5.6 किं ते प्रियं हिडिंबैतैः; G1.2 किं कार्यं ते हिडिंबैतैः. — b) T G विबोधितैः. — c) T2 G मामादाय सुदुर्बुद्धे. — d) Ñ3 राक्षसानां यशोहर (=4d); B3 m तव नैषापराध्यति (cf. v. l. 5).

3 a) K2 प्रहरेह त्वं; D5 प्रहर त्वं वै; M6-8 प्रहरैहि त्वं. T2 G राक्षस त्वमिमां चैव. — b) = 6a. — G3 (hapl.) om. 3c-6d. — c) Ś1 -नपेक्षाते; K0 नापकृतां; K3.4 -नपकृतां; B (except B1) D5 T2 G2.4.5 M नापकृते.

4 G3 om. 4 (cf. v. l. 3). — b) Ñ3 एव (for अद्य). Ś1 अपि (for इह). T2 G4.5 मां तु कामयतेद्य वै; G1.2 मयि कामातुराभवत्. — c) K0.2 नोदितैषा; G1.2 संप्रेषिता. — d) G1.2 सर्वप्राणिषु चारिणा. — ef) Ñ V1 B D T1 दुर्वृत्त (D1 दुष्टेयं; D5 as in text). रक्षसां वै यशो°.

5 G3 om. 5 (cf. v. l. 3). — a) Ś1 Da Cd मन्नियोगेन. K4 B. चैवैषा; T2 G (G3 om.) चायाता. — b) Ñ1 निरीक्षते; G1.2 M निरीक्ष्य च. — c) K2 भीरुः कामयते माद्य; T2 G (G3 om.) कामयत्येवमवशा; M

अनङ्गेन कृते दोषे नेमां त्वमिह राक्षस ।
मयि तिष्ठति दुष्टात्मन्न स्त्रियं हन्तुमर्हसि ॥ ६
समागच्छ मया सार्धमेकेनैको नराशन ।
अहमेव नयिष्यामि त्वामद्य यमसादनम् ॥ ७
अद्य ते तलनिष्पिष्टं शिरो राक्षस दीर्यताम् ।
कुञ्जरस्येव पादेन विनिष्पिष्टं बलीयसः ॥ ८
अद्य गात्राणि क्रव्यादाः श्येना गोमायवश्च ते ।
कर्षन्तु भुवि संहृष्टा निहतस्य मया मृधे ॥ ९
क्षणेनाद्य करिष्येऽहमिदं वनमकण्टकम् ।
पुरस्ताद्दूषितं नित्यं त्वया भक्षयता नरान् ॥ १०
अद्य त्वां भगिनी पाप कृष्यमाणं मया भुवि ।
द्रक्ष्यत्यद्रिप्रतीकाशं सिंहेनेव महाद्विपम् ॥ ११
निराबाधास्त्वयि हते मया राक्षसपांसन ।
वनमेतच्चरिष्यन्ति पुरुषा वनचारिणः ॥ १२

हिडिम्ब उवाच ।

गर्जितेन वृथा किं ते कत्थितेन च मानुष ।
कृत्वैतत्कर्मणा सर्वं कत्थेथा मा चिरं कृथाः ॥ १३
बलिनं मन्यसे यच्च आत्मानमपराक्रमम् ।
ज्ञास्यस्यद्य समागम्य मयात्मानं बलाधिकम् ॥ १४
न तावदेतान्हिंसिष्ये स्वपन्त्वेते यथासुखम् ।

C. 1. 5597
B. 1. 153. 36
K. 1. 165. 39

कामयत्यवशा भीरुः. — d) V1 B6 D (except D5) T1 तव (D4 तुभ्यं) नैषापराध्यति (cf. v. l. 2).

6 G3 om. 6 (cf. v. l. 3). — a) K0.4 Ñ1 कृतो दोषो. — b) K0 न मां; Ñ2 B1 नैनां. K4 Ñ2 V1 B D (except D5) T1 गर्हितुमर्हसि (for त्वमिह रा°). — After 6ab, G1.2 ins.:

1532* हन्तुमर्हसि दुर्बुद्धे शूरश्चेत्संहर स्मरम् ।

— D4 om. 6cd. — d)=3b. Ś1 K3 त्वं स्त्रियं; Ñ1.3 स्त्रियं वै (for न स्त्रियं). G1.2 यदि मां हंतुमिच्छसि. — After 6, G1.2 ins.:

1533* मदर्थं कामबाणार्तां त्वामहं हन्मि राक्षस ।

7 a) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 G2.3 संगच्छस्व मया. Ś1 K1 साकं (for सार्धं). — c) V1 Dn अहमेको. Ś1 D1 हनिष्यामि; K1.3 Ñ1 B5 D4 M हि नेष्यामि; D5 Nil. (comm.) गमिष्यामि; T2 G3-6 तु नेष्यामि; Dn (erroneously) Nilp as in text. G1.2 एकोहमेव नेष्यामि.

8 a) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 अद्य मद्तलनि°; G3 तत्ते तलत्रिनि°. — b) M3.5 दीर्यते; M6-8 शीर्यते. G1.2 शिरस्ते राक्षसाधम. — After 8ab, G1.2 ins.:

1534* शतधा भेदमायाति पूर्णकुम्भ इवाश्मनि ।

— cd) G6 om. 8cd. S (except T1; G6 om.) °स्येव निष्पिष्टं सिंहेनेव (T2 °नाति°; G4.5 M3.5 °न हि) बलीयसा.

9 a) K0 D5 गृध्राद्याः; Ñ1 चक्रांगाः; Ñ2.3m V1 B D (except D5) T1 ते कंकाः; Ñ3 वक्त्रांगाः; T2 G M गृध्राश्च (for क्रव्यादाः). K1 क्रव्यादा अद्य गात्राणि. — b) D5 श्वानो; S बला (M5 व्याला; T1 श्येना as in text). Ś1 K Ñ3 च ते (as in text); D5 च ये; the rest तथा. — c) G3 भक्षंतु. K3 तव (for भुवि). Ñ1.3 संप्रहृष्टास्ते (Ñ3 °ष्टा वै); Ñ2 B1.3.5 भृशसंहृष्टा; B6 Da D2.4 सुभृशं हृष्टा (for भुवि संहृष्टा). K0 कर्षयंतु सुसंहृष्टा. — d) Ś1 B3 महामृधे; G3 मया रणे; G5 मया वने.

10 a) S (except T1 G2) करिष्यामि. — b) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 वनमराक्षसं. T2 G M वनं निहतकंटकं. — c) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 पुरा यद्दूषितं. K3 नूनं; M6-8 तस्य.

11 a) K1 D5 T2 G M पापं; Ñ2 V1 B Da Dn D1.2.4 T1 रक्षः. — b) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 मयासकृत्. — c) Ś1 K0.4 Ñ3 D5 द्रक्ष्यते°. — d) K1 महागजं.

12 M om. 12. — a) T2 G (except G6) निराबाधं. — b) Ñ2 °पांसुल. — c) K0 वनमेते; K4 सुखमेतच्.

13 K0.3 राक्षस उ°; T1 G1.2 M5 हिडिंबः; T2 G3-6 M3.6-8 राक्षसः. — K1 om. 13a-14b. — a) G1.2 गर्जनेन. T2 G भृशं किं ते. — b) G1.2.6 M6-8 कत्थनेन; Cd as in text. T2 G मानव. — After 13ab, M3 ins.:

1535* शारदस्येव मेघस्य गर्जितं निष्फलं हि ते ।

— c) Ñ1 त्वत्कृते कर्मणा. Ś1 K0.2.4 D5 पूर्वं; D2 सार्धं (for सर्वं). — d) Ñ2 B6 D4 कत्थ मा; M कत्थ्यतां (for कत्थे°). G1.3 वृथा (for कृथाः). K0 D5 कथय त्वं नराधिप (D5 °धम).

14 K1 om. 14ab (cf. v. l. 13); B6 om. 14a-17b. — a) K2 Ñ1 यत्त्वम्; D5 S यस्माद् (G3 यन्माम्; T1 यच्च as in text). — b) Ś1 K0.3 Ñ2.3 V1 B3 Dn D1 T1 ins. अपि between the two halves of the line (to avoid the hiatus). Ś1 च पराक्रमः; K0 त्वं न मांसभुक्; K2 D2 स्वपराक्रमात् (D2 °क्रमं); K4 Ñ V1 B3 Dn D1.4 सपरा°; B1.5 Da सुपरा°; M3 अपराजितं. G2 आत्मनस्तु पराक्रमं. — c) T2 G (except G3) ज्ञास्यसे. K3 त्वं (for अद्य). D5 समागत्य; T2 G मयागम्य (G1.2 °त्य). — d) T2 G बलहीनं ततो भुवि.

15 B6 om. 15 (cf. v. l. 14). — a) M6-8 एनान्.

C. 1. 5697 B. 1. 153. 30 M. 1. 165. 30 एष त्वामेव दुर्बुद्धे निहन्म्यद्याप्रियंवदम् ॥ १५
पीत्वा तवासृग्गात्रेभ्यस्ततः पश्चादिमानपि ।
हनिष्यामि ततः पश्चादिमां विप्रियकारिणीम् ॥ १६
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा ततो बाहुं प्रगृह्य पुरुषादकः ।
अभ्यधावत संक्रुद्धो भीमसेनमरिंदमम् ॥ १७
तस्याभिपततस्तूर्णं भीमो भीमपराक्रमः ।
वेगेन प्रहृतं बाहुं निजग्राह हसन्निव ॥ १८
निगृह्य तं बलाद्भीमो विस्फुरन्तं चकर्ष ह ।
तस्माद्देशाद्धनूंष्यष्टौ सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ १९
ततः स राक्षसः क्रुद्धः पाण्डवेन बलाद्धृतः ।
भीमसेनं समालिङ्ग्य व्यनदद्भैरवं रवम् ॥ २०
पुनर्भीमो बलादेनं विचकर्ष महाबलः ।
मा शब्दः सुखसुप्तानां भ्रातॄणां मे भवेदिति ॥ २१
अन्योन्यं तौ समासाद्य विचकर्षतुरोजसा ।
राक्षसो भीमसेनश्च विक्रमं चक्रतुः परम् ॥ २२

T2 G नेमांस्तावद्धनि(T2 G3.6 °द्गधि)ष्यामि. — ^{b}) K1.4 B5 D2 स्वपंते ते. — ^{c}) D5 दुर्बुद्धि. G1.2 हत्वा त्वां प्रथमं हन्मि. — G1.2 om. 15^{d}–16^{a}. — ^{d}) K0 निहन्म्याम॰प्रियंवदं; T2 G3–6 हनिष्येप्रियवादिनं.

16 B6 om. 16 (cf. v. l. 14); G1.2 om. 16^{a}. — ^{b}) Ñ3 तथा; D5 च्युतं; T2 G3–6 पुनः (for ततः). Ś1 असूनपि. G1.2 पश्चात्सुप्तानिमानपि (G2 °न्नर). — ^{c}) K0 D5 T2 G3–6 M ततः क्षुद्राम्; B1 ततः पापाम्. G1.2 तत्पश्चात्कामिनीमेनां. — ^{d}) K0 एनां (for इमां). K0.3 M चाप्रियका°. G1.2 हिडिंबीं त्वयि कौतुकां.

17 B6 om. 17^{ab} (cf. v. l. 14). Ś1 K1.3 D5 om. उवाच; B (except B6) Da D2.4 G4 om. the ref. — ^{a}) K0.3.4 ततो बाहू; Ñ2 B (B6 om.) Da D2.4 T2 G3–6 महाबाहुं (T2 G3–6 °हुः). G1.2 इत्युक्त्वाभ्यद्रवद्भीमं. — ^{b}) K3 प्रस्फोट्य; Ñ1 निगृह्य; T2 G3–6 संनद्धः. G1.2 संक्रुद्धो भैरवं नदन्. — ^{c}) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 अभ्यद्रवत (D1 °त्स) सं°; T2 G3–6 °धावत्सुसं°; G1.2 विवृत्तास्यो विवृत्ताक्षो. — ^{d}) G1.2 भुजमुद्यम्य वेगवान्.

18 ^{a}) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 अभिद्रवतस्. — ^{c}) K (except K1) Ñ3 V1 B D (except D5) T1 M5 प्रहितं; Ñ1 T2 G प्रसृ°. — ^{d}) T2 G4–6 प्रसन्निव.

19 ^{a}) Ś1 K1.3 D5 प्रगृह्य; G3 प्रहृत्य. G5 एनं (for तं). D1 निगृह्य पुरुषव्याघ्रो. — ^{d}) K3 क्रुद्धो मृगं.

20 ^{a}) T2 G तथा (G1 °दा). — ^{b}) K1 D1 बलादितः; Ñ2 V1 B Da Dn D2.4 T1 बलार्दितः; G1.2 बलीयसा. — ^{c}) K1 समागम्य; K3 °श्लिष्य (cf. v. l. 22). — G1 (hapl.) om. 20^{d}–22^{a}. — ^{d}) G6 भैरवस्वनं.

21 G1 om. 21 (cf. v. l. 20). Before 21, M (except M5) ins. वैशं°. — ^{b}) Ñ3 महाबलं. — ^{d}) B (except B6) Da D2.4 समभूदिति. — After 21, T1 G1.2 ins.:

1536* हस्ते गृहीत्वा तद्रक्षो दूरमन्यत्र नीतवान् ।
पुच्छे गृहीत्वा तुण्डेन गरुडः पन्नगं यथा ।

22 G1 om. 22^{a} (cf. v. l. 20). — ^{a}) S (except T1 G2; G1 om.) वै (for तौ). K0 S (except T1; G1 om.) समालिंग्य; K3 °श्लिष्य (cf. v. l. 20). — ^{c}) K0.2.4 V1 Dn D1.5 T1 M5 हिडिंबो भीम°. — ^{d}) S (except T1) भृशं (for परम्). — After 22, G3 ins. 1538* (cf. v. l. 23). — G1.2 (both om. 23^{ab}).4 (om. 23) ins. after 22: T1 (om. line 1), after line 9 of 1538*:

1537* भङ्क्त्वा वृक्षान्महाशाखांस्ताडयामासतुः क्रुधा ।
सालतालतमालाम्रवटार्जुनविभीतकान् ।
न्यग्रोधप्लक्षखर्जूरपनसानश्मकण्टकान् ।
एतानन्यान्महावृक्षानुत्खाय तरसाखिलान् ।
उत्क्षिप्यान्योन्यरोषेण ताडयामासतू रणे । [5]
यदाभवद्वनं सर्वं निर्वृक्षं वृक्षसंकुलम् ।
तदा शिलाश्च कुञ्जांश्च वृक्षान्कण्टकिनस्तथा ।
ततस्तौ गिरिशृङ्गाणि पर्वतांश्चाभ्रलेलिहान् ।
शैलांश्च गण्डपाषाणानुत्खायादाय वैरिणौ ।
चिक्षेपतुरुपर्याजावन्योन्यं विजयैषिणौ । [10]
तद्वनं परितः पञ्च योजनं निर्महीरुहम् ।
निर्लतागुल्मपाषाणं निर्मृगं चक्रतुर्भृशम् ।
तयोर्युद्धेन राजेन्द्र तद्वनं भीमरक्षसोः ।
मुहूर्तेनाभवत्कूर्मपृष्ठवच्छ्लक्ष्णमव्ययम् ।

[(L. 3) T1 °पनसानश्वकर्णकान्. — (L. 9) T1 शिलाश्च गंड°. — (L. 10) T1 अन्योन्यमरणैषिणौ. — (L. 12) T1 °पाषाणपर्वतं. — (L. 14) T1 अव्रणं (for अव्ययम्).]

23 G1.2 om. 23^{ab}; G3.4 om. 23. — ^{a}) K1 महावृक्षां; Ñ2 V1 B D (except D5) T1 G5 M5 तदा वृक्षान्. — ^{b}) K0.2–4 शिलाः (for लताः). K0 om. च. K0.2–4 Ñ2.3 V1 B1 Dn D1.5 T1 तदा; Ñ1 तथा (for ततः). Ś1 K1 शिलाश्चैव चकर्षतुः; T2 G5.6 M3.5 लताश्च विचकर्षतुः; M6–8 लताश्चापि चकर्षतुः. — ^{c}) V1 B6 Da Dn D1 T1 च (for सु-). Ñ3 S (except T1; G3.4 om.) च (G1.2 M5

बभञ्जतुर्महावृक्षाल्लँताश्चाकर्षतुस्ततः ।
मत्ताविव सुसंरब्धौ वारणौ षष्टिहायनौ ॥ २३

तयोः शब्देन महता विबुद्धास्ते नरर्षभाः ।
सह मात्रा तु ददृशुर्हिडिम्बामग्रतः स्थिताम् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

१४२

वैशंपायन उवाच ।
प्रबुद्धास्ते हिडिम्बाया रूपं दृष्ट्वातिमानुषम् ।
विस्मिताः पुरुषव्याघ्रा बभूवुः पृथया सह ॥ १
ततः कुन्ती समीक्ष्यैनां विस्मिता रूपसंपदा ।
उवाच मधुरं वाक्यं सान्त्वपूर्वमिदं शनैः ॥ २
कस्य त्वं सुरगर्भाभे का चासि वरवर्णिनि ।
केन कार्येण सुश्रोणि कुतश्चागमनं तव ॥ ३
यदि वास्य वनस्यासि देवता यदि वाप्सराः ।
आचक्ष्व मम तत्सर्वं किमर्थं चेह तिष्ठसि ॥ ४
हिडिम्बोवाच ।
यदेतत्पश्यसि वनं नीलमेघनिभं महत् ।
निवासो राक्षसस्यैतद्धिडिम्बस्य ममैव च ॥ ५

C. 1. 6011
B. 1. 154. 5
K. 1. 166. 5

सु-) संक्रुद्धौ. — d) Ko T2 G (G3.4 om.) मातंगौ (for वारणौ). T2 G1.2 M (except M5) षाष्टि°. — T G1.2.4.5 (om. lines 8–12).6 ins. after 23: G3 (om. lines 1, 11, 12), after 22:

1538* पादपानुद्धरन्तौ तावूरुवेगेन वेगितौ ।
स्फोटयन्तौ लताजालान्यूरुभ्यां गृह्य सर्वशः ।
वित्रासयन्तौ तौ शब्दैः सर्वतो मृगपक्षिणः ।
बलेन बलिनौ मत्तावन्योन्यवधकाङ्क्षिणौ ।
भीमराक्षसयोर्युद्धं तदावर्तत दारुणम् । [5]
ऊरुबाहुपरिक्लेशात्कर्षन्तावितरेतरम् ।
उत्कर्षन्तौ विकर्षन्तौ प्रकर्षन्तौ परस्परम् ।
ततः शब्देन महता गर्जन्तौ तौ परस्परम् ।
पाषाणसंघातनिभैः प्रहारैरभिजघ्नतुः ।
अन्योन्यं तौ समालिङ्ग्य विकर्षन्तौ परस्परम् । [10]
बाहुयुद्धमभूद्घोरं बलिवासवयोरिव ।
युद्धसंरम्भनिर्गच्छत्फूत्काररवनिस्वनम् ।

[(L. 5) T1 तदा तु दारुणं युद्धं चक्रतुर्भीमराक्षसौ. — After line 5, G1.2.4 ins.:

1539* पुरा देवासुरे युद्धे वृत्रवासवयोरिव ।

— (L. 7) Cf. 1. 142. 12ab. T G3–6 उत्कर्षणं विकर्षणमपकर्षणमेव च. — (L. 8) Cf. 1. 142. 12ab. G1.2 तौ शब्देन विना राजन् (for the prior half). — (L. 9) G1.2 °संघट्टनिभैः. — (L. 12) T2 G4.6 °फूत्काराराव°.]

24 b) Dn3 M3.5 प्रबुद्धास्. G1.2 पांडुसंभवाः (for ते नर°). — c) K2.3 Ñ1 V1 B D T1 च; Ñ2 हि; Ñ3 T2 G अथ (for तु). M सह मात्रा ददृशिरे. — d) G1–3 हिडिंबीं. Ñ3 तु स्थितामिति; T1 अग्रचेष्टितां; G1.2 पुरतः स्थितां.

Colophon om. in Ñ2 D1. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K0–3 Ñ1.3 V1 B1.5.6 Da Dn D2.4 T1 M3.6–8 हिडिंबवध. — *Adhy. name:* K4 D5 भीमसेनहिडिंबयोर् (D5 °डिंब) युद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 T1 149; Dn3 152; D4 m 155; T2 G5.6 M 100; G1.2 101; G3.4 99. — *S'loka no.:* Dn 45; M3 25. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 5994.

142

1 Ś1 K1.3 D5 S om. उवाच; D1 om. the ref. — a) K1 विबुद्धास्ते. — b) T2 G रूपमालोक्य शोभनं. — c) G1.2 °ता रूपसंपस्या (cf. 2b).

2 a) G3 समेत्य (for समीक्ष्य). — d) K3.4 D5 G7 वचः; K4 यथा (for शनैः).

3 Before 3, K0 D5 ins. कुंती उ°; K3.4 D4 (marg. *sec. m.*) कुंत्युवाच; M (except M5) कुंती. — b) K0.2 Ñ1.2 V1 B Dn D2 G1 M5 वा (for च). — c) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 संप्राप्ता; G6 सुभगे (for सुश्रो°).

4 a) Ś1 K2 चास्य; K0 M6.7 वापि; K1 Ñ1 T2 G (except G3) M3 वासि; K4 Ñ2.3 M5 चापि; M8 नापि. Ś1 K1–4 V1 Dn D1 T1 °स्य त्वं; K0 Ñ B D5 T2 G M °स्यास्य (G3 °स्य). — b) A few MSS. °प्सरा. — c) M भद्रे (for मम). — d) K0.2 om. च.

5 K1.3 Ñ3 S om. उवाच. — b) G1.2 °मेघसमप्रभं. — c) K0.4 Ñ3 D5 M इह; K1–3 Ñ1.2 V1 B D12 Dn2.n3 D1.2.4 T1 एष; Da1 Dn1 एव; G4 इति (for एतद्). — d)

C. 1. 6012
B. 1. 154. 6
K. 1. 166. 6

तस्य मां राक्षसेन्द्रस्य भगिनीं विद्धि भामिनि ।
भ्रात्रा संप्रेषितामार्ये त्वां सपुत्रां जिघांसता ॥ ६
क्रूरबुद्धेरहं तस्य वचनादागता इह ।
अद्राक्षं हेमवर्णाभं तव पुत्रं महौजसम् ॥ ७
ततोऽहं सर्वभूतानां भावे विचरता शुभे ।
चोदिता तव पुत्रस्य मन्मथेन वशानुगा ॥ ८
ततो वृतो मया भर्ता तव पुत्रो महाबलः ।
अपनेतुं च यतितो न चैव शकितो मया ॥ ९
चिरायमाणां मां ज्ञात्वा ततः स पुरुषादकः ।
स्वयमेवागतो हन्तुमिमान्सर्वांस्तवात्मजान् ॥ १०
स तेन मम कान्तेन तव पुत्रेण धीमता ।
बलादितो विनिष्पिष्य व्यपकृष्टो महात्मना ॥ ११
विकर्षन्तौ महावेगौ गर्जमानौ परस्परम् ।
पश्यध्वं युधि विक्रान्तावेतौ तौ नरराक्षसौ ॥ १२

वैशंपायन उवाच ।

तस्याः श्रुत्वैव वचनमुत्पपात युधिष्ठिरः ।
अर्जुनो नकुलश्चैव सहदेवश्च वीर्यवान् ॥ १३
तौ ते ददृशुरासक्तौ विकर्षन्तौ परस्परम् ।
काङ्क्षमाणौ जयं चैव सिंहाविव रणोत्कटौ ॥ १४
तावन्योन्यं समाश्लिष्य विकर्षन्तौ परस्परम् ।
दावाग्निधूमसदृशं चक्रतुः पार्थिवं रजः ॥ १५
वसुधारेणुसंवीतौ वसुधाधरसंनिभौ ।

K0.2.3 अपि (for एव). G1.2 नृभोजिनः (for ममैव च).

6 ᵇ) Ñ3 V1 B Da Dn1.n3 D1.2 भाविनि. — ᵈ) K2 D4 transp. त्वां and सपुत्रां. Ñ2.3 V1 B D जिघांसितुं (D5 °सया).

7 ᵃ) K2 दुष्टबुद्धेर्. — ᵇ) Ś1 K Ñ1 V1 B5.6 Dn D1.5 T1 °ता त्विह; Ñ2 B1.3 Da D2.4 °तास्मि ह. — D2 om. 7ᶜ–9ᵇ. — ᶜ) Ś1 K3.4 हेमगर्भाभं; Ñ1 मेघ°; Ñ2 V1 B Da Dn D1.4 T1 नवहेमाभं; D5 अब्जगर्भाभं. — ᵈ) K3 Ñ1 T2 G M वृकोदरं; Ñ2 V1 B D (D2 om.) T1 महाबलं (D5 °लः).

8 D2 om. 8 (cf. v. l. 7). — ᶜ) K0.2.4 D5 नोदिता; K3 देशिता. S पुत्रार्थं. — ᵈ) M3.5.7 मन्मथस्य; M6.8 °नस्य. B3 वशीकृता; M8 शरानुगा.

9 D2 om. 9ᵃᵇ (cf. v. l. 7). — ᵃ) Ñ3 transp. वृतो and मया. — ᵇ) K3 वृकोदरः; T2 G त्वनिंदिते. — ᶜ) M5 अनुनेतुं; Cd as in text. S व्यवसितो (for च य°). — ᵈ) Ś1 एनं; K (except K3) S (except M3.5) एवं (for एव). K4 D1 T G M6–8 शंकितो (T1 शक्यते); M3.5 कथितो.

10 ᵃ) T2 G अयं (for स). — K0 om. 10ᶜ–11ᵇ. — ᵈ) Ś1 K1 तदा; M8 तथा (for तव).

11 K0 om. 11ᵃᵇ (cf. v. l. 10). — ᵃᵇ) S (except T1) transp. मम कान्तेन and तव पुत्रेण. — ᶜ) K2 Da1 बलार्दितो. K0 विनिष्क्रम्य; K3.4 Ñ1 D5 M3.5 °ष्कृष्य. — ᵈ) Ś1 K (except K3) V1 Dn D1.5 व्यपनीतो.

12 M8 om. 12ᵃ–14ᵇ. — ᵃ) G1.2 व्याकर्ष°. B3 महात्मानौ. — ᵇ) T2 G (except G3) गर्जंतौ च. K3 यथा घनौ. — ᶜ) K0 Ñ1.3 M (M8 om.) पश्यस्व; K1.2.4 Ñ2 B (except B1) Da D5 T2 G (except G5) पश्य त्वं; V1 Dn पश्यैवं; T1 पश्य तौ. — ᵈ) K0.2 T2 G M (M8 om.) transp. एतौ and तौ. K3 तु; Ñ1.2 V1 B D (except D5) च (for तौ). — After 12, K0 ins.:

1540* युध्यन्तौ विजयाकाङ्क्षी राक्षसो मन्दबुद्धिमान् ।
न वाञ्छे(ऽहं) जीवितं भ्रातुः कदा ये दुष्टकर्मणः ।

13 M8 om. 13 (cf. v. l. 12). Ś1 K1.3 D2.5 T G M8 om. उवाच; M5–7 om. the ref. — ᵃ) T2 G तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा.

14 M8 om. 14ᵃᵇ (cf. v. l. 12). — ᵃ) Ś1 K3 T2 G1.3–5 ते तौ (by transp.); G2 M3.5 ततो. Ś1 K0–2 B1m.3m Da1m D5 Cd Arjp °रायत्तौ; Ñ1 °रासन्नौ. — ᵇ)=15ᵇ. Ñ1 गर्जमानौ (for विक°). — K1 (hapl.) om. 14ᶜ–15ᵇ. — ᶜ) K2.4 D5 युद्धे (for चैव). G1.2 विजयं कांक्षमाणौ च. — ᵈ) M मत्तौ (for सिंहौ). K0.2 D5 G3 मदोत्कटौ; K3 Ñ V1 B Da Dn D1.2.4 T1 बलो°; M महागजौ.

15 K1 om. 15ᵃᵇ (cf. v. l. 14). — ᵃ) K3 Ñ2 V1 B D (except D5) T1 अथ (for तौ). Ś1 K2.4 D5 समासाद्य; K0 Ñ1.3 M6–8 °लिंग्य (cf. v. l. 1. 141. 20, 22). — ᵇ)=14ᵇ. T2 G1.4.5 निष्पिपंतौ; G2.3.6 निष्पतंतौ. K0 D5 महाबलौ; Ñ V1 B Da Dn D1.2.4 T1 पुनः पुनः. — ᶜ) T2 G4 M3.5 दवा°; G1.2 °संकाशं.

16 ᵃ) M5 पांसुधारेण सं°. — K0 om. 16ᵇᶜᵈ. — ᵇ) D5 वसुवासवसं°. — ᶜ) Ś1 व्यभ्रा°; K3 Ñ V1 B Da Dn3 D1.4 M बभ्राजतुर्; K4 भ्राजेतां तौ; Dn1.n3 D1 T1 विभ्राजतुर्; D5 विभ्राजंतौ; T2 G विभ्राजेते. K3 वृक्षौ (for शैलौ). — ᵈ) Ñ1 °रेणैव सं°. — After 16, T G ins.:

विभ्राजेतां यथा शैलौ नीहारेणाभिसंवृतौ ॥ १६
राक्षसेन तथा भीमं क्लिश्यमानं निरीक्ष्य तु ।
उवाचेदं वचः पार्थः प्रहसञ्शनकैरिव ॥ १७
भीम मा भैर्महाबाहो न त्वां बुध्यामहे वयम् ।
समेतं भीमरूपेण प्रसुप्ताः श्रमकर्शिताः ॥ १८
साहाय्येऽस्मि स्थितः पार्थ योधयिष्यामि राक्षसम् ।
नकुलः सहदेवश्च मातरं गोपयिष्यतः ॥ १९

भीम उवाच ।

उदासीनो निरीक्षस्व न कार्यः संभ्रमस्त्वया ।
न जात्वयं पुनर्जीवेन्मद्बाह्वन्तरमागतः ॥ २०

अर्जुन उवाच ।

किमनेन चिरं भीम जीवता पापरक्षसा ।
गन्तव्यं न चिरं स्थातुमिह शक्यमरिंदम ॥ २१
पुरा संरज्यते प्राची पुरा संध्या प्रवर्तते ।
रौद्रे मुहूर्ते रक्षांसि प्रबलानि भवन्ति च ॥ २२
त्वरस्व भीम मा क्रीड जहि रक्षो विभीषणम् ।
पुरा विकुरुते मायां भुजयोः सारमर्पय ॥ २३

वैशंपायन उवाच ।

अर्जुनेनैवमुक्तस्तु भीमो भीमस्य रक्षसः ।
उत्क्षिप्याभ्रामयद्देहं तूर्णं गुणशताधिकम् ॥ २४

C. 1. 6031
B. 1. 154. 25
K. 1. 166. 31

1541* ते पश्यन्तो महद्युद्धं सर्वे व्यथितचेतसः ।
[G1.2 transp. ते and पश्यंतः.]

17 ^{a}) K1 ततो; K4 Ñ1.2 V1 Dn D1 M3 तदा; T2 G बलाद्. — ^{b}) K4 कृष्यमाणौ; T2 क्लिष्य°; G3 पीड्य°. Ko.3 समीक्ष्य. V1 B Dn D1 T G च; D2 इ; M तं (for तु). — After 17^{ab}, T G ins.:

1542* चिरप्रयुद्धौ तौ दृष्ट्वा त्वयोन्यवधकाङ्क्षया ।
[G1 चिरयुद्धौ कृतौ द°; G6 °द्धौ दृष्ट्वा च. T1 G2.4 च (for तु). G6 om. तु. G1.2 °कांक्षिणौ.]

— ^{c}) B (B1 marg.) Da D2 ततः (for वचः). K3 उवाच वचनं पा°. — ^{d}) K1 तदा (for इव). T2 G प्रहसन्निव भारत.

18 Before 18, D4 (marg. *sec. m.*) ins. अर्जुन उ°; G1 M अर्जुनः. — ^{a}) Ñ3 transp. भीम and मा भैर्. G1.2 M भीम (for मा भैर्). — ^{b}) Some MSS. त्वा (for त्वां). — ^{d}) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 रक्षसा (for प्रसु°). Ś1 K2.4 Ñ V1 B Da Dn1.n2 D1 °कर्पिताः (B5.6 °तं); K1 °कल्पिताः; D4 °कर्शितं; G1 °निर्जिताः.

19 ^{a}) Ko T1 M3 सहाये; K1.2.4 T2 G (except G4) सहायो. G (except G4.5) पार्श्वे (for पार्थ). — ^{b}) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 पातयि°; G1.2 यो वधिष्या°. — ^{c}) M यमौ च राजा कौंतेयो. — ^{d}) Ś1 पालयिष्य°.

20 K1 S om. उवाच. Ś1 Da2 भीमसेनः (for भीम उ°). — ^{d}) T2 G मद्भुजांतरम्. M आश्रितः (for आग°). Ko Da D5 मम बाह्वंतरे स्थितः (Da °तरं गतः). — After 20, T G (T2 G3.5.6 om. lines 1–2) ins.:

1543* भुजयोरन्तरं प्राप्तो भीमसेनस्य राक्षसः ।
अमुक्त्वा पार्थ वीर्येण मृतो मा भूदिति ध्वनिः ।
अयमस्मान्न नो हन्याज्जातु वै पार्थ राक्षसः ।
जीवन्तं न प्रमोक्ष्यामि मा भैषीर्भरतर्षभ ।

[(L. 2) G1.2 अमुक्त्वा. — (L. 4) T2 G4 हि (for प्र°).]

21 Ś1 K1 S om. उवाच. — After अर्जुनः, T G ins.:

1544* पूर्वरात्रे प्रबुद्धोऽसि भीम क्रूरेण रक्षसा ।
क्षपा व्युष्टा न चेदानीं समाप्तोऽसि महारणम् ।
[(L. 1) G3-5 प्रयु°. — (L. 2) T1 G1 समाप्तस्तु; T2 G6 °माप्तोपि; G2 °माप्तं तु. T1 G1 °रणः; G3 त्वया रणं.]

— ^{a}) B5 वीर; G1.2 भूप (for भीम). — ^{b}) T2 G दुष्टचारिणा (for पाप°). — ^{c}) Ko Ñ V1 B D T1 गंतव्ये न (D5 °व्योपि; T1 °व्यो न); T2 G नांतरेण. — ^{d}) S (except T1) परंतप (for अरिंदम).

22 ^{a}) Ñ1 दिशा; D5 यावत्; Arj. (comm.) Cd पुरः (=अग्रतः); Da (erroneously) Arjp पुरा (as in text). D5 न रज्यते काष्टा. — ^{b}) D5 पूर्वसंध्या. — ^{d}) Ś1 बलवंति (for प्रब°). K1 इ; K4 M3.5 हि; Ñ V1 B D (except D5) T1 उत (for च). T2 G भवंति बलवंति च.

23 ^{a}) Ko भैस्त्वं; Ñ2 B1.2 ह्यासीर्; Ñ3 भीत; S (except T1 G1) लीला (G3.5 °ल; G4 °लां) (for क्रीड). — ^{b}) Many MSS. विभी°. — ^{d}) Ś1 K भुजाभ्यां साधु योक्त्रय (K4 योधयन्); D5 जानुभ्यां साधु योजय. — After 23, T2 G ins.:

1545* माहात्म्यमात्मनो वेत्थ नराणां हितकाम्यया ।
रक्षो जहि यथा शक्रः पुरा वृत्रं महावने ।
[(L. 2) T2 G4 महाहवे; G1.2 महासुरं.]

Thereafter T G read 26–27.

24 Ś1 K1.2.4 S om. उवाच (K4 M6-8 om. the ref.). — After 24^{a}, K4 Ñ V1 B D (for D5 see below) T1 ins.:

1546* भीमो रोषाज्ज्वलन्निव ।
बलमाहारयामास यद्वायोर्जगतः क्षये ।
ततस्तस्याम्बुदाभस.

C. 1. 6052
B. 1. 154. 20
K. 1. 160. 33

भीम उवाच ।

वृथामांसैर्वृथा पुष्टो वृथा वृद्धो वृथामतिः ।
वृथामरणमर्हस्त्वं वृथाद्य न भविष्यसि ॥ २५

अर्जुन उवाच ।

अथ वा मन्यसे भारं त्वमिमं राक्षसं युधि ।
करोमि तव साहाय्यं शीघ्रमेव निहन्यताम् ॥ २६
अथ वाप्यहमेवैनं हनिष्यामि वृकोदर ।
कृतकर्मा परिश्रान्तः साधु तावदुपारम ॥ २७

वैशंपायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भीमसेनोऽत्यमर्षणः ।
निष्पिष्यैनं बलाद्भूमौ पशुमारममारयत् ॥ २८
स मार्यमाणो भीमेन ननाद विपुलं स्वनम् ।
पूरयंस्तद्वनं सर्वं जलार्द्र इव दुन्दुभिः ॥ २९
भुजाभ्यां योक्त्रयित्वा तं बलवान्पाण्डुनन्दनः ।
मध्ये भङ्क्त्वा स बलवान्हर्षयामास पाण्डवान् ॥ ३०
हिडिम्बं निहतं दृष्ट्वा संहृष्टास्ते तरस्विनः ।

D5 (om. line 1) ins. the rest after 24ab, completing the last half line by repeating (with v. l.) 24b. — b) N2.3 V1 B D (D5 second time) T1 रोषात्तु (for भीमस्य). K3 G1 M भीमो भीमपराक्रमः. — cd) B1 D3.4 T G M3 °प्य भ्रामयत्. T2 G transp. देहं and तूर्णं. K0.2 D5 °प्य भ्रामयामास. K0.2 देहं; Ñ1 देशं; B5 हंतुं (for तूर्णं). Ś1 Ñ गुणशतादपि; K0 V1 B3m.5.6 Dn D1.2.4.5 शतगुणं तदा (K0 D5 बहिः); K2.4 शतगुणादधि; K3 °शतावधि; S (except G6 M6–8) शतगुणाधिकं; Cd as in text. — After 24, T G ins.:

1547* इति चोवाच संक्रुद्धो भ्रामयन्राक्षसं तु सः ।
भीमसेनो महाबाहुरभिगर्जन्मुहुर्मुहुः ।

[(L. 1) T2 भ्रामयामास राक्षसं; G2 °न्राक्षसीं तनुं.]

25 T2 G M om. भीम उ°. Ś1 K1 B3 भीमसेनः; T1 भीमः (for भीम उ°). — ab) Ś1 K Ñ3 D5 °मांसो; G1.2 नरमांसैर्. T2 G4 transp पुष्टो and वृद्धो. G1 जीवन्; G3 पुष्टो (for वृद्धो). — c) Ñ1.3 °दर्पस्त्वं; D1 °वृद्धस्त्वं. — d) Ñ1 तथैव; Ñ3 वृथैवं; D1 वृथा च. D5 वृथैव स विनंक्षसि; T2 G वृथैव विनशिष्यसि. — After 25, V1 Dn D1.4.5 S ins.:

1548* क्षेममद्य करिष्यामि यथा वनमकण्टकम् ।
न पुनर्मानुषान्हत्वा भक्षयिष्यसि राक्षस ।

[(L. 1) Cf. 1. 141. 10ab. S (except T1) एतत् (for अद्य). D1.4.5 तथा; T2 G3–5 M वनं; G1.2.6 शिवं (for यथा). G3.5 शिवं (for वनं). T2 G4 M निहतकंट° (for वन°). — (L. 2) M6–8 मानवान्.]

26 For T G, cf. v. l. 23. Ś1 K1 om. उवाच; T G om. the ref. — a) V1 B D (except D5) यदि (for अथ). — c) K0 D5 करिष्ये; T G1.2.4–6 आतिष्ठे. G3 अतिष्ठेत वनं हार्यं. — d) M क्षिप्रं (for शीघ्रं). Ś1 K2 Ñ2 V1 B D (except D5) एष (for एव). Ś1 K3.8 विहन्य°; Ñ V1 B D (except D5) M निपात्य°; T G तु हन्य°.

27 For T G, cf. v. l. 23. — a) G6 कथं (for अथ) G1 तु; G2.3.6 हि (for अपि). — c) Ñ1 महेष्वास (for परि°). G1.2 पूर्वं कृतपरि°.

28 Ś1 K1.3 D2 T2 M3.6–8 om. उवाच; Ñ3 Dn D5 T1 G M5 om. the ref. — a) T G इत्युक्त्वा (G2 °क्तो) भीमसेनस्तं (T2 G3–5 °स्तु). — b) K3 °नो महाबलः; T G निष्पिष्य धरणीतले. — c) Ñ1 इमं (for एनं). M3 भीमः (for भूमौ). T2 G भुजाभ्यामवपीड्याशु. — After 28, T2 G ins.:

1549* अथैनमाक्षिप्य बलात्पशुवच्चाप्यमारयत् ।,

the posterior half *repeating* (with v. l.) 28cd.

29 b) Ś1 K1 सुमहास्वनं; K3 तुमलं स्वनं; Ñ1 °लं वने; B5 Da S (except T1 G2 M7) °लस्वनं.

30 a) K4 जानु°; Ñ V1 B Da Dn D1.2.4 T1 G3 बाहु° (for भुजा°). B5 पोथयित्वा; M (except M8) योज°; Cd as in text. Ñ3 B5 D1 S (except T1) तु (for तं). K0 D5 स भुजाभ्यां योक्त्र(D5 °ध)यित्वा. — c) K0 D5 राक्षसं (for बलवान्). Ś1 K1 बलात्पांडवनं°. — After 30ab, T G (G2.3.6 om. line 2) ins.:

1550* समुत्क्राम्य शिरश्चास्य सग्रीवं तदुदावहत् ।
मध्ये भित्त्वा शिरश्चास्य सुग्रीवं तदुपाक्षिपत् ।
तस्य निष्कर्णनयनं निर्जिह्वं रुधिरोक्षितम् ।
प्रविद्धं भीमसेनेन शिरो विदशनं बभौ ।
प्रसारितभुजोद्धृष्टो भिन्नमांसत्वगन्तरः । [5]
कबन्धभूतस्तत्रासीदद्रिर्वज्रहतो यथा ।

[(L. 1) T1 स संभ्राम्य; G6 समुद्धृत्य. T2 G1.6 सुग्रीवं. G1 तदुपाहरत्; G2 तदुदक्षिपत्; G3.6 तदुपाक्षिपत्. — (L. 2) T2 G1.6 ततो (for मध्ये). G1 तदुदक्षिपत्. — (L. 4) T2 G6 प्रवृद्धं; G2 प्राविध्य; G6 प्रपीडं. — (L. 6) T1 G2 गिरिः (for अद्रिः).]

— T2 G om. 30cd. — c) Ś1 K0.1 Ñ3 सुबल°; Ñ2 V1 B D (except D5) T1 महाबाहुः. Ñ1 °ध्ये बभंज बल°; M

अपूजयन्नरव्याघ्रं भीमसेनमरिंदमम् ॥ ३१
अभिपूज्य महात्मानं भीमं भीमपराक्रमम् ।
पुनरेवार्जुनो वाक्यमुवाचेदं वृकोदरम् ॥ ३२
नदूरे नगरं मन्ये वनादस्मादहं प्रभो ।
शीघ्रं गच्छाम भद्रं ते न नो विद्यात्सुयोधनः ॥३३
ततः सर्वे तथेत्युक्त्वा सह मात्रा परंतपाः ।
प्रययुः पुरुषव्याघ्रा हिडिम्बा चैव राक्षसी ॥ ३४

C. 1. 6041
B. 1. 154. 56
K. 1. 168. 43

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥ समाप्तं हिडिम्बवधपर्व ॥

°ध्ये तु मंक्त्वा बल°.

31 ^{b}) K2 संतुष्टास्; B3 प्रहृ°. Ñ3 M3 तपस्विनः. K0 D5 हृष्टास्ते कुरुनंदनाः; T2 G प्रहृष्टास्तत्र पांडवाः (G5 बांधवाः). — After 31^{ab}, T G ins.:

1551* हिडिम्बा चैव संप्रेक्ष्य निहतं राक्षसं रणे ।
अदृश्याश्चैव ये स्वस्थाः समेता भूतवादिकाः ।
पूजयन्ति स्म संहृष्टाः साधु साध्विति पाण्डवम् ।
भ्रातरश्चापि संहृष्टा युधिष्ठिरपुरोगमाः ।

[(L. 1) T1 हिडिंबं; T2 G3-6 हिडिंबी. G1.2 सा च (for चैव). T1 वने (for रणे). — (L. 2) T1 अदृश्यांगाश्च. G3 सिद्धाश्च; G4 मेघस्थाः (for ये स्वस्थाः). G1 सर्वे तं (for समेता). T1 भूतचारकाः; G1 °देवताः; G3 °वादिनः; G4 सर्पिचारणाः G6 °वादकाः.]

— ^{c}) Ñ1 पूजयंतो नरव्याघ्रा.

32 K0 om. 32^{ab}. — ^{a}) T2 G अथ (for अभि°). Ñ3 महात्मानः; M2.5 यथान्यायं. M6-8 °पूज्याथ तं भीमं. — ^{b}) Ñ3 भीमसेनपरा°. — ^{cd}) M °रेवाब्रवीद्वाक्यमर्जुनस्तु वृ°.

33 ^{a}) Ñ1.2 V1 B (except B6) Dn1.n3 D2 न दूरं; T G2-6 M अदूरे. G1 पथा तु तेन गंतव्यं. — ^{b}) G1 इह (for अहं). Ñ1 V1 B (except B1) D (except D5) T1 विभो. — ^{d}) K0.3.4 D1.5 G3 विंद्यात्.

34 ^{a}) G3 ते तु (for ततः). B6 Da transp. ततः सर्वे and तथे°. D2 तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे. — ^{b}) Ñ1.2 V1 B6 Dn D1 transp. सह and मात्रा. Ś1 K0.1 परंतप (K0 °पः); Ñ1.3 m V1 B D (except D5) T2 G महारथाः; Ñ2 महाबलाः; Ñ3 नरर्षभाः; T1 महायशाः. — ^{c}) K3.4 ते नरव्याघ्रा; T1 M6-8 °व्याघ्र.

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K Ñ1.2 V1 B D (D4 *sec. m.*) M6-8 Cd हिडिंबवध; to it Ś1 K0-3 Ñ1 D5 M6-8 add समाप्त. — *Adhy. name:* Ñ1.2 V1 T G1 M हिडिंबवधः; G3 हिडिंबिसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 T1 150; Dn3 153; D4 m 156; T2 G5.6 M 101; G1.2 102; G3.4 100. — *S'loka no.:* Dn 36; M8 35. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 6030.

143

1 Before भीमः (see below), D4 (marg. *sec. m.*) (M om. lines 3, 6) ins.:

1552* वैशंपायनः ।
सा ततो न्यपतत्तूर्णं भगिनी तस्य रक्षसः ।
अब्रुवाणा हिडिम्बा तु राक्षसी पाण्डवान्प्रति ।
अभिवाद्य ततः कुन्तीं धर्मराजं च पाण्डवम् ।
अभिपूज्य च तान्सर्वान्भीमसेनमभाषत ।
अहं ते दर्शनादेव मन्मथस्य वशं गता । [5]
क्रूरं भ्रातृवचो हित्वा सा त्वामेवानुरुन्धती ।
राक्षसे रौद्रसंकाशे तवापश्यं विचेष्टितम् ।
अहं शुश्रूषुरिच्छेयं तव गात्रं निषेवितुम् ।

[(L. 1) D4 ततोन्वप°; M3 ततोन्वगम°. — (L. 2) G1.2 transp. राक्ष° and पाण्डवान्प्र°. D4 पुनः (for प्रति). — (L. 4) D4 अभिवाद्य, and उवाच ह (for अभा°). — (L. 7) D4 राक्षसी भीमसंकाशं. — (L. 8) D4 तव पादसरोरुहं.]

— Ś1 K1 भीमसेनः; K0.3 B5.6 Dn3 D2 भीम उ°; S भीमः. — ^{b}) K0 Ñ1.2 Da D2.4 T G आस्थाय (for आश्रि°). A few MSS. मोहनीं. — ^{c}) Ñ1 तं वै; T1 G3 तत्वं; T2 G2.4-6 मा त्वं; G1 मां त्वां; M3 त्वं तं. Ñ3 V1 B D (except D5) त्वमिमं भ्रातृसेवितं. Cd cites भ्रातृनिषेवितं.

2 Ś1 K1.3 S om. उवाच. — ^{a}) B3 क्रुद्धोसि; T1 G1 ब्राह्मीमां; G3 °द्धो हि. — ^{b}) Ś1 K0.1.3 transp. भीम and मा स. K3.4 D5 M त्वं; T G च (for स). — ^{c}) K1 (corrupt) °ह्यापिदिकं; K3 °ह्यस्य°; K4 Ñ V1 B (except B3) Da Dn D1.2.4 T2 G1.5.6 °ह्यस्य°; D5 M3.5 °हास्य°; T1 G1.4 °हेर°; G3 °ह्या ह्य°; M6-8 °ह्याप्य°. — ^{d}) K3.4 Ñ1.2 V1 B (except B3) D T G5 गोपाय. — After 2, B6 ins.:

1553* शरणागतगुह्या त्वं धर्मं गोपाय पाण्डव ।,
the posterior half repeating 2^{cd}.

१४३

G. 1. 6042
B. 1. 155. 1
K. 1. 167. 5

भीम उवाच ।
स्मरन्ति वैरं रक्षांसि मायामाश्रित्य मोहिनीम् ।
हिडिम्बे व्रज पन्थानं त्वं वै भ्रातृनिषेवितम् ॥ १
युधिष्ठिर उवाच ।
क्रुद्धोऽपि पुरुषव्याघ्र भीम मा स्म स्त्रियं वधीः ।
शरीरगुप्त्याभ्यधिकं धर्मं गोपय पाण्डव ॥ २
वधाभिप्रायमायान्तमवधीस्त्वं महाबलम् ।
रक्षसस्तस्य भगिनी किं नः क्रुद्धा करिष्यति ॥ ३
वैशंपायन उवाच ।
हिडिम्बा तु ततः कुन्तीमभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
युधिष्ठिरं च कौन्तेयमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४
आर्ये जानासि यद्दुःखमिह स्त्रीणामनङ्गजम् ।
तदिदं मामनुप्राप्तं भीमसेनकृतं शुभे ॥ ५
सोढं तत्परमं दुःखं मया कालप्रतीक्षया ।
सोऽयमभ्यागतः कालो भविता मे सुखाय वै ॥ ६
मया ह्युत्सृज्य सुहृदः स्वधर्मं स्वजनं तथा ।
वृतोऽयं पुरुषव्याघ्रस्तव पुत्रः पतिः शुभे ॥ ७
वरेणापि तथानेन त्वया चापि यशस्विनि ।
तथा ब्रुवन्ती हि तदा प्रत्याख्याता क्रियां प्रति ॥ ८
त्वं मां मूढेति वा मत्वा भक्ता वानुगतेति वा ।
भर्त्रानेन महाभागे संयोजय सुतेन ते ॥ ९
तमुपादाय गच्छेयं यथेष्टं देवरूपिणम् ।

---

3 ^{a}) T G अवधीस् (for आयान्तम्). — ^{b}) M वृकोदर (for महा°). T G त्वं महाबल राक्षस (T$_{1}$ G$_{1.2}$ °सं). — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ Ñ$_{1.3}$ राक्षसं. — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{0.1}$ T$_{1}$ नु; K$_{2.4}$ तु (for नः). T$_{1}$ G$_{2.3}$ भविष्यति.

4 Ś$_{1}$ K$_{1.3}$ D$_{2}$ S om. उवाच. — ^{c}) Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ B (except B$_{5}$) Dn D$_{1.2.4}$ तु (for च). — ^{d}) T$_{1}$ ततो (for इदं).

5 Before 5, K$_{0}$ Ñ$_{1.2}$ ins. हिडिंबोवाच; K$_{3}$ हिडंबा; T$_{1}$ G$_{1}$ हिडिंबा; M$_{6-8}$ हिडिंबी. — ^{b}) K$_{0}$ इदं (for इह). Ś$_{1}$ K$_{1.2.4}$ D$_{5}$ स्त्रीणामिदमनं°. — ^{d}) K$_{0.3.4}$ D$_{5}$ °कृते. M महत् (for शुभे).

6 ^{a}) K$_{1.4}$ B$_{3.6}$ Da D$_{3.4.5}$ T$_{1}$ सोढुं; T$_{2}$ G साहं (see below); M (except M$_{7}$) गूढं. — ^{b}) T$_{2}$ G सहे (for मया). Ñ$_{2.3}$ B Da D$_{2.4}$ काम(Ñ$_{3}$ °ल)परीतया. — ^{c}) K$_{0}$ °मद्यागतः. — ^{d}) Ñ$_{2}$ V$_{1}$ B D (except D$_{5}$) सुखोदयः; S सुखावहः.

7 ^{a}) K$_{0.4}$ Da D$_{5}$ मयाभ्युत्सृ°; K$_{3}$ °याभ्युत्सृष्टाः; T$_{2}$ G °याप्युत्सृ°. — ^{b}) T G ज्ञातीन्स्वं धर्म(G$_{2}$ °न्संबंध)मेव च. — ^{d}) T$_{2}$ G (except G$_{1}$) शुभः.

8 ^{a}) K$_{0-2.4}$ Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ B Da Dn D$_{1.2.4}$ वीरेणाहं. K$_{3}$ तथैतेन; Ñ$_{1}$ च नानेन; Ñ$_{2}$ तथा तेन. K$_{3}$ वीरेण चाहमेतेन; Ñ$_{3}$ D$_{5}$ S व(Ñ$_{3}$ D$_{5}$ T$_{1}$ वी)रेणानेन तु विना (Ñ$_{3}$ चैवाहं). — ^{b}) Dn$_{1}$ तथा वापि. Ś$_{1}$ K$_{4}$ Da$_{1}$ D$_{1.2.4}$ °स्विनी. D$_{5}$ S नाहं जीवितुमुत्सहे. — D$_{5}$ S ins. after 8^{ab}; V$_{1}$ B$_{3}$ Dn D$_{1.4}$, after 8:

1554* तदर्हसि कृपां कर्तुं मयि त्वं वरवर्णिनि ।

Thereafter T$_{1}$ reads line 8 and M$_{3}$ lines 5–7 of 1556* (cf. v. l. 10). — D$_{5}$ reads 8^{cd} after 12; while T G read it after 12^{ab}. — ^{cd}) S एवं (for तथा). K$_{4}$ D$_{5}$ S ह (G$_{1.2}$ च; G$_{3}$ as in text). T$_{2}$ G$_{4-6}$ तथा. Ñ$_{1}$ तदा तदार्यां ब्रुवती. K$_{1}$ T$_{1}$ प्रियां; Cd क्रियां (as in text). Ñ$_{3}$ V$_{1}$ B D (D$_{5}$ om.) प्रत्याख्याता न जीवामि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते. — After 8, V$_{1}$ B$_{3}$ Dn D$_{1.4}$ ins. 1554*; D$_{5}$ ins. 1557* (cf. v. l. 12); while S ins.:

1555* भूम्यां दुष्कृतिनो लोकान्गमिष्येऽहं न संशयः ।

which, in T G$_{2-6}$, is followed by 11^{ab}.

9 ^{a}) Ś$_{1}$ त्वं वा; K$_{0.3}$ Ñ$_{3}$ T$_{1}$ G$_{5}$ तां मां; K$_{1}$ त्वां वा; Ñ$_{1}$ B$_{1.3.5}$ G$_{1.2}$ M$_{5}$ तन्मां; Ñ$_{2}$ V$_{1}$ B$_{6}$ D (except D$_{5}$) मत्वा; T$_{2}$ तां स्म; M$_{3.6-8}$ तस्मात्. Ñ$_{1}$ मत्वा वै; Ñ$_{2}$ V$_{1}$ B$_{6}$ Da Dn D$_{1}$ तन्मां त्वं; B$_{1.3.5}$ D$_{2.4}$ मत्वा त्वं (B$_{3}$ तं); G$_{1.2}$ (by transp.) मत्वा वा. — ^{b}) K$_{3}$ G$_{1.6}$ भक्तां; G$_{3}$ भर्त्रीं. K$_{0}$ B (except B$_{6}$) M$_{3.6-8}$ च (for the first वा). M$_{3.6-8}$ अनुव्रतेति. M$_{5}$ भक्ताचारव्र°. Ñ$_{1}$ अपि (for इति). B$_{1.3}$ च (for the second वा). — ^{d}) T G योजयस्व (for संयो°). T$_{1}$ शुभेन. Ś$_{1}$ K$_{1.2.4}$ V$_{1}$ B$_{5}$ Dn D$_{1.5}$ ह; K$_{0}$ हि; K$_{3}$ Ñ$_{1.2}$ D$_{4}$ मां; Ñ$_{3}$ वै; B$_{3}$ तु (for ते).

10 ^{b}) M यथावद् (for यथेष्टं). — ^{c}) G$_{3}$ तम् (for चैव). Ś$_{1}$ K (except K$_{0}$) V$_{1}$ Dn D$_{1}$ G$_{3.5}$ आनयिष्यामि. — ^{d}) Ś$_{1}$ B$_{3.5}$ विश्रब्धं; K$_{0.2}$ D$_{5}$ S विश्वासं; Cd as in

पुनश्चैवागमिष्यामि विश्रम्भं कुरु मे शुभे ॥ १०
अहं हि मनसा ध्याता सर्वान्नेष्यामि वः सदा ।
वृजिने तारयिष्यामि दुर्गेषु च नरर्षभान् ॥ ११
पृष्ठेन वो वहिष्यामि शीघ्रां गतिमभीप्सतः ।
यूयं प्रसादं कुरुत भीमसेनो भजेत माम् ॥ १२
आपदस्तरणे प्राणान्धारयेद्येन येन हि ।
सर्वमादृत्य कर्तव्यं तद्धर्ममनुवर्तता ॥ १३
आपत्सु यो धारयति धर्मं धर्मविदुत्तमः ।
व्यसनं ह्येव धर्मस्य धर्मिणामापदुच्यते ॥ १४
पुण्यं प्राणान्धारयति पुण्यं प्राणदमुच्यते ।
येन येनाचरेद्धर्मं तस्मिन्गर्हा न विद्यते ॥ १५

युधिष्ठिर उवाच ।

एवमेतद्यथात्थ त्वं हिडिम्बे नात्र संशयः ।
स्थातव्यं तु त्वया धर्मे यथा ब्रूयां सुमध्यमे ॥ १६
स्नातं कृताह्निकं भद्रे कृतकौतुकमङ्गलम् ।
भीमसेनं भजेथास्त्वं प्रागस्तगमनाद्रवेः ॥ १७

C. 1. 6058
B. 1. 155. 17
K. 1. 167. 33

---

text. — T G ins. after 10: M8 (om. lines 1–4, 8–9), after 1554* (cf. v. l. 8^{ab}):

1556* अहं हि समये लिप्से प्राग्भ्रातुरपवर्जनात् ।
ततः सोऽभ्यपतद्रात्रौ भीमसेनजिघांसया ।
यथा यथा विक्रमते यथा रमति तिष्ठति ।
तथा तथा समाधाय पाण्डवं काममोहिता ।
न यातुधान्यहं त्वार्ये न चास्मि रजनीचरी । [5]
ईशा रक्षःसु साध्व्यस्मि राज्ञी सालकटङ्कटी ।
पुत्रेण तव संयुक्ता युवतिर्देववर्णिनी ।
सर्वान्वोऽहमुपस्थास्ये पुरस्कृत्य वृकोदरम् ।
अप्रमत्ता प्रमत्तेषु शुश्रूषुरनहंवदा ।

[(L. 1) T1 अहं समुपलक्ष्यैव; G4.5 °हं समुपलब्ध्वैव; G6 °हं समुपलप्स्ये प्राक्. G6 मद्- (for प्राक्). G3 श्रोतुम् (for भ्रातुर्). G4.6 उपवर्ज°. — (L. 3) T1 यथारिमधितिष्ठ°; G1.3 तथारिमधुति°; G8 यथारिमयि ति°. — (L. 4) T2 G3–5 समादाय; G6 समाधावत्. — (L. 5) G1 भद्रे (for त्वार्ये). — (L. 6) T2 G4.5 कन्या; G8 तथा; G6 ईशे (for ईशा). T1 रक्षःस्वसा ह्यस्मि; G6 रक्षःस्वाहमस्मि; M8 रक्षःसुता यास्मि (for रक्षःसु साध्व्यस्मि). G1.2 M8 राज्ञि; G8 राज्ञः. T2 G3.6 °कटंकटा; G1 °कटंकरी. — (L. 7) T1 युवती देवरूपिणी. — (L. 9) T1 असहं; G8 अभवं (for अनहं-). T1 G3.6 सदा (for -वदा).

11 G1 om. 11^{ab}; T G2–6 read it after 1555* (cf. v. l. 8). — ab) Ñ3 पथि (for सदा). S (G1 om.) ध्यात्वा सर्वं वेत्स्यामि सर्वदा. — c) Ś1 K (except K0) विपिने; Ñ1.2 V1 B Da Dn D2.3.4 वृजिनाद्; D5 G3 विजने; T2 G6 वृजिनं; M विषमे. T2 G3.6 कारयिष्यामि. — d) K3 दुर्गेपि; T G दासीवत्. Ś1 °र्षभं; K1 G6 °र्षभ; Ñ3 T2 G3.4 °र्षभाः. Ñ1 दुर्गेषु भरतर्षभान्; Ñ2 V1 B D (except D5) °षु विषमेषु च.

12 a) G2 वा; G8 च; G5 अपि (for वो). Ñ B Da D2.4 T G Nilp प्रव(Ñ3 T1 G1 °वे)क्ष्यामि; M6–8 हनि°. — b) Ś1 K1 Ñ1.2 V1 D5 शीघ्रं. Ś1 K1.3 B5 D5 °प्सतां; K4 Ñ1.3 B5m °प्सितां. T G2–6 क्षणेन गति(T1 °त)मीप्स(G3.6 °प्सि)तां (T1 °तं); G1 M विमानं सुकृती(G1 M5 °ता)निव. — After 12^{ab}, T G read 8^{cd}, followed by 1555* (cf. v. l. 8). — After 12, D5 reads 8^{cd}, followed by:

1557* उवाच सा तदा कुन्ती हिडिम्बां नाम राक्षसीम् ।

13 Before 13, Ś1 ins. कुंती; K0 D5 कुंती उ°; K1.3.4 कुंत्युवाच. — a) K1.2 M3 (*inf. lin.* as in text) °स्तारणे; T G आपत्स्वस्त°. — b) K (except K1) Ñ1.3 येन ह; Ñ2 V1 B D T1 तेन वा (D4 केन वा; D5 केन ह); T2 G M केनचित्. — c) B6 धर्मं (for सर्वं). K2.4 D4 T1 G1.2 आहृत्य; K3 V1 B6 Dn G3.4 आवृत्य; T2 G5 आपदि; G6 आपत्सु. — d) Ñ1.2 V1 B6 Dn G1.2 तं धर्मम्; D1 धर्मेनम् (sic). K0.3 D5 °वर्तते; K2.4 Ñ3 °वर्ततां; T1 °पश्यतः; T2 G4–6 °पश्यतां; G1–3 M °पश्यता.

14 Before 14, K3 ins. हिडंबो. — a) Cd धारयते. G2 आपद्यो धारयेत्प्राणान्. — b) D5 T G स वै (for धर्मं). — D5 om. 14^{cd}.

15 K4 om. 15; Ś1 K1 Dn1 (hapl.) om. 15^{ab}. — a) T G3–6 M पुण्यान्. B3 धारयीत; T2 °यंतीं; G3 °यंत्यः; G5 °यंति. G1.2 पुण्यान्धा(G2 °न्धा)रयति (G2 °ती) प्राणान्. — b) S पुण्यं वै (G1.2 हि) प्राणधारणं. — c) Ñ1.3 B3 Da S येन येन (T1 G1 M3.6–8 येन केन; G3 येनार्कों न) चरे°; Cd as in text. — After 15, S ins. a passage given in App. I (No. 87).

16 Ś1 K1.3 S om. उवाच (G3 om. the ref.). — a) M3.5 एव (for एतद्). Ñ1 °थातत्वं; T °थावृत्तं. — c) T1 कर्तव्यं. D5 च; G5 हि (for तु). Ñ2 V1 B D M सत्ये; T1 धर्मं. — d) K3 T2 G4–6 ब्रूयाः; G1.2 ब्रूहि. — After 16, S ins.:

1558* नित्यं कृताह्निका स्नात्वा कृतशौचा सुरूपिणी ।

G. 1. 8059
B. 1. 155. 18
K. 1. 167. 39

अहःसु विहरानेन यथाकामं मनोजवा ।
अयं त्वानयितव्यस्ते भीमसेनः सदा निशि ॥ १८
वैशंपायन उवाच ।
तथेति तत्प्रतिज्ञाय हिडिम्बा राक्षसी तदा ।
भीमसेनमुपादाय ऊर्ध्वमाचक्रमे ततः ॥ १९
शैलशृङ्गेषु रम्येषु देवतायतनेषु च ।
मृगपक्षिविघुष्टेषु रमणीयेषु सर्वदा ॥ २०
कृत्वा च परमं रूपं सर्वाभरणभूषिता ।
संजल्पन्ती सुमधुरं रमयामास पाण्डवम् ॥ २१
तथैव वनदुर्गेषु पुष्पितद्रुमसानुषु ।
सरःसु रमणीयेषु पद्मोत्पलयुतेषु च ॥ २२
नदीद्वीपप्रदेशेषु वैडूर्यसिकतासु च ।
सुतीर्थवनतोयासु तथा गिरिनदीषु च ॥ २३
सागरस्य प्रदेशेषु मणिहेममचितेषु च ।

[T1 G1.2 M3.5 स्नाता. T2 G4.5 स्वरू°.]

17 ^{a}) K3.4 स्नानं. Ś1 K1 हुताग्निकं; K3.4 कृत्वाह्नि°. M वीरं (for भद्रे). — ^{c}) B3 (m as in text) त्यजेथास्. — ^{d}) Ś1 K0.1 M3 प्रागस्तं गम°; T G उदिते वै दिवाकरे.

18 ^{a}) T G विचरानेन. — ^{b}) Ś1 K0.1.3 M (except M5) सहकामं; Ñ3 °कालं. K3 D5 °जवे; G2 °जवं. — ^{c}) S आनेतव्यस्त्वया भद्रे. — ^{d}) S स्वयं (for सदा). — After 18, S ins. a passage given in App. I (No. 88), with a colophon after line 4 (*adhy. no.:* T1 G1.2 103; T2 G5.6 102; G3.4 101).

19 Ś1 K1.3 D2.5 S om. उवाच (T1 G1.2 M3.5 om. the ref.). — ^{a}) Ñ1.2 B Dn D2 तं प्रतिश्रुत्य. — After 19^{a}, K0.3.4 V1 Dn D1.4.5 S ins.:

1559* भीमसेनोऽब्रवीदिदम् ।

T2 G M cont.:

1560* शासनं ते करिष्यामि देवशासनमित्यपि ।
समक्षं आत्मपक्ष्ये तु भीमसेनोऽब्रवीदिदम् ।
[(L. 1) G1.4 वेदशासन°.]

T2 G M cont.: K0.3.4 V1 Dn D1.4.5 T1 ins. after 1559*:

1561* शृणु राक्षसि सत्येन समयं ते वदाम्यहम् ।
यावत्कालेन भवति पुत्रस्योत्पादनं शुभे ।
तावत्कालं गमिष्यामि त्वया सह सुमध्यमे ।
[Before line 1, D4 (marg.) ins. भीम उ°. — (L. 2) K4 T1 °त्काले च. S अपत्योत्पा°. — (L. 3) T1 भविष्यामि; T2 G चरि°; M3.5 वसि°; M6-8 करि°.]

— Thereafter K0.3.4 V1 Dn D1.4.5 repeat 19^{a} (v. l. K0 D5 प्रतिश्रुत्य); while S ins.:

1562* विशेषतो मत्सकाशे मा प्रकाशय नीचताम् ।
उत्तमस्त्रीगुणोपेता भजेथा वरवर्णिनि !,

which in S (except G5 which om. 19^{b}) is followed by 19^{a} (v. l. T1 G1-4.6 M सा तथेति प्रतिज्ञाय). — G5 om. 19^{b}. — ^{b}) Ś1 K1-3 Ñ1.2 ततः; B3 T1 तथा. — T G ins. after 19^{b} (G5, om. line 1, ins. after 1562*):

1563* गताहनि निवेशेषु भोज्यं राजार्हमानयत् ।
सा कदाचिद्विहारार्थं हिडिम्बा कामचारिणी ।
[(L. 1) G1 गत्वा त्वहनि वेश्मानि भो°.]

— ^{d}) N (except K4) सोर्ध्वम्. G6 आक्रमते (for आच°). K1-3 M6-8 तदा (for ततः).

20 ^{a}) Ś1 शैलपृष्ठेषु. Ś1 K0.1 Ñ1.2 पुण्येषु. T G वनेषु च सशैलेषु. — Ś1 K1.2.4 transp. 20^{b} and 25^{b}. — ^{b}) M देवानामालयेषु च. — After 20^{ab}, G4 (which om. 23^{cd}) reads 23^{ab}. G6 om. 20^{c}–22^{a}. — ^{c}) G3 °पक्ष्यवघुष्टेषु. — ^{d}) K0 D5 सर्वशः.

21 G5 om. 21 (cf. v. l. 20). — ^{a}) S (except M5; G6 om.) सा (G3 एव) (for च). Ś1 K1.2 Ñ V1 B5.6 D (except D5) transp. परमं and रूपं. K3 चानुपमं रूपं; K4 च मानुषं रूपं. — ^{b}) Ś1 K1 °पितं. — ^{c}) G3 सा (for सं-). — ^{d}) = 26^{d}.

22 G5 om. 22 (cf. v. l. 20). — ^{a}) M5 गिरिदु°. — ^{b}) T G (G5 om.) पर्वत°. — After 22^{ab}, G1 reads 23^{cd}. — Ś1 K1 om. 22^{c}–23^{b}. — ^{d}) K (K1 om.) D5 T G (except G3; G5 om.) °त्पलवनेषु; Ñ3 मणिहेमचितेषु. — After 22^{cd}, G1 reads 24^{ab}.

23 Ś1 K1 om. 23^{ab} (cf. v. l. 22); G4 reads it after 20^{ab}. — ^{a}) Ñ1 °प्रकाशेषु; M (except M5) नदीतीर°. — G6 (hapl.) om. 23^{b}–24^{a}. — ^{b}) K0 °खचितेषु; K3.4 Ñ1.2 D5 T G4.5 M °सिकतेषु; G1.2 °विकृतेषु; G3 °निकरेषु. — After 23^{ab}, T2 G3.5 read 25^{ab}; G1, 24^{cd}. — B5 T1 G3.4 M6-8 om. 23^{cd}. — G1 reads 23^{cd} after 22^{ab}. — ^{c}) D5 M3.5 °तोयेषु. — After 23, D5 reads 26^{ab}; while K4 B D (except D2.5) ins.:

1564* काननेषु विचित्रेषु पुष्पितद्रुमवल्लिषु ।
हिमवद्गिरिकुञ्जेषु गुहासु विविधासु च ।
प्रफुल्लशतपत्रेषु सरःस्वमलवारिषु ।
[(L. 1) Dn °द्रुमसानुषु (= 22^{b}). — (L. 3) D4 प्रोत्फुल्ल°.]

24 D5 T1 G4 M6-8 om. 24; G2 om. 24^{ab}; G1 reads 24^{ab} after 22^{cd}; G6 om. 24^{a} (cf. v. l. 23).

पत्तनेषु च रम्येषु महाशालवनेषु च ॥ २४
देवारण्येषु पुण्येषु तथा पर्वतसानुषु ।
गुह्यकानां निवासेषु तापसायतनेषु च ॥ २५
सर्वर्तुफलपुष्पेषु मानसेषु सरःसु च ।
बिभ्रती परमं रूपं रमयामास पाण्डवम् ॥ २६
रमयन्ती तथा भीमं तत्र तत्र मनोजवा ।
प्रजज्ञे राक्षसी पुत्रं भीमसेनान्महाबलम् ॥ २७
विरूपाक्षं महावक्त्रं शङ्कुकर्णं विभीषणम् ।
भीमरूपं सुताम्रोष्ठं तीक्ष्णदंष्ट्रं महाबलम् ॥ २८
महेष्वासं महावीर्यं महासत्त्वं महाभुजम् ।
महाजवं महाकायं महामायमरिंदमम् ॥ २९
अमानुषं मानुषजं भीमवेगं महाबलम् ।
यः पिशाचानतीवान्यान्बभूवाति स मानुषान् ॥३०
बालोऽपि यौवनं प्राप्तो मानुषेषु विशां पते ।

C. 1. 6076
B. 1. 155. 35
K. 1. 160. 10

— ^{b}) Dn1 तापसायतनेषु (cf. 25^d); G1 °मयेषु; G3.6 °युतेषु. — B6 om. 24^{cd}; G1 reads 24^{cd} after 23^{ab}. — ^{c}) Ñ2 V1 B6 Dn D1 पल्वलेषु; M3.5 निर्झरे°. — M8 om. 24^d–25^a. — ^{d}) Ñ3 B1.3 Da तथैवोपवने°.

25 K3 om. 25; D5 G1.2.4 transp. 25^{ab} and 25^{cd}; M8 om. 25^a (cf. v. l. 24); T2 G3.5 read 25^{ab} after 23^{ab}. — ^{a}) Ñ1 च तथा; Ñ3 G5 M (M8 om.) रम्ये° (for पुण्ये°). — Ś1 K1.2.4 transp. 20^b and 25^b. — ^{b}) Ñ1 पर्वतानां च सानुषु; D5 मानसेषु सरःसु च (=26^b); T2 G3.5.6 तापसायतनेषु च (=25^d). T1 om. 25^{cd}. — ^{c}) Ko °नां च भवनैः. — ^{d}) Ko पन्नगानां वनेषु च; Ñ3 देवतायतनेषु च (=20^b); T2 G कुलपर्वतसानुषु.

26 D5 reads 26^{ab} after 23. — ^{a}) Ñ1 S °वृक्षेषु; V1 Dn D1.5 °रम्येषु. — ^{b}) T G वनेषु (for सरःसु). D2 सरःस्वमलवारिषु; M सागराद्भुतभूमिषु. — ^{d})=21^d. — After 26, D5 S ins. a passage given in App. I (No. 89); which is followed by 1. 144. 7–10, 11^{cd}–17, 19–20 (with v. l. and some additions noted below) and a colophon in liew of the colophon at the end of the present adhy. which S om. — After the colophon, D5 S (except G3) ins.:

1565* वैशंपायनः ।
गते भगवति व्यासे पाण्डवा विगतज्वराः ।
ऊषुस्तत्र च षण्मासान्वटवृक्षे यथासुखम् ।
शाकमूलफलाहारास्तपः कुर्वन्ति पाण्डवाः ।
अनुज्ञाता महाराज ततः कमलपालिका ।

27 D2 om. 27–28. — In S, 27^{ab} is repeated (cf. App. I, No. 89). — ^{a}) D5 T2 G M सदा (G3.6 तदा) (for तथा). — After 27^{ab}, D5 T G (G3 om. line 5) ins.:

1566* दिव्याभरणवस्त्राङ्गी दिव्यस्रगनुलेपना ।
एवं भ्रातृन्ससा मासान्हिडिम्बावासयद्वने ।
पाण्डवान्भीमसेनार्थं राक्षसी कामरूपिणी ।
सुखं स विहरन्भीमस्तत्कालं पर्यणामयत् ।
ततोऽलभत सा गर्भं राक्षसी कामरूपिणी । [5]
अतृप्ता भीमसेनेन ससमासोपसंगता ।

[(L. 1) G1 °वस्त्रा हि; G3 °वस्त्राणि. T1 दिव्यगंधानु°. — (L. 4) T2 संविह°; G2.4 सुविह°. — (L. 6) T1 G3 °सो वनं गता.]

— ^{d}) Ko.2 Ñ3 D5 T2 G (except G1.2) M (except M5) °बलात्. — See further a special note at the end of adhy. 145.

28 D2 om. 28 (cf. v. l. 27). — ^{b}) K4 G1 महाबलं; M5 भयावहं (for विभी°). — ^{c}) V1 B D (except D5; D2 om.) भीमनादं; T1 °सेनं. T1 विरूपाक्षं; G2 सुताम्राक्षं. — ^{d}) Ko B1.6 Da D4 M महारवं; Ñ3 T2 G °रथं; T1 °सुरं. — After 28, Ko reads 30^c–31^b.

29 K1 (hapl.) om. 29^a–30^b. — ^{a}) Ko °महोदरं (for महे°). — ^{b}) K4 M5–8 °बलं; T G M3 °जवं (for °भुजम्). — ^{c}) T G °कायं; M3 °बलं (for °जवं). S (except M5) °कालं (for °कायं). — ^{d}) K4 भीमरूपम्; T1 महानादं; G3 M °कायं (M5 °कालं); G6 °पादं. Ko महोदयं; S महाभुजं (for अरिंदमम्). — Ñ3 B D ins. after 29: K4, after 30^{ab}:

1567* दीर्घघोणं महोरस्कं विकटोद्बद्धपिण्डिकम् ।
[D2.4 दीर्घघ्राणं. K4 D1.3 °पिंडकं.]

30 K1 om. 30^{ab} (cf. v. l. 29). — ^{b}) S अरिंदम (for महा°). — After 30^{ab}, K4 ins. 1567*. — G6 om. 30^{cd}; Ko reads it after 28. — ^{c}) Ś1 Ko.2 Ñ2 V1 B3 Dn D1.5 G1.4 °तीत्यान्यान्; K1 °तीता°; K4 °तीत्य°. K3 महारथानतीत्यान्यान्. — ^{d}) Ś1 K1 यो बभूवाति; Ko.2–4 B1.3m M °वाति च; Ñ V1 B2.5.6 D °वातीव. Ñ2 V1 B D राक्षसान् (for मानु°).

31 For Ko, cf. v. l. 28. — ^{a}) M3.5–7 बाल्येपि. K3 यो बलं; T G विक्रमं (for यौवनं). M8 बाल्ये वीर्यं बलं प्रा°. — ^{b}) M विशेषतः (for विशां पते). — ^{c}) Ñ2 (m as in text) सर्वांगेषु. G3 वरो (for परं). — ^{d}) G1–3

C. 1. 6076 B. 1. 155. 35 K. 1. 169. 10 सर्वास्त्रेषु परं वीरः प्रकर्षमगमद्बली ॥ ३१
सद्यो हि गर्भं राक्षस्यो लभन्ते प्रसवन्ति च ।
कामरूपधराश्चैव भवन्ति बहुरूपिणः ॥ ३२
प्रणम्य विकचः पादावगृह्णात्स पितुस्तदा ।
मातुश्च परमेष्वासस्तौ च नामास्य चक्रतुः ॥ ३३
घटभासोत्कच इति मातरं सोऽभ्यभाषत ।
अभवत्तेन नामास्य घटोत्कच इति स ह ॥ ३४
अनुरक्तश्च तानासीत्पाण्डवान्स घटोत्कचः ।
तेषां च दयितो नित्यमात्मभूतो बभूव सः ॥ ३५
संवाससमयो जीर्ण इत्यभाषत तं ततः ।

प्रकामं (for प्रकर्षं). G1 अभवद्. K3 M वशी (for बली).

32 a) Ñ1.2 V1 B (except B3) Dn D1.2 गर्भान्. Ś1 K Ñ3 D5 राक्षसा (K3 D5 °सी) गर्भं (for गर्भं राक्ष°). G1.2 सद्यो गर्भान् (G2 -गर्भा) हि रा°. — b) T1 विसवंति. K4 प्रमुंचति च कामतः; Ñ3 लभंति प्रसवंति च; G1.2 सूयंते सद्य एव हि. — c) G1.2 सद्यो (for चैव). — d) Ñ1.2 V1 B D (except D5) °रूपिकाः.

33 a) G2 प्रविश्य. D1 स पितुः; Cd विकचः (as in text). — b) Ś1 अनुगृह्णात्; Ñ3 अगृह्णन्स; G3 स गृह्णन्स; M उपागृह्णात्. — d) Ñ1 नाम प्रचक्र°.

34 a) Ś1 K Ñ V1 B Da Dn D1.2.4 घटो हास्यो(Ś1 K0.3 °सो)त्कच; B1m Arjp Devp घटभापोत्कच; D5 घटाभहासोत्कच; T1 G3.6 घटेहमुत्कचोस्मि; T2 G1.2.4.5 M3 (*inf. lin.*) घटोहमुत्कचोस्मि; M घटोहं(M5 हिं)स्यात्कच; Arjp घटोभासोत्कच; B5m Cd as in text. ※Arj.: शेषपाठद्वयं देवबोधपदिनीसंमतमिति।※ — b) Ñ1.3 °रं तस्य भारत; Ñ2 V1 B D (except D5) माता तं प्रत्यभा°; M5 माता तं तत्र भा°; M6-8 °रं तत्र भा°. — c) K1 Da S अभवत् (as in text); the rest अब्रवीत्.

35 Ś1 om. 35ab. — a) Ñ1.3 T1 M5 तेनासीत्; T2 G3 तेन स; G6 तेनास्मिन्. Cd cites तान् (as in text). — b) G6 °वाः सघटोत्कचाः. — After 35ab, G1.2.4 ins.:

1568* विकीर्णकेशो घटते पित्रोरग्रे यतस्ततः।
पुरतः पाण्डवानां च तेन चासौ घटोत्कचः।

— c) Ś1 तथा (for तेषां). — d) K0 D5 M3.5 °तुल्यो; K3 °रूपो; V1 Dn D1 °नित्यो (for °भूतो). K2.4 V1 B1.6 Dn D1.5 T G ह (for सः). — S ins. after 35: Ñ V1 Dn1(om. lines 8–9).n3 D2.4.5, after 36:

1569* घटोत्कचो महाकायः पाण्डवान्पृथया सह।
अभिवाद्य यथान्यायमब्रवीच्च प्रभाष्य तान्।
किं करोम्यहमार्याणां निःशङ्कं वदतानघाः।
तं ब्रुवन्तं भैमसेनिं कुन्ती वचनमब्रवीत्।
त्वं कुरूणां कुले जातः साक्षाद्भीमसमो ह्यसि। [5]
ज्येष्ठः पुत्रोऽसि पञ्चानां साहाय्यं कुरु पुत्रक।
वैशंपायनः।
पृथयाप्येवमुक्तस्तु प्रणम्येदं वचोऽब्रवीत्।
यथा हि रावणो लोके इन्द्रजिद्वा महाबलः।
वर्ष्मवीर्यसमो लोके विशिष्टश्चाभवं नृप।

[Before line 1, M6-8 ins. वैशं°. — (L. 1) G3 M3.5 महाबाहुः (for °कायः). Ñ1 D4 पृष्टवान् (for पाण्ड°). — (L. 2) D5 S प्रसाद्य (for प्रभा°). Ñ V1 Dn3 तां (for तान्). — Before line 3, S (except M3.5) ins. घटोत्कचः. — (L. 3) Ñ1 °करोमीह कार्या°; T1 G1-3.6 °करोस्म्यह°; M °करोहमिहार्या°. D5 T2 G4-6 M6-8 निःशंका; T1 न शंका. — (L. 4) T2 G1.2.5 इति ब्रुवंतं भै°; G3 इति ब्रुवंतं तं भैमं. T2 G4-6 ततः कुंती वचोब्र°; G1-3 ततः कुंतीदम्°. — Before line 5, D4 (marg.) ins. कुंत्युवाच; T M6-8 कुंती. — (L. 5) T2 G4.5 भीमसुतो. M बले (for ह्यसि). — (L. 6) D4 T1 G3.5 M3.5 तु (for असि). Dn3 T2 G4.6 M6-8 ज्येष्ठपुत्रस्तु; G1.2 त्वं ज्येष्ठपुत्रः. Ñ1 Dn3.n3 D2.4.5 T1 G2 सहाय्यं. M3.5 पौत्रक. — Ñ1 Dn2 M3.5 om. वैशं°. Ñ2.3 V1 Dn3 D4 वैशं° उ°. — (L. 7) T G4-6 M5-8 °ह्येव°. V1 M3.6.8 एव; Dn3 च; Dn3 T2 G4-6 M7 एवं (for इदं). D4 प्रणम्य वचसोब्र°. — (L. 8) D2 M3.5 वा (for हि). Ñ1 V1 D2 च (for वा). — (L. 9) D5 T2 G3-6 M तेषां; T1 G1.2 तयोर् (for वर्ष्म-). D5 S वीर्ये (for लोके). D2 वर्ष्मतो वीर्यतस्ताभ्यां. D2 विशिष्टो वा समोपि वा; M °ष्टोहं भवेन्नृ°.]

— Thereafter S reads 37–38.

36 Before 36, S ins. भीमः. — a) S (except M3.5) सहवासो (G3 संवासोयं) मया जी°. — b) K (except K1) Ñ1.3 तां (for तं). D5 तदा. Ñ2 V1 B Da Dn D1.2.4 इत्याभाष्य ततस्तु तान्; S त्वया कमलपालिके. — After 36ab, S (M om. lines 2–4) ins.:

1570* पुनर्द्रक्ष्यसि राज्यस्थानित्यभाषत तां तदा।
हिडिम्बा।
यदा मे त्वं स्मरेः कान्त रिरंसू रहसि प्रभो।
तदा तव वशं भूय आगन्तास्म्याशु भारत।
इत्युक्त्वा सा जगामाशु भावमासज्य पाण्डवे।

[(L. 2) G1.2 °दा मां संस्मरेः. — (L. 3) G3 आगमिष्यामि.]

— c) T1 G (except G3.4) M3.5 स्मृत्वा (for कृत्वा). — d) K1 Da Dn1.n3 प्रतिप°. — After 36, S ins.:

1571* ततस्तु पाण्डवाः सर्वे शालिहोत्राश्रमे तदा।

हिडिम्बा समयं कृत्वा स्वां गतिं प्रत्यपद्यत ॥ ३६
कृत्यकाल उपस्थास्ये पितॄनिति घटोत्कचः ।
आमन्त्र्य राक्षसश्रेष्ठः प्रतस्थे चोत्तरां दिशम् ॥ ३७
स हि सृष्टो मघवता शक्तिहेतोर्महात्मना ।
कर्णस्याप्रतिवीर्यस्य विनाशाय महात्मनः ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

१४४

वैशंपायन उवाच ।
ते वनेन वनं वीरा घ्नन्तो मृगगणान्बहून् ।
अपक्रम्य ययू राजंस्त्वरमाणा महारथाः ॥ १
मत्स्यांस्त्रिगर्तान्पाञ्चालान्कीचकानन्तरेण च ।
रमणीयान्वनोद्देशान्प्रेक्षमाणाः सरांसि च ॥ २
जटाः कृत्वात्मनः सर्वे वल्कलाजिनवाससः ।
सह कुन्त्या महात्मानो बिभ्रतस्तापसं वपुः ॥ ३
क्वचिद्वहन्तो जननीं त्वरमाणा महारथाः ।
क्वचिच्छन्देन गच्छन्तस्ते जग्मुः प्रसभं पुनः ॥ ४
ब्राह्मं वेदमधीयाना वेदाङ्गानि च सर्वशः ।

C. 1. 6087
B. 1. 156. 5
K. 1. 170. 3

पूजितास्तेन वन्येन तमामन्त्र्य महामुनिम् ।
[(L. 1) T1 G1.2 ते (for तु). — (L. 2) M3.5 वाक्येन. M आमंत्र्य च (for तमा°). M5 महाव्रतं.]

37 S reads 37–38 after 1569* (cf. v. l. 35). — After 37ᵃ, G1.2.4 ins.:

1572* भवत्स्मरणमात्रतः ।
महत्कृच्छ्रे वने दुर्गे.

— ᶜ) Ś1 K0.3 D5 T G M3.5 राक्षस- (as in text); the rest रक्षसां. — ᵈ) Ñ3 ह; G3 स (for च). K1 गतिं (for दिशं).

38 ᵃ) B5 G1 दृष्टो. Ś1 T G भगवता. — ᵇ) M महाबलः. — ᶜ) K3 G1 °वीरस्य; Cd as in text. — ᵈ) Ñ3 V1 B D प्रतियोद्धा महारथः (D5 °त्मनः). Cd cites विनाशाय (as in text).

Colophon om. in S (cf. v. l. 26 above). — *Sub-parvan:* K0 हैडंबं; Ñ V1 हिडिंबवधः; to it K0 Ñ1.2 add समाप्तः. — *Adhy. name:* Ś1 K1–4 Ñ1.2 V1 B D घटोत्कचोत्पत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 151; Dn3 154; D4m 157. — *S'loka no.:* Dn1 42; Dn2 45; Dn3 46.

144

1 Ś1 K1.3 D3 om. उवाच; S om. the ref. — The sequence in S is 3, 5, 1575*, 1–2, 4, 1574*, 6 etc. (but cf. v. l. 7 also). — ᵃ) V1 Dn D2.4 S गत्वा (for वीरा). Ñ3 D5 ते वने व्यचरन्वी°; D1 ते च सर्वे वने गत्वा. — ᵇ) Ś1 K1 ततो; Cd घ्नन्तो (as in text)! — ᶜ) K3 पराक्रम्य; T G अति°. T1 महाराज (for ययू राजन्). — ᵈ) K4 महाबलाः. — K3 (hapl.) om. from महारथाः upto प्रेक्षमाणाः (in 2ᵈ).

2 K3 om. up to °माणाः (cf. v. l. 1). — ᵇ) T2 G3–6 °कानां वनानि च; G1.2 °कान्यवनांस्तथा. — ᵈ) A few MSS. प्रेक्ष्य°.

3 For sequence in S cf. v. l. 1. — ᵃ) K2–4 D5 जटा; D1 Mc–3 जटां. — ᶜ) T G transp. सह and कुन्त्या.

4 For S, cf. v. l. 1. — ᵇ) Ñ1.2 G2 रममाणा. — After 4ᵃᵇ, G1 ins.:

1573* नित्यकर्म प्रकुर्वन्तो वन्यमूलफलाशनाः ।

— ᶜ) T G3.4.6 छन्नेन; G3.5 शनैश्च; Cd as in text. K (except K3) D5 वर्तंतस् (D5 °ते). — ᵈ) S (except T1 G3.5) °ग्मुः पृथया सह. — After 4, S ins.:

1574* पथि द्वैपायनं सर्वे ददृशुः स्वं पितामहम् ।

5 For S, cf. v. l. 1. — ᵃ) K (except K1) ब्राह्म्यं; D3 T1 M5 ब्रह्म-; Cd as in text. Ñ3 अधीयंतो. — ᵇ) T1 तपश्चरणतत्पराः. — ᶜᵈ) Ñ2 धर्मज्ञं; V1 Dn सर्वज्ञा; M (except M5) धर्मांश्च. B5 transp. धर्मज्ञाः and ददृशुः. T1 न्यायज्ञानां; T2 G4 धर्मज्ञानां; G1.3 न्यायज्ञानं; G3 न्यायशास्त्रं; G5.6 धर्मज्ञानं; M न्यायज्ञानः (for ददृशुस्ते). S च पांडवाः (for पिता°). — After 5, S ins.:

1575* शालिहोत्रप्रसादेन लब्ध्वा प्रीतिमवाप्य च ।
[T2 G1–6 प्रीतिमनुत्तमं.]

6 D5 om. 6. — ᵃᵇᶜ) S अभिप्रणम्य शिरसा पाराशर्यमुपेत्य च । ते पादौ जगृहुस्तस्य. — S transp. सह and मात्रा in 6ᵈ; and, after 6, ins.:

C. 1. 6087 B. 1. 156. 5 K. 1. 170. 3 नीतिशास्त्रं च धर्मज्ञा ददृशुस्ते पितामहम् ॥ ५
तेऽभिवाद्य महात्मानं कृष्णद्वैपायनं तदा ।
तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे सह मात्रा परंतपाः ॥ ६
व्यास उवाच ।
मयेदं मनसा पूर्वं विदितं भरतर्षभाः ।
यथा स्थितैरधर्मेण धार्तराष्ट्रैर्विवासिताः ॥ ७
तद्विदित्वास्मि संप्राप्तश्चिकीर्षुः परमं हितम् ।
न विषादोऽत्र कर्तव्यः सर्वमेतत्सुखाय वः ॥ ८
समास्ते चैव मे सर्वे यूयं चैव न संशयः ।
दीनतो बालतश्चैव स्नेहं कुर्वन्ति बान्धवाः ॥ ९
तस्मादभ्यधिकः स्नेहो युष्मासु मम सांप्रतम् ।
स्नेहपूर्वं चिकीर्षामि हितं वस्तन्निबोधत ॥ १०
इदं नगरमभ्याशे रमणीयं निरामयम् ।
वसतेह प्रतिच्छन्ना ममागमनकाङ्क्षिणः ॥ ११
वैशंपायन उवाच ।
एवं स तान्समाश्वास्य व्यासः पार्थानरिंदमान् ।
एकचक्रामभिगतः कुन्तीमाश्वासयत्प्रभुः ॥ १२
जीव पुत्रि सुतस्तेऽयं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

1576* व्यासः ।
तदाश्रमान्निर्गमनं मया ज्ञातं नरर्षभाः ।
घटोत्कचस्य चोत्पत्तिं ज्ञात्वा प्रीतिरवर्धत ।,
which is followed by 11 (there being in S a repetition of 11^{cd}).

7 D5 S read 7–10, 11^{cd}–17, 19–20 (20^{cd} being repeated after 18^{ab}) after a passage ins. after 1. 143. 26 and given in App. I (No. 89). K1.3 S om. उवाच. — ^{a}) Ś1 K (except K4) Ñ1.3 D5 M8 ममेदं. Ñ2 V1 B D (except D5) व्यसनं (for मनसा). K (except K1) सर्वं. — ^{b}) Ñ2 B Da D2.4 मनसा विदितं नृपाः. — ^{c}) T1 यत्र. Ñ1 स्थिताः; Ñ2 V1 B1.6 D T2 G5.6 M8.5 तु तैर्; Ñ3 स्थ तैर्; G4 ·पि तैर्. Ñ1 स्वधर्मे°. — ^{d}) D5 M6–8 °ष्ट्रैरमर्षणैः. — After 7, D5 M6–8 ins.:
1577* विवासिताश्च मात्रा वै पापैर्दुर्मन्त्रणैः सदा ।

8 For D5 S cf. v. l. 7. — ^{a}) M6–8 तं (for तद्) and °प्राप्ता (for °प्राप्तः). — ^{b}) K0 °र्षुर्वै परं हितं; K2–4 Ñ1.3 G1–3 M6–8 चिकीर्षन्वै (G3 M6–8 °न्वः) परं हितं (Ñ1 परस्परं); D5 °र्षन्वयसंहितम्. — ^{c}) M6–8 अथ (for अत्र). D5 T G °दो हि वः कार्यः. — ^{d}) G1.2 M6–8 °त्सुखावहं. — After 8, D5 T2 G ins.:
1578* सुहृद्वियोगजं कर्म पुरा कृतमरिंदमाः ।
तस्य सिद्धिरियं प्राप्ता मा शोचत परंतपाः ।
समास्ते दुष्कृते चैव यूयं चैव न संशयः ।
स्वराष्ट्रे विहरिष्यन्तो भविष्यथ सबान्धवाः ।
[(L. 1) D5 °द्भिर्वंजनं; T2 G5 °द्विरंजनं; G3 °द्वीरोजनः; G4 °योजनं; G6 °दां रंजनं. G3 सर्वं (for कर्म). — (L. 2) G4 स्युष्टिर्; G5 वुद्धिर्. G3 तस्माद्विधिमिमां प्राप्तां. — (L. 3) =(var.) 9^{ab}. G3 समास्ते दुष्कृतां. D5 T2 G4–6 ते च (for चैव). — (L. 4) T2 G4.5 °ष्यंति. G1.2 न संशयः (for सबान्ध°). G3 विहरिष्यथ पांडवाः.]

9 For D5 S, cf. v. l. 7. T2 om. 9^{ab}. With 9^{ab} cf. line 3 of 1578*. — ^{a}) T1 G4.5 M6–8 समास्ते; G1 समानाश्र्. T1 M6–8 दुष्कृते; G4.5 वत्सरे (for चैव मे). K0 transp. मे and सर्वे. Ś1 पूर्वे. — ^{d}) K2 D5 G3 M6–8 पांडवाः; V1 B1 Dn D1 M8.5 मान° (for बान्ध°).

10 For D5 S, cf. v. l. 7. — ^{b}) Ñ1 युष्माकं. D5 T G संप्रति (for सांप्र°). — ^{d}) K0.4 वक्तुं; T G यत्तन्. Ś1 निबोध मे. — After 10, S reads 11^{cd} for the first time (repeating it after 11^{ab}; cf. v. l. 6).

11 S reads 11 after 1576* (cf. v. l. 6), repeating 11^{cd} here. — ^{a}) A few MSS. °भ्यासे. — ^{b}) K4 °यं मनोमयं. — ^{c}) Ś1 K1 वसंतो हि. — S ins. after (the first occurrence of) 11^{cd}: D5, after 11:
1579* एतद्वै शालिहोत्रस्य तपसा निर्मितं सरः ।
रमणीयमिदं तोयं क्षुत्पिपासाश्रमापहम् ।
कार्यार्थिनस्तु षण्मासं विहरध्वं यथासुखम् ।

12 Ñ1.3 G1–4 M om. वैशं° उ°. Ś1 K1.3 D2.5 G5.6 om. उवाच. — ^{a}) T2 G4.5 (all first time) इति सर्वान्. B5 Da transp. एवं and स तान्. B3 समाभाष्य. — ^{b}) Ñ2 V1 B D (except D5) व्यासः सत्यवतीसुतः. — ^{c}) Ñ2 B1 चाभिगंतुं; B3m अभिगंतुं; G3 अभिरतां. S (first time) स्नेहाच्च सं(G3 स्नेहात्पार्थान्)परिष्वज्य; G4 (second time) एवं च तानभिज्ञातान्. — ^{d}) K4 B5 D1.4 T G (except G1) °श्वासयन्. S ins. after (the first occurrence of) 12^{cd}: D5, after 12:
1580* सुपे मा रोद मा रोदेत्येवं व्यासोऽब्रवीद्वचः ।
Thereafter M5.5–7 ins. 1585*. — After 12, K4 Ñ2.3 B D1.2 ins.:
1581* पुनरेव च धर्मात्मा इदं वचनमब्रवीत् ।;
while S ins.:
1582* व्यासः ।

पृथिव्यां पार्थिवान्सर्वान्प्रशासिष्यति धर्मराट् ॥ १३
धर्मेण जित्वा पृथिवीमखिलां धर्मविद्वशी ।
भीमसेनार्जुनबलाद्भोक्ष्यत्ययमसंशयः ॥ १४
पुत्रास्तव च माद्र्याश्च सर्व एव महारथाः ।
स्वराष्ट्रे विहरिष्यन्ति सुखं सुमनसस्तदा ॥ १५
यक्ष्यन्ति च नरव्याघ्रा विजित्य पृथिवीमिमाम् ।
राजसूयाश्वमेधाद्यैः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ १६
अनुगृह्य सुहृद्वर्गं धनेन च सुखेन च ।
पितृपैतामहं राज्यमिह भोक्ष्यन्ति ते सुताः ॥ १७

एवमुक्त्वा निवेश्यैनान्ब्राह्मणस्य निवेशने ।
अब्रवीत्पार्थिवश्रेष्ठमृषिर्द्वैपायनस्तदा ॥ १८

इह मां संप्रतीक्षध्वमागमिष्याम्यहं पुनः ।
देशकालौ विदित्वैव वेत्स्यध्वं परमां मुदम् ॥ १९

स तैः प्राञ्जलिभिः सर्वैस्तथेत्युक्तो नराधिप ।
जगाम भगवान्व्यासो यथाकाममृषिः प्रभुः ॥ २० C. 1. 6.02 B. 1. 156. 19 K. 1. 170. 14

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

कुर्याच्च केवलं धर्मं दुष्कृतं च तथा नरः ।
सुकृतं दुष्कृतं लोके न कर्ता नास्ति शोभने ।
अवश्यं लभते कर्ता फलं वै पुण्यपापयोः ।
दुष्कृतस्य फलेनैवं प्राप्तं व्यसनमुत्तमम् ।
तस्मान्माधवि मानार्हे मा च शोके मनः कृथाः । [5]

[M om. व्यासः. — (L. 1) Ms3.5 केवलं कुरुते धर्मं; Ms6–8 केवलं धर्मं कुरुते. M न (for च). T1 G3 तदा न°; G6 नराधमः. — (L. 2) G1 सततं (for सुकृ°). — (L. 3) M कुंती (for कर्ता). — (L. 5) G3 मा शुच; Ms3.5 मानवि.] — Thereafter S reads 18^{ab}.

13 For D5 S cf. v. l. 7. — Ms3.5–7 om. 13–17. — Before 13, Ś1 K1 ins. व्यासः; K0.2–4 Ñ2.3 V1 B (except B3) D (except D5) व्यास उ°. — ^{a}) V1 Dn D2 जीवत्-. Ś1 K1.2.4 वत्से; K3 D5 S (Ms3.5–7 om.) पुत्रे. — ^{b}) K3.4 Ñ V1 B D (except D1.5) G1.2 Ms धर्मनित्यो. — Ñ1.2 V1 B D (except Da2 D5) transp. 13^{cd} and 14^{ab}.

14 For D5 S (Ms3.5–7 om.) cf. v. l. 7. — ^{ab}) Ñ2 V1 B D (except D5) transp. जित्वा and पृथिवीं; and (for 14^{b}) read महात्मा पुरुषर्षभ. — After 14^{ab}, Ñ2 V1 B Da Dn D1.2.4 ins.:

1583* पृथिवीमखिलां जित्वा सर्वां सागरमेखलाम् ।;

while D5 T2 G (except G1.2) ins.:

1584* स्थापयित्वा वशे सर्वां सपर्वतवनां शुभाम् ।

— ^{d}) D5 T1 Ms असंशयं. Ś1 K1 Ñ1.3 भोक्ष्यतेयमसंशयं (Ñ1 °यः); K0.2–4 Ñ2 V1 B Da Dn D1.2.4 °ते नात्र (K3 °त्येप न) संशयः.

15 For D5 S (Ms3.5–7 om.) cf. v. l. 7. — ^{a}) G3 कुंत्याः (for पुत्राः); cf. 1. 145. 2^{b}. — ^{b}) K0.2.4 Ñ B D2 Ms महाबलाः. D5 T G पंचैते पुरुषोत्तमाः. — ^{c}) K4 D1 स्वे (for स्व-). — ^{d}) K0.2.4 Ñ V1 B D T2 G4.5 सदा.

16 For D5 S (Ms3.5–7 om.) cf. v. l. 7. — ^{a}) K1 यक्ष्यंते; K4 जेष्यंति. Ñ1 च महाभागा. — ^{b}) Ñ3 V1 B5.6 D (except D2.5) निर्जित्य. — ^{d}) Ñ3 B1.3 बहुमित्र. Ñ2 B Da D2.4 चाप्तदक्षि°.

17 For D5 S (Ms3.5–7 om.) cf. v. l. 7. — ^{a}) Ñ1.2 °द्वर्गान्; G4.5 °द्वंशं. — ^{b}) Ñ1 बले° (for धने°). G3.6 बले° (for सुखे°). Ñ2.3 V1 B D (except D5) भोगैश्वर्य-सुखै°. — ^{d}) Ś1 K Ñ V1 Da Dn1.n2 D1.2 इमे (K3 इदं; Ñ1.3 इमं). D5 T G Ms आहरिष्यंति (for इह भो°). — After 17, Ś1 ins. (an additional) colophon. — D5 T G (G3 om. lines 2–3) Ms ins. after 17: Ms3.5–7, after 1580* (cf. v. l. 10):

1585* स्नुषा कमलपत्राक्षी नाम्ना कमलपालिका ।
वशवर्तिनी तु भीमस्य पुत्रमेषा जनिष्यति ।
तेन पुत्रेण कृच्छ्रेषु भविष्यथ च तारिताः ।

which in S is followed by 19–20 (partly om. in some MSS., see below).

18 S (which om. 18^{cd}) read 18^{ab} after 1582* (cf. v. l. 12). — Before 18, Ś1 K1.2 D2 ins. वैशं°; K0.2.4 Ñ2.3 (marg. *sec. m.*) B D (except D5) वैशं° उ°. — After 18^{ab}, G1.2 M read 20^{cd}, repeating it in its proper place. — D5 S om. 18^{cd}. — ^{c}) K0.3 Ñ1.2 °श्रेष्ठान्; K3 पांडवं ज्येष्ठं; Ñ3 V1 B (except B5) D (D5 om.) पांडवश्रे°.

19 S (G3 Ms3.5–7 om.) reads 19 after 1585* (cf. v. l. 17). — Before 19, K3 ins. श्रीव्यासः. — ^{a}) Ś1 K1.2.4 Ñ V1 B (except B5) Dn D5 T G (G3 om.) Ms इह मासं (or मा सं-) प्र°. — ^{c}) Ś1 K1 °कालं. K0 B Da2 D1.2.4 °त्वैवं. — ^{d}) Ś1 K1 वत्स्य°; Ñ3 V1 B Da Dn D2.4 लप्स्य°; D1 लिप्ससे; T2 G2.4.5 °ध्वे. Ś1 K0.1 Ñ1 G2 Ms वै परां (for परमां). K4 लप्स्यथैवं दुरासदं.

१४५

C. 1. 6103
B. 1. 157. 1
K. 1. 171. 1

जनमेजय उवाच।
एकचक्रां गतास्ते तु कुन्तीपुत्रा महारथाः।
अतः परं द्विजश्रेष्ठ किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १
वैशंपायन उवाच।
एकचक्रां गतास्ते तु कुन्तीपुत्रा महारथाः।
ऊषुर्नातिचिरं कालं ब्राह्मणस्य निवेशने ॥ २
रमणीयानि पश्यन्तो वनानि विविधानि च।
पार्थिवानपि चोद्देशान्सरितश्च सरांसि च ॥ ३
चेरुर्भैक्षं तदा ते तु सर्व एव विशां पते।
बभूवुर्नागराणां च स्वैर्गुणैः प्रियदर्शनाः ॥ ४

---

20 G3 M3.5–7 om. 20ab. T2 G (G3 om.) M8 जनाधिप. — S repeats 20cd (see below). — d) Ñ3 V1 B D T G यथागतम्.

☞ To guide the reader in the labyrinth of the S interpolations and transpositions noted above, it may be observed that in interpolating another visit of Vyāsa (in the interval between the killing of Hidimba and the arrival of Pāṇḍavas in Ekacakrā) S rearranges the matter from I. 143. 26 up to the end of adhy. 144 as follows:

1. 143. 26
(App. I, No. 89)
144. 7–10, 11cd
(1579*)
12
(1580*)
13–17 (om. in M except M8)
(1585*)
19–20
Colophon.
(1565*)
143. 27ab
(1566*)
27cd–35
(1569*)
37–38, 36ab
(1570*)
36cd
(1571*)
144. 3, 5
(1575*)
1–2, 4, 6
(1576*)
11–12 (11cd–12 are repeated)
(1582*)
18ab (om. 18cd)
20cd (repeated; see above)
Colophon.

Colophon om. in D5 and lost in G1 on a broken portion. — *Major parvan:* T2 G2–6 M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 हिडिंबवध; B5 बकवध. — *Adhy. name:* Ś1 K1.3 D2 एकचक्राप्रवेशः (K0 °निवासः); K0.4 व्याससंवादः (K4 °दर्शनं); K2 Ñ1.3 V1 Dn D1 एकचक्राप्रवेशे व्यासदर्शनं (K2 °संवादः); Ñ3 B1.3.6 Da D4 एकचक्रायां; M3.5 घटोत्कचोत्पत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 T1 152; Dn3 155; D4m 158; T2 G5 M 103; G2.6 104; G3.4 102. — *S'loka no.:* Dn 19 (Dn3 20); M3 34. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 6096.

145

1 Ś1 K1 S om. उवाच. G6 om. the ref. with st. 1. — 1ab=2ab. — a) T G (G6 om.) M5 गताः पार्थाः; M3.6–8 अभिगताः. — b) T2 G5 कुंतीयुक्ता. S (G6 om.) महाबलाः. — Ś1 K3 (hapl.) om. 1c–2b. — c) Ñ1 ततः परं; Ñ2 V1 B1 Dn D1.2 अत ऊर्ध्वं. — d) K0.4 D1.2.4 T1 G3 M3.5–7 °कुर्वत; K2 D5 °कुर्वति. G1.2.4 कर्शिताः.

2 Ś1 K3 om. 2ab (cf. v. l. 1). K1 D2.5 S om. उवाच. — 2ab=1ab. — a) T2 G3 ते वै; G1.2.4.5 M6–8 पार्थाः. G6 om. 2bc. — b) T2 G5 पुत्राः कुंत्या (T2 °तेर्). T G5 M3.5 महाबलाः. G1.2.4 ब्राह्मणाकारशोभिताः. — c) T G (G6 om.) ऊषुस्ते सुचिरं कालं.

3 G2 om. 3. — b) Ś1 हि; K3 B (except B5) Da D1.2.4 उत (for च). K0 Ñ1 D5 वनान्युपवनानि च. — c) M6–8 पर्वतानां वनोद्देशान्.

4 ab) B1m D3 भिक्षां. T G1–6 M3 (*inf. lin.*).6–8 सदा. Ś1 K1 भोक्तुं (for ते तु). G1.3 भैक्षमेवाचरंतस्ते

निवेदयन्ति स्म च ते भैक्षं कुन्त्याः सदा निशि ।
तया विभक्तान्भागांस्ते भुञ्जते स्म पृथक्पृथक् ॥ ५
अर्धं ते भुञ्जते वीराः सह मात्रा परंतपाः ।
अर्धं भैक्षस्य सर्वस्य भीमो भुङ्क्ते महाबलः ॥ ६
तथा तु तेषां वसतां तत्र राजन्महात्मनाम् ।
अतिचक्राम सुमहान्कालोऽथ भरतर्षभ ॥ ७

C. 1. 6139
B. 1. 157. 7
K. 1. 171. 17

जटिला ब्रह्मचारिणः =(var.) line 2 of 1586*. — After 4ab, S (except G1.3) ins.:

1586* युधिष्ठिरं च कुन्तीं च चिन्तयन्त उपासते ।
भैक्षं चरन्तस्तु सदा जटिला ब्रह्मचारिणः ।

[(L. 1) M6–8 ह्युपासते. — (L. 2) T G3 M तदा (for सदा).]

— c) M3.5 स्वैर्गुणैः (for बभूवुः). T G4–6 ते; G3 तु (for च). — d) K1 B1.6 D3 G6 स्वगुणैः; T1 G2.3 गुणैः सु° (G3 सं-); G1 गुणैर्वै; M3.5 बभूवुः. K3 अतिवल्लभाः. — After 4, S (T2 om. lines 6–7) ins.:

1587* नागराः ।
दर्शनीया द्विजाः शुद्धा देवगर्भोपमाः शुभाः ।
भैक्षार्हा न च राज्यार्हाः सुकुमारास्तपस्विनः ।
सर्वलक्षणसंपन्ना भैक्षं नार्हन्ति नित्यशः ।
कार्यार्थिनश्चरन्तीति तर्कयन्त इति ब्रुवन् ।
बन्धूनामागमान्नित्यमुपचिन्त्य तु नागराः । [5]
भोजनानि च पूर्णानि भक्ष्यभोज्यैरकारयन् ।
मौनव्रतेन संयुक्ता भैक्षं गृह्णन्ति पाण्डवाः ।
माता चिरगतान्दृष्ट्वा शोचन्तीति च पाण्डवाः ।
त्वरमाणा निवर्तन्ते मातृगौरवयन्त्रिताः ।

[(L. 1) G3 प्रियाः शुद्धा महात्मानो (for the prior half). — (L. 2) G3 (prior half corrupt) चरंति द्विजवेश्मसु (for posterior half). — After line 2, G2.4 ins.:

1588* नैते यथार्थतो विप्राः सुकुमारास्तपस्विनः ।
चरन्ति भूमौ प्रच्छन्नाः कस्माच्चित्कारणादिह ।

— (L. 3) G1.2 वेपतः (for नित्यशः). — (L. 4) G1.2 तर्कयंतः सुरा इति. — (L. 5) G3 साधूनामागमान्नित्यं मुदितास्ते तु नागराः. — (L. 6) T1 G6 M भाजनानि. — (L. 8) G1.2.4 शोचंती पांडवान्प्रति; M शोचंतीति च पार्थिव. — After line 8, T1 G2.4–6 ins.:

1589* दुःखाश्रुपूर्णनयना लिखन्त्यास्ते महीतलम् ।
भिक्षित्वा द्विजगेहेषु चिन्तयन्तश्च मातरम् ।

— (L. 9) M पांडवा दुःखिता भृशं (for posterior half).]

5 a) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 G3 M5 तदा; T2 G4–6 M3.6–8 सदा (for च ते). G1.2 मात्रे निवेदयंति स° — b) Some MSS. भैक्ष्यं. K0 Ñ1 D5 कुंत्या भिक्षां; K1 भक्ष्यं कुंत्याः; Ñ2.3 V1 Da Dn D1.4 कुंत्या भैक्षं; B कुंत्यां भैक्षं; D2 T1 G1–3 कुंत्यै भै(D2 भ)क्ष्यं; T2 G4–6 M भैक्षं कुंत्यै. B5 तथा निशि; D2.4 (before corr.) M तदा निशि; T G3–6 च ते निशि; G1.2 दिवानिशं. — After 5ab, G3 ins.:

1590* सर्वसंपूर्णभैक्षान्नं मात्रा दत्तं पृथक्पृथक् ।

— cd) Ñ1 B5 तदा; G4 तथा (for तया). K2 ते भागान्; K4 ते भागं; T2 G4.5 भैक्षांश्च; G6 M भिक्षांशान् (for भागांस्ते). Ś1 K1.3 G3 तया विभक्तभागांश्च (G3 °स्ते). G1.2 विभज्य भुंजतेष्टं ते यथाभागं पृ°.

6 ab) G3 आदौ (for अर्धं). T1 G3 स्म (for ते), and पंच (for वीराः). G1.2 युधिष्ठिरार्जुनौ कुंती यमावर्धं च भुंजते. — cd) Ś1 K1 G3 भक्षस्य सर्वस्य; K3 Ñ3 V1 B1.6 Dn1.n3 D1 G1.2.6 M6–8 सर्वस्य भैक्षस्य; T2 G4.5 अन्नस्य सततं. G4 भुंक्ते भीमो (by transp.). T2 G4–6 महाभुजः. K0 अर्धं तु भीमसेनश्च एक एव महा°. — After 6, S (T2 G5.6 om. line 1) ins.:

1591* न चाशितोऽसौ भवति कल्याणान्नभृतः पुरा ।
स वैवर्ण्यं च कार्श्यं च जगामातृप्तिकारितम् ।

[(L. 1) T1 न चापि तृप्तिर्; G1 न चाशितस्य; G2 °तं च; G2.4 °तोस्ति. — After line 1, M6–8 ins. 1593* (cf. v. 1. 7). — After line 2, G2.4 ins.:

1592* आज्यबिन्दुर्यथा वह्नौ महति ज्वलिते यथा ।
तथार्धभागं भीमस्य भिक्षान्नस्य नृपोत्तम ।]

7 D2 om. 7. — a) K0.4 M वसतां तेषां (by transp.); K1 तेषां भवतां. D5 तथा तेषां तु वसतां; T G तथैव वसतां तत्र (T G5.6 तेषां). — b) K3 नगरेषु; Ñ2 V1 B Da Dn D1.4 तस्मिन्राष्ट्रे; Ñ3 तत्र राष्ट्रे; T G (except G4.5) तेषां (T2 G6 ततो) राजन्. — Dn1 om. 7c–8d. — d) Ś1 K1.2 D5 वै; K0 च; Ñ3 हि (for ऽथ). K5 कालो भरतसत्तम. — T2 G ins. after 7: M6–8, after line 1 of 1591*:

1593* भीमोऽपि क्रीडयित्वा तु मिथो ब्राह्मणबन्धुषु ।
कुम्भकारेण संबन्धं लेभे पात्रं बृहत्तदा ।
स ददाति महत्पात्रं भीमाय प्रहसन्निव ।
तस्याद्भुतं कर्म कृत्वा महन्मृद्भारमाददे ।
तस्य भारः शतगुणः कुम्भकारमतोषयत् । [5]
चक्रे चक्रे च मृद्भाण्डान्सततं भैक्षमाहरन् ।
तदादाय गतं दृष्ट्वा हसन्ति प्रहसन्ति च ।
भक्ष्यभोज्यानि विविधान्यादाय प्रक्षिपन्ति च ।
एवमेव सदा भुक्त्वा मात्रे वदति वै रहः ।

C. 1. 6110 B. 1. 157. 8 K. 1. 171. 23

ततः कदाचिद्भैक्षाय गतास्ते भरतर्षभाः ।
संगत्या भीमसेनस्तु तत्रास्ते पृथया सह ॥ ८
अथार्तिजं महाशब्दं ब्राह्मणस्य निवेशने ।
भृशमुत्पतितं घोरं कुन्ती शुश्राव भारत ॥ ९
रोरूयमाणांस्तान्सर्वान्परिदेवयतश्च सा ।
कारुण्यात्साधुभावाच्च देवी राजन्न चक्षमे ॥ १०
मथ्यमानेव दुःखेन हृदयेन पृथा ततः ।
उवाच भीमं कल्याणी कृपान्वितमिदं वचः ॥ ११
वसामः सुसुखं पुत्र ब्राह्मणस्य निवेशने ।
अज्ञाता धार्तराष्ट्राणां सत्कृता वीतमन्यवः ॥ १२
सा चिन्तये सदा पुत्र ब्राह्मणस्यास्य किं न्वहम् ।
प्रियं कुर्यामिति गृहे यत्कुर्युरुषिताः सुखम् ॥ १३
एतावान्पुरुषस्तात कृतं यस्मिन्न नश्यति ।
यावच्च कुर्यादन्योऽस्य कुर्यादभ्यधिकं ततः ॥ १४
तदिदं ब्राह्मणस्यास्य दुःखमापतितं ध्रुवम् ।
तत्रास्य यदि साहाय्यं कुर्याम सुकृतं भवेत् ॥ १५

भीम उवाच ।

ज्ञायतामस्य यद्दुःखं यतश्चैव समुत्थितम् ।

[(L. 1) M6-8 हितो (for मिथो). — (L. 2) G1.2.6 संबंधात्. G1.2 M6-8 महत्तरं; G3 परंतपः (for बृहत्तदा). — For line 3, G2 subst.:

1594* कुम्भकारोऽददात्पात्रं महत्कृत्वा तु पात्रकम् ।
प्रहसन्भीमसेनाय विस्मितस्तस्य कर्मणा ।

— (L. 5) G1.2 मृत्कारैः शतसाहस्रैः (for the prior half.). — (L. 6) G1.2 यावत्स कुरुते भाण्डान्सपुत्रः शरदां शतं. — (L. 7) G1.2 दृष्ट्वा भीमस्य तत्पात्रं (for the prior half.). — After line 9, T2 G (except G1) M6-8 repeat line 1 of 1591* (v.l.: T2 G2-6 न चाशितोस्मि भवति; M6-8 न चाश्नीते न भवति. G2 क्षुन्मामेव प्रबाधते).] Thereafter G2 ins.:

1595* इति पृष्टः सदा पौरैः क्षुधितः किल पाण्डवः ।

8 Dn1 om. 8 (cf. v. l. 7). — a) Some MSS. भैक्ष्याय. — b) Ś1 K1-3 Ñ2.3 V1 Da2 Dn2 D2.4.5 पुरुषर्षभाः; T1 मनुजर्षभाः. — c) Dn3 अगत्वा; T2 G4-6 संगम्य; G1.2 संवृत्य (for संगत्या). — d) Ś1 K D5 तत्रासीत्.

9 a) Ś1 K1 अथार्तजं; Dn1 अनर्थजं. — c) G3 भृशमुत्पादितं. G6 क्रूरं (for घोरं).

10 a) K0 Ñ2 V1 B D (except D5) तान्दृष्ट्वा. — b) K0 तु सा; T1 G3 तदा (for च सा). — c) K0 Ñ1 D5 साधुवादाच्च. — d) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 कुंती (for देवी). Ñ1 चैनञ्च चक्षमे.

11 a) K2 B5 Dn3 G3 M6.8 मथ्यमानेन; D5 पीड्यमानेव. — b) Ś1 तथा; Ñ1.2 V1 B D (except D5) तदा (for ततः). G1.2 हृदये कुंतिभोजजा. — d) G3 कृपायुक्तम्. K0 कृपयाभिपरिप्लुता.

12 Before 12, K3 ins. पृथा उ°; M6-8 कुंती. — Ś1 om. 12ab. — a) K0.1 Ñ V1 B Dn T G1.2.4 M5 वसाम. K0 D5 पुत्र सुसुखं (by transp.). K1 तात; M नित्यं (for पुत्र). — b) T1 G1-3 ब्राह्मणस्येह वेश्मनि. — c) Ñ2 V1 B1.3 m.5.6 D (except D5) धार्तराष्ट्रस्य. B3 रमणीयानि पश्यंतो. — d) Ś1 K1 संनता वी°.

13 a) D5 G5 तदा पुत्र. — b) Ś1 Ñ1.2 Da D2.4.5 T1 किं त्वहं; K1 किं बहून्. K0.2-4 ब्राह्मणस्य कदा त्वहं. — c) S कदा प्रियं करिष्यामि. — d) K3 Ñ B Da S यत्कुर्याद् (G1.2 °र्याम्). K1.3 Ñ1.2 B1.3 m.5.6 Da D4 T1 G3 M उषितः; B3 वसतः. T2 G4-6 वयं (for सुखम्). D5 यस्य पर्युषिता वयं.

14 a) G1.2 स एव पुरुषो लोके. — b) Ś1 K1 यस्य (for यस्मिन्). K0 हीयते; K2.4 Ñ3 Da1 D5 T1 पश्यति. — c) Ñ3 B3 (m as in text) T2 G4-6 अन्योन्यं; M अस्मान्यत् (M3.5 °न्यः).

15 a) T2 G4-6 तथेदं. M3.5 ब्राह्मणस्याद्य. — c) K1 सहायं यदि तत्रास्य. — d) Ś1 K Ñ3 कुर्याम (K3 °व) सदृशं; Ñ1.2 V1 B D कुर्यामु(D5 °दु)पकृतं; G4.6 कुर्यां (G6 °र्यात्) साधुकृतं.

16 Ś1 G3 भीमसेनः; K1 T G1.4-6 M भीमः; Ñ1.2 V1 B1 D (except Dn3 D2.5) भीमसेन उ°; G2 om. the ref. — a) T1 G3 अस्य दुःखं वै. G2 भीम विज्ञायतामस्य. — b) G3 एतत् (for एव). M6-8 समन्वितं (for समु°). K4 यच्चैव समुपस्थितं; G2 कुतो दुःखमुपस्थितं. — c) Ñ2 V1 B D T2 G4-6 M विदित्वा. T1 G1-3 हि व्यवस्यामि (for व्यवसि°).

17 Ś1 K1 Ñ B (except B6) Da D2 T G om. the ref.; K2-4 D5 M om. उवाच. — a) K3 T G1-5 एव; K4 Ñ1 तु; M7 अपि (for हि). K4 T1 G5 तु (for तौ). Ñ2 V1 B D (except D5) G6 एवं तौ कथयंतौ तु (Ñ2 V1 B6 Dn D1 च). — b) Ś1 G1-3 M6-8 शुश्रावतुः. K0 G1-3 स्वरं. — c) T1 आर्तिं जनस्य; M6-8 °जं तत्र. G4.6 दुःखस्य (for विप्र°).

विदिते व्यवसिष्यामि यद्यपि स्यात्सुदुष्करम् ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

तथा हि कथयन्तौ तौ भूयः शुश्रुवतुः स्वनम् ।
आर्तिजं तस्य विप्रस्य सभार्यस्य विशां पते ॥ १७
अन्तःपुरं ततस्तस्य ब्राह्मणस्य महात्मनः ।
विवेश कुन्ती त्वरिता बद्धवत्सेव सौरभी ॥ १८
ततस्तं ब्राह्मणं तत्र भार्यया च सुतेन च ।
दुहित्रा चैव सहितं ददर्श विकृताननम् ॥ १९

ब्राह्मण उवाच ।

धिगिदं जीवितं लोकेऽनलसारमनर्थकम् ।
दुःखमूलं पराधीनं भृशमप्रियभागि च ॥ २०
जीविते परमं दुःखं जीविते परमो ज्वरः ।
जीविते वर्तमानस्य द्वन्द्वानामागमो ध्रुवः ॥ २१
एकात्मापि हि धर्मार्थौ कामं च न निषेवते ।
एतैश्च विप्रयोगोऽपि दुःखं परमकं मतम् ॥ २२
आहुः केचित्परं मोक्षं स च नास्ति कथंचन ।
अर्थप्राप्तौ च नरकः कृत्स्न एवोपपद्यते ॥ २३
अर्थेप्सुता परं दुःखमर्थप्राप्तौ ततोऽधिकम् ।
जातस्नेहस्य चार्थेषु विप्रयोगे महत्तरम् ॥ २४
न हि योगं प्रपश्यामि येन मुच्येयमापदः ।
पुत्रदारेण वा सार्धं प्राद्रवेयमनामयम् ॥ २५
यतितं वै मया पूर्वं यथा त्वं वेत्थ ब्राह्मणि ।

C. 1. 6128
B. 1. 157. 23
K. 1. 171. 43

---

18 a) B3 D1 अभ्यंतरं; T G1.2.4-6 M अंतर्गृहं. K3 आर्तो गृहं तस्य ततो; G3 अंतर्नविगतास्तस्य. — c) Ś1 K2.4 D5 कुंती सहसा; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3.4 M3 (by transp.) त्वरिता कुंती. — d) G6 M6-8 सौरभिः; Cd as in text.

19 a) G1-3 भीतं तं (for ततस्तं). — c) K3 T1 G1.2 M7 सततं; G3.5 वसतं (for सहि°). — d) K2 विवृताननं; K3 विगतप्रभं; Ñ1.3 B5 विगता°; Ñ2 V1 B6 Dn D1 अवनता°; T2 G4-6 M विनता°; Cd as in text.

20 K1.3 S (except M3) om. उवाच. — a) M5 लोलं (for लोके). — b) Ś1 K4 नन्वसारम्; K0 साल्प°; K1.3 Ñ3 V1 Dn D1.2-5 गत°; K2 स्वल्प°; Ñ1 G1.2 नर°; B3 m द्वंद्व°; B3 न च सारम् (m as in text); D4 नष्ट°; G3 नांतः°; M6-8 न तु सारम्; Cd (corrupt) लडसारम्(?). — d) G5 M6-8 प्रियम् (for भृशम्). D2 G4-6 M5 °भावि च.

21 ab) Ś1 K1 D2 जीवितं (both times). — d) K0 V1 Dn D1.3.5 दुःखानाम्; Cd द्वन्द्वानाम् (as in text). Da Dn3 D2 G (except G4.6) ध्रुवं.

22 a) Ñ2 V1 B1 m; 3.5.6 D (except D5) आत्मा ह्येको हि; B1 एकात्मा चैव; T G एकात्मना हि (G3 च); M एकात्मा यो (M6-8 या) हि. K1.3.4 धर्मार्थौ (K2 °र्थां); G3 धर्मादौ; G4 कामार्थौ. Cd cites (as in text) एकात्मा (=एकाकी). — b) T2 G5.6 कामः; G4 धर्मः (for कामं). Ś1 K1.3 यश्च; K2 V1 Dn D1.2 चैव; B3 T1 M5 च स; B6 Da D4 न च (for च न). Ñ3 निवेश्यते; T2 G4-6 निषेव्यते. — c) K0 विप्रयोगोस्य; K2 °योगश्च; K3 °योगेस्य; K4 °योगैश्च; Dn3 D1.4 T2 G3.5.6 °योगेपि; D5 °युक्तस्य; T1 °योगो हि. — d) K0.3.4 भवेत्; Ñ2 G1.2 महत् (for मतम्). Ñ1.3 परमसंमतं; Dn परमनंतकं; D1.2 परमिकं मतं.

23 a) M3 केचित्प्राहुः (for आहुः केचित्). — c) Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.2 तु (for च). S (M3 inf. lin.) नरकं (M3 orig.5 परमं). Ś1 अनर्थप्राप्तौ नरकः; D2 अप्राप्तौ तस्य नरकः. K0 (hapl.) om. from च नरकः up to °प्राप्तौ (in 24a). — d) Ñ2 कृच्छ्रम्; T2 G4-6 M6-8 कृत्स्नम्. T1 G1-3 कृत्स्नमेवोपलभ्यते; M3.5 दुःख(M3 inf. lin. कृत्स्न)मेवोपपाद्यते.

24 K0 om. up to प्राप्तौ (cf. v. l. 23). — a) K3 M5 महद्दुःखं. — d) M विप्रयोगो महत्तरः (M3 °त्तमः; inf. lin. °त्तरः). — After 24, D5 (om. lines 3-4) T G ins.:

1596* यावन्तो यस्य संयोगा द्रव्यैरिष्टैर्भवन्त्युत ।
तावन्तोऽस्य निखन्यन्ते हृदये शोकशङ्कवः ।
तदिदं जीवितं प्राप्य स्वल्पकालं महाभयम् ।
त्यागोऽप्ययं महान्प्राप्तो भार्यया सहितेन च ।

[(L. 4) G2.6 त्वया तु मम न श्रुतः (for posterior half).]

25 b) Ś1 G3 °यमापदि; B1.3 मुच्ये महापदः; B3 Dn3 D4 T1 G6 °यमापदं. — d) B1.3 Da M2.6.8 प्रद्रवेयम्; Cd (by corr.) as in text.

26 a) K0 D5 कथितं; T2 G5 यदुक्तं; G1.2 विदितं; G3 यदिदं; G4 उदितं; G6 अधीतं (for यतितं). K1 च; K3 S हि (for वै). — b) T2 G4.5 स्वार्थे नो; G6 न स्वार्थे (for यथा त्वं). Ñ1 वेत्सि. Ñ3 V1 B D (except D5) वेत्थ ब्राह्मणि तत्तथा. — c) K1 तथा; K2 यत्र; Cd यतः (as in text). Ñ1.2 V1 B5.6 D (except D5) क्षेमं यतः (by transp.). K3 तत्र; T1 मया; G3 तथा; Cd ततः (as

C. 1. 6128
B. 1. 157. 26
K. 1. 171. 48

यतः क्षेमं ततो गन्तुं त्वया तु मम न श्रुतम् ॥ २६
इह जाता विवृद्धासि पिता चेह ममेति च ।
उक्तवत्यसि दुर्मेधे याच्यमाना मयासकृत् ॥ २७
स्वर्गतो हि पिता वृद्धस्तथा माता चिरं तव ।
बान्धवा भूतपूर्वाश्च तत्र वासे तु का रतिः ॥ २८
सोऽयं ते बन्धुकामाया अशृण्वन्त्या वचो मम ।
बन्धुप्रणाशः संप्राप्तो भृशं दुःखकरो मम ॥ २९
अथवा मद्विनाशोऽयं न हि शक्ष्यामि कंचन ।
परित्यक्तुमहं बन्धुं स्वयं जीवन्नृशंसवत् ॥ ३०
सहधर्मचरीं दान्तां नित्यं मातृसमां मम ।
सखायं विहितां देवैर्नित्यं परमिकां गतिम् ॥ ३१
मात्रा पित्रा च विहितां सदा गार्हस्थ्यभागिनीम् ।
वरयित्वा यथान्यायं मन्त्रवत्परिणीय च ॥ ३२
कुलीनां शीलसंपन्नामपत्यजननीं मम ।
त्वामहं जीवितस्यार्थे साध्वीमनपकारिणीम् ।
परित्यक्तुं न शक्ष्यामि भार्यां नित्यमनुव्रताम् ॥ ३३
कुत एव परित्यक्तुं सुतां शक्ष्याम्यहं स्वयम् ।
बालामप्राप्तवयसमजातव्यञ्जनाकृतिम् ॥ ३४

---

in text). — d) B5 च (for तु). K3 मम तु (by transp.). G3.6 त्वया तु न मनः कृतं; M त्वया च न च (M3.5 तु) तच्छ्रुतं.

27 a) Ś1 K0.3.4 Ñ3 सह; Ñ1.2 सा हि (for इह). K1 सह जातास्मि पित्रा वै. — b) K1 चेति; Ñ1 B Dn D1.3.4 चापि; S माता (for चेह). K1 M6-8 मतेति. K0.1.3 Ñ2 V1 B D वै; Ñ1 ह; Ñ3 वा (for च).

28 a) K1 सर्व°; G3 वास्य° (for स्वर्ग°). K1 Ñ1.2 V1 B5 Da1 Dn D5 M3 अपि; T G M5-8 च (for हि). — b) Ś1 माता चैव; K0 यथा माता; B3 तथा मम (for तथा माता). Ś1 K1 चिरंतना; K0.2.3 D5 T1 G3 चिरात्तव; G1.2 मृतापि च. — c) Ñ2 बांधवाः सुहृदश्चापि. — d) Ś1 K1 T1 M तत्र (M3 °त्रा·) वासो न कारि(T1 कामि·; M3.6-8 कांक्षि)तः. — After 28, T G ins.:

1597* न भोजनं विरुद्धं स्यान्न स्त्री देशो निबन्धनम् ।
सुदूरमपि कार्यार्थे व्रजेद्गरुडहंसवत् ।
[(L. 2) G4.5 व्रजेत्प्राज्ञस्तु हंसवत्.]

29 a) G3 शोकस्ते. G4 बद्धकामाया. — cd) G2.4 om. 29cd. M3 संवृत्तो (for संप्राप्तो). K0 D5 शोकपरो; K1 Ñ3 शोककरो; G3 M6-8 दुःखतरो. T2 G5.6 सेयमापदनुप्राप्ता भुंक्ष्व ब्राह्मणि तत्फलं. G5 reads 29cd as in text also after 1599*. — T2 G5 ins. after 29: G2.4, after 29ab:

1598* उपस्थितं तु कल्याणि यथेष्टमनुभूयताम् ।

— T2 G4.5 cont.:

1599* ब्राह्मणी ।
मामेव प्रेषय त्वं तु बकाय करमद्य वै ।

Thereafter G5 reads 29cd as in text. — G2 (om. the ref.) ins. after 1598*; G4, after 1599*:

1600* द्विजः ।
त्यागोऽयं मम संप्राप्तो मम वा मे सुतस्य वा ।
तव वा तव पुण्याश्च अत्र वासस्य तत्फलम् ।
न शृणोषि वचो मह्यं तत्फलं भुङ्क्ष्व भामिनि ।
अथवाहं न शक्ष्यामि स्वयं मर्तुं सुतं मम ।
एवं त्यक्तुं न शक्नोमि भवतीं न सुतामपि ।

30 a) K1 स विनाशोयं; T1 G3 M म(T1 त)द्विनाशाय. G2.4 अथ मद्रक्षणार्थं वा. — b) Ś1 K4 B Da शक्यामि; D5 वक्ष्यामि. Ś1 K2 Ñ3 Da Dn2 G3.6 M किंचन; G2 कश्चन. — c) M5 अहं बालां.

31 ab) Ñ1 °चरी त्वं च. D2 इत्थं सहचरीं. K0 D5 नित्यं दांतां (by transp.). D4 पितृमातृसमां. T2 G5.6 तथा मातृ° सदा. T1 G1-4 स्व(T1 G3 स)धर्मचारिणीं त्वां च (G3 दत्तां) पुनर् (T1 G3 तथा) मातृ(G3 °त्रा)समां तथा (G3 °दा). M सहधर्मचरीं नारीं दांतां मातृसमां सदा. — c) S सखीं च (G6 हि) (for सखायं). — d) Ñ1 परिमितां; D4 पारमिकां; G2.6 परमकां. K D5 S (except G2.4 M3) रतिं; Ñ1 रतिः; Ñ3 चितिं (for गतिं).

32 a) N (except Ś1) M5 पित्रा मात्रा (by transp.). K0.4 D5 तु (for च). Ñ1 विहिता; G6 M6-8 रहितां; M3 निहितां. — b) Ñ1 °भागिनी. G5 सा गार्हस्थ्यस्य भागिनीं; G6 सदा दाक्षिण्यभागिनीं. — d) M परिगृह्य च.

33 a) Ś1 K1 G5 M5 रूपसंपन्नाम्; Ñ1 सत्व°. G4 गृहमेधां प्रियां भार्यां. — b) Ñ2.3 V1 B3 Dn D1 अपि; T1 इमां; G6 अथ (for मम). — c) Ś1 K0-2 Ñ3 D2.5 G3.4 M (except M7) ताम् (for त्वाम्). — d) G4 सुवृत्तासुपकारिणीं; M5 साध्वीं दमपरायणां. — e) Ś1 K1 B1.3 Da D2 शक्यामि; G1.2 शक्नोमि. — f) G1.2 परमनुव्रतां. — After 33, M (om. lines 1-2) ins. 1602* (cf. v. l. 34).

34 M transp. 34ab and 34cd. — a) G2 कुतो युवां. — b) N (except Ś1 K1) T1 G1-5 सुतं; T2 कथं; G6 पुत्रं. Ś1 B3 शक्यास्म्यहं. — G6 om. 34cd. — c) K (except

भर्तुरर्थाय निक्षिप्तां न्यासं धात्रा महात्मना ।
यस्यां दौहित्रजाँल्लोकानाशंसे पितृभिः सह ।
स्वयमुत्पाद्य तां बालां कथमुत्स्रष्टुमुत्सहे ॥ ३५
मन्यन्ते केचिदधिकं स्नेहं पुत्रे पितुर्नराः ।
कन्यायां नैव तु पुनर्मम तुल्यावुभौ मतौ ॥ ३६
यस्मिँल्लोकाः प्रसूतिश्च स्थिता नित्यमथो सुखम् ।
अपापां तामहं बालां कथमुत्स्रष्टुमुत्सहे ॥ ३७
आत्मानमपि चोत्सृज्य तप्स्ये प्रेतवशं गतः ।
त्यक्ता ह्येते मया व्यक्तं नेह शक्ष्यन्ति जीवितुम् ॥ ३८
एषां चान्यतमत्यागो नृशंसो गर्हितो बुधैः ।
आत्मत्यागे कृते चेमे मरिष्यन्ति मया विना ॥ ३९
स कृच्छ्रामहमापन्नो न शक्तस्तर्तुमापदम् ।
अहो धिक्कां गतिं त्वद्य गमिष्यामि सबान्धवः ।
सर्वैः सह मृतं श्रेयो न तु मे जीवितं क्षमम् ॥ ४० C. 1. 6142 B. 1. 157. 41 K. 1. 171. 66

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

K1) Ñ3 B D T2 G3.5 बालम्. G1.2.4 अप्राप्तयौवनं बालं. — d) D5 T1 अज्ञात°; G3 विजात°. — After 34, K3.4 D5 ins.:

1601* सुतां चैनां न शक्ष्यामि परित्यक्तुं कथंचन ।

— T G (except G6) ins. after 34: M (om. lines 1–2), after 33:

1602* प्रार्थयेऽहं परां प्रीतिं यस्मिन्स्वर्गफलानि च ।
दयितं मे कथं बालमहं त्यक्तुमिहोत्सहे ।
यस्य जातस्य पितरो मुखं दृष्ट्वा दिवं गताः ।
पितॄणामृणनिर्मुक्तो यस्य जातस्य तेजसा ।
तमहं ज्येष्ठपुत्रं मे कुलनिस्तारकं भुवि । [5]
मम पिण्डोदकनिधिं कथं त्यक्ष्यामि पुत्रकम् ।

[(L. 1) G3 परां प्राप्तिं. — (L. 2) G3 दैवतं तं कथं बालं. — (L. 4) G1.4 अहं मुक्तः पितृऋणाद्; G2 अहं मुक्तोस्मि पितॄणां. — (L. 6) T1 कथं द्रक्ष्यामि.]

— After 1602*, T G2.4.5 ins.:

1603* कुत एव परित्यक्तुं पुत्रीं शक्ष्याम्यहं स्वयम् ।

[T1 G2 सुतं शक्ष्याम्यहं स्वकं (for posterior half).]

35 a) Ñ1 B3 निक्षिप्तं. — b) D5 G3 महात्मनः; T1 स्वयंभुवा. — c) Ñ2 V1 B D (except D5) यया; G3 यत्र; M अस्यां. — d) Ñ1 पितृभिः समं. — e) T1 G1.2.4.5 उत्पादितां बालां.

36 b) T1 G1–3 पितुर्जनाः. — c) K2 इति वाप्यन्ये; Ñ1.3 नेति तु मनो; Ñ2 V1 B D (except D5) केचिदपरे; T1 G1–4 मातुरित्यन्ये; T2 G5.6 M अपरे केचिन् (for नैव तु पुनः). — d) K0.2 D5 मतावुभौ (by transp.); Ñ3 उभौ तु तौ; V1 B Da Dn D1.2.4 उभौ स्मृतौ; T1 G3 इमौ मतौ; G1.2 इमौ सुतौ.

37 a) Ś1 K1 अस्मिन्; K0.2.4 Ñ1.2 V1 Dn D1 यस्यां; D4 अस्यां (for यस्मिन्). K3 प्रसूयंते. T1 G3 यस्याः कामप्रसूतिश्च; T2 G4–6 M यस्यां लोके प्रतिष्ठां च; G1.2 यस्याः कामं प्रसुसं च. — b) T1 G1–3 प्रीतिर्; T2 G4–6 चरं; M रतिर् (for स्थिता). — c) S (except M3.5) कथं (for अहं). — d) T1 G1–3 अहमुत्स्रष्टुमु°; T2 G4–6 M3–5 उत्स्रष्टुमहमु°; M5 उत्स्रष्टुं कथमु°. — After 37, T G (G4.5 om. lines 1–2) ins.:

1604* मेधाविनीमदोषां च शुश्रूषुमनहंकृताम् ।
तामिमां मे सुतां बालां कथमुत्स्रष्टुमुत्सहे ।
काङ्क्षमाणां रतिं चैव सुखानि च बहून्यपि ।
उत्पादयन्त्यपत्यानि धर्मकामार्थहेतवे ।

38 b) T2 G1–6 तप्स्यां. K4 प्रेतगतिं. K1 G4.5 गताः; T2 मयि. Ñ3 V1 B D (except D5) तप्स्यामि परलोकगः; T1 G1–3 M गते प्रेतवशं मयि. — After 38ab, D4 marg. *sec. m.* ins.:

1605* स्वयं च न परित्यक्तुं शक्तोस्म्येतानहं यथा ।

— c) D5 त्यक्तं ह्येतान्; T1 त्यक्त्वा ह्येव. S सर्वे (for व्यक्तं). — d) Ś1 K1 M6–8 न हि; Ñ1 ते न; G1–3 नैव (for नेह). Ś1 शक्ष्यंति.

39 a) M om. च. — G6 M om. 39cd. — c) K0.4 D5 चापि; K3 चैव; G3 चेह (for चेमे).

40 a) K0 Ñ1 सुकृच्छ्राम् (Ñ1 °च्छ्रम्); K2.4 Ñ3 T G1.2.4–6 M स कृच्छ्रम् (T1 सत्कृच्छ्रम्). G3 न कृच्छ्रवशमापन्नो. — b) G3 स (for न). M तद्वि(M5 °स)मोक्षणे. — f) Ñ1.2 V1 B Dn D1.4.5 च; T1 G1–3 M3.5 हि (for तु). K (except K1) D3 T G M3 जीवितुं. Ñ1 क्षणं; D5 G3 M5 क्षमः.

Colophon lost in G1 on a broken portion. — *Major parvan:* T2 G3–6 M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K Ñ V1 B5.6 D M5 बक(K3 बकासुर)वध; B1.3 एकचक्रायां बकवध. — *Adhy. name:* K4 M3 ब्राह्मणप्रलापः; Ñ1.2 V1 ब्राह्मणचिंता. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 153; Dn3 156; D1m 159; T1 154; T2 G3 M 104; G2.6 105; G3.4 103. — *S'loka no.:* Dn 40; M3 50. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 6136.

१४६

C. 1. 6143
B. 1. 158. 1
K. 1. 172. 1

ब्राह्मण्युवाच ।
न संतापस्त्वया कार्यः प्राकृतेनेव कर्हिचित् ।
न हि संतापकालोऽयं वैद्यस्य तव विद्यते ॥ १
अवश्यं निधनं सर्वैर्गन्तव्यमिह मानवैः ।
अवश्यभाविन्यर्थे वै संतापो नेह विद्यते ॥ २
भार्या पुत्रोऽथ दुहिता सर्वमात्मार्थमिष्यते ।
व्यथां जहि सुबुद्ध्या त्वं स्वयं यास्यामि तत्र वै ॥ ३
एतद्धि परमं नार्याः कार्यं लोके सनातनम् ।
प्राणानपि परित्यज्य यद्भर्तृहितमाचरेत् ॥ ४
तव तत्र कृतं कर्म तवापीह सुखावहम् ।
भवत्यमुत्र चाक्षय्यं लोकेऽस्मिंश्च यशस्करम् ॥ ५
एष चैव गुरुर्धर्मो यं प्रवक्षाम्यहं तव ।
अर्थश्च तव धर्मश्च भूयानत्र प्रदृश्यते ॥ ६
यदर्थमिष्यते भार्या प्राप्तः सोऽर्थस्त्वया मयि ।
कन्या चैव कुमारश्च कृताहमनृणा त्वया ॥ ७
समर्थः पोषणे चासि सुतयो रक्षणे तथा ।
न त्वहं सुतयोः शक्ता तथा रक्षणपोषणे ॥ ८
मम हि त्वद्विहीनायाः सर्वकामा न आपदः ।
कथं स्यातां सुतौ बालौ भवेयं च कथं त्वहम् ॥ ९
कथं हि विधवानाथा बालपुत्रा विना त्वया ।
मिथुनं जीवयिष्यामि स्थिता साधुगते पथि ॥ १०
अहंकृतावलिप्तैश्च प्रार्थ्यमानामिमां सुताम् ।

146

1 S om. उवाच. — d) K2 दैन्यस्य च तव प्रभो; K3 तव अद्यैव वि°; T G विशेषात्पुरुषस्य ह (T1 G3 °र्षभ; G5.6 °स्य हि).

2 b) D3 इव; G3 इति; M सह (for इह). D3 M बांधवैः (for मान°). — c) B2.6 अवश्यंभा°. Ś1 K (except K2) Ñ1 D5 °न्यर्थेस्मिन्; T G °श्यकरणीये(G6 °या)र्थे (G2 °श्यं करणीयेर्थे; G3 °श्यं करणीयार्थे); M °श्यभाविते(M8 °भापिके)र्थे वै. — d) Ś1 K1.2 हि; G6 एव (for इह). B5 वर्तंते (for विद्य°).

3 a) S च (for अथ). — b) K1 °र्थे विद्यते. — c) K (except K1) Ñ3 Da D2 स्वबु°. T G3–6 °थां च जहि त्रु°; M °थां जहिहि त्रु°. — d) K4 G2 M3.5 अहं (for स्वयं). Ñ3 V1 Dn D1 च; G2 सः (for वै).

4 a) Da1 M6–8 नार्या; G4 न्याय्यं. D5 एतदेव परं ना°. — b) G2 परं (for कार्यं). Ñ1 सदा भवेत् (for सना°). G6 लोके यतः सनातनः. — d) Ś1 K1 या (for यद्). K4 Dn1 D2.5 यद्भर्तुर्हित°; S भर्तुर्हि हित°.

5 a) Ko D5 T1 G3 M6–8 transp. तव and तत्र. Da तव (for तत्र). Ś1 transp. तत्र and कर्म. B6 हितं (for कृतं). — b) V1 Dn D1 इदं; T1 G1–3 च; M6 हि (for इह). — d) G3 transp. लोके and अस्मिन्, and om. च.

6 a) Ko D2.5 एष वै गुरुधर्मोयं. — b) G2 सं- (for यं). T2 G4–6 M (except M7) पुनः (for तव). — c) D5 चेत् (for the first च). Ñ3 पुत्रः (for धर्मः). — d) Ko भूयांस्तत्र प्रपद्यते; D5 भूयो नात्र प्रवर्तं°; T1 भूयादत्र प्रशस्य°.

7 a) D1 इह ते (for इष्य°). — b) Ś1 K1 transp. प्राप्तः and सोऽर्थः. D5 अपि; G3 मम (for मयि). — c) G6 transp. कन्या and कुमारः. B D (except D5) एका (for एव). — d) B1.3 °हमपि चानृणा.

8 a) Ś1 सुतार्थः; K1 स्वशक्तः. G3 तोषणे. Ś1 B5 Da2 D4 S (except T1) चापि; K2 चैव. — b) G3 सुताया. M °योरन्ववेक्षणे. — cd) K2 चैव (for शक्ता). Ko तयो; K3 शक्ता (for तथा). K1 तथा पोषणरक्षणे. G2 नाहं शक्ता तयोर्नाथ रक्षणे पोषणेन्वहं.

9 a) T G अपि (for हि). G3 तव हीना°. — b) Only M3.5 as in text (Is न = इव?). M6–8 सर्वे (for सर्व-). Ś1 Ko.1.3 Ñ1.3 सर्वकामध(Ñ1.3 °मं ज)नेश्वर; K2 °कामैर्धनेन च; K4 Ñ2 V1 B D सर्वप्राणधनेश्वर (D5 °कामा अकामदा); T1 °मानकामद; T2 G °मानमानद. — c) Ko °चोभौ; D5 चैतौ (for बालौ). — d) V1 B (except B3) Dn D2.4 भरेयं; B1m तरे°. K1 B1.6 Da न्वहं. S वृत्ति(G3 तृप्ति)र्वा(M श्चा)पि कथं भवेत्.

10 a) Ś1 K1 °वा नाम; Ñ1 °वा नारी; T1 G2 °वा नाथ; T2 G4.6 M3.6–8 °वा बाला. M5 अहं कथं हि विधवा- — b) S transp. विना and त्वया. — d) G1.2 लोके (for स्थिता).

11 a) Ś1 K1 अहो (for अहं-). Ñ3 G6 °हं किलाव°; T G1.2.4 °वलेपैश्च; M6–8 °हंकाराव°. — b) Ś1 प्रभो (for सुताम्). — c) K1.3 Ñ1.3 D4 T2 G4–6 M संबंधैः. — G6 om. 11d–13a. — d) Ko D2.4.5 G2 जीवितुं (for रक्षि°).

अयुक्तैस्तव संबन्धे कथं शक्ष्यामि रक्षितुम् ॥ ११
उत्सृष्टमामिषं भूमौ प्रार्थयन्ति यथा खगाः ।
प्रार्थयन्ति जनाः सर्वे वीरहीनां तथा स्त्रियम् ॥ १२
साहं विचाल्यमाना वै प्रार्थ्यमाना दुरात्मभिः ।
स्थातुं पथि न शक्ष्यामि सज्जनेष्टे द्विजोत्तम ॥ १३
कथं तव कुलस्यैकामिमां बालामसंस्कृताम् ।
पितृपैतामहे मार्गे नियोक्तुमहमुत्सहे ॥ १४
कथं शक्ष्यामि बालेऽस्मिन्गुणानाधातुमीप्सितान् ।
अनाथे सर्वतो लुप्ते यथा त्वं धर्मदर्शिवान् ॥ १५
इमामपि च ते बालामनाथां परिभूय माम् ।
अनर्हाः प्रार्थयिष्यन्ति शूद्रा वेदश्रुतिं यथा ॥ १६
तां चेदहं न दित्सेयं त्वद्गुणैरुपबृंहिताम् ।
प्रमथ्यैनां हरेयुस्ते हविर्ध्वाङ्क्षा इवाध्वरात् ॥ १७
संप्रेक्षमाणा पुत्रं ते नानुरूपमिवात्मनः ।
अनर्हवशमापन्नामिमां चापि सुतां तव ॥ १८
अवज्ञाता च लोकस्य तथात्मानमजानती ।
अवलिप्तैर्नरैर्ब्रह्मन्मरिष्यामि न संशयः ॥ १९
तौ विहीनौ मया बालौ त्वया चैव ममात्मजौ ।
विनश्येतां न संदेहो मत्स्याविव जलक्षये ॥ २०
त्रितयं सर्वथाप्येवं विनशिष्यत्यसंशयम् ।

C. 1. 6168
B. 1. 156. 21
K. 1. 172. 24

---

12 Ś1 K1 om. 12–14; G6 om. 12 (cf. v. l. 11). — c) K0.4 D2.5 नराः; K2 Ñ1.2 B6 G2 तथा (for जनाः). G2 हीनां (for सर्वे). — d) K0 V1 B6 Dn D1.6 G3 पतिहीनां. K2 Ñ1.2 नराः (for तथा).

13 Ś1 K1 om. 13; G6 om. 13a (cf. v. l. 11, 12). — a) K0 एवं; D2 अपि; G4 हि; M तु (for वै). G1.2 °हं विचार्य चात्मानं. — b) M क्लिश्यमाना. — d) K3 D2 सज्जनानां; Da G3 °नेषु; D5 °नोक्ते. K3 कथंचन (for द्विजो°). G1.2 सज्जनस्त्रीनिषेविते. — After 13, G1.2.4 ins.:

1606* स्त्रीजन्म गर्हितं नाथ लोके दुष्टजनाकुले ।
मातापित्रोर्वशे कन्या ऊढा भर्तृवशे तथा ।
अभावे चानयोः पुत्रे स्वतन्त्रा स्त्री विगर्ह्यते ।
अनाथत्वं स्त्रियो द्वारं दुष्टानां विवृतं हि तत् ।
वस्त्रखण्डं घृताक्तं हि यथा संकृष्यते श्वभिः । [5]
दृष्ट्वा तथाबला नाथ प्रार्थितैश्वर्यगर्वितैः ।

14 Ś1 K1 om. 14 (cf. v. l. 12). — ab) M सुतां च (for कुलस्य). K (K1 om.) Ñ3 M transp. एकां and इमां. K2.3 Ñ3 असत्कृतां; Ñ1 सुसत्कृतां; Ñ2 V1 B1 m.6 D (except D1.2.5) अनागसं; B1 अलंकृतां. T G कथं (G3 अहं) तव सुतं चेममेकं बालमसंस्कृतं. — d) S नियंतुं (for नियोक्तुं).

15 b) Ñ1 °णान्दातुमभीप्सि°. — d) S °दर्शनः (T2 G1.2.4 °नः; G3 °ने). — After 15, G1(partly mutilated).2.4 ins.:

1607* आद्वादशाब्दं बालोऽयं दुश्चरित्रं चचार ह ।
मातापित्रोस्तु तत्पापमित्याहुर्धर्मवादिनः ।
शिक्षये तत्पिता माता तत्पुत्रश्च चरित्रतः ।

16 a) S सुतां (T1 सतीं) (for इमां). Ś1 T1 मे (for ते). — b) T1 M3 तां (for माम्). — d) K3 °श्रुतीम्; Ñ1 °श्रुतीर्; Ñ3 °स्मृतीम्. K0.3 N1.3 D5 इव (for यथा).

17 a) K0 तु दातुं; K4 T1 चेदिह (for चेदहं). Ś1 K1 हिंसेयं. D5 तां दातुं यदि नेच्छेयं. — b) D5 G1.2 M सद्गुणैर्. — c) B3 m प्रमाथ्य मां; G1 °थ्य मां; G2 °थ्यैमां. — After 17abc, G3.4 ins.:

1608* कोऽस्याः कर्ता भवेदिति ।
पश्यन्त्या मे हरन्त्येव क्रोशन्त्याश्चापि निस्त्रपाः ।
अनाथत्वात्सुतां विद्वन्.

— d) K0.1 S °ध्वरे.

18 a) Ś1 K (except K3) B6 Da D2.4 T1 G2 संप्रेक्ष्यमाणा (T1 °णां); Ñ3 D5 G3.6 °णाः; G1.3.4 °णां. Ñ3 पुत्रास्; S पुत्रीं. — b) Ñ3 °रूप; G3–6 M °रूपा. G1.2 ह्रीयमाणां दुरात्मभिः. — c) Ñ3 असमर्थवश°. — d) For it, G1.2 subst. 19d, repeating the pāda in its proper place.

19 T G om. 19ab. — a) Ñ2 V1 B D लोकेषु. Ś1 K1 अज्ञाता सर्वलोक°. — b) B3 अजानतां; Da °नता; M6–8 अरक्षती. — c) G1 अकुलीनैर्; M3.5 अभिसृष्टा. T G दृष्ट्वा (for ब्रह्मन्). M6–8 अवश्यमवशा ब्र°. — After 19abc, G1.2 ins.:

1609* ह्रीयमाणामनागसाः ।
अशक्तत्वादनाथत्वान्.

After 19, T2 G5 ins.:

1610* मृते त्वयि मयावश्यं सहागमनमिष्यते ।
मृते भर्तरि नारीणां सुखलेशं न विद्यते ।

20 ab) T1 द्वौ (for तौ). Ñ3 V2 B D (except D2.5) च (for वि-). T1 यथा (for त्वया). K4 वापि (for चैव). K1 तव; Ñ3 B D (except D5) T2 G3.4.6 तथा (for मम). G3 त्वया चेमौ मया हीनौ बालावेतौ त्वदात्म°.

C. 1. 6163
B. 1. 158. 21
K. 1. 172. 24

त्वया विहीनं तस्मात्त्वं मां परित्यक्तुमर्हसि ॥ २१
व्युष्टिरेषा परा स्त्रीणां पूर्वं भर्तुः परा गतिः ।
न तु ब्राह्मण पुत्राणां विषये परिवर्तितुम् ॥ २२
परित्यक्तः सुतश्चायं दुहितेयं तथा मया ।
बान्धवाश्च परित्यक्तास्त्वदर्थं जीवितं च मे ॥ २३
यज्ञैस्तपोभिर्नियमैर्दानैश्च विविधैस्तथा ।
विशिष्यते स्त्रिया भर्तुर्नित्यं प्रियहिते स्थितिः ॥२४
तदिदं यच्चिकीर्षामि धर्म्यं परमसंमतम् ।
इष्टं चैव हितं चैव तव चैव कुलस्य च ॥ २५
इष्टानि चाप्यपत्यानि द्रव्याणि सुहृदः प्रियाः ।
आपद्धर्मविमोक्षाय भार्या चापि सतां मतम् ॥ २६
एकतो वा कुलं कृत्स्नमात्मा वा कुलवर्धन ।
न समं सर्वमेवेति बुधानामेष निश्चयः ॥ २७
स कुरुष्व मया कार्यं तारयात्मानमात्मना ।
अनुजानीहि मामार्य सुतौ मे परिरक्ष च ॥ २८
अवध्याः स्त्रिय इत्याहुर्धर्मज्ञा धर्मनिश्चये ।

---

21 a) S °था सर्वं (G6 ब्रह्मन्). — b) K2 D5 T2 G1.2.6 °शयः. — c) T2 त्वां; G4-6 मा; M8.5 मां (for त्वं). — d) T2 G4-6 M8.5 परित्यक्तं त्वमर्हं°.

22 a) Ś1 बुद्धिर्ह्येषा; D5 इष्टा ह्येषा. S इष्टा ह्येषा कुलस्त्रीणां. Cd cites व्युष्टिः (as in text). — b) K4 transp. पूर्वं and भर्तुः. K0.2.3 Ñ V1 B D M7 परां गतिं. — c) N (except K1; for D5 see below) गंतुं (for न तु). K (except K1) Ñ3 B1.6 Arjp ब्रह्मन्-; Ñ1.2 V3 B3.5 D (for D5 see below) ब्रह्मन्स- (for ब्राह्मण). D5 S अनिष्टमिह पुत्रा°. — d) Ñ2 V1 B D (except D5) इति धर्मविदो विदुः. — After 22, G1.2.4 ins.:

1611* हरिद्राञ्जनपुष्पादिसौमङ्गल्ययुता सती ।
मरणं याति या भर्तुस्त्वद्दत्तजलपायिनी ।
भर्तृपादार्पितमनाः सा याति गिरिजापदम् ।
गिरिजायाः सखी भूत्वा मोदते नगकन्यया ।

S ins. after 22 (G1.2.4, after 1611*):

1612* मितं ददाति हि पिता मितं भ्राता मितं सुतः ।
अमितस्य हि दातारं का पतिं नाभिनन्दति ।

[(L. 1) G6 माता (for भ्राता). — (L. 2) T1 M प्र- (for हि). M भर्तारं का न पूजयेत् (for the posterior half).]

23 a) S एव (for अयं). — b) G3 च (for इयं). N1 सदा; Ñ3 यथा. Ś1 दुहित्री भीतया तथा. — c) Ś1 परिन्यस्तास्. — d) K1 त्वत्कृते. Ś1 K1 Ñ1 मम (for च मे).

24 b) Ñ1 व्रतैः (for दानैः). — c) G3 भक्त्या (for भर्तुर्). — d) K0 °हिते रता; T1 °हितेप्सया; T2 G1.4-6 °हितेप्सुता; G2 °हितेप्सिता; G3 च प्रियलिप्सुता. — After 24, T1 M (except M5) ins.:

1613* आश्रमाश्चाग्निसंस्कारा जपहोमव्रतानि च ।
स्त्रीणां नैते विधातव्या विना पतिमनिन्दितम् ।
क्षमा शौचमनाहारमेतावद्विहितं स्त्रियाः ।

25 a) D2.4 अहं (for इदं). — b) K4 Ñ2.3 V1 B D T1 G1-3 M6-8 धर्मं. Ś1 K1 °संस्कृतं; Ñ1 °संमितं; D1 °संभृतं; T2 G6 °कं मतं; G4.5 °कर्म तत्; M °कं मम. — c) K4 च वि- (for the first चैव). K0 D5 इष्टं मम प्रभो ह्येतत्. — d) T1 तवास्यैव.

26 a) Ś1 B1 एव (for अपि). — b) Ś1 तदा; K1 D3 तथा; D5 श्रियः; M3 (*sup. lin.* as in text).6-8 च ये (for प्रियाः). — c) K0 Ñ V1 B (except B3) D (except D5) T G M8 °प्रमोक्षा°. — d) K0.1 D5 वापि; B1 G1.2.5 चैव (B1m चेति). Ñ1.3 B5 D2.4 M °तां मता; T1 G1-3 सबांधवाः; T2 G4.5 मनस्विनी; G6 महात्मनः. — After 26, K0.3.4 Ñ1 V1 Dn D1.2 (om. line 2).4.5 ins.:

1614* आपदर्थे धनं रक्षेद्दारान्रक्षेद्धनैरपि ।
आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि ।
दृष्टादृष्टफलार्थे हि भार्या पुत्रो धनं गृहम् ।
सर्वमेतद्विधातव्यं बुधानामेष निश्चयः ।

[(L. 1-2)=(var.) Manu 7. 213 (v. l. आपदर्थं).]

27 K0 om. 27. — a) T1 एकं तव; M एकेन च. M3.5 सर्वं (for कृत्स्नं). — b) M आत्मना (for आत्मा वा). K1.3 °नंदन; K2.4 Ñ1.2 V1 B Da D2 T2 G3-6 °वर्धनः; T1 °धर्मतः. G1.2 आत्मा चैवैकतस्तथा. — G1 (partly mutilated).2 (which both om. 27^{cd}) ins. after 27^{ab}; G4, after 27:

1615* उभयोः कोऽधिको विद्वान्नात्मा चैवाधिकः कुलात् ।
आत्मनो विद्यमानत्वाद्भुवनानि चतुर्दश ।
विद्यन्ते द्विजशार्दूल आत्मा रक्ष्यः सदा त्वया ।
आत्मन्यविद्यमाने चेत्तस्य नास्तीह किंचन ।
एतज्जगदिदं सर्वमात्मना न समं किल ।

— G1.2 om. 27^{cd}. — c) Ś1 पूर्वमे°; K2.4 सर्वमेतद्धि; K3 °मेवैतद्; D5 °मेतद्वै. — After 27, G4 ins. 1615*.

28 c) Ś1 पुत्रं; K1 पुत्रौ; G3 सुता (for सुतौ). T G5 ते; M च (for मे). G1.2.4 त्वं सुतौ (for सुतौ मे).

धर्मज्ञान्राक्षसानाहुर्न हन्यात्स च मामपि ॥ २९
निःसंशयो वधः पुंसां स्त्रीणां संशयितो वधः ।
अतो मामेव धर्मज्ञ प्रस्थापयितुमर्हसि ॥ ३०
भुक्तं प्रियाण्यवाप्तानि धर्मश्च चरितो मया ।
त्वत्प्रसूतिः प्रिया प्राप्ता न मां तप्स्यत्यजीवितम् ॥
जातपुत्रा च वृद्धा च प्रियकामा च ते सदा ।
समीक्ष्यैतदहं सर्वं व्यवसायं करोम्यतः ॥ ३२
उत्सृज्यापि च मामार्य वेत्स्यस्यन्यामपि स्त्रियम् ।
ततः प्रतिष्ठितो धर्मो भविष्यति पुनस्त्वत्र ॥ ३३
न चाप्यधर्मः कल्याण बहुपत्नीकता नृणाम् ।
स्त्रीणामधर्मः सुमहान्भर्तुः पूर्वस्य लङ्घने ॥ ३४
एतत्सर्वं समीक्ष्य त्वमात्मत्यागं च गर्हितम् ।
आत्मानं तारय मया कुलं चेमौ च दारकौ ॥ ३५
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तस्तया भर्ता तां समालिङ्ग्य भारत ।
मुमोच बाष्पं शनकैः सभार्यो भृशदुःखितः ॥ ३६ C. 1. 6180 B. 1. 158. 38 K. 1. 172. 48

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

K3 Ñ3 V1 B D (except D5) °पालय; Ñ3 °रक्षय; S °रक्ष मे (T G5.6 °क्ष वै; G3 °क्षणैः). — After 28, G1.2.4 ins.:

1616* किं चान्यच्छृणु मे नाथ यद्वक्ष्यामि हितं तव ।
श्रुत्वावधार्यतां तन्मे ततस्ते तद्धितं कुरु ।

29 ᵃ) N (except Ñ2 B1 D2.4) अवध्यां. Ś1 K1 प्रियम्; K0.2-4 Ñ1.3 V1 B5.6 D (except D2.4) G1.2 स्त्रियम्. Ñ1 B6 Da अपि (for इति). — ᵇ) K1 प्रिय° (for the second धर्म°). — ᶜ) K0.3.4 Ñ3 D5 °क्षसांश्चाहुर्. — ᵈ) K0 D2 इति (for अपि). Ś1 K1 °न्यात्कुलमापदि; K4 °न्यात्सोथ मा°. G1.2 तत्र हन्यात्स मा°.

30 ᵃ) V1 B (except B1) Dn D1.4.5 °संशयं; M6-8 न संश°. — ᵇ) M वधः स्त्रीणां स (M6-8 च) संशयः.

31 ᵃ) G2 शुभं (for भुक्तं). — ᵇ) Ś1 K1-3 Ñ V1 B5 D (except D2.5) महान् (for मया). G2 धर्मश्चोपार्जितो मया. — After 31ᵃᵇ, G1.2.4 ins.:

1617* त्वच्छुश्रूषणसंभूता कीर्तिश्चाप्यतुला मम ।

— ᶜ) D5 मत्प्र°. G2.3 °सुताः प्रियाः प्राप्तं. — ᵈ) Ś1 K1 Ñ Cd °प्स्यति जीवितं; K0.2 °ति वै मृतं; K3 °ति मारणं; K4 D6 °ति जीवितुं. T1 मा तप्स्येप्यद्य जीवितुं; T2 G3-6 आतप्स्ये त्यज्य जी°; G1.2 आतप्स्ये जीवितं त्यजे; M3.5 तस्मात्त्यक्ष्यामि जी°; M6-8 मामेव त्यजतामतः.

32 G6 om. 32ᵃᵇ. — ᵃ) Ś1 K3 विवृद्धा; K1 प्रवृ°. — ᶜ) Ñ3 Da S तद् (for एतद्). — ᵈ) Ś1 अहं; S च (M8 वः; M5 वै) (for अतः).

33 ᵃ) K4 T1 G1-3 transp. अपि and च. D5 अद्य (for अपि). D5 अपि; Ñ2 V1 B Da Dn D1.2.4 हि (for च). — ᵇ) Ñ3 V1 B Dn D1.2.4 प्राप्स्यसि; Cd as in text. Ś1 T1 M7 प्रियां (for स्त्रियम्). G3 स्त्रियमन्यां यदीच्छसि; G6 वेत्स्यन्यामपि च स्त्रि°. — G1.2 (which latter om. 33ᶜᵈ) ins. after 33ᵃᵇ: G4, after 33:

1618* लभस्व कुलजां कन्यां धर्मस्ते भविता पुनः ।
अनाश्रमी न तिष्ठेत क्षणमात्रमपि द्विजः ।

— ᵈ) Ñ1 पुनः (for तव).

34 ᵇ) Ñ V1 D G3.4 °पत्नीकृतां (D5 °तं); T1 M3.5 °कृतो; M6-8 °कृते. — ᶜ) Ś1 स्वधर्मः; K1-3 Ñ1.3 G6 M त्वधर्मः. G1.2 कल्याण (for सुमहान्). — ᵈ) K0.1 T G3-6 लंघनं. G1.2 बहुभर्तृकता तथा.

35 ᵇ) Ñ1 व्यवसायं करोम्यतः. — After 35ᵃᵇ, K4 ins.:

1619* कुरु वाक्यं मम विभो नान्यथा मानसं कुरु ।

— ᶜ) Da आत्मार्थे. Ñ2 V1 B Dn D1.2.4 तारयाद्याशु; Da °यत्याशु; T G °य ब्रह्मन्. — ᵈ) K0 Ñ1.3 T1 G2 मम च; D5 T2 G3-6 च मम; G1 धर्मं च (for चेमौ च). D5 दारकैः; G5 °रकं.

36 Ś1 K (except K4) Ñ3 G4 om. वैशं° उ°; D2.5 S om. उवाच. — ᵃ) G2 तथा; G5 तदा (for तया). — After 36, K4 ins.:

1620* ततोऽनन्तरमेवास्य दुहिता वक्तुमुद्यता ।;

while D5 T1 M ins.:

1621* मैवं वद सुकल्याणि तिष्ठ गेहे सुमध्यमे ।
न त्वां भार्यां त्यजेत्प्राज्ञः पुत्रान्वापि कदाचन ।
विशेषतः स्त्रियं रक्षेत्पुरुषो बुद्धिमानिह ।
त्यक्त्वा तु पुरुषो जीवेन्न हातव्यानिमान्सदा ।
न वेत्ति धर्ममर्थं च कामं मोक्षं च तत्त्वतः ।

[Before line 1, D5 ins. ब्रह्माण उ°. — (L. 1) D5 °स्व; T1 त्वं (for सु-). T1 चेह (for गेहे). — (L. 2) D5 T1 तु (for त्वां). D5 पुत्रवंतीमनुव्रतां. — (L. 5) D5 धर्मकामौ स. D5 न मां मुंचेत तत्त्वतः (for the posterior half).]

— Thereafter, D5 ins. a passage of 28 lines given in App. I (No. 90).

१४७

C. 1. 6181
B. 1. 159. 1
K. 1. 173. 1

वैशंपायन उवाच ।
तयोर्दुःखितयोर्वाक्यमतिमात्रं निशम्य तत् ।
भृशं दुःखपरीताङ्गी कन्या तावभ्यभाषत ॥ १
किमिदं भृशदुःखार्तौ रोरवीथो *अनाथवत् ।
ममापि श्रूयतां किंचिच्छ्रुत्वा च क्रियतां क्षमम् ॥ २
धर्मतोऽहं परित्याज्या युवयोर्नात्र संशयः ।
त्यक्तव्यां मां परित्यज्य त्रातं सर्वं मयैकया ॥ ३
इत्यर्थमिष्यतेऽपत्यं तारयिष्यति मामिति ।
तस्मिन्नुपस्थिते काले तरतं प्लववन्मया ॥ ४
इह वा तारयेद्दुर्गादुत वा प्रेत्य तारयेत् ।
सर्वथा तारयेत्पुत्रः पुत्र इत्युच्यते बुधैः ॥ ५
आकाङ्क्षन्ते च दौहित्रानपि नित्यं पितामहाः ।
तान्स्वयं वै परित्रास्ये रक्षन्ती जीवितं पितुः ॥ ६
भ्राता च मम बालोऽयं गते लोकममुं त्वयि ।
अचिरेणैव कालेन विनश्येत न संशयः ॥ ७
तातेऽपि हि गते स्वर्गं विनष्टे च ममानुजे ।

Colophon om. in D5. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K0-2 Ñ V1 B Da Dn D1.2.4 बकवध (B1.3 एकचक्रायां बक°); K3 बकासुरवध; M5 हिडिंबवध. — *Adhy. name:* K4 Ñ1.2 V1 ब्राह्मणीवाक्यं (K4 °णीविलापः). — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 154; Dn3 157; D4m 160; T1 155; T2 G5 M 105; G1.2.6 106; G3.4 104. — *S'loka no.:* Dn 38; M3 39. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 6174.

147

1 Ś1 K1.3 D2.5 S om. उवाच (G3 M5 om. the ref.). — b) Ñ1.3 G3 निशाम्य. K3 Ñ V1 B Da Dn D1.4 तु; D5 S सा (for तत्). — c) Ñ2 V1 B D (except D5) G2 M3.5.6 ततो (for भृशं). G3 °परीतां ते. — d) G3 सा कन्या (for कन्या तौ). Ñ3 अप्यभा°; D2 अन्वभा°; G3 त्वभ्य°.

2 Before 2, M ins. कन्या. — a) Ñ2 V1 B D (except D5) एवं (for इदं). G2 बहु° (for भृश°). — b) Ś1 रोरवेथाः; K0 Ñ1 रौरवीथः; K1 G2 रौरवीथाः; K3 रोरवीथाः; Ñ2 V1 Dn रोरूयेतां; B D2 रौरूयेथां; Da D1 रोरूयेथां; D5 रौरूवीथां; T1 रौरवी*; G1 रोरुवीथाः. Ś1 K1 स्वमात्रवत्; K0.2-4 Ñ1.3 स्वनाथ°; D4.5 T G ह्यनाथ°. M करुणं विलपिष्यथ. — c) Ñ2 V1 B D (except D5) वाक्यं (for किंचिच्). — d) K0 तत्कृत्वा; G6 तच्छ्रुत्वा (for श्रुत्वा च). Ñ1 यत्; T1 G3 अपि; G1.2 तत् (for च). T1 G2-3 वचः (for क्षमम्).

3 b) K0 युवाभ्यां. — K1 om. 3c. — d) V1 Dn D1.4.5 G4.6 त्राहि; Da G1 त्रातुं.

4 a) T2 G4.5 अत्यर्थम्. G1 इत्थमेवेष्यते°. — c) K0 Ñ2 V1 B (except B1) Dn D1.5 T1 अस्मिन्. Ś1 K (except K0) अभ्यागते (for उपस्थि°). — d) Ś1 K1 D4 तर त्वं; K0 Ñ2 V1 B3 D2.5 तरध्वं; Ñ1 M6-8 तरतः; Ñ3 भवतः; G2 तारितं; G3 तरते. D5 तु वयं; T1 G1-3 व्यसनं; T2 G4-6 M प्लवया; Cd प्लववत् (as in text).

5 a) Ñ3 T G दुःखात् (for दुर्गात्). — b) M6-8 कन्या (for उत). V1 B Dn D1 भारत (for तारयेत्). — c) Ñ3 तारणात्. — d) = 1. 68. 47b. S आत्मा वै पुत्र उच्यते. — After 5, T1 G (except G2.6) ins.:

1622* पुन्नाम्नो नरकात्त्राणात्तनयः पुत्र उच्यते ।
(cf. 1. 68. 38).

6 a) S आकांक्षंति (G3.4.6 M6-8 °ती). T G1.3 M5 हि; G6 M6-8 ह (for च). Ś1 K D2.5 दौहित्रात्. — b) Ñ V1 B5 Da Dn D1.4 मयि; S यदि (for अपि). Ś1 K D2.5 त्राणं मातामहाः सदा. — c) Ś1 K (except K0) Ñ3 V1 B3 D1.4 तत् (for तान्). T1 G1-3 अहं (for स्वयं).

7 a) S हि (for च). — b) M6-8 अमुं (for गते). D5 T G M3.5 लोकांतरं; M6-8 लोकं गते (for लोकममुं). — c) K3 Ñ3 न- (for अ-). — d) K0 D4.5 विनश्यति न सं°; K3 °श्ये नात्र सं°; K4 °श्येन्नात्र सं°; T1 विनशिष्येन्न सं°; T2 G4-6 विनशिष्यत्यसंशयः (G4.5 °यं); G1.3 °श्येन्नैव सं°; G2 °श्ये नैव सं°; M °श्येद्धि न सं°.

8 a) Ś1 K1 Ñ3 M6-8 ताते च हि; K0.2 D5 °ते त्वयि; K3 °ते चापि; K4 °तेपि च; G1 °तेप्यभि-; G2 तथापि हि. T1 ततोहमपि ते स्वर्गं. — b) D2 विभ्रष्टे; M5 प्रन°. — c) K0.4 om. वि-. B1.6 T2 G4-6 M6-8 विच्छिद्येत; D5 उच्छिद्यात्; T1 G1-3 छिद्येत. — d) D2 न तेषां; T2 तथैषां. Ñ2 V1 B D (except D5) M6-8 विप्रियं. G1.4

पिण्डः पितॄणां व्युच्छिद्येत्तत्तेषामप्रियं भवेत् ॥ ८
पित्रा त्यक्ता तथा मात्रा भ्रात्रा चाहमसंशयम् ।
दुःखाद्दुःखतरं प्राप्य म्रियेयमतथोचिता ॥ ९
त्वयि त्वरोगे निर्मुक्ते माता भ्राता च मे शिशुः ।
संतानश्चैव पिण्डश्च प्रतिष्ठास्यत्यसंशयम् ॥ १०
आत्मा पुत्रः सखा भार्या कृच्छ्रं तु दुहिता किल ।
स कृच्छ्रान्मोचयात्मानं मां च धर्मेण योजय ॥ ११
अनाथा कृपणा बाला यत्रक्वचनगामिनी ।
भविष्यामि त्वया तात विहीना कृपणा बत ॥ १२
अथवाहं करिष्यामि कुलस्यास्य विमोक्षणम् ।
फलसंस्था भविष्यामि कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ १३
अथवा यास्यसे तत्र त्यक्त्वा मां द्विजसत्तम ।
पीडिताहं भविष्यामि तदवेक्षस्व मामपि ॥ १४
तदस्मदर्थं धर्मार्थं प्रसवार्थं च सत्तम ।
आत्मानं परिरक्षस्व त्यक्तव्यां मां च संत्यज ॥ १५
अवश्यकरणीयेऽर्थे मा त्वां कालोऽत्यगादयम् ।
त्वया दत्तेन तोयेन भविष्यति हितं च मे ॥ १६
किं न्वतः परमं दुःखं यद्वयं स्वर्गते त्वयि ।
याचमानाः परादन्नं परिधावेमहि श्ववत् ॥ १७
त्वयि त्वरोगे निर्मुक्ते क्लेशादस्मात्सबान्धवे ।

C. 1. 6197
B. 1. 159. 17
K. 1. 173. 17

ततस्तेषां (G4 न तत्तेषां) प्रि°.

9 ^{ab}) T1 G1.2 त्वया (for तथा). K3 पित्रा मात्रा च संत्यक्ता. Ś1 K1.4 D5 T1 G1.2 transp. मात्रा and भ्रात्रा. S (except M3) एव (for अहं). K1 D4 न संश°; B5 Da D5 °शयः; S (except M3) न संशयः. — ^{c}) Ś1 K1.2.4 °मनुप्राप्य; K3 B1 G3 °तरं प्राप्ता. — ^{d}) Ś1 K1 प्रियेयम्; K3 तवेयम्; K4 नश्ये°; Ñ3 D2 भवे°; Da D4 T1 G3 म्रियेहम्; G1 भ्रंशे°; M गच्छे°. K0 न तथोचिता.

10 ^{a})=18^{a}. D5 त्वयि शोकविनि°; G1.2 आरोगे त्वयि नि°; G6 °यि रोगविनि°. — ^{b}) D5 च ते; M5 पुनः. B1 Da D1 पितः; B3 D2 पितुः; M5 पिता (for शिशुः). M3.6–8 मात्रा भ्रात्रा पुनः पिता. — K1 om. 10^{cd}. — ^{c}) Ś1 K (K1 om.) Ñ3 D5 M संतानं. D5 पिंडस्य; G1 पुत्रश्च. — ^{d}) G6 प्रतितिष्ठति. K4 D4 T2 G5 असंशयः; T1 G1–3 M (M3 *inf. lin.*) शाश्वतं (T1 °तीं).

11 ^{a}) T1 धाता (for पुत्रः). T1 G2 सखी. — ^{b}) K2.3 B5 कृच्छ्रं हि; T1 G1–3 °च्छ्रं च; G4 कृपणात्. — ^{d}) K0.3.4 Ñ2 V1 B D G3 धर्मे नियोजय.

12 ^{a}) M3.5 विवशा (for कृपणा). — ^{b}) S (except M7) °शायिनी (T2 G5 °संशया). — ^{d}) G3 विहीनं. T1 G2.3 कृपणं. Ś1 K3 Ñ3 तव; K0.2 ततः; K1 Ñ1 इव ते; Ñ2 V1 B5.6 Da Dn D1.4 सदा. B1(m as in text).3 D2 विहीना तत्क्षणादहं.

13 ^{a}) Ś1 अथवा न; K0 D5 °वास्य; T G अतस्त्वहं; M (except M5) अन्यथाहं. G4 प्रवक्ष्यामि (for करि°). — G5 (hapl.) om. 13^{b}–14^{c}. — ^{b}) K0 D5 °स्याहं; G1 बालस्यास्य; G3 काल°. K0 Ñ1.2 V1 B D विमोचनं; Cd as in text. — ^{c}) T1 M बालसं°. M (except M3) करिष्या°. — ^{d}) G2 कामं (for कर्म).

14 G5 om. 14^{abc} (cf. v. l. 13). — ^{a}) K3 अथ त्वयास्मि सततं. — ^{b}) K3 संत्यक्ता (for त्यक्त्वा मां). K0 D5 वै द्विजोत्तम (for द्विज°). — ^{d}) S तत्रावेक्ष° (M3.6–8 तातावेक्ष°). K0 इति; T1 G2 M3(*inf. lin.* as in text).6–8 अतः; T2 G1.4.6 उत; G3 इतः (for अपि).

15 Da om. 15^{ab}. — ^{a}) S त(G5.6 अ)तोस्मदर्थं (G4 अतः सुतार्थं). K0 वै तात; Ñ1 D5 धर्मार्थे. — ^{b}) Ś1 ममवार्थं(sic); K1 अन्वयार्थं. — ^{d}) K0.3.4 Ñ1.2 D5 S मां परित्यज (T2 G4–6 °जेः).

16 ^{a}) B D4.5 G3 अवश्यं. Ñ V1 B D (except D5) M3 च (for ऽर्थे). Ś1 K1 Ñ3 G2.3 °रणीयार्थे (Ñ3 °र्थं). — ^{b}) D5 च; S स (for त्वां). B1 कालोतिगा°; D2 °भ्यगा°; T2 G4–6 कालव्यतिक्रमः; M कालो व्यतिक्रमेत्. Ś1 K1 मा विकल्पोत्य(K1 °भि)गा°. — M om. 16^{cd}. — N reads 16^{cd} after 1623* (cf. v. l. 18). — ^{c}) G4 अथ (for त्वया). — ^{d}) N G1.2 भविष्यंति हिताय वै (Ś1 K Ñ D5 मे).

17 ^{a}) Ś1 K (except K1) Ñ2 V1 B3 Da2 Dn D1.4.5 त्वतः; D2 अतः; T1 तु तत्; G3 तस्मात्. Ñ1 T2 G1.2.4–6 किं तु (G1.2.4 नु; G6 तत्) तस्मात्परं दुः°; M किं चातः (M3 न्वतः; M5 त्वतः) स्यात्परं दुः°. — ^{b}) G1.2 यथा स्म; G3 अस्ति मे (*for* यद्वयं). — ^{c}) K0.1.4 B5 G1–3 याचमाना; K2 °मानां. G1.2 M परानन्नं; G3 परान्नं तत्. — ^{d}) T1 G1.2 °धावे महीं; G3 °धावामहे. K0.2 (*sup. lin.*) D5 इतश्चेतश्च धावति.

18 ^{a})=10^{a}. D2 T G (except G3) त्वयि रोगविनिर्मु°. — ^{c}) T1 G2 °तेव (*or* °ते व-) सतां. Nīl. reads अमृतेव (=जीवन्तीव). Cd cites अमृते (=मरणरहिते) as in text. Ś1 K1 अतीवाहं सती लो°. — After 18, N ins.:

1623* इतः प्रदाने देवाश्च पितरश्चेति नः श्रुतम् ।

followed by 16^{cd} (Cd cites इतः प्रदाने). On the

C. 1. 6197 B. 1. 159. 17 K. 1. 173. 17 अमृते वसती लोके भविष्यामि सुखान्विता ॥ १८
एवं बहुविधं तस्या निशम्य परिदेवितम् ।
पिता माता च सा चैव कन्या प्ररुरुदुस्त्रयः ॥ १९
ततः प्ररुदितान्सर्वान्निशम्याथ सुतस्तयोः ।
उत्फुल्लनयनो बालः कलमव्यक्तमब्रवीत् ॥ २०
मा रोदीस्तात मा मातर्मा स्वसस्त्वमिति ब्रुवन् ।
प्रहसन्निव सर्वांस्तानेकैकं सोपसर्पति ॥ २१
ततः स तृणमादाय प्रहृष्टः पुनरब्रवीत् ।
अनेन तं हनिष्यामि राक्षसं पुरुषादकम् ॥ २२
तथापि तेषां दुःखेन परीतानां निशम्य तत् ।
बालस्य वाक्यमव्यक्तं हर्षः समभवन्महान् ॥ २३
अयं काल इति ज्ञात्वा कुन्ती समुपसृत्य तान् ।
गतासूनमृतेनेव जीवयन्तीदमब्रवीत् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

---

other hand, after 18, S ins.:

1624* इत्येतदुभयं तात निशाम्य तव यद्धितम् ।
तद्व्यवस्य तथाम्बाया हितं स्वस्य सुतस्य च ।
मातापित्रोः पुनः पुत्रा भवितारो गुणान्विताः ।
न तु पुत्रस्य पितरौ पुनर्जातु भविष्यतः ।

[(L. 1) T2 G (except G3) निशम्य. — (L. 3) T G2.3 °पित्रोश्च पुत्राश्च; G1 °पित्रोस्तु पुत्रास्तु.]

19 Before 19, Ś1 K1.3 D5 S (except M6.7) ins. वैशं°; K0.2.4 V1 Dn D1.4 वैशं° उ°. — b) Ñ3 निशाम्य. K2 Ñ1 T2 G4.5 °देवनं. — c) T2 G4-6 M transp. पिता and माता. Ś1 अपि (for च). — d) B3 Da G1.2 M च (for प्र-).

20 a) S तथा (for ततः). — b) S तु (G1.2 स) (for अथ). Ñ2 V1 Dn D5 M3 तदा (for तयोः).

21 a) Ñ1.3 V1 B1.3 Dn1 D1.2 T1 पिता; B5.6 तात; Dn2 D4 पितः; T2 G M3.5 पितो (for रोदीस्). Ñ2 Da transp. रोदीः and तात. Ñ1.3 V1 B Dn1 D1.2 रुद; Dn2 D4 क्रंद; T G M3.5 रोद (for तात). Ś1 K1 D5 G1.2 transp. मा and मातर्. Dn3 मा पितर्मा रुदे मातर्; M6-8 मा रोद मातर्मा तात. — b) K1 तां (for त्वं). K4 Ñ3 ब्रवीत् (for ब्रुवन्). Ñ2 V1 B D (except D5) स्वसस्त्विति चा(Da °स्त्विदम)ब्रवीत्; S स्वसश्च (G6 M °सेति) पुनः पुनः. — c) K0.2.3 Ñ3 S transp. सर्वान् and तान्. — d) Only K0 D2 G4.6 M as in text! Ś1 K1 Ñ3 °कं स्मो(K1 सो)पतिष्ठति; K2 °कं स्मोपसर्प°; K3 °कं चोपतिष्ठते; K4 °कं सोभितिष्ठत; Ñ1.2 B1.5.6 Da D1.4 T G1-3 °कमुपस°; V1 B3 Dn °कमनुस°; D5 °कं समुस°; G5 °कमपस°.

22 a) K0 स तृणं तु समादाय. — b) K3 इदम् (for पुनर्). — c) Ñ2 V1 B D T2 G4 अहं (for तं). — After 22, G6 ins. a colophon (*adhy. no.* 107).

23 Before 23, G4-6 ins. वैशं°. — b) Ñ3 निशाम्य तत्; S निरीक्ष्य च. — cd) S तथा (G3 °दा) ब्रुवंतं तं बालं, and तदा (for महान्).

24 Before 24, T1 ins. वैशं°. — a) T2 G4-6 M इदमंतरमित्येव (T2 G5 °वं); cf. 1. 51. 16a. — b) K0 तत्र प्रविश्य; D4 समभिसृ°; T1 G1-3 समनुसृ°. K0 च (for तान्). — c) K4 D2 G1-4 M (except M3) एव (for इव). — d) G4.6 M3.6-8 सांत्वयामास वै गिरा; M3(*inf. lin.*).5 सिंचंती वाक्यमब्र°.

Colophon om. in G6. — *Major parvan:* T2 G1-5 M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K0-2 Ñ V1 B Da Dn1.n2 D1.2.5 M3.5 बकवध (B1.3 एकचक्रायां बक°); K3 बकराक्षसवध. — *Adhy. name:* K0.4 बालोपश्रुतिः; Ñ1.2 V1 ब्राह्मणकन्यापुत्रवाक्यं; G1 पुत्रवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 155; Dn3 158; D4m 161; T1 156; T2 G5 M 106; G1.2 107; G3.4 105. — *S'loka no.:* Dn 24; M3 26.

148

1 S om. उवाच (which, here, is *not* om. in Ś1 K1!). — a) G5 °मूलफलं. — c) Ś1 K1 V1 B3.6 Dn D1 M3.5 °त्वाप्यपक°; K0 Ñ3 D6 M3 (*inf. lin.*) °त्वा ह्यपक°; K2-4 Ñ1.2 B1.5 Da D2.4 °त्वा व्यपक°; T G M6-8 तद्विदित्वापकर्षेयं (T1 °कर्षामि). — d) Ś1 चेद्व्यपकर्षि°; D3 T1 चेदपि क°; G5 चेदं व्यपोहितुं; G6 चेदं परीक्षितुं.

2 Ś1 K1 S om. उवाच. — c) K0 अत्र; T1 G3 तद् (for तु). — d) Ś1 मानुष्याणां; B5 मनुष्येण. — After 2, S ins.:

1625* तथापि तत्त्वमाख्यास्ये एतद्दुःखस्य संभवम् ।
शक्यं वा यदि वाशक्यं शृणु भद्रे यथातथम् ।

[(L. 1) G1.2 M5 दुःखस्यैतस्य; M3 दुःखस्यैकस्य; M6-8

१४८

कुन्त्युवाच ।

कुतोमूलमिदं दुःखं ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ।
विदित्वा *अपकर्षेयं शक्यं चेदपकर्षितुम् ॥ १

ब्राह्मण उवाच ।

उपपन्नं सतामेतद्यद्ब्रवीषि तपोधने ।
न तु दुःखमिदं शक्यं मानुषेण व्यपोहितुम् ॥ २
समीपे नगरस्यास्य बको वसति राक्षसः ।
ईशो जनपदस्यास्य पुरस्य च महाबलः ॥ ३
पुष्टो मानुषमांसेन दुर्बुद्धिः पुरुषादकः ।
रक्षत्यसुरराण्नित्यमिमं जनपदं बली ॥ ४
नगरं चैव देशं च रक्षोबलसमन्वितः ।
तत्कृते परचक्राच्च भूतेभ्यश्च न नो भयम् ॥ ५
वेतनं तस्य विहितं शालिवाहस्य भोजनम् ।
महिषौ पुरुषश्चैको यस्तदादाय गच्छति ॥ ६
एकैकश्चैव पुरुषस्तत्प्रयच्छति भोजनम् ।
स वारो बहुभिर्वर्षैर्भवत्यसुतरो नरैः ॥ ७
तद्विमोक्षाय ये चापि यतन्ते पुरुषाः क्वचित् ।
सपुत्रदारांस्तान्हत्वा तद्रक्षो भक्षयत्युत ॥ ८
वेत्रकीयगृहे राजा नायं नयमिहास्थितः ।
अनामयं जनस्यास्य येन स्यादद्य शाश्वतम् ॥ ९

C. 1. 6219
B. 1. 160. 9
K. 1. 174. 22

दुःखस्यैवास्य (for एतद्दुःख°). — (L. 2) G2 यथातथा.]

3 ^{b}) Ś1 नामास्ति; T2 G नामेह (for वसति). — After 3^{ab}, S ins.:

1626* इतो गव्यूतिमात्रेऽस्ति यमुनागह्वरे गुहा ।
तस्यां घोरः स वसति जिघांसुः पुरुषादकः ।
बको नाम स नाम्ना वै दुष्टात्मा राक्षसाधमः ।

[(L. 2) M यस्यां. — (L. 3) T G3.4 transp. नाम्ना and वै. M8 दुरात्मा. G1.2 बकाभिधानो दुष्टात्मा राक्षसानां कुलाधमः.]

— K1 om. 3^{c}–4^{b}. — T1 G1–3 repeat 3^{cd} (with v. l.) after 8, M8 after 9. — ^{d}) M5 (second time) पुरुषस्य (for पुरस्य च). Ś1 Ñ2 D1 अस्य (for च). — After 3, S (G6 om. line 1) ins.:

1627* प्रलम्बकः कामरूपी राक्षसो वै महाबलः ।
तेनोपसृष्टा नगरी वर्षमद्य त्रयोदशम् ।

[(L. 1) T1 बलंब°; G3 प्रलंबाक्षः; M3 °लंभकः. T2 G4.5 माथिकः कामरूपी स; G2 M3(*inf. lin.*).5 प्रबलः (G2 प्रलंबः) कामरूपी च. G1.2 M3 (*inf. lin.*) सु- (for वै). — (L. 2) T1 M6–8 वर्षाण्यत्र; G1 °र्षाण्यद्य.]

4 K3 om. 4; K1 om. 4^{ab} (cf. v. l. 3). T1 G1–3 M repeat 4^{ab} with v. l. (cf. v. l. 8, 9). — ^{a}) Ś1 K0.2.4 दुष्टो. Ś1 K2 N3 °मांसस्य; K0.4 °मांसादो. — ^{b}) M (second time) दुरात्मा नित्यदुर्मदः. — In S, 4^{ab} is followed by 5^{c}–8^{d} (T G om. 6); cf. also v. l. 8, 9. — ^{d}) Ś1 K2.4 D5 T1 G1–3 इदं (for इमं). Ś1 K1 वशी (for बली).

5 For S cf. v. l. 8 and 9. — ^{b}) K2.4 B (except B1) D4 T2 G M3 °न्वितं; Da °समुच्छ्रितं. — ^{c}) T1 सत्कृते. — ^{d}) M3 पापेभ्यश्च. — After 5, S ins. a passage given in App. I (No. 91).

6 T G om. 6. — ^{a}) Ś1 transp. तस्य and विहि°. — D2 om. 6^{c}–7^{b}. — ^{c}) Ś1 K Ñ3 D5 महिषः (K3 °षं). Ś1 °श्चैव. — ^{d}) Ś1 K1.4 Ñ3 Da D4.5 तम् (for तद्).

7 D2 om. 7^{ab} (cf. v. l. 6). — ^{a}) S एकैकं. Ñ1.2 V1 B D (except D5; D2 om.) अपि (for एव). S पुरुषं. — ^{b}) S संप्रयच्छंति वेतनं. — ^{c}) K1 B1 संवारो; K2 न वा°; G2 सवार्यो; G3 सदारो. G3 विप्रैर् (for वर्षैर्). — ^{d}) K4 Ñ2 V1 B D (except D5) T1 G1–3 °सुकरो; Cd as in text. K0 D5 नृणां. T2 G4–6 M भविष्यत्यसुखाय वै (M3 °य नः; M5 तिष्ठेत समये कृते).

8 ^{a}) K4 Ñ1.2 V1 B D (except D5) केचिद् (for चापि). — ^{b}) K4 Ñ V1 B Da Dn2 D2.4 यतंति; Dn1.n3 D1 वदंति; T1 यततः. — ^{d}) K0 D5 भक्षयेत्पुनः; T G भक्षयिष्यति. — After 8, T1 G1–3 repeat 3^{cd}–4^{ab} and then read 4^{cd}–5^{ab}; on the other hand, after 8, T2 G4–6 read 4^{cd}–5^{ab} (cf. v. l. 9).

9 ^{a}) Ś1 K (except K4) °ग्रहो; Ñ3 °गृहो; G1.4.5 °पुरे; G3 विप्रकीर्यरुहे (sic). — ^{b}) Ñ1 B5 बकः; D5 न्यायं; T2 G2 ह्येवं; G3.4 ह्यपि (for नायं). K1 Da2 M6–8 नायम्; Ñ1 B5 स्वयम्; D5 G M3.5 न्यायम् (G6 न्यायाद्). Ñ1 इहागतः; T2 उपास्थितः; G उपाश्रितः. T1 द्वे चान्यायमुपाश्रिताः. — After 9^{ab}, K4 Ñ2 V1 B D ins.:

G. 1. 6214 B. 1. 160. 10 K. 1. 174. 28 एतदर्हा वयं नूनं वसामो दुर्बलस्य ये ।
विषये नित्यमुद्विग्नाः कुराजानमुपाश्रिताः ॥ १०
ब्राह्मणाः कस्य वक्तव्याः कस्य वा छन्दचारिणः ।
गुणैरेते हि वास्यन्ते कामगाः पक्षिणो यथा ॥ ११
राजानं प्रथमं विन्देत्ततो भार्यां ततो धनम् ।
त्रयस्य संचये चास्य ज्ञातीन्पुत्रांश्च धारयेत् ॥ १२
विपरीतं मया चेदं त्रयं सर्वमुपार्जितम् ।
त इमामापदं प्राप्य भृशं तप्स्यामहे वयम् ॥ १३
सोऽयमस्माननुप्राप्तो वारः कुलविनाशनः ।
भोजनं पुरुषश्चैकः प्रदेयं वेतनं मया ॥ १४
न च मे विद्यते वित्तं संक्रेतुं पुरुषं क्वचित् ।
सुहृज्जनं प्रदातुं च न शक्ष्यामि कथंचन ।
गतिं चापि न पश्यामि तस्मान्मोक्षाय रक्षसः ॥१५
सोऽहं दुःखार्णवे मग्नो महत्यसुतरे भृशम् ।
सहैवैतैर्गमिष्यामि बान्धवैरद्य राक्षसम् ।
ततो नः सहितान्क्षुद्रः सर्वानेवोपभोक्ष्यति ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

1628* उपायं तं न कुरुते यत्नादपि स मन्दधीः ।
— ^{c}) K4 जनपदे (for जन°). — ^{d}) Ñ3 यो वै तस्याथ शाश्वतः; S न करोतीह (G1.3 °तीति; G3 °ति हि; G5 °ति ह) शा°. — After 9, M5 repeats 3^{cd}–4^{ab} and 5^{cd}, and then reads 4^{cd}–5^{ab}; on the other hand, after 9, M3.6–8 repeat 4^{ab}, 5^{cd}, and then read 4^{cd}–5^{ab} (cf. v. l. 8).

10 ^{b}) Ñ3 ते; D1 मे (for ये). S (except T2) दुर्बलाश्रये. — ^{c}) V1 Nil. (comm.) नित्यवास्तव्याः; D1 यस्य तूद्विग्नाः; Dn (erroneously) Nilp as in text. S सत्सु चान्येषु देशेषु. — ^{d}) S कु(G4 अ)राजविषये रताः (G1.3 °यं गताः). — After 10, K4 ins.:

1629* पुरातनस्य वासस्य गृहक्षेत्रादिकस्य च ।
परित्यागं नेच्छमाना वसामो नगरे ततः ।
एकचक्रापि वसतिः स्ववाचो दुष्परित्यजः ।
दीयमाने नरकरे सततं बकराक्षसे ।

11 ^{a}) D4 पुरुषाः (for ब्राह्मणाः). K4 Cd वस्तव्याः; B6 Da D3 वास्त°. — ^{b}) M3.7 सर्वं तच्; M5 सर्वे स्व-; M6 सर्वं तं (for कस्य वा). G1 वांछंति (for वा छंद-). K (except K1) D4.5 ब्रह्मचारिणः. — ^{c}) Ś1 K1.4 B1.5 Dn8 D1.2.4 M (except M5) °रेतैर्हि; Ñ1 °रेतैर्न. K1 वासं°; K4 B3 Da वस्यं°; Ñ1 रस्यं°; Ñ3 V1 M वत्स्यंति; B6 वत्स्यं°; D1 वास्यं°. D5 °रेतैर्विहीनस्य; T G °रेते वसंत्येव.

12 After 12^{ab}, G1.3.4 ins.:

1630* राजन्यसति लोकेऽस्मिन्कुतो भार्या कुतो धनम् ।
— ^{c}) T G त्रयेण; M6–8 त्रयाणां. K3 Ñ V1 B D संचयेनास्य (Ñ1 उपचयेनास्य; D5 °येनेह); T G संचितेनेह. — ^{d}) Ś1 वर्जयेत्; K1.2.4 D5 वर्ध°; K3 वृद्ध°; Ñ1.2 V1 B D (except D5) तार°; M6–8 कार°.

13 ^{a}) Ñ3 कथं (for मया). K0 D5 सर्वं; D1 मेदा; S त्वेतत् (M6–8 स्वत्र) (for चेदं). — ^{b}) Ś1 transp. त्रयं and सर्वं. K0 D5 एतद् (for सर्वं). K1 उपाश्रितः. Ñ3 अस्माभिः समु°; S त्रितयं (M3.5 त्रयं च) समुपार्जितं (M6–8 °पाश्रितं). — ^{c}) K0.3 Ñ3 ताम्; K4 तम्; Ñ1.2 V1 B D तद् (for त). T G त्विमां. — ^{d}) K3 Ñ1.2 V1 B D तप्स्यामहे.

14 ^{b}) T1 हेतुः; G3 पापः (for वारः). — ^{c}) T1 G1.2.6 पुरुषं. T1 G1.3 M6–8 चैकं; G6 पेयं. — ^{d}) K0.1.4 D5 तथा; K3 यथा (for मया).

15 K3 om. 15^{cdef}. — ^{d}) D3 शक्नोमि. K0 V1 Dn D1 T1 कदाचन. B (except B1) Da D4 न च (B5 हि) शक्ष्यामि कंचन. — ^{e}) Ś1 V1 Dn D1 चैव; S चान्यां (for चापि). — ^{f}) K0 भामिनि; S राक्षसात्.

16 ^{a}) Ñ3 शोकार्णवे. — ^{b}) Ñ1.2 V1 B3.5 D (except Da) T2 G °त्यसुकरे; T1 मुह्याम्यनुकृतो. — ^{c}) Ś1 K0–3 B1m D5 एभिर्; K4 B5 G1–3.5 M तैर्; G4 इह; G6 अहं (for एतैर्). — ^{d}) Ś1 सह (for अद्य). — ^{e}) Ś1 K1 निःसहितः; K0 D5 स हि वकः. Ñ3 क्रुद्धः; S रक्षः (for क्षुद्रः). — ^{f}) Ś1 °युक्ष्यति; K1.3 Ñ1.3 D4 T1 G3 °योक्ष्यति; K2 °योक्ष्यते; K4 सर्वान्नो घातयिष्यति; B1.3 °भोक्ष्यते; D5 °नेवाथ भो°; G4 °न्वै भक्षयिष्यति; M6–8 °नेवावभो°. — After 16, T G ins.:

1631* दुःखमूलमिदं भद्रे मयोक्तं प्रश्नतोऽनघे ।
[G1.3 °क्तं पृच्छते भृशं.]

Colophon om. in Ś1. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* K0–3 Ñ V1 B Da Dn1.n2 D1.2.4 T2 M5 बकवध (B1.3 एकचक्रायां बक°). — *Adhy. name:* K3 ब्राह्मणप्रश्नः; K4 G1 ब्राह्मणवाक्यं; Ñ1.2 V1 कुंतीप्रश्नः; D5 कुंतीं प्रति ब्राह्मणवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 155; Dn2 159; D4m 162; T1 157; T2 G5 M 107; G1.2.6 108; G3.4 106. — *S'loka no.:* Dn 17; M2 30. — *Aggregate s'loka no.:* Dn1 6215.

१४९

कुन्त्युवाच ।

न विषादस्त्वया कार्यो भयादस्मात्कथंचन ।
उपायः परिदृष्टोऽत्र तस्मान्मोक्षाय रक्षसः ॥ १
एकस्तव सुतो बालः कन्या चैका तपस्विनी ।
न ते तयोस्तथा पत्न्या गमनं तत्र रोचये ॥ २
मम पञ्च सुता ब्रह्मंस्तेषामेको गमिष्यति ।
त्वदर्थं बलिमादाय तस्य पापस्य रक्षसः ॥ ३

ब्राह्मण उवाच ।

नाहमेतत्करिष्यामि जीवितार्थी कथंचन ।
ब्राह्मणस्यातिथेश्चैव स्वार्थे प्राणैर्वियोजनम् ॥ ४
न त्वेतदकुलीनासु नाधर्मिष्ठासु विद्यते ।
यद्ब्राह्मणार्थे विसृजेदात्मानमपि चात्मजम् ॥ ५
आत्मनस्तु मया श्रेयो बोद्धव्यमिति रोचये ।
ब्रह्मवध्यात्मवध्या वा श्रेयो °आत्मवधो मम ॥ ६
ब्रह्मवध्या परं पापं निष्कृतिर्नात्र विद्यते ।
अबुद्धिपूर्वं कृत्वापि श्रेयो °आत्मवधो मम ॥ ७
न त्वहं वधमाकाङ्क्षे स्वयमेवात्मनः शुभे ।
परैः कृते वधे पापं न किंचिन्मयि विद्यते ॥ ८
अभिसंधिकृते तस्मिन्ब्राह्मणस्य वधे मया ।
निष्कृतिं न प्रपश्यामि नृशंसं क्षुद्रमेव च ॥ ९

C. 1. 6229
B. 1. 161. 9
K. 1. 175. 9

149

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) Ś1 K (except Ko) संतापः (for विषादः). — b) K1 कदाचन; T1 न किंचन. — c) Ñ3 परिदिष्टः; G4 (*sup. lin.* as in text) किं नु दृष्टः. K3 मे (for ऽत्र). — d) Ñ1 T G3–6 M राक्षसात् (for रक्षसः). G1.2 मोक्षयेहं निशाचरात्. — After 1, S (except M5) ins.:

1632* नैव स्वयं सपुत्रस्य गमनं तत्र रोचये ।

[Cf. 2cd. — T स्वपुत्र°; G2.4 सुपुत्र°; G3 न पुत्र°.]

2 G4 om. 2. — a) Ś1 K1 चैव (for तव). — b) Ś1 एका (for कन्या). Ś1 कन्या; K3 चैव; T1 एका च (for चैका). — c) Ś1 K2 D5 तु; Ko.3.4 नु; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3.4 T G च (for ते). All MSS. (except K1 Ñ3 M) एतयोः (for तयोः). — d) Ś1 K1 Ñ2 V1 B6 D (except D3.4.5) तव (for तत्र).

3 b) G1 भविष्यति (for गमि°). — c) K3 T1 G4.6 M5 तदर्थं; K4 यद्°. — d) K3 दुष्टस्य (for पाप°).

4 Ś1 K1 S om. उवाच. — b) K1 Ñ1 °तार्थे; D2 G2.6 °तार्थं; M (except M3) °ताय. K4 कदाचन. — d) V1 Dn D1.5 प्राणान् (for प्राणैर्). K1 Ñ3 वियोजयं; V1 B3 Dn D1 वियोजयन्.

5 ab) S न त्वेतद् (T2 G5 त्वेतं; G1.2 ह्येतद्; G4 त्वेवं) धर्मनित्यानां (M °नित्यत्वात्) कुलीनानां सुदुष्करं. — c) Ñ V1 Dn D1.5 M (except M3) °णार्थं. — d) K2 S चापि (T1 सोपि; M5 as in text). Ś1 K (except Ko) Ñ1 Da G3 वात्म°.

6 a) Ko G1 च (for तु). T1 मम; G1.2 वधः (for मया). — b) Ś1 Ko.1.4 V1 B6 Da2 G1 (before corr.) M रोचते; Dn1 योजये. — c) Ś1 K D5 ब्रह्महत्यात्महत्या वा; S °त्मवध्याम्यां. — d) =7d. Ś1 K3.4 D1.5 श्रेयो नात्म°; Ko.2 Ñ V1 B Da Dn D2.4 T1 G3.4.6 M °यानात्म°; K1 T2 G1.2.5 °यो ह्यात्म°. — After 6, G3 ins.:

1633* ब्रह्महत्या परं पापं श्रेयानात्मवधो मम ।

(cf. 7).

7 Ś1 K1 om. 7. — a) K (K1 om.) D5 G3 ब्रह्महत्या. Ñ3 °ध्याफलं प्राप्य. — b) D4 तु; G3 इह (for अत्र). — After 7ab, M5 ins.:

1634* प्रयोक्ता चानुमन्ता च हन्ता चेति त्रयः समाः ।

— G1 (hapl.) om. 7c–8d. — c) Ñ1 हि; B5 तु (for अपि). K3.4 °पूर्वकं कृत्वा. — d) =6d. Ko.2.3 श्रेयो नात्म°; K4 °यां नात्म°; Ñ1.2 V1 B D व(Da प)रमात्म°; Ñ3 G2 M कुतस्त्वात्मवधो (Ñ3 °तो); T G3.4.6 कृतस्त्वात्म°. G5 प्रत्यवायो ह बुध्यते.

8 G1 om. 8 (cf. v. l. 7). — a) Ñ1 धर्मं (for वधं). — b) B1 (m as in text) आत्मवधात् (for एवात्मनः). M6–8 सखे (for शुभे). — d) D4 T2 G3–6 M5 मम; D5 अपि (for मयि).

9 a) Ś1 K1–4 D5 त्वस्मिन्; G1.2 ह्यस्मिन्. — b) G4 कृते (for वधे). — c) Ś1 K1 एव; Ko.3.4 अस्य; D1 T G हि (G3 इह); D5 अत्र; M6–8 अनु- (for प्र-).

10 a) Ñ V1 B (except B1) Da Dn2.n3 M गृहं.

C. 1. 6230
B. 1. 161. 10
K. 1. 175. 10

आगतस्य गृहे त्यागस्तथैव शरणार्थिनः ।
याचमानस्य च वधो नृशंसं परमं मतम् ॥ १०
कुर्यान्न निन्दितं कर्म न नृशंसं कदाचन ।
इति पूर्वे महात्मान आपद्धर्मविदो विदुः ॥ ११
श्रेयांस्तु सहदारस्य विनाशोऽद्य मम स्वयम् ।
ब्राह्मणस्य वधं नाहमनुमंस्ये कथंचन ॥ १२

कुन्त्युवाच ।

ममाप्येषा मतिर्ब्रह्मन्विप्रा रक्ष्या इति स्थिरा ।
न चाप्यनिष्टः पुत्रो मे यदि पुत्रशतं भवेत् ॥ १३
न चासौ राक्षसः शक्तो मम पुत्रविनाशने ।
वीर्यवान्मन्त्रसिद्धश्च तेजस्वी च सुतो मम ॥ १४
राक्षसाय च तत्सर्वं प्रापयिष्यति भोजनम् ।
मोक्षयिष्यति चात्मानमिति मे निश्चिता मतिः ॥ १५
समागताश्च वीरेण दृष्टपूर्वाश्च राक्षसाः ।
बलवन्तो महाकाया निहताश्चाप्यनेकशः ॥ १६
न त्विदं केषुचिद्ब्रह्मन्व्याहर्तव्यं कथंचन ।
विद्यार्थिनो हि मे पुत्रान्विप्रकुर्युः कुतूहलात् ॥ १७
गुरुणा चाननुज्ञातो ग्राहयेद्यं सुतो मम ।
न स कुर्यात्तया कार्यं विद्ययेति सतां मतम् ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु पृथया स विप्रो भार्यया सह ।
हृष्टः संपूजयामास तद्वाक्यममृतोपमम् ॥ १९
ततः कुन्ती च विप्रश्च सहितावनिलात्मजम् ।
तमब्रूतां कुरुष्वेति स तथेत्यब्रवीच्च तौ ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

— c) Ko D5 हि (for च). — d) Ñ3 महत् (for मतम्). Ñ1.2 V1 B D (except D5) नृशंसो गर्हितो बुधैः.

11 a) Ñ3 transp. कुर्यान् and न. Ko B5 अ-; S (except G3) च (for न). M3.5 पापकं; M6-8 पापकृत् (for निंदितं). — b) Ko G4 transp. न and नृशंसं. V1 B1 Dn D1.5 T G कथंचन. Ñ3 न च कर्ता कदा°. — c) Ś1 Ko-2 T1 पूर्वं. — d) S प्राहुर्धर्मविदो जनाः.

12 a) Ñ3 M (except M5) श्रेयस्तु; T G श्रेयसे. S (except G1.2) सह दारेण. — b) D2 °शोयं. M विनश्येयमहं स्वयं. — d) G3 अनुमन्ये. K1.2 Ñ2.3 V1 B D M (except M3) कदाचन.

13 K1 S om. उवाच; Ś1 om. the ref. — b) D2 मम; G4 पूज्या (for रक्ष्या). Ś1 G6 स्थिता; K1 स्थितः; T G3-5 स्थितिः; G1.2 ध्रुवं; M6-8 स्मृताः.

14 b) G3 ममापत्यवि°. — c) Ko D5 मंत्रसंसिद्धः. — d) Ñ1 T G तपस्वी. Ko मम पुत्रो महाबल.

15 a) Ñ3 स; D4 तु (for च). — b) G1 transp. प्राप° and भोज°. — c) S मोचयि°.

16 a) T2 G1 (before corr.).3-5 वीर्येण.

17 a) G1 त्वयेदं. Ś1 K1.2 कस्यचिद्; G3 केन°. — b) Ś1 K1 नाहंतव्यं (sic). G1.2 कदाचन.

18 a) K4 D1 चाभ्यनु°; Da Dn3 M6-8 चाप्यनु°; T1 °हमनु°; G1 वाननु°. — b) Ñ1.2 B1m.3.6 Dn1 D5 यत्; Dn3 D2 यः (for यं). — c) Ś1 K4 Ñ V1 B3.6 Da1 Dn D1.2 तथा; K1 तदा; B5 यथा; D4 तु यत् (for तया). T G न कुर्यात्तस्य तत्कार्यं. — d) D2 विज्ञायेति. T G इत्युवाच गुरुर्हितं.

19 K1 om. 19-20. Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.4 T1 om. वैशं° उ°; Ś1 K2-4 D2.5 T2 G M om. उवाच. — a) G1.2 स (for तु). — b) G1.2 पुत्रः (for विप्रो). S transp. भार्यया and सह.

20 K1 om. 20 (cf. v. l. 19). — a) Ś1 transp. कुंती and विप्रः. — c) Ko.3.4 तदाब्रू°; M तदब्रू°. — d) S प्रतिजज्ञे तथेति सः (G1.2 तथा हि सः; G3 °थेति च).

Colophon om. in K1. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 Ko.2.3 Ñ V1 B D T1 बकवध (B1.3 एकचक्रायां बक°). — *Adhy. name:* K4 ब्राह्मणसमाश्वासनं; Ñ1.2 V1 भीमबकवधांगीकारः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 157; Dn3 160; D4m 163; T1 158; T2 G5 M 108; G1.2(*sup. lin.*).6 109; G2-4 107. — *S'loka no.:* Dn 20; M3 21. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 6235.

Prof. STEN KONOW, Ethnographic Museum, Christiania: "Every serious student will feel sincerely thankful to you and your collaborators for the great and conscientious work you have given us."

Prof. LIONEL D. BARNETT, British Museum: "I heartily congratulate you on the excellent manner of the work. The critical method is thoroughly scientific, and the results are very interesting. I hope that the enterprise will receive all the support that it deserves."

Prof. F. BELLONI FILIPPI, University of Pisa: "I congratulate you and your colleagues of the Mahābhārata Editorial Board on the difficult task you have fulfilled with the first fascicule of the *editio critica* of the Great Epic of India. All the Sanskrit scholars who follow your endeavour with the most lively interest will be satisfied with the constituted text, that seems to give the most faithful picture of the original possible to be retraced under the present circumstances."

Prof. H. ZIMMER, University of Heidelberg: "Your edition will be the classical one, of this classical text, superseding all former editions, and may serve for all further investigation concerning the great Indian Epic."

Zeitschrift für Indologie und Iranistik, Leipzig: "Eine gediegene Leistung, die zu den besten Hoffnungen berechtigt und sowohl dem durch seine scharfsinnigen Arbeiten wohlbekannten Herausgeber als auch den anderen beteiligten alle Ehre macht. . . . Wir müssen uns dankbar damit zufrieden gehen, dass Indien das leistet, was zur Zeit möglich und notwendig ist. Wir sehen schon jetzt, das die bahnbrechenden Arbeiten der Kommission uns eine reiche wissenschaftliche Ernte schenken werden."

Rivista degli Studi Orientali, Rome: "L'avvenimento è troppo importante perchè non meritdi esser segnalato ai sanscritisti ed agli amici dell' India. . . . Il "General Editor", dott. V. S. Sukthankar, che accoppia all'acutezza dell'ingeigno e alla vastità delle letture la severità dei metodi europei, derettamente appresi alla scuola del Lüders, parla del lavoro come di un "very fascinating work" nè risparmia fatica per la riuscita di un'opera, a cui resterà per sempre legato il nome dei dotti collaboratori. E lo stabilimento tipografico *Nirnaya Sagar* di Bombay . . . non ha lesinato i mezzi per giungere a un'edizione, la quale per nitidezza di caratteri e bontà di material impiegati nulla ha da invidiare alle migliori edizioni europee."

Orientalistische Literatur Zeitung: "Nur soviel kann schon jetzt festgestellt werden, dass der Herausgeber offenbar mit der rühmenswertesten Akribie gearbeitet und sich alle Mühe gegeben hat, um einen wahrhaft kritischen Text herzustellen. Wenn es den indischen Gelehrten möglich werden wird—was wir immer ernstlich hoffen—in absehbarer Zeit einen kritischen Text des ganzen gewaltigen Epos hervorzubringen, so werden sie sich damit ein monumentum aere perennius errichtet haben und sich die Dankbarkeit vieler Generationen von Sanskritgelehrten zugesichert haben."

Journal of the American Oriental Society: "One of the most valuable of Sukthankar's results is his establishment for the first time of a "Kās'mīrī" recension of the epic. . . . Dr. Sukthankar deserves to be heartily congratulated on the brilliant success of his work. More than that, he deserves the active support of all Sanskritists, and of all who are interested in the furtherance of this supremely important work, which none could do better than he."

Indian Historical Quarterly: "The Institute is to be congratulated on the admirable beginning that has been made, under the able editorship of Dr. Sukthankar, of a truly colossal task, which we sincerely hope it will be able to bring to a successful completion. . . . So far as one can judge from the published specimen, the course adopted by the editor is fully justified by the facts of the case, and the major part of the text has been reconstructed with a degree of approximation which may be deemed sufficient for all critical purposes. The reviewer, as an Indian, may be excused for entertaining a pardonable pride in the fact that the first critical edition of the great Indian epic is undertaken, as it should be, by a band of Indian scholars. Let us hope that when it is completed it will stand as a glorious monument of Indian scholarship."

The Times, Literary Supplement: "The lines... on which they are proceeding appear to be thoroughly sound. This first tiny instalment shows that the work has been begun in earnest, and all Sanskrit scholars will wish it success."

The Indian Press

The Times of India, Bombay: "There is no doubt that, when completed, this first critical edition of the great epic will be an achievment of international importance reflecting no little credit on the Sanskrit scholarship of India. We have no hesitation in appealing to the Indian public and all lovers of learning to extend their generous help to a work of such monumental importance."

The Bombay Chronicle, Bombay: "The whole public of India, especially the Indian Princes and Universities, owe it to themselves and the country to finance this project.'

The Leader, Allahabad: "Considering the importance of the undertaking, which is of a national character, every financial help renderd to the Institute for the successful completion of the enterprise, will be help rendered to a very deserving object."

United India and Indian States, Delhi: "When this is done for the whole work, the Institute will have accomplished a great task of international importance, which would be admired and highly prized both by the Indian and European scholars."

Donations (of Rs. 250 and above) received and promised

ANNUAL GRANTS.

Chief of Aundh	Rs. 6,000
Government of Bombay	„ 6,000
Government of India	„ 5,000
University of Bombay	„ 3,000
Government of Madras.	„ 1,000
Government of Burma	„ 500
Government of Baroda	„ 500
Government of Mysore	„ 500
Chief of Phaltan	„ 500
Chief of Sangli.	„ 250
Chief of Ichalkaranji	„ 250
Chief of Bavda.	„ 101
Chief of Vishalgad	„ 100
Chief of Ramdurg	Rs. 100
Sardesai of Vantmuri	„ 50

SINGLE DONATIONS.

Bhavnagar Darbar	„ 2,000
H. A. Shah Esq., Bombay	„ 1,000
Chief of Bhor	„ 500
V. P. Vaidya Esq., Bar.-at-law, Bombay.	„ 500
Harilal Jagannath Esq., Cambay	„ 500
Tulsidas Charities, Bombay	„ 500
Shantaram N. Dabholkar Esq., Bombay.	„ 500
Savitribai Bhat Trust, Bombay	„ 400
Jaikrishna Trust, Bombay	„ 300
Haridas Dhanji Mulji Esq., Bombay	„ 300
Rajguru Hemraj Pandit, C. I. E.; Nepal.	„ 250

Critical Edition of the Mahābhārata: Rates of Subscription

Class A (Payment *in advance*):

(i) Paper-cover fascicules	Rs. 140
(ii) Cloth bound volumes	„ 150

Class B (*Deferred* payment):

(i) Paper-cover fascicules	Rs. 165
(ii) Cloth bound volumes	„ 175

Subscribers of class B are required to deposit Rs. 10 out of the price for registration of the order; the balance will be recoverd by V. P. P. as the fascicules or the volumes are published. Permanent members of the Institute obtain the edition at reduced rates; these rates for class A (i) and (ii) are Rs. 112 and 120 respectively.

Price of fascicule 5	Rs. 7-0
Price of fascicules 1—5	„ 20-0

All the above prices are exclusive of postage.

For further particulars, apply to the Secretary, Mahābhārata Editorial Board, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona 4.

☞ **All prices are liable to be enhanced after 1931.**

Published by the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.
Printed by Ramchandra Yesu Shedge at the Nirnaya Sagar Press, 26-28, Kolbhat Lane, Bombay.

Parts are not sold singly. ĀDIPARVAN : FASCICULE 6.

THE

MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR, Ph.D.

WITH THE CO-OPERATION OF

Shrimant BALASAHEB PANT PRATINIDHI; Prof. S. K. BELVALKAR; Prof. A. B. GAJENDRAGADKAR; Prof. P. V. KANE; Prof. V. G. PARANJPE; Prof. R. D. KARMARKAR; Prof. P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA Esq.; Prof. M. WINTERNITZ; and OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI, B.A.,

RULER OF AUNDH

Under the Patronage of the Ruler of Aundh; the Imperial Government of India; the Provincial Governments of Bombay, Madras, and Burma; the Baroda and Mysore Governments; the University of Bombay; and other distinguished Donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1932

Opinions and Reviews

His Excellency Sir LESLIE WILSON, P. C., G. C. I. E., C. M. G., D. S. O., Late Governor of Bombay: "I heartily congratulate you and all those who have been working with you, on this production. The first critical examination of the Mahabharata is undoubtedly a *national* work, and I sincerely trust that you will receive whole-hearted support in this publication."

The late Prof. A. HILLEBRANDT: "Your enormous undertaking represents the greatest progress in the philological history of the Indian epic, and is sure to throw into shade all previous works and to add to the glory of Indian scholarship. I take the liberty to congratulate you on seeing your name, so well known to your fellow workers, connected with that edition. It is one of the weakest (if not *the* weakest) points in Indian philology, that we have as yet no scientific editions of the Mahābhārata or the Rāmāyaṇa; and I am glad to see the much-felt gap now being filled up in a thoroughly worthy manner."

Prof. H. JACOBI, University of Bonn: "Your edition furnishes us *just* with what we want. I consider your text as reliable as can be expected under the circumstances. . . . Your plan is the best which can be advised."

Prof. H. LUEDERS, University of Berlin: "I was greatly impressed by the arrangements that have been made at the Institute for the collation of the Mahābhārata MSS. The arrangements are such as will ensure great accuracy and perfect clearness in the registration of the various readings. . . . Your work seems to me to merit the highest possible praise both as regards the constituting of the text, and the clarity and succinctness with which the MSS. evidence has been recorded....In my reading of the text I came across no passage of any importance, where I had occasion to differ from you, as to the choice of the right reading."

Prof. M. WINTERNITZ, University of Prag: "I have read very carefully your "Foreword," and I may say that I fully agree with the general principles laid down in it. . . . As far as I have read in the text it seems to me that you have done your level best in the work of "purifying" the text. . . . I am happy to see that the actual beginning you have made *proves* not only the possibility, but also the absolute necessity and usefulness of such an edition."

Prof. F. W. THOMAS, University of Oxford: "I agree with the views expressed in your "Foreword". It seems we can have a single text, much superior to what is represented by any existing edition."

Prof. FRANKLIN EDGERTON, Yale University: "I have examined very minutely considerable sections of the work on the first two Adhyāyas' as completed by Dr. Sukthankar, and he has fully explained to me the methods adopted in collating and classifying the MSS., establishing the text, and recording the manuscript variants. . . . I do not think it would be possible to improve on the work as it is now being done, with the materials at the disposal of the editor. . . . His notions of text-criticism, his weighing of discordant readings, his estimates of the relations and comparative value of various MSS. and recensions, the clarity and succinctness with which he presents his results—all these seem to me to merit the highest possible praise."

Prof. A. BERRIEDALE KEITH, Edinburgh University: "The prime need appears to me to be fulfilled excellently by the form in which your collations are presented....As to the possibility of arriving at a definitive early text, nothing can be added to your own observations, and after much consideration of reasons for and against, I think that you are right in endeavouring to carry the work of reconstruction out in the manner which has commended itself to you. . . . So far as I have tested the readings adopted, I can see that a good case can always be made out for them. I cannot, therefore, suggest any alterations in the mode of procedure adopted and I consider that by working along the lines already followed a very important service will be rendered to the study of the epic."

Mahamahopadhyaya Dr. GANGANATHA JHA, Vice-Chancellor, University of Allahabad: "As the work has been so well done, I do not find anything to suggest or criticize. Allow me to congratulate you on the success of your work."

१५०

वैशंपायन उवाच ।
करिष्य इति भीमेन प्रतिज्ञाते तु भारत ।
आजग्मुस्ते ततः सर्वे भैक्षमादाय पाण्डवाः ॥ १
आकारेणैव तं ज्ञात्वा पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः ।
रहः समुपविश्यैकस्ततः पप्रच्छ मातरम् ॥ २
किं चिकीर्षत्ययं कर्म भीमो भीमपराक्रमः ।
भवत्यनुमते कच्चिदयं कर्तुमिहेच्छति ॥ ३
कुन्त्युवाच ।
ममैव वचनादेष करिष्यति परंतपः ।
ब्राह्मणार्थे महत्कृत्यं मोक्षाय नगरस्य च ॥ ४
युधिष्ठिर उवाच ।
किमिदं साहसं तीक्ष्णं भवत्या दुष्कृतं कृतम् ।
परित्यागं हि पुत्रस्य न प्रशंसन्ति साधवः ॥ ५
कथं परसुतस्यार्थे स्वसुतं त्यक्तुमिच्छसि ।
लोकवृत्तिविरुद्धं वै पुत्रत्यागात्कृतं त्वया ॥ ६
यस्य बाहू समाश्रित्य सुखं सर्वे स्वपामहे ।
राज्यं चापहृतं क्षुद्रैराजिहीर्षामहे पुनः ॥ ७
यस्य दुर्योधनो वीर्यं चिन्तयन्नमितौजसः ।
न शेते वसतीः सर्वा दुःखाच्छकुनिना सह ॥ ८
यस्य वीरस्य वीर्येण मुक्ता जतुगृहाद्वयम् ।

C. 1. 6249
B. 1. 162. 9
K. 1. 176. 12

150

1 Ś$_1$ K (except K$_0$) D$_5$ S om. उवाच. — ^{a}) B$_{1.3}$ D$_5$ S करिष्यामीति (G$_6$ प्रतिज्ञाते तु; cf. 1^b). — ^{b}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D (except D$_5$) अथ (for तु). G$_6$ करिष्यामीति भा°. — ^{c}) T G °ग्मुः सहिताः सर्वे. — ^{d}) Many MSS. भैक्ष्य°. — After 1, D$_3$ (om. lines 3–4) S ins.:

1635* भीमसेनं ततो दृष्ट्वा आपूर्णवदनं तदा ।
बुबोध धर्मराजस्तु हर्षितं भीममच्युतम् ।
हर्षितुं कारणं यत्तन्मनसा चिन्तयन्गुरुः ।
स समीक्ष्य तदा राजञ्श्रोतुकामो युधां पतिः ।

[(L. 1) D$_3$ ह्यापूर्ण° ; T$_1$ G$_3$ संपूर्ण°. — (L. 2) D$_5$ G$_{1-3}$ M$_{6-8}$ हर्षितं. D$_3$ वीरमुत्तमं; G$_4$ भीममुद्धतं. — (L. 3) T$_1$ G$_3$ हर्षितं; T$_2$ भाषितं; G$_{1.2}$ तोषस्य; G$_5$ भाषितुं; G$_6$ हृषितुं. T$_1$ °साबोधयद्गुरुः; G$_4$ M$_{3.5}$ °साचिंतयद्गुरुः. M$_{6-8}$ °यन्प्रभुः. — (L. 4) T$_1$ स सम्यक्तु; M प्रसमी°. M$_{6-8}$ राजा. G$_{1.2}$ योद्धुकामं; M$_{6-8}$ ज्ञातुकामो. T$_1$ पृथां; T$_2$ G$_6$ विशां (for युधां).]

2 ^{a}) Ś$_1$ K$_{0.1}$ B$_3$ m M$_5$ तज् (for तं). — ^{b}) K$_{0.2.3}$ कुंती° (for पाण्डु°). — ^{c}) G$_3$ एतत् (for एकस्). Ś$_1$ K$_1$ रहस्यनुप्रविश्यै°; T$_1$ G$_1$ रहस्यमुपवि°. — ^{d}) Ś$_1$ तत्र; T$_1$ सुतः; G$_5$ परि· (for ततः). M$_5$ ततोपृच्छरस मा°.

3 Before 3, Ś$_1$ T$_1$ ins. युधिष्ठिरः; K$_3$ Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D (except D$_5$) युधिष्ठिर उ°. — ^{c}) K$_{1.3}$ D$_5$ T$_1$ G$_{1-3}$ M भवत्यानु°. T$_1$ G$_{1-3}$ M किंचिद्; Cd as in text. — ^{d}) Ś$_1$ K D$_5$ तदयं (Ś$_1$ K$_1$ अयं वा; D$_5$ स्वयं वा) कर्तुमुद्यतः; Ñ V$_1$ B Da Dn D$_{1.2.4}$ M स्वयं (Ñ$_{1.3}$ B$_3$ M अयं) वा कर्तुमिच्छति.

4 Ś$_1$ K$_1$ S om. उवाच. — ^{a}) G$_3$ एष (for एव). K$_0$ G (except G$_{4.5}$) M (except M$_3$) एव; Ñ$_1$ एतत् (for एष). — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ Ñ$_3$ T$_1$ परंतप. — ^{c}) K$_4$ G$_5$ °णार्थे. K$_{0.3.4}$ महत्कर्म; Ñ$_1$ परं कृ°; D$_5$ महाकृ°. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{0.1}$ मोक्षाय भरतर्षभ; G$_{1.2}$ मोचयन्नगरं च यत्. — After 4, G$_{1.2.4}$ ins.:

1636* बकाय कल्पितं पुत्र महान्तं बलिमुत्तमम् ।
भीमो भुनक्ति संपुष्टमप्येकाहं तपःसुत ।

[(L. 2) G$_1$ भुनक्तु. G$_2$ संपुष्टिम्. G$_2$ °हं तु तर्पयत्.]

5 Ś$_1$ K$_{1-3}$ S om. उवाच. — ^{a}) G$_4$ इदं तु (for किमिदं). Ñ$_2$ तीव्रं (for तीक्ष्णं). — ^{b}) Ñ$_2$ V$_1$ B D (except D$_{1.5}$) M$_3$ दुष्करं.

6 ^{b}) Ś$_1$ G$_{1.2}$ स्वपुत्रं; K$_3$ त्वं सु°. K$_0$ °कुमर्हसि. — ^{c}) Ś$_1$ °वृद्धि°; K$_{0.3}$ m Ñ$_3$ D$_5$ °वृत्त°; K$_3$ °वृद्ध°; Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B Da Dn D$_{1.2.4}$ °वेद°; T$_2$ G$_{3-6}$ °विरुद्धस्; G$_1$ लोके वृद्धिविरुद्धस्; G$_2$ °वृत्तिषु रुद्धस्. Ś$_1$ T$_1$ वा; Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D (except D$_5$) हि; T$_2$ G M च (for वै). — ^{d}) K$_2$ D$_2$ T G °त्यागः. T G कृतस् (G$_3$ त्वया). M$_3$ transp. कृतं and त्वया. B$_5$ मया; G$_3$ कृतः (for त्वया).

7 ^{a}) Ñ$_3$ बाहुं. — ^{b}) T$_2$ G$_5$ वयं (for सुखं). Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D शयामहे; G$_3$ वसा°. — ^{d}) K (except K$_1$) उज्जिहीर्षा°; D$_2$ तज्जिहीर्षा°; D$_5$ जेतुं हर्षा°. K$_4$ M$_5$ वयं (for पुनः).

C. 1. 6249
B. 1. 162. 9
K. 1. 176. 12

अन्येभ्यश्चैव पापेभ्यो निहतश्च पुरोचनः ॥ ९
यस्य वीर्यं समाश्रित्य वसुपूर्णां वसुंधराम् ।
इमां मन्यामहे प्राप्तां निहत्य धृतराष्ट्रजान् ॥ १०
तस्य व्यवसितस्त्यागो बुद्धिमास्थाय कां त्वया ।
कच्चिन्न दुःखैर्बुद्धिस्ते विप्लुता गतचेतसः ॥ ११

कुन्त्युवाच ।

युधिष्ठिर न संतापः कार्यः प्रति वृकोदरम् ।
न चायं बुद्धिदौर्बल्याद्व्यवसायः कृतो मया ॥ १२
इह विप्रस्य भवने वयं पुत्र सुखोषिताः ।
तस्य प्रतिक्रिया तात मयेयं प्रसमीक्षिता ।
एतावानेव पुरुषः कृतं यस्मिन्न नश्यति ॥ १३
दृष्ट्वा भीमस्य विक्रान्तं तदा जतुगृहे महत् ।
हिडिम्बस्य वधाच्चैव विश्वासो मे वृकोदरे ॥ १४
बाह्वोर्बलं हि भीमस्य नागायुतसमं महत् ।
येन यूयं गजप्रख्या निर्व्यूढा वारणावतात् ॥ १५
वृकोदरबलो *नान्यो न भूतो न भविष्यति ।
योऽभ्युदीयाद्युधि श्रेष्ठमपि वज्रधरं स्वयम् ॥ १६
जातमात्रः पुरा चैष ममाङ्कात्पतितो गिरौ ।

---

8 D2 om. 8^{ab}. — ^{c}) Ñ1.2 V1 B D (except D5) रजनीः (for वसतीः). — ^{d}) K4 दुष्टः (for दुःखात्).

9 ^{a}) G2 सूर्यवीर्यस्य. — ^{b}) G3 भयात् (for वयम्). — ^{c}) G1 M अमात्यश्चापि पापात्मा. — ^{d}) B5 D5 M स (for च). Ś1 K1 प्ररोचनः (cf. v. l. 1. 132. 2).

10 ^{a}) K0 वीर्यमनुश्रि°; K3.4 Ñ3 G1-3 °र्यमुपाश्रि°; T2 G4.5 बाहुमुपा°; G6 बाहू समा°; M विक्रममासाद्य. — After 10^{ab}, G1.2 ins.:

1637* भोक्तुमिच्छामहे मातः निःसपत्ना महासनः ।
[G2 राज्यं (for मातः) and महात्मनः (for महाम°).]

— ^{c}) G1.2 इमानन्यानुप्राप्तान्. — After 10, G1.2 ins.:

1638* कर्णं दुःशासनं चैव शकुनिं चापि सौबलम् ।

11 ^{b}) G2 तां तव (for कां त्वया). — ^{c}) K0.1 G1 कच्चित्; K3 G2 किंचित्; K4 B1m D2 कथं; Dn1 क्वचित्. K3 Ñ3 V1 B1.5 D5 Dn1.n2 D1.5 M3.5 तु; B1m D2 T1 तु (for न). Ñ1 तु (for ते). B3 कथं तु दुःखैर्दुर्बुद्धिस्; G3 कच्चिद्दुःखेन बु°. — ^{d}) Ś1 K0 Ñ V1 B1.5 D (except Da) M3.5 विलुप्ता; B3 ते लुप्ता. Ś1 K T1 G3 M3 °चेतना; G2 °सा; M5 °सं.

12 G1 om. 12. Ś1 K1 S om. उवाच. — ^{a}) M3 transp. युधि° and न. — ^{b}) Ś1 Ñ2 V1 B D (except D5) त्वया कार्यो वृकोदरे (Ś1 °र्यः परंतप). — ^{d}) Ś1 वृतो (for कृतो). — After 12, T G (except G1) M3 ins.:

1639* न च शोकेन बुद्धिर्मे विप्लुता गतचेतना ।
[Cf. 11^{cd}. G6 जानीतार्थं वृकोदरे (for the posterior half).]

13 G6 om. 13. — ^{a}) D5 विप्रस्तौ विप्रभवने. — After 13^{ab}, N (except Ñ2.3 Da) ins.:

1640* अज्ञाता धार्तराष्ट्राणां सत्कृता वीतमन्यवः ।

— ^{c}) M3 अस्य (for तस्य). K4 V1 B D (except D5) M1 पार्थ; T1 तत्र (for तात). — ^{d}) T G (G6 om.) मयैषा (T1 °ता). T2 G1.4.5 °मीक्ष्यते; G2 °क्ष्यता. — M om. 13^{ef}. — ^{e}) G3 एतावतैव पुरुषैः (sic). — ^{f}) T2 G (G6 om.) कृते. Ś1 K1 B3 यस्य (for यस्मिन्). Ñ Da1 G3 पश्यति (for नश्य°). — After 13, T G (except G6) ins.:

1641* ब्राह्मणार्थे महान्धर्मो जानतीत्थं वृकोदरे ।
[T1 जानान्यर्थं; G1.3 जानामीत्थं; G3 जानीतार्थं; G5 जानातीत्थं. G1 वृकोदर.]

— On the other hand, Ñ2 V1 B (except B1) D ins. after 13:

1642* यावच्च कुर्यादन्योऽस्य कुर्याद्बहुगुणं ततः ।

14 T1 om. 14. — ^{a}) T2 G1.2.5 वीर्य°; G3.4.6 M वीर° (for भीम°). D1 तं दृष्ट्वा भीमवि°. — ^{b}) M5 वने; M6-8 वयं (for महत्). — Ś1 K1 (hapl.) om. 14^{c}-15^{b}. — ^{c}) K3 हैडंब°. Ñ1 वधे. Ñ V1 Dn D5 M3 चैवं. — ^{d}) G6 विश्वासोयं.

15 Ś1 K1 om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). — ^{a}) Ñ3 बाह्वोर्. K (K1 om.) D2.5 बलं and भीमस्य. B6 Da D4 तु (for हि). — ^{b}) Da M (except M3) °युतबलं. Ñ3 मतं (for महत्). — ^{c}) Ś1 K1 Da M5 तेन; T2 ते च. K4 G1.2 जगत् (for गज-). — ^{d}) Ś1 °ढा गजसाह्वयात्. Nilp निगूढा.

16 ^{a}) M च (for न). Ś1 K Ñ3 D5 °बले(Ś1 K1 बलान्)नान्यो; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.4 वृकोदरेण सदृशो (B3 orig. सहितो); D2 भीमसेनबलेनान्यो; T G वृकोदराद्बली ह्यन्यो (G3.6 हन्यो sic). — ^{b}) Ñ3 S जातो (G3 जातु) (for भूतो). Ñ3 T2 G3.4.6 M3 न जनिष्यति; G1.2 M6-8 न जनिष्यते; M5 जनयिष्यति. Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) बलेनान्यो न विद्यते. — ^{c}) Ś1 K1 °भ्युपेयाद्; Ñ V1 B (except B5) D1.2 यो व्यतीयाद्; T2 G4.5 यो हि युध्याद्; G1 योभियुध्यद्; G3 °भ्युपायाद्; M6-8 यो ह्युदीयाद्. — ^{d}) Ñ3 V1 B6 Dn D1 चक्रधरं स्व°; B1 D5 T1 G (except

शरीरगौरवात्तस्य शिला गात्रैर्विचूर्णिता ॥ १७
तदहं प्रज्ञया स्मृत्वा बलं भीमस्य पाण्डव ।
प्रतिकारं च विप्रस्य ततः कृतवती मतिम् ॥ १८
नेदं लोभान्न चाज्ञानान्न च मोहाद्विनिश्चितम् ।
बुद्धिपूर्वं तु धर्मस्य व्यवसायः कृतो मया ॥ १९
अर्थौ द्वावपि निष्पन्नौ युधिष्ठिर भविष्यतः ।
प्रतीकारश्च वासस्य धर्मश्च चरितो महान् ॥ २०
यो ब्राह्मणस्य साहाय्यं कुर्यादर्थेषु कर्हिचित् ।
क्षत्रियः स शुभाँल्लोकान्प्राप्नुयादिति मे श्रुतम् ॥२१
क्षत्रियः क्षत्रियस्यैव कुर्वाणो वधमोक्षणम् ।
विपुलां कीर्तिमाप्नोति लोकेऽस्मिंश्च परत्र च ॥ २२
वैश्यस्यैव तु साहाय्यं कुर्वाणः क्षत्रियो युधि ।
स सर्वेष्वपि लोकेषु प्रजा रञ्जयते ध्रुवम् ॥ २३
शूद्रं तु मोक्षयन्राजा शरणार्थिनमागतम् ।
प्राप्नोतीह कुले जन्म सद्द्रव्ये राजसत्कृते ॥ २४
एवं स भगवान्व्यासः पुरा कौरवनन्दन ।
प्रोवाच सुतरां प्राज्ञस्तस्मादेतच्चिकीर्षितम् ॥ २५

युधिष्ठिर उवाच ।

उपपन्नमिदं मातस्त्वया यद्बुद्धिपूर्वकम् ।
आर्तस्य ब्राह्मणस्यैवमनुक्रोशादिदं कृतम् ।
ध्रुवमेष्यति भीमोऽयं निहत्य पुरुषादकम् ॥ २६
यथा त्विदं न विन्देयुर्नरा नगरवासिनः ।
तथायं ब्राह्मणो वाच्यः परिग्राह्यश्च यत्नतः ॥ २७ C. 1. 6269 B. 1. 163. 3 K. 1. 177. 3

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

G4.5) M5 °धरः स्वयं.
17 a) K0.1 Ñ3 B1.5 D (except D1.5) T2 G3 चैव; K3 त्वेव; G1 -प्येव; G2.4 ह्येव. — c) K1.2 Ñ V1 B D G3 M3.6-8 अस्य; T1 G1.2.6 M5 यस्य. — d) = 1. 114. 13b. Dn T2 G5 °चूर्णिताः. G3 गात्रेण चूर्णिताः. — After 17, M3.5 ins.:

1643* तथा हि दृष्टं स्वप्नं तु मया गतनिशे महत् ।
भुक्त्वा भीमो बकं हत्वा नागरैः परिवारितः ।
हृष्टः पुनरिमं वासमायातोऽलंकृतः शुभैः ।

18 a) K3 Ñ1.2 V1 B D (except D5) ज्ञात्वा (for स्मृ°). — b) G5 पार्थिव (for पाण्ड°). — Ś1 K1 om. 18c–20b. — c) K0.4 D4 प्रतीकारे च; K2.3 T2 G1.4-5 प्रती°; Ñ1.2 V1 B1.3.6 Dn D1.2 °कार्ये च; B5 प्रतिकारे च; D5 °काराय; G3 M3 °कार्यं च. K (K1 om.) वासस्य (for विप्र°).
19 Ś1 K1 om. 19 (cf. v. l. 18). — ab) S च (for इदं). K3 T G M3.5 transp. लोभात् and मोहात्. M3 दौर्बल्यात् (for चाज्ञा°). K4 विनिश्चयं; T G M3.5 न च श्रमात्. — cd) K2-4 Ñ1.2 Da1 D2.3 M5 धर्मज्ञ. K2 महान् (for मया). T G M3.6-8 इदं व्यवसितं वीर बुद्धिपूर्वमिदं कृतं.
20 Ś1 K1 om. 20ab; K3 om. 20 (cf. v. l. 18). — a) S °पि (M3.6-8 °भि-) निर्वृत्तौ. — c) Da1 T1 G M6-8 प्रतिकारः (G4 प्रतीकारं). Ñ1 अथ; B6 तु; G5 -स्य (for च). Ñ1 B6 D1 विप्रस्य (for वास°). — d) K4 Ñ B5 °मंश्चाच°. T1 परमो (for चरितो). D2 मया (for महान्).
21 b) Ñ1 S (except G1) केषुचित् (for कर्हि°). — T1 om. 21cd. — c) K3 transp. क्षत्रियः and स. — d) Ñ V1 B D (except D5) आप्नु° (for प्राप्नु°). Ñ2.3 V1 B D (except D5) मे मतिः; T2 नः श्रु°; G1 विश्रुतं; G2 न श्रुतः; G3-5 M न श्रु°; G6 निश्चितं.
22 ab) Ñ1.2 V1 B D (except D5) read क्षत्रियः after कुर्वाणः. — d) G1 लोकेषु च.
23 a) Ś1 K2 transp. एव and तु. K0.3.4 D5 यदि; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.2.4 अर्थे च; Ñ3 T1 G2 चैव; T2 G3-6 एव च; G1 इह च; G3 इत्येह; M एव हि (for एव तु). — b) Ś1 विधिं; K1 मृधे; Ñ1.2 V1 B D (except D5) भुवि (for युधि). — c) Ñ3 काले° (for लोके°). K2 °वैश्येषु लो°; T2 G4-6 °वेषु च लो°; G1 सर्वेष्वपि च लो°; M (except M3) स वै सर्वेषु लो°. — d) B1.3 D2 रंजयति.
24 a) K3 V1 B1.5.6 Dn D1 M6-8 मोचयेत्; K4 Ñ2 B3 Da D2.4 °चयन्; Ñ3 °क्षयेत्; T1 M5 °क्षयत्. D1 राजन्; S पुत्र (T1 प्राज्ञः). — b) Ñ1.3 D2 °णा(D2 °णं)गतम्. Ś1 आवृतं. S उद्दिश्य शरणार्थिनं. — c) K1 Da D1 हि; G1.2 सत् (for इह). G3 जातः (for जन्म). — d) Ś1 K1.4 V1 B Dn2 D5 T2 G3.5 M6-8 सद्रव्ये; Da °द्रव्यैः; G4 स दिव्ये. K0 °सेविते; V1 Dn D1 °पूजिते; T1 °संस्कृते.
25 a) K3 Ñ V1 B D (except D2) मां; S हि (for स). — b) N (except K1) M5 पौरव°. — c) K0 °च

१५१

C. 1. 6270
B. 1. 163. 4
K. 1. 177. 5

वैशंपायन उवाच ।
ततो राञ्यां व्यतीतायामन्नमादाय पाण्डवः ।
भीमसेनो ययौ तत्र यत्रासौ पुरुषादकः ॥ १
आसाद्य तु वनं तस्य रक्षसः पाण्डवो बली ।
आजुहाव ततो नाम्ना तदन्नमुपयोजयन् ॥ २
ततः स राक्षसः श्रुत्वा भीमसेनस्य तद्वचः ।
आजगाम सुसंक्रुद्धो यत्र भीमो व्यवस्थितः ॥ ३
महाकायो महावेगो दारयन्निव मेदिनीम् ।
त्रिशिखां भ्रुकुटिं कृत्वा संदश्य दशनच्छदम् ॥ ४
भुञ्जानमन्नं तं दृष्ट्वा भीमसेनं स राक्षसः ।

सुतरमज्ञः; K2.3 D2 °चासुतरम°; Ñ2 V1 B1 Dn D4 °चासुकरम°; Ñ3 °चासुतराम°; B3.5.6 Da Cd चासुतरम°; G3 °च स सुतां व्यासः. — d) G2 प्राज्ञ (for तस्माद्). Ś1 चैतच्; K1 एतं; Ñ2 V1 B D एवं (B3m Da आशु) (for एतच्). — Ñ2 V1 B D (except D5) end the adhy., and read the colophon, after 25, transposing st. 26–27 to the beginning of the foll. adhy.

26 Ś1 K1.3 S om. उवाच. — cd) Ñ2 V1 B D (except D5) एतद् (for एवम्). M कृतं नित्यं च विप्रेषु सानुक्रोशवती भव. — ef) S ध्रुवमेष (G3.4.6 M5.7 °व) महाबाहुर्विजित्य पुरु°. — After 26, N ins.:

1644* सर्वथा ब्राह्मणस्यार्थे यदनुक्रोशवत्यसि ।

D2.5 cont.:

1645* मन्वादिमुनिभिः प्रोक्तं वेदविद्भिर्महात्मभिः ।
गवार्थे ब्राह्मणस्यार्थे सद्यः प्राणान्परित्यजेत् ।
मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्तारो ब्राह्मणस्य च ।

On the hand, after 26, S ins.:

1646* आगन्ता नगरं चैव तस्मात्पापाद्विमुच्यते ।

27 a) M कथं (for यथा). B5 न्विमं; T1 G1 चैनं; T2 G2.4–6 चैवं; G3 चैतं; M चेदं. T G न नो (G1 नरो; G2 न ते) विद्युः. — b) D4 जना (for नरा). — c) G2 किमयं; M3 तथैव. — d) D5 परिगृह्णेत; T G °गृह्य च; M (except M3) प्रतिग्राह्यश्च. K2 परिगृह्य पुनः पुनः. — After 27, S ins.:

1647* वैशंपायनः ।
युधिष्ठिरेण संमन्त्र्य ब्राह्मणार्थमरिंदम ।
कुन्ती प्रविश्य तान्सर्वान्सान्त्वयामास भारत ।

Colophon om. in G6; Ñ2 V1 B D (except D5) read it after st. 25, transposing st. 26–27 to the beginning of the foll. adhy. — *Major parvan:* T2 G1–5 M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K Ñ V1 B Da Dn D1.2.4 T2 M3.5 बकवध (B1.3 D1 एकचक्रायां बक°).

— *Adhy. name:* K4 युधिष्ठिरसंवादः; Ñ1.2 V1 कुंती-युधिष्ठिरसंवादः; D5 कुंतीं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 158; Dn3 161; D4m 164; T1 159; T2 G5 M 109; G1 110; G2–4 108. — *S'loka no.:* Dn 26; M3 33. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 6259.

151

☞ Ñ2 V1 B D (except D5) read the last two st. of the preceding adhy. (with 1644*) at the beginning of the present adhy.

1 Ś1 K D2.5 T1 om. उवाच; T2 G M om. the ref. — a) Ñ3 राञ्यामती°. — For 1, S subst. a passage of 46 lines given in App. I (No. 92); D5 ins. lines 2–17 of this passage after 1ab, and lines 19–46 after 1cd.

2 M6–8 om. 2 (cf. v. l. 1). — a) Ś1 K2 B5 D2 भवनं; K0 T G1.6 च वनं; K3 भुवनं; G2–5 वचनं. — M3 om. 2cd. — d) K3m °भुंजयन्; V1 B1.3 (m as in text) Dn D1.2 °पादयन्; G1.2 °भोजयन्.

3 a) N2 V1 B5 D (except D5) क्रुद्धो (for श्रुत्वा). — b) N2 V1 B D (except D5) भीमस्य वचनात् (B1.3.6 D2 वचनं) तदा.

4 After 4ab, K4 N1.2 V1 B D (except D5) ins.:

1648* लोहिताक्षः कराली च लोहितश्मश्रुमूर्धजः ।
आकर्णाद्भिन्नवक्त्रश्च शङ्कुकर्णो विभीषणः ।

[(L. 1) Dn करालश्च. K4 लोहितास्यः सुदृष्टश्च (for the prior half). — (L. 2) K4 आकर्णदारितास्यश्च; Da D4 आकर्णभिन्न°.]

— c) MSS. भ्रुकुटीं, भ्रुकुटिं also. K3 बध्वा (for कृत्वा).

5 c) M विवृत्य नेत्रे संक्रुद्धः.

6 Before 6, K3 ins. बक उ°; M (except M3) बकः. — b) K3 परिकलिपतं; M समुपाहृतं. T1 सदर्थः पुरुषादकः.

विवृत्य नयने क्रुद्ध इदं वचनमब्रवीत् ॥ ५
कोऽयमन्नमिदं भुङ्क्ते मदर्थमुपकल्पितम् ।
पश्यतो मम दुर्बुद्धिर्यियासुर्यमसादनम् ॥ ६
भीमसेनस्तु तच्छ्रुत्वा प्रहसन्निव भारत ।
राक्षसं तमनादृत्य भुङ्क्त एव पराङ्मुखः ॥ ७
ततः स भैरवं कृत्वा समुद्यम्य करावुभौ ।
अभ्यद्रवद्भीमसेनं जिघांसुः पुरुषादकः ॥ ८
तथापि परिभूयैनं नेक्षमाणो वृकोदरः ।
राक्षसं भुङ्क्त एवान्नं पाण्डवः परवीरहा ॥ ९
अमर्षेण तु संपूर्णः कुन्तीपुत्रस्य राक्षसः ।
जघान पृष्ठं पाणिभ्यामुभाभ्यां पृष्ठतः स्थितः ॥ १०
तथा बलवता भीमः पाणिभ्यां भृशमाहतः ।
नैवावलोकयामास राक्षसं भुङ्क्त एव सः ॥ ११
ततः स भूयः संक्रुद्धो वृक्षमादाय राक्षसः ।
ताडयिष्यंस्तदा भीमं पुनरभ्यद्रवद्बली ॥ १२
ततो भीमः शनैर्भुक्त्वा तदन्नं पुरुषर्षभः ।
वार्युपस्पृश्य संहृष्टस्तस्थौ युधि महाबलः ॥ १३
क्षिप्तं क्रुद्धेन तं वृक्षं प्रतिजग्राह वीर्यवान् ।

C. 1. 6264
B. 1. 163. 18
K. 1. 177. 40

— d) B5 यममंदिरं.

7 Before 7, T2 G5 M6-8 ins. वैशं°. — a) Ś1 K1.3 V1 Dn D1 ततः (for तु तद्). — b) = 14^{d}. — d) Here and below many MSS. भुक्त (for भुङ्क्त).

8 a) Ñ1.2 V1 B D (except D5) रवं (for ततः). N3 सु- (for स). Ś1 K1 भैरवो. Ś1 K1 दृष्ट्वा; S कुर्वन् (G1.3 क्रोशन्). [भैरवं for भैरवं रवं (Word Haplology)?] — c) Ś1 अभ्याद्रवद्; K1 अभिद्रवन्; D4 °धावद्.

9 b) N प्रे(K1 ई)क्षमाणो. — c) K4 G2 भुक्तवानन्नं. — G3 subst. for 9^{d} पापिनं बकमोजसा, which G1 ins. after 9^{d}.

10 a) Ś1 K0 B3 G1.3 सु- (for तु). — b) Ñ3 V1 B Dn D1.2.4 कुंतीपुत्रं वृकोदरं; Da G3 °पुत्रं स रा°. — c) Ñ1.2 V1 B D (except D5) T G पृष्ठे; M3 पूर्वं. — d) G3 ततः (for स्थितः). D1 पृष्ठतो बलिनं तदा.

11 a) S (except M6-8) ततो. — d) For it G6 subst. 7^{d}. — After 11, G1.2.4 ins.:

1649* भीमोदरगताः पिण्डाः सान्तरालाः परं शतम् ।
रक्षःपाणिप्रहारेण संश्लिष्टा एकपिण्डवत् ।

12 In S, 12 is repeated (see below). — a) K4 D5 G2.4 संभूय; M3.5 तु भूयः. G1 ततः स भृशसंतप्तो; M6-8 ततो भूयः सुसं°. — b) K4 वृक्षमुत्पाट्य; M6-8 वृक्षानादाय. — c) Ś1 पुनः (for तदा). — d) Ś1 तदा ह्यभ्याद्रवद्बली; N1 पुनरप्यपत°.

13 S transp. 13 and 14; G2 om. 13^{ab}. — b) K0.4 भरतर्षभः (K4 °भ); T1 G4.6 M3 पुरुषर्षभ. — c) K0 संक्रुद्धः; D2 °हृष्टः; G4 °स्पृष्टः. — d) T G तस्थौ गिरिरिवाचलः (G1.3 °परः). — (After its transposition) G1.2.4 ins. after 13:

1650* स्थित्वा मुहूर्तं विश्रम्य वीरासनमुपाश्रितः ।
भ्रामयन्तं महावृक्षमायान्तं भीमदर्शनम् ।
दृष्ट्वोत्थायाहवे वीरः सिंहनादं व्यनादयत् ।

T1 ins. lines 1–9 of the foll. passage after 13 (after its transposition), and the rest after 14: T2 G3.5.6 M ins. the whole passage after 13 (after its transposition): G1.2.4 ins. the passage after 1650*:

1651* भुजवेगं तथा स्फोटं क्ष्वेडितं च महास्वनम् ।
कृत्वाह्वयत संक्रुद्धो भीमसेनोऽथ राक्षसम् ।
बहुकालं सुपुष्टं ते शरीरं राक्षसाधम ।
मद्बाहुबलमाश्रित्य न त्वं भूयस्त्वशिष्यसि ।
अद्य मद्बाहुनिष्पिष्टो गमिष्यसि यमक्षयम् । [5]
अद्य प्रभृति स्वप्स्यन्ति विप्रकीर्यं निवासिनः ।
निरुद्विग्नाः पुरस्यास्य कण्टके सूद्धृते मया ।
अद्य युद्धे शरीरं ते कङ्कगोमायुवायसाः ।
मया हतस्य खादन्तु विकर्षन्तु च भूतले ।
[Here follows a colophon in T2 G (except G2).]
वैशंपायनः ।
एवमुक्त्वा सुसंक्रुद्धः पार्थो बकजिघांसया । [10]
उपधावद्बकश्चापि पार्थं पार्थिवसत्तम ।
महाकायो महावेगो दारयन्निव मेदिनीम् ।
विरूपरूपः पिङ्गाक्षो भीमसेनमभिद्रवत् ।
त्रिशिखां भ्रुकुटिं कृत्वा दष्ट्वा च दशनच्छदम् ।

[G4 ins. after line 2:

1651a* ववाचाशनिशब्देन ध्वनिना भीषयन्निव ।,

and after line 3:

1651b* द्विपचतुष्पन्मांसैश्च बहुभिश्चौदनाचलैः ।

— Details of the colophon. *Adhy. no.*: T2 G3.6 110; G1.2 111; G4 109. — Line 12 = 4^{ab}; line 14 = (var.) 4^{cd}.]

— After the above, S *repeats* 12 and 14.

14 S transp. 13 and 14 (repeating 14, with

C. 1. 6294 B. 1. 163. 18 K. 1. 177. 40 सव्येन पाणिना भीमः प्रहसन्निव भारत ॥ १४
ततः स पुनरुद्यम्य वृक्षान्बहुविधान्बली ।
प्राहिणोद्भीमसेनाय तस्मै भीमश्च पाण्डवः ॥ १५
तद्वृक्षयुद्धमभवन्महीरुहविनाशनम् ।
घोररूपं महाराज बकपाण्डवयोर्महत् ॥ १६
नाम विश्राव्य तु बकः समभिद्रुत्य पाण्डवम् ।
भुजाभ्यां परिजग्राह भीमसेनं महाबलम् ॥ १७
भीमसेनोऽपि तद्रक्षः परिरभ्य महाभुजः ।
विस्फुरन्तं महावेगं विचकर्ष बलाद्बली ॥ १८
स कृष्यमाणो भीमेन कर्षमाणश्च पाण्डवम् ।
समयुज्यत तीव्रेण श्रमेण पुरुषादकः ॥ १९
तयोर्वेगेन महता पृथिवी समकम्पत ।
पादपांश्च महाकायांश्चूर्णयामासतुस्तदा ॥ २०
हीयमानं तु तद्रक्षः समीक्ष्य भरतर्षभ ।

---

partial variation, after the repetition of 12; see above). — [a]) Ś1 Ko.1.3 D5 प्रासं; T2 (first time) क्षतं; G1.2 (both first time) न्यस्तं; M6-8 (all first time) क्षिप्रं (for क्षिप्तं). — [d])=7[b]. T1 (first time) दक्षिणेन स भुंजति; G1.2 (both first time) दक्षिणेनाप्यभुंक्त ह. — (After the transp. of 13 and 14) G1.2.4 ins. after (the first occurrence of) 14:

1652* शकटान्नं ततो भुक्त्वा रक्षसः पाणिना सह ।
गृह्णन्नेव महावृक्षं निःशेषं पर्वतोपमम् ।
भीमसेनो हसन्नेव भुक्त्वा त्यक्त्वा च राक्षसम् ।
पीत्वा दधिघटान्पूर्णान्घृतकुम्भाञ्शतं शतम् ।

After (the repetition of) 14, G1.2.4 ins.:

1653* तद्रक्षःप्रहितं वृक्षं महाशाखं वनस्पतिम् ।
गृहीत्वा पाणिनैकेन सव्येनोद्यम्य चेतरम् ।
रक्षोवदनमुद्वीक्ष्य भ्रुकुटीविकटाननम् ।
दर्शयन्नक्षसे दन्तान्प्रजहासाशनिस्वनः ।

15 [a]) K1 पुरुषादस्य; T1 पुनरुद्धृत्य. — [b]) G3 नृप (for बली). — [d]) G6 तांश्चैव (for भीम°). D5 रक्षसे (for पाण्ड°). G1.2 भीमोपि बलवान्रणे. — After 15, G1.2.4 ins.:

1654* सर्वानपोहयद्वृक्षान्स्वस्य हस्तस्थशाखिना ।

16 [a]) G6 वृक्षयुद्धमभूद्भीमं. — [b]) G1.2 वृक्षपं(G1 °दं)डविना°; G3 अहो महिविना°. — [c]) T G3-6 सु(G3 अ)घोरं वै (for घोर°). K Ñ1.3 M तदा राजन्. G1.2 सुघोररूपं राजेंद्र. — [d]) T G3-6 तदा (for महत्). Ñ2 V1 B D (except D5) नरराक्षसराजयोः; Ñ3 नरराक्षसयोर्महत्.

17 [a]) Ś1 K1 वाचा वि(Ś1 व्य)द्राव्य (for नाम वि°). G1.2 स (for तु). — [b]) Ko समभिद्रुत्य. — D2 (hapl.) om. 17[c]-19[b]. — [c]) Ś1 K1 G4.5 प्रतिजग्राह. — [d]) Ñ3 T1 M महाबलः; D5 °बली.

18 D2 om. 18 (cf. v. l. 17). — [a]) M तु (for अपि). — [b]) Ñ1 S परिगृह्य; D5 °ष्वज्य. Ñ1 D1 M6-8 °भुजं. — 18[cd] is *repeated* at the end of passage No. 93 of App. I. — [c]) B1 विस्फुरच. V1 Dn D1 °बाहुं; T1 °वेगाद्. — [d]) B3 M °र्पं महाबलः. — After 18, Ko ins.:

1655* परिभ्रामणविक्षेपपरिरम्भावपातनैः ।
उत्सर्पणावसर्पैश्चाप्यन्योन्यं प्रत्यरुन्धताम् ।
उत्थापनैरुन्नयनैश्चालनैः स्थापनैरपि ।

A passage given in App. I (No. 93) is ins. in M after 18, in T G after 20.

19 D2 om. 19[ab] (cf. v. l. 17). — [a]) M वि- (for सं). — [b]) M कर्पंश्च (M5 च कर्षन्) युधि पांडवं. — [c]) D5 G1.2 सम(D5 °मा)युध्यत; G3 समायु°. — [d]) Ñ V1 B5.6 Dn D1.4 T1 क्रमेन (Ñ2 क्रमेण); G1.2 वेगेन. — S repeats this st. (with v. l.) at the end of passage No. 93 of App. I (cf. v. l. 18).

20 S *repeats* this st. (with v. l.) in the course of passage No. 93 of App. I. — [b]) M तत्र भूमिरकंपत. — [c]) G1.2 °मात्रान् (for °कायान्). M पादपान्वीरुधश्चैव. — [d]) Dn T2 घूर्णया°. Ko.3.4 D5 G3 भृशं; M च तौ (for तदा). — After 20, T G ins. a passage given in App. I (No. 93), which is ins. in M after 18.

21 [a]) M तं भीमो (for तद्रक्षः). G1.2 हीयमानबलं रक्षः. — [b]) T2 G1-6 संलक्ष्य; M3.5 निरी°. Ko Ñ2 V1 B D (except D5) M पुरुषादकं; Ñ3 भरतर्षभः; T1 G1-3 पुरुषर्षभः. — [c]) T2 G3.4.6 निष्पीड्यमानः. M3.5 निक्षिप्य; M6-8 निकृष्य. T1 भीमो; G1.2 पद्भ्यां (for भूमौ). Ñ1.3 M पादा°; V1 B D (except D5) जानु°; T G3-6 पद्भ्यां वै; G1.2 भूमौ तु (for पाणि°). — [d]) M समाहत्य महाबलः.

22 [a]) G1.2 जानुनी भूमौ. — [b]) T1 परिपीड्य; M8 अभि°. Ñ3 बलादपि; T G3-6 महाबलः; M वृकोदरः. G1.2 दक्षिणेतरपाणिना. — [c]) Ś1 K1 प्रतिजग्राह. G1.2 संपीड्य पाणिना राजन् (see below). — [d]) M6-8 °धरं. — After 22, G1.2 ins.:

1656* जानुन्यारोप्य तत्पृष्ठं महाशब्दं बभञ्ज ह ।
निक्षिप्य भूमौ पाणिभ्यां धरण्यां निपिपेष ह ।

23 K1 om. 23[abc]; G1.2 om. 23[ab]. — [a]) S (G1.2

निष्पिष्य भूमौ पाणिभ्यां समाजघ्ने वृकोदरः ॥ २१
ततोऽस्य जानुना पृष्ठमवपीड्य बलादिव ।
बाहुना परिजग्राह दक्षिणेन शिरोधराम् ॥ २२
सव्येन च कटीदेशे गृह्य वाससि पाण्डवः ।
तद्रक्षो द्विगुणं चक्रे नदन्तं भैरवान्रवान् ॥ २३

ततोऽस्य रुधिरं वक्त्रात्प्रादुरासीद्विशां पते ।
भज्यमानस्य भीमेन तस्य घोरस्य रक्षसः ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

१५२

वैशंपायन उवाच ।
तेन शब्देन वित्रस्तो जनस्तस्याथ रक्षसः ।
निष्पपात गृहाद्राजन्सहैव परिचारिभिः ॥ १
तान्भीतान्विगतज्ञानान्भीमः प्रहरतां वरः ।
सान्त्वयामास बलवान्समये च न्यवेशयत् ॥ २
न हिंसा मानुषा भूयो युष्माभिरिह कर्हिचित् । C. 1. 6298 B. 1. 164. 4 K. 1. 178. 5

---

om.) तु (for च). — ^{b}) $Ś_1$ रक्षसः (for पाण्ड°). T_2 G_{4-6} M वास($G_{4.5}$ °सां)स्यादाय पांडवः. — ^{cd}) S (for $G_{1.2}$ see below) बभंज तद् (G_3 स) तदा रक्षो (for °). — K_2 D_4 M वि(M_{6-8} व्य)नदद्भैरवं रवं; $Ñ_2$ V_1 B Da Dn $D_{1.2.5}$ G_3 र(B $D_{1.2}$ रु)वंतं (B_3m G_3 नदंतं) भैरवं रवं (D_5 °वान्रवान्). $G_{1.2}$ नदंतं भैरवरवान्विसृजंतं जलं मलं.

24 ^{b}) T G प्रसुस्राव वि°. — ^{c}) K_4 भ्राम्यमाणस्य; T_2 G_{4-6} हन्य°. — ^{d}) M तदा (for तस्य). — After 24, K_4 reads 1657* (cf. v. l. 1. 152. 1); while T_2 $G_{5.6}$ M read 1. 152. 1^{ab}, M repeating it in its proper place. In $G_{1.2.4}$, on the other hand, 24 is followed by (the first occurrence of) 1. 152. 6 (reading for 6^{cd}: नगरद्वारमासाद्य पादावादाय चाक्षिपत्), which (*viz.* 1. 152. 6) M reads (also for the first time) after (the *first* occurrence of) 1. 152. 1^{ab} (reading for 6^{cd} नगरद्वारमासाद्य व्युत्ससर्ज महाबलः).

Colophon om. in Ko T_1; G_3 reads the colophon after 1658*, G_4 after 1. 152. 1, and T_2 $G_{5.6}$ after 1. 152. 1^{ab}. — *Major parvan:* T_2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* $Ś_1$ K_{1-4} Ñ V_1 B Da $Dn_{1.n2}$ $D_{1.2.4.5}$ T_2 M_5 बकवध (B_1 एकचक्रायां बकवध). — *Adhy. name:* $Ñ_{1.2}$ V_1 बकभीमसेनयुद्धं; $G_{1.3-6}$ $M_{3.6-8}$ बकवधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B_1 159; Dn_2 162; D_4m 165; T_2 $G_{5.6}$ M 111; $G_{1.2}$ 112; G_3 109; G_4 110. — *S'loka no.:* Dn 28; M_3 32. — *Aggregate s'loka no.:* Dn_2 6287.

152

1 $Ś_1$ K Da_1 $D_{2.5}$ S om. उवाच; Ko $Ñ_3$ T_1 om. the ref. — M reads 1^{ab} after 1. 151. 24, repeating it here. — Ñ V_1 B D (except D_5) ins. after वैशं° उ° (resp. its v. l.): K_4, after 1. 151. 24:

1657* ततः स भग्नपार्श्वाङ्गो नदित्वा भैरवं रवम् ।
शैलराजप्रतीकाशो गतासुरभवद्बकः ।

[(L. 1) K_4 भग्नपृष्टांगो. $B_{1.3}$ D_2 नर्दित्वा; Da नादित्वा.] — ^{b}) T G जनः सर्वोथ. $Ñ_3$ तु (for अथ). — After 1^{ab}, G_2 again reads 6 (cf. v. l. 1. 151. 24), while T_2 $G_{5.6}$ read the (transposed) colophon. — ^{d}) M सर्वे च (for सहैव). $Ko_{.3.4}$ D_5 परिचारकैः; $G_{1.2}$ °वारिभिः; $M_{3.5}$ °चारकाः; M_{6-8} °चारिणः. — After 1, G_4 reads the colophon. — T G ins. after 1 (G_4, after the transposed colophon):

1658* ततस्तु निहतं दृष्ट्वा राक्षसेन्द्रं महाबलम् ।
याकाः परमसंत्रस्ता भीमं शरणमाययुः ।

[(L. 1) $G_{1.2}$ तं (for तु). — (L. 2) T_1 वातिकाः (sic); $G_{1.2.4}$ पौराः (for याकाः). — After the prior half of line 2, $G_{1.2.4}$ ins.:

1659* बकस्य परिचारकाः ।
आरामोद्यानचैत्यस्थाः क्षुद्रदेवालयाश्रिताः ।
भीमं दृष्ट्वा शौर्यराशिं.]

After 1658*, G_3 reads the colophon.

2 ^{a}) T_2 G_2 भीमान्; M_5 गतान् (for भीतान्). D_2 विगतान् ज्ञात्वा. — ^{bc}) $G_{1.2}$ दृष्ट्वा च शरणागतान् । बलवान्सांत्वयित्वा तान्. — ^{d}) G_3 सममेव (for समये च).

C. 1. 6298
B. 1. 164. 4
K. 1. 173. 5

हिंसतां हि वधः शीघ्रमेवमेव भवेदिति ॥ ३
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा तानि रक्षांसि भारत ।
एवमस्त्विति तं प्राहुर्जगृहुः समयं च तम् ॥ ४
ततः प्रभृति रक्षांसि तत्र सौम्यानि भारत ।
नगरे प्रत्यदृश्यन्त नरैर्नगरवासिभिः ॥ ५
ततो भीमस्तमादाय गतासुं पुरुषादकम् ।
द्वारदेशे विनिक्षिप्य जगामानुपलक्षितः ॥ ६
ततः स भीमस्तं हत्वा गत्वा ब्राह्मणवेश्म तत् ।
आचचक्षे यथावृत्तं राज्ञः सर्वमशेषतः ॥ ७
ततो नरा विनिष्क्रान्ता नगरात्काल्यमेव तु ।
ददृशुर्निहतं भूमौ राक्षसं रुधिरोक्षितम् ॥ ८
तमद्रिकूटसदृशं विनिकीर्णं भयावहम् ।
एकचक्रां ततो गत्वा प्रवृत्तिं प्रददुः पुरे ॥ ९
ततः सहस्रशो राजन्नरा नगरवासिनः ।
तत्राजग्मुर्बकं द्रष्टुं सस्त्रीवृद्धकुमारकाः ॥ १०
ततस्ते विस्मिताः सर्वे कर्म दृष्ट्वातिमानुषम् ।

T1 अपि; G1.2 स (for च). D5 M समयं च न्य(D5 नि)वेदयत्.

3 a) M6–8 भूमौ (for भूयो). — b) K3 अभि-; V1 B D इति (for इह). — c) Ś1 S च (for हि). K3 गतिः शीघ्रं. — d) K2 D5 S भविष्यति (for भवे°).

4 Before 4, T2 G4–6 M6–8 ins. वैशं°. — K1 (hapl.) om. 4c–5b. — c) D2 G6 संप्राहुः; G4 तं चाहुः. T1 G1–3 एवमेवास्त्विति प्राहुः (G1.2 प्रोच्चवा). — d) G1.2 गृहीत्वा; G4.5 जजल्पुः (for जगृ°). M6–8 तत् (for तम्). G3 समयं जगृहुः (by transp.). — After 4, S ins.:

1660* सगणस्तु बकभ्राता प्राणमत्पाण्डवं तदा ।

[G1.2.4 भीमसेनं प्रणम्य च; M प्रणिपत्य च पांडवं (for the posterior half).]
— Before 1660*, G1.2.4 ins.:

1661* तत्पुरोपवनोद्यानचैत्यारामान्विसृज्य ते ।
बिभीतककपित्थार्कप्लक्षशाल्मलिकाननम् ।
प्रपेदिरे भयत्रस्ता भीमसाध्वसकातराः ।

(cf. 1659*); and after 1660* they ins.:

1662* यमुनातीरमुत्सृज्य प्रपेदे पितृकाननम् ।

5 K1 om. 5ab (cf. v. l. 4). — a) Ñ1 तानि (for तत्र). — c) K1 प्रतिदृ°. — d) T G यथा (G1.2 तथा) नगरवासिनः.

6 After 6ab, S (G1.2 om. lines 3–4) ins.:

1663* निष्कर्णनेत्रं निर्जिह्वं निःसंज्ञं कण्ठपीडनात् ।
कुर्वन्तं बहुधा चेष्टां स नरादमकर्षत ।
स एव राक्षसो नूनं पुनरायाति नः पुरीम् ।
सबालवृद्धाः पुरुषा इति भीताः प्रदुद्रुवुः ।

[(L. 1) T1 निष्कीर्णनेत्रं; G3 विकीर्ण°. G1.2 कर्णपीड°; G3 करपीड°. — (L. 2) T1 G1 चेष्टाः. T1 M पुरद्वारं समकर्षत. — After line 2, G2.4 ins.:

1664* आच्छिद्य बाहू पादौ च शिरश्च स वृकोदरः ।
द्वारेषु चतुर्षु क्षिप्त्वा पुनरागात्स मारुतिः ।

— (L. 3) T1 G4 पुरं. — (L. 4) G2 इति मत्वा.]
— d) S नगरस्य जगाम तं (G2 M ह). — After 6, N ins.:

1665* दृष्ट्वा भीमबलोद्धूतं बकं विनिहतं तदा ।
ज्ञातयोऽस्य भयोद्विग्नाः प्रतिजग्मुस्ततस्ततः ।

7 a) K0.3.4 तु; K1 स्म (for स). Ñ3 तद्धत्वा. G3 ततो भीमो बकं हत्वा. — b) K2 °वेश्मनि; G2 °वेश्मसु. — After 7ab, D5 T G ins.:

1666* बलीवर्दौ च शकटं ब्राह्मणाय न्यवेदयत् ।

[T2 G4–6 सशकटं. G2 निवेद्य च (for न्यवेद°).]
G1.2.4 cont.:

1667* तूष्णीमन्तर्गृहं गच्छेत्यभिधाय द्विजोत्तमम् ।
मातृभ्रातृसमक्षं च गत्वा शयनमेत्य च ।

— c) S च तत्सर्वं (for यथा°). — d) Ś1 K1.3 राज्ञे; K0.2.4 राजन्. S रात्रौ (M राज्ञे) युद्धमभूद्यथा. — After 7, G2.4 ins.:

1668* अशितोऽस्म्यद्य जननि तृप्तिर्मे दशवार्षिकी ।

8 a) G1.2 केचिन्नरा. S (except M5) विनिष्क्रम्य. — b) Some MSS. कल्यम्; Cd as in text. K0.4 Ñ1.3 D5 तं; K3 च (for तु). — c) K0–2 निहितं. Ś1 K1 तं तु; K0.3.4 D5 तत्र (for भूमौ). — d) Ś1 K (except K4) D5 घोरदर्शनं (for रुधिरो°).

9 a) S °प्रतिमं. — b) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 भयानकं. — After 9ab, K4 Ñ1.2 V1 B D ins.:

1669* दृष्ट्वा संहृष्टरोमाणो बभूवुस्तत्र नागराः ।

— c) S पुनर् (for ततो). — d) T G अददुः. Ś1 K1.3 G3.6 M5 परे (for पुरे).

10 a) D1 सहस्रशस्तदा राजन्. — b) G6 नानानगर°. — c) K2 तत्र गच्छन्; D2 ततो जग्मुः; D5 T1 G1.2.6 तत्र जग्मुः. — d) G6 सस्त्रीका वृद्धबालकाः. — After 10, G2.4 ins.:

1670* ददृशुस्ते बकं सर्वे विशिरःपाणिपादकम् ।

दैवतान्यर्चयांचक्रुः सर्व एव विशां पते ॥ ११
ततः प्रगणयामासुः कस्य वारोऽद्य भोजने ।
ज्ञात्वा चागम्य तं विप्रं पप्रच्छुः सर्व एव तत् ॥१२
एवं पृष्टस्तु बहुशो रक्षमाणश्च पाण्डवान् ।
उवाच नागरान्सर्वानिदं विप्रर्षभस्तदा ॥ १३
आज्ञापितं मामशने रुदन्तं सह बन्धुभिः ।
ददर्श ब्राह्मणः कश्चिन्मन्त्रसिद्धो महाबलः ॥ १४
परिपृच्छ्य स मां पूर्वं परिक्लेशं पुरस्य च ।
अब्रवीद्ब्राह्मणश्रेष्ठ आश्वास्य प्रहसन्निव ॥ १५
प्रापयिष्याम्यहं तस्मै इदमन्नं दुरात्मने ।
मन्निमित्तं भयं चापि न कार्यमिति वीर्यवान् ॥१६
स तदन्नमुपादाय गतो बकवनं प्रति ।
तेन नूनं भवेदेतत्कर्म लोकहितं कृतम् ॥ १७
ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे क्षत्रियाश्च सुविस्मिताः ।
वैश्याः शूद्राश्च मुदिताश्चक्रुर्ब्रह्ममहं तदा ॥ १८
ततो जानपदाः सर्वे आजग्मुर्नगरं प्रति ।
तदद्भुततमं द्रष्टुं पार्थास्तत्रैव चावसन् ॥ १९

C. 1. 6315
B. 1. 164. 21
K. 1. 178. 24

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥ समाप्तं बकवधपर्व ॥

निःश्रृङ्गवृक्षं निर्गुल्मं विनिकीर्णं गिरिं यथा ।

11 After 11^{ab}, $G_{2.4}$ ins.:

1671* विस्मयोत्फुल्लनयनास्तर्जन्यासक्तनासिकाः ।

— c) S अर्चयामासुः. — d) B_1 T G M_5 सर्वाण्येव विशां पते (G_2 प्रार्थनानि पुरा भयात्).

12 M_{6-8} om. 12^{ab}. — a) $K_{0.3}$ M_3 परिणयामासुः; $K_{2.4}$ $Ñ_1$ M_3 ते गणया°; D_5 चागणया°; T G परीक्षया°. — b) G_2 रक्षसः (for भोज°). — d) K (except K_1) D_5 T G सर्वमेव. Ñ V_1 B D (except D_5) ते (for तत्).

13 a) $Ñ_1$ सु-; $Ñ_{2.3}$ V_1 B D स (for तु). S पृच्छ्यमानो (M एवं पृष्टो) बहुविधं (T_1 -थ विविधं). — b) $Ś_1$ K तु; M स (for च). — d) M इति (for इदं). $K_{0.3.4}$ इदं ब्राह्मणसत्तमः; T G काश्यपो नामत(T_1 गौतम)स्तदा.

14 Before 14, T G ins. ब्राह्मणः. — After ब्राह्मणः, G_3 ins.:

1672* अद्य ते राक्षसो वारः पूर्वेद्युर्ज्ञापितो मम ।
　　ग्रामसाधारणेनैव सूचकेन पुरौकसः ।

— a) $Ś_1$ $K_{2.4}$ $Ñ_3$ मामशनं; K_0 च मापन्नं; K_3 च मामार्तं; S मामनिशं. — b) $G_{1.3}$ बंधुभिः सह (by transp.); $M_{3.5}$ सह बांधवैः. — d) G_3 मंत्रशिक्षा-. $Ñ_2$ V_1 B D (except D_5) महामनाः.

15 a) $Ś_1$ $K_{0.1}$ परिदृष्ट्वा; $K_{2.4}$ $Ñ_{1.3}$ D_5 °पृष्ट्वा. K_1 मां पूर्णं. $M_{3.5}$ परिपृष्ट्वा च सर्वं मां. — $Ñ_1$ om. 15^{c}–16^{d}. — d) N विश्वास्य प्रहस°; G_1 समाश्वास्य हस°.

16 $Ñ_1$ om. 16 (cf. v. l. 15). — a) $K_{2.4}$ $Ñ_3$ T_1 G (except G_5) तस्माद्. — b) $Ñ_2$ V_1 B D (except D_5) अन्नमेतद्. K_0 दुरात्मनः. — c) S तन्निमित्तं. T_1 इदं; G_1 भयात् (for भयं). K (except K_1) चात्र (for चापि). — d) $Ñ_{1.2}$ V_1 B D (except D_5) °ति चाब्रवीत्.

18 G_2 transp. 18 and 19. — a) T_1 M (except M_5) तु (for ते). M (except M_5) चैव (for सर्वे). — b) $K_{0.4}$ क्षत्रियाश्चैव वि°. — c) $Ś_1$ विदि°; K_1 विहि° (for मुदि°). — d) $Ś_1$ $K_{0.2.3}$ ब्राह्म-; D_5 G_3 ब्राह्मयं. $Ś_1$ K_1 -महस्तदा; $D_{2.5}$ -महोत्सवं; T G M_5 -महत्तदा.

19 G_2 transp. 18 and 19; K_0 transp. 19^{ab} and 19^{cd}. — a) $Ś_1$ K_4 B (except B_5) $D_{n1.n3}$ $D_{1.4}$ G_1 M_{6-8} जनपदाः. — b) Before आजग्मुः, $Ś_1$ $K_{0.1}$ ins. हि; K_3 अपि; T_2 $G_{1.5.6}$ च; G_3 तु (to avoid hiatus!). M_5 तत्पुरं (for नगरं). G_2 $M_{5.6.7}$ आजगाम (G_2 समाजग्मुः) पुरं प्रति. — c) T_1 $G_{1.2.4}$ M_5 तम् (for तद्). D_5 G_3 तदद्भुतमिमं. N M_5 दृष्ट्वा. — d) S चाभवन्. — After 19, $K_{2.4}$ ins. (the *phalas'ruti*):

1673* श्रुत्वा बकवधं यस्तु वाचकं पूजयेन्नरः ।
　　तस्य वंशेऽपि राजेन्द्र न राक्षसभयं भवेत् ।
　　नश्यन्ति शत्रवस्तस्य उपसर्गास्तथैव च ।
　　महत्पुण्यमवाप्नोति श्रुत्वा भीमपराक्रमम् ।;

while S (except T_1 G_3) ins.:

1674* वेत्रकीयगृहे सर्वे परिवार्य वृकोदरम् ।
　　विस्मयादभ्यगच्छन्त भीमं भीमपराक्रमम् ।
　　न वै न संभवेत्सर्वं ब्राह्मणेषु महात्मसु ।
　　इति सत्कृत्य तं पौराः परिवव्रुः समन्ततः ।
　　अयं त्राता हि नः सर्वान्पितेव परमार्थतः । [5]
　　अस्य शुश्रूषवः पादौ परिचर्य उपास्महे ।
　　पशुमद्दधिमच्चान्नं परं भक्ष्यमुपाहरन् ।
　　तस्मिन्हते ते पुरुषा भीताः समनुबोधनाः ।

१५३

C. 1. 6316
B. 1. 165. 1
K. 1. 179. 1

जनमेजय उवाच ।
ते तथा पुरुषव्याघ्रा निहत्य बकराक्षसम् ।
अत ऊर्ध्वं ततो ब्रह्मन्किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
तत्रैव न्यवसन्राजन्निहत्य बकराक्षसम् ।
अधीयानाः परं ब्रह्म ब्राह्मणस्य निवेशने ॥ २
ततः कतिपयाहस्य ब्राह्मणः संशितव्रतः ।
प्रतिश्रयार्थं तद्वेश्म ब्राह्मणस्याजगाम ह ॥ ३
स सम्यक्पूजयित्वा तं विद्वान्विप्रर्षभस्तदा ।
ददौ प्रतिश्रयं तस्मै सदा सर्वातिथिव्रती ॥ ४
ततस्ते पाण्डवाः सर्वे सह कुन्त्या नरर्षभाः ।
उपासांचक्रिरे विप्रं कथयानं कथास्तदा ॥ ५
कथयामास देशान्स तीर्थानि विविधानि च ।
राज्ञां च विविधाश्चर्याः पुराणि विविधानि च ॥ ६

ततः संप्राद्रवन्पार्थाः सह मात्रा परंतपाः ।
आगच्छन्नेकचक्रां ते पाण्डवाः संशितव्रताः । [10]
वैदिकाध्ययने युक्ता जटिला ब्रह्मचारिणः ।
अवसंस्ते च तत्रापि ब्राह्मणस्य निवेशने ।
मात्रा सहैकचक्रायां दीर्घकालं सहोषिताः ।

[(L. 1) M °गृहाः सर्वे. — (L. 3) T2 G1.4.5 इहैव; G3 न चैव (for न वै न). — (L. 5) G1 M2.6–8 परमार्थवित्. — (L. 6) G1.5 परिवार्य; G6 प्रतिवारम्. — (L. 7) G2.6 °च्चं वरं. — (L. 8) T2 G1.4 समबोधयन्; G2 अनुबोधनात्. — With lines 11–12 of. 1. 153. 2. — (L. 13) G2 °कालं समाहिताः.]

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K0–2.4 Ñ V1 B Da Dn1.n2 D1.2.4.5 T2 M5 बकवध (B1 एकचक्रायां बकवध); to it Ś1 K0–2.4 Ñ V1 D1 M5 add समास. — *Adhy. name:* K0.4 D5 ब्राह्मणमहोत्सवः; K3 बकासुरवधः; Ñ1.2 V1 बकवधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn2 (in figures) 163, and (in words) 160; D4m 166; T1 160; T2 G5.6 M 112; G1.2 113; G3 110; G4 111. — *S'loka no.:* Dn 21; M3 27. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 6308.

153

1 K1 D5 S om. उवाच. — a) B1 D2 तत्र (B1m as in text); S तदा; Cd तथा (as in text). — K3 T1 (hapl.) om. 1c–2b. — c) Ñ1 अतः परं. T2 G4–6 M तदा ब्रह्मन्; G1.2 नरव्याघ्राः; G3 द्विजश्रेष्ठ. — d) Ś1 K (K3 om.) Da D1.4 G5.6 M किमकुर्वत.

2 K3 T1 om. 2ab (cf. v. l. 1). Ś1 K1.2 D2.3 S om. उवाच. — a) T2 G तत्र ते न्य°. — c) T2 G नरव्याघ्रा (G3 °घ्र) (for परं ब्रह्म). Cd cites ब्रह्म (= वेदः).

3 a) D4 M कतिपयाहस्तु; T G कदाचित्काले तु. — b) K0.2–4 Dn (erroneously) D2 Nilp शंसित°; K1 N3 संश्रित°. G1 ब्राह्मणाः संशितव्रताः; G2 ब्राह्मणस्य यतव्रतः. ❀ Nil.: शंसितव्रत इति तालव्यादिदन्त्यमध्यपाठे शंसा प्रशंसा संजाता यस्य तत् शंसितं व्रतं यस्य सः । प्रशस्यव्रत इत्यर्थः । ❀ — c) Ś1 K1 Ñ1 V1 °श्रयार्थे; K2.4 B D °र्थी; Ñ2 °ग्रहार्थी. — d) Ñ1.3 V1 Da Dn D1 ब्राह्मणस्य जगाम ह; S °स्यागमत्तदा (G1 °गमंस्तदा).

4 a) G3 संयमात् (for स सम्यक्). T G1.4–6 तु; G3 तान्; M5 (both) तु and तं. — D1 (hapl.) om. 4b–5a. — b) Ñ1.3 V1 B D विप्रं (for विद्वान्). Ś1 ब्रह्मर्षभस्. G1.2 विद्वान्ब्रह्मर्षिसत्तमान् (G2 °मः). — K2 om. 4cd. — d) S तथा (T2 G1.6 तदा). Ñ1.2 V1 B Da Dn D2 °तिथिव्रतः; D4.T1 °तिथिप्रियः; T2 G4–6 °तिथिर्वशी; G1.2 M °तिथीन्प्रति.

5 D1 om. 5abc (cf. v. l. 4); K2 reads 5 after 9ab. — b) Ś1 K1 नरर्षभ. S कुंती च भरतर्षभ. — d) Ñ3 V1 B Da Dn D1.4 कथयंतं; D2 T G (except G3.4) M3.5 °यंतः. Ñ1.3 V1 B D शुभाः; G2–4 तथा; G5 (both) तथा and तदा.

6 a) N (except Ñ3) च (for स). — b) Ñ2.3 V1 B D (except D5) सरितस्तथा (Ñ3 °दा). — Ś1 K1 Ñ1 G3 (hapl.) om. 6cd. — c) Ñ3 V1 B D (except D5) T G1.4–6 राज्ञश्च. Ñ3 V1 B D (except D5) °धाश्चर्यान्; T1 G1.4–6 °धाकारान्; G2 °धान्देशान्. — d) Cf. 6b. Ñ3 V1 B D (except D5) देशांश्चैव पुराणि च; T2 G1.4–6 M3.5 पुराणि च वनानि च.

स तत्राकथयद्विप्रः कथान्ते जनमेजय ।
पाञ्चालेष्वद्भुताकारं याज्ञसेन्याः स्वयंवरम् ॥ ७
धृष्टद्युम्नस्य चोत्पत्तिमुत्पत्तिं च शिखण्डिनः ।
अयोनिजत्वं कृष्णाया द्रुपदस्य महामखे ॥ ८
तदद्भुततमं श्रुत्वा लोके तस्य महात्मनः ।
विस्तरेणैव पप्रच्छुः कथां तां पुरुषर्षभाः ॥ ९
कथं द्रुपदपुत्रस्य धृष्टद्युम्नस्य पावकात् ।
वेदिमध्याच्च कृष्णायाः संभवः कथमद्भुतः ॥ १०
कथं द्रोणान्महेष्वासात्सर्वाण्यस्त्राण्यशिक्षत ।
कथं प्रियसखायौ तौ भिन्नौ कस्य कृतेन च ॥ ११
एवं तैश्चोदितो राजन्स विप्रः पुरुषर्षभैः ।
कथयामास तत्सर्वं द्रौपदीसंभवं तदा ॥ १२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

१५४

ब्राह्मण उवाच ।
गङ्गाद्वारं प्रति महान्बभूवर्षिर्महातपाः ।
भरद्वाजो महाप्राज्ञः सततं संशितव्रतः ॥ १
सोऽभिषेक्तुं गतो गङ्गां पूर्वमेवागतां सतीम् ।
ददर्शाप्सरसं तत्र घृताचीमाप्लुतामृषिः ॥ २
तस्या वायुर्नदीतीरे वसनं व्यहरत्तदा ।

C. 1. 6330
B. 1. 166. 3
K. 1. 180. 3

7 [a]) Dn1.n3 तथा (for तत्र). — [c]) Ñ2.3 V1 B3.6 D5 पंचालेषु. — [d]) M8 °सेनीस्वयं°.

8 [a]) T1 द्रोणस्य (for चोत्पत्तिम्). — [b]) T1 चोत्पत्तिं; T2 G द्रोणस्य (for उत्पत्तिं). — [d]) K1 G3 महामते.

9 [a]) G1.3.6 तम् (for तद्). K1 D2 °मिमं; D5 °मिदं (for °तमं). K1 दृष्टे (for श्रुत्वा). — [b]) K2.4 तस्य लोके (by transp.); K3 ब्राह्मणस्य. T G पांडवाः सत्यविक्रमाः (G2 °वास्ते महाबलाः). — After 9[ab], K3 reads 5. — [d]) K3 तां कथां (by transp.); K4 Ñ1.2 V1 B D (except D5) कथां ते (or कथांते); cf. 7[b]. Ś1 K1 Ñ3 मनुजर्षभं (Ñ3 °भाः); K0.2-4 D5 मनुजोत्तमाः; M5 भरतर्षभाः.

10 Before 10, Ś1 K0.1 T2 G1.4-6 M5-8 ins. पांडवाः; K2-4 Ñ V1 B D पांडवा ऊचुः. — [b]) T1 संभवः (for पाव°). — [cd]) A few N MSS. वेदी°. S संभवो वेदिमध्ये (M °ध्याद्) च (T1 G2 तु) कथं कृष्णा व्यजायत.

11 [a]) G3 द्रोणो. T1 G2 M5 महेष्वासः. — [b]) T1 om. 11[b]. Ś1 K D5 सर्वास्त्राण्युपशिक्षत (K1-3 °क्षितः; D5 °क्षतः); T2 G °शिक्षयत्. — After 11[ab], S ins.:

1675* धृष्टद्युम्नो महेष्वासः कथं द्रोणस्य मृत्युदः ।
[T1 om. prior half.]

— [c]) Ñ V1 B (except B1) D (except D2.4.5) विप्र सखायौ; T1 G2.3 प्रियसहायौ. — [d]) K2 तु; Ñ1.2 V1 B D (except D5) T2 वा (for च). G (except G1.3) कृतेनच.

12 Before 12, Ś1 K1-3 D2.5 S (except T1) ins. वैशं°; Ñ1.2 V1 B D3 Dn D1.4 वैशं° उ°. — [a]) Ś1 K1 M5 संचोदितो; K0 D5 तैर्नो°; K3 संनो°; Ñ3 वै चो°; G1 तैः क्रोधितो. S विप्रो (for राजन्). — [b]) D1 विप्रश्च; T G राजन्स; M पांडवैः. D1 पुरुषर्षभः; G3.5 (inf. lin.) °र्षभाः; M5 भरतर्षभ (M6.7 °भैः). — [d]) M6-8 द्रौपद्याः सं°. Ś1 T1 तथा.

Colophon om. in T G2.3.5. — *Major parvan*: G1.4.6 M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan*: K0 अंगारपर्ण; Ñ1.2 V1 B5 चैत्ररथ; to it K0 Ñ1.2 V1 B5 add द्रौपदीसंभव. Ś1 K1.2.4 Ñ3 B6 D3 Dn1.n2 D1.2.5 (all om. the sub-parvan name) mention only द्रौपदीसंभव (B6 D3 D1.2 संभव). — *Adhy. name*: K0.4 D5 पांडवप्रश्नः; K3 द्रौपदीसंभवकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 164; D4m 167; G1 114; G4 112; G6 M 113. — *S'loka no.*: Dn M5 12. — *Aggregate s'loka no.*: Dn3 6320.

154

☞ Many of the foll. st. recur (often with v. l.) in adhy. 121–122 and 128.

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — Cf. 1331*. — [a]) G4 गतो (for महान्). — [b]) T2 G1.3 बभूव स; G3 बहुवर्ष (for बभूवर्षिर्). — [c]) A few MSS. भार°. K (except K1) D5 महातेजाः. — [d]) K0.2.3 B6 Dn1.n3 D1 शंसित°; K1 D5 संश्रित°.

2 Cf. 1331*. — [a]) Ś1 K1 Dn2.n3 (both latter erroneously) G1-3 Nilp ततो (for गतो). — [b]) T1 G1 M नदीं (for सतीम्); see below for T1. — 2[cd] = (var.)

C. 1. 6330
B. 1. 166. 3
K. 1. 180. 3

अपकृष्टाम्बरां दृष्ट्वा तामृषिश्चकमे ततः ॥ ३
तस्यां संसक्तमनसः कौमारब्रह्मचारिणः ।
हृष्टस्य रेतश्चस्कन्द तदृषिर्द्रोण आदधे ॥ ४
ततः समभवद्द्रोणः कुमारस्तस्य धीमतः ।
अध्यगीष्ट स वेदांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः ॥ ५
भरद्वाजस्य तु सखा पृषतो नाम पार्थिवः ।
तस्यापि द्रुपदो नाम तदा समभवत्सुतः ॥ ६
स नित्यमाश्रमं गत्वा द्रोणेन सह पार्षतः ।
चिक्रीडाध्ययनं चैव चकार क्षत्रियर्षभः ॥ ७
ततस्तु पृषतेऽतीते स राजा द्रुपदोऽभवत् ।
द्रोणोऽपि रामं शुश्राव दित्सन्तं वसु सर्वशः ॥ ८
वनं तु प्रस्थितं रामं भरद्वाजसुतोऽब्रवीत् ।
आगतं वित्तकामं मां विद्धि द्रोणं द्विजर्षभ ॥ ९

राम उवाच ।

शरीरमात्रमेवाद्य मयेदमवशेषितम् ।
अस्त्राणि वा शरीरं वा ब्रह्मन्नन्यतरं वृणु ॥ १०

द्रोण उवाच ।

अस्त्राणि चैव सर्वाणि तेषां संहारमेव च ।
प्रयोगं चैव सर्वेषां दातुमर्हति मे भवान् ॥ ११

ब्राह्मण उवाच ।

तथेत्युक्त्वा ततस्तस्मै प्रददौ भृगुनन्दनः ।
प्रतिगृह्य ततो द्रोणः कृतकृत्योऽभवत्तदा ॥ १२
संप्रहृष्टमनाश्चापि रामात्परमसंमतम् ।
ब्रह्मास्त्रं समनुप्राप्य नरेष्वभ्यधिकोऽभवत् ॥ १३

---

1. 121. 3^{cd}. — ^{c}) T$_1$ सतीं ददर्शाप्सरसं. — ^{d}) K$_1$ निशि; G$_3$ मुनिः (for ऋषिः).

3 3^{ab}=(var.) 1. 121. 4^{ab}. — ^{b}) K$_1$ वसने. T$_2$ G (except G$_{1.5}$) व्याहर°. K$_{0.3.4}$ D$_{2.5}$ M वासो व्य(M$_{6.8}$ ह्य)पहर°. — For 3^{cd} cf. 1334*. — ^{d}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D (except D$_1$) तदा (for ततः).

4 Cf. 1334*. — ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ Ñ$_{1.3}$ T$_1$ G$_3$ M$_5$ तस्य (for तस्यां). G$_{3.6}$ संरक्त°. — ^{b}) K$_3$ T$_1$ G$_{2.3}$ कौमारव्रत°. — After 4^{ab}, G$_{2.4}$ ins.:

1676* पश्यतो योनिसंस्थानमन्यावयवसौष्ठवम् ।

— 4^{cd}=(var.) 1. 121. 4^{cd}. — ^{c}) Ñ$_3$ V$_1$ B D (except D$_5$) चिर° (for हृष्ट°). T$_2$ G$_{1.3.6}$ तस्य रेतस्तु च°. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{0.1}$ D$_1$ T$_1$ G$_{2.4.5}$ आददे.

5 =(var.) 1. 121. 5. — ^{c}) Ś$_1$ T$_2$ G$_4$ transp. स and च. — ^{d}) G$_3$ कृत्स्न° (for सर्व°).

6 =(var.) 1. 121. 8. — G$_3$ (hapl.) om. 6–8. — ^{a}) Ś$_1$ T$_1$ G$_2$ भार°. K$_1$ G$_2$ च (for तु). T$_2$ G$_{1.4-6}$ °द्वाजसखा ह्यासीत्. — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ तथा (for तदा).

7 =(var.) 1. 121. 9. — G$_3$ om. 7 (cf. v. l. 6). — ^{b}) K$_4$ पार्थिव; G$_2$ पार्षदः. — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ भरतर्षभ; K$_{0.3}$ चरितव्रतः; M$_{6.8}$ °र्षभ.

8 G$_3$ om. 8 (cf. v. l. 6). — 8^{ab}=(var.) 1. 121. 10^{ab}. — ^{b}) K$_0$ पार्थिवो (for द्रुपदो). — For 8^{cd} cf. 1. 121. 16. — ^{d}) G$_2$ सर्वतः (for °शः).

9 =(var.) 1. 121. 17. — ^{a}) T$_1$ तेन (for वनं). T$_1$ G$_2$ सं· (for तु). — ^{b}) K (except K$_0$) D$_6$ °द्वाजस्त तो°. — ^{d}) M$_8$ transp. विद्धि and द्रोणं. Ñ V$_1$ B D (except D$_5$) द्विजोत्तम; G (except G$_2$) °र्षभं; M$_{6-8}$ नरर्षभ.

10 Cf. 1. 121. 20. — K$_1$ S (but not Ś$_1$!) om. उवाच (G$_2$ om. the ref.). — ^{a}) Ñ$_3$ D$_5$ अत्र; G$_3$ अन्यत् (for अद्य). — ^{b}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B$_{3.5.6}$ Da Dn D$_{1.2.4}$ मया सम°; Ñ$_3$ ममैतम°; D$_5$ M$_{3.6-8}$ ममेदम°; T$_2$ G (except G$_3$) M$_5$ ममैतद्°. — D$_5$ om. 10^{cd}. — ^{c}) K$_{0-3}$ D$_1$ च for the first वा, and Ś$_1$ च for both. — ^{d}) K (except K$_1$) अन्यतमं; Ñ$_2$ V$_1$ Dn D$_1$ एकतमं; B D$_{2.4}$ एकतरं; T$_1$ अत्यंतरं; M$_{6-8}$ अद्य परं. K$_1$ M$_{6-8}$ शृणु.

11 Cf. 1. 121. 21. — K$_1$ S (but not Ś$_1$!) om. उवाच (G$_2$ om. the ref.). — ^{a}) G$_2$ transp. च and एव. — ^{b}) K (except K$_1$) ससंहाराणि भार्गव. — ^{d}) A few MSS. अर्हसि. Ś$_1$ मां; K$_{0.3}$ नो; B$_5$ वै (for मे).

12 G$_2$ M$_{5-8}$ om. ब्राह्मण उ°. K$_1$ वैशंपायनः; K$_2$ Ñ$_3$ वैशं°; T$_1$ G$_3$ ब्राह्मणः; T$_2$ G$_{1-6}$ रामः. — ^{ab})=(var.) 1. 121. 22^{ab}. G$_2$ ब्राह्मणः स तथेत्युक्त्वा तस्मै च प्रददौ भृगुः. — 12^{cd}=(var.) 1. 121. 23^{ab}. — ^{c}) Ñ$_{1.3}$ D$_5$ T$_2$ G$_6$ M$_{3.5}$ तु तत्; N$_2$ V$_1$ Dn D$_1$ तदा; T$_1$ G$_{1.4.5}$ तु तं; G$_3$ च तं (for ततो). D$_6$ सर्वं (for द्रोणः). G$_2$ द्रोणोपि प्रतिगृह्याशु.

13 M$_{6-8}$ om. 13^{a}, transp. 13^{b} and 13^{c}, and om. 13^{d}! — ^{a}) K$_{0.3.4}$ संहृष्टमनसश्चापि; Ñ V$_1$ B D M$_{3.5}$ °मना द्रोणो. — ^{b}) T G सद्यो न्यवर्तत; M$_{6-8}$ °संमतात्. — ^{c}) Ñ$_1$ Dn$_3$ (erroneously) D$_1$ T$_2$ G$_{5.6}$ °नुज्ञाप्य (*apapāṭha* acc. to Nīl.); Ñ$_2$ V$_1$ Dn$_{1.n2}$ °नुज्ञप्य. Ñ$_3$ महास्त्रमनुसंप्रा°; M$_{6-8}$ ब्रह्मास्त्राद्यनुसंप्रा°. ❀ Nīl.: ज्ञाप्ये·

ततो द्रुपदमासाद्य भारद्वाजः प्रतापवान् ।
अब्रवीत्पुरुषव्याघ्रः सखायं विद्धि मामिति ॥ १४

द्रुपद उवाच ।

नाश्रोत्रियः श्रोत्रियस्य नारथी रथिनः सखा ।
नाराजा पार्थिवस्यापि सखिपूर्वं किमिष्यते ॥ १५

ब्राह्मण उवाच ।

स विनिश्चित्य मनसा पाञ्चाल्यं प्रति बुद्धिमान् ।
जगाम कुरुमुख्यानां नगरं नागसाह्वयम् ॥ १६
तस्मै पौत्रान्समादाय वसूनि विविधानि च ।
प्राप्ताय प्रददौ भीष्मः शिष्यान्द्रोणाय धीमते ॥ १७
द्रोणः शिष्यांस्ततः सर्वानिदं वचनमब्रवीत् ।
समानीय तदा विद्वान्द्रुपदस्यासुखाय वै ॥ १८
आचार्यवेतनं किंचिद्धृदि संपरिवर्तते ।
कृतास्त्रैस्तत्प्रदेयं स्यात्तदृतं वदतानघाः ॥ १९
यदा च पाण्डवाः सर्वे कृतास्त्राः कृतनिश्रमाः ।
ततो द्रोणोऽब्रवीद्भूयो वेतनार्थमिदं वचः ॥ २०
पार्षतो द्रुपदो नाम छत्रवत्यां नरेश्वरः ।
तस्यापकृष्य तद्राज्यं मम शीघ्रं प्रदीयताम् ॥ २१
ततः पाण्डुसुताः पञ्च निर्जित्य द्रुपदं युधि ।
द्रोणाय दर्शयामासुर्बद्ध्वा ससचिवं तदा ॥ २२

C. 1. 6343
B. 1. 166. 22
K. 1. 180. 24

त्यपपाठः। प्राप्येत्यपि पठंति।❀ — d) D$_{1.4.5}$ °त्वप्यधि°.

14 =(var.) 1. 122. 1. — a) K$_{0.4}$ आगत्य; K$_{2.3}$ आगम्य (for आसाद्य). — K$_0$ om. 14^{cd}. — c) Ś$_1$ K$_{1.3}$ T$_2$ G$_{2.4.6}$ °व्याघ्र; D$_5$ G$_1$ M$_{3.5}$ °व्याघ्रं; M$_{6-8}$ समनुप्राप्तं.

15 =(var.) 1. 122. 9. — K$_0$ om. द्रुपद उ°; K$_1$ S (but not Ś$_1$!) om. उवाच. — After 15, K$_4$ B$_3$ ins.:

1677* ययोरेव समं वित्तं ययोरेव समं श्रुतम् ।
तयोर्विवाहः सख्यं च न तु पुष्टविपुष्टयोः ।
[=(var.) 1. 122. 8. — (L. 1) B$_3$ समं धनं. — (L. 2) B$_3$ °र्विवादो मैत्री च.]

16 =(var.) 1. 122. 11. — N$_{1.3}$ om. ब्राह्मण उ°; T G M$_{3.5}$ om. उवाच. Ś$_1$ K$_{1.2}$ M$_{6-8}$ वैशं°; B$_5$ वैशं° उ°. — a) Ś$_1$ (*sup. lin.* as in text) पूर्वं नि°; K$_1$ सर्वं नि°; B$_5$ परिनि°. — b) S (except G$_3$) पांचालं. — d) Ñ$_3$ सकाशं (for नग°).

17 17^{ab}=(var.) 1. 122. 39^{cd}. — a) K$_0$ पुत्रान्; T G (except G$_{2.3}$) पार्थान्. T G M$_3$ समानीय. — b) D$_5$ अस्त्राणि (for वसू°). — d) G$_{3.5}$ शीघ्रं (for शिष्यान्).

18 a) K$_0$ transp. शिष्यान् and सर्वान्. K$_0$ T$_1$ तदा (for ततः). N$_2$ V$_1$ Dn पार्थान् (for सर्वान्). M °ष्यान्समाहेदं (M$_5$ °मादाय). — M om. 18^{bc}. — Cf. 1. 122. 41^{ab}. — c) Ñ$_2$ V$_1$ B D (except D$_5$) तु तान्; T G ततः (for तदा). Ñ$_2$ V$_1$ B$_6$ Da Dn D$_1$ T$_1$ G शिष्यान् (G$_2$ धीमान्); B$_{1.3.5}$ D$_{2.4}$ T$_2$ सर्वान् (for विद्वान्). — d) Ś$_1$ द्रुपदस्य सखाय वै (marg. °स्य विरोधता); K$_1$ °दस्य विधायतां. — After 18, M (which om. 18^{bc} and 19^{ab}) ins.:

1678* द्रोणः ।
गुरुशुश्रूषणं चैव तथैव गुरुदक्षिणाम् ।

19 =(var.) 1. 122. 42. — M om. 19^{ab}. — Before 19, T G (except G$_{2.3}$) ins. द्रोणः. — b) Ñ V$_1$ B D हृदि यद्वर्तते (Dn$_3$ संवर्तते) मम; T G प्रदेयं परि°. — c) T G (except G$_1$) संप्रदेयं; M$_3$ तत्र देया (cf. 1678*). Ñ$_1$ मे (for स्यात्). — d) Ñ$_1$ नानृतं. — After 19, K$_4$ Ñ$_2$ V$_1$ B D (except D$_5$) ins.:

1679* सोऽर्जुनप्रमुखैरुक्तस्तथास्त्विति गुरुस्तदा ।;

while S ins.:

1680* तथेत्युक्त्वा च तं पार्थः पादौ जग्राह बुद्धिमान् ।

G$_{2.4}$ cont.:

1681* विद्यानिष्क्रयजं वित्तं किं देयं ब्रूहि मे गुरो ।

Cf. 1679* and 1680* with 1. 122. 43.

20 G$_2$ om. 20^{ab}. — a) Ñ$_1$ ये ते (for यदा). K (except K$_1$) तु (for च). Ś$_1$ K Ñ$_1$ Da D$_5$ कौर° (for पाण्ड°). M$_5$ चान्ये (for सर्वे). — b) B$_3$ कृतार्थाः. K$_4$ Ñ$_2$ B$_{3.5}$ D (except Da) कृतनिश्चयाः; M सर्वतोभवन्. — c) T$_2$ G$_{4-6}$ तदा (for ततो). — d) M दातव्या गुरुदक्षिणा.

21 a) K$_4$ पार्थिवो; D$_1$ T$_2$ G$_{1.6}$ M$_5$ पार्षदो. — b) G$_2$ चित्रवत्यां; G$_2$ वेत्र°; M$_5$ शत्र°; Cd as in text. K$_1$ महेश्वरः. — c) Ś$_1$ (marg. as in text) तस्यापेक्ष्यस्य; K$_0$ अथापहृष्य; K$_2$ Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D M$_3$ तस्यादा°; K$_4$ आदाया°; N$_3$ तस्याध्य°; T$_1$ तस्याव°; M$_{6-8}$ तत्राप°. — After 21, D$_4$ (marg. *sec. m.*) S (except G$_3$) ins.:

1682* धार्तराष्ट्रैश्च सहिताः पाञ्चालान्पाण्डवा ययुः ।
यज्ञसेनेन संगम्य कर्णदुर्योधनादयः ।
निर्जिताः संन्यवर्तन्त तथान्ये क्षत्रियर्षभाः ।
[G$_2$ ins. lines 2-3 after 1683*.]

22 Cf. 1. 128. 4f. — c) G$_2$ °य प्रदर्शसुखे. — d) Ñ$_3$ समुचितं तदा; G$_6$ समधिगं तथा. — After 22, D$_4$ (marg. *sec. m.*) S ins.:

द्रोण उवाच ।
प्रार्थयामि त्वया सख्यं पुनरेव नराधिप ।
अराजा किल नो राज्ञः सखा भवितुमर्हति ॥ २३
अतः प्रयतितं राज्ये यज्ञसेन मया तव ।
राजासि दक्षिणे कूले भागीरथ्याहमुत्तरे ॥ २४
ब्राह्मण उवाच ।
असत्कारः स सुमहान्मुहूर्तमपि तस्य तु ।
न व्येति हृदयाद्राज्ञो दुर्मनाः स कृशोऽभवत् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुःपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

1683* महेन्द्र इव दुर्धर्षो महेन्द्र इव दानवम् ।
महेन्द्रपुत्रः पाञ्चालं जितवानर्जुनस्तदा ।
तं दृष्ट्वा तु महावीर्यं फल्गुनस्यामितौजसः ।
व्यस्मयन्त जनाः सर्वे यज्ञसेनस्य बान्धवाः ।
नास्त्यर्जुनसमो वीर्ये राजपुत्र इति ब्रुवन् ।

[(L. 2) G5 M5 पांचालान्. — (L. 3) M महद्वीर्यं.]
— After the above, G2 ins. lines 2–3 of 1682*.

23 Ś1 K1 S om. उवाच (G3 om. the ref.). — 23^{ab} =(var.) 1. 128. 10^{ab}. — ^{a}) G2 प्रार्थये च. T1 पुनः (for त्वया). — ^{b}) Ś1 सह; T1 आवां (for एव). — 23^{cd} =(var.) 1. 128. 11^{ab}. — ^{c}) T G नाराजा. G3 खलु (for किल). K0.3 D5 राज्ञां.

24 24^{ab}=1. 128. 11^{cd}. — ^{a}) D1 G2 प्रयाचितं. K0 G3 राज्यं. — ^{b}) Ñ2 V1 B D (except D5) त्वया सह (D5 किल) (for मया तव). M6–8 नृप (for तव). — 24^{cd}=1. 128. 12^{ab}. — ^{c}) T G1–3 राजासीद्दक्षिणे. G5 M8 तीरे. — ^{d}) Ś1 K जाह्नव्यामह°. — After 24, K (except K1) D5 ins.:

1684* तथेति द्रुपदेनोक्ते वचने द्विजसत्तम ।
संपूज्य द्रुपदं द्रोणो प्रेषयामास तत्त्ववित् ।,

which in D5 is followed by lines 1–2 of 1686* (cf. v. l. 25). On the other hand, after 24, Da ins. 1686*, while S ins.:

1685* कन्याकुब्जे च काम्पिल्ये वसेथास्त्वं नरोत्तम ।
ब्राह्मणैः सहितो राजन्नहिच्छत्रे वसाम्यहम् ।

[(L. 1) T2 G3 भजेथास्त्वं. G1 नरेश्वर; M नृपोत्तम.]

25 M om. ब्राह्मण उ°; T G3 om. उवाच. Ś1 K1.2 Ñ3 वैशं°. — Ñ2 V1 B Dn D1.2.4.5 (here lines 3–6 only) ins. after ब्राह्मण उ°; Da, after 24; K4 D5 (here lines 1–2 only), after 1684*:

1686* एवमुक्तो हि पाञ्चाल्यो भारद्वाजेन धीमता ।
उवाचास्त्रविदां श्रेष्ठो द्रोणं ब्राह्मणसत्तमम् ।
एवं भवतु भद्रं ते भारद्वाज महामते ।
सख्यं तदेव भवतु शश्वदभिमन्यसे ।
एवमन्योन्यमुक्त्वा तौ कृत्वा सख्यमनुत्तमम् । [5]
जग्मतुर्द्रोणपाञ्चाल्यौ यथागतमरिंदमौ ।

[Before line 1, Da ins. वैशं° उ°. — (L. 2) B3.5.6 Da D1.2.4 श्रेष्ठं. — (L. 4) K4 °ख्यं तदभवत्ते वै.]
— ^{a}) Ś1 D4 तु; K B5 D5 T1 G1.3 च; T2 G4.5 सु (for स). Ś1 K1 Ñ3 V1 Da Dn D1 G2 तु; G5 स (for सु-). — ^{b}) Ś1 K1.3 इव (for अपि). K3 सः; G2 च (for तु). — After 25^{ab}, T1 ins.:

1687* निशम्य तस्य वचनं कृत्वा मनसि दुर्मनाः ।

— ^{c}) K0.3.4 Ñ2 V1 B D नापैति; K1 G2 न वेति; G1 सर्वेति; M न व्येति. Ñ1 तेन (for राज्ञो).

Colophon om. in T1 G2.3. — *Major parvan:* T2 G1.4–6 M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* K0 अंगारपर्ण; Ñ1.2 V1 B6 D5 चैत्ररथ; to it K0 Ñ1.2 V1 D5 add द्रौपदीसंभव. Ś1 K1–3 Ñ3 B1.3.6 Da Dn1.n2 D1.2 (all om. the sub-parvan name) mention only द्रौपदीसंभव (B1 एकचक्रायां द्रौपदीसंभव; D1 द्रौपदीस्वयंसंभव). — *Adhy. name:* K0.4 द्रुपदवैराख्यानं (K4 °वैराक्षापनः); B5 द्रौपदीस्वयंवरः; D5 पांडवान्प्रति वाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn2 165; D4 168; T2 G4.5 113; G1 115; G6 M 114. — *S'loka no.:* Dn 28; M3 30. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 6348.

155

☞ This adhy. (with some variations and omissions) forms passage No. 79 of App. I, a passage interpolated in K4 D5 (both *sec. m.* on suppl. fol. शोधपत्र) S after adhy. 128, with which the present adhy. should be compared.

1 Ś1 T1 G2.3 om. ब्राह्मण उ°; K1 M om. उवाच. T2 G1.4–6 वैशं° (for ब्राह्मण उ°). — M subst. for 1^{ab}: G2.4 ins. after 2^{ab}:

1688* द्रोणेन वैरं द्रुपदो न सुष्वाप सरंस्तदा ।

[=(var.) 1. 128. 16^{ab}; and line 1 of passage No. 79 of App. I.]
— M (which om. 1^{ab}), transp. 1^{cd} and 2^{ab}. — ^{a}) K3 B5 Da D1.2 अमर्षात्; G6 राजर्षिः. Ś1 K0.1.4 N3

१५५

ब्राह्मण उवाच ।

अमर्षी द्रुपदो राजा कर्मसिद्धान्द्विजर्षभान् ।
अन्विच्छन्परिचक्राम ब्राह्मणावसथान्बहून् ॥ १
पुत्रजन्म परीप्सन्वै शोकोपहतचेतनः ।
नास्ति श्रेष्ठं ममापत्यमिति नित्यमचिन्तयत् ॥ २
जातान्पुत्रान्स निर्वेदाद्धिग्बन्धूनिति चाब्रवीत् ।
निःश्वासपरमश्चासीद्द्रोणं प्रतिचिकीर्षया ॥ ३
प्रभावं विनयं शिक्षां द्रोणस्य चरितानि च ।
क्षात्रेण च बलेनास्य चिन्तयन्नान्वपद्यत ।
प्रतिकर्तुं नृपश्रेष्ठो यतमानोऽपि भारत ॥ ४
अभितः सोऽथ कल्माषीं गङ्गाकूले परिभ्रमन् ।
ब्राह्मणावसथं पुण्यमाससाद महीपतिः ॥ ५
तत्र नास्नातकः कश्चिन्न चासीदव्रती द्विजः ।
तथैव नामहाभागः सोऽपश्यत्संशितव्रतौ ॥ ६
याजोपयाजौ ब्रह्मर्षी शाम्यन्तौ पृषतात्मजः ।
संहिताध्ययने युक्तौ गोत्रतश्चापि काश्यपौ ॥ ७
तारणे युक्तरूपौ तौ ब्राह्मणावृषिसत्तमौ ।
स तावामन्त्रयामास सर्वकामैरतन्द्रितः ॥ ८
बुद्ध्वा तयोर्बलं बुद्धिं कनीयांसमुपह्वरे ।
प्रपेदे छन्दयन्कामैरुपयाजं धृतव्रतम् ॥ ९
पादशुश्रूषणे युक्तः प्रियवाक्सर्वकामदः ।
अर्हयित्वा यथान्यायमुपयाजमुवाच सः ॥ १०
येन मे कर्मणा ब्रह्मन्पुत्रः स्याद्द्रोणमृत्यवे ।
उपयाज कृते तस्मिन्गवां दातास्मि तेऽर्बुदम् ॥ ११

C. 1. 6368
B. 1. 167. 12
K. 1. 181. 12

द्रुपदस्त्वमर्षी (Ko.4 °मर्षात्; K1 °दश्चमर्षी) नृपतिः; D5 नृपस्त्वमर्षी द्रुपदो. — b) T G कर्मसिद्धिं द्विजोत्तमात्.

2 M transp. 1^{cd} and 2^{ab}. — a) Ś1 K Ñ1.3 D5 M5 स (for वै). — After 2^{ab}, G2.3 ins. 1688*. M5 here om. 2^{c}–4^{b}, but cf. passage No. 79 of App. I. — c) G4 सुतश्रेष्ठं. Ñ2 V1 B D अपत्यं मे (for ममापत्यं). — d) T2 G2 इति निश्चित्य चिंतयन्; M6–8 इति चिंत्यं विचिंतयन्.

3 T2 om. 3^{a}–4^{d}; M5 om. 3 (cf. v. l. 2). — a) G3 जातपुत्रान्. B (except B6) D2.5 G3 निर्वेदान्. — b) K1 दिग्बहू°; K3 धिगेता°; G1.4–6 धिग्बहू°; M8 (*inf. lin.* as in text) धिग्वसू°. G2 धिक्कृत्येति च सोऽब्रवीत्. — c) Ko.3 D5 निःश्वासः; T1 G1.2.4.5 निर्वेदः. G6 निर्वेदश्चाथ तस्यासीत्. — d) Ko प्रतिजिगीषया. G (except G2.3) द्रोणाप्रियचि°.

4 T2 om. 4^{abcd}; M5 om. 4^{ab} (cf. v. l. 2, 3). — a) K (except K1) एव; T2 तु (for च). — d) K1 नानुपद्यते; K4 °न्वपद्यते; Ñ1 °न्वपश्यत; Ñ3 V1 B D (except D5) M5 नाभ्यगच्छत. T1 G परा(G1.4 परं; G3 पुरा)जेतुं हि नाशकत्. — M5 om. 4^{ef}. — e) G6 अप्रासवान्; M (M5 om.) प्रतिकर्म. T G नरश्रेष्ठो.

5 a) K1 T3 अपि (for अथ). — b) Ko.4 D5 गंगातीरे.

6 a) G1 चासीत् (for कश्चित्). — b) Ś1 K1 एव (for च). Ko B3 (m as in text) कश्चित् (for द्विजः). G1 (corrupt) अतिथिद्विजः; G2 M (except M3) अप्रतिद्विजः. — c) K4 D3 तौ; Ñ3 V1 Dn D1 च; Ñ3 B2.3 स (for ना°). S अधीयानौ (M तथैव तौ) महाभागौ. — d) Ko.2.3 Dn1 D1 शंसित°; Ñ3 संश्रित°.

7 a) K1 विप्रर्षी. — b) D3 संपन्नौ; D4 भ्रातरौ; T1 तपंतौ; T2 G (except G2) श्राम्यंतौ. Ñ2 V1 B D परमेष्ठिनौ.

8 a) K4 T G1.3–6 M तरुणौ. D2 रूपयुक्तौ (for युक्त°). G1 तु (for तौ). Ñ2 V1 Dn °णे यौ युक्तरूपौ; G3 युक्तरूपौ च तौ दृष्ट्वा. — c) K Ñ1.3 S स उपा(K1 स तमा)मंत्र°.

9 a) Ñ1 तया (for बुद्ध्वा). Ñ2 V1 B D (except D5) transp. तयोः and बलं. N1 बुद्धिं (for तयोर्). Ñ3 V1 B D (except D5) तत्र (for बुद्धिं). T G स बुद्ध्वा (T1 समिध्या; G4 बुद्धवान्) बाल(T1 जाल)बुद्धिं तु. — c) M (except M5) उपयाजं (for कनी°). — d) M6–8 कनीयांसं (for उप°). T1 G3.4 °व्रतः; G1.2 M दृढव्रतः.

10 a) G3 शक्तः (for युक्तः). — b) Ś1 K1 M5 प्रिय(K1 °या)वत्; Da1 प्रीयवान्; T1 प्रियवान्. — c) K (except K1) Ñ1.2 V1 B D G3 M अर्चयित्वा. Ñ3 यथाकामं. — d) D1 T G (except G2) ह (for सः).

11 a) Ś1 K1 येनैव; T1 G3 यदि (for येन मे).

C. 1. 6367 B. 1. 167. 12 K. 1. 181. 13 यद्वा तेऽन्यद्द्विजश्रेष्ठ मनसः सुप्रियं भवेत् ।
सर्वं तत्ते प्रदाताहं न हि मेऽस्त्यत्र संशयः ॥ १२
इत्युक्तो नाहमित्येवं तमृषिः प्रत्युवाच ह ।
आराधयिष्यन्द्रुपदः स तं पर्यचरत्पुनः ॥ १३
ततः संवत्सरस्यान्ते द्रुपदं स द्विजोत्तमः ।
उपयाजोऽब्रवीद्राजन्काले मधुरया गिरा ॥ १४
ज्येष्ठो भ्राता ममागृह्णाद्विचरन्वननिर्झरे ।
अपरिज्ञातशौचायां भूमौ निपतितं फलम् ॥ १५
तदपश्यमहं भ्रातुरसांप्रतमनुव्रजन् ।
विमर्शं संकरादाने नायं कुर्यात्कथंचन ॥ १६
दृष्ट्वा फलस्य नापश्यद्दोषा येऽस्यानुबन्धिकाः ।
विविनक्ति न शौचं यः सोऽन्यत्रापि कथं भवेत् ॥
संहिताध्ययनं कुर्वन्वसन्गुरुकुले च यः ।
भैक्षमुच्छिष्टमन्येषां भुङ्क्ते चापि सदा सदा ।
कीर्तयन्गुणमन्नानामघृणी च पुनः पुनः ॥ १८
तमहं फलार्थिनं मन्ये भ्रातरं तर्कचक्षुषा ।
तं वै गच्छस्व नृपते स त्वां संयाजयिष्यति ॥ १९
जुगुप्समानो नृपतिर्मनसेदं विचिन्तयन् ।
उपयाजवचः श्रुत्वा नृपतिः सर्वधर्मवित् ।
अभिसंपूज्य पूजार्हमृषिं याजमुवाच ह ॥ २०

— ^{b}) Ś1 K1 पुत्रो द्रोणस्य मृ°. — After 11^{ab}, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1689* अर्जुनस्य तथा भार्या भवेद्वा वरवर्णिनी ।

[M transp. तथा and भवेत्. D4 T1 M या (for वा). G2 भार्यार्थमर्जुनस्यापि कन्या स्याद्वर°.]

— ^{c}) T1 ब्रह्मन् (for तस्मिन्). — ^{d}) D4 G2 दास्यामि. G3 च (for ते). K1 भवान् (for ऽर्बुदं). M8 दाताहमर्बुदं.

12 ^{a}) D4 T G यदन्यत्ते द्वि°. — ^{c}) K2 तु (for तत्). G3 सर्वं त्वेतत्. S प्रदास्यामि (M6–8 °तव्यं). — ^{d}) Ñ1.2 V1 B D transp. अस्ति and अत्र. G3 मे तत्र सं°.

13 M6–8 here om. 13–29, but cf. passage No. 79 of App. I. — Before 13, T2 G (except G2) ins. ब्राह्मणः. — ^{a}) K0.2.4 इत्युक्ते. D2 T G (except G2) एव (for एवं). — ^{b}) Ñ2 V1 Dn D1 प्रत्यभाषत. — After 13^{ab}, G3 (which om. 13^{c}–33^{d}) ins. 1690* (cf. v. l. 30). — ^{d}) Ñ V1 Da3 Dn2 परिचरन्. Ś1 K पुनः परिचरन्मुदा.

14 G3 M6–8 om. 14 (cf. v. l. 13). — ^{b}) K2.3 °दं द्विजसत्तमः. — T2 G1.2.4–6 here om. 14^{c}–29^{d}, but cf. passage No. 79 of App. I. — ^{cd}) Ñ1.2 V1 B D (except D5) T1 transp. राजन् and काले.

15 T2 G M6–8 om. 15 (cf. v. l. 13, 14). — ^{b}) Ñ2 V1 B D (except D5) °रन्गाहने वने.

16 T2 G M6–8 om. 16 (cf. v. l. 13, 14). — ^{a}) B2.6 D5 T1 तं (for तद्). — ^{c}) B1(m as in text).3 Cd विमार्गस्°. — ^{d}) B1 (m as in text) तर्कं (for नायं). Dn D1 कदाचन.

17 K1 reads from 1. 155. 17 to 1. 158. 13 after गन्धर्वं in 1. 158. 51^{c}: an error due probably to the transposition of loose folia of the exemplar. — T2 G M6–8 om. 17 (cf. v. l. 13, 14). — ^{a}) B1 फलं तु; B5 फलं च; M3.5 फलं स. — ^{b}) K0.4 Ñ V1 B D T1 M3.5 दोषान्; K2 दोषम्. K1 येस्यापि बंधकः; K3 अस्यानुबंधिकं; K4 °बंधकाः; Ñ V1 B D T1 M3.5 पापा(Ñ3 योस्या°; D4 अन्या°; M3.5 तस्या)नुबंध(B1.3 °बंधि°; D5 °पंगि)कान्. — ^{c}) Ś1 K4 शौचे.

18 T2 G M6–8 om. 18 (cf. v. l. 13, 14). — ^{b}) K0 °कुलेषु यः. Ś1 K Ñ1 D5 सः (for यः). — ^{c}) Ś1 K0.3 B Dn1.n3 D2.5 भैक्ष्यम्; K1 D4 भक्ष्यम्. Ś1 उद्दिष्टं; K0.2.4 Ñ1.2 V1 B Da Dn D5 M3.5 उत्सृष्टं; K1 उद्दिश्यं; K3 उत्सृज्यं. K1 सर्वेषां. — ^{d}) K0 D5 चैव; Ñ2 V1 B6 Dn1.n3 D1.4 स च; B1 Da Dn2 T1 च स; B3 D2 स स; B5 च स (for चापि). Ñ3 भुंजति स; M3.5 स भुंक्ते स (for भुङ्क्ते चापि). K0 D5 शिशुः सदा; Ñ2 V1 B Da Dn D1.2.4 M3.5 यदा तदा; T1 यथा तथा. — ^{f}) K3 घृणी तत्र; M3.5 अघृणी यः. N1 मुहुर्मुहुः (for पुनः पुनः).

19 T2 G M6–8 om. 19 (cf. v. l. 13, 14). — ^{a}) Hypermetric ! K0.4 Ñ1.2 V1 B (except B6) D तं वै (for तमहं). K2.3 फलार्थिनं तं मन्येहं. — ^{b}) B6m कर्म° (for तर्क°). — ^{c}) D4 गच्छाद्य. — ^{d}) M3.5 स त्वा संयोज°.

20 T2 G M6–8 om. 20 (cf. v. l. 13, 14). — ^{a}) M3.5 अजुगुप्समानो नृपते (hypermetric). — ^{b}) Ś1 K1.2 च; K0.3.4 स; Ñ1 सु°; Ñ3 M3.5 न; T1 एवं (for इदं). B (except B6) Da T1 अचिंत°. — ^{d}) K4 तं ययौ; M3.5 द्रुपदः (for नृपतिः). Ñ2 V1 B (B3 marg.) D (except D5) याजस्याश्रममभ्यगात्; T1 corrupt. — ^{f}) Ś1 transp. ऋषिं and याजं. Ñ2 V1 B Dn D1.2.4 T1 अथ (for ऋषिं). Ś1 K1.3.4 Ñ1.3 D5 M3.5 सः (for ह).

21 T2 G M6–8 om. 21 (cf. v. l. 13, 14). — ^{a}) K2.4

अयुतानि ददान्यष्टौ गवां याजय मां विभो ।
द्रोणवैराभिसंतप्तं त्वं ह्लादयितुमर्हसि ॥ २१
स हि ब्रह्मविदां श्रेष्ठो ब्रह्मास्त्रे चाप्यनुत्तमः ।
तस्माद्द्रोणः पराजैषीन्मां वै स सखिविग्रहे ॥ २२
क्षत्रियो नास्ति तुल्योऽस्य पृथिव्यां कश्चिदग्रणीः ।
कौरवाचार्यमुख्यस्य भारद्वाजस्य धीमतः ॥ २३
द्रोणस्य शरजालानि प्राणिदेहहराणि च ।
षडरत्नि धनुश्चास्य दृश्यतेऽप्रतिमं महत् ॥ २४
स हि ब्राह्मणवेगेन क्षात्रं वेगमसंशयम् ।
प्रतिहन्ति महेष्वासो भारद्वाजो महामनाः ॥ २५
क्षत्रोच्छेदाय विहितो जामदग्न्य इवास्थितः ।
तस्य ह्यस्त्रबलं घोरमप्रसह्यं नरैर्भुवि ॥ २६
ब्राह्ममुच्चारयंस्तेजो हुताहुतिरिवानलः ।
समेत्य स दहत्याजौ क्षत्रं ब्रह्मपुरःसरः ।
ब्रह्मक्षत्रे च विहिते ब्रह्मतेजो विशिष्यते ॥ २७
सोऽहं क्षत्रबलाद्धीनो ब्रह्मतेजः प्रपेदिवान् ।
द्रोणाद्विशिष्टमासाद्य भवन्तं ब्रह्मवित्तमम् ॥ २८
द्रोणान्तकमहं पुत्रं लभेयं युधि दुर्जयम् ।
तत्कर्म कुरु मे याज निर्वपाम्यर्बुदं गवाम् ॥ २९
तथेत्युक्त्वा तु तं याजो याज्यार्थमुपकल्पयत् ।

C. 1. 6386
B. 1. 167. 31
K. 1. 181. 32

Dn1.n3 D1.5 T1 M3.5 ददाम्यष्टौ. — b) M3.5 याज (for गवां). Ś1 K1 M3.5 मा (for मां). D3 प्रभो. — c) Ñ1 °भितप्तं मां. — d) K1 Ñ2 V1 B D T1 प्र-; Ñ1 त्वा; M3.5 आ- (for त्वं).

22 T2 G M6-8 om. 22 (cf. v. l. 13, 14). — a) K3 Ñ1 D5 धर्मविदां. — b) Ś1 K1.2 क्षात्रे (Ś1 क्षत्रे; K1 क्षात्रं) चास्त्रे ह्यनुत्तमः; K0.3.4 क्षात्रे धर्मे ह्यनु°; Ñ1.3 M3.5 क्षत्रास्त्रे (Ñ1 °स्त्रैः) चाप्य°. — c) Ñ2 V1 Dn पराजैष्ट; B (B5 marg.) D3 D1 T1 °जेष्ट. — d) K3 ममैतत्; D5 यन्मां वै; T1 मां चैव.

23 T2 G M6-8 om. 23 (cf. v. l. 13, 14). — a) Ñ1 नान्यस्; Ñ3 B5 नास्य; D5 नापि. K0 Ñ1.3 B5 D5 तुल्योस्ति; K1 स्वल्पस्य; Ñ2 V1 B1 D3 Dn D1.2.4 तस्यास्यां; B3.6 तुल्योस्यां; T1 तत्तुल्यो. — c) M3.5 भारताचार्य°.

24 T2 G M6-8 om. 24 (cf. v. l. 13, 14). — b) Ñ3 प्रसह्यंत न वै भुवि. — c) B5 D5 T1 षड्त्नि (T1 खड्गानि) कार्मुकं चास्य (B5 यस्य). — d) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 °ते परमं. M3.5 तलमात्रमनुत्तमं.

25 T2 G M6-8 om. 25 (cf. v. l. 13, 14). — a) K3 ब्राह्मयेण वे°; K4 Ñ2.3 V1 B5.6 Dn D1.4.5 T1 °वेपेण. Cd cites वेगेन (=संस्कारेण). — b) K3 M3.5 क्षत्रवेगम्; B5 क्षत्रवेपम्; D1.5 °त्रं वेपम्. D5 अधारयन् (for असंशयम्). — d) Ś1 K महातपाः (K2 °बलः) (for °मनाः).

26 T2 G M6-8 om. 26 (cf. v. l. 13, 14). — a) Ñ1.3 B5.6 T1 विहितं; D2 जानीतो. — b) Ñ3 B5 D2 T1 °दग्न्यम्. Ś1 K D5 इवापरः; Ñ1 इवोद्यतं; Ñ3 B5.6 D2 T1 इवोत्थितं; B1.3 D3 Dn3 D1.4 इवोत्थितः; M3.5 इव स्थितः. — c) K3 D2 शस्त्र° (for ह्यस्त्र°). — d) Ñ2 V1 B D T1 अ(D5 न)प्रधृष्यं. M3.5 परैर्. B5 अपि (for भुवि).

27 T2 G M6-8 om. 27 (cf. v. l. 13, 14). — a) Ñ2 V1 B1.3 D संधारयन् (for उच्चा°). — c) K0.2 transp. समेत्य and स. — d) Ś1 क्षत्रं ब्राह्म°; K0 ब्रह्मक्षत्र°; Ñ1.3 M3.5 °पुरःसरं; Ñ2 V1 Dn क्षात्रधर्म°; B5 क्षात्रधर्मपुरःसरं; B3 D1 क्षात्रं धर्म°; D3 D2 क्षात्रं ब्रह्म°; D4 T1 क्षात्रं ब्रह्मपुरःसरं; D5 क्षत्रर्षभमहाबलं. — f) Ñ2 V1 B D (except D2.4.5) ब्राह्मं तेजो.

28 T2 G M6-8 om. 28 (cf. v. l. 13, 14). — a) K0.3.4 Ñ1.2 V1 B1.3 Dn1.n2 D1.5 T1 क्षात्राद्ध°; Ñ3 B5 D2.4 क्षत्राद्ध°; D3 साक्षाद्ध°. Dn (erroneously) D1 Nīlp भीतो (for हीनो). — b) K0.1 B (except B5) D (except D1) ब्राह्मं तेजः; K3.4 ब्राह्मयं ते°.

29 T2 G M6-8 om. 29 (cf. v. l. 13, 14). — a) B5 मन्ये (for पुत्रं). — b) K1 (before corr.) दुर्लभं (for दुर्ज°). — d) Ñ2.3 V1 B D T1 वितरामि; M3.5 प्रदास्यामि.

30 G3 om. 30 (cf. v. l. 13). T2 G (G3 om.) M6-8 transp. 30^{abcd} and 30^{ef}. — a) T2 G1.4-6 यज्ञं; G2 राज्ञः (for याजो). — b) Ś1 K4 यज्ञार्थे सम°; K0.2.3 याज्यार्थे सम°; Ñ1 °र्थे विप्रकल्पयन्; B1.3.6 D3 T1 °कल्पयन्; T2 G (G3 om.) M3(orig.).6-8 पुत्रकामीयमारभत् (T2 °माहरत्); M3(*inf. lin.*).5 याज्ञा(M5 यागे)र्थेमिप्रकल्पितं. — c) K2 Ñ V1 B D3 Dn D1.2.4 T1 M3 (*inf. lin.*) गुर्वर्थे (as in text); the rest °र्थम्. D5 अपि (for इति). K4 T2 G1.5 M6-8 चा(K4 वा)कामः; B5 D4 वाकामं; D5 चेत्कामं; M3 *inf. lin.* सोकामः; M5 सोकामं. — d) Ś1 K1 °याजमयाज°; K0.2-4 °याजमयोज°; S (G3 om.) °याजश्चकार ह (T1 °याजमरोचयत्). — T2 G M (except M5) ins. after 30^{cd} (G3, after 13^{ab}):

1690* याजस्तु यजतां श्रेष्ठो हव्यवाहमतर्पयत् ।

— Before 30^{ef}, M6-8 ins. ब्राह्मणः. — f) Ś1 -थ तस्य; T1 तदापि; T2 G (G3 om.) तथापि; M3.5.6 तयेति (for तथा

C. 1. 6386
S. 1. 167. 32
K. 1. 181. 33

गुर्वर्थ इति चाकाममुपयाजमचोदयत् ।
याजो द्रोणविनाशाय प्रतिजज्ञे तथा च सः ॥ ३०
ततस्तस्य नरेन्द्रस्य उपयाजो महातपाः ।
आचख्यौ कर्म वैतानं तदा पुत्रफलाय वै ॥ ३१
स च पुत्रो महावीर्यो महातेजा महाबलः ।
इष्यते यद्विधो राजन्भविता ते तथाविधः ॥ ३२
भारद्वाजस्य हन्तारं सोऽभिसंधाय भूमिपः ।
आजह्रे तत्तथा सर्वं द्रुपदः कर्मसिद्धये ॥ ३३
याजस्तु हवनस्यान्ते देवीमाह्वापयत्तदा ।
प्रैहि मां राज्ञि पृषति मिथुनं त्वामुपस्थितम् ॥ ३४

देव्युवाच ।
*अवलिप्तं मे मुखं ब्रह्मन्पुण्यान्गन्धान्बिभर्मि च ।
सुतार्थेनोपरुद्धास्मि तिष्ठ याज मम प्रिये ॥ ३५

याज उवाच ।
याजेन श्रपितं हव्यमुपयाजेन मन्त्रितम् ।
कथं कामं न संदध्यात्सा त्वं विप्रैहि तिष्ठ वा ॥ ३६

ब्राह्मण उवाच ।
एवमुक्ते तु याजेन हुते हविषि संस्कृते ।
उत्तस्थौ पावकात्तस्मात्कुमारो देवसंनिभः ॥ ३७
ज्वालावर्णो घोररूपः किरीटी वर्म चोत्तमम् ।

च). — After 30, T2 G (except G3) M6-8 ins.:

1691* पाण्डोः स्नुषार्थं कन्या च भवेदिति मतिर्मम ।;

while T1 ins.:

1692* तथेत्युक्त्वा तु तं राज्ञः पुत्रकामीयमारभत् ।

(which is a v. l. of 30^{ab}; see above).

31 T2 G M6-8 om. 31-33. — b) Ñ1 महायशाः. — After 31, M3.5 ins.:

1693* यथोक्तं कल्पयामास राजा विप्रेण तं क्रतुम् ।

32 T2 G M6-8 om. 32 (cf. v. l. 31). — ab) K2 B6 transp. °वीर्यो and °तेजा. K0.3.4 महोत्साहो (for °तेजा). — d) D4 यथाविधः.

33 T2 G M om. 33 (cf. v. l. 31). — b) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 भूपतिः. — c) Ś1 आजहुस्. K1 स तदा (for तत्तथा). B6 D4 D5 सत्रं (for सर्वं). B3 °हे तं महासत्रं.

34 a) D2 याजस्य; G2 स याजः. S सवन°. — b) Ś1 K0.3 आह्वाययत्; K1 आह्वाह्व°; Ñ2 V1 B5 D आज्ञाप°; T1 G1-3 आवाह°; M5 अन्वाप°; M6 आह्वाव°. — c) K3 Ñ V1 B (except B6) Dn2 D5 G1 M8 प्रेहि. Ś1 K1 B6 T G1.4-6 M मा (M6 वै) (for मां). K3 पृषत; B3.5 Nilp पार्षति; Cd as in text. G3 प्रयाहि याज द्रुपदं. — After 34, S ins.:

1694* कुमारश्च कुमारी च पतिवंशविवृद्धये ।

[T G1.2 °विवर्धये; G3 °विवर्धया; M पितृवंश°.]

35 Ñ2.3 V1 B D राज्ञ्युवा°; S देवी (T1 G3 om. the ref.). — a) Hypermetric! Ś1 सृल्लिप्तं; K (except K1) Ñ1.3 D5 आलिप्तं; T G1.3-6 M नालिप्तं (for अव°). T1 च; T2 G4-6 वै (for मे). T2 G5.6 मम (for मुखं). K0.2.4 D5 विप्र; T2 G5.6 मुखं; G1 पुण्यान् (for ब्रह्मन्). K1 Ñ2 V1 B D4 Dn D1.2.4 om. मे. G2 (corrupt) राज्ञीमालिप्त मे ब्र° (of which the राज्ञी is from the ref. to speaker). — b) Ñ2 V1 B D (except D5) दिव्यान्; G1.4 गंधान् (for पुण्यान्). G1 न च; G4 चापि (for गन्धान्). K1 विवर्षि; K3 D1 G3 विभर्षि. — c) K0.3.4 पुत्रार्थिन्यचरु°; Ñ2.3 V1 B D °तार्थे(D4 °र्थि)नोपलब्धास्मि; S न पत्नी (G1.2 न पत्नि; G3 सपत्नी; G4 पत्नी न) तेस्मि (G1.2 तेस्मिन्; M5.6 तेस्ति) सूत्यर्थं (T1 G1-3 °र्थे). — After 35, G2.4 ins.:

1695* राज्ञा चैवमभिहितो याजो राज्ञीमुवाच ह ।
तत्सर्वं सहमानश्च ब्रह्मतेजोनिधिः स्वयम् ।

[(L. 2) G2 गर्वा (for सर्वं).]

36 Ś1 K S om. उवाच (G4 om. the ref.). — a) Ś1 (m as in text) °न भावितं; K0 M °न श्रापितं; K2 Ñ3 D1 T2 G3 °न श्रावि°; G1.2.4-6 °नाश्रावि°. K3 M हविः (for हव्यम्). — b) Ñ V1 B (except B6) D (except D5) °याजाभिमंत्रि°; G3 °याजनिमंत्रि°. — c) Ñ3 G1 कामात्र सं°; G2 (corrupt) कथात्र सं°. — d) Ñ V1 B1.3.6 Dn2 विप्रेहि; B6 वै प्रैहि. Ś1 सा त्वेवं तिष्ठ; K0 साध्वे त्वं तिष्ठ; K1 मत्वेवं प्रीहि; K2 साध्वेवं प्रैहि; K3 साध्येवं तिष्ठ; T2 G (except G3) M3.5 पृषति (G1 M5 °पती; G3 °पंति; M8 घृपति) प्रैहि. Ś1 K3 D5 प्रैहि; G3 याहि (for तिष्ठ). D5 मां (for वा).

37 Ś1 K1 वैशंपायनः; Ñ1.3 B1.5 वैशं° उ°; S ब्राह्मणः (G2 M3.5 om. the ref.). — a) Ś1 °मुक्तस्तु; K1 Ñ3 °मुक्तेन; Ñ1.2 V1 B D G6 °मुक्त्वा तु. — b) K3 G1 संस्तुते; Dn1.n2 D1 सत्कृते.

38 a) T2 G1.4.5 महा- (for घोर-). — b) D4 चर्म. — c) D4.5 T G सखड्गं सशरं. — d) T2 G (except G1) धनुषा. Ś1 जिनदद्; D1 विधुवन्(!); G2 ह नदन्.

39 a) Ś1 सोभ्यारुहद्; K2 सोभ्यारो°; S अभ्या(G3

कुमारी चापि पाञ्चाली वेदिमध्यात्समुत्थिता ।

१. १५५. ४१

विभ्रत्सखड्गः सशरो धनुष्मान्विनदन्मुहुः ॥ ३८
सोऽभ्यारोहद्रथवरं तेन च प्रययौ तदा ।
ततः प्रणेदुः पाञ्चालाः प्रहृष्टाः साधु साध्विति ॥ ३९
भयापहो राजपुत्रः पाञ्चालानां यशस्करः ।
राज्ञः शोकापहो जात एष द्रोणवधाय वै ।
इत्युवाच महद्भूतमदृश्यं खेचरं तदा ॥ ४०
कुमारी चापि पाञ्चाली वेदिमध्यात्समुत्थिता ।
सुभगा दर्शनीयाङ्गी वेदिमध्या मनोरमा ॥ ४१
श्यामा पद्मपलाशाक्षी नीलकुञ्चितमूर्धजा ।
मानुषं विग्रहं कृत्वा साक्षादमरवर्णिनी ॥ ४२
नीलोत्पलसमो गन्धो यस्याः क्रोशात्प्रवायति ।
या बिभर्ति परं रूपं यस्या नास्त्युपमा भुवि ॥ ४३
तां चापि जातां सुश्रोणीं वागुवाचाशरीरिणी ।
सर्वयोषिद्वरा कृष्णा क्षयं क्षत्रं निनीषति ॥ ४४
सुरकार्यमियं काले करिष्यति सुमध्यमा ।
अस्या हेतोः क्षत्रियाणां महदुत्पत्स्यते भयम् ॥ ४५
तच्छ्रुत्वा सर्वपाञ्चालाः प्रणेदुः सिंहसंघवत् ।
न चैतान्हर्षसंपूर्णानियं सेहे वसुंधरा ॥ ४६

C. 1. 6404
B. 1. 167. 50
K. 1. 181. 52

°भ्या(ा)रो°. G6 दृढरथं (for रथ°). — ^{b}) G2 स तेन (for तेन च). Ñ3 T1 G5 M सं; T2 G1.4.6 सः (for च). — ^{cd}) K1 transp. प्रणेदुः and प्रहृष्टाः. K0.1 Ñ2.3 V1 B5.6 D5 M3.5 पंचा°. — After 39, N (except Ñ3 B3) ins.:

1696* हर्षाविष्टांस्ततश्चैतान्नेयं सेहे वसुंधरा ।

[=(var.) 46^{cd}. — Ś1 K1.2 °ष्टान्सुतश्चैव; K0.3.4 D2 °ष्टास्मनश्चैव; B1 (m as in text) °ष्टांस्तंभमानान्. K0.3.4 नेमान्से°; K1 न सेहे तां.]

40 ^{a}) K0.3.4 M (except M6) भयावहो; G2 भयाघोरा. — ^{b}) Ñ2.3 V1 B1.5.6 G1.2 M3.5 पंचा°. — ^{d}) K1 Ñ3 G5 एवं (for एष). M3.5 च (for वै). B6 द्रोणविनाशकृत्. — G3 om. 40^{ef}. — ^{e}) M5 इत्युक्त्वा च.

41 M5 om. 41^{ab}. — ^{b}) S (M5 om.) अर्जुनार्थे वि(M तु)निर्मिता (see below). — ^{c}) M हुते द्वितीये सुभगा (M5 दिव्यस्त्री). — ^{d}) Ś1 (*sup. lin.*) K1 तनुमध्या; Ś1 (orig.) वेणीमध्या. K2m रूपयौवनशालिनी; Ñ2 V1 B Da Dn D1.3.4 स्वसितायतलोचना; D5 S वेदिमध्यात्समुत्थिता (M5 सुभगा चारुदर्शना) = 41^{b} (see above).

42 M5 om. 42. — After 42^{ab}, K4 Ñ2.3 V1 B D ins.:

1697* ताम्रतुङ्गनखी सुभ्रूश्चारुपीनपयोधरा ।

— ^{c}) G3 मानुषीं तनुमास्थाय. — ^{d}) S (M5 om.) श्रीः साक्षादेव(T1 साक्षाच्छ्रीदेव)वर्णिनी (G4 M3.6–8 °रूपिणी).

43 ^{b}) Dn1 G (except G6) केशात्. Ś1 Ñ2 V1 D1.2 G5 प्रधावति; K1 °वीयति; Ñ1 B3 D4.5 G2 °वाति च; Ñ3 B1.6 M3.5 °वाति वै; B1m G1 °याति वै (G1 च). — ^{c}) S (except M5) बिभर्ति परमं (G1 मानुषं) रूपं. — ^{d}) G3 नान्यत् (for नास्ति). K1 T2 G (except G3) समा (G3 समं) (for उपमा). K0.2–4 द्वितीया श्रीरिव स्थिता (K0 °रिवोत्थिता). — After 43, M3.5 read 50^{ab} (for the first time), repeating it in its proper place. — N ins. after 43: M3.5 after (the first occurrence of) 50^{ab}:

1698* देवदानवयक्षाणामीप्सिता देवरूपिणी ।

[D1 om. from ईप्सि° up to 45^{a}. K1 Ñ2.3 V1 B3.6 Dn D4 ईप्सितां °रूपिणीं; Ñ1 °ता कामरू°.]

— On the other hand, after 43, T G M6–8 (the three latter MSS. om. line 2) ins.:

1699* सदृशी पाण्डुपुत्रस्य अर्जुनस्येति भारत ।
ऊचुः प्रहृष्टमनसो राजभक्तिपुरस्कृताः ।

[Cf. 1689*, 1691*. — (L. 1) M6 सुदृशा; M7.8 सदृशा. G3 फाल्गु° (for अर्जु°). M6–8 भद्रिका (for भारत). — (L. 2) G3 राजपत्नी°.]

44 B3 om. 44–52; D1 om. 44 (cf. v. l. 43). — ^{a}) G3 पांचाल॰ (for तां चापि). T1 बालां (for जातां). — ^{c}) Ñ3 °द्वरां कृष्णां. — ^{d}) K0.4 क्षत्रं; K3 कृत्स्नं; D5 क्षात्रं (for क्षयं). K0.4 D5 अंतं (for क्षत्रं). K1 निर्पीपते (sic); K4 निनिष्यति; Ñ1 D5 °पती; Ñ3 °पर्ती; T1 करिष्य°; M5 निरीक्ष°; M7 निषीद°. Ñ2 V1 B (B3 om.) Da Dn D3.4 निनीषुः क्षत्रियान्क्षयं.

45 B3 om. 45; D1 om. 45^{a} (cf. v. l. 43, 44). — ^{a}) Ś1 G3 इदं (for इयं). Ñ1 B5 S (except G2.3) लोके (for काले). — ^{c}) Ñ2 V1 B (B3 om.) D (except D5) कौरवाणां (for क्षत्रि°). — ^{d}) K1 °स्पद्यते; Ñ1 °स्पतते.

46 B3 om. 46 (cf. v. l. 44). — ^{a}) Ś1 °स्वापि च पां°; K1 °त्वा चापि पं°; K2 °त्वा सह पां°; Dn2 M2.5 °त्वा सर्वपंचा°. — T (T1 om. line 3) G ins. after 46^{ab}: M6–8, after 48^{ab}:

1700* पाञ्चालराजस्तां दृष्ट्वा हर्षादश्रूण्यवर्तयत् ।
परिष्वज्य सुतां कृष्णां स्नुषां पाण्डोरिति ब्रुवन् ।
अङ्कमारोप्य पाञ्चालीं राजा हर्षमवाप सः ।

[(L. 1) T1 °जस्तु तथा. — (L. 2) G2 M6–8 स्नुषा.

G. 1. 6405 B. 1. 167. 51 K. 1. 181. 54

तौ दृष्ट्वा पृषती याजं प्रपेदे वै सुतार्थिनी ।
न वै मदन्यां जननीं जानीयातामिमाविति ॥ ४७
तथेत्युवाच तां याजो राज्ञः प्रियचिकीर्षया ।
तयोश्च नामनी चक्रुर्द्विजाः संपूर्णमानसाः ॥ ४८
धृष्टत्वादतिधृष्णुत्वाद्धर्माद्द्युत्संभवादपि ।
धृष्टद्युम्नः कुमारोऽयं द्रुपदस्य भवत्विति ॥ ४९
कृष्णेत्येवाब्रुवन्कृष्णां कृष्णाभूत्सा हि वर्णतः ।
तथा तन्मिथुनं जज्ञे द्रुपदस्य महामखे ॥ ५०
धृष्टद्युम्नं तु पाञ्चाल्यमानीय स्वं निवेशनम् ।
उपाकरोदस्त्रहेतोर्भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ ५१
अमोक्षणीयं दैवं हि भावि मत्वा महामतिः ।
तथा तत्कृतवान्द्रोण आत्मकीर्त्यनुरक्षणात् ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

T1 °ष्णां कृष्णाभूत्सा ह वर्णतः (cf. 50^{ab}).]
— M6–8 om. 46^{cd}; T2 G om. 46^{c}–48^{b}. With 46^{cd} cf. 1696*. — ") Ś1 B1. 6 T1 M3. 5 चैनान्. B5 °संयुक्तान्.

47 B3 T2 G om. 47 (cf. v. l. 44, 46). — ") Ś1 K1 तां (for तौ). Ñ2 V1 B (B3 om.) D (except Da1 D5) T1 पार्षती (for पृष°). Ś1 K राजन् (for याजं). — ") Ś1 K प्रपेदे हि; M प्रतिपेदे. — ") Ś1 जनेया°; K0 जानीयै°; M °नीये°. Ś1 K1 °मामिति.

48 B3 om. 48 (cf. v. l. 44); T2 G om. 48^{ab} (cf. v. l. 46). — ") D5 °त्युक्त्वा तु. K1 Da2 Dn D1 तं (for तां). — After 48^{ab}, M6–8 ins. 1700* (cf. v. l. 46). — ") K (except K1) ते (for सं-).

49 B3 om. 49 (cf. v. l. 44); G3 om. 49^{ab}. — ") Ś1 K0. 2. 3 transp. धृष्ट° and धृष्णु°. K1 Ñ1. 3 B (B3 om.) Da D2. 4. 5 T G4–6 °तिधृष्टत्वात्; K4 °दथ द्युम्नत्वात्; Ñ2 V1 °दत्यमर्षित्वात्; G1. 2 °दप्रधृष्यत्वात्. — ") K1 द्युम्नं बलं भवाद्; K3 धृष्टाद्युत्सं°; K4 धर्मार्थात्सं°; Ñ2. 3 V1 Dn D1. 5 द्युम्नाद्यु°; T1 धर्मद्युम्नभ°; G1 धर्माद्युम्नोद्भ°. K1. 3 G2. 5. 6 इति (for अपि). — K1 om. 49^{cd}. — ") K4 °रोसौ. Ś1 K2 (hapl.) om. from भव° to द्रुपदस्य in 50^{d}. — ") T2 G4–6 अयं; M6. 8 इह (for इति). K0 D5 °स्य महात्मनः; G1 °दस्याभवत्स्वयं. ❀Dev.: धृष्टत्वात् धृतिहेतुत्वादिति अक्षरसाम्यादर्थसाधर्म्यैस्तथा(द)र्थान्तरप्रतिपत्तिनिगमः । धकारसाधर्म्यात् धृतिहेतुत्वं गम्यते । अतिधृष्टत्वादतिप्रागल्भ्यात् ॥ इति व्याकरणव्युत्पत्तिः । अतिप्रागल्भ्यं च सर्थ (corrupt) कवचस्य समर्थ(? corrupt)स्योत्पत्तिः [।] धर्मात् द्युम्नत्ववा(? read वत्वा)दित्यपि निगमः । धर्मार्थकामानां तु संभव उद्भवः (।) अत्र द्युकारसाधर्म्यात् ॥ — Arj. (corrupt): धृष्टत्वात् अतिधृष्टत्वात् धर्मात् (।) द्युत्संभवादपीति [।] धृष्टत्वात् तेजस्वित्वात् सहिष्णुत्वात् । धर्मात् जाग्रद्रूपात् । द्युत्संभवादग्निसंभवादित्यर्थः ॥ द्युच्छब्दोऽग्निवाची [।] द्योतत इति द्युत् क्विप् । धृष्टत्वादतिधृष्ट(sic)त्वात् इति पाठे धृष्ण(? read धृष्ण)त्वात् (।) धृतिहेतुत्वात् । धकारसाधर्म्यात् (॥) धृतिहेतुत्वं गम्यते ॥ अतिधृष्टत्वादतिप्र[ा]गल्भ्यादिति व्याकरणव्युत्पत्तिः । अतिप्रागल्भ्यं च सरथकवचधनुर्बाणस्य समत्वस्य जातत्वात् [॥] ध(र)र्माद्द्युत्संभवादिति च पाठे धर्मार्थकामानामुत्सव (? read मुत्संभव) उद्भवो यस्मात् ॥ अत्र द्युकारसाधर्म्यं अत्र (? read अर्थं)प्रतिपादने । एकैकमक्षरं गृहीत्वा ज्ञाभ्यास इति धातो रूपमेतत्साध्यं [॥] द्युम्नभवादिति बहुपुस्तकेषु पाठः [।] स च प्राचीनटीकाकृतामस्वरसतो हेय एवेति [॥] — Nil.: धृष्टत्वात्प्रगल्भत्वात् । धृष्णुत्वादिति पाठे पालने शक्तत्वात् । अत्यंतं अमर्षः । शत्रूत्कर्षासहिष्णुत्वं तद्वत्त्वात् । द्युम्नं वित्तं तच्च राज्ञां बलमेव कवचकुंडलादिकं वा सहोत्पन्नं तदादिर्यस्य शस्त्रास्त्रशौर्योत्साहादेस्तत् द्युम्नादि तस्य उत्संभवात् उत्कर्षेणोत्पत्तेश्च ॥❀

50 B3 om. 50 (cf. v. l. 44). — After 50^{ab}, M6–8 ins.:

1701* निषण्णकर्षणाद्भूमे रसाच्च हविषोऽभवत् ।

— ") K0. 3. 4 transp. तथा and तत्. G1 अथ (for तथा). Dn1 G1 तं; T1 तु (for तन्). — ") G3 महामतेः. — After 50, K3. 4 ins.:

1702* क्रियासु चैव सर्वासु कृतवान्द्रुपदेन ह ।
वैदिकाध्ययने पारं धृष्टद्युम्नो गतः परम् ।;

while S ins.:

1703* धृष्टद्युम्नस्तु पाञ्चालान्सिंहनादेन नादयन् ।
सोऽध्यारोहद्रथवरं तेन संप्रययौ गृहम् ।
कृष्णा च शिबिकां प्राप्य प्रविवेश निवेशनम् ।

[(L. 1) M (except M5) नंदयन्. — (L. 2) = (var.) 39^{ab}. T2 G4–6 सोध्यरो°. G1. 2 गृहान्.]

51 B3 om. 51 (cf. v. l. 44). — ") K1. 3. 4 B1 D5 च; G3 स (for तु). D5 T1 G5 पांचालं; T2 °ल्यां; G3 °लो; G4. 6 °लीं. — ") T1 G3 अनयत्. K0. 3 सु(K3 स्व)विभीषणं; Da1 Dn2 D1 G4. 6 M3 स्वनिवे°. — After 51^{ab}, M6–8 ins.:

1704* द्रोणः संपूजयामास सख्युः पुत्रमुदारधीः ।

D4 (marg. *sec. m.*) S ins. after 51^{ab} (M6–8, after 1704*):

1705* द्रोणं संपूज्य विधिवद्गुरुरित्येव धर्मतः ।

१५६

वैशंपायन उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा तु कौन्तेयाः शल्यविद्धा इवाभवन् ।
सर्वे चास्वस्थमनसो बभूवुस्ते महारथाः ॥ १
ततः कुन्ती सुतान्दृष्ट्वा विभ्रान्तान्गतचेतसः ।
युधिष्ठिरमुवाचेदं वचनं सत्यवादिनी ॥ २
चिररात्रोषिताः स्मेह ब्राह्मणस्य निवेशने ।
रममाणाः पुरे रम्ये लब्धभैक्षा युधिष्ठिर ॥ ३
यानीह रमणीयानि वनान्युपवनानि च ।
सर्वाणि तानि दृष्टानि पुनः पुनररिंदम ॥ ४
पुनर्दृष्टानि तान्येव प्रीणयन्ति न नस्तथा ।
भैक्षं च न तथा वीर लभ्यते कुरुनन्दन ॥ ५
ते वयं साधु पाञ्चालान्गच्छाम यदि मन्यसे । C. 1. 6415 B. 1. 168. 6 K. 1. 183. 7

परिदाय तु तं शिष्यं धृष्टद्युम्नं तु सोमकः ।
अहो राज्ञः प्रसीदेति प्राब्रुवन्प्रियवादिनः ।
महाप्रभावो ब्रह्मर्षिर्ज्ञात्वा तस्य च संभवम् ।

[(L. 1) T1 G2.3 °पूजयामास विधिवद्गुरुधर्मतः. — (L. 2) G1.2 कृतं (for तु तं). D4 T2 G1.4–6 सोमकाः. — (L. 3) T1 G2.3 अस्त्रास्त्राणि; G1 अहोरात्रं; M3.5 अथो रा°. G2 च सर्वाणि; G3 प्रदेयानि. T1 G2.3 प्राब्रवीत्प्रियवादिनं.]
— ^{e}) G3 °स्त्रभेदान्.

52 B3 om. 52 (cf. v. l. 44). — ^{a}) T2 G1.4–6 न; G2 क (for अ-). Ś1 च; K0.2.3 तु; K4 तत् (for हि). — ^{b}) Ś1 K स तु; T1 G2.3 भाव्यं (for भावि). D3 भावित्वाच्च. T1 महाजनाः; G2.3 °मनाः; M3.6.7 °द्युतिः; M5 °नृपिः. — ^{c}) K0.4 D5 transp. तथा and तत्. M7 अथ (for तथा). Cd as in text. — ^{d}) Ś1 K1.2 D1 °र्त्यानु°; T1 M °र्त्यर्थर°; T2 G °कीर्त्यर्थकारणात् (G2 °कीर्तिः सुरक्षणात्). Cd cites कीर्त्यनुरक्षणं. — After 52, D4 (marg. *sec. m.*) ins.:

1706* सर्वास्त्राणि स तु क्षिप्रमासवान्दृष्टमात्रतः ।

Colophon. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 B3 चैत्ररथ (followed by द्रौपदीसंभव). K1.2.4 Ñ3 B1.6 Da Dn D1.2.4 (all om. the sub-parvan name) mention only द्रौपदीसंभव (B1 एकचक्रायां द्रौपदीसंभव; D4 संभव). — *Adhy. name:* Ś1 K0.3.4 धृष्टद्युम्नोत्पत्तिः; D5 धृष्टद्युम्नद्रौपदीसंभवः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 166; D4m 169; T1 161; T2 G2.4.5 114; G1 116; G3 111; G6 M 115. — *S'loka no.:* Dn 56; M3 58.

☞ After adhy. 155, D4 (marg. *sec. m.*) ins. a passage of 31 lines given in App. I (No. 94); while S ins. a different passage given in the same App. (No. 95).

156

1 Ś1 K (except K0) D2 S om. उवाच. — ^{a}) G6 M एवं श्रुत्वा. T1 G1–3 ततः सर्वे (for तु कौ°). T2 G5 तच्छ्रुत्वा पांडवाः सर्वे; Cd as in text. — After 1^{a}, T G ins.:

1707* पाण्डवा भरतर्षभ ।
मनसा द्रौपदीं जग्मुरनङ्गशरपीडिताः ।
ततस्तां रजनीं राजन्.

[(L. 1) T2 G5.6 ब्राह्मणात्संशितव्रतात्.]
— ^{b}) K0 D5 शल्यप्रोता; Cd as in text. — ^{cd}) Ñ3 V1 B D (except D5) °बलाः (for °रथाः). T1 G1–3 व्युष्टायां दुर्मनाभूताश्चास्वस्थमनसोभवन्.

2 ^{b}) Ś1 K1 Ñ1.3 विक्रांतान्; G1 विख्यातान्. G2 गतचेतनान्. Ñ2 V1 B D सर्वांस्तद्गतचेतसः. — ^{d}) K0.2.4 D4.5 सत्यवादिनं.

3 Before 3, Ś1 K1 T2 G1.4–6 ins. कुंती; K4 Ñ2.3m V1 B D कुंत्युवाच. — ^{a}) Ś1 K1 दिवारात्र्युषिताः; M3.5 चिरकालो°. Cd cites चिररात्रं. — ^{d}) Ś1 K B (except B6) Cd लब्धलक्ष्या; (B1m °भक्ष्या); D2 भक्ष्यं बहु. Ñ3 V1 B Da Dn D1 महात्मनः; D4 महाबलाः (for युधि°).

4 ^{a}) G3 वा (for इह). — ^{c}) K (except K1) D2 G3 तानि सर्वाणि (by transp.); T1 G1.3 सर्वाण्येव तु. M5 युक्ता° (for दृष्टा°).

5 Ś1 om. 5^{cd}, reading 5^{ab} after 6^{ab}. — ^{a}) K1 पुरा दृष्टानि; K4 Ñ V1 B Da Dn पुनर्द्रष्टुं हि (K4 न); D1 पुनर्दृष्टं हि. Ñ1.3 V1 B D (except D2.5) इह; G4.6 एवं (for एव). — ^{b}) B1.5 D1 प्रेरयंति. K2.4 B5 D1.2.3 मनस्तथा. T1 G1–3 M6–8 तया न प्रीणयंति च. — ^{c}) Some MSS. भैक्ष्यं. — ^{d}) B3 Da M कुरुपुंगव.

6 ^{ab}) K0 om. 6^{cd}, reading 6^{ab} after 7^{ab}. K1 Ñ2.3 V1 B6 Da D3 पंचालान्. D2 G1–3 गच्छामः पांचालान् (transp.). After 6^{ab}, Ś1 reads 5^{ab}. — G2 (hapl.)

C. 1. 6415 B. 1. 169. 6 K. 1. 159. 7

अपूर्वदर्शनं तात रमणीयं भविष्यति ॥ ६
सुभिक्षाश्चैव पाञ्चालाः श्रूयन्ते शत्रुकर्शन ।
यज्ञसेनश्च राजासौ ब्रह्मण्य इति शुश्रुमः ॥ ७
एकत्र चिरवासो हि क्षमो न च मतो मम ।
ते तत्र साधु गच्छामो यदि त्वं पुत्र मन्यसे ॥ ८

युधिष्ठिर उवाच ।

भवत्या यन्मतं कार्यं तदस्माकं परं हितम् ।
अनुजांस्तु न जानामि गच्छेयुर्नेति वा पुनः ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।

ततः कुन्ती भीमसेनमर्जुनं यमजौ तथा ।
उवाच गमनं ते च तथेत्येवाब्रुवंस्तदा ॥ १०
तत आमन्त्र्य तं विप्रं कुन्ती राजन्सुतैः सह ।
प्रतस्थे नगरीं रम्यां द्रुपदस्य महात्मनः ॥ ११

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षट्पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

१५७

वैशंपायन उवाच ।

वसत्सु तेषु प्रच्छन्नं पाण्डवेषु महात्मसु ।
आजगामाथ तान्द्रष्टुं व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ १
तमागतमभिप्रेक्ष्य प्रत्युद्गम्य परंतपाः ।
प्रणिपत्याभिवाद्यैनं तस्थुः प्राञ्जलयस्तदा ॥ २
समनुज्ञाप्य तान्सर्वानासीनान्मुनिरब्रवीत् ।

---

om. 6^{c}–8^{d}. — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ G$_{2}$ अपूर्वं दर्शनं; G$_{8}$ °दर्शनात्. Ñ$_{2}$ V$_{1}$ B D (except D$_{2,5}$) M$_{8}$ वीर (for तात).

7 G$_{2}$ om. 7 (cf. v. l. 6). — ^{a}) Ś$_{1}$ अभिक्षाश्च; D$_{2}$ सुभिक्षं. K$_{1}$ Ñ V$_{1}$ B$_{3,5}$ पंचालाः. — ^{b}) Ś$_{1}$ K Ñ$_{1}$ D$_{2,5}$ शत्रुसूदन (K$_{1}$ °नंदन); B$_{1,3,5}$ °कर्षन; D$_{4}$ [ऽ]मित्रकर्शन. — After 7^{ab}, K$_{0}$ reads 6^{ab}. — ^{c}) T$_{1}$ G$_{1}$ M (except M$_{5}$) तु (for च). G$_{5}$ पांचालो (for राजा°). — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1,2}$ D (except D$_{1,5}$) शुश्रुम; K$_{0}$ °मुः; G$_{1}$ विश्रुमः; G$_{5}$ सुश्रुतं.

8 G$_{2}$ om. 8 (cf. v. l. 6). — ^{a}) Ñ$_{2,3}$ V$_{1}$ B Da Dn D$_{1,2}$ °वासश्च; D$_{4}$ °संवासः; S (G$_{2}$ om.) °वासोयं. — ^{b}) K$_{0}$ B$_{6}$ T$_{2}$ G$_{3,5}$ क्षेमो. — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{1,3,4}$ Ñ$_{1,3}$ तेन्यत्र साधु; D$_{2}$ तस्मादन्यत्र; S (G$_{2}$ om.) तस्मात्तत्रैव (see below). — ^{d}) K$_{3}$ तात; T$_{1}$ G$_{1,3}$ M साधु (for पुत्र). T$_{2}$ G$_{4-6}$ वयं यदि च (G$_{6}$ तु यदि) मन्यसे.

9 Ś$_{1}$ S युधिष्ठिरः; K$_{1}$ श्रीवैशंपायनः (all om. उवाच). — ^{a}) K (except K$_{1}$) D$_{2,5}$ यन्नवत्या मतं (by transp.). — ^{b}) G$_{6}$ त्विहास्माकं. K$_{3}$ हितं परं (by transp.).

10 Ś$_{1}$ K D$_{2,5}$ S वैशं° (K$_{1}$ युधिष्ठिरः) (T$_{1}$ G$_{2}$ M$_{8}$ om. the ref.). — ^{b}) K$_{0,4}$ अर्जुनं यमलौ; K$_{1}$ अर्जुनौ यमजौ; D$_{1,5}$ अर्जुनं च यमौ; T$_{1}$ G$_{2,3}$ (by transp.) यमजावर्जुनं. G$_{1}$ तदा; M$_{6-8}$ उभौ (for तथा). — ^{c}) T$_{1}$ G$_{1,3}$ M °च वचनं. — ^{d}) S (except T$_{1}$ G$_{2,3}$) तां तथेत्य(G$_{6}$ तथैवा)ब्रुवन्. K$_{1,2,4}$ D$_{5}$ T G$_{3-5}$ M$_{5-8}$ तथा; G$_{6}$ यथा (for तदा).

11 K$_{0}$ om. from आमन्त्र्य up to रम्यां. — ^{b}) G$_{3}$ M$_{3,5}$ राजसुतैः. — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ नगरे; D$_{2}$ च पुरं; T$_{1}$ G$_{2}$ नगरं. D$_{2}$ T$_{1}$ G$_{1,2}$ रम्यं; G$_{3}$ सम्यग्. G$_{4}$ प्रतस्थे नृपनगरीं. — ^{d}) K$_{0,4}$ °स्य निवेशनं.

Colophon om. in T$_{2}$ G$_{1,2,4-6}$ M. — *Major parvan:* G$_{3}$ संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* K$_{0}$ अंगारपर्ण; Ñ$_{1,2}$ V$_{1}$ B$_{5}$ चैत्ररथ; to it K$_{0}$ Ñ$_{1,2}$ V$_{1}$ B$_{5}$ add द्रौपदीसंभवः; K$_{0}$ cont. समाप्तः. Ś$_{1}$ K$_{1-4}$ Ñ$_{3}$ B$_{6}$ Da Dn$_{1}$, n$_{2}$ D$_{1,2}$ (all om. the sub-parvan name) mention only द्रौपदीसंभवः; K$_{2,4}$ Ñ$_{3}$ cont. समाप्तः. — *Adhy. name:* Ñ$_{1,2}$ V$_{1}$ पांचालदेशयात्रा; D$_{5}$ पांचालाभिगमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn$_{3}$ 167; D$_{4}$m 170; T$_{1}$ 163; G$_{3}$ 113. — *S'loka no.:* Dn 11. — *Aggregate s'loka no.:* Dn$_{2}$ 6415.

☞ After adhy. 156, S (except G$_{6}$) ins. an addl. adhy. given in App. I (No. 96), which is a variant of adhy. 174.

157

1 Ś$_{1}$ K$_{1,3,4}$ D$_{2,5}$ S om. उवाच (T$_{2}$ G$_{1,4-6}$ M om. the ref.). — ^{a}) T$_{2}$ यातेषु तेषु. Da एतेषु (for तेषु). T$_{1}$ G$_{2,3}$ यातेषु छद्मचर्याभिः (G$_{2}$ °चर्येषु); G$_{4}$ सुकृतेषु प्रयातेषु. — ^{c}) Ś$_{1}$ स तान्; T$_{2}$ तथा; G$_{3-6}$ तदा (for अथ तान्). K$_{0,3,4}$ D$_{5}$ ततो धीमान्; K$_{1}$ स तान्दृष्ट्वा (for अथ तान्द्रष्टुं). — ^{d}) T$_{2}$ पुनः (for व्यासः). T$_{1}$ G$_{1-3}$ कृष्णद्वैपायनस्तदा (T$_{1}$ तथा; G$_{2}$ कृती).

प्रसन्नः पूजितः पार्थैः प्रीतिपूर्वमिदं वचः ॥ ३
अपि धर्मेण वर्तध्वं शास्त्रेण च परंतपाः ।
अपि विप्रेषु वः पूजा पूजार्हेषु न हीयते ॥ ४
अथ धर्मार्थवद्वाक्यमुक्त्वा स भगवानृषिः ।
विचित्राश्च कथास्तास्ताः पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ ५
आसीत्तपोवने काचिदृषेः कन्या महात्मनः ।
विलग्नमध्या सुश्रोणी सुभ्रूः सर्वगुणान्विता ॥ ६
कर्मभिः स्वकृतैः सा तु दुर्भगा समपद्यत ।
नाध्यगच्छत्पतिं सा तु कन्या रूपवती सती ॥ ७
तपस्तप्तुमथारेभे पत्यर्थमसुखा ततः ।
तोषयामास तपसा सा किलोग्रेण शंकरम् ॥ ८
तस्याः स भगवांस्तुष्टस्तामुवाच तपस्विनीम् ।
वरं वरय भद्रं ते वरदोऽस्मीति भामिनि ॥ ९
अथेश्वरमुवाचेदमात्मनः सा वचो हितम् ।
पतिं सर्वगुणोपेतमिच्छामीति पुनः पुनः ॥ १०
तामथ प्रत्युवाचेदमीशानो वदतां वरः ।
पञ्च ते पतयो भद्रे भविष्यन्तीति शंकरः ॥ ११
प्रतिब्रुवन्तीमेकं मे पतिं देहीति शंकरम् ।
पुनरेवाब्रवीद्देव इदं वचनमुत्तमम् ॥ १२
पञ्चकृत्वस्त्वया *उक्तः पतिं देहीत्यहं पुनः ।
देहमन्यं गतायास्ते यथोक्तं तद्भविष्यति ॥ १३
द्रुपदस्य कुले जाता कन्या सा देवरूपिणी ।

C. 1. 6434
B. 1. 169. 14
K. 1. 184. 14

2 b) Ś1 K1 °तप. — d) K4 D2 T1 तथा; T2 G (except G2.3) M अग्रतः (for तदा).

3 a) K4 समनुप्राप्य; D2 °ज्ञाय; T1 तमनुप्राप्य; T2 तमनु°. — b) T1 G2.3 ऋषि° (for मुनि°). — c) Ñ2 V1 B3m Dn D1.4.5 प्रच्छन्नं (D5 °न्नः); B5 G6 °सन्नं; G3.4 °समं. G3 पार्थान्.

4 Before 4, T2 G2.5.6 M5–8 ins. व्यासः. — a) K0.3 Ñ2 V1 Da Dn2 D3.4.5 अयि (for अपि). T1 G1.2.4 धर्मेषु. T2 G3.4.5 वर्तध्वे; G6 वर्धध्वं. — b) Ñ3 सत्येन च; T2 G5.6 M6–8 शास्त्रेणैव. T1 G1–3 अपि स्वेषु नरर्षभाः (G2 नरेश्वराः; G3 नरर्षभ); G4 परेषु स्वेषु भूमिप. — c) K0.1 Ñ2 V1 B1 Da2 Dn2 D3.4.5 G3.4 अयि; T2 G5.6 M3.5 अथ. Ñ1.2 V1 B D (except D3.5) पूजा वः (by transp.). — d) T1 G1–4 च विद्यते; T2 G5.6 M यथाविधि.

5 a) T1 G1.3 M3 °र्थविद्वाक्यं. — c) K4 T2 G5.6 M तु (for च). — d) Ñ1 T G (except G6) °रेवाब्रवीदिदं.

☞ The rest of the adhy. is *repeated* (with some variation) at the end of adhy. 189.

6 Before 6, K0 Ñ2.3 V1 B2.6 Da Dn D1.4.5 ins. व्यास उ°. — a) T2 G4 तपोनिधेः; G5 तपोधना; G6 उपवने. — b) T1 G1 ऋषिकन्या. T1 G1–3 तपस्विनी; T2 G4–6 M मनस्विनी (for महा°). — d) G5 सर्वरूपगुणान्विता.

7 a) K1.2 Ñ1.3 B3 Da M5 सुकृतैः; T2 G1.4.5 स्वैः कृतैः. — c) K4 T2 G (except G6) M5 नाभ्यग°. K4 सा तु पतिं (by transp.); T G (except G6) पतिं कंचित्.

8 T2 G3.5 om. 8ab. — a) K3.4 Ñ V1 Da1 Dn1 M7 ततस्तपुम्. Ś1 तयारेभे; G3 समा°. — b) K (except K1) °सुखात्; D1 °सुखी; S (T2 G3.5 om.) °सुखं. Ś1 K1 यतः; M5 तपः. — c) G6 °मास महता. — d) T G भगवंतं महेश्वरं (G6 तपसोग्रेण शंकरं).

9 a) G3 M (except M5) तु (for स). M6–8 शंकरस्तुष्टः. — b) K3 Ñ V1 B (except B5) D T G M5 यशस्विनीं. — c) T G1.3 M भद्रे त्वं. — d) Ñ1.3 भारत; Ñ2 V1 B D शंकरः (for भामि°). S वरदोस्मि यथेप्सितं.

10 b) T1 G1 स; G3 तु (for सा). T G हितं वचः (by transp.).

11 a) K3 G3 तामथो. — b) Ñ3 T2 ददतां वरः. — d) Ñ2 V1 B D (except D5) G4 (by corr.) भारताः (D1 °त) (for शंक°). — After 11, Ñ2 V1 B D T1 G4 (marg.) ins.:

1708* एवमुक्ता ततः कन्या देवं वरदमब्रवीत् ।
[B5 T1 G4 वरदमीश्वरं; D2 वचनमब्र°.]

12 K3 G3 M7 (? hapl.) om. 12ab; G4 ins. the reading of the vulgate in marg. — a) K0 N1.3 पतिं (for प्रति-). T2 G3.4.5.6 M (M7 om.) प्रति(G3 इति)-ब्रुवाणां (T2 °णा). T2 सा कन्या (for एकं मे). Ñ2 V1 B D T1 G4m एकमिच्छाम्यहं देव; G1 ब्रुवाणमेवं देवेश. — b) K0 G3.6 M5.6.8 शंकरः; K2.4 T2 शंकर. Ñ2 V1 B D T1 G4m त्वत्प्रसादात्पतिं प्र(B5 वि)भो. — c) S °ब्रवीदेनां. — d) T G (except G6) देवो (for इदं). Ñ1.3 M6–8 °मुत्तरं.

13 a) Ś1 K0.2.3(*sup. lin.*).4 त्वयास्म्युक्तः; K1 °स्स्युक्तः; K3 Ñ V1 B D T G1.4 त्वया ह्युक्तः (Da T2 °स्युक्तः); G2.3.6 M °प्युक्तः; G5 त्वया सूक्तः (all avoiding hiatus in different ways). — b) D2 यत्; T1 अयं; G3 मां (for अहं). K Ñ1.3 मुहुः (for पुनः). — c) K3

C. 1. 6434
B. 1. 169. 15
K. 1. 194. 15

निर्दिष्टा भवतां पत्नी कृष्णा पार्षत्यनिन्दिता ॥ १४
पाञ्चालनगरं तस्मात्प्रविशध्वं महाबलाः ।
सुखिनस्तामनुप्राप्य भविष्यथ न संशयः ॥ १५
एवमुक्त्वा महाभागः पाण्डवानां पितामहः ।
पार्थानामन्त्र्य कुन्तीं च प्रातिष्ठत महातपाः ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

१५८

वैशंपायन उवाच ।
ते प्रतस्थुः पुरस्कृत्य मातरं पुरुषर्षभाः ।
समैरुदङ्मुखैर्मार्गैर्यथोद्दिष्टं परंतपाः ॥ १
ते गच्छन्तस्त्वहोरात्रं तीर्थं सोमश्रवायणम् ।
आसेदुः पुरुषव्याघ्रा गङ्गायां पाण्डुनन्दनाः ॥ २
उल्मुकं तु समुद्यम्य तेषामग्रे धनंजयः ।

यथोक्तं; K3 तथोक्तं. G6 M वै (for तद्).

14 Before 14, T G (except G6) ins. व्यासः. — a) K0 D5 गृहे (for कुले). N जज्ञे (Ś1 ज्येष्ठे) (for जाता). — b) Ñ V1 B3.5 Dn सा कन्या (by transp.). K4 दिव्यरूपिणी; S वरवर्णिनी. — d) M6-8 कन्या (for कृष्णा).

15 a) Some MSS. पंचाल-. Ñ3 V1 D (except D2) -नगरे; G6 -नगरीं. — b) Ś1 प्रवसध्वं; Ñ3 V1 B3.5.6 Dn D1.4 निवस°; B1 Da निवि°; D2 निर्वि°. K0.4 D5 महारथाः; Ñ3 सबांधवाः; G3 नराधिपाः. Ñ1 व्रजताशु नरर्षभाः. — c) Ś1 K1 सुखं वस्तास्. — d) Ś1 K1.3 G1 भविष्यति; D2 °ष्यंति. K3 अथ (for न). G1 धनंजयः (for न संशयः). — After 15, G6 M ins.:

1709* राज्यं चैवागतं पार्थो इन्द्रप्रस्थं प्रविश्य ह ।

[G6 प्राप्ता (for पार्थो). G6 गमिष्यथ; M8 प्रविश्य वः; M3 (*inf. lin.*).8 भविष्यथ.]

16 Before 16, K0.3.4 G6 M3.8 ins. वैशं° (K0 cont. उवाच). Ś1 K1 (? hapl.) om. 16 (*with* colophon). — a) Ñ1 एतदुक्त्वा. K0 ततो राजन्; K3 B3 G6 °भाग; G4 °बाहुः. — b) Ñ2 V1 B D M8 पांडवान्स (D1 °न्प्र-). — cd) K0.4 B3m Da D4.5 महायशाः. Cd पार्थान्संमंत्र्य कुंतीं च प्रातिष्ठंश्च (sic) परंतपाः.

Colophon om. in Ś1 K1 (cf. v. l. 16). — *Major parvan*: T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan*: K0.4 अंगारपर्ण; Ñ1.2 V1 B5 चैत्ररथ. — *Adhy. name*: K0.3.4 G1.4 व्यासवाक्यं; Ñ1.2 V1 द्रौपदीजन्मांतरकथनं; Da1 द्रौपदीसंभवः; D5 M3.8 व्यास(M3 °सा)गमनं; T2 द्रौपदीस्वयंवरे व्यासवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 168; D4m 171; T1 164; T2 G2.4.5 116; G1 118; G6 114; G3 M 117. — *S'loka no.*: Dn 16; M3 37. — *Aggregate s'loka no.*: Dn2 6431.

☞ After adhy. 157, S (except G6) reads (for the first time) adhy. 175, *repeating* it (with v. l.) in its proper place (*i. e.* after adhy. 174).

158

1 Ś1 K1.2.4 D2.5 S om. उवाच (T2 G3-6 om. the ref.). — After वैशं (resp. its v. l.), K3.4 Ñ2 V1 B Dn D1.3.4 ins.:

1710* गते भगवति व्यासे पाण्डवा हृष्टमानसाः ।,

after which B3.5 ins. 1711*. Cd appears also to om. 1710*. — a) K4 उपतस्थुः. K0.2.3 D5 महात्मानः; G6 पुरस्कृत्वा. — b) Ñ1 B1 D4 T2 G4-6 भरतर्षभाः. K0.3.4 D5 G3 मात्रा सह (K0.3 सह मात्रा) परंतपाः (=1. 55. 20d etc.). — K4 Ñ2 V1 B6 Da D3.4 (marg. *sec. m.*) ins. after 1ab: B3.5, after 1710*:

1711* आमन्त्र्य ब्राह्मणं पूर्वमभिवाद्यानुमान्य च ।

— c) B3 Da शनैर् (for समैर्). Ś1 K1 तदुन्मुखा; B1 Da D1 उदङ्मुखा; G3 तैरुन्मुखैर्. — d) Ś1 K1 परंतप; K2.3 महौजसः; T G (except G6) च भारत.

2 a) K0 °रात्रात्; K3 °रात्रान्. Ñ2 V1 B D (Da erroneously) Arjp ते त्वगच्छन्नहोरात्रात् (Da1 D1.5 °रात्रं); T1 G2 अहोरात्रेणाभ्यगच्छन्; G1.3 तेभ्यगच्छंस्त्व(G3 °च्छन्त)होरात्रं. — After 2a, S ins.:

1712*　　　　पाञ्चालनगरं प्रति ।
अभ्याजग्मुर्लोकनदीं गङ्गां भागीरथीं प्रति ।
चन्द्रास्तमयवेलायामर्धरात्रे समागमे ।
वारि चैवानुमज्जन्तः.

[(L. 2) G2 स्वर्गनदीं त्रिपुरारिशिरोगृहां. — (L. 3) M6-8 चंद्रास्तमनवे°. — (L. 4) T2 G4.5 चक्रवाकैः समुद्घुष्टं; M ते चैवात्रानुमज्जंतः.]

— b) Ñ2 V1 Dn D1 सोमाश्रयायणं; Ñ3 B5 D5 सोमा-

प्रकाशार्थं ययौ तत्र रक्षार्थं च महायशाः ॥ ३
तत्र गङ्गाजले रम्ये विविक्ते क्रीडयन्स्त्रियः ।
ईर्ष्युर्गन्धर्वराजः स जलक्रीडामुपागतः ॥ ४
शब्दं तेषां स शुश्राव नदीं समुपसर्पताम् ।
तेन शब्देन चाविष्टश्चुक्रोध बलवद्बली ॥ ५
स दृष्ट्वा पाण्डवांस्तत्र सह मात्रा परंतपान् ।
विस्फारयन्धनुर्घोरमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६
संध्या संरज्यते घोरा पूर्वरात्रागमेषु या ।
अशीतिभिर्लवैर्हीनं तं मुहूर्तं प्रचक्षते ॥ ७
विहितं कामचाराणां यक्षगन्धर्वरक्षसाम् ।
शेषमन्यन्मनुष्याणां कामचारमिह स्मृतम् ॥ ८
लोभात्प्रचारं चरतस्तासु वेलासु वै नरान् ।
उपक्रान्ता निगृह्णीमो राक्षसैः सह बालिशान् ॥ ९
ततो रात्रौ प्राप्नुवतो जलं ब्रह्मविदो जनाः ।
गर्हयन्ति नरान्सर्वान्बलस्थान्नृपतीनपि ॥ १०
आरात्तिष्ठत मा मह्यं समीपमुपसर्पत ।
कस्मान्मां नाभिजानीत प्राप्तं भागीरथीजलम् ॥ ११
अङ्गारपर्णं गन्धर्वं वित्त मां स्वबलाश्रयम् ।
अहं हि मानी चेर्ष्युश्च कुबेरस्य प्रियः सखा ॥ १२
अङ्गारपर्णमिति च ख्यातं वनमिदं मम । C. 1. 6449 B. 1. 170. 14 K. 1. 166. 14

श्रवा(B5 °मा)ह्वयं; B1.2.6 Da D2.4 T1 सोमाश्रमा° (D4 by corr. T1 °वा°); G3-6 सोमाश्रवा°. — T G M4 om. 2cd. — e) K4 M6-8 °व्याघ्र.

3 a) T1 G2 समुद्यम्योल्मुकं दीप्तं. — b) G1 तत्र ययौ (by transp.). — d) Ñ V1 B D T G1-4 महारथः (Da °बलः); G6 M6-8 धनंजयः; M3.5 परंतपः (for महा°).

4 a) M5 ततो (for तत्र). G6 अथ तत्र जले. — b) K2 विचित्रे; G6 विजने. — c) T1 G4 तदा; G3 रंस्युः; Cd ईर्ष्यन्. Ko.3.4 गंधर्वराजः स; Ñ1.2 V1 B3.5.6 Da Dn D1.3.4 °राजो वै; Ñ3 D5 G1.6 °राजस्तु; B1 °राजोसौ; T1 °राजस्य; T2 G2.4.5 °राजश्च. — d) K1 °र्थमागतः; B1.2 Da °मुपास्त ह.

5 a) Ko.3.4 तेषां शब्दं (by transp.). D2 स शब्दं तेषां शुश्राव. — c) M3.5 चाविष्टस्. — d) T G2-5 च बलाद्बली; G6 M3.5 सहसा बली; M6-8 स महाबली.

6 b) K3 Ñ3 मात्रा सह (by transp.). Ś1 K1 °तप. — c) D4 S (except G3.6) विष्फारयन् (G5 °यंत). T2 G3 धनुर्घोषं; G5 निर्घोषं.

7 a) K4 संवर्तते; T1 °लक्ष्य°; G1 समीक्ष्यते. Ñ3 (m sec. m. घोरा as in text) M6-8 प्राची. — b) Ś1 K1 सर्वरात्रा°. B1(m as in text).3 M3 °गमे तु या; T1 G2 °गमे तदा; T2 G1.3-6 M5-8 पूर्वे(M6-8 °र्वा)रात्रा(M6-8 °त्र्या)गमे च या. Cd cites आगमे. — c) Ñ3 by corr. लवैर् (for त्रुटैर्). Ś1 K2 V1 हीना. Ko.1 अशीतिस्तुटिभिर्हीनं (K1 °नां); Ñ1.2 B D अशीतिभिर्लवैर्हीनं; T1 अशीती तु विहीनानां; T2 G4.5 अशीतित्रुटिहीनांस्तान्; G1-3.6 M अशीतित्रु(M °तु)टिभिः हीनान् (G1 छिन्नान्; M5 हीनाः). — d) Ko.3.4 Ñ V1 B D (except D5) तन्मुहूर्तं; S त्रि(G6 M त्रीन्)मुहूर्तान्. K4 प्रवर्तते.

8 a) Ś1 Ko.2.3 विहिता; S °तान्. S कामचाराय (G1 कामसाचारान्). — b) Ś1 यया (for यक्ष-). — c) Ś1 Ko.2.3 क्षणमन्ये; K1 रक्षं मान्ये (sic); D5 क्षणं मन्ये. — d) T1 G1-3 इति (for इह). Ś1 K1 कर्मसु स्वेषु वर्तंतां; Ko.2-4 D1 कर्मचारेषु वर्ततां; Ñ V1 B3.5 Dn D1.2 कर्मचारेषु वै स्मृतं; B1.6 Da D5 कामचारेषु वर्ततां. Cd cites कर्माचाराः.

9 a) B1 लोभात्सर्वान्प्रचरतः. — c) Ś1 अपक्रांता; Ko.3 Ñ1 B5 Da2 Dn1.n3 D2 M Cd उपक्रांतान्; T1 G2 अपकृत्य; T2 G1.4-6 उप(G1 °पा)क्रम्य.

10 a) Ñ2 V1 B D (except D5) अतो रात्रौ; T G अहो निशां; M अतो निशां (M5 ततो राज्यां). Ś1 Ko.4 D4 D1 G3 प्राप्नुवंतो; B1m D4.5 M3.5 °वंति; T1 M6-8 प्राप्तवतो (T1 °ता). — b) D4.5 ब्रह्मद्विषो. Ś1 जनान्; K1 जलं. S भूयिष्ठं (T2 G5.6 °ष्ठां; G1 °ष्ठा) पा(T1 M3.5 प्रा)पचेतसः. — K1 om. 10c-11d. — c) Ñ1.3 गर्हंति पुरुषान्सर्वान्; S गर्हाम्येतान् (T1 G2 प्रसाम तान्; G3.4 °म्येषां; M निघ्नंत्येते) नित्यमेषु. — d) K2 स्थलस्थान्; Ñ3 गृह°; Da वन°; S क्षणेषु (for बलस्थान्).

11 K1 om. 11 (cf. v. l. 10). — a) M3 दूरात् (? gloss). T G च (T1 G2 प्र-) तिष्ठता(G3 °तो)स्माकं. — b) B (except B3) D4.5 अनुसर्पत. T G समीपं (G1 °पे) नोपगच्छत (G3 °थ; G4 °सर्पत). — c) Some MSS. मा (for मां). B1.6 S °जानीय.

12 Ko (hapl.) om. 12. — a) T G3.5 M3 °रवर्ण. G1.3 अहमंगारगंधर्वो. — b) K3.4 Ñ1.3 T1 G2.3 विद्धि; Cd वित्त (as in text). S प्रबला°. — c) Ś1 सेर्ष्युः; K1 सीर्ष्युः; T G1.4.5 प्रेष्यः; G2 प्रेक्ष्यः; G3 श्लाघ्यः.

13 a) T G (except G2) M3 अंगारवर्णम्. Ñ1.2 V1

C. 1. 6448 B. 1. 170. 14 K. 1. 180. 14

अनु गङ्गां च वाकां च चित्रं यत्र वसाम्यहम् ॥ १३

न कुणपाः शृङ्गिणो वा न देवा न च मानुषाः ।
इदं समुपसर्पन्ति तत्किं समुपसर्पथ ॥ १४

अर्जुन उवाच ।

समुद्रे हिमवत्पार्श्वे नद्यामस्यां च दुर्मते ।
रात्रावहनि संधौ च कस्य क्लृप्तः परिग्रहः ॥ १५

वयं च शक्तिसंपन्ना अकाले त्वामधृष्णुमः ।
अशक्ता हि क्षणे क्रूरे युष्मानर्चन्ति मानवाः ॥ १६

पुरा हिमवतश्चैषा हेमशृङ्गाद्विनिःसृता ।
गङ्गा गत्वा समुद्राम्भः सप्तधा प्रतिपद्यते ॥ १७

इयं भूत्वा चैकवप्रा शुचिराकाशगा पुनः ।
देवेषु गङ्गा गन्धर्व प्राप्नोत्यलकनन्दताम् ॥ १८

तथा पितॄन्वैतरणी दुस्तरा पापकर्मभिः ।
गङ्गा भवति गन्धर्व यथा द्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ १९

असंबाधा देवनदी स्वर्गसंपादनी शुभा ।
कथमिच्छसि तां रोद्धुं नैष धर्मः सनातनः ॥ २०

B D (except D5) एवं (for च). — b) Ñ1.2 V1 B D (except D5) ख्यातं चेदं वनं मम; S वनं ख्यात(G1 प्रख्य-; G3 ज्ञात)मिदं मम. — c) Ñ1.2 V1 D4 (by corr.) T2 G4-6 M6-8 अनुगंगं. Cd cites अनु (=अनंतरं). K1 B1.3.6 Da च राकां च; K4 च वासो मे; Ñ1.3 B5m D1 च वासं च; B3 च कासं च; B6m च वाकी च; Dn D3.6 चरन्कामान्; D2 प्रयागं च; S महत् (M8 inf. lin.5 वनं) चित्रं. Cd cites वाकां. — d) T1 G2.3 M यस्मिन्; T2 G5.6 अस्मिन्; G1.4 तस्मिन् (for चित्रं). Ś1 वत; Ñ1 यस्मिन्; S नित्यं (for यत्र). Ñ2 V1 B1.6 Dn D1.4 रमाम्यहं; B5.6 Da D2 चरा°.

14 G1 om. 14ab. — a) Ś1 K2 न कूनसा; K0 नक्तनासाः; K1 न क्रणपाः; K3 न कुनासाः; K4 D6 नक्तंचराः; Ñ V1 B5m.6 Da Dn D1.4 S (G1 om.) न कौणपाः; B6m Cd Arjp न शकुनाः; D3 शकुना वा. — b) T1 G3 चारणाः (for मानुषाः). K1 T2 G2.5.6 M6-8 न च देवा न चारणाः (K1 मानुषाः); K3 B6 (m as in text) M5.8 न च देवांजनस्रजः; G4 द्विपदो वा न चारणाः. — K4 B3 repeat 14cd (with v. l.); in D4 14c is deleted. — c) K3.4 B3 (latter two second time) D4 (marg. corr.) T G (except G6) कुबेरस्य यथोष्णीषं (G3 °धानं; G6 °दिष्टं). — d) K3.4 B3 (latter two second time) T G किं मां (G3 तं किं) (for तत्किं). Ñ3 V1 B1.3 Dn3 G3 समनुसर्पथ. ❀Nil.: न नंहसाः शृंगिणो वा न च देवांजनस्रजः । कुबेरस्य यथोष्णीषं किं मां समुपसर्पथ ॥ इति प्राचीनः पाठो देवबोधादिभिर्व्याख्यातत्वात् । . . . कौणपा इति पाठे तु राक्षसाः । . . . न कुलसा इति पाठेऽपि स एवार्थः ।❀ कुबेरस्य यथोष्णीषं is a T G reading, and not the reading of Devabodha (as Nil. here says)!

15 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) G6 °वत्प्रांते. — b) Ś1 उत्तरा वसुधातले; K1 गहने कानने वने. — c) Ś1 संध्यां च; K0 T1 G1-3.6 M सं(G1 सिं)धौ वा; K1 Ñ V1 B D संध्यायां. — d) Ś1 क्लिष्टः; Ś1 (sup. lin.) Ñ2 V1 B Da Dn3 D2.4.5 गुप्तः; T1 क्लृप्तं; G1 लिप्तः; G2 कल्पः; G3 लुप्तः. — After 15, Ñ2 V1 Dn D1.4.5 ins.:

1713* भुक्तो वाप्यथवाभुक्तो रात्रावहनि खेचर ।
न कालनियमो ह्यस्ति गङ्गां प्राप्य सरिद्वराम् ।

16 a) G1 एवं (for वयं). T1 G1.2 हि (for च). — b) Text as in D1 G1.4.5! Ś1 K1 त्वामधृष्णवः; K0.2-4 त्वां प्रधृष्णवः; Ñ V1 B1.3m5.6 Da Dn D3.4 त्वामधृष्णुम (B1m त्वावधृष्णुवः); B3 D5 त्वामधृष्णुवः; T1 M3.5 चापि धृ°; T2 G6 त्वां च धृ°; G2 चावधृ°; M6-8 त्वां विधृ°. G3 अकालेष्वपि धृ°. Cd cites अवधृष्णवः. — c) Ñ3.3 V1 B D (except D5) M5 रणे (for क्षणे). N2.3 V1 B D (except D5) G3 क्रूर; Ñ3 क्रूरान् (for क्रूरे). G6 अशक्ता भवने क्रूरान्.

17 a) G3 पृष्ठा (for चैषा). — b) T2 G4 मेरुशृंगाद् (G4 °शृंग-). A few MSS. विनिसृता; K1 G1 विनिर्गता. — c) G6 गंगा प्रतिदिशं गत्वा. — d) Ñ1 प्रत्यपद्यत; Ñ2 V1 B D समपद्यत. — After 17, Ñ2 V1 Dn D1.4.5 ins.:

1714* गङ्गां च यमुनां चैव प्लक्षजातां सरस्वतीम् ।
रथस्थां सरयूं चैव गोमतीं गण्डकीं तथा ।
अपर्युषितपापास्ते नदीः सप्त पिबन्ति ये ।

18 a) T1 वेला; T2 G4-6 एषा (for इयं). — c) B3 यत्र त्वं (for गन्धर्व). — G3 (hapl.) om. 18d-19c. — d) K0.2-4 Ñ1.3 B1 °शब्दतां (for °नन्दतां). Cd cites अलकनंदा. Ś1 प्राप्नोति कलशब्दतां; K1 °त्येवैकशब्दतां. — After 18, K4 D5 (corrupt) ins.:

1715* वङ्क्षुर्भद्रा चोत्तरगा हिमवत्पदनिःसृता ।
(cf. 17b).

19 G3 om. 19abc (cf. v. l. 18). — b) Ś1 K दुरापा; T1 दुस्तरं. Cd cites दुःपरा. — c) G6 भुवि च (for भवति). Ñ2 V1 B D (except D5) वै प्राप्य (for गन्धर्व). — d) Ñ2 V1 B D (except D5) कृष्णद्वैपायनो.

अनिवार्यमसंबाधं तव वाचा कथं वयम् ।
न स्पृशेम यथाकामं पुण्यं भागीरथीजलम् ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

अङ्गारपर्णस्तच्छ्रुत्वा क्रुद्ध आनम्य कार्मुकम् ।
मुमोच सायकान्दीप्तानहीनाशीविषानिव ॥ २२
उल्मुकं भ्रामयंस्तूर्णं पाण्डवश्चर्म चोत्तमम् ।
व्यपोवाह शरांस्तस्य सर्वानेव धनंजयः ॥ २३

अर्जुन उवाच ।

विभीषिकैषा गन्धर्व नास्त्रज्ञेषु प्रयुज्यते ।
अस्त्रज्ञेषु प्रयुक्तैषा फेनवत्प्रविलीयते ॥ २४
मानुषानति गन्धर्वान्सर्वान्गन्धर्व लक्षये ।
तस्मादस्त्रेण दिव्येन योत्स्येऽहं न तु मायया ॥ २५
पुरास्त्रमिदमाग्नेयं प्रादात्किल बृहस्पतिः ।
भरद्वाजस्य गन्धर्व गुरुपुत्रः शतक्रतोः ॥ २६
भरद्वाजादग्निवेश्यो अग्निवेश्याद्गुरुर्मम ।
स त्विदं मह्यमददाद्द्रोणो ब्राह्मणसत्तमः ॥ २७

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा पाण्डवः क्रुद्धो गन्धर्वाय मुमोच ह ।
प्रदीप्तमस्त्रमाग्नेयं ददाहास्य रथं तु तत् ॥ २८
विरथं विप्लुतं तं तु स गन्धर्वं महाबलम् ।
अस्त्रतेजःप्रमूढं च प्रपतन्तमवाङ्मुखम् ॥ २९
शिरोरुहेषु जग्राह माल्यवत्सु धनंजयः ।
भ्रातॄन्प्रति चकर्षाथ सोऽस्त्रपातादचेतसम् ॥ ३०
युधिष्ठिरं तस्य भार्या प्रपेदे शरणार्थिनी ।
नाम्ना कुम्भीनसी नाम पतित्राणमभीप्सती ॥ ३१

गन्धर्व्युवाच ।

त्राहि त्वं मां महाराज पतिं चेमं विमुञ्च मे ।
गन्धर्वीं शरणं प्राप्तां नाम्ना कुम्भीनसीं प्रभो ॥ ३२ C. 1. 6470 B. 1. 170. 35 K. 1. 186 35

---

20 a) G2 अंबा या तु देव°. — b) B (except B1) D1.2.4 °संपादिनी; S सर्वेषां पावनी. D5 त्रिषु लोकेषु विश्रुता.

21 a) Ś1 K1 पुनर्वार्यमसं°; K0.3.4 Ñ3 B1.3.5m D5 अना(K3.4 °न)वार्यमसं°; K2 अवार्यमथ सं°; G1.3 M अनाश्चर्यमसं°.

22 Ś1 K (except K0) D2.5 S om. उवाच (G5 om. the ref.). — a) T2 G (except G2) M3 अंगारवर्णस्. — b) Ś1 K1-3 क्रुद्धस्त्वानम्य; K0.4 D5 °श्चान(K4 °ना)म्य; Ñ1.3 B3 Da Dn D1 S °द्ध आयम्य. — c) Ñ2 V1 B D (except D5) °च बाणान्निशितान्. — d) Ñ1.3 G3.4.6 M अहीन्(G3 विष-)दीप्ताननानिव; B3 अहीनाशीविषोपमान्; D5 महानाशीविषानिव; T1 G1.2 अहीन् (G1 विषान्) पंचाननानिव; T2 G5 अग्नीन् (T2 °ग्नि-) दीप्तानिवासकृत्.

23 a) D2 G3 M6-8 भ्रामयत्तूर्णं. — b) K2 स्वम-श्रोत्तमं; Ñ2 V1 B6 Dn1.n2 D4 G3 चर्म चोत्तरं; Ñ3 चर्म चोदयन्. G3 वर्षमाणं शरोत्तमान्. — c) K3 M5 अपोवाह; Ñ V1 B (B1m as in text) Dn D3.4 G4 व्यपोहत; Cd as in text.

24 Ś1 K1 S अर्जुनः (G3 धनंजयः) (all om. उवाच). — a) Ñ3 S (except G2) विभीषिकां. Ñ V1 B D वै (D1 उच्चैर्; D5 as in text); S हि (for एषा). — b) Ś1 वियुज्यते; Ñ3 प्रयोजयेत्; S प्रयोजय. Ñ1 नास्त्रज्ञैः संप्रयु°. — c) Ñ V1 B D T2 G3.6 M3.5 प्रयुक्तेयं; T1 G1.2.4.5 M6-8 °क्तोयं.

25 ab) Ñ3 काम° (for लक्ष°). Ñ1 मानुषानेति गंधर्वं गंधर्वानुपलक्षये. — d) D1 नैव (for न तु).

26 ab) S तदिदं जातवेदास्तु प्रादादस्त्रं बृहस्पतेः. — c) Ś1 K2.4 भार°; Ñ1.2 V1 B D भ(Da1 D5 भा)रद्वाजाय. S तस्मादगाद्भरद्वाजं. — d) Ñ1.2 V1 B D (except D5) गुरुर्मान्यः; T1 G1.2.6 M °पुत्रं.

27 a) S °द्वाजात्ततो रामं (T2 G1.3 M3.4 °मो). — b) Ś1 K0.1.3 त्वग्निवे°; B5 द्रोणस्तस्मात्; D4 ह्यग्निवे°; S भार्गवाच्च. — c) Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) साध्विदं. K0 Ñ V1 B D मह्यमददत्; G2 ह्यददान्मह्यं. G5 तस्मादहमिदं वेद्मि.

28 Ś1 K1-3 D2.5 S om. उवाच (M3.5 om. the ref.). — c) Ś1 K1 रथोत्तमं; B6 S रथं ततः (T2 G1-3 °दा).

29 a) S रथात्तु (for विर°). K2.4 विद्रुतं. — b) A few MSS. महाबलः. S गंधर्वं सुमहा°. — c) Ñ1 °तेजो-विमूढं. Ś1 K1.2 Da तु (for च). M6-8 °तेजःप्रसंमूढं. — d) Ñ1.3 M5 पराङ्मुखं; G2.3 अधोमुखं.

31 d) Ś1 K0.2.3 Ñ1.3 G1.6 M5 परित्राणम्.

32 Ś1 K1-3 D1 G1.6 M6-8 गंधर्वी; T G3.5 कुंभीनसी; G1.2.4 M3.5 om. the ref. — a) Ś1 K0 D5 त्वं मे; G3 स त्वं; M3.8 मां त्वं; M6-8 त्वं मा. K2.4 Ñ2 V1 B D (except D5) त्रायस्व मां. Ñ V1 B D महाभाग. — b) G1.2 पतिं चैव. — c) Ś1 K Ñ V1 Dn2 D1.5 G3

युधिष्ठिर उवाच ।

युद्धे जितं यशोहीनं स्त्रीनाथमपराक्रमम् ।
को नु हन्याद्रिपुं त्वादृक्तस्मादेनं रिपुसूदन ॥ ३३

अर्जुन उवाच ।

अङ्गेमं प्रतिपद्यस्व गच्छ गन्धर्व मा शुचः ।
प्रदिशत्यभयं तेऽद्य कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ ३४

गन्धर्व उवाच ।

जितोऽहं पूर्वकं नाम मुञ्चाम्यङ्गारपर्णताम् ।
न च श्लाघे बलेनाद्य न नाम्ना जनसंसदि ॥ ३५
साध्विमं लब्धवाँल्लाभं योऽहं दिव्यास्त्रधारिणम् ।
गान्धर्व्या मायया योद्धुमिच्छामि वयसा वरम् ॥ ३६
अस्त्राग्निना विचित्रोऽयं दग्धो मे रथ उत्तमः ।
सोऽहं चित्ररथो भूत्वा नाम्ना दग्धरथोऽभवम् ॥ ३७
संभृता चैव विद्येयं तपसेह पुरा मया ।
निवेदयिष्ये तामद्य प्राणदाय महात्मने ॥ ३८
संस्तम्भितं हि तरसा जितं शरणमागतम् ।
योऽरिं संयोजयेत्प्राणैः कल्याणं किं न सोऽर्हति ॥ ३९
चाक्षुषी नाम विद्येयं यां सोमाय ददौ मनुः ।
ददौ स विश्वावसवे मह्यं विश्वावसुर्ददौ ॥ ४०
सेयं कापुरुषं प्राप्ता गुरुदत्ता प्रणश्यति ।
आगमोऽस्या मया प्रोक्तो वीर्यं प्रतिनिबोध मे ॥ ४१
यच्चक्षुषा द्रष्टुमिच्छेत्त्रिषु लोकेषु किंचन ।

गंधर्वी. Ś1 K0.1 Ñ V1 D5 G3 प्राप्ता. — d) Ś1 K0.1.3 Ñ V1 B6 Dn1.n2 D5 G3 °नसी. K0.4 B5 G4 (sup. lin.) विभो. — After 32, K4 ins.:

1716* दीनं वाक्यं तु तच्छ्रुत्वा युधिष्ठिर उवाच ह ।;
while Da Dn3 ins.:

1717* इत्युवाच महाबाहुः फाल्गुनं वै युधिष्ठिरः ।;
and, finally, T G (except G1.3) ins.:

1718* इत्यनुग्रहभावाच्च पार्थः पार्थमुवाच ह ।

33 Ś1 K S om. उवाच (K4 om. the ref.). — a) S जितं युद्धे (by transp.). — c) Ñ2 V1 B5.6 Da Dn D5 नि-; B1.3 D2 हि (for नु). K (except K4) तादृक्; Ñ V1 B D तात. S धनंजय महाबाहो. — d) K1 D1 S अरिसूदन (T2 G4.5 °मर्दन).

34 K1 S (but not Ś1!) om. उवाच. — a) Ñ1 अग्रिसं; Ñ2 V1 B D जीवितं; T G2.4-6 M अंगेमां; G1 अंगदं; G3 अंगता. — c) Ś1 K0.1.3 Ñ1.3 B5 तेयं; G6 तेत्र. M6-8 प्रतिदिश्यत्ययं तेद्य. — d) Ś1 K धर्मराजो. — After 34, G3 ins. (an additional) colophon: इति संभवपर्वणि षोडशशततमोध्यायः.

35 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) Ś1 K Ñ1.3 B6 D4 पूर्वजं. — b) T2 G (except G2) M8 °वर्णतां. — T1 om. 35c-36d. — c) Ś1 K1 Dn1.n2 D1 न च श्लाघ्ये; K4 B3 (m as in text) न च श्लाघ्यो; Ñ1 न वशामि (sic). Ñ2 V1 B (B1 as in text) D (except D2.4.5) अंग (for अद्य). S (T1 om.) यशोहीनं न च श्लाघ्यं. — d) S (T1 om.) स्वनाम (for न नाम्ना).

36 T1 om. 36 (cf. v. l. 35). — a) G3 जितवान्. B1(m as in text).3 कामं (for लाभं). — b) Ñ3 D5 G1.2 M6-8 सोहं; G6 यो हि. — c) Ś1 K0.4 Ñ3 गंधर्व्या; Ñ1 गांधर्व-; S (T1 om.) गंधर्व-. K4 Ñ2 V1 B D इच्छामि; G1 चोक्तम्; G2 योक्तुम्; G6 चोर्ध्वम् (for योद्धुम्). — d) Only Ś1 as in text! K0 यः सम्य[ग]वरो वरं; K1 इच्छाम्यवयमांवरं (sic); K2 इच्छाम्यमरयोधिनं; K3 इच्छाम्यवरजो वरं; K4 Ñ2 V1 B D संयोजयितुमर्जुनं; Ñ1 इच्छाम्यभयगोचरः; Ñ3 इच्छाम्येव च वो वरं; T2 G3 M इच्छाम्य(G3 °मि)वरया वरं; G1.2.4.6 इच्छामि परया प(G4.6 व)रं; G5 इच्छाम्यमितपौरुषं.

38 a) S1 K1 चेह; S त्वेव (G1 सैव; G4 त्विह). — b) Ś1 K D5 तपसा वै; D4 G4 °सैव; T2 G5 °सेयं. Ñ1.2 V1 B5.6 Dn D1 T G (except G3) मया पुरा (by transp.).

39 a) Ñ2 V1 B D संस्तंभयित्वा. S च (for हि). — c) K1 corrupt. K4 Ñ2 V1 B D G3 यो रिपुं योज°.

40 b) S (except M8.5) मनुर्ददौ (by transp.). — c) D1 तां ददौ विश्वा°; G1.3 स विश्वावसवे मह्यं. — d) K0.2.3 Ñ V1 B D मम; G1.3 इमां (for मह्यं). K4 विश्वावसुर्ददौ मम.

41 b) K0 ऽपि नश्यति; K3.4 विन°. — c) G1.3 आगमोक्ता. Ś1 K1.2 यथा (for मया). Ś1 K1.2 G1.5 प्रोक्ता; G3 प्राप्ता. M8.5 अर्हसि त्वमिमां लब्धुं. — d) K Ñ3 वीर्यं त्वयि (K1 त्वं च); Ñ1 नाम वीर्यं. Ś1 वीर्यं त्वमपि बोध मे; S तस्या (T1 °स्य) वीर्यं निबोधत (T1 G2 °य).

42 b) Ñ1 त्रिलोकेषु च किं पुनः. — c) S °शं रूपं.

43 a) K4 Ñ2 V1 B (B3 marg.) D (Da erroneously) Arjp एकपादेन (B3 orig. समपद्येन); Ñ1.3 (m as in text) समानपद्यः; G2 समानविद्यः; G3 अन्यसमानः; M8.5 जिज्ञा-

तत्पश्येद्यादृशं चेच्छेच्चादृशं द्रष्टुमर्हति ॥ ४२
समानपद्ये षण्मासान्स्थितो विद्यां लभेदिमाम् ।
अनुनेष्याम्यहं विद्यां स्वयं तुभ्यं व्रते कृते ॥ ४३
विद्यया ह्यनया राजन्वयं नृभ्यो विशेषिताः ।
अविशिष्टाश्च देवानामनुभावप्रवर्तिताः ॥ ४४
गन्धर्वजानामश्वानामहं पुरुषसत्तम ।
भ्रातृभ्यस्तव पञ्चभ्यः पृथग्दाता शतं शतम् ॥ ४५
देवगन्धर्ववाहास्ते दिव्यगन्धा मनोगमाः ।
क्षीणाः क्षीणा भवन्त्येते न हीयन्ते च रंहसः ॥४६
पुरा कृतं महेन्द्रस्य वज्रं वृत्रनिबर्हणे ।
दशधा शतधा चैव तच्छीर्णं वृत्रमूर्धनि ॥ ४७
ततो भागीकृतो देवैर्वज्रभाग उपास्यते ।
लोके यत्साधनं किंचित्सा वै वज्रतनुः स्मृता ॥४८
वज्रपाणिर्ब्राह्मणः स्यात्क्षत्रं वज्ररथं स्मृतम् ।
वैश्या वै दानवज्राश्च कर्मवज्रा यवीयसः ॥ ४९
वज्रं क्षत्रस्य वाजिनो अवध्या वाजिनः स्मृताः ।
रथाङ्गं वडवा सूते सूताश्वाश्वेषु ये मताः ॥ ५०
कामवर्णाः कामजवाः कामतः समुपस्थिताः ।
इमे गन्धर्वजाः कामं पूरयिष्यन्ति ते हयाः ॥ ५१

अर्जुन उवाच ।

यदि प्रीतेन वा दत्तं संशये जीवितस्य वा ।
विद्या वित्तं श्रुतं वापि न तद्गन्धर्व कामये ॥ ५२

गन्धर्व उवाच ।

संयोगो वै प्रीतिकरः संसत्सु प्रतिदृश्यते । C. 1. 6451 B. 1. 170. 56 K. 1. 185 55

समानः; Cd as in text. M6-8 विद्यासमाना विद्यासां ॐ Arj.: एकपादेनेति ग्रंथेषु स्पष्टार्थं ।ॐ — c) Ñ1.2 S (except T1 G4-6) अन्वानेष्यामि; Cd as in text. D1 अद्य (for अहं).

44 b) K2-4 Ñ1.2 B1 m Da D1 विशेषतः; S °षिणः; Cd as in text. — c) Ś1 K1.2 Ñ3 अवशिष्टं (Ñ3 °ष्टाः); K0 D5 अनुसृष्टं; K3.4 अविशिष्टं; Ñ1 अनुशिष्टाः; S अनाहार्याः (M6-8 अनहाल्पाः). Ś1 K (except K2) D5 तु (for च). — d) Ś1 K (except K4) Ñ1 अनुभावं प्र°; Ñ2 V1 B D °दर्शिनः (D5 °वर्तितां); T1 G2.3 M °वर्तिनः; T2 G1-6 °वर्तनाः (T2 °नः); G1 °कीर्तितः. — Cd appears to have read अवशिष्टश्च देवानामनुभावः प्रवर्तिता.

45 b) Ś1 भरतसत्तम. — c) Ñ2 V1 B D (except D5) तुभ्यं च (for पञ्च°). — d) G2 पृथग्भूतं.

46 a) K4 Ñ2 V1 B D दिव्यवर्णाः. Ś1 K Ñ1.2 B1 D2.5 °रमाः; B3 m Da Dn D1 S °जवाः. — c) K (except K3) Ñ V1 B D (except D1) G3 क्षीणाक्षीणा; T1 क्षणे क्षणे; T2 G5.6 क्षणे क्षीणे; G1 अक्षीणाश्च; G2.4 M क्षीणे क्षीणे; Nilp as in text. S भवंत्यन्ये. — d) Ś1 K1 हि (for च). K2 G1.4 M3 रंहसा; Cd as in text.

47 a) K0.3 Ñ2 V1 B D °निबर्हणं; M3 °निसूदने.

48 ab) Ñ1 भागीकृतं and वज्रभागम्. S तस्य भागः पृथग्भूतः सर्वैर्भूतैरुपास्यते. — c) Ñ2.3 V1 B6 Dn यशोघनं किंचित्; B1.3.5 D4 यः साधकः कश्चित्. Cd cites साधनं (=हस्त्यश्वादि). — d) K1 B1.3.5 स वै; Ñ1 तद्वै; Ñ2.3 V2 B6 Dn2 सैव. K4 B1.3.5 स्मृतः; G3 स्थिता.

49 ab) Arjp वज्रधरं (for °रथं). S ब्रह्म वज्रं ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां रथं विदुः. — cd) Ś1 K1 धन° (for दान°). K0 D5 स्युः (for च). S वैश्यवज्रं तु (G1 हि) वै सीरं (G2 शीलं) शुश्रूषा हीन(G3 शूद्र)योनिषु.

50 a) K0-3 क्षत्रस्य वाजिनो वज्रं; K4 क्षत्रस्य वाजिवज्रं हि; Ñ1 V1 B D क्षत्रवज्रस्य भा(D1 °भो)गेन (D2 क्षत्रस्य वज्रभागेन); S साधनं क्षत्रधर्मस्य (G1 °धर्माणां). — b) Ś1 K0.1 ह्यवध्या; S मनोज्ञा. — c) T1 G1.3-6 M3.5 च तथा; T2 G2 च रथाः (G2 °थः); M6-8 च ततः; Cd वडवा (as in text). S सूतो. — d) Ñ2 V1 D (except Da) शूराः (for सूताः). S धनुश्च भरतर्षभ.

51 a) K0 D5 °वीर्याः (for °वर्णाः). K0 D5 T G °गमाः; M °बलाः. — b) T1 G1.2 M3.5 कामगाः; M6-8 °दाः. — c) Ñ2 V1 B D (except Da1) इति (for इमे). — After गंधर्व in 51c, K1 (erroneously) reads 1. 155. 17 — 1. 158. 13, the portion which had been om. previously. — d) Ś1 Ñ2 V1 B5 Dn2 D5 मे हयाः; G3 तेर्जुन.

52 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) Ś1 K1-3 यदप्रीतेन. Ñ2 V1 B (except B5) D मे; G3 ना-; M5 वै (for वा). — b) K2 D2 च; T2 G5.6 वै (for वा). — c) Da D1.2.4 T2 G1.6 विद्यां. Ñ2 V1 B1.3.6 D (except D5) धनं; B5 बलं (for वित्तं). S शुभं (for श्रुतं). B5 T1 G1-3 चापि. — d) Ñ2 V1 B D (except D5) रोचये (B5 °ते) (for काम°).

53 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) Ś1 K1.3 Ñ1 B3(m

C. 1. 6491 B. 1. 170. 56 K. 1. 160. 56 जीवितस्य प्रदानेन प्रीतो विद्यां ददामि ते ॥ ५३
त्वत्तो ह्यहं ग्रहीष्यामि अस्त्रमाग्नेयमुत्तमम् ।
तथैव सख्यं बीभत्सो चिराय भरतर्षभ ॥ ५४

अर्जुन उवाच ।
त्वत्तोऽस्त्रेण वृणोम्यश्वान्संयोगः शाश्वतोऽस्तु नौ ।
सखे तद्ब्रूहि गन्धर्व युष्मभ्यो यद्भयं त्यजेत् ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

१५९

अर्जुन उवाच ।
कारणं ब्रूहि गन्धर्व किं तद्येन स्म धर्षिताः ।
यान्तो ब्रह्मविदः सन्तः सर्वे रात्रावरिंदम ॥ १

गन्धर्व उवाच ।
अनग्नयोऽनाहुतयो न च विप्रपुरस्कृताः ।
यूयं ततो धर्षिताः स्थ मया पाण्डवनन्दन ॥ २
यक्षराक्षसगन्धर्वाः पिशाचोरगमानवाः ।
विस्तरं कुरुवंशस्य श्रीमतः कथयन्ति ते ॥ ३
नारदप्रभृतीनां च देवर्षीणां मया श्रुतम् ।
गुणान्कथयतां वीर पूर्वेषां तव धीमताम् ॥ ४

---

as in text). 5. 6 Cd संभोगो; G3 सुयोगो. — b) Ko. 3. 4 Ñ1. 3 G1. 4 M स सख्यु; Ñ2 V1 B D महस्खु; T1 G2. 3 सत्सु सं; T2 G6 संपत्सु.

54 a) Ñ V1 B D (except D5) त्वत्तोप्यहं. — b) Ś1 G1 ह्यस्त्रम्; G4 चास्त्रम्. — c) Ñ2 V1 B3 Dn D5 योग्यं (for सख्यं).

55 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) S अस्त्रेणास्त्रं वृणे त्वत्तः. — b) Ko, 2, 4 Ñ1. 3 नः; S मे (for नौ). — K3 om. 55^{cd}. — c) Ś1 K1 स वै त°; Ko. 3. 4 ममैत°; D2 सर्वं त°; D5 मामेत°. S सखे गंधर्व तद्ब्रूहि (G3 तथ्यं वा). — d) Ś1 K1 युष्मत्तो; K3. 4 Dn2. n3 D1 M6–8 °भ्यो. K1 बलं; G6 भवं (for भयं). Ñ2 V1 Dn भवेत्; D4 जयेत्.

Colophon om. in K3 Ñ2 V1 B Da Dn D2. 4. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 Ko. 1. 3. 4 Ñ3 अंगारपर्ण; B5 चैत्ररथ. — *Adhy. name:* Ko. 3. 4 D5 गंधर्वार्जुनयोः सख्यं; M3. 5 अंगारपर्णपराजयः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): T1 166; T2 G M 118 (G1 120; G3 117). — *S'loka no.:* M8 77.

159

1 Ś1 K1 S om. उवाच; K3 Ñ2 V1 B Da Dn D2. 4 om. the ref. D1 वैशं° उ°. — G5 (hapl.) om. 1^{b}–3^{a}. — b) K3. 4 D5 M4 तद्येनास्म; G1 तथ्येन हि. — cd) S (G5 om.) यत्ता (G3 °त्तं); Cd as in text. Ñ2. 3 V1 B Dn D1 वेदविदः; Cd as in text. Ñ2 V1 B D (except D5) सर्वे संतः (by transp.). K3 Ñ1. 2 V1 B6 D (except D5) अरिंदमाः.

2 G5 om. 2 (cf. v. l. 1). Ś1 K1 S om. उवाच. — c) S (G5 om.) धर्षिताः स्थ ततो यूयं. — d) Ñ1. 2 V1 B D मया वै पांडुनंदनाः. — After 2, G1. 3 ins. 1719*.

3 G5 om. 3^{a} (cf. v. l. 1). — a) K2. 4 S (G5 om.) °गंधर्वं. — b) Ko. 3. 4 Ñ2 V1 B D M °दानवाः. — K4 (om. line 5) T1 G4 (om. lines 2–5) M ins. after 3^{ab}; G1. 3, after 2:

1719* धर्षयन्ति नरव्याघ्र न ब्राह्मणपुरस्कृतान् ।
जानता च मया तस्मात्तेजश्चाभिजनं च वः ।
इयमग्निमतां श्रेष्ठ धर्षितुं वै कृता मतिः ।
को हि वस्त्रिषु लोकेषु न वेद भरतर्षभ ।
स्वैर्गुणैर्विस्तृतं श्रीमद्यशोऽग्र्यं भूरिवर्चसाम् ।

[(L. 2) K4 °भि न वंचिताः; T1 °पि जनं च नः; G1 °पि धनंजय; G3 °भिजनं वचः. — (L. 3) K4 इत्यभिप्रायतः; T1 इयं मतिमतां; G1 इदमग्निमतां. K4 धर्षणाय; G1. 3 धर्षिता वै. G1 पुरा मतिः; G3 पुरो मतिः. — (L. 5) T1 विश्रितं; G1 विस्मितं; G3 विहितं (for विस्तृतं).] — After the above, M *repeats* 3^{ab} (v. l. पन्नगाः for दानवाः). — c) B5 T2 G (except G2) M5 विस्तारं. — d) K4 B5 Da1 D1 धीमतः; Ñ1. 2 V1 B3. 6 Da2 Dn D2. 4 धीमंतः; B1 सततं; M4 विस्ताराद् (for श्री°). Da ये; T1 G2 मे (for ते).

4 a) G3 °प्रमुखानां. K3 Ñ2 V1 Dn1. n2 D5 तु (for च). — b) S महर्षीणां. Ś1 K (except K4) मया श्रुतः; S मया पुरा (G3 पुरा मया). — Ś1 K Ñ1. 3 om. 4^{cd}. — cd) S श्रुतं कथयतां पार्थ कुरूणां वंशमादितः.

5 Da om. 5^{ab}. — c) Ko D5 सर्वां (for कृत्स्नां). — d) Ś1 K1 प्रभावं; Ñ1 °वात्; D1 G2 °भवः. K4 T

स्वयं चापि मया दृष्टश्चरता सागराम्बराम् ।
इमां वसुमतीं कृत्स्नां प्रभावः स्वकुलस्य ते ॥ ५
वेदे धनुषि चाचार्यमभिजानामि तेऽर्जुन ।
विश्रुतं त्रिषु लोकेषु भारद्वाजं यशस्विनम् ॥ ६
धर्मं वायुं च शक्रं च विजानाम्यश्विनौ तथा ।
पाण्डुं च कुरुशार्दूल षडेतान्कुलवर्धनान् ।
पितॄनेतानहं पार्थ देवमानुषसत्तमान् ॥ ७
दिव्यात्मानो महात्मानः सर्वशस्त्रभृतां वराः ।
भवन्तो भ्रातरः शूराः सर्वे सुचरितव्रताः ॥ ८
उत्तमां तु मनोबुद्धिं भवतां भावितात्मनाम् ।
जानन्नपि च वः पार्थ कृतवानिह धर्षणाम् ॥ ९
स्त्रीसकाशे च कौरव्य न पुमान्क्षन्तुमर्हति ।
धर्षणामात्मनः पश्यन्बाहुद्रविणमाश्रितः ॥ १०
नक्तं च बलमस्माकं भूय एवाभिवर्धते ।
यतस्ततो मां कौन्तेय सदारं मन्युराविशत् ॥ ११
सोऽहं त्वयेह विजितः संख्ये तापत्यवर्धन ।
येन तेनेह विधिना कीर्त्यमानं निबोध मे ॥ १२
ब्रह्मचर्यं परो धर्मः स चापि नियतस्त्वयि ।
यस्मात्तस्मादहं पार्थ रणेऽस्मिन्विजितस्त्वया ॥ १३
यस्तु स्यात्क्षत्रियः कश्चित्कामवृत्तः परंतप ।
नक्तं च युधि युध्येत न स जीवेत्कथंचन ॥ १४
यस्तु स्यात्कामवृत्तोऽपि राजा तापत्य संगरे ।
जयेन्नक्तंचरान्सर्वान्स पुरोहितधूर्गतः ॥ १५
तस्मात्तापत्य यत्किंचिन्नृणां श्रेय इहेप्सितम् ।
तस्मिन्कर्मणि योक्तव्या दान्तात्मानः पुरोहिताः ॥ १६
वेदे षडङ्गे निरताः शुचयः सत्यवादिनः । C. 1. 6517 B. 1. 170. 75 K. 1. 180. 79

G1.3.6 प्रभा(T1 °भ)वस्य. Ko स; K2.3 D2.5 च; Ñ3 V1 B3.6 Dn1.n2 सु-; Dn3 D4 तु (for स्व-). S च (for ते).

6 ^{b}) S (except M3) च (for ते). — After 6, S ins.:

1720* सर्ववेदविदां श्रेष्ठं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
द्रोणमिष्वस्त्रकुशलं धनुष्यङ्गिरसां वरम् ।
[(L. 1) T1 G3 M3.5.7 °शास्त्रभृतां-]

After the above, T2 G1.4.5 *repeat* 3^{ab} and 1719* (G4 om. line 1).

7 ^{a}) G2 शक्रं च वायुं (by transp.). — ^{b}) G6 अपि (for तथा). — ^{c}) K1 B1.6 D2.5 कुरुशार्दूलं; S नृपशार्दूल (G1 M °लं). — ^{d}) Ś1 K1 पांडवान् (for षडेतान्). Ko वंश°; K3 Ñ2 V1 B3.5 Dn1.n3 D1.5 कुरु°; S कीर्तिवर्धनान् (T G3.3 M3 °न). K1 पांडुं वा कुलवर्धनं. — D1 om. 7^{ef}. — ^{ef}) G6 पुत्रान् (for पितॄन्). K1 °सत्तमम्.

8 ^{b}) K2.3 सर्वे (for सर्व-). Ko °शास्त्रभृतां; G1 °शस्त्रविदां. Ñ1 सर्वशास्त्रविशारदाः. — ^{cd}) G6 transp. शूराः and सर्वे. S (except T1) च (for सु-).

9 ^{a}) K1 corrupt. Ñ V1 B D च (for तु). T2 G4-6 मनोवृत्तिं. Ko.3.4 उत्तमामप्यहं बुद्धिं. — ^{c}) Ko.3 हि; K4 ह (for च). K3.4 T2 G M3 पार्थाः. — ^{d}) Ś1 इव (for इह). K2 Dn3 धर्षणं. K1 कृतवान्धर्षणामिमां; S °वान्संप्रधर्षणं (G1 °णां; G3 °णः).

10 ^{a}) T G1-3.5 तु; M3 [ऽ]पि; M6-8 हि (for च). T1 G1-3 कौंतेय. — G2.3 (hapl.) om. 10^{b}–11^{c}. — ^{b}) K (except Ko) D3 कः (for न). — ^{c}) Ś1 K उद्यतः (for आत्मनः). — ^{d}) Ś1 K (except K4) B3 G1 आत्मनः (for आश्रितः).

12 ^{a}) Ñ1 त्वया हि; G1 त्वयैव. — ^{b}) S (except M3) सखे; Cd as in text. Ś1 K कौरव(Ko.3 तापत्य)नंदन (K4 °नः); Da1 °वर्धनः; Cd as in text. — ^{c}) Ko.3 येने°; K4 T1 G1-3 M केने° (for तेने°). T2 G4-6 येनेह विधिना सर्वं.

13 ^{a}) K1 °चर्यां परो; K3 °चर्ये परो; G3 °चर्यपरो. T1 तपो धर्मः; G6 पुरोधर्मः. — ^{b}) G1.2 सदा विनियतस्; G3 स चापि विनयस्; M5 स चापि निहितस्. Ś1 G2 त्वया. — ^{c}) K4 यस्माद्दातास्म्यहं पार्थ; M5 यस्मादहं पार्थ विभो. — ^{d}) K2.3 Ñ2 V1 B D T G4 M3.5 रणेस्मि वि°; Ñ1 योस्मि वै वि°.

14 ^{a}) M6-8 कामवृत्तिः. Ko Da Dn1.n3 D1.5 M3 परंतपः; Ñ1.3 B (except B6) D3 कथंचन. — ^{c}) Ś1 प्रवियुध्ये च; K1 प्रविबुध्येषु; G1.3 युधि युज्येत (G1 मध्येत). T1 नक्तंचरं च युध्येत. — ^{d}) Ñ1 नासौ जीवेत्. B (except B6) असंशयं (for कथं°).

15 ^{b}) Ñ3 V1 B D (except D5) पार्थ (B1.5 स्याच्च) ब्रह्मपुरस्कृतः; S राजा राजीवलोचनः. — ^{c}) Ko G5 राजन् (for सर्वान्). — ^{d}) B1(m as in text).2.5 स धूर्गतपुरोहितः (by transp.).

16 ^{b}) Ñ1 इहोद्यतं; G2 इहोदितं. B5 नृपाणां श्रेय ईप्सितः. — ^{c}) Ñ1 ये योज्या (for योक्त°). — ^{d}) Ñ1 धर्मात्मानः; T1 G1-3 M (except M5) यतात्मानः (G2 °त्मा स). G3 पुरोहितः.

17 K3 G3 om. 17. — ^{a}) D5 वेदे शास्त्रे च. G4 वेदे-

G. 1. 6510 B. 1. 170. 75 K. 1. 185. 79

धर्मात्मानः कृतात्मानः स्युर्नृपाणां पुरोहिताः ॥ १७
जयश्च नियतो राज्ञः स्वर्गश्च स्यादनन्तरम् ।
यस्य स्याद्धर्मविद्वाग्मी पुरोधाः शीलवाञ्शुचिः ॥ १८
लाभं लब्धुमलब्धं हि लब्धं च परिरक्षितुम् ।
पुरोहितं प्रकुर्वीत राजा गुणसमन्वितम् ॥ १९
पुरोहितमते तिष्ठेद्य इच्छेत्पृथिवीं नृपः ।
प्राप्तुं मेरुवरोत्तंसां सर्वशः सागराम्बराम् ॥ २०
न हि केवलशौर्येण तापत्याभिजनेन च ।
जयेदब्राह्मणः कश्चिद्भूमिं भूमिपतिः क्वचित् ॥ २१
तस्मादेवं विजानीहि कुरूणां वंशवर्धन ।
ब्राह्मणप्रमुखं राज्यं शक्यं पालयितुं चिरम् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

१६०

अर्जुन उवाच ।
तापत्य इति यद्वाक्यमुक्तवानसि मामिह ।
तदहं ज्ञातुमिच्छामि तापत्यार्थविनिश्चयम् ॥ १
तपती नाम का चैषा तापत्या यत्कृते वयम् ।
कौन्तेया हि वयं साधो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ॥ २
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तः स गन्धर्वः कुन्तीपुत्रं धनंजयम् ।
विश्रुतां त्रिषु लोकेषु श्रावयामास वै कथाम् ॥ ३

स्वर्गो च. T1 G2.5 M3.5 नियताः; G1.4 M6-8 निष्णाताः. — d) T1 G2.4.6 M8 स्युर्नृपस्य; G1 सूनृतस्य; G5 स्वनृपस्य; M6-8 ये नृपस्य.

18 a) Ś1 निहितो; K1.3 Ñ1 निर°. K2 राज्ञा; K4 राज्ञां; G3 राजन्; M7 राज्ञे. — b) Ñ3 °नंतरः. Ś1 K1 स्वर्गश्चास्य निरं(K1 तदं)तरः; K2 Ñ1.2 V1 B1.3.5 Dn D1.2,5 स्वर्गश्च त(Ñ1 °श्चान्य)दनंतरं; K3 B6 Da D4 स्वर्गस्तस्मादनंतरः.

19 a) Ś1 K1.4 N1 Da B5.6 लाभं लब्धम्. Ko Ñ1 B1 च; K4 Ñ2 V1 B3.5.6 D वा (for हि). S अलब्धस्य च लाभाय. — b) Ñ2 V1 B6 Dn D1.2 वा (for च). S लब्धस्य परिरक्षणे.

20 b) Ñ2 V1 B D इच्छेद्भूतिमात्मनः. — c) Ś1 K1 T1 G3 M7.8 प्रासं; K3 प्राप्तां. Ko.2.3 Cd मेरुधरो°; K4 Ñ2 V1 B D वसुमतीं सर्वां (K4 कृत्स्नां); T1 मेरुवनो°; G3 तेन वनोत्तंसां. — d) K (except K1) B1 सर्वतः. S सागरांबरधारिणीं.

21 a) G3 न हि ते बल°. — b) Ś1 K (except K4) Ñ1.3 D5 वा (for च). — c) Ko जयेत्वाब्रा°; K3 Ñ1 यजेदब्रा°; G3 जयेया ब्रा°. — d) T G M3 भुवि (for भूमिं). Da1 भूमिधरः.

22 b) K3 Da1 M3 °वर्धनः; T2 G4-6 कीर्तिवर्धन. — d) Ñ1 भुवि; T2 G5 जगत्; Cd चिरम् (as in text).

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* K Ñ3 अंगारपर्ण; Ñ1.2 V1 B6 चैत्ररथ; to it Ko-2 add समास. Ś1 (om. the sub-parvan name) mentions only अंगारपर्ववृत्तं, followed by समासं; B1.6 Da Dn D1.2 (likewise) mention only तापत्य. — *Adhy. name:* Ko.3.4 पुरोहितप्रशंसा; Ñ1.2 V1 गंधर्वपराभवः; B3 D4 गंधर्वोपाख्यानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 169; D4m 172; T1 167; T2 G M 119 (G1 121; G3 118). — *S'loka no.:* Dn 79 (Dn3 78); M3 27. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 6510.

160

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) G1 तापत्यम्. Da1 D5 G1.4 तद्वाक्यम्. Cd as in text. — b) M6-8 इति (for असि). K2 मेनघ; D2 यन्मम (for मामिह). — c) Ś1 तदलं; Ñ3 B5 D4 तमहं. Ko.3.4 D5 G1-3 M6-8 श्रोतुमिच्छामि. — d) Ñ2 V1 तापत्यार्थं विनिश्चितं.

2 c) D1 तात; G5 सोयं (for साधो). — d) G1 M3 एतदिच्छामि; G2.4.6 M3.5-8 यत्तदि°. — After 2, D2 ins.:

1721* तत्सर्वं स्वमशेषेण तद्ब्रूह्यङ्गारपर्णक ।

3 Ś1 K (except Ko) D2.5 S om. उवाच (T2 om. the ref.). — a) Ñ1.3 T1 G3 तु (for स). D2 एवं पार्थेन संपृष्टः. — b) D2 शुद्धभावेन भारत; S प्रत्युवाच यशस्विनं. — c) K4 Ñ2.3 V1 Dn विश्रुतं; S अर्जुनं. — d) Ñ1 तां कथां. S विश्रुतं श्रुतविद् (T1 अब्रवीद्; G3 श्रुतवान्) वचः.

गन्धर्व उवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि कथामेतां मनोरमाम् ।
यथावदखिलां पार्थ धर्म्यां धर्मभृतां वर ॥ ४
उक्तवानसि येन त्वां तापत्य इति यद्वचः ।
तत्तेऽहं कथयिष्यामि शृणुष्वैकमना मम ॥ ५
य एष दिवि धिष्ण्येन नाकं व्याप्नोति तेजसा ।
एतस्य तपती नाम बभूवासदृशी सुता ॥ ६
विवस्वतो वै कौन्तेय सावित्र्यवरजा विभो ।
विश्रुता त्रिषु लोकेषु तपती तपसा युता ॥ ७
न देवी नासुरी चैव न यक्षी न च राक्षसी ।
नाप्सरा न च गन्धर्वी तथा रूपेण काचन ॥ ८
सुविभक्तानवद्याङ्गी स्वसितायतलोचना ।
स्वाचारा चैव साध्वी च सुवेषा चैव भामिनी ॥ ९
न तस्याः सदृशं कंचित्त्रिषु लोकेषु भारत ।
भर्तारं सविता मेने रूपशीलकुलश्रुतैः ॥ १०
संप्राप्तयौवनां पश्यन्देयां दुहितरं तु ताम् ।
नोपलेभे ततः शान्तिं संप्रदानं विचिन्तयन् ॥ ११
अथर्क्षपुत्रः कौन्तेय कुरूणामृषभो बली ।
सूर्यमाराधयामास नृपः संवरणः सदा ॥ १२
अर्घ्यमाल्योपहारैश्च शश्वच्च नृपतिर्यतः ।
नियमैरुपवासैश्च तपोभिर्विविधैरपि ॥ १३
शुश्रूषुरनहंवादी शुचिः पौरवनन्दनः ।
अंशुमन्तं समुद्यन्तं पूजयामास भक्तिमान् ॥ १४
ततः कृतज्ञं धर्मज्ञं रूपेणासदृशं भुवि ।

C. 1. 6530
B. 1. 171. 15
K. 1. 187. 15

---

4 Ś1 K1 S om. उवाच (G6 M6-8 om. the ref.). — a) K4 T2 G3 अहं ते. — b) S अति- (for एतां). T1 G1.2 M मनोहरां; G3 महत्तरां. — c) B5 G3.6 अखिलं; Da आर्थिनं. — d) K2 G3 धन्यां; Ñ1 सर्व- (for धर्म्यां). Ñ2 V1 B D (except D5) सर्वबुद्धिमतां वर.

5 a) B6 पार्थ त्वां; T G यद्वाक्यं. — b) Ś1 K1 त्रिर्वचः (Cd cites त्रिः); D3.4 तद्वचः. Ñ1 इति ते निखिलं वचः. — c) Ś1 K2-4 Ñ1 कीर्तयिष्यामि; T1 संप्रवक्ष्यामि. — d) K4 Da1 Dn D1 भव; S नृप (for मम).

6 a) T1 दीव्यन्वै; T2 G1.2.4-6 तेजस्वी; G3 M3.5 दीपि(G3 °वि)व्यन्; M6-8 दीप्तांशुर्; Cd धिष्ण्येन (as in text). — b) T2 G5 लोकं (for नाकं). — c) Here and below Ś1 तापती (for तपती). — d) N (except K4 Ñ1.3) T1 G3.5 बभूव सदृशी. G1 reads both शुभा and सुता.

7 a) T1 °स्वतोस्य. Ñ2 V1 Dn देवस्य (for कौन्ते°). — b) Ś1 K1.2.4 शुभा; Ko.3 M3.5 सुता; T2 नृप (for विभो). — d) T2 G1-6 तपसान्विता.

8 a) T1 चैषा; M5 यक्षी (for चैव). — b) M6 नोरगा (for न यक्षी). S न च किंनरी. — d) T1 M तथारूपा हि; T2 G1.4-6 °रूपा न; G3 °कारा न; G3 °चारा न.

9 a) K2.4 G6 सुस्मिता°; T1 G1.3 M5 स्वंचिता°. — d) Ś1 °शीला; K1 Ñ3 B1 Dn2 D2 °वेशा. Ñ1.3 B (except B5) Da D3 भाविनी.

10 a) B1.3 D3 न ह्यस्याः. D2 G6 सदृशः; T1 G3.4 °शी; G2 °शा. Ś1 Ko.2.4 B3 Dn1.n3 D1.4 T2 G1.2.5 M5 किंचित्; K1 D3 G6 कश्चित्; T1 G3.4 काचित्. — b) Da1 विद्यते (for भार°). — c) G4.6 स पिता मेने. — d) K1 °कुलान्वितैः; K3 T2 G4-6 °कुलैः श्रुतैः; Ñ1 रूपौदार्यकुलश्रुतैः; Ñ2 V1 B D °गुणश्रुतैः.

11 a) D5 S देवो (for देयां). K (except K2) ततः; Ñ1 च तां; B5 तदा; D2 तथा; S शुभां. — After 11ab, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1722* ह्यष्टवर्षां तु तां पश्यन्सविता रूपशालिनीम् ।

[T1 तां पश्यद्ध्यष्टवर्षां स; G1 स ह्यष्टवर्षां तां पश्यत्; G2 M6-8 द्विर(G2 °अ)ष्टवर्षां तां पश्यन्.]

— c) Ś1 K3.4 तदा (for ततः). — d) Ś1 K1 संप्रदायं (K1 °त्तुं) तु चिं°; K2 प्रदानमनुचिं°; K3.4 B (except B6) D4 °दानं स चिं°; Ñ1 °दानमाचिं°; D5 °दानं च चिं°.

12 a) Ñ1 Da D2 M5 अथार्क्ष°. D4 तामवेक्ष्य तु कौं°. — K1 om. 12b–36a. — b) Ko प्रथितो (for ऋषभो). Ñ1 वसन्; S (except T1) युवा. — d) Ś1 संवरणोति हि; D4 G3 °णस्तथा.

13 K1 om. 13 (cf. v. l. 12). — a) Ko.4 Ñ1.3 अर्घ्यमाल्यो(Ñ1 °पाद्यो)पहाराभ्यां; K2.3 अर्घमाल्योपहारैस्तु; Ñ2 V1 B D °पहाराद्यैः (D5 °णां). — b) K2 S स (for च). S (except M3.5) तदा (for यतः). Ñ2 V1 B D (except D5) गंधैश्च नियतः शुचिः. — d) Ś1 विविधैस्तथा.

14 K1 om. 14 (cf. v. l. 12); G6 om. 14a. — b) S (except T2) शश्वत् (for शुचिः). Ś1 Ko.2 Ñ1.2 V1 B5 T1 G1.2.6 M6-8 पौरवनंदन; G2 कौरवनंदन. — d) Ko.3.4 D5 G5 बुद्धिमान्.

15 K1 om. 15 (cf. v. l. 12). — a) K2 Da2 G5 कृतज्ञः; T1 G1-4.6 °ज्ञो. K2 G3 धर्मज्ञ; T2 G4-6 नृपतिं;

C. 1. 6590 B. 1. 171. 15 K. 1. 187. 15 तपत्याः सदृशं मेने सूर्यः संवरणं पतिम् ॥ १५
दातुमैच्छत्ततः कन्यां तस्मै संवरणाय ताम् ।
नृपोत्तमाय कौरव्य विश्रुताभिजनाय वै ॥ १६
यथा हि दिवि दीप्तांशुः प्रभासयति तेजसा ।
तथा भुवि महीपालो दीप्त्या संवरणोऽभवत् ॥ १७
यथार्चयन्ति चादित्यमुद्यन्तं ब्रह्मवादिनः ।
तथा संवरणं पार्थ ब्राह्मणावरजाः प्रजाः ॥ १८
स सोममति कान्तत्वादादित्यमति तेजसा ।
बभूव नृपतिः श्रीमान्सुहृदां दुर्हृदामपि ॥ १९
एवंगुणस्य नृपतेस्तथावृत्तस्य कौरव ।
तस्मै दातुं मनश्चक्रे तपतीं तपनः स्वयम् ॥ २०
स कदाचिदथो राजा श्रीमानुरुयशा भुवि ।
चचार मृगयां पार्थ पर्वतोपवने किल ॥ २१
चरतो मृगयां तस्य क्षुत्पिपासाश्रमान्वितः ।
ममार राज्ञः कौन्तेय गिरावप्रतिमो हयः ॥ २२
स मृताश्वश्चरन्पार्थ पद्भ्यामेव गिरौ नृपः ।
ददर्शासदृशीं लोके कन्यामायतलोचनाम् ॥ २३
स एक एकामासाद्य कन्यां तामरिमर्दनः ।
तस्थौ नृपतिशार्दूलः पश्यन्नविचलेक्षणः ॥ २४
स हि तां तर्कयामास रूपतो नृपतिः श्रियम् ।
पुनः संतर्कयामास रवेर्भ्रष्टामिव प्रभाम् ॥ २५
गिरिप्रस्थे तु सा यस्मिन्स्थिता स्वसितलोचना ।

G2 °ज्ञः. — c) K0.3.4 D1 तपत्या. — d) K4 G4 प्रति (for पतिम्).

16 K1 om. 16 (cf. v. l. 12). — a) K3 तामैच्छत ततः कन्यां. — b) D4 ततः (for तस्मै). D3 वै (for ताम्). — c) K3 कौंतेय (for कौर°). — d) K0.3.4 Ñ2 V1 Dn D1.3 T1 M5 च.

17 K1 om. 17 (cf. v. l. 12). — a) Ś1 K0.4 दीप्त्या (for दिवि). — b) Ś1 K2 प्रतापयति; K0.3.4 D5 प्रकाश°; G3 प्रसाध°. — T2 (hapl.) om. 17c–19b.

18 K1 T2 om. 18 (cf. v. l. 12, 17). — a) Ś1 K3.4 Ñ1.3 यथार्हयंति; K0 यथा चार्हति. G1 वा नित्यं (for चादित्यं). — b) Ś1 धर्मवादिनः. — d) B5 ब्राह्मणप्रमुखाः.

19 K1 om. 19; T2 om. 19ab (cf. v. l. 12, 17). — a) Ś1 K (K1 om.) D3.4.5 इव (for अति). K2 Ñ1 G3.3 M6–8 कांतित्वात्; D1 कांतं च; D2 कामत्वात्. — b) Ś1 K (K1 om.) D3.4 इव; G3 सम- (for अति). — c) T1 नंदनस्तापनश्चासीत्. — d) D2 दुर्हृदां सुहृदाम् (by transp.). Ś1 तथा (for अपि).

20 K1 om. 20 (cf. v. l. 12). — ab) K0 भारत (for कौर°). K4 एवंपुण्यस्य नृपतेस्तस्य वृत्तस्य भारत; S एवंगुणाय नृपते तथावृत्ताय नित्यशः (M5 कौरव). — c) Ś1 ततश्चक्रे. — d) K2 °नः शुभां.

21 K1 om. 21 (cf. v. l. 12). — a) Ś1 राजन्. — b) K3 G6 उरु (K3 sup. lin. कुरु) यथा भुवि; Ñ1 उदयगोचरः; Ñ2 V1 B Da Dn D1.2 अमित(B1.5 D2 अतुल)विक्रमः; Ñ3 D4 T G1–6 M3.5 उरुयशोभुजः. — c) Ś1 मृगयामास (sic).

22 K1 om. 22 (cf. v. l. 12). — a) Ś1 K0.3.4 D5 G1 तत्र (for तस्य). — b) K0.3.4 D5 °श्रमातुरः; Ñ2.3 V1 B Da Dn D1.3.4 T1 °समन्वितः. — c) B1 D3.4 पपात रा°. — d) G3 जवेनाप्रतिमो.

23 K1 om. 23 (cf. v. l. 12). — a) B6 G2 स हताश्वश्. — b) Ś1 K (K1 om.) D5 M6–8 नृपो गिरौ (by transp.). D2 T G3 नृप. Ñ1 वने तस्मिन्महागिरौ. — c) Ś1 °प्रतिमां; G2 °सदृशां.

24 K1 om. 24 (cf. v. l. 12). — a) Da1 एवमेकाम्; T1 एकः स एकाम्. — b) Ś1 अरिसूदन; Ñ2 V1 B D (except D5) M5 परबलार्दनः; G3 °मर्दन. — c) K3.4 G3 °शार्दूल; M8 स नृपशा°. Ñ1 वितस्थे नृपशा°. — d) K4 °न्नपि विचक्षणः; D2 °न्नविकलेक्षणः; G2.6 M5 °न्नपि चलेक्षणः.

25 K1 om. 25 (cf. v. l. 12). — b) K3 रूपेण. G1 नृपते. — c) Ñ1 B1 T1 G1.2.6 M6–8 स तर्क°. — d) Ś1 नष्टाम्; Ñ1 मुक्ताम्; G6 उष्णाम् (for भ्रष्टाम्). K4 भ्रष्टामिव प्रभां रवेः (by transp.). — After 25, K4 Ñ1.3 V1 B D ins.:

1723* वपुषा वर्चसा चैव शिखामिव विभावसोः ।
प्रसन्नत्वेन कान्त्या च चन्द्ररेखामिवामलाम् ।

[(L. 2) Ñ1 B6 Da Dn1.n3 D1 °त्वे च. D5 कांतित्वे.]

26 K1 om. 26 (cf. v. l. 12). — a) K2 Ñ2 V1 B3m Dn D1 गिरिपृष्ठे; Cd as in text. — b) K3 स्वसित°; T1 चासित°; Cd as in text. — After 26ab, K4 Ñ1.3 V1 B D ins.:

1724* विभ्राजमाना शुशुभे प्रतिमेव हिरण्मयी ।
तस्या रूपेण स गिरिर्वेषेण च विशेषतः ।

[(L. 1) K4 वपुषा रतिरेव हिर°. — (L. 2) Ñ1 समन्वितः (for विशे°).]

— c) Ś1 स च वृक्षोपुपलतो; K3 सहवृक्ष°; K4 सवृक्ष-गुल्मोपलतो; B3 साश्मवृक्ष°; B6 सम(m स स)वृक्ष°; D4

स सवृक्षक्षुपलतो हिरण्मय इवाभवत् ॥ २६
अवमेने च तां दृष्ट्वा सर्वप्राणभृतां वपुः ।
अवाप्तं चात्मनो मेने स राजा चक्षुषः फलम् ॥ २७
जन्मप्रभृति यत्किंचिद्दृष्टवान्स महीपतिः ।
रूपं न सदृशं तस्यास्तर्कयामास किंचन ॥ २८
तया बद्धमनश्चक्षुः पाशैर्गुणमयैस्तदा ।
न चचाल ततो देशाद्बुबुधे न च किंचन ॥ २९
अस्या नूनं विशालाक्ष्याः सदेवासुरमानुषम् ।
लोकं निर्मथ्य धात्रेदं रूपमाविष्कृतं कृतम् ॥ ३०
एवं स तर्कयामास रूपद्रविणसंपदा ।
कन्यामसदृशीं लोके नृपः संवरणस्तदा ॥ ३१
तां च दृष्ट्वैव कल्याणीं कल्याणाभिजनो नृपः ।
जगाम मनसा चिन्तां काममार्गणपीडितः ॥ ३२
दह्यमानः स तीव्रेण नृपतिर्मन्मथाग्निना ।
अप्रगल्भां प्रगल्भः स तामुवाच यशस्विनीम् ॥ ३३
कासि कस्यासि रम्भोरु किमर्थं चेह तिष्ठसि ।
कथं च निर्जनेऽरण्ये चरस्येका शुचिस्मिते ॥ ३४
त्वं हि सर्वानवद्याङ्गी सर्वाभरणभूषिता ।
विभूषणमिवैतेषां भूषणानामभीप्सितम् ॥ ३५
न देवीं नासुरीं चैव न यक्षीं न च राक्षसीम् ।
न च भोगवतीं मन्ये न गन्धर्वीं न मानुषीम् ॥ ३६
या हि दृष्टा मया काश्चिच्छ्रुता वापि वराङ्गनाः ।
न तासां सदृशीं मन्ये त्वामहं मत्तकाशिनि ॥ ३७
एवं तां स महीपालो बभाषे न तु सा तदा ।

C. 1. 6556
B. 1. 171. 41
K. 1. 187. 41

समं वृक्षैरुपलतो; D5 स हि वृक्षोभ्युपलतो; S स स(T1 स न; G1 न स°; M6–8 तत्र)वृक्षलतागुल्मो (G3.4 °ल्मा; M6–8 °ल्मं). Text as in K0.3 Ñ V1 B1.6 Da Dn D1.2; Cd cites क्षुपः. — d) K2 इवावभौ. — After 26, K4 ins.:

1725* तां तु दृष्ट्वा स चार्वङ्गीं राजा राजीवलोचनाम् ।

27 K1 om. 27 (cf. v. l. 12). — a) S (except M3.5) स (for च). — b) K0 °भृतां वरां; K2 Ñ3 V1 B1.3.5 D5 °लोकेषु (K2 B1 °के स) योषितः; Ñ1.3 D5 °भृतां वरः; Da °प्राणिभृ°; S °भृतां स्त्रियः (G3.5 M7 °यं). — c) Ś1 B6 om. च. K2 B1.3 (m as in text) D2.4 जन्मनो; D5 वांततो (for चात्मनो). — d) Ś1 T1 चक्षुषोः फलं.

29 K1 om. 29 (cf. v. l. 12); T1 om. 29a–30b. — a) Ś1 तथा; B (except B5) D5 तस्याः; S (T1 om.) तस्यां (for तया). — b) Ś1 K0.4 B5 D3.5 G3.5 तथा; D3 ततः (for तदा). — c) S (T1 om.) नातिचक्राम तं देशं. — d) Ś1 न स किं°; Ñ1 न कथंचन.

30 K1 om. 30; T1 om. 30ab (cf. v. l. 12, 29). — a) Ñ1 D5 G3 तस्या. — c) B6 रूपं; Dn2 D3 G1 M3 लोके; T1 तस्यां; G3 लौक्यं. K2 मात्रेदं; B6 धात्रैकं; T1 यात्रेदं; M6 चात्रेदं. — d) D2 °ष्कृतं परं.

31 K1 om. 31 (cf. v. l. 12). — a) S इति (for एवं). Ñ V1 B (except B1) Dn2 D1 संतर्क°; S तां तर्क°. — G1 om. 31cd. — c) Ś1 असदृशां; M5 समदर्शी.

32 K1 om. 32 (cf. v. l. 12). — a) Ś1 तां च वै दृष्ट्वा; K0 तां च दृष्ट्वाथ; K3.4 तां चैव दृष्ट्वा. — d) K0.3.4 Ñ1.3 °ताडितः; K2 Ñ2 V1 B3.5.6 Da Dn D1.2.4 M5 कामबाणेन पी°; B1 कामबाणप्रताडितः; D5 G3–5 °मार्गेण पी(D5 ता)डितः.

33 K1 om. 33 (cf. v. l. 12). — a) G6 तुद्यमानः. G3 M7.8 सु- (for स). D4 तीक्ष्णेन. — b) G1 मदनाग्निना. — c) K4 अप्रगल्भ्यं; Ñ1 T1 M °ल्भः; T2 G (except G1) °ल्भं. K2 Ñ1.3 B1.3.5 D2.4.5 G1.2 प्रगल्भः सन्; K4 प्रगल्भ्यां स; Ñ2 V1 B6 Da Dn D1 प्रगल्भस्तां; T G3–6 M प्रगल्भां तां. — d) Ñ2 V1 B6 Da Dn D1 तदोवाच मनोहरां; D2.4 S उवाचाथ यश°.

34 K1 om. 34 (cf. v. l. 12). Before 34, M6–8 ins. संवरणः. — b) Ś1 om. च. — d) Ś1 K3.4 D2 वसस्येका.

35 K1 om. 35 (cf. v. l. 12). — a) Dn3 त्वं च; G1.2 तत्त्वं. Ś1 B (except B5) Dn1 D1 °वद्यांगि. — d) Ś1 G1 °प्सितां; Ñ1.3 D4.5 T G2.5 M °प्सिता; G3.4.6 °प्सता.

36 K1 om. 36a (cf. v. l. 12). — a) Ñ1 च त्वां (for चैव). — b) S (except M5) न च किंनरीं. Ś1 K0.3.4 न गंधर्वीं न राक्षसीं. — M6–8 om. 36cd. — d) Ś1 K0.3 न यक्षीं न च मा°; K1.4 न च यक्षीं न मा°.

37 a) D5 याश्च; G3 यावद् (for या हि). Ś1 K0 D5 T1 G2.3 काचिच्. — b) Ś1 K0.1.3.4 Ñ1 D5 श्रुतपूर्वा; K2 G6 श्रुताश्चापि. Ś1 G3 M5 वरांगना; K1 मयांगना; Ñ1 तथांगनाः. — d) K0 D5 G6 °गामिनि (D5 °नीं; G6 °नी); K4 T1 G1–5 M3.5.7 °काशिनी (M7 °नीं). — After 37, K4 Ñ1.2 V1 B D ins.:

1726* दृष्ट्वैव चारुवदने चन्द्रात्कान्ततरं तव ।
वदनं पद्मपत्राक्षं मां मथ्नातीव मन्मथः ।

[(L. 1) D5 चारुजघने. — (L. 2) B1 मामश्नातीव; D2

C. 1. 6356 B. 1. 171. 41 K. 1. 167. 41

कामार्तं निर्जनेऽरण्ये प्रत्यभाषत किंचन ॥ ३८
ततो लालप्यमानस्य पार्थिवस्यायतेक्षणा ।
सौदामिनीव साभ्रेषु तत्रैवान्तरधीयत ॥ ३९
तामन्विच्छन्स नृपतिः परिचक्राम तत्तदा ।
वनं वनजपत्राक्षीं भ्रमन्नुन्मत्तवत्तदा ॥ ४०
अपश्यमानः स तु तां बहु तत्र विलप्य च ।
निश्चेष्टः कौरवश्रेष्ठो मुहूर्तं स व्यतिष्ठत ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥

१६१

गन्धर्व उवाच ।
अथ तस्यामदृश्यायां नृपतिः काममोहितः ।
पातनः शत्रुसंघानां पपात धरणीतले ॥ १
तस्मिन्निपतिते भूमावथ सा चारुहासिनी ।
पुनः पीनायतश्रोणी दर्शयामास तं नृपम् ॥ २
अथाबभाषे कल्याणी वाचा मधुरया नृपम् ।
तं कुरूणां कुलकरं कामाभिहतचेतसम् ॥ ३
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते न त्वमर्हस्यरिंदम ।
मोहं नृपतिशार्दूल गन्तुमाविष्कृतः क्षितौ ॥ ४
एवमुक्तोऽथ नृपतिर्वाचा मधुरया तदा ।
ददर्श विपुलश्रोणीं तामेवाभिमुखे स्थिताम् ॥ ५
अथ तामसितापाङ्गीमाबभाषे नराधिपः ।

अंतःपातीव.]

38 Before 38, S ins. गंधर्वः ($G_{1.2}$ वैशं°). — ^{a}) T_2 G_3 कामार्त्तो; $G_{1.2}$ तमार्तं; G_5 कन्या सा.

39 ^{a}) S तया (M_5 तस्य) (for ततो). $G_{1.2}$ चालप्य॰मानस्य. — ^{b}) $Ś_1$ K_1 °स्यासिते°. — ^{c}) K_1 भ्रान्नेषु (sic); $Ñ_{1.2}$ V_1 $B_{1.3}$ D (except D_2) चाभ्रेषु. $Ñ_3$ $B_{3.6}$ °मिनिरिवाभ्रेषु. — ^{d}) = 1. 93. 43 etc.

40 ^{a}) $Ś_1$ अन्विपन्; K_1 अनृष्यं (sic); $Ñ_2$ V_1 Dn D_1 अन्वेष्टुं; Cd as in text. — ^{b}) K_4 $Ñ_2$ V_1 B D सर्वतः; $Ñ_{1.3}$ तां तदा (for तत्तदा). — ^{c}) $Ś_1$ K_1 °पत्राक्षो. — ^{d}) K_1 corrupt. D_5 उन्मत्तमानुषः. $Ś_1$ $K_{2.3}$ ततः; Dn_1, n_2 D_1 सदा (for तदा). $Ñ_3$ भ्रमंतं मत्तवत्ततः.

41 ^{a}) M_5 स तदा. — ^{b}) K_1 व्यलप्य; B_5 प्रलप्य. — ^{c}) $Ñ_2$ V_1 B D (except D_5) पार्थिवश्रेष्ठो. — ^{d}) G_3 न व्यतिष्ठत; M_{6-8} समति°.

Colophon. *Major parvan:* T_2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* $Ñ_{1.2}$ V_1 चैत्ररथ; T_1 संभव; to it $Ñ_{1.2}$ V_1 add तपत्युपाख्यान. $Ś_1$ K $Ñ_3$ B Da Dn_1. n_2 $D_{1,2,4}$ M (all om. the sub-parvan name) mention only तापत्य; (K_3 B_3 M तापत्योपाख्यान). — *Adhy. name:* K_4 D_5 तपतीदर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn_3 170; D_4m 173; T_1 168; T_2 G M 120 (G_1 122; G_3 119). — *S'loka no.:* Dn 44; M_5 42.

161

1 $Ś_1$ K_1 S om. उवाच. — ^{b}) $G_{1-3.6}$ भावमोहितः (G_3 °लोभितः).

2 ^{b}) G_1 वयता; G_2 व्यथिता; G_5 याथा सा (for अथ सा). G_6 चारुवर्णिनी. — G_3 (? hapl.) om. 2^{d}–3^{a}. — ^{d}) $Ś_1$ K (except K_4) तर्कयामास(!).

3 G_3 om. 3^{a} (cf. v. l. 2); $B_{1.5}$ D_2 G_6 (? hapl.) om. 3^{ab}. — ^{a}) K_1 अथाह भावकल्याणी; T_2 $G_{4.6}$ आबभाषेथ क°. — ^{b}) Cf. 5^{b}. Da G_3 गिरा; D_4 भृशं; $M_{3.5}$ तदा (for नृपम्). — G_3 (hapl.) om. 3^{c}–6^{d}. — ^{d}) $Ś_1$ °चेतनं; K_2 G_5 काममोहित°; $Ñ_3$ कामाहितम°; B_5 कामोपहत°; G_2 कामाभिगत°. — After 3, K_4 $Ñ_2$ V_1 B D ins.:

1727* उवाच मधुरं वाक्यं तपती प्रहसन्निव (!)।

4 G_3 om. 4 (cf. v. l. 3). Before 4, M ins. कन्या. — ^{d}) K_4 B_1m D_4 S (except G_2; G_3 om.) Cd आविष्कृतं; Nilp °ष्कृता. T_2 G_{4-6} कृतं (for क्षितौ). D_1 गंतुमर्हसि भारत.

5 G_3 om. 5 (cf. v. l. 3). Before 5, S (except G_3 $M_{3.5}$) ins. गंधर्वः. — ^{a}) T G_{4-6} स; $G_{1.2}$ तु (for अथ). — ^{b}) Cf. 3^{b}. G_5 तथा; $M_{3.5}$ तया (for वाचा). K_1 $Ñ_{1.3}$ B_6 तया; K_3 तदा; D_2 गिरौ; S (G_3 om.) गिरा (for तदा). — ^{d}) K_2 $Ñ_2$ V_1 $B_{3.6}$ Da Dn $D_{1.4.5}$ S (G_3 om.) अभिमुखे (as in text); the rest °मुखीं.

मन्मथाग्निपरीतात्मा संदिग्धाक्षरया गिरा ॥ ६
साधु मामसितापाङ्गे कामार्तं मत्तकाशिनि ।
भजस्व भजमानं मां प्राणा हि प्रजहन्ति माम् ॥ ७
त्वदर्थं हि विशालाक्षि मामयं निशितैः शरैः ।
कामः कमलगर्भाभे प्रतिविध्यन्न शाम्यति ॥ ८
ग्रस्तमेवमनाक्रन्दे भद्रे काममहाहिना ।
सा त्वं पीनायतश्रोणि पर्याप्नुहि शुभानने ॥ ९
त्वय्यधीना हि मे प्राणा किंनरोद्गीतभाषिणि ।
चारुसर्वानवद्याङ्गि पद्मेन्दुसदृशानने ॥ १०
न ह्यहं त्वदृते भीरु शक्ष्ये जीवितुमात्मना ।
तस्मात्कुरु विशालाक्षि मय्यनुक्रोशमङ्गने ॥ ११
भक्तं मामसितापाङ्गे न परित्यक्तुमर्हसि ।
त्वं हि मां प्रीतियोगेन त्रातुमर्हसि भामिनि ॥ १२
गान्धर्वेण च मां भीरु विवाहेनैहि सुन्दरि । C. 1. 6577 B. 1. 172. 19 K. 1. 188. 19

---

6 G3 om. 6 (cf. v. l. 3). — ^{a}) G1.2.5 °पांगाम्. — ^{b}) Ś1 तां बभाषे नरा°; Ñ3 V1 B6 Da Dn D1 आबभाषे स पार्थिवः; B1.3.5 D2.4 बभाषे चारुहासिनीं. — B5 om. 6^{cd}. — ^{c}) D2.4 T G (G3 om.) मन्मथाभि° (G2.4 °पि°). — D3 om. 6^{d}–7^{a}. — ^{d}) Ñ1 बाष्पसंदिग्धया; Cd as in text.

7 D2 om. 7^{a} (cf. v. l. 6). — Before 7, S (except T1) ins. संवरणः. — ^{a}) Ñ2.3 V1 B1.3.6 D (D2 om.) त्वम् (for माम्). K0.1.4 Ñ V1 B1.3.6 D (D2 om.) G1.3 असितापांगि (or °गी). B5 पुनः पीनायतश्रोणीं. — ^{b}) K3.4 G2 कामार्थं; G1 कामुकं. K0 D5 °गामिनि; T1 G3.5.6 M6.7.8 °काशिनी. — ^{cd}) K1 वै; Ñ3 त्वं (for मां). Ś1 K जीवो हि (K2 °पि) प्र(Ś1 वि)जहाति मां. S भजस्वेह यथा नाहं प्राणाञ्जह्यां शुचिस्मिते.

8 ^{a}) Ñ V1 S त्वदर्थे. — ^{c}) Ñ1.3 T1 M6-8 °पत्राभे; B (except B5) D2.4.5 °पत्राक्षि; G2 °गर्भांगे.

9 ^{a}) Ñ2 V1 B1m.3 D (except D2.5) दृष्टमेवम्. T1 M3.5 ग्रस्तमेव(T1 °क)मनाक्रंदं; T2 G5 दृष्टं त्रस्तमनाक्रांतं; G1.2.6 दृष्टं ग्र(G6 त्र)स्तमनाक्रंदं; G3 ग्रस्तं ग्रहमनादृत्य; G4 ग्रस्तं त्रस्तमनाक्रंदं; M6-8 ग्रस्तमेवमनुक्रंदं. Cd cites अनाक्रंदे (=शोकशून्ये) as in text. — ^{b}) T G (except G1.2) M3.5 °महाग्निना. — ^{c}) K0.3 T1 G1.2.5 M मां त्वं; K2 त्वं मां; K4 G6 मां च. T G1.2.4.5 M (except M7) °श्रोणी; G6 पीनघनश्रोणी. — ^{d}) Ñ2 V1 B D (except D5) मामाप्नुहि. Ñ V1 B D (except D5) वरानने. S संजीवयितुमर्हसि.

10 ^{a}) K1.4 Ñ1.2 V1 B D G3 M6-8 त्वदधीना. T G1.2.5.6 M च (for हि). G4 त्वया विना न मे प्राणाः. — ^{b}) K0.4 D1 G M5.6.8 किंनरोद्गी(G6 °रागी)तभाषिणी. — ^{c}) K4 Da1 Dn1 S (except T1 G3.4) °वद्यांगी. — ^{d}) Ñ3 V1 B D °प्रतिमानने.

11 ^{a}) K1 न हि त्वं (for न ह्यहं). Ś1 K (except K3) Ñ1.3 D5 G3 M6-8 त्वामृते. T1 शक्ये (for भीरु). — ^{b}) D5 शक्तो; T1 क्षणं (for शक्ष्ये). Ñ3 V1 B Da Dn D1.2.4 शक्या(B5.6 D2 °क्या)मि खलु जीवितुं. — After 11^{ab}, K4 Ñ3 V1 B D (except D5) ins.:

1728* कामः कमलपत्राक्षि प्रतिविध्यति मामयम् ।
[=(var.) 8^{cd}. D2 प्रतिबध्नाति.]

— ^{d}) K1 °क्रोपमंगलं; K3 °क्रोशमातुरे.

12 ^{a}) Ñ1 भज माम्. K1.2 B Da2 Dn D2.4.5 G1.3 असितापांगि; K4 Da1 D1 °पांगी. — ^{c}) Some S MSS. मा (for मां). B5 प्रीतियुक्तेन (m as in text). — ^{d}) Ñ3 V1 B D (except D1.5) भाविनि. — After 12, Ñ2 V1 B D ins.:

1729* त्वद्दर्शनकृतस्नेहं मनश्चलति मे भृशम् ।
न त्वां दृष्ट्वा पुनरन्यां द्रष्टुं कल्याणि रोचये ।
प्रसीद वशगोऽहं ते भक्तं मां भज भाविनि ।

[(L. 2) Ñ2 V1 B5 Dn रोचते. — (L. 3) Cf. 12^{d}. D4.5 भामिनि.]

— Ñ2 V1 B5.6 Dn D4.5 cont.:

1730* दृष्ट्वैव त्वां वरारोहे मन्मथो भृशमङ्गने ।
अन्तर्गतं विशालाक्षि विध्यति स्म पतत्रिभिः ।
मन्मथाग्निसमुद्भूतं दाहं कमललोचने ।
प्रीतिसंयोगयुक्ताभिरद्भिः प्रह्लादयस्व मे ।
पुष्पायुधं दुराधर्षं प्रचण्डशरकार्मुकम् । [5]
त्वद्दर्शनसमुद्भूतं विध्यन्तं दुःसहैः शरैः ।
उपशामय कल्याणि आत्मदानेन भाविनि ।

[(L. 1) D5 भृशदारुणः. — (L. 4) B6 °संयोगसिक्ताभिर्; D5 °शीलाभिर्. — (L. 6) Cf. 8. D4 दुःसहं; D5 दुःखदैः. — (L. 7) Cf. 12^{d}. D4.5 भामिनि.]

13 =1. 67. 4. — ^{a}) Ñ1.2 V1 B D (except D5) गांधर्वेण विवाहेन; M6-8 °र्वेणैहि मा भीरु. — ^{b}) Ś1 K1.2 D5 T2 G1.2.5.6 M5 एव; K4 Ñ3 हि; G3 इव; G4 M6-8 च (for एहि); cf. v. l. 13^{a}. Ñ2 V1 B D (except D5) मामुपैहि वरांगने (B1.3.5 Dn3 D1.2 वरानने). — ^{c}) K1 हि सुश्रोणि. — ^{d}) Cf. 1. 67. 26^{ab}.

14 K1 S om. उवाच. Ñ V1 S (except G3) कन्या (for तपती). — ^{b}) K1 °वती गृहं; D1 °मतीत्यहं; M6-8

C. 1. 6678 B. 1. 172. 19 K. 1. 165. 19 विवाहानां हि रम्भोरु गान्धर्वः श्रेष्ठ उच्यते ॥ १३

तपत्युवाच ।

नाहमीशात्मनो राजन्कन्या पितृमती ह्यहम् ।
मयि चेदस्ति ते प्रीतिर्याचस्व पितरं मम ॥ १४
यथा हि ते मया प्राणाः संगृहीता नरेश्वर ।
दर्शनादेव भूयस्त्वं तथा प्राणान्ममाहरः ॥ १५
न चाहमीशा देहस्य तस्मान्नृपतिसत्तम ।
समीपं नोपगच्छामि न स्वतन्त्रा हि योषितः ॥ १६
का हि सर्वेषु लोकेषु विश्रुताभिजनं नृपम् ।
कन्या नाभिलषेन्नाथं भर्तारं भक्तवत्सलम् ॥ १७
तस्मादेवंगते काले याचस्व पितरं मम ।
आदित्यं प्रणिपातेन तपसा नियमेन च ॥ १८
स चेत्कामयते दातुं तव मामरिमर्दन ।
भविष्याम्यथ ते राजन्सततं वशवर्तिनी ॥ १९
अहं हि तपती नाम सावित्र्यवरजा सुता ।
अस्य लोकप्रदीपस्य सवितुः क्षत्रियर्षभ ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

१६२

गन्धर्व उवाच ।

एवमुक्त्वा ततस्तूर्णं जगामोर्ध्वमनिन्दिता ।
स तु राजा पुनर्भूमौ तत्रैव निपपात ह ॥ १
अमात्यः सानुयात्रस्तु तं ददर्श महावने ।
क्षितौ निपतितं काले शक्रध्वजमिवोच्छ्रितम् ॥ २
तं हि दृष्ट्वा महेष्वासं निरश्वं पतितं क्षितौ ।

°वशा ह्यहं.

15 a) K4 मम प्राणाः; G1 मयि प्रा°. — b) S संहृ(T1 G2 M5 °हि)ताश्च. M6–8 नराधिप. — K0 om. 15^{cd}. — d) Ś1 K1–3 D1, 2, 4, 5 S (except T1 G4 M8) ममाहर; D3 समाहरः.

16 a) B3 दानस्य; G2 देवी स्यात्; G3 ते मान्य (for देहस्य). — Ñ3 om. 16^{c}–19^{b}; G2 om. 16^{d}–18^{a}.

17 Ñ3 G2 om. 17 (cf. v. l. 16). — c) D3 नाभिनयेन्. K2 T1 M नाथ. — d) K4 अनाथं (for भर्तारं). Ś1 G1 भर्तृ°; B5, 6 D3 भक्ति°.

18 Ñ3 om. 18; G2 om. 18^{a} (cf. v. l. 16). — a) K0, 4 M (except M8) °गते कार्ये. — d) Ś1 K D5 °सा च दमेन.

19 Ñ3 om. 19^{ab} (cf. v. l. 16). — b) K2–4 तुभ्यं माम्. Ñ1, 2 V1 B6 D3 Dn D1 अरिसूदन. — c) Ś1 Ñ2, 3 V1 B1 Dn D1 अद्य (for अथ).

20 a) Ś1 K D5 नाम्ना (K2 °म्नी). — b) G2, 5 सावित्र्या°. — c) B1, 3 D3, 4 तस्य. G1 °प्रवीरस्य. — d) K0 सवितुश्च विवस्वतः.

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1, 2 V1 चैत्ररथ (followed by तपत्युपाख्यान); T1 संभव. Ś1 K Ñ3 B D M3, 5 (all om. sub-parvan name) mention only तापत्य (M3, 5 तापत्योपाख्यान). — *Adhy. name:* K0, 4 तपतीवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 171; D4m 174; T1 168; T2 G M 121 (G1 123; G3 120). — *S'loka no.:* Dn 25 (Dn1 22); M3 20. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 6576.

162

1 Ś1 K1 S om. उवाच (G3 om. the ref.). — After 1^{ab}, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1731* तपती तपतीत्येवं विललापातुरो नृपः ।
प्रास्खलच्चासकृद्राजा पुनरुत्थाय धावति ।
धावमानस्तु तपतीमदृष्ट्वैव महीपतिः ।

[(L. 1) T1 G तपतीत्येव. G1 °पाकुलो नृपः. — (L. 2) G1, 3 M प्रस्खल°. — (L. 3) T2 G4–6 महीपते.]
— After 1, K4 Ñ1, 2 V1 B D ins.:

1732* अन्वेषमाणः सबलस्तं राजानं नृपोत्तमम् ।

[Ñ1 °माणः संतसस्तं etc. K4 मार्गमाणाः सपत्नास्तं राजानं नृपसत्तम; B1, 5 D2 मार्गमाणः सबलस्तं (D2 स तु वने) राजानं नृपसत्तम.]

2 a) Ś1 K Ñ2, 3 V1 B6 D च (for तु). — d) Ś1 (*sup. lin.* as in text) D1, 2 G4 (by corr.) °मिवोत्थितं; Dn1 °मिवोज्झितं.

3 b) K0, 4 Ñ V1 Dn निरस्तं; B3 m. 5 m निरसुं. — K4 (hapl.) om. from पतितं (in 3^{b}) up to पितेव (in 5^{b}) Ś1 K (K4 om.) Ñ2 V1 Dn D1, 5 M5 भुवि (for क्षितौ). — d) D1 संदीप्त इव चाग्निना.

बभूव सोऽस्य सचिवः संप्रदीप्त इवाग्निना ॥ ३
त्वरया चोपसंगम्य स्नेहादागतसंभ्रमः ।
तं समुत्थापयामास नृपतिं काममोहितम् ॥ ४
भूतलाद्भूमिपालेशं पितेव पतितं सुतम् ।
प्रज्ञया वयसा चैव वृद्धः कीर्त्या दमेन च ॥ ५
अमात्यस्तं समुत्थाप्य बभूव विगतज्वरः ।
उवाच चैनं कल्याण्या वाचा मधुरयोत्थितम् ।
मा भैर्मनुजशार्दूल भद्रं चास्तु तवानघ ॥ ६
क्षुत्पिपासापरिश्रान्तं तर्कयामास तं नृपम् ।
पतितं पातनं संख्ये शात्रवाणां महीतले ॥ ७
वारिणाथ सुशीतेन शिरस्तस्याभ्यषेचयत् ।
अस्पृशन्मुकुटं राज्ञः पुण्डरीकसुगन्धिना ॥ ८
ततः प्रत्यागतप्राणस्तद्बलं बलवान्नृपः ।
सर्वं विसर्जयामास तमेकं सचिवं विना ॥ ९
ततस्तस्याज्ञया राज्ञो विप्रतस्थे महद्बलम् ।
स तु राजा गिरिप्रस्थे तस्मिन्पुनरुपाविशत् ॥ १०
ततस्तस्मिन्गिरिवरे शुचिर्भूत्वा कृताञ्जलिः ।
आरिराधयिषुः सूर्यं तस्थावूर्ध्वभुजः क्षितौ ॥ ११
जगाम मनसा चैव वसिष्ठमृषिसत्तमम् ।
पुरोहितममित्रघ्नस्तदा संवरणो नृपः ॥ १२
नक्तंदिनमथैकस्थे स्थिते तस्मिञ्जनाधिपे ।
अथाजगाम विप्रर्षिस्तदा द्वादशमेऽहनि ॥ १३
स विदित्वैव नृपतिं तपत्या हृतमानसम् ।
दिव्येन विधिना ज्ञात्वा भावितात्मा महानृषिः ॥ १४
तथा तु नियतात्मानं स तं नृपतिसत्तमम् ।
आबभाषे स धर्मात्मा तस्यैवार्थचिकीर्षया ॥ १५
स तस्य मनुजेन्द्रस्य पश्यतो भगवानृषिः ।
ऊर्ध्वमाचक्रमे द्रष्टुं भास्करं भास्करद्युतिः ॥ १६

C. 1. 6600
B. 1. 173. 17
K. 1. 189. 18

---

4 K4 om. 4 (cf. v. l. 3); Ñ1.3 om. 4^{ab}. — ^{a}) S चोपसंगृह्य. — K3 om. from 4^{c} up to पितेव (in 5^{b}).

5 K3.4 om. up to पितेव (cf. v. l. 3, 4). — ^{c}) S तपसा. — ^{d}) Ñ2 V1 B D (except D5) नयेन च.

6 ^{a}) Ś1 K सोमात्यस्तं. — ^{e}) S (except M5) कल्याणं. — ^{f}) K (except K1) Ñ V1 B D G3 भद्रमस्तु.

7 ^{a}) N1.3 S °श्रमार्तं तु (Ñ1 हि; Ñ3 स; M तं). — ^{b}) Ñ V1 B D (except D5) M5 चै (for तं). — ^{d}) Ñ1.3 G1 महीपते.

8 ^{a}) Ñ V1 B D च; G4 स (for अथ). Ś1 K वारिणा सुखशीते(Ko °ले)न. — ^{b}) T मुखं (for शिरस्). Ñ1 S तस्यावसेच°; D2 °भिषेच°. Ś1 K नृपतिं काममोहितं (= 4^{d}). — ^{c}) Ś1 K अस्पृशच्च (K2.3 °स्स) मुखं; Ñ1 संस्पृशन्मु°; Ñ2 V1 B5 Dn अस्फुटन्मु°; D5 अथास्पृशन्मुखं. S (except G3) मकुटं. — ^{d}) Ś1 K1 °गंधि सः.

9 ^{a}) Da1 Dn1 G (except G4.6) M5 °गतः प्राणस्. — D5 om. 9^{c}–10^{b}.

10 D5 om. 10^{ab} (cf. v. l. 9). — ^{b}) Ś1 K1 संप्रतस्थे. A few MSS. महाबलं. — ^{c}) K3 स च राजा; T1 राजा तस्मिन्. — ^{d}) T1 G4 धीरः पुनरु°. — After 10, Ko ins.:

1733* चिन्तयानस्तु तपतीं तद्रूपाकृष्टमानसः ।
उन्मत्तक इवासंज्ञस्तदासीद्भरतर्षभः ।

11 D2 om. 11–12. — ^{a}) S (except M5) स तु (T1 G4 स्नात्वा) तस्मिन्. — ^{c}) Ñ1 आराधयिषुरादित्यं. — ^{d}) Ñ2 V1 Dn ऊर्ध्वमुखः. — After 11, Ko.4 D5 ins.:

1734* पूजयानो दिनकरं भक्तियुक्तो महीपतिः ।

12 D2 om. 12 (cf. v. l. 11). — ^{a}) G1–4 M6–8 चैनं. Here and below K4 B D4.5 (mostly) वशिष्ठ- (for वसिष्ठ-). — ^{c}) Ñ2 V1 B (except B3) Dn D1 T1 G (except G3.5) °मित्रघ्नं.

13 ^{a}) Ñ1 B3 D2.4 T G (except G1.2) नक्तंदिवम्. Ś1 K1.2 अथावस्थे; Ñ1.2 V1 B D (except D5) अथैकत्र. — ^{b}) Ś1 M6–8 नराधिपे; D2.4 G3 जनाधिप. — ^{c}) Ko.4 आजगामाथ (by transp.). T1 ब्रह्मर्षिः. — ^{d}) K1.3 T1 स तदा (T1 वसिष्ठो) द्वादशेहनि.

14 ^{b}) Ś1 K D4.5 हृतचेतसं (Ś1 K1 °नं). — ^{c}) Ś1 T1 चक्षुषा; Ñ1 मनसा; Cd विधिना (as in text). Ñ1.3 ध्यात्वा. G6 दिव्येन विद्धि राजस्तद्. — ^{d}) Ś1 महात्मऋषिः.

15 M (except M5) om. 15^{a}–16^{b}. — ^{a}) K1 निवृंता°; G1.5 नियमा°; G3 नियंता°. — ^{b}) Ś1 Ñ1.3 नतं; K1 चैतं; T G M5 तं वै (for स तं). Ñ2 V1 B D तं नृपं मुनिसत्तमः. — Ñ1 om. 15^{cd}. — ^{d}) G3 M5 तस्मै पार्थं चि°. — After 15, Ś1 K1 ins.:

1735* भद्रं ते राजशार्दूल तपती याचते ह्यहम् ।
विवस्वतस्तदर्थं चेत्युक्त्वागादृषिसत्तमः ।

16 M (except M5) om. 16^{ab} (cf. v. l. 15). — ^{b}) Ko °तो मुनिसत्तमः. — After 16, D5 ins. stanzas 1–3 of 1737*. — S ins. after 16: D5, after stanza

G. 1. 6601 B. 1. 173. 17 K. 1. 169. 19 सहस्रांशुं ततो विप्रः कृताञ्जलिरुपस्थितः ।
वसिष्ठोऽहमिति प्रीत्या स चात्मानं न्यवेदयत् ॥ १७
तमुवाच महातेजा विवस्वान्मुनिसत्तमम् ।
महर्षे स्वागतं तेऽस्तु कथयस्व यथेच्छसि ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

१६३

वसिष्ठ उवाच ।
यैषा ते तपती नाम सावित्र्यवरजा सुता ।
तां त्वां संवरणस्यार्थे वरयामि विभावसो ॥ १
स हि राजा बृहत्कीर्तिर्धर्मार्थविदुदारधीः ।
युक्तः संवरणो भर्ता दुहितुस्ते विहंगम ॥ २
गन्धर्व उवाच ।
इत्युक्तः सविता तेन ददानीत्येव निश्चितः ।
प्रत्यभाषत तं विप्रं प्रतिनन्द्य दिवाकरः ॥ ३

---

3 of 1737*:

1736* योजनानां तु नियुतं क्षणाद्गत्वा तपोधनः ।

[T1 नियुतं योजनानां स (for the prior half). D5 क्षणेनागात्तपोधनः (for the posterior half).]

18 d) Ñ V1 B6 Da Dn D1.2.5 S यथेप्सितं; B1.3.5 D4 °च्छकं. — D4 (marg. *sec. m.*) S ins. after 18 (D4 T2 G3-6 *before* the colophon, T1 G1.2 M *after* it): D5 ins. stanzas 1-3 after 16, stanza 4 (with सूर्य° उ°) after the last line of 1739*:

1737* गन्धर्वः ।
1) योजनानां चतुःषष्टिं निमेषात्त्रिंशतं तथा ।
अश्वैर्गच्छति नित्यं यस्तत्पार्श्वस्थोऽब्रवीदिदम् ॥
वसिष्ठः ।
2) अजाय लोकत्रयभावनाय
भूतात्मने गोपतये वृषाय ।
सूर्याय सर्गप्रलयालयाय
नमो महाकारुणिकोत्तमाय ॥
3) विवस्वते ज्ञानभृदन्तरात्मने
जगत्प्रदीपाय जगद्धितैषिणे ।
स्वयंभुवे दीप्तसहस्रचक्षुषे
सुरोत्तमायामिततेजसे नमः ॥
सूर्यः ।
4) स्तुतोऽस्मि वरदस्तेऽहं वरं वरय सुव्रत ।
स्तुतिस्त्वयोक्ता भक्तानां जप्येयं वरदोऽस्म्यहम् ॥

[D4.5 गंधर्व उ°. — D4 वसिष्ठ उ°; D5 om. वसिष्ठः. — (3d) G1.2 सुरोत्तमायाति(G2 °य त्रि)गुणात्मने नमः. — After stanza 3, D4 (marg. *sec. m.*) T G4-6 ins.:

1738* नमः सवित्रे जगदेकचक्षुषे
जगत्प्रसूतिस्थितिनाशहेतवे ।
त्रयीमयाय त्रिगुणात्मधारिणे
विरिञ्चिनारायणशंकरात्मने ॥

— D4 सूर्यं उवाच (for सूर्यः). — (4a) T1 M स्तुतो हि (M5 °तोहं). — (4d) T1 जपतां; G1.2 जप्येहं; G4 जप्याहं.]

— On the other hand, Ñ1.2 V1 B D ins. after 18 (D4, after 1737*):

1739* यदिच्छसि महाभाग मत्तः प्रवदतां वर ।
तत्ते दद्यामभिप्रेतं यद्यपि स्यात्सुदुर्लभम् ।
एवमुक्तः स तेनर्षिर्वसिष्ठः प्रत्यभाषत ।
प्रणिपत्य विवस्वन्तं भानुमन्तं महातपाः ।

[(L. 2) B Da सुदुर्ददं; Dn D1 सुदुष्करं. After line 2, D5 reads the colophon. — (L. 4) Da D1 महातपं. — In D5, lines 1, 3 and 4 are repeated (with v. l.) after the last line of 1737*: the whole passage is in fact in utter confusions, being a clumsy composite of variant versions.]

Colophon om. in K4 Ñ2 V1 B1.3.5 Da Dn D1.4. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* T1 संभव. K0-3 Ñ3 B6 D2 M3.5 (all om. the sub-parvan name) mention only तापत्य (M3.5 तापत्योपाख्यान). — *Adhy. name:* K0 D5 वसिष्ठागमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): T1 170; T2 G M 122 (G1 124; G3 121). — *Śloka no.:* M3 19.

163

1 Before 1, T1 G1.2 M ins. 1737*, D5 only the final st. (4) thereof. — Ś1 K1 S om. उवाच (T2 om. the ref.). — a) G M6-8 एषा (G1 या हि). — c) A few MSS. त्वा (for त्वां).

2 d) G1 भुजंगम; G6 वियद्गम.

3 Ś1 K1 T G M6-8 om. उवाच; K0.2-4 N V1 B Da

वरः संवरणो राज्ञां त्वमृषीणां वरो मुने ।
तपती योषितां श्रेष्ठा किमन्यत्रापवर्जनात् ॥ ४
ततः सर्वानवद्याङ्गीं तपतीं तपनः स्वयम् ।
ददौ संवरणस्यार्थे वसिष्ठाय महात्मने ।
प्रतिजग्राह तां कन्यां महर्षिस्तपतीं तदा ॥ ५
वसिष्ठोऽथ विसृष्टश्च पुनरेवाजगाम ह ।
यत्र विख्यातकीर्तिः स कुरूणामृषभोऽभवत् ॥ ६
स राजा मन्मथाविष्टस्तद्गतेनान्तरात्मना ।
दृष्ट्वा च देवकन्यां तां तपतीं चारुहासिनीम् ।
वसिष्ठेन सहायान्तीं संहृष्टोऽभ्यधिकं बभौ ॥ ७
कृच्छ्रे द्वादशरात्रे तु तस्य राज्ञः समापिते ।
आजगाम विशुद्धात्मा वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ ८
तपसाराध्य वरदं देवं गोपतिमीश्वरम् ।
लेभे संवरणो भार्यां वसिष्ठस्यैव तेजसा ॥ ९
ततस्तस्मिन्गिरिश्रेष्ठे देवगन्धर्वसेविते ।
जग्राह विधिवत्पाणिं तपत्याः स नरर्षभः ॥ १०
वसिष्ठेनाभ्यनुज्ञातस्तस्मिन्नेव धराधरे ।
सोऽकामयत राजर्षिर्विहर्तुं सह भार्यया ॥ ११
ततः पुरे च राष्ट्रे च वाहनेषु बलेषु च ।
आदिदेश महीपालस्तमेव सचिवं तदा ॥ १२
नृपतिं त्वभ्यनुज्ञाय वसिष्ठोऽथापचक्रमे ।
सोऽपि राजा गिरौ तस्मिन्विजहारामरोपमः ॥ १३
ततो द्वादश वर्षाणि काननेषु जलेषु च ।
रेमे तस्मिन्गिरौ राजा तथैव सह भार्यया ॥ १४
तस्य राज्ञः पुरे तस्मिन्समा द्वादश सर्वशः ।
न ववर्ष सहस्राक्षो राष्ट्रे चैवास्य सर्वशः ॥ १५

C. 1. 6621
B. 1. 172. 38
K. 1. 183. 44

Dn D1.2.5 M3.5 om. the ref.; D4 reads it in marg. — a) Ñ1.2 V1 B D (except D5) स तदा तेन. — b) K (except K1) Dn3 T1 G2-4 ददामी°.

4 Before 4, B3 ins. सूर्य उ°; M6-8 आदित्यः. — b) S ऋषीणां त्वं (by transp.). K (except K1) महामुने (K2 °मुनिः); M5 परो मुने. — d) Ś1 (gloss?) दानाद् over न्यत्राप; cf. the comm. of Dev. Ñ1 किमत्रावर्जनं तव; B1m Dn D1.5 M6-8 किमन्यदपव°; G2 M5 किमन्यत्रापि व°; Cd as in text.

5 Before 5, D2 ins. गंधर्व उ°; S गंधर्वः. — b) K2 सुतां (for स्वयम्). — d) M5 वसिष्ठस्य. — f) K0 D5 स्वयं (for तदा).

6 a) K0.2 Ñ1.3 निसृष्टः; Cd as in text. K0.3 Ñ1.2 V1 B D तु (for च). K4 वशिष्ठो वरयित्वा तां; D2m वसिष्ठस्तु प्रहर्षस्तु (sic). — e) M5 °कीर्तीनां (om. स).

7 c) B5 T G M5-8 दृष्ट्वा तु (T1 G3 स दृष्ट्वा). — d) B3 तपतीं तपनः स्वयं (= 5a). — f) K1 प्रहृष्टो; G1.2 स हृष्टो. Ś1 K D2.5 °भ्यधिकोभवत्; Ñ1 °त्यधिको बभौ. — After 7, K4 Ñ1.2 V1 B D ins.:

1740* रुरुचे साधिकं सुभ्रूरापतन्ती नभस्तलात् ।
सौदामिनीव विभ्रष्टा द्योतयन्ती स्वतेजसा ।
[(L. 2) Ñ3 V1 Dn D1.5 दिशस्त्विषा (for स्वते°).]

8 a) K0.4 Ñ1.2 V1 B1m.3.6 D (except Da1) G1 कृच्छ्राद्; M3 व्रते; M3 (*inf. lin.*) Cd as in text. — b) Ś1 K Ñ3 V1 B1m.3.6 Dn D1 Cd समाहिते; G3 समीपगः.

9 a) M5 ततस्त्वाराध्य. — d) S च (for एव).

10 a) K3.4 गिरौ श्रेष्ठे; Da D4 गिरिप्रस्थे. — c) K0 D5 पाणिं विधिवत् (by transp.). — d) K0.3.4 नृपसत्तमः; D4 G6 स नराधिपः; D5 भरतर्षभः (for स नर°).

11 c) G4 उवासोत्तमराजर्षिर्. — d) K1 भार्यया सह (by transp.).

12 a) K0 पुरे च राष्ट्रेषु; D2 क्रमेषु राष्ट्रेषु; D5 S पुरेषु राष्ट्रेषु. — b) Ñ3 V1 B6 Dn D1.2.4.5 वनेषूपवनेषु च; B1 Da वाहनेषु वनेषु च. — After 12, K3.4 ins.:

1741* अथ दत्त्वा महीपाले तपतीं तां मनोरमाम् ।
तिष्ठ सुश्रोणि यास्यामि त्वमाश्रय पतिं शुभे ।
[(L. 1) K4 दत्वा च भूपाले. — (L. 2) K4 त्वमाराध्य.]

13 a) D2 G6 तमनु°; T1 G3 समनु°; T2 G1.4.5 चाभ्यनु° (for त्वभ्यनु°). Ñ2.3 V1 Dn D1 S °ज्ञाप्य (for °ज्ञाय). — b) B1.3 Da D2 G1.3 M6-8 अथ प्रचक्रमे; T1 G2 अगात्स्वमाश्रमं. — c) Ñ3 V1 B5.6 D (except D2.5) सोथ; G6 स हि (for सोऽपि). — d) Ñ3 V1 Dn D1 °मरो यथा.

14 a) Dn °वर्षेषु(!). — b) Ñ3 V1 B (except B3) D (except D5) T1 वने° (for जले°). — d) K4 Ñ3 V1 B5 Da2 Dn D1 तथैव. D4 S सहितो (D5 तपत्या) भार्यया सदा (D5 G1 सह; T1 G2 M3 तया; G3 M5 तदा; G6 यदा).

15 b) Ñ3 V1 Dn D1 सत्तम; T2 G4-6 कृत्स्नशः (for सर्व°). — d) Ñ3 V1 B (B1 marg.) D (except D5) G1.3 M चैवास्य भारत (B1 orig. चैवास्य भूपतेः); T1 G2 तस्य महीपतेः. T2 G4-6 रहितेथ नरेश्वरे (G4 नृपे तदा). — After 15, K4 Ñ3 V1 B D ins.:

G. 1. 6626 B. 1. 173. 43 K. 1. 180. 49 तत्क्षुधार्तैर्निरानन्दैः शवभूतैस्तदा नरैः ।
अभवत्प्रेतराजस्य पुरं प्रेतैरिवावृतम् ॥ १६
ततस्तत्तादृशं दृष्ट्वा स एव भगवानृषिः ।
अभ्यपद्यत धर्मात्मा वसिष्ठो राजसत्तमम् ॥ १७
तं च पार्थिवशार्दूलमानयामास तत्पुरम् ।
तपत्या सहितं राजन्नुषितं द्वादशीः समाः ॥ १८
ततः प्रवृष्टस्तत्रासीद्यथापूर्वं सुरारिहा ।
तस्मिन्नृपतिशार्दूले प्रविष्टे नगरं पुनः ॥ १९
ततः सराष्ट्रं मुमुदे तत्पुरं परया मुदा ।
तेन पार्थिवमुख्येन भावितं भावितात्मना ॥ २०
ततो द्वादश वर्षाणि पुनरीजे नराधिपः ।
पत्न्या तपत्या सहितो यथा शक्रो मरुत्पतिः ॥ २१
एवमासीन्महाभागा तपती नाम पौर्विकी ।
तव वैवस्वती पार्थ तापत्यस्त्वं यया मतः ॥ २२
तस्यां संजनयामास कुरुं संवरणो नृपः ।
तपत्यां तपतां श्रेष्ठ तापत्यस्त्वं ततोऽर्जुन ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

1742* ततस्तस्यामनावृष्ट्यां प्रवृत्तायामरिंदम ।
प्रजाः क्षयमुपाजग्मुः सर्वाः सस्थाणुजङ्गमाः ।
तस्मिंस्तथाविधे काले वर्तमाने सुदारुणे ।
नावश्यायः पपातोर्व्यां ततः सस्यानि नारुहन् ।
ततो विभ्रान्तमनसो जनाः क्षुद्भयपीडिताः । [5]
गृहाणि संपरित्यज्य बभ्रमुः प्रदिशो दिशः ।
ततस्तस्मिन्पुरे राष्ट्रे त्यक्तदारपरिग्रहाः ।
परस्परममर्यादाः क्षुधार्ता जघ्निरे जनाः ।

[(L. 2) B6 स्थावरजंगमाः. — (L. 4) K4 नाल्पापोपि; D5 न चाल्पापः (for नावश्यायः). — (L. 6) K4 B5 D3.4 दश (for दिशः).]

16 a) G1 तृट्क्षुधार्तैर्. K4 Ñ1.2 V1 B D निराहारैः. — b) Ś1 K0-2 श्यामभूतैस्; K3 शवी°; K4 Ñ3 Da M Cd श्याव°; Arjp शव° (as in text) and शर°. Ś1 K4 Ñ V1 B D (except D2) T1 G3 तथा. ※Arj.: शरभूतैरिति पाठश्चित्यः।※ — After 16ab, B6 ins.:

1743* स्नायवस्थिशेषैर्निर्मांसैर्धमनीसंततैर्भृशम् ।

17 a) K3 Ñ1.2 B5.6 D1.4 T2 G3.5.6 तं; B1 D3 तु (for तत्). — c) Ñ3 V1 Dn D1 अभ्यवर्षत(!); B1.3 D2 प्रत्यपद्यत; T1 G2.3 अभ्यद्रवत. — d) Ñ V1 B6 Da Dn D1 मुनिसत्तमः; B1.3 D2 ब्रह्मवित्तमः; B5 धर्मवित्तमः; D4 भगवानृषिः; S नर(G4 नृप)सत्तमं.

18 D1 om. 18c–19b; G6 om. 18ab. — c) T2 G4-6 तत्र (for राजन्). — d) K (except K1) Ñ V1 B5 Dn D5 स्युषितं. Ñ3 V1 B5.6 Da Dn D4 शाश्वतीः समाः; Cd as in text. S वर्षे द्वादशमे गते.

19 D1 om. 19ab (cf. v. l. 18). — a) Ś1 K (except K3) B1 Da D2 T1 G1.2.6 प्रविष्टः; T2 G4.5 M6-8 °हृष्टः. T2 G5.6 पर्जन्यो; M5 तत्राथ (for तत्रासीद्). — b) S यथाकालं. G6 अरिंदम. — c) D1 तं च पार्थिवशार्दूले. — d) T2 G4-6 नगरीं. — After 19, Ñ1.2 V1 B D ins.:

1744* प्रववर्ष सहस्राक्षः सस्यानि जनयन्प्रभुः ।

20 a) B5 D1.5 स राजा; G3 स्वराष्ट्रं. — b) K1 Da1 D4 तत्परं; D1 प्रचुरं. — B1 om. 20cd. — c) K3 पार्थिवसिंहेन.

21 b) G1.2.6 M (except M5) जनाधिपः. — c) Ñ1.2 V1 B D (except D5) तपत्या सहितः पत्न्या. — d) Ñ3 V1 D (except D3.4.5) T G4-6 यथा शच्या.

22 Before 22, Ś1 K1 ins. गंधर्वः; K0.2-4 Ñ3 V1 B1.6 D (except Da) गंधर्व उ°. — a) Ś1 K1.3.4 B6 महाभाग; G3 महाराज. — b) K1 तात (for नाम). K3 पूर्वजा; K4 पूर्विकी; Ñ1 D5 S पू(D5 T2 G5 पौ)र्विका; Cd पौर्विका. — c) T2 G4-6 सैषा वैवस्वती कन्या. — d) K1.4 G1-3 यथा (for यया). T2 G4-6 लब्धा संवरणेन च.

23 a) K0.3 B6 D1 M (except M6) स जन°. — d) B1.5 Dn1.n2 D1.4 यया मतः (cf. 22d); G1 अतोर्जुन; G3 इतो°; M (except M5) मतो°. — After 23, K4 D4(marg. sec. m.).5 ins.:

1745* दश वर्षसहस्राणि विहृत्य स तया सह ।
अभिषिच्य कुरुं राज्ये तपस्तप्त्वा तपोधनः ।
आदित्यलोकं च ततो जगाम भरतर्षभ ।;

while T1 G2.4 ins.:

1746* कुरूद्भवा यतो यूयं कौरवाः कुरवस्तथा ।
पौरवा आजमीढाश्च भारता भरतर्षभ ।
तापत्यमखिलं प्रोक्तं वृत्तान्तं तव पूर्विकम् ।
पुरोहितमुखा यूयं भुङ्क्ष्वं पृथिवीमिमाम् ।

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 चैत्ररथ. Ś1 K Ñ3 B D T2 G1 M3.5 (all om. the sub-parvan name) mention

१६४

वैशंपायन उवाच ।
स गन्धर्ववचः श्रुत्वा तत्तदा भरतर्षभ ।
अर्जुनः परया प्रीत्या पूर्णचन्द्र इवाबभौ ॥ १
उवाच च महेष्वासो गन्धर्वं कुरुसत्तमः ।
जातकौतूहलोऽतीव वसिष्ठस्य तपोबलात् ॥ २
वसिष्ठ इति यस्यैतदृषेर्नाम त्वयेरितम् ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं यथावत्तद्वदस्व मे ॥ ३
य एष गन्धर्वपते पूर्वेषां नः पुरोहितः ।
आसीदेतन्ममाचक्ष्व क एष भगवानृषिः ॥ ४
गन्धर्व उवाच ।
तपसा निर्जितौ शश्वदजेयावमरैरपि ।
कामक्रोधावुभौ यस्य चरणौ संववाहतुः ॥ ५
यस्तु नोच्छेदनं चक्रे कुशिकानामुदारधीः ।
विश्वामित्रापराधेन धारयन्मन्युमुत्तमम् ॥ ६
पुत्रव्यसनसंतप्तः शक्तिमानपि यः प्रभुः ।
विश्वामित्रविनाशाय न मेने कर्म दारुणम् ॥ ७
मृतांश्च पुनराहर्तुं यः स पुत्रान्यमक्षयात् ।
कृतान्तं नातिचक्राम वेलामिव महोदधिः ॥ ८
यं प्राप्य विजितात्मानं महात्मानं नराधिपाः ।
इक्ष्वाकवो महीपाला लेभिरे पृथिवीमिमाम् ॥ ९
पुरोहितवरं प्राप्य वसिष्ठमृषिसत्तमम् ।
ईजिरे क्रतुभिश्चापि नृपास्ते कुरुनन्दन ॥ १०

C. 1. 6643
B. 1. 174. 11
K. 1. 190. 12

---

only तापत्य (K3 तपत्याख्यान; M2.5 तापत्योपाख्यान); to it Ś1 K0-3 Ñ3 B6 Dn D1.3.4.5 T2 G1 M2.5 add समाप्त (K3 संपूर्ण); Ñ1.2 V1 तपत्युपाख्यानसमाप्ति. — *Adhy. name:* K0.4 तपतीप्राप्तिः; M2.5 संवरणविवाहः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 172; D4m 175; T1 171; T2 G M 123 (G1 125; G3 122). — *S'loka no.:* Dn 50; M3 28.

164

1 Ś1 K (except K0) D2.5 S om. उवाच. — b) T1 G1.2 तथा (for तदा). A few MSS. °र्षभः. — c) D4 परम- (for परया). K4 Ñ2 V1 B1.6 Dn D1.5 भक्त्या; M7 भीत्या.

2 a) T2 G4-6 महाप्राज्ञो; G1 महीपालो (for महे°). — c) Ś1 कौतूहलं ममातीव; Ś1m K0.2-4 कौतूहलपरोतीव (K0 वीर); K1 कौतूहलपुतो° (sic). — d) D5 °षं श्रुतवान्यदा.

3 Before 3, D4.5 ins. अर्जुन उ°; S अर्जुनः. — a) Ñ2 V1 Dn M6-8 तस्य; T1 G1-3 M3 कस्य (for यस्य). — b) D4.5 त्वयोदितं; G4 समी°; G6 तवे°. — d) T1 G1-3 M यथावत्तद्व(M2.5 °वत्प्रब्र)वीहि मे.

4 a) T G1.2.5.6 स; G4 क (for य). T2 G5.6 एव (for एष). — c) B3 चैतन्; T1 G2 एनं. Ś1 K1 समाचक्ष्व. — d) K0.4 °प ऋषिसत्तमः. — After 4, D5 ins.:

1747* सुभिक्षं राज्यं लब्धं वै वसिष्ठस्य तपोबलात् ।

5 Ś1 K1 S om. उवाच. — After गन्धर्व उ° (resp. its v. l.), Ñ1.2 V1 D (except Da) S ins.:

1748* ब्रह्मणो मानसः पुत्रो वसिष्ठोऽरुन्धतीपतिः ।

— c) Ś1 K1 G3 तस्य. — After 5, Ñ3 V1 ins.:

1749* इन्द्रियाणां वशकरो वशिष्ठ इति चोच्यते ।;

while S (except G6 M5) ins.:

1750* यथा कामश्च क्रोधश्च निर्जितावजितौ नरैः ।
जितारयो जिता लोकाः पन्थानश्च जिता दिवः ।

6 a) Ś1 K Ñ3 स; S (except T2 G5) च (for तु).

7 b) Ñ3 V1 B D (except D3.5) °नप्यशक्नुवत्. — d) K1.2 (both marg.) Ñ3 V1 B D (except D5) T2 न चक्रे. T2 G4-6 मेने कर्म न (T2 G5 सु-) दारुणं.

8 a) T1 G1-3 M6-8 आनेतुं; Cd आहर्तुं (as in text). — b) K0.3 Ñ3 V1 B5.6 Dn2 D4.5 S शक्तः (for यः स). — c) Ñ1 °तं नाक्रमदसौ.

9 a) Ñ1 विदिता°; B1 (m as in text) Da1m Cd Arjp विश्रुता°; G1 पूजिता°. — b) Ñ1 विदितात्मवरा°; G2 वसिष्ठमृषिसत्तमं. — c) K0.2 Ñ1.3 B1m T2 G4-6 M ऐक्ष्वा°.

10 a) Ñ2 V1 B D (except D4) M3 °हितमिमं (D2 °तमनु-). — c) Ñ1.2 V1 B D (except Da1 D5) M2.5 चैव (for चापि). — d) Ś1 कुरुवर्धन; D5 °सत्तम.

11 b) Ś1 K1 °वांस्तान्नृपसत्त°; B5 °तिनंदनान्. — c) M2.5 महर्षिः. G3 पार्थिव°. — After 11, T G (except G3) ins.:

C. 1. 6644
B. 1. 174. 12
K. 1. 190. 13

स हि तान्याजयामास सर्वान्नृपतिसत्तमान् ।
ब्रह्मर्षिः पाण्डवश्रेष्ठ बृहस्पतिरिवामरान् ॥ ११
तस्माद्धर्मप्रधानात्मा वेदधर्मविदीप्सितः ।
ब्राह्मणो गुणवान्कश्चित्पुरोधाः प्रविमृश्यताम् ॥ १२
क्षत्रियेण हि जातेन पृथिवीं जेतुमिच्छता ।
पूर्वं पुरोहितः कार्यः पार्थ राज्याभिवृद्धये ॥ १३
महीं जिगीषता राज्ञा ब्रह्म कार्यं पुरःसरम् ।
तस्मात्पुरोहितः कश्चिद्गुणवानस्तु वो द्विजः ॥ १४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

१६५

अर्जुन उवाच ।
किंनिमित्तमभूद्वैरं विश्वामित्रवसिष्ठयोः ।
वसतोराश्रमे पुण्ये शंस नः सर्वमेव तत् ॥ १
गन्धर्व उवाच ।
इदं वासिष्ठमाख्यानं पुराणं परिचक्षते ।
पार्थ सर्वेषु लोकेषु यथावत्तन्निबोध मे ॥ २
कन्यकुब्जे महानासीत्पार्थिवो भरतर्षभ ।
गाधीति विश्रुतो लोके सत्यधर्मपरायणः ॥ ३
तस्य धर्मात्मनः पुत्रः समृद्धबलवाहनः ।
विश्वामित्र इति ख्यातो बभूव रिपुमर्दनः ॥ ४
स चचार सहामात्यो मृगयां गहने वने ।
मृगान्विध्यन्वराहांश्च रम्येषु मरुधन्वसु ॥ ५
व्यायामकर्शितः सोऽथ मृगलिप्सुः पिपासितः ।
आजगाम नरश्रेष्ठ वसिष्ठस्याश्रमं प्रति ॥ ६

1751* तथा वसिष्ठेन सह सौदासः संगतस्तदा ।
रक्षोभिर्विप्रयुक्तस्तु विश्वामित्रेण योजितैः ।
तथा द्विजसहायाद्धि न गन्धर्वा न राक्षसाः ।
शक्ताः प्रार्थयितुं वीर मनसापि महाबलाः ।

12 a) T1 G2 °ब्रह्म°; T2 G4.5 °प्रधानस्तु. — b) S वेदशास्त्रवि° (T2 G4.5 °दीपितः; G6 °प्रदीपितः). — c) T1 G2 ज्ञान° (for गुण°). — d) Ñ1 प्रविमृश्य°; Ñ2 V1 B (B3 marg.) Dn D1.2.4 प्रतिदृश्य° (B3 orig. प्रतिमृश्य°); Da प्रतिपाद्य°; D5 G3 परिगृह्य°; T1 G2 परिस्पृश्य°; T2 G1.4-6 M परिमृश्य° (M5 प्रतिगृह्य°).

13 a) Ñ2 V1 B (except B1) D T1 G2 °येणाभि- (D2 °याणां हि); T2 G5.6 °ण तु; G3 °णापि; G4 °णानु-. — d) S राज्यवित्तृ°.

14 a) Ś1 K D5 विजयता; Ñ3 °षया. Ñ1 G5 जिगीषतां राज्ञां. — b) S पुरस्कृतं. — c) T1 G1-3 M विद्वान् (for कश्चिद्). — d) Ñ1.2 V1 B D °णवान्विजितेंद्रियः; Cd as in text. — After 14, K4 Ñ1.2 V1 B D ins.:

1752* विद्वान्भवतु वो विप्रो धर्मकामार्थतत्त्ववित् ।
[K4 Ñ1 B5.6 Da D4.5 °र्थमोक्षवित्.]

an addition which was lacking in the text of Dev.!

Colophon om. in D4 T2 G1.4-6. — *Major parvan:* G2.3 M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 चैत्ररथ; T1 संभव. Ś1 K Ñ3 B1.3.5 Da D2 (all om. the sub-parvan name) mention only वासिष्ठ (K3 वसिष्ठोपाख्यान). — *Adhy. name:* K0 D5 वसिष्ठमाहात्म्यं; K4 वसिष्ठवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 173; T1 172; G2 M 124; G3 123. — *S'loka no.:* Dn1.n2 15; M3 16. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 6619.

165

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — c) G6 वसिष्ठस्याश्रमे. Ñ1.3 T1 G1-3 M रम्ये; Ñ2 V1 B D दिव्ये; T2 G4-6 तत्र (for पुण्ये). — d) S तत् (for नः) and मे (for तत्).

2 Ś1 K1 S om. उवाच. — b) = 1. 13. 6b. D1 संप्रचक्ष°; M5 परिवर्त°. — c) K2.3 काले° (for लोके°). — d) Ñ3 यथावृत्तं निबो°.

3 a) Ñ V1 D4 S कन्याकु°; B D5 कान्य°. — d) Ñ2 V1 B D (except D5) कुशिकस्यात्मसंभवः.

4 K1 om. 4ab. — d) T2 G5.6 रिपुनाशनः.

5 a) B6 (m as in text) बभूव. Ś1 सहामात्यं; K4 D1 G1 M5 महा°; G3 समा°. Ñ1 विश्वामित्रस्तु सामात्यो. — b) T2 G4.5 °यां स महावने; G3 °गयासुमहावने. — c) = 1. 166. 2c. T G (except G1) निघ्नन् (for विध्यन्). — d) D4 समेषु; T2 G4-6 चचार (for रम्ये°).

तमागतमभिप्रेक्ष्य वसिष्ठः श्रेष्ठभागृषिः ।
विश्वामित्रं नरश्रेष्ठं प्रतिजग्राह पूजया ॥ ७
पाद्यार्घ्याचमनीयेन स्वागतेन च भारत ।
तथैव प्रतिजग्राह वन्येन हविषा तथा ॥ ८
तस्याथ कामधुग्धेनुर्वसिष्ठस्य महात्मनः ।
उक्ता कामान्प्रयच्छेति सा कामान्दुदुहे ततः ॥ ९
ग्राम्यारण्या ओषधीश्च दुदुहे पय एव च ।
षड्रसं चामृतरसं रसायनमनुत्तमम् ॥ १०
भोजनीयानि पेयानि भक्ष्याणि विविधानि च ।
लेह्यान्यमृतकल्पानि चोष्याणि च तथार्जुन ॥ ११
तैः कामैः सर्वसंपूर्णैः पूजितः स महीपतिः ।
सामात्यः सबलश्चैव तुतोष स भृशं नृपः ॥ १२
षडायतां सुपार्श्वोरुं त्रिपृथुं पञ्चसंवृताम् ।
मण्डूकनेत्रां स्वाकारां पीनोधसमनिन्दिताम् ॥ १३ C. 1. 6661 B. 1. 175. 14 K. 1. 191. 16

---

6 a) A few MSS. °कर्षितः. T2 G (except G3) व्यायामार्तः स तु तदा. — b) G1 °लिप्सामुपागतः. — c) K2.4 G3.4 M5 °श्रेष्ठः; Ñ3 रथश्रेष्ठ; T2 G5.6 रथिश्रेष्ठः; G1 नृपश्रेष्ठः; M3 नरव्याघ्र.

7 a) D2 आयांतं (for आगतं). T2 G4-6 वसिष्ठस्तु स तं दृष्ट्वा. — b) K3 D2 T1 G1 श्रेष्ठवागृ°; B5 श्रेष्ठतापसः; D1 G3 °वानृषिः. T2 G4-6 राजर्षिमतिथिं तदा. — c) Ś1 K नृपश्रेष्ठं; T2 G4-6 सशिष्यो वै.

8 a) Ñ2.3 V1 Dn D1 °नीयैस्तं; B Da D2.4.5 M5 °नीयैस्तु (B5 M5 °श्च); T2 G4-6 पाद्येनार्घ्यप्रदानेन. — b) T2 G4-6 तं नृपं (for भारत). — c) K3 Ñ1.2 V1 B D (except D1) परिजग्राह. T2 G4-6 प्रतिजग्राह धर्मात्मा. — d) K1 Ñ2 V1 B1.6 Dn3 D1.4 T2 G4-6 तदा; T1 G1-3 M (except M5) मुनिः.

9 a) T2 G4-6 तस्यैव. G1 कामधेनुस्तु. — c) K3 D1 उक्तान्का°. T2 G5.6 उक्ता नंदिनि धस्वेति. — d) Ś1 K D5 transp. सा and कामान्. Ñ2 V1 B1.3(m as in text).6 D (except D5) G1 दुह्यते. Ñ2 V1 B Da Dn1 D1.2.4.5 G4.5 सदा; Dn2.n3 T2 G6 तदा. — After 9, S ins.:

1753* बाष्पाढ्यस्यौदनस्यैव राशयः पर्वतोपमाः ।
निष्ठान्नानि च सूपांश्च दधिकुल्यास्तथैव च ।
कूपांश्च घृतसंपूर्णान्भक्ष्याणां राशयस्तथा ।
भोजनानि महार्हाणि तत्र तत्र सहस्रशः ।
इक्षून्मधु च लाजांश्च मैरेयांश्च वरासवान् । [5]
वस्त्राणि च महार्हाणि कम्बलानि सहस्रशः ।

[T1 G3.4 ऊष्माढ्य°; G1 उष्णाढ्य°; M3.5 सबाष्प°. — (L. 2) T1 G3 मृष्टान्ना°; G1 सुष्ठ्वन्ना°. — (L. 3) T2 G3-6 दधि° (for घृत°). T2 G4-6 गुडानां (for भक्ष्याणां). — (L. 4) G1 व्यंजनानि; M भाजनानि. T1 G3 M6-8 गौळान्नानि; G3 सगौळानि; M3.5 रौप्यादीनि (for तत्र तत्र). — (L. 5) T1 G3 ऐक्षवान्मधुलाजां°; G1 °न्मधूनि लाजां°.]

10 a) D5 T1 °रण्यान्. Ś1 Ñ2 V1 B5 Da Dn D1.4 चौषधीश्च; Ko Ñ3 औष°; D5 G3 औषधींश्च; G1 M6-8 औषधीस्तु. T2 G4-6 °रण्यौषधांश्चैव; M3.5 °रण्यानि दिव्यानि. — b) M3.5 (*inf. lin.* as in text) पक्वापक्वानि सर्वशः. — c) Ś1 K Ñ2.3 B5 Da Dn D1.5 °मृतनिभं (K1 °मिदं); B1.3 D2 °मृतप्रख्यं; G2 °मृतोपेतं. — d) G1 रसास्वादम्; Cd as in text.

11 a) Ś1 पानानि; Ko.2.4 D5 भक्ष्याणि (for पेया°). — b) Ko.2.4 D5 लेह्यानि (for भक्ष्या°). — c) Ko.2.4 D5 चोष्याणि (for लेह्या°). — d) Ś1 K1 चूष्याणि; Ko.2.4 D5 पेयानि; T G (except G1) शोष्याणि (for चोष्या°). T1 G1-3 M तथा पुनः. — After 11, K4 Ñ1.2 V1 B D ins.:

1754* रत्नानि च महार्हाणि वासांसि विविधानि च ।
[B1 D2 रुचिराणि (for विवि°).]

12 a) G4-6 °संपन्नैः. T G1-3 M यस्य यस्य यथाकामं. — b) Ñ2 V1 B3.5 Dn D1.4 च; B1 D2 तु (for स). T1 G3 स स तेन सुतर्पितः. — K3 om. 12cd. — c) Ś1 K1.2 सगण° (for सबल°). T2 G4-6 तत्र (for चैव). — d) Ñ1 Da T2 G5.6 M3.5 सुभृशं; D1.4 G3 M6-8 सदृशं; G1 च भृशं. K1 ततः; K4 पुनः; Ñ2 V1 B6 Da Dn1.n3 D1 T2 G1.3-6 M (except M3) तदा (for नृपः). T1 G2 तर्पित-स्तोषितो भृशं. — After 12, K4 (marg.; om. lines 3 and 6) D5 ins.:

1755* शिरो ग्रीवा सक्थिनी च सास्नापुच्छमहस्तनाः ।
शुभान्येतानि धेनूनामायतानि प्रचक्षते ।
पृथुभिः पञ्चभी रङ्गैः समावृत्तां षडायताम् ।
ललाटं श्रवणे चैव नयनद्वितयं तथा ।
पृथून्येतानि शस्यन्ते धेनूनां पञ्च सूरिभिः ।
मण्डूकस्यैवमुच्छूने * * यस्याः षडायताम् ।

13 a) Ñ2 V1 Dn D1.2.4 T G Arjp षडुन्नतां; Cd as in text. Ś1 K1 सुपार्श्वां तां; G3 त्रिपार्श्वो°. — b) N (including Cd) पृथुपंचसमावृतां (Ko.2.3 Dn D1.4.5 °यतां).

14 a) K4 G3.6 M3.8 °लर्णी. Ś1 K1 G1 M6-8 °कर्णी. — b) K1 Ñ1 B (except B5) Da1 D2.5 °शृंगीं. Ñ1 T1

C. 1. 6662
B. 1. 175. 14
K. 1. 191. 16

सुवालधिं शङ्कुकर्णां चारुशृङ्गां मनोरमाम् ।
पुष्टायतशिरोग्रीवां विस्मितः सोऽभिवीक्ष्य ताम् ॥ १४
अभिनन्दति तां नन्दीं वसिष्ठस्य पयस्विनीम् ।
अब्रवीच्च भृशं तुष्टो विश्वामित्रो मुनिं तदा ॥ १५
अर्बुदेन गवां ब्रह्मन्मम राज्येन वा पुनः ।
नन्दिनीं संप्रयच्छस्व भुङ्क्ष्व राज्यं महामुने ॥ १६

वसिष्ठ उवाच ।

देवतातिथिपित्रर्थमाज्यार्थं च पयस्विनी ।
अदेया नन्दिनीयं मे राज्येनापि तवानघ ॥ १७

विश्वामित्र उवाच ।

क्षत्रियोऽहं भवान्विप्रस्तपःस्वाध्यायसाधनः ।
ब्राह्मणेषु कुतो वीर्यं प्रशान्तेषु धृतात्मसु ॥ १८
अर्बुदेन गवां यस्त्वं न ददासि ममेप्सिताम् ।
स्वधर्मं न प्रहास्यामि नयिष्ये ते बलेन गाम् ॥ १९

वसिष्ठ उवाच ।

बलस्थश्चासि राजा च बाहुवीर्यश्च क्षत्रियः ।
यथेच्छसि तथा क्षिप्रं कुरु त्वं मा विचारय ॥ २०

गन्धर्व उवाच ।

एवमुक्तस्तदा पार्थ विश्वामित्रो बलादिव ।
हंसचन्द्रप्रतीकाशां नन्दिनीं तां जहार गाम् ॥ २१
कशादण्डप्रतिहता काल्यमाना ततस्ततः ।
हम्भायमाना कल्याणी वसिष्ठस्याथ नन्दिनी ॥ २२

मनोहरां. T_2 G_{4-6} पीनश्रोणिपयोधरां. — ^{c}) $K_{0.2.3}$ B_3 G_1 Arjp अष्टा°; T_1 $G_{2.3.6}$ स्पष्टा°; T_2 $G_{4.5}$ अल्पा°; Cd as in text. — After 14^{abc}, T_1 $G_{2.4}$ ins.:

1756* सुपुष्टाङ्गीं सुयोनिकाम् ।
संभृतोभयपार्श्वोरूं दीर्घवालां पृथूदराम् ।
दृष्ट्वा गृष्टिस्तृपेर्भूपो.

— ^{d}) Ś1 K (except K_4) गां (for तां). T_1 $G_{2.4}$ विस्मयाविष्टचेतन: (G_2 °कृष्टचेतसः).

15 ^{a}) K_1 $Ñ_1$ S अभ्यनंदत्स तां (T_2 G_{4-6} °त्सदा) नंदीं (T_1 G_2 अभ्यनंदन्नंदिनीं तां); K_2 अभिनंदत तां नं°; K_4 अभिवीक्ष्याथ तां नं°; $Ñ_2$ V_1 Da Dn D_1 अभिनंद्य स तां राजन् ($Ñ_2$ V_1 राजा); B $D_{2.4.5}$ नंदिनीमभ्यनंदत्तां (D_2 °मभिनंद्याथ). — ^{b}) Cf. 31^b. $Ñ_3$ V_1 D (except $D_{2.4.5}$) नंदिनीं गाधिनंदनः; $Ñ_1$ T_2 $G_{5.6}$ °स्य यशस्विनीं; T_1 $G_{2.4}$ °स्याग्निहोत्रिणीं. — ^{c}) $K_{0.3.4}$ D_5 हृष्टो (for तुष्टो). — ^{d}) K_4 T_2 G_{3-5} ऋषिं (for मुनिं). Ś1 प्रति (for तदा). $K_{2.3}$ $Ñ_{1.3}$ G_6 °मित्र ऋषिं तदा; $Ñ_2$ V_1 B Da Dn $D_{1.4}$ स राजा तमृषिं तदा; D_2 स राजा मुनिसत्तमं.

16 Before 16, T_1 $G_{1.2}$ M_{6-8} ins. विश्वामित्रः. — ^{b}) T_1 $G_{1.3}$ M इमां; T_2 G_{4-6} तथा (for मम). — ^{c}) K_3 $Ñ_1$ T_2 G_{1-3} M मे (for सं°).

17 Ś1 K_1 S om. उवाच. — ^{a}) K (except K_1) B (except B_6) Da D_5 T_1 G_2 इज्यार्थं; Ñ V_1 Dn D_2 याज्या°; T_2 $G_{1.4-6}$ होमा°. K_1 B_3 T_1 M_5 यशस्विनी. — ^{c}) $Ñ_2$ V_1 B D °नीयं वै; T_2 G_{4-6} °नी चेयं.

18 Ś1 K_1 S om. उवाच. — After विश्वा° (resp. its v. l.), D_4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1757* रत्नं हि भगवन्नेतद्रत्नहारी च पार्थिवः ।

— ^{d}) $K_{0.3.4}$ °षु कृतात्मसु; Dn_1 D_1 °ष्वच्युता°; T_1 G_2 °षु जिता°; G_5 M_5 °षु महा°.

19 ^{a}) G_3 च; G_4 त्वत् (for यस्). K_3 D_1 तु; G_4 नो (for त्वं). — ^{b}) G_4 ददासीह (for न ददासि). K_3 मयेप्सि°; K_4 $Ñ_2$ V_1 B_6 Da Dn D_5 T_2 $G_{1-3.5}$ °प्सितं; $Ñ_3$ $B_{1.3}$ $D_{1.2.4}$ यथेप्सितं. — G_3 om. 19^c–20^a. — ^{d}) $Ñ_2$ V_1 B D G_4 नेष्यामि च; G_2 ह्यानयिष्ये; G_4 स नेष्येते.
— After 19, T G (except G_3) ins.:

1758* क्षत्रियोऽस्मि न विप्रोऽहं बाहुवीर्योऽस्मि धर्मतः ।
तस्माद्भुजबलेनेमां हरिष्यामीह पश्यतः ।

20 Ś1 K_1 S om. उवाच (G_3 om. the ref.). — After वसिष्ठः, T G (except $G_{2.3}$) ins.:

1759* अत्र हव्यं च कव्यं च प्राणयात्रा तथैव च ।
आयत्तमग्निहोत्रं च आतिथ्यं च न संशयः ।
बहुना किं प्रलापेन न दास्ये कामदोहिनीम् ।
[(L. 1) T_2 $G_{4.5}$ transp. हव्यं and कव्यं.]

— G_3 om. 20 (cf. v. l. 19). — ^{a}) $K_{0.3.4}$ बलवान्; K_2 सैन्यस्थः. T_1 G_2 चापि; M_5 अपि हि. — ^{b}) T_2 $G_{1.4-6}$ पार्थिवः (for क्षत्रियः). T_1 G_2 वीर्यवान्क्षत्रजीविकः; M वीर्यवांस्त्वं नृपोत्तम. — ^{d}) $Ñ_2$ V_1 B D (except D_5) $G_{1.4}$ transp. त्वं and मा. — After 20, T G (except $G_{1.3}$) ins.:

1760* रत्नद्वयं ब्राह्मणस्य नापहार्यं नृपैर्भुवि ।
अग्निहोत्री च गौः पत्नी प्रजारणिरनुत्तमा ।

21 Ś1 K S om. उवाच (M_8 om. the ref.). — ^{a}) Ś1 ततः; Ñ V_1 B_6 Dn D_5 तथा. — ^{b}) G_1 बलाधिकः. — ^{c}) T_1 $G_{2.3}$ M (except M_5) transp. तां and गां. T_2 $G_{1.4-6}$ वै (for तां). — After 21, D_4 (marg. *sec. m.*)

आगम्याभिमुखी पार्थ तस्थौ भगवदुन्मुखी ।
भृशं च ताड्यमानापि न जगामाश्रमात्ततः ॥ २३
वसिष्ठ उवाच ।
शृणोमि ते रवं भद्रे विनदन्त्याः पुनः पुनः ।
बलाद्ध्रियसि मे नन्दि क्षमावान्ब्राह्मणो ह्यहम् ॥२४
गन्धर्व उवाच ।
सा तु तेषां बलान्नन्दी बलानां भरतर्षभ ।
विश्वामित्रभयोद्विग्ना वसिष्ठं समुपागमत् ॥ २५

गौरुवाच ।
पाषाणदण्डाभिहतां क्रन्दन्तीं मामनाथवत् ।
विश्वामित्रबलैर्घोरैर्भगवन्किमुपेक्षसे ॥ २६
गन्धर्व उवाच ।
एवं तस्यां तदा पार्थ धर्षितायां महामुनिः ।
न चुक्षुभे न धैर्याच्च विचचाल धृतव्रतः ॥ २७
वसिष्ठ उवाच ।
क्षत्रियाणां बलं तेजो ब्राह्मणानां क्षमा बलम् ।

C. 1. 6678
B. 1. 175. 29
K. 1. 191. 31

S (except G4, which om. 22) ins.:

1761* सा तदा ह्रियमाणा च विश्वामित्रबलैर्बलात् ।

22 G4 om. 22. — 22^{ab} = (var.) 33^{ab}. — a) Ko. 2,3 Ñ3 V1 B1 D2 °प्रणुदिता; K1 G3 °प्रमृदिता; K4 Dn3 °प्रभृतिभिः; Ñ1 कशाप्रदंडप्रचुदिता (cf. 33^{ab}); Ñ2 T1 G2 M °प्रचुदिता; B3 °प्रतुदिता; Da3 °प्रतिहतां; Dn1. n2 D5 °प्रणुदितां; D1 °प्रतुदितां; T2 G1. 5. 6 °प्रहारैश्च. — b) K4 Dn3 ताड्यमाना; Ñ2 V1 Dn1. n2 °मानाम्; T2 G5 (corrupt) ताम्यमाना (G5 °नाम्). Ñ3 V1 Dn1. n2 G3 इतस्ततः; T1 G2. 3 यत°. — c) D2 जृंभायमाणा; D4 M हुंभा°; D5 रंभा°; T1 G2. 3 हुंफा°; Arjp हंवा°; Cd as in text. T2 G1. 5. 6 ह्रियमाणा तथा (G5 ततस्) तेन.

23 a) Ś1 K1 °भिमुखं; T2 G2 °भिमता; G3 उद्यम्या-भिमता; G4 °म्याथाब्रवीत्. — b) Ś1 K1 तस्थाभवदुदङ्मुखी; Ko. 2–4 स्थिताभवदुदङ्मुखी; D2 तथौ दुःखादवाङ्मुखी; B3 °स्थौ विनदनोन्मु°. — c) T1 G2 सुभृशं (for भृशं च). G4 सं- (for च). Ñ2 V1 B D (except D4. 5) वै (for अपि). G1. 5. 6 °शं संतप्यमा°; M5 °शं सा कष्यमा°. — d) D4. 5 तदा (for ततः). — After 23, T1 G2 ins.:

1762* बलानि तेषां निर्धूय छित्वा पाशनिबन्धनम् ।;

while T2 G1. 4–6 ins.:

1763* आश्रमास्येव गच्छन्ती हुम्भारावैर्ननाद च ।

N. B. The sequence from 23^{cd} onwards in T1 G2 is 23^{cd}, 1762*, 25^{cd} (om. 25^{ab} altogether), 26, 24, 28, 26^{ab} (repeated), 1766*, 27, 29, 30 etc.; in G1. 4. 5, 23^{cd}, 1763*, 25, 26^{ab}, 1766*, 24, 26 (G4. 5 om. 26^{ab}, but G1 repeats it), 27 etc.

24 T2 G6 transp. 24 and 25. For sequence of T1 G1. 2. 4. 5 cf. v. l. 23. — Ś1 K1 S om. उवाच. — a) K3. 4 T2 G2 वरं (for रवं). — b) Ko नदंत्या वै; K1 विरुदंत्याः; T2 G1. 4. 5 निन°; G6 रुदंत्या वै; M3. 5 मां क्रंदंत्या. S मुहुर्मुहुः (for पुनः पुनः). — For B1. 3 D1. 2 see below. — c) T2 G1. 5. 6 प्रयासि (for ह्रियसि). Ś1 K1 वत्से (for नन्दि). K2 गृह्यसे मे बलान्नंदि; Ñ1. 2 V1 B3. 5 D (for D1. 2 see below) ह्रियसे त्वं बलाद्भद्रे; M3. 5 बलाद्धि ह्रियसे नंदि. — Ñ1. 2 V1 B5. 6 Da Dn D4. 5 ins. after 24^{c}: B1. 3 D1. 2 (all om. the first half) subst. for 24^{c}:

1764* विश्वामित्रेण नन्दिनि । किं कर्तव्यं मया तत्र.

[For the latter half Ñ1 reads 24^{c}.]

After 24, T1 G2 read 28 (cf. v. l. 23, 24).

25 T1 G2 om. 25^{ab}; T2 G6 transp. 24 and 25; For the sequence of T1 G1. 2. 4. 5 cf. v. l. 23. S om. गन्धर्व उ°; Ś1 K1 om. उवाच. — After गन्धर्व उ°, Ñ1 B5 ins.:

1765* अथैनां नन्दिनीं भूयो विश्वामित्रस्य सैनिकाः ।
सर्वतः समकाल्यन्त कशापाषाणपाणयः ।

— a) Ñ1. 2 V1 B D सा भयान्नंदिनी तेषां. — b) Ś1 K (except Ko) पुरुषर्षभ. — D1 om. 25^{cd}. — d) K3 B5 Da D4. 5 °गता.

26 T1 G2 om. गौरु°; G3 M om. उवाच. T2 नंदिनी; G1. 5. 6 नंदी; G2 कामधेनुः (for गौरु°). — For the sequence of T1 G1. 2. 4. 5 cf. v. l. 23. — a) Ñ2 V1 B1. 3. 6 D कशाप्रदंडा°; B5 कशादंडप्रतिहतां; G6 पाषाणदंडै-र्निहतां; Cd as in text. — b) K3 रुदंतीं माम्; Ñ2 V1 B6 Dn D1. 5 M3. 5 क्रोशंतीं माम्; D2 क्रंदमानाम्. — G1. 4. 5 ins. after 26^{ab}: T1 G2, after the repetition of 26^{ab}:

1766* उपेक्षसे कथं ब्रह्मन्भक्तां पादाब्जसेविनीम् ।

— cd) T1 G2 गाधिजेन (G2 गाधेयाति-) बलाक्रांतां बलवा-न्किमु°.

27 For the sequence of T1 G2 cf. v. l. 23. Ś1 K1 S om. उवाच. — a) K3 T2 G (except G2. 3) तथा (for तदा). Ñ2 V1 B D (except Da D5) नंदिन्यामेवं (Dn1. n2 D1 °व) क्रंदंत्यां. — b) G3 तदा (for महा-). — c) G6 M3. 5 स (for the second न). Ñ1. 2 V1 B D तदा धैर्यान् (for न धैर्याच्च). Ko. 2. 4 चुक्षुभे न स वै धैर्यान्; T2 G4–6 न चाक्षुभ्यत धै°. — d) Ko. 2. 4 Ñ1. 2 V1 B D T1 M3 न (for वि-). T2 G1. 4–6 नैव कोपं समाददे.

C. 1. 6676
B. 1. 175. 29
K. 1. 191. 31

क्षमा मां भजते तस्माद्गम्यतां यदि रोचते ॥ २८

गौरुवाच ।

किं नु त्यक्तास्मि भगवन्यदेवं मां प्रभाषसे ।
अत्यक्ताहं त्वया ब्रह्मन्न शक्या नयितुं बलात् ॥२९

वसिष्ठ उवाच ।

न त्वां त्यजामि कल्याणि स्थीयतां यदि शक्यते ।
दृढेन दाम्ना बद्धैष वत्सस्ते ह्रियते बलात् ॥ ३०

गन्धर्व उवाच ।

स्थीयतामिति तच्छ्रुत्वा वसिष्ठस्य पयस्विनी ।
ऊर्ध्वाञ्चितशिरोग्रीवा प्रबभौ घोरदर्शना ॥ ३१

क्रोधरक्तेक्षणा सा गौर्हम्भारवघनस्वना ।
विश्वामित्रस्य तत्सैन्यं व्यद्रावयत सर्वशः ॥ ३२

कशाग्रदण्डाभिहता काल्यमाना ततस्ततः ।
क्रोधदीप्तेक्षणा क्रोधं भूय एव समादधे ॥ ३३

आदित्य इव मध्याह्ने क्रोधदीप्तवपुर्बभौ ।
अङ्गारवर्षं मुञ्चन्ती मुहुर्वालधितो महत् ॥ ३४

असृजत्पह्लवान्पुच्छाच्छकृतः शबराञ्शकान् ।
मूत्रतश्चासृजच्चापि यवनान्क्रोधमूर्च्छिता ॥ ३५

पुण्ड्रान्किरातान्द्रमिडान्सिंहलान्बर्बरांस्तथा ।
तथैव दरदान्म्लेच्छान्फेनतः सा ससर्ज ह ॥ ३६

---

28 Ś1 K1 S om. उवाच (T1 om. the ref.). T1 G2 read 28 after 24 (cf. v. l. 23). — ^{a}) G6 वीर्यं (for तेजो). — ^{b}) Ñ1.3 Dn3 T1 G2.3 M transp. क्षमा and बलं. — ^{c}) B D2 मे; M (except M8) मा (for मां). B D3 वृणे (for भजते). Ñ1.2 V1 Dn D2.5 T2 G3–6 यस्माद्. — After 28, T1 G2 *repeat* 26^{ab}, which is followed by 1766* (cf. v. l. 26).

29 T1 G2 read 29 after 27 (cf. v. l. 23). — K1 T1 G1 M om. उवाच; G3 om. the ref. Ñ2 V1 B5.6 D (except D2.5) नंदिन्युवाच; T2 G4–6 नंदिनी; G2 कामधेनुः (for गौरु°). — ^{b}) Ś1 K1.3.4 सं°; Ñ3 V1 B6 Da Dn D1 त्वं (for मां). B1.3.5 D2.4 त्वया ब्रह्मर्षिसत्तम. — ^{c}) B5 अमुक्ता°; T2 G5 नात्यक्ता°; G3.4.6 न त्यक्ता°. — ^{d}) Ś1 K न शक्या नेतुमंजसा (K0 °मोजसा); Ñ2 V1 B D नेतुं शक्या न वै बलात्; T1 G2 नेतुं शक्या बलान्न हि; T2 G1.4–6 शक्या नेतुं बलादितः.

30 Ś1 K1.3 S om. उवाच. — ^{b}) G1 रोच° (for शक्य°). — ^{c}) K0 D2 T1 G2 एव (for एष). — ^{d}) Ś1 K1 अपि (for ते). Ś1 आह्रियते; M नीयते. — After 30, S ins.:

1767* येन केनाप्युपायेन त्वया वत्सो निवार्यताम् ।

31 Ś1 K1 S om. उवाच (G3 M3.5 om. the ref.). — ^{b}) Cf. 15^{b}. D4 T2 G5 M8 (*inf. lin.* as in text) यशस्विनी. — ^{c}) D5 ऊर्ध्वीकृत°; Cd as in text. — ^{d}) T1 G2 सा बभौ; G1.4.5 प्रभावाच्. Ñ1.3 S घोर°; Ñ2 V1 B D रौद्र°.

32 ^{a}) D5 क्रोधदीप्ते°. — ^{b}) N3 Da °राव°; B6 हंबा°; D4 हुंभा°; T1 °स्वनैः; T2 G3–6 हुंफारवघनैः स्वनैः; G1 हुंभारावघनैः स्वनैः; G2 हुंफारवघनस्वनैः; M हुंभाराव(M3.5 °रव)घनस्वनैः. — ^{d}) K4 विद्रावयति; D1 द्रावयामास; T1 G2.3 प्राद्रा°; G5 विद्रा°; M6–8 प्रद्रा°.

33 33^{ab} = (var.) 22^{ab}. — ^{a}) Ś1 K1.2 कषा(K2 °शा)दंडप्रतुदिता; K0.3.4 कशादंड(K4 °डैः)प्रव्यथिता; Ñ1 अभ्रदंडप्रणिहिता; B1.6 कषाग्र° (B1m पाषाण°); B5 कशादंडप्रतिहता. — ^{c}) Cf. 32^{a}. Ñ1.2 V1 B D T1 G2.3 M क्रोधरक्तेक्षणा (D2 °णात्). Dn3 D4.5 सा गौः (for क्रोधं). — ^{d}) Ś1 पुनरेव; Dn3 D4.5 क्रोधं भूयः (for भूय एव). K0 समाययौ; Ñ1.2 V1 B5.6 Dn1.n2 D1.4 T2 G1.2.5 °ददे.

34 ^{b}) K0.3.4 दीप्तरश्मिवपुर्यथा. — ^{d}) T1 वालव्यजनवीजनैः; T2 G4–6 मुहुर्वातान् (G4 °वर्षं; G6 °वांतं) मुखाद्वमत्; G2 वालव्यसनजीविनैः; G3 मुहुर्ज्वालाधिकं महत्; M मुहु(M6 बहु)र्वालधिनो (M3 °ना) महत्. — After 34, Ś1 K1 ins. an additional colophon.

35 Before 35, Ś1 K1 ins. गंधर्वः (cf. v. l. 34). — ^{a}) D5 स बहून्; T1 M पह्लवान्; T2 G पप्लवान्. G1 म्लेच्छान् (for पुच्छात्). — ^{b}) Ñ V1 B D S प्रस्रवात् (for शकृतः); see below. Ñ2 V1 B D द्राविडान् (for शबरान्). — After 35^{ab}, Ñ2 V1 Dn S ins.:

1768* योनिदेशाच्च यवनाञ्छकृद्देशाच्छकांस्तथा ।
[Ñ2 V1 Dn °ञ्छकृतः शबरान्बहून्.]

— ^{c}) K (except K1) M सासृज°; G3 ससृजुश्. Ñ1 म्लेच्छान्; Ñ2 V1 B3 कांश्चित्; B1.5.6 D कांचीन् (Dn1 कांचिं; Dn2 कांचीत्; Dn3 कांश्चीत्) (for चापि). — After 35^{abc}, K4 ins.:

1769* बर्बरांश्चैव पार्श्वतः ।
प्राणतः प्रासृजच्चेयं.

— ^{d}) T2 G1.3–6 M नंदिनी (for यवनान्); cf. 1768*. K0.2 Ñ1 °मूर्च्छितान्. Ñ2 V1 B D शबरां(B5 शरवां; Dn2 D1.5 शरभां)श्चैव पार्श्वतः; T1 G2 म्लेच्छानांध्रसिलिंध्रकान्.

36 ^{a}) K4 सुंद्रान्; Ñ1.2 V1 B D पौंड्रान्; G3 आंध्रान्.

तैर्विसृष्टैर्महत्सैन्यं नानाम्लेच्छगणैस्तदा ।
नानावरणसंछन्नैर्नानायुधधरैस्तथा ।
अवाकीर्यत संरब्धैर्विश्वामित्रस्य पश्यतः ॥ ३७
एकैकश्च तदा योधः पञ्चभिः सप्तभिर्वृतः ।
अस्त्रवर्षेण महता काल्यमानं बलं ततः ।
प्रभग्नं सर्वतस्त्रस्तं विश्वामित्रस्य पश्यतः ॥ ३८
न च प्राणैर्वियुज्यन्त केचित्ते सैनिकास्तदा ।
विश्वामित्रस्य संक्रुद्धैर्वासिष्ठैर्भरतर्षभ ॥ ३९
विश्वामित्रस्य सैन्यं तु काल्यमानं त्रियोजनम् ।
क्रोशमानं भयोद्विग्नं त्रातारं नाध्यगच्छत ॥ ४०
दृष्ट्वा तन्महदाश्चर्यं ब्रह्मतेजोभवं तदा ।
विश्वामित्रः क्षत्रभावान्निर्विण्णो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४१
धिग्बलं क्षत्रियबलं ब्रह्मतेजोबलं बलम् ।
बलाबलं विनिश्चित्य तप एव परं बलम् ॥ ४२
स राज्यं स्फीतमुत्सृज्य तां च दीप्तां नृपश्रियम् ।
भोगांश्च पृष्ठतः कृत्वा तपस्येव मनो दधे ॥ ४३
स गत्वा तपसा सिद्धिं लोकान्विष्टभ्य तेजसा ।
तताप सर्वान्दीप्तौजा ब्राह्मणत्वमवाप च ।
अपिबच्च सुतं सोममिन्द्रेण सह कौशिकः ॥ ४४

C. 1. 6605
B. 1. 175. 46
K. 1. 181. 60

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

K (except K1) Ñ1 G3 द्रविडान्; Ñ2 V1 B D यवनान्. — ^{b}) K4 G3 transp. सिंह° and बर्ब°. T1 G3 तुलुष्कान् (for सिंह°). M5 मालवान्. Ñ2 V1 B3 Dn1 D1.3 खसान्; B1.3.6 Da Dn2.n3 D4.5 खशान्; G3 तदा. — After 36^{ab}, Ñ2 V1 B D ins.:

1770* चिबुकांश्च पुलिन्दांश्च चीनान्हूणान्सकेरलान् ।

— ^{c}) Ñ1 शबरान्; Ñ3 T2 G1.3–5 M6–8 दर्दरान्; G6 बर्बरान्; M8 दर्दुरान्; M5 बर्दुरान् (for दरदान्). Ñ3 V1 B D ससर्ज फेनतः (B1 Da शकृतः) सा गौः; T1 G3 पारसीकांश्च सिंहांश्च. — ^{d}) K4 योनि°; G3 पार्श्व°; M5 क्षीर°; M6–8 फेनकान् (for फेन°). Ś1 संससर्ज सा. Ñ3 V1 B D म्लेच्छान्बहुविधानपि.

37 ^{a}) K3 B1.6 Dn3 D1.2 G3 महासैन्यं; Ñ V1 B3 Dn1.n3 D4.5 महासैन्यैर्. — ^{b}) Ś1 K0 B1.5 D4.5 T G M5 तथा (for तदा). — G3 om. 37^{cd}. — ^{c}) B1 T2 G1.2.4 नानाभरण°. — ^{d}) T2 G1.4 °युधशतैस्; G6 °युधशरैस्. T1 G3 अपि; G6 तदा. — ^{e}) Ś1 S (except T1 G3) अवकी°. D5 तत्सैन्यं; T1 G2.3 M संनद्धैर्. — ^{f})=38^{f}. D5 संरब्धैः म्लेच्छकोटिभिः. — After 37, T1 ins. 1771* (cf. v. l. 38).

38 D1 om. 38; T1 reads 38 after line 17 of a passage given in App. I (No. 97). — ^{a}) K4 एकैकः स; S °कैकशस्. T2 G1.4–6 तस्य; G3 तथा (for तदा). Da योधैः; D5 S योधाः. — ^{b}) D5 S वृताः. — ^{c}) K (except K1) Ñ1.3 T2 G1.4.6 M शस्त्र°; G3 शर°. T1 G3 महता शरवर्षेण. — ^{d}) Ñ1 मथ्यमानं; Ñ2.3 V1 B D (D1 om.) T2 G1.4–6 वध्य°; T1 G2.3 M हन्य°. K2 हि तत्; Ñ2.3 V1 B D (D1 om.) तदा. — ^{e}) K2 Ñ1 G3 M सर्वशस्. Ś1 तत्र (for त्रस्तं). K1 °ग्नं सर्वशस्त्रैस्तु; Ñ3 °ग्नं सर्वशस्त्रं हि; T1 G3 °ग्नं सर्वशस्त्रास्त्रं; T2 G1.5 °प्रदर्पं संत्रस्तं; G4.6 °ग्नं दर्पसत्रस्तं. — S ins. after 38 (T1, after 37):

1771* तस्य तच्चतुरङ्गं वै बलं परमदुःसहम् ।
प्रभग्नं सर्वतो घोरं पयस्विन्या विवर्जितम् ।

39 ^{a}) T1 G1.4.5 स्म (for च). K1.3 Ñ3 G2.4 M2.5 व्ययुज्यंत; K3 Ñ2 V1 B D °ज्यंते; K4 व्यमुंचंत; Ñ3 विमुच्यंत. — ^{b}) K1 ततः (for तदा). Ñ1 B3 Da D1.2.4 केचित्तत्रापि सैनिकाः; Ñ2 V1 B1.2.5 Dn D5 °चित्तत्रास्य सैनिकाः; Ñ3 किंचित्ते सैनिकं तदा; S तदा (G3 तत्र) केचन सैनिकाः. — D1 om. 39^{c}–41^{b}; K3 om. 39^{cd}. — ^{c}) G4 वैश्वामित्रैश्च. Ś1 K (K3 om.) Ñ1.3 G3 संक्रुद्धा. — ^{d}) Ś1 K1 वासिष्ठी; K0 Ñ1.3 G3 वासिष्ठा; K2.4 वसिष्ठा; G2 वासिष्ठो. G4 चैव भारत (for भर°). — After 39, Ś1 K1.4 Ñ1.2 V1 B (except B1) Dn D4(om. posterior half).5 ins.:

1772* सा गौस्तत्सकलं सैन्यं कालयामास दूरतः ।

40 D1 om. 40 (cf. v. l. 39); D4 om. 40^{a}. — ^{a}) Ñ2.3 V1 B D (D1.4 om.) तत्सैन्यं (for सैन्यं तु). — ^{cd}) M5 °नं भृशोद्विग्नं त्रा° नाधिगच्छति. — A passage given in App. I (No. 97) is ins. in D4 (marg. *sec. m.*) T2 G (except G3) after 40, in T1 after 41^{ab}. — In T1 G3 this passage is followed by a *repetition* of 41^{ab}.

41 D1 om. 41^{ab} (cf. v. l. 39). — ^{a}) G6 transp. दृष्ट्वा and तत्. M6–8 तु (for तत्). — ^{b}) K0.4 T1 G2.3 M °तेजोद्भवं बलं (K0.4 तदा); T2 G1.4–6 °तेजोबलं बलं (=42^{b}). — After 41^{ab}, T1 ins. a passage given in App. I (No. 97). — ^{c}) Ś1 क्षत्रबलान्.

१६६

G. 1. 6690
B. 1. 176. 1
K. 1. 182. 6

गन्धर्व उवाच ।
कल्माषपाद इत्यस्मिँल्लोके राजा बभूव ह ।
इक्ष्वाकुवंशजः पार्थ तेजसासदृशो भुवि ॥ १
स कदाचिद्वनं राजा मृगयां निर्ययौ पुरात् ।
मृगान्विध्यन्वराहांश्च चचार रिपुमर्दनः ॥ २
स तु राजा महात्मानं वासिष्ठमृषिसत्तमम् ।
तृषार्तश्च क्षुधार्तश्च एकायनगतः पथि ॥ ३
अपश्यदजितः संख्ये मुनिं प्रतिमुखागतम् ।

---

42 b) Ś1 K3 Ñ1 °तेजोद्भवं बलं (cf. v. l. 41b); K0.2.3m.4 °तेजो महद्बलं; Ñ3 °तेजो वरं ब°. — c) K0.2.4 D2 S बलाबले. — d) Ñ1 G1 M6-8 transp. परं and बलं. D5 महत् (for परं).

43 a) Ś1 K1 दीप्तं; G2 स्थितं (for स्फीतं). G3 स्वराज्यस्थितमु°. — b) B D5 दृप्तां (for दीप्तां). — c) Ñ1 D1 S (except M3.5) तप एव. T1 G1.2 समा° (for मनो). T2 G3-6 हृदे.

44 a) Ś1 transp. स and गत्वा. Ñ1 स लब्ध्वा तपसः सि°. — c) T G M6-8 लोकांश्च (for दीप्तौजा). M8 तताप सर्वलोकांश्च; M6 °प दीप्तवीर्यौजा. — d) G2 M6-8 ह; M5 सः (for च). Ñ2 V1 B5.6 D (except D5) °स्त्वमवाप्तवान्. — e) K4 Ñ2 V1 B D ततः; T1 G2-4 हुतं; G1 स्तुतं; Cd सुतं (as in text). Ś1 °वत्सततं सो°; K1 पिबञ्च सततं सो°. — After 44, S ins.:

1773* एवंवीर्यस्तु राजर्षिर्विप्रर्षिः संबभूव ह ।

Colophon om. in T2 G3-6. — *Major parvan:* G1.2 M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 चैत्ररथ, followed by वासिष्ठ; T1 संभव. Ś1 K1-3 Ñ3 B Da Dn1.n2 D1.2.4.5 (all om. the sub-parvan name) mention only वासिष्ठ (K1 कौशिक; M वसिष्ठोपाख्यान). — *Adhy. name:* K0.4 वसिष्ठ(K4 om. it)धेनुहरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn2 174; D4m 176; T1 173; G1 126; G2 124; M 125. — *S'loka no.:* Dn1.n2 47; M8 52. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 6666.

166

Before 1, D4 (marg. *sec. m.*) S (G5 om. lines 3-6; D4 M om. lines 7) ins.:

1774*
अर्जुनः ।
ऋष्योस्तु यत्कृते वैरं विश्वामित्रवसिष्ठयोः ।
बभूव गन्धर्वपते ब्रूहि तत्सर्वमेव च ।
माहात्म्यं च वसिष्ठस्य ब्राह्मण्यं ब्रह्मतेजसः ।
विश्वामित्रस्य च तथा क्षत्रियस्य महात्मनः ।
न शृण्वानस्त्वहं तृप्तिमुपगच्छामि खेचर । [5]
आख्याहि गन्धर्वपते विचित्राणीह भाषसे ।
माहात्म्यं च वसिष्ठस्य विश्वामित्रस्य भाषसे ।

[D4 अर्जुन उ°. — (L. 2) M6-8 शंस (for ब्रूहि). G2 M मे (for च). — (L. 4) T1 G2 ब्राह्मण्यं ग्रासमेव च; G1.4 M3.5 क्षत्रस्य च महा°. — (L. 6) T1 G2 सत्कथासार°मेव च; T2 G1.3.4.6 शंस (T2 G6 ब्रूहि) तत्सर्वमेव मे (for विचित्रा° etc.). — (L. 7) T1 G2 विचित्राणि च; G3.6 विचित्राणीह (for विश्वा°).]

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — After गन्धर्वः (resp. its v. l.), D4 (marg. *sec. m.*) S *repeat* (with variation) 1. 165. 2 (v. l.: पुण्यमुत्तमं for परिचक्षते, and विश्रुतं वि- for यथावत्तन्). — a) Ñ2 V1 B D (except D5) एवं (for अस्मिन्). — c) S इक्ष्वाकूणां कुले जातः. — d) Ś1 K1 तेजसाप्रतिमो. — After 1, T1 G6 ins.:

1775* नास्ति तत्र महाराज वैश्वानरसमद्युतेः ।

2 a) K1 T1 G1.2 M वने. T1 G1.2 M रम्ये (for राजा). — b) Ś1 K1 Ñ1 पुरा (for पुरात्). S मृगयामचरद्बली. — c)=1. 165. 5c. T1 G1.2 M निघ्नन् (for विध्यन्). — d) Ś1 K1 °मर्दन; S रिपुसूदनः. — After 2, K3.4 Ñ1.2 V1 B D ins.:

1776* तस्मिन्वने महाघोरे खड्गांश्च बहुशोऽहनत् ।
हत्वा च सुचिरं श्रान्तो राजा निववृते ततः ।

K3.4 Ñ1.2 V1 B D cont.: Ś1 K0.1 Ñ3 ins. after 2:

1777* अकामयत्तं याज्यार्थे विश्वामित्रः प्रतापवान् ।
[Ś1 K0.1.3.4 °यत्त. Cd cites याज्यार्थे. Ś1 K0.1.4 °मित्रस्य पश्यतः.]

3 G6 om. 3ab. — a) Ś1 K (except K3) च (for तु). — b) D1 मुनि° (for ऋषि°). — c) D5 transp. तृषा° and क्षुधा°. Ñ1 Da D1.2.4 तृष्णार्तश्च; S स तृष्णा(M3.5 °षा)र्तः. — d) Ś1 K अप्येकायन° (K3 °काकी स); T2 G2.5 एकयान°.

4 c) Here and below N spells the name (mostly) as शक्ति-. Here, only K0.4 B1.6 Da2 शक्तिः; but cf.

शक्तिं नाम महाभागं वसिष्ठकुलनन्दनम् ।
ज्येष्ठं पुत्रशतात्पुत्रं वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ ४
अपगच्छ पथोऽस्माकमित्येवं पार्थिवोऽब्रवीत् ।
तथा ऋषिरुवाचैनं सान्त्वयञ्श्लक्ष्णया गिरा ॥ ५
ऋषिस्तु नापचक्राम तस्मिन्धर्मपथे स्थितः ।
नापि राजा मुनेर्मानात्क्रोधाच्चापि जगाम ह ॥ ६
अमुञ्चन्तं तु पन्थानं तमृषिं नृपसत्तमः ।
जघान कशया मोहात्तदा राक्षसवन्मुनिम् ॥ ७
कशाप्रहाराभिहतस्ततः स मुनिसत्तमः ।
तं शशाप नृपश्रेष्ठं वासिष्ठः क्रोधमूर्च्छितः ॥ ८
हंसि राक्षसवद्यस्माद्राजापसद तापसम् ।
तस्मात्त्वमद्य प्रभृति पुरुषादो भविष्यसि ॥ ९
मनुष्यपिशिते सक्तश्चरिष्यसि महीमिमाम् ।
गच्छ राजाधमेत्युक्तः शक्तिना वीर्यशक्तिना ॥ १०
ततो याज्यनिमित्तं तु विश्वामित्रवसिष्ठयोः ।
वैरमासीत्तदा तं तु विश्वामित्रोऽन्वपद्यत ॥ ११
तयोर्विवदतोरेवं समीपमुपचक्रमे ।
ऋषिरुग्रतपाः पार्थ विश्वामित्रः प्रतापवान् ॥ १२
ततः स बुबुधे पश्चात्तमृषिं नृपसत्तमः ।
ऋषेः पुत्रं वसिष्ठस्य वसिष्ठमिव तेजसा ॥ १३
अन्तर्धाय तदात्मानं विश्वामित्रोऽपि भारत ।
तावुभावुपचक्राम चिकीर्षन्नात्मनः प्रियम् ॥ १४
स तु शप्तस्तदा तेन शक्तिना वै नृपोत्तमः ।
जगाम शरणं शक्तिं प्रसादयितुमर्हयन् ॥ १५

C. 1. 6714 B. 1. 176. 19 K. 1. 192. 23

---

other ref. below. K2 शकुणं सुमहा°. — d) Ñ2 V1 B Da Dn D1.2.4 °कुलवर्धनं. — ef) Ñ2 V1 B D transp. पुत्रश° and पुत्रं. T1 G3 °शतानां च वासिष्ठानां °त्मनां.

5 b) M6–8 एनं (for एवं). — c) Ś1 K Ñ1.3 तथैवर्षिर्; S स चाप्यपिर्. K (except K1) B (except B6) D2 T G2–5 इदं (for एनं). — After 5, K0.3.4 Ñ1.2 V1 D (except Da) S ins.:

1778* मम पन्था महाराज धर्म एष सनातनः ।
　　राज्ञा सर्वेषु धर्मेषु देयः पन्था द्विजातये ।

[Before line 1, S ins. शक्तिः. — (L. 2) K0.3.4 S धर्मेण (for सर्वेषु). K0 संकल्पाद्; K3.4 संकल्प्य; T1 G2.5 संदिष्टो; T2 G1.3.6 M संकल्पो; G4 सद्दष्टो (for धर्मेषु).]
K4 Ñ1.2 V1 Dn D1.2.4.5 cont.: B Da ins. after 5:

1779* एवं परस्परं तौ तु पथोऽर्थे वाक्यमूचतुः ।
　　अपसर्पापसर्पेति वागुत्तरमकुर्वताम् ।

6 Before 6, S ins. गंधर्वः. — K1 lacuna for 6a. — a) D5 शक्तिस्तु; T1 G2 स ऋषिर्. Ś1 यत्तु शक्तिर्महा- भागः (marg. *sec. m.* न चोवाच मुनिः किंचित्). — b) K4 तीर्थपथे; Ñ1 धर्मपथि; Ñ3 °र्म्ये पथि; G3 ब्रह्मपथे; Cd as in text. — c) S om. न. G4 तु तत् (for मुनेः). B5 D3 वाक्यात्; T G (except G3.5) मार्गात्; Cd मानाद् (as in text). — d) B3 कोपाच्च; B5 D4.5 क्रोधं च; S क्रोधाच्च (G1 °धेन). K3 Ñ1.3 B5 (m as in text) Da1 S अप°; Ñ2 V1 B1.6 Da2 Dn1.n2 D1 अथ (for अपि).

7 b) S (except M3) ऋषिं नृपतिसत्तमः. — G3 (hapl.) om. 7c–13b. — c) Here and below Ś1 K1 Da कषा- for कशा-. — d) S (G3 om.) नृपो (for तदा).

8 G3 om. 8 (cf. v. l. 7). — b) S (G3 om.) राजानं (for ततः स). Ś1 K1–3 Ñ1.3 D5 मुनिपुंगवः; S (G3 om.) ऋषिस°. — c) K0 transp. तं and शशाप. T1 रुपाविष्टो (for नृप°).

9 G3 om. 9 (cf. v. l. 7). Before 9, T G1.3–6 M6–8 ins. शक्तिः. — a) T2 G1.5.6 यन्मां (for यस्माद्). G4 हंसि राजन्स्वयं यन्मां. — b) K1 S °पसद.

10 G3 om. 10 (cf. v. l. 7). — a) Ś1 K1 G3 मानुष्य°; D1.5 T1 °विशिता-. Ś1 K1 मत्तः (for सक्तः). — d) Ś1 K B1 Da शक्रिणा.

11 G3 om. 11 (cf. v. l. 7). — a) T G1.4.5 तत्र (T1 यत्र) मार्ग°; G3.6 M6–8 तत्र राज्य°. Cd cites याज्यः. — b) T G1.4.5 भूपवासिष्ठयोस्तदा (T1 °योर्यदा). — c) T2 G1–6 यदा. K0.4 D4 तत्र; K3 G3 तत्तु. — d) S (G3 om.) °त्रोन्वविंदत (M3.5 °त्रोभ्यपद्यत). Cd cites अनुपद्यत.

12 G3 om. 12 (cf. v. l. 7). — a) T G (G3 om.) M5 एव (for एवं). — c) Ś1 (*sup. lin.* as in text) °रात्ततपाः; Ñ1 °रुग्रश्रवाः.

13 G3 om. 13ab (cf. v. l. 7). — b) Ś1 K1 G5 M6–8 °सत्तम. — c) G1.3 ऋषिपुत्रं. T1 G2 transp. ऋषेः पुत्रं and वसि°. — d) Ś1 K (except K2) °ष्ठसमतेजसं.

14 a) K0.4 तमात्मा°; K3 Ñ2 V1 B (except B5) D (except D3) ततोत्मा°; G3 तथात्मा°. — b) B5 (m as in text) हि; S तु (for अपि). — c) Ñ2 V1 B5 D4.5 अति-; D1 अपि; G3 अभि-; G4.6 अप- (for उप-). — d) D4 G5 चिकीर्षुर्.

15 a) Ñ3 M6–8 तथा (for तदा). — b) Ś1 K B

C. 1. 6719 B. 1. 176. 20 K. 1. 182. 20

तस्य भावं विदित्वा स नृपतेः कुरुनन्दन ।
विश्वामित्रस्ततो रक्ष आदिदेश नृपं प्रति ॥ १६
स शापात्तस्य विप्रर्षेर्विश्वामित्रस्य चाज्ञया ।
राक्षसः किंकरो नाम विवेश नृपतिं तदा ॥ १७
रक्षसा तु गृहीतं तं विदित्वा स मुनिस्तदा ।
विश्वामित्रोऽप्यपक्रामत्तस्माद्देशादरिंदम ॥ १८
ततः स नृपतिर्विद्वान्रक्षन्नात्मानमात्मना ।
बलवत्पीड्यमानोऽपि रक्षसान्तर्गतेन ह ॥ १९
ददर्श तं द्विजः कश्चिद्राजानं प्रस्थितं पुनः ।
ययाचे क्षुधितश्चैनं समांसं भोजनं तदा ॥ २०
तमुवाचाथ राजर्षिर्द्विजं मित्रसहस्तदा ।
आस्स्व ब्रह्मंस्त्वमत्रैव मुहूर्तमिति सान्त्वयन् ॥ २१
निवृत्तः प्रतिदास्यामि भोजनं ते यथेप्सितम् ।
इत्युक्त्वा प्रययौ राजा तस्थौ च द्विजसत्तमः ॥ २२
अन्तर्गतं तु तद्राज्ञस्तदा ब्राह्मणभाषितम् ।
सोऽन्तःपुरं प्रविश्याथ संविवेश नराधिपः ॥ २३
ततोऽर्धरात्र उत्थाय सूदमानाय्य सत्वरम् ।
उवाच राजा संस्मृत्य ब्राह्मणस्य प्रतिश्रुतम् ॥ २४
गच्छामुष्मिन्नसौ देशे ब्राह्मणो मां प्रतीक्षते ।
अन्नार्थी त्वं तमन्नेन समांसेनोपपादय ॥ २५

(except B3) Da Dn1 D1 शक्रिणा. T G M6-8 अथ (for वै). M3.5 °ना नृपसत्तम. — After 15ab, K4 ins.:

1780* तस्थौ तत्र च राजा तु सविषादो बभूव ह ।

— c) K3.4 B Da3 D1 शार्क्ङि. S राजा (for शार्क्ङि). — After 15, K4 D5 ins.:

1781* शापान्तो द्वादशे वर्षे तव राजन्भविष्यति ।
उक्तस्तु शक्रिणा राजा स तु तत्रैव संस्थितः ।

[D5 शापांतो तव राजर्षे द्वादशाब्दे भवि°, and ययौ स शक्रेरनयास्स तु तत्रै°.]

16 a) Ś1 K (except K3) तं; Ñ1.3 G1 M तु (M5 च) (for स). — b) K3 Ñ3 V1 B (except B1) D (except D5) कुरुसत्तम. — c) Ś1 K (except K3) तदा (for ततो). — d) Ś1 K1 संदि°.

17 a) K3 Ñ3 V1 B D (except D5) शापात्त(K3 °पांत)स्य तु; Ñ3 स शापं त°. Ś1 K1 विप्रस्य; Dn3 T1 G3 राजर्षेर्. — G1 om. 17c–18b. — d) K0.3.4 ततः (for तदा).

18 G1 om. 18ab (cf. v. l. 17). — a) K3 Ñ3 V1 B6 Da Dn D1 transp. तु and तं. Ñ1 रक्षसांतगृं°; T1 G3 राक्षसेन गृ°. K3.4 D4.5 तु (for तं). — b) Ñ3 ऋषिः (for मुनिः). Ñ1.3 ततः (for तदा). K3 Ñ3 V1 B D °त्वा मुनिसत्तमः. — c) Ś1 K0.1.3 Ñ1.3 D2.5 M3.5 °त्रोपचक्राम; K3 Ñ3 V1 B Da Dn1.n3 G1-3.5 °त्रोप्यपाक्रा°; K4 °त्रोपि चक्राम; D1 G6 °त्रोप्युपक्रा°.

19 a) K2.3 Ñ3 V1 B D तेन (for विद्वान्). — b) Ś1 K1 रक्षंतात्मा°; K0 रक्षत्यात्मा°; K2.3 Ñ3 V1 B D रक्षसांतर्गतेन वै; K4 Ñ1.3 रक्षसात्मा°. — c) Ś1 बलवान्; K4 बलात्सं°. K2.3 Ñ3 V1 B D पीडितः पार्थ. — d) Ś1 K0.1.4 च (for ह). K2.3 Ñ3 V1 B D नान्वबुध्यत किंचन.

20 a) Ñ3 V1 B6 Da Dn D1 अथ; T3 G3.5 तद् (for तं). K2.3 B1.3.5 D2.4.5 अथ तं ब्राह्मणः क°. — b) Ś1 तदा; Ñ3.3 V1 B6 Da Dn D1 वनं (D1 °ने); M5 पथि (for पुनः). K2.3 B1.3.5 D4.5 दृष्ट्वा पार्थिवसत्तमं; D3 दृष्ट्वा पार्थ वसन्वने. — c) Ñ3 V1 B D अयाचत क्षुधापन्नः.

21 a) K (except K3) Ñ1.3 D5 T1 G1.2 M स (for अथ). — Before 21cd, M6-8 ins. राजा. — c) Ś1 K (except K1) Ñ3.3 V1 B6 Da1 Dn D1.2.4 T G M3.5 आस्व; Ñ1 आस्तां; D5 M6-8 आस्थ; Cd आसु (sic). G3 अथ (for अत्र). — d) Ś1 S (except G3.5 M8) इव (for इति). Ś1 K (except K3) चिंतयन् (for सान्त्व°). Ñ3 V1 B6 D (except D2.4.5) °सं प्रतिपालयन्.

22 a) S विनिवृत्तः प्रदास्या°. — c) K0 स (for प्र-). — d) K0.3.4 D5 S (except G2.3.6) स; K1 Ñ1.3 तु (for च).

23 a) T1 G3 M6-8 °गतं ततो राजा; T3 G4.5 M3.5 °गतस्ततो राजा; G1.6 अंतःपुरं गतो राजा; G3 अंततस्तु तदा राजा. — b) T1 G1.2 M ततो (for तदा). K0.3.4 °भोजनं. — c) K3 om. सः. — d) S न सस्मार (for संवि°). — For 23, K3 Ñ3 V1 B D subst.:

1782* ततो राजा परिक्रम्य यथाकामं यथासुखम् ।
निवृत्तोऽन्तःपुरं पार्थ प्रविवेश महामनाः ।

The st. (23) is preserved intact only in the Kās'mīrī (S'āradā) version !

24 a) T1 G3 आहूय (for आनाय्य). K3 Ñ3 S सत्वरः (T3 as in text; G4-6 सत्तमः). — c) G6 °च वचनं स्मृ°. — d) Ñ1.3 प्रतिश्रवं; B5.6 प्रतिष्ठितं; D3 परिश्रुतं; B3m Cd as in text.

25 Before 25, S ins. राजा. — a) K3 गच्छ यस्मिन्; B3 अस्मिन्गच्छ; D3 G3 °च्छ तस्मिन्; D4 °च्छायुष्मन्; T1 तत्र तस्मिन्. K3 Ñ3 V1 B D (except D5) G4.5 वनोद्देशे-

एवमुक्तस्तदा सूदः सोऽन्नासाद्यामिषं क्वचित् ।
निवेदयामास तदा तस्मै राज्ञे व्यथान्वितः ॥ २६

राजा तु रक्षसाविष्टः सूदमाह गतव्यथः ।
अप्येनं नरमांसेन भोजयेति पुनः पुनः ॥ २७

तथेत्युक्त्वा ततः सूदः संस्थानं वध्यघातिनाम् ।
गत्वा जहार त्वरितो नरमांसमपेतभीः ॥ २८

स तत्संस्कृत्य विधिवदन्नोपहितमाशु वै ।
तस्मै प्रादाद्ब्राह्मणाय क्षुधिताय तपस्विने ॥ २९

स सिद्धचक्षुषा दृष्ट्वा तदन्नं द्विजसत्तमः ।
अभोज्यमिदमित्याह क्रोधपर्याकुलेक्षणः ॥ ३०

यस्मादभोज्यमन्नं मे ददाति स नराधिपः ।
तस्मात्तस्यैव मूढस्य भविष्यत्यत्र लोलुपा ॥ ३१

सक्तो मानुषमांसेषु यथोक्तः शक्तिना पुरा ।
उद्वेजनीयो भूतानां चरिष्यति महीमिमाम् ॥ ३२

द्विरनुव्याहृते राज्ञः स शापो बलवानभूत् ।
रक्षोबलसमाविष्टो विसंज्ञश्चाभवत्तदा ॥ ३३

ततः स नृपतिश्रेष्ठो राक्षसोपहतेन्द्रियः ।
उवाच शक्तिं तं दृष्ट्वा नचिरादिव भारत ॥ ३४

यस्मादसदृशः शापः प्रयुक्तोऽयं त्वया मयि ।
तस्मात्त्वत्तः प्रवर्तिष्ये खादितुं मानुषानहम् ॥ ३५

एवमुक्त्वा ततः सद्यस्तं प्राणैर्विप्रयुज्य सः ।
शक्तिनं भक्षयामास व्याघ्रः पशुमिवेप्सितम् ॥ ३६

शक्तिनं तु हतं दृष्ट्वा विश्वामित्रस्ततः पुनः ।
वसिष्ठस्यैव पुत्रेषु तद्रक्षः संदिदेश ह ॥ ३७

C. 1. 6736
B. 1. 176. 41
K. 1. 192. 48

— c) K0.2 Ñ V1 B (except B3) Da Dn D1.4 transp. त्वं and तं. Ś1 तत् (for तं). D5 S अन्नार्थिनं त्वम° (M6-8 तम°). — d) Ñ1 °नोपहारय.

26 Before 26, Ś1 S (except M3.5) ins. गंधर्वः; K0.4 Ñ2 V1 B5.6 D (D4 after corr.) गंधर्व उ°; K1.3 वैशं°; Ñ1.3 B3 D4 (before corr.) वैशं° उ°. — a) Ñ2 V1 B (except B3) Da Dn1.n3 D1.4 ततः (for तदा). — b) Ś1 K (except K2) D3.5 विद्यते नामिषं क्व°. — c) Ñ1 S (except G3.4) पुनः (for तदा).

27 a) T1 G2 महीपो (for राजा तु). B1.3 D2 G3 M5 राक्ष°. — c) K0.4 D2.5 अथैनं; G4 अन्नेन.

28 a) K1 D5 G1 पुनः (for ततः). — c) Ś1 K1 त्वरितं. — d) G4 °सं व्यपेत°.

29 a) K2 B1.5 D2.4 T2 G5.6 ततः; K3 स च; K4 D5 स तु; Ñ1.2 V1 Dn एतत् (for स तत्). T1 G2 तत्संस्कृत्य च वि°. — b) Ñ V1 °न्नोपहत°; B1.3 °न्नापिहि°; S अन्नं सामिषमाशु वै. Cd cites अपिहितं.

30 a) Ś1 (orig.) समृद्धश्च°; Ś1 (*sup. lin.*) K4 समिद्धश्च°; K1 स तृसश्च°; B3 संसिद्ध°; M8 स दिव्य°. Cd cites सिद्धचक्षुषा (as in text). T G M3.6-8 स दिव्यचक्षुर्दृष्ट्वा तु (T1 G2 तत्). — b) T1 G2 अभोज्यं (for तदन्नं). — c) K2 B (except B6) D2 न (for अ-). S अभोज्यमिति मत्वाह (G1 °थ) (T1 G2 स मानुषामिषं ज्ञात्वा). — d) T1 G2 निजगाद रुषान्वितः.

31 Before 31, K2 B D ins. ब्राह्मण उ°. — b) Ś1 K (except K2) D5 M8 transp. ददाति and स. Ñ2 V1 B6 D (except D4.5) S नृपाधमः (for नरा°). — c) G3 अस्यैव. G6 मुग्धस्य. — d) K4 B5 D5 G3 M6-8 लोलुपः (G3 °पं); T1 G1.2 लोलता; G4 लोमता; Cd as in text.

32 a) Ś1 K (except K1) °मांसस्य. — b) Ś1 K1.3 S °थोक्तं. Ś1 K B Da2 D1 शक्त्रिणा. Ñ2 V1 D5 तथा (for पुरा).

33 Before 33, S ins. गंधर्वः. — a) K Da B1 Cd °व्याहृतो; T1 G1.2 द्विजेन व्या°; M6-8 द्विरप्युदा°. K (except K0) Ñ1 राजा; S वाक्ये. — b) Ś1 K Ñ1.3 ततः स ब°; S शापो हि (G3 M5 °पि) ब°. — d) K2 Ñ1.2 V1 B D (except D5) नृपः (for तदा).

34 a) S °तिः पार्थ. — b) K0.2.4 Ñ2.3 V1 B5 Dn D1.4.5 S रक्षसा. K0 Ñ1.3 V1 Dn1.n3 T G3-6 M अपहृतेंद्रियः; K2-4 Ñ3 Da D2 उपहृ°; B6 D5 G1.2 अपह°. — c) Some MSS. शक्त्रिणं. T1 G2.3 M6-8 दृष्ट्वा तं (by transp.); T2 G1.4-6 M3.5 दृष्ट्वा तु.

35 K0 om. 35ab. — a) K4 Dn3 D2 M5 पापः. — b) T1 G3 यस्; G2 स (for अयं). K2.4 Ñ2 V1 B D (except D5) transp. त्वया and मयि. — d) Ñ2 V1 Dn D5 पुरुषान्; D2 मानवान्.

36 Before 36, M6-8 ins. गंधर्वः. — b) K0-2.4 B2 Da D2.4.5 S °प्रयोज्य. K4 Ñ2.3 V1 Dn च (for सः). K3 तं च प्राणैर्वियोज्य च. — c) Ś1 K0.1.2.4 Da Dn1 शक्त्रिणं; K2 D1.2.4 T1 G2 तं शक्तिं; B तं शक्तिं; G3.4 शक्तिं तं.

37 a) Ś1 K Da शक्त्रिणं; B तं शक्तिं; D2-4 T1 G3 तं

C. 1. 6737
B. 1. 176. 42
K. 1. 192. 49

स ताञ्शतावरान्पुत्रान्वसिष्ठस्य महात्मनः ।
भक्षयामास संक्रुद्धः सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥ ३८
वसिष्ठो घातितान्श्रुत्वा विश्वामित्रेण तान्सुतान् ।
धारयामास तं शोकं महाद्रिरिव मेदिनीम् ॥ ३९
चक्रे चात्मविनाशाय बुद्धिं स मुनिसत्तमः ।
न त्वेव कुशिकोच्छेदं मेने मतिमतां वरः ॥ ४०
स मेरुकूटादात्मानं मुमोच भगवानृषिः ।
शिरस्तस्य शिलायां च तूलराशाविवापतत् ॥ ४१
न ममार च पातेन स यदा तेन पाण्डव ।
तदाग्निमिद्ध्वा भगवान्संविवेश महावने ॥ ४२
तं तदा सुसमिद्धोऽपि न ददाह हुताशनः ।
दीप्यमानोऽप्यमित्रघ्न शीतोऽग्निरभवत्ततः ॥ ४३
स समुद्रमभिप्रेत्य शोकाविष्टो महामुनिः ।
बद्ध्वा कण्ठे शिलां गुर्वीं निपपात तदम्भसि ॥ ४४
स समुद्रोर्मिवेगेन स्थले न्यस्तो महामुनिः ।
जगाम स ततः खिन्नः पुनरेवाश्रमं प्रति ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षट्षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

शक्तिं; G3 शक्तिं तं; G4 शक्तिं तु. K (except K1) B D2.4.5 G4 निहतं; Ñ3 V1 Da Dn D1 तु मृतं; T1 G2 भक्षितं. — ᵇ) K0.2 ततस्ततः; Ñ2 V1 B D पुनः पुनः.

38 ᵃ) Ś1 K2 Ñ1 D5 G1.3.6 शतवरान्; K4 Ñ2 V1 B6 Da2 Dn D1.2.4 M6–8 शत्त्यव°; B1.3 शक्र्यव°; Da1 शक्रव°; G3.5 शतान्व°.

39 ᵃ) T1 G2 स्वपुत्रान्खादिता°. — ᵇ) S स्वान्सु° (T1 G2 रक्षसा). — ᶜ) K0 S क्रोधं; K2–4 कोपं; D5 क्रुद्धं (for शोकं); cf. 1. 167. 7 etc. — ᵈ) T1 G2 सुमेरुरिव.

40 ᵃ) D5 प्राण° (for चात्म°). — ᵇ) Ś1 M8 मतिं (for बुद्धिं). D5 ऋषिसत्तमः; S मुनिपुंगवः. K (except K1) बुद्धिं नृपतिसत्तमः. — ᶜ) K2 Ñ2.3 V1 B D (except D5) कौशिको°. T1 G2 न तस्योच्छेदनं मेने. — ᵈ) T1 G2 मुनिं (for मेने). Ś1 K (except K3) D5 मेने स मुनिपुंगवः (K0 D5 °सत्तमः).

41 ᵃ) Ñ1 सुमेरु°. — ᵇ) B1.3 मुमुचे. — ᶜ) Ñ3 V1 B D गिरेः (for शिरः). Ś1 K Ñ1.2 V1 Dn तु (for च). G1 शूलस्य च शिखायां च; G6 शिरसस्तस्य निलयं. — ᵈ) K3.4 D1 G1 तूलराशिम्.

42 ᵃ) M6 transp. न and ममार. T1 G2 स (for च). — ᵇ) S तदा स (G1 स तदा; G3 निपाते) मुनिसत्तमः (T1 G2 तदा मुनिवरोत्तमः). — ᶜ) B5 तद्; S (except T1) तथा. Ñ3.3m V1 B D (except Dn) इद्धं; Cd इद्ध्वा (as in text). K (except K1) तदा(K4 इया)ग्निमध्ये. — ᵈ) K3 महामुनिः; G1 °नले.

43 ᵃ) Ś1 K1 तथा. K0 स; K1 स्व; G1 तु (for सु-). G1 [ऽ]ग्निः. — ᶜ) K3.4 T2 G (except G2) M5 °घ्नः. — ᵈ) K3.4 D4.5 T G M3.6–8 तदा (for ततः). M6 शैशिरोग्निरभूत्तदा.

44 ᵃ) K1.2 Ñ V1 B D (except Da) G1.2 °प्रेक्ष्य. Ś1 K4 समुद्रमभिसंप्रेत्य. — ᵇ) D5 क्रोधावि°. — After 44^{ab}, K4 reads 1. 167. 1^{cd}, repeating it in its proper place. — K3 om. 44^{c}–45^{b}. — ᶜ) T2 G4–6 transp. बद्ध्वा and कण्ठे. — ᵈ) N (except B1.5 D2; K3 om.) T1 G3.5 M3 तदांभसि; M6–8 महां°.

45 K3 om. 45^{ab} (cf. v. l. 44). — After 45^{ab}, Ñ3 D4 (marg. *sec. m.*) ins.:

1783* न ममार तदा विप्रः कथंचित्संशितव्रतः ।

— ᶜ) Ś1 K1 च ततः; K0.2–4 स तदा; S (except M6–8) सततं.

Colophon om. in B5. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 चैत्ररथ, followed by वासिष्ठ; T1 संभव. Ś1 K0.1.3 Ñ3 B1.3.6 Da Dn D1.2 M5 (all om. the sub-parvan name) mention only वासिष्ठ (M5 वसिष्ठोपाख्यान). — *Adhy. name:* K0.4 वसिष्ठशोकः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 175; D4m 177; T1 174; T2 G2–5 125; G1 127; G6 M 126. — *S'loka no.:* Dn 49; M3 50. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 6714.

167

1 Ś1 K1 S om. उवाच. B5 वैशं° उ°. — ᵃ) S (except T1 G1–3) स आश्रमपदं दृष्ट्वा. — ᵇ) T1 G2 पुत्रैर्विरहितं मुनिः; M6–8 °तं तैर्महामुनिः. — ᶜ) K1.3.4 Da1 Dn3 स (for सु-). — ᵈ) Ñ3 V1 B D (except D5) T2 G3–6 अपि (for एव).

2 ᵃ) D5 T2 G4 पुण्यां (for पूर्णां). — ᵇ) G3 °ले तदांभसा. — ᶜ) S (except T1 G2.3) वृक्षान्वंजु(G1 °न्मंजु)लनीपादीन्. — ᵈ) Ś1 K0–2 Da1 T1 G1 वहंती; K4

१६७

गन्धर्व उवाच ।

ततो दृष्ट्वाश्रमपदं रहितं तैः सुतैर्मुनिः ।
निर्जगाम सुदुःखार्तः पुनरेवाश्रमात्ततः ॥ १
सोऽपश्यत्सरितं पूर्णां प्रावृट्काले नवाम्भसा ।
वृक्षान्बहुविधान्पार्थ वहन्तीं तीरजान्बहून् ॥ २
अथ चिन्तां समापेदे पुनः पौरवनन्दन ।
अम्भस्यस्या निमज्जेयमिति दुःखसमन्वितः ॥ ३
ततः पाशैस्तदात्मानं गाढं बद्ध्वा महामुनिः ।
तस्या जले महानद्या निममज्ज सुदुःखितः ॥ ४
अथ छित्त्वा नदी पाशांस्तस्यारिबलमर्दन ।
समस्थं तमृषिं कृत्वा विपाशं समवासृजत् ॥ ५
उत्ततार ततः पाशैर्विमुक्तः स महानृषिः ।
विपाशेति च नामास्या नद्याश्चक्रे महानृषिः ॥ ६
शोके बुद्धिं ततश्चक्रे न चैकत्र व्यतिष्ठत ।
सोऽगच्छत्पर्वतांश्चैव सरितश्च सरांसि च ॥ ७
ततः स पुनरेवर्षिर्नदीं हैमवतीं तदा ।
चण्डग्राहवतीं दृष्ट्वा तस्याः स्रोतस्यपातत् ॥ ८
सा तमग्निसमं विप्रमनुचिन्त्य सरिद्वरा ।
शतधा विद्रुता यस्माच्छतद्रुरिति विश्रुता ॥ ९
ततः स्थलगतं दृष्ट्वा तत्राप्यात्मानमात्मना ।
मर्तुं न शक्यमित्युक्त्वा पुनरेवाश्रमं ययौ ॥ १०
वध्वादृश्यन्त्यानुगत आश्रमाभिमुखो व्रजन् ।
अथ शुश्राव संगत्या वेदाध्ययननिःस्वनम् ।
पृष्ठतः परिपूर्णार्थैः षड्भिरङ्गैरलंकृतम् ॥ ११   C. 1. 6736 B. 1. 177. 12 K. 1. 193. 13

वहतीं; Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ B Dn D$_{2.4}$ G$_{3}$ हरंतीं; D$_{1}$ हरंती; D$_{3}$ वहती. B$_{6}$ द्रुमान् (for बहून्).

3 M$_{6-8}$ om. 3^{ab}. — ^{b}) Ñ$_{1}$ M$_{3.5}$ मुनिः (for पुनः). Ñ$_{2}$ V$_{1}$ B D (except D$_{5}$) T$_{2}$ G$_{3-6}$ कौरव°. — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ Ñ$_{1.3}$ B$_{5}$ G$_{1}$ अंभस्यस्यां; M$_{3}$ अस्यां नद्यां. D$_{5}$ अंभस्यंगानि म°. — ^{d}) D$_{5}$ M$_{5}$ अतिदुःख°.

4 ^{a}) Ś$_{1}$ तथा (for ततः). Ñ$_{1}$ इव; G$_{1}$ M$_{6-8}$ तथा (for तदा). — ^{b}) Ś$_{1}$ K दृढं; D$_{5}$ दृढैर्. — ^{c}) K$_{3}$ तस्मिन् (for तस्या). — ^{d}) G$_{3}$ न्यमज्जस्स (for निम°). K$_{3}$ G$_{1}$ स (for सु-).

5 ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ अवच्छि°; T$_{1}$ G$_{2}$ ततश्छि°; G$_{3}$ अथ भि°. — ^{b}) B$_{6}$ Dn D$_{1}$ °बलसूदन. — ^{c}) Ñ$_{2}$ V$_{1}$ B D T G स्थलस्थं; M$_{5}$ समर्थं. G$_{4}$ नीत्वा. — ^{d}) T G सा समा(G$_{3}$ समपा)सृजत्.

6 ^{a}) Ñ$_{1}$ महा-; M$_{6-8}$ जलात् (for ततः). — ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ G$_{3}$ महामुनिः (see below). — Ś$_{1}$ K$_{1}$ (hapl.) om. 6^{cd}. — ^{d}) K (K$_{1}$ om.) Ñ$_{3}$ B$_{6}$ D$_{5}$ M (except M$_{8}$) महामुनिः (see above); G$_{3.4}$ महातपाः. — After 6, D$_{4}$ (marg. *sec. m.*) S ins.:

1784* सा विपाशेति विख्याता नदी लोकेषु भारत ।
ऋषेस्तस्य नरव्याघ्र वचनात्तस्य धीमतः ।
उत्तीर्य च ततो राजन्दुःखितो भगवानृषिः ।

7 ^{a}) Ñ$_{3}$ B$_{5.6}$ Dn D$_{1}$ शोक-. Ñ$_{2}$ V$_{1}$ B$_{6}$ D (except D$_{4}$) तदा; G$_{6}$ तु तां (for ततः). T$_{1}$ G$_{2}$ शोकाविष्टं मनश्चक्रे. — ^{b}) G$_{1}$ चैकत्राप्यतिष्ठ°. — ^{cd}) Ś$_{1}$ स गच्छन्; S (except G$_{1.2}$) सोपश्यत्. D$_{4}$ transp. पर्वतान् and सरितः.

8 ^{a}) K$_{4}$ Ñ$_{2}$ V$_{1}$ B$_{1.2.6}$ दृष्ट्वा (for ततः). S (except G$_{3}$ M$_{5}$) च (for स). B$_{5}$ स दृष्ट्वा पुन°. — ^{c}) Ñ$_{2}$ V$_{1}$ B D भीमां (for दृष्ट्वा). — G$_{1}$ (hapl.) om. 8^{d}–10^{a}. — ^{d}) Ñ V$_{1}$ Dn D$_{1}$ °स्यपातयत्; B Da D$_{2.4.5}$ °स्यथापतत्; S (G$_{1}$ om.) स्रोतस्यात्मानमात्मना (cf. 10^{b}). — After 8, S (except G$_{1}$) ins.:

1785* मज्जयामास शोकार्तो मरणे कृतनिश्चयः ।

9 G$_{1}$ om. 9 (cf. v. l. 8). — ^{b}) T$_{2}$ G$_{1-6}$ M उपलभ्य (for अनुचिन्त्य). — ^{c}) Ñ$_{3}$ T$_{1}$ G$_{2}$ तस्माच्.

10 G$_{1}$ om. 10^{a} (cf. v. l. 8). — ^{b}) S (except G$_{3}$) आत्मानमृषिसत्तमः (cf. v. l. 8^{d}). — ^{c}) Ś$_{1}$ शक्यतेत्यु°; Ñ V$_{1}$ B D (except D$_{4}$) शक्यामीत्यु°. — ^{d}) D$_{5}$ °रेव समाययौ. — After 10, N T$_{1}$ G$_{1-3}$ ins.:

1786* स गत्वा विविधाञ्शैलान्देशान्बहुविधांस्तथा ।

11 ^{ab}) Ś$_{1}$ K$_{4}$ °दृशंत्यानुगत; K$_{1}$ °दृश्यत्यनु°; Ñ$_{1.3}$ °दृश्यंत्यानुगम्य. T$_{2}$ G$_{3.6}$ M °मुखं. K$_{0.4}$ °खो व्रजेत्; K$_{2}$ °खो ययौ; Ñ$_{3}$ °खोगमत्. Ñ$_{2}$ V$_{1}$ B D (except D$_{5}$) अदृश्यंत्याख्यया वध्वाथा(B$_{5}$ Da D$_{2}$ °ध्वा आ)श्रमेनुसृतोभवत्; T$_{1}$ G$_{2.3}$ अदृशंत्यागतश्रीमानाश्रमाभिमुखो ययौ; G$_{1}$ अपि दृश्यागतश्रीमानाश्र° °खो ययौ. — M$_{7}$ (hapl.) om.

C. 1. 6757
B. 1. 177. 18
K. 1. 193. 14

अनुव्रजति को न्वेष मामित्येव च सोऽब्रवीत् ।
अहं त्वदृश्यती नाम्ना तं स्नुषा प्रत्यभाषत ।
शक्तेर्भार्या महाभाग तपोयुक्ता तपस्विनी ॥ १२

वसिष्ठ उवाच ।

पुत्रि कस्यैष साङ्गस्य वेदस्याध्ययनस्वनः ।
पुरा साङ्गस्य वेदस्य शक्तेरिव मया श्रुतः ॥ १३

अदृश्यन्त्युवाच ।

अयं कुक्षौ समुत्पन्नः शक्तेर्गर्भः सुतस्य ते ।
समा द्वादश तस्येह वेदानभ्यसतो मुने ॥ १४

गन्धर्व उवाच ।

एवमुक्तस्ततो हृष्टो वसिष्ठः श्रेष्ठभागृषिः ।
अस्ति संतानमित्युक्त्वा मृत्योः पार्थ न्यवर्तत ॥ १५

ततः प्रतिनिवृत्तः स तया वध्वा सहानघ ।
कल्माषपादमासीनं ददर्श विजने वने ॥ १६
स तु दृष्ट्वैव तं राजा क्रुद्ध उत्थाय भारत ।
आविष्टो रक्षसोग्रेण इयेषात्तुं ततः स तम् ॥ १७
अदृश्यन्ती तु तं दृष्ट्वा क्रूरकर्माणमग्रतः ।
भयसंविग्नया वाचा वसिष्ठमिदमब्रवीत् ॥ १८
असौ मृत्युरिवोग्रेण दण्डेन भगवन्नितः ।
प्रगृहीतेन काष्ठेन राक्षसोऽभ्येति भीषणः ॥ १९
तं निवारयितुं शक्तो नान्योऽस्ति भुवि कश्चन ।
त्वदृतेऽद्य महाभाग सर्ववेदविदां वर ॥ २०
त्राहि मां भगवन्पापादस्माद्दारुणदर्शनात् ।
रक्षो अत्तुमिह ह्यावां नूनमेतच्चिकीर्षति ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

11c–13b. — c) K3 °र्थं; Ñ2.3 V1 B D °र्थं.

12 M7 om. 12 (cf. v. l. 11). — a) K1 अन्वव्रजत. — b) Ś1 K Ñ3 मामित्यथ; G1.3 मामिहेति. Ñ1 तु; Ñ2 V1 B D G1.3 अथ (for च). — c) K0 अहं नाम्ना त्व॰दृश्यंती; K2 °हं त्वदृश्यंती ना°; K3 अदृश्यंती त्वहं ना°; K4 °हं तु दृशती ना°; Ñ1 अहमित्यदृती ना°; Ñ2 V1 B D अहमित्यदृश्यं(D1 °शं)तीमं (B3 D2 अहोहमित्यदृश्यंती); Ñ3 अहमित्यनुदृश्यंती; S अदृश्यंत्यहमित्येव. — d) Ñ2 V1 B (except B3) D सा; Ñ3 तत् (for तं). M प्रत्युवाच ह. — e) K2.3 G3 शक्ति(G3 °क्ति)भार्या; B (except B6) D2 D1 शक्रेर्भार्या. T2 G1.4–6 M transp. शक्तेर् and भार्या. Ś1 K0 B3 D2 D4 T1 G1.2.4 M °भागा. — f) Ñ1 S मन(T1 G2.3 यश)स्विनी.

13 M7 om. 13ab (cf. v. l. 11). Ś1 K1 S om. उवाच. — a) M6 भद्रे (for पुत्रि). T1 G2.3 पुत्रस्यैष हि सांग°. — b) Ś1 K1 °ध्वनिः;. Ñ1 B6 D2 D5 S (except G4; M7 om.) वेदाध्ययननिःस्वनः. — d) Ś1 K B (except B6) D2 Dn1 शक्रेरिव. Ś1 M श्रुतं.

14 S (except T1 G2!) om. उवाच. K1 D1 अदृशत्यु°. — a) Ñ3 पुरा (for अयं). K1 Ñ3 समोत्पन्नः. — b) Ś1 K D2 शक्रेर्. — c) G2.3 तस्यैव. — d) Ñ2.3 V1 B D (except D5) T1 G1.2 M2.5 °भ्यस्यतो; G3 °भ्यासितो. S (except G2.3) गताः (for मुने).

15 Ś1 K S om. उवाच (G1 M2.5 om. the ref.). — a) K (except K1) D5 तदा; Ñ2 V1 B6 D2 Dn D1 तया (for ततो). — b) T1 G2 भगवानृषिः; T2 G1.4–6 M1 श्रेष्ठभागिनीं; G3 श्रेष्ठवागृ°. — d) Ś1 K D5 मार्गात्; B1 पथि; T1 G2 पाशात्; G3 प्रति॰ (for पार्थ). K0 अवर्तत; K2.3 G3 निव°.

16 a) K2 तु; T1 G2.3 सन् (for स). — b) T1 G2.3 अदृश्यंत्या सहायवान्. — c) G3 आयांतं (for आसीनं). — d) K3 गहने वने; G6 विपिने तदा.

17 a) Ś1 K0–3 Ñ1 B1.5 स च; T1 G2 मुनिं. D2 G4.6 तां (for तं). K4 स दृष्ट्वैव ततो राजा. — c) G3 राक्षसेंद्रेण. — d) K2.3 स (for स्म). K0 ह (for तं). K1 ततः स्मृतः; Ñ1.2 V1 B D तदा मुनिं; S अथौजसा. Ñ3 इयेषादयितुं तदा.

18 a) Ś1 अदृश्यती; K1.3.4 T2 °शंती. T1 G2 अपि (for तु). — b) T2 G1.4–6 घोर° (for क्रूर°). Ś1 उद्यतं; T1 G2.3 अध्वनि (for अग्रतः). — c) K0.2.4 °संदिग्धया.

19 Before 19, S (except G2.3) ins. अदृश्यंती. — b) B5 भगवान्मुने. — c) T2 G5 भयस्मयेन; G6 प्रगृहीतोति॰. S घोरेण. — d) Ñ2 V1 B D (except D5) दारुणः (for भीष°).

20 ab) Ñ1 transp. शक्तो and नान्यो. Ś1 [ऽ]स्ति भुवनत्रये; Ñ1 भुवि कथंचन. — c) K1 त्वदृतेस्य; Ñ1 B1 G3 त्वामृतेद्य; M6 दृश्यते°.

21 a) Ñ1.2 V1 B D G3–5 पाहि. — b) K0.2 Ñ1 M6–8 तस्माद्. — c) M2.5 रक्ष. Ś1 K Ñ1 भक्षयितुं; Ñ3 M6–8 आददितुं (for अत्तुमिह). T2 अप्यायां; G5 अप्यायन्

१६८

वसिष्ठ उवाच ।
मा भैः पुत्रि न भेतव्यं रक्षसस्ते कथंचन ।
नैतद्रक्षो भयं यस्मात्पश्यसि त्वमुपस्थितम् ॥ १
राजा कल्माषपादोऽयं वीर्यवान्प्रथितो भुवि ।
स एषोऽस्मिन्वनोद्देशे निवसत्यतिभीषणः ॥ २
गन्धर्व उवाच ।
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य वसिष्ठो भगवानृषिः ।
वारयामास तेजस्वी हुंकारेणैव भारत ॥ ३
मन्त्रपूतेन च पुनः स तमभ्युक्ष्य वारिणा ।
मोक्षयामास वै घोराद्राक्षसाद्राजसत्तमम् ॥ ४
स हि द्वादश वर्षाणि वसिष्ठस्यैव तेजसा ।
ग्रस्त आसीद्ग्रहेणेव पर्वकाले दिवाकरः ॥ ५
रक्षसा विप्रमुक्तोऽथ स नृपस्तद्वनं महत् ।
तेजसा रञ्जयामास संध्याभ्रमिव भास्करः ॥ ६
प्रतिलभ्य ततः संज्ञामभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
उवाच नृपतिः काले वसिष्ठमृषिसत्तमम् ॥ ७
सौदासोऽहं महाभाग याज्यस्ते द्विजसत्तम ।
अस्मिन्काले यदिष्टं ते ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ ८
वसिष्ठ उवाच ।
वृत्तमेतद्यथाकालं गच्छ राज्यं प्रशाधि तत् ।
ब्राह्मणांश्च मनुष्येन्द्र मावमंस्थाः कदाचन ॥ ९
राजोवाच ।
नावमंस्याम्यहं ब्रह्मन्कदाचिद्ब्राह्मणर्षभान् ।
त्वन्निदेशे स्थितः शश्वत्पूजयिष्याम्यहं द्विजान् ॥ १० C. 1. 6776 B. 1. 177. 3 K. 1. 183. 24

(for छावां). Ñ2 V1 B D राक्षसोयमिहात्तुं वै; T1 G1.2 राक्षसोत्तुमयं छा°; G3 राक्षसात्तु भयं नायान्; G4 असर्पास्वत्तुमित्याह; G6 राक्षसोत्तुमिहाप्यायान्. — d) T2 G (except G2) चिकीर्षितं. Ñ2 V1 B D नूनमावां समीहते (B1 महीपते).

Colophon om. in K2 Ñ2 V1 B1 Dn D1.3. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* T1 संभव. Ś1 K0.1.3.4 Ñ3 B3.5.6 Da D2.4 M3 (all om. the sub-parvan name) mention only वासिष्ठ (M3 वसिष्ठोपाख्यान). — *Adhy. no.* (figures, words or both): D4m 178; T1 175; T2 G2–5 126; G1 128; G6 M 127. — *S'loka no.:* M3 24.

168

1 Ś1 K S om. उवाच. — a) T1 G2 पुत्रि त्वया न भे°; G3 न त्वया पुत्रि भे°. — b) Ñ2 V1 B D राक्षासात्तु (D2 °त्ते); T1 G2 रक्षसोस्माद्; G3 राक्षसेषु. — c) Ś1 तद् (for एतद्). T1 G2 मुंच; G1 तस्माद् (for यस्माद्). — d) K3 समुत्थि° (for उपस्थि°). T2 G3 यं पश्यसि पुरः स्थितं.

2 a) T1 G2 असौ (for अयं). — b) S (except T1 G2.3) वीर्येण. — c) Ś1 एतस्मिन्; G3 एवास्मिन्.

3 Ś1 K1 S om. उवाच (G4.6 om. the ref.). — a) S (except T1 G2.3) सक्रुद्धं (for संप्रे°). — d) Ś1 K D5 पार्थिवं (for भार°).

4 a) Ś1 मुनिः; K0.3.4 D5 M5 ततः (for पुनः). — b) K0.4 तदाम्बु°. Ñ1 D2 T1 G2.4 स(T1 G2 त)मभ्युक्ष्य च वा°. — c) T2 G1.4–6 M transp. वै and घोराद्. Ñ2 V1 B D (except D5) वै शापात्; Ñ3 वै तस्मात्; T1 G2 राजानं. — d) Ñ2 V1 B D (except D5) तस्माद्घोरा(B Da D1.2 °द्घोरा)न्नराधिपं; T1 G2 रक्षसो घोरदर्शनात्.

5 b) K (except K1) S (except G3.5 M5) वासि°. K1.3 G1 इव; G2 च (for एव). — c) K0.1 D4 T1 G2.3.5 एव (for इव).

6 a) Ś1 Ñ3 G3 विप्रयुक्तो. — b) K4 T1 G2 नृपतिस्तद्वनं. — d) T1 G2.3 संध्याभ्राणीव.

7 a) B6 प्रज्ञाम्. — b) M5 प्रणिपत्य (for अभि°).

8 G5 om. 8^{ab}. — a) Ñ3 महाप्रज्ञ. — b) K4 Ñ2 V1 B D (except D5) मुनि° (for द्विज°). — c) Ś1 K1 यस्मिन्. Ś1 K (except K0) वै; B1.3 तु (for ते). — d) G3 ब्रह्मन् (for ब्रूहि). K0 B1 Da तत् (for किं). K0 करवाम. K0 B3.6 Da D1.5 किं (for ते).

9 Ś1 K S om. उवाच. — a) K3 कृतम्; B D5 वृतम्. T1 G2 यथाकामं. — b) T2 G1.3.6 मुंश्च (for गच्छ). Ś1 K1 G6 तं; K0 Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.2.4 वै; M6–8 च

C. 1. 6777 B. 1. 177. 15 R. 1. 193. 33

इक्ष्वाकूणां तु येनाहमनृणः स्यां द्विजोत्तम ।
तत्त्वत्तः प्राप्तुमिच्छामि वरं वेदविदां वर ॥ ११
अपत्यायेप्सितां मह्यं महिषीं गन्तुमर्हसि ।
शीलरूपगुणोपेतामिक्ष्वाकुकुलवृद्धये ॥ १२
गन्धर्व उवाच ।
ददानीत्येव तं तत्र राजानं प्रत्युवाच ह ।
वसिष्ठः परमेष्वासं सत्यसंधो द्विजोत्तमः ॥ १३
ततः प्रतिययौ काले वसिष्ठः सहितोऽनघ ।
ख्यातं पुरवरं लोकेष्वयोध्यां मनुजेश्वरः ॥ १४
तं प्रजाः प्रतिमोदन्त्यः सर्वाः प्रत्युद्ययुस्तदा ।
विपाप्मानं महात्मानं दिवौकस इवेश्वरम् ॥ १५
अचिरात्स मनुष्येन्द्रो नगरीं पुण्यकर्मणाम् ।
विवेश सहितस्तेन वसिष्ठेन महात्मना ॥ १६
ददृशुस्तं ततो राजन्नयोध्यावासिनो जनाः ।
पुष्येण सहितं काले दिवाकरमिवोदितम् ॥ १७
स हि तां पूरयामास लक्ष्म्या लक्ष्मीवतां वरः ।
अयोध्यां व्योम शीतांशुः शरत्काल इवोदितः ॥ १८
संसिक्तमृष्टपन्थानं पताकोच्छ्रयभूषितम् ।
मनः प्रह्लादयामास तस्य तत्पुरमुत्तमम् ॥ १९
तुष्टपुष्टजनाकीर्णा सा पुरी कुरुनन्दन ।
अशोभत तदा तेन शक्रेणेवामरावती ॥ २०
ततः प्रविष्टे राजेन्द्रे तस्मिन्राजनि तां पुरीम् ।

(for तव). K2–4 D5 प्रशासितुं. — c) K0 Ñ2 V1 B Da Dn D1.2.4 °णं तु; K1–4 Ñ1.3 D5 G3 °णांस्तु; T1 G2 M5 °णांस्त्वं; G6 °णाय. — d) Ś1 K1.2.4 Ñ1 D5 कथंचन.

10 Ś1 K1 S om. उवाच. T1 G2.3 कल्माषपादः (for राजा). — a) B5 विप्र (for ब्रह्मन्). Ś1 K1 °मंस्यामहं ब्र°; K0.3 Ñ2 V1 Da Dn D1.4 °मंस्ये (D4 °मन्ये) महाभाग; K3.4 °मंस्ये महं ब्र°; B6 °मंस्ये महाराज (m °प्राज्ञ); D5 °मन्ये महाब्र°; T1 G2 °मंस्ये महाब्र°; T2 G1.4–6 M °मंस्यामि वै ब्र°. — b) K2–4 S (except G3) °क्षणानहं. — c) B5 तद्वचः संस्थितः. K0 N V1 B D (except D5) सम्यक् (for शश्वत्). — d) Ś1 °ष्यामि वै.

11 a) K0 Ñ V1 B D (except D5) च (for तु). T1 G2.3 °णां त्वयैवाहम्. — b) Ś1 तपोधन (for द्विजो°). — c) Ś1 K1–3 तं त्वत्तः; B Dn D2.4.5 T G2.3 M5 तत्त्वतः; G1 तत्ततः. — d) Ñ3 V1 B Dn D1.3.5 सर्ववेद°.

12 a) K0 Ñ2 V1 B D G3 अपत्यमीप्सितं; K2.3 °प्सितं; T G2.4–6 M °प्सिता; G1 °त्यायार्पितां. S यत्त्वं (G1 मे त्वं; G3 त्वं मे) (for मह्यं). — b) Ś1 योषितं (for महिषीं). Ñ2 V1 B D (except D5) दातुमर्हसि सत्तम. — c) K0 Ñ V1 B D G2 °णोपेतम्; K1 रूपशील° (by transp.); G3 शीलवृत्त°.

13 Ś1 K1.2 om. गन्धर्व उ°; S om. उवाच. — a) K2–4 D5 M6–8 ददामीत्ये°; G3 तथास्त्वित्ये°. — b) K1 D5 T1 G2.3 प्रत्यभाषत. — d) S महातपाः.

14 a) G3 तस्मिन् (for ततः). T1 G2 तस्मिन् (for प्रति-). — b) N सह (Ś1 °हि-) तेन वै (Ś1 हि; K1–4 Ñ1 D5 ह). — cd) N ख्यातां; G2 ख्याताः. Ś1 K1.2.4 पुरि(K2 °री)वरां; K0 Ñ2 V1 B Da Dn D1.2.4 पुरीमिमां; K3 D5 पुरीं वरां; Ñ1.3 पुरवरां; T1 परवरे. Ś1 T1 G3 M5 लोके ह्य°; K4 B3.5 D4 लोके अ°. K0–2 Ñ V1 B1.6 D (except Da) T1 G2.3 M3.5 °श्वर.

15 a) T2 G1.3.6 M transp. तं and प्रजाः. S °नंदंत्यः (G3 °नंदंति). — b) K0 Ñ2 V1 B D प्रत्युद्गतास्; K2.3 प्रतिययुस्; Ñ1.3 प्रत्युदियुस्. — c) T1 G2 अपा°. — d) Ś1 K3 M6–8 °कसम्.

16 a) Ñ1 अचिरात्तु; Ñ2 V1 Dn D1 सुचिराय; B1.3.4 D3 स चिराय; B6 °राय. — b) K0 Ñ2 V1 B D (except D5) °लक्षणां. — d) K0 Ñ2 V1 B (except B5) D (except D5) महर्षिणा (for महा°).

17 a) K1.3 ते (for तं). K0 Ñ3 V1 B D महीपालम्; T1 G2.3 तदा सर्वे; G4m महाराजम् (G4 orig. ततो राजन् as in text). — b) Ś1 K1 नराः (for जनाः). — c) K0.4 Ñ3 V1 B D पुरोहितेन (K4 पुरोधसा च) सहितं. — d) K2.3 Ñ1 S (except M5) निशाकरमि°.

18 a) K0 Ñ3 V1 B6 D (except D2.5) च; B1.3.5 तु (for हि). Ñ1 G3 पूज°; G2 द्योत°. — b) Ś1 लक्ष्मभृतां. B1.3.5 D1.2.4 सु(B1.3 D2 स्व)लक्ष्म्या राजकुंजरः. — c) G1 तामयोध्यां व्योमशीतां(!). — d) K0 Da इवोषितः.

19 a) Ś1 K1 °क्तं मृष्टमार्गं च; K4 °ष्टमार्गं च; T1 G2.3 सिक्तसंमृष्ट°. — b) Ś1 K1 °च्छ्रायभूषणं; K0 Ñ2 V1 B D °काध्वजशोभितं; K2–4 °च्छ्रे(K2 °च्छ्र)यभूषणं; Ñ3 °काध्वजभू°; T1 G2 °कावलिभू°. — d) Ñ1 पुरी तस्य महीपतेः; M5 तत्पुरं पुरुषोत्तम.

20 a) Ñ1 T1 G1.2 M हृष्ट°. — b) Ś1 K1.2.4 T1 पुरुनंदन. — c) K1 G4 तदानेन; M6–8 तथा तेन.

21 a) Ñ1.2 V1 B1.5.6 Dn D1.4.5 राजर्षौ; B3 Da3

तस्य राज्ञोऽऽज्ञया देवी वसिष्ठमुपचक्रमे ॥ २१
ऋतावथ महर्षिः स संबभूव तया सह ।
देव्या दिव्येन विधिना वसिष्ठः श्रेष्ठभाग्‍ऋषिः ॥ २२
अथ तस्यां समुत्पन्ने गर्भे स मुनिसत्तमः ।
राज्ञाभिवादितस्तेन जगाम पुनराश्रमम् ॥ २३
दीर्घकालधृतं गर्भं सुषाव न तु तं यदा ।
साथ देव्यश्मना कुक्षिं निर्बिभेद तदा स्वकम् ॥ २४
द्वादशेऽथ ततो वर्षे स जज्ञे मनुजर्षभ ।
अश्मको नाम राजर्षिः पोतनं यो न्यवेशयत् ॥ २५ C. 1. 6731 B. 1. 177. 47 K. 1. 183. 46

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

राजर्षे; S कौंतेय (T1 G2.3 राजेंद्र). — b) Ko Ñ2 V1 B D तत्पुरमुत्तमं (D1 पुरमनुत्तमं) (for राज° etc.). — c) Ko.1 Ñ V1 B D (except D5) राज्ञस्तस्याज्ञया; S तस्य राज्ञोय सा (G3 °स्य राजाज्ञया).

22 a) K2.3 D5 च (for स). Ko Ñ2 V1 B Da Dn D1.4 महर्षिः (D4 वसिष्ठः) संविदं कृत्वा; D2 महर्षिस्तु ऋतौ तत्र. — c) G3 तपसा (for विधिना). G1 वेदेन विधिना देव्या. — d) K2 D2 श्रेष्ठवागृषिः; Dn3 G3 सत्यवागृ°; D5 G2 °वागृषिः.

23 a) Ko Ñ1.2 V1 B D ततः (for अथ). Ś1 K (except Ko) Ñ1 M6-8 तस्याः. Ś1 K1.2.4 Ñ1 समापन्ने. — c) Ñ1 राज्ञातिपूजितस्तु. — d) Ñ2 V1 B Dn D1.4.5 मुनिः (for पुनः).

24 a) Ko Ñ2.3 V1 B D °कालेन सा (Ñ3 तं); K2 Ñ1 G6 °कालं धृतं; T2 °कालसृतं; G5 °काले धृतं; M6-8 °कालकृतं. Ś1 °काले धृते गर्भे. — b) K (except K1) Ñ2.3 V1 B D सुषुवे. G3 स (? read न) तु सा यथा; G4 न सुतं यदा. T1 G2 न सुषाव नृपप्रिया. — c) K3 transp. साथ and देवी; Ś1 K1.2.4 Ñ1.3 D5 G3 transp. अथ and देवी. Ko Ñ2 V1 B Da Dn D1.2.4 तदा; G1 M6-8 सा तु; M3 सा च (for साथ). Ś1 K1 आत्मना; G3 आत्मनः (for अश्मना). G2 (corrupt) सा तयेद्धशुना; M5 सा तदैवाश्मना. — d) T1 G3 निष्पिपेष (for निर्बि°). Ko Ñ2 V1 B Da Dn D1.2.4 यशस्विनी; T1 G2.3 मनस्विनी; M3 (inf. lin. as in text).5 तदा स्वयं.

25 a) Ko.4 B6 Da G3 तु; K3 D5 च (for ऽथ). G1 M6-8 तदा (for ततो). Ñ2 V1 Dn ततोपि द्वादशे वर्षे; B1.3.5 D1.2.4 ततो (D4 तदा) द्वादशमे व°; T1 G3 संपूर्णे द्वादशे व°. — b) K2-4 B1.3.5 T G (except G4) M7.8 संजज्ञे. Ko B6 Da2 D4 पुरुषर्षभ; K1 मनुजेश्वर; Ñ2 V1 Da1 Dn D1 पुरुषर्षभः; Ñ3 B1 D5 T2 G1.5 °र्षभः; G3 भरतर्षभ; M6-8 मनुजेश्वरः. — c) Ñ3 नृपतिः (for राज°); — d) Ś1 K1 पालनं; Ko.2 B3 D2 G4 पत्तनं; K3.4 पौंड्रकं; Ñ1.3 सदनं; Ñ2 V1 Da Dn D4.5 पौदन्यं; B1.3 D1 पौदनं; B6 पौदानं (m नगरं); G1.3 गोदानं; G6 पालनं; Cd पाठनं; text as in T2 M. ※ Nil.: पौदन्यमिति तु पठितुं युक्तं। ※ Ś1 निवेश°; M5 न्यवेद°. T1 G2 इक्ष्वाकूणां कुलोद्वहः; G5 सर्वराजर्षिसत्कृतः.

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 चैत्ररथ, followed by वासिष्ठ; T1 संभव. Ś1 K Ñ3 B D M3.5 (all om. the sub-parvan name) mention only वासिष्ठ (M3.5 वासिष्ठोपाख्यान); to it Ś1 Ko.1.4 Ñ3 D2.4 add समाप्त. — *Adhy. name:* Ś1 K1 अश्मकोत्पत्तिः; Ko.2 D5 कल्माषपादशाप(Ko om. शाप)मोक्षः; Ñ1.2 V1 सौदाससुतोत्पत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 T1 176; D3 m 179; T2 G2-5 127; G1 129; G6 M 128. — *S'loka no.:* Dn 46; M3 25. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 6761.

169

1 Ś1 K1 S om. उवाच (G5 om. the ref.). D2 वैशं°. — b) K3 अदृश्यंती. — cd) Ś1 K (except Ko) B1.5 Da D1 शक्रेः, and Ś1 K B (except B6) Da D1 शक्रिणं.

2 a) Ko Dn2 °दिकं; K2.3 °दिकां. — b) Ko.2.3 क्रियां. Ñ V1 B D (except D5) M3.5 °सत्तमः. — cd) M3.5 transp. पौत्रस्य and चकार. Ñ1 T1 G2.3 मनुजव्याघ्र (for भरत°).

3 a) B6 Da Dn D4 °सुः स य°; D5 °सुः संय°; T G2.5 परासीर्णो य°; G1.6 M °सुः प्रपतंस्ते°. Cd cites परासुः. — b) Ñ2 V1 B D मुनिः (for तदा). — c) G3 पिता; M तथा (for ततो). — d) Ś1 B1.2.5 D2.4 G3 श्रुतः.

4 a) B6 Da Dn3 D1 अमन्यत्स च ध°; T1 G2.3 मन्यतेयं महाभागं. — b) Ś1 तथा; Ñ2 V1 B Da D1 मुनिः; Dn D1.2 मुनिं. — c) Ś1 K Ñ1 D5 हि; Ñ2 V1 B6

१६९

G. 1. 6792
B. 1. 178. 1
K. 1. 194. 1

गन्धर्व उवाच ।

आश्रमस्था ततः पुत्रमदृश्यन्ती व्यजायत ।
शक्तेः कुलकरं राजन्द्वितीयमिव शक्तिनम् ॥ १
जातकर्मादिकास्तस्य क्रियाः स मुनिपुंगवः ।
पौत्रस्य भरतश्रेष्ठ चकार भगवान्स्वयम् ॥ २
परासुश्च यतस्तेन वसिष्ठः स्थापितस्तदा ।
गर्भस्थेन ततो लोके पराशर इति स्मृतः ॥ ३
अमन्यत स धर्मात्मा वसिष्ठं पितरं तदा ।
जन्मप्रभृति तस्मिंश्च पितरीव व्यवर्तत ॥ ४
स तात इति विप्रर्षिं वसिष्ठं प्रत्यभाषत ।
मातुः समक्षं कौन्तेय अदृश्यन्त्याः परंतप ॥ ५
तातेति परिपूर्णार्थं तस्य तन्मधुरं वचः ।
अदृश्यन्त्यश्रुपूर्णाक्षी शृण्वन्ती तमुवाच ह ॥ ६
मा तात तात तातेति न ते तातो महामुनिः ।
रक्षसा भक्षितस्तात तव तातो वनान्तरे ॥ ७
मन्यसे यं तु तातेति नैष तातस्तवानघ ।
आर्यस्त्वेष पिता तस्य पितुस्तव महात्मनः ॥ ८
स एवमुक्तो दुःखार्तः सत्यवागृषिसत्तमः ।
सर्वलोकविनाशाय मतिं चक्रे महामनाः ॥ ९
तं तथा निश्चितात्मानं महात्मानं महातपाः ।
वसिष्ठो वारयामास हेतुना येन तच्छृणु ॥ १०

वसिष्ठ उवाच ।

कृतवीर्य इति ख्यातो बभूव नृपतिः क्षितौ ।
याज्यो वेदविदां लोके भृगूणां पार्थिवर्षभः ॥ ११

D_a D_n $D_{1.2.4}$ तु (for च). — ^{d}) K_0 $G_{1.2}$ °रीव स वर्तते; $\tilde{N}_2$ V_1 B D G_3 °रीवान्ववर्तत (B_1 °रीवान्वपद्यत; D_5 °रीव प्रवर्तत); T_1 °रीव न्यव°; G_4 °तरं स व्य°; M_5 °रीवाभ्यव°.

5 ^{a}) K_3 $N_{2.3}$ V_1 B_1 D_n $G_{1.2}$ इव (for इति). $K_{0.4}$ $\tilde{N}_{2.3}$ V_1 $B_{3.6}$ D_a $D_{n1.n2}$ D_4 T_1 $G_{2.3}$ विप्रर्षिं (as in text); the rest विप्रर्षिर्. — ^{b}) B_3 अभ्यभाषत; T_1 प्रत्युवाच ह. — ^{c}) S (except T_1 $G_{2.3}$) समीपे (for समक्षं). $Ś_1$ K D_5 कौरव्य; $\tilde{N}_1$ विप्रर्षिर्. — ^{d}) $Ś_1$ त्वदृ°; K_1 त्वदृश्यंत्या; K_2 D_{a2} G_1 M °श्यंत्या; K_3 अदृशं°; D_5 नादृ°. S (except T_1 $G_{2.3}$) नराधिप.

6 ^{a}) Cf. 1. 127. 3^c. — ^{b}) S (except T_1 $G_{2.3}$) इदं (for तन्). — ^{d}) $Ś_1$ $K_{0.2.4}$ $\tilde{N}$ V_1 B D (except D_{n3} $D_{2.5}$) $M_{2.5}$ शृण्वती; K_1 शृण्वते.

7 ^{a}) $K_{0.2}$ D_5 इत्येवं; K_1 $\tilde{N}_{1.3}$ M_3 इति न ते (for तातेति). G_5 (corrupt) माता तात ततो नेति. — ^{b}) $K_{0.2.3}$ नैष; K_1 $\tilde{N}_{1.3}$ T_1 $G_{2.3}$ M_3 तात (for न ते). K_1 $\tilde{N}_{1.3}$ एष (for तातो). $\tilde{N}_3$ T_1 G_2 महानृषिः. $Ś_1$ न तातोसौ महा°; K_4 $\tilde{N}_2$ V_1 B D ब्रूह्येनं पितरं पितुः. — ^{d}) T_1 G_2 महातपाः; T_2 G_4 महामुने; $G_{1.5}$ M महावने; G_6 महामुनिः.

8 D_a om. 8^{ab}. — ^{a}) T_2 G (except $G_{2.3}$) M (except M_5) तातं त्वं (for तातेति). — ^{b}) D_{n1} न तु; T_2 G_6 न वै; $G_{4.5}$ नैव; M_{6-8} न ते (for नैष). — ^{c}) $\tilde{N}_3$ V_1 B D (except D_5) om. तु. $\tilde{N}_3$ तात (for तस्य). — ^{d}) $\tilde{N}_1$ धर्मः (for पितुः). $\tilde{N}_1$ T $G_{1.2.4-6}$ मनस्विनः; $\tilde{N}_{2.3}$ V_1 B D (except D_5) यशस्विनः; G_3 M तपस्विनः.

9 ^{a}) K (except K_1) सर्वरक्षो°. Cd cites सर्वलोका:. — ^{d}) $\tilde{N}_1$ महायशाः; $\tilde{N}_3$ S °तपाः.

10 S (except T_1 $G_{2.3}$) om. 10^{ab}. — ^{b}) N_2 V_1 B_1 D_n D_1 स महात्मा (for महात्मानं). B_3 महायशाः. — After 10^{ab}, K_4 $\tilde{N}_2$ V_1 B D ins.:

1787* ऋषिर्ब्रह्मविदां श्रेष्ठो मैत्रावरुणिरन्त्यधीः ।

[K_4 °रग्रधीः; $B_{5.6}$ °रध्य°; D_1 °धर्म°; $D_{4.5}$ °रर्थे°.]

— ^{d}) $\tilde{N}_1$ G_4 अनेन (for येन). $Ś_1$ $K_{0.1.4}$ तं (for तत्). G_3 °ना केनचिच्छृ°.

11 T_2 $G_{5.6}$ M_{5-8} om. वसिष्ठ उ°. $Ś_1$ K_1 S om. उवाच. — ^{a}) $\tilde{N}_1$ °वीर्येति विख्यातो. — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.3.4}$ $\tilde{N}_{1.3}$ T_1 $G_{2.3}$ नृपतिर्भुवि; $\tilde{N}_2$ V_1 B D (except D_{51}) पृथिवीपतिः. — ^{c}) $Ś_1$ K_1 यज्वा; $B_{1.3}$ D_a D_5 याज्ये; T_2 $G_{4.5}$ मान्यो. — ^{d}) K_3 $B_{1.6}$ D_{a2} $D_{4.5}$ $G_{1.3.6}$ °वर्षभ; T_1 G_2 भरतर्षभ.

12 ^{a}) T_2 G_{4-6} अन्वग्रहीत्; Cd अग्रभुजः (as in text). — ^{c}) $Ś_1$ K_1 G_6 सोमेन; K_2 G_1 M_5 होमांते. — ^{d}) Ś) $K_{1.4}$ $\tilde{N}_1$ B_5 D (except $D_{2.4.5}$) पते (for पतिः).

स तानग्रभुजस्तात धान्येन च धनेन च ।
सोमान्ते तर्पयामास विपुलेन विशां पतिः ॥ १२
तस्मिन्नृपतिशार्दूले स्वर्यातेऽथ कदाचन ।
बभूव तत्कुलेयानां द्रव्यकार्यमुपस्थितम् ॥ १३
ते भृगूणां धनं ज्ञात्वा राजानः सर्व एव ह ।
याचिष्णवोऽभिजग्मुस्तांस्तात भार्गवसत्तमान् ॥ १४
भूमौ तु निदधुः केचिद्भृगवो धनमक्षयम् ।
ददुः केचिद्द्विजातिभ्यो ज्ञात्वा क्षत्रियतो भयम्॥१५
भृगवस्तु ददुः केचित्तेषां वित्तं यथेप्सितम् ।
क्षत्रियाणां तदा तात कारणान्तरदर्शनात् ॥ १६
ततो महीतलं तात क्षत्रियेण यदृच्छया ।
खनताधिगतं वित्तं केनचिद्भृगुवेश्मनि ।
तद्वित्तं ददृशुः सर्वे समेताः क्षत्रियर्षभाः ॥ १७
अवमन्य ततः कोपाद्भृगूंस्ताञ्शरणागतान् ।
निजघ्नुस्ते महेष्वासाः सर्वांस्तान्निशितैः शरैः ।
आ गर्भादनुकृन्तन्तश्चेरुश्चैव वसुंधराम् ॥ १८
तत उच्छिद्यमानेषु भृगुष्वेवं भयात्तदा ।
भृगुपत्न्यो गिरिं तात हिमवन्तं प्रपेदिरे ॥ १९
तासामन्यतमा गर्भं भयाद्दधार तैजसम् ।
ऊरुणैकेन वामोरुर्भर्तुः कुलविवृद्धये ।
ददृशुर्ब्राह्मणीं तां ते दीप्यमानां स्वतेजसा ॥ २०
अथ गर्भः स भित्त्वोरुं ब्राह्मण्या निर्जगाम ह ।
मुष्णन्दृष्टीः क्षत्रियाणां मध्याह्न इव भास्करः ।
ततश्चक्षुर्वियुक्तास्ते गिरिदुर्गेषु बभ्रमुः ॥ २१

C. 1. 6616
B. 1. 178. 25
K. 1. 194. 25

---

13 a) S तस्मिंस्तु (M6–8 °श्च) नृपशा°. — b) K (except K1) D5 स्वर्गते. K4 B5 च; B3 Dn3 D2 तु (for ऽथ). Ś1 K3 Ñ. V1 B D (except D5) G1 कथंचन. — c) Ś1 K1 G4 °कुलीया°; T1 G2 °कुलीना°; Cd as in text. D5 बभूव तत्कुलजातानां (hypermetric!).

14 a) Ñ2 V1 B D (except D5) भृगूणां तु (for ते भृ°). — b) Ś1 K (except K1) D5 T2 G3.6 हि; Ñ3 V1 B Da Dn D1.2.4 ते (for ह). T1 G1–3 °नः संचितं बहु. — c) K1 यजिष्णवो; K2 धनार्थिनो; Cd as in text. Ś1 D1 T1 G1–3 ते (for तान्). — d) K3 D5 तदा; Ñ2.3 V1 B (except B5) Dn D2.4 ततो (for तात). M6 ब्राह्मण°.

15 ab) B5 D2 भूमौ च; T1 G2 ते भूमौ. G3 निधनं (for निद°). T2 G1.4–6 M (except M5) transp. निदधुः and भृगवः. Ñ3 वदतो (for भृग°). — d) D1 क्षत्रियजं.

16 Da om. 16ab. — a) T1 G2 M6–8 च (for तु). Ś1 (*sup. lin.* as in text) दधुः; G1.4 ततः. — b) K0.2.4 वित्तमभीप्सि°. — d) K4 °णांतरकारणात्. Cd cites कारणांतरात्.

17 a) T2 G4.5 °तले. — d) T2 G5.6 M कस्मिंश्चित् (M8 किंचित्तु) (for केनचित्). — e) K0 केचित् (for सर्वे). — f) B5 भूतले (for समे°).

18 a) S (except T1 G1) अवमत्य. Ñ2 V1 B1.3 Dn D1.2.5 T2 G3–6 M (except M5) क्रोधाद्; B5 क्रुध्या; D4 क्रुद्धा. — b) S (except T1 G2) ते (for तान्). — c) Ś1 K D5 °स्ते ततः कोपात् (K3 क्रोधात्); Ñ1.3 °स्ते महीपालाः; Ñ2 V1 B Da Dn D1.2.4 °घ्नुः परमेष्वा°. — d) K0.3 सर्वांस्तु; K4 सर्वान्तु; T2 G4–6 M3.6–8 बहून्वै; G1 M5 भृगून्वै. — e) Ñ1.3 V1 B D °दवकृंतंतश्. — f) G3 कुतः (for चेरुः). Ñ2 V1 B D सर्वां; G3 चेमां (for चैव).

19 a) N1 निश्छिद्य°; S (except T1 G2.3) उत्साद्य°. — c) Ñ2 V1 B D दुर्गं (for तात). — d) G3 भानुमंतं (for हिम°).

20 a) Ś1 K1 Ñ3 अन्यतरा; Dn3 D4.5 एकतमा. — b) Ś1 भयाद्दधार; K0.2 D5 भयादाधत्त; K1 Ñ3 °द्दध्रेय; K4 °द्दध्रेति-; Ñ1 संदधाराति-; T2 G1.4–6 M धारयामास; K3 as in text! K4 Ñ1 D5 M3.5 तेजसं; G1 M6–8 तेजसा. Ñ2 V1 B Da Dn D1.2.4 भयाद्दध्रे महौजसं; T1 G2.3 दधार सुसमाहिता. — c) Some MSS. वामोरूः (*or* °रु). — After 20cd, K4 Ñ2 V1 D (except Da) S ins.:

1788* तद्गर्भमुपलभ्याशु ब्राह्मणी या भयार्दिता ।
गत्वैका कथयामास क्षत्रियाणामुपह्वरे ।
ततस्ते क्षत्रिया जग्मुस्तं गर्भं हन्तुमुद्यताः ।

[(L. 1) S तं (for तद्), and अथ (for आशु). K4 सा; D2 च; D5 तु; T1 G1–3 एका; T2 G4–6 M अन्या (for या). T2 G4–6 M °र्दिताः. — (L. 2) T1 G2 संगत्य; T2 G3 गर्भं वै; G1.4.6 M6–8 गत्वा वै; G3 संगत्या; M3.5 गत्वा ताः. T2 G1.4–6 M °मासुः; G2 श्रावया°. S °णामुपांतिके.]
— e) Ñ2 V1 B5 D (except D5) तेथ (for तां ते). — f) B5 Da D2.4 Nilp दुद्रुवुस्तामनिंदितां.

21 a) B Da D2.4 ततो (for अथ). — c) T1 G2 दृष्टिः; G1.3.4 M (except M5) दृष्टिं. — d) M6–8 मध्याह्नम्. — D5 om. 21ef. — e) K3 G1 विमुक्तास्ते; Ñ2 V1 B D (D5 om.) विहीनास्ते. — T1 G2 (hapl.) om. 21f–23a.

C. 1. 6816 B. 1. 178. 20 K. 1. 194. 20 ततस्ते मोघसंकल्पा भयार्ताः क्षत्रियर्षभाः ।
ब्राह्मणीं शरणं जग्मुर्दृष्ट्यर्थं तामनिन्दिताम् ॥ २२
ऊचुश्चैनां महाभागां क्षत्रियास्ते विचेतसः ।
ज्योतिःप्रहीणा दुःखार्ताः शान्तार्चिष इवाग्नयः॥२३

भगवत्याः प्रसादेन गच्छेत्क्षत्रं सचक्षुषम् ।
उपारम्य च गच्छेम सहिताः पापकर्मणः ॥ २४
सपुत्रा त्वं प्रसादं नः सर्वेषां कर्तुमर्हसि ।
पुनर्दृष्टिप्रदानेन राज्ञः संत्रातुमर्हसि ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥

१७०

ब्राह्मण्युवाच ।
नाहं गृह्णामि वस्तात दृष्टीर्नास्मि रुषान्विता ।
अयं तु भार्गवो नूनमूरुजः कुपितोऽद्य वः ॥ १
तेन चक्षूंषि वस्तात नूनं कोपान्महात्मना ।
स्मरता निहतान्बन्धूनादत्तानि न संशयः ॥ २

गर्भानपि यदा यूयं भृगूणां घ्नत पुत्रकाः ।
तदायमूरुणा गर्भो मया वर्षशतं धृतः ॥ ३
षडङ्गश्चाखिलो वेद इमं गर्भस्थमेव हि ।
विवेश भृगुवंशस्य भूयः प्रियचिकीर्षया ॥ ४
सोऽयं पितृवधान्नूनं क्रोधाद्वो हन्तुमिच्छति ।

---

22 T1 G2 om. 22 (cf. v. l. 21). — ^{a}) Ś1 मेघसंकाशा; K1 मेघ°; Ñ1 मोह°; Ñ2 V1 B D मोहमापन्ना. — ^{b}) Ñ1.3 S (T1 G2 om.) °ताः क्षत्रियाः पुनः; Ñ2 V1 B D राजानो नष्टदृष्टयः (D1 °बुद्धयः).

23 T1 G2 om. 23^a (cf. v. l. 21). — ^{a}) K1 Da M6-8 °भागाः. — ^{b}) T1 G2 °याश्च. — ^{c}) Ś1 K1 G3 °प्रहीना; T1 G2 M6-8 °णान्; G4 °विहीना. — ^{d}) Ñ3 गतार्चिषः.

24 Before 24, B6 ins. क्षत्रिया ऊ°. — ^{b}) S (except G3) निरामयं. — ^{c}) Ñ1 B6 G3 उपगम्य; B1.6 Da D3.4 उपर°. K2 वेगेन (for गच्छेम). D1 स उपारम्य ग°; S (except T1 G2.3) पापादस्मादुपारम्य (M6-8 °पाक्रम्य). — ^{d}) K0 Ñ V1 B6 Dn D1 °कर्मिणः; K1 °कर्मणि. S (except T1 G2.3) पश्येम च यथापुरं (G6 तथा पुनः).

25 ^{a}) G3.4 सुपुत्रा. B1.3 D2 transp. त्वं and नः. — ^{b}) Ñ2 V1 B D (except D5) कर्तुमर्हसि शोभने. — T2 G6 om. 25^{cd}. — ^{c}) Ś1 K1 Dn1.n3 T1 M3.5 °प्रसादेन. — ^{d}) Ś1 K1 राज्ञः संप्रासु°; K2 °ज्ञस्त्वं त्रा°; K3 G1.6 M क्षत्रियांस्त्रातु°; Ñ2 प्रसीद शरणा भव; B (except B6) राज्ञस्त्रातुमिहार्हसि.

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 चैत्ररथ, followed by और्वोपाख्यान; T1 संभव. Ś1 K Ñ3 B Da Dn1.n3 D1.2.4.5 M3.5 (all om. the sub-parvan name) mention only और्व (B6 वासिष्ठे और्वं; M3.5 वासिष्ठोपाख्यान; D5 calls it a parvan). — *Adhy. name:* K3 और्वोत्पत्तिः; D5 और्वः; G3 और्वोपाख्यानं; M3.5 और्वोत्पत्तिकथनं. — *Adhy. no* (figures, words or both): Dn3 T1 177; D1m 180; T2 G2-5 128; G1 130; G6 M 129. — *S'loka no.:* Dn 28; M3 29. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 6789.

170

1 K1.3 S om. उवाच. — ^{a}) Ś1 नानुगृह्णा°; T2 G1 M नाहं मुष्णामि. K0.3.4 D5 वस्तावद्; Ñ V1 B Da Dn2.n3 D1.4 वस्ताता; T1 G2 वो भूपा; G1 राजेंद्रं. — ^{b}) B6 T G1-4 M3 दृष्टिं. — ^{c}) K0.3.4 D5 पुत्रो मे (for अयं तु). T2 G6 M नाम; G1 रामः (for नूनम्). — ^{d}) T1 G2.3 M6 भृशं; T2 G1.4-6 M3.6-8 ध्रुवं (for ऽद्य वः).

2 ^{a}) K (except K0) D5 तावत्; Ñ V1 B Dn2.n3 D1.4 ताता; T1 G2 नूनं (for तात). — ^{b}) Ñ2 V1 B D (except D5) G3 व्यक्तं को°; T G1.2.4-6 M कुपितेन. — ^{d}) T2 corrupt. T1 G1.2.4.5 M आर्तानिह (M3 नाशितानि); G3 आहृतानि. B1.3.5 Da (Da1m Arjp as in text) D2.4 नराधिपाः; S (except G3) कथंचन.

4 ^{a}) G4 षडंगं. Ś1 K1 D2 T1 G2.3 चाखिला वेदाः; G4 °लं वेदं. — ^{b}) T2 G6 M6-8 °स्थ. K2.4 Ñ2.3 V1 B6 D (except D1.5) ह; Ñ1 S च (for हि). — ^{c}) T1 G2.3 विविशुर्. — ^{d}) Ñ1 ततः; B1 नृपाः (for भूयः).

5 ^{a}) Ñ2 V1 B D (except D5) व्यक्तं (for नूनं).

तेजसा यस्य दिव्येन चक्षूंषि मुषितानि वः ॥ ५
तमिमं तात याचध्वमौर्वं मम सुतोत्तमम् ।
अयं वः प्रणिपातेन तुष्टो दृष्टीर्विमोक्ष्यति ॥ ६
गन्धर्व उवाच ।
एवमुक्तास्ततः सर्वे राजानस्ते तमूरुजम् ।
ऊचुः प्रसीदेति तदा प्रसादं च चकार सः ॥ ७
अनेनैव च विख्यातो नाम्ना लोकेषु सत्तमः ।
स और्व इति विप्रर्षिरूरुं भित्त्वा व्यजायत ॥ ८
चक्षूंषि प्रतिलभ्याथ प्रतिजग्मुस्ततो नृपाः ।
भार्गवस्तु मुनिर्मेने सर्वलोकपराभवम् ॥ ९
स चक्रे तात लोकानां विनाशाय महामनाः ।
सर्वेषामेव कार्त्स्न्येन मनः प्रवणमात्मनः ॥ १०
इच्छन्नपचितिं कर्तुं भृगूणां भृगुसत्तमः ।
सर्वलोकविनाशाय तपसा महतैधितः ॥ ११
तापयामास लोकान्स सदेवासुरमानुषान् ।
तपसोग्रेण महता नन्दयिष्यन्पितामहान् ॥ १२
ततस्तं पितरस्तात विज्ञाय भृगुसत्तमम् ।
पितृलोकादुपागम्य सर्वं ऊचुरिदं वचः ॥ १३
और्व दृष्टः प्रभावस्ते तपसोग्रस्य पुत्रक ।
प्रसादं कुरु लोकानां नियच्छ क्रोधमात्मनः ॥ १४
नानीशैर्हि तदा तात भृगुभिर्भावितात्मभिः ।
वधोऽभ्युपेक्षितः सर्वैः क्षत्रियाणां विहिंसताम् ॥ १५
आयुषा हि प्रकृष्टेन यदा नः खेद आविशत् ।
तदास्माभिर्वधस्तात क्षत्रियैरीप्सितः स्वयम् ॥ १६
निखातं तद्धि वै वित्तं केनचिद्भृगुवेश्मनि ।
वैरायैव तदा न्यस्तं क्षत्रियान्कोपयिष्णुभिः ।

C. 1. 6636
B. 1. 179. 17
K. 1. 195. 17

— c) Ñ1.2 V1 B D (except D5) तस्य. T2 G4–6 दीप्ते° (for दिव्ये°). — d) K3.4 T1 G2 च (for वः).

6 a) T1 G2.3 एव (for इमं). B1 (m as in text) G5 ताता; T1 G2.3 यूयं; Cd as in text. ❀ Dev.: तातेति जात्यपेक्षया। याचध्वमिति व्यस्त्यपेक्षया। ❀ — b) B5 सुतो ह्ययं. — d) S transp. तुष्टः and दृष्टीः. Ñ2 V1 B5 D (except D2.5) प्रमोक्ष्यति; S प्रदास्यति.

7 M8 om. गन्धर्व उ°; Ś1 K1 T2 G1.4–6 M6–8 om. उवाच. K0.3 Ñ3 V1 B3.6 D वसिष्ठ उ°; T1 G2.3 M5 वसिष्ठः (for गन्धर्व उ°). — b) Da °नस्तातमूरु°. — c) K0 मुदा (for तदा). — d) K0 T1 G3 ह (for सः).

8 a) T1 G2.3 transp. एव and च. Ś1 K (except K3) D5 मुहूर्तेन (for च विख्या°). — b) Ś1 K1 M5 सत्तम; K4 T1 G2.3 विश्रुतः. — c) T2 G1.4–6 M6–8 विख्यातः; G3 विप्रर्षे. — d) S विनिःसृतः (for व्यजा°).

9 a) Ñ V1 B D (except D2) प्रतिलब्ध्वा च (D5 °थ). — b) T1 G2.3 °रमुर्नराधिपाः. — c) Ś1 K0 D5 अथ; K1–4 अपि (for तु). Ś1 K D5 त्वौर्वः (K2 चैव) (for मेने). — d) Ś1 K D5 सर्वलोकेषु सत्तमः.

10 a) K3 तपश्चक्रे स लो°. — b) K1.2 महात्मना; Ñ1 महाबलः; D4.5 मतिं तदा; T1 G2.3 महायशाः; T2 G1.4–6 मुनिस्तदा; M पुनस्तदा (M5 मनस्तदा).

11 a) G3 गंतुं. — b) K0 स द्विजोत्तमः; Ñ2 V1 Dn D1.5 भृगुनंदनः. — d) K3 (corrupt) °तैधिकः; K4 महतोद्धतः; B1.2.3 Da (Da1 m as in text) D3.4 महताधिकः. S तेपे तूग्रं (G1.2 °स्तुग्रं; M7 °ह्यग्रं) परंतपः (G3 महता तपसान्वितः; M2.5 तेपे तूग्रतरं तपः).

12 a) K3 D2 m त्रीन् लोकान्; K4 T1 G2.3 लोकांस्त्रीन्; Ñ3 V1 B6 Da Dn D1 T2 G1.4–6 M6–8 तान् लोकान्; M2.5 वै लोकान् (for लोकान्स). — b) K3 °मानवान्; Ñ3 °पन्नगान्; T2 G1.4–6 स(G1 अ)सुरासुर°; M ससुरासुर-मानवान्. — c) Ś1 K1 मनसा (for महता).

13 a) Ś1 K Ñ1.3 D2.5 ते; T1 G2.3 तत् (for तं). K2 भृगवस्तात. — b) Ś1 गुरुसत्तमान्; Ñ3 V1 B3 Dn1.n3 D1.5 कुलनंदनं; B1.2.6 Da Dn3 D2.4 T2 G3–6 भृगुनंदनं. — c) K0.4 D5 °कात्समागत्य; Ñ1 G3 M5 °कादिहाग°; T2 G2 °कादिहागत्य. — d) Ś1 K1 सर्वेप्यूचु°; T1 G3 और्वमूचु°.

14 Before 14, Ś1 Ñ2 V1 B3.6 D ins. पितर ऊचुः; S (except G3 M2.5) पितरः. — b) K3 Da °सोऽयस्य. — c) M6 पितृलोकानां.

15 a) G1.2 M5 तादृशैर्; G4 अनीशैर्. T1 G2 त्वादृशैरपि संक्रुद्धैः. — G3 om. 15cd. — c) Ñ1 S (except M5; G3 om.) °प्युपेक्षि°; Ñ2 V1 B D ह्युपेक्षि°. Ñ1 T2 G1.4–6 M5–8 पूर्वं (for सर्वैः). — d) T1 °णां महात्मभिः.

16 a) K0.2.4 हि प्रभूतेन; Ñ2.3 (sup. lin. sec. m. as in text) B D वि(Da °ति)प्र°. T2 G4–6 च प्र°; G3 नः प्र°. Cd cites प्रकृष्टतमेन. — c) T1 G2 तदास्माकं; G1 तथास्मा°; G3 तथास्माकं.

17 a) G1 निहितं. K0 B5 Da D4 तद्धिधैर्; K3 त्वद्धिधैर्; K4 B1.2.3 Dn D1.2 यच्च वै; Ñ1 तत्र वै; D5

C. 1. 6837
B. 1. 170. 18
K. 1. 183. 18

किं हि वित्तेन नः कार्यं स्वर्गेप्सूनां द्विजर्षभ ॥ १७
यदा तु मृत्युरादातुं न नः शक्नोति सर्वशः ।
तदास्माभिरयं दृष्ट उपायस्तात संमतः ॥ १८
आत्महा च पुमांस्तात न लोकाँल्लभते शुभान् ।
ततोऽस्माभिः समीक्ष्यैवं नात्मनात्मा विनाशितः ॥ १९
न चैतन्नः प्रियं तात यदिदं कर्तुमिच्छसि ।
नियच्छेदं मनः पापात्सर्वलोकपराभवात् ॥ २०
न हि नः क्षत्रियाः केचिन्न लोकाः सप्त पुत्रक ।
दूषयन्ति तपस्तेजः क्रोधमुत्पतितं जहि ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥

१७१

और्व उवाच ।
उक्तवानसि यां क्रोधात्प्रतिज्ञां पितरस्तदा ।
सर्वलोकविनाशाय न सा मे वितथा भवेत् ॥ १
वृथारोषप्रतिज्ञो हि नाहं जीवितुमुत्सहे ।
अनिस्तीर्णो हि मां रोषो दहेदग्निरिवारणिम् ॥ २
यो हि कारणतः क्रोधं संजातं क्षन्तुमर्हति ।
नालं स मनुजः सम्यक्त्रिवर्गं परिरक्षितुम् ॥ ३
अशिष्टानां नियन्ता हि शिष्टानां परिरक्षिता ।

तद्वितैर्. T_1 G_2 दृष्टिर्निखनता वित्तं. — b) Ś$_1$ K B_6 Da $D_{4.5}$ भृगुभिर्भुवि (D_4 °भिः पुत्र-) वेश्मनि. — e) S (except T_1 $G_{2.3}$) ततो (for तदा). — d) T_1 क्रोधयिष्णुना; T_2 G_{4-6} क्रोधयि°; G_3 °ष्णुना. — f) T_1 G_2 मोक्षेप्सूनां. Ñ$_2$ V_1 B D (except D_5) T_1 $G_{2.3}$ द्विजोत्तम. — After 17, N T_1 G_{1-3} ins.:

1789* यदस्माकं धनाध्यक्षः प्रभूतं धनमाहरत् ।
[Ś$_1$ K Ñ$_{1.3}$ D_5 T_1 G_{1-3} °क्षः स्वयं वित्तमुपाहरत्. Cd cites धनाध्यक्षः.]

18 a) K_1 M च (for तु). — b) Ś$_1$ न च; $K_{0.3.4}$ नास्मान्. S (except $M_{3.5}$) न शक्नोति च सर्व°. — c) G_4 तदास्मान्धारयन्. G_3 $M_{7.8}$ दृष्ट्वा. — d) T_1 G_{1-3} सर्वशः; T_2 G_{4-6} धर्मतः (for संम°).

19 a) T_2 G_5 आत्मा च. D_2 यः; T_2 G_5 नः (for च). Ś$_1$ K $D_{3.5}$ नरः; T_2 $G_{4.6}$ M पुनः (for पुमान्). Ñ$_3$ लोके (for तात). — b) M_8 लोकानाप्नुते. — c) T_1 $G_{1.3}$ तदास्मा°. Ś$_1$ K B_6 Da D_5 G_3 °क्ष्यैतत्. — d) Ś$_1$ $K_{0.1}$ Ñ V_1 B_6 Dn $D_{1.5}$ M_8 नात्म° (as in text); the rest आत्म° (om. न). Ñ$_1$ विपादितः; Ñ$_{2.3}$ V_1 B D (except D_5) निपातितः. — After 19, T_2 G_5 ins.:

1790* एतस्य परिहारार्थं त्वं तु धर्मं समाचर ।

20 a) G_3 ब्रूत; G_4 तावंत् (for तात). — b) Ś$_1$ N_1 Da G_1 °तुमर्हसि. — cd) G_3 °दं मनस्तापात्सर्वलोकभयावहात्.

21 a) N_3 V_1 Dn $D_{1.5}$ मा वधीः; Da न हि वः; G_1 न पुनः. K_4 Ñ$_2$ V_1 B_6 Dn क्षत्रियान्. K_4 Ñ$_2$ V_1 B D $D_{1.5}$ लोकान्. $B_{1.3.5}$ तव; Da $D_{2.4}$ ते च (for सप्त). — c) K_0 D_5 पूजयंति; K_4 Ñ$_2$ V_1 B_6 Dn D_1 दूषयंतं; Ñ$_1$ नाशयंति. Ñ$_1$ हतं; Ñ$_3$ ह्यतः; $B_{3.6}$ Da $D_{2.4}$ G_3 ततः; T_1 यतः; T_2 $G_{1.2.4-6}$ M_{6-8} पुनः; $M_{3.5}$ च नः (for तपः). Ś$_1$ K_1 तेजाः; T_1 G_3 तेयं; $M_{3.5}$ तस्मात् (for -तेजः). — d) G_3 क्रोध उत्पतितो महान्. — Nil. ends the adhy. with the remark पाठांतरमुपेक्ष्यं, but does not mention what variant he means.

Colophon. *Major parvan:* T_2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ$_{1.2}$ V_1 चैत्ररथ; T_1 संभव. Ś$_1$ K Ñ$_3$ B Da Dn_2 $D_{2.4}$ $M_{3.5}$ (all om. the sub-parvan name) mention only और्व ($M_{3.5}$ और्वोपाख्यान). — *Adhy. name:* $K_{0.4}$ भृगूणां वाक्यं; D_1 और्वोत्पत्तिः; D_5 और्वं प्रति भृगूणां वाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn_3 T_1 178; D_4m 181; T_2 G_{2-5} 129; G_1 131; G_6 M 130. — *S'loka no.:* Dn M_3 22. — *Aggregate s'loka no.:* Dn_2 6811.

171

1 K_1 S om. उवाच. — a) T_1 G_{1-3} कृतवान्. B_3 Dn D_4 यत् (for यां). — b) G_1 अपरः (for पितरः). Ś$_1$ T G (except G_3) तथा. — d) Ñ$_3$ न मे सा; G_3 तथापि.

2 a) Ñ$_2$ V_1 B D (except D_5) वै; S [ऽ]हं (for हि). — b) S तु (M_{6-8} हि) (for अहं). Ñ V_1 B D (except D_5) T_2 G_{3-6} भवितुम्. — c) $G_{2.3}$ अनिस्तीर्णो. $K_{0.3.4}$ S (except G_3 M_3) मे (for मां). $K_{3.4}$ G_{1-3} रोषात्. — d) K_4 दह्यात्. Ś$_1$ K Ñ$_1$ गर्भे (for अग्निर्). T_1 G_3 इवेंधनं; M °रणीं.

स्थाने रोषः प्रयुक्तः स्यान्नृपैः स्वर्गजिगीषुभिः ॥ ४
अश्रौषमहमूरुस्थो गर्भशय्यागतस्तदा ।
आरावं मातृवर्गस्य भृगूणां क्षत्रियैर्वधे ॥ ५
सामरैर्हि यदा लोकैर्भृगूणां क्षत्रियाधमैः ।
आगर्भोत्सादनं क्षान्तं तदा मां मन्युराविशत् ॥ ६
आपूर्णकोशाः किल मे मातरः पितरस्तथा ।
भयात्सर्वेषु लोकेषु नाधिजग्मुः परायणम् ॥ ७
तान्भृगूणां तदा दारान्कश्चिन्नाभ्यवपद्यत ।
यदा तदा दधारेयमूरुणैकेन मां शुभा ॥ ८
प्रतिषेद्धा हि पापस्य यदा लोकेषु विद्यते ।
तदा सर्वेषु लोकेषु पापकृन्नोपपद्यते ॥ ९
यदा तु प्रतिषेद्धारं पापो न लभते क्वचित् ।
तिष्ठन्ति बहवो लोके तदा पापेषु कर्मसु ॥ १०
जानन्नपि च यः पापं शक्तिमान्न नियच्छति ।
ईशः सन्सोऽपि तेनैव कर्मणा संप्रयुज्यते ॥ ११
राजभिश्चेश्वरैश्चैव यदि वै पितरो मम ।
शक्तैर्न शकिता त्रातुमिष्टं मत्वेह जीवितम् ॥ १२
अत एषामहं क्रुद्धो लोकानामीश्वरोऽद्य सन् ।
भवतां तु वचो नाहमलं समतिवर्तितुम् ॥ १३
मम चापि भवेदेतदीश्वरस्य सतो महत् ।
उपेक्षमाणस्य पुनर्लोकानां किल्बिषाद्भयम् ॥ १४
यश्चायं मन्युजो मेऽग्निर्लोकानादातुमिच्छति ।

C. 1. 6859
B. 1. 180. 15
K. 1. 196. 15

---

3 a) G3 देशे काले तु यः; G4.5 यो ह्यका°. Ś1 K Ñ3 D5 कोपं; G1 क्रोधात्. G6 देशकालेन संजातं. — b) G6 क्रोधं यः (for संजातं). Ś1 K1 हंतुम्; D5 यंतुम्; G1.3 कर्तुम्. K4 D2 इच्छसि; B1.3 M8 इच्छति. — d) T2 G (except G3.6) अभि° (for परि°).

4 G6 om. 4ab. — a) Ś1 K0.2–4 Ñ V1 B6 Dn D1.3 T2 G1.5 M6–8 नियंता (as in text); G3 नियुक्ता; the rest निहंता. T2 G5 तु; G1 [ऽ]स्ति (for हि). — c) D2 अलोलुपः (for स्थाने रोषः). — d) D2 T1 G2.4 नरैः; G3 सृष्टैः; G5 स्थाने (for नृपैः). K3.4 Ñ3 V1 B D (except D4) G4 सर्वं; G5 M स्वर्गं (for स्वर्ग°).

5 b) Ś1 K1 G4 °शय्यां ग°. — c) Ś1 K1 आधानं (for °रावं). T2 G1.5.6 M °वं तु भृशं तत्र.

6 a) Ś1 K Ñ2 V1 B3m.5.6 D संहारो; G1 पामरैर्; G2 समदैर्; G4.5 सामरे (sic). Ś1 अहं; K1 अथ; D5 अयं; G4.5 अस्मिन् (for हि). T G3 समाहितैस्तदा. Ś1 K1.3.4 Ñ1.2 V1 B5 D T G (except G3) लोके; B3 लोभैर्. — c) Ś1 K Ñ1.3 B5.6 Da D2.4 °त्सादनात्; Ñ2 V1 B1.3 Dn D1.5 °च्छेदनात्. N2.3 V1 Dn D1.4 क्रांतः; D2 वृत्तं. Arjp आगर्भोत्सादनाक्रांतः. — d) Ś1 मे; some MSS. मा.

7 a) Ñ V1 B D (except D5) संपूर्ण°; S प्रकीर्ण(M3 विकीर्ण°; M5 विशीर्ण)केशाः; Nilp संपूर्णशोकाः. Ñ3 B Da D2.4.5 इव (for किल). — c) G1 काले° (for लोके°). — M7 (hapl.) om. 7d–9c.

8 M7 om. 8 (cf. v. l. 7). — a) K3 transp. तान् and भृगूणां. Ñ2.3 V1 B D (except D5) यदा; T2 G4–6 परान्. G3 राजन्; M6–8 राज्ञां (for दारान्). M3.5 तान्भृगूञ्जिघ्नतां राज्ञां (M5 °घ्नतो राज्ञः). — b) K0 कश्चिचै°वाभ्यपद्यते; Ñ2.3 V1 Dn D4.5 G4 °न्नाभ्युपपद्य°; B Da D1.2 G1 °न्नाभ्युपपद्यते; T2 G2.3 °पद्यते; M5 कश्चिदन्यो°भिपद्यते. — cd) K2 Ñ3 V1 B D माता (for यदा). T1 G2.3 तदा दधार मां माता सोरुणैकेन भामिनी.

9 M7 om. 9abc (cf. v. l. 7). — b) Ñ1 कर्मसु; S लोके न. — K3 (hapl.) om. 9cd. — c) Ś1 तदा च सर्वलोकेषु. — d) S °स्तोप(G3 °स्तैव; M6–8 °स्तात्र)शाम्यति.

10 b) G1.2.4 पापान्. M6–8 ना° (for न). — c) Ñ2 V1 लोकाः.

11 a) K2 यदा; T2 G2.3 हि यः. — c) B1.3(m as in text).5 D2 नृशंसः सोपि; S (except T1 G2.3) ईशः स चापि.

12 a) K0 D5 S (except G3) °श्चेतरै°. — b) K0.3 T2 G M3 यदा (G3 यथा) (for यदि). — c) K0.2.4 D5 T2 G1.5.6 M3 यतितास्; M6–8 यतितस्. T1 G2.3 न लोकै°रीप्सितास्ता°; G4 शक्तैर्निवारितैस्ता°. — d) Ś1 K1 D5 °ष्टं संदेहजी°; T1 G2.3 शक्तैः संतोखिलैरपि.

13 a) Ś1 K1 एवम् (for एषाम्). — b) Ś1 K1 G4 °द्य सः; K4 T1 G2 °पि सन्; Ñ1 °पि न; Ñ3 V1 B D G3 ह्यहं. — cd) K0 Ñ V1 B D T1 G2.3 च (for तु). K3 Ñ V1 B D transp. अहं and अलं. Ñ V1 B1m.6 D (except D4.5) M6–8 Cd समभि°; G4 प्रतिनि°. K3 °चो नाहमभिवर्तितुमुत्सहे. — After 13, M6–8 read 15ab.

14 a) K0.2.4 पुनः; T1 G2.3 दोषः (for एतद्). Ñ2 V1 B5 Dn D2 ममापि चेद्भवेदेवं; B1.2.5 Da D1.4.5 ममापि च भवेदेवं (D4.5 °देतद्). — b) G4.5 ततो. T1 G2.3 महान्; G4 [ऽ]भवत्. — c) A few MSS. उपेक्ष्य°. — d) T1 G2.3 M3.7 °षं महत्; G4.6 °षं भयं; M3.6.8

C. 1. 6656 B. 1. 180. 15 K. 1. 190. 15 दहेदेष च मामेव निगृहीतः स्वतेजसा ॥ १५
भवतां च विजानामि सर्वलोकहितेप्सुताम् ।
तस्माद्विदध्वं यच्छ्रेयो लोकानां मम चेश्वराः ॥ १६

पितर ऊचुः ।

य एष मन्युजस्तेऽग्निर्लोकानादातुमिच्छति ।
अप्सु तं मुञ्च भद्रं ते लोका ह्यप्सु प्रतिष्ठिताः ॥ १७
आपोमयाः सर्वरसाः सर्वमापोमयं जगत् ।
तस्मादप्सु विमुञ्चेमं क्रोधाग्निं द्विजसत्तम ॥ १८
अयं तिष्ठतु ते विप्र यदीच्छसि महोदधौ ।
मन्युजोऽग्निर्दहन्नापो लोका ह्यापोमयाः स्मृताः ॥ १९
एवं प्रतिज्ञा सत्येयं तवानघ भविष्यति ।
न चैव सामरा लोका गमिष्यन्ति पराभवम् ॥ २०

वसिष्ठ उवाच ।

ततस्तं क्रोधजं तात और्वोऽग्निं वरुणालये ।
उत्ससर्ज स चैवाप उपयुङ्क्ते महोदधौ ॥ २१
महद्धयशिरो भूत्वा यत्तद्वेदविदो विदुः ।
तमग्निमुद्गिरन्वक्त्रात्पिबत्यापो महोदधौ ॥ २२
तस्मात्त्वमपि भद्रं ते न लोकान्हन्तुमर्हसि ।
पराशर परान्धर्माञ्ज्ञानञ्ज्ञानवतां वर ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

°यं मतं.

15 M6-8 read 15ab after 13. — a) M6-8 य एष. Ko ऊरुजो; G6 मन्युना. T2 G1.4-6 M3.5 हि; M6-8 ते (for मे). T1 G3.5 °यं मन्युजातोग्निः. — G3 (hapl.) om. 15b-17a. — b) = 17b. Ś1 K2 G2.4-6 M6-8 लोकानां दा°. — K3 (hapl.) om. 15c-17b. — c) T2 G1.4-6 transp. एष and एव. G4 स (for च). T1 G2 प्रदहेदेष मामेव.

16 K3 G3 om. 16 (cf. v. l. 15). — a) Ñ1 चापि जानामि; B6 चैव जा°; M6-8 च विजानाति. — b) D5 G1 M3 °हितेप्सितां. — cd) K0.2 T1 G2 वदध्वं; K4 दद°; B Da1 D1.3 विध°; G1.4.6 M हि धर्म्यं. T1 G2 transp. यच्छ्रे° and लोका°. G4 transp. मम and च. T2 G1.5.6 चेप्सया.

17 K3 om. 17ab; G3 om. 17a (cf. v. l. 15). — K1 S (but *not* Ś1!) om. ऊचुः (G3 M3 om. the ref.); K3 ins. the ref. marg. *sec. m.* — After पितर ऊ°, K4 ins.:

1791* कुरु तात वचोऽस्माकं मा लोकान्हिंसि चाधुना ।

— a) T2 G6 एव (for एष). Ñ3 तेजो (for तेऽग्नि). M6-8 यश्चायं मन्युजोप्यग्नि. — b) = 15b. Ś1 T2 G2.5 लोकानां दा°. — c) Ś1 अप्सु; K4 ह्यासु.

18 T2 G1.5.6 M om. 18ab. — a) D1 आपोमयात्; T1 G2-4 अम्मया हि. S1 K1 ह्यप्सुरसाः; K0.3.4 T1 G2.3 रसाः सर्वे. — b) T2 G3.4 सर्वमेवाम्मयं ज°. — c) Ñ1 G1 M प्रमुंचेमं. — d) T1 G2.3 भृगुनंदन (for द्विज°).

19 a) Ś1 K N1 Da तात (for विप्र). — b) Ś1 K1 यद्येच्छ°; Da1 T2 G4.6 यदिच्छ°. — c) G3 M6-8 दहेत. D4 ऽंभो; G3 लोकान् (for आपो). — d) Ś1 K1 ह्येतन्मयाः; K3 ह्येतेप्मयाः; T G1.2.4-6 M चैवाम्मयाः. G3 लोकाश्चैव त्वया जिताः.

20 a) M6-8 लोके (for एवं). D4 सत्यैव. — b) D4 T1 G2.6 transp. तवा° and भवि°. Ś1 तव चैव; K4 Da भवानघ; T2 G4.5 तवाद्य च. — c) N (except Ś1 K4) G3 चैवं. — d) G3 त्वया यायात्परा°.

21 Ś1 K1 S om. उवाच. — b) Ś1 K1 D1 M5 और्वाग्निं; K2.4 G2 ऊर्वो°. — c) B6 सदैवापः; D5 G4 स वै चापः.

22 a) Ś1 K D5 महाह्यशिरो. — b) K4 तिष्ठते वाडवोनिलः; see below. — c) K3 तदग्निम्; M3.1 सदाग्निम्. Ś1 K1.3 Ñ V1 B6 Dn D1.5 उद्गिरद्; D2.4 उद्वमन्. K4 विनाशहेतुर्जगतां. — d) K2 °त्याप उदन्वति; K4 यत्तद्वेदविदो विदुः (= 22b).

23 b) Da दग्धुम् (for हन्तुम्). — c) S परं (G6 वरं). Ñ V1 B D लोकान्; S धर्मं. — d) S ज्ञात्वा (T1 G2.3 ज्ञानं). T1 G2 धर्मभृतां; T2 G1.4-6 M6-8 ज्ञानविदां; M3 (*inf. lin.* as in text) वेदविदां.

Colophon om. in B1. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 चैत्ररथ, followed by और्वोपाख्यान. Ś1 K0-3 Ñ3 B5.6 Da Dn1.n2 D4.5 T G1.4 M3.5 (all om. the sub-parvan name) mention only और्व (T1 वासिष्ठोपाख्यान; T2 G1.4 M3.5 और्वोपाख्यान). — *Adhy. name:* K0.4 वा(K4 व)डवोत्पत्तिः; K3 वडवानलोत्पत्तिः; G3 वडवाग्निसंभवः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 T1 179; D4m 182; D5 78 (? for 178); T2 G2-4 130; G1 132; G5.6 M 131. — *S'loka no.:* Dn M3 23. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 6834.

१७२

गन्धर्व उवाच ।

एवमुक्तः स विप्रर्षिर्वसिष्ठेन महात्मना ।
न्ययच्छदात्मनः कोपं सर्वलोकपराभवात् ॥ १
ईजे च स महातेजाः सर्ववेदविदां वरः ।
ऋषी राक्षससत्रेण शाक्तेयोऽथ पराशरः ॥ २
ततो वृद्धांश्च बालांश्च राक्षसान्स महामुनिः ।
ददाह वितते यज्ञे शक्तेर्वधमनुस्मरन् ॥ ३
न हि तं वारयामास वसिष्ठो रक्षसां वधात् ।
द्वितीयामस्य मा भाङ्क्षं प्रतिज्ञामिति निश्चयात् ॥ ४
त्रयाणां पावकानां स सत्रे तस्मिन्महामुनिः ।
आसीत्पुरस्ताद्दीप्तानां चतुर्थ इव पावकः ॥ ५
तेन यज्ञेन शुभ्रेण हूयमानेन युक्तितः ।
तद्विदीपितमाकाशं सूर्येणेव घनात्यये ॥ ६
तं वसिष्ठादयः सर्वे मुनयस्तत्र मेनिरे ।
तेजसा दिवि दीप्यन्तं द्वितीयमिव भास्करम् ॥ ७
ततः परमदुष्प्रापमन्यैर्ऋषिरुदारधीः ।
समापिपयिषुः सत्रं तमत्रिः समुपागमत् ॥ ८
तथा पुलस्त्यः पुलहः क्रतुश्चैव महाक्रतुम् ।
उपाजग्मुरमित्रघ्न रक्षसां जीवितेप्सया ॥ ९
पुलस्त्यस्तु वधात्तेषां रक्षसां भरतर्षभ ।
उवाचेदं वचः पार्थ पराशरमरिंदमम् ॥ १०
कच्चित्तातापविघ्नं ते कच्चिन्नन्दसि पुत्रक । (C. 1. 6675; B. 1. 181. 11; K. 1. 197. 11)

172

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — b) A few MSS. वशिष्ठेन. — c) K2.3 T2 G (except G2.4) नियच्छद्; Ñ1 न्याय°; Ñ3 न्याय°. Ñ V1 B D T G (except G1.3) M2 क्रोधं (for कोपं). — d) T1 G1-3 °भयावहं.

2 b) T1 G2 ततो (for सर्व-). Ñ1.3 सर्वधर्मविदां (Ñ3 °भृतां). — c) K0.3 G2.6 M5.8 ऋषिराक्षस°; K1 ऋषे राक्षससंत्रेण. — d) Ś1 K1.2.4 B1.5 Da Dn1 D1 शाक्रेयो; G6 शक्तो यो. A few MSS. परासरः.

3 a) K4 M6-8 बालांश्च वृद्धांश्च (by transp.). — b) K0 G1 महाद्युतिः; K3.4 T2 G1-6 °मतिः. — D2 (hapl.) om. 3c-5b. — c) S (except T1 G2.3 M3) सत्रे (for यज्ञे). — d) Ś1 K B1.3 Da शक्रेर्.

4 D2 om. 4 (cf. v. l. 3). — b) K2 Ñ1 वधं (for वधात्). — c) Ś1 K1 मा भंगं; T1 G2-4 मा हिंस्यां (T1 °सां; G3 °स्यात्); T2 G1.5 M मा जह्ने; G6 मा हन्यां; Cd as in text. — d) Ñ1 S इति (G1 अनु-) चिंतयन्.

5 D2 om. 5ab (cf. v. l. 3). — a) K0.1 Ñ2 V1 Dn D1 T1 G2.3 च (for स). — b) G1 महाद्युतिः. — c) G6 पुरस्ताद्देवानां.

6 a) T2 G4-6 M शुद्धेन; G1 चैतेन. — b) K1 हूयमाने च. Ś1 भक्तितः; K4 Ñ1.3 B1.5.6 Dn1.n3 शक्तितः; B2 Dn2 G3 शक्तिजः; Da शक्तिभिः; D5 युक्तिजः; G1 शक्तिना. — c) Ś1 उद्दीपितमिवाकाशं; K1 तदा दीपित°; K3 Dn2 G5 तद्वद्दीपित°; D2 तदुद्दीपित°. — d) K2 T2 G (except G1) M6-8 सूर्येणैव.

7 K1 om. 7ab. — a) A few MSS. वशिष्ठा°. — c) K4 Ñ2 V1 B D (except D5) S (except T1 G2.3) तेजसा दीप्यमानं वै (T2 G1.4-6 M तु); Ñ1 °मिविदीर्यंतं; Ñ3 °तीव दीप्यंतं.

8 a) Da G5 परमदुष्पारं; cf. v. l. 1. 53. 29a. — b) Ś1 कृत्वा; K मत्वा (for अन्यैर्). Ś1 K1 मुनिरुदार°. — c) T1 G2 ते समापयितुं; G4 M तं (G4 स) समापयिषुः. Cd cites समापिपयिषुः (as in text). — d) S निर्ऋतेः (G3 नृपतेः; G6 ऋते यं) प्रियकाम्यया.

9 a) T G (except G2) ततः (for तथा). — b) Ś1 Ñ V1 B Dn D1.4.5 T1 G2 °क्रतुः; T2 G1.3-6 M °तपाः. — c) K0.2.3 Ñ1 T1 G3 M3.5 तमाजग्मुर्; K4 Ñ2.3 V1 B D तत्रा°; T2 G1.2.4-6 M6-8 तदा°. K0.2.3 Ñ1.3 T G2-4 M2.5 अमित्रघ्नं; K1 निमित्तज्ञा; K4 अमित्रज्ञं. — d) K1 G3 M7 जीवितेच्छया. G5 (hapl.) om. from जीवितेप्सया (in 9d) up to रक्षसां (in 10b).

10 G5 om. up to रक्षसां (cf. v. l. 9). — a) T1 G2 स (for तु). G6 यथा तेषां. — c) T1 G2 वचोऽभ्येत्य. — d) A few MSS. परासरम्. T1 G2 अनिंदितं (for अरिं°).

11 Before 11, S ins. पुलस्त्यः. — a) K0 Ñ2 तातात्पविघ्नं ते; K3 Ñ1 तातापय°; K4 B3 तपो ह्य(K4 *sup. lin.* °ल्प-; B3 °प्य)वि°; D2 तात न विघ्नस्ते; D4 S

C. 1. 6675 B. 1. 181. 11 K. 1. 197. 11 अजानतामदोषाणां सर्वेषां रक्षसां वधात् ॥ ११
प्रजोच्छेदमिमं मह्यं सर्वं सोमपसत्तम ।
अधर्मिष्ठं वरिष्ठः सन्कुरुषे त्वं पराशर ।
राजा कल्माषपादश्च दिवमारोढुमिच्छति ॥ १२
ये च शक्त्यवराः पुत्रा वसिष्ठस्य महामुनेः ।
ते च सर्वे मुदा युक्ता मोदन्ते सहिताः सुरैः ।
सर्वमेतद्वसिष्ठस्य विदितं वै महामुने ॥ १३
रक्षसां च समुच्छेद एष तात तपस्विनाम् ।
निमित्तभूतस्त्वं चात्र क्रतौ वासिष्ठनन्दन ।
स सत्रं मुञ्च भद्रं ते समाप्तमिदमस्तु ते ॥ १४
एवमुक्तः पुलस्त्येन वसिष्ठेन च धीमता ।
तदा समापयामास सत्रं शाक्तिः पराशरः ॥ १५
सर्वराक्षससत्राय संभृतं पावकं मुनिः ।
उत्तरे हिमवत्पार्श्वे उत्ससर्ज महावने ॥ १६
स तत्राद्यापि रक्षांसि वृक्षानश्मान एव च ।
भक्षयन्दृश्यते वह्निः सदा पर्वणि पर्वणि ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥

तपस्यविघ्नं ते (T1 G3.8 तपसि तेविघ्नं). Cd cites अपविघ्नं (as in text). — c) K (except K1) ह्यदोषाणां (for अदो°).

12 a) Ś1 K1 T G (except G6) प्रजाछेदम्. Ñ1.3 Da1 T1 G3 M8 इदं मह्यं. — b) K4 न सर्वं कर्तुमर्हसि; Ñ2 V1 B D न हि (D2 नालं) कर्तुं त्वमर्हसि; T2 G3.4.5 मा कृथा(G3.4 कार्षी)स्तापसोत्तम. — After 12ab, K4 Ñ2 V1 B D (except D2) ins.:

1792* नैष तात द्विजातीनां धर्मो दृष्टस्तपस्विनाम् ।
शम एव परो धर्मस्तमाचर पराशर ।

— c) Ś1 वसिष्ठः; M6-8 महर्षिः. — d) Da D5 G5.6 पराशरः. — After 12cd, all MSS. except T2 G1.5.6 M ins.:

1793* शक्तिनं चापि धर्मज्ञ नातिक्रान्तुमिहार्हसि ।
प्रजानां च समोच्छेदं न चैवं कर्तुमर्हसि ।
शापाद्धि शक्तेर्वासिष्ठ तत्तावदुपपादितम् ।
आत्मजेन सरोषेण शक्तिर्नीत इतो दिवम् ।
न हि तं राक्षसः कश्चिच्छक्तो भक्षयितुं मुने । [5]
आत्मनैवात्मनस्तेन सृष्टो मृत्युस्तदाभवत् ।
निमित्तभूतस्तत्रासीद्विश्वामित्रः पराशर ।

[(L. 1) Om. in D2. Ś1 K शक्रिणं. B Da Dn D1.4 शाक्तिं (B °क्रिं) चापि हि; T1 शक्तिमानपि; G2-4 शक्तिना वापि. K3 B (except B5) Da Dn D1.4 धर्मज्ञं; D5 धर्मिष्ठं. B5 तातं त्रातुमिहार्हसि; G2-4 नातिक्रमितुमर्हसि. — (L. 2) Ñ1.3 B D प्रजायाश्च. K1 Ñ1.3 समुच्छेदं. Ś1 K1 नैवं त्वं कर्तु°; K0.2-4 Ñ1 न वै त्वं कर्तु°; Ñ3 न त्वेवं कर्तु°; T1 G2-4 नं वै कर्तुं त्वम°. — (L. 3) Ś1 K1-3 B5 Da1 D1 शक्रेर्; T1 G3 शक्तिर्. A few MSS. वाशिष्ठ. Ñ V1 B D (except D5) तदा तदुप°; T1 G2-4 तदा (G3 °सेन) राज्ञा विनाशिताः. — (L. 4) Ñ2 V1 B D स दोषेण. Ś1 K (except K0) B1.5 शक्रिर्. K4 गतः (for नीतः). — (L. 5) K1 रणे (for मुने). — After line 5, T1 G2-4 ins.:

1794* वासिष्ठा भक्षिताश्चासन्कौशिकोत्सृष्टरक्षसा ।
शापं न कुर्वन्ति तदा वाक्शाखा यत्परायणम् ।
क्षमावन्तोऽदहन्देहं देहमन्यं व्रजन्ति हि ।

— (L. 6) Ñ2.3 V1 Dn G3 दृष्टो; T1 G2.4 नष्टो (for सृष्टो). — (L. 7) K3 Ñ1 B6 D (except D2.5) निमित्तमात्रस्. K2.4 प्रतापवान् (for परा°).]
— e) Da S (except T1 G2.3) तु (for च). — f) Ñ2 V1 B D (except D5) दिवमारुह्य मोदते.

13 a) K1 B1.5 Da1 शत्रयवराः. K0.2-4 D5 Cd ये शत्त्य(K3 °श्रय)वरजाः पुत्राः. — b) A few MSS. वशिष्ठस्य. K1-3 Ñ V1 B1.3.5 Dn D1.2 T2 G (except G1) महामुने; B6 Da M3.5 महात्मनः; D4 महामते. — K1.4 (hapl.) om. 13e-13f. — c) K2 ते सर्वे च. T1 G1-3 दिवं प्राप्ता (for मुदा युक्ता). — d) Da मुदिताः मु°. — e) T1 G3.8 वसिष्ठेन; a few MSS. वशिष्ठस्य. — f) Ś1 K3 B5 महामुनेः.

14 b) M3.5 एष तेषां; M6-8 एवं तात. — c) B6 Da निमित्तमात्रस्. Ñ3 चापि; M6-8 चास्य. T1 G3.3 प्रजोच्छेदस्त्वया चाद्य. — d) B1(m as in text).5 D2 S क्रतो; B3.6 Da D2 क्रतोर् (for क्रतौ). — e) Ñ1.2 V1 B6 Dn तत्सत्रं. K (except K1) D5 सत्राद्विरम भद्रं ते.

15 Before 15, Ś1 K1 T1 G2.3 ins. गंधर्वः; K0.2-4 Ñ3 V1 B D (except Dn1) गंधर्व उ°. — b) D2 G1 वसिष्ठेन महात्मना. — c) Ś1 तद्वै (for तदा). — d) Ś1 तदा; K4 क्रतुं; T1 स तं (for सत्रं). Ś1 K2.3 B3.5.6 शाक्तिः; K1.4 शक्तिः; Ñ2 V1 B1 Da Dn D1.4 शाक्तो (B1 D1 °क्तो; Da1 शक्तो); S शांतः. Ñ2 V1 B D महामुनिः (Da महानृपिः) (for परा°).

16 a) Ñ1 स तं (for सर्व°). K (except K1) D5

१७३

अर्जुन उवाच ।

राज्ञा कल्माषपादेन गुरौ ब्रह्मविदां वरे ।
कारणं किं पुरस्कृत्य भार्या वै संनियोजिता ॥ १
जानता च परं धर्मं लोक्यं तेन महात्मना ।
अगम्यागमनं कस्माद्वसिष्ठेन महात्मना ।
कृतं तेन पुरा सर्वं वक्तुमर्हसि पृच्छतः ॥ २

गन्धर्व उवाच ।

धनंजय निबोधेदं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
वसिष्ठं प्रति दुर्धर्षं तथामित्रसहं नृपम् ॥ ३
कथितं ते मया पूर्वं यथा शप्तः स पार्थिवः ।
शक्तिना भरतश्रेष्ठ वासिष्ठेन महात्मना ॥ ४
स तु शापवशं प्राप्तः क्रोधपर्याकुलेक्षणः ।
निर्जगाम पुराद्राजा सहदारः परंतपः ॥ ५
अरण्यं निर्जनं गत्वा सदारः परिचक्रमे ।
नानामृगगणाकीर्णं नानासत्त्वसमाकुलम् ॥ ६
नानागुल्मलताच्छन्नं नानाद्रुमसमावृतम् ।
अरण्यं घोरसंनादं शापग्रस्तः परिभ्रमन् ॥ ७
स कदाचित्क्षुधाविष्टो मृगयन्भक्षमात्मनः ।

C. 1. 6696
B. 1. 182. 9
K. 1. 198. 11

°नाशाय; T1 G2 °संत्रासं. — b) Ś1 D4 T2 G2.6 संभूतं. Ñ2 V1 B6 D (except D2.5) तदा (for मुनिः). — d) Ś1 महामुने; K (except K1) °यशाः; G3 °मुनिः.

17 a) T1 G2 स तु तत्रापि र°. — b) K1 Ñ V1 Dn D4 T2 G M3.5 अश्मन (G2 °क); Da D2 अश्मानम्.

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 चैत्ररथ, followed by और्वोपाख्यान; T1 संभव. Ś1 K Ñ3 B D T2 G1.4 M3.5 (all om. the sub-parvan name) mention only और्व (D5 वासिष्ठ; T2 G4 M3.5 वासिष्ठोपाख्यान; G1 और्वोपाख्यान); Ñ3 B6 Dn D1.2.4 add समाप्त. — *Adhy. name:* K0 शाक्ते राक्षससत्रसमाप्तिः; K2 सत्रसमाप्तिः; K3 T2 G4.6 राक्षससत्रं; K4 शाक्ते राक्षससत्रं; D5 राक्षससंभ्रमं; M3.5 राक्षससत्रनिवर्तनं (M5 °प्रकथनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 T1 180; D4 m 183; T2 G2-5 131; G1 133; G6 M 132. — *S'loka no.:* Dn 23; M3 19. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 6857.

173

1 Before अर्जुनः, T1 G2-4 ins.:

1795* गन्धर्वः ।

पुनश्चैव महातेजा विश्वामित्रजिघांसया ।
अग्निं संभृतवान्घोरं शाक्तेयः सुमहातपाः ।
वासिष्ठसंभृतश्चाग्निर्विश्वामित्रहितैषिणा ।
तेजसा वह्नितुल्येन ग्रस्तः स्कन्देन धीमता ।

— Ś1 K1 S om. उवाच. — b) D5 वेदविदां. — d) Ñ1.3 भार्या या. G3 संप्रयो°. T1 G2.3 भार्या सम्यङ्नियोजिता.

2 a) K (except K1) Ñ1 परमं; Ñ2.3 V1 B (except B3) Dn D1 वै परं; D3 अपि परं. Da लौक्यं (for धर्मं). — b) K (except K1) D5 लौकिकं च; Ñ2.3 V1 B Da Dn D1.2.4 वसिष्ठेन; S (except G4.5) Cd लौक्यं तेन. S (except T1 G2.3) महर्षिणा. — d) Some MSS. वशिष्ठेन. Ñ1 वसिष्ठेन महर्षिणा; Ñ2.3 V1 B D कृतं (Ñ3 पुरा) तेन महर्षिणा. — After 2cd, N T1 G1-3 ins.:

1796* अधर्मिष्ठं वसिष्ठेन कृतं चापि पुरा सखे ।

[Ś1 K Ñ3 B1.6 D3 T1 G2 वरिष्ठेन. T1 G3 कृतिनापि.]

T1 G2.3 cont.:

1797* तत्र मे संशयो जातः कार्याकार्यविनिश्चये ।

— e) N एतन्मे (K0.1.3 एतं मे) संशयं सर्वं; T1 G2.3 संशयप्रतिषेधं वै. — f) Ñ2 V1 B D (except D5) छेत्तुमर्हसि. K0.2.3 पृच्छते. T1 G2.3 तन्मे (G3 तं मे) त्वं वक्तुमर्हसि.

3 Ś1 K1 S om. उवाच. — b) G1 यस्मात्त्वम्. S (except T1 G2.3 M5) अनुपृच्छसि. — c) K (except K1) Ñ2.3 V1 D (except D2.4) M (except M5) दुर्धर्षं. — d) S (except T1 G2.3) प्रति (for नृपम्).

4 a) Ś1 Ñ1.2 V1 B (except B1) D (except D5) सर्वं (for पूर्वं). — b) Ś1 K1 श्रोतुमर्हसि पृच्छतः (cf. 2d). — Ś1 K1 om. 4cd. — c) K (K1 om.) B2.3 Da D1 शक्त्रिणा. — d) A few MSS. वाशिष्ठेन.

5 a) Ś1 पापवशं. — b) Ñ1.3 B1.3 D2 °पर्याकुलः श्वसन्. — d) Ś1 K1 दारैः. Ś1 K1.2 Da2 D1 G3 °तप.

6 G1 om. 6cd. — c) G3.6 M5 °समाकीर्णं. — M6-8 om. 6d-7a.

7 M6-8 om. 7a (cf. v. l. 6). — b) Ñ3 T1 G2

C. 1. 6606
B. 1. 182. 9
K. 1. 193. 11

ददर्श सुपरिक्लिष्टः कस्मिंश्चिद्वननिर्झरे ।
ब्राह्मणीं ब्राह्मणं चैव मैथुनायोपसंगतौ ॥ ८
तौ समीक्ष्य तु वित्रस्तावकृतार्थौ प्रधावितौ ।
तयोश्च द्रवतोर्विप्रं जगृहे नृपतिर्बलात् ॥ ९
दृष्ट्वा गृहीतं भर्तारमथ ब्राह्मण्यभाषत ।
शृणु राजन्वचो मह्यं यत्त्वां वक्ष्यामि सुव्रत ॥ १०
आदित्यवंशप्रभवस्त्वं हि लोकपरिश्रुतः ।
अप्रमत्तः स्थितो धर्मे गुरुशुश्रूषणे रतः ॥ ११
शापं प्राप्तोऽसि दुर्धर्ष न पापं कर्तुमर्हसि ।
ऋतुकाले तु संप्राप्ते भर्त्रास्म्यद्य समागता ॥ १२
अकृतार्था ह्यहं भर्त्रा प्रसवार्थश्च मे महान् ।
प्रसीद नृपतिश्रेष्ठ भर्ता मेऽयं विसृज्यताम् ॥ १३
एवं विक्रोशमानायास्तस्याः स सुनृशंसकृत् ।
भर्तारं भक्षयामास व्याघ्रो मृगमिवेप्सितम् ॥ १४
तस्याः क्रोधाभिभूताया यदश्रु न्यपतद्भुवि ।
सोऽग्निः समभवद्दीप्तस्तं च देशं व्यदीपयत् ॥ १५
ततः सा शोकसंतप्ता भर्तृव्यसनदुःखिता ।
कल्माषपादं राजर्षिमशपद्ब्राह्मणी रुषा ॥ १६
यस्मान्ममाकृतार्थायास्त्वया क्षुद्र नृशंसवत् ।
प्रेक्षन्त्या भक्षितो मेऽद्य प्रभुर्भर्ता महायशाः ॥ १७
तस्मात्त्वमपि दुर्बुद्धे मच्छापपरिविक्षतः ।
पत्नीमृतावनुप्राप्य सद्यस्त्यक्ष्यसि जीवितम् ॥ १८

°क्षतायुतं (Ñ$_{3}$ °वृतं); M$_{8}$ °समाकुलं. — ^{e}) T$_{2}$ G$_{4-6}$ घोरसंकाशं; Cd as in text.

8 ^{a}) D$_{5}$ कदाचित्स (by transp.). G$_{6}$ समाविष्टो. — ^{b}) K$_{0}$ Ñ V$_{1}$ B D T$_{2}$ G$_{3}$ भक्ष्यम्. — ^{c}) Ś$_{1}$ K (except K$_{1}$) ददृशे. — ^{d}) K$_{0.3.4}$ Ñ$_{1}$ D$_{5}$ गिरिगह्वरे; Ñ$_{3}$ V$_{1}$ Dn D$_{1}$ निर्जने वने; T$_{2}$ G$_{4-6}$ सुमनोहरे (for वन°). — ^{e}) Ñ V$_{1}$ B$_{6}$ D (except D$_{3.4}$) ब्राह्मणं ब्राह्मणीं (by transp.). — ^{f}) Ś$_{1}$ Ñ V$_{1}$ B Dn D$_{2.3.5}$ M$_{8}$ मिथुनाय.

9 ^{a}) K$_{0.3.4}$ तं (for तौ). Ñ V$_{1}$ B D तौ तं वीक्ष्य सु(Ñ$_{1.3}$ D$_{5}$ समीक्ष्य)वित्रस्तौ; S तौ (G$_{1}$ M$_{6-8}$ तं) समीक्ष्य च वित्रस्तौ. — ^{b}) D$_{4}$ (by corr.) अकृतार्थावधावतां. — ^{c}) Ñ$_{1.3}$ V$_{1}$ B Da Dn D$_{1}$ प्र-; D$_{4}$ T$_{2}$ G$_{4-6}$ वि-; D$_{2}$ तु (for च). — ^{d}) Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ B D (except D$_{5}$) M$_{8}$ जग्राह.

10 ^{ab}) K (except K$_{1}$) D$_{5}$ गृहीतं प्रेक्ष्य भर्तारं ब्राह्मणी (D$_{5}$ °णं) तमभाषत. — ^{c}) Ñ$_{1.3}$ V$_{1}$ B D (except D$_{5}$) राजन्मम वचो. — ^{d}) Some S MSS. त्वा (for त्वां).

11 ^{a}) Ś$_{1}$ °वंशसंभूतः. — ^{b}) Ś$_{1}$ K D$_{5}$ सर्व- (for त्वं हि). Ñ V$_{1}$ B D T$_{1}$ G$_{2.6}$ M$_{8}$ लोके परि° (B$_{5}$ °पु वि°; D$_{5}$ -पि वि°; G$_{6}$ च वि°). — ^{c}) K$_{0}$ स्थिरो धर्मे. — After 11, D$_{4}$ marg. *sec. m.* ins.:

1798* वैष्णवोऽसि महीपाल रविवंशविवर्धन ।
येन त्वया पुरा विष्णुस्तोषितः शुभकर्मणा ।
आत्मनं तृणवत्कृत्वा जीवितं हरयेऽर्पितम् ।
तदासि रक्षितस्त्वं वै विष्णुना प्रभविष्णुना ।

12 ^{a}) Ñ$_{1.3}$ शापप्राप्तोपि; Ñ$_{2}$ V$_{1}$ B D (except D$_{5}$) शापोपहत. — ^{d}) K$_{3}$ भर्त्रा ह्यद्य समा°; Ñ$_{2}$ V$_{1}$ B$_{3}$ Dn D$_{3}$ भर्तृव्यसनकर्शिता; D$_{2}$ भर्ता मेद्य समागतः; S भर्त्राहं (T$_{1}$ G$_{2.3}$ M$_{7}$ भर्तारं) समुपा°.

13 ^{a}) D$_{1}$ स्वयं (for ह्यहं). Ñ$_{3}$ S अकृतार्थिन्यहं भद्र (T$_{1}$ G$_{2.3}$ अकृतार्थास्मि भद्रं ते). — ^{b}) Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ B$_{1}$(m as in text).$_{3.5}$ D (except Da) प्रसवार्थं समा(B$_{1}$ इहा)गता. — ^{c}) Ñ$_{3}$ नृपशार्दूल. — ^{d}) K (except K$_{1}$) Ñ$_{3}$ V$_{1}$ B D अयं मे; Ñ$_{1}$ S मम (for मेऽयं). Ś$_{1}$ K D$_{5}$ विमुच्यतां; Ñ$_{3}$ विसर्जतां.

14 ^{a}) K$_{0.3.4}$ D$_{5}$ लालप्यमानायाः; G$_{1}$ विशोक°. — ^{b}) K$_{0}$ तु सु-; K$_{2.3}$ Ñ$_{2.3}$ V$_{1}$ B$_{1.6}$ Dn D$_{1.5}$ तु स; D$_{2}$ स हि (for स सु-). Ñ V$_{1}$ B$_{3.5}$ Dn D$_{1.5}$ G$_{3.5}$ -नृशंसवत्. — ^{d}) Ś$_{1}$ K Ñ$_{1.3}$ D$_{5}$ पशुं (for मृगं). T$_{1}$ G$_{2}$ व्याघ्रो मृगशिशुं यथा.

15 G$_{5}$ (? hapl.) om. 15^{b}–17^{a}. — ^{b}) K$_{0}$ Ñ$_{3}$ यदा; K$_{3.4}$ Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ B Da Dn D$_{1.4.5}$ यानि; S (G$_{5}$ om.) तदा (for यद्). K$_{2.4}$ Ñ V$_{1}$ B Da Dn D$_{4.5}$ T$_{2}$ G$_{1.3.4.6}$ M$_{8}$ (by corr.) अश्रूण्यपतन्भुवि. D$_{2}$ अश्रूण्यभ्यपतन्भुवि. — ^{c}) Ś$_{1}$ दीप्तः समभवत् (by transp.). — ^{d}) K$_{1.2.4}$ व्यदीपयन्.

16 G$_{5}$ om. 16 (cf. v. l. 15). — ^{a}) K$_{4}$ शोकसंवीता; Ñ$_{1}$ °संप्राप्ता. — ^{b}) Ñ V$_{1}$ B$_{6}$ Da D$_{2.4}$ °कर्शिता; B$_{1.3.5}$ Dn D$_{1}$ °कर्पिता (for °दुःखिता). — ^{c}) T$_{1}$ G$_{2.3}$ राजानं (for राजर्षिं).

17 G$_{5}$ om. 17^{a} (cf. v. l. 15). Before 17, B$_{1}$ ins. ब्राह्मण्युवाच. — ^{a}) G$_{1}$ यस्मान्मय्यकृतार्थायां. — ^{c}) K$_{3}$ T$_{2}$ G$_{3.8}$ पश्यंत्या. Ñ$_{1}$ भक्षितो ह्येष; B$_{1}$m भक्षितश्चाद्य. — ^{d}) Ñ$_{1}$ M$_{5}$ भर्ता मम; Ñ$_{2}$ V$_{1}$ B$_{1}$ D (except D$_{2.4.5}$) प्रियो भर्ता.

18 ^{b}) K (except K$_{1}$) G$_{4}$ M$_{7}$ °विक्षितः; Ñ$_{1}$ D$_{5}$ °वीक्षितः; D$_{3}$ T$_{1}$ G$_{2}$ °दूषितः; T$_{2}$ G$_{5}$ °कर्शितः; G$_{6}$

यस्य चर्पेर्वसिष्ठस्य त्वया पुत्रा विनाशिताः ।
तेन संगम्य ते भार्या तनयं जनयिष्यति ।
स ते वंशकरः पुत्रो भविष्यति नृपाधम ॥ १९
एवं शस्त्वा तु राजानं सा तमाङ्गिरसी शुभा ।
तस्यैव संनिधौ दीप्तं प्रविवेश हुताशनम् ॥ २०
वसिष्ठश्च महाभागः सर्वमेतदपश्यत ।
ज्ञानयोगेन महता तपसा च परंतप ॥ २१
मुक्तशापश्च राजर्षिः कालेन महता ततः ।
ऋतुकालेऽभिपतितो मदयन्त्या निवारितः ॥ २२
न हि सस्मार नृपतिस्तं शापं शापमोहितः ।
देव्याः सोऽथ वचः श्रुत्वा स तस्या नृपसत्तमः ।
तं च शापमनुस्मृत्य पर्यतप्यद्भृशं तदा ॥ २३
एतस्मात्कारणाद्राजा वसिष्ठं संन्ययोजयत् ।
स्वदारे भरतश्रेष्ठ शापदोषसमन्वितः ॥ २४

C. 1.6912
B. 1. 182. 26
K. 1. 183. 28

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥ समाप्तं चैत्ररथपर्व ॥

°पीडितः. — ^{c}) Ñ1 °स्थाप्य (for °प्राप्य). — ^{d}) K1 परि- (for सद्यस्). — After 18, D4 (marg. *sec. m.*) T2 G1 (marg.).5 ins.:

1799* तेन प्रसाद्यमाना सा प्रसादमकरोत्तदा ।

19 ^{a}) K (except K1) D5 वसिष्ठस्य ऋपेर्यस्य; T1 G2 ऋपेर्यस्माद् (G2 °र्यस्य) वसिष्ठस्य. — ^{b}) K3 G3 त्वया पुत्रो विनाशितः. — ^{e}) T1 G6 संगत्य. — ^{f}) Ś1 K1 Ñ1 नराधिप; B1.5 m D2 नृपोत्तम; G1.3.4 M5 नराधम.

20 ^{a}) T1 शस्त्वा महीपालं. — ^{b}) S (except M5) तदांगिरसी. — ^{d}) Ñ1 पावकं प्रविवेश ह.

21 ^{a}) Ko.3 Da T2 G3.6 M °भाग. — ^{b}) Ñ2 V1 B D (except D5) अवैक्षत. — ^{c}) Ś1 K1 मनसा (for महता). — ^{d}) K3.4 Da1 T G4.5 °तपः. — After 21, Ko.3 ins.:

1800* न चाप्यत्र महाबाहो अधर्मः प्रतिपद्यते ।
ब्राह्मणो यदपत्यं हि प्रार्थितः संप्रयच्छति ।
यदा तु कामतो गच्छेत्परनारीं नरो नृप ।
तदास्य परदारोक्तमधर्मस्य फलं भवेत् ।
अपकल्कस्तु राजेन्द्र निस्त्रीयैतद्विजोत्तमः ।
नान्यतो भरतश्रेष्ठ स हि लोकगुरुर्यतः ।

22 ^{a}) K3 G1 तु (for च). — ^{b}) Ñ1 शापेन महता. K (except K1) D5 तदा. — ^{c}) S निपतितो. — ^{d}) S भार्यया स नि° (T G6 संनि°; G3 परि°).

23 ^{a}) Ñ2 V1 B D (except D5) स नृपः; Ñ3 शापं तं (for नृपतिः). — ^{b}) T1 शापं तं (by transp.). Ñ3 नृपः कामेन मोहितः. — ^{c}) Ś1 K1 तद्धि वचः; Ko.3-4 तद्वचनं (for सोऽथ वचः). — ^{d}) Ñ V1 B D संभ्रांतो (for स तस्या). Ś1 Ko.1 °सत्तम. S विसंज्ञः समपद्यत. — K3 om. 23^e–24^d. — ^{e}) Ñ V1 B D तं शापमनुसंस्मृत्य. — ^{f}) Ś1 ततः (for तदा).

24 K3 om. 24 (cf. v. l. 23). — ^{b}) Ko.3.4 G3.5.6 M5 संनियोज°; D2 स स्वयोज°; D5 समयोज°. — ^{c}) D4 स्वपत्न्यां. Ñ3 V1 B (except B5) Da Dn D1.2 स्वदारेषु नर(B5 नृप)श्रेष्ठ. — ^{d}) G1 पाप°. — After 24, D4 (marg. *sec. m.*) T2 G3.5.6 (om. line 5) ins.:

1801* यदा कल्मापपादस्तु राक्षसत्वमवाप सः ।
तदा वसिष्ठः कुरुणा यज्ञार्थे संवृतोऽभवत् ।
यदा कल्मापपादस्तु राक्षसत्वं विसृष्टवान् ।
तदा तेनैव राज्ञा तु वसिष्ठः संवृतोऽभवत् ।
एवं वसिष्ठो युष्माकं पुरोधाः संवृतोऽभवत् ।

Colophon om. in T1. — *Major parvan*: T2 G1.3.4-6 M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan*: Ñ1.3 V1 चैत्ररथ, followed by वासिष्ठोपाख्यान. Ś1 K1-3 B3.6 Da Dn D1.2 T2 G1.4 M3.6-8 (all om. the sub-parvan name) mention only वासिष्ठ (Ś1 K1-4 D3 औौर्व; T2 G1.4 M3.6-8 वासिष्ठोपाख्यान); Ś1 K1.3.4 Dn D1.2 M3.6-8 add समाप्त. — *Adhy. name*: Ko.3.4 D5 मित्रसहशाप- वर्णनं (D5 °सहशापः); T2 G1.4.6 वसिष्ठापचारकथनं (G6 °चारं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 181; D4m 184; T2 G2-5 132; G1 134; G6 M 133. — *S'loka no.*: Dn M5 26. — *Aggregate s'loka no.*: Dn3 6882.

174

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — ^{ab}) S °मनुरूपं वै त्वं हि गंधर्वसत्तम. — ^{c}) Ko.3 D5 °हितं त(K3 स-; D5 स्व)माचक्ष्व; S °हितं समाचक्ष्व.

2 Ś1 K1 S om. उवाच (G5 om. the ref.). — ^{a}) G3 M6-8 एव (for एप). M3.5 कनीयान्वै देवलस्य. — ^{b}) T2

१७४

C. 1. 6913 B. 1. 180. 1 K. 1. 190. 1

अर्जुन उवाच ।
अस्माकमनुरूपो वै यः स्याद्गन्धर्व वेदवित् ।
पुरोहितस्तमाचक्ष्व सर्वं हि विदितं तव ॥ १
गन्धर्व उवाच ।
यवीयान्देवलस्यैष वने भ्राता तपस्यति ।
धौम्य उत्कोचके तीर्थे तं वृणुध्वं यदीच्छथ ॥ २
वैशंपायन उवाच ।
ततोऽर्जुनोऽस्त्रमाग्नेयं प्रददौ तद्यथाविधि ।
गन्धर्वाय तदा प्रीतो वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ३
त्वय्येव तावत्तिष्ठन्तु हया गन्धर्वसत्तम ।
कर्मकाले ग्रहीष्यामि स्वस्ति तेऽस्त्विति चाब्रवीत् ॥४
तेऽन्योन्यमभिसंपूज्य गन्धर्वः पाण्डवाश्च ह ।
रम्याद्भागीरथीकच्छाद्यथाकामं प्रतस्थिरे ॥ ५
तत उत्कोचकं तीर्थं गत्वा धौम्याश्रमं तु ते ।
तं वव्रुः पाण्डवा धौम्यं पौरोहित्याय भारत ॥ ६
तान्धौम्यः प्रतिजग्राह सर्ववेदविदां वरः ।
पाद्येन फलमूलेन पौरोहित्येन चैव ह ॥ ७
ते तदाशंसिरे लब्धां श्रियं राज्यं च पाण्डवाः ।
तं ब्राह्मणं पुरस्कृत्य पाञ्चाल्याश्च स्वयंवरम् ॥ ८
मातृषष्ठास्तु ते तेन गुरुणा संगतास्तदा ।
नाथवन्तमिवात्मानं मेनिरे भरतर्षभाः ॥ ९
स हि वेदार्थतत्त्वज्ञस्तेषां गुरुरुदारधीः ।

G2.4.5 हि तप्यति; G3 तपस्विनः. — c) S (except G3) उत्कचके. K1 [ऽ]त्वयं (for तीर्थे). — d) Ś1 K (except K3) Ñ3 D4.5 वृणीध्वं; B5 G1.3 वृणुष्व; D2 वृणीथ; T G2.4-6 M वृणीष्व. Ś1 यथेच्छथ; K3 यदीप्सथ; K4 D1 यदिच्छथ; Ñ3 B5 S यदी(T2 G2.4 M5 °दि)च्छसि.

3 Ś1 K1-3 D2 S om. उवाच; K4 om. the ref. — a) G1 अथोर्जुनस्तम्. M तमादाय. — b) Ś1 च यथा°; T1 G3 भरतर्षभ. — c) B5 ततः; G6 ददौ (for तदा).

4 Before 4, T2 G (except G3) ins. अर्जुनः. — a) K2 D4 M6 तात तिष्ठंतु. — c) K0.2.4 Ñ2.3 V1 B D कार्यकाले; T1 G3 युद्धकाले; G2 काम्यकाले. Ñ2 V1 Dn D1.4 ग्रहीष्यामः.

5 Before 5, S (except T2 M3.5) ins. वैशं°. — a) Ñ1 अभिसंप्रेक्ष्य; G1 °गम्य; M5 इति संपूज्य. G3 तावन्योन्यौ च सं°. — b) Ñ1 B5 D3.5 G1.2.5 M5 पांडवश्च. T2 ते; M6-8 हि (for ह). — c) G2.4 ततो (for रम्याद्). K4 Ñ2.3 V1 B D T2 G2.4 भागीरथीतीराद् (D5 °कक्षाद्); Ñ1 °कूलाद्.

6 a) T1 G3 उत्कलितं; T2 G1.4-6 M उत्क°; G3 उत्कोचनं (cf. v. l. 2). — b) K0.3 B3 D5 प्रति; T1 G3 च ते (for तु ते). G6 °श्रमांतिके. — c) K1 अब्रुवन्; K3 बभूवुः (for तं वव्रुः).

7 a) S तांश्चापि. — b) Ś1 सर्वे; B1 D2 सर्वान् (for सर्व-). Ś1 K D5 धर्मभृतां (K1 °विदां) वरः. — c) K4 Ñ3 V1 B D (except D2.3) वन्येन (for पाद्ये°). — d) Ś1 K4 T2 G चैव हि.

8 a) Ñ1.3 B (B5 marg.) Dn D2 S (except T1; G3 corrupt) तेन चाशंसिरे (B5 orig. ते चाथाशं°); Ñ2 V1 Dn D1 ते समाशं°; D4.5 ते चाशशं°. Ś1 K0 लब्धुं; D1 G3 लब्ध्वा; G1 लक्ष्यं. — b) G1 लब्धं (for श्रियं). — D5 reads 8^{c}–9^{d} after 12. — c) Ñ V1 B D ब्राह्मणं तं (D4 ते). — d) Ñ V1 B D (except D4) पांचालीं च (Ñ3 वै); T1 याज्ञसेन्याः, Ñ V1 B D T1 G1.3 °वरे.

9 D5 reads 9 after 12 (cf. v. l. 8). — a) K1 G1 तु तेनैव; B1 महेष्वासाः; T2 G2.4.5 ततस्तेन. K2 सह मात्रा ततस्ते वै; Ñ2 V1 B (B1 marg.) D पुरोहितेन तेनाथ. Cd cites मातृषष्ठाः (as in text). — b) M गताः (for तदा). Ś1 संगता गुरुणा तदा (by transp.); T1 G3 सहिता (G3 संगता) गुरुणा ततः; T2 G1.2.4-6 गुरुणा सह संगताः. — c) Ś1 K अथ; T1 G3 तदा (for इव).

10 After 10^{ab}, S (for T1 G3 see below) ins.:

1802* वेदविच्चैव वाग्मी च धौम्यः श्रीमान्द्विजोत्तमः ।
तेजसा चैव बुद्ध्या च रूपेण यशसा श्रिया ।
मन्त्रैश्च विविधैर्धौम्यस्तुल्य आसीद्बृहस्पतेः ।
स चापि विप्रस्तान्मेने स्वभावाभ्यधिकान्भुवि ।

[(L. 1) T1 G3 धर्मविच्चैव. — T1 G3 read line 4 after 11^{ab}.]

— c) G2 ते तु (for तेन). K0 सर्वविदा; T1 G3 धर्मविदः. — d) K0 Ñ1.3 D2 सर्वविदः; Ñ2 V1 Dn3 धर्मविदः; Dn1.n2 D1 धर्मविदा. T1 ततः; T2 G1.2.4.5 M वृताः; G6

तेन धर्मविदा पार्थो याज्याः सर्वविदा कृताः ॥१०
वीरांस्तु स हि तान्मेने प्राप्तराज्यान्स्वधर्मतः ।
बुद्धिवीर्यबलोत्साहैर्युक्तान्देवानिवापरान् ॥ ११
कृतस्वस्त्ययनास्तेन ततस्ते मनुजाधिपाः ।
मेनिरे सहिता गन्तुं पाञ्चाल्यास्तं स्वयंवरम् ॥ १२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

१७५

वैशंपायन उवाच ।
ततस्ते नरशार्दूला भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः ।
प्रययुर्द्रौपदीं द्रष्टुं तं च देवमहोत्सवम् ॥ १
ते प्रयाता नरव्याघ्रा मात्रा सह परंतपाः ।
ब्राह्मणान्ददृशुर्मार्गे गच्छतः सगणान्बहून् ॥ २
तानूचुर्ब्राह्मणा राजन्पाण्डवान्ब्रह्मचारिणः ।
क्व भवन्तो गमिष्यन्ति कुतो वागच्छतेति ह ॥ ३
युधिष्ठिर उवाच ।
आगतानेकचक्रायाः सोदर्यान्देवदर्शिनः ।
भवन्तो हि विजानन्तु सहितान्मातृचारिणः ॥ ४

C. 1. 6923
B. 1. 184. 4
K. 1. 193. 4

पुरा (for कृताः). G3 सर्वविद्याविशारदाः.

11 a) S मेनिरे सहिता वीराः (T1 G3 सहिता मेनिरे राज्यं). — b) T2 G1.2.4-6 M प्राप्तं राज्यं (for प्राप्तराज्यान्). T1 G3 प्राप्तमिवेव भारत. — After 11ab, T1 G3 read line 4 of 1802*. — c) G1 तेजोवीर्य°. — d) K4 देवानिवांबरान्; Ñ1 °निवामरान्; Ñ2 V1 B D (except D5) °निव द्विजः; S (except T1 G3) देवा इवापरे.

12 b) Ś1 K (except K2) मनुजाधिप (K4 °पं). — d) B5 Dn3 ते; G4 M6-8 तु (for तं). D1 पांचाल्यस्य स्वयं°; D5 पांचालनगरेप्सितं; Cd as in text. — After 12, D5 reads 8c-9d.

Colophon om. in K1. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K2-4 B5.6 Dn1.n2 M6-8 द्रौपदीस्वयंवर; Ñ1.2 V1 B5 D5 चैत्ररथ; D1 स्वयंवर; T1 संभव. — *Adhy. name:* K0.4 D2 धौम्यपौरोहित्यं; Ñ1.2 V1 D5 धौम्यपुरोहितकरणं; T2 G4.6 धौम्यवरणं (T2 °र्णनं); M पुरोहितवरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 182; D4m 185; T1 181; T2 G2-5 133; G1 135; G6 M 134. — *S'loka no.:* Dn 12; M8 14. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 6894.

175

☞ S (except G6) reads this adhy. (for the first time) after adhy. 156 and *repeats* it here (with v. l.); T1, however, reads here stanza 1 only of this adhy. (inserted as the first st. of adhy. 176), omitting the rest (cf. App. I, No. 96).

1 Ś1 K (except K0) S om. उवाच. — a) Ś1 K Da D5 Cd कुरुशार्दूला (K1 °ल). — After 1ab, T1 M2.3 ins.:

1803* ब्रह्मरूपधराः पार्था जटिला ब्रह्मचारिणः ।

— c) Ś1 लब्धुं (for द्रष्टुं). — d) Ñ2 V1 B Dn D1.4.5 T G3.4-6 देवं महो°; D2 दिव्यं महो°; Cd as in text (cf. 11, 20).

2 b) K0.4 Ñ1.2 V1 B5.6 Dn D1.4 सह मात्रा (by transp.); B1m Da मातृपद्याः (Da1m सह मात्रा). Ś1 K1 परंतप; Da महाबलाः (Da1m as in text). — c) T1 ब्राह्मणान्गच्छतोपश्यन्. — d) T1 पांचालान् (for गच्छतः). K1 गणशो; Ñ V1 B D G3 संगतान्; T2 G1.2.4-6 M सहितान् (for सगणान्).

3 a) K1m Ñ2.3 V1 B Dn D1.4 त (or ते) ऊचुर; G3 तान्वेवुर्. T1 अथ ते ब्राह्मणा ऊचुः. — b) K4 Dn3 M5 पांडवा. Ñ3 B3 D4 T1 G1 धर्मचारिणः. — d) K0 च; K3 हि (for ह). K1m Ñ3 V1 B D कुतो वाभ्या(B5 °या)गता इह (B1 इति; D5 °गतेति च).

4 Ś1 पांडवा ऊचुः(!); K1 पांडवाः; K2.3 S युधिष्ठिरः. — G3-4 om. 4 and the ref. before 5. — a) T1 प्रयातानेकच°. — b) Ś1 K1 देवरूपिणः; K3 °दर्शनाः; Ñ2 V1 B D (except D5) एकचारिणः; G1 °वर्णिनः; G3 °शीलिनः. — c) Ś1 K2.4 Ñ1.3 G3 M2.6-8 [ऽ]भि-; K1 T2 G6 M5 [ऽ]पि; Ñ2 V1 B Da Dn D1.2.4 वै (for हि). K0 D5 T1 ह्य(T1 नो)भिजानंतु. — d) T2 G1.5.6 M संगतान् (for सहितान्). Ñ3 मातृसारिणः; G5 मित्रचारिणः. K1 Ñ1.2 V1 B D (except D5) सह मात्रा द्विजर्षभाः (K1 प्रचारिणः); K3 जनन्या सहितान्द्विजान्.

C. 1. 6929
B. 1. 184. 5
K. 1. 185. 4

ब्राह्मणा ऊचुः ।
गच्छतायैव पाञ्चालान्द्रुपदस्य निवेशनम् ।
स्वयंवरो महांस्तत्र भविता सुमहाधनः ॥ ५
एकसार्थं प्रयाताः स्मो वयमप्यत्र गामिनः ।
तत्र ह्यद्भुतसंकाशो भविता सुमहोत्सवः ॥ ६
यज्ञसेनस्य दुहिता द्रुपदस्य महात्मनः ।
वेदीमध्यात्समुत्पन्ना पद्मपत्रनिभेक्षणा ॥ ७
दर्शनीयानवद्याङ्गी सुकुमारी मनस्विनी ।
धृष्टद्युम्नस्य भगिनी द्रोणशत्रोः प्रतापिनः ॥ ८
यो जातः कवची खड्गी सशरः सशरासनः ।
सुसमिद्धे महाबाहुः पावके पावकप्रभः ॥ ९
स्वसा तस्यानवद्याङ्गी द्रौपदी तनुमध्यमा ।
नीलोत्पलसमो गन्धो यस्याः क्रोशात्प्रवायति ॥ १०
तां यज्ञसेनस्य सुतां स्वयंवरकृतक्षणाम् ।
गच्छामहे वयं द्रष्टुं तं च देवमहोत्सवम् ॥ ११
राजानो राजपुत्राश्च यज्वानो भूरिदक्षिणाः ।
स्वाध्यायवन्तः शुचयो महात्मानो यतव्रताः ॥ १२
तरुणा दर्शनीयाश्च नानादेशसमागताः ।
महारथाः कृतास्त्राश्च समुपैष्यन्ति भूमिपाः ॥ १३
ते तत्र विविधान्दायान्विजयार्थं नरेश्वराः ।
प्रदास्यन्ति धनं गाश्च भक्ष्यं भोज्यं च सर्वशः ॥ १४
प्रतिगृह्य च तत्सर्वं दृष्ट्वा चैव स्वयंवरम् ।
अनुभूयोत्सवं चैव गमिष्यामो यथेप्सितम् ॥ १५
नटा वैतालिकाश्चैव नर्तकाः सूतमागधाः ।

---

5 Ś1 K1 S om. ऊचुः (T G3–6 om. the ref.). — a) T2 G3.6 गच्छामोद्यैव; M7.8 गच्छथाद्यैव. Ś1 Ñ3 B Dn1.n3 D5 G1 पंचालान्. — b) K3 Ñ V1 Dn D1 निवेशने. — cd) Ś1 स (for सु-). T2 G M6 सुमहोत्सवः. — M6.6–8 (hapl.) om. from सुमहा° up to भविता (in 6d). T1 इच्छामो भवतो ज्ञातुं महत्कौतूहलं हि नः.

6 M6.6–8 om. up to भविता (cf. v. l. 5). Before 6, T G ins. ब्राह्मणाः. — a) Ś1 K0–3 Ñ V1 B D G1 एकसार्थं; K4 °सार्थः; T1 एहि सार्धं; T2 G3–4 एकसार्थाः. Ñ1.2 V1 B D (except D5) T G स्म (for स्मो). — b) Ñ3 V1 B D तत्रैव (for अप्यत्र). — c) D5 T1 अपि (for हि). — d) D6 सुमहात्मनः. T1 उत्सवो भविता महान्.

7 D6 D7 (? hapl.) om. 7ab. — cd) T2 G M वेदि°. K1 पद्मपत्रायतेक्षणा. T1 यासावयोनिजा कन्या स्थास्यते सा स्वयंवरे.

8 b) K1 Ñ1.3 B3 D6 T G1–2.5.6 M यशस्विनी. G4 द्रौपदी तनुमध्यमा. — After 8ab, G4 reads 10cd for the first time, repeating it in its proper place. — d) D5 प्रकोपिनः.

9 a) T1 जातो यः पावकाच्छूरः. — cd) K2.3 M6.8 सुसमिद्धान्महाबाहुः पावकात् etc. Ñ2 V1 B D (except D5) पावकोपमः. T1 सुसमृद्धो महाभागः सोमकानां महारथः. — After 9, T1 ins.:

1804* यस्मिन्संजायमाने च वागुवाचाशरीरिणी ।
एष शिष्यश्च मृत्युश्च भरद्वाजस्य जायते ।

10 a) T1 स्वसा तस्यैव वेद्यां या. — b) T1 जाता तस्मिन्महामखे; G6 सुकुमारी यशस्विनी (cf. v. l. 8b). — For G4 cf. v. l. 8. — cd) K1 क्रोशं; G1–3 केशात् (for क्रोशात्). Ś1 K1.4 D5 G6 प्रधावति; Ñ1.2 V1 B (except B3) D6 Dn D1.2.4 M8 प्रवाति वै (M8 च) (for प्रवायति). T1 स्त्रीरत्नमभिरूपा हि श्यामा नीलोत्पलं यथा.

11 a) Ś1 Ñ2 V1 B D (except D5) यज्ञसेनस्य च सुतां; Ñ3 G5 तां यज्ञसेनदुहितां. — b) T1 G1.2 M द्रौपदीं परम(T1 G2 °मां)स्त्रियं. — c) Ñ1.2 V1 B D (except D5) गच्छामो (D6 Dn2.n3 D2.4 °म) वै; T2 G M संगच्छाम. T1 गच्छामस्तत्र वै द्रष्टुं. — d) Ñ3 V1 B D दिव्यं; T2 G5.6 देवं; G2–4 देशं (for देव-); cf. v. l. 1d. T1 तं चैवास्याः स्वयंवरं.

12 T2 (? hapl.) om. 12b–13c. — c) K3 सुधियो (for शुच°). — d) M6–8 दमात्मानो. K1 D5 T1 धृत°; K4 जित°; Ñ3 B6 D6 G M महा°.

13 T2 om. 13abc (cf. v. l. 12); G1 om. 13ab. — b) K3 नानादेशात्समा°; T1 बलवंतो दुरासदाः. — c) D5 G1 कृतार्थाश्च. — d) Ś1 K D2.5 S समुपेष्यं(K0 G2 M6.7 °क्ष्यं)ति (T1 समेष्यंतीह). K3 भूरिशः.

14 a) Ś1 K1 विविधोपायान् (K1 °याः); K0.3 N1 D5 M °धान्दानान्; Ñ3 °धान्देयान्; T G °धं दानं. — b) Ñ3 D1 जनेश्वराः; G1 नराधिपाः. — d) K1.2 G2 भक्ष्यभोज्यं च; K4 T1 भक्ष्यभोज्यांश्च (T1 °ज्यानि).

15 a) T1 प्रतिलभ्य. Ś1 K2 D1 G1 तु तत्सर्वं; B3 D4 ततः सर्वं. — b) T1 दृष्ट्वा कृष्णां स्वयंवरे. — cd) Ś1 K1–4 तं च; K0 D5 तत्र (for चैव). T1 यं च सा क्षत्रियं रंगे

निर्योधकाश्च देशेभ्यः समेष्यन्ति महाबलाः ॥ १६
एवं कौतूहलं कृत्वा दृष्ट्वा च प्रतिगृह्य च ।
सहास्माभिर्महात्मानः पुनः प्रतिनिवर्त्स्यथ ॥ १७
दर्शनीयांश्च वः सर्वान्देवरूपानवस्थितान् ।
समीक्ष्य कृष्णा वरयेत्संगत्यान्यतमं वरम् ॥ १८
अयं भ्राता तव श्रीमान्दर्शनीयो महाभुजः ।
नियुध्यमानो विजयेत्संगत्या द्रविणं बहु ॥ १९

युधिष्ठिर उवाच ।

परमं भो गमिष्यामो द्रष्टुं देवमहोत्सवम् ।
भवद्भिः सहिताः सर्वे कन्यायास्तं स्वयंवरम् ॥ २० C. 1. 6944 B. 1. 184. 20 K. 1. 185. 21

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

कुमारी वरयिष्यति.

16 a) Ś1 Ñ1.2 V1 B D (except D5) तत्र; G1 M6-8 चात्र (for चैव). — b) G6 तत्र (for सूत-). M6-8 °मागधैः. — c) Ś1 नियोधयश्च; T1 निदेश°; T2 G3-5 निबोध°. — d) T1 समवेतान् (for समे°). B (except B6) Da स्वयंवरं; D4 परस्परं (for महा°).

17 a) Ś1 एकं; T1 एतत् (for एवं). K4 S दृष्ट्वा (T1 तत्र) (for कृत्वा). — b) K4 S (except T1) भुक्त्वा (for दृष्ट्वा). — d) K1 पुरः प्रति-; T1 मात्रा सह; G6 रंगं प्रति-. K2 Da1 D1 T1 G5 M5 -निवर्त्स्यथ; K4 T2 -निवर्त्येथ; G1 -निवृत्स्यथ; G2-4 M8 -निवर्तथ (M8 °त).

18 b) K0 S देवरूपानिव स्थि°. — d) K4 Ñ3 V1 B D (except D5) संगत्यैकतमं (D2 °रं); M °तरं. T G (except G1) M8 पतिं (for वरम्).

19 a) K3 T2 G M भ्राता च वः शीघ्रं; T1 एको हि वो भ्राता. — b) Ñ2.3 V1 B3.5 Dn D1.5 G3-5 नियुज्यमानो; G6 शूरस्यमानो. Ñ V1 B1 Dn विजये. — d) Ñ1.2 भवेत्; S महत् (for बहु). B3 संगत्यान्यतमं बलं (cf. 18d). — After 19, Ñ3 V1 D5 ins.:

1805* आहरिष्यत्ययं नूनं प्रीतिं वो वर्धयिष्यति ।

20 Ś1 K1-3 S om. उवाच. — a) K1 व्रजिष्यामो. T1 वयं सह गमि°; G5 परमं भोजयिष्यामि. — b) Ñ3 V1 B D चैव; G2-4 देशं; G6 दैवं (for देव-); cf. v. l. 1d, 11d. T1 द्रष्टुं तत्र स्वयंवरं. — cd) Ś1 K1 सर्वैः (for सर्वे). Ś1 K D5 पांचाल्यास्तं स्वयं°. T1 द्रौपदीं यज्ञसेनस्य कन्यां तस्यास्तथोत्सवं.

Colophon. T2 G1-5 read a col. after the first occurrence of this adhy. (i. e. after adhy. 157), and one also (after the second occurrence) here. M reads it only here (after the second occurrence), the first occurrence being embodied in our adhy. 158. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K Ñ3 B1.3 Da Dn1.n2 D1.2.4.5 T2 G3.4 (the latter three both times) M2 द्रौपदीस्वयंवर; N1.2 V1 B1 स्वयंवर. — *Adhy. name:* K0.4 पांडवप्रस्थानः (K4 °स्थापनः); Ñ1.2 V1 पांडवागमनं; T2 G3.4.5 ब्राह्मणसमागमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn2 183; D4m 186; T1 165; T2 G3.4.5 (all first time) 117, and (all second time) 134; G1.2 (both first time) 119 and 115 respectively, and (both second time) 136; G6 M (at the second occurrence) 135. — *S'loka no.:* Dn M5 20. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 6916.

176

1 Ś1 K D2 S om. उवाच (K0 om. the ref.). — T1, which om. 1, repeats 1. 175. 1 here. — a) Ś1 K (except K4) B1.3 Da D1 एवमुक्त्वा. — D4 (marg. *sec. m.*) S ins. after 1ab (T1, after the repetition of 1. 175. 1), a *repetition* of 1803* [v. l.: T G सर्वे; M5 भूत्वा (for पार्थाः)]; cf. 1. 55. 20. — c) S (T1 om.) राजन् (for राज्ञा). Ñ V1 B D5 G1.2 M2.5 °पंचालान्.

2 a) Ñ3 V1 D1 तेषु; B1.5 D4 ते च; Dn2.n3 ते सु; D2 त्वेनं (for ते तं). — c) N3 V1 B Dn D1.4.5 वीरा (for राजन्). — d) Ñ1.2 V1 B D (except Da D2) मुनिं (for पथि). A few MSS. तथा.

3 T2 om. 3-4. — a) M6-8 तस्मै यथैव. K0 तस्मै पूजां यथार्हां च. — b) Ñ1 चक्रुस् (for कृत्वा). M2 रहसि (*inf. lin.* तेन च as in text). Ñ2 V1 B3.6 D सत्कृताः (for सान्त्विताः). — c) Ś1 K1 चाप्यनु°; D2 तदनु°. S (T2 om.) कथयित्वाभ्य(G5 °प्य)नु°. — d) K0.3.4 द्रुपदं प्रति; Cd as in text.

4 T2 om. 4 (cf. v. l. 3). — b) K0.4 D5 वनान्युपवनानि च; T1 G6 सरांसि च वनानि च (by transp.). — c) M3.5 ते (for च).

१७६

C. 1. 6945
B. 1. 185. 1

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्ताः प्रयातास्ते पाण्डवा जनमेजय ।
राज्ञा दक्षिणपाञ्चालान्द्रुपदेनाभिरक्षितान् ॥ १
ततस्ते तं महात्मानं शुद्धात्मानमकल्मषम् ।
ददृशुः पाण्डवा राजन्पथि द्वैपायनं तदा ॥ २
तस्मै यथावत्सत्कारं कृत्वा तेन च सान्त्विताः ।
कथान्ते चाभ्यनुज्ञाताः प्रययुर्द्रुपदक्षयम् ॥ ३
पश्यन्तो रमणीयानि वनानि च सरांसि च ।
तत्र तत्र वसन्तश्च शनैर्जग्मुर्महारथाः ॥ ४
स्वाध्यायवन्तः शुचयो मधुराः प्रियवादिनः ।
आनुपूर्व्येण संप्राप्ताः पाञ्चालान्कुरुनन्दनाः ॥ ५
ते तु दृष्ट्वा पुरं तच्च स्कन्धावारं च पाण्डवाः ।
कुम्भकारस्य शालायां निवेशं चक्रिरे तदा ॥ ६
तत्र भैक्षं समाजह्रुर्ब्राह्मीं वृत्तिं समाश्रिताः ।
तांश्च प्राप्तांस्तदा वीराञ्जज्ञिरे न नराः क्वचित् ॥ ७
यज्ञसेनस्य कामस्तु पाण्डवाय किरीटिने ।
कृष्णां दद्यामिति सदा न चैतद्विवृणोति सः ॥ ८
सोऽन्वेषमाणः कौन्तेयान्पाञ्चाल्यो जनमेजय ।
दृढं धनुरनायम्यं कारयामास भारत ॥ ९
यन्त्रं वैहायसं चापि कारयामास कृत्रिमम् ।

---

5 ^{a}) G_6 मधुराः (for शुचयो). — ^{b}) K_1 B_5 मधुर॰; G_6 मधुकाः; G_6 पांडवाः. K_8 प्रियदर्शनाः. — ^{cd}) $Ś_1$ K (except K_8) $Ñ_8$ D_1 G_2 आ(K_4 अ)नुपूर्वेण; Cd as in text. T_1 transp. संप्राप्ताः and पांचालान्. A few MSS. पंचालान्. $Ñ_2$ V_1 B D (except D_5) पांडुनंदनाः.

6 ^{a}) D_1 दृष्ट्वा तु (by transp.). T G पुरं तस्य. — ^{b}) K_3 स्कंधागारं; T_2 G ॰वारान्; Cd as in text. — ^{d}) $Ñ_{2.3}$ V_1 B D (except D_5) M_{6-8} निवासं.

7 ^{a}) Some MSS. भैक्ष्यं. — ^{b}) K_3 $Ñ_{1.3}$ $B_{3.5}$ Da $D_{2.4.5}$ समास्थिताः. $Ñ_2$ V_1 Dn D_1 ब्राह्मणीं वृत्तिमाश्रिताः. — ^{c}) $Ñ_2$ V_1 B_1 Dn $D_{1.6}$ तान्संप्राप्तान्; G_1 प्राक्च प्रा॰. $K_{2.3}$ $Ñ_2$ V_1 B (except B_3) Dn D_1 S (except T_1 $G_{3.4}$) तथा. $B_{1.5}$ राजन् (for वीरान्). — ^{d}) Da मानवाः (for न नराः). — After 7, D_4 (marg. *sec. m.*) T G_{2-5} ins.:

1806* यज्ञसेनस्तु पाञ्चालो भीष्मद्रोणकृतागसम् ।
ज्ञात्वात्मानं तदारेभे प्राणायामक्रियां क्षमाम् ।
अवाप्य धृष्टद्युम्नं हि न स द्रोणमचिन्तयत् ।
सुतवैरप्रसङ्गाच्च भीष्माद्भयमचिन्तयत् ।

[(L. 2) D_4 T_2 ततोरेभे; T_1 तदा लेभे; G_3 तमारेभे. D_4 T_2 प्राणायामक्रियां. T_1 G_4 क्षमां क्रियां (by transp.). — (L. 4) D_4 T_2 स तु; T_1 स्थित॰; G_4 स ते (for सुत॰).]
D_4 (marg. *sec. m.*) T_2 G_5 cont.: T_1 G_{2-4} ins. after 8:

1807* कन्यादानात्तु शरणं सोऽमन्यत महीपतिः ।
जामातुर्बलसंयोगान्मेने ह बलवत्तरम् ।

[(L. 1) D_4 ॰दानं तु; G_{2-4} ॰दानाद्धि. G_5 सोपश्यत. — (L. 2) D_4 G_{2-4} हि (for ह).]

8 ^{a}) Da कामं तु. T_1 स कामो यज्ञसेनस्य. — ^{c}) T_2 $G_{5.6}$ ददानीति; G_{1-4} M ददामीति. T_1 दास्यामि कृष्णामिति वै. — ^{d}) B_5 न चैतं; T_1 न चैनं. $Ś_1$ तु; Cd वि॰ (as in text). — After 8, T_1 G_{2-4} ins. 1807*.

9 ^{ab}) $Ś_1$ सोन्वेष्यमाणः; D_1 G_6 M_5 अन्वेप॰. $Ñ_{2.3}$ V_1 B D M_{6-8} कौंतेयं. G_6 पांचालः कौन्तेयान्. S (except T_1) पांचालो. — After 9^{ab}, D_4 (marg. *sec. m.*) T $G_{3.5}$ ins.:

1808* शंकरेण वरो दत्तः प्रीतेन च महात्मना ।
स निष्फलः स्यान्न तु मे इति प्रामाण्यमागतः ।
मया कर्तव्यमधुना दुष्करं लक्ष्यवेधनम् ।
इति निश्चित्य मनसा कारितं लक्ष्यमुत्तमम् ।

[(L. 1) T_2 G_5 वरं दत्तं. — (L. 2) D_4 T_2 G_5 तन्निष्फलं.]
— ^{c}) $Ñ_{2.3}$ V_1 B (B_1m as in text) D T_2 G_1 M_5 ॰नानम्यं. — ^{d}) G_{1-4} मार्गयामास. G_{2-4} वै तदा (for भारत). — After 9, T G_{2-5} ins.:

1809* वैय्याघ्रपद्यसोमं वै सृञ्जयस्य महीपतेः ।
तद्धनुः किंधुरं नाम देवदत्तमुपानयत् ।
आयसी तस्य ज्या चासीत्प्रतिबद्धा महाबला ।
न तु ज्यां प्रसहेदन्यां तद्धनुःप्रवरं महत् ।

[(L. 1) T G_5 वैय्याघ्रपाद॰. G_3 महीक्षितः. — (L. 2) T G_5 स धनुः. — (L. 3) T_2 $G_{3.4}$ ज्याथासीत्.]

10 ^{a}) Ñ V_1 $B_{1.3}$ D (except D_5) T_2 $G_{5.6}$ M_{6-8} समितं; T_1 समयं. $M_{3.5}$ यंत्रेण समितं लक्ष्यं. — ^{d}) G_{1-5} राजन् (for राजा). $Ñ_2$ V_1 B D (except D_4) चकार सः. T G_6 M कारयामास कांचनं.

तेन यन्त्रेण सहितं राजा लक्ष्यं च काञ्चनम् ॥ १०

द्रुपद उवाच ।

इदं सज्यं धनुः कृत्वा सज्येनानेन सायकैः ।
अतीत्य लक्ष्यं यो वेद्धा स लब्धा मत्सुतामिति ॥

वैशंपायन उवाच ।

इति स द्रुपदो राजा सर्वतः समघोषयत् ।
तच्छ्रुत्वा पार्थिवाः सर्वे समीयुस्तत्र भारत ॥ १२
ऋषयश्च महात्मानः स्वयंवरदिदृक्षया ।
दुर्योधनपुरोगाश्च सकर्णाः कुरवो नृप ॥ १३
ब्राह्मणाश्च महाभागा देशेभ्यः समुपागमन् ।
तेऽभ्यर्चिता राजगणा द्रुपदेन महात्मना ॥ १४
ततः पौरजनाः सर्वे सागरोद्धूतनिःस्वनाः ।
शिशुमारपुरं प्राप्य न्यविशंस्ते च पार्थिवाः ॥ १५
प्रागुत्तरेण नगराद्भूमिभागे समे शुभे ।
समाजवाटः शुशुभे भवनैः सर्वतो वृतः ॥ १६
प्राकारपरिखोपेतो द्वारतोरणमण्डितः ।
वितानेन विचित्रेण सर्वतः समवस्तृतः ॥ १७
तूर्यौघशतसंकीर्णः पराध्यागुरुधूपितः ।
चन्दनोदकसिक्तश्च माल्यदामैश्च शोभितः ॥ १८
कैलासशिखरप्रख्यैर्नभस्तलविलेखिभिः ।

C. 1. 6963
B. 1. 185. 19
K. 1. 200. 23

---

11 Ś1 K1 om. उवाच; S om. the ref. — a) A few MSS. सज्जं. — b) K3 सज्जेन; T G2–4.6 M छिद्रेण; G1 यंत्रेण. Ñ V1 B D सज्जैरेभिश्च (B6 Da D3 °स्तु) (Ñ1 सज्जैरातत°). — c) Ś1m K1 संधाय लक्ष्यं. B Da D2.4 यो विध्येत्; G2–4.6 यो विध्यात्. — d) B D2.4 स लभेत्. S च (for मत्°). Ñ1 B6 Da D4.5 इमां (for इति). — After 11, Ś1 K D5 ins. an additional colophon (*Sub-parvan:* Ś1 K द्रौपदीस्वयंवर. — *Adhy. name:* Ko.4 D5 द्रुपदवाक्यं. — *Adhy. no.:* D5 133).

12 Ś1 K (except Ko) om. उवाच; S om. the ref. — a) K1 इत्थं स; S इत्येवं (T1 °व). — b) Ñ2 V1 B D स्वयंवरमघो°; G1 सर्वलोकेष्वघो°. — c) T1 G6 पांडवाः सर्वे.

13 b) Ñ V1 Dn °दिदृक्षवः. — T1 G2–4 ins. after 13^{ab} (G2 has line 1 only after 13^{ab} and the rest after 13; G3.4 om. 14^{ab}):

1810* यादवा वासुदेवेन सार्धमन्धकवृष्णयः ।
राजानो राजपुत्राश्च युवानो मृष्टकुण्डलाः ।
नानाजनपदाधीशा यज्वानो भूरिदक्षिणाः ।
मनोज्ञरूपलावण्या महेन्द्रसमविक्रमाः ।
क्रोधेन चाग्निसदृशाः क्षमया पृथिवीसमाः ।
स्थैर्ये मेरुसमा धीराः सूर्यवैश्वानरोपमाः ।
पृथिव्यां ये च राजान ऋषयश्च तपोधनाः ।
बालवृद्धानृते सर्वे महीपालाः समागताः ।
त्रयस्त्रिंशत्सुराः सर्वे विमानैर्व्योम्नि निष्ठिताः ।

— c) G3.4 दुर्योधनमुखाश्चैव. — d) G2 कौरवा (for कुरवो). Ko.2.4 Ñ1.3 Da D5 T G1.2.6 M6–8 नृपाः; G3.4 ययुः. — After 13, G2 ins. lines 2–9 of 1810*.

14 G3.4 om. 14^{ab}. — b) K3 Ñ1 T G (G3.4 om.) M3 (*inf. lin.*).6–8 समुपागताः. M2.5 नानादेशसमागताः. — c) Ñ V1 B D (except D5) G2–4 ततोर्चिता; T2 ते ह्यर्चि°. G2–4 महीपाला; G6 नरेंद्रेण (for राज°). — After 14, T1 G2–4 ins.:

1811* ब्राह्मणैरेव सहिताः पाण्डवाः समुपाविशन् ।
वैतालिका नर्तकाश्च सूतमागधवन्दिनः ।

T1 G2–4 cont.: N ins. after 14:

1812* उपोपविष्टा मञ्चेषु द्रष्टुकामाः स्वयंवरम् ।
[T1 G2–4 राजसुपागमन्सर्वे द्रष्टु° etc.]

15 a) K4 पौरजनः सर्वैः; S पुरवरे श्रेष्ठे. — b) Ś1 K1.3 T1 G1.6 M सागरोद्धत°; K4 °स्वनः; T2 G2–5 °रोपमनिस्वने. — c) K4 D4 S शिं(G5 शि)शुमारगिरिं (K4 °शिरं; D4 °शिरः) प्राप्य. — d) K (except K1) B5 D1.3 न्यवसन् (for न्यविशन्). Ko.3.4 D5 तत्र; B1.3 Da D4 तेथ; B5 तेषु; D2 ते स (for ते च). K2 पार्थिव. S न्यविशंत महारथाः.

16 a) S °त्तरे च. — b) Ñ3 M8 भूमिदेशे.

17 a) D4 T G प्राकार(T1 G6 °साद)परिघोपेतो. — d) B1(m as in text).3 संवृतः; G6 सर्वत्र (for सर्वतः). Ś1 K4 D4 समविस्तृतः; K2 Ñ2 V1 B1m.6 Dn D1.4 T2 G2–5 °लंकृतः; Ñ1 B1.2.5 Da °वस्थितः (B5 °तैः); T1 समुपावृतः; G1 संवृतस्ततः; G6 M °वास्तृतः; text as in Ko.2.3 Ñ3 D2!

18 b) Ś1 Ñ1.2 °भूषितः; Ko °रूपितः; K1 °वासितः. K2–4 Dn3 D1 S (except T1) °र्घ्यागरुधूपि(K2.3 °भूषि)तः. — G2 om. 18^{cd}. — c) B6 °नागरुसिक्तश्च; M6–8 °सिक्तैश्च. — d) Ś1 K (except K2) माल्यपुंजैश्च. Ñ1 भूषितः. Ñ2 V1 B D °दामोपशो° (D3 °दामविभूषितः); T1 °दामविशोभितः; M3 °दामभिरावृतः.

19 b) D1.2 T2 G3–6 M5–8 नभःस्थल°. — c) K2 Ñ3

C. 1. 6663 B. 1. 185. 19 K. 1. 200. 28

सर्वतः संवृतैर्नद्धः प्रासादैः सुकृतोच्छ्रितैः ॥ १९
सुवर्णजालसंवीतैर्मणिकुट्टिमभूषितैः ।
सुखारोहणसोपानैर्महासनपरिच्छदैः ॥ २०
अग्राम्यसमवच्छन्नैरगुरूत्तमवासितैः ।
हंसांशुवर्णैर्बहुभिरायोजनसुगन्धिभिः ॥ २१
असंबाधशतद्वारैः शयनासनशोभितैः ।
बहुधातुपिनद्धाङ्गैर्हिमवच्छिखरैरिव ॥ २२
तत्र नानाप्रकारेषु विमानेषु स्वलंकृताः ।
स्पर्धमानास्तदान्योन्यं निषेदुः सर्वपार्थिवाः ॥ २३
तत्रोपविष्टान्ददृशुर्महासत्त्वपराक्रमान् ।
राजसिंहान्महाभागान्कृष्णागुरुविभूषितान् ॥ २४
महाप्रसादान्ब्रह्मण्यान्स्वराष्ट्रपरिरक्षिणः ।
प्रियान्सर्वस्य लोकस्य सुकृतैः कर्मभिः शुभैः ॥ २५
मञ्चेषु च परार्ध्येषु पौरजानपदा जनाः ।
कृष्णादर्शनतुष्ट्यर्थं सर्वतः समुपाविशन् ॥ २६
ब्राह्मणैस्ते च सहिताः पाण्डवाः समुपाविशन् ।
ऋद्धिं पाञ्चालराजस्य पश्यन्तस्तामनुत्तमाम् ॥ २७
ततः समाजो ववृधे स राजन्दिवसान्बहून् ।
रत्नप्रदानबहुलः शोभितो नटनर्तकैः ॥ २८
वर्तमाने समाजे तु रमणीयेऽह्नि षोडशे ।
आप्लुताङ्गी सुवसना सर्वाभरणभूषिता ॥ २९
वीरकांस्यमुपादाय काञ्चनं समलंकृतम् ।
अवतीर्णा ततो रङ्गं द्रौपदी भरतर्षभ ॥ ३०
पुरोहितः सोमकानां मन्त्रविद्ब्राह्मणः शुचिः ।
परिस्तीर्य जुहावाग्निमाज्येन विधिना तदा ॥ ३१
स तर्पयित्वा ज्वलनं ब्राह्मणान्स्वस्ति वाच्य च ।

V1 B D (except D2) संवृ(K3 °भृ)तः (B5 °तैः) शुभ्रैः; M (except M1) संवृतो नद्धैः. — c) Ñ2 V1 B D T G1(by corr.).5 (*sup. lin.*) M2.5 °तोच्छ्र(D3 °च्च)यैः.

20 a) T G (except G4) °जालवितितैः; M5 °माला-संयुक्तैः; M6-8 °मालासंवीतैः. — b) Ś1 K3 Ñ2 V1 Dn3 °भूषणैः.

21 a) K4 °समवस्थानैः; Ñ2 V1 B1 T1 स्वागदमसम°; D2 °वसनच्छन्नैः. — b) Ś1 K0-2.4 °भूपितैः; K3 Ñ1.3 T2 G M °धूपितैः; T1 वितानध्वजशोभितैः. Some MSS. अगरु- (for अगुरु-). — K0 om. 21c-22b; G1 om. 21cd. — c) K3 हंसांग°; K3.4 D2.3 हंसाभ्र°; Ñ2.3 V1 B3.6 Dn D1 हंसांशु°; B1.3 Da हंसांस°; S हंसवर्णैश्च.

22 K0 om. 22ab (cf. v. l. 21). — a) Ñ1.3 S °पथ(T2 G5 °पथि-; G1 °पदैर्)द्वारैः. — b) K4 °शोभनैः; M6-8 °शोभिभिः. — c) Ś1 K (except K3) M3 °विन-द्धांगैः; Ñ1.3 °निबद्धांगैः; T2 G2-4 °विदिग्धांगैः.

23 c) T2 G सदान्योन्यं. — d) Ñ1 निषेदुर्वसुधाधिपाः.

24 b) Ś1 K Ñ1.2 V1 D5 महाबल°; S महासत्त्वान्नृ-वरजनाः (T1 G1 °नान्). — c) M6-8 नरसिंहान्. — d) K0.2.4 D5 दिव्यचंदनभूषितान्; S सृष्टस्रगनुलेपनान्.

25 a) T1 G1 महाप्रभावान्. Ś1 Da2 D1 G5 ब्राह्मण्यान्. — b) G1 स्वराष्ट्रस्य हि र°. — c) G6 धर्मस्य लोकस्य. — d) K (except K1) D2.3 T1 G2 M3 स्वकृतैः. G5 स्वकृतैकशुभाशुभैः.

26 a) S ततो मंचातिमंचेषु. — b) Ś1 पश्यंतस्तान-नुत्तमान्; K (except K1) Ñ3 B Da D1.2.4 °पदो जनः. — cd) Ñ2 V1 B D °सिध्य° (for °तुष्ट्य°). Ś1 पौराश्च (for सर्वतः). K0.2.3 Ñ3 B Da D1.2.4 समुपाविशत्. S उपोपविविशुः सर्वे याज्ञसेनीं दिदृक्षवः.

27 Ś1 K1.2.4 (hapl.) om. 27ab. — a) B3 T1 स्त्वेव; T2 G M चैव (G1 स्वैश्च) (for ते च). — c) Some MSS. पंचाल°. G6 पांचालदेशस्य. — d) Ś1 जानपदास्तथैव च(!); G2.4 °स्तामनिंदितां.

28 a) K2 B1 Da D1 G6 M ववृते. — b) G1.2 M5 स राजा. — c) K1 रंगप्रभ्मन° (sic); K2 °प्रधान°; Da D1.3 °प्रवाल°.

29 b) M2.5 पुरोत्तमे; M6-8 हि षोडशे. — After 29ab, D5 (suppl. fol., *sec. m.*) ins. a passage of 50 lines given in App. I (No. 98). — c) S आप्लुता (M6-8 °त्य) शुद्धवसना.

30 a) Ñ2 V1 Dn D1.4.5 मालां च स(D5 चिता)मु-पादाय; G4 वीरकां स्रजमादाय. Cd वीरकांस्यं (=मालां) as in text. — b) Ñ2 V1 Dn D1.4.5 कांचनीं समलंकृतां; T2 G1.4.5 कांचनैः स°. — d) K4 द्रौपदी योषितां वरा; S द्रौपदी द्रुपदात्मजा.

31 b) K0.4 ब्राह्मणर्षभः. — d) Ñ V1 B D विधि-वत्तदा; M6-8 हविषा तदा.

32 a) K1.4 Ñ V1 B (except B1) D (except Dn3 D1) T2 G1.4.5 M2.5 संतर्प°; K3 तर्पयित्वा तु. — b) Ñ1.3 Dn3 ब्राह्मणं. Ś1 K1 स्वस्ति वाचयन्. — c) Ś1 K1.4 Da2

वारयामास सर्वाणि वादित्राणि समन्ततः ॥ ३२
निःशब्दे तु कृते तस्मिन्धृष्टद्युम्नो विशां पते ।
रङ्गमध्यगतस्तत्र मेघगम्भीरया गिरा ।
वाक्यमुच्चैर्जगादेदं श्लक्ष्णमर्थवदुत्तमम् ॥ ३३
इदं धनुर्लक्ष्यमिमे च बाणाः
शृण्वन्तु मे पार्थिवाः सर्व एव ।
यन्त्रच्छिद्रेणाभ्यतिक्रम्य लक्ष्यं
समर्पयध्वं खगमैर्दशार्धैः ॥ ३४
एतत्कर्ता कर्म सुदुष्करं यः
कुलेन रूपेण बलेन युक्तः ।
तस्याद्य भार्या भगिनी ममेयं
कृष्णा भवित्री न मृषा ब्रवीमि ॥ ३५
तानेवमुक्त्वा द्रुपदस्य पुत्रः
पश्चादिदं द्रौपदीमभ्युवाच ।
नाम्ना च गोत्रेण च कर्मणा च
संकीर्तयंस्तान्नृपतीन्समेतान् ॥ ३६

C. 1. 6980
B. 1. 185. 37
K. 1. 200. 32

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षट्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

G6 M वादयामास. G5 सर्वे हि. — d) K1 च सर्वशः (for समन्त°).

33 a) D1 याज्ञसेनो (for धृष्ट°). — After 33ab, K4 Ñ1.3 V1 B3.6 Dn3 D1.2.4.5 ins.:

1813* कृष्णामादाय विधिवन्मेघदुन्दुभिनिःस्वनः ।

— c) K3 Ñ V1 B6 Dn D4.5 G3 M6-8 रंगमध्ये; B1 D1 °मध्यं; G1 जनमध्ये. — d) S (except T1 G6) गंभीरनिस्वनः. — e) M6-8 वाच्य(M7 °च)मुच्चैर्. — f) G1 श्लक्ष्णं धर्मवदुत्तमं.

34 K3 om. 34–36. Before 34, Ko.4 D5 ins. धृष्टद्युम्न उ°; S (except M6-8) धृष्टद्युम्नः. — a) Some MSS. लक्षम्. — b) Ś1 शृण्वंस्त्विमे; Ñ1 °तु ये. S क्षत्रियाः (for पार्थिवाः). Ś1 एव सर्वे (by transp.). Ñ1.3 V1 B D (except D5) मे भूपतयः समेताः. — c) Ñ3 V1 B D छिद्रेण यंत्रस्य समर्पयध्वं. — d) Ko.4 समापयध्वं; K1 संमर्दै°; K2 समर्थै°. Ñ3 V1 B D लक्ष्यं (Ñ3 V1 Dn D1 शरैः) शितैर्व्योमचरैर्दशार्धैः; G3 समाददे पंचभिश्चापि बाणैः. Cd cites खगमैः (as in text).

35 K3 om. 35 (cf. v. l. 34). — a) Ñ3 V1 B D एतन्महत्कर्म करोति यो वै. — c) G1 तस्यैव. M (except M5) भविता (for भगिनी). B6 Da D3 ममैषा. — d) S (except T1 G1.3) कृष्णा स्वसा न मृषा प्रब्रवीमि.

36 K3 om. 36 (cf. v. l. 34). — a) G3 तेनैवम्; G5 तामेवम्. — b) D5 S इति (for अभि°). Ñ3 V1 B Da Dn D1-4 °दं तां भगिनीमुवाच. — d) Ñ3 V1 B5.6 D (except D5) भूमिपतीन् (for तान्नृपतीन्).

Colophon om. in K3. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि). — *Sub-parvan:* Ś1 Ko-3 Ñ3 B D3.4 T2 G1.4.6 M2.6-8 द्रौपदीस्वयंवर; Ñ1.3 V1 Dn3 M5 स्वयंवर; T1 संभव. — *Adhy. name:* Ko.4 D5 द्रौपदी(Ko om.)रंगावतरणं; Ñ1.3 V1 धृष्टद्युम्नवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 184; D1 80 (read 180); D4m 187; T1 183; T2 G2.4.5 135; G1.3 137; G6 M 136. — *Śloka no.:* Dn 36; M2 37. — *Aggregate śloka no.:* Dn3 6952.

177

1 Ś1 K1.3 S om. उवाच. — d) Ko Ñ3 V1 B D तथा; K3 शलः; M2.5 शमः (for समः).

2 a) Ñ V1 B D वायुवेग°. — b) Ś1 भीमवेश°; Ko.2.4 °वेगोपर°; Ñ1 °बाणधर°; Ñ3 V1 B1.6 Da Dn D1 G1 °वेगरव°; D2 T °वेगरथ°; D5 °वेगवन°; G2-4 °वेगरय°; G5 °वेगरत°; G6 °वेगश्च वीर्यवान्. — D1 (hapl.) om. 2c–3d. — c) T1 G2 बलाकश्च; G6 °किश्च. — d) Ñ3 V1 B (except B6) Dn D4 करकायुद्.

3 D1 om. 3 (cf. v. l. 2). — a) Ko.3 D5 T G M2 सकुंडलश्च् (G2 °लिश्च्). Ś1 K1.3 चित्रवेदी (K1 °धी). Ñ3 V1 B Da Dn D2.4 कुंडज(Ñ3 V1 B6 Dn °क-; D2.4 °ड)श्चित्रसेनश्च. — b) Ś1 सुवर्चः; K (except K1) B5 Da °र्चा. — c) Ś1 D2 M6-8 बहु°; K3 °शीली; B5 बल°. — d) Ko.2.4 कुंडलो; Ñ3 V1 B5 Dn तुहुंडो; B1.2.6 Da D2.4.5 मुकुटो; S कुंडली. B5 T1 विकचस्. — After 3, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1814* विन्दश्चाप्यनुविन्दश्च सजीवी विकलः करी ।
[T1 G1 M2.5 संदीपी; T2 G4-6 सदीपी; M6-8 संजीवी.]

4 a) K4 शूराः (for वीराः). — b) Ñ1 समुपागमन्; D2 °पस्थिताः. — c) Ñ3 V1 Dn D1 असंख्याता (for

१७७

C. 1. 6981
B. 1. 186. 1
K. 1. 201. 1

धृष्टद्युम्न उवाच ।

दुर्योधनो दुर्विषहो दुर्मुखो दुष्प्रधर्षणः ।
विविंशतिर्विकर्णश्च सहो दुःशासनः समः ॥ १
युयुत्सुर्वातवेगश्च भीमवेगधरस्तथा ।
उग्रायुधो बलाकी च कनकायुर्विरोचनः ॥ २
सुकुण्डलश्चित्रसेनः सुवर्चाः कनकध्वजः ।
नन्दको बाहुशाली च कुण्डजो विकटस्तथा ॥ ३
एते चान्ये च बहवो धार्तराष्ट्रा महाबलाः ।
कर्णेन सहिता वीरास्त्वदर्थं समुपागताः ।
शतसंख्या महात्मानः प्रथिताः क्षत्रियर्षभाः ॥ ४
शकुनिश्च बलश्चैव वृषकोऽथ बृहद्बलः ।
एते गान्धारराजस्य सुताः सर्वे समागताः ॥ ५
अश्वत्थामा च भोजश्च सर्वशस्त्रभृतां वरौ ।
समवेतौ महात्मानौ त्वदर्थे समलंकृतौ ॥ ६
बृहन्तो मणिमांश्चैव दण्डधारश्च वीर्यवान् ।
सहदेवो जयत्सेनो मेघसंधिश्च मागधः ॥ ७
विराटः सह पुत्राभ्यां शङ्खेनैवोत्तरेण च ।
वार्धक्षेमिः सुवर्चाश्च सेनाबिन्दुश्च पार्थिवः ॥ ८
अभिभूः सह पुत्रेण सुदाम्ना च सुवर्चसा ।
सुमित्रः सुकुमारश्च वृकः सत्यधृतिस्तथा ॥ ९
सूर्यध्वजो रोचमानो नीलश्चित्रायुधस्तथा ।
अंशुमांश्चेकितानश्च श्रेणिमांश्च महाबलः ॥ १०
समुद्रसेनपुत्रश्च चन्द्रसेनः प्रतापवान् ।
जलसंधः पितापुत्रौ सुदण्डो दण्ड एव च ॥ ११
पौण्ड्रको वासुदेवश्च भगदत्तश्च वीर्यवान् ।
कलिङ्गस्ताम्रलिप्तश्च पत्तनाधिपतिस्तथा ॥ १२
मद्रराजस्तथा शल्यः सहपुत्रो महारथः ।
रुक्माङ्गदेन वीरेण तथा रुक्मरथेन च ॥ १३
कौरव्यः सोमदत्तश्च पुत्राश्चास्य महारथाः ।
समवेतास्त्रयः शूरा भूरिर्भूरिश्रवाः शलः ॥ १४

शत°). Ś$_1$ महाबलाः (for °त्मानः). — ^{f}) Ñ$_3$ V$_1$ Dn D$_1$ पार्थिवाः; S समेताः (for प्रथिताः). K$_{3.3}$ क्षत्रिया भुवि; S देवरूपिणः.

5 ^{a}) K T$_2$ G$_{1.2.4}$ °निश्चाच(K$_1$ °निः सच)लश्चैव; Ñ V$_1$ B D G$_3$ M$_{6-8}$ °निः सौबल°; T$_1$ °निश्चाशल°; G$_5$ M$_5$ °निश्चापल°; G$_6$ °निश्चाचलै°. — ^{b}) S महाधनुः (G$_6$ °रथाः) (for बृह°). — ^{d}) B$_6$ Da D$_{2.4}$ S पुत्राः. Ś$_1$ K D$_5$ प्रकीर्तिताः (for समा°).

6 ^{a}) D$_5$ द्रोण° (for भोज°). — G$_6$ om. 6^c–8^b. — ^{c}) Ñ$_1$ समागतौ; M$_{6-8}$ सवने तौ. — ^{d}) Many S MSS. त्वदर्थं.

7 G$_6$ om. 7 (cf. v. l. 6). — ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ बृहस्तौ(K$_1$ °स्तो)मणि°; K$_0$ D$_5$ बृहत्सुर्मणि°; M (except M$_8$) बृहंतौ मणि°. — ^{b}) Ñ$_3$ V$_1$ B D (except D$_5$) पार्थिवः (for वीर्य°). — D$_2$ (hapl.) om. 7^c–8^d. — ^{c}) Ñ V$_1$ B D (except D$_5$; D$_2$ om.) सहदेवजयत्सेनौ. — ^{d}) Ñ$_{2.3}$ V$_1$ Dn D$_1$ पार्थिवः (for मागधः).

8 G$_6$ om. 8^{ab}; D$_2$ om. 8 (cf. v. l. 6, 7). — ^{a}) K$_2$ सुधन्वा च; Ñ$_{2.3}$ V$_1$ Dn D$_1$ सुशर्मा च; G$_2$ सबंधुश्च; G$_3$ सबीज°; G$_4$ सबिंदु°. — ^{d}) K$_2$ पार्थिव; K$_4$ °वाः; S वीर्यवान्.

9 ^{a}) Ñ$_{1.3}$ अवितुः; Ñ$_2$ V$_1$ B$_1$(m as in text)$_{.3.5}$ Dn D$_{1.2}$ सुकेतुः; B$_3$ D$_4$ अविभुः; Da अवित्तः (for अभि°). Ñ$_3$ सहपुत्रश्च. — ^{b}) K$_1$ Ñ$_{2.3}$ V$_1$ B$_5$ Dn D$_{1.4}$ सुनाम्ना; S वसुना. K$_1$ Ñ$_3$ B$_5$ Da अथ (for च). — ^{c}) K$_{0.3.4}$ Ñ V$_1$ B$_{1.5}$ Dn D$_{1.4.5}$ M$_{8.5}$ सुचित्रः; B$_3$ °जितः; G$_1$ °मित्रिः. — ^{d}) K$_3$ वृतः; G$_6$ वृत्तः (for वृकः). T$_2$ G$_{2.5}$ सत्यव्रतस्.

10 Ś$_1$ K$_1$ (hapl.) om. 10^{ab}. — ^{b}) B$_3$ नीलश्चोग्रायुध°.

11 ^{a}) T G °श्चंद्रश्च. — ^{b}) B (except B$_3$) Da D$_{2.4}$ चित्रसेनः; G$_6$ इंद्र°. K$_{0.3.4}$ D$_5$ च वीर्यवान्; S च पार्थिवः (for प्रताप°). — ^{c}) S (except G$_3$) जरासंधः. D$_5$ S स(G$_{2-4}$ च; M$_5$ सु)पुत्रश्च (G$_1$ °स्तु). — ^{d}) K$_{0.2.3}$ Ñ$_1$ B$_{3.5}$ अदंडो; K$_4$ Ñ$_{2.3}$ V$_1$ Dn D$_1$ विदंडो.

12 ^{a}) K (except K$_1$) B M$_{6-8}$ ताम्रलिप्तश्च. G$_1$ कलिंगाधिपतिस्ताम्र-. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ पट्टना°; D$_2$ यवना°; M$_8$ वर्तना°. Ñ$_1$ S महान् (for तथा).

13 ^{b}) K (except K$_1$) S सह पुत्रैर्. S महाबलः. — ^{c}) K$_3$ रुक्मांगदे विचित्रेण.

सुदक्षिणश्च काम्बोजो दृढधन्वा च कौरवः ।
बृहद्बलः सुषेणश्च शिबिरौशीनरस्तथा ॥ १५
संकर्षणो वासुदेवो रौक्मिणेयश्च वीर्यवान् ।
साम्बश्च चारुदेष्णश्च सारणोऽथ गदस्तथा ॥ १६
अक्रूरः सात्यकिश्चैव उद्धवश्च महाबलः ।
कृतवर्मा च हार्दिक्यः पृथुर्विपृथुरेव च ॥ १७
विडूरथश्च कङ्कश्च समीकः सारमेजयः ।
वीरो वातपतिश्चैव झिल्ली पिण्डारकस्तथा ।
उशीनरश्च विक्रान्तो वृष्णयस्ते प्रकीर्तिताः ॥ १८
भगीरथो बृहत्क्षत्रः सैन्धवश्च जयद्रथः ।
बृहद्रथो बाह्लिकश्च श्रुतायुश्च महारथः ॥ १९
उलूकः कैतवो राजा चित्राङ्गदशुभाङ्गदौ ।
वत्सराजश्च धृतिमान्कोसलाधिपतिस्तथा ॥ २०
एते चान्ये च बहवो नानाजनपदेश्वराः ।
त्वदर्थमागता भद्रे क्षत्रियाः प्रथिता भुवि ॥ २१
एते वेत्स्यन्ति विक्रान्तास्त्वदर्थं लक्ष्यमुत्तमम् ।
विध्येत य इमं लक्ष्यं वरयेथाः शुभेऽद्य तम् ॥ २२ C. 1. 7004 B. 1. 185. 24 K. 1. 201. 24

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

---

14 D1 (? hapl.) om. 14^{b}–15^{a}. — ^{b}) Ś1 Ñ3 V1 B1.3 Dn पुत्रश्चास्य; T1 °श्चैव; G6 °स्त्वस्य. Ś1 Ñ3 V1 Dn °रथः. — ^{c}) K0 D5 त्रयः पुत्राः. — ^{d}) K4 बलः; T1 चलः (for शलः).

15 D1 om. 15^{abc} (cf. v. l. 14). — ^{a}) A few MSS. कांभोजो. — ^{b}) K0.3.4 Ñ V1 B1.6 Da Dn D3 पौरवः (for कौ°). — ^{c}) S (except T1 G6) सुवेषश्च. — After 15, N (for D4 see below) ins.:

1815* पटच्चरनिहन्ता च कारूपाधिपतिस्तथा ।
[K (except K4) Da D3 करूपा°.]

On the other hand, S ins. after 15:

1816* पाण्ड्यकेरलचोलेन्द्रास्त्रयस्त्रेताग्नयो यथा ।
आसनेषु विराजन्ते आशामागस्त्यमाश्रिताः ।

D4 (marg. *sec. m.*) ins. 1815* after 1816* (v. l. in line 2 of 1816*: भृशमादित्यसंनिभाः for the posterior half).

16 ^{ab}) K1 रोहिणेयश्च (for रौक्मि°). S संकर्षणो रौहिणेयो वासुदेवश्च वीर्य°. — K3 om. 16^{c}–17^{b}. — ^{c}) Some MSS. शांबश्च. — ^{d}) Ś1 सारणीयो गद°; K4 सारणश्चांगद°; Ñ2.3 V1 B3 Dn D1.4 प्राद्युम्निः सगद°(D1 °गण°); M6–8 सारणो निशठस्तथा.

17 K1 om. 17^{ab} (cf. v. l. 16). — ^{a}) K4 S स(K4 T1 सा)त्यक(G1.2 °न)श्चैव (G6 सात्विकश्चैव). — D2 om. 17^{b}–18^{a}. — ^{b}) Ñ V1 B D (D2 om.) महाम(B3 D1 °द्यु)तिः. S युयुधानश्च सात्यकिः. — ^{d}) K1 तथा (for पृथुर्). M6–8 पृथिवीं पृथुरेव च.

18 D2 om. 18^{a} (cf. v. l. 17). — ^{a}) N (D2 om.) विदूरथश्च. K1 कद्रुश्च; T1 G1.3 M3 कण्व°; T2 M2.6–8 कह्व°; G1.3–5 कर्ण° (cf. 1. 1. 173^{d} and v. l.). — After 18^{a}, K3 ins.:

1817* ये चान्ये यादवास्तथा ।
आगतास्तव हेतोश्च कृष्णे जानीहि सत्वरम् ।
कृतवर्मा च हार्दिक्यः (=17^{c}).

— N ins. after 18^{a} (K3, after 1817*; D2, which om. 17^{b}–18^{a}, after 17^{a}):

1818* शङ्कुश्च सगवेषणः ।
आशावहोऽनिरुद्धश्च.

[(L. 2) K0.3.4 B (except B3) D (except Dn) आ(B1 m यु)गावहो.]

— ^{b}) B3.5 D1.3 शमीकः; G3 समीरः. K0.3.4 समरेजयः; Ñ V1 B D G1.6 M3 सारिमेजयः; T1 सारणो जयः. — ^{c}) Ñ1 D5 S दानपतिश्चैव. — ^{d}) Ś1 घल्ली; K1 हली; K3 D1 झल्ली; K4 भिल्ली. T1 झिल्लिवान्नारगस्तदा; T3 झिल्ली पिंगरवस्तथा; G1 झिल्ली विंगकर°; G2–6 M3.5 झिल्ली (G4.6 झल्ली; M5 सील्वी) पिंग(G2 पिंज-; G3.4 लिंग)रक°; G6 बाह्लिरांगारक°; M6–8 सल्ली पिंगरथ°. — K0 om. 18^{e}–19^{d}. — ^{f}) K1 वृष्णयोमी प्र°.

19 K0 om. 19 (cf. v. l. 18). — ^{a}) D4 अथ (for च). G2.3.6 बृहद्रथः. — Da (hapl.) om. 19^{cd}. — ^{c}) K3 बृहद्रको; G3 जयद्रथो. — ^{d}) B5 महाबलः. S श्रुतायुरथ वीर्यवान्.

20 ^{a}) S कितवो. — ^{c}) Ñ2.3 V1 B D मतिमान्; G1 विक्रांतः. — ^{d}) Some N MSS. कोशला°; T2 G (except G1) कौसला°. S महान्. — After 20, D5 S ins.:

1819* कर्णश्च सह पुत्रेण वृषसेनेन वीर्यवान् ।
बृहद्बलश्च बलवान्राजा चैवाथ दुर्जयः ।
दमघोषात्मजश्चैव शिशुपालो महाबलः ।
चेदीनामधिपो वीरो बलवानन्तकोपमः ।

१७८

C. 1. 7005
B. 1. 187. 1
K. 1. 202. 1

वैशंपायन उवाच ।

तेऽलंकृताः कुण्डलिनो युवानः
परस्परं स्पर्धमानाः समेताः ।
अस्त्रं बलं चात्मनि मन्यमानाः
सर्वे समुत्पेतुरहंकृतेन ॥ १

रूपेण वीर्येण कुलेन चैव
धर्मेण चैवापि च यौवनेन ।
समृद्धदर्पा मदवेगभिन्ना
मत्ता यथा हैमवता गजेन्द्राः ॥ २

परस्परं स्पर्धया प्रेक्षमाणाः
संकल्पजेनापि परिप्लुताङ्गाः ।
कृष्णा ममैवेत्यभिभाषमाणा
नृपासनेभ्यः सहसोपतस्थुः ॥ ३

ते क्षत्रिया रङ्गगताः समेता
जिगीषमाणा द्रुपदात्मजां ताम् ।
चकाशिरे पर्वतराजकन्या-
मुमां यथा देवगणाः समेताः ॥ ४

कन्दर्पबाणाभिनिपीडिताङ्गाः
कृष्णागतैस्ते हृदयैर्नरेन्द्राः ।
रङ्गावतीर्णा द्रुपदात्मजार्थं
द्वेष्यान्हि चक्रुः सुहृदोऽपि तत्र ॥ ५

अथाययुर्देवगणा विमानै
रुद्रादित्या वसवोऽथाश्विनौ च ।

[For lines 3–4, cf. lines 2–3 of 1828*.]

T1 G3–4 cont.:

1820* प्राच्योदीच्याः प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्याः क्षितीश्वराः ।

On the other hand, K4 Ñ V1 B Da Dn D1.2.4 ins. after 20:

1821* शिशुपालश्च विक्रान्तो जरासंधस्तथैव च ।

21 d) Ś1 K D6 क्षितौ (for भुवि).

22 a) N (except K3 Ñ1) T1 G3 भेरस्यंति; T2 G1.2.4–6 M विध्यंति. — b) Ś1 K1 Ñ V1 B (except B6) Dn D1 M3.5 स्वदर्थे. Some MSS. लक्ष्यम्. — cd) Ś1 विध्यते; K1 विद्यते. K0–3 Ñ2.3 V1 B D य इदं. B Da D2.4.5 वरयेथाद्य तं शुभे (by transp.). S वेद्धा तु यो भवेदे(T2 °त्ते)षां तं वरं वरयस्व वै.

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K1–4 Ñ3 B Da Dn1.n3 D2.4.5 T2 G2–4 M3 द्रौपदीस्वयंवर; M5 स्वयंवर; T1 संभव. — *Adhy. name:* K0.3.4 D5 राज्ञां नामानुकीर्तनं; T G2–4.6 क्षत्रियानु(G3 °त्रिय°; G4 °याणां)वर्णनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 185; D1 181; D4m 187; T1 184; T2 G3.4.5 136; G1.2 138; G6 M 137. — *S'loka no.:* Dn3 24 (Dn1 25); M3 26. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 6976.

178

1 Ś1 K (except K0) D2 S (except M3) om. उवाच. — a) B3 कुशलिनो (m as in text). — b) Ñ2.3 V1 B D (except D5) नरेंद्राः (for समेताः); cf. 4a, 4d. Ñ1 °रं स्पर्धया प्रेक्ष्यमाणाः. — d) B6 सर्वे समापेतुर्. Ś1 (*sup. lin.*) K1 अलंकृतेन; Ñ2.3 V1 B D (except D5) उदायुधास्ते.

2 a) S वीर्येण रूपेण (by transp.). K0.2 Ñ1 T1 G1 बलेन चैव. — b) Ñ2.3 V1 B1.3.5 Dn D1 शीलेन; B6 Da D3.4 तथैव (for धर्मेण). Ś1 K1 शीलेन; K3 चार्थेन; Ñ2 V1 B1.6 D (except D5) वित्तेन; Ñ3 वृत्तेन; B3.5 चैवाथ; T1 धैर्येण (for चैवापि). G6 उत (for च). — c) Ś1 समृद्धवेगा; Ñ2.3 V1 B D समिद्धदर्पा. T1 G3 (by corr.) दशधा प्रभिन्ना; M मदवेगखिन्ना.

3 a) Ś1 K1 स्पर्धयै. Ś1 वीक्ष°; K वेक्ष्य°. — K0 om. 3bc. — b) K3–4 Ñ V1 B D M अभि- (for अपि). — c) K1 Ñ2.3 V1 Dn D2 T1 G2.4.6 ममैवेत्य°; Ñ1 ममायात्य°. — d) Ñ1 सहसोदतस्थुः; Ñ2.3 V1 B D °सोदतिष्ठन्. S नृपाः समुत्पेतुरथा(G1 समुत्पत्य तथा)सनेभ्यः.

4 b) Ñ1 T G (except G1) M3.5 जिहीर्षमाणा. — c) Ś1 K1 वरं शिवं (for चका°).

5 a) G1 °बाणेन नि°; G2 °बाणादिनि°; M6–8 संकल्प-

साध्याश्च सर्वे मरुतस्तथैव
यमं पुरस्कृत्य धनेश्वरं च ॥ ६
दैत्याः सुपर्णाश्च महोरगाश्च
देवर्षयो गुह्यकाश्चारणाश्च ।
विश्वावसुर्नारदपर्वतौ च
गन्धर्वमुख्याश्च सहाप्सरोभिः ॥ ७
हलायुधस्तत्र च केशवश्च
वृष्ण्यन्धकाश्चैव यथा प्रधानाः ।
प्रेक्षां स्म चक्रुर्यदुपुंगवास्ते
स्थिताश्च कृष्णस्य मते बभूवुः ॥ ८
दृष्ट्वा हि तान्मत्तगजेन्द्ररूपा-
न्पञ्चाभिपद्मानिव वारणेन्द्रान् ।
भस्मावृताङ्गानिव हव्यवाहा-
न्पार्थान्प्रदध्यौ स यदुप्रवीरः ॥ ९
शशंस रामाय युधिष्ठिरं च
भीमं च जिष्णुं च यमौ च वीरौ ।
शनैः शनैस्तांश्च निरीक्ष्य रामो
जनार्दनं प्रीतमना ददर्श ॥ १०
अन्ये तु नानानृपपुत्रपौत्राः
कृष्णागतैर्नेत्रमनःस्वभावैः ।
व्यायच्छमाना ददृशुर्भ्रमन्तीं
संदष्टदन्तच्छदताम्रवक्त्राः ॥ ११
तथैव पार्थाः पृथुबाहवस्ते
वीरौ यमौ चैव महानुभावौ ।
तां द्रौपदीं प्रेक्ष्य तदा स्म सर्वे
कन्दर्पबाणाभिहता बभूवुः ॥ १२

C. 1. 7016
B. 1. 187. 12
K. 1. 202. 12

जेनाभिनि°. — ^{b}) K_0 कृष्णाहृतैस्; G_3 कृष्णांगगैस्. T_2 G $M_{3.5}$ तैः; M_{6-8} स्वैः (for ते). — ^{c}) Da $D_{3.4.5}$ रंगोवतीर्णां. T G (except G_1) °स्मजार्थे. — ^{d}) K_3 द्वेप्यांश्च; Ñ$_1$ द्वेप्यं हि; Ñ$_{2.3}$ V_1 B_1(m as in text).$_{3.6}$ D (except D_5) द्वेपं प्र°; T_1 G_3 द्वेप्याणि; $G_{1.2}$ द्वेप्यान्वि- (for द्वेप्यान्हि). G_1 च; G_5 हि (for ऽपि). Da ते च; S सर्वे (for तत्र).

6 ^{b}) T G (except G_1) च (for अथ). B_5 आदित्यरुद्रा वसवोश्विनौ च. — ^{c}) B Da $D_{3.4.5}$ विश्वे (for सर्वे). Ś$_1$ K_1 पितरस्तथैव. — ^{d}) T G_{3-6} धर्मं; G_1 शक्रं (for यमं).

7 ^{b}) B (except B_6) चारणा गुह्यकाश्च (by transp.). — ^{c}) K_4 नारदतुंबरौ च; D_2 T_1 $G_{5.6}$ नारदः पर्वतश्च. — ^{d}) Ñ$_{2.3}$ B_3 Dn $D_{1.4.5}$ सहसाप्स°; $B_{1.5.6}$ Da D_2 T_1 सह चाप्स° (Da_1 om. च); T_2 G M सहिताप्स°.

8 ^{a}) K_1 स; Ñ$_1$ T_2 G (except G_6) M_{6-8} तु (for the first च). Ñ$_{2.3}$ V_1 B D (except D_5) तत्र जनार्दनश्च. — ^{b}) B_6 Da D_2 चापि (for चैव). Ś$_1$ $K_{1.2}$ Ñ$_2$ V_1 Dn D_1 -प्रधानं. — ^{c}) S प्रेक्षांबभूवुर्. K_4 युधि पांडवाश्च. — ^{d}) S हि (for च). Ñ Dn D_1 महांतः (for बभू°).

9 ^{a}) Ñ B D तु (B_5 च) (for हि). K_3 मत्तगजेंद्र-कल्पान्; D_1 मत्तगजेंद्रविक्रमान्; G_2 पांडवयोधमुख्यान्. — ^{b}) K_0 B_5 (m as in text) T_2 G_1 पंचाभिपद्मान्; K_3 (by corr.) D_4 पद्माभिपन्नान्; Ñ$_3$ V_1 °भिरूपान्; B_1 (m as in text) Da Nilp पंचाति°; Dn_3 °तिरुद्रान्; T_1 Nilp °तिमत्तान्; G_{2-6} पद्माभिपद्मान्; M °भि(M_5 °नि)पद्मान् (sic); Arjp (?) as in text. — ^{d}) Ś$_1$ K Ñ$_{2.3}$ B D कृष्णः प्रदध्यौ. Ñ$_{2.3}$ B D (except D_5) यदुवीरमुख्यः (for स यदु°). Ñ$_1$ V_1 पार्थान्ददर्शाथ यदु°.

10 ^{a}) Ś$_1$ K_3 Ñ $B_{1.5}$ Dn D_1 T_1 स (for च). — ^{b}) Ñ V_1 B_5 Da $D_{1.4}$ T_1 G_1 M स- (for the first च). K_4 च यदुप्रवीरौ; S (except $G_{3.4}$) यमजौ च वीरौ. — ^{c}) Ñ$_1$ M_8 तांश्च समीक्ष्य. Ñ$_{2.3}$ V_1 B D (except D_5) तान्प्रसमीक्ष्य:. — ^{d}) Ñ$_{1.2}$ V_1 Dn_1. n_3 ददर्श ह.

11 G_6 om. 11^{ab}. — ^{a}) B_5 अन्ये च; Da अन्येपि; T_2 $G_{3.5}$ नान्ये तु. Ñ$_{2.3}$ B D वीरा (for नाना-). — For 11^b V_1 subst. 5^b! — ^{c}) Ñ B D (except D_5) न तान्वै; V_1 S भ्रमंतः (for भ्रमन्तीं). — ^{d}) Ñ$_{2.3}$ B D (except D_5) °नेत्राः; S संदष्टताम्रोज्वलदंतवक्त्राः.

12 ^{a}) S वीराः (for पार्थाः). G_6 पृथुबाहुवर्णाः. — ^{b}) S पार्थौ (G_1 तथा; G_3 पार्थौ) (for वीरौ). Ś$_1$ K चापि (for चैव). K_2 महाप्रभावौ. — ^{c}) G_3 ते द्रौपदीं वीक्ष्य. — ^{d}) Ñ$_1$ B (except B_5) Da $D_{2.4}$ °बाणानुगता. — After 12, $G_{3.4}$ ins.:

1822* देवाश्च सर्वे सगणाः समेता-
स्तां द्रष्टुकामा वसवोऽश्विनौ च ।
रुद्राश्च सोमो वरुणो यमश्च
शक्रं पुरस्कृत्य धनेश्वरश्च ।
विश्वावसुर्नारदपर्वतौ च
देवर्षयश्चाप्सरसां गणाश्च ।
[Cf. 6 and 7^{cd}.]

13 ^{a}) V_1 सुरर्षि°. K_0 च; B_1m वै (for तत्).

C. 1. 7017
B. 1. 187. 9
K. 1. 202. 13

देवर्षिगन्धर्वसमाकुलं त-
त्सुपर्णनागासुरसिद्धजुष्टम् ।
दिव्येन गन्धेन समाकुलं च
दिव्यैश्च माल्यैरवकीर्यमाणम् ॥ १३
महास्वनैर्दुन्दुभिनादितैश्च
बभूव तत्संकुलमन्तरिक्षम् ।
विमानसंबाधमभूत्समन्ता-
त्सवेणुवीणापणवानुनादम् ॥ १४
ततस्तु ते राजगणाः क्रमेण
कृष्णानिमित्तं नृप विक्रमन्तः ।
तत्कार्मुकं संहननोपपन्नं
सज्यं न शेकुस्तरसापि कर्तुम् ॥ १५
ते विक्रमन्तः स्फुरता दृढेन
निष्कृष्यमाणा धनुषा नरेन्द्राः ।
विचेष्टमाना धरणीतलस्था
दीना अदृश्यन्त विभग्नचित्ताः ॥ १६
हाहाकृतं तद्धनुषा दृढेन
निष्पिष्टभग्नाङ्गदकुण्डलं च ।
कृष्णानिमित्तं विनिवृत्तभावं
राज्ञां तदा मण्डलमार्तमासीत् ॥ १७

— b) S °यक्ष° (for °सिद्ध°). — d) Ñ B D (except D5) पुष्पैर् (for माल्यैर्).

14 a) Ñ1 शंखस्वनैर्. K0.3.4 °नादितं च. S समाहतैर्दुंदुभिभिश्च राजन्. — b) S रराज (for बभूव). — d) S °पणवाभि(G6 °वस्य; M °वानु)नादितं. — After 14, S ins.:

1823* समाजवाटोपरि संस्थितानां
मेघैः समन्तादिव गर्जमानैः ।
[G6 गर्जितानां (for गर्ज°).]

15 a) B6 D4 समेताः; G1 श्रमेण (for क्रमे°). — b) Ñ B D कृतविक्रमास्तु (Ñ B6 Dn D1 °श्च); V1 गतविक्रमास्ते. — After 15ab, K3.4 Ñ V1 B D ins.:

1824* 1) सकर्णदुर्योधनशाल्वशल्य-
द्रौणायनिक्राथसुनीथवक्राः ।
कलिङ्गवङ्गाधिपपाण्ड्यपौण्ड्रा
विदेहराजो यवनाधिपश्च ॥
2) अन्ये च नाना नृपपुत्रपौत्रा
राष्ट्राधिपाः पङ्कजपत्रनेत्राः ।
किरीटहाराङ्गदचक्रवालै-
र्विभूषिताङ्गाः पृथुबाहवस्ते ।
अनुक्रमं विक्रमसत्त्वयुक्ता
बलेन वीर्येण च नर्दमानाः ॥

[Cf. 1847*. — 1a) K3.4 B1.3 Da °शल्या. — K4 om. 1b and 1d. — 2a-(var.) 11a. — 2e) K4 यथाक्रमं; D3 अन्वाक्रमन्. — 2f) B6 Da D2.4 दर्पेण (for वीर्येण). Ñ1 वर्धमानाः (for नर्द°).]

— After the above, K4 ins. 1827*. — d) Some MSS. सज्जं. Ś1 K1.2 Ñ V1 B D मनसा (for तरसा).

16 a) B Da D2.4.5 स्फुरि(B1 °र)ताधरौष्ठा. — b) K0.2-4 M5-8 निष्पिष्य°; K1 M8 (*inf. lin.*) निकृष्य°; Ñ V1 B D विक्षिप्य° (D1 विकृष्य°); T G M5 निष्पीड्य° (T2 निपीड्य°; G6 निष्पिष्ट°). — c) T1 पतिता च भूमौ (for धरणी°). — d) K1.4 दीनाश्च दृ°; K3 दीनाः प्रदृ°. Ś1 K1 Ñ3 विभग्नचिंताः; D5 विभिन्नगात्राः. Ñ1 दृश्यंति ह स्म प्रविभग्नचित्ताः; Ñ2 V1 B Da Dn D1.2.4 यथाबलं शैक्ष्यगुणक्रमाश्च (B1.3m.5 Da1 D1 °क्रमाच्च; B3.6 °प्रधानाः); S दृश्यंति (T2 G1 M °त) तत्र प्रतिभग्नदर्पाः. — After 16, K3 Ñ2.3 V1 B D ins.:

1825* गतौजसः स्रस्तकिरीटहारा
विनिःश्वसन्तः शमयांबभूवुः ।;

while G1 ins.:

1826* पाञ्चालराजस्य सुता सखीभिः
दृष्ट्वा धनुःक्षोभमुदाररूपा ।
जहास राज्ञां बहुवीर्यभाजां
लीलाविलासाञ्चितलोचनान्ता ॥

17 b) K3 Ñ2.3 B3m.5 D विस्रस्तहारांगदचक्रवालं (D? °कुंडलं च); Ñ1 निक्षिप्त°; S विध्व(M °स्त)स्तनानाभरणांबरस्रजं (T M8 °स्रक्; G2.4.6 स्रजः). — c) K3 Ñ2.3 V1 B D विनिवृत्तकामं; S (except T1) च निवृ°. — K4 ins. after 1824*; Ñ2 Dn D2.4.5, after 17:

1827* 1) सर्वान्नृपांस्तान्प्रसमीक्ष्य कर्णो
धनुर्धराणां प्रवरो जगाम ।
उद्धृत्य तूर्णं धनुरुद्यतं त-
त्सज्यं चकाराशु युयोज बाणान् ॥
2) दृष्ट्वा सूतं मेनिरे पाण्डुपुत्रा
भित्त्वा नीतं लक्ष्यवरं धरायाम् ।
धनुर्धरा रागकृतप्रतिज्ञ-
मत्यग्निसोमार्कमथार्कपुत्रम् ॥

तस्मिंस्तु संभ्रान्तजने समाजे
निक्षिप्तवादेषु नराधिपेषु ।
कुन्तीसुतो जिष्णुरियेष कर्तुं
सज्यं धनुस्तत्सशरं स वीरः ॥ १८

C. 1. 7033
B. 1. 137. 29
K. 1. 202. 33

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

---

3) दृष्ट्वा तु तं द्रौपदी वाक्यमुच्चै-
र्जगाद नाहं वरयामि सूतम् ।
सामर्षहासं प्रसमीक्ष्य सूर्यं
तत्याज कर्णः स्फुरितं धनुस्तत् ॥

[1^c) D_5 तूर्णं धनुरुत्तमं च. — 2^b) D_2 भित्त्वा लक्ष्यं लब्धवंतं च कृष्णां. — 3^a) K_4 सूर्यजः (for सूर्यं).]

— K_4 $\tilde{N}_2$ Dn $D_{2.4.5}$ cont.: S (G_2 om. lines 5–10) ins. after 17:

1828* एवं तेषु निवृत्तेषु क्षत्रियेषु समन्ततः ।
चेदीनामधिपो वीरो बलवानन्तकोपमः ।
दमघोषात्मजो वीरः शिशुपालो महामतिः ।
धनुरादायमानस्तु जानुभ्यामगमन्महीम् ।
ततो राजा महावीर्यो जरासंधो महाबलः । [5]
धनुषोऽभ्याशमागत्य तस्थौ गिरिरिवाचलः ।
धनुषा पीड्यमानस्तु जानुभ्यामगमन्महीम् ।
तत उत्थाय राजा स स्वराष्ट्राण्यभिजग्मिवान् ।
ततः शल्यो महावीर्यो मद्रराजो महाबलः ।
तदप्यारोप्यमाणस्तु जानुभ्यामगमन्महीम् । [10]

[(L. 1) D_2 एवं तस्मिन्निवृत्ते तु क्षत्रियेषु च सर्वशः. — For lines 2–3 cf. lines 3–4 of 1819*. — (L. 2) D_2 om. line 2. — (L. 3) K_4 Dn $D_{2.4.5}$ M_{6-8} दमघोषसुतो. $\tilde{N}_2$ Dn T_2 G (except G_1) धीरः. D_2 अंतकोपमः; S (except $G_{3.4}$) महाद्युतिः. — After line 3, T_1 M_{6-8} read (for the first time) line 6 (v. l.: T_1 राज्ञां समक्षतः for गिरिरिवा°), repeating it in its proper place. — (L. 4) S तमप्या(M_{6-8} °ध्या)रोप्यमाणं तु माषमात्रेऽभ्यताडयत्. — After line 4, T_1 reads (for the first time) lines 7–8, repeating them in their proper place; while T_2 $G_{3.4.6}$ ins.:

1829* ताडितः स धनुष्कोट्या पपातोर्व्यां वियन्मुखः ।
संरंभात्क्रोशमात्रे तु राजानोऽन्ये भयातुराः ।

Moreover, G_2 ins. after line 4: M_5, after line 6: T_1 G_1 $M_{3.6-8}$, after 1828*:

1830* ततो वैकर्तनः कर्णो वृषा वै सूतनन्दनः ।
धनुरारोप्यमाणं तु रोममात्रेऽभ्यताडयत् ।

(After line 1 of 1830*, T_1 ins. line 5 of 1834*.)

— After line 5, S (except G_2 M_5) ins.:

1831* कम्बुग्रीवः पृथुव्यंसो मत्तवारणविक्रमः ।
मत्तवारणताम्राक्षो मत्तवारणवेगवान् ।

— (L. 6) D_2 om. line 6. T_1 $G_{1.3.4.6}$ $M_{3.6.7}$ आगम्य. For line 6, M_5 repeats line 4 (with the S reading). — After line 6, S (except G_2 M_5) ins.:

1832* धनुरारोप्यमाणं तु सर्षमात्रेऽभ्यताडयत् ।

— (L. 7) T_1 G_4 विध्यमानस्तु. T G_{4-6} बाहुभ्याम्. — (L. 8) D_2 om. line 8. G_5 उत्थाय सहसा. $G_{3.4}$ M_{6-8} स्वराष्ट्रमभि°. — M_5 om. line 9; T_2 G_{3-6} M_5 om. line 10. — (L. 10) T_1 G_1 M_{6-8} तमप्यारोप्यमाणं तु मुद्गमात्रेभ्यताडयत्.]

— After 1828*, T_1 G_1 $M_{3.6-8}$ ins. 1830* (T_1 further ins. line 5 of 1834* after line 1 of 1830*). Then after 1830*, T_1 ins.:

1833* त्रैलोक्यविजयी कर्णः सत्वे त्रैलोक्यविश्रुतः ।
धनुषा सोऽपि निर्धूत इति सर्वे भयाकुलाः ।
एवं कर्णे विनिर्धूते धनुषान्ये नृपोत्तमाः ।
चक्षुर्भिरपि नापश्यन्विनम्रमुखपङ्कजाः ।
दृष्ट्वा कर्णं विनिर्धूतं लोकवीरा नृपोत्तमाः । [5]
निराशा धनुषोद्धारे द्रौपदीसंगमेऽपि च ।
ततो दुर्योधनो राजा धार्तराष्ट्रः परंतपः ।
मानी दृढास्त्रः संपन्नः सर्वैश्च नृपलक्षणैः ।
उत्थितः सहसा तत्र भ्रातृमध्ये महाबलः ।
विलोक्य द्रौपदीं हृष्टो धनुषोऽभ्याशमागमत् । [10]
स बभौ धनुरादाय शक्रश्चापधरो यथा ।
स तदारोपयामास तिलमात्रे ह्यताडयत् ।
आरोप्यमाणस्तद्राजा धनुषा बलिना तदा ।
मा स उत्थानमपतदङ्गुल्यग्रे स ताडितः ।
स ययौ ताडितस्तेन व्रीडन्निव नराधिपः । [15]

— After 1828*, T_2 G_{3-6} (T_2 G_5 om. lines 2, 3, 5) ins.:

1834* तमथारोप्यमाणं तु मुद्गमात्रेऽभ्यताडयत् ।
स पपात महीं रङ्गादर्धयोजनदूरतः ।
तथैवागात्स्वकं राज्यं पश्चादनवलोकयन् ।
ततो वैकर्तनः कर्णो वृषा वै सूतनन्दनः ।
धनुरभ्याशमागम्य तोलयामास तद्धनुः । [5]

१७९

C. 1. 7034
B. 1. 188. 1
K. 1. 203. 1

वैशंपायन उवाच ।

यदा निवृत्ता राजानो धनुषः सज्यकर्मणि ।
अथोदतिष्ठद्विप्राणां मध्याज्जिष्णुरुदारधीः ॥ १
उदक्रोशन्विप्रमुख्या विधुन्वन्तोऽजिनानि च ।
दृष्ट्वा संप्रस्थितं पार्थमिन्द्रकेतुसमप्रभम् ॥ २
केचिदासन्विमनसः केचिदासन्मुदा युताः ।
आहुः परस्परं केचिन्निपुणा बुद्धिजीविनः ॥ ३
यत्कर्णशल्यप्रमुखैः पार्थिवैर्लोकविश्रुतैः ।
नानतं बलवद्भिर्हि धनुर्वेदपरायणैः ॥ ४
तत्कथं त्वकृतास्त्रेण प्राणतो दुर्बलीयसा ।
वटुमात्रेण शक्यं हि सज्यं कर्तुं धनुर्द्विजाः ॥ ५
अवहास्या भविष्यन्ति ब्राह्मणाः सर्वराजसु ।
कर्मण्यस्मिन्नसंसिद्धे चापलादपरीक्षिते ॥ ६
यद्येष दर्पाद्धर्षाद्वा यदि वा ब्रह्मचापलात् ।

तं चाप्यारोप्यमाणं तद्रोममात्रेऽभ्यताडयत् ।
[Lines 4, 6 =(var.) 1830*.]

This is followed in G3.4 by lines 1–6, and in G6 by lines 7–13, 15 of 1833*.

18 a) Ś1 K1 संप्रासजने. Ñ1 समीक्षन्; G2 समासे (for समाजे). — b) Ś1 निक्षिप्तनादेषु; K1 °दानेषु; Ñ1 °पादेषु; Ñ3 °चापेषु; S नि(G1 वि)क्षिप्तशस्त्रेषु; Cd विक्षिप्तवादेषु. Ñ2.3 V1 B D (except D5) जनाधिपेषु. — d) Some MSS. सज्जं. M6–8 समरं (for सशरं). K (except K1) V1 D5 S च; Ñ B6 Da Dn D1.4 प्र; B1.3.6 D2 नृ (for स). G3.4 धीरः. — After 18, T1 G6 ins.:

1835* ततो वरिष्ठः सुरदानवाना-
मुदारधीर्वृष्णिकुलप्रवीरः ।
जहर्ष रामेण स पीड्य हस्तं
हस्तं गतां पाण्डुसुतस्य मत्वा ॥
न जज्ञुरन्ये नृपवीरमुख्याः
संछन्नरूपानथ पाण्डुपुत्रान् ।
विना हि भीष्मं च यदुप्रवीरौ
धौम्यं च धर्मं सहसोदरांश्च ॥

In G6 this is followed by 1837*.

Colophon om. in G6. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K1–3 Ñ3 B Da D1.2.4.5 T2 G1–4 M3.6–8 द्रौपदीस्वयंवर; Dn1.n2 T1 M5 स्वयंवर. — *Adhy. name:* K0.3.4 D5 राज्ञां वैमनस्यं; T G1.3.4 क्षत्रियप्रति(T1 om. प्रति)निवर्तनं; M6–8 सज्यकर्मप्रतिहतिः. — *Adhy. no.* (figures, word or both): Dn3 T1 185; D4m 189; D5 136; T2 G3.4.5 137; G1.2 139; M 138. — *S'loka no.:* Dn 29; M5 26. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 7003.

179

1 Ś1 K (except K0) S om. उवाच. G6 om. 1. — b) Ñ2.3 V1 B6 Da Dn °कर्मणः. — After 1ab, M3.5 ins.:

1836* तदा युधिष्ठिरो राजा संज्ञयार्जुनमन्वशात् ।
गुरोरिङ्गितमाज्ञाय धर्मराजस्य धीमतः ।

— d) Dn1 G1 मध्ये जिष्णु°. — T1 ins. after 1: G6 (which om. colophon of adhy. 178 and this st.), after 1835* (cf. v. l. 1. 178. 18):

1837* ततोऽवतीर्णं रङ्गस्य मध्यं पाण्डवमध्यमम् ।

2 b) Ś1 ह्यधुन्वंत; K1 विधुनं ते (sic); Ñ1 विधुनाना; T1 G1.2 M विधून्वंतो. T2 G1.4.5 M वै (for च). — d) K2 G6 °केतुमिव प्रभुं; D5 T1 °केतुमिवोत्थितं; G3 चंद्रकेतु°; M6–8 °केतुमिवोच्छ्रितं.

3 a) Ś1 सुमनसः. — b) K3 Ñ2.3 B6 Dn D1 S मुदान्विताः. — d) Ñ1 S (except G6) बुद्धिचिंतकाः.

4 b) Ñ2.3 B D (except D5) G4.5 क्षत्रियैर्. — cd) T1 च; G1 तु (for हि). B6 Da D4 नासादितं बलवद्भिर्धनु°; G6 °तं बलवद्भीमधनु°.

5 a) T2 G3–5 च (for तु). — b) D1 प्राणेन; S प्रकृत्या. Dn1 दुर्लभायसा; G3.4 दुर्बलेन च. — c) T2 G3–6 वरमात्रेण; G2 वरमंत्रेण. — d) A few MSS. सज्जं (for सज्यं). — After 5, T1 G6 ins.:

1838* सज्यं चेत्कृतवानेष वेद्धुं लक्ष्यं कथं भवेत् ।

6 a) T G (except G3.4) M3.5 अपहास्या; Cd as in text. Ś1 K D5 भविष्यामो. — c) M6–8 °न्नसंदिग्धे. — d) S (except G2) चापल्याद्. Ś1 असमीक्षिते.

7 a) Ś1 K दर्पान्मोहाद्वा; S (except M3.5) हर्षाद्दर्पाद्वा (by transp.). — b) D1.5(अ)प्यथ वा (for यदि वा).

प्रस्थितो धनुरायन्तुं वार्यतां साधु मा गमत् ॥ ७
नावहास्या भविष्यामो न च लाघवमास्थिताः ।
न च विद्विष्टतां लोके गमिष्यामो महीक्षिताम् ॥८
केचिदाहुर्युवा श्रीमान्नागराजकरोपमः ।
पीनस्कन्धोरुबाहुश्च धैर्येण हिमवानिव ॥ ९
संभाव्यमस्मिन्कर्मेदमुत्साहाच्चानुमीयते ।
शक्तिरस्य महोत्साहा न ह्यशक्तः स्वयं व्रजेत् ॥ १०
न च तद्विद्यते किंचित्कर्म लोकेषु यद्भवेत् ।
ब्राह्मणानामसाध्यं च त्रिषु संस्थानचारिषु ॥ ११
अब्भक्षा वायुभक्षाश्च फलाहारा दृढव्रताः ।
दुर्बला हि बलीयांसो विप्रा हि ब्रह्मतेजसा ॥ १२
ब्राह्मणो नावमन्तव्यः सद्वासद्वा समाचरन् ।
सुखं दुःखं महद्ध्रस्वं कर्म यत्समुपागतम् ॥ १३
एवं तेषां विलपतां विप्राणां विविधा गिरः ।

C. 1. 7049
B. 1. 188. 16
K. 1. 203. 16

Ñ2.3 V1 B Da Dn D1.2 (अ)प्यथ ब्राह्मणचापलात्; T G (except G6) M6-8 यदि ब्राह्मणचा°. — d) Ś1 Cd मा गमः; M मा गमेत्.

8 Before 8, Ś1 K4 Ñ2.3 V1 B D (except D5) G3 ins. ब्राह्मणा ऊचुः; K3 विप्राः. — a) Ś1 K1.4 मावहास्या; T G1.2.5 M नापहास्या; G6 अपहास्या. — b) K1 मा (for न). B (except B6) D2 आगताः; D1 आश्रिताः. — c) Ś1 न चापि द्विष्ट°; D5 न च विद्विष°; S (except G4 M5) न च विद्वेष्य° (G1 M3.6-8 °प°). — After 8, T1 G2.4 ins.:

1839* केचिदाहुर्जयोऽस्माकं जयो नास्ति पराजयः ।
पराजयो जयो वा स्यात्कुर्यात्सज्यं धनुर्द्विजाः ।

9 a) K0 यदा; K3.4 यथा (for युवा). — b) K0.3.4 नागराजगतिर्युवा; S (except G1.2 M5) °वरो°. — c) G1 °स्कंधो महाबाहुर्. — d) Ñ3 B2.3 धैर्याच्च. — After 9, K4 Ñ V1 B D ins.:

1840* सिंहखेलगतिः श्रीमान्मत्तनागेन्द्रविक्रमः ।

10 a) Ś1 K1 अस्मै; G6 तस्य (for अस्मिन्). Ś1 कस्मैचिद्; K (except K1) V1 D5 G2.4 कर्मैतद्. — b) Ś1 K3.4 T1 M5 उत्साहश्चानु°; K0 D5 उत्साहादनु°; K1 आस्मह-श्चानु°. — c) K3.4 °त्साहात्; B1 T2 G (except G4) M °साहो (M8 lacuna).

11 K4 om. 11; G3 om. 11ab. — a) S (except M7.8; G3 om.) हि (for च). — b) Ñ3 B3 Da1 D2.4 त्रिषु (for कर्म). — c) Ś1 K0-2 D5 T1 असंसाध्यं. Ñ1 V1 यत्; T2 G M वा (M3 वै) (for च). — d) Ñ2.3 B D (except D5) नृषु (for त्रिषु). K3 त्रिषु सस्थाणुचारिषु; K3 नास्त्यान्यापि च वाडवाः; T1 चरेषु स्थावरेषु च; T2 G M घृष्णु(G1 M त्रिषु)स्थास्नुचरिष्णु वा (G1 च; M3 -षु). Cd cites (as in text) संस्थानचारिषु (=मरणधर्मकेषु).

12 b) K3 जिताहाराः. — c) K (except K1) Ñ1 B6 Da दुर्बलापि. Ñ2.3 V1 B1.3.5 Dn D1.2.4.5 दुर्बला अपि विप्रा हि. — d) Ñ2.3 V1 B D (except Da) बलीयांसः स्व(D4.5 सु)तेजसा (B6 विप्रा ब्राह्मणतेजसा).

13 b) Ñ2.3 V1 B (except B3) D (except D2.4.5) सदसद्वा. — c) Ś1 K1.2.4 दुःखं सुखं (by transp.); T G2.6 M2.5 सुख(M3 inf. lin. °खे)दुःखं. K1 Dn1 महद्ध्रस्वं; Ñ1 V1 °ह्रस्व; Da °द्ध्रस्व. — d) K0.2.4 यत्कर्म (by transp.). — After 13, K (except K1) Ñ1(om. lines 1-2).2 D (except Da) ins.:

1841* जामदग्न्येन रामेण निर्जिताः क्षत्रिया भुवि ।
पीतः समुद्रोऽगस्त्येन अगाधो ब्रह्मतेजसा ।
तस्माद्ब्रुवन्तु सर्वेऽत्र वटुरेष धनुर्महान् ।
आरोपयतु शीघ्रं वै तथेत्यूचुर्द्विजर्षभाः ।

[(L. 1) Ñ3 Dn D1 युधि (for भुवि). — After line 2, K3 ins.:

1842* वन्ध्यवृद्धिक्षयकरो वातापी भक्षितः पुरा ।
सर्वभक्षकृतो वह्निर्भृगुणा च महात्मना ।

— (L. 3) K3 D2 धनुर्महत्.]

On the other hand, T1 G6 ins. after 13:

1843* धनुर्वेदे च वेदे च योगेषु विविधेषु च ।
न तं पश्यामि मेदिन्यां ब्राह्मणाद्योऽधिको भवेत् ।
मन्त्रयोगबलेनापि महतात्मबलेन वा ।
जृम्भयेयुरिमं लोकममुं वा द्विजसत्तमाः ।

14 Before 14, D2 S ins. वैशं°. V1 om. 14ab. — a) K (except K1) D5 प्रलपतां. — After 14ab, T1 ins.:

1844* समवर्तत तान्सर्वाञ्शृण्वन्देवेन्द्रनन्दनः ।

T1 cont.: G2.4 ins. after 14ab:

1845* अर्जुनः पाण्डवश्रेष्ठो धृष्टद्युम्नमथाब्रवीत् ।
एतद्धनुर्ब्राह्मणानां सज्यं कर्तुमलं नु किम् ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा धृष्टद्युम्नोऽब्रवीद्वचः ।
ब्राह्मणो वाथ राजन्यो वैश्यो वा शूद्र एव वा ।
एतेषां यो धनुःश्रेष्ठं सज्यं कुर्याद्द्विजोत्तम । [5]
तस्मै प्रदेया भगिनी सत्यमुक्तं मया वचः ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रययौ ब्राह्मणैर्वृतः ।
ततः पश्चान्महातेजाः पाण्डवो रणदुर्जयः ।

C. 1. 7049
B. 1. 188. 17
K. 1. 203. 17

अर्जुनो धनुषोऽभ्याशे तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ १४

स तद्धनुः परिक्रम्य प्रदक्षिणमथाकरोत् ।
प्रणम्य शिरसा हृष्टो जगृहे च परंतपः ॥ १५

सज्यं च चक्रे निमिषान्तरेण
शरांश्च जग्राह दशार्धसंख्यान् ।
विव्याध लक्ष्यं निपपात तच्च
छिद्रेण भूमौ सहसातिविद्धम् ॥ १६

ततोऽन्तरिक्षे च बभूव नादः
समाजमध्ये च महान्निनादः ।
पुष्पाणि दिव्यानि ववर्ष देवः
पार्थस्य मूर्ध्नि द्विषतां निहन्तुः ॥ १७

चेलावेधांस्ततश्चक्रुर्हाहाकारांश्च सर्वशः ।
न्यपतंश्चात्र नभसः समन्तात्पुष्पवृष्टयः ॥ १८

शताङ्गानि च तूर्याणि वादकाश्चाप्यवादयन् ।
सूतमागधसंघाश्च अस्तुवंस्तत्र सुस्वनाः ॥ १९

तं दृष्ट्वा द्रुपदः प्रीतो बभूवारिनिषूदनः ।
सहसैन्यश्च पार्थस्य साहाय्यार्थमियेष सः ॥ २०

तस्मिंस्तु शब्दे महति प्रवृत्ते
युधिष्ठिरो धर्मभृतां वरिष्ठः ।
आवासमेवोपजगाम शीघ्रं
सार्धं यमाभ्यां पुरुषोत्तमाभ्याम् ॥ २१

— ^{c}) Many MSS. [ऽ]भ्यासे.

15 ^{a}) K_1 स धनुस्तत् (by transp.). — ^{c}) $\acute{N}_{2,3}$ V_1 B D देवं (for हृष्टो). — After 15^{c}, K_4 $\acute{N}_{2,3}$ V_1 B D ins.:

1846* ईशानं वरदं प्रभुम् ।
कृष्णं च मनसा कृत्वा.

[(L. 1) K_4 D_4 शिवं (for प्रभुं). — (L. 2) B_1 ध्यात्वा (for कृत्वा). $\acute{N}_3$ विष्णुं च मनसा दृष्ट्वा.]

— ^{d}) $\acute{S}_1$ $K_{1,2}$ च परंतप; K_4 $B_{1,3,5}$ D_2 धनुरर्जुनः; $\acute{N}_2$ V_1 B_6 Da Dn $D_{1,4,8}$ चार्जुनो धनुः; $\acute{N}_3$ धनुरुत्तमं. — After 15, K_4 $\acute{N}$ V_1 B D ins.:

1847* यत्पार्थिवै रुक्मसुनीथवक्रै
राधेयदुर्योधनशल्यशाल्वैः ।
तदा धनुर्वेदपरैर्नृसिंहैः
कृतं न सज्यं महतोऽपि यत्नात् ।
तदर्जुनो वीर्यवतां सदर्प-
स्तदैन्द्रिरिन्द्रावरजप्रभावः ॥

[Cf. 1824*. — ^{a}) K_4 उग्र°; $B_{1,6}$ Da Dn_3 $D_{1,6}$ रुक्मि° (for रुक्म°). — ^{b}) Da Dn_3 °शाल्वशल्यैः (by transp.). — ^{c}) K_4 पुरस्तात्; $B_{1,3,6}$ Da D_3 प्रवर्हः (for सदर्पः).]

16 ^{a}) Some MSS. सज्जं. K_4 $\acute{N}_3$ D_3 स; B_6 Da प्र- (for च). $\acute{N}_3$ D_4 [ऽ]थ निमेषमात्रात् (for निमिषा°). — ^{c}) Some MSS. लक्षं. — ^{d}) $K_{1,2}$ B_6 $D_{1,4}$ °भिविद्धं; D_3 G_3 निविद्धं.

17 ^{a}) Some MSS. अंतरीक्षे. B_5 प्र- (for च). — ^{b}) G_5 (hapl.) om. 17^{b}. T_2 G_{1-4} M (except M_3) बभूव नादः (cf. ^{a}). — ^{c}) K_2 ववर्षु देवाः. — After 17, $\acute{N}_{1,2}$ Dn ins. the S reading of 18^{ab} (v. l. चैलानि for चेलांश्च)!

18 ^{ab}) Cf. v. l. 17 also. V_1 B_5 कोलाहलं; $B_{1,3,5}$ m.$_6$ D विलक्षिताः (D_2 विलज्जिताः; D_5 विविस्मिताः) (for चेलावेधान्). B_6 तत्र चक्रुः; D_1 ततः सर्वे. Cd cites चेलावधूतं (=वस्त्रभ्रमणं). S चे($G_{3,4}$ चै)लांश्च (G_1 °स्तु) विव्यधु(G_2 दुधुवु)स्तत्र ब्राह्मणाश्च सहस्रशः. — After 18^{ab}, T_1 G_5 ins.:

1848* ननन्दुर्ननृतुश्चात्र धून्वन्तो व्यजनानि च ।;

while $G_{3,4}$ ins.:

1849* नृत्यन्तोऽभिमुखा राज्ञां दर्शयन्तो द्विजावलिम् ।
क्ष्वेडन्तश्च हसन्तश्च विद्युत्पिङ्गजटाधराः ।

— ^{c}) B_3 om. नि-. D_2 निपेतुः; T_2 G_5 व्यपतन्; G_2 ह्यपतन्.

19 ^{a}) K_4 संगीतानि च; T_1 G_6 शंखानि चैव; $G_{1,3,4}$ मृदंगानि च; Cd as in text. V_1 शुभ्राणि (for तूर्यं°). — ^{b}) $\acute{N}$ B D (except D_5) समवादयन्; S (except M_{6-8}) चाभ्य(T_1 °प्र)वादयन्. — ^{d}) $\acute{S}_1$ $K_{1,3,4}$ $\acute{N}$ V_1 B D अप्य(D_2 व्य)स्तुवन्; K_2 स्तुवंतस्. $\acute{S}_1$ सुंदराः; K_1 संघशः; $\acute{N}$ V_1 B D (except D_2) G_1 सुस्वराः; T_1 निस्वनं; G_2 निस्वनाः; $G_{3,6}$ M_5 सुस्वनं; G_4 $M_{3,6-8}$ पांडवं.

20 S reads 20 after 22 (G_1, after 1853*). — ^{a}) K_1 B (except B_5) Da D_4 तद्दृष्ट्वा; G_1 तं तदा. — ^{b}) $\acute{N}_{2,3}$ V_1 B D M_3 बभूव रिपुसूदनः. — ^{c}) $\acute{S}_1$ $\acute{N}$ V_1 B_5 Dn_1 T_1 G_{3-6} $M_{3,5}$ सह सैन्यैश्च (G_{3-6} °न्यैः स); K_2 सह सैन्येन; B_6 Da $D_{2,4}$ ससैन्यश्चैव; G_2 प्रहस्यान्यैः स.

21 ^{a}) $K_{0,2,4}$ M_{6-8} च (for तु). $\acute{N}$ B D T_2 G प्रवृद्धे. — ^{c}) $\acute{S}_1$ K_1 आवासनं चोप°; T_1 आवसमेवाभि°. K (except K_1) राजन् (for शीघ्रं). — ^{d}) G_2 पार्थो (for सार्धं).

22 ^{a}) Da T_1 च (for तु). Some MSS. लक्षं. — After 22^{ab}, K_4 ins.:

विद्धं तु लक्ष्यं प्रसमीक्ष्य कृष्णा
पार्थं च शक्रप्रतिमं निरीक्ष्य ।
आदाय शुक्लं वरमाल्यदाम
जगाम कुन्तीसुतमुत्स्मयन्ती ॥ २२

स तामुपादाय विजित्य रङ्गे
द्विजातिभिस्तैरभिपूज्यमानः ।
रङ्गान्निरक्रामदचिन्त्यकर्मा
पत्न्या तया चाप्यनुगम्यमानः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

१८०

वैशंपायन उवाच ।
तस्मै दित्सति कन्यां तु ब्राह्मणाय महात्मने ।
कोप आसीन्महीपानामालोक्यान्योन्यमन्तिकात् ॥१
असानयमतिक्रम्य तृणीकृत्य च संगतान् ।
दातुमिच्छति विप्राय द्रौपदीं योषितां वराम् ॥ २
निहन्मैनं दुरात्मानं योऽयमस्मान्न मन्यते ।
न ह्यर्हत्येष सत्कारं नापि वृद्धक्रमं गुणैः ॥ ३
हन्मैनं सह पुत्रेण दुराचारं नृपद्विषम् ।

C. 1. 7064
B. 1. 189. 4
K. 1. 204. 5

1850* चिक्षेप कण्ठे मुदितार्जुनस्य
तत्पश्यतोऽनेकजनस्य देवी ।;

while S ins.:

1851* स्वभ्यस्तरूपापि नवेव नित्यं
विनापि हासं हसतीव कान्त्या ।
मदाद्दतेऽपि स्खलतीव भावै-
र्वाचं विना व्याहरतीव दृष्ट्या ॥

— c) Ś1 °क्लं नवमाल्यदाम; K0.3.4 Ñ V1 B D G3.4.6 M शुक्लांबरमाल्यदाम; K1 °क्लं वरदाममाल्यं. — d) T2 G1.2.3 जग्राह कुंती°. — After 22, T G2–6 M read 20; while D4 (marg. sec. m.) ins.:

1852* तद्दाम पौष्पं क्षितिपालमध्ये
न्यस्तं तया तस्य कण्ठे तदानीम् ।

D4 (om. 1cd and 2ef) cont. (marg. sec. m.): G1 (om. 2ef) ins. after 22: T G3–5 (T2 G5 om. 2ef), after 20: G6 (om. st. 1), after 23:

1853* 1) गत्वा तु पश्चात्प्रसमीक्ष्य कृष्णा
पार्थस्य वक्षस्यविशङ्कमाना ।
क्षिप्त्वा तु तत्पार्थिवसंघमध्ये
वराय वव्रे द्विजवीरमध्ये ॥
2) शचीव देवेन्द्रमथाग्निदेवं
स्वाहेव लक्ष्मीश्च यथाप्रमेयम् ।
उपेव सूर्यं मदनं रतीव
महेश्वरं पर्वतराजपुत्री ।
रामं यथा मैथिलराजपुत्री
भैमी यथा राजवरं नलं हि ॥
[2b) G3.4.6 यथा मुकुंदं.]

On the other hand, G6 ins. after 22:

1854* समेत्य तस्योपरि सोत्ससर्ज
समागतानां पुरतो नृपाणाम् ।
विन्यस्य मालां विनयेन तस्थौ
विहाय राज्ञः सहसा नृपात्मजा ॥

23 K0 om. 23cd. — c) K1–3 T G1.2 M निराक्रामद्- K (K0 om.) अचिंत्य राज्ञः. — After 23, G6 ins. st. 2 of 1853*.

Colophon om. in B3. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K1.3 Ñ3 B1.4.6 Dn1.n3 T2 G1.3.4 M3 द्रौपदीस्वयंवर; Dn2 D1.2.6 M5 स्वयंवर; T1 संभव and द्रौपदीस्वयंवर. — *Adhy. name:* K0.2–4 D5 G2 लक्ष्य(K3 °क्ष)वेधः; T2 G4 लक्षवधः; G3 लक्षणवेधः; M3 लक्षनिपातनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 T1 186; D4m 190; D5 137; T2 G 138 (G1.3 140); M 139. — *S'loka no.:* Dn 28; M3 25. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 7031.

180

1 Ś1 K (except K0) D2.4 S om. उवाच (G6 om. the ref.). — a) K0 D5 तां कन्यां; K2–4 कन्यां तां. — b) Ñ2.3 B D (except D5) तदा नृपे (D2 °प) (for महा°).

2 Before 2, Ñ3 V1 B D2 ins. पार्थिवा ऊचुः; T1 क्षत्रियाः. — D2 transp. 2ab and 2cd. G1 om. 2c–4d.

C. 1. 7065
B. 1. 189. 5
K. 1. 204. 6

अयं हि सर्वानाहूय सत्कृत्य च नराधिपान् ।
गुणवद्भोजयित्वा च ततः पश्चाद्विनिन्दति ॥ ४
अस्मिन्राजसमावाये देवानामिव संनये ।
किमयं सदृशं कंचिन्नृपतिं नैव दृष्टवान् ॥ ५
न च विप्रेष्वधीकारो विद्यते वरणं प्रति ।
स्वयंवरः क्षत्रियाणामितीयं प्रथिता श्रुतिः ॥ ६
अथवा यदि कन्येयं नेह कंचिद्बुभूषति ।
अग्नावेनां परिक्षिप्य याम राष्ट्राणि पार्थिवाः ॥ ७
ब्राह्मणो यदि वा बाल्याल्लोभाद्वा कृतवानिदम् ।
विप्रियं पार्थिवेन्द्राणां नैष वध्यः कथंचन ॥ ८
ब्राह्मणार्थे हि नो राज्यं जीवितं च वसूनि च ।
पुत्रपौत्रं च यच्चान्यदस्माकं विद्यते धनम् ॥ ९
अवमानभयादेतत्स्वधर्मस्य च रक्षणात् ।
स्वयंवराणां चान्येषां मा भूदेवंविधा गतिः ॥ १०
इत्युक्त्वा राजशार्दूला हृष्टाः परिघबाहवः ।
द्रुपदं संजिघृक्षन्तः सायुधाः समुपाद्रवन् ॥ ११
तान्गृहीतशरावापान्क्रुद्धानापततो नृपान् ।
द्रुपदो वीक्ष्य संत्रासाद्ब्राह्मणाञ्शरणं गतः ॥ १२
वेगेनापततस्तांस्तु प्रभिन्नानिव वारणान् ।
पाण्डुपुत्रौ महावीर्यौ प्रतीयतुररिंदमौ ॥ १३

— ^{e}) M$_3$ कन्यां तु (for विप्राय). — After 2, Ś$_1$ K Ñ$_1$ ins.:

1855* अवज्ञायेह वृद्धस्त्वं कालिका विनिपात्यते ।

[*Cf.* 1856*. — K$_0$ क्षत्रं तु; K$_{2.3}$ वृद्धं तु; K$_4$ Ñ$_1$ वृद्धांस्तु. Ś$_1$m फलकाले निपात्यते; K$_0$ बालबुद्धिर्नृपाधमः; K$_1$ (corrupt) फलिकाले निपोत्यते (cf. Ś$_1$m); K$_4$ काकवनपात्यये.]

On the other hand, Ñ$_{2.3}$ V$_1$ B D ins. after 2:

1856* अवरोप्येह वृक्षं तु फलकाले निपात्यते ।

(cf. 1855*); and, finally, T$_1$ G$_6$ ins.:

1857* अवज्ञायेत पृषतः कार्यं तेन महात्मना ।

[*Cf.* 1855*. G$_6$ °ज्ञायेह — महात्मनां.]

3 G$_1$ om. 3 (cf. v. l. 2). — ^{a}) Ś$_1$ K G$_6$ ते (K$_1$ तं) हन्मैनं (K$_{2.3}$ हन्म्यैनं); D$_2$ T$_2$ G$_5$ निहत्यैनं; T$_1$ हनामैनं; G$_{2-4}$ M$_{6-8}$ निहन्स्यैनं. — ^{b}) Ś$_1$ (by corr.) K$_1$ प्रहन्यते (for न स°). T$_1$ यो ह्यस्मानवमन्यते. — D$_2$ om. 3^{c}–4^{f}. — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ संस्कारं; Ñ B D$_a$ D$_n$ D$_{1.4}$ संमानं (for सत्कारं). T$_1$ G$_6$ न चार्हत्येष स°; T$_2$ G$_{2-5}$ M नायमर्हति (M$_6$ न चायमर्हः) स°. — ^{d}) T$_1$ G$_6$ न हि; T$_2$ G$_{2-5}$ M न च (for नापि). K$_4$ वृद्धक्रमो; Ñ$_3$ V$_1$ B (except B$_5$) M$_{6-8}$ °तमो; D$_{4.5}$ वृत्तक्रमं; G$_6$ वृद्धो मतो.

4 G$_1$ om. 4^{abcd}; D$_2$ om. 4 (cf. v. l. 2, 3). — ^{a}) K$_3$ T$_1$ G$_{2-4}$ M (except M$_3$) हन्स्यैनं. — ^{b}) Ñ$_1$ B$_{3.5}$ D$_5$ दुरात्मानं; G$_3$ नृपाचारं. — ^{c}) T$_2$ G$_{2.5}$ M अयं सर्वानिहाहूय. — ^{d}) B$_6$ D$_a$ यथाविधि (for नरा°). — ^{e}) Ś$_1$ T$_1$ G$_6$ M$_3$ तु; Ñ$_{2.3}$ B D$_a$ D$_n$ D$_{1.4}$ अन्नं; G$_3$ अपि (for च). — ^{f}) Ñ$_{2.3}$ V$_1$ B D (except D$_5$; D$_2$ om.) पश्चाच्च मन्यते.

5 ^{a}) T$_2$ G (except G$_6$) °पाते; M$_{3.5}$ °वापे; M$_{6-8}$ °वासे; C$_d$ as in text. — ^{b}) Ś$_1$ (*sup. lin.* as in text) K$_0$ अपि (for इव). D$_a$ (erroneously) Arjp C$_d$ संनये (as in text); Arj. (comm.) संसदि. — ^{c}) Ś$_1$ K (except K$_3$) B (except B$_1$) D$_{2.4.5}$ T G किंचित्. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ D$_2$ नृपतिर्. Ś$_1$ K$_{0.3}$ Ñ$_1$ नोप-; K$_{1.2.4}$ T$_1$ नो न; T$_2$ G M नात्र (for नैव).

6 ^{a}) Ñ$_1$ नैव; T$_1$ न हि (for न च). — ^{b}) T$_1$ वरणे स्त्रियः. — ^{c}) Ś$_1$ स्वयंवरं तु क्षत्राणाम्. — ^{d}) D$_a$ इत्येवं प्र°.

7 ^{b}) Ñ$_{2.3}$ V$_1$ B D (except D$_5$) न च; M$_{6-8}$ न हि (for नेह). K$_4$ D$_{a1}$ D$_{2.5}$ G$_{4.6}$ किंचिद्. — ^{c}) S तिलशः प्रवि(G$_{1.3-5}$ °ति)भज्यैनां (G$_1$ °ज्येमां). — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ B$_6$ D$_a$ D$_{n3}$ D$_5$ यामो.

8 ^{a}) Ñ$_2$ V$_1$ B$_3$ D$_{n1.n2}$ D$_{1.5}$ यदि चापल्यात्. — ^{b}) S (except T$_1$ G$_{3.4.6}$) मोहाद्वा. — ^{d}) M$_5$ नैव वध्यः.

9 ^{a}) T G$_{1.2}$ M च (for हि). — ^{b}) Ñ$_2$ V$_1$ D$_n$ हि (for the first च). — K$_0$ om. 9^{c}–10^{b}. — ^{c}) M$_{3.5}$ यत्किंचिद्.

10 K$_0$ om. 10^{ab} (cf. v. l. 9). — ^{a}) D$_{2.4.5}$ M$_5$ अपमान°. K$_2$ त्वेतत्; K$_3$ चैतत्; Ñ$_1$ त्वेव; Ñ$_{2.3}$ V$_1$ B D M$_5$ चैव; T$_1$ G$_6$ रोषात्; T$_2$ G$_{2.3.5}$ राज्ञां; G$_1$ M$_{3.6-8}$ त्वेवं. G$_4$ राजन् (for एतत्). — ^{b}) K$_2$ कारणात् (for रक्ष°); K$_4$ धर्मस्यैव च रक्ष°; T$_1$ G$_{1.6}$ स्वधर्मपरिरक्ष°. — ^{c}) K$_2$ सर्वेषां; Ñ$_{2.3}$ V$_1$ B D (except D$_5$) अन्ये° (for चान्ये°).

11 Before 11, T$_2$ G$_{3-5}$ M ins. वैशं°. — ^{b}) K$_2$ दृष्टाः; S रुष्टाः (G$_1$ क्रुद्धाः) (for हृष्टाः). — ^{c}) K$_2$ Ñ$_{2.3}$ V$_1$ B D G$_1$ तु (K$_2$ G$_1$ सं; D$_2$ तं) जिघांसंतः (for संजिघृ°). — ^{d}) T$_1$ पार्थिवाः सायुधा व्रजन्.

12 ^{a}) K$_{0.4}$ D$_5$ G$_1$ °शरांश्चापान्; T$_1$ G$_{2.3}$ °शरान्परापान्; C$_d$ as in text. — ^{b}) Ñ$_{2.3}$ V$_1$ B D (except D$_5$) बहून्;

ततः समुत्पेतुरुदायुधास्ते
महीक्षितो बद्धतलाङ्गुलित्राः ।
जिघांसमानाः कुरुराजपुत्रा-
वमर्षयन्तोऽर्जुनभीमसेनौ ॥ १४
ततस्तु भीमोऽद्भुतवीर्यकर्मा
महाबलो वज्रसमानवीर्यः ।
उत्पाट्य दोर्भ्यां द्रुममेकवीरो
निष्पत्रयामास यथा गजेन्द्रः ॥ १५
तं वृक्षमादाय रिपुप्रमाथी
दण्डीव दण्डं पितृराज उग्रम् ।
तस्थौ समीपे पुरुषर्षभस्य
पार्थस्य पार्थः पृथुदीर्घबाहुः ॥ १६
तत्प्रेक्ष्य कर्मातिमनुष्यबुद्धे-
र्जिष्णोः सहभ्रातुरचिन्त्यकर्मा ।
दामोदरो भ्रातरमुग्रवीर्यं
हलायुधं वाक्यमिदं बभाषे ॥ १७
य एष मत्तर्षभतुल्यगामी
महद्धनुः कर्षति तालमात्रम् ।
एषोऽर्जुनो नात्र विचार्यमस्ति
यद्यस्मि संकर्षण वासुदेवः ॥ १८

C. 1. 7030
B. 1. 189. 20
K. 1. 204. 22

T G3 M द्रुतं; G1.2-5 ध्रुवं; G6 भृशं (for नृपान्). — Ś1 K1 om. 12^{c}–13^{b}; D1 om. 12^{c}–13^{d}; K2 reads 12^{cd} after 13. — After 12, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1858* न भयान्नापि कार्पण्यान्न प्राणपरिरक्षणात् ।
जगाम द्रुपदो विप्रान्क्षमार्थी प्रत्यपद्यत ।

[(L. 2) D4 शर्मार्थं; T1 G2.4 शमार्थं; G6 क्षेमार्थी.]

13 Ś1 K1 om. 13^{ab}; D1 om. 13 (cf. v. l. 12). — ^{b}) M8 कुंजरान् (for वारणान्). — ^{c}) K1 महावीरौ; Ñ2.3 V1 B D (except D5; D1 om.) महेष्वासौ. — ^{d}) Ś1 अरिंदम. Ñ V1 B (except B6) Dn D2 प्रतियातावरिं; Da D4 प्रयातावरिमर्दनौ. Cd cites प्रतीयतुर् (as in text). — After 13, K2 reads 12^{cd} (cf. v. l. 12).

14 ^{a}) T1 ततः समासेदुर्; G6 ततः समानेदुर्. — ^{b}) Ś1 महीभृतो. Ñ2.3 V1 B (except B6) Dn बद्धगोधांगुलिं. — ^{c}) S (except T1 G6) °सिंहौ. — ^{d}) Ñ1 अवर्षयन्नर्जुन°; G2 ववर्षुरेतेर्जुन°.

15 ^{a}) Ñ2 V1 B D T1 G2.4 M8 °भीमकर्मा (D2 °भीमविक्रमो); Ñ3 °घोरकर्मा. — ^{b}) Ś1 K1 वज्रि°; Ñ1.3 B6 D3.4 S °वेगः (T1 °देहः); Ñ2 V1 B1.2.6 Da Dn D1 °सारः. — ^{d}) Some MSS. निःपत्रया°.

16 ^{a}) T2 G स (G6 *sup. lin.* तं as in text). — ^{b}) Ś1 K (except K4) B1 (m as in text) D5 M2.3 उग्रः. — ^{c}) T1 पुरुवंशदीपः (for पुरुष°). — ^{d}) Ñ3 B (except B6) पृथ्वायतांसः (for पार्थस्य पार्थः). — After 16, K0 ins.:

1859* भीम उवाच ।
रे भूभुजो यदि भुवोल्लसितं न किंचि-
त्तत्किं स्पृहाजनि सुतां प्रति पार्षतस्य ।
जज्ञे स्पृहाथ कथमागतमागतं वा
प्राणाधिके धनुषि तत्कथमाग्रहोऽभूत् ॥

कस्य द्रोणो धनुषि न गुरुः स्वस्ति देवव्रताय
मन्दाभ्यासः कुरुपतिरयं श्रीसमुत्थैर्विलासैः ।
रे कर्णाद्याः शृणुत मधुरां ब्राह्मणस्याशु वाणीं
राधा यन्त्रं रचयतु पुनर्विद्धमप्यस्त्वविद्धम् ॥;

while T1 G6 ins.:

1960* 1) तदन्तरे धर्मसुतोऽपि गत्वा
विज्ञाय कुन्तीं कुशलां क्षणेन ।
आगम्य तस्थौ सह सोदराभ्यां
पुरुषर्षभाभ्यां सह वीरमुख्यः ॥
2) अथाब्रवीज्जिष्णुरुदारकर्मा
मा सिंहनादान्कुरु पूर्वजेह ।
मा घोरतां दर्शय शत्रुमध्ये
साधारणं योधय तावदार्य ॥

[1^{c}) G6 पुरुषप्रवीरः (for सह वीर°). — 2^{a}) G6 तदाब्रवीत्.]

On the other hand, Ñ1.3 V1 B D (except D1.2.5) ins. after 16:

1861* तत्प्रेक्ष्य कर्मातिमनुष्यबुद्धि-
र्जिष्णुः स हि भ्रातुरचिन्त्यकर्मा ।
विसिस्मिये चापि भयं विहाय
तस्थौ धनुर्गृह्य महेन्द्रकर्मा ॥

[^{ab})=(var.) 17^{ab}. — ^{a}) Ñ3 transp. प्रेक्ष्य and कर्म.]

17 ^{a}) Ñ3 transp. प्रेक्ष्य and कर्म (cf. v. l. 1861*). K (except K1) Ñ V1 B D T1 G6 °मनुष्यबुद्धिर्.

18 G3 (hapl.) om. 18. — Before 18, Ś1 ins. श्रीकृष्णः; Ñ3 D4 वासुदेव उ°. — ^{a}) Ñ V1 B D T1 G6 सिंहर्षभखेल(Ñ1 °मत्त-; D5 °तुल्य-; T1 °दर्प-; G6 °दृप्त)गामी. — ^{b}) T1 महाधनुः. — ^{c}) T1 विचारणास्ति.

19 ^{a}) Ś1 K1.3 Ñ1 D5 यश्चैष; K0 यश्चैव; K2.4 यश्चैक; Ñ2.3 V1 B Da Dn D1.2.4 G6 यस्त्वेष. Ś1 K0.1.4 Ñ3

C. 1. 7061
B. 1. 190. 21
K. 1. 204 23

य एष वृक्षं तरसावरुज्य
राज्ञां विकारे सहसा निवृत्तः ।
वृकोदरो नान्य इहैतदद्य
कर्तुं समर्थो भुवि मर्त्यधर्मा ॥ १९
योऽसौ पुरस्तात्कमलायताक्ष-
स्तनुर्महासिंहगतिर्विनीतः ।
गौरः प्रलम्बोज्ज्वलचारुघोणो
विनिःसृतः सोऽच्युत धर्मराजः ॥ २०

यौ तौ कुमाराविव कार्तिकेयौ
द्वावश्विनेयाविति मे प्रतर्कः ।
मुक्ता हि तस्माज्जतुवेश्मदाहा-
न्मया श्रुताः पाण्डुसुताः पृथा च ॥ २१
तमब्रवीन्निर्मलतोयदाभो
हलायुधोऽनन्तरजं प्रतीतः ।
प्रीतोऽस्मि दिष्ट्या हि पितृष्वसा नः
पृथा विमुक्ता सह कौरवाग्र्यैः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

V1 B5 Dn D1.3 तरसावभज्य; K3 Ñ3 B3 D1 °सा विभज्य; Ñ1 B1.6 Da G2 °सावरुह्य; T1 G3 °सा विरुज्य; G6 °सावरुध्य. — b) Ñ2.3 V1 B1.6 D (except D5) राज्ञां निकारे. Ś1 K प्रवृत्ते; Ñ V1 Dn D1.3.5 प्रवृत्तः; Da °भिवृत्तः; G6 निरुद्धः. — c) N (except Ś1 K1) वृकोदरान्नान्य. Ś1 K Ñ3 D5 T1 G6 इहैतदन्यः. — d) T2 G (except G6) युधि (for भुवि). Ñ2.3 V1 B D (except D5) °र्थः समरे पृथिव्यां.

20 b) D1.3.5 विभुर्; T1 G1 तथा (for तनुर्). Ś1 K1 महत्सिंहगतिर्; K0.3.4 D5 महान्सिंह°. T2 G2 कुकर्महासिंह°. G3 inf. lin. विभाति; G6 नृवीरः (for विनीतः). — c) G6 धीरः (for गौरः). S प्रचंडोज्वल°. — d) Ñ2.3 V1 B D धर्मपुत्रः.

21 b) K1 Da T2 G2-5 तावश्विनेयौ; M (except M7) द्वावाश्विनेयौ. Ś1 K2-4 Ñ2.3 V1 B D G1 वितर्कः. Ñ1 द्वावश्विनौ तावपि मे प्र°. — c) G1 जतुगेहदा°. — After 21, G6 (which om. 22) ins. 1862* (om. 1ab).

22 G6 om. 22. — a) Ñ V1 B1.5 D (except D2) निर्जलतोयदाभो; S (except T1; G6 om.) तोयदनिर्मलाभो (G5 °लांगो; M5-8 °लाभं). — c) K1 Ñ3 V1 B (except B3) D (except Da) T दृष्ट्वा; G3.4 दृष्टा; M6 दृष्ट्या (for दिष्ट्या). S (except T1; G6 om.) च (for हि). Ñ1 °ष्वसा तु; Ñ2.3 V1 D (except Da) °ष्वसारं; B3 °ष्वसा वः. — d) Ñ3 V1 D (except Da D2) पृथां विमुक्तां; B6 पृथा च मुक्ता. Ñ3 B1.3 D5 G1.3 कौरवाग्रैः. — T1 ins. after 22: G6 (which om. 22), after 21 (om. 1ab):

1862* 1) आस्से किमर्थं पुरुषोत्तमेह
योद्धुं समागच्छ न धर्षयेयुः ।
यथा नृपाः पाण्डवमाजिमध्ये
तमब्रवीच्चक्रधरो हलायुधः ॥
2) बलं विजानन्पुरुषोत्तमस्तदा
न कार्यमार्येण च संभ्रमस्त्वया ।
भीमानुजो योधयितुं समर्थ
एको हि पार्थः स सुरासुरान्बहून् ॥
3) अलं विजेतुं किमु मानुषान्नृपान्
साहाय्यमस्मान्यदि सव्यसाची ।
स वाञ्छति स्म प्रयताम वीर
पराभवं पाण्डुसुता न यान्ति ॥

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K0.1.3 Ñ3 B Da Dn1.n3 D1.3.4 T2 G1.3.4 M3.5-8 द्रौपदीस्वयंवर; K4 M5 स्वयंवर; T1 संभव. — *Adhy. name:* K4 जिष्णुवाक्यं; G2 कृष्णवाक्यं; D5 लक्ष्यवेधो राजानुसूया; T2 G1.3.4 वासुदेवागमनं (G3.4 °गमः). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 T1 187; D4m 191; D5 138; T2 G 139 (G1.3 141); M 140. — *S'loka no.:* Dn M3 24. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 7055.

181

1 Ś1 K (except K0) Da3 D2.4 S om. उवाच. — a) K3 °नि च धु°; T1 G6 °न्यवधु°; G1.2 M °नि विधू°. — b) Da °पंभान्. — c) Ñ V1 B Dn D1.3.4 G4 ऊचुस्ते भीरू; Da भवस्तु भीरू; T2 G1-3.5.6 ऊचुः संभं (G3.6 °भो). T2 G1.2.5.6 कर्तव्यं (G6 °व्यः!). T1 ऊचुः परस्परं सर्वे. — d) Ñ1 प्रति° (for वयं). T1 G6 रिपून्; M6-8 परैः (for परान्).

2 a) Ś1 K0-2 भावेन (for तानेवं). — d) K3 स्वयं (for यूयं). Ñ1.2 V1 B6 Dn D1 G1-6 M3.5 तिष्ठथ; D3.5 तिष्ठंधु.

१८१

वैशंपायन उवाच ।

अजिनानि विधुन्वन्तः करकांश्च द्विजर्षभाः ।
ऊचुस्तं भीर्न कर्तव्या वयं योत्स्यामहे परान् ॥ १
तानेवं वदतो विप्रानर्जुनः प्रहसन्निव ।
उवाच प्रेक्षका भूत्वा यूयं तिष्ठत पार्श्वतः ॥ २
अहमेनानजिह्माग्रैः शतशो विकिरञ्शरैः ।
वारयिष्यामि संक्रुद्धान्मन्त्रैराशीविषानिव ॥ ३
इति तद्धनुरादाय शुल्कावाप्तं महारथः ।
भ्रात्रा भीमेन सहितस्तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ ४
ततः कर्णमुखान्क्रुद्धान्क्षत्रियांस्तान्रुषोत्थितान् ।
संपेततुरभीतौ तौ गजौ प्रतिगजानिव ॥ ५
ऊचुश्च वाचः परुषास्ते राजानो जिघांसवः ।
आहवे हि द्विजस्यापि वधो दृष्टो युयुत्सतः ॥ ६
ततो वैकर्तनः कर्णो जगामार्जुनमोजसा ।
युद्धार्थी वाशिताहेतोर्गजः प्रतिगजं यथा ॥ ७
भीमसेनं ययौ शल्यो मद्राणामीश्वरो बली ।
दुर्योधनादयस्त्वन्ये ब्राह्मणैः सह संगताः ।
मृदुपूर्वमयत्नेन प्रत्ययुध्यंस्तदाहवे ॥ ८
ततोऽर्जुनः प्रत्यविध्यदापतन्तं त्रिभिः शरैः ।
कर्णं वैकर्तनं धीमान्विकृष्य बलवद्धनुः ॥ ९

C. 1. 7094
B. 1. 190. 10
K. 1. 205. 10

---

3 a) K (except K1) D4 T G एतान् (for एनान्). — c) Ś1 K1.4 G3 संक्रुद्धो. — d) K2 °विषोपमान्.

4 a) B1.3 D2 T G इत्युक्त्वा; M3 ततस्तद्. Ñ1.2 V1 B D (except D5) आनम्य (Ñ2 B3 °यम्य; D4 °क्रम्य). — b) Ś1 K Ñ1.2 V1 B6 D (except D2.4) °बलः (K0.2-4 °बलं) (for °रथः). — K3 om. 4c–6d. — After 4, K4 D5 ins.:

1863* तयोस्तत्राभवद्युद्धं विक्रान्तैः क्षत्रियर्षभैः ।
दैत्यदानवसंघैश्च विष्णुवासवयोरिव ।
वृक्षपातैर्भीमसेनः शरजालैर्धनंजयः ।
जघान नरमुख्यांस्तान्ये तत्र पुरतः स्थिताः ।
पाणिनाथ गृहीतेन दक्षिणेन वृकोदरः ।
जघान वीरान्वृक्षेण वामेनाद्भुतमाचरन् ।
हस्तिना हस्तिनं जघ्ने रथेन रथमुत्तमम् ।

K4 cont.:

1864* अश्वेनाश्वं जघानाथ नरेण च तथा नरम् ।
तदद्भुततमं दृष्ट्वा सर्वे ते दूरतः स्थिताः ।
अथ शल्यो गदां वीक्ष्य न वृक्षसदृशीमिति ।
नियुद्धमकरोत्तेन बलिना स महाबलः ।

5 K3 om. 5 (cf. v. l. 4). — a) Ñ2.3 V1 B D (except D5) दृष्ट्वा (for क्रुद्धान्). — b) Ñ2.3 V1 B D (except D5) युद्धदुर्मदान्; T1 तानुपस्थितान्; T2 G1-5 M सर्वतः स्थितान्; G6 तांश्च पार्थिवान्. — c) T1 G6 आसेदतुर्; T2 G1-5 बिभेदतुर्; M3.5 समीयतुर्. Ñ3 असंभ्रीतौ; T1 G6 उभौ पार्थौ.

6 K3 om. 6 (cf. v. l. 4). — a) G (except G1.3) वाचं. K0.2 Da1 Dn1 D1 T G (except G1.3) पुरुषाः. — b) Ñ2.3 V1 B D (except D5) युयुत्सवः (for जिघां°). — After 6^{ab}, Da (which om. 6^{cd}) ins. 1865* (see below). — c) D1 च; D4 T1 G1.2.6 M तु (for हि). — d) G3 स्वयं (for वधो). — K4 Ñ2.3 V1 B D ins. after 6 (Da, after 6^{ab}):

1865* इत्येवमुक्त्वा राजानः सहसा दुद्रुवुर्द्विजान् ।

7 ^{ab}) Ñ2.3 V1 B D (except D5) ततः कर्णो महातेजा जिष्णुं प्रतिययौ रणे. — c) N T1 वासिता°. — d) K transp. गजः and गजं.

8 After 8^{ab}, T1 G6 (both of which om. 8^{cd}) ins.:

1866* दुर्योधनो धर्मराजं शकुनिं नकुलो ययौ ।
दुःशासनः सहदेवं देवरूपप्रहारिणम् ।
अगच्छज्जयतां श्रेष्ठं भस्मच्छन्नमिवानलम् ।
न कश्चिदश्वं न गजं रथं वाप्यारुरोह वै ।
पदातयः सर्व एव प्रत्ययुध्यन्त ते परान् ।
तत्र कर्णोऽगमत्पार्थमर्जुनं गूढचारिणम् ।

— c) K4 Ñ2.3 V1 B D (except D5) T G (T1 G6 om.) सर्वे (for त्वन्ये). — f) T2 G (except G1.6) प्रत्यवि° (cf. 9^{b}).

9 b) Ñ3 V1 B1 Dn शितैः (for त्रिभिः). — c) Ñ2.3 V1 B D G (except G1.2) श्रीमान्. — d) M3.5 आकृ°. Ś1 बलवान्. — After 9, T1 G6 ins.:

1867* बलेन युध्यवच्छिक्षैरचार्यं तमवारयत् ।

10 a) D1.3 ततः (for तेषां). — c) K0.2.4 T G2 M विमोह्य°; G6 विगाह्य°. — d) Ś1 K1.3 Ñ1 अन्वधावत;

C. 1. 7030 B. 1. 190. 11 K. 1. 200. 11

तेषां शराणां वेगेन शितानां तिग्मतेजसाम् ।
विमुह्यमानो राधेयो यत्नात्तमनुधावति ॥ १०
तावुभावप्यनिर्देश्यौ लाघवाज्जयतां वरौ ।
अयुध्येतां सुसंरब्धावन्योन्यविजयैषिणौ ॥ ११
कृते प्रतिकृतं पश्य पश्य बाहुबलं च मे ।
इति शूरार्थवचनैराभाषेतां परस्परम् ॥ १२
ततोऽर्जुनस्य भुजयोर्वीर्यमप्रतिमं भुवि ।
ज्ञात्वा वैकर्तनः कर्णः संरब्धः समयोधयत् ॥ १३
अर्जुनेन प्रयुक्तांस्तान्बाणान्वेगवतस्तदा ।
प्रतिहत्य ननादोच्चैः सैन्यास्तमभिपूजयन् ॥ १४

कर्ण उवाच ।

तुष्यामि ते विप्रमुख्य भुजवीर्यस्य संयुगे ।
अविषादस्य चैवास्य शस्त्रास्त्रविनयस्य च ॥ १५
किं त्वं साक्षाद्धनुर्वेदो रामो वा विप्रसत्तम ।
अथ साक्षाद्धरिहयः साक्षाद्वा विष्णुरच्युतः ॥ १६
आत्मप्रच्छादनार्थं वै बाहुवीर्यमुपाश्रितः ।
विप्ररूपं विधायेदं ततो मां प्रतियुध्यसे ॥ १७
न हि मामाहवे क्रुद्धमन्यः साक्षाच्छचीपतेः ।
पुमान्योधयितुं शक्तः पाण्डवाद्वा किरीटिनः ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

तमेवंवादिनं तत्र फल्गुनः प्रत्यभाषत ।
नास्मि कर्ण धनुर्वेदो नास्मि रामः प्रतापवान् ।
ब्राह्मणोऽस्मि युधां श्रेष्ठः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ १९
ब्राह्मे पौरंदरे चास्त्रे निष्ठितो गुरुशासनात् ।

K0.3.4 M3.5 अनुधावत; D2 अनुयुध्यत.

11 a) T1 G6 M5 सुसंक्रुद्धौ. — d) Ś1 चान्यो°; Ñ3 V1 B1.3 D (except Da D2) °विजिगीषिणौ; G3–5 °जयकांक्षिणौ.

12 b) T1 बाहुवीर्यं बलं च मे. — c) Ñ3 शूरानुवचनैः; T1 वीरौ स्ववच°; T2 G2–6 शूरौ च वच°; G1 शूरौ स्वनैर्भीमैः; M शूरौ स्ववच°. — d) K0 Ñ2.3 V1 B D (except Da) G1.6 M3.5 अभाषे°; G2 बभाषे°; G3–5 आबभाषे.

13 c) Ñ1 G1.2 M दृष्ट्वा (for ज्ञात्वा). — d) Ś1 (m as in text) Ñ3 समयुध्यत.

14 b) M3 शरान् (for बाणान्). Ś1 बलवतस्. B1.5 G6 तथा. — c) Ś1 K0.3 Ñ2.3 V1 B6 D (except Da D4) प्रतिहन्य; K1 प्रत्यहन्य; S (except T1 G6) प्रतिगृह्य. — d) K0.3.4 D5 M °स्तदभि°; K1 °स्तत्प्रति°; K3 ततसैन्याः समप्°; Ñ2.3 V1 B Da Dn D1.3.4 सैन्यानि तद्(B3 सम)पू°.

15 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) K0 D5 विप्रवर्य. — b) G1 M3.5 °वीर्येण. K1 संमुखे. G6 °वीर्यं सुसंयु°. — c) M2.5 °पादेन चानेन. — d) Ñ2.3 V1 B D (except D5) G3.4 °स्त्रविज°; T1 °स्त्रे वि°; T2 शस्त्राणि विनय°; G2 स्थितिविनयनस्य; G5 °स्त्रनयनस्य.

16 b) Ś1 रामो विप्रर्षिसत्तम; K4 Ñ3 Da1 °सत्तमः. — c) M3 किं त्वं (for अथ). — d) K1 हरिर् (for विष्णुर्).

17 a) Ś1 K D5 त्वं; M3 वा (for वै). — c) Ñ3 B (except B6) D4 विहाय. Ñ1 G3 M5 एव; Ñ3 एकं; D1.5 इमं; T2 G1.2.4.5 M2.6–8 एवं (for इदं). — d) Ñ2 V1 B6 D (except D2.4.5) मन्ये (for ततो). Ñ3 B (except B6) D2.4 M5 °योत्स्यसे; G1 °विध्यसे.

18 a) D2 प्रहरेत् (for आहवे). — b) Ś1 K Ñ1 शक्रात् (for साक्षात्). — d) M (except M5) पुरार्जुनात् (for किरीटिनः). — After 18, D4 (marg. *sec. m.*) T G (G6 om. lines 1, 2) ins.:

1868* दग्धा जतुगृहे सर्वे पाण्डवाः सार्जुनास्तदा ।
कस्त्वं वदार्जुनो विप्र पिनाकी स्वयमेव वा ।
अहं कर्णो द्विजश्रेष्ठ सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
ब्राह्मे चास्त्रे च वेदे च निष्ठितो गुरुशासनात् ।
त्वामासाद्य महाबाहो बलं मे प्रतिहन्यते ।
इत्युक्त्वा चार्जुनमिदं प्रत्याहन्तुमशुक्रुवन् ।
[With line 3–4 of. 19ef, 20ab.]

19 N (except Dn3) T om. वैशं° उ°; G M om. उ°. — a) Ś1 तात; T1 G6 पार्थः (for तत्र). — b) Ś1 K1 फल्गुणः; K0.2–4 Ñ V1 B D G5 फाल्गुनः; G3.4 पांडवः. T1 G6 प्रत्यभाषत वीर्यवान्. — After 19ab, T1 G3.4 ins.:

1869* न्यस्तहस्तो धनुष्कोट्यां मन्दस्मितमुखाम्बुजः ।

— Before 19cd, T ins. अर्जुनः. — cd) K2–4 Ñ3 Da D3.4 T2 G3–5 अपि; G2 हि (for अस्मि). M5 मत्प्रशंसेन किं कर्ण धनुर्वेदो न चास्म्यहं. — After 19cd, T1 G6 ins.:

1870* नाहं विष्णुर्न शक्रोऽहं कश्चिदन्यो बलान्वितः ।

— G6 om. 19ef. — e) K3.4 B Da1 श्रेष्ठ. T2 G (G6 om.) M नापि (G2 साक्षाद्) विष्णुर्न (M5 रामो न) देवेंद्रो. — f) Ś1 K1 सर्वधर्म°; T2 G (G6 om.) M ब्राह्मणोस्त्र° (M5 ब्राह्मणोहमरिंदम). — After 19, M (except M5) ins.:

1871* योद्धुं चेद्युध्यतां वीर नो चेत्प्रतिनिवर्ततांम् ।

20 a) G1 M3.7.8 शास्त्रे (for चास्त्रे). T1 G6 ब्राह्मे चास्त्रे च वेदे च. — b) K2 Cd विष्ठितो; D4 धि°. — After

स्थितोऽस्म्यद्य रणे जेतुं त्वां वीराविचलो भव ॥ २०
एवमुक्तस्तु राधेयो युद्धात्कर्णो न्यवर्तत ।
ब्राह्मं तेजस्तदाजय्यं मन्यमानो महारथः ॥ २१
युद्धं तूपेयतुस्तत्र राजञ्शल्यवृकोदरौ ।
बलिनौ युगपन्मत्तौ स्पर्धया च बलेन च ॥ २२
अन्योन्यमाह्वयन्तौ तौ मत्ताविव महागजौ ।
मुष्टिभिर्जानुभिश्चैव निघ्नन्ताावितरेतरम् ।
मुहूर्तं तौ तथान्योन्यं समरे पर्यकर्षताम् ॥ २३

C. 1. 7111
B. 1. 190. 27
K. 1. 205. 33

20^{ab}, G6 (which om. 20^{cd}) ins. 1872* (see below) — ^{a}) Ko.3 स्थितोस्म्येष; Ñ3 °तोद्यास्मि; D4 °तो ह्यस्मिन्; T1 °तो मध्ये; G3 ततोस्मान्हि; G3.4 °तोस्म्यत्र. — ^{d}) K1 Ñ V1 B D त्वां (K4 त्वं) वै (Ñ1 च; D2 तु) वीर स्थिरो भव; T1 त्वां वीराविह्वलो भव; T2 G (G6 om.) M3.6–8 त्वं (G1 M8 त्वां) तु (M3.6–8 च) वीराचलो भव; M5 त्वं वीर विच°. — D5 (marg. *sec. m.*) T G1.3–5 ins. after 20: G6 (om. lines 4–6), after 20^{ab}:

1872* न त्वां संयोधयेद्विप्रो न मे जीवन्गमिष्यसि ।
निर्जितोऽस्मीति वा ब्रूहि ततो व्रज यथासुखम् ।
एवमुक्त्वा तु कर्णस्य धनुश्चिच्छेद पाण्डवः ।
ततोऽन्यद्धनुरादाय संयोद्धुं संदधे शरम् ।
दृष्ट्वा तदपि कौन्तेयश्चिच्छेद सशरं धनुः । [5]
पुनः पुनस्तु राधेयश्छिन्नधन्वा महाबलः ।
शरैरतीव विद्धाङ्गः पलायनमथाकरोत् ।
पुनरायान्मुहूर्तेन गृहीत्वा सशरं धनुः ।
ववर्ष शरवर्षेण पार्थं वैकर्तनस्तदा ।
छित्वास्य शरजालानि कौन्तेयोऽभ्यहनच्छरैः । [10]
ज्ञात्वा सर्वाञ्शरान्घोरान्कर्णोऽथायाद्द्रुतं बहिः ।

[(L. 1) G3.4 तद् (for न). D5 G6 संयोजयेद्; T2 G5 स योज°; G1 संरोधयेद्. T1 विमोक्ष्यसि (for गमि°). — (L. 3) T1 G6 धनुर्ज्यामथ सोच्छिनत्. — After line 3, G6 (which om. lines 4–6) ins.:

1873* ततः कर्णविनाशाय संदधे शरमर्जुनः ।
जितोऽस्मीत्यब्रवीत्कर्णः संजहार ततोऽर्जुनः ।

— (L. 5) G3.4 धनुस् (for दृष्ट्वा), and रुषा (for धनुः) — (L. 6) T1 G3.4 पुनः पुनश्चाददानं चिच्छेद स पुनः पुनः. — After line 6, T1 G3.4 ins.:

1874* अच्छिनद्धनुषां पार्थः शतं कर्णस्य संयुगे ।
छित्वा धनूंषि कर्णस्य कर्णमर्मस्वताडयत् ।
स छिन्नधन्वा बहुशश्छिन्नेषुधिनिषङ्गवान् ।

— (L. 7) T1 G3.4 पार्थबाणसतुन्नाङ्गः (for the prior half). T1 °यनपरोभवत्. — After line 9, T1 G3.4 ins.:

1875* व्यधमद्बाणजालेन सर्वाङ्गं फल्गुनस्य च ।
हस्तावापं च संछिद्य विननाद महास्वनम् ।
कौन्तेयोऽपि भृशं क्रुद्धो भृशं कार्मुकमाहवे ।

— (L. 10) T1 शरवर्षाणि. T1 G3.4 धनुः कवचमेव च (for the posterior half). — After line 10, T1 G3.4 ins.:

1876* अर्दयित्वा भृशं बाणैर्द्रावयामास पाण्डवः ।
मत्वासह्यान्याणघातान्द्विजस्येव शचीपतेः ।
इन्द्रोऽयं विप्ररूपेण विष्णुर्वा शंकरोऽपि वा ।
रामो दाशरथिर्वापि रामो वा जमदग्निजः ।

— (L. 11) T1 G3.4 युध्यत्यस्मानिति ज्ञात्वा (for the prior half), and रणाद् (for द्रुतं).]

21 Before 21, N ins. वैशं° उ°. — T1 G3.4.6 om. 21^{ab}. — ^{a}) Ñ3 विप्रेण (for राधेयो). — ^{c}) Ś1 K1.2 Ñ1 B1.3 G3 ब्रह्मतेजस्. M सदा (for तदा). — D1 om. 21^{d}–23^{a}. — After 21, T1 G3.4 ins.:

1877* न जयेद्ब्राह्मणं संख्ये युद्धात्क्षत्रकुलोद्भवः ।
इति मत्वा द्रुतं कर्णः शिबिराय जगाम ह ।

22 D1 om. 22 (cf. v. l. 21). — ^{a}) K3 युध्यंतौ ययतुस्तत्र; K4 युद्धं तौ चक्रतुस्तत्र; Ñ2.3 V1 B D (D1 om.) अपरस्मिन् वनो(Ñ3 B3 Da D3.4.5 रणो)देशे; S युद्धायोपगतौ (G2 °गतं; G6 °योत्पततौ) तत्र. — ^{b}) Ñ2.3 V1 B D (D1 om.) वीरौ (for राजन्). — ^{c}) Ñ1 °तौ यूथपोन्म°; Ñ2.3 V1 B D (D1 om.) °तौ युद्धसंपन्नौ; M5 युगपत्संगतौ मत्तौ. — ^{d}) Ñ2.3 V1 B1.3 Dn D3 विच° (for स्पर्ध°). G1 प्रज्ञया चापि तौ समौ.

23 D1 om. 23^{a} (cf. v. l. 21). — ^{a}) B3 आह्वयेतां. N V1 B3 Da Dn D4.5 तु (for तौ). B1.3 D3 समाजघ्नतुरन्यो° न्यं. — Ś1 K (K3 om. lines 3–4) Ñ V1 D (including Cd) ins. after 23^{cd} (Ñ3 Da, om. lines 2–4, after 23^{ef}):

1878* प्रकर्षणाकर्षणयोरभ्याकर्षविकर्षणैः ।
आचकर्षतुरन्योन्यं मुष्टिभिश्चाभिजघ्नतुः ।
ततश्चटचटाशब्दः सुघोरो ह्यभवत्तयोः ।
पाषाणसंपातनिभैः प्रहारैरभिजघ्नतुः ।

[(L. 1) Ś1 K1 °णापकर्षाभ्यां; Ñ1 परिकर्षणैराकर्षणैः (hypermetric!); Da °णाकर्षणाभ्यां; D2 परिकर्षाकर्षणकैः. Cd cites प्रकर्षण, आ°, अभ्या°, वि°. — After line 1, Ko reads 24! — (L. 3) Ś1 K1 Ñ1 D2 समपद्यत (for ह्यभवत्त°). Ñ3 ततश्चपेटशब्दस्तु घोरः स समपद्यत. — (L. 4) Ś1 K1 प्रस्तरैः (for प्रहारैः).]

— ^{e}) Ś1 K1.2 G2 तु (for तौ). K1 Ñ V1 B D T G

C. 1. 7111 B. 1. 190. 23 K. 1. 200. 24 ततो भीमः समुत्क्षिप्य बाहुभ्यां शल्यमाहवे ।
न्यवधीद्बलिनां श्रेष्ठो जहसुर्ब्राह्मणास्ततः ॥ २४
तत्राश्चर्यं भीमसेनश्चकार पुरुषर्षभः ।
यच्छल्यं पतितं भूमौ नाहनद्बलिनं बली ॥ २५
पातिते भीमसेनेन शल्ये कर्णे च शङ्किते ।
शङ्किताः सर्वराजानः परिवव्रुर्वृकोदरम् ॥ २६
ऊचुश्च सहितास्तत्र साध्विमे ब्राह्मणर्षभाः ।
विज्ञायन्तां क्वजन्मानः क्वनिवासास्तथैव च ॥ २७
को हि राधासुतं कर्णं शक्तो योधयितुं रणे ।
अन्यत्र रामाद्द्रोणाद्वा कृपाद्वापि शरद्वतः ॥ २८
कृष्णाद्वा देवकीपुत्रात्फल्गुनाद्वा परंतपात् ।
को वा दुर्योधनं शक्तः प्रतियोधयितुं रणे ॥ २९
तथैव मद्रराजानं शल्यं बलवतां वरम् ।
बलदेवादृते वीरात्पाण्डवाद्वा वृकोदरात् ॥ ३०
क्रियतामवहारोऽस्माद्युद्धाद्ब्राह्मणसंयुतात् ।
अथैनानुपलभ्येह पुनर्योत्स्यामहे वयम् ॥ ३१

(except G3) तदा (for तथा). — f) Ñ3 °रे पर्यवार्यंतां; T1 G3.4.6 बाहुभ्यामपकर्षंतां; M5 °रेष्वपकर्ष°. — After 23, Ñ3 D3 (both om. line 2–4) ins. 1878*.

24 K0 reads 24 after line 1 of 1878*. — b) N1 समये (for बाहु°). — c) K3 अवधीद्; S नावधीद्; Cd as in text. Ñ2.3 V1 B D (except D5) अपातयत्कुरुश्रे°. — d) K2.3 Ñ V1 B D (except D5) transp. जहसुः and ब्राह्मणाः. K1 Ñ V1 B D (except D5) T1 G3.6 तदा (for ततः). — After 24, T1 G3.4 ins. (the hypermetric line):

1879* परिरभ्योत्क्षिप्य बाहुभ्यां मध्ये भारतसत्तम ।;

while G6 ins. a passage given in App. I (No. 99); cf. v. l. 25.

25 a) Ś1 तदा (for तत्र). — b) Ś1 K1 D1 G3.6 °पेस. — c) Ś1 K1 G1 यः (for यत्). K3 Ñ2.3 V1 Dn D1 M5 पातितं. — d) Ś1 K1 नाभ्यहद्; K0.2.4 N2.3 V1 B D (except Da1 D4) M5 °वधीद्; K3 Ñ1 °भ्यघ्नद्; G1 °हन्याद्. Ś1 K0.3 Ñ1 B1 Dn1 D1.2.5 T2 G5 M7 बलिनां. Ñ1 वरः (for बली). — A passage given in App. I (No. 99) is inserted in T2 G3–5 after 25; in G6, after 24; in D4 (marg. sec. m.) T1 G1, after 26ab.

26 a) T2 G3–5 विजिते; G2.6 पतिते. Ś1 K1–3 D5 °ते भुवि भीमेन. — b) T2 G5 transp. शल्ये and कर्णे. T2 निहते; G3–6 निर्जिते (for शङ्किते). — After 26ab, D4 (marg. sec. m.) T1 G1 ins. a passage given in App. I (No. 99), after which T1 repeats 26ab (v. l. निर्जिते for शङ्किते); cf. v. l. 25. — T1 ins. after the said repetition of 26ab: G3.4.6, after 26ab:

1880* दुर्योधने चापगते तथा दुःशासने रणात् ।
[G3.4 चापयाते.]

— d) T G1.3.6 °र्मुद्विजोत्तमान्; G2–4 M समरे चातिमानुषं (M3.4 चामवत्रूप; M6–8 °नुषे).

27 a) K0.3.4 D5 सर्वे (for तत्र). — b) Ñ3 पार्थिवाः; G6 साध्विह. T2 G1.3 द्विजपुंगवाः. Ñ2 V1 B3 D (except D5) G2–4 M साध्विमौ पुरुषर्षभौ. — c) K1 G1.6 विज्ञायतां; Ñ2.3 V1 B3 D G2–4 M °येतां. K4 Ñ2.3 V1 B3 D (except D2) G1–4 M °न्मानौ; T G5.6 इमे सम्यक्. — d) K4 Ñ2.3 V1 B3 D (except D5) G1–4 M °वासौ; T G5 किं नि°; G6 क्लिन्नवस्त्रास्. — After 27, T2 G5 repeat 26–27 [v. l.: T2 समरे चातिमानुषं; G5 परिवव्रुर्द्विजोत्तमान् (for 26d). — T2 साध्विमौ °भौ; G5 °मे द्विजपुंगवाः (for 27b). — T2 विज्ञायेतां °न्मानौ °वासौ त°; G5 विज्ञायंतामिमे सम्यक् किंनि° (for 27cd)].

28 b) S धा(T1 G1 M6–8 वा)रयितुं. — G6 (hapl.) om. 28c–29d. — d) K3 (marg. sec. m.; orig. as in text) Ñ V1 B D (except D5) पांडवा(Ñ1 फाल्गुना)द्वा किरीटिनः (cf. 29b).

29 G6 om. 29 (cf. v. l. 28). — b) Ś1 फल्गुणाद्; K (except K1) फा°; D5 फाल्गुणाद्. N V1 B Da Dn D1.2.4 कृपाद्वापि शरद्वतः (= 28d).

30 a) T2 G (except G6) M3.5 च (for एव). K3 °राजं च; Ñ2.3 V1 B D (except D2.5) मद्राधिपतिं. — After 30, N ins.:

1881* वीराद्दुर्योधनाद्वान्यः शक्तः पातयितुं रणे ।
[Ñ3 भीमात् (for वीरात्). K4 Da न (for वा). B3 कः शल्यं सुमहावीर्यं (for the prior half). Da भुवि (for रणे).]

31 a) G1.2 M5 Cd अपहारः; G3 उप°. Ś1 K3 अस्मिन् (for अस्मात्). — b) Ś1 K1 युद्धे (for युद्धात्). Ś1 K1 °युते; Ñ2.3 V1 Dn2.n3 °वृतात्; B D2.4 °गतात्; D5 °क्टात्; T1 G6 °कुलात्; G1.2 °युगात्. — After 31ab, N ins.:

1882* ब्राह्मणा हि सदा रक्ष्याः सापराधापि नित्यदा ।
[K1 °णाः सर्वदा रक्ष्याः. Ś1 K1 स्वात्पराद्धापि; K0.4

तत्कर्म भीमस्य समीक्ष्य कृष्णः
कुन्तीसुतौ तौ परिशङ्कमानः ।
निवारयामास महीपतींस्ता-
न्धर्मेण लब्धेत्यनुनीय सर्वान् ॥ ३२
त एवं संनिवृत्तास्तु युद्धाद्युद्धविशारदाः ।
यथावासं ययुः सर्वे विस्मिता राजसत्तमाः ॥ ३३
वृत्तो ब्रह्मोत्तरो रङ्गः पाञ्चाली ब्राह्मणैर्वृता ।
इति ब्रुवन्तः प्रययुर्ये तत्रासन्समागताः ॥ ३४
ब्राह्मणैस्तु प्रतिच्छन्नौ रौरवाजिनवासिभिः ।
कृच्छ्रेण जग्मतुस्तत्र भीमसेनधनंजयौ ॥ ३५
विमुक्तौ जनसंबाधाच्छत्रुभिः परिविक्षतौ ।
कृष्णयानुगतौ तत्र नृवीरौ तौ विरेजतुः ॥ ३६
तेषां माता बहुविधं विनाशं पर्यचिन्तयत् ।
अनागच्छत्सु पुत्रेषु भैक्षकालेऽतिगच्छति ॥ ३७
धार्तराष्ट्रैर्हता न स्युर्विज्ञाय कुरुपुंगवाः ।
मायान्वितैर्वा रक्षोभिः सुघोरैर्दृढवैरिभिः ॥ ३८
विपरीतं मतं जातं व्यासस्यापि महात्मनः ।
इत्येवं चिन्तयामास सुतस्नेहान्विता पृथा ॥ ३९
महत्यथापराह्णे तु घनैः सूर्य इवावृतः ।
ब्राह्मणैः प्राविशत्तत्र जिष्णुर्ब्रह्मपुरस्कृतः ॥ ४० C. 1. 7130 B. 1. 190. 47 K. 1. 205. 60

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

सापराद्धा हि; K2 B6 Da D1 स्वपराद्धापि; K3 D5 °धा हि; Ñ1 B3 अपराद्धापि; B1.5 स्वपराद्धापि (B5 °द्धा हि); D2 स्वपराधेपि. Ñ1 सर्वथा (for नित्यदा).]
— °) K0.1.3 D2.5 M5 एतान् (for एनान्). — d) N T1 G6 °स्याम हृष्टवत् (G5 °मि हृष्टवान्). — After 31, Ś1 K Ñ1.2 V1 B3 D (except Da) ins.:

1883* तांस्तथा वदतः सर्वान्प्रसमीक्ष्य क्षितीश्वरान् ।
अत्यन्यान्पुरुषांश्चापि कृत्वा तत्कर्म संयुगे ।

[(L. 1) Ñ1.2 V1 B3 Dn D1.2.4 °था वादिनः. — (L. 2) K0.3.4 अन्योन्यं; Ñ1.2 V1 B3 Dn D1.2.4.5 अथान्यान्; Cd अत्यन्यान् (as above). B3 कृते कर्मणि सं°.]

32 Before 32, Ñ V1 B (except B3) Dn D1.2.4 M3.5 ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — a) Ñ1 कर्णः (for कृष्णः). T2 G2.5 °स्य हरिः (G2 हसन्) समीक्ष्य. — b) Ñ1 सं· (for तौ).

33 a) G6 °हृद्धा° (for °वृत्ता°). Ñ1.2 V1 B D एवं ते विनि°. — b) T2 G (except G1.6) बुध्वा (for युद्धात्). — c) N3 यथाकामं. — Ś1 K1 om. 33c–34c. — d) K (K1 om.) Ñ1 D5 राज(K0 नर)पुंगवाः.

34 Ś1 K1 om. 34abc (cf. v. l. 33). — b) Da1 D1 G2 पांचालैर्. K (K1 om.) M हृता. — c) K4 इति स्तुवंतः. — d) G1 ये के तत्र समा°.

35 b) G1 °जिनधारिभिः. — K2.3 transp. 35cd and 36ab. — c) Ñ2 V1 B D (except D2.4.5) तौ तु (for तत्र).

36 K2.3 transp. 35cd and 36ab. — a) M6–8 निवृत्तौ (for विमुक्तौ). Da राज- (for जन-). — b) Ś1 K B1m Cd क्षतविक्षतौ; B1.3 D2 T G3.6 M5 परिवीक्षि°; B5 परिरक्षि°; G1 परिवर्जि°; G2 च निविक्षि°; G3.4 साधु वीक्षि°; M2 परिवारि°. — d) T2 G2–5 तौ वीरौ हि विरे°; G6 नृवीरौ तत्र रे°. — After 36, Ñ2.3 V1 B D ins.:

1884* पौर्णमास्यां घनैर्मुक्तौ चन्द्रसूर्याविवोदितौ ।

37 Before 37, S (except M3.5) ins. वैशं°. — a) M5 मातापि विविधं. — b) B1.2 D2 विपर्ययमचिंत°; G3 °शं तस्य चिं°. — d) Some MSS. भैक्ष्य°. Ś1 K D3.5 °ले च लंघिते; Ñ1 °ले प्रगच्छ°; Ñ2.3 V1 Da Dn D1.4 °लेत्तिग°.

38 a) G5 नूनं; M (except M5) वा स्युः. Ñ1 धार्तराष्ट्रा हि तान्हन्युः. — b) Ñ1 °पुंगवान्; B5 °पांडवाः; D5 °नंदनाः; G3.4 °पुंगवैः. — d) Ñ1 अघोरैर्; T2 G (except G1.6) असुरैर्. K4 दृढवेगिभिः; G2–5 दानवैरिह.

39 a) K0.4 इदं (for मतं). K1 तात; T2 G4 चापि (for जातं). K3 वैपरीत्यं तु संजातं. — d) Ñ1.2 V1 B D (except D2) °स्नेहावृता (Ñ1 °त्ततः). T2 G (except G1.6) सुतसंगान्विता (T2 G5 °तं) तथा. — After 39, N T1 G1.6 (T1 G1.6 om. the posterior half; see below) ins.:

1885* ततः सुप्तजनप्राये दुर्दिने मेघसंकुले ।

[K0 T1 G6 भुक्तजन°. K3 Ñ1 D5 °संकुले; K3 °संवृते.]

40 T1 G1.6 om. 40c. — a) Ś1 महान्यया°; K1 अधन्यथा°; N3 Da भवत्यथा°. K0.2 T2 च (for तु). G2 महताथ वरारोहा. — Da2 repeats 40ab (v. l. प्राविशंस्तत्र and आप्तपुर°). — c) G3.4 सहितस् (for प्राविशत्). G2 तूष्णीं (for तत्र). Ś1 K D5 प्राविशत्तत्र बीभत्सुः. — d) Ś1 K D5 ब्रह्मवृंद(Ś1 K1 °विन्द्रिः)पुर°; Ñ2.3 V1 B Da (erroneously) Dn D1.2.4 Arjp जिष्णुर्भार्गववेश्म तत्; T2 G2–5 °ष्णुर्धर्मपु°. — After 40, K3 ins.:

१८२

C. 1. 7131
B. 1. 191. 1
K. 1. 203. 1

वैशंपायन उवाच ।
गत्वा तु तां भार्गवकर्मशालां
पार्थौ पृथां प्राप्य महानुभावौ ।
तां याज्ञसेनीं परमप्रतीतौ
भिक्षेत्यथावेदयतां नराग्र्यौ ॥ १
कुटीगता सा त्वनवेक्ष्य पुत्रा-
नुवाच भुङ्क्तेति समेत्य सर्वे ।
पश्चात्तु कुन्ती प्रसमीक्ष्य कन्यां
कष्टं मया भाषितमित्युवाच ॥ २
साधर्मभीता हि विलज्जमाना
तां याज्ञसेनीं परमप्रतीताम् ।
पाणौ गृहीत्वोपजगाम कुन्ती
युधिष्ठिरं वाक्यमुवाच चेदम् ॥ ३
इयं हि कन्या द्रुपदस्य राज्ञ-
स्तवानुजाभ्यां मयि संनिसृष्टा ।
यथोचितं पुत्र मयापि चोक्तं
समेत्य भुङ्क्तेति नृप प्रमादात् ॥ ४
कथं मया नानृतमुक्तमद्य
भवेत्कुरूणामृषभ ब्रवीहि ।
पाञ्चालराजस्य सुतामधर्मो
न चोपवर्तेत नभूतपूर्वः ॥ ५
मुहूर्तमात्रं त्वनुचिन्त्य राजा

1886* सहितैर्ब्राह्मणैस्तैस्तु वेदाध्ययनपण्डितैः ।
आगतस्तु गृहद्वारि यत्र तिष्ठति वै पृथा ।

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K Ñ3 B Da Dn D1-4 T2 G1.3.4 M3 द्रौपदीस्वयंवर; T1 संभव. — *Adhy. name:* D3 कुंतीवचनं; T2 G1.3.4 पांडवविजयः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 T1 188; D4 m 192; T2 G 140 (G1.3 142); M 141. — *S'loka no.:* Da1 44; Dn 46; M3 42. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 7101.

182

☞ MS. T2, which ends with adhy. 181, is replaced by T3.

1 Ś1 K (except Ko) S om. उवाच (G2 om. the ref.). — a) K2 तु तौ; G6 ततो. Dn3 भार्गववेश्म°; G1 पांडवकर्म°; G6 °पर्ण°. — b) T1 G6 प्रेक्ष्य (for प्राप्य). — c) Ś1 K2.4 तौ (for तां). T3 G3.4 परिगृह्य लब्धां (for परम°). — After 1, T3 G3.4 ins.:

1887* प्रागेव संप्रविष्टेषु भवनं भ्रातृषु त्रिषु ।
अम्ब भिक्षेयमानीतेत्याहतुर्भीमफल्गुनौ ।

2 a) B6 कुटीस्थिता; T G3-6 M (except M3) कुटीं (or °टिं) ग°; G2 कुटीं गतां. Ñ V1 B D T1 G6 पुत्रौ. — b) Ñ2.3 V1 B D प्रोवाच. D2 भुंक्तेत्यनवेक्ष्य सर्वे; S (except T1 G6) भुंजी(G1 M भुंक्ष्व)ध्वमिति प्रमादात् (cf. 4d). — c) Ś1 K2 Ñ1.2 V1 B6 D (except D2.5) T1 च (for तु). T1 सा तु (for कुन्ती). Ñ3 transp. कुन्ती and कन्यां. Ñ1.2 V1 B D कृष्णां (for कन्यां).

3 a) Ś1 K1.2 अभि-; Ko.3.4 D5 अति-; G4 M3 च (for हि). T G4-6 M5-8 °मानां (for °माना). Ñ2.3 V1 B Da Dn D1.2 °भीता परिचिंतयंती (Da1 °तीं); D4 धर्मोपनीतां परिचिंतयंती; G2 °भीतामभिलज्जमानां; G3 अधर्मभीता च वि°. — b) K (except K1) °प्रतीता.

4 Before 4, Ś1 Ko.1 T1 G कुंती; K3 पृथा उ°; Ñ V1 B5 Dn D1.4.5 कुंत्युवाच. — a) Ñ V1 B Da Dn D1.4 तु; D2 S च (for हि). — b) K1 Ñ V1 D3 संनिविष्टा; T3 G3.4 °कृष्टा. — c) G6 यथान्वितं. T3 G4 तथा (for मया). — d) G1 सर्वे तु (for समेत्य). T1 भुंजध्वम्; T3 G4-6 भुंजीध्वम्; G1.3 M भुंक्षध्वम्; G2 भुंजिध्वम् (for भुङ्क्ते). S om. नृप.

5 a) Ñ V1 B3 Dn D1 मया कथं (by transp.); B1.5.6 Da D2.4 एतत्कथं; M6-8 कथं त्वया. Ś1 K D5 अद्य चोक्तं (K1 एतदुक्तं); B6 उक्तपूर्वं. — b) Ś1 K D5 प्रवीर (for ब्रवीहि). B Da D2.4 मया भवेद्ब्रूहि यदत्र युक्तं. — c) Ñ V1 B (except B5) D (except D1) M3.5 पंचाल°. — d) Ñ1 G1.3.6 °भूतपूर्वं; Ñ2.3 V1 B D (except D5) विभ्रमेच्च. M6-8 (corrupt) न चोपवक्तेतमभू°.

6 Before 6, Ś1 K1-4 D2 S (except M3.5) ins. वैशं° Ko Ñ V1 B Da Dn D1.4.5 वैशं° उ°. — a) Ñ V1 B D

इयं हि कन्या द्रुपदस्य राजस्तवानुजाभ्यां मयि संनिसृष्टा ।

१. १८२. ४

युधिष्ठिरो मातरमुत्तमौजाः ।
कुन्तीं समाश्वास्य कुरुप्रवीरो
धनंजयं वाक्यमिदं बभाषे ॥ ६

त्वया जिता पाण्डव याज्ञसेनी
त्वया च तोषिष्यति राजपुत्री ।
प्रज्वाल्यतां हूयतां चापि वह्नि-
र्गृहाण पाणिं विधिवत्त्वमस्याः ॥ ७

अर्जुन उवाच ।

मा मां नरेन्द्र त्वमधर्मभाजं
कृथा न धर्मो ह्ययमीप्सितोऽन्यैः ।
भवान्निवेश्यः प्रथमं ततोऽयं
भीमो महाबाहुरचिन्त्यकर्मा ॥ ८

अहं ततो नकुलोऽनन्तरं मे
माद्रीसुतः सहदेवो जघन्यः ।
वृकोदरोऽहं च यमौ च राज-
न्नियं च कन्या भवतः स सर्वे ॥ ९

एवंगते यत्करणीयमत्र
धर्म्यं यशस्यं कुरु तत्प्रचिन्त्य ।
पाञ्चालराजस्य च यत्प्रियं स्या-
त्तद्ब्रूहि सर्वे स्म वशे स्थितास्ते ॥ १०

वैशंपायन उवाच ।

ते दृष्ट्वा तत्र तिष्ठन्तीं सर्वे कृष्णां यशस्विनीम् ।
संप्रेक्ष्यान्योन्यमासीना हृदयैस्तामधारयन् ॥ ११

तेषां हि द्रौपदीं दृष्ट्वा सर्वेषाममितौजसाम् ।
संप्रमथ्येन्द्रियग्रामं प्रादुरासीन्मनोभवः ॥ १२

C. 1. 7143
B. 1. 191. 13
K. 1. 200. 13

(except D5) स एवमुक्तो मतिमान्नृवीरो. — ^{b}) S भ्रातरम् (for मात°). Ñ1 °रो धर्मभृतां वरिष्ठः; Ñ2.3 V1 B D (except D5) मात्रा मुहूर्तं तु वि(Ñ3 V1 Dn1.n2 D1.2 °तं स्तव)चिंत्य राजा. — ^{c}) Ś1 यदु° (for कुरु°).

7 Before 7, S (except M3.5) ins. युधिष्ठिरः. — ^{a}) Ñ V1 B D फाल्गुन (for पाण्डव). — ^{b}) Ś1 K1 त्वयापि; Ñ2.3 V1 B D त्वयैव. N शोभिष्य° (D4 वा वत्स्य°); G2 तेनेष्य°. — ^{c}) Ñ1 S एव (for अपि). Ś1 K1.4 वह्निं. Ñ2.3 V1 B D (except D5) °ल्यतामग्निर(Da °म)मित्रसाह.

8 Ś1 K1 S om. उवाच. — ^{a}) Ś1 Dn1 S (except G1.2 M3) मा (for मां). Ñ1 नृपधर्म°; T3 G4 °धर्मभाजनं. G1.2 माधर्मभाजं न कृथा वरेण्य. — ^{b}) G1.2 रमेत (for कृथा न). Ś1 K0.1 [ऽ]थैः; K2.4 नः; K3 [ऽ]च (for ऽन्यैः). Ñ V1 B1.3 D (except D4.5) धर्मोयमशिष्टदृष्टः; T3 G3.4 °र्मो ह्यनभीप्सि°.

9 ^{b}) Ñ2.3 V1 B D (except D5) पश्चादयं सहदेवस्तरस्वी (B6 °वो जघन्यः). Arjp सहदेवो जघन्यः (as in text). — Da1 om. 9^{c}–10^{b}. — ^{d}) K4 Ñ1 D2 T1 G2.5.6 च सर्वे; Ñ2.3 V1 B1.3.5 Dn D1.4.5 नियोज्याः; B6 Da2 तु सर्वे.

10 Da1 om. 10^{ab} (cf. v. l. 9). — ^{a}) Ñ1 °कृते (for °गते). K0 अस्ति; K3 Ñ1 B Da2 D1.3.4 M6–8 अद्य (for अत्र). — ^{b}) Some MSS. धर्मं. Ñ1 प्रसह्य; Ñ2.3 V1 B D (except D5; Da1 om.) विचिंत्य (for प्र°). — ^{c}) K0 Ñ V1 B D (except D1.2.4) पंचाल°. K3 तु; S हि (for च). Ñ2.3 V1 B D (except D5) हितं च यत् (for च यत्प्रि°). — ^{d}) Ñ1 प्रब्रूहि; Ñ2.3 V1 B D (except D5) प्रशाधि. T3 G (except G1) वयं (for वशे).

11 K2 om. 11–15. Ś1 K1.3.4 D2 S om. उवाच (T1 G1 M3.5 om. the ref.). — After वैशं° उ°, N (except K2) ins.:

1888* जिष्णोर्वचनमाज्ञाय भक्तिस्नेहसमन्वितम् ।
दृष्टिं निवेशयामासुः पाञ्चाल्यां पाण्डुनन्दनाः ।
[(L. 1) Ś1 K1 °स्नेहसमुत्थिताः.]

— ^{a}) Ñ3 V1 B1.5.6 D (except D5) transp. ते and दृष्ट्वा. Ñ2.3 B3 Dn D1.4 पश्यंतीं (for तिष्ठन्तीं). B3 दृष्ट्वा च सर्वे ते तत्र. — ^{b}) B3 स्थितां (for सर्वे). — ^{c}) Ś1 K (K2 om.) D5 °क्ष्यानन्यमनसो. — ^{d}) T3 G3 हृदये. Ñ1 G2 M तद् (for ताम्). V1 °यैस्तेविचारयन्.

12 K2 om. 12 (cf. v. l. 11). — ^{a}) Ñ2.3 B3 D (except D2.5) T1 G1 तु; G6 च (for हि).

13 K2 om. 13 (cf. v. l. 11). — ^{a}) Ñ1.2 V1 Dn transp. रूपं and हि. K0 काम्यरूपं तु पांचा°. — ^{b}) Ś1 T1 G1.6 M विधातृ°. — T1 (which om. 13^{cd}) ins. after 13^{ab}: G6, after 13:

1889* ते मन्यमानाः कौन्तेयाः सर्वभूतमनोहराम् ।
चक्रुः सत्वसंपन्ना विधात्रा च प्रचोदिताः ।

— ^{c}) K4 S (T1 om.) अन्येभ्यः. — ^{d}) K1 सर्वलोक°.

14 K2 om. 14 (cf. v. l. 11). — ^{a}) Ś1 °कारभावं तं; Ñ3 Dn1 D1 °धर्मज्ञः; T1 G6 °तत्वज्ञः. — ^{d}) Ñ1

G. 1. 7144 B. 1. 191. 14 K. 1. 200. 14 काम्यं रूपं हि पाञ्चाल्या विधात्रा विहितं स्वयम् ।
बभूवाधिकमन्याभ्यः सर्वभूतमनोहरम् ॥ १३
तेषामाकारभावज्ञः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
द्वैपायनवचः कृत्स्नं संसरन्वै नरर्षभ ॥ १४
अब्रवीत्स हि तान्भ्रातृन्मिथोभेदभयान्नृपः ।
सर्वेषां द्रौपदी भार्या भविष्यति हि नः शुभा ॥१५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्व्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

१८३

वैशंपायन उवाच ।
भ्रातुर्वचस्तत्प्रसमीक्ष्य सर्वे
ज्येष्ठस्य पाण्डोस्तनयास्तदानीम् ।
तमेवार्थं ध्यायमाना मनोभि-
रासांचक्रुरथ तत्रामितौजाः ॥ १
वृष्णिप्रवीरस्तु कुरुप्रवीरा-
नाशङ्कमानः सहरौहिणेयः ।
जगाम तां भार्गवकर्मशालां
यत्रासते ते पुरुषप्रवीराः ॥ २
तत्रोपविष्टं पृथुदीर्घबाहुं
ददर्श कृष्णः सहरौहिणेयः ।
अजातशत्रुं परिवार्य तांश्च

संसरेद्; Ñ2.3 V1 B D T G1.6 सस्मार. K0.4 वै नरर्षभः; Ñ1 V1 S भरतर्षभ (Ñ1 V1 T1 G6 M3.5 °भः); Ñ2.3 B D मनुजर्षभः (D5 पुरुषर्षभः).

15 K2 om. 15 (cf. v. l. 11). — b) Ś1 K1 नृप; K0 D5 M8 (*inf. lin.* as in text) तदा. — c) M6-8 कृष्णा (for भार्या). — d) S महिषी (G6 सा मान्यं) नो भविष्यति. — After 15, T1 G6 ins.:

1890* प्रत्यगृह्णंस्ततो वाणीं भ्रातुर्ज्येष्ठस्य पाण्डवाः ।
अन्योन्यं चानुपश्यन्तो धर्मार्थं काममीप्सितम् ।

T2 G3.4 ins. after 15: D4 (marg. *sec. m.*) T1 G5.6, after the colophon:

1891* जनमेजयः ।
1) सतापि शक्रेन च केशवेन
सज्जं धनुस्तत्र कृतं किमर्थम् ।
विद्धं च लक्ष्यं न च कस्य हेतो-
राचक्ष्व तन्मे द्विपदां वरिष्ठ ॥
वैशंपायनः ।
2) शक्रेन कृष्णेन च कार्मुकं त-
च्चारोपितं ज्ञातुकामेन पार्थान् ।
परिश्रमादेव बभूव लोके
जीवन्ति पार्था इति निश्चयोऽस्य ॥
3) अन्यानशक्तान्नृपतीन्समीक्ष्य
स्वयंवरे कार्मुकेणोत्तमेन ।
धनंजयस्तद्धनुरेकवीरः
सज्यं करोतीत्यभिवीक्ष्य कृष्णः ॥
4) इति स्वयं वासुदेवो विचिन्त्य
पार्थान्विवित्सन्विविधैरुपायैः ।
न तद्धनुः सज्यमियेष कर्तुं
बभूवुरस्येष्टतमा हि पार्थाः ॥

[D4 जनमे° उ°, and वैशं° उ°. — 2c) D4 भवंति (for बभूव). — 3a) T G3.4 निहतान् (for नृपतीन्). — T2 G3-5 om. 4ab. — 4c) T1 G6 कृष्णस्य वै प्राणसमो हि पार्थः.]

Colophon om. in Ś1 K Dn1.n2 D1. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ3 B Da D2.4.5 T2 G3.4 द्रौपदीस्वयंवर; T1 संभव. — *Adhy. name:* T2 G3.4 पांडवकामप्रसारः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 T1 189; D4 (marg.) 193; D5 140; T2 G 141 (G1.3 143); M 142. — *S'loka no.:* Da1 M8 15; Dn3 16.

183

☞ This adhy. is (? hapl.) om. in G2.

1 Ś1 K (except K0) S om. उवाच. — d) K0.3.4 °कुस्तत्र यत्रामितौजाः; K1 V1 B1 (m as in text) T1 G1.5.6 M3.5 °क्रुरथ (V1 T1 G1 M3.5 °क्रुस्त्वथ) तत्रामितौजसः; Ñ2 B6 Da Dn सर्वे च ते तस्थुरदीनसत्त्वाः; Ñ3 °क्रुस्त्वथ तत्रा°; T2 G3.4 °क्रुस्तथा (G4 °त्र) मात्रामितौजसः; M6-8 °क्रुस्तथा तत्रामितौजः (sic).

2 T2 G3.4 om. 2-3. — a) T1 G6 °वीरः कुरुपुंगवांस्तान्. — b) Ś1 K0-2 Ñ2.3 V1 B D T1 G6 आशंस°. B5 m °रौक्मिणेयः (cf. v. l. 3). — K1.4 (hapl.) om. 2c-3b.

उपोपविष्टाञ्ज्वलनप्रकाशान् ॥ ३
ततोऽब्रवीद्वासुदेवोऽभिगम्य
कुन्तीसुतं धर्मभृतां वरिष्ठम् ।
कृष्णोऽहमस्मीति निपीड्य पादौ
युधिष्ठिरस्याजमीढस्य राज्ञः ॥ ४
तथैव तस्याप्यनु रौहिणेय-
स्तौ चापि हृष्टाः कुरवोऽभ्यनन्दन् ।
पितृष्वसुश्चापि यदुप्रवीरा-
वगृह्णतां भारतमुख्य पादौ ॥ ५
अजातशत्रुश्च कुरुप्रवीरः
पप्रच्छ कृष्णं कुशलं निवेद्य ।
कथं वयं वासुदेव त्वयेह
गूढा वसन्तो विदिताः स्म सर्वे ॥ ६
तमब्रवीद्वासुदेवः प्रहस्य
गूढोऽप्यग्निर्ज्ञायत एव राजन् ।
तं विक्रमं पाण्डवेयानतीत्य
कोऽन्यः कर्ता विद्यते मानुषेषु ॥ ७

दिष्ट्या तस्मात्पावकात्संप्रमुक्ता
यूयं सर्वे पाण्डवाः शत्रुसाहाः ।
दिष्ट्या पापो धृतराष्ट्रस्य पुत्रः
सहामात्यो न सकामोऽभविष्यत् ॥ ८

भद्रं वोऽस्तु निहितं यद्गुहायां
विवर्धध्वं ज्वलन इवेध्यमानः ।
मा वो विद्युः पार्थिवाः केचनेह
यास्यावहे शिबिरायैव तावत् ।
सोऽनुज्ञातः पाण्डवेनाव्ययश्रीः
प्रायाच्छीघ्रं बलदेवेन सार्धम् ॥ ९　　C. 1. 7155 B. 1. 191. 23 K. 1. 206. 29

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

---

3 K1.4 om. 3ab; Dn1 T2 G2.4 om. 3 (cf. v. l. 1, 2). — b) B5 m °शैक्यि° (cf. v. l. 2). — cd) After च, N (Dn1 om.) ins. अपि (to avoid the hiatus).

4 G2 om. 4 (cf. v. l. 1). — a) K0 Dn1 तत्र; T1 तं च; G6 तांश्च (for ततो). T2 G4 महान् (for ऽब्रवीत्). — b) B6 Da कुंतीपुत्रं; G6 °सुतान्. G6 वरिष्ठान्. — d) G3.4 °स्याजि°. T1 G6 तस्थौ (for राज्ञः).

5 G2 om. 5 (cf. v. l. 1). — a) Ś1 अपि (for एव). — b) Ñ1 V1 B6 Da Dn3 D1.3 S ते (for तौ). B3 कृष्णां; D1 कृष्णं (for हृष्टाः). — c) Ñ1 T2 G1.3–5 M5–8 °ष्वसायाश्च. V1 B1.3 चैव (for चापि). K0.2.3 Ñ1 D5 T2 G1.3–5 M6–8 मधु°; G6 नर°; M8 *inf. lin.* कुरु° (as in text). — d) Da D2.4 प्रागृ°.

6 G2 om. 6 (cf. v. l. 1). — a) T1 G6 तु (for च). — b) K1 प्रवेश्य; Ñ2.3 B1 D (except D5) विलोक्य (for निवेद्य). — c) K4 एव (for इह). — d) Ś1 K B5 M5 गूढं. Ñ2.3 Dn च (for स्म).

7 G2 om. 7 (cf. v. l. 1). — c) Ś1 K1 पांडवी°.

8 G2 om. 8 (cf. v. l. 1). — a) N2.3 B (except B6) Dn D1.4 सर्वे (for तस्मात्). Ñ1 M6–8 चास्य मुक्ता; Ñ2.3 V1 B D (except D5) विप्रमुक्ता; T G (G2 om.) चापि मु°; M2.5 च स्य मु°. — b) Ñ2.3 B D (except D5) घोरात् (for सर्वे). Ñ1 शत्रुसंघाः; V1 मित्रसाहाः; T1 शत्रुसिंहाः. D2 पांडुपुत्राः सहायाः. — c) K0.3.4 Ñ1 B5 T G4.5 M °ष्ट्रः सपुत्रः. — d) S (G2 om.) सामात्यो वै (for सहामात्यो). V1 भविष्यति; G6 भवेयुः. — After 8, T G1.3.4 ins.:

1892* दिष्ट्या कृष्णा वीर्यमाश्रित्य लब्धा
दिष्ट्या भूयः शश्वदेवं कृतार्थाः ।

9 G2 om. 9 (cf. v. l. 1). — a) Ñ1 परमं (for निहितं). K1 वै (for यद्). — b) K0 व्यवर्धध्वं; T1 G3 विवृद्धध्वं; G6 विवृद्धं वै. Ñ V1 B D ज्वलना (D1 °नाद्); G6 °नस्. K0.3 B1.3.6 Da D2.5 T1 °मानाः; K1 इवैध°; Ñ V1 B5 Dn D4 इवैधमानाः; D1 अवध्यमानाः; G1 M5–8 इवेध्यमानः (G1 °नाः); G6 °मानं. — c) Ñ3 V1 B1.5 Dn T2 G3–6 M2.6–8 विदुः; D1.4 विद्युः. K0 B Da D3.4.5 के(B5 m किं)चिदेवं; Ñ2.3 V1 Dn D1 केचिदेव. — d) Ś1 K Ñ1 D5 गच्छावहे; B3 यास्यामहे; S (G2 om.) यास्यावो वां. — f) D5 ययौ (for प्रायात्). Ś1 साकं (for सार्धम्). — After 9, D4 (marg. *sec. m.*) T G (except G2) ins.:

1893* तत्रैवासन्पाण्डवाश्चाजघन्या
मात्रा सार्धं कृष्णया चापि वीराः ।

Colophon om. in G2. — *Major parvan*: T2 G1.3–5 M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan*: Ś1 K Ñ3 B Da Dn1.n2 D1.2.4 T2 G4 द्रौपदीस्वयंवर; G3 M5 स्वयंवर;

१८४

C. 1. 7158
B. 1. 192. 1
K. 1. 207. 1

वैशंपायन उवाच ।
धृष्टद्युम्नस्तु पाञ्चाल्यः पृष्ठतः कुरुनन्दनौ ।
अन्वगच्छत्तदा यान्तौ भार्गवस्य निवेशनम् ॥ १
सोऽज्ञायमानः पुरुषानवधाय समन्ततः ।
स्वयमारान्निविष्टोऽभूद्भार्गवस्य निवेशने ॥ २
सायेऽथ भीमस्तु रिपुप्रमाथी
जिष्णुर्यमौ चापि महानुभावौ ।
भैक्षं चरित्वा तु युधिष्ठिराय
निवेदयांचक्रुरदीनसत्त्वाः ॥ ३
ततस्तु कुन्ती द्रुपदात्मजां ता-
मुवाच काले वचनं वदान्या ।
अतोऽग्रमादाय कुरुष्व भद्रे
बलिं च विप्राय च देहि भिक्षाम् ॥ ४
ये चान्नमिच्छन्ति ददस्व तेभ्यः
परिश्रिता ये परितो मनुष्याः ।
ततश्च शेषं प्रविभज्य शीघ्र-
मर्धं चतुर्णां मम चात्मनश्च ॥ ५
अर्धं च भीमाय ददाहि भद्रे
य एष मत्तर्षभतुल्यरूपः ।
श्यामो युवा संहननोपपन्न
एषो हि वीरो बहुभुक्सदैव ॥ ६
सा हृष्टरूपैव तु राजपुत्री
तस्या वचः साध्वविशङ्कमाना ।
यथावदुक्तं प्रचकार साध्वी

T1 संभव. — *Adhy. name:* D5 पांडवान्प्रति कृष्णरामागमनं; T1 वासुदेवसमागमः; T3 G3.4.6 वासुदेव(G3 °देवेन)दर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 T1 190; D4m 194; D5 141; T3 G4-6 142; G1.3 144; M 143. — *S'loka no.:* Dn 26 (Dn3 9); M3 10. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 7127.

184

1 Ś1 K1-3 D3 S om. उवाच (G6 om. the ref.). — a) K (except K0) च (for तु). T3 G3.4 पांचालः. — c) B5 पार्थौ; G6 वृत्तो (for यान्तौ). — d) Ñ2.3 Dn D1 °शने.

2 a) V1 पुरुषैर्. — b) V1 अवचार्य; B1.3 G1-3.5 M °धार्य; T3 G4 अपवार्य; G6 अन्वचाय. — c) Ñ2.3 V1 B D निलीनो (for निविष्टो). Ñ1 स्वयंवरान्निवृत्य तु. — d) S (except G1 M5) °शनात्. — After 2, T G (except G3.5) ins.:

1894* जिज्ञासमानस्तु स तान्संदिदेश नृपात्मजः ।
पुरुषान्द्रौपदीहेतोर्जानीध्वं के त्विमे द्विजाः ॥

3 a) Ś1 (by corr.) K4 Ñ V1 B D T3 G4 M6-8 सायं च; T1 G3.5 °ये च; G1.2.6 M3.5 °ये तु. K3 B5 S च (for तु). — c) Some MSS. भैक्ष्यं. Ś1 K Ñ3 Da D5 अथ (for तु). S (except T1) °ष्ठिरस्य. — d) Ś1 K1 समर्पयामासुर्; D4 M5 निवेदयामासुर्.

4 b) Ś1 Da1 वदान्यं; K1 (corrupt) वदत्यां; K3.4 D5 °न्यां. — Before 4cd, M6-8 ins. कुंती. — c) K1 इतः; Ñ2.3 V1 B D (except D5) त्वम्; T1 G1 ततो. Ñ1 V1 T1 G4.6 M अऽयम्. — d) G2 भद्राय (for विप्राय). G6 भद्रे (for भिक्षाम्).

5 a) Ś1 प्रदानं; K1 प्रदातं (for ये चान्नं). Ñ1 G3.4 (before corr.).5 तदा हि; T1 G6 हि देहि; G2 M ददाहि (for ददस्व). — b) Ś1 K Ñ1 प्रतिश्रिता. V1 येपचितिं. — c) Ś1 K (except K2) D5 T1 G1.6 तु (for च). Ś1 transp. शेषं and शीघ्रं. — d) K (except K1) Ñ V1 B D (except D5) G1 M चतुर्धा.

6 a) Ñ V1 B D (except Da D1) तु (for च). Ś1 K D5 ददस्व; Ñ V1 B Da Dn D1.2.4 T1 G1.6 च देहि. — b) Ś1 °रूपतुल्यः (by transp.); Ñ V1 B D M नागर्षभ°; T G सिंहर्षभ°. — c) Ñ2.3 V1 B D (except D5) G2 गौरो (for श्यामो). — d) Ś1 K1 अत्र (for हि). M3 एषोभिरूपो म°.

7 a) M3 सं- (for सा). Ñ V1 B D (except D5) T1 G1.6 °रूपेव. S हि (T1 G6 च) (for तु). — b) K4 साध्विति शंक°; Ñ3 Dn D1 साधु विशंक°. — c) T1 G6 यथा तयोक्तं वचनं चकार. — d) Ś1 K °वैं ह्युपज°; Ñ1 V1 °वैंप्युपज°; Ñ2.3 B1.3.5 Dn D1 °वैं त्वभुजस्तदन्नं; Da °वैं व्यवज°; G (except G2.6) °वैं ह्यवज°.

8 a) K3 Ñ V1 Dn माद्रीपुत्रः. — c) Only Ś1 as in

ते चापि सर्वेऽभ्यवजह्रुरन्नम् ॥ ७
कुशैस्तु भूमौ शयनं चकार
माद्रीसुतः सहदेवस्तरस्वी ।
यथात्मीयान्यजिनानि सर्वे
संस्तीर्य वीराः सुषुपुर्धरण्याम् ॥ ८
अगस्त्यशास्तामभितो दिशं तु
शिरांसि तेषां कुरुसत्तमानाम् ।
कुन्ती पुरस्तात्तु बभूव तेषां
कृष्णा तिरश्चैव बभूव पत्तः ॥ ९
अशेत भूमौ सह पाण्डुपुत्रैः
पादोपधानेव कृता कुशेषु ।
न तत्र दुःखं च बभूव तस्या
न चावमेने कुरुपुंगवांस्तान् ॥ १०
ते तत्र शूराः कथयांबभूवुः
कथा विचित्राः पृतनाधिकाराः ।
अस्त्राणि दिव्यानि रथांश्च नागा-
न्खड्गान्गदाश्चापि परश्वधांश्च ॥ ११
तेषां कथास्ताः परिकीर्त्यमानाः
पाञ्चालराजस्य सुतस्तदानीम् ।
शुश्राव कृष्णां च तथा निषण्णां
ते चापि सर्वे ददृशुर्मनुष्याः ॥ १२
धृष्टद्युम्नो राजपुत्रस्तु सर्वं
वृत्तं तेषां कथितं चैव रात्रौ ।
सर्वं राज्ञे द्रुपदायाखिलेन
निवेदयिष्यंस्त्वरितो जगाम ॥ १३
पाञ्चालराजस्तु विषण्णरूप-
स्तान्पाण्डवानप्रतिविन्दमानः ।
धृष्टद्युम्नं पर्यपृच्छन्महात्मा
क्व सा गता केन नीता च कृष्णा ॥ १४
कच्चिन्न शूद्रेण न हीनजेन
वैश्येन वा करदेनोपपन्ना ।
कच्चित्पदं मूर्ध्नि न मे निदिग्धं

C. 1. 7170
B. 1. 192. 15
K. 1. 207. 15

---

text (catalectic)! $K_{0.3}$ यथात्मदीयान्य°; K_1 °त्मी-यान्यप्यजि°; K_3 $Ñ_{2.3}$ V_1 B D यथा स्वकीयान्य°; K_4 °थास्मदीयान्य°; $Ñ_1$ °थात्मनीयान्य°; T G अथात्मनीना(G_1 तथात्मदीया)न्य°; M अथात्मकी(M_{6-8} °नी)यान्य°. — [d]) $K_{3.4}$ धीराः. K_0 धरिण्यां.

9 [a]) $Ś_1$ K_3 Cd °स्त्यशांता°; $K_{0.2}$ B_3 D_5 अगस्तिशा°; K_3 *sup. lin.* °स्त्याशांता°; K_4 D_1 °स्त्याशा°; D_4m S °स्त्यकांता°. $Ñ_1$ °स्त्यगुप्ताभिमतां दिशां तु. — [b]) G_1 अभूवन् (for तेषां). D_2 पुरुषोत्तमानां (for कुरु°). — [d]) S (except T_1 $G_{1.6}$) कृष्णापि तत्रैव. $Ś_1$ K_1 T_2 G_{2-5} M सा तु; K_4 $Ñ_1$ पादे; V_1 चांते; T_1 G_6 पत्नी; G_1 सांते (for पत्तः). $Ñ_{2.3}$ B D पादांतरे चाथ (B_6 Da $D_{2.4.5}$ °रेणाथ) बभूव कृष्णा. Cd cites तिरः and प(or पा)त्तः.

10 [b]) $Ś_1$ °पदानैव; $K_{1.3}$ G_2 °पधानैव; $Ñ_{2.3}$ V_1 B (except B_6) D (except D_5) °पधानीव. ❀ Dev.: पादाः उपधानं शिरःस्थानं यस्याः ।❀ — [c]) $Ñ_1$ मन आस; $Ñ_{2.3}$ V_1 B D (except D_5) मनसापि (for च बभूव). T_1 G_6 न तत्र तस्या मनसश्च (G_6 मन आप) दुःखं; T_2 G_{1-5} M न तत्र दुःखं च समाससाद. — [d]) D_2 चात्र मेने; T_2 G_4 चापि मेने.

11 [b]) $Ñ_1$ कथां °त्रां °कारां. — [c]) T_2 G_{3-5} रथाश्वनागान्. — [d]) Some MSS. परस्व°.

12 [b]) K_0 Ñ V_1 B Da $D_{1.2.3}$ पंचाल°. $Ś_1$ G_2 M_{6-8} सुता (for सुतः). — [c]) S (except T_1 G_6 M_8) श्रुत्वा च (for शुश्राव). $Ñ_{2.3}$ V_1 B D तदा (for तथा). $Ś_1$ K V_1 T_1 G_6 अभिपन्नां ($Ś_1$ °न्नाः) (for निषण्णां).

13 [a]) $K_{0.2}$ च; T_2 G (except G_1) स (for तु). K_4 वृत्तं (for सर्वं). — [b]) K_4 transp. वृत्तं and तेषां. D_2 सर्वं; T_2 G (except G_1) चैषां (for तेषां). — [d]) Da T G (except G_1) त्वरितं.

14 Before 14, M_{6-8} ins. वैशं°. — [a]) Some MSS. पंचाल°. G_4 °ण्णचेताः. — [b]) K_4 °डवांश्चाप्रति°. — [d]) T_1 G_1 हृता (for गता). T_1 $G_{3.5.6}$ M हृता; G_1 गता (for नीता).

15 K_2 om. 15. — [b]) T_1 G_3 वा कारणेनोप°. G_1 वा मम सुता चापनीता. — [c]) $Ś_1$ (orig.) मे न दिग्धं; $Ś_1$m K_4 $Ñ_3$ V_1 $B_{1.3.6}$ Da $D_{1.2}$ मे निविष्टं; K_1 मेनुदिग्धं; $Ñ_2$ Dn $D_{4.5}$ पंकदिग्धं; T $G_{1.2.3.6}$ M मे विपक्कं. Cd cites निदिग्धं (=विनिहितं) as in text. T_2 $G_{3.4}$ कच्चिन्न पांसौ हविराहुतं तत्. — [d]) K_4 Ñ V_1 B D G_1 कच्चिन्न माला पतिता (K_4 ins. here वै; D_5 -भूत) श्मशाने.

16 [a]) B_5 T_1 $G_{2.3.5.6}$ °प्रतिमो; T_2 G_4 °प्रथमो; Cd

G. 1. 7170
B. 1. 192 15
K. 1. 207. 15

कच्चिन्माला पतिता न श्मशाने ॥ १५
कच्चित्सवर्णप्रवरो मनुष्य
उद्रिक्तवर्णोऽप्युत वेह कच्चित् ।
कच्चिन्न वामो मम मूर्ध्नि पादः
कृष्णाभिमर्शेन कृतोऽद्य पुत्र ॥ १६
कच्चिन्न यक्ष्ये परमप्रतीतः
संयुज्य पार्थेन नरर्षभेण ।
ब्रवीहि तत्त्वेन महानुभावः
कोऽसौ विजेता दुहितुर्ममाद्य ॥ १७
विचित्रवीर्यस्य तु कच्चिदद्य
कुरुप्रवीरस्य धरन्ति पुत्राः ।
कच्चित्तु पार्थेन यवीयसाद्य
धनुर्गृहीतं निहतं च लक्ष्यम् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

१८५

वैशंपायन उवाच ।
ततस्तथोक्तः परिहृष्टरूपः
पित्रे शशंसाथ स राजपुत्रः ।
धृष्टद्युम्नः सोमकानां प्रबर्हो
वृत्तं यथा येन हृता च कृष्णा ॥ १
योऽसौ युवा स्वायतलोहिताक्षः
कृष्णाजिनी देवसमानरूपः ।
यः कार्मुकाग्र्यं कृतवानधिज्यं
लक्ष्यं च तत्पातितवान्पृथिव्याम् ॥ २
असज्जमानश्च गतस्तरस्वी

as in text. — ^{b}) Ś$_1$ °र्णोप्यथ; M$_{6-8}$ °र्णोच्युत. K$_0$ Ñ$_1$ G$_1$ M (except M$_8$) चेह; Ñ$_{2.3}$ V$_1$ B D एव; T$_2$ G$_{2-6}$ नेह. — ^{d}) Some MSS. °मर्षेण; V$_1$ °ष्णानिपंगेण.

17 ^{a}) Ś$_1$ यक्ष्यं (m भैक्षं); K$_0$ योक्ष्ये; K$_1$ भैक्ष्यं; K$_{3.4}$ V$_1$ यक्षे; B$_1$ Da D$_1$ पक्षः; B$_5$ योज्ये; Cd यक्ष्ये (as in text). Ñ$_{2.3}$ B$_{3.6}$ Dn D$_{2.4.5}$ कच्चिन्न तप्स्ये; S कच्चिच्छयिष्ये. — ^{b}) K$_{0.3.4}$ D$_5$ संगम्य; Ñ$_1$ °पूज्य; V$_1$ °गृह्य; S तां योज्य. — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ V$_1$ प्रब्रूहि; K$_3$ ब्रवीतु; Ñ$_{2.3}$ B D वदस्व. K$_{0.4}$ Ñ B D T$_2$ G M$_{3.5}$ °भाव; V$_1$ नरप्रवीर. — ^{d}) G$_2$ हि (for वि-). G$_1$ दुहितारमद्य.

18 ^{a}) Ñ$_1$ V$_1$ B$_5$ D$_4$ T G वैचि°. Ñ$_{2.3}$ B D सुतस्य (B$_5$ सूतस्य; D$_5$ सुतेन) कच्चित् (for तु कच्चिदद्य). — ^{b}) Ś$_1$ वसंति; K$_1$ कदंति; K$_{3.4}$ Ñ$_1$ V$_1$ T G$_{3-5}$ M (except M$_8$) चरंति; Ñ$_{2.3}$ B Da Dn D$_{2.4}$ ध्रियंति; D$_1$ जीवंति; G$_1$ वदंति; G$_6$ हरंति. Ś$_1$ K$_1$ पौराः (Ś$_1$m वीराः); K$_2$ G$_1$ पौत्राः. D$_5$ °रस्य युधिष्ठिरस्य. — After 18^{ab}, T G$_{1.3-5}$ ins.:

1895* कच्चित्तु मे यज्ञफलेन पुत्र
भाग्येन तस्याश्च कुलं च वा मे ।

[(L. 2) T$_1$ कुलस्य वा मे; G$_1$ नरो हि साक्षात्.]

— ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ M$_{6-8}$ न; K$_{0.2}$ Ñ$_1$ V$_1$ B$_1$ तु; Da T$_1$ G (except G$_4$) M$_8$ च (for तु). — ^{d}) D$_4$ गृहीत्वा. K$_{0.4}$ G$_6$ निहितं. A few MSS. लक्षं.

Colophon. *Major parvan:* T$_2$ G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś$_1$ K$_{0-3}$ Ñ$_3$ B Da Dn$_2$ D$_{2.4}$ T$_2$ G$_{3.4}$ द्रौपदीस्वयंवर; Dn$_1$ D$_5$ G$_2$ स्वयंवर; T$_1$ संभव. — *Adhy. name:* K$_{0.4}$ D$_5$ द्रुपदवाक्यं; G$_2$ M$_{3.5}$ धृष्टद्युम्नप्रत्यागमनं; T$_2$ G$_{3.4}$ पांडवपरीक्षणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn$_2$ T$_1$ 191; D$_4$m 195; D$_5$ G$_2$ 142; T$_2$ G$_{4-6}$ 143; G$_{1.3}$ 145; M 144. — *S'loka no.:* Da$_1$ Dn M$_8$ 18.

185

1 Ś$_1$ K (except K$_0$) D$_2$ S om. उवाच (G$_2$ om. the ref.). — ^{a}) B$_1$ (m as in text) तु सर्वं (for तथोक्तः). — ^{b}) T$_1$ G$_{1.2}$ शशास. Ś$_1$ K V$_1$ आशु (for अथ). G$_6$ नरेंद्रपुत्रः (for स राज°). — ^{c}) Ñ$_1$ प्रहृष्टो; D$_5$ °हर्षो; T$_2$ G$_{3.4}$ °वीरो; Cd as in text. — ^{d}) K$_{2.3}$ transp. वृत्तं and यथा. V$_1$ वृता (for हृता).

2 Before 2, Ś$_1$ K$_{1.2}$ ins. धृष्टद्युम्नः; K$_{0.3.4}$ Ñ$_{2.3}$ V$_1$ B D धृष्ट° उ°. — ^{a}) Ñ$_2$ V$_1$ B$_{1.3.6}$ Da D$_{1.5}$ Cd व्यायत°; Dn ·स्याहित°; T$_2$ G$_{2-4}$ स्वाहित°. — ^{b}) Ñ$_1$ V$_1$ °जिनो. S रूपमतीव बिभ्रत्. — ^{d}) Some MSS. लक्षं. Ñ V$_1$ B D

धृतो द्विजाग्र्यैरभिपूज्यमानः ।
चक्राम वज्रीव दितेः सुतेषु
सर्वैश्च देवैर्ऋषिभिश्च जुष्टः ॥ ३
कृष्णा च गृह्याजिनमन्वयात्तं
नागं यथा नागवधूः प्रहृष्टा ।
अमृष्यमाणेषु नराधिपेषु
क्रुद्धेषु तं तत्र समापतत्सु ॥ ४
ततोऽपरः पार्थिवराजमध्ये
प्रवृद्धमारुज्य महीप्ररोहम् ।
प्रकालयन्नेव स पार्थिवौघा-
न्क्रुद्धोऽन्तकः प्राणभृतो यथैव ॥ ५
तौ पार्थिवानां मिषतां नरेन्द्र
कृष्णामुपादाय गतौ नराग्र्यौ ।
विभ्राजमानाविव चन्द्रसूर्यौ
बाह्यां पुराद्भार्गवकर्मशालाम् ॥ ६
तत्रोपविष्टार्चिरिवानलस्य
तेषां जनित्रीति मम प्रतर्कः ।
तथाविधैरेव नरप्रवीरै-
रुपोपविष्टैस्त्रिभिरग्निकल्पैः ॥ ७
तस्यास्ततस्तावभिवाद्य पादा-
वुक्त्वा च कृष्णामभिवादयेति ।
स्थितौ च तत्रैव निवेद्य कृष्णां
भैक्षप्रचाराय गता नराग्र्याः ॥ ८
तेषां तु भैक्षं प्रतिगृह्य कृष्णा
कृत्वा बलिं ब्राह्मणसाच्च कृत्वा ।
तां चैव वृद्धां परिविष्य तांश्च
नरप्रवीरान्स्वयमप्यभुङ्क्त ॥ ९
सुप्तास्तु ते पार्थिव सर्व एव

C. 1. 7183
B. 1. 1[illegible]. 10
K. 1. 203. 11

यः (for तत्).

3 ^{a}) $Ñ_1$ B_6 स सज्ज°; V_1 स भ्राज°; B_3m $D_{2.4}$ स भाज्य°; Da $D_{1.5}$ असह्य°; G_2 अतर्क्यं°; Cd as in text. $Ñ_{2.3}$ B D (except D_5) $G_{3.5}$ ततः (for गतः). T_1 G_1 असंशयं राजपुत्रस्त°. — ^{b}) V_1 S द्विजातिभिस्तैर्. — ^{c}) $Ñ_1$ व्युत्क्राम; S विक्रम्य. — ^{d}) T_3 G_4 स (for च). K_1 तुष्टः; S हृष्टः; Cd as in text. — After 3, D_4 (marg. *sec. m.*) T G (except G_2) ins.:

1896* श्यामो युवा वारणमत्तगामी
कृत्वा महत्कर्म सुदुष्करं तत् ।

G_1 cont.: T $G_{3.4}$ ins. after 6^{ab}:

1897* विक्षोभ्य विद्राव्य च पार्थिवांस्तान्
स्वतेजसा दुष्प्रतिवीक्ष्यरूपौ ।

4 ^{a}) K_4 $Ñ_{2.3}$ $B_{5.6}$ D (except D_4) G_1 प्रगृह्य; $B_{1.3}$ गृहीत्वा (for च गृह्य). $Ko_{.3.4}$ अन्वगात्. T G_{2-6} M कृष्णापि कृष्णाजिनिनं जगाम. — After 4^{ab}, T G $M_{3.5}$ ins:

1898* यः सूतपुत्रेण चकार युद्धं
शक्रेऽर्जुनं तं त्रिदशेशवीर्यम् ।

— ^{d}) $Ko_{.2.4}$ $Ñ_{2.3}$ B Da $D_{1.5}$ G_3 वै (for तं). T_1 युद्धाय सर्वेषु समा°.

5 ^{a}) $G_{2.3.4}$(before corr.)$._5$ हि यः (for ऽपरः). K_1 °राजमान्ये; $Ñ_{2.3}$ V_1 B D T_1 °संघ(D_2 °सिंह)मध्ये. — ^{b}) $Ś_1$ K_1 °माभज्य; K_{2-4} $Ñ_1$ V_1 Da °मारुह्य. G_3 महीं प्रचक्ष°. — ^{c}) $Ko_{.3}$ S प्रा(or प्र)कालयत्; K_1 प्राका°. $Ko_{.3}$ M तेन; Da इति; T G तत्र (for एव). T_1 G_6 पार्थिवाग्रणे; T_3 G_{1-3} °वौघं; M °घेन. — ^{d}) T_3 $G_{4.6}$ भीमः (for क्रुद्धः). — After 5, $M_{3.5}$ ins.:

1899* तं भीमसेनं परितर्कयामि
यः पातयामास रणे तु शल्यम् ।

6 ^{a}) T_3 $G_{3.4}$ तां (for तौ). V_1 प्रवरौ; G_1 अधिपौ; G_3 अमितां (for मिषतां). V_1 नृवीरौ (for नरेन्द्र). — ^{b}) M_5 नरेंद्रौ (for नराग्र्यौ). — After 6^{ab}, T $G_{3.4}$ ins. 1897* (cf. v. l. 3). — ^{d}) $Ś_1$ K_1 $G_{1.3}$ M_{6-8} बाह्यात्; K_4 Da T_3 G_4 बाह्यं. $Ś_1$ K_1 D_5 पुरा; $Ñ_1$ इमां.

7 ^{a}) T_1 M_{6-8} ततोप°. — ^{b}) D_5 एष; T_3 $G_{3.4}$ आस (for प्र-). K_4 °त्री मम तत्र तर्कः. — ^{c}) M_{6-8} °धैर्न-रवीरैरुपेतैर्. — ^{d}) T_1 $G_{1.6}$ $M_{3.5}$ °ष्टा त्रिभि°.

8 ^{a}) K_4 तस्याग्रतस्. $Ko_{.1.3}$ D_5 अभिवंद्य. — ^{b}) Da $D_{2.4}$ तु (for च). $Ñ_{2.3}$ B D °ष्णां स्वभि°. S (except T_1 M_5) उपोपविष्टौ नरलोकवीरौ. — ^{c}) Ñ V_1 Dn D_1 स्थितां; B Da $D_{2.4.5}$ भिक्षां; $M_{3.5}$ स्थिताश्. K_3 T_1 G_3 M_5 निवेदय. — K_1 (hapl.) om. 8^d–9^a. — ^{d}) $Ś_1$ K (K_1 om.) $Ñ_1$ V_1 G_1 भैक्ष्य°; $Ñ_{2.3}$ B D भिक्षा°.

9 K_1 om. 9^a (cf. v. l. 8) — ^{a}) Some MSS. भैक्ष्यं. K_3 परिगृह्य; V_1 प्रतिहृत्य. — ^{b}) K_3 $Ñ_{2.3}$ B D T_1 दत्त्वा (for कृत्वा). S ब्राह्मणानर्चयित्वा. Cd cites ब्राह्मणसात्. — ^{c}) $Ñ_1$ दत्त्वा (for वृद्धां). Ñ V_1 $B_{3.5}$ Dn $D_{1.5}$ °वेष्य; B_6 °वेश्य; D_2 G_6 °वेश्य; G_5 °भोज्य; a few MSS. (incl.

C. 1. 7163
B. 1. 193. 10
K. 1. 206. 11

कृष्णा तु तेषां चरणोपधानम् ।
आसीत्पृथिव्यां शयनं च तेषां
दर्भाजिनाग्र्यास्तरणोपपन्नम् ॥ १०
ते नर्दमाना इव कालमेघाः
कथा विचित्राः कथयांबभूवुः ।
न वैश्यशूद्रौपयिकीः कथास्ता
न च द्विजातेः कथयन्ति वीराः ॥ ११
निःसंशयं क्षत्रियपुंगवास्ते
यथा हि युद्धं कथयन्ति राजन् ।
आशा हि नो व्यक्तमियं समृद्धा
मुक्तान्हि पार्थाञ्शृणुमोऽग्निदाहात् ॥ १२
यथा हि लक्ष्यं निहतं धनुश्च
सज्यं कृतं तेन तथा प्रसह्य ।
यथा च भाषन्ति परस्परं ते
छन्ना ध्रुवं ते प्रचरन्ति पार्थाः ॥ १३
ततः स राजा द्रुपदः प्रहृष्टः
पुरोहितं प्रेषयां तत्र चक्रे ।
विद्याम युष्मानिति भाषमाणो
महात्मनः पाण्डुसुताः स्थ कच्चित् ॥ १४
गृहीतवाक्यो नृपतेः पुरोधा
गत्वा प्रशंसामभिधाय तेषाम् ।
वाक्यं यथावन्नृपतेः समग्र-
मुवाच तान्स क्रमवित्क्रमेण ॥ १५
विज्ञातुमिच्छत्यवनीश्वरो वः
पाञ्चालराजो द्रुपदो वरार्हाः ।
लक्ष्यस्य वेद्धारमिमं हि दृष्ट्वा
हर्षस्य नान्तं परिपश्यते सः ॥ १६
तदाचड्ढ्वं ज्ञातिकुलानुपूर्वीं

Cd) °विभ्य.

10 b) Ś1 K1-3 Ñ B1.5 Dn D1 G5.6 च (for तु). Ś1 K1 Da D3.4 T3 G1.4 °धाना; K0.3 Ñ V1 Dn °धाने; B (except B1) D1.5 °धानी. — d) Ñ V1 Dn D1 °जिनाग्रास्त°.

11 b) B5 D5 कथां °त्रां. — c) K (except K1) Ñ1 V1 T3 G3-6 M6-8 °शूद्रोपयिकाः; T1 M5 °यिकाः; G1 °शूद्रावधिकाः; G2 °शूद्रोप°. Ś1 K D5 ते (for ता). — d) G1 सद् (for च). Ś1 K0-3 द्विजातीः; Ñ V1 B D द्विजानां; T1 G5.6 द्विजार्हाः; T3 G2-4 M द्विजा वा; G1 अविरुद्धं. Ñ1 शूराः.

12 b) K1 वीराः (for राजन्). — c) K2 प्रवृद्धा. — d) K0 Da om. हि. — After 12, D1 (erroneously) ins. 18d (v. l. इह for इति), repeating it in its proper place.

13 b) A few MSS. सज्जं. K0.2.4 सज्जीकृतं. Ñ1 T1 G6 यथा. K3 D1 प्रसज्य; T3 G प्रगृह्य. — c) M (except M3) तथा. Ñ V1 B3 Dn1.n3 S हि (for च). S ज(G1 क)ल्पंति (for भाषन्ति). Ś1 K यथा वदंते च परस्परं वै. — d) Ś1 K1 D5 वै (for ते). K3 T1 विचरंति. T3 G M छन्नं वसंतो वि(T3 G3-6 -पि)चरंति.

14 Before 14, V1 B3.5 D3.5 T1 G1 M3.5 ins. वैशं° ड° (resp. वैशं°). — a) T1 M5 तु (for स). Ñ1 परम- (for द्रुपदः). — b) K1 प्रेषयितुं प्रचक्रे; Ñ2.3 B (except B6) Dn D1.2.4 G5 M3 प्रेषयामास तेषां (G6 तत्र). — c) Ñ1 विद्येम; T3 G (except G1) विदाम. — d) K0 Dn3 M7 महात्मानः; M5 °मनाः. Ś1 K1 B5 G3.5 च; K4 Ñ2.3 V1 Dn D1 तु; G6 स्म (for स्थ). B3 कर्हिचित्.

15 G3 om. from पुरोधा up to the end of the st. — c) Ñ V1 B D (except D5) transp. यथावत् and समग्रं. — d) Ś1 K0.3.4 Ñ1 M5 तान्स (K4 M5 °न्सं) क्रमवि°; K2 तस्सत्क्रमवि°; Ñ2.3 B D चानुक्रमवि° (B1.5 °वित्); V1 तान्स प्रणयात्; T3 G3-6 तस्संक्रमवि°; G1 तान्सत्क्रमवि°; M3.6-8 तान्संक्रमवित् (for तान्स क्रमवित्). T1 प्रोवाच तेभ्यः स्वमनुक्रमेण.

16 a) T3 G4 °च्छक्षव°; G2 °च्छनृपतीश्व°. — b) Ś1 K0.3 Ñ2.3 V1 B Da D5 °पंचाल°; Ñ1 पंचालपुत्रो. Ñ2.3 B (except B3) D (except D5) वरदो (for द्रुप°). Ś1 K1 D4.5 °र्हः; B3 D2 S °र्हान्; B5 महार्हः. — c) Some MSS. लक्ष°; K2.3 V1 D2.5 च (for हि). — d) K2 तत्वं (for नान्तं). K0.2.4 Ñ2.3 V1 B D प्रतिपद्यते (D5 परिपस्य°); M3 *inf. lin.* परिलप्स्य°; M5 प्रतिलप्स्य°. K0.3 T1 स्म (for सः).

17 a) K2-4 V1 D5 तदाचक्षध्वं; Ñ1 तदा वद त्वं; Ñ2.3 B6 Dn D1.2.4 आख्यात च; B1.3 तदा च त्वं; Da T G1.3-6 M आचक्षध्वं. Ś1 K1 ज्ञातिज्ञानानु°; K0.2 Ñ1 D2.4 G1 °पूर्वं; D5 T1 G5.6 जातिकुलानुपूर्वं; G3.4 M3.5 जाति°; M6-8 जातिकुलानि पूर्वं. B6 निवेदयध्वं कुलजातिपूर्वं; G2 आचक्ष्व

पदं शिरःसु द्विषतां कुरुध्वम् ।
प्रह्लादयध्वं हृदयं ममेदं
पाञ्चालराजस्य सहानुगस्य ॥ १७
पाण्डुर्हि राजा द्रुपदस्य राज्ञः
प्रियः सखा चात्मसमो बभूव ।
तस्यैष कामो दुहिता ममेयं
स्नुषा यदि स्यादिति कौरवस्य ॥ १८
अयं च कामो द्रुपदस्य राज्ञो
हृदि स्थितो नित्यमनिन्दिताङ्गाः ।
यदर्जुनो वै पृथुदीर्घबाहु-
र्धर्मेण विन्देत सुतां ममेति ॥ १९
तथोक्तवाक्यं तु पुरोहितं तं
स्थितं विनीतं समुदीक्ष्य राजा ।
समीपस्थं भीममिदं शशास
प्रदीयतां पाद्यमर्घ्यं तथास्मै ॥ २०
मान्यः पुरोधा द्रुपदस्य राज्ञ-
स्तस्मै प्रयोज्याभ्यधिकैव पूजा ।
भीमस्तथा तत्कृतवान्नरेन्द्र
तां चैव पूजां प्रतिसंगृहीत्वा ॥ २१
सुखोपविष्टं तु पुरोहितं तं
युधिष्ठिरो ब्राह्मणमित्युवाच ।
पाञ्चालराजेन सुता निसृष्टा
स्वधर्मदृष्टेन यथानुकामम् ॥ २२
प्रदिष्टशुल्का द्रुपदेन राज्ञा
सानेन वीरेण तथानुवृत्ता ।
न तत्र वर्णेषु कृता विवक्षा

C. 1. 7197
B. 1. 193. 24
K. 1. 209. 25

जातीं च कुला°. — b) S (except T3) शिरःसु पादं द्वि°. — d) Ko.2 Ñ V1 B D (except D1) पंचा°. Ś1 K B5 Dn D1.5 च सानुग(K2.8 °ज)स्य; T1 सहात्मजस्य; T3 G M (except M3) सहानुजस्य.

18 d) B1.3 इह; M6–8 यदि (for इति). Ñ2.3 B5 Da1 Dn D1.4 स्नुषां प्रदास्यामि हि कौरवाय.

19 a) Ñ1 स; Ñ2.3 V1 B D (except D5) हि (for च). — b) B1.6 °तांगीं; B3 G2 °तांगः. — c) Ś1 Ko.1.3 यदि; K2.4 अपि (for यद्). K2.4 असौ; Ñ1 S मे (G2 अयं) (for वै). — d) K4 Ñ2.3 B D ममैतां; V1 समेतां; S (except G3.6) इहेति. — After 19, T1 ins.:

1900* तद्धि श्रुत्वा पाण्डवाः सर्व एव
राज्ञा यदुक्तं द्रुपदेन वाक्यम् ।
कुन्त्या सार्धं मानयां चापि चक्रुः
पुरोहितं ते पुरुषप्रवीराः ।;

while N ins.:

1901* कृतं हि तस्यात्सुकृतं ममेदं
यशश्च पुण्यं च हितं तदेतत् ।
[(L. 1) Ś1 K मयेदं.]

20 Before 20, T1 ins. युधिष्ठिरः. — a) Ñ B D अथो° (Da यथो°). K4 Ñ V1 B1.6 D (except D1.2) हि (for तु). K2 Ñ V1 B1 Dn2 D1.2 °हितं स्थितं. B3 °क्यं नृपतेः पुरोहितं; T1 द्विजस्य वाक्यं तु निशम्य तं च. — G2 (hapl.) om. 20b–22a. — b) K2 तथा; Ñ V1 B Da1 Dn D1 ततो (for स्थितं). T3 G (G2 om.) M6–8 विधिज्ञं (for विनीतं). D2 विनीतवाक्यं; T1 पुरोहितं वै (for स्थितं वि°). V1 M3.5 प्रसमीक्ष्य. — Ko (? hapl.) om. 20c–21b. — c) K4 पार्श्वे स्थितं; Ñ V1 B D (except D5) समीपतो (Ñ1 B3 °गं). K4 T3 G3.4 भीमसेनं (for भीममिदं).

21 G2 om. 21; Ko om. 21ab (cf. v. l. 20). — b) Ñ1 तस्मात् (for तस्मै). D2 प्रयुज्या; D4 प्रदेया. T3 G3.4 ins. हि after प्रयोज्या. Ñ2.3 B1.3.6 D T1 हि; B5 T3 G (G2 om.) M च (for एव). — c) K1 Ñ V1 B D (except D5) ततस् (for तथा). T G1.3.4.6 M5 तां; G5 M6–8 तं (for तत्). — d) T1 स (for तां). K1 एव; S (except T1; G2 om.) चापि (for चैव). Ś1 K1 प्रगृहीतवान्सः; K2 अपि संप्रगृह्य; K3 प्रतिसंनिगृह्य; K4 Ñ1 V1 B1.3 G5.6 M6–8 प्रतिसंगृहाण; Ñ2.3 B5.6 D (except D5) प्रतिगृह्य हर्षात्; T G1.3.4 M8 प्रतिगृह्य तत्र; M3(inf. lin.).5 प्रतिजग्राह चैव (for प्रतिसंगृहीत्वा as in Ko D5).

22 G2 om. 22a (cf. v. l. 20). — a) Ñ2.3 B1.3 Dn D1.3 °हितं तदा. — c) K2 Ñ V1 B1.5.6 D2.5 पंचाल°. K1 B3.6 Da Dn2 D2.4.5 विसृष्टा. — d) G1 °र्मनिष्ठेन. K3 पथानु°; Ñ2.3 V1 B D (except D5) यथा (B Da2 D4 पथा) न कामात्; T1 G5 यथानिकामं; T3 G1–3 M य(G1.3 M3.5 प)थाद्य कामं.

23 a) Ś1 K1 प्रतिष्ठितो यो द्रुपदेन शुल्कः. — b) Ś1 K1 सोनेन; K2 Ñ2.3 D (except D1.3.4) S सा तेन. Ś1 K1 यथानुवृत्तः; Ko °वृत्तः; T G M3.5 तथा गृहीता.

C. 1. 7197
B. 1. 193. 24
K. 1. 208. 25

न जीवशिल्पे न कुले न गोत्रे ॥ २३

कृतेन सज्येन हि कार्मुकेण
विद्धेन लक्ष्येण च संनिसृष्टा ।
सेयं तथानेन महात्मनेह
कृष्णा जिता पार्थिवसंघमध्ये ॥ २४

नैवंगते सौमकिरद्य राजा
संतापमर्हत्यसुखाय कर्तुम् ।
कामश्च योऽसौ द्रुपदस्य राज्ञः
स चापि संपत्स्यति पार्थिवस्य ॥ २५

अप्राप्यरूपां हि नरेन्द्रकन्या-
मिमामहं ब्राह्मण साधु मन्ये ।
न तद्धनुर्मन्दबलेन शक्यं
मौर्व्या समायोजयितुं तथा हि ।
न चाकृतास्त्रेण न हीनजेन
लक्ष्यं तथा पातयितुं हि शक्यम् ॥ २६

तस्मान्न तापं दुहितुर्निमित्तं
पाञ्चालराजोऽर्हति कर्तुमद्य ।
न चापि तत्पातनमन्यथेह
कर्तुं विषह्यं भुवि मानवेन ॥ २७

एवं ब्रुवत्येव युधिष्ठिरे तु
पाञ्चालराजस्य समीपतोऽन्यः ।
तत्राजगामाशु नरो द्वितीयो
निवेदयिष्यन्निह सिद्धमन्नम् ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

— ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ नाजीव°; K$_{0,3-4}$ नाजीवशल्ये; N$_1$ नाजीवशीले; Ñ$_{2,3}$ V$_1$ B D न चापि (V$_1$ चैव) शीले; T G (except G$_1$) न चैव शिल्पे; M$_8$ न जीवशुल्के. T$_3$ G$_{3-6}$ गोत्रैः.

24 ^{a}) B$_6$ Da D$_3$ च (for हि). K$_{2-4}$ Ñ V$_1$ B Da Dn$_1$ D$_{4,5}$ T$_1$ M °केण (as in text); the rest °केन. — ^{b}) Ñ$_{2,3}$ V$_1$ B$_1$ Dn$_{1,n3}$ G$_6$ हि (for च). Ñ$_3$ V$_1$ B Da Dn$_3$ D$_{2,4,5}$ सा विसृष्टा; Ñ$_3$ Dn$_{1,n3}$ D$_1$ विप्रकृ°; T$_1$ G$_2$ °कृष्टा; G$_3$ *inf. lin.* सा नि°. — ^{c}) Dn$_2$ T G (except G$_1$) M$_{3,5}$ तथा तेन.

25 ^{a}) B (except B$_1$) Da D$_{2,4,5}$ एवंगते. Ś$_1$ K (except K$_0$) G$_{1,2}$ M$_{6-8}$ सोमकिर्; B$_{3,5,6}$ D$_{2,4,5}$ सौम्यकिम्; D$_1$ सौमकिम्. Ś$_1$ K$_1$ अत्र (for अद्य). — ^{c}) T G अस्य (for असौ). — ^{d}) M$_{3,5}$ सर्वथा हि (for पार्थि°).

26 ^{a}) K$_2$ G$_6$ आप्राप्त°; K$_4$ अनाप्त°; Ñ$_1$ अवृत्त°; Ñ$_2$ Dn संप्राप्य°; Ñ$_3$ B$_1$(m as in text)$_{,3,5}$ D$_5$ G$_1$ अप्राप्त°; Da$_1$m D$_1$ T$_1$ G$_2$ M$_{6-8}$ संप्राप्त°; T$_3$ G$_{3-5}$ M$_3$ सुप्राप्त°. Ś$_1$ K च; D$_5$ तु (for हि). — ^{b}) V$_1$ ब्राह्मणसंघमध्ये. — ^{c}) Dn$_1$ G$_{2,6}$ धनुर्वेद°. — ^{d}) K$_2$ यथेह; Dn$_{1,n2}$ तथापि; D$_3$ सदा हि. — ^{f}) K$_4$ D$_{2,6}$ न; S च (for हि).

27 D$_1$ (hapl.) om. 27^{b}–28^{a}. — ^{b}) K$_2$ Ñ V$_1$ B D (except Da D$_4$) पंचाल°. — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ तत्पातितम्. — ^{d}) Ñ$_1$ V$_1$ B$_6$ D$_3$ विसर्ज्यं; Ñ$_{2,3}$ Dn D$_{4,5}$ हि शक्यं; B$_{1,3,5}$ विसह्यं; Da हि सज्यं; T$_1$ समर्थं.

28 D$_1$ om. 28^{a} (cf. v. l. 27). — Before 28, G$_6$ M$_6$ ins. वैशं°. — ^{b}) K$_{0,2}$ Ñ V$_1$ B D (except D$_{3,4}$) पंचाल°. Ñ$_1$ समीपगो. — ^{c}) Ñ$_1$ तदा (for तत्र). K$_{0,3,4}$ अथ (for आशु).

Colophon. *Major parvan:* T$_3$ G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś$_1$ K$_{1-4}$ Ñ$_3$ B Da Dn$_{1,n3}$ D$_{3,4,5}$ T$_3$ G$_{3,4}$ द्रौपदीस्वयंवर; T$_1$ संभव. — *Adhy. name:* Ś$_1$ K$_{0,1,4}$ युधिष्ठिरवाक्यं; T$_3$ G$_{3,4}$ द्रुपदपुरोहितयुधिष्ठिरसं(T$_3$ om. सं)वादः; D$_5$ युधिष्ठरं प्रति पुरोहितवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn$_3$ T$_1$ 192; D$_1$ 188; D$_4$m 196; D$_5$ G$_2$ 143; T$_3$ G$_{4-6}$ 144; G$_{1,3}$ 146; M 145. — *S'loka no.:* Da$_1$ Dn 29; M$_3$ 30. — *Aggregate s'loka no.:* Dn$_3$ 7184.

186

1 Ś$_1$ K$_1$ T$_1$ M दूतः; T$_3$ G$_{2,4,6}$ वैशं°; G$_1$ द्रुपदः; G$_5$ वैशं। दूतः (for दूत उ°). G$_3$ om. the ref. — ^{a}) Ś$_1$ T$_1$ G$_5$ M जन्य(M$_8$ *inf. lin.* °न्या)र्थम्; K$_{0,2}$ यज्ञार्थम्; K$_4$ V$_1$ कन्यार्थम्; Ñ$_3$ युष्माकम्; Cd as in text. G$_3$ तेन (for राज्ञा). — ^{b}) K$_2$ तु; T$_1$ यत् (for च). — ^{d}) K$_4$ Ñ V$_1$ B$_{1,5}$ Dn कृष्णां; Nilp as in text. D$_4$ T$_3$ G तु; T$_1$ अपि (for च). D$_3$ S (except G$_{1,2}$) तत्रैतु.

2 ^{a}) K$_3$ °रत्नचित्राः; Ñ$_3$ °वर्मचित्राः; B$_{3,6}$ D$_4$ °पट्टचित्राः; D$_2$ °चित्रपट्टाः; S °पत्रचित्राः (G$_{1,6}$ °चित्रपत्राः). — ^{c}) K$_4$ B$_3$ Da M$_7$ परेत; T$_1$ परीत; T$_3$ G$_{2-6}$ समेत; G$_2$

१८६

दूत उवाच ।

जन्यार्थमन्नं द्रुपदेन राज्ञा
विवाहहेतोरुपसंस्कृतं च ।
तदाप्नुवध्वं कृतसर्वकार्याः
कृष्णा च तत्रैव चिरं न कार्यम् ॥ १

इमे रथाः काञ्चनपद्मचित्राः
सदश्वयुक्ता वसुधाधिपार्हाः ।
एतान्समारुह्य परैत सर्वे
पाञ्चालराजस्य निवेशनं तत् ॥ २

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रयाताः कुरुपुंगवास्ते
पुरोहितं तं प्रथमं प्रयाप्य ।
आस्थाय यानानि महान्ति तानि
कुन्ती च कृष्णा च सहैव याते ॥ ३

श्रुत्वा तु वाक्यानि पुरोहितस्य
यान्युक्तवान्भारत धर्मराजः ।
जिज्ञासयैवाथ कुरूत्तमानां
द्रव्याण्यनेकान्युपसंजहार ॥ ४

फलानि माल्यानि सुसंस्कृतानि
चर्माणि वर्माणि तथासनानि ।
गाश्चैव राजन्नथ चैव रज्जू-
र्द्रव्याणि चान्यानि कृषीनिमित्तम् ॥ ५

अन्येषु शिल्पेषु च यान्यपि स्युः
सर्वाणि कॢप्तान्यखिलेन तत्र ।
क्रीडानिमित्तानि च यानि तानि
सर्वाणि तत्रोपजहार राजा ॥ ६

रथाश्ववर्माणि च भानुमन्ति
खड्गा महान्तोऽश्वरथाश्च चित्राः ।

C. 1. 7209
B. 1. 194. 7
K. 1. 209. 10

समेत्य; M3 पुरैत; Cd as in text. G1 विमानमारुह्य समागमध्वं. — d) A few MSS. पंचाल°.

3 Ś1 K1.3 D2 S om. उवाच (G3 om. the ref.). — a) Ś1 K1 D5 °नंदनास्ते; G3 °पांडवास्ते. — b) B6 Da D2 पुरतः; T1 प्रवरं (for प्रथमं). Ś1 G3 M6-8 प्रयास्य; K0.2 विसर्ज्य; K3.4 D5 विसृज्य. Ñ2 B5 परियाप्य सर्वे; Ñ3 प्रतिपद्य सर्वे; B1.3 D1 प्रतियाप्य सर्वे (for प्रथमं प्र°). — d) K2 V1 यानैः; K4 D2 याने (for याते). Ñ2.3 B Da Dn D1.4.5 सहैकयाने; T1 G6 सह प्रयाते; T2 G2-5 M (except M5) सहोपयाते. — After 3, K0 D4(marg. sec. m.; om. 1ab).5 ins.:

1902* सुस्नापिताः साक्षतलाजधानै-
र्वरैर्घटैश्चन्दनवारिपूर्णैः ।
स्त्रीभिः सुगन्धाम्बरमाल्यदामै-
र्विभूषिता आभरणैर्विचित्रैः ॥
माङ्गल्यगीतध्वनिवाद्यशब्दै-
र्मनोहरैः पुण्यवतां प्रवृद्धैः ।
संगीयमानाः प्रययुः प्रहृष्टा
र्दीपैर्ज्वलद्भिः सहिताश्च विप्रैः ॥;

on the other hand, S ins.:

1903* स वै तथोक्तस्तु युधिष्ठिरेण
पाञ्चालराजस्य पुरोहिताग्र्यः ।
सर्वं यथोक्तं कुरुनन्दनेन
निवेदयामास नृपाय गत्वा ॥

[Cf. 4ab. — d) T2 G3.4 तत्त्वम् (for गत्वा).]

4 a) Ś1 K (except K3) G1 च (for तु). — c) Ñ2 B5 Dn1.n2 D1 जिज्ञासयेवाथ; T1 °यैवात्र. — d) K0.3 अशेषाणि; K4 सर्वाणि (for अनेकानि).

5 a) T2 G (except G1) मूला° (for माल्या°). Ñ1.3 B3 Dn T2 G4 च; T1 G6 अथ, M6-8 उप- (for सु-). — b) K3.4 Ñ V1 Dn D1 व(K3 घ)र्माणि चर्माणि (by transp.); T1 भोज्यानि चर्माणि. Ś1 K च भानुमंति; D2 वरासनानि. — c) Ñ1 रत्नानि (for राजन्). K Ñ1 अपि (for अथ). T1 उपसंजहार; G1.2.5.6 अथ चापि राजा; G3 अथ चैव राजा (cf. 6d); M अथ चापि रज्जूर् (M5 रज्जूः). T2 G4 ज्याश्चैव चापानथ चापि राजा. — d) Ñ B D (except D5) बीजानि (Ñ1 यानानि); T G रत्नानि; M अन्यानि (for द्रव्या°). S धान्या° (for चान्या°). K1 कृषीवलानां; S कृषेर्निमित्तं.

6 a) D4 S (except G1) अपि (for च). — b) K0

C. 1. 7209
B. 1. 194. 7
K. 1. 209. 10

धनूंषि चाग्र्याणि शराश्च मुख्याः
  शक्त्यृष्टयः काञ्चनभूषिताश्च ॥ ७
प्रासा भुशुण्ड्यश्च परश्वधाश्च
  सांग्रामिकं चैव तथैव सर्वम् ।
शय्यासनान्युत्तमसंस्कृतानि
  तथैव चासन्विविधानि तत्र ॥ ८
कुन्ती तु कृष्णां परिगृह्य साध्वी-
  मन्तःपुरं द्रुपदस्याविवेश ।
स्त्रियश्च तां कौरवराजपत्नीं
  प्रत्यर्चयांचक्रुरदीनसत्त्वाः ॥ ९
तान्सिंहविक्रान्तगतीनवेक्ष्य
  महर्षभाक्षानजिनोत्तरीयान् ।
गूढोत्तरांसान्भुजगेन्द्रभोग-
  प्रलम्बबाहून्पुरुषप्रवीरान् ॥ १०
राजा च राज्ञः सचिवाश्च सर्वे
  पुत्राश्च राज्ञः सुहृदस्तथैव ।
प्रेष्याश्च सर्वे निखिलेन राज-
  न्हर्षं समापेतुरतीव तत्र ॥ ११
ते तत्र वीराः परमासनेषु
  सपादपीठेष्वविशङ्कमानाः ।
यथानुपूर्व्या विविशुर्नराग्र्या-
  स्तदा महार्हेषु न विस्मयन्तः ॥ १२
उच्चावचं पार्थिवभोजनीयं
  पात्रीषु जाम्बूनदराजतीषु ।
दासाश्च दास्यश्च सुमृष्टवेषाः
  भोजापकाश्चाप्युपजह्रुरन्नम् ॥ १३

Ñ$_{1.3}$ V$_1$ Dn D$_1$ S सर्वाणि कृत्यानि; B$_5$ कृत्यानि सर्वाणि. Ś$_1$ D$_1$ G$_2$ अखिलानि. Ś$_1$ K D$_5$ चैव (for तत्र). — ^{c}) K$_1$ Ñ$_2$ V$_1$ B$_1$ Dn D$_1$ T$_3$ G$_{3-5}$ M$_3$ अपि (for च). Ñ$_1$ यानि; Ñ$_{2,3}$ V$_1$ B D (except D$_5$) तत्र (for तानि).

7 ^{a}) K (except K$_1$) रथाश्च व(K$_3$ च)र्माणि; Ñ Dn D$_1$ वर्माणि चर्माणि; V$_1$ गदाश्च चर्माणि; B Da D$_{3,4,5}$ चर्माणि वर्माणि; S अस्त्राणि (T$_1$ धनूंषि) शस्त्राणि. — ^{b}) B$_6$ Da D$_4$ शंखा; G$_3$ खट्वा (for खड्गा). T$_3$ G$_{2-4}$ महत्यो. B$_6$ Da S अथ (for अश्व-). D$_3$ T$_3$ G (except G$_{1,6}$) -रथान्. Ñ$_3$ B Da D$_4$ विचित्राः; D$_3$ G (except G$_{1,6}$) च चित्रान्. — ^{c}) D$_1$ om. 7^c. S (except T$_1$) चोग्राणि. K$_{3,4}$ T$_3$ G$_{2,4,5}$ शरांश्च मुख्यान्. Ñ$_2$ V$_1$ Dn चित्राः (for मुख्याः). — ^{d}) Ñ$_3$ Dn °भूषणाश्च.

8 ^{a}) K$_2$ T$_3$ G$_{3,4-6}$ प्रासान्. K$_{0,2,3}$ मुखंड्यश्च; K$_1$ मुसुंड्य°; K$_4$ भृशंड्य°; B$_{1,3,6}$ भुपुंड्य°; D$_{1,5}$ भुशंड्य°; T$_1$ मुसुंड्य°; T$_3$ G$_4$ मुसुंठी°; G$_1$ मुसंड्य°; G$_2$ मुसंठी°; G$_3$ मुसुंड्य°; G$_5$ M$_5$ मुसृंड्य°; G$_6$ मुसंड्य°; M$_{3,6-8}$ मुसृंड्य°. K$_{0,3,4}$ Da D$_{1,2}$ परस्वधा°; D$_5$ G$_1$ °श्वथा°; T$_1$ तथा शतघ्न्यः; T$_3$ G$_{2,4,6}$ परश्वथां°; G$_{3,5}$ °श्वधां°. — ^{b}) Ś$_1$ K$_4$ D$_1$ G$_6$ संग्रामिकं; Ñ$_1$ S सांग्रामिकां(Ñ$_1$ T$_1$ G$_1$ M$_{3,6-8}$ °का)श्चैव. Ñ$_1$ V$_1$ D$_1$ तथेह; T G$_{3-6}$ तथापि (for तथैव). S चान्ये (T$_3$ G$_{2-6}$ °न्यान्) (for सर्वम्). — ^{c}) Ñ$_2$ Dn °वस्तुवंति; D$_4$ °सत्कृतानि (for °संस्कृतानि). — ^{d}) T$_3$ G (except G$_1$) राजन् (for चासन्). Ś$_1$ K$_{1,2,4}$ D$_5$ तथैव चापानि (D$_5$ वासांसि) महांति तत्र; Ñ$_{2,3}$ Da Dn D$_{1,2,4}$ तथैव वासो विविधं च तत्र.

9 ^{a}) T$_1$ G$_1$ M$_5$ च (for तु). — ^{c}) Ś$_1$ K (except K$_3$) स्त्रियश्च ताः; T$_1$ G$_6$ राजस्त्रियः. — ^{d}) Ñ$_2$ Dn प्रत्यर्चयामासुर्; T$_3$ G$_{2-5}$ प्रत्युच्चयांचक्रुर्. Ś$_1$ K$_1$ Ñ$_3$ G$_{2,3,5,6}$ अदीनसत्वां.

10 ^{a}) K (except K$_1$) D$_5$ S उदी(G$_2$ °दे)क्ष्य; Ñ$_1$ समी°; Ñ$_{2,3}$ V$_1$ B Da Dn D$_{1,2,4}$ निरी°. — ^{b}) K$_{2,3}$ मत्तर्षभा°. — ^{c}) K$_{0,4}$ गूढोत्तमांगान्; K$_{2,3}$ B$_5$ D$_2$ गू(K$_3$ व्यू)ढोन्नतांसान्; S व्यूढां(G$_3$° ढां)तरांसान्; Cd as in text. K$_2$ Ñ$_1$ G$_{1,3}$ M$_{3,5}$ °गेंद्रभोगान्. — ^{d}) G$_5$ -प्रगल्भबाहून्.

11 ^{a}) Ñ$_1$ सजना° (for सचिवा°). — ^{b}) Ś$_1$ K D$_5$ पौत्राः (for राज्ञः). Ś$_1$ प्रसवाश्च सर्वे (m as in text). — ^{d}) B$_6$ Da D$_2$ समापेदु°; M$_3$ समासेदु°.

12 ^{a}) K$_3$ वीराश्च सर्वे परमा°. — ^{b}) G$_1$ पात्रो(? read °दो)पपीठेषु; M$_{5,8}$ संपादपी°. — ^{c}) Ñ$_{2,3}$ B (except B$_6$) Dn D$_{1,2,4}$ यथानुपूर्वं; T$_1$ G$_1$ °पूर्व्याद्; T$_3$ G$_{3,4}$ °पूर्व्यं. — ^{d}) Ñ$_{2,3}$ B$_{1,3,5}$ Dn D$_{1,4,5}$ G$_6$ M$_{6,7}$ तथा. B$_6$ Da D$_2$ सिंहासनेषूत्तमभूमिपा यथा.

13 ^{b}) Ś$_1$ K$_{1,4}$ V$_1$ T$_1$ G$_{1,2,6}$ पात्रेषु. Ś$_1$ K$_1$ V$_1$ T$_1$ G$_{1,6}$ °राजतेषु. — ^{c}) Ś$_1$ K D$_5$ सूदा° (for दासा°). D$_5$ दासा° (for दास्य°). V$_1$ प्रहृष्टरूपाः. A few MSS. -वेशाः. — ^{d}) Ś$_1$ K$_2$ भोज्यां(K$_3$ °जां)धकाः; K$_1$ भोज्येनकाः; K$_{3,4}$ Ñ$_{2,3}$ V$_1$ B D संभोजकाः; S भोज्यं परं. T$_1$ चाप्यवजह्रुर्; T$_3$ G$_4$ च व्यप°; G$_3$ च व्युप°; G$_6$ चाभ्यप°. Ñ$_1$ भोज्यप्रकारानुपजह्रुरन्नं.

14 ^{b}) Ñ B$_{1,6}$ D (except D$_{2,4,5}$) यथात्मकामं; V$_1$

ते तत्र भुक्त्वा पुरुषप्रवीरा
यथानुकामं सुभृशं प्रतीताः ।
उत्क्रम्य सर्वाणि वसूनि तत्र
सांग्रामिकान्याविविशुर्नृवीराः ॥ १४

तल्लक्षयित्वा द्रुपदस्य पुत्रो
राजा च सर्वैः सह मन्त्रिमुख्यैः ।
समर्चयामासुरुपेत्य हृष्टाः
कुन्तीसुतान्पार्थिवपुत्रपौत्रान् ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

१८७

वैशंपायन उवाच ।

तत आहूय पाञ्चाल्यो राजपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
परिग्रहेण ब्राह्मेण परिगृह्य महाद्युतिः ॥ १
पर्यपृच्छददीनात्मा कुन्तीपुत्रं सुवर्चसम् ।
कथं जानीम भवतः क्षत्रियान्ब्राह्मणानुत ॥ २
वैश्यान्वा गुणसंपन्नानुत वा शूद्रयोनिजान् ।
मायामास्थाय वा सिद्धांश्चरतः सर्वतोदिशम् ॥ ३
कृष्णाहेतोरनुप्राप्तान्दिवः संदर्शनार्थिनः ।
ब्रवीतु नो भवान्सत्यं संदेहो ह्यत्र नो महान् ॥ ४
अपि नः संशयस्यान्ते मनस्तुष्टिरिहाविशेत् ।
अपि नो भागधेयानि शुभानि स्युः परंतप ॥ ५
कामया ब्रूहि सत्यं त्वं सत्यं राजसु शोभते । C. 1. 7223 B. 1. 195. 3 K. 1. 210. 6

°वकाशं; B3 यथा स्वकामं; B5 °र्थकामं. T3 G1-4 सदर्दः. — K3 om. 14^{c}-15^{b}. — ^{c}) Ś1 K (K3 om.) Ñ2.3 V1 Dn D1.5 राजन् (for तत्र). — ^{d}) Cd cites सांग्रामिकानि (as in text). K1 सांग्रामिकान्यामुमुदुर्; Ñ1.2 V1 Dn D1 °मिकं ते (D1 चै) विविशुर्.

15 K3 om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). — ^{a}) Ś1 K1 D2 तान्; B5.6 Dn3 D1 सं-; Da स (for तल्). — ^{b}) T G2-6 सर्वे. G6 °मुख्याः. — ^{c}) Ko.3 Dn D1 समर्थया°. Ñ1 B D2.4 समर्च(Ñ1 B1 °र्थ)यामास उपेत्य हृष्टः. — ^{d}) Ś1 °पुत्रपौत्रैः; K1.2 Ñ3 °पुत्रपौत्राः; Ñ3 Dn D1 °राजपुत्रान्; T1 °मुख्यपौत्रान्.

Colophon. *Major parvan:* T3 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 द्रौपदीविवाह; K1-4 Ñ3 B Da Dn1.n3 D3.4.5 T3 G1.3.4 M5 द्रौपदी(Da1 D5 M5 om.)स्वयंवर; T1 संभव. — *Adhy. name:* Ko यज्ञासा (read जिज्ञासा); K4 D5 वर्णजिज्ञासा; T3 G1.3.4 पांडवपरिज्ञानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 T1 193; D4m 197; D5 G2 144; T3 G1-6 145; G1.3 147; M 146. — *S'loka no.:* Da1 Dn 15; M3 16. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 7199.

187

1 Ś1 K (except Ko) Da1 D3 S om. उवाच. — ^{a}) D5 S पांचालो. — ^{b}) D1 प्रतिग्रहेण; G2 परिग्रहाणां. — ^{d}) D1 प्रतिगृह्य. K Da D2.5 महामतिः; Ñ1 समद्युतिः.

2 ^{a}) Ś1 K D5 M3 °पृच्छदमेयात्मा. — ^{b}) Ś1 T G3-6 M3.5 °पुत्रं युधिष्ठिरं. — Before 2^{cd}, T1 ins. द्रुपदः. — ^{d}) Ś1 K D5 ब्राह्मणान्क्षत्रियान् (by transp.). G2 ब्राह्मणानुगान्.

3 ^{b}) K2 Ñ V1 B D G3.6 M1 अथ वा. — ^{c}) Ś1 G2 वै; Ñ1 वः (for वा). Ñ2.3 V1 B D (except D5) वा विप्रान् (D3 विप्राय). — ^{d}) B D3.4.5 G1 M6-8 चरंतः. K4 °तो दिशः.

4 ^{a}) Ñ V1 B (except B6) D (except Da) G3 M5 °प्राप्ता. — ^{b}) K2 B6 Da देवान्; Ñ2.3 V1 B1.3.5 Dn D1.3.4.5 देवाः (for दिवः). — ^{c}) T3 G2.4 ब्रवीहि. D5 यथासत्यं. — ^{d}) Ñ1 S ह्य(M3.5 -प्य)स्ति (for ह्यत्र). Ko विद्यते; K3.4 वर्तते (for नो महान्).

5 ^{b}) K2 T3 G1(by corr.).5.6 मनस्तुष्टिमिहा°; K1 मनस्तुष्टेरिहाविशत्; Ñ V1 B D मनः संतुष्टिमावहेत् (V1 °विशेत्; Dn3 D1 °हरेत्); T1 G3 °ष्टिरिवाविशेत्; G2 °ष्टिरथाविशत्.

6 ^{a}) Ś1 T1 G1 कामये; K1 D5 काम्यया; K3 Ñ2.3 V1 B Da Dn D1.2.4 इच्छया. Ñ2 V1 Dn D1 तरसत्यं (for सत्यं त्वं). T3 G2-4 कामयानस्य ब्रूहि त्वं (G5 मे ब्रूहि); G6 कामयेयं ब्रूहि सत्यं. — ^{b}) B3 साधुषु (for राजसु). Ś1 K D5 पूज्यते. M1 सत्यं ब्रूहि सुशोभते. — ^{c}) Ko.3.4 D5 तु; M6-8 न (for च). — ^{d}) S °ष्यं नानृतं भवेत्.

7 ^{a}) Ś1 त्वमर°; K1 परम°; Ñ1 °संकाशं; D3 ह्यमृत°.

C. 1. 7223
B. 1. 195. 6
K. 1. 210. 6

इष्टापूर्तेन च तथा वक्तव्यमनृतं न तु ॥ ६
श्रुत्वा ह्यमरसंकाश तव वाक्यमरिंदम ।
ध्रुवं विवाहकरणमास्थास्यामि विधानतः ॥ ७

युधिष्ठिर उवाच ।

मा राजन्विमना भूस्त्वं पाञ्चाल्य प्रीतिरस्तु ते ।
ईप्सितस्ते ध्रुवः कामः संवृत्तोऽयमसंशयम् ॥ ८
वयं हि क्षत्रिया राजन्पाण्डोः पुत्रा महात्मनः ।
ज्येष्ठं मां विद्धि कौन्तेयं भीमसेनार्जुनाविमौ ।
याभ्यां तव सुता राजन्निर्जिता राजसंसदि ॥ ९
यमौ तु तत्र राजेन्द्र यत्र कृष्णा प्रतिष्ठिता ।
व्येतु ते मानसं दुःखं क्षत्रियाः स्मो नरर्षभ ।
पद्मिनीव सुतेयं ते ह्रदादन्यं ह्रदं गता ॥ १०
इति तथ्यं महाराज सर्वमेतद्ब्रवीमि ते ।
भवान्हि गुरुरस्माकं परमं च परायणम् ॥ ११

वैशंपायन उवाच ।

ततः स द्रुपदो राजा हर्षव्याकुललोचनः ।
प्रतिवक्तुं तदा युक्तं नाशकत्तं युधिष्ठिरम् ॥ १२
यत्नेन तु स तं हर्षं संनिगृह्य परंतपः ।
अनुरूपं ततो राजा प्रत्युवाच युधिष्ठिरम् ॥ १३
पप्रच्छ चैनं धर्मात्मा यथा ते प्रद्रुताः पुरा ।
स तस्मै सर्वमाचख्यावानुपूर्व्येण पाण्डवः ॥ १४
तच्छ्रुत्वा द्रुपदो राजा कुन्तीपुत्रस्य भाषितम् ।
विगर्हयामास तदा धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ॥ १५
आश्वासयामास च तं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
प्रतिजज्ञे च राज्याय द्रुपदो वदतां वरः ॥ १६
ततः कुन्ती च कृष्णा च भीमसेनार्जुनावपि ।
यमौ च राज्ञा संदिष्टौ विविशुर्भवनं महत् ॥ १७
तत्र ते न्यवसन्राजन्यज्ञसेनेन पूजिताः ।

— d) G4 आस्थास्याम; M6-8 °स्यति; Cd as in text.

8 Ś1 K1.2 S om. उवाच. — a) G3 दुर्मना (for वि°). — b) D5 S पांचाल. — c) Ś1 K ध्रुवं कामः. — d) K3 न संशयः; B3 अशेषतः (for असं°).

9 a) Some MSS. मा (for मां). — e) K4 Ñ3 Dn D1.3 आभ्यां. — f) B1m विजिता. G2 जन°.

10 a) Ñ1 तत्र तु (by transp.). Ñ2.3 V1 B D (except D5) M6-8 च; T G2-6 M3.5 तौ (for तु). Ñ2.3 V1 B D (except D5) कुंती च (for राजेन्द्र). K3 G1 इमौ यमौ च राजेंद्र (G1 माद्रेयौ). — b) Ñ3 Dn D1 व्यवस्थिता (for प्रति°). — c) M व्यैतु. — d) K3.4 S स्म (for स्मो). B5 S (except G3) नराधिप. — f) Ñ V2 B5 Dn2.n3 D1 G1 M7 अन्यह्रदं. Ś1 K D5 T1 ह्रदाद्ध्रदमि(K3 °द ह्र)वागता.

11 a) Ś1 K D5 G2 इति सत्यं; T3 G3.4 इति तत्वं. B3 महासाग. — b) Ko.2 B Da D4 G1 M5 सत्यम् (for सर्वम्). M6-8 एव (for एतद्). — c) Ś1 K D4.5 च (for हि).

12 Ś1 K1.2 D2 S om. उवाच (M3.5 om. the ref.). — T1 (hapl.) om. 12b-13a. — b) G1 हर्षेणाकुल°. — cd) Ñ3 प्रतिवाक्यं; D1 °कर्तुं; T1 °युक्तं. K2 तथा युक्तं; Ñ3 V1 Dn D1.2.5 मुदा युक्तो (D5 °क्तं) (for तदा युक्तं). Ś1 K1.2 Ñ1 V1 नाशक्नोत्तं. S (T1 om.) °क्तुं न शक्तोमूल्ल-मैस्तुं तदानघ.

13 a) T1 om. 13abc (cf. v. l. 12). Ko.4 च (for तु). Da D2 स तु (by transp.). Ko.2.3 स (K2 प्र-) हर्षं वै; T3 G3.4 परं हर्षं. — b) Ñ3 B6 Da D4.5 विनि°. B5 T3 G (except G6) M6-8 °तप. — c) K2 N1.2 V1 Dn D1 तदा (for ततो). Ś1 K1 Ñ2 V1 B D (except D5) वाचा; Ñ1 वाक्यं; Ñ3 वाचं (for राजा).

14 a) Ko.4 Ñ1 D5 पप्रच्छैनं स धर्मात्मा; S (G5 corrupt) पर्यपृच्छदहीनात्मा. — b) G2 यथा तैः प्रद्रुतं. K (except K1) Ñ V1 B Dn D1.4.5 M पुरात्. — c) S तथास्मै. S आचष्ट (for आचख्यौ). — d) Ś1 K (except K3) B1.3 Da1 D1.2.5 G1.2 °पूर्वेण. B5 पार्थिवः; G1 भारत.

15 d) Ñ2.3 V1 Dn D1 S (except M5) नरे°.

16 a) Ko D5 G1.2.6 तदा; K3 स तं. — c) T1 G (except G3.4) M3.5 °जज्ञे स; M6-8 °जज्ञेथ. M3 राष्ट्राय. K2 °जज्ञे वराहाय. — d) S (except T1 G3 M5) ददतां.

17 Before 17, M6-8 ins. वैशं°. — c) G2 राज्ञा च (by transp.). Ko.3.4 Ñ2.3 Dn D1.4 T1 M5 संदिष्टं; B (except B5) Da D2 निर्दिष्टं; T3 G (except G3.4) M3.6-8 संदिष्टा. — d) K2 भुवनोत्तमं.

18 a) K1.4 Ñ2.3 V1 B D प्रत्याश्वस्त(K1.4 °श्वस्ता; D1 °गत)स्ततो; K2 प्रज्ञास्वस्थांस्ततो; S पर्याश्वस्तां(T3 G2-4 °श्वस्त; G1 °श्वस्ता)स्तदा (M5 प्रत्याश्वास्य ततो). — d) Ñ2.3 V1 B D तं (for तान्).

19 Before 19, T3 G1-6 M6-3 ins. द्रुपदः. G2

प्रत्याश्वस्तांस्ततो राजा सह पुत्रैरुवाच तान् ॥ १८
गृह्णातु विधिवत्पाणिमद्यैव कुरुनन्दनः ।
पुण्येऽहनि महाबाहुरर्जुनः कुरुतां क्षणम् ॥ १९
ततस्तमब्रवीद्राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
ममापि दारसंबन्धः कार्यस्तावद्विशां पते ॥ २०

द्रुपद उवाच ।

भवान्वा विधिवत्पाणिं गृह्णातु दुहितुर्मम ।
यस्य वा मन्यसे वीर तस्य कृष्णामुपादिश ॥ २१

युधिष्ठिर उवाच ।

सर्वेषां द्रौपदी राजन्महिषी नो भविष्यति ।
एवं हि व्याहृतं पूर्वं मम मात्रा विशां पते ॥ २२
अहं चाप्यनिविष्टो वै भीमसेनश्च पाण्डवः ।
पार्थेन विजिता चैषा रत्नभूता च ते सुता ॥ २३
एष नः समयो राजन्रत्नस्य सहभोजनम् ।
न च तं हातुमिच्छामः समयं राजसत्तम ॥ २४
सर्वेषां धर्मतः कृष्णा महिषी नो भविष्यति ।
आनुपूर्व्येण सर्वेषां गृह्णातु ज्वलने करम् ॥ २५

द्रुपद उवाच ।

एकस्य बह्व्यो विहिता महिष्यः कुरुनन्दन ।
नैकस्या बहवः पुंसो विधीयन्ते कदाचन ॥ २६
लोकवेदविरुद्धं त्वं नाधर्मं धार्मिकः शुचिः ।
कर्तुमर्हसि कौन्तेय कस्मात्ते बुद्धिरीदृशी ॥ २७

युधिष्ठिर उवाच ।

सूक्ष्मो धर्मो महाराज नास्य विद्मो वयं गतिम् । C. 1. 7246 B. 1. 195. 29 K. 1. 210. 29

(? hapl.) om. 19–20. — ^{b}) Ñ2.3 B (except B6) Dn D1.4 S (except G6) अद्यायं. K (except K1) D2 T3 G4.5 M6.8 °नंदन. — ^{c}) Ś1 K D5 महाराज. — ^{d}) K2.3 फाल्गुनः. B6 D5 क्रियतां. B5 क्षणः.

20 G2 om. 20 (cf. v. l. 19). Before 20, Ñ2.3 V1 B D ins. वैशं° उ° (D2 om. उ°); S (except G2 M3.5) वैशं°. — ^{a}) Ñ V1 B D (except D5) तमब्रवीत्ततो राजा (Ñ1 राजन्). — ^{b}) Ś1 K Ñ1.2 V1 Dn D1.5 धर्मात्मा स (Ñ1.2 V1 Dn च); Ñ3 धर्मराजो. — After 20^{ab}, M6–8 ins. 1904*. — Before 20^{cd}, M5 ins. युधिष्ठिरः. — ^{c}) V1 D4 ममापि. — ^{d}) Ś1 M5 तात (for तावद्). S (except G2) ins. after 20 (M6–8, after 20^{ab}):

1904* तस्मात्पूर्वं मया कार्यं यद्भवाननुमन्यते ।
[M6–8 °मंस्यते.]

21 Ś1 K1 S om. उवाच. — ^{ab}) Ñ3 B Da D2.4 transp. विधिवत् and दुहितुः. — ^{d}) D5 तस्मै. Ñ3 B Da D2.4 कृष्णा (B3 कन्या) प्रदीयतां.

22 Ś1 K1.3 S om. उवाच. — ^{ab}) Ś1 K Ñ2 V1 Dn D1.5 transp. द्रौप° and महि°. — ^{c}) Ñ2.3 V1 B Dn D1 प्र- (B5 च) (for हि). — ^{d}) Ñ3 B (except B5) D2 महीपते.

23 ^{a}) K0 चास्म्यनि°; D4 चास्यां नि°. — ^{c}) Ś1 K1 M8 पार्थेनाव(M5 °पि)जिता. Da चैव; M3 राजन्; M6–8 कृष्णा (for चैषा). — ^{d}) K0.2.4 D5 हि ते सुता; Ñ2.3 V1 B Da Dn D1.2.4 सुता तव.

24 G2 M6–8 om. 24. — ^{b}) K2 T3 G1.3.4 लब्ध°; K3 D2 अश्व° (for रत्न°). — ^{c}) S (G2 M6–8 om.) न चैनं. Ś1 K1 N1 T1 G3 M5 °मिच्छामि. — ^{d}) D4 परमं (for समयं). — After 24, S (except G2 M6–8) ins.:

1905* अक्रमेण निवेशे च धर्मलोपो महान्भवेत् ।
निर्जिता चैव पार्थेन रत्नभूता च ते सुता ।
[L. 2 = (var.) 23^{cd}.]

25 ^{ab}) Ś1 D5 transp. धर्म° and महि°. — ^{cd}) K (except K3) Da1 D1 G2 आ(K3 D1 अ)नुपूर्वेण. T1 G1 सर्वे हि गृह्णीमो ज्वलने; T2 G2–6 M गृह्णंतु सर्वेशो (M5 सर्वेशौ गृह्णंतु) ज्वलिते. K (except K1) Ñ V1 B D करान्.

26 Ś1 K1 S om. उवाच. — ^{c}) Ñ3 V1 B Da D2.4 तात; Cd Arjp पुंसः (as in text). — ^{d}) K2 प्रशंसंति कदा°; Ñ2.3 V1 B D श्रूयंते पतयः क्वचित्. — After 26, S ins.:

1906* सोऽयं न लोके वेदे वा जातु धर्मः प्रशस्यते ।

27 ^{a}) B5 तं; T G च (for त्वं). — ^{b}) Ś1 K अधर्मं (see below); Ñ1 नाधर्मो. Ñ2.3 V1 B D धर्मवि(Da °व)च्छुचिः (D1 धर्मकं शुचिः). — ^{c}) Ś1 K (except K1) कर्तुमिच्छसि (see above). — ^{d}) K0 कथं; K2 यस्मात्. K3 B5 मतिर्; B3 भक्तिर् (m as in text); T1 कीर्तिर्.

28 Ś1 K1.3 S om. उवाच (G1 om. the ref.). — S ins. after युधि° (G1, which om. the ref., after 27):

1907* लोकधर्मविरुद्धोऽयं धर्मो धर्मभृतां वर ।
[T1 G1 M5 लोकवेदवि°; M3 लोकवेदावि°; M6–8 °वेदाद्वि°.]

— ^{b}) S विद्म गतिं वयं (T2 G3.4 स्वयं). — ^{c}) Ś1 K (except K1) Ñ2.3 सर्वेषाम्. K0.2.4 Da Dn1 D1.2.5 °पूर्वेण. — ^{d}) B3 वर्त्मान्वयामहे; S तमनु(M3.5 तैरनु)यामहे.

G. 1. 7240 B. 1. 195. 29 K. 1. 210. 29

पूर्वेषामानुपूर्व्येण यातं वर्त्मानुयामहे ॥ २८

न मे वागनृतं प्राह नाधर्मे धीयते मतिः ।
एवं चैव वदत्यम्बा मम चैव मनोगतम् ॥ २९

एष धर्मो ध्रुवो राजंश्चरैनमविचारयन् ।
मा च तेऽत्र विशङ्का भूत्कथंचिदपि पार्थिव ॥ ३०

द्रुपद उवाच ।
त्वं च कुन्ती च कौन्तेय धृष्टद्युम्नश्च मे सुतः ।
कथयन्त्वितिकर्तव्यं श्वः काले करवामहे ॥ ३१

वैशंपायन उवाच ।
ते समेत्य ततः सर्वे कथयन्ति स्म भारत ।
अथ द्वैपायनो राजन्नभ्यागच्छद्यदृच्छया ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

१८८

वैशंपायन उवाच ।
ततस्ते पाण्डवाः सर्वे पाञ्चाल्यश्च महायशाः ।
प्रत्युत्थाय महात्मानं कृष्णं दृष्ट्वाभ्यपूजयन् ॥ १

प्रतिनन्द्य स तान्सर्वान्पृष्ट्वा कुशलमन्ततः ।
आसने काञ्चने शुभ्रे निषसाद महामनाः ॥ २
अनुज्ञातास्तु ते सर्वे कृष्णेनामिततेजसा ।

---

29 Before 29, G1 ins. युधि°. — 29^{ab} = 1. 188. 13^{ab}. — b) Ś1 K1 नीयते. K0.3.4 Ñ1 B Da D2.4.5 मनः; G3 रतिः. — c) K1 एवमेव; Ñ1 एवं च मे; D5 एवं चैषा. K2 मतं मह्यं. — d) Ñ V1 B Dn D1.2.4 मम चैतन्; Da सर्वमेतन्; S ममापि च. — After 29, S ins.:

1908* आश्रमे रुद्रनिर्दिष्टाद्व्यासादेतन्मया श्रुतम् ।

30 T1 om. 1. 187. 30–188. 6. — a) Ñ1 धर्म एव; S धर्म एष (G2 -वित्तां; G3 -विरत्वा). — b) K0 Da चरेयम्; K2 चरित्रम्; K4 Ñ1 चरेलम्; B6 D2.5 चरेमम्. K4 B6 Da D2.5 मा विचारयन् (Da °रय). S (T1 om.) विचार्यैवं (G6 °र्यैव; M5 यस्मादेवं) करोम्यहं. — c) Ñ3 S (except G1; T1 om.) तत्र (for तेऽत्र). Ñ1 मा च तत्र विशंको भूः; Ñ2.3 V1 Dn D1 मा च शंका तत्र ते स्यात्. — K0 om. from ऽत्र (in 30^{c}) up to 31^{a}. — d) Ñ1 कदाचिदपि. S (T1 om.) न ह्यधर्मे मतिर्मम.

31 T1 om. 31; K0 om. 31^{a} (cf. v. l. 30). Ś1 K1 S om. उवाच (T1 om. the ref.). — a) Ś1 कौंतेय कुंती च (by transp.). — c) S (T1 om.) कथयित्वेति°. — d) K0 यत् (for श्वः). K1 S (except G5.6 M5; T1 om.) काल्ये.

32 T1 om. 32 (cf. v. l. 30). Ś1 K1.3 D2 S om. उवाच. — a) Ñ1 वचः सर्वे. — b) Ś1 K1 सानुत; M6–8 पांडवाः (for भारत). — c) S (T1 om.) ततो (for अथ). — d) S (T1 om.) आजगाम (G1 M6.8 °गामा°) विचिंतितः (G2 आससाद महामुनिः).

Colophon om. in T1. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K3 द्रौपदीविवाह; K0–2.4 Ñ3 B Da Dn1. n2 D2.4.5 T2 G3.4 M5.8 द्रौपदीस्वयंवर. — *Adhy. name:* K0.3.4 द्रुपदविमर्शः; T2 G3.4 द्रुपदयुधिष्ठिरसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn2 194; D4m 198; D5 G2 145; T2 G4–6 146; G1.3 148; M 147. — *S'loka no.:* Dn 33; M3 36. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 7232.

188

1 T1 om. 1 (cf. v. l. 1. 187. 30). Ś1 K1.3 D2 S om. उवाच. — b) Ś1 K D5 द्रुपद°; S (T1 om.) पांचाल° (G2 पार्थिव°). S (T1 om.) महारथः. — d) Ś1 K व्यासं (for कृष्णं). Ñ2.3 B D (except D5) सर्वे (for दृष्ट्वा). N (except V1) -भ्यवाद(K1 °च)यन्.

2 T1 om. 2 (cf. v. l. 1). — a) T2 G (except G1.6) प्रत्यनंदत्. Ñ2.3 B Dn D1.2.4 स तां पूजां. K2 तेनाभिनंदिताः सर्वे. — b) K0 Da Dn1 दृष्ट्वा. K2.3 D2 S (T1 om.) च कुशलं ततः. — c) K1 Ñ2.3 B5 Dn शुद्धे. K2 आसनेषु महार्हेषु; V1 आसने रुचिरे सृष्टे. — d) S (T1 om.) °मुनिः (M8 °मतिः). K2 निषेदुस्ते परंतपाः.

3 T1 om. 3 (cf. v. l. 1); K2 om. 3; G2 om. 3–4. — a) Ñ1 ततः; G5 च ते (for तु ते). — b) Ś1 K (K2 om.) व्यासेन (for कृष्णेन). K3 अमितबुद्धिना; D5 अक्लिष्टकर्मणा. — d) Ś1 K (K2 om.) ते परंतपाः (Ś1 K1 °प); D5 ते महातपाः (for द्विपदां वराः).

आसनेषु महार्हेषु निषेदुर्द्विपदां वराः ॥ ३
ततो मुहूर्तान्मधुरां वाणीमुच्चार्य पार्षतः ।
पप्रच्छ तं महात्मानं द्रौपद्यर्थे विशां पतिः ॥ ४
कथमेका बहूनां स्यान्न च स्याद्धर्मसंकरः ।
एतन्नो भगवान्सर्वं प्रब्रवीतु यथातथम् ॥ ५

व्यास उवाच ।

अस्मिन्धर्मे विप्रलब्धे लोकवेदविरोधके ।
यस्य यस्य मतं यद्यच्छ्रोतुमिच्छामि तस्य तत् ॥ ६

द्रुपद उवाच ।

अधर्मोऽयं मम मतो विरुद्धो लोकवेदयोः ।
न ह्येका विद्यते पत्नी बहूनां द्विजसत्तम ॥ ७
न चाप्याचरितः पूर्वैरयं धर्मो महात्मभिः ।
न च धर्मोऽप्यनेकस्थश्चरितव्यः सनातनः ॥ ८
अतो नाहं करोम्येवं व्यवसायं क्रियां प्रति ।
धर्मसंदेहसंदिग्धं प्रतिभाति हि मामिदम् ॥ ९

धृष्टद्युम्न उवाच ।

यवीयसः कथं भार्यां ज्येष्ठो भ्राता द्विजर्षभ ।
ब्रह्मन्समभिवर्तेत सद्वृत्तः संस्तपोधन ॥ १०
न तु धर्मस्य सूक्ष्मत्वाद्गतिं विद्मः कथंचन ।
अधर्मो धर्म इति वा व्यवसायो न शक्यते ॥ ११
कर्तुमस्मद्विधैर्ब्रह्मंस्ततो न व्यवसाम्यहम् ।
पञ्चानां महिषी कृष्णा भवत्विति कथंचन ॥ १२

युधिष्ठिर उवाच ।

न मे वागनृतं प्राह नाधर्मे धीयते मतिः ।
वर्तते हि मनो मेऽत्र नैषोऽधर्मः कथंचन ॥ १३
श्रूयते हि पुराणेऽपि जटिला नाम गौतमी ।

C. 1. 7295
B. 1. 196. 14
K. 1. 211. 14

---

4 T1 G2 om. 4 (cf. v. l. 1, 3). — ^b) G6 वाचम्. — ^c) B1.3 पर्यपृच्छन्महा°. — ^d) Ñ1.2 V1 Dn D1 S (T1 G2 om.) द्रौपद्यर्थं. K (except K1) Ñ1.2 V1 Da Dn D1 विशां पते; Ñ3 B D4 स्वयंवरे; D2.5 महामते; S (T1 G2 om.) महामुनिं.

5 T1 om. 5 (cf. v. l. 1). Before 5, S (except T1) ins. द्रुपदः. — ^a) V1 न चैवैका ब°. — ^b) Ś1 K1 वा (for च). Ñ3 Dn D1 धर्मपत्नी न संकरः. — ^c) Ñ2.3 Dn D1.5 एतन्मे.

6 T1 om. 6 (cf. v. l. 1). K1.2 S om. उवाच. — ^a) D5 विरुद्धे हि; G1 M विप्रलुप्ते; Cd as in text. Cf. Winternitz, *JRAS*. 1897. 740 (footnote 1). — ^b) K4 कथं (for लोक-). K (except K3) °धिनि; B3 °धने; D3 °विरुद्धके; S (T1 om.) °धिते. — ^d) K2.4 M (except M8) तत्त्वतः (for तस्य तत्).

7 Ś1 K1.2 S om. उवाच. — ^a) K0.4 मम मतिः. Ñ1 अधर्मोयं मतो विद्धि. — ^b) K0 विरुद्धो वेदलोकयोः; G2 लोकवेदविरुद्धयोः. — ^c) Ñ1 युज्यते. T1 भार्या (for पत्नी).

8 G2 om. 8^c–11^b. — ^a) Ś1 K0.1.3 अनेकः सन्; K2 अनेकस्मिन्. K4 Ñ V1 B D न चाप्यधर्मो विद्वद्भिः. — ^d) Ñ V1 B D कथंचन (for सना°).

9 G2 om. 9 (cf. v. l. 8). — ^a) K0.4 Ñ3 V1 D1 T1 G1 ततो; Ñ3 कथं (for अतो). Ñ2.3 V1 Da D1.2 S °म्येनं (M6-8 °म्येतत्); B °म्येतं. — ^b) T3 G3-6 सुतां प्रति; G1 तु यां प्रति. — ^c) Ñ2.3 V1 Dn धर्मः सदैव संदिग्धः. — ^d) B Da D2.4 च; T1 G6 ह (for हि). K3 मम त्विदं; Ñ1 हि मापि च; Ñ2.3 Dn D1 हि मे त्वयं.

10 G2 om. 10 (cf. v. l. 8). Ś1 K1 S om. उवाच. — ^b) G3 भ्राता ज्येष्ठो (by transp.). Ś1 K1 नरर्षभ. — ^d) N3 संभृतः सन्; V1 न सद्वृत्तम्.

11 G2 om. 11^ab (cf. v. l. 8). — ^a) D5 सूक्ष्मस्य. — ^b) K3 T3 G1.3-5 विद्म; D5 T1 G6 वेद्मि; M6 विदुः. B6 D2 न कं(D2 कां)चन. — Ñ1 (hapl.) om. 11^c–12^d. — ^c) T1 G1.5.6 M च (for वा). G2 न च धर्मोधर्म इति.

12 Ñ1 om. 12 (cf. v. l. 11). — ^a) V1 °द्विधैर्युक्तं. — ^b) T3 G3-6 अतो न; M6-8 ततोन्य- (M6 °न्यद्). Ñ3 B (except B3) D ततोयं न (D5 च) व्यवसते (B3 D1 °ति); T1 न व्यवस्याम्यहं ततः.

13 13^ab = 1. 187. 29^ab. — Ś1 K1.3 S om. उवाच. — ^b) K0.2.4 विद्यते (for धीयते). Ñ1.3 B Da D2.4 मनः. — ^c) S (except T1) च (for हि). K4 निमित्तो मे; B5 मनो मे तु. — ^d) Ś1 K1.4 G2 नैष धर्मः; Da1 नैको धर्मः.

14 ^a) K1 D5 transp. हि and अपि. S पुराणेषु. — ^b) S जटिलो नाम गौतमः. — After 14^ab, S ins.:

1909* तस्य पुत्री महाप्राज्ञा गौतमस्य यशस्विनी ।

[T3 G2.4 जटिलस्य (for गौतम°). G3 यशस्विनः.]

— ^c) K2 ऋषि मे ध्यायिनवती (sic); B1m Cd ऋषी-नुद्दाहितवती. — ^d) K0.2.4 Ñ2.3 V1 B1.3 Dn D1.2 S सस (as in text); the rest सर्वे-. K0 वरे; K2.3 N V1

C. 1. 7205 B. 1. 190. 14 K. 1. 211. 14

ऋषीनध्यासितवती सप्त धर्मभृतां वर ॥ १४
गुरोश्च वचनं प्राहुर्धर्मं धर्मज्ञसत्तम ।
गुरूणां चैव सर्वेषां जनित्री परमो गुरुः ॥ १५
सा चाप्युक्तवती वाचं भैक्षवद्भुज्यतामिति ।
तस्मादेतदहं मन्ये धर्मं द्विजवरोत्तम ॥ १६

कुन्त्युवाच ।

एवमेतद्यथाहायं धर्मचारी युधिष्ठिरः ।
अनृतान्मे भयं तीव्रं मुच्येयमनृतात्कथम् ॥ १७

व्यास उवाच ।

अनृतान्मोक्ष्यसे भद्रे धर्मश्चैष सनातनः ।
न तु वक्ष्यामि सर्वेषां पाञ्चाल शृणु मे स्वयम् ॥ १८
यथायं विहितो धर्मो यतश्चायं सनातनः ।
यथा च प्राह कौन्तेयस्तथा धर्मो न संशयः ॥ १९

वैशंपायन उवाच ।

तत उत्थाय भगवान्व्यासो द्वैपायनः प्रभुः ।
करे गृहीत्वा राजानं राजवेश्म समाविशत् ॥ २०
पाण्डवाश्चापि कुन्ती च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
विचेतसस्ते तत्रैव प्रतीक्षन्ते स्म तावुभौ ॥ २१
ततो द्वैपायनस्तस्मै नरेन्द्राय महात्मने ।
आचख्यौ तद्यथा धर्मो बहूनामेकपत्निता ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

B Dn D1.2.4.5 वरा; Da1 वरा:; Da2 वर:; S (except G3) वरान्. — After 14, K4 Ñ1.2 V1 (om. line 1) Dn D4.5 S ins.:

1910* तथैव मुनिजा वार्क्षी तपोभिर्भावितात्मनः ।
संगताभूद्दश भ्रातॄनेकनाम्नः प्रचेतसः ।

[(L. 1) K4 मनुजा वार्क्षी; T G3.4(by corr.).6 मृगशावाक्षी. G1 लाक्षी; G8 दक्षी (for वार्क्षी). S भावितान्मुनीन् (M8 °नृपीन्). — (L. 2) T1 G1 M दशोपतस्थुषी भ्रा°; T3 G4-6 दशाभजदृषीन्भ्रा°; G2 दशागच्छत्सुमहर्षीन्; G3 दश प्राचेतसो भ्रा°.]

15 a) K3 तद्; Ñ2.3 Dn D1 हि (for च). — b) Ś1 K Ñ2.3 Da Dn धर्म्यं. B6 D1 S धर्मभृतां वरा: (B6 D1 T1 M6 वर; G6 वर:; G6 वरं). — d) D4 T1 G1 जननी (for जनित्री). Ñ2.3 Dn D1 माता परमको गुरुः.

16 a) Ś1 K D5 राजन्; Ñ1 वाक्यं; V1 पार्थं; S वाचा. — b) Some MSS. भैक्ष्यवद्. — c) K0.3.4 Ñ B (except B6) Da D4 एतमहं; V1 एतन्मतं. — d) K1.3 धर्म्यं. Ñ3 V1 Dn D1 S परं धर्मं द्विजो(G4 नृपो)त्तम (T1 परं द्विजवरोत्तम).

17 Ś1 K1 S कुंती (T1 पृथा) (all om. उवाच). — After the ref., S (except T1 G3.5.6) ins.:

1911* मुज्यतां भ्रातृभिः सार्धमित्यर्जुनमचोदयम् ।

— a) K2 (*sup. lin.*) Ñ2.3 B D यथा प्राह (D5 चाहं); K3.4 T3 यथा चाहं; G2 यथाहार्यं G5 यथाभार्या; G6 यथाभार्यः. — d) Ś1 K1 Ñ2.3 V1 B5 D (except Da) मुच्येहम्.

18 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) Some MSS. मोक्षसे. — b) Ñ1 धर्मश्चापि; D6 धर्म एष. — D2.3 (hapl.) om. 18c–19b. — c) K4 Ñ2.3 V1 B Dn1 D4 T3 G2-6 नतु; Ñ1 न प्र°; T1 न हि. Ś1 प्रेक्ष्यामि; K1 प्र°; M3 पश्यामि (*inf. lin.* as in text). — d) K V1 Da पांचाल्य. S वचः.

19 D2.5 om. 19ab (cf. v. l. 18). — c) B5.6 Da D2.4 प्राह च (by transp.); S चाप्याह (G1 चाह स).

20 K1.3.4 D2 S om. उवाच. — a) M6-8 अथ उ°. — b) S कृष्णद्वैपायनः. Ñ3 स्वयं; B Da D2.4 शुचिः (for प्रभुः). — d) V1 वासवेश्म.

21 a) K2 B5.6 Da त्वपि; K3 चैव; D5 S त्वथ (for चापि). — b) K2.4 पार्थिवः (for पार्षतः). — c) K4 Ñ V1 B D विविशुस्तेपि (Dn D1 °शुर्यत्र) तत्रैव; S मिथः कथाभिस्ते तत्र. — d) D5 S (except T1 G6) °क्षंति.

22 a) T G (except G1) द्वैपायनस्ततस्तस्मै (by transp.). — b) S विशां पते. — c) K1 तत्र यो धर्मो; Ñ1 D3 तद्यथाधर्मं; V1 तद्यथावृत्तं. — After 22, K4 D4 S ins.:

1912* यथा देवा ददुश्चैव राजपुत्र्याः पुरा वरम् ।
धर्माद्यास्तपसा तुष्टाः पञ्चपतीत्वमीश्वराः ।

[(L. 2) K4 विप्राद्याः; D4 ब्रह्माद्याः. K4 ईश्वरात्.]

Colophon. *Major parvan:* T3 G M संभव (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K1.2 B1 Dn D5 T3 G3.4 M3.5 द्रौपदी(M5 om.)स्वयंवर; K3 द्रौपदीविवाह; B5 वैवाहिक; T1 संभव; to it B1.5 add पंचेंद्रोपाख्यान. Ñ3 B3.6 Da D2.4 (all om. the sub-parvan name) mention only पंचेंद्रो(B3.6 °द्रियो)पाख्यान. — *Adhy. name:* K0.3.4 व्यासागमनं; T3 G1.2.4 व्यासद्रुपदसंवादः — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 195;

१८९

व्यास उवाच ।

पुरा वै नैमिषारण्ये देवाः सत्रमुपासते ।
तत्र वैवस्वतो राजञ्शामित्रमकरोत्तदा ॥ १

ततो यमो दीक्षितस्तत्र राज-
न्नामारयत्किंचिदपि प्रजाभ्यः ।
ततः प्रजास्ता बहुला बभूवुः
कालातिपातान्मरणात्प्रहीणाः ॥ २

ततस्तु शक्रो वरुणः कुबेरः
साध्या रुद्रा वसवश्चाश्विनौ च ।
प्रणेतारं भुवनस्य प्रजापतिं
समाजग्मुस्तत्र देवास्तथान्ये ॥ ३

ततोऽब्रुवँल्लोकगुरुं समेता
भयं नस्तीव्रं मानुषाणां विवृद्ध्या ।
तस्माद्भयादुद्विजन्तः सुखेप्सवः
प्रयाम सर्वे शरणं भवन्तम् ॥ ४

ब्रह्मोवाच ।

किं वो भयं मानुषेभ्यो यूयं सर्वे यदामराः ।
मा वो मर्त्यसकाशाद्वै भयं भवतु कर्हिचित् ॥ ५

देवा ऊचुः ।

मर्त्या ह्यमर्त्याः संवृत्ता न विशेषोऽस्ति कश्चन ।
अविशेषादुद्विजन्तो विशेषार्थमिहागताः ॥ ६

ब्रह्मोवाच ।

वैवस्वतो व्यापृतः सत्रहेतो-
स्तेन त्विमे न म्रियन्ते मनुष्याः ।

C. 1. 7231
B. 1. 197. 7
K. 1. 214. 7

D4 m 199; D5 G2 146; T1 175 (read 195); T2 G4-6 147; G1.3 149; M 148. — *S'loka no.:* Dn 23; M3 24. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 7255.

☞ A passage of nearly 120 lines, comprising two addl. adhy., given in App. I (No. 100), is ins. in D4 S after adhy. 188, in K4 after 1. 189. 49. ❀ Nīl.: अत्र यत्तद्देवा ददुरित्यादिना त्रिपथगां नदीमित्यन्तो नारायण्युपाख्यानग्रन्थोऽध्यायद्वयात्मकः क्वचित्पुस्तके पठ्यते । ❀ Nīl.'s यत्तद्देवा is no doubt a v. l. of यथा देवा of 1912*.

189

1 Ś1 K1 D4 S om. उवाच. — a) Many S MSS. नैमिशा°; cf. v. l. 1. 1. 1 etc. — b) B Da D2.4 सत्रं समासते.

2 ab) K0.1.4 Ñ2.3 B1.3.6 Dn D2 G3.4.6 M6-8 कंचिद्. K0.2.4 इह; B5 इव (for अपि). K1 प्रजासु; Ñ2.3 B3.6 D (except D4.5) G1 प्रजानां; T2 G4 प्रजा हि. Ñ1 ततो यमो दीक्षितोत्र राजन्नामारयत्प्रजाः (anuṣṭubh !). — d) K4 कालोपि यातो. K0.2.4 Ñ B D G1 मरण° प्रहीणाः. — For 2, V1 subst. a (fragm.) anuṣṭubh stanza:

1913* स तत्र दीक्षितस्तात यमो नामारयत्प्रजाः ।
प्राणिनोऽथ न मृताश्च * * * * * * * * * ।

3 a) Ñ2.3 V1 B D सोमश्च (D5 °स्तु); S (except M3.5) ततश्च. — b) V1 साध्यादित्या. K2.3 Ñ V1 B D T1 वसवोथाश्वि°. — c) Ñ2 B3.6 Da Dn2 D1.2 प्रजापतिर्भुवनस्य प्रणेता.

4 b) Ñ1 B1.5 भयं तीव्रं; Ñ2.3 V1 B3.6 D (except D5) भयात्तीव्रान्. K1 S प्रवृध्या. — c) Ś1 सर्वे स्म (m as in text); K2 सुखेच्छाः; D5 स्म सर्वे (for सुखे°). — d) Ś1 K1.2 इयाम; K0.3.4 याताः स्म; D5 व्रजाम; G1 भजाम (for प्रयाम). G1 भजंतः (for भवन्तम्). Ñ1 व्रजाम भो परेशं वै भवंतं.

5 N पितामह उ° (Ś1 K1 om. उ°). S ब्रह्मा (G3.6 om. the ref.). — G2 (hapl.) om. 5–6. — b) Ś1 सदामराः. — c) K2 Ñ1 S (G2 om.; G3 before corr.) न (for मा). — d) S (G2 om.) भवति. V1 कुत्रचित्. Ś1 K Ñ Dn D1.2.5 भयं भवितुमर्हति.

6 G2 om. 6 (cf. v. l. 5). Ś1 K1 S om. ऊचुः. — a) K2 मर्तव्यमर्त्याः; Ñ2.3 V1 B D (except D5) मर्त्या अमर्त्याः. Ś1 संपन्ना; K2 B3 D2 °भूता; Da °जाता. — b) Ñ3 V1 B5 विशेषो नास्ति (by transp.). — d) B3.5 Da D2.4 उपागताः. B6 विपादं समुपागताः.

7 Ś1 K1-3 Ñ B3.4.6 D भगवानुवाच; K0.4 V1 B1 पितामह उ°; S ब्रह्मा. — b) K0.2.4 तस्मात्त्विमे. — c) T2 G4 तस्मिन्हि कार्ये (sic). D5 कृतसत्र°. — d) Ś1 T1

C. 1. 7261
B. 1. 197. 7
K. 1. 214. 7

तस्मिन्नेकाग्रे कृतसर्वकार्ये
तत एषां भवितैवान्तकालः ॥ ७
वैवस्वतस्यापि तनुर्विभूता
वीर्येण युष्माकमुत प्रयुक्ता ।
सैषामन्तो भविता ह्यन्तकाले
तनुर्हि वीर्यं भविता नरेषु ॥ ८

व्यास उवाच ।

ततस्तु ते पूर्वजदेववाक्यं
श्रुत्वा देवा यत्र देवा यजन्ते ।
समासीनास्ते समेता महाबला
भागीरथ्यां ददृशुः पुण्डरीकम् ॥ ९
दृष्ट्वा च तद्विस्मितास्ते बभूवु-
स्तेषामिन्द्रस्तत्र शूरो जगाम ।
सोऽपश्यद्योषामथ पावकप्रभां
यत्र गङ्गा सततं संप्रसूता ॥ १०
सा तत्र योषा रुदती जलार्थिनी
गङ्गां देवीं व्यवगाह्यावतिष्ठत् ।
तस्याश्रुबिन्दुः पतितो जले वै
तत्पद्ममासीदथ तत्र काञ्चनम् ॥ ११
तदद्भुतं प्रेक्ष्य वज्री तदानी-
मपृच्छत्तां योषितमन्तिकाद्वै ।
का त्वं कथं रोदिषि कस्य हेतो-
र्वाक्यं तथ्यं कामयेह ब्रवीहि ॥ १२

स्त्र्युवाच ।

त्वं वेत्स्यसे मामिह यासि शक्र
यदर्थं चाहं रोदिमि मन्दभाग्या ।
आगच्छ राजन्पुरतोऽहं गमिष्ये
द्रष्टासि तद्रोदिमि यत्कृतेऽहम् ॥ १३

M6-8 तत एवैषां; K3 G3 ततस्तेषां; Ñ1 तत्र एषां; B5 तत्तु एषां; T3 G4 तं चैतेषां; G5 ततश्चैतेषां. K2 Ñ3 B Da D2.4 भविता ह्यंतकालः; K3 Ñ1 भवितांत°; K4 भवितेति कालः; G1 भवितैषांत°.

8 a) K2 Ñ V1 B D S एव (T1 इह) (for अपि). K1 हि भूता; K2 Ñ1.3 B1m.3.5 Dn1 D1 विभूषिता; Ñ2 B1.6 Da Dn2.n3 D2.4.5 विभक्ता; V1 प्रयुक्ता; S हि भूत्वा (for विभूता). — b) V1 अंशेन (for वीर्येण). Ś1 K0.3.4 Ñ1 इति; K1 अति; K2 D1 T1 अनु- (for उत). Ś1m K1 Ñ2.3 B (except B6) D °वृद्धा; Ñ1 °वृत्ता; V1 °भूता (for °युक्ता). — c) G2 यमो; M5 ह्यंतो. Ś1 K1 रुपिता (for भविता). K3 सत्रकाले. — d) K2.3 Ñ2.3 V1 B D (D5 by corr.) न तत्र (D1 तेनात्र); Ñ1 मेने हि (for तनुर्हि). K1 भवितामरेषु; K3 भविता वै न°. S नियच्छध्वं मोहमसित्रसाह्राः.

9 Ś1 K1 S om. उवाच (T3 G3-4.6 M3 om. the ref.). — a) B5.6 Da D2.4 च (for तु). B3 तद् (for ते). Ś1 T3 G3.4 पूर्वजं; Ñ1 पूर्वजा; G1 पूजयन्. — b) N2.3 Dn S जग्मुर् (M6-8 गता) (for the first देवा). — c) G3 समवेता. K3 महांतो. K2 °सीनास्तेपि महाबलाय. — d) B3 भीमरथ्यां (m as in text).

10 b) Ñ1.3 B (except B6) D2 वीरो; B3m Cd शूरो (as in text). — c) D5 पावकाभां. K3 योषामपश्यत्स च पावकाभां. — d) D5 गंगा यत्र (by transp.). S वै प्रभूता (for संप्र°). K0 संप्रसूता सततं यत्र गंगा; K2.4 Ñ2.3 V1 B1.3.5 Dn D1.4 Arjp यत्र देवी गंगा सततं प्रसू(B1.3 संप्रसू; D4 प्रभू)ता; B6 Da D2 सा तत्र देवी सततं बभूव.

11 a) K3 जलांतर्; T1 जलार्थी; G1 जलांतरे. — b) Ś1 व्यवगाढावतिष्ठत्; K0.4 अवगाह्यावति°; K1 Ñ V1 B Da1 Dn व्य(Ñ1 चा; V1 अ)वगाह्य व्यति°; K2 विगाह्यावति°; D1 व्यवगाह्य ति°. — c) K1 V1 B3 Da T G (except G1.6) तद्(T3 °दा)श्रु°. K2 Ñ2.3 V1 B D M3 जले यस्.

12 a) K3 शुभे; K3m Ñ2.3 V1 B D (except D5) भद्रे; S कुतो (for कथं). — d) Ś1 K2-4 Ñ V1 B1.3.5 D (except Da2 D1) T3 G (except G2) कामयेहं; K1 °यैतद्; T1 °ये प्र-. V1 B3 D1.2 G1 ब्रवीमि; D5 °षि. B6 D4 ब्रूहि वरांगने त्वं (for कामयेह ब्र°).

13 S (but not Ś1 K1!) om. उवाच. — a) V1 त्वं पृच्छसे. — b) Ś1 K0.1.3 V1 वा; K4 वै (for चाहं). T3 G3-5 M मंदभागा. — c) V1 त्वरितो (for पुरतो). N (except Ñ1) G2 om. अहं. — d) Ś1 K0.1.4 Da D5 T G3.4 यद् (for तद्). Ś1 K (except K3) Ñ1 D5 यस्य हेतोः; Da तत्कृतेहं (Da1 °ते ह).

14 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) Ñ2.3 V1 B1.6 D (except Da1 D1) सिंहासनस्थं. — d) G1.6 (sup. lin.) क्रीडंतमैक्षद्.

15 a) K3 विद्धीह विश्वं. Ñ2.3 Dn1.n3 D1 विद्वन्; Cd

व्यास उवाच ।

तां गच्छन्तीमन्वगच्छत्तदानीं
　सोऽपश्यदारात्तरुणं दर्शनीयम् ।
सिंहासनस्थं युवतीसहायं
　क्रीडन्तमक्षैर्गिरिराजमूर्ध्नि ॥ १४

तमब्रवीद्देवराजो ममेदं
　त्वं विद्धि विश्वं भुवनं वशे स्थितम् ।
ईशोऽहमस्मीति समन्युरब्रवी-
　द्दृष्ट्वा तमक्षैः सुभृशं प्रमत्तम् ॥ १५

क्रुद्धं तु शक्रं प्रसमीक्ष्य देवो
　जहास शक्रं च शनैरुदैक्षत ।
संस्तम्भितोऽभूदथ देवराज-
　स्तेनेक्षितः स्थाणुरिवावतस्थे ॥ १६

यदा तु पर्याप्तमिहास्य क्रीडया
　तदा देवीं रुदतीं तामुवाच ।
आनीयतामेष यतोऽहमारा-
　न्मैनं दर्पः पुनरप्याविशेत ॥ १७

ततः शक्रः स्पृष्टमात्रस्तया तु
　स्रस्तैरङ्गैः पतितोऽभूद्धरण्याम् ।
तमब्रवीद्भगवानुग्रतेजा
　मैवं पुनः शक्र कृथाः कथंचित् ॥ १८

विवर्तयैनं च महाद्रिराजं
　बलं च वीर्यं च तवाप्रमेयम् ।
विवृत्य चैवाविश मध्यमस्य
　यत्रासते त्वद्विधाः सूर्यभासः ॥ १९

स तद्विवृत्य शिखरं महागिरे-
　स्तुल्यद्युतींश्चतुरोऽन्यान्ददर्श ।
स तानभिप्रेक्ष्य बभूव दुःखितः
　कच्चिन्नाहं भविता वै यथेमे ॥ २०

ततो देवो गिरिशो वज्रपाणिं
　विवृत्य नेत्रे कुपितोऽभ्युवाच ।
दरीमेतां प्रविश त्वं शतक्रतो
　यन्मां बाल्यादवमंस्थाः पुरस्तात् ॥ २१

उक्तस्त्वेवं विभुना देवराजः
　प्रवेपमानो भृशमेवाभिषङ्गात् ।
स्रस्तैरङ्गैरनिलेनेव नुन्न-
　मश्वत्थपत्रं गिरिराजमूर्ध्नि ॥ २२

स प्राञ्जलिर्विनतेनाननेन

C. 1. 7293
B. 1. 197. 23
K. 1. 214. 23

विश्वं (as in text). K3.4 वशे स्थितं भुवनं विद्धि सर्वं. — d) Ñ1 समक्षैस्तु भृशं; Da D2.4.5 M5 तमक्षेषु भृशं. Ś1 प्रदीवितं; K (except K3) Ñ1 D5 प्रसक्तं.

16 a) K0 Ñ2.3 V1 B D च; Ñ1 S (except M3.5) स (G3 सु-) (for तु). — b) Ñ1 D5 शनकैर् (for च शनैर्). Ś1 K Ñ1 D5 G6 उदीक्ष्य; B6 D4 उदैक्षत. — c) K4 G3 स स्तंभितो.

17 a) Ś1 K0.1.4 च (for तु). Ś1 पर्याप्तिम्; K0 Ñ1 S (except G4) पर्याप्तिर्; Cd as in text. Ś1 K0.1 इवास्य क्रीडया (K0 दीव्यतः); S (except G4) इवा(T3 इहा)क्षक्रीडया (G1 °क्षविक्रियायां; G3 °क्षक्रीडावान्; G6 °क्षक्रीडायां; M °क्षक्रीडायास्) (for इहास्य क्री°). — b) Ś1 K (except K3) Ñ1 तदा स (Ñ1 तु) देवीं. G5 कुमतीं (for रुदतीं). M3.5 तामवोचत्. — c) T G2-6 ततोम(T1 G3.6 °ह)मारान्; G1 यमोहमारान्. — d) Ś1 K1 Ñ1 D1 G1 मैवं; Ñ3.3 Dn T1 M3.6 नैनं. Ś1 K1 Ñ1 पुनरस्यावि°; K4 पुनेरवावि°; B5 पुनरावि°; D4.5 पुनरभ्यावि°; T1 °विशेद्दै; G1 पुनराविवेश; G2 पुनरप्याविवेश.

18 a) S तदा. K4m दृष्टमात्रस्तु तेन. — c) K3 D2 ततोब्रवीद्. Ñ3 उग्रकर्मा. — d) T3 G3 जातु (for शक्र).

19 a) K4 Ñ2 V1 B3 Dn D2.4.5 निवर्तय; Cd as in text. V1 B (except B1) Da1 D4 एतं. K3 महेंद्रराजं. — b) Dn1.n2 D1 तथाप्र°; G1 तदाप्र°. — c) K4 Ñ2.3 V1 B D छिद्रस्य (for विवृत्य). T3 G4 च त्वं विश. Ś1 (by corr.) K1 चैवावगमस्य सम्यग्.

20 a) K2.3 Ñ2.3 V1 B D (except D2) विवरं (for शिखरं). — b) S om. अन्यान्. — c) Ñ1 D5 अभिज्ञाय च°. — d) S (except M5) कथं नाहं.

21 b) T1 G6 रुपितोभ्युवाच. — c) T1 दरीं गिरेस्त्वां. — d) K1 G1 M3.5 यन्मा; G2 यदा; M6-8 यस्माद्.

22 b) K Ñ V1 B1.5 Da Dn D1.2.4 M3 प्रा(Da Dn1 प्र)वेपनार्तो (K1 प्रवेपस्रार्तो); B3.6 D5 M5 प्रवेपि(B3 D5 °प)तांगो. — c) K3 D2.4 G1 अनिलेनैव; D1 T3 G2 अनिलैरेव. — d) D1.4 अश्वत्थपर्णं. B5.6 Da M6-8 °मूर्धनि.

C. 1. 7299
B. 1. 197. 23
K. 1. 214. 23

प्रवेपमानः सहसैवमुक्तः ।
उवाच चेदं बहुरूपमुग्रं
द्रष्टा शेषस्य भगवंस्त्वं भवाय ॥ २३
तमब्रवीदुग्रधन्वा प्रहस्य
नैवंशीलाः शेषमिहाप्नुवन्ति ।
एतेऽप्येवं भवितारः पुरस्ता-
त्तस्मादेतां दरिमाविश्य शेध्वम् ॥ २४
शेषोऽप्येवं भविता वो न संशयो
योनिं सर्वे मानुषीमाविशध्वम् ।
तत्र यूयं कर्म कृत्वाविषह्यं
बहूनन्यान्निधनं प्रापयित्वा ॥ २५
आगन्तारः पुनरेवेन्द्रलोकं
स्वकर्मणा पूर्वजितं महार्हम् ।
सर्वं मया भाषितमेतदेवं
कर्तव्यमन्यद्विविधार्थवच्च ॥ २६

पूर्वेन्द्रा ऊचुः ।

गमिष्यामो मानुषं देवलोका-
द्दुराधरो विहितो यत्र मोक्षः ।
देवास्त्वस्मानादधीरञ्जनन्यां
धर्मो वायुर्मघवानश्विनौ च ॥ २७

व्यास उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा वज्रपाणिर्वचस्तु
देवश्रेष्ठं पुनरेवेदमाह ।
वीर्येणाहं पुरुषं कार्यहेतो-

---

23 a) Ś1 निर्गतेन; Ś1m K1 निष्प्रभेन; K0 विगतेन (for विनतेन). K3 आननैक्षत्. Ñ2.3 V1 D (except D1.4) °लिवैं वृषवाहनेन. — c) Ñ B1 D (except D1.2.4) T1 G1 M देवं (for चेदं). K3 °रूपं तमुग्रं. — d) K2 द्दष्टा; K3 स्रष्टा; K4 द्रष्टासि; B6 S (except M8) दृष्ट्वा (for द्रष्टा). Ñ1 Dn3 अद्याशेषस्य (for द्रष्टा शे°). S शेषं (for शेषस्य). Ñ V1 B D भुवनस्य (for भगवन्). Ñ V1 B Dn1.n3 D3.5 भवाय:; T1 G1.2.5.6 प्रसीद; T3 G3.4 प्रयच्छ. Cd द्रष्टाशेषस्य (=सर्वज्ञः). — Cf. Winternitz, *JRAS*. 1897. 743 (and footnote 2).

24 a) Ñ1.3 Dn D1 Cd उग्रवर्चाः. — b) Ñ1 S नै(Ñ1 ए)वंविधाः; Cd as in text. K0.4 क्लेशम्; K1 श्रेष्ठम्; D5 श्रेयः (for शेषम्). K3 D5 इव; G6 अव- (for इह). K3 °शीलाः क्लेशभाजो भवंति. — c) T3 G4 भवतः पुरस्तात्; G3 भगवन्वै पुर°. — d) D4 om. तस्माद्; B2.6 om. एतां. K4 Ñ1 एनां; D5 एतां त्वं; S एते (G6 एनद्) (for एतां). Ś1 K1 D1.5 आविशध्वं (D5 °स्व); K0 आविशेष; K2.4 आविश्यसेध्व (K4 °से त्वं); K3 Ñ2.3 B1.5m Dn आविश्य शेध्व; Ñ1 एवाविशाद्य; V1 B5 आविश्य तिष्ठ; B3 आविश्येह शेध्व; B3m.6 Da D4 आविशात्रैव शेध्व; D2 आविशेध्वेवं; S एनां प्रविष्टाः.

25 a) K0.3.4 Da D3 शेषा (Da1 D3 °षो) ह्येवं; Ñ V1 B (B3 marg.) Dn D1 तत्र ह्येवं (B3 orig. शेषाप्येवं); D4 (by corr.) S एषा भार्या. K4 Ñ V1 B Dn D1.3 भवितारो न. Ś1 K1 नैव (for वो न). K3 तामसंशयं. — b) S °षीं संविश°. — c) K3 तत्ते; T1 तत्रापि (for तत्र). — d) T3 G3.4 बहूनां राज्ञां; G1.2.5 बहूनस्मां; G6 भूभारस्य. K3 V1 B (except B6) D2 प्राप्य चैव. — After 25, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1914* शस्त्रैर्दिव्यैर्मानुषान्योधयित्वा
शूरान्सर्वानाहवे तान्विजित्य ।

26 b) K3 वै पूर्वजितं; S पूज्यमाना. Ś1 K1 M3 महार्हाः; K0.3.4 वै यथार्हं; M8 यथार्हं. — c) K1.3 Ñ1 D5 सर्वं मया भाषिता. Ś1 एवमेव; K0.3.4 B6 Da D3.4.5 G3 M (except M8) एतदेव; K1 एव देव; Ñ1 तत्र देव. — d) K2 B5 D4 एतद्; B6 Da एवं; G2 अन्यं. K3 N2.3 V1 B D °र्थयुक्तं.

27 Ś1 S om. ऊचुः. — a) T1 नरकं (for मानुषं). K2 D1.3 देवलोकं; V1 °रूपं. B6 देवलोकान्नृलोकं; Da (corrupt) देवलोकादन्यलोकं (both om. मानुषं). — b) K1 परावरो; K3 Dn1 दुराधारो; B6 °राधो; S °वा(M3.6-8 °व)रो; Cd as in text. T3 G3-5 निहितो. Ñ1 यत्र लोकः; D5 यत्र धर्मः. — c) Ś1 K M7 तस्माद्; G3 अस्मान्. — d) Ś1 K1 भगवानश्विनौ च. — After 27, K4 Ñ V1 B D G1 ins.:

1915* अस्त्रैर्दिव्यैर्मानुषान्योधयित्वा
आगन्तारः पुनरेवेन्द्रलोकम् ।
[Cf. 1914*.]

28 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) Da2 G1 (by corr.) वज्रपाणेर्; T1 यज्ञपाणेर्. — b) G1 एतद् (for इदम्). — c) Ś1 K (except K2) Ñ1 D5 Cd पुरुषं कर्महेतोर्; B6 Da D2 कर्महेतोर्मनुष्यं. — d) K0.3.4 दास्याम्येषां; K3 Ñ1.3 B6 D2.4 ददाम्येषां. Ś1 D1 पंचमस्. Ś1 K1 तत्प्रसूतं (K1 °तं); D1 मत्प्रसूतः. — After 28, N ins. (a

दद्यामेषां पञ्चमं मत्प्रसूतम् ॥ २८
तेषां कामं भगवानुग्रधन्वा
प्रादादिष्टं सन्निसर्गाद्यथोक्तम् ।
तां चाप्येषां योषितं लोककान्तां
श्रियं भार्यां व्यदधान्मानुषेषु ॥ २९
तैरेव सार्धं तु ततः स देवो
जगाम नारायणमप्रमेयम् ।
स चापि तद्व्यदधात्सर्वमेव
ततः सर्वे संबभूवुर्धरण्याम् ॥ ३०
स चापि केशौ हरिरुद्बबर्ह
शुक्लमेकमपरं चापि कृष्णम् ।
तौ चापि केशौ विशतां यदूनां
कुले स्त्रियौ रोहिणीं देवकीं च ।
तयोरेको बलदेवो बभूव
कृष्णो द्वितीयः केशवः संबभूव ॥ ३१
ये ते पूर्वं शक्ररूपा निरुद्धा-
स्तस्यां दर्यां पर्वतस्योत्तरस्य ।
इहैव ते पाण्डवा वीर्यवन्तः
शक्रस्यांशः पाण्डवः सव्यसाची ॥ ३२
एवमेते पाण्डवाः संबभूवु-
र्ये ते राजन्पूर्वमिन्द्रा बभूवुः ।
लक्ष्मीश्चैषां पूर्वमेवोपदिष्टा
भार्या यैषा द्रौपदी दिव्यरूपा ॥ ३३
कथं हि स्त्री कर्मणोऽन्ते महीतला-
त्समुत्तिष्ठेदन्यतो दैवयोगात् ।
यस्या रूपं सोमसूर्यप्रकाशं
गन्धश्चाग्र्यः क्रोशमात्रात्प्रवाति ॥ ३४
इदं चान्यत्प्रीतिपूर्वं नरेन्द्र

C. 1. 7312
B. 1. 197. 37
K. 1. 214. 37

---

s'loka l):

1916* विश्वभुग्भूतधामा च शिबिरिन्द्रः प्रतापवान् ।
शान्तिश्चतुर्थस्तेषां वै तेजस्वी पञ्चमः स्मृतः ।

[(L. 1) $Ś_1$ K_1 V_1 धृतधामा; K_0 ऋतु°; K_3 $Ñ_2$ Dn $D_{1.5}$ भूत°; $Ñ_{1.3}$ B_3 D_1 द्युत°. K_2 शुचिरिंद्रः.]

29 Before 29, D_5 ins. व्यास उ°; G_5 व्यासः. — ^{a}) T_1 तेषां कर्म. S उग्रकर्मा; Cd as in text. — ^{b}) $K_{1.3}$ स निसर्गाद्; $Ñ_1$ स विस°; B_3 D_2 सन्नियोगाद् (B_3m °संगाद्); D_4 संविस°; G_2 सन्निसर्गं. — ^{c}) Da D_4 तां चाप्येनां. D_2 लोककर्त्रीं. — ^{d}) $Ñ_1$ श्रियं देवीं. K_4 विदधन्; G_6 विदधान्; M_5 आददान्. M_{6-8} मानवेषु. — After 29, T_1 ins. 1918*.

30 After 30^{ab}, K_4 $Ñ_{2.3}$ V_1 Dn $D_{1.4}$ (marg. *sec. m.*) ins.:

1917* अनन्तमव्यक्तमजं पुराणं
सनातनं विश्वमनन्तरूपम् ।

— S ins. after 30 (T_1, after 29):

1918* नरं तु देवं विबुधप्रधान-
मिन्द्रो जिष्णुं पञ्चमं कल्पयित्वा ।

31 ^{a}) $M_{2.5}$ द्वौ चापि. G_2 (hapl.) om. from हरिर् up to केशौ (in ^{c}). G_5 हरिरुद्दहत्सदाद्. — ^{b}) $K_{0.2.4}$ T_1 शुक्लं चैकम्. K_3 $Ñ_3$ B Da $D_{2.4}$ एकं कृष्णमपरं चैव शुक्लं. — ^{c}) $Ś_1$ K $Ñ_1$ आ(K_3 निर्)विशेतां; $Ñ_{2.3}$ V_1 B D निविशेतां; G_1 विहितां. — ^{d}) S कुलस्त्रियौ. K_2 Ñ V_1 B D M_5 देवकीं रोहिणीं (by transp.). — ^{e}) S (except T_3 G_4) तयोः श्वेतो. T_1 बलभद्रो. — N ins. after 31^{e}:

1919* योऽसौ श्वेतस्तस्य देवस्य केशः ।;

and after 31^{f}:

1920* केशो योऽसौ वर्णतः कृष्ण उक्तः ।

32 ^{a}) S (except $G_{3.4.6}$) एते पूर्वं. K_0 इंद्रभूता निरुद्धाः. K_1 $Ñ_{2.3}$ V_1 $Dn_{1.n3}$ D_1 निबद्धाः. — ^{b}) S उत्तम° (for उत्तर°). — ^{c}) $K_{1.3}$ $B_{5.6}$ Da $D_{1.2.4}$ $G_{2.5}$ एते (for ते). — T_3 G_4 (hapl.) om. from वीर्य° up to पांडवाः (in 33^{a}).

33 T_3 G_4 om. up to पांडवाः. (cf. V.1. 32). — ^{b}) K_4 T_1 $G_{3.6}$ M एते राजन्. — ^{c}) M_{6-8} लक्ष्मीश्चैवं. — ^{d}) K_0 $Ñ_1$ $B_{5.6}$ D_3 T G_{1-4} M_{6-8} चैषा; $K_{2.4}$ B_5 D_5 $G_{5.6}$ चैषां; M_3 कृष्णा. M_4 व्यक्तरूपा.

34 ^{a}) K_0 D_1 T_3 G om. हि. K_3 $Ñ_{1.3}$ B_1 Da कर्मणा ते; $Ñ_1$ धर्मणोंते; M_{6-8} कर्मतोंते. — ^{b}) $Ś_1$ देवलोकात् (m दैवयोगात् as in text). — ^{d}) $Ś_1$ $Ñ_3$ B_5 Dn_3 $D_{4.5}$ T_3 G_{3-5} M (except M_5) गंधश्चास्याः; G_1 गंधं चाग्र्यं; G_2 °श्चाग्र्यं; G_6 श्च यः. K_3 क्रोशमंगात्; $D_{2.4}$ T_3 $G_{2.3.5}$ °मात्रं; T_1 G_6 °मस्याः. $Ś_1$ $Ñ_3$ T_3 G_3 (*inf. lin.* as in text).$_4$ प्रयाति; K_2 प्रभावात्.

35 ^{a}) $Ś_1$ K (except K_3) D_5 चाहं; $Ñ_1$ त्वहं; T_1 चान्यं. — ^{b}) $Ś_1$ $K_{0.3}$ Ñ V_1 B_1 Dn D_1 T G (except $G_{3.6}$) M_{6-8} ददानि. $Ś_1$ K (except K_3) D_5 वै; $Ñ_1$ मे

C. 1. 7312
B. 1. 197. 37
K. 1. 214. 37

ददामि ते वरमत्यद्भुतं च ।
दिव्यं चक्षुः पश्य कुन्तीसुतांस्त्वं
पुण्यैर्दिव्यैः पूर्वदेहैरुपेतान् ॥ ३५
वैशंपायन उवाच ।
ततो व्यासः परमोदारकर्मा
शुचिर्विप्रस्तपसा तस्य राज्ञः ।
चक्षुर्दिव्यं प्रददौ तान्स सर्वा-
न्राजापश्यत्पूर्वदेहैर्यथावत् ॥ ३६
ततो दिव्यान्हेमकिरीटमालिनः
शक्रप्रख्यान्पावकादित्यवर्णान् ।
बद्धापीडांश्चारुरूपांश्च यूनो
व्यूढोरस्कांस्तालमात्रान्ददर्श ॥ ३७
दिव्यैर्वस्त्ररजोभिः सुवर्णै-
र्माल्यैश्चाग्र्यैः शोभमानानतीव ।
साक्षात्त्र्यक्षान्वसवो वाथ दिव्या-
नादित्यान्वा सर्वगुणोपपन्नान् ।
तान्पूर्वेन्द्रानेवमीक्ष्याभिरूपा-
न्प्रीतो राजा द्रुपदो विस्मितश्च ॥ ३८
दिव्यां मायां तामवाप्याप्रमेयां
तां चैवाग्र्यां श्रियमिव रूपिणीं च ।
योग्यां तेषां रूपतेजोयशोभिः
पत्नीमृद्धां दृष्टवान्पार्थिवेन्द्रः ॥ ३९
स तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यरूपं
जग्राह पादौ सत्यवत्याः सुतस्य ।
नैतच्चित्रं परमर्षे त्वयीति
प्रसन्नचेताः स उवाच चैनम् ॥ ४०

(for ते). Ś1 Ko.1.4 Ñ1 D6 तुभ्यम्; K2.3 Dn1.n3 S (except G3.6) दिव्यम्; D4 रूपम् (for वरम्). — c) G5 °सुतांश्च; M6-8 °सुतांस्तान्. — d) K1 पुण्यैर्देहैः. Ś1 पूर्वरूपैर्; B3 (m as in text).5 Da पुण्यदेहैर्.

36 Ś1 K D2 S om. उवाच (K2 T3 G1-4 om. the ref.). — b) M8 शुचिर्दिव्यस्. — c) Ko.3 N V1 B D तांश्च (D6 °स्तु); K3.4 तान् (om. स); S तेन. — d) T G M8 उपेतान् (M8 inf. lin. as in text); M6-8 यदावत्.

37 a) Ś1 K1 D1 शक्रप्रमुख्यान् (D1 °खान्); G2 शरप्रमुख्यान्. Ś1 मुदितस्तान्ददर्श; K1 पंच चैवेंद्रकल्पान्; M8 पावकदीप्तवर्णान्; M6-8 भुवि चादित्यव°. — c) Ñ1 चंद्रापीडान्. K4 चातिरूपांश्च; D5 चानुरूपांश्च. — d) T G साल° (for ताल°). Ñ1 °स्कांस्तानपश्यन्महेंद्रान्.

38 a) Ñ1 Da1 Dn1 G1 अग्र्यैर्; T2 G3-4 वर्णैर् (for वस्त्रैर्). Ñ1 V1 विरजोभिः; G3 न रजोभिः. K2 Ñ2.3 V1 B D सुगंधैर्. — b) Dn D4 माल्यैश्चोग्रैः. — c) K2 G1.2 यक्षान्; T1 प्रेक्षान् (for त्र्यक्षान्). Ś1 चापि (for वाथ). K2 Ñ1 तान् (Ñ1 वा) वसूंश्चापि दिव्यान्; K3 वा वसून्वाथ दिव्यान्; Ñ2.3 V1 B D वा (D5 om. वा) वसूंश्चा(B1.6 °सून्वा)पि रुद्रान्; T G M8 वासवान्वाथ दिव्यान्; M6.6-8 वासवा(M8 वा वसू)न्दिव्यरूपान्. — d) Ś1 आदित्यान्वै; B6 Da D3 अ(D3 त)थादित्यान्. — e) T2 G3-6 पूर्वेंद्रांस्तान् (by transp.); G3 पूर्वानिंद्रान्. Ś1 K1 D5 समवेक्ष्य; Ko.3.4 प्रसमी°; K2 स समी°; Ñ2.3 B Da Dn D1.2.4 अभिवी° (for एवमीक्ष्य). Ś1 अभिपूर्णान्; D4 अनुरूपान्. Ñ1 तान्सर्वान्समालक्ष्याभिरूपान्; V1 तान्पूर्वेंद्रानेष पूर्वाभि°. — After 38e, N ins.:

1921* शक्रात्मजं चेन्द्ररूपं निशम्य ।

[See below. — K2 B Da D2.4 °त्मजं चापि निरीक्ष्य पार्थं.] — M8 (? hapl.) om. from 38f up to 40a.

39 M5 om. 39 (cf. v. l. 38). — a) Ś1 K1 दिष्टां मायां. Ś1 K1.4 तां समीक्ष्य; Ko.3 प्रसमीक्ष्य; K3 Ñ V1 B D G1 तामवेक्ष्य. — b) K3 तथैवाग्र्यां; B3 तां वै चाग्र्यां. K3 Ñ2.3 V1 B (except B3) D (except Dn) स्त्रियम् (for श्रियम्). Ś1 K Ñ1 V1 B Da D3.4.5 अभि(Ko.3-4 B6 D3.4.5 °ति)रूपजुष्टां; Dn D1 अति(D1 °भि)रूपयुक्तां. — After 39ab, N ins.:

1922* दिव्यां साक्षात्सोमवह्निप्रकाशां ।

[See above. K3 सोमरूपप्र°; Dn3 सोमसूर्यप्र°.] — d) K3 सृष्टां; K4 इष्टां; Ñ3 B1 Dn D1 मत्वा (for ऋद्धां). K3 पत्नीं दृष्ट्वा दृष्टवान्पा°.

40 M5 om. 40a (cf. v. l. 38). — a) K4 V1 D1.2 तं; S (M5 om.) तान् (for तद्). Ś1 K (except K3) परमाश्चर्य°; S (M5 om.) °रूपान्. — c) M5 नैकश्चित्रं. K4 G1 त्वयेति. — d) M3.5 तमुवाच चै°. — After 40, D1 (marg. sec. m.) S ins. an addl. colophon [*Adhy. name:* S पंचेंद्रोपाख्यानं. — *Adhy. no.:* T1 198; T2 G3-6 150; G1 152; G2 149; M 151. — *S'loka no.:* M5 40]. After this colophon, D1 (marg. sec. m.) S ins. an (addl.) adhy. of 25 lines, given in App. I (No. 101).

व्यास उवाच ।

आसीत्तपोवने काचिदृषेः कन्या महात्मनः ।
नाध्यगच्छत्पतिं सा तु कन्या रूपवती सती ॥ ४१
तोषयामास तपसा सा किलोग्रेण शंकरम् ।
तामुवाचेश्वरः प्रीतो वृणु काममिति स्वयम् ॥ ४२
सैवमुक्ताब्रवीत्कन्या देवं वरदमीश्वरम् ।
पतिं सर्वगुणोपेतमिच्छामीति पुनः पुनः ॥ ४३
ददौ तस्यै स देवेशस्तं वरं प्रीतिमांस्तदा ।
पञ्च ते पतयः श्रेष्ठा भविष्यन्तीति शंकरः ॥ ४४
सा प्रसादयती देवमिदं भूयोऽभ्यभाषत ।
एकं पतिं गुणोपेतं त्वत्तोऽर्हामीति वै तदा ।
तां देवदेवः प्रीतात्मा पुनः प्राह शुभं वचः ॥ ४५
पञ्चकृत्वस्त्वया *उक्तः पतिं देहीत्यहं पुनः ।
तत्तथा भविता भद्रे तव तद्भद्रमस्तु ते ।
देहमन्यं गतायास्ते यथोक्तं तद्भविष्यति ॥ ४६
द्रुपदैषा हि सा जज्ञे सुता ते देवरूपिणी ।
पञ्चानां विहिता पत्नी कृष्णा पार्षत्यनिन्दिता ॥४७
स्वर्गश्रीः पाण्डवार्थाय समुत्पन्ना महामखे ।
सेह तप्त्वा तपो घोरं दुहितृत्वं तवागता ॥ ४८
सैषा देवी रुचिरा देवजुष्टा
पञ्चानामेका स्वकृतेन कर्मणा ।
सृष्टा स्वयं देवपत्नी स्वयंभुवा
श्रुत्वा राजन्द्रुपदेष्टं कुरुष्व ॥ ४९

C. 1. 7129
B. 1. 197. 58
K. 1. 214. 37

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोननवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥ समाप्तं द्रौपदीस्वयंवरपर्व ॥

☞ St. 41–47 are a variant of 1. 157. 6–14.

41 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) K3 तपोधना का°. — b) S (except M2.3) नास्यगच्छत्. D1 सा वै; T2 G3.4 सापि.

42 b) Da1 Dn3 क्लिलोग्रेण च शंकरं; T1 G1.3.6 M सा तु देवं महेश्वरं; T2 G2–4 प(G3 प्री)त्यर्थं त्रिपुरांतकं. — c) T2 G2–4 तामुवाच ततस्; G6 तपसा चेश्वरस्. S तुष्टो (for प्रीतो). — d) K0.3 स्मयन्; K3 स्मरन्. S वृणीयाः काममीप्सितं.

43 ab) S अथेश्वरमुवाचेदमात्मनो यद्धितं (T1 वर्धितं) वचः.

44 ab) Ś1 K1.3 V1 च (K3 स) तस्यै; K0 तस्यैव; Ñ1 च तस्या (for तस्यै स). K3 तद्वरं. K0 प्रीतिपूर्वकं; K2 Ñ2.3 B Dn D1.2.4 प्रीतमानसः (for प्रीतिमां°). K3.4 प्रीतिमांस्तद्वरं तदा. S एवमुक्तस्तदा देव इदं वचनमब्रवीत्. — c) K2 Ñ2.3 B D (except D5) पतयो भद्रे. — d) S इत्युक्ता सा तु (T1 G6 सा च; T2 G3.4 साधु) भामिनी.

45 S om. 45. — a) K3.4 प्रसादयंती सा देवम्. — c) K0 पतिमेकं (by transp.); D1 एवं पतिं. — d) K2 Ñ2.3 B D शंकर (for वै तदा). — e) Ś1 K1 तदैव देवः.

46 Before 46, Ś1 ins. महादेवः; K1 श्रीदेवदेवः; V1 देवदेव उ°; B3 देव उ°; D2 महादेव उ°. — a) Cf. 1. 157. 13. Ś1 K0 M त्वयाप्युक्तः; K1.3.4 त्वयास्म्युक्तः; K2 त्वयैवोक्तः; Ñ1 त्वयां ह्युक्तः; V1 त्वया प्रोक्तः; Ñ2.3 B D त्वयोक्तोहं; T G त्वया चोक्तः (all avoiding the hiatus in different ways!). — b) K3 Ñ2.3 B D देहीति वै. S शुभे (M3 पुनः also). — S om. 46cd. — c) Ñ1 तदेतद्; Ñ2.3 V1 Dn D1.4 वचस्तद् (for तव तद्). — f) S वै (for तद्). K3 भविष्यति न संशयः; K3m Ñ2.3 V1 B D सर्वमेतद्भविष्यति. — After 46, T2 G2–4.6 ins. a passage of 32 lines given in App. I (No. 102).

47 Before 47, K2 V1 Da Dn3 D2.4.5 ins. व्यास उ°. G6 om. 47ab. — a) B1m D4 द्रौपद्येषा. S (G6 om.) ततो. — b) K2 Ñ2.3 B3 D (except D2.3) वै (for ते). — c) S कृष्णां. — d) B3 हृष्टा; S पुरा (for कृष्णा). K3 कृष्णानिंद्या भविष्यति.

48 T2 G4 om. 48. — a) S (T2 G4 om.) स्वर्गोच्छ्रीः. Ñ2.3 B D (except D4) पांडवार्थं तु. K2 द्रुपद श्रीः पांडवार्थं; K4 स्वर्गलक्ष्मीः पांडवाय. — b) S (T2 G4 om.) तपोव(G3 °ध)ने. — c) K2 Ñ1.3 V1 B (except B1) Da D2.4.5 सेयं; S (T2 G4 om.) सैव (G6 सैतत्; M3 सैवं). — d) G2.3 दुहितात्वं. K3 उपागता; S (T2 G4 om.) गता तव.

49 a) G4 पापजुष्टा. V1 सैषा पंचानां पांडवाना भवित्री. — b) Ñ1 सु- (for स्व-). K3 कर्मणा स्वेन राजन्; Ñ2.3 V1 B D स्व(B2.6 Da D4 सु)कृतेनेह क°; T G स्वकृतेनैव क°. — c) S सृ(T1 द्द)ष्टा पूर्वं. G1 स्वयं हि; M3 स्वयं वा. — d) K2 कुरु त्वं. — After 49, K4 ins. a passage

१९०

G. 1. 7329
B. 1. 198. 1
K. 1. 215. 1

द्रुपद उवाच ।
अश्रुत्वैवं वचनं ते महर्षे
मया पूर्वं यतितं कार्यमेतत् ।
न वै शक्यं विहितस्यापयातुं
तदेवेदमुपपन्नं विधानम् ॥ १
दिष्टस्य ग्रन्थिरनिवर्तनीयः
स्वकर्मणा विहितं नेह किंचित् ।
कृतं निमित्तं हि वरैकहेतो-
स्तदेवेदमुपपन्नं बहूनाम् ॥ २
यथैव कृष्णोक्तवती पुरस्ता-
न्नैकान्पतीन्मे भगवान्ददातु ।
स चाप्येवं वरमित्यब्रवीत्तां
देवो हि वेद परमं यदत्र ॥ ३
यदि वायं विहितः शंकरेण
धर्मोऽधर्मो वा नात्र ममापराधः ।
गृह्णन्त्विमे विधिवत्पाणिमस्या

---

of 114 lines, comprising two adhyāyas, given in App. I (No. 100), which are ins. in S after adhy. 188.

Colophon om. in K4. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* K3 द्रौपदीविवाह; B1 Dn2 D5 द्रौपदीस्वयंवर; Dn1.n2 स्वयंवर; T1 संभव; to these K3 B1 Dn D5 add पंचेंद्रोपाख्यान. Ś1 K0–2 Ñ3 B3.4.6 Da D3.4 (all om. the sub-parvan name) mention only पंचेंद्रोपाख्यान. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn2 196; D1m 203; D5 147; T1 200; T2 G4–6 152; G1.3 154; G2 151; M 153. — *S'loka no.:* Da 52; Dn 53; M3 8. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 7308.

190

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — Ñ1 V1 B6 subst. for 1ab: Da Dn2 ins. before 1ab:

1923* श्रुत्वा वचस्तथ्यमिदं महार्थं
नष्टप्रमोहोऽस्मि महानुभाव ।

— a) Ś1 K0 अश्रुत्वैव; K1 श्रुत्वा त्वेदं; K3 अश्रुत्वैतद्; T2 G (except G1.5) श्रुत्वैवैवं. — b) T G2–4 यदिदं; G1 गदितं; G6 विदितं. K2 Ñ2.3 B1.3.5 D (except D5) संविधातुं (K2 °नं); S वर्जयित्वा. — c) K1 नैवं; Ñ1 D1 नैष; S न हि (for न वै). K2 Ñ2.3 V1 B Dn D1.2.4 विहितस्यापयानं; S °तात्यापयातुं. — d) Ś1 K1 तदैवैतदुप°. Ñ1 B1 निधानं. Cf. 2d.

2 a) Ś1 K0.1.3 Ñ1 T1 अनुवर्त°; B1 न निवर्त°. — b) Ś1 चेह; K2 तत्र; K3 वेह; S चैव (M6–8 त्वेव). B3 कश्चित्; D5 कैश्चित्; M3 *inf. lin.* सर्वं. — c) Ñ3 कृतं प्रयत्नं. — d) K0.3.4 तथैवेदम्; G1 तदेवेनम्; M3.5 तदेव चेद्. K2 Ñ2.3 B1m.3.5 Dn D1 विधानं (for बहू°); cf. 1d

3 a) Ś1 K1 यदैव. — b) K3 नैकं पतिं मे; K1 एतान्पतीन्मा; G1 नैतान्पतीन्मे. Cd cites नैकान्. — c) M6–8 न (for स). B5 चाप्येनं; S चाप्येतद्. Ś1 K0.1.4 T1 परमित्यब्र°; B5 वरमब्र°; B6 वरमित्येवाब्र°. G5.6 M8 (*inf. lin.* as in text) तदा (for तां). — d) D2 ह; M3.5 अपि (for हि). Ñ2.3 V1 B1.5 Dn D1 वेत्ता; D2 वै (for वेद).

4 D1 reads 4 after 6. — a) B6 Da D3 यदै(Da °दे)वेदं. Ś1 वेयं; K (except K1) Ñ2.3 B1.3.5 Dn D1.4.5 चैवं; Ñ1 चेदं; V1 सारं; S त्वयं (M6 त्विदं) (for वायं). Ś1 K (except K1) विहिता; B6 Ñ1 V1 Da D2 °तं. — b) K1 मे (for वा). D5 om. वा. K0.3 वै मे; D5 मे वै (for मम). — c) S पांडवाः पाणिमस्या (T1 पाणिमस्या यथावद्). — d) Ñ1 D1 यथायोगं; S यथाजोषं (G1 °न्यायं; M6 as in text). Ś1 K1.4 Ñ1 विहितैषा. G1 विहितां हि कृष्णां. — After 4, K4 (marg.) D4 (marg. *sec. m.*) ins.:

1924* नायं विधिर्मानुषाणां विवाहे
देवा ह्येते द्रौपदी चापि लक्ष्मीः ।
प्राक्कर्मणः स्वकृतात्पञ्च भर्तॄ-
नवाप्येषा देवदेवप्रसादात् ।
नैषामेवायं विहितः सद्विवाहो
यस्मायैषा द्रौपदी पाण्डवानाम् ॥

K4 cont.:

1925* अन्येऽप्येवं स्युर्मनुष्याः स्त्रियश्च

यथोपजोषं विहितैपां हि कृष्णा ॥ ४

वैशंपायन उवाच ।

ततोऽब्रवीद्भगवान्धर्मराज-
मद्य पुण्याहमुत पाण्डवेय ।
अद्य पौष्यं योगमुपैति चन्द्रमाः
पाणिं कृष्णायास्त्वं गृहाणाद्य पूर्वम् ॥ ५

ततो राजा यज्ञसेनः सपुत्रो
जन्यार्थयुक्तं बहु तत्तदग्र्यम् ।
समानयामास सुतां च कृष्णा-
माप्लाव्य रत्नैर्बहुभिर्विभूष्य ॥ ६

ततः सर्वे सुहृदस्तत्र तस्य
समाजग्मुः सचिवा मन्त्रिणश्च ।
द्रष्टुं विवाहं परमप्रतीता
द्विजाश्च पौराश्च यथाप्रधानाः ॥ ७

ततस्य वेश्मार्थिजनोपशोभितं
विकीर्णपद्मोत्पलभूषिताजिरम् ।
महार्हरत्नौघविचित्रमाबभौ
दिवं यथा निर्मलतारकाचितम् ॥ ८

ततस्तु ते कौरवराजपुत्रा
विभूषिताः कुण्डलिनो युवानः ।
महार्हवस्त्रा वरचन्दनोक्षिताः
कृताभिषेकाः कृतमङ्गलक्रियाः ॥ ९

पुरोहितेनाग्निसमानवर्चसा
सहैव धौम्येन यथाविधि प्रभो ।
क्रमेण सर्वे विविशुश्च तत्सदो
महर्षभा गोष्ठमिवाभिनन्दिनः ॥ १०

C. 1. 7338
B. 1. 198. 10
K. 1. 215. 15

न धर्मः स्यान्मानवोक्तो नरेन्द्र ।

5 Ś$_1$ K (except K$_0$) S om. उवाच. For S see below. — ^{a}) Ś$_1$ भार्गवो धर्मं°. — ^{b}) K$_4$ Ñ V$_1$ B$_6$ Dn D$_{2.4}$ अद्यैव (for अद्य). K$_0$ D$_5$ उत्तमं; K$_2$ Ñ V$_1$ B$_6$ Dn D$_4$ उत वः; B$_5$ शुभं वः (for उत). K$_{0.4}$ Ñ$_{2.3}$ V$_1$ B$_{5.6}$ Dn D$_{4.5}$ पांडवेयाः. B$_{1.3}$ Da D$_{1.2}$ पुण्याहमद्यैव युधिष्ठिरेति. — ^{c}) Ś$_1$ K$_4$ V$_1$ पुष्यं योगम्; K$_1$ पुष्ययोगम्; K$_3$ योगं पुष्यम्; Ñ$_1$ पुष्ये योगम्. K$_2$ Ñ$_1$ चंद्रः. K$_{0.3}$ पौष्यं योगं चाद्य चंद्रोभ्युपैति. Nilp पौष्पं (for पौष्यं). — ^{d}) K$_3$ om. त्वं. Ñ$_1$ D$_1$ om. अद्य. B$_6$ ब्राह्मो मुहूर्तश्च तथैव राजन्. — After 5, B$_5$ ins.:

1926* पाणिं गृहाण प्रथमं त्वमस्याः
पाञ्चालराजस्य नरेन्द्र पुत्र्याः ।

S subst. for 5: D$_4$ ins. after 1924*:

1927* तत आजग्मतुस्तत्र तौ कृष्णद्रुपदावुभौ ।
कुन्ती सपुत्रा यत्रास्ते धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
ततो द्वैपायनः कृष्णो युधिष्ठिरमथाब्रवीत् ।
अद्य पुण्यमहश्चन्द्रो रोहिण्या च समेष्यति ।
क्रमेण मनुजव्याघ्राः पाणिं गृह्णन्तु पाण्डवाः । [5]
द्रौपद्या धर्मतः सर्वे दृष्टमेतत्पुरानघ ।

[(L. 5) G$_{1.6}$ मनुजव्याघ्र. — (L. 6) G$_{2-4}$ धर्मतश्चेमे.]

6 ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ ज्ञानार्थयुक्तं; Ñ$_{2.3}$ V$_1$ B$_{1.5}$ Dn D$_{2.4.5}$ जन्यार्थसुक्तं; T$_1$ G$_{2-4}$ M जन्यर्थयुक्तं; G$_1$ कन्यार्थसुक्तं. Cd cites जन्यः (=जामाता). D$_5$ बहुरत्नमग्र्यं; G$_{5.6}$ M$_{6-8}$ बहु तत्तदाढ्यं. — ^{c}) B$_6$ D$_2$ संसज्जयामास; T G$_{2-6}$ संमाव°; G$_1$ M समर्थं°. — ^{d}) Ś$_1$ K V$_1$ आप्लुत्य; Ñ$_1$ आसिच्य. Ś$_1$ विभूत्या; K$_3$ D$_2$ विभूषितां (for विभूष्य). — After 6, D$_1$ reads 4.

7 ^{a}) K$_2$ Ñ$_{2.3}$ B D (except D$_5$) ततस्तु सर्वे सुहृदो नृपस्य. — ^{b}) K$_3$ B$_{2.6}$ D (except D$_5$) सहिता; B$_{1.5}$ मुदिता (for सचि°). — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ Ñ$_1$ V$_1$ B$_6$ Da °प्रधानं; K$_2$ °प्रवीराः.

8 ^{a}) K$_2$ Ñ$_{2.3}$ V$_1$ B D G$_{1.2}$ ततोस्य. Ś$_1$ K$_{0.1.3.4}$ Ñ$_1$ D$_5$ अर्थिजनोपपन्नं; K$_2$ Ñ$_{2.3}$ V$_1$ B Da Dn D$_{1.2.4}$ अभ्य(K$_2$ Da Dn$_3$ °प्र)जनो°. — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ °भूषितं नवं; Ñ$_1$ विकीर्णपुष्पोत्करभू°; Ñ$_{2.3}$ B$_6$ Dn D$_5$ विस्तीर्ण°; V$_1$ प्रकीर्ण°; T$_3$ G °शोभिताजिरं (G$_{5.6}$ °तांघ्रिकं). — ^{c}) K$_2$ Ñ$_{2.3}$ V$_1$ B D बलौघ°; T$_3$ G M$_{5.8}$ बभूव; T$_1$ M$_{6-8}$ अनेक- (for महार्ह-). — ^{d}) Ś$_1$ K$_3$ Ñ V$_1$ B D (except D$_5$) नभो यथा. Ñ$_{2.3}$ Dn$_{2.}$n$_3$ D$_5$ T$_3$ G$_{3-6}$ °तारकान्वितं.

9 ^{b}) S सुवेषाः. — ^{c}) B$_6$ °चंदनाक्ताः; Da °चंदनोक्ताः. Ś$_1$ K (except K$_3$) Ñ$_1$ D$_5$ महार्हमाल्यांबर°; Ñ$_{2.3}$ V$_1$ B$_{1.3}$ Dn D$_1$ °वस्त्रांबर°. — ^{d}) S °कौतुक°.

10 ^{a}) S °समान(G$_6$ M °समेन)तेजसा. — ^{b}) Dn सदैव धौ°. S तथा यथा(G$_5$ यथा तथा; M तदा यथा)विधि (G$_3$ तथाविधिर्यथा). — ^{c}) K$_3$ ततस्तदा; Ñ$_{1.3}$ V$_1$ B$_{1.3}$ Dn D$_{1.2}$ ततः सदो; B$_6$ ततश्च तन्. — ^{d}) K$_3$ मत्तर्षभा. K$_1$ D$_5$ °नंदिताः; K$_3$ M$_{6-8}$ °नंदितः; Ñ$_{1.3}$ V$_1$ B$_1$ (m as in text) Dn$_3$ D$_2$ °नर्दिनः. K$_3$ महर्षिसंजुष्टमतीव नंदिताः.

11 ^{a}) K$_2$ अवनीय; Ñ$_1$ B D$_{2.4.5}$ G$_{1.3}$ M$_5$ अनु°; Da

C. 1. 7339
B. 1. 193. 11
K. 1. 215. 16

ततः समाधाय स वेदपारगो
जुहाव मन्त्रैर्ज्वलितं हुताशनम् ।
युधिष्ठिरं चाप्युपनीय मन्त्रवि-
न्नियोजयामास सहैव कृष्णया ॥ ११

प्रदक्षिणं तौ प्रगृहीतपाणी
समानयामास स वेदपारगः ।
ततोऽभ्यनुज्ञाय तमाजिशोभिनं
पुरोहितो राजगृहाद्विनिर्ययौ ॥ १२

क्रमेण चानेन नराधिपात्मजा
वरस्त्रियास्ते जगृहुस्तदा करम् ।
अहन्यहन्युत्तमरूपधारिणो
महारथाः कौरववंशवर्धनाः ॥ १३

इदं च तत्राद्भुतरूपमुत्तमं
जगाद विप्रर्षिरतीतमानुषम् ।
महानुभावा किल सा सुमध्यमा
बभूव कन्यैव गते गतेऽहनि ॥ १४

कृते विवाहे द्रुपदो धनं ददौ
महारथेभ्यो बहुरूपमुत्तमम् ।
शतं रथानां वरहेमभूषिणां
चतुर्युजां हेमखलीनमालिनाम् ॥ १५

शतं गजानामभिपद्मिनां तथा
शतं गिरीणामिव हेमशृङ्गिणाम् ।
तथैव दासीशतमग्र्ययौवनं
महार्हवेषाभरणाम्बरस्रजम् ॥ १६

Dn1.n2 T2 G3.6 अप°.

12 a) B3 प्रगृहीतपाणिकौ; S परिगृह्य पाणिना. — b) K3 Ñ1.3 B D (except D2.5) परी(K3 Da1 °रि)णयामास; Ñ2 परिणाय्यया°; V1 प्रणीयया°. — After 12ab, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1928* विप्रांस्तु संतर्प्य युधिष्ठिरोऽन्नै-
र्गोभिश्च रत्नैर्विविधैरपूर्वैः ।
जग्राह पाणिं नरदेवपुत्र्या
धौम्येन मन्त्रैर्विधिवद्धुतेऽग्नौ ।
ततोऽन्तरिक्षात्कुसुमानि पेतु-
र्ववौ च वायुः सुमनोज्ञगन्धः ॥

[(L. 1) D4 T G3-6 धनैः (for अन्नैः). — (L. 2) M6-8 गोभिर्हिरण्यैर्. T2 G विविधैश्च पूर्वं. — (L. 3) T1 G2 M6-8 नरदेवजाया; T2 G3.4.6 M8 नरदेवकन्यया.]
— c) Ś1 K (except K3) समभ्यनु°. K3 समाजशोभितं; Ñ1 B5 G3.6 °शोभनं; Da1 D1.5 G1 °शोभितं.

13 a) K2.3 चान्येन; Ñ2 B1(m as in text).3 चान्ये च. Ñ1 °धिपा ये; B6 D2 नृपाधिपा°. — b) K0.2 Ñ2.3 B1 Dn1.n2 G1.2.5 M6-8 वरस्त्रियस्ते. S (except G3 M8) करं तदा (by transp.). — c) K3 T1 उत्तमवेष°; K4 अद्भुतरूप°. — d) Ñ1 D5 महाबलाः.

14 b) V1 जगाम. Ñ2 Dn D5 देवर्षिर्. K0.1 V1 B1 (m as in text) Dn1.n2 D5 अतीव मानुषं; K3.4 अमानुषं तदा. S दधार कृष्णा वपुषातिमानुषं. — c) K3 G2.3 किल साधुम°. — d) T2 G (except G1) कन्येव. K2 गतेहनि ध्रुवं. — After 14, D4 marg. sec. m. ins. (the s'loka !):

1929* पतिश्वशुरता ज्येष्ठे पतिदेवरतानुजे ।
मध्यमेषु च पाञ्चाल्याः त्रितयं त्रितयं त्रिषु ।

15 b) K4 बहुरत्नमुत्तमं. — c) Ś1 K1 महारथानां. K1 °रूपिणां; K2.3 Ñ2.3 V1 B D M5 °मालिनां (D5 °भूषणां); Ñ1 °भूषणं; T G M3.6-8 °भूषितं. — d) Ś1 K1 चतुःशतं. K2.3 B Da Dn3 D2.4 °खलीनशालिनां; S °विचित्रमालिनां.

16 a) Cf. 1. 178. 9 for अभिपद्मिन्. Ś1 K1.2.4 Ñ V1 B D G2 M6-8 अपि (for अभि-). V1 पद्मिनां च; B5 पद्मिनां शतं; Dn3 D2 G6 पद्मिनीनां; T G1-4.6 M पद्मजा(M8 °का)नां. — b) S तथा (G6 महा-). — After 16ab, S (except M8) ins.:

1930* शतं दशाश्वान्मणिहेमभूषणा-
न्मनोजवान्द्वादशवार्षिकान्पथा ।

[a) G1 °हेमभूषिणां; M6-8 °हेमभूषिणो. — b) G1 पंक्तिशताननेकान्; M6-8 द्वादशवार्षिकान्वरान्.]
— d) Some MSS. (mostly B) °वेशा°. — After 16, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1931* हैमानि शय्यासनभाजनानि
द्रव्याणि चान्यानि महासनानि ।

[b) G2 दिव्यानि (for द्रव्याणि). G1 महाधनानि; M3.6 च गोधनानि.]

17 M6-8 om. 17a-18a. — a) Ś1 K1 Ñ1 चैव दशाय(Ñ1 °यु)तं ददौ; K0.2 V1 चैव दशायुतार्पितं; K3.4 B1.3.6 D1.2 चैव दशायुतायु(D1.2 °न्वि)तं; Ñ2.3 B6 Da Dn दिव्यदशां पुनर्ददौ; D4.6 चैव दशान्वितायुतं; S (M6-8 om.) चैव दशायुता(T1 °धा°; G1 °गा)नि. — b) K3.4 D1.6 T1 ददौ धनं (by transp.); Ñ1 धनं तदा; N2.3 V1 Da Dn

पृथक् पृथक् चैव दशायुतान्वितं
धनं ददौ सौमकिरग्निसाक्षिकम् ।
तथैव वस्त्राणि च भूषणानि
प्रभावयुक्तानि महाधनानि ॥ १७

कृते विवाहे च ततः स पाण्डवाः
प्रभूतरत्नामुपलभ्य तां श्रियम् ।
विजह्रुरिन्द्रप्रतिमा महाबलाः
पुरे तु पाञ्चालनृपस्य तस्य ह ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥

१९१

वैशंपायन उवाच ।
पाण्डवैः सह संयोगं गतस्य द्रुपदस्य तु ।
न बभूव भयं किंचिद्देवेभ्योऽपि कथंचन ॥ १
कुन्तीमासाद्य ता नार्यो द्रुपदस्य महात्मनः ।
नाम संकीर्तयन्त्यस्ताः पादौ जग्मुः स्वमूर्धभिः ॥ २
कृष्णा च क्षौमसंवीता कृतकौतुकमङ्गला ।
कृताभिवादना श्वश्र्वास्तस्थौ प्रह्वा कृताञ्जलिः ॥ ३
रूपलक्षणसंपन्नां शीलाचारसमन्विताम् ।
द्रौपदीमवदत्प्रेम्णा पृथाशीर्वचनं स्नुषाम् ॥ ४
यथेन्द्राणी हरिहये स्वाहा चैव विभावसौ ।

C. 1. 7351
B. 1. 199. 5
K. 1. 210. 5

M8 तदा धनं; B6 तथा धनं. A few MSS. सोमकिर्. K0.8 D5 अग्निमौलिकं; K2 अग्निसायकं. Ś1 K1 धनेन सौवर्णिकमुक्तमालिकं. — c) K2 Ñ2.3 B D (except D5) T1 वि·; Ñ1 स· (for च). — d) Ś1 K1 स्वभाव°; V1 प्रताप°. K2 Ñ2.3 V1 B D (except D5) महानुभावः; Ñ1 °नृपस्य; T2 G2-4 महासनानि; G1 °रथानि.

18 M6-8 om. 18abc (cf. v. l. 17). — a) B1.3 D (except Dn) तु (for च). K2 Ñ2.3 B D (except D5) T G3-6 तु; V1 अथ (for स). — c) G1 महारथाः. — d) Ś1 K0.1 Ñ1 T1 पुरे स; K3 पुरे च; V1 पुरेषु. A few MSS. पंचाल°. Ś1 K0.3.4 D तस्य (om. ह); K1 तस्य तु; T1 तत्र ह; M8 तत्र सः. — After 18, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1932* सर्वेऽप्यतुष्यन्नृप पाण्डवेया·
स्तस्याः शुभैः शीलसमाधिवृत्तैः ।
सा चाप्येषां याज्ञसेनी तदानीं
विवर्धयामास मुदं स्ववृत्तैः ॥
[c) T1 सा चारुवेषा. — d) T1 G2-4.6 सुवृत्तैः.]

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K Ñ3 B2.3.6 Da Dn D2.4 द्रौपदीविवाह (K0 °दीवैवाहिक); B1 D5 द्रौपदीस्वयंवर (D5 °स्वयंविवाह); Ñ3 B6 D4 add समाप्त. — *Adhy. name:* T2 G1.2.4 M द्रौपदीविवाहः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn2 197; D4m 204; D5 148; T1 201; T2 G4-6 153; G1.3 155; G2 150; M 154. — *S'loka no.:* Dn 17; M3 24. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 7325.

191

1 K1.3 D2 S om. उवाच. — After the ref., D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1933* एवं विवाहं कृत्वा ते वीरा द्रुपदवेश्मनि ।
ऊषुः सर्वे यथा पुण्यं कृतवन्तोऽन्तरिक्षगाः ।

— b) T2 G2-4 कृत°; Cd गत° (as in text). Ś1 K1 N3 च; K0.2 Ñ B D G5.6 ह (Ñ1 D5 वै); Cd तु (as in text). — d) K0.4 कदाचन.

2 cd) K1 स्वं; Ñ V1 B D अस्याः (for ताः). Ś1 नाम संकीर्त्य स्वं तस्याः (for c). Ś1 जह्रुः; K1 चक्रुः (for जग्मुः). Ñ V1 B D जग्मुः पादौ (by transp.). Ś1 K1 Ñ3 Dn2 स्व(Ñ3 स)मूर्धनि; B1m स मूर्धभिः. S पादौ ववंदिरे हृष्टाः शिरोभिर्नाम कीर्तयन्.

3 a) S द्रौपदी (for कृष्णा च). — c) K0 स्वस्वा; K2 स्वरुया; K4 स्वस्रा; Ñ2.3 V1 B1.3 Dn D2.4 श्वश्र्वा. Ñ1 कृत्वाभिवादनं श्वश्र्वाः; S अभिवाद्य तदा (T1 M1 तथा; G3 कृता) श्वश्रूं.

4 a) V1 °संवीतां; T1 G1.3 °यौवन°. — b) T1 °चारवर्तीं शुभां. — c) K3 °द्रीं प्रावदत्.

5 Before 5, S (except T1 M5) ins. कुंती. — a) K4 हरिगृहे. — c) Ś1 K (except K2) D5 M5 चंद्रे (for सोमे).

6 b) Some MSS. वशिष्ठे. — After 6ab, K0.2 D5 ins.:

C. 1. 7351
B. 1. 199. 5
K. 1. 216. 5

रोहिणी च यथा सोमे दमयन्ती यथा नले ॥ ५
यथा वैश्रवणे भद्रा वसिष्ठे चाप्यरुन्धती ।
यथा नारायणे लक्ष्मीस्तथा त्वं भव भर्तृषु ॥ ६
जीवसूर्वीरसूर्भद्रे बहुसौख्यसमन्विता ।
सुभगा भोगसंपन्ना यज्ञपत्नी स्वनुव्रता ॥ ७
अतिथीनागतान्साधून्बालान्वृद्धान्गुरूंस्तथा ।
पूजयन्त्या यथान्यायं शश्वद्गच्छन्तु ते समाः ॥ ८
कुरुजाङ्गलमुख्येषु राष्ट्रेषु नगरेषु च ।
अनु त्वमभिषिच्यस्व नृपतिं धर्मवत्सलम् ॥ ९
पतिभिर्निर्जितामुर्वीं विक्रमेण महाबलैः ।
कुरु ब्राह्मणसात्सर्वामश्वमेधे महाक्रतौ ॥ १०
पृथिव्यां यानि रत्नानि गुणवन्ति गुणान्विते ।
तान्याप्नुहि त्वं कल्याणि सुखिनी शरदां शतम् ॥ ११
यथा च त्वाभिनन्दामि वध्वद्य क्षौमसंवृताम् ।
तथा भूयोऽभिनन्दिष्ये सूतपुत्रां गुणान्विताम् ॥ १२
ततस्तु कृतदारेभ्यः पाण्डुभ्यः प्राहिणोद्धरिः ।
मुक्तावैडूर्यचित्राणि हैमान्याभरणानि च ॥ १३
वासांसि च महार्हाणि नानादेश्यानि माधवः ।
कम्बलाजिनरत्नानि स्पर्शवन्ति शुभानि च ॥ १४
शयनासनयानानि विविधानि महान्ति च ।
वैडूर्यवज्रचित्राणि शतशो भाजनानि च ॥ १५
रूपयौवनदाक्षिण्यैरुपेताश्च स्वलंकृताः ।

1934* यथा दाशरथौ सीता यथा रुद्रे नगात्मजा ।;
while T2 G (except G1) ins.:

1935* लोपामुद्रा यथागस्त्ये यथा रामे च जानकी ।

— After 6c, T2 G2-4 ins.:

1936* वाग्देवी चतुरानने ।
गिरिजा गिरिशे यद्वदुषा भानौ यथा स्थिरा ।
स्थिरा च वल्लभा च त्वं.

— d) T2 G2-4 सुप्रीता (for तथा त्वं).

7 a) Ś1 K1 जीव त्वं. — b) K2 Ñ3 B Da D2,4 °गुणान्विता; S °पुत्र°. — d) K0,2,3 D5 धर्मपत्नी; Ñ3 याज्ञसेनि. K2 B D2,4,5 घृत°; Ñ1 अनु°; Ñ2,3 V1 Da Dn D1 पति°; S भवानघे.

8 a) K3 Ñ3 B Da D2,4 बालान् (for साधून्). — b) M3,5 तथा गुरून् (by transp.). K3 Ñ3 B Da D2,4 साधून्भृत्यांस्तथा गुरून्; Ñ1,2 V1 Dn D1 वृद्धान्बालांस्तथा गुरून्. — c) G1 M पूजयित्वा.

9 a) Some MSS. °जंगल°; K3 °मध्येषु. — b) K3 नगरेषु अनुत्तम. — c) B5 तत्र; D1 अत्र (for अनु). Ś1 K0,2,4 D5 त्वाम्. Ś1 K0,1,3,4 D5 °षिंचंतु; D1 G1,2 °षिंचस्व; Cd as in text. K3 अभिषिच्यस्व नृपतिं. — d) M5 राजानं. Ñ2,3 V1 B5 Dn D1,4 °वत्सला. K3 स्वपतिं धर्मवत्सला; T G M6-8 नृपतीन्धर्मवत्सलान्. Cd cites नृपतिं अनु.

10 a) Ñ1 एतां विनिर्जिताम्; B3 पतिभिर्विजिताम्. — b) Ś1 K1 क्रमेण च महा°; D2 °मेण महारणे. — c) S (except T1 G2,3 M3) सर्वम्.

11 c) K3 तानि प्राप्नुहि क°. — d) Ś1 स्याच्छरच्छतं; K0,1,3 Cd शरदः शतं.

12 a) K0,3,4 G3 M6-8 यथा त्वा(M6-8 -ह)मभिनं°. — b) Da मध्वद्य; D5 विशुद्ध-. K2 Ñ3 B Da D2,4 क्षौमवाससं. — c) Ś1 S -पि (for ऽभि-). — d) K1,3 Ñ2,3 B D जातपुत्रां; Cd as in text. V1 S सूतान्पुत्रान्गुणान्वितान्.

13 Before 13, all MSS. except K4 ins. वैशं° उ° (Ś1 K1,3 D2 S om. उ°). — ab) Ś1 पार्थे° (for पाण्डु°). K2 Ñ1 धनं; Ñ3 inf. lin. विभुः (for हरिः). S प्राहिणोद्वासुदेवश्च (M °स्तु) पांडवेभ्यो रिपुंजयः. — c) Ñ2,3 Dn D1 वैडूर्यमणि°; M3 °रत्नानि. — D2 (hapl.) om. 13d-15c; M3,5 transp. 13d and 15d.

14 D2 om. 14 (cf. v. l. 13). — b) T1 भूषणान्युत्तमानि च. — c) Ñ1 V1 M3,5 कंबलानि च. K0,3,4 °मुख्यानि; G1 °चित्राणि; M3,5 °दिव्यानि (for °रत्नानि). — d) T1 स्वर्णवंति; G1 रत्नानि च. K0,2 Ñ1 सुखानि च.

15 D2 om. 15ab (cf. v. l. 13). — a) B1 शयनानि च या°. — c) K0,3,4 वज्रवैडूर्य° (by transp.); Ñ1 D1 T2 G (except G6) °रत्न°; D3 मुक्तावैडूर्य°. — d) M3,5 transp. 13d and 15d.

16 a) K3 °लावण्यैर्. — b) K3 उपेतांग्यो ह्यलंकृताः. — After 16ab, T2 G2-4 (G3 om. line 4; G4 om. line 7) ins.:

1937* राकाशशाङ्कवदनाः पद्मिनीजातिसंभवाः ।
पद्मगन्धाः पद्ममुखाः पद्मपत्रनिभेक्षणाः ।
मुक्तायुक्तसुकर्णाश्च ससबिन्दुललाटिकाः ।
पीवरस्तनभारार्ताः शङ्खकण्ठ्यः सुनासिकाः ।
कृष्णदीर्घसुकेशिन्यो मुष्टिग्राह्यसुमध्यमाः । [5]
भृङ्गालिरोमलतिका ह्यावर्तनिभनाभिकाः ।

प्रेष्याः संप्रददौ कृष्णो नानादेश्याः सहस्रशः ॥ १६
गजान्विनीतान्भद्रांश्च सदश्वांश्च स्वलंकृतान् ।
रथांश्च दान्तान्सौवर्णैः शुभैः पट्टैरलंकृतान् ॥ १७
कोटिशश्च सुवर्णं स तेषामकृतकं तथा ।
वीतीकृतममेयात्मा प्राहिणोन्मधुसूदनः ॥ १८

तत्सर्वं प्रतिजग्राह धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
मुदा परमया युक्तो गोविन्दप्रियकाम्यया ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥ समाप्तं वैवाहिकपर्व ॥

१९२

वैशंपायन उवाच ।
ततो राज्ञां चरैराप्तैश्चारः समुपनीयत ।
पाण्डवैरुपसंपन्ना द्रौपदी पतिभिः शुभा ॥ १
येन तद्धनुरायम्य लक्ष्यं विद्धं महात्मना ।
सोऽर्जुनो जयतां श्रेष्ठो महाबाणधनुर्धरः ॥ २
यः शल्यं मद्रराजानमुत्क्षिप्याभ्रामयद्बली ।
त्रासयंश्चापि संक्रुद्धो वृक्षेण पुरुषान्रणे ॥ ३
न चापि संभ्रमः कश्चिदासीत्तत्र महात्मनः ।

C. 1. 7363
B. 1. 200. 4
K. 1. 217. 4

विपुलश्रोणिफलका रम्भास्तम्भोरुयुग्मकाः ।
[G6 om. line 4 and reads line 7 in its place.]
— K4 (? hapl.) om. 16^{c}–17^{b}. — ^{c}) B8 m. s(m as in text). 6 हृष्टो (for कृष्णो). — ^{d}) K2 Ñ2 B6 Dn1. n3 D1. 4 स्वलंकृताः; B1 गुणान्विताः (for सह°).

17 K4 om. 17^{ab} (cf. v. l. 16); K3 (hapl.) om. 17^{cd}. — ^{c}) T2 G (except G1) M5. 6 सौवर्णान्. K3 प्रादाद्दांतान्सुवर्णांश्च; B1. 3. 5 D4. 5 प्रांशुदां(D5 °दं)तैः सुवर्णैश्च; B6 Da D2 रथानुदारान्सौवर्णैः. — ^{d}) Ñ1. 3 V1 Da2 Dn D1 शुभ्रैः. Ñ3 रंगैर्; V1 अश्वैर्; T2 G M3 पत्रैर्; M5 पादैर्. K3 B (except B6) D4. 5 रथानश्वैरलंकृ°.

18 ^{a}) S सुवर्णानां. K2 B1. 5 तु; Ñ3 V1 B3. 6 D (except D6) च (for स). — ^{b}) Ñ1 अकृतवद्; Cd as in text. Ś1 K3. 4 Ñ1 V1 तदा; K0 ददौ. S तथैवाकृतकं बहु. — ^{c}) Ś1 K Ñ2. 3 Da D4 रीतीकृ°; Ñ1 V1 D5 T G2–6 M3. 6. 7 Nīlp कृताकृ°; Dn D2 वीथीकृ°; M5 कृती कृ°; M8 कृतं कृ°; Nīlp राशीकृ° (also). G1 कृतकं बहुमेयात्मा.

19 ^{c}) S अर्चयिष्यन् (G2–5 °यित्वा) हृषीकेशं.

Colophon om. in K3 D4. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* K0 विदुरागमन; Dn1. n3 M6–8 द्रौपदीस्वयंवर; T1 संभव; to it Dn1. n3 M6–8 add समास. — *Adhy. name:* Ś1 राज्यलाभः; K0. 4 दाशार्हप्रीतिदायः; K3 पांडवस्य श्रीकृष्णेन प्रीतिदानं प्रेषितं; B5 कृष्णोपायनप्रवेशनं; D5 द्रौपदीविवाहः; T2 G1. 3. 4 कुंत्याशीर्वचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 198; D5 149; T1 202; T2 G4–6 154; G1. 3 156; G2 153; M 155. — *S'loka no.:* Da1 Dn 19; M3 20. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 7345.

192

1 Ś1 K1–3 D2 S om. उवाच. — ^{a}) Ś1 Cd राज्ञश्चैरैर्. — ^{b}) Ñ1 ज्ञानं; G1 वार्तां; Cd चारः (as in text). K (except K1) S (except M3) Cd समुपनीयते. Ñ3 B3 D (except Da) प्रवृत्तिरुपनीयत. — ^{d}) K3 transp. द्रौप° and पति°. S बलिभिस्त्विति.

2 ^{a}) K1. 4 Ñ3 Da D2. 4. 6 G1 M5 °नम्य; Ñ2 V1 °दाय (for °यम्य). — ^{b}) Ś1 K (except K3) Ñ1 D5 विद्धं लक्ष्यं (by transp.). Some MSS. लक्षं. — ^{d}) Ñ3 B1 (m as in text) °बल°; S °बाहुर्.

3 ^{a}) K3 Ñ2. 3 V1 B D (except D5) °राजं वै (D4 च). — ^{b}) K3 Ñ2. 3 V1 B D प्रोत्क्षिप्यापातयद्बली (D5 समुत्क्षिप्याहनद्बली); Ñ1 S उत्क्षिप्य न्यहनद्बली (G5 °लं). — ^{c}) Ś1 K1 भ्रा(K1 भ्र)मयंश्चापि; K3 Ñ2. 3 B D त्रासयामास. V1 संत्रासयन्सुसंक्रुद्धो.

4 ^{a}) Ś1 K (except K3) Ñ1. 2 V1 B5 D (except D1) M5 न चास्य; M3. 6–8 न चात्र. — ^{b}) M3. 6–8 तस्य (for तत्र). Ś1 K0. 1. 4 Ñ3 Da D5 धृतात्मनः. — ^{c}) Ś1 °संस्पर्धः; Ñ1 M3 °संकाशः; T G °संनादः. — ^{d}) Ś1 °सेनाविपातनः; K1 °सेनानिबर्हणः; K3 D1. 5 °सेनांगतापनः; Ñ1 °सेनाप्रतापनः; V1 °सेनांगपाटकः; S °सैन्यां(M3. 5 °सेनां)गमर्दनः. — After 4, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

C. 1. 7565
B. 1. 200. 4
K. 1. 217. 4

स भीमो भीमसंस्पर्शः शत्रुसेनाङ्गपातनः ॥ ४
ब्रह्मरूपधराञ्श्रुत्वा पाण्डुराजसुतांस्तदा ।
कौन्तेयान्मनुजेन्द्राणां विस्मयः समजायत ॥ ५
सपुत्रा हि पुरा कुन्ती दग्धा जतुगृहे श्रुता ।
पुनर्जातानिति स्मैतान्मन्यन्ते सर्वपार्थिवाः ॥ ६
धिक्कुर्वन्तस्तदा भीष्मं धृतराष्ट्रं च कौरवम् ।
कर्मणा सुनृशंसेन पुरोचनकृतेन वै ॥ ७
वृत्ते स्वयंवरे चैव राजानः सर्व एव ते ।
यथागतं विप्रजग्मुर्विदित्वा पाण्डवान्वृतान् ॥ ८
अथ दुर्योधनो राजा विमना भ्रातृभिः सह ।
अश्वत्थाम्ना मातुलेन कर्णेन च कृपेण च ॥ ९
विनिवृत्तो वृतं दृष्ट्वा द्रौपद्या श्वेतवाहनम् ।
तं तु दुःशासनो व्रीडन्मन्दं मन्दमिवाब्रवीत् ॥ १०
यद्यसौ ब्राह्मणो न स्याद्विन्देत द्रौपदीं न सः ।
न हि तं तत्त्वतो राजन्वेद कश्चिद्धनंजयम् ॥ ११
दैवं तु परमं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम् ।

1938* योऽसावस्यक्रमीद्युद्धे युध्यन्दुर्योधनं तदा ।
स राजा पाण्डवश्रेष्ठः श्रेष्ठभाग्बुद्धिवर्धनः ।
दुर्योधनादवरजैर्यौ युध्येतां प्रतीतवत् ।
तौ यमौ वृत्तसंपन्नौ संपन्नबलविक्रमौ ।
चारैः प्रणिहिते चारे राजानो विगतज्वराः ।
[(L. 1) D4 G2 योसौ वीतक्रमो यावद्. — (L. 2) D4 T1 श्रेष्ठवान्; G3-5 श्रेष्ठवाग्. D4 बुद्धिमत्सु च; T1 कुरुपुंगवः.]

5 a) Ñ1.2 दृष्ट्वा; S बुद्ध्वा (for श्रुत्वा). — b) K2 Ñ2.3 V1 B D प्रशांतान्पांडुनंदनान् (D5 राज्ञः पांडोः सुतांस्तदा); Ñ1 श्रुत्वा पांडुसुतांश्च तान्; S तत्र तान्वृ(T1 M °नृ)पभेक्षणान्. — cd) V1 °पद्यत (for °जायत). S पांडवान्मनुजेंद्रास्ते समपद्यन्त विस्मिताः.

6 a) K2 ससुता हि; T2 G2-6 सा सपुत्रा. T1 G1 M6.8 पतिता; T2 G2-6 हि तदा; M6-8 घातिता (for हि पुरा). — b) Ñ1 युता; B3 m मता; B2 Da1 D4 शुभा (for श्रुता). — After 6ab, S ins.:

1939* सर्वभूमिपतीनां च राज्ञाणां च यशस्विनाम् ।

— c) Ś1 K1 पुनर्जातानिव स्मेराः; K0.4 °र्जाता इति स्मैनां (K4 °तां); K2 Ñ3 B D °र्जातामि(Dn3 °नि)व च तां (B2.3 m तान्); Ñ1 °र्जातामिव स्मैनां; Ñ2 V1 °र्जातानिव च तान्. — d) Ś1 K1 तेमन्यन्सर्वपार्थिवाः; K3 Ñ2.3 B D तेमन्यंत (D5 मन्यंत ते) नराधिपाः; V1 ते त्वमन्यंत पार्थिवाः.

7 a) K3 Ñ2 V1 B D धिग(D5 धिग्धिक्)कुर्वन्; K4 Ñ1 धिक्कुर्वंश्च; S व्य(G5 अ-; M6-8 वि)निंदंश्च. K0.4 T1 M तथा. V1 अन्योन्यं (for भीष्मं). — c) K3 ते कर्मणा नृशं°; Ñ2 B Da Dn D1.2.4 कर्मणातिनृशं°. — d) Here and below Ś1 K1 (mostly) प्ररोचन°. — After 7, K4 D4 (both suppl. fol.) S ins. a passage given in App. I (No. 103).

8 Before 8, D4 S ins. वैशं° (D4 cont. उवाच). — a) S ततः स्वयंवरे वृत्ते. — b) T1 G1.2.5.6 हि; T2 G3.4 M6-8 ह (for ते). — c) V1 ब्राह्मणान् (for पाण्डवान्). D1 च तान्; T2 G2-4 हि तान्. — After 8 (i. e. before 9), Ñ1 D5 ins. वैशं° उ°.

10 a) G1 M6-8 तथा रंगे (for विनि°). K4 वृतो; G2.3.4 (before corr.) [ऽ]पि तं. — c) K4 ततो; D2 तं तद्; S अथ (for तं तु). Ñ2.3 V1 B1 Dn2.n3 D1 [ऽ]व्रीडो; T G राजा; M (except M8) राजन्. ❀ Nil.: अव्रीड इति छेदः । व्रीडन्नित्येव पाठः । अन्यथा मंदंमंदमित्यस्यानुपपत्तिः ।❀ — d) G2 अथ (for इव). K4 इदं वचनमब्रवीत्. — After 10, T G2-4 ins.:

1940* खिद्यच्छुष्यन्मुखो राजा दूयमानेन चेतसा ।

11 a) Ś1 K (except K2) यदि विप्रो नाभविष्यत्. D1 corrupt. — b) Ś1 K (except K2) नावेत्स्यद्द्रौपदीम् असौ (K0.4 स्वयं; K3 अयं); Ñ1.3 S न च विंदेत द्रौपदीं (G3-4 न विंदेद्द्रुपदात्मजां). — c) T G राजा (for राजन्).

12 S transp. 12ab and 12cd. — a) K0.3.4 हि; K2 N V1 B Dn D1.2.4 G3.5.6 च (for तु). T G1.2.4 M दैवमेव परं मन्ये. — b) K (except K1) Ñ1.3 V1 च; G2 हि (for तु). Ñ2 B D T3 G5.6 चाप्यनर्थकं (for तु निर°). — c) K2 Ñ2.3 V1 B D (except D5) M6-8 धिगस्तु. T2 G3.4 पौरुषं मंत्रं; G1.5.6 M8 पौरुषं त(G5 य)च्च; M6-8 चात्मपौरुष्यं. — d) K2 Ñ2 B D G5 ध्रियंते यत्र पांडवाः; K4 यद्धि जीवंति पां°; Ñ1.3 V1 यद्ध्रियंते हि (Ñ3 ह) पां°; T2 G3.4 बुद्धिं नीतिं च मातुल; M6-8 यज्जीवंतीह पां°. Cd cites धरंति (as in text). ❀ Arj.: धरंत (sic) इति पाठे प्रसिद्ध एवार्थः ।❀ — After 12, T2 G2-4 ins.:

1941* बद्ध्वा चक्षूंषि नः पार्थौ राज्ञां च द्रुपदात्मजाम् ।
उद्वाह्य राज्ञां तैर्न्यस्तं पादं वामं पृथासुतैः ।
विमुक्ताः कथमेतेन जतुवेश्मह्रविर्भुजा ।
अस्माकं पौरुषं सत्त्वं बुद्धिश्चापि गता कुतः ।
वयं हता मातुलाद्य विश्वस्य च पुरोचनम् ।
अदग्ध्वा पाण्डवान्दग्ध्वा स्वयं दग्धो हुताशने ।
मत्तो मातुल मन्येऽहं पाण्डवा बुद्धिमत्तराः ।

धिगसत्पौरुषं तात यद्धरन्तीह पाण्डवाः ॥ १२
एवं संभाषमाणास्ते निन्दन्तश्च पुरोचनम् ।
विविशुर्हास्तिनपुरं दीना विगतचेतसः ॥ १३
त्रस्ता विगतसंकल्पा दृष्ट्वा पार्थान्महौजसः ।
मुक्तान्हव्यवहाच्चैनान्संयुक्तान्द्रुपदेन च ॥ १४
धृष्टद्युम्नं च संचिन्त्य तथैव च शिखण्डिनम् ।
द्रुपदस्यात्मजांश्चान्यान्सर्वयुद्धविशारदान् ॥ १५
विदुरस्त्वथ ताञ्श्रुत्वा द्रौपद्या पाण्डवान्वृतान् ।
व्रीडितान्धार्तराष्ट्रांश्च भग्नदर्पानुपागतान् ॥ १६
ततः प्रीतमनाः क्षत्ता धृतराष्ट्रं विशां पते ।
उवाच दिष्ट्या कुरवो वर्धन्त इति विस्मितः ॥ १७
वैचित्रवीर्यस्तु नृपो निशम्य विदुरस्य तत् ।
अब्रवीत्परमप्रीतो दिष्ट्या दिष्ट्येति भारत ॥ १८
मन्यते हि वृतं पुत्रं ज्येष्ठं द्रुपदकन्यया ।
दुर्योधनमविज्ञानात्प्रज्ञाचक्षुर्नरेश्वरः ॥ १९
अथ त्वाज्ञापयामास द्रौपद्या भूषणं बहु ।
आनीयतां वै कृष्णेति पुत्रं दुर्योधनं तदा ॥ २०
अथास्य पश्चाद्विदुर आचख्यौ पाण्डवान्वृतान् ।
सर्वान्कुशलिनो वीरान्पूजितान्द्रुपदेन च ।
तेषां संबन्धिनश्चान्यान्बहून्बलसमन्वितान् ॥ २१

C. 1. 7366
B. 1. 200. 22
K. 1. 213. 25

तेषां नास्ति भयं मृत्योर्मुक्तानां जतुवेश्मनः ।

13 G2 om. 13ᵃ–14ᵇ. — ᵃ) Da च (for ते). — ᵇ) Ś1 K Ñ1.3 V1 निंदमानाः (K2 निंदंतं च); D1 निंदिते च; T1 निंदंतस्तं. — After 13ᵃᵇ, T2 G3.4 ins.:

1942* पञ्चपुत्रां किरातीं च विदुरं च महामतिम् ।

— ᶜ) Most S MSS. हस्तिनपुरं. — ᵈ) K4 °चेतनाः.

14 Ś1 K1 G3 om. 14ᵃᵇ (cf. v. l. 13). — ᵃ) G1.3 M3 त्रस्तान्विगतसंकल्पान्. — ᵇ) Ko.3.4 Ñ1 D5 श्रुत्वा (for दृष्ट्वा). — ᶜ) Ko.3.4 T1 G1.5.6 M मुक्तान्वै (T1 G1.5.6 M विमुक्तान्) हव्यवाहाच्च; K2 Ñ2.3 V1 B D मुक्तान्हव्यभुजश्चैव (Ñ3 °श्चैतान्); Ñ1 मुक्तान्हव्यवहो ह्येनान्; T2 G2–4 विमुक्तान्महतो वह्नेः. — ᵈ) M6–8 ह (for च).

15 ᵃ) B (except B1) Dc Dn1.n3 D1.2 G1 तु (for च). — ᶜ) T2 G2–4 om. च. K2 चैव; Da चासन्; M3 सर्वान् (for चान्यान्). — ᵈ) D2.3 T1 G1.5.6 सर्वान्युद्ध°; T2 G2–4 तथा बुद्धि°. — After 15, T2 G2–4 ins.:

1943* मुखानि धार्तराष्ट्राणां दृष्ट्वा क्षत्ता मुदान्वितः ।
विकसद्वन्मुखाम्भोजः पद्मं दृष्ट्वेव भास्करम् ।

16 ᵃᵇ) Ko.3.4 D1–5 G5.6 तां; Ñ1 G1 M तत् (for तान्). K2 Ñ2 B D (except D5) द्रौपदीं पांडवैर्वृतां. T2 G2–4 द्रौपद्या संवृतान्पार्थाञ्श्रुत्वाथ विदुरो मुदा (G3 °रस्तदा). — After 16ᵃᵇ, K1 ins.:

1944* सर्वांस्तु बलिनो वीरान्संयुक्तान्द्रुपदेन च ।

— ᵈ) Ñ1 भग्नगर्भान्; G6 हीनदर्पान्.

17 ᵃ) D2.4 श्रुत्वा (for क्षत्ता). — ᵇ) T2 G2–4 विशां पतिं. — ᶜ) S उवाच कुरवो (G1 कुपितो) दिष्ट्या. — ᵈ) T2 G2–4 वर्धंते भुवि विश्रुताः. — After 17, T2 G2–4 (which om. 18ᵃᵇ) ins.:

1945* सर्वापद्भ्यो विमुक्ताश्च विमुक्ता राजसंगरात् ।
कृष्णया संवृताश्चैव वीरलक्ष्म्या तथैव च ।
वैशंपायनः ।
विदुरोक्तं वचः श्रुत्वा सामान्यात्कौरवा इति ।
उल्ललास स हर्षेण संतोषभरितो नृपः ।
प्रहर्षहरितो राजा स्तम्भीभूत इव क्षणम् ।

18 T2 G2–4 om. 18ᵃᵇ. — ᵃ) K3 वचो; T1 G1.5.6 M तदा (for नृपो). — ᶜ) T2 G2–4 तथाब्रवीत्सुसंप्रीतो. — ᵈ) Ś1 K1 पार्थिवः; S कौरवः.

19 ᵃ) K2 सु; Ñ1.3 V1 B Da3 Dn3 D2.4 स; Da1 Dn1.n2 D1 सं (for हि). T2 G2–4 मन्यमानो (for °ते हि). — ᶜ) G1 °धनमविज्ञाय. — ᵈ) K3 जनेश्वरः; B1 नराधिपः.

20 ᵃ) Ko.3.4 T2 G2–4 आज्ञापयामास तदा. — ᵇ) Ś1 K1 भूषणं परं; T2 G2–4 भूषणादिकं. — After 20ᵃᵇ, T2 G2–4 ins.:

1946* पुत्राणां च तथा सर्वं विचित्राभरणं वरम् ।

— ᶜ) T2 G2–4 त्वा (for वै). — ᵈ) Ś1 K (except K3) B3 D3 M3 पुत्रो दुर्योधनस्तथा (Ko.3.4 °नो मम); T2 G2–4 पुत्रा दुर्योधनादयः.

21 ᵃ) T2 G2–4 अथ स. Ko विदुरः पश्चात् (by transp.). D1 अथ पश्चाद्विदुरश्च. — ᵇ) T2 G2–4 आचख्यावंबिकात्मजं. — After 21ᵃᵇ, T2 G2–4 ins.:

1947* पुत्राभिवृद्धिसंतोषश्रवणानन्दनिर्भरम् ।
कौरवा इति सामान्यान्न मन्येथास्तवात्मजान् ।
वर्धिता इति मद्वाक्याद्वर्धिताः पाण्डुनन्दनाः ।
कृष्णया संवृताः पार्था विमुक्ता राजसंगरात् ।

— ᶜ) T2 G2.4 दिष्ट्या; G3 पार्थान् (for सर्वान्). Ś1 K1 तु बलिनो. S (except G3) राजन् (for वीरान्). — ᵈ) Ś1 K (except K2) संयुक्तान्; Da संगतान् (for पूजितान्).

C. 1. 7587
B. 1. 200. 23
K. 1. 219. 27

धृतराष्ट्र उवाच ।
यथैव पाण्डोः पुत्रास्ते तथैवाभ्यधिका मम ।
सेयमभ्यधिका प्रीतिर्वृद्धिर्विदुर मे मता ।
यत्ते कुशलिनो वीरा मित्रवन्तश्च पाण्डवाः ॥ २२
को हि द्रुपदमासाद्य मित्रं क्षत्तः सबान्धवम् ।
न बुभूषेद्भवेनार्थी गतश्रीरपि पार्थिवः ॥ २३

वैशंपायन उवाच ।
तं तथा भाषमाणं तु विदुरः प्रत्यभाषत ।
नित्यं भवतु ते बुद्धिरेषा राजञ्शतं समाः ॥ २४
ततो दुर्योधनश्चैव राधेयश्च विशां पते ।
धृतराष्ट्रमुपागम्य वचोऽब्रूतामिदं तदा ॥ २५
संनिधौ विदुरस्य त्वां वक्तुं नृप न शक्नुवः ।

K$_{0.2.3}$ Ñ$_{2.3}$ B D (except D$_5$) इ; Ñ$_1$ वै. — After 21^{cd}, D$_4$ (marg. *sec. m.*) ins.:

1948* संकर्षणेन कृष्णेन सत्कृतान्पाण्डुनन्दनान् ।

D$_4$ (marg. *sec. m.*) cont.: S ins. after 21^{cd}:

1949* एतच्छ्रुत्वा तु वचनं विदुरस्य नराधिपः ।
आकारच्छादनार्थं तु दिष्ट्या दिष्ट्येति चाब्रवीत् ।
एवं विदुर भद्रं ते यदि जीवन्ति पाण्डवाः ।
साध्वाचारा तथा कुन्ती संबन्धो द्रुपदेन च ।
अन्ववाये वसोर्जातः प्रवरो मात्स्यके कुले । [5]
वृत्तविद्यातपोवृद्धः पार्थिवानां धुरंधरः ।
पुत्राश्चास्य तथा पौत्राः सर्वे सुचरितव्रताः ।

[Before line 3, D$_4$ ins. धृतराष्ट्र उ°. — After line 3, T$_2$ G$_{2-4}$ ins.:

1950* न समौ मे तनौ प्रीतिस्त्वद्वाक्यामृतसंभवा ।
आलिङ्गस्वेति मां क्षत्तः पुनः पुनरभाषत ।
दुर्भावगोपनार्थाय बाहू विस्तार्य दूरतः ।
एह्येहि विदुर प्राज्ञ मामालिङ्गितुमर्हसि ।
इत्युक्त्वाकृष्य विदुरं ज्ञात्वान्तर्भावमात्मनः ।
आलिलिङ्गे दृढं दोर्भ्यां निरुच्छ्वासं दुरात्मवान् ।

— (L. 5) D$_4$ M$_{3.5}$ प्रवहो; G$_6$ °कृष्टो (for °वरो). — (L. 6) D$_4$ G$_{3.4}$ M$_{3.5}$ च संमतः (for धुरं°).]
— ^{e}) S अन्ये (for अन्यान्). — ^{f}) D$_5$ धन° (for बल°). S बहवः सुमहाबलाः. — After 21, N ins.:

1951* समागतान्पाण्डवेयैस्तस्मिन्नेव स्वयंवरे ।
[Ś$_1$ K$_1$ पांडवेयांस्तस्मिन्.]

22 Ś$_1$ K$_{1.2}$ om. उवाच; D$_4$ (by corr.) S om. the ref. M$_{6-8}$ om. 22^{ab}. — ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ पांडु°. Ñ$_{2.3}$ Dn$_{1.n2}$ तु (for ते). — ^{b}) Ś$_1$ M$_{3.5}$ °भ्यधिकं. — ^{c}) K$_2$ Ñ$_2$ V$_1$ B$_{1.3.6}$ D यथा च; Ñ$_3$ B$_3$ यथैव (for सेयम्). K$_2$ Ñ$_{2.3}$ V$_1$ B D बुद्धिः; S अन्येभ्यो (for प्रीतिः). — ^{d}) T$_2$ G$_{2-4}$ वृत्तिर्विदुर. K$_2$ Ñ$_{2.3}$ V$_1$ B D मम तान्प्रति तच्छृणु. — After 22^{cd}, T$_2$ G$_{2-4}$ ins.:

1952* या प्रीतिः पाण्डुपुत्रेषु न सान्यत्र ममाभिभो ।
नित्योऽयं निश्चितः क्षत्तः सत्यं सत्येन ते शपे ।

— ^{f}) T$_1$ G$_{1.3.6}$ M मे सुताः (for पाण्डवाः). T$_2$ G$_{2-4}$ पांडुपुत्रा महारथाः (after which G$_2$ adds the text reading). — After 22, N ins.:

1953* तेषां संबन्धिनश्चान्ये बहवः सुमहाबलाः ।

D$_4$ (marg. *sec. m.*) cont.:

1954* तन्मे पुत्रा दुरात्मानो विनष्टा इति मे मतिः ।

— After 22, T$_1$ (om. line 1).$_2$ G$_{2-4}$ ins.:

1955* मित्रवन्तोऽभवन्पुत्रा दुर्योधनमुखाः सदा ।
मया श्रुता यदा वह्नेर्दग्धाः पाण्डुसुता इति ।
तदादह्यं दिवारात्रं न भोक्ष्ये न स्वपामि च ।
असहायाश्च मे पुत्रा लूनपक्षा इव द्विजाः ।
तत्त्वतः शृणु मे क्षत्तः सुसहायाः सुता मम ।
अद्य मे स्थिरसाम्राज्यमाचन्द्रार्कं ममाभवत् ।

23 ^{a}) B$_6$ केचित्; T$_2$ G$_{2-4}$ को नु. Ś$_1$ K$_1$ द्रुपदराजस्य. — ^{c}) T$_1$ G$_{1.3.6}$ M भवस्यार्थी (T$_1$ G$_{1.3.6}$ °र्थे); T$_2$ G$_{2-4}$ कथं चार्थी. Cd cites भवेन (as in text). — ^{d}) Ñ$_1$ V$_1$ D$_5$ Dn$_{1.n2}$ D$_1$ °श्रीरिव. K$_2$ पांडवान्; K$_4$ पार्थिव G$_1$ पांडवः.

24 Ś$_1$ K (except K$_0$) S om. उवाच. — ^{a}) T$_2$ G$_{3.4}$ धृतराष्ट्रेणैवमुक्तो. — After 24^{ab}, T$_2$ G$_{2-4}$ ins.:

1956* बुद्धिरेषा महाराज रूढमूला च ते हृदि ।
कर्मणा मनसा वाचा स्थिरा यदि जनेश्वर ।

— ^{c}) S (except G$_5$) नित्या (G$_5$ as in text also). — ^{d}) D$_5$ ईदृशी राजसत्तम. — After 24, Ñ$_2$ D$_4$ (marg. *sec. m.*) S (except M$_6$) ins.:

1957* इत्युक्त्वा प्रययौ राजन्विदुरः स्वं निवेशनम् ।;

while D$_2$ ins.:

1958* इत्युक्त्वा निरगात्क्षत्ता स्वगृहाय महामते ।

25 ^{a}) Ñ$_{2.3}$ Dn D$_1$ चापि; Cd चैव (as in text). — ^{c}) S धृतराष्ट्रस्य तच्छ्रुत्वा. — ^{d}) K$_1$ समं; K$_3$ तथा; S (except G$_{1.3}$) ततः (for तदा).

26 Before 26, T G (except G$_{1.3}$) M$_{6-8}$ ins. दुर्योधनः. — ^{a}) Some MSS. (mostly S) त्वा (for त्वां). — ^{b}) K$_2$ Ñ$_2$ V$_1$ B D दोषं वक्तुं (B$_6$ Da$_2$ वक्तुं दोषं) (for वक्तुं नृप). K (except K$_1$) Ñ$_{2.3}$ V$_1$ B$_5$ D (except D$_{1.2}$) G$_{1.3.6}$ M$_3$ (*inf. lin.* as in text).$_{6-8}$ शक्नुमः.

विविक्तमिति वक्ष्यावः किं तवेदं चिकीर्षितम् ॥ २६
सपत्नवृद्धिं यत्तात मन्यसे वृद्धिमात्मनः ।
अभिष्टौपि च यत्क्षत्तुः समीपे द्विपदां वर ॥ २७
अन्यस्मिन्नृप कर्तव्ये त्वमन्यत्कुरुपेऽनघ ।
तेषां बलविघातो हि कर्तव्यस्तात नित्यशः ॥ २८
ते वयं प्राप्तकालस्य चिकीर्षां मन्त्रयामहे ।
यथा नो न ग्रसेयुस्ते सपुत्रबलबान्धवान् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥

१९३

धृतराष्ट्र उवाच ।
अहमप्येवमेवैतच्चिन्तयामि यथा युवाम् ।
विवेक्तुं नाहमिच्छामि त्वाकारं विदुरं प्रति ॥ १
अतस्तेषां गुणानेव कीर्तयामि विशेषतः ।
नावबुध्येत विदुरो ममाभिप्रायमिङ्गितैः ॥ २
यच्च त्वं मन्यसे प्राप्तं तद्ब्रूहि त्वं सुयोधन ।
राधेय मन्यसे त्वं च यत्प्राप्तं तद्ब्रवीहि मे ॥ ३
दुर्योधन उवाच ।
अद्य तान्कुशलैर्विप्रैः सुकृतैराप्तकारिभिः ।
कुन्तीपुत्रान्भेदयामो माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ४ C. 1. 7390 B. 1. 201. 4 K. 1. 220. 5

— ^{c}) Ś1 K0.3.4 Ñ1 D5 विविक्त इति. K (except K1) Da Dn2 D5 M8 (*inf. lin.* as in text). 6–8 वक्ष्यामः. — ^{d}) Ś1 K1 तवेह; K3 तदेवं (m as in text); M8 तवैतच्. G2 विनिश्चितं.

27 ^{a}) K3 °वृद्धौ; Ñ1.3 °वृद्धं; Ñ2 B (except B5) D5 °बुद्धिं; Dn (erroneously) Nilp as in text. ❀ Nil.: °बुद्धिमिति पाठः स्वच्छः ।❀ K3 यां तात; T3 G2–4 हे तात; — After 27^{ab}, Dn3 repeats 22^{ef} (with M6–8 एतां च. — After 27^{ab} ... v. l.: द्विष्ट्या for यत्ते, and तेनघाः for पाण्डवाः). — ^{d}) Ś1 D1 द्विपतां वरं; K1.3 द्विपतां बलं; Ñ2 B3 Dn द्विपतां वर.

28 ^{a}) K1 एव; K2 T3 G3.4 अपि (for नृप). Ñ1 अस्मिन्नृप च कर्तव्ये. — ^{b}) Ś1 K1 °पे नृप.

29 ^{a}) B (except B5) D5 तवेयं (for ते वयं). — ^{b}) S चिकित्सां. Ś1 चिंतयामहे; K3 मंत्रयावहे. — ^{d}) Ś1 K (except K3) Ñ1 V1 Da G1 सपुत्रपशु°; T1 G3.5.6 M सपुत्रगण°; G3.4 (before corr.) सर्वत्र बल°.

Colophon om. in Ś1 K1. — *Major parvan:* T3 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* K0 विदुरागमन. — *Adhy. name:* K0.3.4 पांडवाभ्युदयः; D5 धृतराष्ट्रं प्रति दुर्योधनवाक्यं; T3 G4 धृतराष्ट्रकपटवार्ता; G1.3 धृतराष्ट्रशांतिः (G3 °शाठ्यं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 199; D4m 207; D5 150; T1 205; T3 G4–6 157; G1 159; G2 155; G3 M 158. — *Śloka no.:* Da1 31; Dn 30; M8 27.

193

Before धृत° उ°, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1959* वैशंपायनः ।
दुर्योधनेनैवमुक्तः कर्णेन च विशां पते ।
पुत्रं च सूतपुत्रं च धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् ।
[D4 वैशं उ°. — (L. 1) M °मुक्ते.]

1 Ś1 K1.2 S om. उवाच. — ^{a}) K3 Ñ B D चिकीर्षामि (for चिन्त°). Ś1 transp. यथा and युवाम्. Ñ1 परं (for युवाम्). — ^{c}) K0.3 Ñ1 विविक्तुं; K3 D1 विवक्तुं; S विवृतं; Cd as in text. Ś1 K1 व्यक्तं नो कर्तुमिच्छा°. — ^{d}) K0.4 G1 M8 आकारं (om. तु); K3 तत्कृते; K3 स्वाकारं; Ñ3 B1.3.5 कार्यं तु; V1 B6 Da D3.4 कारणं. M6–8 (corrupt) क्षत्तारं विवृतं दुरं(!).

2 ^{a}) K3 Ñ2 B D T1 ततस् (D5 अथ) (for अतस्). — ^{b}) K3 B Da D3.4 कीर्तयिष्यामि नित्यशः. — ^{c}) S न च बु°.

3 ^{a}) V1 यथा; B5 यच्चु. Ś1 K (except K3) ते; Ñ1 अपि; V1 तु; S वै (for त्वं). Ś1 K (except K2) मनसि (for मन्य°). — ^{b}) K2 Ñ2.3 B D तद्ब्रवीहि (cf. 3^{d}); V1 तत्तद्ब्रूहि (om. त्वं). — Ś1 K1 om. 3^{cd}. — ^{c}) K3 Ñ2.3 B D (except D5) यच्च; V1 त्वं यद् (for त्वं च). — ^{d}) K2 Ñ2.3 V1 B D (except D5) प्राप्तकालं वदाशु (K2 B3 D2.4 वदस्व) मे.

4 Ś1 सुयो° (for दुर्यो°). Ś1 K1 S om. उवाच. — ^{a}) T G M3.6–8 प्रच्छन्नैः (for अद्य तान्). M8

C. 1. 7400
B. 1. 201. 5
K. 1. 220. 6

अथवा द्रुपदो राजा महद्भिर्वित्तसंचयैः ।
पुत्राश्चास्य प्रलोभ्यन्ताममात्याश्चैव सर्वशः ॥ ५
परित्यजध्वं राजानं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
अथ तत्रैव वा तेषां निवासं रोचयन्तु ते ॥ ६
इहैषां दोषवद्वासं वर्णयन्तु पृथक्पृथक् ।
ते भिद्यमानास्तत्रैव मनः कुर्वन्तु पाण्डवाः ॥ ७
अथवा कुशलाः केचिदुपायनिपुणा नराः ।
इतरेतरतः पार्थान्भेदयन्त्वनुरागतः ॥ ८
व्युत्थापयन्तु वा कृष्णां बहुत्वात्सुकरं हि तत् ।
अथवा पाण्डवांस्तस्यां भेदयन्तु ततश्च ताम् ॥ ९
भीमसेनस्य वा राजन्नुपायकुशलैर्नरैः ।
मृत्युर्विधीयतां छन्नैः स हि तेषां बलाधिकः ॥ १०
तस्मिंस्तु निहते राजन्हतोत्साहा हतौजसः ।
यतिष्यन्ते न राज्याय स हि तेषां व्यपाश्रयः ॥ ११
अजेयो ह्यर्जुनः संख्ये पृष्ठगोपे वृकोदरे ।
तमृते फल्गुनो युद्धे राधेयस्य न पादभाक् ॥ १२
ते जानमाना दौर्बल्यं भीमसेनमृते महत् ।
अस्मान्बलवतो ज्ञात्वा नशिष्यन्त्यबलीयसः ॥ १३
इहागतेषु पार्थेषु निदेशवशवर्तिषु ।
प्रवर्तिष्यामहे राजन्यथाश्रद्धं निबर्हणे ॥ १४
अथवा दर्शनीयाभिः प्रमदाभिर्विलोभ्यताम् ।
एकैकस्तत्र कौन्तेयस्ततः कृष्णा विरज्यताम् ॥ १५

प्रच्छन्नरूपैः पुरुषैः. — ᵇ) Ko.₃ सुभृतै°; K₃ B₆ Da (erroneously) D₂.₄ Arjp सुनृतै° (Arj. comm. and Cd as in text); K₄ °भृशै°; Ñ₂.₃ Dn D₁ °गुप्तै°; V₁ प्रभृतै°; S °तुष्टै° (G₁.₂ °कृष्टै°). ॐ Arj.: सुनृतैरित्यपपाठः ।ॐ — ᶜ) S (except T₁ G₁ M₃) भेदयामः. — ᵈ) S तावुभौ.

5 ᵇ) S धन°. — ᶜ) K₂ B Da D₂.₄ वि° (for प्र°). — ᵈ) Ñ₁ अस्य (for एव). K₃ नित्यशः.

6 ᵃ) K₃ Ñ₂.₃ B D परित्यजेद्यथा राजा; S °त्यजेयू राजानः (G₁.₂ M °नं). — ᶜ) T₂ G₃–₆ नैतेषां.

7 ᵃ) Ñ₁ G₂ एव (for एषां). K₁ V₁ Da D₁.₆ दोषवान्. Ś₁ K₁ V₁ Da D₂.₄ वासः. — ᵇ) Ś₁ K₁ सर्वेषां तु; K₂ B₃.₅ D₁.₄.₅ वर्णयंतः; K₃ वर्णयंति. — ᶜ) Ś₁ K (except K₃) Ñ₁ D₆ वासं (for मनः). T G₁–₄ M₃ कुर्वंति.

8 ᵃ) K (except K₃) Ñ₁ D₆ निपुणाः (for कुशलाः). — ᵇ) Ś₁ K (except K₃) Ñ₁ D₆ उपायकुशला; S उपायैः कुशलैर्. — ᶜ) K₃ V₁ B₁ इतरेतरयोः पा°. — ᵈ) Ś₁ K₁ छेदयंति; M₃.₅ त्याजयंति.

9 ᵃ) S (except M₃–₅) तां (for वा). — ᶜ) Ś₁ K₃ B₁ D₁ T₂ G₂–₄ पांडवास्. K (except K₄) B (except B₃) तस्मा. — ᵈ) Ś₁ K (except K₃) D₆ तु (for च).

10 After 10, N (including Cd) ins.:

1960* तमाश्रित्य हि कौन्तेयः पुरा चास्मान्न मन्यते ।
स हि तीक्ष्णश्च शूरश्च तेषां चैव परायणम् ।

[(L. 1) Ś₁ K (except K₃) Ñ₁ D₆ तु (for हि). Ś₁ Ko.₁.₃.₄ Ñ₁ Cd नास्मान्संमन्यते पुरा; K₃ B₃.₆ Da D₂.₄.₅ पुरास्मानव(B₃ °नु)मन्यते; B₆ पुनरस्मान्न म°. — (L. 2) Ś₁ K₁.₄ B Da D₁ Cd मूढः (for शूरः).]

11 ᵃ) K₁ विहिते; Ñ₂.₃ Dn D₁ अभिहते (for निह°). — ᵇ) Ś₁ K (except K₃) गतो° (for हतो°). — ᶜ) Ś₁ K (except K₃) Ñ₁ V₁ D₆ न यतिष्यंति; B₆ Da D₂.₄ यतिष्यंति न.

12 ᵃ) Ko.₂ B Da S (except G₁ M₃.₅) अजय्यो. T₂ G₃–₆ अपि (for हि). — ᵇ) G₁ दृष्टकोपो युधिष्ठिरः. — ᶜ) B₆ G₅.₆ अमृते. Ś₁ K₁ फल्गुणो; Ko.₃–₄ Ñ V₁ B D (D₁ before corr.) M₃.₅ फा°. — ᵈ) G₃ वै महान्; Cd पादभाक् (as in text).

13 ᵃ) Ś₁ K₁ ते ज्ञायमाना; K₃ जानानास्ते हि; Ñ₁ ते जानंतु सु-; Ñ₂.₃ V₁ B Da Dn D₂.₄ ते जानानास्तु; D₁ जानमानास्तु; S ते जानंतो हि (T₂ G₃.₄ °तोपि; G₁ °तोथ). Cd cites जानमाना (as in text). — ᵇ) K₂.₃ Ñ₁ °सेनमृते महीं; D₆ °सेने मृते महीं; S °सेने हते सति. Cd cites भीमसेनमृते (as in text). — ᶜ) S मत्वा. — ᵈ) Ś₁ °स्यंति बली°; Ś₁ (sup. lin.) K₁ न द्विषंति बली°; Ko न शक्ष्यंत्यब°; K₂ न भविष्यंति दुर्बलाः; K₃ °ष्यंत्यतिदुर्बलाः; Ñ₁ याचिष्यंते न कर्हिचित्; Ñ₂.₃ Dn D₁ न यतिष्यंति दुर्बलाः; V₁ नशिष्यंति च दुर्बलाः; B Da D₂.₄.₅ न शासि(B₁ नाशमे°; B₃ न समे)ष्यंति दुर्बलाः; T G श्रयिष्यंति (T₁ G₅.₆ °ष्यंत्य-) बली°.

14 ᵃ) Ñ₂.₃ Dn D₁ वा तेषु (for पार्थे°). — ᵇ) Ś₁ K (except K₃) V₁ विनाश°; T₂ G₃–₆ निर्देश°; G₁ M निर्देशवशकारिषु. — ᶜ) Ko.₄ Ñ₁ प्रयतिष्यामहे. S राज्यं. — ᵈ) Ko.₃.₄ यथाकालं; K₁ °शक्ति; K₂ Ñ V₁ B D °शास्त्रं. Ñ₂ D (except Da) निबर्हणं; S यथासुखं. Cd cites निबर्हणं. — After 14, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

1961* दर्पं विदधतां तेषां केचिदत्र मनस्विनः ।
द्रुपदस्यात्मजा राजंस्ते भिन्द्यन्तां ततः परैः ।

प्रेष्यतां वापि राधेयस्तेषामागमनाय वै ।
ते लोप्त्रहारैः संधाय वध्यन्तामाप्तकारिभिः ॥ १६
एतेषामभ्युपायानां यस्ते निर्दोषवान्मतः ।
तस्य प्रयोगमातिष्ठ पुरा कालोऽतिवर्तते ॥ १७
यावच्चाकृतविश्वासा द्रुपदे पार्थिवर्षभे ।
तावदेवाद्य ते शक्या न शक्यास्तु ततः परम् ॥ १८
एषा मम मतिस्तात निग्रहाय प्रवर्तते ।
साधु वा यदि वासाधु किं वा राधेय मन्यसे ॥१९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥

१९४

कर्ण उवाच ।

दुर्योधन तव प्रज्ञा न सम्यगिति मे मतिः ।
न ह्युपायेन ते शक्याः पाण्डवाः कुरुनन्दन ॥ १
पूर्वमेव हि ते सूक्ष्मैरुपायैर्यतितास्त्वया ।
निग्रहीतुं यदा वीर शकिता न तदा त्वया ॥ २
इहैव वर्तमानास्ते समीपे तव पार्थिव ।

C. 1. 7418
B. 1. 202. 3
K. 1. 221. 3

[(L. 1) G1 M6-8 °पं वा वदतां; M3.5 °पं वा दध°. M6 °द्व समाहिताः. — (L. 2) G1.2 M भिदंतां.]

15 ^{b}) Ś1 K (except K2) Ñ1 V1 D2.4.5 G3.4 प्र° (for वि°). — ^{c}) S एकैकं पांडुपुत्राणां. — ^{d}) K1 तत्र (for ततः). Ś1 K1 विरज्यते; S °रुध्य°.

16 ^{a}) Ś1 तत्र; K1.2 Ñ3 V1 B (except B6) D2.4.5 चापि; Ñ1.2 Dn D1 चैव. S राजेंद्र (for राधेयः). — ^{b}) Ś1 G1 M6-8 ह; K1 वा; Ñ1 V1 T G2-6 M3.5 हि (for वै). — ^{c}) Ś1 K (except K2) तान्; T2 G2.4 तैर् (for ते). Ś1 K0.1.3.4 लोप्त्रघातैः; K2 Ñ2.3 B D तैः प्रकारैः; Cd as in text. Ñ2 Dn D1 संनीय. Ñ1 V1 ते नोप्त्रपातैः सं°. — ^{d}) K0.3.4 घातयेच्च; K2 Ñ3 V1 B1.3.5 D1 घात्यंताम्; Ñ1.2 B6 Dn D2.4 पात्यंताम्; Da पाद्यंताम्; D5 घात्यताम्; T2 G वध्यताम्. Ś1 K1 घातयेमाप्तकारिभिः.

17 ^{a}) K2 Ñ V1 Dn D1 T G3-6 M3 अपि (for अभि-). — ^{b}) K3 Ñ3 V1 D1 निर्दोषमात्मनः; B Da D2.4.5 °ष आत्मनः; S °षो यो मतस्तव.

18 Ś1 K1 (hapl.) om. 18^a–19^b. — ^{a}) K0.3 D3.5 यावत्ते कृ°; K4 °त्राकृ°; Ñ V1 Dn D1 T2 G2-6 M यावच्च्यकृ°; D1 T1 G1 यावद्धि कृ°. — ^{b}) K2 ते नरर्षभाः; B6 G2 °र्षभ. — ^{c}) Ñ2.3 V1 Dn D1.2.4 T G हि (for अद्य). T G transp. ते and शक्याः. D5 तावद्बाधयितुं शक्या. — ^{d}) K0.3.4 Ñ1 D5 S तु (M6-8 हि) शक्याः (by transp.).

19 Ś1 K1 om. 19^{ab} (cf. v. l. 18). — ^{a}) V1 तैस्तैः (for तात). S सैषा मम मती राजन्. — ^{b}) V1 प्रकाराय (for निग्र°). S पांडवान्प्रति दृश्यते. — ^{c}) Ñ V1 B3.6 Dn D1.5 S साध्वी वा यदि वासाध्वी.

Colophon om. in K3 B1.3; D2.4 ins. it marg. *sec. m.* — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* K0 B3 विदुराभि(B3 om. भि)गमन; Dn3 विदुरागमनराज्यलंभ; Dn1 द्रौपदीस्वयंवर (followed by समाप्त); T1 संभव. — *Adhy. name:* K0.3.4 T2 G4 दुर्योधन(T2 G4 here ins. दुर्)मंत्रः; Dn3 दुर्योधनवाक्यं; D5 द्रुपदमंत्रं; G1.3 M3 मंत्रे (M3 om.) दुर्योधनवचनं; M5 मंत्राधिकारः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 200; D4m 208; D5 151; T1 205; T2 G4-6 158; G1.3 160; G2 156; M 159. — *S'loka no.:* Da1 Dn 20; M3 21. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 7395.

194

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — ^{a}) K1 इति (for तव). — ^{c}) S transp. ते and शक्याः. — ^{d}) Ñ2.3 B6 Dn D1 कुरुवर्धन.

2 ^{a}) G1 M तैः (for ते). Ñ1 भूयैः; S सर्वैः (for सूक्ष्मैः). — ^{b}) K0.4 निष्कृतास्; K2 घातितास्; Ñ1 वर्तितास्. Ś1 K1 प्रभो; M3.5 तदा (for त्वया). — ^{c}) Ś1 K1.3 यदा (as in text); S त्वया; the rest तदा. Ñ1 S वीराः (M6-8 °रः). — ^{d}) D5 T G M3 शंकिता. K0.4 तथा प्रभो; K3 D5 तदा प्रभो; S तु भारत. Ñ2.3 V1 B Da Dn D1.2.4 न चैव श(Da1 D1.4 शं)कितास्त्वया (K3 B3.5 Da D2.4 °तास्तथा; V1 °ता विभो).

3 ^{b}) V1 भरतर्षभ (for तव पा°). — ^{c}) Ś1 (*sup. lin.* as in text) अरातिपक्षाः. — ^{d}) Ś1 K0 नेह; K1 तेन (for नैव). S न शक्यास्तव वा°.

4 ^{a}) V1 सु° (for वि°). — ^{b}) K1 Ñ3 B1m.3 Da2

C. 1. 7418 B. 1. 202. 3 K. 1. 221. 3 अजातपक्षाः शिशवः शकिता नैव बाधितुम् ॥ ३

जातपक्षा विदेशस्था विवृद्धाः सर्वशोऽद्य ते ।
नोपायसाध्याः कौन्तेया ममैषा मतिरच्युत ॥ ४

न च ते व्यसनैर्योक्तुं शक्या दिष्टकृता हि ते ।
शङ्किताश्चेप्सवश्चैव पितृपैतामहं पदम् ॥ ५

परस्परेण भेदश्च नाधातुं तेषु शक्यते ।
एकस्यां ये रताः पत्न्यां न भिद्यन्ते परस्परम् ॥ ६

न चापि कृष्णा शक्येत तेभ्यो भेदयितुं परैः ।
परिद्यूनान्वृतवती किमुताद्य मृजावतः ॥ ७

ईप्सितश्च गुणः स्त्रीणामेकस्या बहुभर्तृता ।
तं च प्राप्तवती कृष्णा न सा भेदयितुं सुखम् ॥ ८

आर्यवृत्तश्च पाञ्चाल्यो न स राजा धनप्रियः ।
न संत्यक्ष्यति कौन्तेयान्राज्यदानैरपि ध्रुवम् ॥ ९

तथास्य पुत्रो गुणवाननुरक्तश्च पाण्डवान् ।
तस्मान्नोपायसाध्यांस्तानहं मन्ये कथंचन ॥ १०

इदं त्वद्य क्षमं कर्तुमस्माकं पुरुषर्षभ ।
यावन्न कृतमूलास्ते पाण्डवेया विशां पते ।
तावत्प्रहरणीयास्ते रोचतां तव विक्रमः ॥ ११

अस्मत्पक्षो महान्यावद्यावत्पाञ्चालको लघुः ।
तावत्प्रहरणं तेषां क्रियतां मा विचारय ॥ १२

वाहनानि प्रभूतानि मित्राणि बहुलानि च ।
यावन्न तेषां गान्धारे तावदेवाशु विक्रम ॥ १३

यावच्च राजा पाञ्चाल्यो नोद्यमे कुरुते मनः ।
सह पुत्रैर्महावीर्यैस्तावदेवाशु विक्रम ॥ १४

D2.4.5 सर्वतोद्य ते; S सर्वं एव ते. — d) Ś1 K1.2 Ñ1 V1 °रच्युत; K3 D5 T G3.4 °रच्युता; Cd as in text.

5 G1 om. 5–7. — ab) Da D2 तु (for च). K3 D5 एते (for ते). S (G1 om.) (by transp.) शक्या योक्तुं (G2 जेतुं). K3 Ñ2.3 V1 B D दिष्टकृतेन च (Da दृष्टक्रिया हि ते); S (G1 om.) दृष्टगुणा हि ते. Cd cites दिष्टकृतेन. — c) K3 Ñ2.3 V1 B1 Dn शकिताश्च. S (G1 om.) शक्ताः खल्वीप्स°.

6 G1 om. 6 (cf. v. l. 5). — a) T1 G2 M °स्परेभ्यो. K0.3.4 B1 तु (for च). — b) M तत्र (for तेषु). V1 D5 विद्य° (for शक्य°). Ñ1 नाधातुमुपपद्यते. — c) Dn1.n3 से; D1 च; S (G1 om.) हि (for ये). T G5.6 M3 तथा; G2–4 M6–8 तदा (for रताः). — d) S (G1 om.) कथंचन.

7 G1 om. 7 (cf. v. l. 5). — c) Ś1 परिदीनान्; K2 परिभूतान्; K3 भिक्षाचारान्; D5 परिहीनान्; M3.5 परिन्यूनान्; Cd as in text. — d) Ś1 G2 प्रजावतः; K1 प्रजापतः; K4 D5 समृद्धिनः; T1 G5.6 प्रतापिनः; T2 G3.4 प्रतापतः; Cd as in text.

8 b) Ś1 K0.3 Da2 D1 G6 एकस्यां; Cd as in text. — c) B5 D5 S (except M6–8) तान् (for तं). — d) S (except M3.5) transp. न and सा. K0.3.4 क्षमं; K2 Ñ V1 B D क्षमा; G1 सुखान्.

9 a) Ś1 K (except K3) Ñ V1 B1.3.5 Dn D1.5 Cd आर्यव्रतः; B6 Da D2.4 बहुरतः. K1 हि (for च). Ñ1 S पांचालः. — b) K0 च; K2 तु (for स). Ś1 K0.1.4 धनवतः. S स च राजा धृत(M5 दृढ)व्रतः. — c) Ś1 K (except K2) स त्यक्ष्य°; Ñ1 संत्यज°.

10 D1 om. 10ab. — a) B5 यथा; T1 स च. Da बल° (for गुण°). B3 D2.4 तस्य पुत्रोपि गुण°; B6 यथास्य पुत्रोपि बल° (hypermetric!). — cd) V1 om. न after तस्मात्, reading it after तान्. K1.2 D5 कदाचन. — After 10, K0.2 ins.:

1962* पाण्डवान्भरतश्रेष्ठ विक्रमस्तत्र रोचताम् ।

11 a) S (except M3.5) om. तु. — b) S (except M6–8) भरतर्षभ. — e) S च (for ते). K1 Ñ1 (hapl.) om. 11e–12b. — f) K2 मह्यमेतद्धि रोचतां; Ñ2.3 V1 B (except B6) Dn D1 तत्तुभ्यं तात रोचतां. — After 11, G2 ins. 1963* (cf. v. l. 14).

12 K1 Ñ1 om. 12ab (cf. v. l. 11); G2 om. 12–14. — a) T2 G5–6 अद्य (for यावद्). — b) Da पंचाल°. — d) T G क्रियतामिति रोचते; M3(inf. lin.).6–8 °तां यदि रोचते; M3 orig. °तामिति रोचये.

13 G2 om. 13 (cf. v. l. 12). — b) K2 धनानि (for मित्राणि). Ñ V1 Dn D1 °णि च कुलानि च. — c) T2 G3.4 यावंति (for यावन्न). Ś1 यावत्तेषां तु गांधारे; K1 यावदेषां तु नायांति. — d) =14d, 15d. T G (G2 om.) M5 विक्रमः (for °म). Ś1 K1 °देतांस्तु विक्रमेत्; K2 Ñ2.3 B1.3.5 Dn D1 तावद्विक्रम पार्थिव (K2 °वः); B6 Da D2.4 °देतेषु विक्रम (Da °मः).

14 Ś1 K1–3 G2.5 om. 14; T1 (hapl.) om. 14–15. — a) T2 G (G2.5 om.) पांचालो. — c) T2 G (G2.5 om.) कुंती°; M6–8 कुरु- (for सह). — d) =13d, 15d. K4

यावन्नायाति वार्ष्णेयः कर्षन्यादववाहिनीम् ।
राज्यार्थे पाण्डवेयानां तावदेवाशु विक्रम ॥ १५
वसूनि विविधान्भोगान्राज्यमेव च केवलम् ।
नात्याज्यमस्ति कृष्णस्य पाण्डवार्थे महीपते ॥ १६
विक्रमेण मही प्राप्ता भरतेन महात्मना ।
विक्रमेण च लोकांस्त्रीञ्जितवान्पाकशासनः ॥ १७
विक्रमं च प्रशंसन्ति क्षत्रियस्य विशां पते ।
स्वको हि धर्मः शूराणां विक्रमः पार्थिवर्षभ ॥ १८
ते बलेन वयं राजन्महता चतुरङ्गिणा ।
प्रमथ्य द्रुपदं शीघ्रमानयामेह पाण्डवान् ॥ १९
न हि साम्ना न दानेन न भेदेन च पाण्डवाः ।
शक्याः साधयितुं तस्माद्विक्रमेणैव ताञ्जहि ॥ २०
तान्विक्रमेण जित्वेमामखिलां भुङ्क्ष्व मेदिनीम् ।
नान्यमत्र प्रपश्यामि कार्योपायं जनाधिप ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा तु राधेयवचो धृतराष्ट्रः प्रतापवान् ।
अभिपूज्य ततः पश्चादिदं वचनमब्रवीत् ॥ २२
उपपन्नं महाप्राज्ञे कृतास्त्रे सूतनन्दने ।
त्वयि विक्रमसंपन्नमिदं वचनमीदृशम् ॥ २३
भूय एव तु भीष्मश्च द्रोणो विदुर एव च ।
युवां च कुरुतां बुद्धिं भवेद्या नः सुखोदया ॥ २४
तत आनाय्य तान्सर्वान्मन्त्रिणः सुमहायशाः ।
धृतराष्ट्रो महाराज मन्त्रयामास वै तदा ॥ २५

C. 1. 7440
B. 1. 202. 25
K. 1. 221. 25

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥

D5 G (G3.5 om.) विक्रमः. K0 Ñ2.3 B Da Dn D1.2.4 तावद्विक्रम पार्थिव (B1.5 कौरव). — T3 G1.2.4.6 M ins. after 14: G3, after 11:

1963* सदा च वैरी द्रुपदः सततं निकृतस्त्वया ।
यावन्न वर्धते मित्रै रोचतां तत्र विक्रमः ।

[(L. 1) G1 यथा; M यदा (for सदा). M6-8 स्वयं (for त्वया).]

15 T1 om. 15 (cf. v. l. 14). — b) Ś1 K1 कर्मण्यादाय वाहि°; M6-8 संकर्षणसहायवान्. — c) K2 D1 पांडवानां स (D1 च). — d)=13d, 14d. T3 G विक्रमः. N पांचाल्यसदनं प्रति.

16 a) T1 बहू° (for वसू°). — b) T1 हि; M6-8 तु (for च). Ñ1 D5 सुपुष्कलं; V1 B3 Da च पुष्कलं (for च केव°). K2 आदाय मधुसूदनः. — K3 om. 16c-18d. — c) T3 G नासाध्यमस्ति. — d) Ñ2.3 B (except B6) D (except D5) कथंचन; T G (except G1) विशां पते (for मही°).

17 K3 om. 17 (cf. v. l. 16). — a) B6 Da D2.4 °मेण जिता पृथ्वी. — cd) T3 G एव (for च). K0 M3.5 transp. लोकान् and त्रीन्. K4 °मेण नरव्याघ्र लोकांस्त्रीन्पाकशासनः.

20 ab) S (except M3.5) भेदे° (for दाने°). D2.4 transp. दाने° and भेदे°. Ś1 K (except K3) Ñ1 अद्य (for च). Da1 भेदेन न च पांडवाः; S (except M3.5) न च दानेन पां°. — d) D2.4 हि (for एव). Ś1 K1 जय (for जहि).

21 a) K2 निष्कंटकां ततो राजन्; S विक्रमेणैव जित्वेमां (T1 भुंक्ष्वेमां; M6-8 जित्वा तान्). — c) K1 Ñ1 G3 नान्यदत्र; K2 Ñ2.3 B D (except D5) अतो नान्यं (D2.4 °न्यत्). K3 नान्यं किमपि पश्या°; T1 न चान्यमत्र प°. — d) Ś1 कार्यमत्र; K1 कार्यं चैव. K0 महामते; K3.4 V1 B1 नराधिप.

22 Ś1 K (except K0) S om. उवाच. — a) S स (for तु). — c) Ñ1 प्रतिपत्य; V1 प्रतिगृह्य (for अभि°).

23 Before 23, K0.2 B3 ins. धृतराष्ट्र उ°. — a) Ś1 K1 °प्रज्ञे; K3 D3 °प्राज्ञ; Ñ1 °प्रज्ञ. — b) Ś1 K0-3 D1 G3 °नंदन. — cd) B3 D2.4 °संपन्न इदं.

24 a) Ñ1 च; V1 हि (for तु). D2.4 तु (for च). — c) M6-8 वा (for च). Ñ V1 B Dn D1.5 कुरुतं. — d) T G M5 भवेद्यावत्सुखोदयः.

25 Before 25, K3 B ins. वैशं° उ°. — a) Dn1 T1 G1.2 M (except M3) आनीय. — b) K0.1.4 D2.4 G1 M3.5 स महा°; Ñ1 D5 स महामनाः; G3 तु महा°. — c) Ñ1 T1 °राजो.

Colophon. *Major parvan:* T3 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* K0 विदुरयान; B3 विदुरागमन; T1 संभव. — *Adhy. name:* K0.4 कर्णवाक्यं; K3 धृतराष्ट्रमंत्रः; D5 कर्णमंत्रणं; T3 G1.2.4 M5 मंत्राधिकारे कर्णवचनं (M5 °वचः); M3 मंत्राधिकारः. — *Adhy. no.* (figures,

१९५

C. 1. 7441
B. 1. 203. 1
K. 1. 222. 1

भीष्म उवाच ।

न रोचते विग्रहो मे पाण्डुपुत्रैः कथंचन ।
यथैव धृतराष्ट्रो मे तथा पाण्डुरसंशयम् ॥ १
गान्धार्याश्च यथा पुत्रास्तथा कुन्तीसुता मताः ।
यथा च मम ते रक्ष्या धृतराष्ट्र तथा तव ॥ २
यथा च मम राज्ञश्च तथा दुर्योधनस्य ते ।
तथा कुरूणां सर्वेषामन्येषामपि भारत ॥ ३
एवं गते विग्रहं तैर्न रोचये
संधाय वीरैर्दीयतामद्य भूमिः ।
तेषामपीदं प्रपितामहानां
राज्यं पितुश्चैव कुरूत्तमानाम् ॥ ४
दुर्योधन यथा राज्यं त्वमिदं तात पश्यसि ।
मम पैतृकमित्येवं तेऽपि पश्यन्ति पाण्डवाः ॥ ५
यदि राज्यं न ते प्राप्ताः पाण्डवेयास्तपस्विनः ।
कुत एव तवापीदं भारतस्य च कस्यचित् ॥ ६
अथ धर्मेण राज्यं त्वं प्राप्तवान्भरतर्षभ ।
तेऽपि राज्यमनुप्राप्ताः पूर्वमेवेति मे मतिः ॥ ७
मधुरेणैव राज्यस्य तेषामर्धं प्रदीयताम् ।
एतद्धि पुरुषव्याघ्र हितं सर्वजनस्य च ॥ ८
अतोऽन्यथा चेत्क्रियते न हितं नो भविष्यति ।
तवाप्यकीर्तिः सकला भविष्यति न संशयः ॥ ९
कीर्तिरक्षणमातिष्ठ कीर्तिर्हि परमं बलम् ।
नष्टकीर्तेर्मनुष्यस्य जीवितं ह्यफलं स्मृतम् ॥ १०
यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्य न प्रणश्यति कौरव ।

---

words or both): Dn2 201; D4m 209; D5 152; T1 206; T2 G4-6 159; G1.3 161; G2 157; M 160. — *S'loka no.*: Dn 25; M3 27. — *Aggregate s'loka no.*: Dn2 7420.

195

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) T2 G विक्रमस्तु (for विग्रहो मे). — d) K0 (by corr.).3.4 Ñ1 B (except B6) D3.4.5 M8 °नै संशयः (K0 orig. 3 °यं); K2 T2 G (except G6) M6-8 °रसंशयः.

2 b) K0.3.4 Ñ3 B6 D (except D3.4.5) मम (for मताः). Ś1 K1 तथा कुंत्या अपीह मे.

3 a) M3 transp. च and मम. — b) M3.5 विदुरस्य तथा हि ते. — cd) K1.4 transp. सर्वेषां and अन्येषां. B6 D3.4 चापि; D8 चैव (for अपि). Ñ2.3 V1 B D (except D5) पार्थिव (for भारत).

4 a) K3 रोचयेत्; Ñ3.3 B5.6 D रोचे. — b) Ś1 K1 जीयताम्; M भुज्यताम् (for दीयताम्). K4 Ñ2.3 B D अर्धं; Ñ1 अस्य (for अद्य). — c) K2 V1 B Da1 Dn1.n2 D1.2.4 इह (for इदं).

5 a) K4 यथा राज्यं नरश्रेष्ठ. — b) K0.4 Ñ1 V1 D5 त्वमिमं; M8 रिवदं त्वं. K0.3.4 M8 मन्यसे (for पश्यसि). — c) Ś1 K1 इत्येव; B6 अप्येवं; S एवेति. — d) B5 पार्थिवाः (for पाण्डवाः). S तथा तेषामपि प्रभो.

6 b) K2 Ñ2.3 V1 B D (except D5) यश°; Ñ1 S तर°. — d) K0.2.3 B Da D3.4 इह; Ñ Dn D1.5 T G (except G1) अपि (for च).

7 a) Ñ1 D5 अधर्मेण हि; Ñ3 B6 Dn1 अधर्मेण च; G3 अधर्मेण तु (for अथ ध°). D3.4 स्वं; T2 G (except G1) च (for त्वं). — b) D5 इदं प्राप्तो नरर्षभ. — c) B6 Da च (for ऽपि). — d) S पूर्वमेव न संशयः.

8 a) K1 माधुर्येणैव रा°; S °णैवमुक्त्वा तान्. — b) = 19d. S राज्यस्यार्धं. — d) K0 ह; D2 वै; S नः.

9 a) K0 V1 G3 ततो (for अतो). Ś1 K (except K3) यत्; G3 च; M3.5 वै (for चेत्). T2 G2-4 ते बुद्धिः (for क्रियते). — b) S (except G5) अ- (for न). Ñ1 B5 ते (for नो). K0 हितं नो न भ°. — c) K0.3 V1 G1 त्वामप्य°; K3 तमप्य°; T1 त्वामप्यधर्मः; G5.6 तवाप्यधर्मः; M त्वय्यप्यधर्मः. T1 G5.6 सकलो. Ñ1 अन्यथाकीर्तिरधिका; T2 G2-4 त्वय्यकीर्तिश्च विपुला. — G5.6 repeat 9cd (v. l. त्वामप्यकीर्तिर्विपुला).

10 a) T2 G (except G1) °तिष्ठेत्. — After 10a, K3 ins.:

1964* धर्मं कुरु कुलोचितम् (= 12b) ।

तावज्जीवति गान्धारे नष्टकीर्तिस्तु नश्यति ॥ ११
तमिमं समुपातिष्ठ धर्मं कुरुकुलोचितम् ।
अनुरूपं महाबाहो पूर्वेषामात्मनः कुरु ॥ १२
दिष्ट्या धरन्ति ते वीरा दिष्ट्या जीवति सा पृथा ।
दिष्ट्या पुरोचनः पापो नसकामोऽत्ययं गतः ॥ १३
तदा प्रभृति गान्धारे न शक्नोम्यभिवीक्षितुम् ।
लोके प्राणभृतां कंचिच्छ्रुत्वा कुन्तीं तथागताम् ॥ १४
न चापि दोषेण तथा लोको वैति पुरोचनम् ।
यथा त्वां पुरुषव्याघ्र लोको दोषेण गच्छति ॥ १५
तदिदं जीवितं तेषां तव कल्मषनाशनम् ।
संमन्तव्यं महाराज पाण्डवानां च दर्शनम् ॥ १६
न चापि तेषां वीराणां जीवतां कुरुनन्दन ।
पित्र्योंऽशः शक्य आदातुमपि वज्रभृता स्वयम् ॥ १७
ते हि सर्वे स्थिता धर्मे सर्वे चैवैकचेतसः ।
अधर्मेण निरस्ताश्च तुल्ये राज्ये विशेषतः ॥ १८
यदि धर्मस्त्वया कार्यो यदि कार्यं प्रियं च मे ।
क्षेमं च यदि कर्तव्यं तेषामर्धं प्रदीयताम् ॥ १९

C. 1. 7459
B. 1. 203. 19
K. 1. 222. 19

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥

कीर्तिस्तु परमं तेजो.
— ^{b}) T_3 G (except G_1) विमलं (for परमं). S (except T_1 G_1) फलं (for बलम्). — ^{d}) K_0 $\tilde{N}_1$ D_1 T_1 M विफलं; K_4 निष्फलं; D_a स्वफलं. K_4 भवेत्; $\tilde{N}_1$ मतं.

11 ^{b}) S लोके भवति (T_1 G_1 M तिष्ठति) भारत (G_1 M कौरव). — ^{c}) $Ś_1$ तावदेव मनुष्योपि; K_1 तावदेव न नष्टोसौ.

12 ^{a}) D_5 T G तदिदं; $M_{2,5}$ तदिमं; M_{6-8} तमिदं. M (except M_5) सर्वमातिष्ठ (for समु°).

13 ^{a}) $K_{0,2-4}$ $\tilde{N}$ V_1 B D ध्रियंते; K_1 T_3 G (except G_1) चरंति. K_2 $\tilde{N}_1$ $B_{1,3}$ D_a $D_{2,4,5}$ ते पार्थाः; $\tilde{N}_{2,3}$ V_1 $B_{5,6}$ D_n D_1 पार्था हि. — After 13, $\tilde{N}$ B D ins.:

1965* यदा प्रभृति दग्धास्ते कुन्तिभोजसुतासुताः ।
[$\tilde{N}_1$ B D_a $D_{2,4,5}$ सा दग्धा (B_5 याता); $\tilde{N}_3$ (by transp.) ते दग्धाः. $\tilde{N}_1$ B D_a $D_{2,4,5}$ °भोजसुता शुभा.]

14 ^{b}) $Ś_1$ °भिजीवितुं; K_1 शक्तोत्यतिजीवितुं; $K_{2,4}$ शक्तोप्यभि°; D_a शक्तोत्यभि°. — After 14^{ab}, T G_{2-4} ins.:

1966* अदाह्यो यदा पार्थान्स स्वप्नौ जतुवेश्मनि ।
— ^{c}) $K_{1,4}$ B D_a $D_{2,4,5}$ मृतं. K D_a D_2 T_3 G M (except M_8) किंचित्; D_1 T_1 कश्चित्. — After 14, T_3 G_{2-4} ins.:

1967* दुःखं न जायते राजन्भवान्सर्वस्य कारणम् ।

15 ^{a}) K_4 $D_{2,4,5}$ चाति- (for चापि). A few MSS. तदा. — ^{b}) K_2 $\tilde{N}_{2,3}$ V_1 $B_{1,6}$ D_n D_1 मन्येत्; K_4 $\tilde{N}_1$ D_5 T_1 M वेत्ति; $D_{2,4}$ [ऽ]मन्यत. K_0 लोके वै प्रतिरोचनं. — ^{d}) K_4 गर्ह° (for गच्छ°).

16 ^{b}) $\tilde{N}_{2,3}$ D_n D_1 किल्बिष°. — ^{c}) $K_{2,4}$ B D_{a1} $D_{1,2,4,5}$ T_3 G_{2-4} स-; K_3 सु- (for सं-). M_5 संतर्प्यं वै. $Ś_1$ K (except K_3) V_1 D_5 नरव्याघ्र (for महा°). $\tilde{N}_1$ समं तत्र सुतानां च.

17 ^{b}) T_3 G (except G_1) जय° (for जीव°). — ^{c}) K_3 G_2 पित्र्यंशः; T_3 G_4 पित्रं°; G_3 पित्र्यां°. — ^{d}) D_1 मंत्रभृ°; G_1 शूलभृ°.

18 ^{a}) K_1 अपि; D_1 न (for हि). T G M_5 transp. सर्वे and धर्मे. $\tilde{N}_{2,3}$ $B_{5,6}$ D_a D_n $D_{2,4}$ ते सर्वेव(B_6 D_a D_4 च)स्थिता ध°. — ^{b}) $\tilde{N}_3$ B_1 °तेजसः; B_6 °चेतनाः. — ^{d}) $K_{0,2,4}$ राज्ये तुल्ये (by transp.); T_1 M_5 तुल्यराज्ये. $Ś_1$ कुल्ये; K_1 कुले; T_3 G M_3 तुल्या (for तुल्ये). K_3 न संशयः; S च (T_3 G_{2-4} न) धर्मतः (for विशे°).

19 ^{a}) $Ś_1$ M धर्मे and कार्यं. — ^{b}) $Ś_1$ कार्यं यदि च मे प्रियं. — ^{c}) K_0 क्षमश्च; $K_{3,4}$ शमश्च; S क्षमं. $K_{0,3,4}$ कर्तव्यः. — ^{d}) $=8^{b}$. T G M_5 राज्यं तेभ्यः; $M_{7,6-8}$ राज्यं तेषां. G_6 प्रयच्छतां.

Colophon. *Major parvan:* T_3 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* K_0 B_6 विदुरागमन; T_1 संभव. — *Adhy. name:* $K_{0,3,4}$ भीष्मवाक्यं; D_5 धृतराष्ट्रमंत्रः; T G_4 भीष्मवचनं; $G_{1,3}$ मंत्राधिकारः; $M_{3,5}$ मंत्राधिकारे भीष्मवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_{n3} 202; D_4 m 210; D_5 153; T_1 207; T_3 G_{4-6} 160; $G_{1,3}$ 162; G_2 158; M 161. — *S'loka no.:* D_n M_8 19. — *Aggregate s'loka no.:* D_{n3} 7438.

196

1 $Ś_1$ K_1 S om. उवाच. — ^{a}) D_4 समुपासीनैर्. — ^{b}) $Ś_1$ K $\tilde{N}_1$ D_5 नरैः; D_{n3} $D_{2,4}$ तव (for नृप). — ^{c}) N अर्घ्यं (K_4 B_3 D_2 अर्थं; B_1 as in text) (for पथ्यं). M_{6-8} transp. पथ्यं and यश°. — ^{d}) $Ś_1$ K_{0-3} $\tilde{N}$ V_1 B D_{a3} D_4 T M_8 °शुश्रुम. D_1 न वाच्यमनुशुश्रुम.

१९६

C. 1. 7460
B. 1. 204. 1
K. 1. 223. 1

द्रोण उवाच ।

मत्राय समुपानीतैर्धृतराष्ट्रहितैर्नृप ।
धर्म्यं पथ्यं यशस्यं च वाच्यमित्यनुशुश्रुमः ॥ १
ममाप्येषा मतिस्तात या भीष्मस्य महात्मनः ।
संविभज्यास्तु कौन्तेया धर्म एष सनातनः ॥ २
प्रेष्यतां द्रुपदायाशु नरः कश्चित्प्रियंवदः ।
बहुलं रत्नमादाय तेषामर्थाय भारत ॥ ३
मिथःकृत्यं च तस्मै स आदाय बहु गच्छतु ।
वृद्धिं च परमां ब्रूयात्तत्संयोगोद्भवां तथा ॥ ४
संप्रीयमाणं त्वां ब्रूयाद्राजन्दुर्योधनं तथा ।
असकृद्द्रुपदे चैव धृष्टद्युम्ने च भारत ॥ ५
उचितत्वं प्रियत्वं च योगस्यापि च वर्णयेत् ।
पुनः पुनश्च कौन्तेयान्माद्रीपुत्रौ च सान्त्वयन् ॥ ६
हिरण्मयानि शुभ्राणि बहून्याभरणानि च ।
वचनात्तव राजेन्द्र द्रौपद्याः संप्रयच्छतु ॥ ७
तथा द्रुपदपुत्राणां सर्वेषां भरतर्षभ ।
पाण्डवानां च सर्वेषां कुन्त्या युक्तानि यानि च ॥ ८
एवं सान्त्वसमायुक्तं द्रुपदं पाण्डवैः सह ।
उक्त्वाथानन्तरं ब्रूयात्तेषामागमनं प्रति ॥ ९
अनुज्ञातेषु वीरेषु बलं गच्छतु शोभनम् ।
दुःशासनो विकर्णश्च पाण्डवानानयन्त्विह ॥ १०
ततस्ते पार्थिवश्रेष्ठ पूज्यमानाः सदा त्वया ।
प्रकृतीनामनुमते पदे स्थास्यन्ति पैतृके ॥ ११
एवं तव महाराज तेषु पुत्रेषु चैव ह ।
वृत्तमौपयिकं मन्ये भीष्मेण सह भारत ॥ १२

कर्ण उवाच ।

योजितावर्थमानाभ्यां सर्वकार्येष्वनन्तरौ ।
न मन्त्रयेतां त्वच्छ्रेयः किमद्भुततरं ततः ॥ १३

---

2 a) Ś1 कौरव्या. — d) T3 G2-4 सत्यवंतो महाबलाः.

3 c) Ko.3.4 बहुरत्नं समादाय.

4 a) Ñ2.3 B3 Dn D1 S Cd मिथःकृत्यं (as in text); the rest पृथक्कृतं. — b) K2 Ñ2.3 V1 B D वसु (for बहु). — c) V1 ऋद्धिं; B6 प्रीतिं; Cd वृद्धिं (as in text). Ñ1 वृद्धिश्च परमा तेषां. — d) Ś1 K1 स्वसंयोगो°; K2.4 Ñ2.3 V1 B (except B6) Dn D1 Cd त्वत्संयोगो°; Ñ1 तत्संयोगाद्भवेत्; Da M8 त्वत्संयोगा°; D5 त्वत्संगेनोद्भ°; T1 G2 तत्संयोगा°. Ś1 K1 पुनः; Ko.3 Ñ1 तव; K2 Dn3 D3.4 S (except T1 G1) तदा; K4 ततः (for तथा).

5 a) Ko.3.4 S (except G1.2) सु°; Ñ1 स. Ś1 K1 तान् (for त्वां). — b) Ñ1 B5.6 Dn1.n2 D1.5 G2.5.6 तदा (for तथा).

6 a) Ś1 उदितत्वं. D1 T1 च योगस्य; M5 प्रियं चैव. — b) Ś1 Ko.3 Ñ1 D5 संयोगस्यापि; D1 प्रियत्वं चापि; T1 तस्यास्यापि च. — d) S सांत्वयेत्.

7 a) Ñ1 हैरण्यानि च शु°. — b) Ś1 K1 वस्त्राणि; Ko.3.4 वसूनि (for बहूनि). — d) D5 द्रौपद्यै.

8 b) Ś1 K1 °षां च नराधिप. — d) S (except T1) कुंत्यै. K2 G3 तानि च; B3 भारत; Da यानि तु. — After 8, S ins.:

1968* दत्त्वा तानि महार्हाणि पाण्डवान्संप्रहर्षय ।

9 K2 om. 9. — a) Da एवं सांत्वेन विधिना. — c) Ñ2.3 V1 Dn D1 सः; G1 M3 तु (for अथ). K1 प्राह (for ब्रूयात्). — After 9, K1 ins.:

1969* संधीयतां यथाबुद्धिस्तत्त्ववेत्तृविदां वरः ।

10 Ś1 K1 om. 10ab. — cd) K2 Ñ2.3 B D (except D5) °र्णश्चाप्यानेतुं पांडवानिह.

11 a) K2 G1 M5-8 पांडवश्रेष्ठाः; Ñ V1 B D (except D5) पांडवाः श्रेष्ठाः; T G2-6 M3 °श्रेष्ठाः. — b) K4 transp. सदा and त्वया. K1 तदा; D1.2 सह (for सदा). — c) K1 प्रीतिवंतो ह्यनु°. — d) G1 M स्थास्यंतु.

12 a) K2 Ñ2.3 V1 B D (except D5) एतत् (for एवं). D1 तेषु; M तावत् (for तव). — b) Ñ V1 B6 Dn D1 transp. तेषु and पुत्रेषु. K (except K1) Ñ2.3 V1 B5 Dn D1.2.4 हि; Ñ1 तु; D5 S ते (for ह).

13 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) T3 G3.4 °र्थकामाभ्यां.

14 a) T3 G3.4 तुष्टेन. G3 शतधा (for मनसा). D2.4 ये वै; G1.2 M चैव. — b) T3 G3.4 प्रहृष्टेनांतरा°; G2 प्रच्छन्नो वांतरा°; M3 (*inf. lin.*).5 विवृतेनांतरा°. — c) K3 वाचं; T1 चैव; T3 G (except G1) नैव (for नाम). — d) M3 (*inf. lin.*).5 न स्यात् (for कुर्यात्). Ś1 K1.2

दुष्टेन मनसा यो वै प्रच्छन्नेनान्तरात्मना ।
ब्रूयान्निःश्रेयसं नाम कथं कुर्यात्सतां मतम् ॥ १४
न मित्राण्यर्थकृच्छ्रेषु श्रेयसे वेतराय वा ।
विधिपूर्वं हि सर्वस्य दुःखं वा यदि वा सुखम् ॥१५
कृतप्रज्ञोऽकृतप्रज्ञो बालो वृद्धश्च मानवः ।
ससहायोऽसहायश्च सर्वं सर्वत्र विन्दति ॥ १६
श्रूयते हि पुरा कश्चिदम्बुवीच इति श्रुतः ।
आसीद्राजगृहे राजा मागधानां महीक्षिताम् ॥ १७
स हीनः करणैः सर्वैरुच्छ्वासपरमो नृपः ।
अमात्यसंस्थः कार्येषु सर्वेष्वेवाभवत्तदा ॥ १८
तस्यामात्यो महाकर्णिर्बभूवैकेश्वरः पुरा ।
स लब्धबलमात्मानं मन्यमानोऽवमन्यते ॥ १९
स राज्ञ उपभोग्यानि स्त्रियो रत्नधनानि च ।
आददे सर्वशो मूढ ऐश्वर्यं च स्वयं तदा ॥ २०
तदादाय च लुब्धस्य लाभाल्लोभो व्यवर्धत ।
तथा हि सर्वमादाय राज्यमस्य जिहीर्षति ॥ २१
हीनस्य करणैः सर्वैरुच्छ्वासपरमस्य च ।
यतमानोऽपि तद्राज्यं न शशाकेति नः श्रुतम् ॥२२
किमन्यद्विहितान्नूनं तस्य सा पुरुषेन्द्रता ।
यदि ते विहितं राज्यं भविष्यति विशां पते ॥ २३
मिषतः सर्वलोकस्य स्थास्यते त्वयि तद्ध्रुवम् ।
अतोऽन्यथा चेद्विहितं यतमानो न लप्स्यसे ॥ २४
एवं विद्धयुपादत्स्व मन्त्रिणां साध्वसाधुताम् ।
दुष्टानां चैव बोद्धव्यमदुष्टानां च भाषितम् ॥ २५ C. 1. 7484 B. 1. 204. 25 K. 1. 223. 25

स तन्मतं; V1 B1.3 सतां मतः; D1 सनातनं.
15 ᵃ) Ś1 K1 न मित्राण्यतिकृ°; D2.5 अमित्रा°; G3 निमित्तान्यर्थ°. — ᵇ) K2 न; K4 Ñ V1 B D (except D1) M5 च (for the first वा). K2 Dn3 D1 च (for the second वा).
16 ᵃ) K0 कृतप्रज्ञोथ बालो वा; Ñ1 कृतज्ञो वाकृतज्ञो वा; T3 G2-4 शुचिर्दक्षो यतप्रज्ञो. — ᵇ) K0 युवा (for बालो). Ś1 अपि (for च). K3 भारत (for मानवः). K1 बालो वा यदि वा नरः. — ᶜ) Ś1 K1 Ñ1 D5 वा (for च).
17 ᵇ) Ś1 K1 D2m G5.6 अंबरीष; D5 अमघोष; G1 विनिंदक. Ñ V1 B D ईश्वरः (Ñ1 D5 श्रुतिः) (for श्रुतः). K2 °वीचीति विश्रुतः; T G2-4 M विनिंद इति विश्रुतः. — ᶜ) T3 G1.2.4 M राजकुले. — ᵈ) Ś1 Ñ1 B3 G1 M2.3.8 मगधानां. Ñ1 T G (except G1) महीपतिः.
18 T1 (hapl.) om. 18ᵇ–22ᵃ. — ᶜᵈ) B1 पूर्वे°; G3 सर्वे° (for कार्ये°). K2 Ñ V1 B3.5 D T3 G2-6 transp. कार्ये° and सर्वेषु. B1.6 कार्ये°; G2 कामे° (for सर्वे°). — After 18, S (except T1) ins.:
1970* तस्यामात्या बभूवुस्ते अन्योन्यसहितास्तदा ।
19 T1 om. 19 (cf. v. l. 18). — ᵃ) K2 M6-8 महाकीर्तिः; T3 G2-6 °कर्णी; G1 M3 बाहुकर्णिः; G3 °कर्णः. — ᵇ) K2 Ñ2.3 V1 B5 Dn D1 तदा; B1.6 Da D2.4 तथा; T3 G3.4 पुरः; M3 (*inf. lin.* as in text) क्षितौ (for पुरा). — ᵈ) K2 अवमान्यो (m अवमानो). Ś1 न मन्यत; K1 अन्वमन्यत; Ñ1 °मन्य तं; Da अवमन्यत; T3 G2.4 विमन्यते.
20 T1 om. 20 (cf. v. l. 18). — ᵃ) Ś1 K0.1 Dn3 उपयोज्यानि; K3 °भोज्यानि; T3 G (except G1) वसुरत्नानि. — ᵇ) K1 स्त्रियं. K0.1 B2.5 Da M2.3 रत्नं. T3 G (except G1) स्त्रियो भोज्यानि यानि च. — ᶜ) Ś1 सर्वगो; S (T1 om.) °तो. — ᵈ) A few MSS. तथा (for तदा).
21 T1 om. 21 (cf. v. l. 18). — ᵃ) K1 लाभस्य; D5 मूढस्य. — ᵇ) K3 Ñ2.3 V1 B (except B3) Da2 Dn1 T3 G2-5 लोभात् (for ला°). K2 T3 G लाभः (for लोभः). K0.3 -स्यवर्तत; K1.4 -स्यवर्धत; Ñ1 -त्ववर्तत; Ñ2.3 V1 B D (for Da1 see below) M5.7 -व्यवर्ध(Dn2 °र्ते)त; T3 G (except G1) प्रवर्तते. Da1 लाभोप्यस्य च वर्धते. — ᵈ) Ś1 Dn3 एष; K1 एव; M7 अद्य (for अस्य). B5 चिकीर्षति; G1 जिगीषते.
22 T1 om. 22ᵃ (cf. v. l. 18). — ᵃ) Ñ1 सबलैः (for करणैः). — ᵇ) K3 हि; G1 M इ. — ᶜᵈ) S °मानो न शक्नोति राज्यं हर्तुं(T G2-4.6 कर्तुं)मिति श्रुतिः.
23 ᵃ) K0.3 Ñ V1 B D (except D1) Cd विहिता; G1 विहितं. V1 तत्र; T G (except G1) एव (for नूनं). — After 23ᵃᵇ, K2 ins.:
1971* यत्तस्य राज्यं सामात्यो न शक्नोत्यभिवर्धितुम् ।
— ᵈ) T G (except G1) °ति न संशयः.
24 ᵇ) Ś1 K0.2.4 स्थास्यति. T1 त्वथ; M6.7 यदि (for त्वयि). G1 च त्वयि (for त्वयि तद्). Ñ1 स्थापयिष्यामि च ध्रुवं. — ᶜ) Ś1 K1 D5 त्वे (for चेत्).
25 ᵃ) Ś1 T G (except G1) विद्वान्; D5 -विधम्. — ᵇ) M5 मित्राणां. Ś1 K1 साधुसाधुतां(!). — ᵈ) Ś1 K1 तथैव च; K0.2.4 च भारत.
26 Ś1 K1 T1 G1.2.5.6 M om. उवाच. T3 G2.4

C. 1. 7485
B. 1. 204. 20
K. 1. 223. 20

द्रोण उवाच ।
विद्म ते भावदोषेण यदर्थमिदमुच्यते ।
दुष्टः पाण्डवहेतोस्त्वं दोषं ख्यापयसे हि नः ॥ २६
हितं तु परमं कर्ण ब्रवीमि कुरुवर्धनम् ।
अथ त्वं मन्यसे दुष्टं ब्रूहि यत्परमं हितम् ॥ २७
अतोऽन्यथा चेत्क्रियते यद्ब्रवीमि परं हितम् ।
कुरवो विनशिष्यन्ति नचिरेणेति मे मतिः ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

१९७

विदुर उवाच ।
राजन्निःसंशयं श्रेयो वाच्यस्त्वमसि बान्धवैः ।
न त्वशुश्रूषमाणेषु वाक्यं संप्रतितिष्ठति ॥ १
हितं हि तव तद्वाक्यमुक्तवान्कुरुसत्तमः ।
भीष्मः शांतनवो राजन्प्रतिगृह्णासि तन्न च ॥ २
तथा द्रोणेन बहुधा भाषितं हितमुत्तमम् ।
तच्च राधासुतः कर्णो मन्यते न हितं तव ॥ ३
चिन्तयंश्च न पश्यामि राजंस्तव सुहृत्तमम् ।
आभ्यां पुरुषसिंहाभ्यां यो वा स्यात्प्रज्ञयाधिकः ॥ ४
इमौ हि वृद्धौ वयसा प्रज्ञया च श्रुतेन च ।
समौ च त्वयि राजेन्द्र तेषु पाण्डुसुतेषु च ॥ ५
धर्मे चानवमौ राजन्सत्यतायां च भारत ।

विदुरः (for द्रोण उ°). — c) Ñ2.3 V1 B6 Dn1.n3 D1 M5 दुष्ट- (for दुष्टः). — d) M6-8 दोषान्. Ñ हि तं; T G2-4 च नः; G5.6 M -स्मनः. K2 Ñ2.3 V1 B D (except D5) दोषमाख्यापयस्युत.

27 b) Ś1 K0.1.3.4 कुरुनंदनं; K2 Ñ2.3 V1 B D (except D5) कुलवर्धनं. — c) K3 M6.7 तत् (for त्वं). — d) Ś1 तव; K1 त्वं (for यत्). Ś1 हि तत्; K4 हि नः (for हितं).

28 V1 Da2 G6 M7 (hapl.) om. 28ab. — b) Ś1 K1 D1 तद् (for यद्). B3 D2.4 G4 ब्रवीषि; T2 G2.3.5 °हि. K3 G1 M3.5.6 ब्रवीषि (K3 °हि) परमं हितं. — c) K2.4 वै (K4 -पि) विनश्यंति; Ñ2.3 V1 B D (except D5) वै विनंक्ष्यंति; G (G4 before corr.) -पि नशिष्यंति. — d) G1 अ- (for न-). T2 G2-4 मतं (for मतिः). K0.2.4 Ñ2.3 Dn D1 G5.6 °णैव मे मतिः; K3 °णैव मन्यते; V1 B Da2 D3.4 °णैव ते मते.

Colophon om. in Ś1 K1. — *Major parvan:* T2 G M3.5.7 संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* K0 B5 विदुरागमन; T1 संभव. — *Adhy. name:* K0.3.4 Ñ1.2 V1 द्रोणवाक्यं; D5 धृतराष्ट्रमंत्रणं; M5 मंत्राधिकारः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 203; D1m 211; D5 154; T1 209; T2 G4-6 161; G1.3 163; G2 159; M 162. — *S'loka no.:* Dn 28; M3 29. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 7466.

197

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) Ś1 K Ñ1 G3 निःश्रेयसं; Ñ3 V1 नः संशयं. — c) K2 D1 न त्वं शुश्रू°; Ñ1 उक्तं शुश्रू°; Ñ2.3 V1 Dn °माणे वै; D2 S न त्वं (T1 स त्वं; G1 M3.6-8 तत्त्वं) शुश्रूषमाणो वै (T1 G1 M हि). — d) Ñ3 राज्यं; D5 वाच्यं. T1 G6 M6-8 °तिष्ठसि; T2 G2-4 संप्रीतिमिच्छसि; G1 °तुष्यसि; G5 °तीर्पसि; M3 न प्रतितिष्ठसि.

2 a) K0.3 M3.5 यद् (for तद्). K2 N2.3 Dn2.n3 D1.2.5 प्रियं हितं च (D2 हि) तद्वाक्यं; K4 हितं हितं वो यद्वा°; V1 हितं हि भवतो वा°; B1.3.5 Dn1 D4 प्रियं हितं च यद्वा°; B6 Da हिताद्धिततरं वा°. — b) K4 Ñ V1 B1.3 Da Dn D1.5 G1.3.6 M3.5.8 °सत्तमः (as in text); the rest °सत्तम. — c) T2 G (except G1) राजा (for राजन्). — d) Ś1 K1 प्रतिगृण्ही(Ś1 °ण्हे)ष तन्न च; Ñ1 B5 D5 न च गृण्हासि तद्वचः; T2 G (except G1) महावीर्यपराक्रमः.

3 a) Ś1 K1 गुरुणा (for बहुधा). T2 G3.4 आचार्येण च द्रोणेन; G2 आचार्येण तथा चैव. — b) K2 °षितं तव यद्धितं; D5 हितमुक्तमनुत्तमं. — d) K0.3.4 S वचः.

4 b) K2 राजन्सुबहुकृन्मम.

5 a) Da D3 G1 इमौ वृद्धौ च वयसा; T2 इमौ वरेण्यौ वृद्धौ हि; G3.4 इमौ हि वृद्धौ वरेण्यौ. — b) K2 श्रुतेपि च. T2 G (except G1) राजनीतिविशारदौ. — c) T2 G (except G1) समानौ (for समौ च). Ś1 K (except K3) D5 transp. च and त्वयि. — d) K2 Ñ2.3 B D (except D5) तथा (for तेषु). Ś1 राज° (for पाण्डु°).

रामाद्दाशरथेश्चैव गयाच्चैव न संशयः ॥ ६
न चोक्तवन्तावश्रेयः पुरस्तादपि किंचन ।
न चाप्यपकृतं किंचिदनयोर्लक्ष्यते त्वयि ॥ ७
ताविमौ पुरुषव्याघ्रावनागसि नृप त्वयि ।
न मन्त्रयेतां त्वच्छ्रेयः कथं सत्यपराक्रमौ ॥ ८
प्रज्ञावन्तौ नरश्रेष्ठावस्मिँल्लोके नराधिप ।
त्वन्निमित्तमतो नेमौ किंचिज्जिह्मं वदिष्यतः ।
इति मे नैष्ठिकी बुद्धिर्वर्तते कुरुनन्दन ॥ ९
न चार्थहेतोर्धर्मज्ञौ वक्ष्यतः पक्षसंश्रितम् ।
एतद्धि परमं श्रेयो मेनाते तव भारत ॥ १०
दुर्योधनप्रभृतयः पुत्रा राजन्यथा तव ।
तथैव पाण्डवेयास्ते पुत्रा राजन्न संशयः ॥ ११
तेषु चेदहितं किंचिन्मन्त्रयेयुरबुद्धितः ।
मन्त्रिणस्ते न ते श्रेयः प्रपश्यन्ति विशेषतः ॥ १२
अथ ते हृदये राजन्विशेषस्तेषु वर्तते ।
अन्तरस्थं विवृण्वानाः श्रेयः कुर्युर्न ते ध्रुवम् ॥ १३
एतदर्थमिमौ राजन्महात्मानौ महाद्युती ।
नोचतुर्विवृतं किंचिन्न ह्येष तव निश्चयः ॥ १४
यच्चाप्यशक्यतां तेषामाहतुः पुरुषर्षभौ ।
तत्तथा पुरुषव्याघ्र तव तद्भद्रमस्तु ते ॥ १५
कथं हि पाण्डवः श्रीमान्सव्यसाची परंतपः ।
शक्यो विजेतुं संग्रामे राजन्मघवता अपि ॥ १६
भीमसेनो महाबाहुर्नागायुतबलो महान् ।
कथं हि युधि शक्येत विजेतुममरैरपि ॥ १७

C. 1. 7504
B. 1. 205. 17
K. 1. 224. 19

---

6 a) Ñ2.3 V1 B5.6 Dn D1.2.4 चानवरौ; D5 चानिरतौ; Cd as in text. Ñ1 B5 वीरौ (for राजन्). — b) T3 G2-4 सत्यवाक्ये (for °तायां). G3 om. from च भारत up to °गसि in 8^{b}. — d) K2 (m as in text) भार्गवाश्च न सं°.

7 G3 om. 7 (cf. v. l. 6). — c) Ś1 K0.3 चापि कृतकं; K4 चाप्यनृतकं; Ñ1 D5 चापि विकृतं. — d) Ś1 K (except K2) M8 क्वचित्; G1 [ऽ]नघ (for त्वयि). Ñ1 ताभ्यां क्वचन शुश्रुम.

8 Dn1 M7 (hapl.) om. 8^{ab}; G3 om. up to °गसि (cf. v. l. 6). — a) K2 Ñ2.3 B D (except D5) T3 G (G3 om.) तावुभौ. — b) Ñ2.3 B1.5.6 Dn D2.4.5 नृपे. — c) T3 G (except G1.2) तच्छ्रेयः. — d) K0 D5 °परायणौ.

9 a) T G (except G1) नृपश्रेष्ठ; M5 नरश्रेष्ठ. — c) M (except M8) इतो (for अतो). K2 Ñ1 V1 नेतौ. — After 9^{cd}, K4 ins.:

1972* एतदर्थमिमौ राजन्महात्मानौ महाद्युती ।

— e) B6 Da निश्चिता (for नैष्ठिकी). — f) K4 च नरोत्तम; Ñ1 B1.3 Da D5 कुरुसत्तम.

10 a) T3 G4 कामाद्वा; G2.3 नः कामात् (for धर्मज्ञौ). — b) K4 B6 °संश्रितौ. T3 G2-4 न संघर्षाच्च संश्रि°. — G6 (hapl.) om. 10^{d}–12^{c}. — d) K2.4 Ñ2.3 V1 B Da Dn D1.2.4 मन्येहं; K3 Ñ1 D5 मन्येते; Cd as in text. Da1 भरतर्षभ; D2 तव पार्थिव.

11 G6 om. 11 (cf. v. l. 10); B3 (hapl.) om. 11^{bc}. — b) K2 यथा राजन्सुतास्तथा. — c) T1 तथैव पांडवास्ते वै.

12 G6 om. 12^{abc} (cf. v. l. 10). — a) K0.2.4 तेषु ये चाहितं. — G1 (hapl.) om. 12^{b}–14^{c}. — b) Ñ3 Dn °तद्विदः; S (G1.6 om.) °बुद्धयः. — c) K3 Ñ2.3 B D G3 च (for ते). — d) G5.6 वि° (for प्र°).

13 G1 om. 13 (cf. v. l. 12). — b) K3 Ñ2.3 B D (except D5) M स्तेषु. Ś1 विश° (for वर्त°). — c) Ñ1 अंतरं ते; M2.5 अंतःस्थं तं; Cd as in text.

14 G1 om. 14^{abc} (cf. v. l. 12). — ab) Ś1 °र्थं महाराज. S (G1 om.) transp. इमौ राजन् and महा°. — c) Ñ1 Dn1.n3 D1 Nilp विकृतं.

15 a) D5 न च; S तथा (for यच्च). Ś1 न चापि शक्यास्ते जेतुं; K1 यच्चाप्यशकितस्तेषां. — b) Ś1 K1 महांतः पुरुषर्षभाः. — d) K0.2.4 सर्वथा भद्र°.

16 b) Ś1 K1 परंतप; K3 Ñ2.3 B D (except D5) G5.6 धनंजयः. — c) T3 G2-4 °क्योवगंतुं; G5.6 °क्यो हि जेतुं. — d) Ś1 K1 (m as in text) त्वयि; K0.3.4 D5 -पि सः; K2 Ñ V1 B Da Dn D1.2.4 -पि हि; T3 G2-4 -पि च (for अपि).

17 b) T3 G2-4 M3 °युतसमो बले. — After 17^{ab}, D4 (marg. *sec. m.*) ins.:

1973* राक्षसाणां क्षयकरो बाहुशाली महाबलः ।
हिडिम्बो निहतो येन बाहुयुद्धेन भारत ।
यो रावणसमो युद्धे तथा च बकराक्षसः ।
स युध्यमानो राजेन्द्र भीमो भीमपराक्रमः ।
उद्योगं त्वत्कृतं श्रुत्वा युद्धार्थे पाण्डवैः सह ।
आगमिष्यन्ति सर्वे वै यादवाः शलभा इव ।

G. 1. 7505 B. 1. 205. 18 K. 1. 204. 20 तथैव कृतिनौ युद्धे यमौ यमसुताविव ।
कथं विषहितुं शक्यौ रणे जीवितुमिच्छता ॥ १८
यस्मिन्धृतिरनुक्रोशः क्षमा सत्यं पराक्रमः ।
नित्यानि पाण्डवश्रेष्ठे स जीयेत कथं रणे ॥ १९
येषां पक्षधरो रामो येषां मन्त्री जनार्दनः ।
किं नु तैरजितं संख्ये येषां पक्षे च सात्यकिः ॥ २०
द्रुपदः श्वशुरो येषां येषां श्यालाश्च पार्षताः ।
धृष्टद्युम्नमुखा वीरा भ्रातरो द्रुपदात्मजाः ॥ २१
सोऽशक्यतां च विज्ञाय तेषामग्रेण भारत ।
दायाद्यतां च धर्मेण सम्यक्तेषु समाचर ॥ २२
इदं निर्दिग्धमयशः पुरोचनकृतं महत् ।
तेषामनुग्रहेणाद्य राजन्प्रक्षालयात्मनः ॥ २३
द्रुपदोऽपि महान्राजा कृतवैरश्च नः पुरा ।
तस्य संग्रहणं राजन्स्वपक्षस्य विवर्धनम् ॥ २४
बलवन्तश्च दाशार्हा बहवश्च विशां पते ।
यतः कृष्णस्ततस्ते स्युर्यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ २५
यच्च साम्नैव शक्येत कार्यं साधयितुं नृप ।
को दैवशप्तस्तत्कर्तुं विग्रहेण समाचरेत् ॥ २६
श्रुत्वा च जीवतः पार्थान्पौरजानपदो जनः ।
बलवद्दर्शने गृध्नुस्तेषां राजन्कुरु प्रियम् ॥ २७
दुर्योधनश्च कर्णश्च शकुनिश्चापि सौबलः ।
अधर्मयुक्ता दुष्प्रज्ञा बाला मैषां वचः कृथाः ॥ २८
उक्तमेतन्मया राजन्पुरा गुणवतस्तव ।
दुर्योधनापराधेन प्रजेयं विनशिष्यति ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥

— c) K2 Ñ2 V1 B1.3.6 D (except D5) T1 G5.6 स; Ñ1 तु; Ñ3 B5 स (for हि). T3 G2–4 शक्यस्तु.

18 c) Ñ1 B (except B3) विसहितुं; Da विषहितौ; T3 G2–4 विजयितुं. T3 G2–4 युद्धे (for शक्यौ). Ñ2.3 Dn D1.2 कथं विजेतुं शक्यौ तौ; V1 कथंचित्सहितुं युद्धे. — d) T3 G2–4 शक्यौ (for रणे). B6 Da G2 M6–8 जीवितम्.

19 c) Ś1 K2 Ñ2.3 V1 B1.3 D पांडवे ज्येष्ठे; K0.4 M8 °वज्येष्ठे. — d) Ś1 K जेतव्यः स; B5 स विजीयेत्; T1 G5.6 स जीयाश्च; G3 संजीयेत. Ś1 कथंचन; Ñ3 V1 B D (except D5) रणे कथं (by transp.).

20 a) T3 G2.3 पक्षे हितो. — b) T1 G6 च केशवः (for जना°). — K0 (hapl.) om. 20d–21a. — d) Da D4 पक्षे तु; S पक्षश्च.

21 K0 om. 21a (cf. v. l. 20). — a) T1 द्रुपदश्च गुरुर्येषां. — b) S (mostly) स्यालाः. — After 21, T1 G5.6 ins.:

1974* चैद्यश्च येषां भ्राता च शिशुपालो महारथः ।

22 a) Ś1 K1 यच्छल्यतां; K0.3 सोवश्यतां; K2 सोसह्यतां; Ñ1 B5.6 D3.4.5 अशक्यतां. — b) Ś1 K1 तेजसोग्रेण; K0.2.3 B3 D4 G5.6 °सुग्रेण; K4 तेषां यत्नेन; Ñ V1 B6 Dn D1.2 °मग्रे च; T G1–4 M °षां युद्धेन (T1 °द्धे च). K2 वर्ततां (for भारत). — K4 repeats 22ab (with v. l. सोमकानां for सोऽशक्यतां). — D1 om. 22cd. — c) Ś1 K1.2 Ñ1 B (except B6) D3.4 T G3.4 दायादतां; G2 दायादानां. — d) Ś1 सामान्येन; K0.4 D5 तेषु सम्यक् (by transp.); K1 संमतेषु; K2 °क्तेन; K3 °क्तेषां.

23 a) Ś1 K1 प्रदिग्धं; K0 V1 B1 Da1 D4 T1 G1.5.6 M6–8 निर्दग्धं; Ñ2.3 B1m.6 Da2 Dn D1.2 T3 G2–4 निर्दिष्टं; M5 निषिद्धं. Ñ1 इदानीं दग्ध°. — After 23, N T1 G5.6 ins.:

1975* तेषामनुग्रहश्चायं सर्वेषां चैव नः कुले ।
जीवितं च परं श्रेयः क्षत्रस्य च विवर्धनम् ।

[(L. 2) Ñ1 T1 G6 परमं (for च परं). K3 Da D4.5 G5 क्षत्रियस्य विव°.]

24 Ś1 K1 (? hapl.) om. 24 (see 1975*). — a) K0.2.4 च; K3 D5 T3 G2–4 M (except M8) हि (for अपि). K0.3.4 B3 D1.5 T1 G1 महाराज; Ñ1 T3 G2–4 महाराजः. — b) K0 Ñ1 D5 हि; K4 -पि (for च). K4 वर्तते; B5 नः कुले. — c) Ñ1 °हणाद्. S श्रेयः (for राजन्). — d) T1 G5.6 °स्य च वर्ध°; T3 G2–4 °स्यापि वर्ध°.

25 a) Ś1 K1 दायाहीं. — c) Ñ B D सर्वे (Ñ1 D5 धर्मो) (for ते स्युर्). — d) Ñ1 D5 धर्मः (for कृष्णः).

26 a) Ś1 K0.1.3 Ñ1 V1 D5 यत्तु; K4 B6 यत्र. S सांत्वेन. T3 G2–4 शक्यं तु (for शक्येत). — c) K0 G1.6 देवशप्तस्; K2 दैववश्यं; K3 G5 दैवशक्तस्; Ñ1 दैवयुक्तस्; G2 M (except M8) देवशक्तस्. Ñ2.3 V1 B D कार्यं (for कर्तुं). — d) V1 T3 G (except G5) M8 समारभेत्.

27 a) K2 जीवितान्. — b) Ś1 K1 °पदा जनः (sic); K3 Ñ V1 B °पदा जनाः (D5 °पदास्तव). — c) T3 G2–4 बलवान्. S (except T1 G5.6) मुदितो (for दर्शने). K0.3 गृद्धः; K2 Ñ2.3 V1 B Dn D1.3.4 हृष्टाः; K4 हृष्टः; Ñ1 Da गृद्धाः; D5 गृध्नाः; T3 G2–4 जातः; G1 गूढः.

१९८

धृतराष्ट्र उवाच ।

भीष्मः शांतनवो विद्वान्द्रोणश्च भगवानृषिः ।
हितं परमकं वाक्यं त्वं च सत्यं ब्रवीषि माम् ॥ १
यथैव पाण्डोस्ते वीराः कुन्तीपुत्रा महारथाः ।
तथैव धर्मतः सर्वे मम पुत्रा न संशयः ॥ २
यथैव मम पुत्राणामिदं राज्यं विधीयते ।
तथैव पाण्डुपुत्राणामिदं राज्यं न संशयः ॥ ३
क्षत्तरानय गच्छैतान्सह मात्रा सुसत्कृतान् ।
तया च देवरूपिण्या कृष्णया सह भारत ॥ ४
दिष्ट्या जीवन्ति ते पार्था दिष्ट्या जीवति सा पृथा ।
दिष्ट्या द्रुपदकन्यां च लब्धवन्तो महारथाः ॥ ५
दिष्ट्या वर्धामहे सर्वे दिष्ट्या शान्तः पुरोचनः ।
दिष्ट्या मम परं दुःखमपनीतं महाद्युते ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

ततो जगाम विदुरो धृतराष्ट्रस्य शासनात् ।
सकाशं यज्ञसेनस्य पाण्डवानां च भारत ॥ ७
तत्र गत्वा स धर्मज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः ।
द्रुपदं न्यायतो राजन्संयुक्तमुपतस्थिवान् ॥ ८

C. 1. 7526
B. 1. 206. 9
K. 1. 225. 10

— ^{d}) K_3 Ñ V_1 B D (except D_5) transp. कुरु and प्रियं. — After 27, K_3 reads (with v. l.) st. 3-4 and 8^{ab} of adhy. 198 (repeating them in their proper places).

28 ^{b}) K_2 $B_{1,3}$ Da एव (for अपि). — ^{c}) $G_{5,6}$ अधर्मांश्चापि दु°.

29 ^{ab}) K_3 $Ñ_{2,3}$ B_6 D (except D_5) transp. मया पुरा. T_3 G_{3-6} महाराज (for मया राजन्). — ^{d}) K_4 T G_{3-6} प्रज्ञेयं. K_2 $Ñ_{2,3}$ B D वै ($D_{2,3}$ ते) विनंक्ष्यति; K_3 °क्ष्यते; T_1 $G_{1,5,6}$ M तव नश्यति. — After 29, T_3 G_{2-4} ins. a passage of 29 lines given in App. I (No. 104).

Colophon. *Major parvan:* T_3 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ko B_5 विदुरागमनं; T_1 संभव. — *Adhy. name:* $K_{0,3,4}$ विदुरवाक्यं; D_5 विदुरसंत्रणं; $M_{3,5}$ मंत्राधिकारे विदुरवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn$_3$ 204; D_4m 212; D_5 155; T_1 210; T_3 G_4 M 163; G_1 164; G_2 160; G_3 165; $G_{5,6}$ 162. — *S'loka no.:* Dn M_3 30. — *Aggregate s'loka no.:* Dn$_3$ 7496.

198

1 $Ś_1$ $K_{1,2}$ S om. उवाच. — ^{a}) T_1 चैव (for विद्वान्). — ^{b}) S द्रोणश्चैव महाद्युतिः ($G_{2,5,6}$ °मतिः). — ^{c}) T_3 G_{3-4} इदं (for हितं). $Ñ_{2,3}$ Dn $D_{1,2,5}$ S (except T_1 $G_{5,6}$) च परमं (for परमकं). — ^{d}) $Ñ_1$ मन्ये (for सत्यं). K_1 मे; $M_{3,5}$ मा.

2 ^{a}) $Ñ_3$ D_1 पांडवाः (for पाण्डोस्ते). — ^{b}) K_4 B_5 T_1 महाबलाः.

3 $Ñ_3$ (hapl.) om. 3; T_1 (hapl.) om. 3^{bc}. — ^{b}) B_5 D_5 असंशयं (for विधी°). — ^{d}) $Ś_1$ K_1 $B_{3,6}$ T_1 असंशयं; Ko असंशयः; G_6 नसंशयं.

4 ^{a}) K (except K_1) D_5 M (except M_3) क्षत्त (for क्षत्तर्). T_3 G_{2-4} गत्वा (for गच्छ). $Ś_1$ K_1 पुनान् (for एतान्). — ^{b}) $Ś_1$ $K_{0,4}$ D_5 transp. सह and मात्रा. $K_{0,2,4}$ T_1 परंतपान् (for सुसत्कृ°). — ^{d}) K_2 पांडवान्; V_1 संगतान्; B_5 Dn भारतान् (for भारत).

6 ^{c}) Da मम पुनर्; $G_{1,2}$ M_3 च परमं; M_{6-8} परमकं; Cd मम महत् (for मम परं). — ^{d}) K_4 महामते; Cd °द्युते (as in text). — After 6, $G_{5,6}$ ins.:

1976* त्वमेव गत्वा विदुर तानिहानय माचिरात् ।

7 $Ś_1$ K (except Ko) S om. उवाच. — After वैशं°, $G_{5,6}$ ins.:

1977* एवमुक्तस्ततः क्षत्ता रथमारुह्य शीघ्रगम् ।
अगात्कतिपयाहोभिः पाञ्चालान्राजधर्मवित् ।

— After 7, $K_{0,2,4}$ Ñ V_1 B D ins.:

1978* समुपादाय रत्नानि वसूनि विविधानि च ।
द्रौपद्याः पाण्डवानां च यज्ञसेनस्य चैव हि ।

[(L. 1) D_5 स गत्वा समुपादाय (for समु° रत्नानि). $Ñ_1$ transp. वसूनि and विवि°. D_5 रत्ना° (for वसू°). — (L. 2) D_5 पांडवेयानां (for पाण्डवानां च).]

On the other hand, $G_{5,6}$ ins. after 7:

1979* आगतं विदुरं श्रुत्वा द्रुपदो राजसत्तमः ।
स्वपुत्रैः सह धर्मात्मा पूजयामास धर्मतः ।

C. 1. 7527
B. 1. 206. 10
K. 1. 225. 11

स चापि प्रतिजग्राह धर्मेण विदुरं ततः ।
चक्रतुश्च यथान्यायं कुशलप्रश्नसंविदम् ॥ ९
ददर्श पाण्डवांस्तत्र वासुदेवं च भारत ।
स्नेहात्परिष्वज्य स तान्पप्रच्छानामयं ततः ॥ १०
तैश्चाप्यमितबुद्धिः स पूजितोऽथ यथाक्रमम् ।
वचनाद्धृतराष्ट्रस्य स्नेहयुक्तं पुनः पुनः ॥ ११
पप्रच्छानामयं राजंस्ततस्तान्पाण्डुनन्दनान् ।
प्रददौ चापि रत्नानि विविधानि वसूनि च ॥ १२
पाण्डवानां च कुन्त्याश्च द्रौपद्याश्च विशां पते ।
द्रुपदस्य च पुत्राणां यथा दत्तानि कौरवैः ॥ १३
प्रोवाच चामितमतिः प्रश्रितं विनयान्वितः ।
द्रुपदं पाण्डुपुत्राणां संनिधौ केशवस्य च ॥ १४
राजञ्शृणु सहामात्यः सपुत्रश्च वचो मम ।
धृतराष्ट्रः सपुत्रस्त्वां सहामात्यः सबान्धवः ॥ १५
अब्रवीत्कुशलं राजन्प्रीयमाणः पुनः पुनः ।
प्रीतिमांस्ते दृढं चापि संबन्धेन नराधिप ॥ १६
तथा भीष्मः शांतनवः कौरवैः सह सर्वशः ।
कुशलं त्वां महाप्राज्ञः सर्वतः परिपृच्छति ॥ १७
भारद्वाजो महेष्वासो द्रोणः प्रियसखस्तव ।
समाश्लेषमुपेत्य त्वां कुशलं परिपृच्छति ॥ १८
धृतराष्ट्रश्च पाञ्चाल्य त्वया संबन्धमीयिवान् ।
कृतार्थं मन्यतेऽऽत्मानं तथा सर्वेऽपि कौरवाः ॥ १९

---

8 a) Ś1 G5.6 च; T1 तु; T3 G3-4 सु- (for स). Ko.3.4 धर्मात्मा. — c) K1 T1 °विदां वरः. — d) B6 T3 G3-4 सपुत्रम्; Cd संदुक्तम् (as in text). M8 (inf. lin. as in text).5 उपजग्मिवान्.

9 b) Ñ1 धर्मतो. Ñ1 नृपः; T3 G4 तथा; G2.3 तदा. — After 9ab, G5.6 ins.:

1980* चक्रे पूजां यथान्यायं विदुरस्य महात्मनः ।

— c) B1 °तुस्तौ; B1 m.3 °तुर्वै; D1 ऊचतुश्च; T1 चक्रे पूजां. — d) T3 G3-4 °संमितं; G1 M °संहितं; Cd as in text.

10 b) M5 च यादवं. — c) T3 G3-4 M7 च (for स). T1 G5.6 ततः स्नेहात्परिष्वज्य. — d) T3 G3-4 तदा.

11 G5.6 transp. 11ab and 11cd. — b) Ñ1.2 Dn D1.3 हि (for ऽथ). — After 11, G5.6 ins.:

1981* पाण्डवा विनयोपेता नत्वालिङ्ग्य विशां पते ।
दृष्ट्वा मुहुर्मुहू राजन्हर्षादश्रूण्यवर्तयन् ।

[Posterior half of line 2 = (var.) 1. 105. 26d.]

12 a) Ś1 तात; D1 तत्र (for राजन्). S दृष्ट्वा कुशलिनश्चैतान्. — c) Ś1 K (except K3) प्रदाय तेभ्यो; B3 प्रददावपि. — d) Ś1 K3 Ñ1 D1 G1 M8 transp. विवि° and वसू°. D5 T3 G3-4 धनानि विविधानि च.

13 a) Ś1 K (except K2) Ñ1 D5 पांडवेभ्यः. — b) B5 S विशेषतः (for विशां पते). — c) Ś1 K (except K3) Ñ1 D5 पुत्रेभ्यो. — D1 (hapl.) om. 13d-14c. — After 13, G5.6 ins.:

1982* संकर्षणं वासुदेवं प्रणम्य विदुरस्ततः ।
आसने काञ्चने शुभ्रे निषसाद महामतिः ।
कृत्वा मिथस्तु संलापं मुदा पुनरभाषत ।
भीष्मद्रोणाजमीढैश्च यदुक्तं पाण्डवान्प्रति ।
अवदत्तत्र तत्सर्वं सर्वेषामनुशृण्वताम् ।

14 D1 om. 14abc (cf. v. l. 13). — a) T1 G5.6 चामितप्रज्ञः. — b) K2 B3.6 Da1 (m as in text).a2 Cd प्रसृतं; T3 G3-4 प्रश्रयात्; Arjp as in text. Ś1 Ko.1.3.4 V1 विनयात्ततः; K2 B Da Dn3 D1.5 G5.6 M6.7 °न्वितं; Cd cites विनयात्. — d) S transp. संनिधौ and केशवस्य च. K2 हि; B3.5 D4 ह (for च).

15 Before 15, Ñ2.3 V1 B5.6 Dn D1.4 ins. विदुर उ°; T G3-4 विदुरः. — a) K1.3 transp. राजन् and शृणु. — c) T1 G5.6 सपुत्रं च. — d) Ś1 K सामात्यः सहबांधवः; T1 G5.6 °त्यं °वं; M5 सामात्यश्च सर्वां°.

16 c) Ś1 Ko.1.4 तु (for ते). K3 सुभृशं (for ते दृढं). B3 भृशं; G5.6 दृढः. Ś1 K1 चास- (for चापि). — d) Ko.3.4 B1.3 Da1 D4 T1 G1 M8.5 °धिपः.

17 a) T1 G5.6 अथ (for तथा). — c) K2 Da1 M5 °प्राज्ञ; T3 G3-4 °राज.

18 a) Ñ2.3 Dn महाप्राज्ञो (for महे°). — b) Ś1 K1 तथा (for तव). Ko.3.4 D5 M5-8 °सखा तव; T1 G5.6 प्रियतमः सखा. — c) Ko °श्लेषान्; K2 B1.5 D4 M3.5 °श्लिष्यन्; K4 °श्लेषाम्; Ñ1 B3.6 Da °श्लिष्य. Ñ ह्युपेत्य; B (except B1) Da स राजन्. A few MSS. त्वा. T1 स मामुपेत्य तां चैव; G5.6 सदा श्लेष सदापेत्वा (sic). — d) Ś1 K (except K2) Ñ1 तात; D5 त्वानु- (for परि-).

19 a) T1 G2.5.6 पांचाल. — b) Ko.3.4 °धमेत्य हि; K2 (m as in text) °धमेत्य च; S °धमेयि°. — c) Ś1 हि त्वं; Ñ1 V1 राजन् (for ऽऽत्मानं). — d) K2 त्वया (for तथा). Ś1 हि (for ऽपि). Ñ1 V1 स्वात्मानमपि कौरवान्. — After 19, D4 (marg. sec. m.) ins.:

1983* त्रिदशैः सह संबन्धो न तथा प्रीतिकृत्तमः ।

20 a) T3 G2.4 राज्यसंप्रीतिः. — b) T1 G5.6 तथा

न तथा राज्यसंप्राप्तिस्तेषां प्रीतिकरी मता ।
यथा संबन्धकं प्राप्य यज्ञसेन त्वया सह ॥ २०
एतद्विदित्वा तु भवान्प्रस्थापयतु पाण्डवान् ।
द्रष्टुं हि पाण्डुदायादांस्त्वरन्ते कुरवो भृशम् ॥ २१
विप्रोषिता दीर्घकालमिमे चापि नरर्षभाः ।
उत्सुका नगरं द्रष्टुं भविष्यन्ति पृथा तथा ॥ २२
कृष्णामपि च पाञ्चालीं सर्वाः कुरुवरस्त्रियः ।
द्रष्टुकामाः प्रतीक्षन्ते पुरं च विषयं च नः ॥ २३
स भवान्पाण्डुपुत्राणामाज्ञापयतु माचिरम् ।
गमनं सहदाराणामेतदागमनं मम ॥ २४
विसृष्टेषु त्वया राजन्पाण्डवेषु महात्मसु ।
ततोऽहं प्रेषयिष्यामि धृतराष्ट्रस्य शीघ्रगान् ।
आगमिष्यन्ति कौन्तेयाः कुन्ती च सह कृष्णया ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९८ ॥ समाप्तं विदुरागमनपर्व ॥

१९९

द्रुपद उवाच ।

एवमेतन्महाप्राज्ञ यथात्थ विदुराद्य माम् ।
ममापि परमो हर्षः संबन्धेऽस्मिन्कृते विभो ॥ १
गमनं चापि युक्तं स्याद्गृहमेषां महात्मनाम् ।
न तु तावन्मया युक्तमेतद्वक्तुं स्वयं गिरा ॥ २
यदा तु मन्यते वीरः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भीमसेनार्जुनौ चैव यमौ च पुरुषर्षभौ ॥ ३
रामकृष्णौ च धर्मज्ञौ तदा गच्छन्तु पाण्डवाः ।
एतौ हि पुरुषव्याघ्रावेषां प्रियहिते रतौ ॥ ४

युधिष्ठिर उवाच ।

परवन्तो वयं राजंस्त्वयि सर्वे सहानुगाः ।
यथा वक्ष्यसि नः प्रीत्या करिष्यामस्तथा वयम् ॥ ५ C. 1. 7549 B. 1. 207. 5 K. 1. 225. 5

(for तेषां). Ś1 प्रियकरी; M5 प्रीतिमता. T1 G5.6 मम; M5 यथा. — c) K2 यद्वा; M5 एवं (for यथा). K0.4 D5 सांबंधिकं; G2 संबंधिनः; Cd सांबंधकं. G2 प्राप्तिः. T2 G3.4 यथा संबंधसंप्राप्तिः. — d) M3 नृप (for सह).

21 a) T1 भगवान् (T1 तु भ°). — c) Ñ3 Dn D1.2 पांडुपुत्रांश्च. — d) K3 Ñ2.3 B D M त्वरंति. Ś1 K1.3 T2 G2-5 कौरवा.

22 a) Ś1 चिरकालं. — b) K3 Ñ2.3 B (except B3) D (except D5) एते (for इमे). K0.2.4 D5 पुरोत्तमात् (for नर°). — c) Ś1 सत्वरं; K1 नंतरं; T G4 नागरा; G1-3 M6-8 नागरान्. K3 उत्सुकाश्च पुरं द्रष्टुं. — d) K0.2.4 Ñ1 G5.6 M3.5 °ष्यति. T G1-4 M7.8 पृथां. K2.4 Ñ V1 B D (except D5) transp. पृथा and तथा.

23 a) B6 इमां (for कृष्णां). — b) Ś1 K D1.5 सर्वास्ताः कौरवस्त्रियः (K2 प्रजाश्च कुरुयोषितः). — d) K0.3.4 B3 Dn2 M3 विषयश्च; K3 Ñ V1 B1.5 Da Dn1.n3 D1.5 °याश्च. Ś1 पुनः (for च नः). K1 पुरे च विषये पुनः.

24 T1 (? hapl.) om. 24bc. — d) N एतदत्र मतं मम (Ś1 K0.1.3.4 परं मतं; D5 परं हि ते).

25 a) K0.4 Ñ3 Dn1.n3 D1.2 निसृष्टेषु. — d) D5 शासनात् (for शीघ्र°). — e) V1 ते वीराः (for कौन्तेयाः).

Colophon. Major parvan: T2 G M संभव° (for आदि°). — Sub-parvan: K0 B5 विदुरागमनं; T1 संभव. — Adhy. name: K3 M3 पांडवं प्रति (M3 om. प्रति) विदुरागमनं; K4 D5 द्रुपदं प्रति (K4 om. प्रति) विदुरवाक्यं; M5 विदुरप्रेषणं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn2 205; D4m 213; D5 156; T1 211; T2 G4 M 164; G1.3 165; G2 161; G5.6 163. — S'loka no.: Da1 Dn M3 26. — Aggregate s'loka no.: Dn2 7522.

199

1 Ś1 K1 D2 S om. उवाच. — b) S यदात्थ. M मा (for माम्). Ñ1 यथा विदुर मन्यते. — d) Ś1 K2 Ñ2.3 V1 B D (except D5) °ते प्रभो.

2 b) Ñ2.3 B1 Dn D1.2 इदमेषां. — cd) Ñ1 यत्तु; G5 तत्तु. Ś1 वक्तुमेतत्तावद्; K1 युक्तं वक्तुमेतद् (by transp.); Da युक्तमेतदुक्तं; G5.6 वक्तुमेतद्युक्तं.

5 Ś1 K1-3 D2 S om. उवाच. — a) Ñ1 नाथवंतो; Cd as in text. Ś1 त्वया राजन्. — b) Ś1 वयं; K1 Ñ1 G1 त्वया; K3 त्वं मे (for त्वयि). D5 हि सानुगाः; G1 M5 यथागताः; M6-8 यथानुगाः. — d) T G (except G1) चरिष्यामस. Ñ3 Dn D1.2 तत्करिष्यामहे वयं.

G. 1. 7550
B. 1. 207. 6
K. 1. 220. 6

वैशंपायन उवाच ।
ततोऽब्रवीद्वासुदेवो गमनं मम रोचते ।
यथा वा मन्यते राजा द्रुपदः सर्वधर्मवित् ॥ ६
द्रुपद उवाच ।
यथैव मन्यते वीरो दाशार्हः पुरुषोत्तमः ।
प्राप्तकालं महाबाहुः सा बुद्धिर्निश्चिता मम ॥ ७
यथैव हि महाभागाः कौन्तेया मम सांप्रतम् ।
तथैव वासुदेवस्य पाण्डुपुत्रा न संशयः ॥ ८
न तद्ध्यायति कौन्तेयो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
यदेषां पुरुषव्याघ्रः श्रेयो ध्यायति केशवः ॥ ९
वैशंपायन उवाच ।
ततस्ते समनुज्ञाता द्रुपदेन महात्मना ।
पाण्डवाश्चैव कृष्णश्च विदुरश्च महामतिः ॥ १०
आदाय द्रौपदीं कृष्णां कुन्तीं चैव यशस्विनीम् ।
सविहारं सुखं जग्मुर्नगरं नागसाह्वयम् ॥ ११
श्रुत्वा चोपस्थितान्वीरान्धृतराष्ट्रोऽपि कौरवः ।
प्रतिग्रहाय पाण्डूनां प्रेषयामास कौरवान् ॥ १२
विकर्णं च महेष्वासं चित्रसेनं च भारत ।
द्रोणं च परमेष्वासं गौतमं कृपमेव च ॥ १३
तैस्ते परिवृता वीराः शोभमाना महारथाः ।
नगरं हास्तिनपुरं शनैः प्रविविशुस्तदा ॥ १४
कौतूहलेन नगरं दीर्यमाणमिवाभवत् ।
यत्र ते पुरुषव्याघ्राः शोकदुःखविनाशनाः ॥ १५
तत उच्चावचा वाचः प्रियाः प्रियचिकीर्षुभिः ।
उदीरिता अशृण्वंस्ते पाण्डवा हृदयंगमाः ॥ १६
अयं स पुरुषव्याघ्रः पुनरायाति धर्मवित् ।
यो नः स्वानिव दायादान्धर्मेण परिरक्षति ॥ १७
अद्य पाण्डुर्महाराजो वनादिव वनप्रियः ।

---

6 Ś$_1$ K (except K$_0$) D$_2$ S om. उवाच. — ^{b}) Ñ V$_1$ B D (except D$_5$) रोचते मम (by transp.). — ^{c}) K$_4$ यथा च; Ñ$_1$ यथा वो; G$_1$ M$_8$ कथं वा; G$_{3.6}$ यथायं.

7 Ś$_1$ K$_1$ D$_2$ S om. उवाच. — ^{a}) T G (except G$_1$) यथैतन्मन्यते (T$_1$ °न्मनुते). — ^{c}) Ś$_1$ प्राप्तकामो; K$_1$ °कालो; M$_8$ °बुद्धिर्; Cd as in text. K$_1$ महाबुद्धिः; B$_{3.6}$ Da D$_4$ °प्राज्ञः. — ^{d}) K$_1$ मम निश्चिता (by transp.).

8 ^{a}) Ñ$_1$ °भाग. — ^{b}) Ñ$_1$ मम मानद.

9 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ तत्तथ्या°; G$_3$ स तथ्या°. — ^{b}) K$_2$ Ñ$_{2.3}$ B D पांडुपुत्रो. S महामनाः (T$_3$ G$_{2-4}$ °त्मनः). — ^{c}) K$_1$ तथैषां; Ñ V$_1$ B D (except D$_5$) T$_1$ यथैषां. K$_4$ B$_3$ D$_{1.2}$ S (except G$_3$ M$_{3.5}$) °व्याघ्र. — ^{d}) G$_1$ श्रेयो दास्यति. — After 9, D$_4$ (marg. *sec. m.*) S ins. a passage of 18 lines given in App. I (No. 105).

10 Ś$_1$ K (except K$_0$) D$_2$ S om. उवाच. — ^{a}) K$_2$ B Da D$_4$ एवं ते. — ^{d}) K$_2$ Ñ$_{2.3}$ B (except B$_3$) D (except D$_5$) महीपते (for महा°).

11 ^{a}) K$_{0.2.4}$ G$_1$ सुविहारं; T$_1$ G$_3$ सविहाराः; Cd as in text. — After 11, D$_4$ (marg. *sec. m.*) S ins. a passage of 17 lines given in App. I (No. 106).

12 ^{a}) Ñ$_{2.3}$ B D (except D$_5$) चाप्या(Da °भ्या)गतान्. — ^{b}) K$_2$ Ñ$_{2.3}$ B D (except D$_5$) °राष्ट्रो जनेश्वरः; S °राष्ट्रोऽम्बिकासुतः. — ^{c}) K$_{2.4}$ B$_1$ T$_2$ G$_{2-4}$ M (except M$_8$) प्रतिजग्राह; Cd as in text. K$_1$ पार्थानां. — ^{d}) T$_1$ पार्थिवान्; G$_{5.6}$ बांधवान् (for कौर°).

13 Da (hapl.) om. 13^{bc}. — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ पार्थिवं; K$_{0.4}$ पार्थिवः; Ñ$_1$ D$_5$ कौरवं (for भारत). — ^{cd}) N$_1$ D$_1$ द्रौणिं (for द्रोणं), and द्रोणं च (for गौतमं). K$_{0.3}$ विचित्रं चैव भारत (for ^{d}). — K$_3$ repeats 13^{cd} (v. l. द्रौणिं for द्रोणं).

14 ^{a}) Ś$_1$ K D$_2$ G$_1$ M$_8$ तैस्तैः; Ñ$_1$ T G$_{2-6}$ M$_{6-8}$ एतैः. Ś$_1$ वीरैः; K (except K$_2$) D$_5$ शूराः. — ^{b}) K$_2$ Ñ$_{2.3}$ B D (except D$_5$) महाबलाः. — ^{c}) Some MSS. (mostly S) हस्तिनपुरं. — After 14, D$_4$ (marg. *sec. m.*) S ins.:

1984* पाण्डवानागताञ्श्रुत्वा नागरास्तु कुतूहलात् ।
मण्डयांचक्रिरे तत्र नगरं नागसाह्वयम् ।
मुक्तपुष्पावकीर्णं तु जलसिक्तं तु सर्वशः ।
धूपितं दिव्यधूपेन मङ्गलैश्चाभिसंवृतम् ।
पताकोच्छ्रितमाल्यं च पुरमप्रतिमं बभौ । [5]
शङ्खभेरीनिनादैश्च नानावादित्रनिस्वनैः ।

[(L. 1) M$_8$ ज्ञात्वा (for श्रुत्वा). — (L. 3) D$_4$ M$_8$ मुक्तापुष्पाव°. G$_{1.3}$ M$_{6-8}$ सर्वतः. — (L. 4) D$_4$ M$_8$ मांगल्यैश्; T$_1$ G$_{3.4.6}$ मंडनैश्. D$_4$ T$_2$ G$_{2-6}$ M$_8$ अपि (for अभि-).]

15 ^{b}) Ś$_1$ कीर्यमाणम्; N$_{2.3}$ Dn D$_{1.2}$ T$_2$ G$_{2-6}$ दीप्यमानम्; T$_1$ आपूरितम्; G$_1$ M पूर्यमाणम्. — ^{c}) N$_{2.3}$ B$_{1m.3.6}$ D T$_1$ तत्र ते (Da as in text; D$_4$ ततस्ते). — ^{d}) K$_3$ Ñ$_3$ दुःखशोक- (by transp.). Ś$_1$ K$_1$ °नाशिनः;

आगतः प्रियमस्माकं चिकीर्षुर्नात्र संशयः ॥ १८
किं तु नाद्य कृतं तावत्सर्वेषां नः परं प्रियम् ।
यन्नः कुन्तीसुता वीरा भर्तारः पुनरागताः ॥ १९
यदि दत्तं यदि हुतं विद्यते यदि नस्तपः ।
तेन तिष्ठन्तु नगरे पाण्डवाः शरदां शतम् ॥ २०
ततस्ते धृतराष्ट्रस्य भीष्मस्य च महात्मनः ।
अन्येषां च तदर्हाणां चक्रुः पादाभिवन्दनम् ॥ २१
कृत्वा तु कुशलप्रश्नं सर्वेण नगरेण ते ।
समाविशन्त वेश्मानि धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ २२
विश्रान्तास्ते महात्मानः कंचित्कालं महाबलाः ।
आहूता धृतराष्ट्रेण राज्ञा शांतनवेन च ॥ २३

धृतराष्ट्र उवाच ।

भ्रातृभिः सह कौन्तेय निबोधेदं वचो मम ।
पुनर्वो विग्रहो मा भूत्खाण्डवप्रस्थमाविश ॥ २४
न च वो वसतस्तत्र कश्चिच्छक्तः प्रबाधितुम् ।
संरक्ष्यमाणान्पार्थेन त्रिदशानिव वज्रिणा ।
अर्धं राज्यस्य संप्राप्य खाण्डवप्रस्थमाविश ॥ २५

वैशंपायन उवाच ।

प्रतिगृह्य तु तद्वाक्यं नृपं सर्वे प्रणम्य च ।
प्रतस्थिरे ततो घोरं वनं तन्मनुजर्षभाः ।
अर्धं राज्यस्य संप्राप्य खाण्डवप्रस्थमाविशन् ॥ २६
ततस्ते पाण्डवास्तत्र गत्वा कृष्णपुरोगमाः ।

C. 1. 7571
B. 1. 207. 28
K. 1. 227. 52

B6 °नाशकाः.

16 b) Ñ2.3 B6 Dn D5 पौरैः; D1 परैः (for प्रियाः). — c) K2 त्वश्रृण्वंस्ते; K3 अपि श्रृ°; T G (except G1) ते श्रृण्वंतः; M द्य(M6 च)श्रृण्वंतः (all avoiding the hiatus in different ways!).

17 a) = 1. 63. 7c. — b) K2 पुरमायाति.

18 b) K2 Ñ2.3 V1 B D जन- (D5 च नः); Ñ1 स नः; S (except G5.6) मनः- (T1 मृतः; G1 मतः). — c) K3 स्वागतः. — d) Da T G (except G6) M8 चिकीर्षन्नात्र.

19 a) B3 D1.5 Nilp किं तु. K2 Ñ2.3 V1 B D तात (B6 ताताः) (for तावत्). S किं त्व(T1 M3.6–8 न्व)द्य सुकृतं कर्म (T1 G5.6 पुण्यं). — b) G1 M प्रियं प(M3 क)रं (by transp.). — c) K3.4 D1 यत्र; Ñ1 ततः; B6 यत्तु. — d) K2 Ñ2.3 V1 B D नगरं (for भर्तारः). Ko समुपागताः.

20 b) S यदि वाप्यस्ति(T1 तप्तं हि; T2 G3–4 वा ह्यस्ति). — d) Ko.4 शरदः.

21 c) Ñ1 सर्वेषां च. Ko.4 Ñ1 V1 Da1 D6 M7 तदाह(Ko °र्हा)णां; T2 G3–4 महार्हाणां; G1 नरेंद्राणां. — d) Ñ1 V1 B1.3 M6–8 °वादनं.

22 a) B1.3 Dn3 D1.2.5 कुशलं. Ś1 K (except K2) कृत्वा कुशलसंप्रश्नं. — b) T G (except G1) सर्वस्य नगरस्य. V1 ह; D (except D4.5) च (for ते). — c) Ko.2 Ñ2.3 B D (except D5) न्य(Ko नि)विशंताथ (Ko.2 °श्य). — After 22, D4 (marg. *sec. m.*) S ins. an addl. colophon [*Adhy. name:* M नगर(M3 पांडवनगर)प्रवेशः. — *Adhy. no.:* D4 115; T1 212; T2 G1.4 166; G2 163; G3 167; G5.6 M 165]. — After the addl. colophon, D4 (marg. *sec. m.*) S ins. a passage of 20 lines given in App. I (No. 107).

23 b) K3 Da1 D1.2 G1 M6–8 किंचित्कालं. S सकेशवाः.

24 Ś1 K1 D2 S om. उवाच. — b) K3 Ñ2.3 B D (except D5) निबोध गदतो (K2 वचनं); T G3–6 निबोध त्वं वचो. — After 24ab, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1985* पाण्डुना वर्धितं राज्यं पाण्डुना पालितं जगत् ।
शासनान्मम कौन्तेय मम भ्राता महाबलः ।
कृतवान्दुष्करं कर्म नित्यमेव विशां पते ।
तस्मात्त्वमपि कौन्तेय शासनं कुरु माचिरम् ।
मम पुत्रा दुरात्मानः सर्वेऽहंकारसंयुताः । [5]
शासनं न करिष्यन्ति मम नित्यं युधिष्ठिर ।
स्वकार्यनिरतैर्नित्यमवलिप्तैर्दुरात्मभिः ।

[For lines 5–6, G3.4 subst.: मम पुत्रा दुरात्मानो न करिष्यंति शासनं.]

— c) Ko मो; K3 Ñ V1 B Da Dn D1.2.5 नो; D4 S वै (for वो). — A passage of 61 lines given in App. I (No. 108) is ins. in D4 (marg. *sec. m.*) T2 G3–6 after 24, and in T1 G1.2 M (all of which om. line 2) after 25ab.

25 D1 T2 G4 (hapl.) om. 25. — a) Da न हि; G1 न तु. K1 वसतां. Ś1 शक्तः (for तत्र). — b) Ś1 तत्र कश्चित्. T1 प्रशासितुं; M3 °वासितुं. — After 25ab, T1 G1.2 M (all om. line 2) ins. the passage given in App. I (No. 108). — Ñ1 om. 25cd. — c) D4 S अर्धराज्यं तु. — 25f = 24d.

26 Ś1 K Dn2.n3 S om. उवाच. K3 (! hapl.) om.

C. 1. 7572 B. 1. 207. 28 K. 1. 227. 53 मण्डयांचक्रिरे तद्वै पुरं स्वर्गवदच्युताः ॥ २७
ततः पुण्ये शिवे देशे शान्तिं कृत्वा महारथाः ।
नगरं मापयामासुर्द्वैपायनपुरोगमाः ॥ २८
सागरप्रतिरूपाभिः परिखाभिरलंकृतम् ।
प्राकारेण च संपन्नं दिवमावृत्य तिष्ठता ॥ २९
पाण्डुराभ्रप्रकाशेन हिमराशिनिभेन च ।
शुशुभे तत्पुरश्रेष्ठं नागैर्भोगवती यथा ॥ ३०
द्विपक्षगरुडप्रख्यैर्द्वारैर्घोरप्रदर्शनैः ।
गुप्तमभ्रचयप्रख्यैर्गोपुरैर्मन्दरोपमैः ॥ ३१
विविधैरतिनिर्विद्धैः शस्त्रोपेतैः सुसंवृतैः ।
शक्तिभिश्चावृतं तद्धि द्विजिह्वैरिव पन्नगैः ।
तल्पैश्चाभ्यासिकैर्युक्तं शुशुभे योधरक्षितम् ॥ ३२
तीक्ष्णाङ्कुशशतघ्नीभिर्यन्त्रजालैश्च शोभितम् ।
आयसैश्च महाचक्रैः शुशुभे तत्पुरोत्तमम् ॥ ३३
सुविभक्तमहारथ्यं देवताबाधवर्जितम् ।
विरोचमानं विविधैः पाण्डुरैर्भवनोत्तमैः ॥ ३४

---

26. — b) Ko B8 G2 च (for तु). K4 T1 ते (for तद्). — c) K3 D1 वनं घो°. — d) Ko D5 वनं ते; K2 ततस्तन्; D1 वसंतं; T1 G5.6 M6-8 वनांतं. B6 मनुजेश्वराः; M8 मनुजाधिपाः (*inf. lin.* as in text). — After 26cd, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1986* पाण्डवैः सहिता गन्तुं नार्हतेति स नागरान् ।
घोषयामास नगरे धार्तराष्ट्रः ससौबलः ।

— K4 Ñ1 S om. 26ef (which is a repetition, with v. l., of 25ef). — e) Dn1. n2 D2.4 राष्ट्रस्य सं°.

27 a) V1 सर्वे (for तत्र). — b) Da तत्र पुरो°. — Ko om. 27c–28d. — c) K8 अटव्यां चक्रिरे; Ñ1 मंडपं च°; T8 G2.4 मापयांच°. Ś1 K1.4 D5 तस्मिन्; K8 तत्र. — d) Ñ2.3 B (except B8) Dn D2 परं. K2 शक्रवदच्युताः; T1 स्वर्गवदुच्छ्रितं; T8 G2-4 स्वर्गादिव च्युतं. — After 27, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1987* वासुदेवो जगन्नाथश्चिन्तयामास वासवम् ।
महेन्द्रश्चिन्तितो राजन्विश्वकर्माणमादिशत् ।
विश्वकर्मन्महाप्राज्ञ अद्य प्रभृति तत्पुरम् ।
इन्द्रप्रस्थमिति ख्यातं दिव्यं भूम्यां भविष्यति ।
महेन्द्रशासनाद्गत्वा विश्वकर्मा तु केशवम् । [5]
प्रणम्य प्रणिपातार्हं किं करोमीत्यभाषत ।
वासुदेवस्तु तच्छ्रुत्वा विश्वकर्माणमव्ययः ।
कुरुष्व कुरुराजस्य महेन्द्रपुरसंनिभम् ।
इन्द्रेण कृतनामानमिन्द्रप्रस्थं महापुरम् ।

[(L. 3) D4 महाशिल्प. T8 G1.6 अद्य गत्वा तु. — (L. 4) T1 G5.6 रम्यं (for भूम्यां). — (L. 7) T1 आदिशत्; G1 उक्तवान्; G3 अव्ययं; M अर्चयत् (for अव्ययः). — (L. 8) T G2-6 कुरुराजाय. — (L. 9) D4 तदा पुरं; M6-8 महत्पुरं.]

28 Ko om. 28 (cf. v. l. 27). — b) Ś1 K1.3 M8 हुत्वा (for कृत्वा). — After 28ab, S ins.:

1988* स्वस्ति वाच्य यथान्यायमिन्द्रप्रस्थं भवत्विति ।
[G5 M6-8 °प्रस्थं भविष्यति.]

— c) T8 G (except G1) तत्पुरं (for नगरं). G1 स्थापयामासुः. — d) G1 °पुरःसराः. — After 28, S ins.:

1989* ततस्तु विश्वकर्मा तु चकार पुरमुत्तमम् ।

29 b) T1 G (except G1.4) M6-8 परिघाभिर्; M8 *inf. lin.* पताकाभिर्. — c) D5 एव (for च). V1 संछन्नं.

30 a) Ś1 K1 पांडवाभ्र°; B S पांडराभ्र°. — b) Ñ2.3 V1 B Dn D4 हिमरश्मिनि°. — Ko om. 30cd. — c) K4 Dn8 D1 M7 तत्पुरं श्रेष्ठं. — d) =49d. K4 Ñ2 Dn8 भोगवतीमिव. K8 इंद्रस्यैवामरावती. ❀ Nil: भोगवतीमिवेति प्रथमार्थे द्वितीया । ईमिति निपातप्रश्लेषो वा । भोगवती यथेत्यपेक्षिते प्रमादपाठो वा ।❀

31 a) Ś1 K1 D5 द्विपक्षैर्गरुड°; T8 G2-4 द्विपेंद्रगरुड°; G5.6 M6-8 विपक्षग(G5.6 °गा)रुड°; Cd as in text. — T1 (hapl.) om. 31bc. — b) T8 G2-4 द्वास्थैर्. V1 घोरनिदर्शनैः; K2 (m as in text) Ñ2.3 B D (except D5) सौधैश्च शोभितं. — T8 G4 om. 31c–32d. — c) Ś1 K (except K3) Ñ1 V1 D5 अभ्रचया(V1 °घना)कारैः; G1 M अभ्रघन°; G2.3 मंत्रघन°; G5.6 मंद्रघन°.

32 T8 G4 om. 32abcd (cf. v. l. 31). — a) K1 सौधैश्च; G2.3 रुचिरैर् (for विविधैर्). Ś1 K1 N2.3 B (except B1) D1 T1 अपि; V1 अभि-; M8 शर- (for अति-). Ś1 Ko.3.4 -निर्बाधैः; K1 -निर्बोधैः; K3 V1 B1.6 D5 -निर्बंधैः; T1 -निश्छिद्रं; G2.3 -निर्बद्धैः. — c) Ś1 Dn1 D2 °ध्रवृतं. — e) Ś1 Ñ1 बलैः; Ko.2 G1 Cd तलैः (? corrupt); K8 यंत्रैः; K4 मल्लैः; B5 मल्लैः (m तल्पैः as in text). B5 om. च. S चाम्य(G5 °प्य)धिकैर् (M8 चाप्युच्छ्रितैर्). — f) Ś1 K1 योग°; G2.3.4 (before corr.).5 M यौध°.

33 N1 om. 33a–34b. — a) V1 °शताकीर्णं; S तीक्ष्णाभिश्च शत°.

34 N1 om. 34ab (cf. v. l. 33). — a) Ś1 °महाधात्यं; K1 °महाचैत्यं; T8 G3.4 संविभक्त°. — b) Ko °बंध°; K8

तत्रिविष्टपसंकाशमिन्द्रप्रस्थं व्यरोचत ।
मेघवृन्दमिवाकाशे वृद्धं विद्युत्समावृतम् ॥ ३५
तत्र रम्ये शुभे देशे कौरव्यस्य निवेशनम् ।
शुशुभे धनसंपूर्णं धनाध्यक्षक्षयोपमम् ॥ ३६
तत्रागच्छन्द्विजा राजन्सर्ववेदविदां वराः ।
निवासं रोचयन्ति स्म सर्वभाषाविदस्तथा ॥ ३७
वणिजश्चाभ्ययुस्तत्र देशे दिग्भ्यो धनार्थिनः ।
सर्वशिल्पविदश्चैव वासायाभ्यागमंस्तदा ॥ ३८
उद्यानानि च रम्याणि नगरस्य समन्ततः ।
आम्रैराम्रातकैर्नीपैरशोकैश्चम्पकैस्तथा ॥ ३९
पुंनागैर्नागपुष्पैश्च लकुचैः पनसैस्तथा ।
शालतालकदम्बैश्च बकुलैश्च सकेतकैः ॥ ४०
मनोहरैः पुष्पितैश्च फलभारावनामितैः ।
प्राचीनामलकैर्लोध्रैरङ्कोलैश्च सुपुष्पितैः ॥ ४१

C. 1. 7586
B. 1. 207. 43
K. 1. 227. 73

°यतनैर्युतं; D_1 देवयाधविव°; D_4 (before corr.). $_5$ दैवता°; Cd as in text. — ^{c}) D_2 °मानैर्भवनैः. — ^{d}) S (except G_2) पांडुरैः. — After 34, S ins.:

1990* हर्म्यप्रासादसंबाधं नानापण्यविभूषितम् ।
विस्पर्धयेव प्रासादा अन्योन्यस्योच्छ्रिताभवन् ।
मण्डपाश्च सभाः शालाः प्रपाश्चैव समन्ततः ।

[(L. 1) G_1 हर्म्यप्राकारसं°. M नानापणवि°. — (L. 2) G_1 M अन्योन्येनोच्छ्रि°. — (L. 3) G_2 प्रभाभिश्च; M_{6-8} प्रपाभिश्च.]

☞ In S the sequence of st. beginning with 34 is as follows: 34, 1990*, 36, 44 (om. 44^{ef}), 45, 46^{ab}, 1993*, 35^{cd}, 1994*, 37–40, 42^{ab}, 41^{cd}, 42^{cd}, 41^{ab}, 43 (om. 43^{cd}), 46^{cd}, 1995*, 35^{ab}, 47 etc.

35 For sequence of S see above. — ^{a}) B D_2 त्रिपिष्टप°. — ^{b}) K_2 व्यरोचत शुभोत्तमं. — After 35^{ab}, S reads a passage of 18 lines given in App. I (No. 109). — ^{d}) Ko $\tilde{N}_{1.2}$ B D विद्धं (for वृद्धं). Ko D_5 °त्समाकुलं. $\tilde{N}_1$ विद्युद्भिश्च समा°; S विद्युत्सौदामिनीवृतं. — After 35, S ins. 1994*.

36 ^{a}) $K_{2.3}$ $\tilde{N}_{2.3}$ B D (except D_5) शिवे देशे. S इंद्रप्रस्थस्य मध्ये तु. — ^{b}) $\tilde{N}_1$ D_{n3} D_1 T_2 G_{2-6} कौरवस्य. — ^{c}) $K_{0.2.3}$ वसु°; $\tilde{N}_2$ B $D_{n1.n2}$ वन°. — After 36, D_4 (marg. *sec. m.*) ins.:

1991* पौरवाणामधिपतिः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
कृतमङ्गलसत्कारो ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
द्वैपायनं पुरस्कृत्य धौम्यस्यानुमते स्थितः ।
भ्रातृभिः सहितो राजन्केशवेन सहाभिभूः ।
जयेति ब्रह्मणां वाचः श्रूयन्ते च सहस्रशः ।
संस्तूयमानो बहुभिः सूतमागधबन्दिभिः ।
औपवाह्यगतो राजा राजमार्गमतीत्य च ।
कृतमङ्गलसंस्कारं प्रविवेश गृहोत्तमम् ।
प्रविश्य भवनं राजा नागरैरभिपूजितः ।
पूजयामास विप्रेन्द्रान्केशवेन यथाक्रमम् ।

ततस्तु राष्ट्रं ववृधे नरनारीगणैर्वृतम् !,
which is a variant of passage No. 109 of App. I (q. v.); cf. v. l. 35.

37 For sequence of S cf. v. l. 34. — ^{b}) $Ś_1$ $K_{0.2.4}$ सर्वभाष्य(K_4 °षा)विदां वराः; K_1 सर्वे भाष्यविशारदाः; D_a G_2 सर्वे वेदवि°. — ^{c}) $Ś_1$ B D_a D_4 रोचयंत (B °तः) स्म. — ^{d}) $Ś_1$ $K_{0.1.2.4}$ D_5 सर्वशास्त्रविशारदाः; $\tilde{N}_1$ V_1 सर्व(V_1 अशेष)भाषाविशारदाः; K_3 $\tilde{N}_3$ $D_{2.4}$ T_1 $G_{1.5.6}$ M सर्वभाष्य°. Cd cites भाषा.

38 For sequence of S cf. v. l. 34. — ^{a}) K_3 $\tilde{N}_{2.3}$ B_1 D_n $D_{1.2}$ चाययुस्तत्र. — ^{b}) $Ś_1$ K_1 देवदिग्भ्यो; $K_{0.2.4}$ सर्वदि°; K_3 $\tilde{N}_1$ D_5 दशदि°; $\tilde{N}_{2.3}$ V_1 B_3 D_a D_n $D_{1.2}$ नानादि°; S देशेभ्योपि (G_1 M हि). — ^{c}) $\tilde{N}_3$ V_1 $D_{n1.n2}$ °विदस्तत्र. — ^{d}) K_3 T_1 G_1 M अभ्यगमन्. V_1 D_a T_2 G_{2-5} तथा.

39 For sequence of S cf. v. l. 34. — ^{bcd}) S नगरस्य समीपतः । सहकाराम्रपनसैः कपित्थैरप्युदुंबरैः (T_1 °त्थैश्च उदुं°; $G_{1.2}$ M °त्थैश्च सतुंबरैः). — After 39, S ins.:

1992* नालिकेरैश्च लिकुचैः कदलीभिः समावृताः ।
अशोकैस्तिलकैर्लोध्रैर्नीलाशोकैश्च चम्पकैः ।

40 For sequence of S cf. v. l. 34. — $\tilde{N}_3$ om. 40^{ab}. — ^{a}) S नागवृक्षैश्च. — D_a om. 40^{bc}. — ^{b}) T G_{2-6} मधूकैश्च सुपुष्पितैः; G_1 फलपुष्पावनामितैः (cf. 41^b); M फलितै($M_{2.3}$ पनसै)श्च सुपुष्पितैः. — G_1 om. 40^c–42^a. — ^{c}) $Ś_1$ K_1 B_1 D_4 S (G_1 om.) सालतालकदंबै(B_1 D_4 °तमालै)श्च; $K_{0.4}$ D_5 शालैस्तालैस्तमालै(K_4 °लैः कदंबै)श्च; $K_{2.3}$ $\tilde{N}_{2.3}$ $B_{3.4.6}$ D_n $D_{1.2.4}$ °तमालैश्च; $\tilde{N}_1$ V_1 तथा शालकदंबैश्च. — ^{d}) Ko D_5 कदंबै° (for बकुलै°). $Ś_1$ K_1 °कीचकैः; $M_{2.3}$ °केसरैः.

41 For sequence of S cf. v. l. 34; G_1 om. 41 (cf. v. l. 40). — ^{a}) $\tilde{N}_1$ मनोरमैः. $K_{3.3}$ $\tilde{N}_{2.3}$ V_1 B D (except D_5) सु(K_3 स)पुष्पैश्च. S अन्यैश्च विविधैर्वृक्षैः. — ^{b}) D_a $G_{3.6}$ °नामिभिः; M_{5-8} फलपुष्पाव°. — D_5 S

G. 1. 7357 B. 1. 207. 48 K. 1. 227. 73

जम्बूभिः पाटलाभिश्च कुब्जकैरतिमुक्तकैः ।
करवीरैः पारिजातैरन्यैश्च विविधैर्द्रुमैः ॥ ४२
नित्यपुष्पफलोपेतैर्नानाद्विजगणायुतम् ।
मत्तबर्हिणसंघुष्टं कोकिलैश्च सदामदैः ॥ ४३
गृहैरादर्शविमलैर्विविधैश्च लतागृहैः ।
मनोहरैश्चित्रगृहैस्तथा जगतिपर्वतैः ।
वापीभिर्विविधाभिश्च पूर्णाभिः परमाम्भसा ॥ ४४
सरोभिरतिरम्यैश्च पद्मोत्पलसुगन्धिभिः ।
हंसकारण्डवयुतैश्चक्रवाकोपशोभितैः ॥ ४५
रम्याश्च विविधास्तत्र पुष्करिण्यो वनावृताः ।
तडागानि च रम्याणि बृहन्ति च महान्ति च ॥४६
तेषां पुण्यजनोपेतं राष्ट्रमावसतां महत् ।
पाण्डवानां महाराज शश्वत्प्रीतिरवर्धत ॥ ४७
तत्र भीष्मेण राज्ञा च धर्मप्रणयने कृते ।
पाण्डवाः समपद्यन्त खाण्डवप्रस्थवासिनः ॥ ४८
पञ्चभिस्तैर्महेष्वासैरिन्द्रकल्पैः समन्वितम् ।
शुशुभे तत्पुरश्रेष्ठं नागैर्भोगवती यथा ॥ ४९
तान्निवेश्य ततो वीरो रामेण सह केशवः ।
ययौ द्वारवतीं राजन्पाण्डवानुमते तदा ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनद्विशततमोऽध्यायः ॥ १९९ ॥ समाप्तं राज्यलम्भपर्व ॥

---

om. 41^{cd}; but cf. 1992*, and v. l. 42. — c) Ś1 K1.2 रोध्रैः. — d) Ñ1 कंकोलै°; B Da अंकोचै°. B6 Da D4 सुगंधिभिः.

42 For sequence of S cf. v. l. 34; G1 om. 42 (cf. v. l. 40). — a) M6–8 कंबूभिः. S (G1 om.) पाटलीभिश्च. — b) Ś1 K1 कुब्यकैरति°; K3.4 कुसुदैश्चाति° (K3 °पि°); Ñ1 फलपुष्पमनोहरैः; S (G1 om.) अंकोलैरति° (cf. 41^{cd}). — cd) T G (G1 om.) कर्णिकारैः पारिजातैः करवीरैः सु(G2 च)पुष्पितैः; M करवीरैः कर्णिकारैः पारिजातैश्च पुष्पितैः.

43 For sequence of S cf. v. l. 34. — a) Ś1 K1.2 B6 D4 °फलोपेतं. — b) Ś1 °द्विजगणैर्युतं; K0.4 D5 °पक्षिगणायुतैः; K1 °द्विजगणैर्वृतं; K2 Da1 °द्विजगणान्वितं; K3 Ñ B6 Dn D1.2 °द्विजगणायुतैः; V1 °मृगगणायुतैः; S शोभितास्ते गृहोत्तमाः. — S om. 43^{cd}. — c) K0.3.4 D5 °घुष्टैः; Ñ1 °युक्तैः; N2.3 V1 D2 °घुष्ट-; D1 °जुष्टि-. — K1 (? hapl.) om. from सदामदैः up to विविधैश्च (in 44^{b}).

44 For sequence of S cf. v. l. 34. K1 om. up to विविधैश्च (in 44^{b}; cf. v. l. 43). — b) Ś1 K0.3.4 Ñ1 D5 विपुलै° (for विविधै°). — c) K0.4 D5 मनोरमैश्च. Ś1 चित्ररूपैः. — d) Ś1 च गति°; K4 मृण्मय°; B6 राजत° (m as in text); T1 क्रीडन°; Cd as in text. — S om. 44^{ef}. — e) V1 B1 (m as in text) विमलाभिश्च. — f) Ñ1 B6 Da D4 विविधांभसा.

45 For sequence of S cf. v. l. 34. — a) K0 चैव; K4 Da अभि- (for अति-). D2.4 सरोभिरभितो रम्यैः; S पुष्करिण्यश्च विविधाः. — b) S °समावृताः (T1 °समन्विताः; M °समायुताः). — cd) S °कारंडवाकीर्णाः °शोभिताः.

46 For sequence of S cf. v. l. 34. — a) V1 अन्या°; M6–8 हर्म्या° (for रम्या°). — b) S वाप्यश्चैव (T1 वाप्यशैल-). Ñ1 वनांतरे; B5.6 वनानि च; T1 G1 M समावृताः. — After 46^{ab}, S ins.:

1993* वेश्ममध्ये शिवं दिव्यमिन्द्रवासगृहोपमम् ।
राज्ञो वासगृहं रम्यं विश्वकर्मा त्वकारयत् ।
सुवर्णमणिसोपानं सर्वरत्नविचित्रितम् ।
विहारभूम्यो विविधाः कारिताः स्युर्मनोहराः ।

Then follows 35^{cd}, which again is followed by:

1994* तथा प्रासादमालाश्च शोभन्ते स्म सहस्रशः ।
निरन्तरा राजमार्गाः क्षीरलैः शोभिताः सिताः ।

— c) Ś1 K1 तडाकानि; T G (except G1) तटाकानि. B6 Da D4 दिव्यानि (for रम्याणि). — d) K0.2–4 Ñ V1 B D (except Da) सु- (K2–4 B1.3 D4 च) बहूनि (for च महान्ति). Cd cites महांति (as in text). S विविधानि दिशासु (T2 G4 सरांसि) च. — After 46, S ins.:

1995* नदी च नन्दिनी नाम सा पुरीमुपगूहते ।
चातुर्वर्ण्यसमाकीर्णं माल्यैः शिल्पिभिरावृतम् ।
उपभोगसमर्थैश्च सर्वैर्द्रव्यैः समावृतम् ।
नित्यमार्यजनोपेतं नरनारीगणायुतम् ।
मत्तवारणसंपूर्णं गोभिरुष्ट्रैः खरैरजैः ।
सर्वदाभिसृतं सद्भिः कारितं विश्वकर्मणा ।,

which is followed by 35^{ab}.

47 b) Ñ2 B6 Dn D1.2 M8 राष्ट्रमाविशतां. — c) V1 नरश्रेष्ठ (for महा°). — d) K2 यशः; K4 B1 D2 Cd श्रः

२००

जनमेजय उवाच ।

एवं संप्राप्य राज्यं तदिन्द्रप्रस्थे तपोधन ।
अत ऊर्ध्वं महात्मानः किमकुर्वन्त पाण्डवाः ॥ १
सर्व एव महात्मानः पूर्वे मम पितामहाः ।
द्रौपदी धर्मपत्नी च कथं तानन्ववर्तत ॥ २
कथं वा पञ्च कृष्णायामेकस्यां ते नराधिपाः ।
वर्तमाना महाभागा नाभिद्यन्त परस्परम् ॥ ३
श्रोतुमिच्छाम्यहं सर्वं विस्तरेण तपोधन ।
तेषां चेष्टितमन्योन्यं युक्तानां कृष्णया तया ॥ ४

वैशंपायन उवाच ।

धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञाताः कृष्णया सह पाण्डवाः ।
रेमिरे पुरुषव्याघ्राः प्राप्तराज्याः परंतपाः ॥ ५
प्राप्य राज्यं महातेजाः सत्यसंधो युधिष्ठिरः ।
पालयामास धर्मेण पृथिवीं भ्रातृभिः सह ॥ ६
जितारयो महाप्राज्ञाः सत्यधर्मपरायणाः ।
मुदं परमिकां प्राप्तास्तत्रोषुः पाण्डुनन्दनाः ॥ ७
कुर्वाणाः पौरकार्याणि सर्वाणि पुरुषर्षभाः ।
आसांचक्रुर्महार्हेषु पार्थिवेष्वासनेषु च ॥ ८

C. 1. 7603
B. 1. 208. 8
K. 1. 223. 8

श्वः (for शश्वत्). — After 47, S ins.:

1996* सौबलेन च कर्णेन धार्तराष्ट्रैः कृपेण च ।

48 a) S (except M3) तथा (for तत्र). — b) T G2–4 °यिना कृते; G1.6 M °यिनस्त(G1.6 M3 °नः सः; M3 *inf. lin.* °ना स)दा; G5 °यिनः कृते. Cd cites °प्रणयनं.

49 b) G1 M °ह्यैः समावृतं. — d)=30d. K4 इंद्रेणेवामरावती. — After 49, D4 (marg. *sec. m.*) S ins. a passage of 26 lines given in App. I (No. 110).

50 a) T3 G2–4 निवेद्य; G5 निशम्य; G6 निवर्त्स. Da राजन् (for वीरः). — b) Da S सह रामेण (by transp.). — d) Ś1 °मतस्तदा; Cd as in text.

Colophon. *Major parvan:* T3 G2–6 M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan* (or *adhy. name*): Ś1 K0–3 B3.5.6 Da Dn1.n3 D4 राज्यलंभ (Dn1.n3 D4 °लाभ); K4 Ñ3 B1 पांडव(Ñ3 °वानां)राज्यलंभ (K4 °भनं); T1 संभव and राज्यलंभ; M3.5 युधिष्ठिरराज्यलंभ. — *Adhy. name:* K0 कृष्णद्वारकागमनं; K3 इंद्रप्रस्थनिवेशः; D6 पांडवाना- मिन्द्रप्रस्थगमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn D1 201 (Dn3 203); D4m 216; D5 157; T1 213; T3 G1.4 167; G2 164; G3 168; G5.6 M 166. — *S'loka no.:* Da1 Dn 51; M3 108. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 7537.

200

1 Ś1 K1 Dn3 D2 S om. उवाच. — a) B5 संप्राप्त- राज्यास्; Cd as in text. K3 B5 ते; B1.3.6 Da Dn3 D1.5 तु; G1 तं; Cd तद् (as in text). — b) Ñ Dn D1.2 G2 °प्रस्थं; Cd as in text. — c) Ś1 K1 Da1 तत ऊर्ध्वं. G1 नरव्याघ्राः. — d) K1 Ñ V1 B Da2 Dn D5 T1 G2 किमकुर्वत.

2 a) Ñ1 B (except B5) Da ते तु वीरा (for सर्व एव). Ś1 महाव्याघ्राः; K0.2–4 B Da D1.5 नरव्याघ्राः (B1 °श्रेष्ठाः); K1 °भागाः; Ñ2.3 V1 Dn D1.2 °सत्वाः. — c) K1.2 Ñ V1 Dn D1.2.5 मम पूर्व- (D2 पूर्वं); K3 B Da D4 सर्वे मम. — d) Ñ1.2 D2 अनुवर्तते.

3 a) Ñ V1 Dn D1.2.3 च पंच; B6 D4 ते पंच; T1 G3 M वासं च; T3 G1–4.6 आसंश्च. — b) Ś1 K0.1.4 Ñ1 D5 तपोधन (K4 °नाः) (for नरा°). — Ś1 (hapl.) om. 3c–4b. — c) T G (except G1) महेष्वासा (for महा°).

4 Ś1 om. 4ab (cf. v. l. 3). — a) S तत्र (M3 तत्तु). — b) S यथातथं. — d) K2 Ñ2.3 B6 Dn D1.2 S कृष्णया सह (T3 G4 सह कृष्णया); K3 Ñ1 B1.3 कृष्णया तदा.

5 Ś1 K (except K0) D2 S om. उवाच. — b) S इंद्रप्रस्थं प्रविश्य तद् (M3.5 ते; M6–8 तं); see below. — c) Ñ V1 D (except Da D4) खांडवप्रस्थे; M3 *inf. lin.* हि महाभागाः. — d) Ś1 K1 परंतप; Ñ1 महारथाः. S कृष्णया सह पांडवाः (=5b).

6 a) Ś1 K1 D5 प्राप्तराज्यो म°.

7 a) Ś1 K0.1.4 Ñ1 V1 D5 महात्मानः; Ñ2.3 B1.6 D2 महाप्रज्ञाः. — d) Ś1 तुष्टुवुः; K1 तुतुषुः (for तत्रो°).

8 a) Ś1 पौरकर्माणि. — b) K3 पौराणि. S (except G3) भरतर्षभाः. — d) S पराार्घ्येष्वा°. B3 G2 ते (for च).

9 Ñ3 V1 B Da D1 om. 9ab. — a) K3 एवं वै

C. 1. 7604
B. 1. 208. 9
K. 1. 228. 9

अथ तेषूपविष्टेषु सर्वेष्वेव महात्मसु ।
नारदस्त्वथ देवर्षिराजगाम यदृच्छया ।
आसनं रुचिरं तस्मै प्रददौ स्वं युधिष्ठिरः ॥ ९
देवर्षेरुपविष्टस्य स्वयमर्घ्यं यथाविधि ।
प्रादाद्युधिष्ठिरो धीमान्राज्यं चास्मै न्यवेदयत् ॥ १०
प्रतिगृह्य तु तां पूजामृषिः प्रीतमनाभवत् ।
आशीर्भिर्वर्धयित्वा तु तमुवाचास्यतामिति ॥ ११
निषसादाभ्यनुज्ञातस्ततो राजा युधिष्ठिरः ।
प्रेषयामास कृष्णायै भगवन्तमुपस्थितम् ॥ १२
श्रुत्वैव द्रौपदी चापि शुचिर्भूत्वा समाहिता ।
जगाम तत्र यत्रास्ते नारदः पाण्डवैः सह ॥ १३
तस्याभिवाद्य चरणौ देवर्षेर्धर्मचारिणी ।
कृताञ्जलिः सुसंवीता स्थिताथ द्रुपदात्मजा ॥ १४
तस्याश्चापि स धर्मात्मा सत्यवागृषिसत्तमः ।
आशिषो विविधाः प्रोच्य राजपुत्र्यास्तु नारदः ।
गम्यतामिति होवाच भगवांस्तामनिन्दिताम् ॥ १५
गतायामथ कृष्णायां युधिष्ठिरपुरोगमान् ।
विविक्ते पाण्डवान्सर्वानुवाच भगवानृषिः ॥ १६
पाञ्चाली भवतामेका धर्मपत्नी यशस्विनी ।
यथा वो नात्र भेदः स्यात्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ १७
सुन्दोपसुन्दावसुरौ भ्रातरौ सहितावुभौ ।
आस्तामवध्यावन्येषां त्रिषु लोकेषु विश्रुतौ ॥ १८
एकराज्यावेकगृहावेकशय्यासनाशनौ ।
तिलोत्तमायास्तौ हेतोरन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ १९
रक्ष्यतां सौहृदं तस्मादन्योन्यप्रतिभाविकम् ।
यथा वो नात्र भेदः स्यात्तत्कुरुष्व युधिष्ठिर ॥ २०

युधिष्ठिर उवाच ।

सुन्दोपसुन्दावसुरौ कस्य पुत्रौ महामुने ।
उत्पन्नश्च कथं भेदः कथं चान्योन्यमघ्नताम् ॥ २१
अप्सरा देवकन्या वा कस्य चैषा तिलोत्तमा ।
यस्याः कामेन संमत्तौ जघ्नतुस्तौ परस्परम् ॥ २२
एतत्सर्वं यथावृत्तं विस्तरेण तपोधन ।
श्रोतुमिच्छामहे विप्र परं कौतूहलं हि नः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विशततमोऽध्यायः ॥ २०० ॥

वर्तमानेषु; S तेषु तत्रोपविष्टेषु. — ^{b}) Ñ$_1$ सर्वेष्वेषु; S पांडवेषु. — After 9^{ab}, D$_4$ (marg. *sec. m.*) S ins. a passage of 27 lines given in App. I (No. 111). — ^{cd}) S आययौ धर्मराजं तु द्रष्टुकामोऽथ नारदः. — After 9^{cd}, S ins.:

1997* तमागतमृषिं दृष्ट्वा प्रत्युद्गम्याभिवाद्य च ।

— ^{f}) M$_{6-8}$ च (for स्वं). T$_1$ G$_{1.5.6}$ स्वं ददौ स (T$_1$ च); T$_3$ G$_{2-4}$ संदधौ स; M$_{3.5}$ ददौ राजा. — After 9, S ins.:

1998* कृष्णाजिनोत्तरे तस्मिन्नुपविष्टो महानृषिः ।

10 ^{b}) K$_0$ Da$_2$ अर्घं; T$_3$ G$_{2-4}$ एव (G$_3$ °वं). — After 10^{ab}, K$_3$ repeats 9^a (as in text) and 10^b. — ^{cd}) N$_1$ ददौ (for प्रादाद्). Da$_2$ D$_1$ transp. धीमान् and राज्यं. N (except Ś$_1$ K$_1$) तस्मै (for चास्मै).

11 ^{a}) Ñ$_1$ प्रतिगृह्यात्ततः पूजाम्. — ^{b}) N (except Ñ$_1$ V$_1$) °मनास्तदा (D$_4$ °स्तथा). — ^{c}) Ś$_1$ K (except K$_3$) Ñ V$_1$ B$_6$ Dn D$_{1.2}$ च (for तु).

12 G$_1$ om. 12^a–14^b. — ^{b}) T G (G$_1$ om.) तदा राजा; M$_8$ धर्मराजो. — ^{c}) Ñ$_{2.3}$ D$_{1.2}$ कथयामास.

13 G$_1$ om. 13 (cf. v. l. 12). — ^{a}) K$_3$ Ñ$_{2.3}$ B Dn$_1$.n$_2$ D$_{1.2.4.5}$ T G (G$_1$ om.) श्रुत्वैतद्. S (except M$_{3.5}$; G$_1$ om.) चैव (for चापि). — ^{c}) K$_3$ T G$_{3-5}$ यत्र तत्रास्ते (by transp.). — ^{d}) Ñ$_1$ सह पांडवैः (by transp.).

14 G$_1$ om. 14^{ab} (cf. v. l. 12). — ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ अभिवंद्य. — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ बद्धांजलिः; G$_1$ M$_{6-8}$ कृत्वांजलिं. — ^{d}) D$_5$ सा; S वै (for अथ).

15 ^{a}) T$_1$ तस्या अपि स; G$_1$ तस्याश्चापीदं. — ^{c}) G$_1$ M प्रोक्त्वा (for प्रोच्य). — ^{d}) K$_2$ B$_6$ D$_{2.4}$ च; M$_{6-8}$ स (for तु). — ^{e}) S चोवाच.

16 ^{a}) T$_3$ G$_{2-4}$ स तु (for अथ). — After 16, N (except D$_5$) G$_1$ ins. नारद उ° (Ś$_1$ K$_1$ G$_1$ om. उ°).

18 ^{a}) Ñ$_{2.3}$ B D G$_1$ M हि पुरा; T G$_{2-6}$ ह्यसुरौ (for असुरौ). — ^{c}) S देवैर् (for आस्ताम्). T$_3$ G (except G$_1$) असुरौ (for अन्ये°).

19 ^{a}) T$_1$ एककार्यौ (for °गृहौ). — ^{b}) K$_{0.3}$ °शय्या°

२०१

नारद उवाच ।

शृणु मे विस्तरेणेममितिहासं पुरातनम् ।
भ्रातृभिः सहितः पार्थ यथावृत्तं युधिष्ठिर ॥ १
महासुरस्यान्ववाये हिरण्यकशिपोः पुरा ।
निकुम्भो नाम दैत्येन्द्रस्तेजस्वी बलवानभूत् ॥ २
तस्य पुत्रौ महावीर्यौ जातौ भीमपराक्रमौ ।
सहान्योन्येन भुञ्जाते विनान्योन्यं न गच्छतः ॥ ३
अन्योन्यस्य प्रियकरावन्योन्यस्य प्रियंवदौ ।
एकशीलसमाचारौ द्विधैवैकं यथा कृतौ ॥ ४
तौ विवृद्धौ महावीर्यौ कार्येष्वप्येकनिश्चयौ ।
त्रैलोक्यविजयार्थाय समास्थायैकनिश्चयम् ॥ ५
कृत्वा दीक्षां गतौ विन्ध्यं तत्रोग्रं तेपतुस्तपः ।
तौ तु दीर्घेण कालेन तपोयुक्तौ बभूवतुः ॥ ६
क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौ जटावल्कलधारिणौ ।

C. 1. 7576
B. 1. 209. 8
K. 1. 220. 8

शनासनौ (K$_2$m °शनावुभौ). — ^{e}) T$_3$ G$_1$ तिलोत्तमायां. T$_3$ G$_{2-4}$ मोहाद्; G$_6$ हेतौ.

20 ^{a}) Many MSS. रक्षतां. — ^{b}) K$_1$ S (except G$_1$ M$_3$) अन्योन्यं. Ś$_1$ °प्रविभेदतः; K$_0$ °प्रविभाविकं; K$_{1,3}$ °प्रविभाग(K$_3$ °ति)कं; K$_3$ °भेदकं; K$_4$ Ñ V$_1$ B Da$_2$ Dn D$_{1,2}$ G$_3$ °प्रीतिभावि(K$_4$ Ñ$_{2,3}$ Dn D$_{1,2}$ °व)कं; D$_4$ °प्रीतिकारितं; D$_5$ °भागिकं; M$_{6-8}$ °भावितं. — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ न प्रभेदः स्याद्. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{0,1,3,4}$ Ñ$_1$ G$_1$ M$_{3,5}$ तत्कुरुध्वं; K$_2$ D$_4$ G$_2$ तथा कुरु. Ś$_1$ K (except K$_2$) महारथाः; N$_1$ परंतपाः. For it, D$_5$ subst. 17^d; and after it D$_5$ ins.:

1999* यथा च सर्वेषु समं तत्कुरुध्व महारथाः ।

21 Ś$_1$ K$_{1,2}$ S om. उवाच. — ^{c}) K$_3$ कुतो भेदः. — ^{d}) K$_4$ G$_1$ om. च.

22 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ सा; Ñ$_{2,3}$ Dn D$_{1,2}$ वै (for वा). — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ Ñ$_1$ G$_{2,5,6}$ कस्य वैषा (N$_1$ वै सा); D$_5$ कस्यैषा च. — ^{c}) M (except M$_3$) यस्यां.

23 ^{a}) K$_2$ एतद्वृत्तं यथापूर्वं. — ^{c}) K$_2$ इच्छाम्यहं. K$_{2,3}$ N$_3$ B D (except D$_5$) ब्रह्मन् (for विप्र). — ^{d}) D$_2$ T$_3$ G$_{2-4}$ मे (for नः). — After 23, S reads 1. 201. 1 (with the ref.), om. it in its proper place.

Colophon om. in Ś$_1$ K$_1$. — *Major parvan:* T$_3$ G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* K$_0$ राज्यसंलंभ (followed by सुंदोपाख्यान); T$_1$ संभव. K$_{2-4}$ B Da D$_4$ T$_3$ G$_{3,4}$ M$_3$ (all om. the sub-parvan name) mention only सुंदोप(Da$_1$ om.)सुंदोपाख्यान (G$_{3,4}$ M$_3$ om. the second उप-). — *Adhy. name:* K$_{0,4}$ M$_3$ नारदागमनं; D$_5$ युधिष्ठिरं प्रति नारदागमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 202 (Dn$_3$ 207); D$_4$m 217; D$_5$ 158; T$_1$ 214; T$_3$ G$_{1,4}$ 168; G$_2$ 165; G$_3$ 169; G$_{5,6}$ M 167. — *S'loka no.:* Da$_1$ 24; Dn 23; M$_3$ 52. — *Aggregate s'loka no.:* Dn$_2$ 7596.

201

1 S reads 1 (with ref.) after 1. 200. 23, and om. it here. Ś$_1$ K$_1$ S om. उवाच. — ^{a}) Ś$_1$ K$_{0,3,4}$ T G इदम् (G$_1$ एव) (for इमम्).

2 ^{a}) Ñ$_3$ °स्यान्वये हि. — ^{cd}) D$_2$ transp. दैत्येन्द्रः and तेजस्वी. S (except M$_3$) तेजसा (for °स्वी).

3 ^{b}) Da भीमौ भीम°; D$_1$ सजातौ भीमविक्रमौ. — After 3^{ab}, K$_4$ Ñ$_{2,3}$ V$_1$ B D ins.:

2000* सुन्दोपसुन्दौ दैत्येन्द्रौ दारुणौ क्रूरमानसौ ।
तावेकनिश्चयौ दैत्यावेककार्यार्थसंगतौ ।
निरन्तरमवर्तेतां समदुःखसुखावुभौ ।

— ^{c}) K$_{2,3}$ Ñ V$_1$ B D विनान्योन्यं न भु°. — ^{d}) G$_1$ सहान्योन्येन. K$_2$ Ñ$_{2,3}$ V$_1$ B$_3$ D (except D$_5$) जग्मतः (Dn$_1$ D$_{1,2}$ °तुः); T$_1$ G (G$_4$ before corr.) गच्छतां.

4 G$_1$ om. 4–5. — ^{a}) M (except M$_3$) प्रियतरौ. — ^{b}) G$_5$ अन्योन्यार्हप्रियौ वंदौ. — ^{d}) K$_0$ द्विधा चैकं; K$_2$ द्विधैवोक्तो (m विभज्यैकं); K$_{3,4}$ Ñ V$_1$ B$_3$ Dn D$_{1,2,5}$ S द्विधैवैको (Ñ$_1$ V$_1$ °क्यं; D$_5$ °कौ). K$_3$ यथा कृतः (m कृतौ यथा); Ñ$_{2,3}$ B$_3$ Dn D$_{1,2}$ M$_{6-8}$ -भवत्कृतः; T$_1$ -न्नवौ कृतौ; T$_3$ G$_{3-6}$ M$_{3,5}$ -भवत्कृतौ; G$_2$ -मयाकृतौ.

5 G$_1$ om. 5 (cf. v. l. 4). — ^{a}) K$_3$ तौ तु वृद्धौ. T$_1$ महाकायौ. — ^{b}) G$_{5,6}$ °निष्ठितौ. Ś$_1$ कार्येष्वेके विनिश्चयौ; G$_2$ जातौ भीमपराक्रमौ (= 3^b). — Ś$_1$ K$_{0,1}$ (? hapl.) om. 5^{cd}. — ^{c}) S °विजये यत्तौ (M$_5$ युक्तौ). — ^{d}) Ñ$_{2,3}$ Dn D$_{1,2}$ समाधाय. K$_4$ B$_3$ D$_5$ T G$_4$ एकनिश्चयौ.

6 ^{a}) K$_{2,3}$ N V$_1$ B D दीक्षां कृत्वा (by transp.). G$_1$ M$_{6-8}$ विंध्ये. — ^{b}) Ñ$_{2,3}$ Dn D$_{1,2}$ M$_{3,5}$ तावुग्रं; Da

C. 1. 7627 B. 1. 209. 9 K. 1. 220. 9 मलोपचितसर्वाङ्गौ वायुभक्षौ बभूवतुः ॥ ७
आत्ममांसानि जुह्वन्तौ पादाङ्गुष्ठाग्रधिष्ठितौ ।
ऊर्ध्वबाहू चानिमिषौ दीर्घकालं धृतव्रतौ ॥ ८
तयोस्तपःप्रभावेण दीर्घकालं प्रतापितः ।
धूमं प्रमुमुचे विन्ध्यस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ९
ततो देवाभवन्भीता उग्रं दृष्ट्वा तयोस्तपः ।
तपोविघातार्थमथो देवा विघ्नानि चक्रिरे ॥ १०
रत्नैः प्रलोभयामासुः स्त्रीभिश्चोभौ पुनः पुनः ।
न च तौ चक्रतुर्भङ्गं व्रतस्य सुमहाव्रतौ ॥ ११
अथ मायां पुनर्देवास्तयोश्चक्रुर्महात्मनोः ।
भगिन्यो मातरो भार्यास्तयोः परिजनस्तथा ॥ १२
परिपात्यमाना वित्रस्ताः शूलहस्तेन रक्षसा ।
स्रस्ताभरणकेशान्ता एकान्तभ्रष्टवाससः ॥ १३
अभिधाव्य ततः सर्वास्तौ त्राहीति विचुक्रुशुः ।
न च तौ चक्रतुर्भङ्गं व्रतस्य सुमहाव्रतौ ॥ १४
यदा क्षोभं नोपयाति नार्तिमन्यतरस्तयोः ।
ततः स्त्रियस्ता भूतं च सर्वमन्तरधीयत ॥ १५
ततः पितामहः साक्षादभिगम्य महासुरौ ।
वरेण छन्दयामास सर्वलोकपितामहः ॥ १६
ततः सुन्दोपसुन्दौ तौ भ्रातरौ दृढविक्रमौ ।
दृष्ट्वा पितामहं देवं तस्थतुः प्राञ्जली तदा ॥ १७
ऊचतुश्च प्रभुं देवं ततस्तौ सहितौ तदा ।
आवयोस्तपसानेन यदि प्रीतः पितामहः ॥ १८
मायाविदावस्त्रविदौ बलिनौ कामरूपिणौ ।

G1 ततोभ्रं; T1 तत्र तौ.

7 Ś1 K1 Dn3 (hapl.) om. 7. — b) D2.4 चीरवल्कल°. — c) Da D1 मलोपदिग्ध°. — After 7, D5 ins.:
2001* ग्रीष्मे पञ्चाग्निसंयुक्तावेकी उत्थातपारतौ (sic)।
शयानौ तोयमध्ये तु वर्षाकाले युधिष्ठिर।

8 a) Ś1 K0.1.3 Ñ1 D5 T G3.4 जुह्वानौ; V1 कुंतंतौ. — b) Ś1 K1 °निष्ठितौ; N1 °ष्ठप्रतिष्ठितौ; V1 Da S °विष्ठितौ. — c) T G1-3 M3.5 om. च. G6 ह्यनिमिषौ. M6-8 °बाहावनि°. — d) K3 यतव्रतौ; M5 दृढ°.

9 a) T1 M5.7 °प्रतापेन. — b) Ś1 K0.1.3 M8 °कालप्रता°.

10 a) N भयं चक्रुः (Ś1 N1.2 B6 Da Dn जग्मुः). — b) Ś1 K3 तपस्तयोः (by transp.). — c) K1 ततो (for तपो-). D5 विज्ञातार्थमथो देवा; S ततस्तपोविघातार्थं (M3 inf. lin. s ततस्तयोस्तपोविघ्नं). — d) K1 तपो-; D5 भृशं (for देवा). M5 °वा यत्नाद्धि च°.

11 a) G1 M8 यत्नैः. Ś1 °भयांचक्रुः. — b) Ś1 K1 स्त्रीभिश्चैव. — 11cd = 14cd. — d) K2 G5.6 तु (for सु-).

12 T3 G1.4 (hapl.) om. 12–14. — a) G2 पुनश्चक्रुः. — b) Ś1 ससृजुश्च महा°; G2 तयोर्देवा महा°. — c) K2 D1.3.4 G2 भ्रातरो (K2 G2 °रौ) भा°. — d) Ñ2.3 B1 Dn D1 चात्म°; G3.5.6 बंधु° (for परि°).

13 T3 G1.4 om. 13 (cf. v. l. 12). — a) Hypermetric! N प्रपात्य° (K3 प्रताड्य°; K4 D5 प्रपीड्य°; D1 प्रयास°); G2 प्रबाध्य°; G3.5.6 परीय°. K1 विस्रब्धाः; K3.3 Ñ2.3 B5 Da1 G3 M (except M3) विस्रस्ताः. — c) Ñ2.3 B5.6 D (except D5) भ्रष्टाभरण-. B (except B1) Da D5 -केश्यस्ताः. — d) Ñ1 D5 शोकार्ता (for एकान्त-). K1 °स्त्रवाससः (m as in text); Ñ2.3 B1 Dn D1.3 भ्रष्टाभरणवाससः.

14 T3 G1.4 om. 14 (cf. v. l. 12). — a) K0.3.4 D5 अभि(D5 °भ्य)धावन्; K2 °वाच्य; Ñ1 D4 °वाद्य; Ñ2.3 V1 B1 Dn D1.2 T G (T3 G1.4 om.) °भाष्य; M3.4 °धापिताः (hypermetric); M6-8 °गम्य. S1 S (T3 G1.4 om.) तु ताः (for ततः). — b) K0.3.4 तौ त्रायेतां. K2 च चुक्रुशुः; T G (T3 G1.4 om.) पुनः पुनः. Ñ1 त्राहि त्राहीति चुक्रुशुः; M6-8 त्रस्तास्त्राहीति चु°. — G5.6 om. 14cd.

15 a) T3 G3.4 M5 यथा क्षोभं. Ś1 K (except K1) D5 नोपयातौ (Ś1 °तो); S न गच्छेताम्. — b) K0.3.4 D5 नास्ति मन्युर्यतस्तयोः (D5 मन्युस्तयोरुत); S आर्तिं वै(G2 M °र्तिमे)कतर(G3.6 °रत)स्तयोः. — c) K3 D5 स्त्रियश्च. K3 तद्भूतं; D5 ता भार्याः; S संत्रस्ताः (for भूतं च).

16 d) Ś1 K (except K2) Ñ V1 D (except Da D4) °लोकहितः प्रभुः.

17 d) T G उभौ तौ (G1 ऊचतुः). M3 उभौ तावूचतुस्तदा.

18 D3 G1 M5 (hapl.) om. 18ab. — a) M (M5 om.) समागतं प्रभुं. — b) Ñ1 तावुभौ; V1 तत्र तौ; G3 उभौ तौ; M (M5 om.) ऊचतुः. Ś1 दीक्षितौ; D1 रहितौ (for सहितौ). D5 वचः (for तदा). — d) K0.4 D3 M (M6 before corr.) पितामह.

19 a) M6-8 मायाविदौ (M7 °द्यौ) ह्यस्त्रविदौ. — b) K1.2 स्यातां. — c) K0.2.4 G2 M6-8 नः. G1.2 प्रभो; G3 भुवि.

उभावप्यमरौ स्यावः प्रसन्नो यदि नौ प्रभुः ॥ १९

पितामह उवाच ।

ऋतेऽमरत्वमन्यद्वां सर्वमुक्तं भविष्यति ।
अन्यद्वृणीतां मृत्योश्च विधानममरैः समम् ॥ २०
करिष्यावेदमिति यन्महदभ्युत्थितं तपः ।
युवयोर्हेतुनानेन नामरत्वं विधीयते ॥ २१
त्रैलोक्यविजयार्थाय भवद्भ्यामास्थितं तपः ।
हेतुनानेन दैत्येन्द्रौ न वां कामं करोम्यहम् ॥ २२

सुन्दोपसुन्दावूचतुः ।

त्रिषु लोकेषु यद्भूतं किंचित्स्थावरजङ्गमम् ।
सर्वस्मान्नौ भयं न स्यादृतेऽन्योन्यं पितामह ॥ २३

पितामह उवाच ।

यत्प्रार्थितं यथोक्तं च काममेतद्ददानि वाम् ।
मृत्योर्विधानमेतच्च यथावद्वां भविष्यति ॥ २४

नारद उवाच ।

ततः पितामहो दत्त्वा वरमेतत्तदा तयोः ।
निवर्त्य तपसस्तौ च ब्रह्मलोकं जगाम ह ॥ २५
लब्ध्वा वराणि सर्वाणि दैत्येन्द्रावपि तावुभौ ।
अवध्यौ सर्वलोकस्य स्वमेव भवनं गतौ ॥ २६
तौ तु लब्धवरौ दृष्ट्वा कृतकामौ महासुरौ ।
सर्वः सुहृज्जनस्ताभ्यां प्रमोदमुपजग्मिवान् ॥ २७
ततस्तौ तु जटा हित्वा मौलिनौ संबभूवतुः ।
महार्हाभरणोपेतौ विरजोम्बरधारिणौ ॥ २८
अकालकौमुदीं चैव चक्रतुः सार्वकामिकीम् ।
दैत्येन्द्रौ परमप्रीतौ तयोश्चैव सुहृज्जनः ॥ २९
भक्ष्यतां भुज्यतां नित्यं रम्यतां गीयतामिति । C. 1. 7640 B. 1. 209. 31 K. 1. 229. 31

---

20 Ś1 K1 T G3–6 पितामहः; K2.3 Ñ2.3 V1 B D (except D5) ब्रह्मोवाच; G1.2 M ब्रह्मा. — a) M5 वः (for वां). Ś1 K0.3.4 Ñ1 D5 °मरत्वादन्यद्वां; K2 Ñ2.3 B Da Dn D1.2.4 °मरत्वं युवयोः. — b) K0.4 सर्वमेतद्; Ñ3 B5 T1 सर्वं युक्तं. — c) K1 Ñ V1 B D (except D5) T1 M3.5 वृणीतं. — d) Ñ3 V1 B (except B6) Da D2 विघातम्. K0.3 Ñ1.3 D1 S (except M3) °रैः सह.

21 Before 21, T1 ins. सुंदोपसुंदौ; T3 G3–6 असुरौ. — a) Ś1 K0.1.3.4 करिष्ये चे(K0.1.3 वे)दमिति यत्; K2 करिष्यामीदमिति वै; Ñ1.3 करिष्ये भेद इति यत्; Ñ2 B3.6 Da Dn D2.4 प्रभविष्याव इति यत्; V1 करिष्याव ह इति यत्; B1.5 करिष्याव इति च यत्; D1 भविष्यतीति इति यत्; D5 करिष्ये चैतदेवाहं. — b) K0.3 Ñ V1 B D अभ्युद्यतं; K1 अत्यद्भुतं; K4 अभ्युदितं; M3 *inf. lin.* अभ्यर्थितं. Ś1 मन्यते तत्फलं तपः; K2 युवाभ्यामास्थितं तपः. — c) T G आवयोर् (G1 उभयोर्). K3 तेन; T1 G6 केन (for अनेन). — K0 (hapl.) om. from नामरत्वं (in 21d) up to हेतुनानेन (in 22c).

22 K0 om. up to °नेन (cf. v. l. 21). Before 22, T G2.4–6 ins. ब्रह्मा. — a) Ś1 K1.3.4 Ñ1 V1 D5 °विजयार्थं हि. — d) K1 युवां; D1 G5 नावां; D2 न च; T G2.4 नाहं (for न वां). D4 ददाम्यहं; T1 करोमि वां.

23 T2 G2.4.5 M3 असुरौ. Ś1 K1 S (except M5) om. ऊचतुः. — b) Ś1 जगत्; S सर्वं (for किंचित्). — c) K0.2.4 S (except T1 G2.3 M3) नौ. Ś1 किंचित्; K1.2 D4 तस्माद् (न स्यात्). — d) Ś1 विनान्योन्यं; Cd as in text. G6 ऋतेन्योन्यात्पितामहात्.

24 G6 om. the ref. K3 Ñ1 B3 D5 S (G6 om.) ब्रह्मा. Ś1 K1 S om. उवाच. — a) Ś1 यदुक्तं च; Ñ1 त्वदुक्तं च; B6 यथा चोक्तं; T G (except G1) यथोक्तं तत्. — b) K1–3 B1.6 Da Dn D1.2.4 G1.2 एतं; D5 T1 G5.6 एव (for एतद्). K0.2.4 B2.3 D5 T2 G (except G1) ददामि. K0.2.4 अहं (for वाम्). — c) Ś1 K1 हि; B1 तु (for च). — d) Ñ D1.2 M5 वा (for वां).

25 Ś1 K1 S om. उवाच. — b) K1.3 B1.3 Da G6 एतं; K3 एनं (for एतत्). B6 Da D4 तथा; G1 M ततस् (for तदा). — c) Ñ1 निवृत्तौ. K2 B Da D4 G1 M (except M3) चैव; D5 तौ तु.

26 a) K2.3 Ñ B D (except D5) दैत्येंद्रौ (for सर्वाणि). K1 लब्ध्वा वरांश्च सर्वांस्तान्. — b) Ś1 तावु॰ भावपि (by transp.). K2.3 Ñ2.3 B D (except D5) अथ तौ भ्रातरावुभौ; Ñ1 ब्रह्मणोपि च तावुभौ. — d) D5 तदेव भवनं ययौ (m गतौ); T1 G5.6 स्वयमेवाववीनं गतौ.

27 Ñ1 om. 27a–28b. — a) M5 प्रीतौ (for दृष्ट्वा). — b) V1 कृतकार्यौ. K2 Ñ2.3 B D मनस्विनौ. — d) K2.3 Ñ2.3 V1 B D (except D5) T G (except G1) प्रहर्षम्.

28 Ñ1 om. 28ab (cf. v. l. 27). — a) K0.3 D5 तौ ताः; K4 तौ तां; B1 (m as in text) G1 M5–7 तु तौ (by transp.); T1 तौ हि. K4 B5 D4 T3 G1–4 जटां. Ñ V1 B D (except D1.4.5) G6 भित्वा. — Ś1 K1 (? hapl.) om.

C. 1. 7649 B. 1. 200. 31 K. 1. 223. 31 पीयतां दीयतां चेति वाच आसन्गृहे गृहे ॥ ३०
तत्र तत्र महापानैरुत्कृष्टतलनादितैः ।
हृष्टं प्रमुदितं सर्वं दैत्यानामभवत्पुरम् ॥ ३१
तैस्तैर्विहारैर्बहुभिर्दैत्यानां कामरूपिणाम् ।
समाः संक्रीडतां तेषामहरेकमिवाभवत् ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०१ ॥

२०२

नारद उवाच ।
उत्सवे वृत्तमात्रे तु त्रैलोक्याकाङ्क्षिणावुभौ ।
मन्त्रयित्वा ततः सेनां तावाज्ञापयतां तदा ॥ १
सुहृद्भिरभ्यनुज्ञातौ दैत्यवृद्धैश्च मन्त्रिभिः ।
कृत्वा प्रास्थानिकं रात्रौ मघासु ययतुस्तदा ॥ २
गदापट्टिशधारिण्या शूलमुद्गरहस्तया ।
प्रस्थितौ सहधर्मिण्या महत्या दैत्यसेनया ॥ ३
मङ्गलैः स्तुतिभिश्चापि विजयप्रतिसंहितैः ।

28ᵈ-29ᵃ. — ᵈ) K4 D1.2.5 M (except M5) विरजांबर°.

29 Ś1 K1 om. 29ᵃᵇᶜ (cf. v. 1. 28). — ᵇ) K2 M सर्वकामिनीं; Ñ2.3 B (except B5) Dn D1.5 T G °कालिकीं. — ᶜ) K2.4 Ñ2.3 B D (except D5) नित्यप्रमुदितः सर्वः (B5 °दितं सर्वं; B6 Da °दितश्चैव). — ᵈ) B5 दैत्यानामभवत्पुरं (=31ᵈ).

30 ᵃ) Ś1 K1 भुज्यतां भुज्यतां; K0.3.4 D5 दीयतां भुज्यतां. G1 अन्नं (for नित्यं). — ᵇ) K2.3 Ñ2 B D (except D5) दी(K3 गी)यतां रम्य°; N1 गम्यतां गीय°; Ñ3 V1 रम्यतां प्रीय°. — ᶜ) K0.3.4 स्त्रीयतां पीय°; K1 दीयतां दीय°; K2 Ñ2.3 B6 D गीयतां पीय° (D5 पीयतां नृत्य°); N1 दीयतां पीय°; V1 गीयतां दीय°; B1 प्रीयतां पीय°; B3.5 पीयतां गीय°. Ś1 चापि; K3 B5 D5 चैव (for चेति). — ᵈ) K2.3 Ñ3 B1.5 Da D2 शब्द आसीद्; Ñ2 V1 B3.6 Dn D1.2 शब्दश्चासीद्; T2 G2-4 वाचस्त्वासन्. — After 30, B5 ins.:

2002* इति वाचः प्रहृष्टानां तत्र तत्र महात्मनाम् ।

31 ᵃ) K2.3 Ñ3 V1 महायानैर्; Ñ2 B D (except D5) T1 M3.5 °नादैर्. — ᵇ) Ś1 K1 Ñ3 °बल°; K0 आकृष्ट°; B5 T1 G3.3.6 उद्दुष्ट°; D4 आकृष्टतलनिस्वनैः; M6-8 °ताडितैः. Cd cites तलनादितैः. — ᶜ) K0.3.4 Ñ1 V1 D5 G1 प्रहृष्टमुदितं; B1.3 M3.5 हृष्टप्रमुदितं. Ś1 K0.1.4 N1 D5 रम्यं (for सर्वं).

32 ᵃ) G3 विकारैर्बहुभिः. — ᵇ) S दैत्येन्द्राणां महौजसां. — ᶜ) Ś1 K0.1.4 V1 D5 ताः समाः क्रीडतां; B1.3 समास्ताः क्री°.

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* K0 राज्यलंभ (followed by सुंदोपाख्यान); T1 संभव. Ś1 K1-4 Ñ3 B Da D4.5 M3.8 (all om. the sub-parvan name) mention only सुंदोपसुंदोपाख्यान. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 208; D1 203; D4m 218; D6 159; T1 215; T2 G1.4 169; G2 166; G3 170; G5 167; G6 M 168. — *S'loka no.:* Da1 33; Dn 34; M8 31. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 7630.

202

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — ᵃ) T G वर्तमाने तु (T2 G2-4 °मानौ तौ). — ᵇ) Ñ1 त्रैलोक्यजयकांक्षिणौ. — ᶜ) K0.3.4 ततः सैन्यं.

2 ᵃ) Ś1 K1 चाप्यनुज्ञातौ; Ñ V1 B3.6 Dn D1.2 G1 अप्यनु°. — ᵇ) K1 दैत्ये वृद्धैश्च; Ñ2 Dn दैत्यैर्वृद्धैश्च. — ᶜ) Ś1 K0.1 D5 T1 G3.5 प्रस्थानिकं (T1 G3.5 °कीं); T2 G2.4.6 प्रास्थानिकीं. T G यात्रां; M सर्वं (for रात्रौ). — ᵈ) K3 यियासू; S असुरौ (for मघासु). K0.3.4 D5 प्रस्थितौ तदा; K2 प्रययुस्तदा.

3 K2 transp. 3ᵃᵇ and 3ᶜᵈ. — ᵃ) Ś1 K1 °पट्टिस°; K0.4 D5 °मुद्गर°; S °पट्टस°. — ᵇ) K0.4 D5 पट्टिश°. — ᶜ) K0.2.3 Ñ2.3 Dn2,n3 D1.2.5 M3.5 °धर्मिण्या.

4 ᵃ) Ś1 K (except K2) Ñ1 D5 चैव (for चापि). — ᵇ) K2.3 Da S विजयं प्रति संहितौ (K2.3 Da °हितैः; T1 °स्थितैः; T3 G1 °हितं). — ᶜ) K2.3 Ñ2.3 V1 B (except B5) D M तौ; T G2-4 च (for तु). — ᵈ) Ś1 K (except K2) D1 परमां मुदं.

5 ᵃ) Ś1 Ñ V1 Dn उत्कुल. — ᵇ) Ś1 K0.1.4 D5 वीरौ (for दैत्यौ).

6 ᵃ) B6 Da बुद्ध्वा (for ज्ञात्वा). — ᵇ) T2 G3-6 प्रभो°

चारणैः स्तूयमानौ तु जग्मतुः परया मुदा ॥ ४
तावन्तरिक्षमुत्पत्य दैत्यौ कामगमावुभौ ।
देवानामेव भवनं जग्मतुर्युद्धदुर्मदौ ॥ ५
तयोरागमनं ज्ञात्वा वरदानं च तत्प्रभोः ।
हित्वा त्रिविष्टपं जग्मुर्ब्रह्मलोकं ततः सुराः ॥ ६
ताविन्द्रलोकं निर्जित्य यक्षरक्षोगणांस्तथा ।
खेचराण्यपि भूतानि जिग्यतुस्तीव्रविक्रमौ ॥ ७
अन्तर्भूमिगतान्नागाञ्जित्वा तौ च महासुरौ ।
समुद्रवासिनः सर्वान्म्लेच्छजातीन्विजिग्यतुः ॥ ८
ततः सर्वां महीं जेतुमारब्धावुग्रशासनौ ।
सैनिकांश्च समाहूय सुतीक्ष्णां वाचमूचतुः ॥ ९
राजर्षयो महायज्ञैर्हव्यकव्यैर्द्विजातयः ।
तेजो बलं च देवानां वर्धयन्ति श्रियं तथा ॥ १०
तेषामेवं प्रवृद्धानां सर्वेषामसुरद्विषाम् ।
संभूय सर्वैरस्माभिः कार्यः सर्वात्मना वधः ॥ ११
एवं सर्वान्समादिश्य पूर्वतीरे महोदधेः ।
क्रूरां मतिं समास्थाय जग्मतुः सर्वतोमुखम् ॥ १२
यज्ञैर्यजन्ते ये केचिद्याजयन्ति च ये द्विजाः ।
तान्सर्वान्प्रसभं दृष्ट्वा बलिनौ जघ्नतुस्तदा ॥ १३
आश्रमेष्वग्निहोत्राणि ऋषीणां भावितात्मनाम् ।
गृहीत्वा प्रक्षिपन्त्यप्सु विश्रब्धाः सैनिकास्तयोः ॥ १४
तपोधनैश्च ये शापाः क्रुद्धैरुक्ता महात्मभिः ।
नाक्रामन्ति तयोस्तेऽपि वरदानेन जृम्भतोः ॥ १५
नाक्रामन्ति यदा शापा बाणा मुक्ताः शिलास्विव ।
नियमांस्तदा परित्यज्य व्यद्रवन्त द्विजातयः ॥ १६
पृथिव्यां ये तपःसिद्धा दान्ताः शमपरायणाः ।
तयोर्भयाद्दुद्रुवुस्ते वैनतेयादिवोरगाः ॥ १७
मथितैराश्रमैर्भग्नैर्विकीर्णकलशस्रुवैः । C. 1. 7669 B. 1. 210. 18 K. 1. 230. 18

— c) B त्रिपिष्टपं.

7 b) Ñ2.3 B1.6 Dn D1.2 M3.5 तदा. — d) Ñ V1 B3.5 Dn D1 जघ्नतुस्. M6-8 तीव्रमुत्तमौ.

8 a) K3 °भूमिचरान्. — b) Ś1 तांश्च; K2 Da D4 S तौ तु. K3 Ñ2.3 B D (except D5) G1 महारथौ. — cd) N2.3 B (except B5) D (except D5) °वासिनीः सर्वां म्लेच्छजातीर्वि°.

9 b) M3 उग्रकर्मिणौ; M8 °साधनौ. — d) K2 Ñ2.3 B (except B6) D (except D5) M (except M5) सुतीक्ष्णं वाक्यम्°.

10 a) S (except T3 G3.4.6) महर्षयो. — d) S वर्धयंते. Ś1 ततः; K2 यथा; B6 तदा (for तथा). D5 तथा श्रियं (by transp.).

11 a) Ś1 K (except K3) D5 तथा तेषां. K2 N2.3 V1 B D (except D5) T3 G2-4 M3.5 प्रवृत्तानां.

12 b) Ś1 K2.3 B5 Dn1 D1 पूर्वे तीरे. — c) K2 क्रूरां बुद्धिं. — d) K0.3 N2.3 V1 B Da Dn D1.3.4 °मुखौ; K2 °मुखैः; D5 S °दिशं.

13 a) K1 B D (except D5) T1 G1 M यजंति. D5 याजकैश्च (for ये के°); see below. — b) D5 विद्यां यजंति ये द्विजाः. — c) Ś1 K1 सततं; S असुरौ (for प्रसभं). K2 B D (except D5) हत्वा. — d) K0.2 N B D T1 G3.5.6 M6 जग्मतुस्. V1 जग्मतुर्बलिनौ (by transp.). K2 N2.3 B D (except D5) ततः (for तदा).

14 b) N मुनीनां. — c) D5 M (except M8) प्राक्षिपंत्यप्सु. — d) Ñ B D (except D5) विश्र(or °स्र)ब्धं; some MSS. विस्रब्धाः. K0 T G3.4-6 तदा; K3 तथा (for तयोः).

15 ab) B3 तपोलुब्धैश्च. K2 Ñ2.3 B D (except D5) क्रुद्धैः शापा (by transp.). M3.5 उक्ता महर्षिभिः. — c) Cf. v. l. 16a. Ś1 K0.1 न क्रामंति; Ñ2.3 B (except B3) D (except D5) नाक्रामंत. S तेन (T3 G2-4 ते वै) (for तेऽपि). — d) K0.3 °दानेन जृंभिताः; K2 °दानेन वेधसः; Ñ1 V1 B3 D4 दानवि (K2 °नि) जृंभिताः (Ñ1 °णोः); Ñ2.3 B1.3.5 Da Dn1.n2 °दाननिराकृताः; Dn3 D1.2 °दानान्निराकृताः; S °दानेन च प्रभो (T1 M3.5-7 °भोः).

16 a) Cf. v. l. 15c. Ś1 K0.1 न क्रामंति; Ñ B D (except D5) नाक्रा(Da1 Dn3 °क्र)मंत; G1 M3.5.8 नाक्रमंति. — b) V1 मुक्ता बाणाः (by transp.). — c) Hypermetric! K0 स्थान्; K2 Ñ V1 B D सं° (Ñ1 V1 B3 D5 ते); T G तु; M3 तान् (*inf. lin.* as in text); M6-8 च (for तदा). K3.4 तदा संत्यज्य नियमान्. — d) K3 प्राद्रवंत; K4 Ñ1 T G विद्रवंति; D5 प्रद्रवंति; M6-8 व्यद्रवंति.

17 a) B3 Da D4 ये पृथिव्यां (by transp.). — b) K4 S शां(K4 क्षां)ता दम°. — c) T G भयाद्दुद्रुविरे.

18 a) N1 मथितैर्विक्रमैर्. G1 भिन्नैर्; M3.5 सर्वैर्;

C. 1. 7569 B. 1. 210. 18 K. 1. 230. 18

शून्यमासीज्जगत्सर्वं कालेनेव हतं यथा ॥ १८
राजर्षिभिरदृश्यद्भिर्ऋषिभिश्च महासुरौ ।
उभौ विनिश्चयं कृत्वा विकुर्वाते वधैषिणौ ॥ १९
प्रभिन्नकरटौ मत्तौ भूत्वा कुञ्जररूपिणौ ।
संलीनानपि दुर्गेषु निन्यतुर्यमसादनम् ॥ २०
सिंहौ भूत्वा पुनर्व्याघ्रौ पुनश्चान्तर्हितावुभौ ।
तैस्तैरुपायैस्तौ क्रूरावृषीन्दृष्ट्वा निजघ्नतुः ॥ २१
निवृत्तयज्ञस्वाध्याया प्रणष्टनृपतिद्विजा ।
उत्सन्नोत्सवयज्ञा च बभूव वसुधा तदा ॥ २२
हाहाभूता भयार्ता च निवृत्तविपणापणा ।
निवृत्तदेवकार्या च पुण्योद्वाहविवर्जिता ॥ २३
निवृत्तकृषिगोरक्षा विध्वस्तनगराश्रमा ।
अस्थिकङ्कालसंकीर्णा भूर्बभूवोग्रदर्शना ॥ २४
निवृत्तपितृकार्यं च निर्वषट्कारमङ्गलम् ।
जगत्प्रतिभयाकारं दुष्प्रेक्ष्यमभवत्तदा ॥ २५
चन्द्रादित्यौ ग्रहास्तारा नक्षत्राणि दिवौकसः ।
जग्मुर्विषादं तत्कर्म दृष्ट्वा सुन्दोपसुन्दयोः ॥ २६
एवं सर्वा दिशो दैत्यौ जित्वा क्रूरेण कर्मणा ।
निःसपत्नौ कुरुक्षेत्रे निवेशमभिचक्रतुः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्व्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०२ ॥

M$_{6-8}$ भागैर्. — ^{b}) B Da D$_4$ विशीर्ण; S विकी(M$_{3,5}$ °शी)र्णैः. S (except T$_1$) कलशैः स्रुवैः. — ^{c}) Ś$_1$ शून्याभवत्. Ś$_1$ K (except K$_2$) Ñ$_1$ D$_5$ ततः सर्वं; T$_1$ तदा राष्ट्रं. — ^{d}) K$_{0,2}$ T$_1$ G$_{1,2}$ कालेनैव. Ś$_1$ K$_{0,1,3,4}$ Ñ$_1$ D$_5$ जगत्; K$_2$ N$_{2,3}$ V$_1$ B Da Dn D$_{1,2,4}$ तदा (B$_6$ तथा) (for यथा).

19 ^{a}) N$_{2,3}$ Dn D$_{1,2}$ ततो राजन् (for राजर्षिभिर्). Ś$_1$ अदृश्यैश्च; K$_{0,3}$ Ñ$_1$ अदृश्यौ तौ. — ^{b}) S (except M$_3$) तपोधनैः. — After 19^{ab}, the sequence of Ś$_1$ K$_1$ is: 21^{cd}, 22^{ab}, 20^{cd}, 21^{ab}, 19^{cd}, 20^{ab}, 22^{cd}. — ^{c}) Ś$_1$ ततोपि नि°; K$_1$ ततो विनि°; K$_3$ तावुभौ नि°. — ^{d}) S विकुर्वाणौ.

20 For Ś$_1$ K$_1$ cf. v. l. 19. — ^{c}) N$_{2,3}$ V$_1$ B D संलीनमपि (D$_5$ मुनीनामपि); T$_2$ G$_{2-4}$ संलीनावपि. — ^{d}) D$_{3,4}$ निन्युस्ते यम°.

21 For Ś$_1$ K$_1$ cf. v. l. 19. — ^{b}) M$_5$ °श्चांतरधीयतां. — ^{c}) G$_6$ तैरुपायैस्तु. K$_1$ M$_{6-8}$ तैः क्रूरौ; T G (except G$_1$) तान्क्रुद्धान् (T$_1$ °द्धौ). — ^{d}) Ś$_1$ दृष्ट्वा ऋषीन्; K$_1$ मुनीन्दृष्ट्वा. S$_1$ K$_1$ V$_1$ विजघ्नतुः; T$_1$ विनिघ्नतुः (sic). — After 21, the sequence of D$_2$ is: 24^{cd}, 25, 23^{cd}, 24^{ab}, 22, 23^{ab}, 26.

22 For Ś$_1$ K$_1$ D$_2$ cf. v. l. 19, 21. — ^{a}) S °नित्य°. — ^{c}) K$_3$ °यात्रा च.

23 For D$_2$ cf. v. l. 21. — ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ भयात्सर्वे.

24 For D$_2$ cf. v. l. 21. — ^{a}) K$_{0,1,4}$ B (except B$_5$) Da M °गो(Da गौ)रक्ष्या. — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1,4}$ Ñ$_1$ विस्रस्त°. — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ M$_{6-8}$ °संपूर्णा; V$_1$ °संचय°. — ^{d}) K$_0$ M (except M$_8$) बभूवोग्रप्र°; K$_{2,3}$ सं(K$_3$ प्र)बभूवोग्र°; K$_4$ भूर्बभौ चोग्र°; Ñ$_1$ सर्वभूतोग्र°; T$_2$ G$_{3-6}$ बभूव ह्युग्र°; G$_1$ भूर्भुवोग्रनि°; G$_2$ बभूवुर्ह्युग्रदर्शनाः.

25 For D$_2$ cf. v. l. 21. — ^{d}) K$_2$ B (except B$_5$) Da D$_{3,4}$ दुष्प्रेक्ष्यं (K$_2$ Da$_1$ D$_4$ °क्षं) चाभवत्तदा.

27 Before 27, Ñ$_3$ ins. 1. 203. 1^{cd}, repeating it in its proper place. — ^{ab}) Ś$_1$ दृष्ट्वा (for जित्वा). S जित्वा दैत्यौ (by transp.). — ^{d}) K$_2$ Ñ$_1$ निवासम्.

Colophon. *Major parvan:* T$_2$ G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* K$_0$ राज्यसंलंभ (followed by सुंदोपसुंदोपाख्यान); T$_1$ संभव. Ś$_1$ K$_{1-4}$ Ñ$_3$ B$_{1,3,5}$ Da D$_{4,5}$ M$_{3,5}$ (all om. the sub-parvan name) mention only सुंदोपसुंदोपाख्यान. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn D$_1$ 204 (Dn$_3$ 209); D$_4$m 219; D$_5$ 160; T$_1$ 216; T$_2$ G$_{1,4}$ 170; G$_2$ 167; G$_3$ 171; G$_{5,6}$ M 169. — *S'loka no.:* Da$_1$ Dn M$_3$ 27. — *Aggregate s'loka no.:* Dn$_2$ 7657.

203

1 Ś$_1$ K$_{1,3}$ S om. उवाच. — ^{b}) S ते चैव प°.

2 ^{ab}) K$_0$ यतेंद्रियाः. G$_1$ °जग्मुः कृतात्मानो जितक्रोधा जिते°. — ^{d}) S जग्मुश्च (M$_{3,5}$ °स्ते) कृपयान्विताः.

4 ^{a}) S विष्णुर्. — ^{b}) B$_5$ M$_{3,6,7}$ तथाग्निर्. — ^{c}) K$_2$ Ñ$_{2,3}$ B D शक्र° (for धर्म°). — ^{d}) Ñ$_{2,3}$ B D (except D$_5$) पारमेष्ठ्याः. K$_{0,3}$ D$_5$ तथा ग्रहाः; K$_4$ तथा बुधाः; Ñ$_{2,3}$ B Da Dn$_{1,n2}$ D$_{1,4}$ तथर्षयः; Dn$_3$ D$_2$ द्विजर्षयः.

२०३

नारद उवाच ।

ततो देवर्षयः सर्वे सिद्धाश्च परमर्षयः ।
जग्मुस्तदा परामार्तिं दृष्ट्वा तत्कदनं महत् ॥ १
तेऽभिजग्मुर्जितक्रोधा जितात्मानो जितेन्द्रियाः ।
पितामहस्य भवनं जगतः कृपया तदा ॥ २
ततो ददृशुरासीनं सह देवैः पितामहम् ।
सिद्धैर्ब्रह्मर्षिभिश्चैव समन्तात्परिवारितम् ॥ ३
तत्र देवो महादेवस्तत्राग्निर्वायुना सह ।
चन्द्रादित्यौ च धर्मश्च परमेष्ठी तथा बुधः ॥ ४
वैखानसा वालखिल्या वानप्रस्था मरीचिपाः ।
अजाश्चैवाविमूढाश्च तेजोगर्भास्तपस्विनः ।
ऋषयः सर्व एवैते पितामहमुपासते ॥ ५
ततोऽभिगम्य सहिताः सर्व एव महर्षयः ।
सुन्दोपसुन्दयोः कर्म सर्वमेव शशंसिरे ॥ ६
यथाकृतं यथा चैव कृतं येन क्रमेण च ।
न्यवेदयंस्ततः सर्वमखिलेन पितामहे ॥ ७
ततो देवगणाः सर्वे ते चैव परमर्षयः ।
तमेवार्थं पुरस्कृत्य पितामहमचोदयन् ॥ ८
ततः पितामहः श्रुत्वा सर्वेषां तद्वचस्तदा ।
मुहूर्तमिव संचिन्त्य कर्तव्यस्य विनिश्चयम् ॥ ९
तयोर्वधं समुद्दिश्य विश्वकर्माणमाह्वयत् ।
दृष्ट्वा च विश्वकर्माणं व्यादिदेश पितामहः ।
सृज्यतां प्रार्थनीयेह प्रमदेति महातपाः ॥ १०
पितामहं नमस्कृत्य तद्वाक्यमभिनन्द्य च ।
निर्ममे योषितं दिव्यां चिन्तयित्वा प्रयत्नतः ॥ ११
त्रिषु लोकेषु यत्किंचिद्भूतं स्थावरजङ्गमम् ।
समानयद्दर्शनीयं तत्तद्यत्नात्ततस्ततः ॥ १२
कोटिशश्चापि रत्नानि तस्या गात्रे न्यवेशयत् । C. 1. 7602 B. 1. 211. 14 K. 1. 231. 14

5 a) Ko.2.3 B5.6 Da D1 वालिखिल्या; K1 वल°. — b) Ś1 Ko.1 मापप्रस्था; Ñ1 तपःसिद्धा; S सोमपाश्च. — e) K3 B6m D2.5 °श्चैव विमू°; K4 °श्चैवाग्निमू°; Ñ1 °श्चैवातिगू°; B6 °श्चौक्षाश्च श्लृणयः (sic); Da °श्चो(Da2 °श्चौ)क्षाः शूल्यश्च (Da1m Arjp as in text); S °श्चैवाजमीढाश्च. — d) D5 तेजोयुक्तास्. M (except M8) तथैव च (M8 *inf. lin.* तपस्विनः as in text). — f) Ñ2.3 V1 B D उपागमन्.

6 a) K2 Ñ2.3 V1 B D (except D5) °गम्य ते दीनाः. — d) Ś1 Ko.3 Ñ1 V1 B5 Da Dn1.n3 D1 सर्वं एव श°; T G (except G1) °मेवाश°.

7 a) Ś1 K (except K2) D5 यथा वृत्तं; Ñ V1 Dn D1.2 यथा हृतं. Ś1 K1 यथा तेषां; V1 यदा चैव; B (except B6) यादृशं च; G1 M यथा चेष्टं (G1 M5 °ष्टा). — b) K2 यथा येन; D5 कृतं वृत्तं. — After 7ab, D4 (in brackets) M read st. 3, 5–8, repeating them in their proper places. — c) Ś1 Ko.4 निवेदयन्; K2 V1 आवेद°. Ś1 K1.2 ततः सर्वे. K3 G1 M6–8 °दयंत तत्सर्वं. — d) Ś1 K1 चाखिलेन; Ñ1 निखिलेन. Ś1 K4 D2.5 G6 पितामहं.

8 a) Ś1 K1 B5 देवर्षयः सर्वे; G1 M देवाश्च ते सर्वे. — d) Ś1 K1 D5 °महमबोचयन्; B1.6 °महमथेदयन्.

9 a) G1 पितामहस्तत्र श्रुत्वा. — Ś1 K1 om. 9c–11b! — c) T2 G3–4 इति (for इव). — d) K4 सु°; Ñ B (except B5) Dn D1.2 च (for वि°).

10 Ś1 K1 om. 10 (cf. v. l. 9). — a) K2 ततो वधं. — c) K2 अथ; G1 M तु (for च). — d) Ko.4 Ñ1 D5 आदिदेश; V1 संदिदेश. — e) Ko.3 प्रार्थनीयैव; K4 °येति; Ñ2.3 Dn D1.2 °यैका; S °येन. — f) K2 परंतप; K3.4 महामते; D5 पितामहः (for महातपाः). S रूपेण स्त्रीत्यथाब्रवीत्.

11 Ś1 K1 om. 11ab (cf. v. l. 9). — a) Ko.3.4 Ñ1 B6 पुरस्कृत्य. — b) B5 अभिचिंत्य. T G (except G1) वै (for च). — c) T2 G [ऽ]पि च तां; M स च तां (M7 चेतसा). — d) Ñ3 Dn D1.2 पुनः पुनः; D4 सुयत्नतः.

12 ab) V1 यद्भूतं किंचित् (by transp.). — c) K2 समानीय. K4 रत्नभूतं. — d) K2 D4 तत्र तत्र; Ñ2 V1 B (except B6) Dn D1.2 तत्तदत्र; T2 G3–4 यत्तद्यत्नात्. K3 Ñ1 V1 B (except B6) D1.2.4 स विश्वकृत्; Dn स विश्ववि(Dn3 °जि)त्.

13 a) K2.3 Ñ2.3 B D (except D5) चैव (for चापि).

C. 1. 7609
B. 1. 211. 14
K. 1. 211. 14

तां रत्नसंघातमयीमसृजद्देवरूपिणीम् ॥ १३
सा प्रयत्नेन महता निर्मिता विश्वकर्मणा ।
त्रिषु लोकेषु नारीणां रूपेणाप्रतिमाभवत् ॥ १४
न तस्याः सूक्ष्ममप्यस्ति यद्गात्रे रूपसंपदा ।
न युक्तं यत्र वा दृष्टिर्न सज्जति निरीक्षताम् ॥ १५
सा विग्रहवतीव श्रीः कान्तरूपा वपुष्मती ।
जहार सर्वभूतानां चक्षूंषि च मनांसि च ॥ १६
तिलं तिलं समानीय रत्नानां यद्विनिर्मिता ।
तिलोत्तमेत्यतस्तस्या नाम चक्रे पितामहः ॥ १७
पितामह उवाच ।
गच्छ सुन्दोपसुन्दाभ्यामसुराभ्यां तिलोत्तमे ।
प्रार्थनीयेन रूपेण कुरु भद्रे प्रलोभनम् ॥ १८
त्वत्कृते दर्शनादेव रूपसंपत्कृतेन वै ।
विरोधः स्याद्यथा ताभ्यामन्योन्येन तथा कुरु ॥ १९
नारद उवाच ।
सा तथेति प्रतिज्ञाय नमस्कृत्य पितामहम् ।
चकार मण्डलं तत्र विबुधानां प्रदक्षिणम् ॥ २०
प्राङ्मुखो भगवानास्ते दक्षिणेन महेश्वरः ।
देवाश्चैवोत्तरेणासन्सर्वतस्त्वृषयोऽभवन् ॥ २१
कुर्वन्त्या तु तया तत्र मण्डलं तत्प्रदक्षिणम् ।
इन्द्रः स्थाणुश्च भगवान्धैर्येण प्रत्यवस्थितौ ॥ २२
द्रष्टुकामस्य चात्यर्थं गतायाः पार्श्वतस्तदा ।

— b) K1 G2-4 गात्रे न्यवेदयत्; T1 G1 M गात्रेष्व(M8 न्य)योजयत्. — c) V1 स (for तां). B6 रूपसंघात°; T2 G2-4 रत्नं सर्वनारीणां.

14 a) Ś1 K0.1.4 Ñ1 D5 महता च (Ñ1 D5 सा) प्रयत्नेन. — d) T2 G (except G1) °प्रतिमा भुवि.

15 a) Ś1 तस्य नः; M6.7 न तस्यां. — c) K4 नियुक्तां; N1 न युक्तां; Ñ2.3 V1 B3 m Dn D4.5 नियुक्ता; D2 न युक्ता. K2 दृष्टवान्दृष्टिर्. S निर्मितं (T1 G1 M निंदितं) सर्वगात्रेषु. — d) K2 V1 B (except B6) D1.4 दिवौकसां; Ñ1 निरीक्षितुं. S य(G1 त)त्र दृष्टिर्न सजते (T2 G2-4 यद्दृष्टं न विसृज्यते).

16 b) K1-3 Ñ3 B D (except D5) G1 कामरूपा. — After 16^{ab}, S ins.:

2003* पितामहमुपातिष्ठत्किं करोमीति चाब्रवीत् ।
प्रीतो भूत्वा स दृष्ट्वैव प्रीत्या चास्यै ददौ वरम् ।
कान्तत्वं सर्वभूतानां स्वश्रियानुपमं वपुः ।
सा तेन वरदानेन कर्तुश्च क्रियया तदा ।

— c) V1 सर्वरूपाणां.

17 a) K1 उपानीय; V1 समुद्धृत्य; D1 T G (except G1.2) समादाय. — b) K3 D1 रत्नादा(D1 °न्या)दाय निर्मिता; K4 रत्नानां विश्वकर्मणा. — c) K (except K1) Ñ3 B D M8 (by corr.) °त्तमेति तत्तस्याः (K0.3 नामास्याः). — d) K0.3 ततश्चक्रे. — After 17, N (except Ś1 K1) ins.:

2004* ब्रह्माणं सा नमस्कृत्य प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ।
किं कार्यं मयि भूतेश येनास्म्यद्येह निर्मिता ।

D4 (marg. *sec. m.*) cont.:

2005* नारद उवाच ।
ततस्तां चारुसर्वाङ्गीं मनःप्रह्लादिनीं शुभाम् ।
उवाच भगवान्देवः कार्यमेतत्प्रसाध्यताम् ।

18 Ś1 om. उवाच. K0.4 ब्रह्मा उ°; K1 Ñ1 D5 S ब्रह्मा. — b) T1 देवार्थं तु तिलो°. — d) G1 M6-8 विलोभनं.

19 a) T2 G3-4 दर्शनीयानां. — b) Ś1 °स्कृते तथा; B6 M8 °स्कृतेन च; T1 G (except G1.4) °स्कृते च वै. — d) K3 अन्योन्यस्य; T2 G (except G1) °न्यं च (G5.6 तु). V1 कुरु भद्रे प्रलोभनं (= 18^{d}).

20 Ś1 K1 S om. उवाच (T2 G2-4 om. the ref.). — b) B6 S (except G2.5.6) नमस्कृत्वा. — c) Ś1 K1 मंडले. Ś1 K (except K3) पूर्वं; Ñ1 सर्वं; T G सा वै (for तत्र).

21 K3 Ñ1 D2 (hapl.) om. 21^{a}–22^{b}; Ś1 K1 om. 21^{d}–22^{c}. — d) T2 G2-4 सर्वत्र ऋषयो.

22 K3 Ñ1 D1 om. 22^{ab}; Ś1 K1 om. 22^{abc} (cf. v. l. 21). — a) K0 Ñ2.3 V1 B (except B6) Da कुर्वंत्या तु; Dn1.n3 D4 कुर्वंत्यास्तु; S कुर्वंत्यां (G3 °त्या) तु. Ñ2 B1 Dn2 D2 S तदा (for तया). S (except M8) तस्यां (for तत्र). — After 22^{ab}, D4 (marg. *sec. m.*) T G (except G1) ins.:

2006* ब्रह्मा विष्णुश्च भगवान्तूष्णीकृत्यावतिष्ठताम् ।

— c) M6-8 ब्रह्मा (for इन्द्रः). — d) Ś1 प्रत्यवासिताः; K1 प्रत्यवस्थिताः; K2 च व्यवस्थितौ; Cd as in text. S धैर्यं त्यक्त्वा व्य(G3 -प्य)वस्थितौ (G1 प्रतिष्ठितं; M प्रतिष्ठितौ).

23 a) T G (except G1) °कामस्य रुद्रस्य. — b) K3

अन्यदश्चितपक्ष्मान्तं दक्षिणं निःसृतं मुखम् ॥ २३
पृष्ठतः परिवर्तन्त्याः पश्चिमं निःसृतं मुखम् ।
गतायाश्चोत्तरं पार्श्वमुत्तरं निःसृतं मुखम् ॥ २४
महेन्द्रस्यापि नेत्राणां पार्श्वतः पृष्ठतोऽग्रतः ।
रक्तान्तानां विशालानां सहस्रं सर्वतोऽभवत् ॥ २५
एवं चतुर्मुखः स्थाणुर्महादेवोऽभवत्पुरा ।
तथा सहस्रनेत्रश्च बभूव बलसूदनः ॥ २६
तथा देवनिकायानामृषीणां चैव सर्वशः ।
मुखान्यभिप्रवर्तन्ते येन याति तिलोत्तमा ॥ २७
तस्या गात्रे निपतिता तेषां दृष्टिर्महात्मनाम् ।
सर्वेषामेव भूयिष्ठमृते देवं पितामहम् ॥ २८
गच्छन्त्यास्तु तदा देवाः सर्वे च परमर्षयः ।
कृतमित्येव तत्कार्यं मेनिरे रूपसंपदा ॥ २९
तिलोत्तमायां तु तदा गतायां लोकभावनः ।
सर्वान्विसर्जयामास देवानृषिगणांश्च तान् ॥ ३०

C. 1. 7710
B. 1. 211. 32
K. 1. 231. 34

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्र्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०३ ॥

Ñ2.3 B D (except D5) गतया; S गतायां. N B Da Dn D3 तया; D4 तथा; S ततः (for तदा). — c) B D T2 G3.4 M3 (after corr.).6–8 °पद्माक्षं (B3 m °पद्मान्तं, and °ग्रं; B5 m as in text); T1 G1 °पक्ष्माक्षि; G2 M3 (before corr.).5 °पक्ष्माक्षं; G5.6 °पक्ष्माणि; Cd Arjp °पक्ष्माग्रं. — d) T2 G2–4 M8 निःसृतं दक्षिणं (by transp.); G5.6 पश्चिमं निःसृतं; M6–8 दक्षिणं निर्वृतं.

24 K3 (hapl.) om. 24^{ab}; G5.6 transp. 24^{ab} and 24^{cd}. — a) Ś1 K1.2 Ñ1 परिवर्तिन्याः; Ñ2.3 V1 B D (except D1.4) G5.6 परिवर्तंत्या; T2 G1–4 M परिवर्तंत्यां. T1 पृष्ठतश्चैव गच्छंत्यां. — b) K1 पश्चिमं निर्गतं; T2 G3.4 निःसृतं पश्चिमं (by transp.); G5.6 दक्षिणं निःसृतं. — Ś1 K1 Dn1 G1 (hapl.) om. 24^{cd}. — c) Ñ V1 B Da Dn3 D2.4 M8 गतया; T G2–4 M5–8 गतायां. Ko om. 24^{d}–25^{a}. — d) K2 M5 निःसृतं चोत्तरं; B5 उत्तरं चाभवन्; D1 चोत्तरं निःसृतं.

25 Ko om. 25^{a} (cf. v. l. 24). — b) K3 अग्रतः पृष्ठतस्ततः; K3 Ñ2.3 B D (except D5) M पृष्ठतः पार्श्वतोग्र°. — c) S रक्तानां च वि°. — d) B3 सर्वशोभ°.

27 a) G1 M ततो देव°. — b) K2.3 Ñ2.3 B D (except D5) महर्षीणां च; T2 G1–4 M3.5 ऋषीणां चापि. Ñ3 Dn M सर्वतः. — c) T G1–4 M3.5 अपि (for अभि-). Ñ3 B Da D1.2.4 त्वभ्यवर्तंत; D5 तानि वर्तंत. चाभ्यवर्तंत;

28 a) D1 गात्रेषु पतिता. — b) Ñ1.3 B5 D (except D4.5) M (except M8) दृष्टिस्तेषां (by transp.). — c) M8 °मेव देवानां.

29 a) Ko.2–4 Ñ V1 B D गच्छंत्या तु; K1 G1 M3.6–8 °त्यां तु; T G2–6 M5 °त्या च. K (except K1) Ñ2.3 B D T G4–6 M5 तया; V1 M3.6–8 ततो; G2.3 तथा (for तदा). K2.3 Ñ2.3 B D (except D5) transp. देवाः and सर्वे (in b). — b) D1 G1 M चैव महर्षयः. — c) Ś1 कृतमेव तु तत्कर्म.

30 a) K2 Ñ2.3 B D (except D5) तस्यां तु (K2 D1 स) (for तु तदा). — c) K3 D1 लोकान् (for सर्वान्). — d) K2 सर्षिगणान्. V1 तदा; D1 तथा (for च तान्). — After 30, D1 (marg. *sec. m.*) T G (except G1) ins:

2007* कृतं कार्यमिति श्रीमानब्रवीच्च पितामहः ।

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ko राज्यलंभ (followed by सुंदोपसुंदोपाख्यान); T1 संभव. Ś1 K1–3 Ñ3 B Da Dn1.n3 D1.2.4 M3.5 (all om. the sub-parvan name) mention only सुंदोपसुंदोपाख्यान. — *Adhy. name:* Ko.2.4 D5 तिलोत्तमोत्पत्तिः; M3.5 तिलोत्तमानिर्माणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 210; D4 m 220; D5 161; T1 217; T2 G1.4 171; G2 168; G3 172; G5.6 M 170. — *S'loka no.:* Da1 Dn 32; M3 37. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 7689.

204

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — b) Ś1 जितव्ययौ. — c) V1 B5 एकाग्रं (for अव्यग्रं). T G2–6 त्रैलोक्यं तु वशे कृत्वा; G1 M (except M5) जित्वा त्रैलोक्यमव्यग्रौ.

2 b) D5 नर°; G3 सर्व°; M3 नागराक्षसपक्षिगां. — d) Ś1 Ko.1.3 D5 पुष्टिमुपा°.

3 a) B Dn3 D1.2.4 G3 प्रतियोद्धारः. — c) V1 निरुद्यमौ. T1 गतौ; T2 G2.3.5.6 ततो; G1 M (except M3) तथा (for तदा). — d) =5^{d}. T G (except G1) °ते

२०४

C. 1. 7711
B. 1. 212. 1
K. 1. 232. 1

नारद उवाच ।
जित्वा तु पृथिवीं दैत्यौ निःसपत्नौ गतव्यथौ ।
कृत्वा त्रैलोक्यमव्यग्रं कृतकृत्यौ बभूवतुः ॥ १
देवगन्धर्वयक्षाणां नागपार्थिवरक्षसाम् ।
आदाय सर्वरत्नानि परां तुष्टिमुपागतौ ॥ २
यदा न प्रतिषेद्धारस्तयोः सन्तीह केचन ।
निरुद्योगौ तदा भूत्वा विजह्रातेऽमराविव ॥ ३
स्त्रीभिर्माल्यैश्च गन्धैश्च भक्षैर्भोज्यैश्च पुष्कलैः ।
पानैश्च विविधैर्हृद्यैः परां प्रीतिमवापतुः ॥ ४
अन्तःपुरे वनोद्याने पर्वतोपवनेषु च ।
यथेप्सितेषु देशेषु विजह्रातेऽमराविव ॥ ५
ततः कदाचिद्विन्ध्यस्य पृष्ठे समशिलातले ।
पुष्पिताग्रेषु शालेषु विहारमभिजग्मतुः ॥ ६
दिव्येषु सर्वकामेषु समानीतेषु तत्र तौ ।
वरासनेषु संहृष्टौ सह स्त्रीभिर्निषेदतुः ॥ ७
ततो वादित्रनृत्ताभ्यामुपातिष्ठन्त तौ स्त्रियः ।
गीतैश्च स्तुतिसंयुक्तैः प्रीत्यर्थमुपजग्मिरे ॥ ८
ततस्तिलोत्तमा तत्र वने पुष्पाणि चिन्वती ।
वेषमाक्षिप्तमाधाय रक्तेनैकेन वाससा ॥ ९
नदीतीरेषु जातान्सा कर्णिकारान्विचिन्वती ।
शनैर्जगाम तं देशं यत्रास्तां तौ महासुरौ ॥ १०
तौ तु पीत्वा वरं पानं मदरक्तान्तलोचनौ ।
दृष्ट्वैव तां वरारोहां व्यथितौ संबभूवतुः ॥ ११
तावुत्पत्यासनं हित्वा जग्मतुर्यत्र सा स्थिता ।

यथामरौ.

4 K2 M7.8 (hapl.) om. 4–5. — a) Ś1 K2.3 Ñ1 V1 D5 गंधैश्च माल्यैश्च (by transp.); K4 गंधैश्च भक्षैश्च; G3 माल्यैराभरणैः. — b) K4 माल्यैर्भोगैः; Ñ V1 B (except B1) Da Dn भक्ष(Da2 Dn1. n3 °क्ष्य)भोज्यैः. K4 तथैव च; Ñ B Da Dn2 D1.3.4 सुपुष्कलैः. — c) T G (except G1) विविधैरन्यैः. — d) K0 D5 मुदमवापतुः.

5 K2 M7.8 om. 5 (cf. v. l. 4). — a) K0.3 N V1 B D T2 G (except G1) अंतःपुर°. Ś1 K0.1.4 वरोद्याने; Ñ1.3 D5 महोद्याने. — b) K3 Ñ2.3 B D (except D5) G1 M6.8 पर्वतेषु वने°. — d) =3d. Ś1 °तेमरौ यथा; K0.4 Ñ1 V1 D5 °ते यथामरौ (cf. 3d).

6 b) K2 Ñ2.3 B D (except D5) प्रस्थे (for पृष्ठे). G1 महच्छिला°. — c) Ś1 मार्गेषु; K1 B1.3 S सालेषु (M6–8 सर्वेषु); D5 शैलेषु. — d) D2 विहर्तुम्. K0.4 Ñ1 B6 D1.5 उपजग्मतुः.

7 K3 om. 7. — a) T1 G5.6 सर्वभोगेषु; T2 G2–4 °भूतेषु; G1 °भोज्येषु. — b) Ñ1.3 B1.3.5 D1.3.4 G5 तत्र वै; Ñ2 V1 B6 Da Dn तावुभौ; G1 सर्वशः. — d) K2 Ñ V1 B6 Dn D2.4.5 G1 M निषीदतुः (Ñ1 °तः).

8 a) K0.2.4 N V1 B D (except Da) °नृत्याभ्यां. — b) K1.2.4 D5 उपतिष्ठंत; Ñ1 उपतिष्ठंति. S (except T G5 M2) °तिष्ठंस्ततः स्त्रियः. — d) Ñ2 Dn प्रीत्या समुपज°.

— After 8, D5 marg. *sec. m.* ins.:

2008* नामापि तस्याः संहारं विकारं च करोति वै ।
किं पुनर्दर्शनं तस्या विलासोल्लासितं प्रभो ।
रहःप्रचारकुशला मृदुगद्गदभाषिणी ।
किं तु नारी छलयति सुरक्ता तु सुलोचना ।
मुनेरपि मनो वश्यं सरागं कुरुतेऽङ्गना ।
प्रसन्नं कान्तिजननं संध्येव शशिमण्डलम् ।
मनः प्रह्लायन्तीभिर्मर्दयन्तीभिरप्यलम् ।
महान्तोऽपि हि भिद्यन्ते स्त्रीभिरद्रिरिवाचलाः ।

9 a) T G (except G1) तस्मिन् (for तत्र). — b) D5 पुष्पं विचिन्वती. — K2 T2 G4 (hapl.) om. 9c–10b. — c) Some MSS. वेशम्. Ñ2 Dn साक्षिप्तम्; T1 G2.3.5.6 आदीप्तम्; Cd आक्षिप्तम् (as in text). Ś1 K1 T1 G2.3 आदाय.

10 K2 T2 G4 om. 10ab (cf. v. l. 9). — a) D2 °तीरे स्वागता सा. K0.3.4 D5 तान् (for सा). — b) K0.1.3 N V1 B D (except D1.2.4) G1.5.6 M (except M3) प्रचिन्वती. — d) Ś1 K1 T2 G2–4 यत्रासाते.

11 a) G1 तौ पीत्वा परमं पानं. — b) Ś1 मदेनारक्तलो°; K1 मदेनाकुलचेतनौ; V1 मदसंरक्तलो°. — c) Ś1 K1 दृष्ट्वा तु तां. — d) K0.4 D5 कामार्तौ सं°.

12 a) K2 Ñ2.3 B D उत्थाय; Ñ1 उभौ; V1 उपेत्य (for उत्पत्य). Ś1 K (except K1) Ñ1 आसने. — b) D1 G3 सं° (for सा). K3 °सुखौ च तां स्त्रियं. — c) Ś1 K1

उभौ च कामसंमत्तावुभौ प्रार्थयतश्च ताम् ॥ १२

दक्षिणे तां करे सुभ्रूं सुन्दो जग्राह पाणिना ।
उपसुन्दोऽपि जग्राह वामे पाणौ तिलोत्तमाम् ॥ १३

वरप्रदानमत्तौ तावौरसेन बलेन च ।
धनरत्नमदाभ्यां च सुरापानमदेन च ॥ १४

सर्वैरेतैर्मदैर्मत्तावन्योन्यं भ्रुकुटीकृतौ ।
मदकामसमाविष्टौ परस्परमथोचतुः ॥ १५

मम भार्या तव गुरुरिति सुन्दोऽभ्यभाषत ।
मम भार्या तव वधूरुपसुन्दोऽभ्यभाषत ॥ १६

नैषा तव ममैषेति तत्र तौ मन्युराविशत् ।
तस्या हेतोर्गदे भीमे तावुभावप्यगृह्णताम् ॥ १७

तौ प्रगृह्य गदे भीमे तस्याः कामेन मोहितौ ।
अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यन्योन्यं निजघ्नतुः ॥ १८

तौ गदाभिहतौ भीमौ पेततुर्धरणीतले ।
रुधिरेणावलिप्ताङ्गौ द्वाविवार्कौ नभश्च्युतौ ॥ १९

ततस्ता विद्रुता नार्यः स च दैत्यगणस्तदा ।
पातालमगमत्सर्वो विषादभयकम्पितः ॥ २०

ततः पितामहस्तत्र सह देवैर्महर्षिभिः ।
आजगाम विशुद्धात्मा पूजयिष्यंस्तिलोत्तमाम् ॥ २१

वरेण छन्दिता सा तु ब्रह्मणा प्रीतिमेव ह ।
वरयामास तत्रैनां प्रीतः प्राह पितामहः ॥ २२

आदित्यचरिताँल्लोकान्विचरिष्यसि भामिनि ।
तेजसा च सुदृष्टां त्वां न करिष्यति कश्चन ॥ २३

एवं तस्यै वरं दत्त्वा सर्वलोकपितामहः ।

C. 1. 7735
B. 1. 212. 24
K. 1. 222. 24

°संपत्तौ; D1 °संयातौ; D5 T2 G1–4 M (except M5) °संतप्तौ; T1 G5.6 °संयुक्तौ. — d) Ś1 K1 कामयतश्च; K2 B5 D5 S प्रार्थयतां. B5 स्त्रियं.

13 a) K2 सुंदः; D5 शुभ्रे; S (except G1) क्रूरः. — b) K3 तदा (for सुन्दो).

14 a) K3 °प्रसादमत्तौ; D2 °दानप्रमत्तौ. B5 वरदानेन संमत्तौ. — b) K3 B5 पौरुषेण; D5 परमेण (for औरसेन). — D1 marg. *sec. m.* ins. after 14^{ab}: T G, after 14:

2009* तौ कटाक्षेण दैत्येन्द्रावाकर्षन्ती मुहुर्मुहुः ।
दक्षिणेन कटाक्षेण सुन्दं जग्राह भामिनी ।
वामेनैव कटाक्षेण उपसुन्दं जिघृक्षती ।
गन्धाभरणरूपैस्तौ व्यामोहमुपजग्मतुः ।

[(L. 3) T1 G1.3 शुचिस्मिता (for जिघृ°).]

15 a) V1 तैस्तैर्; D1 एभिर्; T1 एव (for एतैर्). K3 मदोन्मत्तौ. — b) B1 भ्रुकुटीमुखौ; T1 कालचोदितौ. — d) Ś1 अयोधतुः; K1 अयुध्यतां (for अथोचतुः).

16 Da Dn1 (hapl.) om. 16^{ab}. — b) D1 अपि (for अभि-). — Ś1 K1.3 (hapl.) om. 16^{cd}. — c) T2 G2–4 सुपा तव ममैवेयं. — d) B1 D1 अपि (for अभि-).

17 a) K2 Ñ1 V1 D5 G5.6 ममैवेति. T2 G2–4 M एषा मम ममैवेति. — b) K0 Ñ2.3 B6 D (except D1) ततस्तौ. — After 17^{ab}, Ñ3 B1.3 D (except Da2) ins.:

2010* तस्या रूपेण संमत्तौ विगतस्नेहसौहृदौ ।

— c) Da गदे तीव्रे. — d) K4 अथ गृह्णतां; G1 M6–8 अभ्यगृ°. K2 Ñ3 B D (except D5) T2 G2–6 सं(G5.6 सु)गृह्णीतावुभौ तदा (G3.5.6 हि तौ).

18 a) K2.3 Ñ2.3 B D (except D5) प्रगृह्य च (for तौ प्र°). — b) M (except M8) तस्यां. Ñ3 B6 D (except D1.5) तस्यां तौ काममो°. — d) Ś1 K1 Ñ1 प्रजघ्नतुः; V1 B6 Da1 वि°.

19 c) K2 Ñ2.3 B D (except D5) G1 M2.3 अव(Da एव)सिक्तांगौ.

20 b) Ś1 तदा; K3 B1.5 सह (for स च). Ś1 K Ñ V1 B1 Da Dn1.n3 D1.2 तथा. — c) K3 Ñ3 B1.3 Da3 D5 °मत्सर्वाः; K3.4 Ñ1 V1 B5 S (except M5) °मन्सर्वे. — d) K2.3 Ñ1.2 V1 B (except B6) Da2 D1.4 °कंपिताः; S °शंकिताः.

21 b) G3 सर्वदेवैर्. Ñ1 नरर्षिभिः. Ś1 K1 सह देवमहर्षिभिः; K4 सह देवर्षिभिस्तदा. — d) Ñ3 B6 Dn D1.2.4 पूजयंश्च.

22 a) K2 Ñ V1 B D (except D5) छंदयामास. Cd cites छंदिता. T1 G1 M5 साथ; T2 G2–6 M6–8 सा च (for सा तु). — b) Ś1 K1 (corrupt) ब्रह्मणा प्रीति चैव ह (K1 हि); K2 Ñ V1 B D भगवान्प्रपितामहः (D5 ब्रह्मणा प्रीतिमानसा); S भगवत्प्रीतिमेव सा. — Ñ3 V1 B3.5 om. 22^{cd}. — c) Ñ1.2 B6 D (except D1.5) वरं दित्सुः स. B1 तत्रैषा; B6 वै चैनां; T G (except G1) तत्रैतां.

23 a) Ñ V1 B D (except D2.5) भाविनि (B5 भारत); S तेजसा. — c) Ś1 सुदृश्यां; M सुजुष्टां; Cd सुदृष्टां (as in text). Ś1 K1 Da तां (for त्वां). K2 °सा सुप्रहृष्टा त्वं; Ñ1 °सा तु प्रहृष्टां त्वां; T2 G2–4 °सा तेन दुष्टस्त्वां; G5.6 तेषु जातेषु दुष्टस्त्वां. — d) T1 G1.2 M6–8

C. 1. 7735 B. 1. 212. 23 K. 1. 222. 23 इन्द्रे त्रैलोक्यमाधाय ब्रह्मलोकं गतः प्रभुः ॥ २४
एवं तौ सहितौ भूत्वा सर्वार्थेष्वेकनिश्चयौ ।
तिलोत्तमार्थे संक्रुद्धावन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ २५
तस्माद्ब्रवीमि वः स्नेहात्सर्वान्भरतसत्तमान् ।
यथा वो नात्र भेदः स्यात्सर्वेषां द्रौपदीकृते ।
तथा कुरुत भद्रं वो मम चेत्प्रियमिच्छथ ॥ २६
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्ता महात्मानो नारदेन महर्षिणा ।
समयं चक्रिरे राजंस्तेऽन्योन्येन समागताः ।
समक्षं तस्य देवर्षेर्नारदस्यामितौजसः ॥ २७
द्रौपद्या नः सहासीनमन्योन्यं योऽभिदर्शयेत् ।
स नो द्वादश वर्षाणि ब्रह्मचारी वने वसेत् ॥ २८
कृते तु समये तस्मिन्पाण्डवैर्धर्मचारिभिः ।
नारदोऽप्यगमत्प्रीत इष्टं देशं महामुनिः ॥ २९
एवं तैः समयः पूर्वं कृतो नारदचोदितैः ।
न चाभिद्यन्त ते सर्वे तदान्योन्येन भारत ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुरधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०४ ॥

नाहरिष्यति; T3 G2.3 आहरि°; M3.5 न हरि°. K2 वशे चैव करिष्यति.

24 Before 24, T1 G1.3 M ins. नारदः. — a) Ś1 K0.1.4 D5 वरान्. Ñ1 M6–8 प्रादात् (for दत्त्वा). — b) Ś1 K1 इंद्र त्रैलोक्यराज्याय.

25 Before 25, K2.3 Ñ2.3 V1 B D (except D5) ins. नारद उ°. — b) Da °ष्वेकधारिणौ. — c) Ñ V1 B1.3 Dn D1.2 G1 °त्तमार्थं.

26 ab) K3 transp. स्नेहात् and सर्वान्. Ś1 K0.1.3 Ñ2.3 B3 D (except D5) °सत्तमाः; K4 °सत्तम. — c) Ś1 K (except K3) D5 वो न (K0.3.4 D5 न वो) विरोधः स्यात्. — e) D5 कुरुध्वं. — f) M5–7 प्रीतिमिच्छथ. — After 26, S ins.:

2011* यथा सुन्दोपसुन्दाभ्यां तथा न स्याद्युधिष्ठिर ।

27 Ś1 K1.3.4 S om. उवाच. — b) K (except K3) Ñ1 D5 सुरर्षिणा. — d) K3 ते चान्योन्यं; B3 तेन्योन्यस्य; D5 ततोन्योन्यं. G3 M समाहिताः. Ñ2.3 B1.3.6 Da Dn D1.2.4 तेन्योन्यवशमागताः. — e) B6 G1 M तस्य विप्रर्षेर्. — f) D4 °स्य महौजसः. — After 27, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

2012* एकैकस्य गृहे कृष्णा वसेद्वर्षमकल्मषा ।

28 a) S च (for नः). Ś1 K (except K3) Ñ1 D5 नः समा(Ś1 सममा)सीनं (K2.4 °सीनः); Ñ2 V1 B (except B1) D (except D4.5) नः सहासीनान्. — b) K0.3.4 D5 योभिलक्षयेत्; S यो वि(M3.5 -पि)दर्श°. — c) K3 स वै; G3 स ह; M ततो. T G2–4.6 वै मासान्; G1 M6–8 मासानि; G5 मासान्वै; M3.5 मासान्स (for वर्षाणि). — d) K3.4 S ब्रह्मचारी.

29 a) Ś1 K1 कृतेत्र; Ñ1 D5 T G (except G1) कृते च. — After 29ab, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

2013* ततः स भगवांस्तत्र पाण्डवैरर्चितः प्रभुः ।

— cd) K4 T G3–6 नारदोभ्यगमत्. Ś1 K (except K3) Ñ1 D5 महानृपिः; B5 महामतिः; G2 महाद्युतिः. G1 M निर्ययौ तु शुभे काले इंद्रप्रस्थं महातपाः.

30 ab) Ś1 स (for तैः). B1.5 M (except M3) समयं. V1 समये राजन् कृते. K0.2.3 D1.5 नारदनोदितैः; Ñ1 °चोदितः. — c) G1 M येन भेदं न जग्मुस्ते. — d) T G3–4 तथा; G5.6 यथा (for तदा). Da D4 अन्योन्येन च भारत. — After 30, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

2014* एतद्विस्तरतः सर्वमाख्यातं ते नरेश्वर ।
कालेे च तस्मिन्संपन्नं यथावज्जनमेजय ।

Colophon. *Major parvan:* T3 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* K0 राज्यलंभ (followed by सुंदोपसुंदोपाख्यान); T1 संभव. Ś1 K1–4 Ñ3 B Da Dn1.n2 D1.2.4.5 M3.5 (all om. the sub-parvan name) mention only सुंदोपसुंदोपाख्यान; to it K0.1 Ñ3 D1.2.5 M3 add समाप्त. — *Adhy. name:* K0.4 पांडव(K4 °वानां)समयः; K3 पांडवानां प्रतिज्ञा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 211; D4m 221; D5 162; T1 218; T3 G1.4 172; G2 169; G3 173; G5.6 M 171. — *S'loka no.:* Dn 31; M3 33. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 7720.

205

1 Ś1 K D3 S om. उवाच (K0 om. the ref.).

3 a) K2 ततः सा तैश्च; B6 Da D1 T G2–4 अनुयातैश्च. Ñ1 अनुयातैः पंचभिश्च; D2 अनुयातैश्च वीरैश्च. — b) K0 transp. सह and पञ्चभिः. Ñ1 साध्वी वै पतिभिः सह. — d) Ñ1 V1 नागैर्भोगवती यथा.

२०५

वैशंपायन उवाच।

एवं ते समयं कृत्वा न्यवसंस्तत्र पाण्डवाः ।
वशे शस्त्रप्रतापेन कुर्वन्तोऽन्यान्महीक्षितः ॥ १
तेषां मनुजसिंहानां पञ्चानाममितौजसाम् ।
बभूव कृष्णा सर्वेषां पार्थानां वशवर्तिनी ॥ २
ते तया तैश्च सा वीरैः पतिभिः सह पञ्चभिः ।
बभूव परमप्रीता नागैरिव सरस्वती ॥ ३
वर्तमानेषु धर्मेण पाण्डवेषु महात्मसु ।
व्यवर्धन्कुरवः सर्वे हीनदोषाः सुखान्विताः ॥ ४
अथ दीर्घेण कालेन ब्राह्मणस्य विशां पते ।
कस्यचित्तस्कराः केचिज्जह्रुर्गा नृपसत्तम ॥ ५
ह्रियमाणे धने तस्मिन्ब्राह्मणः क्रोधमूर्च्छितः ।
आगम्य खाण्डवप्रस्थमुदक्रोशत पाण्डवान् ॥ ६
ह्रियते गोधनं क्षुद्रैर्नृशंसैरकृतात्मभिः ।
प्रसह्य वोऽस्माद्विषयादभिधावत पाण्डवाः ॥ ७
ब्राह्मणस्य प्रमत्तस्य हविर्ध्वाङ्क्षैर्विलुप्यते ।
शार्दूलस्य गुहां शून्यां नीचः क्रोष्टाभिमर्शति ॥ ८
ब्राह्मणस्वे हृते चोरैर्धर्मार्थे च विलोपिते ।
रोरूयमाणे च मयि क्रियतामस्त्रधारणम् ॥ ९
रोरूयमाणस्याभ्याशे तस्य विप्रस्य पाण्डवः ।
तानि वाक्यानि शुश्राव कुन्तीपुत्रो धनंजयः ॥ १०
श्रुत्वा चैव महाबाहुर्मा भैरित्याह तं द्विजम् ।
आयुधानि च यत्रासन्पाण्डवानां महात्मनाम् ।
कृष्णया सह तत्रासीद्धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ११
स प्रवेशाय चाशक्तो गमनाय च पाण्डवः ।
तस्य चार्तस्य तैर्वाक्यैश्चोद्यमानः पुनः पुनः । C. 1. 7735 B. 1. 213. 14 K. 1. 233. 14

---

4 a) Da D$_4$ धर्मेषु. — c) K (except K$_2$) व्यचरन्; T G (except G$_1$) बभूवुः (for व्यवर्धन्). — d) G$_3$ गुणान्विताः.

5 b) Ś$_1$ K (except K$_2$) Da Cd निवेशने; D$_5$ निवेशनात् (for विशां पते). — cd) K$_3$ Ñ$_{2.3}$ B D (except D$_5$) transp. केचित् and जह्रुः. K$_{1.2}$ D$_4$ M$_6$ गां; G$_1$ तां. Ś$_1$ गां जह्रुर्; G$_2$ आजह्रुर् (for जह्रुर्गा). T$_1$ जह्रुर्धनमरिंदम (for d).

6 K$_4$ om. 6c–7b. — c) K$_1$ T$_1$ आगत्य. — d) Ñ$_{1.2}$ B$_{1.6}$ Da Dn$_{1.n3}$ D$_{1.4.5}$ उदक्रोशत्स; T$_1$ तदाक्रोशत. Dn$_3$ D$_2$ °क्रोशत्समाविशत्.

7 Before 7, S ins. ब्राह्मणः. — K$_4$ om. 7ab (cf. v. l. 6). — a) B$_5$ नीयते. T$_3$ G$_{3-4}$ रौद्रैर् (for क्षुद्रैर्). — c) T$_3$ G (except G$_1$) M$_5$ प्रगृह्य. K$_2$ Ñ$_3$ V$_1$ B$_{3.5.6}$ Da D$_{1.2.4}$ वोद्य विष°; Ñ$_1$ विषयादस्मा; Ñ$_2$ B$_1$ Dn चास्मद्वि°; D$_5$ G$_2$ M$_{3.5.7}$ वोस्मद्वि°; T$_1$ नोस्माद्वि°. — d) Ñ$_2$ Dn D$_5$ अभ्यधावंत; B$_6$ अभिरक्षत; T G (except G$_1$) अभिधावंति.

8 a) K$_2$ °स्य हि तद्राजन्; K$_4$ B$_{1.2.5}$ D$_5$ T G °स्याप्रम°; Ñ$_2$ B$_6$ Dn D$_{1.2.4}$ M$_3$ °स्य प्रशांतस्य; Cd as in text. — b) Ñ$_2$ Dn प्रलुप्यते; G$_{4.6}$ विलुंपते; Cd as in text. — d) Ś$_1$ K$_1$ °भिमर्षति; K$_{0.4}$ Ñ$_{1.2}$ B$_{1.6}$ Dn D$_{1.2.4}$ °भिमर्दति; K$_2$ Ñ$_3$ V$_1$ B$_5$ Da °भिपद्यते; K$_3$ °भिनंदति; B$_3$ °वपद्यते; T G$_{2-6}$ °तिमन्यते. G$_{1.3}$ M अभि(G$_{1.3}$ M$_3$ अधि)तिष्ठति (G$_2$ M$_{3.5}$ °ष्ठंति) जंबुकः (G$_2$ M$_{3.5}$ °काः). Cd cites क्रोष्टा. — After 8, K$_{2.4}$ Ñ V$_1$ B D (Da om. line 2) ins.:

2015* अरक्षितारं राजानं बलिषड्भागहारिणम् ।
तमाहुः सर्वलोकस्य समग्रं पापचारिणम् ।

[(L. 1) Ñ$_1$ रक्षितारं च राजानं. — (L. 2) K$_3$ नृशंसं (for समग्रं). Ñ$_3$ V$_1$ B$_{1.3}$ D$_5$ पापकारि°. K$_4$ समग्रमलहारकं.]

9 b) S °र्थौ च विलोपितौ (M$_3$ °घातितौ). — d) Ś$_1$ K$_{0.1.4}$ Cd हस्तधारणं; Ñ$_1$ V$_1$ M$_3$ शस्त्रधारणं; Ñ$_2$ Da Dn हस्तधारणा; D$_5$ शस्त्रधारिणा; Arjp as in text.

10 Before 10, all MSS. ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — a) A few MSS. °म्यासे. — b) Ś$_1$ K$_{0.1.4}$ Ñ Dn D$_{1.2.5}$ भृशं (for तस्य). — c) G$_{4.6}$ तानि शुश्राव यान्याह.

11 a) N (except Ś$_1$ K$_1$) transp. च and एव. S श्रुत्वार्जुनो महा°. — c) Ś$_1$ K$_{0.2.4}$ Ñ$_2$ B$_1$ Dn D$_5$ तत्रास्ते; K$_1$ Ñ$_1$ V$_1$ तत्रास.

12 a) K$_3$ Ñ V$_1$ B$_{3.6}$ Dn D$_{2.4}$ M$_3$ संप्रवे°. — b) Ñ$_1$

G. 1. 7756 B. 1. 212. 14 K. 1. 223. 14 आक्रन्दे तत्र कौन्तेयश्चिन्तयामास दुःखितः ॥ १२
ह्रियमाणे धने तस्मिन्ब्राह्मणस्य तपस्विनः ।
अश्रुप्रमार्जनं तस्य कर्तव्यमिति निश्चितः ॥ १३
उपप्रेक्षणजोऽधर्मः सुमहान्स्यान्महीपतेः ।
यद्यस्य रुदतो द्वारि न करोम्यद्य रक्षणम् ॥ १४
अनास्तिक्यं च सर्वेषामस्माकमपि रक्षणे ।
प्रतितिष्ठेत लोकेऽस्मिन्नधर्मश्चैव नो भवेत् ॥ १५
अनापृच्छ्य च राजानं गते मयि न संशयः ।
अजातशत्रोर्नृपतेर्मम चैवाप्रियं भवेत् ॥ १६
अनुप्रवेशे राज्ञस्तु वनवासो भवेन्मम ।
अधर्मो वा महानस्तु वने वा मरणं मम ।
शरीरस्यापि नाशेन धर्म एव विशिष्यते ॥ १७
एवं विनिश्चित्य ततः कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
अनुप्रविश्य राजानमापृच्छ्य च विशां पते ॥ १८
धनुरादाय संहृष्टो ब्राह्मणं प्रत्यभाषत ।
ब्राह्मणागम्यतां शीघ्रं यावत्परधनैषिणः ॥ १९
न दूरे ते गताः क्षुद्रास्तावद्गच्छामहे सह ।
यावदावर्तयाम्यद्य चोरहस्ताद्धनं तव ॥ २०
सोऽनुसृत्य महाबाहुर्धन्वी वर्मी रथी ध्वजी ।
शरैर्विध्वंसितांश्चोरानवजित्य च तद्धनम् ॥ २१

भारतः (for पाण्डवः). S गंतुमिच्छंश्च (T2 G1.4 M3 °च्छन्स) पांडवः. — c) M6-8 वै (for तैर्). — e) Dn3 D1.2 °क्रंदेन तु; T G4 °क्रंदने च; G2.3.5.6 °क्रंदेन च. — f) B Da D1.2.4 चिंतयानः सुदुः°.

13 a) T2 G2-4 ह्यस्मिन्. — S transp. 13^{cd} and 14^{ab}. — c) Ñ1 अश्रुसं°; S आस्यप्र°. K0.3.4 चास्य. — d) K1.2 Ñ3 B6 निश्चितं; K3.4 Ñ2 V1 Dn1.n2 D4 S निश्चयः.

14 Ñ2 om. 14^{a}–16^{b}. S transp. 13^{cd} and 14^{ab} — a) Ñ3 V1 Dn2 M3.5 उपक्षेपण°; T2 G3-6 उपप्रेपण°; Cd as in text. — c) K2 Ñ1 T1 G1 यदस्य. Ś1 K1 भवतो; M3.5 रुवतो. — d) G1 अस्य (for अद्य).

15 Ñ2 om. 15 (cf. v. l. 14). — a) B6 अनाशस्वं च; S नास्तिक्यं चापि; Cd as in text. — b) K3 °कं प्रति रक्ष°; Ñ3 °कं चाप्यर°; B1.3.5 °कमपर°; B6 Da °कं स्यादर°; D1.2 °कं च स्वर°; S °कं स्यादधर्मजं. — c) K2 अप्रतिष्ठति; K4 प्रतितिष्ठति; Ñ3 B (B3m as in text) D1.2.4.5 प्रतिष्ठितश्च (B3m प्रतितिष्ठेच्च); Cd as in text. — d) Ñ1 अधर्मश्च बहुर्भवेत्.

16 Ñ2 om. 16^{ab} (cf. v. l. 14); M6-8 om. 16^{a}–17^{d}. — a) Ś1 K1 अनाप्टत्य; K3.4 Ñ1.3 V1 B D अनाहत्य (D5 अनापृष्ट्वा). Ś1 K1 Ñ3 V1 B6 Dn D5 तु; T G (except G1) एव (for च). — c) K4 Ñ3 B सुमहान्; V1 Da D1.2.4 सुमहन् (for नृपतेर्). — d) Ñ2 V1 Dn M3 मयि (for मम). Ś1 K (except K3) Ñ1.2 V1 Dn चैवानृतं.

17 M6-8 om. 17^{abcd} (cf. v. l. 16). — a) G1 °प्रवेशाद्. Ñ1 B1.3 च (for तु). — After 17^{ab}, N ins.:

2016* सर्वमन्यत्परिहृतं धर्षणात्तु महीपतेः ।
[Ś1 K1 दर्शने (for धर्षणात्).]

— c) B6 Dn1.n2 M3 वै; Da वो (for वा). K0.3.4 महानद्य. — d) K2.4 Ñ1.3 V1 B3.5 D (except Dn) गमनं (for मरणं). Ś1 K1 वनवासोपि वा मम; G1 M3.5 वनवासो भवेन्मम (= b). — e) Ś1 K0.3.4 Ñ1.2 Dn D4 G1 M °रस्य विनाशेन; K1 °रस्य विनाशो वा; T G3-6 °पि नाशात्तु; G2 °पि नाशक्तुं (sic). — f) K3 प्रशस्यते.

18 b) G1 युधिष्ठिरः (for धनं°). — After 18^{ab}, K2 ins.:

2017* मुखमाच्छाद्य निबिडमुत्तरीयेण वाससा ।

— c) K2 अंतः प्रविश्य; G1 अभिप्र°; M3 *inf. lin.* अनापृच्छ्य च. — d) K2 Ñ3 B3.5 Da D1.2.4 आमंत्र्य च; V1 आपृच्छत. T1 G1 M अभिवाद्याशु निःसृतः; T2 G2-4 अभिवाद्य गुरुं स्थितं; G5.6 अभिवाद्य विनिःसृतः.

19 a) V1 धनुरायम्य. — Before 19^{cd}, S ins. अर्जुनः. — d) Ś1 K1 यावत्पापा धनै°.

20 a) Ñ1 D1.2.4 दूरं. K1 न दूरतो गताः क्षु°; K3.4 V1 B (except B6) Da न दूरानुगताः क्षु°; T G अदूराध्वगताः क्षु° (G1 दूराद्गवंतः क्षुद्रास्ते); M3 दूरं भजंति न क्षुद्राः; M5 न दूरभाजिनः क्षु°; M6-8 न दूरं भवतः क्षु°. — b) K0 Ñ1.2 B1.6 D (except D5) गच्छावहे सह; K2 °च्छाम वै स°; Ñ3 V1 B5 °च्छाव वै स°; B3 °च्छाव चैव ह; T2 G4 (by corr.) °च्छाव तैः स°. M3 तावद्यास्यामि तत्र वै. — c) K0.3.4 Ñ2 Dn1.n2 D4 यावन्निवर्त°; K2 यावदापादया°. — d) N (except Dn1 D4) चौर°. G1 M चोरहस्तगतं धनं.

21 M6-8 om. 21–22. Before 21, T G ins. वैशं°. — a) B3 सोवसृत्य. — b) Ś1 K0 वर्मी; K1 चर्मी (for धन्वी). Ś1 K0.4 चर्मी; K2 Ñ3 B D (except Dn) खड्गी (for वर्मी). Ś1 K (except K2) शरी; Ñ1 समं (for रथी). K0.3.4 रथी (for ध्वजी). — c) Ś1 विध्वसि°; K0.2.3 Ñ

ब्राह्मणस्य उपाहृत्य यशः पीत्वा च पाण्डवः ।
आजगाम पुरं वीरः सव्यसाची परंतपः ॥ २२
सोऽभिवाद्य गुरून्सर्वांस्तैश्चापि प्रतिनन्दितः ।
धर्मराजमुवाचेदं व्रतमादिश्यतां मम ॥ २३
समयः समतिक्रान्तो भवत्संदर्शनान्मया ।
वनवासं गमिष्यामि समयो ह्येष नः कृतः ॥ २४
इत्युक्तो धर्मराजस्तु सहसा वाक्यमप्रियम् ।
कथमित्यब्रवीद्वाचा शोकार्तः सज्जमानया ।
युधिष्ठिरो गुडाकेशं भ्राता भ्रातरमच्युतम् ॥ २५
प्रमाणमस्मि यदि ते मत्तः शृणु वचोऽनघ ।
अनुप्रवेशे यद्वीर कृतवांस्त्वं ममाप्रियम् ।
सर्वं तदनुजानामि व्यलीकं न च मे हृदि ॥ २६
गुरोरनुप्रवेशो हि नोपघातो यवीयसः ।
यवीयसोऽनुप्रवेशो ज्येष्ठस्य विधिलोपकः ॥ २७
निवर्तस्व महाबाहो कुरुष्व वचनं मम ।
न हि ते धर्मलोपोऽस्ति न च मे धर्षणा कृता ॥ २८

अर्जुन उवाच ।

न व्याजेन चरेद्धर्ममिति मे भवतः श्रुतम् ।
न सत्याद्विचलिष्यामि सत्येनायुधमालभे ॥ २९

वैशंपायन उवाच ।

सोऽभ्यनुज्ञाप्य राजानं ब्रह्मचर्याय दीक्षितः ।
वने द्वादश वर्षाणि वासायोपजगाम ह ॥ ३० C. 1. 7775 B. 1. 213. 30 K. 1. 233. 30

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०५ ॥

V_1 B_1 Da_2 $Dn_{1.n2}$ $G_{5.6}$ $M_{3.5}$ विध्वस्य तान्. $K_{1.4}$ B_5 Da_2 $D_{4.5}$ T_3 $G_{1.3.4}$ विध्वंस्य तान्. Many MSS. चौरान्. — ^{d}) K_4 स निर्जित्य; B_5 Da Dn_3 $D_{2.4.5}$ विनिर्जित्य. $Ś_1$ °त्य धनं च तत्.

22 M_{6-8} om. 22 (cf. v. l. 21). — ^{a}) $Ś_1$ K_2 $Ñ_1$ $D_{1.2}$ $G_{1.4}$ (by corr.) °णस्वमुपा°; K_0 $B_{1.3}$ °णस्वमुपावर्त्य; K_1 °णस्वमुपादाय; $K_{3.4}$ $B_{5.6}$ °णस्वमुपाहृत्य; $Ñ_2$ Dn D_4 °णं समुपाकृत्य; $Ñ_3$ °णस्वं स्वमादाय; V_1 Da °णस्वमुपाकृत्य; D_5 °णं समुपावर्त्य. — ^{b}) K_4 Ñ V_1 B D T_3 G_4 (by corr.) प्राप्य; Cd (?)पात्वा (=रक्षित्वा) (for पीत्वा). — After 22^{ab}, K_{2-4} Ñ V_1 B D ins.:

2018* ततस्तद्गोधनं पार्थो दत्त्वा तस्मै द्विजातये ।

— ^{c}) $Ś_1$ K_1 पुरीं; K_2 $Ñ_1$ V_1 Da Dn_3 $D_{1.2.4}$ पुनर्. — ^{d}) $Ś_1$ K_1 परंतप; K_2 $Ñ_2$ Dn T_3 G (except G_1) धनंजयः.

23 Before 23, T_1 M_{6-8} ins. वैशं°. — ^{a}) $Ś_1$ K_1 G_1 कुरून् (for गुरून्). — ^{b}) $K_{0.4}$ $Ñ_2$ $Dn_{1.n2}$ D_5 सर्वैश्चाप्यभिनंदितः; K_3 D_1 तैश्चाभिप्रति°; $Ñ_3$ तैश्चैव प्रति°. — ^{d}) D_2 धर्मं (for व्रतं). $K_{0.3.4}$ $Ñ_3$ व्रतमादिश मे प्रभो.

24 ^{b}) K (except K_1) Ñ V_1 B D °दर्शने; T G (except G_1) भवतो दर्शनात्. S मम (for मया).

25 ^{b}) T G (except G_1) वाक्यमब्रवीत्. — T_3 G_3 om. 25^{cdef}. — ^{c}) K_2 चाथ; K_4 Da M_{6-8} राजा; D_5 वाचं (for वाचा). — ^{d}) D_5 °र्तः सक्तमानसः; G_1 शोकात्सं-सज्ज°. — ^{f}) V_1 Da $D_{1.2}$ इत्युत; S (T_3 G_3 om.) अब्रवीत् (for अच्युतम्). — After 25, $K_{2.4}$ $Ñ_{2.3}$ B D $G_{1.2}$ ins.:

2019* उवाच दीनो राजा च धनंजयमिदं वचः ।

26 ^{a}) K_2 सत्यं; G_2 तत्तत् (for मत्तः). K_2 $Ñ_1$ V_1 B_3 S मम (for ऽनघ). — ^{c}) K_1 T G °प्रवेशं; K_2 अंतःप्र°. — ^{d}) $Ñ_1$ $D_{4.5}$ T G_{2-4} M (except M_8) मम प्रियं. — ^{e}) $D_{1.2}$ तदनुमृश्यामि.

27 ^{c}) S °प्रवेशेन. — ^{d}) T G °लोपकृत् (G_1 °लोपतः).

28 ^{a}) V_1 महाभाग. — ^{c}) V_1 न हि धर्मविलोपो°. — ^{d}) K $Ñ_{2.3}$ $B_{1.6}$ Da_1 Dn ते (for मे).

29 $Ś_1$ K_1 S अर्जुनः; $Ñ_1$ धनंजय उ°. — ^{a}) K_3 transp. न and व्याजेन. $Ñ_3$ M_{6-8} अ° (for न). M_8 भजेत् (for चरेत्). — ^{c}) T_3 G_{2-4} तस्माद्; M_7 त्याज्याद् (for सत्याद्). V_1 $G_{1.2}$ विचरि°; M_{6-8} हि चलि°. — After 29, K_4 ins.:

2020* क्रियते स्वीकृते राजन्न हि चेद्दात्मना व्रतम् ।
भिद्येत सेतुश्चाधर्मोऽप्ययशः प्राप्नुयां महत् ।;

while T G (except G_1) ins.:

2021* आज्ञा तु मम दातव्या भवता कीर्तिवर्धन ।
भवदाज्ञामृते किंचिन्न कार्यमिति निश्चयः ।

30 $Ś_1$ K (except K_0) Da_2 S om. उवाच. — ^{a}) K_3 $Ñ_2$ Dn °नुज्ञाय. — ^{b}) $K_{0.3.4}$ $Ñ_2$ B_6 $Dn_{1.n2}$ वनचर्यां°. T_3 G (except G_1) °र्यांद्दीक्षि°. — ^{c}) T G_{2-6} मासानां; G_1 M मासानि (G_1 $M_{3.5}$ °न्हि). — ^{d}) $Ñ_2$ Dn °सायानुज°.

Colophon. *Major parvan:* T_3 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* $Ś_1$ $K_{0.3.4}$ $Ñ_3$ $B_{1.5}$ D_3

२०६

C. 1. 7776
B. 1. 214. 1
K. 1. 234. 1

वैशंपायन उवाच ।
तं प्रयान्तं महाबाहुं कौरवाणां यशस्करम् ।
अनुजग्मुर्महात्मानो ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ १
वेदवेदाङ्गविद्वांसस्तथैवाध्यात्मचिन्तकाः ।
चौक्षाश्च भगवद्भक्ताः सूताः पौराणिकाश्च ये ॥ २
कथकाश्चापरे राजञ्श्रमणाश्च वनौकसः ।
दिव्याख्यानानि ये चापि पठन्ति मधुरं द्विजाः ॥३
एतैश्चान्यैश्च बहुभिः सहायैः पाण्डुनन्दनः ।
वृतः श्लक्ष्णकथैः प्रायान्मरुद्भिरिव वासवः ॥ ४
रमणीयानि चित्राणि वनानि च सरांसि च ।
सरितः सागरांश्चैव देशानपि च भारत ॥ ५
पुण्यानि चैव तीर्थानि ददर्श भरतर्षभः ।
स गङ्गाद्वारमासाद्य निवेशमकरोत्प्रभुः ॥ ६
तत्र तस्याद्भुतं कर्म शृणु मे जनमेजय ।
कृतवान्यद्विशुद्धात्मा पाण्डूनां प्रवरो रथी ॥ ७
निविष्टे तत्र कौन्तेये ब्राह्मणेषु च भारत ।
अग्निहोत्राणि विप्रास्ते प्रादुश्चक्रुरनेकशः ॥ ८
तेषु प्रबोध्यमानेषु ज्वलितेषु हुतेषु च ।
कृतपुष्पोपहारेषु तीरान्तरगतेषु च ॥ ९
कृताभिषेकैर्विद्वद्भिर्नियतैः सत्पथि स्थितैः ।
शुशुभेऽतीव तद्राजन्गङ्गाद्वारं महात्मभिः ॥ १०
तथा पर्याकुले तस्मिन्निवेशे पाण्डुनन्दनः ।
अभिषेकाय कौन्तेयो गङ्गामवततार ह ॥ ११
तत्राभिषेकं कृत्वा स तर्पयित्वा पितामहान् ।

Dn1. n2 D1. 2 M3. 5 अर्जुन(Dn1. n2 om.)तीर्थयात्रा; B5 D5 अर्जुनवनवास; T1 संभव. — *Adhy. name:* Ko. 4 अर्जुनप्रयाणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 212; D4m 222; D5 163; T1 218; T3 G1. 4 173; G2 170; G3 174; G5. 6 M 172. — *S'loka no.:* Da1 Dn M3 33. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 7753.

206

1 Ś1 K (except Ko) D2 S om. उवाच. — a) K (except K4) D1. 5 T3 G3–6 M5 तं प्रयातं; D2 तं च यांतं; M6–8 प्रज्ञावंतं. Ś1 K1 महाभागं.

2 Ñ3 om. 2c–3d. — c) Ś1 दक्षाश्च; Ś1m K2 शुद्धा° (? gloss); K1 देवा°; K3 मोक्षाय; Ñ2 Dn D4. 5 भैक्षा°; V1 मौना°; B5 मौला°; D1 शुचयश्च; D2 लोका°; T1 श्रेष्ठा°; T3 G4 मौक्षा°; G1 सर्वे च; G2 क्षौमा°; G3. 6 मोक्षा°; Cd Nilp as in text. ❀ Nil.: चौक्षा इत्येव मुख्यः पाठः। ❀ M6–8 योगयुक्ताश्च भगवन्. — d) V1 श्रौताः; M6–8 भक्ताः (for सूताः). Ś1 Ko. 1. 4 Ñ1 D5 °कास्तथा; G2 °णिकोत्तमाः.

3 Ñ3 om. 3 (cf. v. l. 2). — a) Ś1 K1 पुक्काः; G1 श्रद्धकाः (for कथकाः). Ś1 च परे; K1 च परं. Ś1 K1 जग्मुः (for राजन्). — b) Ko Dn श्रव°; K3 अपराश्च; Ñ1 प्रव°; V1 चार°; D5 श्राव°; M3. 5 ब्राह्म°. — c) B1. 3 ये चान्ये. — d) K2. 3 B (except B5) D4. 5 कथयंति द्विजोत्तमाः.

4 b) V1 कुरुनंदनः. — c) Ś1 K1 घृतः; T G (except G1) पृथक्. B5 सूक्ष्मकथैः; G1 M शिष्टजनैः.

5 b) Da D1 काननानि सरां°. — c) V1 सागरान्यंबुदांश्चैव.

6 a) Ś1 K (except K3) Ñ1. 2 V1 Dn M6–8 अपि च (for चैव). T3 G3. 4 °नि गत्वा पार्थस्तु. — b) K2. 3 Ñ3 B Da D1. 2. 4 कुरुनंदनः (for भरत°). — c) Ñ3 Dn °द्वारमाश्रित्य. — d) M5 निवासम्.

7 a) T1 G1 transp. तत्र and तस्य. B3 तत्र (for तस्य). — b) Ś1 K1 °णुष्व; Ñ2 Dn1. n2 °णु त्वं. — d) Ś1 K (except K2) प्रथमो (for प्रवरो). Ś1 K1 रथः; Ñ3. 4 B D हि सः; M5 बली.

8 a) G3 बहुभिः (for कौन्ते°). — c) D1. 2 G1 विप्राश्च; D5 °णां.

9 a) T G2–4. 6 प्रणीय°; G1 प्रज्वाल्य°. — b) Ś1 K1 Ñ1 °लितेषु परेषु च; K2 °तेष्वपरेषु च; Dn3 D1. 2 °तेष्वनलेषु च. D5 हुतेषु ज्वलनेषु च. — Ś1 Ko (hapl.) om. 9cd. — d) S निरंतर°.

10 ab) M3 transp. विद्वद्भिः and नियतैः. Ś1 K1 Dn3 G2 सत्पथ-; Ñ3 सद्गते; V1 सद्गतैः; B3. 6 Da D1. 2. 4. 5 T3 G3. 4 सत्पथे. — c) T1 °भेतितरां राजन्. — d) K4 कृतात्मभिः.

11 b) Ko. 4 Ñ2 V1 Dn S (except M5) पांडवर्षभः; Ñ1 भरतर्षभः.

उत्तितीर्षुर्जलाद्राजन्नग्निकार्यचिकीर्षया ॥ १२

अपकृष्टो महाबाहुर्नागराजस्य कन्यया ।
अन्तर्जले महाराज उलूप्या कामयानया ॥ १३

ददर्श पाण्डवस्तत्र पावकं सुसमाहितम् ।
कौरव्यस्याथ नागस्य भवने परमार्चिते ॥ १४

तत्राग्निकार्यं कृतवान्कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
अशङ्कमानेन हुतस्तेनातुष्यद्धुताशनः ॥ १५

अग्निकार्यं स कृत्वा तु नागराजसुतां तदा ।
प्रहसन्निव कौन्तेय इदं वचनमब्रवीत् ॥ १६

किमिदं साहसं भीरु कृतवत्यसि भामिनि ।
कश्चायं सुभगो देशः का च त्वं कस्य चात्मजा ॥१७

उलूप्युवाच ।

ऐरावतकुले जातः कौरव्यो नाम पन्नगः ।
तस्यास्मि दुहिता पार्थ उलूपी नाम पन्नगी ॥ १८

साहं त्वामभिषेकार्थमवतीर्णं समुद्रगाम् ।
दृष्टवत्येव कौन्तेय कन्दर्पेणास्मि मूर्च्छिता ॥ १९

तां मामनङ्गमथितां त्वत्कृते कुरुनन्दन ।
अनन्यां नन्दयस्वाद्य प्रदानेनात्मनो रहः ॥ २०

अर्जुन उवाच ।

ब्रह्मचर्यमिदं भद्रे मम द्वादशवार्षिकम् ।
धर्मराजेन चादिष्टं नाहमस्मि स्वयंवशः ॥ २१

तव चापि प्रियं कर्तुमिच्छामि जलचारिणि ।
अनृतं नोक्तपूर्वं च मया किंचन कर्हिचित् ॥ २२

कथं च नानृतं तत्स्यात्तव चापि प्रियं भवेत् ।
न च पीड्येत मे धर्मस्तथा कुर्यां भुजंगमे ॥ २३

उलूप्युवाच ।

जानाम्यहं पाण्डवेय यथा चरसि मेदिनीम् ।
यथा च ते ब्रह्मचर्यमिदमादिष्टवान्गुरुः ॥ २४

C. 1. 7793
B. 1. 214. 24
K. 1. 234. 24

---

13 ^{a}) Ñ$_1$ सूपविष्टो; V$_1$ अवकृष्टो. — ^{c}) K$_4$ D$_1$ S महाबाहुर्. — ^{d}) K$_1$ Ñ$_{1.3}$ B$_3$m.$_5$ Da D$_{2.4}$ काममानया. — After 13, D$_5$ ins.:

2022* गृहीत्वा स्वपितुर्वेश्म नीतोऽयं पाण्डुनन्दनः ।

14 ^{b}) Ñ$_3$ B Da Dn$_1$.n$_2$ T G (except G$_1$) M$_{3.5}$ °हितः. — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ हवने; Ñ$_1$ भवनं. Ñ$_1$ °र्चितं.

15 ^{d}) K$_1$ Da$_2$ D$_4$ अतृप्यद् (for अतुष्यद्).

16 ^{a}) T$_2$ G$_{3.4}$ च (for स), and स (for तु). — ^{c}) K$_{2.3}$ Ñ$_3$ B Da D$_{1.2.4}$ तेजस्वी; Ñ$_1$ कौरव्य (for कौन्ते°). — ^{d}) K$_{2.3}$ Ñ$_3$ B Da D$_{1.2.4}$ वाक्यमेतदभाषत (K$_3$ D$_{1.2}$ °तदुवाच ह).

17 Before 17, G$_1$ M$_{6-8}$ ins. अर्जुनः. — ^{b}) Ñ V$_1$ B Da Dn$_1$.n$_2$ D$_{1.4}$ (before corr.) भाविनि. — ^{c}) K$_{2.4}$ V$_1$ B$_{3.5}$ Da D$_{1.2}$ T G (except G$_1$) कस्यायं. K$_{0.1.3}$ Ñ$_{2.3}$ V$_1$ B$_1$(m as in text).$_6$ Dn D$_{1.2.4}$ M सुभगे. — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ Ñ$_1$ कन्यका; K$_{2.3}$ Ñ$_{2.3}$ V$_1$ B$_{1.5.6}$ Dn$_1$.n$_2$ D$_{2.4}$ T$_2$ G (except G$_1$) वात्मजा.

18 Ś$_1$ K$_{1-3}$ S om. उवाच. — ^{c}) T G$_{2-4}$ तस्यापि; G$_1$ तस्यास्ति; G$_{5.6}$ M$_5$ तस्याहं. Ś$_1$ K$_{0.1.4}$ Ñ$_{1.2}$ V$_1$ Dn D$_{1.2.5}$ राजन्; K$_{2.3}$ Ñ$_3$ B Da D$_4$ वीर (for पार्थ).

19 ^{a}) Da अहं; T$_2$ G$_{2.4}$ सा हि. — ^{b}) Ś$_1$ K$_{0.4}$ V$_2$ °तीर्णां. S सरिद्वरां (for समु°). — ^{c}) Ś$_1$ कौरव्य (for कौन्ते°). K$_{2.3}$ Ñ$_{2.3}$ B (except B$_6$) D दृष्ट्वैव पुरुषव्याघ्र (B$_6$ D$_{1.2}$ °घ्रं). — ^{d}) K$_{0.4}$ Ñ$_{1.2}$ V$_1$ Dn S °णाभिमूर्च्छि°; K$_{2.3}$ Ñ$_3$ B Da D$_{1.2.5}$ °णास्मि पीडिता; D$_4$ °णाभिपीडिता.

20 ^{a}) K$_{0.3}$ स; K$_3$ V$_1$ B$_3$m D$_{2.4.5}$ तन् (for तां). Ś$_1$ K$_{0.1.2.4}$ °मुदितां; K$_3$ Ñ$_{2.3}$ V$_1$ B$_{1.3.5}$ D °ग्लपितां; Ñ$_1$ °प्रहितां; B$_6$ °प्रसितां. — ^{b}) K$_{2.3}$ B$_{3.5}$ Da D$_{1.2.4}$ पांडु° (for कुरु°). — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ अर्जुनानंद°. — ^{d}) Ñ$_2$ आत्मनो- नघ. K$_3$ प्रमदानां मनोहर.

21 Ś$_1$ K$_{1.3}$ S om. उवाच. — K$_2$ om. 21; G$_1$ om. 21^{a}–23^{b}. — ^{b}) S (except M$_3$; G$_1$ om.) °मासिकं. — ^{c}) K$_3$ Ñ$_3$ V$_1$ B$_{3.5}$ Da D$_{1.2.4}$ निर्दिष्टं; Ñ$_2$ M$_{3.4}$ संदिष्टं; T$_1$ संदिष्टो; T$_2$ G (G$_1$ om.) चादिष्टो.

22 G$_1$ om. 22 (cf. v. l. 21). — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ ब्रह्म° (for जल°). — ^{c}) V$_1$ D$_{2.4}$ तु (for च). K$_{0.4}$ Ñ$_1$ D$_5$ G$_3$ अ(Ñ$_1$ ना)नृतं चोक्तपूर्वं च. — ^{d}) K$_0$ D$_5$ किल न (for किंचन). K$_{2.3}$ Ñ$_3$ B Da D$_{1.2.4}$ मया जातु वरानने (D$_4$ कथंचन); K$_4$ न मया किल कर्हि°.

23 G$_1$ om. 23^{ab} (cf. v. l. 21). — ^{a}) Ś$_1$ Ñ$_{2.3}$ Dn मे; D$_2$ यद्; G$_{2.3.5.6}$ M$_{6-8}$ च (for तद्). T$_2$ G$_4$ नानृशंसः (for °तं तद्). K$_1$ कथं तच्चानृतं न स्यात् (by transp.). — ^{b}) S (except G$_2$; G$_1$ om.) चैव (for चापि). — ^{c}) G$_3$ शीर्ये°; G$_{5.6}$ सिध्ये° (for पीड्ये°). Ś$_1$ न पीड्येत च मे धर्मः; V$_1$ न च मे विद्यतेधर्मः. — ^{d}) K$_2$ Ñ$_2$ V$_1$ B (except B$_1$) D (except Dn) M$_2$ कुरु (for कुर्यां).

24 Ś$_1$ K$_1$ S om. उवाच. — ^{a}) K$_1$ °हं तु कौंतेय.

C. 1. 7600
B. 1. 214. 25
K. 1. 234. 25

परस्परं वर्तमानान्द्रुपदस्यात्मजां प्रति ।
यो नोऽनुप्रविशेन्मोहात्स नो द्वादशवार्षिकम् ।
वने चरेद्ब्रह्मचर्यमिति वः समयः कृतः ॥ २५
तदिदं द्रौपदीहेतोरन्योन्यस्य प्रवासनम् ।
कृतं वस्तत्र धर्मार्थमत्र धर्मो न दुष्यति ॥ २६
परित्राणं च कर्तव्यमार्तानां पृथुलोचन ।
कृत्वा मम परित्राणं तव धर्मो न लुप्यते ॥ २७
यदि वाप्यस्य धर्मस्य सूक्ष्मोऽपि स्याद्व्यतिक्रमः ।
स च ते धर्म एव स्याद्दत्त्वा प्राणान्ममार्जुन ॥ २८
भक्तां भजस्व मां पार्थ सतामेतन्मतं प्रभो ।
न करिष्यसि चेदेवं मृतां मामुपधारय ॥ २९
प्राणदानान्महाबाहो चर धर्ममनुत्तमम् ।
शरणं च प्रपन्नास्मि त्वामद्य पुरुषोत्तम ॥ ३०
दीनाननाथान्कौन्तेय परिरक्षसि नित्यशः ।
साहं शरणमभ्येमि रोरवीमि च दुःखिता ॥ ३१
याचे त्वामभिकामाहं तस्मात्कुरु मम प्रियम् ।
स त्वमात्मप्रदानेन सकामां कर्तुमर्हसि ॥ ३२

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु कौन्तेयः पन्नगेश्वरकन्यया ।
कृतवांस्तत्तथा सर्वं धर्ममुद्दिश्य कारणम् ॥ ३३
स नागभवने रात्रिं तामुषित्वा प्रतापवान् ।
उदितेऽभ्युत्थितः सूर्ये कौरव्यस्य निवेशनात् ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षडधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०६ ॥

— ᶜ) T₃ G₂₋₄ तथा. S हि (for च). — G₆ (hapl.) om. 24ᵈ–25ᵃ. — ᵈ) Ś₁ आचष्टवान्. T G₂₋₅ प्रभुः (for गुरुः).

25 G₆ om. 25ᵃᵇᶜᵈᵉ (cf. v. l. 24). — ᵃ) K₁ G₁ वर्तमानं; K₃.₄ Ñ₁ V₁ D₁ T G₃₋₅ °माना; M₅.₆.₇ °मानां. Ñ₁ अन्योन्यं वर्तमानानां. — ᵇ) T₃ G₂₋₄ सुतां (for आत्मजां). — ᶜ) N₃ अत्र (for नो). Dn D₁.₂.₄ अत्र (for ऽनु-). — ᵈ) K₀.₃.₄ N₂.₃ B₆ Dn D₅ M₃ वै (for नो). S (G₆ om.) °मासिकं.

26 After 26ᵃᵇ, K₄ ins.:

2023* नारदस्याज्ञया तत्र कृतं धर्मरिरंसया ।
एकः संवत्सरः पूर्णः पञ्चधा शकलीकृतः ।
द्रौपद्यामेव कौन्तेय नारदस्याभ्यनुज्ञया ।

— ᵃ) Ñ₂.₃ Dn D₄.₅ S कृतवान्; V₁ D₂ कृतं च. — ᵈ) Ś₁ तत्र; K₁ न च; K₂ इति; Ñ₁ नात्र; G₃ अयं (for अत्र). Ś₁ दुष्यते; D₅ S लुप्यते (cf. 27ᵈ). — After 26, T₁ G (except G₁) ins.:

2024* त्वया कामप्रचाराय प्रेरितं न हि यन्मनः ।
तस्मात्तव प्रत्यवायो युज्यते न हि कुत्रचित् ।

27 K₃ (? hapl.) om. 27. — ᵈ) D₅ दुष्यति (for लुप्यते); cf. 26ᵈ.

28 ᵃ) Ś₁ यद्यप्यत्र च. K (except K₂) N₁.₃ V₁ D₅ चाप्यत्र; T₃ G₂₋₄ वाप्यथ; G₁.₅ M₅ चाप्यस्य. — ᶜ) T₁ G (except G₁) M₃ तु (for च). — ᵈ) K₁ transp. दत्त्वा and प्राणान्.

29 ᵃ) K₂ Ñ₂.₃ B D (except D₅) च भज (for भजस्व). — ᵇ) Ñ₁ V₁ व्रतं (for मतं). — ᵈ) T₃ G₂₋₄ अद्य (for मां). K₁.₃ Ñ₁ V₁ B₆ T₁ G₁ अवधा°.

30 ᵃ) Ñ₁ प्रमदानां (for प्राणदानान्). — ᵇ) M₅ कुरु (for चर). M₆.₈ अनुव्रतं; M₇ असांप्रतं.

31 ᵃ) K₀ दीनामनाथां; T₁ °नार्तांश्च; T₃ G₂₋₄ °नाथा हि; G₁ °नंधांश्च; G₅.₆ M °नाथांश्च. — ᵇ) T₃ G₃.₄ परिरक्ष्या हि. — ᶜ) Ñ₁ °भ्येत्य; T₁ °भ्येति. — ᵈ) K₀.₃.₄ सु-; T₁ अति- (for च).

32 ᵃ) K₄ त्वां चातिका°; Ñ₂.₃ B D (except D₅) G₆ त्वां चाभि°. — ᵇ) Ñ₁ D₁.₂ तत्कुरुष्व. T₃ G₂₋₄ transp. कुरु and मम. — ᵈ) M₅ प्रसादं (for सकामां).

33 Ś₁ K (except K₀) S om. उवाच. — ᶜ) G₃.₄ (before corr.) °वांस्तथा किरीटी स (hypermetric).

34 ᵇ) T₃ G₂₋₄ उषित्वा च प्रता°. — After 34ᵃᵇ, D₄ (marg. *sec. m.*) S ins.:

2025* पुत्रमुत्पादयामास तस्यां स सुमनोहरम् ।
इरावन्तं महाभागं महाबलपराक्रमम् ।;

while D₅ ins.:

2026* प्रभातेऽभ्युषितोलूप्या प्रापितः स्वं निवेशनम् ।

— ᶜ) V₁ उत्थितोभ्युदिते सूर्ये; S विमलेभ्युदिते सू°. — After 34, K (except K₁) ins.:

2027* आजगामार्जुनो धीमान्गङ्गाद्वाराश्रमं प्रति ।;

while S ins.:

2028* निश्चक्राम तदा पार्थः स्वमेव भवनं शुभम् ।
[M °र्थः शुभं भवनमुत्तमम्.]

K₄ (om. line 4) ins. after 2027*: Ñ₂.₃ Dn D₃.₄,

२०७

वैशंपायन उवाच ।

कथयित्वा तु तत्सर्वं ब्राह्मणेभ्यः स भारत ।
प्रययौ हिमवत्पार्श्वं ततो वज्रधरात्मजः ॥ १
अगस्त्यवटमासाद्य वसिष्ठस्य च पर्वतम् ।
भृगुतुङ्गे च कौन्तेयः कृतवाञ्शौचमात्मनः ॥ २
प्रददौ गोसहस्राणि तीर्थेष्वायतनेषु च ।
निवेशांश्च द्विजातिभ्यः सोऽददत्कुरुसत्तमः ॥ ३
हिरण्यबिन्दोस्तीर्थे च स्नात्वा पुरुषसत्तमः ।
दृष्टवान्पर्वतश्रेष्ठं पुण्यान्यायतनानि च ॥ ४
अवतीर्य नरश्रेष्ठो ब्राह्मणैः सह भारत ।
प्राचीं दिशमभिप्रेप्सुर्जगाम भरतर्षभः ॥ ५
आनुपूर्व्येण तीर्थानि दृष्टवान्कुरुसत्तमः ।
नदीं चोत्पलिनीं रम्यामरण्यं नैमिषं प्रति ॥ ६
नन्दामपरनन्दां च कौशिकीं च यशस्विनीम् ।
महानदीं गयां चैव गङ्गामपि च भारत ॥ ७
एवं सर्वाणि तीर्थानि पश्यमानस्तथाश्रमान् ।
आत्मनः पावनं कुर्वन्ब्राह्मणेभ्यो ददौ वसु ॥ ८
अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु यानि पुण्यानि कानिचित् ।

C. 1. 7820
B. 1. 215. 9
K. 1. 235. 9

---

after 34:

2029* आगतस्तु पुनस्तत्र गङ्गाद्वारं तया सह ।
परित्यज्य गता साध्वी उलूपी निजमन्दिरम् ।
दत्त्वा वरमजेयत्वं जले सर्वत्र भारत ।
साध्या जलचराः सर्वे भविष्यन्ति न संशयः ।

Colophon om. in Dn1. — *Major parvan:* T3 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K Ñ3 B D (Dn1 om.) M3.5 अर्जुन(Ś1 om.)तीर्थयात्रा (B5 °वनवास); T1 संभव. — *Adhy. name:* K0.3.4 उलूपीसमागमः; D5 उलूप्यागमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 213; D4m 223; D5 164; T1 219; T3 G1.4 174; G2 171; G3 175; G5.6 M 173. — *S'loka no.:* Dn M3 35. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 7789.

207

1 Ś1 K (except K0) D2 S om. उवाच. — ^{a}) K2.3 Ñ2 B (except B3) D (except D1) च (for तु). M5 ततः (for तु तत्). — ^{b}) Ś1 K0.4 Ñ1 D5 पार्थिवः; K1 पांडवः (for भारत). — ^{c}) K1 D5 T G (except G1) °त्पार्श्वे.

2 ^{a}) T1 G1.5.6 °वन°; T3 G2–4 °पाद°; M7 °पद°. — ^{b}) Some MSS. वशिष्ठस्य; T G5–6 M (except M5) गविष्टस्य. G2 प्रविष्टं चापि पर्व°. — ^{c}) T1 भृगुनंदे; T3 G2–6 °तीर्थे; G1 °कुंदे; M °तुंदे. B5 -पु; T1 G1.5.6 M तु (for च). Ñ1 S (except G3) कौरव्यः. — ^{d}) Ś1 K1 °चमाद्वितः.

3 ^{b}) K2.3 Ñ B D (except D5) सुबहूनि च भारत; V1 यज्ञार्थं दक्षिणामिह; S यज्ञानुद्दिश्य दक्षिणाः (G3 M3.6–8 °णां). — Ñ3 om. 3^{c}–5^{b}. — ^{c}) Ś1 K0.1.4 D5 प्रददौ; D2 S (except G3.5) सोऽददात्. A few MSS. कुरुसत्तम; V1 कुरुनंदनः. K2 संदिदेश कुरूत्तमः.

4 Ñ3 om. 4 (cf. v. l. 3); G1 (hapl.) om. 4^{a}–6^{b}; K1 M3 (hapl.) om. 4^{ab}. M6–8 read 4^{a}–6^{b} after 1. 208. 11 — ^{a}) K0.4 D5 M6–8 °स्तीर्थेषु; Ñ1 °बिंदुतीर्थे च; T G (G1 om.) M3 °स्तीर्थानि. — ^{b}) Ś1 K0.4 D5 भरतसत्तमः. — ^{c}) K3 Ñ1.2 B D पांडव(D5 भरत)श्रेष्ठः; S (G1 om.) पर्वतश्रेष्ठान्.

5 G1 om. 5 (cf. v. l. 4); Ñ3 om. 5^{ab} (cf. v. l. 3). For M6–8 cf. v. l. 4. — ^{a}) D1 कुरुश्रेष्ठो. — ^{b}) Ś1 K0.1.4 V1 पार्थिवः (for भारत). — ^{d}) G5 पुरुषर्षभः. Some MSS. °र्षभ.

6 G1 om. 6^{ab} (cf. v. l. 4). For M6–8 cf. v. l. 4. — ^{a}) A few MSS. °पूर्वेण. — ^{b}) A few MSS. °सत्तम. — ^{c}) B5 दिव्यां (for रम्यां). — ^{d}) S नैमिशं.

7 Ś1 K1.3 om. 7. — ^{a}) K0.3 नंदां चापरनंदां; K2 Ñ1 D1 नंदां परमनंदां; D5 G3 नंदां च परनंदां.

8 ^{a}) K1 Ñ2 Dn D2.4 transp. सर्वा° and तीर्था°. — ^{b}) Ś1 K0.1.4 प्रपश्यन्सरितस्तथा. — ^{c}) Ś1 K1 प्रवणान्; Ñ1 प्लावनं. D1.3 ब्रह्मन् (for कुर्वन्). — ^{d}) S धनं ददौ (G1 ददौ धनं). Ñ3 B3m D (except D1.2.5) च गाः (for वसु).

C. 1. 7820 B. 1. 215. 9 K. 1. 235. 9

जगाम तानि सर्वाणि तीर्थान्यायतनानि च ।
दृष्ट्वा च विधिवत्तानि धनं चापि ददौ ततः ॥ ९
कलिङ्गराष्ट्रद्वारेषु ब्राह्मणाः पाण्डवानुगाः ।
अभ्यनुज्ञाय कौन्तेयमुपावर्तन्त भारत ॥ १०
स तु तैरभ्यनुज्ञातः कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
सहायैरल्पकैः शूरः प्रययौ येन सागरम् ॥ ११
स कलिङ्गानतिक्रम्य देशानायतनानि च ।
धर्म्याणि रमणीयानि प्रेक्षमाणो ययौ प्रभुः ॥ १२
महेन्द्रपर्वतं दृष्ट्वा तापसैरुपशोभितम् ।
समुद्रतीरेण शनैर्मणलूरं जगाम ह ॥ १३
तत्र सर्वाणि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।
अभिगम्य महाबाहुरभ्यगच्छन्महीपतिम् ।
मणलूरेश्वरं राजन्धर्मज्ञं चित्रवाहनम् ॥ १४
तस्य चित्राङ्गदा नाम दुहिता चारुदर्शना ।
तां ददर्श पुरे तस्मिन्विचरन्तीं यदृच्छया ॥ १५
दृष्ट्वा च तां वरारोहां चकमे चैत्रवाहिनीम् ।
अभिगम्य च राजानं ज्ञापयत्स्वं प्रयोजनम् ।
तमुवाचाथ राजा स सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ १६
राजा प्रभंकरो नाम कुले *अस्मिन्बभूव ह ।
अपुत्रः प्रसवेनार्थी तपस्तेपे स उत्तमम् ॥ १७

---

9 ^{b}) K$_2$ Ñ$_2$ B D (except D$_5$) S (except M$_8$) तीर्था° (for पुण्या°). — G$_3$ om. 9^{e}–10^{b}. — ^{c}) Ñ$_1$ पुण्यानि (for सर्वाणि). — ^{d}) K$_2$ Ñ$_2$ B$_5$ Da$_1$ Dn$_1$ D$_{1.2}$ T$_2$ G$_{2.4}$ पुण्या° (for तीर्था°). — ^{f}) Ś$_1$ K$_{0.1.4}$ Ñ$_1$ D$_5$ transp. धनं and ददौ. S (G$_3$ om.) पुनः (for ततः).

10 G$_3$ om. 10^{ab} (cf. v. l. 9). — ^{a}) Ś$_1$ K$_{0.1}$ D$_5$ कलिंगद्वारराष्ट्रेषु; K$_2$ Ñ$_1$ V$_1$ B$_{1.3}$ Da$_2$ D$_{1.2}$ T$_1$ G$_{1.6}$ M (except M$_8$) °द्वारे तु; T$_2$ G$_{2.4}$ °द्वारेण. — ^{c}) K$_2$ T$_1$ G$_{1.2}$ M$_{8.5}$ °नुज्ञाप्य.

11 ^{c}) K$_1$ Ñ$_3$ B$_{1.3}$ वीरः; G$_{2-4}$ शूरैः. — ^{d}) Ñ$_2$ B D (except D$_5$) यत्र (for येन). Ś$_1$ N (except K) M$_8$ सागरः.

12 ^{b}) Ñ$_1$ D$_5$ तीर्थान्यायत°. — ^{c}) Ñ$_2$ B$_6$ Dn D$_4$ हर्म्याणि; B$_{1.3}$ Da D$_{1.2}$ T G (except G$_1$) वनानि. — ^{d}) Some MSS. प्रेक्ष्य°. — After 12, D$_4$ (marg. *sec. m.*) S ins.:

2030* शूर्पाकारमथाप्लुत्य सागरानूपमाश्रितः ।
[M$_{8.5}$ °कारमतिक्रम्य. G$_1$ °मागतः.]

13 ^{a}) K$_{0.1.3}$ B$_{1.3}$ Da$_1$ Dn$_3$ D$_1$ महेंद्रं; K$_4$ माहेंद्र-. — After 13^{ab}, D$_4$ (marg. *sec. m.*) S ins.:

2031* गोदावर्यां ततः स्नात्वा तामतीत्य महाबलः ।
कावेरीं तां समासाद्य संगमे सागरस्य ह ।
स्नात्वा संपूज्य देवांश्च पितॄंश्च ऋषिभिः सह ।
[(L. 2–3) D$_4$ T G$_{2-6}$ अथासाद्य (for समा°) and मुनिभिः (for ऋषि°).]
— ^{d}) N मणिपूरं.

14 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ transp. सर्वा° and तीर्था°. — After 14^{ab}, T$_3$ G (except G$_1$) ins.:

2032* अथ त्रयोदशे मासे मणलूरेश्वरं प्रभुम् ।
— ^{e}) N मणिपूरे°. — After 14, D$_4$ (marg. *sec. m.*) T G (except G$_1$) ins.:

2033* सर्वशास्त्रेषु नेतारं सर्वास्त्रज्ञमकल्मषम् ।
धर्मे सत्ये दमे शौचे शौर्ये चैव विशेषतः ।
द्विजराजऋषीणां च धार्मिकाणां महीतले ।
कीर्तने चोपमाभूतं क्षत्रधर्मविदुत्तमम् ।
D$_4$ (marg. *sec. m.*) cont.: K (except K$_1$) D$_5$ ins. after 14:

2034* स च तं प्रतिजग्राह विधिपूर्वेण पाण्डवम् ।

15 ^{a}) K$_3$ चारुहासिनी. — K$_3$ om. 15^{c}–16^{b}.

16 K$_2$ om. 16^{ab} (cf. v. l. 15). — ^{a}) S एव (for च). Ś$_1$ तं °रोहा. — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ चैव भामिनी; D$_5$ चारुहासिनीं. — ^{c}) B$_6$m D$_2$ तस्याः स्वपितरं ज्ञात्वा; D$_3$ तस्याः पितरं गत्वाथ; T$_2$ G$_{2-4}$ °म्य महात्मानं; M$_5$ °म्य महाराज. — ^{d}) Ś$_1$ K Ñ$_1$ D$_5$ आचख्यौ (K$_3$ अब्रवीत्); Ñ$_2$ Dn D$_4$ अवदत्; Ñ$_3$ संजल्पत्; B अजल्पत्; B$_6$m Da D$_{1.2}$ व्यज्ञपत्. — After 16^{cd}, Ñ$_2$ Dn D$_{1.2.4}$ ins.:

2035* देहि मे खल्विमां राजन्क्षत्रियाय महात्मने ।
तच्छ्रुत्वा त्वब्रवीद्राजा कस्य पुत्रोऽसि नाम किम् ।
उवाच तं पाण्डवोऽहं कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
[(L. 1) Dn$_3$ D$_{1.2}$ स्वसुतां (for खल्विमां).]
— Ś$_1$ K$_1$ om. 16^{ef}. — ^{e}) D$_5$ °वाच तथा रा°; G$_3$ °च महाराजा. — ^{f}) V$_1$ शास्त्रपूर्वम्.

17 Before 17, S ins. चित्रवाहनः. — ^{a}) K (except K$_1$) Ñ$_2$ Dn D$_4$ M$_8$ प्रभंजनो; Ñ$_3$ D$_5$ T G M$_{5-8}$ प्रभाकरो. — ^{b}) Ś$_1$ कुलेप्यस्मिन्; K$_{0.2.4}$ Ñ$_1$ °ले ह्यस्मिन्; K$_1$ M$_5$ °ले तस्मिन्; K$_3$ Ñ$_{2.3}$ V$_1$ B D T G M$_{8.6-8}$ °लेस्मिन्सं- (all avoiding the hiatus in different ways). — ^{c}) Ś$_1$ K (except K$_3$) Ñ$_1$ D$_5$ सपुत्र°. — ^{d}) Ś$_1$ K ततोऽद्भुतं (K$_3$ सुदुष्करं); Ñ$_1$ D$_5$ तदाद्भुतं; T$_1$ सुरोत्तमं; T$_2$ G$_{2-4}$ M$_{8.5}$ च

उग्रेण तपसा तेन प्रणिपातेन शंकरः ।
ईश्वरस्तोषितस्तेन महादेव उमापतिः ॥ १८
स तस्मै भगवान्प्रादादेकैकं प्रसवं कुले ।
एकैकः प्रसवस्तस्माद्भवत्यस्मिन्कुले सदा ॥ १९
तेषां कुमाराः सर्वेषां पूर्वेषां मम जज्ञिरे ।
कन्या तु मम जातेयं कुलस्योत्पादनी ध्रुवम् ॥ २०
पुत्रो ममेयमिति मे भावना पुरुषोत्तम ।
पुत्रिका हेतुविधिना संज्ञिता भरतर्षभ ॥ २१
एतच्छुल्कं भवत्वस्याः कुलकृज्जायतामिह ।
एतेन समयेनेमां प्रतिगृह्णीष्व पाण्डव ॥ २२
स तथेति प्रतिज्ञाय कन्यां तां प्रतिगृह्य च ।
उवास नगरे तस्मिन्कौन्तेयस्त्रिहिमाः समाः ॥ २३ C. 1. 7857 B. 1. 215. 21 K. 1. 225. 23

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्ताधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०७ ॥

सोत्तमं; G1.5 स चोत्तमं; G6 च चोत्तमं (sic).

18 a) Ś1 Ko. 1. 4 D5 M3. 5 चैव (for तेन). — b) K2. 3 Ñ2. 3 V1 B D देवदेवः पिनाकधृक् (Ñ2 V1 Dn1. n2 °धृत्); Ñ1 तापितोभून्महेश्वरः; S प्रणिपत्य प्रणम्य (M3 प्रसाद्य) च. — Ñ1 om. 18cd. — c) K2. 3 Ñ2. 3 V1 B D (except D5) पार्थ; S तात (for तेन). — d) Ñ2 B Dn D1. 5 देवदेव.

19 a) Ñ3 स च तस्मै वरं प्रादात्. — b) Ko. 3. 4 Ñ1 एकं हि; V1 एकं वै (for एकैकं). S एकप्रसवजं कुलं. — c) M6-8 एकतः. M6. 8 प्रसवात्. Ñ1 ह्यस्माद्. — d) V1 भविष्यति (for भवत्यस्मिन्). Ñ1 ततः; G2 M6-8 तदा.

20 ab) T G transp. सर्वे° and पूर्वे°. Ś1 K1 सम°; T1 इह; G1 अभि° (for मम). — c) K4 T2 G2-5 च (for तु). G1 transp. तु and मम. K2. 3 Ñ2. 3 B D (except D1. 2. 5) एका (K2 एषा) तु (Ñ2 Dn च) मम कन्येयं. — d) Ś1 °स्योत्सादनी; K1 °स्योत्सादि°; V1 T G1. 4 M3. 5. 7 °त्पादिनी. K2. 3 Ñ2 B D (except D1. 2. 5) भृशं.

21 a) Ñ B D अयं (for इयं). — b) K2. 3 Ñ2. 3 V1 B (B1m as in text) D (except D5) पुरुषर्षभ (cf. 21d). — After 21ab, Ñ1 D5 ins. 2036*. — c) Ś1 K1 पुत्र° (for हेतु°). — d) V1 संस्कृता; T G2-4 °सिता; G5. 6 °मता. Ś1 K1. 4 Ñ1 M पुरुषर्षभ. N (except Ś1 K1) ins. after 21 (Ñ1 D5, after 21ab):

2036* तस्मादेकः सुतो योऽस्यां जायते भारत त्वया ।

22 a) Ś1 K1 भवत्वस्याः; T G3-6 °स्त्वस्यां; M6-8 भवेत्तस्याः. — b) Ś1 transp. कुलकृत् and जायतां. K2 अयं; K4 D1 S इति (for इह). — G1 om. 22c-23d. — d) S (G1 om.) भारत (for पाण्डव).

23 G1 om. 23 (cf. v. l. 22). — Before 23, G2 ins. वैशं°. — b) Ś1 Ko. 1. 4 Ñ1 transp. कन्यां and तां. K3 कन्यां तु परिगृ°; T2 G3-6 स तां कन्यां प्रगृ°. — After 23ab, S (except G1) ins.:

2037* मासे त्रयोदशे पार्थः कृत्वा वैवाहिकीं क्रियाम् ।

— c) G2 शयने (for नगरे). — d) K1 त्रिचतुः° (for त्रिहिमाः). K2 Ñ2. 3 V1 B (B1m as in text) Dn D1. 2. 4 तिस्रः कुंतीसुतः समाः (Nilp हिमाः); Ñ1 कौंतेयश्च समात्रयं; S (G1 om.) मासांस्त्रीन्स तया सह. Cd cites त्रिहिमाः समाः (as in text). — After 23, Ñ3 Dn D1. 2. 4 ins.:

2038* तस्यां सुते समुत्पन्ने परिष्वज्य वराङ्गनाम् ।
आमन्त्र्य नृपतिं तं तु जगाम परिवर्तितुम् ।

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K Ñ3 B Da Dn1. n2 D1. 2. 4. 5 M3. 5 अर्जुन(D5 om.)तीर्थयात्रा (B4 °वनवास); T1 संभव. — *Adhy. name:* Ś1 Ko. 1. 3. 4 D5 चित्रांगदालंभः (K4 °लाभः; D5 अर्जुनस्य चित्रांगदालाभः). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn2 214; D1m 224; D5 165; T1 220; T2 G1. 4 175; G2 172; G3 176; G5. 6 M 174. — *S'loka no.:* Dn 27; M3 26. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 7816.

208

1 Ś1 K (except Ko) D3 S om. उवाच. — a) Ko Da Dn2 समुद्र°. — b) D1 पुरुषर्षभ; some MSS. °र्षभ. — c) K3 B1 D3 D1. 2 T2 G3. 4 स (for सु°). — d) T G (except G1) रहितानि (for शोभि°). — After 1, M6-8 read 1. 207. 4c-6b!

2 G1 (hapl.) om. 2. — a) T2 G4 वर्जयन्निव. Ś1 K1 D1 G2. 3 च; Ñ1 हि (for स्म). — b) Ñ2 B1 Dn D2. 4 transp. पद्म and तत्र. Ś1 K1 यत्र (for तत्र). K3 D5 सु°; Ñ2 B1 Dn D2. 4 स्म; T2 G2-4 च (for तु). — c) Ś1 Ko. 1 हि; V1 च (for तु). Ñ1 संकीर्णानि च; B3 D5 आकीर्णानि तु; B3 D (except D5) M3 अवकीर्णानि; T2

२०८

C. 1. 7839
B. 1. 216. 1
K. 1. 230. 1

वैशंपायन उवाच ।

ततः समुद्रे तीर्थानि दक्षिणे भरतर्षभः ।
अभ्यगच्छत्सुपुण्यानि शोभितानि तपस्विभिः ॥ १
वर्जयन्ति स्म तीर्थानि पञ्च तत्र तु तापसाः ।
आचीर्णानि तु यान्यासन्पुरस्तात्तु तपस्विभिः ॥ २
अगस्त्यतीर्थं सौभद्रं पौलोमं च सुपावनम् ।
कारंधमं प्रसन्नं च हयमेधफलं च यत् ।
भारद्वाजस्य तीर्थं च पापप्रशमनं महत् ॥ ३
विविक्तान्युपलक्ष्याथ तानि तीर्थानि पाण्डवः ।
दृष्ट्वा च वर्ज्यमानानि मुनिभिर्धर्मबुद्धिभिः ॥ ४
तपस्विनस्ततोऽपृच्छत्प्राञ्जलिः कुरुनन्दनः ।
तीर्थानीमानि वर्ज्यन्ते किमर्थं ब्रह्मवादिभिः ॥ ५

तापसा ऊचुः ।

ग्राहाः पञ्च वसन्त्येषु हरन्ति च तपोधनान् ।
अत एतानि वर्ज्यन्ते तीर्थानि कुरुनन्दन ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

तेषां श्रुत्वा महाबाहुर्वार्यमाणस्तपोधनैः ।
जगाम तानि तीर्थानि द्रष्टुं पुरुषसत्तमः ॥ ७
ततः सौभद्रमासाद्य महर्षेस्तीर्थमुत्तमम् ।
विगाह्य तरसा शूरः स्नानं चक्रे परंतपः ॥ ८
अथ तं पुरुषव्याघ्रमन्तर्जलचरो महान् ।
निजग्राह जले ग्राहः कुन्तीपुत्रं धनंजयम् ॥ ९
स तमादाय कौन्तेयो विस्फुरन्तं जलेचरम् ।
उदतिष्ठन्महाबाहुर्बलेन बलिनां वरः ॥ १०
उत्कृष्ट एव तु ग्राहः सोऽर्जुनेन यशस्विना ।
बभूव नारी कल्याणी सर्वाभरणभूषिता ।
दीप्यमाना श्रिया राजन्दिव्यरूपा मनोरमा ॥ ११
तदद्भुतं महद्दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।

G_{2-4} $M_{3.7.8}$ अवतीर्णानि. $K_{0.4}$ तान्यासन्; K_3 तानि स्युः; M_{6-8} यत्रासन्.

3 [c]) $Ś_1$ K_1 कारंधमप्र°; $K_{0.2}$ करंधमप्र°; $Ñ_1$ कर्वधंसंप्र°; D_1 करं°; D_2 G_2 करंधमंप्र°; T_1 कारंकमं प्र°; T_3 G_{3-6} करंधमंप्लवं चैव; M_6 °समं प्र°; M_8 °धर्मं प्र°. — [d]) D_5 °मेधपरं. $Ñ_3$ B_1 Dn_1 n_2 $D_{3.5}$ तत् (for यत्). T_1 °मेधं च पंचमं; T_3 $G_{1.3.4}$ °मेधं च यत्फलं. — [e]) $K_{1.2}$ T G_{2-4} भरद्वा°. K_0 D_5 यत्; K_3 $Ñ_{2.3}$ V_1 B (except B_5) Dn $D_{1.3.4}$ तु (for च). M_6 °स्य तीर्थानि. — [f]) K_4 परं (for महत्). T_1 पापोपशमनं महत्; M_6 पापप्रशमनानि च. — After 3, N ins.:

2039* एतानि पञ्च तीर्थानि ददर्श कुरुसत्तमः ।
[$K_{1.3}$ V_1 B_5 कुरुनंदनः.]

4 K_3 om. 4[a]–5[b]. — [a]) $Ñ_1$ °क्तान्यभिल°. — [b]) M_6 भारत (for पाण्डवः). — [c]) D_6 तानि वर्ज्यानि; G_3 वर्जनीयानि. — [d]) $Ñ_1$ प्राणिभिर्. $Ś_1$ धर्मवादिभिः; $D_{1.3}$ तत्त्वदर्शिभिः; T_3 G_4 °पस्विभिः; M_8 °चारिभिः. G_1 मुनिधर्मार्थबु°.

5 $Ś_1$ (hapl.) om. 5; K_2 $Ñ_1$ om. 5[ab] (cf. v. l. 4). — [b]) N_3 $B_{5.6}$ Da $D_{1.2}$ कुरुसत्तमः. — [c]) S एतानि. — [d]) K_1 धर्मवादि°; $Ñ_1$ धर्मचारि°; V_1 B_3 ब्रह्मचारि°; T_1 G_1 ब्राह्मणादि°.

6 $Ś_1$ K_1 S om. ऊचुः. — [b]) T_1 इह (for च). T_3 G_{2-4} भक्षयंति (for हरंति च). — K_2 (hapl.) om. 6[c]–7[b]. — [c]) $Ñ_{1.2}$ B_1 Dn $D_{2.4}$ M_8 ततः (for अतः). D_5 एवाभिवर्ज्यंते. — [d]) K_1 D_5 T G_{1-4} $M_{3.5}$ कुरुसत्तम.

7 K_2 om. 7[ab] (cf. v. l. 6). — $Ś_1$ $K_{1.3.4}$ S om. उवाच. — [a]) $Ñ_1$ °त्वा वचः पार्थो. S श्रुत्वा तु वचनं तेषां. — [b]) K_1 (before corr.) तपोधनात्; M_{6-8} तपस्विभिः. — [d]) K_1 V_1 °ष्टुं भरतस°; K_3 दृष्टानि कुरुस°.

8 [a]) K_1 द्रौपदं (for सौभद्रं). — [c]) $K_{2.3}$ $Ñ_{2.3}$ V_1 B D (except D_5) T G (except G_1) सह° (for तर°). $K_{0.4}$ $Ñ_1$ B_1 $D_{1.2.5}$ वीरः.

9 [b]) K_0 D_5 स्थितमंतर्जले महान्. — [c]) K_2 Ñ V_1 B D जग्राह चरणे ग्राहः. — [d]) S शापमोक्षाय भारत.

10 [b]) V_1 जलेश्वरं; M_{6-8} जलेशयं. — [c]) M_6 महाराज (for महाबाहुर्).

11 [a]) $Ś_1$ K_1 V_1 T_3 G_{2-4} उत्सृष्ट; K_4 आकृष्ट; $Ñ_1$ उत्क्षिप्त; Cd as in text. $K_{2.3}$ $Ñ_{2.3}$ V_1 B Da Dn $D_{1.4}$ transp. तु and ग्राहः. T_3 $G_{3.4}$ तद् (for तु). $Ś_1$ स

तां स्त्रियं परमप्रीत इदं वचनमब्रवीत् ॥ १२
का वै त्वमसि कल्याणि कुतो वासि जलेचरी ।
किमर्थं च महत्पापमिदं कृतवती पुरा ॥ १३

नार्युवाच ।

अप्सरासि महाबाहो देवारण्यविचारिणी ।
इष्टा धनपतेर्नित्यं वर्गा नाम महाबल ॥ १४
मम सख्यश्चतस्रोऽन्याः सर्वाः कामगमाः शुभाः ।
ताभिः सार्धं प्रयातास्मि लोकपालनिवेशनम् ॥ १५
ततः पश्यामहे सर्वा ब्राह्मणं संशितव्रतम् ।
रूपवन्तमधीयानमेकमेकान्तचारिणम् ॥ १६
तस्य वै तपसा राजंस्तद्वनं तेजसावृतम् ।
आदित्य इव तं देशं कृत्स्नं स व्यवभासयत् ॥ १७
तस्य दृष्ट्वा तपस्तादृग्रूपं चाद्भुतदर्शनम् ।
अवतीर्णाः स्म तं देशं तपोविघ्नचिकीर्षया ॥ १८
अहं च सौरभेयी च समीची बुद्बुदा लता ।
यौगपद्येन तं विप्रमभ्यगच्छाम भारत ॥ १९
गायन्त्यो वै हसन्त्यश्च लोभयन्त्यश्च तं द्विजम् ।
स च नास्मासु कृतवान्मनो वीर कथंचन ।
नाकम्पत महातेजाः स्थितस्तपसि निर्मले ॥ २०
सोऽशपत्कुपितोऽस्मांस्तु ब्राह्मणः क्षत्रियर्षभ ।
ग्राहभूता जले यूयं चरिष्यध्वं शतं समाः ॥ २१

C. 1. 7860
B. 1. 216. 21
K. 1. 226. 23

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०८ ॥

ग्राहो; K1 D3 T1 जग्राह (for तु ग्राहः). — b) Ś1 हि (for सः). Ko Ñ1 T G2-6 M6 तपस्विना; D5 G1 M3 तर°. — f) G1 M5 मनोहरा.

12 a) Ko.4 S °द्भुततमं; D5 °द्भुतमिदं.

13 Before 13, S (except G1 M3.5) ins. अर्जुनः. — b) G1 M3.5 चापि. K2 B (except B1) D (except Da1 D5) G5.6 M3.5 °चरि. Ś1 Ko.1.3.4 Ñ1.3 V1 कुतो वा जलचारिणी. — c) G5.6 त्वं (for च). — d) Ś1 K1 Ñ1 ह्यसि (for पुरा).

14 Ko.4 D5 स्त्री उ°; Ñ2 Dn D2.4 वर्गोवाच; T G M3.5 स्त्री; M6-8 अप्सरा (for नार्युवाच). N. B. In this instance neither Ś1 or K1 om. उवाच; both read the ref. exactly as in text! — a) K2 हि (for ऽस्मि). Ś1 Ko.1.4 Ñ1 D5 °रा ह्यस्मि कौंतेय. — b) Ś1 Ko.1.3.4 Ñ1 V1 D5 °निवासिनी; Ñ2.3 B3.6 Da Dn D1.2.4 M °विहारिणी; T3 G4 इष्टारण्य°. — c) K2 Ñ3 अहं; B5 कांता (for इष्टा). — d) Ś1 K1 वर्या; Ko.2-4 V1 वर्चा; Ñ1 वृंदा; B3 वर्दा; D5 T3 G M3.5 वंदा; T1 नंदा; M6-8 विंदा.

15 a) Ś1 K1 °श्च तत्रान्याः; G1 °श्चतुर्थान्याः. — c) Ś1 समं (for सार्धं). — d) Ś1 Ko.1.4 D5 देवराजनिवेशनं (Ko °शनात्); K2.3 °निवेशनात्.

16 a) Ś1 तथा; K1 तत्र. T1 पश्याम वै सार्धं. — b) MSS. (as usual) शंसित°, संश्रित°, शंशित°; cf. v. l. 1. 1. 2 etc. — c) Ñ3 V1 B1.3.6m Da D1.2.5 तपस्विनं. Da D1.2 रूपवंतं.

17 a) K3 Ñ2 B1 Dn S एव (for वै). Ś1 K1.2 तेजसा; K4 तरसा. Ś1 Ko.3.4 Ñ1 D1.2.5 वीर; K1 नित्यं (for राजन्). — c) T1 -रूपस् (for इव). — d) K1 सम°भा°; K2 विप्रोच्य भा°; Ñ1 एवावभा°; Ñ2.3 Dn D4 सर्वं व्यकाशयत्; B1.3 स हि व्यभा°; B5 D1.2 स व्यत्यकाशयत्; B6 Da एव व्यकाश°; D5 सो व्यवभा°; T G अभ्यवभासयन् (G1 ह्यभ्यवभासयन्); M5 तच्चवभा°; M6-8 °यन्.

18 b) Ko Ñ2.3 B D (except D1.2.5) °चाद्भुतमुत्तमं. — c) K3 D5 G5.6 °र्णास्मि.

19 b) Ś1 Ko.3.4 सामेची; K1 सामैची; K2 सच्यायी; Ñ1 सौश्रेया; D3 शमीची. K3 D5 S (except G1) °द्वालसा. — c) K2 transp. तं and विप्रं. — d) Ś1 K1 अभ्याग°; T3 G2-4 अभिग°.

20 a) K2 च; Ñ3 B6 D अथ; B1.3.5 वि- (for वै). Ś1 Ko.1 Ñ1 गायंत्यो ललमानाश्च; K4 °त्यो नृत्यमानाश्च. Cd cites ललमानाः. — b) Ś1 लोभमानाश्च; Ñ3 Dn लोभयित्वा च; B5.6 लोभयंतश्च; T1 क्षोभयंत्यश्च. T3 G नृत्यंतश्च (T3 G5.6 °तो वै) वरांगनाः (G1 विशेषतः). — After 20ab, T G ins.:

2040* प्रेक्षणानि च कुर्वन्त्यो विवृतं कारयन्ति च ।
अनिच्छन्त्य इवाङ्गानि हासभावविलासितैः ।
बाहूरुमूलदन्तानां दर्शनं वै वराङ्गनाः ।
कुर्वन्त्यो लोभयन्त्यश्च तं द्विजं परितः स्थिताः ।

[(L. 1) G3 प्रेक्षमाणानि कु°. T1 विकारान्कारयाम च. — (L. 2) T1 आविशद्भिर्; G1 आनसंतीर्; G5.6 °च्छंतीर्. — (L. 4) T3 G4 पुरतः; G3 परतः. G5.6 श्रिताः.] — c) K4 वै (for च). Ñ1 मास्मा°. — d) Ś1 K1 वीरः;

२०९

C. 1. 7861
B. 1. 217. 1
K. 1. 227. 1

वर्गोवाच ।

ततो वयं प्रव्यथिताः सर्वा भरतसत्तम ।
आयाम शरणं विप्रं तं तपोधनमच्युतम् ॥ १
रूपेण वयसा चैव कन्दर्पेण च दर्पिताः ।
अयुक्तं कृतवत्यः स क्षन्तुमर्हसि नो द्विज ॥ २
एष एव वधोऽस्माकं सुपर्याप्तस्तपोधन ।
यद्वयं संशितात्मानं प्रलोब्धुं त्वामिहागताः ॥ ३
अवध्यास्तु स्त्रियः सृष्टा मन्यन्ते धर्मचिन्तकाः ।
तस्माद्धर्मेण धर्मज्ञ नास्मान्हिंसितुमर्हसि ॥ ४
सर्वभूतेषु धर्मज्ञ मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ।
सत्यो भवतु कल्याण एष वादो मनीषिणाम् ॥ ५
शरणं च प्रपन्नानां शिष्टाः कुर्वन्ति पालनम् ।
शरणं त्वां प्रपन्नाः स तस्मात्त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु धर्मात्मा ब्राह्मणः शुभकर्मकृत् ।
प्रसादं कृतवान्वीर रविसोमसमप्रभः ॥ ७

ब्राह्मण उवाच ।

शतं सहस्रं विश्वं च सर्वमक्षयवाचकम् ।
परिमाणं शतं त्वेतन्नैतदक्षयवाचकम् ॥ ८
यदा च वो ग्राहभूता गृह्णन्तीः पुरुषाञ्जले ।

K3 Ñ1 B6 Da D1 धीरः. — f) T G निर्मलः; M5 निश्चलः.

21 a) K0 सोपश्यत्. Ś1 K0.1.2(after corr.).4 °स्माकं; K1(before corr.).3 D5 °स्मांश्च; Ñ2.3 V1 B5 Dn G1 °स्मासु. — c) K0.4 Da1 D5 प्राही°. — d) Ś1 K0.3.4 D5 भविष्यथ्वं; K1 भविष्यंति; Ñ1.2 V1 B1 Dn D4 T G चरिष्यथ.

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K Ñ3 B Da Dn1.n2 D1.2.4 M2.5 अर्जुनतीर्थयात्रा (B6 °वनवास); T1 संभव. — *Adhy. name:* Ś1 K0.1.4 D5 अप्सरसां (Ś1 K1 अप्सरः-) शापवर्णनं; K3 अप्सराःशापः; M2.5 वन्दाशापमोचनं (M5 °क्षणं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 215; D4m 225; D5 166; T1 221; T2 G1.4 176; G2 173; G3 177; G5.6 M 175. — *S'loka no.:* Da1 Dn M3 23. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 7839.

209

1 Ś1 K1 वर्पोवाच (sic); K0.3.4 V1 वर्चो°; K2 T1 नंदो°; Ñ1 वृंदो°; B1.3 वर्दो°; T2 G M2.5 वंदा; M6-8 विंदा. — a) Ñ1 प्रस्थिताः स्म (for प्रव्य°). — b) Ñ3 B D2.4 भारत°. — c) K0.3.4 D5 आयाताः; Ñ1 B1.3 Dn अयाम; V1 जगाम; S याचाम.

2 b) M3 मोहि° (for दर्पि°). — c) T2 G2-6 च (for स्म). — d) K4 भवान् (for द्विज).

3 a) K0 एवम्; K4 एक; T G श्रेय (for एष). — b) Ñ3 Da स्वयं प्रासस्; T2 G3.4 सा पर्याप्तिस. — c) MSS. (as usual) शंसि°, शंशि° etc. — d) Ś1 K (except K3) Da D1.4 Cd प्रलब्धुं. Ś1 K Ñ1 V1 D1 उप- (for इह). T G (except G1) प्रलोभयितुमा°.

4 a) Ś1 K1 सृष्टौ; K3 सर्वाः. — b) Ñ3 V1 Dn D4 धर्मचारिणः. — c) T1 G3.4 अस्माद्. Ñ3 B1.3 Dn D4 वर्धे त्वं; B6 वर्तस्व; D1.2 वर्धध्वं (for धर्मज्ञ).

5 a) V1 D5 सर्व° (for धर्म°). — d) K2 Ñ2.3 B1.3 Dn D2.4 एवं (for एष).

6 b) Ś1 K1 इष्टं (for शिष्टाः). — Da1 om. 6cd. — c) K0 D5 शिष्टं च (for शरणं). T G (except G2) M5 च (for त्वां).

7 Ś1 K Ñ1 D2 S om. उवाच (K0.4 Ñ1 M5 om. the ref.). — a) K2 Ñ2.3 B D (except D5) T2 G2-6 स (for तु). — c) Ś1 K (except K2) Ñ1 V1 शूर (for वीर). — d) Ś1 °शुचिप्रभः; G2.3 °शशिप्रभः.

8 Ś1 K1 D2 S om. उवाच. K2 विप्र उ°; K3 ऋषिरु°. — a) T G M2.5 विश्वं (for शतं). K2 Ñ2.3 B (B3 marg.) D (except Da) T1 G5.6 शतसहस्रं; V1 सहस्रमब्दं; B3 सहस्रं त्रिंशं; T2 G1-4 M2.5 शतं सहस्रं (for सहस्रं विश्वं). Ñ2.3 B (B3 marg.) Dn G2 M5 तु (for च). Cd as in text. — b) K (except K1) Ñ V1 B D M2.5 °मक्षय्य°; Cd as in text. — c) T2 G3.4 °णशतं; G1 °णं तु तं. Ś1 K1 D5 त्वेवं; K0.2 Da त्वेव; Ñ1 चैव; T1 G2 चैतं; T2 G3.4 चैतत्. — d) Ñ2 B D नेदम् (D5 एतद्); Ñ3 V1 सत्यं. K0.3 Ñ1.2 V1 B (B1 marg.) D T1 M2.5

उत्कर्षति जलात्कश्चित्स्थलं पुरुषसत्तमः ॥ ९

तदा यूयं पुनः सर्वाः स्वरूपं प्रतिपत्स्यथ ।
अनृतं नोक्तपूर्वं मे हसतापि कदाचन ॥ १०

तानि सर्वाणि तीर्थानि इतः प्रभृति चैव ह ।
नारीतीर्थानि नाम्नेह ख्यातिं यास्यन्ति सर्वशः ।
पुण्यानि च भविष्यन्ति पावनानि मनीषिणाम् ॥ ११

वर्गोवाच ।

ततोऽभिवाद्य तं विप्रं कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
अचिन्तयामोपसृत्य तस्माद्देशात्सुदुःखिताः ॥ १२

क्व नु नाम वयं सर्वाः कालेनाल्पेन तं नरम् ।
समागच्छेम यो नस्तद्रूपमापादयेत्पुनः ॥ १३

ता वयं चिन्तयित्वैवं मुहूर्तादिव भारत ।
दृष्टवत्यो महाभागं देवर्षिमुत नारदम् ॥ १४

सर्वा हृष्टाः स्म तं दृष्ट्वा देवर्षिममितद्युतिम् ।
अभिवाद्य च तं पार्थ स्थिताः स्म व्यथिताननाः ॥ १५

स नोऽपृच्छद्दुःखमूलमुक्तवत्यो वयं च तत् ।
श्रुत्वा तच्च यथावृत्तमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १६

दक्षिणे सागरानूपे पञ्च तीर्थानि सन्ति वै ।
पुण्यानि रमणीयानि तानि गच्छत माचिरम् ॥ १७

तत्राशु पुरुषव्याघ्रः पाण्डवो वो धनंजयः ।
मोक्षयिष्यति शुद्धात्मा दुःखादस्मान्न संशयः ॥ १८

तस्य सर्वा वयं वीर श्रुत्वा वाक्यमिहागताः । C. 1. 7879 B. 1. 217. 19 K. 1. 237. 19

अक्षय्य°; Ñ3 नाक्षय्य°.

9 a) K0 ग्राहीभूत्वा; K3 ग्राहो भूत्वा; K4 ग्राहीभूता. — b) K0.1.4 Ñ1 B3.5 Da Dn1.n3 T1 गृह्णतीः; K3 गृह्णीतं; V1 B6 D1 गृह्णीतः; G2.3.6 M6-8 गृह्णंति. — c) V1 उद्धरिष्यति; D5 उत्कृष्यति; T G उत्तारयेत्; M उद्धरिष्येत्. K3 Ñ3 B (except B5) D (except D1.2.5) तस्मात्; G1 कश्चित्; G2.3.4 (before corr.).5 किंचित्. — d) K (except K3) D5 स्थले; M6-8 पदा.

10 a) G2.3.4 (before corr.).5.6 सर्वे; M6-8 स्वस्थाः. — b) Ś1 K3 Ñ V1 B Da2 Dn1 D2.4.5 M6.8 स्वं (for स्व-). — d) Ñ1 स्वैरेष्वपि; D5 सहसापि; G5.6 भवितापि. B6 कथंचन; T3 G2-4 न किंचन.

11 a) Ś1 K1.3 तत्र; K0.4 ततः (for तानि). T G transp. सर्वा° and तीर्था°. — b) K3 Ñ1.2 B (except B5) D M ततः (for इतः). K (except K3) D5 T G2.4.5 हि (for ह). — c) Ś1 K1 तानीह; K0.3.4 D5 ह्येतानि; D1 चैवेह; M8 यान्येह (for नाम्नेह). — d) V1 चैव ह (for सर्वशः). D1 नाम्ना ख्यातानि सर्व°. — f) Ś1 च सर्वशः; T1 विशेषतः (for मनी°).

12 Ś1 K1 वर्पोवाच (sic); K0.3.4 V1 वर्चोवाच; K2 नंदो°; B1.3 वर्दो°; T2 नंदा; G1 M8 वंदा; M6-8 विंदा; D5 T3 G2-6 M8 om. the ref. — a) D5 तीर्थानि (for तं विप्रं). — b) K3 Ñ2 Dn D5 S अपि (M6-8 अभि-) (for एव). — c) K4 चिंतयाना ह्युपक्रांताः; Ñ2.3 Dn1.n3 D4.5 आचिंत°; B1 आचिंतयामोपसृताः; B3 आचिंतयामास सृताः; B5 संचिंत्य स्नेहापसृताः; B3m M3.7 °यामाप°; B5 अचिंतयन्शापभृताः; T1 अचिंतयमपासृत्य; T3 G2-4 चिंतयंतो-पसृत्याथ; G1.5.6 M8 °यामावसृत्य.

13 b) K4 स्थिताः कालेन; M3.8 कालेनानेन. B1 (m as in text) जनं (for नरं). — c) Ñ3 V1 अभि° (for समा°). — d) K4 आदाय तत्; Da1 T1 M6-8 आसादयेत्; G5.6 आवापयेत्.

14 a) K1.3 B D1.2 चिंतयित्वेह; K4 N Da Dn D4 S °त्वैव. — b) Ś1 K0.1 D2.5 मुहूर्तम्. — c) Ś1 K1 दृष्ट°. K0 B3 D5 महात्मानं; D1.2 T3 G1.2.4 °भाग. — d) Ś1 K1 महर्षिमुत; K0.3.4 Da1 °र्षिसुत; K3 Ñ1 T3 G4 °र्षिमथ; D1.2 °र्षि तत्र.

15 a) K3 Ñ2.3 B D (except D5) संप्रहृष्टाः; Ñ1 ततो हृष्टाः. K2 सर्वाः (for दृष्ट्वा). — b) G6 अमरद्युतिं. — c) Ñ1 विप्रं (for पार्थ). K4 om. 15c-16a. — d) M6-8 स्थित्वा. K1 प्रव्यथि°; K3 Ñ V1 B D स्म व्रीडि°; K3 स व्यथी°; S व्रीडितचेतनाः (T1 G3 M8 °लोचनाः).

16 K4 om. 16abc (cf. v. l. 15). — a) Ñ1 G3 दुःखहेतुं. — b) K0 Ñ1.2 Dn D5 M6-8 तं; B6 Da2 T1 यत्. K3 °त्योथ तं वयं. — After 16ab, Ñ1 ins.:

2041* क्व गच्छामो वयं सर्वा यत्र लप्स्यामहे पुनः ।

— c) Ñ1 एतत् (for श्रुत्वा). K0 D5 स च; K3 Ñ2.3 B1.5 Dn D4 तत्र; Ñ1 श्रुत्वा; B3 तत्तु; B5 तं च; D2 तं तु (for तच्च). Ś1 K1 यथातथ्यं; K0 Ñ1 °तत्वं; V1 G1 तथा°.

17 Before 17, S (except M3.5) ins. नारदः. — a) Ñ1 K2.3 सागरोपांते; Ñ1 संगतानीह; D5 सागरद्वीपे. — b) Ñ1 यानि (for पञ्च). — d) V1 तत्र (for तानि). K4 G3 M गच्छथ.

18 a) Ś1 K0.3.4 D1.2.5 तत्रस्थाः; K1 Ñ1 तत्रस्थः; M5 तत्र वः. — b) K0 Ñ3 V1 B2.6 D (except Da2) पांडवेयो; K2 °वो वै; Ñ1.2 G1.2.5.6 M °वोय. — c) Ś1

C. 1. 7879
B. 1. 217. 19
K. 1. 237. 19

तदिदं सत्यमेवाद्य मोक्षिताहं त्वयानघ ॥ १९
एतास्तु मम वै सख्यश्चतस्रोऽन्या जले स्थिताः ।
कुरु कर्म शुभं वीर एताः सर्वा विमोक्षय ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ताः पाण्डवश्रेष्ठः सर्वा एव विशां पते ।
तस्माच्छापाददीनात्मा मोक्षयामास वीर्यवान् ॥ २१
उत्थाय च जलात्तस्मात्प्रतिलभ्य वपुः स्वकम् ।
तास्तदाप्सरसो राजन्नदृश्यन्त यथा पुरा ॥ २२
तीर्थानि शोधयित्वा तु तथानुज्ञाय ताः प्रभुः ।
चित्राङ्गदां पुनर्द्रष्टुं मणलूरपुरं ययौ ॥ २३
तस्यामजनयत्पुत्रं राजानं बभ्रुवाहनम् ।
तं दृष्ट्वा पाण्डवो राजन्गोकर्णमभितोऽगमत् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि नवाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०९ ॥

K1 Dn3 धर्मात्मा. — After 18, D4 (marg. *sec. m.*) S (except M8) ins.:

2042* इत्युक्त्वा नारदः सर्वांस्तत्रैवान्तरधीयत ।

19 M6.7 read 19^{ab} *twice*, once with the S reading and again with the N reading! — ^{a}) S (M6.7 first time) तस्मात्सर्वां (T1 सर्वांस्तस्माद्). — ^{b}) M6.7 (both second time).8 वाचम् (for वाक्यम्). K2 Ñ3 B1 Dn1.n2 D4 इतोगताः (for इहा°). S (M6.7 first time) निवसामा(T1 M6.8 °मो)त्र नित्यशः. — ^{c}) T2 G4.5 सर्वम् (for सत्यम्). T G3.4 अत्र (for अद्य).

20 ^{a}) K2.3 V1 D2 च (for तु). K2 Ñ2.3 B D (except D6) G3 ताः (for वै). Ś1 transp. वै and सख्यः. — ^{b}) K1 शतद्रोण्यां (for चतस्रोऽन्या); see below. K0.1.4 V1 जलं; S ह्रदे. K Ñ2.3 V1 B1m Da Dn1.n2 D4 श्रिताः (K3 -चराः) (for स्थिताः). Dn3 जलस्थिताः; D6 जलाश्रि°. Ś1 शतद्रोणाजलं श्रिताः. — ^{c}) S (except M6–8) एता अपि महाबाहो. — ^{d}) Ñ1.3 B3.5 शापाद्; D1.2 पापाद् (for सर्वा). Ś1 ताश्चाप्याशु विमो°; K0.1.3.4 एताश्चाप्याशु मोक्ष°; V1 एताः शापात्प्रमोचय; B6 एता अप्याशु मोचय; B6m Da एताः शापाद्विमोचय; D5 एता रम्याश्च मोचय; S मुनिशापाद्विमो° (M6–8 एताश्चैवापि मोचय). K2 Ñ2 B1 Dn D4 as in text.

21 Ś1 K1–3 D2 T G M6–8 om. उवाच; K0.4 V1 Da D5 M8 om. the ref. — ^{a}) S (except M6–8) तच्छ्रुत्वा (for ततस्ताः). G3 पांडवस्तत्र. — ^{b}) M6–8 °र्वा भरतसत्तम. — ^{c}) G2 transp. तस्मात् and शापात्. Ś1 °पाद्विनीतात्मा.

22 ^{a}) K1 V1 D1 G1 M (except M8) तु (for च). S (except M6–8) सर्वाः (for तस्मात्). — ^{b}) D2 ततः (for वपुः). K4 D1 स्वयं. S (except M6–8) transp. वपुः and स्वकं. — ^{c}) Ś1 K0.1.4 Ñ1 तास्ततः; K3 M6–8 तास्तथा; T1 तस्माद्. — ^{d}) S -पुरम्. B1 (m as in text) तत्रैवांतरधीयत.

23 ^{a}) S अथ (T2 G3.4 च) (for तु). — ^{b}) Ñ1 °ज्ञाप्य ताः. — ^{d}) Ś1 मणियूर°; K0–2.4 Ñ1 V1 B6 Da D1.5 मणिपूर°; K3 Ñ3 B1.3.5 मणपूर°; Ñ2 Dn D4 मणिपूरं पुनर्; T1 G1.3.6 मणलूरु°.

24 ^{c}) K2 Da Dn1.n3 D1.4 तां (for तं). — After 24^{c}, Ñ2 D4 (marg. *sec. m.*) S ins. a passage given in App. I (No. 112). *N. B.* This passage, though included in all other printed edns., is missing even in Dn MSS.; cf. v. l. 1. 96. 6 (998*)! — ^{d}) Ś1 K3 °भितो गतः; V1 °र्णाभिमुखो ययौ; D1.2 G2 °भितो ययौ. — After 24, almost all edns. ins. the following stanza, which is not found in any MS. hitherto collated except Ñ2:

2043* आद्यं पशुपतेः स्थानं दर्शनादेव मुक्तिदम् ।
यत्र पापोऽपि मनुजः प्राप्नोत्यभयदं पदम् ।

— illuminating for the growth of the epic corpus!

Colophon om. in B6. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K Ñ3 B (B5 om.) Da Dn1.n2 D1.2.4 M8.6 अर्जुनतीर्थयात्रा (B5 °वनवास); T1 संभव. — *Adhy. name:* Ś1 K1 M8.6 बभ्रुवाहनजन्म (M8.6 °नोत्पत्तिः); K0.4 अप्सरसां शापमोक्षः; D5 चित्रांगदाप्राप्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 216; D4m 226; D5 167; T1 222; T2 G1.4 177; G2 174; G3 178; G5.6 M 176. — *S'loka no.:* Dn 24; M8 35. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 7873.

210

1 Ś1 K (except K0) S om. उवाच (G5 om. the ref.). — ^{a}) K2 °पराण्येव; Ñ3 V1 °पराण्यथ; D5 °पराण्यपि; M8 (*inf. lin.* as in text).5–8 °परांतानि. K3.4 तीर्थेषु. — Ś1 K1 (hapl.) om. 1^{c}–2^{b}. — ^{c}) B1 G5.6 च (for

२१०

वैशंपायन उवाच ।

सोऽपरान्तेषु तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।
सर्वाण्येवानुपूर्व्येण जगामामितविक्रमः ॥ १
समुद्रे पश्चिमे यानि तीर्थान्यायतनानि च ।
तानि सर्वाणि गत्वा स प्रभासमुपजग्मिवान् ॥ २
प्रभासदेशं संप्राप्तं बीभत्सुमपराजितम् ।
तीर्थान्यनुचरन्तं च शुश्राव मधुसूदनः ॥ ३
ततोऽभ्यगच्छत्कौन्तेयमज्ञातो नाम माधवः ।
ददृशाते तदान्योन्यं प्रभासे कृष्णपाण्डवौ ॥ ४
तावन्योन्यं समाश्लिष्य पृष्ट्वा च कुशलं वने ।
आस्तां प्रियसखायौ तौ नरनारायणावृषी ॥ ५
ततोऽर्जुनं वासुदेवस्तां चर्यां पर्यपृच्छत ।
किमर्थं पाण्डवेमानि तीर्थान्यनुचरस्युत ॥ ६
ततोऽर्जुनो यथावृत्तं सर्वमाख्यातवांस्तदा ।
श्रुत्वोवाच च वार्ष्णेय एवमेतदिति प्रभुः ॥ ७
तौ विहृत्य यथाकामं प्रभासे कृष्णपाण्डवौ ।
महीधरं रैवतकं वासायैवाभिजग्मतुः ॥ ८
पूर्वमेव तु कृष्णस्य वचनात्तं महीधरं ।
पुरुषाः समलंचक्रुरुपजह्रुश्च भोजनम् ॥ ९
प्रतिगृह्यार्जुनः सर्वमुपभुज्य च पाण्डवः ।
सहैव वासुदेवेन दृष्टवान्नटनर्तकान् ॥ १०
अभ्यनुज्ञाप्य तान्सर्वानर्चयित्वा च पाण्डवः ।
सत्कृतं शयनं दिव्यमभ्यगच्छन्महाद्युतिः ॥ ११
तीर्थानां दर्शनं चैव पर्वतानां च भारत ।

C. 1. 7806
B. 1. 215. 12
K. 1. 228. 31

पूर्व). Some MSS. °पूर्वेण.

2 Ś1 K1 om. 2^{ab} (cf. v. l. 1). — ^{ab}) V1 °द्रे यानि तीर्थानि पश्चिमे भरतर्षभः. — ^{c}) S transp. सर्वाणि and गत्वा स. — After 2, D4 (marg. *sec. m.*) S ins. a passage given in App. I (No. 113).

3 ^{a}) Ś1 K1 °देशे. T G (except G1) प्रभासं समनुप्राप्तं. — ^{c}) K3 तं; M6-8 तु (for च). Ñ2.3 B (except B6) Dn D4 सुपुण्यं रमणीयं च. — After 3, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

2044* चारणानां तु वचनादेकाकी स जनार्दनः ।

4 ^{a}) M (except M8) तत्राप्यगच्छ°. — ^{b}) K1 नृप (for नाम). K4 Ñ V1 B D सखायं तत्र; Cd अज्ञातो नाम (as in text).

5 Ś1 K1 om. 5; G1 (hapl.) om. 5^{c}–8^{b}. — ^{b}) K0.2.3 Ñ1 G3 (after corr.) जने; Da1 मुने; T1 G2.5.6 M पथि; T3 G3 (befor corr.) जले (for वने). — ^{c}) V1 रमेतां (for आस्तां). — ^{d}) K4 Ñ1 V1 उभौ (for ऋषी).

6 G1 om. 6 (cf. v. l. 5). — ^{b}) G5.6 तं च पार्थो ह्यपृच्छ°; M तत्कार्यं पर्य°. — G5.6 om. 6^{cd}. — ^{c}) K2.3 Ñ2.3 B D (except Dn3 D1.2) एतानि (for इमानि). T1 °र्थं पार्थ सर्वाणि; T3 G3.4 °र्थं पावनानीति. — ^{d}) Ś1 K1.2 तीर्थान्युपच(K2 °स)र°; K3 °न्यनुसर°; D5 °न्यनुसरांसि च.

7 G1 om. 7 (cf. v. l. 5). — Before 7, T1 M8 ins. वैशं°. — ^{a}) Ś1 K (except K3) Ñ1 B6 Da D1 तस्य (for ततो). — ^{c}) V1 S (G1 om.) transp. उवाच and च. Ñ1 वाचं (for उवाच). Ś1 K Ñ1 स (for च). — ^{d}) S (G1 om.) त्वेवमे° प्रभो.

8 G1 om. 8^{ab} (cf. v. l. 5). — ^{b}) T1 समेतौ (for प्रभासे). Ś1 °पार्थिवौ. — ^{d}) Ś1 K2 M6-8 उप°; K1 अप° (for अभि°).

9 ^{b}) G1 M2.5 तु (for तं). — ^{c}) K3 Ñ1.3 V1 B D (except D4.5) समंतात्; B1m पुरस्तात्. K3.4 Ñ2.3 B D (except D5) मंडयांचक्रुः; T3 G3.4 तमलं°. — ^{d}) Ś1 K0.1.4 सर्वकामसमृद्धिभिः.

10 K3 (hapl.) om. 10^{c}–11^{b}.

11 K3 om. 11^{ab} (cf. v. l. 10). — ^{a}) N V1 B D (except D5) °ज्ञाय तान्; S (except M6-8) °ज्ञातवान्. — ^{b}) M6-8 तु (for च). — ^{c}) Da D1.2 transp. सत्कृतं and शयनं. — ^{d}) K0.3.4 Ñ1 D5 T G3-6 M सहाच्युतः; K3 G1.2 सहार्जुनः; Ñ2.3 Dn D4 महामतिः; B (except B6) समद्युतिः. — After 11, N (except K0.1 Ñ1) ins.:

2045* ततस्तत्र महाबाहुः शयानः शयने शुभे ।

12 T G M6 om. 12. — ^{a}) Ñ3 B Da1 Dn D4 नदीनां (for तीर्थानां). N2.3 B D (except D1.2.5) पल्वलानां च (for दर्शनं चैव). — ^{b}) K2.3 Ñ3 Dn D4 तथैव च; Ñ3 B Da D5 च दर्शनं (for च भा°). — ^{d}) Ś1

C. 1. 7806
B. 1. 218. 12
K. 1. 238. 12

आपगानां वनानां च कथयामास सात्वते ॥ १२
स कथाः कथयन्नेव निद्रया जनमेजय ।
कौन्तेयोऽपहृतस्तस्मिञ्शयने स्वर्गसंमिते ॥ १३
मधुरेण स गीतेन वीणाशब्देन चानघ ।
प्रबोध्यमानो बुबुधे स्तुतिभिर्मङ्गलैस्तथा ॥ १४
स कृत्वावश्यकार्याणि वार्ष्णेयेनाभिनन्दितः ।
रथेन काञ्चनाङ्गेन द्वारकामभिजग्मिवान् ॥ १५
अलंकृता द्वारका तु बभूव जनमेजय ।
कुन्तीसुतस्य पूजार्थमपि निष्कुटकेष्वपि ॥ १६
दिदृक्षवश्च कौन्तेयं द्वारकावासिनो जनाः ।
नरेन्द्रमार्गमाजग्मुस्तूर्णं शतसहस्रशः ॥ १७
अवलोकेषु नारीणां सहस्राणि शतानि च ।
भोजवृष्ण्यन्धकानां च समवायो महानभूत् ॥ १८
स तथा सत्कृतः सर्वैर्भोजवृष्ण्यन्धकात्मजैः ।
अभिवाद्याभिवाद्यांश्च सर्वैश्च प्रतिनन्दितः ॥ १९
कुमारैः सर्वशो वीरः सत्कारेणाभिवादितः ।
समानवयसः सर्वानाश्लिष्य स पुनः पुनः ॥ २०
कृष्णस्य भवने रम्ये रत्नभोज्यसमावृते ।
उवास सह कृष्णेन बहुलास्तत्र शर्वरीः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१० ॥ समाप्तमर्जुनवनवासपर्व ॥

K$_1$ सास्वतः; M (except M$_5$) तस्वतः.

13 ^{a}) Ś$_1$ K$_{0.1.4}$ D$_5$ स तथा; K$_{2.3}$ Ñ$_{2.3}$ B Da Dn D$_{1.2.4}$ एवं स; G$_1$ कथां स; M$_{6-8}$ स कथं. — ^{c}) Ñ$_{2.3}$ B$_3$ Da$_1$ Dn D$_{4.5}$ °योपि ह°; B$_5$ कुंतीपुत्रो ह°. — ^{d}) K$_{2.3}$ Ñ V$_1$ B D °संनिभे; T G (except G$_1$) सत्यविक्रमः.

14 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ M$_{6-8}$ च; K$_{2.3}$ Ñ$_{2.3}$ B D (except D$_{1.3}$) एव; M$_5$ सु- (for स). — ^{b}) T G (except G$_1$) वाद्यशब्देन. Ś$_1$ Da M$_{6-8}$ भारत; K$_1$ वानघ; Ñ$_3$ Dn D$_{2.4}$ चैव ह. — ^{cd}) M$_{6-8}$ transp. बुबुधे and स्तुतिभिर्.

15 ^{a}) M$_5$ कृत्वा च (for स कृत्वा). Ś$_1$ K$_{0.3}$ B$_3$ D$_5$ °कर्माणि. — ^{b}) Ś$_1$ °वंदितः. — After 15^{ab}, S ins.:
2046* वार्ष्णेयं समनुज्ञाय ततो वासमरोचयत् ।
तथेत्युक्त्वा वासुदेवो भोजनं वै शशास ह ।
यतिरूपधरं पार्थं विसृज्य सहसा हरिः ।
[(L. 1) M$_{6-8}$ °ज्ञाप्य.]
— ^{d}) Here and below Ś$_1$ द्वारिका (for द्वार°).

16 S (except M$_{6-8}$) om. 16^{cd}. — ^{c}) K$_{2.3}$ Ñ$_{2.3}$ V$_1$ B D (except D$_1$) M$_{6-8}$ कुंतीसुतस्य. — ^{d}) K$_{0.4}$ D$_1$ अभि-; Ñ$_1$ अय; M$_{6-8}$ इह (for the first अपि). K$_0$ M$_{7.8}$ निष्कंट°.

17 ^{a}) Ñ$_3$ B$_6$ D दिदृक्षंतश्च. S गोविंद. — ^{d}) Ñ$_1$ स्तुवंतश्च सह°. — After 17, T G (except G$_{1.3}$) ins.:
2047* क्षणार्धमपि वार्ष्णेया गोविन्दविरहाक्षमाः ।
कौतूहलसमाविष्टा भृशमुत्प्रेक्ष्य संस्थिताः ।
[(L. 1) T$_1$ G$_{5.6}$ °क्षताः.]

18 ^{a}) Ś$_1$ K (except K$_3$) Ñ$_1$ D$_5$ अथावलोके (for अव°). — ^{b}) V$_1$ तस्मिंस्तु शतशस्तथा. — ^{d}) V$_1$ °योसवन्महान्.

19 ^{a}) K$_1$ सत्कृतः (for स तथा). M$_{3.5}$ transp. स and तथा. — ^{b}) Ś$_1$ K Ñ$_1$ D$_{1.2.5}$ °कादिभिः. — ^{c}) G$_1$ °द्याभिवाद्यार्हान्.

20 Ś$_1$ om. 20; G$_1$ (? hapl.) om. 20^{ab}. — ^{a}) V$_1$ सत्कृतो; T$_3$ G$_{3-6}$ सर्वतो. — ^{b}) K$_0$ D$_5$ °वंदितः; K$_{1-4}$ V$_1$ B$_5$ °पूजितः; Ñ$_{2.3}$ B$_{1.3.6}$ Dn °चोदितः; M$_3$(*inf. lin.* as in text)$_{.5}$ °नंदितः. — ^{d}) K$_4$ आभाष्य. K$_1$ D$_1$ S (except T$_1$) च (for स).

21 ^{b}) Ñ$_1$ वृष्णिभोजस°. — For 21, S subst.:
2048* कृष्णः स्वभवनं रम्यं प्रविवेश महाद्युतिः ।
प्रवासादागतं सर्वा देव्यः कृष्णमपूजयन् ।
[(L. 1) M$_{3.5}$ दिव्यं (for रम्यं). G$_1$ M$_{3.5}$ महाबलः. — (L. 2) T$_3$ G$_{2-4}$ प्रभासाद्.]

Colophon. *Major parvan:* T$_3$ G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* K Ñ$_3$ B Da Dn$_{1}$, n$_3$ D$_{1.2.4}$ M$_3$ अर्जुन(B$_6$ om.)तीर्थयात्रा (B$_5$ °वनवास); T$_1$ संभव; to it K$_{0.4}$ add समाप्त. — *Adhy. name:* Ś$_1$ K$_1$ रैवतकगिरिम(Ś$_1$ °स)हः; K$_{0.3.4}$ D$_5$ द्वारका(K$_3$ °काभि)गमनं; M$_5$ वासुदेवागमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn$_3$ 217; D$_4$ m 227; D$_5$ 168; T$_1$ 223; T$_3$ G$_{1.4}$ 178; G$_2$ 175; G$_3$ 179; G$_{5.6}$ M 177. — *S'loka no.:* Dn 21; M$_3$ 40. — *Aggregate s'loka no.:* Dn$_3$ 7894.

211

1 Ś$_1$ K (except K$_0$) S om. उवाच. — In Ś$_1$ the portion of the text from कतिपया° (in ^{a}) up to

२११

वैशंपायन उवाच ।

ततः कतिपयाहस्य तस्मिन्रैवतके गिरौ ।
वृष्ण्यन्धकानामभवत्सुमहानुत्सवो नृप ॥ १
तत्र दानं ददुर्वीरा ब्राह्मणानां सहस्रशः ।
भोजवृष्ण्यन्धकाश्चैव महे तस्य गिरेस्तदा ॥ २
प्रासादै रत्नचित्रैश्च गिरेस्तस्य समन्ततः ।
स देशः शोभितो राजन्दीपवृक्षैश्च सर्वशः ॥ ३
वादित्राणि च तत्र स्म वादकाः समवादयन् ।
ननृतुर्नर्तकाश्चैव जगुर्गानानि गायनाः ॥ ४
अलंकृताः कुमाराश्च वृष्णीनां सुमहौजसः ।
यानैर्हाटकचित्राङ्गैश्चञ्चूर्यन्ते स्म सर्वशः ॥ ५
पौराश्च पादचारेण यानैरुच्चावचैस्तथा ।
सदाराः सानुयात्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ६
ततो हलधरः क्षीबो रेवतीसहितः प्रभुः ।
अनुगम्यमानो गन्धर्वैरचरत्तत्र भारत ॥ ७
तथैव राजा वृष्णीनामुग्रसेनः प्रतापवान् ।
उपगीयमानो गन्धर्वैः स्त्रीसहस्रसहायवान् ॥ ८
रौक्मिणेयश्च साम्बश्च क्षीबौ समरदुर्मदौ ।
दिव्यमाल्याम्बरधरौ विजह्रातेऽमराविव ॥ ९
अक्रूरः सारणश्चैव गदो भानुर्विडूरथः ।
निशठश्चारुदेष्णश्च पृथुर्विपृथुरेव च ॥ १०
सत्यकः सात्यकिश्चैव भङ्गकारसहाचरौ । C. 1. 7916 B. 1. 219. 17 K. 1. 230. 11

°मभवत् (in ^{c}) is lost on a broken part. — ^{a}) T1 G1.2 M °पयाहस्सु. — ^{b}) S तत्र रैव°. — ^{d}) K2.3 Ñ2 B D (except D5) उत्सवो नृपसत्तम.

2 Ś1 missing for 2^{bc}. — ^{b}) K (except K2) Ñ V1 Dn D5 ब्राह्मणेभ्यः. — ^{d}) K3m.4 V1 Dn1 D5 महेंद्रस्य; K8 महांतश्च; T1 महत्यस्मिन्; T3 G1.4 (after corr.) M8 महे तस्मिन्; G2.3.4 (before corr.).5.6 M5–8 मखे तस्मिन्. Ñ3 गिरस्तथा; S गिरौ तथा (G1.2 M6–8 °दा). Cd cites महः.

3 ^{a}) Ś1 K0.1.4 Ñ1 पादपै (for प्रासादै). — Ś1 missing from च (in ^{a}) up to दीप (in ^{d}). K1 S (except M6–8) तु (for च). — ^{b}) K0.3 Ñ3 V1 तत्र (for तस्य). K4 समीपतः. — G1 om. 3^{cd}. — ^{c}) K1 °शः पूजितो. — ^{d}) K2 फल°; Ñ2 B (except B5) D कल्प°; Ñ3 V1 नदी°; Cd Arjp दीप° (as in text). Ś1 K4 च सर्वतः; K0.3 S (G1 om.) च शोभितः (M3.5 समंततः).

4 V1 (hapl.) om. 4–5. Ś1 missing from स्म (in ^{a}) up to जगुर्गा- (in ^{d}). — ^{a}) K3 Ñ B D तत्रान्ये (Ñ3 तान्येव); T3 G2–4 तत्र स्युर्. — ^{b}) K0 चाथ वादयन्. — M6–8 om. 4^{c}–5^{d}. — ^{c}) K0.4 D1.5 चापि (for चैव). — ^{d}) K3 Ñ2 B Da Dn1.n2 D4 गेयानि; K4 सामानि; Ñ3 तत्रैव; Dn3 D1.2 S (M6–8 om.) गीतानि. Ñ3 Dn3 D1.2 S (M6–8 om.) गायकाः.

5 V1 M6–8 om. 5 (cf. v. l. 4). — Ś1 missing from श्च (in ^{a}) up to चञ्चूर्यन्ते (in ^{d}). — ^{b}) K2 Ñ2.3 B3.6 D T3 G2–4 M3 (*inf. lin.* as in text) सुमहौजसां. — Ñ1 om. 5^{c}–6^{d}. — ^{c}) K1 कांचन° (? gloss); K2 Ñ2.3 V1 B D (except D5) हाटकचित्रैश्च. — ^{d}) K3 B1.3 च (for स्म). M3.5 भारत (for सर्व°).

6 Ñ1 om. 6 (cf. v. l. 5); M3 (? hapl.) om. 6–7.

7 M3 om. 7 (cf. v. l. 6). — ^{a}) Ś1 K (except K3) D5 हलायुधः. — ^{b}) Ś1 K1 रेवत्या. — ^{c}) Hypermetric! cf. 8^{c}. Ś1 K D5 अनुगीय° (K3m as in text); T3 G4 अभिगम्य°; G3 अभेय°. T G M5 बहुभिर्. — K1 D1 (hapl.) om. 7^{d}–8^{c}.

8 K1 D1 om. 8^{abc} (cf. v. l. 7). — ^{c}) Hypermetric! K2 प्रगीय°; K3 Ñ Dn D2.4.5 अनुगीय°; V1 B1.3 Da अनुगम्य° (cf. 7^{c}); B6 अनुगीतः स.

9 ^{a}) K3(m as in text).4 G2 M3 रौहिणे°; Cd as in text. Some MSS. शांबश्च. — ^{b}) K3 D2.4 S (except M3) समर(M6–8 परम)दुर्जयौ. — ^{c}) Ś1 K1.2.4 Da1 D5 °माल्यांबर°.

10 ^{b}) K2.3 Ñ B D (except D5) गदो बभ्रुर्. N (except Dn1) T1 G1.2.5.6 विदू(Ś1 °भू)रथः; cf. 1. 90. 42. — ^{c}) Ś1 निषद°; K1 °शढ°; K2 °सित°; K3 °षध°; T3 G4 निःशठ°; G2.3 निःशंक°.

11 ^{b}) K0.4 D5 भृंगकार-; K2.3 भद्रकार-; T1 G1 भंगाकार-. K0.2.3 Da -सहाचरौ; K4 -महाबलः; Ñ1

C. 1. 7916 B. 1. 219. 11 K. 1. 229. 11 हार्दिक्यः कृतवर्मा च ये चान्ये नानुकीर्तिताः ॥ ११
एते परिवृताः स्त्रीभिर्गन्धर्वैश्च पृथक्पृथक् ।
तमुत्सवं रैवतके शोभयांचक्रिरे तदा ॥ १२
तदा कोलाहले तस्मिन्वर्तमाने महाशुभे ।
वासुदेवश्च पार्थश्च सहितौ परिजग्मतुः ॥ १३
तत्र चङ्क्रम्यमाणौ तौ वसुदेवसुतां शुभाम् ।
अलंकृतां सखीमध्ये भद्रां ददृशतुस्तदा ॥ १४
दृष्ट्वैव तामर्जुनस्य कन्दर्पः समजायत ।
तं तथैकाग्रमनसं कृष्णः पार्थमलक्षयत् ॥ १५
अथाब्रवीत्पुष्कराक्षः प्रहसन्निव भारत ।
वनेचरस्य किमिदं कामेनालोड्यते मनः ॥ १६
ममैषा भगिनी पार्थ सारणस्य सहोदरा ।
यदि ते वर्तते बुद्धिर्वक्ष्यामि पितरं स्वयम् ॥ १७

अर्जुन उवाच ।

दुहिता वसुदेवस्य वासुदेवस्य च स्वसा ।
रूपेण चैव संपन्ना कमिवैषा न मोहयेत् ॥ १८
कृतमेव तु कल्याणं सर्वं मम भवेद्ध्रुवम् ।
यदि स्यान्मम वार्ष्णेयी महिषीयं स्वसा तव ॥ १९
प्राप्तौ तु क उपायः स्यात्तद्ब्रवीहि जनार्दन ।
आस्थास्यामि तथा सर्वं यदि शक्यं नरेण तत् ॥२०

वासुदेव उवाच ।

स्वयंवरः क्षत्रियाणां विवाहः पुरुषर्षभ ।
स च संशयितः पार्थ स्वभावस्यानिमित्ततः ॥ २१
प्रसह्य हरणं चापि क्षत्रियाणां प्रशस्यते ।
विवाहहेतोः शूराणामिति धर्मविदो विदुः ॥ २२
स त्वमर्जुन कल्याणीं प्रसह्य भगिनीं मम ।

-महाबलौ; Ñ3 B Dn D4 -महारवौ; D1.2 -महोदरौ; M5 -सखेचरौ; M6-8 -सहायकौ. — ^{d}) K2.3 Ñ2.3 V1 B D (except D5) °क्य उद्धवश्चैव.

12 After 12, S ins.:

2049* वासुदेवो ययौ तत्र सह स्त्रीभिर्गुणान्वितः ।
दत्त्वा दानं द्विजातिभ्यः परिव्राजमपश्यत ।

13 ^{a}) Ś1 K0.1.4 D5 ततः; K2 B1.3.5 चित्रे; K3 तत्र; N1 D1.2 तथा; Da1 Dn D4 चित्र-. Ñ3 Dn D4 S (except M3.5) कौतूहले. — ^{b}) K2m.3 Ñ V1 B D (except D5) महाद्भुते; K4 महे शुभे; S महोत्सवे.

14 ^{a}) Ś1 K0.1 ततः (for तत्र). Ñ1.2 B (except B1) Dn D2.4 G1 M3.5 चंक्रम°; D5 चंक्रममाणानां. — ^{c}) K0.3.4 N1 V1 S (except G1 M6.7) स्वलंकृतां. — ^{d}) K3 V1 B6 Dn1.n3 T G (except G5.6) M5 सुभद्रां ददृशुस्तदा; D1.2.4 सुभद्रां ददृशेर्जुनः.

15 ^{a}) G3 दृष्ट्वैतामर्जुनस्यास्य. — ^{c}) K0 D5 S त्व(T3 G2-4 चा)नेकाग्र°; K2-4 B3.6 D1.2.4 (after corr.) तदेकाग्र°; Ñ3 B1.5 Da Dn D4 (before corr.) तदैकाग्र°; Cd अनेकाग्र°.

16 ^{a}) Ñ3 B3.6 D (except Da D5) अब्रवीत्पुरुषव्याघ्रः; S अब्रवीत्पुंडरीकाक्षः.

17 ^{a}) M6-8 ममैव. — ^{b}) T G सहोदरी. — After 17^{ab}, K2-4 Ñ2.3 V1 B D ins.:

2050* सुभद्रा नाम भद्रं ते पितुर्मे दयिता सुता ।

— ^{d}) B6 D1.2 °रं स्वकं. — After 17, M6-8 (which om. the ref. before 18) ins.:

2051* अब्रवीत्पुण्डरीकाक्षं प्रहसन्निव भारत ।

(cf. 16^{ab} and v. l.).

18 Ś1 K1 S om. उवाच (M6-8 om. the ref.). — ^{b}) Ś1 K4 Ñ1 एव च; Ñ2 B1 Da1 Dn चैषा (for चैव). G2 रूपयौवनसंपन्ना. — ^{d}) B (except B1) Dn1 (by corr.) कमेवैषा; G1 कथं चैषा. K0 D5 न लोभयेत्; G4 (before corr.) मनो हरेत्.

19 ^{b}) K3 स्वयमेव भ°. N1 स्वयं (for ध्रुवम्). — T3 G2-4 ins. after 19^{ab}: G5.6, after 19:

2052* देववृन्दः सदा त्वां तु स्मृत्वा विजयतेऽसुरान् ।
तव संदर्शनात्स्वामिन्नप्राप्यं न हि तत्किमु ।

— ^{c}) G (except G1.4) वार्ष्णेय.

20 ^{a}) Ś1 K0.1.4 B5 प्राप्तौ च; G1 प्राप्तुं तां. T1 तत्प्राप्तौ क उपायं मां. — ^{b}) Ś1 K0.1 तत्प्रब्रूहि; K2.3 Ñ3 V1 B5.6 D S (except M6-8) तं ब्र°; K4 तद्ब्रूहि त्वं. — ^{c}) K2 Ñ V1 B D M6-8 तदा; K4 G1 M5 यथा; T3 G4 इति तत्. — ^{d}) K2 कर्तव्यं मानुषेण तत्; D5 यदि शक्यं जनार्दन.

21 Ś1 K1 S om. उवाच. — ^{b}) K4 क्षत्रियर्षभ; M6-8 पुरुषोत्तम. — ^{c}) B5 M3 स तु. Ś1 K1 संगमितः पार्थ; D5 संशयितार्थश्च. Cd cites संशयितः (as in text). — ^{d}) K2 विवाहस्यानि°; S (except G1.5 M3.5) स्वभाव[:]स्यानि°.

22 ^{b}) K1 विशिष्यते; G3 विशां पते. — ^{c}) Ñ2.3 M3 विवाहहेतुः. S कन्यानां. — ^{d}) T3 G2-4 वेदविदो.

इह स्वयंवरे ह्यस्याः को वै वेद चिकीर्षितम् ॥ २३

वैशंपायन उवाच ।

ततोऽर्जुनश्च कृष्णश्च विनिश्चित्येतिकृत्यताम् ।
शीघ्रगान्पुरुषान्राजन्प्रेषयामासतुस्तदा ॥ २४

धर्मराजाय तत्सर्वमिन्द्रप्रस्थगताय वै ।
श्रुत्वैव च महाबाहुरनुजज्ञे स पाण्डवः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २११ ॥

२१२

वैशंपायन उवाच ।

ततः संवादिते तस्मिन्ननुज्ञातो धनंजयः ।
गतां रैवतके कन्यां विदित्वा जनमेजय ॥ १

वासुदेवाभ्यनुज्ञातः कथयित्वेतिकृत्यताम् ।
कृष्णस्य मतमाज्ञाय प्रययौ भरतर्षभः ॥ २

रथेन काञ्चनाङ्गेन कल्पितेन यथाविधि ।
सैन्यसुग्रीवयुक्तेन किङ्किणीजालमालिना ॥ ३

सर्वशस्त्रोपपन्नेन जीमूतरवनादिना ।
ज्वलिताग्निप्रकाशेन द्विषतां हर्षघातिना ॥ ४

संनद्धः कवची खड्गी बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ।

C. 1. 7935
B. 1. 220. 5
K. 1. 244. 35

---

23 ^{a}) Ś1 K0.1.4 Ñ1 अतः प्रचिंत्य क°. — After 23^{ab}, T3 G (except G1) ins.:

2053* यतिरूपधरस्त्वं तु यदा कालविपाकता ।

— ^{c}) Da तस्याः; S चा(G3 वा)स्याः. — ^{d}) K0 D5 कस्ते वेद; D1 को वेद वै (by transp.).

24 Before 24, only Dn3 ins. वैशं° उ° (as in text), and G1.2 M6-8 वैशं°; the rest om. the ref. — ^{a}) Ś1 K1 विनिश्चित्य विहस्य च (Ś1 तां). — ^{c}) K3 Ñ2.3 B D अन्यान् (for राजन्).

25 ^{b}) K0.3.4 °प्रस्थ(K4 °स्थे)स्थिताय वै; T1 °प्रस्थनिवासिने. — ^{c}) T1 G1 M महाबुद्धिर्. — ^{d}) K1 च पांडवः; T1 समात्मकः; T2 G2-4 समाहितः; G1 समावृतः; G5.6 M (except M5) समावृकः. — After 25, S ins.:

2054* भीमसेनस्तु तच्छ्रुत्वा कृतकृत्यं स मन्यते ।
इत्येवं मनुजैः सार्धमुक्त्वा प्रीतिमुपेयिवान् ।

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K Ñ3 B2.3.6 Da Dn1.n3 D1.2.4.5 M3.5 सुभद्राहरण (K3 अर्जुनतीर्थयात्रा and सुभद्राहरण); B1 अर्जुनतीर्थयात्रा. — *Adhy. name:* K0.4 वासुदेवार्जुन(K4 °नयोर्)मंत्रः; K1 वासुदेवमंत्रः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 213; Dn3 218; D1m 228; D5 169; T1 224; T2 G1.4 179; G3 176; G3 180; G5.6 M 178. — *S'loka no.:* Dn M3 25. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 7919.

212

☞ The sequence of st. 1-8 in S (which om. 5^{cd}, 7^{c}-8^{b}) is: 1^{ab}, 2, 6, 7^{ab}, 1^{cd} (followed by passage No. 114 given in App. I, see below), 3-5^{ab}, 8^{cd}.

1 K1.2.4 D2 S om. उवाच; K3 om. the ref. Ś1 om. up to संवादि- (in ^{a}). — ^{a}) K0.2.4 संनिश्रिते; K1 Ñ1 संचारिते; Ñ3 V1 B3.6 ससु°; B1.3m संव°; Da संमु°. S चारैः संचारिते त°; Arjp (?) संचारिणा तु तच्छ्रुत्वा. Cd cites संचारिणा (=वार्ताहरेण). — T3 G2.4 om. 1^{cd}. — ^{c}) S (T3 G2.4 om.) रैवतकात्. — ^{d}) K2 विनिश्चित्य शुभाननां; S (T3 G2.4 om.) प्रविष्टां द्वारकां प्रति. — A passage given in App. I (No. 114) is ins. in S after 1^{cd} (in T3 G2.4, which om. 1^{cd}, after 7^{ab}); in D5, suppl. fol. *sec. m.*, after 2^{ab}.

2 For the sequence of S cf. v. l. 1. — ^{a}) K3 ततोर्जुनोभ्य°. After 2^{ab}, D5 ins. a passage given in App. I (No. 114); cf. v. l. 1. — ^{c}) Ñ3 Dn D2.4.5 आदाय; S आस्थाय. — ^{d}) K4 पुरुष°; Some MSS. °र्षभ.

— After 2, S ins.:

2055* वृष्णैः सहोत्सवैरेवं वृष्णयोऽप्यगमन्पुरीम् ।
[M वृत्तोत्सवे रैवतके (for the prior half).]

3 For sequence of S cf. v. l. 1; G3 om. 3-5^{ab}. — ^{b}) Ś1 K0-3 S (G3 om.) सैन्य- (as in text); B3.6 सैन्य-; the rest शैब्य-.

4 G3 om. 4 (cf. v. l. 3). — ^{b}) K0 Ñ1 V1 D2.5 T2 G2-6 -वर-; K3 -रथ-; D1 इव (for -रव-). — ^{c}) T3 G1 ज्वलितार्क°. — ^{d}) T2 G4 °नाशिना.

5 G3 om. 5^{ab} (cf. v. l. 3). K3 reads 5^{abc} in marg. — After 5^{ab}, S (except G3) ins.:

2056* युक्तः सेनानुयात्रेण रथमारोप्य माधवीम् ।

C. 1. 7933
B. 1. 220. 5

मृगयाव्यपदेशेन यौगपद्येन भारत ॥ ५
सुभद्रा त्वथ शैलेन्द्रमभ्यर्च्य सह रैवतम् ।
दैवतानि च सर्वाणि ब्राह्मणान्स्वस्ति वाच्य च ॥ ६
प्रदक्षिणं गिरिं कृत्वा प्रययौ द्वारकां प्रति ।
तामभिद्रुत्य कौन्तेयः प्रसह्यारोपयद्रथम् ॥ ७
ततः स पुरुषव्याघ्रस्तामादाय शुचिस्मिताम् ।
रथेनाकाशगेनैव प्रययौ स्वपुरं प्रति ॥ ८
ह्रियमाणां तु तां दृष्ट्वा सुभद्रां सैनिको जनः ।
विक्रोशन्प्राद्रवत्सर्वो द्वारकामभितः पुरीम् ॥ ९
ते समासाद्य सहिताः सुधर्मामभितः सभाम् ।
सभापालस्य तत्सर्वमाचख्युः पार्थविक्रमम् ॥ १०
तेषां श्रुत्वा सभापालो भेरीं सांनाहिकीं ततः ।
समाजघ्ने महाघोषां जाम्बूनदपरिष्कृताम् ॥ ११
क्षुब्धास्तेनाथ शब्देन भोजवृष्ण्यन्धकास्तदा ।
अन्नपानमपास्याथ समापेतुः सभां ततः ॥ १२
ततो जाम्बूनदाङ्गानि स्पर्ध्यास्तरणवन्ति च ।
मणिविद्रुमचित्राणि ज्वलिताग्निप्रभाणि च ॥ १३
भेजिरे पुरुषव्याघ्रा वृष्ण्यन्धकमहारथाः ।
सिंहासनानि शतशो धिष्ण्यानीव हुताशनाः ॥ १४
तेषां समुपविष्टानां देवानामिव संनये ।
आचख्यौ चेष्टितं जिष्णोः सभापालः सहानुगः ॥ १५
तच्छ्रुत्वा वृष्णिवीरास्ते मदरक्तान्तलोचनाः ।
अमृष्यमाणाः पार्थस्य समुत्पेतुरहंकृताः ॥ १६
योजयध्वं रथानाशु प्रासानाहरतेति च ।

[T3 G4.6 गुप्त-; G5 गुप्तः (for युक्तः).]
— S om. 5^{cd}. — ^{d}) Ñ1 चानघ. K3.4 Ñ3 B3 D1.2 स (B3 प्र-) ययौ भरतर्षभ (Ñ3 D1 °भः); V1 ययौ रैवतकं गिरिं; B5.6 Dn D4.5 प्र(B5 स)ययौ पुरुषर्षभः.

6 For sequence of S cf. v. l. 1. — ^{a}) K2 S ·त्यथ. — ^{b}) Ś1 K1 °भ्यर्च्य मह; K0 °भ्यर्च्य स ह; K3.3 corrupt; Ñ1 समभ्यर्च्य च; Ñ2 B (except B1) D (except D5) °भ्यर्च्यैव हि. M (except M8) दैवतं.

7 ^{a}) Ś1 K0 Ñ2 Dn D3.4.5 गिरेः; K3 स्वयं. — After 7^{ab}, Ñ1 ins.:

2057* सुभद्रां कृष्णभगिनीं स्त्रीभिः परिवृतां तदा ।,

while S reads 1^{cd} (om. in T3 G3.4; cf. v. l. 1). — S om. 7^{c}–8^{b} (G3 om. 7^{c}–14^{d}). — After 7, K (except K1) Ñ2 V1 B D ins.:

2058* सुभद्रां चारुसर्वाङ्गीं कामबाणप्रपीडितः ।

8 S om. 8^{ab}; G3 om. 8^{cd} also (cf. v. l. 7). — ^{c}) Ś1 K1 आकाशवेगेन; K3.4 Ñ2 V1 B1.3.6 Dn1.n3 D4 कांचनांगेन; Ñ1 कामवानेव; Dn3 D1.2 कामवे(D1 °यो)गेन. — ^{d}) K4 G5.6 स्वपुरीं.

9 G3 om. 9 (cf. v. l. 7). — ^{b}) K3 Ñ2 V1 B D T1 °का जनाः. — ^{c}) K0 T3 G2.4–6 व्या(K0 G3 व्य)क्रोशत्. K3 Ñ3 V1 B D T1 विक्रोशन्तो(D5 T1 व्याक्रोशन्प्रा)द्रवन्सर्वे.

11 G3 om. 11 (cf. v. l. 7). — ^{b}) T1 G1 M संनादयं(G1 °यीं)स्तदा; T3 G4 सांनाहयंस्तदा; G5.6 सांनाहयत्तदा.

12 G3 om. 12 (cf. v. l. 7). — ^{a}) Ñ1 क्रुद्धास् (for क्षुब्धास्). T3 G4–6 क्षोभितास्तेन; G2 क्षुधमौस्तेन (all these om. अथ). — ^{b}) Ś1 K0.4 B3 तथा; Ñ1.3 ततः. — After 12^{ab}, S (except G3) ins.:

2059* अन्तर्द्वीपास्समुत्पेतुः सहसा सहितास्तदा ।

[G1 M5 सभां वै; M6–8 तथैव (for सहसा). T1 सहसैव कृते तदा.]

— ^{c}) Da D1.2 अथापास्य (by transp.); S (G3 om.) अपाहाय. Ś1 K1 Ñ1 °पानाद्य(°नम)पास्यैव. — ^{d}) K2 Ñ3 V1 B D (except Da3 D5) T3 G2.4–6 समंततः; Ñ1 ततः सभां (by transp.).

13 G3 om. 13 (cf. v. l. 7). — ^{a}) Ñ3 V1 B5.6 D तत्र. — ^{b}) K1 T3 G2.4.6 परार्ध्यास्तरणानि; G1 चित्रास्तरण°.

14 G3 om. 14 (cf. v. l. 7). — ^{b}) G1 M6–8 °महाबलाः. — D1 om. 14^{c}–15^{d}. — ^{c}) Ś1 K0.3.4 Ñ1 बहुशः. — ^{d}) K1 काष्ठानीव. T3 G3.4 दीप्यमानानि सर्वशः.

15 D1 om. 15 (cf. v. l. 14). — ^{b}) T3 G (except G1) संगमे. — ^{d}) Ñ1 सभानुगः; T1 तथाविधं; G1 सभाम्गतः; M समागतः (M8.5 °तान्) (for सहा°).

16 ^{a}) Ñ1 °त्वा पृथु°. — ^{b}) Ñ2 V1 B6 D (except D5) मदसंरक्त°; B3 क्रोध°. — ^{c}) K2 B पार्थाय. — ^{d}) K0.4 D5 अमर्षिताः; T3 G (except G1) महाबलाः (for अहं°). T1 यादवाः सहसा कृताः.

17 ^{a}) G3 योजयित्वा. — After 17^{a}, S ins.:

2060* नागानश्वांस्तथैव च ।
कवचानाहर क्षिप्रं.

धनूंषि च महार्हाणि कवचानि बृहन्ति च ॥ १७
सूतानुचुक्रुशुः केचिद्रथान्योजयतेति च ।
स्वयं च तुरगान्केचिन्निन्युर्हेमविभूषितान् ॥ १८
रथेष्वानीयमानेषु कवचेषु ध्वजेषु च ।
अभिक्रन्दे नृवीराणां तदासीत्संकुलं महत् ॥ १९
वनमाली ततः क्षीबः कैलासशिखरोपमः ।
नीलवासा मदोत्सिक्त इदं वचनमब्रवीत् ॥ २०
किमिदं कुरुथाप्रज्ञास्तूष्णीं भूते जनार्दने ।
अस्य भावमविज्ञाय संक्रुद्धा मोघगर्जिताः ॥ २१
एष तावदभिप्रायमाख्यातु स्वं महामतिः ।
यदस्य रुचितं कर्तुं तत्कुरुध्वमतन्द्रिताः ॥ २२
ततस्ते तद्वचः श्रुत्वा ग्राह्यरूपं हलायुधात् ।
तूष्णीं भूतास्ततः सर्वे साधु साध्विति चाब्रुवन् ॥ २३
समं वचो निशम्येति बलदेवस्य धीमतः ।
पुनरेव सभामध्ये सर्वे ते समुपाविशन् ॥ २४
ततोऽब्रवीत्कामपालो वासुदेवं परंतपम् ।
किमवागुपविष्टोऽसि प्रेक्षमाणो जनार्दन ॥ २५
सत्कृतस्त्वत्कृते पार्थः सर्वैरस्माभिरच्युत ।
न च सोऽर्हति तां पूजां दुर्बुद्धिः कुलपांसनः ॥ २६
को हि तत्रैव भुक्त्वान्नं भाजनं भेत्तुमर्हति ।
मन्यमानः कुले जातमात्मानं पुरुषः क्वचित् ॥ २७
ईप्समानश्च संबन्धं कृतपूर्वं च मानयन् ।
को हि नाम भवेनार्थी साहसेन समाचरेत् ॥ २८
सोऽवमन्य च नामास्माननादृत्य च केशवम् । C. 1. 7059 B. 1. 220. 29 K. 1. 244. 30

[(L. 2) T3 G2-4 °चान्याहर (G3 °रत्); G5.6 °चानाहरन्; G1 °चानक्षतान्.]
— K3 (hapl.) om. 17^{c}–18^{b}. — d) G1 M3 तोमराणि. B6 Da D1.3 महांति च.

18 K3 om. 18^{ab} (cf. v. l. 17). — a) Ñ1 च चुक्रु°; T3 G (except G1) विचुक्रु°. — b) K0 रथानायोजयेति; D5 रथानां योजयेति; T1 रथानाहरतेति. — d) Ñ1 T1 हेमपरिष्कृतान्. Ś1 K1 आनिन्युर्हेमभू°; Ñ2 B3 D1.2.4 अयुंजन् हेमभू° (D1 हेममालिनः).

19 b) T3 G2-6 महत्सु (for ध्वजे°). — c) D1 आक्रंदे च; G5.6 महास्कंधे. Ś1 K1.2 M3.5 °क्रंदेन वी°; T3 G2-4 महायादववी°. — d) K3.3 Ñ3 V1 B Da D4.5 G1 तुमु(or °म)लं; M6-8 क्रंदनं.

20 a) K2 B (except B6) D1 तदा (for ततः).

21 a) Ś1 K2 D1.5 °ताम्रा°; K0.1 N3 °ताम्र°; N1 पुरुषाः म्रा°; T1 M स्वकृतम्र°; T3 G चाकृतम्र° (G1 तु कृतं म्रा°). — K0 (? hapl.) om. 21^{d}–22^{a}. — c) Ś1 K1 G2-6 M5 मेघ°; K3.4 D5 किमु गर्जय (K3 °त); D1 मोह°; D2 आहव°.

22 K0 om. 22^{a} (cf. v. l. 21). — b) Ś1 K2 D1.5 G2.3.6 आख्यातुं स्वं; G1 M आख्यातीव. B5 सु (for स्वं). T3 G (except G1) °तु मम यद्बुदि. — c) Ś1 K0.1.4 T3 G (except G1) °तु मम यद्बुदि. — c) Ś1 K0.1.4 यदस्मै; K3 यथस्य. K2-4 B1 Dn D3 G1 M3.5 रुचिरं. T1 corrupt.

23 a) Ñ1 M5 °स्तद्वचनं; T3 G (except G1) °स्ते वचनं. — c) K0.3 D1.2.5 G3 M5 तूष्णीभूतास् (D5 °भूत्वा). — d) Ś1 K0.1.4 D5 T1 अथ (for च).

24 a) K0.2.4 सु(K4 स)संवादं; B1 D2.4.5 समं वाचो; B2.5 सर्वे वाचं; B3 सर्वे व°. K0 D5 निशम्यैते; Ñ3 B6 Da Dn D4 °म्यैव; B1.2.5 °म्याथ. K2 V1 D1 समं ततो(V1 समवाये)थ निःशब्दे; T1 G5.6 समवाच(°वोचं)स्तु निःशब्दा; T3 G2-4 यादवास्त्वपि (G3 om. तु) निःशब्दा; G1 समा वाचा तु निःशब्दा.

25 ab) K2.3 Ñ3 B (except B6) वचो रामो वासु°; Ñ3 Dn D4 वासुदेवं वचो रामः; T1 G1 M वासुदेवं कामपालः (by transp.). Ś1 K1 अरिंदमं; K4 Ñ3 B D M (except M3) परंतपः. — After 25^{ab}, S ins.:

2061* त्रैलोक्यनाथ हे कृष्ण भूतभव्यभविष्यकृत् ।

[Before the line, T1 ins. कामपालः; G1 बलः; M5-8 बलदेवः.]

— c) T1 M6-8 किमिवांगोप°; T3 G2.4 किमुपांशूप°; G5.6 किमु चात्रोप°. — T1 om. 25^{d}–26^{a}. — d) V1 मुहुर्मुहुः; S (T1 om.) जनाकुलं.

26 T1 om. 26^{a} (cf. v. l. 25). — b) G1 M (except M3) अर्चितः (for अच्युत).

27 a) Ś1 K0.1.4 Ñ1 D1.2.4 भुक्त्वैव (Ñ1 °क्त्वाति; D2 °क्त्वा हि) तत्रान्नं; G3 तत्रैव भित्वाग्रां. — b) G3 पापकृद् (for भाज°). Ś1 K1 भक्तुम्. T1 G5 भोक्तुमर्हति पापकृत्; G6 अपीमां भोक्तुमर्हसि. — c) Ś1 K (except K3) D5 जन्म; T3 G3 M3 जातः (for जातम्).

28 a) K3 Ñ3 B2.3 D1 ईप्सन्नेव हि; Ñ3 B1.6 Da Dn D4 इच्छन्नेव हि; D3 °मानः स्व-. — b) K2.4 Ñ3 B1.2.3 D (except Da3 D3) M6.8 कृतं (for कृत-). T1 सुमारयन्; G1 समानवै; M समानयेत् (M3 °नयन्; M5 °पयत्).

G. 1. 7689 B. 1. 220. 29 K. 1. 244. 50 प्रसह्य हृतवानद्य सुभद्रां मृत्युमात्मनः ॥ २९
कथं हि शिरसो मध्ये पदं तेन कृतं मम ।
मर्षयिष्यामि गोविन्द पादस्पर्शमिवोरगः ॥ ३०
अद्य निष्कौरवामेकः करिष्यामि वसुंधराम् ।
न हि मे मर्षणीयोऽयमर्जुनस्य व्यतिक्रमः ॥ ३१
तं तथा गर्जमानं तु मेघदुन्दुभिनिःस्वनम् ।
अन्वपद्यन्त ते सर्वे भोजवृष्ण्यन्धकास्तदा ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१२ ॥ समाप्तं सुभद्राहरणपर्व ॥

२१३

वैशंपायन उवाच ।
उक्तवन्तो यदा वाक्यमसकृत्सर्ववृष्णयः ।
ततोऽब्रवीद्वासुदेवो वाक्यं धर्मार्थसंहितम् ॥ १
नावमानं कुलस्यास्य गुडाकेशः प्रयुक्तवान् ।
संमानोऽभ्यधिकस्तेन प्रयुक्तोऽयमसंशयम् ॥ २
अर्थलुब्धान्न वः पार्थो मन्यते सात्वतान्सदा ।
स्वयंवरमनाधृष्यं मन्यते चापि पाण्डवः ॥ ३
प्रदानमपि कन्यायाः पशुवत्कोऽनुमंस्यते ।

— c) Ś1 Ñ1 D1 मवेक्षार्थी; T G °दर्थी. — d) K1.2 समाचरन्; S चरेद्बुधः.

29 a) S सोवमत्य. K2.4 Ñ1.2 V1 B3.5.6 Da Dn D2.4.5 तथास्माकम्; K3 च नः सर्वान्; B1 तथा चास्मान्; T2 G4 च नैवास्मान्; G1 च नास्मासु. D1 सोवमन्यत तानस्मान्. — b) S अवमत्य (for अना°). — c) K3 B6 (before corr.) Da2 D5 कृतवान्.

30 a) D5 ते; T2 G2-4 तु (for हि). T2 G2-4 सात्वतां मध्ये. — b) Ko.2.3 Ñ2 B D (except D1) transp. पदं and कृतं. M5 महत् (for मम). T1 पादं संनिहितं मम; T2 G2-4 कृत (G2 °तः) प्रोद्वाहकः (G3 °कं) कथं. — After 30ab, T2 G (except G1) ins.:

2062* त्वया चेदभ्यनुज्ञातो धर्षयिष्यति माधव ।
[G5.6 मर्षयिष्यामि.]

— c) N1 न सहिष्यामि; T2 G (except G1) न मर्षयिष्ये.

31 a) T2 G2-4 एतां; M उर्वी (for एकः). — b) G1 M °मि न संशयः. — d) Ś1 K (except K2) Ñ1 D1.2.3 अर्जुनेन (Ś1 Ñ1 °नस्य) पराभवः. — After 31, T2 G (except G1) ins.:

2063* तमहं भ्रातृभिः सार्धं निहन्मि कुलपांसनम् ।

— After 31, M6-8 (erroneously) read 1. 213. 4a-5b !

32 Before 32, T G ins. वैशं. — a) S रौहिणेयं गर्जमानं. — b) D1.2 °गंभीर°. — c) Ś1 K1 D5 अस्य°; M8 °वर्तत. — d) Ś1 K1 Ñ1 B5.6 Da Dn2 D4.5 G5.6 तथा; T1 M ततः. T2 G2.3 °वृष्ण्यंधकेश्वराः.

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K Ñ2 B Da Dn1.n2 D1.2.4.5-T2 G2-5 M3.5 सुभद्राहरण; T1 संभव. — *Adhy. name:* Ś1 K1 वृष्ण्यंधककोपः (K1 °कप्रकोपः); Ko.3.4 D2 बलदेवक्रोधः (Ko °क्रोधनः; K3 °कोपः); T2 G2-5 बलभद्रकोपः (G5 °कोपनं); M5 सभाक्षोभः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn2 219; D4m 233; D5 170; T1 229; T2 G1.4-6 M 183; G2 181; G3 184. — *S'loka no.:* Dn 32; M8 63. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 7950.

213

1 Ś1 K (except Ko) D2 S om. उवाच. — a) Ś1 Ko.1.4 तदा वाक्यं; K2.3 Ñ2 B1.3 Dn1.n2 D4 T2 G3.4 यथा वीर्यं; B1m.5 D2 M5 यदा वीर्यं; Dn3 यथा वा°; D5 तथा वा°. — b) G1 M3.5 सर्वयादवाः. — d) K3 Ñ2.3 B D (except D1) °संयुतं. Ñ1 वाचां धर्मार्थसंहितां. — After 1, S ins.:

2064* मयोक्तं न श्रुतं पूर्वं सहितैः सर्वयादवैः ।
अतिक्रान्तमतिक्रान्तं न निवर्तति कर्हिचित् ।
शृणुध्वं सहिताः सर्वे मम वाक्यं सहेतुकम् ।

2 a) K (except Ko.1) Da1 D1 सन्मानो. — d) K1 Dn3 D1.2.4.5 T G3.4 M6-8 °यमसंशयः; Ñ B3.6 Dn1.n2 °यं न संशयः; G2 धर्मसंश्रयः.

3 a) G5.6 अर्थं धर्मान्. Ko.1.4 न नः; K3 मनः; Ñ1 स नः; D5 अयं; T2 G (except G1) च वः (for न वः).

4 G2 (hapl.) om. 4-5. M6-8 read 4a-5b after 1. 212. 31 ! — a) T1 एव; G1 M इह (for अपि). — b) K2.3 Ñ2.3 V1 B D G1 °मन्यते; T2 G2-6 M6-8 °मंस्यति. N1 पशुत्वान्न तु शस्यते. — d) G5.6 समानः पुरु°

विक्रयं चाप्यपत्यस्य कः कुर्यात्पुरुषो भुवि ॥ ४
एतान्दोषांश्च कौन्तेयो दृष्टवानिति मे मतिः ।
अतः प्रसह्य हृतवान्कन्यां धर्मेण पाण्डवः ॥ ५
उचितश्चैव संबन्धः सुभद्रा च यशस्विनी ।
एष चापीदृशः पार्थः प्रसह्य हृतवानिति ॥ ६
भरतस्यान्वये जातं शंतनोश्च महात्मनः ।
कुन्तिभोजात्मजापुत्रं को बुभूषेत नार्जुनम् ॥ ७
न च पश्यामि यः पार्थं विक्रमेण पराजयेत् ।
अपि सर्वेषु लोकेषु सेन्द्ररुद्रेषु मारिष ॥ ८
स च नाम रथस्तादृङ्मदीयास्ते च वाजिनः ।
योद्धा पार्थश्च शीघ्रास्त्रः को नु तेन समो भवेत् ॥९
तमनुद्रुत्य सान्त्वेन परमेण धनंजयम् ।
निवर्तयध्वं संहृष्टा ममैषा परमा मतिः ॥ १०
यदि निर्जित्य वः पार्थो बलाद्गच्छेत्स्वकं पुरम् ।
प्रणश्येद्वो यशः सद्यो न तु सान्त्वे पराजयः ॥ ११
तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य तथा चक्रुर्जनाधिप ।
निवृत्तश्चार्जुनस्तत्र विवाहं कृतवांस्ततः ॥ १२
उषित्वा तत्र कौन्तेयः संवत्सरपराः क्षपाः ।
पुष्करेषु ततः शिष्टं कालं वर्तितवान्प्रभुः ।
पूर्णे तु द्वादशे वर्षे खाण्डवप्रस्थमाविशत् ॥ १३
अभिगम्य स राजानं विनयेन समाहितः ।
अभ्यर्च्य ब्राह्मणान्पार्थो द्रौपदीमभिजग्मिवान् ॥१४
तं द्रौपदी प्रत्युवाच प्रणयात्कुरुनन्दनम् ।
तत्रैव गच्छ कौन्तेय यत्र सा सात्वतात्मजा । C. 1. 7978 B. 1. 221. 17

---

5 G_1 om. 5 (cf. v. l. 4). — c) $Ñ_1$ Da कृतवान्; D_5 हरणं; T_3 $G_{3.4}$ बलवान्.
6 $Ś_1$ K_1 om. 6. — a) T_3 G (except G_1) अपि (for एव). — b) $Ñ_2$ B_6 D_5 सुभद्रां and °स्विनीं. $M_{6.8}$ om. and M_7 has lacuna for च यशस्विनी. — c) K_0 B_1 D_1 एष वा; K_4 एषा वा. T_3 G (except G_1) M_5 एतस्याः (M_5 एषोपि) सदृशः पार्थः. — d) $K_{0.4}$ B_5 T_1 हृतः; T_3 G M अतः (for इति).
7 a) K_2 B_5 T G_{2-4} जातः. — b) Ñ V_1 B Da Dn शांतनोश्च. $Ñ_3$ Dn D_4 यशस्विनः. T_1 G_1 M शांतनोः पौत्रमद्य वै; T_3 G_{2-4} शत्रुशात($G_{2.3}$ °स)नकृत्तया; $G_{5.6}$ शत्रुशातनमद्य वै. — d) K_2 T_3 G (except G_1) M_5 का (for को). T_1 बुभूपेच्च. $Ś_1$ K_1 को नु दूषितवानमुं. G_1 corrupt.
8 a) K_4 G_1 तं (for च). T_1 M (except M_5) तं (for यः). — b) $K_{2.3}$ $Ñ_{2.3}$ B D (except $D_{1.2.5}$) M_5 विजयेत रणे बलात्; M_{6-8} °ण तु यो जयेत्. — After 8^{ab}, $Ñ_{1.2}$ B_3 Dn D_5 ins.:
2065* वर्जयित्वा विरूपाक्षं भगनेत्रहरं हरम् ।
— c) $K_{1.3}$ लोके° सर्वे° (by transp.). — d) $Ś_1$ K_1 सेंद्ररुद्रवसुष्वपि; K_4 सेंद्रैरपि च मा°; $Ñ_1$ सेंद्ररूपेण मानवः; $D_{1.2}$ सेंद्रैरपि सुरासुरैः; T_3 G (except G_1) सदेवमनुजेषु च ($G_{5.6}$ °जेष्वपि).
9 a) M_{6-8} स च मानी. T_3 G_{2-4} रथस्तावत्. — After 9^{ab}, D_4 (marg. *sec. m.*) S ins.:
2066* मम शस्त्राण्यशेषेण तूणी चाक्षयसायकौ ।
— c) T_2 G (except G_1) स (for च). — d) $Ś_1$ K (except K_2) $D_{2.5}$ T_1 कोर्जुनेन (D_5 °नस्य); G_2 कोन्यस्तेन.
10 a) B_1 G_3 तद् (for तम्). $K_{2.3}$ $Ñ_{2.3}$ B D T_3 G_4 अभिद्रुत्य (B_5 अतिक्रम्य). — b) K_2 $Ñ_{2.3}$ V_1 B Dn_1, n_3 D_4 नि($Ñ_{2.3}$ Dn_1, n_3 न्य)वर्तयत. S हृष्टाः सर्वे निवर्तध्वं. — d) $G_{1-3.4}$ (before corr.) °मा गतिः.
11 a) $Ś_1$ K_1 नः पार्थो. — b) $K_{0.3.4}$ D_5 एको गच्छेद्; G_1 युद्धाद्ग°. D_5 T_3 G_{2-4} स्वयं पुरं. — c) T_1 च; G_1 नो (for वो). K_4 यशः सर्वं. — d) K_2 वः; D_1 च (*for* तु). — After 11, S ins.:
2067* पितृष्वसायाः पुत्रो मे संबन्धं नार्हति द्विपाम् ।
12 Before 12, $K_{2.3}$ T_3 G (except G_1) ins. वैशं°; D_5 वैशं° उ°. — a) S तथा कर्तुं. $Ś_1$ $K_{1.4}$ $Ñ_1$ V_1 $D_{2.5}$ G_1 $M_{3.5}$ नराधिप ($D_{2.5}$ °पाः); K_0 B_6 Da M_8 जनाधिपाः. — After 12^{ab}, K_4 (marg. *sec. m.*) D_4 (suppl. fol. *sec. m.*) S (which latter om. 12^{c}–16^{d}) ins. a passage given in App. I (No. 115). — d) K_2 $Ñ_{2.3}$ V_1 B D (except $D_{1.2.5}$) कृतवान्प्रभुः.
13 S om. 13 (cf. v. l. 12). — a) $Ś_1$ K_1 उषितस्तत्र. — After 13^{ab}, N (except $Ś_1$ K_1) ins.:
2068* विहृत्य च यथाकामं पूजितो वृष्णिनन्दनैः ।
— c) K_2 $Ñ_{2.3}$ B_3 Dn पुष्करे तु. K_3 $Ñ_2$ B D ततः शेषं. — e) $Ś_1$ पूर्णे द्वादशवर्षे तु. — f) K_2 $Ñ_{2.3}$ V_1 B D (except $D_{1.2.5}$) °प्रस्थमागतः.

C. 1. 7970 B. 1. 221. 17 सुबद्धस्यापि भारस्य पूर्वबन्धः श्लथायते ॥ १५
तथा बहुविधं कृष्णां विलपन्तीं धनंजयः ।
सान्त्वयामास भूयश्च क्षमयामास चासकृत् ॥ १६
सुभद्रां त्वरमाणश्च रक्तकौशेयवाससम् ।
पार्थः प्रस्थापयामास कृत्वा गोपालिकावपुः ॥ १७
साधिकं तेन रूपेण शोभमाना यशस्विनी ।
भवनं श्रेष्ठमासाद्य वीरपत्नी वराङ्गना ।
ववन्दे पृथुताम्राक्षी पृथां भद्रा यशस्विनी ॥ १८
ततोऽभिगम्य त्वरिता पूर्णेन्दुसदृशानना ।
ववन्दे द्रौपदीं भद्रा प्रेष्याहमिति चाब्रवीत् ॥ १९
प्रत्युत्थाय च तां कृष्णा स्वसारं माधवस्य ताम् ।
सस्वजे चावदत्प्रीता निःसपत्नोऽस्तु ते पतिः ।
तथैव मुदिता भद्रा तामुवाचैवमस्त्विति ॥ २०
ततस्ते हृष्टमनसः पाण्डवेया महारथाः ।

---

14 Ś1 S om. 14 (cf. v. l. 12). — a) Ñ2 B6 Dn D4 च (for स). — b) Ñ2 B6 Dn1. n2 D4 नियमेन. B6 समन्वितः. — d) K1 Ñ1 उपजग्मिवान्.

15 S om. 15 (cf. v. l. 12). — b) Ś1 K1 D2. 4 विनयात्. Ś1 पांडुनंदनं. — Ś1 K1 om. 15ef. — e) Ñ1 स्वबंधस्यापि. N1. 3 V1 भावस्य. — f) K4 Ñ1 Dn8 D2. 6 पूर्वो बंधः.

16 S om. 16 (cf. v. l. 12). — d) Ś1 K3 क्षामयामास; V1 कामया°; D1. 2 शमया°.

17 a) T2 G3–6 त्वरमाणां. D4 S तु (for च). D1. 2 सुभद्रां चानयामास. — b) Ś1 K1–3 Ñ1 पीत-; D2 क्षौम- (for रक्त-). K0. 2 D2 M3 (*inf. lin.* as in text). 6–8 वाससीं; K3. 4 Ñ V1 B Da Dn D4 T2 G3–6 -वासिनीं° (for -वाससम्). — c) Ñ1 कृत- (for कृत्वा). K3 D4 T2 G गो(G2 गौ)पालिकं वपुः.

18 b) D4 T G4 बभौ कृष्णसहोदरा. — After 18ab, S ins.:

2069* गोपालिकामध्यगता प्रययौ व्रजिनं पुरम् ।
ततः पुरवरश्रेष्ठमिन्द्रप्रस्थं यशस्विनी ।
त्वरिता खाण्डवप्रस्थमाससाद विवेश च ।

G1 om. 18cd. — c) D4 T1 सा गृहद्वार°; T2 G2–4 सा पुरश्रेष्ठ°; G5. 6 M6–8 सा गृहश्रेष्ठ°. — d) Ñ1 नवांगना; D4 S (G1 om.) यशस्विनी. — e) N1 पृथिवी साक्षात् (for पृथु°). — f) D4 T G4 पांडवमातरं; G1–3. 5. 6 M भद्रा पितृष्वसां. — After 18, K4 Ñ2. 3 V1 B D (except D1) ins.:

2070* तां कुन्ती चारुसर्वाङ्गीमुपाजिघ्रत मूर्धनि ।
प्रीत्या परमया युक्ता आशीर्भिर्युञ्जतातुलाम् ।

[(L. 2) K4 °र्युंजती तदा; Ñ3 V1 आशिषोयुंक्त चातुला.]

19 b) K2 D4 T1 G (except G1. 4) °शाननां.

20 a) K2 Ñ2. 3 B Da Dn D3. तदा; K3 ततः; D4 G2–6 M तु तां (for च तां). D4 T2 G2–6 M देवीं (G2 M2. 7. 8 °वी) (for कृष्णा). T1 गृहीत्वोत्थाप्य तां हस्ते; G1 प्रत्युपस्थाय तां देवी. — b) Ś1 Ñ1 D1. 4 ह; K0. 1. 4 Ñ3 V1 Dn D5 च (for ताम्). D4 S कृष्णा कृष्णसहोदरीं (T1 G5. 6 M °रां). — c) V1 आलिंग्य. D1 चाब्रवीत्; D4 सावदत्; T2 G (except G1) चाभवत्. Ñ3 B Da Dn D4. 5 परिष्वज्यावदत् (Da °ज्याब्रवीत्); D2 परिष्वज्य तदा; M3. 5 सस्वजानावदत्. K2 Ñ2. 3 V1 B Da Dn D4. 5 M1 प्रीत्या; D2 कृष्णा (for प्रीता). — After 20cd, T2 G (except G1) ins.:

2071* वीरसूर्भव भद्रे त्वं भव भर्तृप्रिया तथा ।

T2 G2–6 cont.: D4 (marg. *sec. m.*) T1 G1 M ins. after 20cd:

2072* ओजसा निभृता बह्वीरुवाच परमाशिषः ।

[D4 T1 M निर्जिता; G1 निर्मिता (for निभृता).]

— f) D4 S तथा (for एवम्). — After 20, D4 (suppl. fol. *sec. m.*) S ins. a passage given in App. I (No. 116).

21 D4 orig. reads 21 as in text, suppl. fol. *sec. m.* as in S. — b) D4 (suppl. fol.) पांडवाश्च महा°. — For 21cd, D4 (suppl. fol.) S subst.:

2073* युधिष्ठिरमुखाः प्रीता बभूवुर्जनमेजय ।
कुन्ती च परमप्रीता कृष्णा च सततं तथा ।,

followed by a colophon (*adhy. no.:* D4 suppl. fol. 235; T1 230; T2 G4–6 M 185; G1 184; G2 183; G3 186). — D4 (suppl. fol. *sec. m.*) cont.:

वैशंपायनः ।

2074* अथ शुश्राव निर्वृत्ते वृष्णीनां परमोत्सवे ।
अर्जुनेन हृतां भद्रां शङ्खचक्रगदाधरः ।
पुरस्तादेव पौराणां संशयः समजायत ।
जानता वासुदेवेन वासितो भरतर्षभः ।
लोकस्य विदितं ह्यथ पूर्वं विपृथुना यथा ।
सान्त्वयित्वाभ्यनुज्ञातो भद्रया सह संगतः ।
दित्सता सोदरां तस्मै पतत्रिवरकेतुना ।
अर्हते पुरुपेन्द्राय पार्थायायतलोचनाम् ।

कुन्ती च परमप्रीता बभूव जनमेजय ॥ २१
श्रुत्वा तु पुण्डरीकाक्षः संप्राप्तं स्वपुरोत्तमम् ।
अर्जुनं पाण्डवश्रेष्ठमिन्द्रप्रस्थगतं तदा ॥ २२
आजगाम विशुद्धात्मा सह रामेण केशवः ।
वृष्ण्यन्धकमहामात्रैः सह वीरैर्महारथैः ॥ २३
भ्रातृभिश्च कुमारैश्च योधैश्च शतशो वृतः ।
सैन्येन महता शौरिरभिगुप्तः परंतपः ॥ २४
तत्र दानपतिर्धीमानाजगाम महायशाः ।
अक्रूरो वृष्णिवीराणां सेनापतिररिंदमः ॥ २५
अनाधृष्टिर्महातेजा उद्धवश्च महायशाः ।
साक्षाद्बृहस्पतेः शिष्यो महाबुद्धिर्महायशाः ॥ २६
सत्यकः सात्यकिश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ।
प्रद्युम्नश्चैव साम्बश्च निशठः शङ्कुरेव च ॥ २७
चारुदेष्णश्च विक्रान्तो झिल्ली विपृथुरेव च ।
सारणश्च महाबाहुर्गदश्च विदुषां वरः ॥ २८
एते चान्ये च बहवो वृष्णिभोजान्धकास्तथा ।
आजग्मुः खाण्डवप्रस्थमादाय हरणं बहु ॥ २९
ततो युधिष्ठिरो राजा श्रुत्वा माधवमागतम् ।
प्रतिग्रहार्थं कृष्णस्य यमौ प्रास्थापयत्तदा ॥ ३०
ताभ्यां प्रतिगृहीतं तद्वृष्णिचक्रं समृद्धिमत् ।

C. 1. 7995
B. 1. 221. 35
K. 1. 247. 22

सत्कृत्य पाण्डवश्रेष्ठं प्रेषयामास चार्जुनम् ।
भद्रया सह बीभत्सुः प्रापितो व्रजिगः पुरम् ।

22 D4 reads 22 orig. as in text; the readings of the suppl. fol. are shown below. — a) Ś1 K (except K2) Ñ1 Dn3 D1.2.5 ज्ञात्वा तु; D4 (suppl. fol.) ततस्तु; T1 ततः स. — b) K0.4 Ñ3.3 B2.5 Dn1.n3 D2.5 स्वं; K1 सु- (for स्व-). N1 V1 समासं पुरुषोत्तमं; D4 (suppl. fol.) संप्रतस्थे पुरोत्तमं; T1 संप्रतीयात्पुरो°. — c) D4 T1 पुरुषश्रेष्ठं. — d) G (except G1.4) तथा. — After 22, D4 (suppl. fol. *sec. m.*) S ins.:

2075* यियासुः खाण्डवप्रस्थमामन्त्रयत केशवः ।
पूर्वं सत्कृत्य राजानमाहुकं मधुसूदनः ।
राजा विपृथुरक्रूरः संकर्षणविदूरथौ ।
पित्रा च पुरुषेन्द्रेण पुरस्तादभिमानितः ।
संप्रीतः प्रीयमाणेन वृष्णिराज्ञा जनार्दनः । [5]
अभिमन्त्र्याभ्यनुज्ञातो योजयामास वाहिनीम् ।
ततस्तु यानान्यासाद्य दाशार्हपुरवासिनाम् ।
सिंहनादः प्रहृष्टानां क्षणेन समपद्यत ।
योजयन्तः सदश्वांश्च यानयुग्यं रथांस्तथा ।
गजांश्च परमप्रीताः समपद्यन्त वृष्णयः । [10]

[(L. 3) M (except M5) तथा (for राजा). D4 T1 संकर्षणभयेन ते; G3 M5 °गदोद्धवाः; M3.6–8 °भये सखौ. — (L. 4) D4 T1 G6 M पिता च (M5 पितेव). T3 G2–4 °दतुमोदितः; G5.6 °दनमानितः. — (L. 5) T3 G2–4 स प्रीतः. G1.5.6 वृष्णिराजा. — (L. 6) G1 ततस्तु यादवैः सार्धं.]

23 S om. 23^{ab}. — b) K2 Da रामेण सह (by transp.) — c) Ś1 K2.4 D1 G1 °सहामात्यैः; K0 D2.4.5 G2 °महामात्यैः; K3 °महाश्रेष्ठैः. — d) K2 B5 Da महावीरै(K3 °र्यै)र्; T3 स हि वीरैर्; G2–4 सिंहवीरैर्.

24 b) Ñ2 B3 Dn D4.5 बहुभिर्वृतः; D2 सहशो वृ°.

25 a) G5.6 दानपरः. T1 G (except G2.4) M3 श्रीमान्. Ñ1 तत्रोदारमतिर्धीमान्. — b) T1 G1 M जगाम स (T1 G1 M7 सु-) महा°.

26 a) Ś1 K (except K0) D1 अनावृष्टिर्; T1 °धृतिर्; T3 G2–4 °धृष्यो; G5.6 °धृष्णिर्. — K1 (hapl.) om. 26^{cd}. — d) K2 Da2 महात्मनः; K3 Ñ B Da1 Dn D1.4 T1 G1 M महामनाः.

27 ab) T3 G (except G1) सात्यकिश्च महाबाहुः कृतवर्मा महारथः. — c) K3 B (except B5) Dn1.n3 D1 शांवश्च. — d) Ś1 K1 निषधः; T3 G (except G1) नि:(G2.3 नि)शंकुः (cf. v. l. 1. 211. 10c).

28 K3 (hapl.) om. 28^{ab}. — b) Ś1 K1 दह्ली; K0 B3 T G झल्ली; Ñ3 जल्लिर्; V1 संदी; D1 पृथुर्; D4 शिनिर् (for झिल्ली). K4 च पृथुरे°. M5 वल्सल्ली पृथुरे° (*sic*). — c) G2.5.6 महातेजा.

29 b) D1 भोजवृष्ण्यंधकास्; D2 वृष्णयश्चांधकास्. K2 B6 Da D1 तदा. — d) D2 भरणं प्रति; D4 द्रविणं बहु. Cd cites हरणं. — After 29, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

2076* अन्वाहारं समादाय पृथग्वृष्णिपुरोगमाः ।
प्रययुः सिंहनादेन सुभद्रामवलोककाः ।
ते त्वदीर्घेण कालेन कृष्णेन सह यादवाः ।
पुरमासाद्य पार्थानां परां प्रीतिमवाप्नुवन् ।

[(L. 1) D4 T3 G2–4 उपहारं. — (L. 2) T3 G2–4 अवलोकितुं. — (L. 3) T1 अदीर्घेणैव कालेन.]

30 ab) K0 D4 श्रुत्वा राजा (by transp.). — d) Ś1 K1 यानं (for यमौ). Ś1 K2–4 Da D1 T1 G (except G2.4) M6–8 प्रस्थापयत्. T3 G (except G1) गृहात्.

31 a) K2 Ñ2.3 V1 B D T3 G तु (G1 तं) (for तद्).

C. 1. 7905 B. 1. 221. 35 K. 1. 274. 22 विवेश खाण्डवप्रस्थं पताकाध्वजशोभितम् ॥ ३१
सिक्तसंमृष्टपन्थानं पुष्पप्रकरशोभितम् ।
चन्दनस्य रसैः शीतैः पुण्यगन्धैर्निषेवितम् ॥ ३२
दह्यतागुरुणा चैव देशे देशे सुगन्धिना ।
सुसंमृष्टजनाकीर्णं वणिग्भिरुपशोभितम् ॥ ३३
प्रतिपेदे महाबाहुः सह रामेण केशवः ।
वृष्ण्यन्धकमहाभोजैः संवृतः पुरुषोत्तमः ॥ ३४
संपूज्यमानः पौरैश्च ब्राह्मणैश्च सहस्रशः ।
विवेश भवनं राज्ञः पुरंदरगृहोपमम् ॥ ३५
युधिष्ठिरस्तु रामेण समागच्छद्यथाविधि ।
मूर्ध्नि केशवमाघ्राय पर्यष्वजत बाहुना ॥ ३६
तं प्रीयमाणं कृष्णस्तु विनयेनाभ्यपूजयत् ।
भीमं च पुरुषव्याघ्रं विधिवत्प्रत्यपूजयत् ॥ ३७
तांश्च वृष्ण्यन्धकश्रेष्ठान्धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
प्रतिजग्राह सत्कारैर्यथाविधि यथोपगम् ॥ ३८
गुरुवत्पूजयामास कांश्चित्कांश्चिद्वयस्यवत् ।
कांश्चिदभ्यवदत्प्रेम्णा कैश्चिदप्यभिवादितः ॥ ३९
ततो ददौ वासुदेवो जन्यार्थे धनमुत्तमम् ।
हरणं वै सुभद्राया ज्ञातिदेयं महायशाः ॥ ४०
रथानां काञ्चनाङ्गानां किङ्किणीजालमालिनाम् ।

— ᵇ) K2.3 N2.3 B D (except D1.2.5) T3 G2-4 M3 महर्धिमत्. — D1 om. 31ᶜ-32ᵈ.

32 D1 om. 32 (cf. v. l. 31); T3 G2-4 (hapl.) om. 32ᵃᵇ. — ᵃ) K3 संमृष्टसंसिक्तपथं; Ñ2.3 V1 B (except B3) Dn1.n2 D4 संमृष्टसिक्त° (by transp.). — ᵇ) B3 °शोभनं; T1 °वासितं; M3 °भूषितं. — ᶜ) T1 सुचंदनरसैः.

33 ᵃ) Ś1 दहता. Some MSS. (mostly S) अगरुणा. K0.4 दह्यमानेनागु(K4 °ग)रुणा. — ᵇ) T3 G (except G1) सुगंधितं (G5.6 °नं). — After 33ᵃᵇ, Ś1 K (except K2) Ñ1.3 V1 D1.5 ins.:

2077* गन्धोद्दाममिवाकाशं बभूव जनमेजय ।
[Ś1 गंधोद्दिग्धम्; K1 गंधोद्दिष्टम्; D5 गंधादानम्.]

— ᶜ) Ś1 K1 असंसृष्ट°; K2 Ñ2.3 B D T3 G3.4 हृष्टपु(B1m °तु)ष्ट° (D2 सुविसृष्ट°); T1 ससमृद्ध°.

34 ᵃ) Ś1 K0.1.4 N1 D2.5 रामेण सह (by transp.). — ᶜ) K3 Ñ2.3 V1 B Dn D2.4 °कैस्तथा भोजैः; Da °कस्तथा भोजैः; T3 G2-4 °कैर्महाबाहुः. — ᵈ) K2.3 Ñ2.3 B D (except D1.2.5) समेतः.

35 ᵃ) Ś1 K0.1.4 G2.5.6 तु; D5 तैः (for च). — ᵇ) Ś1 तु (for च). V1 °णैश्चैव सर्वशः.

36 ᵇ) Ś1 K (except K2) N1 D1.2 °गम्य यथा°. — ᵈ) K2.3 Ñ2.3 B D (except D1) T1 बाहुभ्यां परिषस्वजे; T3 G (except G5.6) परिष्वज्य च बा°; M6-8 परिष्वजत बा°.

37 ᵃ) K2-4 N V1 B D T1 M प्रीयमाणः; G1 पूजयानः. K1 गोविंदं; K3 N B Da Dn D1.5 गोविंदो; D2 कृष्णस्य. — ᵇ) Ś1 K (except K2) D2 विजयं प्रत्य(D2 पर्य)पूजयत्. — K1 N1.3 D1 (hapl.) om. 37ᶜᵈ. — ᵈ) Ś1 पर्यपूजयत्; G1 प्रतिपूज°.

38 ᵃ) K0.2.4 भोजवृ°. — ᵇ) K3 Ñ2.3 B D (except D1.2.5) कुंतीपुत्रो युधि°. — ᶜ) Ś1 K1 प्रीतिं ज°. — ᵈ) K2.3 Ñ2.3 V1 B Da Dn D4.5 यथाग(Da1 °म)तं; K4 D1.2 T G (except G1) यथोचितं; Ñ1 यथावयः.

39 ᵃ) T1 विधिवत्पूज°. — ᶜ) K1 अभ्यद्रवत्; T3 G (except G1) चाभ्यवदत्. T1 G1.2 M प्रीतः (for प्रेम्णा). — ᵈ) K0 चाप्यभिवादितः; K3.4 चाप्यभि°; N1.3 °भिवं-दितः. — After 39, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

2078* ततः पृथा च पार्थाश्च मुदिताः कृष्णया सह ।
पुण्डरीकाक्षमासाद्य बभूवुर्मुदितेन्द्रियाः ।
हर्षादभिगतौ दृष्ट्वा संकर्षणजनार्दनौ ।
बन्धुमन्तं पृथा पार्थं युधिष्ठिरममन्यत ।
ततः संकर्षणाक्रूरावप्रमेयावदीनवत् । [5]
भद्रवत्यै सुभद्रायै धनौघमुपजह्रतुः ।
प्रवालानि च वस्त्राणि भूषणानि सहस्रशः ।
कुथास्तरपरिस्तोमान्व्याघ्राजिनपुरस्कृतान् ।
विविधैश्चैव रत्नौघैर्दीप्तप्रभमजायत ।
शयनासनयानैश्च युधिष्ठिरनिवेशनम् । [10]
ततः प्रीतिकरो यूनां विवाहपरमोत्सवः ।
भद्रवत्यै सुभद्रायै सप्तरात्रमवर्तत ।

[(L. 1) D4 T3 G3-6 सहिताः (for मुदिताः). — (L. 5) M3.5 अभीतवत् (for अदीन°). — (L. 7) T1 G1.2 हाराणि; M वज्राणि (for वस्त्राणि). — (L. 8) M व्यालाजिनपुर°. — (L. 9) T3 G3-6 तथाभरणरत्नौघैः. M3 विविधानि च रत्नानि दीप्तमध्यमजाविकं. — (L. 11) M3 नृणां (for यूनां).]

40 ᵃ) K2 Ñ2.3 B (except B6) D (except D2) तेषां (for ततो). K2.3 N2.3 B D (except D2) हृषीकेशो (for वासु°). — ᵇ) Ś1 K1 N1 जन्यार्थं; K2 V1 D2.4 (by corr.) G2 कन्यार्थे (K2 °र्थं). K4 वरस्नेहार्थमुत्तमं. — ᶜ) K0.3.4 D5 च (for वै). Ś1 K (except K2) सुभद्रायै.

41 ᵃ) D2 G1 M7 कांचनानां च. — ᵇ) Ś1 K4

चतुर्युजामुपेतानां सूतैः कुशलसंमतैः ।
सहस्रं प्रददौ कृष्णो गवामयुतमेव च ॥ ४१
श्रीमान्माथुरदेश्यानां दोग्ध्रीणां पुण्यवर्चसाम् ।
वडवानां च शुभ्राणां चन्द्रांशुसमवर्चसाम् ।
ददौ जनार्दनः प्रीत्या सहस्रं हेमभूषणम् ॥ ४२
तथैवाश्वतरीणां च दान्तानां वातरंहसाम् ।
शतान्यञ्जनकेशीनां श्वेतानां पञ्च पञ्च च ॥ ४३

स्नापनोत्सादने चैव सुयुक्तं वयसान्वितम् ।
स्त्रीणां सहस्रं गौरीणां सुवेषाणां सुवर्चसाम् ॥ ४४
सुवर्णशतकण्ठीनामरोगाणां सुवाससाम् ।
परिचर्यासु दक्षाणां प्रददौ पुष्करेक्षणः ॥ ४५
कृताकृतस्य मुख्यस्य कनकस्याग्निवर्चसः ।
मनुष्यभारान्दाशार्हो ददौ दश जनार्दनः ॥ ४६
गजानां तु प्रभिन्नानां त्रिधा प्रस्रवतां मदम् ।

C. 1. 8013
B. 1. 221. 53
K. 1. 247. 46

°शोभिनां. — c) Ś1 K1 चतुर्युजैरुपे°; B6 हस्त्यारोहैरुपे°. — d) K2 Ñ2.3 B D (except D2.5) G1 कुशलशिक्षितैः; T1 परमसंमतैः. — After 41^{cd}, T1 ins.:

2079* वाह्लीकसिन्धुजातानां काम्बोजानां शतं शतम् ।
हरणार्थं ददौ कृष्णस्तुरगाणां जनेश्वर ।

— f) S नियुतम् (for अयुतम्).

42 a) D2 उपाहृतान्यदे°; T1 M6-8 शुक्लवर्णसवत्सानां (T1 °सुवर्णानां); T2 G2-4 उपावृत्य (G2 °वर्त्य; G3 °कृत्य) सहस्राणां; G1 शुद्धानां तु सुवंश्यानां; G5.6 M3.5 उपपाद्य (M8 शुक्लवर्पस; M8 *inf. lin.* उपावर्त्य) तु वश्यानां. — b) Ñ1 श्वेतानां पुण्य°. — After 42^{ab}, Ś1 K1 D2.5 ins.:

2080* ददौ पार्थाय शुद्धात्मा सहस्राण्येकविंशतिम् ।

D5 cont.: Ś1 K1-3 (all om. line 2) Ñ1.2 V1 D2 ins. after 42:

2081* गजानां नित्यमत्तानां सादिभिः समधिष्ठिताम् ।
मेघाभानां ददौ कृष्णः सहस्रमसितेक्षणः ।

— After 42^{ab}, S reads 47–48. B3 (hapl.) om. 42^{cd}; M6 om. 42^{cdef}. — c) Ś1 K1 विशुद्धानां; K0.4 सुशुभ्राणां; K2 Ñ2.3 B1.6 D (except D1.2) च शुद्धानां. — d) M3 °समतेजसां. — f) K1 Ñ2 B6 D (except D4.5) °भूषितं; K3 °भूषिणां; S (M6 om.) °मालिनां. — After 42, Ś1 K1-3 (all om. line 2) Ñ1.2 V1 D2 ins. 2081*; while S ins.:

2082* काम्बोजारट्टवाह्लीकसिन्धुजातांश्च भारत ।
सुवर्णकृतसंनाहान्घण्टानादविनादितान् ।
श्वेतचामरसंछन्नान्सर्वशस्त्रैरलंकृतान् ।
जात्यश्वानां सहस्राणि पञ्चाशत्प्रददौ तदा ।

T1 G1 cont.:

2083* हयानां चन्द्रसंकाशं श्यामकर्णान्ददौ शतम् ।

43 a) D1 गजानां नित्यमत्तानां (= prior half of line 1 of 2081*). — b) K0.4 दांतानां च सुवर्चसां. — c) S (except G3) °केशानां. — d) Ś1 K1 सुता°; T2 G3.4 शता° (for श्वेता°). — After 43, S (except T1 M3) ins.:

2084* शिबिकानां सहस्रं च प्रददौ मधुसूदनः ।

T2 G3 (om. line 2).2-6 cont.:

2085* प्राच्यानां च प्रतीच्यानां वाह्लीकानां जनार्दनः ।
ददौ शतसहस्रं वै कन्याधनमनुत्तमम् ।

[(L. 1) G5 कृष्णानामपि चाश्वानां (for prior half).]

44 T1 om. 44^{a}–45^{b}. — a) K0.3 D5 T2 G3-6 M3.5 स्ना(T2 G3.4 स्न)पनाच्छादने; K4 स्नापनोद्वर्तने; B (B5 marg.) स्नानपा(B5 orig. °दा)नोत्सवे; D5 स्नानपानोदनैश्. G2 सर्वकर्मणि निष्क्रांतं (cf. 2086*). Cd cites उत्सादनं. — After 44^{a}, T2 G3-6 ins.:

2086* भोजने पाचने तथा ।
आधानोद्वासने चैव प्रेरणे यत्र यत्र च ।
अनुलेपे च गन्धानां पेषणे च विचक्षणम् ।
सर्वकर्मणि निष्णातं.

— b) K3 V1 D2 संयुक्तं; Ñ3 B6 Da Dn D4 प्रयुक्तं; S (T1 om.) युक्तं च. — K3 (? hapl.) om. 44^{d}–45^{c}. — d) Ś1 K1 B D1 सुवेशानां; T2 G2-4 सुवेणीनां; M5 सर्वेषां तु.

45 K3 om. 45^{abc} (cf. v. l. 44); D2 T G2-4 om. 45^{ab}. — a) Ñ2 B (except B5) Da सुवर्णनिष्क°; G5.6 °कीर्णानां; M5 °कर्णीनां. — b) Ñ2 B2.3 Dn D5 अरोमाणां. K0.4 G1 सुवर्चसां; K2 N2.3 V1 B D (D2 om.) G5.6 स्वलंकृतां (K2 B1.2.6 Da3 D4 °तं). — After 45, N ins.:

2087* पृष्ठ्यानामपि चाश्वानां बाह्लिजानां जनार्दनः ।
ददौ शतसहस्राख्यं कन्याधनमनुत्तमम् ।

[(L. 1) Ś1 कृष्णानाम्; K3 पृथूनाम्; Ñ1 V1 D1.3.5 पुष्टानाम्; B5 श्रेष्ठानाम्; Cd पृष्ठ्यानाम् (as above). K0.2.3 Ñ D (except Da) बाह्लिकानां. — (L. 2) K3 Da °सहस्राक्षं; N3 B2.6 D1.5 °सहस्राणि. Line 2 = line 2 of 2085*.

46 K0.3 om. 46. — b) K2 Ñ3 B5.6 S °स्य सुवर्चसः. — c) K3 अतुल्यभारान्; T2 G3-4 महार्हभा°; M3 हिरण्यभा°; M6-8 मनुष्यसारान्. — d) S प्रददौ प्रयुतं तदा. — After 46, S (T1 M om. line 5) ins.:

2088* भूषणानां तु मुख्यानां शतभारं ददौ धनम् ।

C. 1. 8018
B. 1. 221. 53
K. 1. 247. 46

गिरिकूटनिकाशानां समरेष्वनिवर्तिनाम् ॥ ४७
क्लृप्तानां पट्टुघण्टानां वराणां हेममालिनाम् ।
हस्त्यारोहैरुपेतानां सहस्रं साहसप्रियः ॥ ४८
रामः पादग्राहणिकं ददौ पार्थाय लाङ्गली ।
प्रीयमाणो हलधरः संबन्धप्रीतिमावहन् ॥ ४९
स महाधनरत्नौघो वस्त्रकम्बलफेनवान् ।
महागजमहाग्राहः पताकाशैवलाकुलः ॥ ५०
पाण्डुसागरमाविद्धः प्रविवेश महानदः ।
पूर्णमापूरयंस्तेषां द्विषच्छोकावहोऽभवत् ॥ ५१
प्रतिजग्राह तत्सर्वं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
पूजयामास तांश्चैव वृष्ण्यन्धकमहारथान् ॥ ५२
ते समेता महात्मानः कुरुवृष्ण्यन्धकोत्तमाः ।
विजह्रुरमरावासे नराः सुकृतिनो यथा ॥ ५३
तत्र तत्र महापानैरुत्कृष्टतलनादितैः ।
यथायोगं यथाप्रीति विजह्रुः कुरुवृष्णयः ॥ ५४
एवमुत्तमवीर्यास्ते विहृत्य दिवसान्बहून् ।

मुक्ताहाराणि शुभ्राणि शतसंख्यानि केशवः ।
प्रवालानां सहस्रं च तथान्यानपि भारत ।
सुवर्णपादपीठानां महार्हास्तरणांस्तथा ।
पर्यङ्काणां सहस्रं च ददौ कन्याधनं तदा ।
[(L. 3) T G3-6 तथा वै शयनासनान्. — (L. 4) M3.5 °पीठं च महार्घास्तरणास्तृतं.]

47 S reads 47–48 after 42ab. — a) Ñ1 विभिन्नानां. — b) Ś1 K0.1.3 D5 °प्रकाशानां. — After 47, S ins.:

2089* सुवर्णकक्ष्याग्रैवेयान्सुवर्णाङ्कुशभूषितान् ।

48 For S cf. v. l. 47. — a) Ñ3 V1 ह(V1 क्लृ)सानां बद्धघंटानां; D3 क्षिप्तानां पंचघं°; D5 कृष्णानां पट्टुघं°; T1 द्विपानां स्वर्णघं°; T2 G (except G5) M6–8 क्लृप्तानां पर(M6–8 वर)घंटानां (T2 G3.4 °पादानां; G1 °वर्णानां; G2 °वादानां). Cd cites क्लृप्तानां. — b) K2 Ñ2.3 V1 B D चारूणां (D2 क्लृप्तानां); M6–8 करिणां. — M5 om. 48cd. — c) Ś1 K0.1.4 Ñ1 D2.5 सादिभिः समुपेतानां. Cd cites सादिभिः. — d) Ś1 साहसप्रिय; B6 Da M (M5 om.) साहसप्रियं; T G (except G1) सहसा प्रियं. — K4 D4 (marg. *sec. m.*) ins. after 48: D5 (om. line 1), after 49:

2090* स्थितानां बद्धघण्टानां गतानां गोचरं भुवः ।
महिषीणामदाद्भूरिपयसामयुतद्वयम् ।;

while S ins. after 48:

2091* प्रददौ वासुदेवस्तु वसुदेवाज्ञया तदा ।

49 a) N (K2 marg.) T2 G3–6 पाणिग्र(K1.3 m °ग्रा)हणिकं; G1 पदग्र°; M पादा(M3.5 °द)ग्रहानीकं; Cd पादग्रहणकं. T1 ददौ रामः संनहनं (see below); G2 काम्यरूपगुणैर्युक्तं. — b) V1 पार्थस्य. T1 पार्थाय जनमेजय (see above). — d) K0.2.4 Ñ V1 B D T2 G3–6 M6–8 संबंधं; K3 M5 संबंधः; G1 संबंधात् (for संबन्ध-). K0.2.4 Ñ2 V1 B D1.5 प्रति(D1 परि)पादयन्; K3 प्रीतिमानयन्; Ñ1 प्रश्रमानयत्; Ñ3 Da प्रतिपालयन्; Dn D2.4 प्रतिमानयन्; T1 G1 M प्रीतमानसः; T2 G2–6 प्रेम काम(G3 कार)यन् (for -प्रीतिमावहन्). — After 49, D5 ins. line 2 of 2090*.

50 a) B5 Da स (B5 सु-) महान्धन°. — c) S महारथगजग्राहः. — d) T1 M6–8 जात्यश्वः; T2 G2–6 महाश्वैः; G1 M3.5 जात्यश्वैः (for पताका-).

51 a) K3 S °सागरमाविद्धं; Ñ1 °सागर आविद्धः. Cd cites आविद्धं. — b) Ś1 K Ñ V1 Dn D4.5 M6.7.8 महाधनः; B1(m as in text).6.cm D1.2 G1 °धनं; M5 °बलः (*inf. lin.* °धनः). — c) T G (except G1) °पूरयन्तेषां. — d) T2 G (except G1) अभीष्टं (G5 °ष्टः) सर्वभोगवत्.

52 a) Ś1 K1 Ñ1 °ह तं चापि. — After 52a, D5 (marg. *sec. m.*) ins.:

2092* बलदेवस्ततो मधु ।
दिवारात्रं च सततं सानुजैरधिकं मधु ।
द्राक्षाप्रभवमत्यन्तं कापिशायनमेव च ।
दिव्यमाक्षिकसंमिश्रमासवं च मनोरमम् ।
पद्मरागेन्द्रनीलादिभाजनेषु व्यवस्थितम् ।
रौप्यसौवर्णमुख्येषु चषकेषु पपुः सुराम् ।
पाण्डवोऽपि च धर्मात्मा.

— b) S धनौघं वै (T1 तं) युधि°. — c) Ś1 K1.4 Ñ1 D1.2 तांश्चापि; K0 D5 तान्सर्वान्; T1 तत्सर्वं.

53 a) Ś1 K1 इत्युपेत्य म°. — K3 repeats 53ab after 56ab.

54 ab)=1. 201. 31ab. — a) Ś1 K1 Ñ3 V1 B Da D5 T1 °यानैः; Dn D1.2.4 °नादैः (for °पानैः). — After 54a, S ins.:

2093* आसवैश्च महाधनैः ।
पीत्वा पीत्वा तु मैरेयान्.
[(L. 1) G1 M3.6–8 महारसैः. — (L. 2) T1 G1 मैरेयम्.]
— b) T1 G1 M (except M5) °तलताडिताः; Cd as in

पूजिताः कुरुभिर्जग्मुः पुनर्द्वारवतीं पुरीम् ॥ ५५
रामं पुरस्कृत्य ययुर्वृष्ण्यन्धकमहारथाः ।
रत्नान्यादाय शुभ्राणि दत्तानि कुरुसत्तमैः ॥ ५६
वासुदेवस्तु पार्थेन तत्रैव सह भारत ।
उवास नगरे रम्ये शक्रप्रस्थे महामनाः ।
व्यचरद्यमुनाकूले पार्थेन सह भारत ॥ ५७
ततः सुभद्रा सौभद्रं केशवस्य प्रिया स्वसा ।
जयन्तमिव पौलोमी द्युतिमन्तमजीजनत् ॥ ५८
दीर्घबाहुं महासत्त्वमृषभाक्षमरिंदमम् ।
सुभद्रा सुषुवे वीरमभिमन्युं नरर्षभम् ॥ ५९
अभीश्च मन्युमांश्चैव ततस्तमरिमर्दनम् ।
अभिमन्युमिति प्राहुरार्जुनिं पुरुषर्षभम् ॥ ६०
स सात्वत्यामतिरथः संबभूव धनंजयात् ।
मखे निर्मथ्यमानाद्वा शमीगर्भाद्धुताशनः ॥ ६१
यस्मिञ्जाते महाबाहुः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
अयुतं गा द्विजातिभ्यः प्रादान्निष्कांश्च तावतः ॥ ६२
दयितो वासुदेवस्य बाल्यात्प्रभृति चाभवत् ।
पितृणां चैव सर्वेषां प्रजानामिव चन्द्रमाः ॥ ६३
जन्मप्रभृति कृष्णश्च चक्रे तस्य क्रियाः शुभाः ।
स चापि ववृधे बालः शुक्लपक्षे यथा शशी ॥ ६४

C. 1. 8031
B. 1. 221. 71
K. 1. 227. 67

text. — ^{e}) Ñ1 यथायोग्यं. Ñ3 यथोत्साहं.

55 ^{a}) T1 G1 M एवं बहुविधैर्भोगैर्. — ^{b}) D1 विजहुर्दिव°. — After 55^{ab}, S ins.:

2094* पूज्य पार्थान्पृथां चैव भद्रां च यदुपुंगवाः ।
केशवेनाभ्यनुज्ञाता गन्तुकामाः पुरीं प्रति ।
[(L. 1) T1 पार्थान्पृथां च संपूज्य सुभद्रां यदु°.]

— ^{d}) N1.2 V1 Dn D1.2.4 प्रति (for पुरीम्).

56 S transp. 56^{ab} and 56^{cd}. — ^{b}) G2 यादवानां महारथाः. — After 56^{ab}, K2 repeats 53^{ab}; while S ins.:

2095* रामः सुभद्रां संपूज्य परिष्वज्य स्वसां तदा ।
न्यासेति द्रौपदीमुक्त्वा परिदाय महाबलः ।
पितृष्वसायाश्चरणावभिवाद्य ययौ तदा ।
तस्मिन्काले पृथा प्रीता पूजयामास तं तदा ।
वृष्णिप्रवीराः पार्थैश्च पौरैश्च परमार्चिताः ।

57 ^{ab}) T3 G2–4 च (for तु). T1 स वासुदेवः पार्थेन. Ś1 K1.4 N1 D2.5 तत्रैव पार्थेन (Ś1 K1 पांडवैः) सह; D1 पार्थेन सह तत्रैव (by transp.). — After 57^{ab}, S ins.:

2096* चतुर्विंशदहोरात्रं रममाणो महाबलः ।

— ^{c}) K2 T1 °रे तत्र. — ^{d}) N1.2 Dn D2.5 M3 महात्मना. — ^{e}) Ñ1 B3 Da G1.5.6 विचरन् (Da1 °रद्); T3 G2–4 विहृत्य. K1.3 Ñ2.3 V1 B D (except D1.2.5) यमुनातीरे. — ^{f}) Cf. 57^{b}. N मृगयां स (D1 °यायां) महायशाः. — After 57, N ins.:

2097* मृगान्विध्यन्वराहांश्च रेमे सार्धं किरीटिना ।

(cf. 1. 36. 10^{a}; 165. 5; 166. 2); while S (except T3) ins. an addl. colophon (*adhy. no.*: T1 231; G1 185; G2 184; G3 188; G4–6 M 186. G3.4.6 M3.5 cont. सुभद्राहरणं समाप्तं).

58 Before 58, S ins. वैशं° (cf. v. l. 57). — ^{b}) Ś1 K1.4 V1 D2 G3.6 स्वसा प्रिया (by transp.); B3 T3 G2–4 प्रियस्वसा. — ^{d}) Ñ2.3 D (except D1) ख्यातिमंतम्; B3 ह्यभिमन्युम्.

59 ^{a}) K2.3 Ñ2 V1 B D महोरस्कं; Ñ3 महास्कंधं (for °सत्त्वं). — ^{b}) Ś1 K1 कमलाक्षम्; K3 Ñ B3.6 Dn D1.4 T1 वृषभाक्षम्. Ś1 K1 महाद्युतिं; D1 महामतिं. — T1 om. 59^{cd}. — ^{d}) Ś1 K0.1.4 Ñ1 D1.2.5 महाबलं; K3 B3 D1 नरर्षभ.

60 ^{a}) Ñ1.3 V1 Da Dn1 G1 M3 अभिश्च. — ^{b}) T3 G2–4 ततस्तु रिपुमर्दनं. — ^{c}) K3 V1 B1.5 Da T G M3 मन्युरिति. — ^{d}) S ब्राह्मणर्षभाः.

61 ^{a}) K0.4 सुभद्रायामतिरथः. Cd cites सात्वस्यां. — ^{c}) T3 G (except G1) यथा (for मखे). K1 D1.3 G1 वै; T3 G2–6 तु; Cd वा (as in text). K2 Ñ2.3 V1 B Da Dn D3.5 मखे निर्म(K2 °र्मं)थनेनेव; T1 M (M3 before corr.) मखे निर्मथ्यमानेव.

62 ^{a}) Ñ1.3 V1 D1.3 T1 M (except M7) तस्मिञ्जाते. K2.3 Ñ2.3 B D (except D1.2) महातेजाः. — ^{c}) K0.3 Ñ1 D3 M2.6(before corr.).7.8 अयुतं गवां (hypermetric!); M3.6 (after corr.) अयुतं गां; K1 गावायुतं; T1 अति प्रीतो. Ś1 द्विजातिभ्योयुतं गवां (diiambic close!). — ^{d}) K (except K1) Ñ V1 B D च भारत (D3 सर्वशः); T1 M6–8 तथैव च (for च तावतः).

63 ^{a}) S लालितो. — ^{b}) D1.3 धर्मराजस्य; M6–8 तदाप्रभृति. T1 M6–8 सोभवत्. — D1 om. 63^{cd}. — ^{c}) Ś1 एव; K1 अपि; Ñ2.3 Dn इव (for चैव). G1 सर्वेषां दर्शनीयोभूत्.

64 ^{a}) D1 बाल्यात्प्रभृति (cf. 63^{b}). — ^{b}) T1 सर्व- (for तस्य). Ś1 K1 क्रियाश्च ताः; T1 G1 M क्रियां शुभां. — ^{d}) D1 G2 M6–8 शशी यथा (by transp.).

C. 1. 8032
B. 1. 221. 72
K. 1. 247. 68

चतुष्पादं दशविधं धनुर्वेदमरिंदमः ।
अर्जुनाद्वेद वेदज्ञात्सकलं दिव्यमानुषम् ॥ ६५
विज्ञानेष्वपि चास्त्राणां सौष्ठवे च महाबलः ।
क्रियास्वपि च सर्वासु विशेषानभ्यशिक्षयत् ॥ ६६
आगमे च प्रयोगे च चक्रे तुल्यमिवात्मनः ।
तुतोष पुत्रं सौभद्रं प्रेक्षमाणो धनंजयः ॥ ६७
सर्वसंहननोपेतं सर्वलक्षणलक्षितम् ।
दुर्धर्षमृषभस्कन्धं व्यात्ताननमिवोरगम् ॥ ६८
सिंहदर्पं महेष्वासं मत्तमातङ्गविक्रमम् ।
मेघदुन्दुभिनिर्घोषं पूर्णचन्द्रनिभाननम् ॥ ६९
कृष्णस्य सदृशं शौर्ये वीर्ये रूपे तथाकृतौ ।
ददर्श पुत्रं बीभत्सुर्मघवानिव तं यथा ॥ ७०
पाञ्चाल्यपि च पञ्चभ्यः पतिभ्यः शुभलक्षणा ।
लेभे पञ्च सुतान्वीराञ्शुभान्पञ्चाचलानिव ॥ ७१
युधिष्ठिरात्प्रतिविन्ध्यं सुतसोमं वृकोदरात् ।
अर्जुनाच्छ्रुतकर्माणं शतानीकं च नाकुलिम् ॥ ७२
सहदेवाच्छ्रुतसेनमेतान्पञ्च महारथान् ।
पाञ्चाली सुषुवे वीरानादित्यानदितिर्यथा ॥ ७३
शास्त्रतः प्रतिविन्ध्यं तमूचुर्विप्रा युधिष्ठिरम् ।
परप्रहरणज्ञाने प्रतिविन्ध्यो भवत्वयम् ॥ ७४
सुते सोमसहस्रे तु सोमार्कसमतेजसम् ।
सुतसोमं महेष्वासं सुषुवे भीमसेनतः ॥ ७५
श्रुतं कर्म महत्कृत्वा निवृत्तेन किरीटिना ।
जातः पुत्रस्तवेत्येवं श्रुतकर्मा ततोऽभवत् ॥ ७६
शतानीकस्य राजर्षेः कौरव्यः कुरुनन्दनः ।
चक्रे पुत्रं सनामानं नकुलः कीर्तिवर्धनम् ॥ ७७

---

65 b) V_1 °र्वेदमशेषतः. — c) $Ko_{.3.4}$ $\tilde{N}_1$ D_5 T $G_{1-4.6}$ M_3(*inf. lin.*)$_{.6-8}$ वेदज्ञात् (as in text); the rest °ज्ञः. — d) $G_{5.6}$ देवमानुषं.

66 a) $\tilde{N}_1$ विज्ञाने चापि. K_1 T_1 $M_{3.5}$ शास्त्राणां; N_3 V_1 Dn_3 M_7 शस्त्रा°. T_3 G_{2-6} ज्ञानेष्वपि च श(G$_{5.6}$ शा)स्त्राणां; G_1 विज्ञाने च तदस्त्रा°. — b) Ko D_5 T_3 G (except G_1) सौष्ठवेषु; K_2 °वेन. $Ś_1$ $Ko_{.4}$ महाबलं; K_3 °बले; K_3 बलाबलं. — c) $Ś_1$ K_1 हि (for च). M_6 °स्वपि समस्तासु. — d) $Ś_1$ K_1 अभ्यशिक्षयत् (K_1 °क्षत); K_3 $B_{3.5}$ अन्वशिक्ष°; $\tilde{N}_3$ °शिक्षत.

67 b) $\tilde{N}_2$ B Dn $D_{3.4.5}$ M_7 °मिवात्मना. — d) Some N MSS. प्रेक्ष्यमाणो.

68 a) $\tilde{N}_1$ $D_{1.3}$ G_1 सिंह°. — d) $Ś_1$ K N_1 V_1 $D_{1.3}$ व्यादितास्यं (K_1 °स्य; K_2 पद्मानन-). $Ś_1$ महाबलं; K V_1 $D_{1.3}$ महाभुजं; $\tilde{N}_1$ यथांतकं; S इवांतकं. $B_{1.5}$ °ननमहाभुजं (B_1m °महोरगं).

69 b) $Ko_{.3.4}$ $\tilde{N}_1$ D_5 G_3 M (except M_6) °गामिनं. — c) D_5 °गंभीर°.

70 ab) D_3 वीर्ये शौर्ये (by transp.). $Ś_1$ $\tilde{N}_1$ B_3 Dn_3 रूपे वीर्ये (by transp.); V_1 रूपेण च. K_1 चैव (for रूपे). T_1 $G_{3.4}$ $M_{3.5}$ तथा कृतं. — d) $K_{3.4}$ S जयंतं मघवानिव.

71 ab) K_2 हि; N V_1 B D (except $D_{1.2}$) M_3 तु (for च). $Ko_{.3.4}$ D_5 पतिभ्यो देवरूपिणः; K_1 $\tilde{N}_1$ M_{6-8} पतिभ्यः शुभलक्षणान्; Da शुभलक्षणलक्षितान् (for b). T_3 G M_5 पूर्वं(M_5 तूर्णं)मेव तु पांचाली पंचभिः पतिभिः शुभा. — c) M_3 शुभा लेभे सुता°. — $\tilde{N}_3$ (hapl.) om. 71d–73c. — d) $K_{3.8}$ $\tilde{N}_2$ V_1 B D (except D_2) श्रेष्ठान्; T G_{2-6} धरा; G_1 M पंच (for शुभान्). G_1 अनलानिव.

72 $\tilde{N}_3$ om. 72 (cf. v. l. 71); M_3 om. 72–74ab. — b) Ko V_1 D_1 G_2 श्रुतसोमं; Cd as in text. — c) K_3 शुभकर्माणं; $K_{3.4}$ V_1 श्रुतकीर्तिं च (V_1 तु). — d) T_3 G_{2-4} नाकुलं.

73 $\tilde{N}_3$ om. 73abc; M_3 om. 73 (cf. v. l. 71, 72). — a) $\tilde{N}_1$ V_1 सुतसोमं (cf. 72b). — b) $Ś_1$ ह्येतान्; $\tilde{N}_1$ चैतान्; D_2 सुतान्. $Ś_1$ K (except K_2) $\tilde{N}_2$ $D_{1.2}$ महाबलान्. — d) T_1 पंच पंचाग्नितेजसः.

74 M_3 om. 74ab (cf. v. l. 72). — b) $M_{6.7}$ आहुर्विप्रा. B_1 युधिष्ठिरे (m as in text); D_4 (by corr.) T G (except G_1) °ष्ठिरात्. — c) $Ś_1$ K (except K_1) D_1 °रणे ज्ञाने; $G_{5.6}$ °रणाज्ज्ञाते. — d) $Ś_1$ K_1 प्रतिबिंदुर्! S (except M_3) भवत्स्वयं.

75 a) $Ś_1$ D_2 $G_{3.6}$ सुत-; K_1 सुतं; T_1 G_1 सूते. Ko Dn_3 D_1 सोमं; K_4 B_5 सोमे (for सोम-). $Ś_1$ °सहस्रेषु; D_2 °स्रे च. — b) G_1 M सोमादित्यस(M_7 सु)तेजसं. — c) T_3 G (except G_1) °सोमं महाप्राज्ञं.

76 a) $Ś_1$ K_1 M_{6-8} श्रुतकर्म (M_{6-8} °र्मा). — c) V_1 जातमात्रस्. $Ko_{.4}$ $\tilde{N}_{1.2}$ $B_{1.5}$ Dn_2 T_1 $G_{1-3.6}$ तथेत्येवं (T_1 $G_{2.3}$ °च); K_3 तयोस्त्वेवं; $\tilde{N}_3$ B_3 Dn_1 D_1 तदेत्येवं; B_6 Da D_5 इतीत्येवं; T_3 G_4 तथान्येव. — d) B_6 Da $M_{3.5}$ सुतोभवत्; T_1 तु तं विदुः.

77 T_1 (? hapl.) om. 77–78. — b) $Ś_1$ D_2 T_3 $G_{3.4}$ M_{6-8} °नंदन; Ko कुल°; K_1 °सत्तम; $\tilde{N}_1$ °सत्तमः. $K_{3.4}$

ततस्त्वजीजनत्कृष्णा नक्षत्रे वह्निदैवते ।
सहदेवात्सुतं तस्माच्छ्रुतसेनेति तं विदुः ॥ ७८
एकवर्षान्तरास्त्वेव द्रौपदेया यशस्विनः ।
अन्वजायन्त राजेन्द्र परस्परहिते रताः ॥ ७९
जातकर्माण्यानुपूर्व्याच्चूडोपनयानि च ।
चकार विधिवद्धौम्यस्तेषां भरतसत्तम ॥ ८०
कृत्वा च वेदाध्ययनं ततः सुचरितव्रताः ।
जगृहुः सर्वमिष्वस्त्रमर्जुनाद्दिव्यमानुषम् ॥ ८१
देवगर्भोपमैः पुत्रैर्व्यूढोरस्कैर्महाबलैः ।
अन्विता राजशार्दूल पाण्डवा मुदमाप्नुवन् ॥ ८२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रयोदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१३ ॥ समाप्तं हरणहारिकपर्व ॥

२१४

वैशंपायन उवाच ।
इन्द्रप्रस्थे वसन्तस्ते जघ्नुरन्यान्नराधिपान् ।
शासनाद्धृतराष्ट्रस्य राज्ञः शांतनवस्य च ॥ १
आश्रित्य धर्मराजानं सर्वलोकोऽवसत्सुखम् ।
पुण्यलक्षणकर्माणं स्वदेहमिव देहिनः ॥ २
स समं धर्मकामार्थान्सिषेवे भरतर्षभः ।
त्रीनिवात्मसमान्बन्धून्बन्धुमानिव मानयन् ॥ ३
तेषां समविभक्तानां क्षितौ देहवतामिव ।

C. 1. 8053
B. 1. 222. 4
K. 1. 248. 4

Ṅ2.3 B (except B6) Da Dn D4.5 कौरव्यस्य महात्मनः. — d) Ś1 K0.1.4 कुलवर्धनं; D1.2 G2.5.6 M °वर्धनः; G1 प्रीतिवर्धनः.

78 T1 om. 78 (cf. v. l. 77). — a) Ñ1 D1 °जनत्पुत्रं. — b) D2 विष्णुदैवते; T3 G (except G1.6) चाग्निदै°. — c) G1 M °देवसुतं. — Ñ1 damaged from 78d–80a. — d) B1.3 Da श्रुतसेनं तु; T3 G (except G5.6) °सेनं च. Ñ2.3 Dn D4.5 G5.6 यं; V1 तद् (for तं).

79 a) K0.3 Ñ2 V1 Dn T G (except G1) M5 स्त्वेते; K2 Ñ3 B (except B5) Da D2.4.5 M3 स्त्वेवं; K4 चैव; D1 ते तु (for स्त्वेव). — c) D2 कौरव्य (for राजेन्द्र). — d) K1 Ñ Dn D4 °हितैषिणः.

80 a) M (except M4) °कर्माण्यानु°. — b) K1 चूडोपकरणानि; S (except G2) चौलोप°. — Da om. 80cd. — d) K0.4 D5 पुरुषसत्तमः (D5 °म).

81 a) T3 G M (except M3) तु (for च). T1 अधीतवेदास्ते पंच. — c) D1 संजग्मुः सर्वमप्यस्त्रं.

82 a) K3 Ñ2 B6 Dn D4.5 दिव्यगर्भो°. — b) Ñ2 B5.6 Dn D4 G2 महारथैः; Ñ3 महाभुजैः; V1 महात्मभिः. — c) K0.2 D1.5 S (except G5.6) °शार्दूलाः. — d) K0 D5 मुदमुद्वहन्; Ñ1 D1.2 पुरुषर्षभाः (D2 °भ); Cd मुदमावहन्.

Colophon om. in T1. — *Major parvan:* T3 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 सुभद्राहरण and हरणहारिका; K0 B5 हरणहारिका; K1 अर्जुनतीर्थयात्रा, सुभद्राहरण and हरणहारिका; K2.3 Ñ3 B1 Dn1.n2 D1.2.4 सुभद्राहरण; B2.6 अर्जुनतीर्थयात्रा and सुभद्राहरण; Da अर्जुनतीर्थयात्रा. Ś1 K1.2 Ñ3 B6 D1 read समाप्त after सुभद्राहरण; K0, after हरणहारिका; K1, after both. — *Adhy. name:* Ś1 K0.1.4 D5 द्रौपदीसुभद्रयोरपत्यजन्म (D5 °जन्मवर्णनं); K3 T3 G2–5 सुभद्राद्रौपदीपुत्र(K3 °दी अपत्य)जननं; D1 द्रौपदीसुतोत्पत्तिः; D2 सात्वत्यां पुत्रोत्पत्तिः; M5 पांडवपुत्रोत्पत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 220; D4m 136 (? for 236); D5 171; T3 G4–6 M 187; G1 186; G3 185; G2 189. — *S'loka no.:* Da1 88; Dn 87. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 8013.

214

1 Ś1 K1–3 D2.5 S om. उवाच. — b) Ñ1 जिग्युरन्यान्. — c) Ś1 तथा; T3 G (except G1) राजन् (*for* राज्ञः).

2 b) K0.2.4 D5 °लोकोभवत्सुखी; Da G1 °लोका वसन्सुखं. — c) K3 D1 °संपन्नं; G1 M (except M3) °धर्माणं; Cd as in text. — d) K0 D2 M6–8 Cd देहिनां; G1 (by corr.) °ना.

3 a) D1.2 G3 °कामार्थं. — b) K2.3 Ñ V1 B1.5 Dn D1.2.4 T G भरतर्षभ. — c) B Da D5 त्रीणि वा(Da चा)त्म°; D1 भ्रातृनात्म°; D2 भ्रातृभ्रातृसमान्. — d) K3 Ñ2.3 V1 B Da Dn D4.5 नीतिमान्. K3 Ñ3 B (except B1) Da1 अ(K3 स)विमान°. D1.2 बंधुवत्सर्वमानवान्.

5 a) N वेदान्; G1 M7 देवाः. — b) N महाध्वरे. — c) Ś1 K1 Ñ1.2 V1 Dn3 D1.2 शुभान्वर्णान्; K0.3.4 D5 च (K4 तु) वर्णानां; K2 B1.2.6 शुभं वर्णान्; Ñ2 B3 Da

G. 1. 8059 B. 1. 272. 4 K. 1. 248. 4

बभौ धर्मार्थकामानां चतुर्थ इव पार्थिवः ॥ ४
अध्येतारं परं वेदाः प्रयोक्तारं महाध्वराः ।
रक्षितारं शुभं वर्णा लेभिरे तं जनाधिपम् ॥ ५
अधिष्ठानवती लक्ष्मीः परायणवती मतिः ।
बन्धुमानखिलो धर्मस्तेनासीत्पृथिवीक्षिता ॥ ६
भ्रातृभिः सहितो राजा चतुर्भिरधिकं बभौ ।
प्रयुज्यमानैर्विततो वेदैरिव महाध्वरः ॥ ७
तं तु धौम्यादयो विप्राः परिवार्योपतस्थिरे ।
बृहस्पतिसमा मुख्याः प्रजापतिमिवामराः ॥ ८
धर्मराजे *अतिप्रीत्या पूर्णचन्द्र इवामले ।
प्रजानां रेमिरे तुल्यं नेत्राणि हृदयानि च ॥ ९
न तु केवलदैवेन प्रजा भावेन रेमिरे ।
यद्बभूव मनःकान्तं कर्मणा स चकार तत् ॥ १०

न ह्ययुक्तं न चासत्यं नानृतं न च विप्रियम् ।
भाषितं चारुभाषस्य जज्ञे पार्थस्य धीमतः ॥ ११
स हि सर्वस्य लोकस्य हितमात्मन एव च ।
चिकीर्षुः सुमहातेजा रेमे भरतसत्तमः ॥ १२
तथा तु मुदिताः सर्वे पाण्डवा विगतज्वराः ।
अवसन्पृथिवीपालांस्तासयन्तः स्वतेजसा ॥ १३
ततः कतिपयाहस्य बीभत्सुः कृष्णमब्रवीत् ।
उष्णानि कृष्ण वर्तन्ते गच्छामो यमुनां प्रति ॥ १४
सुहृज्जनवृतास्तत्र विहृत्य मधुसूदन ।
सायाह्ने पुनरेष्यामो रोचतां ते जनार्दन ॥ १५

वासुदेव उवाच ।

कुन्तीमातर्ममाप्येतद्रोचते यद्वयं जले ।
सुहृज्जनवृताः पार्थ विहरेम यथासुखम् ॥ १६

Dn1.n3 D4 शुभांल्लोकान्. — d) Dn3 D1 मेनिरे (for लेभिरे). Ñ1 V1 तं नराधिपं. — After 5, T1 ins.:

2098* चत्वार इव ते वर्णा रेमिरे तं जनाधिपाः ।

6 b) S मही; Cd मतिः (as in text). — c) K2 N V1 B D वर्धमानोखिलो. T G लोकः; M8 वर्णः (for धर्मः). Cd cites बंधुमान् (as in text). — d) Ñ2 B1.3 D (except Da3 D2) T2 G5.6 °क्षितां.

7 b) T2 G (except G1) अधिको. D2 ततः (for बभौ). — c) B1 (m as in text) S (except G5.6) °मानो. D1.2 T2 G2-4 विततैर्; Cd as in text. — d) G1 M6-8 देवैरिव.

8 a) T1 नृपं (for तं तु). — c) T1 G1 M °समं (T1 °मा) मुख्या. — d) T2 पितामहमिव. G5.6 अध्वरे (for अमराः).

9 a) Ś1 K0.2.4 Ñ V1 B D द्युति° (Da द्युति°); K1 स्वति°; K2 G1.2 M ह्यभि°; T1 प्रजाः प्रीताः; T2 G3-6 [ऽ]प्यभि°. — b) Ś1 K1 इवातुले; Ñ1 D1.2 G1 इवांबरे. — c) G1 नित्यं; Nilp मुख्या (for तुल्यं). — After 9, Ñ1 ins.:

2099* रञ्जयामास वै प्रीत्या प्रीतिदानैरनुत्तमैः ।

10 a) G1 यथा (for न तु). Ñ1 D1.2 केवलमेवैनं; T2 G3(before corr.).4 केवलदेहेन; G1 देवाश्च दैवेन. Cd cites दैवेन. — b) Ñ3 B3 प्रभावेन च. K1 B3 D1 मेनिरे; M8 भेजिरे. — c) K2 स बभूव; K4 यच्च पूतं. — d) K4 Da1 D2 G1 चकार यत्.

11 a) K0 Ñ1 चाशक्यं; T1 G1 M दैन्यं च; T2 G3.4 चावश्यं; G2.5.6 चापथ्यं. Cd cites असत्यं. — b) Ñ3 B Da Cd Nilp नाहितं (for नानृतं). Ñ2 Dn1.n3 D4.5 नासह्यं न च वाप्रियं. Cd cites विप्रियं (as in text). — c) Ñ1.3 °भावस्य; B (except B6) °हासस्य. — d) K2 सदा (for जज्ञे). G1 M8 भारती (for धीम°).

12 b) G1 हितमाकांक्षते सदा. — After 12ab, K0 ins.:

2100* राजते सकला पृथ्वी पाण्डवेन बलीयसा ।
पुष्पितानि वनानीव धान्यलक्ष्म्या च भारत ।

— c) Ñ2 B D (except Dn3 D1.2.5) चिकीर्षन्. Ś1 K V1 Dn3 D1.2 T1 G1-3 स महा°. — d) Ś1 K1.3 Ñ V1 B Dn D1.2.4 G1.2 °सत्तम.

13 a) K2 सु; T1 G1 M3.5 स; M6-8 च (for तु). — c) T2 G (except G1) अजयन्. — d) Ś1 K1 Ñ3 Da Dn D4.5 तापयंतः. D2 त्रायंतः स्वेन तेजसा.

14 a) S (except T2 G3.4) °पयाहस्सु. — Before 14cd, M5 ins. अर्जुनः. — c) Ñ1 उष्णाहाः. T1 वर्धंते. Ś1 K1 वृष्णयो(Ś1 lacuna after वृ)त्रैव वर्तंते; M कृष्ण उष्णानि वर्धंते. — d) K2.3 G5.6 M8 गच्छाव; Ñ2.3 V1 B1 D (except D1) °वो; T1 G1.3 M6-8 °म. Ñ3 °नां नदीं.

15 a) Ñ2.3 V1 B D (except D1) T2 G (except G1) °वृतौ तत्र. — c) Ś1 K0.3 °ह्नेप(Ś1 °व)सरिष्यामो; K1 °ह्नेत्यागमि°; Ñ1 °ह्नेषु समेष्यामो; Ñ2.3 V1 B D (except D1) °ह्ने पुनरेष्यावो; T1 G1 M °ह्ने विचरिष्यामो (T1 M3.5 °वो); G5.6 °ह्ने विनिवर्तावो.

16 Ś1 K1 D2 S वासुदेवः; D5 कृष्णः (for वासु° उ°). — a) T1 G (except G3.4) कुंतीसुत. T2 G (except

वैशंपायन उवाच ।

आमन्त्र्य धर्मराजानमनुज्ञाप्य च भारत ।
जग्मतुः पार्थगोविन्दौ सुहृज्जनवृतौ ततः ॥ १७
विहारदेशं संप्राप्य नानाद्रुमवदुत्तमम् ।
गृहैरुच्चावचैर्युक्तं पुरंदरगृहोपमम् ॥ १८
भक्ष्यैर्भोज्यैश्च पेयैश्च रसवद्भिर्महाधनैः ।
माल्यैश्च विविधैर्युक्तं युक्तं वार्ष्णेयपार्थयोः ॥ १९
आविवेशतुरापूर्णं रत्नैरुच्चावचैः शुभैः ।
यथोपजोषं सर्वश्च जनश्चिक्रीड भारत ॥ २०
वने काश्चिज्जले काश्चित्काश्चिद्वेश्मसु चाङ्गनाः ।
यथादेशं यथाप्रीति चिक्रीडुः कृष्णपार्थयोः ॥ २१
द्रौपदी च सुभद्रा च वासांस्याभरणानि च ।
प्रयच्छेतां महार्हाणि स्त्रीणां ते स्म मदोत्कटे ॥ २२
काश्चित्प्रहृष्टा ननृतुश्चुक्रुशुश्च तथापराः ।
जहसुश्चापरा नार्यः पपुश्चान्या वरासवम् ॥ २३
रुरुदुश्चापरास्तत्र प्रजघ्नुश्च परस्परम् ।
मन्त्रयामासुरन्याश्च रहस्यानि परस्परम् ॥ २४
वेणुवीणामृदङ्गानां मनोज्ञानां च सर्वशः ।
शब्देनापूर्यते ह स्म तद्वनं सुसमृद्धिमत् ॥ २५
तस्मिंस्तथा वर्तमाने कुरुदाशार्हनन्दनौ ।

C. 1. 8076
B. 1. 222. 27
K. 1. 243. 30

G1) समाप्येप. — b) T1 यमुनाजले. V1 ह्यर्थः परिवर्तते. — c) K1 Ñ1 °वृतास्तत्र; D5 °वृतौ पार्थ. — d) Ś1 K1 विहरेम; D5 M विहराम.

17 Ś1 K1.2.4 D2 om. उवाच; K3 S om. the ref. — a) K2 Ñ2.3 V1 B D (except D1.2) T1 G1 M आमंत्र्य तौ धर्मराजं. — b) G2 मातरं (for भारत). — After 17, S ins. a passage (with colophon) given in App. I (No. 117).

18 Before 18, S ins. वैशं° (cf. v. l. 17). — b) Ko °समावृतं; K2.4 D5 °लतावृतं; Dn3 D1.2 T1 G1 M °लताकुलं. — Ko (hapl.) om. 18d–19c. — d) Ñ2.3 V1 B D (except D1.5) S (except T1 G1 M3.5) °पुरोपमं.

19 Ko om. 19abc (cf. v. l. 18). — a) Da T1 भक्ष्यभोज्यैश्च (T1 °भोज्यसु°). — c) Ñ2 B3.6 D (except D1.2.5) गंधैर् (for युक्तं). — d) K3.4 तथा; V1 B3 ततो; T1 गृहं; T2 G (except G1) तदा (for युक्तं). Ś1 K1 °पार्थिवैः; Ko.3.4 D5 T2 G3–6 °पांडवौ; G2 °पांडवं. — After 19, G1 ins. 2102* (cf. v. l. 21).

20 G1 (hapl.) om. 20–21. — a) Ko.3.4 D5 गृहं विविशतुः पूर्णं (Ko °वं); Ñ2 B6 Da Dn D4 विवेशांतःपुरं तूर्णं; N3 आविवेश पुरं तूर्णं; V1 B1.2.5 D1 विवि(B3 °वे)शतुः पुरं तूर्णं (B1.3 पूर्णं; V1 तत्तु); M5 आविवेश रतास्तूर्णं. — b) D1.2 °वचैस्तथा. — c) D2 यथोपयोगं. T1 सर्वत्र. — d) T1 राजंश्चिक्रीड. — After 20, N (except Ś1 Ko.1 Ñ1) ins.:

2101* स्त्रियश्च विपुलश्रोण्यश्चारुपीनपयोधराः ।
मदस्खलितगामिन्यश्चिक्रीडुर्वामलोचनाः ।

21 G1 om. 21 (cf. v. l. 20). — ab) K4 T2 G2–4 T1 चापीषु (all three times) कांश्चित् (for काश्चित्). T1 चापीषु (for वेश्मसु). N1 °द्वेश्मकुटीगताः. — c) Ko.3.4 D5 यथायोगं (K4 °ग्यं). — d) Ś1 K (except Ko) Ñ3 Dn D1.2 T1 M5 पार्थकृष्णयोः (by transp.). — S (except M5) ins. after 21 (G1, which om. 20–21, after 19):

2102* वासुदेवप्रिया नित्यं सत्यभामा च भामिनी ।

22 a) K1.3 B D5 T1 प्रायच्छेतां; Ñ2.3 Da Dn D2.4 प्रायच्छतां; T2 G3–6 प्रा(G3 प्र)यच्छेते. Ñ2 Dn महाराज. — d) G1 ते तु तस्मिन् (for स्त्रीणां ते स्म). T1 महोत्सवं; T2 G (except G1) मदोत्कटाः; M6–8 °त्कटैः.

23 a) T2 G (except G1) हृष्टा हि (for प्रहृष्टा). — b) Ś1 K (except K2) Ñ1 D1.2.3 तत्र तत्र (N1 जगुस्तत्र) वरांगनाः. — c) K4 Ñ B Dn1.n2 D4.5 T2 G (except G2.5) च परा. — Ś1 Ko (?hapl.) om. 23d–24a. — d) D5 वरस्त्रियः; M6–8 सुरासवं.

24 Ś1 Ko om. 24a (cf. v. l. 23); D5 om. 24. — a) K1 Ñ V1 B1(m as in text).2.5 Da1 Dn D2.4 रुरुधुश्च. G2.5 च पराः. K1.3 D1.2 नार्यः (for तत्र). Ñ1 रुरुधुश्चावमा नार्यः. — b) K3 जघ्नतुश्च; K4 प्रजह्रुश्च; Ñ3 प्रतिजघ्नुः; G1 M6–8 जघ्नुश्चान्याः (G1 °श्चैव). — Ko (hapl.) om. 24cd. — c) T1 अन्योन्यं; T2 G3–4 अन्यैश्च. — After 24, S ins.:

2103* काश्चिन्माल्यानि चिन्वन्ति काश्चिन्माल्यानि दध्रिरे ।

25 a) B6 Da T1 M6–8 वीणावेणु° (by transp.). — b) K1 N3 पणवानां च स°. — c) K4 N B6 Da Dn D1.4 T1 G1 शब्देन पूर्यते; B1.3 शब्दैरापूर्यते. Ñ Da1 Dn हर्म्यं; T1 सर्वं; T2 G2–4 तत्र; G4.6 तद्वत् (for ह स्म). K3 शब्देनापूर्य तद्वेश्म. — d) K3 N2.3 V1 B D (except D1.2) G1 सु(K3 D1 च)महर्धिमत्.

26 a) Ñ2.3 Da D1 G1 तदा (for तथा). T2 G2–4 तस्मादावर्तमानौ तु (G3 तौ). — K1 om. 26b–27a. — b) Ś1 Ko.4. Ñ1 V1 B6 Da D1 °सत्तमौ; D2 °संमतौ.

C. 1. 8076 B. 1. 222. 27 K. 1. 248. 39 समीपे जग्मतुः कंचिदुद्देशं सुमनोहरम् ॥ २६
तत्र गत्वा महात्मानौ कृष्णौ परपुरंजयौ ।
महार्हासनयो राजंस्ततस्तौ संनिषीदतुः ॥ २७
तत्र पूर्वव्यतीतानि विक्रान्तानि रतानि च ।
बहूनि कथयित्वा तौ रेमाते पार्थमाधवौ ॥ २८
तत्रोपविष्टौ मुदितौ नाकपृष्ठेऽश्विनाविव ।
अभ्यगच्छत्तदा विप्रो वासुदेवधनंजयौ ॥ २९
बृहच्छालप्रतीकाशः प्रतप्तकनकप्रभः ।
हरिपिङ्गो हरिश्मश्रुः प्रमाणायामतः समः ॥ ३०
तरुणादित्यसंकाशः कृष्णवासा जटाधरः ।
पद्मपत्राननः पिङ्गस्तेजसा प्रज्वलन्निव ॥ ३१
उपसृष्टं तु तं कृष्णौ भ्राजमानं द्विजोत्तमम् ।
अर्जुनो वासुदेवश्च तूर्णमुत्पत्य तस्थतुः ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१४ ॥

— ᶜ) Ko.3.4 D5 समेतौ; Ñ B3 Dn T1 G1 M5 समीपं. Some MSS. किंचित्. — ᵈ) B6 Da Dn1.n3 D4 °मनोरमं. Ko.3.4 D5 वनोद्देशं मनोहरं (Ko D5 °रमं).

27 K1 om. 27ᵃ (cf. v. l. 26). — ᶜ) Ko.4 Ñ1.3 D2.5 महार्हशयनौ (Ñ1.3 °ने). — ᵈ) K3 T1 G1 तत्र तौ. Ś1 K1 B1 D1 G1 °षेदतुः; Ñ3 V1 °षीदतां.

28 ᵃ) B6 Da1 Dn3 D2 G1.3 M5 पूर्वं. B6 अतीतानि. — ᵇ) K2.3 Ñ V1 B Da Dn D1.4 T2 G (except G1) इतराणि; T1 M8 महांति; M5 बहूनि; M6-8 कृतानि (for रतानि). D2 विक्रांतचरितानि च. — ᶜ) Ñ1 V1 B1.3 कथयंतौ तौ (B3 तु). — ᵈ) T2 G (except G1) जिष्णुमाधवौ.

29 G3 om. 29ᵃᵇ. — ᶜ) K2.4 Ñ2.3 V1 B D T2 G2-4 M3.7 अभ्याग°. — After 29, D1 ins.:

2104* सिंहासनसमीपे तौ वासुदेवधनंजयौ ।

30 ᵃ) Ś1 Ko.1 S बृहत्साल°; D1 °ताल°. — ᵇ) K3 D1 तप्तजांबूनद°; Dn1 आतप्त°; D2 संतप्त°. — ᶜ) D5 हरिवर्णो. K2 Ñ2 B D (except D5) °पिंगोज्वल(K2 Dn3 D1.2 ज्वलत्)श्मश्रुः. — ᵈ) Ś1 प्राणायामरतः समः; Ñ1 प्राणायामी ततः समः; G5.6 प्रमाणादायतः समः.

31 ᵇ) K3 Ñ2.3 B D (except D1.5) चीरवासा. — ᶜ) Ko.3.4 Ñ1 V1 D5 पद्मपत्रेक्षणः श्रीमान् (Ñ1 V1 पिंगः). — After 31, S ins.:

2105* जगाम तौ कृष्णपार्थौ दिधक्षन्खाण्डवं वनम् ।
[T2 G2-4 M3 दिधक्षुः.]

32 ᵃ) Ś1 K1 उपविष्टं; Ko °सृप्तं; K3 Ñ1 D1.2.5 °सृत्य; K4 °सृतं; Ñ3 °विष्टः; Da °सृष्टुं; T2 G3.4 °हृत्य; G5 °सृज्य. Ś1 Ko.1.3.4 Ñ3 V1 T2 G2-4 ततः; K2 B3 तु तौ (for तु तं). K3 कृष्णं; B1.5 Da2 Dn1 D2.4 G5.6 कृष्णो; T1 G1 M दृष्ट्वा. — ᵇ) Ś1 K1 V1 T1 भ्राजमानौ. Ś1 K1 द्विजोत्तमः. — After 32ᵃᵇ, T2 G (except G1) ins.:

2106* दृष्ट्वा जगाम मनसा पावकोऽयमिति प्रभुः ।

— ᵈ) T2 G (except G1) तूष्णीमुत्पत्य.

Colophon om. in T1. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 Ko-2.4 Ñ3 B Da Dn D4.5 T2 G3-5 M3.5 खांडवदाह. — *Adhy. name:* Ś1 K1 अग्निसंप्राप्तिः; Ko.4 D5 वैश्वानरा(K4 °नराभि)गमनं; K3 कृष्णार्जुनक्रीडाविहारे जातवेदसागमनं; D1.2 कृष्णार्जुनक्रीडायां (D2 अर्जुनकृष्णविहारक्रीडा°) खांडववनग्रह(D1 °क)रणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 221; D4m 237; T2 G4-6 M 189; G1 188; G3 187; G2 191. — *S'loka no.:* Da1 Dn 33; M3 17. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 8046.

215

1 Ś1 K (except Ko) D2 S (except M5) om. उवाच. — ᵃ) Ko.3.4 D5 विप्रो (for चैव). — ᵇ) T1 G1 M °वं च माधवं.

2 ᵈ) T1 मुख्यां तृ°. K1 Ñ V1 B Da D1.2.5 T2 G3-6 M3 प्रयच्छतं.

3 ᵃ) Ñ3 ततोब्रूतां; M6-8 तदाब्रूतां. — ᵇ) K3 Ñ3 B (except B6) तावुभौ; Ñ1 तत्रस्थौ; T1 विप्रं तौ. — ᶜ) B1 T1 G1 M भवांस्तुष्येत्; D5 भवत्तृप्तिः. — ᵈ) Ś1 K2.3 B3 D1.5 M5 यतामहे.

4 ᵃ) Ś1 K1 B1.3 G1 तु (for स). — ᵇ) Ś1 अब्रवीत्तौ तत उभौ (unmetrical transp.); K3 Ñ3 B (except B6) °वीत्पावकस्ततः; D1 °वीत्स उभावपि. — ᶜ) Ś1 K1 Ñ1 V1 Dn2 M3 तथा; M5 तु तौ (for तदा). — ᵈ) Ñ1 V1 Da किमर्थं; Ñ3 तदन्नं.

5 Before 5, Ś1 K1 D2 S ins. ब्राह्मणः; the rest ब्राह्मण उ°. — ᵃ) T1 G1 M बुभुक्षेय; T2 G2-6 बुभुक्षुर्वै. — ᵇ) A few MSS. मा (for मां). Ś1 K3 G1 M6-8

तत्र पूर्वव्यतीतानि विक्रान्तानि रतानि च ।
बहूनि कथयित्वा तौ रेमाते कृष्णपाण्डवौ ॥
१. २१४. २८

२१५

वैशंपायन उवाच ।
सोऽब्रवीदर्जुनं चैव वासुदेवं च सात्वतम् ।
लोकप्रवीरौ तिष्ठन्तौ खाण्डवस्य समीपतः ॥ १
ब्राह्मणो बहुभोक्तास्मि भुञ्जेऽपरिमितं सदा ।
भिक्षे वार्ष्णेयपार्थौ वामेकां तृप्तिं प्रयच्छताम् ॥ २
एवमुक्तौ तमब्रूतां ततस्तौ कृष्णपाण्डवौ ।
केनान्नेन भवांस्तृप्येत्तस्यान्नस्य यतावहे ॥ ३
एवमुक्तः स भगवानब्रवीत्तावुभौ ततः ।
भाषमाणौ तदा वीरौ किमन्नं क्रियतामिति ॥ ४
नाहमन्नं बुभुक्षे वै पावकं मां निबोधतम् ।
यदन्नमनुरूपं मे तद्युवां संप्रयच्छतम् ॥ ५
इदमिन्द्रः सदा दावं खाण्डवं परिरक्षति ।
तं न शक्नोम्यहं दग्धुं रक्ष्यमाणं महात्मना ॥ ६
वसत्यत्र सखा तस्य तक्षकः पन्नगः सदा ।
सगणस्तत्कृते दावं परिरक्षति वज्रभृत् ॥ ७
तत्र भूतान्यनेकानि रक्ष्यन्ते स्म प्रसङ्गतः ।
तं दिधक्षुर्न शक्नोमि दग्धुं शक्रस्य तेजसा ॥ ८
स मां प्रज्वलितं दृष्ट्वा मेघाम्भोभिः प्रवर्षति ।
ततो दग्धुं न शक्नोमि दिधक्षुर्दावमीप्सितम् ॥ ९
स युवाभ्यां सहायाभ्यामस्त्रविद्भ्यां समागतः ।
दहेयं खाण्डवं दावमेतदन्नं वृतं मया ॥ १०
युवां ह्युदकधारास्ता भूतानि च समन्ततः ।
उत्तमास्त्रविदौ सम्यक्सर्वतो वारयिष्यथः ॥ ११
एवमुक्ते प्रत्युवाच बीभत्सुर्जातवेदसम् ।

C. 1. 8165
B. 1. 224. 13
K. 1. 220. 13

निबोधतां; Ko.3 (m as in text).4 Da °धत; T3 G2-4 °ध वै. — c) K4 T3 G2-4 वै (for मे). — d) Ś1 K (except K3) D5 T1 G1.5 M5.6.8 °यच्छतां.

6 a) B1.3 Da D1 इमामिंद्रः. Da घोरं; T3 G2.4 दावात् (for दावं). — b) T1 G1 M परिरक्षति खांडवं (T1 पांडव). — c) K2.4 Ñ2.3 V1 B D (except D2.5) न च शक्नो°. T3 G4 जग्धुं.

7 a) Ko.4 G6 अस्मिन्; G2.5 अस्य (for अत्र). T1 सखेंद्रस्य; G1 M सखा चास्य (M5 चात्र). — b) Ko.3.4 D5 पन्नगोत्तमः. — c) K2 सनागः. K2 स्वकृते; K3 सत्कृते; G1 सत्कृतो. D1 स नागस्य कृते दावं. — d) V1 T1 वज्रधृक्; Da1 °वत्. Ko.4 D5 खांडवं परिरक्षति (=6b).

8 a) Ś1 K1 ततो; T1 G2 अत्र (for तत्र). — b) Ko Ñ2 B (except B6) Dn D3.5 T1 रक्षते; Ñ3 रक्षति; T3 G3.4 रक्ष्यति; G2.5.6 रक्षंति. K2 Ñ3 B (except B6) Dn D3.4.5 G1 M5 अस्य; T1 M8 तद् (for स्म). — After 8ab, Ko.3.4 D5 ins.:

2107* बहूनि घोररूपाणि उग्रवीर्याणि चैव हि ।

— c) Ko D5 दग्धुं तस्यैव; K1 तद्धि दग्धुं न; K3.4 तं दग्धुं नैव; Ñ1 D1.2 तत्प्रदग्धुं न; T1 G5.6 M तन्निर्दं(M6-8 °द)ग्धुं न; T3 G2-4 न तं दिधक्षुः. G1 तं तु दग्धुं न शक्नोमि. — Ś1 K1.3 T1 G5 (hapl.) om. 8d-9c. — d) K3.4 Ñ1 D1 T3 G2-4.6 दावं; G1 M रक्ष्यं (for दग्धुं).

9 Ś1 K1.3 T1 G5 om. 9abc (cf. v. l. 8). — a) Some MSS. मा (for मां). — b) K3.4 Ñ1 D1.2 मेघेनाभिप्र°; T3 G2-4.6 मेघैरद्भिः प्र°; G1 मेघेनैव प्र°; M मेघैरे(M °घेनै)वाभि°. — c) K3 B (except B6) सोहं; T3 G2-4.6 अतो; M6-8 तथा (for ततो). K4 प्रदग्धुं तं न श°. — d) B6 दावमीदृशं.

10 a) T1 तद् (for स). Ko °भ्यां महात्मभ्यां; K1 °भ्यां सहायत्वे. — b) Ś1 K1 शस्त्रविद्भ्यां; Ñ1 मंत्रविद्भ्यां. — d) Ko.3.4 D5 वृणोम्यहं; T3 G2-4 अहं वृणे; G5.6 मया वृतं (by transp.).

11 a) Ś1 Ko.1.3 Ñ1 V1 D1.2 G1 युवामुदक°. G2 युवाभ्यां वर्षधाराश्च. — d) T G1-4 M सर्वथा (T1 °दा). Da2 G3.5.6 M5 °ष्यथ; T G1.4 M6-8 °ष्यतः (T1 घातयिष्यतः). — After 11, N ins. a passage given in App. I (No. 118); while T3 G2-4 ins., irrelevantly, a shorter version of the same at the beginning of adhy. 217, given in the same App. (No. 120); and, finally, Ś1 Ko.1.4 ins. yet another version, given there (No. 121), as a separate adhy., after adhy. 225 (i. e. at the very end of this parvan), meant probably as a परिशिष्ट. The episode is *entirely* missing in T1 G1.5.6 M only.

12 Before 12, V1 T1 G2 M6-8 ins. वैशं°. — a) T1

C. 1. 8168 B. 1. 224. 14 K. 1. 230. 14 दिधक्षुं खाण्डवं दावमकामस्य शतक्रतोः ॥ १२
उत्तमास्त्राणि मे सन्ति दिव्यानि च बहूनि च ।
यैरहं शक्नुयां योद्धुमपि वज्रधरान्बहून् ॥ १३
धनुर्मे नास्ति भगवन्बाहुवीर्येण संमितम् ।
कुर्वतः समरे यत्नं वेगं यद्विषहेत मे ॥ १४
शरैश्च मेऽर्थो बहुभिरक्षयैः क्षिप्रमस्यतः ।
न हि वोढुं रथः शक्तः शरान्मम यथेप्सितान् ॥१५
अश्वांश्च दिव्यानिच्छेयं पाण्डुरान्वातरंहसः ।
रथं च मेघनिर्घोषं सूर्यप्रतिमतेजसम् ॥ १६
तथा कृष्णस्य वीर्येण नायुधं विद्यते समम् ।
येन नागान्पिशाचांश्च निहन्यान्माधवो रणे ॥ १७
उपायं कर्मणः सिद्धौ भगवन्वक्तुमर्हसि ।
निवारयेयं येनेन्द्रं वर्षमाणं महावने ॥ १८
पौरुषेण तु यत्कार्यं तत्कर्तारौ स्व पावक ।
करणानि समर्थानि भगवन्दातुमर्हसि ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१५ ॥

G2. 3. 5. 6 एवमुक्तः. G5. 6 अब्रवीच्छूरो (for प्रत्यु°). N तच्छ्रुत्वा वचनं स्वस्मेर् (Ko Da एतच्छ्रुत्वा तु वचनं). — ^{b}) D5 °वेदसः; M5 °वेदसा. — After 12^{ab}, N ins.:

2108* अब्रवीन्नृपशार्दूल तत्कालसदृशं वचः ।

— ^{c}) K (except Ko) M3. 5 दिधक्षुः; T3 G2-4 °क्ष (sic). — ^{d}) D1 अभ्यागम्य; T3 G2-4 काममस्य; Cd अका° (as in text).

13 Before 13, Ś1 K1. 4 ins. अर्जुनः; Ko. 2. 3 Ñ V1 B D अर्जुन उ°. — ^{ab}) T1 °णि दिव्यानि लघूनि च ब°. — ^{c}) T3 G2-4 रोद्धुं (for योद्धुं). — ^{d}) T1 G1 M वज्रभृतो. K3 भुवि (m बहून् as in text).

14 ^{c}) T1 °रे कर्म. — ^{d}) T G1 M वा (for यद्). K3 Ñ2. 3 B Da Dn D4. 5 विषहेन्मम. G5. 6 वै (for मे).

15 ^{a}) V1 °श्च घोरैर्; D1. 2 °श्च मेर्थे; S शरैस्त्वदर्थे (M °र्थं). — ^{b}) K1 शीघ्रमस्यतः. — After 15^{ab}, M6-8 ins.:

2109* उपासंगौ च मे न स्तः प्रतियोद्धुं पुरंदरम् ।

— ^{c}) T1 G5. 6 न हि योद्धुं. — ^{d}) T3 G2-4 यथेप्सितं.

16 ^{b}) S पांडरान्. K1 बहुरंहसः.

17 ^{d}) G1 विहन्यान्; M स हन्यान्. Ñ1 वने (for रणे).

18 ^{a}) K3 Ñ2. 3 B D (except D1. 2. 5) G1 कर्मसिद्धौ च (G1 तु); M6-8 कर्मसंसिद्धौ. — ^{b}) Ko. 3. 4 Ñ1 Da D1. 5 T1 कर्तुमर्हसि. — K3 (hapl.) om. 18^{c}–19^{a}. — ^{c}) T1 G1 M देवेंद्रं (for येनेन्द्रं). — ^{d}) T3 G (except G1) महाशनिं.

19 K2 om. 19 (cf. v. l. 18). — ^{b}) T3 G (except G1) तत्कर्ताहं. Ko. 3 T3 G (except G1) स. Ko D1. 2 T1 G3. 5. 6 पावकं; K1. 4 °के. — M6-8 om. 19^{cd}. — ^{c}) Ko. 3 करणानि च सर्वाणि; K4 उपकरणानि सर्वाणि (hypermetric); D5 कारणानि समेतानि. — ^{d}) D1 G2 भगवान्. Ś1 K1 B दातुमर्हसि.

Colophon om. in T1. — *Major parvan:* T3 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K Ñ3 B Da Dn1. n3 D2. 4. 5 M3. 5 खांडवदाह. — *Adhy. name:* Ś1 Ko. 1. 3. 4 D5 अर्जुनवाक्यं; M5 कृष्णपावकसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 223; D4m 239; D5 23 (? for 223); T3 G4-6 M 190; G1 189; G2 188; G3 192. — *S'loka no.:* Da1 Dn 17; M3 18. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 8165.

216

1 Ś1 K (except Ko) D2 S om. उवाच; D1 om. the ref. — ^{a}) K2-4 N V1 B D T1 स (for तु). — ^{b}) T1 नराधिप (for हुता°). — ^{c}) D1 भगवान् (for वरुणं). — M3 om. 1^{ef}. — ^{ef}) D5 उद्दिश्य चोदकेष्वेवं निव°. T3 G2-4 तं (for नि-). T1 G1 M (M3 om.) श्वेतकुंडलिनं देवं सर्वाभरणभूषितं. Cd cites आदित्यः.

2 Ś1 K1 (hapl.) om. 2^{abcd}. — ^{a}) T1 अपि; G1 M तु (for च). T3 G (except G1) सं- (for तत्). — ^{d}) Ñ2. 3 V1 B1. 6 Dn D4 प्रतिगृह्य; T1 वरुणं तं. — T1 (hapl.) om. 2^{ef}. — ^{f}) K2. 3 Ñ2. 3 B D (except D1. 2. 5) देवदेवं सनातनं. — After 2, K1 ins.:

2110* स ध्यातमात्रो वरुणः समायातो महाद्युतिः ।
अथेमं नृपशार्दूल वह्निर्वचनमब्रवीत् ।

3 ^{a}) G5. 6 सोमाय राज्ञे. Ñ1 D1. 2 न्यस्तं (for दत्तं). G2 सोमे दत्तेन दत्तं तु; G3. 4 सोमेन दत्तं तु धनुः. — ^{b}) Ñ1 V1 B3 तौ; T1 G1. 5 ये; M6-8 मे (for ते). G2-4 त्वयि ते इषुधी शुभे. — ^{c}) G1-4 M3. 5 दिव्यं (for शीघ्रं). T1 प्रयच्छ चोभयं दिव्यं; M6-8 प्रयच्छ भगवन्दिव्यं. — After 3^{abc}, S ins.:

2111* 　　　　त्वमस्मै सव्यसाचिने ।

२१६

वैशंपायन उवाच।

एवमुक्तस्तु भगवान्धूमकेतुर्हुताशनः।
चिन्तयामास वरुणं लोकपालं दिदृक्षया।
आदित्यमुदके देवं निवसन्तं जलेश्वरम्॥ १
स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा दर्शयामास पावकम्।
तमब्रवीद्धूमकेतुः प्रतिपूज्य जलेश्वरम्।
चतुर्थं लोकपालानां रक्षितारं महेश्वरम्॥ २
सोमेन राज्ञा यद्दत्तं धनुश्चैवेषुधी च ते।
तत्प्रयच्छोभयं शीघ्रं रथं च कपिलक्षणम्॥ ३
कार्यं हि सुमहत्पार्थो गाण्डीवेन करिष्यति।
चक्रेण वासुदेवश्च तन्मदर्थे प्रदीयताम्।
ददानीत्येव वरुणः पावकं प्रत्यभाषत॥ ४
ततोऽद्भुतं महावीर्यं यशःकीर्तिविवर्धनम्।
सर्वशस्त्रैरनाधृष्यं सर्वशस्त्रप्रमाथि च।
सर्वायुधमहामात्रं परसेनाप्रधर्षणम्॥ ५
एकं शतसहस्रेण संमितं राष्ट्रवर्धनम्।
चित्रमुच्चावचैर्वर्णैः शोभितं श्लक्ष्णमव्रणम्॥ ६
देवदानवगन्धर्वैः पूजितं शाश्वतीः समाः।
प्रादाद्वै धनुरत्नं तदक्षय्यौ च महेषुधी॥ ७
रथं च दिव्याश्वयुजं कपिप्रवरकेतनम्।
उपेतं राजतैरश्वैर्गान्धर्वैर्हेममालिभिः।
पाण्डुराभ्रप्रतीकाशैर्मनोवायुसमैर्जवे॥ ८
सर्वोपकरणैर्युक्तमजय्यं देवदानवैः।
भानुमन्तं महाघोषं सर्वभूतमनोहरम्॥ ९
ससर्ज यत्स्वतपसा भौवनो भुवनप्रभुः।
प्रजापतिरनिर्देश्यं यस्य रूपं रवेरिव॥ १०
यं स सोमः समारुह्य दानवानजयत्प्रभुः।
नगमेघप्रतीकाशं ज्वलन्तमिव च श्रिया॥ ११

C. 1. 8187
B. 1. 225. 14
K. 1. 231. 14

दिव्यैरश्वैः समायुक्तं.

4 a) Ko-2 Ñ V1 B D (except D2) च (for हि). — d) K3 N2.3 B D (except D1.2.3) तन्ममाद्य; K4 V1 °दर्थे. — Before 4ef, T1 G1.5.6 M (except M3) ins. वैशं°. — e) K (except K1) Dn8 D1.5 T3 G2-4 ददामी°. — f) Ś1 K1 प्रत्यपद्यत.

5 a) Ñ2.3 Da Dn तदद्भु°. T3 G transp. 5cd and 5ef. — c) V1 °स्त्रैरधृष्यं च. — d) Ś1 Ñ1 D3 °प्रबाधि च; Ko.4 D5 °प्रमर्दनं; K1 °प्रबोधि च; K3 T3 G5.6 °थिनं; T1 सर्वकायावतारणं; G1 M सर्वकायप्रहा(M6-8 °दा)रिणं; G2-4 °शत्रुप्रमाथिनं. — T1 om. 5ef. — f) Ś1 K1 °सेनावि(K1 °व)कर्षणं; K2.4 Ñ2.3 B D (except D1.2) M6-8 °सैन्यप्रधर्षणं; K3 °प्रकर्षणं; Ñ1 °प्रधर्षकं.

6 K2 om. 6. — a) T1 पिनाकादि सह°. — d) Ś1 सूक्ष्मम् (for श्लक्ष्णम्).

7 a) T3 G (except G1) देवगंधर्वऋषिभिः. — After 7ab, Ko.2.4 Dn8 D4.5 ins.:

2112* तद्दिव्यं धनुषां श्रेष्ठं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा।

— c) Ś1 Ko.2.4 प्रादात् स (Ś1 तद्) वै धनूरत्नं; K1.3 V1 B3.6 Da D1 G1 °द्वै तद् (G1 स) धनूरत्नं; Ñ1.3 B1 Dn D2.4 °दाच्चैव धनूरत्नं; B5 T1 °दात्तस्मै धनूरत्नं. — d) K3 Ñ3 B5 M (except M3) अक्षय्ये च; B1.3 G1 तदक्षय्ये (G1 °य्यौ). Ś1 K1 तथेषुधी.

8 a) Ś1 K1 दिव्यावरणं; K2 Ñ1.3 V1 B1 Dn8 T1 G2.5.6 °श्वयुतं. Ko.4 D5 रथं दिव्याश्वसंयुक्तं. — b) T3 G (except G1) °लक्षणं. — c) T3 G (except G1) कामगैर् (for राजतैर्). Ś1 शार्ङ्गैः; Ko.3 चाश्वैः; K1 चांगैः. — d) Some MSS. गंधर्वैर्. — e) S पांडरा°.

9 b) Ś1 अजेय्यं; K2 D1 G1.5.6 अजेयं; K3 असह्यं; Ñ1 D2 अक्षय्यं; Ñ3 अक्षयं. — d) K1 B3.5 Da T1 M (except M5) °मनोरमं; Ñ2.3 B1.6 Dn D4 सर्वरत्नमनोरमं.

10 a) Ko Ñ2.3 B Da Dn D3.4.5 T1 G1 M यं (for यत्). K3 च; K4 Ñ V1 B (except B6) Da Dn D2.4.5 M5 सु- (for स्व-). D1 येन (for यत्स्व-). — b) Ś1 भावनं; Ñ V1 B Dn D4 Cd भौमनो; S (except G5) भुवने. Ko.3 D5 T1 भुवनेश्वरः; G1 भुवने प्रभुः. K4 विश्वकर्मा वनेश्वरः. — c) V1 विनिर्देश्यं. — d) K4 अपि (for इव).

11 a) Ko.2.4 Dn1 यस्मिन्; B5 यं स; Dn3 D2 यं तु; T3 G3.4 यं च. T1 शुभ्रांशुं यं समा°; G2 यं रथं सोम आरुह्य. — c) Ś1 नागमे°; K1.2.3m Ñ V1 B D M5 नवमे°. — d) N1 तेजसा (for च श्रिया). — After 11, T1 ins.:

2113* सुरारियोषित्सौवर्णश्रुतिताटङ्कनाशनम्।

G. 1. 8187
B. 1. 223. 14
K. 1. 231. 14

आश्रिता तं रथश्रेष्ठं शक्रायुधसमा शुभा ।
तापनीया सुरुचिरा ध्वजयष्टिरनुत्तमा ॥ १२
तस्यां तु वानरो दिव्यः सिंहशार्दूललक्षणः ।
विनर्दन्निव तत्रस्थः संस्थितो मूर्ध्न्यशोभत ॥ १३
ध्वजे भूतानि तत्रासन्विविधानि महान्ति च ।
नादेन रिपुसैन्यानां येषां संज्ञा प्रणश्यति ॥ १४
स तं नानापताकाभिः शोभितं रथमुत्तमम् ।
प्रदक्षिणमुपावृत्य दैवतेभ्यः प्रणम्य च ॥ १५
संनद्धः कवची खड्गी बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ।
आरुरोह रथं पार्थो विमानं सुकृती यथा ॥ १६
तच्च दिव्यं धनुःश्रेष्ठं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ।
गाण्डीवमुपसंगृह्य बभूव मुदितोऽर्जुनः ॥ १७
हुताशनं नमस्कृत्य ततस्तदपि वीर्यवान् ।
जग्राह बलमास्थाय ज्यया च युयुजे धनुः ॥ १८
मौर्व्यां तु युज्यमानायां बलिना पाण्डवेन ह ।
येऽशृण्वन्कूजितं तत्र तेषां वै व्यथितं मनः ॥ १९
लब्ध्वा रथं धनुश्चैव तथाक्षय्यौ महेषुधी ।
बभूव कल्यः कौन्तेयः प्रहृष्टः साह्यकर्मणि ॥ २०
वज्रनाभं ततश्चक्रं ददौ कृष्णाय पावकः ।
आग्नेयमस्त्रं दयितं स च कल्योऽभवत्तदा ॥ २१

---

12 a) K2 T3 G3-4 आश्रित्य; Ñ1 D1.2 °तो; Ñ2.3 B6 Dn D4 °तौ. K0.3.4 च; Ñ1 D1.2 अयं (for तं). K0.3.4 रथे य(K3 त)स्मिन् (for रथ°). — b) K2 D1 °समं; K3 इंद्रायुध°; K4 D5 इंद्रयष्टि°; Ñ B3 Dn D4 °समौ; V1 °समो; S शक्रध्वजसमा (T3 G2-4 °मं; M6-8 °मो). K2 V1 B1.5.6 Da D1 S बभौ; Ñ B3 Dn D4 उभौ (for शुभा). K0 इंद्रयष्टिरनुत्तमा. — K0 om. 12cd. — c) Ś1 उप°; K1.3 Ñ1 D2 तप°. B3 °नीया स; T3 G3.4 °नीयास.

13 a) Ś1 K Dn3 D5 यस्यां. K2 D1 च; T1 स (for तु). — b) Ñ1 S °लांगूल°; Ñ2 B3 Dn D4 °केतनः; Ñ3 B1.5.6 °लांगूलकेतनः; Cd as in text. — After 13ab, K0.3.4 D5 ins.:

2114* हनूमान्नाम तेजस्वी कामरूपी समीरजः ।
नादेन च महारौद्रो भूतकोटिसमावृतः ।;

while T1 ins.:

2115* यः पुरा वायुसंभूतो रक्षोगणविनाशनः ।

— cd) Ś1 K0.1.4 B5.6 D2.5 विनदन्निव; K2 विवर्ध°; K3 विनर्दंति च; Ñ3 Dn D4 दिधक्ष°; T3 G2-6 निर्दह°; G1 M5 भीमो ननर्द; M3 भीमो नदंस्तु; M6-8 भीमो ननाद. Ñ V1 B D (except D1.5) G1 M तत्र स. Ñ1 मूर्ध्न्यशोभयत्; D5 T3 G (except G1) मूर्ध्नि शोभते. T1 तन्मूर्ध्नि संस्थितो भीमो विनर्दन्व्यह्वशोभत.

14 ab) T3 G2-4 ध्वजैर्. K2 भवानि. M (except M8) चात्र (for तत्र). D3 विचित्राणि. T1 हनूमान्परितस्तत्र भूतानि विविधानि च. — Ś1 K1 (? hapl.) om. 14c-15b. — c) T3 G (except G1) पर° (for रिपु°). — d) K2 V1 Dn1.n3 D1 श्रुत्वा; G3 तेषां (for येषां). D3 विनश्यति.

15 Ś1 K1 om. 15ab (cf. v. l. 14). — Before 15, T1 ins. वैशं°. — a) T1 अथ; T3 G1-4 M स तु. — b) Ñ2.3 Dn1.n3 D4 S (except T1 M8) रथसत्त°. — d) MSS. देवता°, देवते°, दैवता° also.

16 b) K2 Ñ2.3 B1.5 Dn D4 °त्रकः. — After 16ab, D4 marg. *sec. m.* ins.:

2116* विष्णोराज्ञां गृहीत्वा तु फल्गुनः परवीरहा ।

— T1 (? hapl.) om. 16c-18b. — c) K2 Ñ2.3 V1 B Dn D2.4 T3 G3-6 तदा; Da जयः (for रथं). — d) T3 G2-4 सुकृतिर्.

17 T1 om. 17 (cf. v. l. 16). — a) M8 तस्य (for तच्च). — b) M6-8 यत्सृष्टं ब्रह्मणा पुरा. — d) Ś1 K1 °तोत्र सः; K0 Ñ1 T3 G3-6 Cd °तो जयः.

18 T1 om. 18ab (cf. v. l. 16). — a) K2 N V1 B Dn1.n3 D4 G3 पुरस्कृत्य (for नम°). — b) Ñ3 तदभि-; T3 G2-6 तदति-; G1 M5 तमपि; Cd तदपि (as in text). Ñ3 V1 B1.3 प्रतस्थे सहकेशवः. — c) K0.4 D5 गांडिवं श्रेष्ठं; D3 रथमास्थाय. — d) K2 तज्ज्यया; V1 ज्यया प्र-; Da ज्यया तद्; T1 यज्ज्यया; M5 ज्यायां सं- (for ज्यया च). Ś1 ज्ययथा (sic) हि युयोज च; K0.1.4 D5 ज्यया (K1 मौर्व्यां) चैव युयोज ह.

19 a) Ś1 K1 मौर्व्यांस्. Ś1 °नाया; K0.2.4 Ñ V1 B Dn1.n3 D1.2.4 योज्य°; K1 योजमानाया. K3 मौर्व्यां-मुन्मुच्यमा°. — b) Ś1 K1 च; K2 D1 हि (for ह). T1 G1 M पांडवेन बलीयसा. — c) T G (except G1) तस्य (for तत्र). — d) Ś1 K1 Ñ1 V1 विव्यथे; K2.3 B5 M5 व्यथते (for व्यथितं).

20 a) Ś1 transp. लब्ध्वा and रथं. G1 M (except M5) transp. रथं and धनुः. — b) = 29b. T3 G2-4 तदा°; Ñ2.3 B Dn D2.5 T1 M6-8 °क्षय्ये. — d) G1 ह्यहृष्यः (for प्रहृष्टः). Ś1 K1 Ñ1 Dn2.n3 D2.5 सह्य°; V1

अब्रवीत्पावकश्चैनमेतेन मधुसूदन ।
अमानुषानपि रणे विजेष्यसि न संशयः ॥ २२
अनेन त्वं मनुष्याणां देवानामपि चाहवे ।
रक्षःपिशाचदैत्यानां नागानां चाधिकः सदा ।
भविष्यसि न संदेहः प्रवरारिनिबर्हणे ॥ २३
क्षिप्तं क्षिप्तं रणे चैतत्त्वया माधव शत्रुषु ।
हत्वाप्रतिहतं संख्ये पाणिमेष्यति ते पुनः ॥ २४
वरुणश्च ददौ तस्मै गदामशनिनिःस्वनाम् ।
दैत्यान्तकरणीं घोरां नाम्ना कौमोदकीं हरेः ॥ २५
ततः पावकमब्रूतां प्रहृष्टौ कृष्णपाण्डवौ ।
कृतास्त्रौ शस्त्रसंपन्नौ रथिनौ ध्वजिनावपि ॥ २६
कल्यौ स्वो भगवन्योद्धुमपि सर्वैः सुरासुरैः ।
किं पुनर्वज्रिणैकेन पन्नगार्थे युयुत्सुना ॥ २७

अर्जुन उवाच ।

चक्रमस्त्रं च वार्ष्णेयो विसृजन्युधि वीर्यवान् ।
त्रिषु लोकेषु तन्नास्ति यन्न जीयाज्जनार्दनः ॥ २८
गाण्डीवं धनुरादाय तथाक्षय्यौ महेषुधी ।
अहमप्युत्सहे लोकान्विजेतुं युधि पावक ॥ २९

C. 1. 8205
B. 1. 223. 32
K. 1. 231. 32

B5.6 Da सज्य°.

21 a) Da °तुल्यं; T3 G3-6 °नाभिं. Ko.1 N1 G1 M पुनश्चक्रं; T3 G2-6 च चक्रं च. — c) B1.3 (m as in text) दिव्यं तत्; G1 दैतेयं (for दयितं).

22 a) Ko.3 N2.3 B5 Dn D2.4.6 T3 G3-5 एवं; K2 एतं (for एनं). — b) T1 G1 M (except M5) अनेन (for एतेन). T3 G2-4 रिपुसूदन. — T1 om. 22c–23a. — c) K3.3 N2.3 B D (except D1.2) जेष्यसि त्वमसंशयं (K3 Dn8 त्वं न संशयः; B5.6 Da D5 त्वमसंशयः).

23 T1 om. 23a (cf. v. l. 22). — a) Ñ2 Dn D4 तु (for त्वं). A few MSS. मानुषाणां. — d) Ś1 M5 om. च. K2 Ñ2.3 B Da Dn D4 तथा; D2 G1 तदा (for सदा). Ko D5 T1 नागा(Ko देवा)नामपि चाहवे (T1 चाधिकः). — e) B5 D2 G3 भविष्यति; D5 विजेष्यसि. — f) Ś1 K1 °निहाहवे; Ko °बर्हणं; K2 °बर्हण; K3.4 °बर्हणः; Ñ2.3 B3.6 Dn D2.4 प्रवरोपि निब°; D1.5 प्रवरोरि°; T1 G1 °रारीश्चिह्नणे; T3 G2-6 °निवारणे. — After 23, T3 G (except G1) ins.:

2117* तवैतच्चक्रमस्त्रं यन्नामतश्च सुदर्शनम् ।
तच्चास्त्रिन्नर्पय विभो दैत्यघाते यथा पुरा ।
[(L. 1) G5.6 सुदर्शं नाम नामतः (for नामतश्च etc.]

24 a) Ñ1 D3 सदा; T1 G1 M (except M5) त्वया (for रणे). K (except K1) Ñ1 V1 B6 D (except D4.5) (for रणे). T1 G1 M (except M5) एव (for एतत्). — b) T1 युधि; M (except M5) सदा (for त्वया). Ś1 K1 सत्तम (for शत्रुषु). — c) T3 G2-4 कृत्वा (for हत्वा). Ko B3.6 हत्वाप्रतिरथं; T1 हत्वा हत्वा रिपून् (for हत्वाप्रति°).

25 Before 25, T3 G (except G1) ins. वैशं°. — a) T1 पाशी पुनर् (for वरुणश्च). G1 ददौ तस्मै गदाममित्र- — b) G1 दिव्याम् (for गदाम्). Ko D5 अशनिसंनिभां; Ñ1 D1 चाशनि°. — c) Ko G3 °कारिणीं; K1 D3 °करिणीं. — d) Ś1 हरौ; Ko असि; K1 नृप; K2 प्रभुं; N2.3 B1.3.5 D (except D2.5) प्रभुः; V1 तदा; B5 तथा (for हरेः). — After 25, Ko.4 D4 (marg. *sec. m.*).5 ins. a passage of 11 lines given in App. I (No. 119).

26 b) K3.3 Ñ3 B Da अच्युतार्जुनौ; N2 Dn D4 अर्जुनाच्युतौ; G6 कृष्णमाधवौ. — d) Ñ1 D1.2 T1 G1 M transp. रथिनौ and ध्वजिनौ. Ko.3.4 D5 वर्मिणौ (for ध्वजिनौ).

27 a) T1 G3.5.6 M (except M8) स्व (for स्वो). — c) K4 चैव (for एकेन). — d) A few MSS. °गार्थे. Ko.3.4 Ñ2.3 V1 B (except B5) Da2 Dn2 D1.3.5 S (except M3.5) युयुत्सता.

28 Ś1 K1 T3 G3-6 om. उवाच; T1 G1 M om. the ref. — Ś1 K (except K4) D2.6 ins. after अर्जुनः (resp. अर्जुन उ°): Ñ1.2 B3.6 Dn G2, after 28ab:

2118* चक्रेण भस्मसात्सर्वं विसृष्टेन तु वीर्यवान् ।
[Ś1 K1 प्रकुर्यादेव वीर्यं°; B3.6 °न स्वतेजसा.]

— K4 Ñ1 D1.2 om. 28ab. — a) Ś1 Ko.1.2 D6 गदां (for अस्त्रं). K2 Ñ2.3 V1 B D (except D5; D1.2 om.) चक्रपाणिर्हृषीकेशो. — b) K2 Ñ2.3 V1 B1 D (except D5; D1.2 om.) विचरन् (for विसृ°). — After 28ab, Ñ1.2 B3.6 Dn G2 ins. 2118*. — cd) M3.6-8 असौ (for तत्). M5 transp. तत् and यत्. N T3 कुर्याद् (V1 हन्याद्); T1 M5 दद्याद्; M6-8 जय्याद्.

29 a) Ko.2 गांजीवं. V1 transp. गाण्डीवं and धनुरा°. T1 अक्षय्यौ (for आदाय). — b) = 20b. Ñ2.3 B Da Dn °क्षये; T1 समादाय; G1 अक्षय्ये च. — After 29c, T1 ins.:

2119* स सुरासुरमानवान् ।
किं पुनर्वज्रिणैकं तु

(cf. 27bc). — d) T1 अपि (for युधि).

C. 1. 8206 B. 1. 225. 33 K. 1. 231. 33

सर्वतः परिवार्यैनं दावेन महता प्रभो ।
कामं संप्रज्वलाद्यैव कल्यौ स्वः साह्यकर्मणि ॥ ३०

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः स भगवान्दाशार्हेणार्जुनेन च ।
तैजसं रूपमास्थाय दावं दग्धुं प्रचक्रमे ॥ ३१
सर्वतः परिवार्याथ सप्तार्चिर्ज्वलनस्तदा ।
ददाह खाण्डवं क्रुद्धो युगान्तमिव दर्शयन् ॥ ३२
परिगृह्य समाविष्टस्तद्वनं भरतर्षभ ।
मेघस्तनितनिर्घोषं सर्वभूतानि निर्दहन् ॥ ३३
दह्यतस्तस्य विबभौ रूपं दावस्य भारत ।
मेरोरिव नगेन्द्रस्य काञ्चनस्य महाद्युतेः ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षोडशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१६ ॥

---

30 a) Ko D5 एतद्; K2.3 Ñ2.3 B3 D1 एवं; Ñ1 इमं; V1 B1.5.6 Da Dn D4 M5 एव. — b) Ś1 K1 देवेन; T3 G2-6 नादेन (for दावेन). K2.3 Ñ2.3 V1 B D (except D2.5) दावमेतं महाप्रभो (B1.5.6 °भं); T1 दावं सुविपुलं प्र°; G1 M3 दावं सुविहितं प्र°; M6-8 भावं स्वविहितं प्र°. — c) Ko D5 संधुक्षया°; K4 संधक्षया°; B1 स्वं प्र°; T1 सुप्र°. — d) T3 G3.4 स्थितौ (for कल्यौ). Ś1 K1 सर्वं°; K3 साध्य°; Ñ1 B3.6 D (except D1.4.5) सह्य°; V1 सज्य°. G2 (corrupt) स्थितौ स्वस्थास्य कर्मणि. — After 30, S ins.:

2120* यदि खाण्डवमेष्यति प्रमादा-
त्सगणो वा परिरक्षितुं महेन्द्रः ।
शरताडितखण्डकुण्डलानां
कदनं द्रक्ष्यति देववाहिनीनाम् ॥

[c) G1 °गात्र°; G2 °कर्ण° (for °खण्ड°). — d) M व्यसनं (for कदनं).]

31 Ś1 T3 G1.3-6 M om. उवाच; the rest except Ñ1 om. the ref. — a) Ko T3 G (except G1) तु (for स). — b) T3 G (except G1) सहायेनार्जु°. K3 वै; T3 G (except G1) ह (for च). — d) K3.4 Ñ1 V1 D1.2 S (except G1) transp. दावं and दग्धुं.

32 b) Ñ1 संप्राप्तो (for सप्तार्चिर्). Ś1 K1 ज्वलनप्रभः; Ko.3.4 V1 D5 T1 G1 M6-8 °स्ततः; K3 Ñ1 B3.5 Dn1.n2 D1 °स्तथा. — c) Ś1 T1 युद्धे; K2 Ñ2.3 B (except B6) Dn D3.4 दावं (for क्रुद्धो).

33 a) K2 Ñ2.3 B D (except D2) प्रतिगृह्य. Ś1 K1 समाविष्टौ; K2.3 Ñ2.3 B D (except D1.2.5) °विश्य; V1 °दिष्टः. — b) K1 दावं; Ñ1 धनुः (for वनं). Ś1 उपजग्मतुः; Ko.3.4 V1 D5 T1 G3.6 M मनुजर्षभ; K1 अनुजग्मतुः; Ñ1 D2 पुरुषर्षभ. — c)=1. 22. 4c. Ś1 Ko.1.3.4 V1 D5 मेघदुंदुभिनिर्घोषः (Ś1 K1 °षं); K2 D1 T3 G3.4 °निर्घोषैः; Ñ2.3 B3m.6 Da Dn T1 G1.2.5.6 M °निर्घोषः. — d) Ś1 °भूतान्यनिर्दहत्; K2 Ñ2.3 B1.3.5 Dn D1.4 °तान्यकंपयत्; K3 °नि कंपयन्; V1 B6 Da °नि सोदहत्.

34 ab) Ś1 K1 M3.5 दहतस्. T3 G2-4 दह्यमानस्य. Ñ2 B D (except D1.2.5) च (for वि-). Ñ1 दहनस्य बभौ रूपं सह दा° etc. — c) Ko गिरेः (for मेरोः). G3.6 महीध्रस्य (for नगे°). — d) K2 Ñ2.3 B (except B6) D (except D1.2.5) कीर्णस्यांशुमतोंशुभिः.

Colophon. *Major parvan:* T3 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K Ñ3 B Da Dn1.n2 D1.2.4 M3.5 खाण्डवदाह; T1 संभव. — *Adhy. name:* Ś1 Ko.1.3.4 D5 कृष्णा(Ko अ)र्जुनयोरस्त्रप्राप्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn2 224; D4m 240; D5 24; T1 233; T3 G4-6 M 191; G1 190; G2 189; G3 194. — *S'loka no.:* Da1 37; Dn 36; M3 38. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 8181.

217

☞ At the beginning of this adhy., T3 G2-4 ins., somewhat irrelevantly, a passage of about 20 lines (comprising an *abbreviated* version of the Śvetaki episode), given in App. I (No. 120); cf. v. l. 1. 215. 11; T3 G2-4 are the *only* S MSS. which contain some vestige of this episode.

1 Ś1 K (except Ko) S om. उवाच (T3 G2-4 om. the ref.). — a) K3 Ñ2.3 B D रथश्रेष्ठौ (Dn2 नरश्रेष्ठौ; D1.2.5 as in text); T3 G (except G1) सुयुक्ताभ्यां. — d) T3 G (except G1) तदा (for महत्).

2 a) K2 B6 स्म; Ñ2.3 B6 D (except D1.2.5) च (for हि). — c) K3 Ñ2.3 B (except B6) Dn D4 प्रवीरौ तौ; K3 D1.2 S (except G1.5.6 M3) ततस्तत्र (for तत्र तत्र). — d) K2 Ñ2.3 B (except B6) Dn D4 तत्र तत्राभ्यधा°.

3 a) K2 Ñ2.3 B Da Dn D4.5 न स्म; T1 M6-8 न हि

२१७

वैशंपायन उवाच ।

तौ रथाभ्यां नरव्याघ्रौ दावस्योभयतः स्थितौ ।
दिक्षु सर्वासु भूतानां चक्राते कदनं महत् ॥ १
यत्र यत्र हि दृश्यन्ते प्राणिनः खाण्डवालयाः ।
पलायन्तस्तत्र तत्र तौ वीरौ पर्यधावताम् ॥ २
छिद्रं हि न प्रपश्यन्ति रथयोराशुविक्रमात् ।
आविद्धाविव दृश्येते रथिनौ तौ रथोत्तमौ ॥ ३
खाण्डवे दह्यमाने तु भूतान्यथ सहस्रशः ।
उत्पेतुर्भैरवान्नादान्विनदन्तो दिशो दश ॥ ४
दग्धैकदेशा बहवो निष्टप्ताश्च तथापरे ।
स्फुटिताक्षा विशीर्णाश्च विप्लुताश्च विचेतसः ॥ ५
समालिङ्ग्य सुतानन्ये पितॄन्मातॄंस्तथापरे ।
त्यक्तुं न शेकुः स्नेहेन तथैव निधनं गताः ॥ ६
विकृतैर्दर्शनैरन्ये समुत्पेतुः सहस्रशः ।
तत्र तत्र विघूर्णन्तः पुनरग्नौ प्रपेदिरे ॥ ७
दग्धपक्षाक्षिचरणा विचेष्टन्तो महीतले ।
तत्र तत्र स्म दृश्यन्ते विनश्यन्तः शरीरिणः ॥ ८
जलस्थानेषु सर्वेषु क्वाथ्यमानेषु भारत ।
गतसत्त्वाः स्म दृश्यन्ते कूर्ममत्स्याः सहस्रशः ॥ ९
शरीरैः संप्रदीप्तैश्च देहवन्त इवाग्नयः ।
अदृश्यन्त वने तस्मिन्प्राणिनः प्राणसंक्षये ॥ १०
तांस्तथोत्पततः पार्थः शरैः संछिद्य खण्डशः ।

C. 1. 8221
B. 1. 226. 11
K. 1. 232. 11

(by transp.); G1 न च; M3 नैव. Ś1 K1 छिद्रेणापि विशंतौ तौ; D1 छिद्रं तत्र न पश्यंति. Cd cites छिद्रं (as in text). — b) K0 द्रुतयोराशु°; K2 Ñ2.3 B D (except D2.5) रथयोराशुचारिणोः (D5 °णः). — c) Ñ V1 B1 Dn1.n2 D1 एव (for इव). Ś1 दृश्येतां; Ñ1 V1 दृश्यंतौ; D1.2.5 G1.3 M5 दृश्यंते. — d) Ś1 K (except K2) Ñ1 D5 रथाभ्यां तौ. Ś1 K (except K2) D5 महारथौ; V1 नरोत्तमौ; M रथोत्तमे.

4 b) K2 Ñ2 भूताः शतसह°; Ñ3 B D (except D1.2.5) भूतानि शतसंघशः. — d) K3 B1 (m as in text) D5 विनदंति; Ñ1 निनदंतो. K2 Ñ2.3 B D (except D2) समंततः.

5 a) K0.3.4 D5 दग्धैकपार्श्वा; B6 °शेषा; D2 दग्धाश्च देशा. — b) Ś1 K1 विनद्धा°; K0.3.4 Ñ1 विनष्टा°; K2 निकृष्टा°; D5 निविष्टा°; G5 निक्षिप्ता°; Cd as in text. — c) V1 G2-4 स्फुटिताश्च. Ś1 K1 विचेष्टाश्च; D5 °र्णांगा; T1 अथ शीर्णांगा; M3 °र्णाक्षा; M5 विकर्णाश्च. — d) Ś1 K D5 G3.4 विप्लुष्टाश्च; T1 G5.6 M °ताक्षा; G1 °तांगा. Ś1 K1 विचेतनाः; K2 Ñ3.3 B1.5 D5 Dn तथापरे; D1.2.4 सहस्रशः; T3 G2-4 विशेषतः.

6 a) Ś1 K1 समाश्लिष्य; T3 G2-4 °सीनान्. K3 N3 B D5 D1 तथान्योन्यं. — b) Ś1 K1 मित्रान् (for पितॄन्). M5 N भ्रातॄन्. Ñ V1 B3.6 Dn2 Dn D5 अथापरे. — c) B6 °कुः कृच्छ्रेण. — d) N (except Ś1 K1 N1 V1) G3 तत्र (for तथा).

7 a) K1.4 D5 D1.3 T1 G3 M5 अन्यैः (for अन्ये). K3 Ñ2.3 B (except B6) Dn D4 संदष्टदशनाश्चान्ये. — b) K0.3 D5 D5 G1 M स्वमुत्पेतुः; D2 समितो नु. K2 Ñ2.3 B (except B6) Dn D1.4 अनेकशः. — T1 (hapl.) om. 7c-9d. — c) K0.3.4 Ñ1 V1 B6 D5 D1.3 G1 M एव; D5 अव- (for वि-). K3 Ñ2.3 B1.3.6 Dn D4 ततस्तेतीव (K3 °नैव) घू°; T3 G3-6 तत्र पक्षौ विधून्वंतः. — d) K1 B1.6 प्रपेतिरे.

8 T1 om. 8 (cf. v. l. 7). — b) Ś1 K1 G1 M विवेष्टंतो; T3 G2-6 व्यवेष्टंत. — c) S (T1 om.) प्र- (for स्म). — d) K0.3 D5 दह्यमानाः; K4 दृश्यमानाः; G1 विनदंतः.

9 T1 om. 9 (cf. v. l. 7). — a) K2 Ñ2.3 B D (D1 corrupt) T3 corrupt) जलाशयेषु. K3 Ñ V1 B D (D1 corrupt) T3 corrupt) जलाशयेषु. D1 corrupt. — b) K3 G (except G1) तप्तेषु; M दग्धेषु. D1 corrupt. — b) K3 D3.5 G2.3.5.6 क्रथ्य°; T3 G4 मथ्य°. K2 Ñ2.3 B D वह्निना (for भारत). — d) M5 मत्स्याः शत- (for कूर्म°). Ñ3 Dn D4 समंततः (for सह°).

10 D5 om. 10. — a) K2 Ñ2.3 B1.6 Dn1.n2 D1.4 अपरे दीप्तैः; B3.5 D5 Dn2 अपरैर्दीप्तैः; G1 संप्रविचैश्च. — b) Ś1 K1 इवाद्रयः. — c) Ñ3 प्रदृश्यंत; G1 अदृश्यंत. Ñ2.3 B D5 Dn D4 तत्र (for तस्मिन्).

11 a) K0.3 Ñ V1 B D कां(D1.3 का)श्चिद्; K3 तांस्तदा; T1 स तांस्तु (for तांस्तथा). T3 G2-4 तांस्तांस्ततस्ततः पार्थः. — b) Ś1 विच्छिद्य. K0.3.4 D5 सर्वशः; Ñ1 खांडवे.

C. 1. 8221 S. 1. 226. 11 K. 1. 232. 11 दीप्यमाने ततः प्रास्यत्प्रहसन्कृष्णवर्त्मनि ॥ ११
ते शराचितसर्वाङ्गा विनदन्तो महारवान् ।
ऊर्ध्वमुत्पत्य वेगेन निपेतुः पावके पुनः ॥ १२
शरैरभ्याहतानां च दह्यतां च वनौकसाम् ।
विरावः श्रूयते ह स्म समुद्रस्येव मथ्यतः ॥ १३
वह्नेश्चापि प्रहृष्टस्य खमुत्पेतुर्महार्चिषः ।
जनयामासुरुद्वेगं सुमहान्तं दिवौकसाम् ॥ १४
ततो जग्मुर्महात्मानः सर्वे एव दिवौकसः ।
शरणं देवराजानं सहस्राक्षं पुरंदरम् ॥ १५

देवा ऊचुः ।

किं न्विमे मानवाः सर्वे दह्यन्ते कृष्णवर्त्मना ।
कच्चिन्न संक्षयः प्राप्तो लोकानाममरेश्वर ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा वृत्रहा तेभ्यः स्वयमेवान्ववेक्ष्य च ।
खाण्डवस्य विमोक्षार्थं प्रययौ हरिवाहनः ॥ १७
महता मेघजालेन नानारूपेण वज्रभृत् ।
आकाशं समवस्तीर्य प्रववर्ष सुरेश्वरः ॥ १८
ततोऽक्षमात्रा विसृजन्धाराः शतसहस्रशः ।
अभ्यवर्षत्सहस्राक्षः पावकं खाण्डवं प्रति ॥ १९
असंप्राप्तास्तु ता धारास्तेजसा जातवेदसः ।
ख एव समशुष्यन्त न काश्चित्पावकं गताः ॥ २०
ततो नमुचिहा क्रुद्धो भृशमर्चिष्मतस्तदा ।
पुनरेवाभ्यवर्षत्तमम्भः प्रविसृजन्बहु ॥ २१
अर्चिर्धाराभिसंबद्धं धूमविद्युत्समाकुलम् ।
बभूव तद्वनं घोरं स्तनयित्नुसघोषवत् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१७ ॥

— c) K0.2 Ṅ V1 B D पातयामास विहगान्. — d) K0.2 Ñ V1 B D प्रदीप्ते; K3 प्रापतन्; K4 T2 G2-4 प्रसभं; T1 G1 M3 सहसा; M5-8 सहस्रं; Cd as in text. K0.2 Ñ B Da D1.2 वसुरेतसि; Cd cites कृष्णवर्त्मन्. — Ñ1 D2 repeat 11 with v. l. [a) Ñ1 तदा. Ñ1 D2 उत्पतितान्. — b) Ñ1 खांडवे (for खण्ड°). — c) D2 दीप्यमानं ततः पश्यन्. — d) Ñ1 प्राह°; D2 प्रसभं.]

12 a) K0.2 G1 ते शरार्दित°; T2 G2-4 समंतात्क्रुष्ट°. — b) Ñ B D (except Da) T1 निनदंतो. — c) K3 निपत्य; T1 उत्प्लुत्य. — d) Ṅ2 B1.6 Da Dn D4 खांडवे पुनः; D2 पावकोत्तमे.

13 T1 om. 13b–14a. — b) K2 B5 D1 सहसाथ; Ñ2.3 Dn संघशः स; B1.3 Da D4 संघशोथ; B6 सहस्रोथ (for दह्यतां च). — c) K2 Ñ2.3 B D (except D1.2.5) शुश्रुवे (for श्रूयते). K3 Ñ2.3 B Da Dn D4.5 घोरः; Ñ1 G5.6 हि स; V1 तस्मिन्; D1 तत्र; D2 T2 G2-4 तस्य; G1 ह्यस्मिन्. — d) K0.2.4 सागरस्येव. D1.2 मंथने. — After 13, G3 ins.:

2121* उपलभ्य समुत्पेतुः समुत्पेतुर्महीधरात् ।

14 T1 om. 14abc (cf. v. l. 13). — a) T2 G2-4 अग्नेश्चापि. K0.3.4 D5 G5.6 M5 विवृद्धस्य; K2 Ñ2.3 B Da Dn D1.4 प्रदीप्तस्य; Ñ1 V1 D2 T2 G1-4 M3.6-8 प्रवृ(D2 °वि)द्धस्य. — b) K2 Ñ3 Da D1 खमुत्पत्य. — After 14, Ñ2.3 V1 B D (except D1.2) ins.:

2122* तेनार्चिषा सुसंतप्ता देवाः सर्षिपुरोगमाः ।

15 cd) K2 Ñ B Da Dn1.n2 D4 शतक्रतुं (B1m.2 शरणं तं) सहस्राक्षं देवेशमसुरार्दनं; T1 शरणं देवराजं ते सुधर्मायां समास्थितं.

16 Ś1 K Ñ1 S om. देवा ऊ°. — a) Ś1 K V1 B6 Dn D4 T1 G1 किं स्विमे (K4 किमर्थं); N1 D1.2 किं तु वै; T2 G2-6 किमिदं. K2 B6 मानुषाः; V1 B5 दानवाः; T1 प्राणिनः; Cd मानवाः (as in text). — b) K2 Ñ2.3 B D (except D1.2.5) चित्रभानुना. — c) B1 नु; T2 G2-4 वै (for न). Ś1 K1 संक्षयं; K4 B1.5 G1 संशयः. Ś1 K1 प्राप्ता. — d) Ś1 K1 न महेश्वर (for अमरे°). — After 16, T2 G (except G1) ins.:

2123* इत्याक्रोशमकुर्वंस्ते लोकाः सर्वे भयान्विताः ।

17 Ś1 K (except K0) S om. उवाच (T2 G4 om. the ref.). — c) Ś1 D1 प्र- (for वि-).

18 a) K2 B1.3.5 Da मेघवृंदेन; Ñ2.3 B6 Dn D4 रथवृंदेन. — b) K2 Ñ2.3 B D (except D1.2.5) वासवः; V1 T1 G6 वज्रधृक्; T2 G2-4 वज्रधृत्. — c) Ñ2 Dn D2.4 समवाकीर्य; B6 Da G1 M5 समवास्तीर्य; T1 सुसमावृत्य; T2 G2.4 तमसाच्छाद्य; G3 तं समाच्छाद्य; G5.6 तमसास्तीर्य.

19 a) T1 G1 M तत्र (for ततः). T2 G2-4 अंतरिक्षाद् (for अक्षमात्रा). Ś1 K1.3 व्यसृजत्; K2.4 B D (except D3) T1 M5 व्यसृजन्. — b) K2 D1 वारिधाराः सह°; T1 धारारूपा सह°. — c) K2 Ñ2.3 B D (except D2.5)

२१८

वैशंपायन उवाच ।
तस्याभिवर्षतो वारि पाण्डवः प्रत्यवारयत् ।
शरवर्षेण बीभत्सुरुत्तमास्त्राणि दर्शयन् ॥ १
शरैः समन्ततः सर्वं खाण्डवं चापि पाण्डवः ।
छादयामास तद्वर्षमपकृष्य ततो वनात् ॥ २
न च स किंचिच्छक्नोति भूतं निश्चरितुं ततः ।
संछाद्यमाने खगमैरस्यता सव्यसाचिना ॥ ३
तक्षकस्तु न तत्रासीत्सर्पराजो महाबलः ।
दह्यमाने वने तस्मिन्कुरुक्षेत्रेऽभवत्तदा ॥ ४
अश्वसेनस्तु तत्रासीत्तक्षकस्य सुतो बली ।
स यत्नमकरोत्तीव्रं मोक्षार्थं हव्यवाहनात् ॥ ५
न शशाक विनिर्गन्तुं कौन्तेयशरपीडितः ।

C. 1. 8233
B. 1. 227. 6
K. 1. 233. 5.

चोदिता देवराजेन. — d) K2 Ñ2.3 B Da Dn D1.4 जलदाः; V1 खांडवे; D2 पांडवं (for पावकं). V1 पावकं प्रति; T1 सह खांडवं.

20 D2 om. 20cd–21ab. — a) Ñ1 अप्राप्तास्तु (for असंप्राप्ताः). Ñ1 ततो; V1 तु ते; T2 G (except G3) तदा. M transp. ताः and धाराः. — b) D5 स्वयं च; G1 खांडवं; M6.8 खमेव.

21 D2 om. 21ab (cf. v. l. 20). — b) K3 T2 G (except G1) ततः; V1 T1 M (except M5) तथा (for तदा). — c) Ko ताः; K3 Ñ1 V1 स (for तत्). Ś1 K1.4 D1.5 °वाम्यवर्षत; K2 Ñ2.3 B Da Dn D2.4 °व महामेघैः; T2 G °वातिवर्षेण (G1 °व प्रववर्षत). — d) Ś1 द्रवः (sic); Ko अपः; D5 आपः; G1 मेघाः (for अम्भः). Ś1 प्रविसृजद्- K1 वार्यधो विसृजद्वहु; K2 Ñ2.3 B Da Dn D2.4 अंभांसि व्यसृजद्बहु; K3 तदांभो व्यसृजन्व°; Ñ1 तदंभः प्रसृतं व°; V1 तदंभः प्रसृजन्मुहुः; T1 अंभः प्रविविशुः सृजन्; T2 G2-6 ववर्ष बलसूदनः (G5.6 °वृत्रहा).

22 a) Ñ1 अद्रिर्; G1 अथ. Ś1 °संविद्धं; Ko.1.4 °संवृद्धं; B6 °संनद्धं. T2 G2-6 संतताभि(G3 °पा)श्च धाराभिः. — b) K4 °द्युल्लसंकुलं; T1 सघोषस्तनयित्नुवत्; T2 G2-6 चंडधूम(G3.4 °धूप-; G5 °द्रुम)समाकुलं; G1 M स्तनयित्नुसघोषवत् (G1 °त्नुमघोषयत्); cf. 22d. — B3 om. 22cd. — c) K2 B5 D1 सर्वं (for घोरं). — d) Ś1 K1 °त्नुमघोषयत्; K2 Ñ2.3 B (B3 om.) D °त्नुसमाकुलं; K3 °त्नुसघोषयन्; Ñ1 V1 °त्नुरिवांबरे; T1 G1 M धूमविद्युत्समाकुलं (T1 °वृतं); T2 G2-4 त्नुसधूमवत्; cf. 22b.

Colophon om. in T1. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 Ko.1-4 Ñ3 B Da Dn1.n3 D2.4.5 G5 M3.5 खांडवदाह. — *Adhy. name:* Ś1 K1 इंद्राग्निसमागमः; Ko D5 इंद्रप्रवर्षणं; K3 इंद्रवर्षः; K4 इंद्रद्रावणं; M5 इंद्राभिवर्षः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 225; D1m 241; D5 25; T2 G4-6 M 192; G1 191; G3 190; G5 195. — *S'loka no.:* Dn M3 22. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 8203.

218

1 Ś1 K (except Ko) Da3 S om. उवाच (T2 G3-5 om. the ref.). — a) V1 ततः (for तस्य). K2 Ñ2.3 B D (except D1) अथ; G2.4 अपि (for अभि°). T2 G (except G1) धाराः (for वारि). — b) T G1.3.4.6 M3.5 खांडवं; G3.5 (corrupt) पांडवं.

2 ab) Ko.1 Ñ2.3 V1 B D (except D1) खांडवं च वनं सर्वं पांडवो बहुभिः शरैः. — cd) D2 T1 G1 सर्वं (for वर्षं). K3 अपाकर्षत्; K4 G6 अपकृत्य; T2 G2.4 अपाकृत्य; G3 अपाकृत्य. K1 तपोवनात्; Ñ1 D2 च तद्वनं. Ko.3 Ñ2.3 V1 B D प्राच्छादयमेयात्मा नीहारेणेव चंद्रमाः.

3 =(var.) 1. 219. 24. — D1 om. 3ab. — a) Ś1 K1 कश्चिद् (for किंचित्). — b) Ś1 K1 भूतो; M6-8 भूतैः. K1-3 निःसरितुं. — After 3ab, K4 (om. line 2) V1 B6 (om. line 1) D4 (marg. *sec. m.*; om. line 1) ins.:

2124* तदृष्ट्वा वारितं तोयं नाराचैः सव्यसाचिना ।
आश्चर्यमगमन्देवा मुनयश्च दिवि स्थिताः ।

— c) T1 संसृज्यमानैः; G1 निस्तीर्यमाणैः; M3 संस्तीर्यमाणैः; M6-8 संछिद्यमानाः. K3 D1 बाणौघैः; Ñ2.3 B Da Dn D2.4.5 खे बाणैः; T2 G (except G1) गगने; Cd खगमैः (as in text).

4 a) T1 स तक्षको (for तक्षकस्तु). Ś1 K1 transp. तु and न. — b) K3 Ñ2.3 B D (except D5) नाग° (for सर्प°). — c) K4 ततः (for वने). T2 G (except G1) °त्रे तु तस्मिंस्तु. — d) K3 Ñ2.3 B D °त्रं गतो हि सः; T2 G (except G1) °त्रे तदाभवत्.

5 a) K2 Ñ2.3 B Dn D1.4 °सेनोभवत्तत्र. — c) V1

C. 1. 8238 B. 1. 227. 6 K. 1. 233. 6

मोक्षयामास तं माता निगीर्य भुजगात्मजा ॥ ६
तस्य पूर्वं शिरो ग्रस्तं पुच्छमस्य निगीर्यते ।
ऊर्ध्वमाचक्रमे सा तु पन्नगी पुत्रगृद्धिनी ॥ ७
तस्यास्तीक्ष्णेन भल्लेन पृथुधारेण पाण्डवः ।
शिरश्चिच्छेद गच्छन्त्यास्तामपश्यत्सुरेश्वरः ॥ ८
तं मुमोचयिषुर्वज्री वातवर्षेण पाण्डवम् ।
मोहयामास तत्कालमश्वसेनस्त्वमुच्यत ॥ ९
तां च मायां तदा दृष्ट्वा घोरां नागेन वञ्चितः ।
द्विधा त्रिधा च चिच्छेद खगतानेव भारत ॥ १०
शशाप तं च संक्रुद्धो बीभत्सुर्जिह्मगामिनम् ।
पावको वासुदेवश्च अप्रतिष्ठो भवेदिति ॥ ११
ततो जिष्णुः सहस्राक्षं खं वितत्येषुभिः शितैः ।
योधयामास संक्रुद्धो वञ्चनां तामनुस्मरन् ॥ १२
देवराडपि तं दृष्ट्वा संरब्धमिव फल्गुनम् ।
स्वमस्त्रमसृजद्दीप्तं यत्ततानाखिलं नभः ॥ १३
ततो वायुर्महाघोषः क्षोभयन्सर्वसागरान् ।
वियत्स्थोऽजनयन्मेघाञ्जलधारामुचोऽऽकुलान् ॥ १४
तद्विघातार्थमसृजदर्जुनोऽप्यस्त्रमुत्तमम् ।

प्र- (for स). — d) K3 Ñ2.3 B Dn D4 °र्थं जातवेदसः.

6 a) Ś1 K1 Ñ1 च; K2 Ñ3 B1.6 D (except Da1 D1.3) S (except T3 G2–4) स (for वि-). K3 निःसृतुं. — b) K2 D1 रुद्धोर्जुनपतत्रिभिः; Ñ2.3 B Da Dn D4.5 निरुद्धोर्जुनपत्रिभिः. — c) T3 G2–4 मोचयामास. — d) K0 पन्नगोत्तमा; K3.4 भुजगोत्तमं; T1 M (except M5) °त्मजं.

7 a) T1 ग्रस्त्वा. — b) K2 D1.2 तस्य (for अस्य). K2 B3 D4 T3 G3.4 न गीर्यते; Ñ1 D5 निगीर्य च. Ś1 K1 पुच्छमास्येन गृह्य च; T1 पुच्छं पुच्छेन वेष्टय च. — c) T1 G1 M अत्यक्रमत्; T3 G2–6 अभ्यगमत् (for आच°). K2 D1 गंतुं (for सा तु). Ñ2.3 B Da Dn D4 निगीर्यमाणा साक्रामत्. — d) T1 °वर्धिनी; G1–3 °गार्धिनी. K3 Ñ2.3 B Da Dn D1.4 सुतं (K2 D1 तस्य; N3 स्वं तं; B5 द्रुतं) नागी मुमुक्षया.

8 a) K3 N2.3 B Da Dn D1.4.5 T1 G1 M श(D1 क्षु)रेण तीक्ष्णेन (for तीक्ष्णेन भ°). Ñ1 लोहेन; V1 तुंडेन; D3 धारेण (for भल्लेन). — K3 (hapl.) om. 8c–9b. — c) Ś1 तां चापश्यत्. Ñ2.3 B D (except D3.5) शचीपतिः.

9 K3 om. 9ab (cf. v. l. 8). — a) K0.1.4 T3 G (except G6) तां (for तं). — c) K0 D5 T3 G (except G1) तत्काले. — d) T3 G (except G1) ह्यश्वसेनः.

10 a) Ś1 T3 G (except G5.6) M3.5 ततो; K3 तथा; M6–8 ददौ (for तदा). — b) T3 G3–4 घोर- (for घोरां). — c) Da transp. द्विधा and त्रिधा. K3 D1 गतास्तत्र; K3 स चिच्छेद; N2.3 B Da Dn D4 च खगतान्. — d) K3 Ñ2.3 B D (except D3.5) प्राणिनः पांडवोच्छिनत्; V1 S खगतान् (V1 वेगवान्; T G1–4 M3 खगतां) भरतर्षभः (T1 G1.2.6 °भ).

11 K3 (hapl.) om. 11b–12a. — ab) K1 Ñ1 D1.2.5 transp. संक्रुद्धो and बीभत्सुः. T3 G (except G1) ततः (for च सं-). — cd) K4 Ñ V1 B Da Dn D1.4 °श्चाप्यप्रतिष्ठो; D3.5 °श्च न प्रति°; T1 °श्च ह्यप्र° (all avoiding the hiatus in different ways!). Ñ V1 B D T3 G3–6 भविष्यसि; T1 G1 M3.5 भवेदिह.

12 K3 om. 12abc (cf. v. l. 11). — b) Ś1 K1 T1 G1 M खे (for खं). Ñ2.3 B D (except D1) G1 M6–8 आशुगैः शरैः; Arjp इषुभिः शितैः (as in text). T3 G3–4 खे विमानगतं शरैः. — c) T3 G3.4 पोथ- (for योध-), and तं (for सं-).

13 a) K0.2 Ñ V1 B D G6 (*inf. lin.*) देवराजोपि. — b) K1.3 G1 M3 संक्रुद्धम्. T1 तं क्रुद्धम्. K0.3 Ñ1 V1 T1 M3m.6–8 अति; K1 M3.5 अथ; K4 D5 G3.5.6 इति; G1 अपि (for इव). Ś1 K1 फल्गुणं; K0.3.4 Ñ1 V1 D5 फाल्गुनं. K3 Ñ2.3 B Da Dn D1.2.4 °ब्धं समरेर्जुनं. — c) Ś1 K1 स्वशास्त्रम्. V1 व्यसृजत्. K3 Ñ2.3 B Da Dn D3.4 तीव्रं; D1 शीघ्रं (for दीप्तं). T1 वायव्यमस्त्रं व्यसृजन्; T3 G1–4 M दिव्यमस्त्रं च विसृजत् (T3 G3–4 °जन्; G1 विधिवत्; M3m व्यसृजत्); G5.6 दिव्यास्त्रं विधिवद्दीप्तं. — d) K0.3.4 संततानाखि°; K3 Ñ B D छादयित्वाखि°; T G2–4 विततानाकुलं (T1 °खिलं); G1 यावत्तेनाकु°; G5.6 यततो नाखि°. — After 13, T3 G2–4 ins.:

2125* सुभद्रजवमादीप्तं तदा वायुं विसर्ज ह ।

14 K3 om. 14ab. — a) Ñ1 G5.6 महाघोरः; T3 G3–4 तदा घोरं (G2 °रः) (for महा°). — b) V1 °यन्सचराचरान्; T G (except G1) क्षोभयामास साग°. — c) Ś1 वित्रस्ते; K0.3.4 वितस्थे; K1 वित्रस्तं; K3m विश्वस्थे; Ñ1 वियत्स्थान्; T1 G1 M विततो; T3 G2–6 वीर्यस्थो. — d) Ś1 K1.4 B Da Dn D4.5 °धारासमाकुलान्; K0.3 T1 G1.2 M3.5 °मुचो तुलान्; K3 D1 °मुचो बहून्; Ñ V1 °मुचोंतरात्; D3 °धारा ततोतुलां; T3 G3.4 °मुचोनिलान्; M6–8 °धारा मुमोचिवान्; text as in G5.6! — After 14, K3 Ñ2.3 V1 B D ins.:

वायव्यमेवाभिमन्त्र्य प्रतिपत्तिविशारदः ॥ १५
तेनेन्द्राशनिमेघानां वीर्यौजस्तद्विनाशितम् ।
जलधाराश्च ताः शोषं जग्मुर्नेशुश्च विद्युतः ॥ १६
क्षणेन चाभवद्व्योम संप्रशान्तरजस्तमः ।
सुखशीतानिलगुणं प्रकृतिस्थार्कमण्डलम् ॥ १७
निष्प्रतीकारहृष्टश्च हुतभुग्विविधाकृतिः ।
प्रजज्वालातुलार्चिष्मान्स्वनादैः पूरयञ्जगत् ॥ १८
कृष्णाभ्यां रक्षितं दृष्ट्वा तं च दावमहंकृताः ।
समुत्पेतुरथाकाशं सुपर्णाद्याः पतत्रिणः ॥ १९
गरुडा वज्रसदृशैः पक्षतुण्डनखैस्तथा ।
प्रहर्तुकामाः संपेतुराकाशात्कृष्णपाण्डवौ ॥ २०
तथैवोरगसंघाताः पाण्डवस्य समीपतः ।
उत्सृजन्तो विषं घोरं निश्चेरुर्ज्वलिताननाः ॥ २१
तांश्चकर्त शरैः पार्थः सरोषान्दृश्य खेचरान् ।
विवशाश्चापतन्दीप्तं देहाभावाय पावकम् ॥ २२
ततः सुराः सगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।
उत्पेतुर्नादमतुलमुत्सृजन्तो रणार्थिनः ॥ २३
अयःकणपचक्राश्मभुशुण्ड्युद्यतबाहवः ।
कृष्णपार्थौ जिघांसन्तः क्रोधसंमूर्च्छितौजसः ॥ २४
तेषामभिव्याहरतां शस्त्रवर्षं च मुञ्चताम् ।

G. 1. 8263
B. 1. 227. 28
K. 1. 253. 28

2126* ततोऽशनिमुचो घोरांस्तडित्स्तनितनिःस्वनान् ।

15 a) T_1 तथा तत्प्रतिघातार्थं. — b) $Ś_1$ K_1 $Ñ_1$ $D_{1.2}$ °स्त्रमस्त्रवित्; K_4 T_3 G (except G_1) °स्त्रमद्भुतं. — c) K_3 $Ñ_2$ B D T_1 °व्यमभिमंत्र्याथ (T_1 °त्र्यैव); $Ñ_3$ °व्यमभिसंधाय. — d) $Ñ_1$ मंत्रप्रतिवि°; T_3 G_{2-4} शक्रं प्रतिवि°; $G_{5.6}$ अस्त्रं प्रति वि°.

16 a) S (except T_1 $G_{5.6}$) °मेघाभ्यां. — b) T_3 G_{2-4} यत्कृतं (for वीर्यौजस्). — c) T_1 G_1 °धाराच्युताः. T_1 तेन (for शोषं). — d) T_1 शोषं स- (for नेशुश्च).

17 a) $Ñ_1$ तत्क्षणेनाभव°. — $Ñ_1$ om. 17^{cd}. — c) K_1 °शीताकुल°; $K_{3.4}$ $Ñ_{2.3}$ B D (except D_5) G_5 °वहं; T_3 G_{2-4} °गुणः. — d) $Ñ_3$ सुप्रकृष्टार्क°; T_3 G_{2-4} प्रसन्नश्चार्क- मंडलः ($G_{2.3}$ °लं).

18 a) K_3 °हृष्टांगो; T_3 G_{2-4} निष्प्रतीघात°. — b) M_{6-8} बहुभिर् (for हुतभुग्). — After 18^{ab}, $K_{3.4}$ $Ñ_{2.3}$ V_1 B D ins.:

2127* सिच्यमानो वसौघैस्तैः प्राणिनां देहनिःसृतैः ।
[K_4 प्राणिदेहविनिःसृतैः.]

— c) $Ñ_{1.3}$ °ज्वाल तु सोर्चिं°; $Ñ_2$ B_3 Dn D_4 °ज्वालाय सोर्चिं°; V_1 °ज्वाल स चार्चिं°; D_2 $G_{5.6}$ °ज्वालातुलोर्चिं°; D_5 संप्रजज्वाल्य सोर्चिं°; T_3 G_4 °ज्वाल महार्चिं°; $G_{1.3}$ M °ज्वालाकुला(M_5 °लो)र्चिं°. — d) $K_{0.3.4}$ स्वैर्; K_3 $Ñ_1$ Da स; D_1 सं- (for स्व-). T_3 G (except G_1) दिशः (for जगत्).

19 ab) K_3 D_1 कृष्णेन (for कृष्णाभ्यां), and वन- (for तं च). — c) K_1 (by corr.) D_6 खमुत्पेतुर्. K_2 $Ñ_{2.3}$ B D (except $D_{2.5}$) महाराज. — d) $D_{1.2}$ सौपर्णा°; T_1 वेगवंतः.

20 a) $K_{0.4}$ गारुडा; K_3 गरुत्मद्; $Ñ_{2.3}$ $B_{3.5}$ Dn $D_{4.5}$ गरुत्मान् (B_5m गारुडान्); B_6 D_2 गरुडो. — b) K_1 $Ñ_1$ $B_{1.6}$ Da Dn3 $D_{1.2}$ $G_{3.5.6}$ तदा (for तथा). — c) K_3 हंतुकामाः समापेतुः; $Ñ_2$ B (except B_1) Dn D_4 °कामो न्यपतद्; Da D_3 °मा न्यपतन्. — d) $Ś_1$ K_1 यत्र तौ; $K_{0.3.4}$ $Ñ_1$ V_1 D_3 एकतः; T_1 G_1 M आकाशं.

21 a) D_2 °संकाशाः; T_3 G (except G_1) °संघाश्च. — b) T_3 G (except G_1) खांडवस्य स°. — d) K_3 $Ñ_{2.3}$ B D (except $D_{2.5}$) नि($Ñ_2$ $B_{1.3.5}$ D_4 निष्-; Dn3 निः)पेतुर्; T_3 G (except G_1) निचेरुर्. — After 21, T_3 G_{2-4} (T_3 G_4 om. posterior half and 22^a) ins.:

2128* तांश्चार्कसदृशैरस्त्रैः परपक्षसमाश्रितान् ।

22 T_3 G_4 om. 22^a (cf. 2128*). — b) M (except M_3) सरोषं. $Ś_1$ $K_{0.1.2.4}$ $D_{1.2}$ सरोषा($K_{0.4}$ स्वरोषा; D_1 सविषा)ग्निदृशोचिरात्; K_3 $Ñ_3$ $B_{1.3}$ °ग्निविषाविलान्; $Ñ_1$ V_1 D_3 स्वरोषाग्निसमन्वितैः (V_1 °समुद्धतैः); $Ñ_2$ $B_{5.6}$ Dn $D_{4.5}$ °ग्नि समुक्षितैः; $G_{5.6}$ सरोषां समखे°. — c) K_3 Ñ V_1 B Da Dn $D_{1.4.5}$ $G_{5.6}$ विविशुश्चापि तं (K_3 $Ñ_1$ B_1 D_1 ते); D_2 विदेहश्चापि तद्; T_1 °शा अभवन्; T_3 $G_{2.4}$ °शाः प्राविशन्; G_1 °शा विविशन्; G_3 शांश्चापतन्; M_{6-8} °शाश्चाभवन्. T_1 G_3 दीप्ते. — d) T_1 G_3 पावके; G_1 खांडवं.

23 a) $Ś_1$ K_1 देवाः; $K_{0.3.4}$ Ñ D (except $D_{1.5}$) M_5 असुराः. — c) $Ñ_1$ °तुमुलं (for °मतुलं).

24 ab) $Ś_1$ K_3 T_1 G_1 M अयः(G_1 स्वरुत्)कनक($Ś_1$ कांचन)चक्राश्म($Ś_1$ K_3 G_1 °सि-; T_1 °णि); $K_{0.1.4}$ Ñ V_1 D_1 °चक्रासि- ($Ñ_3$ °णि); T_3 G_{2-6} अयःकंटकचक्राश्म ($G_{5.6}$ °सि-). $Ś_1$ भुशुंड्युद्धतवाहनाः; $Ñ_3$ °ड्युत्कृत्य वा°; T_1 G_1 M गदामुसल(T_1 °मुद्गर)पाणयः; T_3 G_{2-6} मुसलोद्यो(G_3 °द्य)तपाणयः. — c) G_1 क्रोधात् (for क्रोध-).

25 a) $K_{0.3.4}$ V_1 D_5 S अपि; Dn $Ñ_{2.3}$ अति- (for

C. 1. 8258 S. 1. 227. 26 K. 1. 233. 26

प्रममाथोत्तमाङ्गानि बीभत्सुर्निशितैः शरैः ॥ २५
कृष्णश्च सुमहातेजाश्चक्रेणारिनिहा तदा ।
दैत्यदानवसंघानां चकार कदनं महत् ॥ २६
अथापरे शरैर्विद्धाश्चक्रवेगेरितास्तदा ।
वेलामिव समासाद्य व्यातिष्ठन्त महौजसः ॥ २७
ततः शक्रोऽभिसंक्रुद्धस्त्रिदशानां महेश्वरः ।
पाण्डुरं गजमास्थाय तावुभौ समभिद्रवत् ॥ २८
अशनिं गृह्य तरसा वज्रमस्त्रमवासृजत् ।
हतावेताविति प्राह सुरानसुरसूदनः ॥ २९
ततः समुद्यतां दृष्ट्वा देवेन्द्रेण महाशनिम् ।
जगृहुः सर्वशस्त्राणि स्वानि स्वानि सुरास्तदा ॥ ३०
कालदण्डं यमो राजा शिबिकां च धनेश्वरः ।
पाशं च वरुणस्तत्र विचक्रं च तथा शिवः ॥ ३१
ओषधीर्दीप्यमानाश्च जगृहातेऽश्विनावपि ।
जगृहे च धनुर्धाता मुसलं च जयस्तथा ॥ ३२
पर्वतं चापि जग्राह क्रुद्धस्त्वष्टा महाबलः ।
अंशस्तु शक्तिं जग्राह मृत्युर्देवः परश्वधम् ॥ ३३
प्रगृह्य परिघं घोरं विचचारार्यमा अपि ।

अभि-). D5 T3 G3-6 प्रहर° (for -व्याहर°). — b) Ś1 K1 Ñ2.3 D2 प्र-; Da वि- (for च). — d) T1 वेगितैः (for निशितैः).

26 a) Ś1 K1 तु (for च). — b) G1 शक्रेण. K (except K1) Ñ2.3 B Dn D1.2.4.5 °विनाशनः (K0.3.4 °शिना; D2 °शिनः); V1 °ण चिच्छिदे ततः; Da °विदारणः; T1 G1 M6-8 °निपातनः (M6 °ना); T2 G2-6 °विघातिना; M3.5 °निसूदनः.

27 a) T2 G (except G1) अपरे तु (for अथापरे). — K4 (? hapl.) om. 27b-28a. — b) Ś1 K1 °वेगेरितैः; K3 D1 °वेगार्दिताः; T2 G4 °वेदीरिताः; G3 शक्रवेगैरिताः; G5.6 °वेगैरितः. Ñ2.3 V1 B D तथा; T2 G2-6 ततः. T1 °वेगैर्विदारिताः; G1 M8 °वेगैर्निपातिताः; M6-8 °वेगैर्निवारिताः. — d) K0.2.3 Ñ1.3 V1 B Da D1.3 T1 G1 M व्यतिष्ठंत; T2 G2-4 व्यवेष्टंत; G5.6 विवेष्टंत. Ś1 K1 V1 हतौजसः. Ñ3 Dn D2.4 व्यतिष्ठन्नमितौजसः. — After 27, D4 (marg. *sec. m.*) ins.:

2129* शेरते रुधिरक्लिन्ना इन्द्रगोपकसंनिभाः ।

28 K4 om. 28a (cf. v. l. 27). — a) Ś1 K0.1 N1 V1 D2 अथ (for ततः). Ñ2 B D (except D1.3) M8 [ऽ]तिसंक्रु°; Ñ3 भृशं क्रुद्धो; T1 M6 [ऽ]पि संक्रु°. — c) S (except T2 G3.4) पांडरं. T2 G2-4 आरुह्य (for आस्थाय). — d) Ś1 K0.1.3.4 Ñ1 T1 D2 °भिद्रुतः; K2 Ñ2.3 V1 B Da Dn D1.4.5 समुपाद्रवत्.

29 a) K2 Ñ2.3 B D (except D2) वेगेनाशनिमादाय (B6 °साद्य). — b) K2 Ñ2.3 V1 B D (except D2) च सोसृजत्; K3 अथास° (for अवा°). S वज्रं चोद्यम्य चाहवे. — c) T1 G1.2 M निघ्नतैताविति प्रा°; T2 G3.4 घ्नतेति (G3 न चेति) चैतौ प्राहासौ; G5.6 निघ्नतेति च तौ प्राह. — d) K0.2.4 असुरमर्दनः; T2 G (except G1) शत्रुनिषूदनः.

30 b) Ñ1 महात्मना; G1 समुद्यतं (for महा°). — c) Ś1 K (except K2) Ñ1 D1.2 सर्वे जगृहुरस्त्राणि. — d) Ś1 सुरास्ततः; N2.3 Dn D1.5 °स्तथा; T2 G2-4 ततस्ततः; G5.6 ततस्तदा.

31 a) Ñ2.3 B D (except D1.2) राजन् (for राजा). — b) K3 N2.3 V1 B D G1.5.6 गदां चैव (for शिबिकां च). T1 गदां पुण्यजनेश्वरः. Cd शिबिकां (as in text); Nilp शिबिकां and शिबिकां. — c) K2 Ñ B (except B6) D (except Da) T2 G (except G1) पाशान् (for पाशं). Ñ2.3 B D (except D2.5) transp. वरुणः and तत्र. T1 पाशी पाशं त्रिशूलं च. — d) K1 त्रिचक्रं; K3.4 Ñ1 V1 D2 T2 G3-6 त्रिशूलं; Ñ2.3 B (except B6) Da Dn D1.4 विचित्रां; D2 शूलं च; G1 M पिनाकं; Cd विचक्रं (as in text). Ñ2.3 B (except B6) D (except D1.2) तथाशनिं; G1 सदाशिवः. T1 तथेशानस्तनूनपात्. — After 31, K (except K1) Ñ2.3 V1 B D (except D1) ins.:

2130* स्कन्दः शक्तिं समादाय तस्थौ मेरुरिवाचलः ।
[K (except K1) Ñ3 V1 B1.5 D5 गिरिः (for मेरुः).]

On the other hand, T1 ins. after 31:

2131* शक्तिं खड्गं यातुराजः समीरोऽङ्कुशमेव च ।

32 b) Ś1 K1 Ñ1 D2 °ते तथाश्विनौ; K3 T2 G4 M1 °तेश्विनाविव; T1 °तेश्विना उभौ. — d) Da अरिचक्रं; G1 मुसलिः; a few MSS. मुशलिं. Ñ2.3 Dn तु (for च). Ś1 ततः; K1 G5.6 तदा. T1 विधाता मुसलं तथा.

33 Ś1 transp. 33ab and 33cd. — ab) Nilp विचक्रं परि- (for पर्वतं चापि). T1 जग्राह भूधरं त्वष्टा क्रुद्धो योधी महा°. — c) Ñ1 T2 G2-4 M स्कंदः; Cd अंशः (as in text). T1 अंशो जग्राह शक्तिं च; G1 स्कंदस्तु शार्ङ्गं जगृहे. — d) Ñ1 D1.2 मृत्युश्चापि; T2 G2-4 मृत्यवश्च; G1 जामदग्निः. A few S MSS. °श्वधं.

34 a) T1 वीर (for घोरं). — b) G1 प्रचचाल; M प्रचचार. G5.6 भगः (for अर्यमा). K1 T1 तदा; T2 G

आगतांश्चैव तान्दृष्ट्वा देवानेकैकशस्ततः ।
न्यवारयेतां संक्रुद्धौ बाणैर्वज्रोपमैस्तदा ॥

१.२१८.४०

मित्रश्च क्षुरपर्यन्तं चक्रं गृह्य व्यतिष्ठत ॥ ३४
पूषा भगश्च संक्रुद्धः सविता च विशां पते ।
आत्तकार्मुकनिस्त्रिंशाः कृष्णपार्थावभिद्रुताः ॥ ३५
रुद्राश्च वसवश्चैव मरुतश्च महाबलाः ।
विश्वेदेवास्तथा साध्या दीप्यमानाः स्वतेजसा ॥ ३६
एते चान्ये च बहवो देवास्तौ पुरुषोत्तमौ ।
कृष्णपार्थौ जिघांसन्तः प्रतीयुर्विविधायुधाः ॥ ३७
तत्राद्भुतान्यदृश्यन्त निमित्तानि महाहवे ।
युगान्तसमरूपाणि भूतोत्सादाय भारत ॥ ३८
तथा तु दृष्ट्वा संरब्धं शक्रं देवैः सहाच्युतौ ।
अभीतौ युधि दुर्धर्षौ तस्थतुः सज्जकार्मुकौ ॥ ३९
आगतांश्चैव तान्दृष्ट्वा देवानेकैकशस्ततः ।
न्यवारयेतां संक्रुद्धौ बाणैर्वज्रोपमैस्तदा ॥ ४०
असकृद्भग्नसंकल्पाः सुराश्च बहुशः कृताः ।
भयाद्रणं परित्यज्य शक्रमेवाभिशिश्रियुः ॥ ४१
दृष्ट्वा निवारितान्देवान्माधवेनार्जुनेन च ।
आश्चर्यमगमंस्तत्र मुनयो दिवि विष्ठिताः ॥ ४२
शक्रश्चापि तयोर्वीर्यमुपलभ्यासकृद्रणे ।
बभूव परमप्रीतो भूयश्चैतावयोधयत् ॥ ४३
ततोऽश्मवर्षं सुमहद्व्यसृजत्पाकशासनः ।
भूय एव तदा वीर्यं जिज्ञासुः सव्यसाचिनः ।
तच्छरैरर्जुनो वर्षं प्रतिजघ्नेऽत्यमर्षणः ॥ ४४
विफलं क्रियमाणं तत्संप्रेक्ष्य च शतक्रतुः ।
भूयः संवर्धयामास तद्वर्षं देवराडथ ॥ ४५

C. 1. 8279
B. 1. 227. 47
K. 1. 253. 47

M8 ·पि च; D5 स्वपि. — d) Ś1 ततः स्थितः; T3 G (except G1) व्यवस्थितः; M (except M8) प्रतिष्ठितं (for व्यति°). K2 Ñ2.3 B D (except D1.2) चक्रमादाय तस्थिवान्.

35 a) K0.3.4 D1.2 G1 संक्रुद्धौ. — b) T1 °ता वरुणस्तथा. — d) K2 Ñ2.3 B D (except D1.2) T1 °पार्थौ प्रदुद्रुवुः; Ñ1 कृष्णं पार्थमभि°; T3 G (except G1) °र्थावभिद्रवन्.

36 ab) K1 N1 V1 D1.2 G1 M5 transp. वसवः and मरुतः. D5 सर्वे (for चैव).

37 d) K1 D1 परीयुर्; M5 प्रययुर्. G5.6 °धास्तथा.

38 a) K0.3.4 ततः (for तत्र). — b) T1 G1.2 M विविधानि. K0.4 Ñ1 D3 S महावने. — d) K4 Da भूतोच्छेदाय; B5 °त्पातीनि; S °त्पाताय (T1 M °त्पाताश्च; G1 °द्वासश्च). G1 सर्वशः (for भारत). K2 Ñ2.3 B (B5 marg.) Dn D1.4 भूतसंमोहनानि च.

39 a) K0.4 D5 T3 G transp. तु and दृष्ट्वा. G1 M6–8 संक्रुद्धं (for संरब्धं). K2.3 Ñ2.3 B Da Dn D4 M3.5 तथा दृष्ट्वा सुसंरब्धं (M3.5 °क्रुद्धं); T1 दृष्ट्वा तथा सुसंक्रुद्धं. — d) Some MSS. सज्य°.

40 a) V1 आयातान् (for आग°). Ś1 तदा (for एव तान्). K2 Ñ2.3 B D (except D1.2) आगच्छतस्ततो (K2 B6 °स्तु तान्; B1.5 Da °श्च तान्) देवान्; T1 दृष्ट्वा तानागता· न्भूयो; G1 M भूयस्तांश्चैव दृष्ट्वा तु (M3.5 दृष्ट्वैव). — c) K2 तौ दृष्ट्वा; M6–8 वेगेन (for देवान्). Ś1 K3.4 D3 T3 G2–4 तथा; G5.6 तदा (for ततः). Ñ2.3 B Da Dn D4.5 उभौ युद्धविशारदौ. — e) K0 निवार°; K2 आवार°; Ñ2.3 Dn D4 न्यताड°; B6 न्यताड°. V1 संरब्धौ. T3 G (except G1) वारयेतां सुसंक्रुद्धौ. — d) K3 Ñ2.3 B D (except D1.2) शरैर् (for बाणैर्). Ś1 B3 D1.2.4 G2.3 M6–8 तथा; T1 शितैः (for तदा).

41 b) K2.3 बहवः (for बहुशः). K3 तदा; T1 G1.3 M क्षताः (for कृताः). T1 शस्त्रैः सुबहुशः क्षताः; T3 G2–6 सुराः शरबहुक्षताः. — D1 (hapl.) om. 41c–42d. — c) T1 स्वनायुधान् (for भया°). — d) Ñ3 °वाभिभेजिरे; B5 °वाशु शि°.

42 D1 om. 42 (cf. v. l. 41). — a) T1 निराकृतान्. — c) G1 भूयः (for तत्र). M3.5 विस्मयं च गमंस्तत्र. — d) K3.4 Ñ1 V1 D2 धिष्ठिताः. K3 Ñ2.3 B Da Dn D4.5 °यो नभसि स्थिताः.

43 a) K2 M5.7 ततो (for तयोर्). — d) K3 T1 °श्चैवाभ्य°; D2 °श्चैनस°.

44 ab) S तथा (for ततो). V1 G2 असृजद् (for सुमहद्), and सुमहद् (for व्यसृजद्). — Ñ3 (? hapl.) om. 44c–45c. — c) T3 G तथा (G1 महा·) (for तदा). — d) T1 °सुः पांडवस्य हि. — f) V1 स प्र· (for प्रति·). Ñ2 Dn1.n2 °मर्षितः.

45 Ñ3 om. 45 (cf. v. l. 44). — a) M5 विभागं (for विफलं). Ś1 K0 D1.2 च; Ñ1 D5 S (except T1) तु (for तत्). — b) K0.4 D5 तत्संप्रेक्ष्य; K2.3 Ñ2 V1 B Da Dn D4 समवेक्ष्य; Ñ1 स तं प्रेक्ष्य; T1 सर्वं प्रेक्ष्य; M °क्ष्य तु. M8 शचीपतिः (written over शतक्रतुः). — c) T1 M6–8 रोषं; G1 M3.5 रोषाद् (for भूयः). — d) T1 G1 M सर्वं (for वर्षं). K2 Ñ3 B D पाकशासनः; V1 देवराड्रणे; T3 G (except G1) °राडपि.

C. 1. 8280 B. 1. 227. 48 K. 1. 233. 48

सोऽश्मवर्षं महावेगैरिषुभिः पाकशासनिः ।
विलयं गमयामास हर्षयन्पितरं तदा ॥ ४६
समुत्पाट्य तु पाणिभ्यां मन्दराच्छिखरं महत् ।
सद्रुमं व्यसृजच्छक्रो जिघांसुः पाण्डुनन्दनम् ॥ ४७
ततोऽर्जुनो वेगवद्भिर्ज्वलिताग्रैरजिह्मगैः ।
बाणैर्विध्वंसयामास गिरेः शृङ्गं सहस्रधा ॥ ४८
गिरेर्विशीर्यमाणस्य तस्य रूपं तदा बभौ ।
सार्कचन्द्रग्रहस्येव नभसः प्रविशीर्यतः ॥ ४९
तेनावाक्पतता दावे शैलेन महता भृशम् ।
भूय एव हतास्तत्र प्राणिनः खाण्डवालयाः ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१८ ॥

२१९

वैशंपायन उवाच ।
तथा शैलनिपातेन भीषिताः खाण्डवालयाः ।
दानवा राक्षसा नागास्तरक्ष्वृक्षवनौकसः ।
द्विपाः प्रभिन्नाः शार्दूलाः सिंहाः केसरिणस्तथा ॥ १
मृगाश्च महिषाश्चैव शतशः पक्षिणस्तथा ।
समुद्विग्ना विसस्रुपुस्तथान्या भूतजातयः ॥ २

---

46 a) Ñ1 T1 om. सः. V1 महाघोरैः. — M5 (hapl.) om. 46d–48c. — d) K2 Ñ2 B (except B1) D तथा (D1.2 रणे); Ñ1 वने (for तदा).

47 M5 om. 47 (cf. v. l. 46). — a) K2.3 Ñ B Da Dn D3.4 तत उत्पाट्य; V1 T1 स समुत्पाट्य; D1 तत उत्थाय; D5 °त्पाट्य च; T3 G समुत्क्षिप्य (G1 तमुत्पाट्य) तु. T1 बाहुभ्यां. — b) T1 दधार; T3 G4 (by corr.) महीध्रात्; G1 विमनाः (for मन्द°). T1 गिरेः (for महत्). — c) G1 M (M5 om.) सवज्रं. V1 B6 क्रोधात्; G1 भद्रैः (for शक्रो).

48 M5 om. 48abc (cf. v. l. 46). — a) B5 पार्थो (for अर्जुनो). — b) T3 G (except G1) ज्वलितानलसंनिभैः. — c) K2.3 Ñ2.3 B D (except D2.5) शरैर् (for बाणैर्). B5 जिघांसयामास. — d) Ko.3.4 G5.6 °शशः. Ś1 K1 मंदराच्छिखरं महत् (=47b)।

49 a) N1 D2 T3 G2–4 °दीर्य°; Ñ3 °सृज्य°; V1 D1 °दार्य°; T1 G1.5.6 M °कीर्य°. — b) Ko.4 T1 G1 M transp. तदा and बभौ. — d) K2.3 Ñ2.3 B D (except D1.2.5) G2 परिशीर्यतः; N1 °दीर्य°; V1 प्रति°.

50 ab) Ś1 K1 तेनाथ प°; Ko.3.4 D5 तेनाधः प°; K2 N2.3 V1 B Da Dn D1.4 तेनाभिप°; N1 D2 तेनावप°; T3 G3.4 M3 तेनावाक् प°; G2.5.6 M5 तेन चाप°. Ś1 K (except K1) N2.3 V1 B1.3.6 Dn D1.4.5 दावं; Ñ1 D2 चैव; B5 राजन्; G5.6 देशे. T1 संकीर्णैः शृंगपाषाणैः पतद्भिस्तैः समंततः. — c) T3 G (except G1) ततः (for हताः). K2 N2.3 B5 D (except D2) शृंगेण निहतास्तत्र. — d) T3 G (except G1) प्राणिनां प्राणसंक्षयः.

Colophon. *Major parvan:* T3 G M3.5.7 संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* K Ñ3 B Da Dn1.n2 D1.3.4.5 T3 G3.4 M3.5 खांडवदाह; T1 संभव. — *Adhy. name:* Ś1 Ko.1.4 D5 शक्रा(Ś1 K1 इंद्रा)र्जुनयोर्युद्धं; M5 अमरार्जुनयुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 226; D4m 242; D5 26; T1 233; T3 G4–6 M 193; G1 192; G2 191; G3 196. — *S'loka no.:* Da1 53; Dn M3 51. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 8254.

219

1 Ś1 K (except Ko) Da1 D2 S om. उवाच. — a) M7 तथा हि शैलपा°. — b) S पीडिताः (G5.6 यक्षिताः; M3 प्राणिनः); cf. 1. 218. 50d. — d) Ś1 K1 तिर्यगृक्षवनौ°; K2 Da D2 तरक्षर्क्षैव°; K3 सतरक्षा व°; K4 तरक्षश्च व°; Ñ1 तरक्ष्वाद्या व°; T3 G2–4 तरक्षुर्वृकपक्षिणः; G1.5.6 तर(G1 °रु)वृक्षव°. Cd cites तरक्षाः and ऋक्षाः. — e) D (except D1.2.5) द्विजाः. — f) K2 D1 व्याघ्राः; T1 क्रुद्धाः (for सिंहाः). Ko.3.4 सिंहा(K4 द्विपा)श्चारण्यजातयः.

2 K3 (? hapl.) om. 2; K2 Dn1.n2 (hapl.) om. 2ab. — a) Ko Ñ1 B6 Da D1.4 S (except T1 M7) स- (for the first च). Ñ3 V1 B3.5 देवा महर्षयश्चैव; B1 मृगा व्याघ्राश्च महिषाः. — b) D2 transp. शतशः and पक्षिणः. Da शरभाः (for शतशः). — c) Ś1 K1 विमसृपुः; K3.4 Ñ1 B5 D1 विसस्रुः; T3 G2–4 मृगगणाः. Ko विद्रुताश्च समुद्विग्नाः.

3 a) K2 Ñ2 B Da D1.4.5 समुदैक्षंत; K4 Ñ1 V1 D2 G1 °दीक्षंत; Ñ3 समुपै°; T1 चाभ्युदी°; G5 समुदीक्ष्याथ. T3 G2–4 तथार्जुनं समुद्वीक्ष्य; G6 तं दानवं समीक्ष्याथ. — b)

तं दावं समुदीक्षन्तः कृष्णौ चाभ्युद्यतायुधौ ।
उत्पातनादशब्देन *संत्रासित इवाभवन्* ॥ ३
स्वतेजोभास्वरं चक्रमुत्ससर्ज जनार्दनः ।
तेन ता जातयः क्षुद्राः सदानवनिशाचराः ।
निकृत्ताः शतशः सर्वा निपेतुरनलं क्षणात् ॥ ४
अदृश्यन्राक्षसास्तत्र कृष्णचक्रविदारिताः ।
वसारुधिरसंपृक्ताः संध्यायामिव तोयदाः ॥ ५
पिशाचान्पक्षिणो नागान्पशूंश्चापि सहस्रशः ।
निघ्नंश्चरति वार्ष्णेयः कालवत्तत्र भारत ॥ ६
क्षिप्तं क्षिप्तं हि तच्चक्रं कृष्णस्यामित्रघातिनः ।
हत्वानेकानि सत्त्वानि पाणिमेति पुनः पुनः ॥ ७
तथा तु निघ्नतस्तस्य सर्वसत्त्वानि भारत ।
बभूव रूपमत्युग्रं सर्वभूतात्मनस्तदा ॥ ८
समेतानां च देवानां दानवानां च सर्वशः ।
विजेता नाभवत्कश्चित्कृष्णपाण्डवयोर्मृधे ॥ ९
तयोर्बलात्परित्रातुं तं दावं तु यदा सुराः । C. 1. 8297 B. 1. 228. 13 K. 1. 234. 13

K1.2 D1 °ष्णौ चाप्युद्यतायुधौ; T1 °ष्णौ तावुद्य°; T2 G2–6 °ष्णं चाभ्युद्यतायुधं; G1 M कृष्णावभ्यु(M2.3 °प्यु)द्यता°. — ^{c}) K3 तच्छैलनाद°; Ñ1 V1 तेषां तयार्त° (V1 °दार्त°); B2 तेषां तु नाद°; Da D2 G3 उत्पातानाद°; T1 G1 M तत्पातनाद°; G5.6 उत्पादितेन. — ^{d}) Ś1 K1 संत्रासिन; Ñ1 सर्वत्रस्त; Ñ2 Da Dn (erroneously) Nilp संचारित (Ñ2 Da °तं); V1 संपूरित; B सर्वं सुग्धं (B6 °ग्ध); D4 °त्रासितं. K0.3 इवासिताः; K1 इवासत; K2 Ñ2 Dn1.n2 D3.5 इव स्थिताः; K4 V1 Dn3 इवास्थिताः; Ñ1 B1.3.6 इवाभवत्; Ñ3 B5 इवास्थितं; Da D2 इव स्थितं. D1 खं वारितदमिच्छता (sic); S त्रासिता इव चा(T1 G1 M3 विवशा)भवन्. The emendation presupposes an irregular shortening of the final of संत्रासिता (for °सिताः), *metri causa.* — K2.3 (om. lines 1–4).4 Ñ V1 B D ins. after 3 (D5, after the first occurrence of the vulgate reading of 4^{ab}; see below):

2132* ते वनं प्रसमीक्ष्याथ दह्यमानमनेकधा ।
कृष्णमभ्युद्यतास्त्रं च नादं मुमुचुरुल्बणम् ।
तेन नादेन रौद्रेण नादेन च विभावसोः ।
ररास गगनं कृत्स्नमुत्पातजलदैरिव ।
ततः कृष्णो महाबाहुः स्वतेजो भास्वरं महत् ।

[(L. 3) B6 Da transp. नादेन and रौद्रेण. — (L. 4) K2 Da1 रराज; K4 निरस्तं. — (L. 5) K4 °हुः तेषां नाशाय केशवः.]

— In D5, 2132* is followed by (a repetition of) the vulgate reading of 4^{ab} (चक्रं व्यसृजदत्युग्रं तेषां नाशाय केशवः).

4 ^{a}) K2.3 Ñ V1 B Da Dn D1.4 चक्रं व्यसृजदत्युग्रं (Ñ3 °क्रं प्रासृजदव्यग्रं); D2 T2 G3–5 °जोभास्करं च°; D5 °जोभासुरं च°; T1 तेजसा भास्वरं च°. — ^{b}) K0.1 G1.4.6 M °सर्जातिवेगवत्; K2.3 Ñ V1 B Da Dn D1.4 तेषां नाशाय केशवः; K4 D2.5 T2 G3.4 °सर्जातिवेगवान्. — After 4^{ab}, D5 ins. the vulgate reading of 4^{ab} (v. l. असृजत् for व्यसृजत्), which is followed by 2132* and a repetition of the vulgate reading (cf. v. l. 3). — ^{c}) K2 तेनार्ताः सर्वतः; Ñ V1 B D तेनार्ता जातयः; T1 (corrupt) तेन-यंताक्षयाः; T2 G2–4 तेन चक्रेण ते; G5.6 ते नानाजा°. Ś1 K (except K2) V1 D1.2.5 सर्वाः (for क्षुद्राः). — V1 (hapl.) om. 4de. — ^{e}) D2 च शनैः (for शतशः). B6 T2 G2–6 सर्वे; D1 तत्र; T1 G1 M पेतुः (for सर्वा). — ^{f}) T2 G2–6 अनले. T1 प्राणिनः खांडवालयाः (=1. 218. 50^{d}); G1 M2.3 अनलं प्राणिनः क्षणात्; M6–8 अनलं प्राणसंक्षयात्.

5 ^{a}) Ś1 K1 अदृश्या; V1 G1 M व्यदृश्यन्; T1 प्राद°; T2 G2–6 न्यपतन्. M त्रस्ताः (for तत्र). K2 Ñ2.3 B D (except D2; D1 corrupt) तत्रादृश्यंत ते दैत्याः. — ^{b}) Ñ1 D1.2 °निपातितान् (Ñ1 °तिताः). — ^{c}) K1 °स्पृष्टाः; K3m V1 B2.5 °युक्ताः; Ñ D1.2 °रक्ताः; B6 °सिक्ताः; T1 °सक्ताः.

6 ^{a}) T1 G1 M राक्षसान् (for पक्षिणो). — ^{b}) K2.3 Ñ2.3 B D (except D1.2.5) एव (for अपि). — ^{c}) Ś1 K (except K2) Ñ1 D1.2 चचार (for चरति).

7 ^{a}) K0.2.4 Ñ1 V1 D1.2 T1 G1 M च तत्; K3 Ñ3 B5 Dn D4.5 G2 पुनः; Ñ2 ततः; B1.3.6 Da तु तत्; T2 G3.4 हि यत्. — ^{b}) V1 T2 G (except G1) °स्यामिततेजसः; D4 T1 M7.8 °मितघाति°. — ^{c}) K3 Ñ2.3 V1 B D (except D1.2) छित्वा. K0.4 transp. अनेकानि and सत्त्वानि. K3 Dn D4 T1 G3.4 M3 नैकानि; Ñ1 D1.2 सर्वाणि (for अनेकानि). Ś1 सर्वाणि; T2 G (except G1) भूतानि (for सत्त्वानि). — ^{d}) K0.4 पुनः पाणौ समेति (K4 °त्य) च.

8 ^{a}) T1 कृष्णस्य (for तथा तु). K0 Ñ1 D1.2 वि- (for तु). — ^{b}) T1 M3 सर्वभूतानि. K2.3 Ñ2.3 B D (except D1.2) पिशाचोरगराक्षसान्. — ^{c}) T2 G (except G1) उग्रं वै (for अत्युग्रं). — ^{d}) Ñ1 D1 सर्वभूतांतकृत्तदा.

9 ^{a}) K2 Ñ3 B3.6 Da Dn1.n2 तु; V1 T2 G (except

C. 1. 8207 B. 1. 228. 14 K. 1. 234. 14 नाशक्नुवञ्शमयितुं तदाभूवन्पराङ्मुखाः ॥ १०
शतक्रतुश्च संप्रेक्ष्य विमुखान्देवतागणान् ।
बभूवावस्थितः प्रीतः प्रशंसन्कृष्णपाण्डवौ ॥ ११
निवृत्तेषु तु देवेषु वागुवाचाशरीरिणी ।
शतक्रतुमभिप्रेक्ष्य महागम्भीरनिःस्वना ॥ १२
न ते सखा संनिहितस्तक्षकः पन्नगोत्तमः ।
दाहकाले खाण्डवस्य कुरुक्षेत्रं गतो ह्यसौ ॥ १३
न च शक्यौ त्वया जेतुं युद्धेऽस्मिन्समवस्थितौ ।
वासुदेवार्जुनौ शक्र निबोधेदं वचो मम ॥ १४
नरनारायणौ देवौ तावेतौ विश्रुतौ दिवि ।
भवानप्यभिजानाति यद्वीर्यौ यत्पराक्रमौ ॥ १५
नैतौ शक्यौ दुराधर्षौ विजेतुमजितौ युधि ।
अपि सर्वेषु लोकेषु पुराणावृषिसत्तमौ ॥ १६
पूजनीयतमावेतावपि सर्वैः सुरासुरैः ।
सयक्षरक्षोगन्धर्वनरकिंनरपन्नगैः ॥ १७
तस्मादितः सुरैः सार्धं गन्तुमर्हसि वासव ।
दिष्टं चाप्यनुपश्यैतत्खाण्डवस्य विनाशनम् ॥ १८
इति वाचमभिश्रुत्य तथ्यमित्यमरेश्वरः ।
कोपामर्षौ समुत्सृज्य संप्रतस्थे दिवं तदा ॥ १९
तं प्रस्थितं महात्मानं समवेक्ष्य दिवौकसः ।

G_{1}) हि (for च). $Ñ_{2}$ B_{6} Dn D_{4} सर्वेषां (for देवा°). — ^{b}) T_{1} °नां सहस्रशः. — ^{d}) $D_{1,2}$ कृष्णयोरुभयोः. $K_{0,3}$ D_{5} युधि; G_{1} तथा (for मृधे). V_{1} मृधे तौ कृष्णपांडवौ.

10 ^{a}) B_{1}m Da परिश्रांतं. $K_{0,2,4}$ T_{1} तयोर्बलपरित्रातं. — Da (? hapl.) om. 10^{bc}. — ^{b}) $K_{0,3,4}$ T_{2} G_{2-4} तत्; $D_{1,2}$ न (for तं). K_{2} G_{1} M तु दावं (by transp.); Ñ B Dn $D_{4,5}$ च दावं; $D_{1,2}$ तं दावं. T_{2} G_{2-4} च (for तु). T_{1} $G_{5,6}$ तदा दावं (for तं दावं तु). D_{5} तदा; G_{1} यथा. V_{1} G_{1} $M_{3,5}$ अमराः (for सुराः). — ^{c}) $Ñ_{1}$ शक्नुवन्न (for नाश°). T_{2} G_{3-5} वंचयितुं (for शम°). — ^{d}) K_{2} ते तदासन्; $D_{1,2}$ तदा भूता.

11 ^{a}) $Ñ_{2,3}$ V_{1} $B_{1,6}$ D (except $D_{1,2,5}$) तु (for च). $K_{0,3,4}$ D_{5} तान्; V_{1} वि- (for सं-). — K_{1} T_{1} (hapl.) om. 11^{b}–12^{c}. — ^{b}) $K_{0,4}$ विमुक्तान्. K_{2} $Ñ_{2,3}$ B D (except $D_{1,2,5}$) अमरांस्तथा ($B_{1,3,6}$ Da °दा). — ^{c}) K_{3} परमः; $Ñ_{2,3}$ B D मुदितो ($D_{1,2}$ अवस्थितान्); V_{1} संस्थितः; G_{2} चास्थितः. $Ñ_{2,3}$ B D (except $D_{1,2}$) राजन्; $G_{5,6}$ लोकः (for प्रीतः). M स (M_{7} सं) बभूव स्थित प्री°. — ^{d}) $K_{2,3}$ $Ñ_{2,3}$ B D (except $D_{1,2}$) केशवार्जुनौ (for कृष्ण°).

12 K_{1} T_{1} om. 12^{abc} (cf. v. l. 11). — ^{a}) $K_{2,3}$ $Ñ_{2,3}$ B Da Dn D_{4} अथ; $Ñ_{1}$ $D_{1,2,5}$ G_{1} M_{6-8} च (for तु). V_{1} T_{2} G (except G_{1}) विनिवृत्तेषु दे°. — ^{c}) K_{3} $Ñ_{2,3}$ B D (except $D_{1,2}$) समाभाष्य; $Ñ_{1}$ च संप्रेक्ष्य. — ^{d}) $K_{0,3,4}$ D_{5} मेघगंभीर°; D_{1} विमुखांतर्गता च सा; T_{1} G_{6} तदा गंभीर°; G_{5} भज्यमानं गिरौ वनात्.

13 Before 13, M (except M_{8}) ins. वागुवाच. — ^{b}) K_{2} $Ñ_{2,3}$ B D (except $D_{1,2}$) भुजगो° (for पन्नगो°). — ^{d}) $Ś_{1}$ $K_{0,3,4}$ °क्षेत्रे.

14 ^{a}) K_{1} M तु; T_{1} हि; G_{1} तौ (for च). K_{2} $Ñ_{2,3}$ B (except B_{6}) D (except D_{5}) युधा (for त्वया). — ^{b}) $D_{1,2}$ G_{1} M समुपस्थितौ. K_{2} $Ñ_{2,3}$ B Da Dn D_{4} कथं(K_{2} कदा)चिदपि वासव. — ^{c}) K_{3} $Ñ_{2,3}$ B D (except $D_{1,2,5}$) एतौ (for शक्र). — ^{d}) $Ś_{1}$ K_{1} त्वं (for इदं). $K_{2,3}$ $Ñ_{3}$ $B_{1,5}$ वचनं; B_{3} Dn D_{5} वचनात् (for इदं वचो).

15 Before 15, T_{1} ins. वायुरुवाच! — ^{a}) $K_{0,2,3}$ $Ñ_{2,3}$ B D (except $D_{1,2}$) T_{1} $G_{5,6}$ एतौ (for देवौ). — ^{b}) $Ś_{1}$ ताविमौ; K_{0} D_{5} यावेतौ; $Ñ_{1}$ $D_{1,2}$ द्वावेतौ; T_{1} भूतले. $Ś_{1}$ K_{1} संश्रितौ; $K_{0,4}$ D_{5} संस्थितौ (for विश्रुतौ). T_{1} G_{1} M transp. विश्रुतौ and दिवि. $K_{2,3}$ $Ñ_{2,3}$ B Da Dn D_{4} पूर्वदेवौ दिवि (K_{2} B_{1} °देवाविति) श्रुतौ; T_{2} G_{2-6} °तौ लोकभा(G_{2} °पा)वनौ. — ^{c}) $K_{0,3,4}$ °नपि हि जा°; D_{2} °नथ विजा°; T_{2} G (except $G_{1,6}$) न तावदभिजानासि.

16 $Ñ_{1}$ om. 16^{ab}. — ^{a}) K_{3} तौ न; M_{5} न तौ. $D_{1,2}$ सुदुर्धर्षौ. — ^{b}) $K_{0,4}$ अमितौ; T_{2} G (except G_{1}) अमरैर् (for अजितौ). T_{2} G (except G_{1}) अपि (for युधि). — ^{c}) V_{1} देवे° (for लोके°).

17 ^{c}) $K_{2,3}$ $Ñ_{2,3}$ B Da Dn $D_{4,5}$ यक्षराक्षसगंधर्व- (B_{1} Da_{1} $D_{4,5}$ °र्वैः); $D_{1,2}$ स यक्षोरगगंधर्व- (D_{1} °र्वैः); $G_{5,6}$ M (except M_{5}) °गंधर्वैः. — ^{d}) $Ś_{1}$ $K_{1,3}$ -पितृकिं°; $K_{0,4}$ T_{2} G_{2-4} $M_{3,5}$ -नृपकिं°; G_{5} -नृपपन्नगकिंनरैः.

18 ^{c}) $Ś_{1}$ K_{1} $Ñ_{1}$ T_{2} G_{2-4} दृष्टं. $Ś_{1}$ $K_{1,2}$ अत्र पश्य; G_{1} अनुपश्यैः; $M_{3,5}$ अनुपश्येः. T_{2} G_{2-4} एनं; G_{1} $M_{3,5}$ त्वं (for एतत्).

19 Before 19, $Ś_{1}$ S (except T_{2} G_{2-4}) ins. वैशं°. — ^{a}) G_{4} तस्य (for इति). Ñ B (except B_{6}) D (except $D_{1,2}$) G_{6} वाक्यं; T_{2} G_{2-4} मंत्रं (for वाचं). K_{3} $Ñ_{2,3}$ B D (except D_{1}) G_{6} उपश्रुत्य; V_{1} अभिसृतां. — ^{b}) K_{3} तथास्त्वित्य°; V_{1} अभिश्रुत्या°. — ^{c}) $K_{2,3}$ $Ñ_{2,3}$ B D (except D_{1}) क्रोधामर्षौ; T_{1} G_{1} M रोषा°. $Ñ_{1}$ D_{2}

त्वरिताः सहिता राजन्ननुजग्मुः शतक्रतुम् ॥ २०
देवराजं तदा यान्तं सह देवैरुदीक्ष्य तु ।
वासुदेवार्जुनौ वीरौ सिंहनादं विनेदतुः ॥ २१
देवराजे गते राजन्प्रहृष्टौ कृष्णपाण्डवौ ।
निर्विशङ्कं पुनर्दावं दाहयामासतुस्तदा ॥ २२
स मारुत इवाभ्राणि नाशयित्वार्जुनः सुरान् ।
व्यधमच्छरसंपातैः प्राणिनः खाण्डवालयान् ॥ २३
न च स किंचिच्छक्नोति भूतं निश्चरितुं ततः ।
संछिद्यमानमिषुभिरस्यता सव्यसाचिना ॥ २४
नाशकंस्तत्र भूतानि महान्त्यपि रणेऽर्जुनम् ।
निरीक्षितुममोघेषुं करिष्यन्ति कुतो रणम् ॥ २५
शतेनैकं च विव्याध शतं चैकेन पत्रिणा ।
व्यसवस्तेऽपतन्नग्नौ साक्षात्कालहता इव ॥ २६
न चालभन्त ते शर्म रोधःसु विषमेषु च ।
पितृदेवनिवासेषु संतापश्चाप्यजायत ॥ २७
भूतसंघसहस्राश्च दीनाश्चक्रुर्महास्वनम् ।
रुरुवुर्वारणाश्चैव तथैव मृगपक्षिणः ।
तेन शब्देन वित्रेसुर्गङ्गोदधिचरा झषाः ॥ २८

C. 1. 8314
B. 1. 222. 32
K. 1. 231. 32

परित्यज्य. — ^{d}) Ko.2.4 B5 D5 प्रति (for तदा).

20 ^{a}) B5 T3 G M5 सं- (for तं). — ^{b}) T3 G सर्वे एव (G1 संप्रेक्ष्य त्रि-) दिवौ°. — ^{c}) K2 Ñ2.3 B1.5 Dn D1.5 सहिताः (for त्वरिताः). Ko Ñ2 D (except Da D1) सेनया; K2 Ñ3 B1.5 त्वरया (for सहिता). K3 B3 transp. त्वरिताः and सहिताः. — ^{d}) K2.3 Ñ2.3 B D (except D1.2) पुरंदरं (for शत°).

21 ^{a}) Ko.4 Ñ1 D2 T1 G1.6 M तथा यांतं; V1 अथायांतं; G3 सहायांतं. T3 G2.4 °राजसहायं तं. — ^{b}) K2 Ñ2.3 B D (except D1.2.5) अवेक्ष्य; K4 निरीक्ष्य. Ko.2.4 B1 च; Ñ1 तं; D1.2 T1 तौ (for तु). — After 21^{ab}, T1 repeats 11^{b}–12^{a} [v. l. विमुक्तान् (for विमुखान्), and विबुधेषु विमुक्तेषु (for निवृत्तेषु तु दे°).] — K2 (? hapl.) om. 21^{d}–22^{a}.

22 K3 om. 22^{abc} (cf. v. l. 21). — ^{a}) Ñ1 D1.2 स्वर्गं; V1 तस्मिन् (for राजन्). — ^{b}) Ñ2 Dn D1 °ष्टौ केशवार्जुनौ. — ^{c}) Ko.2.4 D1.2 G1.5.6 M (except M7) निर्विशंकौ; Ñ1 विनिःशंकौ. Ś1 K1 तदा दावं; Ñ2.3 B D (except D1.2) वनं वीरौ.

23 ^{b}) V1 शमयित्वा (for नाश°). Ñ1 °नः शरैः. — ^{c}) K1 °संधानैः; Ñ V1 B (except B3) D (except D1.2.5) °संघातैः. — ^{d}) K2.3 Ñ2.3 B (except B3) Dn D1 देहि° (for प्राणि°).

24 =(var.) 1. 218. 3. — ^{a}) Ś1 K1 कश्चित् (for किंचित्). G5.6 शक्तोभूत् (for शक्नोति). — ^{b}) Ś1 K1 भूतो (for भूतं). — ^{c}) Ś1 K1 G1 संभिद्यमानः (G1 °नं); D1 M7.8 °मानः; T3 G2–6 संछाद्य°.

25 ^{a}) Ko.2.4 Ñ3.3 V1 B Da Dn D1.5 नाशक्नुवंश्च; K1 D1.2 T1 M3.5 °कंश्चात्र; K3 न शक्नुवंश्च; Ñ1 न शेकुश्चात्र; G1 नाशकच्चात्र; G2–6 °कंश्चापि. — ^{b}) G1 M महात्मानं (for महान्त्यपि). — ^{c}) K2 Ñ2.3 B Da Dn D1.5 अमोघाखं; D3 न मोक्षेषु. — ^{d}) Ko.2.4 युगांतार्कसमप्रभं; K3 Ñ2.3 B D (except D1.2) योद्धुं चापि कुतो रणे.

26 ^{a}) Ñ3 B3 Dn D1.5 शतं चैकेन वि°. — ^{b}) Ñ3 Dn D1.5 शतेनैकं पतत्रिणां (D1 च पत्रिणां); T1 तं चैकेन पतत्रिणा. — ^{c}) Ñ1 (? gloss) गतप्राणाः (for व्यसवस्ते). Ñ1 S (except M3) पतंति (for अपतन्). Ś1 Ko.1.4 V1 वह्नौ (for अग्नौ).

27 ^{a}) K1 V1 D1.3 अपि (for च). Ko.2.4 D5 शरपावकपीडिताः. Cd cites रोधःसु. — ^{c}) Ko.4 °निकायानां. — ^{d}) M6 संत्रासः. Ko.4 Ñ1 D1.2 S उपजायते (for अप्यजा°).

28 ^{a}) Ś1 K1 V1 T3 G °संघ(G1 °घाः)सहस्राणि; K3 Ñ2.3 B D (except D1.2) °संघाश्च बहवो; T1 सहस्रशो भूतसंघाः. — ^{b}) Ś1 K1 दैत्याः; Ñ1 दीनं. Ko.2.4 D5 महारवं; T3 G (except G1) °स्वनान्. — ^{c}) Ś1 K Ñ V1 D (except Da3) T1 G1 M रुरुदुः; T3 G2–6 रुरवः. Ś1 Ñ1 D1.2 वानराः; T1 G1 M दारुणाः (for वारणाः). Ñ1 सर्वे (for चैव). — ^{d}) G1 तथान्ये. K3 Ñ2.3 B D (except D1.2.5) तथा मृगतरक्षवः. — After 28^{cd}, D5 ins. 2134* (see below). — ^{e}) Ko D5 वित्रस्ताः. — ^{f}) T1 °गताः; T3 G2–4 महोदधि°; G5.6 गंगामपि च°. Ko.2 D5 झषा मत्स्या जलाशयाः. — After 28, Ko.2.4 Ñ1 V1 D1.2.5 S ins.:

2133* अप्सु न व्यचरंश्चैव तथान्ये मृगपक्षिणः ।

[Ko.2 °प्सु चैव न्यमज्जंत; K4 D5 °प्सु चैव निमज्जंतः; T1 °प्सु नैव चरंश्चैव. Ñ1 °न्ये जलचारिणः.]

— K2.4 V1 cont.: Ko.2 Ñ2.3 B Da Dn D4 ins. after 28: D5, after 28^{cd}:

2134* विद्याधरगणाश्चैव ये च तत्र वनौकसः ।

C. 1. 8307 B. 1. 229. 33 K. 1. 254. 33

न ह्यर्जुनं महाबाहुं नापि कृष्णं महाबलम् ।
निरीक्षितुं वै शक्नोति कश्चिद्योद्धुं कुतः पुनः ॥ २९
एकायनगता येऽपि निष्पतन्त्यत्र केचन ।
राक्षसान्दानवान्नागाञ्जघ्ने चक्रेण तान्हरिः ॥ ३०
ते विभिन्नशिरोदेहाश्चक्रवेगाद्गतासवः ।
पेतुरास्ये महाकाया दीप्तस्य वसुरेतसः ॥ ३१
स मांसरुधिरौघैश्च मेदौघैश्च समीरितः ।
उपर्याकाशगो वह्निर्विधूमः समदृश्यत ॥ ३२
दीप्ताक्षो दीप्तजिह्वश्च दीप्तव्यात्तमहाननः ।
दीप्तोर्ध्वकेशः पिङ्गाक्षः पिबन्प्राणभृतां वसाम् ॥ ३३
तां स कृष्णार्जुनकृतां सुधां प्राप्य हुताशनः ।
बभूव मुदितस्तृप्तः परां निर्वृतिमागतः ॥ ३४
अथासुरं मयं नाम तक्षकस्य निवेशनात् ।
विप्रद्रवन्तं सहसा ददर्श मधुसूदनः ॥ ३५
तमग्निः प्रार्थयामास दिधक्षुर्वातसारथिः ।
देहवान्वै जटी भूत्वा नदंश्च जलदो यथा ।
जिघांसुर्वासुदेवश्च चक्रमुद्यम्य विष्ठितः ॥ ३६
स चक्रमुद्यतं दृष्ट्वा दिधक्षुं च हुताशनम् ।

[K2 Ñ3 B3 Dn1 दिवौ° (for वनौ°).]

29 a) K2 Ñ2.3 B D (except D2) न तु; K3 तथा; V1 नापि (for न हि). K2 महामोहात्; Ñ1.3 D2 तथा पार्थ; Ñ2 B (except B1) Da Dn D4 महाबाहो; D1 तदा पार्थ; T1 G1 M महावीर्यं. — b) K2 N B D (except D5) जनार्दनं; T2 G (except G1) जगत्पतिं. — c) Ś1 Da3 D1.2 T2 G2-6 न; K1 हि; Ñ1 Da1 च; T1 G2 M वा (for वै). — d) V1 कथंचन; D2 पुनः पुनः (for कुतः पुनः). G1 M transp. कुतः and पुनः.

30 Ñ2 om. 30ab. — a) T2 G2-4 ये काननग°; G5 एकयानग°; M7 एकानपि ग°; Cd as in text. T2 G2-4 च (for ऽपि). — b) Ko.3.4 Ñ1 निष्पतंस्तत्र; K2 Ñ3 V1 B Da Dn D1.2.4 निष्पे(D3 °पे)तुस्तत्र; D5 T1 G1 M निपतंत्यत्र; T2 G2-4 निष्टनंत्यत्र; G5.6 निविशंस्तत्र. — c) N (except Ś1 K1) M6-8 राक्षसा दानवा नागाः.

31 a) K2 Ñ2.3 V1 B D (except D1.2) ते तु भिन्न°; K4 ते छिन्नशिरसो ग्रीवाः; G1 M3 तेपि भिन्न°; M8 तेपि भग्न°. — b) V1 D3 S चक्र(T2 G3.4 °क्रे)वेगगता(T1 °हता)-सवः; B5 महाकायाकृतासवः. — c) K2 Ñ V1 B D T1 अन्ये (for आस्ये). B5 छिन्नग्रीवाः; T2 G2-4 °काये. — d) K2 Ñ2.3 B D प्रदीप्ते वसुरेतसि. Cd cites वसुरेतसः (as in text).

32 b) Ś1 D1.2 T2 G (except G3.4) M5.6.8 मेदोघैश्च; Ko.4 Ñ1 V1 मेदोमिश्र; K1 मेदसा; K3 वसामिश्र; T1 वायुना. Ko.3.4 D5 समंततः. K2 Ñ2.3 B Da Dn D4 वसाभिश्चापि (or °श्चैव) तर्पितः. — c) T2 G3.4 °र्याक्रोश°. K2 Ñ2.3 B D (except D1.2.5) भूत्वा (for वह्निर्). — d) K1.2 Ñ2.3 V1 B Da Dn D4 T1 G1.2 M समपद्यत; D1 समदृश्यते; D2 T2 G3-6 इव दृश्यते.

33 b) K2 N2.3 B D संप्रदीप्त°; K3 व्यासदीप्त°; T1 दीप्तास्योत्ति°; G1 दीप्तदिव्य°; G2 M6.8 दीप्तास्यात्त°; M5 (inf. lin. as in text).5 दीप्तव्याप्त°; M7 दीप्तस्यात्त°. — Ñ3 (? hapl.) om. 33c-35d. — d) Ko.3.4 D5 पपौ; T1 भक्षन्; T2 G विष्वक् (G1 शश्वत्) (for पिबन्). Ś1 K1 वपुः; Ko.3 Ñ1 V1 B6 Da वसाः; T1 G1 वपां; G5.6 वरः; M वपाः.

34 Ñ3 om. 34 (cf. v. l. 33). — a) G1 कृष्णार्जुनकृतां चैव. — b) B6 वसां; Cd सुधां (as in text). — c) T2 G (except G1) स्वस्थ (for तृप्तः). — d) A few MSS. निर्वृत्तिम्.

35 Ñ3 om. 35 (cf. v. l. 33). — a) Ñ2 B Dn D4.5 G1 M7 तथा (for अथ). D1.2 °सुरो मयो नाम. — c) K3 Ñ1 D1 विद्रवंतं च; T2 G3.4 प्रविद्रवंतं. — d) Ś1 Ko.1.4 D5 ददृशे.

36 c) K2.3 Ñ2.3 B D (except D1.2) शरीरवान्; T1 देहवान्स. V1 जटां कृत्वा. — d) Ko.4 Ñ1 V1 G1 M5 नर्दंश्च; D1.2 ननाद; T1 विनर्दन्; T2 G4 (after corr.) विनदन्; G2.3.4 (before corr.).5.6 नदन्स. K2.3 Ñ2.3 B Da Dn D4.5 नद(K2 °र्दं)न्निव बलाहकः. — After 36cd, K2.3 Ñ2 D5 ins.:

2135* ज्ञात्वा तं दानवेन्द्राणां मयं वै शिल्पिनां वरम् ।
[Ñ2 विज्ञाय (for ज्ञात्वा तं).]

— e) K2 Ñ2.3 V1 B D (except D1.2.5) तं; K4 तु (for च). — f) K (K1 corrupt) Ñ2.3 B D (except Da) धिष्ठितः. — After 36, T1 ins.:

2136* जिह्वया लेलिहानोऽग्निर्मयं दग्धुं तमन्वगात् ।

37 b) Ko D1 तं (for च). K2 Ñ2.3 V1 B Da Dn D4 दिधक्षंतं च पावकं; D2 दिधक्षंतं हुता°. — c) Ñ3 V1 अभिगम्या°; B5.6 T2 G अभिधाया°; T1 आयावन्न°. Cd cites अभिधाव (as in text). — d) G1 अथ (for मयः). D2 T2 G (except G1) पांडवं (for भारत). K2.3 N2.3 B Da Dn D4.5 मयस्त्राहीति चाब्रवीत्.

अभिधावार्जुनेत्येवं मयश्चुक्रोश भारत ॥ ३७
तस्य भीतस्वनं श्रुत्वा मा भैरिति धनंजयः ।
प्रत्युवाच मयं पार्थो जीवयन्निव भारत ॥ ३८
तं पार्थेनाभये दत्ते नमुचेर्भ्रातरं मयम् ।
न हन्तुमैच्छद्दाशार्हः पावको न ददाह च ॥ ३९

तस्मिन्वने दह्यमाने षडग्निर्न ददाह च ।
अश्वसेनं मयं चापि चतुरः शार्ङ्गकानिति ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१९ ॥

२२०

जनमेजय उवाच ।
किमर्थं शार्ङ्गकानग्निर्न ददाह तथागते ।
तस्मिन्वने दह्यमाने ब्रह्मन्नेतद्वदाशु मे ॥ १
अदाहे ह्यश्वसेनस्य दानवस्य मयस्य च ।
कारणं कीर्तितं ब्रह्मञ्शार्ङ्गकानां न कीर्तितम् ॥ २
तदेतदद्भुतं ब्रह्मञ्शार्ङ्गानामविनाशनम् ।
कीर्तयस्वाग्निसंमर्दे कथं ते न विनाशिताः ॥ ३
वैशंपायन उवाच ।
यदर्थं शार्ङ्गकानग्निर्न ददाह तथागते ।
तत्ते सर्वं यथावृत्तं कथयिष्यामि भारत ॥ ४

C. 1. 8334
B. 1. 229. 4
K. 1. 255. 4

---

38 c) Ko.4 चार्तस्वरं; Ñ1 V1 D1.2 तद्वचनं; Dn3 G1 M3 भीम°; D5 चार्त°; T2 G2–4 हीनस्वनं (G3 °रं). — d) K2 मारिष (for भारत). — After 38, K2.3 Ñ2.3 B D (except D1.2) ins.:

2137* तं न भेतव्यमित्याह मयं पार्थो दयापरः ।

39 a) M6–8 अभयोक्तेन (for अभये दत्ते). G1 M3.5 पार्थस्याभय(G1 °स्य वर)दानेन. — c) T1 हंतुं चैच्छच्चक्रपाणिः; M3.5 तं हंतुं नैच्छद्दा°; M6–8 हंतुं न चैच्छद्दा°. — After 39, Ñ2 Dn ins.:

2138* वैशंपायन उवाच ।
तद्वनं पावको धीमान्दिनानि दश पञ्च च ।
ददाह कृष्णपार्थाभ्यां रक्षितः पाकशासनात् ।

40 b) Ś1 K (except K2) Ñ1 V1 Da D1.2 वै (for च). — c) N (except Ś1 K1) T1 G1 M एव (for अपि). — d) K2 Ñ2.3 B Da Dn D4 तथा; Ñ1 V1 D1.2 T2 G (except G1) M3 अपि (for इति).

Colophon om. in T1; G5 reads it in marg. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K0–3 Ñ3 B Da Dn1.n3 D1.2.4.5 T2 G3.4 M3.5 खांडवदाह. — *Adhy. name:* Ś1 Ko.1.4 D5 मयमोक्षः (Ko D5 °क्षणं); M6 अमरपराजयः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 227; D4m 243; D6 27; T2 G4–6 M 194; G1 193; G2 192; G3 197. — *S'loka no.:* Da1 45; Dn 46; M3 33. — *Aggregate s'loka no.:* Dn1 8300.

220

1 Ś1 K1 Da1 Dn3 S om. उवाच. — a) Ñ3 भगवान्; a few MSS. शार्ङ्गिकान्. K3 वह्निर् (for अग्निर्). — b) =4b. Ñ1 Dn3 D1.2 महामुने (for तथागते). — d) Ko.3.4 ब्रवीहि; K3 V1 T1 वदस्व; Ñ1.2 V1 B D T2 G2–6 प्रचक्ष्व; Ñ3 G1 M विचक्ष्व. T1 G1 M नः (for मे).

2 a) T2 G (except G1) नाशस्य (for अदाहे). Ko.3.4 D5 च; T2 G (except G1) अपि (for हि). T1 अश्वसेनस्य चादाहे. T1 (hapl.) om. 2d–3a. — d) Ko.1 Ñ V1 B D (except D1.2) T1 M6 °काणां न; M6–8 °कास्र च.

3 T1 om. 3a (cf. v. l. 2). — a) Dn3 D1 कर्म (for ब्रह्मन्). — b) Ko.4 शार्ङ्गकानां (Ko °णां) च कारणं; K1 V1 M6 शार्ङ्गाणामवि°; K2.3 Ñ2.3 B D (except D1) शार्ङ्गकाणा(Da Dn3 D2 °ना)मनामयं; Ñ1 शार्ङ्गकाणामना°; T2 G1.4.6 शार्ङ्गकानां विनाशनं; G2–4 शार्ङ्गकानां विमोचनं. — c) Ś1 K1 कथयस्व. T1 G1 M अग्निसंतर्पे. T2 G2–6 °र्यस्व मम ब्रह्मन्. — d) T2 G2–4 कस्मात् (for कथं). Ko.3 प्रधर्षिताः (for विना°).

4 Ś1 K1.3 S om. उवाच. — b)=1b. V1 विशां पते (for तथागते). — After 4ab, K3 ins.:

2139* तस्मिन्वने दह्यमाने सर्वभूतभयंकरः ।

— c) G1 तत् (for ते). T2 G (except G1) सम्यक् (for सर्वं). K2.3 Ñ2.3 B1.3.5 D (except D1.2) प्रवक्ष्यामि (for यथावृत्तं). B6 तच्चेहं संप्रव°. — d) T2 G (except G1) कीर्तयिष्यामि. K2.3 Ñ2.3 B D (except D1.2)

C. 1. 8335; B. 1. 219. 5; K. 1. 235. 5

धर्मज्ञानां मुख्यतमस्तपस्वी संशितव्रतः ।
आसीन्महर्षिः श्रुतवान्मन्दपाल इति श्रुतः ॥ ५
स मार्गमास्थितो राजन्नृषीणामूर्ध्वरेतसाम् ।
स्वाध्यायवान्धर्मरतस्तपस्वी विजितेन्द्रियः ॥ ६
स गत्वा तपसः पारं देहमुत्सृज्य भारत ।
जगाम पितृलोकाय न लेभे तत्र तत्फलम् ॥ ७
स लोकानफलान्दृष्ट्वा तपसा निर्जितानपि ।
पप्रच्छ धर्मराजस्य समीपस्थान्दिवौकसः ॥ ८
किमर्थमावृता लोका ममैते तपसार्जिताः ।
किं मया न कृतं तत्र यस्येदं कर्मणः फलम् ॥ ९
तत्राहं तत्करिष्यामि यदर्थमिदमावृतम् ।
फलमेतस्य तपसः कथयध्वं दिवौकसः ॥ १०

देवा ऊचुः ।

ऋणिनो मानवा ब्रह्मञ्जायन्ते येन तच्छृणु ।
क्रियाभिर्ब्रह्मचर्येण प्रजया च न संशयः ॥ ११
तदपाक्रियते सर्वं यज्ञेन तपसा सुतैः ।
तपस्वी यज्ञकृच्चासि न तु ते विद्यते प्रजा ॥ १२
त इमे प्रसवस्यार्थे तव लोकाः समावृताः ।
प्रजायस्व ततो लोकानुपभोक्तासि शाश्वतान् ॥ १३
पुन्नाम्नो नरकात्पुत्रस्त्रातीति पितरं मुने ।
तस्मादपत्यसंताने यतस्व द्विजसत्तम ॥ १४

वैशंपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा मन्दपालस्तु तेषां वाक्यं दिवौकसाम् ।
क्व नु शीघ्रमपत्यं स्याद्बहुलं चेत्यचिन्तयत् ॥ १५

यथाभूत(K2.3 Ñ3 B1.3.5 °वृत्त)मरिंदम.

5 a) K2.3 B1 मुख्यतरः; V1 पुण्यतमः; T3 G (except G1) अन्यतमः. — b) K2.3 B6 Dn3 D1.2.4 शंसितव्रतः.

6 a) K1.2 Ñ2.3 B D (except D1.2) G1 आश्रितो (for आस्थितो). T3 G2-6 मार्गं समास्थितो रा°. — c) D1.2 T3 G M3.5 कर्म° (for धर्म°). — d) Ñ1 D1.2 G1 नियतेंद्रियः.

8 a) D1.2 तान् (for स). D1.2 निष्फलान्; G1 M6-8 अखिलान्; M3 आवृतान् (for अफलान्).

9 Before 9, all MSS. ins. मंदपाल उ° (resp. मंदपालः). G1 (hapl.) om. 9-10. — K2 transp. 9^{ab} and 9^{cd}. — b) G5.6 मया (for मम). S इह (for एते). — c) B5 transp. किं and मया. T1 किं मयापकृ°. K1 कर्म (for तत्र). — d) Ś1 K1 कस्य (for यस्य). K2.3 Ñ2.3 B D (except D1) एतत् (for इदं).

10 G1 om. 10 (cf. v. l. 9). — a) Ś1 K1 तदहं; K4 श्रुत्वाहं. — b) K0.3.4 च समावृ° (for इदमावृ°). T1 येनेमानागतः पुनः. — After 10^{ab}, T1 ins.:

2140* आप्नोमि सफलाँल्लोकांस्तत्कर्म ब्रूत माचिरम् ।

— d) Ś1 K1 M6 कथयंतु; K4 °यंति; V1 प्रयच्छध्वं. — After 10, Ś1 K (except K2) Ñ3 B3.6 Da D1 ins. an addl. colophon (*adhy. name:* Ś1 K1 मंदपालवाक्यं; K0.4 मंदपालप्रश्नः).

11 K1 S om. ऊचुः (T3 G3-5 om. the ref.). — a) K0 राजन् (for ब्रह्मन्). — b) K0 Ñ1 V1 S सर्वे जायंति तच्छृ°; K4 जायंते द्विजसत्तम. — c) T3 G2-4 प्रजाभिर् (for क्रियाभिर्). T1 G1.5.6 M ब्रह्मचर्येण यज्ञेन. — d) Ś1 K1 पूजया; D1.2 G1 तपसा. M6-8 transp. च and न. T3 G2-4 स्वाध्यायतपसा तथा.

12 a) K2.4 तद्यथा क्रि°; T3 G2-4 तदेह क्रि°. — b) Ñ2.3 B5 Da1 Dn2.n3 D4.5 श्रुतैः; T1 व्रतैः (for सुतैः). — c) K0.3.4 धर्मकृच्चासि; G1 °कृच्छ्रादि; some MSS. °कृच्चापि. — d) Ñ2.3 B1.5 Dn D4.5 च (for तु).

13 a) B6 इति मे; T3 G2-4 तदेव (for त इमे). — b) D1 ते च (for तव). B5 मया° (for समा°). — c) T3 G2-4 प्रजा (for ततो). — d) Ñ2.3 B6 D (except D1.2) T1 उपभोक्ष्यसि. K2.3 Ñ2.3 B D (except D1.2) पुष्कलान्.

14 14^{ab} = (var.) 1. 68. 38^{ab}. — a) K3 यस्मात् (for पुत्रस्). — b) Ś1 K0.1.4 त्रातेति; K2 Ñ V1 B D त्रायते; G1 त्रायती. Ś1 K0 परमं; B3 (corrupt) पितरी (m पितरः); T1 पितरौ. K2 सुतः; Ñ2.3 B1.6 D (except D1.2) श्रुतिः; B3.5 यतः (B3 m श्रुतः). K3 पितरं त्रायते सुतः; G5.6 त्रायतेति पुरामतं. — d) K2.3 Ñ3 B1 Da ब्रह्मवित्तम; Ñ2 B3.5.6 Dn D2.4 ब्रह्मसत्तम. M6-8 कुरु यत्नं द्विजोत्तम.

15 Ś1 K1.3 D2 S om. उवाच (T3 G3.4 om. the ref.). — ab) T1 मंदपालर्षिः. K2.3 Ñ2.3 B Da Dn D4 वचस्तेषां; D1.2 दिव्यां वाचं (for तेषां वाक्यं). G5.6 स एवमुक्तो धर्मात्मा मन्दपालो महानृषिः. — c) B6 कुत्र (for क्व नु). T3 G2-4 तु भगवान् (for अपत्यं स्यात्). — d) Ś1 K1 बह्वित्येवमचिंतयत्; T1 इति स्थानान्यचिंत°; T3 G2-4 अपत्यं दापयिष्यति; G5.6 बहु चेति व्यचिंत°.

16 D1 om. 16. — b) Ñ2.3 B Da Dn D4.5 सुबहुप्र°.

स चिन्तयन्नभ्यगच्छद्बहुलप्रसवान्खगान् ।
शार्ङ्गिकां शार्ङ्गको भूत्वा जरितां समुपेयिवान् ॥ १६
तस्यां पुत्रानजनयच्चतुरो ब्रह्मवादिनः ।
तानपास्य स तत्रैव जगाम लपितां प्रति ।
बालान्सुतानण्डगतान्मात्रा सह मुनिर्वने ॥ १७
तस्मिन्गते महाभागे लपितां प्रति भारत ।
अपत्यस्नेहसंविग्ना जरिता बह्वचिन्तयत् ॥ १८
तेन त्यक्तानसंत्याज्यानृषीनण्डगतान्वने ।
नाजहत्पुत्रकानार्ता जरिता खाण्डवे नृप ।
बभार चैतान्संजातान्स्ववृत्त्या स्नेहविक्लवा ॥ १९
ततोऽग्निं खाण्डवं दग्धुमायान्तं दृष्टवानृषिः ।
मन्दपालश्चरंस्तस्मिन्वने लपितया सह ॥ २०

तं संकल्पं विदित्वास्य ज्ञात्वा पुत्रांश्च बालकान् ।
सोऽभितुष्टाव विप्रर्षिर्ब्राह्मणो जातवेदसम् ।
पुत्रान्परिददद्भीतो लोकपालं महौजसम् ॥ २१

मन्दपाल उवाच ।

त्वमग्ने सर्वदेवानां मुखं त्वमसि हव्यवाट् ।
त्वमन्तः सर्वभूतानां गूढश्चरसि पावक ॥ २२
त्वामेकमाहुः कवयस्त्वामाहुस्त्रिविधं पुनः ।
त्वामष्टधा कल्पयित्वा यज्ञवाहमकल्पयन् ॥ २३
त्वया सृष्टमिदं विश्वं वदन्ति परमर्षयः ।
त्वदृते हि जगत्कृत्स्नं सद्यो न स्याद्धुताशन ॥ २४
तुभ्यं कृत्वा नमो विप्राः स्वकर्मविजितां गतिम् ।
गच्छन्ति सह पत्नीभिः सुतैरपि च शाश्वतीम् ॥ २५ C. 1. 8259 B. 1. 229. 27 K. 1. 235. 27

— ^{c}) K3 D2 G5.6 M8 शार्ङ्गकां. K (except K3) Ñ V1 B (except B1) Da Dn D4.5 T G2–4 M5 शार्ङ्गिको; G1 शार्ङ्गिका.

17 ^{ab}) D1.2 स जन° (for अजन°). G5.6 स तस्यां जनयामास चतुरः शार्ङ्गकानृषीन्. — ^{c}) K1 G5.6 च; M5 तु (for स). — ^{d}) T1 तदा (for प्रति). — ^{e}) Ñ2.3 Dn G1 स तान् (for सुतान्). T3 G2–4 अंडगर्भान्; G5.6 अंडभूतान्. — ^{f}) K8 Ñ V1 B D (except D5) transp. मात्रा and सह.

18 G1 (hapl.) om. 18^{a}–19^{b}. — ^{c}) K2.4 Ñ2 B1 (m as in text).5.6 Dn D4.5 °संयुक्ता. — ^{d}) V1 शार्ङ्गी पुत्रानचिंत°.

19 D1 om. 19; G1 om. 19^{ab} (cf. v. l. 18). — ^{c}) K1 Ñ1 V1 G1.2.5 M8.5 नाजहात्; K3 Ñ2.3 B D (D1 om.) न जहौ. Ko.4 °कान्माता; K1 °कामार्ता; K2.3 Ñ V1 B D (D1 om.) °शोकार्ता; T1 G1 M °कांस्तांस्तु; T3 G2–6 °कानार्तान्. — ^{d}) K2.3 Ñ2.3 B D (D1 om.) सुतान् (for नृप). — ^{e}) M6–8 एव (for एतान्). — ^{f}) T1 G3 संवृत्य; T3 G3–5 सुवृत्या.

20 ^{b}) M7 भगवान् (for दृष्ट°). K2 B1 मुनिः (for ऋषिः). — ^{cd}) K1 transp. चरन् and वने. K3 ततः (for वने).

21 ^{a}) T1 G1 M transp. तं and संकल्पं. K2.3 Ñ2.3 B D (except D1.2) °त्वास्येर्; T1 °त्वा तु; G1 M (except M8) °त्वाथ. — ^{b}) G1 M तु (for च). T3 G2–6 °त्वा बालांश्च पुत्रकान्. — T3 G2–5 subst. for 21^{cdef}: G6 ins. after 21^{ab}:

2141* महर्षिर्मन्दपालोऽसौ वधात्स्तोतुं प्रचक्रमे ।
[G6 वह्निं (for वधात्).]

— ^{c}) Ś1 K (except K3) Ñ1 V1 B6 Da D1.2.5 सोऽग्निं (for सोऽभि-). — ^{d}) M7 ब्रह्मज्ञो (for ब्राह्मणो). — K3 om. 21^{ef}. — ^{e}) Ś1 परिदधन्; Ko G1 परिदधद्; K1 प्रतिवधन्; K3 परिदहाद्; Ñ V1 B Da Dn D2.4 T1 प्रतिवदन्; G6 प्रतिददौ. D1 पुत्रान्संप्रति भीतो वै; D3 स्वपुत्र-दाहाद्भीतोयं. — ^{f}) T1 G1 M °ले महौजसि.

22 Ś1 K1 D2 S om. उवाच. — ^{a}) Ś1 V1 D1 सर्वभूतानां; K2 Ñ2.3 B Da Dn D4 T1 G5.6 सर्वलोकानां. — D1.2 (hapl.) om. 22^{bc}. — ^{b}) M6–8 हव्यभुक्. — 22^{cd} = (var.) 1. 5. 23^{ab}. — ^{d}) K3 D1.2 M3 अंतः; T3 G2–4 गूढं; Cd as in text. T3 G2–4 जानासि (for चरसि). B3 (m as in text) हव्यवाड्; B6 पुत्रक; M6–8 साक्षिवत् (for पावक).

23 ^{a}) T3 G (except G1) मुनयः (for कवयः). — ^{b}) T1 एव (for आहुः). T3 G (except G1) त्वामेवाहुस्त्रिधा पुनः. — ^{d}) S यज्ञवाटम् (G1 यज्ञे भूतान्). K1 S (except G5.6 M3.5) °ल्पयत्.

24 ^{a}) Ko.2.4 Ñ1 D1.2 त्वयि. Ko.4 Ñ1 D1.2 सर्वं; K3 B3 विश्वं (for सृष्टं). Ñ2.3 V1 B1.5.6 Da Dn D4.5 transp. सृष्टं and विश्वं. K3 T3 G सर्वं; B3 श्रेष्ठ (for विश्वं). — ^{c}) T3 G2–4 त्वां (for त्वद्). T3 G (except G1) अपि; M6–8 अति (for हि). D5 S सर्वं (for कृत्स्नं). — ^{d}) K3 Ñ V1 B D T G (except G1) नश्येत् (for न स्यात्).

25 ^{b}) V1 D1.2.5 G5.6 °विहितां; T3 G2–4 °विदितां.

C. 1. 8357 B. 1. 229. 27 K. 1. 236. 27 त्वामग्ने जलदानाहुः खे विषक्तान्सविद्युतः ।
दहन्ति सर्वभूतानि त्वत्तो निष्क्रम्य हायनाः ॥ २६
जातवेदस्त्वयैवेयं विश्वसृष्टिर्महाद्युते ।
तवैव कर्म विहितं भूतं सर्वं चराचरम् ॥ २७
त्वयापो विहिताः पूर्वं त्वयि सर्वमिदं जगत् ।
त्वयि हव्यं च कव्यं च यथावत्संप्रतिष्ठितम् ॥ २८
अग्ने त्वमेव ज्वलनस्त्वं धाता त्वं बृहस्पतिः ।
त्वमश्विनौ यमौ मित्रः सोमस्त्वमसि चानिलः ॥२९

वैशंपायन उवाच ।
एवं स्तुतस्ततस्तेन मन्दपालेन पावकः ।
तुतोष तस्य नृपते मुनेरमिततेजसः ।
उवाच चैनं प्रीतात्मा किमिष्टं करवाणि ते ॥ ३०
तमब्रवीन्मन्दपालः प्राञ्जलिर्हव्यवाहनम् ।
प्रदहन्खाण्डवं दावं मम पुत्रान्विसर्जय ॥ ३१
तथेति तत्प्रतिश्रुत्य भगवान्हव्यवाहनः ।
खाण्डवे तेन कालेन प्रजज्वाल दिधक्षया ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२० ॥

— ^{c}) M6-8 अगच्छत् (sic) (for गच्छन्ति). — ^{d}) T1 G1 M पुत्रैर् (for सुतैर्).

26 ^{a}) T3 G2-4 एके (for अग्ने). — ^{b}) D1 द्युतिश्च; T1 निघ्नंति (for दहन्ति). — ^{d}) K1 निर्गत्य; Ñ1 D1.2 निःसृत्य; B3 निर्गम्य; T1 मनुसृत्य. Ś1 K (except K3) Cd हायनैः; Ñ V1 B D हेतयः; G3 (? orig. gloss) चार्चिषाः.

27 ^{a}) K3 Ñ2.3 V1 B Da Dn D1.4 T3 G (except G1) त्वयैवेदं; K4 Ñ1 D2 तथैवेयं. — ^{b}) K3 Ñ2.3 V1 B D (except D2.5) T3 G (except G1) विश्वं सृष्टं (for विश्वसृष्टिर्). — ^{c}) K2.4 V1 तथैव; Ñ1 तत्रैव. K3 transp. कर्म and विहितं. — ^{d}) T1 कर्म (for सर्वं).

28 ^{a}) K3 B (except B3) Da D4.5 त्वय्यापो; T1 त्वयोप-; G1 त्वया हि. — ^{c}) Ś1 K1 त्वत्तो (for त्वयि). — ^{d}) T3 G2-4 संप्रकीर्तितं.

29 ^{a}) Ś1 K1 अग्निस्; K4 Ñ1 V1 D1.2 अग्नेस्. V1 दहनः (for ज्वलनः). K3 Ñ2.3 B Da Dn D4.5 त्वमेव दहनो (K3 ज्वलनो) देव. — ^{b}) D1.2 प्रजापतिः; Cd बृह° (as in text). K4 त्वं विधाता बृह°. — ^{c}) Ś1 K (except K3) Ñ1 V1 D1.2 Cd यमः सूर्यः; B1.3 Da2 Dn3 T1 M3 यमो मित्रः; T3 G2-4 यमौ चित्रः; G1 यमौ विप्र (for यमौ मित्रः). — ^{d}) Ś1 K0 Dn3 D2 T3 G (except G1) चानलः (K0 °निल; Dn3 °नल); Cd as in text. D1 सोमसिद्धं च चानलः (sic). — After 29, K0.3.4 D1(marg. *sec. m.*).5 ins.:

2142* ब्रह्मा भवान्समुत्पत्तौ स्थितिहेतुर्जनार्दनः ।
प्रलये चैव कालाग्नी रुद्ररूपी विभावसुः ।
जरायुणावृतं गर्भं पासि देव जगत्पते ।
त्वमात्मा जगतः स्तुत्यो देवदेव नमोऽस्तु ते ।

[(L. 1) D2.5 समुत्पत्तौ and स्थितिहेतोर्. — (L. 2) D5 प्रतिष्ठितः; D5 विभावसो. — (L. 4) K3 देव धर्म.] — T1, on the other hand, ins. after 29:

2143* मम पुत्रांश्च पौत्रांश्च पत्नीं रक्ष हुताशन ।
गृहं क्षेत्रं पशून्रक्ष रक्ष मां सर्वं सर्वदा ।

30 Ś1 K1.2 S om. उवाच. — ^{a}) K3 Ñ2.3 V1 B Da Dn D4.5 तदा तेन; M3.5 ततः प्रीतः. D1 T3 G (except G1.2) एवं स (D1 च) संस्तुतस्तेन. — ^{b}) B1 चानलः (for पावकः). — ^{c}) G1 M हव्यवाहस्तु (for तुतोष तस्य). K3 transp. तस्य and नृपते. T1 नृपते प्रीतिहोत्रः स. — ^{d}) Da अपि च (for अमित-). — ^{f}) Ñ1 अहं; D1.2 G1 हृदं (for इष्टं).

31 G2 (hapl.) om. 31^e–32^b. — ^{a}) T3 G3-6 संदहन्खांडवप्रस्थं. — ^{d}) Ś1 K (except K3) विवर्जयेः; B1 G5 विसर्जयेः. — After 31, T1 ins. (cf. 2143*):

2144* भार्यां रक्ष गृहं रक्ष पशुं मे रक्ष सर्वदा ।
पतन्तु हेतयः सर्वे त्वन्यदस्मत्तवाभितो ।
सर्वत्र सर्वदास्माकं शिवो भव हुताशन ।

32 G2 om. 32^{ab} (cf. v. l. 31). — Before 32, S (except M3; G2 om. 32^{ab}) ins. वैशं°. — ^{a}) K0.4 D5 स तथेति; K3 तथेति सं; K3 B3.5 Da T1 तथेति तं. K0.3.4 V1 प्रतिज्ञाय. — ^{c}) Ś1 T1 G6 M खांडवं. — ^{d}) K0.4 Da दिदृक्षया; G1 M (except M3) बुभुक्षया.

Colophon om. in T1 M3. — *Major parvan:* T3 G M3.6-8 संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K0-3 Ñ3 B Da Dn1.n3 D1.2.4.5 M3 खांडवदाह; to it Ś1 K0.3 B3 Da D5 M3 add शार्ङ्गको(B3 Da1 D5 शार्ङ्गी)पाख्यान. K1 (om. the sub-parvan name) mentions only शार्ङ्गकोपाख्यान. — *Adhy. name:* Ś1 K1 मंदपालस्यापलपितं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 228; D4m 245; D5 28; T3 G4-6 M3.6-8 195; G1 194; G2 193; G3 198. — *S'loka no.:* Da1 24; Dn 33; M3 34. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 8333.

२२१

वैशंपायन उवाच ।
ततः प्रज्वलिते शुक्रे शार्ङ्गकास्ते सुदुःखिताः ।
व्यथिताः परमोद्विग्ना नाधिजग्मुः परायणम् ॥ १
निशाम्य पुत्रकान्बालान्माता तेषां तपस्विनी ।
जरिता दुःखसंतप्ता विललाप नरेश्वर ॥ २
अयमग्निर्दहन्कक्षमित आयाति भीषणः ।
जगत्संदीपयन्भीमो मम दुःखविवर्धनः ॥ ३
इमे च मां कर्षयन्ति शिशवो मन्दचेतसः ।
अवर्हाश्चरणैर्हीनाः पूर्वेषां नः परायणम् ।
त्रासयंश्चायमायाति लेलिहानो महीरुहान् ॥ ४
अशक्तिमत्त्वाच्च सुता न शक्ताः सरणे मम ।
आदाय च न शक्तास्मि पुत्रान्सरितुमन्यतः ॥ ५
न च त्यक्तुमहं शक्ता हृदयं दूयतीव मे ।
कं नु जह्यामहं पुत्रं कमादाय व्रजाम्यहम् ॥ ६
किं नु मे स्यात्कृतं कृत्वा मन्यध्वं पुत्रकाः कथम् ।
चिन्तयाना विमोक्षं वो नाधिगच्छामि किंचन ।
छादयित्वा च वो गात्रैः करिष्ये मरणं सह ॥ ७
जरितारौ कुलं हीदं ज्येष्ठत्वेन प्रतिष्ठितम् ।
सारिसृक्वः प्रजायेत पितॄणां कुलवर्धनः ॥ ८
स्तम्बमित्रस्तपः कुर्याद्द्रोणो ब्रह्मविदुत्तमः ।

C. 1. 8373
B. 1. 230. 10
K. 1. 233. 10

221

1 Ś1 K1.3 S om. उवाच (T1 om. the ref.). — a) K2-4 Ñ2.3 V1 B D वह्नौ; Ñ1 शोचौ; Cd शुक्रे (as in text). — b) Some MSS. शार्ङ्गि°. — c) T2 G (except G1) बभूवुः (for व्यथिताः). — d) G3.6 नागच्छंत (for नाधि°).

2 a) Ś1 K1 Ñ V1 B D T2 G2-4 M5 निशम्य; Cd as in text. D1.2 T1 बालकान्पुत्रान् (for पुत्रकान्बा°). — b) Ś1 अथैषां; K1 T1 G1 M चैषां (for तेषां). K3 यशस्विनी; Cd तप° (as in text). — c) K3 T2 G2-6 पुत्रशोकार्ता; K3 B1.3.5 D (except D1.2.5) दुःखशोकार्ता; Ñ2.3 V1 B6 T1 G1 M शोकदुःखार्ता. — d) Ś1 V1 D5 जनेश्वर; K2.3 Ñ2.3 B Da Dn D4 T2 G (except G1) सुदुःखिता; D1.2 आकुलेंद्रिया.

3 Before 3, Ś1 K1 G1.5.6 M ins. जरिता; K0.2-4 N V1 B D जरितोवाच. — a) T1 अखिलं निर्द°. — b) K1 चायाति. T2 G2.4 चोष्मणा. — c) Ś1 K1.3 स दीप°; K4 संभीपयन्; D2 स्वं दीप°; M8 संताप°. — d) D2 दुःखं विवर्धयन्.

4 a) T1 [ऽ]पि (for च). Ś1 K1.4 Ñ1 मा (for मां). T1 M मार्गयंतीह; T2 G कर्षयंतीह (G1 शार्ङ्गा आयांति) (for मां कर्ष°). Cd कर्शयंति; Devp कर्ष°(as in text). — M7 om. 4e–5b. — d) Ñ V1 B D G3 परायणाः; Cd as in text. — e) K0.4 D4 नाशयन् (for त्रासयन्). Ñ1 Dn3 च समायाति; T2 G2-4 सर्वभूतानि (for चायमा°).

5 M7 om. 5ab (cf. v. l. 4). — a) K2.3 Ñ2.3 V1 B D अजातपक्षाश्च; Ñ1 अशक्तिमंतश्च. T G (except G1.3) M5 सुतान्. — b) Ś1 K1 अशक्ताः; T2 G (except G1.3) M5 अशक्तान्. T1 अशक्तान्स्वस्वकर्मणि. — c) T2 G2-4 आदातुं. G5.6 तान् (for च). K2 Ñ2.3 B (except B6) D (except Da) G1 M शक्नोमि. K0.3.4 अशक्ताश्चा(K0 न शक्ता वा)हमादाय. — d) Ñ1 वै गंतुम्; Ñ2.3 V1 B1.3.5 Dn D1.5 T1 तरितुम्; D4 स्वरितुम्; B6 आगंतुम्; G1 स्वरितम्. K2 Ñ2.3 V1 B (except B6) Dn D4.5 आत्मना; D1.2 S अंततः. K0.3.4 क्वचिद्गंतुमितः सुतान्; Nilp निःसारयितुमंततः. Cd cites निःसरितुं and अंततः.

6 a) D1.2 न तु त्यक्तुमशक्ता च. — b) Ś1 K1 दहति; K0 V1 D1.2.5 दीर्यते; Ñ1 B1.5 दीर्यति; T2 G2.4 द्रवति (for दूयति). K0 V1 D1.2 च मे; D5 मम (for इव मे). — After 6ab, K0.3.4 D4(marg. *sec. m.*).5 ins.:

2145* कथं प्रदीप्ताज्ज्वलनाद्विमुच्येरन्सुता मम ।
मन्दभाग्या सपुत्राहं किं करिष्यामि शोचती ।

— c) K1 B6 D2 G6 M5.7 किं नु; K2 किं तु; K3 Ñ2.3 V1 B5 Da1 Dn D1.5 T2 G1.3.4 कं तु; G2 कथं. Cd cites नु (वितर्के). T2 G (except G1) त्यज्याम्यहं; M6-8 जह्याम्यहं. — d) G2.4 (before corr.) प्रयाम्यहं.

7 T2 G2-4 om. 7ab. — a) V1 दत्तं (for कृतं). Ñ1.3 B3.6 D1 कृत्यं; B1.5 Da कर्म; Dn D2.4 कृत्ये (for कृत्वा). — b) K3 Ñ3 B Dn D2.4 किं वा मन्यत पुत्रकाः. — c) Ñ1 D1.2 चिंतयंती. G5.6 अपि (for वि-). Ś1 S वै (for वो). — e) K3 Ñ2.3 V1 B D (except D1.2.4) छादयिष्यामि; S °त्वा हि. — f) Ś1 K1 त्विह (for सह).

C. 1. 8373 B. 1. 230. 10 K. 1. 230. 10

इत्येवमुक्त्वा प्रययौ पिता वो निर्घृणः पुरा ॥ ९
कमुपादाय शक्येत गन्तुं कस्यापदुत्तमा ।
किं नु कृत्वा कृतं कार्यं भवेदिति च विह्वला ॥१०
नापश्यत्स्वधिया मोक्षं स्वसुतानां तदानलात् ।
एवं ब्रुवन्तीं शार्ङ्गास्ते प्रत्यूचुरथ मातरम् ॥ ११
स्नेहमुत्सृज्य मातस्त्वं पत यत्र न हव्यवाट् ।
अस्मासु हि विनष्टेषु भवितारः सुतास्तव ।
त्वयि मातर्विनष्टायां न नः स्यात्कुलसंततिः ॥ १२
अन्ववेक्ष्यैतदुभयं क्षमं स्याद्यत्कुलस्य नः ।
तद्वै कर्तुं परः कालो मातरेष भवेत्तव ॥ १३
मा वै कुलविनाशाय स्नेहं कार्षीः सुतेषु नः ।
न हीदं कर्म मोघं स्याल्लोककामस्य नः पितुः ॥ १४

जरितोवाच ।

इदमाखोर्बिलं भूमौ वृक्षस्यास्य समीपतः ।
तदाविशध्वं त्वरिता वह्नेरत्र न वो भयम् ॥ १५
ततोऽहं पांसुना छिद्रमपिधास्यामि पुत्रकाः ।
एवं प्रतिकृतं मन्ये ज्वलतः कृष्णवर्त्मनः ॥ १६
तत एष्याम्यतीतेऽग्नौ विहर्तुं पांसुसंचयम् ।
रोचतामेष वोपायो विमोक्षाय हुताशनात् ॥ १७

शार्ङ्गका ऊचुः ।

अबर्हान्मांसभूतान्नः क्रव्यादाखुर्विनाशयेत् ।
पश्यमाना भयमिदं न शक्ष्यामो निषेवितुम् ॥ १८

---

8 a) Ś1 K1 T1 जरितारिः; G1 जरितानां. K1.3 हीनं; K2 Ñ2.3 V1 B D (except D1.2.5) G1 ह्येतत्; K4 चेदं; G2 हीति. — b) Da श्रेष्ठत्वेन; T1 G2 °त्वे च; T3 G3.4 °ष्ठ एव; G1 °त्वे तत्; G5 M8 °ष्ठे त्वेव; G6 M5-8 °ष्ठे त्वेवं. Ś1 K0.3.4 D1.2.5 प्रकल्पितं; K1 °कल्पयेत्. — c) Ś1 सारिसक्कः; K0.3.4 सारिसृक्षः; K1 शरिसृक्कः; K2 सारिसृकः; Ñ V1 B1.3.6 Da1 Dn D2.4.5 सारिसृक्कः; B5 T3 G3.4 M3.5 शारिसृक्कः; D1 सारितर्कः; T1 सारीसृक्कः; G1.2 शारी°; G5.6 M6-8 शारि°: only Da2 exactly as in text! The variants of this name are ignored in the sequel. — d) K3.4 D5 वंशवर्धनः; V1 कुलभूषणः.

9. b) K2 Ñ2.3 B D (except D1.2.5) ब्रह्मविदां वरः. — d) Ñ3 B6 T3 G (except G1) वै (for वो). — After 9, S ins.:

2146* सहैव चरितुं बालैर्न शक्नोमि तपोवने ।

[G1 M बालाः. T3 G2-4 शक्नोति. T1 G1 तपोवनात्. M वने लपितया सह (for the posterior half).]

10 a) Ñ1 शक्येहं; Ñ2.3 B6 D (except D2) शक्येयं; T1 शक्नोमि. — b) V1 B Da तर्तुं (Da2 कर्तुं) (for गन्तुं). K1 कस्यापदं ततः; Ñ V1 B D (except D2) कष्टापदुत्तमा. — c) Cf. 7c. K2-4 Ñ1 Dn1.n3 D2.5 G2 तु (for नु). Ś1 K (except K2) Ñ1 B3 D1.2.5 मे स्यात् (for कृत्वा). T3 G3.4 कथं (for कृतं).

11 a) K4 जरिता; B5.6 Da M5 सुधिया; T3 G3.4 सा धिया; G5.6 साधु या. — b) Ñ1 सा (for स्व-). T3 G2-4 तदा बलात्. — Before 11cd, all MSS. except T1 ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — c) Ś1 K1 वदंतीं; K2 Ñ2.3 B D ब्रुवाणां. T1 तां; G1.2.5.6 M तु (for ते). — d) Ś1 तत्र; Ñ1 V1 इति; D2 इव; S ते स्व- (for अथ).

12 b) T1 याहि (for पत). — c) K (except K1) Ñ V1 B Da Dn D4.5 इह; D1.2 G2 च; T3 G3-6 अपि; G1 सु- (for हि). T3 G (except G1.2) हि; M3 प्र- (for वि-). — e) G2.3 हि नष्टायां (for विन°). — f) D1.2 transp. न and नः. Ñ1 G (except G3.4) M तु; T1 हि (for नः).

13 b) K4 Ñ V1 B Dn1 D4 T3 G4 क्षेमं; D1.2 योक्तुं; Cd as in text. D1.2 अस्मत्; M3 यस्स्यात् (by transp.). Ś1 K1 B5 स्व- (for यत्). Dn3 D1.2 च; T3 G (except G1) तु (for नः). — c) Ś1 K0.1.4 T G (except G1) परं (for परः). G5.6 कामो.

14 a) K2.3 Ñ2.3 B D (except D1.2.5) T1 त्वं (for वै). K3 Ñ2.3 B Da Dn D4 सर्वविना°; D1.2 कुलविनाशेन. — b) K0.3.4 B1 च; K2 वै; B5 अलं; S (except T3 G3.4) ते (for नः). — d) Ñ1 B3 मे; B5 वै (for नः).

15 Ś1 K1 S om. उवाच. — c) Ñ1 त्वरितं. — d) Ñ1 D1.2 तत्र (for अत्र). T1 न वह्नेरत्र (by transp.). D1 G5.6 च नो (for न वो).

16 a) K (except K1) B D (except Dn) पांशुना; T1 पांसुभिश्छ्. — b) G1 पिधायास्यामि पु°. — c) Ś1 K1 तथा (for एवं).

17 b) K2.3 Ñ1 B1.3 निहर्तुं; Ñ2 Dn D5 विहंतुं; Ñ3 निर्हर्तुं; V1 उद्धर्तुं; B6 निहंतुं; Cd as in text. K (except K1) B (except B6) Da Dn1 D1.2 पांशुसंचयं (K0.3.4 °चयात्); G1 पांसुसंचयात्. — c) Ś1 K1 चोपायो; K2 Ñ3 V1 B1.3 D4 S वो योगो; Ñ2 B5.6 Da Dn वो वादो (for वोपायो). — d) K2.3 Ñ2 B (except B6) D (except D1.2.5) मोक्षार्थं च; K4 विमोक्ष्यामि; Ñ3 विमोक्षार्थं.

18 Ś1 शार्ङ्गाः; K1 B1.6 D (except D1.2.4) शार्ङ्गा ऊ°;

कथमग्निर्न नो दद्यात्कथमाखुर्न भक्षयेत् ।
कथं न स्यात्पिता मोघः कथं माता म्रियेत नः॥१९
बिल आखोर्विनाशः स्यादग्नेराकाशचारिणाम् ।
अन्ववेक्ष्यैतदुभयं श्रेयान्दाहो न भक्षणम् ॥ २०
गर्हितं मरणं नः स्यादाखुना खादता बिले ।
शिष्टादिष्टः परित्यागः शरीरस्य हुताशनात् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२१ ॥

२२२

जरितोवाच ।
अस्माद्बिलान्निष्पतितं श्येन आखुं जहार तम् ।
क्षुद्रं गृहीत्वा पादाभ्यां भयं न भविता ततः ॥ १
शार्ङ्गका ऊचुः ।
न हृतं तं वयं विद्मः श्येनेनाखुं कथंचन ।
अन्येऽपि भवितारोऽत्र तेभ्योऽपि भयमेव नः ॥ २
संशयो ह्यग्निरागच्छेद्दृष्टं वायोर्निवर्तनम् ।
मृत्युर्नो बिलवासिभ्यो भवेन्मातरसंशयम् ॥ ३
निःसंशयात्संशयितो मृत्युर्मातर्विशिष्यते ।
चर खे त्वं यथान्यायं पुत्रान्वेत्स्यसि शोभनान् ॥ ४ C. 1. 8291 B. 1. 231. 4 K. 1. 237. 4

K3 पक्षिण ऊ°; S (G3 om.) शार्ङ्ग(T3 G2 M6–8 °र्ङ्गि)काः. — a) Ñ1 नवर्हान्; T3 G2–4 अर्भकान्. B3 मांसपिंडाभ्रः. — b) T1 एष (for आखुर्). — c) T3 G (except G1) पश्य मातर् (for पश्यमाना). T1 बिलं (for भयं). K0.2.4 D5 चेदं (for इदं). — d) Ś1 K4 D1 शक्ष्यामो; T1 शक्ष्येम; T3 G (except G1.2) M5 शक्ष्यामि; M6–8 शक्ष्याम. K3 प्रवेशितुं. K2 Ñ2.3 B Dn D2.4.5 प्रवेष्टुं नात्र शक्नुमः; Ñ1 V1 Da न विशामो (Da वेक्ष्याम) बिलं वयं.

19 a) K2 Ñ2.3 B3 D धक्ष्येत्; T3 G (except G1) हन्यात् (for दद्यात्). — b) K2 Ñ2.3 B D (except D1.2.5) नाशयेत् (for भक्ष°). — d) K4 चरेत; S Cd धरेत. D1.2 चरेद्वनं (for म्रियेत नः).

20 a) Ñ1 V1 Da बिलम्; S बिलाद्. — b) T3 G2–4 M7 °चारिणः. — d) Ś1 K1.2 G3 M3 श्रेयो; T1 श्रेष्ठो. G1 M (except M3) आखोर् (for दाहो).

21 V1 om. 21ab. — a) Ś1 K1 भक्षणं (for मरणं). K0.4 नो; K1.2 Da T G1.3–6 M न; Ñ1 D1.2 G2 हि (for नः). — b) K2.3 Ñ B D भक्षिते (Ñ1 D1.2 खादिते); K4 खादिता; T1 खादनाद्; T3 G (except G1) तु तदा; M5 खादनं. — c) K1 शिष्टदिष्टः; K2 शिष्टैर्दृष्टः; Ñ3 दृष्टादृष्टः; B1.3.5 इष्टश्चैव; Da शिष्टैर्दिष्टः; D1.2 दिष्ट्या दिष्टः; T1 G2 शिष्टैरिष्टः; T3 G3–6 M5.6–8 शिष्ट इष्टः; G1 विशिष्ट इष्टः (sic). Cd cites शिष्टैः and दिष्टं. — d) Ñ1 Dn3 D2 S हुताशने. — After 21, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

2147* अग्निदाहे तु नियतं ब्रह्मलोके ध्रुवा गतिः ।

[D4 शुभा (for ध्रुवा). T1 अग्नेर्दा° °यता °लोकोद्भवा गतिः.]

Colophon. *Major parvan:* T3 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K0.2–4 Ñ3 B Da Dn1.n3 D1.2.4.5 T3 G3.4 M5 खांडवदाह; to it Ś1 B3.5 D1 M5 add शार्ङ्ग(Ś1 M5 °र्ङ्गको)पाख्यान. K1 (om. the sub-parvan name) reads only शार्ङ्गकोपाख्यान. — *Adhy. name:* Ś1 K1 D5 शार्ङ्गकसं(D5 °वि)लापः; K0.3.4 शार्ङ्गिकाविलापः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 229; D4m 246; D5 30; T1 234; T3 G4–6 M5.6–8 196; G1 M5 195; G2 194; G3 199. — *S'loka no.:* Dn 22; M3 24. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 8355.

222

1 Ś1 S om. उवाच (G5 om. the ref.). — a) Ś1 K0.1 D5 T1 निपतितं; B1 M6–8 निष्पतंतं. — b) K2.3 Ñ2.3 B D (except D1.2) M5 आखुं श्येनो (by transp.). — cd) K2.3 Ñ2.3 B D (except D1.2) क्षुद्रं पद्भ्यां गृहीत्वा च (B5 तु) यातो नात्र भयं हि वः.

2 K1 B3.6 Da Dn D4 शार्ङ्गाः; K3 T1 G2–4 शार्ङ्गिका. Ś1 K1 S om. ऊचुः. — a) B (except B6) तु (for तं). K2 B5 T1 G1 M विद्म. T3 G2–4 एकमेव हृतं विद्म; G4.5 नापाहृतं वयं विद्म. — d) Ś1 तेभ्यस्तु. K2.3 भयमस्ति (K3 °मेति) नः. D1.2 तेभ्योपि हि च नो भयं.

3 a) Ñ3 B5 M संशयं. K2 Ñ2.3 B1.3.5 Dn D4.5 वह्निराग°. B6 Da संशयोग्निरिहाग°. — c) Ś1 K1 इत्युक्त्वा भयमाखुभ्यो. — d) K0.2.4 T3 G2–4 °संशयः. K2 Ñ2.3 V1 B (except B5) D (except D1.2) बिले स्यादत्र संशयः.

4 c) Ś1 जननि त्वं; K0 Ñ1 चर त्वं वै; K1 जनय त्वं; K3 D2.4 खेचरि त्वं; K3 Ñ3 B (except B5) D1.5 खे चर त्वं (by transp.); K4 चरस्वेत्थं; T1 चरत्वैव; T3 G (except

C. 1. 8390
B. 1. 231. 5
K. 1. 237. 5

जरितोवाच ।
अहं वै श्येनमायान्तमद्राक्षं बिलमन्तिकात् ।
संचरन्तं समादाय जहाराखुं बिलाद्बली ॥ ५
तं पतन्तमहं श्येनं त्वरिता पृष्ठतोऽन्वगाम् ।
आशिषोऽस्य प्रयुञ्जाना हरतो मूषकं बिलात् ॥ ६
यो नो द्वेष्टारमादाय श्येनराज प्रधावसि ।
भव त्वं दिवमास्थाय निरमित्रो हिरण्मयः ॥ ७
यदा स भक्षितस्तेन क्षुधितेन पतत्रिणा ।
तदाहं तमनुज्ञाप्य प्रत्युपायां गृहान्प्रति ॥ ८
प्रविशध्वं बिलं पुत्रा विश्रब्धा नास्ति वो भयम् ।
श्येनेन मम पश्यन्त्या हृत आखुर्न संशयः ॥ ९

शार्ङ्गका ऊचुः ।
न विद्म वै वयं मातर्हृतमाखुमितः पुरा ।
अविज्ञाय न शक्ष्यामो बिलमाविशतुं वयम् ॥ १०

जरितोवाच ।
अहं हि तं प्रजानामि हृतं श्येनेन मूषकम् ।
अत एव भयं नास्ति क्रियतां वचनं मम ॥ ११

शार्ङ्गका ऊचुः ।
न त्वं मिथ्योपचारेण मोक्षयेथा भयं महत् ।
समाकुलेषु ज्ञानेषु न बुद्धिकृतमेव तत् ॥ १२
न चोपकृतमस्माभिर्न चास्मान्वेत्थ ये वयम् ।
पीड्यमाना भरस्यस्मान्का सती के वयं तव ॥ १३

G1) M6-8 चर वै त्वं. Cd cites चर (=गच्छ) as in text. Ś1 K (except K3) Ñ1 D1.2.5 यथाकामं. — d) K2.3 Ñ V1 B D G4.5 आ(D4 G4.5 प्रा)प्स्यसि; T1 उत्सृज्य; Cd वेत्स्यसि (as in text). Ś1 K1 शोभने.

5 K1 S om. उवाच. — a) K3 Ñ2.3 B (except B6) Dn D4 अहं वेगेन तं यांतं. — b) D1.2 महांतं (for अद्राक्षं). K3 Ñ2.3 B (except B6) Dn D4 पततां वरं (for बिलम°). — c) K2.3 Ñ2.3 B (except B6) Dn D4 बिलादाखुं. Ś1 K0.1.4 Ñ1 V1 D1.2.5 तमादाय. — d) T1 M6 बलादाखुं. Ś1 K1 Ñ1 V1 T1 G1-3.4 (by corr.) बलाद्बली. K2.3 Ñ2.3 B1.2.5 Dn D4 श्येनं पुत्रा महाबलं.

6 a) K3 N2.3 B (except B6) Dn D4.5 तं पततं महावेगात्. — b) Ñ1 Dn2 D1 पृष्ठतोन्वयां; T2 G2-4 पूर्वमन्वगां; G1.5.6 M6-8 पृष्ठमन्वगां. — After 6ab, K4 reads 9, repeating it in its proper place. — d) S हरंतं. K1.3 Ñ V1 B Da Dn2 D4.5 S मूषिकं. Ś1 D1.2 G1-3 बलात्. — K3 ins. after 6: D4 (marg. *sec. m.*), after 7ab:

2148* नमोऽस्तु ते श्येनराज रक्षिता राजवत्त्वया ।

7 a) Ś1 K0.1.4 Ñ1 D1.4.5 °माक्रम्य. — b) K3 श्येनीपुत्र. Ś1 K0.1.4 Ñ1 हरस्युत; S विधावसि. — After 7ab, D4 (marg. *sec. m.*) ins. 2148*. — c) K0.3.4 M6-8 चिरमास्थाय; V1 दिवमासाद्य. — d) D2 श्येनराजो हिर°.

8 a) Ś1 K1 यदा परोक्षितस; K2.3 N2.3 V1 B (except B6) Dn D4.5 स यदा भ°; D1.2 यदासौ भ°. — b) K2.3 Ñ2.3 B (except B6) Dn D4.5 श्येनेनाखुः पत°; M6-8 क्षुधितेन च पत्रिणा. — c) Ś1 D1.2 S (except G1) अनुज्ञाय; B8 °प्राप्य. — d) N1 D1.2 प्रस्थिता स्वान्. K1 अहं प्रति; K2.3 Ñ2.3 B (except B6) Dn D4.5 पुनर्गृहं (K3 D5 °गृहान्; Dn1.n2 °गृहे); D2 गृहानपि.

9 b) K1 T1 G2 विस्रब्धा; Ñ3 B (except B6) D4 विस्र(Ñ3 °श्र)ब्धं; T2 G1.3-6 M विस्रंभान् (M6-8 °भा). K3 Ñ3 B1.5 D4 मात्र; B6 मात्र. — d) Dn3 D1 हृतश्चाखुर्. K3 Ñ2.3 B (except B6) Dn1.n2 D4 महात्मना (for न सं°).

10 K3 T1 G3 शार्ङ्गिकाः; B1.3 Dn D4 T2 G4-6 M6-8 शार्ङ्गाः. Ś1 K1 S om. ऊचुः. D2 शार्ङ्ग उवाच. — T1 G3 M6 (hapl.) om. 10-11 and the ref. before 12. — a) K0.4 V1 B1.5.6 D1 G1.2.4 विद्मो वै; K2.3 Ñ2.3 B3 Da Dn D2.4.5 T2 M (M6 om.) विद्महे; G5.6 विद्म ते. K2.3 Ñ2.3 B (except B6) D (except D1) हृतं (for वयं). — b) Ś1 Ñ1 V1 D1.2 हृत आखुर्. G4 ततः पुरा. K2.3 Ñ2.3 B (except B6) D (except D1.2) श्येनेनाखुं कथंचन (=2b). — d) K2.3 Ñ V1 B3 Dn D1.4 प्रवेष्टुं विवरं भुवः (K3 °वि); B1.5 प्रवेष्टुं च बिलं भुवः; B6 Da प्रवेष्टुं बिलमद्य वै.

11 T1 G3 M6 om. 11 (with ref.; cf. v. l. 10). Ś1 K1 S om. उवाच. — a) K0 D2 हृतं प्रजा°; K2.3 Ñ2.3 B (except B6) Dn D4.5 तमभिजा°; D1 तात प्रजा°; S (T1 G3 M6 om.) हि तं (G4 हृतं) विजा°. — b) Many MSS. (mostly S) मूषिकं. — c) K3 Ñ2.3 V1 B (except B6) Dn D4 नास्ति चोत्र भयं पुत्राः; K3 corrupt.

12 T1 G3 M6 om. the ref. (cf. v. l. 10). K2.4 D5 G3 शार्ङ्गिकाः; B1.3 Dn D2 शार्ङ्गाः. Ś1 K1 S om. ऊचुः. — b) K2.3 Ñ2.3 B D (except D1.2) भयाद्धि नः; G1.6

तरुणी दर्शनीयासि समर्था भर्तुरेषणे ।
अनुगच्छ स्वभर्तारं पुत्रानाप्स्यसि शोभनान् ॥ १४
वयमप्यग्निमाविश्य लोकान्प्राप्स्यामहे शुभान् ।
अथास्मान्न दहेदग्निरायास्त्वं पुनरेव नः ॥ १५
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्ता ततः शार्ङ्गी पुत्रानुत्सृज्य खाण्डवे ।
जगाम त्वरिता देशं क्षेममग्नेरनाश्रयम् ॥ १६
ततस्तीक्ष्णार्चिरभ्यागाज्ज्वलितो हव्यवाहनः ।
यत्र शार्ङ्गा बभूवुस्ते मन्दपालस्य पुत्रकाः ॥ १७
ते शार्ङ्गा ज्वलनं दृष्ट्वा ज्वलितं स्वेन तेजसा ।
जरितारिस्ततो वाचं श्रावयामास पावकम् ॥ १८　C. 1. 8403 B. 1. 231. 18 K. 1. 237. 18

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२२ ॥

भयं मम.

13 cd) K0 Dn1 D2.5 G5.6 पीड्यमानान्. K2 Ñ V1 B Da Dn D1.4 विभर्प्यसान्; T1 G3 M6-8 हरस्यसान्. Ś1 K1 °ना भवस्व(Ś1 °त्व)त्सत्कृते के ते (Ś1 ते के) वयं तव.

14 b) K4 S भर्तृपो(G3.4 °तो)पणे; Dn3 D3 भर्तुरीदृशी. Cd cites एपणे (as in text). — c) K2 Ñ2.3 B Da Dn D4 °गच्छ पतिं मातः; K3 °गच्छत्पतिर्मातः; D1.2 °गच्छसि भर्तारं. — d) Ś1 K0.1.4 वेत्स्यसि; Dn3 D1.3 T1 प्राप्स्यसि; G3.5.6 M लप्स्यसि. T1 G1.5.6 M शोभने.

15 Ś1 (? hapl.) om. 15ab. — a) K2.3 Ñ2.3 B D (except D1.2) वयमग्निं समाविश्य. — b) K0.4 Ñ1 V1 Dn3 D1.2 T1 प्राप्स्याम शोभनान्; K1.3 Ñ2 B3 Dn1.n2 D4.5 G1 आप्स्याम शोभनान्; Da आप्स्यामहे शु°. — c) D3 यदास्मान्; T1 अस्मांस्तु. K3 दहत्यग्नि°. — d) K0.3.4 S अंवायाः; K2 त्वमायाः (for आयास्त्वं). — After 15, D1 marg. sec. m. ins.:

2149* समागमश्च भविता त्वं वै शोकं च मा कृथाः ।

16 Ś1 K1.3 D3 S om. उवाच (G3 om. the ref.). — a) K (except K1) Ñ V1 D (except D1.5) T1 G2 M उक्त्वा. Ś1 K1 तदा; G5.6 तथा. K3.4 Da1 D1 शार्ङ्गी. — b) Ś1 K0.1.4 D3 सुतानुत्सृज्य; Ñ1 तानुत्सृज्य च. — d) Ś1 K (except K2) V1 निराश्रयं; Ñ1 D1.2 निरामयं; Ñ2.3 B3m Dn D1.5 अनामयं.

17 a) B3 तीक्ष्णाग्नि°; D1.2 कृशानुर्; G1 तीक्ष्णांशुर्. K3 अभ्यायात्. — b) K2 Ñ2.3 V1 B D (except D1.2) G1 त्वरितो हव्य°.

18 Dn3 om. 18. — a) K2 N B (except B3) Dn1.n3 ततस्ते; T1 G1.6 M तं शार्ङ्गा; T2 G2-5 शार्ङ्गका. K2 Ñ B (except B6) Dn1.n3 D4 ज्वलितं. — b) K2 Ñ B1.5 Dn1.n3 D1.4 G1.5.6 ज्वलनं; B3.6 Da D2 T1 M ज्वलंतं. K2 Ñ B (except B5) Dn1.n3 D4 ते विहंगमाः (for स्वेन ते°). — After 18ab, S ins.:

2150* व्यथिताः करुणा वाचः श्रावयामासुरन्तिकात् ।

— c) Ś1 K (except K2) Ñ V1 B6 D (except D1; Dn2 om.) ततो वाक्यं; G5.6 M ततो वाचः.

Colophon om. in T1. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K0.2.4 B1 D1.2.5 G3.4 खांडवदाह; to it Ś1 K0.4 B1 D1.2.5 add शार्ङ्गको(B1 D1 शार्ङ्गे)पाख्यान. K1.3 N1 B3.5.6 Da Dn1.n2 D4 M3 (all om. the sub-parvan name) mention only शार्ङ्गको(Ñ3 B3.5 Dn1.n2 D4 शार्ङ्गे)पाख्यान. — *Adhy. name:* Ś1 K1 जरिता(K1 शार्ङ्गी)पलायनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 230; D4m 247; D5 31; T2 G1-6 M2.6-8 197; G1 M3 196; G2 195; G3 200. — *Śloka no.:* Dn1.n3 18; M3 19.

223

1 Before 1, K4 ins.:

2151* कथं नाम पितास्माकं दुःखापन्ना वर्तयिते (*sic*) ।

— Ś1 K1 S om. उवाच; B3 om. the ref. — a) V1 पुरस्तात्कृच्छ्र°. — b) M3(*sup. lin.* as in text).5 श्रीमान्. — c) T G (except G1) संप्रेक्ष्य. K3 कृच्छ्रकालं च सं°. — d) K0.4 B3 Da2 Dn1.n3 D1.5 T1 G1.2 M1 नैवेति; K1 नावैति; K2 corrupt. D3 व्ययते नैव क°; M3-8 व्यसनं वेत्ति क°.

2 a) T2 G (except G1.2) यत्तु. K (except K1) Ñ V1 B D अनुप्राप्तं. T1 यः कृच्छ्रमभिसंप्राप्तं. — b) D3 विवेकी. S विश्वासाद्यावबुध्यति (T1 °ते). — c) Ś1 K (except K1) B3 D5 °कालव्यथितो. — d) K2.3 Ñ2.3 B (except B6) Dn D3 न श्रेयो विंदते महत्.

3 Ś1 K1 D3 S om. उवाच. — ab) K0 D3 G3.4 वीरस्त्वमसि. Ś1 वद; K4 D1.2 वचः; G3 तु नः (for च नः). K3 एवमुक्तो भ्रातृभिस्तु जरितारिर्विमावसुं. — c) K2.3

२२३

C. 1. 8404
B. 1. 232. 1
K. 1. 238. 1

जरितारिरुवाच ।

पुरतः कृच्छ्रकालस्य धीमाञ्जागर्ति पूरुषः ।
स कृच्छ्रकालं संप्राप्य व्यथां नैवैति कर्हिचित् ॥ १
यस्तु कृच्छ्रमसंप्राप्तं विचेता नावबुध्यते ।
स कृच्छ्रकाले व्यथितो न प्रजानाति किंचन ॥ २

सारिसृक्क उवाच ।

धीरस्त्वमसि मेधावी प्राणकृच्छ्रमिदं च नः ।
शूरः प्राज्ञो बहूनां हि भवत्येको न संशयः ॥ ३

स्तम्बमित्र उवाच ।

ज्येष्ठस्त्राता भवति वै ज्येष्ठो मुञ्चति कृच्छ्रतः ।
ज्येष्ठश्चेन्न प्रजानाति कनीयान्किं करिष्यति ॥ ४

द्रोण उवाच ।

हिरण्यरेतास्त्वरितो ज्वलन्नायाति नः क्षयम् ।
सप्तजिह्वोऽनलः क्षामो लेलिहानोपसर्पति ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तो भ्रातृभिस्तु जरितारिर्विभावसुम् ।
तुष्टाव प्राञ्जलिर्भूत्वा यथा तच्छृणु पार्थिव ॥ ६

जरितारिरुवाच ।

आत्मासि वायोः पवनः शरीरमुत वीरुधाम् ।
योनिरापश्च ते शुक्र योनिस्त्वमसि चाम्भसः ॥ ७
ऊर्ध्वं चाधश्च गच्छन्ति विसर्पन्ति च पार्श्वतः ।
आर्चिपस्ते महावीर्य रश्मयः सवितुर्यथा ॥ ८

सारिसृक्क उवाच ।

माता प्रपन्ना पितरं न विद्मः
　पक्षाश्च नो न प्रजाताब्जकेतो ।
न नस्त्राता विद्यतेऽग्ने त्वदन्य-
　स्तस्माद्धि नः परिरक्षैकवीर ॥ ९
यदग्ने ते शिवं रूपं ये च ते सप्त हेतयः ।

Ñ2.3 B D (except D1.2) प्राज्ञः शूरो (by transp.); S नमस्तेस्तु. Ñ3 V1 च (for हि). — [d]) K0.3.4 D5 नरोत्तमः; K2 कुले गुणी; S (except G5.6) गुणाधिकः.

4 Ś1 K1 D2 S om. उवाच. — [a]) K2.3 B6 D1.2 G1.3.4 भ्राता; Ñ2.3 Dn D4 तातो (for त्राता). T1 अत्र भ्रातृष्वनेकेषु. — [c]) Ś1 K हि जानाति; Ñ3 विजानाति.

5 Ś1 K1 D2 S (except M7) om. उवाच. — [a]) G6 °रेतास्त्वरति. — [b]) T3 G2-4 च (for नः). Da1 T3 G2-4 स्वयं (for क्षयम्). — [c]) N (except Da) °जिह्वाननः (D1 °तः); T1 G5.6 °जिह्वानलः. K3 Ñ2.3 B (except B6) Dn D4.5 क्रूरो; Ñ1 V1 D1.2 कालो; G1 सर्वान्; M5 क्षेमो; M6-8 क्षिप्रं (for क्षामो). M8 °जिह्वोनिलसखो. — [d]) K0 प्रसर्पति; K2-4 Ñ3 B3 Dn D4.5 T G5.6 M5-8 विसर्पति; K4m N3 B1.5.6 Da विसर्पिता; V1 अवसर्पति; G1-4 अपि सर्पति; M8 वनस्पतीन्.

6 Ś1 K1.3 D2 S om. उवाच (T1 om. the ref.). — [ab]) Ñ1 स एवमुक्तो भ्रातृभिर् (for [a]). K2.3 Ñ2.3 B (except B6) Dn D4.5 एवं संभाष्य ते(K3 B5 चा)न्योन्यं मंदपालस्य पुत्रकाः. — [c]) K0.4 D1 प्रणतो भूत्वा. K2.3 Ñ2.3 B (except B6) Dn D4.5 तुष्टुवुः प्रय(K3 °ण)ता भूत्वा. — [d]) K2 Ñ2.3 B1.3.5 Dn D4.5 यथाग्निं; Ñ1 V1 B6 Da D1.2 यथावच्. Ś1 K1 Ñ1 D1.2 शृणु भारत; K2 शृणु तन्नृप. G1 M3.5 यत्तच्छृणु नराधिप.

7 Ś1 K1 D2 S om. उवाच. — [a]) Ś1 K1 M3 (*sup. lin.*) वायुः पवनः; K4 Ñ V1 B D वायोर्ज्वलन. — [b]) K2 B5 Da अपि; Ñ2 B3.6 Dn D1.2.4 T1 असि; D5 पुण्य- (for उत). Ś1 K1 Cd वीरुधः. T3 G2-4 शरीरांतरचार्यसि. — [c]) Ś1 K1.2.4 Ñ V1 Dn D2.4.5 शुक्रं; M3 *sup. lin.* शुक्र. G3.4 योनिरापोंग्निहोत्रस्य. — [d]) G1 M3.6.7 चांभसां; G3.4 वर्चसः.

8 [a]) K2 ऊर्ध्वबाहुश्च. K3 Ñ2.3 B D (except D1.2.5) सर्पंति. — [b]) Ś1 विस्फुरंति; D5 विसर्पंते. G1 इव (for च). S शाश्वताः (G3.4 M5.7 °तः). K2 N2.3 V1 B Da Dn D4 पृष्ठतः पार्श्वतस्तथा; Ñ1 दिवि सर्पंति पा°. — [c]) Ś1 अर्चींषि ते.

9 Ś1 K1 S om. उवाच. — [a]) Ñ B D (except D5) प्रणष्टा; V1 विपन्ना; T1 G1 M प्रयाता; M3 (*sup. lin.*) Cd as in text. T3 G2-4 पितरं विपक्षा. — [b]) K4 जाता; G5.6 M सुजाता (for प्रजाता). K3.4 धूमकेतो; M3.5 भवादे. K3 Ñ V1 B D (except D5) पक्षा जाता नैव नो(Ñ1 च)धूम-

तेन नः परिरक्षाय ईडितः शरणैषिणः ॥ १०

त्वमेवैकस्तपसे जातवेदो
नान्यस्तप्ता विद्यते गोषु देव ।
ऋषीनस्मान्बालकान्पालयस्व
परेणास्मान्प्रैहि वै हव्यवाह ॥ ११

स्तम्बमित्र उवाच ।

सर्वमग्ने त्वमेवैकस्त्वयि सर्वमिदं जगत् ।
त्वं धारयसि भूतानि भुवनं त्वं बिभर्षि च ॥ १२
त्वमग्निर्हव्यवाहस्त्वं त्वमेव परमं हविः ।
मनीषिणस्त्वां यजन्ते बहुधा चैकधैव च ॥ १३
सृष्ट्वा लोकांस्त्रीनिमान्हव्यवाह
प्राप्ते काले पचसि पुनः समिद्धः ।
सर्वस्यास्य भुवनस्य प्रसूति-
स्त्वमेवाग्ने भवसि पुनः प्रतिष्ठा ॥ १४
त्वमन्नं प्राणिनां भुक्तमन्तर्भूतो जगत्पते ।
नित्यं प्रवृद्धः पचसि त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ १५

द्रोण उवाच ।

सूर्यो भूत्वा रश्मिभिर्जातवेदो
भूमेरम्भो भूमिजातान्रसांश्च ।
विश्वानादाय पुनरुत्सर्गकाले
सृष्ट्वा वृष्ट्या भावयसीह शुक्र ॥ १६
त्वत्त एताः पुनः शुक्र वीरुधो हरितच्छदाः ।

C. 1. 8420
B. 1. 232. 17
K. 1. 238. 17

केतो; T1 पक्षाः सुजाता न हि धूम°; T3 G2-4 वयं कृशा भगवन्नः प्रसीद. — c) Ko नानाख्याता; K3.4 ना(K4 नो)न्यस्त्राता; G1 स नस्त्राता; M5 जनस्त्राता. K3 Ñ2.3 B D (except D1.2.5) विद्यते वै; T1 G1.2 M (except M3) विद्यतेऽस्य. — d) K3 Ñ B D S तस्मा(G1 भया)दस्मान्; V1 तस्मादेतत्. K2 Ñ2.3 B D (except D1.2) त्राहि बालांस्त्वमग्ने; T G परिपाह्येकवीर; M6-8 परिहृत्यैव गच्छ.

10 a) G3 यच्च तेऽग्ने. G1 विश्वरूपं. — b) Ś1 K1 याश्च ते; Ko येत्र ते; K2 यच्च ते; K3 यत्र ते; G1 यच्चैते. — c) Ko.3 परिविध्यद्य; K2 Da °विद्धि त्वं; K4 °विध्यस्मान्; Ñ1 °पाह्यद्य; Ñ2.3 V1 B3.6 Dn D1.4 °पाहि त्वं; B1.5 °वीक्षस्व; D5 °रक्षस्व; S °रक्षेथाः (M6-8 °रक्षंतु). — d) K2 Ñ2.3 V1 B3.6 Da Dn D1 आर्तान्नः; K4 पंडितान्; Ñ1 रक्षितान्; D4 आर्ताः स्म; D5 आर्तास्ते; S पीडितान्; Cd as in text. Ś1 K1 शरणैषिभिः; K2 शरणागतान्.

11 a) Ko Cd तमसे; K2 G2 तपसो; K3 तप्यसे; D2 M3 (*sup. lin.*) तपसा. M6-8 जातभावो. — b) Ś1 K1 D1.2 तदा; K2 स्वत्तो; Ñ1 त्राता; B5 गोप्ता (for तप्ता). Ś1 K1.4 Da1 G1 देवः. — c) K4 ऋषींस्त्वस्मान्. K3 पालय त्वं. — d) Cf. 19c. B D5 G2 प्रेहि. T1 G1 चेद्; G2-4 M च; G5.6 हे (for वै). — Ś1 K (except K2) Ñ1 D1.2 भवत्(D1.2 तव)प्रसादाज्जीवितं प्राप्नुयाम.

12 Ś1 K1 S om. उवाच. B6 om. the ref. — a) S (except T1 G3 M5) त्वमेकस्तु. — d) T3 G (except G1) भुवनं च बिभर्ति च.

13 Before 13, S ins. द्रोणः (M7 वैशं°). — a) D1.2 S त्वमग्ने. D1.2 हव्यकव्यश्च; S हव्यवाहश्च (G1 M3.5 °भुवचैव). — b) T3 G (except G1) परमा गतिः. — cd) B5 तां; D2 G3.5 त्वं (for त्वां). K4 Ñ2.3 B (except B5) Dn D4 जानंति. K3 चैकमेव च; Ñ2.3 V1 B1.5.6 Da Dn D4 चैकधापि च; G1 चैकयापि च; G5 चैकदापि च. K3 एकधा बहुधा चैव यजंति त्वां मनीषिणः.

14 b) K3 Ñ2.3 V1 B (except B6) D (except D1.2.5) काले प्राप्ते (by transp.). Ñ1 D1.2 दहसि (for पचसि). T1 M6-8 समिद्धं; G1 त्वमिद्धः; G2 समिद्धमेतत्. — c) K2.4 Ñ2.3 B1.5 Dn D4 त्वं सर्वस्य; B3 त्वं सर्वस्रष्टा; B6 D1.2 त्वं सर्वस्यास्य (for सर्वस्यास्य). — d) K1 त्वमेवाग्निर्; Ñ1 D1.2 °वास्य. K2 प्रभवसि; Da पचसि. Ś1 त्वमन्नं; Cd प्रतिष्ठा (as in text).

15 Before 15, K2 B1.2.5 D (except D1.2.5) ins. द्रोण उवाच. — a) K2 Ñ2.3 B D प्राणिभिर् (D1.2 प्राणिना). K4 M6-3 भुंक्ते; T G M3.5 भुंक्षे. — b) Ś1 K1 अंतर्भूतं. — c) Ś1 K1 Ñ V1 B5 Dn2 T1 G5 नित्य- (for नित्यं). B5 प्रवृद्धं; D2 समृद्धः. Ko.3.4 D5 चरसि.

16 K1 om. उवाच. K3 Ñ2.3 B D (except D2) S om. the ref. (cf. v. l. 13, 15). — b) Ś1 K1 भूमिरंभो; S भूमेरापो. Ś1 K1 V1 B (except B6) Da भूमिजानां. Ś1 K1 रसानां. D1.2 भूमिजातं रसं च. — c) K3 विश्वस्यादाय; S विश्वं चा(G1 °श्वाश्वा-; G3.4 °श्वं त्वा)दाय. Cd cites विश्वान् (as in text). K3 Ñ2.3 B1 D (except D5) उत्सृज्य काले; T3 G3-6 उत्सृ(G3.4 अप उत्सृ)जसि काले. — d) Ś1 K1 सृष्टिं; K3 Dn1.n3 D1 वृष्टया; K3 B1 Cd सृष्टया; K4 स्मृतो; Ñ2.3 Dn3 दृष्ट्वा; D2.4 दृष्टया; G2 दृष्ट्वा (for सृष्ट्वा). K2 T1 G1 M3 सृष्टया (T1 °ष्ट्वा); B6 भूयो; T3 G2-5 दृष्ट्वा; G6 दृष्टया (for वृष्ट्या). G3.6 इव (for इह). Ko शुक्रे; K2.4 Da1 T1 G3 M5.6 °क्रः; Dn1 D2.5 °क्रं.

C. 1. 8420
S. 1. 232. 17
K. 1. 228. 17

जायन्ते पुष्करिण्यश्च समुद्रश्च महोदधिः ॥ १७
इदं वै सद्म तिग्मांशो वरुणस्य परायणम् ।
शिवस्त्राता भवास्माकं मास्मानद्य विनाशय ॥ १८
पिङ्गाक्ष लोहितग्रीव कृष्णवर्त्मन्हुताशन ।
परेण प्रैहि मुञ्चास्मान्सागरस्य गृहानिव ॥ १९

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तो जातवेदा द्रोणेनाक्लिष्टकर्मणा ।
द्रोणमाह प्रतीतात्मा मन्दपालप्रतिज्ञया ॥ २०
ऋषिर्द्रोणस्त्वमसि वै ब्रह्मैतद्व्याहृतं त्वया ।
ईप्सितं ते करिष्यामि न च ते विद्यते भयम् ॥ २१
मन्दपालेन यूयं हि मम पूर्वं निवेदिताः ।
वर्जयेः पुत्रकान्मह्यं दहन्दावमिति स ह ॥ २२
यच्च तद्वचनं तस्य त्वया यच्चेह भाषितम् ।
उभयं मे गरीयस्तद्ब्रूहि किं करवाणि ते ।
भृशं प्रीतोऽस्मि भद्रं ते ब्रह्मन्स्तोत्रेण ते विभो ॥ २३

द्रोण उवाच ।

इमे मार्जारकाः शुक्र नित्यमुद्वेजयन्ति नः ।
एतान्कुरुष्व दंष्ट्रासु हव्यवाह सबान्धवान् ॥ २४

वैशंपायन उवाच ।

तथा तत्कृतवान्वह्निरभ्यनुज्ञाय शार्ङ्गकान् ।
ददाह खाण्डवं चैव समिद्धो जनमेजय ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रयोविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२३ ॥

---

17 a) Ś1 K (except K1) G3.4 त्वत्त एव; Ñ1 धन्यास्त्वत्तः; G1 त्वत्तो ह्येताः. — d) N2 B Dn D4.5 सुभद्रश्च; Cd Nilp as in text. G2 समृद्धाश्च महौषधीः.

18 a) Ñ1 इदं च; T2 G2-4 इमं वै; G5.6 शोभनं. V1 संप्रति; T1 स्तुति; T2 G2-4 सर्व॰ (for सद्म). K2.4 D4 G1.3.4 तिग्मांशोर्. — c) Ñ1 जीवप्रदो (for शिव॰). Dn3 D2 सदा (for भव). — d) Ñ1 न (for मा).

19 a) T2 G3-6 पिंगलाक्ष (G3 ॰श्र) हयग्रीव; M6-8 पिंगलाक्ष सितश्मश्रो. — b) K0 D1.2 T G कृष्णवर्त्मे. — c) Cf. 11c. K2 Ñ V1 B Da T1 G2 प्रेहि; Cd प्रैहि (as in text). M8 वरेण रे प्रहिण्वास्मान्. — d) Ś1 K1 गृहान्प्रति; D1.2 गृहाणि च.

20 Ś1 K1.3 Da2 D2 T2 G2-4 M5-8 om. उवाच. B6 T1 G1.5.6 M8 om. the ref. — a) K2.3 D2.5 T1 G3 जातवेद्दो. — b) K2 Ñ2.3 B D (except D1.2.5) द्रोणेन ब्रह्मवादिना. — c) K3 च प्रीतात्मा; D1.2 प्रतीतोस्मि; D4 प्रणीतात्मा. G1 M3.5 तं द्रोणमाह प्रीतात्मा.

21 Before 21, all MSS. ins. अग्निरुवाच (Ś1 K1 S om. उवाच). — a) K4 T2 G2-4 ऋपे. T1 G2 द्रोण महाप्राज्ञ.

22 a) K2 Ñ2.3 B Da Dn D4 वै यूयं; D1 पूर्वं हि. — c) K3.4 Dn1 T1 G3.6 वर्जयेत्. — d) M6.8 इह (for इति).

23 a) D1.2 यदुक्तं (for यच्च तद्). K2 Ñ2.3 B Da Dn D4 तस्य तद्वचनं (K2 ॰नाद्) द्रोण. — c) K2 Ñ V1 B (except B1) D गरीयस्तु; K4 ॰यश्च; S ॰यस्त्वाद्. — d) Ś1 ते; K1 तद् (for किं). Ś1 किं; K2 च (for ते). — f) K0 B D1.2.3 T2 G6 ब्रह्मस्तो॰; M8 स्तोत्रेणानेन. Cd cites ब्रह्मन् (as in text). K2 Ñ2.3 B D (except D2) सत्तम (for ते विभो).

24 K1 S om. उवाच. — After द्रोणः, T2 G2-4 ins.:
2152* त्वद्भक्तान्सर्वदेवेश जातवेदो महायशाः ।
— b) Ñ1 D1.2 भृशम् (for नित्यम्). — c) K2 दंष्ट्रान्वै; N2 Dn D1.2.4.5 दग्धांस्त्वं; N3 V1 B1.6 Da दंष्ट्राग्रे; B3.5 दंष्ट्रायां; G1 धक्ष्वाशु. — d) K2 Ñ2.3 B D हुताशन; S (except M6-8) हव्यवाट् त्वं.

25 Ś1 K1.3 D2 T G2-4 om. उवाच; K2 N2.3 B Da Dn1.n2 G5.6 M om. the ref. — a) K2 G4 स; Ñ1 च (for तत्). K3 Ñ2.3 B D (except D5) T2 G3.5 M8 अग्निः (for वह्निः). — b) K4 Da G2 शार्ङ्गिकान्. — c) K2 दाहं; Ñ3.3 V1 B D (except D1.2.5) दावं; S चापि (for चैव). — d) T2 G (except G1) संप्रेक्ष्य (for समिद्धो).

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव॰ (for आदि॰). — *Sub-parvan:* Ś1 K0-2 B1.3 Dn1.n2 D1.2.4.5 G3.4 M3.5 खांडवदाह; to it Ś1 K0-3 B1.3 Dn1.n2 D1.2.4.5 M8 add शार्ङ्गको(K2 शार्ङ्गिको॰; B1.3 Dn1 D4 शार्ङ्गों)पाख्यान. K3.4 Ñ3 B5.6 Da (all om. the sub-parvan name) mention only शार्ङ्गको(Ñ3 B5 शार्ङ्गों)-पाख्यान. — *Adhy. name:* K4 अग्निस्तवः; T1 शार्ङ्गिकास्तवः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 231; D4m 248; D5 31; T1 235; T2 G4-6 M3.6-8 198; G1 M5 197; G2 196; G3 201. — *S'loka no.:* Dn 25; M8 26. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 8397.

२२४

वैशंपायन उवाच ।
मन्दपालोऽपि कौरव्य चिन्तयानः सुतांस्तदा ।
उक्तवानप्यशीतांशुं नैव स स्म न तप्यते ॥ १
स तप्यमानः पुत्रार्थे लपितामिदमब्रवीत् ।
कथं न्वशक्ताः प्लवने लपिते मम पुत्रकाः ॥ २
वर्धमाने हुतवहे वाते शीघ्रं प्रवायति ।
असमर्था विमोक्षाय भविष्यन्ति ममात्मजाः ॥ ३
कथं न्वशक्ता त्राणाय माता तेषां तपस्विनी ।
भविष्यत्यसुखाविष्टा पुत्रत्राणमपश्यती ॥ ४
कथं नु सरणेऽशक्तान्पतने च ममात्मजान् ।
संतप्यमाना *अभितो वाशमानाभिधावती ॥ ५
जरितारिः कथं पुत्रः सारिसृक्कः कथं च मे ।
स्तम्बमित्रः कथं द्रोणः कथं सा च तपस्विनी ॥ ६
लालप्यमानं तमृषिं मन्दपालं तथा वने ।
लपिता प्रत्युवाचेदं सासूयमिव भारत ॥ ७
न ते सुतेष्ववेक्षास्ति तानृषीनुक्तवानसि ।
तेजस्विनो वीर्यवन्तो न तेषां ज्वलनाद्भयम् ॥ ८
तथाग्नौ ते *परीत्ताश्च त्वया हि मम संनिधौ ।
प्रतिश्रुतं तथा चेति ज्वलनेन महात्मना ॥ ९
लोकपालोऽनृतां वाचं न तु वक्ता कथंचन ।

C. 1. 8458
B. 1. 233. 10
K. 1. 239. 10

224

1 Ś1 K1.3 D2 S om. उवाच. — a) V1 D1.2 °पालस्तु. B5 राजेंद्र; G2 कौरव्यः. — b) K2 °यानः स वै सुतान्; Ñ1 D1.2 चिंतयन्स्वसुतांस्तदा (Ñ1 °था); Ñ2.3 B Da Dn D4.5 चिंतयामास पुत्रकान् (Ñ3 B Da वै सुतान्). — c) Ko.2.4 °वानथ शीतांशुं; K3 Ñ2.3 B Da Dn D4.5 उक्त्वापि च (K3 चापि) स तिग्मांशुं; Ñ1 D1.2 °वानपि (D1.2 °नेप) दीप्तांशुं. — d) T1 G2 सस्मार; G1 सश्च न (for स स्म न). Ko.3 पुनः पुनरतप्यत; K2 Ñ2.3 V1 B Da Dn D4.5 नैव शर्माधिगच्छति; Ñ1 D1.2 नैव सस्मार तद्वचः.

2 G5 om. from पुत्रार्थे (in 2a) up to विमोक्षाय (in 3c). — a) G1 M5 तप्यमानः सुतस्यार्थे (M5 सुतार्थे स). — Ñ1 om. 2cd. — c) Ś1 K3.4 D2 नु; Ko G1 च (for नु). K2 कथं नु सरणेशक्ताः; Ñ2.3 V1 B Dn D4.5 कथं नु (B3 Dn D4.5 न्व- or स्व-) शक्ताः शरणे; T G2–4.6 M कथं नु (T1 G2 M3.6–8 स्व-) शक्ताः पतने. Cd cites प्लवने (as in text).

3 G5 om. 3abc (cf. v. l. 2). — b) K2 Ñ B D (except D1.2.5) चाशु (for शीघ्रं). Ś1 K1 प्रवाहिनि; T3 G3.4 प्रवाति च. — Ñ1 om. 3cd. — cd) K1 हि; T3 G4 अपि (for वि-). B (except B6) transp. विमो° and भवि°.

4 a) Ś1 Da D1 नु शक्ता; K1 T3 G2–6 नु (G2 स्व-) शक्ताः; K4 corrupt; B3 Dn D4 नु शक्ता; M8 च शक्ता. G1 कथं च सरणेशक्ता. — c) K2 Ñ2.3 B D °ष्यति हि शोकार्ता. — d) Ś1 Ko.1.3 °समीप्सती.

5 a) Ś1 Ñ3 नु शरणे; Ko.3.4 नु स(K4 श)रणे; K2 B1 D2 उड्डयने; Ñ2 B5.6 Da Dn D3.4.5 उड्डीयने; B3 S च सरणे (G5.6 संचरणे). — b) K2 एतानेव; G1 पतने वा. K4 भविष्यंति ममात्मजाः. — c) Ś1 Ko.1.3 Ñ1 V1 D1.2.5 °मानानभितो; K2 Ñ2.3 B Da Dn D4 °माना बहुधा; K4 °माना पुरतो; S °माना भीता च (G1.5.6 M6–8 वा). — d) Ś1 वाश्यमाना; Ko.3.4 B (B5 marg.) Da D3.5 वास°; K1 वध्य°; K2 समंताच्च; S ग(T1 G1 M6–8 श)मनाय. K2 Ñ2.3 B (except B3) Da Dn D1.4 T1 प्र-; D2 वि- (for अभि-). Ko.3.4 B1.3 Da Dn1.n3 D2 S (except T1 G1 M8) -धावति.

6 b) Ñ3 T3 G3.4 कथंचन; G1 M कथं भवेत्. — d) K3 G1 वा सा; Ñ1 माता; D2 चापि; T1 सापि; M3 वा च (for सा च).

7 Before 7, N1 ins. वैशं° उ°; S ins. वैशं°. — b) Ś1 Ko.1.3 D5 तपोवने; K4 तदा वने; Ñ1 ततो वने.

8 Before 8, V1 ins. लपितोवाच; S लपिता. — a) Ko.3 Ñ3 B6 Da Dn D4.5 पुत्रेषु (for सुतेषु). K3 G1 M3 (*inf. lin.* as in text). 7.3 अपेक्षा. Ś1 K1 न तेषु पक्षा आयाता; D1.2 न तेषु ते ह्यवेक्षास्ति. — b) Ś1 damaged. K2 Ñ V1 B D (except D1.2) यान् (for तान्). T1 G2 गुणवानसि. K1 इति तदुक्तवानसि. — c) T1 तेजवंतो; T3 G3.4 महाभागा; G2 ते जीवंतो (for वीर्य°). — d) Ś1 K1 विद्यते भयं.

9 a) K2.3 Ñ2.3 B D त्वयाग्नौ. N परीताश्च; S दावाग्नेः परिदत्ताश्च (T3 G3.4 °तस्तेन). — b) K2 Ñ2.3 B D स्व(Da

C. 1. 8438 B. 1. 233. 10 K. 1. 250. 10

समर्थास्ते च वक्तारो न ते तेष्वस्ति मानसम् ॥ १०
तामेव तु ममामित्रीं चिन्तयन्परितप्यसे ।
ध्रुवं मयि न ते स्नेहो यथा तस्यां पुराभवत् ॥ ११
न हि पक्षवता न्याय्यं निःस्नेहेन सुहृज्जने ।
पीड्यमान उपद्रष्टुं शक्तेनात्मा कथंचन ॥ १२
गच्छ त्वं जरितामेव यदर्थं परितप्यसे ।
चरिष्याम्यहमप्येका यथा कापुरुषे तथा ॥ १३

मन्दपाल उवाच ।

नाहमेवं चरे लोके यथा त्वमभिमन्यसे ।
अपत्यहेतोर्विचरे तच्च कृच्छ्रगतं मम ॥ १४
भूतं हित्वा भविष्येऽर्थे योऽवलम्बेत मन्दधीः ।
अवमन्येत तं लोको यथेच्छसि तथा कुरु ॥ १५
एष हि ज्वलमानोऽग्निर्लेलिहानो महीरुहान् ।
द्वेष्यं हि हृदि संतापं जनयत्यशिवं मम ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

तस्माद्देशादतिक्रान्ते ज्वलने जरिता ततः ।
जगाम पुत्रकानेव त्वरिता पुत्रगृद्धिनी ॥ १७
सा तान्कुशलिनः सर्वान्निर्मुक्ताञ्जातवेदसः ।

अ)यं (for त्वया). G5.6 M6-8 च (for हि). — c) T G (except G3.4) तदा. S तेन (M6-8 °पां) (for चेति).

10 a) K2 Ñ2.3 B D (except D5) न तां वाचं (B6 न तावस्ते). — b) V1 S न च. K0 Ñ2.3 B D (except D5) उक्त्वा मिथ्या करिष्यति. — c) K2 चापि; K4 तेपि (for ते च). Ñ3 संसतुं (for वक्तारो). Ñ2 B6 Dn D3.4 समक्षं बंधुकृत्येन; V1 B1.3.5 Da संसतुं चापि ते शक्ता; T1 G5.6 न समर्थस्त्वया वक्तुं (G5 वक्ता; G6 वत्स); T3 G1-4 M समर्थस्त्वं च वक्ता वै. — d) Ś1 K1 V1 B3 Da D5 T3 G (except G1.2) न ते (K1 V1 B3 ह्येतु; T3 G3.4 न हि; G5 नैते) ते स्वस्ति मानसे (B3 D5 T3 G3-6 °सं); Ñ1 D1 न तेषां ज्वलनाद्भयं; Ñ2.3 B1.5.6 Dn D3.4 तेन (Ñ3 B1.5 ह्येतु) ते स्वस्थमानसं.

11 a) B1.3 त्वं (for तु). K0.3 Ñ B D T1 G2 Cd °मित्रां; G1.5 °मित्रं. V1 तामेवमुत्तमां मैत्रीं; T3 G3.4 तामेव मत्सपत्नीं त्वं.

12 a) Ñ1 न्याय्यो; T3 G (except G1) भाव्यं. T1 M3 (*sup. lin.* as in text) पक्षपातोपि (M3 orig. हि) न न्याय्यो. — c) T1 G3 पीड्यमाना; G6 वध्यमानम्. Ś1 K1.3 उपाद्रष्टुं; K4 उपस्रष्टुं; S (except G1) उप(G2 इव)स्प्रष्टुं. — d) Ś1 K1 D5 शक्तो नात्मा; T1 G2 अशक्तानां; T3 G1.3-6 M शक्यो (G1 शंके) नात्मा. — After 12, T1 G2 repeat 10^{cd}.

13 b) V1 S यस्यार्थे (for यदर्थं). Ś1 K (except K2) Ñ1 D5 यया (Ś1 °था) हीनोद्य (Ñ1 °नो नु; D5 °नाथ) तप्यसे; D1.2 यस्या हेतोर्हि त°. — c) Ś1 K1 मरिष्यामि. B (except B6) अहमद्यैका; T1 G1.2 M5 अहमद्यैव; T3 G3.4 अद्य वै प्रायं; G5.6 अद्य चैवैका; M3.6-8 अहमद्यैका. — d) Ś1 K1 यथास्थ; K0.3.4 D1.2 M यथा कु°; Ñ1 V1 पयोक्ता (for यथा का°). T3 G1-6 M रता (for तथा). K2 Ñ2.3 B Da Dn D4.5 यथा कु(Da °ज्ञ)पुरुषाश्रिता.

14 Ś1 K1 S om. उवाच. T1 om. 14^{a}–15^{a}. — a) Ñ1 D1.2 लोकान्. — b) K3 चाभि°; G1 अव°, G2 अपि (for अभि°). Ñ1 D1.2 यथा त्वं मन्यसे शुभे. — d) V1 कृच्छ्रगतिर्; T3 G (except G1) कृच्छ्रतरं. M3.5 तच्छ्रद्धेयतरं मम.

15 T1 om. 15^{a} (cf. v. l. 14). — a) K2 D1.2 भविष्यार्थे; Ñ2.3 B Da Dn च भाव्यर्थे; V1 भविष्येथ; B5 m D4 चरिष्यामि; T3 G3-6 भविष्यं वै; G1 M3.7 भविष्यत्वे. G2 पुत्रान्भार्यां परित्यज्य. — b) K (except K1) Ñ2.3 V1 B Da Dn2 D5 योवलंबेत्स (K0 D5 त्सु°); B6 m लपितेहं सु°; D2 जातं चेतसि; D4 पलितेयं सु°; S यो रमेत स (T1 G5.6 M5 सु°). — c) Ś1 K1 अथ मन्येत तं; K4 अवमन्येत्ततो; S अवमत्य तथा (M3.6-8 पतिं). S लोकान् (M3.6-8 °के).

16 a) K2 Ñ2.3 B D (except D1.2.5) प्रज्वलन्नग्निः. V1 एष प्रज्वलितो ह्यग्निः. — c) K4 D1.2 दृश्यते; Ñ1 दुःखं हि; Ñ2.3 B1.5.6 Da Dn D4 आविश्ये; G3 द्वेषोस्मि; M3 तदेष; M5 तद्द्वेष्यं. B3 च न; D2 इह (for हृदि). V1 दुःखं हि त्वयि संतापं; G1 हृदि सर्वानवेक्ष्यं हि. — d) K4 D5 अनिशं; G5 M5 अशुभं (for अशिवं). K3 Dn1.n3 D4 तथा (for मम). K2 जनयिष्यंति यत्तव.

17 Ś1 K1.3 S om. उवाच. — a) K0.3 Ñ1 D5 अपक्रांते. — b) K2 Ñ2.3 B D (except D1.2.5) पुनः (for ततः). — d) Ñ2.3 B (except B6) D (except Da) G1 जरिता. T1 G6 °ग्रंधिनी; G1.2 (before corr.).3.4 °गार्धिनी.

18 b) Ś1 K1 वियुक्तान्; K2 Ñ2.3 V1 B Dn D4.5 विमुक्तान्; Ñ1 नियुक्तान्. — c) K2 Ñ2.3 B Da Dn D4 रोरूयमाणान् (Dn1.n3 °माणा) ददृशे; D1 °माणान्तान्सत्वान्. — d) Ś1 K2.4 D1.2 सुतान्दृष्ट्वाभवद् (D1 महा°; D2 तदा) वने; K2 Ñ2.3 B Da Dn D4 वने पुत्रान्निराम(Da1 °श्र)यान्;

रोरूयमाणा कृपणा सुतान्दृष्टवती वने ॥ १८
अश्रद्धेयतमं तेषां दर्शनं सा पुनः पुनः ।
एकैकशश्च तान्पुत्रान्क्रोशमानान्वपद्यत ॥ १९
ततोऽभ्यगच्छत्सहसा मन्दपालोऽपि भारत ।
अथ ते सर्व एवैनं नाभ्यनन्दन्त वै सुताः ॥ २०
लालप्यमानमेकैकं जरितां च पुनः पुनः ।
नोचुस्ते वचनं किंचित्तमृषिं साध्वसाधु वा ॥ २१

मन्दपाल उवाच ।
ज्येष्ठः सुतस्ते कतमः कतमस्तदनन्तरः ।
मध्यमः कतमः पुत्रः कनिष्ठः कतमश्च ते ॥ २२
एवं ब्रुवन्तं दुःखार्तं किं मां न प्रतिभाषसे ।
कृतवानस्मि हव्याशे नैव शान्तिमितो लभे ॥ २३
जरितोवाच ।
किं ते ज्येष्ठे सुते कार्यं किमनन्तरजेन वा । C. 1. 8452 B. 1. 233. 24 K. 1. 250. 29

Ñ1 V1 सुतान्दृष्ट्वा तदामयात् (V1 तदा वने).

19 K2 om. 19^ab, reads 21^ab in its stead (om. the latter in its proper place). — ^a) Ñ V1 B D अश्रूणि मुमुचे; T1 सुश्रद्धयैव तत्; T2 G3.4 न श्रद्दधे ततस्; G1 न श्रद्धेयं ततस्; G2 सुश्रद्ध एव तत्. Cd cites अश्रद्धेयं. — ^b) Ñ V1 B D दर्शनात्. — ^c) T G2-6 M6-8 पुत्रांस्तान् (by transp.); G2 पुत्रांश्च. Ś1 K1 V1 एकैकस्यैव सा पुत्रान्; K0.3 Ñ2.3 B Da Dn D2.4 एकैकश्येन (Dn3 °स्वेन) तान्सर्वान् (K0.3 सा पुत्रान्); K2 एकैकं पतितान्सर्वान्; K4 Ñ1 D5 एकैकमेव (Ñ1 °कं चैव) सा पुत्रं; D1 एकैकं श्रावयत्पुत्रं. — ^d) Ś1 K1 B6 T2 G3-5 °मनान्व(T2 G3-5 °न)पश्यत; Ñ1 °माना प्रपद्यते; V1 °माना उपेत्य तत्; G1 °मानांतिके सुतान्. — After 19, G1 ins. 2154*. — K4 S ins. after 19 (G1, after the repetition of 19^d; see below):

2153* जरिता तु परिष्वज्य पुत्रस्नेहादचुम्बत ।

20 ^d) T1 G2 M3.5 ना(T1 अ)भ्यजानंत; G1 अभिजानंति; M6-8 अभ्यजायंत. Ś1 K1 पुत्रकाः; D5 T1 G1 M5.7.8 ते सुताः. K2 Ñ2.3 B Da Dn D2.4 नाभ्यनंदं(K2 Ñ3 B3.5 °जानं)स्तदा सुताः; G5.6 अभ्यजानंत तं सुताः. — S ins. after 20 (G1, om. line 4, after 19):

2154* गुरुत्वान्मन्दपालस्य तपसश्च विशेषतः ।
अभिवादयामहे सर्वे जातपक्षाः प्रसादतः ।
एवमुक्तवतां तेषां प्रतिनन्द्य महातपाः ।
परिष्वज्य च तान्पुत्रान्मूर्ध्न्युपाघ्राय बालकान् ।
पुत्रस्पर्शात्तु या प्रीतिस्तामवाप स गौतमः ।

[(L. 2) G5.6 आवेदयामहे. — (L. 3) T G3-4 यथाविधि (for महातपाः). — After line 5, G1 reads 21^ab, omitting it in its proper place; then repeats 19^d (v. l. °मानानपश्यत), which is followed by 2153*.]
— G1 ins. after 20:

2155* गुरुत्वान्मन्दपालस्य इति पादान्तिकं गताः ।

21 K2 reads 21^ab in the place of 19^ab; G1 reads it after 2154*. — ^a) K0.3 V1 B3 Da लालप्यमानां; T1 G1 M °मानः. K4 चैवैकां; V1 चैकैकं; Da एवैकां; G1 एवैकं. — After 21^ab, G2 ins. 2156* (cf. v. l. 23). — G2 om. 21^c-23^d. — ^c) K2 Ñ V1 B D (except D1.2) न चैवोचुस्तदा; T1 G3-6 M उच्यते (M3.5 उवाच) वचनं. — ^d) Ś1 K (except K2) तमथो; Ñ1 शिशवः; Da तमर्थं; T1 G5.6 M न स ते (T1 वै; G5.6 तैः; M3 सा) (for तमृषिं).

22 G2 om. 22 (cf. v. l. 21). Ś1 K1 S om. उवाच. — ^a) T1 इतरः; G5.6 M (except M3) कतरः. G1 ज्येष्ठः सुतस्तुतरः. — ^b) K0.3 D2.5 तदनंतरं; K2 Ñ V1 B Da Dn D4 तस्य चानुजः. S (G2 om.) तथा(T2 G1.3.4 M3 °तो; G5.6 °द्)नुज्येष्ठ एव च. — ^c) Ñ2.3 B Dn D1.5 चैव (for पुत्रः). — ^d) K0.2.3 Ñ2.3 B D (except D3.5) कनीयान् (for कनिष्ठः).

23 T1 G2 om. 23 (cf. v. l. 21). — ^a) B5 M5 ब्रुवाणं. — ^b) Ś1 K1 किं नु (K1 न) मां; V1 कस्माच्च. A few MSS. मा (for मां). G1 परिभाषसे. — ^c) Ś1 K1 कृतवान्किं च; K0.3 कृतवत्यपि; K2.4 Ñ V1 B D G1 M कृतवानपि (M5 °सि). Ś1 हव्याशो; K0.3 हव्येशे; K2 Ñ2.3 B3.5.6 D हि (D1 यस्) त्यागं; K4 हंन्यासे; Ñ1 B1 वस्त्यागं; V1 दुःखे वै. — ^d) Ś1 K (except K2) अतो; G1 उपा- (for इतो). — T2 G1.3-6 M ins. after 23; G2 (which om. 21^c-23^d), after 21^ab:

2156* एवमुक्त्वा तु तां पत्नीं मन्दपालस्तथास्त्वशत् ।

24 Ś1 K1 S om. उवाच (T1 om. the ref.). — ^a) G1 M ज्येष्ठसुते. K2.4 Ñ V1 B D किं नु ज्येष्ठेन ते (K4 °ष्ठे मुने; D5 °ष्ठे सुते) कार्यं. — T1 (hapl.) om. 24^bc. — ^b) K2 Ñ B Dn D4.5 ते; K3.4 D1.2 G1 M7 च (for वा). Ś1 K0.1 किमनंतरजे तव. — ^c) Ś1 मध्यमे पुत्रे; K1 °मेनैव. K2 Ñ V1 B D किं वा मध्यमजातेन (Da किं मध्यमेन वा कार्यं). — ^d) M3 कनिष्ठे वा (for किं क°). Ś1 तपोधन. K2 Ñ V1 B D °ष्ठेन वा पुनः (V1 Da द्विज).

25 ^a) B1 Dn D2.4.5 यां त्वं; B3 यस्त्वं; B5.6 Da यदि; S यत्र (M6-8 यां च). K2 Ñ2.3 B Dn D4.5 G5.6 M3 सर्वतो. G1 भीतां (for हीनां). Ñ1 V1 Da यये(Da

G. 1. 8452
B. 1. 233. 24
K. 1. 230. 29

किं च ते मध्यमे कार्यं किं कनिष्ठे तपस्विनि ॥ २४
यस्त्वं मां सर्वशो हीनामुत्सृज्यासि गतः पुरा ।
तामेव लपितां गच्छ तरुणीं चारुहासिनीम् ॥ २५

मन्दपाल उवाच ।

न स्त्रीणां विद्यते किंचिदन्यत्र पुरुषान्तरात् ।
सापत्नकमृते लोके भवितव्यं हि तत्तथा ॥ २६
सुव्रतापि हि कल्याणी सर्वलोकपरिश्रुता ।
अरुन्धती पर्यशङ्कद्वसिष्ठमृषिसत्तमम् ॥ २७
विशुद्धभावमत्यन्तं सदा प्रियहिते रतम् ।
सप्तर्षिमध्यगं वीरमवमेने च तं मुनिम् ॥ २८
अपध्यानेन सा तेन धूमारुणसमप्रभा ।
लक्ष्यालक्ष्या नाभिरूपा निमित्तमिव लक्ष्यते ॥ २९
अपत्यहेतोः संप्राप्तं तथा त्वमपि मामिह ।
इष्टमेवंगते हित्वा सा तथैव च वर्तसे ॥ ३०
नैव भार्येति विश्वासः कार्यः पुंसा कथंचन ।
न हि कार्यमनुध्याति भार्या पुत्रवती सती ॥ ३१

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते सर्व एवैनं पुत्राः सम्यगुपासिरे ।
स च तानात्मजान्राजन्नाश्वासयितुमारभत् ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२४ ॥

°दि)मान्सर्वतो हीनान्. — b) Ś1 K (except K2) Da D5 आशु (for असि). G5.6 उत्सृज्य विगतः पुरा. — cd) Da transp. लपितां and तरुणीं.

26 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) T3 G2-4 न स्त्रीषु. — b) Ñ2 B6 Dn D4.6 अमुत्र. G5.6 पुरुषांतरं; Cd as in text. — c) K2 G1.2.5 सापत्न्यकम्; V1 M6-8 सापत्नताम्; T3 G3.4.6 सापत्यकम्. Ś1 K0.1.3.4 सापत्न(K0 °त्न्य)ककृते. G1 चापि (for लोके). — d) K2 Ñ B D नान्यदर्थं(Da °स्ति)विनाशनं; T1 न वक्तव्यं कथंचन; G1 corrupt. — After 26, K2.4 Ñ V1 B D ins.:

2157* वैराग्निदीपनं चैव भृशमुद्वेगकारि च ।

D5 cont.:

2158* स्त्रीणां सदा हि सापत्न्यं भवितव्यं हि तत्तथा ।
[Posterior half = 26^{d}.]

27 Ñ1 om. 27^{ab}. — a) V1 सुप्रीता. K2 अपि च; Ñ2.3 B D (except D1.2) चापि; V1 अपीह; T1 ह्यसि. — b) K0.4 T1 °लोके परिश्रुता (K4 °स्कृता); Ñ2 B3.5.6 Dn D4.5 °भूतेषु विश्रुता; Ñ3 B1 D1.2 °लोकेषु वि°. — cd) K2 Ñ B D °ती महात्मानं (D1.2 पर्यचरद्) वसिष्ठं पर्यशंकत (B6 ऋषिसत्तमं).

28 a) Ś1 K1 °भावं भक्तं च; Da °भावमत्यर्थं. — b) V1 B6 भार्याहिते. — cd) K2-4 B1.5 D1 धीरं; S विप्रं (for वीरं). Ś1 K (except K2) सा (for तं). K1 पतिं (for मुनिम्). N3 ऋषीणामपि सर्वेषां वरिष्ठं पुरुषोत्तमं.

29 G1 om. 29^{ab}. — a) K0.3.4 T1 G6 M अप(T1 G6 M5-8 °व)ध्याता च; G2-4 अवध्यानेन; G5 अवध्याते च. — b) N1 V1 T3 G2-4 धूम्रारुण°; G5.6 ततो धूम्रारुणाकृतिः; M5 °समन्विते. — c) K3.4 T1 लक्ष्म्यालक्ष्या; B6 तेजोहीना; G6 अलक्ष्यता. K2 D1.2 T3 G2-4.6 M8 नातिरूपा (M8 °ढा); Da साभिरूपा; T1 अधिरूढा च. V1 लक्ष्यालक्ष्याणि रूपाणि; G5 अलक्ष्या तानि रूपाणि; M5 नालक्ष्या नातिरूपा हि; M6-8 दृश्यादृश्या नातिरूढा. — d) Ś1 K1 इति; K4 M7 इह (for इव). Ñ2 B5.6 Dn D4 पश्यति; Da दृश्यते. D2 निर्मिता सेति लक्ष्यते; T1 तदाप्रभृति ल°; M8 निमित्तादुपल°.

30 a) Ś1 K (except K2) D5 संतप्तं. — b) D1.2 तथा त्वमसि भाविनि. — c) N1 -गता; Da हि ते; G5.6 -गतं (for -गते). Ñ2.3 B1.3.5 Dn D2.4.5 G1.2 हि त्वं; V1 Da1 हत्वा; B6 हि त्वां. D1 इष्टमेवागते हि त्वां. — d) T3 G2-4 सा तथा त्वं. Ś1 K1 सु-; K2 Ñ B Dn D4.5 अद्य (B6 °भ्य-) (for च). Ś1 K1 वर्चसे; K2 Ñ V1 Dn D1.2.4 G1.5.6 M3(*inf. lin.* as in text).5 वर्तते.

31 a) K0.3 S (except T1) न वै; K2 Ñ B D (except D1.2) न हि; V1 मा वै. — b) Ś1 K3 D1 T G2-6 M6.7 पुंसां; V1 स्त्रीणां. G1 कथं कार्यः; M8 पुंसा कार्यः (by transp.). — c) T1 G1.2 अपध्याति. V1 Da अनुध्यायति नो कार्यं. — d) K2 Ñ B D (except D1.2.5) G2 नारी (for भार्या).

32 Ś1 K1 om. 32 (with ref.). K3 D2 S (except M8) om. उवाच. — a) T1 सर्वंश्रित्वैनं; T3 G3.4 सहिताः स्तातं. — b) K0.4 उपासदन्; K2 Ñ V1 B6 Da Dn D4.5 °सते; K4 °लभन्; B1.3.5 °गमन् (B1m °सते); D1 °लभेत्; D2 °लपन्. — c) M6-8 सर्वान् (for च तान्). K2 Ñ V1 B D (except D1.2) सर्वान् (for राजन्). — d) K2 Ñ V1 B D (except D1.2.5) उद्यतः (for आरभत्).

२२५

मन्दपाल उवाच ।

युष्माकं परिरक्षार्थं विज्ञप्तो ज्वलनो मया ।
अग्निना च तथेत्येवं पूर्वमेव प्रतिश्रुतम् ॥ १
अग्नेर्वचनमाज्ञाय मातुर्धर्मज्ञतां च वः ।
युष्माकं च परं वीर्यं नाहं पूर्वमिहागतः ॥ २
न संतापो हि वः कार्यः पुत्रका मरणं प्रति ।
ऋषीन्वेद हुताशोऽपि ब्रह्म तद्विदितं च वः ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

एवमाश्वास्य पुत्रान्स भार्यां चादाय भारत ।
मन्दपालस्ततो देशादन्यं देशं जगाम ह ॥ ४
भगवानपि तिग्मांशुः समिद्धं खाण्डवं वनम् ।
ददाह सह कृष्णाभ्यां जनयञ्जगतोऽभयम् ॥ ५
वसामेदोवहाः कुल्यास्तत्र पीत्वा च पावकः ।
अगच्छत्परमां तृप्तिं दर्शयामास चार्जुनम् ॥ ६
ततोऽन्तरिक्षाद्भगवानवतीर्य सुरेश्वरः ।
मरुद्गणवृतः पार्थं माधवं चाब्रवीदिदम् ॥ ७
कृतं युवाभ्यां कर्मेदममरैरपि दुष्करम् ।
वरान्वृणीतं तुष्टोऽस्मि दुर्लभानप्यमानुषान् ॥ ८

C. 1. 8468
B. 1. 234. 8
K. 1. 250. 8

Colophon. *Major parvan:* T3 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K2.4 B1.3 Da D2.4.5 T1 M3 खांडवदाह (T1 संभव and खांडवदाह), followed by शार्ङ्गको(B1.3 D2.4 शार्ङ्गों)पाख्यान. K0-2 Ñ3 B5.6 Dn1. n2 D1 (all om. the sub-parvan name) mention only शार्ङ्गको(Ñ3 B5 Dn1 शार्ङ्गों)पाख्यान. — *Adhy. name:* Ś1 K1-4 सपत्नीवृत्तं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 232; D4m 249; D5 32; T1 236; T3 G1.4-6 M 199; G2 197; G3 200. — *S'loka no.:* Dn 32; M3 36. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 8430.

225

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — [a]) Ñ2.3 B1.3 D (except Dn3 D1.2) अपवर्गार्थं. — [b]) Ñ1 विश्वस्तो; V1 संस्तुतो. K2 ह्यनलो (for ज्वलनो). — [c]) T3 G3.4 तेनैव च. D1.2 G1 M3 तथेत्येव. — [d]) D5 सर्वमेव. D1.2 M6-8 परिश्रुतं. K2 Ñ V1 B Da Dn D4 प्रतिज्ञातं महात्मना.

2 [a]) T3 G3-6 वचनमादाय. — [b]) Ñ1.3 अर्थज्ञतां. K2.4 D1.4 G1 वच: (for च वः). — [c]) K2 Ñ B D (except D1.2.5) भवतां (for युष्माकं). K2 चोपकारार्थं; G1 परिरक्षार्थं. — [d]) K2 Ñ B D (except D1.2.5) पूर्वं नाहम् (by transp.).

3 [b]) K2 दहनं प्रति; Ñ1 हृदि संप्रति; Ñ2.3 B D (except D1.2.5) हृदि मां प्रति; T1 मातरं प्रति; G1 ह्यनलं प्रति. — [c]) Ś1 K (except K2) V1 D5 वै; D2 च (for अपि). — [d]) K1 T G3-6 M ब्रह्मैतद्; G2 ब्रह्मणा. D1.2 व्याहृतं; T1 विदिता; T3 G (except G1) विहितं; M3 कथितं. K2-4 Da1 D1.2 वचः; B (except B6) G1.2 M हि वः; T1 भुवि.

4 Ś1 K1.3 D2 S om. उवाच (M3 om. the ref.). — [a]) Ś1 विश्वास्य; B6 आभाष्य. K2 Ñ1.3 V1 B Da D4 तान्पुत्रान्; Dn3 D1.2 S पुत्रांश्च. Ñ2 Dn1. n2 D4 एवमाश्वासितान्पुत्रान्. — [b]) K0.2.3 Ñ V1 B Da Dn1. n2 D4.5 T3 G (except G2) M3 भार्यामादाय; Dn3 D1.2 °मपि च. Ñ B D (except D1.2.5) स द्विजः (for भारत). — [c]) Ś1 K (except K2) D1.2 ततो देशं; T3 G3.4 ततोद्देशं. — [d]) Ś1 K (except K2) क्षेममन्यं; V1 देशमन्यं; D1.2 क्षेममस्य; T G2.4.5 M6-8 अन्यदेशं; M5 अन्यं लोकं. T3 G3.4 उपागमत् (for जगाम ह).

5 [b]) Ś1 K1.4 Dn3 D1 G1 M6.8 समृद्धं; Ñ V1 B5 Dn1. n2 D4.5 G2.5.6 M6-8 समिद्धः. K2 Ñ B D (except D1.2.5) ततः (for वनम्). — [cd]) Ñ2 D (except Da D5) हितं (for ऽभयम्). S ददाह परमप्रीतः कृष्णाभ्यां परिरक्षितः.

6 [a]) B1.6 वशा°; D4 °मेदोद्वहाः; G2 °मेदोद्दाः. T3 G3.4 कूलाः; Cd as in text. — [b]) K0 स; G2 अथ (for च). V1 B (except B6) हुताशनः (for च पावकः). — [c]) K2 Ñ B Da Dn D4.5 जगाम. K0.1.4 T3 G3.4 M5 परमां प्रीतिं; K2 Ñ1.3 B (except B6) Da तृप्तिं परमां (by transp.). D1.2 T1 G2 अभ्यगच्छत्परां प्रीतिं (D1.2 तृप्तिं). — [d]) D1.2 पांडवं (for चार्जुनम्).

7 [a]) B D5 °न्तरीक्षाद्. — [b]) T3 G3.4 अतिक्रम्य. Ñ B D (except D1.2) पुरंदरः; V1 S शतक्रतुः. — [c]) Ñ2.3 B3.6 Dn D4.5 मरुद्गणैर्वृतः; V1 S मरुत्(V1 G2 देवैः)परिवृतः. — [d]) K2 Ñ V1 B D (except D1.2.5) केशवं चेद(Ñ3 वाक्य)मब्रवीत्.

8 Before 8, S ins. इंद्रः. — K4 transp. 8[ab] and

C. 1. 8459
S. 1. 234. 9
K. 1. 230. 9

पार्थस्तु वरयामास शक्रादस्त्राणि सर्वशः ।
ग्रहीतुं तच्च शक्रोऽस्य तदा कालं चकार ह ॥ ९
यदा प्रसन्नो भगवान्महादेवो भविष्यति ।
तुभ्यं तदा प्रदास्यामि पाण्डवास्त्राणि सर्वशः ॥ १०
अहमेव च तं कालं वेत्स्यामि कुरुनन्दन ।
तपसा महता चापि दास्यामि तव तान्यहम् ॥ ११
आग्नेयानि च सर्वाणि वायव्यानि तथैव च ।
मदीयानि च सर्वाणि ग्रहीष्यसि धनंजय ॥ १२
वासुदेवोऽपि जग्राह प्रीतिं पार्थेन शाश्वतीम् ।
ददौ च तस्मै देवेन्द्रस्तं वरं प्रीतिमांस्तदा ॥ १३
दत्त्वा ताभ्यां वरं प्रीतः सह देवैर्मरुत्पतिः ।
हुताशनमनुज्ञाप्य जगाम त्रिदिवं पुनः ॥ १४
पावकश्चापि तं दावं दग्ध्वा समृगपक्षिणम् ।
अहानि पञ्च चैकं च विरराम सुतर्पितः ॥ १५
जग्ध्वा मांसानि पीत्वा च मेदांसि रुधिराणि च ।
युक्तः परमया प्रीत्या तावुवाच विशां पते ॥ १६

8^{cd}. — ^{ab}) Ś1 transp. कर्मेदम् and अमरैर्. V1 D1.2 यत्कर्म; T1 कदनम्; G1.5.6 कर्मैतद् (for कर्मेदम्). D1.2 दुर्लभं (for दुष्करम्). V1 दुष्करं अमरैरपि (by transp.). — ^{c}) K3.6 Ñ V1 B D (except D1.6) G1 वरं. Ś1 T1 M6–8 वृणीतां; K0 T3 G °त; K2.4 °ष्व. — ^{d}) K3 Ñ V1 B D (except D1.2.5) दुर्लभं पुरुषेष्विह; G2 M3.5 °भानपि मानुषैः.

9 Before 9, B6 D (except D1.2) ins. वैशं° उ°. — G1 reads 9 after 11; M5 om. 9^{ab} and reads 10^{ab} in its stead, repeating it in its proper place. — ^{b}) Ś1 K (except K3) D1.2 भारत (for सर्वशः). — After 9^{ab}, K0.3.4 D5 ins.:

2159*
अर्जुन उवाच ।
अस्त्रं पाशुपतं देव वृणोमि वदतां वर ।
दिव्यान्यस्त्राणि चान्यानि ददस्व हरिवाहन ।
देवराज उवाच ।
ऐन्द्रादीन्गृह्यतां पार्थ अस्त्राणि विधिपूर्वकम् ।
अस्त्रं पाशुपतं दिव्यं त्र्यम्बकस्ते प्रदास्यति ।

— K3 om. 9^{c}–10^{b}. — ^{c}) Ñ2 Dn D5 प्रदातुं; a few MSS. गृहीतुं. K4 D1 स च; B6 G1 M5 तत्र. K2 Ñ B D शक्रस्तु (B6 °श्च); V1 T1 G1 M6–8 शक्रो वै; T3 G2–6 M3 शक्रोपि. — ^{d}) V1 देशं (for तदा). K2 Ñ B D कालं (Ñ1 °सं) चक्रे महाद्युतिः; S ददौ कालं च कर्म च.

10 Before 10, D3 ins. इंद्र उवाच; S (except T1 G1.2 M3) ins. इंद्रः. — K3 om. 10^{ab} (cf. v. l. 9). — M5 repeats 10^{ab} here (cf. v. l. 9). — ^{c}) K2 Ñ2.3 V1 B D (except D1.2) तदा तुभ्यं (by transp.).

11 T3 G3.4 om. 11^{ab}. — ^{b}) K0.3 वक्ष्यामि. K2 कुरुसत्तम; M3 भरतर्षभ. — ^{c}) V1 पार्थ (for चापि). K4 महता तपसा चैव. — ^{d}) K0.3 Ñ1 V1 B6 Da भवतो (B6 °ते) ह्यहं; K3 भवतस्तदा; K4 भवतेस्यहं (sic); Ñ2.3 B1.3.5 Dn D1.2.4.5 भवतोप्यहं. S तव दास्यामि तान्यहं (T1 G1.2 M3.5 तान्यहं; M6–8 तच्चहं). — After 11, G1 reads 9.

12 ^{a}) K0.3 D5 आग्नेयादीनि. T3 G3.4 दुर्धर्षं (for सर्वाणि). — ^{b}) K3 Ñ B D (except D1.2.6) च सर्वशः; T3 G3–6 धनंजय (for तथैव च). — ^{c}) D1 महांति यानि सर्वाणि. — ^{d}) D1.2 °ष्यसि न संशयः.

13 Before 13, Ś1 K (except K2) N1.3 B3.5 D1.2 S ins. वैशं°; K0.3 Ñ1.3 B3.5 D1.2 cont. उवाच. — ^{ab}) Ñ1 जग्राह प्रीतिं पार्थेन शाश्वतीं त्रिदशेश्वरः; S °देवोपि (G1 °देवेन) पार्थेन प्रीतिं चक्रे च (G3.4 -श; M3.5 तु) शा°. — ^{c}) D1.2 स (for च). Ś1 T1 तस्मै च (by transp.); K1 तस्मिंश्च. Ś1 K1 D1.2 देवेशः. K2 Ñ V1 B Da Dn D4 ददौ सुरपतिश्चैव (K2 °श्चापि). — ^{d}) K1 तांस्तस्मै; D1.2 वरांस्तु; G3.4 M6–8 तद्वरं. K2. Ñ2.3 V1 B Da Dn D4.5 वरं कृष्णाय धीमते.

14 G5.6 om. 14. — ^{a}) K0.1.3.4 वरान् (for वरं). K2 Ñ2.3 V1 B6 D (except D1.2) एवं दत्त्वा वरं ताभ्यां; B1.3.5 एवं ताभ्यां वरं दत्त्वा. — ^{b}) K2 सहस्रशः (for मरु°). — ^{c}) Ś1 K (except K2) T3 G3.4 °मनुज्ञाय. — ^{d}) Ñ2.3 V1 B (except B3) D (except D1.2) प्रभुः; M3 (*inf. lin.* as in text).5 प्रति (for पुनः).

15 ^{a}) K3 Ñ V1 B D (except D5) च (V1 Da तु) तदा (for चापि तं). G1 दृष्ट्वा; M5 दग्ध्वा (for दावं). — ^{b}) M5 वनं (for दग्ध्वा). Ś1 K D5 सपशु(K2 °मृग)पक्षिकं (K0.3.4 D5 °णं). — ^{c}) K2.3 नव (for पञ्च). S अहोभिरेकविंशद्भिः (M5–8 अहानि चैव विंशच्च). — ^{d}) K3 आशु; T G (except G1.2) स (for सु-).

16 ^{a}) Ś1 K1–3 V1 B3 D1.3 दग्ध्वा; Ñ1 भुक्त्वा. K3 वनानि (for मांसानि). T1 G2 पीत्वाग्निः. — ^{c}) K3 दग्धः; B6 हृष्टः (for युक्तः). — T3 G3.4 om. 16^{d}–17^{a}. — ^{d}) D1.2 तावुभौ च. K3 अच्युतावुभौ; Ñ B1.5.6 Da Dn D4.5 अच्युतार्जुनौ (for विशां पते). V1 वाक्यं चेदमुवाच ह; B3 तावुभावच्युतार्जुनौ.

युवाभ्यां पुरुषाग्र्याभ्यां तर्पितोऽस्मि यथासुखम् ।
अनुजानामि वां वीरौ चरतं यत्र वाञ्छितम् ॥ १७
एवं तौ समनुज्ञातौ पावकेन महात्मना ।
अर्जुनो वासुदेवश्च दानवश्च मयस्तथा ॥ १८
परिक्रम्य ततः सर्वे त्रयोऽपि भरतर्षभ ।
रमणीये नदीकूले सहिताः समुपाविशन् ॥ १९

C. 1. 8479
B. 1. 234. 19
K. 1. 260. 21

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां आदिपर्वणि पञ्चविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२२५॥

॥ समाप्तं खाण्डवदाहपर्व ॥

॥ समाप्तमादिपर्व ॥

---

17 Before 17, G1.3.6 M ins. अग्निः. T2 G2.4 om. 17ᵃ (cf. v. l. 16). — ᵃ) K0.2.3 D1 °पाग्राभ्यां; K4 °पाभ्यां च. T1 G1.3 अहं युवाभ्यां शूराभ्यां. — ᵇ) Ñ1.3 B1 Da तर्पितोहं. D2 यथारुचि. — ᶜ) K4 अनुजानीहि. K2 B6 तौ; K4 Da1 G1 मां; V1 उभौ (for वां). — ᵈ) Ś1 सरतां; K0 D2 चरतां; K2.4 गम्यतां; D1 वदतां; T1 दिविता; T2 G M2 भविता (G1 भवद्यां); M5 भवता; M6-8 भवतां. Ś1 वांछतः; K0.3.4 वांछथ; K1 वांछथः; Ñ1 स्वेच्छया. — After 17, K0.3.4 D2.4.5 ins.:

2160* गाण्डीवं च धनुर्दिव्यमक्षय्यौ च महेषुधी ।
कपिध्वजो रथश्चायं तव दत्तौ महारथ ।
अनेन धनुषा चैव रथेनानेन भारत ।
विजेष्यसि रणे शत्रून्ससुरासुरमानुषान् ।

18 Before 18, T2 G2-6 M2 ins. वैशं°. — ᵃᵇ) Ñ1.3 अनुज्ञातास्ततः सर्वे अग्निना च म°. — ᵈ) K1 दानवोपि; K4 मायावी च. B6 तथा मयः (by transp.); G3.6 मयस्तदा. Ś1 मयोपि दानवस्तथा.

19 ᵃ) T1 G2 आक्रम्य च. K0 ततस्ते तु; K2 ततो राजन्. G1 परिरम्य त्रयः सर्वे. — ᵇ) K2 मुदिता जनाः; Ñ1.3 B6 Da2 D4 पुरुषर्षभ (B6 Da2 °भाः); Da1 भरतर्षभाः. — ᶜ) K2 B6 नदीतीरे. — ᵈ) K2 Ñ1.3 समुपागमन्.

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K0-3 B Dn D1.2.4.5 T2 G2-6 M2.5.7 खांडवदाह; T1 संभव and खांडवदाह; to these K0.2.3 B1.5 D1.2 T1 G1.3 M2.5 add शार्ङ्गको(B5 शारंगो-; G2 शार्ङ्गिको)पाख्यान; B3 मन्दपालोपाख्यान. K4 G1 (both om. the sub-parvan name) mention only शार्ङ्गको(G1 शार्ङ्गो)पाख्यान. — MSS. mostly add समाप्तं after the major parvan, sub-parvan or upākhyāna name; some add it after each of them. — *Adhy. name:* Ś1 K1 वरदानं; T2 G2-5 अग्निवचनं; G1 वरग्रहणं; M2.5 इंद्रप्रतिनिवर्तनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn2 233; D1m 250; D5 33 (? for 233); T1 237; T2 G1.4-6 M 200; G2 198; G3 203. — *S'loka no.:* Da1 Dn2.n3 M2 19. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 8449.

☞ After adhy. 225, Ś1 K0.1.4 ins. an addl. adhy. given in App. I (No. 121), which is a variant version of the famous S'vetaki episode and seems to have been added here as supplementary matter, since these same MSS. also contain, at the proper place, the longer version which other N MSS. ins. after 1. 215. 11 (cf. App. I, Nos. 118, 120).

After the addl. adhy. (cf. App. I, No. 121), Ś1 K1 ins.: समाप्तं चैतदादिपर्व । अस्मात्तु सभापर्व भविष्यति । तस्यायमादिश्लोकः ।

2161* ततोऽब्रवीन्मयः पार्थं वासुदेवस्य संनिधौ ।
प्राञ्जलिः श्लक्ष्णया वाचा पूजयित्वा पुनः पुनः ॥

आदिपर्वण्यमी वृत्तांताः ।

Then follows the list of the vṛttāntas (arranged here in parallel columns: the central column giving the names common to both MSS.; the lateral columns, those peculiar to each of the two MSS.):

Additional in Ś1	Common to Ś1 K1	Additional in K1
	अनुक्रमणी।	
	पर्वसंग्रहः।	
	पौष्यं।	
	पौलोमं।	
		द्रौपदीस्वयंवरः।
	अमृतमथनं।	
	सौपर्णं।	
	अंशावतरणं।	
	शाकुंतलं।	
	यायातं।	
	पुरुवंशानुकीर्तनं।	
	संभवः।	
	अस्त्रदर्शनं।	
		वारणावतयात्रा।
	जतुगृहदाहः।	
	हिडिंबवधः।	
		घटोत्कचोत्पत्तिः।
		एकचक्राप्रवेशः।
		बकवधः।
		ब्राह्मणवाक्यं।
	द्रौपदीसंभवः।	
		व्यासागमनं।
	अंगारपर्णं।	
	तापत्यं।	
	वासिष्ठं।	
	और्वं।	
		पंचेंद्रोपाख्यानं।
	द्रौपदीविवाहः।	
	राज्यलाभः।	
		नारदागमनं।
	सुंदोपसुंदोपाख्यानं।	
	अर्जुनतीर्थयात्रा।	
		उलूपीसमागमः।
	सुभद्राहरणं।	
	हरणहारिका।	
		अभिमन्युजन्म।
		जलक्रीडा।
खांडवदाहः।		
		श्वेतक्युपाख्यानं।
	शार्ङ्गकोपाख्यानं।	
	श्वेतकेतूपाख्यानं।	

Then follow the stanzas (cf. 1. 2. 95–6):

इत्येतदादिपर्वोक्तं प्रथमं बहुविस्तरम्।
अध्यायानां शते द्वे तु संख्याते परमर्षिणा।

त्रिंशच्चैव तथाध्याया	
व्यासेनोत्तमतेजसा।	
सप्त श्लोकसहस्राणि	अष्ट श्लोकसहस्राणि
तथा नव शतानि च।	तथा नव शतानि च।

श्लोकाश्च चतुराशीतिर्ग्रन्थो दृष्टो महात्मना।

Then follows in Ś1 a repetition of 1. 2. 242. The MSS. end the parvan with namaskāras (Ś1 ॐ नमः शिवाय; K1 श्रीकृष्णाय नमः).

— K0, after the addl. adhy. (cf. App. I, No. 121), ins.:

2162* अतः परं सभापर्व द्वितीयं पुण्यवर्धनम्।
प्रतिसंधिरयं श्लोकः प्रथमः परिकीर्तितः।

Then follows 2161* (with वैशं° उ° before it); then 4 lines of दानप्रशस्ति; and finally: वृत्तांतामी। अनुक्रमणी १। पर्वसंग्रहः २। पौष्यं ३। पौलमं ४। आस्तीकं ५। अमृतमथनं ६। सौपर्णं ७। सर्पयज्ञं ८। कथासंक्षेपः ९। व्यासोक्तिः १०। अंशावतारं ११। प्रजासर्गः १२। शाकुंतलं १३। यायातं १४। उत्तरयायातं १५। पुरुवंशानुकीर्तनं १६। भीष्मोत्पत्तिः १७। धृतराष्ट्रोत्पत्तिः १८। कर्णसंभवः १९। दुर्योधनादिजन्म २०। पांडुजन्म २१। पांडुदाहः २२। नगरागमनं २३। पांडुसंस्कारः २४। श्राद्धदानं २५। कुमारचेष्टा २६। कृपोत्पत्तिः २७। अश्वत्थामाजन्म २८। अस्त्रशिक्षा २९। अस्त्रदर्शनं ३०। वारणावतगमनं ३१। जतुगृहदाहः ३२। हिडिंबवधः ३३। घटोत्कचोत्पत्तिः ३४। एकचक्रागमनं ३५। बकवधः ३६। द्रौपदीसंभवः ३७। व्यासदर्शनं ३८। अंगारपर्णं ३९। तापत्यं ४०। वासिष्ठं ४१। और्वं ४२। द्रौपदीस्वयंवरः ४३। पंचेन्द्रोपाख्यानं ४४। द्रौपदीविवाहः ४५। विदुरागमनं ४६। * * * * (?राज्यलंभः) ४७। सुंदोपसुंदोपाख्यानं ४८। अर्जुनतीर्थयात्रा ४९। कृष्णार्जुनसमागमः ५०। सुभद्राहरणं ५१। हरणहारिका ५२। ब्राह्मणदर्शनं ५३। श्वेतकेतूपाख्यानं ५४। खांडवदाहः ५५। देवैर्युद्धं ५६। मयमोचनं ५७। शार्ङ्गकोपाख्यानं ५८॥

इत्येतदादिपर्वोक्तं प्रथमं बहुविस्तरम्।
अध्यायानां शते द्वे तु अष्टादश तथापरे।
अष्टौ श्लोकसहस्राणि तथा नव शतानि च।
श्लोकाश्च चतुराशीतिः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत्।

आदिपर्व अध्याय २१८ श्लोक ८९८४। सभापर्व अध्याय ७८ श्लोक २५११। वनपर्व अध्याय २५९ श्लोक ११६६४। विराटपर्व अध्याय ६७ श्लोक २५००। उद्योगपर्व अध्याय १८६ श्लोक ६६२०। भीष्मपर्व अध्याय ११७ श्लोक ५८८४।

द्रोणपर्व अध्याय १७० श्लोक ९९०९। कर्णपर्व अध्याय ६९ श्लोक ४९००। शल्यपर्व अध्याय ५९ श्लोक ३२२०। गदापर्व अध्याय १८ श्लोक ८७०। ऐषीकसौप्तिकपर्व अध्याय २९ श्लोक ७७५। विशोकस्त्रीपर्व अध्याय ८ श्लोक २५०। शांतिपर्व अध्याय ३३९ श्लोक १६५२५। आनुशासनिकपर्व अध्याय १४६ श्लोक ८०००। आश्वमेधिकपर्व अध्याय १०३ श्लोक ३३२०। आश्रमवासिकपर्व अध्याय ४२ श्लोक * * *। महाप्रस्थान अध्याय ३ श्लोक ३२०। स्वर्गारोहण अध्याय ५ श्लोक २०। हरिवंश अध्याय ३४४ श्लोक १२०००। भविष्यपर्व अध्याय ३११ श्लोक ३४४८ ॥

— For K1 see above.

— K3 ins. after 1. 125. 19 (i. e. before the last colophon), four stanzas of phalas'ruti.

— K3 ins., after the colophon, 2162*, 2161* (as in Ko above); then cont.:

> इत्येतदादिपर्वोक्तं प्रथमं बहुविस्तरम् ।
> अध्यायाश्च तथा प्रोक्ताः शतद्वयमुदारधीः ।
> द्विसप्तत्यधिकास्तथा ।
> श्लोकाश्च नवसाहस्राः संख्याताः परमर्षिणा ।
> श्लोकाश्च चतुराशीतिर्व्यासेनोक्ता महात्मना ।
> विधिवद्भोजयेद्राजन्दद्याच्चैव गुडौदनम् ।

अथादिपर्वणि वृत्तान्ताश्चामी। Then it enumerates the episodes as in Ko (om. only श्राद्धदानं), with the serial numbers, and cont.: इति वृत्तांताः समाप्ताः। ग्रंथ ९०८४। संवत् १५७५ वर्षे श्रावणमासे वलक्ष [? read कृष्ण] पक्षे पंचम्यां तिथौ अभिनंदनवासरे श्रीवटपत्रपुरप्रतिबद्धशमीयालाग्रामनिवासिनान्धुराजातिवर-उपाध्यायशिवदासात्मजभट्टश्रीभाणसुतानामध्ययनार्थं श्रीसंखेटकपुरप्रतिबद्धकांदलाजग्रामनिवासिसाद्वद्रानागरवरपंडितकालीदासात्मजनांजीकेन लिखितम् ।

> सूनुना कालिदासस्य नांजीसंज्ञेन धीमता ।
> पुस्तकं लिखितं सम्यगादिपर्वाख्यमुत्तमम् ॥
> यावल्लवणसमुद्रो यावन्नक्षत्रमण्डितो मेरुः ।
> यावच्चन्द्रादित्यौ तावदिदं पुस्तकं जयतु ॥

श्रीसंखेटकपुरप्रतिबद्धकूकरजग्रामनिवासिललाटवंशोद्भवपरमवैष्णवपरमधार्मिकमंत्रिवरश्रीकान्हविजयतेजसां भार्या उभयकुलानन्ददायिनीबाईमधूसुत-उभयकुलोद्धरणमंत्रिवरश्रीकीणदासेन इदं पुस्तकमादिपर्वाख्यं शमीयालग्रामनिवासि-उपाध्यायशिवदासनांधुरान्वयप्रदीपः तस्य सुतभट्टभाणकस्येदं पुस्तकं ब्रह्मार्पणबुद्ध्या समर्पितम् । भगवान् श्रीलक्ष्मीपतिः प्रीतोऽस्तु । लेखकपाठकयोः शुभं भवतु ॥छ॥ श्रीरस्तु ॥

— K4 ins., after the addl. adhy. (cf. App. I, No. 121), 3 stanzas of दानप्रशस्ति and फलश्रुति; and ends with अतः सभापर्व.

— K5.6 were discontinued after adhy. 2. The colophons of these and of Ñ1.2 V1 were not collated.

— Ñ3 ins. after 1. 125. 19 (i. e. before the last colophon), 2 stanzas of फलश्रुति.

— B1 ins. after the colophon: समाप्तं चेदमादिपर्वेति। अस्यानंतरं सभापर्व भविष्यति। तस्यायमाद्यः श्लोकः।, followed by 2161*. Then it cont.: ॐ नमो भगवते वासुदेवाय। ॐ तत्सत्। श्रीहरिः शरणम्। शकाब्दाः १६६२।

> युगलक्रतुयुगेन्दौ विश्वविस्तीर्णशाके
> शशिसुतशुभवारे माघमासे च रम्ये ।
> अनुपदमनुसृतं कृष्णरामद्विजेन
> लिखितमखिलयत्नैर्भारतस्यादिपर्व ॥
> जज्ञे बहुज्ञं परमत्युदारं
> यं द्वीपमध्ये सुतमात्मयोगात् ।
> पराशरात्सत्यवती महर्षिं
> तस्मै नमोऽज्ञानतमोनुदाय ॥

॥ ॐ नमः परदेवतायै ॥

— The fragm. MS. B2 breaks off in the middle of the Āstīkaparvan.

— B3 ins., after the colophon: 22 stanzas of दानप्रशस्ति and फलश्रुति; then इत्यादिपर्व। अस्यानंतरं सभापर्व भविष्यति। तस्यायमाद्यः श्लोकः।; and then 2161*, ending with शकाब्दाः १६८१ मार्गशीर्षके।

— The fragm. MS. B4 breaks off in the middle of the Sambhavaparvan.

— B5.6 ins. after the colophon, अस्यानंतरं सभापर्व (B5 cont. भविष्यति)। तस्यायमाद्यः श्लोकः।; then 2161*, which in B5 is followed by शकाब्दाः १७०८।

— Da Dn2 ins. after the colophon: श्रीरामाय नमः। अस्मिन्पर्वणि वृत्तांताः। अनुक्रमणिकाध्यायः। पर्वसंग्रहः (Da1 om. from श्रीरामाय up to °संग्रहः)। पौष्योपाख्यानं। तत्रैवोत्तंकोपाख्यानं। पौलोमं। अग्निशापः। प्रमद्वरोपाख्यानं। आस्तीकं। अमृतमथनं। सौपर्णोपाख्यानं। सर्पसत्रं। वरप्रदानं। वैशंपायनानुशासनं। कुरुपांडवचरितसूत्रं। अंशावतरणं। शाकुंतलं। यायातं। उत्तरयायातं। पुरुवंशानुकीर्तनं। महाभिषोपाख्यानं। वसूनां शापः। भीष्मोत्पत्तिः। सत्यवतीलंभः। विचित्रवीर्योत्पत्तिः। काशिराजसुतास्वयंवरः। धृतराष्ट्रोत्पत्तिः। मांडव्योपाख्यानं। गांधार्यादिविवाहः। पांडोर्दिग्विजयः। दुर्योधनादिजन्म। तन्नामकीर्तनं। पांडुमृगया। ब्रह्मशापः। पांडवोत्पत्तिः। द्रोणोत्पत्तिः। कृपोत्पत्तिः। अस्त्रशिक्षा। भीमस्य विषादिदानं। पाताललोकगमनं। अस्त्रदर्शनं। पांडवविवासनं। जतुगृहदाहः। हैडिंबं। घटोत्कचोत्पत्तिः। एकचक्रागमनं।

(D_{a2} ins. here बकवधः ।) द्रौपदीसंभवः । अंगारपर्णं । तापत्यं । वासिष्ठं । और्वं । द्रौपदीस्वयंवरः । पंचेंद्रोपाख्यानं । द्रौपदीविवाहः । विदुरागमनं । राज्यलंभः । सुंदोपसुंदोपाख्यानं । अर्जुनतीर्थयात्रा । बभ्रुवाहनोत्पत्तिः । सुभद्राहरणं । द्रौपदेयाभिमन्यूत्पत्तिः । खांडवदाहः । शार्ङ्गोपाख्यानं । इति ॥ Then follow 25 stanzas of दानप्रशस्ति and फलश्रुति; and then: इदमादिपर्वं समाप्तं । अतः परं सभापर्वं भविष्यति । तत्रायमाद्यः श्लोकः ।, which is followed by 2161*.
— D_{a1} cont.: इत्यादिपर्वणि फलश्रुतिः समाप्ता । लेखक जानी जगजीवनरामेण ॥ ६ ॥ शुभं भवतु । कल्याणमस्तु ॥; while D_{a2} cont.: शुभमस्तु ।, followed by 6 stanzas of कृष्णप्रशस्ति, पुस्तकप्रशस्ति and गुरुगोपालप्रशस्ति; on the other hand, D_{n3} cont.: श्रीसांबसदाशिवार्पणमस्तु । श्रीगुरुगजाननार्पणमस्तु । श्रीरामकृष्ण ॥ श्री ॥ सांब ॥ श्री ॥

— D_{n1} ins. after the colophon: ईश्वरसंवत्सरे मार्गशीर्षशुद्धत्रयोदश्यां लिखितं । आदिपर्वं समाप्तिमगमत् ॥

— D_{n2} ends with the colophon; for D_{n3} see above.

— D_r was discontinued after adhy. 2.

— D_1 ins. before the colophon, 2 stanzas of फलश्रुति; and after the colophon: समाप्तमादिपर्वं । अतः परं सभापर्वं ।, followed by 2161*.

— D_2 ins. after 1. 225. 19, six stanzas of फलश्रुति; and after the colophon: शुभं भवतु । संवत् १६५४ समये आषाढसुदि १३ भृगुवासरे लिखितमिदं वाराणस्यां गोविंदब्राह्मणेन वासुदेवभट्टानां पुस्तकं । श्रीभवानीशंकर ॥, followed by 2161*. Then follows: अनुक्रमणिका । पर्वसंग्रहः । पौलोमाख्यानं । सर्पसत्रं । तक्षकयज्ञमोक्षः । गरुडोत्पत्तिः । शासनं । कुरुपांडवचरितसूत्रं । अंशावतरणं । शाकुंतलं । यायातं । उत्तरयायातं । पुरुवंशानुकीर्तनं । महाभिषोपाख्यानं । भीष्मोत्पत्तिः । सत्यवतीलंभः । विचित्रवीर्योत्पत्तिः । अंबास्वयंवरः । धृतराष्ट्रोत्पत्तिः । मांडव्योपाख्यानं । गांधारीविवाहः । पांडोर्दिग्विजयः । दुर्योधनादिजन्म । तेषां नामानुकीर्तनं । पांडोर्मृगव्यवाये ब्राह्मणशापः । पांडवोत्पत्तिः । अस्त्रशिक्षा । भीमस्य विषभक्षणं । अस्त्रदर्शनं । जतुगृहदाहः । हिडिंबवधः । घटोत्कचोत्पत्तिः । बकासुरवधः । द्रौपदीसंभवः । तापत्यं । वासिष्ठं । और्वं । द्रौपदीस्वयंवरः । पंचेंद्रोपाख्यानं । पांडवानां विवाहः । विदुरागमनं । राज्यलाभः । इंद्रप्रस्थागमनं । सुंदोपसुंदोपाख्यानं । ४२ ॥

अध्यायानां शते द्वे तु संख्याते परमर्षिणा ।
अष्टौ श्लोकसहस्राणि नव श्लोकशतानि च ।
श्लोकाश्च चतुराशीतिर्दृष्टो ग्रन्थो महात्मना ।

Then 3 stanzas of दानप्रशस्ति, followed by इति श्रीअनुक्रमणिकाध्यायः समाप्तः । शुभं भवतु ॥

— The fragm. MS. D_3 breaks off in the middle of the Yayāti episode.

— D_4 (marg. *sec. m.*) ins. after 1. 225. 19 (i. e. before the colophon): इतः परं सभापर्वं भविष्यति । तस्यायमाद्यः श्लोकः ।, followed by 2161*.

— D_5 ins. after 1. 225. 19 (i. e. before the colophon), 7 stanzas of फलश्रुति, ending with:

इत्येतदादिपर्वोक्तं प्रथमं बहुविस्तरम् ।

अस्मात्तु सभापर्वं भविष्यति । तस्यायमाद्यः श्लोकः ।, followed by 2161*; then follows: आद्यपर्वण्यमी वृत्तांताः । पर्वानुक्रमः । पर्वसंख्यासंग्रहः । कथासंक्षेपः । व्यासोत्पत्तिः । अंशवर्णनं । राजसर्गः । शाकुंतलं । यायातं । उत्तरयायातं । पुरुवंशानुकीर्तनं । शंतनोर्विवाहः । शंतनोर्विपत्तिः । अंबिकाविवाहः । धृतराष्ट्रपांडुविदुरजन्म । पांडवोत्पत्तिः । पौलमे गुरुशिक्षा । अश्विस्तोत्रं । पौलोमे भृगुवंशवर्णनं । पुलोम्नो वधः । शार्ङ्गोपाख्यानं । आस्तीकसर्पसत्रं ॥ शुभं भूयात् ॥ संवत् १८५८॥

— $D_{6.7}$ were discontinued after adhy. 53; D_{8-14}, after adhy. 2.

— T_1 ins. after the colophon: ॐ शुभमस्तु । संभवपर्व समाप्तम् । श्रीकृष्णाय परब्रह्मणे नमः ॥

— The colophon of the fragm. MS. T_2 is missing.

— T_3 ins. after the colophon: करकृतमपराधं क्षंतुमर्हंति संतः ॥ श्रीत्यागेश्वराय नमः । श्रीवेंकटेशाय नमः ॥ मंगलं ॥ श्री ॥ श्रीर्जयतु ॥ ६ ॥

— G_1 ins. after the colophon: हरिः ॐ । शुभमस्तु ।

आदिपर्व महापुण्यं वत्सरे पिङ्गले शुभे ।
अयने दक्षिणे पुण्ये लिखितं वाञ्छितप्रदम् ।

— G_2 ins. after the colophon: श्रीकृष्णाय नमः । श्रीकृष्णार्पणमस्तु । शुभमस्तु ॥; then a stanza of क्षमापन; and finally श्रीरंगनाथपरब्रह्मणे नमः । श्रीसुंदरराजपरब्रह्मणे नमः । हरिः ॐ । आदिपर्वं समाप्तं । श्रियै नमः ॥

— G_3 ins. after the colophon: श्रीवेदव्यासाय नमः । श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥; then 13 stanzas of फलश्रुति and दानप्रशस्ति; then a repetition of श्रीवेदव्यासाय नमः । श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।, followed by 3 stanzas of नमन; then:

अर्जुनो जयतां श्रेष्ठो मोक्षयित्वा मयं तदा ।
किं चकार महातेजास्तन्मे ब्रूहि द्विजोत्तम ।

श्रीवैशंपायनः ।

शृणु राजन्नवहितश्चरितं पूर्वजन्मनः ।
मोक्षयित्वा मयं तत्र पार्थः शस्त्रभृतां वरः ।

आदिपर्वं समाप्तं । करकृतमपराधं क्षंतुमर्हंति संतः ॥ श्रीवेदव्यासाय नमः ॥; and finally a stanza of दोषनिरास.

Śāradā Codex, fol. 155 a

Aundh State Press

Prof. STEN KONOW, Ethnographic Museum, Christiania: "Every serious student will feel sincerely thankful to you and your collaborators for the great and conscientious work you have given us."

Prof. LIONEL D. BARNETT, British Museum: "I heartily congratulate you on the excellent manner of the work. The critical method is thoroughly scientific, and the results are very interesting. I hope that the enterprise will receive all the support that it deserves."

Prof. F. BELLONI FILIPPI, University of Pisa: "I congratulate you and your colleagues of the Mahābhārata Editorial Board on the difficult task you have fulfilled with the first fascicule of the *editio critica* of the Great Epic of India. All the Sanskrit scholars who follow your endeavour with the most lively interest will be satisfied with the constituted text, that seems to give the most faithful picture of the original possible to be retraced under the present circumstances."

Prof. H. ZIMMER, University of Heidelberg: "Your edition will be the classical one, of this classical text, superseding all former editions, and may serve for all further investigation concerning the great Indian Epic."

Zeitschrift für Indologie und Iranistik, Leipzig: "Eine gediegene Leistung, die zu den besten Hoffnungen berechtigt und sowohl dem durch seine scharfsinnigen Arbeiten wohlbekannten Herausgeber als auch den anderen beteiligten alle Ehre macht. . . . Wir müssen uns dankbar damit zufrieden gehen, dass Indien das leistet, was zur Zeit möglich und notwendig ist. Wir sehen schon jetzt, das die bahnbrechenden Arbeiten der Kommission uns eine reiche wissenschaftliche Ernte schenken werden."

Rivista degli Studi Orientali, Rome: "L'avvenimento è troppo importante perchè non meritdi esser segnalato ai sanscritisti ed agli amici dell' India. . . . Il "General Editor", dott. V. S. Sukthankar, che accoppia all'acutezza dell'ingei gno e alla vastità delle letture la severità dei metodi europei, derettamente appresi alla scuola del Lüders, parla del lavoro come di un "very fascinating work" nè risparmia fatica per la riuscita di un'opera, a cui resterà per sempre legato il nome dei dotti collaboratori. E lo stabilimento tipografico *Nirnaya Sagar* di Bombay . . . non ha lesinato i mezzi per giungere a un'edizione, la quale per nitidezza di caratteri e bontà di material impiegati nulla ha da invidiare alle migliori edizioni europee."

Orientalistische Literatur Zeitung: "Nur soviel kann schon jetzt festgestellt werden, dass der Herausgeber offenbar mit der rühmenswertesten Akribie gearbeitet und sich alle Mühe gegeben hat, um einen wahrhaft kritischen Text herzustellen. Wenn es den indischen Gelehrten möglich werden wird—was wir immer ernstlich hoffen—in absehbarer Zeit einen kritischen Text des ganzen gewaltigen Epos hervorzubringen, so werden sie sich damit ein monumentum aere perennius errichtet haben und sich die Dankbarkeit vieler Generationen von Sanskritgelehrten zugesichert haben."

Journal of the American Oriental Society: "One of the most valuable of Sukthankar's results is his establishment for the first time of a "Kāśmīrī" recension of the epic. . . . Dr. Sukthankar deserves to be heartily congratulated on the brilliant success of his work. More than that, he deserves the active support of all Sanskritists, and of all who are interested in the furtherance of this supremely important work, which none could do better than he."

Indian Historical Quarterly: "The Institute is to be congratulated on the admirable beginning that has been made, under the able editorship of Dr. Sukthankar, of a truly colossal task, which we sincerely hope it will be able to bring to a successful completion. . . . So far as one can judge from the published specimen, the course adopted by the editor is fully justified by the facts of the case, and the major part of the text has been reconstructed with a degree of approximation which may be deemed sufficient for all critical purposes. The reviewer, as an Indian, may be excused for entertaining a pardonable pride in the fact that the first critical edition of the great Indian epic is undertaken, as it should be, by a band of Indian scholars. Let us hope that when it is completed it will stand as a glorious monument of Indian scholarship."

The Times, Literary Supplement: "The lines... on which they are proceeding appear to be thoroughly sound. This first tiny instalment shows that the work has been begun in earnest, and all Sanskrit scholars will wish it success."

The Indian Press

The Times of India, Bombay: "There is no doubt that, when completed, this first critical edition of the great epic will be an achievment of international importance reflecting no little credit on the Sanskrit scholarship of India. We have no hesitation in appealing to the Indian public and all lovers of learning to extend their generous help to a work of such monumental importance."

The Bombay Chronicle, Bombay: "The whole public of India, especially the Indian Princes and Universities, owe it to themselves and the country to finance this project.'

The Leader, Allahabad: "Considering the importance of the undertaking, which is of a national character, every financial help renderd to the Institute for the successful completion of the enterprise, will be help rendered to a very deserving object."

United India and Indian States, Delhi: "When this is done for the whole work, the Institute will have accomplished a great task of international importance, which would be admired and highly prized both by the Indian and European scholars."

Donations (of Rs. 250 and above) received and promised

ANNUAL GRANTS.

Ruler of Aundh	Rs. 6,000
Government of Bombay	„ 6,000
Government of India	„ 4,000
University of Bombay	„ 3,000
Government of Madras	„ 1,000
Government of Burma	„ 500
Government of Baroda	„ 500
Government of Mysore	„ 500
Chief of Phaltan	„ 500
Maharaja of Porbandar	„ 250
Chief of Sangli	„ 250
Chief of Ichalkaranji	„ 250
Chief of Vishalgad	„ 100
Chief of Ramdurg	Rs. 100
Sardesai of Vantmuri	„ 50

OTHER DONATIONS.

Bhavnagar Darbar	„ 2,000
H. A. Shah Esq., Bombay	„ 1,000
Chief of Bhor	„ 500
V. P. Vaidya Esq., Bar.-at-law, Bombay.	„ 500
Harilal Jagannath Esq., Cambay	„ 500
Tulsidas Charities, Bombay	„ 500
Shantaram N. Dabholkar Esq., Bombay.	„ 500
Savitribai Bhat Trust, Bombay	„ 400
Jaikrishna Trust, Bombay	„ 300
Haridas Dhanji Mulji Esq., Bombay	„ 300
Rajguru Hemraj Pandit, C. I. E.; Nepal.	„ 250

Critical Edition of the Mahābhārata: Rates of Subscription

Class A (Payment *in advance*):

(i) Paper-cover fascicules . . . Rs. 150

(ii) Cloth bound volumes . . . . „ 165

Class B (*Deferred* payment):

(i) Paper-cover fascicules . . . Rs. 200

(ii) Cloth bound volumes . . . . „ 215

Subscribers of class B are required to deposit Rs. 10 out of the price for registration of the order; the balance will be recoverd by V. P. P. as the fascicules or the volumes are published. Permanent members of the Institute obtain the edition at reduced rates; these rates for class A (i) and (ii) are Rs. 120 and 132 respectively.

Price of fascicule 6 . . . . . Rs. 7-0

Price of fascicules 1—6 . . . . „ 27-0

All the above prices are exclusive of postage.

For further particulars, apply to the Secretary, Mahābhārata Editorial Board, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona 4.

Published by the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.

Printed by Ramchandra Yesu Shedge at the Nirnaya Sagar Press, 26-28, Kolbhat Lane, Bombay.

Parts are not sold singly.

ĀDIPARVAN: FASCICULE 7.

THE MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI; S. K. BELVALKAR; A. B. GAJENDRAGADKAR; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR; V. G. PARANJPE; V. K. RAJAVADE; N. B. UTGIKAR; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA; M. WINTERNITZ; R. ZIMMERMANN, S. J. AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RULER OF AUNDH

VOLUME 1

Under the Patronage of the Ruler of Aundh; the Imperial Government of India; the Provincial Governments of Bombay, Madras and Burma; the Hyderabad (Deccan), Baroda and Mysore States; the University of Bombay; and other Distinguished Donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1933

Opinions and Reviews

His Excellency Sir LESLIE WILSON, P. C., G. C. I. E., C. M. G., D. S. O., Late Governor of Bombay: "I heartily congratulate you and all those who have been working with you, on this production. The first critical examination of the Mahabharata is undoubtedly a *national* work, and I sincerely trust that you will receive whole-hearted support in this publication."

The late Prof. A. HILLEBRANDT: "Your enormous undertaking represents the greatest progress in the philological history of the Indian epics and is sure to throw into shade all previous works, and to add to the glory of Indian scholarships. I take the liberty to congratulate you on seeing your name, so well known to your fellow workers, connected with that edition. It is one of the weakest (if not *the* weakest) points in Indian philology, that we have as yet no scientific editions of the Mahābhārata or the Rāmāyaṇa; and I am glad to see the much-felt gap now being filled up in a thoroughly worthy manner."

Prof. H. JACOBI, University of Bonn: "Your edition furnishes us *just* with what we want. I consider your text as reliable as can be expected under the circumstances. . . . Your plan is the best which can be advised."

Prof. H. LUEDERS, University of Berlin: "I was greatly impressed by the arrangements that have been made at the Institute for the collation of the Mahābhārata MSS. The arrangements are such as will ensure great accuracy and perfect clearness in the registration of the various readings. . . . Your work seems to me to merit the highest possible praise both as regards the constituting of the text, and the clarity and succinctness with which the MSS. evidence has been recorded....In my reading of the text I came across no passage of any importance, where I had occasion to differ from you, as to the choice of the right reading."

Prof. M. WINTERNITZ, University of Prag: "I have read very carefully your "Foreword," and I may say that I fully agree with the general principles laid down in it. . . . As far as I have read in the text it seems to me that you have done your level best in the work of "purifying" the text. . . . I am happy to see that the actual beginning you have made *proves* not only the possibility, but also the absolute necessity and usefulness of such an edition."

Prof. F. W. THOMAS, University of Oxford: "I agree with the views expressed in your "Foreword". It seems we can have a single text, much superior to what is represented by any existing edition."

Prof. FRANKLIN EDGERTON, Yale University: 'I have examined very minutely considerable sections of the work on the first two Adhyāyas' as completed by Dr. Sukthankar, and he has fully explained to me the methods adopted in collating and classifying the MSS., establishing the text, and recording the manuscript variants. . . . I do not think it would be possible to improve on the work as it is now being done, with the materials at the disposal of the editor. . . . His notions of text-criticism, his weighing of discordant readings, his estimates of the relations and comcarative value of various MSS. and recensions, the clarity and succinctness with which he presents his results—all these seem to me to merit the highest possible praise."

Prof. A. BERRIEDALE KEITH, Edinburgh University: "The prime need appears to me to be fulfilled excellently by the form in which your collations are presented....As to the possibility of arriving at a definitive early text, nothing can be added to your own observations, and after much consideration of reasons for and against, I think that you are right in endeavouring to carry the work of reconstruction out in the manner which has commended itself to you. . . . So far as I have tested the readings adopted, I can see that a good case can always be made out for them. I cannot, therefore, suggest any alterations in the mode of procedure adopted and I consider that by working along the lines already followed a very important service will be rendered to the study of the epic."

Mahamahopadhyaya Dr. GANGANATHA JHA, Vice-Chancellor, University of Allahabad: "As the work has been so well done, I do not find anything to suggest or criticize. Allow me to congratulate you on the success of your work."

— G4 ins. after the colophon: हरिः ॐ । शुभमस्तु । संभवपर्व समाप्तं । शुभमस्तु ॥ करकृतमपराधं क्षंतुमर्हंति संतः । श्रीमत्स्वामिने नमः । श्रीनिवासाय नमः । राघवस्य लिपिः ॥

— G5 ins. after the colophon: हरिः ॐ । शुभमस्तु । कल्याणसुंदर्यै नमः । अस्मद्गुरुभ्यो नमः ॥

— G6 ins. after the colophon: हरिः ॐ । शुभमस्तु । श्रीकृष्णाय नमः । करकृतमपराधं क्षंतुमर्हंति संतः । आदिपर्व समाप्तं । श्रीवेदव्यासाय नमः । श्रीमीनाक्षीसुंदरेश्वराय नमः । श्रीहास्यपतये नमः । श्रीरामचंद्राय नमः ।. Then follow the date and other details in Tamil. The MS. was copied by the son of Vaidyanāthas'iva of Tepperumāl Nallūr for Seshappayyar's Sarasvati Library, situated in Mahāpura road in Madhyārjuna (village), on the 22nd day of the month Kumbha of Krodhi Saṁvatsara.

— G7 was discontinued after adhy. 2.

— The incomplete MSS. M1.2.4 end with adhy. 53 (*q. v.*)

— M3 ins. after the colophon: १०१३ संवत् [*ca.* A. D. 1837–38] मिथुनमासे २८ दिवसे मंगलवासरे श्रवणनक्षत्रे अपरपक्षे तृतीयायामपराह्णे द्विवादनवेलायां लिखितं । नारायणेन लिखितमिदं ॥ श्रीगोपालकृष्णार्पणमस्तु ॥ शुभमस्तु ॥

— M5 ins. after the colophon, one stanza of क्षमापन; then follows: श्रीवेदव्यासाय नमः । संभवपर्व समाप्तं । शुभमस्तु । श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

— M6 ins. after the colophon: संभवपर्व समाप्तं । शुभमस्तु ॥

— M7 ins. after the colophon: श्रीसंभवपर्व समाप्तं । श्रीकृष्णाय नमः । करकृतमपराधं क्षंतुमर्हंति संतः ॥

— M8 ins. after the colophon: संभवपर्व समाप्तं । शुभमस्तु ॥ कोल्लं १०१७ आमत् धनुर्मासं २६ तेति शनियाऴ्च तिरिञ्ञु ओरटियाकुंचोळ मीनराशिकोंड एऴुदितीर्न्न पुस्तकं संभवमूलं व्याख्यानं ग्रंथं उळच्चाणूर् कळरिक्कल् रामन्‌करलिखितं ॥ The date given here is Malabar year 1017 (*ca.* A. D. 1841–42) the 26th day of the month of Dhanus, which was a Saturday; the copyist was Uḷaccāṇūra-Kaḷarikkal-Rāman.

APPENDIX I

This Appendix comprises a series of additional passages found in different MSS. which have been cited in the foregoing footnotes to the constituted text, but which, for various reasons, were not quoted there in extenso. They are mainly passages which were too long to be included in the footnotes; but along with them there will be found a certain number of short unimportant passages also, which could have been very easily accomodated in the footnotes, but which, being found in single MSS. or in a very small group of cognate MSS., have been relegated to this Appendix as being of no special value for critical purposes.

The variants cited here are of the same order as those of the additional lines noted in the footnotes to the constituted text; in other words, the variants of monosyllabic verse-filling particles (such as च-वै-तु-हि) and adverbs (such as तथा-तदा-ततः, एव-एवं), discrepant readings of single MSS., corrupt readings, and common doublets (वेदि-वेदी, रोम-लोम) have been generally ignored, scribes' errors have been silently corrected. Furthermore, the variants of the short prose formulaic, references to the speaker (such as वैशंपायन उवाच) have been uniformly ignored here.

In stray cases, slight discrepancies may be found to exist between the statements already made and the statements made in the sequel as regards the precise number of MSS. which contain a particular Appendix passage, or its exact point of insertion, or finally the exact number of lines comprising a passage. Such discrepancies have been pointed out in the sequel, whenever they were noticed; a certain number might have escaped attention. In all such cases, however, it should be borne in mind that the previous statements were based on a somewhat cursory inspection of the respective passages, which were re-examined in the course of the preparation of this Appendix. Consequently, the statements made in this Appendix concerning such minutiae should be regarded as more authoritative, and as correcting or supplementing the information given in the footnotes.

1

D6.8 T2 G3–6 M (M1 om. lines 1–56) ins. after 62: D14 G1.2, after 26: K4 (suppl. fol.).6 Dn Dr D2.4.5, after 53[ab]: D3.7.9–13, after 60: T1 G7, after 30*: K5, after 62[ab]:

तस्याख्यानवरिष्ठस्य कृत्वा द्वैपायनः प्रभुः ।
कथमध्यापयानीह शिष्यानित्यमचिन्तयत् ।
तस्य चिन्तयतश्चापि ऋषेर्द्वैपायनस्य च ।
स्मृत्वाजगाम भगवान्ब्रह्मा लोकगुरुः स्वयम् ।
प्रियार्थं महर्षेश्चापि लोकानां हितकाम्यया । [5]
तं दृष्ट्वा विस्मितो भूत्वा प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः ।
आसनं कल्पयामास सर्वदेवगणैर्युतम् ।
हिरण्यगर्भमासीनं तस्मिंस्तु परमासने ।
परिवृत्यासनाभ्याशे वासवेयः स्थितो नतः ।
अनुज्ञातोऽथ कृष्णस्तु ब्रह्मणा परमेष्ठिना । [10]
निषसादासनाभ्याशे प्रीयमाणः सुविस्मितः ।
उवाच स महातेजा ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ।
कृतं मयेदं भगवन्काव्यं परमपूजितम् ।
ब्रह्मन्वेदरहस्यं च यच्चान्यत्ख्यापितं मया ।
साङ्गोपनिषदानां च वेदानां विस्तरक्रिया । [15]
इतिहासपुराणानामुन्मेषं निमिषं च यत् ।
भूतं भव्यं भविष्यच्च त्रिविधं कालसंज्ञितम् ।
जरामृत्युभयव्याधिभावाभावविनिश्चयम् ।
विविधस्य च धर्मस्य ह्याश्रमाणां च लक्षणम् ।
चातुर्वर्ण्यविधानं च पुराणार्थं च कृत्स्नशः । [20]
तपसो ब्रह्मचर्यस्य पृथिव्याश्चन्द्रसूर्ययोः ।
ग्रहनक्षत्रताराणां प्रमाणं च युगैः सह ।
ऋचो यजूंषि सामानि वेदाध्यात्मं तथैव च ।
न्यायः शिक्षा चिकित्सा च ज्ञानं पाशुपतं तथा ।
इति नैकाश्रयं जन्म दिव्यमानुषसंश्रितम् । [25]
तीर्थानां चैव पुण्यानां देशानां चैव कीर्तनम् ।
नदीनां पर्वतानां च वनानां सागरस्य च ।
पुराणां चैव दिव्यानां कल्पानां युद्धकौशलम् ।
वाक्यजातिविशेषांश्च लोकयात्राक्रमश्च यः ।
यच्चापि सर्वगं वस्तु तत्प्रभो क्षन्तुमर्हसि । [30]

1

(L. 1) K4.6 Dn Dr D2.3.6–8 तदाख्यानवरिष्ठं स. D9–11 T G5–7 M2–4 कृष्णद्वैपा°. — (L. 2) K6 Dn3 Dr D2.5 G4 M3.4 शिष्यानित्यन्वचिंतयत्; Dn1.n2 शिष्यानेवं व्यचिं°; D3.4.6–12 G6 M1 °नित्यभ्यचिं°; T1 G5 स शिष्यानित्यचिं°. — (L. 3) K4 D6 G6 M2–4 तस्य चिंतयमानस्य; K5 D1.6–13 तस्य तच्चिंतयानस्य; K6 Dn Dr D2.5 तस्य तच्चिंतितं ज्ञात्वा. — (L. 4) K6 Dn Dr D2.5 तत्र (for स्मृत्वा). — (L. 5) K4–6 Dn Dr D2–13 T2 प्रीत्यर्थं तस्य चैवर्षेर्. G1–3 महर्षेश्चापि लोकानां प्रीत्यर्थं हित°. — (L. 7) MSS. सर्वैर् (for सर्व-), -मुनि- (for -देव-), and वृतः or वृतं (for युतम्) in different combinations. — (L. 9) K4–6 Dn Dr D2–13 [ऽ]भवत् (for नतः). — (L. 10) G4–6 कृतिना (for कृष्णस्तु). — (L. 11) K4–6 Dn Dr D2–13 शुचिस्मितः (for सुवि°). — (L. 14) K4–6 Dn Dr D2–13.14 M3 स्थापितं (for ख्यापितं). — (L. 15) K5.6 Dn D2–13 T G1.4.5.7 M3 °निषदां चैव. — (L. 16) K4–6 Dn Dr D2.4.5 निर्मितं (for निमिषं). — (L. 17) K4–6 Dn Dr D2.4–8 T1 भविष्यं च. — (L. 18) G1–5.7 M2.3 °निश्चयं (as in text); the rest °निश्चयः. — (L. 20) D6.14 G2 M3 पुराणानां; G1.6 M2.4 पुरुषाणां. — (L. 24) K4–6 Dn Dr D2–8 दानं (for ज्ञानं). — (L. 25) K4.6 Dn Dr D2.5 हेतुनैव समं; T1 G1.4–6 इत्यनेकाश्रयं. — (L. 30) K4.6 Dn Dr D2–5 तथैव प्रतिपादितं. — After line 30, K4 ins.:

सर्वं च मत्कृतं कर्म तत्प्रभो क्षन्तुमर्हसि ।

K4 cont.: K6 Dn Dr D2.5 ins. after line 30:

परं न लेखकः कश्चिदेतस्य भुवि विद्यते ।

— (L. 31) K4–6 Dn Dr D2 G1.7 विशिष्टात् (for वसिष्ठात्). K6 Dn Dr D2 मुनिसंचयात्. — (L. 32) K4–6 Dn Dr D2–13 M3 श्रेष्ठतरं त्वां वै; G2.3 श्रेष्ठमपि त्वा°. — (L. 33) K4–6 Dn Dr D2.4.5 वेद्मि. — Lines 35–36 = (var.) 187*. — Dn D2–13 (D3.4.6–13 om. lines 2 [with सौति°], 4–5, 8, 12, 14, 19–20) ins. after line 36: K4.6 Dr after line 39:

काव्यस्य लेखनार्थाय गणेशः स्मर्यतां मुने ।
सौतिरुवाच ।
एवमाभाष्य तं ब्रह्मा जगाम स्वं निवेशनम् ।
ततः सस्मार हेरम्बं व्यासः सत्यवतीसुतः ।
स्मृतमात्रो गणेशानो भक्तचिन्तितपूरकः ।
तत्राजगाम विघ्नेशो वेदव्यासो यतः स्थितः । [5]
पूजितश्चोपविष्टश्च व्यासेनोक्तस्तदानघ ।
लेखको भारतस्यास्य भव त्वं गणनायक ।
मयैव प्रोच्यमानस्य मनसा कल्पितस्य च ।
श्रुत्वैतत्प्राह विघ्नेशो यदि मे लेखनी क्षणम् ।
लिखतो नावतिष्ठेत तदा स्यां लेखको ह्यहम् । [10]
व्यासोऽप्युवाच तं देवमबुद्ध्वा मा लिख क्वचित् ।
ओमित्युक्त्वा गणेशोऽपि बभूव किल लेखकः ।
ग्रन्थग्रन्थिं तदा चक्रे मुनिर्गूढं कुतूहलात् ।
यस्मिन्प्रतिज्ञया प्राह मुनिर्द्वैपायनस्त्विदम् ।
अष्टौ श्लोकसहस्राणि अष्टौ श्लोकशतानि च । [15]

ब्रह्मा ।

तपोविशिष्टादपि वै वसिष्ठान्मुनिपुंगवात् ।
मन्ये श्रेष्ठतमं त्वाद्य रहस्यज्ञानवेदनात् ।
जन्मप्रभृति सत्यां ते वेद्मि गां ब्रह्मवादिनीम् ।
त्वया च काव्यमित्युक्तं तस्मात्काव्यं भविष्यति ।
अस्य काव्यस्य कवयो न समर्था विशेषणे । [35]
विशेषणे गृहस्थस्य शेषास्त्रय इवाश्रमाः ।
जडान्धबधिरोन्मत्तं तमोभूतं जगद्भवेत् ।
यदि ज्ञानहुताशेन त्वया नोज्ज्वलितं भवेत् ।
तमसान्धस्य लोकस्य वेष्टितस्य स्वकर्मभिः ।
ज्ञानाञ्जनशलाकाभिर्बुद्धिनेत्रोत्सवः कृतः । [40]
धर्मार्थकाममोक्षार्थैः समासव्यासकीर्तनैः ।
त्वया भारतसूर्येण नृणां विनिहतं तमः ।
पुराणपूर्णचन्द्रेण श्रुतिज्योत्स्नाप्रकाशिना ।
नृणां कुमुदसौम्यानां कृतं बुद्धिप्रबोधनम् ।
इतिहासप्रदीपेन मोहावरणघातिना । [45]
लोकगर्भगृहं कृत्स्नं यथावत्संप्रकाशितम् ।
संग्रहाध्यायबीजो वै पौलोमास्तीकमूलवान् ।
संभवस्कन्धविस्तारः सभारण्यविटङ्कवान् ।
अरणीपर्वरूपाढ्यो विराटोद्योगसारवान् ।
भीष्मपर्वमहाशाखो द्रोणपर्वपलाशवान् । [50]
कर्णपर्वचितैः पुष्पैः शल्यपर्वसुगन्धिभिः ।
स्त्रीपर्वैषीकविश्रामः शान्तिपर्वबृहत्फलः ।
अश्वमेधामृतरसस्त्वाश्रमस्थानसंश्रयः ।
मौसलश्रुतिसंक्षेपः शिष्टद्विजनिषेवितः ।
सर्वेषां कविमुख्यानामुपजीव्यो भविष्यति । [55]
पर्जन्य इव भूतानामक्षयो भारतद्रुमः ।

सूतः ।

एवमाभाष्य तं ब्रह्मा जगाम स्वं निवेशनम् ।
भगवान्स जगत्स्रष्टा ऋषिदेवगणैः सह ।
तस्य वृक्षस्य वक्ष्यामि शश्वत्पुष्पफलोदयम् ।
स्वादुमेध्यरसोपेतमच्छेद्यममरैरपि । [60]

☞ After the above passage, $D_{3.7-12}$ ins. 27*, while D_{14} $G_{1.2}$ *repeat* 23, an unmistakable indication that the passage, in these MSS. or in their exemplars at least, is an interpolation!

2

Between 1. 1. 53[ab] and passage No. 1 given above, K_6 marg. ins. the following lines, containing a curious derivation of 'Bhārata':

कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं प्रभुम् ।
को ह्यन्यः पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद्भवेत् ॥
भाति सर्वेषु वेदेषु रतिः सर्वेषु जन्तुषु ।
तरणं सर्वलोकानां तस्माद्भारतमुच्यते ॥

अहं वेद्मि शुको वेत्ति संजयो वेत्ति वा न वा ।
तच्छ्लोककूटमद्यापि ग्रथितं सुदृढं मुने ।
भेत्तुं न शक्यतेऽर्थस्य गूढत्वात्प्रश्रितस्य च ।
सर्वज्ञोऽपि गणेशो यत्क्षणमास्ते विचारयन् ।
तावच्चकार व्यासोऽपि श्लोकानन्यान्बहूनपि । [20]

[Line 2 = line 57 (*q. v.*) of passage No. 1. $D_{3.4.6-12}$ (which om. lines 3, 4–5, 8, 12, 14, 19–20) read in line 3 स्मरणादागतो हि सः (for व्यासः सत्य°); for line 7, ले° भारतस्य त्वमहं कर्ता भवामि च; for lines 9–10,

श्रुत्वावोचद्गणेशस्तु यदा मे नैव शाम्यति ।
लेखनी मुनिशार्दूल लेखकोऽहं तदा मुने ।;

in line 11, प्रोवाच वचनं व्यासोप्यबुध्वा; for line 12, इत्यभूल्लेखको देवः सर्वज्ञः कृतनिश्चयः; and, finally, for lines 17–18, इति संश्राव्य भिद्यंते नाद्यापि ग्रंथयो दृढाः.]

— K_3 Dn $D_{2.5}$ om. lines 37–38. K_4 repeats lines 37, 39, and Dr repeats line 39 after the Gaṇeśa interpolation. — (L. 39) K_6 Dn Dr $D_{2.5}$ अज्ञानतिमिरांधस्य लोकस्य तु विचेष्टतः. — (L. 40) K_6 Dn Dr $D_{2.5}$ नेत्रोन्मीलनकारकं. — (L. 42) K_{4-6} Dn D_{2-5} G_3 तथा (for त्वया). — (L. 43) K_{4-6} Dn Dr $D_{2.5.7.10}$ °ज्योत्स्नाः प्रकाशिताः. — (L. 44) K_6 Dn Dr $D_{2.5}$ नृबुद्धिकै(MSS. mostly °कौ)रवाणां च कृतमेतत्प्रकाशनं. — (L. 48) K_{4-6} Dn Dr $D_{2.3.5-8}$ G_{1-6} सभारण्य° (as in text); the rest सभापर्व°. — (L. 49) S (mostly) आरण्यपर्व°; a few MSS. अरणीपूर्व°. — (L. 51) K_{4-6} Dn Dr $D_{2.3.5-8}$ °सितैः (for °चितैः). — After line 51, D_{9-12} ins.:

गदापर्वापकफलैरैषीकेपत्फलोदयैः ।
सौप्तिकैः पर्वसहितैः फलसंस्कारकारणैः ।

— (L. 52) G_6 स्त्रीपर्वैकांत°. K_{4-6} Dn Dr D_{2-12} G_{4-6} °महा° (for °बृहत्°). — After line 52, K_4 ins.:

अनुशासनिकं पर्व रसमित्यभिधीयते ।

— $K_{3.6}$ $D_{2.3.5.7}$ om. lines 53–56; $D_{6.8}$ $M_{2.3}$ om. 55–56; M_4 om. 53–54. — (L. 53) Some MSS. स्वाश्रम° (for त्वाश्रम°). — (L. 56) K_4 Dr D_{14} पक्षिणां; $D_{4.10.11}$ $G_{3.5}$ आश्रयो (for अक्षयो). — $K_{4.6}$ Dn Dr $D_{2.5}$ read line 57 (which is om. in $D_{7.9}$) of the Brahmā passage after line 1 of Gaṇeśa's interlude. — (L. 58) Om. in K_6 Dn Dr $D_{2.3.7.9.14}$. Some N MSS. मुनिदेवगणैर्वृतः (*or* °र्युतः). — (L. 59) K_4 D_{14} T_1 G_{4-6} शाखापुष्प°; G_3 यावत्पुष्प°.

3

After the colophon of the first adhy., G1.2 ins.:

श्रीसूतः ।
कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं विभुम् ।
को ह्यन्यः पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद्भवेत् ।
मतिमन्थानमाविध्य येन वेदमहार्णवात् ।
जगद्धिताय जनितो महाभारतचन्द्रमाः ।
स्तुत्यं तस्यास्ति किं चान्यत्सर्वलोकहितैषिणः । [5]
वेदा व्यस्ताः कृतं तेन महाभारतमद्भुतम् ।
सर्वे तरन्तु दुर्गाणि सर्वो भद्राणि पश्यतु ।
इत्युक्त्वा सर्ववेदार्थान्भारते तेन दर्शिताः ।
श्रूयतां सिंहनादोऽयमृषभस्य महात्मनः ।
धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च परमर्षभ । [10]
यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचित् ।
एष प्रकृत्यैव यतो लोकः सक्तोऽर्थकामयोः ।
धर्ममोक्षपरं तस्मात्करिष्येऽहं समुच्चयम् ।
कामिनो वर्णयन्कामं लोभं लुब्धस्य वर्णयन् ।
नरः किं फलमाप्नोति कूपेऽन्धमिव पातयन् । [15]
मुनिनापि च कामार्थौ मत्वा लोकमनोहरौ ।
निन्द्यावपि स्थितावेतौ धर्ममोक्षविवक्षया ।
अन्यथा घोरसंसारबन्धहेतू जनस्य तौ ।
वर्णयेत कथं धीमान्महाकारुणिको मुनिः ।
लोकचिन्तावतारार्थं वर्णयित्वा च तेन तौ । [20]
इतिहासैर्विचित्रार्थैः पुनरत्रैव निन्दितौ ।
भारतं भानुमानिन्दुर्यदि न स्युरमी त्रयः ।
अज्ञानतिमिरान्धे का व्यवस्था जगतो भवेत् ।
एतद्विज्ञाय विद्वद्भिर्नित्यं श्रद्धासमन्वितैः ।
अध्येयो भारतीयोऽयमितिहाससमुच्चयः । [25]

G3 cont.:

श्लोका ये भारते वापि क्वचित्केचिद्व्यवस्थिताः ।
तुल्यार्थास्संहितां पुण्यां योजयिष्ये तु तामहम् ।
तच्छ्लोकांश्च समुद्धर्तुं कः कृत्स्नान्भारते क्षमः ।
योगतः सर्वरत्नानि समुद्धर्तुं महार्णवात् ।
न च प्रज्ञाभिमानेन यदयं कर्तुमुद्यतः ।
किं तु भारतभक्तिर्मां विवशं समचूचुदत् ।

Colophon.

4

After line 20 of 178* (v. l. 1. 2. 233), K3 ins.:

अध्यायास्त्वेकमेकानां सप्তाशीतिरुदाहृता ।
श्लोकानां च सहस्राणि दश त्रीणि शतानि च ।
पौलोमादीनि सर्वाणि दशाष्टौ च महानृषिः ।
उक्तवान्सपुराणानि रहस्यं चावसानिकम् ।
एवमष्टादशैतानि पर्वाण्युक्तानि धीमता । [5]
अध्यायानां सहस्रे द्वे पर्वणां शतमेव च ।
श्लोकानां च सहस्राणि नवतिर्दश एव च ।
एषा वै पर्वणां संख्या श्लोका ग्रन्थे यथाक्रमम् ।
यदुक्तमृषिणा तेन व्यासेनोत्तमतेजसा ।
जनमेजयस्याश्वमेधं द्रष्टुकामस्य धीमतः । [10]
संप्रवृत्तोऽश्वमेधश्च यत्र शक्रेण धर्षितः ।
विरोधश्चाभवद्राज्ञो ब्राह्मणैस्तस्य ऋत्विजैः ।
विश्वावसुपुरानीतो राजा राज्यमचीकरत् ।
एषा वै पर्वणां संख्या खिलान्याह ततः परम् ।

5

After 1. 2. 236, B1 ins.:

धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ ।
यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचित् ।
एवं विज्ञाय तत्त्वज्ञाः कथयन्ति मनीषिणः ।
भरतानां महज्जन्म महाभारतमित्युत ।
निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते । [5]
भारताध्ययनात्पुण्यादपि पादमधीयतः ।
श्रद्दधानस्य पूयन्ते सर्वपापान्यसंशयः ।
त्रिभिर्वर्षैर्महाभागः कृष्णद्वैपायनः शुभः ।
प्रबन्धं भारतस्येमं चकार भगवान्प्रभुः ।
कृष्णद्वैपायनः पुत्रं पूर्वमध्यापयच्छुकम् । [10]
सुमन्तुं जैमिनिं पैलं वैशंपायनमेव च ।
तैश्चाप्यनन्यबुद्धिभ्यो ब्राह्मणेभ्यः प्रकाशितम् ।
या क्रिया क्रियते काचिचश्च कश्चित्क्रियाविधिः ।
इदं प्रवर्तते सर्वं श्रोतॄणां प्रीतये क्षितौ ।

Then follows 237*ab, which is followed by:

अधीयीत यथान्यायं वेदज्ञो वेदभृद्द्विजः ।
वेदैश्चतुर्भिः समितमिदमाख्यानमुत्तमम् ।

3

For lines 1–2, cf. passage No. 2 above. — For lines 3–4, 22–23, cf. 66* (v. l. 1. 1. 191). — Lines 10–11 = (var.) 1. 56. 33.

5

Lines 1–2 = 1. 56. 33. — Lines 4–5 = (var.) 1. 56. 31. — Lines 6–7 = (var.) 1. 1. 191cd/. — Lines 8–9 = (var.) 1. 56. 32.

भविष्यत्युपजीव्यं च कवीनामिदमब्रवत् ।
न चास्य कवयः केचिद्भविष्यन्ति विशेषणे ।
विशेषणे गृहस्थस्य त्रय एवाश्रमा यथा ।
धन्यमारोग्यमायुष्यं पुण्यं सत्कर्मसाधकम् ।
बुभूषते महाख्यानमभिमन्तव्यमादितः ।
यदधीतं तदा सम्यग्द्विजश्रेष्ठैर्द्विजोत्तमात् ।
वैशंपायनविप्राद्यैस्तैश्चापि कथितं तदा ।

6

After 216* (cf. v. l. 1. 5. 6), Ñ2 V1 ins.:

भृगोर्बभूवुः षट् पुत्रास्तपसा भावितात्मनः ।
कविश्च च्यवनश्चैव शङ्कुलश्च महातपाः ।
सुरश्मिः ससरश्मिश्च वितथश्च महातपाः ।
वीतहव्यस्य तनयः स्मृतो गृत्समदः प्रभुः ।
गृत्सस्यापि सुतस्तस्य ब्रह्मन्सावेदसोऽभवत् । [5]
सावेदस्य तु पुत्रोऽभूदूर्वः श्रुतवतां वर ।
ऊर्वस्य तु विहव्योऽभूद्ब्रह्मसूनुर्महात्मनः ।
विहव्यस्य तु दायादो विहरः कीर्तिमान्स्मृतः ।
विहरस्यात्मवान्पुत्रो वत्सश्चाधिरथः स्मृतः ।
वत्सस्यापि विनिन्दस्तु सूनुरासीन्महातपाः । [10]
भृगोर्विनिन्दस्य सुतः सद्यो नाम बभूव ह ।
सद्यस्याप्यात्मजो ब्रह्मन्वित्तो नाम सुवीर्यवान् ।
वित्तस्य तु महातेजा बभूव च श्रुतश्रवाः ।
श्रुतश्रवसस्तु सूनुर्बभूव तपवान्प्रभो ।
तपसस्तु महातेजाः प्रकाशस्तनयोऽभवत् । [15]
ऊर्ध्वः प्रकाशस्य सुतो ब्रह्मर्षिर्ब्रह्मवित्तमः ।
ब्रह्मसृष्टो मतो येन येन पूर्वं महात्मना ।
ऊर्ध्वस्य चैव वागिन्द्रो वागिन्द्रो ब्रह्मवादिनः ।
ऋचीकस्तस्य तनयो ब्रह्मसूनुर्महातपाः ।
जमदग्निः सुतस्तस्य जज्ञे जनकसंनिभः । [20]
जमदग्नेस्तु वै पञ्च आसन्पुत्रा महात्मनः ।
रुमण्वांश्च सुषेणश्च वसुर्विश्वावसुस्तथा ।
रामस्तस्य जघन्योऽभून्महात्मा रेणुकासुतः ।
त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी येन निःक्षत्रिया कृता ।

7

After 1. 11. 3ab, G1 ins.:

मैवं सर्पेण बाधेथाः सखे भीराविशन्मम ।
शप्तश्च त्वं मया विप्र न नन्दामि कदाचन ।
तेनैव बहुशोक्तोऽहं सर्पके त्वात्मणे (sic) द्विज ।
अग्निहोत्रे समासीनं वेपयामि समोहितः ।

8

Between adhy. 12 and 13, there are in M2-4 the foll. insertions, reference to which was inadvertently om. in the footnotes to the text (p. 111). At the indicated place, M2 ins.:

किमर्थं राजशार्दूल राजा स जनमेजयः ।
सर्पसत्रेण सर्पाणां गतोऽन्तं तद्वदस्व मे ।

इति श्रीरामाय नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः । श्रीवेदव्यासाय नमः ।

अक्षरं यत्परिभ्रष्टं मात्राहीनं तु यद्भवेत् ।
क्षन्तुमर्हन्ति विद्वांसः कस्य न स्याद्व्यतिक्रमः ।
शिव शिव । कपर्दि समर्थ भूतेश भगनेत्रनिपातन ।
व्यतिक्रमं मे भगवन्क्षन्तुमर्हसि शंकर ।

नारायणाय नमः । श्रीवेदव्यासाय नमः । गणपतये नमः । अविघ्नमस्तु ।;

M3 ins.: हरिः स्वस्ति श्रीवेदव्यासाय नमः ।;
M4 ins.: हरिः श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु ।.

9

After 1. 16. 15, S (except M1) ins.:

वासुकेर्मथ्यमानस्य निःसृतेन विषेण च ।
अभवन्मिश्रितं तोयं तदा भार्गवनन्दन ।
मथनान्मन्दरेणाथ देवदानवबाहुभिः ।
विषं तीक्ष्णं समुद्भूतं हालाहलमिति श्रुतम् ।
देवाश्च दानवाश्चैव दग्धास्तेन विषेण ह । [5]
अपाक्रामंस्ततो भीता विषादमगमंस्तदा ।
ब्रह्माणमब्रुवन्देवाः समेत्य मुनिपुंगवैः ।
मथ्यमानेऽमृते जातं विषं कालानलप्रभम् ।
तेनैव तापिता लोकास्तस्य प्रतिकुरुष्व ह ।
एवमुक्तस्तदा ब्रह्मा दध्यौ लोकेश्वरं हरम् । [10]
त्र्यक्षं त्रिशूलिनं रुद्रं देवदेवमुमापतिम् ।
तदाथ चिन्तितो देवस्तज्ज्ञात्वा द्रुतमाययौ ।
तस्याथ देवस्तत्सर्वमाचचक्षे प्रजापतिः ।
तच्छ्रुत्वा देवदेवेशो लोकस्यास्य हितेप्सया ।
अपिबत्तद्विषं रुद्रः कालानलसमप्रभम् । [15]

6

Ñ2, which om. lines 8–10, has the following v. l.: — (L. 4–5) कवेश्च तनयः पूर्वं स्मृतः सर्पमदः प्रभुः । सर्पमदस्यापि सुतस्तस्य सावेदसोऽभवत् ।. — (L. 6) वर्चा (for ऊर्वः). — (L. 7) वर्चसस् (for ऊर्वस्य). — (L. 11) भृगोर्विहसस्य सुतः सद्यो etc. — (L. 12) सद्यस्य तनयो ब्रह्मन्सवितो नाम वीर्यवान्. — (L. 13) सवितस्य (for वित्तस्य तु). — (L. 17) ब्रह्मसृष्टं सहायेन येन etc.

कण्ठे स्थापितवान्देवो लोकानां हितकाम्यया ।
यस्मात्तु नीलता कण्ठे नीलकण्ठस्ततः स्मृतः ।
पीतमात्रे विषे तत्र रुद्रेणामिततेजसा ।
देवाः प्रीताः पुनर्जग्मुश्चक्रुर्वै कर्म तत्तथा ।

S (except G6 M1) end the adhy. here, beginning the new adhy. with:

सूतः ।
मथ्यमानेऽमृतस्यार्थे भूयो वै देवदानवैः ।,

which in T2 G (except G3) is followed by a *repetition* of 1. 16. 15, an unmistakable sign that the passage is an interpolation!

10

After 1. 16. 27, K4 ins.:

एतस्मिन्नन्तरे जातं वासुकेर्मुखनिःस्रवात् ।
कालकूटं विषं घोरं सर्वसत्त्वभयंकरम् ।
तस्मिन्समुत्थिते घोरे विषे कालानलप्रभे ।
संत्रस्तासुरदेवौघा दिशः सर्वाः प्रपेदिरे ।
येन विष्णुः कृतः कृष्णो विषेण महता तदा । [5]
यत्र हाहाकृतं सर्वं जगदासीच्चराचरम् ।
ततस्तु ब्रह्मणो वाक्याद्देवदेवो महेश्वरः ।
अपिबत्तद्विषं घोरं प्रत्यक्षं दैवतेषु वै ।
तस्मिन्विषे पीयमाने हरेणामिततेजसा ।
विस्मयं परमं जग्मुर्देवाश्च मुनिदानवाः । [10]
ततः कण्ठमनुप्राप्तं विषं दृष्ट्वा हरस्य च ।
ब्रह्मा प्रोवाच देवेशं कण्ठे धारय वै प्रभो ।
स्वयंभुवचनाच्छंभुर्दधार विषमुत्तमम् ।
कण्ठे हालाहलं घोरं नीलकण्ठस्ततः स्मृतः ।

11

After 1. 16. 36, K4 ins.:

भ्रममाणस्य तु गिरेर्मन्दरस्य तु विप्रुषः ।
तेष्वष्टाप्सरसो जज्ञे षष्टिः कोट्यो वराङ्गनाः ।
अजरामराश्चारुरूपाः पीनश्रोणिपयोधराः ।
यासां संदर्शनान्मर्त्यः उन्मत्तक इवाभवत् ।

12

After adhy. 19, Ñ1.2 (both om. lines 1-6) V1 B D (which all transp. 1. 19. 17) ins. an addl. adhy.:

सौतिरुवाच ।
ततस्ते पणितं कृत्वा भगिन्यौ द्विजसत्तम ।
जग्मतुः परमप्रीते परं पारं महोदधेः ।
कद्रूश्च विनता चैव दाक्षायण्यौ विहायसा ।
आलोकयन्त्यावक्षोभ्यं समुद्रं निधिमम्भसाम् ।
वायुनातीव महता क्षोभ्यमाणं महास्वनम् । [5]
तिमिंगिलसमाकीर्णं मकरैरावृतं तथा ।
संयुतं बहुसाहस्रैः सत्त्वैर्नानाविधैरपि ।
घोरैर्घोरमनाधृष्यं गम्भीरमतिभैरवम् ।
आकरं सर्वरत्नानामालयं वरुणस्य च ।
नागानामालयं चापि सुरम्यं सरितां पतिम् । [10]
पातालज्वलनावासमसुराणां तथालयम् ।
भयंकराणां सत्त्वानां पयसो निधिमव्ययम् ।
शुभं दिव्यममर्त्यानाममृतस्याकरं परम् ।
अप्रमेयमचिन्त्यं च सुपुण्यजलसंमितम् ।
महानदीभिर्बह्वीभिस्तत्र तत्र सहस्रशः । [15]
आपूर्यमाणमत्यर्थं नृत्यन्तमिव चोर्मिभिः ।

☞ In Dn D1-4 this passage is *immediately preceded* by passage No. 13 given below (*q. v.*); it is uniformly followed by 1. 19. 17 and colophon.

13

K (except K1) V1 (marg.) Da D5-7 G1.2.4.5 ins. after सूत उ° (resp. its v. l.) of 1. 20. 1: Dn D1-4, after सौतिरु° of passage No. 12 above:

नागाश्च संविदं कृत्वा कर्तव्यमिति तद्वचः ।
निःस्नेहा वै दहेन्माता असंप्राप्तमनोरथा ।
प्रसन्ना मोक्षयेदस्मांस्तस्माच्छापाच्च भामिनी ।
कृष्णं पुच्छं करिष्यामस्तुरगस्य न संशयः ।
तथा हि गत्वा ते तस्य पुच्छे वाला इव स्थिताः । [5]
एतस्मिन्नन्तरे ते तु सपत्न्यौ पणिते तदा ।

12

(L. 2) Dn D1 परया प्रीत्या (for परम°). — (L. 5) Ñ1.2 Dn D1 सहसा; some D MSS. सहितं (for महता). — D1 om. lines 6-16. — (L. 13) Ñ1.2 V1 Dn शुभ्रं (for शुभं).

13

(L. 1) G1.2.4.5 नागास्तु सहिताः कृत्वा. Da कर्तव्ये कृतनिश्चयाः; D5 कद्रोश्चैव च तद°. — (L. 2) K (except K1) D2 अस्नेहादै; D5 निश्चेष्टा वै; G1.2.4.5 विस्नेहा वि°. D5 भवेत् (for दहेत्). — (L. 3) Da प्रसादयामो यत्नेन (for prior half). Da D1.6 भाविनी. — (L. 4) G1.2.4.5 महात्मनः (for न सं°). — (L. 5) K (except K1) Da D2.5-7 G1.2.4.5 इति (for हि). K (except K1) D2 उक्त्वा; D3.4 कृत्वा; G1.2.4.5 तस्य (for गत्वा). K (except K1) D2 तु (for ते). G1.2.4.5 कृष्णा (for पुच्छे). Dn D1 स्मृताः (for स्थिताः). — (L. 6) G1.2.4.5 पत्न्यौ वै (for सपत्न्यौ).

☞ In Dn D1-4 this passage is followed by passage No. 12 above; in K (except K1) V1 Da D5-7, by 1. 20. 1; and lastly in G1.2.4.5 *irrelevantly* by 294*.

14

After adhy. 20, K4 (marg.) N V1 B D (except D5; D3 on a suppl. fol.) T1 G1.2.4.5 ins.:

सौतिरुवाच ।

स श्रुत्वाथात्मनो देहं सुपर्णः प्रेक्ष्य च स्वयम् ।
शरीरप्रतिसंहारमात्मनः संप्रचक्रमे ।

सुपर्ण उवाच ।

न मे सर्वाणि भूतानि बिभियुर्देहदर्शनात् ।
भीमरूपात्समुद्विग्नास्तस्मात्तेजस्तु संहरे ।

सौतिरुवाच ।

अरुणं चात्मनः पृष्ठमारोप्य स पितुर्गृहात् । [5]
ततः कामगमः पक्षी कामवीर्यो विहंगमः ।
मातुरन्तिकमागच्छत्परया मुदया युतः ।
तत्रारुणः स निक्षिप्तः दिशं पूर्वां महाद्युतिः ।
सूर्यतेजोविनिहताँल्लोकान्दग्धुं महारथः ।

रुरुरुवाच ।

किमर्थं भगवान्सूर्यो लोकान्दग्धुमनास्तदा । [10]
किमस्यापकृतं देवैर्येनेमं मन्युराविशत् ।

प्रमतिरुवाच ।

चन्द्रादित्यैर्यदा राहुराख्यातो ह्यमृतं पिबन् ।
वैरानुबन्धं कृतवांश्चन्द्रादित्ये तदानघ ।
वध्यमाने ग्रहेणाथ आदित्ये मन्युराविशत् ।
सुरार्थाय समुत्पन्नो रोषो राहोस्तु मां प्रति । [15]
बह्वनर्थकरं पापमेकोऽहं समवाप्नुयाम् ।
सहाय एकः कार्येषु न मे कृच्छ्रेषु जायते ।
पश्यन्ति ग्रस्यमानं मां सह देवैर्दिवौकसः ।
तस्माल्लोकविनाशाय ह्यवतिष्ठे न संशयः ।
एवं कृतमतिः सूर्यो ह्यस्तमभ्यगमद्गिरिम् । [20]
ततोऽर्धरात्रसमये सर्वलोकभयावहः ।
उत्पत्स्यते महान्दाहस्त्रैलोक्यस्य विनाशनः ।
ततो देवाः सर्षिगणा उपगम्य पितामहम् ।

देवा ऊचुः ।

भगवन्किमिदं चाद्य महद्दाहकृतं भयम् ।
न तावद्दृश्यते सूर्यः क्षयेयं न प्रभाति च । [25]
उदिते भगवन्भानौ कथमेतद्भविष्यति ।

पितामह उवाच ।

एष लोकविनाशाय रविरुद्यन्तुमुद्यतः ।
दृश्यन्नेव हि लोकान्स भस्मराशीकरिष्यति ।
तस्य प्रतिविधानं च विहितं पूर्वमेव हि ।
कश्यपस्य सुतो विद्वानरुणेत्यभिविश्रुतः । [30]
महाकायो महातेजाः स स्थास्यति पुरो रवेः ।
करिष्यति च सारथ्यं तेजश्चास्य हरिष्यति ।
लोकानां शान्तिरेवं स्यादृषीणां च दिवौकसाम् ।

प्रमतिरुवाच ।

ततः पितामहाज्ञातः सर्वं चक्रे तदारुणः ।
उदितश्चैव सविता अरुणेन तदावृतः । [35]
एतत्ते सर्वमाख्यातं यत्सूर्यं मन्युराविशत् ।
अरुणश्च यथैवास्य सारथ्यमकरोत्प्रभुः ।
भूय एवापरं प्रश्नं शृणु पूर्वमुदाहृतम् ।

Colophon.

G3 ins. lines 1–4 of the above passage before 1. 21. 1; G3.6 ins. line 6 after 1[35].

14

G1.2 om. lines 1–2; G5 om. 1–4. — (L. 1) Ñ3 स तु श्रुत्वात्मनो; B Da स तच्छ्रुत्वात्म°; T1 स्तवं श्रुत्वाप्य°; G4 वचः श्रुत्वात्म°. — (L. 4) T1 G1.2.4 समुद्विग्नानि रूपान्मे इति तेजः समाहरत्. — After line 4, G1.2 ins. a colophon, while G4 repeats 1. 20. 15, which latter is then followed by a colophon. — Da Dn D1.2 T1 G1.2.4.5 transp. lines 5 and 6. — (L. 5) Ñ3 अभिरोप्य; G1.2.4.5 उपारोप्य (for आरोप्य स). — (L. 6) G1.2.4.5 महा° (for काम°), and महाबलः (for विहं°). — (L. 7) G1.2.4.5 आगम्य (for आगच्छत्). Ñ3 Dn D1.2 T1 परं तीरं महोदधेः (for the posterior half). — (L. 8) G1.2.4.5 पुरोदेशे महाद्युतेः. — K4 om. lines 9–38. — (L. 9) This is the reading of B Da, which is unintellegible and appears to be corrupt, but the other readings seem to be all emendations. B3.4 सूर्यस्तेजोविनि°; Ñ1.2 V1 Dn D1-4.6.7 T1 सूर्यस्तेजोभिरत्युग्रैः; G1.2.4.5 सूर्यस्तु सहितांल्लोकान्. G1.2.4.5 तदा (for लोकान्). Ñ2 V1 B1 महाबलः; Ñ3 महातपाः; G1.2.4.5 समुद्यतः (for महारथः). B5 Dn D1-4.6.7 T1 लोकान्दग्धुमना यदा. — D4 (by corr.) G1.2.4.5 शौनकः (for रुरुः). — (L. 11) B4 Dn D1.2 °स्यापहृतं. — D4 सूत उ°; D6 T1 प्रमतिः; G1.2.4.5 सूतः (for प्रमतिर°). — (L. 12–13) G1.2.4.5 चंद्रार्काभ्यां (for चन्द्रादित्यैः and °दित्ये). — (L. 14) B4 ग्रस्यमाणे; G1.2.4.5 बाध्यमाने. — (L. 15) G1.2.4.5 सुरार्थं यत्समुत्पन्नो रोषो राहोस्तु सांप्रतं. — (L. 16) G1.2.4.5 अहोहं (for एकोऽहं). — (L. 17) Ñ1.2 V1 Dn D1.2 T1 G1.2.4.5 एव; D3.4.6.7 एवं (for एकः). Dn D1.2 T1 न च कृ° दृश्यते. — (L. 18) G1.2.4.5

15

After विनता of 1. 24. 6, M$_{1.3}$ (which om. उवाच) ins.:

मेखलाजिनदण्डेन ब्रह्मचारीति लक्षयेत् ।
शुक्लवस्त्रः शुचिर्दान्तो रुक्मकुण्डलमण्डितः ।
वैणवीं धारयन्यष्टिमुपवीतं कमण्डलुम् ।
एतैस्तु लक्षणैर्युक्तं गृहस्थमिति लक्षयेत् ।
नखरोमाचितं विप्रं चीराजिनजटाधरम् । [5]
वनवासरतं नित्यं वनवासीति लक्षयेत् ।
मुण्डी त्रिदण्डी काषायी कमण्डलुधरो यतिः ।
एतैस्तु लक्षणैः पुत्र विद्धि तान्ब्राह्मणानृजून् ।

16

K$_4$ ins. after 1. 25. 2:

कथं च त्वमिहायातो निषादानां महालयम् ।
अस्पृश्या याजिनां नित्यं सत्यं च वद मे द्विज ।;

after 3^{ab}:

ब्राह्मण उवाच ।

मध्यदेशात्समायातो धनार्थी मेदिनीं भ्रमन् ।
ततो निषादान्संप्राप्तो रतिं चाप्यत्र लब्धवान् ।
गां हिरण्यं धनं धान्यं घटांश्च कटकांस्तथा ।
निषादा मे प्रयच्छन्ति सततं प्रियकारिणः ।
निषादी शोभना चात्र भार्या जाता खगोत्तम ।
तया सह वसन्नित्यं रतिमभ्यामवाप्तवान् ।;

and after 3^{cd}:

ततोऽहं निर्गमिष्यामि न निर्गच्छेयमन्यथा ।

17

After 1. 30. 22, Ko.$_4$ ins. a *phalas'ruti:*

न चाग्निजं चोरनृपाश्रयं वा
क्षुरसर्पवेतालपिशाचजं वा ।
भयं भवेद्यत्र गृहे गरुत्मतो
तिष्ठेत्कथेयं लिखितापि पुस्तके ॥
यः संस्मरेन्नित्यमतन्द्रितो नरो
गरुत्मतो मूर्तिमथार्चयेद्गृहे ।
ॐ पक्षिराजेति जपंश्च सर्वदा
तस्याशु सर्पा वशगा भवन्ति ॥

18

After 1. 32. 1, Ko.$_4$ Da$_1$ ins.:

कश्च तेषां भवेन्मन्त्रः सर्पाणां सूतनन्दन ।
किं वा कार्यमकुर्वन्त शापजं भुजगोत्तमाः ।
वासुकिश्चापि नागेन्द्रो महाप्राज्ञः किमाचरत् ।

19

After 1. 33. 4, Ko.$_4$ Da$_1$ ins.:

आराध्य तु जगन्नाथं ब्रह्माणं पन्नगोत्तमाः ।
मातृशापविमोक्षार्थं न शेषो लब्धवान्वरम् ।

20

After पितामह उ° of 1. 35. 8, K$_{3.4}$ ins.:

मातृशापो नान्यथायं कर्तुं शक्यो मया सुराः ।
यस्मान्माता गुरुतरी सर्वेषामेव देहिनाम् ।

21

After 1. 37. 20, Ko.$_4$ ins.:

कामं क्रोधं तथा लोभं यस्तपस्वी न शक्नुयात् ।
विजेतुमकृतप्रज्ञः स याति नरकं ध्रुवम् ।
त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ।
यः प्रव्रज्यां गृहीत्वा तु न भवेद्विजितेन्द्रियः । [5]
वर्षकोटिसहस्राणि स याति नरकं ध्रुवम् ।

बध्यमानं (for ग्रस°). B$_4$ Dn D$_2$ T$_1$ सहंते वै; G$_{1.2.4.5}$ सह लोकैर्. — (L. 19) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ Dn D$_{1-4.6.7}$ T$_1$ °विनाशार्थे. G$_{1.2.4.5}$ व्यवतिष्ठे. — After line 20, B$_3$ (om. line 1).$_5$ Dn D$_{1-4}$ T$_1$ ins.:

तस्माल्लोकविनाशाय संतापयत भास्करः ।
ततो देवानुपागम्य प्रोचुरेवं महर्षयः ।

— (L. 21) Ñ$_1$ Dn D$_{1-4.6}$ T$_1$ अथार्धरात्र°; B$_3$ Da D$_7$ अपररात्र°; B$_5$ अपूर्वो रात्र°; G$_{1.2.4.5}$ अह्नः प्रारंभ°. — (L. 22) G$_{1.2.4.5}$ उत्पतस्यति महाबाहुः. — After 23, B$_1$ ins.:

ऊचुरुद्विग्नमनसः सर्वलोकपितामहम् ।;

while D$_{4.6}$ ins.:

ऊचुर्विस्मयमापन्नाः प्रणताः सर्वतो भृशम् ।

— Ñ$_{1.3}$ Da Dn D$_{1.2}$ T$_1$ G$_{1.2.4.5}$ om. देवा ऊ°. — (L. 24) Ñ$_{1.2}$ Dn D$_{1.2}$ T$_1$ अब्रुवन्किमिवेहाद्य. G$_{1.2.4.5}$ अब्रुवन् किमिदं देव अद्य भानुकृतं भयम्. — (L. 25) V$_1$ Dn D$_{1-3}$ T$_1$ क्षयोयं प्रतिभाति च. — (L. 28) V$_1$ B$_{1.3.5}$ पश्यन्. D$_{3.6.7}$ दृश्यंते च हि; G$_{1.4}$ दृश्यंते यदि. Ñ B Da D$_3$ G$_{1.4}$ °राशि. — (L. 30) Dn D$_{1.2}$ T$_1$ धीमान् (for विद्वान्). — (L. 33) Ñ$_3$ Dn D$_{1.2}$ T$_1$ स्वस्ति चैवं (for शान्तिरेवं). G$_{1.2.4.5}$ सूतः (for प्रमतिरु°). — (L. 34) Ñ$_3$ G$_{1.2.4.5}$ °महाद्युतः. — (L. 35) Ñ V$_1$ B (except B$_3$) Da Dn D$_{1-4.6.7}$ T$_1$ द्वारुणेन. Ñ$_{1.2}$ V$_1$ Dn D$_{1.2}$ T$_1$ समावृतः; G$_{1.2.4.5}$ सदा युतः. — (L. 37–38) G$_{1.2.4.5}$ तदा चास्य (for यथैवास्य), and ब्रह्मन् (for प्रश्नं). — Colophon om. in T$_1$ G$_{1.2.4.5}$.

22

After 1. 37. 27, Ko.4 ins.:

क्रोधात् शापमुत्सृजता तपोहानिरनुत्तमा ।
कृतात्मनस्त्वया तात विप्रेणेव प्रतिग्रहात् ।
अतोऽहं त्वां प्रब्रवीमि शापोऽस्य न भवेद्यथा ।
परिक्षितो महाभाग तथा कुरु यतव्रत ।

23

After 1. 38. 8, Ko.4 ins.:

तेऽत्र धन्याः शुभधियो ये धर्मे सततं रताः ।
नराः सुकृतकल्याणा आत्मनः प्रियकाङ्क्षिणः ।

After 11, K4 ins.:

ततो गौरमुखं शिष्यं शीलवन्तं गुणान्वितम् ।
आहूय याहि राजानं वृत्तान्तमिदमुच्यताम् ।
[With line 1, cf. 1. 38. 14^{cd}.]

24

After 1. 39. 17, Ko.4 ins.:

तद्धनं तस्य वो राजा न प्रहीष्यति किंचन ।
इमे नागा वहिष्यन्ति दत्तं हेम मया बहु ।

25

After 1. 39. 19^{cd}, D5 ins.:

दशको प्रस्तं मे देहि धनं पन्नगसत्तम ।
न राजानं गमिष्यामि किं तेन नृपसूनुना ।
इत्युक्तस्तक्षकस्तेन विंशत्कोटीर्धनं ददौ ।
स जगाम ततो विप्रो धनं लब्ध्वा यथासुखम् ।

26

After 1. 41. 21^{cd}, B4 ins.:

न तच्च कुतपोदानैः प्राप्यते फलमुत्तमम् ।
यच्च कुदारसंतानप्राप्तौ संप्राप्यतेऽमितम् ।
क्षालनस्नात जायंते सर्व एव हि मानवाः ।
पितृदेवर्षिमनुजा भर्तव्या आर्यवर्णजैः ।
अथान्यथा वर्तमाना वार्याः स्युस्त्रिदिवौकसाम् । [5]
त्वं तात सम्यग्जानीहि धर्मज्ञः सन्न वेत्सि किम् ।

27

After 1. 42. 3, Ko.4 Da1 ins.:

धर्मार्थकामैस्तु सुखप्रहीणा
भिक्षाटनाः कर्पटबद्धगात्राः ।
क्षुत्क्षामकण्ठा वसुधां भ्रमन्ति
दारान्परित्यज्य गता नरा ये ॥
न ते क्रतुशतैर्लोकाः प्राप्यन्ते दिवि मानद ।
तपोभिर्विविधैर्वापि याल्लोकान्पुत्रिणो गताः ।

28

After 1. 42. 20, B3 ins.:

रुरुरुवाच ।

किमर्थं सा तु नागेन्द्रो द्विजेन्द्राय कृतात्मने ।
अविज्ञाताय वै दत्ता स्वसा राजीवलोचना ।

प्रमतिरुवाच ।

Then follows a *repetition* (with slight variation) of 1. 13. 35–36.

29

D1 (marg. *sec. m.*) ins. after 1. 50. 1: D5 T2 G6, after 1. 50. 5:

दिलीपराज्ञो नहुषस्य राज्ञो
नलस्य राज्ञः शतबिन्दोश्च राज्ञः ।

Then follows the refrain तथा यज्ञोऽयं etc.

30

After 1. 50. 6, D2 ins.:

नहुषस्य यज्ञः सगरस्य यज्ञः
धुन्धोस्तथा रन्तिदेवस्य चैव ।

Then the refrain तथा यज्ञोऽयं etc.

31

After 1. 55. 3, K4 ins.:

शौनक उवाच ।

जनमेजयेन राज्ञा वै किमर्थं सूतनन्दन ।
सर्पसत्रान्तरे पृष्टो व्यासशिष्यो महातपाः ।
पूर्वजानां कथां मां वै तन्नो वद महामते ।
सर्वज्ञः सर्वदर्शी च न ते ह्यविदितं क्वचित् ।

सूत उवाच ।

सर्पसत्रे च संपूर्णे ऋत्विजश्चागतश्रमाः । [5]
धूमसंभ्रान्तनेत्रास्तु दशाष्टौ सुषुपुस्तदा ।
तेषु सुप्तेषु सर्वेषु राजा पारिक्षितस्तदा ।
यज्ञान्ते ऋषिभिर्नैव निद्रा कार्या कथंचन ।
इति स्मृत्युक्तवचनं स्मृत्वा तानृषिसत्तमान् ।
अभिमन्त्रितेनोदकेन ऋषिभिश्चाभिचारकैः । [10]
प्रोक्षयामास तेषां वै निद्रान्तं तु चिकीर्षवान् ।
एतस्मिन्नन्तरे तत्र मूर्च्छामापुः सुदीर्घिकाम् ।
अचेतनांश्च मुनयस्तान्दृष्ट्वा दुःखितोऽभवत् ।
तदा सभासदो विप्राः प्रोचुश्च जनमेजयम् ।
धिग्धिक्ते चेष्टितं राजन्ब्राह्मणान्हतवानसि । [15]
ब्रह्महत्याष्टादश वै कृतास्त्वया नराधिप ।
चर तीर्थान्यनेकानि पश्चाच्छुद्धिमवाप्स्यसि ।

एतस्मिन्नन्तरे तत्र वागुवाचाशरीरिणी ।
दुःखितं चिन्तयाक्रान्तं राजानं जीवयन्निव ।
ब्रह्महत्याविमोक्षार्थं कृत्वा चीरं निळीयुतम् । [20]
अष्टादशारत्निकं च तद्वासः परिधाय च ।
पाण्डवानां कथा यत्र अष्टादशकपर्वकम् ।
श्रृणु त्वं भारतं च ततः शुद्धिमवाप्स्यसि ।
इति तद्वचनं श्रुत्वा ऋषिभिश्चानुमोदितः ।
वासस्तदुक्तं वासित्वा व्यासं सत्यवतीसुतम् । [25]
प्रश्रयावनतो राजा पप्रच्छ पूर्वजां कथाम् ।
तामहं वर्णयिष्यामि श्रृणुध्वं भो मुनीश्वराः ।

Colophon.

32

For 1. 56. 29-32, D_5 S subst.:

यस्तु राजा श्रृणोतीदमखिलामश्नुते महीम् ।
प्रसूते गर्भिणी पुत्रं कन्या चाशु प्रदीयते ।
वणिजः सिद्धयात्राः स्युर्वीरा विजयमाप्नुयुः ।
आस्तिकाञ्श्रावयेन्नित्यं ब्राह्मणाननसूयकान् ।
वेदविद्याव्रतस्नातान्क्षत्रियाश्रयमास्थितान् । [5]
स्वधर्मनित्यान्वैश्यांश्च श्रावयेत्क्षत्रसंश्रितान् ।
एष धर्मः पुरा दृष्टः सर्ववर्णेषु भारत ।
ब्राह्मणाच्छ्रवणं राजन्विशेषेण विधीयते ।
भूयो भूयः पठेन्नित्यं गच्छेत्स परमां गतिम् ।
श्लोकं वाप्यनुगृह्णीत तथार्धं श्लोकमेव वा । [10]
अपि पादं पठेन्नित्यं न च निर्भारतो भवेत् ।
इह नैकाश्रयं जन्म राजर्षीणां महात्मनाम् ।
इह मन्त्रपदं युक्तं धर्मं चानेकदर्शनम् ।
इह युद्धानि चित्राणि राज्ञां वृद्धिरिहैव च ।
ऋषीणां च कथास्तात इह गन्धर्वरक्षसाम् । [15]
इह तत्तत्समासाद्य विहितो वाक्यविस्तरः ।
तीर्थानां नाम पुण्यानां दर्शनं चैव कीर्तितम् ।
वनानां पर्वतानां च नदीनां सागरस्य च ।
देशानां चैव दिव्यानां पुराणां चैव कीर्तनम् ।
उपचारस्तथैवाग्र्यो वीर्यमप्रतिमानुपम् । [20]
इह सत्कारयोगश्च भारते परमर्षिणा ।
रथाश्ववारणेन्द्राणां कल्पना युद्धकौशलम् ।
वाक्यजातिरनेका च सर्वमस्मिन्समर्पितम् ।
यथा समुद्रोऽतिमहान्यथा च हिमवान्गिरिः ।
ख्यातौ रत्नाकरौ तद्वन्महाभारतमुच्यते । [25]
नाप्रीतिरुपपद्येत यथा प्राप्य त्रिविष्टपम् ।
पुण्यं तथेदमाख्यानं श्रुत्वा प्रीतिर्भवत्युत ।
स्त्रियश्च शूद्राः श्रृणुयुः पुरस्कृत्य द्विजोत्तमान् ।
प्राप्नुवन्ति यथोक्तानि फलान्यविकलानि च ।
कुलस्य वृद्धये राजन्नायुषे विजयाय च । [30]
श्रृणु कीर्तयतः कृत्स्नमितिहासं पुरातनम् ।
यश्चेदं श्रावयेच्छ्राद्धे ब्राह्मणान्पादमन्ततः ।
अक्षय्यमन्नपानं तत्पितॄंस्तस्योपतिष्ठति ।
य इदं श्रावयेद्विद्वान्यश्चेदं श्रृणुयान्नरः ।
स ब्रह्मणः स्थानमेत्य प्राप्नुयाद्देवतुल्यताम् । [35]
प्रातर्यदेनः कुरुते इन्द्रियैर्ब्राह्मणश्चरन् ।
महाभारतमाख्याय पश्चात्संध्यां प्रमुच्यते ।
रात्र्यां यदेनः कुरुते इन्द्रियैर्ब्राह्मणश्चरन् ।
महाभारतमाख्याय पूर्वां संध्यां प्रमुच्यते ।
भारतानां महज्जन्म महाभारतमुच्यते । [40]
निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
त्रिभिर्वर्षैर्महाभागः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ।
नित्योत्थितः सदा योगी महाभारतमादितः ।

33

After 1. 56. 31, N ($Ś_1$ missing; for K_{0-4} see footnotes) ins.:

भरतानां यतश्चायमितिहासो महाद्भुतः ।
महतो ह्येनसो मर्त्यान्मोचयेदनुकीर्तितः ।
त्रिभिर्वर्षैर्लब्धकामः कृष्णद्वैपायनो मुनिः ।
नित्योत्थितः शुचिः शक्तो महाभारतमादितः ।
तपो नियममास्थाय कृतमेतन्महर्षिणा । [5]
तस्मान्नियमसंयुक्तैः श्रोतव्यं ब्राह्मणैरिदम् ।
कृष्णप्रोक्तामिमां पुण्यां भारतीमुत्तमां कथाम् ।
श्रावयिष्यन्ति ये विप्रा ये च श्रोष्यन्ति मानवाः ।
सर्वथा वर्तमाना वै न ते शोच्याः कृताकृतैः ।

32

$G_{4.5}$ read line 3 after line 6; M, after 11. — (L. 6) D_5 T $G_{2.4.5}$ शूद्रांश्च द्विजसंश्रितान्. — (L. 9) D_5 T_2 G_{4-6} भूयो वा यः. Some MSS. transp. गच्छेत् and स. Lines 12, 17–18, 22–23 occur (with v. l.) in passage No. 1 of this App. — (L. 13) D_5 T_1 इदं मंत्रं पठन् ज्ञात्वा; T_2 $G_{2.4.5}$ इमं मंत्रमपि ज्ञात्वा; M इदं मंत्रं वरं ज्ञेयं (M_5 इमं मंत्रं परं ज्ञात्वा). — (L. 17) G_{4-6} देशानां (for दर्शनं). D_5 T_1 $G_{3.6}$ कीर्तनं. — (L. 19) $G_{1.3.6}$ पुण्यानां (for दिव्यानां). — (L. 20) D_5 G_{1-3} °र्यमप्यतिमा°. — (L. 22) T_2 G_{4-6} रथाश्वेभनरेंद्राणां; G_2 रथाश्वानां नरेंद्राणां. T_1 G_1 कल्पानां युद्ध°. — With lines 24–25, 31–32, 40–41, 42–43 cf. 1. 56. 27, 29, 31–32. — T_1 G_3 M om. lines 28–29. — Lines 36–39 = (var.) 190*.

नरेण धर्मकामेन सर्वः श्रोतव्य इत्यपि । [10]
निखिलेनेतिहासोऽयं ततः सिद्धिमवाप्नुयात् ।
न तां स्वर्गगतिं प्राप्य तुष्टिं प्राप्नोति मानवः ।
यां श्रुत्वैव महापुण्यमितिहासमुपाश्नुते ।
शृण्वञ्श्राद्धः पुण्यशीलः श्रावयंश्चेदमद्भुतम् ।
नरः फलमवाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः । [15]
यथा समुद्रो भगवान्यथा मेरुर्महागिरिः ।
उभौ ख्यातौ रत्ननिधी तथा भारतमुच्यते ।
इदं हि वेदैः समितं पवित्रमपि चोत्तमम् ।
श्रव्यं श्रुतिसुखं चैव पावनं शीलवर्धनम् ।
पारिक्षित कथां दिव्यां पुण्याय विजयाय च । [20]
कथ्यमानां मया कृत्स्नां शृणु हर्षकरीमिमाम् ।

34

After 1. 56. 33, K_4 ins.:

दातुं भोक्तुं तथा श्रोतुं प्रहर्तुमरिभिः सह ।
स किं जानाति पुरुषो भारतं येन न श्रुतम् ।
य इदं भारतं राजन्वाचकाय प्रयच्छति ।
तेन सर्वा मही दत्ता भवेत्सागरमेखला ।
पर्वाण्यष्टादशेमानि व्यासेन कथितानि वै । [5]
यद्येकमपि यो दद्यात्तेन सर्वं कृतं भवेत् ।

35

After 1. 57. 57, $D_{3.4}$ (suppl. fol., *see. m.*) T G ins.:

संभवं चिन्तयित्वा तां ज्ञात्वा प्रोवाच शक्तिजः ।
क्व कर्णधारो नौर्येन नीयते ब्रूहि भामिनि ।

मत्स्यगन्धा ।

अनपत्यस्य दाशस्य सुता तत्प्रियकाम्यया ।
सहस्रजनसंपूर्णा नौर्मया वाह्यते द्विज ।

पराशरः ।

शोभनं वासवि शुभे किं चिरायसि वाह्यताम् । [5]
कलशं भविता भद्रे सहस्रार्धेन संमितम् ।
अहं शेषो भविष्यामि नीयतामचिरेण नौः ।

वैशंपायनः ।

मत्स्यगन्धा तथेत्युक्त्वा नावं वाहयती जले ।
वीक्षमाणं मुनिं दृष्ट्वा प्रोवाचेदं वचस्तदा ।

मत्स्यगन्धा ।

मत्स्यगन्धेति मामाहुर्दाशराजसुतां जनाः । [10]
जन्म शोकाभितप्तायाः कथं ज्ञास्यसि कथ्यताम् ।

पराशरः ।

दिव्यज्ञानेन दृष्टं हि दृष्टमात्रेण ते वपुः ।
प्रणयग्रहणार्थाय वक्ष्ये वासवि तच्छृणु ।
बर्हिषद इति ख्याताः पितरः सोमपास्तु ते ।
तेषां त्वं मानसी कन्या अच्छोदा नाम विश्रुता । [15]
अच्छोदं नाम तद्दिव्यं सरो यस्मात्समुत्थितम् ।
त्वया न दृष्टपूर्वास्तु पितरस्ते कदाचन ।
संभूता मनसा तेषां पितॄन्स्वान्नाभिजानती ।
सा त्वन्यं पितरं वव्रे स्वानतिक्रम्य तान्पितॄन् ।
नाम्ना वसुरिति ख्यातं मनुपुत्रं महीश्वरम् । [20]
अद्रिकाप्सरसा युक्तं विमाने दिवि विष्ठितम् ।
सा तेन व्यभिचारेण मनसा कामचारिणी ।
पितरं प्रार्थयित्वान्यं योगाद्भ्रष्टा पपात सा ।
अपश्यत्पतमाना सा विमानत्रयमन्तिकात् ।
त्रसरेणुप्रमाणांस्तांस्तत्रापश्यत्स्वकान्पितॄन् । [25]
सुसूक्ष्मानपरिव्यक्तानङ्गैरङ्गेष्विवाहितान् ।
त्रातेति तानुवाचार्ता पतन्ती सा ह्यधोमुखी ।
तैरुक्ता सा तु मा भैषीस्तेन सा संस्थिता दिवि ।
ततः प्रसादयामास स्वान्पितॄन्दीनया गिरा ।
तामूचुः पितरः कन्यां भ्रष्टैश्वर्यां व्यतिक्रमात् । [30]

33

K_{0-4} have a variant version, differing from the above mainly as regards sequence, which in these MSS. is as follows: 1. 56. 31; lines 3–11 of the passage under reference; then 1. 56. 27, 25^{cd}, 26^{ab} (both latter repetitions with v. l.); then 491*, and 1. 56. 28–30, 31 (repetition); and finally lines 1–2, 12–15, 18–21 of the passage under reference. The variant readings, being unimportant, may be ignored. — Ñ$_1$ om. lines 3–11; Ñ$_2$ V_1 B Dn $D_{3.5}$ om. 3–4 (cf. 1. 56. 32). — With lines 16–18, cf. 1. 56. 27, 15^{ab}. — Dn ins. after line 19: $D_{1.2.4}$, after 1. 56. 33: K_4, after line 2 of passage No. 34 below:

य इदं भारतं राजन्वाचकाय प्रयच्छति ।
तेन सर्वा मही दत्ता भवेत्सागरमेखला ।

35

N. B. The passage occurs in T_1 also, which was ignored, through oversight, in the footnotes. — After line 16, $G_{1.3.4.5}$ repeat (with v. l.) 1. 57. 21. — (L. 42) D_4 $G_{1.2.4.5}$ महाराज्याभिषिक्तस्य (for the prior half). — (L. 43) D_4 $G_{4.5}$ चित्रवीर्यं यवीयसं. — (L. 53) T_2 G_{1-6} विस्मयाद्दृष्ट°.

अष्टैश्वर्यां स्वदोषेण पतसि त्वं शुचिस्मिते ।
यैरारभन्ते कर्माणि शरीरैरिह देवताः ।
तैरेव तत्कर्मफलं प्राप्नुवन्ति स्म देवताः ।
मनुष्यास्त्वन्यदेहेन शुभाशुभमिति स्थितिः ।
सद्यः फलन्ति कर्माणि देवत्वे प्रेत्य मानुषे । [35]
तस्मात्त्वं पतसे पुत्रि प्रेत्य त्वं प्राप्स्यसे फलम् ।
पितृहीना तु कन्या त्वं वसोर्हि त्वं समागता ।
मत्स्ययोनौ समुत्पन्ना सुता राज्ञो भविष्यसि ।
अद्रिका मत्स्यरूपाभूद्ब्रह्मायमुनसंगमे ।
पराशरस्य दायादं त्वं पुत्रं जनयिष्यसि । [40]
यो वेदमेकं ब्रह्मर्षिश्चतुर्धा विभजिष्यति ।
महाभिषक्सुतस्यैव शंतनोः कीर्तिवर्धनम् ।
ज्येष्ठं चित्राङ्गदं वीरं चित्रवीरं च विश्रुतम् ।
एतानुत्पाद्य पुत्रांस्त्वं पुनरेवागमिष्यसि ।
व्यतिक्रमात्पितॄणां च प्राप्स्यसे जन्म कुत्सितम् । [45]
अस्यैव राज्ञस्त्वं कन्या ह्यद्रिकायां भविष्यसि ।
अष्टाविंशे भवित्री त्वं द्वापरे मत्स्ययोनिजा ।
एवमुक्ता पुरा तैस्त्वं जाता सत्यवती शुभा ।
अद्रिकेत्यभिविख्याता ब्रह्मशापाद्वराप्सराः ।
मीनभावमनुप्राप्ता त्वां जनित्वा गता दिवम् । [50]
तस्यां जातासि सा कन्या राज्ञो वीर्येण चैव हि ।
तस्माद्वासवि भद्रं ते याचे वंशकरं सुतम् ।

वैशंपायनः ।

विस्मयाविष्टसर्वाङ्गी जातिस्मरणतां गता ।

36

After 1. 57. 68^ab, D_5 T_2 G (except G_6) ins. :

ततो रम्ये वनोद्देशे दिव्यास्तरणसंवृतम् ।
वीरासनमुपास्थाय योगी ध्यानपरोऽभवत् ।
श्वेतपट्टगृहे रम्ये पर्यङ्के सोत्तरच्छदे ।
तूष्णींभूतां तदा कन्यां ज्वलन्तीं योगतेजसा ।
दृष्ट्वा तां तु समाधाय विचार्य च पुनः पुनः । [5]
स चिन्तयामास मुनिः किं कृतं सुकृतं भवेत् ।
शिष्टानां तु समाचारः शिष्टाचार इति स्मृतः ।
श्रुतिस्मृतिविदो विप्रा धर्मज्ञा ज्ञानिनः स्मृताः ।
धर्मज्ञैर्विहितो धर्मः श्रौतः स्मार्तो द्विधा द्विजैः ।
दानाग्निहोत्रमिज्या च श्रौतस्यैतद्धि लक्षणम् । [10]
स्मार्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युतः ।
धर्मे तु धारणे धातुर्महत्त्वे चापि पठ्यते ।
तत्रेष्टफलभाग्धर्म आचार्यैरुपदिश्यते ।
अनिष्टफलभाक्चेति तैरधर्मो भविष्यति ।
तस्मादिष्टफलार्थाय धर्ममेव समाचरेत् । [15]
ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यश्च धार्मिकः ।
विवाहा ब्राह्मणानां तु गान्धर्वो नैव धार्मिकः ।
त्रिवर्णेतरजातीनां गान्धर्वासुरराक्षसाः ।
पैशाचो नैव कर्तव्यः पिशाचश्चाष्टमोऽधमः ।
सार्मर्पां व्यङ्गितां कन्यां मातुः स्वकुलजां तथा । [20]
वृद्धां प्रव्राजितां वन्ध्यां पतितां च रजस्वलाम् ।
अपस्मारकुले जातां पिङ्गलां कुष्ठिनीं व्रणीम् ।
न चाज्ञातां स्त्रियं गच्छेदिति धर्मानुशासनम् ।
पिता पितामहो भ्राता माता मातुल एव च ।
उपाध्यायर्त्विजश्चैव कन्यादाने प्रभूत्तमाः । [25]
एतैर्दत्तां निषेवेत नादत्तामाददीत च ।
इत्येव ऋषयः प्राहुर्विवाहे धर्मवित्तमाः ।
अस्या नास्ति पिता भ्राता माता मातुल एव च ।
गान्धर्वेण विवाहेन न स्पृशामि यदृच्छया ।
क्रियाहीनं तु गान्धर्वं न कर्तव्यमनापदि । [30]
यद्यस्यां जायते पुत्रो वेदव्यासो भवेदृषिः ।
क्रियाहीनः कथं विप्रो भवेदृषिरुदारधीः ।
एवं चिन्तयतो भावं महर्षेर्भावितात्मनः ।
ज्ञात्वा चैवाभ्यवर्तन्त पितरो बर्हिषस्तदा ।
तस्मिन्क्षणे ब्रह्मपुत्रो वसिष्ठोऽपि समेयिवान् । [35]
एवं स्वागतमित्युक्त्वा वसिष्ठः प्रत्यभाषत ।

पितृगणाः ।

अस्माकं मानसीं कन्याममेच्छापेन वासवीम् ।
यदि चेच्छसि पुत्रार्थं कन्यां गृह्णीष्व माचिरम् ।

वैशंपायनः ।

पितॄणां वचनं श्रुत्वा वसिष्ठः प्रत्युवाच ह ।
महर्षीणां वचः सत्यं पुराणेऽपि मया श्रुतम् । [40]
पराशरो ब्रह्मचारी प्रजार्थी मम वंशधृत् ।
एवं संभाषमाणे तु वसिष्ठे पितृभिः सह ।
ऋषयोऽभ्यागमंस्तत्र नैमिषारण्यवासिनः ।
विवाहं द्रष्टुमिच्छन्तः शक्तिपुत्रस्य धीमतः ।
अरुन्धती महाभागा अदृश्यन्त्या सहैव सा । [45]

36

(L. 2) T_2 $G_{1.3.4.5}$ ततो (for योगी). — (L. 6) G_3 चिंतयामास तेजस्वी विवाहश्च कुतो भवेत्. — (L. 8) G_3 °विदो विप्रो ज्ञानाद्धर्मश्च उच्यते. — (L. 20) $G_{2.4.5}$ वक्रितां (for व्यङ्गितां). — (L. 36) MSS. वसिष्ठं (for °ष्ठः). — (L. 61) G_1 स वृतोथो; G_3 स प्रयातो; $G_{4.5}$ संधृतोसौ (for सम्प्रतोदो). — (L. 63) $G_{1.2.4.5}$ स्वगुत्तमाम्. — (L. 73) G_3 वर्धिता; G_4 पालिता (for धीमता). — (L. 79) $G_{1.4.5}$ निष्कृतिनो. — MSS. wrongly ins. वैशंपायनः *after* line 84, instead of inserting it *before* the line (as in text).

विश्वकर्मकृतां दिव्यां पर्णशालां प्रविश्य सा ।
वैवाहिकांस्तु संभारान्संकल्प्य च यथाक्रमम् ।
अरुन्धती सत्यवतीं वधूं संगृह्य पाणिना ।
भद्रासने प्रतिष्ठाप्य इन्द्राणीं समकारयत् । [50]
आपूर्यमाणपक्षे तु वैशाख्यां सोमदैवते ।
शुभग्रहे त्रयोदश्यां मुहूर्ते मैत्र आगते ।
विवाहकाल इत्युक्त्वा वसिष्ठो मुनिभिः सह ।
यमुनाद्वीपमासाद्य शिष्यैश्च मुनिपत्निभिः ।
स्थण्डिलं चतुरस्रं च गोमयेनोपलिप्य च । [55]
अक्षतैः फलपुष्पैश्च स्वस्तिकैरार्द्रपल्लवैः ।
जलपूर्णघटैश्चैव सर्वतः परिशोभितम् ।
तस्य मध्ये प्रतिष्ठाप्य बृस्यां मुनिवरं तदा ।
सिद्धार्थयवकल्कैश्च स्नातं सर्वौषधैरपि ।
कृत्वार्जुनानि वस्त्राणि परिधाप्य महामुनिम् । [60]
वाचयित्वा तु पुण्याहमक्षतैस्तु समर्चितः ।
गन्धानुलिप्तः स्रग्वी च सप्रतोदो वधूगृहे ।
अपदातिस्ततो गत्वा वधूज्ञातिभिरर्चितः ।
स्नातामहतसंवीतां गन्धलिप्तां स्रगुज्ज्वलाम् ।
वधूं मङ्गलसंयुक्तामिषुहस्तां समीक्ष्य च । [65]
उवाच वचनं काले कालज्ञः सर्वधर्मवित् ।
प्रतिग्रहो दातृवशः श्रुतमेवं मया पुरा ।
यथा वक्ष्यन्ति पितरस्तत्करिष्यामहे वयम् ।
वैशंपायनः ।
तद्धर्मिष्ठं यशस्यं च वचनं सत्यवादिनः ।
श्रुत्वा तु पितरः सर्वे निःसङ्गा निष्परिग्रहाः । [70]
वसुं परमधर्मिष्ठमाहूयेदं वचोऽब्रुवन् ।
मत्स्ययोनौ समुत्पन्ना तव पुत्री विशेषतः ।
पराशराय मुनये दातुमर्हसि धर्मतः ।
वसुः ।
सत्यं मम सुता सा हि दाशराजेन धीमता ।
अहं प्रभुः प्रदाने तु प्रजापालः प्रजार्थिनाम् ।
पितरः ।
निराशिषो वयं सर्वे निःसङ्गा निष्परिग्रहाः । [75]
कन्यादानेन संबन्धो दक्षिणाबन्ध उच्यते ।
कर्मभूमिस्तु मानुष्यं भोगभूमिस्त्रिविष्टपम् ।
इह पुण्यकृतो यान्ति स्वर्गलोकं न संशयः ।
इह लोके दुष्कृतिनो नरकं यान्ति निर्घृणाः ।
दक्षिणाबन्ध इत्युक्ते उभे सुकृतदुष्कृते । [80]
दक्षिणाबन्धसंयुक्ता योगिनः प्रपतन्ति ते ।
तस्मान्नो मानसीं कन्यां योगाद्भ्रष्टां विशां पते ।
सुतात्वं तव संप्राप्तां सतीं भिक्षां ददस्व वै ।
वैशंपायनः ।
इत्युक्त्वा पितरः सर्वे क्षणादन्तर्हितास्तदा ।
याज्ञवल्क्यं समाहूय विवाहाचार्यमित्युत । [85]
वसुं चापि समाहूय वसिष्ठो मुनिभिः सह ।
विवाहं कारयामास श्रुतिदृष्टेन कर्मणा ।
वसुः ।
पराशर महाप्राज्ञ तव दास्याम्यहं सुताम् ।
प्रतीच्छ चैनां भद्रं ते पाणिं गृह्णीष्व पाणिना ।
वैशंपायनः ।
वसोस्तु वचनं श्रुत्वा याज्ञवल्क्यमते स्थितः । [90]
कृतकौतुकमङ्गल्यः पाणिना पाणिमस्पृशत् ।
प्रभूताज्येन हविषा हुत्वा मन्त्रैर्हुताशनम् ।
त्रिरग्निं तु परिक्रम्य समभ्यर्च्य हुताशनम् ।
महर्षीन्याज्ञवल्क्यादीन्दक्षिणाभिः प्रतर्प्य च ।
लब्धानुज्ञोऽभिवाद्याशु प्रदक्षिणमथाकरोत् । [95]
पराशरे कृतोद्वाहे देवाः सर्षिगणास्तदा ।
हृष्टा जग्मुः क्षणादेव वेदव्यासो भवत्विति ।

37

After 1. 57. 69, D5 T (T1 contains only line 1) G ins.:

जातमात्रः स ववृधे सप्तवर्षोऽभवत्तदा ।
स्नात्वाभिवाद्य पितरं तस्थौ व्यासः समाहितः ।
स्वस्तीति वचनं चोक्त्वा ददौ कलशमुत्तमम् ।
गृहीत्वा कलशं पार्श्वे तस्थौ व्यासः समाहितः ।
ततो दाशभयात्पत्नी स्नात्वा कन्या बभूव सा । [5]
अभिवाद्य मुनेः पादौ पुत्रं जग्राह पाणिना ।
स्पृष्टमात्रे तु निर्भर्त्स्य मातरं वाक्यमब्रवीत् ।
मम पित्रा तु संस्पर्शान्मातस्त्वमभवः शुचिः ।
अद्य दाशसुता कन्या न स्पृशेर्मामनिन्दिते ।
वैशंपायनः ।
व्यासस्य वचनं श्रुत्वा बाष्पपूर्णमुखी तदा । [10]
मनुष्यभावात्सा योषित्पतिता मुनिपादयोः ।
महाप्रसादो भगवान्पुत्रं प्रोवाच धर्मवित् ।
मा त्वमेवंविधं कार्षीर्नैतद्धर्म्यं मतं हि नः ।
न दूष्यौ मातापितरौ तथा पूर्वोपकारिणौ ।
धारणाद्दुःखसहनाच्चयोर्माता गरीयसी । [15]
बीजक्षेत्रसमायोगे सस्यं जायेत लौकिकम् ।
जायते च सुतस्तद्वत्पुरुषस्त्रीसमागमे ।
मृगीणां पक्षिणां चैव अप्सराणां तथैव च ।
शूद्रयोन्यां च जायन्ते मुनयो वेदपारगाः ।
ऋष्यशृङ्गो मृगीपुत्रः कण्वो बर्हिसुतस्तथा । [20]
अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च उर्वश्यां जनितावुभौ ।
सोमश्रवास्तु सर्प्यां तु अश्विनावश्विसंभवौ ।
स्कन्दः स्कन्नेन शुक्रेन जातः शरवणे पुरा ।
एवमेव च देवानामृषीणां चैव संभवः ।
लोकवादप्रवृत्तिर्हि न मीमांस्या बुधैः सदा । [25]

वेदव्यास इति प्रोक्तः पुराणे च स्वयंभुवा ।
धर्मनेता महर्षीणां मनुष्याणां त्वमेव च ।
तस्मात्पुत्र न दूष्येत वासवी योगचारिणी ।
मत्प्रीत्यर्थं महाप्राज्ञ सस्नेहं वक्तुमर्हसि ।
प्रजाहितार्थं संभूतो विष्णोर्भागो महानृषिः । [30]
तस्मात्स्वमातरं स्नेहात्प्रब्रवीहि तपोधन ।
वैशंपायनः ।
गुरोर्वचनमाज्ञाय व्यासः प्रीतोऽभवत्तदा ।
चिन्तयित्वा लोकवृत्तं मातुरङ्कमथाविशत् ।
पुत्रस्पर्शात्तु लोकेषु नान्यत्सुखमतीव हि ।
व्यासं कमलपत्राक्षं परिष्वज्याश्ववर्तयत् । [35]
स्तन्यासारैः क्लिद्यमाना पुत्रमाघ्राय मूर्धनि ।
वासवी ।
पुत्रलाभात्परं लोके नास्तीह प्रसवार्थिनाम् ।
दुर्लभं चेति मन्येऽहं मया प्राप्तं महत्तपः ।
महता तपसा तात महायोगबलेन च ।
मया त्वं हि महाप्राज्ञ लब्धोऽमृतमिवामरैः । [40]
तस्मात्त्वं मामृषेः पुत्र त्यक्तुं नार्हसि सांप्रतम् ।
वैशंपायनः ।
एवमुक्तस्ततः स्नेहाद्व्यासो मातरमब्रवीत् ।
त्वया स्पृष्टः परिष्वक्तो मूर्ध्नि चाघ्रायितो मुहुः ।
एतावन्मात्रया प्रीता भविष्येथा नृपात्मजे ।

38

After 1. 57. 70, D8 T2 G ins.:

ततः कन्यामनुज्ञाय पुनः कन्या भवत्विति ।
पराशरोऽपि भगवान्पुत्रेण सहितो ययौ ।
गत्वाश्रमपदं पुण्यमदृश्यन्त्याः पराशरः ।
जातकर्मादिसंस्कारं कारयामास धर्मतः ।
कृतोपनयनो व्यासो याज्ञवल्क्येन भारत । [5]
वेदानधिजगे साङ्गानोंकारेण त्रिमात्रया ।
गुरवे दक्षिणां दत्त्वा तपः कर्तुं प्रचक्रमे ।

39

After 1. 57. 75, D8 T2 G ins.:

ततः सत्यवती हृष्टा जगाम स्वं निवेशनम् ।
तस्यास्तु योजनाद्गन्धमाजिघ्रन्ति नरा भुवि ।
दाशराजस्तु तद्गन्धमाजिघ्रन्प्रीतिमावहत् ।
दाशराजः ।
त्वामाहुर्मत्स्यगन्धेति कथं बाले सुगन्धता ।
अपास्य मत्स्यगन्धत्वं केन दत्ता सुगन्धता । [5]
सत्यवती ।
शक्तेः पुत्रो महाप्राज्ञः पराशर इति श्रुतः ।
नावं वाहयमानाया मम दृष्ट्वा सुगर्हितम् ।
अपास्य मत्स्यगन्धत्वं योजनाद्गन्धतां ददौ ।
ऋषेः प्रसादं दृष्ट्वा तु जनाः प्रीतिमुपागमन् ।
एवं लब्धो मया गन्धो न रोषं कर्तुमर्हसि । [10]
वैशंपायनः ।
दाशराजस्तु तद्वाक्यं प्रशशंस ननन्द च ।
एतत्पवित्रं पुण्यं च व्याससंभवमुत्तमम् ।
इतिहासमिमं श्रुत्वा प्रजावन्तो भवन्ति च ।

Here follows a colophon in all the above mentioned MSS. except G4, 5.

40

After 1. 58. 8^{ab}, K0. 4 ins.:

प्रनष्टमुद्धृतं राजन्यथा प्रोक्तं स्वयंभुवा ।
सर्वेषामेव वर्णानां प्रनष्टानां महीपते ।
ब्राह्मणा एव कुर्वन्ति नित्यमेव युगे युगे ।

41

After 1. 61. 83, K3, 4 Ñ2, 3 V1 B D (except D5) ins.:

वैश्यापुत्रो युयुत्सुश्च धार्तराष्ट्रः शताधिकः ।
जनमेजय उवाच ।
ज्येष्ठानुज्येष्ठतां चैव नामधेयानि वा विभो ।
धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामानुपूर्व्येण कीर्तय ।
वैशंपायन उवाच ।
दुर्योधनो युयुत्सुश्च राजन्दुःशासनस्तथा ।
दुःसहो दुःशलश्चैव दुर्मुखश्च तथापरः । [5]
विविंशतिर्विकर्णश्च जलसंधः सुलोचनः ।
विन्दानुविन्दौ दुर्धर्षः सुबाहुर्दुष्प्रधर्षणः ।
दुर्मर्षणो दुर्मुखश्च दुष्कर्णः कर्ण एव च ।
चित्रोपचित्रौ चित्राक्षश्चारुचित्राङ्गदश्च ह ।
दुर्मदो दुष्प्रहर्षश्च विवित्सुर्विकटः समः । [10]
ऊर्णनाभः सुनाभश्च तथा नन्दोपनन्दकौ ।
सेनापतिः सुषेणश्च कुण्डोदरमहोदरौ ।
चित्रबाहुश्चित्रवर्मा सुवर्मा दुर्विमोचनः ।
अयोबाहुर्महाबाहुश्चित्रचापसुकुण्डलौ ।
भीमवेगो भीमबलो बलाकी बलवर्धनः । [15]
उग्रायुधो भीमशरः कनकायुर्दृढायुधः ।
दृढवर्मा दृढक्षत्रः सोमकीर्तिरनूदरः ।
जरासंधो दृढसंधः सत्यसंधः सहस्रवाक् ।
उग्रश्रवा उग्रसेनः सेनानीर्दुष्पराजयः ।
अपराजितः पण्डितको विशालाक्षो दुराधरः । [20]
दृढहस्तः सुहस्तश्च वातवेगसुवर्चसौ ।

आदित्यकेतुर्बह्वाशी नागदन्तोग्रयायिनौ ।
कवची निषङ्गी पाशी दण्डधारो धनुर्ग्रहः ।
उग्रो भीमरथो वीरो वीरबाहुरलोलुपः ।
अभयो रौद्रकर्मा च तथा दृढरथश्च यः । [25]
अनाधृष्यः कुण्डभेदी विरावी दीर्घलोचनः ।
दीर्घबाहुर्महाबाहुर्व्यूढोरुः कनकध्वजः ।
कुण्डाशी विरजाश्चैव दुःशला च शताधिका ।
वैश्यापुत्रो युयुत्सुश्च धार्तराष्ट्रः शताधिकः ।
एतदेकशतं राजन्कन्या चैका प्रकीर्तिता । [30]
नामधेयानुपूर्व्या च ज्येष्ठानुज्येष्ठतां विदुः ।
सर्वे त्वतिरथाः शूराः सर्वे युद्धविशारदाः ।
सर्वे वेदविदश्चैव राजशास्त्रे च पारगाः ।
सर्वे संसर्गविद्यासु विद्याभिजनशोभिनः ।
सर्वेषामनुरूपाश्च कृता दारा महीपते । [35]
दुःशलां चैव समये सिन्धुराजाय कौरवः ।
जयद्रथाय प्रददौ सौबलानुमते तदा ।

☞ This passage is an anticipation of adhy. 108 (*q. v.*).

42

After 1. 61. 86, K$_{3.4}$ N V$_1$ B D (except D$_3$) ins.:

यस्यावतरणे राजन्सुरान्सोमोऽब्रवीद्वचः ।
नाहं दद्यां प्रियं पुत्रं प्रेयांसमपि जीवितात् ।
समयः क्रियतामेष न शक्यमतिवर्तितुम् ।
सुरकार्यं हि नः कार्यमसुराणां क्षितौ वधः ।
तत्र यास्यत्ययं वर्चो न च स्थास्यति मे चिरम् । [5]
ऐन्द्रिर्नरस्तु भविता यस्य नारायणः सखा ।
सोऽर्जुनेत्यभिविख्यातः पाण्डोः पुत्रः प्रतापवान् ।
तस्यायं भविता पुत्रो बालो भुवि महारथः ।
तत्र षोडश वर्षाणि स्थास्यत्यमरसत्तमाः ।
अस्य षोडशवर्षस्य स संग्रामो भविष्यति । [10]
यत्रांशा वः करिष्यन्ति कर्म दानवसूदनम् ।
नरनारायणाभ्यां तु स संग्रामो विनाकृतः ।
चक्रव्यूहं समास्थाय योधयिष्यन्ति चासुराः ।
विमुखाञ्शात्रवान्सर्वान्कारयिष्यति मे सुतः ।
बालः प्रविश्य तं व्यूहमभेद्यं विचरिष्यति । [15]
महारथानां वीराणां कदनं च करिष्यति ।
सर्वेषां चैव शत्रूणां चतुर्थांशं नयिष्यति ।
दिनार्धेन महाबाहुः प्रेतराजपुरं प्रति ।
ततो महारथैर्वीरैः समेत्य बहुभी रणे ।
दिनक्षये महाबाहुर्मया भूयः समेष्यति । [20]
एकं वंशकरं वीरं पुत्रं वै जनयिष्यति ।
प्रनष्टं भारतं वंशं स भूयो धारयिष्यति ।
एतत्सोमवचः श्रुत्वा तथास्त्विति दिवौकसः ।
प्रत्यूचुः सहिताः सर्वे ताराधिपमपूजयन् ।
एवं ते कथितं राजंस्तव जन्म पितुः पितुः । [25]

43

After 1. 61. 88, K$_4$ N V$_1$ B D (except D$_3$) ins.:

प्रतिविन्ध्यः सुतसोमः श्रुतकीर्तिस्तथापरः ।
नाकुलिश्च शतानीकः श्रुतसेनश्च वीर्यवान् ।
शूरो नाम यदुश्रेष्ठो वसुदेवपिताभवत् ।

41

N$_3$ D$_{2.3}$ om. line 1; after line 1, B$_1$ reads (for the first time) line 30 (v. l. चैव शताधिका for चैका प्र°). K$_3$ om. lines 2–31. — (L. 2) V$_1$ तेषां; Dn D$_1$ एषां (for चैव). — (L. 9) K$_4$ B Da$_3$ D$_{1-3}$ चित्रोपचित्रश्. — (L. 11) Dn D$_{1.3.4}$ पद्मनाभः (for सुना°). — (L. 13) N$_3$ V$_1$ B$_4$m Dn D$_{1.4}$ दुर्विरोचनः. — (L. 15) Da बलमर्दनः; Dn D$_{1.4}$ भीमविक्रमः. — (L. 17) Ñ$_1$ B (except B$_6$) दृढधन्वा (for °वर्मा). Ñ$_2$ Dn D$_1$ अनूदयः; Ñ$_3$ V$_1$ अयोदरः. — (L. 19) Ñ$_{2.3}$ V$_1$ Dn D$_{1.4}$ क्षेमनू(Ñ$_{2.3}$ V$_1$ °धू)र्तिस्तथैव च (for the posterior half). — (L. 20) Ñ$_2$ दुरासदः; B$_4$ °युधः; Dn D$_1$ °धनः. — (L. 22) K$_4$ नागदत्तश्च याजिनौ; B$_6$ Da °प्रगामिनौ; Dn D$_{1.4}$ नागदत्तानुयायिनौ. — (L. 23) Dn D$_{1.4}$ दंडी (for पाशी). — (L. 27) Da Dn D$_{1.3.4}$ व्यूढोरः. N$_1$ Da कनकस्तथा; Dn D$_{1.4}$ कनकांगदः; D$_3$ कनकत्सरुः. — (L. 28) Ñ$_3$ V$_1$ B$_1$ Da Dn D$_{1.3.4}$ कुंडजश्चित्रकश्चैव. — L. 29 = L. 1. — (L. 34) K$_4$ समग्र°; V$_1$ संसक्त°; Dn D$_{1.4}$ संग्राम° (for संसर्ग°). K$_3$ V$_1$ दिव्याभिज्ञानज्ञो°; K$_4$ विद्याविज्ञान°; Ñ$_3$ °जनसंमताः. — (L. 36) K$_4$ Ñ$_2$ V$_1$ Dn D$_{1.4}$ °लां समये राजन्.

42

(L. 1) Dn D$_{1.3.4}$ इदं (for वचः). — (L. 2) K$_{3.4}$ Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B$_6$m Da Dn D$_{1.3.4}$ मम प्राणैर्गरीयसं. — (L. 5) B मे (as in text); the rest वै. — (L. 9) K$_3$ B Dn$_2$ D$_2$ ततः (for तत्र). K$_{3.4}$ N$_{1.2}$ V$_1$ B$_6$m वत्स्यते (for स्थास्यति). — (L. 11) K$_3$ तत्राद्भुतं; K$_4$ D$_2$ यत्राश्चर्यं; Ñ V$_1$ B$_5$ यत्र शक्ताः (for यत्रांशा वः). Ñ$_2$ V$_1$ B$_{4.5}$ Dn D$_{1.3.4}$ वीरनिषूदनं (for दानव°). — (L. 13) K$_4$ ये सुराः; B$_6$ वै सु°; Dn D$_1$ वः सु°. — (L. 14) K$_{3.4}$ Ñ$_{1.2}$ B$_3$ Da D$_{1.2}$ वा(*or* धा)रयि°. — (L. 19) K$_{3.4}$ Ñ$_2$ V$_1$ Dn D$_{1.3.4}$ बहुशो रणे. — (L. 21) K$_4$ Ñ$_{1.2}$ V$_1$ Dn D$_{1.3.4}$ transp. वीरं and पुत्रं.

तस्य कन्या पृथा नाम रूपेणासदृशी भुवि ।
पितुः स्वस्रीयपुत्राय सोऽनपत्याय वीर्यवान् । [5]
अग्रमग्रे प्रतिज्ञाय स्वस्यापत्यस्य वै तदा ।
अग्रजातेति तां कन्यां शूरोऽनुग्रहकाङ्क्षया ।
अददत्कुन्तिभोजाय स तां दुहितरं तदा ।
सा नियुक्ता पितुर्गेहे ब्राह्मणातिथिपूजने ।
उग्रं पर्यचरद्घोरं ब्राह्मणं संशितव्रतम् । [10]
निगूढनिश्चयं धर्मे यं तं दुर्वाससं विदुः ।
तमुग्रं शंसितात्मानं सर्वयत्नैरतोषयत् ।
तुष्टोऽभिचारसंयुक्तमाचचक्षे यथाविधि ।
उवाच चैनां भगवान्प्रीतोऽस्मि सुभगे तव ।
यं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि । [15]
तस्य तस्य प्रसादात्त्वं देवि पुत्राञ्जनिष्यसि ।
एवमुक्ता च सा बाला तदा कौतूहलान्विता ।
कन्या सती देवमर्कमाजुहाव यशस्विनी ।
प्रकाशकर्मा तपनस्तस्यां गर्भं दधौ तदा ।
अजीजनत्सुतं चास्यां सर्वशस्त्रभृतां वरम् । [20]
सकुण्डलं सकवचं देवगर्भं श्रियान्वितम् ।
दिवाकरसमं दीप्त्या चारुसर्वाङ्गभूषणम् ।
निगूहयन्ती जातं वै बन्धुपक्षभयात्तदा ।
उत्ससर्ज जले कुन्ती तं कुमारं यशस्विनम् ।
वमुत्सृष्टं जले गर्भं राधाभर्ता महायशाः । [25]
राधायाः कल्पयामास पुत्रं सोऽधिरथस्तदा ।
चक्रतुर्नामधेयं च तस्य बालस्य तावुभौ ।
दम्पती वसुषेणेति दिक्षु सर्वासु विश्रुतम् ।
स वर्धमानो बलवान्सर्वास्त्रेषूत्तमोऽभवत् ।
आ पृष्ठतापाच्च तदा जजाप जपतां वरः । [30]
यस्मिन्काले जपन्नास्ते धीमान्सत्यपराक्रमः ।
नादेयं ब्राह्मणेष्वासीत्तस्मिन्काले महात्मनः ।
तमिन्द्रो ब्राह्मणो भूत्वा पुत्रार्थे भूतभावनः ।
ययाचे कुण्डले वीरं कवचं च सहाङ्गजम् ।
उत्कृत्य कर्णो ह्यददत्कुण्डले कवचं च तत् । [35]
शक्तिं शक्रोऽददत्तस्मै विस्मितश्चेदमब्रवीत् ।
देवासुरमनुष्याणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
यस्मिन्क्षेप्स्यसि दुर्धर्ष स एको न भविष्यति ।
पुरा नाम तु तस्यासीद्वसुषेणेति विश्रुतम् ।
ततो वैकर्तनः कर्णः कर्मणा तेन सोऽभवत् । [40]

☞ This passage (from line 3 onwards) is an anticipation of adhy. 104 (*q. v.*).

44

After 1. 67. 14^{ab}, D$_3$ ins.:

त्वयैवं का समा नारी न गन्धर्वी तथाप्सराः ।
न मिश्रकेशी रम्भा वा न घृताची न मेनका ।
चार्वङ्गी वसुकेशी च यथा त्वं मत्तकाशिनि ।
कम्बुग्रीवा च सुश्रोणी मृगाक्षी सुस्तनीति च ।
निगूढगुल्फा रक्तौष्ठी सुरक्तनखपद्धतिः । [5]
ईषच्च गद्गदां वाचं रम्भोरु त्वं शुचिस्मिते ।
यौ तौ जातौ सुसंश्लिष्टौ मध्ये हारविलक्षितौ ।
अनर्हं धारयन्नित्यमलं वा चीरवल्कलम् ।
इदं शैलकुशाकीर्णं पल्लवैरुपसेवितम् ।
सिंहशार्दूलसंयुक्तं मृगपक्षिसमाकुलम् । [10]
वनं कण्टकितं घोरं निर्मनुष्यमभूतवत् ।
अर्हसे हर्म्यप्रासादान्सौवर्णान्मणिकुट्टिमान् ।
स्वास्तीर्णतल्पमुदितान्कार्तस्वरविभूषितान् ।
इदं नार्हसि कल्याणि कृपणत्वं वरानने ।
मुमूर्षुं मदनाश्लिष्टं त्राहि मां शुभचारिणम् । [15]
न स्मृतिं वाभिजानामि न दिशं गतचापलः ।
अर्धनालीकनाराचशक्तितोमरमुद्गराः ।
पतन्ति स्म शरीरं मे पादमूलशिरांसि च ।
पुनः प्ररोहते देवि वनं परशुना हतम् ।
कामाग्निना सुसंदीप्तं तपत्येव ममाङ्गकम् । [20]
हृदि प्रौढे सुतीक्ष्णाग्रे मन्ये भैषज्यमीदृशम् ।
प्रेम्णा संभाषणं स्पर्शं स्मृतिर्दृष्टिः कथामपि ।
विनान्यौषधकामिन्यः प्रजापतिरथाब्रवीत् ।
एवमेतन्महाभागे सुप्रिये स्मितभाषिणि ।

45

S ins. after 1. 67. 23:

शङ्कितेव च विप्रर्षिमुपचक्राम सा शनैः ।
ततोऽस्य भारं जग्राह आसनं चाप्यकल्पयत् ।

43

(L. 1) K$_4$ Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B$_{3.5}$ श्रुतकर्मा; D$_{1,2,4}$ श्रुतसोमः (for श्रुतसोमः). — (L. 16) K$_4$ Ñ$_3$ B D$_{2,5}$ प्रसादात्तस्य तस्यैव; D$_3$ प्रसादात्त्वं देवपुत्रान्. K$_4$ Ñ$_3$ B D$_{3,4,5}$ पुत्रं त्वं (D$_3$ पुत्रान्हि) जनयिष्यसि. — (L. 22) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ Dn D$_{1.4}$ °भूषितं (for °भूषणम्). — (L. 23) V$_1$ B$_{3m}$ Dn D$_{1.4}$ निगूहमाना. — (L. 30) V$_1$ Dn D$_{1.4}$ वेदांगानि च सर्वाणि; Da D$_3$ आ पृष्ठसंप्रतापाच्च. — (L. 34) Ñ$_3$ V$_1$ Da तदंगजं (for सहा°). — (L. 35) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ Dn D$_{1.4}$ कवचं कुंडले तथा (for the posterior half). — (L. 36) Ñ V$_1$ Da Dn D$_{1,2,4}$ ददौ (for ऽददत्). — (L. 39) Ñ$_2$ V$_1$ Dn D$_{1.4}$ °षेण इति क्षितौ.

45

With lines 2–3, 11–12, and 18–19, cf. 1. 67. 30–31.

प्राक्षालयञ्च सा पादौ काश्यपस्य महात्मनः ।
न चैनं लज्जयाशक्नोद्दक्षिभ्यामभिवीक्षितुम् ।
शकुन्तला च सव्रीडा तस्मिं नाभ्यभाषत । [5]
तस्मात्स्वधर्मात्स्खलिता भीता सा भरतर्षभ ।
अभवद्धोपदर्शित्वाद्ब्रह्मचारिण्ययन्त्रिता ।
स तदा व्रीडितां दृष्ट्वा ऋषिस्तां प्रत्यभाषत ।

कण्वः ।

सव्रीडैव च दीर्घायुः पुरेव भविता न च ।
वृत्तं कथय रम्भोरु मा त्रासं च प्रकल्पय । [10]

वैशंपायनः ।

ततः प्रक्षाल्य पादौ सा विश्रान्तं पुनरब्रवीत् ।
निधाय कामं तस्यर्षेः कन्दानि च फलानि च ।
ततः संवाह्य पादौ सा विश्रान्तं वेदिमध्यमा ।
शकुन्तला पौरवाणां दुःषन्तं जगुषी पतिम् ।
ततः कृच्छ्रादतिशुभा सव्रीडा श्रीमती तदा । [15]
सगद्गदमुवाचेदं काश्यपं सा शुचिस्मिता ।

शकुन्तला ।

राजा ताताजगामेह दुःषन्त इलिलात्मजः ।
मया पतिर्वृतो योऽसौ दैवयोगादिहागतः ।
तस्य तात प्रसीद त्वं भर्ता मे सुमहायशाः ।
अतः सर्वं तु यद्वृत्तं दिव्यज्ञानेन पश्यसि । [20]
अभयं क्षत्रियकुले प्रसादं कर्तुमर्हसि ।

☞ The above passage is ins. in *all* S MSS. after 1. 67. 23. The reservation in the footnotes to 1. 67. 23–24 that T2 G4–6 ins. it after 24 is unnecessary and should be *deleted*.

46

After 1. 68. 9, D4 (suppl. fol.; *sec. m.*) S ins.:

शकुन्तलां समाहूय कण्वो वचनमब्रवीत् ।

कण्वः ।

शृणु भद्रे मम सुते मम वाक्यं शुचिस्मिते ।
पतिव्रतानां नारीणां विशिष्टमिति चोच्यते ।
पतिशुश्रूषणं पूर्वं मनोवाक्कायचेष्टितैः ।
अनुज्ञाता मया पूर्वं पूजयैतद्व्रतं तव । [5]
एतेनैव च वृत्तेन पुण्याँल्लोकानवाप्य च ।
तस्मान्ते मानुषे लोके विशिष्टां लप्स्यसे श्रियम् ।
तस्माद्भद्रेऽद्य यातव्यं समीपं पौरवस्य ह ।
स्वयं नायाति मत्वा ते गतं कालं शुचिस्मिते ।
गत्वाराधय राजानं दुःषन्तं हितकाम्यया । [10]
दौःषन्तिं यौवराज्यस्थं दृष्ट्वा प्रीतिमवाप्स्यसि ।
देवतानां गुरूणां च क्षत्रियाणां च भामिनि ।
भर्तृणां च विशेषेण हितं संगमनं सताम् ।
तस्मात्पुत्रि कुमारेण गन्तव्यं मत्प्रियेप्सया ।
प्रतिवाक्यं न दद्यास्त्वं शापिता मम पादयोः । [15]

वैशंपायनः ।

एवमुक्त्वा सुतां तत्र पौत्रं कण्वोऽभ्यभाषत ।
परिष्वज्य च बाहुभ्यां मूर्ध्न्युपाघ्राय पौरवम् ।
सोमवंशोद्भवो राजा दुःषन्त इति विश्रुतः ।
तस्याग्रमहिषी चैषा तव माता शुचिव्रता ।
गन्तुकामा भर्तृपार्श्वं त्वया सह सुमध्यमा । [20]
गत्वाभिवाद्य राजानं यौवराज्यमवाप्स्यसि ।
स पिता तव राजेन्द्रस्तस्य त्वं वशगो भव ।
पितृपैतामहं राज्यमातिष्ठस्व स्वभावतः ।
तस्मिन्काले स्वराज्यस्थो मामनुस्मर पौरव ।

वैशंपायनः ।

अभिवाद्य मुनेः पादौ पौरवो वाक्यमब्रवीत् । [25]
त्वं पिता मम विप्रर्षे त्वं माता त्वं गतिश्च मे ।
न चान्यं पितरं मन्ये त्वामृते तु महातपः ।
तव शुश्रूषणं पुण्यमिह लोके परत्र च ।
शकुन्तला भर्तृकामा स्वयं यातु यथेष्टतः ।
अहं शुश्रूषणपरः पादमूले वसामि वः । [30]
क्रीडां व्यालमृगैः सार्धं करिष्ये न पुरा यथा ।
स्वच्छासनपरो नित्यं स्वाध्यायं च करोम्यहम् ।

वैशंपायनः ।

एवमुक्त्वा तु संक्षिप्य पादौ कण्वस्य तिष्ठति ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्ररुरोद शकुन्तला ।
स्नेहात्पितुश्च पुत्रस्य हर्षशोकसमन्विता । [35]
निशाम्य रुदतीमार्तां दौःषन्तिर्वाक्यमब्रवीत् ।
श्रुत्वा भगवतो वाक्यं किं रोदिषि शकुन्तले ।
गन्तव्यं काल्य उत्थाय भर्तृप्रीतिस्तवास्ति चेत् ।

शकुन्तला ।

एकस्तु कुरुते पापं फलं भुङ्क्ते महाजनः ।
मोक्तारस्तत्र मुच्यन्ते कर्ता दोषेण लिप्यते । [40]
मया निवारितो नित्यं न करोषि वचो मम ।
निःसृतान्कुञ्जरान्नित्यं बाहुभ्यां संप्रमथ्य वै ।
वनं च लोडयन्नित्यं सिंहव्याघ्रगणैर्युतम् ।
एवंविधानि चान्यानि कृत्वा वै पुरुनन्दन ।

46

(L. 18) T1 G1 M नाम (for इति). T1 G1 ते पिता (for विश्रुतः). — (L. 23) T1 G1.2 M अनुतिष्ठ (for आतिष्ठस्व). — (L. 30) Noteworthy is the expression पादमूले! Cf. line 35 of passage No. 68. — (L. 36) M तां तु (for आर्ता). — T2 M3 om. line 40 (which appears to be redundant!). — (L. 51) M तथ्यं (for पथ्यं).

हर्षितो भगवांस्तात तस्मादावां विवासितौ । [45]
अहं न गच्छे दुःषन्तं नास्मि पुत्रहितैषिणी ।
पादमूले वसिष्यामि महर्षेर्भावितात्मनः ।
वैशंपायनः ।
एवमुक्त्वा तु रुदती पपात मुनिपादयोः ।
एवं विलपतीं कण्वश्चानुनीय च हेतुभिः ।
पुनः प्रोवाच भगवानानृशंस्याद्धितं वचः । [50]
कण्वः ।
शकुन्तले श्रृणुष्वेदं हितं पथ्यं च भामिनि ।
पतिव्रताभावगुणान्हित्वा साध्यं न किंचन ।
पतिव्रतानां देवा वै तुष्टाः सर्ववरप्रदाः ।
प्रसादं च करिष्यन्ति आपदर्थे च भामिनि ।
पतिप्रसादात्पुण्यगतिं प्राप्नुवन्ति न चाशुभम् । [55]
तस्माद्गत्वा तु राजानमाराधय शुचिस्मिते ।
वैशंपायनः ।
शकुन्तलां तथोक्त्वा वै शाकुन्तलमथाब्रवीत् ।
दौहित्रो मम पौत्रस्त्वमिलिलस्य महात्मनः ।
श्रृणुष्व वचनं सत्यं प्रब्रवीमि तवानघ ।
मनसा भर्तृकामा वै वाग्भिरुक्त्वा पृथग्विधम् । [60]
गन्तुं नेच्छति कल्याणी तस्मात्तात वहस्व वै ।
शक्तस्त्वं प्रतिगन्तुं च मुनिभिः सह पौरव ।

47

After 1. 68. 11, D_4 (suppl. fol.; *sec. m.*) S (except G_3) ins.:

वैशंपायनः ।
धर्माभिपूजितं पुत्रं काश्यपेन निशाम्य तु ।
काश्यपात्प्राप्य चानुज्ञां मुमुदे च शकुन्तला ।
कण्वस्य वचनं श्रुत्वा प्रतिगच्छेति चासकृत् ।
तथेत्युक्त्वा तु कण्वं च मातरं पौरवोऽब्रवीत् ।
किं चिरायसि मातस्त्वं गमिष्यामो नृपालयम् । [5]
एवमुक्त्वा तु तां देवीं दुःषन्तस्य महात्मनः ।
अभिवाद्य मुनेः पादौ गन्तुमैच्छत्स पौरवः ।
शकुन्तला च पितरमभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
प्रदक्षिणीकृत्य तदा पितरं वाक्यमब्रवीत् ।
अज्ञानान्मे पिता चेति दुरुक्तं वापि चानृतम् । [10]
अकार्यं वाप्यनिष्टं वा क्षन्तुमर्हति तद्भवान् ।
एवमुक्तो नतशिरा मुनिर्नोवाच किंचन ।
मनुष्यभावात्कण्वोऽपि मुनिरश्रूण्यवर्तयत् ।
अब्भक्षान्वायुभक्षांश्च शीर्णपर्णाशनान्मुनीन् ।
फलमूलाशिनो दान्तान्कृशान्धमनिसंततान् । [15]
व्रतिनो जटिलान्मुण्डान्वल्कलाजिनसंवृतान् ।
समाहूय मुनिः कण्वः कारुण्यादिदमब्रवीत् ।
मया तु लालिता नित्यं मम पुत्री यशस्विनी ।
वने जाता विवृद्धा च न च जानाति किंचन ।
आश्रमेण पथा सर्वैर्नीयतां क्षत्रियालयम् । [20]
द्वितीययोजने विप्राः प्रतिष्ठानं प्रतिष्ठितम् ।
प्रतिष्ठाने पुरे राजा शाकुन्तलपितामहः ।
अध्युवास चिरं कालमुर्वश्या सहितः पुरा ।
अनूपजाङ्गलयुतं धनधान्यसमाकुलम् ।
प्रतिष्ठितं पुरवरं गङ्गायामुनसंगमे । [25]
तत्र संगममासाद्य स्नात्वा हुतहुताशनाः ।
शाकमूलफलाहारा निवर्तध्वं महातपाः ।
अन्यथा तु भवेद्विप्रा अध्वनो गमने श्रमः ।

48

After 1. 68. 13, D_4 (suppl. fol.; *sec. m.*) S ins.:

शकुन्तलां समादाय मुनयो धर्मवत्सलाः ।
ते वनानि नदीः शैलान्गिरिप्रस्रवणानि च ।
कन्दराणि नितम्बांश्च राष्ट्राणि नगराणि च ।

47

(L. 5 and 11) T_1 G_1 M भद्रे (for मातः), and काश्यपः (for तद्भवान्). — (L. 20) T_1 G_1 M_8 अश्रमेण.

48

G_3 om. lines 1–14. — (L. 5) M समागताः. — (L. 8) T_1 M_8 °ध्वीचक्रयंत्रैश्च; M_{6-8} °ध्वीयंत्रचक्रैश्च. — (L. 15) T_1 M_8 (*inf. lin.*) सर्वतः पुष्करिण्यश्च; M_8 सर्वतः पद्मिनीभिश्च; M_{6-8} भृतां पुष्करिणी°. M (except M_5) उद्यानैरुपशोभितां. — (L. 18) T_1 क्रतुयज्ञैश्च; M_8 क्रतुयत्तैश्च; M_{6-8} ब्राह्मणैश्चैव. — (L. 19) $M_{8, 6-8}$ अकार्यवर्जितैश्चैव (M_8 °वर्जकैर्नित्यं). — (L. 20) M (except M_5) पूर्णा (for सर्वैः). — (L. 21) M इन्द्रस्येवामरावती (for the posterior half). — (L. 25) M °कारशोभिताः. — (L. 26) M (except M_5) वैश्यैः (for the first चापि). — (L. 28) T_1 $G_{1, 2}$ सदाभ्येत्य; M तथाभ्येत्य. — (L. 29) T_1 महायशाः; M_8 महर्षिभिः; M_8 (*inf. lin.*)$_{, 6-8}$ मनीषिभिः. — (L. 30) M महर्षयः (for त्वलक्षयन्). — After line 30, M (except M_5) ins.:

शकुन्तलामिदं प्रीता हर्षयन्तोऽब्रुवन्वचः ।

— (L. 32) M (except M_5) अद्य (for एते). — (L. 36) M (except M_5) प्रेक्षकाः प्रशशंसिरे (for the posterior half). — (L. 46) M (except M_5) ये स्वनेत्रैः प्रप°. — (L. 53) M (except M_5) क्षांतान् (for दीनान्). — (L. 60) M (except M_5) नगरं न प्रवेष्टव्यं भवद्भिरिति शासनं. — Colophon. *Adhy. no.*: T_1 86; T_2 36; $G_{1-3, 6}$ M 37. — D_4 T_1 $G_{2, 3, 6}$ M (except M_5) om. line 68. — (L. 68) T_1 $G_{1, 2}$ M_8 लक्ष्यते (for दृश्यते).

आश्रमाणि च पुण्यानि गत्वा चैव गतश्रमाः ।
शनैर्मध्याह्नवेलायां प्रतिष्ठानं समाययुः । [5]
तां पुरीं पुरुहूतेन ऐलस्यार्थे विनिर्मिताम् ।
परिघाट्टालकैर्मुख्यैरुपतल्पशतैरपि ।
शतघ्नीशतयन्त्रैश्च गुप्तामन्यैर्दुरासदाम् ।
हर्म्यप्रासादसंबाधां नानापण्यविभूषिताम् ।
मण्टपैः ससभै रम्यैः प्रपाभिश्च समावृताम् । [10]
राजमार्गेण महता सुविभक्तेन शोभिताम् ।
कैलासशिखराकारैर्गोपुरैः समलंकृताम् ।
द्वारतोरणनिर्यूहैर्मङ्गलैरुपशोभिताम् ।
उद्यानाम्रवणोपेतां महतीं सालमेखलाम् ।
सर्वपुष्करिणीभिश्च उद्यानैश्च समावृताम् । [15]
वर्णाश्रमैः स्वधर्मस्थैर्नित्योत्सवसमाहितैः ।
धनधान्यसमृद्धैश्च संतुष्टै रत्नपूजितैः ।
क्रतुयुक्तैश्च विद्वद्भिरग्निहोत्रपरैः सदा ।
वर्जिताकार्यकरणैर्दानशीलैर्दयापरैः ।
अधर्मभीरुभिः सर्वैः स्वर्गलोकजिगीषुभिः । [20]
एवंविधजनोपेतमिन्द्रलोकमिवापरम् ।
तस्मिन्नगरमध्ये तु राजवेश्म प्रतिष्ठितम् ।
इन्द्रसद्मप्रतीकाशं संपूर्णं वित्तसंचयैः ।
तस्य मध्ये सभा दिव्या नानारत्नविचित्रिता ।
तस्यां सभायां राजर्षिः सर्वालंकारभूषितः । [25]
ब्राह्मणैः क्षत्रियैश्चापि मन्त्रिभिश्चापि संवृतः ।
संस्तूयमानो राजेन्द्रः सूतमागधवन्दिभिः ।
कार्यार्थिभिः समभ्येत्य कृत्वा कार्यं गतेषु सः ।
सुखासीनोऽभवद्राजा तस्मिन्काले महर्षयः ।
शकुन्तानां स्वनं श्रुत्वा निमित्तज्ञास्त्वलक्षयन् । [30]

ऋषयः ।

शकुन्तले निमित्तानि शोभनानि भवन्ति नः ।
कार्यसिद्धिं वदन्त्येते ध्रुवं राज्ञी भविष्यसि ।
अस्मिंस्तु दिवसे पुत्रो युवराजो भविष्यति ।

वैशंपायनः ।

वर्धमानपुरद्वारं तूर्यघोषनिनादितम् ।
शकुन्तलां पुरस्कृत्य विविशुस्ते महर्षयः । [35]
प्रविशन्तं नृपसुतं प्रशशंसुश्च प्रेक्षकाः ।
वर्धमानपुरद्वारं प्रविशन्नेव पौरवः ।
इन्द्रलोकस्थमात्मानं मेने हर्षसमन्वितः ।
ततो वै नागराः सर्वे समाहूय परस्परम् ।
द्रष्टुकामा नृपसुतं समपद्यन्त भारत । [40]

नागराः ।

देवतेव जनस्याग्रे भ्राजते श्रीरिवागता ।
जयन्तेनेव पौलोमी इन्द्रलोकादिहागता ।

वैशंपायनः ।

इति ब्रुवन्तस्ते सर्वे महर्षीनिदमब्रुवन् ।
अभिवादयन्तः सहिता महर्षीन्देववर्चसः ।
अद्य नः सफलं जन्म कृतार्थाश्च ततो वयम् । [45]
एवं ये स्म प्रपश्यामो महर्षीन्सूर्यवर्चसः ।
इत्युक्त्वा सहिताः केचिदन्वगच्छन्त पौरवम् ।
हैमवत्याः सुतमिव कुमारं पुष्करेक्षणम् ।
ये केचिदब्रुवन्मूढाः शाकुन्तलदिदृक्षवः ।
कृष्णाजिनेन संछन्नान्द्रष्टुं नेच्छन्ति तापसान् । [50]
पिशाचा इव दृश्यन्ते नागराणां विरूपिणः ।
विना संध्यां पिशाचास्ते प्रविशन्ति पुरोत्तमम् ।
क्षुत्पिपासार्दितान्दीनान्वल्कलाजिनवाससः ।
त्वगस्थिभूतान्निर्मांसान्धमनीसंततानपि ।
पिङ्गलाक्षान्पिङ्गजटान्दीर्घदन्तान्निरूदरान् । [55]
विशीर्षकानूर्ध्वहस्तान्दृष्ट्वा हासन्ति नागराः ।
एवमुक्तवतां तेषां गिरं श्रुत्वा महर्षयः ।
अन्योन्यं ते समाहूय इदं वचनमब्रुवन् ।
उक्तं भगवता वाक्यं न कृतं सत्यवादिना ।
पुरप्रवेशनं नात्र कर्तव्यमिति शासनम् । [60]
किं कारणं प्रवेक्ष्यामो नगरं दुर्जनैर्वृतम् ।
त्यक्तसंगस्य च मुनेर्नगरे किं प्रयोजनम् ।
तस्माद्गमिष्याम वयं गङ्गायामुनसंगमम् ।
एवमुक्त्वा मुनिगणाः प्रतिजग्मुर्यथागतम् ।

Colophon.

वैशंपायनः ।

गतान्मुनिगणान्दृष्ट्वा पुत्रं संगृह्य पाणिना । [65]
मातापितृभ्यां विरहाद्यथा शोचन्ति दारकाः ।
तथा शोकपरीताङ्गी धृतिमालम्ब्य दुःखिता ।
गतेषु तेषु विप्रेषु राजमार्गेण भामिनी ।
पुत्रेणैव सहायेन सा जगाम शनैः शनैः ।
अदृष्टपूर्वान्पश्यन्वै राजमार्गेण पौरवः । [70]
हर्म्यप्रासादचैत्यांश्च सभा दिव्या विचित्रिताः ।
कौतूहलसमाविष्टो दृष्ट्वा विस्मयमागतः ।
सर्वे ब्रुवन्ति तां दृष्ट्वा पद्महीनामिव श्रियम् ।
गतेन हंसीसदृशीं कोकिलेन स्वरे समाम् ।
मुखेन चन्द्रसदृशीं श्रिया पद्मालयासमाम् । [75]
स्मितेन कुन्दसदृशीं पद्मगर्भसमत्वचम् ।
पद्मपत्रविशालाक्षीं तप्तजाम्बूनदप्रभाम् ।
करान्तमितमध्यां तां सुकेशीं संहतस्तनीम् ।
जघनं सुविशालं वै ऊरू करिकरोपमौ ।
रक्ततुङ्गनखौ पादौ धरण्यां सुप्रतिष्ठितौ । [80]
एवंरूपसमायुक्ता स्वर्गलोकादिहागता ।
इति स्म सर्वेऽमन्यन्त दुःषन्तनगरे जनाः ।
पुनः पुनरवोचंस्ते शाकुन्तलगुणानपि ।
सिंहेक्षणः सिंहदंष्ट्रः सिंहस्कन्धो महाभुजः ।
सिंहोरस्कः सिंहबलः सिंहविक्रान्तगाम्ययम् । [85]

पृथ्वंसः पृथुवक्षाश्च छत्राकारशिरा महान् ।
पाणिपादतले रक्तो रक्तास्यो दुन्दुभिस्वनः ।
राजलक्षणयुक्तश्च राजश्रीश्चास्य दृश्यते ।
आकारेण च रूपेण शरीरेणापि तेजसा ।
दुःषन्तेन समो ह्येष कस्य पुत्रो भविष्यति । [90]
एवं ब्रुवन्तस्ते सर्वे प्रशशंसुः सहस्रशः ।
युक्तिवादानवोचन्त सर्वाः प्राणभृतः स्त्रियः ।
बान्धवा इव सस्नेहा अनुजग्मुः शकुन्तलाम् ।
पौराणां तद्वचः श्रुत्वा तूर्णींभूता शकुन्तला ।
वेश्मद्वारं समासाद्य विह्वलन्ती नृपात्मजा । [95]
चिन्तयामास सहसा कार्यगौरवकारणात् ।
लज्जया च परीताङ्गी राजन्राजसमक्षतः ।
अघृणा किं नु वक्ष्यामि दुःषन्तं मम कारणात् ।
एवमुक्त्वा तु कृपणा चिन्तयन्ती शकुन्तला ।

49

After 1. 68. 51, Da_1 ins.:

ब्रह्मा सुरासुरगुरुः सोऽपि शक्तिं पुराकरोत् ।
प्रकृतिं स्वां प्रविश्याशु ब्रह्माण्डमभवत्ततः ।
भर्तव्या रक्षणीया च भार्या हि पतिना सदा ।
धर्मार्थकामसंसिद्धौ भार्या भर्तुः सहायिनी ।
यदा भर्ता च भार्या च परस्परवशानुगौ । [5]
तदा धर्मार्थकामानां त्रयाणामपि संगमः ।
कथं भार्यामृते धर्मः कथं वा पुरुषः प्रभो ।
प्राप्नोति काममर्थं वाप्यस्यां त्रितयमाहितम् ।
तथैव भर्तारमृते भार्या धर्मादिसाधने ।
न समर्था त्रिवर्गोऽयं दंपत्योः समुपाश्रितः । [10]
देवतातिथिभृत्यानामतिथीनां च पूजनम् ।
न पुम्भिः शक्यते कर्तुमृते भार्यां कथंचन ।
प्राप्तोऽपि चार्थो मनुजैरानीतोऽपि निजं गृहम् ।
नाशमेति विना भार्यां कुभार्यासंग्रहेण वा ।
कामस्तु नैव तस्यास्ति प्रत्यक्षेणोपदृश्यते । [15]

50

After 1. 68. 57^{ab}, Da_1 ins.:

अपुत्रस्य जगच्छून्यमपुत्रस्य गृहेण किम् ।
पुत्रेण लोकाञ्जयति श्रुतिरेषा सनातनी ।
नास्ति पुत्रसमः स्नेहो नास्ति पुत्रसमं सुखम् ।
नास्ति पुत्रसमा प्रीतिः नास्ति पुत्रसमा गतिः ।
अनृतं वक्ति लोकोऽयं चन्दनं किल शीतलम् । [5]
पुत्रगात्रपरिष्वङ्गश्चन्दनादपि शीतलः ।

51

After 1. 68. 69, S ins.:

पक्षिणः पुण्यवन्तस्ते सहिता धर्मतस्तदा ।
पक्षैस्तैरभिगुप्ता च तस्मादस्मि शकुन्तला ।
ततोऽहमृषिणा दृष्टा काश्यपेन महात्मना ।
जलार्थमग्निहोत्रस्य गतं दृष्ट्वा तु पक्षिणः ।
न्यासभूतामिव मुनेः प्रददुर्मां दयावतः । [5]
कण्वस्त्वालोक्य मां प्रीतो हसन्तीति हविर्भुजः ।
स मारणिमिवादाय स्वमाश्रममुपागमत् ।
सा वै संभाविता राजन्ननुक्रोशान्महर्षिणा ।
तेनैव स्वसुतेवाहं राजन्वै वरवर्णिनी ।
विश्वामित्रसुता चाहं वर्धिता मुनिना नृप । [10]
यौवने वर्तमानां च दृष्टवानसि मां नृप ।
आश्रमे पर्णशालायां कुमारीं विजने वने ।
धात्रा प्रचोदितां शून्ये पित्रा विरहितां मिथः ।
वाग्भिस्त्वं सूनृताभिर्मामपत्यार्थमचूचुदः ।
अकार्षीस्त्वाश्रमे वासं धर्मकामार्थनिश्चितम् । [15]
गान्धर्वेण विवाहेन विधिना पाणिमग्रहीः ।
साहं कुलं च शीलं च सत्यवादित्वमात्मनः ।
स्वधर्मं च पुरस्कृत्य त्वामद्य शरणं गता ।
तस्मान्नार्हसि संश्रुत्य तथेति वितथं वचः ।
स्वधर्मं पृष्ठतः कृत्वा परित्यक्तुमुपस्थिताम् । [20]
त्वन्नाथां लोकनाथस्त्वं नार्हसि त्वमनागसम् ।

52

After 1. 88. 12, D_4 (suppl. fol., *sec. m.*) S ins.:

वैशंपायनः ।

अश्वमेधे महायज्ञे स्वयंभुविहिते पुरा ।
हयस्य यानि चाङ्गानि संनिकृत्य यथाक्रमम् ।
होताध्वर्युरथोद्गाता ब्रह्मणा सह भारत ।
अग्नौ प्रास्यन्ति विधिवत्समस्ताः षोडशर्त्विजः ।
धूमगन्धं च पापिष्ठा ये जिघ्रन्ति नरा भुवि । [5]

51

(L. 1) G_4 धर्मवत्सलाः; M (except M_8) धर्मतत्पराः. — (L. 2) T_1 $G_{1.4}$ M (except M_8) स्तैर् (for तैर्). — T_2 G_{3-6} M_{6-8} om. line 6. — (L. 9) M (except M_8) दयया (for राजन्वै). T_1 $G_{1.3}$ M (except M_8) परमर्षिणा (for वर°). — (L. 12) T_1 G_{4-6} M_8 तदा (for वने). — (L. 15) M (except M_8) अवोचः (for अकार्षीः). S (except $G_{3.5.6}$ M_8) वाचः (for वासं). T_1 G_3 M (except M_8) °मिश्रिताः; T_2 G_4 °निश्रिताः; G_1 °संमिताः. — (L. 21) T_1 G_{1-4} अनापदि; M_8 अपोहितुं (for अनागसम्).

विमुक्तपापाः पूतास्ते तत्क्षणेनाभवन्नराः ।
एतस्मिन्नन्तरे चैव माधवी सा तपोधना ।
मृगचर्मपरीताङ्गी परिधाय मृगत्वचम् ।
मृगैः परिचरन्ती सा मृगाहारविचेष्टिता । [10]
यज्ञवाटं मृगगणैः प्रविश्य भृशविस्मिता ।
आघ्रायन्ती धूमगन्धं मृगैरेव चचार सा ।
यज्ञवाटमटन्ती सा पुत्रांस्तानपराजितान् ।
पश्यन्ती यज्ञमाहात्म्यं मुदं लेभे च माधवी ।
असंस्पृशन्तं वसुधां ययातिं नाहुषं तदा ।
दिविष्ठं प्रासमाज्ञाय ववन्दे पितरं तदा । [15]
तदा वसुमनापृच्छन्मातरं वै तपस्विनीम् ।
वसुमनाः ।
भवत्या यत्कृतमिदं वन्दनं पादयोरिह ।
कोऽयं देवोपमो राजा याभिवन्दसि मे वद ।
माधवी ।
शृणुध्वं सहिताः पुत्रा नाहुषोऽयं पिता मम ।
ययातिर्मम पुत्राणां मातामह इति स्मृतः । [20]
पूरुं मे भ्रातरं राज्ये समावेश्य दिवं गतः ।
केन वा कारणेनैवमिह प्राप्तो महायशाः ।
वैशंपायनः ।
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा स्वर्गाद्भ्रष्टेति चाब्रवीत् ।
सा पुत्रस्य वचः श्रुत्वा संभ्रमाविष्टचेतना ।
माधवी पितरं प्राह दौहित्रपरिवारितम् । [25]
माधवी ।
तपसा निर्जितांल्लँोकान्प्रतिगृह्णीष्व मामकान् ।
पुत्राणामिव पौत्राणां धर्मादधिगतं धनम् ।
स्वार्थमेव वदन्तीह ऋषयो धर्मपाठकाः ।
तस्माद्दानेन तपसा चास्माकं दिवमाव्रज ।
ययातिः ।
यदि धर्मफलं ह्येतच्छोभनं भविता तव । [30]
दुहित्रा चैव दौहित्रैस्तारितोऽहं महात्मभिः ।
तस्मात्पवित्रं दौहित्रमद्य प्रभृति पैतृके ।
त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलाः ।
त्रीणि चात्र प्रशंसन्ति शौचमक्रोधमत्वराम् ।
भोक्तारः परिवेष्टारः श्रावितारः पवित्रकाः । [35]
दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करे ।
स कालः कुतपो नाम पितॄणां दत्तमक्षयम् ।
तिलाः पिशाचाद्रक्षन्ति दर्भा रक्षन्ति राक्षसात् ।
रक्षन्ति श्रोत्रियाः पङ्क्तिं यतिभिर्भुक्तमक्षयम् ।
लब्ध्वा पात्रं तु विद्वांसं श्रोत्रियं सुव्रतं शुचिम् । [40]
स कालः कालतो दत्तं नान्यथा काल इष्यते ।
वैशंपायनः ।
एवमुक्त्वा ययातिस्तु पुनः प्रोवाच बुद्धिमान् ।
सर्वे ह्यवभृथस्नातास्त्वरध्वं कार्यगौरवात् ।

53

After 1. 92. 24[ab], D4 (suppl. fol. *sec. m.*) S ins.:

बभूव सर्वलोकस्य सत्यवागिति संमतः ।
पीनस्कन्धो महाबाहुर्मत्तवारणविक्रमः ।
अन्वितः परिपूर्णार्थैः सर्वैर्नृपतिलक्षणैः ।
अमात्यसंपदोपेतः क्षत्रधर्मविशेषवित् ।
वशे चक्रे महीमेको विजित्य वसुधाधिपान् । [5]
वेदानागमयत्कृत्स्नान्राजधर्मांश्च सर्वशः ।
ईजे च बहुभिः सत्रैः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ।
तर्पयामास विप्रांश्च वेदाध्ययनकोविदान् ।
रत्नैरुच्चावचैर्गोभिर्ग्रामैरश्वैर्धनैरपि ।
वयोरूपेण संपन्नः पौरुषेण बलेन च । [10]
ऐश्वर्येण प्रतापेन विक्रमेण धनेन च ।
वर्तमानं च सत्येन सर्वधर्मविशारदम् ।
तं महीपं महीपाला राजराजमकुर्वत ।
वीतशोकभयाबाधाः सुखस्वप्नप्रबोधनाः ।
श्रिया भरतशार्दूल समपद्यन्त भूमिपाः । [15]
शंतनुप्रमुखैर्गुप्तं राष्ट्राधिपतिभिर्जगत् ।
नियमैः सर्ववर्णानां ब्रह्मोत्तरमवर्तत ।
ब्राह्मणाभिमुखं क्षत्रं क्षत्रियाभिमुखा विशः ।
ब्रह्मक्षत्रानुलोमाश्च शूद्राः पर्यचरन्विशः ।
एवं पशुवराहाणां तथैव मृगपक्षिणाम् । [20]
शंतनावथ राज्यस्थे नावर्तत वृथा वधः ।
असुखानामनाथानां तिर्यग्योनिषु वर्तताम् ।
स एव राजा सर्वेषां भूतानामभवत्पिता ।
स हस्तिनाम्नि धर्मात्मा विहरन्कुरुनन्दनः ।
तेजसा सूर्यकल्पोऽभूद्वायुना च समो बले । [25]
अन्तकप्रतिमः कोपे क्षमया पृथिवीसमः ।
बभूव राजा सुमतिः प्रजानां सत्यविक्रमः ।
स वनेषु च रम्येषु शैलप्रस्रवणेषु च ।

☞ This passage is an anticipation of 1. 94. 1–17 (*q. v.*).

52

(L. 5) T3 G4-6 वपायास्तु (for च पापिष्ठा), and नराधिपाः. — (L. 23) G3 subst. for the posterior half:

मानाद्भ्रष्टो नृपोत्तमः ।
अयमित्यब्रुवन्पुत्रा माधवीं मातरं तदा ।

— (L. 24) G3 पुत्राणां (for पुत्रस्य). — (L. 28) T3 G4-6 वेदपारगाः (for धर्मपा°). — After line 32, T3 G3-6 ins.:

भविष्यति न संदेहः पितॄणां प्रीतिवर्धनम् ।

53

(L. 1) T G1.2.6 सत्तमः; M3 विश्रुतः (for संमतः). — (L. 7) M चाप्त° (for भूरि°).

54

After 1. 94. 64, S (which om. 65-66) ins.:

अपत्यफलसंयुक्तमेतच्छ्रुत्वा पितुर्वचः ।
सूतं भूयोऽपि संतप्त आह्वयामास वै पितुः ।
सूतस्तु कुरुमुख्यस्य उपयातस्तदाज्ञया ।
तमुवाच महाप्राज्ञो भीष्मो वै सारथिं पितुः ।
त्वं सारथे पितुर्मह्यं सखासि रथधूर्गतः । [5]
अभिजानासि यदि वै कस्यां भावो नृपस्य तु ।
एतदाचक्ष्व मे पृष्टः करिष्ये न तदन्यथा ।

सूतः ।

दाशकन्या नरश्रेष्ठ तत्र भावः पितुर्गतः ।
वृतः स नरदेवेन तदा वचनमब्रवीत् ।
योऽस्यां पुमान्भवेद्गर्भः स राजा त्वदनन्तरम् । [10]
नाकामयत तं दातुं पिता तव वरं तदा ।
स चापि निश्चयस्तस्य न च दद्यामतोऽन्यथा ।
एवं ते कथितं वीर कुरुष्व यदनन्तरम् ।

वैशंपायनः ।

ततः स पितुराज्ञाय मतं सम्यगवेक्ष्य च ।
ज्ञात्वा विमनसं पुत्रः प्रययौ यमुनां प्रति । [15]

☞ The passage is followed by 1. 94. 67 (*q. v.*).

55

After 1. 96. 53*, K4 (suppl. fol.) D4 (suppl. fol. *sec. m.*) S ins.:

नैनामैच्छत्कथंचन ।
अम्बामन्यस्य कीर्तयन्तीमब्रवीच्चारुदर्शनाम् ।

विचित्रवीर्यः ।

प्रत्यक्षफल एवैष कामोऽसाधुर्निरर्थकः ।
परतन्त्रोपभोगे मामार्य नायोक्तुमर्हसि ।

भीष्मः ।

प्रतिष्ठितः शंतनोर्वै तात यस्य त्वमन्वयः । [5]
अकामवृत्तो धर्मात्मन्साधु मन्ये मतं तव ।
इत्युक्त्वाम्बां समालोक्य विधिवद्वाक्यमब्रवीत् ।
विसृष्टा ह्यसि गच्छ त्वं यथाकाममनिन्दिते ।
नानियोज्ये समर्थोऽहं नियोक्तुं भ्रातरं प्रियम् ।
अन्यभावगतां चापि को नारीं वासयेद्गृहे । [10]
अतस्त्वां न नियोक्ष्यामि अन्यकामासि गम्यताम् ।
अहमप्यूर्ध्वरेता वै निवृत्तो दारकर्मणि ।
न संबन्धस्तदावाभ्यां भविता वै कथंचन ।

वैशंपायनः ।

इत्युक्ता सा गता तत्र सखीभिः परिवारिता ।
निर्दिष्टा हि शनै राजन्साल्वराजपुरं प्रति । [15]
अथाम्बा साल्वमागम्य साब्रवीन्मनसा वृता ।
पुरा निर्दिष्टभावा त्वामागतास्मि वरानन ।
देवव्रतं समुत्सृज्य सानुजं भरतर्षभम् ।
प्रतिगृह्णीष्व भद्रं ते विधिवन्मां समुद्यताम् ।
तयैवमुक्तः साल्वोऽपि प्रहसन्निदमब्रवीत् । [20]
निर्जितासीह भीष्मेण मां विनिर्जित्य राजसु ।
अन्येन निर्जितां भद्रे विसृष्टां तेन चालयात् ।
न गृह्णामि वरारोहे तत्र चैव तु गम्यताम् ।
इत्युक्ता सा समागम्य भीष्मं पुनरथाब्रवीत् ।
अम्बाब्रवीत्ततो भीष्मं त्वयाहं सहसा हृता । [25]
क्षत्रधर्ममवेक्षस्व त्वं भर्ता मम धर्मतः ।
यां यः स्वयंवरे कन्यां निर्जयेच्छौर्यसंपदा ।
राज्ञः सर्वान्विनिर्जित्य स तामुद्वाहयेद्ध्रुवम् ।
अतस्त्वमेव भर्ता मे त्वयाहं निर्जिता यतः ।
तस्माद्वहस्व मां भीष्म निर्जितां संसदि त्वया । [30]
ऊर्ध्वरेता ह्यहमिति प्रत्युवाच पुनः पुनः ।
भीष्मं सा चाब्रवीदम्बा यथाजैषीस्तथा कुरु ।
एवमन्वगमद्भीष्मं षट् समाः पुष्करेक्षणा ।
ऊर्ध्वरेतास्त्वहं भद्रे विवाहविमुखोऽभवम् ।
तमेव साल्वं गच्छ त्वं यः पुरा मनसा वृतः । [35]
अन्यसक्तं किमर्थं त्वमात्मानमवदः पुरा ।
अन्यसक्तां वधूं कन्यां वासयेत्स्वगृहे न हि ।
नाहमुद्वाहयिष्ये त्वां मम भ्रात्रे यवीयसे ।
विचित्रवीर्याय शुभे यथेष्टं गम्यतामिति ।
भूयः साल्वं समभ्येत्य राजन्गृह्णीष्व मामिति । [40]
नाहं गृह्णाम्यन्यजितामिति साल्वनिराकृता ।
ऊर्ध्वरेतास्त्वहमिति भीष्मेण च निराकृता ।
अम्बा भीष्मं पुनः साल्वं भीष्मं साल्वं पुनः पुनः ।
गमनागमनेनैवमनैषीत्षट् समा नृप ।
अश्रुभिर्भूमिमुक्षन्ती शोचन्ती सा मनस्विनी । [45]
पीनोन्नतकुचद्वन्द्वा विशालजघनेक्षणा ।
श्रोणीभरालसगमा राकाचन्द्रनिभानना ।
वर्षत्कादम्बिनीमूर्ध्नि स्फुरन्ती चञ्चलेव सा ।
सा ततो द्वादश समा बाहुदामभितो नदीम् ।
पार्श्वे हिमवतो रम्ये तपो घोरं समाददे । [50]
संक्षिप्तकरणा तत्र तप आस्थाय सुव्रता ।
पादाङ्गुष्ठेन सातिष्ठदकम्पन्त ततः सुराः ।

54

(L. 5) G3 रथमार्गतः; G1, 2 सरथूर्गतः; G6 रथधुर्यतः. — (L. 6) T2 G4-6 अपि (for अभि-). — (L. 8) T1 G1-3 M दाशकन्यां. G1, 2 M3 तव (for तत्र).

तस्यास्तु तपो दृष्ट्वा सुराणां क्षोभकारकम् ।
विस्मितश्चैव हृष्टश्च तस्यानुग्रहबुद्धिमान् ।
अनन्तसेनो भगवान्कुमारो वरदः प्रभुः । [55]
मानयन्राजपुत्रीं तां ददौ तस्यै शुभां स्रजम् ।
एषा पुष्करिणी दिव्या यथावत्समुपस्थिता ।
अम्बे त्वच्छोकशमनी माला भुवि भविष्यति ।
एतां चैव मया दत्तां मालां यो धारयिष्यति ।
सोऽस्य भीष्मस्य निधने कारणं वै भविष्यति । [60]

Colophon.

अम्बा ।

अन्यपूर्वेति मां साल्वो नाभिनन्दति बालिशः ।
साहं धर्माच्च कामाच्च विहीना शोकधारिणी ।
अपतिः क्षत्रियान्सर्वानाक्रन्दामि समन्ततः ।
इयं वः क्षत्रिया माला या भीष्मं निहनिष्यति ।
अहं च भार्या तस्य स्यां यो भीष्मं घातयिष्यति । [65]

वैशंपायनः ।

तस्याश्चङ्क्रम्यमाणायाः समाः पञ्च गताः पराः ।
नाभवच्छरणं कश्चित्क्षत्रियो भीष्मजाद्भयात् ।
अगच्छत्सोमकं साम्बा पाञ्चालेषु यशस्विनम् ।
सत्यसंधं महेष्वासं सत्यधर्मपरायणम् ।
सा सभाद्वारमागम्य पाञ्चालैरभिरक्षितम् । [70]
पाञ्चालराजमाक्रन्दत्प्रगृह्य सुभुजा भुजौ ।

अम्बा ।

भीष्मेण हन्यमानां मां मज्जन्तीमिव च ह्रदे ।
यज्ञसेनाभिधावेह पाणिमालम्ब्य चेश्वर ।
तेन मे सर्वधर्माश्च रतिभोगाश्च केवलाः ।
उभौ च लोकौ कीर्तिश्च समूलौ सफलौ हृतौ । [75]
क्रोशन्त्येवं न विन्दामि राजन्यं शरणं क्वचित् ।
किं तु निःक्षत्रियो लोको यत्रानाथोऽवसीदति ।
समागम्य तु राजानो मयोक्ता राजसत्तमाः ।
इक्ष्वाकूणां तु ये वृद्धाः पाञ्चालानां च ये वराः ।
त्वत्प्रसादाद्विवाहेऽस्मिन्मा धर्मो मा पराजयेत् । [80]
प्रसीद यज्ञसेनेह गतिर्मे भव सोमक ।

यज्ञसेनः ।

जानामि त्वां बोधयामि राजपुत्रि विशेषतः ।
यथाशक्ति यथाधर्मं बलं संधारयाम्यहम् ।
अन्यस्मात्पार्थिवाद्यत्ते भयं स्यात्पार्थिवात्मजे ।
तस्यापनयने हेतुं संविधातुमहं प्रभुः । [85]
न हि शांतनवस्याहं महास्त्रस्य प्रहारिणः ।
ईश्वरः क्षत्रियाणां हि बलं धर्मोऽनुवर्तते ।
सा साधु व्रज कल्याणि न मां भीष्मो दहेद्बलात् ।
न हि भीष्मादहं धर्मं शक्तो दातुं कथंचन ।

वैशंपायनः ।

इत्युक्ता स्रजमासज्य द्वारि राज्ञो व्यपाद्रवत् । [90]
व्युदस्तां सर्वलोकेषु तपसा संशितव्रताम् ।
तामन्वगच्छद्द्रुपदः सान्त्वं जल्पन्पुनः पुनः ।
स्रजं गृहाण कल्याणि न नो वैरं प्रसञ्जय ।

अम्बा ।

एवमेव त्वया कार्यमिति स प्रतिकाङ्क्षते ।
न तु तस्यान्यथा भावो दैवमेतदमानुषम् । [95]
यश्चैनां स्रजमादाय स्वयं वै प्रतिमोक्षते ।
स भीष्मं समरे हन्ता मम धर्मप्रणाशनम् ।

वैशंपायनः ।

तां स्रजं द्रुपदो राजा कंचित्कालं ररक्ष सः ।
ततो विस्रम्भमास्थाय तूष्णीमेतामुपैक्षत ।
तां शिखण्डिन्यबध्नात्तु बाला पितुरवज्ञया । [100]
तां पिता त्वत्यजच्छीघ्रं त्रस्तो भीष्मस्य किल्बिषात् ।
इषीकं ब्राह्मणं भीता साभ्यगच्छत्तपस्विनम् ।
गङ्गाद्वारि तपस्यन्तं तुष्टिहेतोस्तपस्विनी ।
उपचाराभितुष्टस्तामब्रवीदृषिसत्तमः ।
गङ्गाद्वारे विभजनं भविता नचिरादिव । [105]
तत्र गन्धर्वराजानं तुम्बुरुं प्रियदर्शनम् ।
आराधयितुमीहस्व सम्यक्परिचरस्व तम् ।
अहमप्यत्र साचिव्यं कर्तास्मि तव शोभने ।
तं तदाचर भद्रं ते स ते श्रेयो विधास्यति ।

55

Through oversight K_4 was omitted from the list of MSS. containing this passage, given in the footnotes to 1. 96. 53. — (L. 1) M अंबां (for एनां). — (L. 3) K_4 D_4 M_5 पापस्य फलम्; M_3 अत्यल्प°; M_{6-8} असार° (for प्रत्यक्ष°). — (L. 5) D_4 M प्रातिष्ठच्छांतनोर्वशः. — (L. 16) K_4 D_4 M प्रतिपूज्य तन् (for मनसा वृता). — (L. 18) T_1 $G_{1.3.6}$ M_3 पुरुषर्षभ (for भरत°). — After line 25, G_1 ins.:

स्वयंवरे राजमध्ये त्वयाहं प्रथमं वृता ।

— K_4 T_2 M (except M_5) om. lines 27–30; T_3 om. 27–31; G_6 om. 27–33. — (L. 31) M (except M_5) पूर्वमेवोक्तवांस्तव (for the posterior half). — K_4 T_1 M_5 om. lines 34–44; T_2 om. 34–48. K_4 D_4 T_1 M (except M_5) om. lines 46–48. — (L. 57) K_4 D_4 $G_{1.3.4}$ M_5 समुपासिता. — Colophon. *Adhy. no.:* T_1 97; T_2 47; G M 48. D_4 $G_{3.4}$ M_{6-8} om. line 78. — (L. 88) K_4 T_3 M_3 अभिपज्जेत्; T_1 G_3 अभिमन्येत्; $G_{1.2}$ अभिदहेत् (for भीष्मो दहेत्). — After line 88, $G_{2.4.5}$ M_5 ins.:

न प्रत्यगृह्णंस्ते सर्वे किमित्येव न वेद्म्यहम् ।

ततो विभजनं तत्र गन्धर्वाणामवर्तत । [110]
तत्र द्वाववशिष्येतां गन्धर्वावमितौजसौ ।
तयोरेकः समीक्ष्यैनां स्त्रीत्वभूपुरुवाच ह ।
इदं गृह्णीष्व पुंलिङ्गं वृणे स्त्रीलिङ्गमेव ते ।
नियमं चक्रतुस्तत्र स्त्री पुमांश्चैव तावुभौ ।
ततः पुमान्समभवच्छिखण्डी परवीरहा । [115]
स्त्री भूत्वा ह्यपचक्राम स गन्धर्वो मुदान्वितः ।
लब्ध्वा तु महतीं प्रीतिं याज्ञसेनिर्महायशाः ।
ततो बुद्बुदकं गत्वा पुनरस्त्राणि सोऽकरोत् ।
तत्र चास्त्राणि दिव्यानि कृत्वा स सुमहाद्युतिः ।
स्वदेशमभिसंपेदे पाञ्चालं कुरुनन्दन । [120]
सोऽभिवाद्य पितुः पादौ महेष्वासः कृताञ्जलिः ।
उवाच भवता भीष्मान्न भेतव्यं कथंचन ।

Colophon.

वैशंपायनः ।

अम्बायां निर्गतायां तु भीष्मः शांतनवस्तदा ।
न्यायेन कारयामास राज्ञो वैवाहिकीं क्रियाम् ।
अम्बिकाम्बालिके चैव परिणीयाग्निसंनिधौ । [125]

☞ This passage (55), which is followed by a *repetition* (with v. l.) of 1. 96. 53^{abc}, is a version (much abbreviated and in many respects discrepant) of the Ambopākhyāna (in the Udyoga). The repetition of 1. 96. 53^{abc}, is an unmistakable sign that the passage is an interpolation here.

56

S ins. after 1. 98. 17: Dn, after 1038*: D_4 (suppl. fol. *sec. m.*), after line 1 of 1038*:

पुत्रलाभाच्च सा पत्नी न तुतोष पतिं तदा ।
प्रद्विषन्तीं पतिर्भार्यां किं मां द्वेक्षीति चाब्रवीत् ।

पत्नी ।

पतिर्भार्यानुभरणाद्भर्ता चेति प्रकीर्त्यते ।
अहं त्वां भरणं कृत्वा जात्यन्धं ससुता सदा ।
नित्यकालं श्रमेणार्ता न भरेयं महातपः । [5]

भीष्मः ।

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा ऋषिः कोपसमन्वितः ।
प्रत्युवाच ततः पत्नीं प्रद्वेषीं ससुतां तदा ।
नीयतां क्षत्रियकुले धनार्थी त्वं भविष्यसि ।

पत्नी ।

त्वया दत्तं धनं विप्र नेच्छेयं दुःखकारकम् ।
यथेष्टं कुरु विप्रेन्द्र न भरेयं यथा पुरा । [10]

दीर्घतमाः ।

अद्य प्रभृति मर्यादा मया लोके प्रतिष्ठिता ।
एक एव पतिर्नार्या यावज्जीवं परायणम् ।
मृते जीवति वा तस्मिन्नापरं प्राप्नुयान्नरम् ।
अभिगम्य परं नारी पतिष्यति न संशयः ।
अपतीनां तु नारीणामद्य प्रभृति पातकम् । [15]
यद्यस्ति चेद्धनं सर्वं वृथाभोगा भवन्तु ताः ।
अकीर्तिः परिवादश्च नित्यकालं भवन्तु वै ।

भीष्मः ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा ब्राह्मणी भृशकोपिता ।
गङ्गामानीयतामेष पुत्रा इत्येवमब्रवीत् ।

☞ It should be noted that here the text of the vulgate contains an injudicious juxtaposition of two interpolations from two separate and unconnected sources, so inharmonious that the first half of 1. 104. 29 of the Bombay ed. remains hanging in the air! Cf. Winternitz, *JRAS*. 1897. 723 f. (with footnote).

57

After वैशंपायनः of 1. 99. 3, S (which om. उवाच) ins.:

भीष्मस्य तु वचः श्रुत्वा धर्म्यं हेत्वर्थसंहितम् ।
माता सत्यवती भीष्मं पुनरेवाभ्यभाषत ।

— G_6 (hapl.) om. from the posterior half of line 88 to the prior half of 93 (inclusive). — (L. 100 and 107) K_4 T_1 G M_8 अजानती (for अवज्ञया), and परिचरेर्विभुं. — (L. 114) K_4 D_4 M स्त्रीत्वे पुंस्त्वे च तावुभौ. — Colophon. *Adhy. no.:* T_1 98; T_2 48; G M 49.

56

(L. 1) Dn °लाभा च. — (L. 2) Dn G_4 मां द्वेक्षीति. — (L. 3) Dn T_1 M भार्याया भरणाद्भर्ता पालनाच्च पतिः स्मृतः. — (L. 4) Dn D_4 T_1 G_2 ससुतं. — (L. 9) Dn D_4 M_{6-8} दुःखकारणम्. — (L. 10) Dn T_1 $G_{3.6}$ transp. यथा and पुरा. — (L. 12) G (except $G_{1.3}$) पत्न्या (for नार्या). — (L. 13) T_2 G (except $G_{3.6}$) तस्मिन्न परं. — (L. 17) Dn T_1 M (except M_8) °वादाश्च. Dn D_4 G_6 M_{6-8} नित्यं तासां (for नित्यकालं). — (L. 18) Dn M_8 इति (for तस्य). — (L. 19) Dn D_4 गंगायां नीय°.

सत्यवती ।

औचथ्यमधिकृत्येदमङ्गं च यदुदाहृतम् ।
पौराणी श्रुतिरित्येषा प्राप्तकालमिदं कुरु ।
त्वं हि पुत्र कुलस्यास्य ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च भारत । [5]
यथा च ते पितुर्वाक्यं मम कार्यं तवानघ ।
मम पुत्रस्तव भ्राता यवीयान्सुप्रियश्च ते ।
बाल एव गतः स्वर्गं भारतो भरतर्षभ ।
इमे महिष्यौ तस्येह काशिराजसुते उभे ।
रूपयौवनसंपन्ने पुत्रकामे च भारत । [10]
धर्ममेतत्परं ज्ञात्वा संतानाय कुलस्य च ।
आभ्यां मम नियोगात्तु धर्मं चरितुमर्हसि ।

भीष्मः ।

असंशयं परो धर्मस्त्वया मातः प्रकीर्तितः ।
त्वमप्येतां प्रतिज्ञां तु वेत्थ या परमा मयि ।
जानीषे यत्तदा वृत्तं शुल्कहेतोस्त्वदन्तरे । [15]
तत्सत्यवति सत्यं वै पुनरेव ब्रवीमि ते ।
तन्न जात्वन्यथा कार्यं लोकानामपि संक्षये ।
परित्यजेयं त्रैलोक्यं राज्यं देवेषु वा पुनः ।
यद्वाप्यधिकमेताभ्यां न तु सत्यं परित्यजे ।
त्यजेच्च पृथिवी गन्धमापश्च रसमुत्तमम् । [20]
ज्योतिश्च परमं रूपं वायुः स्पर्शगुणं त्यजेत् ।
त्यजेच्च घोषमाकाशः सोमः शीतत्वमुत्सृजेत् ।
प्रभां समुत्सृजेदर्को धूमकेतुरथोष्णताम् ।
वृत्रहा विक्रमं जह्याद्धर्मं जह्याच्च धर्मराट् ।
अमरत्वस्य वा हेतोस्त्रैलोक्यसदनस्य वा । [25]
उत्सृजेयमहं प्राणान्न तु सत्यं कथंचन ।

सत्यवती ।

जानामि त्वयि धर्मज्ञ सत्यं सत्यवतां वर ।
इच्छंस्त्वमिह लोकांस्त्रीन्सृजेरन्यानरिंदम ।
यथा तु वः कुलं चैव धर्मश्च न पराभवेत् ।
सुहृदश्च सुहृष्टाः स्युस्तथा त्वं कर्तुमर्हसि । [30]

भीष्मः ।

त्वमेव कुलवृद्धासि गौरवं तु परं त्वयि ।
सोपायं कुलसंताने वक्तुमर्हसि नः परम् ।
स्त्रियो हि परमं गुह्यं धारयन्ति कुले कुले ।
पुरुषांश्चापि मायाभिर्बह्वीभिरुपगृह्णते ।
सा सत्यवति संपश्य धर्मं सत्यपरायणे । [35]
यथा न जह्यां सत्यं च न सीदेच्च कुलं हि नः ।

वैशंपायनः ।

☞ Lines 7–30 above are a *repetition* (with v.l.) of 1. 97. 8–10, 13–18, 20 and 22.

58

After 1. 104. 9, N ins.:

तां समासाद्य देवस्तु विवस्वानिदमब्रवीत् ।
अयमस्म्यसितापाङ्गे ब्रूहि किं करवाणि ते ।

कुन्त्युवाच ।

कश्चिन्मे ब्रह्मवित्प्रादाद्वरं विद्यां च शत्रुहन् ।
यद्विजिज्ञासयाह्वानं कृतवत्यस्मि ते विभो ।
तदस्मिन्नपराधे त्वां शिरसाभिप्रसादये । [5]
योषितो हि सदा रक्ष्याः स्वपराद्धापि नित्यदा ।

सूर्य उवाच ।

वेदाहं सर्वमेवैतद्यद्दुर्वासा ददौ तव ।
संत्यज्योभे मानभये क्रियतां संगमो मया ।
अमोघं दर्शनं मह्यमाहूतश्चास्मि ते शुभे ।

57

(L. 1) T G$_{4-6}$ वचनं (for तु वचः). — (L. 6) T$_1$ तदा कुरु; G$_{1.2.6}$ तथानघ (for तवा°). — (L. 14) T$_2$ G$_{4.5}$ मयि वर्तते (for परमा मयि). — (L. 17) T$_2$ G$_{3-5}$ कुर्यां (for कार्यं). — (L. 27) T$_2$ G$_{4-6}$ सत्यं सत्यपराक्रम; G$_3$ धर्मं सत्यं परंतप. — (L. 33) T$_2$ G$_{4.5}$ सदा (for the first कुले).

58

(L. 2) K$_3$ Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D (except D$_5$) °सितापांगि. — (L. 3) K$_0$ महर्षिः; Ñ$_3$ V$_1$ B$_{1.5}$ D (except D$_3$) ब्राह्मणः (for ब्रह्मवित्). — (L. 4) K$_{0.4}$ Ñ$_{2.3}$ V$_1$ B D तद् (for यद्). — (L. 5) K$_{0.4}$ Ñ$_3$ V$_1$ B D एतस्मिन् (for तदस्मिन्). Ñ$_3$ V$_1$ D$_n$ D$_1$ अहं (for अभि°). — (L. 6) Ś$_1$ K$_1$ स्वा(K$_1$ स्व)पराधे; K$_{0.3.4}$ D$_2$ सापराधा; Ñ V$_1$ B$_3$ D$_{n3}$ D$_1$ स्वाप°. Several MSS. नित्यशः. K$_2$ D$_5$ सापराधा अपि प्रभो. — (L. 7) B D$_{2.4}$ transp. यद् and दुर्वासा. K$_{0.4}$ Ñ$_2$ V$_1$ D (except D$_5$) वरं ददौ (for ददौ तव). — (L. 8) Ñ$_1$ संभेद्य शांतभावेन; V$_1$ D$_{a1}$ D$_n$ D$_1$ संत्यज्य भयमेवेह; Ñ$_3$ त्यज्यतां भयमेवेह; D$_2$ सत्यं तेभिहितं भद्रे. Ñ$_2$ V$_1$ D (except D$_{2.4.5}$) मम (for मया). — (L. 10) Ñ$_{1.3}$ प्रसज्याह्वानि; Ñ$_2$ V$_1$ B$_3$ D (except D$_{2.4.5}$) °ह्वानेपि. Ñ$_{1.3}$ दोषोपि स्याद्-निच्छतः; Ñ$_2$ V$_1$ D (except D$_{2.4.5}$) दोषः स्यान्नात्र संशयः. — (L. 11) K$_{0.2.4}$ Ñ$_{2.3}$ V$_1$ B D om. सा. K$_{0.1.4}$ Ñ$_{2.3}$ V$_1$ B D सांत्वपूर्वं (for सान्त्वं क्रूरं). — (L. 12) K$_3$ भास्कर; V$_1$ D$_n$ D$_{1.5}$ भारत (for पार्थिव). — (L. 13) K$_{0.4}$ Ñ V$_1$ B (except B$_5$) D (except D$_5$) यशस्विनी (for तप°). — After line 15, D$_1$ marg. *sec. m.* reads passage No. 59 given below. — (L. 16) K$_{0.4}$ V$_1$ D (except D$_{2.4}$) स (for तु). K$_{2.3}$ Ñ$_{1.3}$ V$_1$ B$_5$ D (except D$_{2.4}$) °राज° (for °भोज°).

वृथाह्वानाद्धि ते भीरु दोषो हि स्यादसंशयम् । [10]
वैशंपायन उवाच ।
सैवमुक्ता बहुविधं सान्त्वं क्रूरं विवस्वता ।
सा तु नैच्छद्वरारोहा कन्याहमिति पार्थिव ।
बन्धुपक्षभयाद्भीता लज्जया च तपस्विनी ।
तामर्कः पुनरेवेदमब्रवीद्भरतर्षभ ।
मत्प्रसादान्न ते राज्ञि भविता दोष इत्युत । [15]
एवमुक्त्वा तु भगवान्कुन्तिभोजसुतां तदा ।

59

S ins. after 1. 104. 9: D_4 (marg. *sec. m.*), after line 15 of passage No. 58 above:

साब्रवीद्भगवन्कस्त्वं प्रादुर्भूतो ममाग्रतः ।
सूर्यः ।
आहूतोपस्थितं भद्रे ऋषिमन्त्रेण चोदितम् ।
विद्धि मां पुत्रलाभाय देवमर्कं शुचिस्मिते ।
पुत्रस्ते निर्मितः सुभ्रु शृणु यादृक्शुभानने ।
आदित्ये कुण्डले बिभ्रत्कवचं चैव मामकम् । [5]
शस्त्रास्त्राणामभेद्यं च भविष्यति शुचिस्मिते ।
नास्य किंचिददेयं च ब्राह्मणेभ्यो भविष्यति ।
चोद्यमानो मया चापि न क्षमं चिन्तयिष्यति ।
दास्यते स हि विप्रेभ्यो मानी चैव भविष्यति ।
वैशंपायनः ।
एवमुक्ता ततः कुन्ती गोपतिं प्रत्युवाच ह । [10]
कन्या पितृवशा चाहं पुरुषार्थो न चैव मे ।
सूर्यः ।
यद्येवं मन्यसे भीरु किमाह्वयसि भास्करम् ।
यदि मामवजानासि ऋषिः स न भविष्यति ।
मन्त्रदानेन यस्य त्वमवलेपेन दर्पिता ।
कुलं च तेऽद्य धक्ष्यामि क्रोधदीप्तेन चक्षुषा । [15]
कुन्ती ।
प्रसीद भगवन्मह्यमवलेपो हि नास्ति मे ।
ममैव परिहार्यं स्यात्कन्याभावस्य दूषणम् ।
सूर्यः ।
व्यपयातु भयं तेऽद्य कुमारं प्रसमीक्ष्यसे ।
मया त्वं चाप्यनुज्ञाता पुनः कन्या भविष्यसि ।
वैशंपायनः ।
एवमुक्ता ततः कुन्ती संप्रहृष्टतनूरुहा । [20]
संगता च ततः शुभ्रूरादित्येन महात्मना ।

60

After 1. 104. 17, D_4 (marg. *sec. m.*).$_5$ S ins.:

ततः काले तु कस्मिंश्चित्स्वप्नान्ते कर्णमब्रवीत् ।
आदित्यो ब्राह्मणो भूत्वा शृणु वीर वचो मम ।
प्रभातायां रजन्यां त्वामागमिष्यति वासवः ।
न तस्य भिक्षा दातव्या विप्ररूपी भविष्यति ।
निश्चयोऽस्यापहर्तुं ते कवचं कुण्डले तथा । [5]
अतस्त्वां बोधयाम्येष स्मर्तासि वचनं मम ।
कर्णः ।
शक्रो मां विप्ररूपेण यदि वै याचते द्विज ।
कथं तस्मै न दास्यामि यथा चास्म्यवबोधितः ।
विप्राः पूज्यास्तु देवानां सततं प्रियमिच्छताम् ।
तं देवदेवं जानन्वै न शक्नोम्यवमन्त्रणे । [10]
सूर्यः ।
यद्येवं शृणु मे वीर वरं ते सोऽपि दास्यति ।
शक्तिं त्वमपि याचेथाः सर्वशत्रुविघातिनीम् ।
वैशंपायनः ।
एवमुक्त्वा द्विजः स्वप्ने तत्रैवान्तरधीयत ।
कर्णः प्रबुद्धस्तं स्वप्नं चिन्तयानोऽभवत्तदा ।

61

For 1. 105. 4–7, K_4 N B D subst.:

कुन्त्याः पाण्डोश्च राजेन्द्र कुन्तिभोजो महीपतिः ।
कृत्वोद्वाहं तदा तं तु नानावसुभिरर्चितम् ।
स्वपुरं प्रेषयामास स राजा कुरुसत्तमम् ।
ततो बलेन महता नानाध्वजपताकिना ।
स्तूयमानः स चाशीर्भिर्ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः । [5]
संप्राप्य नगरं राजा पाण्डुः कौरवनन्दनः ।
न्यवेशयत तां भार्यां कुन्तीं स्वभवने प्रभुः ।

Colophon.

वैशंपायन उवाच ।
ततः शांतनवो भीष्मो राज्ञः पाण्डोर्यशस्विनः ।
विवाहस्यापरस्यार्थे चकार मतिमान्मतिम् ।

59

(L. 9) D_4 T_2 $G_{2.4.5}$ दास्यत्येव हि विप्रे°. — (L. 18) T_1 G_1 $M_{3.5}$ प्रसविष्यसे; G_3 प्राप्स्यसे शुभे.

60

(L. 9) D_4 G_6 M_{6-8} प्रियं मे(M_{6-8} प्रियम)स्त्विति ब्राह्मणः. — (L. 12) D_4 $G_{3.6}$ M_6 °शत्रुविबाधिनीं; D_5 °शत्राभिघातिनीं.

61

D_5 om. line 1. — For details of colophon see footnotes on p. 471. — (L. 17) Dn $D_{1.5}$ कन्यार्थिनं (for वरा°). — (L. 30) $\tilde{N}_2$ Dn D_1 जनाधिपः (for महा°). — (L. 41) K_4 $B_{3.5}$ Dn $D_{2.4}$ पुरीं (for पुरं). K_4 $\tilde{N}$ $B_{3.4.6}$ Da_2 $D_{2.4}$ प्रहृष्टो. — (L. 49) K_4 $\tilde{N}$ B_5 $Dn_{1.n3}$

सोऽमात्यैः स्थविरैः सार्धं ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः । [10]
बलेन चतुरङ्गेन ययौ मद्रपतेः पुरम् ।
तमागतमभिश्रुत्य भीष्मं वाह्लीकपुंगवः ।
प्रत्युद्गम्यार्चयित्वा च पुरं प्रावेशयन्नृपः ।
दत्त्वा तस्यासनं शुभ्रं पाद्यमर्घ्यं तथैव च ।
मधुपर्कं च मद्रेशः पप्रच्छागमनेऽर्थिताम् । [15]
तं भीष्मः प्रत्युवाचेदं मद्रराजं कुरूद्वहः ।
आगतं मां विजानीहि वरार्थिनमरिंदम ।
श्रूयते भवतः साध्वी स्वसा माद्री यशस्विनी ।
तामहं वरयिष्यामि पाण्डोरर्थे यशस्विनीम् ।
युक्तरूपो हि संबन्धे त्वं नो राजन्वयं तव । [20]
एतत्संचिन्त्य मद्रेश गृहाणास्मान्यथाविधि ।
तमेवंवादिनं भीष्मं प्रत्यभाषत मद्रपः ।
न हि मेऽन्यो वरस्त्वत्तः श्रेयानिति मतिर्मम ।
पूर्वैः प्रवर्तितं किंचित्कुलेऽस्मिन्नृपसत्तमैः ।
साधु वा यदि वासाधु तन्नातिक्रान्तुमुत्सहे । [25]
व्यक्तं तद्भवतश्चापि विदितं नात्र संशयः ।
न च युक्तं तथा वक्तुं भवान्देहीति सत्तम ।
कुलधर्मः स नो वीर प्रमाणं परमं च तत् ।
तेन त्वां न ब्रवीम्येतदसंदिग्धं वचोऽरिहन् ।
तं भीष्मः प्रत्युवाचेदं मद्रराजं महामतिः । [30]
धर्म एष परो राजन्स्वयमुक्तः स्वयंभुवा ।
नात्र कश्चन दोषोऽस्ति पूर्वैर्विधिरयं कृतः ।
विदितेयं च ते शल्य मर्यादा साधुसंमता ।
इत्युक्त्वा स महातेजाः शातकुम्भं कृताकृतम् ।
रत्नानि च विचित्राणि शल्यायादात्सहस्रशः । [35]
गजानश्वान्रथांश्चैव वासांस्याभरणानि च ।
मणिमुक्ताप्रवालं च गाङ्गेयो व्यसृजच्छुभम् ।
तत्प्रगृह्य धनं सर्वं शल्यः संप्रीतमानसः ।
ददौ तां समलंकृत्य स्वसारं कौरवर्षभे ।
स तां माद्रीमुपादाय भीष्मः सागरगासुतः । [40]
आजगाम पुरं धीमान्प्रविष्टो गजसाह्वयम् ।
तत इष्टेऽहनि प्राप्ते मुहूर्ते साधुसंमते ।
जग्राह विधिवत्पाणिं माद्र्याः पाण्डुर्नराधिपः ।
ततो विवाहे निर्वृत्ते स राजा कुरुनन्दनः ।
स्थापयामास तां भार्यां शुभे वेश्मनि भाविनीम् । [45]
स ताभ्यां व्यचरत्सार्धं भार्याभ्यां राजसत्तमः ।
कुन्त्या माद्र्या च राजेन्द्रो यथाकामं यथासुखम् ।
ततः स कौरवो राजा विहृत्य त्रिदशा निशाः ।
जिगीषया महीं पाण्डुर्निश्चक्राम पुरात्प्रभो ।
स भीष्मप्रमुखान्वृद्धानभिवाद्य प्रणम्य च । [50]
धृतराष्ट्रं च कौरव्यं तथान्यान्कुरुसत्तमान् ।
आमन्त्र्य प्रययौ राजा तैश्चैवाभ्यनुमोदितः ।
मङ्गलाचारयुक्ताभिराशीर्भिश्चाभिनन्दितः ।
गजवाजिरथौघेन बलेन महतागमत् ।
स राजा देवराजाभो विजिगीषुर्वसुंधराम् । [55]
हृष्टपुष्टबलः प्रायात्पाण्डुः शत्रूननेकशः ।

62

This passage, which in the footnotes to the constituted text is said to be ins. in G_3 after 1. 107. 24, is not an insertion peculiar to G_3, but occurs, as a matter of fact, in all S MSS. and is nothing more than the S version of the account of the birth of Bhīma. An irregularity in the collation of the S MSS. was responsible for the misleading remark in the footnotes mentioned above.

63

After adhy. 107, all MSS. except $Ś_1$ K_{0-3} (V_1 missing) ins. the foll. addl. adhy.:

जनमेजय उवाच ।
धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामादितः कथितं त्वया ।
ऋषेः प्रसादात्तु शतं न च कन्या प्रकीर्तिता ।
वैश्यापुत्रो युयुत्सुश्च कन्या चैका शताधिका ।
गान्धारराजदुहिता शतपुत्रेति चानघ ।
उक्ता महर्षिणा तेन व्यासेनामिततेजसा । [5]
कथं त्विदानीं भगवन्कन्यां जातां ब्रवीषि मे ।
यदि भागशतं पेशी कृता तेन महर्षिणा ।
न प्रजास्यति चेद्भूयः सौबलेयी कथंचन ।
कथं तु संभवस्तस्या दुःशलाया वदस्व मे ।
यथार्हमिह विप्रर्षे परं मेऽत्र कुतूहलम् । [10]
वैशंपायन उवाच ।
साध्वयं प्रश्न उद्दिष्टः पाण्डवेय ब्रवीमि ते ।
तां मांसपेशीं भगवान्स्वयमेव महातपाः ।
शीताभिरद्भिरासिच्य भागं भागमकल्पयत् ।

$D_{1.2}$ निर(*or* रा)क्रामत्. — (L. 53) B_5 D (except $D_{2.4}$) om. च. — After line 53, $Ñ_1$ ins. (with v. l.) 1. 105. 6. — (L. 55) Dn D_1 देवगर्भाभो. — (L. 56) Dn $D_{1.2}$ °पुष्टबलैः.

63

(L. 2) S ऋषेर्मेतात्पुत्रशतं. S तु (for च). T_2 $G_{5.6}$ $M_{3.5}$ अत्र (for प्र-). — (L. 3) K_4 B_3 T_2 G वेश्या°. S एतदेकशतं द्विज (for the posterior half). — S om. line 4. — (L. 5)

यो यथा कल्पितो भागस्तं तं धात्र्या तदा नृप ।
घृतपूर्णेषु कुण्डेषु एकैकं प्राक्षिपत्तदा । [15]
एतस्मिन्नन्तरे साध्वी गान्धारी सुदृढव्रता ।
दुहितृस्नेहसंयोगमनुध्याय वराङ्गना ।
मनसाचिन्तयद्देवी एतत्पुत्रशतं मम ।
भविष्यति न संदेहो न ब्रवीत्यन्यथा मुनिः ।
ममेयं परमा तुष्टिर्दुहिता मे भवेद्यदि । [20]
एका शताधिका बाला भविष्यति कनीयसी ।
ततो दौहित्रजाल्लोकादबाह्योऽसौ पतिर्मम ।
अधिका किल नारीणां प्रीतिर्जामातृजा भवेत् ।
यदि नाम ममापि स्याद्दुहितैका शताधिका ।
कृतकृत्या भवेयं वै पुत्रदौहित्रसंवृता । [25]
यदि सत्यं तपस्तप्तं दत्तं वाप्यथवा हुतम् ।
गुरवस्तोषिता वापि तथास्तु दुहिता मम ।
एतस्मिन्नेव काले तु कृष्णद्वैपायनः स्वयम् ।
विभज्य तां तदा पेशीं भगवानृषिसत्तमः ।
गणयित्वा शतं पूर्णमंशानामाह सौबलीम् । [30]

व्यास उवाच ।

पूर्णं पुत्रशतं त्वेतन्न मिथ्या वागुदाहृता ।
दैवयोगादयं भाग एकः शिष्टः शतात्परः ।
एषा ते सुभगे कन्या भविष्यति यथेप्सिता ।

वैशंपायन उवाच ।

ततोऽन्यं घृतकुम्भं तु समानाय्य महातपाः ।
तं चापि प्राक्षिपत्तत्र कन्याभागं तपोधनः । [35]
एतत्ते कथितं राजन्दुःशलाजन्म भारत ।
ब्रूहि राजेन्द्र किं भूयो वर्तयिष्यामि तेऽनघ ।

Colophon.

64

After 1. 113. 10, D$_{4}$ (marg. *sec. m.*). $_{5}$ S ins.:

श्वेतकेतोः पिता देवि तप उग्रं समास्थितः ।
ग्रीष्मे पञ्चतपा भूत्वा वर्षास्वाकाशगोऽभवत् ।
शिशिरे सलिलस्थायी सह पत्न्या महातपाः ।
उद्दालकं तपस्यन्तं नियमेन समाहितम् ।
तस्य पुत्रः श्वेतकेतुः परिचर्यां चकार ह । [5]
अभ्यागच्छद्द्विजः कश्चिद्वलीपलितसंततः ।
तं दृष्ट्वैव मुनिः प्रीतः पूजयामास शास्त्रतः ।
स्वागतेन च पाद्येन मृदुवाक्यैश्च भारत ।
शाकमूलफलाद्यैश्च वन्यैरन्यैरपूजयत् ।
क्षुत्पिपासाश्रमैरार्तः पूजितस्तु महर्षिणा । [10]
विश्रान्तो मुनिमासाद्य पर्यपृच्छद्द्विजस्तदा ।
उद्दालक महर्षे त्वं सत्यं मे ब्रूहि मानृतम् ।

S जन्मापि धृत[? read धार्त]राष्ट्रस्य उक्तमेतन्महर्षिणा. — S om. lines 6–8. — (L. 6) Ñ$_{1.2}$ B$_{4}$ त्वं प्र-; Ñ$_{3}$ Da$_{2}$ Dn D$_{1}$ त्वं तु (for जातं). — (L. 9) S हि (for तु), and ब्रवीहि (for वदस्व). — (L. 10) Om. in S. Ñ$_{2}$ D (except D$_{2.4.5}$) यथावदिह. — (L. 12) S तु तदा (for भगवान्), and महामुनिः (for °तपाः). — (L. 13) T G सिंचन्वै; M संसिचन् (for आसिच्य). T G अधारयत् (for अकल्पयत्). — (L. 14) S कल्प्यते भागः. T G तं तु धात्र्यस्य वै पृथक्; M तं तु धात्री पृथक्पृथक्. — (L. 15) B$_{6}$ D$_{1.2.5}$ M कुंभेषु; T$_{2}$ G$_{2.4.5}$ चैकैकं (for कुण्डेषु). — (L. 16) Ñ$_{1.3}$ सुमहाव्रता; S सुमहायशाः. — After line 16, S ins.:

नाब्रवीच्च ऋषिं किंचिद्गौरवाच्च यशस्विनी ।

— (L. 17) Om. in S. Ñ B$_{1}$ Dn दुहितुः स्नेह°. — After line 17, B$_{5}$ ins.:

महर्षिमब्रवीत्किंचिद्गौरवात्सा तपस्विनी ।

— (L. 19) S न चर्षिर्भाषतेन्यथा (M °ते मृषा). — (L. 20) T G M$_{5}$ वै (for इयं). M$_{3.6-8}$ भवेन्मम परा तुष्टिर्. — (L. 21) S शतस्यापि (for भविष्यति). — (L. 22) S °त्रजाल्लोकानवाप्तः स्यात्पतिर्मम. — After line 22, S reads line 25; while D$_{5}$ ins.:

अध्रुवं कृतमेनैतद्दुहित्रा सह संगताः ।

— (L. 23) S अधिकं, and जामातृभिर्. — After line 23, D$_{5}$ S (which latter om. line 24 and transp. 25) ins.:

अपत्यं युवतीं चापि दृष्ट्वा प्रीतिमवाप्नुयाम् ।

— (L. 25) S अहं च कृतकृत्या स्यां दुहित्रा सह संगता. — (L. 26) S वा मे (for तप्तं) and गुरवस्तोषिता यदि. — (L. 27) S सुकृतं चेह लोकेस्ति (G$_{1.5}$ M$_{6-8}$ °केस्मिन्) तथा°. — (L. 29) K$_{4}$ Ñ$_{3}$ B$_{6}$ व्यभज्यत; Ñ$_{1.2}$ Da Dn D$_{1}$ व्यभजत्स; D$_{4.5}$ व्यभजत्तां (for विभज्य तां). S व्यभजत्सहसा विप्रस्तां पेशीं गर्भसंभवां. — (L. 30) S गण्यमानेषु कुंडेषु शते पूर्णे महात्मना. — After line 30, S ins.:

अभवच्चापरं खण्डं वामहस्ते तदा किल ।

— (L. 31) T$_{1}$ कुंभं; T$_{2}$ G ह्येव; M ह्येतत् (for त्वेतत्). S वागुदीरिता. — (L. 32) K$_{4}$ Da Dn D$_{1.5}$ दौहित्रयोगाय भाग; B$_{6}$ दौहित्रयोगाद्भागोयं. Ñ$_{2}$ D$_{4}$ परिशिष्टः; S एको दृष्टः. — (L. 33) Several MSS. सुभगा. — (L. 34) S अन्यद्. Da S घृतकुंडं. S आनाय्य सुमहा°. — (L. 35) S प्राक्षिपत्तं तदा राजन्कन्याभागं परंतप. — After line 35, D$_{4}$ (marg. *sec. m.*) S ins.:

संभूता चैव कालेन सर्वेषां च यवीयसी ।

— (L. 36) S वीर (for राजन्). Ñ$_{1.3}$ चैव हि; S चैव तु (for भारत). — (L. 37) S कथये पांडुनंदन (for the posterior half). — For details of colophon see footnotes on p. 480.

ऋषिपुत्रः कुमारोऽयं दर्शनीयो विशेषतः ।
तव पुत्रमिमं मन्ये कृतकृत्योऽसि तद्वद ।
उद्दालकः ।
मम पत्नी महाप्राज्ञ कुशिकस्य सुता मता । [15]
मामेवानुगता पत्नी मम नित्यमनुव्रता ।
अरुन्धतीव पत्नीनां तपसा कर्शितस्तनी ।
तस्यां जातः श्वेतकेतुर्मम पुत्रो महातपाः ।
वेदवेदाङ्गविद्विप्र मच्छासनपरायणः ।
लोकज्ञः सर्वलोकेषु विश्रुतः सत्यवाग्घृणी । [20]
ब्राह्मणः ।
अपूर्वी भार्यया चार्थी वृद्धोऽहं मन्दचाक्षुषः ।
पित्र्यादृणादनिर्मुक्तः पूर्वमेवाकृतक्रियः ।
प्रजारणी तु पत्नी ते कुलशीलसमाधिनी ।
सदृशी मम गोत्रेण वहाम्येनां क्षमस्व वै ।
पाण्डुः ।
इत्युक्त्वा मृगशावाक्षीं चीरकृष्णाजिनाम्बराम् । [25]
यष्ट्याधारः स्रस्तगात्रो मन्दचक्षुरबुद्धिमान् ।
स्वव्यापारामक्षमां तामचिन्तामात्मनि द्विजः ।

65

After 1. 113. 12, D5 S ins.:

तपसा दीप्तवीर्यो हि श्वेतकेतुर्न चक्षमे ।
संगृह्य मातरं हस्ते श्वेतकेतुरभाषत ।
दुर्ब्राह्मण विमुञ्च त्वं मातरं मे पतिव्रताम् ।
अयं पिता मे ब्रह्मर्षिः क्षमावान्ब्रह्मवित्तमः ।
शापानुग्रहयोः शक्तस्तूष्णींभूतो महाव्रतः । [5]
तस्य पत्नी दमोपेता मम माता विशेषतः ।
पतिव्रतां तपोवृद्धां साध्वाचारैरलंकृताम् ।
अप्रदानेन ते ब्रह्मन्मातृभूतां विमुञ्च मे ।
एवमुक्त्वा तु याचन्तं विमुञ्चेति मुहुर्मुहुः ।
प्रत्यवोचद्द्विजो राजन्नप्रगल्भमिदं वचः । [10]
अपत्यार्थी श्वेतकेतो वृद्धोऽहं मन्दचाक्षुषः ।
पिता ते ऋणनिर्मुक्तस्त्वया पुत्रेण काश्यप ।
ऋणादहमनिर्मुक्तो वृद्धोऽहं विगतस्पृहः ।
मम को दास्यति सुतां कन्यां संप्राप्तयौवनाम् ।
प्रजारणीमिमां पत्नीं विमुञ्च त्वं महातपः । [15]
एकया प्रजया पित्रोर्मातरं ते ददाम्यहम् ।
एवमुक्तः श्वेतकेतुर्लज्जया क्रोधमेयिवान् ।

66

After 1. 113. 40ab, D4 (suppl. fol. *sec. m.*) ins.:

यथासौ नीयते दण्डः सततं पापकारिषु ।
दण्डस्य नयनात्सा हि दण्डनीतिरिहोच्यते ।
भूयं स भगवान्ध्यात्वा चिरं शूलधरः प्रभुः ।
असृजत्सर्वशास्त्राणि महादेवो महेश्वरः ।
दण्डनीतेः प्रयोगार्थं प्रमाणानि च सर्वशः । [5]
विद्याश्चतस्रः कृतस्तासां भेदविकल्पना ।
अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।
पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ।
आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति निश्चयः ।
अर्थशास्त्रं चतुर्थं तु विद्या ह्यष्टादशैव तु । [10]
दश चाष्टौ च विख्याता एता धर्मस्य संहिताः ।
एतासामेव विद्यानां व्यासमाह महेश्वरः ।
शतानि त्रीणि शास्त्राणामाह तन्त्राणि सप्ततिः ।
व्यास एव तु विद्यानां महादेवेन कीर्तितः ।
तन्त्रं पाशुपतं नाम पाञ्चरात्रं च विश्रुतम् । [15]
योगशास्त्रं च सांख्यं च तन्त्रं लोकायतं तथा ।
तन्त्रं ब्रह्मतुला नाम तर्कविद्या दिवौकसाम् ।
सुखदुःखार्थजिज्ञासाकारकश्चेति विश्रुतम् ।
तर्कविद्यास्तथा चाष्टौ सश्लोको नव विस्तरः ।
दश चाष्टौ च विज्ञेयाः पौराणां यज्ञसंहिताः । [20]
पुराणस्य प्रणीताश्च तावदेवेह संहिताः ।
धर्मशास्त्राणि तद्वाचः एकार्था नीति नान्यथा ।
एकार्थानि पुराणानि वेदाश्चैकार्थसंहिताः ।
नानार्थानि च सर्वाणि ततः शास्त्राणि शंकरः ।
प्रोवाच भगवान्देवः कालज्ञानानि यानि च । [25]
चतुःषष्टिप्रमाणानामायुर्वेदं च सोत्तरम् ।
अष्टादशविकल्पान्तां दण्डनीतिं च शाश्वतीम् ।
गान्धर्वमितिहासं च नानाविस्तरमुक्तवान् ।
इत्येताः शांकरप्रोक्ता विद्याः शब्दार्थसंहिताः ।
पुनर्भेदसहस्रं च तासामेव तु विस्तरः । [30]
ऋषिभिर्देवगन्धर्वैः सविकल्पः सविस्तरः ।
शश्वदभ्यस्यते लोके वेद एव च सर्वशः ।
विद्याश्चतस्रः संक्षिप्ताः वेदवादाश्च ते स्मृताः ।
एतासां पारगो यश्च स चोक्तो वेदपारगः ।
विद्यानां पारगो रुद्रो विष्णुरिन्द्रो बृहस्पतिः । [35]
शक्रः स्वायंभुवश्चैव मनुः परमधर्मवित् ।

64

After line 6, D3 reads 1189*. — After line 24, G2 ins.:

पुत्रमेकं समुत्पाद्य पितॄणामृणमोचकम् ।

प्रदास्यामि पुनस्तेऽहं पुत्रारणिमिमां तु ते ।

65

(L. 8) T2 G4-6 M6-8 प्राणदानेन.

ब्रह्मा च परमो देवः सदा सर्वैः सुरासुरैः ।
सर्वस्यानुग्रहश्चैव व्यासो वै वेदपारगः ।
भीष्म उवाच ।
अहं शांतनवो भीष्मः प्रसादान्माधवस्य च ।
शंकरस्य प्रसादाच्च ब्रह्मणश्च कुरूद्वह । [40]
वेदपारग इत्युक्तो याज्ञवल्क्यश्च सर्वशः ।
कल्पे कल्पे महाभागैर्ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
ऋषिपुत्रैर्ऋषिगणैर्भिद्यतेऽऽश्रमिकैरपि ।
शिवेन ब्रह्मणा चैव विष्णुना च विकल्पिताः ।
आदिकल्पे पुनश्चैव भिद्यन्ते साधुभिः पुनः । [45]
इदानीमपि विद्वद्भिः भिद्यन्ते च विकल्पकैः ।
पूर्वजन्मानुसारेण बहुधेयं सरस्वती ।

67

After 1. 115. 28, D_4(suppl. fol. *sec. m.*).$_5$ (partly; and at a different place) S ins.:

जातमात्रानुपादाय शतशृङ्गनिवासिनः ।
पाण्डोः पुत्रानमन्यन्त तापसाः स्वानिवात्मजान् ।
ततस्तु वृष्णयः सर्वे वसुदेवपुरोगमाः ।
पाण्डुः शापभयाद्भीतः शतशृङ्गमुपेयिवान् ।
तत्रैव मुनिभिः सार्धं तापसोऽभूत्तपश्चरन् । [5]
शाकमूलफलाहारस्तपस्वी नियतेन्द्रियः ।
योगध्यानपरो राजा बभूवेति च वादकाः ।
ब्रुवन्ति स्म बहवस्तच्छ्रुत्वा शोककर्शिताः ।
पाण्डोः प्रीतिसमायुक्ताः कदा श्रोष्याम सत्कथाः ।
इत्येवं कथयन्तस्ते वृष्णयः सह बान्धवैः । [10]
पाण्डोः पुत्रागमं श्रुत्वा सर्वे हर्षसमन्विताः ।
सभाजयन्तस्तेऽन्योन्यं वसुदेवं वचोऽब्रुवन् ।
न भवेरन्क्रियाहीनाः पाण्डोः पुत्रा महाबलाः ।
पाण्डोः प्रियहितान्वेषी प्रेषय त्वं पुरोहितम् ।
वसुदेवस्तथेत्युक्त्वा विससर्ज पुरोहितम् । [15]
युक्तानि च कुमाराणां पारिबर्हाण्यनेकशः ।
कुन्तीं माद्रीं च संदिश्य दाससदासीपरिच्छदम् ।
गावो हिरण्यं रूप्यं च प्रेषयामास भारत ।
तानि सर्वाणि संगृह्य प्रययौ स पुरोहितः ।
तमागतं द्विजश्रेष्ठं काश्यपं वै पुरोहितम् ।
पूजयामास विधिवत्पाण्डुः परपुरंजयः । [20]
पृथा माद्री च संहृष्टे वसुदेवं प्रशंसताम् ।
ततः पाण्डुः क्रियाः सर्वाः पाण्डवानामकारयत् ।
गर्भाधानादिकृत्यानि चौलोपनयनानि च ।
काश्यपः कृतवान्सर्वमुपाकर्म च भारत । [25]
चौलोपनयनादूर्ध्वं वृषभाक्षा यशस्विनः ।
वैदिकाध्ययने सर्वे समपद्यन्त पारगाः ।
शर्यातेः पृषतः पुत्रः शुको नाम परंतपः ।
येन सागरपर्यन्ता धनुषा निर्जिता मही ।
अश्वमेधशतैरिष्ट्वा स महात्मा महामखैः । [30]
आराध्य देवताः सर्वाः पितॄनपि महामतिः ।
शतशृङ्गे तपस्तेपे शाकमूलफलाशनः ।
तेनोपकरणश्रेष्ठैः शिक्षया चोपबृंहिताः ।
तत्प्रसादाद्धनुर्वेदे समपद्यन्त पारगाः ।
गदायां पारगो भीमस्तोमरेषु युधिष्ठिरः । [35]
असिचर्मणि निष्णातौ यमौ सत्त्ववतां वरौ ।
धनुर्वेदे गतः पारं सव्यसाची परंतपः ।
शुकेन समनुज्ञातो मत्समोऽयमिति प्रभो ।
अनुज्ञाय ततो राजा शक्तिं खड्गं तथा शरान् ।
धनुश्च ददतां श्रेष्ठस्तालमात्रं महाप्रभम् । [40]
विपाठक्षुरनाराचान्गृध्रपक्षानलंकृतान् ।
ददौ पार्थाय संहृष्टो महोरगसमप्रभान् ।
अवाप्य सर्वशस्त्राणि मुदितो वासवात्मजः ।
मेने सर्वान्महीपालानपर्याप्तान्स्वतेजसा ।
एकवर्षान्तरास्त्वेवं परस्परमरिंदमाः । [45]
अन्ववर्धन्त पार्थाश्च माद्रीपुत्रौ तथैव च ।

Then follows a *repetition* of 1. 115. 28 —a clear sign of interpolation—and a *colophon* (corresponding to the colophon of our adhy. 115). The MSS. cont.:

67

☞ This passage occurs also in D_4 (suppl. fol. *sec. m.*), which was inadvertantly omitted from the list of MSS. mentioned in the footnote to 1. 115. 28. D_5 ins. lines 4–44 of the passage after 1. 116. 1^{ab}, om. the rest.

(L. 3) D_4 आगता यादवाः सर्वे. — (L. 5) D_4 तत्रैव चावसत्पांडुः शतश्रृंगे महामनाः. — (L. 7) D_4 तपः परममास्थितः (for the posterior half). — (L. 8) D_4 दृष्ट्वा तु कुशलं तेषां पप्रच्छुरितरेतरं. — (L. 9) Some MSS. संगताः. — (L. 11) D_4 दिनानि कतिचित्तत्रैवमुषित्वैकत्रपूजिताः. — (L. 12) D_4 वसुदेवपुरोगमाः. — (L. 13) D_4 प्रतिजग्मुर्गृहानेव तानापृच्छ्य स्वकांस्तदा. — (L. 15) D_4 ततः पुरोहितो राजन्मथुरायां विनिर्गतः. — (L. 16) D_4 वसुदेवाश्रयादाय (for the prior half). — (L. 18) D_4 हस्त्यश्वरथयानानि वस्त्ररत्नशतानि च. — Colophon. *Adhy. no.:* D_4 123; T_1 115; T_2 65; G M 66. — After the colophon, D_4 ins.:

जनमेजय उवाच ।
कस्मिन्वयसि संप्राप्ताः पाण्डवा गजसाह्वयम् ।
समपद्यन्त देवेभ्यः तेषामायुश्च किंपरम् ।
एतदिच्छामि भगवंस्त्वत्तः श्रोतुं द्विजोत्तम ।

वैशंपायनः।

पाण्डवानां तथायुस्त्वं शृणु कौरवनन्दन।
जगाम हास्तिनपुरं षोडशाब्दो युधिष्ठिरः।
भीमसेनः पञ्चदशे बीभत्सुश्च चतुर्दशे।
त्रयोदशाब्दौ च यमौ जग्मतुर्नागसाह्वयम्। [50]
तत्र त्रयोदशाब्दानि धार्तराष्ट्रैः सहोषिताः।
षट् च मासाञ्जतुगृहान्मुक्ता जातो घटोत्कचः।
षण्मासानेकचक्रायां वर्षं पाञ्चालके गृहे।
धार्तराष्ट्रैः सहोषित्वा पञ्च वर्षाणि भारत।
इन्द्रप्रस्थेऽवसंस्तत्र त्रीणि वर्षाणि विंशतिम्। [55]
द्वादशाब्दानथैकं च विभ्रमद्यूतनिर्जिताः।
भुक्त्वा षट्त्रिंशतं राज्यं सागरान्तां वसुंधराम्।
मासैः षड्भिर्महात्मानः सर्वे कृष्णपरायणाः।
राज्ये परिक्षितं स्थाप्य इष्टां गतिमवाप्नुवन्।
एवं युधिष्ठिरस्यापि आयुरष्टोत्तरं शतम्। [60]
अर्जुनात्केशवो ज्येष्ठस्त्रिभिर्मासैर्महाभुजः।
कृष्णात्संकर्षणो ज्येष्ठस्त्रिभिर्मासैर्महाबलः।

☞ The passage is immediately followed by 1. 116. 1 (*without* वैशं°).

68

After 1. 116. 22, D_4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

वैशंपायनः।

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा कुन्ती शोकाग्निदीपिता।
पपात सहसा भूमौ छिन्नमूल इव द्रुमः।
निश्चेष्टा पतिता भूमौ मोहे न तु चचाल सा।
तस्मिन्क्षणे कृतस्नानममलाम्बरसंवृतम्।
अलंकारकृतं पाण्डुं शयानं शयने शुभे। [5]
कुन्तीमुत्थाप्य माद्री तु मोहेनाविष्टचेतनाम्।
एह्येहीति च तां कुन्तीं दर्शयामास कौरवम्।
पादयोः पतिता कुन्ती पुनरुत्थाय भूमिपम्।
रक्तचन्दनदिग्धाङ्गं महारजतवाससम्।
सस्मितेन तु वक्त्रेण गदन्तमिव भारतीम्। [10]
परिरभ्य तदा मोहाद्विललापाकुलेन्द्रिया।
माद्री चापि समालिङ्ग्य राजानं विललाप सा।
तं तथाशायिनं पाण्डुमृषयः सह चारणैः।
अभ्येत्य सहिताः सर्वे शोकादश्रूण्यवर्तयन्।
अस्तं गतमिवादित्यं संशुष्कमिव सागरम्। [15]
दृष्ट्वा पाण्डुं नरव्याघ्रं शोचन्ति स्म महर्षयः।
समानशोका ऋषयः पाण्डवाश्च बभूविरे।
ते समाश्वासिते विप्रैर्विलेपतुरनिन्दिते।

कुन्ती।

हा राजन्कस्य नौ हित्वा गच्छसि त्रिदशालयम्।
हा राजन्मम मन्दायाः कथं माद्रीं समेत्य वै। [20]
निधनं प्राप्तवान्राजन्मन्दाग्यपरिसंक्षयात्।
युधिष्ठिरं भीमसेनमर्जुनं च यमावुभौ।
कस्मात्पुत्रान्प्रियान्हित्वा प्रयातोऽसि विशां पते।
नूनं त्वां त्रिदशा देवाः प्रतिनन्दन्ति भारत।
यथा हि तप उग्रं ते चरितं विप्रसंसदि। [25]
आवाभ्यां सहितो राजन्गमिष्यसि दिवं शुभम्।
आजमीढाजमीढानां कर्मणा चरितां गतिम्।
ननु नाम सहावाभ्यां गमिष्यामीति नस्त्वया।
प्रतिज्ञातं कुरुश्रेष्ठ यदासि वनमागतः।
आवाभ्यां त्वेव सहितो गमिष्यसि विशां पते। [30]
मुहूर्तं क्षम्यतां राजन्नारोक्ष्यावश्चितां तव।

वैशंपायनः।

विलपित्वा भृशं त्वेवं निःसंज्ञे पतिते भुवि।
यथा विद्धे हते मृग्यौ लुब्धैर्वनगते तथा।
युधिष्ठिरमुखाः सर्वे पाण्डवा वेदपारगाः।
तेऽप्यागत्य पितुर्मूले निःसंज्ञाः पतिता भुवि। [35]
पाण्डोः पादौ परिष्वज्य विलपन्ति स्म पाण्डवाः।

— (L. 49) D_4 भीमः पंचदशाब्दे तु मन्वब्दे वै धनंजयः; G_6 M_8 पंचदशाब्दो भीमस्तु चतुर्दशाब्दो धनंजयः(!). — (L. 56) T_1 $G_{1,2}$ बभूवुः; G_6 M_8 बभ्रमुः (for विभ्रम-). D_4 वने वैराटके तथा (for विभ्रम°). — After line 56, D_4 (which om. line 57) ins.:

संधौ शुद्धे त्वतिक्रान्तं मासषट्कं नृपोत्तम।
चतुःपञ्चाशद्वर्षेण निशशासुर्वसुंधराम्।

— (L. 58) D_4 तपोनिष्ठा वनेभवन् (for the posterior half). — After line 58, D_4 (which om. line 59) ins:

महाप्रस्थानिकविधौ शेषं मासचतुष्टयम्।

— (L. 60) D_4 इत्येवमादितः प्रोक्तं (for the prior half). — (L. 62) D_4 वर्षेण बलभद्रोपि कृष्णाज्ज्येष्ठः प्रकीर्तितः. — After line 62, S (except $G_{2,5,6}$) ins.:

रामो वृकोदराज्ज्येष्ठः त्रिभिर्मासैर्महाबलः।;

while D_4 ins.:

पाण्डुः पञ्च महातेजास्तान्पश्यन्पर्वते सुतान्।
रेमे स काश्यपसुतः पत्नीभ्यां तु भृशं तदा।
यस्मिन्पक्षे समुत्पन्नः पार्थस्तस्य च धीमतः।
तस्मिन्नुत्तरफल्गुन्यां प्रवृत्ते तु महोत्सवे।
पुरोहितेन सहितो ब्राह्मणान्पर्यहर्पयत्।
तस्मिन्काले समाहूय स ऋषीन्संशितव्रतान्।
पूजयामास विधिवद्वासोभिर्दक्षिणान्वितैः।

68

Lines 1–9 (=1263*) are ins. in D_4 after 1. 116

युधिष्ठिरः ।

हा विनष्टाः स्म तातेति हा विनाथा भवामहे ।
त्वद्विहीना महाप्राज्ञ कथं वर्ताम बालकाः ।
लोकनाथस्य पुत्राः स्मो न सनाथा भवामहे ।
क्षणेनैव महाराज अहो लोकस्य चित्रता । [40]
नास्मद्विधा राजपुत्रा अधन्याः सन्ति भारत ।
त्वद्विनाशाच्च राजेन्द्र राज्यप्रस्खलनात्तथा ।
बान्धवानामथाज्ञानात्प्राप्ताः स्म व्यसनं वयम् ।
किं करिष्यामहे राजन्कर्तव्यं नः प्रसीदताम् ।

भीमः ।

हित्वा राज्यं च भोगांश्च शतशृङ्गनिवासिना । [45]
त्वया लब्धाः स्म राजेन्द्र महता तपसा वयम् ।
हित्वा मानं वनं गत्वा स्वयमाहृत्य भक्षणम् ।
शाकमूलफलैर्वन्यैर्भरणं वै त्वया कृतम् ।
पुत्रानुत्पाद्य पितरो यमिच्छन्ति महात्मनः ।
त्रिवर्गफलमिच्छन्तस्तस्य कालोऽयमागतः । [50]
अभुक्त्वैव फलं राजन्गन्तुं नार्हसि भारत ।

वैशंपायनः ।

इत्येवमुक्त्वा पितरं भीमोऽपि विललाप ह ।

अर्जुनः ।

प्रणष्टं भारतं वंशं पाण्डुना पुनरुद्धृतम् ।
तस्मिंस्तपोवनगते नष्टं राज्यं सराष्ट्रकम् ।
पुनर्निस्तारितं क्षत्रं पाण्डुपुत्रैर्महात्मभिः । [55]
एतच्छ्रुत्वा तु मोदित्वा गन्तुमर्हसि कौरव ।

वैशंपायनः ।

इत्येवमुक्त्वा पितरं विललाप धनंजयः ।

यमौ ।

दुःसंचयं तपः कृत्वा लब्ध्वा नौ भरतर्षभ ।
पुत्रलाभस्य महतः शुश्रूषादिफलं त्वया ।
न चावाप्तं किंचिदेव राज्यं पित्रा यथा पुरा । [60]

वैशंपायनः ।

एवमुक्त्वा यमौ चापि विलेपतुरथातुरौ ।

69

After 1. 116. 30, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

वैशंपायनः ।

ऋषयस्तान्समाश्वास्य पाण्डवान्सत्यविक्रमान् ।
ऊचुः कुन्तीं च माद्रीं च समाश्वास्य तपस्विनः ।
सुभगे बालपुत्रे तु न मर्तव्यं कथंचन ।
पाण्डवांश्चापि नेष्यामः कुरुराष्ट्रं परंतपान् ।
अधर्मेष्वर्थजातेषु धृतराष्ट्रश्च लोभवान् । [5]
स कदाचिन्न वर्तेत पाण्डवेषु यथाविधि ।
कुन्त्याश्च वृष्णयो नाथाः कुन्तिभोजस्तथैव च ।
माद्र्याश्च बलिनां श्रेष्ठः शल्यो भ्राता महारथः ।
भर्त्रा तु मरणं सार्धं फलवन्नात्र संशयः ।
युवाभ्यां दुष्करं चैतद्वदन्ति द्विजपुंगवाः । [10]
मृते भर्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता ।
यमैश्च नियमैः श्रान्ता मनोवाक्कायजैः शुभैः ।
भर्तारं चिन्तयन्ती सा भर्तारं निस्तरेच्छुभा ।
तारितश्चापि भर्ता स्यादात्मा पुत्रैस्तथैव च ।
तस्माज्जीवितमेवैतद्युवयोर्विद्म शोभनम् । [15]

कुन्ती ।

यथा पाण्डोस्तु निर्देशस्तथा विप्रगणस्य च ।
आज्ञा शिरसि निक्षिप्ता करिष्यामि च तत्तथा ।
यदाहुर्भगवन्तो हि तन्मन्ये शोभनं परम् ।
भर्तुश्च मम पुत्राणां मम चैव न संशयः ।

माद्री ।

कुन्ती समर्था पुत्राणां योगक्षेमस्य धारणे । [20]
अस्या हि न समा बुद्ध्या यद्यपि स्यादरुन्धती ।
कुन्त्याश्च वृष्णयो नाथाः कुन्तिभोजस्तथैव च ।
नाहं त्वमिव पुत्राणां समर्था धारणे तथा ।
साहं भर्तारमन्विष्ये संतृप्ता न त्वहं तथा ।
भर्तृलोकस्य तु ज्येष्ठा देवी मामनुमन्यताम् । [25]
धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य सत्यसंधस्य धीमतः ।
पादौ परिचरिष्यामि तथार्याद्यानुमन्यताम् ।

वैशंपायनः ।

एवमुक्त्वा महाराज मद्रराजसुता शुभा ।
ददौ कुन्त्यै यमौ माद्री शिरसाभिप्रणम्य च ।
अभिवाद्य महर्षींस्ता परिष्वज्य च पाण्डवान् । [30]
मूर्ध्न्युपाघ्राय बहुशः पार्थानात्मसुतौ तथा ।
हस्ते युधिष्ठिरं गृह्य माद्री वाक्यमभाषत ।
कुन्ती माता अहं धात्री युष्माकं तु पिता मृतः ।

---

30. — (L. 10) T1 G1.2 M8 भारत (for भारतीम्). — (L. 35) Noteworthy is the phrase पितुर्मूले! Cf. line 30 of passage No. 46. — (L. 38) T1 G1.2.6 M8 जीवाम (for वर्ताम). — (L. 55) T1 G (except G4.5) M8 °पुत्रैश्च पंचभिः.

69

Line 22 = line 7. — After line 22, D4 ins.:

न च मे तादृशी बुद्धिर्बान्धवाश्च तथा न मे ।

— (L. 35) D4 वृद्धोपासनसंसक्ताः; T1 G1 M8 वृद्धानुशासने सक्ताः; G3 वृध्याङपासने सक्ताः; G6 वृद्धानुपासनायुक्ताः.

युधिष्ठिरः पिता ज्येष्ठभ्रातुर्णां धर्मतः सदा ।
वृद्धाद्युपासनासक्ताः सत्यधर्मपरायणाः । [35]
तादृशा न विनश्यन्ति नैव यान्ति पराभवम् ।
तस्मात्सर्वे कुरुध्वं वै गुरुवृत्तिमतन्द्रिताः ।
ऋषीणां च पृथायाश्च नमस्कृत्य पुनः पुनः ।
आयासकृपणा माद्री प्रत्युवाच पृथां ततः ।
धन्या त्वमसि वार्ष्णेयि नास्ति स्त्री सदृशी त्वया । [40]
वीर्यं तेजश्च योगं च माहात्म्यं च यशस्विनाम् ।
कुन्ति द्रक्ष्यसि पुत्राणां पञ्चानाममितौजसाम् ।
ऋषीणां संनिधौ चैषा मया वागभ्युदीरिता ।
दिदृक्षमाणया स्वर्गं न ममैषा वृथा भवेत् ।
आर्या चाप्यभिवाद्या च मम पूज्या च सर्वतः । [45]
ज्येष्ठा वरिष्ठा त्वं देवि भूषिता स्वगुणैः शुभैः ।
अभ्यनुज्ञातुमिच्छामि त्वया यादवनन्दिनि ।
धर्मं स्वर्गं च कीर्तिं च त्वत्कृतेऽहमवाप्नुयाम् ।
यथा तथा विधत्स्वेह मा च कार्षीविचारणाम् ।
बाष्पसंदिग्धया वाचा कुन्त्युवाच यशस्विनी । [50]
अनुज्ञातासि कल्याणि त्रिदिवे संगमोऽस्तु ते ।
भर्त्रा सह विशालाक्षि क्षिप्रमद्यैव भामिनि ।
संगता स्वर्गलोके त्वं रमेथाः शाश्वतीः समाः ।
ततः पुरोहितः स्नात्वा प्रेतकर्मणि पारगः ।
हिरण्यशकलानाज्यं तिलान्दधि च तण्डुलान् । [55]
उदकुम्भं सपरशुं समानीय तपस्विभिः ।
अश्वमेधाग्निमाहृत्य यथान्यायं समन्ततः ।
काश्यपः कारयामास पाण्डोः प्रेतस्य तां क्रियाम् ।
पुरोहितोक्तविधिना पाण्डोः पुत्रो युधिष्ठिरः ।
तेनाग्निनादहत्पाण्डुं कृत्वा चापि क्रियास्तदा । [60]
रुदञ्शोकाभिसंतप्तः पपात भुवि पाण्डवः ।
ऋषीन्पुत्रान्पृथां चैव विसृज्य च नृपात्मजान् ।

70

After 1. 119. 7, G1 ins.:

ततः पुत्राश्च पौत्राश्च राजानः सर्व एव हि ।
पाण्डवाः कौरवाश्चैव राज्यैश्वर्यमदान्विताः ।
पृथ्वीनिमित्तमन्योन्यं घातयिष्यन्ति निर्घृणाः ।
कुरुपाण्डवयोरर्थः पृथिवीक्षयकारणः ।
अन्योन्यं घोरमासाद्य करिष्यन्ति महीमिमाम् । [5]
रुधिरौघनिमग्नां च बालवृद्धावशेषिताम् ।
घोरमेनमदृष्ट्वैव कालं सर्वक्षयावहम् ।
दृष्ट्वानन्दसुखं प्रीत्या दृष्ट्या मातः शृणुष्व ह ।

71

After 1. 119. 30^{ab}, K4 Ñ B D ins. (cf. No. 73 below):

भक्ष्यं भोज्यं च पेयं च चोष्यं लेह्यमथापि च ।
उपाहृतं नरैस्तत्र कुशलैः सूदकर्मणि ।
न्यवेदयंस्तत्पुरुषा धार्तराष्ट्राय वै तदा ।
ततो दुर्योधनस्तत्र पाण्डवानाह दुर्मतिः ।
गङ्गां चैवानुयास्याम उद्यानवनशोभिताम् । [5]
सहिता भ्रातरः सर्वे जलक्रीडामवाप्नुमः ।
एवमस्त्विति तं चापि प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ।
ते रथैर्नगराकारैर्देशजैश्च गजोत्तमैः ।
निर्ययुर्नगराच्छूराः कौरवाः पाण्डवैः सह ।
उद्यानवनमासाद्य विसृज्य च महाजनम् । [10]
विशन्ति स्म तदा वीराः सिंहा इव गिरेर्गुहाम् ।
उद्यानमभिपश्यन्तो भ्रातरः सर्व एव ते ।
उपस्थानगृहैः शुभ्रैर्वलभीभिश्च शोभितम् ।
गवाक्षकैस्तथा जालैर्जलैः सांचारिकैरपि ।
संमार्जितं सौधकारैश्चित्रकारैश्च चित्रितम् । [15]
दीर्घिकाभिश्च पूर्णाभिस्तथा पुष्करिणीभिर्हि (!) ।
जलं तच्छुशुभे छन्नं फुल्लैर्जलरुहैस्तथा ।
उपच्छन्ना वसुमती तथा पुष्पैर्यथर्तुकैः ।
तत्रोपविष्टास्ते सर्वे पाण्डवाः कौरवाश्च ह ।
उपच्छन्नान्बहून्कामांस्ते भुञ्जन्ति ततस्ततः । [20]
अथोद्यानवरे तस्मिंस्तथा क्रीडागताश्च ते ।
परस्परस्य वक्त्रेभ्यो ददुर्भक्ष्यांस्ततस्ततः ।
ततो दुर्योधनः पापस्तद्भक्ष्ये कालकूटकम् ।
विषं प्रक्षेपयामास भीमसेनजिघांसया ।
स्वयमुत्थाय चैवाथ हृदयेन क्षुरोपमः । [25]
स वाचामृतकल्पश्च भ्रातृवच्च सुहृद्यथा ।
स्वयं प्रक्षिपते भक्ष्यं वक्त्रे भीमस्य पापकृत् ।
प्रतीच्छितं च भीमेन तं वै दोषमजानता ।
ततो दुर्योधनस्तत्र हृदयेन हसन्निव ।
कृतकृत्यमिवात्मानं मन्यते पुरुषाधमः । [30]

71

D3 ins. various lines of this passage at different points of its text; its readings have been ignored. — (L. 2) N B1.3 उत्पादितं; Dn1. n2 उपपादितं; D4 दृष्ट्वा कृतं. — (L. 11) D3 प्रविशंति (for विशन्ति स). — (L. 14) Dn D2.4 यंत्रैः (for जलैः). — (L. 16) Ñ1.3 तथा श्रीकुसुमैरपि; D2 तथा पद्माकरैरपि. — (L. 20) Ñ B1.2.6 Da D2.4 उपपन्नान्. — (L. 26) Ñ1.3 D2 भ्रातृवंधु; Ñ2 Dn भर्तृवच्च. — (L. 27) N2 Dn D1 वक्तु (for वक्त्रे). — (L. 28) K4 प्रतिक्षिप्तं; Ñ Dn D2.4 प्रतीक्षितं; Da D1 प्रतिक्षितं.

तस्ते सहिताः सर्वे जलक्रीडामकुर्वत ।
पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च तदा मुदितमानसाः ।

72

After 1. 119. 38ab, K4 Ñ B D ins.:

हतावशेषा भीमेन सर्पा वासुकिमभ्ययुः ।
ऊचुश्च सर्पराजानं वासुकिं वासवोपमम् ।
अयं नरो वै नागेन्द्र अप्सु बद्ध्वा प्रवेशितः ।
यथा च नो मतिर्वीर विषपीतो भविष्यति ।
निश्चेष्टोऽस्मानदुग्राह्यः स च दष्टोऽन्वबुध्यत । [5]
ससंज्ञश्चापि संवृत्तश्छित्त्वा बन्धनमाशु नः ।
पोथयन्तं महाबाहुं तं वै त्वं ज्ञातुमर्हसि ।
ततो वासुकिरभ्येत्य नागैरनुगतस्तदा ।
पश्यति स्म महाबाहुं भीमं भीमपराक्रमम् ।
आर्यकेण च दृष्टः स पृथाया आर्यकेण च । [10]
तदा दौहित्रदौहित्रः परिष्वक्तः सुपीडितम् ।
सुप्रीतश्चाभवत्तस्य वासुकिः सुमहायशाः ।
अब्रवीत्तं च नागेन्द्रः किमस्य क्रियतां प्रियम् ।
धनौघो रत्ननिचयो वसु चास्य प्रदीयताम् ।
एवमुक्तस्तदा नागो वासुकिं प्रत्यभाषत । [15]
यदि नागेन्द्र तुष्टोऽसि किमस्य धनसंचयैः ।
रसं पिबेत्कुमारोऽयं त्वयि प्रीते महाबलः ।
बलं नागसहस्रस्य तस्मिन्कुण्डे प्रतिष्ठितम् ।
यावत्पिबति बालोऽयं तावदस्मै प्रदीयताम् ।
एवमस्त्विति तं नागं वासुकिः प्रत्यभाषत । [20]
ततो भीमस्तदा नागैः कृतस्वस्त्ययनः शुचिः ।
प्राङ्मुखश्चोपविष्टः सन्रसं पिबति पाण्डवः ।
एकोच्छ्वासात्ततः कुण्डं पिबति स्म महाबलः ।
एवमष्टौ स कुण्डानि ह्यपिबत्पाण्डुनन्दनः ।
ततस्तु शयने दिव्ये नागदत्ते महाभुजः । [25]
अशेत भीमसेनस्तु यथासुखमरिंदमः ।

Colophon.

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते कौरवाः सर्वे विना भीमं च पाण्डवाः ।
वृत्तक्रीडाविहारास्तु प्रतस्थुर्गजसाह्वयम् ।
रथैर्गजैस्तथा चाश्वैर्यानैश्चान्यैरनेकशः ।
ब्रुवन्तो भीमसेनस्तु यातो ह्यग्रत एव नः । [30]
ततो दुर्योधनः पापस्तत्रापश्यन्वृकोदरम् ।
भ्रातृभिः सहितो हृष्टो नगरं प्रविवेश ह ।
युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा अविन्दन्पापमात्मनि ।
स्वेनानुमानेन परं साधुं समनुपश्यति ।
सोऽभ्युपेत्य तदा पार्थो मातरं भ्रातृवत्सलः । [35]
अभिवाद्याब्रवीत्कुन्तीमम्ब भीम इहागतः ।
क्व गतो भविता मातर्नेह पश्यामि तं शुभे ।
उद्यानानि वनं चैव विचितानि समन्ततः ।
तदर्थं न च तं वीरं दृष्टवन्तो वृकोदरम् ।
मन्यमानास्ततः सर्वे यातो नः पूर्वमेव सः । [40]
आगताः स्म महाभागे व्याकुलेनान्तरात्मना ।
इहागम्य क्व नु गतस्त्वया वा प्रेषितः क्व नु ।
कथयस्व महाबाहुं भीमसेनं यशस्विनि ।
न हि मे शुध्यते भावस्तं वीरं प्रति शोभने ।
यतः प्रसुप्तं मन्येऽहं भीमं नेति हतस्तु सः । [45]
इत्युक्ता च ततः कुन्ती धर्मराजेन धीमता ।
हा हेति कृत्वा संभ्रान्ता प्रत्युवाच युधिष्ठिरम् ।
न पुत्र भीमं पश्यामि न मामभ्येति स प्रभो ।
शीघ्रमन्वेषणे यत्नं कुरु तस्यानुजैः सह ।
इत्युक्त्वा तनयं ज्येष्ठं हृदयेन विदूयता । [50]
क्षत्तारमानाय्य तदा कुन्ती वचनमब्रवीत् ।
क्व गतो भगवन्क्षत्तर्भीमसेनो न दृश्यते ।
उद्यानान्निर्गताः सर्वे भ्रातरो भ्रातृभिः सह ।
तत्रैकस्तु महाबाहुर्भीमो नाभ्येति मामिह ।
न च प्रीणयते चक्षुः सदा दुर्योधनस्य सः । [55]
क्रूरोऽसौ दुर्मतिः क्षुद्रो राज्यलुब्धोऽनपत्रपः ।

72

(L. 1) Ñ3 B6 Dn D1.5 सर्वे (for सर्पा). — (L. 3) Dn D1 ह्यप्सु. — (L. 7) Ñ B1 Dn D1 transp. तं and त्वं. — (L. 22) Ñ1.3 B1.3 Dn D1.4 स (for सन्). — (L. 25) Ñ3 B (except B1) D2.5 नागदंते. — Colophon om. in B D2.5. *Adhy. no.:* Dn1 D4 128; Dn2 127. *Aggregate s'loka no.:* Dn2 5037. — (L. 33) K4 नाविंदन्; Ñ1.3 Dn ह्यविदन्; B1 D2 अविदन्; B5 ह्यविंदन्; D5 चिंतयन्. — After line 36, D5 ins.:

नैषत्साह तदा कुन्ती ततस्ते व्यथिताभवन् ।
द्रुतं गत्वा पुरोधानं व्यचिन्वन्त स पाण्डवाः ।
भीम भीमेति ते वाचमुच्चमुच्चैरुदीरयन् ।
विचिन्वत वनं सर्वे न पश्यन्ति स्म मारुतिम् ।
आगताः स्वगृहं भूय इदमूचुर्वनान्तरे ।

— (L. 48) Ñ3 Dn °भ्येत्यसाविति. — After line 54, B5 ins.:

विदुर उवाच ।
द्रुतं गत्वा पुरोधानं चिन्वन्तु सह पाण्डवैः ।
ते तत्र गत्वा त्वरिता भीमेत्युच्चैरुदीरयन् ।
विचिन्वन्तो वनं सर्वे ते न पश्यन्ति तं जनाः ।
आगम्य नगरं भूय इदमूचुः पृथां तदा ।
न दृश्यते महाबाहुरम्ब भीमो महाबलः ।

निहन्यादपि तं वीरं जातमन्युः सुयोधनः ।
तेन मे व्याकुलं चित्तं हृदयं दह्यतीव च ।
विदुर उवाच ।
मैवं वदस्व कल्याणि शेषसंरक्षणं कुरु ।
प्रत्यादिष्टो हि दुष्टात्मा शेषेऽपि प्रहरेत्तव । [60]
दीर्घायुपस्तव सुता यथोवाच महामुनिः ।
आगमिष्यति ते पुत्रः प्रीतिं चोत्पादयिष्यति ।
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा ययौ विद्वान्विदुरः स्वं निवेशनम् ।
कुन्ती चिन्तापरा भूत्वा सहासीना सुतैर्गृहे ।
ततोऽष्टमे तु दिवसे प्रत्यबुध्यत पाण्डवः । [65]
तस्मिंस्तदा रसे जीर्णे सोऽप्रमेयबलो बली ।
तं दृष्ट्वा प्रतिबुद्धं तु पाण्डवं ते भुजंगमाः ।
सान्त्वयामासुरव्यग्रा वचनं चेदमब्रुवन् ।
यस्ते पीतो महाबाहो रसोऽयं वीर्यसंभृतः ।
तस्मान्नागायुतबलो रणेऽधृष्यो भविष्यसि । [70]
गच्छाद्य च त्वं स्वगृहं स्नातो दिव्यैरिमैर्जलैः ।
भ्रातरस्ते नु तप्यन्ति त्वां विना कुरुपुंगव ।
ततः स्नातो महाबाहुः शुचिः शुक्लाम्बरस्रजः ।
ततो नागस्य भवने कृतकौतुकमङ्गलः ।
ओषधीभिर्विषघ्नीभिः सुरभीभिर्विशेषतः । [75]
भुक्तवान्परमान्नं च नागैर्दत्तं महाबलः ।
पूजितो भुजगैर्वीर आशीर्भिश्चाभिनन्दितः ।
दिव्याभरणसंछन्नो नागानामन्त्र्य पाण्डवः ।
उदतिष्ठत्प्रहृष्टात्मा नागलोकादरिंदमः ।
उत्क्षिप्तः स तु नागेन जलाज्जलरुहेक्षणः । [80]
तस्मिन्नेव वनोद्देशे स्थापितः कुरुनन्दनः ।
ते चान्तर्दधिरे नागाः पाण्डवस्यैव पश्यतः ।
तत उत्थाय कौन्तेयो भीमसेनो महाबलः ।
आजगाम महाबाहुर्मातुरन्तिकमञ्जसा ।
ततोऽभिवाद्य जननीं ज्येष्ठं भ्रातरमेव च । [85]
कनीयसः समाघ्राय शिरःस्वरिविमर्दनः ।
तैश्चापि संपरिष्वक्तः सह मात्रा नरर्षभैः ।
अन्योन्यगतसौहार्दाद्दिष्ट्या दिष्ट्येति चाब्रुवन् ।
ततस्तत्सर्वमाचष्ट दुर्योधनविचेष्टितम् ।
भ्रातॄणां भीमसेनश्च महाबलपराक्रमः । [90]
नागलोके च यद्वृत्तं गुणदोषमशेषतः ।
तच्च सर्वमशेषेण कथयामास पाण्डवः ।
ततो युधिष्ठिरो राजा भीममाह वचोऽर्थवत् ।
तूष्णीं भव न ते जल्प्यमिदं कार्यं कथंचन ।
एवमुक्त्वा महाबाहुर्धर्मराजो युधिष्ठिरः । [95]
भ्रातृभिः सहितः सर्वैरप्रमत्तोऽभवत्तदा ।

73

After adhy. 119, T G ins.:

वैशंपायनः ।
ततस्ते मन्त्रयामासुर्दुर्योधनपुरोगमाः ।
प्राणहा विक्रमी चापि शौर्ये च महति स्थितः ।
स्पर्धते चापि सततमस्मानेको वृकोदरः ।
तं तु सुप्तं पुरोद्याने जलस्थूले क्षिपामहे ।
ततो जलविहारार्थं कारयामास भारत । [5]
चेलकम्बलवेश्मानि चित्राणि च शुभानि च ।
तत्र संस्कारयामासुर्नानागाराण्यनेकशः ।
उदकक्रीडनार्थानि कारयामास भारत ।
प्रमाणकोट्यामुद्देशे स्थले कृत्वा परिच्छदम् ।
भक्ष्यं भोज्यं च पेयं च चोष्यं लेह्यं तथैव च । [10]
उपार्जितं नरैस्तत्र तथा सूदकृतं च तत् ।
न्यवेदयन्त पुरुषा धार्तराष्ट्रस्य तत्तथा ।
ततो दुर्योधनस्त्वाह पाण्डवांस्तु सुदुर्मतिः ।
गङ्गां वै मानयामोऽद्य उद्यानवनशोभिताम् ।
सहिता भ्रातरः सर्वे जलक्रीडामवाप्नुमः । [15]
एवमस्त्विति तं चापि प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ।
ते रथैर्नगराकारैर्देशजैश्च हयोत्तमैः ।
निर्ययुर्नगराद्वीराः कुरवः पाण्डवैः सह ।
उद्यानवनमासाद्य संप्रसृज्य च वाहनम् ।
प्राविशंस्तु महावीर्याः सिंहा इव गिरेर्गुहाम् । [20]
उद्यानं साध पश्यन्ति भ्रातरः सर्व एव ते ।
उपस्थानगृहैः शुद्धैर्वलभीभिश्च शोभितम् ।
गवाक्षकैस्तथा जालैर्जलसंसारकैरपि ।
सूपस्थितं सुधाकारैश्चित्रकारैश्च शिबिरभिः ।
दीर्घिकाभिश्च पुण्याभिस्तथा कारण्डकैरपि । [25]
जलं तु शुशुभे छन्नं फुल्लैर्जलरुहैस्तथा ।
उपकीर्णा वसुमती तथा पुष्पैर्यथर्तुकैः ।
उपविष्टास्तदा सर्वे पाण्डवाः कुरवस्तथा ।

(cf. the ins. in D5 given above). — (L. 61) D5 दीर्घायुषः सुतास्तुभ्यं दत्ता देवैरभिष्टुतैः. — (L. 67) N3 B5 Dn D1.5 प्रतिबुध्यंतं. — (L. 71) Ñ1.2 B3.6 Da D4.5 °च स्वगृहं स्नातो दिव्यैरेभिः शुभैर्जलैः. — After line 94, K4 Ñ3 B1.5 D (except D5) ins.:

इतः प्रभृति कौन्तेया रक्षतान्योन्यमादृताः ।

73

The first few lines of this passage are found in D5 also. — (L. 2) G1.4.6 प्राणवान्. For lines 5–6, cf. 1. 119. 29; for 7–8, cf. 1310*; for 9, cf. 30ab. Lines 10–40 are an almost verbatim repetition of lines 1–31 of passage No. 71 above. — (L. 14) T1 G1-3

उपपन्नान्बहून्कामांस्तेऽथ भुक्त्वा ततस्ततः ।
अथोद्यानवने तस्मिंस्तथा क्रीडागताश्च ते । [30]
परस्परस्य वक्त्रेषु ददुर्भक्ष्यांस्ततस्ततः ।
ततो दुर्योधनः पापस्तद्भक्ष्ये कालकूटकम् ।
विषं प्रक्षेपयामास भीमसेनजिघांसया ।
स्वयमुत्थाय चैवाथ हृदयेन क्षुरोपमः ।
सत्कृत्य भ्रातृवत्तत्र वाचा चामृतकल्पया । [35]
प्राक्षिपद्वै स्वयं भक्ष्यं वक्त्रे भीमस्य पापकृत् ।
प्रभक्षितं च भीमेन ह्यस्य दोषमजानता ।
ततो दुर्योधनस्तत्र हृदयेन हसन्निव ।
कृतकृत्यमिवात्मानं मेने स पुरुषाधमः ।
ततस्ते सहिताः सर्वे जलक्रीडामकुर्वत । [40]
दिवसान्ते परिश्रान्ता विहृत्य कुरुनन्दनाः ।
विहारायतनेष्वेव वीरा वासमरोचयन् ।
भीमस्तु बलवान्भुक्त्वा व्यायामाभ्यधिकं जले ।
वाहयित्वा कुमारांस्ताञ्जले क्रीडां महाबलः ।
प्रमाणकोट्यां वासार्थी सुष्वापारुह्य तत्स्थलम् । [45]
स हि तत्स्थलमासाद्य श्रान्तश्चाप्सु विशेषतः ।
श्रमेण च परीताङ्गः सुष्वाप मृतकल्पवत् ।
ततो बद्ध्वा लतापाशैर्भीमं दुर्योधनः स्वयम् ।
शूलान्यप्सु निखान्याशु स्थलाज्जलमपातयत् ।
सशेषत्वाच्च संप्राप्तो जले शूलानि पाण्डवः । [50]
पपात यत्र तत्रास्य शूलं नासीद्यदृच्छया ।
स निःसंज्ञो जलस्यान्तमवाप्यैव पाण्डवोऽविशत् ।
आक्रम्य नागभवने तथा नागकुमारकान् ।
ततः समेत्य बहुभिस्तदा नागैर्महाविषैः ।
दश्यते पाण्डवस्तत्र विषदिग्धो महाविषैः । [55]
ततोऽस्य दश्यमानस्य तद्विषं कालकूटकम् ।
हतं सर्पविषेणाशु स्थावरं जङ्गमेन तु ।
ततः प्रबुद्धः कौन्तेयः स तत्संछिद्य बन्धनम् ।
पोथयामास तान्सर्वान्कांश्चित्प्राणैर्व्ययोजयत् ।

ते हन्यमानाः पार्थेन सर्पा वासुकिमभ्ययुः । [60]
ऊचुश्च सर्पराजानं वासुकिं वासवोपमम् ।
अयं नरो वै नागेन्द्र ह्यप्सु बद्ध्वा प्रवेशितः ।
यथा च नो मतिर्वीर विषपीतो भविष्यति ।
विनिविष्टोऽन्तरं प्राप्तः स च दष्टो ह्यनेकशः ।
ससंज्ञश्चापि संवृत्तश्छित्त्वा बन्धनमाशु नः । [65]
पोथयानो महाबाहुस्तं वै त्वं ज्ञातुमर्हसि ।
ततो वासुकिरभ्येत्य नागैरनुगतस्तदा ।
पश्यति स्म महानागो भीमं भीमपराक्रमम् ।
आर्यकेण च दृष्टः सन्पृथायाश्चार्यकेण तु ।
ततो दृष्टश्च तेनापि परिष्वक्तश्च पाण्डवः । [70]
सुप्रीतश्चाभवत्तस्य वासुकिः सुमहायशाः ।
अब्रवीत्तं च नागेन्द्रः किमस्य क्रियतामिति ।
प्रियं धनौघं रत्नानि यावदस्य प्रदीयताम् ।
एवमुक्तस्तदा नागो वासुकिं प्रत्यभाषत ।
यदि नागेन्द्र प्रीतोऽसि किमस्य धनसंचयैः । [75]
रसं पिबेत्कुमारोऽयं त्वयि प्रीते महाबलः ।
बलं नागसहस्रस्य कुण्डे चास्मिन्प्रतिष्ठितम् ।
यावत्पिबति बालोऽयं तावदस्मै प्रदीयताम् ।
एवमस्त्विति तं नागं वासुकिः प्रत्यभाषत ।
ततो भीमस्तदा नागैः कृतस्वस्त्ययनः शुचिः । [80]
प्राङ्मुखश्चोपविष्टः सन्रसं पिबति पाण्डवः ।
एकोच्छ्वासात्तदा कुण्डं पिबति स्म महाबलः ।
एवमष्टौ तु कुण्डानि सोऽपिबत्पाण्डुनन्दनः ।
ततस्तु शयने दिव्ये नागदत्ते महाभुजः ।
शेते स च तदा भीमो दिवसान्यष्ट चैव तु । [85]
दुर्योधनोऽपि पापात्मा भीममाशीविषह्रदे ।
प्रक्षिप्य कृतकृत्यं स आत्मानं मन्यते तदा ।
प्रभातायां रजन्यां तु वनात्प्रविविशुः पुरम् ।
वदन्तो भीमसेनस्तु यातो ह्यग्रत एव सः ।
युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा चिन्तयन्पापमात्मनि । [90]

गंगामिमां न(T1 च; G1 प्र-)यामोच. — After line 16, G1 ins.:

जानन्नप्यनुमेने तद्भेदबुद्धिभिया तदा ।

— After line 31, G1 ins.:

नानाविधानि भक्ष्याणि भोज्यापूपानि मोदकान् ।
खेलन्तः प्रहसन्तश्च विवृतेषु कुमारकाः ।

— For line 34, G1 reads:

स* * क्षेपयामास स्वयमुत्थाय मित्रवत् ।
बहिर्मधुरया वाचा हृदयेन क्षुरोपमः ।

— For lines 41–49, cf. 1. 119. 31–34. — After line 48, G1 ins.:

स्नानयित्वाप्सु शूलानि प्रदेशाभ्यन्तराणि च ।

— (L. 49) G1 लतापाशैर्दृढं बद्ध्वा. — For lines 52–57, cf. 1312*; for lines 58–59, cf. 1. 119. 38[ab]; for 60–85, cf. lines 1–26 of passage No. 72 above. — (L. 64) T1 G1 विषाविष्टोंतरं प्रा°; G6 निश्चेष्टोसानन्तुप्रा°. G1.3 दष्टोप्यने°; G5.6 दष्टोन्वबुध्यत. — For lines 69–71, G1 subst.:

अथ वासुकिना भीमो दृष्टः स्पृष्टः सुहृत्तमः ।
परिष्वक्तश्च सस्नेहं भीमः प्रीतोऽभवत्तदा ।
वासुकिश्चापि सुप्रीतो भीममाहामृतं वचः ।

— (L. 88) T1 G4.5 प्रविवेश पुरं ततः. — For lines 89–93, cf. lines 30, 33–36 of passage No. 72 above. — After line 89, G1 ins.:

इति स पृच्छतां नृणां कुन्त्याश्च विदुरस्य च ।

स्वेनानुमानेन परं तदा तं सानुपश्यति ।
उपगम्य ततः पार्था मातरं मातृवत्सलाः ।
अभिवाद्याब्रुवंस्ते वै अम्ब भीम इहागतः ।
नेति साह तदा कुन्ती ततस्ते व्यथिताभवन् ।
द्रुतं गत्वा पुरोद्यानं विचिन्वन्ति स्म पाण्डवाः । [95]
भीम भीमेति ते वाचं नित्यमुच्चैरुदीरयन् ।
विचिन्वन्तोऽथ ते सर्वे न स्म पश्यन्ति भ्रातरम् ।
आगताः स्वगृहं भूय इदमूचुः पृथां तदा ।
न दृश्यते महाबाहुरम्ब भीमो वने चितः ।
विचितानि च सर्वाणि उद्यानानि नदीस्तथा । [100]
ततो विदुरमानाय्य कुन्ती सा स्वनिवेशनम् ।
उवाच क्षत्तर्बलवान्भीमसेनो न दृश्यते ।
उद्यानान्निर्गताः सर्वे भ्रातरो भ्रातृभिः सह ।
तत्र ह्येको महाबाहुर्भीमो नाभ्येति मामिह ।
न च प्रीणयते चक्षुः सदा दुर्योधनस्य तु । [105]
ततः प्रसुप्तं मन्येऽहं पापेन निहतं सुतम् ।

विदुरः ।

मा मैवं वद कल्याणि शेषसंरक्षणं कुरु ।
प्रत्यादिष्टो हि पापात्मा शेषेषु प्रहरेत ह ।
दीर्घायुषः सुतास्तुभ्यं तथा ह्यृषिरभाषत ।
आगमिष्यति ते पुत्रः प्रीतिं ते वर्धयिष्यति । [110]

वैशंपायनः ।

एवमुक्ता तदा कुन्ती निःश्वसन्ती मुहुर्मुहुः ।
शय्यापरा महाभागा पुत्रैः परिवृता तदा ।
ततोऽष्टमेऽथ दिवसे प्रत्यबुध्यत पाण्डवः ।
तस्मिंस्तदा रसे जीर्णे ह्यप्रमेयबलो बली ।
ओषधीभिर्विषघ्नीभिः सुरभीभिर्विभूषितः । [115]
भुक्त्वा तु परमान्नं च नागैर्दत्तं महाभुजः ।
उत्क्षिप्य च तदा नागैर्जलाज्जलरुहेक्षणः ।
तस्मिन्नेव वनोद्देशे स्थापितः पाण्डुनन्दनः ।
अन्तर्दधुश्च ते नागाः पाण्डवस्यैव पश्यतः ।
तत उत्थाय भीमस्तु आजगाम स्वकं गृहम् । [120]
अभिवाद्य परिष्वक्तः समाघ्रातश्च मूर्धनि ।
प्रणम्य धर्मपुत्राय सस्वजे फल्गुनं ततः ।
अभिवादितश्च तैर्वीरैः सस्वजे च यमावपि ।
तच्च सर्वं यथावृत्तमाख्याति स्म वृकोदरः ।
यदा त्ववगमंस्ते वै पाण्डवास्तस्य कर्म तत् । [125]
न त्वेव बहुलं चक्रुः प्रयता मन्त्ररक्षणे ।
धर्मात्मा विदुरस्तेषां प्रददौ मतिमान्मतिम् ।
दुर्योधनोऽपि तं दृष्ट्वा पाण्डवं पुनरागतम् ।
निःश्वसंश्चिन्तयंश्चैव अहन्यहनि तप्यते ।
एवं दुर्योधनः पापः शकुनिश्चापि सौबलः । [130]
अनेकैरभ्युपायैस्ताञ्जिघांसन्ति स्म पाण्डवान् ।
पाण्डवाश्चापि तत्सर्वं प्रत्यजानन्नरिंदमाः ।
उद्भावनमकुर्वन्तो विदुरस्य मते स्थिताः ।
अधिजग्मुश्च कुरवो धनुर्वेदं कृपात्तु ते ।

Colophon.

☞ This additional adhy. is nothing more than a recast of our adhy. 119, incorporating the additional matter contained in passages No. 71–72 above, which latter are Northern interpolations. It is worth nothing that this (addl.) adhy. ends (lines 130–133) with a *repetition* of the last two stanzas of adhy. 119, a confirmation (if any were needed) of the fact that this adhy. is an interpolation in T G MSS. The last line (134) of the passage, which is otherwise found only in Dn D_1 (cf. 1323*), was added only to link up somehow with the next adhy., which, in the constituted text, seems to begin rather abruptly. — Cf. also footnote under 1. 119. 29.

74

After 1. 121. 21, B_1 ins.:

प्रयच्छ भगवन्मह्यं वरमेतन्मया वृतम् ।
कृतार्थं च भविष्यामि वरं लब्ध्वा द्विजोत्तम ।

— (L. 91) T_1 G_4 नायांतं स स पश्यति; G_7 तेषामेवासमंजसं.
— (L. 100) G_1 उद्यानानि विचित्राणि नदीनि च सरांसि च.
— After line 100, G_1 ins.:

विचिन्वाना न पश्यामो भीममम्ब कुतो गतः ।

— For lines 101–105, cf. lines 51–52 of passage No. 72 above. — (L. 105) G_1 न च मे प्रीयते चक्षुर्न मनो मे प्रसीदति. — After line 105, G_1 ins.:

दुर्योधनो न हि स्वच्छस्तस्माच्छङ्कित मे मनः ।

— For lines 107–114, cf. lines 59–66 of passage No. 72 above. — After line 112, G_1 ins.:

विचिन्वन्तो वने भीमं पाण्डवाः प्रत्यहं दिवा ।
दुःखाकारं गोपयन्तः दुःखिताः [शेरते] निशि ।

— For lines 115–124, cf. lines 74–75, 80–89 of passage No. 72 above. — (L. 123) G_1 तैः सर्वैरर्जुनं परिषस्वजे. — (L. 124) G_1 यमावपि परिष्वज्य यथावृत्तं न्यवेदयत्.
— After line 124, G_1 (which om. line 125) ins.:

तन्नागलोकवृत्तान्तं प्रत्यागमनमेव च ।
प्रजानंस्ते यदा कर्म दुर्योधनकृतं नृप ।

— (L. 126) T_1 प्रयत्नं तस्य रक्षणे; T_2 G_6 प्रयतंतास्य रक्षणे; G_1 प्रचक्रुस्ते स्वर°; $G_{2.3}$ प्रयतुस्तस्य र°; G_5 प्रयतंतश्च र°. — (L. 130) T_1 $G_{1.2}$ कर्णः (for पापः).

राम उवाच ।
प्रतिगृह्णीष्व विप्रेन्द्र द्रोण मत्तो यदीच्छसि ।
वरं तव ददाम्यद्य यदुक्तं ते द्विजोत्तम ।
गृहाणास्त्राणि दिव्यानि धनुर्वेदं च मामकम् । [5]
सपुत्रस्य ददाम्येतत्तव द्रोण महद्वरम् ।
कृतार्थो गच्छ विप्रेन्द्र गच्छ चैव यथागतम् ।
कृतास्त्रश्चैव शूरश्च सर्वशास्त्रविशारदः ।
अश्वत्थामेति विख्यातो भविष्यति महारथः ।

75

After 1. 122. 31^{ab}, all MSS. except Ś1 Ko–3 ins.:

तच्च वाक्यमहं नित्यं मनसाधारयं तदा ।
सोऽहं पितृनियोगेन पुत्रलोभाद्यशस्विनीम् ।
नातिकेशीं महाप्रज्ञामुपयेमे महाव्रताम् ।
अग्निहोत्रे च सत्ये च दमे च सततं रताम् ।
अलभद्गौतमी पुत्रमश्वत्थामानमौरसम् । [5]
भीमविक्रमकर्माणमादित्यसमतेजसम् ।
पुत्रेण तेन प्रीतोऽहं भरद्वाजो यथा मया ।
गोक्षीरं पिबतो दृष्ट्वा धनिनस्तत्र पुत्रकान् ।
अश्वत्थामारुदद्बालस्तन्मे संदेहयद्दिशः ।
न स्नातकोऽवसीदेत वर्तमानः स्वकर्मसु । [10]
इति संचिन्त्य मनसा तं देशं बहुशो भ्रमन् ।
विशुद्धमिच्छन्गाङ्गेय धर्मोपेतं प्रतिग्रहम् ।
अन्तादन्तं परिक्रम्य नाध्यगच्छं पयस्विनीम् ।
अथ पिष्टोदकेनैनं लोभयन्ति कुमारकाः ।
पीत्वा पिष्टरसं बालः क्षीरं पीतं मयापि च । [15]
ननर्तोत्थाय कौरव्य हृष्टो बाल्याद्विमोहितः ।
तं दृष्ट्वा नृत्यमानं तु बालैः परिवृतं सुतम् ।
हास्यतामुपसंप्राप्तं कश्मलं तत्र मेऽभवत् ।
द्रोणं धिगस्त्वधनिनं यो धनं नाधिगच्छति ।
पिष्टोदकं सुतो यस्य पीत्वा क्षीरस्य तृष्णया । [20]
नृत्यति स्म मुदाविष्टः क्षीरं पीतं मयाप्युत ।
इति संभाषतां वाचं श्रुत्वा मे बुद्धिरच्यवत् ।
आत्मानं चात्मना गर्हन्मनसेदं व्यचिन्तयम् ।
अपि चाहं पुरा विप्रैर्वर्जितो गर्हितो भृशम् ।
परोपसेवां पापिष्ठां न च कुर्यां धनेप्सया । [25]
इति मत्वा प्रियं पुत्रं भीष्मादाय ततो ह्यहम् ।
पूर्वस्नेहानुरागित्वात्सदारः सौमकिं गतः ।

76

K4 N B D T2 G1.4.5 ins. after 1. 122. 47: G2, after 41^{ab}:

अभ्ययात्स ततो द्रोणं धनुर्वेदचिकीर्षया ।
शिक्षाभुजबलोद्योगैस्तेषु सर्वेषु पाण्डवः ।
अस्त्रविद्यानुरागाच्च विशिष्टोऽभवदर्जुनः ।
तुल्येष्वस्त्रप्रयोगेषु लाघवे सौष्ठवेषु च ।
सर्वेषामेव शिष्याणां बभूवाभ्यधिकोऽर्जुनः । [5]
ऐन्द्रिमप्रतिमं द्रोण उपदेशेष्वमन्यत ।

75

(L. 1) K4 अहं तु वाक्यं नित्यं च सरन्नेवाभवं तदा; S उक्त(T2 G4.5 तत्तु)वाक्यमहं ज्ञात्वा (T2 G4.5 हित्वा) प्रहृष्टेनांतरात्मना. — (L. 2)=(var.) 1. 121. 11^{cd}. S पितृनियुक्तत्वात्. — (L. 3) D6 T G शारद्वतीं; M नातिवेतीं. T1 G1.6 M महाप्राज्ञ. K4 S समाहितः (G1 विधानतः) (for महाव्रताम्). — Lines 4–5=(var.) 1. 121. 12. — (L. 4) K4 N1.2 B6 Dn D1 सत्रे; S धर्मे (for सत्ये). — (L. 5) S आत्मजं (M5 अच्युतं) (for औरसम्). — (L. 8) K4 धनिकान्वीक्ष्य पुत्र°; S धनिनां सुकुमारकान्. — (L. 9) S °रुदत्तात (T2 G4.5 °दन्दृष्ट्वा; G1 °दद्राजन्; G3 M5 °दंस्तात) दिशो दश विमोहयन्. — After line 9, S (except T2 G4.5) read lines 14–15. — (L. 10) S स्वकर्मणि. — (L. 11) S आगच्छामीति जानंस्तानहं देशान् बहूनपि (T2 G2.4.5 भ्रमन्नपि). — S (which om. line 12) ins. after line 11: K4, after line 12:

अविलोपेन धर्मस्य सततं धर्मसंहितम् ।

— (L. 13) S अयाचित्वा परिक्रामन्नाध्यगच्छं धनं क्वचित्. — (L. 15) S नृत्यति प्रहसन्स स (T2 G4.5 स स नृत्यति पीत्वा तु) पीतक्षीरोहमित्यपि. — S om. lines 16–17. — (L. 18) S तं दृष्ट्वा कश्मलं घोरं तत्र मामन्व(T2 G4.5 M5–8 °मुप)पद्यत. — After line 19, S (which om. lines 20–23) ins.:

क्षीररसज्ञः क्षीरमिति पीत्वा पिष्टं प्रनृत्यति ।
अश्वत्थामा तु धिङ् मां तु यः पयो नाधिगच्छति ।

— (L. 24) S (except T2 G1.4) न (for च). M इरेद् (for पुरा). Ñ B1.5 Dn D1.3 वसे (for भृशम्). S वर्जितां गर्हितां भृशं. — (L. 25) K4 S पापिष्ठामाचरेयं धनाशया. — (L. 26) S (except G1.2) प्रियं पूर्वं वक्तारं सनृतां गिरं. — (L. 27) K4 पूर्वसख्यनुसंबद्धः; S पूर्वसंगतसंसिद्धः (°द्धं or °द्धिं). S सोमकं.

76

(L. 1) Om. in T1 G1.5. G2.4 अभिजग्मुस्तदा द्रोणं. — After line 1, D5 ins. a colophon (*adhy. no.* 33). — (L. 2) T1 G1.2.4.5 बुध्या भुजबलोद्योगे. — (L. 4) T1 G1.2.4.5 लाघवात्सौष्ठवेन च. — (L. 5) Ñ1.3 शिक्षार्थमेव; T1 G1.2.4.5 समेतानां तु (for सर्वे°). — (L. 6) T2 G1.2.4.5

एवं सर्वकुमाराणामिष्वस्त्रं प्रत्यपादयत् ।
कमण्डलुं च सर्वेषां प्रायच्छच्चिरकारणात् ।
पुत्राय च ददौ कुम्भमविलम्बनकारणात् ।
यावत्ते नोपगच्छन्ति तावदस्मै परां क्रियाम् ।   [10]
द्रोण आचष्ट पुत्राय तत्कर्म जिष्णुरौहत ।
ततः स वारुणास्त्रेण पूरयित्वा कमण्डलुम् ।
सममाचार्यपुत्रेण गुरुमभ्येति फाल्गुनः ।
आचार्यपुत्रात्तस्मात्तु विशेषोपचये पृथक् ।
न व्यहीयत मेधावी पार्थोऽस्त्रविदुषां वरः ।   [15]

77

T_3 G_6 ins. after 1. 123. 6^{ab}: $G_{3,4}$, after 6: G_1, after 7:

अस्त्रवाप्नान्त्रियेपास्त्रं यथा त्वं नाद्य कश्चन ।
धनुर्ग्रहेऽपि मे शिष्यो भविष्यसि विशेषवान् ।
एतद्धृदि तदा जिष्णोर्ववृधे द्रोणशासनम् ।
परमं चाकरोद्यत्नं धनुर्वेदे परंतपः ।
अर्जुनो नरशार्दूलः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।   [5]
सर्वक्रियाभ्यनुज्ञानात्तथा शिष्यान्समानयत् ।
दुर्योधनं चित्रसेनं दुःशासनविविंशती ।
अर्जुनं च समानीय अश्वत्थामानमेव च ।
शिशुकं मृण्मयं कृत्वा द्रोणो गङ्गाजले ततः ।
शिष्याणां पश्यतां चैव क्षिपति स्म महाभुजः ।   [10]
चक्षुषी वाससा चैव बद्ध्वा प्रादाच्छरासनम् ।
शिशुकं विध्यतेमं वै जलस्थं बद्धचक्षुषः ।
तत्क्षणेनैव बीभत्सुरावापैर्दशभिर्वशी ।
पञ्चकैरनुविव्याध मग्नं शिशुकमम्भसि ।
तस्य दृष्ट्वा क्रियाः सर्वा द्रोणोऽमन्यत पाण्डवम् ।   [15]
विशिष्टं सर्वशिष्येभ्यः प्रीतिमांश्चाभवत्तदा ।
अथाब्रवीन्महात्मानं भारद्वाजो महारथम् ।
अस्त्रं विशिष्टमन्येषु यन्न विद्येत पाण्डव ।
ससंहारप्रयोगं च त्वमधीष्व व्रतं चर ।
अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम दहेद्यत्पृथिवीमपि ।   [20]
यावन्मन्त्रप्रयोगोऽपि विनियोगे भविष्यति ।
तावानेव तु संहारे कर्तव्य इति चान्ततः ।
न मानुषे प्रयोक्तव्यं ब्रह्मणोऽस्त्रं कथंचन ।
बाधते मानुषाञ्शत्रून्यदा वामानुषः क्वचित् ।
तस्मादेतत्प्रयोक्तव्यं ब्राह्ममस्त्रं सनातनम् ।   [25]
तथेत्येव च बीभत्सुरुवाच च कृताञ्जलिः ।
चकार च तथा सर्वं यथोक्तं मनुजर्षभ ।
अवाप्तास्त्रं तु बीभत्सुमनुज्ञाय महामतिः ।
उवाच परमप्रीतो मत्समोऽसीति पाण्डवम् ।

78

Da_1 D_5 S ins. after 1. 128. 4^{ab}: K_4 Dn D_4, after 4: D_3 (suppl. fol. *sec. m.*), after 1. 127. 11^{ab}:

दुर्योधनश्च कर्णश्च युयुत्सुश्च महाबलः ।
दुःशासनो विकर्णश्च जलसंधः सुलोचनः ।
एते चान्ये च बहवः कुमारा बहुविक्रमाः ।
अहं पूर्वमहं पूर्वमित्येवं क्षत्रियर्षभाः ।
ततो रथपदात्योघाः कुञ्जराः सादिभिः सह ।   [5]
प्रविश्य नगरं सर्वे राजमार्गमुपाययुः ।
तस्मिन्काले तु पाञ्चालः श्रुत्वा दृष्ट्वा महद्बलम् ।
भ्रातृभिः सहितो राजा त्वरया निर्ययौ गृहात् ।
ततस्तु कृतसंनाहा यज्ञसेनसहोदराः ।
शरवर्षाणि मुञ्चन्तः प्रणेदुः सर्वतोदिशम् ।   [10]
ततो रथेन शुभ्रेण समासाद्य तु कौरवान् ।
यज्ञसेनः शरान्घोरान्ववर्ष युधि दुर्जयः ।

येद्रं तु विषमं द्रोण उपदेशेभ्यमापत (G_1 °णो धनुर्वेदचिकीर्षया). — (L. 7) T_2 $G_{1,2,4,5}$ एकः सर्वं॰ विव्याध शरमुत्तमम्. — (L. 8) T_2 $G_{1,2,4,5}$ प्रायच्छदुदकानये. — (L. 10) T_2 $G_{1,2,4,5}$ यावन्नाभ्यधि($G_{2,4}$ यावत्तेनाभि)गच्छंति तावदस्य परा गतिः. — (L. 11) D_2 कर्म तज्जिष्णुना श्रुतं; D_6 जिष्णुस्तत्कर्म चाप्तवान्; T_2 $G_{1,2,4,5}$ तज्जज्ञे शंकयान्वितं. — (L. 12) T_2 $G_{1,2,4,5}$ पर्जन्येनैव सोस्त्रेण. — (L. 13) T_2 $G_{1,2,4,5}$ गुरुमायात्स फल्गुनः. — (L. 15) K_4 नावसीदति; $D_{4,5}$ न प्रहीयत; T_2 $G_{1,2,4,5}$ न चाहीयत. Dn पार्थोऽप्यस्त्रविदां वरः; T_2 $G_{1,2,4,5}$ पार्थः शस्त्रभृतां वरः.

77

G_2 om. lines 1, 17–29. — After line 23, G_6 reads 1. 123. 76. — After the above passage, G_1 *repeats* 1. 123. 7^{ab} with v. l. ततश्चित्रान्धनुर्मार्गान् (for 7^a); the repetition is followed by 1386*.

78

☞ Da_2 was erroneously included in, and should be deleted from, the list of MSS. containing this passage, as given in the footnotes on p. 571.

(L. 5) Da_1 Dn $D_{2,4}$ वररथारूढाः; D_6 T_1 $G_{1-3,6}$ रथवरारूढाः. Da_1 Dn $D_{2,4,5}$ T_1 $G_{1,2,6}$ कुमाराः (for कुञ्जराः). — (L. 8) Some MSS. राजन् (for राजा). — (L. 9) Da_1 Dn $D_{2,4}$ °संनाहो, and यज्ञसेनो महीधरः. — (L. 10) Da_1 Dn $D_{2,4}$ °दुः सर्वे एव ते. — (L. 14) Da_1

पूर्वमेव तु संमन्त्र्य पार्थो द्रोणमथाब्रवीत् ।
दर्पोत्सेकः कुमाराणामवार्यो द्विजसत्तम ।
एषां पराक्रमस्यान्ते वयं कुर्याम साहसम् । [15]
कुमारैरशक्यः पाञ्चालो ग्रहीतुं रणमूर्धनि ।
एवमुक्त्वा तु कौन्तेयो भ्रातृभिः सहितोऽनघः ।
अर्धक्रोशे तु नगरादतिष्ठद्बहिरेव सः ।
द्रुपदः कौरवान्दृष्ट्वा प्राधावत समन्ततः ।
शरजालेन महता मोहयन्कौरवीं चमूम् । [20]
तमुद्यन्तं रथेनैकमाशुकारिणमाहवे ।
अनेकमिव संत्रासान्मेनिरे सर्वकौरवाः ।
द्रुपदस्य शरा घोरा विचेरुः सर्वतोदिशम् ।
ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च मृदङ्गाश्च सहस्रशः ।
प्रावाद्यन्त महाराज पाञ्चालानां निवेशने । [25]
सिंहनादश्च संजज्ञे पाञ्चालानां महात्मनाम् ।
धनुर्ज्यातलशब्दश्च संस्पृशन्गगनं महत् ।
दुःशासनो विकर्णश्च सुबाहुर्दीर्घलोचनः ।
दुर्योधनश्च संक्रुद्धः शरवर्षैरवाकिरन् ।
सोऽतिविद्धो महेष्वासः पार्षतो युधि दुर्जयः । [30]
व्यधमत्तान्यनीकानि तत्क्षणादेव भारत ।
दुर्योधनं विकर्णं च कर्णं चापि महाबलम् ।
नानानृपसुतान्वीरान्सैन्यानि विविधानि च ।
अलातचक्रवत्सर्वांश्चरन्बाणैरतर्पयत् ।
ततस्तु नागराः सर्वे मुसलैर्यष्टिपाणयः । [35]
अभ्यवर्षन्त कौरव्यान्वर्षमाणा घना इव ।
सबालवृद्धाः काम्पिल्याः कौरवानभ्ययुस्तदा ।
श्रुत्वा तु तुमुलं युद्धं नागराणां च भारत ।
द्रवन्ति स्म नदन्ति स्म क्रोशन्तः पाण्डवान्प्रति ।
पाण्डवास्तु स्वनं श्रुत्वा आर्तानां रोमहर्षणम् । [40]
अभिवाद्य ततो द्रोणं रथानारुह्य पाण्डवाः ।
युधिष्ठिरं निवार्याशु मा युद्धमिति पाण्डव ।
माद्रेयौ चक्ररक्षौ तु फल्गुनस्तु तदाकरोत् ।
सेनाग्रगो भीमसेनो गदापाणिर्नदन्स्थितः ।
तदा शङ्खध्वनिं कृत्वा भ्रातृभिः सहितोऽनघः । [45]
आयाजवेन कौन्तेयो रथघोषेण नादयन् ।
पाञ्चालानां ततः सेनामुद्धूतार्णवनिःस्वनाम् ।
भीमसेनो महाबाहुर्दण्डपाणिरिवान्तकः ।
प्रविवेश महासेनां सागरं मकरो यथा ।
स्वयमभ्यद्रवद्भीमो नागानीकं गदाधरः । [50]
सुयुद्धकुशलः पार्थो बाहुवीर्येण चातुलः ।
अहनत्कुञ्जरानीकं गदया कालरूपधृक् ।
ते गजा गिरिसंकाशाः क्षरन्तो रुधिरं बहु ।
भीमसेनस्य गदया भिन्नमस्तकपिण्डकाः ।
पतन्ति द्विरदा भूमौ वज्रघातादिवाचलाः । [55]
गजानश्वान्रथांश्चैव पातयामास पाण्डवः ।
पदातीन्नागरांश्चैव नावधीदर्जुनाग्रजः ।
गोपाल इव दण्डेन यथा पशुगणान्वने ।

Dn $D_{2.4}$ दर्पोद्रेकात्. K_4 T_1 आचार्य द्विज°; Da_1 Dn $D_{2.4}$ M_8 आचार्य °त्तमं; G_1 अनिवार्यो द्विजोत्तम. — (L. 16) Hypermetric! Da_1 Dn $D_{2.4.5}$ T_1 $G_{1-3.6}$ एतैरशक्यः पां°; T_2 $G_{4.5}$ एतैरशक्यो यज्ञसेनो. — (L. 19) Da_1 Dn $D_{4.5}$ G_1 M_8 प्राधा°; T_2 $G_{2.4.5}$ संप्रधावत्. — (L. 22) Da_1 Dn $D_{2.4.5}$ तत्र (for सर्व-). — (L. 26) T_2 $G_{2.4.5}$ शुश्रुवुः सिंहनादांश्च पांडवाः सुमहाबलाः. — (L. 27) Da_1 Dn $D_{2.4}$ संस्पृश्य गगनं महान्. — (L. 28–29) Da_1 Dn $D_{2.4}$ transp. दुर्योधनः and दुःशासनः. Some MSS. संक्रुद्धाः. — (L. 34) MSS. अवाकिरत्, अपातयत्, अताडयत्, अवारयत् (for अतर्पयत्). K_4 चचार च ववर्ष च; T_2 $G_{2.4.5}$ शरवर्षै($G_{2.4}$ °पातै)रवाकिरत्. — After line 34, T_2 G (except G_3) ins.:

दुःशासनं द्वादशभिर्विकर्णं विंशकैः शरैः ।
शकुनिं विशिखैस्तीक्ष्णैर्दशभिर्मर्मभेदिभिः ।
कर्णदुर्योधनौ चोभौ शरैः सर्वाङ्गसंधिषु ।
अष्टाविंशतिभिः सर्वैः पृथक्पृथगरिंदमः ।
सुबाहुं पञ्चभिर्विद्ध्वा तथान्यान्विविधैः शरैः ।
विव्याध सहसा भूयो ननाद बलवत्तरम् ।
विनद्य कोपात्पाञ्चालः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
धनूंषि रथयन्त्रं च हयांश्छिन्नध्वजानपि ।
चकर्त सर्वपाञ्चालाः प्रणेदुः सिंहसंघवत् ।

— (L. 35) Da_1 Dn $D_{2.4.5}$ T_1 $G_{1.3.6}$ मुसलैर्यष्टिभिस्तदा. — (L. 36) K_4 M_{6-8} अभ्यद्रवंत. $M_{3.5}$ अभ्यद्रवन्त संक्रुद्धा वर्षमाणा इवाम्बुदाः. — (L. 37) K_4 D_5 पांचाल्याः; Da_1 Dn $D_{2.4}$ ते पौराः (for काम्पिल्याः). — (L. 38) Da_1 Dn $D_{2.4}$ कौरवानेव; D_5 T_1 $G_{2.3.6}$ कौरवाणां च (for नागराणां च). — (L. 39) K_4m न तिष्ठंति; T_1 G_1 रुदंति स्म (for नदन्ति स्म). — After line 39, D_4 (marg. *sec. m.*) T_2 G (except G_3) ins.:

पाञ्चालशरभिन्नाङ्गो भयमासाद्य वै तदा ।
कर्णो रथादवप्लुत्य पलायनपरोऽभवत् ।

$G_{2.4.5}$ cont.:

न पाण्डुपुत्राश्च द्रोणमेक एव वनं ययौ ।

— (L. 41) Da_1 Dn $D_{2.4}$ रथानारुरुहुस्तदा. — (L. 42) Da_1 Dn $D_{2.4.5}$ मा युद्ध्यस्वेति पांडवं; T_1 मा युध्येति च पांडवं. — (L. 44) Da_1 Dn $D_{2.4.5}$ $G_{1.3.6}$ सदाभूद्गदया सह; T_1 तदा तस्मिन्रणोत्सवे; T_2 $G_{2.4.5}$ गदाचापधरोरिहा (T_2 °रो रणे); M_8 तदा दण्डसहायवान्. — (L. 45) Da_1 Dn $D_{2.4}$ शङ्खस्वनं; D_5 T_1 $G_{1.3}$ शंखस्वनं. K_4 Da_1 Dn $D_{2.4}$ T_1 G_3 M_{6-8} श्रुत्वा (for कृत्वा). — (L. 46) Da Dn $D_{2.4}$ रथेनानादयन्दिशः.

कालयन्नथनागाश्वान्संचचार वृकोदरः ।
भारद्वाजप्रियं कर्तुमुद्यतः फल्गुनस्तदा । [60]
पार्षतं शरजालेन क्षिप्रं प्रच्छाद्य पाण्डवः ।
हयौघांश्च गजौघांश्च रथौघांश्च समन्ततः ।
पातयन्समरे राजन्युगान्ताग्निरिव ज्वलन् ।
ततस्ते हन्यमाना वै पाञ्चालाः सृञ्जयास्तथा ।
शरैर्नानाविधैस्तूर्णं पार्थं प्रच्छाद्य सर्वशः । [65]
सिंहनादरवान्कृत्वा समयुध्यन्त पाण्डवम् ।
तद्युद्धमभवद्घोरं सुमहाद्भुतदर्शनम् ।
सिंहनादस्वनं श्रुत्वा नामृष्यत धनंजयः ।
ततः किरीटी सहसा पाञ्चालं समभिद्रवत् ।
छादयन्निषुजालेन महता मोहयन्निव । [70]
शीघ्रमभ्यस्यतो बाणान्संदधानस्य चानिशम् ।
नान्तरं ददृशे किंचित्कौन्तेयस्य यशस्विनः ।
न दिशो नान्तरिक्षं च तदा नैव च मेदिनी ।
नादृश्यत महाराज तत्र किंचन संयुगे ।
बाणान्धकारे बलिना कृते गाण्डीवधन्विना । [75]
पाञ्चालानां कुरूणां च साधु साध्विति निःस्वनः ।
ततस्तूर्यनिनादश्च शङ्खानां च महास्वनः ।
सिंहनादश्च संजज्ञे साधुशब्देन मिश्रितः ।
ततः पाञ्चालराजस्तु तथा सत्यजिता सह ।
त्वरमाणोऽभिदुद्राव महेन्द्रं शम्बरो यथा । [80]
महता शरवर्षेण पार्थः पाञ्चालमावृणोत् ।
ततो हलहलाशब्द आसीत्पाञ्चालके बले ।
जिघृक्षति महासिंहे गजानामिव यूथपम् ।
दृष्ट्वा पार्थं तदायान्तं सत्यजित्सत्यविक्रमः ।
पाञ्चालं वै परिप्रेप्सुर्धनंजयमभिद्रवत् । [85]
ततस्त्वर्जुनपाञ्चालौ युद्धाय समुपागतौ ।
व्यक्षोभयेतां तौ सेने इन्द्रवैरोचनाविव ।
ततः सत्यजितं पार्थो दशभिर्मर्मभेदिभिः ।
विव्याध बलवद्राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् ।
ततः शरशतैः पार्थं पाञ्चालः शीघ्रमर्दयत् । [90]
पार्थस्तु शरवर्षेण छाद्यमानो महारथः ।
वेगं चक्रे महावेगो धनुर्ज्यामवमृज्य च ।
ततः सत्यजितश्चापं छित्त्वा राजानमभ्ययात् ।
अथान्यद्धनुरादाय सत्यजिद्वेगवत्तरम् ।
साश्वं ससूतं सरथं पार्थं विव्याध सत्वरः । [95]
स तं न ममृषे पार्थः पाञ्चालेनार्दितो मृधे ।
ततस्तस्य विनाशार्थं सत्वरं व्यसृजच्छरान् ।
हयान्ध्वजं धनुर्मुष्टिमुभौ तौ पार्ष्णिसारथी ।
स तथा भिद्यमानेषु कार्मुकेषु पुनः पुनः ।
हयेषु विनिकृत्तेषु विमुखोऽभवदाहवे । [100]
स सत्यजितमालोक्य तथा विमुखमाहवे ।
वेगेन महता राजन्नभ्यधावत पार्षतम् ।
तदा चक्रे महद्युद्धमर्जुनो जयतां वरः ।
तस्य पार्थो ध्वजं छत्रं धनुश्चोर्व्यामपातयत् ।
पञ्चभिस्तस्य विव्याध हयान्सूतं च सायकैः । [105]
तत उत्सृज्य तच्चापमाददानं शरावरम् ।
खड्गमुद्धृत्य कौन्तेयः सिंहनादमथाकरोत् ।
पाञ्चालस्य रथस्येषामाप्लुत्य सहसानदत् ।
पाञ्चालरथमास्थाय अवित्रस्तो धनंजयः ।
विक्षोभ्याम्भोनिधिं तार्क्ष्यस्तं नागमिव सोऽग्रहीत् । [110]
ततस्तु सर्वे पाञ्चाला विद्रवन्ति दिशो दश ।
दर्शयन्सर्वसैन्यानां बाह्वोर्बलमथात्मनः ।
सिंहनादस्वनं कृत्वा निर्जगाम धनंजयः ।
आयान्तमर्जुनं दृष्ट्वा कुमाराः सहितास्तदा ।
ममृदुस्तस्य नगरं द्रुपदस्य महात्मनः । [115]

— (L. 51) Some MSS. स (for सु-). — (L. 57) Da_1 Dn $D_{2.4.5}$ पदातींश्च रथांश्चैव. K_4 Da_1 Dn $D_{2.4.5}$ G_2 न्य($D_{2.4}$ G_2 अ)वधीत् (for नावधीत्). — (L. 59) Da_1 Dn $D_{2.4.5}$ T_3 $G_{1.2.4.5}$ चालयन्. Da_1 Dn $D_{2.4.5}$ रथनागांश्च, and संचचाल. — (L. 61) Da_1 Dn $D_{2.4}$ क्षिप्रमागात्स पांडवः. — (L. 65) K_4 Da_1 Dn $D_{2.4.5}$ संछाद्य. — (L. 66) Da_1 Dn $D_{2.4.5}$ सिंहनादं मुखैः (D_5 महत्) कृत्वा. — (L. 68) Da_1 Dn $D_{2.4}$ नामृष्यत्पाकशासनिः. — (L. 69) K_4 पांडवः; Da_1 Dn $D_{2.4.5}$ पांचालान् (for पाञ्चालं). Da_1 Dn $D_{2.4}$ समरेद्रवत्. Dn D_2 om. lines 73–77. — After line 73, K_4 D_4 $G_{4.6}$ M ins.:

अदृश्यत महाराज बाणभूतमिवाभवत् ।

— (L. 74) Da_1 D_5 T $G_{1-3.6}$ om. न. — (L. 79) K_4m सह सत्यजितेन च. — (L. 83) K_4 Da_1 Dn D_2 G_3 M_8 महासिंहो. — (L. 85) Da_1 Dn $D_{2.4}$ °जयमदुद्रुवुः. — (L. 87) Da_1 Dn $D_{2.4.5}$ सैन्यं; T_1 G_2 सैन्ये; T_2 $G_{1.4.6}$ सेनां. — (L. 89) Da_1 Dn $D_{2.4}$ गाढं (for राजन्). — (L. 90) Dn आर्दयत्. — (L. 96) Da_1 Dn $D_{2.4}$ युधि; $M_{3.5}$ रणे (for मृधे). — After line 98, G_2 ins.:

मर्दयामास संक्रुद्धः पार्थः प्रौढपराक्रमः ।

— (L. 100) Da_1 Dn $D_{2.4.5}$ विनियुक्तेषु; T_2 $G_{4.6}$ पतितेष्वेवं; $M_{3.5}$ विनिपक्तेषु. — (L. 102) Da_1 Dn $D_{2.4.5}$ G_3 अभ्यवर्षत. Dn पांडवं (for पार्षतम्). — (L. 104) Da_1 Dn $D_{2.4}$ धनुश्छित्वा ध्वजं (for ध्वजं छत्रं धनुः). — (L. 106) $G_{1.6}$ M आददानः. — (L. 107) Da_1 Dn $D_{2.4}$ उद्धृत्य; D_5 T $G_{2.4.5}$ उद्यम्य (for उद्धृत्य). — (L. 108) Dn D_4 T_1 सहसापतत्; T_2 $G_{4.6}$ °सा बली. — (L. 110) Da_1 Dn D_2 पार्थः (for तार्क्ष्यः). — (L. 111) M (except M_5) व्यद्रवंत. — (L. 112)

अर्जुनः ।

संबन्धी कुरुवीराणां द्रुपदो राजसत्तमः ।
मा वधीस्तद्बलं भीम गुरुदानं प्रदीयताम् ।

वैशंपायनः ।

भीमसेनस्तदा राजन्नर्जुनेन निवारितः ।
अतृप्तो युद्धधर्मेषु न्यवर्तत महारथः ।

79

After adhy. 128, K_4 $D_{4.5}$ (all suppl. fol. *sec. m.*) S ins.:

वैशंपायनः ।

द्रोणेन वैरं द्रुपदो न सुष्वाप स्मरंस्तदा ।
क्षात्रेण च बलेनास्य नाशंशसे पराजयम् ।
हीनं विदित्वा चात्मानं ब्राह्मणेन बलेन च ।
द्रुपदस्त्वमर्षान्नृपतिः कर्मसिद्धौ द्विजोत्तमम् ।
अन्विच्छन्परिचक्राम ब्राह्मणावसथान्बहून् । [5]
नास्ति श्रेष्ठं ममापत्यं धिग्बन्धूनिति चाब्रवीत् ।
निश्वासपरमो ह्यासीद्द्रोणाप्रियचिकीर्षया ।
न सन्ति मम मित्राणि लोकेऽस्मिन्नास्ति वीर्यवान् ।
पुत्रजन्म परीप्सन्वै पृथिवीमन्वियादिमाम् ।
प्रभावशिक्षाविनयाद्द्रोणस्यास्त्रबलेन च । [10]
कर्तुं प्रयतमानोऽपि न शशाक पराजयम् ।
अभितः सोऽथ कल्माषीं गङ्गाकूले परिभ्रमन् ।
ब्राह्मणावसथं पुण्यमाससाद महीपतिः ।
तत्र नास्नातकः कश्चिन्न चासीदव्रतो द्विजः ।
तथैव तौ महाभागौ सोऽपश्यच्छंसितव्रतौ । [15]
याजोपयाजौ ब्रह्मर्षी शाम्यन्तौ पृषतात्मजः ।
संहिताध्ययने युक्तौ गोत्रतश्चापि काश्यपौ ।
अरण्ये युक्तरूपौ तौ ब्राह्मणावृषिसत्तमौ ।
स उपामन्त्रयामास सर्वकामैरतन्द्रितः ।
बुद्ध्वा तयोर्बलं बुद्धिं कनीयांसमुपह्वरे । [20]
प्रपेदे छन्दयन्कामैरुपयाजं धृतव्रतम् ।
गुरुशुश्रूषणे युक्तः प्रियकृत्सर्वकामदः ।
पाद्येनासनदानेन तथार्घ्येण फलैश्च तम् ।
अर्चयित्वा यथान्यायमुपयाजोऽब्रवीत्ततः ।
केन कार्यविशेषेण त्वमस्मानभिकाङ्क्षसे । [25]
कुतश्चायं समुद्योगस्तद्ब्रवीतु भवानिति ।
स बुद्ध्वा प्रीतिसंयुक्तमृषीणामुत्तमं तदा ।
उवाच छन्दयन्कामैर्द्रुपदः स तपस्विनम् ।
येन मे कर्मणा ब्रह्मन्पुत्रः स्याद्द्रोणमृत्यवे ।
अर्जुनस्य तथा भार्या भवेद्या वरवर्णिनी । [30]
उपयाज चरस्वैतत्प्रदास्याम्यर्बुदं गवाम् ।
एवमुक्तस्तु तेनर्षिः प्रत्युवाच पुनश्च तम् ।
नाहं फलार्थी द्रुपद योऽर्थी स्यात्तत्र गम्यताम् ।
प्रत्याख्यातस्तु तेनैवं स वै सज्जनसंनिधौ ।
आराधयिष्यन्द्रुपदः स तं पर्यचरत्ततः । [35]
ततः संवत्सरस्यान्ते द्रुपदं द्विजसत्तमः ।
उपयाजोऽब्रवीद्वाक्यं काले मधुरया गिरा ।
ज्येष्ठो भ्राता ममागृह्णाद्विचरन्वननिर्झरे ।
अपरिज्ञातशौचायां भूमौ निपतितं फलम् ।
तदपश्यमहं भ्रातुरसांप्रतमनुव्रजन् । [40]
विमर्शं च फलादाने नायं कुर्यात्कथंचन ।
यो नापश्यत्फलं दृष्ट्वा दोषांस्तस्यानुबन्धिकान् ।
विविनक्ति न शौचार्थं सोऽन्यत्रापि कथं भवेत् ।
संहिताध्ययनस्यान्ते पञ्च यज्ञान्निरूप्य च ।
भैक्षमुञ्छेन सहितं भुञ्जानस्तत्तदा ततः । [45]
कीर्तयत्येव राजर्षे भोजनस्य रसं पुनः ।
संहिताध्ययनं कुर्वन्वने गुरुकुले वसन् ।
भैक्षमुच्छिष्टमन्येषां भुङ्क्ते स सततं तदा ।
कीर्तयन्गुणमन्नानामथ प्रीतो मुहुर्मुहुः ।
एवं फलार्थिनं तस्मान्मन्येऽहं तर्कचक्षुषा । [50]

Da_1 Dn $D_{3.4}$ स बाह्वोर्बलमात्मनः (Da_1 $D_{3.4}$ °स्थितः). — L. 115 = (var.) 1. 128. 4^{cd}. — (L. 116) M गुरोर्नो द्रुपदो राजा संबंधी सुमहामतिः ($M_{8.5}$ °बलः). — After line 116, T_1 ins.:

गृहीतोऽयं मया युद्धे साहसेनैव वीर्यवान् ।

— (L. 119) $G_{1.5}$ धर्मयुद्धेषु; M युद्धकरणे. Da_1 Dn $D_{3.4.5}$ महाबलः. — After line 119, D_4 (marg. *sec. m.*) T_2 $G_{1.3.4.5}$ ins.:

नागच्छत्तस्य नगरीं काम्पिल्यां कुरुनन्दनः ।

79

The sub-group T_2 $G_{4.5}$ offer many variants for this passage; but being intrinsically unimportant they have been mostly ignored in these notes. — (L. 4) Hypermetric! K_4 द्रुपदोत्यमर्षितो राजन्; D_4 द्रुपदोमर्षितो राजन्; D_5 द्रुपदस्त्यज्य राज्यं तु; $G_{1.6}$ °स्त्वमर्षणाद्राजा; $G_{2.3}$ अमर्षाद्द्रुपदो राजा; $M_{3.5}$ ततस्त्वमर्षाद्द्रुपदः; M_{6-8} °स्त्वमर्षाद्राजेंद्र. — After line 10, D_5 ins.:

क्षात्रेण च बलेनापि चिन्तयन्नान्वपश्यत ।

— After line 23, G_2 ins.:

तोषयामास तं विप्रं सर्वकामैरतन्द्रितः ।

— K_4 T_2 $G_{4.5}$ M om. line 30. — For line 31, D_5 subst.:

उपयाज कृते तस्मिन्गवां दतास्मि तेऽर्बुदम् ।
यच्च तेऽन्यद्द्विजश्रेष्ठ मनसः सुप्रियं भवेत् ।
सर्वं च ते प्रदाताहं न हि मेऽत्रास्ति संशयः ।

— (L. 50) K_4 M_6 तमहं; D_4 $M_{3.5}$ तं वै; G_1 मन्ये (for

तं वै गच्छेह नृपते स त्वां संयाजयिष्यति ।
जुगुप्समानो नृपतिः फलानां कलुषां गतिम् ।
उपयाजवचः श्रुत्वा द्रुपदः सर्वधर्मवित् ।
भृशं संपूज्य पूजार्हमृषिं याजमुवाच ह ।
गोयुतानि ददाम्यष्टौ याज याजय मां विभो । [55]
द्रोणवैरान्तरे तप्तं विषण्णं शरणागतम् ।
ब्रह्मबन्धुप्रणिहितं न क्षत्रं क्षत्रियो जयेत् ।
तस्माद्द्रोणभयार्तं मां भवांस्त्रातुमिहार्हति ।
भारद्वाजाग्निना दग्धं संह्लादयितुमर्हसि ।
स हि ब्रह्मविदां श्रेष्ठः क्षत्रास्त्रे चाप्यनुत्तमः । [60]
ततो द्रोणस्तु मा जैषीत्सखिविग्रहकारणात् ।
क्षत्रियो नास्ति तुल्योऽस्य पृथिव्यां कश्चिदग्रणीः ।
भारताचार्यमुख्यस्य भारद्वाजस्य धीमतः ।
द्रोणस्य शरजालानि रिपुदेहहराणि च ।
षडरत्नि धनुश्चास्य खड्गमप्रतिमं महत् । [65]
स हि ब्राह्मणवेगेन क्षत्रवेगमसंशयम् ।
प्रतिहत्य चरत्येव भारद्वाजो महामनाः ।
कार्तवीर्यसमो ह्येष खट्वाङ्गप्रतिमोऽपि वा ।
सहितं क्षत्रवेगेन ब्राह्मं वेगं हि सांप्रतम् ।
उपपन्नं हि मन्येऽहं भारद्वाजं यशस्विनम् । [70]
क्षत्रच्छेदपरायत्तं जामदग्न्यमिवोद्यतम् ।
नैषधस्तं पराकुर्युर्न च प्रासा न चासयः ।
ब्राह्मं तस्य हरेत्तेजो मन्त्राहुतिहुतं यथा ।
तस्य ह्यस्त्रबलं घोरमप्रसह्यं परैर्भुवि ।
शत्रून्समेत्य जयति क्षत्रधर्मपुरस्कृतम् । [75]
ब्रह्मक्षत्रे च सहिते ब्रह्मतेजो विशिष्यते ।
सोऽहं क्षत्रबलाद्धीनो ब्रह्मतेजः प्रपेदिवान् ।
द्रोणाद्विशिष्टमासाद्य भवन्तं ब्रह्मवित्तमम् ।
द्रोणान्तकमहं पुत्रं लभेयं युधि दुर्जयम् ।
द्रोणमृत्युर्यथा मेऽद्य पुत्रो जायेत वीर्यवान् । [80]
तत्कर्म कुरु मे याज निर्वपाम्यर्बुदं गवाम् ।
तथेत्युक्त्वा तु तं याजो याज्यार्थं वाक्यमब्रवीत् ।
मा भैस्त्वं संप्रदातास्मि कर्मणा भवतः सुतम् ।
क्षिप्रमुत्तिष्ठ चाव्यग्रः संभारांश्चोपकल्पय ।
एवमुक्त्वा प्रतिज्ञाय कर्म चास्याददे मुनिः । [85]
याजो द्रोणविनाशाय याजयामास तं नृपम् ।
गुर्वर्थं याजयन्कर्म याजस्यापि समीपगः ।
ततस्तस्य नरेन्द्रस्य उपयाजो महातपाः ।
आचख्यौ कर्म वैतानं तदा पुत्रफलाय वै ।
स च पुत्रो महावीर्यो महातेजा महाबलः । [90]
इष्यते यद्विधो राजन्भविता स तथाविधः ।
भारद्वाजस्य हन्तारं सोऽभिसंधाय भूमिपः ।
आजह्रे तं तथा यज्ञं द्रुपदः कर्मसिद्धये ।
ब्राह्मणो द्विपदां श्रेष्ठो जुहाव च यथाविधि ।
कौकिली नाम तां तस्य चक्रे वै पुत्रगृद्धिनः । [95]
सौत्रामणीं तु तं पत्नीं ततः कालेऽभ्ययात्तदा ।
याजस्तु हवनस्यान्ते देवीमाह्वापयत्तदा ।
प्रेहि वै राज्ञि पृषति मिथुनं त्वामुपस्थितम् ।
कुमारश्च कुमारी च पितृवंशविवृद्धये ।

पृषती ।

नालिप्तं वै मम मुखं पुण्यान्गन्धान्बिभर्मि च । [100]
न पत्नी तेऽस्मि सूत्यर्थं तिष्ठ याज मम प्रिये ।

याजः ।

याजेन श्रपितं हव्यमुपयाजेन मन्त्रितम् ।
कथं कामं न संदध्यात्पृषति प्रेहि तिष्ठ वा ।

वैशंपायनः ।

एवमुक्ते तु याजेन हुते हविषि संस्कृते ।
उत्तस्थौ पावकात्तस्मात्कुमारो देवसंमितः । [105]
ज्वालारूपो घोरवर्णः किरीटी वर्म धारयन् ।
वीरः सखड्गः सशरो धनुष्मान्विनदन्मुहुः ।
सोऽध्यारोहद्रथवरं तेन च प्रययौ तदा ।
जातमात्रे कुमारे च वाक्किलान्तर्हिताब्रवीत् ।
एष शिष्यश्च मृत्युश्च भारद्वाजस्य जायते । [110]
ततः प्रणेदुः पाञ्चालाः प्रहृष्टाः साधु साध्विति ।
भयापहो राजपुत्रः पाञ्चालानां यशस्करः ।
राज्ञः शोकापहो जात एष द्रोणवधाय हि ।
इत्यवोचन्महद्भूतमदृश्यं खेचरं तदा ।
द्वितीयायां च होत्रायां हुते हविषि मन्त्रिते । [115]
कुमारी चैव पाञ्चाली वेदिमध्यात्समुत्थिता ।
प्रत्याख्याते पृषत्या च याजके भरतर्षभ ।
पुनः कुमारी पाञ्चाली सुभगा वेदिमध्यमा ।
अन्तर्वेद्यां समुद्भूता कन्या सा सुमनोहरा ।
श्यामा पद्मपलाशाक्षी नीलकुञ्चितमूर्धजा । [120]
मानुषं विग्रहं कृत्वा साक्षादमरवर्णिनी ।

एवं). K4 D4 T2 G3 M मन्ये; G1 तं वै (for तस्मात्). K4 D4 T2 G1.3 M भ्रातरं (for मन्येऽहं). — (L. 56) T2 G °वैराभितप्तं मां त्वं हि त्रातुमिहार्हसि. — K4 D4 M om. lines 57–58. — T2 G3 ins. after line 62:

न जयेत्क्षत्रियस्तं वै पृथिव्यां कश्चिदग्रणीः ।

— K4 D4 M om. lines 68–70, 72–73; D5 om. lines 69–70. — (L. 75) K4 T2 G1.2.6 M6 क्षत्रं ब्रह्मपुर°. — K4 D4 M om. line 80. — (L. 81) K4 D4.5 M प्रददाम्यर्बुदं. — (L. 84) K4 D4 M °श्चोपपादय. — After line 85, D5 G (except G3) ins.:

ब्राह्मणो द्विपदां श्रेष्ठो यथाविधि यथाक्रमम् ।

— K4 D4 G2 M om. lines 86–87. — (L. 107) K4 D4

नीलोत्पलसमो गन्धो यस्याः क्रोशात्प्रवायति ।
या बिभर्ति परं रूपं यस्या नास्त्युपमा भुवि ।
देवदानवयक्षाणामीप्सिता देववर्णिनी ।
तां चापि जातां सुश्रोणीं वागुवाचाशरीरिणी । [125]
सर्वयोषिद्वरा कृष्णा क्षयं क्षत्रं निनीषति ।
सुरकार्यमियं काले करिष्यति सुमध्यमा ।
अस्या हेतोः क्षत्रियाणां महदुत्पत्स्यते भयम् ।
तच्छ्रुत्वा सर्वपाञ्चालाः प्रणेदुः सिंहसंघवत् ।
न चैनान्हर्षसंपूर्णानियं सेहे वसुंधरा । [130]
तथा तु मिथुनं जज्ञे द्रुपदस्य महात्मनः ।
कुमारश्च कुमारी च मनोज्ञौ भरतर्षभ ।
श्रिया परमया युक्तौ क्षात्रेण वपुषा तदा ।
तौ दृष्ट्वा पृषती राजन्प्रपेदे सा सुतार्थिनी ।
न वै मदन्यां जननीं जानीयातामिमाविति । [135]
तथेत्युवाच तां याजो राज्ञः प्रियचिकीर्षया ।
तयोस्तु नामनी चक्रुर्द्विजाः संपूर्णमानसाः ।
धृष्टत्वादप्रधृष्यत्वाद्धर्माद् द्युम्नभवादपि ।
धृष्टद्युम्नः कुमारोऽयं द्रुपदस्य भवत्विति ।
कृष्णेत्येवाब्रुवन्कृष्णां कृष्णाभूत्सा हि वर्णतः । [140]
तथा तन्मिथुनं जज्ञे द्रुपदस्य महामखे ।
वैदिकाध्ययने पारं धृष्टद्युम्नो गतस्तदा ।
धृष्टद्युम्नं तु पाञ्चाल्यमानीय द्रुपदात्मजम् ।
उपाकरोदस्त्रहेतोर्भारद्वाजः प्रतापवान् ।
अमोक्षणीयं दैवं हि भावित्वान्महामतिः । [145]
तथा तत्कृतवान्द्रोण आत्मकीर्त्यर्थरक्षणात् ।
सर्वास्त्राणि तु स क्षिप्रमाप्तवान्दृष्टमात्रया ।

Colophon.

जनमेजयः ।

द्रुपदस्यापि ब्रह्मर्षे श्रोतुमिच्छामि संभवम् ।
कथं चापि समुत्पन्नः कथमस्त्राण्यवाप्तवान् ।
एतदिच्छामि भगवंस्त्वत्तः श्रोतुं द्विजोत्तम । [150]
कौतुहलं जन्मसु मे कथ्यमानेष्वतीव हि ।

वैशंपायनः ।

राजा बभूव पाञ्चालः पुत्रार्थी पुत्रकारणात् ।
वनं गत्वा महाराजस्तपस्तेपे सुदारुणम् ।
आराधयन्प्रयत्नेन तस्यापत्यस्य कारणात् ।
तस्य संतप्यमानस्य वने मृगगणायुते । [155]
कालस्तु सुमहान्राजन्प्रत्ययात्सुतकारणात् ।
स तु राजा महावीर्यस्तपस्तीव्रं समाददे ।
किंचित्कालं वायुभक्षो निराहारस्तथैव च ।
तस्यैवं तु महाबाहो वर्तमानस्य भारत ।
कालस्तत्र महान्राजन्प्रत्ययान्नृपसत्तम । [160]
ततः प्राप्ते महाराज वसन्ते कामदीपने ।
फुल्लाशोकवने काले प्राणिनां सुमनोहरे ।
नद्यास्तीरमथो गत्वा गङ्गायाः पद्मलोचनः ।
नियमस्थः स राजासीत्तदा भरतसत्तम ।
ततो नातिचिरात्कालाद्वनं तन्मनुजेश्वर । [165]
संप्राप्ता सहसा राजन्मेनकेति परिश्रुता ।
नद्यास्तीरे चरन्ती वै क्रीडन्ती च पुनः पुनः ।
पुष्पद्रुमान्प्रभञ्जाना राज्ञो दर्शनमागमत् ।
न ददर्श तु सा राजंस्तथा स्थानगतं नृपम् ।
दृष्ट्वा चाप्सरसं तां तु शुक्रं राज्ञोऽपतद्भुवि । [170]
तच्च राजा तु राजेन्द्र लज्जया नृपतिः स्वयम् ।
पद्भ्यामाक्रमतायुष्मंस्ततस्तु द्रुपदोऽभवत् ।
ततस्तु तस्य तपसा राजर्षेर्भावितात्मनः ।
पुत्रः समभवत्वाद्रौत्पादान्तस्यान्तरेण तु ।
ते तस्य ऋषयः सर्वे समागम्य तपोधनाः । [175]
नाम चक्रुर्हि विद्वांसो द्रुपदोऽस्त्विति भूमिप ।
स तस्यैवाश्रमे राजन्भरद्वाजस्य भारत ।
ववृधे च सुखं तत्र कामैः सर्वैर्नृपोत्तम ।
पाञ्चालोऽपि हि राजेन्द्र स्वराज्यं गतवान्प्रभुः ।
भरद्वाजस्य शिक्षार्थं सुतं दत्त्वा महात्मनः । [180]
स कुमारस्ततो राजन्द्रोणेन सहितो वने ।
वेदांश्चाधिजगे साङ्गान्धनुर्वेदं च भारत ।
परया स मुदा युक्तो विचचार वने सुखम् ।
तस्यैवं वर्तमानस्य वने वनचरैः सह ।
कालान्नातिचिराद्राजन्पिता स्वर्गमुपेयिवान् । [185]
स समागम्य पाञ्चालैः पाञ्चालेष्वभिषेचितः ।
प्राप्तश्च राज्यं राजेन्द्र सुहृदां प्रीतिवर्धनः ।
राज्यं ररक्ष धर्मेण यथा चेन्द्रस्त्रिविष्टपे ।

M धनुर्विस्फारयन्मुहुः. — K_4 D_4 M om. lines 109–110, 131–133. — (L. 138) K_4 D_5 T_2 $G_{2.4.5}$ M_6 द्युत्संभवादपि; G_1 द्युम्नस्य संभवात्. — (L. 140) D_4 $G_{1.3.6}$ M_{6-8} °वामवत्कृष्णा. — K_4 D_4 M om. line 142. — (L. 145) K_4 D_4 भवितेति; D_5 स तु मत्वा; $G_{1.3.6}$ एवं मत्वा; M_{6-8} एवमुक्त्वा. K_4 D_4 M om. line 147. — Colophon. *Adhy. no.*: T_2 G_{3-5} M 82; $G_{1.6}$ 83; G_2 84. — (L. 174) K_4 D_4 T_2 $G_{2.4.5}$ M चास्य; D_5 राजन् (for त्वाद्रौत्). K_4 D_4 M पादौ तस्यांत°; T_2 $G_{2.4.5}$ पादयोरंतरे तु सः. — (L. 175) K_4 $D_{4.5}$ तेनास्य ऋ°; T_2 $G_{3.4.5}$ तस्य चाप्यृप°; M तेन चास्यर्°. — (L. 188) K_4 D_4 T_2 $G_{2.4.5}$ M प्रजारक्षणधर्मेण. — After line 188, D_5 ins.:

कथितं जन्म राजेन्द्र द्रुपदस्य सुतस्य च ।

— Colophon om. in $G_{2.4}$. *Adhy. no.*: D_4 140; T_2 $G_{3.5}$ M 83; $G_{1.6}$ 84.

एतन्मया ते राजेन्द्र यथावत्परिकीर्तितम् ।
द्रुपदस्य जन्म राजर्षे धृष्टद्युम्नस्य चैव हि । [190]

Colophon.

वैशंपायनः ।
धृतराष्ट्रस्तु राजेन्द्र यदा पौरवनन्दनः ।
युधिष्ठिरमजानाद्धि समर्थं राज्यधारणे ।
यौवराज्येऽभिषेकार्थममन्त्रयत मन्त्रिभिः ।
ते तु बुद्धान्वतप्यन्त धृतराष्ट्रात्मजास्तदा ।

☞ The first adhy. of this passage is an *anticipation* (with v. l.) of adhy. 155. In S the present passage constitutes the longer version, its repetition (in S) after adhy. 154 being only a summary. See also the remarks at the end of the footnotes to adhy. 128 (p. 574). The passage is followed by passage No. 80 below.

80

N V_1 B Da Dn $D_{1.2}$ ins. after adhy. 128: K_4 $D_{4.5}$ S after passage No. 79 above:

वैशंपायन उवाच ।
ततः संवत्सरस्यान्ते यौवराज्याय पार्थिव ।
स्थापितो धृतराष्ट्रेण पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः ।
धृतिस्थैर्यसहिष्णुत्वादानृशंस्यात्तथार्जवात् ।
भृत्यानामनुकम्पाच्च तथैव स्थिरसौहृदात् ।
ततोऽदीर्घेण कालेन कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । [5]
पितुरन्तर्दधे कीर्तिं शीलवृत्तसमाधिभिः ।
असियुद्धे गदायुद्धे रथयुद्धे च पाण्डवः ।
संकर्षणादशिक्षद्वै शश्वच्छिक्षां वृकोदरः ।
समाप्तशिक्षो भीमस्तु द्युमत्सेनसमो बले ।
पराक्रमेण संपन्नो भ्रातॄणामचरद्वशे । [10]
प्रगाढदृढमुष्टित्वे लाघवे वेधने तथा ।
क्षुरनाराचभल्लानां विपाठानां च तत्त्ववित् ।
ऋजुवक्रविशालानां प्रयोक्ता फाल्गुनोऽभवत् ।
लाघवे सौष्ठवे चैव नान्यः कश्चन विद्यते ।
बीभत्सुसदृशो लोके इति द्रोणो व्यवस्थितः । [15]
ततोऽब्रवीद्गुडाकेशं द्रोणः कौरवसंसदि ।
अगस्त्यस्य धनुर्वेदे शिष्यो मम गुरुः पुरा ।
अग्निवेश्य इति ख्यातस्तस्य शिष्योऽस्मि भारत ।
तीर्थात्तीर्थं गमयितुमहमेतत्समुद्यतः ।
तपसा यन्मया प्राप्तममोघमशनिप्रभम् । [20]
अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम यद्दहेत्पृथिवीमपि ।
ददता गुरुणा चोक्तं न मनुष्येष्विदं त्वया ।
भारद्वाज विमोक्तव्यमल्पवीर्येष्वपि प्रभो ।

80

(L. 1) D_5 (orig.) S (except T_1) पांडुपुत्रो महायशाः (for the posterior half). — (L. 2) S यौवराज्ये (for पाण्डु°). — T_2 om. lines 3–5; G M om. lines 3–4. — (L. 4) Dn $D_{4.5}$ °मनुकंपार्थं. — (L. 5) G_1 M_{6-8} अथ दीर्घेण; $G_{3,4-6}$ अदीर्घेण च; $M_{3.5}$ अथादी°. — (L. 6) T_2 G M_8 पित्र्यां; $M_{8,6-8}$ पैत्रीं (for पितुः). — (L. 7) G_3 रथोद्योगे; $G_{2.6}$ रथे याने (for गदायुद्धे). $\tilde{N}_1$ अस्त्रयुद्धे; D_5 $G_{1-3.6}$ बाहुयुद्धे (for रथयुद्धे). T_2 $G_{4.5}$ M भीमसेनोसियुद्धं च गदायुद्धं च पांडवः. — (L. 8) D_5 $G_{1-3.6}$ संकर्षणाच्छिक्षितवान्; T_2 $G_{4.5}$ M अगृह्णाद्बलदेवात्तु. Some MSS. transp. शश्वत् and शिक्षां. T_2 $G_{4.5}$ M बाहुयुद्धं च वीर्यवान्. — After line 8, $G_{1-3.6}$ ins.:

ते तं बुद्धान्वतप्यन्त धृतराष्ट्रात्मजास्तदा ।

— (L. 9) D_5 S (except T_1) समाप्तविद्यः सोप्यासीत्. G_3 M (except M_5) °समो बली. — After line 9, T $G_{3.4.6}$ repeat line 1 (with S reading). — (L. 10) D_5 S गदाबलाभ्यां सं°. — (L. 11) D_5 T_2 G लाघवे चातिवेधने. — After line 11, D_4 (marg. *sec. m.*)$._5$ S (except T_1 $G_{1.3}$) ins.:

लक्ष्यवेध्ये च मोक्षे च तोमरग्रहणेऽपि च ।

$D_{4.5}$ T_2 $G_{3,4-6}$ M cont.: T $G_{1.3}$ ins. after line 11:

असिशक्तिगदायुद्धे बभूवाप्रतिमोऽर्जुनः ।

— (L. 12) D_5 T_2 G M सुतेजसां; $\tilde{N}$ ($\tilde{N}_3$ om.) V_1 Dn D_1 T_1 च भारत (for च तत्त्ववित्). — (L. 13) D_5 T_2 G M पांडवो (for फाल्गुनो). — After line 13, D_4 (marg. *sec. m.*) S (except $G_{1.3.6}$) read lines 33–34. — (L. 14) T_2 G लाघवात्सौष्ठवाच्च. — (L. 15) S (except T_1) बीभत्सोः स°. D_5 S (except T_1) द्रोणोभ्यभाषत. — After line 15, $G_{1.3.6}$ read lines 33–34, 31–32; while T_2 $G_{4.5}$ read lines 31, 32; G_2, on the other hand, read the lines 8, 12, 13 of the passage given under line 30, followed by lines 31–32. — (L. 16) S (except T_1) अथाब्रवीत्तदा द्रोणः फल्गुनं जनसंसदि. — (L. 17) $\tilde{N}_1$ $D_{4.5}$ S (except T_1) सदा (for पुरा). — (L. 19) $D_{4.5}$ M_2 °र्थं गतः पार्थं; T_2 $G_{1.2.4.5}$ तीर्थादधिगतः पार्थं; $G_{3.6}$ °र्थं गतं पार्थं; M_{5-8} °र्थागतः पार्थं. S (except T_1) मया संक्रामितं त्वयि (M °तस्त्वयि). — (L. 20) S (except T_1) इदं (for यत्). — (L. 21) $\tilde{N}$ M इमां (for अपि). — (L. 22) S (except T_1) ददता चास्मि संदिष्टो. — (L. 23) $G_{1.3.6}$ M प्रयोक्तव्यं. T_2 $G_{2.4.5}$ प्रयोक्तव्यं त्वया वीर. D_5 $G_{1.3.6}$ M अस्त्रं संयुग(M संग्राम)मूर्धनि; T_2 $G_{2.4.5}$ प्रदेयं च तथैव हि. — After line

यत्त्वयाप्तमिदं वीर दिव्यं नान्योऽर्हति त्विदम् ।
समयस्तु त्वया रक्ष्यो मुनिसृष्टो विशां पते । [25]
आचार्यदक्षिणां देहि ज्ञातिग्रामस्य पश्यतः ।
ददानीति प्रतिज्ञाते फाल्गुनेनाब्रवीद्गुरुः ।
युद्धेऽहं प्रतियोद्धव्यो युध्यमानस्त्वयानघ ।
तथेति च प्रतिज्ञाय द्रोणाय कुरुपुंगवः ।
उपसंगृह्य चरणौ स प्रायादुत्तरां दिशम् । [30]
स्वभावादगमच्छब्दो महीं सागरमेखलाम् ।
अर्जुनस्य समो लोके नास्ति कश्चिद्धनुर्धरः ।
गदायुद्धेऽसियुद्धे च रथयुद्धे च पाण्डवः ।
पारगश्च धनुर्युद्धे बभूवाथ धनंजयः ।
नीतिमान्सकलां नीतिं विबुधाधिपतेस्तदा । [35]
अवाप्य सहदेवोऽपि भ्रातॄणां ववृते वशे ।
द्रोणेनैव विनीतश्च भ्रातॄणां नकुलः प्रियः ।

23, K_4 D_5 S ins.:

यद्यप्यन्तर्हितं भूतं किंचिद्युध्येत हि त्वया ।
भारद्वाज तदा तेन हन्यास्त्वस्त्रेण संयुगे ।

[(L. 1) T G °युद्धे त्वया सह. — (L. 2) T G शस्त्रेण (for अस्त्रेण).] G_1 cont.:

तत्त्वया हि प्रयोक्तव्यमेतद्वै गुरुशासनम् ।
महातेजस्तदेतेन हन्याः शस्त्रेण संयुगे ।

— (L. 24) K_4 B_1 D_n T_1 त्वया प्राप्तमिदं वीर; T_2 G M अवाप्तं तत्त्वया वी°. K_4 दिव्यं नानार्थसाधकम्; T_2 G M नान्यो दिव्यं (or दिव्यं नान्यस्त्) त्वदर्हति. — (L. 25) T_2 $G_{4.5}$ M बलवान्समयो रक्ष्यः; $G_{1-3.6}$ समश्च रक्ष्यो बलवान्. $Ñ_3$ मुनिनोक्तो; D_a मन्त्रिसृष्टो; T_2 $G_{4.5}$ इति दृष्टो; $G_{1-3.6}$ ईदृशो हि; M इति शिष्यं. — (L. 26) M ज्ञातिसंग्राममूर्धनि. — (L. 27) Om. in M. Many MSS. ददामीति. D_5 T G फल्गुनेन. — (L. 28) T_2 G °मानोप्यहं रणे; M °मानो हि संयुगे. — T_2 $G_{4.5}$ ins. after line 28: T_1 (om. line 1), after line 29: G_1 (lines 30–42 only), after line 30:

तं तथेति प्रतिज्ञाते द्रोणाय कुरुपुंगवे ।
द्रोणो जगाद वचनं समालिङ्ग्य तु फल्गुनम् ।
यन्मयोक्तं पुरा पार्थ तव लोके नरः क्वचित् ।
सदृशं कारये नैव सर्वप्रहरणे युधि ।
तत्कृतं च मया सम्यक्तव तुल्यो न वर्तते । [5]
देवा युधि न शक्तास्त्वां योद्धुं दैत्या न दानवाः ।
नाहं त्वत्तो विशिष्टोऽसि किं पुनर्मानवा रणे ।
एकस्तवाधिको लोके यो हि वृष्णिकुलोद्भवः ।
कृष्णः कमलपत्राक्षः कंसकालीयसूदनः ।
स जेता सर्वलोकानां सर्वप्रहरणायुधः । [10]
नैतावता ते पार्थाहं भवाम्यनृतवागिह ।
तदधीनं जगत्सर्वं तत्प्रलीनं तदुद्भवम् ।
तत्पदं न विजानन्ति ब्रह्मेशानादयोऽपि वा ।
तस्मादभिप्रभवो ब्रह्मा सर्वभूतानि निर्ममे ।
स एव कर्ता भोक्ता च संहर्ता च जगन्मयः । [15]
स एव भूतं भव्यं च भवच्च पुरुषः परः ।
नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ।
प्रादुर्भवति योगात्मा पालनार्थं स लीलया ।
तत्तुल्यो हि न जायेत न जातो न जनिष्यते ।
स हि मातुलजोऽभूत्ते चराचरगुरुः पिता । [20]
को हि तं जेतुमीहेत जानन्नात्महितं नरः ।
श्यालश्च ते सखा चासौ तस्य त्वं प्राणवल्लभः ।
स्नेहमभ्यधिकं तस्य तव सख्यमवस्थितम् ।
न तेन भवतो युद्धं भविता नर्मतोऽपि वा ।
अपि चार्थे तव पुरा शक्रेण किल चोदितः । [25]
गोकुले वर्धमानस्तु नन्दगोपस्य कारणात् ।
ममांशः पाण्डवो लोके पृथिव्यां पुरुषोत्तमः ।
कौन्तेयावरजः श्रीमानर्जुनो नाम वीर्यवान् ।
भुवो भारापहरणे साहाय्यं ते करिष्यति ।
तदर्थमभयं देहि पाहि चासत्कृते प्रभो । [30]
इत्युक्तः पुण्डरीकाक्षस्तदा शक्रेण फल्गुन ।
तमुवाच ततः श्रीमाञ्शङ्खचक्रगदाधरः ।
जानामि पाण्डवे वंशे जातं पार्थं पितृष्वसुः ।
पुत्रं परमधर्मिष्ठं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
पालयामि त्वदंशं तं जीवलोकमहाभुजम् । [35]
आवयोः सख्यसदृशं न च लोके भविष्यति ।
यस्तद्भक्तः स मद्भक्तो यस्तं द्वेष्टि स मामपि ।
यन्मे वित्तं तु तत्तस्य तं विनाहं न जीवये ।
इति पार्थं पुरा शक्रमाह सर्वेश्वरो हरिः ।
तस्मात्तवापि सदृशस्तं विनाभ्यधिकः पुमान् । [40]
न चेह भविता लोके तमेव शरणं व्रज ।
शरण्यः सर्वभूतानां देवदेवो जनार्दनः ।

— (L. 29) S तत्तथेति प्रति°. — (L. 30) S युधिष्ठिरवशोभवत् (for the posterior half). — After line 30, D_5 ins.:

सर्वामधीतवान्नीतिं पातालाधिपतेस्तथा ।
जितवान्सकलान्नित्याल्लँलोकान्बुद्धिमतां वरः ।

— After line 15, T_2 $G_{3.5}$ M read lines 31–32; $G_{1.2.6}$, lines 33–34, 31–32. — (L. 31) T_2 G (except $G_{3.6}$) अभवत् (for अगमत्). — (L. 33) D_5 T_2 $G_{3.4.5}$ M गजपृष्ठेश्वपृष्ठे च; T_1 $G_{1.2.6}$ गजयुद्धेश्वयुद्धे च. T_2 G (except $G_{3.5}$) भारत (for पाण्डवः). — After line 33, T G (except $G_{3.5}$) ins.:

दिव्यमानुषसंभूतानवाप सुमहायशाः ।
सर्वास्तथाखिलानस्त्राञ्छस्त्राणि च तथा गुरोः ।

— (L. 34) M पारगो भुजयुद्धे च. — (L. 35) S (except

चित्रयोधी समाज्ञातो बभूवातिरथोदितः ।
त्रिवर्षकृतयज्ञस्तु गन्धर्वाणामुपप्लवे ।
अर्जुनप्रमुखैः पार्थैः सौवीरः समरे हतः । [40]
न शशाक वशे कर्तुं यं पाण्डुरपि वीर्यवान् ।
सोऽर्जुनेन वशं नीतो राजासीद्यवनाधिपः ।
अतीव बलसंपन्नः सदा मानी कुरून्प्रति ।
विपुलो नाम सौवीरः शस्तः पार्थेन धीमता ।
दत्तमित्रमिति ख्यातं संग्रामकृतनिश्चयम् । [45]
सुमित्रं नाम सौवीरमर्जुनोऽदमयच्छरैः ।
भीमसेनसहायश्च रथिनो मरुधन्वसु ।
अर्जुनः समरे प्राच्यान्सर्वानेकरथोऽजयत् ।
तथैवैकरथो गत्वा दक्षिणामजयद्दिशम् ।
धनौघं प्रापयामास कुरुराष्ट्रं धनंजयः । [50]
एवं सर्वे महात्मानः पाण्डवा मनुजोत्तमाः ।
परराष्ट्राणि निर्जित्य स्वराष्ट्रं ववृधुः पुरा ।
ततो बलमभिख्यातं विज्ञाय दृढधन्विनाम् ।
दूषितः सहसा भावो धृतराष्ट्रस्य पाण्डुषु ।
स चिन्तापरमो राजा न निद्रामलभन्निशि । [55]

Colophon.

☞ In some MSS. this passage is followed by passage No. 81 below.

81

K4 Ñ V1 B D M5-8 (the latter four MSS. om. lines 49-103) ins. after passage No. 80 above: T G2.4.5, after passage No. 83: G1.3.6, after adhy. 130: M8 (om. lines 49-103), after 1. 129. 1:

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा पाण्डुसुतान्वीरान्बलोद्रिक्तान्महौजसः ।
धृतराष्ट्रो महीपालश्चिन्तामगमदातुरः ।
तत आहूय मन्त्रज्ञं राजशास्त्रार्थवित्तमम् ।
कणिकं मन्त्रिणां श्रेष्ठं धृतराष्ट्रोऽब्रवीद्वचः ।

धृतराष्ट्र उवाच ।

उत्सिक्ताः पाण्डवा नित्यं तेभ्योऽसूये द्विजोत्तम । [5]
तत्र मे निश्चिततमं संधिविग्रहकारणम् ।
कणिक मतमाचक्ष्व करिष्येऽहं वचस्तव ।

T1) उद्धवात्सकलां नीतिं भोजाद्बुद्धिमतां वरः. — After line 35, S ins.:

अस्त्रे शस्त्रे च शास्त्रे च रथनागाश्वकर्मणि ।

— (L. 36) S (except T1) अचरत् (for ववृते). — (L. 38) V1 Dn T1 समाख्यातो. D2 °रथोधिकः; T3 G1.3 °रथो भुवि. G1 बभूवास्त्रविदां वरः; M °वास्त्रविशारदः. — (L. 39) S °कृतयत्नैस्तु गांधाराणा°. — (L. 40) N8 वीरैः; M सर्वैः (for पार्थैः). D5 S सौवीराः and हताः. — (L. 42) K4 D5 S स राजा (for राजासीद्). — (L. 43) S बलसंमत्तस्त्वस्ति (T2 G4.5 °भि) मानी. — (L. 44) K4 D5 S कुंतलो; Ñ V1 विपुलो; B6 Da वितुलो (for वित्तलो). D5 S दांतः (for शस्तः). — (L. 45) Dn दत्तामित्रः; D5 S दं(or दां)तवक्रः (or क्रं). D5 S पुरं (D5 G1 M पुरा) पार्थस्य कर्मणा (T1 सर्व सस्मृद्धिमत्; G4 संप्राप्य तेजसा; G5 M °स्य तेजसा). — After line 45, D5 (which om. line 46) ins.:

जितः स समरे प्राच्यान्सर्वानेकरथोऽजयत् ।

— (L. 46) S (except T1 G3.6 M5) अमित्रं. G (except G4.5) अमर्दयत्. T2 G1.3.4-6 M मृधे; G3 रणे (for शरैः). — (L. 47) K4 Ñ V1 B1.6 Dn D1 रथानां; D5 T1 G3 गत्वा वै; T2 G1.3.4-6 हत्वा च (G1 यो; G2.6 वै); M सरथो (for रथिनो). K4 Ñ V1 B6 Dn D1 अयुतं च सः; D5 T1 मरुधन्वनः. — After line 47, S (except T1 G3) ins.:

प्रतीच्यान्समरे राजञ्जिगाय भरतर्षभ ।

— (L. 48) Om. in M. T2 G transp. प्राच्यान् and सर्वान्. — (L. 49) T2 G जित्वा (for गत्वा). M तथा वै कौरवो जित्वा. D5 S दाक्षिणात्यान्नराधिपान्. — (L. 50) M धनौघान्. — After line 50, S (which om. lines 51-52) ins.:

अतः पञ्चदशे वर्षे सर्वमेतच्चकार सः ।
तं दृष्ट्वा धार्तराष्ट्राणां ततो भयमजायत ।
स सर्वान्धृतराष्ट्रस्य पुत्रान्विप्रचकार ह ।
भीमसेनो महाबाहुर्बलाद्बलवतां वरः ।
अदुष्टभावं तं दोषैर्जगृहुर्दुष्टबुद्धयः ।
धार्तराष्ट्रास्तथा सर्वे भयाद्भीमस्य कर्मणः ।
तान्दृष्ट्वा कर्मभिः पार्थान्सर्वानहितलक्षणान् ।
बलाद्गुणांस्तेभ्यो बिभियुर्दोषबुद्धयः ।

— (L. 53) Some MSS. अतिख्यातं. — S om. line 55. — Colophon om. in K4 Ñ V1 D2. *Adhy. no.:* B1 136; B5 132; Dn2.n3 138; D4 141; T1 134; T2 G3-5 M 84; G1.2.6 85.

81

T2 G5 M om. lines 1-7; T1 G1-4.6 om. lines 1-3. — S spells the name of the fictitious minister throughout as कणिङ्क. — (L. 4) D2 मंत्रं पप्रच्छ कणिकममात्यं मंत्रवित्तमम्; G (G5 om.) ततः कणिकनामानाम्य धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम्. — (L. 5) T1 तेभ्योसूयाम्यहं द्विज; G (G5 om.) तेभ्योसूयामि वै सदा. — (L. 6) G (G5 om.) तत्र मे सहपुत्रस्य यद्भवेत्क्षेमकारकम्. — (L. 7) N3 B1.5 त्वं समाचक्ष्व; Dn D5 त्वं ममाच°; D4 एतन्मम°; G (G5 om.) तत्त्वना° (for मतमाच°).

वैशंपायन उवाच ।
स प्रसन्नमनास्तेन परिपृष्टो द्विजोत्तमः ।
उवाच वचनं तीक्ष्णं राजशास्त्रनिदर्शनम् ।
कणिक उवाच ।
शृणु राजन्निदं तत्र प्रोच्यमानं मयानघ । [10]
न मेऽभ्यसूया कर्तव्या श्रुत्वैतत्कुरुसत्तम ।
नित्यमुद्यतदण्डः स्यान्नित्यं विवृतपौरुषः ।
अच्छिद्रश्छिद्रदर्शी स्यात्परेषां विवरानुगः ।
नित्यमुद्यतदण्डाद्धि भृशमुद्विजते जनः ।
तस्मात्सर्वाणि कार्याणि दण्डेनैव विधारयेत् । [15]
नास्य च्छिद्रं परः पश्येच्छिद्रेण परमन्वियात् ।
गूहेत्कूर्म इवाङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मनः ।
नासम्यक्कृतकारी स्यादुपक्रम्य कदाचन ।
कण्टको ह्यपि दुश्छिन्न आस्रावं जनयेच्चिरम् ।
वधमेव प्रशंसन्ति शत्रूणामपकारिणाम् । [20]
सुविदीर्णं सुविक्रान्तं सुयुद्धं सुपलायितम् ।
आपद्यापदि काले च कुर्वीत न विचारयेत् ।
नावज्ञेयो रिपुस्तात दुर्बलोऽपि कथंचन ।
अल्पोऽप्यग्निर्वनं कृत्स्नं दहत्याश्रयसंश्रयात् ।
अन्धः स्यादन्धवेलायां बाधिर्यमपि चाश्रयेत् । [25]
कुर्यात्तृणमयं चापं शयीत मृगशायिकाम् ।
सान्त्वादिभिरुपायैस्तु हन्याच्छत्रुं वशे स्थितम् ।
दया तस्मिन्न कर्तव्या शरणागत इत्युत ।
निरुद्विग्नो हि भवति न हताज्जायते भयम् ।
हन्यादमित्रं दानेन तथा पूर्वापकारिणम् । [30]
हन्यात्त्रीन्पञ्च सप्तेति परपक्षस्य सर्वशः ।
मूलमेवादितश्छिन्द्यात्परपक्षस्य नित्यशः ।
ततः सहायांस्तत्पक्षान्सर्वांश्च तदनन्तरम् ।
छिन्नमूले ह्यधिष्ठाने सर्वे तज्जीविनो हताः ।
कथं नु शाखास्तिष्ठेरंश्छिन्नमूले वनस्पतौ । [35]

D2 मनसाचक्ष्व कणिक. Dn करिष्ये वचनं तव; G (G5 om.) करिष्यामः कथं वयं. — After line 7, D5 S (except T1 G6) ins.:

वैशंपायनः ।
दुर्योधनोऽथ शकुनिः कर्णदुःशासनावपि ।
कणिङ्कमुपसंगम्य मन्त्रिणं सौबलस्य च ।
पप्रच्छुर्भरतश्रेष्ठ पाण्डवान्प्रति नैकधा ।
प्रवृद्धाः पाण्डवा ह्येते नित्यं तेभ्यस्त्रसाम्यहम् ।
अत्र मे सहपक्षस्य यद्भवेत्क्षेमकारकम् ।
कणिङ्क तत्त्वमाचक्ष्व करिष्यामः कथं वयम् ।

— (L. 8) S उपसन्नाय (T G5 उपपन्नाय; G1-4.6 संप्रपन्नाय) तस्मै स परिसृष्टार्थं(T1 G6 परिपृष्टार्थं-; G1.2 °पृष्टोर्थ-; G3 °पृष्टोसि)-चिंतया. — (L. 9) Da राजधर्मार्थदर्शनं; Dn राजशास्त्रार्थदर्शनं; D1 नीतिशास्त्र°; S (except T2 G4.5) °निदर्शनात्. — S (except T1) om. lines 10–11. — (L. 12) T2 G1.2.4.5 उद्यत°; G3.6 M च कृत° (for विवृत°). — T G1.2.4.5 ins. after line 12:

नित्यं च ब्राह्मणाः पूज्या नृपेण हितमिच्छता ।
स्रष्टो नृपो हि विप्रस्य पालने दुष्टनिग्रहे ।
उभाभ्यां वर्धते धर्मो धर्मवृध्या जितावुभौ ।
लोकश्चायं परश्चैव तस्माद्धर्मं समाचरेत् ।

— G6 om. lines 14–18. — (L. 15) S (G6 om.) भूतानि (for कार्याणि). K4 B1.2 D2 प्रसाधयेत्; S (G6 om.) अभिपालयेत् (for विधारयेत्). — After line 15, T G1.2.4.5 ins.:

कृतापराधं पुरुषं दृष्ट्वा यः क्षमते नृपः ।
तेनावमानमाप्नोति पापं चेह परत्र च ।
यो विभूतिमवाप्योच्चै राज्ञो विकुरुतेऽधमः ।
तमानयित्वा हत्वा च दद्याद्दीनाय तद्धनम् ।
नो चेद्धुरि नियुक्ता ये स्वास्यन्ति वशमात्मनः ।
राजा नियुञ्ज्यात्पुरुषानाप्तान्धर्मार्थकोविदान् ।
ये नियुक्तास्तथा केचिद्राष्ट्रं वा यदि वा पुरम् ।
ग्रामं जनपदं वापि बाधेयुर्यदि वा न वा ।
परीक्षणार्थं विसृजेदानतांश्छन्नरूपिणः ।
परीक्ष्य पापकं जह्याद्धनमादाय सर्वशः ।

— G3 M6-8 om. line 16. — Before line 19, G3.6 (om. line 1) ins.:

न श्रुत्वानक्षराजेन्द्र कर्तव्या हि कदाचन ।
न शत्रुपक्षादुत्पन्नो विमोक्तव्यः कथंचन ।

— (L. 19) S °को हि दुरुच्छिन्नः. — M3.5 om. lines 21–27; M6-8 om. lines 21–28. Ñ3 T2 G3-6 read lines 21–28 after line 35; G1.2 read lines 21–27 after line 35. — (L. 21) K4 B1.5 °चीर्णं; Ñ3 Da T1 °स्तीर्णं (for °दीर्णं). T2 G सुविक्रांतं सुविस्तीर्णं. T G (except G1.2) सुपलायनं. — (L. 22) T2 G आपदामथ (G3.4 °गम-) कालेषु कुर्यान्नात्र विचारणा. — After line 22, T G ins.:

कथं नु परियास्यामो न च ज्ञायामहे वयम् ।
दातृत्वेन गृहीताश्च न प्रयच्छेम कर्हिचित् ।

(cf. ins. in B5 after line 35). T2 G om. lines 23–24. — (L. 25) S (except T1) संश्रयेत्. — T2 G om. lines 27–28. — (L. 29) S हत्वा च रिपुमोजसा (for the posterior half). — (L. 30) S दंडेन (for दानेन). S (except T1) हन्यात् (for तथा). — (L. 33) S ततोस्यानंतरं पक्षाञ्छिन्द्यात्सर्वानशेषतः. — (L. 35) T2 G M3 तिष्ठेयुः; M6-8 जीवेयुः. — After line 35, Ñ3 T2 G3-6 read lines 21–28; G1.2, lines 21–27. — After line 35, B5 ins.:

कथंकारं शपामोऽन्यान्नावशायामहे कथम् ।
दातृत्वेन गृहीताश्च न प्रयच्छेम कस्यचित् ।

cf. ins. in T G after line 22. — M om. lines 36–42.

एकाग्रः स्यादविवृतो नित्यं विवरदर्शकः ।
राजन्राज्यं सपत्नेषु नित्योद्विग्नः समाचरेत् ।
अग्न्याधानेन यज्ञेन काषायेण जटाजिनैः ।
लोकान्विश्वासयित्वा च ततो लुम्पेद्यथा वृकः ।
अङ्कुशं शौचमित्याहुरर्थानामुपधारणे । [40]
आनाम्य फलिनीं शाखां पक्वं पक्वं प्रशातयेत् ।
फलार्थोऽयं समारम्भो लोके पुंसां विपश्चिताम् ।
वहेदमित्रं स्कन्धेन यावत्कालस्य पर्ययः ।
ततः पर्यागते काले भिन्द्याद्घटमिवाश्मनि ।
अमित्रो न विमोक्तव्यः कृपणं बह्वपि ब्रुवन् । [45]
कृपा तस्मिन्न कर्तव्या हन्यादेवापकारिणम् ।
हन्यादमित्रं सान्त्वेन तथा दानेन वा पुनः ।
तथैव भेददण्डाभ्यां सर्वोपायैः प्रशातयेत् ।
धृतराष्ट्र उवाच ।
कथं सान्त्वेन दानेन भेदैर्दण्डेन वा पुनः ।
अमित्रः शक्यते हन्तुं तन्मे ब्रूहि यथातथम् । [50]
कणिक उवाच ।
शृणु राजन्यथा वृत्तं वने निवसतः पुरा ।
जम्बुकस्य महाराज नीतिशास्त्रार्थदर्शिनः ।
अथ कश्चित्कृतप्रज्ञः शृगालः स्वार्थपण्डितः ।
सखिभिर्न्यवसत्सार्धं व्याघ्राखुवृकबभ्रुभिः ।
तेऽपश्यन्विपिने तस्मिन्बलिनं मृगयूथपम् । [55]
अशक्ता ग्रहणे तस्य ततो मन्त्रममन्त्रयन् ।
जम्बुक उवाच ।
असकृद्यतितो ह्येष हन्तुं व्याघ्र वने त्वया ।
युवा वै जवसंपन्नो बुद्धिशाली न शक्यते ।
मूषिकोऽस्य शयानस्य चरणौ भक्षयत्वयम् ।
अथैनं भक्षितैः पादैर्व्याघ्रो गृह्णातु वै ततः । [60]
ततो वै भक्षयिष्यामः सर्वे मुदितमानसाः ।
कणिक उवाच ।
जम्बुकस्य तु तद्वाक्यं तथा चक्रुः समाहिताः ।
मूषिकाभक्षितैः पादैर्मृगं व्याघ्रोऽवधीत्तदा ।
दृष्ट्वा विचेष्टमानं तु भूमौ मृगकलेवरम् ।
स्नात्वागच्छत भद्रं वो रक्षामीत्याह जम्बुकः । [65]
शृगालवचनात्तेऽपि गताः सर्वे नदीं ततः ।
स चिन्तापरमो भूत्वा तस्थौ तत्रैव जम्बुकः ।
अथाजगाम पूर्वं तु स्नात्वा व्याघ्रो महाबलः ।
ददर्श जम्बुकं चैव चिन्ताकुलितमानसम् ।
व्याघ्र उवाच ।
किं शोचसि महाप्राज्ञ त्वं नो बुद्धिमतां वरः । [70]
अशित्वा पिशितान्यद्य विहरिष्यामहे वयम् ।
जम्बुक उवाच ।
शृणु मे त्वं महाबाहो यद्वाक्यं मूषिकोऽब्रवीत् ।
धिग्बलं मृगराजस्य मयाद्यायं मृगो हतः ।
मद्बाहुबलमाश्रित्य तृप्तिमद्य गमिष्यति ।
गर्जमानस्य तस्यैवमतो भक्ष्यं न रोचये । [75]
व्याघ्र उवाच ।
ब्रवीति यदि स ह्येवं काले ह्यस्मिन्प्रबोधितः ।
स्वबाहुबलमाश्रित्य हनिष्येऽहं वनेचरान् ।
खादिष्ये तत्र मांसानि इत्युक्त्वा प्रस्थितो वनम् ।

— (L. 36) T_2 G एकत्र चापि वसतो (G एकत्रापि वसंस्तात), and °दर्शनं (for °दर्शकः). — $Ñ_1$ om. lines 37–46. — (L. 37) $Ñ_3$ राजन्क्षत्रसपत्नेषु; B_5 राजा राज्यं स°; Dn राजन्नित्यं स°; T_2 G राजन्न ($G_{1.3.4}$ राजानः; G_6 राजन्ना) क्षत्रसंपन्नो. K_4 सदा भवेत्; T_2 G ततो भवेत् (for समा°). — (L. 39) T_2 G लोकं प्रस्थाप(G_3 °क्षाल; $G_{2.6}$ °स्नाप)यित्वा च. — (L. 40) S उपपादने (for °धारणे). — (L. 41) $Ñ_{2.3}$ V_1 B_1 Dn फलितां. $Ñ_3$ B_5 Dn_3 D_5 फलं पक्वं; T G पक्त्वा पक्वं. — T_2 G om. line 42. — (L. 44) $Ñ_2$ Dn T_1 प्रत्यागते. T_2 G M ततः काल(T_2 $G_{1.4.5}$ सार)मुपादाय. — (L. 45) K_4 T_2 $G_{3.5.6}$ अमित्रस्तु न मोक्तव्यः; $G_{1.2.4}$ अमित्रो न च मुच्येत; M °त्रो नास्य मुच्येत. — (L. 46) Some MSS. transp. तस्मिन् and न. K_4 दुःखं तस्य न कर्तव्यं; S दुःखमस्मिन्न कर्तव्यं. — (L. 48) S (except T_1) तथा भेदेन दंडेन. For प्रशातयेत्, MSS. °साध°, °पात°, °शांत°, °ताप°. — M om. lines 49–103! — (L. 49) T_2 G भेदैर्दंडैरथापि वा. — (L. 51) T_2 G वने वसति जंबुकः. — T_2 G om. lines 52–53. — (L. 54) T_2 G सखायस्तस्य व्याघ्रश्च वृको नकुलमूषिकौ. — (L. 55) G (except G_1) हि वने (for विपिने). — (L. 56) T_2 G अकुर्वंत (for अमन्त्रयन्). — (L. 59) B_3 D_5 S (G_1 om.) चरणान्. — (L. 60) V_1 B (except B_6) Da D_5 मृद्नातु (for गृह्णातु). K_4 T_2 $G_{2.5.6}$ ततो व्याघ्रः प्रधावतु; $G_{3.4}$ मृगं व्याघ्रो हनेत्तदा. — All MSS. except Dn_3 om. कणिक उ°. — (L. 63) T_2 G अहनत् (for अवधीत्). — T_2 G om. line 64. — (L. 64) Ñ Dn दृष्ट्वैवाचेष्ट°. — (L. 65) T_2 G रक्षामि मृगयूथपं. — After line 66, V_1 $B_{5.6}$ $D_{4.5}$ T G ins.:

संचिन्तयन्तो मनसा मांसतृप्तिं पुनः पुनः ।

— V_1 B_6 D_4 T G om. line 67. — (L. 68) T_2 G अथागच्छत्तु पूर्वं हि. — (L. 69) V_1 B_6 $D_{4.5}$ T_2 G जंबुकश्चाभवत्तत्र (V_1 B_6 $D_{4.5}$ आस्ते च जंबुकस्तत्र) तदा चिंतापरो (*or* °कुलो) नृप. — (L. 71) T_2 G पिशितस्याशितारोत्र वि° सुखम्. — (L. 72) T G महाप्राज्ञ. T_2 G यद्वचो ($G_{3.6}$ यां वाचं). — (L. 74) T_2 G तृप्तिर्यस्य भविष्यति. — (L. 75) T_2 G तस्यैवं गर्जितस्त्वद्य (T_2 $G_{1.5}$ गदतस्त्वद्य) ततो etc. — (L. 76) T_2 G (G_2 om.) यद्येवमब्रवीत्तस्मात्काले चास्म्यवबो°. — (L. 77)

एतस्मिन्नेव काले तु मूषिकोऽप्याजगाम ह ।
तमागतमभिप्रेक्ष्य शृगालोऽप्यब्रवीद्वचः । [80]

जम्बुक उवाच ।

शृणु मूषिक भद्रं ते नकुलो यदिहाब्रवीत् ।
मृगमांसं न खादेयं गरमेतन्न रोचते ।
मूषिकं भक्षयिष्यामि तद्भवाननुमन्यताम् ।
तच्छ्रुत्वा मूषिको वाक्यं संत्रस्तः प्राद्रवद्भयात् ।
ततः स्नात्वा स वै तत्र आजगाम वृको नृप । [85]
तमागतमिदं वाक्यमब्रवीज्जम्बुकस्तदा ।
मृगराजो हि संक्रुद्धो न ते साधु भविष्यति ।
सकलत्रस्त्विहायाति कुरुष्व यदनन्तरम् ।
एवं संचोदितस्तेन जम्बुकेन तदा वृकः ।
वृकावलुम्पनं कृत्वा प्रयातः पिशिताशनः । [90]
एतस्मिन्नेव काले तु नकुलोऽप्याजगाम ह ।
तमुवाच महाराज नकुलं जम्बुको वने ।
स्वबाहुबलमाश्रित्य निर्जितास्तेऽन्यतो गताः ।
मम दत्त्वा नियुद्धं त्वं भुङ्क्ष्व मांसं यथेप्सितम् ।

नकुल उवाच ।

मृगराजो वृकश्चैव बुद्धिमानपि मूषिकः । [95]
निर्जिता यत्त्वया वीरास्तस्माद्वीरतरो भवान् ।
न त्वयाभ्युत्सहे योद्धुमित्युक्त्वा सोऽप्युपागमत् ।

कणिक उवाच ।

एवं तेषु प्रयातेषु जम्बुको हृष्टमानसः ।
खादति स्म तदा मांसमेकः सन्मन्त्रनिश्चयात् ।
एवं समाचरन्नित्यं सुखमेधति भूमिपः । [100]
भयेन भेदयेद्भीरुं शूरमञ्जलिकर्मणा ।
लुब्धमर्थप्रदानेन समं न्यूनं तथौजसा ।
एवं ते कथितं राजञ्शृणु चाप्यपरं तथा ।
पुत्रः सखा वा भ्राता वा पिता वा यदि वा गुरुः ।
रिपुस्थानेषु वर्तन्तः कर्तव्या भूतिवर्धनाः । [105]
शपथेनाप्यरिं हन्यादर्थदानेन वा पुनः ।
विषेण मायया वापि नोपेक्षेत कथंचन ।
उभौ चेत्संशयोपेतौ श्रद्धावांस्तत्र वर्धते ।
गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।
उत्पथप्रतिपन्नस्य न्याय्यं भवति शासनम् । [110]
क्रुद्धोऽप्यक्रुद्धरूपः स्यात्स्मितपूर्वाभिभाषिता ।
न चाप्यन्यमपध्वंसेत्कदाचित्कोपसंयुतः ।
प्रहरिष्यन्प्रियं ब्रूयात्प्रहरन्नपि भारत ।
प्रहृत्य च कृपायीत शोचेत च रुदेत च ।
आश्वासयेच्चापि परं सान्त्वधर्मार्थवृत्तिभिः । [115]
अथास्य प्रहरेत्काले यदा विचलिते पथि ।
अपि घोरापराधस्य धर्ममाश्रित्य तिष्ठतः ।

T2 G हनिष्यामि. — (L. 78) T2 G खादिष्यामि तु मांसा°. — After line 79, G3 ins.:

वध्यस्य मूषिकस्येति नकुलायाब्रवीद्वचः ।

— (L. 80) Om. in Ñ3 T2 G. Ñ2.3 Dn D5 °प्रेत्य. — (L. 82) B1.6 D2 T1 शवं (for गरं). V1 B3 Da रोचये. T2 G कथमसद्विधस्य तत् (for the posterior half). — (L. 84) Ñ2 Da Dn D1 °स्तः प्रगतो (Da °ययौ) बिलं. — (L. 85) T2 G ततः स्नातस्तदा तत्र त्वाज°. — T2 G (except G1.2) om. line 86. — (L. 87) T2 G °द्धो न नः साधु करिष्यति. — (L. 90) K4 वृकोप्यनशनं कृ°; Ñ1.2 V1 Dn D3.4.5 ततोवलुंपनं कृ°; Ñ3 वृकोदरमलं कृ°; T G भीतो(T1 वृको)वलिप्तं कृत्वाथ. — (L. 92) T2 G ततो राजन् (for महाराज). — (L. 93) T2 G1.3.4.5 °स्ते मया हताः; G3.6 °स्ते समागताः. — (L. 97) K4 न त्वया उत्स°; Ñ V1 B3 Da Dn D1 T1 न त्वयाप्युत्स°; D2 न तेहमुत्स°; G1.3.6 नाहमप्युत्स°; G2 न ह्यहं ह्युत्स°; G4 न त्वहं ह्युत्स°; G5 न त्वामभ्यु°. K4 D1.4.5 °क्त्वा सोप्युपाक्रमत्; B1.5 °क्त्वा सावपाग°; T2 G °क्त्वा गां विवेश ह. — (L. 98) B1.5 T2 G तेष्वपयातेषु. — (L. 99) T2 G (except G3.6) इत्येवं मंत्रनिश्चयात्. — G6 om. lines 100–102. — (L. 100) Om. in T G1–5. Ñ1.2 V1 Dn D1 पधेत. Dn भूपतिः. — (L. 102) T2 G (G6 om.) सख्येनैव समौजसं (for the posterior half). — (L. 103) T2 G1.2.4.5 मम; G3.6 नृप (for तथा). — (L. 104) S (except G3.6) यदि पुत्रो यदि पिता यदि भ्राता सखा यदि. — (L. 105) S (except T1) अर्थे (G1 M नात्र) पर्यवतिष्ठेरन्. K4 Ñ V1 B1m D3.4.5 T G1.4.5 हंतव्या. K4 Ñ V1 B1m Dn1 D2.4.5 T1 भूतिमिच्छता; B3.5.6 Da G1.6 भूमिवर्धनाः; T2 G3.4 M3.5 भूरिवर्धनाः. — (L. 106) S (except T1) °रिं हन्यान्न दोष इति भार्गवः. — S (except T1) om. line 107. — (L. 108) Om. in Ñ2 B3.6 Da D4.5. S (except T1) उभावपि शपेयातां श्रद्धधानस्तु वध्यते (M6–8 हीयते). — (L. 110) T2 G1.4–6 M6–8 दंडो; G3 M3.5 कार्यं (for न्याय्यं). T2 G1.4–6 शोभनः; M6–8 शासनः. — (L. 111) T1 G6 M शुद्धः; T2 शक्यं; G1 शक्तया; G2 सख्यः; G3–5 शक्यः (for स्मित-). — (L. 112) K4 Ñ3 V1 B6 न चाप्यन्यायविध्वस्तं; S न चैनं क्रोधसंदीप्तं. K4 Ñ3 V1 B6 D4.5 विद्याच्च कृपयान्वितः; S विद्यात्कश्चित्कथंचन. — (L. 114) Ñ3 कृपोपेतः; T1 M कृपा येन; T2 G1.2.4.5 प्रियं ब्रूयात्. S शोचन्निव रुदन्निव. — (L. 115) Ñ2 V1 B3.5 Da T1 सांत्वदानार्थ°; T2 G1.2.4.5 सामदानार्थ°; M साम्ना धर्मा°. — (L. 116) B3.6 Da आश्वास्य; T1 G3.6 अथ तं; T2 G1.2.4.5 तदा तं; M ततस्तं (for अथास्य). K4 Ñ3 V1 B3.5 D2 विचरते; Ñ1 Da D1 विचलते; S विचलितः. — (L. 117) T1 M अपकारापराद्धस्य. — (L. 118) K4 T2 G1.2.4.5 अपि; G3.6 M अभि- (for स हि). T2 G1.2.4.5

स हि प्रच्छाद्यते दोषः शैलो मेघैरिवासितैः ।
यः स्यादनुप्राप्तवधस्तस्यागारं प्रदीपयेत् ।
अधनान्दाम्भिकांश्चोरान्विषये स्वे न वासयेत् । [120]
प्रत्युत्थानासनाद्येन संप्रदानेन केनचित् ।
प्रतिविश्रब्धघाती स्यात्तीक्ष्णदंष्ट्रो निमग्नकः ।
अशङ्कितेभ्यः शङ्केत शङ्कितेभ्यश्च सर्वशः ।
अशङ्क्याद्भयमुत्पन्नमपि मूलं निकृन्तति ।
न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् । [125]
विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति ।
चारः सुविहितः कार्य आत्मनश्च परस्य च ।
पाषण्डांस्तापसादींश्च परराष्ट्रेषु योजयेत् ।
उद्यानेषु विहारेषु देवतायतनेषु च ।
पानागारेषु रथ्यासु सर्वतीर्थेषु चाप्यथ । [130]
चत्वरेषु च यूतेषु पर्वतेषु वनेषु च ।
समवायेषु सर्वेषु सरित्सु च विचारयेत् ।
वाचा भृशं विनीतः स्याद्धृदयेन तथा क्षुरः ।
श्लक्ष्णपूर्वाभिभाषी स्यात्सृष्टो रौद्रेण कर्मणा ।
अञ्जलिं शपथं सान्त्वं शिरसा पादवन्दनम् । [135]
आशाकरणमित्येकं कर्तव्यं भूतिमिच्छता ।
सुपुष्पितः स्यादफलः फलवान्स्याद्दुरारुहः ।
आमः स्यात्पक्वसंकाशो न च जीर्येत कर्हिचित् ।
त्रिवर्गे त्रिविधा पीडा अनुबन्धास्तथैव च ।
अनुबन्धाः शुभा ज्ञेयाः पीडास्तु परिवर्जयेत् । [140]
धर्मं विचरतः पीडा सापि द्वाभ्यां नियच्छति ।
अर्थः स्यादर्थलुब्धस्य कामस्यातिप्रवर्तिनः ।
अगर्वितात्मा युक्तश्च सान्त्वयुक्तोऽनसूयिता ।
अवेक्षितार्थः शुद्धात्मा मन्त्रयीत द्विजैः सह ।
कर्मणा येन तेनेह मृदुना दारुणेन वा । [145]
उद्धरेद्दीनमात्मानं समर्थो धर्ममाचरेत् ।
न संशयमनारुह्य नरो भद्राणि पश्यति ।
संशयं पुनरारुह्य यदि जीवति पश्यति ।
यस्य बुद्धिः परिभवेत्तमतीतेन सान्त्वयेत् ।
अनागतेन दुर्बुद्धिं प्रत्युत्पन्नेन पण्डितम् । [150]
योऽरिणा सह संधाय शयीत कृतकृत्यवत् ।
स वृक्षाग्रे यथा सुप्तः पतितः प्रतिबुध्यते ।
मन्त्रसंवरणे यत्नः सदा कार्योऽनसूयता ।

घनैरर्क (for शैलो मेघैर्). — M om. lines 119–20. — (L. 119) T2 G यस्य स्यात्तु वधः प्राप्तस्तस्यागारोपदीपनं. — (L. 120) Ñ3 B (except B6) Dn T2 नास्तिकान्; T2 G भिक्षुकान् (for दाम्भिकान्). T G विपकर्मस्तु योजयेत्. — (L. 121) S (except T1 G3.6) प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां. — (L. 122) S प्रतिप्रच्छन्नघाती. D5 S °दंष्ट्र इवोरगः. — (L. 123) B6 D1.5 S (except T1 G3.6) अशंकिताच्च. S (except T1 G3.6) नित्यं शंकेत शंकितात्. — (L. 124) T2 G (except G3.6) शंकिताद्भयमुत्पन्नं समूलमपि कृंतति. — (L. 126) S (except T1) आप्नोति (for उत्पन्नं). S (except T1) तस्मात् सर्वत्र नाश्वसेत् (G1–4 सर्वांत्र विश्वसेत्). — (L. 127) B1.3 T2 G1.2.4.5 चारस्तु (B1.3 °रः सु-) विदितः का°; G3.6 चारास्तु विदिताः कार्याः; M (except M5) चारैः सुविन्तं यत्कार्यं. — (L. 128) T2 G1.2.4.5 M पापंडादीनविज्ञातान्; G3.6 पापंडब्राह्मणादींश्च. — After line 128, T G (except G3.6) ins.:

स्वराष्ट्रे विदितांश्चारान्परीक्षार्थे मुहुर्मुहुः ।
स्वकीयान्वीरदोषेषु रक्षार्थं विसर्जेन्नृपः ।

— (L. 130) Ñ1 V1 B Da D2.4 वेश्यासु; T2 G1–5 देशेषु; M वा राजन्. S (except T1) चत्वरेषु सभासु च. — (L. 131) Ñ1.2 Dn D1 कूपेषु (for यूतेषु). T2 G1.2.4.5 M द्यूतेषु जनपातेषु (M °वादेषु); G3.6 ब्राह्मणायतने द्यूते. — (L. 132) S (except T1) तीर्थेषु (for सर्वेषु). — (L. 134) Ñ3 V1 B3.6 Dn D1.2.4.5 T1 सित-; T2 G1.2.4.5 M मृदु-; G3.6 शुद्धं (for श्लक्ष्ण-). B3 Da S रौद्राय कर्मणे. — Ñ1 om. lines 135–146. — (L. 135) K4 Ñ2.3 V1 B1 Dn D1.5 अंजलिः शपथः. — (L. 136) T2 G1.4.5 अत्र; G3.3.6 M एतत् (for एवं). — (L. 137) M पुष्पितः स्यादनारूढो. S दुरारोहः फलान्वितः. — (L. 138) S (except T1) कस्यचित्. — (L. 140) S °बंधांस्तु सेवेत. — (L. 141) S (except T1) धर्मोतिचरितः पीडां सह द्वा°. — (L. 142) Ñ2 B1 m.3 Dn3 G2 M3.5 अर्थं चाप्यर्थं°; Da Dn2 D2 T2 G3–6 M6–8 अर्थश्चाप्य(Da °ल)र्थं°. Ñ2 B1 m.3 Dn3 कामं चातिप्र°; S कामश्चातिप्रसंगिनः. — (L. 143) S (except T1 G3.6) सांत्वशीलेन चोज्वलः (M °लोन्वपेक्षिता). — (L. 144) S मंत्रयेत्तद्विधैः (T2 G3.6 °येत द्विजैः; M6–8 °येद्विविधैः) सह. — (L. 145) Ñ3 V1 Dn1.n3 तेनैव; Dn3 T G1.2.4.5 M केनैव (केनापि *or* केनेह). G3.6 मृदुना केनचिद्राजन्कर्मणा दा°. — (L. 146) S (except T1 G3.6) पश्चाद्धर्मं समाचरेत्. — (L. 147) T2 G (except G3.6) असंशयन्. K4 Ñ1.2 Dn D1.2 S अनारुह्य (G1.2.4.5 अथारुह्य). — (L. 148) T2 G1.2.4.5 वा न वा (for पश्यति). — (L. 149) T2 G1 यः सुबुद्धिं; G2.4 यं सुबुध्या; G3 M6–8 यः स्वबुद्धिं; G5 ऋजुबुद्धिं. G6 बुद्धिं परिभवेत्तस्मादतीतेन हि सां°. — (L. 151) G3.6 वैरिणा संधिमास्थाय. — (L. 152) S (except T1) पतनेन (G3 M °न्नेव) प्रबुध्यते. — T2 G1.2.4.5 ins. after line 153:

न रात्रौ मन्त्रयेद्विद्वान्न च कैश्चिदुपासितः ।
प्रासादाग्रे शिलाग्रे वा विशाले विजनेऽपि वा ।
समन्तात्तत्र पश्यद्भिः सहामात्यैरेव मन्त्रयेत् ।
नैव संवेशयेत्तत्र मन्त्रवेश्मनि शारिकान् ।
शुकान्वा शारिका वापि बालमूर्खजडानपि । [5]

आकारश्चात्मनो रक्ष्यश्चारेणाप्यनुपालितः ।
नाच्छित्वा परमर्माणि नाकृत्वा कर्म दारुणम् । [155]
नाहत्वा मत्स्यघातीव प्राप्नोति महतीं श्रियम् ।
कर्शितं व्याधितं क्लिन्नमपानीयमघासकम् ।
परिविश्वस्तमन्दं च प्रहर्तव्यमरेर्बलम् ।
नार्थिकोऽर्थिनमभ्येति कृतार्थे नास्ति संगतम् ।
तस्मात्सर्वाणि कार्याणि सावशेषाणि कारयेत् । [160]
संग्रहे विग्रहे चैव यत्नः कार्योऽनसूयता ।
उत्साहश्चापि यत्नेन कर्तव्यो भूतिमिच्छता ।
नास्य कृत्यानि बुध्येरन्मित्राणि रिपवस्तथा ।
आरब्धान्येव पश्येरन्सुपर्यवसितानि च ।
भीतवत्संविधातव्यं यावद्भयमनागतम् । [165]
आगतं तु भयं दृष्ट्वा प्रहर्तव्यमभीतवत् ।
दण्डेनोपनतं शत्रुमनुगृह्णाति यो नरः ।
स मृत्युमुपगृह्यास्ते गर्भमश्वतरी यथा ।
अनागतं हि बुध्येत यच्च कार्यं पुरः स्थितम् ।
न तु बुद्धिक्षयात्किंचिदतिक्रामेत्प्रयोजनम् । [170]
उत्साहश्चापि यत्नेन कर्तव्यो भूतिमिच्छता ।

विभज्य देशकालौ च दैवं धर्मादयस्त्रयः ।
नैःश्रेयसौ तु तौ ज्ञेयौ देशकालाविति स्थितिः ।
तालवत्कुरुते मूलं बालः शत्रुरुपेक्षितः ।
गहनेऽग्निरिवोत्सृष्टः क्षिप्रं संजायते महान् । [175]
अग्निं स्तोकमिवात्मानं संधुक्षयति यो नरः ।
स वर्धमानो ग्रसते महान्तमपि संचयम् ।
आशां कालवतीं कुर्यात्कालं विघ्नेन योजयेत् ।
विघ्नं निमित्ततो ब्रूयान्निमित्तं चापि हेतुतः ।
क्षुरो भूत्वा हरेत्प्राणान्निशितः कालसाधनः । [180]
प्रतिच्छन्नो लोमवाही द्विषतां परिकर्तनः ।
पाण्डवेषु यथान्यायमन्येषु च कुरूद्वह ।
वर्तमानो न मज्जेस्त्वं तथा कृत्यं समाचर ।
सर्वकल्याणसंपन्नो विशिष्ट इति निश्चयः ।
तस्मात्त्वं पाण्डुपुत्रेभ्यो रक्षात्मानं नराधिप । [185]
भ्रातृभ्यो बलिनो यस्मात्पाण्डुपुत्रा नराधिप ।
ब्रवीमि तस्माद्विस्पष्टं यत्कर्तव्यमरिंदम ।
सपुत्रः शृणु तद्राजञ्श्रुत्वा च भव यत्नवान् ।
यथा भयं न पाण्डुभ्यस्तथा कुरु नराधिप ।

प्रविष्टानपि निर्वास्य मन्त्रयेद्धार्मिकैर्द्विजैः ।
नीतिज्ञैर्न्यायशास्त्रज्ञैरितिहासे सुनिष्ठितैः ।
रक्षां मन्त्रस्य निश्छिद्रां मन्त्रान्ते निश्चयेत्स्वयम् ।
वीरोपवर्णितात्तस्माद्धर्मार्थाभ्यामथात्मना ।
एकेन वाथ विप्रेण ज्ञातबुद्धिर्विनिश्चयेत् । [10]
तृतीयेन न चान्येन व्रजेन्निश्चयमात्मवान् ।
षट्कर्णो भिद्यते मन्त्र इति नीतिषु पठ्यते ।
निःसृतो नाशयेन्मन्त्रो हस्तप्राप्तामपि श्रियम् ।
स्वमतं च परेषां च विचार्य च पुनः पुनः ।
गुणवद्वाक्यमादद्यान्नैव कुप्येद्विचक्षणः । [15]

— (L. 154) Ñ$_{1.2}$ Dn D_1 T_1 आकारमभिरक्षेत; T_2 G (except $G_{3.6}$) M °रं चात्मनो रक्ष्यं. T_2 G (except $G_{3.6}$) चारयोग्यं च सर्वदा; M विवृतं कार्यनाशनं. — (L. 155) S (except T_1) दुष्करं (for दारुणं). — (L. 156) $G_{1.4.5}$ प्राप्नोति महतीं लक्ष्मीं नाहत्वा मत्स्यबंधनात्. — (L. 157) S (except T_1 $G_{1.3.6}$) तृषितं (for व्याधितं). T_2 G_{2-4} शांतं; $G_{1.5.6}$ M श्रांतं (for क्लिन्नं). T_2 $G_{1.2.4.5}$ M विपरीतम् (for अपानीयम्). K_4 S (except T_1) अनायकं (for अघा°). — (L. 158) K_4 Ñ$_1$ V_1 T G °स्तमल्पं च; $B_{1.3.5}$ °स्तमार्तं च; Da °स्तमत्तं च; D_2 मत्तं च परिविश्वस्तं; M °स्तकल्पं च. S रिपोर् (for अरेर्). — (L. 159) T G नानर्थकेर्थबंधोस्ति. M न हि कश्चित्कृते कार्ये कर्तारं समवेक्षते. — After line 159, K_4 ins.:

अनागतं तु तत्सर्वं प्रयत्नेन विचारयेत् ।

— (L. 160) Dn $D_{1.3}$ T_1 साध्यानि (for कार्याणि). — (L. 161) T_2 G निग्रहे (for वि°). — (L. 162) S वि(T_1 सं)ग्रहः काल्युक्तश्च. — (L. 167) T G दैवेन (for दण्डेन). K_4 B_3 T G उपहतं; N_3 उपहितं; V_1 उपगतं. T_2 G सं($G_{3.6}$ प्र) गृह्णाति यदा नृपः. — (L. 168) K_4 T G उपगृह्णाति; Ñ$_{1.2}$ V_1 Dn $D_{1.4.5}$ उपगृह्णीयाद्. — (L. 169) K_4 T_2 G उपस्थितं. — (L. 170) K_4 S अतिक्रांतमपेक्षयेत् (T_1 $G_{1.3.6}$ °मवेक्ष्यते; $M_{3.6-8}$ °मवेक्षयेत्; M_5 °मुपेक्षयेत्). — S (except T_1) om. line 171, which is a repetition of 162 (*q. v.*) — (L. 172) S सेव्या (for दैवं). — (L. 173) S निःश्रेयसौ हि तौ ज्ञेयाविह चामुत्र च स्थितौ. — (L. 174) S बलवत्कुरुते रूपं बाल्याच्छत्रुरु°. — (L. 175) T_2 $G_{1.2.4.5}$ संपद्यते; M °दह्यते. — (L. 176) S पंडितः (for यो नरः). — After line 177, S ins.:

आदावेव ददानीति प्रियं ब्रूयान्निरर्थकम् ।
[T_1 M आदातव्यं न दातव्यं.]

— (L. 180) T_2 G दहन्नेव; M दशन्नेव (for हरेत्प्राणान्). T_2 $G_{3.5.6}$ कटुवारितः; G_1 कालसारतं; $G_{2.4}$ M कटुकायनः. — (L. 181) Dn लोमहारी. G (except G_4) M प्रच्छन्नो रोमवापी (M °घाती) स्यात्. M द्विषतामपकारिणां. — (L. 182) S पांडवांश्च तथा राजन्नन्यांश्चापि कुरून्प्रति. — (L. 184) Om. in T $G_{2.4.5}$ M. $G_{1.3.6}$ न हि कुर्यात्समुत्सन्नान्विनष्टा इति निश्चयं. — (L. 185) G (except $G_{3.6}$) M विशेषतः (for नरा°). — (L. 186) Ñ$_3$ Dn $D_{1.2}$ S भ्रातृभ्या. S (except T_1) बलवंतस्ते (for बलिनो यस्मात्). — Dn om. lines 187–9; Ñ$_3$ D_6 S (except T_1) om. 188–9; S (except T_1) om.

पश्चात्तापो यथा न स्यात्तथा नीतिर्विधीयताम् । [190]
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा संप्रतस्थे कणिकः स्वगृहं ततः ।
धृतराष्ट्रोऽपि कौरव्यः शोकार्तः समपद्यत ।

Colophon.

K4 Ñ V1 B D T1 cont.:

वैशंपायन उवाच ।
ततः सुबलपुत्रस्तु राजा दुर्योधनश्च ह ।
दुःशासनश्च कर्णश्च दुष्टं मन्त्रममन्त्रयन् ।
ते कौरव्यमनुज्ञाप्य धृतराष्ट्रं नराधिपम् । [195]
दहने तु सपुत्रायाः कुन्त्या बुद्धिमकारयन् ।
तेषामिङ्गितभावज्ञो विदुरस्तत्त्वदर्शिवान् ।
आकारेणैव तं मन्त्रं बुबुधे दुष्टचेतसाम् ।
ततो विदितवेद्यात्मा पाण्डवानां हिते रतः ।
पलायने मतिं चक्रे कुन्त्याः पुत्रैः सहानघः । [200]
ततो वातसहां नावं यन्त्रयुक्तां पताकिनीम् ।
ऊर्मिक्षमां दृढां कृत्वा कुन्तीमिदमुवाच ह ।
एष जातः कुलस्यास्य कीर्तिवंशप्रणाशनः ।
धृतराष्ट्रः परीतात्मा धर्मं त्यजति शाश्वतम् ।
इयं वारिपथे युक्ता तरङ्गपवनक्षमा । [205]
नौर्यया मृत्युपाशात्त्वं सपुत्रा मोक्ष्यसे शुभे ।
तच्छ्रुत्वा व्यथिता कुन्ती पुत्रैः सह यशस्विनी ।
नावमारुह्य गङ्गायां प्रययौ भरतर्षभ ।
ततो विदुरवाक्येन नावं विक्षिप्य पाण्डवाः ।
धनं चादाय तैर्दत्तमरिष्टं प्राविशन्वनम् । [210]
निषादी पञ्चपुत्रा तु जातुषे तत्र वेश्मनि ।
कारणाभ्यागता दग्धा सह पुत्रैरनागसा ।
स च म्लेच्छाधमः पापो दग्धस्तत्र पुरोचनः ।
वञ्चिताश्च दुरात्मानो धार्तराष्ट्राः सहानुगाः ।
अविज्ञाता महात्मानो जनानामक्षतास्तथा । [215]
जनन्या सह कौन्तेया मुक्ता विदुरमन्त्रितात् ।
ततस्तस्मिन्पुरे लोका नगरे वारणावते ।
दृष्ट्वा जतुगृहं दग्धमन्वशोचन्त दुःखिताः ।
प्रेषयामासू राज्ञे च यथावृत्तं निवेदितुम् ।
संवृत्तस्ते महान्कामः पाण्डवान्दग्धवानसि । [220]
सकामो भव कौरव्य भुङ्क्ष्व राज्यं सपुत्रकः ।
तच्छ्रुत्वा धृतराष्ट्रश्च सह पुत्रेण शोचयन् ।
प्रेतकार्याणि च तथा चकार सह बान्धवैः ।
पाण्डवानां तथा क्षत्ता भीष्मश्च कुरुसत्तमः ।
जनमेजय उवाच ।
पुनर्विस्तरशः श्रोतुमिच्छामि द्विजसत्तम । [225]
दाहं जतुगृहस्यैवं पाण्डवानां च मोक्षणम् ।
सुनृशंसमिदं कर्म तेषां क्रूरोपसंहितम् ।
कीर्तयस्व यथावृत्तं परं कौतूहलं मम ।
वैशंपायन उवाच ।
शृणु विस्तरशो राजन्ब्रुवतो मे परंतप ।
दाहं जतुगृहस्यैतत्पाण्डवानां च मोक्षणम् । [230]

82

S (except G3,6) ins. after 1444*: D4 (om. lines 21–36), after passage No. 81 above (cf. v. l. 1. 130. 1):

धृतराष्ट्रस्तु वचनं श्रुत्वा सुमहदप्रियम् ।
उवाच मतिमान्वाक्यं दुर्योधनमरिंदमम् ।
जात्यन्धश्चाप्यहं तात पाण्डुना पूजितो भृशम् ।
राजानो यद्यपि श्रेष्ठा धर्महेतोर्भवन्ति हि ।
प्रज्ञाचक्षुरनेत्रत्वादशक्तो राष्ट्रगोपने । [5]
न चान्धः परचक्राणि प्रतिव्यूहति संगरे ।
अर्थशास्त्रं मयाधीतं साङ्गा वेदाश्च पुत्रक ।
धार्तराष्ट्र स्वयं राज्ञा योद्धव्यं धर्मकाङ्क्षिणा ।
रणे च मृत्युः स्वर्गाय राजन्यस्य विधीयते ।
पुत्रसंक्रामितश्रीर्वा वासाय वनमाश्रयेत् । [10]
ज्येष्ठोऽयमिति राज्ये च स्थापितो विकलोऽपि सन् ।
निर्जित्य परराष्ट्राणि पाण्डुर्मह्यं न्यवेदयत् ।
कुलधर्मस्थापनाय ज्येष्ठोऽहं ज्येष्ठभाक् च ।
बहूनां भ्रातृणां (!) मध्ये श्रेष्ठो ज्येष्ठो हि श्रेयसा ।

---

190. — (L. 192) T2 G1,2,4,5 M तदा (M ततो) दुर्योधनो राजा; G3,6 तदा सपुत्रो राजा च. — Colophon. *Adhy. no.:* B1 T1 137; Dn2,n3 139; T2 G3 86; G1,2,6 88; G5 87; G4 M 85. — *S'loka no.:* Dn2 5635. — (L. 229) Dn D1,5 T1 वदतो (for ब्रुवतो).

82

(L. 3) M (except M5) पूर्वं (for तात). — (L. 8) D4 M धर्मकारणात्. — (L. 10) D4 M तपसे (for वासाय). T2 G1,2,4,5 om. lines 13–16. — (L. 13) M3,5 धर्मसंस्थापनार्थाय; M3(*inf. lin.*),6–8 °धर्मं समास्थातुं. — (L. 18) D4 M लोकद्वयहितैषिणः (for the posterior half). — (L. 19) D4 M धर्मे च प्रसवे चैव ज्येष्ठाः पांडुसुतास्तदा. — M om. lines 20–21, and after line 23 ins.:

ततः शांतनवो भीष्मः सत्यवाग्दृढविक्रमः ।
पूर्वमुक्त्वा तथा वाचं नाथ राज्यं ग्रहीष्यति ।
विदुरः करणत्वाच्च पाण्डवस्त्वभिषिच्यताम् ।

— (L. 24) Cf. 1. 129. 7. G1,2 M पांडवज्येष्ठं. — Lines 26–27 = 1438*. Lines 28–29 = (var.) 1. 129. 8. — L. 35 = (var.) 1. 130. 15[cd].
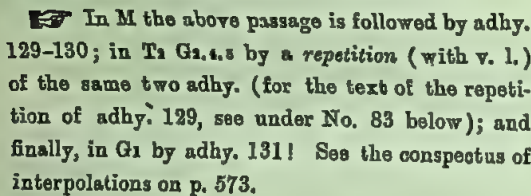
कनीयानपि स ज्येष्ठः श्रेष्ठः श्रेयान्कुलस्य वै । [15]
तस्माज्ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च पाण्डुर्धर्मभृतां वरः ।
तस्य पुत्रा गुणैः ख्याता अर्थे च कृतनिश्चयाः ।
कृतास्त्रा लब्धलक्षाश्च पाण्डुपुत्रा महारथाः ।
धर्मे च नीतिशास्त्रे च तथा च निरताः सदा ।
पौरजानपदानां च प्रीतिरेषु विशेषतः । [20]
कथं नामोत्सहे वत्स नगराच्च विवासितुम् ।
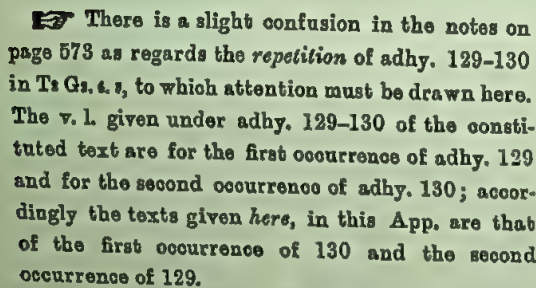
दुर्योधनः ।

पौरजानपदैः सार्धं विप्रा जल्पन्ति नित्यशः ।
प्रज्ञाचक्षुरनेत्रत्वादशक्तो राज्यरक्षणे ।
ते वयं पाण्डवश्रेष्ठं तरुणं वृद्धशीलिनम् ।
राजानमभिषिञ्चामः सत्यं करुणवेदिनम् । [25]
स हि वृद्धानमात्यांश्च ज्ञातींश्चापि महायशाः ।
सत्कृत्य नित्यं पूजार्हान्पाण्डवः पूजयिष्यति ।
पितामहं शांतनवं धृतराष्ट्रं च धर्मतः ।
सपुत्रं विविधैर्भोगैर्वासयिष्यति मानितः ।
इत्येवं विलपन्ति स्म वदन्ति च जना मुहुः । [30]
राजन्दुःखशताविष्टाः पौराः शतसहस्रशः ।
तेषां श्रुत्वा तु वाक्यानि पौराणामशिवानि च ।
युधिष्ठिरानुरक्तानां परितप्स्यामि भारत ।
धृतराष्ट्रस्तु पुत्रस्य श्रुत्वा वाक्यमुवाच ह ।
यथा न वाच्यतां पुत्र गच्छेम च तथा कुरु । [35]

वैशंपायनः ।

एवं तस्य वचः श्रुत्वा प्रविश्य च गृहं महत् ।

☞ In M the above passage is followed by adhy. 129–130; in T2 G2.4.5 by a *repetition* (with v. l.) of the same two adhy. (for the text of the repetition of adhy. 129, see under No. 83 below); and finally, in G1 by adhy. 131! See the conspectus of interpolations on p. 573.

83

☞ There is a slight confusion in the notes on page 573 as regards the *repetition* of adhy. 129–130 in T2 G2.4.5, to which attention must be drawn here. The v. l. given under adhy. 129–130 of the constituted text are for the first occurrence of adhy. 129 and for the second occurrence of adhy. 130; accordingly the texts given *here*, in this App. are that of the first occurrence of 130 and the second occurrence of 129.

T2 G2.4.5 ins. after (the *first* occurrence of) adhy. 129 a passage which is a repetition (with v. l.) of adhy. 130 (see conspectus on p. 573):
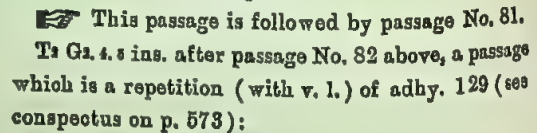
वैशंपायनः ।

धृतराष्ट्रस्तु पुत्रस्य श्रुत्वा वचनमीदृशम् ।
मुहूर्तमिव संचिन्त्य दुर्योधनमथाब्रवीत् ।

धृतराष्ट्रः ।

धर्मवृत्तः सदा पाण्डुः सुवृत्तो मयि गौरवात् ।
सर्वेषु ज्ञातिषु तथा मदीयेषु विशेषतः ।
नास्य किंचन जानाति भोजनानि चिकीर्षति । [5]
निवेदयति धर्मस्थो मयि धर्मभृतां वरः ।
तस्य पुत्रो यथा पाण्डुस्तदा धर्मपरः सदा ।
गुणवाँल्लोकविख्यातो नगरे च प्रतिष्ठितः ।
स कथं शक्यतेऽस्माभिरपकृष्टुं नरर्षभ ।
राज्यमेष हि नः प्राप्तः ससहायो विशेषतः । [10]
भ्रातृभिः पाण्डुनामात्यं बलं च सततं धृतम् ।
धृताः पुत्राश्च पौत्राश्च तेषामपि विशेषतः ।
ते तथा सत्कृतास्तात विषये पाण्डुना नराः ।
कथं युधिष्ठिरस्यार्थे न नो हन्युः सबान्धवान् ।
नैते विषयमिच्छेयुर्धर्मत्यागे विशेषतः । [15]
ते वयं कौरवेयाणामेतेषां च महात्मनाम् ।
कथं न वाच्यतां तात गच्छेम जगतस्तथा ।

दुर्योधनः ।

मध्यस्थः सततं भीष्मो द्रोणपुत्रो मयि स्थितः ।
यतः पुत्रस्ततो द्रोणो भविता नात्र संशयः ।
कृपः शारद्वतश्चैव यत एव वयं ततः । [20]
भागिनेयं ततो द्रौणिं न त्यक्ष्यति कथंचन ।
क्षत्तार्थबद्धस्त्वस्मासु प्रच्छन्नस्तु यतः परे ।
न त्वेकः स समर्थोऽस्मान्पाण्डवार्थे प्रबाधितुम् ।
सुविस्रब्धान्पाण्डुसुतान्सह मात्रा विवासय ।
वारणावतमद्यैव नात्र दोषो भविष्यति । [25]
विनिद्राकरणं घोरं हृदि शल्यमिवार्पितम् ।
शोकपावकमुद्भूतं कर्मणा तेन नाशय ।

Colophon.

☞ This passage is followed by passage No. 81.

T2 G2.4.5 ins. after passage No. 82 above, a passage which is a repetition (with v. l.) of adhy. 129 (see conspectus on p. 573):

वैशंपायनः ।

प्राणाधिकं भीमसेनं कृतविद्यं धनंजयम् ।
दुर्योधनो लक्षयित्वा पर्यतप्यत दुर्मतिः ।
तथा वैकर्तनः कर्णः शकुनिश्चापि सौबलः ।
अनेकैरप्युपायैस्ते जिघांसन्ति स्म पाण्डवान् ।
पाण्डवाश्चापि तत्सर्वं प्रतिचक्रुर्यथाबलम् । [5]
उद्भावनमकुर्वाणा विदुरस्य मते स्थिताः ।
गुणैः समुदितान्दृष्ट्वा पौराः पाण्डुसुतांस्तदा ।
कथयांचक्रिरे तेषां गुणान्संसत्सु भारत ।

राज्यप्राप्तिं च संप्राप्तं ज्येष्ठं पाण्डुसुतं तदा ।
कथयन्ति स्म संभूय चत्वरेषु सभासु च । [10]
प्रज्ञाचक्षुरचक्षुष्मान्धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
राज्यं च प्राप्तवान्पूर्वं स कथं नृपतिर्भवेत् ।
तथा भीष्मः शांतनवः सत्यसंधो जितेन्द्रियः ।
प्रत्याख्याय तदा राज्यं नाद्य जातु ग्रहीष्यति ।
ते वयं पाण्डवश्रेष्ठं तरुणं वृद्धशीलिनम् । [15]
अभिषिञ्चाम साध्वत्र सत्यं करुणवेदिनम् ।
स हि भीष्मं शांतनवं धृतराष्ट्रं च बुद्धिमान् ।
सपुत्रं विविधैर्भोगैर्योजयिष्यति पूजयन् ।
तेषां दुर्योधनः श्रुत्वा तानि वाक्यानि भारत ।
युधिष्ठिरानुरक्तानां पर्यतप्यत दुर्मतिः । [20]
संतप्यमानो दुष्टात्मा तेषां वाचो न चक्षमे ।
ईर्ष्यया चापि संतप्तो धृतराष्ट्रमुपागमत् ।
ततो विरहितं दृष्ट्वा पितरं प्रतिपूज्य च ।
दृष्ट्वा पाण्डोः पुरावृत्तं पश्चादिदमुवाच ह ।
श्रुता मे जल्पतां वाचः पौराणामशिवा गिरः । [25]
आगतोऽहं महाप्राज्ञ पादमूलं वचः शृणु ।
त्वामनादृत्य भीष्मं च पतिमिच्छन्ति पाण्डवम् ।
सौम्ये मतिश्च भीष्मस्य न च राज्यं बुभूषति ।
तस्य पुत्रो ध्रुवं प्राप्तस्तस्य तस्येति चापरः ।
ते वयं राजवंशेन हीनाः सह सुतैरपि । [30]
अविज्ञाता भविष्यामो लोकस्य जगतीपते ।
सततं निरयं प्राप्ताः परपिण्डोपजीविनः ।
न भवेम यथा राजंस्तथा शीघ्रं विधीयताम् ।
अथ त्वमपि राजेन्द्र राजवंशो भविष्यसि ।
यदि हि त्वं पुरा राज्ये भवानास्थापितो नृपः । [35]
ध्रुवं लप्स्यामहे राज्यं वयमप्यवशेन ते ।
स तथा कुरु कौरव्य रक्ष्या वंश्या यथा वयम् ।
संप्राप्नुमः स्वयं राज्यं मन्त्रयस्व सहानुगैः ।

Colophon.

84

After 1. 134. 18, T1 G1. 2. 4 ins.:

दर्शयित्वा पृथग्गन्तुं न कार्यं प्रतिभाति मे ।
अशुभं वा शुभं वापि तैर्वसाम सहैव तु ।
अद्य प्रभृति चास्मासु गतेषु भयविह्वलः ।
रूढमूलो भवेद्राज्ये धार्तराष्ट्रो जनेश्वरः ।
तदीयं च भवेद्राज्यं तदीयाः स्युः प्रजा इमाः । [5]
तस्मात्सहैव वत्स्यामो गच्छन्त्यस्तपदा वयम् ।
अस्माकं कालमासाद्य राज्यमाच्छिद्य शत्रुतः ।
अर्धं पैतृकमस्माकं सुखं भोक्ष्याम शाश्वतम् ।
धृतराष्ट्रवचोऽस्माभिः किमर्थमनुमन्यते ।
तेभ्यो भीत्यान्यथा गन्तुं दौर्बल्यं ते कुतो नृप । [10]
आपत्सु रक्षितास्माकं विदुरोऽस्ति महामतिः ।
मध्यस्थ एव गाङ्गेयो राज्यभोगपराङ्मुखः ।
बाह्लिकप्रमुखा वृद्धा मध्यस्था एव सर्वदा ।
अस्मदीयो भवेद्द्रोणः फल्गुनप्रेमसंयुतः ।
तस्मात्सहैव वस्तव्यं न गन्तव्यं पृथङ्ङ्नृप । [15]
अथवास्मासु ते कुर्युः किमशक्ताः पराक्रमैः ।
क्षुद्राः कपटिनो धूर्ता जाग्रत्सु मनुजेश्वर ।
किं न कुर्युः पुरा मह्यं किं न दत्तं पुरा विषम् ।
आशीविषैर्महाघोरैः सर्पैस्तैः किं न दंशितः ।
प्रमाणकोट्यां संनह्य निद्रापरवशे मयि । [20]
सर्पदंष्ट्रिविषैर्घोरैर्गङ्गायां शूलसंततौ ।
किं तेन पातितो भूप तदा किं मृतवानहम् ।
आपत्सु च सुघोरासु दुष्प्रयुक्तासु पापिभिः ।
अस्मानरक्षयो देवो जगद्यस्य वशे स्थितम् ।
चराचरात्मकं सोऽद्य यातः क्व नु नृपोत्तम । [25]
यावत्सोढव्यमस्माभिस्तावत्सोढास्मि यत्नतः ।
यदा न रक्ष्यतेऽस्माभिस्तदा पश्याम नो हितम् ।
किं द्रष्टव्यं तदास्माभिर्विगृह्य तरसा बलात् ।
सान्त्ववादेन दानेन भेदेनापि यतामहे ।
अर्धराज्यस्य संप्राप्त्यै ततो दण्डः प्रशस्यते । [30]
तस्मात्सहैव वस्तव्यं तन्मनोर्पितशल्यवत् ।
दर्शयित्वा पृथग्वापि न गन्तव्यं सुभीतवत् ।

☞ In the footnotes to 1. 134. 17–18 it has been erroneously stated that this passage occurs in G1. 2 after stanza 17. In all four MSS. it occurs at the same place, namely, after stanza 18.

85

K4 N V1 B D M ins. after adhy. 136: T G, after 1. 137. 17:

वैशंपायन उवाच ।
एतस्मिन्नेव काले तु यथासंप्रत्ययं कविः ।
विदुरः प्रेषयामास तद्वनं पुरुषं शुचिम् ।
स गत्वा तु यथोद्देशं पाण्डवान्ददृशे वने ।

85

G1. 4 ins. after line 2: G2, after line 129 of passage No. 86 below:

श्रुत्वा तं खनकेनोक्तं कौन्तेयोदन्तमादितः ।
आत्मनः पाण्डवानां च विश्वास्य ज्ञानपूर्वकम् ।
गङ्गासंतरणार्थाय ज्ञानाभिज्ञानवाचकम् ।

— (L. 3) K4 Ñ1 D5 यथोद्दिष्टं; S (except T1) वनोद्देशे. K4 Ñ1 S (except T1) वने प्रेक्षत (K4 Ñ1 °पश्यत) पांडवान्.

जनन्या सह कौरव्य मापयानाश्नदीजलम् ।
विदितं तन्महाबुद्धेर्विदुरस्य महात्मनः । [5]
ततस्तस्यापि चारेण चेष्टितं पापचेतसः ।
ततः संप्रेषितो विद्वान्विदुरेण नरस्तदा ।
पार्थानां दर्शयामास मनोमारुतगामिनीम् ।
सर्ववातसहां नावं यन्त्रयुक्तां पताकिनीम् ।
शिवे भागीरथीतीरे नरैर्विस्रम्भिभिः कृताम् । [10]
ततः पुनरथोवाच ज्ञापकं पूर्वचोदितम् ।
युधिष्ठिर निबोधेदं संज्ञार्थं वचनं कवेः ।
कक्षघ्नः शिशिरघ्नश्च महाकक्षे बिलौकसः ।
न हन्तीत्येवमात्मानं यो रक्षति स जीवति ।
तेन मां प्रेषितं विद्धि विश्वस्तं संज्ञयानया । [15]
भूयश्चैवाह मां क्षत्ता विदुरः सर्वतोऽर्थवित् ।
कर्णं दुर्योधनं चैव भ्रातृभिः सहितं रणे ।
शकुनिं चैव कौन्तेय विजेतासि न संशयः ।
इयं वारिपथे युक्ता नौरप्सु सुखगामिनी ।
मोचयिष्यति वः सर्वानस्माद्देशान्न संशयः । [20]
अथ तान्व्यथितान्दृष्ट्वा सह मात्रा नरोत्तमान् ।
नावमारोप्य गङ्गायां प्रस्थितानब्रवीत्पुनः ।
विदुरो मूर्ध्न्युपाघ्राय परिष्वज्य च वो मुहुः ।
अरिष्टं गच्छताव्यग्राः पन्थानमिति चाब्रवीत् ।
इत्युक्त्वा स तु तान्वीरान्पुमान्विदुरचोदितः । [25]
तारयामास राजेन्द्र गङ्गां नावा नरर्षभान् ।
तारयित्वा ततो गङ्गां पारं प्राप्तांश्च सर्वशः ।
जयाशिषः प्रयुज्याथ यथागतमगाद्धि सः ।
पाण्डवाश्च महात्मानः प्रतिसंदिश्य वै कवेः ।
गङ्गामुत्तीर्य वेगेन जग्मुर्गूढमलक्षिताः । [30]

In T G this passage is followed by a *repetition* of 1. 137. 17[cd], a sure indication that it is an interpolation.

Colophon.

— (L. 4) K_{4} $Ñ_{1.3}$ S (except T_{1}) सह मात्रा नरव्याघ्रान्. K_{4} $Ñ_{1.3}$ D_{5} प्रयाताञ्जाह्नवीं नदीं; T_{2} G $M_{3.5}$ अनयज्जाह्नवीं ततः; M_{6-8} अनर्हां यादवीं तदा. — After line 4, D_{4} (marg. *sec. m.*) ins.:

उवाच चैनान्निभृतं पाण्डवान्भयपीडितान् ।

— (L. 6) $Ñ_{1}$ S (except T G_{3}) तत्रस्थस्यापि चा°. K_{4} N_{1} D_{5} S (except T_{1}) पापानां वै चिकीर्षितं. — (L. 7) K_{4} $Ñ_{2.3}$ V_{1} Da Dn_{3} D_{4} प्रवासितो; $Ñ_{1}$ D_{5} संप्रहितो. S (except T_{1}) ततो धर्मविदा तेन प्रहितः पुरुषः शिवः. — (L. 8) Om. in S (except T_{1}). $Ñ_{1}$ B (except B_{6}) D_{5} पार्थान्संदर्श°. — (L. 9) T_{2} G सर्वगां जवनां नावं. T_{2} G युक्तारित्रां प°; M युक्तां चित्रप°. — (L. 10) K_{4} $Ñ_{1}$ D_{5} S (except T_{1}) विश्वास्यै(K_{4} $Ñ_{1}$ D_{5} °श्वस्तै)र्मनुजैर्वृतां. S (except T_{1}), which om. lines 11–12, ins. after line 10:

पाण्डवान्दर्शयामास वचनं चेदमब्रवीत् ।

— (L. 13) S कक्षघ्नं शिशिरघ्नं च महाक(G_{1-3} M_{3} °कु)क्षि- बिलौकसं. S (except T_{1}), which om. line 14, ins. after line 13:

बोद्धव्यमिति यत्प्राह विदुरस्तदिदं तथा ।

— (L. 15) T_{2} G विश्वस्तं वै (G_{2} नौरेषा तु) महात्मना; M विश्वासजननाय वै (M_{8} विश्वासार्थमिहानघाः). — (L. 16) T_{2} G अब्रवीच्च महाबाहुः (*or* °बुद्धिः). K_{4} Da S (except T_{1}) सर्वधर्मवित्; $Ñ_{2.3}$ B (except B_{6}) सर्वशास्त्रवित्. — After line 16, K_{4} B_{3} (both with v. l.), D_{4} S (except T_{1}) ins.:

अधिक्षिपन्धार्तराष्ट्रं सभ्रातृकमुदारधीः ।

— (L. 17) K_{4} S (except T_{1}) कर्णं च दुर्मतिं क्रूरं शकुनिं चापि सौबलम्. — (L. 18) S (except T_{1}) दुर्योधनः कुलस्यास्य कीर्तिधर्मप्रणाशनः. — After line 18, K_{4} S (except T_{1}) ins.:

गान्धारराजसहितः पितरं पातयिष्यति ।

K_{4} S (except T_{1}) cont.: D_{4} ins. after line 18:

राजा चाप्यपरिज्ञातः स्नेहबद्धो दुरात्मसु ।
धृतराष्ट्रः परीतात्मा धर्मं त्यजति शाश्वतम् ।

T_{2} G cont.:

वैशंपायनः ।
पाण्डवाश्चापि गत्वाथ गङ्गायास्तीरमुत्तमम् ।
निषादाधिपतिं वीरं दाशं परमधार्मिकम् ।
दीपिकाभिः कृतालोकं मार्गमाणं च पाण्डवान् ।
ददृशुः पाण्डवेयास्ते नाविकं त्वरयान्वितम् ।
निषादस्तत्र कौन्तेयानभिज्ञानं न्यवेदयत् । [5]
विदुरस्य महाबुद्धेर्म्लेच्छभाषादि यत्तदा ।
नाविकः ।
विदुरेणास्मि संदिष्टो दत्त्वा बहु धनं महत् ।
गङ्गातीरे निविष्टस्त्वं पाण्डवांस्तारयेति ह ।
सोऽहं चतुर्दशीमद्य गङ्गाया अविदूरतः ।
चारैरन्वेषयाम्यस्मिन्वने मृगगणान्विते । [10]
प्रभवन्तोऽथ भद्रं वो नावमारुह्य गम्यताम् ।
युक्तारित्रपताकां च निश्छिद्रां मन्दिरोपमाम् ।

— (L. 19) K_{4} S (except T_{1}) तथैव (for नौरप्सु). — (L. 20) S (except T_{1}) मृत्युपाशात्समातृकान्. — (L. 21) K_{4} S (except T_{1}) ततस्तान् व्यथितान् (M सहितान्) सर्वान्सह मात्रा परंतपान्. — (L. 22) K_{4} S (except T_{1}) प्रयातः (K_{4} M प्रयातान्) पुनरब्रवीत्. — (L. 23) K_{4} मुहुः; N V_{1} Dn $D_{1.2.4}$ वचो (for च वो). — After line 24, T_{2} G ins.:

86

After 1. 137. 16, S ins.:

ततः प्रव्यथितो भीष्मः पाण्डुराजसुतान्मृतान् ।
मात्रा सहेति ताञ्श्रुत्वा विललाप रुरोद च ।
हा युधिष्ठिर हा भीम हा धनंजय हा यमौ ।
हा पृथे सह पुत्रैस्त्वमेकरात्रेण स्वर्गता ।
मात्रा सह कुमारास्ते सर्वे तत्रैव संस्थिताः । [5]
न हि तौ नोत्सहेयातां भीमसेनधनंजयौ ।
तरसा वेगितात्मानौ निर्भेत्तुमपि मन्दिरम् ।
परासुत्वं न पश्यामि पृथायाः सह पाण्डवैः ।

(Here follows a colophon in M MSS. only.)

T G cont.:

सर्वथा विकृतं तत्तु यदि ते निधनं गताः ।
धर्मराजः स निर्दिष्टो ननु विप्रैर्युधिष्ठिरः । [10]
पृथिव्यां चरतां श्रेष्ठो भविता स धनंजयः ।
सत्यव्रतो धर्मदत्तः सत्यवाक् शुभलक्षणः ।
कथं कालवशं प्राप्तः पाण्डवेयो युधिष्ठिरः ।
आत्मानमुपमां कृत्वा परेषां वर्तते तु यः ।
सह मात्रा तु कौरव्यः कथं कालवशं गतः । [15]
परिपालितश्चिरं कालं फलकाले यथा द्रुमः ।
भग्नः स्याद्वायुवेगेन तथा राजा युधिष्ठिरः ।
यौवराज्याभिषिक्तेन पितुर्येनाहृतं यशः ।
आत्मनश्च पितुश्चैव सत्यधर्मार्यवृत्तिभिः ।
स ब्रह्मण्यः परप्रेक्षी हृदि शोकं निधाय मे । [20]
कालेन स हि संभग्नो धिक्कृतान्तमनर्थदम् ।
यच्च सा वनवासेन क्लेशिता दुःखभागिनी ।
पुत्रगृद्धुतया कुन्ती न भर्तारं मृता त्वनु ।
अल्पकालं कुले जाता भर्तुः प्रीतिमवाप या ।
दग्धाद्य सह पुत्रैः सा असंपूर्णमनोरथा । [25]
एतच्च चिन्तयानस्य बहुधा व्यथितं मनः ।
अवधूय च मे देहं हृदयेऽग्निर्न दीर्यते ।
पीनस्कन्धश्चारुबाहुर्मेरुकूटसमो युवा ।
मृतो भीम इति श्रुत्वा मनो न श्रद्दधाति मे ।
अतित्यागी च योगी च क्षिप्रहस्तो दृढायुधः । [30]
प्रवृत्तिमाँल्लब्धलक्ष्यो रथयानविशारदः ।
दूरपाती त्वसंभ्रान्तो महावीर्यो महास्त्रवित् ।
अदीनात्मा नरव्याघ्रः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ।
येन प्राच्यास्तु सौवीरा दाक्षिणात्याश्च निर्जिताः ।
ख्यापितं येन शूरेण त्रिषु लोकेषु पौरुषम् । [35]
यस्मिञ्जाते विशोकाभूत्कुन्ती पाण्डुश्च वीर्यवान् ।
पुरंदरसमो जिष्णुः कथं कालवशं गतः ।
कथं तौ वृषभस्कन्धौ सिंहविक्रान्तगामिनौ ।
मर्त्यधर्ममनुप्राप्तौ यमावरिनिबर्हणौ ।

वैशंपायनः ।

तस्य विक्रन्दितं श्रुत्वा उदकं च प्रसिञ्चतः । [40]
देशकालं समाज्ञाय विदुरः प्रत्यभाषत ।
मा शोचस्त्वं नरव्याघ्र जहि शोकं महाव्रत ।
न तेषां विद्यते पापं प्राप्तकालं कृतं मया ।
तच्च तेभ्यः स उदकं विप्रपिच्चतु भारत ।
सोऽब्रवीत्किंचिदुच्चार्य कौरवाणामशृण्वताम् । [45]
क्षत्तारमनुसंगृह्य बाष्पोत्पीडकलस्वरः ।

भीष्मः ।

कथं ते तात जीवन्ति पाण्डोः पुत्रा महारथाः ।
कथमस्मत्कृते पक्षः पाण्डोर्न हि निपातितः ।

इत्युक्त्वा तान्समारोप्य तारयामास पाण्डवान् ।

— (L. 25) S (except T1) इत्युक्ताः सह मात्रा ते तस्मान्मुक्ता महाभयात्. — S (except T1) om. lines 26–29. — (L. 30) K4 च भृशं; S (except T1) कौंतेयाः (for वेगेन). K4 S (except T1) वनं जग्मुर्यथासुखं (G1. 3 °र्महानिशि). — After line 30, T2 G ins.:

ततस्तां तत्र तीर्त्वा तु गङ्गां भागीरथीं नदीम् ।

— T G om. colophon.

86

In G1. 3. 4 the passage is preceded by:

विदुरो धृतराष्ट्रस्य जानन्सर्वं मनोगतम् ।
केनायं विधिना सृष्टः कौटिल्यः कपटालयः ।
इत्येवं चिन्तयन्प्राज्ञो विदुरो विदुषां वरः ।
लोकानां दर्शयन्दुःखं दुःखितैः सह बन्धुभिः ।
मनसा चिन्तयन्पार्थान्कियद्दूरं गमिष्यति ।
सहिता पाण्डवैः पुत्रैरिति चिन्तापरोऽभवत् ।

— (L. 11) T1 G1 °व्यां च नरश्रेष्ठो; G2. 3. 6 °व्यां च रथश्रेष्ठो. — After line 39, T1 G1. 3. 4 ins.:

क्व गता वत्सा मां वृद्धं विहाय भृशमातुरम् ।
हा शुभे वत्से वार्ष्णेयि निधाय हृदि मे शुचम् ।
वारणावतयात्रायां के स्युर्वः शकुनाः पथि ।
एवमल्पायुषो लोके भविष्यन्ति पृथासुताः ।
संशप्ता इति कैर्यूयं वत्सान्दर्शय मे विधे ।
ममैव नाथा मन्नाथा मम नेत्राणि पाण्डवाः ।
हा पाण्डवा मे हा वत्सा हा सिंहशिशवो मम ।
मातङ्गा हा मदोत्तुङ्गा हा ममानन्दवर्धनाः ।
मम हीनस्य युष्माभिः सर्वे लोकास्तमोवृताः ।
कदा द्रष्टास्मि कौन्तेयांस्तरुणादित्यवर्चसः ।
दृष्ट्वा युष्मान्कदा रंस्ये पूर्ववन्मम नन्दनाः ।
का गतिर्मे क्व वत्स्यामि कुतो द्रक्ष्यामि मे शिशून् ।
हा युधिष्ठिर हा भीम हा हा फल्गुन हा यमौ ।

कथं मत्प्रमुखाः सर्वे प्रमुक्ता महतो भयात्।
जननी गरुडेनेव कुमारास्ते समुद्धृताः। [50]

वैशंपायनः।

एवमुक्तस्तु कौरव्यः कौरवाणामशृण्वताम्।
आचचक्षे स धर्मात्मा भीष्मायाद्भुतकर्मणे।

विदुरः।

धृतराष्ट्रस्य शकुनेः राज्ञो दुर्योधनस्य च।
विनाशे पाण्डुपुत्राणां कृतो मतिविनिश्चयः।
तत्राहमपि च ज्ञात्वा तस्य पापस्य निश्चयम्। [55]
तं जिघांसुरहं चापि तेषामनुमते स्थितः।
ततो जतुगृहं गत्वा दहनेऽस्मिन्नियोजिते।
पृथायाश्च सपुत्रायाः धार्तराष्ट्रस्य शासनात्।
ततः खनकमाहूय सुरङ्गां वै बिले तदा।
सगुहां कारयित्वा ते कुन्त्या पाण्डुसुतास्तदा। [60]
निष्कामिता मया पूर्वं मा स्म शोके मनः कृथाः।
ततस्तु नावमारोप्य सहपुत्रां पृथामहम्।
दत्त्वाभयं सपुत्रायै कुन्त्यै गूढमदाहयम्।
तस्मात्ते मा स्म भूद्दुःखं मुक्ताः पापात्तु पाण्डवाः।
निर्गताः पाण्डवा राजन्मात्रा सह परंतपाः। [65]
अग्निदाहान्महाघोरान्मया तस्मादुपायतः।
मा स्म शोकमिमं कार्षीर्जीवन्त्येव च पाण्डवाः।
प्रच्छन्ना विचरिष्यन्ति यावत्कालस्य पर्ययः।
तस्मिन्युधिष्ठिरं काले द्रक्ष्यन्ति भुवि मानवाः।
विमलं कृष्णपक्षान्ते जगच्चन्द्रमिवोदितम्। [70]
न तस्य नाशं पश्यामि यस्य भ्राता धनंजयः।
भीमसेनश्च दुर्धर्षो माद्रीपुत्रौ च भारत।

Colophon.

मा गच्छत निवर्तध्वं मयि कोपं विमुञ्चताम्।

— After line 48, T1 ins.

कथं पश्चात्त्वया क्षत्तः पाण्डोः पक्षः समुध्दृतः।;

while G3 ins.:

कथं तव कृतं पक्षः पाण्डोर्नापि निपातितः।

— For line 67, G1 reads:

भवान्भीष्म मनःशोकं मा कार्षीः पाण्डवान्प्रति।
मुक्ता जतुगृहाद्वह्नेः सम्यग्जीवन्ति पाण्डवाः।

— After line 72, G3.6 ins. a colophon (*Adhy. no.:* G3 94; G6 95), while T G1.2.4.5 ins.:

वैशंपायनः।

ततः संहृष्टसर्वाङ्गो भीष्मो विदुरमब्रवीत्।
युक्तं चैवानुरूपं च कृतं तात शुभं त्वया।
वयं विमोक्षिता दुःखात्पाण्डुपक्षो न नाशितः।
एवमुक्त्वा विवेशाथ पुरं जनशताकुलम्।
कुरुभिः सहितो राजा नागरैश्च पितामहः।
अथाम्बिकेयः सामात्यः सकर्णः सहसौबलः।
सात्मजः पार्थनाशस्य स्मरंस्तथ्यं जहर्ष च।
भीष्मस्तु राजन्दुर्धर्षो विदुरश्च महामतिः।
जहर्षाते स्मरन्तौ तौ जातुपाशैर्विमोचनम्।
सत्यशीलगुणाचारै रागैर्जानपदोद्भवैः।
द्रोणादयस्तु धर्मैश्च तेषां तान्मोक्षितान्विदुः।
शौर्यलावण्यमाहात्म्यै रूपैः प्राणबलैरपि।
स्वस्थान्पार्थानमन्यन्त पौरजानपदास्तदा।
अन्ये जनाः प्राकृताश्च स्त्रियश्च बहुधा तथा।
शङ्कमाना वदन्ति स्म दग्धा जीवन्ति वा न वा।

Here follows a colophon.

T1 G1.2.4 cont.:

वैशंपायनः।

पाण्डवान्महतो दाहान्मोचयित्वा महामते।
म्रियमाणं महाक्लेशैर्भवान्मां समजीवयत्।
प्रच्छन्ना विचरिष्यन्तो यथोक्तं भवता तदा।
न व्यक्तं तत्त्वया तात यत्र कुत्रापि न क्वचित्।
इतोऽपि प्रेषयित्वाप्तान्योगक्षेमं विचारय।
दूराद्दूरतरं पार्थान्प्रस्थापय वनाद्वनम्।
तत्र तत्र प्रेषयित्वा दूतानाप्तान्शुभांस्तव।
योगक्षेमं पाण्डवानां गूढं सम्यग्विचारय।
भीष्मेणेत्थं समादिष्टो विदुरः खनकं पुनः।
गुप्तं तं प्रेषयामास खनकं जनमेजय।
सोऽपि गत्वा पृथापुत्रान्दृष्ट्वा सिद्धवटे तदा।
म्लेच्छभाषां वदन्नेव विदुरेण पुरेरिताम्।
रात्रौ पाण्डुसुतान्दृष्ट्वा सान्त्वयित्वा वचोऽब्रवीत्।

खनकः।

आयुष्मद्भिर्न भेतव्यं भवद्भिः कौरवा न हि।
जानन्ति जीवतो युष्मान्निश्चितोऽभूद्भवन्मृतौ।
जानाति युष्मान्गाङ्गेयो विदुरेण प्रबोधितः।
शनैः शनैश्च गन्तव्यं न भीत्या त्वरया न च।
दक्षिणां दिशमाश्रित्य वटकाननमुत्तमम्।
विद्यते भारतश्रेष्ठास्तत्र गच्छन्तु निर्भयाः।
सर्वप्रवास एतावान्भवतां पुण्यशीलिनाम्।
क्षमावतां च युष्माकं सुखोदर्कं भविष्यति।
इत्याह विदुरो युष्मान्मया तत्कथितं शुभाः।
युष्मभ्यं यामि भद्रं वो गच्छतारिष्टमार्गगाः।

वैशंपायनः।

निवृत्ते खनकेनेत्थं पाण्डवा जनमेजय।
किमकुर्वत ते सर्वे शृणु राजन्पितामहाः।

87

After 1. 143. 15, S ins.:

महतोऽत्र स्त्रियं कामाद्बाधितां त्राहि मामपि ।
धर्मार्थकाममोक्षेषु दयां कुर्वन्ति साधवः ।
तं तु धर्ममिति प्राहुर्मुनयो धर्मवत्सलाः ।
दिव्यज्ञानेन पश्यामि अतीतानागतानहम् ।
तस्माद्वक्ष्यामि वः श्रेय आसन्नं सर उत्तमम् । [5]
अथासाद्य सरः स्नात्वा विश्रम्य च वनस्पतौ ।
श्वः प्रभाते महद्भूतं प्रादुर्भूतं जगत्पतिम् ।
व्यासं कमलपत्राक्षं दृष्ट्वा शोकं विहास्यथ ।
धृतराष्ट्राद्विवासश्च दहनं वारणावते ।
त्राणं च विदुरात्तुभ्यं विदितं ज्ञानचक्षुषा । [10]
आवासे शालिहोत्रस्य स वो वासं विधास्यति ।
वर्षवातातपसहः अयं पुण्यो वनस्पतिः ।
पीतमात्रे तु पानीये क्षुत्पिपासे विनश्यतः ।
तपसा शालिहोत्रेण सरो वृक्षश्च निर्मितः ।
कादम्बाः सारसा हंसाः कुरर्यः कुररैः सह । [15]
रुवन्ति मधुरं गीतं गान्धर्वस्वनमिश्रितम् ।

वैशंपायनः ।

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा कुन्ती वचनमब्रवीत् ।
युधिष्ठिरं महाप्राज्ञं सर्वशास्त्रविशारदम् ।
त्वं हि धर्मभृतां श्रेष्ठ मयोक्तं शृणु भारत ।
राक्षस्येषा हि वाक्येन धर्मं वदति साधु वै । [20]
भावेन दुष्टा भीमं सा किं करिष्यति राक्षसी ।
भजतां पाण्डवं वीरमपत्यार्थं यदीच्छसि ।

88

After 1. 143. 18, S ins.:

प्राक् संध्यातो विमोक्तव्यो रक्षितव्यश्च नित्यशः ।
एवं रमस्व भीमेन यावद्गर्भस्य वेदनम् ।
एष ते समयो भद्रे शुश्रूष्यश्चाप्रमत्तया ।
नित्यानुकूलया भूत्वा कर्तव्यं शोभनं त्वया ।

Colophon.

वैशंपायनः ।

युधिष्ठिरेणैवमुक्ता कुन्त्या चाङ्केऽधिरोपिता । [5]
भीमार्जुनान्तरगता यमाभ्यां च पुरस्कृता ।
तिर्यग्युधिष्ठिरे याति हिडिम्बा भीमगामिनी ।
शालिहोत्रसरो रम्यमासेदुस्ते जलार्थिनः ।
तथेति प्रतिज्ञाय हिडिम्बा राक्षसी तदा ।
वनस्पतितलं गत्वा परिमृज्य गृहं यथा । [10]
पाण्डवानां च वासं सा कृत्वा पर्णमयं तथा ।
आत्मनश्च तथा कुन्त्या एकोद्देशे चकार सा ।
पाण्डवास्तु ततः स्नात्वा शुद्धाः संध्यामुपास्य च ।
तृषिताः क्षुत्पिपासार्ता जलमात्रेण वर्तयन् ।
शालिहोत्रस्तदा ज्ञात्वा क्षुधार्तान्पाण्डवांस्तदा । [15]
मनसा चिन्तयामास पानीयं भोजनं महत् ।
ततस्ते पाण्डवाः सर्वे विश्रान्ताः पृथया सह ।
यथा जतुगृहे वृत्तं राक्षसेन कृतं च यत् ।
कृत्वा कथा बहुविधाः कथान्ते पाण्डुनन्दनम् ।
कुन्ती राजसुता वाक्यं भीमसेनमथाब्रवीत् । [20]
यथा पाण्डुस्तथा मान्यस्तव ज्येष्ठो युधिष्ठिरः ।
अहं धर्मविधानेन मान्या गुरुतरी तव ।
तस्मात्पाण्डुहितार्थं मे युवराज हितं कुरु ।
निकृता धार्तराष्ट्रेण पापेनाकृतबुद्धिना ।
दुष्कृतस्य प्रतीकारं न पश्यामि वृकोदर । [25]
तस्मात्कतिपयाहेन योगक्षेमं भविष्यति ।
क्षेमं दुर्गमिमं वासं वसिष्यामो यथासुखम् ।
इदमद्य महद्दुःखं धर्मकृच्छ्रं वृकोदर ।
दृष्ट्वैव त्वां महाप्राज्ञ अनङ्गेनाभिचोदिता ।
युधिष्ठिरं च मां चैव वरयामास धर्मतः । [30]
धर्मार्थं देहि पुत्रं त्वं स नः श्रेयः करिष्यति ।
प्रतिवाक्यं तु नेच्छामि ह्यावाभ्यां वचनं कुरु ।

89

After 1. 143. 26, D5 S ins.:

यथा च सुकृती स्वर्गे मोदतेऽप्सरसा सह ।
स तथा परमप्रीतस्तया रेमे महाद्युतिः ।
शुभं हि जघनं तस्याः सुवर्णमणिमेखलम् ।
न ततर्प मुदा मृद्नन्भीमसेनो मुहुर्मुहुः ।
रमयन्ती ततो भीमं तत्र तत्र मनोजवा । [5]
सा रेमे तेन संहर्षादतृप्यन्ती मुहुर्मुहुः ।
अहःसु विचरन्ती सा निशाकालेषु पाण्डवम् ।
आनीय वै स्वके गेहे दर्शयामास मातरम् ।
भ्रातृभिः सहितो नित्यं स्वपते पाण्डवस्तदा ।
कुन्त्याः परिचरन्ती सा तस्याः पार्श्वेऽवसन्निशाम् । [10]

88

M om. lines 1–4 and the colophon. — For the details of the colophon cf. v. l. 1. 143. 18. — For lines 5–7, M subst.:

एवमुक्त्वा तदा तत्र हिडिम्ब्या सह भारत ।

89

M om. lines 1–6. — (L. 5) = (var.) 1. 143. 27ab. — (L. 7) G1.2 M रमयंती (for विचरन्ती).

कामांश्च सुखवासादीनानयिष्यति भोजनम् ।
तस्यां राज्यां व्यतीतायामाजगाम महाव्रतः ।
पाराशर्यो महाप्राज्ञो दिव्यदर्शी महातपाः ।
तेऽभिवाद्य महात्मानं कृष्णद्वैपायनं तदा ।
तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे सस्नुषा चैव माधवी । [15]

90

This passage was found to be only a *repetition* (with v. l.) of 1. 145. 25–37, and is therefore not cited here *in extenso*. The passage is followed by a colophon (*adhy. no.* 61).

91

After 1. 148. 5, S ins.:

पुरुषादकेन रौद्रेण भक्ष्यमाणा दुरात्मना ।
अनाथा नगरी नाथं त्रातारं नाधिगच्छति ।
गुहायां च वसंस्तत्र बाधते सततं जनम् ।
स्त्रियो बालांश्च वृद्धांश्च यूनश्चापि दुरात्मवान् ।
अत्र मन्त्रैश्च होमैश्च भोजनैश्च स राक्षसः । [5]
ईडितो द्विजमुख्यैश्च पूजितश्च दुरात्मवान् ।
यदा च सकलानेवं प्रसूदयति राक्षसः ।
अथैनं ब्राह्मणाः सर्वे समये समयोजयन् ।
मासान्कामाद्वधी रक्षो दास्यामस्ते सदा वयम् ।
पर्यायेण यथाकाममिह मांसोदनं प्रभो । [10]
अन्नं मांससमायुक्तं तिलचूर्णसमन्वितम् ।
सर्पिषा च समायुक्तं व्यञ्जनैश्च विभूषितम् ।
स्रजश्चित्रास्तिलान्पिण्डाँल्लाजापूपसुरासवान् ।
श्रृताश्रृतान्पानकुम्भान्स्थूलमांसं श्रृताश्रृतम् ।
सर्पिःकुम्भांश्च विविधानन्यांश्च विविधान्बहून् । [15]
अथ सिद्धैः समायुक्तैस्तिलचूर्णैः समाकुलान् ।
कुलात्कुलाच्च पुरुषं बलीवर्दौ च कालकौ ।
प्राप्स्यसि त्वमसंक्रुद्धो रक्षोभागं प्रकल्पितम् ।
तिष्ठेह समयेऽस्माकमित्ययाचन्त तं द्विजाः ।
बाढमित्येव तद्रक्षस्तद्वचः प्रत्यगृह्णत । [20]
परचक्रान्न बिभ्यंश्च रक्षणं स करोति च ।
तस्मिन्भागे विनिर्दिष्टे चास्थितः समयं बली ।

92

For 1. 151. 1, D5 (see footnotes) S subst.:

वैशंपायनः ।

अथ राज्यां व्यतीतायां भीमसेनो महाबलः ।
ब्राह्मणं समुपागम्य वाक्यं चेदमुवाच ह ।

भीमसेनः ।

आपदस्त्वां मोचयेयं सपुत्रं ब्राह्मणप्रिय ।
मा भैषी राक्षसात्तस्मान्मां ददातु बलिं भवान् ।
इह मामाशितं कर्तुं प्रयतस्व द्विजोत्तम । [5]
अथात्मानं प्रदास्यामि तस्मै घोराय रक्षसे ।
त्वरध्वं किं विलम्बध्वं मा चिरं कुरुतानघाः ।
व्यवस्येयं मम प्राणैर्युष्मान्रक्षितुमद्य वै ।

वैशंपायनः ।

एवमुक्तस्तु भीमेन ब्राह्मणो भरतर्षभ ।
सुहृदां तत्समाख्याय ददावन्नं सुसंस्कृतम् । [10]
पिशितोदनमाजह्रुरथास्मै पुरवासिनः ।
सघृतं सोपदंशं च सूपैर्नानाविधैः सह ।
तदशित्वा भीमसेनो मांसानि विविधानि च ।
मोदकानि च मुख्यानि चित्रोदनचयान्बहून् ।
ततोऽपिबद्दधिघटान्सुबहून्द्रोणसंमितान् । [15]
तस्य भुक्तवतः पौरा यथावत्समुपार्जितम् ।
उपजह्रुर्भूतभागं समृद्धमनसस्तदा ।
ततो राज्यां व्यतीतायां सव्यञ्जनदधिप्लुतम् ।
समारुह्यान्नसंपूर्णं शकटं स वृकोदरः ।
प्रययौ तूर्यनिर्घोषैः पौरैश्च परिवारितः । [20]

91

(L. 1) Hypermetric! T1 G3 पुरुपादेन रौद्रेण; T2 G4-6 M तेनेयं पुरुपादेन. — (L. 7) M स कुलान्येव. — (L. 8) M (except M3) संन्ययोज°. — G6 M om. lines 11–12. — (L. 13) T1 G1-3 पिंडाल्लाँजास्तथापूपान्स्पं बहुविधोदनं. — M om. lines 14–16. — (L. 14) G1, 2 °श्रृतानि मांसानि पानपूर्णघटानपि. — After line 14, G1, 2 ins.:

वन्यमाहिषवाराहं माङ्कं च श्रृताश्रृतम् ।.

— (L. 17) M °षं युवानं बलिनं प्रभो. — For lines 18–19 T1 G1-3 subst. एतद्भागं प्रदास्यामः समये यदि तिष्ठसि. — (L. 20) M वचः प्रतिगृहीतवान्. — (L. 21) T1 G1, 2 परचक्राटवी-केभ्यः; G3 °क्राद्य भूतेभ्यो; M °क्राटवीभ्यश्च.

92

D5 (which has many v. l. mostly ignored here) ins. lines 2–17 of this passage after 1. 151. 1[ab], and lines 19–46 after 1[cd]. — (L. 2) T G (G3 om.) एतद् (for चेदम्). — (L. 5) M °ह मामशितं क°. T1 स्वके गृहे; G3 M सकृद्दहे; G6 मवद्गृहे (for द्विजो°). — After line 5, D5 ins.:

श्रमेण मे गता रात्रिर्भुक्त्वा तु बलवानहम् ।

(L. 17) G4 महाभागं; M भूतं भागं. — (L. 41) G1, 2 M °ज्यं हि (G1, 2 स्याद्) शवस्पर्शे.

आत्मानमेपोऽन्नभृतो राक्षसाय प्रदास्यति ।
तरुणोऽप्रतिरूपश्च दृढ औदरिको युवा ।
वाग्भिरेवंप्रकाराभिः स्तूयमानो वृकोदरः ।
चुचोद स बलीवर्दौ युक्तौ सर्वाङ्गकालकौ । [25]
वादित्राणां प्रणादेन ततस्तं पुरुपादकम् ।
अभ्यगच्छत्सुसंहृष्टः स तत्र मनुजैर्वृतः ।
संप्राप्य स च तं देशमेकाकी समुपाययौ ।
पुरुपादभयाद्भीतस्तत्रैवासीज्जनव्रजः ।
स गत्वा दीर्घमध्वानं दक्षिणामभितो दिशम् ।
यथोपदिष्टमुद्देशे ददर्श विटपद्रुमम् । [30]
केशमज्जास्थिमेदोभिर्बाहूरुचरणैरपि ।
आर्द्रैः शुष्कैश्च संकीर्णमभितोऽथ वनस्पतिम् ।
गृध्रकङ्कवलच्छन्नं गोमायुगणसंकुलम् ।
उग्रगन्धमचक्षुष्यं श्मशानमिव दारुणम् ।
तं प्रविश्य महावृक्षं चिन्तयामास वीर्यवान् । [35]
यावन्न दृश्यते रक्षो बकस्तु बलदर्पितः ।
आचितं विविधैर्भोज्यैरन्नैर्गिरिनिभैरिदम् ।
शकटं सूपसंपूर्णं यावद्द्रक्ष्यति राक्षसः ।
तावदेव हि भोक्ष्येऽहं दुर्लभं वै पुनर्भवेत् ।
विप्रकीर्येत सर्वं हि प्रयुद्धे मयि रक्षसा । [40]
अभोज्यं च शवं स्पृष्ट्वा निगृहीते बके भवेत् ।
स त्वेवं भीमकर्मा तु भीमसेनोऽभिलक्ष्य च ।
उपविष्टः शनैरन्नं प्रभुङ्क्ते स परं वरम् ।
ते ततः सर्वतोऽपश्यन्द्रुमानारुह्य नागराः ।
नारक्षो बलिमश्नीयादेवं बहु च मानवाः । [45]
भुङ्क्ते ब्राह्मणरूपेण बकोऽयमिति चाब्रुवन् ।
स तं हसति तेजस्वी तदन्नमुपयुज्य च ।

93

M ins. after 1. 151. 18: T G, after 1. 151. 20:

जग्राह भीमः पाणिभ्यां गृहीत्वा चैनमाक्षिपत् ।
आक्षिप्तो भीमसेनेन पुनरेवोत्थितो हसन् ।
आलिङ्ग्यापीड्य चैवैनं न्यहनद्वसुधातले ।
भीमो व्यसर्जयच्चैनं समाश्वसिहि चेत्यपि ।
आस्फोटयामास बली उत्तिष्ठेति च सोऽब्रवीत् । [5]
समुत्पत्य ततः क्रुद्धो रूपं कृत्वा महत्तरम् ।
विरूपः सहसा तस्थौ तर्जयित्वा वृकोदरम् ।
अहसद्भीमसेनोऽथ राक्षसं भीमदर्शनम् ।
भीमसेनस्तु जग्राह ग्रीवायां भीमदर्शनम् ।
भुजाभ्यां जानुनैकेन पृष्ठे समभिपीडयत् । [10]
ततः क्रुद्धो विसृज्यैनं स भीमस्तस्य रक्षसः ।
स्वां कटीमीपदुत्क्षिप्य बाहू चैव परामृशत् ।
तस्य बाहू समादाय त्वरमाणो वृकोदरः ।
उत्क्षिप्य चावधूयैनं पातयन्बलवान्भुवि ।
तं तु वामेन पादेन क्रुद्धो भीमपराक्रमः । [15]
उरस्येनं समाजघ्ने भीमस्तु पतितं भुवि ।
स संक्रुद्धः समुत्पत्य भीममभ्यहनद्भृशम् ।
व्यात्ताननो दीप्तजिह्वो बाहुमुद्यम्य दक्षिणम् ।
तेनाभिद्रुत्य क्रुद्धेन भीमो मूर्ध्नि समाहतः ।
मुष्टिना जानुना चैव वामपार्श्वे समाहतः । [20]
एवं निहन्यमानः सन्राक्षसेन बलीयसा ।
रोपेण महताविष्टो भीमो भीमपराक्रमः ।
ततः क्रुद्धः समुत्पत्य भीमो जग्राह राक्षसम् ।
तावन्योन्यं पीडयन्तौ पुरुपादवृकोदरौ ।
मत्ताविव महानागावन्योन्यं विचकर्षतुः । [25]
बाहुविक्षेपशब्दैश्च भीमराक्षसयोस्तदा ।
वेत्रकीयपुरी सर्वा वित्रस्ता समपद्यत ।
तयोर्वेगेन महता तत्र भूमिरकम्पत ।
पादपान्वीरुधश्चैव चूर्णयामासतुश्च तौ ।
समागतौ च तौ वीरावन्योन्यवधकाङ्क्षिणौ । [30]
अश्मभिः पादवेगैश्च चूर्णयामासतुस्तदा ।
अथ तं लोळयित्वा तु भीमसेनो महाबलः ।

93

(L. 3) T_1 G_{1-3} M आविध्य (for आपीड्य). — (L. 5) M उत्तिष्ठस्वेति चाब्र°. — (L. 6) M transp. समुत्पत्य and ततः क्रुद्धः. — (L. 7) M सहसोत्तस्थौ. — (L. 9) $G_{1.2}$ अंसे (G_2 असौ) गृहीत्वा पाणिभ्यां पृष्ठतश्च व्यवस्थितः. — (L. 10) M बाहु° (for भुजा°). $G_{1.2}$ जानुभ्यां पीडयित्वाथ पातयामास भूतले. — (L. 11) $G_{1.2}$ राक्षसं क्रोधदीपितम्; M भीमस्तस्य तु रक्षसः. — For lines 17–19 $G_{1.2}$ subst.:

क्रुद्धः सोऽपि समुत्पत्य वेगेन महता रुषा ।
उद्धृत्य पाणियुगलं भीमस्योरस्यपातयत् ।
व्यात्ताननेन घोरेण लम्बजिह्वेन रक्षसा ।
दक्षिणं बाहुमुद्यम्य तेनाभिद्रुत्य वेगितः ।
क्रुद्धेन भीमो भीमेन वेगान्मूर्ध्नि समाहतः ।

— (L. 20) $G_{1.2}$ जानुभ्यां चैव मुष्टिभ्यां. G_{3-6} वामे पार्श्वे समर्पितः. — (L. 25) M व्यपकर्षतुः. — (L. 28–29) =(var.) 1. 151. 20. — After line 30, $G_{1.2.4}$ ins.:

गिरिभिर्गिरिशृङ्गैश्च पाषाणैः पर्वतच्युतैः ।

— (L. 31) $G_{1.2.4}$ अन्योन्यं ताडयन्तौ तौ; M आत्मनः पादवेगेन. — After line 31, $G_{1.2.4}$ ins.:

आयामविस्ताराभ्यां च परितो योजनत्रयम् ।
निर्महीरुहपाषाणं गिरिकुञ्जलतावधम् ।
चक्रतुर्युद्धदुर्नीचौ कूर्मपृष्ठोपमां महीम् ।
मुहूर्तमेवं संयुध्य समं रक्षःकुरूत्तमौ ।
ततो रक्षोविनाशाय मतिं कृत्वा वृकोदरः ।

अगृह्णात्परिरभ्यैनं बाहुभ्यां भरतर्षभ ।
जानुभ्यां परिजग्राह भीमसेनो बकं बलात् ।
विस्फुरन्तं महाकायं विचकर्ष महाबलः । [35]
विकृष्यमाणो भीमेन कर्षंश्च युधि पाण्डवम् ।
समयुज्यत तीव्रेण श्रमेण पुरुषादकः ।

94

After adhy. 155, D4 marg. *sec. m.* ins.:

ब्राह्मण उवाच ।

ततः सा ववृधे बाला याज्ञसेनी द्विजोत्तम ।
क्रमेण यौवनं प्राप्ता मन्मथानलदीपिका ।
दृष्ट्वा तामनवद्याङ्गीं द्रुपदो हृष्टमानसः ।
यदृच्छया संचरन्तीमाख्याने समभाषत ।
अर्जुनाय ददामीति हृदयं व्यावृणोत्तदा । [5]
श्रुत्वा द्रुपदराजस्य वचनं व्यथितस्तदा ।
मन्त्री वसुप्रदो नाम शनैरिदमभाषत ।
कुन्त्या सह महेष्वासाः पाण्डवा राजसत्तम ।
दग्धा जतुगृहे सुप्ता दुर्योधनधिया रहः ।
अर्जुनाय कथं दद्याः पाञ्चालीं पृषतात्मजाम् । [10]
तस्य वाक्यं तु नृपतिः श्रुत्वा प्रव्यथितोऽभवत् ।
व्यथितं द्रुपदं दृष्ट्वा पुरोधा ज्ञानसागरः ।
जानामि शकुनाद्राजन्न दग्धास्तेत्यभाषत ।
हृष्टोऽथ नृपतिः प्राह द्रष्टव्यास्ते कथं द्विज ।

ज्ञानसागर उवाच ।

स्वयंवरेण द्रष्टासि तत्कुरुष्व नराधिप । [15]
तच्छ्रुत्वा सर्वपाञ्चालाः साधु साध्विति चाब्रुवन् ।
ततः संघोषयामास दुहितुश्च स्वयंवरम् ।
फाल्गुने मासि सप्तम्यामितः सप्ततिमेऽहनि ।
मञ्चांश्च कारयामास राजयोग्यान्बहून्नृपः ।
मेरुमन्दरसंकाशान्स्वर्णरत्नपरिच्छदान् । [20]
द्रुपदश्च धनुश्चित्रं दुरानामं क्षितीश्वरैः ।
कारयामास शुल्कार्थमर्जुनस्य दिदृक्षया ।
मत्स्ययन्त्रं च कृतवान्दूरे वर्णपरिष्कृतम् ।
अनेन धनुषा यो वै शरेणेमं जलेचरम् ।
पातयिष्यति यो जायां पाञ्चालीं स्वां करिष्यति । [25]
इतस्तदुत्सवदिनं समीपे वर्तते द्विजाः ।
राजानो राजपुत्राश्च पृथिव्यां ये विलासिनः ।
प्रयान्ति च तथा विप्राः सूतमागधबन्दिनः ।
अहं तदुत्सवं द्रष्टुं यामि द्रव्यार्जनाय च ।
भवतां गमने बुद्धिः प्रयतध्वं द्विजोत्तमाः । [30]
इति वः सर्वमाख्यातं यथादृष्टं यथाश्रुतम् ।

95

After adhy. 155, S ins. the foll. addl. adhy.:

ब्राह्मणः ।

श्रुत्वा जतुगृहे वृत्तं ब्राह्मणाः सपुरोहिताः ।
पाञ्चालराजं द्रुपदमिदं वचनमब्रुवन् ।
धार्तराष्ट्राः सहामात्या मन्त्रयित्वा परस्परम् ।
पाण्डवानां विनाशाय मतिं चक्रुः सुदुष्कराम् ।
दुर्योधनेन प्रहितः पुरोचन इति श्रुतः । [5]
वारणावतमासाद्य कृत्वा जतुगृहं महत् ।
तस्मिन्गृहे सुविश्वस्तान्पाण्डवान्पृथया सह ।
अर्धरात्रे महाराज दग्धवान्स पुरोचनः ।
अग्निना तु स्वयमपि दग्धः क्षुद्रो नृशंसवत् ।
एतच्छ्रुत्वा तु संहृष्टो धृतराष्ट्रः सबान्धवः । [10]
श्रुत्वा तु पाण्डवान्दग्धान्धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
अल्पशोकः प्रहृष्टात्मा शशास विदुरं तदा ।
पाण्डवानां महाप्राज्ञ कुरु पिण्डोदकक्रियाम् ।
एतावदुक्त्वा करुणो धृतराष्ट्रस्तु मारिषः ।
अथ पाण्डुसुतः क्षत्तः पाण्डवानां विनाशने । [15]
अहो विधिवशादेव गतास्ते यमसादनम् ।
इत्युक्त्वा प्रारुदत्तत्र धृतराष्ट्रः ससौबलः ।
श्रुत्वा भीष्मेण विधिवत्कृतवानौर्ध्वदेहिकम् ।
पाण्डवानां विनाशाय कृतं कर्म दुरात्मना ।
एवं कार्यस्य कर्ता तु न दृष्टो न श्रुतः पुरा । [20]
एतद्वृत्तं महाराज पाण्डवान्प्रति नः श्रुतम् ।
श्रुत्वा तु वचनं तेषां यज्ञसेनो महामतिः ।
यथा तज्जनकः शोचेदौरसस्य विनाशने ।

दन्तान्कटिकटीकृत्य दष्ट्वा च दशनच्छदम् ।
नेत्रे संवृत्य विकटं तिर्यक्प्रैक्षत राक्षसम् ।
अथ जानुप्रहारैश्च मुष्टिभिर्वज्रसंनिभैः ।
घोरैः पादप्रहारैश्च क्षोभयामास राक्षसम् ।

— After line 33, G1.2 ins.:

जानुभ्यां पार्श्वयोः कुक्षौ पृष्ठे वक्षसि जघ्निवान् ।
भग्नोरुपादकूर्चैश्च विस्रंसद्देहबन्धनः ।
प्रस्वेदो दीर्घनिःश्वासो निर्यज्जिह्वाक्षितारकः ।
अजाण्डास्फोटनं कुर्वन्नाक्रोशच्छ्वाससंचयैः ।
भूमौ निपत्य लुलुठे दण्डाहत इवोरगः ।

Lines 34–37 *repeat* (with v. l.) 1. 151. 17[cd], 18[cd], and 19. — (L. 34) T1 G3 M बाहु° (for जानु°). — (L. 36) G1.2 M °माणो वेगेन पाण्डवेन बलीयसा.

95

After line 15, T1 G2.5.6 M6–8 ins.:

तस्माद्भागीरथीं गत्वा कुरु पिण्डोदकक्रियाम् ।

— (L. 18) T1 G2.3 M विदुरः (for विधिवत्). — (L. 34)

तथातप्यत पाञ्चालः पाण्डवानां विनाशने ।
समाहूय प्रकृतयः सहिताः सर्वबान्धवैः । [25]
कारुण्यादेव पाञ्चालः प्रोवाचेदं वचस्तदा ।
अहो रूपमहो धैर्यमहो वीर्यं च शिक्षितम् ।
चिन्तयामि दिवारात्रमर्जुनं प्रति बान्धवाः ।
भ्रातृभिः सहितो मात्रा सोऽदह्यत हुताशने ।
किमाश्चर्यमितो लोके कालो हि दुरतिक्रमः । [30]
मिथ्याप्रतिज्ञो लोकेषु किं वदिष्यामि सांप्रतम् ।
अन्तर्गतेन दुःखेन दह्यमानो दिवानिशम् ।
याजोपयाजौ सत्कृत्य याचितौ तु मयानघाः ।
भारद्वाजस्य हन्तारं देवीं चाप्यर्जुनस्य वै ।
लोकस्तद्वेद यच्चैव तथा याजेन नः श्रुतम् । [35]
याजेन पुत्रकामीयं हुत्वा चोत्पादितावुभौ ।
धृष्टद्युम्नश्च कृष्णा च मम तुष्टिकरावुभौ ।
किं करिष्यामि ते नष्टाः पाण्डवाः पृथया सह ।
इत्येवमुक्त्वा पाञ्चालः शुशोच परमातुरः ।
दृष्ट्वा शोचन्तमत्यर्थं पाञ्चालं चेदमब्रवीत् । [40]
पुरोधाः सत्त्वसंपन्नः सम्यग्विद्याविशेषवान् ।
वृद्धानुशासने युक्ताः पाण्डवा धर्मचारिणः ।
तादृशा न विनश्यन्ति नैव यान्ति पराभवम् ।
मया दृष्टमिदं सत्यं शृणु त्वं मनुजाधिप ।
ब्राह्मणैः कथितं सत्यं वेदेषु च मया श्रुतम् । [45]
बृहस्पतिमतेनाथ पौलोम्यापि पुरा श्रुतम् ।
नष्ट इन्द्रो बिसग्रन्थ्यामुपश्रुत्या विदर्शितः ।
उपश्रुतिर्महाराज पाण्डवार्थे मया श्रुता ।
यत्र वा तत्र जीवन्ति पाण्डवास्ते न संशयः ।
मया दृष्टानि लिङ्गानि इहैवैष्यन्ति पाण्डवाः । [50]
यन्निमित्तमिहायान्ति तच्छृणुष्व नराधिप ।
स्वयंवरः क्षत्रियाणां कन्यादाने प्रदर्शितः ।
स्वयंवरस्तु नगरे घुष्यतां राजसत्तम ।
यत्र वा निवसन्तस्ते पाण्डवाः पृथया सह ।
दूरस्था वा समीपस्थाः स्वर्गस्था वापि पाण्डवाः । [55]
श्रुत्वा स्वयंवरं राजन्समेष्यन्ति न संशयः ।
तस्मात्स्वयंवरो राजन्घुष्यतां मा चिरं कृथाः ।
श्रुत्वा पुरोहितेनोक्तं पाञ्चालः प्रीतिमांस्तदा ।
घोषयामास नगरे द्रौपद्यास्तु स्वयंवरम् ।
पुष्यमासे तु रोहिण्यां शुक्लपक्षे शुभे तिथौ । [60]
दिवसैः पञ्चसप्तत्या भविष्यति स्वयंवरः ।
देवगन्धर्वयक्षाश्च ऋषयश्च तपोधनाः ।
स्वयंवरं द्रष्टुकामा गच्छन्त्येव न संशयः ।
तव पुत्रा महात्मानो दर्शनीया विशेषतः ।
यदृच्छया तु पाञ्चाली गच्छेद्वा मध्यमं पतिम् । [65]
को हि जानाति लोकेषु प्रजापतिविधिं शुभम् ।
तस्मात्सपुत्रा गच्छेथा ब्राह्मणि यदि रोचते ।
नित्यकालं सुभिक्षास्ते पाञ्चालास्तु तपोधने ।
यज्ञसेनस्तु राजासौ ब्रह्मण्यः सत्यसंगरः ।
ब्रह्मण्या नागराः सर्वे ब्राह्मणाश्चातिथिप्रियाः । [70]
नित्यकालं प्रदास्यन्ति आगन्तॄणामयाचितम् ।
अहं च तत्र गच्छामि ममैभिः सह शिष्यकैः ।
एकसार्थाः प्रयातास्मो ब्राह्मण्या यदि रोचते ।
वैशंपायनः ।
एतावदुक्त्वा वचनं ब्राह्मणो विरराम ह ।
Colophon.

96

After adhy. 157, S (except G_6) ins.:

वैशंपायनः ।
ते प्रयाता नरव्याघ्रा मात्रा सह परंतपाः ।
ब्राह्मणान्गच्छतोऽपश्यन्पाञ्चालान्सगणान्बहून् ।
अथ ते ब्राह्मणा ऊचुः पाण्डवान्धर्मचारिणः ।
क्व भवन्तो गमिष्यन्ति कुतो वागच्छतेति ह ।
युधिष्ठिरः ।
प्रयातानेकचक्रायाः सोदर्यान्देवदर्शिनः । [5]
भवन्तो नोऽभिजानन्तु सहितान्मातृचारिणः ।
गच्छतो नस्तु पाञ्चालान्द्रुपदस्य पुरीं प्रति ।
इच्छामो भवतो ज्ञातुं महत्कौतूहलं हि नः ।
ब्राह्मणाः ।
एकसार्थं प्रयाताः स्म वयमप्यत्र गामिनः ।
तत्राप्यद्भुतसंकाश उत्सवो भविता महान् । [10]
ततस्तु यज्ञसेनस्य द्रुपदस्य महात्मनः ।
यासावयोनिजा कन्या स्थास्यते सा स्वयंवरे ।
दर्शनीयानवद्याङ्गी सुकुमारी यशस्विनी ।

$G_{3.8}$ M तथार्जुने (for अर्जुनस्य वै). — (L. 46) T_1 G_3 °सुतेनाहं; $G_{3.6}$ M_{6-8} °मुखेनाथ (for °मतेनाथ). — After line 63, T_1 G_1 M_{6-8} ins.:

तत्रस्थस्तदहं श्रुत्वा स्वगृहोत्सवबान्धवः ।
अर्थार्थी त्वरितो द्रष्टुं यामि यास्यथ सत्तमाः ।

— (L. 71, 73) T_1 $G_{1.3.6}$ M_{6-8} आमंत्रणन् (for आगन्तॄणाम्), and ब्राह्मणि (for ब्राह्मण्या). Colophon. *Adhy.* 119 *no.:* T_1 162; T_2 $G_{2.4.5}$ 115; G_1 117; G_3 112; G_6 M 116.

96

(L. 6) M भवंतो हि (M_3 °तोभि-; M_5 °तोपि) विजानंतु. — (L. 11) $G_{2.3}$ M यज्ञसेनस्य दुहिता (for the prior half). — After line 12, G_4 ins.:

धृष्टद्युम्नस्य भगिनी द्रोणशत्रोः प्रतापिनः ।
जातो यः पावकाच्छूरः सशरः सशरासनः । [15]
सुसमिद्धान्महाभागः सोमकानां महारथः ।
तस्मिन्संजायमाने च वागुवाचाशरीरिणी ।
एष मृत्युश्च शिष्यश्च भारद्वाजस्य जायते ।
स्वसा तस्य तु वेद्याश्च जाता तस्मिन्महामखे ।
क्षीरक्षमसितापाङ्गी श्यामा नीलोत्पलं यथा । [20]
तां यज्ञसेनस्य सुतां द्रौपदीं परमस्त्रियम् ।
गच्छामस्तत्र वै द्रष्टुं तं चैवास्याः स्वयंवरम् ।
राजानो राजपुत्राश्च यज्वानो भूरिदक्षिणाः ।
स्वाध्यायवन्तः शुचयो महात्मानो धृतव्रताः ।
तरुणा दर्शनीयाश्च बलवन्तो दुरासदाः । [25]
महारथाः कृतास्त्राश्च समेष्यन्तीह भूमिपाः ।
ते तत्र विविधं दानं विजयार्थे नरेश्वराः ।
प्रदास्यन्ति धनं गाश्च भक्ष्यं भोज्यं च सर्वशः ।
प्रतिलभ्य च तत्सर्वं दृष्ट्वा कृष्णां स्वयंवरे ।
यं च सा क्षत्रियं रङ्गे कुमारी वरयिष्यति । [30]
नटा वैतालिकाश्चैव नर्तकाः सूतमागधाः ।
नियोधकाश्च देशेभ्यः समेष्यन्ति महाबलाः ।
एतत्कौतूहलं तत्र दृष्ट्वा वै प्रतिगृह्य च ।
सहास्माभिर्महात्मानो मात्रा सह निवर्त्स्यथ ।
दर्शनीयांश्च वः सर्वानेकरूपानवस्थितान् । [35]
समीक्ष्य कृष्णा वरयेत्संगत्यान्यतमं पतिम् ।
अयमेकश्च वो भ्राता दर्शनीयो महाभुजः ।
नियुध्यमानो विजयेत्संगत्या द्रविणं महत् ।
युधिष्ठिरः ।
परमं भो गमिष्यामो द्रष्टुं तत्र स्वयंवरम् ।
द्रौपदीं यज्ञसेनस्य कन्यां तस्यास्तथोत्सवम् । [40]

☞ This passage is really an anticipation (in a variant form) of our adhy. 175. All S MSS. hitherto examined read it in fact at *both* places, here (i. e. after adhy. 157) and in its proper place (i. e. after adhy. 174). The printed editions of the S recensions, however, generally avoid this (seemingly unnecessary) repetition by erroneously reading the adhy. only at its first occurence in S MSS., namely, after adhy. 157; only the Grantha edition (Sarfojīrājapuram) *repeats* the adhy. in its proper place, and is in this respect a more correct representative of the Southern tradition. — The remark at the end of the footnotes to adhy. 156 to the effect that passage No. 96 of this App. is ins. in S (except G_6) *after adhy. 156* is erroneous and should be deleted.

97

D_4 (marg. *sec. m.*) T_2 G (except G_3) ins. after 1. 165. 40: T_1, after 1. 165. 41^{ab}:

विश्वामित्रस्ततो दृष्ट्वा क्रोधाविष्टः स रोदसी ।
ववर्ष शरवर्षाणि वसिष्ठे मुनिसत्तमे ।
घोररूपांश्च नाराचान्क्षुरान्भल्लान्महामुनिः ।
विश्वामित्रप्रयुक्तांस्तान्वैणवेन व्यमोचयत् ।
वसिष्ठस्य तदा दृष्ट्वा कर्मकौशलमाहवे । [5]
विश्वामित्रोऽपि कोपेन भूयः शत्रुनिपातनः ।
दिव्यास्त्रवर्षं तस्मै स प्राहिणोन्मुनये रुषा ।
आग्नेयं वारुणं चैन्द्रं याम्यं वायव्यमेव च ।
विससर्ज महाभागे वसिष्ठे ब्रह्मणः सुते ।
अस्त्राणि सर्वतो ज्वाला विसृजन्तः प्रपेदिरे । [10]
युगान्तसमये घोराः पतंगस्येव रश्मयः ।
वसिष्ठोऽपि महातेजा ब्रह्मशक्तिप्रयुक्तया ।
यष्ट्या निवारयामास सर्वाण्यस्त्राणि स स्मयन् ।
ततस्ते भस्मसाद्भूताः पतन्ति स्म महीतले ।
अपोह्य दिव्यान्यस्त्राणि वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् । [15]
निर्जितोऽसि महाराज दुरात्मन्गाधिनन्दन ।
यदि तेऽस्ति परं शौर्यं तद्दर्शय मयि स्थिते ।
विश्वामित्रस्तथा चोक्तो वसिष्ठेन नराधिपः ।
नोवाच किंचिद्व्रीडाढ्यो विद्रावितमहाबलः ।

☞ In T_1 G_2 this passage is followed by a *repetition* of 41^{ab}.

98

After 1. 176. 29^{ab}, D_4 (suppl. fol. *sec. m.*) ins.:

मैत्रे मुहूर्ते तत्तस्या राजदाराः पुराविदः ।
पुत्रवत्यः सुवसनाः प्रतिकर्मोपचक्रमुः ।
स्वर्णपात्रं च कौशेयं दूर्वासिद्ध्यर्थसंयुतम् ।
निधाय तैलं स्नानार्थं निन्युर्बाला हरिप्रियाः ।

दर्शनीया पृथुश्रोणी अर्धरूपा बृहत्स्तनी ।
— (L. 16) M पावकास्तु (for सोम°). — (L. 22) M संयच्छाम वयं द्रष्टुं. — (L. 29) M प्रतिगृह्य. — (L. 32) G_{1-3} M (M_3 om.) समवेता महा°. — (L. 34) M बहूनब्दान् (for महात्मानो). — (L. 35) M देवरूपान् (for एक°). — (L. 37) M (except M_3) °मेकतरो भ्राता. — (L. 38) M निर्यत्नवानपि जयेत्. — Colophon is om. in M. *Adhy. no.*: T_2 $G_{4,5}$ 117; G_1 119; G_2 136; G_3 115.

लोध्रकल्कहृताभ्यङ्गतैलं कालेयचन्दनम् । [5]
चतुष्काभिमुखीं निन्युरभिषेकाय योषितः ।
वैडूर्यमणिपीठेषु निविष्टां द्रौपदीं तदा ।
सतूर्यं स्नापयांचक्रुः स्वर्णकुम्भस्थितैर्जलैः ।
तां निवृत्ताभिषेकां च दुकूलद्वयधारिणीम् ।
निन्युर्मणिस्तम्भयुतां वेदीं वै सुपरिष्कृताम् । [10]
निवेश्य प्राङ्मुखीं हृष्टां विस्मिताक्षाः प्रसाधिकाः ।
केनानुकारणेनेमामित्यन्योन्यं व्यलोकयन् ।
धूपोष्मणा च केशानामार्द्रभावं व्यपोहयन् ।
बबन्धुरस्या धम्मिल्लं माल्यैः सुरभिगन्धिभिः ।
दूर्वामधूकरचितं माल्यं तस्या ददुः करे । [15]
चक्रुश्च कृष्णागरुणा पत्रभङ्गं कुचद्वये ।
रेजे सा चक्रवाकाङ्का स्वर्णदीर्घसरिद्वरा ।
अलकैः कुटिलैस्तस्या मुखं विकसितं बभौ ।
आसक्तभृङ्गं कुसुमं शशिबिम्बं जिगाय तत् ।
कालाञ्जनं नयनयोराचारार्थं समादधुः । [20]
भूषणै रत्नखचितैरलंचक्रुर्यथोचितम् ।
माता च तस्याः पृषती हरितालमनःशिलाम् ।
अङ्गुलीभ्यामुपादाय तिलकं विदधे मुखे ।
अलंकृतां वधूं दृष्ट्वा योषितो मुदमाययुः ।
माता न मुमुदे तस्याः पतिः कीदृग्भविष्यति । [25]
सौविदल्लाः समागम्य द्रुपदस्याज्ञया ततः ।
एनामारोपयामासुः करिणीं कुथभूषिताम् ।
ततोऽवाद्यन्त वाद्यानि मङ्गलानि दिवि स्पृशन् ।
विलासिनीजनश्चापि प्रवरं करिणीशतम् ।
माङ्गल्यगीतं गायन्त्यः पार्श्वयोरुभयोर्ययुः । [30]
जनापहरणे यत्ताः प्रतिहार्यः पुरो ययुः ।
कोलाहलो महानासीत्तस्मिन्पुरवरे तदा ।
धृष्टद्युम्नो ययावग्रे हयमारुह्य भारत ।
द्रुपदो रङ्गदेशे तु बलेन महता युतः ।
तस्थौ व्यूह्य महानीकं पालितं दृढधन्विभिः । [35]
तस्यां वराङ्ग्यामायन्त्यां मञ्चस्था नृपसत्तमाः ।
तां दृष्ट्वा मन्मथाविष्टा विलासान्विदधुः किल ।
कश्चिद्भ्रामयद्धस्तः कमलं सुमनोहरम् ।
लोलपत्रं चलद्भृङ्गं परिवेष्टितकेसरम् ।
कश्चिद्विलासी गलितं लग्नमङ्गदकोटिभिः । [40]
प्रालम्बमकरोदंसे साचीकृतमुखाम्बुजम् ।
लिलेख पीठं पादेन हैमं तिर्यङ्मुखत्विषा ।
केतकीदलमन्योऽपि प्रियं कर्णविभूषणम् ।
नखाग्रैः पाटयामास कुशालेख्यविशारदैः ।
कश्चित्कमलशोणेन नखेन स्वस्तिपाणिना । [45]
रत्नाङ्गुलीयप्रभया विद्वानक्षानवासृजत् ।
यथाभा तस्य विमला स्वस्थानाच्चलिता तथा ।
कश्चिद्भ्रापयामास कररत्नाङ्गुलीयकम् ।
भूयानेवंविधांस्तत्र द्रौपदी कमलेक्षणा ।
नीलोत्पलमयं देशं कुर्वाणेवावलोकयत् । [50]

99

T_2 G_{3-5} ins. after 1. 181. 25: G_6, after 1. 181. 24: D_4 (marg. *sec. m.*) T_1 G_1, after 1. 181. 26^{ab}:

ततो राजसमूहस्य पश्यतो वृक्षमारुजत् ।
ततस्तु भीमं संज्ञाभिर्वारयामास धर्मराट् ।
आकारज्ञस्ततो भ्रातुः पाण्डवोऽपि न्यवर्तत ।
धर्मराजश्च कौरव्यं दुर्योधनममर्षणम् ।
एतस्मिन्नन्तरेऽविध्यद्बाणेन नतपर्वणा । [5]
दुर्योधनममित्रघ्नं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
ततो दुर्योधनः क्रुद्धो दण्डाहत इवोरगः ।
प्रत्ययुध्यत राजानं यत्नं परममास्थितः ।
छित्वा राजा धनुः सज्यं धार्तराष्ट्रस्य संयुगे ।
अभ्यवर्षच्छरौघैस्तं स हित्वा प्राद्रवद्रणम् । [10]
दुःशासनस्तु संक्रुद्धः सहदेवेन पार्थिव ।
युद्ध्वा च सुचिरं कालं धनुषा स महारथः ।
विसृज्य च धनुः संख्ये चर्म चादाय भास्वरम् ।
असिमाकाशसंकाशमभिदुद्राव पाण्डवम् ।

99

There appears to have been a short lacuna after line 4 in an exemplar, which has been filled up differently in different MSS. The variant readings follow.

D_4 (which om. line 4) ins. after line 3: T_2 $G_{3,5}$, after line 4:

ततस्तु पाण्डवश्रेष्ठो दुर्योधनमयोधयत् ।
ततो दुर्योधनस्तं तु वारयामास च त्रिभिः ।
वरमात्रे जिते तस्मिन्कः कामः स्यान्महत्कृतम् ।;

— After line 4, T_1 G_6 ins.:

सुमहच्चापमादाय द्रुपदस्य निवेशने ।
धनुषी यमयोर्दत्त्वा योधयामास पाण्डवः ।
ततस्तु पाण्डवश्रेष्ठो राजा तत्र महायशाः ।
ब्रह्मरूपप्रतिच्छन्नो राजानं समयोधयत् ।
भीतो दुर्योधन इति वारयामास च त्रिभिः ।;

while $G_{3,4}$ ins.:

जितमात्रे जिते त्वस्मिन्कः कामः स्यान्महत्कृतम् ।
आयोधनाद्रणे राजन्पश्यतां च महीभृताम् ।
दुर्योधनो धर्मसुतं तौ यमावप्ययोधयत् ।
कर्णे पराजिते यत्र मया तत्र कथं भवेत् ।
चिन्तयन्नमिति ज्ञात्वा राजा विप्राकृतिस्तदा ।

विकर्णचित्रसेनाभ्यां निगृहीतश्च कौरवः । [15]
दुःषहो नकुलाच्चापि अपकृष्टश्च कौरवैः ।
निवर्तन्तां भवन्तो वै कुतो विप्रेषु विग्रहः ।
न चेमे केवलं विप्रा न चैषां मानुषं बलम् ।
द्वावत्र ब्राह्मणौ क्रूरौ द्वाविन्द्रसदृशौ बले ।
ये वा के वा नमस्तेभ्यो गच्छामः स्वपुरं वयम् । [20]
एवं संभाष्य ते वीरा विनिवर्तन्त कौरवाः ।
प्रजहुर्ब्राह्मणास्तत्र समेतं राजमण्डलम् ।
प्रयातास्ते ततस्तत्र क्षत्रिया रणमूर्धनि ।
ब्राह्मणाश्च जयं प्राप्ताः कन्यामादाय निर्ययुः ।

100

D_4 (suppl. fol. *sec. m.*) S ins. after adhy. 188: K_4 (with a few additions, some omissions and many variants), after 1. 189. 49:

व्यासः ।

मा भूद्राजंस्तव तापो मनःस्थः
पञ्चानां भार्या दुहिता ममेति ।
मातुरेषा पार्थिव प्रार्थिता स्या-
त्पञ्चानां भार्या दुहिता ममेति ।
याजोपयाजौ धर्मरतौ तपोभ्यां
तौ चक्रतुः पञ्चपतित्वमस्याः ।
सा धर्मतः पाण्डुपुत्रैरवाप्ता
भार्या कृष्णा मोदतां वै कुलं ते ।
लोके नान्यो नाथवांस्त्वद्विशिष्टः
सर्वारीणामप्रधृष्योऽसि राजन् । [5]
भूयस्तु मे शृण्विदं त्वं विशोको
यथागमं पञ्चपतित्वमस्याः ।
एषा नालायनी पूर्वं मौद्गल्यं स्थविरं पतिम् ।
आराधयामास तदा कुष्ठिनं तमनिन्दिता ।
त्वगस्थिभूतं कटुकं लोलमीर्ष्युं सुकोपनम् ।
सुगन्धेतरगन्धाढ्यं वलीपलितधारिणम् । [10]
स्थविरं विकृताकारं शीर्यमाणनखत्वचम् ।
उच्छिष्टमुपभुञ्जाना पर्युपास्ते महाव्रता ।
ततः कदाचिदङ्गुष्ठो भुञ्जानस्य व्यशीर्यत ।
अन्नादुद्धृत्य तच्चान्नमुपायुङ्क्ताविशङ्किता ।
तेन तस्याः प्रसन्नेन कामव्याहारिणा तदा । [15]
वरं वृणीष्वेत्यसकृदुक्ता वव्रे वरं तदा ।

ऋषिः ।

नास्मि वृद्धो न कटुको नेर्ष्युर्नैवातिकोपनः ।
न च दुर्गन्धवदनो न कृशो न च लोलुपः ।
कथं त्वां रमयामीह कथं त्वां वासयाम्यहम् ।
वद कल्याणि भद्रं ते यथा त्वं मनसेच्छसि । [20]

व्यासः ।

सा तमक्लिष्टकर्माणं वरदं सर्वकामदम् ।
भर्तारमनवद्याङ्गी प्रसन्नं प्रत्युवाच ह ।

नालायनी ।

पञ्चबाणातिविद्धाहं मन्मथस्य महामते ।
पञ्चधा मां विभक्तात्मा भगवाँल्लोकविश्रुतः ।
रमय त्वमचिन्त्यात्मन्पुनश्चैकत्वमास्थितः । [25]

व्यासः ।

तां तथेत्यब्रवीद्धीमान्ब्रह्मर्षिर्वै महातपाः ।
स पञ्चधा तु भूत्वा तां रमयामास सर्वशः ।
नालायनीं सुकेशान्तां मुद्गलश्चारुहासिनीम् ।
आश्रमेष्वधिकं चापि पूज्यमानो महर्षिभिः ।
विचचार यथाकामं कामरूपवपुः पुनः । [30]
यदा ययौ दिवं चापि तत्र देवर्षिभिः सह ।
सुधामृतरसाहारः सुरलोके चचार ह ।
पूज्यमानस्तथा शच्या शक्रस्य भवनेष्वपि ।
महेन्द्रसेनया सार्धं पर्यधावद्रिरंसया ।
सूर्यस्य च रथं दिव्यमारुह्य भगवान्प्रभुः । [35]
पर्युपेत्य पुनर्मेरुं मेरौ वासमरोचयत् ।
आकाशगङ्गामाप्लुत्य तया सह तपोनिधिः ।
अंशुजालेषु चन्द्रस्य उवास च यथानिलः ।
गिरिरूपं यदा दध्रे स महर्षिस्तदा पुनः ।
तत्प्रभावेन सा तस्य मध्ये जज्ञे महानदी । [40]
यदा पुष्पाकुलः सालः संजज्ञे भगवानृषिः ।
लतात्वमथ संपेदे तमेवाभ्यनुवेष्टती ।
पुपोष च वपुर्यस्य तस्य तस्यानुगं पुनः ।
सा पुपोष समं भर्तुः स्कन्धेनापि चचार ह ।
ततस्तस्य च तस्याश्च तुल्या प्रीतिरवर्धत । [45]
तथा हि भगवांस्तस्याः प्रसादादपिसत्तमः ।
विजज्ञुषी च सा तत्र दैवयोगेन भामिनी ।
स च तां तपसा देवीं रमयामास योगतः ।

— After line 9, T_1 G_6 ins.:

नाराचेन सुतीक्ष्णेन कायावरणभेदिना ।
हृदि विव्याध भूयोऽस्य बाहोरुरसि चार्पयत् ।

— (L. 13) D_4 T_2 $G_{1.3.6}$ जानुभ्यामेव कौरवः (for the posterior half). — (L. 14) D_4 T_2 $G_{1.3.6}$ पांडवं त्वमिदुद्राव सोऽसिं जग्राह चर्म च.

100

D_4 $G_{3.5.6}$ om. (? hapl.) lines 4–6. — (L. 17) T $G_{3.4}$ नैर्ष्यो वा नाति°; G_1 नेर्ष्युर्नैवाति°; G_2 नेष्टं नैवाति°. — K_4 D_4 $G_{3.5.6}$ M_8 om. line 23. — (L. 27) K_4 स चैव पंचधा भूत्वा; G_6 स पंचधावपुर्भू°. — Colophon. *Adhy. no.*: D_4 (after corr.) 200; T_1 196; D_4 (before

एकपत्नी पुरा भूत्वा सदैवाग्रे यशस्विनी ।
अरुन्धतीव सीतेव बभूवातिपतिव्रता । [50]
दमयन्त्याश्च मातुः सा विशेषमधिकं ययौ ।
एतत्तथ्यं महाराज मा ते भूद्बुद्धिरन्यथा ।
एषा नाळायनी जज्ञे दैवयोगेन केनचित् ।
राजंस्तवात्मजा कृष्णा वेद्यां तेजस्विनी शुभा ।
तस्मिंस्तस्या मनः सक्तं न शशाक कदाचन । [55]
तथा प्रणिहितो ह्यात्मा तस्यास्तस्मिन्द्विजोत्तमे ।
द्रुपदः ।
ब्रूहि तत्कारणं येन ब्रह्मञ्जाता तपस्विनी ।
सुता ममाध्वरे कृष्णा सर्ववेदविदां वर ।
Colophon.

व्यासः ।
शृणु राजन्यथा ह्यस्या दत्तो रुद्रेण वै वरः ।
यदर्थं चैव संभूता तव यज्ञे यशस्विनी । [60]
अहं ते कथयिष्यामि कृष्णायाः पौर्वदेहिकम् ।
इन्द्रसेनेति विख्याता पुरा नाळायनी शुभा ।
मौद्गल्यं पतिमासाद्य चचार विगतज्वरा ।
मौद्गल्यस्य महर्षेश्च रममाणस्य वै तथा ।
संवत्सरगणा राजन्व्यतीयुः क्षणवत्तदा । [65]
ततः कदाचिद्धर्मात्मा तृप्तः कामाद्व्यरज्यत ।
अन्विच्छन्परमं ब्रह्म त्यागधर्मपरोऽभवत् ।
उत्ससर्ज स तां विप्रः सा तदा चापतद्भुवि ।
मौद्गल्यो राजशार्दूल तपोभिर्भावितः सदा ।
कामभोगातुराभ्येत्य वचनं चेदमब्रवीत् । [70]
इन्द्रसेना ।
प्रसीद भगवन्मह्यं न मामुत्स्रष्टुमर्हसि ।
अवितृप्तास्मि ब्रह्मर्षे कामानां कामसेवनात् ।
मारो मां बाधतेऽत्यर्थमनुगृह्णातु मां भवान् ।
तर्पयस्व ममाक्षाणि गुह्यं मां बाधतेऽतिशम् ।
ऋषिः ।
यस्मात्त्वं मयि निःशङ्का ह्यवक्तव्यं प्रभाषसे । [75]
आचरन्ती तपोविघ्नं तस्माच्छृणु वचो मम ।
भविष्यसि नृलोके त्वं राजपुत्री यशस्विनी ।
पाञ्चालराजस्य सुता द्रुपदस्य महात्मनः ।
भवितारस्तु ते तत्र पतयः पञ्च विश्रुताः ।
तैः सार्धं मधुराकारैश्चिरं रतिमवाप्स्यसि । [80]
व्यासः ।
सैवं शप्ता तु विमना वनं प्राप्ता यशस्विनी ।
भोगैरतृप्ता देवेशं तपसाराधयत्तदा ।
निराशीर्मारुताहारा निराहारा तथैव च ।
अनुवर्तमाना त्वादित्यं तथा पञ्चतपाभवत् ।
तीव्रेण तपसा तस्यास्तुष्टः पशुपतिः स्वयम् । [85]
वरं प्रादात्तदा रुद्रः सर्वलोकेश्वरः प्रभुः ।
भविष्यति परं जन्म मानुषेषु वराङ्गने ।
भविष्यन्ति च ते भद्रे पतयः पञ्च सुव्रताः ।
महेन्द्रवपुषः सर्वे महेन्द्रसमविक्रमाः ।
तत्रस्था च महत्कर्म सुराणां त्वं करिष्यसि । [90]
नाळायनी ।
एकः खलु मया भर्ता वृतः पञ्चापि मे कथम् ।
भविष्यन्ति ममैकस्याः पतयस्तद्ब्रवीहि मे ।
महेश्वरः ।
पञ्चकृत्वस्त्वया ह्युक्तः पतिं देहीत्यहं पुनः ।
पञ्च ते पतयो भद्रे भविष्यन्ति सुखावहाः ।
नाळायनी ।
धर्म एकः पतिः स्त्रीणां पूर्वमेव प्रकल्पितः । [95]
बहुपत्नीकता पुंसां धर्मश्च पितृभिः कृतः ।
स्त्रीधर्मः पूर्वमेवायं निर्मितो मुनिभिः पुरा ।
सहधर्मचरी भर्तुरेका एकस्य चोच्यते ।
एको हि भर्ता नारीणां कौमार इति लौकिकः ।
आपत्सु च नियोगेन संतानार्थं परः स्मृतः । [100]
गच्छेत या तृतीयं तु तस्या निष्कृतिरुच्यते ।
चतुर्थे पतिता धर्मात्पञ्चमे वर्धकी भवेत् ।
एवं गते धर्मपथे न वृणे बहुपुंस्कताम् ।
अलोकाचरितात्तस्मात्कथं मुच्येय संकरात् ।
महेश्वरः ।
अनावृताः पुरा नार्यो ह्यासञ्शुध्यन्ति चार्तवे । [105]
सकृदुक्तं त्वया नैतन्नाधर्मस्ते भविष्यति ।
नाळायनी ।
यदि मे पतयः पञ्च वरमिच्छामि तैर्मिथः ।
कौमारं च भवेत्सर्वैः संगमे संगमे च मे ।
पतिशुश्रूषया चैव सिद्धिः प्राप्ता पुरा मया ।
भोगेच्छा च मया प्राप्ता स च भोगश्च मे भवेत् । [110]

---

corr.) T3 G4-6 148; G1.3 150; G2 147; M6 149. — After line 60, K4 ins.:

कृष्णा मतिमतां श्रेष्ठ तव सा पूर्वमीरिता ।

— (L. 66) D4 T2 G5.6 M6 तृप्तकामो (for तृप्तः कामाद्). D4 G1.3.5.6 M6 om. lines 70, 73–74. — After line 111, G1 ins.:

दुर्भगा लप्स्यसे सिद्धिं भोगेन बहुजन्मतान् ।

— After line 116, K4 ins.

एवं कृत्वा महत्कार्यं मनुष्येषु वराङ्गना ।
गमिष्यसि हि ताँल्लोकान्सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।

Colophon. *Adhy. no.:* D4 201; T1 177; T3 G4-6 149; G1.3 151; G2 148; M6 150.

महेश्वरः ।
रतिश्च भद्रे सिद्धिश्च न भजेते परस्परम् ।
अभोगा लप्स्यसे सिद्धिं योगेनापि महत्वताम् ।
अन्यदेहान्तरे च त्वं रूपभाग्यगुणान्विता ।
पञ्चभिः प्राप्य कौमारं महाभागा भविष्यसि ।
गच्छ गङ्गाजलस्था च नरं पश्यसि यं शुभे । [115]
तमानय ममाभ्याशं सुरराजं शुचिस्मिते ।
व्यासः ।
इत्युक्त्वा विश्वरूपेण रुद्रं कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
जगाम गङ्गामुद्दिश्य पुण्यां त्रिपथगां नदीम् ।
Colophon.

101

After the (additional) colophon following 1. 189. 40, D4 (marg. *sec. m.*) S ins. the foll. addl. adhy.:

व्यासः ।
इदं चापि पुरावृत्तं तन्निबोध च भूमिप ।
कीर्त्यमानं नृपर्षीणां पूर्वेषां दारकर्मणि ।
नितन्तुर्नाम राजर्षिर्बभूव भुवि विश्रुतः ।
तस्य पुत्रा महेष्वासा बभूवुः पञ्च भूमिपाः ।
साल्वेयः शूरसेनश्च श्रुतसेनश्च वीर्यवान् । [5]
तिन्दुसारोऽतिसारश्च क्षत्रियाः क्रतुयाजिनः ।
नातिचक्रमुरन्योन्यमन्योन्यस्य प्रियंवदाः ।
एतान्नैतन्तवान्पञ्च शैब्या चात्र स्वयंवरे ।
अवाप सा पतीन्वीरान्भौमाश्वी मनुजाधिपान् ।
वीणेव मधुराराया गान्धारस्वरमूर्च्छिता । [10]
उत्तमा सर्वनारीणां भौमाश्वी ह्यभवत्तदा ।
यस्या नैतन्तवाः पञ्च पतयः क्षत्रियर्षभाः ।
बभूवुः पृथिवीपालाः सर्वैः समुदिता गुणैः ।
तेषामेकाभवद्भार्या राज्ञामौशीनरी नृप ।
भौमाश्वी नाम भद्रं ते तदा रूपगुणान्विता । [15]
पञ्चभ्यः पञ्चधा पञ्च दायादान्सा व्यजायत ।
तेभ्यो नैतन्तवेभ्यस्तु राजशार्दूल वै तदा ।
पृथगाख्याभवत्तेषां मत्स्यानां पञ्चधा भुवि ।
यथावत्कीर्त्यमानांस्तान्शृणु मे राजसत्तम ।
साल्वेयाः शूरसेनाश्च श्रुतसेनाश्च पार्थिवाः । [20]
तिन्दुसारातिसाराश्च वंशा एषां नृपोत्तम ।
एवमेकाभवद्भार्या भौमाश्वी भुवि विश्रुता ।
Colophon.

102

After 1. 189. 46, T3 G2-4. 6 ins.:

सैव नाळायनी भूत्वा रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
मौद्गल्यं पतिमासाद्य शिवाद्वरमवाप्य च ।,

which is followed by 1. 189. 47^{ab}. T3 G2-4 cont.:

शृणु गुह्यं महीपाल वदतः सावधानतः ।
संश्रद्धत्स्व वचो मह्यं ततः पश्यसि पाण्डवान् ।
हत्वा वृत्रं सुरपतिस्त्वाष्ट्रं स्वर्गात्स ह च्युतः । [5]
ब्रह्महत्यामवाप्याथ धर्मादिरहितस्तदा ।
ऐन्द्रो धर्मो यममगाद्बलं वायुमथाविशत् ।
वीर्यं वरं ज्ञानरूपे नासत्यावभिजग्मतुः ।
ह्रीश्च लक्ष्मीश्च कीर्तिश्च संनतिर्मतिरेव च ।
एता विनिर्गता इन्द्राद्वाग्देवीं ताः समाश्रिताः । [10]
पूर्वेन्द्रवरदानाच्च महेशस्याज्ञया नृप ।
धर्मादीन्पाण्डवान्विद्धि ह्रियाद्या द्रौपदीं तथा ।
तदिमे पाण्डवा राजन्निन्द्र एको न संशयः ।
एकैव द्रौपदी राजन्पौलोमी ते न संशयः ।
शृणु गुह्यतमं चान्यद्रहस्यं देवनिर्मितम् । [15]
यच्छ्रुत्वा संशयस्तेऽद्य शतधा विफलिष्यति ।
सद्योजातमुखादीनि मुखानि च महेशितुः ।
पाण्डवाः पञ्च तानि स्युः पार्वती द्रौपदी स्त्वियम् ।
इदमन्यद्रहस्यं ते देवगुह्यं सनातनम् ।
भवतः प्रत्ययार्थं च निःसंशयकरं महत् । [20]
चत्वारश्च भुजा विष्णोः शङ्खचक्रादिलाञ्छिताः ।
धर्मराजश्च भीमश्च यमौ च नृपसत्तम ।
अर्जुनस्तु स्वयं विष्णुः पाञ्चाली कमलावती ।
चतस्रो मूर्तयो विष्णोः स्वयं विष्णुश्च सिन्धुजा ।
चतुरः पाण्डवाञ्जिष्णुं कृष्णां विद्धि महीश्वर । [25]
चतुर्मूर्तिश्चतुर्व्यूहो वासुदेवादिभिः सह ।
अवतीर्णो महीं विष्णुः पाञ्चाली कमला स्वयम् ।
पञ्चायतनसंज्ञश्च पञ्चमूर्तिः सदाशिवः ।
निवृत्त्यादिलयान्पञ्च पाञ्चालीं विद्धि भूमिप ।
तस्मात्ते संशयो मा भूत्पाण्डवेभ्यः प्रदीयताम् । [30]
कृष्णा तव सुता राजन्पञ्चभिः पूर्वसंभवात् ।
पञ्चाग्नयः पाण्डवाः स्युः स्वाहा कृष्णा प्रकीर्तिता ।

☞ The passage is followed by a *repetition* of 1. 189. 47^{ab} (v. l. ततो for हि सा), a sure indication that the passage is interpolated!

101

In the footnotes to 1. 189. 40, the number of lines in this passage is erroneously stated to be 25; the correct number is 22. — Colophon. *Adhy. no.:* D4 200; T1 199; T3 G4-6 151; G1.3 153; G2 150; M6 152.

103

After 1. 192. 7, K4 D4 (both on suppl. fol; *sec. m.*) S ins.:

धार्मिकान्वृत्तसंपन्नान्मातुः प्रियहिते रतान् ।
यदा तानीदृशान्पार्थानुत्सादयितुमर्हति ।
वैशंपायनः ।
ततः स्वयंवरे वृत्ते धार्तराष्ट्राः स्म भारत ।
मन्त्रयन्ते ततः सर्वे कर्णसौबलदूषिताः ।
शकुनिः ।
कश्चिच्छत्रुः कर्शनीयः पीडनीयस्तथा परः । [5]
उत्सादनीयाः कौन्तेयाः सर्वे क्षत्रस्य मे मताः ।
एवं पराजिताः सर्वे यदि यूयं गमिष्यथ ।
अकृत्वा संविदं कांचित्तद्वस्तप्स्यत्यसंशयम् ।
अयं देशश्च कालश्च पाण्डवोद्धरणाय नः ।
न चेदेवं करिष्यध्वं लोके हास्या भविष्यथ । [10]
यमेते संश्रिता वस्तुं कामयन्ते च भूमिपम् ।
सोऽल्पवीर्यबलो राजा द्रुपदो वै मतो मम ।
यावदेतान्न जानन्ति जीवतो वृष्णिपुंगवाः ।
चैद्यश्च पुरुषव्याघ्रः शिशुपालः प्रतापवान् ।
एकीभावं गता राज्ञा द्रुपदेन महात्मना । [15]
दुराधर्षतरा राजन्भविष्यन्ति न संशयः ।
यावत्त्वचलतां सर्वे प्राप्नुवन्ति नराधिपाः ।
तावदेव व्यवस्यामः पाण्डवानां वधं प्रति ।
मुक्ता जतुगृहाद्भीमादाशीविषमुखादिव ।
पुनर्यदिह मुच्यन्ते महन्नो भयमाविशेत् । [20]
तेषामिहोपयातानामेषां च पुरवासिनाम् ।
अन्तरे दुष्करं स्थातुं मेषयोर्महतोरिव ।
हलधृक्प्रगृहीतानि बलानि बलिनां स्वयम् ।
यावन्न कुरुसेनायां पतन्ति पतगा इव ।
तावत्सर्वाभिसारेण पुरमेतद्विनाश्यताम् । [25]
एतदत्र परं मन्ये प्राप्तकालं नरर्षभाः ।
वैशंपायनः ।
शकुनेर्वचनं श्रुत्वा भाषमाणस्य दुर्मतेः ।
सौमदत्तिरिदं वाक्यं जगाद परमं ततः ।
प्रकृतीः सप्त वै ज्ञात्वा आत्मनश्च परस्य च ।
तथा देशं च कालं च षड्विधांश्च नयेद्गुणान् । [30]
स्थानं वृद्धिं क्षयं चैव भूमिं मित्राणि विक्रमम् ।
समीक्ष्याथाभियुञ्जीत परं व्यसनपीडितम् ।
ततोऽहं पाण्डवान्मन्ये मित्रकोशसमन्वितान् ।
बलस्थान्विक्रमस्थांश्च स्वकृतैः प्रकृतिप्रियान् ।
वपुषा भुवि भूतानां नेत्राणि च मनांसि च । [35]
श्रोत्रं मधुरया वाचा रमयत्यर्जुनो नृणाम् ।
न तु केवलदैवेन प्रजा भावेन भेजिरे ।
यद्बभूव मनःकान्तं कर्मणा स चकार तत् ।
न ह्ययुक्तं न चासक्तं नानृतं न च विप्रियम् ।
भाषितं चारुभाषस्य जज्ञे पार्थस्य भारती । [40]
तानेवं गुणसंपन्नान्संपन्नान्राजलक्षणैः ।
न तान्पश्यामि ये शक्ताः समुच्छेत्तुं यथाबलात् ।
प्रभावशक्तिर्विपुला मन्त्रशक्तिश्च पुष्कला ।
तथैवोत्साहशक्तिश्च पार्थेष्वभ्यधिका सदा ।
मौलमित्रबलानां च कालज्ञो वै युधिष्ठिरः । [45]
साम्ना दानेन भेदेन दण्डेनेति युधिष्ठिरः ।
अमित्रं यतते जेतुं न रोषेणेति मे मतिः ।
परिक्रीय धनैः शत्रून्मित्राणि च धनानि च ।
मूलं च सुदृढं कृत्वा हन्त्यरीन्पाण्डवस्ततः ।
अशक्यान्पाण्डवान्मन्ये देवैरपि सवासवैः । [50]
एषामर्थे सदा युक्तौ कृष्णसंकर्षणावुभौ ।
श्रेयश्च यदि मन्यध्वं मन्मतं यदि वो मतम् ।
संविदं पाण्डवैः सार्धं कृत्वा याम यथागतम् ।
गोपुराट्टालकैरुच्चैरुपतल्पशतैरपि ।
गुप्तं पुरवरं श्रेष्ठमेतदद्भिश्च संवृतम् । [55]
तृणधान्येन्धनरसैस्तथा यन्त्रायुधौषधैः ।
युक्तं बहुकवाटैश्च द्रव्यागारतुपादिकैः ।
भीमोच्छ्रितमहाचक्रं बृहदट्टालसंवृतम् ।
दृढप्राकारनिर्यूहं शतघ्नीजालसंवृतम् ।
ऐष्टको दारवो वप्रो मानुषश्चेति यः स्मृतः । [60]
प्राकारकर्तृभिर्वीरैर्नृगर्भस्तत्र पूजितः ।
तदेतन्नरगर्भेण पाण्डरेण विराजते ।
सालेनानेकतालेन सर्वतः संवृतं पुरम् ।
अनुरक्ताः प्रकृतयो द्रुपदस्य महात्मनः ।
दानमानार्चिताः सर्वे बाह्याश्चाभ्यन्तराश्च ये । [65]
प्रतिरुद्धानिमाञ्ज्ञात्वा राजभिर्भीमविक्रमैः ।
उपयास्यन्ति दाशार्हाः समुदग्रोच्छ्रितायुधाः ।
तस्मात्संधिं वयं कृत्वा धार्तराष्ट्रस्य पाण्डवैः ।
स्वराष्ट्रमेव गच्छामो यद्यास्तं वचनं मम ।
एतन्मम मतं सर्वैः क्रियतां यदि रोचते । [70]
एतच्च सुकृतं मन्ये क्षेमं चापि महीक्षिताम् ।

Colophon.

वैशंपायनः ।
सौमदत्तेर्वचः श्रुत्वा कर्णो वैकर्तनो वृषा ।
उवाच वचनं काले कालज्ञः सर्वकर्मणाम् ।
नीतिपूर्वमिदं सर्वमुक्तं वचनमर्थवत् ।

103

(L. 17) T1 यावत्प्रबलतां; G4.6 यावदत्वरतां; M6 यावद्बलवतां. T1 G2.4 M6 नामु°. Colophon. *Adhy. no.:* D4 205; T1 203; T3 G4-6 155; G1.3 157; G2 153; M6 156.

वचनं नाभ्यसूयामि श्रूयतां मद्वचःस्थितिः । [75]
द्वैधीभावो न गन्तव्यः सर्वकर्मसु मानवैः ।
द्विधाभूतेन मनसा ह्यन्यत्कर्म न सिध्यति ।
संप्रयाणासनाभ्यां तु कर्शनेन तथैव च ।
नैतच्छक्यं पुरं हन्तुमाक्रन्दोऽस्याप्यशोभनः ।
अवमर्दनकालोऽत्र मतश्चिन्तयतो मम । [80]
यावन्नो वृष्णयः पार्ष्णीं न गृह्णन्ति रणप्रियाः ।
प्रभवन्तो हृष्टतुष्टाः स्वबाहुबलशालिनः ।
प्राकारमवमृद्नन्तु परिघाः पूरयन्त्वपि ।
प्रस्रावयन्तु सलिलं क्रियतां विषमं समम् ।
तृणकाष्ठेन महता खातमस्य प्रपूर्यताम् । [85]
घुष्यतां राजसैन्येषु परेषां यो हनिष्यति ।
नागमश्वं पदातिं वा दानमानं स लप्स्यते ।
नागे दश सहस्राणि पञ्च चाश्वपदातिषु ।
रथे वै द्विगुणं नागाद्वसु दास्यन्ति पार्थिवाः ।
यश्च कामसुखे सक्तो बालश्च स्थविरश्च यः । [90]
अयुद्धमनसो ये च ते तु तिष्ठन्तु भीरवः ।
प्रदरश्च न दातव्यो न गन्तव्यमचोदितैः ।
यशो रक्षत भद्रं वो जेष्यामो वै वयं पुरम् ।
अनुलोमाश्च नो वाताः सर्वतो मृगपक्षिणः ।
अग्नयश्च विराजन्ते शस्त्राणि कवचानि च । [95]
ततः कर्णवचः श्रुत्वा धार्तराष्ट्रप्रियैषिणः ।
निर्ययुः पृथिवीपालाश्चालयन्तः परान्रणे ।
न हि तेषां मनःसक्तिरिन्द्रियार्थेषु सर्वशः ।
यथा पुनररिघ्नानां प्रसवो युद्ध एव च ।
वैकर्तनपुरोवातः सैन्धवोर्मिमहास्वनः । [100]
दुःशासनमहामत्स्यो दुर्योधनमहाग्रहः ।
स राजसागरो भीमो भीमघोषप्रदर्शनः ।
अभिदुद्राव वेगेन पुरं तदपसव्यतः ।
तदनीकमनाधृष्यं शस्त्राग्निव्यालदीपितम् ।
समुत्फूलितमाज्ञाय चुक्रुशुर्द्रुपदात्मजाः । [105]
ते मेघसमनिर्घोषैर्बलिनः स्यन्दनोत्तमैः ।
निर्ययुर्नगरद्वारात्रासयन्तः परान्रणे ।
धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च सुमित्रः प्रियदर्शनः ।
चित्रकेतुः सुकेतुश्च ध्वजसेनश्च वीर्यवान् ।
पुत्रा द्रुपदराजस्य बलवन्तो जयैषिणः । [110]
द्रुपदश्च महावीर्यः पाण्डरोष्णीषकेतनः ।
पाण्डरव्यजनच्छत्रः पाण्डरध्वजवाहनः ।
सपुत्रगणमध्यस्थः शुशुभे राजसत्तमः ।
चन्द्रमा ज्योतिषां मध्ये पौर्णमास्यामिवोदितः ।
अथोद्धूतपताकाग्रमजिह्मगतिमव्ययम् । [115]
द्रुपदानीकमायान्तं कुरुसैन्यमभिद्रवत् ।

तयोरुभयतो जज्ञे भैरवस्तुमुलः स्वनः ।
बलयोः संप्रहरतोः स्रवन्त्योः सरितोरिव ।
प्रकीर्णरथनागाश्वैस्तान्यनीकानि सर्वशः ।
ज्योतींषि विप्रकीर्णानि सर्वतः प्रचकाशिरे । [120]
उत्कृष्टभेरीनिनदे संप्रवृत्ते महारवे ।
अमर्षिता महात्मानः पाण्डवा निर्ययुस्ततः ।
रथान्वै मेघनिर्घोषान्युक्तान्परमवाजिभिः ।
धन्विनो ध्वजिनः शुभ्रानास्थाय भरतर्षभाः ।
ततः पाण्डुसुतान्दृष्ट्वा रथस्थानात्तकार्मुकान् । [125]
नृपाणामभवत्कम्पो वेपथुर्हृदयेषु च ।
निर्यातेष्वथ पार्थेषु द्रौपदं तद्बलं रणे ।
आविशत्परमो हर्षः प्रमोदश्च जयं प्रति ।
स मुहूर्तं व्यतिकरः सैन्यानामभवद्भृशम् ।
ततो द्वन्द्वमयुध्यन्त मृत्युं कृत्वा निवर्तनम् । [130]
जघ्नतुः समरे तस्मिन्सुमित्रप्रियदर्शनौ ।
जयद्रथश्च कर्णश्च पश्यतः सव्यसाचिनः ।
अर्जुनः प्रेक्ष्य निहतौ सुमित्रप्रियदर्शनौ ।
जयद्रथसुतं तत्र जघान पितुरन्तिके ।
वृषसेनादवरजं सुबाहुं वै धनंजयः । [135]
कर्णपुत्रं महावीर्यं रथनीडादपातयत् ।
तौ सुतौ निहतौ दृष्ट्वा राजसिंहौ तरस्विनौ ।
नामृष्येतां महाबाहू प्रहारमिव सद्गजौ ।
तौ जग्मतुरसंभ्रान्तौ फल्गुनस्य रथं प्रति ।
प्रतिमुक्ततलत्राणौ त्रायमाणौ परस्परम् । [140]
संनिपातस्तयोरासीत्फल्गुनेन महामृधे ।
वृत्रशम्बरयोः संख्ये वज्रिणेव महारणे ।
त्रीन्हयाञ्जघ्नतुस्तत्र फल्गुनस्य नरर्षभौ ।
ततः किलिकिलाशब्दः कुरूणामभवत्तदा ।
तान्हयान्निहतान्दृष्ट्वा भीमसेनः प्रतापवान् । [145]
निमेषान्तरमात्रेण रथमश्वैरयोजयत् ।
उपयातं रथं दृष्ट्वा दुर्योधनपुरःसरौ ।
सौबलः सौमदत्तिश्च समेयातां परंतपौ ।
तैः पञ्चभिरदीनात्मा भीमसेनो महाबलः ।
अयुध्यत बलैर्वीरैरिन्द्रियार्थैरिवेश्वरः । [150]
तैर्निरुद्धो न संत्रासं जगाम समितिंजयः ।
पञ्चभिर्द्विरदैर्मत्तैर्निरुद्ध इव केसरी ।
तस्य ते युगपत्पञ्च पञ्चभिर्निशितैः शरैः ।
सारथिं वाजिनश्चैव निन्युर्वैवस्वतक्षयम् ।
हताश्वात्स्यन्दनश्रेष्ठादवरुह्य महारथः । [155]
चचार विविधान्मार्गानसिमुद्यम्य पाण्डवः ।
अश्वस्कन्धेषु चक्रेषु युगेष्वीषासु चैव ह ।
व्यचरत्पातयञ्शत्रून्सुपर्ण इव भोगिनः ।

— (L. 99) K_4 D_4 T_1 G_1 M_6 यथा परपुरघ्नानां. K_4 D_4 G_5 प्रसभो; T_1 प्रभवं; G_1 प्रसभं; G_6 प्रसह्यो; M_6 प्रसंगो.

विधनुष्कं विकवचं विरथं च समीक्ष्य तम्।
अभिपेतुर्नरव्याघ्रमर्जुनप्रमुखा रथाः । [160]
धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च यमौ च युधि दुर्जयौ ।
तस्मिन्दाशरथे युद्धे प्रवृत्ते शरवृष्टिभिः ।
रथा ध्वजाः पताकाश्च सर्वमन्तरधीयत ।
तत्प्रवृत्तं चिरं कालं युद्धं सममिवाभवत् ।
रथेनाथ महाबाहुरर्जुनोऽभ्यपतत्पुनः । [165]
समापतन्तं दृष्ट्वैव महाबाहुर्धनुर्धरः ।
कर्णोऽस्त्रविदुषां श्रेष्ठो वारयामास सायकैः ।
स तेनाभिहतः पार्थो वासविर्वज्रसंनिभान् ।
त्रीञ्शरान्संदधे क्रुद्धो वधे कर्णस्य पाण्डवः ।
तैः शरैराहतं कर्णं ध्वजयष्टिमुपाश्रितम् । [170]
अपोवाह रथेनाशु सूतः परपुरंजयम् ।
ततः पराजिते कर्णे धार्तराष्ट्रान्महद्भयम् ।
विवेश समुदग्रांश्च पाञ्चालान्प्रसमीक्ष्य च ।
तत्प्रकम्पितमत्यर्थं दृष्ट्वा वै सौबलो बलम् ।
गिरा गम्भीरया वीरः समाश्वासयतासकृत् । [175]
धार्तराष्ट्रैस्ततः सर्वैर्दुर्योधनपुरःसरैः ।
धृतं तत्पुनरेवासीद्बलं पार्थप्रकम्पितम् ।
ततो दुर्योधनं दृष्ट्वा भीमो भीमपराक्रमः ।
अक्रुध्यत्स महाबाहुरगारं जातुपं स्मरन् ।
ततः संग्रामशिरसि ददर्श विपुलद्रुमम् । [180]
आयामभूतं तिष्ठन्तं स्कन्धपञ्चाशदुच्छ्रितम् ।
महास्कन्धं महोत्सेधं शक्रध्वजमिवोच्छ्रितम् ।
चित्रमाल्याम्बरधरं पताकाशतशोभितम् ।
सालमुद्यम्य पाणिभ्यामुद्धृत्य च रणे बली ।
अभिपेदे परान्संख्ये वज्रपाणिरिवासुरान् । [185]
भीमसेनभयार्तानि फल्गुनाभिहतानि च ।
न शेकुस्तान्यनीकानि धार्तराष्ट्राभिरक्षितुम् ।
तानि संभ्रान्तयोधानि श्रान्तवाजिगजानि च ।
दिशः प्राकालयद्भीमो दिवीवाभ्राणि मारुतः ।
तान्निवृत्तान्निरानन्दान्हतवारणवाजिनः । [190]
नानुसस्रुर्न चाजघ्नुर्नोचुः किंचिच्च दारुणम् ।
स्वमेव शिबिरं जग्मुः क्षत्रियाः शरविक्षताः ।
परेऽप्यभिययुर्हृष्टाः पुरं पौरसुखावहाः ।
मुहूर्तमभवद्वैरं तेषां वै पाण्डवैः सह ।
यावत्तद्युद्धमभवन्महद्देवासुरोपमम् । [195]
सुवृत्तं चक्रिरे सर्वे सुप्रासामब्रुवन्वधूम् ।
कृतार्थं द्रुपदं चोचुर्धृष्टद्युम्नं च पार्षतम् ।
शकुनिः सिन्धुराजश्च कर्णदुर्योधनावपि ।
तेषां तदभवद्दुःखं हृदि वाचा तु नाब्रुवन् ।
ततः प्रयाता राजानः सर्व एव यथागतम् । [200]
धार्तराष्ट्रा हि ते सर्वे गता नागपुरं तदा ।
प्रागेव पुररोधात्तु पाण्डवैरश्वसादिनः ।
प्रेषिता गच्छतारिष्टानस्मानाख्यात शौरये ।
ते त्वदीर्घेण कालेन गत्वा द्वारवतीं पुरीम् ।
ऊचुः संकर्षणोपेन्द्रौ वचनं वचनक्षमौ । [205]
कुशलं पाण्डवाः सर्वानाहुः सान्धकवृष्णयः ।
आत्मनश्चाक्षतानाहुर्विमुक्ता जातुषाद्गृहात् ।
समाजे द्रौपदीं साहुर्लब्धां राजीवलोचनाम् ।
आत्मनः सदृशीं सर्वैः शीलवृत्तसमाधिभिः ।
तच्छ्रुत्वा वचनं कृष्णस्तानुवाचोत्तरं वचः । [210]
सर्वमेतदहं जाने वधात्तस्य तु रक्षसः ।
तत उद्योजयामास केशवश्चतुरङ्गिणीम् ।
सेवां समुपयात्तूर्णं पाञ्चालनगरं प्रति ।
ततः संकर्षणश्चैव केशवश्च महाबलः ।
यादवैः सह सर्वैश्च पाण्डवानभिजग्मतुः । [215]
पितृष्वसारं संपूज्य द्रुपदं च यथाविधि ।
द्रौपदीं भूषणैः शुभ्रैर्भूषयित्वा महाधनैः ।
न्यायतः पूजिता राज्ञा द्रुपदेन महात्मना ।
रेमिरे पाण्डवैः सार्धं पाञ्चालनगरे तदा ।

Colophon.

104

After 1. 197. 29, T_3 G_{2-4} ins.:

अजय्याः पाण्डवा युद्धे हरेण हरिणापि वा ।
त्रैलोक्येनापि भूपाल किमु तैः खलु मानवैः ।
दैवानुकूलाः कौन्तेया दैवं तेषां परायणम् ।
प्रत्यक्षमेतत्सर्वेषां मुक्ता जतुगृहानलात् ।
जित्वा गन्धर्वराजानं धौम्यं प्राप्य पुरोहितम् । [5]
पाञ्चालनगरं प्राप्य हत्वा लक्षमनामुषम् ।
अनर्घ्यं धनुरानाम्य शिरोभिः सह भूभृताम् ।
चैद्यमागधकर्णाद्यैः किं कृतं तत्र भूमिपैः ।
आरूढमूलाः पार्थाश्च दरिद्रा निर्धना इति ।
जेतुं शक्या न मन्येथा अजय्याः पाण्डवाः सुरैः । [10]
यावत्तिष्ठति लोकेऽस्मिन्कृष्णो यादववंशजः ।
मुरारिः केशिहन्ता च लीलामानुषविग्रहः ।
प्रणतार्तिहरो योगी केशवः क्लेशनाशनः ।
भक्तानुवत्सलो भक्तस्वान्तवेश्मगृही तथा ।
चतुःसागरपर्यन्तां केवलं पृथिवीं न हि । [15]
धर्मात्मजो महाराज तावत्त्रैलोक्यमर्हति ।
अलं कर्णानया बुद्ध्या नोत्साहय सुयोधनम् ।
शकुने गच्छ मा गाधं निरयं कौरवैः सह ।
पाण्डवाश्च वयं सर्वे भूमिपालाः सबान्धवाः ।

Colophon of No. 103. *Adhy.no.:* K_4 D_4 206; T_1 204; T_2 G_{4-6} 156; G_1 158; G_2 154; G_3 M_6 157.

वृष्ण्यन्धकपुरोगाश्च यादवाः सहकेशवाः । [20]
सर्वे संभूय जीवाम सपुत्रपशुबान्धवाः ।
बोधयध्वं तथा यूयं तथैव शरदां शतम् ।
मा पुत्रवशगो भूप तव पुत्रः सुदुर्मतिः ।
आनीय पाण्डवान्साधून्पुत्रांश्च सह सर्वशः ।
अभेदेन निरीक्षस्व न भेदं चक्षुषोः कुरु । [25]
मनसा स्नेहपूर्णेन निर्भेदो नखमांसवत् ।

धृतराष्ट्रः ।

पार्थिवार्थे प्रियं ब्रूहि नाप्रियं सूतनन्दन ।
पुत्र त्वं च न मे ब्रूहि पार्थानामहितं क्वचित् ।
दुर्योधनमसन्मार्गान्निवर्तय महामते ।

105

After 1. 199. 9, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

वैशंपायनः ।

पृथायास्तु तथा वेश्म प्रविवेश महाद्युतिः ।
पादौ स्पृष्ट्वा पृथायास्तु शिरसा च महीं गतः ।
दृष्ट्वा तु देवरं कुन्ती शुशोच च मुहुर्मुहुः ।

कुन्ती ।

वैचित्रवीर्य ते पुत्राः कथंचिज्जीवितास्त्वया ।
त्वत्प्रसादाज्जतुगृहे त्राताः प्रत्यागतास्तव । [5]
कूर्मश्चिन्तयते पुत्रान्यत्र वा तत्र वा गतः ।
चिन्तया वर्धयेत्पुत्रान्यथा कुशलिनस्तथा ।
तव पुत्रास्तु जीवन्ति त्वं त्राता भरतर्षभ ।
यथा परभृतः पुत्रानरिष्टा वर्धयेत्सदा ।
तथैव तव पुत्रास्तु मया तात सुरक्षिताः । [10]
दुःखास्तु बहवः प्राप्तास्तथा प्राणान्तिका मया ।
अतः परं न जानामि कर्तव्यं ज्ञातुमर्हसि ।

वैशंपायनः ।

इत्येवमुक्त्वा दुःखार्ता शुशोच परमातुरा ।
प्रणिपत्याब्रवीत्क्षत्ता मा शोच इति भारत ।

विदुरः ।

न विनश्यन्ति लोकेषु तव पुत्रा महाबलाः । [15]
अचिरेणैव कालेन स्वराज्यस्था भवन्ति ते ।
बान्धवैः सहिताः सर्वैर्मा शोकं कुरु माधवि ।

106

After 1. 199. 11, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

सुवर्णकक्ष्याग्रैवेयान्सुवर्णाङ्कुशभूषितान् ।
जाम्बूनदपरिष्कारान्प्रभिन्नकरटामुखान् ।
अधिष्ठितान्महामात्रैः सर्वशस्त्रसमन्वितान् ।
सहस्रं प्रददौ राजा गजानां वरवर्मिणाम् ।
रथानां च सहस्रं वै सुवर्णमणिचित्रितम् । [5]
चतुर्युजां भानुमच्च पाञ्चालः प्रददौ तदा ।
सुवर्णपरिबर्हाणां वरचामरमालिनाम् ।
जात्यश्वानां च पञ्चाशत्सहस्रं प्रददौ नृपः ।
दासीनामयुतं राजा प्रददौ वरभूषणम् ।
ततः सहस्रं दासानां प्रददौ वरधन्विनाम् । [10]
हैमानि शय्यासनभाजनानि
द्रव्याणि चान्यानि च गोधनानि ।
पृथक्पृथक्चैव ददौ स कोटिं
पाञ्चालराजः परमप्रहृष्टः ।
शिबिकानां शतं पूर्णं वाहान्पञ्चशतं वरान् ।
एवमेतानि पाञ्चालो जन्यार्थे प्रददौ धनम् ।
हरणं तत्र पाञ्चाल्या ज्ञातिदेयं तु सौमकिः । [15]
धृष्टद्युम्नो ययौ तत्र भगिनीं गृह्य भारत ।
नानद्यमानो बहुभिस्तूर्यशब्दैः सहस्रशः ।

Here follows a colophon, which is followed by वैशंपायनः.

107

After the additional colophon following 1. 199. 22, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

वैशंपायनः ।

दुर्योधनस्य महिषी काशिराजसुता तदा ।
धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां वधूभिः सहिता तदा ।
पाञ्चालीं प्रतिजग्राह द्रौपदीं श्रीमिवापराम् ।
पूजयामास पूजार्हां शचीं देवीमिवागताम् ।
ववन्दे तत्र गान्धारीं माधवी कृष्णया सह । [5]
आशिषश्च प्रयुक्त्वा तु पाञ्चालीं परिषस्वजे ।
परिष्वज्य च गान्धारी कृष्णां कमललोचनाम् ।
पुत्राणां मम पाञ्चाली मृत्युरेवेत्यमन्यत ।
सा चिन्त्य विदुरं प्राह युक्तितः सुबलात्मजा ।

105

In the footnotes to 1. 199. 9 the passage is erroneously stated as containing 18 lines; the correct number is 17. — (L. 5) D4 T1 G1.2 M मृताः (for त्राताः). — (L. 8) D4 G1.2 M त्वद्भयया (for त्वं त्राता). — G1 M om. lines 13-17.

106

Line 11 = (var.) 1931*. — (L. 15) Some MSS. सोमकिः. — Colophon om. in T1 G1 M6. *Adhy. no.:* D4 214; T2 G4 165; G2 162; G3 166; G5.6 164.

107

(L. 3) G2-4 M5.6 साध्वीं श्रियमिवापरां.

कुन्तीं राजसुतां क्षत्तः सवधूं सपरिच्छदाम् । [10]
पाण्डोर्निवेशनं शीघ्रं नीयतां यदि रोचते ।
करणेन मुहूर्तेन नक्षत्रेण तिथौ शुभे ।
यथा सुखं तथा कुन्ती रंस्यते स्वगृहे सुतैः ।
तथेत्येव तदा क्षत्ता कारयामास तत्तदा ।
पूजयामासुरत्यर्थं बान्धवाः पाण्डवांस्तदा । [15]
नागराः श्रेणिमुख्याश्च पूजयन्ति स्म पाण्डवान् ।
भीष्मद्रोणौ तथा कर्णो बाह्लीकः ससुतस्तदा ।
शासनाद्धृतराष्ट्रस्य अकुर्वन्नतिथिक्रियाम् ।
एवं विहरतां तेषां पाण्डवानां महात्मनाम् ।
नेता सर्वस्य कार्यस्य विदुरो राजशासनात् । [20]

108

☞ In entire supercession of the remarks in the footnotes (p. 789) to 1. 199. 24–25 regarding this passage, substitute the following.

After 1. 199. 25, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

केशवो यदि मन्येत तत्कर्तव्यमसंशयम् ।;

and after 1. 199. 26[ab]:

वासुदेवेन संमन्त्र्य पाण्डवाः समुपाविशन् ।
धृतराष्ट्रः ।
अभिषेकस्य संभारान्क्षत्तरानय माचिरम् ।
अभिषिक्तं करिष्यामि अद्यैव कुरुनन्दनम् ।
ब्राह्मणा नैगमश्रेष्ठाः श्रेणिमुख्याश्च सर्वशः ।
आहूयन्तां प्रकृतयो बान्धवाश्च विशेषतः । [5]
पुण्याहं वाच्यतां तात गोसहस्रं तु दीयताम् ।
ग्राममुख्याश्च विप्रेभ्यो दीयन्तां सहदक्षिणाः ।
अङ्गदे मकुटं क्षत्तर्हस्ताभरणमेव च ।
मुक्तावलीं च हारं च निष्कादीन्कुण्डलानि च ।
कटिबन्धं च सूत्रं च तथोदरनिबन्धनम् । [10]
अष्टोत्तरसहस्रं च ब्राह्मणाधिष्ठिता गजाः ।
जाह्नवीसलिलं शीघ्रमानयन्तां पुरोहिताः ।
अभिषेकोदकक्लिन्नं सर्वाभरणभूषितम् ।
औपवाह्योपरिगतं दिव्यचामरवीजितम् ।
सुवर्णमणिचित्रेण श्वेतच्छत्रेण शोभितम् । [15]
जयेति द्विजवाक्येन स्तूयमानं नृपैस्तथा ।
दृष्ट्वा कुन्तीसुतं श्रेष्ठमाजमीढं युधिष्ठिरम् ।
प्रीताः प्रीतेन मनसा प्रशंसन्तु पुरे जनाः ।
पाण्डोः कृतोपकारस्य राज्यं दत्त्वा ममैव च ।
प्रतिक्रिया कृतमिदं भविष्यति न संशयः । [20]
वैशंपायनः ।
भीष्मो द्रोणः कृपः क्षत्ता साधु साध्वित्यभाषत ।
श्रीवासुदेवः ।
युक्तमेतन्महाराज कौरवाणां यशस्करम् ।
शीघ्रमद्यैव राजेन्द्र यथोक्तं कर्तुमर्हसि ।
वैशंपायनः ।
इत्येवमुक्त्वा वार्ष्णेयस्त्वरयामास तं तदा ।
यथोक्तं धृतराष्ट्रेण कारयामास कौरव । [25]
तस्मिन्क्षणे महाराज कृष्णद्वैपायनस्तदा ।
आगम्य कुरुभिः सर्वैः पूजितः ससुहृद्गणैः ।
मूर्धावसिक्तैः सहितो ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
कारयामास विधिवत्केशवानुमते तदा ।
कृपो द्रोणश्च भीष्मश्च धौम्यश्च व्यासकेशवौ । [30]
बाह्लीकः सोमदत्तश्च चातुर्वेद्यपुरस्कृताः ।
अभिषेकं तदा चक्रुर्भद्रपीठे सुसंयतम् ।
जित्वा तु पृथिवीं कृत्स्नां वशे कृत्वा नरर्षभान् ।
राजसूयादिभिर्यज्ञैः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ।
स्नात्वा ह्यवभृथस्नानं मोदन्तां बान्धवैः सह । [35]
एवमुक्त्वा तु ते सर्वे आशीर्भिः प्रत्यपूजयन् ।
मूर्धाभिषिक्तः कौरव्यः सर्वाभरणभूषितः ।
जयेति संस्तुतो राजा प्रददौ धनमक्षयम् ।
सर्वमूर्धावसिक्तैश्च पूजितः कुरुनन्दनः ।
औपवाह्यमथारुह्य दिव्यच्छत्रेण शोभितः । [40]
राज्ञामनुगतो राजा महेन्द्र इव दैवतैः ।
ततः प्रदक्षिणीकृत्य नगरं नागसाह्वयम् ।
प्रविवेश तदा राजा नागरैः पूजितो भृशम् ।
मूर्धावसिक्तं पाण्डुसुतमभ्यनन्दन्त पाण्डवाः ।
गान्धारिपुत्राः शोचन्तः सर्वे ते सह बान्धवैः । [45]
ज्ञात्वा शोकं तु पुत्राणां धृतराष्ट्रोऽब्रवीन्नृपम् ।
समक्षं वासुदेवस्य कुरूणां च समक्षतः ।
अभिषेकं त्वया प्राप्तं दुष्प्रापमकृतात्मभिः ।
गच्छ त्वमद्यैव नृप कृतकृत्योऽसि कौरव ।
आयुः पुरूरवा राजन्नहुषश्च ययातिना । [50]
तत्रैव निवसन्ति स्म खाण्डवाख्ये नृपोत्तम ।
राजधानी तु सर्वेषां पौरवाणां महाभुज ।
विनाशितं मुनिगणैर्लोभान्मुनिसुतस्य तु ।
तस्मात्त्वं खाण्डवप्रस्थं पुरं राष्ट्रं च वर्धय ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च कृतनिश्चयाः । [55]
त्वद्भक्त्या जन्तवश्चान्ये भजन्त्येव पुरं शुभम् ।
पुरं राष्ट्रं समृद्धं वै धनधान्यैः समावृतम् ।

108

(L. 41) D4 G1 M6–8 रराज राजानुगतैः. — (L. 44) T2 G1–4 मूर्द्धाभिषिक्तं पांडोस्तु सुतमभ्यर्णपांडवाः (G2.4 °बांधवाः). — (L. 53) T1 G (except G4.5) बुध° (for मुनि°). — Line 59 is a *repetition* of 1. 199. 26[ab].

तस्माद्गच्छस्व कौन्तेय भ्रातृभिः सहितोऽनघ ।
वैशंपायनः ।

Then follows a *repetition* of 1. 199. 26^{ab}; and finally:

रथैर्नागैर्हयैश्चापि सहितास्तु पदातिभिः ।

109

After 1. 199. 35^{ab}, S ins.:

पुरीं सर्वगुणोपेतां निर्मितां विश्वकर्मणा ।
पौरवाणामधिपतिः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
कृतमङ्गलसत्कारो ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
द्वैपायनं पुरस्कृत्य धौम्यस्यानुमते स्थितः ।
भ्रातृभिः सहितो राजन्केशवेन सहाभिभूः । [5]
तोरणद्वारसुमुखां द्वात्रिंशद्वारसंयुताम् ।
वर्धमानपुरद्वारां प्रविवेश महाद्युतिः ।
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषाः श्रूयन्ते बहवो भृशम् ।
जयेति ब्राह्मणगिरः श्रूयन्ते च सहस्रशः ।
संस्तूयमानो बहुभिः सूतमागधबन्दिभिः । [10]
औपवाह्यगतो राजा राजमार्गमतीत्य च ।
कृतमङ्गलसत्कारं प्रविवेश गृहोत्तमम् ।
प्रविश्य भवनं राजा सत्कारैरभिपूजितः ।
पूजयामास विप्रेन्द्रान्केशवेन यथाक्रमम् ।
ततस्तु राष्ट्रं ववृधे नरनारीगणायुतम् । [15]
गोधनैश्च समाकीर्णं सस्यवृद्धिस्तदाभवत् ।

110

After 1. 199. 49, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

ततस्तु विश्वकर्माणं पूजयित्वा विसृज्य च ।
द्वैपायनं च संपूज्य विसृज्य च नराधिप ।
वार्ष्णेयमब्रवीद्राजा गन्तुकामं कृतक्षणम् ।
तव प्रसादाद्वार्ष्णेय राज्यं प्राप्तं मयानघ ।
प्रसादादेव ते वीर शून्यं राष्ट्रं सुदुर्गमम् । [5]
तवैव त्वत्प्रसादेन राज्यस्थास्तु भवामहे ।
गतिस्त्वमन्तकाले च पाण्डवानां तु माधव ।
माताऽस्माकं पिता देवो न पाण्डुं विद्महे वयम् ।
ज्ञात्वा तु कृत्यं कर्तव्यं पाण्डवानां त्वयानघ ।
श्रीवासुदेवः ।
त्वत्प्रभावान्महाभाग राज्यं प्राप्तं स्वधर्मतः । [10]
पितृपैतामहं राज्यं कथं न स्यात्तव प्रभो ।
धार्तराष्ट्रा दुराचाराः किं करिष्यन्ति पाण्डवान् ।
यथेष्टं पालय महीं सदा धर्मधुरं वह ।
धर्मोपदेशः संक्षेपाद्ब्राह्मणान्भर कौरव ।
अद्यैव नारदः श्रीमानागमिष्यति सत्वरः । [15]
आदत्स्व तस्य वाक्यानि शासनं कुरु तस्य वै ।
वैशंपायनः ।
एवमुक्त्वा ततः कुन्तीमभिवाद्य जनार्दनः ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा गमिष्यामि नमोऽस्तु ते ।
कुन्ती ।
जातुषं गृहमासाद्य मया प्राप्तं च केशव ।
आर्येणापि तव ज्ञातं कुन्तिभोजेन चानघ । [20]
त्वया नाथेन गोविन्द दुःखं प्राप्तं महत्तरम् ।
किं पुनस्त्वमनाथानां दरिद्राणां विशेषतः ।
सर्वदुःखानि शाम्यन्ति तव संदर्शनान्मम ।
स्मरस्वैतान्महाप्राज्ञ तेन जीवन्ति पाण्डवाः ।
वैशंपायनः ।
करिष्यामीति चामन्त्र्य अभिवाद्य पितृष्वसाम् । [25]
गमनाय मतिं चक्रे वासुदेवः सहानुगः ।

111

After 1. 200. 9^{ab}, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

आययौ धर्मराजं तु द्रष्टुकामोऽथ नारदः ।
तथा नक्षत्रजुष्टेन सुपर्णचरितेन च ।
चन्द्रसूर्यप्रकाशेन सेवितेन महर्षिभिः ।
नभःस्थलेन दिव्येन दुर्लभेनातपस्विनाम् ।
भूतार्चितो भूतधरां राष्ट्रं नगरमालिनीम् । [5]
अवेक्षमाणो द्युतिमानाजगाम महातपाः ।
सर्ववेदान्तगो विप्रः सर्वविद्यासु पारगः ।
परेण तपसा युक्तो ब्राह्मेण तपसा वृतः ।
नये नीतौ च नियतो विश्रुतश्च महामुनिः ।
परात्परतरं प्राप्तो धर्मात्समभिजग्मिवान् । [10]
भावितात्मा गतरजाः शान्तो मृदुरृजुर्द्विजः ।
धर्मेणाभिगतः सर्वैर्देवदानवमानवैः ।
क्षीणकर्मसु पापेषु भूतेषु विविधेषु च ।
सर्वथा कृतमर्यादो देवेषु विविधेषु च ।
शतशः सोमपा यज्ञे पुण्यकर्मकृदग्निचित् । [15]
ऋक्सामयजुषां वेत्ता न्यायवृत्तान्तकोविदः ।

109

In the footnotes to 1. 199. 35^{ab} the number of lines in this passage is erroneously stated to be 18; the correct number is 16.

110

(L. 20) D4 G5.6 °ण चापि न ज्ञातं; T1 °णापि च न ज्ञा°; G3 M6 °ण च न चाज्ञा°.

111

(L. 13) D4 T1 G5.6 M6-8 भूयेषु; G1 नयेषु (for भूतेषु).

ऋजुरारोहवान्मुक्तो भूयिष्ठपथिकोऽनघः ।
श्लक्ष्णया शिखयोपेतः संपन्नः परमत्विषा ।
अवदाते च सूक्ष्मे च दिव्ये च रुचिरे शुभे ।
महेन्द्रदत्ते महती बिभ्रत्परमवाससी । [20]
जाम्बूनदमये दिव्ये गण्डूपदमुखेन वै ।
भ्रयर्कसदृशे दिव्ये धारयन्कुण्डले शुभे ।
राजतच्छत्रमुच्छ्रित्य चित्रं परमवर्चसम् ।
प्राप्य दुष्प्रापमन्येन ब्रह्मवर्चसमुत्तमम् ।
भवने भूमिपालस्य बृहस्पतिरिवाप्लुतः । [25]
संहितायां च सर्वेषां स्थितस्योपस्थितस्य च ।
द्विपदस्य च धर्मस्य क्रमधर्मस्य पारगः ।
गाथासामानुसामज्ञः साम्नां परमवल्गुनाम् ।
आत्मना सर्वमोक्षिभ्यः कृतिमान्कृत्यवित्तथा ।
योक्ता धर्मे बहुविधे मनो मतिमतां वरः । [30]
विदितार्थः स्वसमयच्छेत्ता निगमसंशयान् ।
अर्थनिर्वचने नित्यं संशयच्छिदसंशयः ।
प्रकृत्या धर्मकुशलो नानाधर्मविशारदः ।
लोपेनागमधर्मेण संक्रमेण च वृत्तिषु ।
एकशब्दांश्च नानार्थानेकार्थांश्च पृथक् श्रुतीन् । [35]
पृथगर्थाभिधानं च प्रयोगाणामवेक्षिता ।
प्रमाणभूतो लोकस्य सर्वाधिकरणेषु च ।
सर्ववर्णविकारेषु नित्यं सकलपूजितः ।
स्वरे स्वरे च विविधे वृत्तेषु विविधेषु च ।
समस्थानेषु सर्वेषु समाम्नायेषु धातुषु । [40]
उद्देश्यानां समाख्याता सर्वमाख्यातमुद्दिशन् ।
अभिसंधिषु तत्त्वज्ञः पदान्यङ्गान्यनुस्मरन् ।
कालधर्मेण निर्दिष्टं यथार्थं च विचारयन् ।
चिकीर्षितं च यो वेत्ता यथा लोकेन संवृतम् ।
विभावितं च समयं भाषितं हृदयंगमम् । [45]
आत्मने च परस्मै च स्वरसंस्कारयोगवान् ।
एषां स्वराणां ज्ञाता च बोद्धा प्रवचनस्वरान् ।
विज्ञाता उक्तवाक्यानां एकतां बहुतां तथा ।
बोद्धा च परमार्थांश्च विविधांश्च व्यतिक्रमान् ।
अभेदतश्च बहुशो बहुशश्चापि भेदतः । [50]
वचनानां च विविधानादेशांश्च समीक्षिता ।
नानार्थकुशलस्तत्र तद्धितेषु च कृत्स्नशः ।
परिभूषयिता वाचां वर्णतः स्वरतोऽर्थतः ।
प्रत्ययांश्च समाख्याता नियतं प्रतिधातुकम् ।
पञ्च चाक्षरजातानि स्वरसंज्ञानि यानि च । [55]

☞ In the footnotes to 1. 200. 9, in the remarks regarding the present passage, for "27 lines" read "55 lines"; deleting "— ^cd) S आययौ धर्मराजं तु द्रष्टुकामोऽथ नारदः", as well as the *wavy line* under 9^cd of the constituted text.

112

After 1. 209. 24^ab, Ñ2 D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

चित्रवाहनमब्रवीत् ।
चित्राङ्गदायाः शुल्कं च गृह्णेमं बभ्रुवाहनम् ।
अनेन तु भविष्यामि ऋणान्मुक्तो जनाधिप ।
चित्राङ्गदां पुनर्वाक्यमब्रवीत्पाकशासनिः ।
इहैव भव भद्रे त्वं बभ्रुवाहनवर्धना । [5]
इन्द्रप्रस्थनिवासं मे आगता तत्र रंस्यसे ।
कुन्तीं युधिष्ठिरं भीमं भ्रातरौ मे कनीयसौ ।
आगता तत्र पश्येथा अन्यानपि च बान्धवान् ।
बान्धवैः सहिता भद्रे नन्दसे त्वमनिन्दिते ।
धर्मे स्थितः सत्यधृतिः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । [10]
जित्वा तु पृथिवीं सर्वां राजसूयं करिष्यति ।
तत्रागच्छन्ति राजानः पृथिव्यां नृपसंज्ञिताः ।
बहूनि रत्नान्यादाय आगमिष्यति ते पिता ।
एकसार्थं प्रयातासि चित्रवाहनसेनया ।
द्रक्ष्यामि राजसूये त्वां पुत्रं पालय मा शुचः । [15]
बभ्रुवाहननामा तु मम प्राणो बहिश्चरः ।
तस्माद्भरस्व पुत्रं वै पुरुवंशविवर्धनम् ।
चित्रवाहनदायादं धर्मात्पौरवनन्दनम् ।
पाण्डवानां प्रियं पुत्रं तस्मात्पालय सर्वदा ।
विप्रयोगेन संतापं मा कृथास्त्वमनिन्दिते । [20]
चित्राङ्गदामेवमुक्त्वा.

113

After 1. 210. 2, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

चिन्तयामास रात्रौ तु गदेन कथितां कथाम् ।

— (L. 14) Some MSS. वेदेषु (for देवेषु). — (L. 27) D4 G5.6 M6-8 सर्वस्य (for धर्मस्य). — (L. 44) D4 G5.6 श(D4 व)कैरीतेन (for यथा लोकेन). — (L. 51) D4 G3.5.6 वनानां विविधानां च देशानां च समी°.

112

(L. 2) Ñ2 D4 T1 M (except M3) त्वं (for च). — (L. 3) D4 T1 M ऋणमुक्तो. — (L. 10) Ñ2 D4 G1 M कौंतेयोथ (for कुन्ती°). — (L. 11) D4 G1 M कृत्स्नां (for सर्वां). — After line 21, D4 T1 G5.6 ins.:

सागरानूपमाश्रितः ।
स्नानं दूरं समाप्लुत्य दत्त्वा बहुधनं तदा ।
केरलान्समतिक्रम्य.

सुभद्रायाश्च माधुर्यं रूपसंपद्गुणानि च ।
प्राप्तुं तां चिन्तयामास क उपायो भवेदिति ।
वेषवैकृतमापन्नः परिव्राजकरूपधृक् ।
कुकुरान्धकवृष्णीनामज्ञातो वेषधारणात् । [5]
भ्रममाणश्चरन्भैक्षं परिव्राजकवेषवान् ।
येन केनाप्युपायेन प्रविश्य च गृहं महत् ।
दृष्ट्वा सुभद्रां कृष्णस्य भगिनीमेकसुन्दरीम् ।
वासुदेवमतं ज्ञात्वा करिष्यामि हितं शुभम् ।
एवं विनिश्चयं कृत्वा दीक्षितस्तु तदाभवत् । [10]
त्रिदण्डी मुण्डितः कुण्डी अक्षमालाङ्गुलीयकः ।
योगभारं वहन्पार्थो वटवृक्षस्य कोटरम् ।
प्रविशन्नेव बीभत्सुर्वृष्टिं वर्षति वासवे ।
चिन्तयामास देवेशं केशवं क्लेशनाशनम् ।
प्रणतार्तिहरं शंभुं मायारूपेण वञ्चकम् । [15]
केशवश्चिन्तितं ज्ञात्वा दिव्यज्ञानेन दृष्टवान् ।
शयानः शयने धन्ये सत्यभामासहायवान् ।
केशवः सहसा राजञ्जहास च ननन्द च ।
पुनः पुनः सत्यभामा चाब्रवीत्पुरुषोत्तमम् ।
सत्यभामा ।
भगवंश्चिन्तयाविष्टः शयने शयितः सुखम् । [20]
भवान्बहुप्रकारेण जहास च पुनः पुनः ।
श्रोतव्यं यदि वा कृष्ण प्रसादो यदि चेन्मयि ।
वक्तुमर्हसि लोकेश तच्छ्रोतुं कामये ह्यहम् ।
श्रीभगवान् ।
पितृष्वसायाः पुत्रो मे भीमसेनानुजोऽर्जुनः ।
तीर्थयात्रां गतः पार्थः कारणात्समयात्तदा । [25]
तीर्थयात्रासमाप्तौ तु निवृत्तो निशि भारतः ।
सुभद्रां चिन्तयानस्तु तदर्थं चापि मां पुनः ।
चिन्तयन्नेव तां भद्रां यतिरूपधरोऽभवत् ।
यतिरूपप्रतिच्छन्नो द्वारकां प्राप्य माधवीम् ।
येन केनाप्युपायेन दृष्ट्वा तु वरवर्णिनीम् । [30]
वासुदेवमतं ज्ञात्वा प्रयतिष्ये मनोरथम् ।
एवं व्यवसितः पार्थो यतिलिङ्गेन पाण्डवः ।
छायायां वटवृक्षस्य वृष्टिं वर्षति वासवे ।
योगभारं वहन्नेव मानसं दुःखमास्थवान् ।
ईदृशं मां विजानाति माधवो यदि मां स्मरन् । [35]
वैशंपायनः ।
भ्रातरं तव पश्येति सत्यभामामदर्शयत् ।
तत उत्थाय शयनात्प्रस्थितो मधुसूदनः ।

114

S ins. after 1. 212. 1[cd] (T3 G3.4 after 7[ab]): D4 (suppl. fol. *sec. m.*), after 2[ab]:

चिन्तयानस्ततो भद्रामुपविष्टः शिलातले ।
रमणीये वनोद्देशे बहुपादपसंवृते ।
सालतालाश्वकर्णैश्च बकुलैरर्जुनैस्तथा ।
चम्पकाशोकपुंनागैः केतकैः पाटलैस्तथा ।
कर्णिकारैरशोकैश्च अङ्कोलैरतिमुक्तकैः । [5]
एवमादिभिरन्यैश्च संवृते स शिलातले ।
पुनः पुनश्चिन्तयानः सुभद्रां भद्रभाषिणीम् ।
यदृच्छया चोपपन्नान्वृष्णिवीरान्ददर्श ह ।
बलदेवं च हार्दिक्यं साम्बं सारणमेव च ।
प्रद्युम्नं च गदं चैव चारुदेष्णं विदूरथम् । [10]
भानुं च निशठं चैव पृथुं विपृथुमेव च ।
तथान्यांश्च बहून्पश्यन्हृदि शोकमधारयत् ।
ततस्ते सहिताः सर्वे यतिं दृष्ट्वा समुत्सुकाः ।
वृष्णयो विनयोपेताः परिवार्योपतस्थिरे ।
ततोऽर्जुनः प्रीतमनाः स्वागतं व्याजहार सः । [15]
आस्यतामास्यतां सर्वे रमणीये शिलातले ।
इत्येवमुक्ता यतिना प्रीतास्ते यादवर्षभाः ।
उपोपविविशुः सर्वे सुस्वागतमिति ब्रुवन् ।
ततस्तेषु निविष्टेषु वृष्णिवीरेषु पाण्डवः ।
आकारं गूहमानस्तु कुशलप्रश्नमब्रवीत् । [20]
सर्वत्र कुशलं चोक्त्वा बलदेवोऽब्रवीदिदम् ।
प्रसादं कुरु मे विप्र कुतस्त्वं चागतो ह्यसि ।
त्वया दृष्टानि पुण्यानि वदस्व वदतां वर ।
पर्वतांश्चैव तीर्थानि वनान्यायतनानि च ।
वैशंपायनः ।
तीर्थानां दर्शनं चैव पर्वतानां च भारत । [25]
आपगानां वनानां च कथयामास यादवे ।
ताः कथाः कथयन्नेव कथान्ते जनमेजय ।
कथां धर्मसमायुक्तां वृष्णिवीरे न्यवेदयत् ।
श्रुत्वा धर्मकथां पुण्यां वृष्णिवीरोऽभ्यपूजयत् ।
ततस्तु यादवाः सर्वे मन्त्रयन्ति स्म भारत । [30]
अयं देशातिथिः श्रीमान्यतिलिङ्गधरो द्विजः ।
आवासं कमुपाश्रित्य वसेत निरुपद्रवः ।
इत्येवमब्रुवंस्ते वै रौहिणेयं तु यादवाः ।
ददृशुः कृष्णमायान्तं सर्वे यादवनन्दनम् ।
एहि केशव तातेति रौहिणेयोऽब्रवीद्वचः । [35]

113

D4 T3 G1 M6-8 om. line 35. — After line 35, G5.6 ins.:

किंचिद्वाचमवष्टभ्य आप्तैः कतिपयैर्जनैः ।

114

(L. 40) D4 पांडव; T1 M6 माधवः (for मां वद). — (L. 47) T1 G1.2 M6-8 वाग्मी. — After line 51, T1 ins.:

निःसीमतररूपोऽयं सुभद्रापि तथाविधा ।

यतिलिङ्गधरो विद्वान्देशातिथिरयं द्विजः ।
वर्षरात्रनिवासार्थमागतो नः पुरं प्रति ।
स्थाने यस्मिन्निवसति तन्मे ब्रूहि जनार्दन ।
श्रीभगवान् ।
त्वयि स्थिते महाभाग परवानस्मि धर्मतः ।
स्वयं तु रुचिरे स्थाने वसतामिति मां वद । [40]
वैशंपायनः ।
सुप्रीतस्तेन वाक्येन परिष्वज्य जनार्दनम् ।
बलदेवोऽब्रवीद्वाक्यं चिन्तयित्वा महाबलः ।
आरामे तु वसेद्धीमांश्चतुरो वर्षमासकान् ।
कन्यापुरे सुभद्राया भुक्त्वा भोजनमिष्टतः ।
लतागृहेषु वसतामिति मे धीयते मतिः । [45]
लब्धानुज्ञास्त्वया तत्र मन्यन्ते सर्वयादवाः ।
वासुदेवः ।
बलवान्दर्शनीयश्च वाग्मिच्छ्रीमान्बहुश्रुतः ।
कन्यापुरसमीपे तु न युक्तमिति मे मतिः ।
गुरुः शास्ता च नेता च शास्त्रज्ञो धर्मवित्तमः ।
त्वयोक्तं न विरुध्येऽहं करिष्यामि वचस्तव । [50]
शुभाशुभस्य विज्ञाने नान्योऽस्ति भुवि कश्चन ।
बलदेवः ।
अयं देशातिथिः श्रीमान्सर्वधर्मविशारदः ।
धृतिमान्विनयोपेतः सत्यवाग्विजितेन्द्रियः ।
यतिलिङ्गधरो ह्येष को विजानाति मानसम् ।
त्वमिमं पुण्डरीकाक्ष नीत्वा कन्यापुरं शुभम् । [55]
निवेदय सुभद्रायै मद्वाक्यपरिचोदितः ।
भक्ष्यैर्भोज्यैश्च पानैश्च अन्यैरिष्टैश्च पूजय ।
Colophon.
वैशंपायनः ।
स तथेति प्रतिज्ञाय सहितो यतिना हरिः ।
कृत्वा तु संविदं तेन प्रहृष्टः केशवोऽभवत् ।
पर्वते तौ विहृत्यैव यथेष्टं कृष्णपाण्डवौ । [60]
तां पुरीं प्रविवेशाथ गृह्य हस्ते च पाण्डवम् ।
प्रविश्य च गृहं रम्यं सर्वभोगसमन्वितम् ।
पार्थमावेदयामास रुक्मिणीसत्यभामयोः ।
हृषीकेशवचः श्रुत्वा ते उभे ऊचतुर्भृशम् ।
मनोरथो महानेष हृदि नः परिवर्तते । [65]
कदा द्रक्ष्याम बीभत्सुं पाण्डवं गृहमागतम् ।
इति चिन्तयमानानां पार्थो दुःखमपानुदत् ।
प्राप्तमज्ञातपूजाभिरुत्तमाभिरपूजयत् ।

स तं प्रियातिथिश्रेष्ठं समीक्ष्य यतिमागतम् ।
सोदर्यां भगिनीं कृष्णः सुभद्रामिदमब्रवीत् । [70]
अयं देशातिथिर्भद्रे संयतो व्रतवानृषिः ।
प्राप्नोतु सततं पूजां तव कन्यापुरे वसन् ।
आर्येण च परिज्ञातः पूजनीयो यतिः सदा ।
तस्माद्भरस्व वार्ष्णेयि भक्ष्यैर्भोज्यैर्यतिं सदा ।
एष यद्यदृषिर्ब्रूयात्कार्यमेव न संशयः । [75]
सखीभिः सहिता भद्रे भवास्य वशवर्तिनी ।
पुरापि यतयो भद्रे ये भैक्षार्थमनुव्रताः ।
ते बभूवुर्दशार्हाणां कन्यापुरनिवासिनः ।
तेभ्यो भोज्यानि भक्ष्याणि यथाकालमतन्द्रिताः ।
कन्यापुरगताः कन्याः प्रयच्छन्ति यशस्विनि । [80]
सा तथेत्यब्रवीत्कृष्णं करिष्यामि यथात्थ माम् ।
तोषयिष्यामि वृत्तेन कर्मणा च द्विजर्षभम् ।
एवमेतेन रूपेण कंचित्कालं धनंजयः ।
उवास भक्ष्यैर्भोज्यैश्च भद्रया परमार्चितः ।
तस्य सर्वगुणोपेतां वासुदेवसहोदराम् । [85]
पश्यतः सततं भद्रां प्रादुरासीन्मनोभवः ।
गूहयन्निव चाकारमालोक्य वरवर्णिनीम् ।
दीर्घमुष्णं निशश्वास पार्थः कामवशं गतः ।
न कृष्णां रूपतो मेने वासुदेवसहोदराम् ।
प्राप्तां हृदीन्द्रसेनां वा साक्षाद्वा वरुणात्मजाम् । [90]
अतीतसमये काले सोदर्याणां धनंजयः ।
न सस्मार सुभद्रायाः कामाङ्कुशनिवारितः ।
क्रीडारतिपरां भद्रां सखीजनशतैर्वृताम् ।
प्रीयते स्मार्जुनः पश्यन्स्वाहामिव हुताशनः ।
पाण्डवस्य सुभद्रायाः सकाशे तु यशस्विनः । [95]
समुत्पत्तिः प्रभावश्च गदेन कथितः पुरा ।
श्रुत्वा चाशनिनिर्घोषं केशवेनापि धीमता ।
उपमामर्जुनं कृत्वा विस्तरः कथितः पुरा ।
क्रुद्धमत्तप्रलापश्च वृष्णीनामर्जुनं प्रति ।
पौरुषाण्युपमां कृत्वा प्रावर्धन्त धनुष्मताम् । [100]
अन्योन्यकलहे चापि विवादे चापि वृष्णयः ।
अर्जुनोऽपि न मे तुल्यः कुतस्त्वमिति तेऽब्रुवन् ।
जातांश्च पुत्रान्गृह्णन्त आशिषो वृष्णयोऽब्रुवन् ।
अर्जुनस्य समो वीर्ये भव तात धनुर्धरः ।
तस्मात्सुभद्रा चकमे पौरुषाद्भरतर्षभम् । [105]
सत्यसंधस्य रूपेण चातुर्येण च मोहिता ।
चारणातिथिसंवादं गदस्य च निशम्य सा ।

बलवानिन्द्रियग्रामो न जाने किं भविष्यति ।
— After line 55, T1 (which om. lines 56–57) ins.:
कृष्णः ।
कन्यापुरे यतेर्वासः सुखोदर्कोऽथवा भवेत् ।
सुखोदर्को भवेद्वापि नाहं जाने यदूद्वह ।
भवता परवानस्मि यावदाचन्द्रतारकम् ।
Colophon om. in T1. *Adhy. no.:* D4 229; T3 G4 180; G1.3.6 M6 179; G2 177; G5 181. — (L. 129)

अदृष्टे कृतभावाभूत्सुभद्रा भरतर्षभे ।
कीर्तयन्ददृशे यो यः कथंचित्कुरुजाङ्गलम् ।
तं तमेव सदा भद्रा बीभत्सुं साभिपृच्छति । [110]
अभीक्ष्णशः परिप्रश्नादभीक्ष्णश्रवणात्तथा ।
प्रत्यक्ष इव भद्रायाः पाण्डवः समपद्यत ।
भुजौ भुजगसंकाशौ ज्याघातेन किणीकृतौ ।
पार्थोऽयमिति पश्यन्त्या निःसंशयमजायत ।
यथारूपं हि शुश्राव सुभद्रा भरतर्षभम् । [115]
तथारूपमवेक्ष्यैनं परां प्रीतिमवाप सा ।
सा कदाचिदुपासीनं पप्रच्छ कुरुनन्दनम् ।
कथं देशाः कथं शैला नानाजनपदाः कथम् ।
सरांसि सरितश्चैव वनानि च कथं यते ।
दिशः काश्च कथं प्राप्ताश्चरता भवता सदा । [120]
स तथोक्तस्तदा भद्रां बहुनर्मानृतं ब्रुवन् ।
उवाच परमप्रीतस्तस्या बहु तथा कथाः ।
निशम्य विविधं तस्य लोके चरितमात्मनः ।
कथापरिगतो भावः कन्यायाः समपद्यत ।
पर्वसंधौ च कस्मिंश्चित्सुभद्रा भरतर्षभम् । [125]
रहस्येकान्तमासाद्य हृष्यमाणाभ्यभाषत ।
यतिना चरता लोकान्खाण्डवप्रस्थवासिनी ।
कच्चिद्भगवता दृष्टा पृथास्माकं पितृष्वसा ।
भ्रातृभिः प्रयतैः सर्वैः कच्चिदार्यो युधिष्ठिरः ।
कच्चिद्धर्मपरो भीमो धर्मराजस्य धीमतः । [130]
निवृत्तसमयः कच्चिदपराधाद्धनंजयः ।
नियमे कामभोगानां वर्तमानः प्रियेतरे ।
क्व नु पार्थश्चरत्यद्य बह्वीर्दुर्वसतीर्वसन् ।
सुखोचितो ह्यदुःखार्हो दीर्घबाहुररिंदमः ।
कच्चिच्छ्रुतो वा दृष्टो वा पार्थो भगवतार्जुनः । [135]
निशम्य वचनं तस्यास्तामुवाच हसन्निव ।
आर्ये पृथा च कुशला सपुत्रा च सहस्नुषा ।
प्रीयते पश्यती पुत्रान्कुरुक्षेत्रं च पश्यती ।
अनुज्ञातस्तु मात्रा च सोदर्यैस्तु धनंजयः ।
द्वारकामावसत्येको यतिलिङ्गेन पाण्डवः । [140]
पश्यन्ती सततं कस्मान्नाभिजानासि माधवि ।
निशम्य वचनं तस्य वासुदेवसहोदरा ।
निःश्वासबहुला तस्थौ क्षितिं विलिखती तदा ।
ततः परमसंहृष्टः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
अर्जुनोऽहमिति प्रीतस्तामुवाच धनंजयः । [145]
यथा तव गतो भावः श्रवणान्मयि भामिनि ।
त्वद्गतः सततं भावस्तथा शतगुणो मम ।
प्रशस्तेऽहनि धर्मेण भद्रे स्वयमहं वृतः ।
सत्यवानिव सावित्र्या भविष्यामि पतिस्तव ।
एवमुक्त्वा ततः पार्थः प्रविवेश लतागृहम् । [150]
ततः सुभद्रा ललिता लज्जाभावसमन्विता ।
मुमोह शयने दिव्ये शयाना नतथोचिता ।
कन्यापुरे च संवृत्तं ज्ञात्वा दिव्येन चक्षुषा ।
शशास रुक्मिणीं कृष्णो भोजनादिकमर्जुने ।
तदा प्रभृति तां भद्रां चिन्तयन्नेव धनंजयः । [155]
आस्ते स्म स तदारामे कार्श्येनैव सहाभिभूः ।
सुभद्रापि न च स्वस्था पार्थं प्रति बभूव सा ।
कृशा विवर्णवदना चिन्ताशोकपरायणा ।
निःश्वासपरमा भद्रा मानसेन मनस्विनी ।
न शय्यासनभोगेषु रतिं विन्दति केनचित् । [160]
न नक्तं न दिवा शेते बभूवोन्मत्तदर्शना ।
एवं शोकपरां भद्रां देवकी वाक्यमब्रवीत् ।
मा शोकं कुरु वार्ष्णेयि धृतिमालम्ब शोभने ।
निवेदयिष्ये त्वां रामे कृष्णे चैव नरर्षभे ।
पश्चाज्जानामि ते वार्तां मा शोकं कुरु माधवि । [165]
एवमुक्त्वा च सा माता भद्रायाः प्रियकामिनी ।
निवेदयामास तदा भद्रामानकदुन्दुभेः ।
रहस्येकासना तत्र भद्रास्वस्थेति चाब्रवीत् ।
आरामे तु यतिः श्रीमानर्जुनः सोऽथ नः श्रुतः ।
अक्रूराय च कृष्णाय आहुकाय च सत्यके । [170]
निवेद्यतां महाप्राज्ञ श्रोतव्यं यदि बान्धवैः ।

वैशंपायनः ।

वसुदेवस्तु तच्छ्रुत्वा अक्रूराहुकयोस्तदा ।
निवेदयित्वा कृष्णाय मन्त्रयामास नैकधा ।
इदं कार्यमिदं कृत्यमिदमेवं विनिश्चितम् ।
अक्रूरश्चोग्रसेनश्च सत्यकश्च गदेन च । [175]
पृथुश्रवाश्च कृष्णश्च सहिताः शिनिना सह ।
रुक्मिणी सत्यभामा च देवकी रोहिणी तथा ।
वासुदेवेन सहिताः पुरोहितमते स्थिताः ।
विवाहं मन्त्रयामासुर्द्वादशेऽहनि भारत ।
अज्ञातं रौहिणेयस्य उद्धवस्य च भारत । [180]
विवाहं तु सुभद्रायाः कर्तुकामो गदाग्रजः ।
महादेवस्य पूजार्थं महोत्सवमिति ब्रुवन् ।
चतुस्त्रिंशदहोरात्रं सुभद्रार्तिप्रशान्तये ।
नगरे घोषयामास हितार्थं सव्यसाचिनः ।

D4 प्रथितैः; T1 G1.6 M6-8 प्रीयते (for प्रयतैः). — (L. 137) G3.5.6 कुशलिनी (for च कुशला). D4 T1 G1 M6-8 आर्या कुशलिनी कुंती. D4 T1 G (except G3.4) सहपुत्रा (for सपुत्रा च). — (L. 156) D4 G6 M6-8 कार्श्येनेव; T1 कार्श्यजेन. G1 कामेन भृशपीडितः. — After line 181, G5.6 ins.:

उमासखस्य देवस्य ब्रह्मविश्वेशरूपिणः ।

— (L. 182) G5.6 व्याजेन मधुसूदनः (for the posterior

इतश्चतुर्थे त्वहनि अन्तर्द्वीपं तु गम्यताम् । [185]
सदारैः सानुयात्रैश्च सपुत्रैश्च सबान्धवैः ।
गन्तव्यं सर्ववर्णैश्च गन्तव्यं सर्वयादवैः ।
एवमुक्तास्तु ते सर्वे तथा चक्रुश्च सर्वशः ।
ततः सर्वदशार्हाणामन्तर्द्वीपे तु भारत ।
चतुस्त्रिंशदहोरात्रं बभूव परमोत्सवः । [190]
कृष्णरामाहुकाक्रूरप्रद्युम्नशिनिसत्यकाः ।
समुद्रं प्रययुर्हृष्टाः कुकुरान्धकवृष्णयः ।
युक्तयन्त्रपताकाभिर्वृष्णयो ब्राह्मणैः सह ।
समुद्रं प्रययुर्नौभिः सर्वे पुरनिवासिनः ।
ततस्त्वरितमागम्य दाशार्हगणपूजितम् । [195]
सुभद्रा पुण्डरीकाक्षमब्रवीच्चतिशासनात् ।
कृतवान्द्वादशाहानि स्नाता स भगवानिह ।
तिष्ठतस्तस्य कः कुर्यादुपस्थानविधिं प्रति ।
तामुवाच हृषीकेशः कस्त्वदन्यो विशेषतः ।
तमृषिं प्रत्युपस्थातुमितो नार्हति मानवः । [200]
त्वमेवास्मन्मतेनास्य महर्षेर्वशवर्तिनी ।
कुरु सर्वाणि कार्याणि कीर्तिं धर्ममवेक्ष्य च ।
तस्य चातिथिमुख्यस्य सर्वेषां च तपस्विनाम् ।
संविधानपरा भद्रे भव त्वं वशवर्तिनी ।

वैशंपायनः ।

एवमादिश्य भद्रां च रक्षां च मधुसूदनः । [205]
ययौ शङ्खप्रणादेन भेरीणां च महास्वनैः ।
ततस्तद्द्वीपमासाद्य दानधर्मपरायणाः ।
उग्रसेनमुखाः सर्वे विज ुः कुकुरान्धकाः ।
सप्तयोजनविस्तार आयतो दशयोजनम् ।
बभूव स महाद्वीपः सपर्वतमहावनः । [210]
सेतुपुष्करिणीजालैराक्रीडैः सर्वसात्वताम् ।
वापीपल्वलसंवेश्च काननैश्च मनोरमैः ।
वासुदेवसमैर्द्वीपः स सर्वैः कुकुरान्धकैः ।
बभूव परमोपेतस्त्रिविष्टप इवामरैः ।
चतुस्त्रिंशदहोरात्रं दानधर्मपरायणाः । [215]
उग्रसेनमुखाः सर्वे विजह्रुः कुकुरान्धकाः ।
विचित्रमाल्याभरणाश्चित्ररूपानुलेपनाः ।
विहाराभिमुखाः सर्वे यादवाः पानसंयुताः ।
सुनृत्तगीतवादित्रै रममाणास्ततोऽभवन् ।
तत्र याते दशार्हाणामृषभे शार्ङ्गधन्वनि । [220]
सुभद्रोद्वाहनं पार्थः प्राप्तकालममन्यत ।

Colophon.

वैशंपायनः ।

वृष्ण्यन्धकपुरात्तस्मादपयातं च पाण्डवः ।
विनिश्चित्य ततः पार्थः सुभद्रामिदमब्रवीत् ।
शृणु भद्रे यथाशास्त्रं यथार्थमृषिभिः कृतम् ।
कन्यायास्तु पिता भ्राता माता मातुल एव च । [225]
पितृभ्राता गुरुश्चापि दाने तु प्रभुतां गताः ।
महोत्सवं पशुपतेर्द्रष्टुकामः पिताहुकः ।
अन्तर्द्वीपं गतो भद्रे पुत्रैः पौत्रैः सबान्धवैः ।
मम चैव विशालाक्षि विदेशस्थास्तु बान्धवाः ।
तस्मात्सुभद्रे गान्धर्वो विवाहः पञ्चमो भवेत् । [230]
समागमे तु कन्यायाः क्रियाः प्रोक्ताश्चतुर्विधाः ।
तेषां प्रवृत्तिं साधूनां शृणु माधवि तद्यथा ।
वरमाहूय विधिना पितृदत्ता यथार्थिने ।
सा पत्नी तु बुधैरुक्ता सा तु वश्या पतिव्रता ।
भृत्यानां भरणार्थाय आत्मनः पोषणाय च । [235]
दारे स्थिते गृहीता सा भार्या चेति बुधैर्मता ।
धर्मतो वरयित्वा तु आनीय स्वं निवेशनम् ।
न्यायेन दत्ता तारुण्ये दाराः पितृकृता भवेत् ।
जनयेद्या तु भर्तारं जाया इत्येव नामतः ।
दाराः पत्नी च भार्या च जाया चेति चतुर्विधाः । [240]
चतस्र एवाग्निसाक्ष्याः क्रियायुक्तास्तु धर्मतः ।
गान्धर्वेण विवाहेन रागात्पुत्रार्थकारणात् ।
आत्मनानुगृहीता या सा तु वश्या प्रजावती ।
गान्धर्वस्तु क्रियाहीनो रागादेव प्रवर्तते ।
सकामायाः सकामेन निर्मन्त्रो रहसि स्मृतः । [245]
मयोक्तमक्रियं चापि कर्तव्यं माधवि त्वया ।
अयनं चैव मासश्च ऋक्षं पक्षस्तथा तिथिः ।
करणं च मुहूर्तं च लग्नसंपद्यथाद्य वै ।
विवाहस्य विशालाक्षि प्रशस्तं चोत्तरायणम् ।
वैशाखश्चैव मासानां पक्षाणां शुभ्र एव च । [250]
नक्षत्राणां तथा हस्तस्तृतीया च तिथिष्वपि ।
लग्नो हि मकरः श्रेष्ठः करणानां बवस्तथा ।
मैत्रो मुहूर्तो वैवाह्य आवयोः शुभकर्मणि ।
सर्वसंपदियं भद्रे अद्य रात्रौ भविष्यति ।
भगवानस्तमभ्येति तपनस्तपतां वरः । [255]
नारायणो हि सर्वज्ञो नानुबुध्येत विश्वकृत् ।
धर्मसंकटमापन्ने किं नु कृत्वा शुभं भवेत् ।
मनोभवेन कामेन मोहितं मा प्रलापिनम् ।
प्रतिवाक्यं तु मे देहि किं न वक्ष्यसि माधवि ।

half). — D4 T1 G5.6 om. line 183. — L. 216 = line 208 above. Colophon om. in T2 G1-4. *Adhy. no.:* D4 230; T1 226; G1.5.6 M6 180. — After line 224, G (except G5.6) M6-8 ins.:

विवाहं बहुधा वत्से वर्णानां धर्मसंयुतम् ।

— (L. 236) D4 G1 M6-8 मृते (for स्थिते). G1 M6-8 या (for सा). G2-4 दाने गृहीता या नारी. G (except G5.6) M6-8 सा भार्या (for भार्या च). — After line 238, D4 G1 M6-8 read lines 242-43. — After line 260, G2-4 ins.:

121

वैशंपायनः ।

अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा चिन्तयन्ती जनार्दनम् । [260]
नोवाच किंचिद्वचनं बाष्पदूषितलोचना ।
रागोन्मादप्रलापी स्यादर्जुनो जयतां वरः ।
चिन्तयामास पितरं प्रविश्य च लतागृहम् ।
चिन्तयानं तु कौन्तेयं ज्ञात्वा शच्या शचीपतिः ।
सहितो नारदाद्यैस्तु मुनिसिद्धाप्सरोगणैः । [265]
अरुन्धत्या वसिष्ठेन आजगाम कुशस्थलीम् ।
चिन्तितं च सुभद्रायाश्चिन्तयित्वा जनार्दनः ।
निद्रयापहृतज्ञानं रौहिणेयं विना तदा ।
सहाक्रूरेण शिनिना सत्यकेन गदेन च ।
वसुदेवेन देवक्या आहुकेन च धीमता । [270]
आजगाम पुरीं रात्रौ द्वारकां स्वजनैर्वृतः ।
पूजयित्वा तु देवेशं नारदाद्यैर्महर्षिभिः ।
कुशलप्रश्नमुक्त्वा तु देवेन्द्रेणाभियाचितः ।
वैवाहिकक्रियां कृष्णस्तथेत्येवमुवाच ह ।
आहुको वसुदेवश्च सहाक्रूरः ससात्यकिः । [275]
अभिप्रणम्य शिरसा पाकशासनमब्रुवन् ।
देवदेव नमस्तेऽस्तु लोकनाथ जगत्पते ।
वयं धन्याः स्म लोकेषु बान्धवैः सहिता विभो ।
कृतप्रसादास्तु वयं तव वाक्येन विश्वजित् ।
एवमुक्त्वा प्रसाद्यैनं पूजयित्वा प्रयत्नतः । [280]
महेन्द्रशासनात्सर्वे सहिताश्च महर्षिभिः ।
विवाहं कारयामासुः शक्रपुत्रस्य शास्त्रतः ।
अरुन्धती शची देवी रुक्मिणी देवकी तथा ।
दिव्यस्त्रीभिश्च सहिताः क्रियां भद्रां प्रयोजयन् ।
महर्षिः काश्यपो होता सदस्या नारदादयः । [285]
पुण्याशिषः प्रयोक्तारः सर्वे ह्यासंस्तदार्जुने ।
अभिषेकं ततः कृत्वा महेन्द्रः पाकशासनिम् ।
लोकपालैस्तु सहितः सर्वैर्देवैरभिष्टुतः ।
किरीटाङ्गदहाराद्यैर्हस्ताभरणकुण्डलैः ।
भूषयित्वा तु तं पार्थं द्वितीयमिव वासवम् । [290]
पुत्रं परिष्वज्य तदा प्रीतिमाप पुरंदरः ।
शची देवी तथा भद्रामरुन्धत्यादिभिस्तदा ।
कारयामास वैवाह्यं मङ्गल्यं यादवस्त्रियः ।
सहाप्सरोभिर्मुदिता भूषणैश्चाभ्यपूजयन् ।
पौलोमीमिव मन्यन्ते सुभद्रां देवयोषितः । [295]
ततो विवाहो ववृधे कृतः सर्वगुणान्वितः ।
तस्याः पाणिं गृहीत्वा तु मन्त्रहोमपुरस्कृतम् ।
यथा तस्यैव हि पिता शच्या इव शतक्रतुः ।
सा जिष्णुमधिकं भेजे सुभद्रा चारुदर्शना ।
पार्थस्य सदृशी भद्रा रूपेण वयसा तथा । [300]
सुभद्रायाश्च पार्थोऽपि सदृशो रूपलक्षणैः ।
इत्यूचुश्च तदा देवाः प्रीताः सेन्द्रपुरोगमाः ।
एवं निवेश्य देवास्तु गन्धर्वैः साप्सरोगणैः ।
आमन्त्र्य यादवान्सर्वे विप्रजग्मुर्यथागतम् ।
यादवाः पार्थमामन्त्र्य अन्तर्द्वीपं गतास्तदा । [305]
वासुदेवस्तदा पार्थमुवाच यदुनन्दनः ।
द्वाविंशद्दिवसान्पार्थ इहोष्य भरतर्षभ ।
मामकं रथमारुह्य सैन्यसुग्रीवयोजितम् ।
सुभद्रया सुखं पार्थ खाण्डवप्रस्थमाविश ।
यादवैः सहितः पश्चादागमिष्यामि भारत । [310]
यतिवेषेण निरतो वस त्वं रुक्मिणीगृहे ।

वैशंपायनः ।

एवमुक्त्वा प्रचक्राम अन्तर्द्वीपं जनार्दनः ।
कृतोद्वाहस्तदा पार्थः कृतकार्योऽभवत्तदा ।
तस्यां चोपगतो भावः पार्थस्य सहसागतः ।
स तया युयुजे वीरो भद्रया भरतर्षभः । [315]
अभिनिष्पन्नया रामः सीतयेव समन्वितः ।
स हि जिष्णुर्विजज्ञे तां ह्रीं श्रियं संनतिक्रियाम् ।
द्वादशानां वरस्त्रीणां रूपेणासदृशीं सतीम् ।
स प्रकृत्या श्रिया दीप्तः संदिदीपे तयाधिकम् ।
उद्यत्सहस्रदीप्तांशुः शरदीव दिवाकरः । [320]
सा तु तं मनुजव्याघ्रमनुरक्ता मनस्विनी ।
कन्यापुरगता भूत्वा तत्परा समपद्यत ।

Colophon.

वैशंपायनः ।

वृष्ण्यन्धकपुरात्तत्र अपयानं धनंजयः ।
विनिश्चित्य तथा पार्थः सुभद्रामिदमब्रवीत् ।
द्विजानां गणमुख्यानां यथार्हं प्रतिपादय । [325]
भक्ष्यैर्भोज्यैश्च कामैश्च प्रयच्छ प्रतियास्यताम् ।
आत्मनश्च समुद्दिश्य महाव्रतसमापनम् ।
गच्छ भद्रे स्वयं तूर्णं महाराजनिवेशनम् ।
तेजोबलजवोपेतै रत्नैर्हयवरोत्तमैः ।
सैन्यसुग्रीवसंयुक्तं रथं तूर्णमिहानय । [330]
क्रीडार्थमिति भाषित्वा सखीभिः सुभगे सह ।
क्षिप्रमादाय पर्येहि रथं सर्वायुधानि च ।
अनुकर्षान्पताकाश्च तूणीरांश्च धनूंषि च ।
सर्वान्रथवरे कुर्याः सोत्सेधाश्च महागदाः ।

बहुप्रकारमुक्तापि अर्जुनेन महात्मना ।
तत्सर्वं वितथीकृत्य चिन्तयन्ती जगद्गुरुम् ।
— After line 317, Ms-8 ins.:
शच्यहल्या चेन्द्रसेना दमयन्ती यथा रतिः ।
सीता च रुक्मिणी कृष्णा सत्यभामा तिलोत्तमा ।
अरुन्धती च यथा.

वैशंपायनः ।

अर्जुनेनैवमुक्ता तु सुभद्रा भद्रभाषिणी । [335]
जगाम नृपतेर्वेश्म सखीभिस्त्वरिता सह ।
क्रीडार्थमिव तत्रस्थान्रक्षिणो वाक्यमब्रवीत् ।
रथेनानेन यास्यामि महाव्रतसमापनम् ।
सैन्यसुग्रीवयुक्तेन सायुधेन च शार्ङ्गिणः ।
सुभद्रयैवमुक्ते तु जनाः प्राञ्जलयोऽब्रुवन् । [340]
रथेनानेन भद्रे त्वं यथेष्टं क्रियतामिति ।
योजयित्वा रथवरं कल्याणैरभिभाष्य ताम् ।
यथोक्तं सर्वमारोप्य सखीभिः सह भामिनी ।
क्षिप्रमादाय कल्याणी सुभद्रार्जुनमब्रवीत् ।
रथोऽयं रथिनां श्रेष्ठ आनीतस्तव शासनात् । [345]
स्वस्ति याहि यथाकामं कुरून्कौरवनन्दन ।
निवेद्य तं रथं भर्तुः सुभद्रा भद्रसंमता ।
ब्राह्मणेभ्यो ददौ हृष्टा तदा सा विविधं वसु ।
स्नेहवन्ति च भोज्यानि प्रददावीप्सितानि च ।
यथाकामं यथाश्रद्धं वस्त्राणि विविधानि च । [350]
तर्पिता विविधैर्भक्ष्यैस्तान्यवाप्य वसूनि च ।
ब्राह्मणाः स्वगृहं जग्मुः प्रयुज्य परमाशिषः ।
सुभद्रया तु विज्ञप्तः पूर्वमेव धनंजयः ।
रश्मिप्रग्रहणे पार्थ न मेऽस्ति सदृशो भुवि ।
तस्मात्सा पूर्वमारुह्य रश्मीञ्जग्राह माधवी । [355]
सोदरा वासुदेवस्य कृतस्वस्त्ययना इयात् ।
वर्जयित्वा तु तल्लिङ्गं समुच्छ्रितमहाधनुः ।
आरुरोह रथश्रेष्ठं शुक्लवासा धनंजयः ।
महेन्द्रदत्तमकुटं तथा ह्याभरणानि च ।
अलंकृत्य तु कौन्तेयः प्रयातुमुपचक्रमे । [360]
ततः कन्यापुरे घोषस्तुमुलः समपद्यत ।
दृष्ट्वा रथगतं पार्थं खड्गपाणिं धनुर्धरम् ।
अभीशुहस्तां सुश्रोणीं अर्जुनेन रथे स्थिताम् ।
ऊचुः कन्यापुरे कन्या वासुदेवसहोदराम् ।
सर्वे कामाः समृद्धास्ते सुभद्रे भद्रभाषिणि । [365]
वासुदेवप्रियं लब्ध्वा भर्तारं वीरमर्जुनम् ।
सर्वसीमन्तिनीनां त्वं श्रेष्ठा कृष्णसहोदरे ।
यस्मात्सर्वमनुष्याणां श्रेष्ठो भर्ता तवार्जुनः ।
उपपन्नस्त्वया वीरः सर्वलोकमहारथः ।
स्वस्ति याहि गृहं भद्रे सुहृद्भिः संगमोऽस्तु ते । [370]

वैशंपायनः ।

एवमुक्ता प्रहृष्टाभिः सखीभिः परिनन्दिता ।
भद्रा भद्रजवोपेतान्पुनरश्वानचोदयत् ।
ततश्चामरहस्ता सा सखी कुब्जाङ्गनाभवत् ।
ततः कन्यापुरद्वारात्सघोषमभिनिःसृतम् ।
ददृशुस्तं रथश्रेष्ठं जना जीमूतनिःस्वनम् । [375]
सुभद्रासंगृहीतस्य रथस्य महतो रवम् ।
मेघस्वनमिवाकाशे शुश्रुवुः पुरवासिनः ।
सुभद्रया च संपन्ने तिष्ठन्रथवरेऽर्जुनः ।
प्रबभौ परयोपेतः कैलास इव गङ्गया ।
पार्थः सुभद्रासहितो विरराज महारथः । [380]
पार्थस्येव पिता शक्रो यथा शच्या समन्वितः ।
सुभद्रां प्रेक्ष्य धर्मेण ह्रियमाणां यशस्विनीम् ।
चक्रुः किलिकिलाशब्दमासाद्य बहवो जनाः ।
दाशार्हाणां कुलस्य श्रीः सुभद्रा भद्रभाषिणी ।
अभिकामा सकामेन पार्थेन सह गच्छति । [385]
अथापरे हि संक्रुद्धा गृह्णीत व्रत माचिरम् ।
इति संवार्यमाणानां स नादः सुमहानभूत् ।
स तेन जनघोषेण वीरो गज इवार्दितः ।
ववर्ष शरवर्षाणि न तु कंचन रोपयत् ।
मुमोच निशितान्बाणान्दीप्यमानान्स्वतेजसा । [390]
प्रासादवरसंघेषु हर्म्येषु भवनेषु च ।
प्रासादपङ्क्तिस्तम्भेषु वेदिकासु ध्वजेषु च ।
मुमोच निशितान्बाणान्न च कंचन रोपयत् ।
क्षोभयित्वा पुरश्रेष्ठं गरुत्मानिव सागरम् ।
प्रेक्षन्रैवतकद्वारं निर्ययौ भरतर्षभः । [395]

Colophon.

वैशंपायनः ।

शासनात्पुरुषेन्द्रस्य बलेन महता बली ।
गिरौ रैवतके नित्यं बभूव विपृथुश्रवाः ।
प्रवासे वासुदेवस्य तस्मिन्हलधरोपमः ।
संबभूव तदा गोप्ता पुरस्य पुरवर्धनः ।
प्राप्य पाण्डवनिर्याणं निर्ययौ विपृथुश्रवाः । [400]
निशम्य पुरनिर्घोषं स्वमनीकमचोदयत् ।
सोऽभिपत्य तदाध्वानं ददर्श पुरुषर्षभम् ।
निःसृतं द्वारकाद्वारादंशुमन्तमिवाम्बुदात् ।
सविद्युतमिवाम्भोदं प्रेक्ष्य बाणधनुर्धरम् ।
पार्थमासाद्य योधानां विस्मयः समपद्यत । [405]
उदीर्णरथनागाश्वमनीकमभिवीक्ष्य तत् ।
उवाच परमप्रीता सुभद्रा भद्रभाषिणी ।
संग्रहीतुमभिप्रायो दीर्घकालकृतो मम ।
युध्यमानस्य संग्रामे रथं तव नरर्षभ ।
ओजस्तेजोद्युतिबलैराचितस्य महात्मनः । [410]
पार्थस्य वै सारथिर्वे भवेथा इत्यशिक्षयन् ।

Colophon om. in T1. *Adhy. no.:* D1 231; T2 G1.4–8 M6–8 181; G2 179; G3 182. — (L. 329) D1 T1 G1.3 M6–8 शुक्लैः; G3.6 श्लक्ष्णैः (for रत्नैः). — (L. 357) D1 T1 G1 M6–8 व्यत्ययित्वा; G3.6 प्रतिलभ्वा. — T2 G2–4

एवमुक्तः प्रियां प्रीतः प्रत्युवाच नरर्षभः ।
चोदयाश्वानसंसक्तान्विशन्तु विपृथोर्बलम् ।
बहुभिर्युध्यमानस्य तावकानां जिघांसतः ।
पश्य बाहुबलं भद्रे शरान्विक्षिपतो मम । [415]
एवमुक्ता ततो भद्रा पार्थेन भरतर्षभ ।
सुचोद चाश्वान्विस्रब्धा ततस्ते विविशुर्बलम् ।
तदाहतमहावाद्यं समुदग्रध्वजायुतम् ।
अनीकं विपृथोर्हृष्टं पार्थमेवान्ववर्तत ।
रथैर्बहुविधैर्हृष्टाः सदश्वैश्च महाजवैः । [420]
किरन्तः शरवर्षाणि परिवव्रुर्धनंजयम् ।
तेषामस्त्राणि संवार्य दिव्यैरस्त्रैर्महास्त्रवित् ।
आवृणोन्महदाकाशं शरैः परपुरंजयः ।
तेषां बाणान्महाबाहुर्मकुटान्यङ्गदान्यपि ।
चिच्छेद निशितैर्बाणैः शरांश्चैव धनूंषि च । [425]
युगानीषा वरूथानि यन्त्राणि विविधानि च ।
अजिघांसन्परान्पार्थश्चिच्छेद निशितैः शरैः ।
निर्धनुष्कान्विकवचान्विरथांश्च महारथान् ।
कृत्वा पार्थः प्रियां प्रीतः प्रेक्ष्यतामित्यदर्शयत् ।
सा दृष्ट्वा महदाश्चर्यं सुभद्रा पार्थमब्रवीत् । [430]
अवाप्तार्थास्मि भद्रं ते याहि पार्थ यथासुखम् ।
संसक्तं पाण्डुपुत्रेण समीक्ष्य विपृथुर्बलम् ।
त्वरमाणोऽभिसंक्रम्य स्थीयतामित्यभाषत ।
तत्तु सेनापतेर्वाक्यं नात्यवर्तन्त यादवाः ।
सागरे मारुतोद्धूता वेलामिव महोर्मयः । [435]
ततो रथवरात्तूर्णमवरुह्य नरर्षभः ।
अभिगम्य नरव्याघ्रं प्रहृष्टः परिषस्वजे ।
सोऽब्रवीत्पार्थमासाद्य दीर्घकालमिदं तव ।
निवासमभिजानामि शङ्खचक्रगदाधरात् ।
न मेऽस्त्यविदितं किंचिद्यदाचरितं त्वया । [440]
सुभद्रासंप्रयोगेन प्रीतस्तव जनार्दनः ।
प्राप्तस्य यतिलिङ्गेन द्वारकां तु धनंजय ।
विसृष्टा सर्ववृष्णीनामृषभेण च सोदरा ।
त्वमिमां वीर दाशार्हीं शचीमिव शचीपतिः ।
भक्तां गुणवतीं भद्रां सदा सत्कर्तुमर्हसि । [445]
बन्धुर्भव सुभद्राया गतिश्च त्वं धनंजय ।
बन्धुमानसि रामेण महेन्द्रावरजेन च ।
मामेव हि सदाकार्षीन्मन्त्रिणं मधुसूदनः ।
अन्तरेण सुभद्रां च त्वां च तात धनंजय ।
इमं रथवरं दिव्यं सर्वशस्त्रसमन्वितम् । [450]
इदमेवानुयात्रं च निर्दिश्य गदपूर्वजः ।
अन्तर्द्वीपं तदा वीर यातो वृष्णिसुखावहः ।
दीर्घकालावरुद्धं त्वां संप्राप्तं प्रियया सह ।
पश्यन्तु भ्रातरस्तत्र वज्रपाणिमिवामराः ।
आगते तु दशार्हाणामृषभे शार्ङ्गधन्वनि । [455]
भद्रामनुगमिष्यन्ति रत्नानि च वसूनि च ।
अरिष्टं गच्छ पन्थानं सुखी भव धनंजय ।
नष्टशोकैर्विशोकस्य सुहृद्भिः संगमोऽस्तु ते ।

वैशंपायनः ।

ततो विपृथुमामन्त्र्य पार्थः प्रीतोऽभिवाद्य च ।
कृष्णस्य मतमास्थाय कृष्णस्य रथमास्थितः । [460]
पूर्वमेव तु पार्थाय कृष्णेन विनियोजितम् ।
सर्वरत्नसुसंपूर्णं सर्वभोगसमन्वितम् ।

115

After 1. 213. 12ab, K4 (marg. *sec. m.*) D4 (suppl. fol. *sec. m.*) S ins.:

उद्योगं कृतवन्तस्ते भेरीं संनाद्य यादवाः ।
अर्जुनस्तु तदा श्रुत्वा भेरीसंनादनं महत् ।
कौन्तेयस्त्वरमाणस्तु सुभद्रामभ्यभाषत ।
आयान्ति वृष्णयः सर्वे ससुहृज्जनबान्धवाः ।
त्वदर्थं योद्धुकामास्ते मदरक्तान्तलोचनाः । [5]
प्रमत्तानशुचीन्मूढान्सुरामत्तान्नराधमान् ।
वामिनो वाशिनादींस्तु करिष्यामि शरोत्तमैः ।
उताहो वा मदोन्मत्तान्नयिष्यामि यमक्षयम् ।
एवमुक्त्वा प्रियां पार्थो न्यवर्तत महाबलः ।
निवर्तमानं दृष्ट्वैव सुभद्रा त्रस्ततां गता । [10]
एवं मा वद पार्थेति पादयोः पतिता तदा ।
सुभद्रा नु कलिर्जाता वृष्णीनां निधनाय च ।
एवं ब्रुवन्तः पौरास्ते जनवादं जनाः प्रभो ।
मम शोकं विवर्धन्ति तस्मात्पापं न चिन्तय ।
परिवादभयान्मुक्ता त्वत्प्रसादाद्भवाम्यहम् । [15]
एवमुक्तस्ततः पार्थः प्रियया भद्रया तदा ।
गमनाय मतिं चक्रे पार्थः सत्यपराक्रमः ।
स्मितपूर्वं तदाभाष्य परिष्वज्य प्रियां तदा ।
उत्थाप्य च पुनः पार्थो याहि याहीति सोऽब्रवीत् ।
ततः सुभद्रा त्वरिता रश्मीन्संगृह्य पाणिना । [20]
चोदयामास जवनान्शीघ्रमश्वान्कृतत्वरा ।
ततस्तु कृतसंनाहा वृष्णिवीराः समाहिताः ।

---

om. line 393. Colophon. *Adhy. no.*: D4 232; T1 228; T2 G1. 4-6 M6-8 182; G2 180; G3 183. — (L. 410) D4 G1 M6-8 अन्वितस्य; T1 ऊर्जितस्य; G2 अर्चितस्य; G3. 5 अजितस्य.

115

K4 om. lines 1, 8, 16-19, 24-25 and 28 to end. — (L. 7) D4 M6-8 वमनं पानशाटीनां; T1 वमनं पानश्रमनं; G1 वमनं पानमत्तानां; G2 corrupt; G3 om. partly

प्रत्यानयार्थं पार्थस्य जवनैस्तुरगोत्तमैः ।
राजमार्गमनुप्राप्ता दृष्ट्वा पार्थस्य विक्रमम् ।
प्रासादपङ्क्तिस्तम्भेषु वेदिकासु ध्वजेषु च । [25]
अर्जुनस्य शरान्दृष्ट्वा विस्मयं परमं गताः ।
केशवस्य वचस्तथ्यं मन्यमानास्तु यादवाः ।
अतीत्य शैलं रैवतकं श्रुत्वा तु विपृथोर्वचः ।
अर्जुनेन कृतं श्रुत्वा गन्तुकामास्तु वृष्णयः ।
श्रुत्वा दूरं गतं पार्थं न्यवर्तन्त नराधिपाः । [30]
पुरोद्यानान्यतिक्रम्य विशालं च गिरिव्रजम् ।
सानुं सुआवर्तं चैव वनान्युपवनानि च ।
पुण्येष्वानर्तराष्ट्रेषु वापीपद्मसरांसि च ।
प्राप्य धेनुमतीतीर्थमश्वरोधसरः प्रति ।
प्रेक्ष्यावर्तं ततः शैलमर्बुदं च नगोत्तमम् । [35]
आराच्छृङ्गमुपस्थाय तीर्त्वा कारवतीं नदीम् ।
प्राप्य साल्वेयराष्ट्राणि निषधानभ्यतीत्य च ।
देवापृथुपुरं पश्यन्सर्वतः सुसमाहितः ।
तमतीत्य महाबाहुर्देवारण्यमपश्यत ।
पूजयामासुरायान्तं देवारण्यमहर्षयः । [40]
स वनानि नदीः शैलान्गिरिप्रस्रवणानि च ।
अतीत्य च तथा पार्थः सुभद्रासारथिस्तदा ।
कौरवं विषयं प्राप्य विशङ्कः समपद्यत ।
सोदर्याणां महाबाहुः सिंहाशयमिवाशयम् ।
दूरादुपवनोपेतां दाशार्हप्रतिमां पुरीम् । [45]

Colophon.

वैशंपायनः ।

क्रोशमात्रे पुरस्यासीद्गोष्ठः पार्थस्य शोभनः ।
तत्रासीयास्स बीभत्सुर्निविष्टो यदुकन्यया ।
ततः सुभद्रां सत्कृत्य पार्थो वचनमब्रवीत् ।
गोपालिकानां वेषेण गच्छ त्वं वृजिनं पुरम् ।
कामव्याहारिणी कृष्णा रोचतां ते वचो मम । [50]
दृष्ट्वा तु परुषं ब्रूयात्सह तत्र मया गताम् ।
अन्यवेषेण तु गतां दृष्ट्वा सा त्वां प्रियं वदेत् ।
यत्तु सा प्रथमं ब्रूयात्तु तस्यास्ति निवर्तनम् ।
तस्मान्मानं च दर्पं च व्यपनीय स्वयं व्रज ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सुभद्रा प्रत्यभाषत । [55]
एवमेतत्करिष्यामि यथा त्वं पार्थ भाषसे ।
सुभद्राया वचः श्रुत्वा सुप्रीतः पाकशासनिः ।
गोपालान्स समानीय त्वरितो वाक्यमब्रवीत् ।
तरुण्यः सन्ति यावन्त्यस्ताः सर्वा व्रजयोषितः ।
आगच्छन्तु गमिष्यन्त्या भद्रया सह संगताः । [60]
इन्द्रप्रस्थं पुरवरं कृष्णां द्रष्टुं यशस्विनीम् ।
एतच्छ्रुत्वा तु गोपालैरानीता व्रजयोषितः ।
ततस्ताभिः परिवृतां व्रजस्त्रीभिरनिन्दिताम् ।

116

After 1. 213. 20, D1 (suppl. fol., *sec. m.*) S ins.:

ततः सुभद्रां वार्ष्णेयीं परिष्वज्य शुभाननाम् ।
अङ्के निवेश्य मुदिता वासुदेवं प्रशस्य तु ।
ततः किलिकिलाशब्दः क्षणेन समपद्यत ।
हर्षोद्दानर्तयोधानामासाद्य वृजिनं पुरम् ।
देवपुत्रप्रकाशास्ते जाम्बूनदमयध्वजाः । [5]
पृष्ठतोऽनुययुः पार्थं पुरुहूतमिवामराः ।
गोभिरुष्ट्रैः सदश्वैश्च युक्तानि बहुला जनाः ।
ददृशुर्यानमुख्यानि दाशार्हपुरवासिनाम् ।
ततः पुरवरे यूनां प्रहर्षः समजायत ।
प्रभासादागतं पार्थं दृष्ट्वा स्वमिव बान्धवम् । [10]
सोऽभियाय पुरश्रेष्ठं दाशार्हगणसंवृतः ।
पौरैः पुरवरैः प्रीत्या परया चाभिनन्दितः ।
प्राप्य चान्तःपुरद्वारमवरुह्य धनंजयः ।
ववन्दे धौम्यमासाद्य मातरं च धनंजयः ।
स्पृष्ट्वा च चरणौ राज्ञो भीमस्य च धनंजयः । [15]
यमाभ्यां वन्दितो हृष्टः सस्वजेऽभिननन्द च ।
ब्राह्मणप्रमुखान्सर्वान्भ्रातृभिः सह संगतः ।
यथार्हं मानयामास पौरजानपदानपि ।
तत्रस्थान्यनुयात्राणि प्रदाय गुरवे वधूम् ।
पूजयांचक्रुरासाद्य कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् । [20]
पुरस्तादेव तेषां तु स महात्मा महायशाः ।
पूजनार्होऽभवद्राजा यथैव गदपूर्वजः ।
पाण्डवेन यथार्हं ते पूजार्हेण सुपूजिताः ।
न्यविशन्ताभ्यनुज्ञाता राज्ञा तुष्टा यशस्विना ।
तामदीनामदीनार्हां सुभद्रां प्रीतिवर्धिनीम् । [25]
साक्षाच्छ्रियममन्यन्त पार्थाः कृष्णसहोदराम् ।
गुरूणां श्वशुराणां च देवराणां तथैव च ।
सुभद्रा स्वेन वृत्तेन बभूव परमप्रिया ।

(meaning?). — After line 27, K4 ins.:

स्तूयमानोऽपि तैश्चापि निवृत्तः पुरुषर्षभः ।

— (L. 35) Some MSS. अंर्बुदं. — Colophon om. in T1. *Adhy. no.:* D4 234; T3 G4-8 M6-8 184; G1 183; G2 182; G3 185.

116

(L. 10) T1 G1.3.6 M6-8 प्रवासाद्. — After line 26, T1 ins.:

ते उभे रूपसंपन्ने कृष्णाभद्रे पुरीकसः ।
रूपं नैतादृशं लोके विद्यतेऽत्र विसिष्मिरे ।

117

After 1. 214. 17, S ins.:

विहरन्खाण्डवप्रस्थे काननेषु च माधवः ।
पुष्पितोपवनां रम्यां ददर्श यमुनां नदीम् ।
आलयं सर्वभूतानां खाण्डवं खड्गचर्मभृत् ।
ददर्श स तु तं देशं सहितः सव्यसाचिना ।
ऋक्षगोमायुसंघुष्टं हंससारसनादितम् । [5]
शाखामृगगणैर्जुष्टं निकेतं सर्वरक्षसाम् ।
द्वीपिगोमायुसिंहर्क्षवराहरुरुवारणैः ।
नानामृगसहस्रैश्च पक्षिभिश्च समावृतम् ।
माननार्हं च सर्वेषां देवदानवरक्षसाम् ।
आलयं पन्नगेन्द्रस्य तक्षकस्य महात्मनः । [10]
वेणुशाल्मलिमाल्याङ्कैरुपेतं वेत्रसंवृतम् ।
शाकपद्मकतालैश्च शतशाखैश्च रोहिणैः ।
निरुद्देशतमप्रख्यमावृतं गजसंस्थितैः ।
गुल्मैः कीचकवेणूनामाशीविषनिषेवितम् ।
विगतार्कमहाभोगव्रततिद्रुमसंकटम् । [15]
स्नुहिवेत्रकुलिङ्गाक्षैर्हिन्तालैश्च समावृतम् ।
व्यालदंष्ट्रिगणाकीर्णं वर्जितं सर्वमानुषैः ।
रक्षसां भुजगेन्द्राणां पक्षिणां च महालयम् ।
भूतानां सर्वदेवेशः सर्वलोकविभागवित् ।
पीताम्बरधरो देवस्तद्वनं बहुधा चरन् । [20]
सद्रुमस्य सयक्षस्य सभूतगणपक्षिणः ।
खाण्डवस्य विनाशं तं ददर्श मधुसूदनः ।

Colophon.

118

After 1. 215. 11, N ins.:

जनमेजय उवाच ।
किमर्थं भगवानग्निः खाण्डवं दग्धुमिच्छति ।
रक्ष्यमाणं महेन्द्रेण नानासत्त्वसमायुतम् ।
न ह्येतत्कारणं ब्रह्मन्नल्पं संप्रतिभाति मे ।
यद्ददाह सुसंक्रुद्धः खाण्डवं हव्यवाहनः ।
एतद्विस्तरशो ब्रह्मञ्श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः । [5]
खाण्डवस्य यथा दाहः पुरा समभवन्मुने ।
वैशंपायन उवाच ।
हन्त ते कथयिष्यामि पुराणमृषिसंस्तुतम् ।
कथामिमां नरश्रेष्ठ खाण्डवस्य विनाशिनीम् ।
पौराणः श्रूयते तात राजा हरिहयोपमः ।
श्वेतकिर्नाम विख्यातो बलविक्रमसंयुतः । [10]
यज्वा दानपतिर्धीमान्यथा नान्योऽस्ति कश्चन ।
ईजे स च महासत्रैः क्रतुभिश्चाप्तदक्षिणैः ।
तस्य नान्याभवद्बुद्धिर्दिवसे दिवसे नृप ।
सत्रे क्रियासमारम्भे दानेषु विविधेषु च ।

117

(L. 9) T1 वनार्हाणां च; G1 नानार्हाणां च; G5.6 माननार्हस्य; M मानार्हस्य च. — (L. 11) G2 M °शाल्मलिबिल्वार्कैः; G5 शब्दतमालिंगैः; G6 °शाल्मलितिर्लिंगैः. — (L. 13) T1 खरक्रोडैः; G1 -समुद्रस्थां; M -समप्रख्यं. — (L. 14) T1 G1 M कंटक° (for कीचक°). — (L. 15) T1 विहगैश्च समाकीर्णं प्रतानक्रमसंकटं; G1.3 विहगौघमहाभासवृतान° (G3 °हिंताल); G5.6 °कैं महाभोगवितान°; M3.5 विहितार्कमहारश्मिप्रतान°; M6–8 विहाराथैमसंबाधप्रतान°. — After line 16, T1 ins.:

नानाकण्टकवृक्षैश्च तथा कण्टककुञ्जकैः ।
कण्टकीकुञ्जगुल्मैश्च कण्टकाचितभूतृणैः ।
निम्नोन्नतप्रदेशैश्च तीक्ष्णपाषाणसंकुलम् ।
अल्पगाधमहागर्तैर्वनापगमहाभयम् ।

Colophon. *Adhy. no.:* T1 222; T3 G4–6 M 188; G1 187; G2 186; G3 190.

118

For the addl. lines given here, cf. passage No. 121 and the notes thereon. — After line 1, Ñ1 D5 ins.:

कस्य वा विप्रियं कर्तुं कस्य वा प्रियमेव च ।

D5 cont.: N1 subst. for line 3: K2 ins. after line 3:

न ह्यल्पे कारणे वह्निर्निर्बन्धं कर्तुमर्हति ।

दहनं प्रति विप्रेन्द्र खाण्डवस्येति मे मतिः ।

— (L. 6) Some MSS. transp. यथा and पुरा. — After line 6, Ñ1 ins.:

तथा मे कारणं ब्रूहि परं कौतूहलं यतः ।

— After वैशं°, Ñ1.2 K2 ins.:

शृणु मे ब्रुवतो राजन्सर्वमेतद्यथातथम् ।
यन्निमित्तं ददाहाग्निः खाण्डवं पृथिवीपते ।,

a stanza copied faithfully by almost all printed ed.! — (L. 7) K0.2 D1.5 पुराणां; Ñ V1 B Da Dn D4 पौराणीं. K0.2 Ñ V1 B Da Dn D4 °संस्तुतां; K4 °सत्तमं; D1 °संमतं; D5 °संयुतां. — (L. 8) Ś1 विदाहिनीं; K0.4 B (except B1) D2 विनाशनीं. — (L. 9) K0.3.4 Ñ2 Dn D5 राजन् (for तात). — After line 9, K2–4 Ñ1 ins.:

इक्ष्वाकूणामतिरथो यज्वा विपुलदक्षिणः ।

— After line 11, K (except K1) Ñ1 D5 ins.:

जग्राह दीक्षां स नृपस्तदा द्वादशवार्षिकीम् ।
तस्य सत्रे तदा तस्मिन्समागच्छन्महर्षयः ।
वेदवेदाङ्गविद्वांसो ब्राह्मणाश्च सहस्रशः ।

— (L. 12) Some MSS. transp. स and च. Ś1 महासत्त्वैः; K1 °सत्त्वः; N2 V1 B3.6 D (except D1) °यज्ञैः. — After line 14, K (except K1) Ñ2 Dn D5 ins.:

तस्यैवं वर्तमानस्य कदाचित्कालपर्यये । [15]
सत्रमाहर्तुकामस्य संवत्सरशतं किल ।
ऋत्विजो नाभ्यपद्यन्त समाहर्तुं महात्मनः ।
स तु राजाकरोद्यत्नं महान्तं ससुहृज्जनः ।
प्रणिपातेन सान्त्वेन दानेन च महायशाः ।
ऋत्विजोऽनुनयामास भूयो भूयस्त्वतन्द्रितः । [20]
ते चास्य तमभिप्रायं न चक्रुरमितौजसः ।
स चाश्रमस्थान्राजर्षिस्तानुवाच रुषान्वितः ।
यद्यहं पतितो विप्राः शुश्रूषायां न च स्थितः ।
आशु त्याज्योऽस्मि युष्माभिर्ब्राह्मणैश्च जुगुप्सितः ।
तन्नार्हथ क्रतुश्रद्धां व्याघातयितुमुत्तमाम् । [25]
अस्थाने वा परित्यागं कर्तुं मे द्विजसत्तमाः ।
प्रपन्न एव वो विप्राः प्रसादं कर्तुमर्हथ ।
सान्त्वदानादिभिर्वाक्यैस्तत्त्वतः कार्यवत्तया ।
प्रसादयित्वा वक्ष्यामि यन्नः कार्यं द्विजोत्तमाः ।
अथवाहं परित्यक्तो भवद्भिर्द्वेषकारणात् । [30]
ऋत्विजोऽन्यान्गमिष्यामि याजनार्थं तपोधनाः ।
एतावदुक्त्वा वचनं विरराम स पार्थिवः ।
यदा न शेकू राजानं याजनार्थं परंतप ।
ततस्ते याजकाः क्रुद्धास्तमूचुर्नृपसत्तमम् ।
तव कर्माण्यजस्रं वै वर्तन्ते पार्थिवोत्तम । [35]
ततो वयं परिश्रान्ताः सततं कर्मवाहिनः ।
श्रमादस्मात्परिश्रान्तान्स त्वं नस्त्यक्तुमर्हसि ।
बुद्धिमोहं समास्थाय त्वरासंभावितोऽनघ ।
गच्छ रुद्रसकाशं त्वं स हि त्वां याजयिष्यति ।
साधिक्षेपं वचः श्रुत्वा संक्रुद्धः श्वेतकिर्नृपः । [40]
कैलासं पर्वतं गत्वा तप उग्रं समास्थितः ।
आराधयन्महादेवं नियतः संशितव्रतः ।
उपवासपरो राजा दीर्घकालमतिष्ठत ।
कदाचिद्द्वादशे काले कदाचिदपि षोडशे ।
आहारमकरोद्राजा मूलानि च फलानि च । [45]
ऊर्ध्वबाहुस्त्वनिमिषस्तिष्ठन्स्थाणुरिवाचलः ।
षण्मासानभवद्राजा श्वेतकिः सुसमाहितः ।
तं तथा नृपशार्दूलं तप्यमानं महत्तपः ।
शंकरः परया प्रीत्या दर्शयामास भारत ।
उवाच चैनं भगवान्स्निग्धगम्भीरया गिरा । [50]
प्रीतोऽस्मि राजशार्दूल तपसा ते परंतप ।
वरं वृणीष्व भद्रं ते यं त्वमिच्छसि पार्थिव ।
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं रुद्रस्यामिततेजसः ।
प्रणिपत्य महात्मानं राजर्षिः प्रत्यभाषत ।
यदि मे भगवान्प्रीतः सर्वलोकनमस्कृतः । [55]
स्वयं मां देवदेवेश याजयस्व सुरेश्वर ।
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं राज्ञा तेन प्रभाषितम् ।
उवाच भगवान्प्रीतः स्मितपूर्वमिदं वचः ।
नास्माकमेतद्विषये वर्तते याजनं प्रति ।
त्वया च सुमहत्तप्तं तपो राजन्वरार्थिना । [60]
याजयिष्यामि राजंस्त्वां समयेन परंतप ।

रुद्र उवाच ।

समा द्वादश राजेन्द्र ब्रह्मचारी समाहितः ।
सततं त्वाज्यधाराभिर्यदि तर्पयसेऽनलम् ।
कामं प्रार्थयसे यं त्वं मत्तः प्राप्स्यसि तं नृप ।

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु रुद्रेण श्वेतकिर्मनुजाधिपः । [65]
तथा चकार तत्सर्वं यथोक्तं शूलपाणिना ।
पूर्णे तु द्वादशे वर्षे पुनरायान्महेश्वरम् ।
दृष्ट्वैव च स राजानं शंकरो लोकभावनः ।
उवाच परमप्रीतः श्वेतकिं नृपसत्तमम् ।
तोषितोऽहं नृपश्रेष्ठ त्वयेह स्वेन कर्मणा । [70]
याजनं ब्राह्मणानां तु विधिदृष्टं परंतप ।
अतोऽहं त्वां स्वयं नाद्य याजयामि परंतप ।
ममांशस्तु क्षितितले महाभागो द्विजोत्तमः ।
दुर्वासा इति विख्यातः स हि त्वां याजयिष्यति ।
मन्नियोगान्महातेजाः संभाराः संभ्रियन्तु ते । [75]
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं रुद्रेण समुदाहृतम् ।
स्वपुरं पुनरागम्य संभारान्पुनरार्जयत् ।
ततः संभृतसंभारो भूयो रुद्रमुपागमत् ।

ऋत्विग्भिः सहितो धीमानेवमीजे स भूमिपः ।
ततस्तु ऋत्विजश्चास्य धूमव्याकुललोचनाः ।
कालेन महता खिन्नास्तत्यजुस्ते नराधिपम् ।
ततः प्रचोदयामास ऋत्विजस्तान्महीपतिः ।
चक्षुर्विकलतां प्राप्ता न प्रपेदुश्च ते क्रतुम् ।
ततस्तेषामनुमते तद्विप्रैस्तु नराधिपः ।
सत्रं समापयामास ऋत्विग्भिरपरैः सह ।

— (L. 25) Ñ$_3$ B$_6$ Dn अद्य तां; Da उद्यतां (for उत्तमाम्). — (L. 31) Some MSS. द्विजोत्तमाः (for तपो°). — After line 39, K$_4$ ins.:

अन्यः को वा याजयिता तस्माच्छर्वादृते प्रभो ।

— (L. 43) K$_2$ भूत्वा; Ñ$_3$ B$_1$ Dn D$_4$ राजन्. — (L. 49) K$_2$ Ñ$_{2,3}$ Dn D$_4$ परमप्रीत्या. — Ś$_1$ K$_1$ Ñ$_3$ V$_1$ B$_{3.5.6}$ Da Dn om. line 50. — (L. 51) MSS. नृपशार्दूल, and नरशा° also. — After line 61, Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ Ñ$_1$ V$_1$ B$_{3.6}$ D$_{1.4}$ ins. an addl. colophon. — After line 67, K$_4$ ins.:

भर्गं पशुपतिं स्थाणुमादिदेवं नरेश्वरम् ।
पुनः प्रसादयामास तपोभिर्नियमैः शुभैः ।

— (L. 70) Ś$_1$ K$_1$ त्वयैव स्वेन; K$_2$ D$_1$ त्वयेहानेन; Ñ$_1$ D$_2$ त्वयेह श्रेष्ठ; Ñ$_3$ B$_1$ Dn D$_4$ त्वयेहाद्येन. — After line 78,

संभृता मम संभाराः सर्वोपकरणानि च ।
त्वत्प्रसादान्महादेव श्वो मे दीक्षा भवेदिति । [80]
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं तस्य राज्ञो महात्मनः ।
दुर्वाससं समाहूय रुद्रो वचनमब्रवीत् ।
एष राजा महाभागः श्वेतकिर्द्विजसत्तम ।
एनं याजय विप्रेन्द्र मन्नियोगेन भूमिपम् ।
बाढमित्येव वचनं रुद्रमृषिरुवाच ह । [85]
ततः सत्रं समभवत्तस्य राज्ञो महात्मनः ।
यथाविधि यथाकालं यथोक्तं बहुदक्षिणम् ।
तस्मिन्परिसमाप्ते तु राज्ञः सत्रे महात्मनः ।
दुर्वाससाभ्यनुज्ञाता विप्रतस्थुः स्म याजकाः ।
ये तत्र दीक्षिताः सर्वे सदस्याश्च महौजसः । [90]
सोऽपि राजा महाभागः स्वपुरं प्राविशत्तदा ।
ततो भगवतो वह्नेर्विकारः समजायत ।
तेजसा विप्रहीणश्च ग्लानिश्चैनं समाविशत् ।
स लक्षयित्वा चात्मानं तेजोहीनं हुताशनः ।
जगाम सदनं पुण्यं ब्रह्मणो लोकपूजितम् । [95]
तत्र ब्रह्माणमासीनमिदं वचनमब्रवीत् ।
तेजसा विप्रहीणोऽस्मि बलेन च जगत्पते ।
इच्छेयं त्वत्प्रसादेन स्वात्मनः प्रकृतिं स्थिराम् ।
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं भगवान्सर्वलोककृत् ।
हव्यवाहमिदं वाक्यमुवाच प्रहसन्निव । [100]
त्वया द्वादश वर्षाणि वसोर्धाराहुतं हविः ।
उपयुक्तं महाभाग तेन त्वां ग्लानिराविशत् ।
तेजसा विप्रहीणत्वात्सहसा हव्यवाहन ।
मा गमस्त्वं व्यथां वह्ने प्रकृतिस्थो भविष्यसि ।
पुरा देवनियोगेन यत्त्वया भस्मसात्कृतम् । [105]
आलयं देवशत्रूणां सुघोरं खाण्डवं वनम् ।
तत्र सर्वाणि सत्त्वानि निवसन्ति विभावसो ।
तेषां त्वं मेदसा तृप्तः प्रकृतिस्थो भविष्यसि ।
गच्छ शीघ्रं प्रदग्धुं त्वं ततो मोक्ष्यसि किल्बिषात् ।
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं परमेष्ठिमुखाच्च्युतम् । [110]
उत्तमं जवमास्थाय प्रदुद्राव हुताशनः ।
आगम्य खाण्डवं दावमुत्तमं जवमास्थितः ।
सहसा प्रज्वलत्यग्निः क्रुद्धो वायुसमीरितः ।
प्रदीप्तं खाण्डवं दृष्ट्वा ये स्म तत्र निवासिनः ।
परमं यत्नमातिष्ठन्पावकस्य प्रशान्तये । [115]
करैस्तु करिणः शीघ्रं जलमादाय सत्वराः ।
सिषिचुः पावकं क्रुद्धाः शतशोऽथ सहस्रशः ।
बहुशीर्षास्तथा नागाः शिरोभिर्जलवृष्टयः ।
मुमुचुः पावकाभ्याशे सत्वराः क्रोधमूर्छिताः ।
तथैवान्यानि सत्त्वानि नानाप्रहरणोद्यमैः । [120]
विलयं पावकं शीघ्रमनयन्भरतोत्तम ।
अनेन तु प्रकारेण भूयो भूयश्च प्रज्वलन् ।
सप्तकृत्वः प्रशमितः खाण्डवे हव्यवाहनः ।

Colophon.

वैशंपायन उवाच ।

स तु नैराश्यमापन्नः सदा ग्लानिसमन्वितः ।
पितामहमुपागच्छत्संक्रुद्धो हव्यवाहनः । [125]
तच्च सर्वं यथावृत्तं ब्रह्मणे संन्यवेदयत् ।

$Ko_{3.4}$ D_5 ins.:

उवाच च महीपालः प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः ।

— (L. 85) K_1 B_1 मुनिर्; $\tilde{N}_3$ $B_{3.4.6}$ Da Dn त्वृषिर्. — (L. 87) Dn D_4 यथाकामं यथोक्तं च सत्रं सुबहु°. — (L. 91) $\tilde{N}_3$ $B_{1.6}$ Dn D_4 राजन् (for राजा). — After line 91, $Ko_{3.4}$ $\tilde{N}_{1.2}$ D_1(marg. *sec. m.*)$_{.5}$ ins.:

पूज्यमानो महाभागैर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
वन्दिभिः स्तूयमानश्च नागरैश्चाभिनन्दितः ।
एवंवृत्तः स राजर्षिः श्वेतकिर्नृपसत्तमः ।
कालेन महता चापि ययौ स्वर्गमभिष्टुतः ।
ऋत्विग्भिः सहितः सर्वैः सदस्यैश्च समन्वितः ।
तस्य सत्रे पपौ वह्निर्हविर्द्वादश वत्सरान् ।
सततं चाज्यधाराभिरेकाग्रे तत्र कर्मणि ।
हविषा च ततो वह्निः परां तृप्तिमगच्छत ।
न चैच्छत्पुनरादातुं हविरन्यस्य कस्यचित् ।
पाण्डुवर्णो विवर्णश्च न यथावत्प्रकाशते ।

— After line 96, $Ko_{3.4}$ $\tilde{N}_{1.2}$ Dn_3 $D_{1.3.5}$ ins.:

भगवन्परमा प्रीतिः कृता मे श्वेतकेतुना ।
अरुचिश्चाविशत्तीव्रा तां न शक्नोम्यपोहितुम् ।

— (L. 99) K_3 B_5 °त्वा तु भगवान्; $\tilde{N}_3$ B_1 Dn D_4 °त्वा हुतवहाद्. — (L. 104) $\tilde{N}_3$ $B_{1.3}$ Dn $D_{2.4.5}$ यथा (for व्यथां). — After line 104, $Ko_{.4}$ $\tilde{N}_{1.2}$ B_3 Da $D_{1.2.5}$ ins.:

अरुचिं नाशयिष्ये ते समयं प्रतिपद्य वै ।

$Ko_{.4}$ D_5 cont.:

ब्रवीतु तमुवाचाथ भगवन्तं हुताशनः ।
तमुवाच ततो ब्रह्मा खाण्डवं त्वं दहेर्यदि ।

— After line 108, $Ko_{3.4}$ $D_{2.5}$ ins.:

मत्प्रसादाद्रुचिः सम्यक्त्वयि वह्ने भविष्यति ।

— (L. 113) Ko $\tilde{N}_{2.3}$ B_1 Dn प्राज्वलच्च; K_2 $\tilde{N}_1$ प्राज्वलद्; K_3 प्राद्रवच्च; K_4 प्रज्ज्वलच्च; B_6 Da प्रज्वलद्; $D_{1.2}$ प्रज्वलन्. K_3 B_6 Da वह्निः; $\tilde{N}_1$ क्रुद्धः; $D_{1.2}$ तत्र (for अग्निः). — (L. 114) $\tilde{N}_{2.3}$ B_6 Dn $D_{2.4}$ स्युः (for स्म). — (L. 118) $\tilde{N}_3$ V_1 $B_{3.6}$ D (except $D_{1.2.5}$) जलसंततिं. — (L. 121) $\tilde{N}_{1.2}$ B_6 D (except D_5) भरतर्षभ. Colophon. *Adhy. no.:* Dn_3 222; D_4 138; D_5 173. *S'loka no.:*

उवाच चैनं भगवान्मुहूर्तं स विचिन्त्य तु ।
उपायः परिदृष्टो मे यथा त्वं धक्ष्यसेऽनल ।
खाण्डवं दावमद्यैव मिषतोऽस्य शतक्रतोः ।
नरनारायणौ यौ तौ पूर्वदेवौ विभावसो ।   [130]
संप्राप्तौ मानुषं लोकं कार्यार्थं हि दिवौकसाम् ।
अर्जुनं वासुदेवं च यौ तौ लोकोऽभिमन्यते ।
तावेतौ सहितौ वह्ने खाण्डवस्य समीपतः ।
तौ त्वं याचस्व साहाय्ये दाहार्थं खाण्डवस्य च ।
ततो धक्ष्यसि तं दावं रक्षितं त्रिदशैरपि ।   [135]
तौ तु सत्त्वानि सर्वाणि यत्नतो वारयिष्यतः ।
देवराजं च सहितौ तत्र मे नास्ति संशयः ।
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं त्वरितो हव्यवाहनः ।
कृष्णपार्थावुपागम्य यमर्थं त्वभ्यभाषत ।
तं ते कथितवानस्मि पूर्वमेव नृपोत्तम ।   [140]

☞ Cf. Nos. 120–121 below. The passage appears to be lacking in the Jav. version! See further the note (p. 841) under 1. 215. 11.

119

After 1. 216. 25, Ko.4 D5 (marg. *sec. m.*).5 ins.:

तदाग्नेरनुमोदाय सखा सख्युः प्रियंकरः ।
उवाच पार्थं वार्ष्णेयः प्रीयमाणो धनंजयम् ।
अजितस्त्वमजेयश्च जेता त्वमसि पाण्डव ।
अजितः फाल्गुनेत्युक्त्वा रश्मीनादाय वीर्यवान् ।
जितमित्येव बीभत्सुं प्रत्युवाच जनार्दनः ।   [5]
प्रदक्षिणं परिक्रम्य करेण रथमस्पृशत् ।
प्रीयमाणो रथे तस्मिन्नभवत्कृष्णसारथिः ।
पावकाय नमस्कृत्य ववन्दे गाण्डिवं धनुः ।
रथमास्थाय बीभत्सुश्चक्रेऽधिज्यं महद्धनुः ।
मौर्वीं कृष्णस्य बाहुभ्यां विसृजन्भृशदारुणम् ।   [10]
कूजन्ती सापतत्तूर्णं सिंहीव मृगगृद्धिनी ।

120

Before 1. 217. 1, T3 G1–4 ins.:

जनमेजयः ।
किमर्थं भगवानग्निः खाण्डवं दग्धुमिच्छति ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं वद ब्राह्मणसत्तम ।
वैशंपायनः ।
श्वेतो नाम महाराज आसीदिक्ष्वाकुवंशजः ।
यजतस्तस्य राज्ञस्तु सत्रं द्वादशवार्षिकम् ।
निरन्तराज्यधाराभिर्हूयमानो विभावसुः ।   [5]
तत्र पाण्डुच्छविरभूत्पाण्डुरोगेण धिष्ठितः ।
नान्यस्य हविरादातुं शक्तोऽभूद्धव्यवाहनः ।
श्रान्तः श्रान्ततनुर्नित्यं ततो ब्रह्माणमागमत् ।
गत्वा पितामहं देवं नमस्कृत्वा च पावकः ।
विज्ञापयामास तदा स्वशरीरस्य वेदनाम् ।   [10]
ब्रह्मोवाच तदा ज्ञात्वा दग्ध्वा खाण्डवसत्रकम् ।
अरोगः सिद्धतेजाश्च भविष्यसि न संशयः ।
उक्तमात्रे तदा तेन ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
खाण्डवं दग्धुकामः सन्गत्वा दग्धुं प्रचक्रमे ।
वनपालैस्तदा देवैः शमितो वारिणागमत् ।   [15]
सप्तकृत्वो विघातं च वहन्खाण्डवदाहकम् ।
ततो ब्रह्माणमगमत्पुनर्ज्ञापितवान्प्रभुम् ।
तेनापि च समादिष्टस्तद्धि पाण्डरविग्रहः ।
नरनारायणौ यौ तु द्वापरे कृष्णफल्गुनौ ।
भविष्यन्तौ महात्मानौ खाण्डवस्य समीपतः ।   [20]
तौ प्रार्थय महाशूरौ साहाय्यं ते करिष्यतः ।

☞ This is an abbreviated version of the Śvetaki episode interpolated in N after 1. 215. 11; cf. passage No. 118 above. Its occurrence here in the few MSS. (T3 G1–4) in which it is found is somewhat irrelevant. Here the king is called Śveta, but in passage No. 118 he is called Śvetaki; while in the next passage (No. 121) the king's name is given as Śvetaketu!

Dn2 8124. — (L. 126) Ñ2 B3 Dn D4 यथान्यायं. Ś1 Ko.1.3 Dn D1.4 स (for सं-). — (L. 128) Some MSS. अनघ (for अनल). — After line 128, Ko.3.4 Ñ1.2 B6 D1.3.4 ins.:

कालं च कंचित्क्षमतां ततः संधक्ष्यते भवान् ।
भविष्यतः सहायौ ते नरनारायणौ तदा ।
ताभ्यां त्वं सहितो दावं धक्ष्यसे हव्यवाहन ।
एवमस्त्विति तं वह्निर्ब्रह्माणं प्रत्यभाषत ।
संभूतौ तौ विदित्वा तु नरनारायणावृषी ।
कालस्य महतो राजंस्तस्य वाक्यं स्वयंभुवः ।
अनुस्मृत्य जगामाथ पुनरेव पितामहम् ।
अब्रवीच्च तदा ब्रह्मा यथा त्वं धक्ष्यसेऽनल ।

— (L. 129) Ñ3 Dn D5 शचीपतेः (for शत°). — (L. 131) Ñ3 Dn D1.5 मानुषे लोके. — (L. 133) K3 Ñ3 B1.3.5 D1 चेह; Ñ2 Dn D1.3 वहि (for वह्ने). B6 D3 तावुभौ हि स्थितावत्र. — (L. 139) Ko.4 D5 चान्य°; Ñ1 B6 D3 D1.3 प्रत्य°; B1 अभ्य° (for त्वभ्य°).

120

Line 1 = line 1 of passage No. 118. With lines 18 and 20, cf. lines 130 and 133, of the same passage.

122

121

After adhy. 225, Ś1 Ko.1.4 ins. an addl. adhy. (which is the *final* adhy. of the parvan in these MSS.):

जनमेजय उवाच ।

ददाह भगवान्वह्निः किमर्थं खाण्डवं च तत् ।
कस्य वा विप्रियं कुर्वन्कस्य वा प्रियकाम्यया ।
न ह्यल्पे कारणे वह्निर्निर्बन्धं कर्तुमर्हति ।
दहनं प्रति विप्रेन्द्र खाण्डवस्येति मे मतिः ।

वैशंपायन उवाच ।

शृणु मे भावितो राजन्सर्वमेव यथातथम् । [5]
यन्निमित्तं ददाहाग्निः खाण्डवं पृथिवीपते ।
बभूव राजा राजेन्द्र श्वेतकेतुरिति श्रुतः ।
इक्ष्वाकूणामतिरथो यज्वा विपुलदक्षिणः ।
जग्राह दीक्षां स नृपस्तदा वर्षसहस्रकीम् ।
ऋत्विग्भिः सहितो धीमानयजज्जनमेजय । [10]
तस्य सत्रे तदा तस्मिन्समागच्छन्महर्षयः ।
वेदवेदाङ्गविद्वांसो ब्राह्मणाश्च सहस्रशः ।
ततस्तु ऋत्विजस्तस्य धूमव्याकुललोचनाः ।
कालेन महता खिन्नास्तत्यजुस्ते नराधिपम् ।
ततः प्रसादयामास ऋत्विजः स महीपतिः । [15]
चक्षुर्विकलतां प्राप्ता न प्रसीदुश्च तस्य ते ।
ततस्तेषामनुमते विप्रितस्तु नराधिपः ।
सत्रं समापयामास ऋत्विग्भिरपरैः सह ।
सत्रेण महता चापि ययौ स्वर्गमभिष्टुतः ।
ऋत्विग्भिः सहितः सर्वैः ससदस्यैः समन्वितः । [20]
सत्रे पपौ हव्यवाहः सहस्रं परिवत्सरान् ।
स तेन हविषा वह्निः परां तृप्तिमगच्छत ।
न चैच्छदग्निरादातुं हविरन्यस्य कस्यचित् ।
अरुचिश्चाविशत्तस्य ततोऽगात्स पितामहम् ।
स पितामहमासाद्य एतदर्थं न्यवेदयत् । [25]
भगवन्परमा तृप्तिः कृता वै श्वेतकेतुना ।
अरुचिश्चाविशत्तीव्रा तां न शक्नोम्यपोहितुम् ।
तमब्रवीत्तदा वह्निं सर्वभूतपितामहः ।
अरुचिं नाशयिष्ये ते समयं प्रतिपद्यसे ।
ब्रवीतु तमुवाचाथ ब्रह्माणं हव्यवाहनः । [30]
अब्रवीत्तं ततो ब्रह्मा खाण्डवं त्वं दहेर्यदि ।
तत्र ह्यनेके रिपवः सुराणां निवसन्त्युत ।
मत्प्रसादाद्रुचिः सम्यक्तव वह्ने भविष्यति ।
कालं च कंचित्क्षमतां ततस्तद्धक्ष्यते भवान् ।
मानुष्येऽपि च संभूतौ नरनारायणावृषी । [35]
ताभ्यां त्वं सहितो दावं धक्ष्यसे हव्यवाहन ।
एवमस्त्विति तं वह्निर्ब्रह्माणं प्रत्यभाषत ।
संभूतौ तौ विदित्वा तु नरनारायणावृषी ।
तदस्य महतो राजंस्तच्च वाक्यं स्वयंभुवः ।
अनुस्मृत्य जगामाथ दावं दग्धुं च हव्यवाट् । [40]
एतत्ते कथितं राजन्यथैतदभवत्पुरा ।
दहनाद्यत्र मुक्तोऽसौ मयो नागोऽथ शार्ङ्गकाः ।

Colophon.

☞ This is a variant version of the Śvetaki episode; cf. passages No. 118 and 120 above, and the notes thereon. It will be noticed that the episode is actually *repeated* (in variant forms) in the four MSS. Ś1 Ko.1.4 of the Kas'mīrī version, a repetition faithfully reflected in the Bhāratamañjarī (Kāvyamālā ed., pp. 107 and 112)!

121

(L. 1) Ś1 K4 अग्निः (for वह्निः). Ś1 वनं (for च तत्). — (L. 5) Ko.4 ब्रुवतो (for भावितो). — Ko (? hapl.) om. lines 15-17; K1 om. lines 25-27. — (L. 35) Ko.4 मानुषेषु (for मानुष्येऽपि), and उभौ (for ऋषी). — (L. 39) Ko कालस्य महतो; K4 कालेन महता. — After line 40, Ko.4 ins.:

स ददर्श तदा वीरौ यमुनातीरमाश्रितौ ।
नरनारायणौ देवौ पुराणौ पुरुषोत्तमौ ।
ताभ्यां च सहितो दावमदहद्धव्यवाहनः ।

— (L. 42) K1 दावतो (for दहनाद्). Ko.4 मुक्तास्ते. — With lines 2-6, 8-23, 26-27, 29-31, 33-40 cf. the addl. lines given in the footnotes to passage No. 118.

APPENDIX II

This Appendix is a list of Sanskrit excerpts culled from the Javanese version of the Ādi, and compared with the three main current editions of the Mahābhārata: the Critical Edition, the Calcutta Edition (*editio princeps*), and the Madras Edition (i. e. P. P. Subrahmanya Sastri's "Southern Recension"). Complete identity between the passages compared is shown by the sign of equality (=); difference between them is indicated by either ± or ∼, the former shows close proximity (implying only some trifling addition or omission or both), the latter rather remote resemblance (implying free paraphrase). Quite a number of phrases and passages included in this list, it will be seen, have nothing corresponding to them in our editions.

All important Sanskrit excerpts in the Javanese version have been listed here; only isolated words and phrases (such as भृगुकुलवंश, अन्धीभूत, तापसरूप, अस्तमानकाल etc.) have been ignored. It will be noted that the vast majority of the quotations in the Javanese version can be quite definitely and clearly identified in the text of the Critical Edition itself; only two short extracts have been traced to the "additional" passages belonging to the Northern tradition only (and therefore not included in the critical text); but *there is not a solitary passage in the Javanese version which can be traced to the characteristic Southern "additions"*, given in the footnotes to the text and in Appendix I. The conclusion is inevitable that the source of the Javanese version of the Ādi is the Northern recension, a conclusion suggested already by the Javanese sequence of the S'akuntalā and Yayāti episodes, which is the characteristic Northern sequence.

Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
अविघ्नमस्तु । Page 1 जयति पराशरसूनुः सत्यवतीहृदयनन्दनो व्यासः । परस्य सुकार्थी पठयित्वा वामदाख्य सकलजगतां शिवमिति ॥ (१)	= 1'ab . .	. .	cf. Dhyāna-s'loka in MS. ग . .
श्रोताञ्जलिपुटरवयवं वीतभवान् भारताख्यानम् । मृपादुक्त महाभवतां वृष्णिकृष्णद्वैपायनमिदम् ॥ (२)	. .	. .	. .
दद्यात्सुफलजगतादयः पशुपतिपण्डित कृष्ण जगत्वमवितन् । सर्वश्लोकं पवायमानः कविमुक्तः पाराशर्यः विवृत्तान्येति ॥ (३)	cf. latter half of 13*	. .	cf. Dhyāna-s'loka 10
आदिः सभावनविराट-उद्योगमाख्यं भीष्मद्विजार्कसुतशल्यगदाश्वसोप्ति । स्त्रीप्रस्थानि मुशलशान्तिक तथाश्रमं च स्वर्गान्तमष्टदशपर्वं निरुक्तसंख्यम् ॥ (४) . .	. .	. .	. .

Page	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
	I			
Page 2	प्रथमं च तदनुश्रूयताम्	. .	. .	. .
	जनमेजययज्ञस्य सर्पसत्र महात्मना ।	± 1. 8^{ab}	± 9^{cd}	± 1. 8^{ab}
	त्रेतद्वापरयोः सन्धौ	± 2. 3^{a}	± 272^{a}	± 2. 3^{a}
3	तर्पण विपुल रक्तस्नापनाञ्जलि	. .	. .	. .
	तस्मात्समन्तपञ्चकम्	. .	. .	. .
	कलिद्वापरयोः सन्धौ	± 9^{b}	± 282^{b}	± 9^{b}
	अष्टादशेषु पर्वसु अक्षौहिण्यापि मन्यते ।	. .	. .	. .
	एको रथो गजश्चैव नराः पञ्च पदातयः । त्रयश्चैव तुरंगाश्च पत्तिरेवाभिधीयते ॥	± 15	± 289	± 15
4	नवेन्द्रियाभिमुखशून्यशशाङ्कसंघः	. .	. .	. .
	आकाशचन्द्ररसपट्पवनः	. .	. .	. .
	त्रिषु वर्षेषु तत्वाय कृष्णद्वैपायनो वशी । महाभारतमाख्यानं कृतं पदार्थमुक्तिका ॥	± 56. 32	± 2333	± 51. 33,53
5–6	Contents of the different parvans (17 !)			
	II			
7	तत् शास्त्रमेवमागमत्	. .	. .	. .
	अयं मे दारकोवैश्कृताङ्गि भवनै चातिभोक्ति [यस्मादभिहतोऽनपकारी]	. .	. .	. .
	तस्माददृष्टभयमागमिष्यते	± 3. 8	± 670	± 3. 9
8	ततः प्रस्तुतो दिग्जयः	~ 18	~ 682	~ 20
	III			
8	अयोध्याविषया अस्यः धौम्यब्राह्मणसंस्थितः ।	~ 19	~ 684	~ 21
9	यस्मात्केदारखण्डे त्वं धारणेनासि संस्थितः । तस्मादुद्दारको भूत्वा उद्दालकस्त्वमारुणिः ॥	~ 29	~ 695	~ 29
	श्रेयोऽवाप्स्यसि यो सिद्धिरस्तु	~ 30	~ 696	~ 30
	स्वयमाश्रमयमकोपजीवन	. .	. .	. .
11	चक्षुररोग्यं भवति	. .	. .	. .
	सिद्धिशास्त्रानुग्रहोमि	. .	. .	. .
12	उपाध्यायेनानुज्ञातः	cf. 83	cf. 743	cf. 87
13	मूत्रपुरीषं भक्षयस्व	cf. 102	cf. 762	cf. 108
	लघुः देहो अतः	. .	. .	. .
	यस्मादशुच्यन्नं ददासि	cf. 126	cf. 779	cf. 132
14	यस्मादन्नं दूषयसि तस्मादनपत्यो भविष्यसि	cf. 127	cf. 780	cf. 133
	न चिरात् शपथं मम	. .	. .	. .
	ब्राह्मणस्य वाचि क्षुरो निशितस्तीक्ष्णवाक्शरः । विपरीतक्षत्रिय	± 132^{abc}	± 786^{abc}	± 138^{abc}
	न शक्तोऽहं शापमन्यथा कर्तुम्	cf. 133	cf. 787	cf. 139
16	तथा सुखमुपलभ्यते	. .	. .	. .
17	वज्राहत इवाचलः	± 187^{d}	± 842^{d}	± 186^{d}

	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
	IV			
Page 18	तत्र वंशमहं पूर्वं श्रोतुमिच्छमि भार्गवम् ।	= 5. 3^{ab}	= 865^{ab}	= 4. 13^{ab}
21	प्रेक्षणीयतराकृति	± 8. 17^{d}	± 958^{d}	± 7. 19^{d}
22	सन्ध्यहोरात्रकालात्मा	. .	. .	. .
	यदि पुत्रो मुनेः सत्यम्	. .	. .	. .
	संजीवतु मम प्रिया	= 9. 4^{d}	= 967^{b}	± 8. 4^{d}
	आयुर्नास्ति गतायुषः	± 6^{d}	± 970^{b}	± 7^{d}
	पूर्वकर्मफलं च तत्	. .	. .	. .
	आयुषोऽर्धं प्रदेहि त्वम्	± 10^{a}	± 973^{c}	± 11^{a}
	V			
23	नागताक्ष्योंद्भवस्तत्र	. .	. .	. .
	क्षीरोदोच्चैःश्रवास्तथा	. .	. .	. .
24	जरातिक्षयमित्याहुः जरत् कारुणिकस्य तद्वयम् जरत्कारुरिति स्मृतः	~ 36. 3-4	~ 1657	~ 32. 3-4
25	के भवन्तोऽवलम्बन्ते वीरणस्तम्बमाश्रिताः।	= 41. 6^{ab}	= 1818^{ab}	= 37. 6^{ab}
	तापसः कृतबलेन	. .	. .	. .
	तपव्रतकर्म वयम्	. .	. .	. .
	उमरम्भं कृतं कर्म सन्तानं प्रेक्षये व्रतो ।	~ 16^{d}	~ 1829^{b}	~ 16^{d}
26	नरः दुष्कृतिनो यथा	± 13. 17^{b}	± 1039^{b}	± 10. 13^{b}
	यानि भूतानि सन्तीह जङ्गमानि स्थिराणि च।	± 42. 11^{ab}	± 1859^{ab}	± 38. 11^{ab}
28	अयुक्तो मर्यादः स्त्रीणां	. .	. .	. .
29	आयुष्मन्निदमाख्यानमास्तीकं कथया मि ते ।	± 14. 4^{ab}	= 1072^{ab}	= 11. 4^{ab}
30	पूर्वदेशे तु उत्पन्नं तत्र पुत्रमदृश्यते ।	± 15^{cd}	± 1085^{cd}	± 16^{cd}
	स होमेऽपि कुतो मता	. .	. .	. .
	तस्माद्दासी भविष्यसि	= 17^{d}	= 1087^{d}	= 18^{d}
31	उत्साहकार्यपीडिताः	. .	. .	. .
	एकादश सहस्राणि	= 16. 3^{a}	= 1114^{a}	= 13. 3^{a}
	अधो भूमेः सहस्राणि	± 3^{c}	± 1114^{c}	± 3^{c}
33	ततः क्षीरादभूद्धृतम्	= 27^{d}	= 1139^{d}	= 40^{d}
	देवा यतस्ततो जग्मुः	± 36^{c}	± 1148^{c}	± 52^{c}
	धन्वन्तरिस्ततो देवः	= 37^{a}	= 1149^{a}	± 53^{a}
	ममेदमिति जल्पताम्	= 38^{d}	= 1150^{d}	= 54^{d}
	अनवद्याङ्गवयवा	. .	. .	. .
	सर्वे तद्गतमानसाः	= 40^{d}	= 1157^{d}	= 56^{d}
34	क्षणाद्विचिन्तितमात्रो गतः	~ 17. 20^{a}	~ 1178^{a}	~ 14. 21^{a}
	ज्वलितहुताशनप्रभम्	± 21^{a}	± 1179^{a}	± 22^{a}
	आदित्ये लोहितरक्ते	± 15^{d}	± 1173^{d}	± 17^{b}
	अद्रीणामिव कूटानि धातुरक्तानि शेरते।	= 14^{cd}	= 1172^{cd}	= 15^{cd}

Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
VI			
Page 35 भक्षति रविचन्द्रौ	~ 17. 8^{cd}	~ 1166^{cd}	~ 14. 9^{cd}
उच्चैःश्रवाश्चसमुत्पाद्यः	. .	. .	. .
श्वेत एवाश्वराजश्च	± 18. 3^{a}	± 1191^{a}	± 15. 3^{a}
सर्पसत्रे वर्तमाने पावको वः प्रधक्ष्यति । . . .	= 8^{ab}	= 1196^{ab}	= 8^{ab}
36 एतस्मिन्नन्तरे काले गरुडस्य समुद्भवः । . .	± 20. 4^{ab}	± 1239^{ab}	± 17. 4^{ab}
गरुडो बलवान् तेषां मम तुल्य सुतेजसा । . .	± 8^{cd}	± 1245^{cd}	± 8^{cd}
त्वमृषिस्त्वं महाभागस्त्वं देवः पतगेश्वरः । . .	= 10^{ab}	= 1249^{cd}	= 10^{ab}
37 त्वं प्रभु प्रभुस्तपनः	± 10^{c}	± 1249^{e}	± 10^{e}
त्वं नस्त्राणमनुत्तमं	= 10^{d}	= 1252^{b} (!)	= 13^{b}
मातुरन्तिकमागच्छत्	= 21. 1^{c}	= 1279^{c}	= 18. 2^{a}
दासीभूतास्म्यहं पुत्र	± 23. 9^{a}	± 1316^{a}	± 20. 9^{a}
38 पक्षौ ते मारुतः पातु चन्द्र सूर्यश्च पृष्ठतः । शिरसि मारुतश्चाग्निः सर्वदेव शरीरकः ॥	± 24. 8	± 1333	± 20
39 वयं मे ब्राह्मणो वध्यः	± 25. 2^{c}	± 1341^{c}	± 21. 2^{c}
पापेष्वपि रतः सदा	= 2^{d}	= 1341^{d}	= 2^{d}
40 हस्तित्वं समवाप्स्यसि	= 16^{d}	= 1361^{b}	= 19^{d}
कच्छपस्त्वं भविष्यसि	± 17^{d}	± 1362^{b}	± 20^{d}
कूर्मस्त्रियोजनदेहः	~ 24^{c}	~ 1369^{a}	~ 27^{c}
षड् उच्छ्रितो योजनानि गजो द्वा द्विगुणायतः । .	± 24^{ab}	± 1368^{cd}	± 27^{ab}
शतयोजनमायतं	± 32^{b}	± 1382^{b}	± 35^{b}
41 मरीचिः पिबेत्	. .	. .	. .
भक्षयामास गरुडः तौ उभौ गजकच्छपौ । . .	= 26. 26^{cd}	= 1413^{cd}	= 22. 27^{cd}
42 अयमिन्द्रस्त्रिभुवने नियोगाद्ब्रह्मणः कृतः । . .	= 27. 18^{ab}	= 1453^{ab}	= 23. 18^{ab}
न मिथ्या ब्रह्मणो वाक्यं	= 19^{a}	= 1454^{a}	= 19^{a}
भवतीन्द्रस्तु पथगः	~ 20^{ab}	~ 1455^{ab}	~ 20^{ab}
पतङ्ग बालखिल्यानि तपसः फलयज्ञकाः । . .	~ 27	~ 1462	~ 27
43 सुस्राव शोणितमन्धकः	± 28. 15^{d}	± 1485^{d}	± 24. 15^{d}
तीक्ष्णधारमयस्मयं	= 29. 2^{d}	= 1497^{d}	= 25. 2^{d}
सदा चानिमिषेक्षणौ	= 7^{b}	= 1501^{b}	= 7^{b}
44 अपि च दीप्तलोचनः	± 5^{d}	± 1499^{d}	± 5^{d}
वरदोऽस्मीति खेचर	± 13^{b}	± 1507^{b}	± 13^{b}
अजरश्चामरश्च स्यां अमृतेन विनाप्यहम् । . .	= 14^{cd}	= 1508^{cd}	= 14^{cd}
सुरेषां पत्र वक्ष्यामि	~ 20^{a}	~ 1515^{c}	~ 20^{c}
45 इदमानीतममृतं	= 30. 15^{a}	= 1536^{c}	= 26. 15^{a}
स्नाता मङ्गलसंयुक्ताः	= 15^{c}	= 1537^{a}	= 15^{c}
VII			
48 यायावरकुलोत्पन्न	± 34. 12^{a}	± 1633^{a}	± 30. 12^{a}
ततः प्रभृति नागिनीं वासुकिः पर्यरक्षत । . .	± 35. 2^{ab}	± 1642^{ab}	± 31. [illegible]

Page		Javanese Text	Crit. Ed.			Cal. Ed.		Mad. Ed.		
		VIII								
Page	48	गोविन्दप्रियः संयुक्तः	~	45.	12^{a}	~	1945^{c}	~	41.	13^{c}
	49	पष्टिवर्षाण्यपालयत्	±		15^{d}	=	1949^{b}	=		15^{d}
		यथा पाण्डुर्महाबाहुः	=	36.	9^{a}	=	1665^{a}	=	32.	9^{a}
		क्षुत्पिपासाश्रमातुरः	=	37.	7^{b}	=	1695^{b}	±	33.	7^{b}
		मा शृङ्गिन्गर्वितो भव	=	36.	24^{d}	=	1683^{d}	=	32.	26^{d}
	50	पितुः कण्ठेऽपि दुन्दुभी	~	37.	3^{cd}	~	1694^{cd}	~	33.	3^{cd}
		कोपसंरक्तनयनः	=		10^{c}	=	1701^{c}	=		10^{c}
		पश्य मे तपसो बलं	=		4^{d}	=	1695^{d}	=		4^{d}
		मर्तव्यं सप्तरात्रेण	~		14^{ab}	~	1705^{ab}	~		14^{ab}
		श्रुत्वेमां धर्षणां तात	=		17^{c}	=	1708^{c}	=		17^{a}
	51	नैप धर्मस्तपस्विनां	=		20^{d}	=	1711^{b}	=		20^{b}
		द्विजो भूत्वा वयोतिगः	=	38.	34^{d}	=	1760^{d}	±	34.	37^{d}
		क्व भवांस्त्वरितो याति	=		35^{c}	=	1761^{c}	=		38^{c}
	52	नृपं कुरुकुलोत्पन्नं	=		36^{a}	=	1762^{a}	=		39^{a}
	54	किंचिदूनो युधिष्ठिरः	.	.		.	.	.	.	
	55	स्थपतिर्बुद्धिसंपन्नो वास्तुविद्याविशारदः।	=	47.	14^{cd}	=	2029^{ab}	=	43.	15^{cd}
		श्वसन्तश्च महोष्टिमान्	~		21^{ab}	~	2036^{ab}	~		22^{ab}
	56	साक्षात्सोमस्य यज्ञोऽपि वरुणस्य यज्ञः	±	50.	1^{ab}	±	2097^{a}	±	45.	30^{a}
		कृष्णः सर्वगुणोपेतः	±		15	±	2111^{b}	±		45^{b}
		रामो यथास्त्रशास्त्रवित्	±		16^{b}	±	2112^{b}	±		46^{b}
		दुष्प्रेक्षणीयंश्च भगीरथोपमं बलं	±		16^{d}	±	2112^{d}	±		46^{d}
		नायं वालः स्थविरोऽयं मतो मे	=	51.	1^{b}	=	2114^{b}	±	46.	1^{b}
	57	सर्पापसर्प भद्रं ते दूरं गच्छ महाविप। जनमेजययज्ञान्ते आस्तीकवचनं स्मर॥	cf.		463*	±	2190			
		सत्रं ते विरमत्वेतत् न पतेयुरिहोरगाः।	=	51.	17^{cd}	=	2135^{cd}	=		23^{cd}
		सुवर्णं रजतं गाश्च यत्तदन्यद् द्विजोत्तम।	±		19^{ab}	±	2137^{ab}	±		25^{ab}
	58	धनं शतसहस्राणि	~	53.	11^{cd}	~	2170^{cd}	~	48.	11^{cd}
		अहं प्रातः सुप्रशनामरूपः लोकेन्द्रमिन्द्रो मानवेतरेपि। धर्माख्यानं येन च युक्तमेदं तेपांश्च युस्मद् धनमेव किंचित्॥	±		20	±	2186	±		20
		IX								
	58	किं नाम सर्पसत्रेऽस्मिन् पतिता हव्यवाहने।	±	52.	1^{ab}	±	2142^{ab}	±	47.	1^{ab}
	59	सहस्राणि बहून्यस्मिन्प्रयुतान्यर्बुदानि च।	=		2^{ab}	=	2143^{ab}	=		2^{ab}
		योजनस्य तु विस्ताराः	±		21^{c}	±	2164^{a}	±		22^{a}
		सप्तशीर्षास्त्रिशीर्षाश्च पञ्चशीर्षास्तथा परे।	±		20^{ab}	±	2162^{cd}	±		20^{b}
		शतसहस्रशः पात	.	.		.	.	.	.	
		जयो जयेतिहासोऽयं श्रोतव्यो विजिगीषुणा। महीं विजयते कृत्स्नां शत्रूंश्चैव पराजयेत्॥	±	56.	19	±	2302^{cd}–03^{ab}	±	51.	21
	60									
		श्रावयेद्ब्राह्मणाञ्श्राद्धे	±		29^{ab}	=	2318^{a}	±		45^{ab}

	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
Page 60	अक्षय्यं तस्य तच्छ्राद्धं	= 29^c	= 2318^c	± 49^c
	उपावर्तेरपिद्रून् हि तत्	± 29^d	± 2318^d	± 49^d
	X			
63	अस्माद्विनिकृतो महत्	. .	. .	. .
	द्वीपे संस्थः स्वयं बलं	± 57. 71^c	± 2416^a	± 53. 154^a
	पुनः कन्या भविष्यति	± 63^d	± 2408^b	± 121^d
65	इदं तु श्रोतुमिच्छामि कुरूणां वंशमादितः।	± 62. 2^{ab}	± 2800^{ab}	± 59. 2^{ab}
	पृथिव्याः सागरान्तायाः	± 3^c	± 2801^c	± 79. 2^c
	पुण्यस्वाध्यायसंघुष्टां	= 64. 22^a	= 2869^a	= 81. 27^a
	वानरर्क्षनिषेवितां	= 21^d	= 2868^d	= 26^d
69	सह सत्वानिवाशयन्	. .	. .	. .
	चक्राङ्कितकरतलः	± 68. 4^c	± 2991^c	± 85. 19^a
	यौवराज्येऽभिषिच्यतां	= 15^d	= 3004^b	= 86. 25^d
	यौवराजन्सुपुत्रकः	. .	. .	. .
	कस्य त्वं दुष्टतापसि	= 18^d	= 3006^d	
70	एकोऽहमस्मीति	± 27^a	± 3015^a	± 38^a
	साक्षात्पश्यति कर्माणि	~ 30^c	~ 3018^c	~ 43^c
	आदित्यचन्द्रावनिलोनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च। अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम्॥	± 29	± 3017	= 41
	परिपत्य यदा सूनुर्धरणीरेणुगुण्ठितः।	= 52^{ab}	± 3040^{ab}	± 74^{ab}
	पितुरालिङ्गतेऽङ्गानि किमिहास्त्वधिकं सुखम्॥	± 52^{cd}	± 3040^{cd}	± 74^{cd}
71	अतिकायश्च पुत्रस्ते बालोऽपि बलवानयम्।	= 78^{ab}	± 3066^{ab}	± 114^{ab}
	कथयन्ती न लज्जसे	= 76^b	= 3064^b	= 112^b
	यथेष्टं गम्यतां त्वया	= 80^d	= 3068^d	± 124^b
	भरस्व पुत्रं दुष्यन्त	± 69. 29^c	± 3102^c	± 88. 2^c
	सत्यमाह शकुन्तला	= 30^d	= 3103^d	= 2^d
72	येनेदं भारतं कुलं	= 49^b	= 3122^b	= 12^b
	XI			
72	शुश्रुमस्तत्र मां विप्र पूर्वांशसंभवे समः	. .	. .	. .
	शृणु राजन्मम सोमं	. .	. .	. .
73	पुर द्वैपायनव्रते	. .	. .	. .
	पञ्च वर्षाणि चिराणि	~ 71. 25^a	~ 3209^a	~ 60. 28^a
74	तं विना न हि जीवेयं	± 29^c	± 3214^c	± 33^c
	मृतं संजीवयास्यहं	= 30^b	= 3215^b	± 34^b
	आयुष्यः न चिरं मृतः	. .	. .	. .
75	अथ प्रसादान्न जहाति मां स्मृतिः	± 42^a	± 3237^a	± 58^a
	तव पश्येस्सविदितं नास्ति शक्ता समुद्भवः	. .	. .	. .
76	यो ब्राह्मणोऽद्य प्रभृतीह कश्चित्	= 54^a	= 3250^a	= 71^a
	मांस पानं तथा मोहात्पास्यति दुर्बुद्धिः ब्रह्महत्या निशापयेत्	~ 54^{bc}	~ 3250^{bc}	~ 71^{bc}

Page	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
Page 77	भक्तिमत्यन्तावर्जितः	. .	. .	. .
	गुरुपुत्रीन्तव मम	± 72. 7^{d}	± 3262^{d}	± 61. 7^{d}
	विद्यासिद्धिं न ते अतः	~ 16^{cd}	~ 3271^{cd}	~ 18^{cd}
	ऋषिपुत्रो न ते कश्चिज्जातु पाणिं ग्रहीष्यति ।	= 19^{cd}	= 3274^{cd}	± 21^{cd}
78	का त्वं ताम्रनखी श्यामा	= 73. 17^{a}	= 3295^{a}	± 62. 20^{a}
	तस्य शुक्रस्य कन्याहं	= 19^{c}	= 3297^{c}	= 22^{c}
79	हे वर्जितं विशातोऽहं	. .	. .	. .
80	प्रसाद्यतां देवयानी जीवितं यत्र मे स्थितम् ।	± 75. 9^{ab}	= 3341^{ab}	= 64. 16^{ab}
	वहस्व भार्यां धर्मेण देवयानीं सुमध्यमाम् ।	= 76. 33^{ab}	= 3392^{ab}	= 65. 45^{ab}
81	कः स्त्रियं स्प्रष्टुमर्हति	= 77. 12^{d}	± 3408^{d}	= 66. 20^{d}
	न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥	= 16	= 3412	± 25
	देवयानीमहं दासीं	. .	. .	. .
82	चाहयं दासी नृपेन हि	. .	. .	. .
	मिथ्याचारस्य धर्मेषु चौर्यं भवति नाहुष ।	= 78. 35^{cd}	= 3459^{cd}	± 67. 60^{cd}
	तस्माज्जरा त्वामचिराद्धर्षयिष्यति दुर्जया ।	= 30^{cd}	= 3454^{cd}	± 54^{cd}
83	भ्रूणहेत्युच्यते बुधैः	= 33^{d}	= 3457^{d}	. .
	अधर्मभयसंविग्नः शर्मिष्ठामुपजग्मिवान् ।	= 34^{cd}	= 3458^{cd}	= 59^{cd}
	जरेयं न विशेच्च मां	± 37^{d}	= 3461^{d}	± 62^{d}
	नाहं मृषा ब्रवीम्येतत्	= 38^{a}	= 3462^{a}	± 63^{a}
	सितस्माश्रवयेदिय	~ 79. 5^{a}	~ 3471^{a}	~ 68. 5^{a}
	तां जरां नाभिकामये	= 6^{d}	= 3472^{d}	± 6^{d}
84	यस्त्वं मे हृदयाज्जातो	= 7^{a}	= 3474^{a}	± 7^{a}
	तस्मादराज्यभुक्तात	± 7^{c}	± 3474^{c}	± 7^{c}
	तस्मात्प्रजा समुच्छेदं	= 11^{c}	= 3478^{c}	= 12^{c}
	तस्माद्द्रुह्यो प्रियः कामो न ते संपत्स्यते क्वचित् ।	= 18^{cd}	= 3485^{cd}	. .
	जरादोषस्त्वयोक्तोयं तस्मात्त्वं प्रतिमासते ।	± 22^{cd}	± 3490^{cd}	± 19^{cd}
85	प्रीतोऽस्मि तव रूपेण गृहाण यौवनं सोऽहम् ।	± 80. 10^{ab}	± 3516^{ab}	± 69. 10^{cd}
	भ्रातरोऽन्त्याधिपाः स्मृताः	± 82. 5^{d}	± 3555^{d}	± 71. 5^{d}
	अब्भक्षः शरदस्त्रिंशद्	= 81. 14^{c}	= 3548^{c}	= 70. 17^{a}
	वायुभक्षः पुनः पुनः	± 15^{a}	± 3449^{a}	± 17^{c}
	एकपादस्तु षण्मासान्	± 16^{ab}	± 3550^{ab}	± 18^{cd}
86	केनापि तुल्यस्तपसा ययाते	± 83. 1^{d}	± 3564^{d}	± 72. 1^{d}
	नाहं देवमनुष्येषु	= 2^{a}	= 3565^{a}	= 2^{a}
	क्षीणे पतितास्यराजन्	± 3^{d}	± 3566^{d}	± 3^{d}
	तवेदं दौहित्र इति	. .	. .	. .
	कस्य त्वं युवा वासवतुल्यरूपो भगवन्	± 7^{a}	± 3570^{a}	± 7^{a}
87	अहं ययातिनामो नहुषपुत्रः	± 84. 1^{a}	± 3577^{a}	± 73. 1^{a}
	पूरोः पिता सर्वभूतावमानात्	= 1^{b}	= 3577^{b}	= 1^{b}
	यं लोकविधिः सुरेन्द्र शान्तिफलं	. .	. .	. .
	क्रीणीष्वैतांस्तृणकेनापि राजन्	± 88. 3^{c}	= 3666^{c}	± 77. 3^{c}

	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
	XII			
Page 88	यद्दोर्जातास्तु यादवाः तुर्वशोर्यवनाः स्मृताः । द्रुह्योश्च सुता भोजा अनोस्तु म्लेच्छजातयः ॥	± 80. 26	± 3533	± 69. 32
89-90	Geneology of the Pāṇḍavas	. .	. .	. .
92	सुष्ठुः लोचनमाकृति	. .	. .	. .
	शान्तस्य जज्ञे संतानः	= 92. 18^{c}	= 3882^{c}	= 90. 21^{c}
93	दिव्यांभरणभूषितां	= 27^{b}	= 3891^{b}	= 49^{d}
	संवत्सरान्गतान्मासान्	± 42^{cd}	± 3906^{cd}	± 91. 1^{ab}
94	यत्समयं कृतं राज्ञा	± 48^{d}	± 3912^{d}	± 11^{d}
	स्थिरयौवन सहस्र दश जीवन्ति	~ 93. 19^{cd}	~ 3938^{cd}	~ 92. 20^{cd}
95	स्त्रीभोगान्वर्जयिष्यति	= 39^{d}	= 3959^{d}	= 43^{d}
	षट् त्रिंशद्धि न संगमः	. .	. .	. .
96	वीरं पुत्रं गृहाणेमं	~ 94. 36^{cd}	~ 4005^{cd}	~ 93. 37
97	सत्यं वादं हि ते पुत्रं	. .	. .	. .
	ब्रह्मचर्यांच मे मूलं पुत्रकार्यं भविष्यति ।	~ 88^{ab}	~ 4060^{ab}	~ 94. 66^{ab}
	भीष्मोऽयं निग्रहं श्रुवान् (sic).	. .	. .	. .
98	सत्यवत्या मते स्थितः	= 95. 5^{d}	= 4071^{d}	= 95. 6^{d}
	प्रमादादमृतमतुः देहक्षि (sic) धर्मवादिनः ।	~ 96. 11^{cd}	~ 4091^{ef}	~ 96. 17^{cd}
102	रोगपीडितयक्ष्माभिभूतसंगमः	~ 57^{d}	~ 4142^{d}	~ 98. 7^{d}
103	पाणिग्राहस्य तनय	= 98. 5^{a}	= 4177^{a}	= 99. 10^{a}
	अयोग्यस्ते भगवन्त	. .	. .	. .
	भरात्यन्तस्तव रेतः	~ 10^{a}	~ 4183^{a}	~ 15^{c}
104	सर्वभूतहितं कर्म	~ 15^{b}	~ 4191^{b}	~ 20^{b}
	विनिकल्पं तपोकर्मं तव दर्शं प्रवक्ष्यामि	. .	. .	. .
105	सुखाश्रुपाता यथेच्छा	. .	. .	. .
	भीष्मस्य मम संमतं	~ 99. 32^{cd}	~ 4255^{cd}	~ 101. 38^{cd}
	तत्पुत्रे संशयः प्रयम् (sic)	. .	. .	. .
	यथा सद्यः प्रपद्यते	± 40^{a}	± 4262^{a}	± 45^{a}
	मिश्रवरुणमव्ययः	~ 38^{b}	~ 4260^{b}	~ 43^{b}
	विरूपोऽहं विसहितं	~ 42^{c}	~ 4265^{c}	~ 47^{c}
106	नागायुतसमप्राणः	= 100. 9^{a}	= 4282^{a}	± 102. 11^{c}
	मातुः विगुणहेतुना	~ 10^{cd}	~ 4283^{cd}	. .
	सोऽप्रिये न शोकं शल्यः कृतं वाधकमात्मजम् ।	. .	. .	. .
	पाण्डुरस्य तु संदेहः	. .	. .	. .
106-7	यस्मात्पाण्डोस्तु पुत्रकः तस्मात्पाण्डुः भविष्यति	~ 17	~ 4291^{ab}	~ 19
	XII (bis)			
107	किं कृतं कर्म धर्मेण	= 101. 1^{a}	= 4305^{a}	= 103. 1^{a}
	कश्चिद्ब्राह्मण दण्डं स्यात्			
108	मौनव्रत सदाकाल प्रतिपत्ति निगाध्यते ।	~ 3^{d}	~ 4307^{d}	~ 4^{d}
	पातङ्गानां सुचेः पुच्छं निशितं दर्भघातकम् ।	~ 24^{ab}	~ 4332^{ab}	~ 32^{ab}

	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
Page 108	अल्पदोपस्त्वापराधो धर्मं दण्डस्य दुष्कृतः। शूद्रयोनौ भविष्यसि	~ 101. 25	~ 4333	~ 103. 34
109	चतुर्वर्षेषु दोपे च भविष्यादिति पातकः। परे न कुर्वते पापं	~ 26^{cdef}	~ 4334^{cdef}	~ 36
	यमो विदुरजन्मना	~ 27^{e}	~ 4335^{e}	~ 37^{c}
	सर्वकुशलगुणनिपुण	~ 28^{a}	~ 4336^{a}	~ 38^{a}
110	यदुश्रेष्ठ	cf. 104. 1^{a}	cf. 4382^{a}	cf. 105. 1^{a}
	पितृव्रतयुशेपाय	cf. 2^{a}	cf. 4383^{a}	cf. 2^{a}
	देवतातिथिपूजने	= 4^{b}	± 4384^{b}	± 4^{b}
111	वेदाहमिति तत्सर्वम् अस्ति मे दर्शनं देवं	cf. App. I, No. 58	cf. 4393-94	. .
	बन्धुपक्षभयात्सदा	± 104. 13^{b}	± 4402^{b}	± 105. 24^{d}
	वसुना सह जातोऽयं	= 15^{e}	= 4404^{e}	± 27^{e}
	XIII			
112	कथं पुत्रशतं जज्ञे	= 107. 3^{a}	= 4485^{a}	. .
	संवत्सरद्वयम्	cf. 9^{a}	cf. 4491^{a}	cf. 110. 24^{a}
113	मन्त्रमात्रेण मासजैः	. .	. .	. .
	जन्मतश्च प्रमाणेन ज्येष्ठो राजा युधिष्ठिरः।	± 24^{cd}	± 4506^{cd}	± 40^{cd}
	यस्मिन्नहनि दुर्धर्षो जज्ञे दुर्योधनस्तथा। तस्मिन्नहनि भीमोऽपि प्रजज्ञे सुमहाबलः॥	cf. 1142*	± 4507^{cdef}	. .
114	युधिष्ठिरो राजपुत्रो ज्येष्ठो नः कुलवर्धनः। प्राप्तः स्वगुणतो राज्यं न तस्मिन्वाच्यमस्ति नः। अयं त्वनन्तरस्तस्मादपि राजा भविष्यति।	= 26 = 27^{ab}	= 4511	~ 69 ± 70^{ab}
115	List of names of the 100 Kauravas (totalling 781)			
	आयुः स च स्यादधिकः	. .	. .	. .
116	अरण्ये नित्य सततं	. .	. .	. .
	अहं किंदमतुनामः	± 109. 26^{a}	± 4585^{a}	± 106. 65
	त्वयाहं हिंसितो यस्मात्	= 25^{a}	= 4583^{a}	± 64^{a}
	प्राप्य स्वेच्छहितं सदा	~ 28^{cd}	~ 4588^{ab}	~ 68^{cd}
117	इष्टं दत्तं तपस्तप्तं	= 111. 24^{a}	= 4668^{a}	= 108. 23^{a}
118	अष्टमे गच्छति स्वामी	~ 112. 31^{cd}	~ 4712^{cd}	~ 68^{cd}
119	व्युचरन्त्याः पतिं नार्या	= 113. 17^{a}	= 4732^{a}	= 109. 43^{a}
	भ्रूणहत्याकृतं परं	± 17^{e}	± 4732^{c}	± 43^{c}
	अनुज्ञाता त्वया देवं	= 37^{a}	= 4751^{e}	= 67^{c}
120	संवत्सरं गतं मासे	~ 114. 1^{a}	~ 4759^{a}	~ 110. 14^{a}
	इन्द्रदेवसमायुक्तं ज्येष्ठो शुक्लाष्टमे मासे। दिवामध्यगते सूर्यौ तिथौ पूर्णे सुपूजिते॥	± 4	± 4764	± 20
	एष धर्मविधिः श्रेष्ठः	± 6^{a}	± 4766^{a}	± 22^{c}
	सर्वबलिनां श्रेष्ठः	± 10^{e}	± 4773^{a}	± 50^{c}
	शिला वज्रे विचूर्णितां	± 11^{d}	± 4775^{d}	± 54^{d}

ADDENDA ET CORRIGENDA

1

☞ In the article entitled "On the South-Indian Recension of the Mahābhārata", Prof. Winternitz has given, in parallel columns, extracts from a Grantha MS. (Whish 65) belonging to the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, with the corresponding passages of the Bombay ed. (Śaka 1799); *Ind. Ant.* 27 (1898). 69–81, 92–104, 122–133. The extracts comprise (according to the Bombay text) 1. 1. 1–150, 252–275; 2. 33–205, 370–396; 3. 186–188; 5. 30 to 6. 1; 8. 25; 12. 4 to 13. 6^a; 14. 6 to 15. 11; 16. 22–25; 20. 10–16; 21. 14 to 22. 12; 23. 21^b–27; 26. 5 to 27. 4; 59. 9–10. — In the *Druckprobe einer kritischen Ausgabe des Mahābhārata*, Leipzig 1908, Prof. Lüders has published a specimen of the constituted text of the first 67 stanzas of the Ādi, together with the collations of 29 MSS. (belonging to 6 different "versions") selected from Mbh. MSS. deposited in the following European Libraries: India Office; British Museum; Royal Asiatic Society (London); Bibliothèque Nationale (Paris); Königl. Bibliothek, Berlin; University Library, Edinburgh; University Library, Cambridge; Bodleian (Oxford); Königl. Universitätsbibliothek, Göttingen; Gesellschaft der Wissenschaften, Göttingen. — Our important MS. K_1 (India Office 2137) was included in this Apparatus Criticus.

The introductory stanza नारायणं नमस्कृत्य etc. is missing in S; it is therefore surely not original. It is retained here merely as an old maṅgala.

☞ At the end of the footnotes (p. 5, column 1) to the salutational stanza (नारायणं नमस्कृत्य etc.), it has been erroneously stated that "$M_{1, 2, 4}$ do not contain any introd. portion"; the fact is that the introductory portion was, through oversight, not collated at that time, and now, unfortunately, those particular MSS. are not available at the Institute for collation.

1 Dev. reads सूतः (as in text), *not* सौतिः (as in the Vulgate).

3 ^{a}) In the footnotes, for "D_{1-3}" read "$D_{1-2.}$ $_{5-8}$", since D_4 (which om. the whole of 3^{ab}) *does* not contain the word in question at all.

5 For the reading लोमहर्षणिः, cf. 1. 2. 70; 4. 3; 5. 1; and v. l. of these stanzas.

8 The reading of M (like that of T G) is सूतः (and *not* सूत उ); in fact, the whole of S has सूतः here, as elsewhere, in the sequel.

11 ^{e}) Recurs *verbatim* at B. 5. 79. 1. — ^{f}) Recurs in the Gītā (1. 25^b).

15 In the footnotes, add "S om. ऊचुः".

19 For the reading सम्मितां, cf. Weller, *ZII.* 6. 167; and Sukthankar, "Epic Studies I", *JBBRAS.* (NS.) 4. 158 ff.

23 Recurs at 1. 56. 12 with S reading! — With line 3 of 21*, cf. 1. 69. 23^{ab} (सर्ववेदाधिगमनं सर्वं°).

26 For 22*, cf. Rām. 1. 3. 2 (ed. Bombay = Gorresio).

29 ^{cd}) Cf. Manu 1. 11^{ab}* (यत्तत्कारणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम्), with नित्यं in the posterior half, like D_{11} S (except T_1 G_{4-6}).

30 ^{d}) The two Arjunamiś'ra MSS., which (erroneously) read परमेष्ट्यथ (as in text), are contaminated from the Vulgate; the true Arj. reading, as follows quite conclusively from the comm. itself, is परमेश्वरः (as in B_3 D_{6-8} Cd). Cf. Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 65; and Sukthankar, "Epic Studies II", *ABI.* 11. 167 ff.

37 Recurs at B. 12. 233. 40, with the S reading in the first pāda यथर्तुष्वृतुलिङ्गानि (but there again with v. l. यथर्तावृतु° *in some MSS.*), and another variant in the last pāda. Śaṁkarācārya cites the stanza as here, but with the S reading in the first pāda in his Bhāṣya on the Brahma Sūtra (1. 3. 30), Ānandās'rama ed. p. 313; but here again, one MS. reads (as in text) यथर्तावृतु°. The Ācārya, a Southerner, cites probably according to the S tradition. There is an echo of this stanza in Manu (1. 30):

यथर्तुलिङ्गान्यृतवः स्वयमेवर्तुपर्यये ।
स्वानि स्वान्यभिपद्यन्ते तथा कर्माणि देहिनः ॥

42 ^{d}) For a discussion of the variants आत्मवान् and एव च, cf. Weller, *ZII.* 6. 167; and Sukthankar, "Epic Studies I," *JBBRAS.* (NS.) 4. 161 ff.

49 For the reading संक्षेपं, cf. Weller, *ZII.* 6. 167; and Sukthankar, "Epic Studies I," *JBBRAS.* (NS.) 4. 164 f.

53 For the Gaṇes'a interpolation in passage No. 1 of App. I, cf. Winternitz, *JRAS.* 1898. 380 ff.; Venkatachellam, *Notes of a Study*, 24 ff.; Lüders, *Deutsche Literaturzeitung*, 1929, Sp. 1144.

57 ^{cd}) = 1. 54. 21^{cd}.

60 Line 1 of 27* = (var.) 1. 56. 13^{ab} (v. l. शतसहस्रं हि for °सहस्राख्यं), where it, no doubt, originally belongs. — Line 2, which has been framed up as a counterpart of 61^{cd}, is *repeated* in S later, being subst. (together with 4 other lines) for 1. 56. 13^{cd} (cf. 486*). It is a mystery how this Southern interpolation (27*) has insinuated itself into our ed. of the Vulgate text, when it is found neither in Nīl. MSS., nor in the Cal. ed. !

62 In अनुक्रमणिं, which is in apposition to अध्यायं, there is an irregular shortening of the ī of °क्रमणीं, *metri causa;* cf. Weller, *ZII.* 6. 167; and Sukthankar, "Epic Studies I," *JBBRAS.* (NS.) 4. 165 ff. — 62^{e} = 199^{a}.

63 28* = (var.) 1. 57. 75^{cd} (v. l. प्रकाशिताः for प्रकीर्तिताः). — 29* = (var.) B. 18. 5. 54–55. For 29*, cf. also, Winternitz, *Ind. Ant.* 1898. 80.

64 = (var.) B. 18. 5. 56 (v. l. for 64^{cd}: रक्षो यक्षाञ्शुको मर्त्यान्वैशंपायन एव तु). It is interesting to note that when the name of Vais'ampāyana is mentioned along with these three other evangelists, as in this stanza from the Svargārohaṇa, or in the Vulgate text (30*), or finally in the Southern recension (31*), it is each time introduced in a different manner !

65–66 = (var.) B. 5. 29. 52–53 (v. l. सुयोधनो for दुर्योधनो; शाखा for शाखाः both times; माद्रीपुत्रौ for माद्रीसुतौ; and त्वहं for कृष्णो).

79 ^{a}) Text shows the reading of K1. The unusually large number of variants for a perfectly simple and straight forward pāda, suggests that there was in it an original hiatus (ते अधीत्याखिलान्), which is not preserved in any MS. collated but which may be perfectly confidently adopted in the text as an emendation.

81 ^{a}) The Nīl. reading (as follows plainly from the comm.) must be क्षान्त्या, though the MSS. read कुन्त्या (as in text). — For the reading कुन्त्या, cf. 1. 2. 213, where कुन्ती is described as गुरुशुश्रूषणे रता.

87 N MSS. ins. line 2 of 34* again after 1. 105. 18^{ab}; but it is lacking in S *at both places.*

91 ^{d}) = B. 2. 49. 4^{b} (cf. 7^{b} also).

96 ^{cd}) = 184^{ab}.

102 The number of यदाश्रौषं stanzas is given by Vimalabodha (who came after Devabodha) in his Viṣamas'lokaṭīkā (Bombay Govt. Colln. MS. No. 84 of 1869–70, fol. 8a) as 67; the constituted text contains only 57 stanzas of that type.

104 Stanzas 35*–38* coming after 104, which grossly disturb the sequence of the events of the narrative and partly repeat what has already been said in 102–104, represent plainly an *entirely independent* opening of the यदाश्रौषं passage, the opening, in fact, of a *variant version.* This passage thus throws unexpected and valuable light on one ancient method of preserving variant versions: the different versions were simply *juxtaposed*, with absolute disregard of perspective. — That K1.3.4.6 contain some of these interpolated verses, shows that these MSS. of the K group are contaminated from the other Northern versions.

106 ^{e}) Cf. B. 2. 67. 31^{e} (दुःशासनो नाथवतीमनाथवत्).

125 हृदयरूपः = प्रधानभूतः (Dev.).

129 The idea of this stanza seems to have been suggested by B. 6. 20. 2^{ab} (केषां जघन्यौ सोमसूर्यौ सवायू केषां सेनां श्वापदाश्चाभपन्त ।). For a discussion of the readings of this stanza, cf. Winternitz, *Indol. Prag.*

1. 65; and Sukthankar, "Epic Studies II," *ABI.* 11. 171–175.

131 For "संसप्तकान्" of the text (which is a misprint), read "संशप्तकान्" (cf. 1. 2. 56, 160). In the footnotes, add the foll. v. l., which were omitted through oversight: $K_{0,2-4,6}$ B_1 Da $D_{n1.n3}$ $D_{r1.r3.r4}$ $D_{1-4.6.7.10.14}$ T_1 संसप्तकान्; K_1 B_{1-3} D_{n2} D_{r2} $D_{5.8.9.11.12}$ T_2 G ($G_{1.2}$ om.) संशप्त°; V_1 शंसप्त°; K_5 D_{13} missing. Cf. Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 65; and Sukthankar, "Epic Studies II," *ABI.* 11. 169 f.

136 उपवृत्तान् = भूमौ लुठितान् (Dev.).

139 It is possible (though by no means necessary, since such absolutives are extremely common in the epics), to read (with Nīl.) धनुष्कोट्याऽऽतुद्य.

162 The prior half of 59* is one of the epic iterata. Cf. Hopkins, *The Great Epic*, parallel phrases, No. 143.

163 ^{e}) In the footnotes, for "चैत्र" read "चैव".

173 Kaṅka (name of a king) is mentioned again in B. 2. 14. 59; for Duliduha, cf. Hariv. 1. 819; for both cf. also Kirfel, *Das Purāṇa Pañcalakṣaṇa*, Index of names.

180 ^{a}) For the reading पुत्रैर्महत्तमाः, cf. Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 65; and Sukthankar, "Epic Studies II," *ABI.* 11. 175 ff.

184 ^{ab}) = 96^{cd}.

191 66* = Lines 22–23 and 3–4 of passage No. 3 of App. I.

192 Cf. lines 4–5 of 494* (in adhy. 56):

देवा ब्रह्मर्षयो यत्र पुण्या राजर्षयस्तथा ।
कीर्त्यन्ते धूतपाप्मानः कीर्त्यते केशवस्तथा ।

194 ^{cd}) = (var.) B. 7. 10. 77 (v. l. प्रवदन्ति for कथ°).

199 ^{e}) = 1. 1. 62^{e}. Cf. the note on stanza 62 above (p. 984).

201 ^{b}) For the reading अमृतं (v. l. अनृतं), cf. Edgerton, *JAOS.* 48. 189; Lüders, *Deutsche Literaturzeitung*, 1929, Sp. 1142 f; and Sukthankar, "Epic Studies I," *JBBRAS.* (NS.) 4. 169 ff.

202 Cf. Lüders, *loc. cit.* 1142 f.

203 = (var.) 1. 56. 29. — In the v. l. of 203^{e}, after "except $D_{r1.r3.r4}$;" ins. "for Da see above;". — Many of stanzas 203–209 recur at K. 18. 5. 40 ff.

204 Cf. Vāyu 1. 201; and Padma 5. 2. 52.

205 = (var.) 1. 56. 17^{cd}–18^{ab}.

208 ^{a}) = K. 3. 61. 17^{a}. — ^{e}) In the footnotes, for "V_1 B D", read "V_1 B D (for D_{13} see above)". For 69*, cf. Winternitz, *Ind. Ant.* 27 (1898). 93.

209 ^{a}) Cf. further, Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 66; and Sukthankar, "Epic Studies II," *ABI.* 11. 179 ff. The stanza recurs (*verbatim*) at K. 18. 5. 45.

2

1 In the footnotes, add "S om. ऊचुः".

2 In the footnotes, for "T G सूतः," read "S सूतः". — For the reading of 2^{ab}, cf. Sukthankar, "Epic Studies II," *ABI.* 11. 181 f.

4 ^{a}) Cf. 1. 55. 42 (and v. l.).

6 71* = (var.) B. 3. 83. 29 ff. — सिषिधुः = शिक्षितवन्तः or निषिद्धवन्तः (Dev.).

10 In 72*, read "निधनं" for "नधनं".

13 In the footnotes, add "S om. ऊचुः".

14 ^{b}) = 149^{b}.

15 In the footnotes, for "K_1 T G" read "K_1 S". — The entire stanza is cited (with v. l.) in the Jav. version.

29 The readings of this stanza have been discussed at length by Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 66; and Sukthankar, "Epic Studies II", *ABI.* 11. 182 ff.

33 In the footnotes, for "1. 1. 16^{ab}," read "1. 1. 16^{cd}".

34 In आदिवंशावतारणं there appears to be a lengthening of the final of त *metri causa*; elsewhere the sub-parvan is called अंशावतरण (cf. 1. 61. 101 f.). — Cf. also Venkatachellam Iyer, *Notes of a Study*, p. 153 f.

42 With 77*, cf. 43^{ab}.

46 ^{b}) Cf. Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 67; and Sukthankar, "Epic Studies II", *ABI.* 11. 186 f.

49 ^{a}) Hypermetric! The N MSS. show various attempts to make the pāda normal. Cf. Hopkins, *The Great Epic*, p. 253 f.

70 For a discussion as to whether the parvan number 100 is to be taken as exact, or only approximate, see Edgerton, *JAOS.* 48. 189 f.; Sukthankar, "Epic Studies I", *JBBRAS.* (NS.) 4. 172 ff.; and Venkatachellam Iyer, *op. cit.* pp. 108 ff. — For लोमहर्षणिना, cf. the v. l. of लोमहर्षणि, in 1. 1. 5, 8; 4. 3; 5. 1.

71 ^{a}) In the footnotes, for "D (except $D_{1.14}$) B (except B_1)" read (in reverse order) "B (except

B₄) D (except $D_{2.14}$)". It would have been better to join 71^{ab} on to 70, and 71^{cd} on to 72, making two three-lined stanzas out of 70–72.

84 Line 2 of 100* = (var.) line 19 of 476* (adhy. 55).

85 The spurious line 102*, which is found only in Nīl. MSS. and there it is ins. after 101*, is, curiously enough, placed in all printed ed. (containing that line) after 83^{ab}! Cf. Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 67; and Sukthankar, "Epic Studies II", *ABI.* 11. 170.

89 For the reading °शासनम्, cf. Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 67; and Sukthankar, "Epic Studies II", *ABI.* 11. 187 f.

95–6 Though this adhy. is missing in Ś1, stanzas 95–6 are cited in that codex at the end of the Ādi. The only important variant in Ś1 is in 95^{c}: त्रिंशच्चैव तथाध्याया for अष्टादशैव चाध्याया. See facsimile of fol. 155a of the S'āradā codex, opposite p. 880. — Cf. Sukthankar, "Epic Studies II", *ABI.* 11. 188 ff.

102 Add "Da Dn Dr" to the list of MSS. reading द्रौपदीं. Cf. B. 2. 72. 3. See also Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 67; and Sukthankar, "Epic Studies II", *ABI.* 11. 171. Cf. further B. 3. 293. 2.

103–4 The stanzas are cited (with v. l.) in the S'āradā codex, at the end, in the colophon of its Sabhā.

135 ^{cd}) Cf. Ruben, *Acta Orient.* 8. 251; and Sukthankar, "Epic Studies III", *ABI.* 11. 277 ff. — In the v. l. of 135^{cd}, for "D (except $D_{2.14}$)" read "D (except D_2; for D_{14} see above)".

149 ^{b}) = 14^{b}.

159 ^{d}) In the footnotes, after "असिन्पर्वणि" and "तसिन्पर्वणि", add "कीर्तिताः (*or* ता)".

177 श्लोकाग्रं = श्लोकसंख्या (Dev.).

235 Cf. Vāyu 1. 200; and Padma 5. 2. 51.— 186* = (var.) 1. 56. 21.

Towards the end of his comment on adhy. 2, Dev. cites the foll. mnemonic stanzas:

[19]एकोनविंशतिकपर्वभिरादिपर्व
ख्यातं सभा [9]नवभिरष्टभिरष्टयुक्तैः[16] ।
आरण्यकं ननु विराटकथा [4]चतुर्भि-
[11]रेकाधिकैर्दशभिरुद्यममामनन्ति ॥ १
भीष्मं तु [5]पञ्चभिरथो गुरु[8]रष्टसंख्यै-
[1]रेकेन कर्णमथ शल्यकथा चतुर्भिः[4] ।
सौप्तं [3]त्रिभिस्तदनु [5]पञ्चभिरङ्गनानां
शान्तिश्च[4]तुर्भिरनुशासनमेककेन[1] ॥ २
[2]द्वाभ्यामुशन्ति हयमेधमथाश्रमाख्य-
माहुस्त्रि[3]भिर्मुसलपर्व तथैककेन[1] ।
[1]एकैकशो[1] गमननाकगती [2]द्वयाभ्यां
वंशो हरेरिति कृता [100]शतपर्वसंख्या ॥ ३

These stanzas are also cited (with slight v. l.) in the comm. of Arj.

3

This adhy. (with the exception of the As'vin hymn) has been edited by Böhtlingk in his *Sanskrit-Chresthomathie* (revised ed. by Garbe Liepzig, 1909 3), with collations of two Berlin MSS., No. 392 and 401 of Weber's Catalogue. — Cf. also W. Porzig's translation of this adhy. in *Das Schlangenopfer* (Ind. Erzähler, Bd. 15 = Die wichtigsten Erzählungen des Mbh., Bd. II).

38 Cf. Weller, *ZII.* 7. 92.

60 For the metre of the As'vin hymn, cf. Weller, *loc. cit.*

66, 70 For the interpolations 195*, 196*, cf. Weller, *ZII.* 7. 94.

86 Perhaps the spelling Utaṅka (of Bengali MSS. and the Cal. ed.) or Udaṅka (of the Southern rec.) is to be preferred in view of 1. 46. 25 अस्य चर्येरुत्तङ्कस्य (– ⏑ – – | – – – ⏓), where उत्तङ्कस्य is distinctly harsh, while उतङ्कस्य or उदङ्कस्य would give a better line (*pathyā*).

94 = (var.) Manu 2. 111 (v. l. अधर्मेण च यः प्राह for 94^{a}; and वा for च in 94^{d}).

138 For 204*, 205*, cf. K. 14. 58. 30 ff. (particularly 34, 36–39).

150 ^{d}) In the footnotes, for "पड् वै" read "पड् वै".

164 The correct reading मनागसि मया न शप्तः (a *lect. diff.*) was already given by Böhtlingk in his *Chresthomathie* (p. 63).

179 ^{a}) Cf. Weller, *ZII.* 7. 92.

185 ^{b}) = (var.) 1. 46. 36^{d}.

5

6 216* contradicts 1. 60. 40:

ब्रह्मणो हृदयं भित्त्वा निःसृतो भगवान्भृगुः ।

26 With regard to the MSS. containing 220*, it should be remembered that T_2 $G_{2.4.5}$ are *conflated*

MSS., contaminated from some Northern source; cf. Sukthankar, "Epic Studies III", *ABI.* 11. 269 ff. — The passage is actually missing in Ko.$_{2.4}$ D$_5$ T$_2$ G$_{1.3.6}$ M; and is unquestionably an interpolation; *contra*, Winternitz, *Ind. Ant.* 27. 126, who regards the omission as due to scribe's negligence. That there was nothing more of Agni's speech in that adhy. after stanza 26, is plainly shown by the form in which Agni's curt answer has been effectively expressed: भृगोरित्यब्रवीच्छनैः. The point of this answer appears in the next adhy., in Bhṛgu's own words (1. 6. 9):

केनासि रक्षसे तस्मै कथितेह जिहीर्षवे ।
न हि त्वां वेद तद्रक्षो मद्भार्यां चारुहासिनीम् ॥

The Rakṣas *suspected* (1. 5. 22) that she was Bhṛgu's wife, and wanted Agni merely to confirm the surmise. The little story appears completely distorted in the Vulgate, owing to the attempt made to interpolate into it an element of casuistic discussion, converting it into a moralistic parable.

6

8 In the footnotes, for "fol. 10^a" read "fol. 10 a".

7

10 *) The reading देवतानां, which is documented directly by K$_1$ B G$_3$ M$_{1.4}$ with many D MSS., and indirectly by Dn$_3$ G$_2$ M$_{2.5}$, is perhaps to be preferred to the text reading त्रिदशानां, which may be a fanciful innovation.

25 Add "Dn" to the list of MSS. (B$_{1-3}$ D$_{1.3-5}$), which ins. 222* after 25. — For 223*, cf. Winternitz, *Ind. Ant.* 27 (1898). 126.

8

Böhtlingk's *Sanskrit-Chresthomathie* (Leipzig, 1909^3) contains collations of two Berlin MSS. already mentioned for adhy. 8–11, edited there by him. — Cf. also the Appendices to Porzig's translation of the Ruru episode (*Das Schlangenopfer*).

9

5 For 233*, cf. Sukthankar, "Epic Studies III", *ABI.* 11. 263. Also Weller, *ZII.* 7. 92.

16 भविष्ये = भविष्यत्पुराणे (Dev.)।

13

10 In line 2 of 250*, for "यत्र सायंगृहो" read "यत्रसायंगृहो" (cf. 1. 41. 1). The phrase recurs at B. 12. 262. 44^d.

34 In the list of MSS. which ins. 37^{ab} after 255*, for "D (except D$_{2.3}$)" read "D$_{1.2.4}$". — For 255*, cf. Winternitz, *Ind. Ant.* 27 (1898). 126.

Colophon. The Southern recension, in beginning a fresh count of adhy. with the Āstikaparvan (see the details of the Southern colophons on p. 116), seems to have preserved a valuable reminiscence of the time when the epic *began* with the Āstīkaparvan (cf. मन्वादि भारतं केचिदास्तीकादि तथापरे 1. 1. 50); to which then the first twelve adhy. (of this ed.) appear to have been gradually added.

14

The story of Kadrū and Vinatā has been partly edited by Böhtlingk in his *Sanskrit-Chresthomathie.* The Notes contain collations of two Berlin MSS. already mentioned (see above, adhy. 3 and 8). — The Appendices to W. Porzig's translation of the Āstīka episode, cited above, contain collations of the ed. and some valuable text-critical remarks.

15

9 उद्दिष्टं = उन्नतं (Dev.).

16

Stanzas 18–35, 37–40, recur (almost *verbatim*) in Matsyap. 249. 69–82; 250. 1–4; 251. 5–8 (Ānandās'rama ed.). See notes on the next adhy. also. — The Mañj. (1. 103 f.) mentions the same *seven* jewels (Soma, S'rī, Surā, Turaga, Kaustubha, Dhanvantari, and Amṛta) mentioned in 33–37.

17

The whole of this adhy. recurs (almost *verbatim*) in Matsyap. 251. 9–36. The Purāṇa has a certain number of readings in this passage, agreeing with S, which seem to be better than the text readings. Is there secondary interrelationship between S and Matsyap., or has S (and the Matsyap.) here preserved the original readings, which are corrupted in N?

19

6 Dev.: निवध्यतेऽसित्रिति निवन्धनं (v. l. of च वन्धनं).

20

1 In the stimulating article entitled "L'episodio di Kadrū e di Vinatā nell'edizione critica del Mahābhārata" (Traduzioni di epica indiana II) published in the Ascoli Memorial Volume, *Silloge Linguistica* (Torino 1930), F. Belloni-Filippi has sought to prove, with much probability, on *intrinsic* evidence, that passage No. 13 of App. I, which is missing in K1 Ñ B T G3.6 M (being found only in K0.2-4 V1 marg. D, and in the 4 *conflated* Grantha MSS. G1.2.4.5) is, in fact, an interpolation; that the lacuna in the MSS., in which the passage is missing, is only apparent; and that the *textus simplicior* (which agrees with the constituted text) is quite in order. — For G1.2.4.5, see Sukthankar, "Epic Studies III" *ABI*. 11. 269 ff.

2 e) Hypermetric! Hence the variants. Text as in K0-3 Ñ3 D3 T G1-3 M.

8 For 297*, 298* (and also 301* further on), cf. Winternitz, *Ind. Ant.* 27 (1898). 128.

21

1 Cf. Winternitz, *Ind. Ant.* 27 (1898). 128.

4 a)=(var.) 1. 19. 5e. — In the footnotes, for "Suparṇādhyāya, 5. 2", read "Suparṇādhyāya 7. 2".

23

4 a) This is the reading of K0 G2.4.5 M. I conjecture that the original reading was probably उपजिघ्रद्भिरिवाकाशं (hypermetric!), since all other groups contain the adverb of comparison (इव).

6 d) In the footnotes, in "Da D (except D2-5)", *delete* "Da".

11 a)=B. 3. 180. 10a. Cf. Charpentier, *OLZ*. 1930. 1039.

24

4 The interesting maxim, 314* (गुरुर्हि सर्वभूतानां ब्राह्मणः परिकीर्तितः), which is faithfully transmitted in all old printed ed. (as well as in many new) was found only in Ñ B1! The ed. have all copied the line probably from the *editio princeps!*

25

7 For a discussion of the interpolations 324*, 326*, 327* and of the position of G1.2.4.5, cf. Ruben, *Acta Orient.*, 8. 249 ff.; and Sukthankar, "Epic Studies III", *ABI*. 11. 269 ff.

28 e) In the footnotes, for "G2-4.6" read "G2.4-6". — Before "K (except K3)", add " — d) ".

26

For stanzas 1-3, cf. Ruben, *Acta Orient.*, 8. 255 f.; and Sukthankar, "Epic Studies III", *ABI*. 11. 279 ff.

42 d) In the footnotes, for "D (except D25)" read "D (except D2.5)".

28

14 d) In regard to विक्षिप्ताः in 15a, the reading व्यक्षिपत् (given in footnotes) is perhaps to be preferred, against MS. evidence, to न्याक्षिपत् of the text.

19 The omission of 19ab in Ś1 K1.4 supports rather the S sequence, in which 18ab and 19ab are contiguous, the omission in Ś1 K1.4 being then haplographic. If that be so, the S sequence of stanzas must be regarded as the original one.

29

23 e) In regard to 1. 30. 7b, perhaps the reading आनन्त्यम् (for अनन्तम् of the text) is to be preferred.

30

2 ab)=B. 5. 168. 34ab.

31

The list of the Nāgas given here should be compared with a longer list given in Udyoga 103 (Bom. ed.) with which our list has many names in common.

32

Böhtlingk has given collations of two Berlin MSS. in the notes to his ed. of this adhy. in his *Sanskrit-Chresthomathie*.

Colophon. The first adhy. no. (43) which appears in the S'ārada MS., is at the end of this adhy.; it is, inexplicably, already (43-32=) 11 adhy. in advance of our enumeration!! The other adhy. numbers, in the colophons of this adhy. are: (in N

MSS.) 29, 33, 34, 36; and (in S MSS.) 19, 20, 21: that is, all below 36!

34

6 Dev.: तीक्ष्णास्तीक्ष्णा इति नागा इति शेषः ।

36

8 The story of Parikṣit has been ed. by Böhtlingk in his *Sanskrit-Chresthomathie*. The notes contain collations of two Berlin MSS.

12 d) The wrong reading पर्यन्वेपं तत° has crept into the text through oversight. Substitute for it पर्यन्वेपंस्तत°, the reading of Ś1 K G1-3.8 M1-4.

22 Adopt the reading एधिवान् (for ईयिवान्), which is better documented than the text reading.

37

26 For line 10 of 402*, cf. Hopkins, *JAOS*. 11. 256.

38

9 cd) = B. 3. 29. 43ab.

25 In the footnotes, before "K8 मृत्युभयाद्राजा", add " — a) ".

41

Böhtlingk has given collations of two Berlin MSS. in the notes to his ed. of adhy. 41–44, in his *Sanskrit-Chresthomathie* (Leipzig 1909³).

22 a) The text reading यत्तु (based on Ś1 K1-4 B1.3 D2.4-7 T G3 M2.4) is perhaps only a mislection; the reading यं तु (which is equally well supported) seems preferable.

43

2 In 419*, noteworthy is the (prose) direction ऋषिरुवाच (resp. ऋषिः), because the *usual* reference in this section reads जरत्कारुरुवाच (resp. जरत्कारुः)! — For line 3, cf. 7 f. below.

46

10 427* = 1. 37. 13cd.

25 For उत्तङ्कस्य, see above the note on 1. 3. 86. — In the v. l. of 430*, for "Nilp संहत°", read "Nilp संहृत°".

26 It is not impossible that stanzas 26–32, which are missing in Ś1 K (except K1) Ñ1.3 G3 M1.5, are also an interpolation! They appear to have crept into the Southern MSS. T G (except G3) M (except M1.5) by contamination from some late Northern source. Here again, perhaps, the Kas'mīrī MSS. should have been followed!

34 The remark दुर्धरमित्यादिः etc. in the v. l. of 431* is no part of the comm. of Nīl. (as erroneously stated in the footnotes); it is only a gloss by the editors (of the Bombay ed.), which was mistaken for a remark by Nīl.

47

9 a) In the footnotes, read "ब्रह्मविदः" for "वह्मविदः".

50

2 In the footnotes, for "reads", substitute "read"; and for "G8 यथातत्वं", read "G3 यथातत्वं".

53

6 The (corrupt) excerpt in the footnotes from the comm. of Dev. should be read thus: गां चक्रं चान्तरा उद्गतो रथाङ्गस्य मध्ये समय इति यावत् ।

34 d) Perhaps the reading कथ्यति (for सृतज of the text), is on the whole, to be preferred, in the sense (कथ्यमाने) given by Dev. & Arj. The reading सर्वरत्नमयीमिमां of the printed editions was not found in *any* MS.! The reading of Nīl. is as in text!!

54

10 a) Hypermetric!

55

8 Add, in the constituted text, a *wavy line* below the letters श्व सह सौबलः of 8b, and below the whole of 8cd (since S has a v. l. which is equally valid).

11 ab) = (var.) 1. 119. 35.

56

19 ab) Recurs at B. 5. 136. 18, there applied to the episode Vidulāputrānus'āsana, which shows that Jaya is a *generic* name applicable to different works, and not a specific name of the Mbh. at all, as believed by some writers. — This and several of the foll. stanzas recur in the last chapter of the epic (often with minor v. l.).

57

11 cd) Cf. 1. 58. 19cd.

21 [b]) हास(? read हास्य)रूपेण = क्रीडावताररूपेण (Dev.).

38 In line 2 of 513*, read "पुंनागैः" for "पुन्नागैः".

49 f) In the footnotes, for "Ñ V1 Dn8" read "Ñ1 V1 Dn8".

102-3 For the readings of the names, cf. 1. 90. 82.

59

12 =(var.) Bṛhaddevatā 5. 144 (v. l. दनायुः for अनायुः, विश्वा for प्रावा, वरिष्टा for अरिष्टा, सुरभिर्विनता for विनता कपिला). It should not be supposed that the Bṛhaddevatā stanza is *necessarily* the original of our stanza.

25 [d]) For the v. l. of this pāda given in the footnotes, substitute: "G4 कौपथ° (for कापथ°). N (Ś1 missing) कुपटः कपट° (Ñ2 कुपटः पटक°; Ñ3 कपटा कपदा°); G3 कुपथः कोपद°".

47 There appears to have been some confusion in the original between the progeny of Prāvā (or Prādhā) and Ariṣṭā. For 47[c], MSS. point to the reading प्रावासुत महाभागा, which has been adopted in the text, and which was probably the original reading. But the progeny alloted here to Prāvā may be that of Ariṣṭā, who otherwise would be without progeny, *remaining wholly unnamed.* K MSS. try to smuggle in Ariṣṭā (or Variṣṭā) in 46, while the Grantha MSS. bring her in at stanza 47. On the whole, the latter course seems the best. We may adopt for 47[c] the reading of T1 G1-3 अरिष्टासुत सुभगा, which itself is probably an old emendation!

54 The names of Asuras given in this adhy. should be compared with those given in adhy. 61, with which the present adhy. is intimately associated.

60

34 In the footnotes, for "B° MSS. रीक्षे" read "B MSS. °रीक्षे".

61

57 [a]) In the footnotes, for "दानव°", "नाम य°", and "भूमिप°", read "दानवः", "नाम यः", and "भूमिपः" respectively; and, finally, for "दुर्जय°" read "नामतः".

Colophon. For the limits of the sub-parvan Ādivaṁś'āvataraṇa, cf. the remarks of Bühler (re Bhāratamañjarī, which apply equally well to the constituted text) in *Ind. Stud.* 2. 38. According to Dev. also, the Aṁs'āvataraṇa ends with this adhy.।

62

2 In the lines 2 and 6 from the bottom of the left column of the footnotes and in line 6 from the top of the right column, for "1-19" read "1-16". — Further, the remarks (in lines 5 ff. of the left hand column of the footnotes) with reference to M apply *equally well* to G4. 5. In other words, in G4. 5 (as in M) adhy. 61 is immediately followed by (the *first* occurrence of) 1. 89. 1-16, the passage occurring *twice* in G4. 5 (as in M), once immediately *before*, and again immediately *after* the Yayāti episode. The *repetition* in G4. 5 M may prove to be a factor of considerable text-critical importance, though it is difficult to evaluate and interpret it precisely just at present.

3 In an Appendix to his translation of the S'akuntalā episode (*Liebesgeschichten.* Die wichtigsten Erzählungen des Mbh., Bd. I = Ind. Erzähler, Bd. XII), W. Porzig has given collations of three Berlin MSS. (Chambers 570 and 527, and ms. orient. fol. 324). Another Appendix contains some text-critical observations which may be profitably studied in the light of the critical apparatus of this ed. — D. van Hinloopen Labberton, *JRAS.* 1913. 11-19, has given an English translation of the Jav. version.

4 Belloni-Filippi, *Giornale della Soc. As. Ital.* (NS.) 2. 135-140, has discussed the readings of the constituted text of adhy. 62-69, giving at the same time the collations of the Padma Purāṇa version (3. 1-5) of the S'akuntalā episode.

10 [b]) = 1. 102. 2[b] (*q. v.*). The reading सदवंति of Cd, given in the footnotes, stands probably for मदवंति. Cf. also, Belloni-Filippi, *op. cit.* p. 137. — Dev.: वसुमती धनवती भूमिर्वसुमतीति पुनरुक्तवदाभासोऽलंकारः।

14 [cd]) Dev.: धर्मपरैरभिप्रायैः पुनः पुनरवधारितं समीपे कुर्वन् नाविदितं नाप्यधार्मिकतया विदितम्।

63

18 [b]) For *karpaṇa* (a kind of spear), cf. Belloni-Filippi, *op. cit.* p. 137.

64

2 ईरिणं = ऊषरं (Dev.).

8 ᵃ) Cf. Belloni-Filippi, *loc. cit.*

65

34 Dev.: अतिक्रुद्धः प्रतिससर्जेत्यन्वयः ।

66

12 ᵃ) Cf. Belloni-Filippi, *loc. cit.*

67

4 = 1. 161. 13.

11–12 11^{cd}–12^{ab} = (var.) B. 13. 44. 9.

23 In the footnotes, delete "(T_3 G_{4-6} after 24)".

24 Delete the entire passage: " — After 24, T_3 G_{4-6}...cf. v. l. 23".

30 ᶜ) In regard to निधाय of S, the reading of K D_6 निधाय कायकं तच्च (a *lect. diff.*) seems preferable and should be adopted; the reading of the Vulgate विनिधाय ततो भारं is probably only an emendation, the substitution of an easy reading.

68

6 In the note (p. 303) enclosed within square brackets for "encerpted" read "excerpted".

9 In the footnotes, for "61 lines" read "62 lines".

14 For 632*, cf. Porzig, *op. cit.* p. 143 (note on stanza 3003 of the Cal. ed.).

26 = B. 5. 42. 37.

27 ᵈ) Adopt the reading तस्यान्तिके, which is slightly better than the text reading; यस्य of the text appears to have been influenced by यो in the previous line (correction communicated by Edgerton, privately).

31 ᵈ) Add "Dn" to the list of MSS. which read वियात°.

63 ᵃ) Cf. Charpentier, *OLZ.* 1932. 278.

69

1 Cf. Charpentier, *OLZ.* 1932. 279.

7 इतरं = अधरं (Dev.).

26 Dev.: त्वादृशे आत्मनो मम नास्ति संगतम् ।

29–30 Recur (with v. l.) at 1. 90. 31–32, and in many Purāṇas. Cf. Kirfel, *Purāṇa Pañcalakṣaṇa*, p. 539 (where it occurs with the same v. l.). The reading (of many S and a few N MSS.) माता भस्त्रा (with transposition) seems preferable, and might be adopted.

70

Cf. Matsyap. 24. 55–71, which also contains a *summary* of the Yayāti episode.

28 प्रियवाससि = जायायां (Dev.).

44 For 693*, cf. Kirfel, *op. cit.* pp. 392, 396. Cf. also Porzig, *Liebesgeschichten* (Ind. Erzähler, Bd. XII), p. 110: "Diese genealogische Sage muss dann einmal, wie so viele alte Sagen und Märchen in den Brāhmaṇas, im Sinne der asketischen Moral umgebogen worden sein, wobei nun eine gāthā über die Eitelkeit der Welt zum eigentlichen Höhepunkt wurde".

46 For 695*, cf. Kirfel, *op. cit.* p. 397 (stanza 97).

71

1 For reference to the Purāṇic versions of the Yayāti episode (besides the Matsyap.), cf. Kirfel, *op. cit.*, pp. 387 ff. — Cf. also Gaya Prasad Dixit, "The story of Yayāti as found in the Mahābhārata and in the Matsyapurāṇa: a textual comparison", *Proc. and Trans. of the Fifth Ind. Orient. Conf.* (Lahore 1930), 1. 721 ff. — The Appendix to the German translation of the episode by W. Porzig (*op. cit.*) contains some textual observations which may be profitably studied in the light of the critical apparatus of this ed.. — Another appendix of the same work gives collations of three Berlin MSS. (Chambers 570, 527, and ms. or. fol. 324) for the Yayāti episode.

24 अनुगायमाना = अनुगवदाचरन्ती (Dev.).

73

12 समुच्छ्रयः = अहंकारः (Dev.).

23 It may be noted that 731* and 735* (which mention the arrival of Ghūrṇikā) were found in only *one* of the six MSS. collated for the Anandāśrama ed. (p. 51) of the Matsyapurāṇa!

74

1 For this and the foll. stanzas, cf. Franke, "Jātaka-Mahābhārata-Parallelen", *WZKM.* 20 (1906). 323, 357 f.

75

15 768* = 1. 107. 32. — संग्रहीत्री = धात्री (Dev.).

78

23 ^{a}) The reading तूर्णं (for त्वरितं) of the printed ed. in this hypermetric pāda was not found in *any* MS. hitherto consulted!

79

5-6 For 824* and 826*, cf. Kirfel, *op. cit.* pp. 387 (stanza 26), 388 (stanza 29).

18 829* is missing even in the Purāṇic parallels! See Kirfel, *op. cit.* p. 390. Cf. this passage with lines 15-17 of 830*.

80

8 For 838*, cf. Kirfel, *op. cit.* p. 392 (stanza 63).

9 For 840*, cf. Porzig, *op. cit.* p. 112; and Kirfel, *op. cit.* p. 396 (stanzas 89 ff.).

82

6-8 =(var.) B. 12. 299. 15, 16, 8; see next note. — Dev.: रुशतीं अकल्याणीं हिंस्रामिति यावत्.

11 Recurs (with the same v. l. ना for वा) at B. 12. 299. 9; see previous note.

85

19 विवक्षा = संदेहः (Dev.).

24 = B. 5. 33. 73.

87

5 This stanza, which seems to make a fresh beginning to the conversation between Yayāti and his grandsons, seems to link up directly with the end of adhy. 83; the intervening eschatological discourse between Yayāti and Aṣṭaka, which is in part most obscure and incoherent, and so clumsily worded as to be almost unintelligible, has all the appearance of being an old interpolation; cf. Holtzmann, *Das Mahābhārata*, 2. 28. See adhy. 88, where Aṣṭaka *again* asks Yayāti who he is and compare Yayāti's reply (stanza 21) with 1. 84. 1. In the original story, the grandsons Aṣṭaka and others offer their merit to Yayāti, of course without knowing that their strange visitor is their maternal grandsire Yayāti. — Stanzas 6-7 repeat partly what has been said above in adhy. 84. in a slightly different form.

12 ^{cd}) Cf. 17^{ef} below, and 1. 88. 4^{cd}.

88

12 Passage No. 52 of App. I is ins. in D1 on suppl. fol.

19 Dev.: ह्रीरेवाकार्यप्रवृत्तौ निषेधो यस्य स ह्रीनिषेधः.

21 प्रकाशः = प्रकटः (Dev.).

89

1 Like M, G1.3 *repeat* stanzas 1-16 of this adhy., reading the passage both before and after its Yayāti episode. See the note on 1. 62. 2 above (p. 990).

16 Like M6-8, the two occurrences of the adhy. in G1.3 have separate colophons and separate numbers (10 and 30 respectively).

90

The two genealogies (adhy. 89-90) differ, the first having many names as in Purāṇas but probably corrupt in places; and the second omitting Raudrās'va and Ṛceyu, but inserting a group of ten kings (Sārvabhauma, Jayatsena and so on) between Ahaṁyāti and Matināra. For a discussion of the comparative reliability of the divergent accounts, see Pargiter, *Ancient Ind. Hist. Trad.* pp. 110 ff.; and Pradhan, *Chronology of Ancient Ind.*, pp. 69 ff.

92

7 वक्तव्या = विवादयोग्या (Dev.).

24 In the footnotes, for "27 lines" read, "28 lines".

93

14 For 953*, cf. 1. 165. 13^{ab} and v. l.

94

39 With lines 1 and 3 of 974*, cf. 19^{ab} and 20^{ab} of the same adhy.

96

6 Of the Northern Mbh. editions, the interpolation 998* is actually found in Ganpat Krishnaji's ed. (Bombay, Śaka 1799), Lele's ed. (Wai, Śaka 1818), Gopal Narayan's ed. (Bombay 1913),

Chitrashala ed. (Poona 1929), C. V. Vaidya's ed. (Bombay 1932), — all of which ed. have copied, blindly and uncritically, one from the other! As has been pointed out in the footnotes, the passage is wanting even in MSS. of Nil.

53 In the footnotes, for "129 lines" read "125 lines".

98

6 For the Purāṇic versions of the story of Mamatā and Dīrghatamas, see Kirfel, *Purāṇa Pañcalakṣaṇa*, pp. 526 ff.

13 It is worth noting that the addl. passage 1036* (which is ins. only in $K_{3.4}$ $\tilde{N}_3$ B D) is *not* found even in the Purāṇic versions; cf. Kirfel, *op. cit.*, p. 527.

17 For 1038*, cf. the Purāṇic version (Kirfel, *op. cit.* p. 527 f.), which is more explicit.

31 The Purāṇas have a slightly different version; cf. Kirfel, *op. cit.* p. 530.

32 B_1 Dn $D_{1.5}$ om. 32^{ab} (and *not* 32, as erroneously stated in the footnotes). Moreover, in consequence of that, 1042* is ins. in these MSS. *not* after 32^{ab} (as implied in the footnotes), but after 31. — For 1042*, cf. the Purāṇic versions (Kirfel, *op. cit.* p. 531).

99

8 After 8, almost all our modern ed. (the Cal. ed. is again an honourable exception!) ins. a line उक्तं जन्म कुलं मह्यमसि दाशसुतेत्यहम् ।, which is not found in any Northern MS. hitherto collated and which is but a v. l. of the Southern interpolation 1048*!

43 Line 1 of 1067* = (var.) 1. 100. 10^{ab}.

100

19 1080* = (var.) 1. 100. 7^{cd}.

30 Lines 1–2 of 1088* = (var.) 1. 102. 1.

101

N. B. Utgikar, *Proc. and Trans. of the Second Orient. Conf.* (Calcutta 1922), pp. 221 ff., has made a comparative study of the various versions of the Aṇī–Māṇḍavya story, giving reasons for the priority of the Mbh. version.

102

2 ^{b}) = 1. 62. 10^{b} (with the same v. l.).

104

4–7 Cf. 1. 113. 32 ff.

11 In the footnotes, add, at the beginning, "S om. 11^{ab}".

107

A part of this adhy. has been edited by Böhtlingk in his *Sanskrit-Chresthomathie.* The notes give collation of two Berlin MSS.

8 In line 6 of 1135*, for "द" read "इदं".

108

16 ^{ef}) For the reading of this line, cf. the corresponding line of the Northern interpolation given as passage No. 41 of App. I. — संसर्गविद्या is mentioned again in B. 12. 230. 19:

संसर्गविद्याकुशलस्तस्मात्सर्वत्र पूजितः ।

109

9 Dev.: बुध्यन्न इति पाठे तु बुद्धिरूपेणाङ्गेन रहितेत्यन्वयः ।

110

7 The stanzas 7–10, 12^{ab}, 13–19, 30–35 recur (with v. l.) in Śānti 9 (Bomb. ed.). The *important* variants are given here for ready reference. — 7 = (var.) B. 12. 9. 12 [v. l.: — ^{d}) क्षपयिष्ये कलेवरम्].

8 = (var.) ibid. 13 [v. l.: — ^{a}) पांसुभिः समभिच्छन्नः].

9 = (var.) ibid. 14 [v. l.: — ^{c}) निर्ममो भूत्वा (for निर्नमस्कारो)].

10 = (var.) ibid. 17 [v. l.: — ^{d}) सर्वेन्द्रियसुसंयतः].

12 ^{ab}) = (var.) ibid. 23^{ab} [v. l.: — ^{b}) ग्रीनथ द्वे च पञ्च वा].

13 = (var.) ibid. 21, which reads:

अल्पं वा स्वादु वा भोज्यं पूर्वालाभेन जातुचित् ।
अन्येष्वपि चरँल्लाभमलाभे सप्त पूरयन् ॥

— 1164* = (var.) ibid. 24^{ab} [v. l.: सति (for यदि)].

14 = (var.) ibid. 25 [v. l.: चिन्तयन् (for प्रध्यायन्)].

15 = (var.) ibid. 24^{cd}–25^{ab}.

16 = (var.) ibid. 26 [v. l.: — ^{c}) समभित्यज्य (for समतिक्रम्य). — ^{d}) निर्नेपादिव्य*].

17 = (var.) ibid. 27 [v. l.: — ^{a}) तेषु नित्यमसक्तश्च. — ^{c}) अपरित्यक्तसंकल्पः].

18 =(var.) ibid. 28 [v. l.: — ^{a}) विमुक्तः सर्वसङ्गेभ्यः].

19 =(var.) ibid. 37^{ab} [v. l.: — ^{a}) धृत्वा (for कृत्वा). — ^{b}) संस्ताप° (for संभार°)].

30 =(var.) ibid. 4 [v. l.: — ^{a}) हित्वा ग्राम्यसुखाचारं. — ^{b}) अरण्ये (for वल्कली). — ^{d}) मृगैः सह (for महावने)].

31 =(var.) ibid. 5 [v. l.: — ^{a}) जुह्वानोऽग्निं यथाकालं].

32 =(var.) ibid. 6 [v. l.: — ^{b}) °अमक्षमः. — ^{c}) विधिदृष्टेन (for दुश्चरेणेदं)].

33 =ibid. 10.

34 =(var.) ibid. 9 [v. l.: — ^{c}) आचरिष्यामि (for आचरन्नातु)].

35 =(var.) ibid. 11 [v. l.: — ^{cd}) सेवमानः प्रतीक्षिष्ये देहस्यास्य समापनम्].

113

32 =(var.) 1. 104. 4.

33 ^{ab})=ibid. 5^{ab}. — ^{cd})=(var.) ibid. 5^{cd}.

114

31 Dev. cites कुरुलक्ष्म (=कुरुचिह्नं) as in text!

116

13 ^{cd}) In the footnotes, before "चुक्रोश" add "S". The line-reading given in the footnotes is that of S.

117

24 ^{ab}) In the footnotes, for "repectively" read "respectively".

30 ^{a}) Here two *bodies* (शरीरे) are mentioned, though only just above and in the previous chapter it was narrated that the bodies had been *cremated;* cf. Hopkins, *Ruling Caste*, p. 172 (footnote), and Meyer, *Sexual Life*, p. 236 (footnote [2]).

119

6 Cited (as by Maharṣi Vyāsa) in Ānandavardhana's Dhvanyāloka (ed. Kāvyamālā), p. 155 (v. l. °दिवसा for °दिवसाः).

16 Dev.: काकनिला(*or* ली)यने क्रीडाविशेषे।

35 Stanzas 35–40 =(var.) B. 3. 12. 80–85 (*q. v.*).

43 In the footnotes, for "after 43", read "after 43:".

122

1 =(var.) 1. 154. 14.

9 =(var.) ibid. 15.

11 1353* =(var.) line 4 of 1375*.

37 =1. 154. 15.

Colophon. In the footnotes pertaining to the colophon (in line 3 of the para) for "49" read "47".

125

6 ^{d}) °निभस्वनं, which is documented by Ś1 K and a number of other MSS. of different versions, should have been adopted in the text.

126

34 Dev.: तत्कुलीनः तेषां राज्ञां कुले भवन्।

128

In the long explanatory note (p. 574) between adhy. 128 and 129, it has been stated that the Kaṇi(ṅ)kanīti is wholly ignored in the Telugu adaptation of the Mbh. by Nannaya Bhaṭṭa. That is an error; Nannaya clearly refers to this passage; but there remains plenty of evidence to make us suspect the adhy., besides its omission in K.

130

1 For "N" in line 1 of the footnotes, read "Ñ".

☞ In the sequel, in very many cases, the diacritical sign of Ñ has unfortunately come out only faintly or even broken off completely, in many copies, in the course of printing. The context generally shows whether one has to read N or Ñ.

133

18 At the end of the footnote pertaining to this stanza, for "(probably, 1458*)", read "(probably, 1457*)".

137

16 In the footnotes (p. 597), for "S (except $G_{1,2}$)" read "S".

138

Colophon (p. 602). In the footnotes, for "जगृहद" read "जतुगृह".

139

Bopp's ed. of the Hiḍimbavadha included in *Ardschuna's Reise zu Indra's Himmel* (Berlin 1824) was, unfortunately, not accessible for consultation.

143

1 At the beginning of the footnote (p. 615), before "(M om. lines 3, 6)" add "S", which has dropped out.

10 At the end of the footnote, add a square bracket ( ]) after "(for चद्रा)", concluding the v. l. of 1556*.

26 In the footnotes, for "liew" read "lieu". Delete: "and a colophon ... which S om.".

144

In the tabular conspectus at the end of this adhy. (p. 624), in the left-hand column, delete the word "Colophon", which occurs below the figures "19–20". See last note.

145

14 [ab])=(var.) 1. 150. 13[cd].

150

1 In the footnotes for "D2" read "D3", in line 5 of the para.

13 [cd])=(var.) 1. 145. 14[ab]. — 1642*=(var.) ibid. 14[cd].

151

8 For examples of Word Haplology in the Ṛgveda, cf. Geldner, "Worthaplologie im Ṛgveda", in Festgabe Kaegi (1919).

156

Delete the para (marked by ☞) at the very end of the footnotes pertaining to this adhy. (p. 662). The addl. adhy. mentioned here is ins. in S (except G6) *not* after adhy. 156, but after adhy. 157.

157

6 This amusing and popular little story occurs (with v. l.) twice in the course of the Ādi in the N recension (here and in adhy. 189), and three times in the S recension! — The repetition of adhy. 175 in S after adhy. 157 may prove to be a factor of great text-critical importance. It will be noticed that it occurs in S *just before and just after* the episode of the encounter of the Pāṇḍavas with the Gandharva Citraratha (alias Aṅgāraparṇa), containing the stories (*upākhyānas*) Tāpatya, Vāsiṣṭha and Aurva; and, therefore, it may prove to be a reminiscence of the interpolation of the entire Caitraratha episode. — For the text of the repeated passage see App. I, No. 96.

158

13 According to Dev., Vākā (or Rākā) is the name of a river.

24 [a]) Adopt the Southern spelling विनीपिका, which is more correct.

173

Colophon. For the limits of the Caitrarathaparvan, cf. Bühler, *Ind. Stud.* 2. 38.

175

In the para (marked by ☞) at the beginning of the footnotes (p. 713), for "adhy. 156" read "adhy. 157".

1 देवमहोत्सवः = स्वयंवरः (Dev.).

19 The (inorganic) third line 1805*, which occurs in only 3 of the MSS. collated, has proved to be very popular, and is found in almost all the older printed ed. except the Cal.!

180

16 In the footnotes, for the serial no. "1960*", read "1860*".

192

7 For the reading प्ररोचन- (for पुरोचन-) of Ś1 K1, cf. v. l. 1. 132. 2.

17 With the first line of 1945*, cf. the last line of 1947*.

24 Almost all the old ed. (except the Cal. ed.) contain the spurious (inorganic) line 1957*, which is a Southern interpolation, lacking even in Nil. MSS.!

201

Bopp's ed. of the Sundopasundopākhyāna (Gild. Bibl. 97) was, unfortunately, not available for consultation.

205

For the translation of the Arjunavanavāsa in his *Liebesgeschichten* (Die wichtigsten Erzählungen des Mbh., Bd. I = Ind. Erzähler, Bd. XII), W. Porzig had collated three Berlin MSS. (Chambers 570 and 527 and ms. orient. fol. 324), but his MSS. contained apparently no important variants.

206

2 चौक्षाः = शुचयः (Dev.).

210

15 ^{e}) = 1. 212. 3*.

212

2 ^{a}) In the footnotes, for "Some" read "some".

3 ^{a}) = 1. 210. 15*.

213

21 In the footnotes (with reference to 2074*), after "D_4 (suppl. fol. *sec. m.*)" add "S".

61 Dev.: वाशब्द उपमायां । वा = इव, as it is actually paraphrased in the other versions.

214

In the stanza (1. 214. 28) printed below the illustration facing p. 840, for कृष्णपाण्डवौ read पार्थमाधवौ (as in the constituted text).

215

2 ^{d}) Change the reading प्रयच्छताम् to प्रयच्छतन्, which suits the context better.

220

For the Śārṅgakopākhyāna, cf. E. Sieg, *Sagenstoffe des Ṛgveda*, pp. 44 ff., and especially p. 46. — Böhtlingk has given collations of two Berlin MSS. for the story of Mandapāla edited by him in his *Sanskrit-Chresthomathie* (Leipzig 1909[3]).

224

19 ^{a}) In the reading of $Ś_1$ K_1 B_6 etc. for "°मनान्व" etc. read "°मानान्व" etc.

ERRATA

☞ *Only mistakes in the constituted text have been listed here. For other corrections see Appendix I and the Addenda et Corrigenda.*

Adhy. & Śl. No.	For	read
1. 65	दुश्शासनः	दुःशासनः
1. 121	शान्तनवं	शांतनवं
1. 128	शान्तनवे	शांतनवे
1. 131	संससका°	संशसका°
1. 147	दुश्शासनं	दुःशासनं
1. 161	प्राणान्त्यक्तु°	प्राणांस्त्यक्तु°
1. 161	मा चिरम्	माचिरम्
1. 162	तथा वादिनं	तथावादिनं
1. 210 (Colophon)	अनुक्रमणी नाम प्रथमोऽध्यायः ॥१॥	प्रथमोऽध्यायः ॥ १॥ समाप्तमनुक्रमणीपर्व ॥
2. 50	°मतःपरम्	°मतः परम्
2. 78	शन्तनो°	शंतनो°
2. 79	तेजोंऽशानां	तेजोंशानां
2. 97	किङ्कराणां	किंकराणां
2. 167	नवशतानि	नव शतानि
2. 172	नवश्लोक°	नव श्लोक°
20. 10	त्वं ऋपि°	त्वमृपि°
24. 13	°रजोऽभ्र°	°रजोभ्र°
26. 14	तपोऽर्थिनः	तपोर्थिनः
36. 12	पर्यन्वेपं तत°	पर्यन्वेपंस्तत°
36. 23	संरंभी	संरम्भी
38. 34	वयोऽतिगः	वयोतिगः
39. 30	स्तअमभ्येति	अस्तमभ्येति
40. 10	पुरुरवाः	पुरूरवाः
44. 13	तस्माद्व्यतु	तस्माद्व्येतु
49. 3	किंनिमित्तं	किं निमित्तं
49. 23	दीप्तदाम्नैः	दीप्तादम्नैः
55. 23	शान्तनवेन	शांतनवेन
57. 40	स्कंदेद्रेत	स्कन्देद्रेत
57. 49	उज्जहु°	उज्जहु°
57. 52	°मोक्षवाप्स्यसि	°मोक्षमवाप्स्यसि
57. 57	तान्धीमां°	तां धीमां°
57. 76	शान्तनवो	शांतनवो
58. 4	त्रिः सप्तकृत्वः	त्रिःसप्तकृत्वः
59. 32	°पुङ्गवाः	°पुंगवाः
59. 48	अलंबुसा	अलम्बुसा
60. 3	भगवान्रुद्रा	भगवान्रुद्रा
61. 6	°पुङ्गवः	°पुंगवः
61. 68	शतंनोः	शंतनोः
64. 10	षट्पदैः	षट्पदैः
67. 1	सुव्यक्त रात्र°	सुव्यक्तं राज°
74. 7	यत्कुमारा	यत्कुमाराः
74. 10	श्रेयोऽर्थी	श्रेयोर्थी
76. 20	पुंभिः	पुम्भिः
77. 25	यथाकाम°	यथा काम°
83. 10	किंनिमित्तं	किं निमित्तं
88. 8	°परस्येह	°परस्ये ह
90. 2	किंनु	किं तु
93. 36	अनुसंवत्सरा°	अनु संवत्सरा°
108. 5	ऊर्णुनाभः	ऊर्णनाभः
110. 34	°चरज्जातु	°चरञ्जातु
123. 23	परिप्रपच्छुः	परिपप्रच्छुः
127. 21	भारत	भारत।
144. 13	जीव पुत्रि	जीवपुत्रि
146. 6	प्रवक्षा°	प्रवक्ष्या°
149. 6, 7	श्रेयो आत्म°	श्रेय आत्म°
161. 10	प्राणा	प्राणाः
167. 5	छित्वा	छित्त्वा
168. 14	वसिष्ठः सहितो°	वसिष्ठसहितो°
169. 15	धनभक्षयम्	धनमक्षयम्
169. 20	वामोरु°	वामोरू°
176. 33	वाक्यमुच्चै°	वाक्यमुच्चै°
204. 28	°मन्योन्यं	°मन्योऽन्यं

THE

MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI; S. K. BELVALKAR; A. B. GAJENDRAGADKAR; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR; V. G. PARANJPE; V. K. RAJAVADE; N. B. UTGIKAR; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA; M. WINTERNITZ; R. ZIMMERMANN, S.J. AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RULER OF AUNDH

VOLUME 1

Under the Patronage of the Ruler of Aundh; the Imperial Government of India; the Provincial Governments of Bombay, Madras and Burma; the Hyderabad (Deccan), Baroda and Mysore States; the University of Bombay; and other Distinguished Donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1933

THE

ĀDIPARVAN

BEING THE FIRST BOOK OF THE MAHĀBHĀRATA
THE GREAT EPIC OF INDIA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR
OF THE BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

POONA
BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE
1933

CONTENTS OF VOLUME ONE

LIST OF PLATES AND ILLUSTRATIONS
IN
VOLUME ONE

Śāradā Codex, fol. 147 b

Aundh State Press

PROLEGOMENA

The need of a critical or (as it was sometimes called) a "correct" edition of the Mahābhārata has been felt (at first, of course, rather vaguely) by Sanskritists for over half a century.[1] It was voiced, however, in a clear and emphatic manner, for the first time, by Professor M. Winternitz, at the XIth International Congress of Orientalists, held at Paris, in 1897, when he read a paper drawing attention to the South Indian manuscripts of the Great Epic and ending with the remark that a critical edition of the Mahābhārata was "wanted as the only sound basis for all Mahābhārata studies, nay, for all studies connected with the epic literature of India".[2] The idea received a concrete shape in his proposal for the foundation of a Sanskrit Epic Text Society, which he laid before the very next session of the Oriental Congress (XIIth), held in Rome (1899). Again, three years later, at the following session of the Congress (XIIIth), held in Hamburg (1902), Professor Winternitz reiterated his requisition and endeavoured to impress again upon the assembled savants that a "critical edition of the Mahābhārata was a *sine quâ non* for all historical and critical research regarding the Great Epic of India".

The reception accorded to the various proposals made by Professor Winternitz in connection with his favourite project was not as cordial as might have been expected from an enlightened, international assemblage of Sanskritists. "At first", writes Professor Winternitz himself,[3] "the idea of a critical edition of the Mahābhārata met with great scepticism. Most scholars were of opinion that it was impossible to restore a critical text of the Great Epic, and that we should have to be satisfied with editing the South Indian text, while the North Indian text was represented well enough by the Calcutta and Bombay editions. Only few scholars were in full agreement with the plan of *one* critical edition".

Notwithstanding this general apathy, a committee was appointed by the Indian Section of the International Congress of Orientalists in Rome (1899) to consider the proposal of Professor Winternitz for the foundation of a Sanskrit Epic Text Society, already mentioned. This committee was not in favour of the said proposal. It recommended instead that the work of preparing the critical edition should be undertaken by the International Association of Academies. The London session of this Association, held in 1904, adopted the above suggestion and resolved "to make the critical edition of the Mahābhārata one of the tasks to be undertaken under its auspices and with the help of funds to be raised by the Academies". In pursuance of this decision, the Academies of Berlin and Vienna sanctioned certain funds earmarked for the Mahābhārata work, with whose help the preliminary work for the critical edition was actually begun.

[1] See below.

[2] Cf. Winternitz, *Indol. Prag.* 1 (1929). 58 ff.

[3] ibid. p. 58.

In furtherance of this project, then, Professor H. Lüders prepared a "Specimen" of a critical edition of the Mahābhārata (*Druckprobe einer kritischen Ausgabe des Mahābhārata*, Leipzig 1908) with the funds provided for the purpose by the Königliche Gesellschaft der Wissenschaften in Göttingen.[1] The Specimen, which was meant only for private circulation,[2] consisted of 18 pages, comprising the constituted text (pp. 1–11) of the first 67 stanzas of the Ādiparvan with their various readings (printed as footnotes), an Appendix (pp. 12–17), on a similar plan, containing the text of the Brahmā-Gaṇeśa interpolation (with *its* variants), and finally a list (p. 18) of the 29 manuscripts, selected exclusively from European libraries, which formed the specimen *apparatus criticus*.[3] This little brochure, which must rank in the annals of Mahābhārata studies as the first tentative critical edition of the Mahābhārata, was laid before the Indian Section of the XVth International Congress of Orientalists, held in Copenhagen (1908). The tender seedling, planted with infinite care, did not, however, thrive in the uncongenial European soil. Twenty years later, in 1928, at the XVIIth International Congress of Orientalists, held at Oxford, Professor Winternitz reported that, under the scheme of the International Association of Academies, "except this specimen (*Druckprobe*) nothing has been printed".[4]

However, in the interval some preliminary work, such as the classifying and collating of manuscripts had been done by Professor Lüders and some of his pupils (among them my fellow-student and friend Dr. Johannes Nobel, now Professor in the University of Marburg), by Professor Winternitz and his pupil Dr. Otto Stein, and by Dr. Bernhard Geiger (Vienna). The last great World War gave its quietus to this ambitious project, sponsored by the Associated Academies of Europe and America, and finally diverted the attention of European scholars from the Mahābhārata Problem.

After the war, the Bhandarkar Oriental Research Institute, then in its early infancy, enthusiastically undertook the work, making a fresh start, fortunately without realizing fully the enormousness of the project or the complicacies of the problem. At a meeting of the General Body of the Institute, held on July 6, 1918, Shrimant Balasaheb Pant Pratinidhi, Chief (now Ruler) of Aundh—the liberal and enthusiastic patron of diverse projects calculated to stimulate research, advance knowledge, and enhance Indian prestige—the president elect on the occasion, easily persuaded by a band of young and hopeful Sanskritists who had returned to India after completing their philological training abroad, with their heads full of new ideas, urged upon the audience the need of preparing a Critical and Illustrated Edition of the Mahābhārata, offering to contribute, personally, a lakh of rupees, by annual grants, towards the expenses of producing the edition.[5] The donor was warmly thanked for this princely

---

[1] It was printed by the firm of W. Drugulin.

[2] Professor Winternitz had sent me, in 1926, his copy, on loan, for perusal, which I returned to him almost immediately afterwards.

[3] The brochure did not contain any preface, or explanatory notes.

[4] See also the remarks of Professor A. A. Macdonell printed in the "Report of the Joint Session of the Royal Asiatic Society, Société Asiatique, American Oriental Society, and Scuola Orientale, Reale Università di Roma, September 3–6, 1919" in *JRAS*. 1920. 149. Cf. also *ABI*. 4. 145 ff.

[5] Cf. Bhavanrao Pandit Pratinidhi, *ABI*. 3 (1921–22). 1 f. Also *A Prospectus of a New and*

gift and the offer was gratefully accepted by the spokesmen of the Institute, who in their turn undertook to prepare an edition that would meet with the high requirements of modern critical scholarship. In accordance with this decision of the General Body of the Institute, the late lamented Sir Ramkrishna Gopal Bhandarkar, the doyen of the Sanskritists of Western India and the inspirer of the critical and rigorous scholarship of the present day, inaugurated, in April 1919, this monumental work by formally beginning the collation of the opening *mantra* of the works of the ancient Bhāgavata sect, which is found also at the beginning of some manuscripts of the Mahābhārata:[1]

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

Then, on the basis of the promise of the donation of a lakh of rupees by the Ruler of Aundh, the Institute appealed for the very large financial support needed to Indian governments, princes, and men of wealth. Not as many favourable responses were received as might have been expected; but very generous aid was and is being given by some, whose names are recorded elsewhere.

The reasons which have induced Sanskritists both here and abroad to undertake this gigantic enterprise are easy to understand. The pre-eminent importance of the epic is universally acknowledged. Next to the Vedas, it is the most valuable product of the entire literature of ancient India, so rich in notable works. Venerable for its very antiquity, it is one of the most inspiring monuments of the world, and an inexhaustible mine for the investigation of the religion, mythology, legend, philosophy, law, custom, and political and social institutions of ancient India.

As a result of the researches that have been carried on during the last thirty-five years or so, there is now no doubt whatsoever that the text of the Mahābhārata has undergone numerous changes.[2] The texts of the Northern and Southern manuscripts—to mention only two of the manuscript classes—are widely divergent, and much uncertainty prevails regarding the correctness and originality of the texts preserved by them. The existing editions—which either merely reproduce the version of a particular type of manuscripts, like the Bombay edition,[3] or else are eclectic on no recognizable principles, like the Kumbhakonam edition—fail to remove the uncertainty of the text.

The present edition of the epic is intended chiefly to remedy this unsatisfactory state of things. What the promoters of this scheme desire to produce and supply is briefly this: a critical edition of the Mahābhārata in the preparation of which all important versions of the Great Epic shall have been taken into consideration, and all important manuscripts collated, estimated and turned to account. Since all divergent readings of any importance will be given in the critical notes, printed at the foot of the page, this

---

Critical Edition of the Mahābhārata (Poona 1919), published by the Institute, p. v.

[1] For instance, the stanza is foreign to the entire Southern recension of the epic. Cf. also Bühler-Kirste, *Ind. Stud.* No. 2, p. 4, n. 2; and Sylvain Lévi, *R. G. Bhandarkar Commemoration Volume*, p. 99.

[2] The earliest systematic study of the subject seems to have been made by Burnell in his *Aindra Grammarians*; cf. also his *Classified Index to the Sanskrit MSS. in the Palace at Tanjore* (London 1879), p. 180.

[3] Representing the Nīlakaṇṭha tradition.

edition will, for the first time, render it possible for the reader to have before him the entire significant manuscript evidence for each individual passage. The value of this method for scientific investigation of the epic is obvious. Another feature of the new edition will be this. Since not even the seemingly most irrelevant line or stanza, actually found in a Mahābhārata manuscript collated for the edition, is on any account omitted, this edition of the Mahābhārata will be, in a sense, more complete than any previous edition.[1] It will be a veritable thesaurus of the Mahābhārata tradition.

Under the scheme outlined above, a tentative edition of the Virāṭaparvan was prepared by the late Mr. Narayan Bapuji Utgikar, M.A., and published by the Institute in 1923. Copies of this edition were distributed gratis among leading Sanskritists—Indian, European and American—with a view to eliciting from them a frank expression of their opinion on the method worked out by the then editor-in-chief. The opinions received were very favourable and highly encouraging. The valuable suggestions made by many eminent authorities have been to a great extent followed in the subsequent work.

COLLATION OF MANUSCRIPTS

Collation of the maunscripts is being done, regularly, not merely at the Institute, but also at the Visvabharati of Rabindranath Tagore in Bengal under the supervision of Pandit Vidhushekhara Bhattacharya, and at the Saraswathi Mahal in Tanjore under the supervision of M. R. Ry. Rao Saheb T. Sambamurthi Rao Avl., B.A., B.L. These outside centres were at first intended chiefly for the collation of the Bengali and the Telugu-Grantha manuscripts respectively. But provision has now been made at the Institute itself for the collation of manuscripts written in any of the seven scripts (Śāradā, Nepālī, Maithilī, Bengali, Telugu, Grantha and Malayālam), besides Devanāgarī, which are ordinarily required for our Mahābhārata work.

The *entire* Mahābhārata stands now collated from a *minimum* of ten manuscripts; many parvans have been completely collated from twenty manuscripts; some from thirty; a few from as many as forty; while the first two adhyāyas of the Ādi, which have special importance for the critical constitution of the text of the entire epic, were collated from no less than sixty manuscripts.

The collation is done by a permanent staff of specially trained Shastris (Northern as well as Southern) and University graduates. For the purposes of collation, each Mahābhārata stanza (according to the Bombay edition of Ganpat Krishnaji, Śaka 1799) is first written out, in bold characters, on the top line of a standard, horizontally and vertically ruled foolscap sheet. The variant readings are entered by the collator horizontally along a line alloted to the manuscript collated, akṣara by akṣara, in the appropriate column, vertically below the corresponding portion of the original reading of the "Vulgate". On the right of each of these collation sheets, there is a column four inches wide reserved for remarks (regarding corrections, marginal additions etc.), and for "additional" stanzas found in the manuscripts collated, either immediately before or after

[1] The Institute intends to publish, as a supplement to this edition, a Pratīka Index of the Mahābhārata, which will be an alphabetical index of every single pāda of the text of the epic.

the stanza in question. Very long "additions" are written out on separate "śodhapatras" and attached to the collation sheets. The collations are regularly checked by a batch of collators different from the one which did the collation in the first instance, before they are handed over to the editor for the constitution of the text.

THE CRITICAL APPARATUS

GENERAL ACCOUNT OF THE MANUSCRIPTS

It is by no means easy to answer the question how many manuscripts of the Mahābhārata there are in existence; firstly, because, no complete list of these manuscripts has ever been compiled; and, secondly, because the expression "Mahābhārata manuscript", as ordinarily used, is ambiguous in the extreme; it may apply to a small manuscript of the Bhagavadgītā alone, as well as to a complete manuscript of the Mahābhārata, in several volumes, containing all the eighteen parvans. Moreover, the parvans are mostly handed down separately, or in groups of few parvans at a time, at least in the oldest manuscripts now preserved. Therefore, in taking stock of Mahābhārata manuscripts, it is best to take as unit of measurement a manuscript of a *single* parvan.

As a very approximate computation, I may state that there are known to be about 235 manuscripts of the Ādi, counting only such as have come within my knowledge from catalogues of private and public libraries accessible to me, as also those manuscripts whose owners have sent them to the Institute for collation or inspection. But this is probably by a long way not the total number of extant manuscripts of this parvan, because there must be quite a large number of manuscripts in private hands, of which we know next to nothing. It has been the experience of most manuscript collectors in India that when one takes the trouble to look for the manuscripts, they turn up in quite astonishing numbers, though they are as a rule late and of questionable worth. Of these 235 manuscripts of the Ādi, a little less than half (107) are in the Devanāgarī script alone. The other scripts are represented in this collection as follows: Bengali 32, Grantha 31, Telugu 28, Malayālam 26, Nepālī 5, Śāradā 3,[1] Maithilī 1, Kannaḍa 1, and Nandināgarī 1.

Of these manuscripts of the Ādi about 70 (i. e. a little more than 29 per cent of the total) were fully or partly examined and collated for this edition. And of these again about 60 were actually utilized in preparing the text. The critical apparatus of the first two adhyāyas gives the collations of 50 manuscripts. Many of these were, however, discarded in the sequel as misch-codices of small trustworthiness and of no special value for critical purposes. At the same time a few other manuscripts (such as the Śāradā and Nepālī codices), which were not available in the beginning, were added to the critical apparatus subsequently. A table given below supplies all the necessary details of the critical apparatus as to where the collations of the different manuscripts begin, where they end, and so on and so forth.

---

[1] Of these three, our Ś1 is one, while the other two are paper manuscripts, written in modern Śāradā characters, with Nīlakaṇṭha's commentary, in the Raghunatha Temple Library; cf. Stein's Catalogue (1894), p. 196, Nos. 3712–32, 3951–79. They represent probably the Nīlakaṇṭha version.

The choice of the critical apparatus is not an easy matter, owing to the astonishing bulk and the amazing variety of the material. The number of exact duplicates among these is decidedly small and almost negligible. An exception to this rule is formed only by manuscripts of commentators' versions, which show *inter se* little difference. So that what has been said by Kosegarten with respect to the manuscripts of the Pañcatantra, applies, generally speaking, equally well to the Mahābhārata manuscripts: *quot codices, tot textus.* Notwithstanding these difficulties, the choice of our critical apparatus has not been entirely arbitrary. Efforts were made to secure manuscripts written in as many different Indian scripts as possible, which is the same as saying, manuscripts belonging to as many different Indian provinces as possible. Old manuscripts, even though fragmentary and partly illegible, were selected in preference to modern-looking manuscripts, though complete, neatly written and well preserved. Within the version, discrepant types were chosen in preference to similar types.[1] Of the Nīlakaṇṭha version, only three were selected, though it is by far the most numerous group; because, firstly, it is one of the latest versions; and, secondly it has been edited several times already, though not as well as it should be; and, thirdly, there is little difference between the individual manuscripts of the group. The only important scripts unrepresented in our critical apparatus are: Kannaḍa, Uriyā and Nandināgarī.

Besides the manuscripts collated specially for this edition, I have made occasional use of the collations of manuscripts preserved in European libraries made by Theodor Goldstücker, photographic copies of which were presented to the Institute, for use in connection with this project, by the University of Strassburg, through the kind offices of the late Professor Émile Senart, as also of the collations intended for the edition planned by the International Association of Academies and made by the pupils of Geheimrat Professor Dr. Heinrich Lüders, which have been placed at the disposal of the Institute in pursuance of a resolution on the subject passed by the Indian Section of the XVIIth International Congress of Orientalists, held at Oxford, in 1928.[2]

Sixteen of the manuscripts collated bear dates, ranging from the 16th to the 19th century. The oldest dated manuscript of our critical apparatus is a Nepālī manuscript ($Ñ_3$) which bears a date corresponding to A.D. 1511. The other dates are: A.D. 1519 (K_3), 1528 (V_1), 1598 (D_2), 1620 (Da_2), 1638 (K_2), 1694 (K_4), 1701 (Dr_3), 1739 (K_0), 1740 (B_1), 1759 (B_3), 1786 (B_5), 1802 (D_5), 1808 (Dn_3), 1838 (M_3), and 1842 (M_8). The Nīlakaṇṭha manuscripts are not all dated, but they can scarcely be much anterior to the beginning of the eighteenth century, since Nīlakaṇṭha himself

---

[1] Consequently, our critical apparatus tends to reflect greater diversity in the material than what actually exists, but that was unavoidable.

[2] The Resolutions were worded as follows:

No. 2. That in view of the eminently satisfactory manner in which the work is being done by the Institute, this Congress is of opinion that the MSS. collations made, and the funds collected, for the critical edition of the epic planned by the Association of Academies, be now utilized for the purposes of the critical edition being prepared in India, without prejudice to the original project of the Association of Academies.

No. 3. That this Congress therefore recommends that: (a) such collations of the Mahābhārata text as have already been prepared by the Association of Academies be placed, on loan, at the disposal of the Bhandarkar Oriental Research Institute. . . .

belongs to the last quarter of the seventeenth. Many of the Grantha manuscripts do bear dates, but since they refer to a cyclic era, it is difficult to calculate their equivalents.

CLASSIFICATION OF MANUSCRIPTS

The manuscript material is divided naturally into recensions by the scripts in which they are witten. Corresponding to the two main types of Indian scripts, Northern and Southern, we get two main recensions of the epic. Each of these recensions is again divided into a number of sub-recensions, which I have called "versions", corresponding to the different provincial scripts in which these texts are written. This *principium divisionis* is not as arbitrary as it might at first sight appear. The superficial difference of scripts corresponds, as a matter of fact, to deep underlying textual differences. It is common experience in India that when we have a work handed down in different versions, the script is invariably characteristic of the version.[1] The reason for this concomitance between script and version appears to be that the scribes, being as a rule not conversant with any script but that of their own particular province, could copy only manuscripts written in their special provincial scripts, exception being made only in favour of the Devanāgarī, which was a sort of a "vulgar" script, widely used and understood in India.

While the principle mentioned above is not entirely mechanical or arbitrary, it is also not ideal or perfect. It is often contravened in practice, mainly through the agency of the Devanāgarī, which is the chief medium of contamination between the different recensions and versions. Thus we come across Devanāgarī copies of the commentary or version of Arjunamiśra, who was an Easterner; similar copies of the commentary or version of Ratnagarbha, who was a Southerner. There are again Devanāgarī copies of the Grantha and the Śāradā[2] versions. On the other hand, a popular version like that of Nīlakaṇṭha may be copied in any script. I have come across manuscripts of the Nīlakaṇṭha (Devanāgarī) version written in Śāradā,[3] Bengali,[4] Telugu and Grantha scripts. Another cause of disturbance was this. Along the boundaries of provinces speaking different languages or using different scripts, there are invariably bi-lingual and bi-scriptal zones. In these zones there was an ever operating impulse, tending to introduce innovations, obliterating the *differentiae* and normalizing the text. Nevertheless, though nothing is impossible, it would be passing strange if we were to find a copy of the pure Śāradā version written, say, in the Malayālam script, or of the Grantha version in the Nepālī script.

---

1 Cf. Lüders, *Deutsche Literaturztg.* 1929. 1140.

2 Like our K1 (India Office, No. 2137).

3 There are two such MSS. in the Raghunatha Temple Library, Jammu, Nos. 3712–32, 3958–79.

4 Some of them were collated for the Institute at the Visvabharati.

LIST OF MANUSCRIPTS FORMING THE CRITICAL APPARATUS

The manuscripts utilized for this edition of the Ādi are as follows:

I. N(orthern) Recension.

(a) *North-western Group* (ν).

Śāradā (or Kaśmīrī) Version (Ś).

$Ś_1$ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 159 of 1875-76.

Devanāgarī Group allied to the (Śāradā or) Kaśmīrī Version (K).

K_0 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 229 of 1895-1902. Dated V. Saṁ. 1795 (ca. A.D. 1739).

K_1 = London, India Office Library, No. 3226 (2137).

K_2 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 182 of 1891-95. Dated V. Saṁ. 1694 (ca. A.D. 1638).

K_3 = Baroda, Oriental Institute Library, No. 632. Dated V. Saṁ. 1575 (ca. A.D. 1519).

K_4 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 565 of 1882-83. Dated Śaka 1616 (ca. A.D. 1694).

K_5 = Lahore, Dayanand Anglo-Vedic College, No. 1.

K_6 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 209 of 1887-91.

(b) *Central Group* (Υ).

Nepālī Version (Ñ).

$Ñ_1$ = Nepal, in private possession.

$Ñ_2$ = Nepal, in private possession.

$Ñ_3$ = Nepal, in private possession. Dated Nepālī Saṁ. 632 (ca. A.D. 1511).

Maithilī Version (V).

V_1 = Nepal, Darbar Library, No. 1364. Dated La. Saṁ. 411 (ca. A.D. 1528).

Bengali Version (B).

B_1 = Santiniketan, Visvabharati Library, No. 1. Dated Śaka 1662 (ca. A.D. 1740).

B_2 = Santiniketan, Visvabharati Library, No. 258.

B_3 = Santiniketan, Visvabharati Library, No. 782. Dated Śaka 1681 (ca. A.D. 1759).

B_4 = Santiniketan, Visvabharati Library, No. 413.

B_5 = Dacca, University Library, No. 485. Dated Śaka 1708 (ca. A.D. 1786).

B_6 = Dacca, University Library, No. 735.

Devanāgarī Versions *other than K* (D).

Devanāgarī Version of Arjunamiśra (Da).

Da_1 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 30 of A 1879-80.

Da_2 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg I, No. 468. Dated V. Saṁ. 1676 (ca. A.D. 1620).

Devanāgarī Version of Nīlakaṇṭha (Dn), the "Vulgate".

Dn_1 = MS. belonging to Sardar M. V. Kibe of Indore.

Dn_2 = Mysore, Oriental Library, No. 1064. Dated V. Saṁ. 1864 (ca. A.D. 1808).

D_{n3} = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 234 of 1895-1902.

Devanāgarī Version of Ratnagarbha (Dr).

Dr_1 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1246.
Dr_2 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1199.
Dr_3 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1313. Dated Śaka 1623 (ca. A.D. 1701).
Dr_4 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1339.

Devanāgarī Composite Version.

D_1 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 29 of A 1879-80.
D_2 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1152. Dated V. Saṁ. 1654 (ca. A.D. 1598).
D_3 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1360.
D_4 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1126.
D_5 = Lahore, Dayanand Anglo-Vedic College, No. 4. Dated V. Saṁ. 1858 (ca. A.D. 1802).
D_6 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1223.
D_7 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1269.
D_8 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1329.
D_9 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1176.
D_{10} = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1293.
D_{11} = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1340.
D_{12} = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1373.
D_{13} = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg II, No. 191.
D_{14} = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg II, No. 266.

II. S(outhern) Recension.

Telugu Version (T).

T_1 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library MS. (without number).
T_2 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11865.
T_3 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11809.

Grantha Version (G).

G_1 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library MS. (without number).
G_2 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library MS. (without number).
G_3 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11823.
G_4 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11838.
G_5 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11851.
G_6 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11860.
G_7 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library MS. (without number).

Malayālam Version (M).

M_1 = MS. belonging to Chief of Idappalli, Cochin.
M_2 = Cochin, State Library, No. 5.
M_3 = Cochin, State Library, No. 1. Dated Kollam 1013 (ca. A.D. 1838).
M_4 = MS. belonging to Kallenkara Pisharam of Cochin.
M_5 = Cochin (Jayantamangalam); property of the Paliyam family.
M_6 = Malabar (Nareri Mana); in private possession.
M_7 = Cochin (Avaṇapparambu Mana); in private possession.
M_8 = Malabar Poomulli Mana Library, No. 297. Dated Kollam 1017 (ca. A.D. 1842).

DETAILED ACCOUNT OF THE MANUSRIPTS

Ś1

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 159 of 1875–76. Total number of folios 114 (some fragmentary), with about 24 lines to a page; size 12″ × 9½″. Clear Śāradā characters (of perhaps the 16th or 17th century). Birch-bark (bhūrjapatra).

This unique and valuable MS. was purchased for the Government of Bombay, by Bühler, in Kaśmīr. It is listed on p. xi, and cursorily described at p. 64, of his *Detailed Report of a Tour in Search of Sanskrit MSS. made in Kas'mīr, Rajputana, and Central India*, a report printed as Extra Number of the *Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society* for 1877. The lines of writing of the MS. run parallel to the narrow side of the leaf. There are, on an average, 24 lines on a page, and 36 akṣaras (i. e. a little over a śloka) in a line. A page, therefore, contains, on an average, 26 (anuṣṭubh) stanzas. Each folio bears, on its reverse, in the left-hand margin, near the bottom, a cipher representing the serial number of the folio and a signature indicating the title of the work, as well as the name of the parvan. — The MS., which is unfortunately incomplete and fragmentary, must have originally contained at least the first three parvans (Ādi, Sabhā and Araṇya), written, as far as one can judge, by the same hand. The extant portion contains the Sabhā in its entirety, but only fragments of the other two parvans, the beginning of Ādi and the end of Araṇya being lost. The Ādi, which appears to have extended from the beginning of the volume up to fol. 154, is particularly fragmentary; a continuous text begins only from fol. 63 (our adhy. 82). Of the first 62 folios, the extant portion contains only the *lower* segments (with 10 to 15 lines of writing on each page) of fol. 24–25, 36–37, 39, 47–48, 53–57 and 61–62; the initial 23 folios as also 15 other intermediate folios (viz. 38, 40–46, 49–52, 58–60) are entirely missing; while only 10 of these folios are complete. Folio number 96 is repeated. The Ādi ends at fol. 154 a. The colophon repeats the stanzas of the Parvasaṁgraha giving the number of adhyāyas (230) in this parvan, as also its extent in "ślokas", i. e. granthas (7984). The writing is neat and careful; erasures and corrections are few and far between. Occasionally one comes across variant readings (cf. fol. 115 b), entered (probably by the same hand) in yet smaller letters between the lines; on fol. 116 a, there is a stanza written in the upper margin, which is meant to be added after 1. 162. 15, and which is found, otherwise, only in K1, in other words is an interpolation peculiar to Ś1 K1. Many of the *marginal* additions are glosses, which are rather numerous in the first 15 (extant) folios, evidently notes made from some commentary by a student who intended making a careful study of the text. In a few places—perhaps about half a dozen—corrections have been made with yellow pigment. Some of the adhyāyas bear (serial) numbers, written probably by a different hand; the first (legible) figure that we come across is 43, corresponding to adhy. 32 of our edition, involving a difference of 11 in our enumerations of adhyāyas! The last adhyāya number noted in this parvan is 100, corresponding to our adhy. 87: the difference between our enumerations thus rises to 13 in 55 adhyāyas. The Purāṇic *raconteur* is here called, throughout, Sūta, *not* Sauti. Moreover, the prose formula of reference generally omits उवाच

(resp. ऊचुः), and gives, as in S MSS., merely the name or designation of the speaker, such as वैशंपायनः. However, from the fact that towards the middle and end of the parvan, the full forms containing उवाच (resp. ऊचुः) do occur sporadically, e. g. 1. 94. 64 (fol. 73 a); 98. 1 (fol. 75 b); 99. 36 (fol. 77 a) etc.: it follows that the usual वैशंपायनः etc. are only *abbreviations*. The names of the sub-parvans are generally added, in the colophons, agreeing mostly with the corresponding divisions of our edition. The extant fragment begins (fol. 24 a) with the words कश्यपः । विदित्वा चास्य सङ्कल्पमिमं (cf. v. l. 1. 26. 10). — A facsimile of the folio (154) containing the end of the Ādi and the beginning of the Sabhā is given, facing p. 880.

Ko

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 229 of 1895–1902. Folios 181, with about 15 lines to a page; size 14·7″ × 6·7″. Devanāgarī characters; dated V. Saṁvat 1795 (ca. A.D. 1739). Old Indian paper.

The MS. contains the first three parvans written in the same hand, *the date coming at the end of the Araṇya.* The writing is clear and fairly correct; a few corrections of scribe's errors are noted in the margin, probably by the same hand; otherwise the margins are clean. The colophons give adhyāya numbers sporadically, and names of adhyāyas, sub-parvans or upākhyānas generally. On the last folio (181) of the Ādi is given, *in different hand,* a list of major parvans with the corresponding number of their adhyāyas and stanzas, in a tabular form.

K1

London, India Office Library, No. 3226 (2137). Folios 169, with about 33 lines to a page; size 16¼″ × 9″. Devanāgarī characters; dated (possibly) 1783 A.D. Indian Paper.

A moderately trustworthy, though somewhat modern and very incorrect transcript of a Śāradā exemplar. Even the outward form and get-up of this MS. are suggestive of Kaśmīrī origin. The lines of writing, as in Śāradā (bhūrjapatra) MSS. run parallel to the narrow side of the folio. The signatures in the margin are like those found in Kaśmīrī books. The numerous clerical errors, which disfigure every page, betray the writer to be a professional scribe, not thoroughly familiar with the awkward Śāradā script, and still less so with the language of the text, easily misled by the deceptive similarity between certain letters of the Śāradā and Devanāgarī alphabets. He frequently writes म for स (e. g. मंकुले for संकुले); उ for त and प for थ (e. g. उपा for तथा); द for ऋ (e. g. दच्या for ऋच्या); श for म (e. g. प्रकाशं for प्रकामं) or for च (e. g. पांशलीं for पांचालीं); medial उ for subscript व (e. g. सुर्णं for स्वर्णं); ध्य for ङ्ग; तु for र्तं, त्त, त्र (e. g. आतुस्वरं, मतुमः, वैचितुवीर्य for आर्तस्वरं, सत्तमः and विचित्रवीर्य); स्य for च्य; श्व for ञ्च; medial उ for subscript त; म for त (e. g. ममिः for मतिः); ष्ट for ष्य (e. g. शिष्टा for शिष्या). Margins are clean; very occasional corrections, in the body of the text, by yellow pigment. The pages from 42 to 45 are left blank, while 41 b and 46 a contain only a few lines of writing. Besides Ādi, the codex contains also Virāṭa, Bhīṣma and a portion of Anuśāsana (Dānadharma), breaking off at the first half of stanza 39 of adhy. 83 of the Bombay ed. According to statements at the end of the Bhīṣma and the beginning of the Anuśāsana, the MS. was written in V. Saṁvat 1839 (ca. A. D. 1783), by a Brāhmaṇa named Gopāla, residing in Lakṣmīmaṭha; but the writing of the volume is not quite uniform. It is, therefore, uncertain, in my opinion, whether the Ādi was written by this same Gopāla, in the said year; *contra* Eggeling, *Catalogue of the Skt. MSS.*

in the Library of the India Office, Part VI (1899), p. 1158, who regards the entire volume as written by the same scribe. The colophons, which are short, sporadically give the adhyāya numbers. This is the only MS. of the Ādi belonging to a European Library that was available for collation at the Institute and used for this edition! — The reference लो ह णिह before stanza 8 of adhy. 1 indicates the intention of the scribe to "illuminate" the MS. by writing the alternate letters (म, षें, वाच), which are missing, in red ink.

K_2

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 182 of 1891–95. Folios 296 (of which 220, 226–30, 232–33, 239–40 appear to be written by a different hand), with about 11 lines to a page; size 10·8″ × 4·8″. Devanāgarī characters (with sporadic pṛṣṭhamātrās); dated V. Saṁ. 1694 (ca. A.D. **1638**). Indian paper.

Marginal corrections, as also other corrections in the body of the text, are made by using yellow pigment; the colophons give names of sub-parvans, adhyāya names, and adhyāya numbers sporadically. In the marginal notes one occasionally comes across variants and glosses, and additional passages from MSS. of the central sub-recension (γ). The first folio and a part of the second (the latter stuck on to the original torn) are written in a different hand. On fol. 186 b, three lines are left blank by the scribe. After the four stanzas of "phalaśruti" mentioned on p. 879, there follow two stanzas of the Parva-saṁgraha, giving the number of adhyāyas (218) and ślokas (8984) and, finally, the date: संवत् १६९४ वर्षे माघशुदि १० रवौ लिखितमिदं.

K_3

Baroda, Oriental Institute Library, No. 632. Folios 407. Devanāgarī characters; dated V. Saṁvat 1575 (ca. A.D. **1519**). Old Indian paper.

This MS. is from Gujarat. At the end of the MS. is given the date: Saṁvat 1575, śrāvaṇa, dark half, 5th day, Abhinandana. MS. written by Nāñjīka, son of the Nagar Pandit Kālīdāsa of village Kāndalāja, under Saṁkheṭakapura (modern Sankheda, in Baroda State). For further details, see the colophon given on p. 879.

K_4

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 565 of 1882–83. Folios 237 (not counting the suppl. folios), with about 15–16 lines to a page; size 14·9″ × 6″. Devanāgarī characters; dated Śaka 1616 (ca. A.D. **1694**), at the end of one of the subsequent parvans. Old Indian paper.

A carelessly written complete MS., with ळ for ल, throughout, which is a Southern trait; written by one hand, but preserved in the Collection in two bundles numbered 565 and 566. Supplementary folios at 2, 114, 150, 151, 205 include certain long passages (some from Southern sources), copied by the same hand; notable among them being the Brahmā–Gaṇeśa interpolation, whose point of insertion is indicated by a small mark made in the body of the text, and the marginal remark अत्र शोधपत्रमेकं (cf. v. l. 1. 1. 53). There are some excerpts in margins, intended as glosses. Marginal additions of lines and stanzas are frequent only in the first 35 folios, afterwards few and far between. Corrections are made with yellow pigment. Colophons frequently contain adhyāya names, sub-parvan names, but no adhyāya number. The copyist was Gaṇeśa, son of Trimbaka.

K₅

Lahore, Dayanand Anglo-Vedic College Library, No. 1. Folios 28 (numbered 1–7 and 9–29), with about 11–13 lines to a page; size 12″ × 6″. Devanāgarī characters, (said to be) about 350 years old. Paper.

This MS. is incomplete, ending with 1. 3. 152. It was *collated at the Visvabharati*, up to 1. 2. 40, and was then reported to be missing.

K₆

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 209 of 1887–91. Folios 386, with about 8–10 lines to a page; size 12·2″ × 5·8″. Devanāgarī characters. Partly old Indian paper and partly modern European paper.

Folios 359 to end are of different paper (modern European, with water-marks) and are written by a different hand. In the margin, corrections of scribe's errors, additional lines and stanzas (some of them probably omitted while copying), and various readings, which are decidedly more numerous in the beginning. On some folios (after fol. 105) yellow pigment has been used for correction. Here and there, lacunae mark the syllables which the scribe could not decipher, or which were missing in the exemplar. The colophons generally give the adhyāya or sub-parvan names; the adhyāya numbers were added afterwards, perhaps by a different hand, and are often crowded out or squeezed in with difficulty. — Collated up to the end of adhy. 2 only.

Ñ₁

MS. in Nepālī characters from Nepal, in private possession. No specifications of the MS. (such as measurements, number of folios etc.) are available.

It begins with a short eulogy (praśasti) of king (śrīmān bhūmahendra) Jayasiṁharāma, at whose bidding the MS. was copied. For a king of that name we have the date (Nepālī) Saṁ. 516 (ca. A. D. 1395). In the praśasti, he is stated to have built (?) a temple of Paśupati in Nepal. Collations of the MS. were kindly supplied by Rajaguru Pandit Hemaraj, C.I.E., D.P.I., Nepal, who had it collated, for the Institute, by *local Pandits*. — The praśasti reads:

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ॐ नमः प्रजापतिभ्यः । ॐ नमः कृष्णद्वैपायनाय ।

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥
वर्णप्रचाराय * * श्वमेध * * * * * * * * * * * * ।
[सत्त्वार्थ]चिन्तामणिकल्पवृक्षो विराजते श्रीजयसिंहरामः ॥
मत्वा तत्क्षणभङ्गुरं जगदिदं विद्युल्लताचञ्चलं
आत्मानं विनिवेश्य धर्मसरणौ दानादिसत्कर्मसु ।
येनाभ्यस्तममत्सरेण मनसा नित्यं हरिं ध्यायता
* * * * * * * * * * * * [? श्री]भारतं लेखितम् ॥
कायेन वाचा मनसा च यद्यत्पापं कृतं तस्य विनाशनाय ।
सुश्रद्धया श्रीजयसिंहरामो व्यलीलिखद्भारतमुत्तमं तत् ॥
प्रेते विष्णुसमागमाय नरकद्वारोपरोधाय च
क्रुद्धक्रूरयमास्यदर्शनप * * * * * * * * ।
एतल्लेखयति स्म पुण्यनिलयं श्रीभारताख्यं महत्
पारः श्रीजयसिंहरामसुकृती सत्त्वार्थचिन्तामणिः ॥

कायवाङ्मानसैर्विंत्तैर्विष्णौ भक्तिं करोति यः ।
स एव भगवान्विष्णुस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥
दानेनादित्यसूनुं त्रिदशपति[गुरुं] प्रज्ञया यो विजित्य
सौन्दर्येणाप्यनङ्गं रजनिकरमपि ह्रेपयन्नात्मदीप्त्या ।
दोर्दर्पेणापि भीमं दिवसकरमपि स्पर्धमानः प्रतापैः
स श्रीमान्भूमहेन्द्रो जयति पशुपतिस्थापनेनामरेन्द्रम् ॥

Collations begin at adhy. 3. — *Collated in Nepal.*

Ñ2

MS. in Nepālī characters from Nepal; in private possession. No further details of the MS. are available.

Collations of the MS. were kindly supplied by Rajaguru Pandit Hemaraj (Nepal), who had it collated for the Institute by *local Pandits.* — Collations begin at adhy. 3.

Ñ3

From a private library in Nepal. Nepālī characters, written in ink on palm-leaf.

Besides the Ādi, the MS. contains also Sauptika-Aiṣīka and Viśoka-Strī. The last folio of this bundle bears the date (Nepālī) Saṁ. 632 (ca. A.D. 1511). Sent to the Institute for collation, through the kind offices of Rajaguru Pandit Hemaraj (Nepal). The MS. was returned to the owner after a hurried collation, and further details of the MS. are unfortunately not available. — Collations begin at adhy. 14.

V1

Nepal, Darbar Library, No. 1364. Maithilī characters; dated La. Saṁ. 411 (ca. A.D. 1528). Palm-leaf.

No further details of the MS. are available. The MS. has two lengthy lacunae: 1. 68. 74 to 92. 13, and 96. 37 to 127. 21. — Collations of the MS. were kindly supplied by Rajaguru Pandit Hemaraj (Nepal), who had it collated, for the Institute by *local Pandits.*

B1

Santiniketan, Visvabharati Library, No. 1. Folios 207; size 28·2″ × 2″. Bengali characters; dated Śaka 1662 (ca. A.D. 1740). Palm-leaf.

The name of the scribe, as given in a stanza following the last colophon, is Kṛṣṇarāmadvija. — *Collated at the Visvabharati.*

B2

Santiniketan, Visvabharati Library, No. 258. Folios 82, with about 5-6 lines to a page; size 25½″ × 2½″. Bengali characters. Palm-leaf.

This fragmentary MS. breaks off at 1. 43. 13, in the middle of the Āstīka. — *Collated at the Visvabharati.*

B3

Santiniketan, Visvabharati Library, No. 782. Folios 199; size 19½″ × 4½″. Bengali characters; dated Śaka 1681 (ca. A.D. 1759). Paper.

Name of the copyist, as given at the end of the MS., is Khelārāma Vipra. — *Collated at the Visvabharati.*

B_4

Santiniketan, Visvabharati Library, No. 413. Folios 164, with about 7–9 lines to a page; size 20″ × 5·2″. Bengali characters. Paper.

This fragmentary MS. breaks off at 1. 90. 88, in the middle of Saṁbhavaparvan. — *Collated at the Visvabharati.*

B_5

Dacca, University Library, No. 485. Folios 366, with about 7 lines to a page; size 17″ × 3¾″. Bengali characters; dated Śaka 1708 (ca. A.D. 1786). Much faded old Indian yellow paper.

The MS., which is well preserved and neatly written, containing a few corrections noted in the margins, was obtained from Malatinagar, Bogra District, Bengal. Collations begin at adhy. 3. — *Collated at the Visvabharati.*

B_6

Dacca, University Library, No. 735. Folios 346, with about 7 lines to a page; size 19″ × 4½″. Bengali characters. Old Indian yellow paper.

Appearance, as well as the script of this MS. (which was obtained from Ula Bisnagar, Nadia District, Bengal), is somewhat more modern than that of B_5; belongs apparently to the beginning of the 19th century. Neatly written and fairly correct; contains occasional brief glosses on margin, apparently by the same hand as that of the copyist. — Collations begin at adhy. 54. *Collated at the Visvabharati.*

Da_1

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 30 of A 1879–80. Folios 416, with about 7–10 lines to a page; size 15½″ × 6¾″. Devanāgarī characters. Old Indian glossy paper.

Text with commentary of Arjunamiśra; written neatly but extremely corrupt and unintelligible in places, on account of the scribe's inability to read the exemplar correctly. The MS. has many short and long blanks in the text, which support the latter surmise. It has very few glosses and corrections, but a large number of variants noted in the margin. The text is written in three strips: the upper and lower ones comprise the commentary, while the central band, which has generally a still wider margin, is the (epic) text. The references to speaker (such as वैशंपायन उवाच) and colophons are written in red ink. The colophons give generally adhyāya and sub-parvan names. Ślokas are generally numbered; adhyāyas are almost regularly numbered from adhy. 45 to 109. The MS. is almost consistent in writing जन्मेजय (for जनमे°) उवाच. Punctuation is most imperfect. In the numbering of the folios, number 2 is repeated.

Da_2

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg I, No. 468. Folios 415, with about 10 lines to a page; size 15·7″ × 6·6″. Devanāgarī characters; dated V. Saṁ. 1676 (ca. A.D. 1620). Indian paper.

Text with commentary of Arjunamiśra. The MS. is from Dambal, a Jagir in the Kanarese Districts of the Deccan, and the last folio contains several stanzas in praise of a certain Gopālabhaṭṭa, a learned Pandit of great fame, who got the MS. written:

भावाकाङ्क्षितमर्थिनामुपनयन्निर्धार्य योग्यं फलं
साधुप्रत्ययनिर्मलप्रकृतिभागाख्यातसत्कर्मणि ।
स्फूर्जन्सत्त्वनिसर्गतोऽव्ययमते गोपालविद्वद्वरो
यस्त्वां पश्यति तेन जीवनमिदं लोकान्तरं कल्पितम् ॥
सूक्त्या पीयूषवर्षी निरतिशयदयो दूरदर्शी वशीया-
नन्तर्वाणिप्रवीणैः परमगुरुतया वन्दनीयो वदान्यः ।
कुर्वाणः कीर्तिकान्त्या हरममृतकरं पारदं शारदं यः
श्रीमान्गोपालशर्मा जगति विजयते पुण्यकर्माग्रगण्यः ॥
निर्देशात्तस्य नानाविधविबुधगुणग्राहिणः शिक्षितानां
संतोषोत्कर्षबीजात्सरसमुनिकलाकल्पकल्याणसंवत् ।
मित्रे भौमाङ्गलग्ने प्रतिपदि सहसः सुग्रहं सौधमोदः
पर्वाद्यं चारुटीकासुघटितमखिलं ले[ख]यित्रे शुभं स्तात् ॥
प्रणेता शास्त्राणां निखिलनिगमानां प्रतिनिधि-
र्धुरीणः स्वे धर्मे गुरुभृगुभरद्वाजसदृशः ।
कृती शाब्दे शास्त्रे धरणिपतिपूजितमति-
र्वशी गोपालोऽयं जयति किल भट्टः पृथुयशाः ॥

The date of the MS. is given as a chronogram corresponding to V. Saṁvat 1676 (ca. A.D. 1620). Double daṇḍas in red ink are inserted indiscriminately in the middle of the text. The writing, which is full of mistakes, is uniform but not neat. No corrections are, however, to be seen, the MS. being, perhaps, not much used. Notwithstanding the fact that this MS. agrees, page for page, with Da1, there are many small differences between them; neither can be a direct copy of the other; they must go back to a more remote common source. It appears to be older, and is less corrupt, than Da1. In the numbering of the folios, figure 1 is repeated. The colophons contain the names of adhyāyas and sub-parvans generally; but śloka numbers or adhyāya numbers only sporadically. The MS. has a few blanks in the text and commentary.

Dn1

MS. belonging to Sardar M. V. Kibe of Indore. Folios 446, with about 8–10 lines to a page; size 18·2″ × 7·3″. Devanāgarī characters. Thick Indian paper.

Text with commentary of Nīlakaṇṭha. Folios 439, 442, 444–5 are written by a different hand. The commentary, and even the text, is sometimes continued on the margin. Sporadically one comes across corrections or readings noted in the margin; occasionally also corrections in the body are made by scoring out the portion to be deleted or by writing over, or with yellow pigment. The MS. is, on the whole, correct and very clearly written. Daṇḍas are marked in red ink. What would have been blanks in the space left for the text or commentary are often filled up by the addition of pious invocations such as श्रीराम जय राम । श्रीसांबसदाशिवाय नमः । etc. Adhyāyas are sporadically numbered and ślokas are regularly numbered in both the text and the commentary. The colophons give, in general, the adhyāya name or sub-parvan name. The last colophon contains the date: Īśvara saṁvatsara, mārgaśīrṣa śuddha 13, which cannot be identified.

Dn$_2$

Mysore, Oriental Library, No. 1064. Folios 448, with about 22 lines to a page; size $15\frac{1}{4}'' \times 6\frac{1}{4}''$. Devanāgarī characters; dated V. Saṁvat 1864 (ca. A.D. 1808). Paper.

Text with commentary of Nīlakaṇṭha.

Dn$_3$

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 234 of 1895–1902. Folios 683, with about 9 lines to a page; size $15{\cdot}2'' \times 7{\cdot}2''$. Devanāgarī characters. Thick Indian paper.

Text with commentary of Nīlakaṇṭha. Bold and clear letters; generally correct; margins are almost clean. Ślokas and adhyāyas are throughout numbered. As in Dn$_1$, blanks were filled with invocations and names of various gods. The *lemmata* do not always fit the (epic) text. Colophons and the references to the speakers (and for some initial folios even daṇḍas) are in red ink, but only up to fol. 470.

Dr$_1$

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1246. Folios 448, with about 11 lines to a page; size $15'' \times 6\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Paper.

Text with the commentary of Ratnagarbha. — Collations end at adhy. 2. *Collated at Tanjore.*

Dr$_2$

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1199. Folios 306, with about 10–13 lines to a page; size $16'' \times 6\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Paper.

Text with the commentary of Ratnagarbha. — Collations end at adhy. 2. *Collated at Tanjore.*

Dr$_3$

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1313. Folios 366, with about 11–13 lines to a page; size $16'' \times 6\frac{1}{4}''$. Devanāgarī characters; dated Śaka 1623 (ca. A.D. 1701). Paper.

Text with the commentary of Ratnagarbha. MS. dated, in the Śaka year 1623 (current) corresponding to Vṛṣa, Sunday the 13th (of the bright half) of the month of Āṣāḍha. — Collations end at adhy. 2. *Collated at Tanjore.*

Dr$_4$

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1339. Folios 108, with about 11–22 lines to a page; size $16'' \times 6\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Paper.

Text with the commentary of Ratnagarbha. This fragment contains only about 90 adhyāyas of this edition. The number of lines on each folio fluctuates with the amount of commentary which each folio contains, and which of course, varies considerably. — Collations end at adhy. 2. *Collated at Tanjore.*

भावाकाङ्क्षितमर्थिनामुपनयन्निर्धार्य योग्यं फलं
साधुप्रत्ययनिर्मलप्रकृतिभागाख्यातसत्कर्मणि ।
स्फूर्जन्सत्त्वनिसर्गतोऽव्ययमते गोपालविद्वद्गुरो
यस्त्वां पश्यति तेन जीवनमिदं लोकान्तरं कल्पितम् ॥
सूक्त्या पीयूषवर्षी निरतिशयदयो दूरदर्शी वशीया-
नन्तर्वाणिप्रवीणैः परमगुरुतया वन्दनीयो वदान्यः ।
कुर्वाणः कीर्तिकान्त्या हरममृतकरं पारदं शारदं यः
श्रीमान्गोपालशर्मा जगति विजयते पुण्यकर्माग्रगण्यः ॥
निर्देशात्तस्य नानाविधविबुधगुणग्राहिणः शिक्षितानां
संतोषोत्कर्षबीजात्सरसमुनिकलाकल्पकल्याणसंवत् ।
मित्रे भौमाङ्गलग्ने प्रतिपदि सहसः सुद्यहं सौधमोदः
पर्वाद्यं चारुटीकासुघटितमखिलं ले[ख]यित्रे शुभं स्तात् ॥
प्रणेता शास्त्राणां निखिलनिगमानां प्रतिनिधि-
र्धुरीणः स्वे धर्मे गुरुभृगुभरद्वाजसदृशः ।
कृती शाब्दे शास्त्रे धरणिपतिपूजितमति-
र्वशी गोपालोऽयं जयति किल भट्टः पृथुयशाः ॥

The date of the MS. is given as a chronogram corresponding to V. Saṁvat 1676 (ca. A.D. 1620). Double daṇḍas in red ink are inserted indiscriminately in the middle of the text. The writing, which is full of mistakes, is uniform but not neat. No corrections are, however, to be seen, the MS. being, perhaps, not much used. Notwithstanding the fact that this MS. agrees, page for page, with Da1, there are many small differences between them; neither can be a direct copy of the other; they must go back to a more remote common source. It appears to be older, and is less corrupt, than Da1. In the numbering of the folios, figure 1 is repeated. The colophons contain the names of adhyāyas and sub-parvans generally; but śloka numbers or adhyāya numbers only sporadically. The MS. has a few blanks in the text and commentary.

Dn1

MS. belonging to Sardar M. V. Kibe of Indore. Folios 446, with about 8–10 lines to a page; size 18·2″ × 7·3″. Devanāgarī characters. Thick Indian paper.

Text with commentary of Nīlakaṇṭha. Folios 439, 442, 444–5 are written by a different hand. The commentary, and even the text, is sometimes continued on the margin. Sporadically one comes across corrections or readings noted in the margin; occasionally also corrections in the body are made by scoring out the portion to be deleted or by writing over, or with yellow pigment. The MS. is, on the whole, correct and very clearly written. Daṇḍas are marked in red ink. What would have been blanks in the space left for the text or commentary are often filled up by the addition of pious invocations such as श्रीराम जय राम । श्रीसांबसदाशिवाय नमः । etc. Adhyāyas are sporadically numbered and ślokas are regularly numbered in both the text and the commentary. The colophons give, in general, the adhyāya name or sub-parvan name. The last colophon contains the date: Īśvara saṁvatsara, mārgaśīrṣa śuddha 13, which cannot be identified.

Dn2

Mysore, Oriental Library, No. 1064. Folios 448, with about 22 lines to a page; size 15¼″ × 6¼″. Devanāgarī characters; dated V. Saṁvat 1864 (ca. A.D. 1808). Paper.

Text with commentary of Nīlakaṇṭha.

Dn3

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 234 of 1895–1902. Folios 683, with about 9 lines to a page; size 15·2″ × 7·2″. Devanāgarī characters. Thick Indian paper.

Text with commentary of Nīlakaṇṭha. Bold and clear letters; generally correct; margins are almost clean. Ślokas and adhyāyas are throughout numbered. As in Dn1, blanks were filled with invocations and names of various gods. The *lemmata* do not always fit the (epic) text. Colophons and the references to the speakers (and for some initial folios even daṇḍas) are in red ink, but only up to fol. 470.

Dr1

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1246. Folios 448, with about 11 lines to a page; size 15″ × 6½″. Devanāgarī characters. Paper.

Text with the commentary of Ratnagarbha. — Collations end at adhy. 2. *Collated at Tanjore.*

Dr2

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1199. Folios 306, with about 10–13 lines to a page; size 16″ × 6½″. Devanāgarī characters. Paper.

Text with the commentary of Ratnagarbha. — Collations end at adhy. 2. *Collated at Tanjore.*

Dr3

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1313. Folios 366, with about 11–13 lines to a page; size 16″ × 6¼″. Devanāgarī characters; dated Śaka 1623 (ca. A.D. 1701). Paper.

Text with the commentary of Ratnagarbha. MS. dated, in the Śaka year 1623 (current) corresponding to Vṛṣa, Sunday the 13th (of the bright half) of the month of Āṣāḍha. — Collations end at adhy. 2. *Collated at Tanjore.*

Dr4

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1339. Folios 108, with about 11–22 lines to a page; size 16″ × 6½″. Devanāgarī characters. Paper.

Text with the commentary of Ratnagarbha. This fragment contains only about 90 adhyāyas of this edition. The number of lines on each folio fluctuates with the amount of commentary which each folio contains, and which of course, varies considerably. — Collations end at adhy. 2. *Collated at Tanjore.*

D₁

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 29 of A 1879–80. Folios 30, with about 16–17 lines to a page; size 12″ × 7·15″. Devanāgarī characters. Fine cream-coloured paper.

For the first 140 folios or so, colophons and part references to speakers (such as वैशंपायन उ°) are generally in red ink; then occasionally. Colophons sporadically give adhyāya or sub-parvan name and number of adhyāyas (especially towards the end of the parvan); stanzas are *not* numbered. The MS. is generally correct; margins are clean. — *This is a complete MS. of Mbh.*, copied apparently from different exemplars; some parvans have the commentary of Nīlakaṇṭha, while others contain some old text tradition (e. g. "M" of the Tentative Edition of the Virāṭaparvan). The MS. is of modern date, being written on paper with water-marks. Some of the parvans bear dates at the end, but these seem to be copied from the originals; thus, Śānti (Mokṣadharma) has Śaka 1680, while Dānadharma has Śaka 1675. The last parvan bears the date: १६७७ युवानामसंवत्सरे.

D₂

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1152. Folios 340, with about 10 lines to a page; size 13″ × 5½″. Devanāgarī characters; dated V. Saṁ. 1654 (ca. A.D. 1598). Paper.

The MS. was written on Friday the 13th of Āṣāḍha śuddha of V. Saṁ. 1654, at Benares by a Brāhmaṇa called Govinda, and belonged to Vāsudevabhaṭṭa. — *Collated at Tanjore.*

D₃

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1360. Folios 120, with about 10 lines to a page; size 14″ × 6¼″. Devanāgarī characters. Paper.

Incomplete, breaking off at the end of adhy. 76 (of our edition), in the middle of the Yayāti episode, which, in this MS. (as in S MSS.), precedes the Śakuntalā episode. — *Collated at Tanjore.*

D₄

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1126. Folios 235, with about 11 lines to a page; size 16″ × 6¾″. Devanāgarī characters. Paper.

Many corrections and additions, the MS. being compared with another of the Southern recension, extracts from which have been written out on the margin, and on supplementary folios. — *Collated at Tanjore.*

D₅

Lahore, Dayanand Anglo-Vedic College Library, No. 4. Folios 246, with about 12–14 lines to a page; size 12″ × 5″. Devanāgarī characters; dated V. Saṁ. 1858 (ca. A.D. 1802). Paper. — *Collated at the Visvabharati.*

D_6

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1223. Folios 293, with about 12 lines to a page; size $14'' \times 6\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Paper.

An old MS., but with clear and legible writing; well preserved. — Collations end at adhy. 53. *Collated at Tanjore.*

D_7

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1263. Folios 262, with about 11 lines to a page; size $14'' \times 5\frac{7}{8}''$. Devanāgarī characters. Paper.

Clear and legible writing; well preserved. — Collations end at adhy. 53. *Collated at Tanjore.*

D_8

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1329. Folios 196, with about 16–18 lines to a page; size $15\frac{1}{4}'' \times 7''$. Devanāgarī characters. Paper.

A comparatively modern MS. — Collations end at adhy. 2. *Collated at Tanjore.*

D_9

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1176. Folios 279, with about 11 lines to a page; size $15\frac{1}{2}'' \times 5\frac{3}{4}''$. Devanāgarī characters. Paper.

Fol. 1–2 are badly damaged. — Collations end at adhy. 2. *Collated at Tanjore.*

D_{10}

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1293. Folios 352, with about 10 lines to a page; size $13\frac{1}{2}'' \times 5\frac{1}{4}''$. Devanāgarī characters. Paper.

Last leaf torn; well-preserved; clear and legible writing. — Collations end at adhy. 2. *Collated at Tanjore.*

D_{11}

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1340. Folios 290, with about 11–18 lines to a page; size $14'' \times 5\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Paper.

Written, perhaps, by four different scribes. — Collations end at adhy. 2. *Collated at Tanjore.*

D_{12}

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1373. Folios 21, with about 12 lines to a page; size $14\frac{1}{2}'' \times 6''$. Devanāgarī characters. Paper.

Incomplete, containing only the first two adhyāyas. — *Collated at Tanjore.*

D_{13}

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg II, No. 191. Folios 221, with about 13 lines to a page; size 14·25″ × 6·05″. Devanāgarī characters. Old Indian glossy paper.

Fragmentary, folios 1–7 wanting; begins with भ्रूणहत्याकृतं पापं (1. 1. 205). Text very similar to Arjunamiśra's; neatly written and generally correct; marginal corrections are few and far between. Adhyāya names or sub-parvan names are given, but the ślokas or adhyāyas are not numbered. The reference to narrators is, at first, given at random as सौतिरुवाच and सूत उ°, but then the scribe settles down to सूत उ°. The collations are given, as a matter of fact, only from 1. 1. 205 to the end of adhy. 2.

D_{14}

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg II, No. 266. Folios 1–121 (fol. 122–189 of this MS. are found under Viśrāmbāg II, No. 86), with about 15 lines to a page; size 18″ × 6½″. Devanāgarī characters. Old Indian unglazed paper.

MS. No. 267 of the same Collection is of Sabhā with commentary and written by the same hand. — Folio 79 is wanting. Carefully written, has very few corrections, which are made by use of yellow pigment, and a few marginal additions; gives, as a rule, numbers to ślokas and adhyāyas; also mentions generally sub-parvan and adhyāya names. — Collated up to the end of adhy. 2 only.

T_1

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math MS. (without number). Folios 195, with about 11 lines to a page; size 16·1″ × 2·3″. Telugu characters. Palm-leaf.

MS. kindly lent by His Holiness the Yatiraj Swami. Contains Ādi and Sabhā, written probably by the same hand; writing clear and correct; adhyāya ends are shown by a small floral (or spiral) design engraved in the right and left margins of the MS.; adhyāyas are regularly numbered, but *not* the ślokas. It is one of the few Southern MSS. which contain the (Northern) salutatory stanza नारायणं नमस्कृत्य etc

T_2

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11865. Folios 400, with about 6 lines to a page; size 21″ × 1⅜″. Telugu characters. Palm-leaf.

Fragmentary; breaking off at the end of our adhy. 181 (corresponding to its adhy. 140); from adhy. 182, it is replaced in our critical apparatus by the next MS. T_3. — *Collated at Tanjore.*

T_3

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11809. Folios 164, with about 12 lines to a page; size 29½″ × 2¼″. Telugu characters. Palm-leaf.

An old MS., containing the first five parvans; script small, but clear. — Collations begin at adhy. 182; used only to supplement the portion missing in T_2. *Collated at Tanjore.*

G_1

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math MS. (without number). Folios 110, with about 16–21 lines to a page; size 18·7″ × 1·8″. Grantha characters. Palm-leaf.

Leaves are very brittle, and worm-eaten in places; large pieces have broken off, leaving many lacunae. The holes for the string have enlarged, perhaps from constant use, destroying some parts of the text, written round them.

G_2

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math MS. (without number). Folios 202, with about 15–17 lines to a page; size 14·5″ × 2·1″. Grantha characters. Palm-leaf.

The MS. contains the first 4 parvans: Ādi, Sabhā, Araṇya and Virāṭa, written probably by the same hand. Slightly worm-eaten; but, on the whole, a well preserved old MS. with clear and legible writing.

G_3

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11823. Folios 316, with about 10 lines to a page; size $16\frac{3}{4}'' \times 1\frac{3}{4}''$. Grantha characters. Palm-leaf. — *Collated at Tanjore.*

G_4

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11838. Folios 477, with about 6 lines to a page; size $19'' \times 1\frac{7}{8}''$. Grantha characters. Palm-leaf.

An old and well-preserved MS., with clear and legible writing, but many corrections. — *Collated at Tanjore.*

G_5

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11851. Folios 320, with about 8 lines to a page; size $19'' \times 1\frac{1}{2}''$. Grantha characters. Palm-leaf.

The MS. contains the Sabhā also, probably written by the same hand. A well-preserved old MS., with clear and legible writing. — *Collated at Tanjore.*

G_6

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11860. Folios 324, with about 8 lines to a page; size $18\frac{1}{4}'' \times 1\frac{3}{8}''$. Grantha characters. Palm-leaf.

MS. written by Kāśīpati, on the 22nd of the month of Kumbha, in the year Krodhi. — *Collated at Tanjore.*

G_7

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math MS. (without number). Folios 217, with about 12–14 lines to a page; size 19·2″ × 2″. Grantha characters. Palm-leaf.

Clear and legible writing; worm-eaten in places. Being a conflated MS., it was discontinued after adhy. 2. It is one of the few Southern MSS. which begin with the (Northern) salutatory stanza, नारायणं नमस्कृत्य etc., added later in the narrow upper margin of the first *folio*, in very fine writing. Its place of insertion is indicated by a "haṁsapāda", inserted immediately after its first maṅgala stanza (9*). — Collated up to the end of *adhy. 2 only*.

M1

MS. from the private library of the Chief of Idappalli, Cochin. Folios 79. Malayālam characters. Palm-leaf.

Secured on loan and got collated kindly by Prof. K. Rama Pisharoti. No further details of the MS. are available. Incomplete MS., ending with adhy. 53, the final adhyāya of the Āstīkaparvan. — *Collated at Sanskrit College, Tripunittura, Cochin.*

M2

Cochin, State Library, No. 5. Folios 122. Malayālam characters. Palm-leaf.

The MS. was returned to the Cochin State Library after collation. No further details of the MS. are available. Incomplete MS., ending with adhy. 53, the final adhyāya of the Āstīkaparvan.

M3

Cochin, State Library, No. 1. Folios 166, with about 12-13 lines to a page; size 19.9″ × 1.6″. Malayālam characters; dated Kollam 1013 (ca. A.D. 1838). Palm-leaf.

A modern MS., perhaps less than 100 years old; adhyāya numbers and śloka numbers are given. The adhyāya ends are shown by a floral design, inscribed in the margins.

M4

MS. from the private library of Kallenkara Pisharam, Cochin. Folios 57. Malayālam characters. Palm-leaf.

The MS. was returned to the owner immediately after collation. No further details of the MS. are available. Incomplete, ending with adhy. 53, the final adhy. of the Āstīkaparvan.

M5

MS. from the Paliyam MSS. Library, Cochin. Folios 245. Malayālam characters. Palm-leaf.

Secured for collation by courtesy of Mr. P. Anujan Achan, now Superintendent, Archaeological Department, Cochin State.

M6

MS. from the private library of Nareri Mana, Malabar. Folios 163, with about 10 lines to a page; size 18″ × 1.6″. Malayālam characters. Palm-leaf.

Incomplete MS., adhy. 1–53 wanting (i. e. begins with the Ādivaṁśāvataraṇa sub-parvan); writing clear and legible; generally correct; margins are clean. — Collations begin from adhy. 54.

M_7

MS. from the private library of Avaṇapparambu Maṇa, Cochin. Folios 170, with about 10 lines to a page; size 20·5″ × 1·8″. Malayālam characters. Palm-leaf.

Clear and legible writing; leaves are in perfect preservation, not a single leaf being worm-eaten; probably not very old. — Scribe has left many blanks in the writing space, whenever the surface of the leaf was uneven or rugged. — Collated from adhy. 54.

M_8

Malabar, Poomulli Mana Library, No. 297. Folios 183, with about 10 lines to a page. Malayālam characters; dated Kollam 1017 (ca. A.D. 1842). Palm-leaf.

Collated from adhy. 54.

In view of the great unevenness of the critical apparatus, and of the consequent difficulty likely to be experienced by readers using the critical notes (printed at the foot of the page) in ascertaining what manuscripts have been added, discontinued, or discarded at different points of the text, I append, on the following page, a table which shows at a glance just what manuscripts have been actually collated for different portions of the text. Even the larger lacunae of the manuscripts, which cannot be easily ascertained, have been exhibited in this table. Only such (small) omissions have been, as a rule, ignored as are *specifically* mentioned in the footnote itself pertaining to the particular stanza, and which are therefore brought to the notice of the reader as soon as he reads the footnote.

TABLE SHOWING THE MSS. COLLATED FOR DIFFERENT PORTIONS OF THE TEXT[1]

Adhyāya & Śloka	Northern Recension MSS.	South. Rec. MSS.
1. 1–204	K_{0-6} V_1 B_{1-4} Da Dn Dr $D_{1-12.14}$	$T_{1.2}$ G_{1-7} M_{1-4}
1. 205–2. 39	K_{0-6} V_1 B_{1-4} Da Dn Dr D_{1-14}	$T_{1.2}$ G_{1-7} M_{1-4}
2. 40–191	$K_{0-4.6}$ V_1 B_{1-4} Da Dn Dr D_{1-14}	$T_{1.2}$ G_{1-7} M_{1-4}
2. 192–243	$K_{0-4.6}$ V_1 B_{1-4} Da Dn Dr D_{1-14}	$T_{1.2}$ G_{2-7} M_{1-4}
3. 1–44	K_{0-4} Ñ$_{1.2}$ V_1 B_{1-5} Da Dn D_{1-7}	$T_{1.2}$ G_{2-6} M_{1-5}
3. 45–13. 45	K_{0-4} Ñ$_{1.2}$ V_1 B_{1-5} Da Dn D_{1-7}	$T_{1.2}$ G_{1-6} M_{1-5}
14. 1–26. 9	K_{0-4} Ñ$_{1-3}$ V_1 B_{1-5} Da Dn D_{1-7}	$T_{1.2}$ G_{1-6} M_{1-5}
26. 10–43. 13	Ś$_1$ K_{0-4} Ñ$_{1-3}$ V_1 B_{1-5} Da Dn D_{1-7}	$T_{1.2}$ G_{1-6} M_{1-5}
43. 14–47. 19	Ś$_1$ K_{0-4} Ñ$_{1-3}$ V_1 $B_{1.3-5}$ Da Dn D_{1-7}	$T_{1.2}$ G_{1-6} M_{1-5}
47. 20–53. 36	Ś$_1$ $K_{0.2-4}$ Ñ$_{1-3}$ V_1 $B_{1.3-5}$ Da Dn D_{1-7}	$T_{1.2}$ G_{1-6} M_{1-5}
54. 1–4	Ś$_1$ $K_{0.2-4}$ Ñ$_{1-3}$ V_1 $B_{1.3-6}$ Da Dn D_{1-5}	$T_{1.2}$ G_{1-6} $M_{3.5-8}$
54. 5–55. 3^a	Ś$_1$ K_{0-4} Ñ$_{1-3}$ V_1 $B_{1.3-6}$ Da Dn D_{1-5}	$T_{1.2}$ G_{1-6} $M_{3.5-8}$
55. 3^b–60. 61^b	K_{0-4} Ñ$_{1-3}$ V_1 $B_{1.3-6}$ Da Dn D_{1-5}	$T_{1.2}$ G_{1-6} $M_{3.5-8}$
60. 61^c–61. 84^a	Ś$_1$ K_{0-4} Ñ$_{1-3}$ V_1 $B_{1.3-6}$ Da Dn D_{1-5}	$T_{1.2}$ G_{1-6} $M_{3.5-8}$
61. 84^b–62. 2	K_{0-4} Ñ$_{1-3}$ V_1 $B_{1.3-6}$ Da Dn D_{1-5}	$T_{1.2}$ G_{1-6} $M_{3.5-8}$
62. 3–68. 19	K_{0-4} Ñ$_{1-3}$ V_1 $B_{1.3-6}$ Da Dn $D_{1.2.4.5}$	$T_{1.2}$ G_{1-6} $M_{3.5-8}$
68. 20–74^a	Ś$_1$ K_{0-4} Ñ$_{1-3}$ V_1 $B_{1.3-6}$ Da Dn $D_{1.2.4.5}$	$T_{1.2}$ G_{1-6} $M_{3.5-8}$
68. 74^b–69. 41^c	Ś$_1$ K_{0-4} Ñ$_{1-3}$ $B_{1.3-6}$ Da Dn $D_{1.2.4.5}$	$T_{1.2}$ G_{1-6} $M_{3.5-8}$
69. 41^d–51	Ś$_1$ $K_{0-2.4}$ Ñ$_{1-3}$ $B_{1.3-6}$ Da Dn $D_{1.2.4.5}$	$T_{1.2}$ G_{1-6} $M_{3.5-8}$
70. 1–71. 17^c	Ś$_1$ $K_{0-2.4}$ Ñ$_{1-3}$ $B_{1.3-6}$ Da Dn D_{1-5}	$T_{1.2}$ G_{1-6} $M_{3.5-8}$
71. 17^d–72. 8^b	Ś$_1$ K_{0-4} Ñ$_{1-3}$ $B_{1.3-6}$ Da Dn D_{1-5}	$T_{1.2}$ G_{1-6} $M_{3.5-8}$
72. 8^c–22	Ś$_1$ $K_{0-2.4}$ Ñ$_{1-3}$ $B_{1.3-6}$ Da Dn D_{1-5}	$T_{1.2}$ G_{1-6} $M_{3.5-8}$
72. 23–74. 4	$K_{0-2.4}$ Ñ$_{1-3}$ $B_{1.3-6}$ Da Dn D_{1-5}	$T_{1.2}$ G_{1-6} $M_{3.5-8}$
74. 5–76. 35	K_{0-4} Ñ$_{1-3}$ $B_{1.3-6}$ Da Dn D_{1-5}	$T_{1.2}$ G_{1-6} $M_{3.5-8}$
77. 1–78. 20^b	K_{0-4} Ñ$_{1-3}$ $B_{1.3-6}$ Da Dn $D_{1.2.4.5}$	$T_{1.2}$ G_{1-6} $M_{3.5-8}$
78. 20^c–90. 88	Ś$_1$ K_{0-4} Ñ$_{1-3}$ $B_{1.3-6}$ Da Dn $D_{1.2.4.5}$	$T_{1.2}$ G_{1-6} $M_{3.5-8}$
90. 89–92. 13^d	Ś$_1$ K_{0-4} Ñ$_{1-3}$ $B_{1.3.5.6}$ Da Dn $D_{1.2.4.5}$	$T_{1.2}$ G_{1-6} $M_{3.5-8}$
92. 13^e–96. 37^b	Ś$_1$ K_{0-4} Ñ$_{1-3}$ V_1 $B_{1.3.5.6}$ Da Dn $D_{1.2.4.5}$	$T_{1.2}$ G_{1-6} $M_{3.5-8}$
96. 37^c–127. 21^a	Ś$_1$ K_{0-4} Ñ$_{1-3}$ $B_{1.3.5.6}$ Da Dn $D_{1.2.4.5}$	$T_{1.2}$ G_{1-6} $M_{3.5-8}$
127. 21^b–181. 40	Ś$_1$ K_{0-4} Ñ$_{1-3}$ V_1 $B_{1.3.5.6}$ Da Dn $D_{1.2.4.5}$	$T_{1.2}$ G_{1-6} $M_{3.5-8}$
182. 1–225. 19	Ś$_1$ K_{0-4} Ñ$_{1-3}$ V_1 $B_{1.3.5.6}$ Da Dn $D_{1.2.4.5}$	$T_{1.3}$ G_{1-6} $M_{3.5-8}$

[1] D_{13} added at 1. 205. — K_5 discontinued from 2. 40. — G_1 has lacuna from 2. 192 to 3. 44. — K_6 Dr D_{8-14} G_7 discontinued, and Ñ$_{1.2}$ B_5 M_5 added, from 3. 1. — Ñ$_3$ added at 14. 1. — Ś$_1$ added at 26. 10. — B_2 ends at 43. 13. — K_1 has lacuna from 47. 20 to 54. 4. — $D_{6.7}$ $M_{1.2.4}$ discontinued, and B_6 M_{6-8} added, from 54. 1. — Ś$_1$ has lacuna from 55. 3^b to 60. 61^a, and from 61. 84^b to 68. 19. — D_3 (which transp. the Śakuntalā and Yayāti episodes) has lacuna from 62. 3 to 69. 51. — V_1 has lacuna from 68. 74^b to 92. 13. — K_3 has lacuna from 69. 41^d to 71. 17^c, and from 72. 8^c to 74. 4. — Ś$_1$ has lacuna from 72. 23 to 78. 20^b. — D_3 ends at 76. 35. — B_4 ends at 90. 88. — V_1 has lacuna from 96. 37^c to 127. 21^a. — T_2 ends at 181. 40. — T_3 begins from 182. 1.

TESTIMONIA

As testimonia, or aids of a partial or subsidiary character, there are available, besides the numerous commentaries, the following three important epitomes of the eleventh century: (i) the Javanese adaptation Bhāratam (ca. A.D. 1000), (ii) the Telugu adaptation Āndhra Bhāratamu by the Telugu poet Nannaya Bhaṭṭa (ca. A.D. 1025), and (iii) the Sanskrit adaptation Bhāratamañjarī by the Kaśmīrī poet Kṣemendra (ca. A.D. 1050); as also an important Persian rendering made some centuries later (ca. A. D. 1580) at the instance of that enlightened and sagacious Emperor of India with catholic sympathies, the great Akbar.

The commentaries collated for this edition are dealt with below, under the Devanāgarī versions. Here it will suffice to observe that, even when accompanied by the (epic) text, the commentaries are, for reasons which will be explained later on, evidence only for the actual *lemmata* and the pāṭhāntaras cited. The absence of commentary on a stanza or a group of stanzas or even on an adhyāya is, in general, no proof that that particular passage was lacking in the text used by the commentator. For, clearly, his text may have contained the passage in question, but he may not have deemed it necessary to comment upon any portion of it. Nevertheless when the commentary ignores a lengthy and difficult passage, then there is a strong presumption that the text of the commentator did not contain the passage. A case in point is the Kaṇikanīti, a passage of 186 lines, which is entirely ignored in Devabodha's commentary (but hase voked lengthy comments from both Arjunamiśra and Nīlakaṇṭha), and which is missing in the Kaśmīrī version.

As regards the old Javanese adaptation, from the reports of Dutch scholars[1] who have studied the original Javanese text, it appears that only eight out of the eighteen parvans of the Mahābhārata have been traced so far; namely, Ādi, Virāṭa, Udyoga, Bhīṣma, Āśramavāsa, Mausala, Mahāprasthāna and Svargārohaṇa. Three of these (Āśramavāsa, Mausala, Mahāprasthāna) were the subject of a doctor dissertation, submitted to the Leyden University by Dr. H. H. Juynboll, as early as 1893. The Javanese original was edited by the doctor in Roman characters and rendered into Dutch. Thirteen years later (1906) the same scholar published the text of the Ādi (with different readings) in Roman transcript.[2] Of the old Javanese Ādiparvan, only a few episodes have been as yet translated, to wit: the Parvasaṁgraha, the Pauṣya, the Amṛtamanthana, the story of Parikṣit and the Sauparṇa. Unfortunately these translations are not available in India; at least they were not available to me.

The chief value of the Javanese adaptation for us lies in the fact that throughout the old Javanese text are scattered Sanskrit quotations, which appear to have "served as landmarks for writers and hearers or readers". The text prepared by Dr. Juynboll, which is based upon eight manuscripts, is reputed to be very accurate. But it is admitted that the Sanskrit excerpts in the extant Javanese manuscripts are extremely corrupt, and it is a

---

[1] Cf. D. van Hinloopen Labberton, "The Mahābhārata in Mediaeval Javanese", *JRAS.* 1913. 1 ff., and the literature cited there; also Kurt Wulff, *Den old javanske Wirataparva* (Copenhagen 1917). On the Mbh. in the island of Bali, cf. R. Friederich. *JRAS.* 1876. 176 f., 179 ff.

[2] *Adiparwa, Oudjavaansch Prozageschrift*, uitgegeven door Dr. H. H. Juynboll. 'S-Gravenhage 1906.

question how far the conjectural restorations by the editor correctly represent the original readings. It seems to me likely that in his reconstructions Dr. Juynboll was to a certain extent influenced by the wording of the Vulgate, which is certainly not always original. To give only one instance. On p. 70, the Javanese manuscripts read (in the Śakuntalā episode):

paripatyādayaḥ sunu, hāraṇireṇuguṇḍitaḥ /,

which is corrupt; it conveys no sense. In the text the editor gives:

pratipadya padā sūnur, dharaṇīreṇu gunthitaḥ /,

which is nearly the reading of the Calcutta edition (3040). Though the Javanese manuscripts are palpably corrupt, yet they have preserved the correct *paripatya* (for *pratipadya* of the Vulgate), which is the reading of the Śāradā and K manuscripts of our edition. We have here to thank the Vulgate for the *pràtipadya* of Dr. Juynboll's text!

Notwithstanding, that the period from which this adaptation dates is comparatively speaking recent, it yet precedes the known date of the manuscripts by several centuries and is hence of considerable importance for critical purposes, as a witness[1] independent of and uninfluenced by the main line of our extant Indian witnesses. Most of the Sanskrit quotations of the Javanese text can be traced both in the Northern and the Southern recensions, as may be seen from our Appendix II, at the end of this volume, which contains a concordance of the Javanese extracts with the Critical Edition, the Calcutta Edition, and Sastri's Southern Recension. A few of the quotations are to be traced to the "additional" passages in the Northern manuscripts, but none to the specific Southern "additions". The conclusion is inevitable that the text of the Sanskrit Ādiparvan used by the Javanese writers must have belonged to the Northern recension, a conclusion already suggested by the sequence of the Śakuntalā and Yayāti episodes, which is the Northern sequence. This does not necessarily mean that the entire Javanese Bhāratam represents the Northern recension. It is quite likely that some of the parvans utilized by the Javanese adapters belonged to the Southern recension. The late Mr. Utgikar[2] was inclined to think that the Javanese Virāṭaparvan was of the Southern type. The point will have to be re-examined in the light of further evidence. The books were preserved and handed down separately; consequently the genesis of each parvan must be investigated separately.

The Telugu adaptation, the Āndhra Bhāratamu,[3] is a metrical epitome of the Mahābhārata, commenced by Nannaya Bhaṭṭa, a court poet of the Eastern Cālukya king Viṣṇuvardhana, who had his capital at Rajamundry, on the East Coast of India, and who appears to have ruled between 1022 and 1066.[4] The torso of the Telugu rendering left behind by Nannaya, consisting of a version of the first two parvans and of a part of the third, was completed many years later by two other poets. Nannaya's version is valuable for the light it throws on the condition of the Southern recension—or, strictly speaking, of the Telugu version—in the eleventh century of the Christian era, especially in view of

[1] Particularly valuable, as the Indian MSS. are mostly conflated.

[2] The Virāṭaparvan (Poona 1923), Introduction, p. XIII, and *ABI*. 2. 167 f.

[3] V. Ramasvami & Sons, Madras 1924–29.

[4] Cf. Venkatachellam Iyer, *Notes of a Study of the Preliminary Chapters of the Mahābhārata* (Madras 1922), pp. 97–100.

the fact that Nannaya has included in his poem an accurate rendering of the Parvasaṁgraha, giving the number of ślokas in each of the parvans of *his* Mahābhārata.[1] The figure for the stanzas of the Ādi is 9984, which shows that the text used by Nannaya must have been substantially of the same size as that preserved in the extant Southern manuscripts. The poet is reported to have followed the original fairly closely. Notable is consequently his omission of Brahmā's visit to Vyāsa.[2]

Curiously enough, the third old important epitome of the Mahābhārata which we possess, the Bhāratamañjarī by Kṣemendra,[3] belongs to the same century as the two epitomes mentioned above, since this Kaśmīrī poet must also be assigned to the middle of the eleventh century.[4] Bühler and Kirste have given in their *Indian Studies*, No. 2 (pp. 30 ff.), the results of a careful comparison of Kṣemendra's abstract with the Bombay text of the Mahābhārata. They show that Kṣemendra's text contains both additions and omissions as compared with the latter.[5] Of the omissions they note: adhy. 4, 24, 45–48, 66, 94, 139, and parts of adhy. 141 and 197 of the Vulgate. Of these, adhy. 4 is, as pointed out by Bühler and Kirste, a short introductory chapter, a variant of adhy. 1; adhy. 45–48 are a repetition (with variations) of adhy. 13–15; adhy. 66 is a variant of the preceding adhyāya; adhy. 94 is a variant of adhy. 95 (prose), which is selected by Kṣemendra for his purpose;[6] finally, stanzas 44 to end of adhy. 197 are a repetition of a part of adhy. 169. The reason for the omission of *these* adhyāyas is thus clear: they are mere repetitions. The remaining adhyāyas, which are missing and whose omission Bühler–Kirste could not account for, namely, adhy. 24, 139, and 141 (stanzas 1–19) are also missing in many of our Mahābhārata manuscripts and have accordingly been omitted in the constituted text as well. To these must be added the important omission of adhy. 140 of the Vulgate, the Kaṇikanīti, which is likewise omitted by Kṣemendra, an omission which appears to have been overlooked by Bühler and Kirste.

The collaborating authors felt justified in concluding that the omissions and additions "are just such liberties as any Kāvya poet would take in making a similar abridgement." They were also of opinion that the original cannot have differed very essentially from our current texts, that is, the Vulgate. This is correct up to a certain point. A comparison with the different versions shows that Kṣemendra's version agrees, as was to be expected, most closely with the Śāradā. On comparing the divisions of the Mañjarī with those given in Bombay or Calcutta editions of the Mahābhārata, Bühler and Kirste were struck by the fact that the Mañjarī divisions agreed better with the course of the narrative; and they give examples to show that the arrangement of the Mañjarī is more logical. That is quite natural, because the old Northern manuscripts, which this edition

---

[1] The figures of Nannaya's Āndhra Bhāratamu are now given by Professor P. P. S. Sastri in his edition of the Mahābhārata, Southern Recension, Vol. II, Introduction, p. XXX (Scheme of Ślokas). They were first published by Venkatachellam Iyer, op. cit. p. 311.

[2] Cf. Venkatachellam Iyer, op. cit. p. 99.

[3] Ed. Kāvyamālā, No. 64 (1898).

[4] Keith, *A History of Sanskrit Literature*, p. 136.

[5] op. cit. p. 30.

[6] As is done also by the redactors of the Javanese Bhāratam; cf. Labberton, *JRAS*. 1913. 7: "The knotty point as to the more reliable of the two sets [of genealogies] is decided by our Old Javanese text in favour of the *second*, that being the only one it knows".

follows, fully support the arrangement of the Mañjarī, whereas the divisions adopted in the Vulgate are secondary and quite corrupt.

The Persian translation[1] of the Mahābhārata, made in the reign of Emperor Akbar, being still unedited, could not be consulted. A very full account of this rendering has, however, been given by the late Dr. Sir Jivanji Jamshedji Modi in a paper read before the First Oriental Conference at Poona in November 1919 and published in the *Annals* of this Institute.[2] Of all the Sanskrit works Akbar got translated, the Mahābhārata, it appears, had his most earnest attention.

Several eminent poets and scholars had a hand in translating the Great Epic of India into Persian. The *Ā'īn-e-Akbarī* gives the following names: Naqīb Khān, Maulānā 'Abdu'l-Qādir Badāyūnī, and Shaikh Sulṭān of Thanesar, to which the *Muntakhab-u't-Tawārīkh* adds the names of Mullā Sherī, and Shaikh Faizī (the brother of Abu'l-Fazl).

"Badaoni translated", we are informed by Sir Jivanji,[3] on the authority of contemporaneous chronicles, "two out of the eighteen sections. Mullā Sherī and Naqīb Khān did a part of the work and the rest was completed by Sulṭān Hājī of Thanessar. Shaikh Faizī converted their 'rough translation into elegant prose and verse, but he did not complete more than two sections.' Sulṭān Hājī, then revised these two sections and verse. Not only did he do so, but he also revised his work which formed a large share of the work." Quoting Badāyūnī, Sir Jivanji continues: "The Hājī aforesaid revised these two sections, and as for the omissions which had taken place in his first edition, those defects he put right, and comparing it word for word was brought to such a point of perfection that not a fly-mark of the original was omitted"! The preface to this translation was from the pen of that gifted courtier of Akbar who has left us such an admirable account of the Emperor's reign, Abu'l-Fazl. This Persian version appears to have been a free rendering of the original, made by Muslim poets and scholars at the Court of Akbar, to whom the sense of the original had been explained by Hindu pandits, under the orders of the Emperor.

There are numerous other vernacular abstracts of the Mahābhārata besides the Telugu abstract mentioned above, but most of them are of a late date. Moreover, they are all far too free to be of much use to us in reconstructing the text of the Mahābhārata.

Besides these abstracts and adaptations, there are parallel versions of certain passages or even of whole episodes to be met with in other works. Thus we have a parallel version of the Śakuntalā episode (adhy. 62 ff.), in the Padmapurāṇa;[4] of the Yayāti episode (adhy. 71 ff.), in the Matsyapurāṇa;[5] of the story of Ruru (adhy. 8 ff.), in the Devībhāgavata; of a portion of Samudramanthana (adhy. 16 f.), again in the Matsyapurāṇa; of a portion of a cosmogonic passage (1. 60. 54 ff.), in the Rāmāyaṇa.

[1] Cf. Holtzmann, *Das Mahābhārata*, 3. 110; and A. Ludwig, "Das Mahābhārata als Epos und Rechtsbuch" (Review), pp. 66 ff., 93 ff.

[2] Cf. vol. 6 (1924–25), pp. 84 ff. [3] *ABI*. 6. 95.

[4] Cf. Belloni-Filippi, "La leggenda Mahābhāratiana di Śakuntalā nell' edizione critica di Poona", *Giornale della Società Asiatica Italiana* (NS). 2 (1932). 135–140.

[5] Cf. Gaya Prasad Dixit, "A Textual Comparison of the Story of Yayāti as found in the Mahābhārata and the Matsyapurāṇa", *Proc. Fifth Ind. Orient. Conf.* (Lahore 1930), vol. 1, pp. 721 ff.

There is more distant connection between our Sauparṇa (adhy. 14 ff.) and the pseudo-vedic Suparṇādhyāya.[1] Some of the stanzas of the Ādi are cited, with or without mention of the source, in the Tantravārttika of Kumārila Bhaṭṭa (e. g. our 1. 1. 209), as also in the Bhāṣyas of Ācārya Śaṁkara (e. g. our 1. 1. 37). A few of the sententious stanzas (e. g. our 1. 74. 1 ff.) recur, with variation, in Buddhist literature,[2] while stray stanzas are to be found again in the Khilas of the Ṛgveda (e. g. our 1. 53. 22 f.)[3], the Manusmṛti[4] (e. g. our 1. 3. 94) and the Bṛhaddevatā[5] (e. g. our 1. 59. 12). One of our stanzas (1. 119. 6) has been cited in the Dhvanyāloka of Ānandavardhana, as by Maharṣi Vyāsa. There are probably many stanzas which remain to be identified.

It is perhaps well to add in this place that a certain amount of caution is necessary in making any critical use of citations of stray Mahābhārata stanzas we meet with again in other works. We must, in the first place, bear in mind that most of the other works have yet to be properly edited. Even in critically edited texts we must take into account the various readings of the passage in question in the manuscripts collated. Then in the case of citations we must allow for failures of memory; since in ancient times the stanzas were almost invariably quoted from memory, and the quotation was never compared with the original. Moreover we must never forget that probably from time immemorial there have existed local versions of the Mahābhārata. The citations made even by very old writers were from these *local* versions. A citation by a writer of the eighth century or even the sixth century proves nothing for the Ur-Mahābhārata, that ideal but impossible desideratum; though the citation is far older than our manuscripts, it is evidence only for the text of the *local* Mahābhārata in the eighth, respectively the sixth century, notwithstanding that the differences between the various recensions and versions of the Mahābhārata must diminish as we go back further and further.

---

1 Cf. Jarl Charpentier, *Die Suparṇasage*, Uppsala 1920.

2 Franke, "Jātaka-Mahābhārata-Parallelen", *WZKM.* 20 (1906). 323, 357 f.

3 Cf. Max Müller's edition of the Ṛgveda, vol. 4 (1892), p. 521, stanzas 5-8.

4 2. 111.

5 Winternitz, "Bṛhaddevatā und Mahābhārata", *WZKM.* 20 (1906). 1 ff.; espcially, pp. 10 f., 23 f., 31 ff., 34.

PEDIGREE OF ĀDIPARVAN VERSIONS
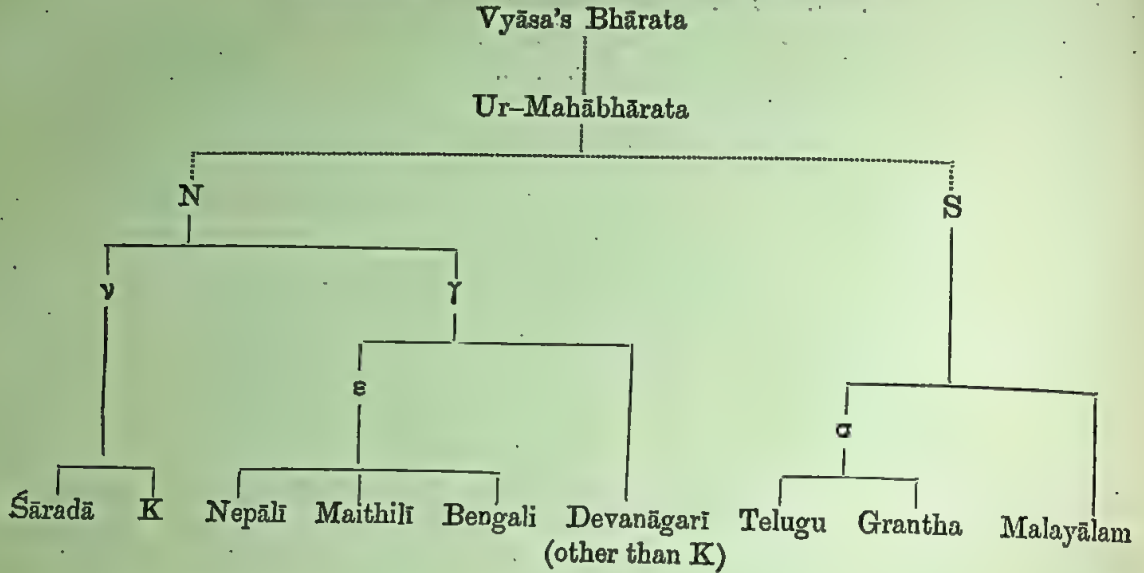
EXPLANATION OF THE SIGLA USED IN THE ABOVE PEDIGREE

N is the ultimate source from which all versions of the Northern recension are, directly or indirectly, derived.

ν is the lost archetype of the North–Western group, appreciably shorter than any of the other known versions (*textus simplicior*).

K is a specific Devanāgarī version allied to the Śāradā (or Kaśmīrī) version (sharply distinguished from other Devanāgarī versions), of which one MS. (K_1) is the direct copy of a Śāradā original. The version is largely contaminated from MSS. of the (central) sub–recension (ϒ), and in part, also from some unknown Southern sources. Exact provenance of the version is unknown.

ϒ is the intermediate (inflated) source from which all versions of the central sub–recension are derived (comprising the Eastern and Western groups), occupying a position intermediate between the North–Western and the Southern groups. It contains a considerable number of secondary additions (including repetitions), as also a very large number of verbal alterations and corruptions.

ε is the lost archetype of the Eastern group (comprising the Nepālī, Maithilī and Bengali versions), which is free from the additions and alterations made later in certain Devanāgarī MSS.

S is the ultimate source from which all versions of the Southern recension are, directly or indirectly, derived and which is appreciably longer than N, and far more elaborate (*textus ornatior*).

σ is the lost archetype of T G, containing a large number of corruptions and secondary additions, from which M is free.

A CRITICAL SURVEY OF THE RECENSIONS AND THEIR VERSIONS

THE TWO RECENSIONS

The textual criticism of the Mahābhārata proceeds from the incontrovertible fact that the text of the Great Epic has been handed down in two divergent forms, a Northern and a Southern recension, texts typical of the Āryāvarta and the Dakṣiṇāpatha. With the realization of this patent contrast began the Mahābhārata textual criticism nearly fifty years ago, when Protap Chandra Roy brought out his popular edition of the Mahābhārata (1883-96), under the auspices of the Dātavya Bhārata Kāryālaya. A brief account of the controversy to which the publication of this edition of the Mahābhārata gave rise is to be found in Roy's writings.[1] We are told there that the appearance of his edition was hailed by *The Hindu* of Madras, that great bulwark of Dravidian Hinduism, in its issue dated November 22, 1885, with the publication of a bellicose letter, headed "Another edition of the *Mahabharata*", purporting to give an account of the proceedings of a public meeting held at Mayaveram, and containing an outspoken and trenchant criticism of Roy's edition by one Mr. Sreenivasa Sastrial. This worthy gentleman thought Roy's edition to be "sadly defective in the text and that this defect is detrimental to the religious interests as many portions supporting the *Advaita* and *Vāsishta-advaita* (sic) doctrines, but unfavourable to the Sakti worshippers of the North, have been omitted". "It was sad, therefore," bemoaned this aggrieved protagonist of the Southern Recension, "that the generous gentleman of the North, Protapa Chandra Roy, that undertook to edit the text, should decline the responsibility of editing the text as correctly as possible and to compare various manuscripts of the text from Southern India." Mr. Sreenivasa Sastrial, it is reported, "instanced one or two portions of the *Mahābhārata*, omitted in the Calcutta edition, which can be proved by indisputable testimony to have existed in the earliest copies of the work." One wonders, where and how this esteemable gentleman could have got hold of "the earliest copies" of the work; or rather, just how early were the copies he was referring to. "Again, many verses", complained this Vaiṣṇava propagandist, "quoted by the great philosophers of the South in support of their respective doctrines, are not to be found in Mr. Protapa Chandra Roy's edition"!

The reply of Protap Chandra Roy is not altogether without interest. He ruefully admitted—what we must even now admit—that "there can be no edition of the *Mahabharata*, how carefully edited soever, that would please scholars of every part of India. . . .Like other ancient works that have come down to us from century to century by the method of manual transcription, *large interpolations have been inserted in this great work.*[2] To settle, at this fag-end of the nineteenth century, what portions are genuine and what otherwise, is. except in a very few instances, simply impossible". With highly commendable

[1] Cf. the letter addressed by Roy to the Editor of *The Hindu* (Madras) and published on the cover of fascicule XXIX of his translation of the Mbh. (1887). See also Holtzmann, *Das Mahābhārata*, 3. 33.

[2] Italics mine!

objectivity, Roy then proceeds to enunciate a critical principle, which, simple—nay, obvious—as it is, many a reputable scholar of India will find difficult to appreciate even at the present day. *"I know of no method"*, wrote Roy, nearly fifty years ago, *"except that of taking that only as undoubtedly genuine which occurs in all the manuscripts of the East, the North, the West, and the South"*! "As far as my edition is concerned", he continued, "it is substantially based on that of the *Royal Asiatic Society* of Bengal, published about forty-five years ago under the superintendence of a few learned Pandits of Bengal aided, as I believe, by an English orientalist of repute. . . .Manuscripts had been procured from all parts of India (the South unexcepted) and these were carefully collated. Although edited with such care, I have not, however, slavishly followed the Society's edition. I have compared it carefully with the Maharājah of Burdwan's text in the Bengalee character which was edited with still greater care. About 18 manuscripts procured from different parts of India (the South not excepted) were carefully collated by the Burdwan Pundits before they admitted a single *sloka* as genuine. I have very frequently referred to this Burdwan edition also for checking the Society's text. . . .Besides the published texts, I have now and then referred to certain manuscripts. These, however, are all of Bengal. I am willing to consult any approved manuscript of Southern India. . . .I conclude by repeating that I have no complaint against Mr. Sreenivasa. On the other hand, I freely admit that an edition like the one projected by him will be a valuable accession to the libraries of all scholars in India and in countries out of India. Only the same remarks that he has applied to *my* edition will, I am confident, apply to *his*, when a Pundit of Northern or Western India takes it up for notice or review, unless, of course, the learned Sastrial includes, without critical examination, *every* passage bearing on both the *Advaita* and the *Cākta* worship. I may assure Mr. Sastrial, however, that in that case, in his attempt to please every body he will, like the painter in the fable, please none, particularly among readers of judgment and critical discrimination. The fact is, that the divergences of manuscripts are so great that it is perfectly impossible to produce an edition that could at once satisfy both *Aryāvarta* and *Dākshinātya*." That edition, alas, so bravely and enthusiastically planned by Mr. Sreenivasa Sastrial, to which reference is made in the above extract, appears never to have seen the interior of any printing establishment!

I have quoted Protap Chandra Roy *in extenso*, not merely because of the interesting sidelight his remarks throw on the question of the different editions of the Mahābhārata, projected or planned, in or just before his time, but also because of some remarkably sound principles of textual criticism, briefly, but clearly, propounded therein by him. Protap Chandra Roy had grasped the Mahābhārata Problem in all its essentials. But the time was not yet ripe for the actual preparation of a critical edition of the Mahābhārata.

The differences between the two recensions of the Mahābhārata must not be underrated. Between them there lies, to start with, the irksome barrier of scripts. It is no exaggeration to say that in India to the Northerners, the Southern versions written in Southern scripts, ordinarily speaking, were and are sealed books; on the other hand, the Southerners, with the possible exception of a few learned Pandits—who, in fact, after a half-hearted admission of epic poetry into the realm of literature, cheerfully leave the

study of the bulk of the Mahābhārata text to their less gifted brethren—could not and cannot decipher the Northern scripts, perhaps with the exception of the Devanāgarī.

When one laboriously surmounts this initial obstacle, and starts to compare the two recensions, one finds, to one's surprise, that the difference between them begins, as a matter of fact, with the very division of the Mahābhārata into its various parvans! Against the commonly accepted, conventional division of the epic into eighteen books (parvans), there is the Southern division into twenty-four.[1] More surprising still is the fact that the Ādiparvan itself, the very *first* book of the epic (with which alone we are, in fact, here concerned), is sub divided in Southern *manuscripts* into three (Ādi, Āstika and Saṁbhava), or at least into two (Ādi and Saṁbhava) separate *major* parvans.[2] Let me emphasize that it is the main large divisions (parvans) of the epic I am here referring to, and *not* the hundred (sub-)parvans (also called upaparvans or antaḥparvans). The sub-parvans, in point of fact, could not come into question here at all. Only the Northern manuscripts, as a rule, mention *in their colophons* the names of the sub-parvans; the Southern manuscripts ignore (as far as I can say at present, uniformly) this detail, very rarely mentioning, in their colophons, the name of the corresponding sub-parvan.[3] We have, therefore, no means of knowing precisely the number and the limits of the sub-parvans in the Southern scheme, except, of course, the meagre and ambiguous data of the Parvasaṁgraha (Ādi 2) itself.[4]

It is true that the Southern (printed) editions (not excepting Professor P. P. S. Sastri's *critical* edition of the Southern recension, as far as it has gone) follow the division of the epic uniformly into the conventional eighteen books.[5] But in so far as they do that, the editors, it seems to me, must be overriding knowingly (but without giving the fact inexpedient prominence) the clear and unmistakable testimony of Southern manuscripts. They prefer to sacrifice the Southern manuscript tradition and make their editions harmonize with the data of the Parvasaṁgraha: always a grave blunder; because, clearly, the data of the Parvasaṁgraha can be manipulated far more easily than those of the manuscripts of the text. The Parvasaṁgraha, *if* compiled, originally, on the basis of some Northern version,[6] would certainly not fit the Southern recension exactly, even when the Parvasaṁgraha was first compiled.

---

[1] See the remarks of Burnell, *A Classified Index to the Sanskrit MSS. in the Palace at Tanjore* (London 1879), p. 180; and Winternitz, *Ind. Ant.* 1898. 122.

[2] In most Southern manuscripts the adhyāyas of these different parts of our Ādiparvan are *separately numbered*. In our critical apparatus a new beginning is made with (our) adhy. 54 in all Southern MSS. except T1 (which is a misch-codex), an adhyāya which marks the beginning of our Ādivaṁśāvataraṇa-parvan; in the colophons of the Southern MSS. it is called the *first* adhyāya of the Saṁbhavaparvan.

[3] On the other hand, the Southern MSS. (and in fact even most of the Northern MSS.) frequently mention the name of the Upākhyāna or the name of the adhyāya; but even this is never done regularly and systematically.

[4] The Parvasaṁgraha gives only the names of the (100) sub-parvans, and the contents of the (18) major parvans. But from these data, we cannot say from what adhyāya to what adhyāya a particular sub-parvan extends.

[5] Thus, from these Southern ed., one can never elicit the fact that in the Southern Recension our Ādi is divided into two parts (parvans) and that these parts have *separate numbering* of adhyāyas!

[6] This is clearly suggested by the fact that the longer Table of Contents (1. 2. 72–233) follows the

The difference between the recensions does not end there by any means, unhappily. The manuscripts of the two recensions show numerous other, big and small, discrepancies: discrepancies in the spelling of most ordinary words (e. g. N व्रीडा: S व्रीला or व्रीळा), especially of proper names (e. g. N नैमिष: S नैमिश); in the readings of words, phrases, lines, stanzas, groups of stanzas (passim); in the sequence of all these elements (passim); in the relative position of single adhyāyas or of a small group of adhyāyas (passim); in the relative sequence of whole episodes (e. g. the Śakuntalā and Yayāti episodes, Ādi 62 ff. and 70 ff.). What is more disconcerting still is that the recensions show also complicated displacements of portions of adhyāyas; cf., for example, the long notes on 1. 106. 11 (p. 474 f.), and 1. 144. 20 (p. 624). Besides these variations in spellings, readings and sequences, there are additions (or omissions, just as one may happen to regard them) of single lines (often "inorganic", i. e. such as can be added or omitted with no effect upon the grammar or continuity), of short passages (passim) and long passages comprising more than a hundred lines (cf. App. I, No. 55, a passage of 125 lines, setting forth the story of the Kāśī princess Ambā). These additions (respectively omissions) and verbal variants sometimes go to such a length that, at times, there emerges in the end an entirely different story. Compare, for instance, the two versions of the highly popular episode "Rape of Subhadrā" (Subhadrāharaṇa) in adhy. 211–212 of our edition and passage No. 114 of App. I (comprising over 460 lines!).[1] We find that the Southern version of this story is enriched with many entirely novel and startling features, such as Arjuna's masquerading as a peripatetic monk (yati), or his fierce battle with the Yādava forces led by Viprthu, which he, of course, routs, alone and unaided, or rather merely with the help of his newly acquired, valiant and resourceful wife, who acts as his charioteer!

A notable feature of the Southern recension is that it is considerably *longer* than the Northern. The constituted text of the Parvasaṃgraha (1. 2. 96) gives 7984 "ślokas" (that is, probably, what is technically called *granthas*) as the extent of the Ādi:

सप्त श्लोकसहस्राणि तथा नव शतानि च ।
श्लोकाश्च चतुराशीतिर्दृष्टो ग्रन्थो महात्मना ॥

The extent of the Vulgate is computed to be about 8460 "stanzas". The length of the Southern text of the Ādi edited by Professor P. P. S. Sastri is given by himself as 9984 "stanzas", slightly in excess of his own Parvasaṃgraha figure (M. 1. 2. 102), which differs as regards this figure (as in many other figures in adhy. 2) from our edition. This latter figure (9984) is perhaps a trifle in excess of the presumable extent of the (normal) Southern recension, since P. P. S. Sastri's text contains some clear instances of interpolation (from Telugu, Tamil and even Northern sources),[2] which need not necessarily be put down to the already swollen account of the Southern recension. The difference between the Vulgate and Sastri's text is about 1524 "stanzas". But even the common Southern text, which will be appreciably shorter than Sastri's, may confidently be

---

eighteen-parvan division, which does not harmonize with the data of the colophons of the Southern MSS., which have the twenty-four-parvan division.

[1] Even the Śakuntalā episode gets a somewhat different colouring in the Southern recension.

[2] For instance the Śvetaki episode (M. 1. 214. 29–98½), which, in the form printed there, is missing in *all* MSS. of his own critical apparatus!

reckoned to contain approximately 1300 "ślokas" (i. e. granthas) more than the longest Northern version of the Ādi!

This excess in the Southern recension is not due to the addition of any single lengthy passage or just a few of such passages even, though there are undoubtedly among them some fairly long passages. The excess is due to additions, large and small, distributed almost evenly throughout the parvan.

Not only is the Southern text thus appreciably longer than the other, the story itself of the Southern recension, as compared with that of the Northern, is, owing to many of these additions, much richer in details, leaving little or nothing to the imagination of the reader or the hearer. Thus, for example, in the Northern recension, the father of Satyavatī or Matsyagandhā (Vyāsa's own mother) is a nameless king of fisher-folk, making a living, on the banks of the Yamunā, by fishing. This is rather unsatisfactory. That the name of Matsyagandhā's father—he is really only her foster-father, according to the fable—should not have been preserved, seems a shocking piece of negligence on the part of the historian, that is, the story-teller, since history as it is narrated (as has been well said) is a kind of *roman à thèse.* The Southern recension here comes to our help. It has carefully procured the name of the foster-father of Kālī Matsyagandhā *alias* Satyavatī: it was Uccaiḥśravas (a high-sounding Aryan name), if we are to believe the Southern recension. He was named after the great snow-white Stallion of the Gods, which came out of the ocean when it was being churned for Ambrosia by the Gods and the Titans.

Then again, the Purohita sent by the Yādavas to the forest retreat of Pāṇḍu in the Himalayas was a Kāśyapa. He was required, of course, to perform all the little Aryan rites for the Pāṇḍavas. Moreover, it is best that kings always have their Rājaguru by their side, to advise and help them on all occasions. The Northern recension does not even tell us that the Yādavas had sent any Purohita at all to Pāṇḍu's hermitage; so there, no question of his name arises.

But a really illuminating instance of the richness of information furnished by the Southern recension is supplied by an "additional" adhyāya[1] in this recension, which gives us some new and interesting *chronological* details about the Pāṇḍavas themselves. These details disperse that haze of uncertainty and vagueness which overspreads the ordinary account.

The Southern recension informs us that when the Pāṇḍavas first arrived at the Court of Hāstinapura from the forest retreat, after the death of their father, Yudhiṣṭhira was exactly sixteen years old, Bhīma fifteen, Arjuna fourteen, the twins thirteen. We are further told exactly how long the Pāṇḍu brothers stayed at the Kaurava Court, in the Lac House (Jatugṛha), in Ekacakrā, at the Court of the Pāñcāla King, then again at the Kaurava Court, then in Indraprastha, and so on. Yudhiṣṭhira died at the ripe old age of 108, which is a mystic number. Arjuna was younger than Kṛṣṇa by three months, which was also exactly the difference between the ages of Kṛṣṇa and Balarāma. And so on and so forth. Almost all these useful details are lacking in the Northern recension, and I doubt whether they can even be reconstructed from the meagre data of this recension on these points.

[1] Cf. App. I, No. 67, lines 47–62.

The Southern recension impresses us thus by its *precision, schematization, and thoroughly practical outlook.* Compared with it, the Northern recension is distinctly vague, unsystematic, sometimes even inconsequent, *more like a story rather naïvely narrated,* as we find in actual experience.

The Southern recension of the Ādi at least is thus not merely longer, but also fuller, more exuberent, more ornate than the Northern. It may therefore be fitly styled, in relation to the Northern, the *textus ornatior.*

Notwithstanding these and other discrepancies, there persists throughout, between the recensions, a distinct and undeniable family resemblance, and there can be not the slightest doubt that they both spring from a common source, albeit a distant and somewhat nebulous source. Follow the course of these divergent streams as far back as one will, the elusive source seems to recede still further and lose itself in the mists of antiquity.

It was pointed out above that a noteworthy feature of the Southern recension was that it was appreciably *longer* than the Northern. The character of the principal additions may be seen from the following list of some of the more important and lengthy passages peculiar to the Southern recension, whose texts are given in Appendix I.

(1) No. 9 (S except M_1): God Śiva (Rudra) drinks up the poison (hālāhala) which exudes from the mouth of Vāsuki, while the Devas and Asuras are churning the ocean for Ambrosia (samudramanthana); comprising 19 lines.

(2) No. 45–48 and 51: Additions to the Śakuntalā episode (together 231 lines).

(3) No. 52: Mādhavī is introduced on the scene during the discourse between Yayāti and his grandsons, in the Yayāti episode (43 lines).

(4) No. 55: Anticipation of the story of the Kāśī princess Ambā (125 lines).

(5) No. 59: Sūrya persuades Kuntī to have sexual intercourse (21 lines).

(6) No. 67: Details of the early life of the Pāṇḍavas in the Himalayan retreat (46 lines).

(7) No. 68–69: Pāṇḍu's death and many funeral orations (together 123 lines).

(8) No. 78 (S, and by conflation K_4 Da_1 Dn $D_{2.4.5}$): Details of a battle between the Kurus and the Pāñcālas, and capture of Drupada (119 lines).

(9) No. 79: Anticipation of the account of the birth of Draupadī and Dhṛṣṭadyumna; and account of the birth of Drupada (together 194 lines).

(10) No. 87–89: Additions to the Hiḍimba episode (69 lines).

(11) No. 91–93: Additions to the Bakavadha episode, including a detailed account of the fight between the two well-matched giants, Baka and Bhīma (106 lines).

(12) No. 95: Drupada bemoans the loss of the Pāṇḍavas, and is consoled by his Purohita; decides, at the advice of the Purohita, to celebrate the Svayaṁvara of Kṛṣṇā, in the hope that the Paṇḍavas might turn up (74 lines).

(13) No. 100: Story of Nāḷayanī narrated by Vyāsa to the Pāñcāla king, to justify the polyandrous marriage of the Pāṇḍavas (118 lines).

(14) No. 101: Story of Bhaumāśvī related on the same occasion (22 lines).

(15) No. 103: Mimic warfare between the Kauravas and Pāṇḍavas aided by Pāñcālas (219 lines).

(16) No. 108: Dhṛtarāṣṭra crowns Yudhiṣṭhira king before despatching the Pāṇḍavas to Indraprastha (58 lines).

(17) No. 111: Description of Nārada, who comes to visit Yudhiṣṭhira (55 lines).

(18) No. 113–115: Expansion of the Subhadrāharaṇa (562 lines!).

(19) No. 116: Arjuna's welcome on his return from exile (28 lines).

These passages alone comprise 2250 lines or 1125 stanzas approximately!

The discrepancies between the two recensions, as already observed, are so numerous and so multifarious, that any attempt to enumerate and classify them must remain incomplete and unsatisfactory. Nevertheless it may be useful to begin a cursory survey of the divergences, noting at the same time the typical characteristics of the Southern "additions", characteristics which recur with fair frequency in the Ādi, and which are likely to reappear in other parvans. These notes may prove useful for distinguishing between the different "hands" which have been at work in shaping this imposing monument of Indian antiquity, when the entire text has been treated in the manner proposed here, and we have sufficient data for undertaking a minute and systematic study of the variations and evaluating them.

The deviations of the Southern recension from the Northern (taking for purposes of exposition the latter to represent the norm) are of the following kind.

1. *Variants of isolated words or phrases*, (a) *unimportant and* (b) *important*.

(a) Unimportant, such as one comes across in line after line. They are far too numerous to be listed even approximately completely, but from among them we may single out these for specific mention:

(i) fluctuations in the spelling of proper names, e. g. S नैमिश (N नैमिष), रोमहर्षण (लोमहर्षण), अस्तीक (आस्तीक), इलिल (इलिन), हस्तिनपुर (हास्तिनपुर), उचथ्य (उतथ्य), महाभिषक् (महाभिष), त्रसु (तंसु), etc., etc.

(ii) variations mainly due to mere transpositions of words, e. g. S महर्षेः सर्वलोकेषु पूजितस्य महात्मनः (N °र्षेः पूजितस्येह सर्वलोके म°) 1. 1. 23; प्रतीपस्तु ततो राजा (ततः प्रतीपो राजा स) 92. 1; etc., etc.

(iii) unremitting variation of: monosyllabic particles and verse-fillers, which are among the most unstable elements of the received text, such as च, वै, तु, ह, हि, [अ]थ; common adverbs and conjunctions, such as ततः, तदा, तथा, तत्र, यतः, यदा, यथा, यत्र, अत्र, अतः, इतः, अथ, चापि, चैव; and prepositions अधि–अभि–वि–अति, प्रति–परि, अनु–उप, etc., etc.

(iv) substitution of metrically equivalent synonyms, or words and phrases of similar significance; e. g. रोष–क्रोध–कोप; ऋषि–मुनि; प्रभु–विभु–(अ)भिभू; द्विज–विप्र; राज्य–राष्ट्र; पन्नग–भुजग; नरेश्वर–नरोत्तम–नराधिप–नरर्षभ; ब्रह्मवित्तम–द्विजसत्तम–वेदवित्तम–विप्रसत्तम; पन्नगेश्वर–पन्नगोत्तम (and similar compounds with ईश्वर and उत्तम); अस्त्रविशारद–शस्त्रविशारद–शास्त्रविशारद–धर्मविशारद–वाक्यविशारद; यशस्विन्–तरस्विन्–तपस्विन्; समरदुर्मदौ–समरदुर्जयौ; कथयिष्यामि–संप्रवक्ष्यामि–कीर्तयिष्यामि; अमिततेजसा–अमितबुद्धिना; महाबल–महाभुज–महारथ–महायशः; वराङ्गना–शुचिस्मिता; चारुदर्शना–चारुलोचना–चारुहासिनी–वरवर्णिनी–(अ)मरवर्णिनी; धर्मभृतां वर–शस्त्र(शास्त्र)विदां वर; असंशयं–न संशयः; etc., etc.

(v) substitution of equivalent epic iterata; e. g. उवाच तदनन्तरं, पुनरेवाभ्यभाषत; परस्परजिघांसया, परस्परवधैषिणः; निःश्वसन्तं यथा नागं, श्वसन्तमिव पन्नगं; etc., etc. For other examples, see

Hopkins's collection of "Parallel phrases in the two Epics" in the *Great Epic*, pp. 403 ff. (Appendix A).

(b) Important variants, which make a considerable difference in the sense, and of which the critique must take account. Of such variants, relatively speaking, there are only a few; e. g. discrepant divisions of the epic into parvans and adhyāyas; variants of the titles of the sub-parvans (e. g. S प्रायोपवेशन : N मृगस्वप्नभय), of the numbers of adhyāyas and ślokas in the Parvasaṁgraha (the figures for ślokas differ, at times, by thousands). — An example of a different character from another part of the Ādi is the variant वर्ष : मास in the stanzas which refer to the duration of Arjuna's exile. According to the Northern recension it is thirteen *years*; according to the Southern, only thirteen *months*! Cf. 1. 204. 28. स नो द्वादश वर्षाणि (S वै मासान्, मासानि etc.) ब्रह्म(S व्रत)चारी वने वसेत्; 205. 30 वने द्वादश वर्षाणि (S मासानां, मासानि, मासान् हि).[1] — Then we have in 1. 3. 21 the variant वर्द्धुं-वन्द्बं. How was the infinitive really made? — And so on.

2. *Larger variations between continuous passages, as a whole, the total extent remaining approximately the same.*

We find them (a) mostly in the long lists of names: e. g. of the hundred sons of Dhṛtarāṣṭra (adhy. 108), of ancient kings (1. 1. 166 ff.), of serpents (1. 52. 5 ff.), of kings present at Draupadī's svayaṁvara (adhy. 177); but (b) also when there are transpositions of whole or parts of adhyāyas (e. g. the prose genealogy, adhy. 90); or again (c) when there is free paraphrase of a passage (passim).

3. *Expansion of the text in S without materially altering the nature of the contents or the course of the narrative.*

(a) By multiplication of the items of a list. For instance:

In adhy. 20, S (with K_4 marg. Dn D_4 marg.) adds seven lines of praise to an existing hymn (स्तोत्र), addressed to Garuḍa. In these lines, Garuḍa is identified, in turn, with all the principal gods, and with everything that is pre-eminent in the world:

299* त्वं विभुस्तपनः सूर्यः परमेष्ठी प्रजापतिः ।
त्वमिन्द्रस्त्वं हयमुखस्त्वं शरस्त्वं जगत्पतिः ।
त्वं मुखं पद्मजो विप्रस्त्वमग्निः पवनस्तथा ।
त्वं हि धाता विधाता च त्वं विष्णुः सुरसत्तमः ।
त्वं महानभिभूः शश्वदमृतं त्वं महद्यशः ।
त्वं प्रभास्त्वमभिप्रेतं त्वं नस्त्राणमनुत्तमम् ।
त्वं गतिः सततं त्वत्तः कथं नः प्राप्नुयाद्भयम् ।

In adhy. 64, S (with K_4 Dn $D_{1.5}$) gives an additional short list of sciences in which the Ṛṣis in Kaṇva's penance grove were proficient:

586* शब्दच्छन्दोनिरुक्तज्ञैः कालज्ञानविशारदैः ।
द्रव्यकर्मगुणज्ञैश्च कार्यकारणवेदिभिः ।
जल्पवादवितण्डज्ञैर्व्यासग्रन्थसमाश्रितैः ।
नानाशास्त्रेषु मुख्यैश्च शुश्राव स्वनमीरितम् ।

[1] Cf. Hopkins, *Ruling Caste in Ancient India*, p. 342 (footnote).

In adhy. 74, an additional passage (of 7 lines) in S (with D_3) harps on the well-worn theme of the evils that attend on anger:

745* तस्मादक्रोधनः श्रेष्ठः कामक्रोधौ न पूजितौ ।
कुद्धस्य निष्फलान्येव दानयज्ञतपांसि च ।
तस्मादक्रोधने यज्ञस्तपो दानं महत्फलम् ।
न पूतो न तपस्वी च न यज्वा न च धर्मकृत् ।
क्रोधस्य यो वशं गच्छेत्तस्य लोकद्वयं न च ।
पुत्रभृत्यसुहृन्मित्रभार्या धर्मश्च सत्यतः ।
तस्यैतान्यपयास्यन्ति क्रोधशीलस्य निश्चितम् ।

In adhy. 165, a Southern passage expands in *hyperbolic* language the list of edibles and other commodities (such as wines, clothes and blankets) furnished by Vasiṣṭha's Kāmadhenu, by the addition of 6 more lines:

1753* बाष्पाढ्यस्यौदनस्यैव राशयः पर्वतोपमाः ।
मिष्टान्नानि च सूपांश्च दधिकुल्यास्तथैव च ।
कूपांश्च घृतसंपूर्णान्भक्ष्याणां राशयस्तथा ।
भोजनानि महार्हाणि तत्र तत्र सहस्रशः ।
इक्षून्मधु च लाजांश्च मैरेयांश्च वरासवान् ।
वस्त्राणि च महार्हाणि कम्बलानि सहस्रशः ।

In adhy. 213, the Southern recension furnishes us with a supplementary list of items in Subhadrā's dowery, which, taken along with what has gone before, exhausts almost all the things worth possessing in this world:

2082* काम्बोजारट्टबाह्लीकसिन्धुजातांश्च भारत ।
सुवर्णकृतसंनाहान्घण्टानादविनादितान् ।
श्वेतचामरसंछन्नान्सर्वशस्त्रैरलंकृतान् ।
जात्यश्वानां सहस्राणि पञ्चाशत्प्रददौ तदा ।

2088* भूषणानां तु मुख्यानां शतभारं ददौ धनम् ।
मुक्ताहाराणि शुभ्राणि शतसंख्यानि केशवः ।
प्रवालानां सहस्रं च तथान्यानपि भारत ।
सुवर्णपादपीठानां महार्हास्तरणांस्तथा ।
पर्यङ्काणां सहस्रं च ददौ कन्याधनं तदा ।

(b) By anticipation or repetition of stories, motives or discourses. For example:

(i) the miraculous birth of Kṛṣṇā and Dhṛṣṭadyumna is narrated twice in S: in adhy. 155 and in App. I, No. 79 (after adhy. 128);

(ii) the theme of the amusing experience of a maiden, who, on praying to Mahādeva for one husband five times, was granted, as a boon, five husbands at one time—a story which seems to have been very popular in the South—is used, with variation, in S, no less than *three* times in the course of the Ādi; cf. adhy. 157, 189 and passage No. 100 (of App. I);[1]

(iii) account of the tragi-comic experiences of the Kāśī princess Ambā, who was passed on in turn by Bhīṣma to Śālva and Śālva to Bhīṣma, repeatedly, like a shuttle-cock, a story which is really the subject-matter of the Ambopākhyāna in Udyoga 173 ff. (Bom.

[1] In Sastri's edition these stories occur in adhy. 164, 189 and 191.

ed.), apparently a favourite piece, is anticipated in passage No. 55 of App. I (cf. adhy. 96) and forms a bulky addition of 125 lines!

(iv) the future of the royal family, which is the subject-matter of the additional dialogue between Bhīṣma and his step-mother, Satyavatī, in S, in passage No. 57 (of App. I) is only a continuation and *repetition* (with v. l.) of the discourse between the same parties in adhy. 99.

(v) Sūrya's warning to Karṇa about the designs of Indra to supplicate Karṇa in the disguise of a Brahman, in passage No. 60 of App. I, which is an anticipation of the story told in Araṇya 300 (Bom. ed.).

(c) Additions in S, due to the explicit mention of the observance of the correct and complete Brahmanic ritual and ceremonial on the proper occasions. Thus, in adhy. 68, at the birth of Bharata:

625* यथाविधि यथान्यायं क्रियाः सर्वास्त्वकारयत् ।

In adhy. 92, at the birth of Śaṁtanu:

921* तस्य जातस्य कृत्यानि प्रतीपोऽकारयत्प्रभुः ।
जातकर्मादि विप्रेण वेदोक्तैः कर्मभिस्तदा ।
नामकर्म च विप्रास्तु चक्रुः परमसत्कृतम् ।
शंतनोरवनीपाल वेदोक्तैः कर्मभिस्तदा ।

In adhy. 100, at the birth of Dhṛtarāṣṭra and Pāṇḍu:

1084* तयोर्जन्मक्रियाः सर्वा यथावदनुपूर्वशः ।
कारयामास वै भीष्मो ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।

In adhy. 115, we have, likewise, with reference to the Pāṇḍavas themselves (App. I, No. 67, lines 13–14, 20–27):

न भवेरन्क्रियाहीनाः पाण्डोः पुत्रा महाबलाः ।
पाण्डोः प्रियहितान्वेषी प्रेषय त्वं पुरोहितम् ।
* * * * *
तमागतं द्विजश्रेष्ठं काश्यपं वै पुरोहितम् ।
पूजयामास विधिवत्पाण्डुः परपुरंजयः ।
पृथा माद्री च संहृष्टे वसुदेवं प्रशंसताम् ।
ततः पाण्डुः क्रियाः सर्वाः पाण्डवानामकारयत् ।
गर्भाधानादिकृत्यानि चौलोपनयनानि च ।
काश्यपः कृतवान्सर्वमुपाकर्म च भारत ।
चौलोपनयादूर्ध्वं वृषभाक्षा यशस्विनः ।
वैदिकाध्ययने सर्वे समपद्यन्त पारगाः ।

In adhy. 124, at the royal tournament:

1412* रङ्गमध्ये स्थितं द्रोणमभिवाद्य नरर्षभाः ।
चक्रुः पूजां यथान्यायं द्रोणस्य च कृपस्य च ।
आशीर्भिश्च प्रयुक्ताभिः सर्वे संहृष्टमानसाः ।
अभिवाद्य पुनः शस्त्रान्बलिपुष्पैः समर्चितान् ।
रक्तचन्दनसंमिश्रैः स्वयमर्चन्त कौरवाः ।

(d) Expansion in S of existing scenes by the addition of speeches or detailed descriptions and by other digressions. Examples:

(i) in App. I, No. 9, in the account of the churning of the ocean (samudra-manthana), we are incidentally told of the drinking of poison by Śiva, which had exuded from the mouth of Vāsuki during the churning;

(ii) in 998*, we have nine additional lines depicting the humiliating treatment meted out to Bhīṣma at the court of the king of Kāśī, during the Svayaṁvara of his daughters;

(iii) passage No. 59 (of App. I) depicts the persuasion of the shy and reluctant Kuntī by Sūrya for intercourse, by alternate threats and promises, like a real Don Juan;

(iv) in passages No. 68–69, the Southern recension has tried to develop a very pathetic scene indeed, depicting the death of the father of the heroes, Pāṇḍu: an incident which must have been considered as deserving fuller and more sympathetic treatment than the perfunctory notice we find preserved in the Northern recension. At the sight of the corpse of her husband, Kuntī falls to the ground in a swoon, like a felled tree. Then the five brothers come up in a single file, and in the order of their ages, and recite their little mournful dirges: Yudhiṣṭhira gets 8 lines, Bhīma 7, Arjuna 4, the twins (in chorus) only 3 lines together.[1] Then follow long-winded farewell orations by Kuntī, Mādrī and the rest of the company, which are followed by a touching scene describing Mādrī mounting the funeral pyre;

(v) passage No. 78 gives, in 119 lines, the details of a fight, which, in the Northern recension, at least originally, is disposed of in two lines! The latter I consider adequate treatment, taking everything into consideration;

(vi) passage No. 93 is a Southern addition of 37 lines giving fuller details of the titanic struggle between Bhīma and the cannibal Baka;

(vii) 1737* adds a hymn (in Triṣṭubh metre and pseudo-vedic style) by Vasiṣṭha, addressed to Sūrya, when Vasiṣṭha presents himself before that luminary on behalf of Saṁvaraṇa;

(viii) 1828* ff. describe in turn the discomfiture of each of the suitors for the hand of Draupadī;

(ix) passages No. 100–101 add to the existing stock two new ancedotes—alternative explanations—narrated by Vyāsa to prove to Drupada and his son, that the polyandrous marriage proposed by Yudhiṣṭhira, though apparently immoral and illegal, is a most righteous and necessary union, being pre-ordained by the gods themselves for the accomplishment of their cosmic plans: these are the well-known legends of Nāḷāyanī and Bhaumāśvī;

(x) passage No. 106 gives an almost complete inventory of the presents Drupada gave to the Pāṇḍu brothers when they left with Draupadī, for the Kaurava Court, at the invitation of Dhṛtarāṣṭra. The Northern recension ignores this huge mass of presents completely!

(xi) passage No. 110 is a farewell scene containing short orations by Kṛṣṇa, Yudhiṣṭhira and Kuntī, when Kṛṣṇa sets out for Dvārakā;

---

[1] This schematic treatment perhaps betrays the hand of the interpolator more clearly than anything else.

(xii) passage No. 112 contains the farewell of Arjuna to Citrāṅgadā, telling her that she must not give way to sorrow in his absence, as they would meet again soon at the Rājasūya, which is going to be performed by Yudhiṣṭhira: a prophetic utterance! And so on and so forth.

(e) Additions of little ethical, moral and sententious maxims, to which S, permeated as it is by a conscious didactic purpose, is particularly partial. We meet with the same old proverbs over and over again in S:

595* अन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा सत्सु भाषते ।
स पापेनावृतो मूर्खस्तेन आत्मापहारकः ।

605* पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
पुत्रस्तु स्थविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ।

* * * * *

मन्युप्रहरणा विप्रा न विप्राः शस्त्रपाणयः ।
अग्निर्दहति तेजोभिः सूर्यो दहति रश्मिभिः ।
राजा दहति दण्डेन ब्राह्मणो मन्युना दहेत् ।
क्रोधितो मन्युना हन्ति वज्रपाणिरिवासुरान् ।

780* परभार्या स्वसा ज्येष्ठा सगोत्रा पतिता स्नुषा ।
अपरा भिक्षुकास्वस्था अगम्याः कीर्तिता बुधैः ।

782* कश्चिदाशीविषो हन्याच्छस्त्रमन्यं निकृन्तति ।
यदृच्छयाग्निर्दहति मनसा हन्ति वै द्विजः ।

804* पुत्रार्थं भर्तृपोषार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्वयंभुवा ।
अपतिश्चापि या कन्या अनपत्या च या भवेत् ।
तस्या जन्म वृथा लोके गतिस्तस्या न विद्यते ।

833* गुरोर्वै वचनं पुण्यं स्वर्ग्यमायुष्करं नृणाम् ।
गुरुप्रसादात्त्रैलोक्यमन्वशासच्छतक्रतुः ।

856* न च कुर्यान्नरो दैन्यं शाठ्यं क्रोधं तथैव च ।
जैह्म्यं च मत्सरं वैरं सर्वत्रैतन्न कारयेत् ।
मातरं पितरं चैव विद्वांसं च तपोधनम् ।
क्षमावन्तं च देवेन्द्र नावमन्येत बुद्धिमान् ।
शक्तस्तु क्षमते नित्यमशक्तः क्रोशते नरः ।
दुर्जनः सज्जनं द्वेष्टि दुर्बलो बलवत्तरम् ।
रूपवन्तमरूपी च धनवन्तं च निर्धनः ।
अकर्मी कर्मिणं द्वेष्टि धार्मिकं चाप्यधार्मिकः ।

1019* वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतमङ्गलवाचना ।
निर्दिष्टा तु परस्यैव सा त्याज्या परचिन्तनी ।

1101* बालो हि द्वादशाद्वर्षाज्जन्मनो यत्करिष्यति ।
न भविष्यत्यधर्मोऽत्र न प्रज्ञास्यति वै दिशः ।

1189* नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।
नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचनाः ।
एवं तृष्णा तु नारीणां पुरुषं पुरुषं प्रति ।
अगम्यागमनं स्त्रीणां नास्ति नित्यं शुचिस्मिते ।

1423* अङ्गोऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।
तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ।

(f) Additional stanzas in S with, perhaps, a certain amount of sexual appeal, bearing the taint of later decadence. Examples:

App. I, No. 89 (lines 3–4) with reference to Hiḍimbā:

शुभं हि जघनं तस्याः सुवर्णमणिमेखलम् ।
न ततर्प मुदा मृद्नन्भीमसेनो मुहुर्मुहुः ।

No. 48 (lines 78–79), describing Śakuntalā:

करान्तमितमध्यां तां सुकेशीं संहतस्तनीम् ।
जघनं सुविशालं वै ऊरू करिकरोपमौ ।

No. 55 (lines 46–47), describing Ambā:

पीनोन्नतकुचद्वन्द्वा विशालजघनेक्षणा ।
श्रोणीभरालसगमा राकाचन्द्रनिभानना ।

Then also 929* स्नातमात्रामधोवस्त्रां गङ्गातीररुहे वने ।
प्रकीर्णकेशीं पाणिभ्यां संस्पृशन्तीं शिरोरुहान् ।

1189* पुत्रं वा किल पौत्रं वा कासांचिद्भ्रातरं तथा ।
रहसीह नरं दृष्ट्वा योनिरुत्क्लिद्यते ततः ।

More sentiments of this type, occurring in the Grantha version alone, are:

1937* राकाशशाङ्कवदनाः पद्मिनीजातिसंभवाः ।
पद्मगन्धाः पद्ममुखाः पद्मपत्रनिभेक्षणाः ।
मुक्तायुक्तसुकर्णाश्च सतबिन्दुललाटिकाः ।
पीवरस्तनभारार्ताः शङ्खकण्ठ्यः सुनासिकाः ।
कृष्णदीर्घसुकेशिन्यो मुष्टिग्राह्यसुमध्यमाः ।
भृङ्गालिरोमलतिका ह्यावर्तनिभनाभिकाः ।
विपुलश्रोणिफलका रम्भास्तम्भोरुयुग्मकाः ।

The lengths to which the Muses lead these Southern poetasters may be judged from the following interpolation in certain Grantha manuscripts of the Ādi. 1334* with 1335* reads:

व्यपकृष्टाम्बरां दृष्ट्वा रम्यगुह्यस्थलां नृप ।
पीनोत्तुङ्गकुचां दृष्ट्वा तामृषिश्चक्रमे ततः ।

Cf. also lines 73–74 of passage No. 100 (of App. I):

मारो मां बाधतेऽत्यर्थमनुगृह्णातु मां भवान् ।
तर्पयस्व ममाक्षाणि गुह्यं मां बाधतेऽनिशम् ।[1]

4. *Southern additions which alter the purport of the fable as narrated in the Northern recension.*

Made apparently with the object of correcting the laxity of sexual relations implied in the old narrative. In adhy. 67, the royal Purohita, a handy person, quickly but surely and secretly, performed the marriage of Duḥṣanta and Śakuntalā, in order to legitimize Bharata, the eponymous ancestor of the Bhāratas, who has given his name to the country of his birth and to the Great Epic of India, altogether an important personage in ancient Indian history:

[1] These lines occur in three MSS. (क, ग, घ) of Sastri's edition (vol. 2), p. 1209.

610* पुरोहितं समाहूय वचनं चेदमब्रवीत् ।
राजपुत्र्या यदुक्तं वै न वृथा कर्तुमुत्सहे ।
क्रियाहीनो हि न भवेन्मम पुत्रो महाद्युतिः ।
तथा कुरुष्व शास्त्रोक्तं विवाहं मा चिरं कुरु ।
एवमुक्तो नृपतिना द्विजः परमयन्त्रितः ।
शोभनं राजराजेति विधिना कृतवान्द्विजः ।
शासनाद्विप्रमुख्यस्य कृतकौतुकमङ्गलः ।

In adhy. 77, the marriage of Yayāti and Śarmiṣṭhā is celebrated semi-secretly, in a secluded corner of the Aśoka grove, in the palace grounds, with the usual *baksheesh* to the Brahmins, in the presence of counsellors, chaplains, priests and so on, but *unknown to Devayānī!* All this was done to legitimize Puru, the eponymous ancestor of the Pauravas:

807* ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैर्मन्त्रिभिश्चैव संवृतः ।
कृत्वा विवाहं विधिवद्दत्त्वा ब्राह्मणदक्षिणाम् ।
पुण्ये नक्षत्रसंयोगे मुहूर्ते द्विजपूजिते ।

In passage No. 114 of App. I, Subhadrā and Arjuna were likewise secretly and hastily married in the presence of gods, ṛṣis, and elders, *while Balarāma was away from the scene,* to legitimize Abhimanyu (the father of the famous Parikṣit and grandfather of Janamejaya, to whom the epic was narrated). Cf. lines 281–286 of the passage:

महेन्द्रशासनात्सर्वे सहिताश्च महर्षिभिः ।
विवाहं कारयामासुः शक्रपुत्रस्य शास्त्रतः ।
अरुन्धती शची देवी रुक्मिणी देवकी तथा ।
दिव्यस्त्रीभिश्च सहिताः क्रियां भद्रां प्रयोजयन् ।
महर्षिः काश्यपो होता सदस्या नारदादयः ।
पुण्याशिषः प्रयोक्तारः सर्वे ह्यासंस्तदार्जुने ।

Most Grantha manuscripts (G_{1-6} of our critical apparatus: क, ख and ग of Sastri's) have a passage to show that Parāśara and Matsyagandhā were secretly but regularly married. Cf. passage No. 36 of App. I, which is a somewhat lengthy passage describing with circumstantial detail the nuptial ceremony at which the ancestors of both the bride and the bridegroom are invoked, all the details of the regular Hindu marital rite are scrupulously gone through, and the marriage is solemnized in the presence of Vasiṣṭha, Yājñavalkya and other great Ṛṣis living in the Naimiṣa forest!

5. *Additions in S, due to the filling out of lacunae (real or imaginary).*

Examples of such additions are:

482* which gives a summary of the last five parvans of *our* Mahābhārata text, and passage No. 79 (of App. I) giving an account of Drupada's birth. It appears, from the latter account, that Drupada was born in the same miraculous way as two of his contemporaries Droṇa and Kṛpa, due to the perturbation of his father at the sight of a beautiful Apsaras. Ascetics involuntarily emitting semen at the sight of heavenly nymphs, broad-hipped, fat-breasted, fair-clad, pleasure-fraught, and the miraculous germination of the semen into human beings, is the regular Purāṇic apparatus for the generation of the great men of the past, about whose birth nothing exciting was specially known to the chronicler.

6. *Multiplication of fights and battle-scenes.*

I have drawn attention above to the expansion of the description of a battle (in which the Kurus and the Pāṇḍus capture Drupada), and of a fight (between Bhīma and Baka).[1] Analogous to it is a battle scene described in an *additional* adhyāya in the Southern recension (App. I, No. 103). This stages a little war between the cousins, a miniature replica of the Great War to come. Here also Kurus plan the destruction of the Pāṇḍavas, who are residing in Kāmpilya as the guests of Drupada. A regular council of war is held, in which Śakuni and Karṇa advocate hostilities, while the nameless son of Somadatta counsels peace and conciliation. The bellicose party has the upper hand in the council chamber. The Kuru army marches against the Pāṇḍavas with their allies, the Pāñcālas. The Kaurava forces are, of course, easily repulsed. No great damage is done. The status quo is immediately restored: things go on just the same as before, as though no battle had ever taken place. There is also no other reference to this battle in the whole of the Mahābhārata. The present parvan does not offer much scope for the full development of this tendency. We shall probably meet with it again in the battle-books (6–9).

7. *Omissions in S, as compared with N.*

These are quite numerous and scattered almost evenly over the whole parvan, but short and contextually unimportant, as a rule. An exception is the somewhat lengthy Śvetaki episode (App. I, No. 118). Since, on the one hand, all reference to the episode is missing in the whole of the Malayālam version, as also in some manuscripts of each of the remaining two versions (T G) of the Southern recension, while, on the other hand, those T G manuscripts that do contain some mention of it insert a *variant version at an entirely different place*, therefore the episode may legitimately be considered a Northern interpolation which has insinuated its way, by conflation, into some Southern manuscripts. It is a story in true Purāṇic style. King Śvetaki sacrificed with such phenomenal zeal and keenness that his priests, in the end, refused to sacrifice any more! Śvetaki practised penance on the Himalayas with the object of making Rudra his sacrificial priest. Rudra, however, excused himself, asking Śvetaki to apply to Durvāsas, who was his part-incarnation (aṁśa). Durvāsas completed the sacrifice, and Śvetaki poured libations of clarified butter into the fire for twelve years continuously. As a result, Agni had a severe attack of indigestion! He refused after that every offering, and became enfeebled. At Brahmā's direction, he set the Khāṇḍava forest on fire, and tried his best to burn the forest down; but the denizens of the forest put the fire out, over and over again. He reported his discomfiture to Brahmā, who then asked him to betake himself to Arjuna and Kṛṣṇa, the part incarnations of Nara and Nārāyaṇa, with whose help alone Agni would be in a position to burn the Khāṇḍava forest.

It should be made clear that the variants and passages cited here are merely *by way of illustration,* and comprise only a small fraction of the total number of deviations.

The presence of an astonishingly large number of additions, some of which are undoubtedly late and spurious, should not be allowed to impair our appreciation of some real merits of the Southern recension. It would be, in fact, a grievous error to ignore on that account the Southern recension or underestimate its value. This recension is an

[1] App. I, Nos. 78 and 92–93 respectively.

610* पुरोहितं समाहूय वचनं चेदमब्रवीत् ।
राजपुत्र्या यदुक्तं वै न वृथा कर्तुमुत्सहे ।
क्रियाहीनो हि न भवेन्मम पुत्रो महाद्युतिः ।
तथा कुरुष्व शास्त्रोक्तं विवाहं मा चिरं कुरु ।
एवमुक्तो नृपतिना द्विजः परमयन्त्रितः ।
शोभनं राजराजेति विधिना कृतवान्द्विजः ।
शासनाद्विप्रमुख्यस्य कृतकौतुकमङ्गलः ।

In adhy. 77, the marriage of Yayāti and Śarmiṣṭhā is celebrated semi-secretly, in a secluded corner of the Aśoka grove, in the palace grounds, with the usual *baksheesh* to the Brahmins, in the presence of counsellors, chaplains, priests and so on, but *unknown to Devayānī!* All this was done to legitimize Puru, the eponymous ancestor of the Pauravas:

807* ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैर्मन्त्रिभिश्चैव संवृतः ।
कृत्वा विवाहं विधिवद्दत्त्वा ब्राह्मणदक्षिणाम् ।
पुण्ये नक्षत्रसंयोगे मुहूर्ते द्विजपूजिते ।

In passage No. 114 of App. I, Subhadrā and Arjuna were likewise secretly and hastily married in the presence of gods, ṛṣis, and elders, *while Balarāma was away from the scene,* to legitimize Abhimanyu (the father of the famous Parikṣit and grandfather of Janamejaya, to whom the epic was narrated). Cf. lines 281–286 of the passage:

महेन्द्रशासनात्सर्वे सहिताश्च महर्षिभिः ।
विवाहं कारयामासुः शक्रपुत्रस्य शास्त्रतः ।
अरुन्धती शची देवी रुक्मिणी देवकी तथा ।
दिव्यस्त्रीभिश्च सहिताः क्रियां भद्रां प्रयोजयन् ।
महर्षिः काश्यपो होता सदस्या नारदादयः ।
पुण्याशिषः प्रयोक्तारः सर्वे ह्यासंस्तदार्जुने ।

Most Grantha manuscripts (G_{1-3} of our critical apparatus: क, ख and ग of Sastri's) have a passage to show that Parāśara and Matsyagandhā were secretly but regularly married. Cf. passage No. 36 of App. I, which is a somewhat lengthy passage describing with circumstantial detail the nuptial ceremony at which the ancestors of both the bride and the bridegroom are invoked, all the details of the regular Hindu marital rite are scrupulously gone through, and the marriage is solemnized in the presence of Vasiṣṭha, Yājñavalkya and other great Ṛṣis living in the Naimiṣa forest!

5. *Additions in S, due to the filling out of lacunae (real or imaginary).*
Examples of such additions are:

482* which gives a summary of the last five parvans of *our* Mahābhārata text, and passage No. 79 (of App. I) giving an account of Drupada's birth. It appears, from the latter account, that Drupada was born in the same miraculous way as two of his contemporaries Droṇa and Kṛpa, due to the perturbation of his father at the sight of a beautiful Apsaras. Ascetics involuntarily emitting semen at the sight of heavenly nymphs, broad-hipped, fat-breasted, fair-clad, pleasure-fraught, and the miraculous germination of the semen into human beings, is the regular Purāṇic apparatus for the generation of the great men of the past, about whose birth nothing exciting was specially known to the chronicler.

6. *Multiplication of fights and battle-scenes.*

I have drawn attention above to the expansion of the description of a battle (in which the Kurus and the Pāṇḍus capture Drupada), and of a fight (between Bhīma and Baka).[1] Analogous to it is a battle scene described in an *additional* adhyāya in the Southern recension (App. I, No. 103). This stages a little war between the cousins, a miniature replica of the Great War to come. Here also Kurus plan the destruction of the Pāṇḍavas, who are residing in Kāmpilya as the guests of Drupada. A regular council of war is held, in which Śakuni and Karṇa advocate hostilities, while the nameless son of Somadatta counsels peace and conciliation. The bellicose party has the upper hand in the council chamber. The Kuru army marches against the Pāṇḍavas with their allies, the Pāñcālas. The Kaurava forces are, of course, easily repulsed. No great damage is done. The status quo is immediately restored: things go on just the same as before, as though no battle had ever taken place. There is also no other reference to this battle in the whole of the Mahābhārata. The present parvan does not offer much scope for the full development of this tendency. We shall probably meet with it again in the battle-books (6–9).

7. *Omissions in S, as compared with N.*

These are quite numerous and scattered almost evenly over the whole parvan, but short and contextually unimportant, as a rule. An exception is the somewhat lengthy Śvetaki episode (App. I, No. 118). Since, on the one hand, all reference to the episode is missing in the whole of the Malayālam version, as also in some manuscripts of each of the remaining two versions (T G) of the Southern recension, while, on the other hand, those T G manuscripts that do contain some mention of it insert a *variant version at an entirely different place,* therefore the episode may legitimately be considered a Northern interpolation which has insinuated its way, by conflation, into some Southern manuscripts. It is a story in true Purāṇic style. King Śvetaki sacrificed with such phenomenal zeal and keenness that his priests, in the end, refused to sacrifice any more! Śvetaki practised penance on the Himalayas with the object of making Rudra his sacrificial priest. Rudra, however, excused himself, asking Śvetaki to apply to Durvāsas, who was his part-incarnation (aṁśa). Durvāsas completed the sacrifice, and Śvetaki poured libations of clarified butter into the fire for twelve years continuously. As a result, Agni had a severe attack of indigestion! He refused after that every offering, and became enfeebled. At Brahmā's direction, he set the Khāṇḍava forest on fire, and tried his best to burn the forest down; but the denizens of the forest put the fire out, over and over again. He reported his discomfiture to Brahmā, who then asked him to betake himself to Arjuna and Kṛṣṇa, the part incarnations of Nara and Nārāyaṇa, with whose help alone Agni would be in a position to burn the Khāṇḍava forest.

It should be made clear that the variants and passages cited here are merely *by way of illustration,* and comprise only a small fraction of the total number of deviations.

The presence of an astonishingly large number of additions, some of which are undoubtedly late and spurious, should not be allowed to impair our appreciation of some real merits of the Southern recension. It would be, in fact, a grievous error to ignore on that account the Southern recension or underestimate its value. This recension is an

[1] App. I, Nos. 78 and 92–93 respectively.

indispensable aid for controlling the deviations of the Northern recension, both in point of readings and sequence. In comparison with Υ, it has unquestionably preserved a very large number of original readings, proved by actual agreements between S and ν, as well as by their intrinsic merits. The superiority of the Southern recension in comparison to the Vulgate may be said to be quite evident. It may, however, quite easily happen that in a particular instance, the *whole* of the Northern recension is corrupt, and the true reading is preserved only in the Southern recension.[1] An instance of this is 1. 214. 5. The Vulgate reads (B. 1. 222. 5):

अध्येतारं परं वेदान्प्रयोक्तारं महाध्वरे ।
रक्षितारं शुभाल्लँोकाल्लँलेभिरे तं जनाधिपम् ॥

Nīlakaṇṭha's gloss is: परं अध्येतारं परस्य ब्रह्मणोऽधिगन्तारम् । वेदान् वेदानाम् ।

The stanza has been translated by Manmath Nath Dutta as follows: "Having obtained him as their king, they obtained a monarch who was devoted to the study of the Vedas, who was a performer of great sacrifices, and who was the protector of all good works". Protap Chandra Roy's translation reads similarly: "And the subjects having obtained Yudhisthira as their king, obtained in him one that was devoted to the study of the Vedas, one that was a performer of great sacrifices, and one that was the protector of all good people".

But the translations of both these scholars are generally free and arbitrary. As it stands, the stanza can be translated only as follows:

"They (i. e. the people) obtained for a king, one who studied Brahma (*para*), employed the Vedas in a great sacrifice, and protected the blessed worlds".

This pedestrian stanza will satisfy most people as it has satisfied a long succesion of critics, commentators and translators in the past. About it one can only say that there are worse stanzas in the Mahābhārata. Only a reader endowed with a fine sensibility and critical acumen will feel that there is something amiss here. We are face to face with the danger of acquiescing in a sense which might satisfy us, but which would not have satisfied the ancient writer. The Northern variants do not offer much help; even the Śāradā and K manuscripts have substantially the same readings. It would, consequently, not be easy to reconstruct from this sad wreck of a Dīpaka, the epigrammatic original, which is preserved intact only in the Southern recension, which the constituted text here follows (1. 214. 5):

अध्येतारं परं वेदाः प्रयोक्तारं महाध्वराः ।
रक्षितारं शुभं वर्णा लेभिरे तं जनाधिपम् ॥

No glosses, translations, exegetical notes, and such other accessories are necessary for the elucidation of this stanza; for it is self-luminuous. The correctness of the Southern reading is confirmed by the very next stanza (1. 214. 6), which is also an epigrammatic period of the same type:

अधिष्ठानवती लक्ष्मीः परायणवती मतिः ।
वन्धुमानखिलो धर्मस्तेनासीत्पृथिवीक्षिता ॥

It should thus seem that the infidelities of the Southern recension are confined mainly to a tendency to inflation and elaboration. In parts unaffected by this tendency,

[1] For examples from another parvan, see Lüders, *Grantharecension*, pp. 52 ff.

it is likely to prove, on the whole, purer, more conservative and more archaic than even the best Northern version. The Southern variants, therefore, deserve the closest attention and most sympathetic study.

After this brief survey of the interrelationship between the two recensions, we shall proceed to the consideration of the various provincial versions, into which each of the recensions breaks up.

CHARACTER AND MUTUAL RELATIONS OF THE VERSIONS AND THEIR MANUSCRIPTS

The Archetype ν.

The Śāradā Version.

The archetype ν comprises the two versions: Śāradā and "K".

The Śāradā version is represented in our critical apparatus by the fragmentary codex $Ś_1$, belonging to the Bombay Government Collection (No. 159 of 1875-76), which seems to be the only extant genuine representative of the old version of Kaśmīr. The manuscript, which is undated, may be three to four centuries old. For reasons which will appear in the sequel, I have made the Śāradā version the norm to follow.

The text of the Ādi (as of other parvans of the Mahābhārata) according to the different printed editions, as is well-known, varies considerably, not merely as regards the readings, but also as regards the extent. The length of the Ādi, according to the Calcutta edition, as already observed, is estimated to be about 8460 "stanzas", of the Bombay edition, 8620,[1] of the Madras edition (i. e. Sastri's Southern Recension) 9984 (according to Śastri's data), of the Kumbhakonam edition 10889.[2] Now, in a statement following the colophon (or forming part of the long colophon) of our Śāradā manuscript, the length of its text is given as 7984 in a stanza cited from the Parvasaṁgraha; cf. the accompanying facsimile of fol. 155a of the Śāradā codex. To judge by the amount of textual matter which an average folio of the fragmentary Śāradā codex holds, this estimate of its extent appears to be approximately correct. Assuming then that to be the length of the Śāradā version, it becomes the *shortest* known version of the Ādi, and may, therefore, appropriately be called the *textus simplicior*.

While it is the shortest extant version, it is a demonstrable fact that it contains relatively little matter that is not found, at the same time, *in all other versions of both recensions*. It is clear, therefore, that it must contain, relatively, *less spurious matter* than any other known version. That is precisely the main reason why it is taken as the norm for this edition.

Since our codex ($Ś_1$) is fragmentary, it must be considered a piece of singularly good fortune that there has been preserved at least one nearly complete Devanāgarī manuscript of the Ādi, namely, India Office No. 2137, that may, as will presently be shown, be used, without hesitation, to supplement the missing portions, since it undoubtedly is a moderately trustworthy, though comparatively late and slightly contaminated and incorrect transcript of a Śāradā exemplar.

---

[1] This is the figure given in Lele's edition of the text with Marathi translation (Wai, Śaka 1818).

[2] See the volume of Index etc., Descriptive Contents, p. 4.

Further particulars of the Śāradā version will be found under the account of the "K" version.

The accompanying facsimile of a page of the Śāradā codex (fol. 155 a) contains the end of the Ādi and the beginning of the Sabhā. The Parvasaṁgraha stanza, mentioned above, giving the extent of the Ādi, will be found in lines 2–3 of the facsimile.

The "K" Version.

This version, as already explained, is a specific Devanāgarī version, closely akin to the Śāradā version and clearly differentiated from the (so-called) Devanāgarī version.

The affinity of the manuscripts comprising this version is illustrated by the ollowing concordant readings, selected at random. The references are to adhyāyas and ślokas.

1. 2 $K_{0.2-6}$ महर्षीन् : rest (mostly) ब्रह्मर्षीन्.
1. 8 K V_1 लोमहर्षणिरुवाच : others सूत उ°, सौतिरु°, सूतः.
1. 49 K V_1 B_1 m संक्षेपतोऽब्रवीत् : others संक्षेपमब्र°, संक्षिप्य चाब्र°.
1. 51 K विचक्षणाः : rest (mostly) मनीषिणः.
1. 192 K_{0-6} धुतपाप्मानः : rest शुभकर्माणः.
2. 76 K यक्षाणामथ रक्षसां : rest (mostly) यक्षाणां च महौजसां.
4. 10 K °पुरस्कृताः : rest °पुरःसराः.
8. 2 K D_3 शुनकत्वं यतोऽभवः : others शुनकं समजीजनत्, शुनकस्तु सुतोऽभवत्, etc.
8. 16 K अदृष्टोऽङ्गे : others भृशमङ्गे, etc.
10. 2 K $D_{2.5}$ (by transp.) सदैव भुजगं हन्यां : rest हन्यां सदैव भुजगं.
13. 1 K $D_{2.5}$ ब्रवीहि : rest वदस्व.
13. 25 K $D_{2.5}$ बान्धवैः : others बन्धुभिः, etc.
17. 9 K $D_{2.5}$ ततो नानाप्रहरणैः : others नानाप्रहरणैर्भीमैः, etc.
19. 4 K $D_{2.5}$ संवृतं बहुसाहस्रैः सत्त्वैर्नानाविधैरपि : others सत्त्वैश्च बहुसाहस्रैर्नानारूपैः समावृतं, etc.
24. 1 K D_2 त्विच्छामि : rest om. तु.
24. 14 K $D_{2.5}$ महाद्युतिः : rest महाबलः.
55. 8 K क्षुद्रः : others क्रूरः, क्रुद्धः.
55. 35 K जातवेदसं : rest हव्यवाहनं.
56. 14 K कीर्तयेत् : rest श्रावयेत्.
57. 2 K चेदिपतिर्नृप : rest पौरवनन्दनः.
57. 8 K D_5 रम्यश्च : others पुण्यश्च, etc.
57. 43 K D_5 गृहान् : rest गृहं.
58. 3 K D_5 कीर्तयिष्यामि : rest कथयिष्यामि.
58. 40 K D_5 समक्षं : rest संनिधौ.
59. 29 K D_5 वीर्यवान् : others दानवः, etc.
60. 6 K $\tilde{N}_3$ D_5 अत्रेः पुत्रास्तु बहवः (by transp.) : rest अत्रेस्तु बहवः पुत्राः.
60. 52 K संभूतः : rest संजातः.
62. 6 K D_5 राज्यं प्रशासति : rest राजनि शासति.
64. 29 K D_5 ददर्श : rest जगाम.
67. 30 K D_5 निधाय कायकं स्वश्च : others विनिधाय ततो भारं, etc.

68. 69 K D$_5$ ध्वस्ता (*or* °स्तां) : rest याता.
71. 41 K D$_5$ वत्स : rest विप्र.
74. 7 K *alone* transp. कुमाराः and कुमार्यः.
76. 33 K D$_5$ शुचिस्मितां : rest सुमध्यमां.
150. 18 K वासस्य : rest विप्रस्य; etc., etc., etc.

Further examples of the concordant readings of the K version will be found below.

It was remarked above that K$_1$ (=India Office 2137) was a manuscript of Kaśmīrī origin, exhibiting specially near affinities with Ś$_1$, so much so that K$_1$ may be regarded as a copy of some Śāradā original. The Kaśmīrī character of K$_1$ was already fully recognized by Professor Lüders, who had utilized it in the preparation of his specimen[1] of a critical edition of the epic mentioned above, although he had no genuine representative of the Kaśmīrī or Śāradā version to compare it with.

The affinity between Ś$_1$ and K$_1$ is documented by a mass of readings, of which the following (selected at random) will serve as illustrations. The references are to adhyāyas and ślokas.[2]

27. 15 Ś$_1$ K$_1$ पुरंदरः : rest शतक्रतुः (synonym!).
28. 24 Ś$_1$ K$_1$ ततः : rest नदीः.
29. 4 Ś$_1$ K$_1$ अरा अरेण : others अरान्तरेण, etc.
30. 7 Ś$_1$ K$_1$ प्रदेह्येतत् : others प्रतिगृह्यतां, प्रगृह्य, संगृह्य, आगृह्य, etc. (original hypermetric!).
31. 6 Ś$_1$ K$_1$ पंजवकः (corrupt) : others पिंजरकः, पंजरकः, etc.
37. 25 Ś$_1$ K$_1$ रक्षितव्यः पिता त्विति (corrupt) : others रक्षितव्याः प्रजास्तथा, etc.
42. 7 Ś$_1$ K$_1$ नेतरां रोचयाम्यहं : others न भरेयं च तामहं, etc.
44. 2 Ś$_1$ K$_1$ भयात् : others तदा, तथा, ततो, etc.
45. 5 Ś$_1$ K$_1$ अवदन् : rest अब्रुवन् (synonym).
45. 19 Ś$_1$ K$_1$ तथोदितं : others नराधिपं, etc.
131. 3 Ś$_1$ K$_1$ प्रभुमते (corrupt) : rest पशुपतेः.
131. 13 Ś$_1$ K$_1$ चरन् : rest शनैः.
154. 24 Ś$_1$ K$_1$ जाह्नव्यां : rest भागीरथ्या (original has double crasis!).
206. 3 Ś$_1$ K$_1$ एककाः (corrupt?) : rest कथकाः (G$_1$ श्रद्धकाः).
218. 48 Ś$_1$ K$_1$ मन्दराच्छिखरं महत् (= 47^b) : rest गिरेः शृंगं सहस्रधा (*or* °शः).

The above are examples of concordant *readings* of Ś$_1$ and K$_1$. As instances of adhyāya division and numbering may be pointed out that adhy. 42–44 and 46 of the constituted text (comprising adhy. 46–48 and 50 of the Vulgate) are numbered in Ś$_1$ K$_1$ 54–56 and 59 respectively, and are so numbered in no other manuscript hitherto collated; further, after only the *third* stanza of our adhy. 40, both manuscripts (Ś$_1$ K$_1$) interpolate the figure 51, Ś$_1$ marginally inserting, at that place, an additional colophon : इत्यादिपर्वण्येक-पञ्चाशत्तमोध्यायः. Likewise, after 1.165.34, Ś$_1$ K$_1$ insert, an additional colophon, not found in any other manuscript.

Among "additional" passages peculiar to Ś$_1$ K$_1$ may be mentioned 1735*.

K$_1$ is, however, by no means, a direct copy of Ś$_1$. There are numerous discrepancies between them. Notably, there is a big lacuna in K$_1$ in adhy. 47–48, where Ś$_1$ is intact.

[1] *Drückprobe einer kritischen Ausgabe des Mahābhārata*, Leipzig 1908.

[2] It should be noted that Ś$_1$ begins only at 1. 26. 10.

Again at 1. 107. 26; 154. 10, 11; 175. 4 and other places: Ś$_1$, which generally omits the verbs उवाच (resp. ऊचुः) in the short prose formulae of reference to the speaker, does show these verbs, while they are lacking in K$_1$; 1. 208. 14 is an exception where both Ś$_1$ and K$_1$ have उवाच. Ś$_1$ K$_1$ exhibit also numerous minor differences in their readings; e. g. 1. 36. 22; 38. 21, 36; 41. 29; 46. 11; 98. 9; 125. 3, 16; 128. 2; 138. 24; 195. 11; 200. 3. After 1. 144. 17, Ś$_1$ has a colophon which is missing in K$_1$.

These agreements and differences show that while Ś$_1$ and K$_1$ are closely akin, their text is not identical. Neither Ś$_1$ nor K$_1$ is a direct copy of the other. They are independent witnesses, a circumstance which adds greater weight to their arguments.

I shall now cite some readings (also selected at random) which Ś$_1$ shares with the K version, Ś$_1$ and K standing together against all other manuscripts (barring, of course, conflated specimens). The references are to adhyāyas and ślokas.

28. 18 Ś$_1$ K श्वसनेन : rest कथनेन.
29. 1 Ś$_1$ K ततो जाम्बूनदो भूत्वा : rest जाम्बूनदमयो भूत्वा.
32. 3 Ś$_1$ K दशार्णे : rest गोकर्णे.
32. 12 Ś$_1$ K वा : rest मे.
33. 20 Ś$_1$ K °रुच्यते (K$_3$ °रिष्यते) : rest °रुत्तमा.
36. 21 Ś$_1$ K D$_5$ गवि जातो : rest तिग्मतेजाः.
38. 2 Ś$_1$ K D$_5$ कुतोऽन्यथा : rest कुतः शपन्.
38. 14 Ś$_1$ K गुणान्वितं : rest समाहितं.
42. 7 Ś$_1$ K हि : rest च.
94. 31 Ś$_1$ K D$_5$ गृहान्विभो : others गृहान्तिकं, गृहं विभो, etc.
94. 93 Ś$_1$ K सहिताश्च : rest समेताश्च.
118. 1 Ś$_1$ K यथा विधिः : rest विशेषतः.
124. 23 Ś$_1$ K D$_5$ मनुष्याः : rest मनुजाः.
128. 12 Ś$_1$ K D$_5$ जाह्नव्यामहमुत्तरे : rest भागीरथ्याह° (double crasis!).
128. 15 Ś$_1$ K D$_2$ कालिन्द्याः : others माकन्दीं, मागधीं, etc.
142. 23 Ś$_1$ K भुजाभ्यां साधु योक्त्रय : others भुजयोः सारमर्पय, etc.
155. 13 Ś$_1$ K पुनः परिचरन्मुदा : rest स तं पर्यचरत्पुनः.
162. 6 Ś$_1$ K सोऽस्मात्यस्त्वं : rest om. सः.
163. 7 Ś$_1$ K D$_{2.5}$ °कोभवत् : others °कं बभौ, etc.
168. 3 Ś$_1$ K D$_5$ पार्थिवं : rest भारत.
169. 18 Ś$_1$ K D$_5$ ते ततः कोपात् : others ते महेष्वासाः, etc.
170. 9 Ś$_1$ K D$_5$ सर्वलोकेषु सत्तमः : rest सर्वलोकपराभवं.
177. 5 Ś$_1$ K D$_5$ प्रकीर्तिताः : rest समागताः.
181. 37 Ś$_1$ K D$_{2.5}$ °ले च लंघिते : others °लेऽभिगच्छति, etc.
181. 40 Ś$_1$ K D$_5$ प्राविशत्तत्र बीभत्सुः : others ब्राह्मणैः प्राविशत्तत्र; etc., etc.

These concordances are sufficient for postulating the archetype ν, comprising the versions Śāradā and K, a hypothesis which will be confirmed by further agreements which are mentioned below.

The K version, though comprising manuscripts akin to each other and clearly distinguishable from those of the Devanāgarī version, is by no means—as is natural—quite homogeneous. Only K$_{0, 1}$ represent the version K in a comparatively pure form, while the

remaining manuscripts of the group (i. e. K_{2-6}) are really nothing more than misch-codices, being conflated either with ϒ or with S. On the other hand, just owing to this conflation, some of the other composite Devanāgarī manuscripts (particularly $D_{2.5}$) have so many features in common with K, that they may as well be separated from D and classed under K.

The contamination of K_{3-6} with ϒ is illustrated by the following passages: No. 14 of App. I (found in K_4 marg., and Ñ V_1 B D); No. 41 (in $K_{3.4}$ and $Ñ_{2.3}$ V_1 B D except D_5); No. 42–43 (in $K_{3.4}$ and Ñ V_1 B D except D_5). K_4 includes passage No. 61 (of App. I) and 1131*, like Ñ B D. The contamination of $K_{2-4.6}$ with ϒ is illustrated by 116*, 119*, 122*, 124*, 125*, 128*, 132*, 137*, 139*, 142*, 143*, 144*, 145*, 151*, 157*, 160*, 162*, 166*, 167*, 168*, 172*, 173*, 189*, 190*, 191*, 221*, 228*, 245*, 281*, 305*, 354*, 372*, 405*, 416*, 417*, 438*, 487*, 490*, 523*, 536*, 564*, 692*, 694*, 824*, 1000*, 1035*, etc., etc.

The contamination of K_{4-6} with S is exemplified by the following among other facts. $K_{5.6}$ contain 22*, $K_{4.6}$ 25*, K_4 49*, K_4 (suppl. fol.) passage No. 55 (125 lines) and No. 100 (118 lines), of App. I.: all of these are Southern passages.

K_{4-6}, moreover, contain the Brahmā episode[1] in adhy. 1 (a slippery passage, which migrates from place to place), while $K_{4.6}$ have found place even for the venerable elephant-headed Gaṇeśa, who is unquestionably a late Northern intruder. In K_4 these interpolations are written out on separate folios (called here क्षेपपत्र), and inserted at appropriate places, which shows the interpolations on the high road to recognition as genuine parts of the Mahābhārata.

Important omissions which distinguish ν (really only $Ś_1$ K_{0-3}) from all other manuscripts are these:

(i) the adhyāya giving a naïve account of the birth of Duḥṣalā (Bom. adhy. 116), which uncommonly looks like being an afterthought (App. I, No. 63);

(ii) a passage of about 25 lines describing how Droṇa's son Aśvatthāman is given flour mixed with water, which he drinks in the belief that it is milk (App. I, No. 75);

(iii) an adhy. (Bom. adhy. 139), in which there is an incidental allusion to the installation of Yudhiṣṭhira as Yuvarāja,[2] and which is repetitious and incoherent (App. I, No. 80);

(iv) the so-called polity of Kaṇi(ṅ)ka, Kaṇi(ṅ)kanīti (Bom. adhy. 140), which is a replica (naturally with many additions, omissions and variant readings) of the advice given by Bhāradvāja (apparently a gotra name of this very individual) to Śatruṁjaya, and duly communicated by Bhīṣma to Yudhiṣṭhira in the Śānti (App. I, No. 81);

(v) the crossing of the Ganges by the Pāṇḍavas (Bom. adhy. 149), a superfluous adhyāya, which only serves to confound the already confused geography of the narrative (App. I, No. 85).

These five passages are found in all manuscripts collated except $Ś_1$ K_{0-3}, but it is worthy of note that even apart from their omission in ν, the documentary evidence with regard to at least two of them, is confused and unsatisfactory. No. v (crossing of the

---

[1] See notes on passage No. 1 of App. I. [2] Cf. remarks of Holtzmann, *Das Mahābhārata*, 2. 33.

Ganges) is inserted in different groups of manuscripts at different points of the text. In No. iv (Kaṇikanīti), on the other hand, most of the Southern manuscripts repeat, after the interpolation, the immediately preceding portion of the original, apparently in order to restore the context broken by the intrusion of extraneous matter.[1]

Of *important* additions in ν, I can recall only one, that of an adhyāya of 42 lines, at the very end of the Ādi (added probably as an Appendix), which is a variant, abbreviated version of the Śvetaki interpolation. It is found only in Ś1 Ko.1.4 and therefore cannot even be said to be characteristic of the whole of ν (App. I, No. 121). Instances of small additions are Nos. 349*, 449*, 451*, 516*, 565*, etc., etc., found in K with or without some Devanāgarī manuscripts; while 969*, 1855*, 2077*, etc. are found in Ś1 K, with or without some Devanāgarī manuscripts: all these passages are missing in B S.

That Ś1 and K are not identical but independent (though allied) sources, may be concluded, for example, from 449*, 452*, 491*, 492*, 516*, 565*, 750*, 866* etc., which are found inserted in some or all manuscripts of the K version, but which are conspicuous by their absence in Ś1 (sometimes with K1).

It was remarked above that ν is the shortest of the extant versions of the Ādi. Let us examine, without bias, this feature of ν. Those passages that are lacking in ν, in comparison with the other versions, cannot *all* be omissions in ν, whether accidental or intentional.

They cannot be *intentional* omissions, notwithstanding that these missing passages are mostly of inferior character, intrinsically worthless, repetitious, superfluous, or finally such as scholars have already (even before the discovery of this version) marked as likely interpolations.[2] For, this Śāradā (Kaśmīrī) version of the Ādi is *not* an abstract or an adaptation. It claims to be the unabridged text itself, in all its fullness, and I see no sufficient reason to doubt the *a priori* presumption that it is not an abridged version.

The explanation that primarily with the very object of excising what seems to us to be superfluous or repetitious matter, an abridgement might have been intentionally made in the past by some Kaśmīrī redactor or a syndicate of redactors, would be a grotesque distortion of Indian literary and religious tradition. No one in the past found the epic text too long. Far from it. It was perhaps not long enough.

Taking away something from the received text of the Mahābhārata and passing it off as the original work is a thing categorically different from *adding* something to it. To add small details here and there, embellishing and amplifying the original, would be merely a gentle and lowly service *ad majorem gloriam dei.* Even long pieces may sometimes be added, if they are actually found in other Mahābhārata manuscripts; and occasionally, even if they are not found in the current manuscripts, provided there is at least oral tradition to support their claims.

---

[1] The reason of these repetitions has been explained by Jacobi, *Das Rāmāyaṇa*, p. 34, with reference to the Rāmāyaṇa. The same explanation is applicable here, mutatis mutandis.

[2] Cf. Holtzmann, *Das Mahābhārata*, 2. 33, on adhy. 139 of the Vulgate; or the surmises of various scholars regarding the Gaṇes'a episode (for literature see the next footnote).

No doubt the received text contained difficulties and obscurities and repetitions. But they would be merely due to corruptions of the text; the difficulties could be solved and the purpose of the repetitions explained by a really learned Pandit, who knows and understands everything.

That the omissions cannot be the result of a preconceived plan to shorten or to improve the text, follows further from two other facts: firstly, enough digressions and superfluities still remain in ν, which would have all been swept away in pursuance of the alleged plan; and, secondly, ν has its own interpolations, albeit they are few in number and short in extent, such as 349* (in K V_1 Da $D_{2.4}$), 451* (K D_2), 516* (K except K_3 Dn D_1), 565* (K except K_2), 1499* ($Ś_1$ K D_5), 1735* ($Ś_1$ K_1 *only*), 1855* ($Ś_1$ K $Ñ_1$), 2077* ($Ś_1$ K except K_2 and $Ñ_{1.3}$ V_1 $D_{2.5}$), etc.

While these so-called "omissions" cannot be all intentional, they can also not be all *accidental*. The text is continuous and complete in itself. It has no apparent lacunae, as it surely would have had, if the omissions had been due to fortuitous loss or destruction of some intermediate folios of a parent manuscript.

It may further be pointed out that many of the apparent "omissions" of ν, in relation to γ or the Vulgate (i. e. Nīlakaṇṭha's text) are confirmed by the rival recension, the Southern recension; e. g. the Gaṇeśa episode (App. I, No. 1), or the anticipation of the list of the hundred sons of Dhṛtarāṣṭra (No. 41), or again the story of the birth of Abhimanyu (No. 42), or finally the anticipation of the story of the birth of Karṇa (No. 43) in the Saṁbhavaparvan. These passages are omitted in S no less than in K.

In these instances, moreover, the intrinsic probability is wholly on the side of those manuscripts that lack these accretions. It is unnecessary to dilate on the Gaṇeśa episode, which, on the face of it, is a later addition, and which has been dealt with so often by different critics.[1] As for the two passages, Nos. 42–43 of App. I, it is sufficient to observe that the adhyāya in which they occur is meant to be a mere list of the *dramatis personae*, in which each actor in the great drama is identified as the incarnation of some god, goddess, or titan, taking this or that part in one momentous phase of an all-embracing cosmic movement. The adhyāya being originally a mere (metrical) *list* (as it is in the constituted text and the Southern recension),[2] such *stories* as the account of the birth of Abhimanyu and Karṇa are wholly out of place here, and could not possibly have belonged to the original scheme of the adhyāya. The contrary supposition only stultifies the original writer, making him out to be an irresponsible lunatic, scarcely a desirable conclusion from the orthodox view-point.

Likewise many of the apparent omissions in ν in relation to the Southern recension are confirmed by other Northern versions; e. g. the anticipation of the birth of Kṛṣṇā and Dhṛṣṭadyumna (App. I, No. 79), or the Nāḷāyanī episode (No. 100), or the account of a battle between the Kauravas and the Pāṇḍavas (No. 103), which are peculiar to S. In other words, these "omissions" are documented by the *whole* of N.

---

[1] Winternitz, *JRAS*. 1898. 380 ff.; Venkatachellam Iyer, *Notes of a Study*, pp. 23 f., 28 ff.; Lüders, *Deutsche Literaturzeitung*, 1929, 1143 f. Particularly, Winternitz, *Ind. Ant.* 1898. 77 ff.

[2] See adhy. 58 of Sastri's Ādiparvan in the Southern Recension.

One notable feature of ν to which I must now draw attention is its frequent agreement with S against γ, especially in the matter of isolated and even unimportant readings, scattered throughout this parvan. I shall cite a few (out of the hundreds of possible) instances to exemplify this interesting and important characteristic of ν. The readings of conflated manuscripts, which serve only to confuse the issue, have been ignored; the references are, as usual, to the adhyāya and śloka.

1. 138 K V_1 S दुरुत्सहं (Text) : B D सुदुःसहं.
1. 144 K S पाण्डवं युध्यमानं : B D मण्डलशश्चरन्तं.
1. 208 K S चत्वार एकतो वेदाः : V_1 B D एकतश्चतुरो वेदाः
20. 2 K S विनतां विषण्णवदनां (hypermetric!) : others विषण्णरूपां विनतां, etc.
21. 10 K S °घन° : Ñ V_1 B D (mostly) °गण°.
26. 9 K S नदीजलविशोषणं : Ñ V_1 B D (mostly) समुद्रजलशोष(*or* °षि)णं.[1]
34. 13 Ś$_1$ K S उत्पत्स्यति महातपाः : Ñ V_1 B D (mostly) भविष्यति तपोधनः.
37. 5 Ś$_1$ K S पत्रिणा : Ñ V_1 B D (mostly) शीघ्रगं.
39. 16 Ś$_1$ K S गृह्णायोरगसत्तम : Ñ$_{1.2}$ V_1 B D स्वापतेयं प्रगृह्य वै.
41. 17 Ś$_1$ K S पुण्यं : Ñ$_{1.2}$ V_1 B D तीव्रं.
64. 10 K S रुवन्ति रावं (*or* रावैर्) विहगाः षट्पदैः सहिता मृदु : Ñ V_1 B D (mostly) रुवन्ति रावान्मधुरान्षट्पदा मधुलिप्सवः.
68. 14 K S तरुणादित्यवर्चसा : Ñ V_1 B D (mostly) बालार्कसमतेजसा.
76. 22 K S पुरुषेण : Ñ B D (mostly) ज्ञेयः पुंसा.
77. 4 K S भृशं : Ñ B D (mostly) सुखी.
94. 12 Ś$_1$ K S सूर्यसंकाशो : Ñ V_1 B D (mostly) सूर्यकल्पोऽभूत्.
100. 6 Ś$_1$ K S रात्रौ : Ñ$_{1.2}$ V_1 B D (mostly) सार्धं.
119. 8 Ś$_1$ K S मा द्रक्ष्यसि (irregular) : Ñ$_{1.2}$ B D मा द्राक्षीस्त्वं (regular).
138. 17 K S प्रासादशयनां नित्यं : Ñ$_{2.3}$ V_1 B D तथैव चास्मज्जननीं.
141. 4 Ś$_1$ K S दुर्बुद्धे राक्षसानां : Ñ V_1 B D (mostly) दुर्वृत्त रक्षसां वै.
142. 18 Ś$_1$ K S प्रसुप्ताः : Ñ V_1 B D (mostly) रक्षसा.
143. 38 Ś$_1$ K S विनाशाय महात्मनः : Ñ V_1 B D प्रतियोद्धा महारथः.
159. 20 Ś$_1$ K S पृथिवीं नृपः : Ñ$_2$ V_1 B D भूतिमात्मनः.
176. 5 K S कुरुनन्दनाः : Ñ V_1 B D (mostly) पाण्डुनन्दनाः.
182. 9 Ś$_1$ K S माद्रीसुतः सहदेवो जघन्यः : Ñ$_{2.3}$ V_1 B D पश्चादयं सहदेवस्तरस्वी.
187. 20 K S ततस्तमब्रवीद्राजा : Ñ V_1 B D तमब्रवीत्ततो राजा.
189. 23 Ś$_1$ K S भगवन् : Ñ V_1 B D भुवनस्य.
193. 1 Ś$_1$ K S चिन्तयामि : Ñ B D चिकीर्षामि.
196. 4 Ś$_1$ K Ñ$_1$ S बहु : Ñ$_{2.3}$ V_1 B D वसु.
199. 12 Ś$_1$ K Ñ$_1$ S चोपस्थितान् : Ñ$_{2.3}$ B D चाप्यागतान्.
199. 19 Ś$_1$ K Ñ$_1$ S भर्तारः : Ñ$_{2.3}$ V_1 B D नगरं.

Such extensive agreements in *petty verbal details* must necessarily be, in the main, *an original inheritance*, and could never be, in their totality, the result of contamination or conflation, as one may vaguely imagine they are; because to acheive them would necessitate more expenditure of energy than an ancient Indian redactor or reciter or commentator of the epic would bargain for. And even if one or the other of them had the requisite amount

[1] Note that the fragmentary Śāradā codex begins at 1. 26. 10.

of energy to use in this way, it would appear to him to be a ludicrous waste of it. We in the present century are apt to get nervous and irritable over misprints and *variae lectiones.* But an anciant Indian scribe, redactor or even commentator, not to speak of the common reciter (pāṭhaka)—if I read aright Indian literary history—was not perturbed in the least by a little difference in wording or in sequence, especially if the variant did not give an appreciably better or appreciably worse sense. The enormous and complicated critical apparatus assembled here, moreover, can leave us in no doubt as to the attitude of the custodians of the epic tradition towards paltry verbal details: it was that of total indifference.

Addition or omission of *passages* is, I may add, a variation of an entirely different order. If a reciter or commentator came across, in another manuscript, an additional passage, there was every chance of his copying it down somewhere, either in the margin of his own copy, or on a supplementary folio; for there wonld be, in his mind, always present the possibility that the passage in question was some part of the original that his own manuscript had unaccountably lost. How else, forsooth, could the passage get into the other manuscript?

In my opinion, therefore, this fact of the concord between ν and S in *small details,* coupled with the almost entire lack of agreement as regards the additions peculiar to ν or S, is the strongest argument imaginable for the independence of these two versions, and consequently for the primitive character of their concordant readings. It is needless to point out that this is a factor of supreme importance for the reconstruction of the original.

The text of ν is throughout of such a character as to inspire confidence. Its conservatism is proved by its preserving archaisms and the *lectio difficilior* (e. g. अभिमोः 1. 2. 144; श्लोकाग्रं[1] 1. 2. 177, 189; कामया adv. "frankly" 1. 10. 6; कन्यस 1. 98. 13; समुद्रे 1. 98. 18), often in a corrupt form, while other manuscripts have discarded them in favour of modern forms or easy paraphrases. It is well known that, for purposes of textual reconstruction, the mechanical corruptions of a stupid but faithful copyist are to be preferred to the intelligent copyings of a less faithful one.

Again, ν is often the only version that has preserved the correct reading; e. g. 1. 2. 102:

यत्र द्यूतार्णवे मग्नान्द्रौपदी नौरिवार्णवात् ।
तारयामास तांस्तीर्णाञ्ज्ञात्वा दुर्योधनो नृपः ।
पुनरेव ततो द्यूते समाह्वयत पाण्डवान् ॥;

where the Vulgate version reads (1. 2. 138 f.):

यत्र द्यूतार्णवे मग्नां द्रौपदीं नौरिवार्णवात् ।
धृतराष्ट्रो महाप्राज्ञः स्नुषां परमदुःखिताम् ॥
तारयामास तांस्तीर्णाञ्ज्ञात्वा दुर्योधनो नृपः ।
पुनरेव ततो द्यूते समाह्वयत पाण्डवान् ॥;

while Sastri's reading is (1. 2. 108 f.):

यत्र द्यूतास्नवे मग्ना द्रौपदी नौरिवार्णवे ।
गच्छतश्चातिसृष्टांस्ताञ् ज्ञात्वा दुर्योधनो नृपः ॥
पुनरेव ततो द्यूते समाह्वयत पाण्डवान् ।

---

[1] Devabodba paraphrases the word with श्लोकसंख्या.

It is Draupadī who, like a canoe, rescues the Pāṇḍavas, who were submerged in the ocean of the dice-play. The correctness of the text reading, which is based on that of K, is proved by a stanza in the Sabhā (B. 2. 72. 3), which is the source of our stanza:

अप्लवेऽम्भसि मग्नानामप्रतिष्ठे निमज्जताम् ।
पाञ्चाली पाण्डुपुत्राणां नौरेषा पारगाभवत् ॥

Compare also the following three versions of 1. 166. 23 (=B. 1. 176. 27; M. 1. 174. 29):

K$_3$ Ñ$_2$ V$_1$ B D = Vulgate	ν = Text	Southern Recension
ततो राजा परिक्रम्य	अन्तर्गतं तु तद्राज्ञः	अन्तःपुरं गतो राजा
यथाकामं यथासुखम् ।	तदा ब्राह्मणभाषितम् ।	श्रुत्वा ब्राह्मणभाषितम् ।
निवृत्तोऽन्तःपुरं पार्थ	सोऽन्तःपुरं प्रविश्याथ	सोऽन्तःपुरं प्रविश्याथ
प्रविवेश महामनाः ॥	संविवेश नराधिपः ।	न सस्मार नराधिपः ।

Obviously, the stumbling block was अन्तर्गतं of the constituted text, which is a *lect. diff.*; here it means "forgotten", a meaning cited in our dictionaries generally as an uncommon meaning given only by Indian lexicographers! Unless one here assumes ν to be original, it is impossible to explain this divergence of ν, ϒ and S, both of which give a possible though weak sense.

An unbiassed comparative survey of the different versions leads one to the conclusion that the Śāradā (Kaśmīrī) version is certainly the best Northern version, and probably, taken as a whole, the best extant version[1] of the Ādi, a conclusion not based on abstract considerations, but one that may be verified inductively and pragmatically. As is natural, this version is, not by any means, entirely free from corruptions and interpolations. These must be carefully corrected and controlled with the help of the other versions, particularly of those of the rival recension.

Sub-Recension ϒ.

This sub-recension comprises the four versions: Nepālī, Maithilī, Bengali and Devanāgarī, and is represented by a very large number of manuscripts; it is, in fact, the most numerous group. Instances of readings which distinguish ϒ from ν S, have been adduced above (p. LIV), to show the agreement between ν and S against ϒ. The versions comprising this sub-recension have, moreover, quite a considerable number of "additional" passages in common, which clearly differentiate it from other versions. Noteworthy is the substitution of a lengthy passage of 56 lines (App. I, No. 61) for 1. 105. 4–7, giving a detailed account of the marriage of Pāṇḍu with Kuntī and Mādrī. This detailed account is obviously secondary. On no other supposition can one, it seems to me, account for the circumstance that Ś$_1$ Ko–$_3$ and S should agree in having a short version of the episode for which K$_4$ Ñ B D substitute a considerably longer and more elaborate version, *both versions being embedded in a portion of descriptive text with minimal variation.* For, while it is inconceivable that two (more or less) independent groups of manuscripts such as Ś$_1$ Ko–$_3$ and S could arrive at the same short account *independently* of each other, it is, at the same time, extremely improbable that either group (Ś$_1$ Ko–$_3$ or S) should have copied the short summary from the other, discarding altogether its own original detailed account.

[1] Cf. Lüders, *Deutsche Literaturzeitung*, 1929. 1141: "Das ist um so mehr zu begrüssen, als *die Kāś'mīrī-Version den relativ ältesten Text des Epos bietet.*" (Italics mine!)

The secondary interrelationship of the various versions comprising sub-recension ϒ is documented sufficiently clearly by their having in common quite a large number of lengthy passages which are missing in ν S, and which, on independent (intrinsic) grounds, have been or may be declared spurious. The following passages, given in App. I, are instances of such interpolations:

(1) No. 12 (Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D), a *duplicate* and superfluous description of the ocean, a similarly worded description having occurred only in the *preceding* adhyāya;

(2) No. 14 (K$_4$ Ñ V$_1$ B D except D$_5$, D$_2$ on suppl. fol.), a short Purāṇic story relating how Sūrya resolves to burn the world down, whereupon Garuḍa, at Brahmā's behest, brings his brother Aruṇa over to the east that he might act as Sūrya's charioteer, shielding the world from the heat of the enraged Sun—a *digression* suggested by the casual mention of Aruṇa in adhy. 14;

(3) No. 41 (K$_{3.4}$ Ñ$_{2.3}$ V$_1$ B D except D$_5$), a list of the hundred sons of Dhṛtarāṣṭra—an *anticipation* of adhy. 108, whose occurrence here (like that of the two following interpolations in the same adhyāya), as has been explained above, is obviously contrary to the original plan of the adhyāya;

(4) No. 42 (K$_{3.4}$ Ñ V$_1$ B D except D$_5$), an account of the scene which was enacted in heaven before the birth of Abhimanyu, a story which is really meant to explain the mystery of his premature death;

(5) No. 43 (K$_4$ Ñ V$_1$ B D except D$_5$), the open secret of the mysterious birth of Karṇa, which is an *anticipation* of adhy. 104; and, finally,

(6) No. 81, lines 193–230 (K$_4$ Ñ V$_1$ B D T$_1$), meant to be a summary of the Jatugṛha episode, which is, however, *a garbled and incoherent* version of the original story.

The view that ν and ϒ may stand in genetic relation to each other does not receive much support from the facts of the case. Neither ν nor ϒ can be derived from the other. Each possesses original features that the other lacks, as is evidenced by their *alternate agreement with S*, even in the matter of petty verbal details. All these coincidences need not, of course, be original. Some could be indeed secondary changes, made independently in the same direction; others again may possibly be explained as the result of contamination. There will remain still an obstinate residue of agreements between ν and S, or between ϒ and S, that *must* be set down as the expression of the ultimate connection of the respective concordant versions through the lost original source.

Contamination between ν and ϒ, owing to the contiguity of the areas in which the respective versions were current, was inevitable, and must, in any case, be assumed to have existed; on the other hand, contamination between ϒ and S cannot be altogether denied.

Particularly interesting is a small group of passages of doubtful character, to which reference has already been made. These are certain passages that are common to ϒ and S, and are missing in Ś$_1$ Ko–$_3$ only; in other words, they are found in all manuscripts collated except Ś$_1$ Ko–$_3$; for example, the Kaṇikanīti. There is usually other evidence against the passages. Thus the secondary character of the Kaṇikanīti is quite unexpectedly confirmed; firstly, by the illogical repetition in certain Southern manuscripts (T$_2$ G$_{2.4.5}$) of two preceding adhyāyas (129–130); and, secondly, from the fact there is no reference to the Kaṇikanīti in Kṣemendra's Bhāratamañjarī, in the Javanese version, as also in Devabodha's

8

commentary. It may, of course, happen that in particular cases there is no collateral (confirmatory) evidence of this character available; e. g. in the puerile account of the birth of Duḥṣalā (App. I, No. 63). Here the evidence of documentary and intrinsic probability is almost equally balanced; and documentary probability points in one direction, while intrinsic probability points in the other.

I have in such cases hesitatingly followed ν (= Ś1 K), taking into account, on the one hand, the superiority of ν in general trustworthiness, and, on the other hand, the special characteristics of ϒ and S, which are versions rather of the *inclusive* than of the exclusive type, prone to amplification and elaboration. Fortunately for us such cases are comparatively rare.

The rejection, on the evidence of ν alone, of the whole of the incoherent adhy. 139 of the Bombay edition (our App. I, No. 80), an adhyāya which contains only some needless repetition, besides minor absurdities, would not have called forth any comment from me, but for the fact that with its omission disappears the only reference, I think, in the whole epic to this alleged installation of Yudhiṣṭhira as heir apparent to the throne of Hāstinapura. The Kaśmīrī version, which omits the entire adhyāya containing the reference, unexpectedly justifies the indignant outburst of Holtzmann (*Das Mahābhārata*, Bd. 2, p. 33): "Geradezu Fälschung ist es, wenn 1, 139, 1 = 5517 behauptet wird, der blinde *Dhṛtarāshṭra* habe mit Uebergehung seiner eigenen Söhne den *Yudhishṭhira* zum Kronprinzen (*yuvarāja*) ausrufen lassen." One of the main objects in interpolating this adhyāya seems to have been to exonerate Arjuna from the blame or sin of fighting with his own guru (Ācārya Droṇa) in the Great War, by making the Ācārya himself exact from his pupil in the presence of all his kinsfolk—for no reason that is adduced or can be seen — the solemn but senseless promise that he (Arjuna), when challenged, would not refuse to fight with Droṇa. Cf. B. 1. 139. 13:

आचार्यदक्षिणां देहि ज्ञातिग्रामस्य पश्यतः ।
ददानीति प्रतिज्ञाते फाल्गुनेनाब्रवीद्गुरुः ।
युद्धेऽहं प्रतियोद्धव्यो युध्यमानस्त्वयानघ ।
तथेति च प्रतिज्ञाय द्रोणाय कुरुपुंगवः ।
उपसंगृह्य चरणौ स प्रायादुत्तरां दिशम् ।

There is no reference to this alleged promise in the sequel. And originally a different solution of the dilemma was obviously imagined. To Arjuna's question (Gītā 2. 4):

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन ।
इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥

the reply of Bhagavān Śrī Kṛṣṇa is (Gītā 2. 19, 32, 38):

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥
अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।
ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥
सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥

Archetype ε.

This archetype is represented, in our critical apparatus, by the three closely allied versions Nepālī, Maithilī and Bengali; probably together with Uriyā (belonging to Orissa), of which version, however, no manuscripts were available for collation.

The Nepālī Version.

The Nepālī version is represented in our critical apparatus by the three manuscripts $Ñ_1$, $Ñ_2$ and $Ñ_3$.[1] The version is closely allied to the Bengali, with which the agreement of one or the other of the three manuscripts is almost constant. That even the manuscripts of distant Nepal are not wholly free from contamination from some Southern source or sources (direct or indirect) follows, for instance, from 224*, 263*, 819*, 991*, 998*, 1096*, 1246*, 1470*, 1569*, 1748*, 1768*, 1778*, 1788*, 1828*, 1910*, 1957*, 2133*, etc., etc., as also passage No. 112 of App. I—interpolations common to S and some of the Nepālī manuscripts. One of these manuscripts ($Ñ_3$) happens to be the *oldest* of the dated manuscripts (A. D. 1511) belonging to our critical apparatus.

The Maithilī Version.

Of the Maithilī version, which is the version of North Bihar, only one manuscript (V_1) was collated for this edition. V_1 and K agree sporadically against all other manuscripts (cf. for instance, 1. 1. 8, 49, 162), but such agreements are few and far between, and it would not be safe to draw from them any far-reaching conclusion regarding the relationship of V_1 and K. As in 306*, 321*, 328*, 346*, 378*, 418*, 450*, 541*, V_1 agrees, on the other hand, with the typical Bengali-Devanāgarī group against all other manuscripts. V_1 contains 1548*, a Southern passage, found otherwise only in Dn $D_{1.4.5}$.

The Bengali Version.

The Bengali version of sub-recension ϒ was studied more carefully than either the Nepālī or Maithilī. The study of this version was facilitated by the extreme courtesy and kindness of Pandit Vidhushekhara Bhattacharya, who has, now for many years, kindly and unselfishly supervised the work of our collation centre at the Visvabharati, a centre organized by Professor M. Winternitz, when he was residing at Bolpur as a Guest Professor in Rabindranath Tagore's University. With the co-operation of a select batch of advanced students, Pandit Vidhushekhara has been good enough to supply the Institute regularly with carefully prepared collations of a large number of valuable old Bengali manuscripts in the rich collection of the Visvabharati, as also of other manuscripts placed at his disposal by different Bengali Institutes and scholars, among the latter, my kind friend Professor Sushil Kumar De, of the University of Dacca. Of the large number of manuscripts thus collated, ultimately five were selected for inclusion in the critical apparatus of the edition. Notwithstanding considerable variation in these manuscripts as regards petty verbal details, the material appears sufficient to settle the text of this important version.

---

[1] I may mention here that, unfortunately, in the footnotes to the constituted text, towards the end of this volume, the diacritical mark of Ñ has broken off in many places; but, on examining the passages carefully I found that the context almost invariably shows whether one has to read N or Ñ.

The Bengali version is closely allied to the Vulgate, but is unquestionably superior to the latter in so far that it is happily free from a large number of late accretions which encumber the Vulgate. Of such "omissions", exhibiting the superiority of the Bengali version, the following will serve as illustrations:

(1) The *entire* Brahmā-Gaṇeśa complex in adhy. 1, of which the Bengali version contains not the remotest trace. The spurious character of this passage has been discussed and demonstrated so often that it is unnecessary to dilate upon it here.[1]

(2) The short dialogue of 8 lines (71*) between Paraśurāma and the shades of his ancestors, in the beginning of adhy. 2, which is *wholly unnecessary* here, and is, as a matter of fact, only an excerpt from a detailed description of the principal Indian tīrthas, which occurs in the Araṇya (B. 3. 83. 29 ff.).

(3) A short passage of only six lines (cf. App. I, No. 13), which represents a somewhat feeble attempt (as unnecessary as it is unsuccessful) to fill out an *apparent* lacuna in the original.[2]

(4) A long interpolation (App. I, No. 78) of 119 lines in adhy. 138 (Bom. ed.), which gives an inflated account of the defeat and the ultimate capture of Drupada by the Pāṇḍavas. It is one of the miniature Bhārata-yuddhas—mere by-play for the benefit of the gallery—which expand and embellish the Southern recension and the Vulgate. The older version disposes of the battle in two lines, which, taking everything into consideration, is after all perhaps not a very inadequate treatment, as already remarked.

(5) More than usual interest attaches to another omission in the Bengali version, which concerns a well-known and popular scene describing the discomfiture of Karṇa at Draupadī's svayaṁvara, which is commonly believed to be one of the main reasons why he always entertained feelings of such deep and implacable hatred towards Kṛṣṇā (Draupadī), and lost thereafter no opportunity to hurt and humiliate her.

This passage deserves a detailed consideration. Ramesh Chandra Dutt, who had to make a very careful selection of the incidents of the epic in compressing the story, has made this scene the centre of his poetic account of the marriage of Draupadī, and given a vivid rendering of the passage in his *Epic of the Bharatas*:

"Uprose Karna, peerless archer, proudest of the archers he,
And he went and strung the weapon, fixed the arrows gallantly,
Stood like Surya in his splendour and like Agni in his flame,—
Pandu's sons in terror whispered, Karna sure must hit the aim!
But in proud and queenly accents Drupad's queenly daughter said:
'Monarch's daughter, born a Kshatra, Suta's son I will not wed.'
Karna heard with crimsoned forehead, left the emprise almost done,
Left the bow already circled, silent gazed upon the Sun!"

The situation is, undoubtedly, full of dramatic possibilities. Just at the moment when the prize was going to be snatched away from the heroes of the epic by an upstart,

[1] Cf. p. LIII, footnote 1, above.

[2] See F. Belloni-Filippi, "L'episodio di Kadrū e di Vinatā nell' edizione critica del Mahābhārata" (Traduzioni di epica indiana), published in the Ascoli Memorial Volume, *Silloge Linguistica* (Torino 1930).

the brave little Draupadī comes to the rescue and snubs openly, in the presence of the assembled princes, the semi-divine bastard, the understudy of the Villain of the piece, the unwanted suitor, who thereupon withdraws discomfitted; and everybody breathes a sigh of relief. A tense scene!

Unfortunately, this melo-dramatic interlude, to judge by the documentary evidence, appears to be the handiwork of a very late Vyāsaïd, as it is found only in K_4 $\tilde{N}_2$ Dn $D_{2.4.5}$, that is, one manuscript of the K group, one Nepālī manuscript, and three composite Devanāgarī manuscripts, besides the Nīlakaṇṭha version! All of these are late and inferior or conflated manuscripts. It is missing, on the other hand, not only in the Śāradā version and the Southern recension (as in the case of many of the interpolations of the Vulgate), but for once, *also in the entire Bengali version*!

It might seem a piece of sheer vandalism or perverseness to omit this seemingly beautiful little passage, which has won its way into people's hearts, from any edition of the Great Epic of India, relying merely upon documentary evidence. A little reflection will, however, convince any one that the loss to the epic is not as serious as one might, at first, suppose, since it is a palpably *faked and thoroughly unreal* situation. If one thinks about it at all, one fails to understand how Draupadī, who was, after all, then only an unexperienced maiden in her teens, had recognized the King of Aṅgas (whom she had probably never seen before) and known him for the son of a coachman, unfit to wed a princess. He had been invited by her father. At least he was given a seat of honour among the princes. He is specifically named by Dhṛṣṭadyumna among the suitors (1. 177. 4). Moreover, it does not appear as if the bride elect had much choice or voice in the matter, at the time of these elaborate and formal state functions notwithstanding that they were called *svayaṁvaras*. She had to wed any competitor who excelled in the particular proficiency test which had been arranged by her father or guardian. She was vīryaśulkā: she was given by her guardian to the highest bidder, the price paid being heroism, or rather proficiency in marksmanship. This is quite evident from the words of Yudhiṣṭhira, addressed later to the Purohita of Drupada (1. 185. 23 f.):

प्रदिष्टशुल्का द्रुपदेन राज्ञा सानेन वीरेण तथानुवृत्ता ।
न तत्र वर्णेषु कृता विवक्षा न जीवशिल्पे न कुले न गोत्रे ॥
कृतेन सज्येन हि कार्मुकेण विद्धेन लक्ष्येण च संनिसृष्टा ।
सेयं तथानेन महात्मनेह कृष्णा जिता पार्थिवसंघमध्ये ॥

We accordingly find, as a matter of fact, that without murmur or hesitation, she follows an unknown and apparently undistinguished Brahman boy—Arjuna in disguise—who happens to have hit the mark. She does not know him from Adam, but she makes no inquiries about his status or lineage. Even if this were regarded as a case of romantic love at first sight for the handsome and heroic bowman (which it certainly is not), she never opens her lips when Yudhiṣṭhira proposes that she should be the common wife of the five brothers, which must have shattered her romance to smithereens, but quietly submits to (what is made to appear) as a most unusual and unnatural, if not a shocking, proposal, and from which even her old father and brother recoil with perplexity and amazement. It seems to me, therefore, that the documentary evidence is amply supported here by intrinsic probability.

Examples of other less important "omissions" in the Bengali version which distinguish it from the Devanāgarī are: 54*, 60*, 71*, 152*, 171*, 274*, 277*, 689*, 1171*, 1205*, 1222*, 1270*, 1614* (proverbs, one of them being a citation from Manu), 1714* (a short list of sacred rivers), 1788*, 1827*, 1841*, all of which occur in the Vulgate, but are missing in the Bengali version.

Occasionally Bengali manuscripts agree in their readings with the Southern recension, standing in opposition to Ś$_1$ K (with or without D); e. g.:

1. 22 B S शुचिं : K (mostly) D (mostly) शिवं.
1. 42 B S आत्मवान् : K$_{0.2-4}$ D (mostly) एव च.
7. 3 B D (mostly) S परान् : K कुलान्.
39. 10 B D (mostly) S ततः : Ś$_1$ K (with a few D) पुनः.
64. 29 Ñ B D S जगाम : K ददर्श, etc., etc., etc.

Other examples have been cited under the description of the K version.

In these cases, I have, as a rule, given preference to the agreement between B and S, on the postulated principle of the originality of the agreement between independent versions, adopting in the constituted text, the concordant reading; but owing to the circumstance, that sporadic contamination between B and S, as a whole, cannot be altogether denied and that there are, as a matter of fact, some Bengali manuscripts that stand, palpably, under the influence of the Southern tradition, even in the matter of minor readings, it is impossible to be perfectly certain about the originality of a reading common to B and S. I am, however, of opinion that the probability is always on the side of the concordant reading, though the evidence of this agreement may be rebutted by other considerations, such as intrinsic probability or the evidence of pertinent testimonia.

The Devanāgarī Version.

The Devanāgarī script plays in the Mahābhārata textual tradition the important rôle of being the commonest medium of the contamination of different Mahābhārata versions. A Devanāgarī manuscript of the Mahābhārata may, in fact, contain practically any version or combination of versions.

Of the four "Devanāgarī" scholiasts whose commentaries were collated for the Ādi, Arjunamiśra is certainly an Easterner, and bases his commentary on the Bengali text; Ratnagarbha appears to be a Southerner, and his text is evidently a blend between the Northern and the Southern texts; while Nīlakaṇṭha is quite definitely a Westerner, though he seems to have written his commentary in Benares. The provenance of the fourth and the last commentator mentioned above cannot be determined with certainty; but it might be surmised that Devabodha was a "Northerner"; in any case, his text (to judge by the *lemmata* in his commentary) shows remarkable affinities with the North-western or Kaśmīrī version (ν).

Most of the Devanāgarī manuscripts, as already remarked, are eclectic on no recognizable principle: now they approach the Southern tradition (S), now the purer Northern (ν). If any one were to maintain that just this composite text was the original, a patchwork of disjointed ancient passages, which had later split up into the Northern and Southern recensions (as might easily be implicitly assumed by the protagonist, say, of Nīlakaṇṭha's version), it would be a thesis difficult to substantiate. It

seems more natural to regard, as already observed, the Devanāgarī as a sort of "vulgar" script (like the Latin, in Europe), the script understood by the savants all over India, into which many of the local versions were, from time to time, transcribed, a circumstance which facilitated contamination and conflation.

It has been mentioned above that the Devanāgarī version contains many more interpolations than even the Bengali. It would be no exaggeration to say that the Devanāgarī manuscripts, which are by far the most numerous of Mahābhārata manuscripts, are, at the same time, the *least important* of them, with the possible exception of those of the adjoining version, Telugu.

The Devanāgarī Version of Arjunamis'ra.

This is in a sense a misnomer, because this Devanāgarī version, as already remarked, is nothing but a Devanāgarī transcript of the Bengali version. Instances of the concord of B and Da will be found under: 1. 4. 6; 7. 13; 8. 22; 10. 2; 11. 7; 26. 38; 33. 25 f.; 111. 4; 141. 21; 143. 6; etc., etc.

The name of the commentary is variously given as (Mahā)Bhāratārtha(pra)dīpikā, and Bhāratasaṁgrahadīpikā.[1] The commentary on the different parvans has been handed down singly or in groups of a few parvans at a time. Complete manuscripts of the commentary are said to exist in Bengal, but even there they are not common. The manuscripts, which are written in Bengali or Devanāgarī characters, have various dates in the seventeenth or later centuries; the earliest hitherto reported date is V. Saṁvat 1676 (ca. A. D. 1620). Arjunamiśra, who styles himself Bhāratācārya in the colophons of his commentary, was the son of Īśāna, who was a "Reciter" (pāṭhaka) or "Prince of Reciters" (pāṭhakarāja) of the Mahābhārata, and who appears to have borne, like his son, the title Bhāratācārya. Arjunamiśra is cited by name by Nīlakaṇṭha once in his commentary on the Mahābhārata (*ad* B. 3. 291. 70) and was, therefore, certainly anterior to Nīlakaṇṭha, who belongs to the last quarter of the seventeenth century. Arjuna, in turn, mentions, among his predecessors: Devabodha, Vimalabodha, Śāṇḍilya, Sarvajña-Nārāyaṇa (also known as Nārāyaṇa-Sarvajña or merely Nārāyaṇa). He appears to have based his scholium closely on that of Devabodha, from whose commentary Arjuna often cites, *verbatim* long extracts, without specifically naming the source. Arjuna wrote also a commentary on the Puruṣasūkta, to which he himself refers in the Dīpikā on B. 14. 25. 26. Telang[2] surmises that he is posterior to the Vedantist Śaṁkarācārya; and Holtzmann[3] assigns him to the thirteenth or fourteenth century, both without mentioning any cogent reasons for their assumptions. Arjuna has treated the Harivaṁśa as an integral part of the epic, elaborately defending this position; his commentary, therefore, embraces the Harivaṁśa also.[4]

---

[1] See, for further details, Haraprasada Shastri, *A Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Collections of the Asiatic Society of Bengal* (Calcutta 1928), Preface, pp. lxix ff.; Holtzmann, *Das Mahābhārata*, 3. 67 f.; and Sukthankar, "Arjunamis'ra", *Dr. Modi Memorial Volume*, p. 565 f.

[2] *The Bhagavadgītā* (S. B. E. vol. 8), p. 204.

[3] *Das Mahābhārata*, 3. 67 f.

[4] Haraprasada Sastri, *op. cit.* p. xxxvi, wrongly assumes that it was Arjunamis'ra who "boldly made the proposal of including the Harivaṁśa 12,000" in the Mbh. This fact is already implied in the Parvasaṁgraha, which calls Harivaṁśa the Khila and includes it in the list of the 100 sub-parvans!

Following the example of my predecessors, I have utilized Devanāgarī manuscripts of his commentary and treated his version as a sub-division of the Devanāgarī version. The two Devanāgarī manuscripts utilized by me are, however, extremely corrupt. Moreover, the text they contain is evidently contaminated from the Vulgate, as proved by the glaring discrepancies that exist between the readings of the text and the *lemmata* in the commentary (e. g. 1. 1. 17, 22). This corruption of the Arjunamiśra manuscripts, I could not explain at first, but now it is clear that it is due to their being faulty transcripts of Bengali originals. Two such Bengali manuscripts[1] (unaccompanied by the epic text) were sent to me subsequently by my kind friend Professor Sushil Kumar De of the University of Dacca from the collection of the Dacca University. These manuscripts are far superior, as is but natural, to the Devanāgarī manuscripts. It would seem, therefore, expedient to secure and use, whenever possible, good old Bengali manuscripts of Arjunamiśra's commentary, treating his version as an offshoot of the Bengali version (with the symbol Ba); or, still better, such Bengali manuscripts of his commentary as are unaccompanied by the epic text. The reason of the last precaution will be presently explained.

A word of caution is here necessary in regard to what are cited in the critical notes as the readings of Arjunamiśra. The readings found in the (epic) text accompanying the commentary have, as a rule, been taken to represent the readings of Arjunamiśra. The commentary was consulted by me only occasionally, in case of doubt or difficulty, or when a pāṭhāntara was noticed during a hurried perusal of the commentary. It is, therefore, more than likely that, since the (epic) text of our Arjunamiśra manuscripts is conflated with various types of texts, in particular with the Nīlakaṇṭha type, some errors in our readings have crept in.[2] Such errors can, however, be rectified only by carefully working through the whole commentary word for word, and comparing the *lemmata* with the (epic) text of the manuscripts. Even then one can, of course, be sure only of the words and passages actually cited by the scholiast.

In passing, it may be mentioned that the practice of combining text and commentary in one manuscript is probably not very old. It is almost certain that the autograph copy of the commentator was *not* made up on the tripartite system of combining the epic text and commentary in such a way that text occupies a central strip of the folio, while the commentary is written in two narrow strips, one at the top and the other at the bottom of the folio, which is the prototype of the Bombay *pothi*-form editions. The scholiast must have written his commentary, certainly at first, on separate leaves, especially in the case of voluminous texts like those of the two epics. Accordingly the commentaries of Devabodha and Vimalabodha have been handed down always unaccompained by the epic text. Those of Arjunamiśra and Nīlakaṇṭha, on the other hand, are generally accompanied by the epic text, but the two Dacca manuscripts (lent to me by Professor De), as was mentioned above, contained only the commentary. The two elements—text and commentary—appear to have been combined into the tripartite form by professional scribes. If this combination was done under the supervision of the commentator or at

[1] Dacca University Collection, Nos. 989 A, and 2318 B (dated Śaka 1689).

[2] Cf. Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 65; and Sukthankar, "Epic Studies II", *ABI.* 11. 167 f.

least in his lifetime, there is some chance of the scribe's reproducing, in an approximately correct form, the text of the commentator. But if the combination is made independently of him and especially if made some time after the death of the commentator, there is every chance that the scribe would combine the commentary he was copying with some text known better to himself than to the scholiast. In the latter case, therefore, it must remain doubtful how far the epic text of such a manuscript resembles the text actually commented upon by the scholiast. It is consequently best to use always texts of the commentary unaccompanied by the epic text, though it is an extremely laborious process to collate such a manuscript with any given Mahābhārata text; but we eliminate in this way automatically all chances of avoidable errors of commission and omission.

The Devanāgarī Version of Nīlakaṇṭha: the Vulgate.

Nīlakaṇṭha, considered until lately, at least in India, as the most trustworthy guide for the exposition of the Mahābhārata, was a Brahmin scholar of Mahārāṣṭra, with the surname Caturdhara (modern Chaudhari), son of Govinda Sūri and Phullāmbikā, residing at Kūrparagrāma (modern Kopargaon) on the Godavari.[1] Nīlakaṇṭha wrote his commentary on the Mahābhārata (and another work called the Gaṇeśagītā), in Benares, in the last quarter of the seventeenth century. He appears to be the author also of a work called Mantrarahasyaprakāśikā.

At the beginning of his commentary on the Great Epic, Nīlakaṇṭha tells us that before writing his scholium, the Bhāratabhāvadīpa, he had compared many copies of the Mahābhārata, collected *from different parts of India,* with a view to determining the "best" readings and even consulted the scholia of old authorities:

बहून्समाहृत्य विभिन्नदेश्यान्कोशान्विनिश्चित्य च पाठमग्र्यम् ।
प्राचां गुरूणामनुसृत्य वाचमारभ्यते भारतभावदीपः ॥

We accordingly find that he occasionally mentions (in about 125 places) variant readings and additional passages found in different provincial versions (most of which can be identified among the readings of the manuscripts comprising our critical apparatus), and cites (as a rule, without naming the source) the explanations given by other scholiasts—information, scanty though it is, yet of immense interest and value for the history of the received text. *Variants* cited by Nīlakaṇṭha will be found in the footnotes under: 1. 1. 1, 3, 4, 6, 8, 13, 19, 22, 41, 80, 100, 118, 129, 185, 188; 2. 6, 64, 243; 3. 19, 149, 189; 4. 1; 5. 9; 11. 1; 13. 2, 29; 14. 8, 16; 16. 10, 33 (found only in Cd!); 18. 11; 19. 6; 24. 9; 27. 35; 28. 24; 30. 5 (not found elsewhere!), 11; 32. 18; 33. 20; 38. 30; 39. 11; 46. 25, 29 (not found elsewhere!); 49. 4, 17; 50. 9–12. 17; 51. 4 (not found elsewhere!), 5; 53. 34; 54. 3, 8; 55. 3; 57. 21, 22, 78; 58. 35 f., 50; 59. 54; 62. 10; 68. 38; 69. 26; 70. 3, 19, 46; 71. 31, 51; 82. 8; 87. 12; 88. 22; 89. 51; 92. 43; 102. 23; 109. 10, 12, 15 (not found elsewhere!); 110. 33; 114. 2; 117. 9; 118. 9; 120. 10 (Nīlp समन्वयात् as in text; om. through oversight; cf. B. 1. 130. 10); 124. 32; 125. 2; 131. 8; 133. 18 ("Gauḍapāṭha"); 141. 7; 143. 12; 148. 10; 150. 15; 153. 3; 154. 2, 13; 155. 28, 34, 49; 158. 14 (mentions Devabodha!), 46; 161. 4 (not found elsewhere!); 168. 25; 169. 20; 170. 21; 171. 7; 178.

[1] See Printz, "Bhāṣā-wörter, in Nīlakaṇṭha's Bhāratabhāvadīpa", Einleitung, *KZ*. 44. 70 ff.

9; 186. 1; 188. colophon (mentions S interpolation, the Nāḷāyanī episode); 190. 5; 191. 18; 192. 10, 27; 197. 14; 199. 19, 30; 206. 2; 207. 23; 214. 9, 11; 218. 31, 33 (not found elsewhere!); 219. 3; 221. 5 (not found elsewhere!); 223. 17. The readings of Nīlakaṇṭha's own text are, as a rule, inferior; our text readings will be found mostly among Nīlakaṇṭha's paṭhāntaras.

Nīlakaṇṭha refers to Devabodha, Vimalabodha, Arjunamiśra, Ratnagarbha, and Sarvajña-Nārāyaṇa, in the course of his comments on the different parvans. To Devabodha, who is one of the oldest (if not *the* oldest) commentators of the Mahābhārata hitherto known, he refers while commenting on 1. 158. 14 (=B. 1. 170. 15.):

न नंहसाः शृङ्गिणो वा न च देवाञ्जनस्रजः ।
कुबेरस्य यथोष्णीषं किं मां समुपसर्पथ ॥

इति प्राचीनः पाठो देवबोधादिभिर्व्याख्यातत्वात् ।

Not a single word of this stanza, as cited here, is commented on, however, by Devabodha! The only word in Devabodha's scholium which might possibly have been taken from some reading of the stanza before Devabodha is शकुनाः (=पक्षिणः) and that does not occur in the reading of the stanza cited by Nīlakaṇṭha. The mention of Devabodha by Nīlakaṇṭha here, is, therefore, surely *honoris causa.* Such mistakes by commentators are far too frequent to cause surprise or need comment.[1] It is, however, noteworthy that the reason Nīlakaṇṭha assigns for considering this as an *ancient* variant is that it had been commented on by Devabodha and others. This shows that Nīlakaṇṭha held Devabodha in high esteem, and reckons him among the *ancient* authorities. What Nīlakaṇṭha regards as "ancient" (prācīna) is of course a matter for speculation. Nevertheless I do not think that he would have called Devabodha a "prācīna" commentator, unless the interval between them was at least four or five centuries. Nīlakaṇṭha refers to Devabodha again in B. 7. 82. 2: मधुपर्किकाः मधुपर्कसमये पठन्त इति देवबोधः. Arjunamiśra he cites in his comment on B. 3. 291. 70: जारूथ्यान् त्रिगुणदक्षिणान् इत्यर्जुनमिश्रः.

Since Arjunamiśra also cites Devabodha, we can arrange the three commentators in an incontrovertible sequence: Devabodha—Arjunamiśra—Nīlakaṇṭha.[2]

The text used or prepared by Nīlakaṇṭha is a smooth and *eclectic* but inferior text, of an inclusive rather than exclusive type, with an inconsiderable amount of Southern element.

As instances of simplification in the Vulgate, I may cite: 1. 2. 144 Text चाभिभोः (Vulg. वा विभो; cf. 1. 13. 20; 41. 21); 2. 189 श्लोकाग्रं (श्लोकानां); 10. 6 कामया (कामं मां; cf. 1. 187. 6); 37. 10 दिवं स्तब्ध्वेव विष्ठितः (शवं स्कन्धे प्रतिष्ठितं); 39. 16 दित्स (देहि); 45. 16 वाल एवाभिजातोऽसि (°भिषिक्तस्त्वं); 62. 12 रसरु° (सर्वं°); 96. 16 शुभ्राणां (सर्वेषां); 122. 5 प्रवृश्चति (हरत्युत); 122. 42 तद्दतं (तदेतत्); 139. 18 विलज्जमानेव लता (लज्जमानेव ललना); 150. 8 वसतीः (रजनीः); 221. 1 शुक्रे (वह्नौ); etc., etc.

[1] Cf. Kielhorn, "On the Jainendra Vyākaraṇa", *Ind. Ant.* 10. 75; 16. 24; and Sukthankar, "Miscellaneous Notes on Mammaṭa's Kāvyaprakāśa", *ZDMG.* 66 (1912). 541 f.

[2] Many of these facts were communicated by me in a paper read before the International Congress of Orientalists, Leiden (1931), and entitled "Miscellaneous Notes on Mahābhārata Commentators"; cf. the summary in *Actes du XVIIIe Congrès International des orientalistes* (Leiden 1932), p. 156.

Instances of the correction of solecisms in the Vulgate are: 1. 2. 93 Text गृह्य (Vulg. गृहीत्वा); 9. 2 चिन्त्य (स्मृत्वा); 119. 8 मा द्रक्ष्यसि (मा द्राक्षीस्त्वं); 181. 25 अहनत् (अवधीत्); 184. 1 ब्रवीहि (वदस्व); etc., etc.

I add a selection of Southern passages which were interpolated into the Northern recension by Nīlakaṇṭha or by one of his immediate predecessors in the field: 263*, 299*, 473*, 513*, 598*, 700*, 701*, 722*, 857*, 863*, 963*, 977*, 1037*, 1054*, 1062*, 1066*, 1069*, 1100*, 1101*, 1169*, 1211*, 1548*, 1768*, 1828*, etc., etc., as also passage No. 56 of App. I.

Nīlakaṇṭha's text has acquired in modern times an importance out of all proportion to its critical value,[1] to the utter neglect of far superior texts, such as the Kaśmīrī or Bengali.

Nīlakaṇṭha's guiding principle, on his own admission, was to make the Mahābhārata a *thesaurus of all excellences* (culled no matter from what source). At the beginning of his commentary on the Sanatsujātīya, Nīlakaṇṭha naïvely remarks (Bom. ed. Udyoga 42):

उद्योगपर्वणि सनत्सुजातीये भाष्यकारादिभिर्व्याख्यातान्संप्रतितनपुस्तकेषु च स्थितान्पाठान् श्लोकांश्च गुणोपसंहारन्यायेनैकीकृत्य व्याख्यायते ।[2]

That Southern manuscripts were utilized by him is incontrovertibly proved, for instance, from the fact that he cites at the end of his comment on Ādi 196 (Bom. ed.), the Nāḷāyanī and Bhaumāśvī episodes (in two adhyāyas), which are *typical* Southern interpolations, not found in any Northern manuscript:

अत्र यत्तद्देवा ददुरित्यादिना त्रिपथगां नदीमित्यन्तो नारायण्युपाख्यानग्रन्थोऽध्यायद्वयात्मकः क्वचित्पुस्तके पठ्यते ।[3]

Characteristically the scholiast speaks only in general terms (क्वचित्पुस्तके) without furnishing any further information about the manuscripts in question. But, fortunately, he is not always so reticent. Thus he mentions specifically the Bengali version, while commenting on B. 1. 145. 20 (अत्रोत्तरार्धं गौडपाठ एव दृश्यते) and elsewhere; cf. his notes on B. 3. 119. 3, and on 6. 43. 1 (गीता सुगीता कर्तव्या इत्यादयः सार्धाः पञ्च श्लोका गौडैर्न पठ्यन्ते).

It must be said to his credit that there is at least *one* place where he honestly confesses his inability to understand the confused textual tradition, and that is in his comment on B. 1. 22. 1:

नागाश्च संविदं कृत्वेति द्वादशश्लोकमध्यायं केचिन्न पठन्ति । कांश्चिदत्रत्यान् श्लोकान्पूर्वत्रैव च पठन्ति । अन्ये तु पञ्चषान्पठन्त्यपीत्यत्र कोशशुद्धिं न प्रतीमः ।[4]

The (printed) editions of Nīlakaṇṭha's version leave much to be desired. They have arbitrarily changed many of the readings and added a certain number of lines which are not found in the Nīlakaṇṭha manuscripts hitherto examined.

Instances of lines or stanzas with which modern Pandits have enriched most of our (printed) Northern editions and which are lacking even in the Nīlakaṇṭha manuscripts, are besides a (Southern) passage of 21 lines given in App. I (No. 112) and another of 9 lines (998*), the following short interpolations:

---

[1] Even Holtzmann, *Das Mahābhārata*, 3. 74: "Für die Erklärung der Einzelheiten ist er von grosser Bedeutung".

[2] Cf. Telang, *The Bhagavadgītā*, p. 203 f.; and Winternitz, *Ind. Ant.* 27 (1898). 128.

[3] Cf. our note on adhy. 188 (p. 757).

[4] Cf. our note on adhy. 19 (p. 132).

27* इदं शतसहस्राख्यं श्लोकानां पुण्यकर्मणाम् ।
उपाख्यानैः सह ज्ञेयं श्राव्यं भारतमुत्तमम् ॥ B. 1. 1. 101 f.
146* संशप्तकानां वीराणां कोट्यो नव महात्मनाम् ।
किरीटिनाभिनिष्क्रम्य गमिता यमसादनम् ॥ B. 1. 2. 261
148* धृतराष्ट्रस्य पुत्राश्च तथा पाषाणयोधिनः ।
नारायणाश्च गोपालाः समरे चित्रयोधिनः ॥ B. 1. 2. 262
224* शौनकस्तु महासत्त्वः सर्वभार्गवनन्दनः ।
जातस्तपसि तीव्रे च स्थितः स्थिरयशास्ततः ॥ B. 1. 8. 3
314* गुरुर्हि सर्वभूतानां ब्राह्मणः परिकीर्तितः । B. 1. 28. 4
752* मरणं शोभनं तस्य इति विद्वज्जना विदुः । B. 1. 79. 13
1048* उक्त्वा जन्मकुलं मह्यं नासि दाशसुतेति च । B. 1. 105. 9
1099* स्वल्पमेव यथा दत्तं दानं बहुगुणं भवेत् ।
अधर्म एवं विप्रर्षे बहुदुःखफलप्रदः ॥ B. 1. 108. 12
1805* आहरिष्यत्त्वयं नूनं प्रीतिं वो वर्धयिष्यति । B. 1. 184. 19
1957* इत्युक्त्वा प्रययौ राजन्विदुरः स्वं निवेशनम् । B. 1. 200. 26
2043* आद्यं पशुपतेः स्थानं दर्शनादेव मुक्तिदम् ।
यत्र पापोऽपि मनुजः प्राप्नोत्यभयदं पदम् ॥ B. 1. 217. 35

It would, however, hardly repay, now, the trouble to re-edit, from manuscripts, the version of Nīlakaṇṭha, as there are far better versions that could be edited instead, for instance, the Kaśmīrī.

The manuscripts of the Nīlakaṇṭha version (which show among themselves slight discrepancies) contain a number of lines which are not found in any of the other versions (except occasionally in a few manuscripts of the composite Devanāgarī version); e. g. 102*, 147*, 276*, 412*, 493*, 574*, 699*, 765*, 838*, 1270*, 1457*, etc. They belong perhaps to the oral tradition which, at one time, had probably as great value and authority as the written text.

Nīlakaṇṭha has misunderstood the text, and given doubtful, far-fetched or fanciful interpretations at: B. 1. 1. 52 (मनुः = मन्त्रः !), 275 (नकल्कः); 2. 33 (शौनक = वृद्धतम !); 17. 12 (कलश); 23. 15 (Vedantic interpretation); 27. 8 (मनःसंहर्षजं); 37. 15 (the difference between हेतु and कारण); 43. 22 (गदैः); 47. 11 (श्वेतकाकीयैः); 50. 3 (ब्रह्माणं = आचार्य !); 61. 11 (वृकोदरः); 63. 90 (संहिताः); 131. 52 (अवसीदेत); 164. 9 (context); 166. 10 (एकतमं); 232. 1–7, 19 (esoteric meaning); etc., etc.

Nīlakaṇṭha's stanza (B. 1. 145. 20):

प्राज्ञः प्राज्ञप्रलापज्ञः प्रलापज्ञमिदं वचः ।
प्राज्ञं प्राज्ञः प्रलापज्ञः प्रलापज्ञं वचोऽब्रवीत् ॥

which appears to be sheer nonsense is so in fact. No other version, as far as I know, contains this mystifying repetition. The explanation of the stanza given by Nīlakaṇṭha is childish, to say the least.

The stanza containing the unintelligible word कुलिङ्ग (v. l. कलिङ्ग), which Nīlakaṇṭha has great difficulty in explaining:

ततो दुर्योधनः शूरः कुलिङ्गस्य मते स्थितः ।
पाण्डवान्विविधोपायै राज्यहेतोरपीडयत् ।

looks uncommonly like one of the kūṭaślokas, said to be interspersed by Vyāsa at different places in his poem, in order to puzzle and confuse his divine amanuensis, but is, un-

fortunately, nothing of the kind. The passage is only one of the common instances of "conflate" readings. The stanza cited above is the Southern variant (473*) of the Northern stanza, which, in our edition, reads (1. 55. 8):

ततो दुर्योधनः क्रूरः कर्णश्च सहसौबलः ।
तेषां निग्रहनिर्वासान्विविधांस्ते समारभन् ॥

The कुलिङ्गस्य in the former stanza is only a *mislection* of the original कणिङ्कस्य (often mis-written कनिङ्कस्य, कलिङ्गस्य), which is the Southern equivalent of कणिकस्य, the reference being, no doubt, to the minister or statesman (mantrin) Kaṇika (named after the famous authority Kaṇika or Kaṇiṅka cited in the Arthaśāstra of Kauṭilya), who appears only once in the epic, and that expressly for the purpose of expounding his political philosophy to the Kauravas.

As another instance of conflation which has had a rather disastrous effect on his text, I may cite Nīlakaṇṭha's version of the story of Dīrghatamas. The addition has been made in such a manner that *one sentence of the original has remained hanging in the air* and cannot be construed at all! The story begins at B. 1. 104. 9. All goes well till stanza 28:

अहोऽयं भिन्नमर्यादो नाश्रमे वस्तुमर्हति ।
तस्मादेनं वयं सर्वे पापात्मानं त्यजामहे ॥

Then we read 29:

इत्यन्योन्यं समाभाष्य ते दीर्घतमसं मुनिम् ।
पुत्रलाभा च सा पत्नी न तुतोष पतिं तथा ॥

"Having spoken thus among themselves, they [*scil.* the inmates of the hermitage] to the anchorite Dīrghatamas. Then that wife also, having (already) obtained sons (?) (from him) did not (seek to) please the husband."

Bhīṣma, who is narrating the story, then goes on quite unconcernedly to speak about the wife (of Dīrghatamas) Pradveṣī or Pradviṣantī; about the maryādā made by the exasperated Dīrghatamas, and so on. But what the inmates of the hermitage (āśramavāsinaḥ) did to Dīrghatamas, we never learn from the Vulgate. All modern translators try to eke out a sense by interpolating into the text some words to complete the sense. A reference to the constituted text and the critical notes will, however, show that the text of the Vulgate is *conflated;* it is a most clumsy blend of interpolations *from two entirely different sources* (Υ and S), which, as is but natural, alters the situation considerably and confuses the narrative hopelessly. By athetizing either passage we get a tolerable text; by athetizing both we get the original, which is the constituted text.

The Devanāgarī Version of Ratnagarbha.

The critical notes contain only specimen collations of this version, which is a blend between the Northern and Southern recensions. Like the Telugu manuscripts, which will be described presently, it is eclectic, following now the Northern tradition, now the Southern. It seems to be an attempt to combine the two recensions *by superposition,* like the Kumbhakonam edition. Its composite character may be seen from 24*, 25*, 27*, 114*, 138*, 149*, 170*, etc., etc. It contains the additional passages of the Southern recension, as well as the Gaṇeśa episode, which latter is found only in late Northern

(Devanāgarī) manuscripts: exactly like the Kumbhakonam edition. The collation of this version was discontinued after the second adhyāya. The version may be safely ignored as useless for critical purposes.

The Devanāgarī Version of Devabodha.

A commentary older and more important than the Arthadīpikā of Arjunamiśra, and one more neglected still, is the Jñānadīpikā of Devabodha, cited here as Cd. Devabodha is certainly earlier than Vimalabodha, Arjunamiśra and Nīlakaṇṭha, all of whom cite him with great respect, and probably earlier than Sarvajña-Nārāyaṇa and Vādirāja. He is, therefore, most likely, the *earliest commentator* of the Mahābhārata hitherto known, and, in my opinion, also the *best*. The commentary is in any case most valuable, and its evidence, both positive and negative, of supreme importance for the constitution of the text.

The Jñānadīpikā is a concise ṭīkā; that is, a running commentary, explaining, as a rule, only the difficult words and passages in the text. Occasionally it offers explanations of constructional obscurities and grammatical difficulties, and gives the gist of passages; in the latter case, usually, under citation of entire verses (i. e. half ślokas) from the text. The extent of the commentary on the Ādi is given in one manuscript as 1400 granthas. The homage which Arjuna pays to Devabodha in the Introduction to his scholium is not a mere matter of form. Arjuna has in fact based his commentary largely on that of his predecessor. He has copied very large portions of Devabodha's commentary, sometimes *verbatim*, sometimes in extract. Moreover even when the two commentaries differ, the influence of Devabodha is plainly discernible. In fact, the Arthadīpikā may be considered as a *revised and enlarged edition* of the Jñānadīpikā. The similarity of the names is suggestive and worthy of note.

Unlike the commentaries of Arjunamiśra, Nīlakaṇṭha and Ratnagarbha, that of Devabodha is unaccompanied by the epic text. The question what was Devabodha's text cannot, therefore, be answered with any high degree of certainty. The entire Southern recension and even the Vulgate may, however, be definitely ruled out. There remain the Bengali, Śāradā and "K" versions. With the latter two, the pratīkas of Devabodha seem to show greater affinity than with the Bengali version. For instance, Devabodha has no comment on any of the six adhyāyas (including the Kaṇikanīti) of the central sub-recension (γ), which are missing in Śāradā and K. Worthy of special note is the absence of all reference to the Kaṇikanīti in Devabodha's commentary, since the passage has evoked lengthy comments from both Arjunamiśra and Nīlakaṇṭha. Still greater probative value has an addition which is peculiar to the Kaśmīrī version. This version adds at the very end of the Ādi a supplementary and superfluous adhyāya,—an addition which is only a variant of the well-known Purāṇic tale of Śvetaki's sacrifice, occurring earlier in the course of the same parvan. Curiously enough, the king who is called Śvetaki in the first version is here called Śvetaketu! That the version of Devabodha contained this additional adhyāya is revealed by the concluding remark of Devabodha's commentary on the Ādi: श्वेतकिरेव श्वेतकेतुरिति नाम. This remark will not apply to any version which has not the additional adhyāya peculiar to the Kaśmīrī version. These considerations tend to show that the version of Devabodha was of the Śāradā-K type. And the inference is confirmed by many minor agreements, which need not be cited here.

The Composite Devanāgarī Version.

The fourteen manuscripts (D_{1-14}) comprising this version are *misch–codices* of small trustworthiness and of no special value for critical purposes. Consequently, half of them (D_{8-14}) were discontinued already after adhyāya 2. The characteristics of these manuscripts may be briefly noticed here.

D_1 is akin to Dn and looks uncommonly like a Nīlakaṇṭha manuscript *minus* the commentary. Yet it differs conspicuously from the ordinary Nīlakaṇṭha manuscripts by the unaccountable omission of the *entire* Brahmā–Gaṇeśa complex (that is, both the visit of Brahmā and the employment of Gaṇeśa as a scribe, which arises out of this visit) as well as the description of the battle in which the Pāṇḍavas capture Drupada and hand him over as gurudakṣiṇā to their preceptor, Ācārya Droṇa (App I, No. 78). The omission of these episodes points rather in the direction of Bengal, since Kaśmīr is excluded by the mass of other interpolations which D_1 contains, as also by the almost complete lack therein of readings peculiar to Ś1 K. The manuscript may be a blend of Bengali and some composite Devanāgarī manuscript or manuscripts. — D_2 (like D_5) is akin to K_{3-6} and might have been with advantage classed with them; see, for instance, the critical apparatus pertaining to the list of the contents of the Araṇyaparvan in adhy. 2. — D_3 is palpably under Southern influence, to prove which it is sufficient to point out that it transposes the Śakuntalā and Yayāti episodes, a transposition which is quite peculiar to the Southern tradition. — D_4 contains notably large additions from Southern manuscripts, additions which are either entered on the margin or, when the marginal space would not suffice, written on supplementary folios. The Southern influence is illustrated by the following passages: 587*, 594*, 596*, 598*, 599*, 602*, 603*, 604*, 605*, 609*, 610*, 611*, 612*, 613*, 617*, 621*, 623*, 624*, 628*, 629*, 630*, 633*, 634*, 635*, 637*, 670*, 671*, 713*, 715*, 1255*, 1256*, 1257*, and scores of others. Cf. also the following passages given in App. I: 35, 46–48, 52, 53, 55, 56, 59, 64, 67–69, etc., etc. — D_5 (like D_2) often stands in opposition to other manuscripts of this composite class, agreeing with K_{3-6}, with which it might have been with advantage classed. Like $K_{4.6}$, it contains Southern additions as well, e. g. 1565*, 1579*, 1580*, etc., and passage No. 89 of App. I. — The manuscripts $D_{6,7}$ were discontinued after adhy. 53. Frequently, they are found to be in opposition to the Vulgate and agreeing with the manuscripts of the s group. They also show 230*, which is a Southern passage.

D_{8-14}, as already remarked, were collated only as *specimens* for the first two adhyāyas and *discontinued* thereafter. — Of these, $D_{8-12.14}$ are palpably under Southern influence, as is evidenced by their containing one or the other of the following typical Southern insertions: 18*, 21*, 22*, 24*, 32*, 42*, 45*, 48*, 49*, 56*, 80*, 81*, 89*, 114*, 117*, 138*, 149*, 170*. — D_{13}, which is a fragmentary manuscript, beginning almost at the end of adhy. 1, is used in this edition practically only for adhy. 2, as it is discontinued at the end of that adhyāya. The text shows strong affinities with the version of Arjunamiśra. — The text of D_{14} is a complex. It contains some old readings such as are preserved only in the Kaśmīrī manuscripts, but also an extraordinarily large number of individual readings, not found elsewhere (cf. 1. 1. 50, 63; 2. 101, etc.). At the same time, it is contaminated from some Southern source, perhaps the Malayālam version!

The Devanāgarī manuscripts of the Mahābhārata in the Tanjore Library seem to have been all copied during the régime of the Maratha Chiefs of Tanjore, and are a blend of the Northern and Southern recensions, and, as such, of little value for text-critical purposes.

The Telugu Version.

The Telugu version, situated as it is on the boundary line which divides the Northern from the Southern recension, was particularly open to contamination from the Northern tradition. We accordingly find that the majority of Telugu manuscripts are *eclectic on no recognizable principles,* presenting somewhat the aspect of a mosaic of the texts of the Northern and Southern recensions, not unlike the Kumbhakonam edition. T_1 is one of the extremely few Southern manuscripts which contain the (Northern) salutational stanza नारायणं नमस्कृत्य etc. For the Northern element in the make-up of T_1, cf. 29*, 30*, 96*, 97*, 98*, 106*, etc., etc. As compared with T_1, T_2 shows a *purer* Southern tradition and has distinct leanings towards the Grantha version. — T_3 only replaces the fragmentary manuscript T_2, which breaks off at the end of adhy. 181.

Important variants of one other Telugu manuscript (Tanjore 11809) are now given by Professor P. P. S. Sastri in his edition of the Southern recension. It does not differ appreciably from our Telugu manuscripts.

The Grantha Version.

The Grantha version is the version of the Tamil country, and is written in the so-called Grantha script. It is one of the two important Southern versions, the other being the Malayālam. The Grantha version—to judge by the manuscripts utilized for the Critical Edition, and for Professor P. P. S. Sastri's Southern Recension—is more heavily interpolated than the Malayālam, and is also more influenced, on the whole, by the Northern recension.

For the beginning of the Ādi, we get, temporarily, the sub-groups G_{1-3} and G_{4-6}, but soon the configuration changes to $G_{1.2.4.5}$ versus $G_{3.6}$. The latter group ($G_{3.6}$) represents the purer Southern tradition, agreeing with M against the other Southern manuscripts, whereas the four MSS. $G_{1.2.4.5}$ are not merely heavily interpolated but stand palpably under Northern influence. All Grantha manuscripts are probably *contaminated (directly or indirectly) from Northern sources* in different degrees. G_6 shows, on the whole, little Northern influence, but 419*, 494*, 693*, 1310*, 1312*, 1885*, 1975*, and passage No. 73 of App. I, show that even G_6 is probably not entirely free from contamination, since all these (Northern) passages are missing in M.

Sastri's edition of the Southern recension gives the (most important) variants of five Grantha manuscripts of which three, क, ख and अ (the latter being Sastri's "principal text") are identical with our G_4, G_5 and G_6 respectively. Extracts from a Grantha manuscript belonging to the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland (Whish Collection, No. 65) have been given by Professor Winternitz[1] and compared with the text of the Bombay edition (Śaka 1799). The passages which differ from the Bombay edition

[1] *Ind. Ant.* 1898. 69 ff., 92 ff., 124 ff.

have been underlined in his extracts, and the corresponding passages of the latter are given opposite each line: a convenient arrangement which shows, at a glance, the relation of the two texts to each other for the passages excerpted.[1]

The clearest proof[2] of the contamination of $G_{1.2.4.5}$ from some Northern source is furnished by 294*, a Northern passage, added in this sub-group *irrelevantly* before 1. 20. 1. The two lines comprising this passage must have been interpolated in a remote ancestor of $G_{1.2.4.5}$ by a clumsy scribe, who had missed the right place by four stanzas, and have remained there ever since, fortunately. Another rather transparent interpolation in $G_{1.2.4.5}$ from a late Northern source is a passage referred to already, No. 14 of App. I, which describes the circumstances under which Aruṇa becomes the charioteer of the Sun, an *irrelevant digression*. Cf. also 1373*, 1375*, 1377*, and passage No. 76 of App. I.

The sub-group contains an amazingly large number of interpolations, which have not been found, so far, elsewhere, and of which a few may be mentioned as illustrations: 320*, 322*, 326*, 330*, 337*, 345*, 351* (third line!), 357*, 363*, 364*, 368*, 371*, 373*, 382*, 386*, 387*, 388*, 406*, 519*, 584*, 636*, 705*, 706*, 741*, 755*, etc., etc.

But the Grantha version itself is inclined to admit freely new lines. Instances of rather lengthy interpolations of G are furnished by passages No. 35–39, 73 and 93 of App. I. Most of the interpolations are however short, consisting, as a rule, of less than 10 lines, e. g. 500*, 501*, 502*, 504*, 507*, 509*, 510*, 511*, 520*, 552*, 569*, 570*, 693*, 814*, 841*, 897*, 1259*, 1268*, 1312*, 1313*, 1316*, 1319*, 1320*, 1372*, 1435*, 1441*, 1447*, 1448*, 1452*, 1453*, 1476*, 1489*, 1531*, 1541*, 1542*, 1543*, 1544*, 1545*, 1547*, 1550*, 1551*, 1596*, 1597*, 1604*, 1631*, 1658*, 1666*, 1707*, 1868*, 2009*, 2040*, etc., etc.

G_7, which is one of the few Southern manuscripts containing the (Northern) mantra नारायणं नमस्कृत्य etc. is, like T_1, a *typical blend* of the Northern and Southern tradition, and was, on that account, discontinued after adhy. 2. Its composite character may be seen from: 29*, 30*, 96*, 97*, 98*, 106*, 145*, etc., etc.

The Malayālam Version.

This is the version of Malabar, the Southernmost extremity of India. It is, in my opinion, *the best Southern version*. It is not only largely free from the interpolations of σ (= T G), but appears to be also *less influenced by N* than σ, wherein lies its importance for us.

Instances of additional passages found in G (with or without T), but missing in M, are: 443*, 500*, 501*, 502*, 504*, 507*, 509*, 510*, 511*, 520*, 552*, 569*, 570*, 691*, 693*, 814*, 839*, 841*, 897*, 1259*, 1268*, 1310*, 1312*, 1313*, 1316*, 1319*, 1320*, 1447*, 1448*, 1452*, 1453*, 1476*, 1489*, 1523*, 1541*, 1542*, 1543*, 1544*, 1545*, 1547*, 1550*, 1551*, 1563*, 1566*, 1596*, 1604*, 1658*, 1666*, 1751*, 1868*, 1872*, 1893*, 1896*, 1935*, 2006*, 2007*, 2009*, 2021*, 2024*, 2032*, 2040*, 2052*, 2053*, 2062*, 2071*, 2106*, etc.; and the following passages of App. I: 35–39, and 73.

---

[1] The collation of the text is accompanied by notes in which Winternitz draws attention to the most striking points of difference between the two versions, without entering into a full discussion of all the various readings. The notes contain nevertheless many valuable text-critical observations.

[2] Cf. Sukthankar, "Epic Studies III", *ABI*. 11. 269.

M_1 often stands in antagonism to M_{2-4}, sometimes agreeing with manuscripts of the Northern recension; and is, therefore, an untrustworthy guide. $M_{1.2.4}$ are incomplete manuscripts, ending with adhy. 53; in other words, with the Āstīkaparvan. M_{6-8} replace these manuscripts in the Saṁbhavaparvan, which is the name under which the *remaining portion* of the Ādi is known in the Southern recension. This practice of writing the two portions of the Ādi in separate volumes is worthy of note, as an archaic survival. It is, in my opinion, the reflex of some half-forgotten factor connected with the compilation of the Ādi, and seems to me to be text-critically highly important. It should seem that *the South has never completely assimilated the (Northern) division of the epic into the conventional eighteen parvans.*

Instances of additional passages which distinguish M from all other versions are: 407*, 453*, 800*, 801*, 842*, 970*, 1051*, 1052*, 1278*, 1437*, 1438*, 1613*, 1678*, 1709*, 1871*, etc.

M_{6-8} constitute really one manuscript, as is proved, for instance, by their repeating the following indubitable clerical errors: (i) in 1. 85. 25, M_{6-8} *repeat* inconsequentially the words पूजयन्तीह लोके नासाधवः; (ii) in 1. 154. 13, they omit 13^a and 13^d, transposing 13^b and 13^c, which they read as one line; (iii) in 1. 193. 1, they all read the meaningless क्षत्तारं विदुतं दुरं (Text त्वाकारं विदुरं प्रति); (iv) they read 1. 213. 4^a–5^b erroneously after stanza 31 of adhy. 212; (v) in 1. 213. 6, $M_{6.8}$ omit the words च यशस्विनः of the text, for which M_7 shows a lacuna. Instances of readings peculiar to M_{6-8} are (reference to adhyāya and śloka):

58. 6 M_{6-8} समाजग्मुः : rest समापेतुः.
106. 2 M_{6-8} समतोषयत् : rest समतर्पयत्.
157. 9 M_{6-8} शंकरस्तुष्टः : rest भगवांस्तुष्टः.

Conflation in $M_{6.7}$ is suggested by 1. 209. 19, where $M_{6.7}$ have both the Northern reading and the Southern reading.

It may be added that the cases cited are merely by way of illustrations. A careful study of the critical apparatus would easily furnish scores of other instances.

This version has several *striking agreements with* Ś1, a fact all the more impressive, because M, a Southern version, hails from the province at the opposite end of India from the province of Ś1, a Northern version; for instance, Malayālam supports Ś1 (against T G) in omitting the spurious parts of adhy. 128–129 of the Bombay edition.

Winternitz has published, in Devanāgarī transcript, portions of a fragmentary Malayālam manuscript belonging to the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland (Whish Collection, No. 158), which contains twelve chapters of the Saṁbhavaparvan.[1] The extracts contain the beginning of the Pūruvaṁśānukīrtana (our adhy. 90), the passage referring to Śakuntalā and the birth of Bharata (our 1. 90. 27–34), and the end of the adhyāya (our 1. 90. 93–96). The manuscript correctly shows the Southern transposition of the Śakuntalā and Yayāti episodes. It is interesting to observe that this manuscript also further shows the *anticipation* of 1. 89. 1–16, before the Yayāti episode, which is found in our Malayālam manuscripts (cf. note on p. 282) and in the conflated MSS. $G_{4.5}$ (cf. note on p. 992), and which is text-critically highly important.

---

[1] Winternitz, *Ind. Ant.* 1898. 134 ff.

Readings or features which are peculiar to M or such as distinguish M from G (with or without T) will be found under: 1. 1. 3, 35, 45, 122, 128, 168, 176, 179, 184, 189; 2. 160; 4. 4; 7. 10; 24. 1; 36. 3; 39. 2, 16; 53. 31; 54. 6, 7; 57. 81; 61. 98; 67. 28; 68. 16, 51; 69. 9; 73. 33; 77. 9; 78. 23; 80. 2; 84. 14; 86. 1; 92. 45; 93. 14; 94. 9, 27, 32; 95. 8; 96. 2, 57; 98. 5, 12; 113. 22; 117. 5, 23; 119. 30; 123. 39; 129. 9–11 (om. in M); 132. 1; 136. 1; 138. 10; 139. 11 (om. in M); 142. 19; 150. 10, 26; etc., etc.

With regard to the versions described above, it must be frankly admitted that they do not, by any means, form water-tight compartments. The isolectional boundaries, as is natural, do not coincide, but are independent of each other; in other words, the textual peculiarities, which are, in final analysis, the real basis of our classification, never have, as a matter of fact, an identical area of distribution. The manuscripts cannot always be squeezed into the same moulds consistently. Thus, for instance, in the beginning of the Ādi, the Grantha version, as already remarked, shows two sub-groups G_{1-3} and G_{4-6}; but soon the configuration changes and, from about adhy. 25 onwards, we get the grouping $G_{1.2.4.5}$: $G_{3.6}$. Not only that. Individual manuscripts, groups, or even versions often overstep the boundaries of their particular recension. Thus, for example, on the one hand, $G_{1.2.4.5}$ frequently agree with Ñ V_1 B D; M agrees with $Ś_1$; $Ś_1$ and Dn agree with S: against other manuscripts of their respective recensions.

These discrepancies, as is shown in the sequel, are due chiefly to two different causes: firstly, initial fluidity of the text; and, secondly, subsequent contamination or conflation. As regards fluidity: to conceive of the Epic of the Bhāratas—or for that matter, of any true epic—as a rigid or fixed composition like the dramas or poems of Goethe or Milton, or even of Kālidāsa or Bhavabhūti, would be manifestly grotesque. Such a view can originate only in a fundamental misconception of the origin, growth and function of epic poetry.

In the case of the Mahābhārata, we find, however, the fact of the fluidity of the original reflected in the tradition as preserved even to this day. Only a very late interpolation in some inferior Devanāgarī manuscripts speaks of the text as having been written down by Gaṇeśa to the dictation of Vyāsa, a fantastic story that we may ignore with an easy conscience. On the other hand, we are plainly told that the epic was *first* published, at an elaborate sacrificial session, in the form of a free *recitation* by Vaiśaṁpāyana, a direct pupil of the author, before king Janamejaya and the assembled guests. It was again *recited* by Sūta (or Sauti), who had heard it only at the first recitation, and somehow committed the whole poem to memory. After just one single hearing, he obviously could not reproduce such a voluminous text *verbatim et literatim*. In the beginning, therefore, it is clear that the poem, which was committed to memory, was recited freely, as faithfully as the particular reciter could contrive. This mode of transmission is not calculated to preserve rigid textual purity in any high degree, without stringent precautions, such as were adopted in the case of Vedic texts, but which never existed, as far as one knows, in the case of the epics. This fact also we find unexpectedly preserved by tradition (1. 57. 74 f.). Vyāsa, we are told, taught his Bhārata to his five pupils: Sumantu, Jaimini, Paila, Śuka, and Vaiśaṁpāyana. And the five rhapsodists—the direct pupils of the author—it is reported, published *five separate versions* of the epic:

संहितास्तैः पृथक्त्वेन भारतस्य प्रकाशिताः ।

As is well known, there is preserved a work which actually passes for the Aśvamedhaparva of the Bhārata of Jaimini (whether it is actually so or not) and which is totally different from our Aśvamedhaparvan.

Here, I think, we have a clear glimpse of the early history of the text. Two facts emerge rather clearly out of the chaos: firstly, *the text was originally committed to memory and recited freely;* secondly, *different rhapsodists recited differently.* This has indeed been assumed by many writers on the subject.[1] All that is quite natural and intelligible. As a matter of fact, from generation to generation, from place to place, from bard to bard, the wording, even the contents, would vary a little, until the text is committed to writing, which is the beginning of a different phase in its history. The view that the epic has reached its present form by a gradual process of addition and alteration receives strong support from the fact that this *process is not stopped even by scriptal fixation.*[2] The study of the manuscripts themselves, which belong to a very late phase in the evolution of the text, shows that texts must have been constantly amplified and altered by conflation. Such derangements, it may be observed, do not totally destroy, as might be imagined, the value of our division of the manuscript material into recensions and versions, but merely complicate its use and interpretation.

CRITICAL PRINCIPLES FOLLOWED IN THE CONSTITUTION OF THE TEXT

As already remarked, the Mahābhārata versions when they first come within our ken appear already dispersed in several distinct groups. The original, from which all these versions are derived, is itself preserved in no authentic copy contemporaneous with, or even reasonably close to, its period of composition. We can only reconstruct the original, approximately, by comparative methods. We recognize today, as already explained, two recensions, descended from the original, each recension embracing a plurality of versions, each version being divided into a multiplicity of sub-groups. The ultimate problem is to unify, as far as possible, this manuscript tradition: to evolve, by comparative methods, a form of the text that will explain this phenomenal wealth of divergent and conflicting texts, and justify it.

Before I elucidate the critical principles followed in preparing the constituted text of the Ādi, I must review briefly other principles of textual criticism and textual reconstruction, and discuss the applicability of these principles to the Mahābhārata Problem.

THE CLASSICAL MODEL

The method that naturally presents itself first to our mind is the time-honoured method of Classical Philology.[3] The older school of classical philologists distinguished four stages in the work of preparing a critical edition of a classical text: (1) *Heuristics*,

[1] For instance, Winternitz, *Geschichte der ind. Litteratur*, 1. 396.

[2] Lüders, *Deutsche Literaturzeitung*, 1929. 1143.

[3] See Ruben, "Schwierigkeiten der Textkritik des Mahābhārata", *Acta Orientalia*, 8. 240–256; and Sukthankar, *ABI.* 11. 259 ff.

i. e. assembling and arranging the entire material consisting of manuscripts and *testimonia* in the form of a genealogical tree; (2) *Recensio*, i. e. restoration of the text of the archetype; (3) *Emendatio*, i. e. restoration of the text of the author; and, finally, (4) *Higher Criticism*, i. e. separation of the sources utilized by the author.

Excellent as this method is for the purpose for which it is devised, it should not be forgotten that it depends ultimately upon their being a more or less complete concatenation of copies and exemplars reaching finally back to a single authentic (written) archetype; and, consequently, can be applied to the Mahābhārata with great limitations.[1] Indeed our ideal is the same as that of the classical philologist: restoration of the text, as far as possible, to its original form. But the original of a Sanskrit poem and that of a classical poem: how entirely different they are! Particularly, in the case of the Mahābhārata, where, one may well ask, is the original of a whole literature?

In the Mahābhārata we have a text with about a dozen, more or less independent, versions, whose extreme types differ, in extent, by about 13,000 stanzas or 26,000 lines; a work which, for centuries, must have been growing not only upwards and downwards, but also laterally, like the Nyagrodha tree, growing on all sides; a codex which has been written in nearly a dozen different scripts assiduously but negligently copied, chiefly as a source of religious merit, through long vistas of centuries by a legion of devout and perhaps mostly uneducated and inefficient copyists, hailing from different corners of a vast sub-continent, and speaking different tongues; a traditional book of inspiration, which in various shapes and sizes, has been the cherished heritage of one people continuously for some millennia and which to the present day is interwoven with the thoughts and beliefs and moral ideas of a nation numbering over 300 million souls! The classical philologist has clearly no experience in dealing with a text of this description, an opus of such gigantic dimensions and complex character, with such a long and intricate history behind it.

THE DIFFICULTIES OF MAHĀBHĀRATA TEXTUAL CRITICISM

The capital difficulty of the Mahābhārata problem is just this that there are hardly any clear objective criteria which may enable us to discriminate with precision and certainty between the data of the rival recensions, to evaluate correctly and confidently the amazingly large mass of variants. Only an inconsiderable fraction of these variants represents clear "mistakes", which can be corrected with confidence. As a rule, the variant readings, if they are not mere synonyms, convey a slightly different meaning, but almost always a possible meaning. From the grammatical point of view also, they are both equally valid. One of the variants may be a trifle more suitable than the other; for instance, in the discrimination between the Simple and the Periphrastic Future, or the Parasmaipada and the Ātmanepada. But can we legitimately premise that the original must necessarily have been quite flawless from the point of view of the Pāṇinian grammar? Is it not at least likely that the supposed solecism may be a genuine *lapsus calami* of the author, or (should that supposition be considered inadmissible or unacceptable) that the usage fluctuated?

Then again, as we have seen, there are numerous passages, short and long, that are found in one recension and are lacking in the other, what I call "additional" passages. No

[1] Cf. Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 61; and Charpentier, *Orient. Literaturzeitung*, 1932, 276 f.

convincing proof can *in general* be given to establish either the originality or the spuriousness of any given passage of this type. What may fairly be regarded as interpolations are in general so ingeniously fashioned and so cunningly fitted in that, except under very favourable circumstances, the intrinsic (contextual) evidence is inconclusive.

For these and other reasons it is not always easy to correlate the divergent recensions, to discriminate between the variants, and to constitute a wholly unobjectionable single text.

This difficulty has its origin in the circumstance that in the Mahābhārata manuscript tradition, perhaps as much as in any literary tradition, the textual critic is faced with a bewildering profusion of versions as also with an amazing mixture of versions. Contrary tendencies have been at work in the evolution of the text. While, on the one hand, some elements have been working, from the earliest times, for the development of different types; on the other hand, there were not wanting elements that operated against the evolution of sharply differentiated types. To understand the phenomenon of this luxuriant growth and indiscriminate fusion of versions, one must appreciate certain details of historical moment, certain special factors in the transmission of the Mahābhārata, traits which distinguish our work from every other known text except the Rāmāyaṇa and perhaps other similar ancient epopees.

Let us examine closely the character of the differences between the two recensions to start with.[1] The differences are of three kinds. Broadly speaking, each recension differs from the other, firstly, in point of readings of the common stanzas; secondly, in point of additions (or omissions) of short and long passages; and, thirdly, in point of sequence of the text-units. How do these differences at all arise?

Our first thought would be to attempt to explain the additions or omissions as the result of conscious editorial revision, or of clerical error, or partly of one and partly of the other. But the frequent differences in sequence, especially when no material gain is perceptible in either arrangement, rather support the explanation suggested above that both recensions are, in final analysis, *independent copies of an orally transmitted text.* The suggestion is confirmed by the consideration of the variation of the first type, namely, minor differences in the readings of the stanzas common to the two recensions, which confront us step by step throughout the parvan, nay, throughout the epic, as the partial collations of the other parvans now available at the Institute clearly show.

It will be found for one thing perfectly useless to try to derive *mechanically* one set of readings uniformly from the other. Hundreds and thousands of the minor readings are nothing more than mere synonyms or paraphrases, grammatically and semantically equivalent, but graphically totally unrelated. They, therefore, cannot be all *corruptions,* in the ordinary sense of the word, of a *written* archetype. The vast majority of these variants cannot again be due to the zeal of a purist trying to correct the solecisms of the received text, or to the whim of a minor poet endeavouring to polish its diction or style. Had that been the case, we should find that the enthusiasm of the reformer had evaporated long before he had reached the middle or at least the end of the first parvan. The

[1] The conditions are analogous to that of the Rāmāyaṇa recensions, as revealed by the researches of Jacobi; see particularly, *Das Rāmāyaṇa,* pp. 3 ff, and Lüders, "Ueber die Grantharecension" (1901).

herculean task of cleansing the Augean stables would be child's play compared to a systematic purification of the Mahābhārata text, according to later standards. Under these circumstances, however great might be the divergence between the two recensions in the beginning, it is bound to vanish or at least diminish towards the middle or the end of the poem. We find, on the other hand, as already remarked, that the stream of variation flows with unabated volume from the beginning to the end of the epic. This fact can in no way be reconciled with the hypothesis of a single uniform revision (or a series of them either) of a fixed and rigid text.

All the difficulties in the explanation of this phenomenal variation vanish, however, as soon as we assume that the epic was handed down from bard to bard originally by *word of mouth*, as is clearly implied by tradition. That would explain, without any strain or violence, the existence of the mass of variants, of differences in sequence, and of additions or omissions. If the text has been preserved, for any considerable period of time, only in memory and handed down by word of mouth, those are just the changes that could not possibly be avoided. It is evident that no great care would be lavished on the text by these custodians of the tradition to guard it against corruption and elaboration, or against arbitrary emendation and normalization: to reproduce the received text, which was not guarded by canonical authority or religious sanction, with any degree of precision would be neither attempted by the bards nor required of them. Whenever and wherever the text was then written down—and it was probably written down *independently* in different epochs and under different circumstances—these transmissions by word of mouth must have contaminated the written text and introduced innumerable variations in it. The assumption of some such complicated derangement, beyond the normal vicissitudes of transmission, is necessary to account for the abnormal discrepancies and strange vagaries of the Mahābhārata manuscript tradition. In other words, we are compelled to assume that even in its early phases the Mahābhārata textual tradition must have been not uniform and simple, but multiple and polygenous.

Moreover, a study of the critical apparatus shows that there has intervened a long period in the history of the Mahābhārata in which there was a free comparison of manuscripts aud extensive mutual borrowings. A natural and inevitable source of confusion of the tradition has always been the marginalia, comprising glosses, *variae lectiones* and additions. The copyist of a manuscript with such accretions copied sometimes the original readings and sometimes the marginal. It may be incidentally remarked that an examination of the marginalia shows that the variant readings are taken *mostly* from manuscripts belonging to the same version, or at least the same recension. But there is no reason, theoretical at any rate, why readings of the rival recension could not creep into a manuscript of the text by the medium, say, of a popular commentary such as Nīlakaṇṭha's. And, as a matter of fact, we do find, occasionally, readings of the opposite recension noted in the margins of manuscripts. Under these circumstances it was inevitable that the true reading, especially if it was a *lectio difficilior*. or an archaism or a solecism, would be partly suppressed, being preserved to us in one or two manuscripts only.

Furthermore, that texts may be improved by a comparison of manuscripts is not by any means a modern discovery. The process has been known and practised for ages:

the difference is merely in our ideas of what is meant by "improvement" of the text. I have cited above the instance of Nīlakaṇṭha, who himself says that he had collected and compared Mahābhārata manuscripts from different parts of India in order to ascertain the "best" readings. The other commentators also, Devabodha, Arjunamiśra and Ratnagarbha, cite pāṭhāntaras and speak of apapāṭhas ("bad readings"). These they could have got only from a comparison of different manuscripts.

The texts favoured by the ancients appear to have been of the inclusive, rather than of the exclusive, type. This is proved in the case of Nīlakaṇṭha by a remark of his cited above, where, he naïvely admits that he had put together the stanzas which had been commented on by the ancient Bhāṣyakāras, and others he had found in modern manuscripts, with the idea of making a "thesaurus of excellences." The remark does not apply by any means exclusively to the Sanatsujāta episode, to which it is appended, at any rate as far as Nīlakaṇṭha is concerned. In the Ādi, we have abundant evidence that he has borrowed, according to his fancy, passages, short and long, from the Southern recension. The critical notes will show that his text includes a large number of Southern passages which are not found in any other Northern version, such as, for example, the catalogue of forest trees, which serves in a modest way for a description of the sylvan scenery amidst which Uparicara Vasu finds himself:

513* अशोकैश्चम्पकैश्चूतैस्तिलकैरतिमुक्तकैः ।
पुंनागैः कर्णिकारैश्च बकुलैर्दिव्यपादपैः ।
पनसैर्नारिकेलैश्च चन्दनैश्चार्जुनैस्तथा ।
एतैरन्यैर्महावृक्षैः पुण्यैः स्वादुफलैर्युतम् ।

At one place, as was shown above, Nīlakaṇṭha has disfigured his text in his frantic attempt to squeeze into it a lengthy (Southern) passage containing some details which did not fit into his own text. This he has done, be it noted, at the risk of making his text wholly unintellgible, without a word of apology or explanation. Professor Winternitz, while criticizing Dahlmann's *Das Mahābhārata*, has pointed out this incongruity[1]: "The story . . . which relates how Dīrghatamas is insulted by his wife Pradveṣī, and how he consequently establishes the fixed rule (maryādā) that henceforth a woman shall always have to adhere to one husband, whether he be alive or dead, and that a woman who goes to another man shall go to hell, thus forbidding any kind of remarriage of widows . . . is *strangely out of place*[2] in a chapter treating of Niyoga." As was pointed out above, in consequence of the intrusion of this foreign matter, the first half of the stanza of the original text is separated from the second half by 27 lines. That in itself is, however, not a very serious matter in Mahābhārata textual tradition, where such transpositions are a common occurrence. But in the present instance, this transfer has had the unexpected and undesirable result that the subject of the sentence, which was left behind in the first half of the stanza, *remains to the end without its predicate*, which latter, being shunted off to such a remote distance, was furnished with a new and entirely different subject! The effect of this arrangement on the original story may be easily imagined.

[1] *JRAS*. 1897. 723 footnote. [2] Italics mine!

Conflation is in general not so easy to detect and prove as in the case of Nīlakaṇṭha. We can date Nīlakaṇṭha with fair accuracy. Again Nīlakaṇṭha, who is one of the latest of our commentators, has himself vouchsafed some information as to how he has prepared his text. We have no such reliable data in the case of the majority of the manuscripts or versions of our critical apparatus.

Take, for instance, the case of the sub-group $G_{1.2.4.5}$ of the Grantha version. In opposition to other manuscripts belonging to the same recension and even the same version, $G_{1.2.4.5}$ contain, as shown above, an astonishingly large number of passages which are found otherwise only in some inferior manuscripts of the Northern recension. Now is this a case of contamination of the four MSS. $G_{1.2.4.5}$ from a Northern source; or are the common passages a remnant of the lost archetype, which were somehow lost in the remaining manuscripts of the Southern recension?[1] There is apparent agreement here between independent versions. But is this agreement original? The clumsy interpolator of a remote ancestor of $G_{1.2.4.5}$ happens to have supplied us with the means of answering these questions. He has left behind, quite unintentionally, an impress of his "finger-prints," so to say, by which we can *easily* and *confidently* trace him and examine his handiwork. The said manuscripts contain a Northern stanza (belonging to manuscripts of class Υ) — a mere string of attributes of Garuḍa—wedged in at a place where it can be construed neither with what precedes nor with what follows. This proves incontrovertibly that these four manuscripts $G_{1.2.4.5}$ have been compared with some Northern manuscripts, and makes it highly probable that the other doubtful stanzas, which they have in common with the Northern recension, have crept into their text in the same surreptitious way. At least this is the most plausible explanation of the anomaly. But even such confirmatory evidence is not always available.

The reader need not be sceptical about the possibilities of such indiscriminate conflation and addition. The critical apparatus, if closely scrutinized and properly understood, will reveal numerous instances of a similar character. Even a close study of the Kumbhakonam edition, prepared in our own times by two excellent Southern Pandits, will throw some light on the mentality of the old redactors of the Mahābhārata: parallel and even contradictory versions are placed quite unconcernedly side by side, regardless of the effect on the reader, regardless of the fact that sentences are left hanging in the air, that passages do not construe. Here one notices above all the anxiety that nothing that was by any chance found in the Mahābhārata manuscript should be lost. Everything was carefully preserved, assembled in a picturesque disarray.

Another important fact that must be kept in view in dealing with these interpolations is this. The older the borrowal and the more interesting the passage borrowed, the wider will be the area over which it will spread in its new habitat. It then becomes difficult to prove the borrowal.

Thus there is a certain group of passages which are found in all versions except in Ś$_1$ and K (that is, in the group ν), for example, the Kaṇikanīti.[2] In the particular case of the Kaṇikanīti, there appears to be sufficient extrinsic and intrinsic evidence to make it

---

[1] Cf. Ruben, *Acta Orientalia*, 8. 250; Sukthankar, "Epic Studies III", *ABI*. 11. 269 ff. [2] App. I, No. 81.

highly probable that the passage is spurious, and the corresponding agreement between some of the (more or less) independent versions is unoriginal.

There are indeed yet more difficult cases, where the evidence *pro et contra* of documentary and intrinsic probability is equally balanced, as far as we can at present judge. In such cases we are forced to look for small things which look suspicious and lead us to probabilities, not facts.

The problem is clearly not solved by formulating *a priori* a hypothesis as to the interrelationship of the different versions and fix the text in terms of some preconceived formula; for instance, by assuming as *absolutely* independent a certain number of these divergent versions, and laying down an arithmetical rule that whatever is common to two or more of such and such versions *must* be original. In this method, we can easily deceive ourselves and others; for the results arrived at will appear sounder than in reality they are. Even though the formal operations may be a piece of flawless logic, nevertheless the results, being based on premises possibly unsound though apparently clear and definite, may be wholly fictitious. The study of the manuscripts themselves must first teach us what their interrelationship is. And they unmistakably indicate that their interrelationship is of most complex character. The critical apparatus is a veritable labyrinth of complicated and intermingled versions, each with a long and intricate history of its own behind it. We have unfortunately no single thread to guide us out of the maze, but rather a collection of strands intertwined and entangled and leading along divergent paths. With the epic text as preserved in the extant Mahābhārata manuscripts, we stand, I am fully persuaded, at the wrong end of a long chain of successive syntheses of divergent texts, carried out—providentially—in a haphazard fashion, through centuries of diaskeuastic activities; and that *with the possible exception of the Śāradā (Kaśmīrī) version*, which appears to have been protected by its largely unintelligible script and by the difficulties of access to the province, *all versions are indiscriminately conflated.*

Now it goes without saying that the genetic method (operating with an archetype and a *stemma codicum*) cannot strictly be applied to fluid texts and conflated manuscripts; for, in their case, it is extremely difficult, if not utterly impossible, to disentangle completely, by means of purely objective criteria, their intricate mutual relationships. The documentary evidence is no doubt supremely important, but the results, arrived at from a consideration of the documentary probability, must be further tested in the light of intrinsic probability. No part of the text can be considered really exempt from the latter scrutiny, when we are dealing with a carelessly guarded text such as we have in the present instance. A careful study of the critical notes will show—if, indeed, the foregoing remarks have not made it abundantly clear—that all the problems which present themselves for solution in editing any text from manuscripts are present in the case of the Mahābhārata on a colossal scale and in an intensified form. We must, therefore, clearly recognize that a wholly certain and satisfactory restoration of the text to its pristine form—even the so-called śatasāhasrī saṁhitā form—may be a task now beyond the powers of criticism.

CRITICAL EDITIONS OF THE DIFFERENT VERSIONS

No doubt, in view of some of these difficulties, one scholar has suggested that to expedite and facilitate the work, we should, as a first step, before any attempt is made

to constitute the final text of the Mahābhārata, critically edit all the different versions.[1] That, it must be said, is a rather tall order, as any one will admit, who has any practical experience of editing the Mahābhārata in any shape or form, critical or otherwise. But perhaps funds and workers—not to speak of patience—can be found to edit a dozen or more lakhs of stanzas comprising the dozen or more versions of the Great Epic. There remains, however, yet another and a more fundamental difficulty, which appears to have wholly escaped the attention of the learned critic. The difficulty is that it is practically impossible to edit even a single version of the Mahābhārata—or for that matter of any other text—wholly satisfactorily, without considering the entire evidence, that is, without, at the same time, consulting the readings of all other versions. Suppose we examine six manuscripts of a version (Grantha) in order to prepare a critical text of that version. It may happen that four of them ($G_{1.2.4.5}$), which are conflated manuscripts, have a "secondary" reading, while only two ($G_{3.6}$) have the correct reading. In these circumstances, the true character of the variants could never be inferred from the readings of this version (G) itself; it would be shown only by other versions (T or M or N). In fact, there is no way of finding out whether any of the manuscripts of a particular version are conflated (if they happen to be conflated) without consulting the other versions. And, if for the editing of each of the individual versions, we have to scrutinize and weigh the entire evidence, we might as well get busy with the work of preparing the final text, assuming of course that a final (critical) text has to be prepared.

That consideration apart, even if we assume, for the sake of argument, that all the dozen or more versions lie before us in a critically edited shape, our main task is not made any easier on that account. One has to go through the same mental processes in picking out or reconstructing the correct readings, whether, as at present, the *variae lectiones* are concentrated on a single page of the critical edition or have to be searched in a dozen or more different provincial editions, arranged round about the critic in a semi-circle. Preparing all these different editions would not by itself give us the correct readings. Some of them, moreover, would but slightly differ form each other, for instance, the editions of the Bengali and the Devanāgarī versions; and it would mean useless duplication of labour. All that is really needed to facilitate our work is a critical edition of the Southern recension. An attempt to supply that need is now being made by Professor P. P. S. Sastri in his edition of the Mahābhārata, referred to already.

THE VULGATE AS BASE

Another high authority, while full of apparent admiration for the way in which the work is being done at present at the Institute, has with much pathos and eloquence deprecated this hastily prepared, eclectic text. All that we need to do at present, according to this scholar, is to reprint the Vulgate, giving merely the *variae lectiones* of the manuscripts collated and leaving each individual reader to constitute his own text, unhampered and uninfluenced by the obtrusive personality of some editor who stands like a monitor between the reader and his author. The learned critic is evidently of opinion that any average reader, who picks up an edition of the Great Epic for casual study is better qualified to reconstruct the text than the editor who has made a special study of the

[1] Cf. Lesny, *Archiv Orientální*, vol. 5 (1933), p. 159.

problem! That is a paradox natural to the subtle mentality of the learned critic. But we need not take it too seriously. Whatever the Average Reader might or might not be able to do, I beg to submit that the Critical Reader, like the learned scholar whose opinion I am quoting, would not be any the worse off, if he is put in possession of this "Recension of Poona".[1] For, who and what is to prevent him from constituting his own text from this critical edition? Whoever makes the text—even if Bṛhaspati himself were to come down and constitute the text—the Critical Reader would undoubtedly reject it as it would surely not fit in with his ideas of what is right and what is wrong. The Critical Reader has the same freedom of action whether he has before him the critical text or the Vulgate. The Vulgate, as far as I can judge, is no better suited for serving as the base than the present text.

It may, however, be that the hesitation of the learned authority is really due to a categorical objection to interfering in so definite a manner with the received text. Should that be the case, it is certainly difficult to appreciate the veneration of this scholar for the form of a text which was made up, probably, also in great haste but with inadequate and insufficient materials, only in the last quarter of the seventeenth century, that is, only about 250 years ago. It is surely illogical to assume that a text which has been built up largely on unscientific conjecture is *now* beyond the reach of conjecture.

A simpler and more probable explanation still of the hesitating attitude of the learned critic might perhaps be that his theoretical misgivings are based on a rather hasty study of both the Vulgate and the critical text. For, the text of the Vulgate is so corrupt and so obviously contaminated that it would be a criminal neglect of his duty for any intelligent editor now to reprint the Vulgate, when he has at hand the material to control its vagaries and to correct its absurdities.

ONE SELECTED MANUSCRIPT AS BASE

No doubt to remedy the inherent defects in the last method as also to avoid the dreaded saṁkara of pramāṇas, it has been suggested by other scholars that the best course would be to select *one* manuscript, the best manuscript extant (of any version presumably) and print it, with minimal change, correcting only the obvious and indispensable clerical errors and adding the variants of the collated manuscripts.[2] This expedient, though unquestionably simple and "safe", and in most cases indubitably effective, fails totally in the present instance, for two reasons: firstly and chiefly, owing to the negligible age of our manuscripts, which are barely five hundred years old; and, secondly, owing to the systematic conflation which has been carried on through ages of revisional and amplificatory activity. By following any manuscript—even the oldest and the best—we shall be authenticating just that arbitrary mixture of versions which it is the express aim of this method to avoid!

This suggestion, however, has special interest, because the principle underlying it has now been, partly and timidly, put into practice by Professor P. P. S. Sastri, in preparing his edition of the Southern recension, whereas the three foregoing methods are mere castles in the air of theoretical critics.

---

[1] *Journal Asiatique*, Oct.–Dec. 1929, p. 347. [2] C. V. Vaidya, *JBBRAS*, 1920, 367.

A CRITIQUE OF PROFESSOR SASTRI'S METHOD

Professor Sastri's edition is an excellent demonstration of the inadequacy of the underlying principle, which has been repeatedly advocated, showing up its defects as nothing else could. What Professor Sastri set out to do is (to quote his own words): *"to print the text as it is in the original palm-leaf, liberty being taken only to correct scriptorial blunders,*[1] to weigh the different readings in the additional manuscripts and choose the more important ones [*scil.* readings] for being added to the text by way of footnotes".[2] How difficult it is to carry this out *verbatim* in practice and at the same time to present a half-way readable text may be realized when we see how Sastri has had to doctor his text. A few examples may be added to elucidate the point. To begin with, Sastri does not follow the parvan division, nor the adhyāya division, of his basic manuscript, adding and omitting colophons arbitrarily, in order to reach some imaginary norm. Secondly, he adds an adhyāya of 40 lines after his adhy. 164, which is not found in his manuscript! Thirdly, he omits one whole adhyāya of 40 lines, after his adhy. 180, where *all* Southern manuscripts, without exception (including his own exemplar) have it, and is moreover unaccountably silent about the omission! Fourthly, in one place (his adhy. 122) he has omitted fourteen lines of the text of his manuscript and added instead thirteen lines which are not found in *any* Southern manuscript![3] Fifthly and lastly, in yet another place (his adhy. 214) he has added an interpolation (upākhyāna) of 114 lines of which *not a single line* (as actully printed in Sastri's edition) is to be found in *any* of the six manuscripts utilized by him! These are some of the things that an extremely orthodox Southern Pandit actually does when he sets out with the avowed object of printing up a Southern manuscript *as it is,* correcting only "scriptorial blunders." I will not here speak of a certain number of spurious lines which appear to have crept insidiously into his text *from the Vulgate* and whose existence even he probably does not suspect.[4] The changes mentioned first are of a different order: they have been made by Sastri consciously and intentionally.

Let me not be misunderstood. I do not blame Sastri in the least for taking such liberties with his manuscript, which is a tolerably good manuscript (though probably not very old), but has its faults like any other manuscript. I myself have had to proceed similarly, only more thoroughly, more systematically. Our methods are similar in practice, though not in theory; that is, in *his* theory. Sastri's text is eclectic (an epithet often used by critics with a tinge of reproach, the ground of which it is not easy to perceive): *as eclectic as any other Mahābhārata text,* printed or in manuscript, that I have seen. I have adduced the above instances chiefly to show what correcting merely "scriptorial blunders" in Mahābhārata textual criticism really ends in.

Thus it will be seen that the method of printing a Mahābhārata manuscript *as it is,* viewed as a rigid principle, is a deplorable failure. The lateness of our manuscript material

---

[1] Italics mine!

[2] The Mahābhārata, Vol. I, Introduction, p. xiii.

[3] Sastri's ed. 1. 122. 2½–8½ (page 803 f.).

[4] e. g. 1. 22. 25^{ab}; 58. 1^{cd}; 82. 4^{ab}; 184. 27^{ab} (S has v. l.); 194. 62½ (no MS. has this line!); 203. 25^{ab}; 212. 66½; 215. 54^{ab}; 216. 41, 43 (found only in Ñ3 Dn and printed editions); etc. References are to Sastri's edition of course. It must be admitted that, when compared with the mass of the text, these interpolations are really negligible.

and the peculiar conditions of transmission of the epic are responsible for the defection. *They force upon us an eclectic but cautious utilization of all manuscript classes.* Since all categories of manuscripts have their strong points and weak points, each variant must be judged on its own merits.

WHAT IS THEN POSSIBLE?

The Mahābhārata problem is a problem *sui generis*. It is useless to think of reconstructing a fluid text in a literally *original* shape, on the basis of an archetype and a *stemma codicum*. What is then possible? Our objective can only be to reconstruct *the oldest form of the text which it is possible to reach, on the basis of the manuscript material available.*[1] With that end in view, we must examine as many manuscripts—and above all as many *classes* of manuscripts—as possible, and group them into families. We must try to ascertain and evaluate the tradition of each family, eschewing late and worthless material. We may then consider the relation of these traditions in regard to the *variae lectiones*, and the genuine and spurious parts of the text. Beyond that, we have to content ourselves with selecting the readings apparently the earliest and choosing that form of the text which commends itself by its documentary probability and intrinsic merit, recording again most carefully the variants, and the additions and omissions. A little critical *remaniement* of the text need cause no alarm. For, as I have already observed, it is hardly logical to assume that a text which is largely based on conjecture is now beyond the reach of that principle. Of course there will always remain many doubts, but that consideration should not prevent us from correcting those parts which can be corrected with confidence; moreover, that limitation applies to our comparatively well preserved classical texts, despite the guarantee of the careful editings they have undergone. However, owing partly to the fluid character of the original and partly to the fragmentary and inadequate information we possess as regards the origin, growth and transmission of the text, it is incumbent on us to make *Conservatism* our watchword. We must abstain from effecting any change which is not in some measure supported by manuscript authority.[2]

THE METHOD OF RECONSTRUCTION EXPLAINED

The method I have followed in reconstructing the text cannot, unfortunately, be presented in the shape of short general rules. I shall endeavour, however, to explain it as briefly as possible.

The main principle underlying all speculation as to authenticity is the postulated *originality of agreement between what may be proved to be (more or less) independent*

---

[1] Cf. Lüders, *Deutsche Literaturzeitung*, 1929, 1143.

[2] Few scholars, I imagine, would endorse the view of Pandit Vidhushekhara Bhattacharya (*Modern Review*, Calcutta, for August 1928, page 176), that the first prose sentence of our Mahābhārata (लोमहर्षणपुत्र उग्रश्रवाः सूतः etc.), though found in *all* MSS. without exception, should be *deleted* from the Critical Edition, because it is *intrinsically inappropriate* in the context. He writes: "They [*scil.* those lines] are to be found in *all* the different versions of which MSS. are collated for the present edition, though with some variant readings, *but can we be satisfied only with this ground as to their being genuine*"? That is a little too radical! This edition cannot and should not proceed so far.

versions. The principle I have tried to follow religiously—and I hope I have never deviated from it—is to accept as original a reading or feature which is documented uniformly by all manuscripts alike (N = S).

For instance, we frequently come across three-lined stanzas, one of whose lines is an "inorganic line", that is, a line which can be added or omitted without detriment to sense or grammar. These seemingly superfluous lines, if proved by both recensions, have *not* been deleted; they have been kept scrupulously intact. A more important instance is of the initial adhyāyas of this parvan. The connection between adhy. 1–3 and what follows, as also the connection between the three adhyāyas *inter se,* is of most loose character. There is further the suspicious circumstance that adhy. 4 begins precisely in the same way as adhy. 1; both adhyāyas have in fact the *identical* opening (prose) sentence:

लोमहर्षणपुत्र उग्रश्रवाः सूतः पौराणिको नैमिषारण्ये शौनकस्य कुलपतेर्द्वादशवार्षिके सत्रे ।

In other words, adhy. 4 begins as though nothing had gone before! The prose sentence seems to fit better the context of adhy. 4 than the context of adhy. 1; but that is not material to my argument. It would have been possible to athetize the first three adhyāyas in order to remove this anomaly, relegating them to the Appendix. But as all the four adhyāyas are handed down in exactly the same form (with the usual amount of variants) in all manuscripts of both recensions, they were left perfectly intact. Here we have an *old conflation* of two different beginnings. They were not harmonious in juxtaposition, but each was too good to lose, in the opinion of the ancient redactors. They therefore put both in, making but a poor compromise.[1]

Another passage that may be thought to need some radical treatment is the account of the cremation of Pāṇḍu and Mādrī. We are first told that the king died in the forest, and Mādrī mounted the funeral pyre and was burned with him (1. 116. 31). After this we read that their "bodies" (śarīre) are brought to the capital of the Kurus (1. 117. 30), and an elaborate royal funeral takes place. In the account given in the following adhyāya (118), from the description of the annointing and dressing of the king's body, and from the remark that the king looked as if he were alive (1. 118. 20):

आच्छन्नः स तु वासोभिर्जीवन्निव नरर्षभः ।

it is clear that no former burning is imagined. After Pāṇḍu had been burned with his favourite queen Mādrī on the funeral pyre, there could not have been (as Hopkins[1] has justly pointed out) much corpse left or not enough to dress and smear with sandal paste! But the manuscripts do not render us any help here. The passage is handed down in identical form in all manuscripts of both recensions.

The above examples will show that the diaskeuasts did not always employ any great art—I may add, fortunately—in conflating two discrepant accounts of an incident, which is by no means an easy task. To resolve such anomalies, however, is beyond the scope of this edition, since the entire manuscript evidence unanimously supports the conflation, which is too old and deep-rooted to be treated by the ordinary principles of textual criticism. If we went about, at this stage of our work, athetizing such passages as were self-contradictory or as contradicted the data of some other part of the epic, there would not be much left of the Mahābhārata to edit in the end.

[1] *Ruling Caste in Ancient India,* p. 172, footnote.

I give in a footnote[1] the text of a hundred selected stanzas for which no variants, or only unimportant variants, have been recorded in the critical notes; of these about

[1] Adhy. 1

आद्यं पुरुषमीशानं पुरुहूतं पुरुष्टुतम् ।
ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म व्यक्ताव्यक्तं सनातनम् ॥ २०

Adhy. 26

ददर्श तं पिता चापि दिव्यरूपं विहंगमम् ।
तेजोवीर्यबलोपेतं मनोमारुतरंहसम् ॥ ६
तमागतमभिप्रेक्ष्य भगवान्कश्यपस्तदा ।
विदित्वा चास्य संकल्पमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १०
प्रजाहितार्थमारम्भो गरुडस्य तपोधनाः ।
चिकीर्षति महत्कर्म तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ १३
पक्षानिलहतश्चास्य प्राकम्पत स शैलराट् ।
मुमोच पुष्पवर्षं च समागलितपादपः ॥ २२

Adhy. 27

कश्यपस्य द्विजातेश्च कथं वै पक्षिराट् सुतः ।
अधृष्यः सर्वभूतानामवध्यश्चाभवत्कथम् ॥ २
विषयोऽयं पुराणस्य यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
शृणु मे वदतः सर्वमेतत्संक्षेपतो द्विज ॥ ४
यजतः पुत्रकामस्य कश्यपस्य प्रजापतेः ।
साहाय्यमृषयो देवा गन्धर्वाश्च ददुः किल ॥ ५
एतस्मिन्नेव काले तु देवी दाक्षायणी शुभा ।
विनता नाम कल्याणी पुत्रकामा यशस्विनी ॥ २४
तपस्तप्त्वा व्रतपरा स्नाता पुंसवने शुचिः ।
उपचक्राम भर्तारं तामुवाचाथ कश्यपः ॥ २५

Adhy. 29

तमुवाचाव्ययो देवो वरदोऽस्मीति खेचरम् ।
स वव्रे तव तिष्ठेयमुपरीत्यन्तरिक्षगः ॥ १३

Adhy. 31

भुजंगमानां शापस्य मात्रा चैव सुतेन च ।
विनतायास्त्वया प्रोक्तं कारणं सूतनन्दन ॥ १

Adhy. 32

तमब्रवीत्सत्यधृतिं तप्यमानं पितामहः ।
किमिदं कुरुषे शेष प्रजानां स्वस्ति वै कुरु ॥ ६
जानामि शेष सर्वेषां भ्रातॄणां ते विचेष्टितम् ।
मातुश्चाप्यपराधाद्वै भ्रातॄणां ते महद्भयम् ॥ १३

Adhy. 35

ततः प्रभृति तां कन्यां वासुकिः पर्यरक्षत ।
जरत्कारुं स्वसारं वै परं हर्षमवाप च ॥ २

Adhy. 38

संदिश्य कुशलप्रश्नं कार्यवृत्तान्तमेव च ।
शिष्यं गौरमुखं नाम शीलवन्तं समाहितम् ॥ १४

Adhy. 39

एवमुक्तः स नागेन्द्रः काश्यपेन महात्मना ।
अदशद्वृक्षमभ्येत्य न्यग्रोधं पन्नगोत्तमः ॥ ४
भस्मीभूतं ततो वृक्षं पन्नगेन्द्रस्य तेजसा ।
भस्म सर्वं समाहृत्य काश्यपो वाक्यमब्रवीत् ॥ ७
विद्याबलं पन्नगेन्द्र पश्य मेऽस्मिन्वनस्पतौ ।
अहं संजीवयाम्येनं पश्यतस्ते भुजंगम ॥ ८

Adhy. 40

ततो नृपे तक्षकतेजसा हते
प्रयुज्य सर्वाः परलोकसत्क्रियाः ।
शुचिर्द्विजो राजपुरोहितस्तदा
तथैव ते तस्य नृपस्य मन्त्रिणः ॥ ५

Adhy. 41

वायुभक्षो निराहारः शुष्यन्नहरहर्मुनिः ।
स ददर्श पितॄन्गर्ते लम्बमानानधोमुखान् ॥ ३

Adhy. 42

पुत्र दिष्ट्यासि संप्राप्त इमं देशं यदृच्छया ।
किमर्थं च त्वया ब्रह्मन्न कृतो दारसंग्रहः ॥ ३
एवं दृष्ट्वा तु भवतः शकुन्तानिव लम्बतः ।
मया निवर्तिता बुद्धिर्ब्रह्मचर्यात्पितामहाः ॥ ५

Adhy. 45

चातुर्वर्ण्यं स्वधर्मस्थं स कृत्वा पर्यरक्षत ।
धर्मतो धर्मविद्राजा धर्मो विग्रहवानिव ॥ ७

Adhy. 46

ततस्तस्मिंस्तु दिवसे सप्तमे समुपस्थिते ।
राज्ञः समीपं ब्रह्मर्षिः काश्यपो गन्तुमैच्छत ॥ १४

Adhy. 48

तक्षकस्तु स नागेन्द्रः पुरंदरनिवेशनम् ।
गतः श्रुत्वैव राजानं दीक्षितं जनमेजयम् ॥ १४
अजस्रं निपतत्स्वग्नौ नागेषु भृशदुःखितः ।
अल्पशेषपरीवारो वासुकिः पर्यतप्यत ॥ १९

Adhy. 49

तत आहूय पुत्रं स्वं जरत्कारुर्भुजंगमा ।
वासुकेर्नागराजस्य वचनादिदमब्रवीत् ॥ १
ततः स वासुकेर्घोरमपनीय मनोज्वरम् ।
आधाय चात्मनोऽङ्गेषु जगाम त्वरितो भृशम् ॥ २५
जनमेजयस्य तं यज्ञं सर्वैः समुदितं गुणैः ।
मोक्षाय भुजगेन्द्राणामास्तीको द्विजसत्तमः ॥ २६
स गत्वापश्यदास्तीको यज्ञायतनमुत्तमम् ।
वृतं सदस्यैर्बहुभिः सूर्यवह्निसमप्रभैः ॥ २७

Adhy. 53

स यज्ञः पाण्डवेयस्य राज्ञः पारिक्षितस्य ह ।
प्रीतिमांश्चाभवद्राजा भारतो जनमेजयः ॥ १०
ऋत्विग्भ्यः ससदस्येभ्यो ये तत्रासन्समागताः ।

तेभ्यश्च प्रददौ वित्तं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ११
पुनरागमनं कार्यमिति चैनं वचोऽब्रवीत् ।
भविष्यसि सदस्यो मे वाजिमेधे महाक्रतौ ॥ १५

Adhy. 54

तत्रोपविष्टं वरदं देवर्षिगणपूजितम् ।
पूजयामास राजेन्द्रः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ १२

Adhy. 55

शृणु राजन्यथा भेदः कुरुपाण्डवयोरभूत् ।
राज्यार्थे द्यूतसंभूतो वनवासस्तथैव च ॥ ४

Adhy. 56

कथितं वै समासेन त्वया सर्वं द्विजोत्तम ।
महाभारतमाख्यानं कुरूणां चरितं महत् ॥ १
कथं धर्मभृतां श्रेष्ठः सुतो धर्मस्य धर्मवित् ।
अनर्हः परमं क्लेशं सोढवान्स युधिष्ठिरः ॥ ९
एतदाचक्ष्व मे सर्वं यथावृत्तं तपोधन ।
यद्यच्च कृतवन्तस्ते तत्र तत्र महारथाः ॥ ११
महर्षेः सर्वलोकेषु पूजितस्य महात्मनः ।
प्रवक्ष्यामि मतं कृत्स्नं व्यासस्यामिततेजसः ॥ १२

Adhy. 58

त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां पुरा ।
जामदग्न्यस्तपस्तेपे महेन्द्रे पर्वतोत्तमे ॥ ४
कर्माणि च नरव्याघ्र धर्मोपेतानि मानवाः ।
धर्ममेवानुपश्यन्तश्चक्रुर्धर्मपरायणाः ॥ २१
इत्युक्त्वा स महीं देवो ब्रह्मा राजन्विसृज्य च ।
आदिदेश तदा सर्वान्विबुधान्भूतकृत्स्वयम् ॥ ४५
अथ शक्रादयः सर्वे श्रुत्वा सुरगुरोर्वचः ।
तथ्यमर्थ्यं च पथ्यं च तस्य ते जगृहुस्तदा ॥ ४८

Adhy. 59

ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा विदिताः षण्महर्षयः ।
मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ १०
प्रह्लादः पूर्वजस्तेषां संह्लादस्तदनन्तरम् ।
अनुह्लादस्तृतीयोऽभूत्तस्माच्च शिबिबाष्कलौ ॥ १८
अमृतं ब्राह्मणा गावो गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
अपत्यं कपिलायास्तु पुराणे परिकीर्तितम् ॥ ५०

Adhy. 60

क्रतोः क्रतुसमाः पुत्राः पतंगसहचारिणः ।
विश्रुतास्त्रिषु लोकेषु सत्यव्रतपरायणाः ॥ ८
द्वादशैवादितेः पुत्राः शक्रमुख्या नराधिप ।
तेषामवरजो विष्णुर्यत्र लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ ३५

Adhy. 61

तेषामन्यतमो यस्तु चतुर्थः परिकीर्तितः ।
श्रेणिमानिति विख्यातः क्षितौ राजर्षिसत्तमः ॥ ४९
बृहस्पतेर्बृहत्कीर्तेर्देवर्षेर्विद्धि भारत ।
अंशाद्द्रोणं समुत्पन्नं भारद्वाजमयोनिजम् ॥ ६३

शकुनिर्नाम यस्त्वासीद्राजा लोके महारथः ।
द्वापरं विद्धि तं राजन्संभूतमरिमर्दनम् ॥ ७२
अरिष्टायास्तु यः पुत्रो हंस इत्यभिविश्रुतः ।
स गन्धर्वपतिर्जज्ञे कुरुवंशविवर्धनः ॥ ७७

Adhy. 64

नरनारायणस्थानं गङ्गयेवोपशोभितम् ।
मत्तबर्हिणसंघुष्टं प्रविवेश महद्वनम् ॥ २४

Adhy. 71

तान्पुनर्जीवयामास काव्यो विद्याबलाश्रयात् ।
ततस्ते पुनरुत्थाय योधयांचक्रिरे सुरान् ॥ ७

Adhy. 73

कृतविद्ये कचे प्राप्ते हृष्टरूपा दिवौकसः ।
कचादधीत्य तां विद्यां कृतार्था भरतर्षभ ॥ १
दृष्ट्वा दुहितरं काव्यो देवयानीं ततो वने ।
बाहुभ्यां संपरिष्वज्य दुःखितो वाक्यमब्रवीत् ॥ २८

Adhy. 76

इयं च मे सखी दासी यत्राहं तत्र गामिनी ।
दुहिता दानवेन्द्रस्य शर्मिष्ठा वृषपर्वणः ॥ ९

Adhy. 81

तस्य विस्तीर्णयशसः सत्यकीर्तेर्महात्मनः ।
चरितं श्रोतुमिच्छामि दिवि चेह च सर्वशः ॥ ८

Adhy. 91

अथ गङ्गा सरिच्छ्रेष्ठा समुपायात्पितामहम् ।
तस्या वासः समुद्धूतं मारुतेन शशिप्रभम् ॥ ४

Adhy. 93

स वारुणिस्तपस्तेपे तस्मिन्भरतसत्तम ।
वने पुण्यकृतां श्रेष्ठः स्वादुमूलफलोदके ॥ ७
अस्याः क्षीरं पिबेन्मर्त्यः स्वादु यो वै सुमध्यमे ।
दश वर्षसहस्राणि स जीवेत्स्थिरयौवनः ॥ १९
एतच्छ्रुत्वा तु सा देवी नृपोत्तम सुमध्यमा ।
तमुवाचानवद्याङ्गी भर्तारं दीप्ततेजसम् ॥ २०

Adhy. 94

स कदाचिद्वनं यातो यमुनामभितो नदीम् ।
महीपतिरनिर्देश्यमाजिघ्रद्गन्धमुत्तमम् ॥ ४१
ततः कदाचिच्छोचन्तं शंतनुं ध्यानमास्थितम् ।
पुत्रो देवव्रतोऽभ्येत्य पितरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ५४

Adhy. 96

सुहृदां यतमानानामाप्तैः सह चिकित्सकैः ।
जगामास्तमिवादित्यः कौरव्यो यमसादनम् ॥ ५८

Adhy. 102

वाहनानि प्रहृष्टानि मुदिता मृगपक्षिणः ।
गन्धवन्ति च माल्यानि रसवन्ति फलानि च ॥ ३

Adhy. 117

तथा विट्शूद्रसंघानां महान्व्यतिकरोऽभवत् ।
न कश्चिदकरोदीर्ष्यामभवन्धर्मबुद्धयः ॥ १२

Adhy. 125

अश्वत्थाम्ना च सहितं भ्रातॄणां शतमूर्जितम् ।
दुर्योधनममित्रघ्नमुत्थितं पर्यवारयत् ॥ ३१

Adhy. 127

तमालोक्य धनुस्त्यक्त्वा पितृगौरवयन्त्रितः ।
कर्णोऽभिषेकार्द्रशिराः शिरसा समवन्दत ॥ २
ततः पादाववच्छाद्य पटान्तेन ससंभ्रमः ।
पुत्रेति परिपूर्णार्थमब्रवीद्रथसारथिः ॥ ३
ततो दुर्योधनः कोपादुत्पपात महाबलः ।
भ्रातृपद्मवनात्तस्मान्मदोत्कट इव द्विपः ॥ ९

Adhy. 132

पाण्डवा धृतराष्ट्रेण प्रेषिता वारणावतम् ।
उत्सवे विहरिष्यन्ति धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ६
स त्वं रासभयुक्तेन स्यन्दनेनाशुगामिना ।
वारणावतमद्यैव यथा यासि तथा कुरु ॥ ७

Adhy. 138

तस्मान्मुक्ता वयं दाहादिमं वृक्षमुपाश्रिताः ।
कां दिशं प्रतिपत्स्यामः प्राप्ताः क्लेशमनुत्तमम् ॥ २९

Adhy. 139

गच्छ जानीहि के त्वेते शेरते वनमाश्रिताः ।
मानुषो बलवान्गन्धो घ्राणं तर्पयतीव मे ॥ ८

Adhy. 152

स तदन्नमुपादाय गतो बकवनं प्रति ।
तेन नूनं भवेदेतत्कर्म लोकहितं कृतम् ॥ १७

Adhy. 158

शिरोरुहेषु जग्राह माल्यवत्सु धनंजयः ।
भ्रातॄन्प्रति चकर्षाथ सोऽस्त्रपातादचेतसम् ॥ ३०
अस्त्राग्निना विचित्रोऽयं दग्धो मे रथ उत्तमः ।
सोऽहं चित्ररथो भूत्वा नाम्ना दग्धरथोऽभवम् ॥ ३७

Adhy. 159

नक्तं च बलमस्माकं भूय एवाभिवर्धते ।
यतस्ततो मां कौन्तेय सदारं मन्युराविशत् ॥ ११

Adhy. 162

सहस्रांशुं ततो विप्रः कृताञ्जलिरुपस्थितः ।
वसिष्ठोऽहमिति प्रीत्या स चात्मानं न्यवेदयत् ॥ १७

Adhy. 170

गर्भानपि यदा यूयं भृगूणां घ्नत पुत्रकाः ।
तदायमूरुणा गर्भो मया वर्षशतं धृतः ॥ ३

Adhy. 192

अथ दुर्योधनो राजा विमना भ्रातृभिः सह ।
अश्वत्थाम्ना मातुलेन कर्णेन च कृपेण च ॥ ९

Adhy. 194

विक्रमं च प्रशंसन्ति क्षत्रियस्य विशां पते ।
स्वको हि धर्मः शूराणां विक्रमः पार्थिवर्षभ ॥ १८

ते बलेन वयं राजन्महता चतुरङ्गिणा ।
प्रमथ्य द्रुपदं शीघ्रमानयामेह पाण्डवान् ॥ १९

Adhy. 198

दिष्ट्या जीवन्ति ते पार्था दिष्ट्या जीवति सा पृथा ।
दिष्ट्या द्रुपदकन्यां च लब्धवन्तो महारथाः ॥ ५

Adhy. 199

यदा तु मन्यते वीरः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भीमसेनार्जुनौ चैव यमौ च पुरुषर्षभौ ॥ ३
रामकृष्णौ च धर्मज्ञौ तदा गच्छन्तु पाण्डवाः ।
एतौ हि पुरुषव्याघ्रावेषां प्रियहिते रतौ ॥ ४

Adhy. 200

पाञ्चाली भवतामेका धर्मपत्नी यशस्विनी ।
यथा वो नात्र भेदः स्यात्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ १७

Adhy. 202

चन्द्रादित्यौ ग्रहास्तारा नक्षत्राणि दिवौकसः ।
जग्मुर्विषादं तत्कर्म दृष्ट्वा सुन्दोपसुन्दयोः ॥ २६

Adhy. 203

ततो ददृशुरासीनं सह देवैः पितामहम् ।
सिद्धैर्ब्रह्मर्षिभिश्चैव समन्तात्परिवारितम् ॥ ३
एवं चतुर्मुखः स्थाणुर्महादेवोऽभवत्पुरा ।
तथा सहस्रनेत्रश्च बभूव बलसूदनः ॥ २६

Adhy. 205

तेषां मनुजसिंहानां पञ्चानाममितौजसाम् ।
बभूव कृष्णा सर्वेषां पार्थानां वशवर्तिनी ॥ २

Adhy. 206

तत्राभिषेकं कृत्वा स तर्पयित्वा पितामहान् ।
उत्तितीर्षुर्जलाद्राजन्नग्निकार्यचिकीर्षया ॥ १२

Adhy. 210

प्रतिगृह्यार्जुनः सर्वमुपभुज्य च पाण्डवः ।
सहैव वासुदेवेन दृष्टवान्नटनर्तकान् ॥ १०

Adhy. 211

पौराश्च पादचारेण यानैरुच्चावचैस्तथा ।
सदाराः सानुयात्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ६
एते परिवृताः स्त्रीभिर्गन्धर्वैश्च पृथक्पृथक् ।
तमुत्सवं रैवतके शोभयांचक्रिरे तदा ॥ १२

Adhy. 212

ते समासाद्य सहिताः सुधर्मामभितः सभाम् ।
सभापालस्य तत्सर्वमाचख्युः पार्थविक्रमम् ॥ १०

Adhy. 220

स गत्वा तपसः पारं देहमुत्सृज्य भारत ।
जगाम पितृलोकाय न लेभे तत्र तत्फलम् ॥ ७

Adhy. 225

यदा प्रसन्नो भगवान्महादेवो भविष्यति ।
तुभ्यं तदा प्रदास्यामि पाण्डवास्त्राणि सर्वशः ॥ १०

thirty have no variants at all, while the remaining (seventy) show only insignificant variants, such as transposition, substitution of synonyms, and so on. The number of the latter class of stanzas could naturally be easily augmented, by increasing the latitude of permissible variation. Being handed down uniformly in all manuscripts alike, they may be regarded as authentic (as least as far as manuscript evidence goes), forming, so to say, pieces of firm bedrock in the shifting quicksands of Mahābhārata poetry. As such they will be valuable for the study of epic style, diction, vocabulary and so on.

To return to the question of text reconstruction. The rule arising out of the agreement between independent recensions or versions is easy to comprehend and simple to apply; only its sphere of operation is rather restricted. Difficulties arise when there is fluctuation; and that is the normal state. When there was fluctuation, the choice fell, as a corollary of the previous rule, upon a *reading which is documented by the largest number of* (*what* prima facie *appear to be*) *more or less independent versions*, and which is supported by intrinsic probability. Diagrammatically we might represent the types as follows:

(i)	$N_1 = S =$ Text.	(ii)	$N = S_1 =$ Text.	(iii)	$N_1 = S_1 =$ Text.
	N_2		S_2		N_2 S_2
	N_3		S_3		N_3 S_3
	etc.		etc.		etc. etc.

The presumption of originality in these cases is frequently confirmed by a lack of definite agreement between the discrepant versions. The commonest application of this rule is when Ś1 K or B (with or without D) agree with S against their own agnates. Numerous examples of this type of agreement have been adduced above (pp. LIV, LXII).

Occasionally we get "double" agreement, that is, agreement between two or more groups of each recension ($N_1 = S_1$ and $N_2 = S_2$); for example, when

(1) Ś1 K = M, and simultaneously B = TG,
or (2) Ś1 K = TG, and simultaneously B = M.

Here one of the agreements must, generally speaking, be accidental, since both can hardly be original; and either may be adopted, *if they have equal intrinsic merit.* Owing to the much greater correctness and reliability of Ś1 K, I have, as a rule, adopted the readings of this group, other things being equal.

When the two recensions have alternate readings neither of which can have come from the other and *which have equal intrinsic merit* (N : S), I have, for the sake of consistency and with a view to avoiding unnecessary and indiscriminate fusion of versions, adopted, *as a stop-gap*, the reading of N. This rule is of very common application, since one constantly comes across readings which are but paraphrases of each other and between which it is impossible to discriminate. Examples of such alternative readings are:

	N	S	
1. 23	महर्षेः पूजितस्येह सर्वलोके महात्मनः ।	महर्षेः सर्वलोकेषु पूजितस्य महात्मनः । .	1. 23
1. 51	ग्रन्थं धारयितुं परे	केचिद्ग्रन्थस्य धारणे	1. 51
54. 3	सेतिहासान्महायशाः	इतिहासांश्च सर्वशः	54. 3
57. 30	पृथग्वंशाश्च शाश्वताः	सर्वे वंशकराः पृथक्	57. 30
60. 9	दक्षस्त्वजायताङ्गुष्ठाद्दक्षिणाद्भगवानृषिः ।	अङ्गुष्ठाद्दक्षिणाद्दक्ष उत्पन्नो भगवानृषिः । . .	60. 9
60. 10	वामादजायताङ्गुष्ठाद्भार्या तस्य महात्मनः ।	महर्षेस्तस्य भार्या तु वामाङ्गुष्ठादजायत । . .	60. 10

	N	S	
65. 20	सुभृशं तापयामास शक्रं सुरगणेश्वरम् ।	कम्पयामास देवेन्द्रं पुरा शक्रं महातपाः ।	65. 20
65. 35	एतानि यस्य कर्माणि तस्याहं भृशमुद्विजे ।	एतान्यन्यानि कर्माणि भृशं देव बिभेम्यहम् ।	65. 35
65. 35	तथाज्ञापय मां विभो	तथा पश्य सुरेश्वर	65. 35
66. 2	तपसा दग्धकिल्बिषम्	तपसोग्रेण कर्शितम्	66. 2
66. 3	अभिवाद्य ततः सा तं	ततोऽभिवाद्य सा तस्मै	66. 3
66. 9	कृतकार्या ततस्तूर्णमगच्छच्छक्रसंसदम् ।	शक्रसंसदमागच्छत्कृत्वा कार्यं शचीपतेः । .	66. 9
73. 4	वने चैत्ररथोपमे	आरामे नन्दनोपमे	73. 4
106. 9	करेण्वोरिव मध्यस्थः श्रीमान्पौरंदरो गजः ।	गजराजः करेणुभ्यां यथा मध्यगतस्तथा । .	106. 9
107. 20	इत्युक्त्वा भगवान्व्यासस्तथा प्रतिविधाय च । जगाम तपसे धीमान्हिमवन्तं शिलोच्चयम् ॥	एवं संदिश्य कौरव्य कृष्णद्वैपायनस्तथा । . जगाम पर्वतायैव तपसे संशितव्रतः ॥	107. 20
200. 9	नारदस्त्वथ देवर्षिराजगाम यदृच्छया ।	आययौ धर्मराजं तु द्रष्टुकामोऽथ नारदः । .	200. 9

When the above tests break down or when they give only a negative result, the expedient adopted by me was to find *a reading which best explains how the other readings may have arisen.* The true reading in this case has often proved to be a *lectio difficilior*, or an archaism or a solecism, the desire to eliminate them being the cause of the variation. Here follow some examples of variation due to the *lectio difficilior*:

57. 7 ऊधः "udder" (v. l. ऋद्धः, रूपं, ऊर्ध्वः, रम्यः Nīl., श्रेष्ठः, उच्चैः, ऊढः, ऊधुः, गूढः)
57. 29 मच्छिल्लः proper name (v. l. मावेल्लः, सशेल्लः, माचेल्लः, etc)
96. 16 शुभ्राणां from शुभ्र "shining" (v. l. सर्वेषां, हैमानां)
98. 13 कन्यस (doublet of कनीयस्) "younger" (v. l. कमहं, मा गमः, कनीयस्)
98. 18 समुद्रे (v. l. समुद्रे, समूहे, समृद्धे, etc.)
102. 18 चाभिभो (v. l. वा विभो, बोधिताः, चान्विताः)
103. 13 नात्यश्नीयां (v. l. नान्यधीयं, नान्यं श्रये, नाभ्यसूयां, नान्यश्रियां, etc.).

EMENDATION

Emendation has played a very inconspicuous rôle in the preparation of the constituted text. *Interpretation has in general been given preference over emendation.* Even in the case of corrupt passages, the reading of some manuscript or other gives sense, though it may not be the original sense, not even a wholly satisfactory sense. Precipitate emendation is, however, to be deprecated; for experience has shown that but a small proportion of scholars' corrections are really amendments. Moreover, in this special case, we know, as yet, too little about the epic idiom and the epic world altogether; as also about the vicissitudes of the epic text. Besides, who can say that the original was linguistically uniform, and conformed to any particular norm? What would be the style of a work which in the main is obviously a compilation?

The text, as it has been fixed by me, contains about 35 emendations. The corrections are generally very slight, being concerned mostly with single isolated words, never with whole passages. Wherever even a single letter has been added, omitted or altered, without the authority of any of the manuscripts, I have inserted an asterisk (*) in the text.

Only in very few instances do the emendations effected in this edition make any difference to the sense; e. g. 1. 41. 5 गर्तेऽऽ*र्तांस्त्राणमिच्छतः, where the word (आ)र्तान् has been

added to the pāda, a word found only in D_2; the other readings are: गर्तं तत्राणं, गर्तं तांत्राणं, गर्तं स्वत्राणं, गर्तेषु त्राणं, गर्तं स्वशरण° (hypermetric!), गर्तेऽस्मिंस्त्राणं, गर्तं संत्राण°, seven combinations, each having a different syllable between र्तं and त्रा! In a few cases the emendation affects merely some grammatical form of the stanza in question; e. g. 1. 86. 5 अशिल्पजीवी *नगृहश्च नित्यं, where the readings for नगृहश्च are विगृहश्च, अगृहश्च, ह्यगृहंश्च, व्यगृहंश्च (corruption of last?), गुणवांश्च, गुणवांश्चैव, न गृहस्थश्च (hypermetric!).

But the large majority of our emendations concern merely metre and sandhi. My study of the manuscript material led me to the conclusion that there was an ever growing antipathy, firstly, to hypermetric pādas, in fact to any form of metrical irregularity; and, secondly, to forms of sandhi not sanctioned or countenanced by Pāṇini's great grammar. In particular, there is noticeable a strong aversion to hiatus, *even where it was permitted by rules of grammar.* Hiatus between pādas also came to be disapproved and was removed by such expedients as that of adding a meaningless हि, तु or च at the beginning of the posterior pāda.

Manuscripts betray the surreptitious efforts of the scribes and redactors to eliminate hiatus (sometimes even when it is grammatically permissible) in the following instances among others: 1. 2. 91 (between pādas) वनवासश्च । उलूप्या पथि संगमः; 2. 130 पाण्डवा आयुधान्युत (8 readings); 2. 150 यत्र राज्ञा उलूकस्य; 2. 212 तत आश्रमवासाख्यं; 9. 11 (between pādas) °भरणा । उत्तिष्ठतु; 15. 2 हृष्टरूपा अपूजयन्; 21. 3 काल आहूय वचनं; 33. 18 भविष्यन्त्यस्य ऋत्विजः; 33. 22 वा अपरे and विप्र एवं; 36. 7 स ऊर्ध्वं (v. l. स ह्यूर्ध्वं, स तूर्ध्वं°); 41. 8 गर्ते अस्मिन्नधोमुखाः; 41. 21 गर्ते दीना अधोमुखाः (v. l. ह्यधोमुखाः); 45. 13 (between pādas) कुरुषु । उत्तरायामजायत (v. l. चोत्तरा°, सोत्तरा°, ह्युत्तरा°); 50. 17 राजा सदस्या ऋत्विजो (v. l. सर्त्विजो) हव्यवाहः; 60. 4 मरीचिरङ्गिरा अत्रिः (v. l. °राश्चात्रिः, °रा ह्यत्रिः, °राथात्रिः); 65. 24 (between pādas) सुदुर्धर्ष । उग्रे (S °र्धर्षश्चोग्रे); 72. 22 N देवा इन्द्र° (S देवाश्चेन्द्र°); 76. 18 ऋषिश्च ऋषिपुत्रश्च (v. l. °श्चास्यृषि°, °श्चाप्यृषि°, °श्चात्रृषि°, °स्तत्वृषि°); 83. 3 °ल्लोका अन्तवन्त (v. l. ह्यन्त°, त्वन्त°, चान्त°); 84. 13 महतो अजयं वै; 85. 8 तथा अशीतिं परिवत्सराणि (v. l. तथाशीति च परि°); 94. 38 मेने आत्मानं (ह्यात्मा°, सोत्मा°, चात्मा°); 96. 42 (between pādas) कालेन । अत्यक्रामत् (v. l. त्वभ्याक्रा°, त्वत्यक्रा°, सोत्यक्रा°, त्यक्तकाम°, सोभ्यक्रा°); 98. 8 अन्तर्वत्नी अहं (v. l. त्वहं, ह्यहं, °त्यहं, °त्न्यस्मि ते); 99. 15 च अमितद्युते; 99. 39 (between pādas) °व्रतोपेता । उपेयात् (v. l. ह्युपेयात्); 100. 2 निशीथे आगमिष्यति; 101. 3 स आश्रम° (v. l. चाश्रम°, त्वाश्रम°); 103. 5 (between pādas) कन्या । अनुरूपा (v. l. सानु°, त्वनु°, स्वनु°, ह्यनु°, etc.); 107. 32 (between pādas) जनपदस्यार्थे । आत्मार्थे ($Ś_1$ K_1 स्वात्मार्थे); 109. 7 (between pādas) °तेजा । ऋषि° (M_{6-8} ह्यृषि°); 109. 21 (between pādas) च । अधर्मिष्टं च; 110. 28 यदि आवां; 112. 31 वा ऋतुस्नाता; 114. 38 देवऋषीणां (v. l. °रथानां, °गणानां, °निकायानां, °महर्षिणां); 116. 25 तज्ज्येष्ठा अनुमन्यतां; 148. 1 विदित्वा अपकर्षेयं; 152. 19 सर्वे आजग्मुः; 157. 13 त्वया उक्तः (6 readings); 183. 3 (between pādas) तांश्च । उपोपविष्टान् (N ins. अपि); 218. 11 (between pādas) वासुदेवश्च । अप्रतिष्ठो. — It is evident that sandhi was originally more flexible. It is only in later phases of literature that writers make a shibboleth of it.

Similar efforts to correct hypermetric lines may be seen from:

20. 2 विनतां विषण्णवदनां (v. l. विषण्णरूपां विनतां, विनतां दीनवदनां, विषण्णवदनां कद्रूः)
78. 23 त्वरितं सकाशं काव्यस्य (v. l. शीघ्रं and द्रुतं for त्वरितं; also पितुः सकाशं त्वरितं, त्वरया काव्यसंकाशं)
92. 4 करवाणि किं ते कल्याणि (v. l. किं ते करोमि कल्याणि, करवाणि किमद्याहं, किं ते कल्याणि करवै)
94. 74 बलवत्सपत्नतामत्र (सापत्न्यमत्र बलवत्, तव सापत्न°, अहं सपत्न°).

Owing to the increasing sensitiveness to solecism, we find likewise different efforts made, independently of each other, to purge the text of what came to be regarded as stylistic blunders or corruptions in the ancient text. Examples of attempts made to

remove solecisms are: 1. 1. 190 ये च वर्तन्ति (v. l. वर्तन्ते ये च, ये वर्तन्ते च); 2. 93 हरणं गृह्य संप्राप्ते (v. l. गृहीत्वा हरणं प्राप्ते, दत्त्वा चाहरणं तस्मै); 7. 26 पुलोमस्य (v. l. पुलोम्नस्तु, °म्नश्च, °म्नोथ); 9. 2 चिन्त्य (v. l. स्मृत्वा, मत्वा); 21. 6 पन्नगाभवन् (फणिनोऽभ°, चारयोऽभ°); 43. 14 इयात् (v. l. अगात्, अयात्); 46. 37 शृङ्गेर्वचनं (v. l. शृङ्गिणो वाक्यं); 48. 24 सा त्राह्यस्मान् (v. l. त्रायस्वास्मान्); 96. 44 यथा दुहितरश्चैव (v. l. यथावद्दुहितृश्चैव); 123. 16 तत्रोपकरणं गृह्य (v. l. °करणग्राही); 124. 24 उह्यन्तो pass. pres. part. (v. l. उह्यन्ते); 141. 7 नयिष्यामि (v. l. हि *or* तु नेष्यामि); 151. 23 गृह्य वाससी (v. l. वाससादाय); 154. 24 भागीरथ्याहमुत्तरे (v. l. जाह्नव्यामहमु°); 165. 24 बलाद्ध्रियसि मे नन्दि (v. l. ह्रियसे त्वं बलाद्भद्रे etc.); 169. 20 दाधार तैजसं (v. l. दध्रे महौजसं etc.); 184. 18 धरन्ति (v. l. वसन्ति, कदन्ति, चरन्ति, ध्रियन्ति, जीवन्ति, वदन्ति, हरन्ति!); etc., etc.

I add examples of *hypermetric* pādas (generally with the scheme ⏑⏑–⏑–⏑,–––), which are the result of emendation: 1. 30. 7 प्रतिगृह्यतामिदानीं मे*; 1. 155. 35 *अवलिप्तं मे मुखं ब्रह्मन्.

And, finally, examples of *hiatus* as the result of emendation:

51. 8 अथो* इन्द्रः स्वयमेवाजगाम
57. 20 क्रियते *उच्छ्र्यो नृपैः
98. 8 अन्तर्वत्नी *अहं भ्रात्रा
99. 15 त्वया च *अमितद्युते
100. 2 निशीथे *आगमिष्यति
103. 5 श्रूयते यादवी कन्या *अनुरूपा कुलस्य नः।
110. 20 नाहं श्वाचरिते मार्गे *अवीर्यकृपणोचिते।
110. 28 यदि *आवां महाप्राज्ञ
116. 25 तज्ज्येष्ठा *अनुमन्यतां
119. 11 तथेत्युक्ते *अम्बिकया
147. 2 रोरवीथो *अनाथवत्
148. 1 विदित्वा *अपकर्षेयं
157. 13 पञ्चकृत्वस्त्वया *उक्तः
207. 17 कुले *अस्मिन्वभूव ह
214. 9 धर्मराजे *अतिप्रीत्या
224. 5 संतप्यमाना (sing.) *अभितो.

It is important to remember that emendation has been resorted to merely for the purpose of *unifying divergent and conflicting manuscript evidence*, never in opposition to clear and unanimous testimony of manuscripts. The emendations are thus not amendments of the text in the ordinary sense of the word, made in order to eke out a better sense when the manuscripts yield no sense or an unsatisfactory sense; they are rather an effort to find, so to say, a hypothetical focus towards which the discrepant readings converge.

THE "ADDITIONAL" PASSAGES

The uniformity of the interrelationship of the different manuscripts, versions or recensions, as has been already explained, is disturbed chiefly by comparison and conflation of manuscripts. A constant and fruitful source of confusion, as was pointed out above, has always been the marginalia. A more dangerous and troublesome source was the practice of incorporating into one's text—without stating the source and without much explanatory comment—passages found in other versions. It may be surmised that celebrated places of pilgrimage like Ujjayinī,[1] Rāmeśvaram, Kāśī, and others, with recitations of the epics held periodically in their famous shrines, have played an important rôle in the dissemination of the knowledge of local versions among the pious visiting pilgrims, whose number undoubtedly included the bards and the professional reciters of the epics.

[1] Bāṇa's Kādambarī (ed. Peterson, p. 61) refers to a recitation of the Mbh. on the fourteenth day of the half-month in the temple of Mahākāla at Ujjain, which the queen attends.

Much light is thrown on the origin of these misch-codices by the MS. K_4, a manuscript belonging to the Bombay Government Collection deposited at the Institute. In this manuscript we find long extracts from other cognate versions (such as γ) as also from the Southern recension, written out on separate folios and inserted at appropriate places in the body of the manuscript, with the words अत्र शोधपत्रमेकं written on the margin of the original folio, near the place where the passage is to be interpolated. Should this manuscript happen to be copied again and should the copyist insert the passage at the place indicated by the previous scribe, the interpolation would become an integral part of the new text which is *externally absolutely indistinguishable* from the rest of the text.

This leads us to the question of "additional" passages in general. Our attitude with regard to them is quite clear, in my opinion. The first and foremost source of our knowledge as to what the Mahābhārata comprises, is and must remain the manuscript evidence itself. For example, the question—which seems to trouble a great many people, judging by the inquiries on the point received at the Institute—whether the Uttaragītā, Gajendramokṣa and Anusmṛti are parts of the Mahābhārata, must be answered by the manuscripts themselves. If none of our manuscripts contain these passages, it is *prima facie* evidence that they are *not* parts of the Mahābhārata. There is nothing to suggest that our Mahābhārata manuscripts have suffered any serious loss at any time. There never was any lack of manuscripts, many of which were preserved carefully in temples, and which must have been copied repeatedly, for the enhancement of merit. There is no evidence of any break in the tradition at any time or any place, within the confines of India at least. The probable inference is that *our manuscripts contain all that was there originally to hand down*, and more. What late writers and commentators have said about passages not found in our manuscripts is always a matter of secondary importance; it cannot *ipso facto* nullify or override the primary evidence of manuscripts. Such extrinsic testimony has only local or personal value; it can always be rebutted by the evidence of the Mahābhārata manuscripts.

Likewise, whether an episode, adhyāya, passage, stanza or line may be regarded as belonging to the Mahābhārata or not must primarily depend upon whether the manuscripts contain it. Extrinsic evidence, in so far as it is valid, will principally hold good only for the period or locality to which it belongs. Intrinsic evidence may be considered; but, being of a subjective character, it must be used with caution. Our primary evidence being the manuscripts themselves, we are bound to view with suspicion, as a matter of principle, any part of the text which is found only in one recension, or only in a portion of our critical apparatus. Therefore, the evidence for such passages as are contained only in one manuscript, or a small group of manuscripts or versions, or even in a whole recension must be pronounced to be defective. Consequently, all lines belonging to one recension only, and *a fortiori* such as pertain to a combination of manuscripts amounting to less than a recension, for which there is nothing corresponding in the other recension and which are not absolutely necessary for the context—all lines, in short, with a defective title—have been placed in the footnotes or the Appendix, pending further inquiry regarding their credentials.

Such passages are not all necessarily spurious. There might be a hundred good reasons why the questionable passages are missing in a particular recension or version. It *might* conceivably be, for instance, that the shorter recension represents (as a certain

scholar has said) "a mutilated and hastily put together composition of the Middle Indian Redactors, who could not lay their hands on all manuscripts of the Mahābhārata".[1] The shorter version *might* again be, theoretically, a consciously abridged or expurgated version. Or, more simply, the omission *might* be due to mere oversight of some scribe who had quite unintentionally omitted the defaulting passage and this mistake of the first scribe had been perpetuated by the other copyists. And so on and so forth. But all these are mere *possibilities*. All these reasons in general and particular must be adduced and proved, or at least made probable, in any given case. Moreover, the manuscripts clearly show that there has been in progress, through centuries, constant comparison of manuscripts. In view of this circumstance, the explanation that the omission of a passage *in a whole version* might be due to a scribe's omission loses much of its force. *Omission is as much a fact in Mahābhārata textual tradition as addition.* And it is fair to demand of a person who alleges the authenticity of such one-recension passages why the rival recension does not contain it.[2]

The general condemnation of a recension or version that it is mutilated, merely on the ground that it lacks certain passages that are found in a rival recension or version, is entirely meaningless; for the argument might easily be reversed, so that the controversy will resolve merely into mutual vituperation. What I mean is this. From the fact that one of the recensions, say N, does not contain a certain passage or a certain set of passages found in another, say S, it is illogical to argue that N is a mutilated version; because such an argument can with equal cogency be applied to S, in regard to certain other passages that are missing in S but found in N. The point is so important and at the same time so difficult to grasp that I shall endeavour to make my meaning clearer with the help of a concrete illustration. My contention is this. From the fact that the Southern recension contains, say, the Nāḷāyanī episode (App. I, No. 100), which is missing in the Northern recension, it would be illogical to argue that the Northern recension is defective or mutilated; because one can, with equal cogency, seek to establish the mutilation or defection of the Southern recension by pointing, say, to the Gaṇeśa passage, which is found only in certain Northern manuscripts and is entirely missing in the Southern manuscripts. The argument could have been employed with greater semblance of reason and plausibility, had there been only a mere plus or minus on either side, but is entirely without cogency in the present instance where there are both additions and omissions on both sides.

---

[1] P. P. S. Sastri, The Mahābhārata, Vol. 2, Introduction, p. viii.

[2] Cf. Lüders, "Zur Sage von Ṛṣyaśṛṅga", *Nachrichten von der königl. Gesell. der Wiss. zu Göttingen*, Phil.-hist. Kl. 1901. 42: "Allein wie man über die Erklärung solcher Verschiedenheiten innerhalb der Nāgarīrecension auch denken mag, soweit es sich um die Verschiedenheiten zwischen N und G"— then, *a fortiori*, between N and S—"handelt, halte ich es für ein durchaus richtiges Princip, in den Abschnitten, die im allgemeinen Vers für Vers übereinstimmen wie z. B. der Text der Ṛṣyasṛṅgasage, einen Vers, der entweder in N oder in G fehlt, als verdächtig, und wenn sich ein einleuchtender Grund für seine Einfügung darbietet, als interpoliert zu betrachten. Wer solche Verse für echt hält, muss erklären, wie es kam, dass sie in der einen Recension fortgelassen wurden".

Originality and authenticity are, unfortunately, not the prerogative of any single recension or version or manuscript.[1] They must be established, laboriously, chapter by chapter, line by line, word by word, syllable by syllable.[2] The optimistic view that any extant manuscript, however old and trustworthy, of some favoured version or recension, could give us, with a few additions and alterations, the text of Vyāsa's Bhārata or Mahābhārata is the index of a naïve mentality and does not need any elaborate refutation.

The argument in favour of any particular recension or version or text is frequently sought to be strengthened by a reference to the authority of the Parvasaṁgraha (Ādi 2), a weak reed on which every tyro leans rather heavily in the beginning, and it would be well to examine the argument here.

THE PARVASAṀGRAHA ARGUMENT

Until lately high hopes had been entertained that the Parvasaṁgrahaparvan (Ādi 2) would supply the clue to the solution of the perplexing question of the reconstruction of the original Mahābhārata. But the paradoxical situation created by the circumstance that two different editors of the Virāṭaparvan, both of whom rely mainly on the data of the Parvasaṁgraha for establishing the originality and authenticity of their respective texts, have produced critical editions of that parvan which differ by no less than 1467 stanzas,[3] has created grave misgivings in the minds of unbiassed critics as to whether the Parvasaṁgraha can render us any help at all in reconstructing the text of the Mahābhārata, and these misgivings appear justified by the facts of the case.

The exaggerated importance which the late Mr. Utgikar was inclined to attach to the numerical data of the Parvasaṁgraha, was, I believe, mainly, if not wholly, due to his mistaken belief that there was complete agreement between the two rival recensions in all material particulars as regards the text of this adhyāya. This erroneous and wholly unfounded notion seems to have been induced by the ambiguous and thoroughly misleading character of the text of the Kumbhakonam edition, which claims to be an edition "mainly based on South Indian texts", but presents a version of this adhyāya which has been unblushingly copied from the Bombay and Calcutta editions, ignoring wholly the Southern divergences, which are quite considerable.

Not only are there discrepancies between the two recensions as regards the numbers of the adhyāyas and ślokas in the various parvans, there is no complete agreement even between the different versions of the same recension. Take, for instance, the case of the Ādiparvan itself. Our constituted text (following the Śāradā codex) gives (1. 2. 96) the number of ślokas in the Ādi as 7884. But this is not the only reading of that number. For the digit representing the thousands alone, the choice lies between seven, eight, nine and ten! There can, therefore, be no doubt that the text of this adhyāya also has been tampered with and designedly altered, from time to time in various

[1] Lüders, *op. cit.* p. 43, justly asks: "Wenn aber die Grantha-recension Zusätze erfuhr, warum sollen wir denn annehmen, dass die Nāgarī-recension von ihnen verschont geblieben sei?".

[2] Cf. Winternitz, *Geschichte der ind. Litteratur*, I. 398 f.

[3] Mr. Utgikar's text contains only 2033 stanzas; while in Professor Sastri's Southern Recension, the Virāṭaparvan has 3500 stanzas! And both are said to be supported by manuscript authority.

ways, in order to make it harmonize with the inflated versions of a later epoch. It will thus have to be admitted that the Parvasaṁgraha argument is of secondary importance and must not be pressed too far.

Be that as it may, it is extremely problematic whether we could make any use whatsoever of the Parvasaṁgraha enumeration of ślokas in the case of the Ādi at least, because it will be difficult to compute the exact extent of this parvan and that for two reasons. Firstly, because this parvan, as is well known, contains two lengthy prose adhyāyas (3 and 90). Taking the figure of the Parvasaṁgraha to represent the exact extent of the *whole* of the Ādi, it is not clear how the prose portions were computed by the compilers of the Parvasaṁgraha. Most of the modern computers add the number of *stanzas* to the number of their respective prose *sections*, and arrive at the length of the Ādi in *ślokas*! But this is bad arithmetic. P. P. S. Sastri offers a solution which is more ingenious than convincing. He holds the compiler of the Parvasaṁgraha down to the letter of his statement. The Parvasaṁgraha tells us, says Sastri, merely the number of *ślokas* which the different parvans contain. Nothing is said about the prose sections. He therefore ignores the prose adhyāyas in computing the extent of the Ādi, and is satisfied that his text exactly agrees with the data of the Parvasaṁgraha!

The other difficulty in the way of using the Parvasaṁgraha figure in the case of the Ādi is that this parvan contains a large number of Triṣṭubh stanzas, which again introduce an element of uncertainty in the computation. Was each Triṣṭubh stanza counted as *one* śloka; or did the Bhārata-cintakas (mentioned in 1. 2. 172) compute the exact equivalent of the long-metre stanzas in ślokas? It is difficult to say. The difference in the reckoning will be, however, between 40 and 50 per cent of the total! As a very rough estimate, the Ādi may contain something like 500 long-metre stanzas. This factor alone would introduce a difference of about 225 stanzas!

These are some of the obvious difficulties in the way of making any practical use of the figure recorded in the Parvasaṁgraha for text-critical purposes. The computation may have some value in the case of a parvan in which there is no prose at all, which is almost wholly in anuṣṭubh metre, and for which finally the Parvasaṁgraha figure is certain, the manuscript evidence being unanimous.

It is quite within the range of probability that the apparent extent of the critical text of a parvan may fall appreciably below or rise appreciably above the figure recorded in the Parvasaṁgraha, as is actually the case with other editions. Moreover, unless it can be made probable that the compilation of this "Table of Contents" is nearly contemporaneous with the present redaction of the Great Epic, *these discrepancies will be without much cogency* in matters relating to the constitution of the text. The value of a manuscript, version or printed text of the Mahābhārata must not be thought to depend exclusively or even mainly upon its agreement with or discrepancy from the numerical data of the Parvasaṁgraha. It must in final analysis be regarded as depending upon the place it occupies in a logical and convincing scheme formulated to explain the evolution of the different extant versions and types of Mahābhārata manuscripts.

It should further be carefully borne in mind that even if there be exact agreement as to extent between the Parvasaṁgraha and any constituted text, this fact alone is no guarantee of the absolute correctness of the entire text, line for line, because the same

number of stanzas could be made up in innumerable different ways by accepting and rejecting stanzas of doubtful authenticity and uncertain documentation, of which there is always a plentiful supply in every parvan. The difficulty will finally not be solved even if we happen to light upon a unique manuscript which agrees with the Parvasaṁgraha exactly as to the number of stanzas in any particular parvan and we should adopt its text *verbatim*; because there is every probability that while it satisfies the one criterion of extent given by the Parvasaṁgraha, it may not satisfy, in every respect, other and more exacting critical tests, when compared line by line and word by word with other extant manuscripts.

In the above discussion I have implicitly assumed, as is done by most writers on the subject, that the word *śloka* in the Parvasaṁgraha chapter has the usual meaning "stanza". This interpretation was called into question by the late Mahamahopadhyaya Haraprasad Sastri, who offered a new interpretation, which I cannot but think is far more plausible, although I do not agree with all the conclusions he deduces therefrom.

The really valuable discovery of the Mahamahopadhyaya, in my opinion, is that the word śloka cannot mean here stanza or verse or anything of the kind, but must denote (as in the parlance of scribes and vendors of manuscripts) *a unit of measurement of written matter*, comprising 32 syllables or akṣaras.[1] The difficulty of computing prose passages and the long-metre stanzas mentioned above finds a satisfactory solution at once in this interpretation of the word "śloka". And that is moreover the only interpretation of the word which, as far as I can see, can successfully solve that difficulty, in view of the circumstance that the text is heterogeneous, consisting of ślokas, prose, and long-metre stanzas. But in this supposition we shall have to count, not only the actual text (consisting of prose and verse), but the whole of the written matter. And that enumeration, whether it be 7884, 8884, 9884 or 9984, will include not only the text properly so called but also the colophons and the hundreds of the prose formulaic references (like वैशंपायन उवाच), besides perhaps the captions of adhyāyas, sub-parvans and parvans, and even the numerical figures denoting the numbers of ślokas, and so on.

The number of adhyāyas in our edition (225) does not tally with the number given in the Parvasaṁgraha (218), any more than in any of the previous editions: the Calcutta edition of the Ādi has 234 adhyāyas, the Bombay editions vary between 234 and 236, while the Kumbhakonam edition reaches the astonishing figure 260, though the Parvasaṁgraha figure in the case of each of these latter editions is the same, 227.

It may be pointed out that the adhyāya division in our extant manuscripts is extremely arbitrary. The average length of our adhyāyas should be about 35 stanzas; but adhy. 12 and 22 of our edition contain only 5 stanzas each, while adhy. 57 (to mention only one instance) has over 100 stanzas. As regards the contents of the adhyāyas also there is much inconsistency. Thus we frequently find that one adhyāya ends with the remark that a certain person spoke as follows, and his speech, which may be quite short, forms the beginning of the following adhyāya. Then again the manuscripts are far from being unanimous in the matter of marking the colophons; they show in fact wild

[1] Cf. Haraprasada Shastri, *A Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Collection of the Asiatic Society of Bengal*, Vol. 5, Preface, pp. xxxii, xxxv, xxxvii, XLII.

fluctuations. Even the reading of the Parvasaṁgraha figure is not entirely free from doubt (e. g. our Śāradā codex gives the number of the adhyāyas as 230!), though the reading 218 seems highly probable.

Under these circumstances, nothing would be easier than to manipulate the colophons, by arbitrarily combining the conflicting data of the different recensions or versions or even manuscripts and arriving at *any required* figure. This has actually been done by Professor P. P. S. Sastri in his edition of the Southern Recension, which thereby achieves the dubious distinction of being the only edition of the Ādiparvan in which the adhyāya number agrees exactly with the Parvasaṁgraha figure but the colophons are mostly at the wrong places. This procedure is the less excusable in his case as he is at great pains to create the impression that he is just reproducing the text of one selected manuscript, correcting only "scriptorial" blunders. Now his basic manuscript (अ = our G_6) divides the Ādi into two separate *major* parvans, Ādiparvan and Saṁbhavaparvan, with 40 and 200 *numbered* adhyāyas respectively, which makes a total of 240 adhyāyas, and which is nearer the Kumbhakonam figure (260) than the Parvasaṁgraha figure (218). While correcting "scriptorial blunders", Professor Sastri has, so to say, spirited away 22 colophons before our very eyes.

A more careful study of the manuscript evidence may tend to reduce the discrepancy between the constituted text and the data of the Parvasaṁgraha as regards the number of the adhyāyas, or at any rate may enable us to account for the difference, though at present it seems impossible to harmonize the manuscript evidence (consisting of the actual colophons) with the Parvasaṁgraha.

INTERPOLATION

There has been an extraordinary reluctance among scholars to face the fact that the Mahābhārata manuscripts may contain and do contain quantities of spurious matter. But there is now no excuse for such recalcitrance. The critical apparatus of this edition contains a unique record of hundreds of lines which are evidently and unquestionably spurious. Here is a list of passages from our Appendix, each found in *one* manuscript only: App. I, No. 2 (in K_6 marg.: containing 4 lines); No. 4 (K_3: 14 lines); No. 5 (B_4: 23 lines); No. 7 (G_1: 4 lines); No. 16 (K_4: 9 lines); No. 25 (D_5: 4 lines); No. 26 (B_4: 6 lines); No. 31 (K_4: 27 lines); No. 34 (K_4: 6 lines); No. 44 (D_3: 24 lines); No. 49–50 (Da_1: 21 lines); No. 66 (D_4: 47 lines); No. 70 (G_1: 8 lines); No. 74 (B_1: 9 lines); No. 94 (D_4: 31 lines); No. 98 (D_4: 50 lines); etc., etc. These are passages from the Appendix alone, to which many of them have been relegated on account of either their length or their irrelevancy; but the foot-notes contain hundreds, nay thousands, of lines of precisely the same character. Then there are also lines which are found in only two or three manuscripts, of which I have counted some 300 instances. A number of new additions have been now given by Professor Sastri, who has examined other Telugu and Grantha manuscripts for his edition of the Ādi in the Southern recension. And I am fully persuaded that if we examine yet other manuscripts, we shall still find fresh passages which had never been seen or heard of before. No sane person would maintain that these are all original passages lost in all manuscripts except the few late and inferior manuscripts in which they happen to occur.

It is not always easy, as has already been remarked, to prove that these "additional" passages are interpolations. The epic metre is easy to imitate; the epic grammar is flexible; the epic style is nondescript. The additional lines are generally fashioned with skill, and fitted in with cunning. The following interpolated stanzas, by a poet aspiring after higher things, in fancy metre and classical style are rather exceptional:

1859*

भीम उवाच ।
रे भूभुजो यदि भुजोल्लसितं न किंचि-
त्तत्किं स्पृहाजनि सुतां प्रति पार्षतस्य ।
जज्ञे स्पृहाथ कथमागतमागतं वा
प्राणाधिके धनुषि तत्कथमाग्रहोऽभूत् ॥
कस्य द्रोणो धनुषि न गुरुः स्वस्ति देवव्रताय
मन्दाभ्यासः कुरुपतिरयं श्रीसमुत्थैर्विलासैः ।
रे कर्णाद्याः शृणुत मधुरां ब्राह्मणस्याशु वाणीं
राधा यन्त्रं रचयतु पुनर्विद्धमप्यस्त्रविद्धम् ॥

An interesting instance of a passage which is betrayed by its contents is an extravaganza in some Grantha manuscripts. This bizarre interpolation[1] describes among other things, with circumstantial detail, the marriage of Parāśara and Satyavatī (*alias* Matsyagandhā). At this ceremony, the shades of the ancestors of both the bride and the bridegroom are invoked, all the details of a regular Hindu marital rite are minutely observed, and the marriage is solemnized in the presence of Vasiṣṭha, Yājñavalkya and other great Ṛṣis living in the Naimiṣa forest, with the distribution of *baksheesh* to Brahmins. It is an interesting speculation whether credulity can go so far as to regard even such passages as an authentic part of the original Mahābhārata or Bhārata of Vyāsa, just because the passage is found in some Mahābhārata manuscripts.

The foot-notes contain a rare selection of passages that are either palpably absurd, sometimes contradicting the immediate context, or else have little connection with the context in which they lie embedded: quotations, glosses, fanciful additions of details, the jetsam and flotsam of Mahābhārata poesie.

These bewildering fluctuations in the text are quite unique, being peculiar to the Mahābhārata. They are not found in the manuscripts of the Vedic literature or in those of grammatical, philosophical, or rhetorical texts or of the works of the classical poets and dramatists. This only proves that the Mahābhārata was peculiarly liable to inflation and elaboration.

When I say that the Mahābhārata manuscripts contain quantities of spurious additions, I intend no disparagement or condemnation of the text or of the manuscripts. The process is normal, inevitable and in a wider sense wholly right. *If* the epic is to continue to be a vital force in the life of any progressive people, *it must be a slow-changing book!* The fact of expurgation and elaboration is only an outward indication of its being a book of inspiration and guidance in life, and not merely a book lying unused and forgotten on a dusty book-shelf. Those are probably just the touches that have saved the Mahābhārata from the fate of being consigned to the limbo of oblivion, which has befallen its sister epics like the Gilgamesh.

---

[1] App. I, Nos. 35-36.

To give only one illustration. The awkwardness of the sexual relations of some of those epic characters of bygone ages must have been indeed a puzzle and a source of constant tribulation to the *reciter* of the epics (Paurāṇika), who was called upon to narrate, explain and justify those old-world stories to his devout and impressionable audiences, in the course of his recitations, which were, in the post-epic period, nothing more than edifying popular sermons. It is then no wonder that the shrewd ones among these pastors of the people, these professional keepers of their morals, should have occasionally taken the bull by the horn, so to say, and boldly added or substituted, *bona fide*, details which harmonized better with their own conceptions of right and wrong or with those of their pious flock.

A PROBLEM IN "TEXTUAL DYNAMICS"

After what has been said above, it is needless to add that the constituted text is based on all versions of both recensions and prepared on eclectic principles. I have given in the text whatever in each case appeared to be supported by the balance of probabilities, but all important deviations in the manuscripts are noted in the critical apparatus, so that every reader has, at his disposal, the entire material for controlling and correcting the constituted text, where necessary. All important elements of the text—lines, phrases, significant words and even word-parts—that are less than certain, are indicated by a *wavy line* printed below them. Slight differences in the spellings of words, of proper names (e. g. नैमिष : नैमिश) and some minor details (such as the expletives or the prose formulae सूत उवाच, सौतिरुवाच, सूतः etc.) are ignored for this purpose. This device is, by nature, hard to apply strictly, and there are bound to be many inconsistencies in its application. I have retained it all the same with the express object of obviating all false sense of security. This wavy line, running through the entire length of the text is, to my mind, the symbol and constant remembrancer of this essential fact in Mahābhārata textual criticism that the Mahābhārata is not and never was a fixed rigid text, but is fluctuating epic tradition, a *thème avec variations,* not unlike a popular Indian melody. Our objective should consequently not be to arrive at an archetype (which practically never existed), but to represent, view and explain the epic tradition in all its variety, in all its fullness, in all its ramifications. *Ours is a problem in textual dynamics, rather than in textual statics.*

To put it in other words, the Mahābhārata is the whole of the epic tradition: the *entire* Critical Apparatus. Its separation into the constituted text and the critical notes is only a static representation of a constantly changing epic text—a representation made for the purpose of visualizing, studying and analyzing the panorama of the more grand and less grand thought-movements that have crystallized in the shape of the texts handed down to us in our Mahābhārata manuscripts.

WHAT IS THE CONSTITUTED TEXT?

To prevent misconception in the mind of the casual reader, it is best to state at first what the constituted text is *not*.[1] The editor is firmly convinced that the text

[1] Thus Professor Sastri (Southern Recension, Vol. I, Introduction, p. xiii) writes about this edition: "Whilst the Poona edition *lays claim* to constitute the text of the Mahābhārata *as closely as*

presented in this edition is *not* anything like the autograph copy of the work of its mythical author, Maharṣi Vyāsa. It is *not*, in any sense, a reconstruction of the Ur-Mahābhārata or of the Ur-Bhārata, that ideal but impossible desideratum. It is also *not* an exact replica of the poem recited by Vaiśaṁpāyana before Janamejaya. It is further wholly uncertain how close it approaches the text of the poem said to be recited by the Sūta (or Sauti) before Śaunaka and the other dwellers of the Naimiṣa forest.

It is but a modest attempt to present *a version of the epic as old as the extant manuscript material will permit us to reach* with some semblance of confidence. It is, in all probability, not the best text of the Great Epic, possible or existing, nor necessarily even a good one. It only claims to be *the most ancient one according to the direct line of transmission*, purer than the others in so far as it is free from the obvious errors of copying and spurious additions. It may be regarded, if the editor has done his work properly, the ancestor of all extant manuscripts, or, to be precise, of the manuscripts examined and collated for this edition. The constituted text cannot be accurately dated, nor labelled as pertaining to any particular place or personality. Since our manuscripts are comparatively modern, our text cannot claim to be very old. It goes without saying that (precisely like every other edition) it is a mosaic of old and new matter. That is to say, in an average adhyāya of this edition (as of any other edition) we may read a stanza of the second century B.C. followed by one written in the second century A.D. Sometimes the gap will occur in the middle of a line, precisely as in every other edition. This unevenness and these inequalities are inevitable, conditioned as they are by the very nature of the text and the tradition.

The Vulgate text of the Mahābhārata is fairly readable and will appear in places, at first sight, to be even "better" than the critical text, because the former has been purged by the continuous emendations of scholars for centuries. A whole army of anonymous scholars and poets must have worked at the text to make it smooth and easy of comprehension, and to increase its popularity and usefulness by adding to it interesting anecdotes, incorporating into it current and popular versions and explanations, bringing it in a line with the ethical, moral, religious and political ideas of essentially different ages.

The reader will find that the constituted text is by no means smooth. It contains fresh instances of loose and archaic linguistic forms and constructions, anacoluthons and lack of syntactical concord. There remain many contradictions and superfluities. There is evident lack of finish in the hidden parts. These blemishes—if they be blemishes in epic poetry, which is dynamic poetry, with no necessary pretensions to niceties of style, in the narrower sense of the term—must have been inherent in the old poem. Where they are met with in the critical text, they are not speculative fiction; they are documented by the manuscripts themselves or at least are inferable from them with a high degree of probability.

---

possible to Vyāsa's version of the same, the principle underlying this edition" etc. Even Professor Sylvain Lévi, in a review of this edition (*JA*. Oct.-Dec. 1929, p. 347) wrote: "Si j'osais me permettre une suggestion dans ce domaine, je conseillerais à l'éditeur de renoncer, par pitié pour nous, à la part même du travail qui lui tient le plus à cœur et qui apporte à son esprit le plus de satisfaction, *la reconstruction de "l'Ur-Mahābhārata"* comme il se plait à dire", etc. (Italics mine!) Both statements are false!

For the shortcomings mentioned above, the constituted text has merits also. It cleanses the text of puerile modern accretions and obvious errors of repetition, which lengthen and weaken the text. It solves a certain number of textual riddles (bogus kūṭas), which were the outcome of long standing corruptions and unskilful conflation. It rescues from undeserved oblivion many an authentic archaism, which had been gradually ousted in the course of transmission of the text.

Sooner than print up the text of one manuscript, however reliable it may be, declining to shoulder the responsibilities attaching to the work of an editor, I have ventured on the perilous path of text reconstruction, in the hope and belief that it will present a more faithful picture of the original than any *extant* manuscript could do. That to prepare such a text is a phenomenally difficult task, no one can realize better than the editor himself. It is as certain as inevitable that in preparing a text like this the editor will frequently make blunders, even gross blunders.

It is to be feared that there is no royal road in this incomparably difficult field. The only path left open to us by which we may return to the original Mahābhārata or Bhārata is the rough, narrow, scientific foot-path of repeated trial and error. More than one attempt will probably have to be made before the ideal is attained. It will, therefore, be prudent not to claim too much for the *first* critical edition, nor to expect too much from it.

OTHER EDITIONS

Of the old editions it must be said that they are creditable performances, but they lack the critical apparatus. We do not know on what manuscripts they are based, according to what principles the editors have prepared the text, information essential on account of the wild fluctuations of the manuscripts. That is why they have been almost wholly ignored in the present edition.

The *editio princeps* (Calcutta 1836) remains the best edition of the Vulgate, after the lapse of nearly a century. The later text editions, as is unfortunately too often the case with our editions, add to the *editio princeps* only a fresh crop of spurious lines and misprints.

The well-known *pothī*-form Bombay editions (published by Ganpat Krishnaji in Śaka 1799, and Gopal Narayan in 1913, and others), which include Nīlakaṇṭha's scholium, are supposed to represent Nīlakaṇṭha's text; but they contain many readings and lines which are not to be found in the Nīlakaṇṭha manuscripts, and are therefore not wholly reliable.

The Kumbhakonam edition, which is said to be "mainly based on the South Indian texts", is a fine representative of the composite Telugu version; it has been of immense help to me in the study of what may be called "conflate" readings. In former years its chief value lay in that it gave the reader glimpses, however imperfect and confused, of the important Southern recension. It is now rendered obsolete and superfluous by P. P. S. Sastri's new edition of the Mahābhārata, which will presently be described, and which is unquestionably a better representaive of the Southern tradition.

The Grantha edition (Sarfojirajapuram 1896) and the old Telugu edition (Madras 1855) were not examined: they are not likely to contain anything of high importance that is not found in the other editions or manuscripts collated for this edition.

The editions accompanied by vernacular translations, which form a very numerous class, are mostly bad reprints of one or the other of the earlier (printed) editions and may be completely ignored here; they are perfectly useless for critical purposes.

The new edition[1] of the Southern recension of the Mahābhārata by Professor P. P. Subrahmanya Sastri of Madras, now in the course of publication, which has been referred to several times already, is a laudable attempt to supply a long-felt want. He deserves the cordial thanks of all lovers of Sanskrit literature in general and of the Great Epic in particular, for his courageously undertaking such a stupendous and exacting task and pursuing it steadfastly, single-handed, during the scanty leisure permitted by his official duties as Professor of Sanskrit in the Presidency College of Madras, and Editor of the Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the extensive library of the Saraswathi Mahal at Tanjore. The edition is in no sense rendered superfluous by the Critical Edition, although most of the information it contains is or will be included, in some shape or other, in the present edition. The gulf between the Northern and the Southern recensions is so vast, that it is extremely difficult, if not practically impossible, to reconstruct the Southern text, completely and correctly, from the critical notes of this edition.

The principles on which the text of this edition of the Southern recension of the Mahābhārata is prepared have been set forth and briefly discussed above. The editor, it was pointed out, fondly cherishes the unfounded belief that he is printing a Grantha manuscript *as it is*, but consciously and unconsciously he has introduced so many important innovations, that the text, as a whole, must be pronounced to be *eclectic*; as eclectic as any text—at least as far as the Ādiparvan is concerned—published so far. For far less important deviations from the manuscripts have I condemned, above, the editions of the Vulgate. Judged as an *eclectic* edition, it must be pronounced to be inferior. The principle Sastri has laid down is a simple one to follow; in fact nothing could be simpler: he is to print the text of a selected manuscript *as it is*, only correcting clerical errors. And it is to be greatly regretted that he does not follow *rigorously* this principle. He constantly flouts it, in pursuit of some imaginary norm. Clear as his principle is, his actual procedure is somewhat paradoxical. He has left innumerable minor "inferior" readings in possession of the text (when he could have with perfect confidence, if not certainty, put into his text the correct readings), because he ostensibly wants to present the text as it is in one selected manuscript; on the other hand, he has light-heartedly, on utterly insufficient grounds, effected very substantial additions (in one instance extending to 140 lines), omissions and other unwarranted alterations (such as transpositions of adhyāyas), in the utterly mistaken (though unquestionably *bona fide*) belief that he is correcting only the "scriptorial blunders" of his exemplar, when they are in reality (as is shown by the evidence of cognate versions) nothing of the kind.

---

[1] The Mahābhārata, Southern Recension, critically edited by P. P. S. Şastri, B. A. (Oxon.), M. A. Professor of Sanskrit, Presidency College, Madras, etc. V. Ramaswami Sastrulu & Sons. Madras, 1931 ff.

The subtitle "Southern Recension" is perhaps a trifle ambitious, at least as far as the Ādi is concerned; because, firstly, he has utilized only six Southern manuscripts (1 Telugu and 5 Grantha), even less than the number (18) of the Southern manuscripts collated for our edition; and, secondly, he has completely ignored one whole Southern version, the important Malayālam version, in my opinion, the most important of Southern versions.

Further, it may be questioned whether the edition deserves to be called a *critical* edition at all, since, as was pointed out above, the editor is avowedly aiming only at *reproducing the text of one manuscript*, categorically renouncing the obligation of the textual critic to restore the text, as far as possible, to its original form.

The inclusion in Sastri's text of a certain number of stray lines and even a few lengthy passages which are peculiar to the Northern recension and *absolutely foreign* to the Southern,[1] throws much light on the unconscious process of the growth of the epic and the irresistible influence which the Vulgate exerts on a text that is coming into being, in other words, on that subtle process of textual osmosis (if I may term it so) by which the epic texts have become conflated. Sastri's explanations in his Introduction as well as his procedure elucidate much of the psychology of the ancient scribes and redactors, who have in the past shaped our Mahābhārata texts for us. Unconsciously he seems to have worked on the identical principles on which the ancient scribes have worked. His edition is a true *lineal descendant* of the Mahābhārata manuscripts of South India.

In preparing Appendix I of this edition (in which there is a strong preponderance of the Southern element), I had to go rather carefully over Sastri's text of the Ādi, when I came across far too many inaccuracies in the passages for which I checked his text and critical notes with the collations of the manuscripts common to our critical apparatus. The critical notes of the edition leave much to be desired. He has mostly shown correctly the additional passages in the manuscripts examined by him; but he fails, as a rule, to note the transpositions, omissions, and above all repetitions, which often are, critically, highly significant, probably again in the erroneous belief that they are negligible "scriptorial blunders". Some of them are undoubtedly so, but not all. Likewise he has not always shown correctly the additions and omissions of the colophons, and yet he is evidently most anxious to reach the number 218, given by the Parvasaṁgraha. All deviations, however trivial they may seem to him, he should have scrupulously noted, as a matter of principle, because he must realize that with his utterly negligible critical apparatus—comprising only five or six manuscripts out of a total of more than three hundred manuscripts of the Ādi—it is wholly impossible for him to understand and explain the full significance of all the textual features and anomalies of the manuscripts examined by him. I will not take him to task for the numerous wrong readings which have inadvertently crept into his text, because I know, from personal experience, that it would be a physical impossibility to combine any high degree of accuracy with the pace at which he is compelled to bring out the volumes. But it is inevitable that the discovery of such inaccuracies should give rise to a sense of insecurity and suspicion in the mind of the reader in respect of those matters that he has to take from the editor on trust.

---

[1] See above, p. LXXXV, and foot-note 4.

The minor deficiencies pointed out here do not, however, detract materially from the many merits of the work, from the incalculable advantage we derive from having a Southern version of an entire parvan in Devanāgarī transcript, printed in handy volumes, because the Southern manuscripts are really most inconvenient for the purposes of rapid consultation. I should be indeed very ungrateful if I did not frankly admit that Professor Sastri's edition has been of immense help to me, personally, for the study of the Southern recension, and I have no doubt that it will also help other workers in the field in future.

There remains for me the pleasant duty of recording all the encouragement and assistance I and my colleagues on the Mahābhārata Editorial Board have received from different quarters in the course of our labours in this connection.

To Shrimant Balasaheb Pant Pratinidhi, B. A., Ruler of Aundh, whose liberality made it in the first instance possible for the Institute to undertake this ambitious project—the greatest philological enterprise undertaken in India within living memory—I have to tender on behalf of myself and other people like myself interested in the study and regeneration of our great National Epic, our most sincere and cordial thanks. For the numerous marks of personal kindness with which the Chief Saheb has favoured me, in this connection, on all occasions, I have to offer him the expression of my profound gratitude. His unflagging zeal and irrepressible optimism have helped me to carry on the work in the face of heavy odds. The Chief Saheb has been pleased to enliven the dry and scientific character of the work by contributing to this edition excellent paintings of scenes selected from the Great Epic, paintings especially prepared under his expert guidance and supervision, for the purposes of this edition.

I have next to record the gratitude of the promoters of this scheme to various distinguished donors: the Imperial Government of India; the Provincial Governments of Bombay, Madras and Burma; the Governments of H. E. H. the Nizam of Hyderabad, H. H. the Maharaja of Mysore, H. H. the Gaekwad of Baroda; the Chief of Phaltan and other enlightened and patriotic Rulers and Chiefs of Indian States; the University of Bombay; and diverse other generous donors: who have all rendered valuable financial assistance to the scheme and contributed their share to that measure of success which has already been achieved. In this connection I must not forget to mention the kind offices of my old friend the Honourable Mr. Mukundarao R. Jayakar, M. A., Bar-at-law, Member of the Legislative Assembly, whose selfless interest in the success of this project has moved him to exert his influence for enlisting the sympathy and securing the help of some of the distinguished donors mentioned above.

I must next record my grateful thanks for help of various kinds I have received from my colleagues on the Mahābhārata Editorial Board, namely: Prof. S. K. Belvalkar, M. A., Ph. D., I. E. S.; Prof. A. B. Gajendragadkar, M. A., B. E. S.; Mr. P. V. Kane, M. A., LL. M; Principal R. D. Karmarkar, M. A.; Prof. V. G. Paranjpe, M. A., LL. B., D. Litt.; Prof. V. K. Rajavade, M. A.; the late Mr. N. B. Utgikar, M. A.;

Prof. P. L. Vaidya, M. A., D. Litt.; Mr. V. P. Vaidya, J. P., B. A., Bar-at-law; Prof. M. Winternitz, Ph. D.; and the late Rev. Father R. Zimmermann, S. J., Ph. D. No Board of which I have been a member has worked, ever since its inception, more smoothly and harmoniously.

But I desire to make a special mention of my indebtedness to Mr. V. P. Vaidya, Bar-at-law, of Bombay, and the late Rev. Father R. Zimmermann, S. J., whose advice and ready help accompanied my labours from the time I first undertook the responsibilities of the work. The interst of my late lamented fellow-student and friend Father Zimmermann in this project did not flag even as he lay, in 1931, in a Nursing Home at Feldkirch, waiting prepared to meet his Maker! Nothing encouraged me more in the early stages of this arduous and fascinating work than the active and unwavering interest with which these two friends followed it.

Nepal and Kashmir in the North and Tanjore and Travancore in the South are known to contain vast treasures of unpublished and valuable Sanskrit manuscripts; and the course of Indological studies of the last two or three decades may be said to have been dominated by discoveries of outstanding importance made during that period in the three last mentioned centres. On the other hand, in regard to the large and well-stocked public and private libraries which are known to have been in existence in the country, Nepal decidedly appears not to have contributed its quota to the stock of fresh material which is now required for unravelling further the tangled skein of the history of Indian literature. Satis Chandra Vidyabhushana and Haraprasad Sastri among Indians, and Sylvain Lévi and Giuseppe Tucci among Europeans have undoubtedly done valuable pioneering work, but in view of the immense possibilities, what has been achieved thus far must be said to be tantalizingly little.

Under these circumstances, we cannot be sufficiently grateful to Rajaguru Hemaraj Pandit, C. I. E., Director of Public Instruction, Nepal, through whose good offices the doors of the rich store-house of the Nepālī material were thrown open to us—material which is all but inaccessible to Indologists—and we have been placed in a position to publish, *for the first time in the history of Mahābhārata studies*, collations of valuable Nepālī manuscripts. This supremely unselfish and profoundly learned patron of Sanskrit studies has really done more than merely supplying to the Institute, free of cost, collations of Nepālī manuscripts available to him in local libraries. Realizing that there were valuable manuscripts to be had outside Kathmandu, the headquarters of the Rajaguru, he caused a search to be made, at his own expense, throughout that distant outpost of Hindu culture and civilization, for old Mahābhārata manuscripts, and the find of the valuable MS. Ñ8, the oldest of the dated manuscripts of our critical apparatus, is the unexpected and welcome fruit of the Rajaguru's exertions in the cause of Mahābhārata research. Only those who know the difficulties in the way of obtaining any manuscript from Nepal will be in a position to appreciate fully the debt which the editor and the other members of the Mahābhārata Editorial Board, and beyond that the whole world of Indologists, owe to the Rajaguru. Sanskritists have much to hope for from the dispassionate efforts of this truly patriotic and cultured Rajaguru, who loses no opportunity of placing his immense learning and unbounded resources freely at the disposal of all serious workers in the field of Sanskrit research.

In connection with other help that has been received from extra-mural collaborators, I must put on record our special obligation to Pandit Vidhushekhara Sastri Bhattacharya of the Visvabharati, and to M. R. Ry. Rao Saheb T. Sambamurthi Rao Avl., B. A., B. L., of the Saraswathi Mahal, Tanjore. These gentlemen have been good enough to supply the Institute, for many years past, with carefully prepared collations of manuscripts which are in their charge or which were kindly procured by them, on loan, for the purpose, unselfishly supervising the work of their collation centre, at great sacrifice of their time and labour. To Professor K. Rama Pisharoti, then Principal of the Sanskrit College at Trippunittura in Cochin State, I am indebted for the collations of Malayālam manuscripts for the first two adhyāyas of this parvan.

My special thanks are due to the Managing Committees and Trustees of the following libraries and institutions for supplying me with the manuscripts required by me and allowing me to retain them as long as necessary: the Adyar Library, the Baroda Oriental Institute, Benares Sanskrit College, Mysore Oriental Library, Shri Yadugiri Yatiraj Math (Melkote, Mysore) and the India Office (London). The latter deserves special mention as the only European library I know, which sends out freely its Indian manuscripts, on loan, back to India, for the use of Indian scholars. A few manuscripts were sent to me by my kind friends Professor Sushil Kumar De, Head of the Department of Sanskrit and Bengali, Dacca University, and Professor Bhagavaddatta of the Dayananda Anglo-Vedic College, Lahore, to whom I wish to thank for this kind help. I am obliged also to Sardar Kibe of Indore for the loan of a Nīlakaṇṭha manuscript. The Chief of Idappalli, Mr. Anujan Achan, Mr. Kallenkara Pisharam, all of Cochin, as also the Proprietors of the following estates in Cochin, Poomulli Mana, Avaṇapparambu Mana, Nareri Mana, have put me under heavy obligation by sending me freely Malayālam manuscripts in their possession, for collation, at a time when it was rather difficult for me to secure any Malayālam manuscripts at all.

I desire further to express my gratefulness to various scholars who have followed the publication of the fascicules of this volume with keen interest, periodically publishing reviews of them in the Journals of different learned Societies, reviews expressive of their interest and appreciation: to wit, Professors Banerji Sastri, Barnett, Belloni-Filippi, Charpentier, S. K. De, Edgerton, R. Fick, Jayaswal, Konow, Krishnaswami Aiyangar, Lesny, Kalidas Nag, Weller, Winternitz and others. These kind reviewers have adopted uniformly a most courteous and sympathetic tone in their reviews. Their sympathy and courtesy have always reminded me of those classic lines of Bhartṛhari:

परगुणपरमाणून्पर्वतीकृत्य नित्यं
निजहृदि विकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः ।

I must next record my thanks for the ungrudging assistance I have uniformly received from the members of the permanent staff of the Mahābhārata Department of the Institute. Mr. S. N. Tadpatrikar, M. A., Supervisor of Collations, was always by my side, helping me with useful suggestions, when I constituted the text of the Ādi. Mr. Tadpatrikar has been associated with the work, in various capacities, since 1919. He had assisted my predecessor, the late Mr. Utgikar, in preparing the Tentative Edition of the Virāṭaparvan and seeing it through the press. The compiling of the critical notes (printed at the foot of the page) was entrusted by me to Messrs. B. G. Bhide and D. V.

Naravane. For the conscientious manner in which these two gentlemen have discharged their duty, I feel greatly obliged, since it is a most tedious and trying piece of work to collect the variant readings from the different collation sheets, and to arrange, in a prescribed form, according to stringent rules of sequence and enunciation, that ponderous mass of variants which is and will remain the unique feature and abiding achievement of this edition. The Śāradā codex was collated by the Head Shastri of the Mahābhārata Department, Shankar Shastri Bhilavadikar. The comparative paucity of printing mistakes in this volume is largely due to the vigilence and conscientiousness of the Collator and Reader, K. V. Krishnamurti Sharma, Sastri, of Erode (South India). These and other members of my staff have uniformly worked with exemplary zeal and untiring patience, to make a success of this edition, and I gladly take the opportunity of putting on record their loyal help and willing co-operation.

It is but right that I should also mention here that the Manager and the expert compositors of the renowned Niranaya Sagar Press have rendered ungrudgingly every assistance in carrying out the typographical arrangements which appeared to me best suited for the purposes of the work, meeting requirements that would have tried the patience and exhausted the resources of any other press in India.

Last but not least, I must express my profound gratitude to my revered Guru Geheimer Regierungsrat Professor Dr. Heinrich Lüders of the University of Berlin. What little merit there may be in the present work is due wholly to that excellent though somewhat rigorous and exacting training in philological methods which I had the benefit of receiving at his hands in the Indogermanisches Seminar, as a student in the University of Berlin. It is my firm conviction that there is no living scholar who has a deeper insight into the history of the Indian epic and the complicacies of its tradition than Geheimrat Lüders. It was, therefore, an unlucky day in the annals of Mahābhārata studies when, for lack of sympathetic co-operation and adequate financial support, he must have been compelled to abandon his epic studies, and our Great Epic lost the benefit of redaction at the hands of one of the greatest living philologists. His early Mahābhārata studies, *Ueber die Grantharecension, Die Sage von Ṛṣyaśṛṅga* and the *Druckprobe* have been to me like beacon lights in the perilous navigation of the Mahābhārata Ocean. May this work be to him a small recompense for the great trouble he has taken to initiate me in the mysteries of textual criticism!

August, 1933. V. S. SUKTHANKAR

A NOTE ON THE ILLUSTRATIONS IN THE FIRST VOLUME OF THE CRITICAL EDITION OF THE MAHĀBHĀRATA

The question as to how to draw the pictures for this edition was informally discussed, to a certain extent, at the time of the First Oriental Conference held at Poona in November 1919. Even before this meeting was held, the question was referred for opinion to scholars and experts in the matter. But on either occasion the outcome was not assuring. The effort only served to emphasize how widely divergent views and notions were entertained on the point at issue.

The question is further complicated by the fact that no caves or statues or carvings, belonging to the Epic period, are available, nor is there any literary evidence which may unimpeachably be assigned to the Epic period. Some of these questions are: What sort of dress should Draupadī be shown in? What would be the proper dress for Arjuna? In what manner did he wear his crown and armour? What was the style in which carts and chariots were built then? How were the houses built? How should the royal umbrella and other insignia be shown? Should these and others items of their life be drawn from mere descriptions or occular evidence such as some of our modern artists do, or should they be based on some real evidence?

Foreign invasions and foreign dominance, for centuries together, have not been able to undermine, to any appreciable extent, our conservatism. Howsoever some of our officials and intelligentzia might be dressing themselves on social ceremonious occasions from the tenth century—the advent of Mahomedan rule—onward, it can scarcely be gainsaid that we in our homes, and more especially on religious occasions, wear only two pieces of cloth. This onset of new fashions has been resisted by women generally, who have stuck to their old mode of habiliments. Should not this conservatism enable us to conclude that our social customs, manners and ways as evidenced in our costumes, ornaments and innumerable other details, at a period when India was unaffected by contact with foreign rule, were the same as what must have been current for centuries together?

We shall, therefore, not be wrong in holding that the details of daily life as portrayed on Indian sculptures and statues belonging roughly to the period 300 B. C. to 150 B. C. in so far as they depict certain costumes, ornaments, etc., must have been those which had prevailed from very ancient times—say for about a thousand years previous to their depictment—times, which we may, without much contradiction, generally designate as the Epic or Mahābhārata period.

For our present purpose, I have arrived, after prolonged and due consideration, to the conclusion that the pictures for the Critical Edition of the Mahābhārata should follow the models of the pictures to be found in the old sculptures and stūpas, like those at Bharhut, Sanchi, Amaravati, etc.

The different points in this connection have been fully discussed in my article published in the *Annals of the Bhandarkar Institute* (1921-22). I here propose to show

how far, the lines, originally planned, have been actually followed in drawing all the sixteen pictures included in the present first volume of the Critical Edition.

Regarding the dress of males it was said, "Ascetics are shown as having long beards and also curls of matted hair, as being clothed in bark garments and in skins of deer, and also as wearing a string of beads round their neck." This may be evidenced by the group of Ṛṣis in the first picture, "Sūta relating the Epic to the sages of the forest"; as also, elsewhere, in the portrait of Parāśara (facing p. 250), and of Pāṇḍu as an ascetic (facing pp. 517 and 518).

Leaving the forest enclosures, and turning to the social life in cities, it was remarked: "The three chief constituents of male dress seem to have been the Dhoti, the Uttarīya, and Uṣṇīṣa (head-dress). There cannot have been any special difference in the style and contents of a king's dress and an ordinary man's dress." These can be seen side by side in the picture, facing p. 187, where king Parikṣit and his terrified courtiers are shown. It will be marked that the lower garment, the Dhoti, is, as was noted in the article under reference, worn by binding "a half of their dhoti round the loins and then by binding a knot, allowing the other half and its skirt to hang down." The ornaments round the neck and the wrist can be clearly marked in Yayāti's portrait in the picture facing p. 360.

After having discussed, at a greater length, the questions about the attire, ornaments, etc. of women in different positions in the society, it was said in conclusion: "Our picture of an Epic Princess would be something like this. A lower garment with loose flowing folds, a covering for the upper body running from below the right armpit across the breasts and thrown on the back; the two ends of this garment let loose downwards across the arm, the end sometimes covering the head; . . . plenitude of ornaments everywhere . . . ".

Women in different positions and of different social status, figure in many of the pictures in the volume. Of these, prominent are: the boat-girl (facing p. 250) Satyavatī; the divine Gaṅgā (facing p. 427); as also the females surrounding king Yayāti (facing p. 360). A picture presenting collection of sportive ladies of the royal family (facing p. 840), would help to show the full details of female attire of the Epic days.

It has to be noted, in this connection, that although the art of sewing can be traced back to Ṛgvedic times, I have faithfully followed the art of Sanchi, Amaravati, etc., and covered the females with only two garments in all positions of life, the idea of bodices being considered a doubtful one. Even the boat-girl Matsyagandhā has her upper piece of cloth lying at her side, in the boat, while she is rowing with her upper body all bare. The ornaments on the arms, ankles, neck, ears etc. have been presented as fitting the status of the particular individual.

Of the animals, the horse appears in full saddle held up by Śaṁtanu (facing p. 427), as also a team of four horses yoked to a chariot drawn in the tournament picture (facing p. 562). The chariot drawn in this picture has two wheels following the model of those at Bharhut, Sanchi and Amaravati.

Regarding the weapons of war, the only ones hitherto painted have been the bow and arrow, strung, as shown in the tournament picture, and unstrung as in the hands of

Śaṁtanu, and the boy Bhīṣma, in the picture facing p. 427. Other weapons will have to be drawn in due course, as the story of the Epic marches towards war.

I have, in short, as proposed in the beginning, followed the sculpture at Sanchi, Bharhut and Amaravati and from the appreciative remarks of the reviewers, for which I am thankful, I believe, the principle has been now accepted, in the main, by all the critics, and this clears the way for further work in the field.

I would, however, most thankfully welcome any further suggestions from critics, who, it is hoped, would now be able to study the whole range of pictures more intensively, in all their details and to judge for themselves, how far they are true to the spirit of the Epic.

Aundh, June 1933.

BHAWANRAO PANDIT PRATINIDHI,
Ruler of Aundh

how far, the lines, originally planned, have been actually followed in drawing all the sixteen pictures included in the present first volume of the Critical Edition.

Regarding the dress of males it was said, "Ascetics are shown as having long beards and also curls of matted hair, as being clothed in bark garments and in skins of deer, and also as wearing a string of beads round their neck." This may be evidenced by the group of Ṛṣis in the first picture, "Sūta relating the Epic to the sages of the forest"; as also, elsewhere, in the portrait of Parāśara (facing p. 250), and of Pāṇḍu as an ascetic (facing pp. 517 and 518).

Leaving the forest enclosures, and turning to the social life in cities, it was remarked: "The three chief constituents of male dress seem to have been the Dhoti, the Uttarīya, and Uṣṇīṣa (head-dress). There cannot have been any special difference in the style and contents of a king's dress and an ordinary man's dress." These can be seen side by side in the picture, facing p. 187, where king Parikṣit and his terrified courtiers are shown. It will be marked that the lower garment, the Dhoti, is, as was noted in the article under reference, worn by binding "a half of their dhoti round the loins and then by binding a knot, allowing the other half and its skirt to hang down." The ornaments round the neck and the wrist can be clearly marked in Yayāti's portrait in the picture facing p. 360.

After having discussed, at a greater length, the questions about the attire, ornaments, etc. of women in different positions in the society, it was said in conclusion: "Our picture of an Epic Princess would be something like this. A lower garment with loose flowing folds, a covering for the upper body running from below the right armpit across the breasts and thrown on the back; the two ends of this garment let loose downwards across the arm, the end sometimes covering the head; ... plenitude of ornaments everywhere ...".

Women in different positions and of different social status, figure in many of the pictures in the volume. Of these, prominent are: the boat-girl (facing p. 250) Satyavatī; the divine Gaṅgā (facing p. 427); as also the females surrounding king Yayāti (facing p. 360). A picture presenting collection of sportive ladies of the royal family (facing p. 840), would help to show the full details of female attire of the Epic days.

It has to be noted, in this connection, that although the art of sewing can be traced back to Ṛgvedic times, I have faithfully followed the art of Sanchi, Amaravati, etc., and covered the females with only two garments in all positions of life, the idea of bodices being considered a doubtful one. Even the boat-girl Matsyagandhā has her upper piece of cloth lying at her side, in the boat, while she is rowing with her upper body all bare. The ornaments on the arms, ankles, neck, ears etc. have been presented as fitting the status of the particular individual.

Of the animals, the horse appears in full saddle held up by Śaṁtanu (facing p. 427), as also a team of four horses yoked to a chariot drawn in the tournament picture (facing p. 562). The chariot drawn in this picture has two wheels following the model of those at Bharhut, Sanchi and Amaravati.

Regarding the weapons of war, the only ones hitherto painted have been the bow and arrow, strung, as shown in the tournament picture, and unstrung as in the hands of

Śaṁtanu, and the boy Bhīṣma, in the picture facing p. 427. Other weapons will have to be drawn in due course, as the story of the Epic marches towards war.

I have, in short, as proposed in the beginning, followed the sculpture at Sanchi, Bharhut and Amaravati and from the appreciative remarks of the reviewers, for which I am thankful, I believe, the principle has been now accepted, in the main, by all the critics, and this clears the way for further work in the field.

I would, however, most thankfully welcome any further suggestions from critics, who, it is hoped, would now be able to study the whole range of pictures more intensively, in all their details and to judge for themselves, how far they are true to the spirit of the Epic.

Aundh, June 1933.

Bhawanrao Pandit Pratinidhi,
Ruler of Aundh

CONCORDANCE OF THE SCHEME OF ADHYĀYAS

in the following three editions: the Critical Edition, the Bombay Edition (Ganpat Krishnaji, Śaka 1799), and the Madras Edition (Southern Recension, 1931)

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.
1	1	1
2	2	2
3	3	3
4	4	4
5	5	
6	6	5
7	7	6
8	8	7
9	9	8
10	10	
11	11	
12	12	
13	13–15	9–10
14	16	11
15	17	12
16	18	13
17	19	14
18	20	15
19	21	16
—	22	—
20	23	17
—	24	—
21	25	18
22	26	19
23	27	20
24	28	
25	29	21
26	30	22
27	31	23
28	32	24
29	33	25
30	34	26
31	35	27
32	36	28
33	37	29
34	38	30
35	39	31
36	40	32
37	41	33
38	42	34
39	43	35
40	44	36
41	45	37
42	46	38
43	47	39
44	48	40
45	49	41
46	50	42
47	51–52	43
48	53	44
49	54	45
50	55	
51	56	46
52	57	47
53	58–59	48–49. 1–10
54	60	49. 11–34
55	61	50
56	62	51
57	63	53–54
58	64	55
59	65	56
60	66	57
61	67	58
62	68	79
63	69	80
64	70	81
65	71	82
66	72	83
67	73	84
68–69	74	85–88. 1–46 88. 103–105
70	75	59
71	76	60
72	77	61
73	78	62
74	79	63

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.
75	80	64
76	81	65
77	82	66
78	83	67
79	84	68
80	85	69
81	86	70
82	87	71
83	88	72
84	89	73
85	90	74
86	91	75
87	92	76
88	93	77
89	94	78 $88._{47-94}$
90	95	52
91	96	89
92	97 98	90 91
93	99	92
94	100	93–94
95	101	95
96	102	96–$98._{9}$
97	103	$98._{10}$ – $99._{4}$
98	104	$99._{5-50}$
99	105	100–101
100	106	102
101	107–108	103
102 103	109 110	104
104	111	105
105	112–113	$106._{1-30}$
106	114	$106._{31-41}$ $107._{73-75}$
107	115	$108._{1-7}$ $110._{24-40}$ $110._{63-82}$
—	116	111
108	117	112
109	118	$106._{42-72}$
110	119	$107._{1-51}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.
111	120	$107._{52-72}$ $108._{21-36}$
112	121	$108._{37-71}$
113	122	109–$110._{13}$
114	123	$110._{14-23}$ $110._{41-66}$ 113
115	124	114
116	125	115
117	126	116
118	127	117
119	128–129	118–120
120 121	130	121 122
122	131-$132._{19}$	123–124
123	$132._{20}{}^{cd}{}_{-133}$	125–126
124	134	127
125	135	128
126	136	129
127	137	130
128	138	131
—	—	132–133
—	139	134
—	140	137
129	141	135
130	142	136
131	143	138
132	144	139
133	145	140
134	146	141
135	147	142
136	148	143
—	149	$145._{2-21}$
137	150	144 $145._{1}$ $145._{22-23}$
138	151	146
139	152	147
140 141	153	148 149
142	154	150
143	155	151–$153._{40}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.
144	156	153.41–53
145	157	154
146	158	155
147	159	156
148	160	157
149	161	158
150	162–163.3	159.1–29
151	163.4–23	159.31–160
152	164	161
153 154 155	165 166 167	162
—	—	163
156 157	168 169	164
158–159	170	166–168
160	171	169
161	172	170
162 163	173	171 172
164 165	174 175	173
166	176	174
167 168	177	175 176
169	178	177
170 171 172	179 180 181	178
173	182	179
174	183	180
175	184	165
176	185	181
177 178	186 187	182
179 180	188 189	183
181	190	184
182–183	191	185
184	192	186
185 186	193 194	187

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.
187 188	195 196	188
—	—	189
189	197	190–191.21
190	198	191.22–45
191	199	192
192.1–7	200.1–7	193 1–10
192.8–29	200.8–31	195.1–21
193 194 195	201 202 203	195.22–95
196 197	204 205	196
198 199	206 207	197
200	208	199
201 202 203 204	209 210 211 212	200
205	213	201
206	214	202
207	215	203
208 209	216 217	204
210	218	205
211	219	206
212	220	207–209
213	221	210–212
214	222	213–214.17
215–216	223–225	214.18–149
217 218	226 227	215
219 220 221	228 229 230	216
222 223	231 232	217
224 225	233 234	218

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding.
addl. = additional.
adhy. = adhyāya(s).
App. = Appendix.
Arj. = Arjunamiśra.
B. = Bombay edition of the Mbh. (Śaka 1799).
Bom. *or* Bomb. = Bombay (edition).
C. = Calcutta edition of the Mbh. (*editio princeps*).
Cal. *or* Calc. = Calcutta (edition).
comm. = commentary.
cont. = continue(s).
corr. = corrected, correction.
Dev. = Devabodha.
ed. = edition.
fig. = figure(s).
fol. = folio(s).
foll. = following.
fragm. = fragment(ary).
hapl. = haplographic(ally).
illeg. = illegible.
inf. lin. = *infra lineam.*
int. lin. = *inter lineas.*
interp. = interpolate(s).
introd. = introduction, introductory.
K. = Kumbhakonam edition of the Mbh.
Kumbh. = Kumbhakonam (edition).
M. = Madras edition of the Mbh. (of P. P. S. Sastri begun 1931).
Mad. = Madras (edition).
m or marg. = marginal(ly).
Mañj. = Bhāratamañjarī (Kāvyamālā 65).
Manu. = Manusmṛti (ed. N. S. P.).
Mbh. = Mahābhārata.
Nīl. = Nīlakaṇṭha.
om. = omit(s), omitting.
orig. = original(ly).
p = pāṭhāntara (added to the abbreviation of the name of a commentator, e. g. Arjp, Nīlp or to the symbol denoting a commentary).
Rām. = Rāmāyaṇa (ed. N. S. P.).
ref. = refer(ence).
resp. = respective(ly).
sec. m. = *secunda manu.*
st. = stanza(s).
subst. = substitute(s).
Suparṇ. = Suparṇādhyāya (ed. Grube).
suppl. = supplementary.
sup. lin. = *supra lineam.*
transp. = transpose(s), transposition.
v. = verse.
(var.) = (with variation).
v. l. = varia(e) lectio(nes).

❀ ❀ (in the critical footnotes) enclose citations from commentators.
[ ] besides their normal uses, enclose additions to MS. readings.
( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be omitted from MS. readings.
* (superior star) in the text indicates an emendation.
* * (in the MS. readings) indicate syllables lost through injury to MS.
〰 printed below any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain.

Prof. Sten Konow, Ethnographic Museum, Christiania: "Every serious student will feel sincerely thankful to you and your collaborators for the great and conscientious work you have given us."

Prof. Lionel D. Barnett, British Museum: "I heartily congratulate you on the excellent manner of the work. The critical method is thoroughly scientific, and the results are very interesting. I hope that the enterprise will receive all the support that it deserves."

Prof. F. Belloni Filippi, University of Pisa: "I congratulate you and your colleagues of the Mahābhārata Editorial Board on the difficult task you have fulfilled with the first fascicule of the *editio critica* of the Great Epic of India. All the Sanskrit scholars who follow your endeavour with the most lively interest will be satisfied with the constituted text, that seems to give the most faithful picture of the original possible to be retraced under the present circumstances."

Prof. H. Zimmer, University of Heidelberg: "Your edition will be the classical one, of this classical text, superseding all former editions, and may serve for all further investigation concerning the great Indian Epic."

Zeitschrift für Indologie und Iranistik, Leipzig: "Eine gediegene Leistung, die zu den besten Hoffnungen berechtigt und sowohl dem durch seine scharfsinnigen Arbeiten wohlbekannten Herausgeber als auch den anderen beteiligten alle Ehre macht. . . . Wir müssen uns dankbar damit zufrieden gehen, dass Indien das leistet, was zur Zeit möglich und notwendig ist. Wir sehen schon jetzt, das die bahnbrechenden Arbeiten der Kommission uns eine reiche wissenschaftliche Ernte schenken werden."

Rivista degli Studi Orientali, Rome: "L'avvenimento è troppo importante perchè non meriti di esser segnalato ai sanscritisti ed agli amici dell' India. . . . Il "General Editor", dott. V. S. Sukthankar, che accoppia all'acutezza dell'ingegno e alla vastità delle letture la severità dei metodi europei, derettamente appresi alla scuola del Lüders, parla del lavoro come di un "very fascinating work" nè risparmia fatica per la riuscita di un'opera, a cui resterà per sempre legato il nome dei dotti collaboratori. E lo stabilimento tipografico *Nirnaya Sagar* di Bombay . . . non ha lesinato i mezzi per giungere a un'edizione, la quale per nitidezza di caratteri e bontà di material impiegati nulla ha da invidiare alle migliori edizioni europee."

Orientalistische Literatur Zeitung: "Nur soviel kann schon jetzt festgestellt werden, dass der Herausgeber offenbar mit der rühmenswertesten Akribie gearbeitet und sich alle Mühe gegeben hat, um einen wahrhaft kritischen Text herzustellen. Wenn es den indischen Gelehrten möglich werden wird—was wir immer ernstlich hoffen—in absehbarer Zeit einen kritischen Text des ganzen gewaltigen Epos hervorzubringen, so werden sie sich damit ein monumentum aere perennius errichtet haben und sich die Dankbarkeit vieler Generationen von Sanskritgelehrten zugesichert haben."

Journal of the American Oriental Society: "One of the most valuable of Sukthankar's results is his establishment for the first time of a "Kās'mīrī" recension of the epic. . . . Dr. Sukthankar deserves to be heartily congratulated on the brilliant success of his work. More than that, he deserves the active support of all Sanskritists, and of all who are interested in the furtherance of this supremely important work, which none could do better than he."

Indian Historical Quarterly: "The Institute is to be congratulated on the admirable beginning that has been made, under the able editorship of Dr. Sukthankar, of a truly colossal task, which we sincerely hope it will be able to bring to a successful completion. . . . So far as one can judge from the published specimen, the course adopted by the editor is fully justified by the facts of the case, and the major part of the text has been reconstructed with a degree of approximation which may be deemed sufficient for all critical purposes. The reviewer, as an Indian, may be excused for entertaining a pardonable pride in the fact that the first critical edition of the great Indian epic is undertaken, as it should be, by a band of Indian scholars. Let us hope that when it is completed it will stand as a glorious monument of Indian scholarship."

The Times, Literary Supplement: "The lines ... on which they are proceeding appear to be thoroughly sound. This first tiny instalment shows that the work has been begun in earnest, and all Sanskrit scholars will wish it success."

The Indian Press

The Times of India, Bombay: "There is no doubt that, when completed, this first critical edition of the great epic will be an achievment of international importance reflecting no little credit on the Sanskrit scholarship of India. We have no hesitation in appealing to the Indian public and all lovers of learning to extend their generous help to a work of such monumental importance."

The Bombay Chronicle, Bombay: "The whole public of India, especially the Indian Princes and Universities, owe it to themselves and the country to finance this project."

The Leader, Allahabad: "Considering the importance of the undertaking, which is of a national character, every financial help renderd to the Institute for the successful completion of the enterprise, will be help rendered to a very deserving object."

United India and Indian States, Delhi: "When this is done for the whole work, the Institute will have accomplished a great task of international importance, which would be admired and highly prized both by the Indian and European scholars."

Acknowledgment of Donations (of Rs. 250 and above)

ANNUAL GRANTS.

Donor	Amount
Ruler of Aundh	Rs. 6,000
Government of Bombay	" 6,000
Government of India	" 4,000
University of Bombay	" 3,000
Government of Madras	" 1,000
Government of Hyderabad (Deccan)	" 1,000
Government of Burma	" 500
Government of Baroda	" 500
Government of Mysore	" 500
Chief of Phaltan	" 500
Maharaja of Porbandar	" 250
Chief of Sangli	" 250
Chief of Ichalkaranji	" 250
Chief of Vishalgad	" 100
Chief of Ramdurg	Rs. 100
Sardesai of Vantmuri	" 50

OTHER DONATIONS.

Donor	Amount
Bhavnagar Darbar	" 2,000
H. A. Shah Esq., Bombay	" 1,000
Chief of Bhor	" 500
V. P. Vaidya Esq., Bar.-at-law, Bombay.	" 500
Harilal Jagannath Esq., Cambay	" 500
Tulsidas Charities, Bombay	" 500
Shantaram N. Dabholkar Esq., Bombay.	" 500
Savitribai Bhat Trust, Bombay	" 400
Jaikrishna Trust, Bombay	" 300
Haridas Dhanji Mulji Esq., Bombay	" 300
Rajguru Hemraj Pandit, C. I. E.; Nepal.	" 250

Critical Edition of the Mahābhārata: Rates of Subscription

Class A (Payment *in advance*):

(i) Paper-cover fascicules	Rs. 150
(ii) Cloth bound volumes	" 165

Class B (*Deferred* payment):

(i) Paper-cover fascicules	Rs. 200
(ii) Cloth bound volumes	" 215

Subscribers of class B are required to deposit Rs. 10 out of the price for registration of the order; the balance will be recoverd by V. P. P. as the fascicules or the volumes are published. Permanent members of the Institute obtain the edition at reduced rates; these rates for class A (i) and (ii) are Rs. 120 and 132 respectively.

Price of fascicule 7	Rs. 6-0
Price of fascicules 1—7	" 33-0

All the above prices are exclusive of postage.

For further particulars, apply to the Secretary, Mahābhārata Editorial Board, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona 4.

Published by the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.
Printed by Ramchandra Yesu Shedge at the Nirnaya Sagar Press, 26-28, Kolbhat Lane, Bombay.